ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА

Григор. о с Σ.

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА
ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ ім. Г. С. СКОВОРОДИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ім. Г. С. СКОВОРОДИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЛІТЕРАТУРНО-МЕМОРІАЛЬНИЙ МУЗЕЙ
Г. С. СКОВОРОДИ В СКОВОРОДИНІВЦІ
СХІДНИЙ ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. КОВАЛЬСЬКИХ (Харків)

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА

ПОВНА АКАДЕМІЧНА ЗБІРКА ТВОРІВ

ЗА РЕДАКЦІЄЮ ПРОФ. ЛЕОНІДА УШКАЛОВА

КІУС
CIUS

ЕДМОНТОН – ТОРОНТО
«ВИДАВНИЦТВО КАНАДСЬКОГО ІНСТИТУТУ УКРАЇНСЬКИХ СТУДІЙ»

ХАРКІВ
«МАЙДАН»
2011

ББК 84(0)5
С 44

Це видання здійснене завдяки щедрій пожертві
Дарії Муцак-Ковальської (Торонто, Канада)
та підтримці Програми дослідження Східньої України ім. Ковальських
при Канадському Інституті Українських Студій (Едмонтон, Канада)

Художнє оформлення В. Носаня

Сковорода Григорій.
С 44 Повна академічна збірка творів / За редакцією проф. Леоніда Ушкалова. – Харків–Едмонтон–Торонто: Майдан; Видавництво Канадського Інституту Українських Студій, 2011. – 1400 с.
ISBN 978-966-372-330-3.

Ця книга – перше видання творів великого українського поета й філософа Григорія Сковороди (1722–1794), здійснене в належному академічному форматі. Воно стане цінним джерелом для філософів, літературознавців, мовознавців, культурологів, педагогів, богословів та інших фахівців, які вивчають творчість Сковороди, надійним підґрунтям для перекладів його творів іншими мовами, для підготовки популярних видань тощо.

ББК 84(0)5

ISBN 978-966-372-330-3

© Ушкалов Л. В., упорядкування, переднє слово, передмова, примітки й коментарі, 2011

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Твори великого українського поета й філософа Григорія Сковороди (1722–1794) за його життя ніколи не друкувалися. Аж 1798 року в Санкт-Петербурзі заходами Михайла Антоновського побачив світ діалог «Наркісс»[1]. Упродовж першої половини XIX століття окремими книжками з'явилися «Басни Харьковскія»[2], «Бесѣда, нареченная двое»[3], «Дружескій разговор о душевном мирѣ»[4], «Убогій Жайворонок»[5], «Брань архистратига Михаила со Сатаною»[6], а також деякі уривки, листи та поезії, що були надруковані на сторінках часописів «Сионский вестник», «Телескоп», «Московский наблюдатель», «Москвитянин», альманахів «Утренняя звезда», «Молодик» тощо. На початку 1830-х років харківські поети-романтики на чолі з Александру Хащдеу готували до друку й семитомову збірку творів Сковороди загальним обсягом близько 50 друкованих аркушів, одначе їхній задум так і не втілився в життя через брак коштів.

Важливим кроком у справі видання творів Сковороди була поява 1861 року в Санкт-Петербурзі книжки «Сочинения в стихах и прозе Григория Саввича Сковороды. С его портретом и почерком его руки»[7]. Утім справді етапною подією стало приурочене до 100-ліття з дня смерті філософа харківське видання 1894 року «Сочинения Григория Саввича Сковороды, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем» (сьомий том «Сборника Харьковского историко-филологического общества»)[8]. Це була перша академічна збірка творів Сковороди, завдяки якій філософ немовбито воскрес у соту річницю смерті. Видання включало переважну більшість трактатів та діалогів Сковороди, його поетичні твори, 98 листів, «Жизнь Григорія Сковороды» Михайла Ковалинського, мало ґрунтовний "історико-критичний" на-

---

[1] [*Сковорода Г.*] Наркісс. Разглагол о том: узнай себе // Библиотека духовная, содержащая в себе дружеские беседы о познании самого себя. – Санкт-Петербург: Издание Академии наук, 1798. – С. 1–193.

[2] *Сковорода Г. С.* Басни Харьковскія. – Москва: Издание Московского попечительного комитета «Человеколюбивого общества», 1837. – VI, 59, II с.

[3] *Сковорода Г. С.* Бесѣда двое. – Москва: Издание Московского попечительного комитета «Человеколюбивого общества», 1837. – 50 с.

[4] *Сковорода Г. С.* Дружескій разговор о душевном мирѣ. – Москва: Издание Московского попечительного комитета «Человеколюбивого общества», 1837. – 94 с.

[5] *Сковорода Г. С.* Убогій Жайворонок. Притча / Предисловие и примечания М. Макарова и И. Решетникова. – Москва: Издание Московского попечительного комитета «Человеколюбивого общества», 1837. – II, IV, 32 с.

[6] *Сковорода Г. С.* Брань архистратига Михаила со Сатаною, о сем: легко быть благим. – Москва: Издание Московского попечительного комитета «Человеколюбивого общества», 1839. – 45 с.

[7] [*Сковорода Г. С.*] Сочинения в стихах и прозе Григория Саввича Сковороды. С его портретом и почерком его руки. – Санкт-Петербург: [Изд. Лысенкова], 1861. – 322 с.

[8] Сочинения Григория Саввича Сковороды, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем. Юбилейное издание (1794–1894 г.). – Харьков: Типография губернского правления, 1894. – CXXXI, 352 с.

рис Багалія «Издания сочинений Г. С. Сковороды и исследования о нем», його ж таки «Библиографический обзор сочинений Г. С. Сковороды», покажчик латиномовних листів Сковороди, підготовлений проф. Іваном Нетушилом. Тим часом кілька чималих за обсягом творів, зокрема «Асхань», «Жена Лотова», «Потоп зміин», «Пря бѣсу со Варсавою», сюди не ввійшли, а з трактату «Silenus Alcibiadis» надруковано лиш уривок.

Ще однією помітною спробою академічного видання творів Сковороди було «Собрание сочинений Г. С. Сковороды. С биографией Г. С. Сковороды М. И. Ковалинского, с заметками и примечаниями В. Бонч-Бруевича» (Санкт-Петербург, 1912)[9]. До першого тому цього видання ввійшли майже всі основні філософські твори письменника. Бонч-Бруєвич супроводив їх невеличким вступом («Заметка от редакции»), короткими текстологічними заввагами («К рукописи "Наркісс"», «К рукописи "Асхань"» тощо), почасти задокументував біблійні цитати. На жаль, другий том цього видання, куди мали ввійти художні твори, переклади й листи, так і не побачив світу.

Видання Багалія та Бонч-Бруєвича аж до початку 1960-х років правили за найавторитетніші збірки творів Сковороди. Звісно, вони були неповними й далеко не завжди відповідали вимогам текстології (це дало підставу Бонч-Бруєвичу досить різко критикувати видання Багалія[10], а Багалієві – видання Бонч-Бруєвича[11]). У всякому разі, дослідники творчості Сковороди відчували гостру потребу в новій академічній збірці творів нашого філософа. Так, 1933 року Дмитро Чижевський писав: "…Я дозволю собі висловити бажання, щоб у інтересах української науки нарешті видано твори Сковороди в повному, автентичному та достойному вигляді"[12].

Це бажання на значну міру здійснилося 1961 року, коли в Києві заходами Академії наук України побачила світ двотомова збірка творів Сковороди[13], до якої ввійшли всі відомі на той час твори письменника («Басня Есопова», кілька листів, переклад трактату Ціцерона «De senectute», «Книжечка Плутархова о спокойствіи души» друкувалися тут уперше). Ініціатором цього видання був поет-академік Павло Тичина, а до редакційної колегії ввійшли академік Олександр Білецький та член-

---

[9] Собрание сочинений Г. С. Сковороды. С биографией Г. С. Сковороды М. И. Ковалинского, с заметками и примечаниями В. Бонч-Бруевича. – Санкт-Петербург: Типография Б. М. Вольфа, 1912. – Т. I. – XV, 544 с. (Материалы к истории и изучению русского сектантства и старообрядчества / Под ред. В. Бонч-Бруевича. – Вып. пятый)

[10] *Бонч-Бруевич В. Д.* По поводу опубликования подлинного текста рукописи М. И. Ковалинского проф. Д. И. Багалеем в издании Харьковского историко-филологического общества // [*Сковорода Г. С.*] Собрание сочинений Г. С. Сковороды. С биографией Г. С. Сковороды М. И. Ковалинского, с заметками и примечаниями В. Бонч-Бруевича. – Санкт-Петербург: Типография Б. М. Вольфа, 1912. – Т. I. – С. 43–49.

[11] *Багалей Д. И.* Издание сочинений Г. С. Сковороды и стоящие в связи с ними исследования о нем (к 120 годовщине со времени его кончины – 1794–1914 г.) // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. – 1914. – Т. XIX. – Кн. 3. – С. 1–58.

[12] *Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й переднє слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 24.

[13] *Сковорода Г.* Твори: У 2 т. – Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 1961. – Т. 1–2. – [т. 1] XL, 640 с.; [т. 2] 624 с.

кореспонденти Академії наук України Дмитро Острянин і Павло Попов. Упорядкування томів узяли на себе Ісая Табачников та Іван Іваньо, які розташували твори Сковороди згідно з жанрово-тематичним принципом. Перший том містив філософські трактати й діалоги, а другий – художні твори, епістолярій, життєпис Сковороди пера Ковалинського та dubia.

Трохи перегодом на підставі цього видання співробітники Інституту філософії Академії наук України підготували й видали в 1973 році «Повне зібрання творів»[14] Сковороди у двох томах. До редакційної ради двотомовика, яку очолив член-кореспондент Академії наук України Володимир Шинкарук, увійшли знані фахівці з історії української філософії та літератури Володимир Євдокименко, Леонід Махновець, Іван Іваньо, Валерія Нічик, Ісая Табачников. Твори Сковороди подані тут за хронологічним принципом, який згідно із задумом видавців мав віддзеркалювати перебіг життя та творчості Сковороди. До цього видання вперше були включені діалоги «Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сіон)» та «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сіон», один доти невідомий лист, а діалог «Пря бѣсу со Варсавою» подано не за списком, а за автографом. Крім того, Мирослав Рогович та Марія Кашуба наново відредагували український переклад латинських і грецьких текстів Сковороди, зроблений свого часу Петром Пелехом.

Київські видання 1961-го та 1973 років, над якими за належної державної підтримки й тривалий час працювали чималі наукові колективи, на сьогодні є найавторитетнішими академічними збірками творів нашого філософа. Однак і ці видання далеко не бездоганні під багатьма оглядами. Наприклад, Дмитро Чижевський указував на наявні там помилки в грецьких словах[15], Богдан Струмінський – на кілька недоглядів у тексті діалогу «Алфавит»[16], Юрій Шевельов – на те, що в обох київських виданнях відсутні будь-які фахові коментарі щодо біблійних цитат[17], митрополит Іларіон (Іван Огієнко) відзначав свавільне вживання видавцями великої літери[18] тощо. Зрештою, помічені Чижевським та іншими хиби – то лиш дрібочка порівняно з тим, що є насправді. Принаймні, узявши за основу київське академічне видання 1973 року, ми змушені були вносити в нього десятки тисяч змін. Якщо спробувати окреслити те основне, в чому текст видання 1973 року відбігає від сковородинських автографів та списків, то картина буде така: 1) неправильно відтворені слова; 2) пропуски слів, фраз та речень; 3) похибки в коренях, суфіксах та відмінкових закінченнях; 4) помилкове вживання літери "ять"; 5) помилкове

---

[14] *Сковорода Г. С.* Повне зібрання творів: У 2 т. – Київ: Наукова думка, 1973. – [Т. 1]. – 531 с.; [Т. 2]. – 574 с.

[15] *Tschižewskij D.* Skovoroda. Dichter, Denker, Mystiker. – München, 1974. – S. 228.

[16] *Strumiński B.* Textological Notes on Skovoroda's *Alphabet* // Hryhorij Savyč Skovoroda. An Anthology of Critical Articles / Ed. by R. H. Marshall, Jr. and Th. E. Bird. – Edmonton; Toronto, 1994. – P. 215–219.

[17] *Shevelov G. Y.* Prolegomena to Studies of Skovoroda's Language and Style // Hryhorij Savyč Skovoroda. An Anthology of Critical Articles / Ed. by R. H. Marshall, Jr. and Th. E. Bird. – Edmonton; Toronto, 1994. – P. 95.

[18] *Іларіон, митр.* Нове академічне видання творів Григорія Сковороди // Віра і культура. – 1962. – Ч. 12. – С. 14.

зазначення м'якості або твердості звуків; 6) помилки в подвоєнні літер; 7) порушення сковородинської синтакси, яке полягає в доволі частій зміні типу речення (питального на спонукальне, спонукального на розповідне тощо) й відповідних пунктуаційних знаків, некоректному розмежуванні власне авторського тексту й цитат, а також у хибному потрактуванні структури речень; крім того, зміст окремих речень спотворюють хибно подані прийменники, сполучники та частки; 8) ігнорування чинних у автографах та списках правил ужитку великої літери (іменники, а почасти й прикметники та займенники Сковорода зазвичай писав з великої літери – тож у творах філософа понад сорок тисяч слів написано з великої літери), правил написання слів разом, окремо та через дефіс; невиправдана відмова від деяких уживаних Сковородою літер; 9) майже повна відсутність наявних у автографах та списках понад п'ятдесяти тисяч діакритичних знаків, без яких годі збагнути, зокрема, сковородинську орфоепію; 10) свавільна інтерпретація композиційної та графічної структури тексту: неправильне розташування віршованих рядків один щодо одного, неправильний поділ їх на строфи, перенесення слів та фраз із одного рядка на інший; довільна розбивка прозового тексту на абзаци (наприклад, Сковорода подає кожну цитату з нового рядка, тимчасом як видавці – суцільним текстом); не взято до уваги або неправильно відтворено рясні графічні виокремлення Сковородою слів та фраз, тобто логічні наголоси[19].

Коли додати до цього ще й ідеологічну ангажованість упровідної статті, кілька тисяч незадокументованих цитат, явно недостатню ґрунтовність і достеменність коментарів, а також ту прикру обставину, що видання творів Сковороди кінця XX – початку XXI століть здебільшого взагалі перебувають далеко за межами академічної традиції, то висновок може бути тільки один: твори Сковороди "в повному, автентичному та достойному вигляді" на сьогодні так-таки й не видано, що посутньо гальмує, а почасти просто внеможливлює і подальший розвиток академічних студій над Сковородою, і адекватне поцінування його творчості, і переклад творів письменника іншими мовами.

Саме з огляду на це ми вирішили підготувати й видати нову повну академічну збірку творів нашого філософа. Ми мали на думці зробити ось що:

1. На підставі автографів та основних (найліпших) списків ретельно підготувати корпус текстів Сковороди згідно з приписами сучасної текстології.

2. Задокументувати цитати, алюзії та ремінісценції, що дозволило б не лише створити належний науковий апарат, але й ліквідувати помилки переписувачів та публікаторів, правильно розмежувати цитати й власне авторський текст, розшифрувати наявні в рукописах скорочення тощо.

3. Зробити поновну редакцію українських перекладів латинських та грецьких текстів Сковороди.

4. Підготувати належні фахові коментарі до сковородинських ідей, універсалій та образів, подавши їх на тлі стародавньої грецької та римської літератури, святоотцівської і новочасної західної традиції, українського барокового письменства.

---

[19] Докладніше див.: *Ушкалов Л.* Сковорода forever // *Ушкалов Л.* Сковорода та інші: Причинки до історії української літератури. – Київ, 2007. – С. 488–497.

Слід сказати, що в ході підготовки цього видання зринуло чимало труднощів. По-перше, з огляду на різні причини не всі потрібні нам джерела, розпорошені по архівах та книгозбірнях України, Росії, Румунії, США й Чехії, виявились приступними. По-друге, деякі рукописи Сковороди, на жаль, уже несила вчитати (місцями папір пошкоджений, а чорнило вицвіло, місцями заважають плями, на перегинах аркушів майже нічого не видно навіть у тому разі, якщо збільшувати зображення). По-третє, граматика й правопис Сковороди неабияк варіативні (скажімо, найбільш радикальна зміна правопису сталася в середині 1770-х років, коли філософ відмовився вживати літери "єр" та "єрь", заступивши їх відповідними діакритичними знаками), а загалом дуже каліграфічний почерк Сковороди не скрізь дає змогу напевне відрізнити велику літеру від малої (надто коли йдеться про літери "б", "в", "г", "д", "з" та деякі інші в позиціях на початку рядка або після коми чи двокрапки). Варіативність граматики й правопису обумовила й ті мінімальні редакторські зміни, до яких ми змушені були вдатися. Так, згідно з волею самого автора, ми не подаємо прикінцевих "єрів", у разі доконечної потреби змінюємо розділові знаки (двокрапку на кому тощо), водностайнюємо написання окремих літер, а також деяких слів, які в автографах та списках мають по дві та більше паралельні форми (наприклад: "а вось – авось", "вовѣкы – во вѣкы", "в про(т)чем – "впро(т)чем", "для того – длятого", "для чего – длячего", "его же – егоже", "истина – истинна", "крючки – крючьки", "к тому – ктому", "коль краты – колькраты", "на примѣр – напримѣр", "не уже ль – не ужель – неужель", "ни мало – нимало", "Памво – Памва", "сего ради – сегоради", "со всѣм – совсѣм", "то есть – тоесть", "французкий – французззкий – французский", "хляби – хлябы", "чрез чур – чрез-чур – чрезчур – чрезчурь", "щаслив – щастлив – счастлив", "яко же – якоже"). Ми обирали ті форми, які переважають в автографах. По-четверте, автографи деяких творів Сковороди не збереглися, а їхні списки далеко не завжди бездоганні. Так, діалог «Кольцо» дійшов до нас в одному-єдиному спискові, зробленому якимось малоосвіченим переписувачем, котрий спотворив сковородинську граматику й правопис (скажімо, він узагалі не вживає великої літери та літери "ять"), перекрутив біблійні цитати, окремі слова та фрази. З огляду на це ми змушені були вдатися до реконструкції тексту, послідовно здійснивши дві основні операції: а) відтворили біблійні цитати за текстом Єлизаветинської Біблії, звідки їх брав сам Сковорода (враховуючи при цьому особливості сковородинської манери цитування Святого Письма); б) подали ті форми слів (літера "ять", закінчення родового відмінка іменників тощо), які характерні для автографів Сковороди. Так само й текст діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни» реконструюємо на підставі трьох його списків (з урахуванням тих граматичних форм, що характерні для автографів). По-п'яте, звичка Сковороди не подавати вказівок на джерела посутньо ускладнює справу задокументування цитат, алюзій та ремінісценцій.

Структура цього видання така: 1) передмова; 2) повний корпус відомих на сьогодні автентичних творів Сковороди (сюди вперше входить лист Сковороди до Григорія Ковалинського від 2 травня 1785 року; крім того, текст притчі «Убогій Жайворонок» подаємо не за виданням 1861 року, а за першодруком, а тексти листів до Єгора Урюпіна та Петра Пискунівського – за списком Івана Вернета), розташованих згідно з хронологічним та жанровим принципами, з відповідними примітками

й коментарями; 3) «Жизнь Григорія Сковороды» Михайла Ковалинського. Зважаючи на те, що до нашого видання вже існує конкорданція (її можна знайти на сайті Університету Альберти: http://www.arts.ualberta.ca/~ukr.skovoroda/NEW/index.php), покажчиків ми не подаємо.

Безпосередніми виконавцями проекту були Олександра Ушкалова (комп'ютерне складання, підготовка та коректа тексту), професор Олег Марченко (підготовка приміток і коментарів), професор Марія Кашуба та Любов Пащина (нагляд за латинськими й грецькими текстами), а також я (підготовка тексту, передмови, приміток і коментарів, поновна редакція перекладів з латини, загальний нагляд).

Насамкінець хочу скласти щиру подяку всім нашим колегам та друзям, хто словом і ділом підтримував нас і сприяв утіленню в життя цього проекту, а найперше: викладачці Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Я. Франка Оксані Блашків, викладачеві Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди Григорію Вербі, фотографові Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України Сергієві Гавришкевичу (Київ), голові Фонду Андрія Первозванного Володимирові Гальперіну (Харків), директорові Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, академіку Миколі Жулинському (Київ), письменниці й філософові Оксані Забужко (Київ), професорові Університету Альберти Олегові Ільницькому (Едмонтон), архієпископу Харківському і Полтавському Української Автокефальної Православної Церкви Ігорю Ісіченкові, викладачці Російського державного гуманітарного університету Софії Копелян (Москва), директорці Національного літературно-меморіального музею Г. С. Сковороди в Сковородинівці Наталії Мицай, співробітниці Російського державного гуманітарного університету Анні Нижник (Москва), професору Університету Альберти Наталії Пилип'юк (Едмонтон), директорові Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України, академіку Мирославу Поповичу (Київ), старшому науковому співробітнику Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України, професору Ярославі Стратій (Київ), заступникові директора Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, член-кореспонденту НАН України Миколі Сулимі (Київ), а також моєму синові – письменнику й літературознавцю Олександру Ушкалову. Особлива подяка – колективу харківського видавництва «Майдан» та його директорові Анатолію Стожуку.

Керівник проекту – доктор філологічних наук, професор
Леонід УШКАЛОВ

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА

Творчість Григорія Сковороди посідає особливе місце в історії українського письменства. Його поезія та філософія – це найвищий злет українського літературного бароко, так само, як в Англії – творчість Джона Мільтона, у Голландії – Йоста ван ден Вондела, в Іспанії – Кальдерона, в Італії – Торквато Тассо, у Німеччині – Ангела Сілєзія, у Чехії – Яна Амоса Коменського. Сковородинські пісні, байки, діалоги, трактати, притчі, листи завершують добу українського бароко, а водночас і барокову літературу всієї Європи.

Григорій Савич Сковорода народився 3 грудня (22 листопада за ст. ст.) 1722 року в сотенному містечку Чорнухи на Полтавщині в простій козацькій сім'ї. Коли хлопцеві виповнилося сім років, батьки віддали його в науку до дяківської школи, яких у Чорнухах було на ту пору три. Восени 1734 року Сковорода вступає до Києво-Могилянської академії. Клас фари, де вчили читати й писати по-латинському, по-польському та по-слов'янському, Сковорода пройшов під орудою ієродиякона Веніаміна Григоровича. У наступних класах (1735–1738 рр.): інфіми (етимологія, синтаксис латинської мови, арифметика й катехізис), граматики (складніші питання синтаксису, твори Ціцерона й Овідія) та синтаксими (стилі латинської ораторської прози, латинська поезія) – його вчителем був Амвросій Негребецький. Клас поетики, де вчили писати віршовані твори різних жанрів, а також давали знання з міфології, географії та біблійної історії, Сковорода пройшов у ієродиякона Павла Канючкевича впродовж 1738–1739 років. Тоді ж таки він починає вчити грецьку, німецьку й гебрейську мови в Симона Тодорського. У 1739–1740 роках Сковорода пройшов клас риторики (інвенція, стилістика, композиція тощо) в Сильвестра Ляскоронського (курс «Institutiones oratoriae eloquentiae…»[1]) та продовжив вивчати мови в Симона Тодорського. Філософію (діалектика, логіка, етика, фізика, метафізика) Сковорода вивчав у 1740–1741 роках під орудою префекта академії Михайла Козачинського (курс «Syntagma totius Aristotelicae philosophiae…»[2]). Однак восени 1742 року, пройшовши конкурсний відбір у Глухові (випробування в церковному співі та в співі на "італійський манір"), Сковорода стає співаком (альтистом) придворної капели імператриці Єлизавети Петрівни. Відтоді й до кінця серпня 1744 року він мешкає в Санкт-Петербурзі та Москві. Саме тоді, як стверджував Григорій Квітка-Основ'яненко, Сковорода створив кілька духовних піснеспівів: "придворний" наспів літургійно-канонічної пісні «Иже херувимы», «Христос воскресе» та пасхальний канон «Воскресенія день». Враження від життя в столицях Російської імперії не раз зринають і в його літературних творах. Так, у віршованій фабулі про Тантала («Fabula de Tantalo») є згадка про італійського композитора Доменіко даль Ольо (Domenico dell'Oglio) – автора музики до прологу опери «La clemenza di Tito»[3], в якій Сковорода

[1] «Засади ораторського красномовства…» (лат.).
[2] «Синтагма всієї арістотелівської філософії…» (лат.).
[3] «Титове милосердя» (італ.).

виступав кілька разів. Із цього ж таки прологу, чий текст написав Якоб фон Штелін, походить і сковородинський образ богині справедливості Астраї, змальований у притчі «Убогій Жайворонок».

Наприкінці літа 1744 року Сковорода в складі почту імператриці Єлизавети прибув до Києва. Тут він звільнився з капели в чині "придворного уставщика", тобто регента, і відновив своє навчання в класі філософії Київської академії (курс «Philosophia Aristotelica…»[4] Михайла Козачинського). Але рівно через рік у складі Токайської комісії генерал-майора Федора Вишневського, куди його взяли як людину, добре обізнану в музиці та чужих мовах, Сковорода виїхав до Угорщини. Упродовж наступних п'яти років йому вдалося побувати також в Австрії, Словаччині, Польщі, можливо, і в Італії (Венеція, Болонья, Флоренція, Рим), Чехії (Прага) та Німеччині (Дрезден, Ляйпціг, Галле). Перший біограф Сковороди Михайло Ковалинський стверджував, що в Будапешті, Відні, Братиславі й деінде філософ продовжував своє навчання, приятелюючи з багатьма освіченими людьми.

У жовтні 1750 року Сковорода повертається до Києва, якийсь час мешкає у своїх приятелів та знайомих, аж поки наприкінці 1750-го або на початку 1751 року переяславський єпископ Никодим Срібницький не запросив його на посаду вчителя поетики до місцевого колегіуму. Сковорода підготував курс «Разсужденіе о поезіи и руководство к искуству оной» і розпочав виклади. Одначе його розуміння поетичного мистецтва посутньо відбігало від узвичаєних у старій українській школі засад поетики, тож єпископ через консисторський суд зажадав від учителя викладати так, як заведено, а коли той відмовився, сказавши: "Alia res sceptrum, alia plectrum"[5], – у травні або на початку червня 1751 року звільнив його з роботи. Восени цього ж таки року Сковорода знову повертається до Київської академії і починає слухати курс богослів'я (догматика, моральне богослів'я, історія Церкви, канонічне право, Святе Письмо, гебрейська мова з додатком арабської та сирійської) у префекта академії ієромонаха Георгія Кониського (курс «Christiana orthodoxa theologia…»[6]). Проте навчання в класі богослів'я Сковорода так і не завершив: щонайпізніше восени 1753 року за рекомендацією київського митрополита Тимофія Щербацького він став вихователем старшого сина бунчукового товариша Степана Томари Василя й вирушив до села Каврай, що за 36 верст від Переяслава. Тут Сковорода мешкав близько шести років, виховуючи хлопця, який був украй розбалуваний матір'ю – донькою полтавського полковника Василя Васильовича Кочубея та Анастасії Данилівни Апостол Анною. Конфлікт із цією панією спричинився до того, що на кілька місяців Сковороду було звільнено з роботи. Під час вимушеної перерви він у перших числах січня 1755 року разом зі своїм приятелем Володимиром Каліграфом (Василем Крижанівським), який був призначений на посаду префекта Московської академії, вирушив до Москви, а звідти – до Троїце-Сергієвої лаври, де намісником був Кирило Ляшевецький. Однак уже наприкінці лютого або на початку березня 1755 року Сковорода знов опиняється в селі Каврай, де замешкає аж до літа 1759 року. Саме на цей

[4] «Арістотелівська філософія…» (лат.).

[5] "Одна справа жезл, а інша – кіфара" (лат.).

[6] «Православне християнське богослів'я…» (лат.).

час припадає початок його літературної творчості. Зокрема, у каврайський період Сковорода написав кілька поезій, що перегодом увійшли до циклу «Сад божественных пѣсней»: «Боится народ сойти гнить во гроб…» («Пѣснь 1-я»), «Оставь, о дух мой, вскорѣ всѣ земляныи мѣста!..» («Пѣснь 2-я»), «Ах ты, тоска проклята!..» («Пѣснь 19-я»), «Ѣдеш, хощешь нас оставить?..» («25-я пѣснь отходная»), «Поспѣшай, гостю, поспѣшай…» («Пѣснь 26-я»), можливо, і «Весна люба, ах, пришла!..» («Пѣснь 3-я») та «Всякому городу нрав и права…» («Пѣснь 10-я»), – а також «De libertate»[7], «Fabula» («Как толко солнце к вечеру запало…»), «Fabula de Tantalo», «Quid est virtus?»[8], «In natalem Basilii Tomarae, pueri 12 annorum»[9], переклав віршоване послання французького поета XVI століття Марка-Антуана де Мюре «Ad Petrum Gerardium»[10] під назвою «O delicati blanda etc.»[11], "священний гімн" цього ж таки автора «In natali Domini»[12] під назвою «In natalem Jesu»[13] тощо. Тут-таки опівночі 24 листопада (за ст. ст.) 1758 року Сковороді наснився і той дивний сон про гнану Правду та людське "різнопуття" (нібито якась невидима сила показала йому триб життя вельмож, священиків, простолюду), що змусив його відцуратися світової марноти. Потворні образи цього сну, схожі на фантасмагорії Єроніма Босха, закарбували екзистенційне порубіжжя, коли сковородинська постава щодо світу набувала виразних аскетичних прикмет.

У серпні 1759 року на запрошення білгородського та обоянського єпископа Йоасафа Миткевича Сковорода стає викладачем поетики в Харківському колегіумі. У цей час він пише «Carmen»[14], «Басню Есопову», можливо, також «Фабулу» («Старичок нѣкій Філарет в пустиннѣ…»), «In natalem bilogrodensis episcopi»[15] та «Вышних наук саде святый…» («Пѣснь 27-я»). Після закінчення 1759–1760 навчального року Сковорода, відмовившись прийняти чернечий постриг, покинув колегіум і близько двох років мешкав у селі Стариця, що за 39 верст від Білгорода. Тут він створив поезію «Голова всяка свой имѣет смысл…» («Пѣснь 9-я»), а можливо, ще й «Не пойду в город богатый…» («Пѣснь 12-я») та «Ах поля, поля зелены…» («Пѣснь 13-я»). Навесні 1762 року Сковорода приходить до Харкова, де знайомиться зі студентом класу богослів'я Михайлом Ковалинським, який відтоді став його улюбленим учнем і найближчим приятелем. Заради цього юнака він знову повертається до колегіуму: з вересня 1762 по червень 1764 року Сковорода читає тут курси синтаксими та грецької мови. У цей час він написав 5-у («Тайна странна и преславна!..»), 6-у («Вонми, небо и земля…») та 17-у («Видя житія сего я горе…») пісні «Саду…», а також кілька десятків латиномовних листів до Ковалинського, що належать до ліпших зразків епістолярного жанру в українській літературі. Письменник зумів наповнити їх не

[7] «Про свободу» (лат.).
[8] «Що так чеснота?» (лат.).
[9] «На день народження Василя Томари, хлопчика 12 років» (лат.).
[10] «До Петра Герардія» (лат.).
[11] «О ніжна, мила…» (лат.).
[12] «На Боже Різдво» (лат.).
[13] «На Різдво Христове» (лат.).
[14] «Мелодія» (лат.).
[15] «На день народження білгородського єпископа» (лат.).

лише численними барвистими образами, цитатами з грецьких та римських класиків, мудрими повчаннями, філософськими роздумами, блискітками іронії, вишуканими віршами, але й справжнім, живим і трепетним, дружнім почуттям. Тим часом після смерті Йоасафа Миткевича білгородським та обоянським архієреєм стає Порфирій Крайський. І сам він, і новий префект колегіуму Михайло Шванський, і новий ректор Йов Базилевич ставляться до Сковороди неприхильно. Тож після закінчення 1763–1764 навчального року він змушений був залишити заклад. Про життя Сковороди з осені 1764 до липня 1768 року відомо дуже мало. На ту пору він мешкав здебільшого в Харкові, написавши дрібку поезій: «О покою наш небесный!..» («Пѣснь 24-я»), можливо, «Кто ли мене разлучит от любви твоей?..» («Пѣснь 7-я») та «Нелзя бездны окіана…» («Пѣснь 11-я»). Власне кажучи, у цей час поетична творчість Сковороди добігає кінця. Перегодом від буде звертатися до поезії хіба що вряди-годи, створивши трохи більше десятка віршів.

На початку 1768 року при Харківському колегіумі було відкрито "додаткові класи", де готували інженерів, топографів, архітекторів тощо, а вже за кілька місяців харківський генерал-губернатор Євдоким Щербинін своїм наказом призначив Сковороду на посаду викладача катехізису в цьому навчальному закладі. Однак новий білгородський та обоянський єпископ Самуїл Миславський, невдоволений тим, що катехізис читає світська людина, й критично поцінувавши підготовлений Сковородою курс «Начальная дверь ко христіанскому добронравію», навесні 1769 року звільнив його з роботи. Відтоді аж до кінця життя Сковорода перебуває в мандрах. Окрім Харкова, він часто відвідував Бабаї, Валки, Великий Бурлук, Гусинку, Іванівку, Ізюм, Куп'янськ, Липці, Маначинівку, Острогозьк, Охтирку. Здебільшого філософ зупинявся в маєтках слобідсько-української шляхти: Донців-Захаржевських, Земборських, Каразіних, Квіток, Ковалевських, Мечникових, Сошальських, Тев'яшових – або в келіях монастирів (Курязького, Охтирського, Сумського, Святогірського, Сіннянського та інших). Так, улітку 1769 року, мешкаючи в Гужвинському, що належало дідичам Земборським, Сковорода написав свій перший філософський діалог «Наркісс. Разглагол о том: узнай себе». Трохи перегодом тут-таки він напише діалог «Симфоніа, нареченная Книга Асхань…», а також перші п'ятнадцять байок циклу «Басни Харьковскія». Наступного року Сковорода відвідав Київ, провівши близько трьох місяців у Китаївській пустині, де ігуменом був його родич (очевидно, двоюрідний брат) Юстин Звіряка, а в 1771–1772 роках на запрошення полковника Степана Тев'яшова мешкав у Острогозьку та в слободі Таволзькій. Тут, на берегах Тихої Сосни, пройшов, мабуть, найбільш плідний період його літературної творчості. За короткий час Сковороді вдалося написати відразу шість філософських діалогів: «Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium (Сіон)», «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium specula (еврейски – Сіон)», «Діалог, или Разглагол о древнем мірѣ», «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни», «Кольцо», «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира» – рівно четверть усього корпусу своїх творів. Персонажами цих діалогів виступають і сам Сковорода, і його тамтешні приятелі, зокрема Панас Панков та Яків Долганський. Трохи перегодом, у першій половині 1774 року, мешкаючи в Бабаях, філософ напише ще п'ятнадцять езопівських байок й укладе збірку під назвою «Басни Харьковскія» (сама назва, можливо, і не належить Сковороді). Крім цих тво-

рів, за час своїх мандрів Сковорода написав цілу низку інших філософських трактатів та діалогів: «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis, сирѣчь Икона Алківіадская» (1775–1776 рр.), «Книжечка о чтеніи Священнаго Писанія, нареченна Жена Лотова» (1780 р.), «Бесѣда, нареченная двое…» (1781 р.), «Брань архистратига Михаила со Сатаною о сем: легко быть благим» (1783 р.), «Пря бѣсу со Варсавою» (1783 р.), «Діалог. Имя ему – Потоп зміин» (1791 р.) – притчі «Благодарный Еродій» (1787 р.) та «Убогій Жайворонок» (1787 р.), чимало перекладів і листів. Свою останню мандрівку, вже незадовго до смерті, Сковорода здійснив у село Хотетове, що за 25 верст на південь від Орла, – у маєток Михайла Ковалинського. Пробувши там три тижні, філософ попросив свого друга "відпустити його в любу Україну, де він дотепер жив і хотів померти". Смерть спостигла його 9 листопада (29 жовтня за ст. ст.) 1794 року у Вільшанській Іванівці (тепер село Сковородинівка Харківської області). Тут-таки він і похований. На могилі Сковорода заповідав написати: "Мір ловил меня, но не поймал".

Реєстр своїх творів Сковорода подає в листі до Ковалинського від 26 вересня 1790 року. Філософ назвав тут тринадцять діалогів і трактатів: «Наркісс», «Асхань», «Разговор пяти путников…», «Алфавит», «Кольцо», «Разглагол о древнем мірѣ», «Жена Лотова», «Брань архистратига Михаила…», «Silenus Alcibiadis», «Бесѣда 1-я…», «Бесѣда 2-я…», «Бесѣда, нареченная двое», «Потоп зміин»; притчу «Убогій Жайворонок» та сім перекладів: «О старости» Ціцерона, «О смерти», «О Божіи правосудіи», «О храненіи от долгов», «О спокойствіи душевном», «О вожделѣніи богатства» Плутарха, «Ода о уединеніи» фламандського новолатинського поета XVII століття Сідеруна ван Госе. Цей реєстр не є вичерпним. Філософ не згадав тут циклів «Сад божественных пѣсней» та «Басни Харьковскія», трактату «Начальная дверь…», діалогу «Пря бѣсу со Варсавою», притчі «Благодарный Еродій», листів (їх близько ста тридцяти) та деяких перекладів. Окрім того, Сковороді приписують ще й авторство трагедокомедії (Григорій Данилевський стверджував, що він мав під рукою цей твір Сковороди, одержаний від херсонського й таврійського архієпископа Інокентія Борисова), "лічебника", кількох пісень («Ах ушли мои лѣта…», «Ах счастье, счастье, бѣдное, злое…», «Ах, Еву не вини…», ба навіть найславетнішої лірницької псальми «Пісня про Правду і Кривду»), цілої низки трактатів, діалогів та листів. Скажімо, Александру Хашдеу називав серед творів філософа «Жизнь труженику в пустынѣ», «Симфонія, о народѣ», «Книжечка о любви до своих, нареченная Ольга Православная», три листи до архієпископа Георгія Кониського, Ізмаїл Срезневський – трактати під назвами «Мученики во имя Христа», «Исповѣдь и покаяніе», «Путь к вѣчности», «Мрак міра», а Григорій Данилевський – «О богослуженіи на небѣ», «Небо состоит их двух царств». Один із таких трактатів – «Правда вѣри» – був опублікований Дмитром Багалієм 1894 року в харківському виданні творів Сковороди. Як припускав Володимир Ерн, авторами цих писань могли бути учні філософа. З другого боку, не всі автентичні твори Сковороди дійшли до нашого часу. Принаймні досі не знайдено згадуваного Ковалинським «Разсужденія о поезіи…», перекладів чотирьох трактатів Плутарха («О смерти», «О Божіи правосудіи», «О храненіи от долгов», «О вожделѣніи богатства») та кількох листів. Переважна більшість творів філософа збереглася в автографах, деякі – в автографах та списках,

а деякі – лише в списках. Тільки притча «Убогій Жайворонок» невідома ні в автографі, ні в списку.

Структура корпусу творів Сковороди така. Під мовним оглядом він поділяється на три частини: 1) тексти, писані книжною українською або церковнослов'янською мовою (88,4 %); 2) латиномовні тексти (11 %); 3) тексти, написані по-грецькому (0,6 %). Книжною українською мовою Сковорода написав усі свої діалоги, трактати, притчі, прозові байки, майже всі переклади, 69,3% корпусу поезій, 48,3 % листів. Тим часом латинською мовою ним створено понад половину (51,3 %) листів та 30,6 % поезій. По-грецькому він написав один короткий лист до Ковалинського та пару епіграм. Оригінальні тексти в складі корпусу творів Сковороди становлять 92,6 %, а переклади 6,9 % (0,5 % припадає на філологічні нотатки – «Excerpta philologica»). Своєю чергою оригінальні тексти можна поділити на власне авторський текст (85,5 %) та цитати (14,5 %). При цьому співвідношення оригінального тексту й цитат у різних творах Сковороди істотно варіює. Це залежить від жанру твору, від його проблематики, часу написання та мови.

Під жанровим оглядом корпус оригінальних творів Сковороди постає таким: 55 % припадає тут на філософські діалоги, 19,7 % – на листи, 7,5 % – на трактати, 6 % – на різноманітні віршовані жанри, здебільшого на набожну лірику, 4 % – на притчі, 3,2 % – на прозові байки, 4,6 % – на все інше. Основну частину корпусу творів Сковороди, а власне 94 %, обіймають прозові тексти.

Одначе свою літературну творчість Сковорода розпочинав як поет. До корпусу його поезій належить цикл «Сад божественных пѣсней», ціла низка окремих творів, приміром, енкомій вольності під назвою «De libertate», «Carmen» – емблематичні вірші на образ непорочного зачаття Пречистої Діви Марії, який прикрашав колись богословський клас Харківського колегіуму, пройняті неоплатонівським пафосом роздуми над таїнством святої євхаристії «De sacra caena, seu aeternitate»[16], поезії, що входять до складу листів та діалогів (найрясніше поетичних вкраплень у візії «Брань архистратига Михаила со Сатаною»), тощо.

«Сад божественных пѣсней, прозябшій из зерн Священнаго Писанія» – це збірка оригінальних поезій, що складається з трьох десятків творів, написаних упродовж 1753–1785 років. Частина з них покладена на музику, очевидно, самим Сковородою. Автограф «Саду…» не зберігся. Щоправда, автографи окремих поезій збірки зустрічаємо в листах Сковороди, писаних наприкінці 1750-х та впродовж 1760-х років. Основу цієї збірки складає набожна лірика, зокрема вірші на Різдво («Ангелы снижайтеся, ко землѣ сближайтеся…», «Тайна странна и преславна!..») та на Великдень («Кто ли мене разлучит от любви Твоей…», «Объяли вкруг мя раны смертоносны…»). Пісня «Вонми, небо и земля, нынѣ ужаснися…» написана на Водохрещу, а «Голова всяка свой имѣет смысл…» – на пошану Святого Духа. Поруч із цими духовними піснями перебуває псальма «Всякому городу нрав и права…», буколічний образок «Ой ты, птичко жолтобоко…», вільний переклад шістнадцятої оди другої книги од Горація – «О покою наш небесный!..» тощо. Поезії «Саду…» пройняті ревним релігійним почуттям і "прозябають" із богодухновенного тексту Біблії. Окрім

[16] «Про святу вечерю, або про вічність» (лат.).

того, сковородинські пісні здавна було заведено тлумачити як "поетичну автобіографію" автора, зокрема як відлуння його напружених духовних змагань із "богопротивною трійцею": світом, плоттю й дияволом.

Найславетнішою піснею «Саду божественных пѣсней» є «Всякому городу нрав и права…», постала зі слів Ісуса, сина Сирахового: "Блажен муж, иже в премудрости умрет и иже в разумѣ своем поучается святынѣ" (Сир. 14: 21; чернетка-автограф цього твору має епіграф: "Solum curo feliciter mori"[17]):

Всякому городу нрав и права;
Всяка имѣет свой ум голова;
Всякому сердцу своя есть любовь,
Всякому горлу свой есть вкус каков,
А мнѣ одна только в свѣтѣ дума,
А мнѣ одно только не йдет с ума…

Попри те, що в 10-ій пісні «Саду…» виразно вчувається сковородинський "дух сатиризму", вона є перш за все метафізичною поезією. Недаром за своїм ідейним та образним ладом «Всякому городу нрав и права…» нагадує старожитні лірницькі пісні про Страшний Суд, святого Миколая, хресну муку Спасителя, а надто – псальму «Нема в світі Правди, Правди не зиськати». З другого боку, ця поезія є "наслідуванням" Горація, зокрема його оди «До Мецената» («Глянь, нащадку ясний давніх володарів…»). У змальованих на взір римського лірика "пороках черні" Сковорода схильний бачити безладну мішанину пристрастей, світове "торжество", що його мудра людина мала б усіляко цуратися. Отож, послуговуючись старою риторичною схемою "один полюбляє те, другий – те, третій – те, я ж кохаюся ось у цьому", поет створює чи не найліпшу в українській метафізичній ліриці набожну пісню про світове "різнопуття", а власне – про "ліву", погибельну, та "праву", спасенну, дороги людського життя.

До найвідоміших пісень «Саду…» належать і «Ах поля, поля зелены…» («Пѣснь 13-я») та «Ой ты, птичко жолтобоко…» («Пѣснь 18-я»). У першій з них Сковорода за допомогою усталених образів буколічної поезії (квітучі поля, чисті струмки, пташиний спів, пастух, вівці, звуки сопілки) змальовує картину вільного спокійного життя на лоні розкішної природи. Нав'язуючись до поезії Вергілія (за епіграф до раннього автографа цієї пісні слугують слова з Вергілієвих «Георгік»: "O fortunatos nimium bona si sua norint agricolas"[18]), філософ говорить тут про сільську ідилію та про спокій мудрого чоловіка. Тим часом у 18-й пісні він розробляє гораціанський мотив "живи непомітно". У цій стратегії Сковорода трактує і взятий з Першого соборного послання св. ап. Петра епіграф: "Господь гордым противится, смиренным же дает благодать" (1 Петр. 5: 5). Натомість виражальні засоби 18-ї пісні «Саду…» належать до української народнопісенної традиції: як слушно стверджував Олександр Потеб-

[17] "Дбаю тільки про те, щоб щасливо померти" (лат.).

[18] "Найщасливіше було б, коли б щастя свого пильнували, / Просте життя хліборобів!" (пер. Миколи Зерова).

ня, Сковорода контамінує тут старовинні українські пісні «Ой ремезе, ремезоньку» та «Ой не стій, вербо, над водою». «Пѣснь 10-я», «Пѣснь 13-я» і «Пѣснь 18-я» уже за життя поета ввійшли до репертуару українських кобзарів та лірників під назвою "Сковородиних псалмів", чи "сковородинських веснянок". Александру Хащдеу, публікуючи ці поезії 1831 року в часописі «Телескоп», зазначив: "Пропоновані тут три пісні Сковороди, що були написані ним для простого люду слобідським діалектом, досягли своєї мети. Українські сліпці співають їх під іменем 'сковородинських веснянок'; принаймні так називав їх мені один сліпець у Харкові, який навчився їх… від самого Сковороди в Маначинівській пустині".

Добре знаною є також 30-а пісня «Саду…» («Осѣнь нам проходит, а весна прошла…»), що має за епіграф старовинну грецьку епіграму з «Палатинської антології» (XI, 51). Цю епіграму Сковорода переклав по-латині й вивчив напам'ять, коли перебував у Троїце-Сергієвій лаврі. Вона присвячена темі швидкоплинності життя і в українському перекладі звучить так: "Наслаждайся дней твоих, все бо вмалѣ старѣет: / В одно лѣто из козленка стал косматый цап". Поет розгортає цей мотив в екзистенційній стратегії, говорячи про те, що робить дочасне людське життя солодким: про сподівання на Бога та про безпристрасність, зрозумілу як відсутність страху смерті. Наприкінці поезії зринає образ Христа-Епікура: "Так живал аѳинейскій, так живал и еврейскій / Епикур – Христос", – за допомогою якого Сковорода допасовує до Божого Об'явлення Епікурову сентенцію: "Спасибі Богу, що потрібне зробив легким, а важке – непотрібним".

Останньою за часом поезією, що увійшла до «Саду…», є 29-а пісня («Чолнок мой бури вихр шатает…»). Вона має покаянний характер і засновується на алегоричному тлумаченні євангельської оповіді про втихомирення Христом Тиверіадського озера (Мт. 8: 26–27; Мр. 4: 39–41; Лк. 8: 24–25). Її ліричний герой, уподібнюючи себе до нещасливого мореплавця, покладає всі свої надії та сподівання на Христа. Саме Христос названий тут "Петрою"[19], тобто пристановищем, "кам'яною горою", котра, як писав поет у коментарі до прикінцевого рядка 14-ї пісні «Саду…», є образом блаженства, місця, де людина може сховатися від мирської марноти.

Перу Сковороди належить і чимало латиномовних поезій. Серед них – «Carmen», «Quid est virtus?», «Epigramma», «In natalem Basilii Tomarae, pueri 12 annorum», «In natalem bilogrodensis episcopi», «De sacra caena, seu aeternitate», «De umbratica voluptate»[20], 25 віршів у листах до Михайла Ковалинського, 2 – у листах до Якова Правицького, а також численні двовірші й невеличкі уривки, розсипані по інших творах. Свої латинські поезії Сковорода писав елегійним дистихом, ямбічним триметром, асклепіадовою строфою, ямбом і амфібрахієм. Їх можна поділити на ліричні, привітальні та набожні.

Загалом беручи, Сковорода-поет звертався переважно до тих мотивів, які були найбільш популярні в метафізичній ліриці українського бароко: море світу, життя – дорога, світ як театр, свобода, людське "різнопуття". Досить часто зринає в нього й мотив плинності (varietas) світу та марності (vanitas) дочасного людського життя,

---

[19] Гр. *πέτρα* – 'скеля, камінь'.

[20] «Про примарну розраду» (лат.).

тобто мотив смерті, який можна вважати за справжню "царську дорогу" української барокової поезії. Серед христологічних мотивів у Сковороди на передньому краї перебувають різдвяний (він пройнятий тут містичним пафосом благодатного "обоження") та великодній, тісно пов'язаний із мотивом співрозп'яття (варто пригадати хоч би слова 7-ї пісні «Саду…»: "Сраспни мое ты тѣло, спригвозди на крест; / Пусть буду звнѣ не цѣлой, дабы внутрь воскрес"). Окрім цього, у поезії Сковороди звучать мотиви спокою, щастя, рустикального раю, аскетичного змагання зі світом, плоттю й дияволом, Христової бідності тощо. Один раз, а власне в поезії «De libertate», зринає і мотив "золотої вольності" (aurea libertas), добре знаний у нашій бароковій літературі, починаючи ще з 1620-х років («Вѣршѣ на жалосный погреб… Сагайдачного» Касіяна Саковича, «Юстифікація невинності» Мелетія Смотрицького та інше). У цій поезії, що є, очевидно, уривком якогось більшого твору, Сковорода, уславлюючи борню України за свободу, змальовує образ Богдана Хмельницького як "батька вольності", Божого обранця, котрий оружною рукою виводить свій народ із чужинської неволі.

Під жанровим оглядом поезія Сковороди так само доволі барвиста. Тут є різдвяні та великодні пісні-канти, епіграми, елегії, панегірики, привітальні вірші, зокрема генетліакони (вірші на день народження), духовні та світські оди, емблематичні поезії, віршовані фабули, байки та діалоги тощо. Помітне місце в поезії Сковороди посідає, наприклад, епіграма – один із найпопулярніших жанрів української барокової літератури, з характерними для нього внутрішніми римами, алітераціями, асонансами, повторами тематичних слів. Переважна більшість оригінальних та перекладних епіграм Сковороди написана по-латинському. Філософ цікавився також грецькими епіграмами. Так, перебуваючи в Троїце-Сергієвій лаврі, він знайшов у тамтешній бібліотеці антологію грецьких епіграм, частину з яких, зокрема платонівську епіграму про муз та Афродіту, переклав по-латинському («Ter tribus ut Musis olim Venus obvia facta est…»[21]). До улюблених творів Сковороди належала також старовинна епіграма «Inveni portum…»[22], що її він знайшов у романі французького письменника Алена-Рене Лесажа «Пригоди Жіля Блаза із Сантільяни». Наш поет залишив численні варіації цього двовірша. Характерними прикладами епіграм Сковороди є поезії «Все лице морщиш, печален всегда ты…», «In natalem bilogrodensis episcopi» та інші. Епіграматична техніка притаманна також довшим поезіям Сковороди, наприклад, привітанню на день народження Василя Томари чи «De umbratica voluptate». У пізніх творах філософа є чимало епіграм, схожих на приказки та прислів'я: "Кому меньше в жизни треба, / Тот ближая всѣх до неба", "Лучше мнѣ сухарь с водою, / Нежели сахар с бѣдою" тощо.

Іноді Сковорода докладно пояснював жанрові особливості своїх творів у дусі старих українських поетик. Так, про двадцять п'яту пісню «Саду…», яка є так званим апобатеріоном, він писав: "Апобатеріон походить від грецького слова ἀποβαίνειν, що означає 'відходити, від'їжджати'. У цій пісні тих, хто від'їжджає, проводжають побажаннями добра й різних благ". На досвід попередньої української силабічної поезії зіперта й техніка віршування Сковороди. Водночас він був одним із найра-

[21] «Музам колись дев'ятьом на шляху з'явилась Венера…» (пер. Миколи Зерова).
[22] «Це моя гавань…» (лат.).

дикальніших реформаторів українського вірша за всю його історію. По-перше, жоден український поет XVII–XVIII століть не користався так рясно неповними римами (за підрахунками Дмитра Чижевського, неповні рими в ранніх віршах Сковороди становлять 25 %, а в «Саді божественных пѣсней» – 17 %). Натомість він дуже рідко вдається до характерних для української силабічної поезії "перенесень". По-друге, на відміну від класичної української силабіки, що культивувала тільки жіночі рими (чоловічі рими вживалися тут лише як факультативні), Сковорода часто послуговується чоловічими римами. Скажімо, у 2-ій, 3-ій, 9-ій, 10-ій, 26-ій, першій строфі 22-ої пісні «Саду…» немає жодної жіночої рими, а мішані жіночі та чоловічі закінчення є в 1-ій, 5-ій, 7-ій, 11-ій, 12-ій, 13-ій, 16-ій, 17-ій, 18-ій, 19-ій, 20-ій, 21-ій, 22-ій, 23-ій, 24-ій, 25-ій, 27-ій, 28-ій та 30-ій піснях «Саду…». Загалом беручи, поезія Сковороди має 45 % чоловічих рим. По-третє, для поезії Сковороди характерне особливе розмаїття строфіки: «Сад божественных пѣсней», де кожен твір посідає власну строфічну форму, не має паралелей в українській силабічній поезії XVII–XVIII століть, з огляду на що цю збірку можна назвати "садом модерних поетичних форм".

Не має паралелей в українській бароковій літературі також збірка байок Сковороди «Басни Харьковскія». Звісно, байка була добре знана в нашому письменстві задовго до нього: теорію байки докладно розглядали в шкільних курсах поетики, а українські барокові проповідники залюбки використовували байкові сюжети у своїх казаннях (тільки в збірках Антонія Радивиловського «Огородок Маріи Богородицы» та «Вѣнец Христов» можна знайти близько двох десятків байок). Проте якраз Сковороду слід уважати за "батька" української байки, оскільки саме він уперше потрактував її як самостійний літературний жанр філософського ґатунку. Говорячи про єство байки, Сковорода покликався на "стародавніх любомудрців", передусім на Сократа, котрий, за переказом, під кінець життя завіршував декілька езопівських сюжетів. Байка для Сковороди – це розумна забавка, така собі картинка, "зверху смішна, але всередині чудова". "Ни одни краски, – писав він у передмові до циклу «Басни Харьковскія», – не изъясняют розу, лілію, нарцысса столько живо, сколько благолѣпно у их образует невидимую Божію *истину*, тѣнь небесных и земных образов. Отсюду родились *hieroglyphica, emblemata, symbola*, таинства, притчи, басни, подобія, пословицы… И не дивно, что Сократ, когда ему внутренній ангел, предводитель во всѣх его дѣлах, велѣл писать стіхи, тогда избрал *Езоповы басни*". Сковорода має тут на думці історію, викладену в платонівському діалозі «Федон»: до Сократа у в'язницю приходять його приятелі, зав'язується розмова, в ході якої зринає ім'я Езопа, і тоді Кебет запитує Сократа, чи то правда, що він недавно склав віршові переробки езопівських байок? Сократ відповідає, що боги не раз спонукали його до мистецтва, тож він і спробував був складати вірші, а оскільки, мовляв, "творчої уяви в мене обмаль, я вдався до того, що було мені найдоступніше – до байок Езопа. Знаючи їх напам'ять, я завіршував ті, які мені пригадалися перші". Байки самого Сковороди теж значною мірою засновуються на езопівських сюжетах. Так, іще 1760 року в стінах Харківського колегіуму філософ написав по-латині й по-українському віршовану «Басню Есопову» («Fabula de haedo et lupo tibicine»[23]), що є оригінальною

[23] «Байка про ягня та вовка-флейтиста» (лат.).

переробкою сюжету про Вовка та Ягня. Сковородинські «Жаворонки» мають за основу сюжет Езопової байки «Орел і Черепаха», байка «Навоз и Алмаз» – сюжет байки «Півень та перлина», у байці «Оленица и Кабан» згадано езопівську байку «Галка та інші птахи» тощо.

На «Баснях…», особливо "бабаївського" циклу, виразно позначився досвід роботи Сковороди над філософськими діалогами. Недаром мораль, або "сила", цих байок годна часом набагато перевершувати обсягом саму фабулу, а за стилістикою нагадує власне філософський текст. Прикметно й те, що майже всі фабули своїх байок Сковорода будує у формі яскравих діалогічних сценок. Філософською є також основна тема, якою переймається Сковорода-байкар, – "сродність". Добра половина всіх «Басен…» присвячена саме їй: «Жаворонки», «Колеса часовіи», «Орел и Сорока», «Голова и Тулуб», «Оселка и Нож», «Орел и Черепаха», «Собака и Кобыла», «Пчела и Шершень» та інші. Персонажами байок виступають передовсім тварини й птахи, а також люди, стихії, приладдя, коштовне каміння тощо. Почасти вони взяті Сковородою з традиційних езопівських сюжетів, як-от, приміром, Орел та Черепаха, Гній; почасти – з популярних емблематичних енциклопедій (Змія, що скидає із себе линовище, Верблюд та Олень), а почасти є цілком оригінальними, як-от дзиґарські коліщата, Вітер чи Брусок.

Близькими "родичками" байок Сковороди є притчі «Благодарный Еродій» та «Убогій Жайворонок» (обидві написані 1787 року). Власне кажучи, це ті самі байкові фабули, тільки що куди більші за обсягом – своєрідне поєднання байки та філософського діалогу. Сковорода написав їх уже під кінець життя й присвятив передовсім проблемі виховання. Так, у притчі «Благодарный Еродій» розмову про виховання ведуть двоє: мавпа на ім'я Пішек та молодий лелека Єродій (обидва ці образи взяті з емблематики, де вони символізували погане та гарне виховання). Мавпа вихваляє модне виховання, тимчасом як Єродій обстоює виховання природне. "Буде кто чего хощет научитися, к сему подобает ему родитися…, – стверджує він. – Аще же кто дерзает без Бога научить или научитися, да па́мятует пословицу: 'Волка в плуг, а он в луг'". Окрім того, додає вже від себе Сковорода, добре вихована людина ніколи не буде "безобразно и бѣсновато гонитися за мырскими суетами", адже безодню нашого серця не може вдовольнити ніщо, крім неї самої. Про добре виховання та про "божевільну гонитву за світовою марнотою" ідеться також у притчі «Убогій Жайворонок». Однак Сковорода говорить тут не так про окрему людину, як про всю українську людність. Філософ ладен бачити в Україні останній відблиск "золотого віку", коли люди шанували Правду з власної волі, а не з примусу. Недаром персонажі цієї притчі розмовляють про те, як стародавня богиня справедливості Астрая, котра правила цілим світом за "золотого віку", відколи людьми опанували всілякі згубні пристрасті, знайшла собі останній прихисток в Україні. Якраз у рідному краю жайворонка Сабаша, тобто самого Сковороди (ім'я "Сабаш" означає те саме, що й "Варсава"), "водворялася простота и царствовала дружба, творящяя малое великим, дешевое дорогим, а простое пріятным. Сія землица была часточка тоя земельки, гдѣ странствовавшая между человѣки Истина и убѣгающая во злѣ лежащаго міра сего, послѣдніе дни пребыванія своего на землѣ провождала и остатній роздох имѣла, дондеже возлетѣла из долних в горнія страны". В есхатологічно-міленарному

сюжеті про боротьбу Правди з Кривдою Сковорода відводить своїй вітчизні особливе місце. Загалом беручи, притча «Убогій Жайворонок» – це алегорія про "сродність" українців до добра та про їхню "несродність" до зла. І мудрий жайворонок Сабаш, і нерозважливий тетервак Фрідрік, і дятел Немес "сродні" поміж собою, бо всі вони, на відміну від нетопирів чи яструбів, зроду добрі.

Важливе місце у творчому доробку Сковороди посідають трактати: «Начальная дверь ко христіанскому добронравію», «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis, сирѣчь Икона Алківіадская», «Книжечка о чтеніи Священного Писанія, нареченна Жена Лотова». «Начальная дверь ко христіанскому добронравію» – це конспект катехитичного курсу, що його Сковорода читав у додаткових класах Харківського колегіуму. Твір написано 1768 року. Значно пізніше, а власне 1780 року, Сковорода дописав до нього вступ. «Начальная дверь…» складається з десяти невеличких розділів, в яких коротко з'ясовано поняття Бога, віри, Божого промислу, любові, гріха тощо, а також подано десять Божих заповідей. Цей трактат Сковороди відрізняється від узвичаєних у старій українській богословській традиції катехізисів. Недаром він призвів до конфлікту Сковороди з церковним начальством. Тим часом «Икона Алківіадская» (перша редакція – 1776 р., друга – 1780 р.) та «Жена Лотова» (1780–1788 рр.) присвячені питанням біблійної герменевтики. На думку Сковороди, "природний стиль Библіи" полягає в тому, аби "историалною[24] или моралною лицемѣрностью так соплесть фигуры и символы, что иное на лицѣ, а иное в сердцѣ. Лицо, как шелуха, а сердце есть зерном". З огляду на це філософ прагне сприймати Біблію в одному тільки символічному ключі, не надаючи, здається, жодного значення, окрім знакового, її буквальному сенсу. Підставою для такого всеосяжного "фігуратизму" є передовсім ті численні енантіофанії, тобто позірні суперечності, що їх Сковорода добачає в біблійному тексті. Навзаємна неузгодженість окремих біблійних віршів чи навіть граматичних форм слів, невідповідність сюжетів Святого Письма вічним законам "блаженної натури", моральна уломність багатьох персонажів священної історії є для Сковороди незаперечним свідченням "фігуративної" природи старозаповітних та новозаповітних текстів. Отож, припустімо, Лотове п'янство та кровосумішка постають у трактаті «Жена Лотова» всього лиш "тайнообразними" фігурами: "Когда в Божіих книгах читаеш: піянство, наложничество, кровосмѣшеніе, амуры и подобное, не мѣшкай на содомских сих улицах, но проходь, не задумываясь на них, и на пути грѣшных не стой. Вить Библіа не к сим улицам, а только чрез сіи улицы ведет тебе в горнія страны и чистый край…".

Так само, як і твори інших жанрів, трактати Сковороди відзначаються яскравою образністю та оригінальною будовою. Скажімо, «Икона Алківіадская» розпочинається "присінком, чи ґанком", що його становить запозичена з «Великого зерцала» легенда про пустельника й птаха, а завершується "катавасією", в якій філософ порівнює Біблію із силеном – зовні смішною фігуркою, що приховувала в собі Божу велич.

Проте основну частину корпусу творів Сковороди складають діалоги. Філософ писав їх понад два десятиліття: від кінця 1760-х до початку 1790-х років. Більшість

[24] Тобто буквальною.

цих творів за своєю жанровою природою належить до так званих "сократівських" діалогів. У пишних барокових формах Сковорода змальовує тут свої справжні розмови з друзями. Філософсько-богословські міркування розгортаються в його діалогах на доволі яскравому побутовому, подієвому та психологічному тлі, помережані "інтермедійними" сценками. Письменник рясно вживає різноманітні образи, взяті, зокрема, з Біблії, грецької міфології, емблематики тощо.

"Первородним" "сократівським" діалогом Сковороди є «Наркісс. Разглагол о том: узнай себе». Він складається з двох коротких вступних розділів («Пролог» та «Чудо, явленное во водах Наркіссу»), семи "розмов" про себепізнання, а власне, про "внутрішню людину", невидиму природу Божого творива, людину як міру всіх речей, добро та зло, воскресіння та його містичну запоруку – Божу "іскру", а також «Симфоніи, сирѣчь согласія священных слов…», яка своєю чергою має вступ, хор і чотири "малі" симфонії. При цьому художній час діалогу розшаровується на час емпіричний (дія розгортається впродовж семи днів, від понеділка до неділі), символічний ("страсна сідмиця" та тиждень перед Різдвом), архетипічний (сім днів притчі, що її розповідає Памва на початку «Симфоніи»), ба навіть літургійний (Олег Марченко). «Наркісс» інколи називають першою пам'яткою оригінальної філософії в східних слов'ян (Стефан Шерер).

До найбільш яскравих "сократівських" діалогів Сковороди належить і «Алфавит, или Букварь мира», написаний у другій половині 1774 року. Недаром на своєму найвідомішому портреті Сковорода тримає в руках книжку «Алфавит мира». Саме в цьому творі філософ подав науку про "нерівну рівність", змалювавши людину в образі "посудини", наповненої божественним буттям: "Бог богатому подобен фонтану, наполняющему различные сосуды по их вмѣстности. Над фонтаном надпись сія: '*Не равное всѣм равенство*'. Льются из разных трубок разные токи в разные сосуды, вкруг фонтана стоящіе. Меншій сосуд менѣе имѣет, но в том равен есть большему, что равно есть полный". Тут-таки філософ викладає і науку про "сродність", розглянувши по черзі "сродності" до землеробства, вояцтва та богослів'я, які корелюють із трьома станами платонівської ідеальної держави. Правлячи про ці та інші філософсько-богословські матерії, Сковорода використовує численні емблематичні образи. В «Алфавиті» він власноруч змалював цілу низку гравюр з амстердамської книги «Symbola et emblemata»[25]: 203-ю («Бобр самого себя гризущій»), 332-у («Раненный олень ѣст извѣстное растѣніе для своего уврачеванія»), 351-у («Жемчужина в раковинѣ»), 422-у («Слон смотрящій на солнце»), 493-ю («Актеон от своих псов растерзанный»), 748-у («Фаетон») та інші.

Окрім "сократівських" діалогів, Сковорода створив і два діалоги-соліловії: «Брань архистратига Михаила со Сатаною» та «Пря бѣсу со Варсавою». Перший із них філософ, за його власними словами, писав упродовж 1783 року – "начал в Бурлуках, кончил в Бабаях". Щоправда, перегодом письменник зробить у тексті «Михаило-Сатано-махіи» (так на грецький лад називав свій твір сам Сковорода) деякі зміни. Цей діалог посутньо відрізняється від інших діалогів філософа, по-перше, тим, що є справжньою візією (про це наприкінці твору свідчить сам автор), а по-друге,

[25] «Символи та емблеми» (лат.).

надзвичайно яскравим містеріальним декором, на якому розгортається суперечка персонажів про те, чи є добро легким. Сковорода виразно нав'язується тут до літературної – найперше драматургічної – традиції, цитуючи втрачену Еврипідову трагедію «Даная» (за «Моральними листами до Люцилія» Сенеки), трагедокомедію Варлаама Лащевського «Гонимая Церковь», «Епінікіон» Феофана Прокоповича, старовинну книжну українську пісню «Зима прейде, солнце ясно…» тощо. Уже Александру Хашдеу вважав за необхідне порівнювати «Брань архистратига Михаила со Сатаною» з драмами Есхіла, Софокла, Еврипіда, Кальдерона, Гете чи Байрона. Ця пишна барокова містерія-візія постає, зрештою, не чим іншим, як "принципом індивідуації" тієї напруженої борні, що точилася в душі самого філософа. Те саме слід сказати й про діалог «Пря бѣсу со Варсавою», написаний 1783 року. У ньому вперше й востаннє єдиним героєм твору Сковорода виводить самого себе. Свою власну духовну борню він пробує змалювати за допомогою образного ряду євангельської історії про спокушання Христа дияволом у пустелі (Мт. 4: 1–11; Лк. 4: 1–13). Персонажі діалогу – Варсава й Даймон – це внутрішні голоси самого Сковороди. Вони втілюють полярні погляди на природу добра: той, що його дотримувався Сковорода як автор циклу «Басни Харьковскія», зокрема байки «Змія и Буфон» ("Чем лучшее добро, тѣм большим трудом окопалось, как рвом"), і той, що його філософ обстоював уже в старості (добро – легке).

У доробку Сковороди, крім оригінальних творів, є ще й ціла низка перекладів. Слід сказати, що він чітко розрізняв translatio, тобто достотний переклад, та interpretatio, тобто вільний переклад, чи переспів. "Перекладач [translator], – писав український поет, коментуючи власний переклад елегії Сідеруна ван Госе, – ставить слово замість слова, як зуб замість зуба, а тлумач [interpres], неначе ніжна годувальниця, кладе в рот своєму годованцеві розжований хліб і сік мудрості". Проте досить часто Сковорода ототожнює переклад та переспів. "И сія-то причина, – зазначав він у присвяті свого перекладу Ціцеронового трактату «De senectute»[26], – заохотила меня поднесть сію книжечку, претолкованную здѣшним нарѣчіем… А переведены не слова ея, но мысли". Іншого разу Сковорода напише таке: "Уклонившися от Библіи к Плутарху, перевел я книжечку его «О спокойствіи душевном», истолковав не наружную словозвонкость, но самую силу и эссенчію[27], будто гроздіе в точилѣ выдавил". У всякому разі, філософ вочевидь надавав перевагу вільному перекладові й далеко не завжди прагнув адекватно віддзеркалити всі особливості оригінального тексту.

На цих засадах Сковорода створив декілька версифікаційних вправ на теми другої книги Вергілієвої «Енеїди», переклав оди Горація «До Ліцинія Мурени» (II, 10) та «До Помпея Гросфа» (II, 16), уривок з першої книги Овідієвих «Фастів» («Похвала астрономіи»), трактат Ціцерона «Про старість», зроблений Марком-Антуаном де Мюре прозовий виклад комедії Теренція «Адельфи», п'ять трактатів Плутарха (зберігся тільки «О спокойствіи души»), дві поезії Марка-Антуана де Мюре, елегію Сідеруна ван Госе, епіграму «Inveni portum…» тощо. Наприклад, сковородинські пере-

[26] «Про старість» (лат.).
[27] Лат. *essentia* – 'сутність'.

клади "римського пророка" Горація, які вивершують стару українську традицію "претолкованія" цього поета, представлену, зокрема, Афанасієм Кальнофойським, Лазарем Барановичем, Іваном Максимовичем, Михайлом Козачинським, – це не що інше, як християнські parodiae Horatianae в дусі барокових поетик. Попри те, що переклад оди Горація «До Помпея Гросфа» є, як казав Чижевський, спробою "віддати думки оди (яка, до речі, ніби розвиває думки Епікура про ἡσυχία[28]) в тій самій кількості строф та тим самим розміром – 'сапфічною строфою', в її силабічному одягу", Сковорода посутньо модернізує та християнізує оригінал. Недаром образи, за допомогою яких поет змалював марнотне розмаїття людського життя в перекладі та переспіві цієї оди, дуже схожі на "персонажів" псальми "Всякому городу нрав и права…". Назагал беручи, сковородинські переклади Горація є "змаганням" християнського поета з класиком, у ході якого римський лірик немовбито приймає святий хрест. Так, Сковорода переклав Горацієве "quod ultra est, oderit curare"[29] (Carm., II, 16) словами, які, за свідченням св. єв. Матвія, належали самому Христові – "не печись на утро" (Мт. 6: 34). Коментуючи свій переклад, поет зазначав: "Бо хто черпав зі святих отців, за прислів'ям, як собака з Нілу, той зрозуміє, що 'завтрашнє' треба розуміти як наступне життя. Бо якщо наше життя всюди у Святому Письмі порівнюється з днем, перша ж частина доби є ніч, а друга – світло, то дуже правильно ранній вік, тобто юність, називати нерозумним, сучасним життям, ще не освітленим сонцем істини. Друга ж частина життя, що порівнюється зі світлом і називається життям…, коли відкидаються справи тьми. Отже, коли автор говорить: 'не турбуйся про завтрашній день', він хоче сказати: не слід турбуватися про те, що ти будеш їсти або в що одягнешся в старості. Шукай у теперішньому житті тільки царства Божого, піклуйся і дбай тільки про доброчесність і мудрість". Шляхом алегорези Сковорода досягає того, що Горацієва ода й Святе Письмо навзаєм пояснюють одне одного. Слова Горація неначе входять до контексту богонатхненних євангельських образів, а ті своєю чергою стають немовбито належними перу римського класика.

Зрештою, Сковорода не раз звертався до поезії Горація і в своїх оригінальних творах. Приміром, в одному з листів до Ковалинського філософ зазначав: "Повернувшись із школи, я твердо вирішив докладно поговорити з тобою про пороки черні й одразу ж написав оці вірші, взявши за взірець нашого Флакка". Це сказано з приводу незавершеної поезії, що розпочинається словами: "Beatus ille, qui fugit negotia, / Ut prisca christiana gens!.."[30]. Цитовані рядки виразно корелюють із початком другої еподи римського лірика ("Beatus ille, qui procul negotiis, / Ut prisca gens mortalium…"[31]), а подальші слова Сковороди: "Sic homo sum: nihil mihi dulcius nugis istis[32]. Quodsi quando incido in hominem similium nugarum studiosum, tantum non sublimi ferio

[28] Гр. *ἡσυχία* – 'спокій, мир, тиша, мовчанка'.

[29] "Не турбуйсь майбутнім" (пер. Андрія Содомори).

[30] "Щасливий, хто й не чув про справи-клопоти, / Живе, як давнє плем'я християн…" (пер. Леоніда Ушкалова).

[31] "Щасливий, хто й не чув про справи-клопоти, / Живе, як в давнину жилось…" (пер. Андрія Содомори).

[32] Мова йде про поетичне мистецтво.

vertice sidera"[33], – є ремінісценцією заключних рядків оди Горація «До Мецената»: "Quodsi me lyricis vatibus inserit, / Sublimi feriam sidera vertice"[34] (Carm., I, 1).

У всіх своїх творах, і оригінальних, і перекладних, Сковорода постає передусім філософом та богословом. На його думку, "Христова філософія" – це не що інше, як головна мета ("главная цѣль") дочасного людського життя, котра "устрѣмляет весь круг дѣл своих на тот конец, чтоб дать жизнь духу, благородство сердцу, свѣтлость мыслям…". Бути філософом означає вміти добачати "сверх пустыни, сверх стихійной бражди, нѣчто новое, нестарѣющееся, чудное и вѣчное", зрештою, "посвятиться Богу", тобто вільно шукати його "в натурѣ и в книгах". Оцій справжній філософії Сковорода протипокладав "дурну філософію" (stulta philosophia), або "дурномудріе" (μωροσόφια), що його св. ап. Павло назвав колись "пустою философіею, которая бражничит по бурдѣ стихійной, препятствующей философствовать по Христѣ…". Отже, філософія Сковороди має виразний релігійний характер. Самі слова "философія", "богословіе", "боговѣдѣніе", "богознаніе", "богомысліе" означають для нього одну й ту саму "всезагальну науку" про людське щастя, якої не може навчити ані історик, ані фізик, ані логік, ані граматик, бо то є справа "апостолов, пророков, священников, богомудрых проповѣдников и просвѣщенных христіанских учителей…". Недаром Сковороду часто називали "філософом-богословом" (Дмитро Багалій), "філософом-теософом" (Домет Олянчин) чи вже "вільним церковним мислителем" (Василь Зеньковський). Під цим оглядом чимало важать і вказівки на те, що "наука Сковороди про мікрокосмос у протилежність до відповідної науки Ренесансу та барока на Заході забарвлена не натурфілософічно, але етично та релігійно" (Дмитро Чижевський), що християнську тринітарну доктрину Сковорода вважав за справжнє джерело філософії (Федір Зеленогорський), а його "інтуїтивна онтологія" має у власному підложжі православну віру (Стефан Шерер).

Окрім того, філософія була для Сковороди ще й певним трибом життя. Про Сковороду здавна говорили, що він жив так, як учив, а вчив так, як жив. Справді-бо, життя Сковороди – то його втілена філософія. Один із чільних діячів українського модернізму Андрій Товкачевський навіть казав, що якраз життя Сковороди і є його найліпшим філософським твором. У всякому разі, таке розуміння єства філософії обумовлювало й відповідний стиль думання та письма, зокрема нехіть Сковороди до систематичного викладу онтологічної, епістемологічної, етичної та іншої проблематики. Саме це дало Дмитру Багалієві підставу стверджувати, що узвичаєний поділ творів Сковороди на філософсько-богословські та власне літературні має суто умовний характер, адже він "ґрунтується лишень на різниці по їхній формі, що ж до змісту свого, то всі оригінальні твори Сковороди, і богословсько-філософські, і літературні дуже схожі між собою". Перегодом на цій особливості творів Сковороди будуть наголошувати Іван Іваньо, Юрій Шевельов, Елізабет

---

[33] "Така я людина: для мене немає нічого більш приємного, ніж оці дрібнички. І коли я зустрічаю людину, яка переймається такими самими дрібничками, я заледве не торкаюсь головою до зірок" (лат.).

[34] "Ще ж коли мене й ти лірним співцем назвеш – / Я торкнуся зірок гордим чолом своїм" (пер. Андрія Содомори).

фон Ердманн та інші. Власне кажучи, Сковороду віддавна заведено називати "поетом-філософом" ("Dichter-Philosoph", "poète-philosophe"), "письменником-філософом", "філософом-митцем" тощо. Єдність поезії та філософії у творах Сковороди засвідчує, зокрема, його звернення до жанрів "сократівського" діалогу, візії, солілоквія, езопівської байки або й те, що у своїх поезіях та байках письменник повсякчас розробляє філософські теми, а у філософських жанрах рясно вживає різноманітні образи.

Прикметне для Сковороди органічне поєднання поезії, філософії, богослів'я й релігійно-містичних розважань, антитетично-символічний спосіб думання та деякі інші обставини спричинилися до того, що його основні ідеї викликали чимало різноманітних, інколи – цілком протилежних, міркувань і присудів. Це годна засвідчити вже та довга вервечка філософів, з якими порівнювали Сковороду. У ній зринають імена Сократа й Гайдеггера, Беме й Поппера, Августина й Спінози, Томи Аквінського й Потебні, Епікура й Ляйбніца, Філона й Руссо, Плотина й Шопенгауера, Орігена та Юнга. Скажімо, науку Сковороди про те, що все суще складається "из двох едино составляющих естеств, называемых *матеріа* и *форма*", пробували трактувати і як вияв абсолютного ідеалізму, і як дуалізм, і як пантеїзм, ба навіть як матеріалізм. Так само по-різному тлумачили його антропологію, етику, естетику, політію, теорію пізнання.

Утім найбільш обґрунтованими та переконливими є спроби розглядати філософсько-богословські ідеї Сковороди в річищі християнського неоплатонізму. Найперше Сковорода вчить про *видиму* й *невидиму* природи. Невидиму природу філософ окреслює, зокрема, як те, що є "в деревѣ истинным деревом, в травѣ травою, в музыкѣ музыкою, в домѣ домом…". Натомість видима природа, тобто матерія, – це не що інше, як тінь природи невидимої. "Вся исполняющее *начало* и мір сей, находясь тѣнью его, границ не имѣет, – каже Сковорода в трактаті «Silenus Alcibiadis». – Он всегда и вездѣ при своем *началѣ*, как тѣнь при яблонѣ. В том только разнь, что древо жизни стоит и пребывает, а тѣнь умаляется; то преходит, то родится, то ищезает и есть ничто". Видиме й невидиме поєднане в будь-якій речі так, як людська та Божа природи в Христі, тож суть цього поєднання можна описати лише за допомогою парадоксальних термінів христологічного догмата. Діалектика матерії та форми постає тут перманентним актом creatio ex nihilo[35], тобто безконечним процесом з'яви речей: "Сіе-то есть прямое сотвореніе *сильнаго*! – дѣлать из ничего чудо, из сѣни точность, дать грязи ипостась, а подлой тлѣни величіе". Така онтологічна модель – зроду платонівська. Тим часом платонічний універсалізм метафізики Сковороди наскрізь пройнятий духовним досвідом християнства. Попри весь найгостріший дуалізм матерії та духу, метафізика Сковороди не знає чогось схожого на гностичну негацію природи – їй значно ближчі, скажімо, отці Церкви, котрі розмірковували над премудрою владнаністю світу як джерелом "природного благочестя". Сковорода був схильний тлумачити космос як "інше" Бога, точніше кажучи, Софії-Премудрості Божої – посередниці між Творцем та його розмаїтим творивом (Олег Марченко).

---

[35] Творення з нічого (лат.).

У річищі платонізму Сковорода трактує й питання естетики. На його думку, прекрасне – це ідеї речей, а потворне – наслідок втрати ідеями тотожності собі, тобто наслідок їхнього віддзеркалення в мінливій матерії. Наприклад, малярська картина складається з невидимого малюнка та видимої фарби. "Краска, – каже Сковорода, – не иное что, как порох и пустоша. Рисунок, или пропорціа и расположеніе красок, – то сила". Філософ може окреслювати джерело краси також за допомогою понять "міра" або "ритм". У музикантів, зазначав він, "мѣра в движеніи пѣнія именуется *темпо*. …Темпо в движеніи планет, часовых машин и музыкалнаго пѣнія есть то же, что в красках рисунок". Отож, прекрасне походить від божественної природи, а людське мистецтво годне лише надавати блиску Божому твориву. Ідея речі, писав мислитель у байці «Собака и Кобыла», є те головне, що "называется гречески *τὸ πρέπον*, сирѣчь благолѣпіе, или красота, и не зависит от науки, но наука от него". Услід за Платоном, Сковорода говорить також про містичну єдність правди, добра й краси.

Центральне місце у філософії Сковороди посідає проблема людини. Це означає, що питання онтології, естетики чи гносеології на значну міру підпорядковані тут антропологічній проблематиці. Тим часом у рамках самої сковородинської антропології головну роль відіграє поняття "внутрішньої людини", захованої в зовнішній так, як ідея в матерії. Пояснюючи, що таке "внутрішня людина", один із персонажів «Діалогу, или разглаголу о древнем мірѣ» каже: "Стань же, если хотишь, на равном мѣстѣ и вели поставить вкруг себе сотню зеркал вѣнцем. В то время увидишь, что един твой тѣлесный болван владѣет сотнею видов, от единаго его зависящих. А как только отнять зеркалы, вдруг всѣ копіи сокрываются во своей исконности, или оригиналѣ, будьто вѣтвы в зернѣ своем. Однако же тѣлесный наш болван и сам есть едина токмо тѣнь истиннаго человѣка. Сія тварь, будьто обезяна, образует лицевидным дѣяніем невидимую и присносущную силу и божество *того человѣка*, коего всѣ наши болваны суть акибы зерцаловидныя тѣни, то являющіяся, то ищезающіи при том, как *истина* Господня стоит неподвижна во вѣки, утвердившая адамантово свое *лице*, вмѣщающее безчисленный пѣсок наших тѣней…". Оця "внутрішня людина" геть не схожа на зовнішню, а її оприявнення – не що інше, як "друге народження", "переображення" чи "воскресіння". "Внутрішня людина" наділена в Сковороди божественними рисами. Зрештою, це є Христос, в якому всі люди цілі й тотожні, так само, як ціле й тотожне Христове Тіло в цілій гостії та в кожній окремій її часточці.

Говорячи про "внутрішню людину", Сковорода зазвичай послуговується поняттям "серце", що його можна трактувати як "невидиму природу" психічного життя. Недаром слово "серце" зринає в його творах 1146 разів. Серце, як зазначав Дмитро Чижевський, є для Сковороди "корінь усього життя людини, вища сила, що стоїть поза межами й душі, й духа, – шлях до 'дійсної людини' веде через 'переображення душі в духа, а духа – в серце'". Його можна схарактеризувати і як думку, і як щось схоже на царину підсвідомого, і як найсвітлішу височінь, і як найтемнішу безодню. Свого часу Володимир Ерн слушно стверджував, що антропологія Сковороди – це "справжній *синтез* конкретного індивідуалізму *Біблії*, в якій людська особистість посідає першорядне місце, та дещо абстрактного універсалізму Платона. Метафізичні риси платонівської ідеї – вічність, божественність, незмінність, красу й доб-

роту – Сковорода переносить на неповторну *особистість* людини, взяту в її умоглядній глибині…".

Побіч ідеї "двох природ", Сковорода часто говорить про "три світи". Наприклад, у діалозі «Потоп зміин» він зазначав: "Суть же тры мыры. Первый есть всеобщій и мыр обительный, гдѣ все рожденное обитает. Сей составлен из безчисленных мыр мыров и есть великій мыр. Другіи два суть частныи и малыи мыры. Первый мікро-козм, сирѣчь мырик, мирок, или человѣк. Вторый мыр символичный, сирѣчь Библіа". Сенс цієї думки, що йде ще від Філона й Климента Олександрійського, полягає ось у чому: Бог об'явив себе в природі, людині та Святому Письмі, тобто природа, людське серце й Біблія є трьома "книгами-світами", читаючи які, людина годна пізнати єство речей. Звідси випливає й славетне гасло Сковороди "Пізнай себе!" – дуже важливе й прикметне для його поглядів. Справді-бо, себепізнання можна трактувати, як "головний пункт сковородинської науки" (Володимир Білий), "коріння та стовбур… могутнього дерева, що його Сковорода плекав усе своє життя" (Володимир Ерн), справжнє "підложжя його мисленнєвих побудов" (Елізабет фон Ердманн). Огортаючись "містичним ореолом", ця ідея набуває у творах письменника "сили чарівного ключа до всіх таємниць усього сущого" (Олександра Єфименко). Слід сказати, що, роблячи ідею "Пізнай себе" наріжним каменем своїх поглядів, Сковорода продовжував традиції української барокової літератури, де себепізнання зазвичай поставало провідною формою сходження людини до Бога: досить пригадати бодай «Діоптру» Віталія Дубенського, «Арістотелівські проблеми» Касіяна Саковича, «Огородок Маріи Богородицы» Антонія Радивиловського, «Вечерю душевную» Симеона Полоцького, «Руно орошенноє» Дмитра Туптала чи «Алфавит» Івана Максимовича. Сковородинське "Пізнай себе" було спрямоване на осягнення людиною захованої в плоті містичної галузки Софії-Премудрості Божої (Олег Марченко).

Евдемонізм світобачення філософа, позначений радикальними рисами орігенівського апокатастазису, обумовлював розгортання ідеї "Пізнай себе" найперше в перспективі "сродності", тобто проблеми узгодження людської волі (voluntas) із Божим промислом. Недарма "сродність" є однією з основних тем усієї творчості Сковороди. Мабуть, найрельєфніше філософ окреслив це поняття в діалозі «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира», а також у циклі «Басни Харьковскія», зокрема в байці «Пчела и Шершень». "Скажи мнѣ, Пчела, – питає Шершень, – длячего ты столь глупа? Знаеш, что трудов твоих плоды не столько для тебе самой, сколько для людей полезны, но тебѣ часто и вредят, принося вмѣсто награжденія смерть, однак не престаете дурачитись в собираніи меда. Много у вас голов, но безмозгіе. Видно, что вы без толку влюбилися в мед". Сам ти глупак, пане раднику, – відповіла на це Бджола, – якщо не можеш збагнути того, що "нам несравненно большая забава собирать мед, нежели кушать. К сему мы рожденны и не престанем, поколь умрем". Бджола уособлює тут мудрого чоловіка, який пізнав свою "сродність", тобто закарбовану в серці галузку Божого промислу, вроджену Божу волю та його таємний закон, котрому підлягає все твориво. Тож мудрим чоловіком є той, хто збагнув спорідненість між своєю душею та тією справою, до якої вона прагне (тоді це буде "сродна праця"), або між собою та іншою людиною (тоді народжується щира

дружба). Сковорода любив повторювати стару латинську приказку: "Similem ad similem ducit Deus"[36].

На ідеї "сродності" засновується й звеличена Сковородою "harmonia praestabilita[37] поміж суспільністю та людиною" (Олександра Єфименко), тобто його уявлення про "нерівну рівність". Власне кажучи, сковородинська ідея "нерівної рівності" спирається на два основні принципи: природовідповідність (кожна людина має йти за своєю природою) та етичний плюралізм (кожна людина обирає власний індивідуальний етичний шлях). Ця ідея Сковороди була спрямована проти прибічників етичної одностайності на взір французьких просвітників, чиї філософські погляди пройняті пафосом "універсальної *несродності*" (Володимир Ерн). Під "дурнями", які прагнуть завести у світі "рівну рівність", Сковорода мав на думці саме їх. Зрештою, сковородинський "парадокс 'нерівної рівності'" (Костянтин Генрик Андрусишин) є своєрідною відміною науки про Церкву як про містичне Христове Тіло: усі галузки Божого промислу вкупі складають "плодоносный Церкви, яснѣе сказать, общества сад, так, как часовую машину свои части. Она в то время порядочное продолжает теченіе, когда каждый член не только добр, но и сродную себѣ разлившіяся по всему составу должности часть отправляет. И сіе-то есть быть щасливым, познать себе, или свою природу, взяться за свою долю и пребывать с частію себѣ сродною от всеобщей должности".

Звідси випливає ідея "обоження" (θέωσις), чи "уподібнення до Бога". Вона походить іще від Платона, а перегодом була підхоплена неоплатоніками, зокрема Плотином, Порфирієм, Проклом, Філоном Олександрійським. На ґрунті християнської традиції різні версії науки про "обоження" подають Климент, Оріген (у нього вона постає у вигляді думки про ἀποκατάστασις πάντων, тобто всеосяжний поворот творива до Бога), Афанасій, святі отці-каппадокійці, Макарій Єгипетський, Августин, Діонісій Ареопагітський, Максим Сповідник, Симеон Новий Богослов та інші. Нав'язуючись передовсім до традицій патристичної містики, Сковорода також учить про те, що головним етичним завданням людини є спроба стати рівною Богові, оскільки "внутрішня людина" рівна "предвѣчному своему отцу существом и силою". Проблематика "обоження" якнайдокладніше розглянута Сковородою в його "первородному" діалозі «Наркісс». Вона ж таки яскраво засвідчує й містицизм українського письменника.

Власне кажучи, Сковорода мав досвід усіх трьох ієрархічних форм містичного переживання: очищення, просвітлення й екстазу. Очищення він описав, зокрема, у каврайському сні; просвітлення, тобто народження "внутрішньої людини", – у діалозі «Наркісс», а про екстаз розповідав таке: "…встав рано, пошол я в сад прогуляться. Первое ощущеніе, которое осязал я сердцем моим, была нѣкая развязанность, свобода, бодрость, надежда с исполненіем. Введя в сіе расположеніе духа всю волю и всѣ желанія мои, почувствовал я внутрь себя чрезвычайное движеніе, которое преисполняло меня силы непонятной. Мгновенно изліяніе нѣкое сладчайшее наполнило душу мою, от котораго вся внутренняя моя возгорѣлась огнем, и казалось, что

[36] "Бог веде схоже до схожого" (лат.).

[37] Наперед встановлена гармонія (лат.).

в жилах моих пламенное теченіе кругообращалось. Я начал не ходить, но бѣгать, аки бы носим нѣкіим восхищеніем, не чувствуя в себѣ ни рук, ни ног, но будто бы весь я состоял из огненнаго состава… Весь мір изчез предо мною; одно чувствіе любви, благонадежности, спокойствія, вѣчности оживляло существованіе мое. Слезы полились из очей моих ручеями и разлили нѣкую умиленную гармонію во весь состав мой. Я проник в себя, ощутил аки сыновнее любви увѣреніе и с того часа посвятил себя на сыновнее повиновеніе Духу Божію". Крім того, Сковорода був письменником-візіонером, тож деякі його твори є не чим іншим, як віддзеркаленням фантазмів сну. Скажімо, наприкінці діалогу «Брань архистратига Михаила со Сатаною» він зазначив: "Сіе видѣніе аз, старец Даніил Варсава, воистину видѣх". У всякому разі, життя та творчість Сковороди підлягають основній містичній настанові – виходу людини за межі її власного єства й наближення до Абсолюту.

Така настанова виразно позначилась і на стилі письменника. Сковорода немовбито цурався панівного в європейській літературі XVIII століття просвітницького стилю, виплеканого на засадах картезіанського ratio, тобто ясності, простоти й прозорості. Він, як писав Микола Сумцов, був "далеко міцніший у виразах, більш барвистий у прикладах, з надзвичайною глибиною почуття, особливо міцний і твердий в переконаннях, через що і його писання ніби блискучі іскри від твердої криці". У творах Сковороди природно поєднується "найшанованіше з найганебнішим, найвище з найнижчим" (Віктор Петров), а щиро український гумор зблискує часом у "геть несподіваних контекстах" (Чеслав Ястжембець-Козловський). Справді-бо, Сковорода досить часто послуговується суто "плотяними" образами, не раз доволі грубими, задля окреслення щонайтонших духовних питань. Так, популярна барокова метафора "духовна трапеза" легко перетворюється в нього на "дисентерію"; поважну, проте "несродну" роль на театрі життя філософ асоціює з добрим харчем, "сервірованим" у пісуарі ("Самое изрядное дѣло, без сродности дѣемое, теряет свою честь и цѣну. Так, как хорошая пища дѣлается гадкою, пріемлемая из урынала"), а Царство небесне – з дівочою незайманістю ("…Царство небесне, як і дівоча незайманість, любить, щоб його брали силою"). Розмову про стосунки богослів'я з іншими науками він супроводжує пікантною приказкою: "…не за то муж жену наказует, что в гостях была, но за то, что дома не ночевала", міркування про Божі іпостасі – закликом висякати ніс, а варіації на теми біблійної герменевтики – згадкою про тих, що "вырѣзали для Царствія небеснаго свои ятра". Образ блаженства сусідить тут з "вошами", щастя – з "пивом": "Щастіе, гдѣ ты живеш? Мудрыи, скажите. / В небѣ ли ты пиво пьешь? Книжники, взвѣстите!" Окрім того, для стилю Сковороди характерні яскраві неологізми (*амурится, завертасы, ласкосердствует, любопрахи, окрылатѣл, пустослава, субботствует, шелуханы, язіковредіе*) та напрочуд багата метафорика, нерозривно пов'язана з його символічною манерою тлумачення буття. Приміром, коли Сковорода пробує окреслити єство матерії, він накидає на це поняття рясне мереживо метафор: *абрис, ад, болван, ветошь, вздор, видимость, внѣшность, грязь, земля, идол, краска, крушь, лжа, лом, маска, мечта, пара, плетки, плоть, прах, предѣл, пустошь, ров, руга, рухлядь, сволочь, сѣнь, сѣчь, смѣсь, сон, сплочь, стечь, суета, тварь, темница, тѣнь, тлѣнь, тьма*. Розмаїття "імен", віддзеркалюючи різні грані того чи того поняття, перетво-

рює definitio per metaphoras[38] на "царську дорогу" пізнання природи речей. Метафорика Сковороди має різні джерела, а найперше – Святе Письмо, твори грецьких та римських класиків, отців Церкви й емблематичну традицію. Зрештою, усі ці джерела формували репертуар сталих виражальних засобів українського літературного бароко. Наприклад, сковородинська метафора "віслюк" ("Зменшуй зайву їжу, щоб осел, тобто плоть [asellus, id est caro], не розпалювався, та, з другого боку, не мори його голодом, щоб він міг нести вершника"), засновуючись на тропологічному тлумаченні євангельської сцени в'їзду Христа до Єрусалима, має виразні паралелі у творчості Лазаря Барановича, Дмитра Туптала, Йоаникія Галятовського, Антонія Радивиловського, Івана Максимовича та інших. Те саме слід сказати й про улюблену метафору Сковороди "море світу", яка перебуває в самісінькому осередді іконосфери українського літературного бароко.

Характерною для української барокової традиції була й мова творів Сковороди. Письменник, який у побуті говорив по-українському (це засвідчують, приміром, спогади Федора Луб'яновського: "по наречію сущій малороссіянин", – та Михайла Ковалинського: Сковорода "любил всегда природный язык свой и рѣдко принуждал себя изъясняться на иностранном"), писав свої твори або латиною, або барвистою мовною сумішкою (lingua mixta), котра перегодом не раз викликала гострі закиди на його адресу. Мовну практику Сковороди критикував, скажімо, Пантелеймон Куліш у поемі «Грицько Сковорода», а Тарас Шевченко в седнівській передмові до «Кобзаря» скрушно відзначив, що Сковороду "збила з пливу латинь, а потім московщина". Може, найрадикальнішим критиком мови Сковороди був Іван Нечуй-Левицький. На його думку, Сковорода – чоловік "трохи чуднуватий" у всьому, зокрема й у мові своїх творів. "Попередніша книжна мова вже була загарбана Ломоносовим, заведена в російське письменство й верталась на Україну вже в великоруських ярих кольорах; але й церковна мова ще не вивелась до решти. Не міг Сковорода збутися й одкаснутись і од рідної народньої мови. Усі ці мовні течії Сковорода мішав докупи часом в дивовижних мовних композиціях, чудних, рябих і загалом темних". Ці закиди навряд чи годні витримати критику, адже насправді, як писав Дмитро Чижевський, "в мові Сковороди українських елементів сила. Та й від Сковороди не можна було й вимагати, щоб він уживав народної мови в філософічних творах: історія літературної мови, що базується на елементах мови народної, починається поезією; лише значно пізніше приходить черга для вжитку наново вибудуваної літературної мови в наукових творах". Натомість Юрій Шевельов уважав мову Сковороди створеним на українському субстраті особливим різновидом російської мови, відмінним від літературної мови Санкт-Петербурга чи Москви. Проте сковородинська lingua mixta дуже відрізняється від російської мови харківських літераторів-українців XVIII століття, скажімо, від мови «Эпиникіона» професора класу філософії Харківського колегіуму Стефана Вітинського або оди приятеля Сковороди Василя Двигубського «Среди торжественных плесканій…». Принаймні коли харківські романтики на початку 1830-х років заходилися готувати до друку семитомове зібрання творів філософа, у них була думка перекласти їх по-російському, аби "химерна сумішка цер-

[38] Метафоричне окреслення (лат.).

ковної мови з говірковою українською, розцяцькована польськими словами…, а до того ще й украпленнями грецьких, латинських, ба навіть єврейських фраз, не перелякала багатьох читачів…". Справді-бо, поруч з українськими словами Сковорода, наприклад, часто вживає їхні чужомовні відповідники, переважно церковнослов'янські та російські. Так виникають паралельні форми: *батько – отец*, *дурень – дурак*, *лице – лицо*, *мати – мать*, *мене – меня*, *чы – ли – или*. Ба більше, незрідка у творах Сковороди зринають контаміновані форми на взір *взглянь*, *возшумлят*, *неколи*, *подойшли*, *чтось*.

Зрештою, сам Сковорода, який знав декілька мов і здобув ґрунтовну філологічну освіту, мав підстави вважати свою "мову з письма" за українську. Скажімо, у ній можна знайти чимало живомовних елементів. За підрахунками Віталія Передрієнка, 84 % словоформ «Саду божественных пѣсней» під оглядом лексики та словотвору співвідносні з утвореною на говірковому ґрунті новою українською літературною мовою. Трохи нижчий відсоток – у філософських діалогах Сковороди (наприклад, у «Наркіссі» він складає 73,6 %). Живомовна стихія виявляється в Сковороди й на рівні лексики (*батько*, *враз*, *гуска*, *долоня*, *земелька*, *козля*, *легесенько*, *лихо*, *мати*, *молоденька*, *пѣсенька*, *привитанье*, *самота*, *соловеечко*, *соломяный*, *сопѣлка*, *сыночок*, *цап* тощо), і на рівні фонетики та граматики (***в**пав*, *гу**б**лят*, *лю**б**лят*, *ме**нш**ого*, *разъяри**в**ся*, ***щ**асл**и**вим*; вимова літери *ѣ* як *і*; поплутання літер *ы* та *и*; озвучення приголосних у префіксах та прийменниках, як-от: *знова*, *з злим*; уживання кличної форми іменників: *библіотеко*, *брате*, *герою Богдане*, *дѣду*, *добродѣйко*, *друже*, *жабо*, *косо*, *отче*, *покою*, *птичко*, *сватку*, *сину*, *смерте*, *соловеечку*, *языче*, – дієслів першої особи множини наказового способу: *будьмо*, *испытуймо*, *питаймо*, *послушаймо*, *поудержмо*, *поучимся*, *продолжаймо*, *разбиваймо*, – та давального відмінка однини іменників чоловічого роду на *-ові/-еві*: *гостеви*, *дуракови*, *птенцеви*, *человѣкови*; живомовні форми прийменникового керування відмінками, як-от: *бѣжит до вас*, *почитает над богатство*), і на рівні синтаксису. Так, у своїй поезії Сковорода послуговувався здебільшого прозорими експресивними конструкціями, чимало з яких мають живомовний характер ("…синам с батком, наспѣвшим з оранья, / Сама варит мати в домѣ…", "Только солнце выникает, / Пастух овцы выганяет…", "Стоит явор над горою, / Все кивает головою"). Окрім того, Сковорода часто засновує віршований ритм (можливо, маючи за взірець Псалтир) на повному синтаксичному паралелізмі сусідніх рядків: "Пройшли облака. Радостна дуга сіяет. / Пройшла вся тоска. Свѣт нам блистает". Так само живомовне підложжя мають і ті сковородинські синтаксичні конструкції, які розпочинаються зі сполучників або часток ("*А* кто же сіе спѣвает?", "*Ба*! *А* что значит глум?", "*И* мой батько сію пѣсеньку спѣвает"), містять іменникові артиклі ("Видно, что *то* Богу люба / *Та* простота беззлобна груба", "Когда *та* болѣзнь позмикала жили") або передають якісь особливі граматичні зв'язки ("*Заблудили* мы *в землю*", "На похилом *над воду* дубѣ сидѣл Орел", "*До тебе* моя природа"). Синтаксис байок віддзеркалює атмосферу живої розмови. Задля цього Сковорода часом навіть стилізує певні конструкції. Наприклад, синтаксична будова мовної партії Вола-судді в байці «Мурашка и Свинья» засновується на канцелярських кліше: "Понеже бѣдная Мурашка точію одну горсть зерна имѣет, как сама призналася в том добровольно, да и кромѣ зерна ничего больше не употребляет, а напротив того у госпожи Свиньи имѣется цѣлая

кадь, содержащая горстей 300 с третью, того ради по всѣм правам здраваго разсужденія…". Тим часом досить складний синтаксис сковородинських філософських трактатів та діалогів обумовлений і характером персонажів, і характером проблематики, і характером джерел, що ними послуговувався письменник.

Мова сковородинських творів дуже барвиста також з огляду на рясні фразеологізми. Серед них можна виокремити декілька груп, а саме: ідіоми ("в дурнѣ пошитись", "концы в воду", "мѣхом пугаеш", "от младых ногтей"), приказки та прислів'я ("Сія воля есть пуще всякой неволи", "высоко полетѣла, да не далеко сѣла", "Не знаю, Бог весть…", "У кольца нѣт конца", "Охота силняе неволи", "Чего не положил, не руш"), крилаті фрази ("троянскій конь", "o tempora, o mores"[39]), сталі порівняння ("бѣла, аки снѣг", "как рыба с водою") тощо. Сковорода подає фразеологізми кількома мовами: книжною українською, церковнослов'янською, латинською та грецькою. У своїх кириличних текстах філософ може подавати латинські та грецькі вирази без перекладу, може перекладати їх достотно або вільно переказувати (так, латинська фраза "Finis opus coronat"[40] набуває у Сковороди такої форми: "Доброе намѣреніе и конец всякому дѣлу есть печать"). Основними джерелами сковородинської фразеології був український та чужий фольклор, твори стародавніх грецьких та римських авторів, інскрипції в емблематичних енциклопедіях, але щонайперше – церковнослов'янська Біблія: довгі "симфонічні" вервечки біблійних віршів ("'Рѣх'. 'Посла слово свое и исцѣли их'. 'Рѣх'. 'В *началѣ* бѣ слово'. 'Рѣх'. 'Бог рекій из тмы свѣту возсіяти'. 'Рѣх'. 'Той сотрет твою главу'. 'Рѣх'. 'Рече Бог: Да будет свѣт'") на значну міру визначають стиль творів Сковороди. Не тільки поезії «Саду божественных пѣсней», але й чимала частина інших творів Сковороди, за його власними словами, "прозябає із зерняток Святого Письма". Та й себе самого Сковорода часто називав не інакше, як "любителем священної Біблії". Його метафізичний Ерос (Amor divinus) набуває форми любові до Біблії: недаром філософ охрестив її "коханкою", до якої він прийшов у тридцятилітньому віці і яка заволоділа ним цілковито, змусивши зректися всіх інших захоплень. В одному з листів Сковорода стверджував, що народився власне задля того, аби тлумачити Біблію. Філософ виокремив її в особливу онтологічну сферу ("символічний світ"), мавши на думці, що саме цей текст є надійним провідником людського серця на терени Святого Духа. Ба більше – для Сковороди Біблія була справжнім "воплоченим Богом". Отож мистецтву тлумачення Святого Письма філософ присвятив цілу низку своїх творів, зокрема трактати «Silenus Alcibiadis», «Жена Лотова» та діалог «Потоп зміин». Крім того, письменник повсякчас апелює до авторитету Біблії, напружено розмірковує над сенсом старозаповітних і новозаповітних сюжетів та образів. Недаром назви багатьох сковородинських творів («Асхань», «Жена Лотова», «Потоп зміин» тощо) пов'язані з Біблією, а чи не кожна їхня сторінка рясніє біблійними цитатами й пересипана численними алюзіями та ремінісценціями, чи, як казав Густав Шпет, "біблійним піском". В автентичних творах Сковороди нам вдалося виявити 2870 точних біблійних цитат, 1336 неточних цитат, 1164 парафрази, а також 1623 алюзії та ремінісценції, загалом – 6993 одиниці.

---

[39] "О часи, о звичаї" (лат.).

[40] "Кінець діло вінчає" (лат.).

Основним джерелом цих матерій для Сковороди була так звана Єлизаветинська, чи Синодальна, Біблія, котра виходила друком у 1751-му та 1758 роках. До Вульгати Сковорода звертався доволі рідко. Прикметно й те, що у своїй латинській поезії філософ майже не нав'язується до біблійних текстів (чи не єдиний виняток становить поезія «In natalem Iesu», де звернення до Святого Письма було обумовлене різдвяним мотивом). А от у невеликому за обсягом поетичному циклі «Сад божественных пѣсней» маємо аж 114 покликань на Біблію. Таку саму тенденцію засвідчують і сковородинські листи: у своїх кириличних епістолах філософ звертається до Біблії куди частіше, аніж у листах, писаних по-латинському (522 рази проти 144-х, попри те що кириличних листів у Сковороди менше, ніж латинських). До речі, навіть у латинських листах біблійні цитати часто зринають у формі кириличних вкраплень. Усе це годне свідчити про те, що Сковорода тримав у пам'яті саме слов'янський текст Біблії, добре знайомий йому ще з дитинства як неодмінний складник церковних відправ. Тим часом Вульгата (попри те, що для Сковороди, як і для будь-якого вихованця Києво-Могилянської академії, латина була мовою думання) перебуває у свідомості письменника на маргінесах. Те саме стосується й Септуагінти, а ще більше – вряди-годи згадуваної "єврейської Біблії". Власне кажучи, наявні у творах Сковороди пояснення єврейських слів та фраз могли бути взяті зі спеціального додатка до тієї ж таки Єлизаветинської Біблії або з відповідних словникових статей. А вже зовсім рідко Сковорода пробував перекладати Святе Письмо самотужки, як те маємо в діалозі «Бесѣда, нареченная двое» де філософ переклав вірш Першого послання св. ап. Павла до солунян 5: 21: "πάντα δὲ δοκιμάζετε, τὸ καλὸν κατέχετε" – словами: "Вся испытайте, благая же пріемлите". Очевидно, синодальний переклад цього вірша ("Вся же искушающе, добрая держите") чимось його не вдовольнив. Так само й у діалозі «Асхань» Сковорода подає власну версію неточно зацитованого вірша 45: 31 з Книги Ісуса, сина Сирахового ("Да не потребится душа их"): "Чтоб не пропала душа". Інколи Сковороду не вдовольняла й Вульгата. Наприклад, у діалозі «Потоп зміин» Душа, мавши на думці книгу Вихід 13: 21, питає: "Длячего же в римской Библіи читают: 'in columna nubis', сирѣчь 'в столпѣ облачном', а не читают: 'in turri nubis'?", – на що Дух відповідає: "Преткнулся толковник".

Отже, Сковорода послуговувався різними мовними версіями Святого Письма (згадаймо, як на початку діалогу «Пря бѣсу со Варсавою» він подає вірш 14: 24 із Книги Притч Соломонових по-слов'янському, по-грецькому та по-латинському, причому тільки слов'янська версія збігається з канонічним перекладом, тимчасом як грецька та латинська версії відбігають від текстів Септуагінти й Вульгати), але найбільше важить для нього, звісно ж, слов'янська Біблія. "Символічний світ" Сковороди – це передусім Єлизаветинська Біблія. Саме її філософ перетворює на основну форму осягнення реальності, коли зважити на те, що біблійна герменевтика була для Сковороди не чим іншим, як онтологією. Отже, ряснота й характер біблійних цитат, парафраз, алюзій та ремінісценцій прямо залежать від мови, якою користується письменник.

Не меншою мірою вони залежать також від жанру твору та його проблематики. Цілком природно, що дуже мало біблійних матерій мають сковородинські переклади грецьких та римських класиків, а також неолатинських авторів, хоч неабияка

вільність його перекладацької манери робила можливими й ті чи ті біблійні вкраплення. Ціла низка оригінальних поезій Сковороди або взагалі не містить біблійних матерій, або містить їх обмаль. Не надто рясно цих матерій і в циклі «Басни Харьковскія» та в катехитичному трактаті «Начальная дверь…». Куди більше, але все-таки відносно небагато біблійних матерій є в деяких сократівських діалогах, зокрема в діалозі «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни», а також у притчах «Благодарный Еродій» та «Убогій Жайворонок». Тим часом діалоги «Наркісс», «Асхань», «Кольцо» мають дуже багато біблійних цитат, парафраз, алюзій і ремінісценцій – відповідно, 410, 1065 та 894. Так само багато їх і в тих творах, які спеціально присвячені мистецтву тлумачення Святого Письма: «Жена Лотова» (519), «Silenus Alcibiadis» (312), «Потоп зміин» (562). А чи не найбільша питома вага цих матерій у невеличких за обсягом трактатах «Убуждшеся…» й «Да лобжет…».

Що ж являє собою "сковородинська Біблія»? У своїх творах письменник спирається майже на весь корпус біблійних текстів. Зі Старого Заповіту він не цитує тільки Третьої книги Макавейської та Третьої книги Ездри, а з Нового Заповіту – Другого соборного послання св. ап. Івана та Послання св. ап. Павла до Филимона. Індекс найбільш цитованих книжок, покликання на які перевищує 100, є таким: 1) Давидові псалми (1273); 2) Книга пророка Ісаї (601); 3) Буття (483); 4) Євангелія від св. Матвія (391); 5) Євангелія від св. Луки (370); 6) Євангелія від св. Івана (350); 7) Пісня над піснями (230); 8) Соломонові притчі (229); 9) Второзаконня (215); 10) Вихід (176); 11) Книга Ісуса, сина Сирахового (161); 12) Книга Йова (144); 13) Апостольські дії (143); 14) Євангелія від св. Марка (129); 15) Книга пророка Єремія (123); 16) Перше послання св. ап. Павла до коринтян (114). Отже, з-поміж усіх біблійних книжок найбільше значення для Сковороди має Псалтир. Покликання на нього складають 18,2 % усіх покликань на Біблію. Для порівняння: книга пророка Ісаї, яка йде в індексі на другому місці, складає 8,6 % від загального числа покликань філософа на Біблію, а Перше послання св. ап. Павла до коринтян, яке завершує цей індекс, – усього 1,6 %. Сковорода покликається на Псалтир частіше, ніж на все Мойсеєве П'ятикнижжя (1273 проти 1016) або Чотириєвангелію (1273 проти 1240). Загалом беручи, покликання філософа на книги Старого Заповіту складають 68,5 % від загального числа, а на книги Нового Заповіту – відповідно – 31,5 %. Чи не основною причиною переваги старозаповітних матерій у "сковородинській Біблії" можна вважати символічну манеру думання та письма нашого філософа. Старий Заповіт, звісно ж, надається до алегорези куди більше, аніж євангельська історія.

Коли ж говорити про структуру корпусу покликань Сковороди на Біблію, то вона така: точні цитати складають тут 41 %, неточні цитати – 19,2 %, парафрази – 16,6 %, алюзії та ремінісценції – 23,2 %. Власне кажучи, точні цитати зі Старого Заповіту становлять 29,5 %, алюзії та ремінісценції зі Старого Заповіту – 15 %, неточні цитати зі Старого Заповіту – 13,5 %, точні цитати з Нового Заповіту – 11,5 %, парафрази Старого Заповіту – 10,4 %, алюзії та ремінісценції з Нового Заповіту – 8,3 %, парафрази Нового Заповіту – 6,2 %, неточні цитати з Нового Заповіту – 5,6 %. Цілком очевидно, що сковородинське цитування Біблії є дуже вільне. Точних цитат зі Старого Заповіту є 2065 – проти 1676 неточних цитат і парафраз, тобто 55,2 %, а точних цитат із Нового Заповіту – 805 проти 824 неточних цитат і парафраз, тобто

49,4 %. Таку манеру цитування лише почасти можна пояснити тим, що мандрівник Сковорода, пишучи свої твори, мабуть, незрідка не мав під рукою тексту Святого Письма й мусив покладатися на власну пам'ять. Вільність цитування Біблії цілком суголосна вільності сковородинських інтерпретацій тексту Святого Письма, які далеко вибігають за рамки узвичаєних у старому українському богослів'ї моделей біблійної ноематики та гевристики.

Сковородинську біблійну ноематику, тобто науку про сенси Святого Письма, і гевристику (науку про віднаходження цих сенсів) можна охарактеризувати, як усеосяжну алегорезу тексту Біблії. Якщо українські письменники XVII–XVIII століть здебільшого послуговувалися "почвірною" методою тлумачення Святого Письма, тобто розглядали його на чотирьох семантичних рівнях: буквальному (історичному), моральному (тропологічному), алегоричному (прообразному) й анагогічному ("Littera gesta docet, quid credes allegoria, / Moralis quod agas, quo tendas anagogia"[41]), – то Сковорода не визнавав за буквальним та моральним сенсами Святого Письма жодної іншої рації, окрім знакової.

Філософ був схильний тлумачити Боже слово в перспективі платонівського «Кратіла»: у Бога, каже він, "имя и существо есть тождеством. Как только назвал, так вдруг и естество дал". Тим часом кожне слово ("имя") є не чим іншим, як символом, емблемою або ієрогліфом. Ще в байці «Велблюд и Олень» Сковорода писав, що "*Біблія* есть источник. Народная в ней історія и плотскіи имена есть-то грязь и мутная иль… Слово, имя, знак, путь, слѣд, нога, копыто, термин есть то тлѣнныи ворота, ведущіи к нетлѣнія источнику. Кто не раздѣляет словесных знаков на плоть и дух, сей не может различить между водою и водою, красот небесных и росы". Отже, біблійні образи постають тут щонайперше "обіцянками невидимого": "Разумѣть же значит: сверх виднаго предмета провидѣть умом нѣчтось невидное, обѣтованное видным". Це засвідчують також міркування Сковороди щодо структури образу. "…В *симболичном*, или *біблічном*, мырѣ…, – писав філософ, – есть *матеріа* и *форма*, сирѣчь плоть и дух, стѣнь и истина, смерть и жизнь. Напримѣр, солнечная фігура есть матеріа, или стѣнь. Но понеже она значит положившаго в сонцѣ селеніе свое, того ради вторая мысль есть форма и дух, будьто второе в сонцѣ сонце". Іншим разом Сковорода добачає в структурі образу три рівні: "образ простый", "образ образующій" та "образ образуемый", чи архетип. Скажімо, герменевт мав би розрізняти "небо простое, образующее и небо небесе". "Просте небо" є тут знаком "неба твірного", а те своєю чергою – знаком "неба небесе", тобто архепипу. Варто відзначити, що застосовувана Сковородою гевристика передбачала тлумачення тексту Біблії з огляду на його прагматику та зміст, контексти, а також на "словесні" (verbalis) та "речові" (realis) паралелізми.

До сковородинського "символічного світу" входить не лише Святе Письмо, але й численні емблематичні образи. Окреслюючи їхню природу, Сковорода писав: "…Древніи мудрецы имѣли свой язык особливый, они изображали мысли свои образами, будто словами. Образы тѣ были фигуры небесных и земных тварей, на-

[41] "Літера каже про те, що було, алегорія – про те, у що віриш, / Мораль – про те, що робити, анагогія – до чого ти прагнеш" (лат.).

примѣр, солнце значило истину. Кольцо, или змій, в кольцо свитый, – вѣчность. Якорь – утвержденіе или совѣт… Образ, заключающій в себѣ тайну, именовался по-еллински *ἔμβλημα*, emblema…". Ця мова "стародавніх мудреців" багато важила й у творах самого письменника. Принаймні Дмитро Чижевський мав підстави стверджувати, що Сковорода, побіч Ніколая Кузанського, Гільдегарди Бінгенської, Якоба Беме, Абрагама фон Франкенберга, Даніеля Чепка, Ангела Сілєзія та інших, "належить до найяскравіших представників емблематичного стилю в містичній літературі Нового часу". Сковородинські емблеми та символи він поділяв на п'ять основних груп: 1) тварини й птахи (*віл-молотник, змія, бусел, мавпа, голуб, олень, верблюд*); 2) фантастичні істоти (*сфінкс, сирени, фенікс*); 3) рослинний світ (*колос, яблуня, квасоля, зерня*); 4) мертва природа (*магніт, веселка, сонце, вода, джерело, потік, криниця, скеля*); 5) продукти людської праці (*лабіринт, перстень, жорна, годинник, якір, колесо, коло, ціп, сітка*). Джерелом цих та численних інших уживаних Сковородою образів були надзвичайно популярні за часів бароко емблематичні збірники й енциклопедії, що справили помітний вплив і на українську літературу XVII–XVIII століть. Досить пригадати видану в Києві 1712 року збірку емблематичної поезії під назвою «Иѳіка іерополітіка», що зажила свого часу неабиякої слави й перегодом друкувалася також у Санкт-Петербурзі, Москві, Львові та Відні, або українські переклади західних емблематичних збірників: Феофан Прокопович, ще бувши префектом Києво-Могилянської академії, переклав славетну збірку іспанського письменника Дієго де Сааведри «Symbola politica» під назвою «Изображеніє христіано-политического властелина символами обясненноє от Дидака Сааведры Факсадра», а Іван Максимович зробив "претолкованіє" збірки Бенедикта Гефтена «Regia via crusius» під назвою «Царскій путь креста Господня, воводящій в живот вѣчный». Тим часом Сковорода користувався передовсім емблематичною збіркою «Symbola et emblemata», надрукованою в Амстердамі 1705 року. Ця книга має 840 гравюр з підписами церковнослов'янською, латинською, французькою, італійською, іспанською, англійською, голландською та німецькою мовами.

Здебільшого саме з репертуару сталих виражальних засобів ренесансно-барокової емблематики Сковорода брав і свої численні міфологічні образи: Актеон, Амур, Аполлон, Аріадна, Астрая, Атлант, Венера, Геркулес, Діана, Едіп, Іксіон, Мінерва, музи, Нарцис, Одіссей, сирени, сфінкс, Тантал, Фаетон, Юпітер, Янус тощо. Скажімо, міф про Нарциса він тлумачить, з одного боку, на взір Плотинової алегорези "Нарцисового гріхопадіння", тобто як символ залюбленості душі в плинну матерію ("буій Наркісс"), а з другого – як уособлення ідеї себепізнання: "Наркісов образ благовѣстит сіе: 'Узнай себе!' Будьто бы сказал: хощеши ли быть доволен собою и влюбиться в самаго себе? Узнай же себе. Испытай себе крѣпко… Право! Како бо можно влюбитися в невѣдомое?" Оця сковородинська алегореза засновується не так на Овідієвих «Метаморфозах», як на емблематиці: недаром у своєму «Алфавиті…» Сковорода змалював 718-у емблему зі збірника «Symbola et emblemata», яка називається «Нарцисс над водою» і має інскрипцію "Nosce te ipsum"[42]. Досить далеко відбігає від сюжетів класичної грецької міфології також сковородинська версія Тантало-

[42] "Пізнай себе" (лат.).

вої історії («Fabula de Tantalo»). Дмитро Чижевський уважав імовірним джерелом цієї поезії популярну емблематичну збірку Отто ван Веена «Emblemata Horatiana»[43] (Амстердам, 1684).

Загалом, коли мова заходить про джерела літературної творчості Сковороди, то, крім Біблії й емблематики, очевидно, найперше слід мати на думці старих поганських і християнських авторів, адже давно помічено, що Сковорода лише вряди-годи покликався у своїх творах на новочасних письменників. Це, звісно, аж ніяк не означає, що він їх не знав. Скажімо, Сковорода перекладав поезію Марка-Антуана де Мюре та Сідеруна ван Госе, читав поему італійського гуманіста XVI століття П'єтро-Анжело Мандзоллі «Zodiacus vitae»[44] (почасти саме цим твором було інспіроване сковородинське "епікурейство"), а його найулюбленішим новолатинським автором був Еразм Роттердамський. Сковорода кілька разів згадував Еразма як філософа та взірцевого латиномовного письменника в листах до Михайла Ковалинського, називаючи Роттердамця не інакше, як "наш Еразм". У цих-таки листах він цитує Арістотеля, ба навіть Василія Кесарійського за збіркою Еразма «Adagia»[45]. Мабуть, Сковорода знав також дуже популярну в старій Україні книгу Еразма «Colloquia familiaria»[46], яка була й у бібліотеці Харківського колегіуму. Принаймні сковородинська «Fabula de Tantalo» дуже нагадує ту версію Танталової історії, що її подає Еразм у своїх «Домашніх бесідах». Та й славетний сковородинський образ "Христа-Епікура" з 30-ї пісні «Саду…», певно, був навіяний саме «Домашніми бесідами» Еразма Роттердамського, де Христос названий епікурейцем. Можливо, у творах Сковороди є також рефлекси Еразмової «Похвали глупоті», адже сковородинський образ Алківіадових силенів (трактат «Silenus Alcibiadis») близький до того, що його змалював у «Похвалі глупоті» Еразм. Проте куди охочіше Сковорода покликався таки на стародавніх письменників. Серед його улюблених грецьких та римських класиків, як свідчив Михайло Ковалинський, були Плутарх, Ціцерон, Горацій, Лукіан. Сюди слід додати ще й Боеція, Вергілія, Гомера, Еврипіда, Езопа, Ксенофонта, Овідія, Платона, Сенеку, Софокла та інших. Декого з них Сковорода залюбки цитує, декого, як-от: Горація, Овідія, Плутарха, Теренція й Ціцерона, – перекладає, а декого коментує. Ці ж таки автори часто правили Сковороді за взірець у його власній творчості. Засновуючись на думці про "безпочатковість істини" ("Не заключайте боговѣдѣнія в тѣснотѣ палестинской. Доходят к Богу и волхвы, сирѣчь философы. Един Бог иудеев и языков, едина и премудрость. Не весь Израиль мудр. Не всѣ язычники тма"), Сковорода був схильний розглядати стародавню поганську поезію та філософію, як свого роду "другий Старий Заповіт", а самих письменників-класиків – як "християн до Христа". Приміром, він називав Горація "римським пророком" і покликався на його авторитет у ході розгляду найважливіших світоглядних питань. Так, у діалозі «Бесѣда 1-я» зринають слова Горація: "Porticibus, non judiciis utere vulgi", – які Сковорода перекладає приказкою: "По мосту-мосточку с народом ходи, / а по разуму

[43] «Гораціанські емблеми» (лат.).
[44] «Зодіак життя» (лат.).
[45] «Приказки» (лат.).
[46] «Домашні бесіди» (лат.).

его себе не веди". Перегодом, у присвяті діалогу «Silenus Alcibiadis», Сковорода наведе слова Горація: "Nec dulcia differ in annum…"[47]. Філософ згадує Горація також у листах до Михайла Ковалинського та Федора Жебокрицького, наслідує його в деяких своїх поезіях. Горацій приваблював Сковороду не лише як блискучий майстер поетичного мистецтва, але також як співець "золотої мірноти" (aurea mediocritas) й епікурейського спокою: у діалозі «Silenus Alcibiadis» наш філософ наводить грайливе окреслення, яке дав сам собі Горацій: "Поросятко з череди Епікура" (Послання, I, 4).

Багато важив для Сковороди також Вергілій. Ще бувши викладачем поетики, Сковорода подав цілу низку версифікаційних вправ на теми «Енеїди». Ось як він змальовує, скажімо, образ Лаокоона, котрий волає, обвитий зміями ("clamores simul horrendus ad sidera tillit, / qualis mugitus, fugit quum saucius aram / taurus…" [Aeneid., II, 222–224]): "Каковій ужасно испущает рикы, / Когда не добит бѣжит от жерца бик дикій". А наприкінці присвяти трактату «Silenus Alcibiadis» Сковорода цитує першу еклогу Вергілієвих «Буколік»: "Deus nobis haec otia fecit"[48]. Ці самі слова зринають і в присвяті діалогу «Брань архистратига Михаила со Сатаною». З цього ж таки твору запозичене ім'я пастуха – Тітир – у байці «Собака и Волк». Сковорода згадує Вергілія і в одному з листів до Михайла Ковалинського. Зрештою, образ Астраї в притчі «Убогій Жайворонок» міг бути почасти інспірований Вергілієм, адже той писав у своїх «Буколіках» про прихід цієї богині на землю.

Досить часто Сковорода звертався й до поезії Овідія. Зокрема, у присвяті діалогу «Потоп зміин» він зацитував вірш із першої книги «Метаморфоз» ("Взгляньте на Назонову картину потопну: Nat lupus inter oves…"[49]). Крім того, Сковорода переклав 297–308 вірші першої книги Овідієвих «Фастів» під назвою «Похвала астрономіи». "Сковорода, – писав про цей переклад Дмитро Чижевський, – розуміється, не може вжити того самого розміру, що Овідій. Замість пентаметра Сковорода вживає 13-складового силабічного віршу з (жіночою) римовкою сусудніх рядків… Модернізації немає, та немає й спроб надати віршу якийсь релігійний характер, що цілком чужий його змісту. Але знайдемо окремі образи, що ближчі релігійній ліриці Сковороди, аніж образи поезії Овідія. 'Взойшли сердцем в небесніи горы', – пише Сковорода в стилі своєї християнської лексики замість Овідієвого: 'altius humanis exeruisse caput'. В цілому, переклад дуже добрий".

Однак найбільше Сковорода перекладав Плутарха – одного зі своїх найулюбленіших старих письменників. У передмові-присвяті до перекладу Плутархового трактату «Про спокій душі» він писав: "Плутарх был из числа тѣх, кои во слѣд Христов не ходили, но именем его бѣсы изгоняли". Покликаючись на Плутарха («Про εἶ в Дельфах», «Про занепад оракулів»), український письменник у діалозі «Алфавит миру» розмірковує про гасло "Пізнай себе" на Аполлоновому храмі в Дельфах, у цьому ж таки діалозі вслід за Плутархом (життєпис Алківіада) згадує про Сократового "даймона" ("янгола-охоронця"). Ім'я Плутарха зринає також у трактаті

[47] "Не відкладай насолоди на рік…" (пер. Андрія Содомори).
[48] "…Мій бог послав мені втіху цю й радість" (пер. Миколи Зерова).
[49] "З вовком овечки пливуть…" (пер. Андрія Содомори).

«Silenus Alcibiadis», у діалозі «Брань архистратига Михаила со Сатаною», у листах до Михайла Ковалинського. Плутарх близький Сковороді найперше своєю проповіддю спокою, котрий є найголовнішим моральним обов'язком філософа, а ще – своїми платонічними настановами (можливо, інколи Сковорода сприймав Платона крізь призму саме Плутархових писань), інтересом до символіки, зокрема єгипетської, тощо.

Зрештою, коли йдеться про грецьких філософів, які справили вплив на Сковороду, то зазвичай найперше згадують Сократа. Сковорода й справді охоче покликався на нього в циклі «Басни Харьковскія», у діалогах «Кольцо», «Алфавит…», у трактаті «Silenus Alcibiadis», у притчі «Убогій Жайворонок» та в листах. А в історико-філософській традиції тема «Сковорода й Сократ» була започаткована ще розвідками Александру Хашдеу «Сократ і Сковорода» (1833 р.) та «Григорій Варсава Сковорода» (1835 р.), в яких той стверджував, що Сковорода хотів бути "Сократом на Русі". Перегодом услід за Хашдеу Сковороду будуть порівнювати із Сократом Григорій Данилевський, Федір Зеленогорський, Дмитро Багалій, Павло Житецький (щоправда, Житецький сприйняв думку про "сократизм" Сковороди тільки почасти, вважаючи, що загалом "Сковорода далекий був від метафізичних прийомів Сократа – індукції і визначень"), Володимир Ерн, Олексій Лосєв, Михайло Возняк, Іван Мірчук, Етторе Ло Гатто, Еміль Грігораш, Микола Шлемкевич, Володимир Олексюк та інші. Тому Сковороду раз по раз називають то "українським Сократом", то "руським Сократом", а то й "Сократом Півночі".

До найважливіших джерел творчості Сковороди належить також патристика, передовсім східна. Сам Сковорода, розмірковуючи про "сродність до богослів'я", стверджував, що, перед тим як увійти "в священнѣйшій храм Библіи", богослов неодмінно мусить "погомоніти" "с отцами вселенскими". Отож, імена отців Церкви досить часто зринають у його творах. Із патристикою пов'язані й чільні ідеї Сковороди, зокрема "наслідування Христа", "обоження" (цю науку Сковорода міг знайти в Климента, Орігена, Григорія Назіанзина, Григорія Ниського, Василія Кесарійського, Макарія Єгипетського, Діонісія Ареопагітського, Максима Сповідника та інших), себепізнання, "внутрішньої людини", "анамнезису", "гесихії"-"суботи", людських "разнопутій". Патристика була також одним з головних джерел сковородинських символів. Як казав Дмитро Чижевський, "остаточно зрозуміти символіку Сковороди можна лише на ґрунті символіки отців Церкви та барока". З-поміж східних отців Сковорода дуже цінував каппадокійців. Принаймні реєстр "істинних богословів" у трактаті «Жена Лотова» він розпочинає саме з діячів каппадокійського гуртка: "Таковы суть: Василій Великій, Іоанн Златоустый, Григорій Назіанзын, Амвросій, Іероним, Августин, папа Григорій Великій и сим подобные. Сіи-то могли с Павлом сказать: 'Мы же ум Христов имами'". Філософ спирався на отців-каппадокійців у своїх міркуваннях про єдність світу та часу, про "обоження", про "внутрішню людину", про символічне розуміння Святого Письма, про Божі ймення тощо. Сковороду єднає з каппадокійцями також схильність до антитетики та ціла низка образів: "море", "камінь", "дзеркало", "серце", "рослина" й інше. Дуже високо він ставить і Максима Сповідника, особливо в ході розгляду навзаєм пов'язаних між собою питань про "дві волі" в людині, про "світ-театр" (theatrum mundi), про онтологічну незакоріненість

зла й теодицею: "Которіи внутреннѣе мене спознали, тѣ доволно увѣренны, что я о сем імѣю мнѣніе з Максімом Святим. Он говорит, что нѣт нѣгдѣ злости, ни в чем никогда. Как же так, если видим, что почти вездѣ одна злость? Он учит, что злость не что иное, точію тѣ ж от Бога созданніи благіи вещы, приведенны кѣм в безпорядок". Та, очевидно, найтісніше творчість Сковороди пов'язана з традиціями Олександрійської богословської школи. І Філон, і Климент, і Оріген, як свідчив Михайло Ковалинський, входили до десятка найулюбленіших авторів Сковороди, а сковородинська манера тлумачення Біблії на значну міру залежить від олександрійської алегорези. Наприклад, образ радісного Христа, змальований у діалозі «Симфоніа, нареченная Книга Асхань…» ("И конечно, что бѣдныи ни мало не вникнули внутрь себе, кои Христа с его друзьями называют меланхоликом. Отсюду родится и несмысленный тот запрос: смѣялся ли когда Христос? Сей вопрос весьма схож с премудрым сим: бывает ли когда горячее солнце? Что ты говориш? Христос есть сам Авраамов сын, Исаак, то есть смѣх, радость и веселіе, сладость, мир и празднество…"), виразно нав'язується до Климентової префігурації "Ісак – Христос". Климентові «Стромати» певною мірою позначилися також на сковородинському розумінні ідеї "Пізнай себе" (принаймні характерне для Сковороди ототожнення старогрецького гасла γνῶθι σεαυτὸν[50] з Мойсеєвим закликом слідкувати за собою має промовисту паралель у другій книзі «Строматів») та дружби як справжньої християнської любові (ἀγάπη). Навіть свій улюблений Епікурів вислів: "Спасибі Богу, що потрібне зробив легким, а важке – непотрібним", – Сковорода знайшов, очевидно, в Климента. Зрештою, інтерес нашого філософа до єгипетського символічного письма теж міг бути (принаймні почасти) інспірований Климентом, адже саме той уперше подав його докладний опис та класифікацію.

Помітний вплив на світогляд Сковороди справив також Оріген. Саме Оріген міг спонукати Сковороду до роздумів про вічність матерії (згідно з Орігеном, матерія є така ж стара, як і час), про всеосяжну віднову творива, чи ἀποκατάστασις πάντων, про Божі ймення (на думку Орігена, Бог не має властивого собі імені), про пізнання як спогад (ἀνάμνησις) тощо. Проте найвиразніше вплив Орігена на Сковороду виявляється в ділянці біблійної герменевтики. Сковорода, так само, як і Оріген, енергійно наголошує на символічній природі Святого Письма, а міркування українського письменника про безглуздість буквального розуміння Біблії повторюють орігенівські майже дослівно. Порівняймо Орігенове поцінування шестоднева ("Яка притомна людина може припустити, що був перший, другий та третій день – з ранком, із вечором та ніччю, коли ще не було ні сонця, ні місяця, ні зір, а в перший день не було навіть неба?") зі словами Сковороди в діалозі «Потоп зміин»: "'*Да будет свѣт*!' Откуду же свѣт сей, когда всѣ небесныя свѣтила показалися в четвертый день? И как день быть может без сонца?" Те саме можна сказати й про Філона Олександрійського. Принаймні свого часу Дмитро Чижевський дійшов висновку, що "теорія пізнання Сковороди є здебільшого та назагал філонівською": саме Філон започаткував науку про об'явлення Бога в "трьох світах" (природі, людині та Біблії), він-таки вперше почав символічно трактувати Святе Письмо, намагаючись узгодити його з грецькою

[50] "Пізнай себе" (гр.).

філософією. Крім того, він обстоював такі важливі для Сковороди ідеї, як "обоження", людина-мікрокосмос, "внутрішня людина" ("небесний Адам"), Софія-Премудрість Божа, преекзистенція матерії тощо. Для науки Філона (як і Сковороди) характерний питомо платонівський дуалізм. Філон-таки запровадив до богослів'я й прикметну для Сковороди антитетичну модель думання.

Чималу роль у творчості Сковороди відіграли й традиції середньовічної та новочасної західної літератури, філософії і богослів'я, що їх він опанував у стінах Києво-Могилянської академії, а також під час своєї закордонної мандрівки. Недаром у ході розгляду тих чи тих ідей Сковороди коментатори зазвичай покликаються на Августина, Агріппу Нетесгаймського, Алана de Insulis, Альберта Великого, Амвросія Медіоланського, Ангела Сілєзія, Баадера, Роджера Бейкона, Беме, Бернгарда Шартрського, Боеція, Бонавентуру, Валентина Вайгеля, Міхаеля Гана, Гуго від св. Віктора, Дітріха Фрайберзького, Дунса Скота, Єроніма Стридонського, Майстра Екгарта, Еріугену, Етінгера, Іринея Ліонського, Ніколая Кузанського, Квіріна Кульмана, Раймунда Люллія, Мартіна Лютера, Філіппа Меланхтона, Парацельса, Петра Ломбардського, Сведенборга, Себастьяна а Matre Dei, Сузо, Тавлера, Тому Аквінського, Тому Кемпійського, Себастьяна Франка чи Франциска Асизького. Так, одним з найулюбленіших письменників Сковороди був Аврелій Августин. Сковорода спирається на Августина під час розгляду питань про матерію та форму, про пізнання як "анамнезис", про "серце", "обоження", безпочатковість світу в часі тощо. Покликаючись на авторитет Августина, Сковорода розв'язує також проблему "двох воль" (Божої та власної) в людині:

Правду Августин пѣвал: ада нѣт и не бывал.
Воля – ад, твоя проклята,
Воля наша – пещь нам ада.

Тим часом погляди Сковороди на питання "теозису", тотожності пізнання та любові близькі до кола ідей Ніколая Кузанського. Так само близькими є й уявлення обох філософів про Бога як про "безмежну кулю", їхня математична символіка тощо. Сковороду та Ніколая Кузанського споріднює також схильність до антитетичного способу думання (Кузанець теоретично обґрунтував її у своїй науці про coincidentio oppositorum[51]). Загалом беручи, між Сковородою й так званою "німецькою містикою", помітним представником якої був Ніколай Кузанський, можна добачити чимало промовистих зв'язків. Недаром Дмитро Чижевський, заходившись шукати в історії ідей "духовних братів" Сковороди, які були б "споріднені з ним не припадковими паралелями думок, а єдністю в розумінні світу та життя", дійшов висновку, що "думки Сковороди зустрічаються найчастіше з ідеями т. зв. 'німецької містики' (Екгарт, Тавлер, Сузо, Себастьян Франк, Валентин Вайгель, Якоб Беме, Ангел Сілєзій). За цими визначними представниками релігійної та філософічної думки стоять містики середньовіччя (св. Бернгард, Гуго від св. Віктора, Бонавентура), отці Церкви (передусім т. зв. «Ареопагітики») та представники античного платонізму

[51] Збіжність супротивного (лат.).

(Платон, Філон, Плотин)". Зокрема, чимало пунктів збіжності можна добачити в ідеях Сковороди та Валентина Вайгеля, чиї твори були знані в старій Україні (Вайгеля згадував, наприклад, Гаврило Бужинський). Їх єднає зокрема таке: 1) наука про "дві природи" Божого творива; 2) наука про об'явлення Бога в "трьох світах" (космосі, людині та Біблії); 3) ідея себепізнання (один із творів Вайгеля так і називається: «Пізнай себе»); 4) ідея "смерті для світу"; 5) "кордоцентричність" (Вайгель, так само, як і Сковорода, дуже часто говорить про "серце"); 6) наука про "внутрішню людину"; 7) наука про Софію-Премудрість Божу; 8) підкреслення алегоричності Святого Письма; 9) зневага до "церемоній", як зовнішнього вияву благочестя.

Утім феномен Сковороди можна як слід збагнути тільки на ґрунті української традиції. "Сковорода, – відзначав, приміром, Ніколай фон Арсеньєв, – взірцевий син України, української землі, української культури, української життєрадісної барокової доби". "Так само, як у його думці, – стверджував також Петро Бобринський, – оприявнилася духовна культура, що її осереддям був Київ Петра Могили з Академією й традиційною філософією, сам образ старчика несила остаточно зрозуміти окремо від тих місць, де він мешкав та які він сходив уздовж і впоперек". Російський коментатор говорив навіть про "надмірну споєність" Сковороди з рідним краєм та про "надмірну етнічну забарвленість його особистості й творчості". Тим часом Юзеф Третяк називав Сковороду "справжнім вивершенням тих позитивних моральних первістків, що дрімали були в грудях українського народу", й розглядав сковородинський містицизм як питому прикмету українського духа, а Чеслав Ястжембець-Козловський наголошував передовсім на "специфічно українському" характері його гумору. "Українськість" Сковороди знаходить свій вияв також в емоціоналізмі ("кордоцентричності") та релігійному підложжі його філософії, у практиці себепізнання тощо. Назагал, українця, який сповідує споглядальне життя (vita contemplativa), заведено називати, услід за Миколою Шлемкевичем, "сковородинською людиною". Ба більше, Іван Мірчук свого часу стверджував, що в Сковороді були "скристалізовані, може, навіть виідеалізовані всі риси українського народу". Недаром творчість Сковороди так тісно пов'язана з українською народною культурою. Принаймні ще від часів романтизму Сковороду називали "народним філософом", а його образ глибоко закарбувався в пам'яті українського люду. Микола Костомаров казав, що мало кого народ пам'ятає й шанує так, як Сковороду: "На всьому обширі від Острогозька до Києва в багатьох хатах висять його портрети; кожен письменний українець знає про нього; його ім'я знане дуже багатьма і з-поміж неписьменного люду; його мандрівне життя – предмет оповідок та анекдотів; …мандрівні сліпці засвоїли його пісні…". Зі свого боку, Сковорода любив пересипати власні твори приказками, прислів'ями, легендами, анекдотами, взятими з українського фольклору. Зокрема, тут часто зринають упровідні фрази на взір "по пословицѣ", "есть в Малороссии пословица", "старинная пословица", за якими йдуть українські приказки та прислів'я: "Без Бога ни до порога, а с ним хоть за море", "Волка в плуг, а он в луг", "Всякая птичка своим носком жива", "Глупой ищет мѣста, а разумнаго и в углу видно", "Далеко свинья от коня", "…мостишся, как коза на кровлю", "На ловца звѣрь бѣжит", "…начать за здоровья, а кончить за упокой", "Не имѣй ста рублей, как одного друга", "…не проси дождя, проси урожаю", "Стучит, шумит, гремит… А что там? Ко-

былья мертва голова бѣжит" тощо. У своїх творах Сковорода послуговується також сюжетами народних легенд (скажімо, "препростий" Марко перед дверима раю) та анекдотів (наприклад, розповідь про те, як дід і баба носили в мішку сонячне світло). Крім того, бувши чудовим музикантом, він знав найрізноманітніші українські народні пісні: від календарно-обрядових (притчу «Благодарный Еродій» філософ завершує словами з весняної пісні-гри «Мак»:

Соловеечку, сва́тку, сва́тку! Че бывал же ты в садку, в садку?
Че видал же ты, как сѣют мак?
Вот так, так! сѣют мак. А ты, шпачку, дурак…) –

до ліричних, як уже згадувані «Ой ремезе, ремезоньку» чи «Ой не стій, вербо, над водою», та набожних. Сковорода знав також багато пісень літературного походження. Так, у діалозі «Брань архистратига Михаила со Сатаною», процитувавши рядки "Зима прейде. Солнце ясно / Мыру откры лице красно…", він зазначає: "Сія пѣснь есть из древних малороссійских, и есть милая икона, образующая весну. Она пространна". Цю пісню справді можна віднайти в рукописних збірниках українських псальм та кантів першої половини XVIII століття.

Загалом, під оглядом мотивів, жанрів та образів, твори Сковороди глибоко закорінені в українській літературній традиції XVII–XVIII століть. Наприклад, свої "божественні пісні" він писав, спираючись на багатющий досвід попередньої української силабічної поезії. Це засвідчує бодай цитування Сковородою поетичних творів Феофана Прокоповича, Варлаама Лащевського, Георгія Кониського, а також загальна висока оцінка філософом доробку поетів "київської школи". Так, у візії «Брань архистратига Михаила со Сатаною» Сковорода цитує в трохи зміненому вигляді десять рядків Прокоповичевого «Епінікіона» ("Воспоим Господеви! О, Боже всесилный!.."), – зазначивши на берегах: "Сіи стихи суть из побѣдныя пѣсни Ѳеофана Прокоповича, ректора Кіевскія Академіи, треязычнѣ воспѣвшаго царю *Петру*, побѣдившему под Полтавою градом. Почи президентом в Сінодѣ. Вѣчная память!". Окрім того, діалог «Потоп зміин» Сковорода завершує уривком із гратуляційних віршів Прокоповича до імператриці Анни Іоанівни:

Проч уступай, проч!
Печалная ноч!
Сонце всходит.
Свѣт воводит.
Свѣт воводит.
Радость ро́дит.
Проч уступай, проч!
Потопная ноч! –

а інші рядки з цієї-таки Прокоповичевої поезії ("Ты наш ясный свѣт, / Ты наш красный цвѣт, / Ты красота, / Ты доброта") відлунюють у приспіві 21-ї пісні «Саду божественных пѣсней»: "О щастіе! наш ясный свѣт, / О щастіе, наш красный цвѣт".

Слід згадати й про поетичний доробок учителів Сковороди в Києво-Могилянській академії Михайла Козачинського та Георгія Кониського. Попри те, що Сковорода ніде прямо не покликався на поезію Козачинського, у творах обох письменників можна знайти промовисті збіжності: досить порівняти, наприклад, сковородинську молитву-пісню "лицемірів" із «Брані архистратига Михаила со Сатаною»: "Боже, возстани, что спиши?.." – з молитвою Фарисея в «Трагедокомедіи» Козачинського, створеній 1734 року під час перебування автора в Карловцях. Те саме можна сказати й про Георгія Кониського. Спільним для творчості Сковороди та Кониського є виразний антилібертинський пафос, оборона традиційної християнської моралі, новації в ділянці поетичного мистецтва тощо. Хоча Сковорода ніде не згадував свого вчителя, деякі сліди впливу Кониського в його творах можна добачити. Так, леонівські вірші Сковороди з діалогу «Бесѣда, нареченная двое…»:

Чиста птица голубица таков дух имѣет:
Буде мѣсто гдѣ не чисто, тамо не почіет.
Развѣ травы и дубравы, и сѣнь есть от зноя:
Там пріятно и прохладно мѣсто ей покоя –

є цитатою з курсу поетики Кониського.

З-поміж інших письменників кола Києво-Могилянської академії, що справили вплив на Сковороду, слід назвати Варлаама Лащевського. У своїй візії «Брань архистратига Михаила со Сатаною» Сковорода цитує по пам'яті чималу пісню (п'ять строф із початком шостої) «Плачущая неплоды» ("Кто даст мнѣ крилѣ нынѣ? Кто даст посребре́нны?.."), зазначивши на берегах: "Сія пѣснь взята из трагедо-комедіи, нареченныя «Гонимая Церковь». Жена апокалипсная там, гонима зміем, поет пѣснь сію, или хор. Есть сіе милое твореніе Варлаама Лащевскаго, учившаго в Кіевѣ и богословію с еврейским и еллинским языком, и бывшаго предводителем в послѣднем исправленіи Библіи. Почи архимандритом Донским. Вѣчная память!". А трохи далі Сковорода цитує й «Пѣснь побѣдную» ("Пой и воспой, коль благ Бог твой!..") з цього-таки твору Лащевського. Три строфи канта «Плачущая неплоды» Сковорода подає (зі змінами) також у діалозі «Потоп зміин».

Зі скарбниці сталих виражальних засобів українського літературного бароко Сковорода черпав і свої найулюбленіші образи: "море", "берег", "дзеркало", "світ-театр" тощо. Навіть ті з них, які були взяті з репертуару філософсько-богословської чи риторичної топіки, можна збагнути лише на тлі "горизонту сподівань" старої української літератури. Наприклад, попри те, що картини "психомахії" є добре знаними ще від часів Пруденція, сковородинське уявлення про глибинне єство духовного життя людини ("Каждый же человѣк состоит из двоих, противостоящих себѣ и борющихся начал, или естеств: из горняго и подлаго, сирѣчь из вѣчности и тлѣнія. Посему в каждом живут два демоны, или ангелы…: ангел благій и злый, хранитель и губитель, мирный и мятежный, свѣтлый и темный… Справтеся, о други мои, с собою, загляньте внутрь себе. Ей, сказую вам: увидите тайную борбу двоих мысленных воинств… Обѣ сіи арміи, как потоки от источников, зависят от таковых же, двоих своих начал: горняго и долняго, от духа и плоти, от Бога и Сатаны, от Христа

и Антихриста") належно увиразнюється тільки на тлі тих яскравих картин "духовної війни", що їх змальовували у своїх творах Кирило Ставровецький, Іпатій Потій, Віталій Дубенський, Антоній Радивиловський, Феофан Прокопович, Дмитро Туптало, Симеон Полоцький, Іван Максимович, Стефан Яворський, Йоасаф Горленко чи Паїсій Величковський. Або взяти славнозвісну сковородинську сентенцію "Всякому городу нрав и права". Дарма, що цю "посполиту приповість" можна тлумачити, скажімо, як рефлекс латинського lex et regio[52], – у старій Україні її вважали за річ питомо українську. Не дурно ж бо "Що город, то норов" трапляється вже в першій збірці українських приказок та прислів'їв, яку на зламі XVII та XVIII століть уклав мандрований чернець Климентій Зиновіїв, а задовго до Климентія цю приказку, прямо покликаючись на звичаї та обичаї українців, використав Петро Могила у своєму польськомовному богословсько-полемічному трактаті «Літос» ("кажуть же українці: що город, то норов"). З другого боку, такий украй далекий від світу українських "посполитих приповістей" сковородинський образ, як "Епикур – Христос", теж постає на ґрунті старої української літературної традиції, а саме – моди тогочасних письменників розглядати сюжети поганської міфології та історії немовбито "другий Старий Заповіт" і порівнювати Христа з Орфеєм, Геркулесом, Персеєм, Фемістоклом чи Олександром Македонським. У всякому разі, Микола Сумцов мав усі підстави назвати Сковороду "останньою розкішною квіткою" культури старої України.

Своєю чергою творчість Сковороди справила значний вплив на нову українську літературу. Письменниками-"сковородинцями" були вже її зачинателі Іван Котляревський та Григорій Квітка-Основ'яненко. Сковорода відіграв помітну роль і у творчості українських романтиків: Миколи Костомарова, Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша, Миколи Гоголя. Наприклад, Шевченко ще з дитинства знав псальми Сковороди. Перегодом він читав і його листи, оприлюднені на сторінках «Украинского вестника». Серед Шевченкових знайомих були Платон Лукашевич, син друга Сковороди Якима Лукашевича, та Олексій Капніст – син перекладача Сковороди Василя Капніста. Тож навряд чи випадково христологічні ідеї Шевченкових «Неофітів» так нагадують сковородинську "теологію хреста", а картину людських "разнопутій", що на ній засновується похмурий філософічний початок комедії «Сон»:

У всякого своя доля
І свій шлях широкий:
Той мурує, той руйнує,
Той неситим оком
За край світа зазирає…, –

Шевченко вперше побачив у псальмі "Всякому городу нрав и права…".

Від часу появи багаліївського видання творів Сковороди (1894 р.) рецепція його ідей та образів новою українською літературою набуває ще більшого розмаху. Наприкінці XIX – на початку XX століття творчість Сковороди привертала пильну увагу

[52] "Всякому краєві свій закон" (лат.).

таких видатних тогочасних письменників і публіцистів, як Іван Франко, Михайло Коцюбинський, Марко Кропивницький, Іван Нечуй-Левицький, Микола Євшан, Андрій Товкачевський. А під час українських національно-визвольних змагань та "червоного Ренесансу" 1920-х років Сковорода поступово перетворюється на справжній символ нашої культури. На ту пору до Сковороди звертаються Павло Тичина й Михайло Івченко, Микола Хвильовий і Микола Зеров, Віктор Петров і Микола Філянський, Гнат Хоткевич і Валер'ян Поліщук. Відтоді й аж до сьогодні "сковородинство" є однією з визначальних рис нашого новітнього письменства. Назагал, коли мова заходить про традиції Сковороди в українській літературі XIX–XXI століть, слід згадувати також творчість Євгена Гребінки, Леоніда Глібова, Івана Карпенка-Карого, Лесі Українки, Володимира Винниченка, Катрі Гриневичевої, Сергія Пилипенка, Михайла Драй-Хмари, Леся Курбаса, Івана Багряного, Остапа Вишні, Дмитра Донцова, Михайла Ореста, Євгена Маланюка, Миколи Бажана, Олекси Стефановича, Леоніда Мосендза, Юрія Клена, Максима Рильського, Василя Барки, Василя Мисика, Василя Симоненка, Івана Драча, Ліни Костенко, Бориса Олійника, Миколи Вінграновського, Івана Дзюби, Євгена Сверстюка, Івана Світличного, Василя Стуса, Валерія Шевчука, Ігоря Калинця, Романа Андріяшика, Олеся Бердника, Богдана Рубчака, Віри Вовк, Оксани Забужко, Юрія Андруховича, Євгена Пашковського, Івана Андрусяка, Назара Федорака, Тані Малярчук і багатьох інших. Та й сам образ Сковороди досить часто зринав у творах українських письменників від початку XIX століття. Першим його спробував був змалювати ще Василь Наріжний у своєму популярному романі «Російський Жільблаз» (1814 р.). Трохи перегодом Ізмаїл Срезневський друкує на сторінках «Московского наблюдателя» біографічну повість про Сковороду «Майоре, майоре!» (1836 р.). Улітку 1855 року, перебуваючи в Новопетровському укріпленні, Тарас Шевченко написав повість «Близнята», в якій Сковорода постає втіленням добрих традицій старої України. На початку 1870-х років Павло Білецький-Носенко оприлюднює в Києві свої «Приказки» (байки), у двох з яких зринає образ Сковороди («Мудрець да старшина войсковий», «Сковорода»). Осмислення образу нашого філософа в художній літературі XIX століття завершує "староруська поема" Пантелеймона Куліша «Грицько Сковорода», над якою письменник працював упродовж 1890-х років. Серед найпомітніших художніх творів XX століття, в яких змальовано образ Сковороди, – поема-симфонія Павла Тичини «Сковорода» (1920–1940 рр.), імпресіоністична повість Михайла Івченка «Напоєні дні» (1924 р.), ліроепічна поема Валер'яна Поліщука «Григорій Сковорода», котру сам автор назвав "біографічно-ліричним романом з перемінного болісного та веселого життя українського мандрованого філософа" (1929 р.), поема-ораторія Максима Рильського «Слово про рідну матір» (1942 р.), епопея Юрія Клена «Попіл імперій» (1943–1947 рр.), роман Василя Шевчука «Предтеча» (1969 р.), художній життєпис Івана Пільгука «Григорій Сковорода» (1972 р.), біографічна повість Івана Драча, Сергія Кримського та Мирослава Поповича «Григорій Сковорода» (1984 р.). Сюди належать також численні "сковородинські" поезії Василя Барки, Миколи Вінграновського, Платона Воронька, Михайла Драй-Хмари, Івана Драча, Ігоря Калинця, Юрія Косача, Ліни Костенко, Андрія Малишка, Бориса Олійника, Дмитра Павличка, Івана Світличного, Василя Симоненка, Василя Стуса та інших.

Зрештою, значення творчості Сковороди виходить далеко за рамки української традиції. Його твори перекладено англійською, вірменською, грузинською, італійською, німецькою, польською, португальською, російською, словацькою, фінською, чеською та іншими мовами. Скажімо, уже на зламі XVIII–XIX століть вони стали відомі в російській літературі: Василь Капніст переклав по-російському 18-у пісню «Саду божественных пѣсней» «Ой ты, птичко жолтобоко…», а філософські трактати та діалоги читали в масонських колах Москви й Санкт-Петербурга, починаючи з 1780–90-х років. Про це свідчить хоч би діяльність Михайла Антоновського як президента Громади вихованців Московського університету та одного з фундаторів Товариства друзів словесних наук, чиїми заходами 1798 року побачив світ діалог «Наркісс». Трохи перегодом Кондратій Рилєєв (його дружина була з роду приятелів Сковороди Тев'яшових) вносить ім'я філософа до «Історичного словника російських письменників» (1818–1819 рр.), а в 1820–40-х роках публікації про Сковороду з'являються на сторінках численних періодичних видань: «Библиотека для чтения», «Журнал Министерства народного просвещения», «Иллюстрация», «Молва», «Москвитянин», «Московский наблюдатель», «Московский телеграф», «Отечественные записки», «Современник», «Телескоп», «Ученые записки Московского университета», «Bulletin du Nord». Ідеї Сковороди імпонували слов'янофілам і таким письменникам, як Микола Лєсков, Лев Толстой, Володимир Соловйов, викликаючи негативну реакцію з боку радикалів-"західників" (Віссаріон Бєлінський, Олександр Герцен, Дмитро Писарев, Микола Чернишевський). Особливої популярності в Росії Сковорода набув за часів релігійно-філософського Ренесансу початку XX століття, коли Володимир Ерн назвав його "таємним батьком слов'янофільства" й почав розглядати як послідовників Сковороди цілу плеяду найвидатніших російських письменників, від Петра Чаадаєва, Івана Киреєвського й Олексія Хом'якова до Федора Достоєвського, Федора Тютчева та В'ячеслава Іванова. Трохи раніше від Ерна ту саму думку висловлював і Павло Флоренський, розпочавши зі Сковороди вервечку оригінальних російських мислителів: "сковороди, хом'якови, толсті, достоєвські, соловйови, трубецькі, серапіони, мережковські, розанови та інші". З-поміж непересічних явищ російської літератури XX століття, які так чи так пов'язані зі Сковородою, слід назвати насамперед творчість Андрія Бєлого, Володимира Нарбута, Анатолія Марієнгофа, Михайла Булгакова, Миколи Заболоцького, Арсенія Тарковського, Венедикта Єрофєєва та інших.

У другій половині XIX століття публікації про Сковороду починають з'являтися і в Західній Європі та Америці: 1875 року виходить стаття про Сковороду в 14-му томі енциклопедичного словника П'єра Ларусса, а в 1879 році на сторінках американського часопису «Appleton's Journal: a magazine of general literature» зринає згадка про нього, як про "козака й дивовижного християнського філософа та поета". Від кінця XIX століття інтерес до Сковороди на Заході стрімко зростає, і вже в 1920–30-х роках праці про нього доволі рясно з'являються в Італії, Німеччині, Польщі, Франції, Чехії, Румунії. Наприклад, своє переднє слово до румунського перекладу нарису Александру Хашдеу «Григорій Варсава Сковорода» Еміль Грігораш розпочав так: "Торік я довідався від одного приятеля, що в бергсонівській Сорбонні читають лекції про українського філософа-містика Сковороду". З 1960-х років цей інтерес

перетворився на помітну галузку славістичних студій у всьому світі. Публікації про Сковороду можна знайти на сторінках численних видань – від широко знаної славістичної періодики: «Die Welt der Slaven», «East European Quarterly», «Harvard Ukrainian Studies», «Journal of Ukrainian Studies», «Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze», «Slavia», «Slavia Orientalis», «Slavic Review», «Studia Ucrainica», «The Slavonic and East European Review», «Ukrainian Quarterly», «Ukrainian Weekly», «Zeitschrift für slavische Philologie» – до таких, як «Analele Universității Bucureşti», «Histoire Épistémologie Langage», «Kamen'. Rivista di poesia e filosofia», «Lingua e letteratura», «Michigan Academician», «Orientalia Christiana Periodica», «Vedanta Quarterly: Message of the East» тощо.

На сьогодні світ сприймає Сковороду як одного з найглибших новочасних поетів-містиків, фундатора української "філософії серця", мислителя, що вторував питомо східнослов'янську стежину осягнення реальності, або навіть як найбільшого після перших отців Церкви християнського філософа. У всякому разі, Сковорода є ключовою постаттю не лише в літературі українського бароко, але й у всій нашій духовній традиції від давнини до сьогодні. Як писав Дмитро Чижевський, Сковорода – це "останній представник українського духовного барока, з другого боку, він – український 'передромантик': але бароко та романтика – саме ті періоди духовної історії, що наклали на український дух найсильніший відбиток. Отож, *Сковорода стоїть у центрі української духовної історії*…".

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА

ТВОРИ

ПОЕЗІЇ

САД[1]
Божественных Пѣсней,
Прозябшій из зерн
Священнаго Писанія

Пѣснь 1-я

Сложенна 1757 лѣта, в сію силу:
“Блажени непорочн[іи] в путь, ходящ[іи] в законѣ Г[осподни]”[2].

Боится народ сойти гнить во гроб,
Чтоб не был послѣ участный,
Гдѣ горит огнь неугасный.
А смерть есть святая, кончит наша злая,
Изводит злой войны в покой.
О смерть сія свята!

Не боится совѣсть чиста ниже перуна[3] огниста, ни!
Сей огнем адским не жжется,
Сему жизнь райска живется.
О грѣх-то смерть родит! живу смерть наводит.
Из смерти ад, душу жжет глад.
О смерть сія люта!

Блажен! о блажен! кто с самых пелен
Посвятил себе Христови,
День, ночь мыслит в его словѣ,
Взяв иго благое и бремя легкое[4],
К сему обык, к сему навык.
О жребій сей святый!

Кто сея отвѣдал сласти, вѣк в мірски не
Может пасти, ни!
В наготах, в бѣдах не скучит.
Ни огнь, ни меч не разлучит.
Все сладость разводит. На сердце не всходит.
Развѣ тому, естли кому
Дал знать искус драгій.

Христе, жизнь моя, умерый за мя!
Должен был тебѣ начатки
Лѣт моих, даю остатки.
Сотри сердца камень[5]. Зажжи в нем твой пламень.
Да смерть страстям и злым сластям,
Живу тебѣ мой свѣт.

А как от грѣхов воскресну, как одѣну плоть небесну,
Ты в мнѣ, я в тебѣ вселюся,
Сладости той насыщуся,
С тобою в бесѣдѣ, с тобою в совѣтѣ,
Как дня заход, как утра всход.
О! се златых вѣк[6] лѣт!

Конец.

ПѢСНЬ 2-я[7]

Из сего зерна:
"По землѣ ходяще, обращеніе имамы на небесѣх"[8].
*
Остав, о дух мой, вскорѣ всѣ земляныи мѣста!
Взойди, дух мой, на горы, гдѣ правда живет Свята,
Гдѣ покой, тишина от вѣчных царствует лѣт.
Гдѣ блещит та страна, в коей неприступный свѣт[9].
*
Остав земны печали! и суетность мїрских дѣл.
Будь чист, хоть на час малый, дабы ты выспрь возлетѣл.
Гдѣ Іяковль Господь, гдѣ невечерня Заря.
Гдѣ весь Ангелскій род лице его выну зрят[10].

*

Се силоамски воды! омый скверну от очес[11].
Омый всѣ членов роды, дабы возлетѣть до небес.
Ибо сердцем не чист не может Бога узрѣть.
И нелзя до сих мѣст земленному долетѣть[12].

*

Душа наша тѣлесным не может довольна быть.
Она только небесным горит скуку насытить.
Как поток к морю скор, как сталь к магниту[13] прядет,
Пламень дрожит до гор, так дух наш к Богу взор рвет.

*

Кинь весь мір[14] сей прескверный. Он-то вточь есть
темный ад.
Пусть летит невѣж враг черный. Ты в горный
возвысись град.
И по землѣ ходя, вселися на небесах,
Как учит Павел тя в своих чистых словесах[15].

*

Спѣши ж во вѣчну радость крыльми умными отсель[16].
Ты там обновиш радость, как быстропарный орел[17].
О треблаженна стать! всего паче словесе.
Кто в свой ум может взять? развѣ сшедый с небесе.

Конец.

Пѣснь 3-я

Из сего сѣмени:
"Прорастит земля былїе травное"[18].
Сирѣчь: "Кости твоя прозябнут, яко трава, и разботѣют" (Исаіа)[19].

*

Весна люба ах пришла! Зима люта ах пройшла!
Уже сады расцвѣли и соловьев навели.

*

Ах ты печаль! прочь отсель[20]! не безобразь красных сел.
Бѣжи себѣ в болота, в подземныи ворота.

*

Бѣжи себѣ проч во ад[21]! не для тебе рай и сад.
Душа моя процвѣла и радостей навела.

*

Щаслив тот и без утѣх, кто побѣдил смертный грѣх.
Душа его – Божій град. Душа его – Божій сад.

*

Всегда сей сад даст цвѣты, всегда сей сад даст плоды.
Всегда весною там цвѣтет. И лист его не падет.

*

О Боже мой! ты мнѣ град. О Боже мой! ты мнѣ сад.
Невинность мнѣ – то цвѣты. Любовь и мир – то плоды.

*

Душа моя есть верба. А ты еси ей вода.
Питай мене в сей водѣ. Утѣш мене в сей бѣдѣ.

*

Я ничего не боюсь. Одних грѣхов я страшусь.
Убій во мнѣ всякій грѣх. Се! ключ моих всѣх утѣх.

Конец.

Пѣснь 4-я

Рождеству Христову. Из сего зерна:
"С нами Бог! Разумѣйте, языцы"[22]. Сирѣчь:
"Помаза нас Бог духом"[23]. "Посла духа Сына своего в сердца наша"[24].

*

Ангелы, снижайтеся. Ко землѣ сближайтеся.
Господь бо, сотворшій вѣки, живет нынѣ с человѣки.
Станте с хором вси собором,
Веселитеся! яко с нами Бог[25].

*

Се час исполняется! се Сын посылается!
Се лѣта́ пришла кончина! се Бог посылает Сына.
День приходит. Дѣва родит.
Веселитеся! яко с нами Бог.

*

Обѣщан пророками, отчими нароками.
Рѣшит в послѣдня лѣта. Печать новаго завѣта.
Дух свободы внутрь нас родит.
Веселитеся! яко с нами Бог.

*

Даніилов каменю[26]! из купины пламеню[27]!
Не сѣченный отпадаеш! огнь сѣна не попаляеш!
Се наш камень! се наш пламень!
Веселитеся! яко с нами Бог.

*

Расти ж Благодатію, новый наш ходатаю!
Расти, да возможеш стати, да попалиш супостаты.
Да вселенну, зря спасенну,
Веселимся вси, яко с нами Бог!

*

Мы ж тебѣ рожденному, Гостеви Блаженному,
Сердца всѣх нас отверзаем, в душевный дом призываем.
Пѣснь спѣвая, восклицая,
Веселящеся, яко с нами Бог.

Конец.

Пѣснь 5-я[28]

Рожд[еству] Христову. Из сего зерна:
"Роди сына своего первенца, и повит его, и положи его в яслех"[29].

*

Тайна странна и преславна!
Се вертеп вмѣсто небес!
Дѣва херувимов главна,
И престолом вышним днесь.
А вмѣщен тот в яслѣх полно,
Коего есть не довольно
Вмѣстить и небо небес[30].

*

О блаженны тіи очи!
Что на сію тайну зрят[31].
Коих в злой мірской полночи
Привела к Богу заря.
Ангелскій ум тайну видит,
А плотскій муж ненавидит.
Та бо всѣм им буйство есть.

*

Мы же секрет сей небесный
Всегорящим сердцем чтим
И хоть как скот безсловесный
Из под Христа сѣно ядим.
Поколь в мужа совершенна
Взросши[32], возможем блаженна
Самаго Бога вкусить.

[Конец.]

Пѣснь 6-я

В конец сего:
"Испусти змій за женою из уст своих воду яко рѣку, да ю в рѣцѣ потопит"[33].
"Той сотрет тебѣ главу"[34].

*

Вонми небо и земля[35]! нынѣ ужаснися.
Море безднами всѣми согласно двигнися.
И ты, быстротекущій, возвратися, Їордане[36].
Прійди скоро крестити Христа, Їоанне[37]!

*

Краснозрачныя лѣса, стези оттворите.
Предитечу Іоанна ко Христу пустите.
Земныи же языци, купно с нами всѣ ликуйте,
Ангелскія хоры, вси в небѣ торжествуйте.

*

Снійде Спас во Іордан, ста в его глубинѣ,
Се снійде на-нь и Дух Свят в видѣ голубинѣ[38].
Сей есть Сын мой возлюбленный, Отец из облак вѣщаше.
Сей Мессія обновит естество все ваше[39].

*

Освяти струи и нам. Змїю́ сотри главу.
Духа твоего, Христе, росу даждь и славу.
Да не потопит нас Змій. И мы всѣ от земна края
Да почити полещем до твоего рая.

Конец.

Пѣснь 7-я

Воскресенію Христову. Из сего зерна:
“Единїи же надесяте ученицы идоша в Галїлею, в гору, аможе повелѣ им Іисус”[40]. Пасха!

*

Кто ли мене разлучит от любви твоей?
Может ли мнѣ наскучить дивный пламень сей?
Пусть весь мір отбѣжит!
Я буду в тебѣ жить,
О Іисусе!

*

Веди мене с тобою в горній путь на крест.
Рад я жить над горою. Брошу долню персть.
Смерть твоя – мнѣ живот.
Желчь твоя – сластей род.
О Іисусе!

*

Язвы твои суровы – то моя печать.
Вѣнец мнѣ твой терновый – славы благодать.
Твой сей поносный Крест,
Се мнѣ хвала и честь.
О Іисусе!

*

Зерно пшенично в нивах естли согніет,
Внѣшность естли нежива, нов плод внутрь цвѣтет.
За один старый клас
В грядущій лѣтній час
сторичный даст плод[41].

*

Сраспни мое ты тѣло, спригвоздѝ на крест.
Пусть буду звнѣ не цѣлой, дабы внутрь воскрес.
Пусть внѣшный мой изсхнет!
Да новый внутрь цвѣтет.
Се смерть животна[42].

*

О новый мой Адаме[43]! о краснѣйшій сын!
О всегосвѣтный сраме! о буйство Аѳин[44]!

Под буйством твоим – свѣт!
Под смертью – жизнь без лѣт.
Коль темный закров!

Конец.

Пѣснь 8-я

Воскресенію Христову. Из сего зерна:
"О! о! Бѣжите на горы!" (Захарія)[45]. "Востани, спяй"[46]. "Покой даст Бог на горѣ сей" (Исаіа)[47].

*

Объяли вкруг мя раны смертоносны.
Адовы бѣды обойшли несносны[48].
Найде страх[49] и тма. Ах година люта!
Злая минута!

*

Бодет утробу терн болѣзни твердый.
Скорбна душа мнѣ, скорбна даже к смерти.
Ах кто мя от сего часа избавит?
Кто мя исправит?

*

Так Африканскій страждет елень скорый.
Он птиц быстрѣе пить спѣшит на горы.
А жажда жжет внутрь, насыщенна гадом
И всяким ядом[50].

*

Я на Голгоѳу поскорю, поспѣю.
Там висит врач мой меж двою злодѣю[51].
Се Їоанн[52] здѣ при крестѣ рыдает!
Крест лобызает.

*

О Іисусе! о моя отрадо!
Здѣ ли живеши? о страдалцев радость!
Даждь спасительну мнѣ цѣльбу в сей страсти.
Не даждь вѣк пасти.

Конец.

Пѣснь 9-я

Святому Духу. Из сего:
"Дух твой благій наставит мя на землю праву"[53]. "Снизшед, языки слія"[54].
"Разгласная возшумѣ"[55].

*

Голова всяка свой имѣет смысл.
Сердцу всякому своя любовь.
И не однака всѣм живущим мысль.
Тот овец любит, а тот козлов.
Так и мнѣ вольность одна есть нравна,
И безпечальный, препростый путь.
Се моя мѣра в житіи главна.
Весь окончится мой циркуль[56] тут.

*

Ты, святый Боже и вѣков творец,
Утверди сіе, что сам создал.
При тебѣ может все в благій конец
Так попасти, как к магниту сталь.
Аще ж не право зрит мое око,
Ты мене, Отче, настави здѣсь.
Ты людских видиш, сидяй высоко,
Разных толь мнѣній безщетну смѣсь[57].

*

Тот на восточный, сей в вечерній край
Плывет по щастье со всѣх вѣтрил.
Иной в полночной странѣ видит рай,
Иный на полдень путь свой открыл.
Один говорит: вот кто-то косит!
А другій спорит: се ктось стрижет[58].
А сей "у воза пять кол" голосит[59].
Скажи: кій бѣс нам в прах мысль сѣчет.

Конец.

Пѣснь 10-я[60]

Из сего зерна:
"Блажен муж, иже во премудрости умрет и иже в разумѣ своем поучается святыни" (Сирах)[61].

*

Всякому городу нрав и права.
Всяка имѣет свой ум голова[62].
Всякому сердцу своя есть любовь.
Всякому горлу свой есть вкус каков.
А мнѣ одна только в свѣтѣ дума.
А мнѣ одно только не йдет с ума.

*

Петр для чинов углы панскiи трет.
Федька купец при аршинѣ все лжет.
Тот строит дом свой на новый манѣр.
Тот все в процентах, пожалуй, повѣрь.
А мнѣ одна только в свѣтѣ дума,
А мнѣ одно только не йдет с ума.

*

Тот непрестанно стягает грунта.
Сей иностранны заводит скота.
Тѣ формируют на ловлю собак.
Сих шумит дом от гостей, как кабак.
А мнѣ одна только в свѣтѣ дума.
А мнѣ одно только не йдет с ума.

*

Строит на свой тон юриста права.
С диспут студенту трещит голова.
Тѣх безпокоит Венерин[63] Амур[64].
Всякому голову мучит свой дур.
А мнѣ одна только в свѣтѣ дума.
Как бы умерти мнѣ не без ума.

*

Смерте страшна! замашная косо!
Ты не щадиш и царских волосов.
Ты не глядишь, гдѣ мужик, а гдѣ царь[65],
Все жереш так, как солому пожар.

Кто ж на ея плюет острую сталь?
Тот, чія совѣсть, как чистый хрусталь[66].

Конец.

Пѣснь 11-я

В конец сего:
"Бездна бездну призывает"[67]. Сирѣчь: "В законѣ Господни воля его"[68]. "Дал бы ти воду живу"[69], волѣ волю и безднѣ твоей бездну мою[70].

*

Нелзя бездны окіана горстью персти забросать.
Нелзя огненнаго стана скудной каплѣ прохлаждать.
Возможет ли в темной яскинѣ гулять орел.
Так, как в поднебесный край вилетѣв онь отсель?
Так не будет сыт плотским дух.

*

Бездна дух есть в человѣцѣ, вод всѣх ширшій и небес.
Не насытишь тѣм во вѣки, что плѣняет зрак очес.
Отсюду-то скука. Внутрь скрежет, тоска, печаль.
Отсюду несытость. Из капли жар горшій всталь.
Знай! не будет сыт плотским дух.

*

О роде плотскій! Невѣжды! доколѣ ты тяжкосерд?
Возведи сердечны вѣжды! взглянь выспрь, на небесну твердь.
Чему ты не ищеш знать, что то зовется Бог?
Чему не толчеш, чтоб увидѣть его ты мог?
Бездна бездну удовлит вдруг[71].

Конец.

Пѣснь 12-я

Из сего зерна:
"Блажени нищїи духом"[72]. Сіесть: "Премудрость книжника во благовременїи празднества, и умаляяйся дѣянїем своим упремудрится" (Сирах)[73]. "Упразднитеся и разумѣйте…"[74]

*

1. Не пойду в город богатый. Я буду на полях жить.
Буду вѣк мой коротати, гдѣ тихо время бѣжит.
О дуброва! о зелена! о мати моя родна!
В тебѣ жизнь увеселенна. В тебѣ покой, тишина.

*

2. Города славны, высоки, на море[75] печалей пхнут.
Ворота красны, широки, в неволю горьку ведут.
О дуброва! о зелена! и прочая.

*

3. Не хочу ѣздить на море, не хочу красных одеж.
Под сими крыется горе, печали, страх и мятеж.
О дуброва! и прочая.

*

4. Не хочу за барабаном ити, плѣнять городов.
Не хочу и штатским саном пугать мѣлочных чинов.
О дуброва! и прочая.

*

5. Не хочу и наук новых, кромѣ здраваго ума.
Кромѣ умностей Христовых, в коих сладостна дума.
О дуброва! и прочая.

*

6. Ничего я не желатель, кромѣ хлѣба да воды.
Нищета мнѣ есть прiятель, давно мы с нею сваты.
О дуброва! и проч[ая].

*

7. Со всѣх имѣнiй тѣлесных – покой да воля свята.
Кромѣ вѣчностей небесных, одна се мнѣ жизнь свята.
О дуброва! и проч[ая].

*

8. А естли до сих угодiй и грѣх еще побѣдить,
То не знаю, сей выгоды возможет ли лутче быть.
О дуброва! и проч[ая].

*

9. Здравствуй, мой милый покою! Во вѣки ты будеш мой.
Добро мнѣ быти с тобою: ты мой вѣк будь, а я твой.
О дуброва! о свобода! в тебѣ я начал мудрѣть.
До тебе моя природа, в тебѣ хощу и умрѣть.

Конец.

Пѣснь 13-я[76]

Из сего:
"Изыдите от среды их…"[77] "Прійди, брате мой, водворимся на селѣ"[78].
"Тамо роди тя мати твоя" (Пѣснь пѣсней)[79].

*

Ах поля! поля зелены!
Поля цвѣтами распещренны!
Ах долины! яры!
Круглы могилы! бугры!

*

Ах вы вод потоки чисты!
Ах вы берега трависты!
Ах ваши волоса! вы кудрявые лѣса.

*

Жайворонок меж полями,
Соловейко меж садами.
Тот, выспрь летя, сверчит, а сей на вѣтвах свистит.

*

А когда взойшла денница,
Свищет в той час всяка птица.
Музыкою воздух растворенный шумит вкруг.

*

Только солнце выникает,
Пастух овцы выганяет.
И на свою свирѣль выдает дрожливый трѣль[80].

*

Пропадайте думы трудны!
Города премноголюдны!
А я с хлѣба куском умру на мѣстѣ таком.

Конец.

Пѣснь 14-я

Древняя малороссійска, о суетѣ и лести мірской.
В сей силѣ:
"На стражи моей стану, и взыду на камень" (Аввакум)[81].
Обновленна в 1782 лѣтѣ.

1.
Коликая слава нынѣ?
Зри на буйность в сей годинѣ!
О Израиль! гидры звѣря[а],
Коль велика в оном мѣра,
Нужно разумѣти.

2.
Нынѣ скипетр и булава.
Утро вставши худа слава.
Сердце пробождает сквозѣ.
Руцѣ связанны и нозѣ.
Как избѣгнуть сѣти.

3.
Днесь піяна скачет воля,
Утро вставши – тщетна доля.
О Израиль! водна звѣря[82]
Камо цѣль ведет и мѣра?
Нужно что прозрѣти.

4.
Сирен лестный окіана[б]!
Сладким гласом обаянна.
Бѣдная душа на пути
Хощет навсегда уснути,
Не доплывши брега.

[а] Проглашает придревнею басню о седмиглавной Змеѣ, именуемей гидра, сирѣчь Змій водный. Со Зміем сим боролся древній герой Ираклій(1). Отсѣчена одна глава. Вдруг на то мѣсто произрастало двѣ или три. Что дѣлать? Ираклій с помощію друга своего Іолея(2) разженным желѣзом прижег каждую голову. И так почил от брани.

[б] Сирен. Еллински Σειρὴν, сирѣчь путо, оковы(3). Сей урод прекрасным лицем и сладчайшим гласом привлекает к себѣ и сон наводит мореплавателям. Здѣсь они, забыв путь свой и презрѣв гавань и отечество, разбивают на подпотопныя камни корабли.

5.

Плоть! мір! О несытый аде!
Все тебѣ яд, всѣм ты яде!
День, нощь челюстьми зѣваеш.
Все без взгляду поглощаеш.
Кто избѣжит сѣти?

6.

Се пучина, всѣх есть жруща!
Се есть челюсть, всѣх ядуща!
О Израиль! Кита[в] звѣря,
Се тебѣ толк, мѣть и мѣра!
Плоть не насыщает.

7.

Ах простри бодро вѣтрила!
И ума твоего крила.
Пловущи по бурном морю[г],
Возведи зѣницы в гору[83],
Да путь потечет прав.

8.

Лутче жити во пустынѣ,
Затворившись во яскинѣ,
Пребывать в мѣстах безвѣстных
И не слышать гласов лестных.

9.

Будь ты мнѣ Ираклій тщивый.
Будь Іона прозорливый.

[в] Кит значит страсть. Что есть страсть? Есть то же, что смертный грѣх. Но что есть грѣх? Грѣх есть мучительная воля. Она-то есть сребролюбіе, честолюбіе, сластолюбіе. Сія-то гидра и кит пожирает и мучит на морѣ міра сего всѣх. Она же то есть и ад. Блажен! кто нѣсть раб сему трегубому языку. Помяни 7 грѣхов[(4)]. Сіесть 7 мучительных мыслей, и увѣси гидру. Не вѣси ли, яко мысль есть зерно и глава дѣлу? "Омерзишася в начинаніих своих"[(5)].

[г] Житіе наше есть море, тѣлишко – лоточка. Мысли есть вѣяніе вѣтров. Гавань есть блаженство[(6)]. Коль же красна рѣчь сія! Ума твоего крила… Птица бо есть сердце наше, и аще оно не увязло, можем воспѣть и мы: "Душа наша яко птица избавися…"[(7)].

Главы попали̓ зміины.
Китовой из блевотины
Выскочь мнѣ на кефу[A].

Конец.

Пѣснь 15-я

Великой Субботѣ, из сего зерна:
"Почи Бог в день седмый"[84]. "Аще внидут в покой мой"[85].
*

Лежиш во гробѣ. Празднуеш Субботу
По трудах тяжких. По кровавом поту[86].
Князь никоих дѣл в тебѣ не имѣет.
Князь сего міра, что всѣми владѣет.
О неслыханны се слѣды!
О новый роде побѣды!
О сыне Давидов[87]!

[A] Ки́фа, правдивѣе же ке́фа, есть слово еврейское. Еллински: пе́тра, и есть каменная гора; польски: скала. Она часто кораблям бывает пристань с городом. Сей есть образ блаженства, мѣста злачнаго, гдѣ человѣк от китов, от сирен и от волненій мірских упокоевается. По оному: "На мѣстѣ злачнѣ, тамо всели мя…"(8). Сіе имя кифа дает Христос Петру верховному(9). Длячего? Длятого, что и то и другое обитает в сердцѣ; сердце же, а не плоть, есть истинным человѣком. Чистое сердце, святыня, блаженство, истинный человѣк – есть тожде. Сего ради всякій христіанин, имущій сердце чисто, есть и сын голубов, и кифа. Но Петр святый между всею Церковію есть и архи-кифа(10), и архи-бар-їона(11), яко верховный предстоятель Церкви. Аввакум стоит на собственной своей стражѣ: "На стражи моей стану, и взыду на кифу"(12). Петр же и о стадѣ, порученном и утвержденном на нем, бдит. Блевотина есть то нечистое сердце, пѣнящееся и клокочущее, аки морскими волнами, похотьми мірскими. Они суть честолюбіе, среброл[юбіе], сластол[юбіе]. В то время сердце есть ад и змій, изблевающій горькія и скверныя оныя воды: "Волнуются нечестивыи и почити не возмогут"(13). "Гроб отверст гортань их"(14). Вси сіи во Святом Писмѣ не только китами и зміями, но и псом, изблевающим и на блевотину возвращающимся, и мочащим к стѣнѣ, сіесть испущающим урину, образуются. Рѣки бо сердца их суть урына и вода неключима, раздѣляемая от вод оных: "Раздѣли Бог между водою"(15). "Рѣки от чрева его истекут воды живы"(16). "Отрыгну сердце мое слово благо"(17). Вся бо Церковь, утвержденная на кефѣ, поет: "Господь пасет мя"(18). "На водѣ покойнѣ воспита мя"(19). И вси они суть Иракліи оныи: "Лутчій муж долготерпѣлив, нежели разоряяй грады"(20), сіесть державу имущій над страстьми. "Сотворил еси нас Богови нашему цари и іереи"(21).

*

Сыне Давидов! Лазаря воззвавый[88],
Из мудростей земных, до небесной славы.
Убій тѣлесну и во мнѣ работу.
Даждь мнѣ с тобою праздновать Субботу.
Даждь мнѣ ходить в твои слѣды.
Даждь новый род сей побѣды.
О сыне Давидов!

Конец.

Пѣснь 16-я

В сію силу:
"Дугу мою полагаю во облацѣ"[89].

*

Пройшли облака. Радостна дуга сіяет.
Пройшла вся тоска. Свѣт наш блистает.
Веселіе сердечное есть чистый свѣт ведра[a],
Естли миновал мрак и шум мірскаго вѣтра[90].

*

О прелестный мір! Ты мнѣ окіан, пучина[91].
Ты мрак, облак, вихр, тоска, кручина.
Се радуга прекрасная[92] мнѣ ведро блистает.
Сердечная голубочка мнѣ мир вѣщает[93].

*

Прощай, о печаль! прощай! прощай, зла утроба!
Я на ноги встал, воскрес от гроба.
О отрасле Давидовска! Ты брег мнѣ и кифа,
Ты радуга, жизнь, ведро мнѣ, свѣт, мир, олива.

Конец.

---

[a] *Ведро* значит небесную свѣтлость и чистоту воздуха, войшло в славянскій язык из еллинскаго. У них свѣтлость воздуха глаголется:

τὸ φαιδρὸν οὐρανοῦ[(22)].

Пѣснь 17-я

“Житейское море, воздвизаемое зря”[94], и проч[ая].

*

Видя житія сего я горе,
Кипящее, как Чермное море,
Вихром скорбей, напастей, бѣд,
Разслаб, ужаснулся, поблѣд.
О горе сущим в нем!

*

Возвратил я бѣдный бѣг мой вскорѣ,
Чтоб не скрытись с фараоном в морѣ[95].
Се к пристани тихой бѣжу
И воплем плачевным глашу,
Воздѣв горѣ руцѣ.

*

О Христе! не даждь сотлѣть во адѣ!
Даждь мнѣ в твоем жить небесном градѣ.
Да не повлечет мя в свой слѣд
Блудница мір, сей темный свѣт.
О милости бездно!

Конец.

Пѣснь 18-я

“Господь гордым противится, смиренным же дает благодать”[96].

*

Ой! ты птичко жолтобоко[97],
Не клади гнѣзда высоко.
Клади на зеленой травкѣ,
На молоденькой муравкѣ.
От! ястреб над головою
Висит, хочет ухватить.
Вашею живет он кровью
От! от! кохти он острит.

*

Стоит явор над горою,
Все кивает головою.
Буйны вѣтры повѣвают,
Руки явору ламают[98].
А вербочки шумят низко,
Волокут мене до сна.
Тут течет поточок близко:
Видно воду аж до дна.

*

На что ж мнѣ замышляти,
Что в селѣ родила мати?
Нехай у тѣх мозок рвется,
Кто высоко в гору дмется.
А я буду себѣ тихо
Коротати милый вѣк.
Так минет мене все лихо,
Щаслив буду человѣк.

Конец.

Пѣснь 19-я

В сей конец:
"Нѣсть наша брань к плоти и крови…"[99] "Попереши льва и змія…"[100]
"Воспрїимите, и мечь духовныи, иже есть Глагол Божій"[101].

*

Ах ты тоска проклята[102]! о докучлива печаль!
Грызеш мене измлада, как моль платья[103],
как ржа сталь[104].
Ах ты скука! ах ты мука! люта мука!
Гдѣ ли пойду, все с тобою, вездѣ всякій час.
Ты, как рыба с водою[105], всегда возлѣ нас.
Ах ты скука! ах ты мука! люта мука!

*

Звѣряку́ злу заколеш, естли возмеш острый нож.
А скуки не побореш, хоть меч будет и хорош.
Ах ты скука! ах ты мука! люта мука!

Добросердечное СЛОВО колет сих звѣрей.
Оно завсегда готово внутрь твоих мыслей.
Ах ты скука! ах ты мука! люта мука!

*

Христе! ты меч небесный[106] в плоти нашея ножнах.
Услыши вопль наш слезный. Пощади нас в сих звѣрях.
Ах ты скука! ах ты мука! люта мука!
Твой нам свышше глас пресладкій, аще возревет,
Как молнія, полк всѣх гадких звѣрей ражженет.
Прочь ты скука! прочь ты мука! с дымом, с чадом[107].

Конец.

Сложенна 1758 года в степах переяславских, в селѣ Кавраѣ[108].

Пѣснь 20-я

Нареченная Сигор[109].
В сем маленьком, но высоком градикѣ пирует Лот со дщерьми. “Во градѣ Бога нашего, в горѣ святѣй его”[110]. “Уподоблю его мужу мудру, основавшему храмину свою на камени”[111]. “Кто взыдет на гору Господню…”[112]

*

Кто сердцем чист и душею,
Не нужна тому броня,
Не нужен и шлем на шею,
Не нужна ему война.
Непорочность – то его броня,
И невинность – алмазна стѣна.
Щит, меч и шлем ему сам Бог.

*

О міре! Мір безсовѣтный!
Надежда твоя в царях?
Мнишь, что сей брег безнавѣтный?
Вихрь развѣет сей прах[113].
Непорочность – се тебѣ Сигор!
И невинность – вот небесный двор!
Там полещи! и там почій[114]!

*

Сей свят град бомб не боится,
Ни клеветничіих стрѣл,
И хитрых мин не страшится,
Всѣгда цѣл и не горѣл.
Непорочность есть то Адамант[115],
И невинность есть святый то град.
Там полещи! и там почій!

*

В сем градѣ и врагов люблят,
Добро воздая врагам.
Для других здравіе гублят,
Не только добры другам.
Гдѣ ж есть оный толь прекрасный град?
Сам ты град, з души вон выгнав яд.
Святому Духу храм и град.

Конец.

Пѣснь 21-я

В конец сего:
"Возвѣсти ми, егоже возлюби душа моя, гдѣ пасеши? гдѣ почиваеши в полудне?"[116]

*

Щастіе[117], гдѣ ты живеш? Горлицы, скажите.
В полѣ ли овцы пасеш? Голуби, взвѣстите.
О щастіе! наш ясный свѣт.
О щастіе! наш красный цвѣт[118].
Ты Мати и Дом. Появися, покажися.

*

Щастіе, гдѣ ты живеш? Мудрыи, скажите.
В небѣ ли ты пиво пьешь? Книжники, взвѣстите.
О щастіе! наш ясный свѣт.
О щастіе! наш красный цвѣт.
Ты Мати и Дом. Появися, покажися.

*

Книжники се всѣ молчат! птицы тож всѣ нѣмы.
Не говорят, гдѣ есть мать, мы же всѣ не вѣмы.
О щастіе и прочая.

*

Щастія нѣт на землѣ. Щастія нѣт в небѣ.
Не заключилось в углѣ, индѣ искать требѣ.
О щастіе и прочая.

*

Небо, земля и луна, звѣзды всѣ прощайте!
Всѣ вы мнѣ гавань дурна, впред не ожидайте.
О щастіе и прочая.

*

Всѣ я минул небеса, негли вдаль обрящу.
И преисподняя вся, негли его срящу.
О щастіе и проч[ая].

*

Се мой любезный прескор! скачет младый елень.
Вышше небес, вышше гор, крын[119] мой чист, нов, зелен.
О щастіе! мой свѣт ясный!
О щастіе! мой цвѣт красный!
Ты Мати и Дом. Нынѣ вижу! нынѣ слышу.

*

Сладость его есть гортань, очи голубины.
Весь есть любовь и Харрань[120], руцѣ кристаллины.
О щастіе и проч[ая].

*

Не прикасайся ты мнѣ, абіе мя срящешь.
Не обрѣтай мя извнѣ, абіе обрящешь.
О щастіе и проч[ая].

*

Ах! обрати мнѣ твой взор. Он мя воскриляет.
Вышше стихій, выше гор. Он мя оперяет.
О щастіе и пр[очая].

*

Сядем себѣ, брате мой, сядем для бесѣды.
Сладок твой глагол живой, чистит мнѣ всѣ бѣды.
О щастіе! мой свѣт ясный!
О щастіе! мой цвѣт красный!
Ты Мати и Дом. Днесь тя вижу, днесь тя слышу.

*

В полдень ты спиш на горах, стадо пасеш в кринах,
Не в Гергесенских полях[121] и не в их долинах.
О щастіе и проч[ая].

Конец.

Пѣснь 22-я[122]

"Помни послѣдняя твоя, и не согрѣшиши" (Сирах)[123].
"Есть путь, мнящійся быти прав, послѣдняя же его Ад" (Притч[и])[124].

*

Распрости вдаль взор твой и разумны лучи.
И конец послѣдній поминай.
Всѣх твоих дѣл в кую мѣт стрѣла улучит?
Наблюдая всѣх желаній край.
На коих вещах основал ты дом?
Естли камень, то дом соблюдет.
Естли ж на пѣскѣ, твоих стать хором,
От лица земли вихр разметет.

*

Всяка плоть пѣсок есть, и мірска вся слава,
И его вся омерзѣет сласть.
Возлюби путь ускій[125]. Бѣгай обща нрава.
Будь твоя, Господь, с Давидом часть[а].
Естли нужно есть вернутся в Сіон[б],
То зачем тебѣ в мір снисхождать?
Путь опасен есть во Іерихон[в].
Живи в градѣ, иже всѣх нас мать[126].

*

[а] "Часть моя еси, Господи…"(23). "Боже сердца моего, и часть моя, Боже, во вѣк"(24).

[б] Сіон – слово еврейское. Значит то же, что Еллински: Πύργος, Σκοπιά, рим[ски] Specula. Так назывался Іерусалимскій замок. Славенск[и] зор, стража, горница.

[в] Іерихон град есть образ суетнаго міра сего и лестнаго(25). Он широкій, сирѣчь роскошным путем водит юных в разбойники, сіесть в челюсти Зміины и гидрыны, в смертныя грѣхи. Quaenam maxima Peccatoribus poena? Ipsum Peccatum(26). Ничтоже есть злѣе грѣха, и жала убо его ничтоже ни в сем, ни в оном вѣцѣ мучительнѣе. "Жало же смерти грѣх"(27). "Грѣхопаденія кто разумѣет"(28)? Блажен той един, кто разумѣет. "Блажен муж, иже на пути грѣшных не ста"(29). "Открый очи мои…"(30).

Естли ж опустился ты в сію дорогу,
Бог скорѣе путь да преградит!
Ибо знаеш, что снійшовши в бездну многу,
То ум в безднѣ зол наш не радит.
О ты! иже все дух тойжде еси
И число твоих не скудѣет лѣт,
Ты разбойничи в нас духи смѣси!
Пусть твоя сокрушит буря сѣть.

Конец.

Пѣснь 23-я

Из сего: "Изчезоша в суетѣ дніе…"[127] "Искупующе время…"[128]
"Упразднитеся и разумѣйте…"[129]

*

О дражайше жизни время!
Коль тебя мы не щадим[130]!
Коль так, как излишне бремя,
Всюду мещем, не глядим!
Будто прожитый час возвратится назад.
Будто рѣки до своих повернутся ключей.
Будто в наших руках лѣт до прибавки взять.
Будто наш з безчисленных составленный вѣк дней.

*

Длячего ж мы жить желаем,
Лѣт на свѣтѣ восем-сот,
Ежели мы их теряем
На всякій бездѣлиц род?
Лутче час честно жить, неж скверно цѣлый день.
Лутче один день свят от безбожнаго года.
Лутче один год чист, неж десяток сквернень.
Лутче в пользѣ десять лѣт, неж весь вѣк без плода.

*

Брось, любезный друг, бездѣлья,
Пресѣчи толикій вред.
Сей момент пріймись до дѣла:
Вот! вот! время уплывет.
Не наше то уже, что пройшло мимо нас.

Не наше то, что породит будуща пора.
Днешній день только наш, а не утренній час.
Не знаем: что принесет вечерняя Заря?

*

Естли ж не умѣеш жити,
Так учись фигуры сей.
Ах! не может всяк вмѣстити
Разум хитрости тоей.
Знаю, что наша жизнь полна суетных врак.
Знаю, что преглупая тварь в свѣтѣ человѣк.
Знаю, что нѣм[131] живет, тѣм горшій он дурак.
Знаю, что слѣп тот, кто закладает себѣ вѣк.

Конец.

Rogatus quidam Philosophus: quid esset praetiosissimum?
Resp[ondet]: Tempus[132].

Пѣснь 24-я

Римскаго пророка Горатія[133], претолкованна Малороссійским діалектом в 1765-м годѣ. Она начинается так: "Otium Divos rogat in patenti…"[134] и пр[очая]. Содержит же благое наставленіе к спокойной жизни.

*

О покою наш небесный! Гдѣ ты скрылся с наших глаз?
Ты нам обще всѣм любезный, в разный путь разбил
ты нас.

*

За тобою то вѣтрила простирают в кораблях,
Чтоб могли тебе тѣ крила по чужих сыскать странах.

*

За тобою маршируют, разоряют города.
Цѣлый вѣк бомбандируют, но достанут ли когда?

*

Кажется, живут печали по великих больш домах.
Больш спокоен домик малый, естли в нужных сыт вещах.

*

Ах, ничем мы не довольны! се источник всѣх скорбей!
Разных ум затѣев полный, вот источник мятежей!

*

Поудержмо дух несытый! Полно мучить краткій вѣк.
Что ль нам дасть край знаменитый? Будеш тоже человѣк.

*

Вить печаль вездѣ лѣтает, по землѣ и по водѣ.
Сей бѣс молній всѣх быстряе, может нас сыскать вездѣ.

*

Будьмо тѣм, что Бог дал, ради, разбиваймо скорбь шутя.
Полно нас червям снѣдати, вить есть чаша всѣм людям.

*

Славны, напримѣр, герои, но побиты на полях.
Долго кто живет в покоѣ, страждет в старых тот лѣтах.

*

Вас Бог одарил грунтами, но вдруг может то пропасть.
А мой жребій с голяками[135], но Бог мудрости дал часть.

Конец.

"Nihil est ab omni Parte beatum"[136].
Есть чаша всѣм людям.

25-я.

ПѢСНЬ ОТХОДНАЯ[137].

Отцу Гервасію Якубовичу[138], отходящему из Переяслава в Бѣлгород, на архимандритскій и судейскій чин, в 1758-м годѣ. Из сего зерна: "Господь сохранит вхожденїе твое и исхожденїе твое…[139] не даждь во смятенїе ноги твоея"[140].

*

Ѣдеш, хочешь нас оставить?
Ѣдь же весел, цѣлый, здравый!
Будь тебѣ вѣтры погодны,
Тихи, жарки, ни холодны.
Щаслив тебѣ путь вездѣ отсель будь.

*

Путныи ищезнут страхи.
Спите подорожны прахи.
Скоропослушныи кони
Да несут, как по долонѣ,
Щасливым слѣдом, как гладеньким льдом.

*

Облаки, проч вы невѣрны!
Не лійтесь, дожды чрезмѣрны!
Варь не ожжи полуденный.
Свѣтом луны озаренный,
Щаслив сей путь повсюду в ночь будь.

*

Той твои направит ноги,
Кой дал землю и дороги.
Бодро сидяще высоко,
Путь твой хранящее око.
Щаслив сей отход благословит вход.

*

Радуйся, страна щаслива!
Пріймеш мужа добротлива.
Брось завистливые нравы!
Вѣрен его есть познавый.
Щаслив на степень, конец на блажен.

Конец.

Пѣснь 26-я

Епископу Їоанну Козловичу[141], входящему во град Переяслав, на престол Епископскій из 1753[142] года. Из сего зерна: "Тако да просвѣтится свѣт ваш пред человѣки, яко да видят ваша добрая дѣла…"[143]

*

Поспѣшай, Гостю! поспѣшай!
Наши желанія увѣнчай.
Как мусикійскій сличный слух,
Сладостью тѣло и движет дух,
Так всежеланный твой приход
Цѣлый подвигл град и весь народ.

*

Граде печальный! Переяслав!
Часто сиротство твое дознав,
Измѣну вышняго смотри.
Се свѣтлый день тебе озари!

По волнам твой корабль шалѣл.
Се в корабль паки твой кормчій сѣл.

*

Он путь управит до небес,
Преднося Христовых свѣт словес.
В нем весь духовный узриш плод,
Как в чистовидных зерцалѣ вод.
Агнцу послѣдуя Христу,
Кротко очистит нечистоту.

*

Он и дѣлом и языком
Исцѣлит дух твой, язвлен грѣхом.
Сколько честнѣйшій плоти дух,
Сколько земнаго небесный круг,
Столько душевных враг страстей
Превозвышает плотских врачей[144].

*

Христе! источник благ[145] святой.
Ты дух на пастыря излій твой.
Ты будь ему оригинал.
Чтоб, на его смотря, поступал
Паствы его всяк человѣк,
И продолжи ему щаслив вѣк.

Конец.

*

CARMEN:

In Imaginem Beatissimae Virginis, concipientis Christum, calcantis Sphaeram Mundi, decrescentem Lunam, et Serpentem, cum suo Pomo[146]. Haec Imago stat in Ludo Theologico in Urbe Zacharpoli. Formatum hoc carmen Anno 1760, cum essem Ludi Poetici Magister.

*

Picta stat ecce vides Virgo castissima! cujus
Pomum, Anguis, Mundus, Lunaque sub Pedibus
Nempe Voluptates Carnis, Pomum illud adumbrat,
Ad quas, ceu Serpens, allicit ipsa Caro.
Errorum Vulgi male sani, Mundus Imago est.
At Bona fluxa, suo Nomine Luna notat.

Quatuor haec vince! et capies in corpore Christum.
Vivere in impuro Corde, Sophia nequit.

*

Мелодіа:

На образ зачатія Пречистыя Богоматери, имущія под ногами круг міра, умаляющуюся луну и змія с яблоком своим. Сей образ стоит в Богословской школѣ в Харковѣ. Выображенна сія Мелодіа 1760-го года, как был я учителем піитическія школы.

*

Воззри! се Дѣва стоит, чиста ложеснами!
Яблоко, змій, мїр, луна под ея ногами.
Яблоком является плотска сласть безчестна,
В кую влечет, как змій, плоть хитра и преле́стна.
Круг мїра образует злу смѣсь мірских мнѣній,
А луна знаменует сѣнь мырских имѣній.
Побѣди сія! Христос и в тебѣ вселится.
Будь, как Дѣва, чист! мудрость в сластях
не мѣстится.

М. Г. с. с. с.

Пѣснь 27-я

Бѣлоградскому Епископу Їоасафу Миткевичу[147], посѣщающему вертоград духовнаго училища в Харковѣ. Из сего зерна: "Господи, призри с небесе и виждь, и посѣти вїноград сей, егоже…"[148] "Плод же духовный есть любы, радость, мир…"[149] и пр[очая].

*

Вышних наук саде святый!
Лист розовый и цвѣт твой красный.
Пріими на тя весенный вид.
Се возсія день твой благій!
Озарил тебе свѣт ясный.
Дух дыша, свышшь благословит.
Возвеселися, о полк древес!
Болших и маленьких всѣх сонм весь.

*

Пастырю наш! образ Христов!
Тих, благ, кроток, милосердый.

Зерцало чистое доброт.
Красны неси нозѣ, готов
Мир благовѣстить нам твердый.
Призри на сей священ оплот.
От тебе помощи весь он ждет.
Сердце и руцѣ тебѣ дает.

*

Ты сад напой, сей святый сад,
Током вод благочестивых
З самых апостольских ключей.
Не допусти ересей яд.
Отжени проч всяк род лживых,
Да родит духовных царей,
Царство царя, простирая всѣх,
Адскій же скиптр, низвергая грѣх.

*

Да зрит в него бодрый взор твой!
При твоем, неспящем взорѣ,
И лист его не отпадет.
Не лист на нем будет пустой,
Лицемѣрно лстящ, но вскорѣ
Весь плод духовный принесет.
Вѣру, мир, радость, кротость, любовь
И иный весь святый род таков.

*

Так от тебе, сам царей царь,
И сего народ свят просит.
И что ж тебѣ сего милѣй?
Или Христу кій лутчій дар?
Се дар первый, что приносит
Пастырь на паствѣ свят святѣй.
Он же на дѣло сам укрѣпит
И тебѣ жизнь святу продолжит.

Конец.

Pro Memoria, т. е. записка ради памяти.

Сей Архіерей родился близ Кіева, во градѣ Козельцѣ[150]. Был пастырь просвѣщен, кроток, милосерд, незлобив, правдолюбив, престол чувства,

любве свѣтильник. В вертоградѣ сего истиннаго вертоградаря Христова и я свято и благочестиво три лѣта: 1760-тое и 63-тіе и 4-тое, в кое преставился от земли к небесным, был дѣлателем, удивлялся прозорливому его щедрому и чистому сердцу, с тайною моею любовію[151]. Сего ради именем всѣх, любящих Бога и Божія книги, и Божія други, во память его и во благодареніе ему, сему любезному другу Божію и человѣческому, якоже лепту, приношу сію пѣснь от мене.

Любитель священныя Библіи[152] Григорій Вар-сава Сковорода.

Пѣснь 28-я

О тайном внутрь и вѣчном веселіи боголюбивых сердец. Из сих зерн: "Веселїе сердца живот человѣка, и радованїе мужа долгоденствїе"[153]. "Иже погубит душу свою мене ради, сей спасет ю"[154]. "Что пользы человѣку, аще пріобрящет мыр весь, отщетится же души своей?"[155]

*

Возлети на небеса, хоть в версальскіи лѣса[а].
Вздѣнь одежду золотую,
Вздѣнь и шапку хоть царскую.
Когда ты не весьол, то всьо ты нищ и гол.

*

Проживи хоть 300 лѣт, преживи хоть цѣлый свѣт.
Что тебѣ то помогает,
Естли сердце внутрь рыдает?
Когда ты не весіол, то всьо ты мертв и гол.

*

Завоюй земный весь шар, будь народам многим царь.
Что тебѣ то помогает,
Аще внутрь душа рыдает?
Когда ты не весіол, то всьо ты подл и гол.

*

Брось пожалуй думать мнѣ! сколько жителей в лунѣ[156]?
Брось коперниковски сферы[б]!

[а] Версалія (Versailles)(31) именуется французкаго царя едем, сирѣчь рай, или сладостный сад, неизреченных свѣтских утѣх исполнен.

[б] Коперник есть новѣйшїй Астроном. Нынѣ его систему, сирѣчь план, или Типик небесных кругов, весь мыр принял. Родился над Вислою, в польском городѣ Торунѣ. Сист[ему] свою издал в 1543 г[оду](32).

Сфера есть слово еллинское(33). Славенски: круг, клуб, мяч, глобус, гира, шар, круг луны, круг солнца.

Глянь в сердечныя пещеры[157].
В душѣ твоей глагол. Вот будеш с НИМ весіол!

*

Бог есть лутчій Астроном. Он найлутчій Економ[158].
Мать, Блаженная натура[в],
Не творит ничтоже здура.
Нужнѣйшее тебѣ найдеш то сам в себѣ.

*

Глянь пожалуй внутрь тебе! сыщеш друга внутрь себе.
Сыщеш там вторую волю,
Сыщеш в злой – блаженну долю.
В тюрмѣ твоей там свѣт, в грязи твоей там цвѣт.

*

Правду Августин[159] пѣвал: ада нѣт и не бывал[г].
Воля – ад, твоя проклята,
Воля наша – пещь нам ада[160].
Зарѣж ту волю, друг, то ада нѣт, ни мук[161].

*

Воля! о несытый Ад! Всѣ тебѣ ядь, всѣм ты яд.
День, нощ челюстьми зѣваешь,
Всѣх без взгляда поглощаешь.
Убій ту душу, брат! так упраздниш весь ад.

*

Боже! о живый Глагол! кто есть без тебе весьол?
Ты един всѣм жизнь и радость,
Ты един всѣм рай и сладость!
Убій злу волю в нас! да твой владѣет ГЛАС.

*

Даждь пренужный дар нам сей. Славим тя, царя царей.
Тя поет и вся Вселенна,
В сем Законѣ сотворенна.
Что нужность не трудна, что трудность не нужна[162].

Конец.

[в] Блаженная натура есть имя Господа Вседержителя.

[г] Ад слово еллинское[(34)], значит темницу, мѣсто преисподнее, лишенное свѣта, веселія и дражайшія злата свободы. Адскій узник есть зерцалом плѣнников мучительныя своея воли, и сія лютая фуріа[(35)] непрерывно, вѣчно их мучит.

PRO MEMORIA, или припоминаніе.

Самое сущее Августиново слово есть сіе:
"Tolle Voluntatem propriam
Et tolletur Infernus. Сирѣчь:
Истреби волю собственную,
И истребится Ад[163].

Как в зернѣ ма[м]врійскій дуб[164], так в горчичном его словѣ сокрылася вся высота Богословскія пирамиды и аки бездна жерлом своим пожерла весь Іордан Богомудрія[165]. Человѣческая воля и Божія суть два врата: Адова и небесная. Обрѣтшій средѣ моря своея воли Божію волю, обрѣте кифу, сирѣчь гавань оную: "На сем камнѣ утвержу всю Церковь мою"[166]. "Таится сіе им, яко небеса"[167] и проч[ая]. "И земля (се оная обѣтованная! Зри, человѣче) посредѣ воды…"[168] Аще кто преобразил волю во волю Божію, воспѣвая сіе: "Изсше сердце мое"[169] и протч[ая], сему сам Бог есть сердцем[170]. Воля, сердце, любовь, Бог, дух, рай, гавань, блаженство, вѣчность есть тожде. Сей не обуревается, имея сердце оное: "Егоже волею вся управляются"[171]. Августиново слово дышет сим: "Раздерите сердца ваша"[172]. "Возмите иго мое на себе"[173]. "Умертвите уды ваша"[174]. "Не яже хощете, сія творите"[175]. "Нѣсть наша противу крови и плоти"[176]. "Враги человѣку домашніи его"[177]. "На аспїда и васїлїска наступиши"[178]. "Той сотрет твою главу"[179] и проч[ая].

ПѢСНЬ 29-я

В конец сей: "Повелѣ бурѣ"[180] и протч[ая]. "Кто сей есть, егоже вѣтры, море послушают?"[181]

*

Чолнок мой бури вихр шатает,
Се в бездну! се выспрь вергает!
Ах нѣсть мнѣ днесь мира!
И нѣсть мнѣ навклира[182].
Се мя море пожирает!

*

Гора до небес восходит,
Другая до бездн нисходит[183].
Надежда мнѣ тает,
Душа ищезает.
Ждах, и се нѣсть помогаяй!

*

О пристанище безбѣдно!
Тихо, сладко, безнавѣтно!
О Маріин Сыне!
Ты буди едине
Кораблю моему брегом.

*

Ты в кораблѣ моем спиши.
Востани! Мой плач услыши[184]!
Ах! запрети морю.
Даждь помощь мнѣ скору.
Ах! востани, моя славо!

*

Избави мя от напасти,
Смири душетлѣнны страсти.
Се дух мой терзают!
Жизнь огорчевают[185].
Спаси мя, Петра[186], молюся!

Конец.

Сложенна 1785 Года, сентемвр[ia] 17 дня, в селѣ Великом Бурлукѣ[187].

Пѣснь 30-я

Из сего древняго стиха:
Τῆς ὥρας ἀπόλαυε. Ταχὺ γὰρ πάντα γηράσκει.
Ἕν θέρος ἐξ ἐρίφου, τραχύν ἔθηκε τράγον[188].
Сирѣчь:
Наслаждайся дней твоих, все бо вмалѣ старѣет.
В одно лѣто из козленка стал косматый цап.

*

Осѣнь нам проходит, а весна прошла,
Мать козленка родит, как весна пришла.
Едва лѣто запало, а козля цапом стало,
Цап бородатый[189].
Ах отвержем печали[190]! Ах вѣк наш краткій, малый!
Будь сладкая жизнь.

*

Кто грусть во утробѣ носит завсегда,
Тот лежит во гробѣ, нежил никогда.
Ах утѣха и радость! О сердечная сладость!
Прямая ты жизнь.
Не красна долготою, но красна добротою[191],
Как пѣснь, так и жизнь.

*

Жив Бог миросердый, я его люблю.
Он мнѣ камень твердый[192], сладко грусть терплю.
Он жив не умирая, живет же с ним живая
Моя и душа.
А кому он не служит, пущай тот бѣдный тужит,
Прямой сирота.

*

Хочеш ли жить в сласти? Не завидь нигдѣ.
Будь сыт з малой части, не убоися вездѣ.
Плюнь на гробныя прахи и на дѣтскія страхи:
Покой смерть, не вред[193].
Так живал аѳинейскій, так живал и еврейскій
Епикур[194] Христос.

Конец.

Сложена во время открытія Харковскаго намѣстничества[195], когда я скитался в Монастырѣ Сѣннянском[196].

Григорій Варсава Сковорода.

Поезії, що ввійшли до циклу «Сад божественных пѣсней», були створені впродовж 1753–1785 рр. Автограф циклу до нашого часу не зберігся. Щоправда, автографи окремих поезій є в листах Сковороди, писаних наприкінці 1750-х та впродовж 1760-х рр. Збереглося чотири списки «Саду…», найповніший з яких міститься в другому томі рукописного корпусу творів Сковороди, зібраного Михайлом Ковалинським (зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка Національної академії наук України). Окремі пісні «Саду…» виходили друком ще в першій половині XIX ст., зокрема у складі популярних на ту пору пісенників, на сторінках часописів «Телескоп», «Московский наблюдатель», альманаху «Утренняя звезда» тощо. Повний текст збірки вперше було надруковано у виданні: Сочинения в стихах и прозе Григория Саввича Сковороды. С его портретом и почерком его руки. – Санкт-Петербург: [Лысенков], MDCCCLXI (1861). – С. 268–287. Подаємо за списком відділу рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 7, арк. 1/73–36/108).

[1] Образ *саду* був дуже популярний в українській літературі XVII–XVIII ст. Досить пригадати хоч би назви творів Антонія Радивиловського («Огородок Маріи Богородицы»), Симеона Полоцького («Вертоград многоцвѣтный»), Данила Домецького («Духовный вертоград»), Самійла Мокрієвича («Виноград»), Стефана Яворського («Виноград»), Митрофана Довгалевського («Hortus poeticus») та інших. У цьому ж таки ключі Сковорода теж називає свою поетичну збірку *садом*: «Сад божественных пѣсней». Окрім того, філософ називав "Божим *садом*" умиротворену людську душу, порівнював безконечні світи з "мільйонами *садів*", змальовував Біблію як чудесний *сад*, оточений непролазними чагарниками, тощо. Очевидно, працюючи над своїм циклом, Сковорода пам'ятав і про "сад Епікура", адже теми блаженства, смерті та інші відіграють тут ключову роль, вивершуючись у 30-ій пісні концептом "Епікур – Христос".

[2] Книга Псалмів 118 (119): 1. Цей псалом входить до чину відспівування та погребу мирян.

[3] Перун – блискавка, чи, як писав Памва Беринда, "гром" [див.: *Беринда П.* Лексікон славенороссiй и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 153]. Ця назва походить від імені поганського бога Перуна й зустрічається, зокрема, у фольклорних заклинаннях на взір: "А бодай вас перун трас!"; "Бодай тя перун встрілив!"; "Перун би ті забив з ясного сонцьи!" тощо [*Франко,* № 14605, 19819, 19822; тут і далі зібрані Іваном Франком приказки та прислів'я цитуємо за виданням: Галицько-руські народні приповідки / Зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко. 2-е вид. – Львів, 2006–2007. – Т. I–III, – зазначаючи в дужках тільки їхній порядковий номер].

[4] Цей образ узято з церковних піснеспівів. Пор.: "…иго твоє на рамо си, и бремя твоє легкоє…"; "…воспоминаніє благаго ига Христова на себе взятія и легкаго бремене єго ношенія" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 581, 944]. Його джерелом є слова Христа: "Бож ярмо Моє любе, а тягар Мій легкий" (Євангелія від св. Матвія 11: 30). Сковорода, як зауважував Ніколай фон Арсеньєв, "…жив у Христі, радо ділив його бідність та славив разом з Павлом свій хрест" [*Arseniew N. von.* Bilder aus dem russischen Geistesleben: I. Die mystische Philosophie Skovorodas // Kyrios. Vierteljahresschrift für Kirchen- und Geistesgeschichte Osteuropas. – Königsberg; Berlin, 1936. – Bd. I. – Hft. 1. – S. 27]. Тут Сковорода має на думці "другий спосіб" наслідування Христа, тобто готовність людини перетерпіти за Спасителя різноманітні дочасні злигодні та страждання [див.: *Могила П.* Крест Христа Спасителя // *Тітов Хв.* Матеріали для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 282–283]. Наприклад, Леонтій Карпович писав: "Треба впрод (мовит твой Учытель до тебе) отврещися себе, взяти крест свой, подняти за имя Моє муку и смерть" [*Карпович Л.* Казаньє на Преображеніє Господа Бога и Спаса нашего Іисуса Христа // *Левшун Л. В.* Леонтий Карпович. Жизнь и творчество. – Минск, 2001. – С. 138 (додатки)]. Легкість узятого на себе хреста обумовлена тим, що, як казав Іван Максимович: "…Бог, паче мѣры премудр и истинен сый, вся в мѣру и число, и превѣс расмотрил, вѣсть он извѣстно, что не могут и что чія понести силны суть мышца. Тѣм же тѣсноты и бѣды правым налагаєт мѣрилом, да не крест над мѣру долгшій или кратчайшій кому дастся, исчитаєт он, колико сему и колико другому и яковым чином кресты назнаменовати…" [*Максимович І.* Царскій путь креста Господня. – Чернігів, 1709. – Арк. 25 (зв.)]. Цей образ був добре відомий і в емблематиці. Див., наприклад, 441-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata», що має назву «Ярмо» й підпис: "Иго мое благо. Бремя легко. Suave jugum" [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 112–113].

[5] "Камінь серця" – знаний бароковий образ людської нечулості до Бога. Цей образ є, зокрема, у перейнятій аскетичним пафосом "святій богодухновенній книзі" «Алфа і Омега»: "…Покажи бо волку траву или цвѣты, ничтоже о сем не радит, от єстества бо своєго не имать ясти травы. Покажите волу мясо, такожде не радит, понеже не єстество єго ясти мясо. Такожде єгда человѣку плотну о небесных вещех глаголеши, не имать хотѣнія до сего, но аки камень, нань же дождь падет, звнѣ мокр, внутрь же сух, влага бо пріяти єго не возможе, такоже и человѣку сицеву, єгда слово Божіє глаголєши, толико глас словеси биєт звнѣ плотныя уши єго, не приходит же в сердце єго…" [Алфа і Омега. – Супрасль, 1788. – Арк. 615–615 (зв.)]. Загалом беручи, образ серця в Сковороди відіграє дуже важливу роль. Недаром, згідно з нашими підрахунками, слово *серце* зустрічається в його творах 1146 разів, а самого Сковороду не без підстав називають "філософом серця" [див., зокрема: *Бовсунівська Т.* Філософія серця Г. Сковороди і українська ментальність // Сковорода Григорій: образ мислителя: Збірник наукових праць. – Київ, 1997. – С. 84–94; *Закидальський Т.* Поняття серця в українській філософській думці // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 8. – С. 127–138; *Kaluzny A. E.* La philosophie du coeur de Grégoire Skovoroda / Préf. de V. Cauchy. – Montréal, 1983; *Klein E.* Skovoroda: tematica, simboli e tradizione // Kamen'. Rivista semestrale di poesia e filosofia. – 1994–1995. – An. V. – N. 6–7 (Dicembre-Giugno). – P. 79–110; *Kultschytzkyj A. von.* Hryhorij Skovoroda, Philosoph der Selbsterkenntnis und Vorlaufer des Personalismus // Hryhorij Savyč Skovoroda (1722–1794). – München, 1975. – S. 30–40]. Сковорода трактує *серце* в найрізноманітніших стратегіях: і як неподільне осереддя душі, і як містичну галузку Божої благодаті, тобто "сродність", і як думку (тут сковородинське *серце* схоже на схоластичні поняття *scintilla animae* чи *rationis*), і як бездонну глибину (позасвідоме), і як арену споконвічної боротьби добра та зла. Слід зазначити, що в українських барокових письменників тема *серця* була дуже популярною – досить пригадати «Діоптру» Віталія Дубенського чи «Богомысліє» Івана Максимовича. Перегодом вона знайде своє продовження в Миколи Гоголя («Вибрані місця з листування з друзями», які, так само, як і «Сад…» Сковороди, розпочинаються темою смерті, а закінчуються темою життя й ім'ям Христа), у "хуторянській філософії" Пантелеймона Куліша, у трактаті Памфіла Юркевича «Серце та його значення в духовному житті людини, згідно з наукою Слова Божого» та інших [див. про це: *Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й переднє слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 114].

[6] Міфологема "золотого віку" (райського стану) сягає ще поеми Гесіода «Роботи і дні» (109–181), де поет змалював чотири покоління людей: золоте, срібне, мідне й залізне [див.: *Гесиод*. Работы и дни. Земледельческая поэма / Перевел с древнегреческого В. Вересаев. – Москва, 1927. – С. 43–45]. Інакшу версію цього сюжету подав Овідій у своїх «Метаморфозах» (I, 89–150) [див.: *Публій Овідій Назон*. Метаморфози / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1985. – С. 17–18].

[7] Це – один із перших поетичних творів Сковороди. Написаний у селі Каврай. Як свідчить Михайло Ковалинський, Степан Томара, прочитавши цю поезію, високо поцінував поетичний хист Сковороди. "Друг мой! – сказав він йому. – Бог благословил тебя дарованіем духа и слова".

У четвертому томі рукописного зібрання Михайла Ковалинського зберігся ранній автограф цієї пісні:

ѡстав, ѡ дух мой, вскорѣ
Всы земляніи Мѣста!

Взойди, дух мой, на Горы,
Гдѣ правда живет свята,
Гдѣ покой, тишина
ѡт вѣчних царствует лѣт,
Гдѣ блещит та страна,
В коей неприступной свѣт.
ѡстав Земны печалы
И Суетность Мірских дѣл!
Будь чист, хоть на час малій,
Дабы ты виспр возлетѣл,
Где Іакѡвль Господь,
Где невечерня Заря,
Где весь Ангелскій род
Лице егѡ вину зрят.
Се Сілѡамскы воды!
ѡмій скверну ѡт очес,
ѡмій всѣ членов роды,
Дабы возлетѣть до Небес.
Ибо сердцем нечист
Не может Бога узрѣть,
И нелзя до тѣх мѣст
Земленному долетѣть.
Кинь весь Мір сей прескверній.
Он тот же есть Темній Ад.
Пусть летит невѣж враг черній;
Ты в горній возвисись ГРАД.
И, по Землѣ ходя,
Вселися на небесах,
Как учит Павел тя
В своих чистых словесах.
Душа наша тѣлесним
Не может доволна быть;
Она всігда Небесним
Горит скуку наситить,
Как поток к Морю скор,
Так сталь к Магниту прядет,
Пламень дрожит до гор,
Так Дух наш к Богу взор рвет.
Спѣши ж во вѣчну радость
Крилмы умнимы ѡтсель.
Ты там обновиш Младость,
Как быстропарній Орел.
ѡ треблаженна стать,
Всего паче словесе!
Кто в свой ум может взять,
Развѣ сшедій с небесе.

Далі йде розчерк Сковороди.

[8] Очевидно, це парафраза Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 20. Пор.: **На́ше бо житїѐ на нб҃сѣхъ є҆́сть.**

[9] "Свѣт неприступный" означав, як правило, Пресвяту Тройцю [див., наприклад: *Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 43 (друга пагін.)].

[10] Сковорода має на думці слова Христа: **гл҃ю бо ва́мъ, ꙗ҆́кѡ а҆́гг҃ли и҆́хъ на нб҃сѣхъ вы́нꙋ ви́дѧтъ лицѐ ѻ҆ц҃а̀ моегѡ̀ нб҃нагѡ** (Євангелія від св. Матвія 18: 10).

[11] Сковорода має на думці чудо уздоровлення сліпого, коли Христос **сотворѝ бре́нїе ѿ плюнове́нїѧ, и҆ пома́за ѻ҆́чи бре́нїемъ слѣпо́мꙋ, и҆ речѐ є҆мꙋ̀: и҆дѝ, ᲂу҆мы́йсѧ въ кꙋпѣ́ли сїлша́мстѣ, є҆́же сказа́етсѧ по́сланъ. И҆́де ᲂу҆́бо и҆ ᲂу҆мы́сѧ, и҆ прїи́де ви́дѧ** (Євангелія від св. Івана 9: 6–7). Про "купель Силоамскую" ідеться також у молитовних текстах [див., наприклад: *Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 208 (друга пагін.)].

[12] Пор. з образом екзистенційної мандрівки в Івана Величковського: "Свѣт сей – то широким морем и пространим, / земля – заточенієм всѣм з рая вигнаним, / А небо єсть Отчизна, але ко небесним / двором трудно летѣти з тяжарем тѣлесним" [*Величковський І.* Твори. – Київ, 1972. – С. 54].

[13] Магніт – популярний емблематичний образ, який символізував, зокрема, душу, сповнену божественної любові [див.: *Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й переднє слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 112–113]. Він є, наприклад, у збірці «Symbola et emblemata» (182-ий малюнок з підписом: "Самопроизвольная сила. Мы охотно притягиваемся. Volentes trahimur" [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 46–47]). Як писав Феофан Прокопович, "магніт відомий тими двома дивними здатностями, що притягує до себе залізо і що повертається до полюсів світу. Ці властивості не були відомі античним, бо ні Арістотель, ні Діоскорид, ні Пліній, ні Теофраст, ні Лукрецій, ні жоден інший стародавній грецький чи римський філософ не згадували нічого подібного про магніт" [*Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 497].

[14] Сковорода часто вживає слово *мір* у тому значенні, якого надала йому християнська аскетична література. Наприклад, Ісаак Сириянин писав: "…світом я називаю пристрасті" [*Исаак Сириянин.* Размышления / Пер. С. Аверинцева // Византия и Русь. – Москва, 1989. – С. 131; див. про це: *Лосский Вл.* Очерк мистического богословия Восточной Церкви // Мистическое богословие. – Киев, 1991. – С. 226]. Схоже значення слова *мір* подає і словник Памви Беринди ("Мір: свѣт или сей свѣт, або тот свѣт. Метафорически: злыи люде…" [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 119]), і деякі інші джерела, наприклад, книга «Алфа і Омега»: "…злоба обрѣтаєтся во мнозѣ 'мир' глаголема" [Алфа і Омега. – Супрасль, 1788. – Арк. 329; пор.: *Кизаревич Ф.* Передмова до Акафіста 1625 р. // *Тітов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 129; *Прокопович Ѳ.* Духовный регламент. – Москва, 1776. – С. 52].

[15] Сковорода має на думці слова: **На́ше бо житїѐ на нб҃сѣхъ є҆́сть, ѿнꙋ́дꙋже и҆ сп҃си́телѧ жде́мъ, гдⷭ҇а (на́шего) і҆и҃са хрⷭ҇та̀** (Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 20).

[16] В українській літературі XVII–XVIII ст. образ *крил*, найперше орлиних, мав цілу низку сакральних конотацій. *Крила* могли символізувати тут Старий та Новий Заповіт [див.: *Транквіліон-Ставровецький К.* Зерцало богословіи. – Унів, 1692. – Арк. 76], персонажів священної історії, зокрема Іллю та Єноха [див.: *Галятовський І.* Ключ разумѣнія. – Київ, 1659. – Арк. 189 (зв.)], прип'яті до хресного дерева руки Спасителя [див.: *Радивиловський А.*

Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 504 (зв.)], материнство та пренепорочне дівство Богородиці [див.: *Яворський С.* Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 551], необхідні для спасіння віру й добрі вчинки [див.: *Баранович Л.* Трубы словес проповѣдных. – Київ, 1674. – Арк. 321], безмовність та богомислення [див.: *Карпович Л.* Казаньє на Преображеніє Господа Бога и Спаса нашего Іисуса Христа // *Левшун Л. В.* Леонтий Карпович. Жизнь и творчество. – Минск, 2001. – С. 138 (додатки)] тощо.

[17] Цей образ засновується на уявленні, згідно з яким орел злітає високо в небо й там "обновляєтся жегом солнцем" [*Беринда П.* Лексікон словенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 150].

[18] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 11.

[19] Парафраза Книги пророка Ісаї 66: 14. Пор.: **ко́сти ва́шѧ ꙗ҆́кѡ трава̀ прозѧ́бнꙋтъ.**

[20] Сковорода, для якого притаманний, як казав Дмитро Чижевський, "аскетичний гедонізм" [див.: *Čyžewśkyj D.* Skovoroda-Studien: I. Skovoroda und Angelus Silesius // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1930. – Bd. VII. – S. 24], а "веселіє серця" є синонімом справжнього життя [див.: *Oljančyn D.* Hryhorij Skoworoda (1722–1794): Der ukrainische Philosoph des XVIII. Jahrhunderts und seine geistig-kulturelle Umwelt. – Berlin; Königsberg, 1928. – S. 107; *Anqyal A.* Die slawische Barockwelt. – Leipzig, 1961. – S. 304–305], – повсякчас змагався з "демоном печалі", тобто тікав од екзистенційної порожнечі.

[21] Ці рядки Сковороди композиційно й образно перегукуються з народними замовляннями. Пор.: "…іди проч, та йди на ліси, на очерети, та на луги, та на пущі…" [Сборник малорусских заклинаний / Составил П. Ефименко. – Москва, 1874. – С. 8]. Стилістика церковних заклинань дещо інакша. Пор.: "…отиди в землю безводную, пустую, недѣланную, на ней же человѣк не обитаєт…"; "отиди от созданія сего в пустая и безводная мѣста, идеже ниже человѣк, ниже звѣрь обитаєт…" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 347 (третя пагін.), 378 (третя пагін.)].

[22] Книга пророка Ісаї 8: 8–9. З Великого Повечір'я на Різдво Христове: "С нами Бог, разумѣйте, языцы, и покаряйтеся: яко с нами Бог".

[23] Парафраза Другого послання св. ап. Павла до коринтян 1: 21–22. Пор.: **И҆звѣствꙋ́ѧй же на́съ съ ва́ми во хр҃та̀ и҆ пома́завый на́съ, бг҃ъ, и҆́же и҆ запечатлѣ̀ на́съ, и҆ дадѐ ѡ҆брꙋче́нїе дх҃а въ сердца̀ на̑ша.**

[24] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до галатів 4: 6. Пор.: **посла̀ бг҃ъ дх҃а сн҃а своегѡ̀ въ сердца̀ ва́ша.**

[25] Фразу **ꙗ҆́кѡ съ на́ми бг҃ъ** узято з Книги пророка Ісаї 8: 10.

[26] Див.: Книга пророка Даниїла 2: 34–45.

[27] Див.: Друга книга Мойсеєва: Вихід 3: 2–4. *Даниїлів камінь* та *неопалима купина* символізують тут Христа, тобто є месійними прообразами. Як писав, наприклад, Стефан Яворський, "образы оныя далечайшыя, якоже камень пустынный, или манна, или купина… и прочая, бяху не тако образы, якоже прообразованія, или предображенія, Христова…" [*Яворський С.* Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 151; пор.: Різдвяна драма // *Рєзанов В.* Драма українська. Старовинний театр український. – Київ, 1927. – Вип. 4: Шкільні дійства різдвяного циклу. – С. 180]. Їх було заведено трактувати також у марійній стратегії. Пор. церковні піснеспіви: "Образ честнаго Рождества твоєго распаляємая купина" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 886].

[28] У четвертому томі рукописного зібрання Михайла Ковалинського зберігся зроблений ним-таки список цієї пісні. Тут вона має назву «Cantus nativit[a]tis Christi» («Пісня Різдву Христовому»).

[29] Євангелія від св. Луки 2: 7.

[30] Фразу **не́бо небесѐ** взято з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 10: 14. Пор. також: "Небеса небес не довлѣют тебѣ…" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 45 (третя пагін.)].
[31] Парафраза Євангелії від св. Луки 10: 23. Пор.: **блже́ни ѻ҆́чи ви́дѧщїи, ꙗ҆̀же ви́дите.**
[32] Можливо, Сковорода має на думці слова молитви: "…и доспѣти в мужа совершенна, в мѣру возраста исполненія и разума Христова…" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 991].
[33] Апокаліпсис 12: 15.
[34] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 15. Пор.: **то́й твою̀ блюстѝ бꙋ́детъ главꙋ̀.** Щоб зрозуміти сенс цього виразу, варто пригадати, що в «Требникові» є слова: "пріидите вѣрніи, древу поклонимся, имже сподобихомся невидимых врагов сокрушити главы" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 21 (друга пагін.)], – які мають за джерело Книгу Псалмів 73 (74): 14 (**ты̀ сокрꙋши́лъ є҆сѝ главꙋ̀ ѕмі́евꙋ**) і набули поширення в духовній ліриці, наприклад, у молитовній поезії Климентія Зиновіїва: "дондеже имам главы врагов своих стерти" [*Климентій Зіновіїв.* Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 35].
[35] Парафраза Книги пророка Ісаї 22: 16. Пор.: **Слы́ши, нб҃о, и҆ внꙋши̇̀, землѐ.**
[36] Див.: Книга Ісуса Навина 3: 15–17. Пор. з молитвою «Троице пресущественная»: "Іордан возвратися воспят, видѣв огнь Божества тѣлеснѣ низходящ и входящ вонь. Іордан возвратися воспят, видя Духа Святаго в видѣніи голубинѣ сходяща и лѣтающа на тебѣ. Іордан возвратися воспят, зря невидимаго видѣна бывша, создателя воплощенна, Владыку в рабіи зрацѣ. Іордан возвратися воспят, и горы взыграшася, Бога во плоти видяще…" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 45 (друга пагін.)].
[37] Ідеться про Івана Предтечу (Хрестителя) – сина священика Захарії та Єлизавети, останнього старозаповітного пророка, двоюрідного брата Христа.
[38] Цей образ узято з молитовних текстів. Пор., наприклад: "Днесь бо благодать Пресвятаго Духа в видѣніи голубинѣ на воды пріиде" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 44 (друга пагін.)]. Він є одним із найпопулярніших "преєстественных", тобто надприродних, образів-знаків. Як писав, скажімо, Стефан Яворський, "голубь на Іорданѣ явлшійся бысть образ и знаменіє присущаго невидимо Святаго Духа" [*Яворський С.* Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 433].
[39] Пор.: "На крестѣ пригвождаєм, Христе Боже, яко человѣк, человѣческоє єстество обожил єси и начало злобнаго умертвил єси змія…" [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 25 (зв.)].
[40] Євангелія від св. Матвія 28: 16.
[41] Це – алегоричне тлумачення притчі про сіяча (Євангелія від св. Луки 8: 5–15). Крім того, Сковорода, очевидно, має на думці слова з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 15: 36–38: **Безꙋ́мне, ты̀ є҆́же сѣ́еши, не ѡ҆живе́тъ, а҆́ще не ᲂу҆́мретъ: и҆ є҆́же сѣ́еши, не тѣ́ло бꙋ́дꙋщее сѣ́еши, но голо̀ зе́рно, а҆́ще слꙋчи́тсѧ, пшени́цы и҆лѝ и҆но́гѡ ѿ про́чихъ: бг҃ъ же дае́тъ є҆мꙋ̀ тѣ́ло, ꙗ҆́коже восхо́щетъ, и҆ коемꙋ́ждо сѣ́мени своѐ тѣ́ло,** – що їх Оріген (Про першооснови, II, X, 3) коментував таким чином: "Так само й наші тіла, слід думати, наче зерно, падають у землю. Але в них укладена сила, та сила, яка містить тілесну субстанцію; саме ця сила, котра завжди зберігається в тілесній субстанції, за Божим словом, воздвигне із землі, обновить і відновить тіла, хоч вони й померли, згинули й розпались…" [*Ориген.* О началах. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 170]. А загалом, сковородинський образ *зернятка* походить з емблематики. Принаймні сам філософ називав його емблемою, вказуючи на

те, що цей образ споконвіку означав мислення або думку. Крім того, покликаючись на емблематику, Сковорода називав *зерням* серце, ба навіть Бога. Цей образ часто зринає у творах філософа також тоді, коли мова заходить про метафізичні засновки його науки, зокрема про схованість невидимої натури, про "обоження" творива, містичне "переображення" людини тощо. Так само важливим цей символ є для Сковороди і в ділянці гносеології та герменевтики.

[42] Сковорода розробляє тут поширений в українській бароковій літературі мотив "співрозп'яття". Пор., наприклад, із віршами Івана Максимовича: "Иже Христу плоть свою со страстми распяша, / Коль красен вѣнец от рук Вышняго пріяша. / Христе Боже, и мою распни противную / Сію плоть, да не вижду грѣху повинную" [*Максимович І.* Царскій путь креста Господня. – Чернігів, 1709. – Арк. 125 (зв.)]. Цей мотив знаходимо також у творах Кирила Ставровецького [див.: *Транквіліон-Ставровецький К.* Євангеліє учителноє. – Рахманів, 1619. – Арк. 51, 201 (зв.)], Мелетія Смотрицького [див.: *Smotryc'kyj M.* Θρῆνος, to iest Lament iedyney ś. Powszechney Apostolskiey Wschodniey Cerkwie z obiaśnieniem dogmat wiary. – Wilno, 1610. – K. 18 (v.)], Петра Могили [див.: *Могила П.* Крест Христа Спасителя и кождого человѣка // *Тітов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 275, 284; *Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 934], Лазаря Барановича [див.: *Баранович Л.* Трубы словес проповѣдных. – Київ, 1674. – Арк. 117 (зв.)], Антонія Радивиловського [див.: *Радивиловський А.* Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 460–460 (зв.)], Дмитра Туптала [див.: *Туптало Д.* Книга житій святых. – Київ, 1689. – Арк. 80 (зв.)], Паїсія Величковського [див.: *Величковський П.* Листи // Житие и писания молдавского старца Паисия Величковского. – Москва, 1892. – С. 224, 240], Івана Леванди [див.: *Леванда І.* Слова и рѣчи. – Санкт-Петербург, 1821. – Ч. 1. – С. 150–151] та інших авторів.

[43] "Новим (другим) Адамом" називають Христа. Див., наприклад, у книзі «Алфа і Омега»: "…Новый Адам Христос есть…" [Алфа і Омега. – Супрасль, 1788. – Арк. 610 (зв.); пор.: *Сакович К.* Трактат про душу // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 482; *Винницький І.* Катихисіс, албо Наука христіанскія. – Унів, 1685. – Арк. 17; *Туптало Д.* Поученіє о четвероконечном крестѣ // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 3. – С. 469].

[44] Алюзія на епізод відвідин св. ап. Павлом афінського ареопагу (див.: Дії св. апостолів 17: 21). Цей епізод старі українські письменники часом використовували для змалювання марнотного способу життя. Наприклад, Стефан Яворський у своєму полемічному трактаті «Камень вѣры» писав: "Тако древле в Аѳинѣх нѣцыи от епікур Павлу святому Воскресеніє Христово благовѣствующему ругахуся… И якоже оніи аѳинейстіи епікуры ни во чтоже упражняхуся, развѣ глаголати что, или слышати новоє, тако и вам, подражателєм тѣх, вся новая угодна бываєт" [*Яворський С.* Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 111].

[45] Парафраза Книги пророка Захарії 2: 6. Пор.: **Ѿ, ѿ, бѣжи́те ѿ землѝ сѣ́верныѧ.**

[46] Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 14.

[47] Книга пророка Ісаї 25: 10.

[48] Цей рядок нагадує церковні піснеспіви. Пор.: "Обыйде нас послѣдняя бездна, нѣсть избавляяй" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 882].

[49] У бароковій картині світу *страх* відіграє дуже важливу роль. На ту пору навіть єство людини часом окреслювали як "просякнуте страхом твориво". Пор.: "твар, смрада и ужаса исполненна" [*Максимович І.* Молитва Отче наш. – Чернігів, 1709. – Арк. 8 (зв.)–9].

[50] Стародавні греки вважали *оленя* посвяченим Аполлонові та улюбленою твариною Геркулеса. У християнській традиції *олень* став символом Христа й праведної душі [див.: *Сумцов Н.* Культурные переживания. Олень в произведениях народной словесности и искусства // Киевская старина. – 1889. – Т. XXIV. – Янв. – С. 68–70], а також людини, яка розмірковує над Святим Письмом (див.: *Августин*. Сповідь, 11. II. 3). *Олень* – один із найулюбленіших образів Сковороди. Навіть свої листи він запечатував печаткою, на якій був зображений олень. Поет протиставляв його *павичеві* – яскраво бароковому уособленню "марного світу" – та *верблюдові*. Образ душі-*оленя* походить із Книги Псалмів: "Як лине той олень до водних потоків, так лине до Тебе, о Боже, душа моя" (Книга Псалмів 41 (42): 2). Так само старим є й уявлення про те, що олень пожирає змій (див., наприклад: *Пліній Старший*. Природознавча історія, IX, 53, 115). Обидва ці мотиви поєднувались у середньовічних бестіаріях, які були здавна відомі в Україні [див., наприклад: Слово и сказание о зверях и птицах // Памятники литературы Древней Руси. XIII век. – Москва, 1981. – С. 477]. Образ *оленя* був поширений також у ренесансно-бароковій емблематичній літературі. Популярність цього образу за часів Сковороди засвідчує й те, що він став об'єктом пародіювання. Наприклад, у пародії 1779 р. на дяків-"пиворізів" сказано таке: "О елене быстротекущіе на источники трубнія! О онагри в жажду пянства своего неутолимія!" [*Петров Н. И.* Правило увѣщателное піяницам… // Україна. – 1907. – Т. I. – Март. – С. 385].

[51] Див.: Євангелія від св. Луки 23: 33–34; Євангелія від св. Івана 19: 18. Пор.: "Сый врач, Христе, исцѣли страсти сердца моєго" [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 17 (зв.)]; "…на врача Господа начах уповати" [*Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 184]; "…Христос єст лѣкарь добрый и хитрый, што без ніякых лѣкув и зѣля, коли єму єст воля, может исцѣляти" [Няговские поучения. Факсимильное воспроизведение текста по изданию А. Л. Петрова с вводной статьей Ласло Дэже / Под редакцией и с предисловием Андраша Золтана. – Ньиредьхаза, 2006. – С. 58].

[52] Ідеться про Івана Богослова (пом. між 98–117 рр.) – апостола з 12-и, євангеліста, улюбленого учня Христа, автора Євангелії, трьох послань та пророцької книги «Апокаліпсис».

[53] Книга Псалмів 142 (143): 10.

[54] День Святої Тройці, кондак по 6-ій пісні, глас 8-ий. Пор.: "Егда снизшед языки слія".

[55] Переробка ірмосу 7-ої пісні канону утрені П'ятдесятниці. Насправді ці слова звучать так: "Согласная возшумѣ органская пѣснь, почитати златосотворенный бездушный истукан". Тим часом Сковорода двічі (в діалогах «Разглагол о древнем мірѣ» та «Потоп зміин») стверджував, що тут доречніше було б співати: "Разгласная возшумѣ…".

[56] За часів Сковороди *циркуль* символізував справедливість та передбачливість. Наприклад, у збірці «Емвлемы и сvмволы избранные» («Symbola et emblemata»), з якої Сковорода скопіював цілу низку малюнків, *циркуль* потрактовано так: "Цыркул – знак справедливости, предусмотрѣнія, прозорливости" [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. LV; пор.: *Picinellus Ph.* Mundus symbolicus. – Coloniae Agrippinae, 1729. – T. 2. – P. 167–168].

[57] Старі латинські приказки: "Quot capita, tot mentes" чи "Quot homines, tot scientiae" [див.: Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 301] (їхні українські відповідники: "Кожда голова свій розум має" [*Франко*, № 6272]; "Скільки голів, стільки й умів" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 319]), – привертали пильну увагу філософів і богословів XVII–XVIII ст. Наприклад,

Феофан Прокопович у своєму курсі натурфілософії, читаному студентам Києво-Могилянської академії, говорячи про винятковість людини в ланцюгові творива, зазначав таке: "Людина… не обділена нічим, бо, як пише Горацій (Розмови, кн. I, сатира 1): 'Скільки тисяч голів, стільки існує й професій' та Персій у сатирі 5: 'Тисяча видів людей і речей, навик же – різноманітний, кожен бажає для себе свого й не єдиним бажанням живеться'" [*Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 185–186; пор.: *Кониський Г.* Моральна філософія, або Етика // *Кониський Г.* Філософські твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 408]. Мотив "людських разнопутій" мав значне поширення і в тогочасній українській поезії. Варто пригадати хоча б вірші Лазаря Барановича ("Ieden to, drugi co innego umie, / Nie wszystko w iednym złożono rozumie" [*Baranowicz Ł.* Lutnia Apollinowa. – Kiiów, 1671. – S. 114]) або Івана Максимовича ("Тысящ людских лиц разно всѣх упражненіє, / Кождо своих ищет, всѣх разно хотеніє" [*Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 86]). Зрештою, тема простоти істини та складності (розмаїтості) заблудів у європейській традиції належить до числа "вічних". "Адже злагода з природою – це порядок та визначеність, бо й сама природа є порядком і впорядкованістю. Тим часом невпорядкованість, – наче той пісок, про який казав Піндар, 'перевершує числення', отже, відступи від природи не мають ні межі, ні числа; виказати істину про предмет можна тільки одним способом, а збрехати про той самий предмет можна як завгодно. Ритми в гармонії пов'язані певною закономірністю, а недоладності, яких припускається людина в грі на лірі, в пісні, в танці, не надаються до жодного обрахунку" (*Плутарх*. Застільні бесіди. Кн. 8. IX, 732е) [*Плутарх*. Застольные беседы. – Ленинград, 1990. – С. 157]. "Ніщо матеріальне й тілесне, – писав також Оріген (Про молитву, 22), – не має в собі єдності й простоти: матеріальні й тілесні предмети, за допомогою яких ми засвоюємо єдність та простоту, насправді є роздрібленими, роз'єднаними й розділеними на багато частин, які не мають між собою жодної єдності. Простим і нескладним є тільки все добре, тим часом зло – многолике; проста й нескладна істина, многолика тільки брехня…" [О молитве и Увещание к мученичеству. Творения учителя Церкви Оригена / Пер. с примеч. Н. Корсунского. Изд. 2-е. – Санкт-Петербург, 1897. – С. 73].

[58] Натяк на дуже популярну фольклорну оповідку: "Стрижено! – Кошено!" [див.: Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка / Составители: Л. Г. Бараг, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков. – Ленинград, 1979. – С. 289 (1365В)], – яка навіть правила за сюжет лубочних малюнків. Наприклад, Євген Гребінка у своїх «Полтавских вечерах» описує одну картину, на якій була "представлена река светло-голубого цвета, за рекой виден сенный покос на зеленом лугу; на берегу реки, на первом плане, стоит казак, оборотясь к реке. Он отчаянно раскрыл свой усатый рот, из которого вылетают слова: 'Скошено!' По волнам реки, как рыбки, плавают слова: 'Стрижено! Стрижено!' И между ними из глубины воды торчит кисть чьей-то руки с пальцами, сложенными вроде ножниц. Под картиною написана целая легенда в стихах, объясняющих картину" [*Гребенка Е.* Полтавские вечера // *Гребінка Є.* Твори: У 3 т. – Київ, 1981. – Т. 3. – С. 365]. Тим часом Матвій Номис подав про цей сюжет таку довідку: "У Чернігові сливуть, що ніби це у р. *Стрижані* було і що ніби од того і мення її пішло" [*Номис*, № 2656; тут і далі зібрані Матвієм Номисом приказки та прислів'я цитуємо за виданням: Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірники О. В. Марковича та інших / Уклав М. Номис. – Київ, 1993, – зазначаючи в дужках тільки їхній порядковий номер].

[59] Пор.: "Треба, як п'ятого колеса"; "Приходиться, як п'яте колесо до воза" [*Номис*, № 9811]; "То міні п'яте колесо в возі"; "Потрібний, як п'яте колесо в возі" [*Франко*,

№ 15230, 21082]; “Пятое колесо в телеге” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 455, 634].

[60] У четвертому томі рукописного зібрання Михайла Ковалинського збереглася чернетка-автограф цієї пісні:

Всякому Городу нрав и права,
Всяка имѣет свой ум голова,
Всякому сердцу своя ест любов,
Всякому горлу свой вкус есть каков,
А мнѣ одна толкѡ в свѣтѣ Дума,
А мнѣ одно толкѡ не йдет с ума…
Тот не престаннѡ стягает грунта,
Сей со всѣх націй заводит скота,
‹Ты перестроюеш в› Домы строиш на новїй Манѣр,
Он все в процентах, пожалуй, повѣр.
А мнѣ… etc.
‹Сват›Петр для чинов угли панскїи трет,
Федка-купец при аршинѣ все лжет, ‹А мнѣ… ›
Крутит на свой тон приказнїй права,
С диспут студенту трещит голова.
А мнѣ… etc.
Тот на картинах малюет собак,
Тѣх шумит дом ѡт гостей, как кабак,
Сих безпокоит Венерін Амур,
Всякому Голову мучит свой дур.
‹А мнѣ… etc.›
А мнѣ одна толькѡ в свѣтѣ дума,
Как бы умерти мнѣ не без ума.
Смерте страшна! Замашная косо!
Ты не щадиш ‹и царских› ничїих волосов,
Ты не глядиш, гдѣ Мужик, а гдѣ цар,
Всѣ ѣси так, как весною пожар.
Кто на ея плюет острую сталь?
Тот, в ково совѣсть, как чистой Хрусталь.

Побіч основного тексту тут є ще й такі рядки:

Тот панигірік сплѣтает со лжей,
Лѣкар в подряд ставит мертвих людей,
Сей образы жирових чтет Тузов,
Стіопка ‹так как бы родился› бѣжит, как на сватбу, в позов.

За епіграф до цієї чернетки взято слова “Solum curo feliciter mori” (“Дбаю тільки про те, щоб щасливо померти”). Отож, псальма «Всякому городу нрав и права» – це варіація на стару християнську тему “мистецтво добре помирати” (“ars bene moriendi”). Зрештою, ця тема не була чужою й грецьким та римським класикам. Досить пригадати хоч би «Моральні листи до Луцілія» (LXI, 2) Сенеки: “Перед старістю я дбав про те, щоб добре

жити, у старості, – щоб добре померти" [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 200].

Існує також ціла низка переробок 10-ої пісні. Як писав Андрій Ковалівський, ця пісня "мала первісно філософічний характер і перетворилася у соціальну" [*Ковалівський А*. З історії української критики. – Харків, 1926. – С. 154]. У сатиричному ключі її подавали Іван Котляревський [див.: *Котляревський І*. Наталка Полтавка // *Котляревський І*. Повне зібрання творів. – Київ, 1969. – С. 257–258], Євген Гребінка [див.: *Гребенка Е*. Полтавские вечера // *Гребінка Є*. Твори: У 3 т. – Київ, 1981. – Т. 3. – С. 354], Григорій Квітка-Основ'яненко [див.: *Дашкевич Н. П*. Отзыв о сочинении г. Петрова «Очерки истории украинской литературы XIX столетия» // Отчет о двадцать девятом присуждении наград графа Уварова. Приложение к LIX-му тому Записок Императорской Академии наук. – № 1. – Санкт-Петербург, 1888. – С. 94–95]. Народнопісенні варіанти 10-ої пісні вже з XX ст. див.: *Данковська Р*. Про пам'ятки, речі на Слобожанщині, що зв'язані з ім'ям Сковороди // Бюлетень Музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 1926–1927. – № 2–3. – С. 15–16.

[61] Книга Ісуса, сина Сирахового 14: 21.

[62] Це – сковородинська версія старовинних приказок: "Що город, то норов"; "Що голова, то розум"; "Що чоловѣк, то обычай" [*Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 257: пор.: *Номис*, № 7940, 7945, 7948, 7949; *Франко*, № 6410; Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 202; Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 628], – якими досить часто користувалися українські письменники XVII–XVIII ст., зокрема Петро Могила [див.: (*Mohyła P*.) Λίθος, abo Kamień z procy prawdy Cerkwie świętey prawosławney Ruskiey // Архив Юго-Западной России. – Киев, 1893. – Ч. I. – Т. IX. – С. 31], Лазар Баранович [див.: *Baranowicz Ł*. Nowa miara starey wiary. – Nowogrod-Siewierski, 1676. – S. 233], Дмитро Туптало [див.: *Туптало Д*. Книга житій святых. – Київ, 1700. – Арк. 585], Іван Максимович [див.: *Максимович І*. Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 86] та інші. Про генезу виразу "Всякому городу нрав и права" див.: *Мишанич О*. Григорій Сковорода і усна народна творчість. – Київ, 1976. – С. 80–82.

[63] Венера (лат. *Venus*) – донька Зевса й океаніди Діони, римська богиня краси, любові та шлюбу; втілення жіночої звабливості; часом її тлумачили навіть як богиню "мнимостей и роскошей всѣх" [*Беринда П*. Лексікон славенороссiй и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 357]. Застереження щодо "Венери" – не рідкість в українській літературі доби бароко: досить пригадати низку поезій Лазаря Барановича на взір «Venus na niebie przestrzega ciebie» («Венера в небі застеріга тéбе») чи відповідний розділ «Богомыслія» Івана Максимовича [див.: *Максимович І*. Богомысліє. – Чернігів, 1710. – Арк. 281–286 (зв.)]. За часів Сковороди якийсь слобожанський поет склав був і такого жартівливого двовірша: "Кай в миѳологіи искусен без примѣра, / Понеже испытал, что Бахус, что Венера" [*Халанский М*. Экскурсы в область древних рукописей и старопечатных изданий // Сборник Харьковского историко-филологического общества. Т. 16: Труды Харьковской комиссии по устройству XIII археологического съезда в г. Екатеринославе / Под. ред. Е. К. Редина. – Харьков, 1905. – С. 757].

[64] Амур, чи Купідон (лат. *Amor*, *Cupido*), – божество кохання в римській міфології. За часів бароко про нього інколи говорили як про наймогутнішого серед поганських богів. Дмитро Туптало, приміром, переповідав таку історію: "Собрашася нѣкогда в єдин сонм вси боги єллинстіи на позор, хотяще каждо явити силу свою… Дій, или Зевес, пріиде с

молнією… Аполло пріиде с луком и стрѣлами… Ираклій пріиде с копіем во знаменіє крѣпости своєя, Арей с мечем пріиде во знаменіє храбрости своєя… По сих всѣх вниде к ним нѣкій юноша, нарицаємый Купідон…, покровенныя и завязанныя очи платом имѣяй, той, став посредѣ их, внезапу пріемши дерзновеніє, на всѣх устремися, аще и слѣп, и отят вся знаменія сил их…" [*Туптало Д.* Поученіє на усѣкновеніє честныя главы святаго Іоанна Предтечи // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5-и ч. – Москва, 1842. – Ч. 3. – С. 193]. На тогочасних емблематичних малюнках Амура (Купідона) зображували "прекрасным нагим младенцем или отроком, или юношею с крыльями лазореваго, пурпуроваго и золотаго цвѣтов, с луком и колчаном со стрѣлами. Иногда держащим перст на устах" [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. XXVIII].

[65] Рівність усіх станів перед смертю – одна з версій так званого "ванітативного" мотиву (від лат.: "vanitas vanitatum omnia vanitas" – Книга Екклезіястова 1: 2; у слов'янському перекладі: **ѹ҆етѝ ѹ҆етствїй, всѧ́ческаѧ ѹ҆етѝ**; у перекладі Івана Огієнка: "наймарніша марнота, – марнота усе!"). Про рівність усіх станів перед смертю писало чимало старих українських авторів, наприклад, Кирило Ставровецький [див.: *Транквіліон-Ставровецький К.* Перло многоцѣнноє. – Могилів, 1699. – Арк. 149 (зв.)], Антоній Радивиловський [див.: *Радивиловський А.* Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 156 (зв.)], Климентій Зиновіїв [див.: *Климентій Зіновіїв.* Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 36–37], архімандрит Онуфрій [див.: Барокова поезія Слобожанщини / Упорядкування, передмова, примітки та коментарі Леоніда Ушкалова. – Харків, 2002. – С. 56] та інші. Є й багато приказок на цю тему. Пор.: "Mors nescit legem, tollit cum paupere regem" ("Смерть не перебирає, злидаря й царя забирає") [*Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л.* Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 210]; "Пани і жебраки по смерти однакі" [*Франко,* № 19501]; "Смерть не розбирає чина, а бере селянина і дворянина" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 561] тощо.

[66] Пор. з народними приказками: "То чоловік, як кришталь"; "Чистий, як кришталь" [*Франко,* № 15799, 15800]. Можна пригадати також схожі рядки сербського поета, вихованця Києво-Могилянської академії Йована Раїча з його «Канта о воспоминанију смерти»: "Никто јеја гроз избјежит, / зане всјем нам смерт предлежит; / совјест чистја, / правда свјатаја, / не бојит сја, / она једина / јест невредима / от стрел јеја" [*Лесковац М.* Антологија старе српске поезије. – Нови Сад; Београд, 1964. – С. 50–51; див. про це: *Пелешенко Ю.* Григорій Сковорода і сербська література XVIII ст. (спроба типологічного порівняння) // Пам'яті Григорія Сковороди / За ред. проф. Л. В. Ушкалова. – Харків, 1998. – С. 114–115].

[67] Книга Псалмів 41 (42): 8. Ця тема з Псалтиря привертала пильну увагу старих українських поетів. Наприклад, Іван Максимович писав у своєму «Алфавиті»: "Бездна бездну взываєт, ты, мой Боже, бездна / Милосердія щедрот, аз же грѣхов бездна" [*Максимович І.* Алфавит собранный, риѳмами сложенный. – Чернігів, 1705. – Арк. 134].

[68] Книга Псалмів 1: 2.

[69] Євангелія від св. Івана 4: 10.

[70] Мабуть, це коментар Сковороди до слів св. ап. Івана.

[71] Очевидно, це парафраза Книги Псалмів 41 (42): 8. Пор.: **Бе́здна бе́здну призыва́етъ**.

[72] Євангелія від св. Матвія 5: 3.

[73] Книга Ісуса, сина Сирахового 38: 24.

[74] Книга Псалмів 45 (46): 11.

[75] Море – один з найпопулярніших образів у літературі українського бароко. Наші письменники XVII–XVIII ст. часто говорили про *море* світу та про "солоне *море*" дочасного людського життя, про "глибоке *море*" Бога й Пресвятої Тройці, *море* Богородиці, *море* сліз, гріхів, пристрастей, вічних райських насолод та "вогняне *море* геєнське", *море* Божої хвали, серця, совісті, книжної праці, смерті, сумнівів тощо [докладніше див.: *Ушкалов Л.* Світ українського бароко: філологічні етюди. – Харків, 1994. – С. 65–66]. Цей образ не раз зринає й у творах Сковороди. За його допомогою філософ змальовував, наприклад, "три світи" (макрокосмос, мікрокосмос та світ символів). Однак найчастіше Сковорода говорить про небезпечне й зрадливе *море* світу.
[76] Зберігся ранній автограф цієї пісні:

Ах поля, поля зелены,
Поля, цвѣтмы распещренны!
Ах долины, яры!
Круглы могилы, бугры!
Ах вы, вод потоки чисты!
Ах вы, берега трависты!
Ах вашы волоса,
вы, кудрявіи лѣса!
Жаворонок меж полямы,
Соловейко меж садамы;
Тот, виспр летя, свирчит,
А сей на голлях лящит.
А когда взойшла Денница,
Свистит в той час всяка птица.
Музікою воздух
разтворенній шумит вкруг.
Толкѡ солнце виникает,
Пастух овцы вигоняет.
И на свою свирѣль
видает дрожливо трель.
Пропадайте, думы трудны!
Города премноголюдны!
А я с хлѣба куском
умру на мѣстѣ таком.

За епіграф до цього автографа взято слова з «Георгік» Вергілія: "O fortunatos nimium bona si sua norint agricolas". Щоправда, Сковорода трохи змінив порядок слів. Пор.: "O fortunatos nimium, si sua bona norint, / Agricolas!" (*Вергілій*. Георгіки, 458–459). У перекладі Миколи Зерова: "Найщасливіше було б, коли б щастя свого пильнували, / Просте життя хліборобів!" [*Зеров М*. Твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 203].
[77] Друге послання св. ап. Павла до коринтян 6: 17.
[78] Парафраза Пісні над піснями 7: 11. Пор.: **Прїидѝ, бра́тє мо́й, и҆ взы́демъ на село̀, водвори́мсѧ въ се́лѣхъ.**
[79] Пісня над піснями 8: 5.
[80] Такі "аркадські" образки з'являються в українській літературі досить рано. Варто пригадати бодай «Євхаристеріон» Софронія Почаського: "Свѣтлый промень солнечный

всѣх увеселяєт, / Ґды на землю бляск ясный з Олімпу спущаєт, / Теды стада в широких полях дознавают / Обфитнои радости и утѣху мают, / А пастушок убогій под листєм буковым / Простых пѣсній складаєт в тѣню здоровым, / Аркадскіи быдлята надставляют уха, / Ґды спѣваєт, он зась дмет, поки станет духа" [*Почаський С.* Εὐχαριστήριον, албо Вдячность ясне превелебнѣйшому в Христѣ єго милости господину отцу кир Петру Могилѣ // *Тітов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 302]. Неабиякого поширення вони набули на зламі XVIII–XIX ст., зокрема під впливом філософії Сковороди [див.: *Русов А.* Какова роль "Возного" в «Наталке-Полтавке»? // Киевская старина. – 1904. – Т. LXXXIV. – Янв. – С. 46].

[81] Книга пророка Аввакума 2: 1.

(1) Ідеться про другий подвиг Геракла (гр. Ἡρακλῆς) – знищення стоголової Лернейської гідри. Образ Геракла стає популярним в українській літературі від початку XVII ст. [див., наприклад: *Копистенський З.* Друга передмова до «Бесід св. Івана Златоуста на 14 послань св. ап. Павла» // *Тітов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 57]. У європейській бароковій літературі Геракл, який перемагає гідру, символізував Христа [див.: *Nowicka-Jeżowa A.* Jan Andrzej Morsztyn i Giambattista Marino. Dialog poetów europejskiego baroku. – Warszawa, 2000. – S. 220–221]. Старі українські письменники так само залюбки порівнювали Христа з Гераклом (Геркулесом) [див., наприклад: *Галятовський І.* Ключ разумѣнія. – Київ, 1659. – Арк. 85; *Галятовський І.* Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 452; *Радивиловський А.* Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 452].

(2) Іолай (гр. Ἰόλᾱος) – супутник та візник Геракла.

(3) У грецькій міфології *сирени* – це морські чудовиська, напівжінки-напівптахи, що мешкали на острові десь між Італією та Сицилією. Словник Памви Беринди пояснює слово "сірены" так: "див морскій, до пояса стан панянскій, а далѣй рибѣй" [*Беринда П.* Лексікон славенороссскій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 454]. Сирени зваблювали мореплавців на погибель своїми чарівними голосами. *Сирени* – надзвичайно поширений бароковий образ світових зваб. Досить пригадати панегірик Стефана Яворського «Pelnia nieubywaiącey chwały», де один з розділів має назву «Ulysses inter syrenes…» [див.: *Jaworski S.* Pelnia nieubywaiącey chwały. – Kiiów, 1691. – K. 24–25], або яскравий пасус у «Театроні» Івана Максимовича: "…тѣм поучаєт Сократ: похоти плотскія, аки сирены морскія, должно преходить на образ Улисса, вложивши он в ушеса своя воск, безбѣдно преиде по водах их пѣнія" [*Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 115]. Крім того, *сирени* – популярний емблематичний образ. Див., наприклад, 577-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Сирена морская» (підпис: "Сверху красна, снизу безобразна") [Емвлемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 146–147].

(4) Ідеться про сім смертних гріхів: "1. Чревообъяденіє. 2. Студодѣяніе. 3. Сребролюбіє. 4. Гнѣв. 5. Уныніє. 6. Тщеславіє. 7. Гордость" [*Могила П.* Собраніє краткія науки о артикулєх вѣры. – Почаїв, 1783. – Арк. 57]. Можуть бути й інакші їхні реєстри. Наприклад, персонажами містерії Йоасафа Горленка «Брань…» виступають Гордость, Лакомство, Блуд, Завість, Обжирство, Гнѣв, Лѣность [див.: *Горленко И.* Брань честних седми добродѣтелей з седми грѣхами смертними… // Святитель Иоасаф Горленко, епископ Белгородский и Обоянский (1705–1754). Материалы для биографии, собранные и изданные кн. Н. Д. Жеваховым. – Киев, 1907. – Ч. II: Святитель Иоасаф и его сочинения. –

С. 183–212]. Так само в Інокентія Винницького: “Пыха, лакомство, нечистота, заздрость, обжирство, гнѣв, лѣнивство” [*Винницький І.* Катихисіс, албо Наука христіанскія. – Унів, 1685. – Арк. 67 (зв.)].

(5) Неточна цитата з Книги Псалмів 13 (14): 1. Пор.: **ѡ҆мерзи́шасѧ въ начина́нїихъ.**

(6) Життя як морська мандрівка – один із найпоширеніших образів української барокової літератури. Пор., наприклад: “Та між тими нерозумними, що ведуть кораблі до загибелі, є також обізнані зі справою, які плинуть у безмежному океані бурхливого життя: ось Одіссей і Орфей, яких не ввели в оману сирени своїм згубним співом, які не втратили розум від чарів Цірцеї, які проїхали безпечно між Сціллою і Харібдою розбурханих пристрастей і досягли порту щастя” [*Довгалевський М.* Поетика (Сад поетичний). – Київ, 1973. – С. 383; див. також: *Kalnofoyski A.* Τερατούργημα. – Kiiów, 1638. – S. 214; *Baranowicz Ł.* Lutnia Apollinowa. – Kiiów, 1671. – S. 25; *Jaworski S.* Pelnia nieubywaiącey chwały. – Kiiów, 1691. – K. 24; *Радивиловський А.* Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 105, 106 (зв.), 161 (зв.)–171 (зв.), 222; *Туптало Д.* Руно орошенноє. – Чернігів, 1680. – Арк. 94–95; *Максимович І.* Царскій путь креста Господня. – Чернігів, 1709. – Арк. 149–152, 171–175 (зв.); Съмя слова Божія. – Почаїв, 1772. – С. 260, 361].

(7) Книга Псалмів 123 (124): 7.

(8) Книга Псалмів 22 (23): 2.

(9) Ідеться про звернені до св. ап. Петра Христові слова: “І кажу Я тобі, що ти скеля, і на скелі оцій побудую Я Церкву Свою” (Євангелія від св. Матвія 16: 18), – що їх знаний іспанський бароковий письменник Бальтасар Граціан називав “святою дотепністю” (“delicadeza sacra”) [див.: *Грасиан Б.* Остроумие, или Искусство изощренного ума // Испанская эстетика: Ренессанс. Барокко. Просвещение / Пер. с испан.; сост., вступит. статья А. *Л.* Штейна; коммент. А. *Л.* Штейна и Н. В. Брагинской. – Москва, 1977. – С. 368], тобто “концептом”. У поетичному переказі Івана Максимовича цей євангельський епізод постає таким: “И привед Петра Андрей пред Господнє лице, / На него же возрѣвши Христос рече сице: / Ты Сімон сын Іоннин будеш нареченный / Кіфа, си єст Петр или, камень освященный. / Хощу в основаніє тя употребити, / Церкви моє во первый столп тя положити…” [*Максимович І.* Алфавит собранный, риѳмами сложенный. – Чернігів, 1705. – Арк. 88 (зв.)].

(10) Архікифа – найбільша скеля.

(11) Слово *архібаріона* складається з трьох частин: “архі”, “бар”, “Іона” – і в перекладі означає: “найстарший син [Ноєвої] голубки”.

(12) Неточна цитата з Книги пророка Авакума 2: 1. Пор.: **Ꙗ стра́жи моє́й ста́нꙋ, и҆ взы́дꙋ на ка́мень.**

(13) Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 57: 20. Пор.: **Ꙗ҆непра́вєднїи же возволнꙋ́ютсѧ и҆ почи́ти не возмо́гꙋтъ.**

(14) Книга Псалмів 5: 10.

(15) Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 1: 7. Пор.: **И҆ сотворѝ бг҃ъ тве́рдь, и҆ разлꙋчѝ бг҃ъ междꙋ̀ водо́ю, ꙗ҆̀же бѣ̀ подъ̀ тве́рдїю, и҆ междꙋ̀ водо́ю, ꙗ҆̀же бѣ̀ надъ̀ тве́рдїю.**

(16) Євангелія від св. Івана 7: 38.

(17) Книга Псалмів 44 (45): 2.

(18) Книга Псалмів 22 (23): 1.

(19) Книга Псалмів 22 (23): 2.

(20) Парафраза Книги Притч Соломонових 16: 32. Пор.: **Лꙋ́чше мꙋ́жъ долотерпѣли́въ па́че крѣ́пкагѡ, (и҆ мꙋ́жъ ра́зꙋмъ и҆мѣ́ѧй па́че земледа́лца вели́кагѡ:) ᲂу҆держава́ѧй же гнѣ́въ па́че взе́млющагѡ гра́дъ.**

(21) Апокаліпсис 5: 10.

[82] Цей образ Сковорода взяв із церковних піснеспівів. Пор.: "водна звѣра во утробѣ" (ірмос 6-ої пісні п'ятничного канону на утрені).
[83] Спрямований угору погляд, на думку старих українських філософів та богословів, засвідчував, що "людина більше належить небу" [*Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 309]. Недаром і саме "имя человѣку *антропуса*" тлумачиться як "горѣ зря" [Алфа і Омега. – Супрасль, 1788. – Арк. 603].
[84] Послання св. ап. Павла до євреїв 4: 4.
[85] Книга Псалмів 94 (95): 11; Послання св. ап. Павла до євреїв 4: 5.
[86] "Кривавий піт" – євангельський образ, пов'язаний з мотивом Гетсиманії. Пор.: "Він молився. І піт Його став, немов каплі крови, що спливали на землю…" (Євангелія від св. Луки 22: 44). Цей образ характерний і для церковної (пор.: "…на оный крвавый пот Панскій" [*Винницький І.* Катихисіс, албо Наука христіанскія. – Унів, 1685. – Арк. 96 (зв.)]), і для фольклорної традиції (пор.: "Працюєш, працюєш – до кривавого поту"; "Старається, що піт кривавий його обливає" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 14, 275]).
[87] Давидовим сином тут названо Христа. Пор.: **поми́лꙋй ны̀, (і҆и҃се) сн҃є дв҃довъ** (Євангелія від св. Матвія 9: 27).
[88] Євангелія від св. Івана 11: 1–44.
[89] Перша книга Мойсеєва: Буття 9: 13.
[90] Старовинний вислів: "Після дощу завжди гарна погода" (чи, за Сенекою: "після негоди випогоджується" [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 476]; пор.: "Post nubila Phoebus (sol)"; "Blandi post nubilla soles"; "Nube solet pulsa esse candidus dies" [*Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л.* Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 267]) – був досить популярний і в нашій бароковій літературі. Наприклад, в Івана Максимовича він звучить так: "Тако по дождѣ всегда бывает ведрота, / По облаках свѣтлѣйша небесна высота. / По волненіях своих море зрит тишину, / Земля наводненная благодать єдину / В плодах имѣєт, скоро в цвѣты прозябаєт, / Во всем преизобилна от росы бывает. / Съющіи слезами пожнут радостію / По горести исполнят себе сладостію" [*Максимович І.* Осм блаженства євангелскія. – Чернігів, 1709. – Арк. 87 (зв.)]. А трохи раніше Хома Євлевич у своєму «Лабіринті» писав: "Після бурі чекайте гарної погоди" [*Євлевич Х.* Лабіринт, або Заплутана дорога… / Пер. В. Крекотень // Українська література XVI–XVIII ст. та інші слов'янські літератури. – Київ, 1984. – С. 279]. Є також народна приказка: "По дощи погода" [*Франко*, № 10801, 20700].
[91] Метафора "море (океан) світу" була надзвичайно поширена в бароковій літературі. Див., наприклад: "Образ міра сего показуют нам географы и козмографы, но наилучшій образ міра сего, от Бога написанный, єсть море. В морской водѣ, аки в зерцалѣ, наилучше мір сей увидѣти можно. Как много єсть перемѣн на мори, толико в мірѣ сем. Якоже на мори во время волненія возносятся волны и низпадают, восходят до небес и нисходят до бездн, глаголет Псаломник, тако в мірском волненіи не єдин Капернаум возвышается до небес и даже до ада нисходит" [*Туптало Д.* Слово в недѣлю вторую по всѣх святых // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 5. – С. 70].
[92] Веселка – знак заповіту поміж Богом та його творивом: "Я веселку Свою дав у хмарі, і стане вона за знака заповіту між Мною та між землею" (Перша книга Мойсеєва: Буття 9: 13). Як писав, наприклад, Феофілакт Лопатинський, веселка ("радога") після потопу "нача

бысть знаменіем примиренія Божія с человѣки" [*Лопатинський Ѳ*. Обличеніє неправды расколническія. – Москва, 1745. – Арк. 56 (зв.)]. У зв'язку з цим, до речі, виникало питання: "чи була веселка перед потопом і яким чином вона стала не більш як знаком майбутнього потопу. Адже вона дається Богом як знак його спілки з людьми, тому що більше не хотів губити людський рід водами" [*Прокопович Ф*. Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф*. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 455].

[93] Алегоричне тлумачення сюжету про Ноєву голубку (Перша книга Мойсеєва: Буття 8: 8–12). Можливо, Сковорода мав на думці також емблематичний образ під назвою «Голуб, летящій с масличною вѣтвою в ковчег Ноєв» (підпис: "Добрая надежда. Послѣ дождя бывает хорошая погода. Ne te quaesiveris extra") [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 94–95].

[94] Слова з недільного канону утрені, глас 6-ий, ірмос 6-ої пісні.

(22) "Небесне сяйво" (гр.).

[95] Алегоричне тлумачення старозаповітної історії виходу синів Ізраїлевих з Єгипту (Друга книга Мойсеєва: Вихід 14: 19–30). Можливо, тут є й алюзія на молитовні тексти. Пор., наприклад: "Поим Господеви, Ізраиля древле от работы видимаго фараона преславно избавившему…, нас же от лести мысленнаго фараона, на конец вѣков, своєю честною кровію спасшему…" [*Могила П*. Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 279]; "…мысленнаго фараона потописте явѣ" [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 23 (зв.)]. У всякому разі, цей епізод українські барокові письменники часто трактували в алегоричній стратегії. Досить пригадати, наприклад, Іоаникія Галятовського ("Там перейшли жиды през море Червоноє и потопили в морю непріятелей своих єгиптянов, а тут мы переходимо през воду крещеніа, и в той водѣ топимо грѣхи, которыи суть непріятелями нашими" [*Галятовський І*. Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 224]) чи Дмитра Туптала ("Зри умом, человѣче, на Божія Сына, / како в чистой си крови стоит по колѣна. / Рцѣ со умиленієм: увы, Божій Слове, / за грѣх мой дражайшая кров твоя исплове, / За мя, неблагодарна, горе, увы, горе, / розлися, крове пречиста, аки Чермно море. / Погрузивый во мори фараона роги, / потопи в своєй крови наша грѣхи многи" [*Туптало Д*. Стихи на Страсти Господни // Українська поезія. Середина XVII ст. / Упор. В. І. Крекотень, М. М. Сулима. – Київ, 1992. – С. 314; пор.: *Туптало Д*. Книга житій святых. – Київ, 1700. – Арк. 1 (зв.)]).

[96] Соборне послання св. ап. Якова 4: 6; Перше соборне послання св. ап. Петра 5: 5. Є також народні приказки: "Гордым Бог противится, а смиренным дает благодать" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 728]; "Гордому Бог сі противит" [*Франко*, № 6696].

[97] Олександр Потебня гадав, що тут Сковорода контамінує мотиви старовинних українських пісень про ремеза та «Ой не стій, вербо, над водою» [див.: *Потебня А. А*. Объяснение малорусских и сродных народных песен. – Варшава, 1883. – С. 237].

[98] У цих рядках вчувається гораціанський мотив: "Живи непомітно", – що втілився, зокрема, у третій строфі оди II, 10 («До Ліцінія Мурени»), яку Іван Максимович переклав колись так: "Безпрестанно высоко древо колѣбается, / Вѣтром, тяжцѣ высокій столп низлагается, / На высочайши горы молніи падают, / В нощи, во дни на всяк час зѣлнѣ сокрушают" [*Максимович І*. Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 83].

[99] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 12. Пор.: **нѣ́сть на́ша бра́нь къ кро́ви и҆ пло́ти.**

[100] Книга Псалмів 90 (91): 13.

[101] Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 17.
[102] В українській шкільній традиції "нудьгу" було заведено окреслювати як "гонитву за відсутнім добром" [*Калиновский С.* Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 260].
[103] Пор.: "Кождий має свого моля, що його гризе" [*Номис*, № 1996]; "Гризе го як міль" [*Франко*, № 7322].
[104] Пор.: "Ѣсть, як ржа желѣзо" [*Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 257]; "І зелізо ржа з'їдає" [*Франко*, № 13233]; "Іржа їсть залізо, а горе – серце"; "Іржа залізо їсть, а печаль серце"; "Їсть, як іржа залізо" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 37, 186, 746]; "Ест, как ржа железо" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 627].
[105] Пор.: "Гине, як риба за водою"; "Ми з тобою, як риба з водою" [*Франко*, № 21890, 21898]; "З'єднався, як риба з водою"; "Я б жив з тобою, як риба з водою"; "Живуть між собою, як риба з водою" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 157, 621, 643].
[106] Цей образ походить з Євангелії від св. Матвія (10: 34) й «Апокаліпсису» Івана Богослова (19: 13–15). Уже Оріген писав: "Оскільки 'Боже Слово живе та діяльне, гостріше від усякого меча обосічного, – проходить воно аж до поділу душі й духа, суглобів та мозків, і спосібне судити думки та наміри серця' (Євр. 4: 12), то воно пропонує нашій душі як переможну нагороду той 'мир Божий, що вищий від усякого розуму' (Фил. 4: 7), що його залишив Христос своїм апостолам (Ів. 14: 27). Меч же кинув Він між образом земного й небесного (між образом Адама й образом Христа), тобто між людиною нижчою в нас та вищою (1 Кор. 15: 47–49), аби вже в цьому житті Йому оволодіти нашим небесним чоловіком, а перегодом, якщо ми не заслужимо того, щоб бути віддаленими (від Нього), зробити нас небесними цілком" [О молитве и Увещание к мученичеству. Творения учителя Церкви Оригена / Пер. с примеч. Н. Корсунского. Изд. 2-е. – Санкт-Петербург, 1897. – С. 208]. Образ "небесного (духовного) меча" був добре знаний в українській бароковій літературі. Скажімо, Лазар Баранович, пояснюючи назву своєї збірки казань «Меч духовный», писав таке: "Сей меч духовный, Глагол Божій, исходящ из уст Христовых [ідеться про славетний образ «Апокаліпсису» Івана Богослова: 'А Йому на ім'я: Слово Боже. А війська небесні, зодягнені в білий та чистий вісон, їхали вслід за Ним на білих конях. А з Його уст виходив гострий меч, щоб ним бити народи' (Апокаліпсис 19: 13–15)], не убиваєт, но живит. 'Не о хлѣбѣ бо єдином жив будет человѣк, но о всяком Глаголѣ, исходящем из уст Божіих', – як же сам Господь рече. Воюющая Церков данным себѣ Глаголом Божіим паче неже хлѣбом укрѣпляєтся на врагы своя, сего ради убо и аз меч сей духовный, Глагол Божій, исходящ из уст Божіих, на помощь Церкви воюющей подаю" [*Баранович Л.* Меч духовный. – Київ, 1666. – С. 1–2 (передмова)]. Симеон Полоцький так відгукнувся на цю книгу Барановича: "Житіе наше брань ся именует – / Всяк борец меча на брань потребуєт: / На брань духовну се єсть мечь духовный / Словесной твари, не железный, словный. / Уста Христовы острый испустиша / Мечь древле, сей мечь уста устроиша / Лазаря честна, єму же от Бога / Да пребудет помощь на врага премнога. / За мечь победу вѣчну да имѣет, / Подвигом єго тризна ти довлѣєт" [*Полоцький С.* На книгу, именуемую «Мечь духовный», епіграма 2 // *Полоцкий С.* Вирши. –Минск, 1990. – С. 288–289]. Пор. також образ "духовного меча" в Кирила Ставровецького [див.: *Транквіліон-*

Ставровецький К. Євангеліє учителноє. – Рахманів, 1619. – Арк. 3 (передмова до читача, б. п.)], Петра Могили [див.: *Могила П.* Передмова до «Учительної Євангелії» 1637 року // *Тітов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 324], Стефана Яворського [див.: *Яворський С.* Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 493] та інших.

[107] Прикінцеві слова Сковорода бере зі старовинної приказки: "З димом і з чадом з нашої хати" [*Климентій Зіновіїв.* Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 226].

[108] Каврай – село біля Переяслава; з 1753-го по 1959 р. Сковорода був тут домашнім учителем у Степана Томари.

[109] Сигор (Цоар) – місто, в яке ввійшов праведник Лот після того, як залишив Содом (див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 19: 22–23). Етимологічне значення цієї назви – "малий, дрібний". Інша назва – Валак [див.: Феофила к Автолику книга вторая // Ранние отцы Церкви: Антология. – Брюссель, 1988. – С. 493]. Назва цього міста зазвичай зринала в ході міркувань про шлях праведника. Пор.: "Так же вѣровав и Лот, та лише єго вывюв (Бог) из погыбели, и жону, и двѣ дѣвкы, так потум за прузбу єго помиловав один варыш Сигор" [Няговские поучения. Факсимильное воспроизведение текста по изданию А. Л. Петрова с вводной статьей Ласло Дэже / Под редакцией и с предисловием Андраша Золтана. – Ньиредьхаза, 2006. – С. 107].

[110] Книга Псалмів 47 (48): 2.

[111] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 7: 24. Пор.: ᲂу҆подо́блю є҆го̀ мꙋ́жꙋ мꙋ́дрꙋ, и҆̀же созда̀ хра́минꙋ свою̀ на ка́мєни.

[112] Книга Псалмів 23 (24): 3.

[113] Цей мотив, очевидно, навіяний 225-м малюнком з амстердамської збірки «Symbola et emblemata», що має назву «Держава». На ньому зображена перекинута земна куля з хрестом. Під малюнком підпис: "Безумный на неѣ твердо покладается. Stultus fidit" [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 58–59].

[114] Парафраза Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: и҆ полєщꙋ̀, и҆ почі́ю.

[115] Ось що писав про цей камінь Феофан Прокопович: "Адамант названий так, оскільки не піддається дії ні заліза, ні вогню, дуже твердий, прозорий, ніби вода, має величезну силу і протистоїть отруті" [*Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 500].

[116] Пісня над піснями 1: 6.

[117] Тема *щастя* була неабияк популярною за часів Сковороди. При цьому *щастя* на ту пору незрідка ототожнювали з "фортуною", тобто з дарунком примхливої долі, а власне, з "такою пригодою чоловікові, якої той не в змозі був передбачати" [*Козельский Я.* Философические предложения // Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII в. – Москва, 1952. – Т. 1. – С. 484; пор.: *Максимович І.* Алфавит собранный, риѳмами сложенный. – Чернігів, 1705. – Арк. 119]. Тим часом для Сковороди, так само, як, приміром, для Георгія Кониського [див.: *Кониський Г.* Моральна філософія, або Етика // *Кониський Г.* Філософські твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 388], "щастіє" – це causa finalis усіх людських помислів, почуттів та дій (зазначмо, що протиставлення "фортуни", тобто слави, багатства, насолоди тощо, та "щастя" – причетності до духовних скарбів – було ще в грецьких класиків, наприклад, в Арістотеля [Політика, 1323в25–30]). Наділяючи щастя примітними рисами орігенівського апокатастазису, Сковорода перетворює його на свого роду есхатологічний принцип.

[118] У приспіві цієї пісні вчуваються рядки з гратуляційних віршів Феофана Прокоповича до імператриці Анни Іоанівни: "Ты наш ясный свѣт, / Ты наш красный цвѣт, / Ты

красота, / Ты доброта" [див.: *Čyževśkyj D.* Literarische Lesefrüchte. Ein Zitat aus Prokopovyč bei Skovoroda // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1934. – Bd. XI. – S. 22].

[119] Від гр. *κρίνον* – 'лілея'. Памва Беринда тлумачив слово *крін* як "лелѣа, або цвѣт" [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 426]. Біла лілея – емблематичний образ. Див., наприклад, 80-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata», який має підпис: "Всегда имѣет свою силу. Inclyta virtus" [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 20–21].

[120] Харрань – месопотамське місто, згадуване в Старому Заповіті.

[121] Гергесенські поля – земля довкола палестинського міста Гергеси, яку називали також Гадаринською землею.

[122] У четвертому томі рукописного зібрання Ковалинського (ф. 86, № 24, арк. 94) зберігся ранній автограф цієї пісні під назвою «Помни послѣдняя…»:

Распростри вдаль взор твой и разумны лучы,
И конец послѣдній поминай.
Всѣх твоих дѣл в кую мѣть стрѣла улучит,
Наблюдая всѣх желаній край,
На коих вещах основал ты дом?
Если Камень, то дом соблюдет.
Если ж на пѣску твоих стать Хором,
ѡт лица земли вѣтр разметет.

Всяка плоть песок есть и мірска вся слава,
И его вся омерзѣет сласть.
Возлюби узкой путь, бѣгай обща нрава;
Будь твоя Господь с Давідом часть,
Если нужно есть вернутся в Сіон,
То зачем тебѣ в Мір снисхождать?
Путь опасен есть во Іерихон,
Живи в градѣ, иже всѣх нас Мать.

Если ж опустился ты в сію дорогу,
Бог скорѣе путь да преградит,
Ибо знаеш, что снишовши в бездну многу,
То ум в безднѣ зол наш не радит.
ѡ ты, иже все дух тойжде еси
И число твоих не скуднет лѣт,
Ты, разбойничы в нас духы смѣси!
Твоя буря да сокрушит сѣть!

[123] Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 7: 39. Пор.: **помина́й послѣ́днѧѧ твоѧ̑, и҆ во вѣ́ки не согрѣши́ши.**

[124] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 14: 12. Пор.: **Є҆́сть пꙋ́ть, иже мни́тсѧ человѣ́кѡмъ пра́въ бы́ти, послѣ́днѧѧ же є҆гѡ̀ прихо́дѧтъ во дно̀ а҆́да.**

(23) Неточна цитата з Плачу Єремії 3: 24. Пор.: **Ча́сть моѧ̀ гдⷭ҇ь, речѐ дꙋ́ша̀ моѧ̀.**

(24) Книга Псалмів 72 (73): 26.

(25) Ієрихон – стародавнє палестинське місто.

(26) “Яка найбільша кара для грішників? Сам гріх” (лат.). Михайло Ковалинський свідчив, що під кінець життя Сковорода якось сказав: “Величайшее наказаніе за зло есть здѣлать зло…”. Ця думка сягає своїм корінням стародавньої філософії. Наприклад, Сенека писав у «Моральних листах до Луцілія» (LXXXVII, 25; XCVIII, 14): “…найбільша покара за злочини – в них самих”; “…перша й найбільша кара для злочинця – чинити зло…”; “…покара за злочин – у самому злочині” [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 340, 432]. Так само міркував і Северин Боецій у своїй «Розраді від філософії» (IV. P4): “Хай це видасться неймовірним, але лихі люди неминуче будуть найнещасливішими тоді, коли їм удасться довершити злочин, аніж коли не зможуть здійснити свого задуму. Адже, якщо пориватися думкою до чогось злого – це нещастя для людини, то ще більше нещастя – мати змогу вчинити те зло; сам лихий намір, без учинку, – то мов невизрілий плід. Кожен, як бачиш, перебуває зі своїм нещастям, але потрійно нещасливим є той, хто замишляє лихе, хто може його заподіяти й хто, врешті, таки його заподіює” [*Боецій С*. Розрада від філософії / Пер. з лат. А. Содомори; передм. В. Кондзьолки. – Київ, 2002. – С. 109]. Зрештою, Плутарх, указуючи на Гесіода як на джерело цієї думки (Роботи і дні, 265–266), у трактаті «Чому божество зволікає з воздаянням» («De sera numinis vindicta» – Сковорода переклав цей трактат, але текст перекладу не знайдено) пояснював: “…зло, породжуючи разом із собою муку й терзання, несе в собі покарання, і не після злочину, а разом з ним. Коли злочинців ведуть на страту, кожен із них несе свій хрест, – так і злодіяння щоразу готує саме собі знаряддя кари: воно саме – кат свого жалюгідного життя, озброєний соромом, клопотами, безліччю тривог, дикими пристрастями й безугавним хвилюванням” [*Плутарх*. Исида и Осирис. – Киев, 1996. – С. 141–142]. За часів Сковороди така настанова була поширена в моральній теології, зокрема й українській. Тогочасні богослови, окреслюючи єство гріха, спиралися найперше на Августина, Дунса Скота й Тому Аквінського [див.: *Derdziuk A., OFMCap*. Grzech w XVIII wieku. Nurty w polskiej teologii moralnej. – Lublin, 1996. – S. 109–117]. А, наприклад, Августин (Сповідь, 1. XII. 19) казав: “…кожен не доведений до ладу дух стає карою для самого себе” [*Святий Августин*. Сповідь / Пер. з латини Ю. Мушака. Вид. 3. – Київ, 1999. – С. 14]. Зазначмо, що українські богослови так само розглядали гріх як “найбільше нещастя”, а розмірковуючи про те, “чи може бути зло як таке бажаним”, покликалися на Августина [див.: *Калиновский С*. Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 68, 69, 90].

(27) Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 56.

(28) Книга Псалмів 18 (19): 13.

(29) Неточна цитата з Книги Псалмів 1: 1. Пор.: **Бл҃же́нъ мꙋ́жъ, и҆́же не и҆де на совѣ́тъ нечести́выхъ, и҆ на пꙋтѝ грѣ́шныхъ не ста̀.**

(30) Книга Псалмів 118 (119): 18.

125 “Ліва” (“широка”) та “права” (“вузька”) дороги людського життя, тобто шляхи грішників та праведників, – усталений образ в українському бароковому письменстві, зокрема у творах Кирила Ставровецького [див.: *Транквіліон-Ставровецький К*. Євангеліє учителноє. – Рахманів, 1619. – Арк. 35, 112 (зв.), 207 (зв.), 331–331 (зв.)], Мелетія Смотрицького [див.: *Smotryc'kyj M*. Θρῆνος, to iest Lament iedyney ś. Powszechney Apostolskiey Wschodniey Cerkwie z obiaśnieniem dogmat wiary. – Wilno, 1610. – K. 1 (передмова до читача)], Афанасія Кальнофойського [див.: *Kalnofoyski A*. Τερατούργημα. – Kiiów, 1638. – S. 3], Сильвестра Косова [див.: *Kossow S*. Πατερικον, abo Żywoty ss. oycow pieczarskich. –

Kiiów, 1635. – S. 72], Іоаникія Галятовського [див.: *Галятовський І*. Казаня приданыи до книги «Ключ разумѣнія» названои. – Київ, 1660. – Арк. 34–34 (зв.)], Симеона Полоцького [див.: *Полоцький С*. Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 26 (зв.), 183, 391, 393, 480 (зв.)], Лазаря Барановича [див.: *Baranowicz Ł*. Lutnia Apollinowa. – Kiiów, 1671. – S. 16], Дмитра Туптала [див.: *Туптало Д*. Книга житій святых. – Київ, 1689. – Арк. 183 (зв.), 283], Стефана Яворського [див.: *Яворський С*. Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 190, 913], Івана Леванди [див.: *Леванда І*. Слова и рѣчи. – Санкт-Петербург, 1821. – Ч. 1. – С. 140] та інших.

[126] Ідеться про "горній Єрусалим". Пор., наприклад, з думкою Леонтія Карповича: "О мѣсто презацноє. О мѣсто преславноє, лѣпший єст дєнь єдин мешканя твоєго, аниж тысяча лѣт по том непевном и бурливом мору жекглованя. О граде великого Царя, Ієрусалиме небесный, который єстес маткою всѣх нас! О, отчизна наша милая и пожаданая! О доме утѣхи! О мѣсце непрерваного покоя! О гнѣздо трвалых роскошей! О кгрунте правдивоє свободы! О скарбе неотменноє щастливости!" [*Карпович Л*. Казаньє на Преображеніе Господа Бога и Спаса нашего Іисуса Христа // *Левшун Л. В.* Леонтий Карпович. Жизнь и творчество. – Минск, 2001. – С. 180 (додатки)].

[127] Книга Псалмів 77 (78): 33.

[128] Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 16.

[129] Книга Псалмів 45 (46): 11.

[130] Ці слова Сковороди, поза сумнівом, звернені найперше до самого себе, адже поет гостро відчував проминальність часу. Якось, прокинувшись до схід сонця, він болісно розмірковував: "Я ще й тепер не вмію користуватися часом, ба навіть той час, який є тепер у моєму розпорядженні, витрачаю на дрібниці або, що ще гірше, – на смуток, або, що найгірше, – на гріхи".

[131] Перша літера в цьому слові написана не зовсім чітко. У попередніх виданнях тут стоїть *чѣм*, але в автографах Сковороди це слово завжди має форму *чем*.

[132] "Одного філософа запитали: що є найкоштовніше? Відповідь була: час" (лат.). Схоже твердження Діоген Лаерцій (V, 40) приписує Теофрастові (бл. 372 – бл. 287 рр. до н. е.), котрий не раз казав, що "найдорожча витрата – це час" [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 217].

[133] Квінт Горацій Флакк (*Quintus Horatius Flaccus*) (65–8 рр. до н. е.) – великий римський поет, улюбленець Сковороди. Зокрема, Сковорода переклав оди Горація «До Ліцінія Мурени» (II, 10) та «До Помпея Гросфа» (II, 16) («Пѣснь 24-я»; «Oda Horatiana [libri II, XVI] de animi tranquillitate»). У діалозі «Бесѣда 1-я» зринають слова Горація: "Porticibus, non judiciis utere vuldi", – які Сковорода перекладає приказкою: "По мосту-мосточку с народом ходи, а по разуму его себе не веди". Перегодом, у присвяті діалогу «Silenus Alcibiadis», Сковорода наведе слова Горація: "Nec dulcia differ in annum…" ("Не відкладай насолоди на рік…"). Філософ згадує Горація також у листах до Михайла Ковалинського та Федора Жебокрицького, наслідує його в деяких своїх поезіях. Так, незавершена латиномовна поезія «Щасливий, хто уникає справ…» є наслідуванням другої еподи Горація, а псальма «Всякому городу нрав и права» – наслідуванням оди I, 1 («До Мецената»). Горацій приваблював Сковороду не лише як блискучий майстер поетичного мистецтва, але також як співець "золотої мірноти" (aurea mediocritas) та епікурейського спокою. Недаром у діалозі «Silenus Alcibiadis» наш філософ наводить грайливе окреслення, яке дав сам собі Горацій: "…з череди Епікура / Я поросятко гладке" (Послання, I, 4, 15–16). Слід сказати, що старі українські письменники часто зверталися до поезії Горація. Наприклад, до Сковороди його перекладали Афанасій Кальнофойський [див.: *Kalnofoyski A*. Τερατούργημα. – Kiiów, 1638. – S. 12 (передмова, б. п.)], Лазар

Баранович [див.: *Baranowicz Ł.* Nowa miara starey wiary. – Nowogrod-Siewierski, 1676. – S. 252], Іван Максимович [див.: *Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 83, 88], Михайло Козачинський [див.: *Козачинський М.* Философіа Аристотелева. – Львів, 1745. – Арк. 2 (зв.)] та інші. Про особливості цього сковородинського переспіву оди Горація див.: *Чижевський Д.* До перекладів Сковороди // *Чижевський Д.* Український літературний барок / Підготовка тексту й мовна редакція Леоніда Ушкалова; вступна стаття Олекси Мишанича. – Харків, 2003. – С. 170–172.

[134] *Горацій*. Оди, II, 16, 1. У перекладі Андрія Содомори: "Миру просить той, кого вітер буйний…" [*Квінт Горацій Флакк*. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 56].

[135] Поет говорить тут про "Христову бідність". Її єство він яскраво окреслив у своїй латиномовній поезії «Похвала бідності».

[136] *Горацій*. Оди, II, 16, 27–28. У перекладі Андрія Содомори: "…і так немає повного щастя" [*Квінт Горацій Флакк*. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 56].

[137] Про жанр "відхідної пісні" ("апобатеріона") Сковорода в листі до Гервасія Якубовича від 22 серпня 1757 р. писав таке: "Апобатеріон походить від грецького слова ἀποβαίνειν, що означає 'відходити, від'їжджати'. У цій пісні тих, хто від'їжджає, проводжають побажаннями добра й різних благ". Пор.: Літературознавча енциклопедія / Автор-укладач Ю. І. Ковалів. – Київ, 2007. – Т. 1. – С. 82. За своєю загальною тональністю та образним ладом апобатеріон Сковороди нагадує ектенії «Чину благословенія в путь» [пор.: *Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 227–232 (друга пагін.)].

[138] Наприкінці літа 1758 р. приятель Сковороди намісник переяславського єпископа Гервасій Якубович на запрошення Йоасафа Миткевича, призначеного 26 квітня 1758 р. єпископом білгородським та обоянським, вирушив до Білгорода на посаду настоятеля тамтешнього Миколаївського монастиря та консисторського судді [див.: *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 150].

[139] Книга Псалмів 120 (121): 8.

[140] Книга Псалмів 120 (121): 3.

[141] Іван Козлович (1703–1758 рр.) – вихованець Києво-Могилянської академії, переяславський та бориспільський єпископ упродовж 1753–1757 рр. У 1738–1741 рр. викладав граматику, синтаксис та риторику в Києво-Могилянській академії, перегодом був префектом і ректором Московської слов'яно-греко-латинської академії [див.: *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 49–50].

[142] У списку вказана помилкова дата: *1750*. Насправді, Іван Козлович був висвячений на переяславського та бориспільського єпископа 7 березня 1753 р., а прибув до Переяслава наприкінці червня – на початку липня цього ж таки року [див.: *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 115].

[143] Євангелія від св. Матвія 5: 16.

[144] Пор.: "Сый врач, Христе, исцѣли страсти сердца моего" [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 17 (зв.)].

[145] Фраза "источник благих" є в молитовних текстах. Пор., наприклад: "Благословен еси Господи Боже вседержителю, источниче благих…" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 65].

[146] Ця емблематична поезія присвячена темі боротьби зі *світом*, *плоттю* й *дияволом*, досить поширеній в українській бароковій літературі [див., наприклад: *Могила П.* Крест

Христа Спасителя и кождого человѣка // *Тітов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 284; *Радивиловський А.* Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 691; *Максимович І.* Осм блаженства євангелскія. – Чернігів, 1709. – Арк. 67 (зв.)–68; *Кроковський Й.* Акафіст святѣй великомученицѣ Варварѣ. – Чернігів, 1749. – Арк. 11 (зв.), 24 (зв.)]. В основу цього образу покладено славетне місце з «Апокаліпсису»: "І з'явилась на небі велика ознака: Жінка, зодягнена в сонце, а під ногами її місяць, а на голові її вінок із дванадцяти зір. І вона мала в утробі, і кричала від болю, та муки терпіла від породу" (Апокаліпсис 12: 1–2). Пор., зокрема, «Трени» Симеона Полоцького: "Аз єсмь дѣвица в солнце облеченна, / от Богослова иногда виденна. / Дванадесят звѣзд в моем вѣнцѣ бяху, / честную главу мою украшаху: / луна под ноги мои положися, / вселенная бо вся мнѣ подчинися" [*Полоцкий С.* Вирши. – Минск, 1990. – С. 318].

У четвертому томі рукописного зібрання Михайла Ковалинського збереглася чернетка-автограф цієї пісні:

In imaginem concipientis Mariae

Picta stat ecce vides Virgo ‹purissima› castissima, cujus
Pomum, anguis, mundus lunaque praessa pede.
Falsa venena voluptatis pomum illud adumbrata (tecta venena).
Ad quas, ut serpens, illicit ipsa caro.
Errorum vulgi male sueti mundus imago est,
At bona fluxa suo nomine luna notat.
‹Cures ut vincas hac quattor auspice Christo
Castus et ipse hoc Virgo eris ipse quoque›

Tuque tuo verbum capies in corpore Christi,
Si Virgo fueris, corpore castus in est.
Се видит Дѣва стоит, чиста ложеснамы
Яблоко, змій, ‹свѣт›, мір, луна под ея ногамы.
Чрез яблоко значится плотска сласть безчестна
К коим, как змій хитра, ‹плоть› страсть ‹тягнет› ведет и прелестна
‹Свѣт› мір ест образ меж людьми глупих вообще мнѣній,
Чрез луну розумѣй тѣнь благ скоропремѣнних.
Побѣди сія! Христос и в тебѣ вселится.
Будь чист, как Дѣва. Мудрость с сластмы не мѣстится.
Quattor haec vincas capies in corpore Christum.
Vivere in impula carne Sophia nequit.
Sancta Sophia inerit si tibi pura caro
In castis membris vera Sophia manet.
Vince haec, et Christi capies in corpore mentem
Vivere in impula carne Sophia nequit.

[147] Йоасаф Миткевич – білгородський та обоянський єпископ із 26 квітня 1758 р. по 28 жовтня 1763 р. (цього дня він помер у Троїцькому Охтирському монастирі) [див.: *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 150, 181]. Миткевич був вихованцем Києво-Могилянської академії. Багато зробив для розвитку Харківського

колегіуму, зокрема, збудував книгосховище, подарував колегіумові власну бібліотеку тощо [див.: *Ніженець А.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 95].

[148] Неточна цитата з Книги Псалмів 79 (80): 15–16. Пор.: **Бже сѝлъ, ѡбратѝсѧ ѹ҆бо, и҆ прѝзри съ нбсѐ и҆ вѝждь, и҆ посѣтѝ вїноградъ сеѝ: и҆ совершѝ ѝ, є҆гѡ́же насадѝ десни́ца твоѧ̀.**

[149] Послання св. ап. Павла до галатів 5: 22.

[150] Козелець – місто на річці Остер, відоме від початку XVII ст. З 1649 р. було сотенним осередком Київського полку. У 1656 р. отримало магдебурзьке право. З 1708-го по 1781 р. тут перебувала полкова управа Київського полку. Тепер: районний центр Чернігівської області.

[151] Про роботу Сковороди в Харківському колегіумі див.: *Ніженець А. М.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970.

[152] "Любителем священної Біблії" Сковорода усвідомив себе, коли йому було тридцять років. Філософ виокремив Біблію в особливу онтологічну сферу ("символічний світ"), мавши на думці, що тільки цей текст є провідником людського серця на терени Святого Духа. Більше того, для Сковороди Біблія є справжнім "воплоченим Богом". Мистецтву тлумачення Святого Письма філософ присвятив трактати «Silenus Alcibiadis» та «Жена Лотова», а також діалог «Потоп зміин». Біблійна ноематика та гевристика Сковороди являють собою *всеосяжну алегорезу* тексту Біблії. Якщо українські богослови XVII–XVIII ст. зазвичай послуговувалися так званою *почвірною* методою тлумачення Святого Письма, тобто трактували його на чотирьох семантичних рівнях: *буквальному*, *моральному*, *алегоричному* й *анагогічному*, то Сковорода не визнає за буквальним та моральним сенсами Святого Письма жодної іншої рації, окрім *знакової* [див.: *Ушкалов Л.* Theologia exegetica // *Ушкалов Л.* Українське барокове богомислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду. – Харків, 2001. – С. 109–137].

[153] Книга Ісуса, сина Сирахового 30: 23.

[154] Євангелія від св. Луки 9: 24; пор.: Євангелія від св. Матвія 10: 39; Євангелія від св. Марка 8: 35.

[155] Неточна цитата з Євангелії від св. Марка 8: 36. Пор.: **ка́ѧ бо по́льза человѣ́кꙋ, а҆́ще приѡбрѧ́щетъ ми́ръ ве́сь, и҆ ѡ҆тщетѝтъ дꙋ́шꙋ свою̀.** Див. також: Євангелія від св. Матвія 16: 26; Євангелія від св. Луки 9: 25.

[(31)] Версаль (франц. *Versailles*) – містечко неподалік Парижа (тепер – південно-західне передмістя французької столиці), де з 1682 р. до Великої французької революції була резиденція короля. Створений тут розкішний палацово-парковий ансамбль є яскравою пам'яткою французького класицизму.

[156] Як свідчить Діоген Лаерцій (II, 8), першим, хто стверджував, що "на місяці є міста, ба навіть гори й долини", був Анаксагор [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 105].

[157] Сковорода, що був, як в один голос стверджують коментатори, передовсім "філософом себепізнання" [див., зокрема: *Мірчук І.* Г. С. Сковорода. Замітки до історії української культури. – Прага, 1925. – С. 10; *Lo Gatto E.* L'idea filosofoco-religiosa russa da Skovorodà a Solovjòv // Bilychnis. Rivista di studi religiosi. – Romae, 1927. – P. 82; *Haase F.* Die kulturgeschichtliche Bedeutung des ukrainischen Philosophen Grigorij Skovoroda // Jahrbuch für Kultur und Geschichte der Slaven. – 1928. – Bd. IV. – Hft. 1. – S. 24; *Arsieniew N. von.* Bilder aus russischen Geistesleben: I. Die mystische Philosophie Skovorodas // Kyrios. Vierteljahresschrift für Kirchen- und Geistesgeschichte Osteuropas. – Königsberg; Berlin, 1936. – Bd. I. – Hft. 1. – S. 4; *Čyževśkyj D.* Skovoroda-Studien: IV. Skovoroda und Valentin

Weigel // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1935. – Bd. XII. – S. 324; *Winter E.* Byzanz und Rom im Kampf um die Ukraine (955–1939). – Leipzig, 1942. – S. 118; *Kultschytzkyj A. von.* Der universalistische Humanismus Komensky's und der personalistische Humanismus Skoworoda's // Kratochvil Jos. a spolpracovníci. Má vlast. VII. díl. – Stuttgart, 1974. – S. 38; *Erdmann-Pandžić E.* Bemerkungen zu Leben und Werk von H. S. Skovoroda // Zeitschrift für Slawistik. – 1990. – Bd. 35. – № 5. – S. 654], досить часто говорив про марність "зовнішнього знання".

[158] Сковорода називає Бога-творця "астрономом", "економом" (від гр. *οἰκονόμος* – 'домоправитель') чи "геометром" задля того, щоб окреслити премудрість Божого влаштування світу. Отже, людська *економія* є наслідуванням *економії* Божої, а людина є *економом* "того свѣта". Таку думку можна знайти і в інших старих українських богословів. "Предвѣчная мудрость Божая, – писав, наприклад, Петро Могила, – устроивши совершенно всю вселенную подсолнечную, в економію, албо завѣдованє, подала одному человѣку…" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 916].

[159] Аврелій Августин (*Decimus Aurelius Augustinus*) (354–430 рр.) – найвидатніший представник латинської патристики, чиї твори були в старій Україні дуже популярні [див.: *Ушкалов Л.* "Правду Августин співав" // *Ушкалов Л.* З історії української літератури XVII–XVIII століть. – Харків, 1999. – С. 59–72]. Дмитро Чижевський мав підстави стверджувати, що Августин належав до кола найулюбленіших авторів Сковороди [див.: *Tschižewskij D.* Skovoroda: Dichter, Denker, Mystiker. – München, 1974. – S. 24]. Наш філософ спирався на Августина в ході розгляду питання про матерію та форму, про пізнання як "анамнезис" (згідно з Августином, "душа принесла всі її зв'язки із собою; те, що ми вчимо, є не що інше, як спогади та приведене до свідомості"), про "серце", "обоження", безпочатковість світу в часі тощо. Покликаючись на Августина, він розв'язував також проблему "двох воль" (Божої та власної) у людині. До речі, Августинові уявлення про свободу волі на тлі світової філософської та богословської думки блискуче висвітлив перегодом далекий родич Сковороди Володимир Соловйов [див.: Философский словарь Владимира Соловйова. – Ростов-на-Дону, 1997. – С. 446–460].

[160] Див., наприклад, у «Сповіді» (7. XVI. 22): "І я шукав, що є нечестя, і переконався, що це не субстанція, а підступність волі, яка відвертається від досконалої субстанції – від Тебе, Боже мій, – до низьких речей, вона викидає з себе 'свої нутрощі' і тільки зовні надувається" [*Святий Августин*. Сповідь / Пер. з латини Ю. Мушака. Вид. 3. – Київ, 1999. – С. 120].

[161] Сковорода говорить тут про те, що розіп'ятість людської волі між "горнім" та "дольним" світами може бути переборена подвигом аскетичного змагання проти "волі змислів", тобто проти "власної волі" (*propria voluntas*) [див.: *Эрн В. Ф.* Григорий Саввич Сковорода. Жизнь и учение. – Москва, 1912. – С. 84–86]. Ідеться також про те, що вільна воля людини часто стає сваволею супроти Божого промислу. Як писав Антоній Радивиловський, "человѣк на сем свѣтѣ бѣжит прудким бѣгом не так до доброго, як до злого, не так до цноты, як до нецноты" [*Радивиловський А.* Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 130].

[162] Парафраза Епікурової сентенції (з його листа до Менекея): "Слава Богові, що потрібне зробив легким, а важке непотрібним", – яку передав Діоген Лаерцій (X, 130) [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 435].

(32) У списку помилково: "1743 г." Славетний трактат великого польського та німецького астронома й математика Миколая Коперника (пол. *Mikołaj Kopernik*, нім. *Nikolas Koppernigk*,

лат. *Nicolaus Copernicus*) (1473–1543 рр.) «De revolutionibus orbium coelestium» («Про обертання небесних сфер») був виданий незадовго до смерті автора заходами його учня Георга Йоахіма фон Лаухена (Ретіка) у Нюрнберзі. Геліоцентричну систему Коперника докладно розглядали в старих українських курсах натурфілософії. Наприклад, Феофан Прокопович присвятив їй спеціальний розділ, де подав, зокрема, і малюнок "Коперникових сфер" [див.: *Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 287–289].

(33) Гр. *σφαῖρα* – 'куля'.

(34) Ад (гр. *ᾅδης*, або *Ἅιδης*) – у грецькій міфології царство мертвих.

(35) Фурія (лат. *Furia*) – якась одна з давньоримських богинь помсти, яких ототожнювали з грецькими ериніями. З міфології їх відомо три: Мегера, Тісіфона й Алекто [див.: Словник античної міфології. – Київ, 1989. – С. 103–104, 208–209]. В емблематичній традиції фурія символізувала мізантропа. Див., наприклад, 24-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Фурія, или человѣконенавистник» та підписом: "Се есть зависть и ненависть. Invidia" [Емвлемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 6–7].

163 Думка про те, що єдиним джерелом гріха є власна воля людини, у гамартіології XVIII ст. була звичною [див.: *Derdziuk A., OFMCap*. Grzech w XVIII wieku. Nurty w polskiej teologii moralnej. – Lublin, 1996. – S. 118]. У сучасному богослів'ї вона може звучати так: "Наш вільний вибір… свідчить про недосконалість занепалої людської природи, про втрату Божої подоби. Затемнена гріхом, не відаючи більше про справжнє добро, ця природа найчастіше стремить до того, що є 'протиприродним', тож людина завжди стоїть перед необхідністю вибору; вона йде вперед навпомацки. Ми називаємо цю нерішучість у сходженні до добра 'свободою волі'" [*Лосский Вл.* Очерк мистического богословия Восточной Церкви // Мистическое богословие. – Киев, 1991. – С. 176]. Який саме твір Августина має на увазі Сковорода, сказати важко. Тим часом схожа сентенція зринає в «Слові третьому на Воскресіння Господнє» Бернарда Клервоського. Пор.: "Tolle propriam voluntatem, et non erit Infernus". Варто відзначити, що вчитель Сковороди Михайло Козачинський охоче покликався на Бернарда в ході міркувань про щастя, любов до Бога тощо [див.: *Козачинский М.* Книга третья. Нравственная философия, или Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 326, 360].

164 Про мамврійський дуб див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 13: 18; 14: 13; 18: 1.

165 "Богомудріє" – знання про Бога. Синонімами цього поняття в літературі українського бароко виступали "богомысліє", "боговидѣніє", "духовная церковная и богодарованная філософія", "Христова философія", "філософія христіанская", "мудрованіє духовноє", "премудрость духовная", "мудрость небесная", "смиренномудріє" тощо. Поняття "богомудріє" охоплювало чималу низку тем, чий характер віддзеркалюють, наприклад, назви розділів книжки Івана Максимовича «Богомысліє»: «О отверженіи безпечалія. Пребываніє безпечально смерть єст», «О святом подражаніи житія Христова. Буди ученіє житіє Христово», «О свойствах истинной любве», «О соблюденіи чистоты», «О скором теченіи настоящаго житія», «О суєтіи міра», «О ползѣ искушеній», «О вѣчных геєнских казнєх. Вѣчноє мученіє злым» тощо. Дарма, що «Богомысліє» Максимовича є перекладом трактату «Meditationes Sacrae» (1606 р.) відомого лютеранського богослова Йоганна Гергарда, – ці теми складали узвичаєне коло роздумів українських барокових авторів, починаючи, мабуть, іще від «Діоптри» Віталія Дубенського (вона має, зокрема, такі розділи: «О странничествѣ мира сего», «О суєтіи красоты телесной», «О суєтной и буєй мудрости мирской», «О грѣсѣ блуда», «О самолюбіи», «О познаніи себе самаго», «О

безмолвіи», «О ползѣ искушенія», «О Страшном Божіим судѣ», «О муках любящих суєту мира», «О славѣ, юже получают презирающіи суєту мира») [див.: *Ушкалов Л.* Українське барокове богомислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду. – Харків, 2001. – С. 19–21].

[166] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 16: 18. Пор.: на сѐмъ ка́мени созѝждꙋ цр҃ковь мою̀.

[167] Неточна цитата з Другого соборного послання св. ап. Петра 3: 5. Пор.: **Т**аи́тсѧ бо и҆̀мъ сїѐ хотѧ́щымъ, ꙗ҆́кѡ нѐбесѧ̀.

[168] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 1: 6. Пор.: да бꙋ́детъ тве́рдь посредѣ̀ воды̀.

[169] Книга Псалмів 101 (102): 5.

[170] У творах Сковороди образ *серця* зринає понад тисячу разів [див.: *Ушкалов Л.* Творчість Григорія Сковороди крізь призму статистики // *Ушкалов Л.* Сковорода та інші. Причинки до історії української літератури. – Київ, 2007. – С. 82–83]. Загалом беручи, уся сковородинська антропологія засновується на понятті *серця*, що його можна потрактувати як "невидиму природу" психічного життя людини. *Серце* в Сковороди, як зазначав Дмитро Чижевський, є "корінь усього життя людини, вища сила, що стоїть поза межами й душі, й духа, – шлях до 'дійсної людини' веде через 'переображення душі в духа, а духа – в серце'" [*Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й переднє слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 137]. Воно наділене тут божественними рисами, найперше, *вогненністю* (серце – це "душевна іскра", scintilla animae) та *неподільністю*. *Серце* можна схарактеризувати і як *думку*, і як щось схоже на царину *підсвідомого*, і як найсвітлішу височінь, і як найтемнішу безодню. У людині Сковорода бачить, власне, *два серця*: *чисте* й *нечисте*, *старе* й *нове*, *марнотне* й *вічне*. Сковородинська наука про *серце* має такі основні джерела: 1) Біблія; 2) твори стародавніх поганських філософів (Платон, Арістотель, стоїки, Плотин, Філон, Прокл); 3) писання святих отців (Климент Олександрійський, Оріген, каппадокійці, Макарій Єгипетський, Августин, Діонісій Ареопагітський та інші); 4) схоластична традиція (Петро Ломбардський, Тома Аквінський та інші); 5) ренесансно-барокова емблематика. Сковороду зазвичай уважають чільним представником української "філософії (теології) серця", що з'явилася ще на початку XVII ст. (Кирило Ставровецький) і розвинулась перегодом у творчості Миколи Гоголя, Пантелеймона Куліша, Памфіла Юркевича та інших.

[171] Парафраза Апокаліпсису 4: 11. Пор.: ты̀ є҆сѝ созда́лъ всѧ́чєскаѧ, и҆ во́лею твоє́ю сꙋ́ть, и҆ сотворе́на.

[172] Книга пророка Іоїля 2: 13.

[173] Євангелія від св. Матвія 11: 29.

[174] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до колосян 3: 5. Пор.: ᲂу҆мертви́те ᲂу҆̀бо ᲂу҆ды ва́шѧ.

[175] Послання св. ап. Павла до галатів 5: 17.

[176] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 12. Пор.: нѣ́сть на́ша бра́нь къ кро́ви и҆ пло́ти.

[177] Неточна цитата з Книги пророка Михея 7: 6. Пор.: вразѝ всѝ мꙋ́жꙋ дома́шнїи є҆гѡ̀.

[178] Книга Псалмів 90 (91): 13.

[179] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 15. Пор.: то́й твою̀ блюстѝ бꙋ́детъ главꙋ̀.

[180] Книга Псалмів 106 (107): 29.

[181] Неточна цитата з Євангелії від св. Марка 4: 41. Пор.: кто̀ ᲂу҆̀бо се́й є҆́сть, ꙗ҆́кѡ и҆ вѣ́тръ и҆ мо́ре послꙋ́шаютъ є҆гѡ̀; Див. також: Євангелія від св. Матвія 8: 27; Євангелія від св. Луки 8: 25.

[182] Памва Беринда подав таке значення слова *навклир*: "стырник корабелный" [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 438]. Тут ідеться про Христа. Пор. із казанням Лазаря Барановича, в якому той благав Христа: "…Вніиди в сердце моє, аки в корабль, и буди того управителем, да не потопит єго буря страстная…" [*Баранович Л.* Меч духовный. – Київ, 1666. – Арк. 150 (зв.)], або з молитовним звертанням до Спасителя: "…воздвигни же изрядныя и благовременныя вѣтры к благополучному плаванію, Кормчій им сам всегда…" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 237 (друга пагін.)].

[183] Парафраза Книги Псалмів 106 (107): 26. Пор.: **восхо́дѧтъ до небе́съ и҆ низхо́дѧтъ до бе́здн҃ъ.**

[184] Пор.: "Услыши глас мой болѣзненный" [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 14]. Образ сплячого в човні Христа не раз привертав увагу старих українських письменників [див., наприклад: Євангеліє учителноє. – Київ, 1637. – С. 386–387].

[185] Пор. покаянну тональність цієї пісні з тональністю молитви: "Бурею бѣд лютѣ колѣбаємаго твоєго раба, Владыко, и пучиною скорбій нынѣ потопляємаго к тихому пристанищу настави" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 328 (третя пагін.)].

[186] Сковорода називає *Петрою*, тобто пристановищем, Христа. Загалом беручи, символ *Петри* у творах Сковороди посідає дуже важливе місце. Свого часу, розглядаючи сковородинську символіку, Володимир Ерн слушно писав: "…Сковорода пристрасно шукає *скелі*, *Петри*, *берега*, *пристані*… Цикл символів, особливо владних над думкою Сковороди, природно обертається довкола чільного символу 'Петри'" [*Эрн В. Ф.* Григорий Саввич Сковорода. Жизнь и учение. – Москва, 1912. – С. 87]. *Петра-камінь* символізує і Бога, і душевний спокій, і Царство Небесне, і невидиму натуру. Цей сковородинський образ походить передусім з емблематики. Принаймні в діалозі «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира» Сковорода змальовує скелю серед моря («In constantia quiesco») з амстердамської збірки «Symbola et emblemata» (1705). З другого боку, тут можна добачити й алюзію на молитовні тексти. Пор.: "Буря грѣховная одержит мя, Спасе, и уже нетерпя волненія, к тебѣ припадаю, єдиному Правителю, яко Петрови, руку ми простри человѣколюбія ти и спаси мя" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 930]; "Яко пучина многа прегрѣшеній моих, Спасе, и лютѣ погружаюся согрѣшенми моими, даждь ми руку, яко Петрови, спаси мя, Боже, и помилуй мя" [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 13 (зв.)].

[187] Великий Бурлук – містечко на Харківщині, засноване в 90-х рр. XVII ст. Належало родині Донців-Захаржевських. Сковорода часто бував тут у 1780-х рр., гостюючи в Якова Михайловича Донця-Захаржевського, якому присвятив свій переклад трактату Плутарха «Про спокій душі» [див.: *Ніженець А.*, *Стогній І.* Григорій Сковорода. Пам'ятні місця на Україні. – Київ, 1984. – С. 54–56].

[188] Сковорода цитує тут (трохи змінено) текст епіграми невідомого автора з «Палатинської антології» (XI, 51). Пор.: "Τῆς ὥρας ἀπόλαυε. παρακμάζει ταχὺ πάντα. / ἓν θέρος ἐξ ἐρίφου τρυχὺν ἔθηκε τράγον".

[189] Пор. з приказкою: "Бородатий, як цап" [*Франко*, № 30932].

[190] Пор. із піснеспівом: "…отвержим житейскую, братіє, печаль" [див.: *Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 566].

[191] Слова "красна добротою", очевидно, навіяні рядком Псалтиря: **Краси́ѣнъ добро́тою па́че сынѡ́въ человѣ́ческихъ** (Книга Псалмів 44 (45): 3), або словами молитви: "…красный добротою паче всѣх человѣк" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. –

Київ, 1646. – С. 23 (друга пагін.)]. Пор. також із приказкою: "Пісенька солодка, а коротка" [*Франко*, № 20411].

[192] Пор.: "…камѣнь бѣ образованіем самого Христа" [*Туптало Д.* Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 314 (зв.)].

[193] Це – звичний образ із ділянки барокових роздумів про смерть. Наприклад, у поезії Івана Максимовича «О смерти» є такий рядок: "Праведну мужу покой смерть, утѣшеніє…" [*Максимович І.* Алфавит собранный, риѳмами сложенный. – Чернігів, 1705. – Арк. 100 (зв.)].

[194] Епікур (гр. *Ἐπίκουρος*) (341–270 рр. до н. е.) – видатний давньогрецький філософ-атоміст. Сковородинський "концепт" "Епікур Христос" [про поширення в українській поезії XVII–XVIII ст. химерних метафор, званих "концептами", див., зокрема: *Radyszewśkyj R.* Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku. – Kraków, 1996. – Cz. I. – S. 145–196], мабуть, має за джерело «Colloquia familiaria» Еразма Роттердамського (примірник цієї книги був у бібліотеці Харківського колегіуму [див.: *Сумцов Н.* Заметки о старопечатных книгах Харьковской духовной семинарии // Киевская старина. – 1888. – Т. XXI. – Июнь. – С. 89], і наш поет напевно її читав, з огляду на те, що він дуже шанував Роттердамця як взірцевого латиномовного письменника). За допомогою цього образу Сковорода пробує допасувати до Божого Об'явлення Епікурову сентенцію: "Благодареніе Богу, яко нужная сотвори легкостяжными, злостяжная же – ненужными", – витлумачивши її в платонівському дусі [див.: *Mytrowytch K.* Elements platonociens de la philosophie de Skovoroda // Skovoroda philosophe ukrainien / Préf. de P. Pascal. – Paris, 1976. – P. 47] та нав'язуючись до свого улюбленого поняття *автаркія* (гр. *αὐτάρκεια* – 'самодостатність'). Образ Христа як "єврейського Епікура" корелює, наприклад, з окресленням Філона Олександрійського як "єврейського Платона", що його подав у своєму філософському курсі Георгій Кониський [див.: *Кониський Г.* Загальна філософія, поділена на чотири відділи… // *Кониський Г.* Філософські твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 49–50].

[195] Харківське намісництво було відкрито 29 вересня 1780 р.

[196] Сіннянський Покровський монастир розташовувався за 7 верст від села Сінне (тепер Богодухівського р-ну Харківської обл.). Його ігуменом був на ту пору родич Сковороди Юстин Звіряка [див.: *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 233; *Ранюк Ю.* Слідами Сковороди (З біографії філософа) // Прапор. – 1989. – № 2. – С. 139–143].

ІНШІ ПОЕЗІЇ

De libertate[1]

Что то за волность? добро в ней какое?
Ѝны говорять, будто золотое[2].
Ах! не златое, если сравнить злато,
Против волности еще оно блато[3].
О когда б же мнѣ в дурнѣ не пошитись[4]!
Дабы волности не могл как лишитись.
Будь славен во вѣк, ѡ муже избранне,
Волносты ѡтче, Герою Богдане[5]!

Поезія написана, очевидно, наприкінці 1757-го або впродовж 1758 р. [див.: *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 128–129]. Дмитро Чижевський уважав, що «De libertate» є фрагментом якогось більшого панегіричного за змістом твору [див.: *Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й переднє слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 205 (прим.)]. Автограф поезії зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 87 [зв.]). «De libertate» було вперше надруковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

[1] "Про свободу" (лат.).

[2] "Золота вольность" ("aurea libertas") – поняття, поширене в тогочасній Європі, особливо в Польщі, де воно було серцевиною політичного устрою, згідно з яким шляхта мала численні вольності та привілеї. Мотив "золотої вольності" стає одним із провідних в українській літературі, починаючи з 1620-х рр. (твори Касіяна Саковича [див.: *Сакович К.* Вѣршѣ на жалосный погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного // *Тітов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 38], Мелетія Смотрицького [див.: *Smotryc'kyj M.* Iustificacia niewinności. – S. l., 1923. – K. 3 (v.)–5] та інших). Антоній Радивиловський, наприклад, писав: "Межи всѣми добрами дочасными, в которых колвек ся человѣк кохаєт (яко то может кохати в высокой породѣ, в щастю, в богатствѣ, в славѣ, в силѣ, в пієнкности тѣла, в пріятелех), немаш лѣпшого и зацнѣйшого добра над волность…" [*Радивиловський А.* Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 474 (зв.)]. Зрештою, це поняття в наших старих письменників тлумачилось не лише в політичній стратегії. Той-таки Радивиловський, зокрема, зазначав: "Пытано нєгдысь Діогенеса филіозофа, что бы правѣ могло человѣку на земли быти найлѣпшого? Отповѣдал: 'Нѣчого немаш лѣпшого над волность'. Рекл апостол Павел: 'Идеже дух, тамо свобода', – а я реку: 'Идеже крест Христов, тамо и свобода'" [*Радивиловський А.* Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 469].

[3] Опозиція (а також рима) "золото – болото" в українській літературі часів бароко була загальником. Наприклад, Антоній Радивиловський писав: "…не болотом, але злотом

были…" [*Радивиловський А*. Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 453]. Те саме в Інокентія Гізеля ("…яко злато посредѣ блата обрѣтаєтся" [*Гізель І*. Мир с Богом человѣку. – Київ, 1669. – Арк. 5 (передмова до читача, б. п.)]), Климентія Зиновіїва ("Бо пяному здаєтся, же и козы в золотѣ, / а сам валяєтся, як свиня, в болотѣ" [*Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 87]), Івана Величковського ("Идѣже творяшеся желѣзо от блата, / тамо дѣва вселися, дражайшая злата" [*Величковський І*. Твори. – Київ, 1972. – С. 120]), Дмитра Туптала ("якоже роза невредится от тернія, ни злато помрачаєтся от блата…" [*Туптало Д*. Книга житій святых. – Київ, 1689. – Арк. 97 (зв.)]) та інших. Зрештою, її бачимо і в численних народних приказках: "Кому болото, а кому злото"; "Нам болото, а панам злото"; "Що болото, то не злото"; "Блищит ся як злото, а в середині болото"; "За злото не єден лізе в болото"; "Тіло в злоті, а душа в болоті" [*Франко*, № 1435, 1437, 1445, 13581, 13584, 13589]. Так само й у творах, писаних по-польському. Див., наприклад, у Лазаря Барановича: "Iak złoto, tak błoto" [*Baranowicz Ł*. Lutnia Apollinowa. – Kiiów, 1671. – S. 187].

[4] Пор.: "Пошився у дурнѣ" [*Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 243; див. також: *Номис*, № 6245; *Франко*, № 11001, 11069].

[5] Зиновій Богдан Хмельницький (бл. 1595–1657 рр.) – гетьман Війська Запорозького, вождь української революції середини XVII ст. Сковорода висловлює тут прикметний для ідеології українського бароко погляд на Богдана Хмельницького як на Божого обранця, котрий, неначе Мойсей, виводить свій народ із неволі. Пор., наприклад: "І ти, Чигирине, місто українне, не меншую славу / Тепер в собі маєш, коли оглядаєш в руках булаву / Зацного Богдана, мудрого гетьмана, доброго молодця, / Хмельницького чигиринського, давнього запорожця. / Бог єго вказал і войську подал, аби ім справовал, / Ажеби покорних од рук оних гордих моцно обваровал" [Пісня о пану Миколаю Потоцькім // Українська поезія. Середина XVII ст. / Упор. В. І. Крекотень, М. М. Сулима. – Київ, 1992. – С. 100].

Fabula

Как толкѡ солнце в вечеру запало,
И вездѣ Небо темнозрачнѡ стало,
На тверди звѣзды блеснули прекрасны,
Как дорогіе Каменья алмазни,
Ѳалес[1] закричал: "Старухо драгая!"
"Чего ти кричиш, Мудросте глупая[2]?"
"Полнѡ мнѣ уже сидѣть на сем мѣстѣ.
Поведи мене смотрѣти на звѣзды".
Пошла перед ним старуха драгая,
А за нею вслѣд и Мудрость глупая.
Пошли туди, где Холм високомѣстной,
Отколь способнѡ смотрѣть на круг звѣздной.
"ѡй, – мудрец крикнул, – пропал я, старухо!"
Впав бѣдній в яму, одбил себѣ ухо.
"Не впал бы ты в ров, безтолковій дѣду,
Чему моегѡ не держишся слѣду?
Как ты, не видя перед носом рова,
Можеш знать звѣзды, главо безтолкова?"[3]
З сих спекуляцїй[4] повела старуха
Назад до дому Мудреца без уха.

Сковорода написав цей твір або в каврайський період, або впродовж 1759–1760 рр., коли викладав поетику в Харківському колегіумі. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 75). «Fabula» була вперше надрукована в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

[1] Фалес (гр. *Θαλῆς*) (бл. 625 – бл. 547 рр. до н. е.) – один із давньогрецьких "семи мудреців". Сковорода подає власну версію оповідки про його нещасливу пригоду. Наш філософ міг узяти її або в Діогена Лаерція (I, 33–34; II, 4) [див.: *Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 73, 104], або в когось зі старих українських письменників, в яких цей сюжет тлумачився здебільшого якраз під оглядом ідеї себепізнання. "Изряднѣйшеє єсть любомудріє, – писав, наприклад, Симеон Полоцький, – єже себе самаго знати… Кая бо полза єсть человѣку, аще, забыв себе, теченіє планет усмотряєт небесных, аки разсуждаєт трав и зѣлій всяких, составленіє разсмотряєт плоти человѣческая, єстества изслѣдуєт всяческих животных и весма всѣх тварей небесных и земных вѣдѣніє взыскати тщится, себе же самаго не прилежит познати, кая си єсть полза, воистинну поношеніє и смѣх человѣкови. Якоже прилучилося

Ѳалису, філософу милисійскому, от єдиныя бабы обругану быти. Той бо, возвед нѣкогда очеса своя на высоту небесную усмотрѣти теченіє звѣздноє, случаєм же впаде в яму и повредися болѣзненно, что видящи єдина баба поношаше єму, глаголющи: 'Оле безумнаго філософа, горних теченіє изслѣдити хотѣвша, низу же ямы ископанныя усмотрѣти неумѣвшаго'" [*Полоцький С*. Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 112 (зв.)–113 (друга пагін.); див. також: *Галятовський І*. Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 447; *Радивиловський А*. Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 447; *Максимович І*. Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 366 (зв.)].

[2] Очевидно, Сковорода має на думці слова Гомера (Іліада, XVII, 32): "Мудрий дурень по шкоді" [*Гомер*. Іліада / Переклав із старогрецької Борис Тен. – Київ, 1978. – С. 287].

[3] Пор. українські народні приказки: "Зорі щитаєш, а під носом не бачиш" [*Номис*, № 6613]; "З неба зорі хватає, а під носом не бачить" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 446].

[4] Спекуляція (лат. *speculatio*) – 'споглядання'.

Fabula de Tantalo[1]

Цар Тантал[2] когдась Іовиша[3] до дому
Цехмистра з Богов звал к Пиру царскому.
Іовиш вѣдал Полїтичны нравы,
Взаим Тантала на Небесны стравы
Просил. Но куди Небесное Зало!
Совсѣм Тантала перещоголяло.
Іовиш своегѡ Любезногѡ Гостя
Не хотѣл пустить без дара так проста.
"Проси, – говорит, – что хоть при отходѣ!"
"Дай мнѣ тут кушать во вѣчніи роды",
ѡтвѣщал Тантал. Іовиш оскорбился,
Что Тантал просить так не устидился.
Но, помня важность шляхетского слова,
Сказал, что ему дорога готова.
Стал Тантал в Небѣ пировать оттолѣ.
А чего ж то нѣт при небесном столѣ?
Тут вина разны. Тут Нектар[4] солодкій,
Услаждающій божественны глоткы.
Тут Амвросїя[5], вишних богов снѣды,
Против ней пустош панскіи обѣды.
Вездѣ багрѣют розы пред глазамы,
Чудніи вездѣ курят Ѳиміамы[6].
Кричат по Залѣ Музы Сладкогласны,
Все сам подносит Ганїмед[7] Прекрасній.
Бахусов пѣстун сам пляшет пресмѣшнѡ,
Всякїй род шутов шутят преутѣшнѡ.
И хоть в том Хорѣ не бывал Дало́льо[8],
Однак за таких сто могл сам Апо́лло[9].
Короткѡ сказать: всѣ чувства тѣлесны
Услаждали там сладосты чудесны.
Тантал сидячи все смотрит умилнѡ,
Все воздихает, хоть всего обилнѡ.
Все лице морщит, страх трет его члены,
Трясевицею будто пораженній.
Что за причина? Сверху сквозь хоро́мы
Низпущен висит камень преѡгромнїй.

Над са́менкою егѡ головою,
Не дает ему сидѣ́ти в покою.
Боится, бѣдній, как себе порушит,
На власѣ́ висит, вот вот в прах сокрушит.

Цей твір Сковорода написав або в каврайський (друга половина 1750-х рр.), або в харківський (1760-і рр.) період. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 75 [зв.]). «Fabula de Tantalo» вперше була надрукована в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

[1] "Фабула про Тантала" (лат.).

[2] Тантал (гр. *Τάνταλος*) – син Зевса та німфи Плуто, лідійський чи фрігійський цар. Сковородинська версія Танталової історії, відбігаючи від сюжетів класичної грецької міфології, нагадує ту, що її подає Еразм Роттердамський у своїх «Colloquia familiaria» [див.: *Эразм Роттердамский*. Разговоры запросто / Пер. с лат. С. Маркиша. – Москва, 1969. – С. 633]. Тим часом Дмитро Чижевський [див.: *Чижевський Д.* Деякі джерела символіки Г. С. Сковороди. – Прага, 1931. – С. 21 (відбитка з: Праці Українського Високого Педагогічного Інституту ім. Михайла Драгоманова в Празі. Науковий збірник. – Т. II); *Чижевський Д.* Український літературний барок / Підготовка тексту й мовна редакція Леоніда Ушкалова; вступна стаття Олекси Мишанича. – Харків, 2003. – С. 189] називав імовірним джерелом сюжету цієї поезії Сковороди емблематичну збірку Отто Ван Вена [Othonis Vaeni Emblemata Horatiana, imaginibus in aes incisis atque Latino, Germani, Gallico et Belgico carmine illustrata. – Amstelaedami, 1684. – P. 75]. Зрештою, можна пригадати й трактат Плутарха «Про марновірство», де подано схожу версію [див.: *Плутарх*. Сочинения. – Москва, 1983. – С. 399]. Традиційне тлумачення Танталової історії є, наприклад, у творах Яна Амоса Коменського «Передвісник всезагальної мудрості» («Pansophiae Prodromos») та «Єдине на потребу, або Що треба знати в житті, смерті та після смерті…», а з кола старих українських письменників його подали, зокрема, Дмитро Туптало [див.: *Туптало Д.* Лѣтопись // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 4. – С. 499], Іван Величковський [див.: *Величковський І.* Твори. – Київ, 1972. – С. 43], Феофан Прокопович [див.: *Прокопович Ф.* Письмо к киевскому архиепископу Рафаилу Заборовскому от 8 марта 1736 г. // Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Отделение II / Со введением и примечаниями Н. И. Петрова. – Киев, 1904. – Т. 1. – Ч. 1. – С. 185] та інші.

[3] Йовіш – Юпітер (лат. *Jupiter*, генітив: *Jovis*; в українській мові з'явилося через посередництво пол. *Jowisz*) – син Сатурна та Геї, зверхник олімпійських богів.

[4] Нектар (гр. *νέκταρ*) – божественний напій.

[5] Амвросія (гр. *ἀμβροσία*) – божественний харч, який давав богам вічну молодість.

[6] Фіміам (гр. *θυμίαμα*) – запашна речовина для куріння.

[7] Ганімед (гр. *Γανυμήδης*) – син троянського царя Троя та німфи Каллірої, найпрекрасніший з-поміж юнаків, що його Зевс (Юпітер) забрав на Олімп, аби зробити виночерпцем. Образ Ганімеда знаний також з емблематики. Наприклад, у збірці «Symbola et emblemata» є малюнок під назвою «Ганимед, летящій на орлѣ» (№ 487) і з

таким підписом: "Летит по превыспренной. Ищет высоких дѣл. Sublimia perit" [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 122–123].

[8] Доменіко Даль Ольо (італ. *Domenico dall'Oglio*) (бл. 1685 або бл. 1700–1764 рр.) – італійський композитор і віолончеліст, а також музичний майстер, що з 1735 р. служив при дворі імператриці Єлизавети Петрівни. Якраз на ту пору Сковорода був співаком придворної капели [див.: *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 83].

[9] Аполло (гр. *Ἀπόλλων*, лат. *Apollo*) – син Юпітера й Латони, бог світла, поезії, медицини.

Фабула

Старичок нѣкій Філарет[1] в пустиннѣ
Проживал вѣк свой в дубравной густинѣ.
Молодец нѣкій, Филидоном[2] звался,
К бородатому старику пробрался,
5 Слиша от многих ѡ нем предоволнѡ,
Что пустинник свят и мудросты полной.
Как поздоровил честную сѣдину,
“Здоров будь, – сказал старик, – и ты, сину”.
“Не погнѣвайся, отче милосердій,
Скажи мнѣ, кій путь жизны свят и твердій?
Мать моя мене и отец оставил,
10 Давнѡ я ѡ них обѣды отправил.
Ты мнѣ мѣсто их будь уже родитель,
А будеш, если будеш мнѣ учитель”.
“Я, сину, и сам в мудрости есмь скудній,
Знаю толко, что путь сей жизны трудній”.
15 “Здѣлай же милость, о сѣдая главо,
Все буду помнить, я мѣх не диравой”.
“ѡпаснѡ, сину, с свѣтом ѡбиходся,
З свѣтом, пока жизнь, надобнѡ боротся.
Старайся с чужих случаев меж людом,
20 А не с своих бѣд познать добро с худом.
Напримѣр, видиш, что побили вора,
Учись с негѡ, что крадеж – бѣда скора.
Не братайсь с тѣм, кто к добру не способній,
С преподобним бо будеш преподобній.
25 Паче ж дѣлай не то, что вѣтрогоны,
Но то, что велят разума законы.
Кому нравится нрав сей сегосвѣтній,
Не возможет тот в свѣтѣ не быть бѣдній”.
Філидон, видя, что се не на руку
30 Старій плещет, вдруг почувствовал скуку.
“Благодарствую, старик сѣдовласій”.
“З Богом, мой синку”. Пошол во свояси.
Свята се мудрость, однак не манѣрна,
Сам себѣ мислит. Послѣ, сискав вѣрна

35 По перью друга, принял марш в учены
Стороны, чтоб ум набыть совершенній.
Взяли молодца силою до Пруса,
Когда он имѣл войну на Француза[3].
А как дюжина годов миновала,
40 Домой Уліξа[4] судбина припхала.
Принял марш прямо в лѣс до Філарета,
Вспомянув егѡ мудріи декрета.
"Спасайся, ѡтче!" "Ты что за персона?"
"Помниш ли, ѡтче святїй, Філидона?"
45 "Ах, коль же ты стал манѣрна фігура[5]!"
"Змучила мене свѣтовая буря".
"На правом окѣ что то за затула?"
"Се мнѣ вишибла контузьею пуля".
"А то откуду на лбѣ страшна яма?"
50 "Трѣснуло ружжьо". "А то что два шрама
На щекѣ?" "Эту рану взял на бойкѣ".
"Во фрунтѣ?" "ѡ нѣт! В трактірѣ в напойкѣ".
"Так как прилѣплен тебѣ шматок носа".
"Прилѣчен: он бил зсѣчен ѡт Францоза".
55 "И по всем лицу мушкы". "Се короста".
"Она, думаю, французка, не проста[6].
Ты тепер, сину, и ходиш ѡтмѣннѡ".
"Упал с лошадѣ, викрутил колѣно.
И кромѣ того лѣкарѣ лѣчили,
60 Когда та болѣзнь позмикала жили".
"Чего ж ты плакать стал? Плач не поможет
Тепера уже". "О Боже мой, Боже!
Ах, поможи мнѣ, ѡ ѡтче святѣйшій!"
"Не могу тепер, сину любезнѣйшій!
65 Не слушал тогда моегѡ совѣта,
Проси ж тепера помощѣ ѡт свѣта".

Сковорода написав цей твір або в 1759 р., коли перебував у селі Каврай, або трохи перегодом у Харкові чи Білгороді [див.: *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 156]. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 81–82 [зв.]). Уперше «Фабулу» було надруковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

[1] Це ім'я означає "любитель чесноти" (від гр. *φιλ-ἀρετή* – 'той, хто любить чесноту').
[2] Це ім'я означає "любитель задоволень" (від гр. *φιλήδονος* – 'той, хто любить задоволення').
[3] Ідеться про Семилітню війну (1756–1763 рр.) між Пруссією, Англією та Португалією, з одного боку, та Австрією, Росією і Францією – з другого.
[4] Улікс (лат. *Ulixes*) або Улісс, тобто Одіссей, – син Лаерта й Антиклеї, цар Ітаки. Під добу бароко образ Одіссея зазвичай утілював ідею екзистенційної мандрівки. Цей образ можна віднайти у творах Петра Могили [див.: *Могила П.* Крест Христа Спасителя и кождого человѣка // *Тітов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 269], Антонія Радивиловського [див.: *Радивиловський А.* Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 335], Феофана Прокоповича [див.: *Прокопович Ѳ.* Слово в недѣлю осмую на десять // Ѳеофана Прокоповича, архіепископа Великаго Новаграда и Великих Лук… слова и рѣчи. – Санкт-Петербург, 1760. – Ч. 1. – С. 205], Стефана Яворського [див.: *Jaworski S.* Pelnia nieubywaiącey chwały. – Kiiów, 1691. – K. 24], Івана Максимовича [див.: *Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 105 (зв.), 115, 116, 311], Василя Григоровича-Барського [див.: *Григорович-Барський В.* Странствованія. – Санкт-Петербург, 1778. – С. 750–751] та інших.
[5] Можливо, Сковорода має на думці іронічні приказки: "Дурень, да фигурен: в потемках хорош"; "Хоть дурен, да фигурен" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 441, 585].
[6] Пор.: "Короста не проста: на кого схоче, на того й нападе" [*Номис*, № 8163]. На позначення цієї хвороби – сифілісу – існували слова *френчюга* (Памва Беринда тлумачив його як "хороба блудных" [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 277]) та *пранці*.

Разговор ѡ ПРЕМУДРОСТИ

Мудрость и Человѣк.

Чел[овѣк]. Любезная сестра! иль как тебе назвать?
Доброты всякой[1] ты и стройности ты мать.
Скажи мнѣ имя ты, скажи свое сама;
Вѣть всяка без тебе дурна у нас дума.
М[удрость]. У Греков звалась я Софі́а[2] в древной вѣк,
А Мудростю зовет всяк Руской человѣк.
Но Римлянин мене Мінервою[3] назвал.
А хрістіанин добр Христом мнѣ имя дал[4].
Ч[еловѣк]. Скажи, живеш ли ты и в Хинских сторонах[5]?
М[удрость]. Уже мнѣ имя там в других стоит словах.
Ч[еловѣк]. Так ты и в варварских вѣть сторонах живіош?
М[удрость]. Куда ты мнѣ, друг мой, не лѣпую поіош!
Вѣть без мене, друг мой, одной чертѣ не быть.
И как же мнѣ, скажи, меж хи́нцамы не жить?
Где ночь и день живет, где лѣто и весна,
Я правлю это всіо с моим ѡтцем одна.
Ч[еловѣк]. Скажи ж, кто твой ѡтец? не гнѣвайсь на глупца.
М[удрость]. Познай вперіод меня, познаеш и ѡтца[6].
Ч[еловѣк]. А с хинцами ты как обходишся, открой?
М[удрость]. Так точно, как и здесь: смотрю, кто мой, то мой.
Ч[еловѣк]. Там толко вѣть одны погибшіе живут.
М[удрость]. Сестра вам это лжет, так точно, как и тут.
Чел[овѣк]. А развѣ ж есть сестра твоя?
М[удрость]. Да! у меня
Сестра моя родна, как точно ноч у дня[7].
Ч[еловѣк]. И лжет она всегда? Хотя одной роднѣ?
М[удрость]. Вѣть одного ѡтца, но дѣти не однѣ[8].
Ч[еловѣк]. Зовут же как?
М[удрость]. Ей сто имен. Она
Однак у Россіан есть безтолковщина[9].
[Человѣк.] С рогами ли она?
М[удрость]. Дурак!
Ч[еловѣк]. Иль с бородой? Иль в клабукѣ?
М[удрость]. Ты вріош! она войдіот и в твой

Состав, если хотиш. Ах ты! ищезни проч!
Вѣть я возлѣ тебе, как возлѣ свѣта ноч[10].
[Человѣк.] Ищезни лучше ты! Бѣжи с моих проч глаз!
Вѣть глупа ты сама, если в обман далась.
Чево здесь не слихать нигдѣ, ты всіо то вріош,
И подлинно сказать нелѣпую поіош.
Родился здесь народ и воспитан не так,
Чтоб диких мог твоих охотно слушать врак.
Чуть развѣ сищется один или другой,
Чтоб мог понравится сей дикой замисл твой.

Сковорода написав цей твір, очевидно, у 1758-му – першій половині 1759 р., коли перебував у селі Каврай [див.: *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 152]. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 117 (зв.)–118). Уперше «Разговор о премудрости» було надруковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

[1] Під "всякою добротою" Сковорода має на думці красу (гр. *κάλλος*) та добротність, лад (гр. *αρητή*).

[2] Софія (гр. *σοφία*) – мудрість, знання. Слово *σοφία* попервах означало майстерне володіння якимось ремеслом або мистецтвом. Одначе з плином часу зміст цього слова змінюється: вже в Платоновому діалозі «Гіппій більший» (283a–b) мудрість "нинішніх" людей протиставлена мудрості людей "давніх" [див.: *Платон*. Діалоги. – Київ, 1995. – С. 82], а в Арістотелевій «Метафізиці» (I, 1, 982a) мудрість (*σοφία*) окреслено як "знання про первні та причини".

[3] Мінерва (лат. *Minerva*) – улюблена донька Юпітера, народжена з його голови; богиня наук, мистецтв і ремесел, яку ототожнювали з грецькою Афіною. Сковорода вживав це ім'я на позначення "внутрішнього духа", "ибо, как Минерва, по баснословію, рождена из мозга Юпитерова, так дух наш происходит от Бога" (М. Ковалинський).

[4] У християнській традиції премудрість постає як "πολυποίκιλος σοφία τοῦ θεοῦ" (Послання св. ап. Павла до ефесян 3: 10), тобто, за словами Сковороди, "разнообразная премудрость Божія" (у Єлизаветинській Біблії: многоразли́чная прем҃рость бж҃їа), та ототожнюється з Христом. Це місце зі Святого Письма привертало пильну увагу отців Церкви: Климента Олександрійського, Григорія Ниського, Василія Великого, Орігена, Івана Златоуста та інших [див.: *Ушкалов Л.*, *Марченко О.* Нариси з філософії Григорія Сковороди. – Харків, 1993. – С. 29–53; *Pylypiuk N.* The Face of Wisdom in the Age of Mazepa // Mazepa e il suo tempo: Storia, cultura, società – Mazepa and his time: History, culture, society. – Alessandria, 2004. – P. 367–400].

[5] Тобто в Китаї. Прикметник *хінський* походить від пол. *chiński* – 'китайський'. Сковорода міг знати щось про китайську мудрість, адже у XVIII ст. чимало українців займалося місіонерською діяльністю на Далекому Сході, у Монголії та в Китаї. Зокрема, Філофей Лещинський був з духовною місією в Монголії, Іван Максимович 1714 р. направив таку саму місію до Китаю, а трохи перегодом там побував також Інокентій Кульчицький. Сам Сковорода в 1758–1759 рр. спілкувався з переяславським єпископом Гервасієм

Линцевським, який перед тим близько одинадцяти років був архімандритом Стрітенського монастиря в Пекіні й очолював православну духовну місію в Китаї. Можливо, наслідком того спілкування тема Китаю і зринає у творі Сковороди [див.: *Попов П. М.* Григорій Сковорода про Китай // Вітчизна. – 1958. – № 4. – С. 163–171]. Крім того, "китайська мудрість" за часів Сковороди взагалі привертала до себе увагу. Недаром Василь Рубан переклав із французької мови й видав книгу «Китайский мудрец. Наука жить благополучно в обществе» (1773 р.) [див.: *Ніженець А.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 31]. Як припускав Андрій Ковалівський, Сковорода міг читати також книгу «Confucius sinorum philosophus, sive Scientia sinensis latine exposita», видану в Парижі 1687 р. (примірник цієї книги зберігається в бібліотеці Харківського університету) [див.: *Ковалівський А. П.* Григорій Сковорода: дослідження і переклади. – Харків, 2007. – С. 206 (прим.)].

[6] Можливо, Сковорода має на думці слова Євангелії від св. Івана 14: 9: **ви́дѣвый мене̑ ви́дѣ ѻ҆ц҃а̀**, – які Оріген (Про першооснови, II, IV, 3) коментував так: "…ми розуміємо це не в сенсі бачення, а в сенсі пізнання: тому що той, хто пізнає Сина, пізнає й Отця" [*Ориген*. О началах. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 125].

[7] Біблійним підґрунтям образу цієї "сестри" є такі вірші: "Жінка безглузда криклива, і нерозумна, і нічого не знає! Сідає вона на сидінні при вході до дому свого, *на* високостях міста, щоб кликати тих, хто дорогою йде, хто путтю своєю простує: 'Хто бідний на розум, хай прийде сюди'" (Книга Притч Соломонових 9: 13–16).

[8] Пор.: "…хоч єднои матки, то інаки" [*Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 300]; "Одного батька, та неоднакові" [*Номис*, № 9222]; "Єдного тата мами, та не єдні діти" [*Франко*, № 9923].

[9] У своєму перекладі Ціцеронового трактату «De senectute» Сковорода передає словом *безтолковщина* лат. *insipientia* – 'нерозумність, глупота'.

[10] На берегах навпроти цього рядка написано: *Дура*.

*

Все ли́це морщиш, печален всегда ты,
Се ли ты можеш жизнію назвати?
Тот суще живет, кто, весела зрака
Будучи, свѣтлѡ жизнь ведет без мрака.
А кто печален безпрестаннѡ тужит,
Того мертвого смерть протяжна душит[1].

Судячи з усього, ця поезія була написана в 1758–1759 рр. [див.: *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 137]. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 87). Уперше її було надруковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

[1] Про життя як "протяжну смерть" говорив свого часу один із найулюбленіших авторів Сковороди Сенека (Моральні листи до Луцілія, CI, 13): "Та хіба довго вмирати – це означає жити?" [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 452].

Похвала Астрономіи Ex Ovid[ii][1] Fast[orum] l[ibris][2]

Щасливы, кои тщились еще в вѣк старинній
Взвесть ум виспр и примѣчать звѣздних бѣгов чины.
Можнѡ вѣрить, что оны, всы земніи здоры
Оставя, взойшли сердцем в небесніи горы.
Не отвлекло сердец их угодіе плоты,
Ни воинскіи труда, ни штатскы заботы.
Ни вѣтренная слава, ни праздніи честы,
Ниже безмѣрних богатств приманчивы лесты.
Придвинув пред ѡчы нам, здѣлали извѣстны
И подвергли под ум свой теченія звѣздны.
Так то должнѡ восходить на кругы прегорны,
Не так, как Исполины когдась богоборны[3].

Твір було написано, очевидно, наприкінці 1750-х – на початку 1760-х рр. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 84). Уперше надруковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

[1] Публій Овідій Назон (*Publius Ovidius Naso*) (43 р. до н. е. – 18 р. н. е.) – великий римський поет, який втішався неабиякою славою в старій Україні. За часів бароко його часом розглядали навіть як "батька" української поезії. Тоді гадали, що його могила загубилася десь в українських степах [див.: *Vimina A*. Historia della guerre civili in Polonia. – Venetia, 1671. – P. 7–8], а сам він був першим, хто почав писати вірші "славенским діалектом". "Матій Стрійковскій, канонік Салонскій, дѣй славенских хронограф достовѣрный, – зазначав, наприклад, Мелетій Смотрицький, – в четвертой своєя хронологіи книзѣ пишет Овідіа славнаго онаго латінскаго поету в сарматских народ заточеніи бывша и языку их совершеннѣ навыкша, славенским діалектом за чистоє єго красноє и любопріємноє стіхи или вѣршѣ писавша" [*Смотрицький М*. Грамматіки славенския правилноє сінтагма. – Єв'є, 1619. – Арк. 1 (О просодіи стіхотворной, б. п.)]. Отож, елегії та послання Овідія ретельно вивчали в тогочасних навчальних закладах, зокрема, у Києво-Могилянській академії [див.: *Sydorenko A*. The Kievan Academy in the Seventeenth Century. – Ottawa, 1977. – P. 110] та Харківському колегіумі [див.: *Лебедев А*. Харьковский коллегиум как просветительный центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1885. – Кн. 4 (окт.-дек.). – С. 68], – його ж «Метаморфози» цитували навіть у збірниках див Пресвятої Богородиці [див.: *Kalnofoyski A*. Τερατούργημα. – Kiiów, 1638. – S. 2, 8]. І попри те, що, скажімо, Іоаникій Галятовський зарахував Овідія до лав "єретиків" [див.: *Galatowski I*. Alphabetum rozmaitym heretykom niewiernym. – Czernihiw, 1681. – S. 283], він сприймає Овідієву поезію "сарматської" пори як "прообразне" засвідчення майбутньої євангельської правди: "Овѣдіуш вѣршописец, будучи поганином, на выгнаню

межи сарматами написал о Пречистой Богородицѣ вѣрши, в которых Богинею єи называєт…" [*Галятовський І*. Небо новоє. – Львів, 1665. – Арк. 52]. Сковорода не лише цитував Овідія, але й услід за ним розповідав у притчі «Убогій Жайворонок» легенду про діву Астраю (пор.: Метаморфози, І, 89–150), а також переклав декілька віршів з першої книги Овідієвих «Фастів». Про особливості цього перекладу див.: *Чижевський Д*. До перекладів Сковороди // *Чижевський Д*. Український літературний барок / Підготовка тексту й мовна редакція Леоніда Ушкалова; вступна стаття Олекси Мишанича. – Харків, 2003. – С. 173–175.

[2] "З Овідієвих «Фастів»" (лат.). У своїй поемі Овідій описує давньоримські календарні свята (перше півріччя). Сковорода переклав 297–308 вірші першої книги «Фастів». В оригіналі ці рядки звучать так:

felices animae, quibus haec cognoscere primis
inque domus superas scandere cura fuit!
credibile est illos pariter vitiisque locisque
altius humanis exeruisse caput.
non Venus et vinum sublimia pectora fregit
officiumque fori militiaeve labor;
nec levis ambitio perfusaque gloria fuco
magnarumque fames sollicitavit opum.
admovere oculis distantia sidera nostris
aetheraque ingenio supposuere suo.
sic petitur caelum: non ut ferat Ossan Olympus,
summaque Peliacus sidera tangat apex.

Слід сказати, що ці вірші Овідія були дуже популярні в старій Україні. Наприклад, саме їх Феофан Прокопович цитує на початку другої книги свого курсу натурфілософії («Про небо») [див.: *Прокопович Ф*. Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф*. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 319].

[3] Ідеться про Титанів (гр. *Τιτᾶνες*) – дітей Урана та Геї, які повстали проти Зевса й були жорстоко за це покарані. Історія про Титанів була відома в українській літературі ще від часу появи перекладної хроніки Іоана Малали [див.: *Чижевський Д*. Антична література в старій Україні // *Чижевський Д*. Філософські твори: У 4 т. – Київ, 2005. – Т. 2. – С. 46].

O delicati blanda etc.[1]

ѡ селянскїй милїй, любїй мой покою!
Всяких печалей лишеннїй.
ѡ источников шум, журчащих водою!
ѡ лѣс темнїй прохлажденнїй!
ѡ шумящы кудры волосов древесних!
ѡ на луках зе́лень красна!
ѡ самота Мати ради дум небесних!
ѡ су́мна тихость ужасна,
Где развѣ глас толко птичое даст во́ле,
Да сопѣлка пастухова,
Как вигонит овцы в благовонне поле,
Или в дом пригонит знова.
ѡ мой сто́лик малїй, ни скуп, ни излишнїй,
Стравмы селскимы набратїй!
Не тѣ, чтоб господскїй раздражнить вкус пишнїй,
Кухар присмачил нанятїй,
Но что синам с батком, наспѣвшим з оранья,
Сама варит мати в домѣ.
ѡ бїблїотеко ты моя избранна!
ѡ не многим книги чтомы!
ѡ каморка, толкѡ что одному вмѣстна!
ѡ сне волнїй и прїятнїй!
ѡ стезя к блаженству певна и извѣстна!
ѡ путь всѣм мїрским не знатнїй!
Коль ищу одних вас, коль дух мой палает,
Враз все пренебрег другое.
Коль бѣжит до вас всяк, всяк вас почитает,
Над богатство все мїрское,
Кто водою духа грязь ѡмил ѡчесну
И вкусил мудросты истой.
Ты ж, мой друг, сподоблен воду пить небесну,
Коей чужд сей мїр не чистой,
Тягнеш ли в один гуж[2], или мучен злою
Славы и богатства молью,
Лучше селских утѣх и мила покою
Чтеш дворских житїй неволю?

ѡ прошу тебе я гор сїонских ради,
Кую ты видѣл с млада Го́ру,
Изволь ѡт старика друга совѣт взяти,
Кой сам он взял, но не в пору.
Кто тебе ѡт книжок и ѡт волѣ ма́нит,
Знай, что лестны суть тѣ душы,
Знай, что под медом слов скритїй яд обманы,
Бѣгай сих душ, заткнув ушы.
Блаженна живет не в златом металлѣ,
Ни в Індїйских Маргарїтах,
Сердце не жадное си́то будет малим,
Жадность же ничимже сита.
Когда жизнь проводить ест тебѣ откуду
Тихѡ, сладкѡ и свободнѡ,
То скажи, тебе бѣс кїй женет отсюду,
Взять оковы самохотнѡ?
І смотрѣть в житїи на чужую волю,
Трепещя на панскы взоры?
Ну расторгни узы, збїй ярмо додолу,
Будь твой свободитель скорій!
Дерзни быть щасливим, ѡт всегѡ будь волнїй,
Что к землѣ ум пригвождает,
Да паряя виспр, гдѣ дом пространства полнїй,
Лиш ѡ вѣчних помишляет.
І слѣпого щастя дары всѣ в сем свѣтѣ
Несмислам остав на диво.
О когда бы еще мнѣ в цвѣтущем лѣтѣ,
А не в сей уже вѣк сивой,
Друг старик кїй умнїй росказал се с толком,
Что твой друг тепер толкует,
То б я лѣт, что в дворской службѣ терял стѡлкѡ,
Не оплакивал днесь всуе!

Цей твір було написано, мабуть, у 1750-х рр. під час перебування Сковороди в селі Каврай, а можливо, і тоді, коли він викладав поетику в Харківському колегіумі. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 82, 76, 72 (зв.), 78 (зв.), 77). Уперше надрукований (уривками) у харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

[1] "О ніжна, мила…" (лат.). Ця поезія є перекладом послання відомого французького латиномовного поета Марка-Антуана де Мюре (1526–1588 рр.) «Ad Petrum Gerardium» [див.: *Čyževśkyj D*. Literarische Lesefrüchte. Skovorodas Übersetzungen aus Muretus // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1939. – Bd. XVI. – S. 342–343; *Чижевський Д*. До перекладів Сковороди // *Чижевський Д*. Український літературний барок / Підготовка тексту й мовна редакція Леоніда Ушкалова; вступна стаття Олекси Мишанича. – Харків, 2003. – С. 161–162]. Твори Мюре використовували під час вивчення латинської просодії (наприклад, білгородський архієрей Феоктист Мочульський писав, що вчитель має викладати просодію "первѣе россійскую по россійской грамматикѣ, потом латинску, разбирая по правилам нравоучительные стихи Катона или Мурета" [*Лебедев А. С*. Феоктист Мочульский, архиепископ Белгородский (1787–1799 г.) и Курский (1799–1818 г.). – Харьков, 1896. – С. 8]) та риторики [див., зокрема: *Прокопович Ф*. Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф*. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 210–211]. Сучасною українською мовою послання Мюре «До Петра Герардія» переклав Микола Зеров [див.: *Зеров М*. Твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 384–385].

[2] Є приказка: "В єден гуж оба тягнут" [*Франко*, № 11552]. Цей вислів можна знайти в старих українських письменників і до Сковороди, наприклад, у «Думі» Івана Мазепи: "Всѣ покою щире прагнуть, / А не в єден гуж [всѣ] тягнуть" [Хрестоматія по українській літературі для народних вчителів, шкіл учительських та середніх і для самоосвіти / Зложили: М. Сумцов і М. Плевако при участі Д. Багалія. – Харків, 1918. – Ч. І. – С. 118], або в драмі «Милость Божія»: "Только вы всѣ в єден гуж со мной тягните" [Хрестоматія давньої української літератури / Упор. О. І. Білецький. Вид. 2-е, випр. і доп. – Київ, 1952. – С. 326].

In Natalem Iesu[1]

ѡ Ноч нова, дивна, чудна,
Яснѣйшая свѣтла полудня,
Когда чрез мрак темній, черній
Блиснул Солнца свѣт невечерній.
Веселѣтеся, яко с намы Бог,
Якѡ с намы Бог[2].

Кой всѣ моря усмиряет,
Кой Богу нас всѣх примиряет,
Сей в нищетной днесь хижинѣ,
Нищети нас учит всѣх нинѣ.
Веселитеся, | яко с намы Бог. (2)

Там под Виѳлеемским Градом,
Пастухы пасуще стадо,
Всѣх первѣе вѣсть пріемлют,
Что к нам Христос прїйде на землю,
Чрез Ангелов, | яко с намы Бог. (2)

Видно, что то Богу люба
Та простота беззлобна, груба,
Кая хранит правость ревнѡ,
Чрез простой свой нрав вѣрной, древной[3].
Веселѣтеся! Яко с вамы Бог[4]. (2)

Виѳлеемска возлѣ Града,
Там пастирскїй сонм берег стада […]"[5]

На глас: "Похвалѣмѡ царя Христа"[6].

"Священний гімн" Марка-Антуана де Мюре «In Natali Domini» Сковорода переклав, напевно, у 1750-х рр. під час перебування в селі Каврай, а можливо, тоді, коли викладав поетику в Харківському колегіумі [див.: *Čyževśkyj D.* Skovorodas Übersetzungen aus Muretus // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1939. – Bd. XVI. – S. 342–343; *Чижевський Д.* До перекладів Сковороди // *Чижевський Д.* Український літературний барок / Підготовка тексту й мовна редакція Леоніда Ушкалова; вступна стаття Олекси Мишанича. – Харків,

2003. – С. 162–164]. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 77). Уперше надрукований (уривками) у харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

[1] "На Різдво Христове" (лат.).
[2] Фразу ꙗ҆́кѡ съ на́ми бг҃ъ узято з Книги пророка Ісаї 8: 10.
[3] Навпроти цього рядка дописано слово *свят*.
[4] Парафраза Книги пророка Ісаї 8: 10. Пор.: ꙗ҆́кѡ съ на́ми бг҃ъ.
[5] Тут поезія уривається.
[6] Сковорода має на думці духовну пісню: "Похвалімо, похвалімо Царя Христа, / Прибитого, прибитого до хреста! / За нас, за нас страсти претерпівший / І від вічних мук, від вічних мук визволивший. / Похвалімо, похвалімо Матір Його, / Та ізбудеш, та ізбудеш огню вічного! / Матір Його, Матір Його пречистая – / Зірка в небі, зірка в небі пресвятая" [*Воропай О.* Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. – Київ, 1993. – С. 454].

Est quaedam moerenti flere voluptas[1]

Кто мнѣ дасть слези, кто дасть мнѣ нинѣ дождевны?
Кто мнѣ дасть моря̀? Кто дасть мнѣ рѣкы плачевны[2]?
Да грѣх ридаю,
И омиваю,
Во многоводних
Слезах не сходних
Не почивши[3].
Изсушил ѡчы адскїй грѣхов моих пламень;
Сердце ѡжесточенно, как адамант камень.
Нѣсть мнѣ ток слезнїй,
Дабы болѣзны,
Жжущы внутр уду,
Можнѡ оттуду
Изблевати.
Ты, источников в горах развергшїй проходы,
И повѣсивїй горѣ превиспренны воды;
Зрак вод наполни,
Да льет доволны,
Сердцу коснися,
Да ощутится,
Утѣх ѡтче!
Ащеже буду богат на токы мнѣ слезны,
Будут мнѣ оны одны утѣхы любезны.
Твоя и дурность,
Над Мїра Мудрость[4],
И плач над смѣхы[5],
Егѡ утѣхы,
Чуднїй Боже!

Цей твір було написано, мабуть, у 1760-х рр. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 91). Уперше надруковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. (без прикінцевої строфи). Подаємо за автографом.

[1] "Сльози у горі приносять розраду" (лат.). Це – парафраза «Скорботних елегій» Овідія (IV, 3, 37). Пор.: "…est quaedam flere voluptas". Цей Овідієвий вислів належить до розряду

крилатих [див.: Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 111]. Варто відзначити, що вказана Овідієва фраза зринає як коментар до слів Сковороди: "Слезы их суть излияніе природы, а не пристрастій и есть нѣкое утѣшеніе плакать в свой час" – у «Жизни Григорія Сковороды» Михайла Ковалинського.

[2] Очевидно, це варіація на тему Книги пророка Єремії 9: 1. Пор.: **Кто̀ да́стъ главѣ̀ моéй во́дꙋ и҆ ѻ҆чесе́мъ мои̑мъ и҆сто́чникъ слéзъ;**

[3] У літературі українського бароко була поширена думка, що сльози звільняють людську душу з лабет гріха. "Не можеши платна черна убѣлити без воды, – писав, наприклад, Дмитро Туптало, – тако ни грѣхов без слез теплых. Слезы же и еѳиопа убѣлят" [*Туптало Д.* Руно орошенноє. – Чернігів, 1680. – Арк. 3 (зв.)]. За приклад правив тут сам Христос: "Яко Ісус плакаша, и нам подобаєт, / На образ и слезити всяк да не престаєт. / Плачи с Христом плачущим, плач Христа плачуща. / Плач вины слез Христовых, плачи в слезах суща. / Плачи, яко виновен ты Христовых Страстей, / Плач, яко не престаєш от похотных сластей. / Плачи, яко не плачеш, єгда Христос чашу / Слезную испивает за злу совѣсть нашу. / Отложим смѣх, излієм доволніи слезы, / Оросим тѣло наше и земніє стези" [*Максимович І.* Осм блаженства євангелскія. – Чернігів, 1709. – Арк. 23].

[4] У християнській моделі думання "цьогосвітня" мудрість є ніщотою порівняно з мудрістю Божою: "…Цьогосвітня бо мудрість – у Бога глупота, бо написано: 'Він ловить премудрих у хитрощах їхніх'" (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 3: 19). Старі українські письменники не раз підкреслювали цю обставину. Навіть якщо не брати до уваги радикального заперечення світської мудрості, характерного, скажімо, для Івана Вишенського ("Чи не лѣпше тебѣ изучити Часословец, Псалтыр, Охтаик, Апостол и Евангелие с иншими, церкви свойственными, и быти простым богоугодником и жизнь вѣчную получити, нежели постигнути Аристотеля и Платона и философом мудрым ся в жизни сей звати и в геену отити?" [*Вишенський І.* Твори. – Київ, 1959. – С. 57]), ця думка все одно звучить дуже виразно. Досить пригадати хоч би чи не найбільшого українського ерудита XVII ст. Іоаникія Галятовського, котрий писав: "…свѣцкая мудрость, філозофіа, астрономіа, ариѳметіка, математика и кождая наука такая єст глупством у Бога…" [*Галятовський І.* Ключ разумѣнія. – Київ, 1659. – Арк. 151 (зв.)].

[5] Добрій людині, як зазначалося в найпопулярнішій київській бароковій книжці «Алфавит духовный», слід цуратися сміху, адже "смѣх єст дѣтска нрава, счастолюбива сердца, слабыя и не мужественныя души знаменіє. Смѣх всяко не потребен єст" [Алфавит духовный. – Київ, 1713. – Арк. 104–104 (зв.)]. Натомість їй годиться плакати: "Ничтоже єст в вѣцѣ сем достойно радости и веселія, ничтоже достойно утѣшенія и благомыслія, но вся плача и рыданія исполненна. Суєта суєтств вѣк человѣческій" [Алфавит духовный. – Київ, 1713. – Арк. 2 (зв.); див. про це: *Ушкалов Л.* "Хто посіє в сльозах, пожинатиме в радощах" // *Ушкалов Л.* З історії української літератури XVII–XVIII століть. – Харків, 1999. – С. 105–120].

Quid est virtus?[1]

Труднѡ покорити гнѣв и прочіи страсты,
Труднѡ не отдать себе в плотяніи сласты,
Труднѡ ѡт всѣх и туне снести укоризну,
Труднѡ оставить свою за Христа ѡтчизну,
Труднѡ взять ѡт земли ум на Горы небесны,
Труднѡ не потопитись в Міра сего безднѣ.
Кто может побѣдить всю сїю злобу древну,
Се цар, властитель, крѣпок чрез силу душевну.

Brutos affectus carnis frenare valere
Atque voluptates, hoc opus, hic labor est.
Hoc opus, hic labor, a quovis opprobria ferre:
Ac tempsisse sui jura patrimonii[2].
Hoc opus, hic labor, in caelos traducere mentem,
Vulgique errorum exsuperare mare[3].
Vincere qui valeat veteres cacodaemonas istos,
Is rex, virtutem pectoris intus habens.

Цей твір було написано по-українському та по-латинському, мабуть, наприкінці 1750-х рр. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 77). Уперше надруковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. (українську версію подано тут як частину перекладу послання Марка-Антуана де Мюре «Ad Petrum Gerardium», а латинську – окремо, безвідносно до неї). Подаємо за автографом.

[1] "Що є чеснота?" (лат.).
[2] Далі в дужках дописано ("Temnere pro Christo etc.") ("Осуджувати заради Христа й ін.").
[3] На наступному рядку – як варіант – написано: "Vulgique errorum transvolitasse mare" ("І проходити море помилок юрби").

Epigramma

Скажи мнѣ краткѡ Мужа мудра дѣло!
Імѣй Свѣт в умѣ и Здравїе тѣла.

Dic mihi perbreviter, quae sortis summa beatae?
Sanam mentem habeas, sanaque membra vide.
Sit mens sana[1] tibi, etc.

Цей твір не датований. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 75). Уперше надруковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

[1] Сковорода має на думці славетну сентенцію Ювенала (бл. 60 – бл. 127 рр.) (Сатири X, 356): "…orandum est ut sit mens sana in corpore sano", тобто "…треба молити [богів], щоб розум [дух] був здоровим у тілі здоровому" [*Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л.* Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 202; *Коваль А. П., Коптілов В. В.* Крилаті вислови в українській літературній мові. Вид. 2-е, перер. і доп. – Київ, 1975. – С. 105]. Пор.: "В здоровому тілі – здоровий дух" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 540].

Similitudines ex Virg[ilio][1] 2. Aeneide[2]

Similitudo clamantis Laoco[o]ntis circumplicati a draconibus[3].

Каковій ужаснѡ испущает рикы,
Когда не добит бѣжит ѡт жерца бик дикій[4].

Similitudo Aeneae spectantis ex super domo sua incendium Trojae[5].

Так, как огнь в пашнѣ впадет при бурях жестоких,
Или бистрій дождевній поток с гор високих,
Нивы и красны сѣвы ло́мит постилая,
І стремглав тащит лѣсы, столпѣет не зная,
Слиша шум сверх скал пастир[6].

Simil[itudo] Aeneae, quomodo Trojae noctu cum sociis in medium hostium sese conjecit[7].

…Послѣ ж в той минутѣ,
Как хищны волкы, коих в темную ноч лютій
Глад слѣпо вигнал с язвин, дома ж племя само
Ждет, зѣвая несито; чрез огнь, чрез меч, прямѡ
Бѣжим на явную смерть[8].

Quomodo Androgeus imprudenter noctu incidens in hostes resiliit[9].

Остолбѣл и порвался вдруг назад с словамы.
Так, как кто меж терніем, невзначай ногамы
Наступит змія, и вдруг зблѣднет отбѣгая,
А она злится с ядом шію поднимая[10].

Quale certamen int[er] Aeneam et Nobiliss[imum] Graecorum super Helena[11].

Так, как когда збѣжатся вѣтры полномочнѡ,
Бурним вихром з запада, юга и восточной
Стороны, трещат лѣсы, кипят вознесенны
Волны и с пѣском рвутся виспр мѣста безденны[12].

Cui similis erat Pyrrhus, cum int[er] ceteros oppugnaret regiam Priami[13].

Каков змій, когда на свѣт вишол полній яда,
Кой крился под землею в час зимнаго хлада;
Скинувши ж линовище в день весны прекрасной,
Вьется спиною в ціркул, по коих блеск ясной,
А слизку грудь подняв виспр, взор яростномечній
Кидает, сичит с устен язик треконечній[14].

Ці шкільні версифікаційні вправи Сковорода написав, очевидно, тоді, як викладав курс поетики в Переяславському чи Харківському колегіумах. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 84 (зв.)–85). Уперше вони були надруковані в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

[1] Публій Вергілій Марон (*Publius Vergilius Maro*) (70–19 рр. до н. е.) – великий римський поет. У старій українській школі Вергілій належав до кола найшанованіших класиків. Його «Буколіки», «Георгіки» та «Енеїда» правили за взірець "низького", "середнього" та "високого" стилів і докладно вивчалися, зокрема, в курсі поетики. Сковорода також досить часто звертався до поезії Вергілія. Крім версифікаційних вправ на теми другої книги Вергілієвої «Енеїди», він, скажімо, цитує «Буколіки» в трактаті «Silenus Alcibiadis» та в діалозі «Брань архистратига Михаила со Сатаною». Та й образ Астраї в притчі «Убогій Жайворонок» міг бути навіяний саме Вергілієм, адже той писав у «Буколіках» (IV-а еклога) про повернення цієї богині на землю (у перекладі Миколи Зерова: "Знову вертається Діва, вертається царство Сатурна" [*Зеров М.* Твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 199]).

[2] "Образи з другої книги «Енеїди» Вергілія" (лат.). Це – шкільні вправи з "наслідування". Засада *imitatio operis* (*imitatio antiquorum*) відігравала дуже важливу роль у поезії українського бароко. Наслідування (imitatio), – як писав Феофан Прокопович, – є "душею поезії (anima poeseos)" [*Prokopowicz Th.* De arte poetica libri III ad usum et institutionem studiosae iuventutis roxolanae. Dictati Kioviae in orthodoxa Academia Mohileana. Anno Domini 1705. – Mohiloviae, 1786. – P. 15]. Тогочасна систематика літератури розрізняла "наслідування природи" ("imitatio naturae") та "наслідування взірців (у праці)" ("imitatio operis"). "Наслідування природи", яке збігалося з поняттям "поетичний вимисел" ("eademque est cum effictione poetica"), зазвичай окреслювали як "не лише фабулярне плетиво, але й усі ті прийоми опису, завдяки яким людські дії, нехай навіть справжні, постають правдоподібними" [ibid. – P. 68, 16]. Тим часом "наслідування взірців", коли автор прагнув "наподібнитися до якогось визначного поета", полягало в певній збіжності його способу думання з думанням взірцевого автора ("posita in quandam mentis nostrae cum probati alicuius auctoris conformatione") [ibid. – P. 68, 71; пор., наприклад: Cypriani Soarii societatis Iesu tabulae rhetoricae. – Leopoli, 1722. – P. 9–10].

[3] "Образ Лаокоона, який волає, обвитий зміями" (лат.).

[4] Пор.: Clamores simul horrendos ad sidera tillit;

Quales mugitus, fugit cum saucius aram
Taurus… [Енеїда, II, 222–224].

[5] "Образ Енея, який дивиться з висоти свого палацу на охоплену полум'ям Трою" (лат.).

[6] Пор.: In segetem veluti cum flamma furentibus Austris
Incidit, aut rapidus montano flumine torrens
Sternit agros, sternit sata laeta boumque labores,
Praecipitesque trahit silvas; stupet inscius alto
Accipiens sonitum saxi de vertice pastor [Енеїда, II, 304–308].

[7] "Образ Енея, який разом із товаришами кинувся був серед ночі з Трої на ворогів" (лат.).

[8] Пор.: …inde, lupi ceu
Raptores atra in nebula, quos improba ventris
Exegit caecos rabies, catulique relicti
Faucibus expectant siccis, per tela, per hostes
Vadimus haud dubiam in mortem, mediaeque tenemus [Енеїда, II, 355–359].

[9] "Як Андрогей відступив, ненароком зіткнувшись у темряві з ворогом" (лат.). Тут ідеться про грецького героя Андрогея (гр. *Ἀνδρόγεως*), який загинув під час бою на вулицях Трої.

[10] Пор.: Obstupuit, retroque pedem cum voce repressit.
Improvisum aspris veluti qui sentibus anguem
Pressit humi nitens, trepidusque repente refugit
Attollentem iras et caerula colla tumentem [Енеїда, II, 377–380].

[11] "Який поєдинок був між Енеєм та найшляхетнішим греком із-за Гелени" (лат.). Насправді тут в «Енеїді» йдеться не про Гелену, а про Кассандру.

[12] Пор.: Adversi rupto ceu quondam turbine venti
Confligunt, Zephyrusque Notusque et laetus Eois
Eurus equis; stridunt silvae, saevitque tridenti
Spumeus atque imo Nereus ciet aequora fundo [Енеїда, II, 416–419].

[13] "На кого був схожий Пірр, коли разом з іншими облягав столицю Пріама" (лат.). Тут ідеться про сина Ахілла й Деїдамії Неоптолема (інакше: Пірра – гр. *Πύρρος*).

[14] Пор.: Qualis ubi in lucem coluber mala gramina pastus,
Frigida sub terra tumidum quem bruma tegebat,
Nunc positis novis exuviis nitidusque iuventa
Lubrica convolvit sublato pectore terga
Arduus ad solem, et linguis micat ore trisulcis [Енеїда, II, 471–475].

In Natalem Basilii Tomarae[1], pueri 12 annorum

Perfecto circo, rursum novus incipit annus.
Haec est prima dies, quam caput annus habet.
Hocce die nasci, puer ingeniose Basili,
Omine felici fata dedêre tibi,
Ut, cum primus es in lucem puer editus infans,
Primus virtute ac primus honore sies.
Primus es ingenio, primus quoque dotibus illis,
Consona quas poscit corporis harmonia.
Primo prima tibi indulsit Natura benigna,
Quae post te natis dura noverca fuit.
Sic prius ille opifex rerum confinxit Adamum,
Finxit post et Evam, sed minor Eva fuit.
Gratulor ergo tibi, quod tam bona multa dedere,
Multa dedere tibi Numina dextra bona,
Sed tamen heus! multum tibi credidit Ille creator,
Illo in judicio reddita multa volet.
Magna, puer, te cura manet toleranda laborque,
Ut sis Basilius nomine reque simul[2].

На день народження Василя Томари, хлопчика 12 років

Круг годовий довершився і знов розпочався. Сьогодні
Маємо першу добу, року нового почин,
Доля судила тобі, обдарований хлопче Василю,
В цей народитися день. Добра то провість тобі.
Першим ти пагонцем, хлопче, на світ од батьків народився,
Перший чеснотою скрізь, перший і славою будь,
Перший і розумом сильним, і перший тим даром природним,
Що потребує його врода тілесна твоя.
Благословення тобі, первакові, послала природа,
Що для молодших дітей мачуха гостра була.
Так і спорудник всесвітній, створивши Адама найперше,
Єву потому створив, меншу в любові його.

Радо вітаю тебе, що стільки добра тобі дано:
Досить на частку твою Бог милосердний поклав.
Тільки ж гай-гай! Як багато тобі доручив Сотворитель,
Згодом немало і сам схоче від тебе узять.
Отже, науки і всякої праці берись, не цурайся,
І не з наймення лише, будь і ділами Василь[3].

Ця поезія була написана або наприкінці 1758-го, або на початку 1759 р., оскільки Василь Томара народився 1 січня 1746-го чи 1747 р. [див.: *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 137]. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 87). Уперше поезію було надруковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

[1] Василь Степанович Томара (1746/1747–1814 рр.) – дипломат і державний діяч Російської імперії. Виконував важливі дипломатичні доручення на Кавказі та в Ірані, був надзвичайним послом і повноважним міністром Російської імперії в Константинополі; дослужився до чину дійсного таємного радника. Сенатор Василь Томара все життя палко любив свого вчителя. Навесні 1788 р. він писав Сковороді: "Вспомнишь ты, почтенный друг мой, твоего Василія, по наружности может быть и не несчастнаго, но внутренно болѣе имѣющаго нужду в совѣтѣ, нежели когда был с тобою. О, если бы внушил тебѣ Господь пожить со мною! Если бы ты меня один раз выслушал, узнал, то б не порадовался своим воспитанником. Напрасно ли я тебя желал? Если нѣт, то одолжи и отпиши ко мнѣ, каким образом мог бы я тебя увидѣть, страстно любимый мой Сковорода? Прощай и не пожалѣй еще раз в жизни удѣлить частицу твоего времени и покоя старому ученику твоему…" [*Сковорода Г.* Повне зібрання творів: У 2 т. – Київ, 1973. – Т. 2. – С. 481–482]. Про філософські погляди Томари, в яких неважко добачити відгомін ідей Сковороди, можна судити за образом Сенатора в «Санкт-Петербурзьких вечорах», написаних його "сердечним приятелем" Жозефом де Местром [див.: *Марченко О.* Григорій Сковорода та Жозеф де Местр (про один призабутий сюжет): До ювілею Леоніда Володимировича Ушкалова // Збірник Харківського історико-філологічного товариства: Нова серія. – Харків, 2006. – Т. 12. – С. 71–84].

[2] Ім'я *Василь* (гр. *Βασιλεύς*) означає "цар" [див., наприклад: *Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 373].

[3] Переклад Миколи Зерова [*Зеров М.* Твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 390].

In natalem Bilogrodensis Episcopi[1]

Scilicet innumeris obnoxia vita periculis,
Te tamen optamus vivere posse diu.
Vive diu vitam, Pastor, nobisque tibique,
Aut tibi si renuis vivere, vive aliis.
Vive diu felix, et ad ipsum plaudite vive,
Alme Parens, nobis nam tua vita lucrum est.

На день народження білгородського єпископа

Хоч небезпек неприємних в житті цьому й безліч буває,
Многих проте тобі літ нині бажаємо ми.
Пастирю, щасно живи якнайдовше для нас і для себе.
Жить як не хочеш собі, іншим ти довго живи.
Довго щасливо живи, щоб тобі лише люди раділи,
Отче-наставнику, нам скарбом є твоє життя[2].

Цей твір Сковорода написав, очевидно, наприкінці 1750-х рр. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 78 (зв.)). Уперше надрукований у харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

[1] Ця поезія присвячена Йоасафові Миткевичу. Див. прим. 147 до циклу «Сад божественных пѣсней».
[2] Переклад Мирослава Роговича [*Сковорода Г.* Повне зібрання творів: У 2 т. – Київ, 1973. – Т. 1. – С. 102].

De sacra caena, seu aeternitate

Carne panem vinumque vides, sed mente videtur,
Sub specie carnis qui latet, ipse Deus.
Qui latet, ille manet, quae apparent, somnium et umbra est.
Ergo latere est res: ergo patere, nihil.
Machina magna patet mundi haec, sed somnium et umbra est:
Res et verum Ens est, quod latet ore sub hoc.
Sole cadente velut, cum quercus projicit umbram,
Umbra licet lata est, non tamen arbor ea est.
Quid sequimur carnem, quae, cum patet, esse negatur?
Quid fugimus mortem? mors latitare dabit.
Cum latitare dabit, tunc nobis esse licebit;
Nam res ipsa latet, sola sed umbra patet.
Surge cito, o Ratio mea recta! resurgito ab umbris.
Jam firmata potes: luce repleta vides.
I mihi prae, mea lux! at te comes iste sequetur.
Hic animus, sacrat qui tibi velle suum.
Tu radius Solis, nec te praemit umbra latentem:
Te sine nulla est res, nulla vel umbra patet.
Res et corpus es umbrarum, sed rebus es umbra;
Per te res quaevis possidet esse suum.
Ergo lates speciosa in fronte patentibus umbris:
Quae latitant, et in his frons speciosa pates.
Ac ubi frons speciosa foras excesseris, illic
Ens seu res, quod erat, desinet esse statim.
Cum fugis, haud fugis hinc: cum desinit, incipit esse;
Nempe et in his rursum jam nova forma pates.
Quid ludis mentem mihi, Sancte volubilis anguis[1]?
Et fugiens remanes et remanendo fugis.
Nunc latitas umbris, jam rebus es umbra patendo;
Cum fugis, absque tamen te nihil esse potest.
Quale est, si centum speculorum te orbe corones,
In variis speculis, forma sed una patet.
Non ego te capio capiens; cum reddo, reservo:
Cum in partes traheris, totus es inde tamen[2].
Omnes te sumunt, sed non consumeris unquam:
Omnes cum excipiunt, nullius esse potes.

Nullius esse potes, sed et omnibus unus idemque es:
Quo me plus satias, plus mihi famis inest.
Tu cibus es: nunc te mihi participare latentem
Convenit, at pueris sola tua umbra sat est.
O versute anguis! latitas velut hamus in esca,
Quo stultos pueros in tua regna trahas.
Laudo tuas technas, exosculor insidias has,
Et per te sanctum, sancta quoque umbra tua est.
Jam ceu pisciculus captus non indiget esca,
Sic mihi jam capto non opus umbra tua est.
Exue personam! dignare venire sine umbra.
Jam te gustavi: jam mihi Λῶτος[3] eras.
Hac ego firmatus, valui vitiosa necare
Dogmata stultitiae, quae parit omne nefas.
Hac ego repletus, saevos vicisse furores
Et potui et possum, si modo Tú te faves.
Da mihi te placidum mea ad ultima tempora vitae:
Esto favus dulcis, lux mea! vita mea!
Aetas inficiet jam jam mihi tempora canis,
Cede meis lacrimis ultima dona tua.
Nempe senem bis me fac, mente et corpore juxta;
Et facies, mentem si mihi luce reples.
Si vires corpus linquunt, tu linquere noli
Cor mentemque meam, lux mea! Vita mea!
Dulcia si carnis fugiunt mihi, tu esto voluptas;
Et fueris, mentem si mihi luce reples.
Si mihi carnis opes desunt, tu es Persica Gaza[4];
Et fueris, mentem si mihi luce reples.
Si me exsecratur vulgus, tu pande favorem;
Et pandes, mentem si mihi luce reples.
Surge citus! quin me rerum deducis ab umbris?
Sed prius hoc pectus luce repleto mihi.
Sum cinis, umbra, nihil; sed ubi me luce replêris,
Ens et res fuero, non cinis, umbra, nihil.
Educ me totum ex telluris inertis amore;
Sic pax! et facies hoc duce luce tua.
Da mihi sufficiens hoc lumen, temnere mortem:
Da mihi velle mori! da mihi amare mori!

Про святу вечерю, або Про вічність

Бачиш очима вино тут і хліб, проте розумом видно
Господа Бога, який, тіло прибравши, сховавсь.
Той лиш існує, хто схований; видний – то сон і примара:
Схованим бути – це щось, виднеє все – це ніщо.
Світу машину хоч видно, проте це – лиш сон і примара.
Світу реальність завжди схована в назві його.
Дуб коли тінь відкидає довжезну при заході сонця,
Хоч простяглася й без меж, дубом вона все ж не є.
Тіло чом наше в повазі, недійсне, коли його видно?
Смерті не хочемо чом? Чей нас сховає вона.
Нас як вона вже сховає, тоді лише будемо жити:
Схована ж дійсність завжди, видно лише її тінь.
Хутко збудися, мій розуме пра́вий! Воскресни вже з тіней!
Дужий, здолаєш ти все, сповнений світлом, прозриш.
Світло моє, поведи враз зі мною ще спільника мого –
Дух мій, що радо тобі волю свою віддає.
Сонця ти промінь і тінь тебе, видного, вже не сховає,
Речі без тебе нема й тіні її не бува.
Тілом і річчю ти тіней єси, для речей – лише тінню.
Завдяки са́ме тобі все має власне буття.
Отже, ти схований завжди у виразно видних нам тінях.
В схованім завжди тебе виразно бачимо ми.
Там, де ти виступиш виразно, річ або сутнє, що досі
Мало вже своє буття, тратить воно його враз.
Зниклий, щезаєш не весь: твій кінець є початком чужого,
Адже й у ньому тебе видно знов у формі новій.
Бавишся нащо ти розумом моїм, святий в'юнкий змію?
Зниклий, ти звідси не щез й зник, залишаючись тут.
Видно тебе то як тіні речей, то ти схований у тінях,
А як зникаєш цілком, бути не може ніщо.
Ось так коли, дзеркалами себе оточивши, свій образ
Бачиш у безлічі їх, в дійсності все ж ти один.
Взяти не можу тебе, хоч беру; повертаю, зберігши,
Цілий ти навіть тоді, в друзки коли розлетівсь.
Всі споживають тебе, але ти залишаєшся цілим.
Всі тебе завше беруть, усім проте ти все ж чужий.

Власністю бути когось ти не можеш, бо всім ти єдиний.
Ситиш чим більше мене, голод тим більший зроста.
Їжа – ти. Можна мені втаємниченим у тебе вже стати:
Тінь твоя дітям малим завше достатньою є.
Змію в'юнкий, ти бо схований, наче гачок у принаді.
Скільки немудрих хлоп'ят у царство своє ти ведеш!
Схвалюю спритність твою я й ці хитрощі палко цілую,
Бо від святого тебе тінь теж святою бува.
Спійманій рибці принади смачної вже більше не треба,
Так, коли й я вже спіймавсь, зайвою є твоя тінь.
Маску скидай! Я пізнав тебе в русі без тіні і зблизька
Бачити зміг, бо раніш ти мені *лотосом* був.
Зміцнений цим, подолати я зміг помилкові догмати
Шалу й безглуздя, які зроджують усякі гріхи.
Сповнений цим, поборов я теж пристрасті вельми шалені.
Як допоможеш мені, й далі долатиму я.
Звабний, віддайся мені доки жити на світі я буду,
Медом солодким ти будь, світло моє ти, життя!
Скроні мої як літа підфарбують ледь-ледь сивиною,
Моїм сльозам уступи твої останні дари:
Двічі старим ти зроби мене, разом душею і тілом.
Й зробиш це, світлом коли враз ти мій розум сповниш.
Тіло як сили покинуть моє, ти будь разом зі серцем
Й розумом завжди моїм, світло моє ти й життя!
Тіла розваги мене як залишать, розрадою будь ти!
Нею ти будеш, коли світлом мій розум сповниш.
Тіла багатств коли в мене немає, ти перським скарбом будь!
Й будеш ти ним лиш, коли світлом мій розум сповниш.
Чернь як почне проклинати мене, будь до мене ласкавий!
Й будеш ласкавим, коли світлом мій розум сповниш.
Встань же мерщій! Чому з тіней речей ти мене не виводиш!?
Але до того моє серце ти світлом сповни.
Попіл я, тінь, ніщо. Світлом як сповниш мене, тоді стану
Сутнє, річ – не як раніш – був я тінь, попіл, ніщо.
Виведи геть мене з пристрастей й зваб до земного без шкоди!
Згода! Це вчиниш, коли світлом своїм поведеш.
Дай мені цього ти світла доволі! Дай смерть зневажати!
Вмерти бажання ти дай! Смерть мені дай полюбить[5]!

Цю поезію Сковорода написав, очевидно, наприкінці 1750-х рр. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 115–117). Уперше ця поезія була опублікована в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

[1] У культурі бароко *змій*, що згорнувся колесом, символізував вічність, яка не має ні початку, ні кінця. Тут "конец зависит от начала" [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 154–155; пор., наприклад: *Копистенський З.* Оміліа, албо Казаньє на роковує память в Бозѣ велебного блаженнои памяти отца Єліссеа в схиммонасєх Євтіміа Плетенецкого // *Тітов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 164; *Полоцький С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 115 (зв.) (друга пагін.)]. Досить часто цей образ зринає й у творах Сковороди. Філософ добачав у безконечних світах "єдиний початок", що його споконвіку змальовували за допомогою різних "фігур і монументів", наприклад, кільця, кулі, сонця чи ока. А однією з основних "віцефігур" кола якраз і був згорнутий кільцем змій. Ця "віцефігура" походить з емблематики. Принаймні сам Сковорода, пояснюючи, що таке символ та емблема, наводить і приклад згорнутого в кільце змія. Іншого разу філософ каже, що цей образ символізує вічність. Та, мабуть, найчастіше образ змія з'являється в Сковороди тоді, коли мова заходить про Біблію, яка є *змій*, а заразом і *Бог*.

[2] Образ розбитого в друзки дзеркала за часів бароко зазвичай зринав у ході богословських міркувань про таїнство святої євхаристії. Наприклад, Іоаникій Галятовський писав таке: "Маємо подобенство и приклад в зверцадлѣ шкляном, котороє, будучи цѣлым, показуєт в собѣ человѣка цѣлого, который глядит в него, ґды ж зверцадло розбитоє так, же много ся частей з него станет, на той час кождая часть зверцадла найменшая показуєт цѣлого человѣка, который глядит на зверцадло тоє, – так и Христос цѣлый єст под особою хлѣба в цѣлой гостіи, цѣлый и в каждой найменшой части гостіи…" [*Галятовський І.* Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 230; див. також: *Транквіліон-Ставровецький К.* Євангеліє учителноє. – Рахманів, 1619. – Арк. 82 (зв.); *Туптало Д.* Дванадесят статей, иже увѣряют сомнящихся или невѣрство имущих человѣков о пресуществленіи хлѣба в тѣло и віна в кров Господа нашего Ісуса Христа // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 5. – С. 125; Слово к народу каѳоліческому. – Почаїв, 1765. – Арк. 7 (зв.), 192 (зв.); Сѣмя слова Божія. – Почаїв, 1772. – С. 287; Начатки догматонравоучителного богословія. – Почаїв, 1770. – С. 565–566].

[3] Згідно з давніми віруваннями, лотос мав здатність відбирати в людини пам'ять. Про це писав іще Гомер (Одіссея, IX, 93–97): "…та дали вони лотоса їм скуштувати. / Тільки як хто споживе цих плодів, як мед той, солодких, / Той ні вернутись не хоче, ні звістки про себе подати, – / Так і вони залишитись поміж лотофагів бажали / Й лотоси там споживать, а вертати не думали зовсім" [*Гомер.* Одіссея / Переклад із старогрецької Бориса Тена. – Харків, 2004. – С. 192].

[4] Образ "перського скарбу" міг бути навіяний рядками послання Марка-Антуана де Мюре «Ad Petrum Gerardium»: "Ut laetus ad vos tendit et gazis libens / Vos anteponit Persicis" [M. Antonii Mureti Presbyterii, J. C. et Civis Romani Oratores ac Poetae clariss[imi] Orationes, Epistolae, Hymnique Sacri. Editio nova. – Lipsiae, MDCLXV. – P. 492]. Слід сказати, що слово *gaza* вживалося також у кириличній транслітерації й тлумачилось як "скарб, богатство, скарбница, склеп" [див.: *Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 41].

[5] Переклад Мирослава Роговича [*Сковорода Г.* Повне зібрання творів: У 2 т. – Київ, 1973. – Т. 1. – С. 104–105].

De umbratica Voluptate

Si levis umbra tegit, fugit hinc, mox aestus adurit;
Sin te aedes, erit hic nocte dieque quies.
Sic carnis dulcedo, simul te melle perunxit,
Mox velut umbra fugit, pectora felle replens.
Heu! fuge, Care Deo, fuge sis! latet hamus in esca;
Esca fugit propere, sed manet hamus edax.
At non sic virtus: animum facit illa virilem,
Et prius est gravior felle, deinde lubet.
Quale est, si sumas aegre medicamen amarum,
Post tibi dulce tamen fit genus omne cibi.
Quique febri somnum suadenti cedere non vult,
Mox ibi temperies nempe serena redit.
Quique tulit coeptam brumam, ver dulce sequetur:
Quos prius umbra fovet, bruma deinde venit.
Iustus ubique Deus, qui temperat omnia rerum;
Nil est sincerum, miscuit omne Deus.
Namque superficiem dulcedo texit amari;
Dulce quod incipiet, finis amarus erit.
Contra dulcedo tetrico praetexta labore est:
Dulcia post capiet, dura vorare valens.
Dulce quidem coepisse valent et vilia corda;
Solis egregiis dulce coronat opus.

Про розраду примарну

Тінь коли легка зникає, палить тебе спека відразу;
Дах як сховає, тоді матимеш спокій завжди,
Тіла так пристрасть недавно тебе солодила медами,
Хутко ж як тінню зника, серце сповняє гірким.
Любий богам, утікай! У принаді гачок заховався;
Знада як квапно втече, лишиться гак лиш гризький.
Та не така чеснота, бо вона робить душу стійкою,
Спершу, як трійло, гірка, згодом солодка, як мед.
Так заживаєш ти ліки гіркі всі з бідою важкою,
Згодом смачною зате будь-яка їжа стає.

Хто не вступився гарячці, що сон навіває, до того,
Ве́рем'я тіла його швидко вертає назад.
Зиму сувору хто зніс, той побачить теж весну-красуню;
Хто ж в холодочку сидів, зиму повинен знести.
Бог справедливий усюди, чергуючи речі постійно.
Чистих речей не бува: Бог створив всього розмай.
Адже поверхня гіркого покрита солодким. Початок
Чого солодким бува, те гірким має кінець.
І, навпаки, осолода понурою працею вкрита
Й той осолоду здобув, хто зміг спожити терпке.
Від осолоди у змозі почати серця лиш нікчемні:
Мало з них працю свою врашті солодким вінча[1].

Час написання цього твору невідомий. До нас дійшов список, зроблений рукою Василя Томари. Зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 118 [зв.]). Уперше ця поезія була опублікована в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за рукописом.

[1] Переклад Мирослава Роговича [*Сковорода Г.* Повне зібрання творів: У 2 т. – Київ, 1973. – Т. 1. – С. 106].

БАЙКИ

Ба́сни Ха́рьковскія

Любе́зный Прія́тель[1]!

В Седмом Десяткѣ Нынѣшняго Вѣка, отстав от Учителской должности[2] и уединяясь в лежащих около Харькова Лѣсах, Полях, Сада́х, Селах, Деревнях и Пчелниках, обучал я себе добродѣтели и поучался в Бібліи, притом, благопристойными игрушками забавляясь, написал полтора десятка Басень, не имѣя с тобою знаемости. А сего Года в Селѣ Бабаях[3] умножил оныя до половины. Между тѣм, как писал прибавочныя, казалось, будто ты всегда присутствуеш, одобряя мои Мысли и вмѣстѣ они́х со мно́ю причащаясь. Дарую ж тебѣ 3 Десятка Басень, Тебѣ и подобным Тебѣ.

Отческое наказаніе заключает в Горести своей Сладость, а Мудрая Игру́шка утаевает в себѣ Силу.

Глупую важность встрѣчают по виду, выпроважают по Смѣху, а разумную Шутку важный печатлѣет Конец.

Нѣт смѣшняе, как умный вид с пустым потрохом, и нѣт веселѣе, как смѣшное Лицо с утаенною дѣлностью.

Вспомните Пословицу: Красна Хата не Углами, но Пирога́ми[4].

Я и сам не люблю превратной Ма́ски тѣх Людей и Дѣл, о коих можно сказать Малороссійскую Пословицу: Стучи́т, Шуми́т, Гремит… (А что там?) Кобылья Мертва голова бѣжит[5]. Говорят и великороссійцы: Летала высоко, а сѣла не даліоко[6], – о тѣх, что богато и Красно Говорят, а не́чево слушать. Не люба мнѣ сія пустая надменность и пышная Пустошь, а люблю тое, что сверху ничто, но в серіодкѣ ЧТОСЬ, снаружи Лож, но внутрь Истина. Такова Рѣчь и Человѣк назывался у Еллин ΣΙΛΗΝÒΣ, Картинка сверху смѣшна, но внутрь Благолѣпна[7]. Друг мой! не презирай Баснословія. Ба́сня и При́тча есть то́ же. Не по Кошельку суди Сокровище, Праведен Суд суди[8]. Басня тогда бывает скверная и бабія, когда в подлой и смѣшной своей Шелухѣ не заключает Зерно Истины, похожа на Орѣх Свищ[9]. От таких-то Басень отводит Павел своего Тимоѳея. I К Тим[оѳею], Гл[ава] 4, с[ти]х 7[10]. И Петр не просто отвергает Басни, но Басни ухищренныя, кромѣ украшенной Наличности, Силы Христовой не имущія[11]. Иногда во Вретищѣ дражайшій кроется Камень. Пожа́луй ражжуй сіи Па́вловскіи Слова̀: "Не внимающе Іудейским Баснем, ни Заповѣдем Человѣк отвращающихся от Истины"[12]. Как Обряд есть без Силы Божія Пустошь, так и Басня, но без Истины. Если ж с Истиною, кто дерзнет назвать Лжи́вою[13]? "Вся убо Чиста Чистым:

оскверненым же и невѣрным ничтоже Чисто, но осквернися их и Ум и Совѣсть". К Тіт[у], I[14]. Сим Больным, лишенным Страха Божія[15], а с ним и добраго Вку́са, всяка Пища кажется гнусною. Не Пища гнусна, но осквернися их Ум и Совѣсть.

Сей Забавный и Фігурный Род Писаній был домашній самим лучшим древним Любомудрцам. Лавр и Зимою зелен. Так Мудріи и в Игрушках Умны, и во Лжѣ Истинны. ИСТИНА острому их Взору не издали болванѣла, так, как подлым Умам, но ясно, как в Зерцалѣ, представлялась, а они, увидѣв живо живый Ея Образ, уподобили оную различным тлѣнным Фігурам.

Ни одни Краски не изъясняют Розу, Лілію, Нарцысса столько живо, сколько благолѣпно у их образует невидимую Божію ИСТИНУ, Тѣнь Небесных и Земных Образов. Отсюду родились HIEROGLYPHICÀ[16], EMBLÉMATA[17], SÝMBOLA[18], Таинства, Притчи, Басни[19], Подобія, Пословицы[20]… И не дивно, что Сократ[21], когда ему внутренній Ангел, Предводитель во всѣх его дѣлах[22], велѣл писать Стіхи, тогда избрал ЕЗО́ПОВЫ[23] БА́СНИ[24]. И как самая хитрѣйшая Картина неучоным Очам кажется Враками, так и здѣсь дѣлается.

Самое Солнце всѣх Планет и Царица БІБЛІА из тайно-образующих Фігур, Притчей и Подобій есть Богозданна. Вся ОНА вылѣпленна из Глинки и называется у Павла Буйством[25]. Но в сію Глинку водхнен Дух жизни, а в сем Буйствѣ кроется мудрѣе всего смертнаго. Изобразить, приточить, уподобить значит То же.

Прійми ж, Любезный Пріятель, дружеским Сердцем сію небезвкусную от твоего Друга Мыслей его воду[26]. Не мои сіи Мысли, и не я оныя вымыслил: Истина есть безначальна[27]. Но Люблю – тѣм мои; Люби – и будут твои. Знаю, что твой Тѣлесный Болван далеко разнится от моего Чучела, но Два разноличные Сосуды одним да наполнятся Лікéром, да будет Едина Душа и Едино Сердце[28]. Сія-то есть Истинная Дружба, Мыслей Единство[29]. Все не наше, все погибнет, и самыи Болваны наши. Одни только Мысли наши всегда с нами, одна только Истина вѣчна, а мы в ней, как Яблонь[30] в своем Зернѣ, сокрыемся.

Питаймо ж Дружбу. Прійми и кушай с Петром Четвероногая, Звѣри, Гады и Птицы. Бог тебе да благословляет! С Ним не вредит и самый Яд Языческій. Они не что суть, как Образы, прикрывающіи, как Полотном, Истину[31]. Ку́шай! поколь вкусиш с Богом Лу́чшое.

Любезный Пріятель!
Твой вѣрный Слуга,
Любитель Священныя Библіи
Григорій Сковорода̀.

1774, в Селѣ Бабаях, на Канунѣ 50-тницы[32].

Басня 1.
Соба́ки

В Селѣ у Хазя́ина жили двѣ Соба́ки. Случилося мимо Ворот[33] проѣжжать незнакомому. Одна из них, выскочив и полаяв, поколь он с виду ушел, воротилась на Двор.

– Что тебѣ из сего при́было? – спросила другая.

– По крайней мѣрѣ, не столько скучно, – отвѣчала она.

– Вить не всѣ ж, – сказала разумная, – проежжіе таковы, чтоб их почитать за непріятелей нашего Хазяина, а то бы я и сама должности своей не оставила, не смотря на то, что прошедшей ночи Нога моя Волчьими Зубами поврежденна. Собакою быть дѣло не худое, но без причины ла́ять на всякого – ду́рно[34].

Си́ла.

Разумный Человѣк знает, что охуждать, а Безумный болтает без разбору.

Ба́сня 2.
Воро́на и Чиж

Неподалеку от Озера, в котором видны были Жабы, Чиж, сидя на вѣтвѣ, пѣл. Ворона в близости тож себѣ ква́кала и, видя, что Чиж пѣть не перестает:

– Чего ты сюда же дмешся, Жабо?

– А длячего ты мене Жа́бою зовеш? – спросил Чиж Ворону.

– Длятого, что ты точно такой зеленой, как вон та́я Жа́ба.

А Чиж сказал: – О, ежели я Жа́ба, тогда ты точная Лягушка по внутренному твоему орудію, которым Пѣніе весьма им подобное отправляеш.

Си́ла.

Сердце и Нравы Человѣческіи, кто он таков, Свидѣтелствовать должны, а не внѣшніи Качества. Древо от Плодов познавается[35].

Басня 3.
Жаворонки

Еще в Древніе Вѣка̀, в самое тое Время, как у Орлов Черепахи лѣтать у́чивались, молодой Жаворонок сидѣл не далече того Мѣста, гдѣ одна с помянутых Черепах, по сказкѣ мудраго Езо́па, лѣтанье свое благополучно на Каменѣ окончила с великим Шу́мом и тре́ском[36]. Молодчик, спугавшись, пробрался с трепетом к своему Отцу:

– Ба́тюшка! Конечно возлѣ тоей Горы сѣл Орел, о котором ты мнѣ когдась говорил, что она Птица всѣх страшнѣе и силнѣе…

– А почему ты догадуешся, Сынок? – спроси́л Стари́к.

– Батюшка! Как Он садился, я такой быстроты, Шуму и Грому никогда не видывал.

– Мой Любезнѣйшій Сынок! – сказал старик. – Твой молоденькій Умо́к…[37] Знай, Друг мой, и всегда себѣ сію Пѣсеньку пой:

Не то Орел, что лѣтает,
Но то, что Легко сѣдает…[38]

СИ́ЛА.

Многіи без Природы изрядныи дѣла зачинают, но Ху́до кончат. Доброе намѣреніе и Конец всякому дѣлу есть Печать[39].

БАСНЯ 4.
Голова и Тулу́б

Тулуб, одѣт в великолѣпное и обширное с дорогими уборами Одѣяніе, величался пред Голово́ю и упрекал ей тѣм, что на нея ни десятая Доля не исходит в сравненіи его великолѣпія…

– Слушай ты, Дурак! Если может помѣститься Ум в твоем Брюхѣ, то разсуждай, что сіе дѣлается не по большему твоему Достоинству, но потому, что нелзя тебѣ столь малым обойтится, как мнѣ, – сказала Голова.

ФАБУЛКА сія[40] для тѣх, которыи Честь свою на одном Великолѣпіи основали.

БАСНЯ 5.
Чиж и Щиглик

Чиж, вылетѣв на волю, слетѣлся с давним своим Товарищем Щиглом, кой его спросил:

– Как ты, Друг мой, освободился?.. Раскажи мнѣ!

– Чудным случаем, – отвѣчал Плѣнник. – Богатый Ту́рка пріѣхал с Посланником в наш Город и, прохаживаясь для Любопытства по Рынкѣ, зашел в наш Птичей ряд, в котором нас о́коло Четырех Сот у одного Хазяина висѣло в Клѣтках[41]. Турка долго на нас, как мы один пред другим выспѣвывали, смотрѣл с сожалѣніем, наконец:

– А сколько просиш Денег за всѣх? – спросил нашего Хозяина.

– 25 рублев, – он отвѣчал.

Турка, не говоря ни слова, выкинул Деньги и велѣл себѣ подавать по одной Клѣткѣ, с которых каждаго из нас на волю выпущая, утѣшался, смотря в разныя стороны, куда мы разлѣтывали.

– А что ж тебе, – спросил Товарищ, – заманило в Нево́лю?

– Сладкая Пища да красная Клѣтка, – Отвѣчал Щасливец. – А теперь поколь Умру, буду благодарить БОГУ слѣдующею Пѣсенькою:

Лучше мнѣ Суха́р с Водо́ю,
Нежели Са́хар с Бѣдо́ю[42].

СИ́ЛА.

Кто не любит хлопот, должен научиться про́сто и убо́го жить.

БА́СНЯ 6.
Коле́са Часовіи

Колесо Часовой Машины спросило у Другаго:

– Скажи мнѣ, длячего ты качаешся не по нашей склонности, но в противную сторону?

– Мене, – отвѣчало Другое, – так здѣлал мой Майстер, и сим вам не только не мѣшаю, но еще вспомоществую к тому, дабы наши Часы ходили по разсужденію Солнечнаго Круга.

СИ́ЛА.

По разным Природным Склонностям и Путь житія разный. Однак Всѣм один Конец: Честность, Мир и Любовь[43].

БА́СНЯ 7.
Оре́л и Соро́ка

Сорока Орлу говорила:

– Скажи мнѣ, как тебѣ не наскучит непрестанно вихром крутиться на пространных Высотах Небесных? И то в Гору, то вниз, будто по винтовой Лѣсницѣ шататься?..

– Я бы никогда на Землю не опустился, – отвѣчал Орел, – если б тѣлесная Нужда к тому мене не приводила.

– А я никогда бы не отлѣтывала от Города, – сказала Сорока, – если бы Орлом была.

– И я то же бы дѣлал, – говорил Орел, – если бы был Сорокою.

СИЛА.

Кто родился к тому, чтоб Вѣчностью забавляться, тому пріятнѣе жить в Поля́х, Ро́щах и Сада́х, нежели в Городах.

БАСНЯ 8.
Голова и Тулуб

– Чем бы ты жива была, – спросил Тулуб Голову, – если бы от мене Жизненных Со́ков поча́сти в себе не вытягивала?

– Сіе есть самая Правда, – отвѣчает Голова, – но в награжденіе того мое О́ко тебѣ Свѣтом, а я вспомоществую Совѣтом.

Сила.

Народ должен Обладателям своим служить и кормить[44].

Басня 9.

Мурашка и Свинья

Свинья с Мурашкою спорили: кто из них двоих богатѣе? А Вол был свидѣтелем Правости и побочным Судьею.

– А много ли у тебе Хлѣбнаго Зерна, – спросила с гордою улыбкою Свинья. – Прошу обявить, Почтенная Госпожа…

– У мене полнїóхенька Горсть самаго Чистаго Зерна, – сказала как только Мурашка, вдруг захохотали Свинья и Вол со всей мочи.

– Так вот же нам будет Судьею Господин Вол, – говорила Свинья. – Он 20 лѣт с залишком отправлял с великою Славою Судейскую Должность, и можно сказать, что Он между всею своею Братіею искуснѣйшій Юрі́ста и самой острой Арїѳметік и А́лгебрїк. Его Благородіе может наш Спор легко рѣшить. Да Он же и в Латынских дыспутах весьма кажется Зол.

Вол послѣ сих слов, мудрым Звѣрком сказанных, тотчас скинул на Щеты и при помощи арїѳметическаго умноженія слѣдующее здѣлал Опредѣленіе:

“Понеже бѣдная Мурашка точію одну Горсть Зерна имѣет, как сама призналася в том добровольно, да и кромѣ Зерна ничего больше не употребляет, а напротив того у Госпожи Свиньи имѣется цѣлая Кадь, содержащая Горстей 300 с третью, того ради по всѣм Правам Здраваго разсужденія…”

– Не то вы щитали, Господин Вол, – перервала его Рѣчь Мурашка. – Надѣньте Очки, да расход против Приходу Скиньте на Щеты…

Дѣло зашло в Спор и перенесено в Вышшей Суд.

Сила.

Не малое то, что для Обыходки довольное, а довольство и Богатст[в]о есть то же.

Басня 10.

Двѣ Курицы

Случилось дикой Курицѣ залетѣть к домашней.

– Как ты, сестрица, в Лѣсах живеш? – спросила домовая.

– Так слово в слово, как и протчіи Птицы лѣсныи, – отвѣчала дикая. – Тот же Бог и мене питает, который диких кормит Голубов Стадо…

– Так они же и лѣтать могут хорошо, – примолвила Хазяйка.

– Это правда, – сказала дикая, – и я по тому ж Воздуху лѣтаю и довольна крильями, от Бога мнѣ данными…

– Вот этому-то я, Сестрица, не могу вѣрить, – говорила домосѣдка, – длятого, что я всилу могу перелетѣть вон к Этому Сараю.

– Не спорю, – говорит дичинà, – да притом же то извольте, Голубушка моя, разсуждать, что Вы с маленьких Лѣт, как только родились, изволите по двору Навóзы разгребать, а я мое лѣтанье Ежеденным Опытом твердить принужденна.

СИЛА.

Многіи, что сами здѣлать не в силах, в том протчіим вѣрить не могут. Безчисленныи нѣгою отучены пѣшешествовать. Сіе дает знать, что как Практїка без сродности есть бездѣлная, так Сродность[45] трудолюбіем утверждается. Что ползы знать, каким Образом дѣлается дѣло, если ты к тому не пріобык? Узнать не трудно, а трудно привыкнуть. Наýка и привычка есть то же. Она не в знаніи живет, но в дѣланіи. Вѣдѣніе без дѣла есть мученьем, а дѣло без Природы. Вот чем разнится SCIENTIA ET DOCTRINA! (ЗНÁНІЕ и НАÝКА)[46].

БАСНЯ 11.
Вѣтер и Філóсоф

– О, чтобы тебе Чорт взял, проклятой!..

– За что ты мене браниш, Господин Філóсоф? – спросил Вѣтер.

– За то, – отвѣтствует Мудрец, – что как только я оттворил Окно, чтоб выбросить[47] вон Чеснокову шелуху, ты как дýнул проклятым твоим Вихром, так все назад по цѣлому Столу и по всей Горницѣ разбросал. Да еще притом Остальную Рюмку с Вином, опрокинувши, разшиб, не вспоминая тое, что, раздувши из бумажки Табак, все Блюдо с кушаньем, которое я по трудах прибрался было покушать, совсѣм зассорил…

– Да знаеш ли, – говорит Вѣтер, – кто я таков?

– Чтоб я тебе не разумѣл? – вскричал Фíзік. – Пускай о тебѣ мужички разсуждают. А я послѣ Небесных Планет тебе моего внятія не удостоеваю. Ты одна Пустáя Тѣнь…

– А если я, – говорит Вѣтер, – Тѣнь, так есть при мнѣ и Тѣло. И Правда, что я Тѣнь, а не видимая во мнѣ Божія Сила есть точным Тѣлом. И как же мнѣ не вѣять, если мене всеобщій наш СОЗДАТЕЛЬ и невидимое вся содержащее СУЩЕСТВО движет?

– Знаю, – сказал ФІЛОСОФ, – что в тебѣ есть СУЩЕСТВО неповинное по толику, по елику ты Вѣтер…

– И я знаю, – говорил Дух, – что в тебѣ столько есть Разума, сколько в тѣх двух Мужичках, с которых Один, нагнувшись, поздоровил мене заднею безчестною Частью, задравши Платье, за то, что я раздувал Пшеницу, как Он Ея Чистил, а Другій такой же Комплемент здѣлал в то Время, как я ему не давал вывершить Копну Сѣна, и ты у них достоин быть Головóю.

СИЛА.

Кто на Погóды или на Урожáи сердится, тот против самаго БОГА, Вся строящаго, гордúтся.

Бáсня 12.

Осéлка и Нож

Нож бесѣдовал с Оселкою.

– Конечно, ты нас, сестрица, не любиш, что не хочеш в стать нашу вступить и быть Ножом…

– Ежели бы я острить не годилась, – сказала Оселка, – не отреклася бы Вашему Совѣту послѣдовать и состоянію. А теперь тѣм-то самим вас Люблю, что не хочу быть вами. И, конечно, ставши ножом, никогда столько Одна не перерѣжу, сколько всѣ тѣ Ножи и Мечи, которые во всю Жизнь мою переострю. А в сіе Время на Осéлки очень скудно.

Сила.

Родятся и такіе, что Воинской Службы и Женитбы не хотят, дабы других свобóднѣе поощрять к разумной Честности, без которой всяка Стать недѣйствителна[48].

Басня 13.

Орел и Черепáха

На похилом над Воду Дубѣ сидѣл Орел, а в Близости Черепаха своей Братьи проповѣдовала Слѣдующее:

– Пропадай оно лѣтать… Покойная наша Прабаба, дай Бог ей Царство Небесное, навѣки пропала, как видно в Історіах[49], за то, что сей проклятой Наукѣ зачала было у Орла обучаться. Самой Сатана оную выдумал…

– Слушай ты, Дýра! – перервал ея Проповѣдь Орел. – Не чрез то погибла премудрая твоя Прабаба, что лѣтала, но тѣм, что принялася за оное не по Природѣ, а лѣтанье всегда не хуже ползанья.

Сила.

Славолюбіе да Сластолюбіе многих поволокло в Стать, совсѣм Природѣ их противную. Но тѣм им вреднѣе бывает, чем Стать изряднѣе; и весьма немногих Мати родила, например, к Філософіи, к Ангелскому житію[50].

Басня 14.

Совà и Дрозд

Как только Сову усмотрѣли Птицы, начали взапуски щипать.

– Не досадно ли вам, Сударыня, – спросил Дроздик, – что без всякой вашей винности нападают? И не дивно ли это?

– Ни мало не дивно, – отвѣчала Она. – Они и между собою то же самое всегда дѣлают. А что касается до Досады, она мнѣ сносна тѣм, что хотя мене Сороки с Ворóнами и Грака́ми щиплют, однак Орéл с Пýгачем не трогают, притом и Аѳинскіе Граждане имѣют мене в почтеніи[51].

Си́ла.

Лучше у Одного разумнаго и добродушнаго быть в Любви и почтеніи, нежели у Тысячи Дурако́в.

Басня 15.

Змія и Буфо́н

Как Змія весною скинула Линовище, Буфон, ее усмотрѣв:

– Куда вы, Сударыня, – сказал с удивленіем, – отмолодѣли! Что сему причиною? Прошу сообщить.

– Я вам с Охотою сообщу мой Совѣт, – Змія[52] говорит. – Ступа́йте за мною.

И повела Буфона к той тѣсной Скважинѣ, сквозь которую она, с великою трудностію продравшись, всю старинную Ветошь из себе стащила[53].

– Вот, господин Буфо́н! извольте полѣзать сквозь Узкой сей Проход. А как только пролѣзете, тот же Час обновите́ся, оставив всю негодность по другую сторону.

– Да развѣ ты мене тут хотиш задушить? – вскричал Буфо́н. – А хотя мнѣ сюда удастся протащитись, тогда с мене послѣднюю Кожу сдерїо́т…

– Прошу ж не погнѣваться, – сказала Змія, – кромѣ сего Пути нелзя вам туда дойтить, гдѣ мнѣ быть удалось.

Си́ла.

Чем лучшее Добро, тѣм большим трудом окопалось, как рвом. Кто Труда не перейдїо́т, и к Добру тот не прійдїо́т[54].

Ба́сня 16.

Жа́бы

Как высхло Озеро, так Жабы поскакали искать для себе новое жилище. Наконец всѣ вскричали:

– Ах, сколь изобильное Озеро! Оно будет нам вѣчным жилищем.

И вдруг плюснули во оное.

– А я, – сказала из них Одна, – жить намѣрила в Одном из наполняющих ваше Озеро Источникѣ. Вижу издали приосѣненный Холм, многіи сюда поточки посылающій. Там надѣюся найти для себе доброй Источник.

– А длячего так, Те́тушка? – спросила Моло́дка.

– А длятого так, Голубка моя, что поточки могут отвесться в иную сторону, а ваше Озеро может по-прежнему высхнуть. Родник для мене всегда надежнѣе Лу́жи.

Си́ла.

Всякое Изобиліе оскудѣть и высхнуть, как Озеро, может. А Честное Ремесло есть неоскудѣвающій Родник не изобилнаго, но безопаснаго

Пропитанія. Сколь многое множество Богачей всякой день преобразуется в Нищіи? В сем кораблекрушеніи Единственною Гаванью есть ремесло. Саміи бѣднѣйшіи рабы раждаются из предков, жителствовавших в Лужѣ великих Доходов. И не напрасно Плато́н[55] сказал: "Всѣ Короли из рабов, и всѣ рабы отраживаются из Королей"[56]. Сіе бывает тогда, когда Владыка всему, Время, уничтожает Изобиліе. Да знаем же, что всѣх Наук Глава̀, Око и Душа есть научиться Жизнь жить порядочную, основанную на Законѣ Вѣры и Страха Божія, яко на главнѣйшем Пунктѣ. Сей Пункт есть Основаніе и Родник, раждающій ручайкѝ Гражданских Законов. Он есть Глава Угла̀[57] для зиждущих Благословенное Жителство, и сего Каменя Твердость содержит всѣ Должности и Нау́ки в Ползѣ, а сіи Общество в Благоде́нствіи.

Басня 17.

Два цѣ́нныи Ка́мушки:

Алма́з и Смара́гд

Высоких Качеств Смарагд, находясь при Королевском Дворѣ в славѣ, пишет к своему другу Адама́нтію[58] слѣдующее.

Любезный Друг!

Жалѣю, что не радиш о своей Чести и погребен в Пепелѣ живеш. Твои дарованія мнѣ извѣстны. Они достойны Че́стнаго и Виднаго Мѣста. А теперь ты подобен свѣтящему Свѣщнику, под спу́дом сокровенному. К чему наше сіяніе, если оно не приносит удивленія и веселія народному взо́ру? Сего тебѣ желая, пребуду Друг твой Смар…

Дража́йшій Друг! (Отвѣтствует Алмаз)

Наше с виднаго мѣста Сіяніе питает Народную Пустославу. Да взирают на блестящіе Небеса, не на нас. Мы слабый Небес Список. А Цѣна наша, или Честь, всегда при нас и внутрь нас. Грановщикѝ не дают нам, а открывают в нас оную. Она видным Мѣстом и Людскою хвалою не умножается, а презрѣніем, забвеніем и Хуло́ю не уменши́тся. В сих Мыслях Пребуду Друг твой Адам[59].

Сила.

Цѣна и Честь есть то же. Сея кто не имѣет внутрь себе, пріемля Лживое Свидѣтелство снаружи, тот надѣвает вид ложнаго Алма́за и воровской Монеты[60]. Превратно в Народѣ говорят так: "Здѣлали Абра́ма Честным Человѣком"[61]. А должно было говорить так: "Засвидѣтелствовано пред Народом о Че́сти Абрама". Просвѣщеніе или Вѣра Божія, Милосердіе, Великодушіе, Справедливость, Постоянность, Цѣломудріе… Вот Цѣна наша и Честь! Стари́нная Посло́вица: Глупой ищет Мѣста, а разумнаго и в Углу̀ ви́дно[62].

Басня 18.
Собака и Кобыла

Кобыла, поноску носить научена, чрезмѣрно кичилась. Она смертно не любила Меркурія[63], так назывался вы́жель, и, желая его убить, при всяком случаѣ Грозила ему задними Копы́тами.

– Чем я виноват, Госпожа Діа́на[64]? – говорил выжель Кобылѣ. – За что я вам столько противен…

– Негодной!.. Как только стану при Гостях носить поноску, ты пуще всѣх хохочеш. Развѣ моя Нау́ка тебѣ Смѣх?..

– Простите, Сударыня, меня, не таюся в сем моем Природном Порокѣ, что для мене смѣшным кажется и Доброе Дѣло, дѣемое без Природы.

– Су́кин Сын! Что ж ты хвастаеш Природою? Ты неучоная Невѣ́жа! Развѣ не знаеш, что я обучалася в Пари́жѣ? И тебѣ ли смыслить то, что Учо́ные говорят:

Ars perficit naturam[65]?

А ты гдѣ учился и от кого?

– Матушка! Если вас учил Славный Па́тер Пі́ѳикс[a], то мене научил Всео́бщій наш Отец Небесный, дав мнѣ к сему Сродность, а Сродность Охо́ту, Охота Зна́ніе и Привы́чку. Может быть, посему дѣло мое несмѣшное, но хвальное.

Діа́на, не терпя, стала было строить задней Фронт, а выжель ушел.

Си́ла.

Без Приро́ды, как без Пути̇̀. Чем далѣе успѣваеш, тѣм безпутнѣе заблуждаеш[66]. Приро́да есть вѣчный Источник Охо́ты. Сія Воля (по Посло́вицѣ) есть пуще всякой Нево́ли[67]. Она побуждает к Ча́стому О́пыту. О́пыт есть Оте́ц Иску́ству, Вѣ́дѣнію и Привы́чкѣ. Отсюду родилися всѣ Нау́ки и Кни́ги, и Хи́трости. Сія главная и Единственная Учи́тельница вѣрно выу́чивает Пти́цу лѣта́ть, а Ры́бу пла́вать[68]. Прему́драя ходит в Малоро́ссіи Посло́вица:

Без Бога ни до Поро́га, а с ним хоть за Мо́ре[69].

Бог, Приро́да и Міне́рва[70] есть то́ же. Как обуя́лая Соль без Вку́су, как Цвѣт без Приро́днаго своего Духа, а О́ко без Зѣ́ницы, так несро́дное Дѣ́ланіе всегда чего-то Та́йнаго есть лише́нное. Но сіе та́йное есть Глава̀, а называ́ется Гре́чески: Τὸ Πρέπον, Си́рѣчь Благолѣ́піе, или Красота̀, и не зави́сит от Нау́ки, но Нау́ка от него. Госпожа̀ Діа́на, яко чрез-чур Обучо́ная, но с недоста́тком Благоразу́мная Животи́на, изво́лит противоста́вить:

Ars perficit naturam[71].

Но когда Сро́дности нѣт, тогда скажи̇̀, пожа́луй, что мо́жет приве́сть в Соверше́нство Обуче́ніе? Словцо̀ "perficit" значит то́чно то: приво́дит в Соверше́нство или в Оконча́ніе. Вить Коне́ц, как в Колцѣ́, нахо́дится всегда при свое́м Нача́лѣ, зави́сящій от него, как Плод от Сѣ́мене своего. Знать то,

---

[a] Сло́во Е́ллинское. Значит: Обезя́на, Ро́да и ро́ста Бо́лшаго[(1)].

что Го́рница без Нача́ла и Основа́нія Кры́шею своею с Вѣ́нчиком не увѣнча́ется.

БА́СНЯ 19.
Нетопы́р[72] и Два Птенца̀, Го́рлицын и Голуби́нин

Великій преисподній Звѣр, живущій в Землѣ так, как Крот, кратко сказать, Великій Крот, писал самое сладкорѣчивѣйшее Писмо к Живущим на Землѣ Звѣрям и к Воздушным Птицам. Сила была такая: "Дивлюся Суевѣрію вашему. Оно в Мірѣ найшло тое, чего никогда нигдѣ нѣт и не бывало. Кто вам насѣял Сумозброд, будто в Мірѣ есть какое-то Солнце? Оное в собраніях ваших прославляется, началствует в Дѣлах, печатлѣет Концы, услаждает Жизнь, оживляет Тварь, просвѣщает Тму, источает Свѣт, обновляет Время. Кое Время? Одна есть только Тма в Мірѣ, так одно и Время, а другому Времени быть – Чепуха̀, Вздор, Небыль… Сія одна ваша дурость есть плодовитая Мать и других Дурачеств. Вездѣ у вас врут: Свѣт, День, Вѣк, Луч, Мо́лнія, Радуга, Истина. А смѣшняе всего – почитаете Хіме́ру, называемую О́ко[73], будто оно Зерцало Міра, Свѣта пріятелище, Радости вмѣстилище, Дверь Истины… Вот Ва́рварство[74]! Любезные мои Други! Не будьте Подлы, скиньте Ярем суевѣрія, не вѣрьте ничему, поколь не возьмете в Кула́к. Повѣрьте мнѣ: не то Жизнь, чтоб зрѣть, но то, чтоб щупать. От 18 дня, Апр[ѣля], 1774 года. Из Преисподняго Міра.

N. N."

Сіе Писмо понравилося многим Звѣрям и Птицам, напримѣр Совѣ, Дремлюгѣ, Сычу́, Вдо́ду, Я́стребу, Пугачу[75], кромѣ Орла и Со́кола. А паче всѣх Нетопыр[76] пловко шатался в сем высокородном Догматѣ и, увидѣв Горличина и Голубинина Сынов[77], старался их сею высокопарною Філософіею ощасливить. Но Горличин сказал:

– Роди́тели наши суть лу́чшіи тебе для нас Учи́тели. Они нас родили во Тмѣ, но для Свѣта.

А Голубчик отвѣщал:

– Не могу вѣрить Обманщику. Ты мнѣ и прежде сказывал, что в Мірѣ Солнца нѣт. Но я, родившись в Мрачных днях, в Днешній Воскресный день увидѣл рано Восход прекраснѣйшаго всемірнаго О́ка. Да и Смрад, от тебе и от Вдо́да[78] исходящій, свидѣтелствует, что живет внутрь вас недобрый Дух.

СИЛА.

Свѣт и Тма, Тлѣніе и Вѣчность, Вѣра и Нечестіе Мір весь составляют, и одно другому нужное. Кто Тма, будь Тмою, а Сын Свѣта да будет Свѣт[79]. От плодов их познаете их[80].

Басня 20.

Велблю́д и О́лень

Африка́нскій О́лень Часто пита́ется Змі́ями. Сей, нажра́вся досы́та о́ных и не терпя внутрь паля́щія Я́дом Жа́жды, быстрѣе Птиц в полу́дни пусти́лся на Исто́чники водны́я и на Го́ры высо́кія. Тут уви́дѣл Велблю́да, піющаго в Пото́чкѣ му́тную во́ду.

– Куда̀ спѣши́ш, Господи́н Рога́ч? – отозва́лся Велблю́д. – Напі́йся со мно́ю в сем ручайкѣ̀.

О́лень отвѣча́л, что он му́тной пить в сла́дость не мо́жет.

– То-то ва́ша Бра́тья чрезмѣ́рно нѣ́жны и замыслова́ты. А я наро́чно смуща́ю: для менѐ му́тна сла́же.

– Вѣ́рю, – сказа́л О́лень. – Но я роди́лся пить са́мую прозра́чнѣйшую из Родника̀ Во́ду. Сей мене пото́чок доведе́т до са́мой свое́й Головы̀. Остава́йся, Господи́н Горба́ч.

Си́ла.

Біблія есть Источник. Народная в Ней Істо́ріа и Плотскіи Имена есть-то Грязь и мутная Иль. Сей Живыя Воды Фонта́н[81] подобен Ки́ту, испущающему выспрь из Ноздрей сокровенную нетлѣнія Воду, о коей пи́сано: "Вода Глубока, Совѣт в Сердцѣ Мужа, Рѣка же изскачущая и Источник Жизни". Притч[и], 18[82] и 20[83].

Кто Велблюд, тот возмущеніе потопных Глаголов пьет, не достигая к той Источничей Главѣ: "Ма́слом Главы моея не помазал"[84]. А Елень к Чистой Водѣ востекает с Давидом: "Кто напоит мя Водо́ю из Рова, и́же в Виѳлеемѣ при вратѣх?" 2 Царст[в], 23, с[ти]х 15. Сло́во, Имя, Знак, Путь, Слѣд, Нога̀, Копы́то, Те́рмин есть то тлѣнныи ворота́, ведущіи к нетлѣнія Источнику[85]. Кто не раздѣляет словесных Знаков на Плоть и Дух, сей не может различить между Водою и Водою, Красот Небесных и Росы. Взглянь на 33 Гл[аву], с[ти]х 13, Второзак[онія][86]. И есть Скот Нечистый, не раздвояющій Копы́то[87]. А каков есть сам, такова ему и Біблія. О Ней-то точно сказано: "С Преподоб[ным] преподобен будеши…"[88] Описатели Звѣрей пишут, что Велблюд, пить приступая, всегда возмущает Воду[89]. Но Олень Чистыя Любитель.

Сія Басня писана в Свѣтлое Воскресеніе по Полудни, 1774, в Бабая́х.

Басня 21.

Куку́шка и Ко́сик

Куку́шка прилетѣла к Черному Дро́здику.

– Как тебѣ не ску́чно? – спрашует его. – Что ты дѣлаеш?

– Пою, – отвѣчает Дроздик, – видиш…

– Я и сама пою чаще тебе, да всіо однак скучно…

– Да ты ж, Сударыня, только то одно и дѣлаеш, что, подкинув в чужое Гнѣздо твои Яйца, с мѣста на мѣсто перелѣтывая, поїош, пьеш и ѣш. А я сам кормлю, берегу и учу свои дѣти, а свои труды облегчаю пѣніем.

Си́ла.

Премножайшіи, презрѣв сродную себѣ Должность, одно поют, пьют и ѣдят. В сей Праздности несносную и Большую терпят Скуку, нежели работающіи без Ослабы. Пѣть, пить и ѣсть не есть Дѣло, но Главнаго нашего сроднаго Дѣла один то́чію хвостик. А кто на то ѣсть, пьет и поїо́т, чтоб Охотнѣе послѣ раздоху взяться за Должность, как за предлежащій путь свой, сему Ску́ку прогнать не многова стоит: он каждый День и дѣлен, и празден, и о нем-то Пословица: Доброму Человѣку всякой День Праздник[90]. Должность наша есть Исто́чником Увеселенія. А если кого своя Должность не веселит, сей, конечно, не к ней сроден, ни Друг ея вѣрный, но Нѣчтось возлѣ нея любит, и как неспокоен, так и нещаслив. Но ничто столько не сла́дко, как Общая всѣм нам Должность. Она есть исканіе Царствія Божія и есть Глава, Свѣт и Соль каждой Частной Должности. Самая изрядная Должность не веселит и без Стра́ха Божія есть, как без Главы, мертва, сколько бы она отправляющему ни была сродна. "Страх Господень возвеселит Сердце"[91]. Оно, как только начнет возводить к нему Мысли свои, вдруг оживляется, а Бѣс Ску́ки и Унынія, как Прах Вѣтром возметаем[92], отбѣгает. Всѣ мы не ко всему, а к сему всяк Добрый Человѣк родился. Щаслив, кто сопряг сродную себѣ Частную Должность с Общею! Сія есть Истинная Жизнь. И теперь можно разумѣть слѣдующее Сократово Слово: "Иные на то живут, чтоб ѣсть и пить, а я пью и ѣм на то, чтоб жить"[a] [93].

Басня 22.
Навоз и Алмаз

Тот-то самой Навоз, в котором древле Езопов Пѣтух вырил драгоцѣнный Камушок[94], дивился Алма́зу и любопытно вопрошал:

– Скажи мнѣ, пожалуй, откуду войшла в тебе цѣна толь великая? И за что тебе Люде столько почитают? Я одобряю Нивы, Сады, Огороды. Красы и Ползы есмь податель. А при всем том ни десятой доли не имѣю Чести в сравненіи твоей.

– И сам не знаю, – отвѣчает Алма́з. – Я та же, что и ты, есмь Земля, и Гаразда хуже тебе. Она есть пережженная Со́лнечным Ва́ром Жужель. Но только в сухих моих Водах благолѣпно изображается Блистаніе Солнечнаго Свѣта, без котораго Силы всѣ твои Одобренія Пусты, а произращенія Мертвы, по старинной Пословицѣ: В По́лѣ Пшеница Годом родится[95], не Ни́вою, ни Навозом.

---

[a] Самое доброе дѣло есть скучным без ослабы, а одно только бездѣлья дѣлать во сто раз скучнѣе.

Сила.

Свѣцкія Книги, безспорно, всякой По́лзы и Красы суть преисполненныя. Если бы они спросили Біблію: длячего сами пред нею ни десятой Доли Чести и Цѣны не имѣют? длячего Ей созидаются Олтари и Храмы? – И Сама не знаю, – отвѣчала бы Она. – Я состою с тѣх же Слов и Рѣчей, что Вы, да и гаразда с Хужих[96] и Ва́рварских. Но в невкусных Рѣчи моей Водах, как в Зерцалѣ, Боголѣпно сіяет невидимое, но Пресвѣтлѣйшее О́ко Божіе, без котораго вся ваша Польза Пуста, а Краса Мертва[97].

Конечно, сим-то Древом Жизни услаждается невкусных Рѣчей Ея Горесть, когда Обуялая Вода Ея претворяется в Винò, веселящее Сердце Человѣку. А точно о Ней Одной сказует Соломон Слѣдующее: "Превознеслася еси над всѣми: Ложнаго угожденія и суетныя доброты женскія нѣсть в тебѣ"[98]. Взглянь на Конец При́тчей. Бог часто в Біблiи означается Го́дом, Пого́дою, Благоденствіем. Напримѣр: "Лѣто Господне пріятно…"[99] "Се нынѣ Время Благопріятно…"[100] Прочти Начало Соломон[ова] Проповѣдника о Вре́мени[101]. Вре́мя Ри́мски TÉMPUS. Оно значит не только движеніе в Небесных Кругах, но и Мѣру движенія, называемую у Древних Гре́ков ῥυθμὸς. Сіе Слово значит то же, что Такт, и сіе Гре́ческое ж от Слова τάσσω ("располагаю") происходит. Да и у нынѣшних Музыкантов Мѣра в движеніи Пѣнія именуется Те́мпо. И так Те́мпо в движеніи Планет, Часовых Машин и Музыкалнаго Пѣнія есть то же, что в Красках Рисунок. Тепер видно, что значит ῥυθμὸς и tempus. И премудро Пословица говорит: "В Полѣ Пшеница Годом родится…"[102] Премудро и у Римлян Говаривали: "Annus producit, non ager"[103]. Рисунок и Те́мпо есть Невидимость.

Басня наша да заключится сими Арістотеля[104] о Музыкѣ словами:

ῥυθμὸς δὲ χάιρομεν διὰ τὸ Γνώριμον καὶ συντεταγμένον[105].

Кто сіе разжует, тот знает, что значит Рvѳм. Сіе Слово в Россіи[106] во многих Уста́х, но не во многих Ума́х.

Басня 23.
Соба́ки и Волк

У Ті́тира[107] Пастуха̀ жили Левкон и Ѳирида́м, двѣ Собаки, в великой Дружбѣ. Они прославилися у Диких и Домашних Звѣрей. Волк, побужден их славою и сыскав случай, поручал себе в их Дружбу.

– Прошу меня жаловать и любить, Государ[и] мои, – Говорил с Придворною ужи́мкою Волк. – Вы меня высоколѣпно ощасливить в состоянiи, если соизволите удостоить меня Мѣста быть тре́тим вашим другом, чего лестно ожидаю.

Потом насказал им о Славных и Богатых Предках своих, о Мо́дных Науках, в ко́их воспитан тщаніем Отцовским.

– Если ж, – примолвил Волк, – Фамiлiею и Науками хвалиться у разумных Сердец почитается за Ду́рость, то имѣю лучшія Мѣры для

приведенія себя в вашу Любовь. Я становитостью с Обѣми вами сходен, а Голосом и Волосом с Господином Ѳирідáмом. Самая древнѣйшая Пословица: Similem ducit Deus ad similem[108]. В одном только не таюся, что у меня Лисей Хвост, а Волчей Взор.

Левкон Отвѣчал, что Тíтир на их совсем не похож, однак есть третим для них Дрýгом, что он без Ѳирідáма ничего дѣлать не начинает. Тогда Ѳирідам сказал так:

– Голосом и Волосом ты нам подобен, но Сердце твое далече отстоит. Мы бережем Óвцы, довольны Волною и Молоком, а вы Кóжу сдырáете, снѣдающе их вмѣсто Хлѣба. Паче же не нравится нам Зерцало твоея душы, лукавый Взор твой, кóсо на близ тебе ходящаго Барашка поглядывающій.

СИЛА.

И Фамíліа, и Богатство, и Чин, и Родствò, и тѣлесныи Дарованія, и Науки не сильны утвердить Дружбу. Но Сердце, в Мыслях согласное, и одинакая Честность Человѣколюбныя Души, в двоих или троих Тѣлах живущая. Сія есть Истинная Любов[109] и Единство, о Коем взглянь 4 Гл[аву], с[ти]х 32 в Дѣяніях[110]. И о Кóем Пáвел: "Нѣсть Іудéй, ни Еллин… Вси бо вы Едино Есте о ХРИСТѢ ІИСУСѢ". К Галáт[ам], 3[111].

БАСНЯ 24.
Крот и Линкс[112]

По Сказкам, Звѣр Линкс имѣет столь Острый Взор, что на нѣсколько Аршин Землю прозирает. Сей, в Землѣ увидѣв Крота, начал смѣятся слѣпотѣ его.

– Если бы ты, негóдная Твáришка, имѣл моей Прозорливости Сóтую Дóлю, ты бы мог проникнуть сквозь самой Центр Земли. А теперь всїо щупаеш, слѣп, как безлунная Пóлночь…

– Пожалуй, перестань хвáстать, – отвѣчал Крот. – Взор тебѣ острый, но Ум весьма слѣп. Если тебѣ дано, чего я лишен, и я ж имѣю, чего у тебе нѣт. Когда помышляеш о Остром твоем Взорѣ, тогда не забывай и Остраго моего Слýха. Давно бы имѣл, если бы для мене нужны были, Óчи. ВѢЧНАЯ ПРАВДА Блаженныя НАТÝРЫ никого не обижает. Она, равное во всем неравенство дѣлая, в Остротѣ моего Слýха вмѣстила Чýвство Очéй.

СИЛА.

Глýпость в Изобúліи гордúтся и ругáется, а в Скýдости осѣдáет и отчáевается. Онà в Обоúх Дóлях нещáсна. Там бѣсится, как в сумозбрóдной Горя́чкѣ, а тут с Ног валúтся, как Стéрво. Сія вся Я́зва рóдится оттýду, что не научúлися Цáрствію Бóжію и Прáвдѣ Его, а дýмают, что в Мїрѣ все дѣлается на Удáчу, так, как в Беззаконном Владѣніи.

Но распростри, о Бѣдная Тварь, Очи твои! И увидиш, что все дѣлается по самой точной Прáвдѣ и Равенству, а сим вспокоишся. Если в Богатствѣ есть, чего в Нищетѣ нѣт, справся и сыщеш в Нищетѣ, чего в Богатствѣ нѣт. В

которой Землѣ менѣе родится Плодов, там в Награду Здоровость Воздуха. Гдѣ ме́нѣе Клю́квы и Черницы, там ме́нѣе Скорбутной Болѣзни. Ме́нѣе Врачéй? Ме́нѣе Больных. Ме́нѣе Зо́лота? Менѣе Надобностей. Менѣе Ремесл? Ме́нѣе Мо́тов. Ме́нѣе Нау́к? Ме́нѣе Дураков. Ме́нѣе Прав? Ме́нѣе Беззаконников. Ме́нѣе Оружія? Ме́нѣе Войны̀. Ме́нѣе По́варов? Ме́нѣе испорченнаго Вку́са. Ме́нѣе Чéсти? Ме́нѣе Стра́ха. Ме́нѣе Сластéй? Ме́нѣе Гру́сти. Ме́нѣе Сла́вы? Ме́нѣе Безсла́вія. Ме́нѣе Друго́в? Ме́нѣе Враго́в[113]. Ме́нѣе Здоро́вья? Ме́нѣе Страстéй. Вѣк и Вѣк, Страна̀ и Страна̀, Народ и Народ, Го́род и Село̀, Ю́ность и Ста́рость, Болѣзнь и Здоровя, Смерть и Жизнь, Ночь и День, Зима̀ и Лѣто – Ка́ждая Стать, Пол и Возраст, и всякая Тварь имѣет собственныи свои Выго́ды. Но слѣпа́я Глу́пость и Глу́пое Невѣріе сего не разумѣет. Одно только худо́е во всем видит, подобна Цылюрнычим Пя́вкам, негодную Кровь высосающим. Для сего Вѣк над Вѣк возносит, Народ вы́шше Народа, недовольна своею ни Статью, ни Страною, ни Возрастом, ни Сродностью, ни У́частью, ни Болѣзнію, ни Здоровьям, ни Смертію, ни Жизнію, ни Старостію, ни Юностью, ни Лѣтом, ни Зимою, ни Ночью, ни Днем; и при Уда́чѣ то восходит до Небес, то низходит Отчаяніем до Бездн[114], лишенна как Свѣта и Духа Вѣры, так и сладча́йшаго Мира с равнодушіем, и жжется собственным своих Печалей Пламенем, дабы исполнилось на ней: "А не вѣруяй уже осужден есть"[115].

Все же есть Благое, кромѣ не видѣть Царствія Божія и Пра́вды Его, кромѣ болѣть Душéю и мучитись из Роптанія неудовольствіем: сіе Одно есть Злое. Сія есть Гордость Сатанинская, возсѣсти на Престо́лѣ Вы́шняго покуша́ющаяся. Сей есть точный Центр А́да и Отец Страстéй.

"И не даде І́ов безумія Богу"[116].

"Благословлю Господа на всякое Время…"[117]

Сей есть Свѣт Истины и Вѣ́дѣнія Бо́жія. Посему и Священ́ники имену́ются Сердца̀, в невѣріи сидящіи, Бо́жіим Свѣтом озаря́я.

"Вы есте Свѣт Мі́ра"[118].

"Коль красны Ноги благовѣствующих Мир…"[119]

"Святи́ их во И́стину твою…"[120]

Басня 25.
Лев и Обезья́ны

Лев спит на́взничь, а спя́щій весьма схож на мертваго[121]. Толпа̀ разнаго рода Обезьян, почитая его в мертвых, приближився к нему, начали прыгать и ругаться, забыв Страх и Почтеніе к Царю своему[122]. А как пришло Время востанія от сна, подвигнулся Лев. Тогда Обезьяны, одним путем к нему пришедшіи, Седмицею Путей разсыпалися. Ста́ршая с них, пришед в себе, сказала:

– На́ши и Предки ненавидѣли Льва, но Лев и нынѣ Львом и во Вѣки Вѣко́в[123].

СИЛА.

Лев есть Образ БІ́БЛІИ, на которую востают и ругаются Ідолопокло́нничьи Мудрецы. Они думают, что Она мертва и говорит о Мертвости Стіхійной, не помышляя о том, что в тлѣнных Ея Образах сокрывается Живот Вѣчный и что все сіе востает и возносится к ТОМУ: "Бог наш на Небеси и на Земли…"[124] И не разумѣя, что Исходы Ея суть Исходы Живота[125], руга́ются, слыша сіе: "Горняя Мудрствуйте…"[126] "Нѣсть Здѣ…"[a127] А как только блеснул Свѣт востанія Ея, тогда исполняется на них: "Расточатся врази ЕГО"[128]. Вот для чего Васи́лій Вели́кій[129] Говорит о Евангеліи, что Оно есть ВОСКРЕСЕНІЕ Мертвых[130].

Іу́да, сын Іа́ковль, вмѣсто Льва Образом невидимаго ЦАРЯ и БОГА лежит, и посему-то написано: "Возлег почи, а́ки Лев. Кто воздв[игнет] Его"[131].

Лежит Льви́ца и Царица наша, Чистая Дѣва БІ́БЛІА, и о НЕЙ-то Жизнь и Воскресеніе наше ХРИСТОС сказует: "Не Умре бо Дѣви́ца, но спит…"[132]

Блажен не смѣжающій Оче́й пред блистаніем Ея! Сей да поет с Давидом: "Коль возлюбленна Селенія Твоя…"[133] "Коль красны Домы твои, Іа́кове…"[134]

Звѣре́й Описатели Пишут, что Лев, родившися, лежит мертв, поко́ль ужасным Рыком возбудит его Отец Его. А сіе дѣлает в Третій День. Возможно ль найти Благолѣпнѣйшій для БОЖЕСТВЕННЫЯ КНИГИ ОБРАЗ?

БАСНЯ 26.
Щука и Рак

Щу́ка, напав на сладкую ядь, жа́дно проглотила. Но вдруг почувствовала сокровенную в сладости У́дку, увя́зшую во внутреностех своих. Рак сіе издали примѣтил и, на Утрешній день увидѣв Щуку, спросил:

– За чем вы, Сударыня, не веселы? Гдѣ дѣвался ваш Кураж?

– Не знаю, Брат, что-то Гру́сно. Думается для Увеселенія поплысть из Кременчука[135] в Дунай. Днѣпр наскучил.

– А я знаю вашей Грусти родник, – сказал Рак. – Вы проглотили У́дку. Теперь вам не посо́бит ни быстрый Дуна́й, ни плодоносный Ніл, ни веселовидный Ме́андр[136], ни золотые Кри́лца.

СИЛА.

Рак точную Правду сказует. Без Бога и за Морем худо. А Му́дрому Человѣку весь Мір есть Отечеством. Вездѣ ему и всегда добро. Он добро не собирает по мѣстам, но Внутрь себе носит оное[137]. Оно ему Солнцем во всѣх Временах, а Сокровищем во всѣх сторонах. Не его мѣсто, но Он посвящает мѣсто[138], не изгнанник, но Странник, и не Отечество оставляет, а Отечество перемѣняет. В коей Землѣ Пришлец[139], то́ей Земли и Сын, имѣя Внутрь себе Народное Пра́во[140], о ко́ем Па́вел:

---

[a] Сіе Ха́мово Пле́мя смѣе́тся наготѣ О́тчей(2).

“Закон Духовен есть”[141].

Страх Господень – Источник Мудрости[142] и Веселія, и долгоденствія. А невѣріе есть сладчайшая Ядь, сокрывающая Горчайшій Яд. Трудно сей Яд примѣтить. Трудно проникнуть Беззаконіе. “Грѣхопаденїя Кто разумѣет?”[143] Тот, кто проникнул Страх Божій. Корень его горкій, но Плоды сладчайшіе. А Беззаконіе есть Удка, сладостью обви́тая, уязвляющая Душу.

Честолю́біе ли тебе ва́дит ко Грѣху? Оно есть сладость, обвившая У́дку. Плотская ли Сласть плѣнила? Проглотил ты У́дку. За Сребром ли погнался и впал в Неправду? Плѣнен ты У́дкою. За́висть ли, Месть, Гнѣв или Отчаянность увязла в Душѣ твоей? Проглотил ты Удку, о ко́ей Па́вел: “Жа́ло же Сме́рти Грѣх”[144]. Безбожіе ли вселилося в Сердцѣ твоем? Проглотил ты У́дку, о ко́ей Иса́іа: “Нѣсть радоватися Нечестивым”[145]. “Рече Безумен в Сердцы своем: Нѣсть Бог…”[146] Вражда ли с Богом воцарилася Внутрь тебе? Пожер ты Удку, о ко́ей Мойсей: “Проклят ты во Градѣ и проклят ты на Селѣ…”[147] Мучит Ду́шу твою Страх Смерти плотской[148]? Увязла в ней Удка, о ко́ей Исаіа: “Беззаконныи взволнуются, и почити не возмогут”[149]. Грѣх значит жить по Закону плотских Удов и страстей наших, воюющих противу Зако́ну Ума̀ нашего[150]. Таков гдѣ сокрыется? Ко́е мѣсто увеселит его? Ка́я Прибыль[151] раскуражит Сердце Его? В Душѣ своей и в Сердцѣ своем вездѣ и всегда носит нещастіе. Взглянь и послушай нещаснаго Раба̀!

“Е́же бо хотѣ́ти прилѣжит мнѣ, а е́же дѣ́яти, не Обрѣта́ю”[152].

Вот И́стинная Плѣнь! “Всяк согрѣша́яй, Раб есть Грѣху”[153].

БА́СНЯ 27.
Пчела̀ и Ше́ршень

– Скажи мнѣ, Пчела, длячего ты столь Глупа? Знаеш, что трудов твоих Плоды не столько для тебе самой, сколько для Людей полезны[154], но тебѣ Часто и вредят, принося вмѣсто награжденія Смерть, однак не престаете дурачитись в собираніи Меда. Много у вас Голов, но безмо́згіе. Видно, что вы без толку влюбилися в Мед.

– Ты высокій дурак, Господин Совѣтник, – отвѣчала Пчела. – Мед любит ѣсть и Медвѣдь, а Шершень тоже лукаво достает. И мы бы могли воровски добывать, как иногда наша братья и дѣлает, если бы мы только ѣсть любили. Но нам несравненно большая Забава собирать Мед, нежели кушать. К сему мы рожденны и не престанем, поко́ль У́мрем. А без сего жить и в Изоби́ліи Меда есть для нас одна лютѣйшая Смерть.

СИЛА.

Ше́ршень есть Образ Людей, живущих хищеніем Чуждаго и рожденных на то одно, чтоб ѣсть, пить и протч[ая][155]. А Пчела̀ есть Герб му́драго Человѣка, в сродном дѣлѣ трудящагося. Многіи Ше́ршни без то́лку говорят: длячего сей, напримѣр, Студе́нт научи́лся, а ничего не

имѣет? На что, де, Учи́тись, если не имѣть Изоби́лія?.. Не разсужда́я Слов Сіра́х[овых]: "Весе́ліе Се́рдца живо́т Человѣка"[156], и не разумѣя, что сродное Дѣло есть для него сладчайшее Пи́ршество. Взгляньте на Правленіе Блаженныя Нату́ры и научитеся. Спросите вашу Борзу́ю Соба́ку, когда она веселѣе? – Тогда, – отвѣчает вам, – когда гоню̀ За́йца. Когда вкуснѣе Заец? – Тогда, – отвѣчает Охо́тник, – когда ганя́ю. Взгляньте на сидящаго пред вами Кота̀. Когда он куражнѣе? Тогда, когда цѣлу Ночь бродит или сидит возлѣ Норо́хи[157], хотя, уловивши, и не ѣст Мы́ши. Запри в Изобиліи Пчелу, не Умрет ли с тоски в то время, когда можно ей Лѣтать по цвѣтоносным Лугам? Что горестнѣе, как плавать в Изобиліи и смертно мучитись без сроднаго Дѣла? Нѣт мучителнѣе, как болѣть Мыслями, а болят Мысли, лишаясь сроднаго Дѣла. И нѣт радостнѣе, как жить по Нату́рѣ. Сладок здѣсь труд тѣлесный, терпе́нье тѣла и самая Смерть его тогда, когда Душа, Владычица его, сродным Услаждается Дѣлом. Или так жить, или должно Умрѣть. Старик Като́н[158] чем мудр и щаслив? Не изобиліем, ни Чином. Тѣм, что послѣдует Натурѣ, как видно в Ціцеро́новой Кни́жечкѣ «О Ста́рости»[159]. Сія одна есть премилосердная Ма́ти и Премудрая Путеводителница. Сія преблагая домостроителница несытому дарует много, а мало дает довольному малым.

Но раскусить же должно, что значит жить по Натурѣ. Не Закон скотских Удов и Похотей наших, но значит Блаженное оное Естество, называемое у Богословов Трисолнечное[160], всякой Твари свою для нея Часть и сродность вѣчно предписующее. О сем-то Естествѣ сказал древній Епі́кур[161] слѣдующее:

"Благодареніе Блаженной Натурѣ за то, что нужное
Здѣлала нетрудным, а трудное ненужным"[162].

А понеже в Богѣ нѣсть Мужескій Пол ни Женскій, но все в Нем[163], и Он во всем, для того сказует Па́вел: "Иже есть всяческая во всем…"[164]

Ба́сня 28.
Олени́ца и Каба́н

В По́лских и Венге́рских Гора́х[165] Оленица, увидѣв домашняго Кабана̀:

– Желаю Здравствовать, Господин Каба́н, – стала витаться. – Радуюся, что вас…

– Что ж ты, негодная По́длость, столько неучтива? – вскричал, надувшись, Кабан. – Почему ты меня называеш Кабаном? Развѣ не знаеш, что я пожалован Бараном? В сем имѣю Патент[166], и что род мой происходит от самых Благородных Бобро́в[167], а вмѣсто Епанчи[168] для Характе́ра ношу в Публикѣ содраную с Овцы Ко́жу.

– Прошу простить, ваше Благородіе, – сказала Олени́ца, – я не знала. Мы, простыи, судим не по Убо́ру и Слова́м, но по Дѣлам. Вы так же, как прежде, роете Зе́млю и ламаете Плете́нь. Дай Бог вам быть и Коне́м[169].

Си́ла.

Не можно довольно надивиться Глупцам, пренебрегшим и поправшим премного честнѣйшій и безцѣнный Добродѣтели Бы́сер на то Одно, чтоб продратся в Чин, совсѣм ему несродный. Кой им Змій в Ухо нашептал, что Имя и Одежда преобразит их в Бытіе, а не Жизнь Честная, достойная Чи́на? Вот то́чныи Граки̇̀ Езо́повы, одѣвающіеся в Чужое Перья[170]! Из таковых сошитое жителство подобное Судну̀, в котором ѣхали Морем одѣтыи по Человѣчому Обезьяны, а ни одна править не умѣла. Если кто Просвѣщенное Око имѣет, коликое множество видит сих Ослóв, одѣтых в Львиную Ко́жу[171]? А на что одѣты? На то, чтоб волнѣе могли жить по рабским своим Прихотям, безпокоить Людей и проламываться сквозь Законов Гражданских Забо́ры. А никто из Достойных Че́сти на неучтивость скорѣе не сердится, как сіи Обезьяны с Ослами и Кабанами. Древняя Еллинская Посло́вица:

Обезьяна Обезьяною и в Золотом Характе́рѣ[172].

Вспоминает и Соломо́н о Свиньи с Золотым в Ноздрях ея Колцо́м. Прит[чи], Гл[ава] 11, с[ти]х 22[173].

Знаю, что точно Он сіе говорит о тлѣнных и бренных Фігу́рах, в коих погрязло и сокрылося Колцо Вѣчнаго Царствія Божія, а только говорю, что можно приточить и к тѣм, от ко́их оное взято для особливаго Образованія в Біблію. Добросердечныи и Прозорливыи люде разными Фігурами изображали дурную Душу сих, на Одно только Зло живых и движимых Чу́челов. Есть и в Малоро́ссіи Посло́вица:

Дале́ко Свинья от Коня[174].

Ба́сня 29.
Стару́ха и Горше́чник

Стару́ха покупала Горшки. Аму́ры молодых лѣт еще и тогда ей отрыгалися.

– А что за сей хорошенькіи?..

– За того возму хоть 3 Полу́шки[175], – отвѣчал Горшечник.

– А за того гнусного (вот он!), конечно, Полушка…

– За того ниже двох Копѣек не возму…

– Что за Чудо?..

– У нас, Бабко, – сказал Майстер, – не глазами выбирают. Мы испытуем, чисто ли Звонит[176]?

Ба́ба, хотя была не подлаго Вкуса, однак не могла больше говорить, а только сказала, что и сама она давно сіе знала, да вздумать не могла[177].

Сила.

Конечно, сія премудрая Е́va есть Прабабою всѣм тѣм Вострякам, которыи Человѣка цѣнят по Одеждѣ[178], по Тѣлу, по Деньгам, по Углам, по Имени, не по его житія Плодам. Сіи Правнуки, имѣя тот же Вкус,

совершенно доказуют, что они суть Плод от сей Райской Яблони[179]. Чистое, и как Ри́мляне говорили, Candidum ("бѣлое"), и независтное Сердце, Милосердное, Терпеливое, Кура́жное, Прозорливое, Воздержное, Мирное, Вѣрующее в Бога и Уповающее на Него во всем, – вот Чистый Звон и Честная Душы нашей Цѣна! Воспоминает и Сосуд избранный Павел о Сосудах Честных и безчестных. 2 К Тімоѳ[ею], Гл[ава] 2, с[ти]х 20[180] и К Рим[лянам], 9, с[ти]х 21[181]. "Утроба буяго яко Сосуд сокрушен и всякаго Разума не удержит". Сирах, 21, с[ти]х 17.

Извѣстно, что в Царских Домах находятся Фарфорные, Сребряные и Золотые Урына́лы, от которых, конечно, Честнѣе глиняная и деревяная Посу́да, Пищею наполняемая, так, как ветхій селскій Храм Божій почтеннѣе Господскаго Ба́рхатом украшеннаго Афедрона[182]. Изрядная Великороссійская Пословица сія: Не красна изба углами, красна пирогами[183].

Довелось мнѣ в Ха́рьковѣ между премудрыми Емблє́матами[184] на Стѣнѣ За́лы видѣть слѣдующій: Напи́сан схожій на Черепаху Гад с долговатым Хвостом. Средѣ Че́репа сіяет болша́я Золотая Звѣзда, украшая оной. Посему Он у Ри́млян назывался Stéllio, а Звѣзда Stella. Но под ним толк подписан слѣдующій: "Sub luce lues". Си́рѣчь: Под сія́ніем Я́зва[185].

Сюда принадлежит Посло́вица, находящаясь в Еванге́лии: "Гро́бы пова́пленныи"[186].

Ба́сня 30.
Солове́й, Жа́воронок и Дрозд

Средѣ высокой Степи стоял Сад, жилище Соловьев и Дроздо́в. Жаворонок, прилетѣв к Соловью:

– Здраствуй, Господин пѣвчей, – сказал ему.

– Здраствуй и ты, Господин Соловей, – отвѣчал ему Пѣвчій.

– Для чего ты мене твоим Именем называеш? – спросил Жаворонок.

– А ты для чего мене называеш Пѣвчим?..

Жаворонок. Я тебе не без Причины назвал Пѣвчим. Твое Имя у Древних Еллинов было ἀηδὼν, си́рѣчь Пѣвчій, а ὀδὴ Пѣсня.

Сол[овей]. А твое Имя у Древних Ри́млян было Alauda, сирѣчь Славѣ́й, а славлю Laudo.

Жав[оронок]. Если так, теперь начинаю тебе больше любить и прилетѣл просить твоей Дружбы.

Сол[овей]. О проста́к! Можно ли выпросить Дружбу? На́добно родится к ней[а]. Я часто пою сію мою Пѣсеньку, научен от Отца моего: "Ὅμοιον πρὸς ὅμοιον ἄγει Θεός"[б].

[а] Оди́н Бог есть сѣ́ятель Дру́жбы.

[б] Сирѣчь: Подо́бнаго до Подобн[аго] веде́т Бог(3).

Жав[оронок]. И мой Ба́тько сію Пѣсеньку спѣвает. Я ж тебѣ как в протчем, так и в сем подобен, что ты поеш Христа̀, всея Тва́ри Го́спода, а я Его ж славлю, и в сем вся наша Забава.

Сол[овей]. Хорошо, я совершенный твой Друг, если в Саду жить станеш.

Жав[оронок]. А я искренный твой Любитель, если в Степи жить станеш.

Сол[овей]. Ах! Не волоки̇̀ мене в Степь: Степь мнѣ Смерть; как ты в ней живеш?

Жав[оронок]. Ах! Не волоки ж мене в Сад: Сад мнѣ Смерть; как ты в нем живеш?..

– Полно вам, Братія, дурачиться, – молвил, не далече сидя, Дрозд. – Вижу, вы рожденны к Дружбѣ, но не смыслите любить. Не ищи тое, что тебѣ Нравно, но то, что Другу полезно: тогда и я Готов быть Третьим вашим Другом.

Потом, всяк своим Пѣніем заспѣвав, утвердили в Бозѣ Вѣчную Дружбу.

Си́ла.

Сими тремя Птичками Образуется добрая Дружба. Дружбы нелзя выпросить, ни купить, ни Си́лою вырвать. Любим тѣх, коих любить родились, так как ядим то, что по Природѣ, а у Бога для всякаго дыханія всяка Пища добра, но не всѣм. И как нелзя Коня с Медведем, а Собаку с Волком припрягти к Коляскѣ, так не можно, чтоб не оторвалось Ветхое Сукно, пришитое к свѣжому, а Гнилая Доска, приклеена к новой. Равное ж несогласіе есть между Двома разстоящих Природ Человѣками, а самая вящшая несродность между Злым и добрым Сердцем. Жаворонок с Дроздом и Соловьем дружить может, а с Я́стребом, Нетопыре́м не может. Если Бог раздѣлил, тогда кто совокупит? Премудрая и предревняя есть сія Посло́вица:

Ὅμοιον πρὸς ὅμοιον ἄγει θεὸς.

Similem ad similem ducit Deus.

Подо́бнаго до подо́бнаго веде́т Бог[187].

Одна только несносность Жа́воронку жить в Саду, так, как Соловью̀ в Степи. Сіе у Е́ллин именовалось Αντιπάθια[а]. А в протчем во всем между ими равная Сносность, Συμπάθεια[б]. Не должно же друга нудить к тому, что тебе веселит, а его мучит. Многіи помянутой Пословицѣ противорѣчат: Должно, де, и Врагов любить. Безспорно, но дружба так, как Милостыня: многіи Степени окружают Центр Престо́ла Ея. Всѣм Доброжелателем быть можеш, но не Напе́рсником[188]. Иначе Благодѣтелствуем Домашним и Сродственникам, иначе Прихожим и Странным. Бог всѣм Благодѣтель, но не для всѣх сіе Его Сло́во:

“Обрѣто́х Дави́да… Му́жа по Се́рдцу моему…”[189]

А только для тѣх, кои, Сердце свое в Божественную совсѣм преобразив Во́лю, о всем благодаряще вѣруют, надѣются, люблят Его и слы́шат:

[а] Ра́зносность, или Противостра́стіе.

[б] Равносносность, или Состра́стіе.

“Вы Дру́зи мои есте…” 15 Іωа́н[на] Ev[ангеліе][190].

Щасли́в, кто хоть одну только Тѣнь доброй Дружбы нажи́ть удосто́ился. Нѣт ничего дороже, слаже и полезнѣе Ея. Великая Русь просвѣщенно поговаривает: “В По́лѣ Пшеница Годом родится, а Доброй Человѣк всегда пригодится”[191]. Гдѣ был? – У Дру́га. Что пил? – Во́ду. Лучше Непрія́телскаго Мїо́ду[192]. Носится и в Малороссіи Посло́вица: “Не имѣй ста рублей, как Одного Дру́га”[193].

Но не достоин Дружнія Любви превозносящій что-либо вышше Дружбы и не положившіи Оную остатним Краем и Пристанищем всѣх своих дѣл и желаній. Соловей преславное свое Имя уступает самовольно Другу. Сладка вода с Другом, славна с ним и безименность. Като́н сказа́л: “Пропал тот День, что без По́лзы пройшо́л”[194]. Но Траян[195] (чутьли не Тіт[196]) яснѣе: “О Дру́ги! Погиб мой День, никому я не услужил”[197].

Всякой Власти, Званію, Чину, Статью̀, Ремеслу, Наукам Начало и Конец Дружба: Основаніе, Союз и Вѣнец Обществу. Она создала Небо и Зе́млю, сохраняя Мір Міров в Красотѣ, Чинѣ и Мирѣ. “Бог Любы есть…”[198] А Кто плѣнился Ею, тот вышшій Законов Гражданских, самим управляется Бо́гом. “Всяк, и́же в нем пребыва́ет, не согрѣша́ет…” I. Іоа́н[на], Гл[ава] 3, с[ти]х 7[199].

“Пра́веднику Зако́н не положе́н, но беззако́нным…” I К Тімоѳ[ею], Гл[ава] 1, с[ти]х 9[200].

Не надобно приводить Трубами Воду туда, гдѣ отрыгает чистѣ́йшее Питіе сам Источник, всѣх Поточков Отец и Глава.

“Своему Господеви стои́т, или па́дает…” К Римл[янам], 14[201].

К сей Главѣ нас возводи́ть есть Должность Богословіи, одной из троих главнѣйших Наук, содержащих в Благоденствіи Жителство. Сих одних Учи́тели Именуются в Евро́пѣ DOCTÓRES[202]. Единственным их Предметом есть Человѣк. Медіціна врачует Тѣло, Юріспруденціа Страхом приводит каждаго к Должности, а Богословія из Рабов дѣлает Сынами и Другами Божіими, вливая в Сердце их Охоту свободную к тому, к чему Гражданскіе Законы силою волокут. “Уже нѣси Раб, но Сын…” К Галат[ам], 4[203]. Чем множае таковых в Жителствѣ, тѣм Оно щасливѣе, и не напрасно есть Посло́вица:

Доброе Бра́тство лучше Бога́тства[204].

А что сказано о Дружбѣ, тое ж разумѣется и о Статьи̇. Как к той, так и к сему Вожд вѣрный есть ПРИРОДА. Щаслив же послѣдуяй ему. Впротчем, как помянутыи Птички Образуют Вѣрнаго, Избраннаго по Природѣ, сирѣчь по Бозѣ, Друга, так Друг есть Фігу́рою и Образом Священныя БІБЛІИ. Взглянь на Гл[ава] 6, с[ти]х 14, Сірах[а][205]. Читай их подалѣе и понимай, что ХРИСТОС есть всѣх тѣх Слов ЦѢЛЬ. Он есть Премудрость БОЖІЯ, Глаголющая к нам:

“Вы Дру́зи мои естѐ…”[206]

“Се, Ма́ти Моя̀ и Бра́тія…” Ма́рк[а], Гл[ава] 3[207].

А как Творящіи Волю Божію суть Ма́ти и Братія Христовы, так взаимно им БІБЛІА. Взглянь на Конец 14 Гл[авы] и на Начало 15 Сірах[а]. Точно о Біблiи Рѣчь: “Сря́щет его яко Ма́ти…”[208]

Скажи мнѣ, что есть Друг? Слуга и Доброжелатель. Кая ж лучшая Услу́га, как привесть к Вѣдѣнію Божію? Все есть Ложь, сирѣчь непостоянное и не твердое, кромѣ Бога. Но БІБЛІА учит о Бозѣ.

"Аз на сіе роди́хся… Да Свидѣтелствую И́СТИНУ". Гл[ава] 18[209].

"Сло́во твое И́СТИНА есть". Гл[ава] 17 Іоа́н[на][210].

Вся наша Жизнь в Руцѣ Божіей[211]. Сіе значит врожденное нам предписаніе Пищи, Статья́, Дружбы… Самое маленькое Дѣло без Его руководства есть неудачное. "Без Менѐ не мо́жете…"[212] Кто знает Бога, тот знает План и Путь Житія своего. Что есть Житіе? Есть всѣх Дѣл и Движеній твоих Сноп. Видиш, что познавшій Бога все свое разумѣет. Вот для чего сказано:

"Друг вѣрен кров (Покров) крѣпок…"[213]

Ничего нас Бібліа не учит, кромѣ Богознанія, но сим самим всего учит. И как имѣющій Очи все видит, так Чувствующій Бога все разумѣет и все имѣет, все, что для себе. А если Черепаха Крил не имѣет: кая Нужда? Они для Пти́цы нужны. Не в том совершенная Премудрость, чтоб весь Мір перезнать. Кто может сіе? А невозможное и ненужное есть то́ же. Но если все знаеш, что для тебе надобное, сіе значит совершенную Мудрость. Пересмотрѣв всѣ Плане́ты и приобрѣв все Міры, не имѣя и не зная тое, что для тебе, и Скуден, и не Знаток, и не весел еси. Так, как перевѣдав всѣ Дороги, но не увѣдав твою, ничево и не знаеш, и не имѣеш, и не Кура́жен. Да и Как быть можеш куражен, лишен для тебе нужнаго? Как имѣть станеш, не сыскав? А как сыщеш, не узнав? Как же узнаеш, лишен Сладчайшаго и Всевожделѣннѣйшаго твоего Руководителя, СВѢ́ТА БО́ЖІЯ? Стари́нная Посло́вица: Охо́та пу́ще нево́ли[214]. Зла́я Охо́та побуждает Злодѣя к ужасным предпріятіям. Но не ме́нѣе силна и СВЯТА́Я ОХО́ТА. Охо́та, Любов, Огнь, Свѣт, Пламень, Ражженіе есть то́ же.

"БОГ ЛЮБЫ есть…"[215]

Сія распали́ла и устреми́ла Апостолскіи, Пророческіи и Мученическіи Сердца̀ на лю́тыи Страданія, а Пусты́нников и По́стников к горчайшим По́двигам ражжегла и оживляла их[216]. О сем просвѣщающем и распаляющем, но не опаляющем огнѣ Соломон в Пѣсн[ѣ] Пѣсн[ей]:

"Крѣпка яко Смерть ЛЮБЫ,
Жестока яко Ад Ревность:
Крила Ея Крила Огня,
Угліе Огненно Пла́мы Ея". Гл[ава] 8[217].

Сей Боже́ственный Кура́ж просвѣщал тму их, согрѣвал Отча́яніе, прохлаждал Зной, услаждал Горести, а без сего всякое Щастіе есть нещасное. И так БІБЛІА есть наш верховнѣйшій Друг и Ближній, приводя нас к тому, что есть Единое Дражайшее и Любезнѣйшее. ОНА есть для нас Пре́дками нашими оставленный ЗАВѢТ, хранящій Сокро́вище Боговѣдѣнія[218]. Боговѣдѣніе, Вѣра, СТРАХ БОЖІЙ, Премудрость есть то же. Сія

ОДНА есть Истинная Премудрость. Сія “Други Божія и Пророки устрояет”. Премудр[ости] Соломон[а], 4-й[219].

“Сію возлюби́х и поисках от Ю́ности моея”[220].

“Сія Благолѣпнѣе Солнца”[221].

“Проницающая аки Утро, добра яко Луна̀, избранна яко Солнце”[222].

“Труды Ея суть Добродѣтели: Цѣломудрію бо и Разуму учит, Правдѣ и Мужеству, ихже потребнѣе ничтоже есть в житіи Человѣком”[223]. Пѣсн[ь] Пѣсн[ей] и Прему́др[ости] Соломо́н[а], Гл[ава] 7 и Гл[ава] 8.

Перші п’ятнадцять байок, що входять до циклу «Басни Харьковскія», Сковорода написав у 1769 р., відразу після свого звільнення з посади викладача катехізису в “додаткових класах” Харківського колегіуму, а решту – десь на початку 1770-х рр. у Бабаях. Твір дійшов до нас у двох списках із XVIII ст. та в одному – із XIX-го (автограф не зберігся). Уперше цикл було надруковано окремою книжечкою в Москві 1837 р. [див.: *Сковорода Г. С.* Басни Харьковскія. – Москва: Издание Московского попечительного комитета «Человеколюбивого общества», 1837. – VI, 59, II с.]. Подаємо за найранішим списком, що зберігається в Інституті рукопису Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України під шифром 326 *Л* (Муз. 605/2).

[1] Збірка присвячена приятелеві Сковороди Панасові Панкову – колезькому реєстраторові (чин 14-го, найнижчого класу, згідно з петровською «Табеллю про ранги»), який мешкав у Острогозьку. У діалогах Сковороди Панков виступає під ім’ям *Аѳанасій*. Син Панаса Панкова Іван навчався в Харківському колегіумі й належав до кола вихованців Сковороди [див.: *Ніженець А.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 145, 162–163].

[2] Наприкінці весни або на початку літа 1769 р. Сковороду було звільнено з посади. Останнє “доношеніє” директора додаткових класів Харківського колегіуму Миколи Виродова генерал-губернаторові Євдокимові Щербиніну щодо грошових витрат, де вказано й платню викладача катехізису Сковороди, датоване 13 квітня 1769 р. [див.: *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 206].

[3] Бабаї – містечко під Харковом, засноване в середині XVII ст. Було власністю родини Донців-Захаржевських, а потім поміщиків Щербиніних. Григорій Сковорода не раз бував у маєтку Петра Андрійовича Щербиніна, а також зупинявся в будинку свого учня, священика Якова Правицького. Одне з джерел біля Бабаїв ще й досі має назву “холодної сковородинської криниці” [див.: *Ніженець А.*, *Стогній І.* Григорій Сковорода. Пам’ятні місця на Україні. – Київ, 1984. – С. 59–62].

[4] Пор.: “Не славна хата углами, славна пирогами” [*Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 238].

[5] Пор.: “Стукотить, гуркотить… ‘А що там?’ – ‘Кобиляча голова лізе!’” [*Номис*, № 11824]. Це прислів’я походить із казки «Кобиляча голова» («Про дідову дочку та бабину дочку»). Див., наприклад: “Коли се стукотить, гримотить – кобиляча голова біжить” [Народные южнорусские сказки / Изд. И. Рудченко. – Киев, 1870. – Вып. 2. – С. 66]. Образ кобилячої голови відомий і в літературі: пригадаймо хоч би Івана Котляревського, який писав про Венеру таке: “Приїхала, загримотіла, / Кобиляча мов голова” [*Котляревський І.* Енеїда // *Котляревський І.* Повне зібрання творів. – Київ, 1969. – С. 77].

[6] Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 793. Є також українські приказки: "Високо літає, та низько сідає"; "Хто високо літає, той низько сідає" [*Номис*, № 2553, 2554; *Франко*, № 2751].

[7] У діалозі Платона «Бенкет» (216d) Алківіад порівняв Сократа із силенами – потворними різьбярськими фігурками, всередині яких були статуетки богів: "Бо він прийняв на себе такий вигляд і дуже нагадує на позір оті вирізьблені статуетки силенів. Якщо ж ви розкриєте його, дорогі мої гості, то переконаєтеся, скільки там усередині здорового глузду!" [*Платон*. Бенкет / Перекл. з давньогрецької і коментарі Уляна Головач, вступна стаття Джованні Реале. – Львів, 2005. – С. 95]. Цей образ перегодом мав неабияку популярність. Із силенами порівнювали, наприклад, пустельників, пророків, Івана Хрестителя, ба навіть самого Христа [див.: *Pelc J.* Jan Kochanowski poeta Renesansu. – Warszawa, 1988. – S. 79]. Ось що писав про силенів, скажімо, один з улюблених авторів Сковороди Еразм Роттердамський: "Подібно Алківіадовим силенам, все на світі має два обличчя, дуже не схожі поміж собою. Коли одне з них, зовнішнє, – ніби смерть, то внутрішнє – життя; і навпаки, якщо перше – життя, тоді друге – смерть. І так все в житті буває одночасно: красивим і потворним, багатим і бідним, ганебним і славним, вченим і невченим, сильним і немічним, видатним і нікчемним, веселим і сумним, щасливим і нещасливим, дружнім і ворожим, цілющим і згубним. Одне слово, якщо відкрити силена, все виявиться зовсім протилежним" [*Еразм Роттердамський*. Похвала глупоті. Домашні бесіди / Перекл. з латини В. Литвинова, Й. Кобова. – Київ, 1993. – С. 38; пор.: *Эразм Роттердамский*. Оружие христианского воина // *Эразм Роттердамский*. Философские произведения. – Москва, 1986. – С. 143]. Під Алківіадовим силеном Сковорода мав на думці передовсім Біблію. Один з його трактатів, присвячених мистецтву тлумачення Святого Письма, так і називається: «Silenus Alcibiadis».

[8] Очевидно, це парафраза Книги пророка Захарії 7: 9. Пор.: **сꙋ́дъ пра́ведєнъ сꙋди́тє**.

[9] Пор. народну приказку: "Був колись оріх, а тепер свистун" [*Номис*, № 1866].

[10] Див.: **Скве́рныхъ же и҆ ба́вїихъ ба́снєй ѿрица́йсѧ, ѡ҆бꙋча́й же себѐ ко бл҃гочⷭ҇тїю** (Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 4: 7).

[11] Сковорода має на думці слова: **Не ᲂу҆хищре́ннымъ бо ба́снємъ послѣ́довавше сказа́хомъ ва́мъ си́лꙋ и҆ прише́ствїе гдⷭ҇а на́шегѡ і҆и҃са хрⷭ҇та, но самови́дцы бы́вше вели́чествїѧ ѻ҆́нагѡ** (Друге соборне послання св. ап. Петра 1: 16).

[12] Послання св. ап. Павла до Тіта 1: 14.

[13] Вигадка має сенс і виправдання як оприявнення невидимого. "Высокіи вещи и невѣдомыи, – писав, наприклад, Кирило Ставровецький, – паче же умныи и духовныи, инако не могут вообразитися, точію подобіем приповѣсти" [*Транквіліон-Ставровецький К.* Євангеліє учителноє. – Рахманів, 1619. – Арк. 341 (зв.)]. Пор.: "Приповѣсти якобы вѣзерунки суть и кшталты речій невидомых, смысловых и духовных, и чого тѣлесными очима видѣти не можно, тоє приповѣсть показуєт" [Євангеліє учителноє. – Київ, 1637. – С. 582].

[14] Послання св. ап. Павла до Тіта 1: 15.

[15] У християнській моделі думання *страх Божий* посідає дуже важливе місце. Сам Бог наповнює людську душу священним трепетом. Як зазначав у своєму курсі теології Феофан Прокопович, стародавні греки часом виводили слово *Θεός* (Бог) зі слова *δέος* (страх), а італієць Амбросіо Калепіно (1435–1511 рр.) – автор одного з найґрунтовніших словників латинської мови («Ambrosii Kalepini dictionarium linguarum») – уважав за можливе "дедукувати" зі слова "страшний" (*timendi*) також слов'янське ім'я "Бог" [див.: *Prokopowicz Th.* Christianae Orthodoxae Theologiae. – Lipsiae, MDCCLXXXXII. – Vol. 1. – P. 336–337].

[16] Старі українські поетики й риторики тлумачили *ієрогліф* як малюнок без заголовка та підпису. Наприклад, Митрофан Довгалевський подав таке його визначення: "Ієрогліф збігається з символом та емблемою в тому, що всі вони є фігурними зображеннями, а різняться між собою тим, що ієрогліфи не мають заголовків, які можуть бути в символах та емблемах" [*Довгалевський М.* Поетика (Сад поетичний). – Київ, 1973. – С. 243; див. про це: *Маслюк В.* Латиномовні поетики і риторики XVII – першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні. – Київ, 1983. – С. 179].

[17] Узвичаєне тогочасне розуміння *емблеми* таке: малюнок, який має заголовок та відповідну епіграму. Наприклад, Митрофан Довгалевський писав: "…Емблема складається з трьох частин: перша – це зображення, або малюнок, друга – напис, або заголовок, і третя – підпис, що пояснює весь предмет" [*Довгалевський М.* Поетика (Сад поетичний). – Київ, 1973. – С. 237; див. про це: *Маслюк В.* Латиномовні поетики і риторики XVII – першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні. – Київ, 1983. – С. 177]. Емблеми зазвичай поділяли на три групи: 1) *міфологічні* або *історичні*, тобто такі, що розповідають про події минулого; 2) *фізичні*, тобто такі, що розкривають природні властивості або причини речей; 3) *моральні*, тобто такі, чиїм змістом є людська поведінка. Іноді виокремлювали ще й *теологічні* емблеми, тобто такі, що стосуються проблематики богопізнання [див.: *Крекотень В. І.* Київська поетика 1637 року // Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI–XVIII ст. – Київ, 1981. – С. 138–139].

[18] Митрофан Довгалевський писав про *символ* таке: "…символ визначається як фігурне зображення, що яскраво, однією рисою передає характер і життя речі, яка мислить, на основі її подібності до речі, яка не мислить" [*Довгалевський М.* Поетика (Сад поетичний). – Київ, 1973. – С. 237–238]. На відміну від емблеми, символ мав замість епіграми короткий підпис [див.: *Маслюк В.* Латиномовні поетики і риторики XVII – першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні. – Київ, 1983. – С. 178]. Як правило, символи поділяли на дві групи: *піфагорійські* та *єгипетські*. Піфагорійські символи окреслювали як "уславлені афоризми, втілені в метафоричні висловлювання", а єгипетські – як "вирізьблені знаки або малюнки, створені єгиптянами для таємних священнодійств" [*Крекотень В. І.* Київська поетика 1637 року // Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI–XVIII ст. – Київ, 1981. – С. 139].

[19] *Притчу* та *байку* за часів Сковороди здебільшого ототожнювали, розглядаючи їх як різновид алегорії. Наприклад, Митрофан Довгалевський писав: "Притча, або байка, – це [твір], в якому виступають звірі, що розмовляють" [*Довгалевський М.* Поетика (Сад поетичний). – Київ, 1973. – С. 316].

[20] Як писав Митрофан Довгалевський: "Приказка, прислів'я, або приповідка, – це певний загальновідомий вислів, що відзначається якоюсь незвичністю" [*Довгалевський М.* Поетика (Сад поетичний). – Київ, 1973. – С. 315].

[21] Сократ (гр. *Σωκράτης*) (бл. 470–399 рр. до н. е.) – великий давньогрецький філософ, чия творчість є поворотним пунктом у розвитку стародавньої грецької філософії (перехід від натурфілософської проблематики до питань людського життя). Був звинувачений афінським демосом у "запровадженні нових богів та розбещенні юнацтва" й засуджений до страти. Сократ не писав жодних творів. Про його науку знаємо передовсім із "сократівських" творів Платона та Ксенофонта. Ім'я Сократа вже в давнину перетворилося на своєрідний символ філософського способу життя. В Україні воно було відоме ще за старокиївської доби, зокрема, з хроніки Георгія Амартола, де було сказано, що Сократ, "уничьжив закон елиньскы, умре, прах пив в темници" [*Истрин В. М.* Книгы временныя и образныя Георгия мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем

славянорусском переводе. – Петроград, 1920. – Т. 1. – С. 198]. Сковорода охоче покликався на Сократа в діалогах «Кольцо», «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира», у трактаті «Silenus Alcibiadis», у притчі «Убогій Жайворонок» та в листах. А в історико-філософській традиції тема «Сковорода й Сократ» була започаткована розвідками Александру Хашдеу «Сократ и Сковорода» (1833 р.) та «Григорий Варсава Сковорода» (1835 р.). Перегодом услід за Хашдеу Сковороду будуть порівнювати із Сократом Григорій Данилевський, Федір Зеленогорський, Дмитро Багалій, Павло Житецький, Володимир Ерн (його перша сковородинська публікація мала промовисту назву «Русский Сократ»), Михайло Возняк, Олексій Лосєв, Іван Мірчук, Етторе Ло Гатто, Еміль Грігораш, Микола Шлемкевич, Володимир Олексюк та інші [див.: *Ушкалов Л.* Григорій Сковорода: семінарій. – Харків, 2004. – С. 741–747].

[22] Ідеться про "даймона" ("демона"). Як писав Ксенофонт Афінський (Меморабілії, I, 1, 2), "по всьому місту ходили чутки про оповідки Сократа, начебто божественний голос дає йому вказівки: саме це, як я гадаю, і стало основним підґрунтям для звинувачення його в тому, що він запроваджує нових богів" [*Ксенофонт Афинский*. Сократические сочинения: Воспоминания о Сократе. Защита Сократа на суде. Пир. Домострой / Перевод, статьи и комментарии С. И. Соболевского. – Москва; Ленинград, 1935. – С. 21]. Сковорода знав твір Плутарха «Про Сократового демона».

[23] Езоп (гр. *Αἴσωπος*) (VII–VI ст. до н. е.) – славетний давньогрецький байкар. У старій Україні Езопа трактували не тільки як байкаря, але також як філософа. Принаймні Василь Григорович-Барський прямо називав його "філософом" [див.: *Григорович-Барський В.* Странствованія. – Санкт-Петербург, 1778. – С. 379]. Сковорода дуже цінував езопівські байки. Власне кажучи, жанр байки він асоціював найперше з Езопом. Та й байки самого Сковороди значною мірою засновуються на езопівських сюжетах. Так, іще 1760 р. у стінах Харківського колегіуму філософ написав по-латинському й по-українському віршовану байку про Ягня та Вовка-флейтиста під назвою «Басня Есопова»); байка «Жаворонки» засновується на сюжеті Езопової байки «Орел і Черепаха», байка «Навоз и Алмаз» – на сюжеті байки «Півень та перлина» тощо.

[24] Про це йдеться в Платоновому діалозі «Федон» (Федон, 60c–61b) [див.: *Платон*. Діалоги. – Київ, 1995. – С. 236–237]. Діоген Даерцій (II, 42) також свідчить, що Сократ склав езопівську байку [див.: *Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 117].

[25] Сковорода має на думці слова: **Поне́же бо въ премѫ́рости бж҃їей не разꙋмѣ̀ мі́ръ премꙋ́дростїю бг҃а, бл҃гоизво́лилъ бг҃ъ бꙋ́йстовмъ про́повѣди сп҃ти̑ вѣ́рꙋющихъ** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 1: 21).

[26] Очевидно, Сковорода має на думці приказки: "У друга вода солодча вражеського меду" [*Номис*, № 9513]; "У друга вода солодша від вражого меду" [*Франко*, № 10883].

[27] Називаючи істину "безначальною", Сковорода тим самим ототожнює її з Богом. Принаймні в слов'янській Біблії слово **безнача́лный** ужито всього один раз як субстантивований прикметник на позначення Бога: **Пишꙋ̀ ва́мъ, ѻ҆тцы̀, я҆́кѡ позна́сте безнача́лнаго** (Перше соборне послання св. ап. Івана 2: 13). У грецькому оригіналі: τὸν ἀπ' ἀρχῆς.

[28] Парафраза Дій св. апостолів 4: 32. Пор.: **Наро́дꙋ же вѣ́ровавшемꙋ бѣ̀ се́рдце и҆ дꙋша̀ є҆ди́на.**

[29] Сковорода подає тут словникове тлумачення слова *дружба*: "Дружба: рекше єдиноуміє, товариство" [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 58].

[30] Образ яблуні зринає у творах Сковороди дуже часто. Це можна пояснити, з одного боку, тим, що філософ любив це дерево, а з другого, – мабуть, не варто забувати й тієї

обставини, що згідно з так званим "Вергілієвим колесом" яблуня – це дерево, що репрезентує *середній* стиль, тобто символізує мирне життя вільних хліборобів [див.: *Гаспаров М*. Средневековые латинские поэтики в системе средневековой грамматики и риторики // Проблемы литературной теории в Византии и латинском средневековье. – Москва, 1986. – С. 145–146]. Недаром із цим образом у Сковороди пов'язані мотиви спокою, рустикального раю тощо.

[31] Можливо, Сковорода має на думці оповідку Плінія Старшого в його «Природознавчій історії» (XXXV, 65) про змагання між малярами Зевксієм (Зевксідом) та Паррасієм: "Зевксід, за переказом, показав картину, на якій виноград був намальований з такою дивовижною схожістю із справжнім, що птахи злітались до нього, а Паррасій приніс полотнище, намальоване так правдоподібно, що Зевксід, загордившись оцінкою, яку дали птахи його картині, вимагав, щоб полотно було нарешті зняте і показана сама картина. Коли ж він зрозумів свою помилку, віддав пальму першості Паррасію, щиро засоромлений, тому що сам він обманув птахів, а Паррасій – його, митця" [Віхи в історії античної естетики: Збірник. – Київ, 1988. – С. 199]. Ця історія в «Театроні» Івана Максимовича переказана так: "Нѣкогда бѣ истязаніє о писаніи между Зевксіем и Парразіем. Зевксій, начертавши овощи, или ягоды, изнесе на позор истинно подобны на древах прозябающим, птицы бо на них возлетавши зобаху. Парразій же изнесе написанну запону, тонким зѣло платном покровенну, такожде премудро устрои, аки бы самоє истоє платно в покров устроєнно мнящеся всѣм зрѣти. Тогда Зевксій мнѣніем прелщенных птиц вознесенный, мови, да открывши платно явит внутр обрѣтающеєся своє изображеніє. Осклабился Парразій, откуду позна прелщеніє своє Зевксій, безмѣрне студа исполнишися, побѣдителя прослави… Не всегда убо вѣру дадим, яже слышим, ни яже видим, вся вѣроятна суть, многажды видѣніем прелщаємся" [*Максимович І*. Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 24–24 (зв.)].

[32] Тобто 7 червня 1774 р., бо свято Тройці, або П'ятдесятниці ("зелені святки"), припало того року на 8 червня [див.: *Махновець Л*. Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 216].

[33] У списку помилково: *ворота*.

[34] Цей сюжет перегукується з народними приказками: "Дурний собака і на хазяїна бреше" [*Номис*, № 5196]; "Молоде песьи й на гівно гавкає" [*Франко*, № 19914] тощо.

[35] Парафраза Євангелії від св. Матвія 12: 33. Пор.: ѿ плода́ бо дре́во позна́но бꙋ́детъ. Окрім того, є латинські приказки: "Arbor e fructu cognoscitur" ("Дерево пізнається з плоду") [*Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л*. Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 51]; "E cantu cognoscitur avis" ("Пташку пізнають за співом") [Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 105].

[36] Сковорода має на думці Езопову байку «Орел і Черепаха» [див.: *Езоп*. Байки. – Київ, 1961. – С. 246], добре знану в старій Україні. На неї покликався, наприклад, Феофан Прокопович [див.: *Прокопович Ф*. Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф*. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 140]. Зрештою, сюжет про орла, який учив літати черепаху, відомий і в східнослов'янському фольклорі [див.: Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка / Составители: Л. Г. Бараг, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков. – Ленинград, 1979. – С. 90 (225А)].

[37] Пор.: "Недозрелый умок, что вешний ледок" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 438].

[38] Пор.: "Добре літати, але кепсько сідати"; "Літає добре, а сісти не вміє" [*Франко*, № 30072, 30073].

[39] Мабуть, це сковородинська версія приказки: "Finis coronat opus" [*Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л.* Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 141], тобто "Кінець – ділу вінець", що походить з Овідієвих «Героїд» (II, 85). У латинській версії ця приказка була добре знана в старій Україні. Наприклад, вона є на звороті 10-го аркуша рукопису "двох книжиць" Івана Величковського [див.: *Величковський І.* Твори. – Київ, 1972. – С. 175]. Крім того, існує ціла низка її українських відповідників, наприклад: "Конець – вінець"; "Конець діло хвалит" [*Франко*, № 15349, 15350]; "Добре роби, доброго й кінця дожидай"; "Кінець діло рішає"; "Кінець – і вінець" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 272]. Пор.: "Конец делу венец"; "Конец дело венчает"; "Добрый конец всему делу венец" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 498]. Ця сентенція була знана також з емблематики. Див., наприклад, 591-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata», що має назву «Ловчій пес словленнаго зайца давит» і підпис: "Конец дѣло хвалит. Окончаніе приносит честь и славу. Gloria finis" [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 148–149].

[40] Автором цього сюжету вважають римського політичного діяча Мененія Агріппу (*Menenius Agrippa Lanatus*) (VI–V ст. до н. е.). Коли на початку V ст. до н. е. плебеї покинули Рим і пішли на Священну гору (Aventin) на знак протесту проти сваволі патриціїв, Мененій переконав їх повернутися назад, розказавши байку про людське тіло. Мовляв, одного разу всі члени тіла розсердились на шлунок за те, що тільки він один серед них нічого не робить, а живе на всьому готовому, і вирішили не давати йому їжі. Так і зробили. Але через деякий час голова перестала думати, очі почали сліпнути, а вуха – глухнути. І тоді вуста сказали: "Невже ви всі не розумієте, що наша сила йде від шлунку? То тільки здається, що він нічого не робить. Він робить те, чого ми робити не в змозі". Чи не вперше в українській літературі цей сюжет докладно переказав услід за Тітом Лівієм Касіян Сакович [див.: *Сакович К.* Арістотелівські проблеми // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 381–383].

[41] Можливо, на створення цієї фабули Сковороду наштовхнула емблематика, наприклад, 776-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Попугай в клѣткѣ» (підпис: "Лучше быть вольным. Свобода лучше золотой клѣтки. Praestat liberum esse") [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 194–195].

[42] Цей двовірш – парафраза народних прислів'їв: "Лучче їсти хліб з водою, ненуж буханець з бідою" [*Номис*, № 7288]; "Ліпше хліб з водов, як пиріг з бідов" [*Франко*, № 30897]; "Лучше хлеб с водою, чем пиры с бедою" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 96].

[43] Ця думка Сковороди могла бути навіяна, наприклад, міркуваннями Боеція (Сковорода добре знав його «Розраду від філософії»; принаймні в одному з листів до Михайла Ковалинського – № 35 – цитував її): "Уся людська завзятість, що спонукає до всіляких занять, хоча йде різними стежками, спрямована, проте, до однієї і тієї ж мети – осягнути щастя" [*Боецій С.* Розрада від філософії / Пер. з лат. А. Содомори; передм. В. Кондзьолки. – Київ, 2002. – С. 76].

[44] Ця байка заснована на ідеї Церкви-суспільства як містичного Христового тіла [докладніше див.: *Ушкалов Л.* Українське барокове богомислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду. – Харків, 2001. – С. 145–147].

[45] Сковородинське поняття "сродность" можна трактувати як український відповідник стоїчного терміна *οικείωσις* [див.: *Гаврилов А.* Марк Аврелий в России // *Марк Аврелий*

Антонин. Размышления. – Ленинград, 1985. – С. 136] (зазначмо принагідно, що й інші старі українські письменники вживали слова, близькі до слова "сродность", наприклад, "сродственный" [див.: *Горленко И.* Слово в недѣлю двадцать пятую по сошествіи Св. Духа // Святитель Иоасаф Горленко, епископ Белгородский и Обоянский (1705–1754). Материалы для биографии, собранные и изданные кн. Н. Д. Жеваховым. – Киев, 1907. – Ч. II: Святитель Иоасаф и его сочинения. – С. 215]). У всякому разі, одним із джерел науки Сковороди про *сродність* є стоїчний принцип "життя згідного з природою". Те саме і в російській літературі XVIII ст. Пор., наприклад: "Ломоносов, уразумев смешное в польском одеянии наших стихов, снял с них *несродное* им полукафтанье" [*Радищев А. Н.* Путешествие из Петербурга в Москву // *Радищев А. Н.* Избранные философские сочинения. – Москва, 1949. – С. 160].

[46] Розмежування *знання* та *науки* – усталена тема схоластичних курсів філософії. Наприклад, Феофан Прокопович писав: "Звідси й поняття мистецтва називаються універсаліями і через це мистецтво й наука відрізняються від таких знання й досвіду, які звичайно мають справу з одиничними судженнями, хоч окремі автори висувають інші ознаки для розрізнення" [*Прокопович Ф.* Логіка // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 28].

[47] У списку: *выбросать*.

[48] Можливо, цей сюжет Сковороди навіяний рядками трактату Горація «Про поетичне мистецтво» (304–308): "Буду вже краще бруском, що собою / Гострить залізо, а сам і тупий, і не вріже нічого. / Отже, не творячи сам, я тих, які творять, повчаю, / В чім їх обов'язок, сила, що живить їх, що надихає, / Що їм на користь, що ні, де вірний їм шлях, а де хибний" [*Квінт Горацій Флакк*. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 221].

[49] Ідеться про згадану байку Езопа «Орел і Черепаха».

[50] Тобто до чернецтва, оскільки ченців іще від часів Орігена [див.: *Мейендорф И.* Введение в святоотеческое богословие. – New York, 1985. – С. 102] було заведено називати "земними янголами" [див., наприклад: Патерік, или Отечник Печерскій. – Київ, 1661. – Арк. 100, 145 (зв.), 196 (зв.)], а їхнє життя – "ангелоподобным" [див.: Изборник 1076 года. – Москва, 1965. – С. 193; *Туптало Д.* Книга житій святых. – Київ, 1705. – Арк. 150 (зв.); *Туптало Д.* Книга житій святых. – Київ, 1700. – Арк. 8, 252 (зв.), 253 (зв.), 645; Службы преподобным отцем Печерским. – Київ, 1763. – Арк. 1 (зв.), 4 (зв.), 10 (зв.), 16, 18 (зв.)–19 (зв.), 23, 30, 33, 39, 41 (зв.), 43, 46, 50 (зв.)–51, 54 (зв.), 62 (зв.), 74, 108]. Сам цей образ походить з Євангелії від св. Марка 12: 25. Пор.: "Бо як із мертвих воскреснуть, то не будуть женитись, ані заміж виходити, але будуть, немов Анголи *ті* на небі".

[51] Сова була атрибутом покровительки Афін богині мудрості Афіни.

[52] У списку: *Змій*.

[53] Образ змії, що скидає линовище, протискаючись між камінням, Сковорода міг запозичити зі збірника «Symbola et emblemata» (Амстердам, 1705). Див. емблеми 213-у «Змѣя свою кожу скидивающая» (підпис: "Оставляющая старость. Совлекши старую кожу, пригожіе буду. Vetustate relicta") та 613-у «Змія скидивающая свою старую кожу» (підпис: "Скинувши старую кожу, отмолодѣю. Юность ея возобновляется. Positus novis exuviis" [Емблемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 54–55, 154–155]. Цей образ був знаний і в попередній українській літературній традиції. Наприклад, Лазар Баранович писав: "Змій ветхую свою кожу, тѣсно проходя стѣну, извергаєт и новую пріобрѣтаєт, сице ты тѣсными враты ветхую одежду раздери, в Христа же новую ризу облецися" [*Баранович Л.* Трубы словес проповѣдных. – Київ, 1674. – Арк. 334].

[54] Ця сентенція суголосна церковній настанові: "…Добрая бо дѣла трудом стяжаваются" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 932] – або й народним прислів'ям: "До Бога важкий шлях, а до пекла прямесенький" [*Номис*, № 201]; "Як підеш широкою дорогою – аду не минеш, а підеш тісною – царство знайдеш" [Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерки по этнографии края / Под. ред. В. А. Иванова. – Харьков, 1898. – Т. I. – С. 373]; "До злого бита дорога"; "До пекла не треба дороги питати" [*Франко*, № 13453, 19723]. Слід сказати, що перегодом Сковорода відмовився від думки про неприступність добра й стверджував, що досягти його легко. Принаймні в діалозі «Пря бѣсу со Варсавою» (1783 р.) є такий епізод. Супротивник Варсави, тобто самого Сковороди, питає його: "Чи то ти написав був 30 байок та й подарував їх Панасові Панкову?" "Саме так", – каже Сковорода. "А чи пам'ятаєш ту байку, де Буфон розмовляє зі Змією, що помолодшала?" – "Пам'ятаю, – відповідає Сковорода. – Я увінчав ту байку такою силою: 'Що краще добро, то більшим трудом, наче ровом, окопалось'". – "Так чого ж ти зараз стверджуєш, що добро легке?" – "Тому, що так воно і є, – каже Сковорода. – Раніше я того не розумів" [див. про це: *Ковалівський А.* Розвиток етичних поглядів Г. Сковороди в зв'язку з його життям // Науковий збірник Харківської науково-дослідчої катедри історії України. Пам'яти акад. М. Сумцова. – Харків, 1924. – Т. 1. – С. 69–98].

[55] Платон (гр. *Πλάτων*, лат. *Plato*) (427–347 рр. до н. е.) – великий давньогрецький філософ-ідеаліст, один із найулюбленіших авторів Сковороди, якого він у трактаті «Silenus Alcibiadis» назвав "боговидцем" ("divinus Plato"). Недаром свою концепцію *двох натур* Сковорода подає в термінах платонівської науки про ідеї, тимчасом як у філософських курсах професорів Києво-Могилянської академії ця доктрина зазнавала досить різкої критики в дусі арістотелізму. Наприклад, Феофан Прокопович присвячує другий розділ сьомої книги своєї «Логіки» спростуванню Платонового уявлення про ідеї [див.: *Прокопович Ф.* Логіка // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 62–65], а в курсі фізики не без іронії зазначає: "Думка ж Платона є справжньою казкою, бо він вчить, що форми наче із їх власних ідей, мовби з джерел, виливаються в матерію, як у якесь вмістилище. Але ж ніщо не виливається з того, що є нічим, хіба що порожні примари, якими є, як ми [вже] довели в логіці, ідеї Платона" [*Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 134]. Про помітний вплив Платона на метафізику Сковороди говорив іще Федір Зеленогорський. Перегодом Володимир Ерн назве Сковороду "християнським платоніком", підкресливши, що його уявлення про *дві натури* позначене специфічно платонівськими рисами. Панування в Сковороди платонівського способу думання, зокрема суто платонівського "подвоєння буття", будуть відзначати також Олексій Лосєв, Дмитро Чижевський, Василь Зеньковський та інші. Крім науки про *дві натури*, платонівське коріння мають у Сковороди, наприклад, думка про три головні "сродності", яка виразно корелює з трьома станами Платонової ідеальної держави (діалог «Держава» Сковорода цитував у одному з листів до Михайла Ковалинського), теза про "нерівну рівність" (її можна трактувати як платонівський принцип "геометричної рівності"), розуміння філософії як "внутрішнього діалогу" (воно корелює з платонівською *діаноєю*, тобто чистим мисленням ідей), уявлення про *архетип* тощо.

[56] Про це Платон писав у діалозі «Теетет» (175а). Сковорода міг запозичити цю думку і з «Моральних листів до Луцілія» (XLIV, 4) Сенеки, де зазначено: "Сказав же Платон, що немає володаря, який не походив би з рабів, як і раба, який не походив би з володарів"

[*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 147].

[57] Це – новозаповітний образ. Пор.: ка́мень, ѥ҆гѡ́же не въ рѧдѹ̀ сотвори́ша зи́ждѹщїи, се́й бы́сть во главѹ̀ ѹ҆гла (Євангелія від св. Матвія 21: 42); се́й ѥ҆́сть ка́мень ѹ҆коре́ный ѿ ва́съ зи́ждѹщихъ, бы́вый во главѹ̀ ѹ҆гла (Дії св. апостолів 4: 11); **В**а́мъ ѹ҆̀бо че́сть вѣ́рѹющымъ, а҆ проти́вѧщымсѧ ка́мень, ѥ҆гѡ́же нѣбрегѡ́ша зи́ждѹщїи, се́й бы́сть во главѹ̀ ѹ҆гла̀ (Перше соборне послання св. ап. Петра 2: 7).

[58] Варто відзначити, що "Адамантій", як свідчив Євсевій Памфіл (Церковна історія, VI, 14, 10), – це прізвисько Орігена [див.: *Евсевий Памфил*. Церковная история. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 432] – одного з найулюбленіших письменників Сковороди.

[59] Даючи Алмазові ім'я "Адам", Сковорода має на думці лат. *adamas* – 'алмаз'. Слід сказати, що алмаз належав до кола емблематичних образів. Див., наприклад, 7-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata», що має назву «Алмаз млатами біемый» та підпис: "Алмаз всегда Алмаз: никогда не сокрушается. Semper Adamas" [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 2–3].

[60] Словник Памви Беринди подає словосполуку "растлѣнныя пѣнязѣ", витлумачуючи її так: "злыи грошѣ, фалшивая монета, недобрыи шелюги" [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 206].

[61] Найближчим до цього прислів'я з відомих нам є таке: "Сам Абрам дался в обман" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 483].

[62] Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 445.

[63] Ім'я римського бога торгівлі Меркурія (лат. *Mercurius*) у переносному сенсі означало "хитрий". Скажімо, Антоній Радивиловський писав: "Хитрый прилучаєтся до хитрого и мовит: бог мой Меркуріуш єст" [*Радивиловський А*. Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 23 (зв.)].

[64] Можливо, кобила іронічно названа тут ім'ям римської богині полювання Діани (лат. *Diana*) з огляду на те, що "полювала" на собаку, намагаючись його вбити.

[65] "Мистецтво вдосконалює природу" (лат.). Ця думка походить із другої книги Арістотелевої «Фізики» (199a16–17). Коментуючи її, Феофан Прокопович, зокрема, писав: "…коли природа й мистецтво разом задумують створити якийсь твір, то мистецтво [лише] доповнює природу, як каже Арістотель («Фізика», кн. II, розд. 8). Наприклад, під час співу природа турбується й дбає, щоб спів був милим і приємним. Мистецтво упорядковане краще, ніж природа, проте мистецтво внаслідок цього не перевершує природу, а узгоджується з нею. Адже голос повинен [мати] цінність свого існування для мистецтва, бо він, звичайно, черпає своє буття від природи" [*Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф*. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 153; пор.: *Калиновский С*. Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 81].

[66] Схожа думка є в «Моральних листах до Луцілія» Сенеки (XVI, 9): "Природні бажання мають свої межі; котрі ж од хибної думки, ті не мають на чому зупинитися: хибне не має межі. Хто йде дорогою, той до чогось таки дійде; блуд – нескінченний" [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 78].

[(1)] Гр. *πίθηξ, πίθηκος*. Із грецької мови це слово перейшло до церковнослов'янської й тлумачиться як "кот морскій, малпа, кочкодан, обезяна" [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 445].

[67] Пор.: "Охота пуще неволи" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 822]; "Охота горш неволѣ" [*Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 239]; "Охота гірше неволі" [*Номис*, № 4956; *Франко*, № 19296].

[68] Пор. з народними приказками: "Не вчи орла літати, а рибу плавати" [*Номис*, № 5357]; "Риби вчит плисти" [*Франко*, № 21918]; "Не вчи рибу плавати"; "Не вчи плавати щуку: щука знає свою науку"; "Не вчи орла літати, а соловейка співати" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 278].

[69] Пор.: "С Богом хоть за море, а без Бога ни до порога" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 36]; "Без Бога ні до порога" [*Номис*, № 7; *Франко*, № 865].

[70] Див. прим. 3 до віршованого діалогу «Разговор о премудрости».

[71] Див. прим. 65.

[72] Нетопир – кажан. У літературі старої України нетопиря традиційно пов'язували з темним боком буття. Скажімо, Дмитро Туптало стверджував, що біси мають крила, "яко нетопыри" [*Туптало Д.* Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 491 (зв.)]. Крім того, нетопир належав до кола емблематичних образів. Варто пригадати хоч би 13-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Солнце вышше нетопыря» та підписом: "Лучше умереть, чѣм перестать. Potius mori, quam abstinere" [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 4–5].

[73] Ідеться про *Всевидяще око*, тобто про Бога (Сковорода власноруч змалював цей символ у діалозі «Бесѣда 2-я»). Образ *Всевидящого ока* у старій Україні трактували як яскравий зразок "египетських" символів [див.: *Крекотень В. І.* Київська поетика 1637 року // Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI–XVIII ст. – Київ, 1981. – С. 139].

[74] Сковорода різко негативно ставився до просвітницького скептицизму в питаннях релігії, зокрема до її трактування як пережитку "варварської" старовини [див.: *Mirčuk J.* H. S. Skovoroda, ein ukrainischen Philosoph des XVIII. Jahrhunderts // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1928. – Bd. V. – S. 41; *Roussow G.* G. S. Skovoroda et sa lutte contre le materialisme // Сковородіяна. – Montreal, 1994. – T. 2. – P. 1–15; *Tschižewskij D.* Skovoroda: Dichter, Denker, Mystiker. – München, 1974. – S. 213].

[75] Пор. із тезою Боеція в його «Розраді від філософії» (IV. P4), де Філософія на запитання, чому люди, які покладаються на здоровий глузд, не годні бачити найвищої правди, каже: "Бо ж навиклих до темряви очей вони не можуть звернути до світла найпрозорішої правди; ті люди уподібнились до птахів, чий погляд живить нічна темінь, а світло дня – засліплює" [*Боецій С.* Розрада від філософії / Пер. з лат. А. Содомори; передм. В. Кондзьолки. – Київ, 2002. – С. 111].

[76] Протиставлення "нетопир – орел (сокіл)" було знане в українській літературі й до Сковороди. Воно є, наприклад, у Феофілакта Лопатинського. Пор.: "О помраченніи русскіи нетопыри, мнящіися орлами!" [*Лопатинський Ѳ.* Обличеніе неправды расколническія. – Москва, 1745. – Арк. 87].

[77] Сковорода нав'язується тут до Євангелії від св. Луки, де *горличата* та *голуб'ята* – це птахи, посвячені Богові. Див.: ꙗ҆́же да́ти же́ртвꙋ, по рѣче́нномꙋ въ зако́нѣ гдⷭ҇ни, два҆ гѡ́рличища и҆лѝ два҆ птенца҆ голꙋбі҃на (Євангелія від св. Луки 2: 24). На цей вірш звернув увагу ще Іриней Ліонський у третій книзі трактату «Проти єресей» (X, 5) [див.: *Ириней Лионский*. Против ересей // Ранние отцы Церкви: Антология. – Брюссель, 1988. – С. 651].

[78] Пор.: "Краснеє пір'я на відвуді (на удодові), але сам смердить" [*Номис*, № 11201]; "Вудуд – бздюх меже птахами"; "Вудуд ладне пір'я має, коли бо смердит" [*Франко*, № 4512, 4514].

[79] Парафраза Євангелії від св. Івана 12: 35–36. Пор.: **є҆щѐ ма́ло вре́мѧ свѣ́тъ въ ва́съ є҆́сть: ходи́те, до́ндеже свѣ́тъ и҆́мате, да тма̀ ва́съ не и҆́метъ: и҆ ходѧ́й во тмѣ̀ не вѣ́сть, ка́мѡ и҆́детъ: до́ндеже свѣ́тъ и҆́мате, вѣ́рꙋйте во свѣ́тъ, да сы́нове свѣ́та бꙋ́дете.** Див. також: **Бѣ́сте бо и҆ногда̀ тма̀, нн҃ѣ же свѣ́тъ ѿ гдⷭ҇ѣ: ꙗ҆́коже ча̑да свѣ́та ходи́те** (Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 8); **вси́ бо вы̀ сы́нове свѣ́та є҆стѐ: и҆ сы́нове днѐ: нѣ́смы но́щи, нижѐ тьмы̀** (Перше послання св. ап. Павла до солунян 5: 5).

[80] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 7: 20. Пор.: **ѿ плѡ́дъ и҆́хъ позна́ете и҆̀хъ.**

[81] Образ фонтана був поширений у бароковій літературі, зокрема українській. Варто пригадати хоч би панегіричну композицію Івана Орновського «Багатий сад» [див.: *Ornowski J*. Bogaty w parenłełę, sławę y honory wirydarz herbownemi ich mościow panow Zacharżewskich. – Kiiów, 1705. – K. 25–36 (v.)].

[82] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 18: 4. Пор.: **Вода̀ глꙋбока̀ сло́во въ се́рдцы мꙋ́жа, рѣка́ же и҆зска́чꙋщи и҆ и҆сто́чникъ жи́зни.**

[83] Див.: **Вода̀ глꙋбока̀ совѣ́тъ въ се́рдцы мꙋ́жа: мꙋ́жъ же премꙋ́дръ и҆зче́рплетъ ю҆̀** (Книга Притч Соломонових 20: 5).

[84] Євангелія від св. Луки 7: 46.

[85] Фраза "нетлѣнія источник" зустрічається в молитовних текстах [див., наприклад: *Могила П*. Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 55].

[86] Див.: **ѿ бл҃гве́нїѧ гдⷭ҇нѧ земл҃ѧ є҆гѡ̀, ѿ красо́тъ небе́сныхъ и҆ росы̀, и҆ ѿ бе́зднъ и҆сто́чникѡвъ ни́зꙋ** (П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 33: 13).

[87] Див.: Третя книга Мойсеєва: Левит 11: 1–7.

[88] Друга книга царств 22: 26.

[89] Про це писали, зокрема, Арістотель (Історія тварин, 595b-596a) та Пліній Старший у своїй «Природознавчій історії» (VIII, 26). Так само зображували верблюда й у ренесансно-барокових емблематичних збірниках. Див., наприклад, 423-ій малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Верблюд своею ногою мъшает воду» (підпис: "Мутная вода меня услаждает. Люблю пить мутную воду. Turbata delectat") [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 106–107].

[90] Пор.: "Доброму человеку – что день, то и праздник" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 126].

[91] Книга Ісуса, сина Сирахового 1: 12.

[92] Можливо, це парафраза Книги Йова 21: 18. Пор.: **а҆́ки пле́вы пред̾ вѣ́тромъ, и҆лѝ ꙗ҆́коже пра́хъ, є҆го́же взѧ̀ ви́хръ.**

[93] Ці слова Сократа наводив Діоген Лаерцій (II, 34): "Він [Сократ] казав, що сам він їсть, щоб жити, а інші люди живуть, щоб їсти" [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 114]. Крім того, Плутарх у своїх «Мораліях» («Як юнакові слухати поетичні твори», 21e) свідчив: "Сократ казав…, що погані люди живуть заради того, щоб їсти й пити, а хороші п'ють і їдять, щоб жити" [*Плутарх*. Как юноше слушать поэтические произведения // Памятники поздней античной научно-художественной литературы II–V века. – Москва, 1964. – С. 22]. Латинська версія цієї Сократової фрази, як її подав Квінтіліан, така: "Non ut edam vivo, sed ut vivam edo" [*Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л.* Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 119]. Ця Сократова сентенція була добре відома і в старій українській літературі. Наприклад, в Івана Величковського є така епіграма: "Не жити, єже ясти; / Но ясти, єже жити" [*Величковський І*. Твори. – Київ, 1972. – С. 129]. Пор. також народне прислів'я: "Чоловік їсть, аби жити, а не жиє, аби їсти" [*Франко*, № 30964].

[94] Ідеться про езопівську байку «Півень та перлина». Є й приказка: "Петуху ячменное зерно жемчужины дороже" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 643].

[95] Пор.: "В поле пшеница годом родится, а добрый человек всегда пригодится" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 776]. Див. також: "Не земля родит, а год"; "Лето родит, а не поле" [там само. – С. 904, 905]; "Не земля родить, а літо" [*Номис*, № 7269]; "Літо родит, не ріля" [*Франко*, № 30073].

[96] У списку: *хуждших*.

[97] Старі українські богослови, говорячи про особливе місце Біблії серед книжок, наголошували на тому, що вона – "єдиноє для нас средство и к полученію вѣчнаго живота, и к избѣжанію мук вѣчных, єсть наставник и утѣшитель в житіи добродѣтелном, грозный обличитель беззаконников" [*Кониський Г.* Слово в недѣлю двадесят третію // Собраніе сочиненій Георгія Конисскаго, архіепископа Бѣлорусскаго. – Санкт-Петербург, 1835. – Ч. 1. – С. 26], "руководца с тмы к свѣту, от смерти к животу, от землѣ на небо и простою дорогою до Царства Небеснаго" [*Транквіліон-Ставровецький К.* Євангеліє учителноє. – Рахманів, 1619. – Арк. 2 (передмова до читача, б. п.)], "посланіє Божіє к людєм, посланіє, приносящеє свѣт жизни, учащеє добронравію, устрояющеє врачевство душевноє, прописующеє правило житія добраго, содѣвающеє умноженіє правды, свѣтилник сущеє вѣры" [*Полоцький С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 1 (зв.)–2 (друга пагін.)]. Як підкреслював Георгій Кониський, біблійні книги "Словом Божіим и Богодухновенным писанієм потому называются, что Дух Святый вдохнул оныя пророкам и апостолам, и язык их (как о себѣ пророк Давид написал) был *трость*, то єсть перо *книжника скорописца* самаго Бога. Человѣческія писанія, чьи бы они ни были и как бы исправно не были сложены, Словом Божіим в таком єго разумѣ назваться не могут" [*Кониський Г.* Слово в недѣлю Великаго поста // Собраніе сочиненій Георгія Конисскаго, архіепископа Бѣлорусскаго. – Санкт-Петербург, 1835. – Ч. 1. – С. 96].

[98] Книга Притч Соломонових 31: 30–31.

[99] Книга пророка Ісаї 61: 2.

[100] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 49: 8. Пор.: во вре́мѧ прїѧ́тно послꙋ́шахъ тебѐ.

[101] Див.: **Всѣ́мъ** вре́мѧ и҆ вре́мѧ всѧ́цѣй ве́щи под҆ небесе́мъ: вре́мѧ рожда́ти и҆ вре́мѧ ᲂу҆мира́ти, вре́мѧ сади́ти и҆ вре́мѧ и҆сторга́ти сажде́ноє, вре́мѧ ᲂу҆бива́ти и҆ вре́мѧ цѣли́ти, вре́мѧ разрꙋша́ти и҆ вре́мѧ созида́ти, вре́мѧ пла́кати и҆ вре́мѧ смѣѧ́тисѧ, вре́мѧ рыда́ти и҆ вре́мѧ ликова́ти, вре́мѧ размета́ти ка́мєнїє и҆ вре́мѧ собира́ти ка́мєнїє, вре́мѧ ѡ҆бима́ти и҆ вре́мѧ ᲂу҆далѧ́тисѧ ѿ ѡ҆бима́нїѧ, вре́мѧ и҆ска́ти и҆ вре́мѧ погꙋблѧ́ти, вре́мѧ храни́ти и҆ вре́мѧ ѿрѣ́ѧти, вре́мѧ раздра́ти и҆ вре́мѧ сши́ти, вре́мѧ молча́ти и҆ вре́мѧ глаго́лати, вре́мѧ люби́ти и҆ вре́мѧ ненави́дѣти, вре́мѧ бра́ни и҆ вре́мѧ ми́ра (Книга Екклезіястова 3: 1–8).

[102] Пор.: "В поле пшеница годом родится, а добрый человек всегда пригодится" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 776].

[103] "Рік родить, а не лан" (лат.). Це прислів'я походить із «Дослідження рослин» Теофраста (VIII, 6, 6) [див.: *Čyževśkyj D.* Literarische Lesefrüchte. Ein Zitat aus Theophrast // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1947. – Bd. XIX. – S. 352–353]. Із посиланням на Теофраста його наводив у своїх знаменитих «Адагіях» також Еразм Роттердамський (I. 1. 44) [див.: Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami. – Amsterdam; London; New York; Tokyo, 1993. – Ordinis II. – T. 1. – P. 478; далі сковородинські цитати з «Адагій» відновуємо за цим багатотомовим виданням, зазначаючи в дужках усталений порядковий номер зібраних Еразмом приказок та прислів'їв].

[104] Арістотель (гр. *Ἀριστοτέλης*, лат. *Aristoteles*) (384–322 рр. до н. е.) – великий давньогрецький філософ-систематик, що його старі українські письменники називали "князем філософів" [див.: *Kossow S.* Πατερικον, abo Żywoty ss. oycow pieczarskich. – Kiiów, 1635. – S. 5 (Do czytelnika prawosławnego)], "найславетнішим серед усіх любомудрців" [див.: *Полоцький С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 241 (зв.)] тощо. Як вихованець Києво-Могилянської академії, Сковорода добре знав твори Арістотеля. Однак він не виявляв якоїсь особливої прихильності до цього мислителя. Дехто з коментаторів навіть казав про негативне ставлення Сковороди до Арістотеля [див., наприклад: *Гордієвський М.* Теоретична філософія Г. С. Сковороди // Памяти Г. С. Сковороди (1722–1922): Збірка статтів. – Одеса, 1923. – С. 15]. Прямих доказів цього немає, але антитетично-символічний спосіб думання Сковороди справді-таки досить далеко відбігає від арістотелівської систематики. У всякому разі, на Арістотеля Сковорода покликався тільки вряди-годи.

[105] "У ритмі нам дає насолоду відомість і порядок". Це – трохи неточна цитата з Арістотелевих «Природознавчих питань» (19, 39). Пор.: "Ῥυθμῷ δὲ χαίρομεν, διὰ τὸ γνώριμον καὶ τεταγμένον ἀριθμὸν ἔχειν".

[106] Слово *Росія* у творах Сковороди має два значення: Мала Росія, тобто Гетьманщина, та Велика Росія, тобто Московщина.

[107] Тітір – ім'я пастуха з Вергілієвих «Буколік». Перша еклога розпочинається рядком: "Tityre, tu patulae recubans sub tegmine fagi". У перекладі Миколи Зерова: "Тітіре, ти в холодку опочив-єсь під буком гіллястим" [*Зеров М.* Твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 197]. Тим часом імена собак запозичені Сковородою з Овідієвих «Метаморфоз» (III, 218, наст.) [див.: *Публій Овідій Назон*. Метаморфози / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1985. – С. 55–56].

[108] "Бог веде схоже до схожого" (лат.) У своїх творах Сковорода подає цю фразу в п'яти версіях: "Similem ducit Deus ad similem"; "Similem ad similem ducit Deus"; "Ὅμοιον πρὸς ὅμοιον ἄγει θεὸς"; "ὅμοιόν γ[αρ] ἐς ὅμοιον ἄγει θεὸς"; "Подобнаго до подобнаго ведет Бог". Схожі слова є в Гомеровій «Одіссеї» (XVII, 218), у 8-ій книзі «Нікомахової етики» Арістотеля (1155a34) та в інших джерелах. Неважко віднайти цю сентенцію також у творах старих українських письменників, наприклад, в «Арістотелівських проблемах» Касіяна Саковича ("Написав колись Філософ, що simile appetit simile – подібне прагне подібного, а також хтось (сказав): similis simili guadet – подібне тішиться подібним" [*Сакович К.* Арістотелівські проблеми // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 419]), у «Парергоні» Афанасія Кальнофойського (" …podobne do podobnego sobie ścąga sie" [*Kalnofoyski A.* Parergon cudow. – Kiiów, 1638. – S. 2]) чи «Театроні» Івана Максимовича ("всяк бо подобный подобноє себѣ любит" [*Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 55]). При тому Кальнофойський розглядав цю тезу як усім відомий філософський загальник, а Максимович пов'язував її з платонівською традицією.

[109] Можливо, Сковорода мав на думці ту обставину, яку підкреслював свого часу Ціцерон: слово *дружба* (*amicitia*) походить від слова *любов* (*amor*) (Про природу богів, I, 122) [див.: *Цицерон*. Философские трактаты. – Москва, 1985. – С. 99].

[110] Див.: **Нарóдꙋ же вѣ́ровавшемꙋ бѣ̀ сéрдцє и҆ дꙋша̀ є҆ди́на, и҆ ни є҆ди́нъ же что̀ ѿ и҆мѣ́нїй свои́хъ глагóлашє своѐ бы́ти, но бѧ́хꙋ и҆̀мъ всѧ̑ ѿ́бща** (*Дії св. апостолів* 4: 32).

[111] Послання св. ап. Павла до галатів 3: 28.

[112] Гр. *λύγξ*, лат. *lynx* – 'рись'. Назву цієї тварини в старовину пов'язували з іменем аргонавта Лінкея (гр. *Λυγκεύς*, лат. *Lynceus*), котрий мав здатність прозирати крізь речі

[див.: Словник античної міфології. – Київ, 1989. – С. 133]. Отож, скажімо, Памва Беринда подає таке значення слова *лінкс*: "звѣр островѣдз, взроку быстрого и скроз стѣну видит" [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 429]. До образу Лінкея письменники зверталися дуже часто. Досить пригадати хоч би поезію Горація (Сатири I, 2, 91; Послання, I, 1, 29) [див.: *Квінт Горацій Флакк*. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 132, 178], «Розраду від філософії» Боеція (III. P8) ("Якби люди, зауважує Аристотель, мали зір Лінкея, аби й крізь перешкоди прозирати, коли б бачили середину, то хіба навіть Алківіадове, зовні прекрасне тіло, не здавалося б їм гидким?" [*Боецій С.* Розрада від філософії / Пер. з лат. А. Содомори; передм. В. Кондзьолки. – Київ, 2002. – С. 85]) чи «Домашні бесіди» Еразма Роттердамського ("Воістину ти зіркіший від самого Лінкея, якщо під стількома покровами можеш побачити душу" [*Еразм Роттердамський*. Похвала глупоті. Домашні бесіди / Перекл. з латини В. Литвинова, Й. Кобова. – Київ, 1993. – С. 136]). Згідно із фантастичними описами середньовічних бестіаріїв та фізіологів, Лінкеєву прозорливість мала й тварина "лінкс". Образ лінкса-Лінкея був відомий в українській літературі й до Сковороди. Наприклад, Мелетій Смотрицький у «Ексетезисі», звертаючись до свого супротивника Андрія Мужиловського, писав: як примічати щось у ближнього, так ти Лінкей (*Lynceus*), а як у себе самого – так кріт (*talpa*) [див.: *Smotryc'kyj M.* Exethesis, abo Expostulatia. – Lwów, 1629. – K. 16].

[113] Пор.: "Больше друзей – больше и врагов" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 774]; "Більше приятелів, більше і ворогів" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 706].

[114] Парафраза Книги Псалмів 106 (107): 26. Пор.: восхо́дѧтъ до небе́съ и҆ низхо́дѧтъ до бе́зднъ.

[115] Євангелія від св. Івана 3: 18.

[116] Парафраза Книги Йова 1: 22. Пор.: и҆ не дадѐ безꙋ́мїѧ бг҃ꙋ.

[117] Парафраза Книги Псалмів 144 (145): 2. Пор.: Ꙗ҆ всѧ́къ де́нь благословлю́ тѧ.

[118] Євангелія від св. Матвія 5: 14.

[119] Послання св. ап. Павла до римлян 10: 15.

[120] Євангелія від св. Івана 17: 17.

[121] Можливо, джерелом сюжету цієї байки Сковороди є емблематика. Див., наприклад, 112-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata», що має назву «Лев спящій» (підпис: "Сердце его бдит и бодрствует. Cor vigilat") [див.: Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 28–29].

[122] Пор. 497-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata», що має назву «Мертвый лев, на него зайцы скачут» (підпис: "Ни с харями, ни с чучелом не боротся. Стыдно живому биться с мертвым. Cum larvis non luctantur") [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 126–127]. Крім того, Сковорода міг мати на думці й латинську приказку: "Leonen mortuum etiam catuli mordent" ("Мертвого лева й щенята кусають") [Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 191].

[123] Фраза "и во вѣки вѣков" належить до конклюзії молитовного церковнослов'янського тексту: "нынѣ и присно, и во вѣки вѣков".

[124] Мабуть, це парафраза Книги пророка Даниїла 6: 26–27. Пор.: то́й є҆́сть бг҃ъ живы́й и҆ пребыва́ѧй во вѣ́ки, и҆ цр҃ство є҆гѡ̀ не разсы́плетсѧ, и҆ вла́сть є҆гѡ̀ до конца̀: поде́млетъ и҆ и҆збавлѧ́етъ, и҆ твори́тъ зна́мєнїѧ и҆ чꙋ́деса̀ на небесѝ и҆ на земли̑. Див. також: Ꙗ҆

восхва́лѧтъ и҆́мѧ гдⷭ҇не: ꙗ҆́кѡ вознесе́сѧ и҆́мѧ тогѡ̀ є҆ди́нагѡ, и҆сповѣ́данїе є҆гѡ̀ на землѝ и҆ на нб҃сѝ (Книга Псалмів 148 (149): 13).

[125] Парафраза Книги Притч Соломонових 8: 35. Пор.: и҆схо́ди бо моѝ и҆схо́ди живота̀.

[126] Послання св. ап. Павла до колосян 3: 2.

[127] Євангелія від св. Матвія 28: 6; Євангелія від св. Марка 16: 6; Євангелія від св. Луки 24: 6.

[128] Книга Псалмів 67 (68): 2.

[129] Василій Великий (гр. *Βασίλεος ὁ Μέγας*) (бл. 329–379 рр.) – один із найавторитетніших візантійських богословів, чию творчість Сковорода добре знав і високо цінував. Принаймні реєстр "істинних богословів" у трактаті «Жена Лотова» він розпочинає саме з нього.

[130] Мабуть, Сковорода має на думці трактат Василія Великого «Про Святий Дух» (розділ 15, параграф 35), де сказано таке: "…Якщо хто-небудь, говорячи про Євангелію, стверджуватиме, що вона є прообразом життя після воскресіння, то він, на мою думку, не погрішить проти правди" [Творения иже во святых отца нашего Василия Великого, архиепископа Кессарии Каппадокийския. – Москва, 1993. – Ч. 3. – С. 284].

(2) Сковорода має на думці слова: И҆ ви́дѣ ха́мъ ѻ҆те́цъ ханаа́нь наготѹ̀ ѻ҆тца̀ своегѡ̀, и҆ и҆зше́дъ во́нъ повѣ́да ѻ҆бѣ́ма бра́тома свои́ма (Перша книга Мойсеєва: Буття 9: 22).

[131] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 49: 9. Пор.: возле́гъ ᲂу҆снѹ́лъ є҆сѝ ꙗ҆́кѡ ле́въ и҆ ꙗ҆́кѡ скѵ́менъ: кто̀ возбѹ́дитъ є҆го̀;

[132] Євангелія від св. Матвія 9: 24.

[133] Книга Псалмів 83 (84): 2.

[134] Неточна цитата з Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 24: 5. Пор.: ко́ль добрѝ до́ми твоѝ, і҆а́кѡве.

[135] Натяк на українську народну пісню «Пливе щука з Кременчука, пливе собі стиха…».

[136] Меандр (гр. *Μαίανδρος*; сучасна назва – Мендерес) – річка в Малій Азії, чиє річище дуже звивисте. Про неї Сенека в «Моральних листах до Луцілія» (CIV, 15) писав таке: "…Меандр – вічний предмет вправляння та гри для всіх поетів", бо ця річка, "утворюючи незліченні коліна, то наблизиться до свого річища, то знов од нього відбіжить, так і не ввіллявшись сама в себе" [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 465].

[137] Ці слова Сковороди означають не космополітичну настанову на взір "ubi bene, ibi patria" ("де добре, там і батьківщина"), а те, що справжнє щастя перебуває всередині нас самих [докладніше див.: *Ушкалов Л.* Сковорода та Україна // *Ушкалов Л.* Есеї про українське бароко. – Київ, 2006. – С. 142–143].

[138] Парафраза прислів'їв: "Не місце чоловіка красить, а чоловік місце" [*Номис*, № 955; *Франко*, № 17607]; "Не человек местом красится, а место человеком"; "Не место человека красит, а человек – место" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 249, 720].

[139] Можливо, це парафраза Книги Псалмів 118 (119): 19. Пор.: Пришле́цъ а҆́зъ є҆́смь на землѝ.

[140] У християнській традиції така думка чи не вперше зринає в анонімному «Посланні до Діогнета» (5): "Вони [християни] мешкають у своїй вітчизні, але як приходьки; беруть участь у всьому, як громадяни, а терплять усе, як чужоземці. Для них всяка чужа країна є вітчизною, а всяка вітчизна – чужа країна… Перебувають на землі, але є громадянами неба" [Послание к Диогнету // Ранние отцы Церкви: Антология. – Брюссель, 1988. – С. 595–596].

[141] Послання св. ап. Павла до римлян 7: 14.

[142] Очевидно, Сковорода має на думці слова: Нача́ло прем҃ости стра́хъ гдⷭ҇ень (Книга Псалмів 110 (111): 10; Книга Притч Соломонових 1: 7; 9: 10).

[143] Книга Псалмів 18 (19): 13.
[144] Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 56.
[145] Книга пророка Ісаї 48: 22; 57: 21.
[146] Книга Псалмів 13 (14): 1; 52: 2.
[147] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 28: 16.
[148] Людська душа, як гадали старі українські автори, найбільше потерпає від страху саме перед лицем смерті. "О смерте, смерте, чему ты так єстес страшна, – писав, наприклад, Климентій Зиновіїв. – Не толко ты, леч твоя и память ужасна" [*Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 36]. При тому "страшна и ужасна тайна смертная" [Алфа і Омега. – Супрасль, 1788. – Арк. 488] мала б завжди стояти перед очима набожної людини, адже та ніколи не повинна забувати про "чтыры остатечныи речи: смерть, суд Божій страшный, пекло и Царство Небесноє" [*Могила П*. Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 911; див. про це: *Čyževśkyj D*. Zu den slavischen Schriften über die "vier letzten Dinge" // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1936. – Bd. XIII. – S. 76]. Навіть Христос, бувши непідвладним страхові Богом, як людина, обливався кривавим потом "з самаго уваженя наступуючои горкои муки" [*Winnicki I*. Ustawy rządu duchownego i inne pisma. – Przemyśl, 1998. – S. 71], "терпѣл на души" перед смертю "смуток, жаль, тоскность, боязнь, страх…" [Слово к народу каѳоліческому. – Почаїв, 1765. – Арк. 33 (зв.)].
[149] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 57: 20. Пор.: **Нєпра́вєднїи же возволнꙋ́ютсѧ и҆ почи́ти нє возмо́гꙋтъ.**
[150] Пор.: "Грѣх єсть… самоизволноє преступленіє заповѣдій Божіих, или єсть глаголаніє, дѣланіє или желаніє противу заповѣдѣ Божея" [*Гізель І*. Мир с Богом человѣку. – Київ, 1669. – С. 24].
[151] У списку: *прибель*.
[152] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до римлян 7: 18. Пор.: **є҆́же бо хотѣ́ти прилежи́тъ ми, а҆ є҆́же содѣ́ѧти до́брое, нє ѡ҆брѣта́ю.**
[153] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 8: 34. Пор.: **всѧ́къ творѧ́й грѣ́хъ ра́бъ є҆́сть грѣха̀.**
[154] Думка про те, що бджоли працюють не так для себе, як для людей, належить до загальників. Досить пригадати хоч би рядок Горація: "Sic vos non vobis mellificatis, apes" ("Так ви не для себе збираєте мед, бджоли") [*Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л*. Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 307–308], або прислів'я: "Не на себя пчела работает" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 512]. Її можна знайти вже в найдавніших фізіологах [див.: *Сумцов Н*. Культурные переживания // Киевская старина. – 1890. – Т. XXVIII. – Февр. – С. 326]. В українській літературі XVIII ст. вона могла звучати, наприклад, так: "Трудолюбніи бо пчелы премудро труждающіися не себѣ, но людям в пріобрѣтеніє и сладость собирают…" [*Максимович І*. Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 10].
[155] Натурфілософи подавали такий "портрет" трутня: "Вони [трутні] від природи ліниві й дурні, сідають на невідомих тварин, про що говорить Вергілій («Георгіки», кн. IV). Крім того, трутні не мають жодних турбот, не знають, з яких квітів збирати їжу" [*Прокопович Ф*. Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф*. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 473]. Про трутнів та бджіл писали й інші старі українські автори, наприклад, Данило Братковський (епіграма «Od pszczoł trutnie lecą smutnie» [див.: *Братковський Д*. Світ, по частинах розглянутий: Фототипічне видання. Переклад. Джерела. Студії. – Луцьк, 2004. – С. 346].

[156] Книга Ісуса, сина Сирахового 30: 22.
[157] За словником Бориса Грінченка, *нороха* означає "велика нора" [Див.: Словарь української мови. – Київ, 1908. – Т. II. – С. 570].
[158] Ідеться про видатного римського державного діяча та письменника Марка Порція Катона (Старшого) (*Marcus Porcius Cato Superior*) (234–149 рр. до н. е.), автора «De re rustica» та «Origines».
[159] Марк Туллій Ціцерон (*Marcus Tullius Cicero*) (106–43 рр. до н. е.) – видатний римський оратор, державний діяч (консул у 63 р.) та письменник, чия творчість була добре відома в старій Україні, де його вважали неперевершеним майстром красномовства. Це засвідчують самі назви києво-могилянських курсів риторики: «Penarium Tullianae…», «Arbor Tulliana…», «Orator e mente Tulliana…», «Rostra Tulliana…», «Hortulus Tullianus…», «Oriens illustrissimus Iasinscianae Cynthiae Tulliano coelo currenti…», «Classis oratoria inter Tulliana flumina…», «Hortus Tullianus…», «Thesis principis Tullii…». Ціцерон писав, зокрема, філософські діалоги. Один із них – «De senectute» (його вивчали в нижчих класах колегіумів [див.: *Ulčinaite E*. Teoria retoryczna w Polsce i na Litwie w XVII wieku: Próba rekonstrukcji schematu retorycznego. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1984. – S. 39]) – Сковорода переклав книжною українською мовою. Персонажем цього діалогу є Катон Старший.
[160] "Трисолнечноє єстество" – окреслення Бога в церковній службі. Див., наприклад: "Єдино тя пою трісолнечноє єстество…" [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 5 (зв.)]; пор.: "…О безсмертне трисолничне Содѣтелю, темной области отступити от мене повели и свѣту вѣчному твоєму причастника мене сотвори" [Вѣнец в честь тревѣнчанному Богу. – Чернігів, 1712. – Арк. 5 (зв.)].
[161] Сковороді дуже імпонували моральні настанови Епікура. Принаймні він кілька разів цитував по-українському та по-грецькому Епікурову сентенцію: "Спасибі Богу, що потрібне зробив легким, а важке непотрібним" (трактати «Начальная дверь ко христіянскому добронравію», «Silenus Alcibiadis», діалоги «Наркісс», «Бесѣда, нареченная двое», «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни», «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира», «Брань архистратига Михаила со Сатаною»), ба навіть, услід за Михайлом Козачинським, захищав Епікура від несправедливих закидів на його адресу, характерних, зокрема, для переважної більшості українських філософів та богословів XVII–XVIII ст. "Епікурейці, – писав, наприклад, Касіян Сакович, – визнавали цілковиту смертність душі, тому, як правило, проводили свої дні в насолодах і надмірностях, кажучи: їж, пий, веселися, після смерті немає ніякого блаженства" [*Сакович К*. Трактат про душу // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 490] (тут Сакович цитує старовинну студентську пісню: "Edite, bibete, post mortem nulla voluptas"). Так само поціновували науку Епікура й Іпатій Потій, Петро Могила, Стефан Яворський, Георгій Кониський та інші. Натомість Сковорода ладен тлумачити самого Христа як "єврейського Епікура" [про стосунок Сковороди до філософії Епікура див.: *Ушкалов Л*. "Епікур – Христос" // *Ушкалов Л*. Григорій Сковорода і антична культура. – Харків, 1997. – С. 69–76].
[162] У діалозі «Брань архистратига Михаила со Сатаною» Сковорода подає цю сентенцію по-грецькому: "Χάρις τῇ μακαρίᾳ Φύσει. ὅτι τα ἀναγκαῖα ἐποίησεν εὐπόριστα. τὰ δε δυσπόριστα, οὐκ ἀναγκαῖα". Схожі слова є в третьому листі Епікура до Менекея (130, 8–9) [пор.: *Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 435]. На думку Амфіана Лебедєва, Сковорода цитував Епікура за Климентом Олександрійським (Cant., X; De virtute, 785–795; Stromata, IV, 23) [див.: *Лебедев А*. Г. С. Сковорода как богослов // Вопросы философии и психологии. – 1895. –

Кн. 27 (2). – С. 172; пор.: *Tschižewskij D.* Skovoroda: Dichter, Denker, Mystiker. – München, 1974. – S. 175, 180].

[163] Парафраза Послання св. ап. Павла до галатів 3: 28. Пор.: **нѣ́сть мꙋ́жескїй по́лъ, ни жéнскїй: вси́ бо вы̀ є҆ди́но є҆стѐ ѡ҆ х҃рⷭ҇тѣ̀ і҆и҃сѣ.**

[164] Парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 1: 23. Пор.: **ꙗ҆̀же є҆́сть… всѧ́чєскаѧ во всѣ́хъ.** Див. також: **да бꙋ́детъ бг҃ъ всѧ́чєскаѧ во всѣ́хъ** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 28). Бог як "все в усьому" – популярна неоплатонівська тема, яку можна знайти, наприклад, у Прокла, Діонісія Ареопагітського, Еріугени, Ніколая Кузанського та інших [див.: *Erdmann E. von.* Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 271–272]. Наприклад, Діонісій Ареопагітський (Божі імена, 9. 5) писав: "…перебуваючи неподільним та залишаючись неодмінно самототожним, він [Бог], заради порятунку всесвіту промислительно стає всім у всьому" [*Святой Дионисий Ареопагит.* Божественные имена // Мистическое богословие. – Киев, 1991. – С. 80].

[165] Тобто в Карпатах.

[166] Пор. зі словами одного негідника, змальованого на сторінках новиковського часопису «Живописец»: "Знаешь ли ты, молокосос, что я имею патент, которым повелевается признавать меня и почитать за доброго, верного и честного титулярного советника…" [Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века. – Москва, 1952. – Т. II. – С. 207].

[167] Протиставлення кабана та бобра засноване на приказці: "Свинья не родит бобра…" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 722].

[168] Епанча – опанча, одяг у формі широкого плаща. Слово *епанча* досить часто зринає, зокрема, в російських приказках: "Выбирай епанчу по плечу!"; "Не к роже рогожа, не к лицу епанча"; "Не нашего сукна епанча" тощо [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 632, 639, 647]. Зринає воно і в сучасних Сковороді літературних творах, наприклад, на сторінках новиковського часопису «Живописец»: "…служишь всем вещам сея красавицы общим покрывалом или епанчею" [Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века. – Москва, 1952. – Т. II. – С. 204].

[169] Очевидно, Сковорода має на думці народне прислів'я: "Свиня в наритниках – так вже й кінь!" [*Номис*, № 993], або: "Свиня в наритниках ще не кінь"; "На свиню хоч сідло надінь – все конем не буде" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 125, 438].

[170] Ідеться про байку Езопа «Галка та інші птахи» [*Езоп.* Байки. – Київ, 1961. – С. 114]. Пор. також байку Федра «Зарозумілий Грак та Пави» [*Федр.* Байки / Упорядкування, передмова, переклад та примітки Володимира Литвинова. – Київ, 1986. – С. 28]. Сюжет про ворону, яка вбралася в лебедине або павичеве пір'я, відомий і в східнослов'янському фольклорі [див.: Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка / Составители: Л. Г. Бараг, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков. – Ленинград, 1979. – С. 93 (244)].

[171] Сковорода має на думці фольклорний сюжет про віслюка, який начепив на себе шкуру лева, але був пізнаний по голосу (або коли шкура з нього сповзла) [див.: Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка / Составители: Л. Г. Бараг, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков. – Ленинград, 1979. – С. 87 (214В)].

[172] Наприклад, у Лукіана (сатира «Невігласу, котрий купував багато книжок», 4) зринає така фраза: "Адже мавпа, як каже прислів'я, залишається мавпою, хоч надінь на неї золотий

ошийник” [*Лукиан из Самосаты*. Избранная проза. – Москва, 1991. – С. 207]. Є й латинська приказка: “Simia simia est, etiam si aurea gestet insignia” (“Мавпа є мавпою, якщо вона навіть у золотих відзнаках”) [*Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л.* Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 308].

[173] Див.: **Ꙗ҆́коже ᲂу҆серѧ́зь златы́й въ но́здрехъ свинїѝ, та́кѡ женѣ̀ ѕлоу́мнѣй лѣ́пота** (Книга Притч Соломонових 11: 22). Пор. приказку: “Свинья в золотом ошейнике все свинья” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 587].

[174] Пор.: “Куди рівняцьця свині до коня, коли шерсть не така!” [*Номис*, № 7931]; “Що кінь, то не свиня: шерсть не така і нога тонка”; “Куди свиня до коня” [*Франко*, № 14817, 22876]; “Не рівняйся, свиня, до коня, бо шерсть не така”; “Прирівняв свиню до коня, та шерсть не така” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 125, 443].

[175] Полушка – за часів Сковороди, дрібна мідна монета. Її назва зринає в приказках, де йдеться про щось геть дешеве. Наприклад: “За полушку – ні в борщ, ні в юшку” [*Номис*, № 10579]; “Не стоит ни полушки” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 534] тощо.

[176] Існує народна приказка: “Пізнати горнець по голосі” [*Франко*, № 6862].

[177] Сковорода подає цей сюжет також у діалозі «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».

[178] Пор.: “Не суди по одежі, суди по уму!” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 323].

[179] Пор.: “Яка яблунька, такі й яблучка” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 594].

[180] Див.: **Въ вели́цѣмъ же домѹ̀ не то́чїю сосѹ́ди зла́ти и҆ сре́брѧни сѹ́ть, но и҆ древа́ни и҆ гли́нѧни: и҆ ѻ҆́ви ᲂу҆́бѡ въ че́сть, ѻ҆́ви же не въ че́сть** (Друге послання св. ап. Павла до Тимофія 2: 20).

[181] Див.: **Ѝ҆лѝ не и҆́мать вла́сти скѹде́льникъ на бре́нїи, ѿ тогѡ́жде смѣше́нїѧ сотвори́ти ѻ҆́въ ᲂу҆́бѡ сосѹ́дъ въ че́сть, ѻ҆́въ же не въ че́сть** (Послання св. ап. Павла до римлян 9: 21).

[182] Гр. *ἀφεδρών* – ‘нужник’.

[183] Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 589, 700. Це прислів’я вживали й сучасні Сковороді російські письменники. Наприклад, Олександр Радіщев узяв його за епіграф до своєї «Пісні історичної»: “Не красна изба углами, / Но красна лишь пирогами” [*Радищев А. Н.* Песнь историческая // *Радищев А. Н.* Избранные философские сочинения. – Москва, 1949. – С. 438].

[184] Див. прим. 17. Сковорода говорить про емблематичні образи, які він бачив у класах Харківського колегіуму.

[185] Це – емблематичний образ під назвою «Stellio»: потвора із зіркою на лобі та підписом “Sub luce lues”, тобто “Під сяйвом зараза (погибель)”. Схожу емблему можна знайти, наприклад, у збірнику Дієго Фахардо де Сааведри «Idea Principis Christiano-Politici 100 Symbolis expressa» (Coloniae, 1650) під номером 347. В амстердамському збірнику «Symbola et emblemata» див. емблему 59-у «Хамелеон», що має підпис: “Под свѣтом тьма. Под сладостью желчь сокрывается. Sub luce lues” [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 16–17].

[186] Сковорода має на думці слова: **Го́ре ва́мъ, кни́жницы и҆ фарїсе́є, лицемѣ́ри, ꙗ҆́кѡ подо́битесѧ гробѡ́мъ пова́пленымъ, и҆̀же внѣ́ѹдѹ ᲂу҆̀бо ꙗ҆вла́ютсѧ красны̀, внѹ́трьѹдѹ же по́лни сѹ́ть косте́й ме́ртвыхъ и҆ всѧ́кїѧ нечистоты̀** (Євангелія від св. Матвія 23: 27).

(3) Див. прим. 108.
187 Див. прим. 108.
188 У списку: *Наперстником*.
189 Дії св. апостолів 13: 22. Повністю цитата звучить так: ѡ҆брѣто́хъ дв҃да сы́на і҆ессе́ова, мꙋ́жа по ср҃цꙋ моемꙋ̀.
190 Євангелія від св. Івана 15: 14.
191 Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 776.
192 Пор.: "Был я у друга, пил я воду слаще меду"; "У друга пить воду лучше неприятельского меду" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 774]; "У друга вода солодча вражеського меду" [*Номис*, № 9513].
193 Пор.: "Не мѣи сто коп, як сто другов" [*Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 261]; "Не май і сто рублів, як одного друга" [*Номис*, № 9512]; "Не май сто рублів, а одного друга" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 701]. Близьким до цих прислів'їв є латинський вираз: "Ubi amici, ibi opes" ("Де друзі, там і багатство") [Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 342]. Схожі сентенції можна знайти й у творах інших старих українських письменників, наприклад, у Данила Братковського [див.: *Братковський Д.* Світ, по частинах розглянутий: Фототипічне видання. Переклад. Джерела. Студії. – Луцьк, 2004. – С. 188].
194 Підхожий мотив є в «Моральних двовіршах» Діонісія Катона (I, 33), які були обов'язковою лектурою під час вивчення латинської просодії [див., наприклад: *Лебедев А.* Харьковский коллегиум как просветительный центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1885. – Кн. 4 (окт.-дек.). – С. 68]: "Cum dubia incertis versetur vita periclis, / pro lucro tibi pone diem, quicumque sequetur" ("Оскільки життя ненадійне й проходить серед явних небезпек, / уважай за добро для себе кожен день, коли ти трудився" [*Дионисий Катон*. Моральные дистихи // Вестник древней истории. – 1981. – № 4. – С. 229]).
195 Марк Ульпій Траян (*Marcus Ulpius Trajanus*) (53–117 рр.) – римський імператор упродовж 98–117 рр. Його називали "Найкращим Принцепсом".
196 Тіт Флавій Веспасіан (*Titus Flavius Vespasianus*) (9–79 рр.) – римський імператор упродовж 69–79 рр., засновник династії Флавіїв. Сковорода знав про нього не лише з римської історіографії, зокрема з «Життя дванадцяти цезарів» Светонія, але також з опери «Тітове милосердя» («La clemenza di Tito»), чиє лібрето написав П'єтро Метастазіо, взявши за взірець сюжет трагедії П'єра Корнеля «Цінна, або Милосердя Августа». Уперше ця опера була виконана під час коронації імператриці Єлизавети Петрівни [див.: *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 82–87].
197 Сковорода подає українською мовою приписувану Тітові крилату фразу: "Diem perdidi". У 8-ій книзі «Життя дванадцяти цезарів» Светоній розказує про Тіта таку історію: "А якось за вечерею, пригадавши, що за цілий день нікому не зробив нічого доброго, він промовив свої знамениті слова, пам'ятні й гідні всілякої похвали: 'Друзі мої, я змарнував день'" [*Гай Светоний Транквилл*. Жизнь двенадцати цезарей / Пер. с лат. предисловие и послесловие М. Л. Гаспарова. – Москва, 1990. – С. 209]. Із сучасників Сковороди цю історію згадував, наприклад, Іван Крилов на сторінках «Санкт-Петербургского Меркурия»: "Великий Тит плакал, говорят, о том дне, который проводил, не сделав доброго дела…" [Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века. – Москва, 1952. – Т. II. – С. 386].

[198] Перше соборне послання св. ап. Івана 4: 8, 16.
[199] Перше соборне послання св. ап. Івана 3: 6.
[200] Цитата трохи неточна. Пор.: **прв҃никꙋ закóнъ не лежи́тъ, но безꙁакѡ́нныѥмъ** (Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 1: 9).
[201] Послання св. ап. Павла до римлян 14: 4.
[202] У старих університетах були доктори богослів'я, права та медицини.
[203] Послання св. ап. Павла до галатів 4: 7.
[204] Пор.: "Доброе братство милее богатства" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 776]; "Добре брацтво краще багацтва" [*Номис*, № 9502]; "Добре братерство краще багатства"; "Дружба та братство дорожче багатства" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 157, 701].
[205] Див.: **Дрꙋ́гъ вѣ́рєнъ кро́въ крѣ́покъ: ѡ҆брѣты́й же є҆го̀ ѡ҆брѣ́те сокро́вище** (Книга Ісуса, сина Сирахового 6: 14).
[206] Євангелія від св. Івана 15: 14.
[207] Неточна цитата з Євангелії від св. Марка 3: 32. Пор.: **сѐ, мт҃и твоѧ̀ и҆ бра́тїѧ.**
[208] Книга Ісуса, сина Сирахового 15: 2.
[209] Євангелія від св. Івана 18: 37. Повністю вірш звучить так: **а҆́зъ на сїѐ роди́хсѧ и҆ на сїѐ прїидо́хъ въ ми́ръ, да свидѣ́тєлствꙋю и҆́стинꙋ.**
[210] Євангелія від св. Івана 17: 17.
[211] Фраза **въ рꙋцѣ̀ бж҃їѥй** зринає в Книзі Притч Соломонових 21: 1, у Книзі Екклезіястовій 9: 1 та в Книзі Премудрості Соломонової 3: 1.
[212] Євангелія від св. Івана 15: 5.
[213] Книга Ісуса, сина Сирахового 6: 14.
[214] Див. прим. 67.
[215] Перше соборне послання св. ап. Івана 4: 8, 16.
[216] Пор.: "Мученики святіи причастившеся огню, ражженіє показаху божественнаго своєго любленія" [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 17].
[217] Пісня над піснями 8: 6.
[218] Це поняття в літературі старої України мало також форму "боговидѣніє" [див.: *Туптало Д.* Книга житій святых. – Київ, 1689. – Арк. 68 (зв.).] чи "философскоє боговидѣніє" [див.: Алфа і Омега. – Супрасль, 1788. – Арк. 191 (зв.)].
[219] Книга Премудрості Соломонової 7: 27.
[220] Книга Премудрості Соломонової 8: 2.
[221] Книга Премудрості Соломонової 7: 29.
[222] Пісня над піснями 6: 9.
[223] Книга Премудрості Соломонової 8: 7.

ТРАКТАТИ, ДІАЛОГИ, ПРИТЧІ

Убуждшеся видѣша славу Егѡ [1]

Весь Мір спит, да еще не так спит, как ѡ Праведникѣ сказанно: "Аще падет, не разбіется…"[2] Спит глубоко, протянувшись, будто ушыбен об нея. А наставникы, пасущыи Ізраиля, не толко не пробуживают, но еще поглаживают: "Спи, не бойсь, мѣсто хорошое, чево опасатся?" Глаголюще Мир, и нѣсть Мира[3]. Блаженный Петр с товарищами своими! Господь сам пробуживает их: "Где вы почиваете? Встанте, – говорит, – тогда уже не бойтеся"[4]. Колóтит сих погребéнных и Павел: "Встань, де, Мертвец! и воскресни от Мертвых…[5] Потоль ты Землею будеш и не преѡбразишся от нея во Хріста, пока не увидиш свѣтлаго небеснаго Человѣка"; и ѡ сем-то рѣчь будет.

"Убуждшеся видѣша славу…"[6]

Ѳамáр, Невѣстка Іуды, сына Іяковля, показалась Ему Блудницею. Не познал Ея затѣм, что закрыла Лице свое. Но по справкы узнал и сказал: "Оправдася Ѳамар паче Мене"[7]. Таким же образом и сыны Ізраилевы не могли смотрѣть на блистающое славою Лице Мойсея, Человѣка Божія. А на что ж они смотрѣли? на покрывало толко Одно, затемняющое Лице. Какой же ты Ізраиль? Обрѣзан ты по тѣлу, да не обрѣзан по смыслу. Тма твоим Очам сносна, а на Истину смотрѣть не терпиш. Лежиш на Землѣ, качаешся с сею твоею Блудницею и доволствуешся, отвращая Око твое от Отца твоегѡ, "ругающоеся Отцу и досаждающое старости Матерней"[8], как говорит Соломѡн, а не видно Птенцов Óрлых, чтоб выклевали тебѣ тое[9]. Так и нынѣшная подлость Хрістіанская, и такым точно Оком смотрит на своего Вожда Хрїста. Где он родился? От коих родителей? сколко жил на свѣтѣ? как давно? двѣ ли уже тысячы лѣт? или не будет?.. О Хрістіанине! Окрещен ты по плоти, да не омыт по смыслу. Зачем ты вперил твое любопитство в Этїи пліоткы? Длячево вышше не поднимаешся? Здесь думаеш и заснуть? Тут шалаш построить с Петром? "Не вѣдый, еже глаголаше"[10]. Не слышишь ли, что такое и твой Мойсей говорит: "Покры Срамота Лице мое"[11]. Вот длячего не могут Мене Братья моя видѣть. "Чужд бых Сыновом Матере Моея…"[12] До сих пор ли ты не смыслиш, что Это все плоть и ничто, и тѣнь, покрывающая Высочайшую Премудрости гору? и сїя Завѣса должна в свое время вся раздратись[13]? Вот лицемѣріе, Лице небесе разсуждающое[14]! род Лукавый и Прелюбодѣйной, плотскаго Знаменія ищущый[15]! Вот кваснины ученїя Фарісейскогѡ[16]! Но послушаймо, как учит Хрістос наединѣ любезных учеников? как познавать, что есть Истинный Человѣк, то есть Сын Человѣчь,

или Хрістос, все то одно? “Кого Мя глаголют…”[17] Слушай, Петре! Как подлость думает? что есть Человѣк? Знаю, что они Ошыбаются. А ты как думаеш? “Ты еси Сын Бога Живаго”[18]. Хорошо Петр попал. Видно, что он сквозь пустую плоти Зана́вѣсу проницал. Длятого ж ему и Истинный Человѣческый Сын говорит: “Блажен еси, Сїмѡне[19], с твоим Оком. Оно не смотрит на плоть и кровь, как подлое понятіе, но, минуя плоть и кровь, находит другой род, род Истинный, род Ізраилскый, род Отца Моего, иже не от похоти…”[20].

Слушай, Хрістіанине, с твоим Языческым сердцем! Долго ль тебѣ лежать на Земли? Будеш ли ты когда-нибудь Человѣком? Не будеш. Длячего? Длятого, что на плотскую Занавѣсу засмотрѣлся, а на Лице Истиннаго Божіего Человѣка смотрѣть никак твоему Оку нетерпеливно. Не преѡбразишся ты из земнаго в небеснаго потоль, поколь не увидиш Хріста. Потоль, поколь не узнаеш, что есть Истинный Человѣк. А что ж есть Истинный Человѣк? Не продереш Глаз потоль, поколь плоть и кровь твое сердце держать будет. Но долго ль будет держатся? Поколь не признаешся, что твоя плоть и кровь ничто. Твое собственное сюди завело тебе мнѣнїе: от славы своей низрыновенны быша[21], лишенны славы Божія…[22] Научились Мы Братью Нашу судить по плоти: так и на Хріста смотрым, Одни толко Пу́стоши на нем примѣчая, не на самого Его, не на славу Его смотря. Правда, что Павел говорит: “Преѡбразит тѣло смиренія нашего, во-еже быти Ему соѡбразну тѣлу плоти Его”[23]. Не спорю. Но так ли ты смотриш на Хріста, как Павел? Он хвалится: “Не вѣм по плоти Хріста…[24], вѣм (де) Человѣка[25], прошедшаго Небеса…[26], созданнаго по Богу в правдѣ и преподобіи истины”[27]. Сего-то он Человѣка для Ефесіан похваляет. Истинною не бывала плоть никогда: плоть и лож – все одно, и люблящый сего Ідѡла – сам таков же; а когда лож и пустош, то и не человѣк[28]. Слыхал ты книгу родства Истиннаго Человѣка, сына Давідова, с[ына] Авр[аамля]? Іяков роди Іуду, Іуда роди Фаре́са ѡт Ѳама́ры[29] и прочая. Знай же, что сїя Книга вѣчная, Книга Божія, Книга небесная, и не содержит Она никого, кромѣ Израилскаго Рода. “Не соберу соборов их от кровей…”[30] Сего-то рода и наш Хрістос. А что род Ізраилскый не умирает, слушай Іѡиля: “Якоже Утро разлїются по горам людїе мнози и крѣпцы; подобны им не быша от вѣка, и по них не приложится до лѣт в род и род”[31]. Если б можно до их лѣт что ни есть приложить, имѣли б Они Конец. Но теперь Они всему-на-всему сами суть Концем. Не Конец то, послѣ чего нѣчто еще слѣдует. Но сей род сам всему Концем. ѡстаток не в Языках: Остаток Израилев ест, и один Остаток спасается[32], а прочое все мимо течет: “Уничижатся Языцы, яко вода мимотекущая…”[33] А что Іѡиль точно ѡ родѣ Ізраилском сїе говорит, слушай Мойсея, человѣка Божїя, Хрісту сродного и с Хрістом бесѣдующаго: “Блажен еси, Ізраилю! Кто подобен тебѣ, Роде спасаемый от Господа? Защитит Помощник твой, и меч Хвала твоя, и солжут (то есть ошыбутся и не узна́ют) тебѣ врази твои, и ты на выю их наступиши”[34]. Видиш, что судящый Ізраиля по плоти, зрящый на одну внѣшность смиренія Хрїстова

(“во смиренїи Его суд Его взятся…”[35]) ест враг Хрістов из числа тѣх, коих Павел называет врагами Креста Хрістова[36], а в Мойсеевых словах Мечем наименованнаго[37], который у Іеремїи всю плоть опустошает[38].

Продеримо ж, о мертвая тѣнь, глаза наши! и заобыкшое к плотской тмѣ Око наше принаравливаймо, возводя потихонку в гору смотрѣть на Ізраиля, на Истиннаго Человѣка, минуя плоти покрывало. Вот нас спящых на земли пробуживает Павел: “Вышных ищите!”[39] “Горняя мудрствуйте!”[40] Почто о стїхїах стязаетесь[41]? “Егда же Хрістос явится, Живот ваш, истинный живый Человѣк, и вы явите́ся в славѣ”[42]. Пробуживает и Іеремїя вот как! “Почто мы сѣдим? Совокупитеся, и внидем во Грады тверды, и повержемся тамо…[43], (а тут) ждахом Мира, и не бяху благая…”[44] О истинный, нетлѣнный Ізраилскый Б[о]же! Блисни свѣтом твоим на нас столко, сколко может по крайней мѣрѣ Око наше стерпѣть. Да пошов во свѣтѣ Лица твоего[45] и нечувствително в новое преѡбражаясь, достигнем во всерадостное и самого послѣдняго волоса нашего воскресенїе[46]. Тебѣ слава с твоим Человѣком и Святым духом. Аминь.

Цей твір не датований, але, судячи з особливостей правопису, його появу можна віднести до кінця 1750–1760-х рр. Перегодом, зробивши деякі зміни, Сковорода включив його до діалогу «Потоп зміин». Автограф зберігається в Архіві Російської академії наук у Санкт-Петербурзі (ф. 216, оп. 3, № 227, арк. 1–2). Уперше надрукований у харківському виданні творів Сковороди 1894 р. як упровідне слово до курсу «Начальная дверь ко христіянскому добронравію». Подаємо за автографом.

[1] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Луки 9: 32. Пор.: ѹ҆бо́ждшеса́ же ви́дѣша сла́вꙋ є҆гѡ̀.

[2] Неточна цитата з Книги Псалмів 36 (37): 24. Пор.: Є҆гда̀ паде́тъ, не разбїе́тсѧ.

[3] Парафраза Книги пророка Єзекіїля 13: 16. Пор.: и҆ ви́дѧщїи є҆мꙋ̀ ми́ръ, и҆ нѣ́сть ми́ра.

[4] Парафраза Євангелії від св. Матвія 17: 7. Пор.: И҆ приступ̀ль і҆и҃съ прикосну́сѧ и҆́хъ и҆ рече̑: воста́ните и҆ не бо́йтесѧ.

[5] Парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 14. Пор.: воста́ни, спѧ́й, и҆ воскресни̑ ѿ ме́ртвыхъ. Як зазначав Володимир Лоський: “Євангельські настанови щодо неспання та боротьби із сонливістю – основна тема всього східного подвижництва; вона вимагає від людини цілковитої притомності на всіх щаблях її сходження до досконалого поєднання з Богом” [*Лосский Вл.* Очерк мистического богословия Восточной Церкви // Мистическое богословие. – Киев, 1991. – С. 228].

[6] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Луки 9: 32. Пор.: ѹ҆бо́ждшеса́ же ви́дѣша сла́вꙋ є҆гѡ̀. Слід сказати, що центральним образом твору, до якого стікаються всі інші, є Преображення Господнє на горі Фавор.

[7] Перша книга Мойсеєва: Буття 38: 26. У Біблії ім’я героїні має форму: ѳама́рь.

[8] Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 30: 17. Пор.: Ѻ҆ко рꙋга́ющеесѧ ѻ҆тцꙋ̀ и҆ досажда́ющее ста́рости ма́терни.

[9] Парафраза Книги Притч Соломонових 30: 17. Пор.: да и҆сто́ргнꙋтъ є҆̀ вра́нове ѿ де́брїѧ и҆ да снѣда́тъ є҆̀ птенцы̀ ѻ҆́рли.

[10] Євангелія від св. Луки 9: 33.
[11] Книга Псалмів 68 (69): 8.
[12] Неточна цитата з Книги Псалмів 68 (69): 9. Пор.: **Чꙋ́ждь бы́хъ бра́тїи моéй и҆ стра́ненъ сыновѡ́мъ ма́тере моеѧ̀.**
[13] Сковорода має на думці слова: **И҆** сѐ, завѣ́са церко́внаѧ раздра́сѧ на дво́е съ вы́шнѧгѡ кра́ѧ до ни́жнѧгѡ (Євангелія від св. Матвія 27: 51; пор.: Євангелія від св. Марка 15: 38; Євангелія від св. Луки 23: 45).
[14] Сковорода має на думці слова: **Лицемѣ́ри,** лицѐ не́бꙋ и҆ землѝ вѣ́сте и҆скꙋша́ти (Євангелія від св. Луки 12: 56).
[15] Парафраза Євангелії від св. Матвія 12: 39; 16: 4. Пор.: ро́дъ лꙋка́въ и҆ прелюбодѣ́й зна́менїѧ и҆щетъ.
[16] Сковорода має на думці слова: **Т**огда̀ разꙋмѣ́ша, ꙗ҆́кѡ не речѐ храни́тисѧ ѿ ква́са хлѣ́бнагѡ, но ѿ ᲂу҆чє́нїѧ фарїсе́йска и҆ саддꙋке́йска (Євангелія від св. Матвія 16: 12).
[17] Євангелія від св. Луки 9: 18. Пор.: кого́ мѧ глаго́лете бы́ти; (Євангелія від св. Матвія 16: 15; Євангелія від св. Луки 9: 20).
[18] Євангелія від св. Матвія 16: 16.
[19] Початок цієї тиради є цитатою з Євангелії від св. Матвія 16: 17.
[20] Закінчення цієї тиради є парафразою Євангелії від св. Івана 1: 13. Пор.: и҆̀же не ѿ кро́вѣ, ни ѿ по́хоти плотскі́ѧ, ни ѿ по́хоти мꙋ́жескїѧ, но ѿ бг҃а роди́шасѧ.
[21] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 48 (49): 15. Пор.: ѿ сла́вы своеѧ̀ и҆зриновéни бы́ша.
[22] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до римлян 3: 23. Пор.: лишени сꙋ́ть сла́вы бж҃їѧ.
[23] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 21. Пор.: преѡбрази́тъ тѣ́ло смирéнїѧ на́шегѡ, ꙗ҆́кѡ бы́ти семꙋ̀ сѡобра́знꙋ тѣ́лꙋ сла́вы є҆гѡ̀. Пор., наприклад: "Тѣло теды тоє, которое умирает в безчестіи, явится в тот час в невымовной славѣ. Тѣло тоє шпетноє, явится в невымовной пєнкности. Тѣло, грѣху подлеглоє, явится безгрѣшным. Тѣло, тежаром обложоноє, явится всякого высокопарного орла легчѣйшим и быстрѣйшим. Тѣло, розным недостатком и уломностям подлеглоє, подобно будет в славѣ, подобно будет в ясности, подобно будет в оздобѣ увелбенному Христову Тѣлу" [*Карпович Л.* Казаньє на Преображеніє Господа Бога и Спаса нашего Іисуса Христа // *Левшун Л. В.* Леонтий Карпович. Жизнь и творчество. – Минск, 2001. – С. 146 (додатки)].
[24] Парафраза Другого послання св. ап. Павла до коринтян 5: 16. Пор.: ѿнн҃ѣ ни є҆ди́нагѡ вѣ́мы по пло́ти: а҆́ще же и҆ разꙋмѣ́хомъ по пло́ти х҃рта̀, но нн҃ѣ ктомꙋ̀ не разꙋмѣ́емъ.
[25] Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.
[26] Послання св. ап. Павла до євреїв 4: 14.
[27] Послання св. ап. Павла до ефесян 4: 24.
[28] Можливо, Сковорода має на думці слова: всѧ́къ же человѣ́къ ло́жь (Послання св. ап. Павла до римлян 3: 4).
[29] Пор.: **Кни́га** родства̀ і҆и҃са х҃рта̀, сн҃а дв҃дова, сн҃а а҆враа́мля. **А҆**враа́мъ роди̇̀ і҆са́ка. І҆са́къ же роди̇̀ і҆а́кѡва. І҆а́кѡвъ же роди̇̀ і҆ꙋ́дꙋ и҆ бра́тїю є҆гѡ̀. І҆ꙋ́да же роди̇̀ фаре́са и҆ за́рꙋ ѿ ѳама́ры (Євангелія від св. Матвія 1: 1–3).
[30] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 15 (16): 4. Пор.: не соберꙋ̀ собо́ры и҆́хъ ѿ кровéй.
[31] Книга пророка Іоїля 2: 2.
[32] "Остаток" – поняття біблійної історіософії, яке пов'язане з виконанням обітниці. Пор.: возненави́дѣхомъ ѕла̑ѧ и҆ возлюби́хомъ дѡ́бра̑ѧ: и҆ возста́вите ᲂу҆ вра́тъ сꙋ́дъ, ꙗ҆́кѡ да поми́лꙋетъ гдⷭ҇ь бг҃ъ вседержи́тель ѡ҆ста̑вшаѧ і҆ѡ́сифѡва (Книга пророка Амоса 5: 15); **И҆**

а҆́ще бꙋ́дꙋтъ лю́дїе і҆и҃лєвы ꙗ҆́кѡ песо́къ морскі́й, ѡ҆ста́нокъ и҆́хъ спасе́тсѧ (Книга пророка Ісаї 10: 22).

[33] Парафраза Книги Псалмів 57 (58): 8. Пор.: ᲂу҆ничижа́тсѧ ꙗ҆́кѡ вода̀ мимотекꙋ́щаѧ.

[34] Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 33: 29. Пор.: **Б**лаже́нъ є҆сѝ, і҆и҃лю: кто̀ подо́бенъ тебѣ̀, лю́дїе спаса́емїи ѿ гдⷭ҇а; защи́титъ помо́щникъ тво́й, и҆ ме́чь хвала̀ твоѧ̀: и҆ солжꙋ́тъ тебѣ̀ вразѝ твоѝ, и҆ ты̀ на вы́ю и҆́хъ настꙋ́пиши.

[35] Книга пророка Ісаї 53: 8; Дії св. апостолів 8: 33.

[36] Див.: врагѝ крⷭ҇та̀ хрⷭ҇то́ва (Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 18).

[37] Див.: и҆ ме́чь хвала̀ твоѧ̀ (П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 33: 29).

[38] Сковорода має на думці слова: **В**о всѧ́кїй пꙋ́ть пꙋсты́ни прїидо́ша ѡ҆пꙋстоша́ющїи, ꙗ҆́кѡ ме́чь гдⷭ҇ень поѧ́стъ ѿ кра́ѧ земли̇̀ да́же до кра́ѧ є҆ѧ̀: нѣ́сть ми́ра всѧ́цѣй пло́ти (Книга пророка Єремії 12: 12).

[39] Послання св. ап. Павла до колосян 3: 1.

[40] Послання св. ап. Павла до колосян 3: 2.

[41] Парафраза Послання св. ап. Павла до колосян 2: 20. Пор.: ѿ стїхі́й ми́ра, почто̀ а҆́ки живꙋ́ще въ ми́рѣ стѧза́етесѧ;

[42] Парафраза Послання св. ап. Павла до колосян 3: 4. Пор.: є҆гда́ же хрⷭ҇то́съ ꙗ҆ви́тсѧ, живо́тъ ва́шъ, тогда̀ и҆ вы съ ни́мъ ꙗ҆вите́сѧ въ сла́вѣ.

[43] Книга пророка Єремії 8: 14.

[44] Книга пророка Єремії 8: 15.

[45] Парафраза Книги Псалмів 88 (89): 16. Пор.: гдⷭ҇и, во свѣ́тѣ лица̀ твоегѡ̀ по́йдꙋтъ.

[46] Сковорода має на думці слова: вла́съ главы̀ ва́шеѧ не поги́бнетъ (Євангелія від св. Луки 21: 18).

Да лобжет мя от лобзанїй Уст своих[1]

Любезныи Ученикы, не Бойтеся! поднимайтесь дерзновенно к тому, на которого Лице не могли вы за Ужасом смотрѣть на Ѳавѡрѣ. Слушайте, что говорит? "Дерзайте[2]! Мир вам[3]!" Тогда не сносен самой взор вам был, а теперь и слов сладчайшых Его послушаете, и Лобзанїем утвердит Дружбу с вами вѣчную. Умѣйте толко приближатся к нему. Не забывайте никогда наставляющаго вас Просвѣщенного Ангела слов: "Нѣсть Здѣ! Воста!"[4] Сїи слова̀ просте́сенько вас доведут к славному Истинному Человѣку. Сей есть Воскресенїе и Живот ваш[5].

Состарѣлся Авраамѡв Сын, захотѣлось Ему умереть. Да и не дивно: уже Его Очи притупились, ничево не мог видѣть здѣ, в Мїрѣ нашем. Приготовливаясь к смерти, пожелал Пищы. Удовлетворил душѣ Его вторый Сын его. "Благодарствую, Сын!.. Приближися ко мнѣ, – говорит, – и облобызай Мя"[6]. "И приближився, лобыза Его"[7]. Щаслив Ісаак! Он под Иса́вом нашол Іякова. А мы напротив того под Пеленами Ізраилскогѡ Младенца, под плащеницею Хрістовою часто находим непрїятеля Ізраилева – Иса́ва. Сей с нами витается и лобзается. Не смыслим, как искать. Многыи ищут Его в Единоначалствїях Кесаря Августа[8], во временах Тіве́рїевых[9], во владѣнїях Пілатовых[10] и прочая… Поищи поискуснѣе. "Нѣсть Здѣ!"[11] Многыи волочатся по Іерусалимах, по Іорданах, по Виѳлеемах, по Кармилах, по Ѳаво́рах; нюхают между Эѵфра́тами и Ті́грами. "Тут-то Он, конечно, – думают, – вот! вот! Здѣ Хрїстос!" Кричат и другым: "Здѣ Хрїстос!" "Знаю, – кричит Ангел, – Іисуса Распятаго ищете. Нѣсть Здѣ! нѣсть!"[12] Многыи ищут его по высокых Мїрскых Честях, по великолѣпных домах, по Церемонїалных столах и прочая… Многыи ищут, зѣвая по всем голубом звѣздо-носном сводѣ, по Солнцу, по Лунѣ, по всѣм Копе́рнїковым Мірам… "Нѣсть Здѣ!"[13] Ищут в долгых моленїях, в Постах, в священничых Обрядах… Ищут в денгах, в столѣтном Здоровьѣ, в плотском воскресенїи… "Нѣсть Здѣ!"[14] Да где ж Он? Конечно ж, тут Он, если вѣтїйствовать в проповѣдях, знать Пророческыи Тайны, преставлять Горы, воскрешать Мертвых, раздать Имѣнїе, мучить свое тѣло… Но молнїе-видный Ангел Одно им кричит: "Нѣсть Здѣ!"[15] Конечно ж, Его нѣт. Так, конечно, нѣт Его для тебе, за тѣм что Его не знаеш и не видиш Его. Что ж теперь осталось дѣлать? Пасха! "Востани, Господи! и да разсыплются врази твои! и да бѣжат вси ненавидящыи Тебе!"[16] Поднимайся, Возлюбленный Ізраилю, и ступай от сили в Силу[17]!

Послѣ побѣды Амѡ́ррейской поднялись Сыны Ізраилскыи против За́пад. Не мило стало то Царю Вала́ку. "Вот, – говорит, – какыись еще новыи и дивныи люде из Еѵпта выйшли и, по горам разливаясь, вышше их поднялись. Что за Чудѡ?"[18] Посилает Послов к Волшебнику Валааму, чтоб род Божїй истребить. Пришли Послы, обявили Цареву Волю. "Хорошо, – сказал Валаам, – препочїйте ж Здѣ ночь сію"[19]. Не напрасно не велит тебѣ

Ангел искать Здѣ; видиш, что тут почивают непріятели Рода Божїя. Пасха! Пришли к Мойсею Потомкы Рувѝмовы и Га́довы. Просят, чтоб он их не переводил на ту сторону Іωрдана для поселенія: весма (де) по сію сторону Земля скотопитателна, а у нас скот[20]. Закричал на них Мойсей: "Братія ваша пойдут на Брань, и вы ли сядете ту? и вскую развращаете с[е]рдце Сынов Ізраилевых, не перейшли чтоб Они на Землю, юже дает Господь им?"[21] За сїе, что Они хотѣли остатись Здѣ, так разярился Господь, что заклялся, если Они внiйдут в Землю Обѣщанную Ізраилю, кромѣ Хале́ва да Іисуса Навина, называя Здѣ остающыхся людьми вѣдущыми Добро и Зло[22], каков, знать, был Адам, изганяемый из Рая. Вот что надѣлало проклятое "Здѣ"! Пасха! "Если введет тебе, – говорит Божій Мойсей, – Господь твой в находящуюсь там за Іωрданом, за Путем Западным Землю, которая совсѣм разнится от Егупетской, потому что Она Наго́рная и Равная; а что еще лучше всего – Очи Господа Бога твоего на Ней от начала лѣта и до конца лѣта, то пожалуй! Пожалуй, пагубою погубите все Языческое и тлѣнное, даже до послѣднаго во́лоса, кромѣ начатков и первенцов волов и овец ваших"[23]. "Да не сотворите (говорит) Тамо всѣх, ели́ка вы творите Здѣ Днесь, кійждо угодное пред собою. Не прiйдосте бо до нынѣ в покой…"[24] Так, пожалуй же, послушай Мойсея: не ищи Здѣ в па́губном Языческом тлѣнїи возлюбленнаго Человѣка, Истиннаго Мужа, Друга, Брата и Ближнаго твоего. Ищи Его Там! По ту Сторону Іωрдана, за Западным, за вечерным Путем. Не Здѣ, там Он, сей Начаток Умершым[25] и всему Тлѣнію. А иначе облобызаешся с каким Язычником.

Пасха! Безумный Сомна́с (книго́чій)[26] искал Человѣка по сю Сторону Іωрдана. Что ж Ему Ангел Господень Исаїя говорит? Вот что: "Что ты Здѣ? и что тебѣ Здѣ? Яко истеса́л еси Здѣ Гроб и сотворил еси себѣ на высоцѣ Гроб…[27] Се нынѣ Господь Саваωѳ извержет и сотрет Мужа, и отимет У́тварь твою и вѣнец твой Славный, и повержет тя в страну Велику и Безмѣрну, и тамо умреши…"[28] Нещасный Книжник! Читал Пророков, искал Человѣка, да попал на мертвеца, и сам с ним пропал. Конечно ж, Он искал меж посланниками Вала́ка Царя, на сѣдалищѣ Губителей[29]. Посему-то вот что на таковых говорит Блаженный Муж Іωв: "Глаголют Господеви: отступи от нас, путей твоих вѣдѣти не хощем…[30] Будут же яко Пле́вы пред вѣтром или якоже прах…[31] Да узрят Очи Его свое убіенїе…[32] И той во Гроб отнесен бысть и на Гробищих побдѣ. Усладися Ему дробное Каменіе Потока"[33]. Кричит на таковых и другой Ангел Мїхей, гл[ава] 2, ст[их] 10: "Востани и пойди, яко нѣсть тебѣ Здѣ Покой, нечистоты ради; истлѣсте тлѣніем"[34]. "Видиш ли ты[35], – говорит к третому Ангелу Іезекіилю Господь, – видѣл ли еси, что сїи творят? Беззаконія велика Дом Ізраилев творит Здѣ, еже удалятися от святынь Моих"[36]. О Беззаконное "Здѣ"! Чего ты надѣлало? Отвело ты нас от живого Человѣка. "Беззаконїе, – говорит он, – пяты̀ моея обійде мя"[37]. Подало̀ ты нам пяту̀ Его, а не Главу Его, да облобызает нас. Пяту̀ мы одну видим, порожденїе Змїино. "Вселятся, – говорит Человѣк, – и скрыют…"[38] Да скажи ж, кто тебе скрыет, сокровище наше? "Ах! развѣ ты, –

отвѣчает, – не видиш? сколко их в Дому Ізраилевом, в Священном Писанїи, и что они творят? Сами Здѣ во Гробах сидят и мене туда ж отаскивают; а я никогда Мертвецом не бывал, кромѣ пяты моей". "Мнози борющыи мя с высоты…"[39] "Попраша мя Врази мои…[40] тїи пяту мою сохранят…"[41] "Вселятся (Здѣ) и скрыют Воскресенїе мое"[42].

Пасха! "Востани, востани, Іерусалиме!"[43] "Аз есм, Аз есм утѣшаяй тя. Разумѣй, кто то (есть) Сый?.."[44] "Идите Враты̀ мои́ми, и путь сотворите людем моим, и Каменїе, еже на Пути, размещи́те…"[45] "И се трус бысть Велый, Ангел бо Господень сшед с Небесе, приступль отвали Камень…"[46] "Зачем вы тут ищете человѣка? Нѣсть Здѣ! Воста!"[47] "Скажи ж, умилосердись, гдѣ Он?" "Нѣт Его в царствѣ сих Мертвец: Он всегда жив; там Его ищите. И нынѣ что Здѣ есте?"[48] Пасха! "Востани, востани, воскресни, Іер[усалиме]!.."[49] "И бысть, егда бяше Іисус у Іерїхона, и, воззрѣв Очима своима, видѣ человѣка стояща пред ним…"[50] Вот видиш, не напрасно Ангел говорит: "Тамо Его узрите"[51]. Да где ж Тамо? По ту̀ сто́рону (слыш) Іѡрдана, на святом уже мѣстѣ, не на тлѣнном, на Землѣ наго́рной, высокой. Туда-то Он воззрѣв, увидѣл человѣка, познал и поклонился Ему, Владикѣ своему.

Пасха! "Востани, востани, Сїѡне…"[52] "Истряси Прах…"[53] "Воззрѣв Авраам Очима своима, видѣ мѣсто издалече и рече Отроком своим: Сѣдите Здѣ со Ослятем, Аз же и Отрочищ пойдем до ондѣ…"[54] Видиш, что и Авраам, бросив все здѣшное, нашол Истинного Человѣка на Горѣ: "видѣв День Его, возрадовася"[55]. Нелзя имѣть Очей лучшых, как Авраа́мовы. Они Одни видят Овна̀, держимаго Рогами в садѣ Саве́к[56]. Пасха! Саве́к значит Хвра́стїе[57]. Но может ли Хврастїе стоять пред лицем Господным? Оно одно сожигается всесожженїем, яко ничтоже, а человѣк Ісаак цѣл[58]. Да и как ему не быть цѣлому, когда сам Бог защищает его: "Ниже да сотвориши Ему что?.."[59] Видно ж, что Он не хворо́ст за плечима оставшыйся, о котором Исаія: "Се вси, яко Хврастїе, огнем погорят…"[60] А о противных сим Хворостя́нам людях вот что тот же говорит: "Якоже Небо ново и Земля нова, яже Аз творю, пребывают предо Мною, тако станет сѣмя ваше и имя ваше…"[61] Сего ж то Человѣка и Наѵи́н видѣл, стояща, не па́дающа, но вѣчно пред лицем Господным пребывающа[62].

Пасха! "Востани, востани, Іер[усалиме]!"[63] Дал Господь Чудодѣйственный Жезл Мойсею, посилает Его на Освобожденїе Братїи своей из Егѵпта; велит Ааркѡну встрѣтить Мойсея. Где ж он стрѣчает? "И иде, и срѣте его в Горѣ Божїи, и цѣловастася Оба"[64]. По Освобожденїи из Егѵпта Братїи Ізраилской желает видѣть Мойсея Тесть Его. Взял дочь свою, жену Мойсееву, с двома сынами, поехал в Пустыню. Прїехал. Донесли Мойсею. О роде, Благословенный Богом Вышным! Прямо подрались на Гору Хорив[65]. "Изыйде же Мойсей в срѣтенїе Тестю своему, и поклонися Ему, и цѣлова Его, и привѣтствоваша друг друга, и введе их Мойсей в Ку́щу"[66]. Пасха! Запрещает найсрожайше Мойсей, дабы мы, идучи от Здѣ Тамо, ничево из Хворосту̀ не заносили, называя все такое проклятїем, Їдѡлом и Преткновенїем в Царском

сем Путѝ. “Вонми крѣпцѣ, – говорит, – еже не ясти крове…[67] Да не снѣси ю, да благо тебѣ будет и сыном твоим по тебѣ во вѣкы”[68]. Однако ж несмысленный и нынѣшный Ізраиль часто ропщет на Господа. “И слыша Господь, и разгнѣвася Гнѣвом, и разгорѣся в них Огнь…”[69] Начали желать Егѵпетскых мяс: “Добро нам, – говорят, – было в Егѵптѣ…”[70] Что вы се говорите? Развѣ у Господа, кромѣ языческых, не сищется мяс? “И рече Господь к Мойсею: Еда Рука Господня не доволна будет? Нынѣ уразумѣеши, аще постигнет тя слово Мое, или ни”[71]. Часто и наша несмысленная Косность в сердцѣ[72] говорит и ропщет на Господа. Фу! Можно ль, чтоб был человѣк без плоти, крови и костей? Фу! что се? Вот гордой и нечувственный Хворо́ст! Востани, пробудись, Сїѡне[73]! Что ты се плетеш? Кто твою Землю тро́гает? Пущай она так будет, как есть. Дай толкѡ Господь тебѣ Благословенное Благоволенїе свое, как Ісаія говорит: “А Земля твоя вкупѣ (с новою) населится”. Гл[ава] 62[74]. Одно толко то знай, что ты лож и ничто с Одною твоею Землею. Длятого там же говорится: “Нѣсть вам подобен, аще исправиши и сотвориши, Іерусалиме, радованїе на Земли”[75]. Ты толко старайся, чтоб из твоей ложной Земли блеснула Правда Божїя[76]. Молися, чтоб постиг тебе тот Третый День, в коем Земля Богом изно́сит Бы́лїе Травное[77]. Развѣ думаеш, что твоя толко Земля одна, а друга в ней быть не может? Так оставайся ж Здѣсь при твоей, кушай Ея, если мниш, что у Господа нѣт своей ни Земли, ни Плоти, ни Крови, ни Костей, ничево… Не услышиш Блаженнѣйшаго Гласа: “Се нынѣ Кость от Костей Моих…”[78] “Востани, востани, Іер[усалиме]!”[79] Слушай ухом другым о другой Плоти. Слышиш ли: “И процвѣте Плоть моя”[80]? Слышиш и о других Костях: “…Возрадуются Кости смиренныя”[81]. “Не утаися Кость моя от тебе…”[82] Слушай у приточника: “Исцѣленїе Костем”[83]. Слушай Исаїи: “И Кости твоя прозябнут, яко трава, и разботѣют, и наслѣдят Роды Родѡв”[84]. Видиш, не тѣ се Кости, что розсыпаются при Адѣ. Они пред Лицем Божїим суть, и се-то есть ТАМО!.. “И бысть глас, – кричит Іезекіиль, – внегда ми пророчествовати, и се трус! и совокупляхуся Кости, Кость к Кости, каяждо к составу своему. И видѣх, и се быша им жилы и плоть растяше…”[85] Чти слѣдующое в гл[авѣ] 37. Что се за новый род по Горам твоим? Слушай Іѡиля: “Якоже Утро разліются по Горам людіе мнози и крѣпцы, подобны им не быша от вѣка…”[86] “Якоже Рай сладости Земля пред лицем Его, а яже созадѝ (та) поле Пагубы…”[87] “Якоже вид ко́нскый вид их…”[88] “Якоже Глас Колесниц на верхѝ Гор востекут…”[89] “Якоже Борцы потекут и якоже Мужы Храбры взыдут на Огра́ды…[90] и кійждо от Брата своего не отступит”[91]. “Гра́да имутся, и на Забрала востекут, и на Храмины взлѣзут, и Око́нцами внидут, якоже Татїе…”[92] “Вострубите трубою… Проповѣдите цѣлбу…”[93] Так пусти́ ж их на твою Землю, сей Божій род, пожалуй, не опасайся. Они всяк у своего Брата займут Квартеру половинную без всякой Обиды. “Дух Господень на мнѣ…”[94] “Дати плачущым славу Сіѡна, на мѣсто Пе́пела”[95]. Что ж се за обида? “И созиждут Сынове инородныи Стѣны твоя…”[96] “И на мѣсто[97] Мѣди, принесу ти Злато; и на мѣсто Желѣза, принесу ти сребро; и

на мѣсто древес, принесу ти Мѣдь; и на мѣсто Каменія Желѣзо”[98]. “Отверзу Гробы ваши и изведу вас…”[99] “Сице Землю свою вторицею наслѣдят, и веселіе вѣчное над Главою их…”[100]

“Свѣтися, свѣтися, Іер[усалиме]…”[101] “Се тма покрыет Землю… на тебѣ же явится Господь, и Слава Его на тебѣ узрится”[102].

Час написання цього твору невідомий, але, судячи з особливостей правопису, його появу можна віднести до кінця 1750–1760-х рр. Перегодом, зробивши деякі зміни, Сковорода включив цей твір до діалогу «Потоп зміин». Автограф зберігається серед паперів Ізмаїла Срезневського в Архіві Російської академії наук у Санкт-Петербурзі (ф. 216, оп. 3, № 227, арк. 3–6). Уперше опублікований у харківському виданні творів Сковороди 1894 р. як друге упровідне слово до курсу «Начальная дверь ко христіянскому добронравію». Подаємо за автографом.

[1] Пісня над піснями 1: 1.

[2] Євангелія від св. Матвія 14: 27; Євангелія від св. Марка 6: 50; Євангелія від св. Івана 16: 33.

[3] Євангелія від св. Луки 24: 36; Євангелія від св. Івана 20: 19, 21, 26.

[4] Євангелія від св. Матвія 28: 6; Євангелія від св. Марка 16: 6; Євангелія від св. Луки 24: 6.

[5] Парафраза Євангелії від св. Івана 11: 25. Пор.: **Р**ечє́ (же) є҆́й і҆и҃съ: а҆́зъ є҆́смь воскр҃ше́нїе и҆ живо́тъ.

[6] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 27: 26. Пор.: приблі́жисѧ ко мнѣ̀ и҆ ѡ҆блобыза́й мѧ̀, ча́до.

[7] Перша книга Мойсеєва: Буття 27: 27.

[8] Христос народився за принципату Октавіана Августа (27 р. до н. е. – 14 р. н. е.). Згадка про Августа є в Євангелії від св. Луки 2: 1. Див.: **Б**ы́сть же во дни̑ ты̑ѧ, и҆зы́де повелѣ́нїе ѿ ке́сарѧ а҆́вгꙋста написа́ти всю̀ вселе́ннꙋю.

[9] Тиверій (*Tiberius Claudius Nero*) – син дружини Октавіана Августа Лівії Друзілли; був принцепсом від часу смерті свого вітчима (14 р.) до 37 р. Згадка про Тиверія є в Євангелії від св. Луки 3: 1–2. Див.: **В**ъ пѧ́тое же на́десѧте лѣ́то влады́чества тїве́рїа ке́сарѧ, ѡ҆блада́ющꙋ понті́йскомꙋ пїла́тꙋ і҆ꙋде́ею, и҆ четвертовла́ствꙋющꙋ галїле́ею и҆́рѡдꙋ, фїлі́ппꙋ же бра́тꙋ є҆гѡ̀ четвертовла́ствꙋющꙋ і҆тꙋре́ею и҆ трахѡні́тскою страно́ю, и҆ лꙋса́нїю а҆вїлині́ею четвертовла́ствꙋющꙋ, при а҆рхїере́и а҆́ннѣ и҆ каїа́фѣ, бы́сть гл҃го́лъ бж҃їй ко і҆ѡа́ннꙋ захарі́инꙋ сы́нꙋ въ пꙋсты́ни.

[10] Понтій Пілат (*Pontius Pilatus*) – римський імператорський прокуратор Іудеї, призначений на цю посаду Тиверієм у 26 р. і відкликаний у 36 р., незадовго до смерті Тиверія [див.: *Евсевий Памфил*. Церковная история. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 37].

[11] Євангелія від св. Матвія 28: 6; Євангелія від св. Марка 16: 6; Євангелія від св. Луки 24: 6.

[12] Парафраза Євангелії від св. Матвія 28: 5–6. Пор.: вѣ́мъ бо, а҆́кѡ і҆и҃са распѧ́таго и҆щете: нѣ́сть здѣ̀. Див. також: Євангелія від св. Марка 16: 6; Євангелія від св. Луки 24: 6.

[13] Євангелія від св. Матвія 28: 6; Євангелія від св. Марка 16: 6; Євангелія від св. Луки 24: 6.

[14] Євангелія від св. Матвія 28: 6; Євангелія від св. Марка 16: 6; Євангелія від св. Луки 24: 6.

[15] Євангелія від св. Матвія 28: 6; Євангелія від св. Марка 16: 6; Євангелія від св. Луки 24: 6.

[16] Четверта книга Мойсеєва: Числа 10: 34.

[17] Сковорода має на думці слова: **П**о́йдꙋтъ ѿ си́лы въ си́лꙋ: ꙗ҆ви́тсѧ бг҃ъ богѡ́въ въ сїѡ́нѣ (Книга Псалмів 83 (84): 8).

[18] Парафраза Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 22: 5. Пор.: сѐ, лю́дїе и҆зыдо́ша и҆з̾ є҆гѵ́пта, и҆ сѐ, покры́ша лицѐ землѝ, и҆ сі́и сѣдѧ́тъ при ѡ҆держа́нїи моє́мъ.
[19] Неточна цитата з Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 22: 8. Пор.: препочі́йте здѣ̀ но́щь (сїѝ).
[20] Парафраза Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 32: 4. Пор.: Землѧ̀, ю҆̀же предадѐ гдⷭ҇ь пред̾ сы́ны і҆и҃левыми, землѧ̀ скотопита́телна є҆́сть, рабѡ́мъ же твои҃мъ ско́тъ є҆́сть.
[21] Неточна цитата з Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 32: 6–7. Пор.: бра́тїѧ ва́шѧ по́йдѹтъ на бра́нь, и҆ вы́ ли сѧ́дете тѹ̀; и҆ вскѹ́ю развращаєте се́рдце сынѡ́въ і҆и҃левыхъ, не прейти̑ на зе́млю, ю҆̀же даѐтъ гдⷭ҇ь и҆̀мъ;
[22] Парафраза Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 32: 11–12. Пор.: а҆́ще ѹ҆зрѧтъ человѣ́цы сі́и и҆зше́дшїи и҆з̾ є҆гѵ́пта, ѿ два́десѧти лѣ́тъ и҆ вы́шше, вѣ́дѹщїи добро̀ и҆ ѕло̀, зе́млю, є҆́юже клѧ́хсѧ а҆враа́мѹ и҆ і҆са́кѹ и҆ і҆а́кѡвѹ: не послѣ́доваша бо вслѣ́дъ менѐ, то́чїю хале́въ сы́нъ і҆ефонні́инъ ѿлѹче́нный и҆ і҆исѹ́съ сы́нъ наѵи́нъ, ꙗ҆́кѡ послѣ́доваша вслѣ́дъ гдⷭ҇а.
[23] Це – варіація на тему П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 12: 1–6.
[24] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 12: 8–9.
[25] Сковорода має на думці слова: **Н**и҆́нѣ же хрⷭ҇то́съ воста̀ ѿ ме́ртвыхъ, нача́токъ ѹ҆ме́ршымъ бы́сть (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 20).
[26] Про "книгочія" Сомнаса йдеться в 36-ій главі Книги пророка Ісаї.
[27] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 22: 16. Пор.: что̀ ты̀ здѣ̀, и҆ что̀ тебѣ̀ здѣ̀, ꙗ҆́кѡ и҆стеса́лъ є҆сѝ себѣ̀ здѣ̀ гро́бъ и҆ сотвори́лъ є҆сѝ себѣ̀ на высо́цѣ гро́бъ.
[28] Книга пророка Ісаї 22: 17–18.
[29] Сковорода має на думці слова: и҆ на сѣда́лищи гѹби́телей не сѣ́де (Книга Псалмів 1: 1).
[30] Трохи неточна цитата з Книги Йова 21: 14. Пор.: **Г**лаго́лютъ же гдⷭ҇еви: ѿстѹпѝ ѿ на́съ, пѹти́й твои́хъ вѣ́дѣти не хо́щемъ.
[31] Трохи неточна цитата з Книги Йова 21: 18. Пор.: бѹ́дѹтъ же а҆́ки пле́вы пред̾ вѣ́тромъ, и҆лѝ ꙗ҆́коже пра́хъ.
[32] Книга Йова 21: 20.
[33] Книга Йова 21: 32–33.
[34] Неточна цитата з Книги пророка Михея 2: 10. Пор.: воста́ни и҆ пойдѝ, ꙗ҆́кѡ нѣ́сть тебѣ̀ се́й поко́й: нечистоты̀ ра́ди, и҆стлѣ́сте тлѣ́нїемъ.
[35] Це – інтерполяція Сковороди.
[36] Книга пророка Єзекіїля 8: 6.
[37] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 48 (49): 6. Пор.: беззако́нїе пѧты̀ моеѧ̀ ѡ҆бы́детъ мѧ̀.
[38] Книга Псалмів 55 (56): 7.
[39] Книга Псалмів 55 (56): 3.
[40] Книга Псалмів 55 (56): 3.
[41] Книга Псалмів 55 (56): 7.
[42] Парафраза Книги Псалмів 55 (56): 7.
[43] Книга пророка Ісаї 51: 9.
[44] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 51: 12. Пор.: **А҆**зъ є҆́смь, а҆́зъ є҆́смь ѹ҆тѣша́ѧй тѧ̀: разѹмѣ́й, что̀ сы́й.
[45] Книга пророка Ісаї 62: 10.
[46] Євангелія від св. Матвія 28: 2.
[47] Парафраза Євангелії від св. Луки 24: 5–6. Пор.: что̀ и҆щете жива́го съ ме́ртвыми; нѣ́сть здѣ̀, но воста̀.
[48] Варіації на тему Євангелії від св. Луки 24: 5–6.

[49] Книга пророка Ісаї 51: 17.
[50] Книга Ісуса Навина 5: 13.
[51] Євангелія від св. Матвія 28: 7.
[52] Книга пророка Ісаї 52: 1.
[53] Книга пророка Ісаї 52: 2.
[54] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 22: 4–5. Пор.: **И҆** воззрѣ́въ а҆враа́мъ о҆чи́ма свои́ма, ви́дѣ мѣ́сто и҆здале́че. **И҆** речѐ а҆враа́мъ о҆трокѡ́мъ свои́мъ: сѧ́дите здѣ̀ со о҆слѧ́темъ: а҆́зъ же и҆ дѣ́тищь по́йдемъ до ѻ҆́ндѣ.
[55] Парафраза Євангелії від св. Івана 8: 56. Пор.: ви́дѣлъ де́нь мо́й: и҆ ви́дѣ и҆ возра́довасѧ.
[56] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 22: 13. Пор.: держи́мый рога́ма въ са́дѣ саве́къ.
[57] У Першій книзі Мойсеєвій: Буття 22: 13 мова йде про ягня, котре заплуталось рогами в заростях. "Зарості" в єврейському тексті позначені рідкісним словом *севах* (*śəḇaḵ*), яке в Септуагінті перекладено "*ἐν φυτῷ σαβεκ*" ("в рослині сабек"). Очевидно, перекладач подумав, що *śəḇaḵ* – це назва якогось певного виду рослин. Тим часом грецьке *φυτόν* вживається передусім стосовно садових рослин і дерев. Може, саме звідси й пішла пізніша інтерпретація "*ἐν φυτῷ σαβεκ*" як **въ са́дѣ саве́къ**. Витлумачуючи слово *савек* як "хврастіе", Сковорода нав'язується до його етимологічного значення.
[58] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Взѧ́ же а҆враа́мъ дрова̀ всесожже́нїѧ и҆ возложѝ на і҆са́ка сы́на своего̀** (Перша книга Мойсеєва: Буття 22: 6).
[59] Перша книга Мойсеєва: Буття 22: 12.
[60] Книга пророка Ісаї 47: 14.
[61] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 66: 22. Пор.: **Ꙗ҆́коже бо не́бо но́во и҆ землѧ̀ нова̀, ꙗ҆̀же а҆́зъ творю̀, пребыва́ютъ предо мно́ю, гл҃етъ гдⷭ҇ь, та́кѡ ста́нетъ сѣ́мѧ ва́ше и҆ и҆́мѧ ва́ше.**
[62] Сковорода має на думці слова: **И҆** вы́сть є҆гда̀ ва́ше і҆исꙋ́съ ѹ҆ і҆ерїхѡ́на, и҆ воззрѣ́въ о҆чи́ма свои́ма, ви́дѣ человѣ́ка стоѧ́ща пред̾ ни́мъ, и҆ ме́чь є҆гѡ̀ ѡ҆бнаже́нъ въ рѹ́цѣ є҆гѡ̀ (Книга Ісуса Навина 5: 13).
[63] Книга пророка Ісаї 51: 9.
[64] Друга книга Мойсеєва: Вихід 4: 27.
[65] Українські барокові письменники асоціювали гору Хорив з "духовною трапезою". Див., наприклад, вірші Івана Максимовича: "Дойдеш до горы Хорив, где святіє лики / При потоцѣ сладостій вечеру избранну / Ядять, от сложенія міра зготованну" [*Максимович І.* Алфавит собранный, риѳмами сложенный. – Чернігів, 1705. – Арк. 2 (передмова до читача, б. п.)].
[66] Трохи неточна цитата з Другої книги Мойсеєвої: Вихід 18: 7. Початок вірша звучить так: **И҆зы́де же мѡѷсе́й во…**
[67] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 12: 23.
[68] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 12: 25.
[69] Четверта книга Мойсеєва: Числа 11: 1.
[70] Трохи неточна цитата з Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 11: 18. Пор.: **добро̀ на́мъ вы́сть во є҆гѹ́птѣ.**
[71] Четверта книга Мойсеєва: Числа 11: 23.
[72] Парафраза Євангелії від св. Луки 24: 25. Пор.: **ѿ несмы́сленнаѧ и҆ кѡ́снаѧ се́рдцемъ.**
[73] Парафраза Книги пророка Ісаї 52: 1. Пор.: **Воста́ни, воста́ни, сїѡ́не.**
[74] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 62: 4. Пор.: **и҆ землѧ̀ твоѧ̀ вкѹ́пѣ насели́тсѧ.**
[75] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 62: 7. Початок вірша звучить так: **Нѣ́сть во…**

[76] Фраза пра́вда бж҃їѧ зринає в Посланні св. ап. Павла до римлян 1: 17; 3: 21 та в його ж таки Другому посланні до коринтян 5: 21.
[77] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 1: 12. Пор.: И҆ и҆знесѐ землѧ̀ бы́лїе травно́е.
[78] Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 23.
[79] Книга пророка Ісаї 51: 9.
[80] Книга Псалмів 27 (28): 7.
[81] Книга Псалмів 50 (51): 10.
[82] Книга Псалмів 138 (139): 15.
[83] Парафраза Книги Притч Соломонових 3: 8. Пор.: тогда̀ и҆зцѣле́нїе бꙋ́детъ тѣ́лꙋ твоемꙋ̀ и҆ ᲂу҆врачева́нїе косте́мъ твои̑мъ.
[84] Книга пророка Ісаї 58: 11.
[85] Книга пророка Єзекіїля 37: 7–8.
[86] Книга пророка Іоїля 2: 2.
[87] Неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 3. Пор.: ꙗ҆́коже ра́й сла́дости землѧ̀ пред̾ лице́мъ є҆гѡ̀, и҆ ꙗ҆̀же созадѝ є҆гѡ̀ по́ле па́гꙋбы.
[88] Книга пророка Іоїля 2: 4.
[89] Книга пророка Іоїля 2: 5.
[90] Трохи неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 7. Пор.: Ꙗ҆́коже борцы̀ потекꙋ́тъ, и҆ ꙗ҆́коже мꙋ́жїе хра́бри взы́дꙋтъ на ѡ҆гра̑ды.
[91] Книга пророка Іоїля 2: 8.
[92] Книга пророка Іоїля 2: 9.
[93] Неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 15. Пор.: Вострꙋби́те трꙋбо́ю въ сїѡ́нѣ, ѡ҆свѧти́те по́стъ, проповѣ́дите цѣльбꙋ̀.
[94] Книга пророка Ісаї 61: 1; Євангелія від св. Луки 4: 18.
[95] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 61: 3. Пор.: да́ти пла́чꙋщымъ сїѡ́на сла́вꙋ вмѣ́стѡ пе́пела.
[96] Книга пророка Ісаї 60: 10.
[97] Тут і далі в цитаті замість слів “и на мѣсто” в Біблії стоїть: И҆ вмѣ́стѡ.
[98] Книга пророка Ісаї 60: 17.
[99] Трохи неточна цитата з Книги пророка Єзекіїля 37: 12. Пор.: Ѿве́рзꙋ гро́бы ва́шѧ и҆ и҆зведꙋ̀ ва́съ.
[100] Книга пророка Ісаї 61: 7.
[101] Книга пророка Ісаї 60: 1.
[102] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 60: 2. Пор.: Сѐ, тма̀ покры́етъ зе́млю, и҆ мра́къ на ꙗ҆зы́ки, на тебѣ̀ же ꙗ҆ви́тсѧ гдⷭ҇ь, и҆ сла́ва є҆гѡ̀ на тебѣ̀ ᲂу҆зри́тсѧ.

Начальная Дверь
ко Христїянскому Добронравїю[1]

Написана в 1766 году:
для Молодаго Шляхетства Харковской Губернїи.
А обновлена в 1780 году.

Преддверїе

Благодаренїе Блаженному Богу о том, что Нужное здѣлал нетрудным, а трудное ненужным[2].

Нѣт Слаже для Человѣка и нѣт Нужнѣе, как Щастїе[3], нѣт же ничего и легоче сего. Благодаренїе Блаженному Богу.

Царствїе Божїе внутрь нас[4], Щастїе в Сердцѣ, Сердце в Любви, Любовь же в Законѣ вѣчнаго[5].

Сїе есть непрестающее ведро и незаходящее Солнце, Тму Сердечныя Бездны просвѣщающее.

Благодаренїе Блажен[ному] Богу.

Что было бы тогда, естли бы Щастїе, пренужнѣйшее и любезнѣйшее для всѣх, зависѣло от мѣста, от времени, от плоти и крови? Скажу яснѣе. Что было бы тогда, естли бы Щастїе заключил Бог в Америкѣ, или в Канарских Островах, или в Азїатском Їерусалимѣ, или в Царских Чертогах, или в Соломоновском вѣкѣ[6], или в багатствах, или в пустынѣ, или в чинѣ, или в науках, или в здравїи?.. Тогда бы и Щастїе наше, и мы с ним были бѣдные. Кто б мог добраться к тѣм мѣстам? Как можно родиться всѣм в одном коем-то времени? Как же и помѣститься в одном Чинѣ и Статьѣ? Кое же то и Щастїе, утвержденное на Пѣскѣ плоти, на ограниченном мѣстѣ и времени, на Смертном Человѣкѣ? Не сїе ли есть трудное? Ей! Трудное и невозможное. Благодаренїе ж Блаженному Богу, что трудное здѣлал ненужным[7].

Нынѣ же желаеш ли быть щасливым? Не ищи Щастїя за морем, не проси Его у человѣка, не странствуй по планетам, не волочись по дворцам, не ползай по шарѣ земном, не броди по Їерусалимам… Златом можеш купить деревню, вещ трудную, яко обходимую. А Щастїе, яко необходимая необходимость, туне вездѣ и всегда даруется.

Воздух и Солнце всегда с тобою, вездѣ и туне. Все же тое, что бѣжит от тебе прочь, знай, что оно чуждее, и не почитай за твое. Все то странное есть и лишнее. Что же тебѣ нужды? Тѣм-то оно и трудное. Никогда бы не разлучилось от тебе, если бы было необходимое.

Благодаренїе Блаженному Богу.

Щастїе ни от небес, ни от земли не зависит. Скажи с Давидом:

“Что мнѣ есть на небеси?

И от тебе что восхотѣх на земли?”[8]

Что же есть для тебе нужное? То, что самое легкое. А что же есть легкое? О друг мой! Все трудное и тяжелое, и горкое, и злое, и лживое есть. Однак, что есть легкое? Тое, друг мой, что нужное. Что есть нужное? Нужное есть только одно:

"Едино есть на потребу"[9].

Одно только для тебе нужное. Одно же только и благое, и легкое, а протчее все – труд и болѣзнь[10].

Что ж есть оное едино? Бог.

Вся Тварь есть Рухлядь, Смѣсь, Сволочь, Сѣчь, Лом, Крушь, Стечь, Вздор, Сплочь, и Плоть, и Плетки… А тое, что Любезное и Потребное, есть Едино. Вездѣ и всегда. Но сїе Едино все Горстїю Своею и прах плоти[11] твоея содержит.

Благодаренїе ж Блаженному Богу за то, что все нас оставляет и все для нас трудное, кромѣ того, что Потребное, Любезное и Единое[12].

Многїя тѣлесныя необходимости ожидают тебе, и не там Щастїе. А для Сердца твоего Едино есть на потребу[13], и тамо Бог и Щастїе, не далече оно[14]. Близ есть[15]. В Сердцѣ и в Душѣ твоей[16].

В сей Ковчег ведет и наша десятоглавна бесѣда, будто чрез десять Дверей. А я желаю, дабы Душа твоя, как Ноева Голубица[17], не обрѣтши нигдѣ покоя, возвратилась к Сердцу своему[18], к тому, Кто почивает в Сердцѣ твоем, дабы собылося оное Исаи́но:

"Будут Основанїя твоя вѣчная родом родов. И прозовешися Здатель оград. И стези твоя посреди упокоиши"[19].

Сего желает
Григорїй, Сын Савы Сковороды.

Твердь Бесѣды

"Истина Господня Пребывает во вѣк"[20].
"Во вѣк, Господи, Слово твое Пребывает"[21].
"Закон твой посредѣ Чрева моего"[22].
"Слово Плоть бысть и вселися в ны"[23].
"Посреди вас стоит, Егоже не вѣсте"[24].

Глава 1-я.
О Богѣ

Весь Мїр состоит из двух Натур: одна видимая, другая невидимая.

Видимая Натура называется Тварь, а невидимая – Бог.

Сїя невидимая Натура, или Бог, всю Тварь проницает и содержит, вездѣ всегда был, есть и будет. Например, тѣло человѣческое видно, но проницающїй и содержащїй оное Ум не виден.

По сей причинѣ у древних Бог назывался Ум Всемїрный[25]. Ему ж у них были разныя имена. Например: Натура, Бытїе вещей, Вѣчность, Время, Судьба, Необходимость, Фортуна и проч[ая]…

А у Христїян знатнѣйшїя Ему имена слѣдующїя: Дух, Господь, Царь, Отец, Ум, Истина.

Послѣднїя два имена кажутся Свойственнѣе протчих, потому что Ум вовся есть невещественен[26], а Истина вѣчным Своим Пребыванїем совсѣм противна непостоянному веществу. Да и тепер в нѣкоторой Землѣ называется Бог: Иштен[27]. Что касается до видимой Натуры, то Ей также не одно имя. Например: Вещество, или Матерїя[28], Земля, Плоть, Тѣнь и проч[ая]…

Глава 2-я.

О Вѣрѣ Вселенной

Как тепер мало кто разумѣет Бога, так неудивительно, что и у древних часто публичною ошибкою почитали Вещество за Бога, и затѣм все свое Богопочитанїе отдали в посмѣянїе.

Однако же в том всѣ вѣки и народы всегда согласно вѣрили, что есть тайная нѣкая, по всему разлившаяся и всѣм владѣющая Сила[29].

По сей причинѣ для чести и памяти Его по всему Шару Земному общенародно были всегда посвящаемы домы, да и тепер вездѣ все то же. И хотя, например, подданный может ошибкою почесть камардинера вмѣсто Господина, однако ж в том никогда не спорит, что есть над ним владѣлец, котораго он, может статься, в лице не видывал. Подданный Его есть всякїй Народ, и равно каждый признает пред ним рабство свое.

Такова вѣра есть обща и проста.

Глава 3-я.

О Промыслѣ Общем

Сїя-то Блаженнѣйшая Натура, или Дух, весь Мїр, будто Машинистова Хитрость Часовую на башнѣ Машину[30], в движенїи содержит и, по примѣру попечительнаго отца, сам бытїем есть всякому Созданїю. Сам одушевляет, кормит, распоряжает, починяет, защищает. И по своей же волѣ, которая всеобщим законом, или уставом, зовется, опять в Грубую Матерїю, или грязь, обращает, а мы тое называем Смертїю.

По сей причинѣ Разумная древность сравнила Его с Математиком или Геометром[31] потому, что непрестанно в пропорцїях, или размѣрах[32], упражняется, вылѣпливая по разным фигурам, например: Травы, Дерева, Звѣрей и все прочее[33]. А Еврейскїе Мудрецы уподобили его Горшечнику[34].

Сей Промысл есть общїй потому, что касается до благосостоянїя всѣх тварей.

Глава 4-я.

О Промыслѣ Особенном для Человѣка

Сей чистѣйшїй, всемїрный, всѣх вѣков и народов всеобщїй Ум излил нам, как источник, всѣ Мудрости и Художества, к провожденїю Житїя нужныя.

Но ничем Ему так не одолжен всякій народ, как тѣм, что Он дал нам самую высочайшую свою Премудрость, которая природный Его есть портрет и печать.

Она столько превосходит протчія разумныя духи, или понятія, сколько Наслѣдник лучше Служителей.

Она весьма похожа на искуснѣйшую Архитектурную Симметрію, или Модель[35], который, по всему Матеріалу нечувствительно простираясь, дѣлает весь Состав крѣпким и спокойным, всѣ прочія приборы содержащим.

Так слово в слово и она, по всѣм членам политическаго корпуса, из людей, не из камней состоящаго, тайно разлившись, дѣлает его твердым, мирным и благополучным[36]. Если, например, кая-то Фамилія, или Город, или Государство по сему Моделю основано и учреждено, в то время бывает он Раем, Небом, Домом Божіим и прочая. А если один кой человѣк созиждет по нему Житіе свое, в то время бывает в нем Страх Божій, Святыня, Благочестіе и прочая. И как в Тѣлѣ человѣческом один Ум, однак разно, по разсужденію разных частей дѣйствует, так и в помянутых Сожительствах, сею Премудростію связанных, Бог чрез различные члены различныя в пользу общую производит дѣйства. Она во всѣх наших всякаго рода дѣлах и рѣчах Душа, Польза и Краса, а без нея все Мертво и Гнусно. Родимся мы всѣ без нея, однак для нея. Кто к ней природнѣе и охотнѣе, тот благороднѣе и острѣе, а чем большое кто с нею имѣет участіе, тѣм дѣйствительнѣйшее, но не понятое внутрь чувствует блаженство, или удовольствіе. От нея одной зависит особенный в Созиданіи рода Человѣческаго Промысл. Она-то есть Прекраснѣйшее Лицо Божіе, которым Он, со временем напечатуясь на душѣ нашей[37], дѣлает нас из диких и безобразных Монстров, или Уродов, Человѣками, то есть звѣрками, к Содружеству и к помянутым Сожительствам годными[38], незлобивыми, воздержными, великодушными и справедливыми.

А если уже она вселилась в Сердечныя Человѣческія Склонности, в то время точно есть то же самое, что в движеніи Часовой Машины темпо (TEMPO)[39], то есть правильность и вѣрность. И тогда-то бывает в Душѣ непорочность и чистосердечіе, как бы райскій нѣкій Дух и вкус, плѣняющіи к дружелюбію.

Она различит нас от звѣрей милосердіем и справедливостью, а от скотов – воздержаніем и разумом, и не иное что есть, как Блаженнѣйшее Лицо Божіе, тайно на Сердцѣ написанное, Сила и Правило всѣх наших движеній и дѣл. В то время Сердце наше дѣлается чистым источником благодѣяній, несказанно Душу веселящих, и тогда-то мы бываем истинными по душѣ и по тѣлу человѣками, подобны годным для строенія Четвероугольным Камням, с каковых Живый Божій Дом составляется[40], в котором он особливою Царствует Милостію.

Трудно Неоцѣненное сіе Сокровище проникнуть и примѣтить, а для одного сего любить и искать Ее нелегко.

Но сколько она снаружи неказиста и презрѣнна, столько внутрь важна и великолѣпна, похожа на маленькое, напримѣр, Смоквинное Зерно, в котором цѣлое древо с плодами и листом закрылось, или на маленькой простой Камушек, в котором ужасный пожар затаился[41]. Для оказалости намѣчали Ее всегда признаками, и она, будто кой-то Принц, имѣла свои портреты, печати и узлы, разные в разных вѣках и народах. Ея-то был Узол, напримѣр, Змїй, повѣшенный на колу пред Жидами[42].

Ея Герб – Голубь с масличною во Устах вѣтвою[43]. Являлась она во образѣ льва и агнца, а Царскїй Жезл был ея ж предметом, и прочая.

Таилась она и под Священными у них обрядами, напримѣр, под яденїем Пасхи, под обрѣзанїем, и прочая.

Закрывалась она, будто под разновидным Маскарадом, и под гражданскими исторїами, наприм[ѣр], под повѣстью о Исавѣ и Їяковѣ, о Саулѣ и Давидѣ[44], и проч[ая], и одним тайным своим присудствїем здѣлала тѣ книги мудрыми.

А в послѣдовавшїя уже времена показалась она во образѣ Мужеском, здѣлавшись Богочеловѣком[45].

Каковым же способом Божїя сїя Премудрость родилась от Отца без матери и от Дѣвы без отца[46], как то она воскресла и опять к Своему Отцу вознеслась и прочая, пожалуй, не любопытствуй[47]. Имѣются и в сей, так, как в протчих науках, праздныя Тонкости, в которых одних может себѣ занять мѣсто тая недѣйствительная вѣра, которую называют Умозрительною[48]. Поступай и здесь так, как на оперѣ, и довольствуйся тѣм, что глазам твоим представляется, а за ширмы и за хребет театра[49] не заглядай. Здѣлана сїя занавѣса нарочно для худородных и склонных к любопытству Сердец. Потому что подлость, чем в ближайшее знакомство входит, тѣм пуще к великим дѣлам и персонам учтивость свою теряет.

На что тебѣ спрашивать, напримѣр, о Воскресенїи Мертвых, если и самый дар воскрешать могти ничего не пользует бездѣльной Душѣ, ни воскрешающей, ни воскрешаемой. От таковых-то Любопытников породились расколы, суевѣрїя и прочїя язвы, которыми вся Европа безпокоится. Важнѣйшее дѣло Божїе есть одну безпутную Душу оживотворить Духом своих заповѣдей, нежели из небытїя произвесть новый Земный Шар, населенный Беззаконниками.

Не тот вѣрен Государю, кто в тайности Его вникнуть старается, но кто волю Его усердно исполняет.

Вѣчная сїя Премудрость Божїя во всѣх вѣках и народах неумолкно продолжает рѣчь свою, и она не иное что есть, как повсемственнаго Естества Божїя невидимое Лицо и живое Слово, тайно ко всѣм нам внутрь гремящее[50]. Но не хотим слушать Совѣтов Ея, одни за Лишенїем Слуха, а самая большая часть – по нещастному Упрямству, от худаго зависящему воспитанїя.

Прислушивалися нетлѣнному сему Гласу премудрые Люди, называемые у Жидов Пророками, и со глубочайшим опасенїем повелѣваемое исполняли.

Она начало и конец всѣх книг Пророческих. От нея, чрез нея и для нея все в них написано.

По сей причинѣ разныя себѣ имена получила. Она называется Образ Божїй, Слава, Свѣт, Слово, Совѣт, Воскресенїе, Живот, Путь, Правда, Мир, Судьба, Оправданїе, Благодать, Истина, Сила Божїя, Имя Божїе, Воля Божїя, Камень Вѣры, Царство Божїе и проч[ая]. А самые первѣйшїе Христїянѣ назвали Ее Христом, то есть Царем. Потому что одна она управляет к вѣчному и временному Щастїю всѣ Государства, всякїя Сожительства и каждаго порознь.

Да и кромѣ того, у древних Царственным называлось все, что верховным и главнѣйшим почиталось.

Провидѣл было Авраам Блаженнѣйшїй свѣт Ея и, на ней увѣрившись, здѣлался со всею Фамилїею справедливым, а с подданными Благополучным. Однак она и прежде Авраама всегда у своих Любителей живала. А Мойсей, с невидимаго сего Образа Божїя будто план сняв, начертил его просто и грубо Самонужнѣйшими Линїами и, по нему основав[51] Жидовское общество, здѣлал оное благополучным же и побѣдительным[52]. Он потогдашнему написал было его на каменных досках и так здѣлал, что невидимая Премудрость Божїя, будто видимый и тлѣнный человѣк, чувственным Голосом ко всѣм нам рѣчь свою имѣет[53].

Сїя рѣчь, понеже от него раздѣлена на десять разсужденїй, или пунктов, потому названа десятословїем.

Глава 5.
О Десятословїи[54]

I.

"Аз есмь Господь Бог твой… да не будут тебѣ бози иніи"[55], и прочая.

Яснѣе сказать так:

Я Глава твоего Благополучїя и Свѣт разума! Берегись, чтоб ты не основал житїя твоего на иных Совѣтах, искуствах и вымыслах, хотя б они из Ангельских умов родились. Положись на меня слѣпо. Если ж, мене минув, заложиш вѣк твой на иной премудрости, то она тебѣ будет и богом, но не истинным, а посему и Щастїе твое подобно будет воровской монетѣ.

II.

"Не сотвори себѣ куміра"[56], и проч[ая].

А как на подлых камнях, так еще больше не велю тебѣ строится на видимостях. Всяка видимость есть плоть, а всяка плоть есть пѣсок, хотя б она в поднебесной родилась. Все то идол, что видимое.

III.

"Не прїемли имени"[57], и проч[ая].

Смотри ж, во-первых, не впади в ров безумїя[58], будто в свѣтѣ ничего нѣт, кромѣ видимостей, и будто имя сїе Бог пустое есть. В сей-то безднѣ живут

клятвы ложныя, лицемѣрїя, обманы, лукавства, измѣны и всѣ тайных и явных Мерзостей Страшилища. А вмѣсто того, напиши на Сердцѣ, что вездѣ всегда присудствует тайный Суд Божїй, готов на всяком мѣстѣ невидимо жечь и сѣчь невидимую твою часть, не косня ни точки, за всѣ дѣла, слова и мысли, в которых мене нѣт.

IV.

"Помни день субботный"[59], и протч[ая].

Сїе ты повсюду и внутрь тебе кроющееся величество Божїе с вѣрою и страхом в день воскресный прославлять не забывай, а покланяйся не пустыми только церемонїами, но самым дѣлом сердечно Ему подражая. Его дѣло и вся забава в том, чтоб всеминутно промышлять о пользѣ всякой Твари. И от тебе больше ничего не требует, кромѣ Чистосердечнаго Милосердїя к ближним твоим.

А сїе весьма легко. Вѣрь только, что сам себѣ десятью пользуеш в самое то время, как пользуеш других, и напротив того.

V.

"Чти Отца твоего"[60], и протч[ая]…

Прежде всѣх Отца и Мать почитай и служи им. Они суть видимые портреты того невидимаго Существа, которое тебе столько одолжает.

А вот кто Отец твой и Мать: будь, во-первых, вѣрен и усерден Государю, послушен Градоначальнику, учтив к священнику, покорный родителям, благодарен Учителям[61] твоим и Благодѣтелям. Вот истинный путь к твоему вѣчному и временному Благоденствїю и к утвержденїю твоей фамилїи. Что же касается до протчїих общества частей, берегись слѣдующаго:

VI.

"Не убїй"[62]

VII.

"Не прелюбодѣйствуй"[63]

VIII.

"Не воруй"[64]

IX.

"Не свидѣтельствуй ложно, или не клевещи"[65]

Осуждаем виннаго, а клевещем невиннаго. Сїя есть страшнѣйшая злоба, и клеветник Еллински: дїавол[66].

X.
"Не пожелай…"[67]

Но понеже злое намѣренїе сѣменем есть злых дѣл, которым числа нѣт, а сердце рабское неисчерпаемым есть источником худых намѣренїй, длятого по вѣк твой нельзя быть тебѣ честным, если не попустиш, дабы вновь Бог переродил Сердце твое. Посвяти ж оное нелицемѣрнѣй Любви[68]. В то время вдруг бездна в тебѣ беззаконїй заключится… Бог, Божїе Слово, к Его Слову Любов – все то одно.

Сим троеличным огнем Ражженное Сердце никогда не согрѣшает, потому что злых сѣмен, или Намѣренїй, имѣть не может.

Глава 6.
О Истиннѣй Вѣрѣ

Если б Человѣк мог скоро понять неоцѣненную великаго сего Совѣта Божїя цѣну, мог бы его вдруг принять и любить.

Но понеже тѣлесное, грубое разсужденїе сему препятствует, длятого нужна ему вѣра[69]. Она закрытое всѣм совѣтом блаженство, будто издали в зрительную просматривает Трубку, с которою и представляется[70].

При ней необходимо должна быть Надежда. Она слѣпо и насильно удерживает Сердце человѣческое при Единороднѣй сей истинѣ, не попущая волноватись подлыми посторонних мнѣнїй вѣтрами. По сей причинѣ представляется в видѣ Женщины, держащїя якорь[71].

Сїя добродѣтель Сердце человѣческое, будто надежный вѣтер корабль, приводит наконец в гавань Любви и ей поручает.

В то время, по открытїи глаз, тайно кричит в душѣ Дух Святый слѣдующее:

"Правда твоя правда во вѣк,
И закон твой истина"[72].

Глава 7-я.
Благочестїе и церемонїа – разнь

Вся десятословїя Сила вмѣщается в одном сем имени Любовь.

Она есть вѣчным Союзом между Богом и человѣком, она огонь есть невидимый, которым Сердце разпаляется к Божїю Слову, или волѣ. А посему и сама она есть Бог[73].

Сїя Божественная Любовь имѣет на себѣ внѣшнїе виды, или значки; они-то называются: церемонїя, обряд, или образ благочестїя. И так церемонїя возлѣ благочестїя есть то, что возлѣ плодов лист, что на зернах шелуха, что при доброжелательствѣ комплементы. Естли ж сїя маска лишена своей силы, в то время остается одна лицемѣрная обманчивость, а человѣк – Гробом разкрашенным[74].

Все же то церемонїя, что может исправлять самый нещастный бездѣльник.

Глава 8.

Закон Божїй и преданїе – разнь

Закон Божїй пребывает во вѣки[75], а человѣческія преданія не вездѣ и не всегда.

Закон Божїй есть Райское древо, а преданїе – тѣнь[76].

Закон Божїй есть плод жизни[77], а преданїе – листвїе. Закон Божїй есть Божїе в человѣкѣ Сердце, а преданїе есть смоковный лист, часто покрывающїй ехидну[78]. Дверь храма Божія есть закон Божїй, а преданїе есть придѣланный к храму притвор. Сколько преддверїе от олтаря, а хвост от головы, столь далече отстоит преданїе[79].

У нас почти вездѣ несравненную сїю равность сравнивают, забыв закон Божїй и смѣшав с Грязью человѣческою воедино, даже до того, что человѣческія враки выше возносят и, на оныя уповая, о любви не подумают, да исполнится сїе: "Лицемѣры! За преданія ваша разористе закон"[80]. Все же то есть преданїе, что не Божїй закон.

Глава 9-я.

О Страстях, или Грѣхах

Страсть есть Моровой в Душѣ воздух. Она есть безпутное желанїе видимостей, а называется нечистый, или мучительный, дух. Главнѣйшая всѣх есть зависть, мать протчих страстей и беззаконїй. Она есть Главным Центром оныя пропасти, гдѣ душа мучится.

Ничто ее не красит и не пользует. Не мил ей свѣт, не люба благочинность, а вред столь сладок, что сама себе десятью снѣдает.

Жалом адскаго сего дракона есть весь род Грѣхов. А вот фамилїа его: ненависть, памятозлобїе, гордость, лесть, несытость, скука, раскаянїе, тоска, кручина и прочая[81]. Неусыпаемый в Душѣ червь.

Глава 10.

О Любви, или Чистосердечїи

Противится сей Безднѣ чистосердечїе. Оно есть спокойное в Душѣ дыханїе и вѣянїе Святаго Духа.

Оно подобно прекрасному Саду, тихих вѣтров, сладкодышущих цвѣтов и утѣхи исполненному, в котором процвѣтает древо нетлѣнныя Жизни.

А вот плоды его:

доброжелательство, незлобїе, склонность, кротость, нелицемѣрїе, благонадежность, безопасность, удовольствїе, кураж[82] и протчїя неотъемлемыя забавы.

Кто такову Душу имѣет, мир на нем и милость[83], и веселїе вѣчное над головою сего истиннаго Христїанина[84].

Аминь.

Цей трактат є конспектом катехитичного курсу, що його Сковорода читав у "додаткових класах" Харківського колегіуму, які були відкриті 2 лютого 1768 р. Наказ про призначення Сковороди на посаду викладача катехізису було підписано 8 липня цього ж року. Отже, твір міг бути написаний у другій половині 1768 р. Щоправда, під списком стоїть дата *1766*. Цю ж таки дату наводить і Михайло Ковалинський. На цій підставі Анастасія Ніженець припускала, що Сковорода написав трактат 1766 р. (наказ сенату про організацію "додаткових класів" з'явився ще 1765 р., і вже тоді харківський генерал-губернатор Євдоким Щербинін міг запропонувати Сковороді обійняти посаду викладача катехізису [див.: *Ніженець А.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 118]). Значно пізніше, а власне, 1780 р., Сковорода дописав до цього трактату вступ. «Начальная дверь ко христіянскому добронравію» складається з десяти невеличких глав, в яких коротко з'ясовано поняття Бога, віри, Божого промислу, любові, гріха тощо, а також подано десять Божих заповідей. Цей трактат Сковороди відрізняється від узвичаєних у старій українській богословській традиції катехізисів [про жанр катехізму в українській літературі див., зокрема: *Пилипович Д.* Катихисіс єп. Інокентія Винницького в богословському контексті епохи // *Винницький І.* Катихисіс, або бароковий душпастирський сад. – Перемишль, 2007. – С. 25–111]. Зрештою, згідно з інструкцією білгородського та обоянського єпископа Самійла Миславського від 1769 р. [див.: *Лебедев А.* Харьковский коллегиум как просветительный центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1885. – Кн. 4 (окт.-дек.). – С. 79], курс катехізису в Харківському колегіумі почали читати за підручником Платона Льовшина [див.: *Платон, іером.* Православноє ученіє, или сокращенная христіанская богословія. – Київ, 1791], – автора, який на ту пору втішався славою "нового Феофана [Прокоповича]". Автограф до нашого часу не дійшов. Найкращий список, зроблений наприкінці XVIII ст. (десь після 1788 р.), зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 7, арк. 3–19). Трактат був уперше опублікований у журналі «Сионский вестник» (1806. – Ч. 3. – Авг. – С. 156–179). Подаємо за списком відділу рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

[1] "Дверь" (лат. *janua*) в сенсі "вступ, упровід" – досить поширена в старовину назва творів. Пор., наприклад: «Відчинені двері мов» («Janua linguarum reserata»), «Відчинені двері речей» («Janua rerum reserata») Яна Амоса Коменського; цю назву вживав і Ляйбніц [див.: *Чижевський Д.* Коменський і західна філософія // *Чижевський Д.* Філософські твори: У 4 т. – Київ, 2005. – Т. 3. – С. 149]. А слово *добронравіе* в Сковороди відповідає гр. *αρετή* й лат. *virtus*. Принаймні у своєму перекладі Ціцеронового трактату «De senectute» Сковорода передає саме цим словом латинське *virtus* – 'доблесть, гідність, талант, дар, цнота, моральна досконалість".

[2] Див. прим. 194 до циклу «Сад божественных пѣсней».

[3] Щастя – центральне поняття етики евдемоністського типу, чиї прибічники, зокрема й Сковорода, вважали досягнення щастя мотивом та метою всіх людських прагнень.

[4] Парафраза Євангелії від св. Луки 17: 21. Пор.: **цр҃твїє бж҃їє внꙋ́трь ва́съ є҆́сть.**

[5] У Біблії є фраза **въ ꙁако́нѣ вы́шнѧгѡ** (Книга Ісуса, сина Сирахового 9: 20; 39: 1).

[6] Соломон – син Давида й Вірсавії, цар Ізраїля, автор Пісні над піснями, Книги Притч та Книги Екклезіястової – жив бл. 1033–975 рр. до н. е.

[7] Див. прим. 194 до циклу «Сад божественных пѣсней».
[8] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 72 (73): 25. Пор.: **Что́ бо мѝ є҆́сть на нб҃сѝ; и҆ ѿ тебѐ что̀ восхотѣ́хъ на землѝ;**
[9] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Луки 10: 42. Пор.: **є҆ди́но же є҆́сть на потре́бꙋ.** Згадаймо також емблематичний образ «Купидон летит с похищенным сердцем» (підпис: "Единое мнѣ довлѣет. Unum mihi sufficit") [Емблемы и cvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 174–175].
[10] Фразу **тро́дъ и҆ болѣ́знь** узято з Книги Псалмів 9: 28; 89 (90): 10.
[11] Фразу **пра́хъ плѡ́ти** взято з Книги Псалмів 77 (78): 27.
[12] Див. прим. 194 до циклу «Сад божественных пѣсней».
[13] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Луки 10: 42. Пор.: **є҆ди́но же є҆́сть на потре́бꙋ.**
[14] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **не дале́че є҆сѝ ѿ ц҃рⷭ҇твїѧ бж҃їѧ** (Євангелія від св. Марка 12: 34).
[15] Можливо, Сковорода має на думці слова: **бли́з є҆́сть ц҃рⷭ҇твїе бж҃їе** (Євангелія від св. Луки 12: 31).
[16] Пор., наприклад: "…Давно вже в мудреців виникло питання, де та в чому мало б полягати найвище добро (summum bonum), на якому могли б зупинитись людські прагнення, тобто, досягши якого, людина могла й повинна була б заспокоїти власну думку, не мавши вже більше до чого прагнути… І з'ясувалось, що майже всі люди, відмовившись від самих себе, шукають, чим би його заспокоїти та втішити свою думку у світі та в його речах: один убачає це в багатстві та статках, другий – у розкоші й насолодах, третій – у славі та пошані, четвертий – у мудрості та знанні, п'ятий – у веселому товаристві тощо; і ось, як наслідок, усі гасають за зовнішніми предметами, шукаючи в них добра для себе" [*Коменский Я. А.* Лабиринт света и рай сердца // *Коменский Я. А.* Сочинения. – Москва, 1997. – С. 15].
[17] Це – емблематичний образ. Див., наприклад, 372-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata», що має назву «Голуб, летящій с масличною вѣтвою в ковчег Ноев» (підпис: "Добрая надежда. Послѣ дожда бывает хорошая погода. Bona spes") [Емблемы и cvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 94–95].
[18] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 8: 9. Пор.: **и҆ не ѡ҆брѣ́тши голꙋби́ца поко́ѧ нога́ма свои́ма, возврати́сѧ къ немꙋ̀ въ ковче́гъ.**
[19] Книга пророка Ісаї 58: 12.
[20] Книга Псалмів 116 (117): 2.
[21] Книга Псалмів 118 (119): 89.
[22] Книга Псалмів 39 (40): 9.
[23] Євангелія від св. Івана 1: 14.
[24] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 1: 26. Пор.: **посредѣ̀ же ва́съ стои́тъ, є҆гѡ́же вы̀ не вѣ́сте.**
[25] Ідеться про *νοῦς*, чи *λόγος* (Розум), – одне з основних понять грецької філософії, яке відігравало особливо важливу роль у філософії Платона, Арістотеля й неоплатоніків. Діоген Лаерцій свідчив (II, 6), що першим "поставив Розум вище за матерію" Анаксагор [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 105]. Свого часу Тертуліан коментував це Боже ім'я в поганській філософії так: "Ваші мудреці свідчать, що Творець Усесвіту є *λόγος*, тобто слово й розум. Адже й Зенон визначив, що *λόγος* є той чинник, котрий утворив та облаштував геть усе. Цей-таки *λόγος* називається і долею, і Богом, і Юпітеровим духом, і необхідністю всіх речей. Усе це Клеанф розуміє під ім'ям духа, котрий проймає Всесвіт" [Квинта Септимія Флорента

Тертулліана защищеніе против язычников. – Москва, 1802. – С. 101–102]. Окреслення Бога як *Розуму* було звичним і для християнської, зокрема й української, традиції. Див., наприклад: Бог – "безначалный и неизмѣнный ум" [Вѣнец в честь тревѣнчанному Богу в Троици славимому. – Чернігів, 1712. – Арк. 11]. І все ж таки це Боже ім'я асоціювалося найперше з поганською філософією. Це годен засвідчити, наприклад, словник Памви Беринди, де слово *Бог* тлумачиться так: "Бог єст, по любомудрцех внѣшних, Ум" [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 363].

[26] Слово *невещественен* Сковорода в одному з листів виводив із гр. *ἄὕλος*. Безпосереднім його джерелом могли бути й молитовні тексти. Пор., наприклад: "Ангелскія чины невещественных сил" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 327 (третя пагін.)]; "Ум сый безстрастен и невещественен" [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 10].

[27] Isten (угор.).

[28] Першим значенням слова *вещество* є "матерѣа" [див.: *Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 21].

[29] Усеосяжність віри в Бога була одним з основних аргументів на користь Божого існування. Наприклад, Сенека писав у «Моральних листах до Луцілія» (CXVII, 6): "…існування богів доводимо ще й тим, що уявлення про них закладене в усіх людей: нема такого народу, який опинився б аж так далеко поза межами будь-яких законів та звичаїв, що не вірив би в тих чи інших богів" [*Луцій Анней Сенека.* Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 452]. Цим аргументом послуговувалися й старі українські богослови. Зокрема, Феофан Прокопович писав таке: "…Мудрецы, то єсть безбожники и славным из греческа именем называеміи аѳеисты, имѣют вид премудрости, понеже бо не было никогда и нынѣ нѣт таковаго народа, хотя бы и грубаго и малаго, который бы не исповѣдал быти нѣкоєго божества (что самое имѣєм в доказательство, яко єсть Бог)" [*Прокопович Ѳ.* Слово в день святых апостол Петра и Павла // Ѳеофана Прокоповича, архіепископа Великаго Новаграда и Великих Лук… слова и рѣчи. – Санкт-Петербург, 1761. – Ч. II. – С. 242].

[30] Уподібнення світу машині за часів Сковороди було загальником. Пор., наприклад: "Не варто дивуватися тому, що я порівнюю світ з годинниковим механізмом чи машиною, адже світ також є машиною. Це неважко довести. Машина є складена річ, чий рух заснований на способі поєднання [її частин]. Так само і світ є складеною річчю, чиї зміни засновані на способі поєднання його частин. А тому світ – це машина" [Разумные мысли о Боге, мире и душе человека, а также о всех вещах вообще, сообщенные любителям истины Христианом Вольфом // Христиан Вольф и философия в России. – Санкт-Петербург, 2001. – С. 281–282].

[31] Див. прим. 158 до циклу «Сад божественных пѣсней» та прим. 40 до діалогу «Потоп зміин».

[32] Лат. *proportio* ('співвідносність, сумірність') – слово, яке в кириличній транслітерації досить часто використовували старі українські письменники. Наприклад, Софроній Почаський писав: "Пропорціи досвѣдчиш межи поровнанєм / Дня з ночю, а правдивым свят отправованєм" [*Почаський С.* Εὐχαριστήριον, албо Вдячность ясне превелебнѣйшому в Христѣ єго милости господину отцу кир Петру Могилѣ // *Тітов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 296]. У власне богословських роздумах це слово набувало й трохи інакшого смислового відтінку. Скажімо, Іоаникій Галятовський писав: "…межи натурами, которыи з собою ся зедночают, маєт быти *пропорціо*, подобенство". Так,

пропорція (подобенство) між Богом та людиною – це не що інше, як розум і воля [*Галятовський І*. Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 100–100 (зв.)].

[33] Пор., наприклад, «Застільні бесіди» Плутарха, де в кн. 8 (II, 718в–720с) докладно розглянуто питання про те, "що са́ме має на думці Платон, стверджуючи, що Бог завжди залишається геометром" [*Плутарх*. Застольные беседы. – Ленинград, 1990. – С. 138].

[34] У Біблії – **скꙋде́льникъ** (пор.: Книга пророка Ісаї 45: 9; Книга пророка Єремії 18: 5). Образ Бога-"гончаря" характерний для християнської традиції, починаючи з найдавніших часів. Досить пригадати хоч би Друге послання до коринтян св. Климента Римського (розд. VIII) [див.: Святого Климента епископа римского к коринфянам послание II // Ранние отцы Церкви: Антология. – Брюссель, 1988. – С. 89; про це: *Курціус Е.-Р*. Європейська література і латинське середньовіччя / Переклав з нім. Анатолій Онишко. – Львів, 2007. – С. 620–622]. У старій українській традиції також було заведено називати Бога-Творця "гончарем", як-от у Климентія Зиновіїва: "Первый на свѣтѣ гончар, ремесник, труждател: / сам Господь Бог, Адама и Еввы создател" [*Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 131].

[35] Модель (від лат. *modulus*) – 'міра, такт, ритм, лад, масштаб сумірності'.

[36] Сковородинські уявлення про досконалий суспільний лад можна трактувати як поєднання Платонової моделі ідеальної республіки з наукою про Церкву як містичне Христове тіло. Вони істотно відрізняються від багатьох аналогічних побудов, скажімо, від схеми соціуму Еразма Роттердамського. По-перше, правлячи, так само, як і Еразм, про три головні види "сродності" (хліборобську, вояцьку та філософську), Сковорода наполегливо підкреслює думку про існування "сродності" для *кожної окремої людини*. По-друге, характерні для Еразмової моделі принципи ієрархічності та соціальної динаміки в Сковороди софійно знівельовані, оскільки реальна соціальна стратифікація поступається тут місцем стратифікації "внутрішній": кожна людина, яка віднайшла свою "сродність", без жодних опосередкувань ієрархічно владнаними суспільними стратами прилучається до Софії, тобто до Невидимої Церкви.

[37] На думку старих українських богословів, "душа человѣча словесная єст дух безсмертный от Бога созданный и в тѣло человѣчеє посылаємый бываєт, и како не от сѣмени чловѣческаго родится, ниже от четырєх стіхій составляєтся, и изшедши от тѣла не умираєт" [*Могила П*. Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 135–136]. При тому, даруючи людині душу, Господь одразу ж наділяє її певним характером, що є "вещь невидимая, влѣянная в душу от Бога и из нея на вѣки не змазанная" [Поученіє о святых тайнах. – Унів, 1745. – Арк. 2 (зв.)].

[38] Говорячи про людину як про "звѣрка", годного жити спільно з іншими людьми, Сковорода, очевидно, має на думці тезу "батька" політичної науки Арістотеля, згідно з якою "людина є від природи [істотою] політичною" (Нікомахова етика 11097b11) [*Аристотель*. Сочинения: В 4 т. – Москва, 1983. – Т. 4. – С. 63]. Ця теза була добре відома філософам старої України: досить пригадати хоч би трактат Стефана Калиновського «Десять книг Арістотеля до Нікомаха, тобто Етика» [див.: *Калиновский С*. Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 59].

[39] Про це Сковорода докладніше говорив у своїй 22-ій байці «Навоз и Алмаз». А саме́ слово *темпо* є транслітерацією італ. *tempo* або нім. *das Tempo*. На Галичині воно вживалося ще й донедавна [див.: *Огієнко І*. Український стилістичний словник. – Львів, 1924. – С. 401].

[40] Сковорода говорить тут про Церкву як містичне Христове тіло. Загалом беручи, старе українське богослів'я виходило з того, що Церква – це спільнота тих, хто *а*) визнає Христову віру; *б*) бере участь у сакраментах та *в*) підлягає оруді належних старших [див.: *Dubowicz J*. Hierarchia, abo O Zwierchności w Cerkwi Bożey. – Lwów, 1644. – S. 8]. У межах цієї спільноти кожна людина виконує роль, покладену на неї Богом. Як писав, наприклад, Клирик Острозький: "Мает Церков Божая пастыров, мает ловцов, мает переґринов, мает первохудожников, мает будовничих, мает земледѣлцов, мает страдалцов, мает рыцеров. Тыє всѣ єдным духом и в єдно тѣло покрещены, и не может око руцѣ мовити, не потребна ты, анѣ голова нозѣ мовити, ничого по тобѣ…" [Незвісний твір Клирика Острозького // Памятки українсько-руської мови та літератури. Памятки полемічного письменства кінця XVI і поч. XVII в. / Вид. К. Студинський. – Львів, 1906. – С. 201–202].

[41] Пор.: "З маленької іскри великий вогонь буває" [*Номис*, № 3844]; "З малої іскри великий огонь" [*Франко*, № 14051]. Це – один із прикладів, за допомогою яких старі філософи розглядали питання про природу субстанційних форм та спосіб їхнього поєднання з матерією: "…Яким чином досі ховалася в єдиній іскрі та велетенська пожежа, що знищує велике місто? Ти скажеш, що [перша] іскра вивела з себе іншу іскру, а та [знову] іншу, а та – ще іншу й так до нескінченності. Отже, всі вони були [сховані] в першій. Бо коли, наприклад, третя [іскра] була в другій, а друга – в першій, то й третя, і друга були в першій. Проте хто, коли він не божевільний, скаже, що пожежа [цілого міста] була раніше в одній маленькій іскорці?" [*Прокопович Ф*. Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф*. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 139].

[42] Див.: Четверта книга Мойсеєва: Числа 21: 8–9.

[43] Пор., наприклад, 372-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata», який має назву «Голуб, летящій с масличною вѣтвою в ковчег Ноев» і такий підпис: "Добрая надежда. Послѣ дожда бывает хорошая погода. Bona spes" [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 94–95].

[44] Про братів-близнят, синів Ісаака й Ревеки, Ісава та Якова (званого також Ізраїлем) ідеться в Першій книзі Мойсеєвій: Буття 25: 27–50; Саул – перший цар Ізраїля (див.: Перша книга царств 9–31); Давид – цар Ізраїля після Саула, котрий правив понад 40 років (див.: Друга книга царств 5, наст.).

[45] Сковорода ототожнює Премудрість із Христом, можливо, розглядаючи Христове тіло, услід за «Строматами» Климента Олександрійського, як *вбрання Логоса*. Так чи ні, філософія Сковороди – *логосична* за власним єством. Це питання вперше докладно розглянув Володимир Ерн у книзі «Григорий Саввич Сковорода. Жизнь и учение» (Москва, 1912), протиставляючи сковородинський *Логос*, як річ питомо метафізичну й божественну, прикметному для новочасної західної філософії *раціо*, як прояву суто людського.

[46] Парафраза молитви: "Славим тя, без отца из матере и без матере из отца сущаго" [*Могила П*. Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 43 (друга пагін.)].

[47] Сковорода проводить тут межу між вірою та розумом приблизно так само, як це робили й інші старі українські письменники та богослови, наприклад, Симеон Полоцький, котрий писав: "…Величайшеє єсть заблужденія начало, єже хотѣти божественная и весма ум человѣческій превосходящая мѣрою человѣческаго разума мѣрити" [*Полоцький С*. Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 225–225 (зв.); пор.: *Могила П*. Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 28–29 (друга пагін.); Слово к народу каѳоліческому. – Почаїв, 1765. – Арк. 2 (зв.)]. Зрештою, це дуже

стара ідея. Наприклад, Плутарх у трактаті «Про цікавість», який Сковорода, найімовірніше, знав, писав таке: "…Цікавість – це пристрасть до пізнання прикритого й таємного… Адже й Едіпа цікавість кинула в щонайбільше нещастя" [*Плутарх*. Сочинения. – Москва, 1983. – С. 484, 490].

[48] Сковорода називає споглядальну віру "неістинною" з огляду на те, що, як учили вслід за Арістотелем схоласти, "спекулятивне пізнання… не є рушієм волі…" [*Калиновский С.* Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 132].

[49] "Театр" належав до кола найпопулярніших барокових образів. Наприклад, у «Передвіснику всезагальної мудрості» Яна Амоса Коменського сказано: "Усі ми, послані у світ, посідаємо місце в загальному театрі Божої мудрості; нам же, християнам, окрім цього, по праву світить ще й світло божественного одкровення" [*Коменский Я. А.* Сочинения. – Москва, 1997. – С. 153]. Українські письменники XVII–XVIII ст. могли говорити про трагедіальну сцену Христових страстей, про всесвітнє "позорище" Страшного Суду, про Діву Марію як про незрівнянну "Акторку" тощо. Однак найчастіше "театральна" метафора окреслювала тут марність та ілюзорність земного життя людини. Тим часом Сковорода вдавався до метафори *theatrum mundi* найперше тоді, коли йшлося про Божий промисел. Як свідчив Михайло Ковалинський, одного разу філософ казав таке: "Свѣт подобен театру: чтоб представить на театрѣ игру с успѣхом и похвалою, то берут роли по способностям. Дѣйствующее лице на театрѣ не по знатности роли, но за удачность игры вообще похваляется. Я долго разсуждал о сем и по многом испытаніи себя увидѣл, что не могу представить на театрѣ свѣта никакого лица удачно, кромѣ самаго низкаго, простаго, безпечнаго, уединеннаго: я сію ролю выбрал, взял и доволен". Сковородинський заклик "не зазирати за хребет театру" є спробою звільнити місце для віри, коли справа торкається речей, які не перебувають у компетенції людського розуму. Досить порівняти цю думку Сковороди, приміром, з такими розважаннями: Східна Церква "в таємницах, вымовє и розумови людскому не подлеглых, выдворными дискурсами се не бадаєт. Вѣрит, а не испытуєт непостижимого; вѣрит, а не измѣраєт неизмѣреного. Вѣрит, иж превѣчный Сын и превѣчный Дух оба сут превѣчнаго и єдиносущного Отца: Сын превѣчным рожденієм, а Дух превѣчным исхожденієм, а яким способом, довѣдоватися и шперати в том не кажет. Вѣрит, иж тот же єдинородный Сын, от превѣчнаго Отца предвѣки рожденный без матери, напослѣдок родился под лѣты от святоє Богородицы и Приснодѣвицы Маріи, а яким способом, не испытуєт. Вѣдаєт, иж в особѣ хлѣба правдивоє Єго Тѣло, а в особѣ вина правдивая Єго Кровь вѣрным дається, а яким способом, не бадається" [*Карпович Л.* Казаньє на Преображеніє Господа Бога и Спаса нашего Іисуса Христа // *Левшун Л. В.* Леонтий Карпович. Жизнь и творчество. – Минск, 2001. – С. 170 (додатки)]; або: "Вѣтія многовѣщанныя, яко рибы безгласныя, аще и много глаголют о тебѣ, Пресвятая Троице, но не могут разумѣти, како єстеством єдин сый Бог в трієх же лицех, вѣруєм точію и исповѣдуєм. Какоже? Не испытуєм" [Вѣнец в честь тревѣнчанному Богу в Троици славимому. – Чернігів, 1712. – Арк. 23 (зв.)].

[50] Про внутрішнє слово Божої Премудрості див. славетну розмову Августина зі своєю матір'ю Монікою в Остії (Сповідь, 9. X. 25).

[51] У списку явно помилково: *основывав*.

[52] Тут Мойсей постає передовсім як законодавець на взір Лікурга, Солона чи Нуми Помпілія. Таким його зображував, скажімо, Йосиф Флавій [див.: *Аверинцев С.* Мойсей // *Аверинцев С.* Софія-Логос: Словник / Упорядник та автор передмови Костянтин Сігов;

науковий редактор видання Марина Ткачук. 3-є вид. – Київ, 2007. – С. 160]. Зрештою, і в церковній традиції одним із Мойсеєвих окреслень є "законоположник" [див., наприклад: *Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 259 (друга пагін.)].

[53] Ідеться про скрижалі, на яких Мойсей записав десять Божих заповідей (див.: Друга книга Мойсеєва: Вихід 20: 1–17).

[54] У групуванні тез декалогу Сковорода йде за традицією, яка бере свій початок від Філона Олександрійського та більшості східних отців. Ця традиція була закріплена в православній Церкві, а в XVI ст. сприйнята реформатськими теологами (на противагу традиції, що бере початок від Орігена та Августина й закріплена католицькою та євангелічно-авгсбурзькою Церквами) [див.: *Корзо М. А.* Украинская и белорусская катехитическая традиция конца XVI–XVIII вв.: становление, эволюция и проблема заимствований. – Москва, 2007. – С. 11].

[55] Друга книга Мойсеєва: Вихід 20: 2–3.

[56] Друга книга Мойсеєва: Вихід 20: 4.

[57] Парафраза Другої книги Мойсеєвої: Вихід 20: 7. Пор.: **Не вóзмеши и҆́мене гдⷭ҇а бг҃а твоегѡ҆̀ всꙋ́е.**

[58] Образ "рову" був дуже поширений в українській літературі старої доби. Наприклад, у Тлумачному Псалтиреві сказано: "Ров, грѣх, от него же яма адскія пропасти готовится, иже грѣх содѣваєт, той себѣ яму вѣчныя муки копаєт" [Псалтырь с толкованієм. – Київ, 1755. – Арк. 4 (зв.)]. Наші письменники говорили про "ров страстей" [Завѣт духовный в ієросхимонасєх Ѳеодосія… // Акты, относящиеся к истории Южнозападной Руси / Изд. А. П. Петрушевич. – Львов, 1868. – С. 65], "ров геєнскій" [*Транквіліон-Ставровецький К.* Євангеліє учителноє. – Рахманів, 1619. – Арк. 12 (зв.), 20, 21, 23], "адскій ров" [*Максимович І.* Богородице Дѣво. – Чернігів, 1707. – Арк. 11 (зв.)], "ров погибелный" [Службы преподобным отцем Печерским. – Київ, 1763. – Арк. 44 (зв.), 102 (зв.)], "грѣхов печалный ров" [*Козачинський М.* Философіа Аристотелева. – Львів, 1745. – Арк. 30] тощо.

[59] Друга книга Мойсеєва: Вихід 20: 8.

[60] Друга книга Мойсеєва: Вихід 20: 12. Пор. народну приказку: "Шануй батька й Бога" [*Франко,* № 27872].

[61] Пор.: "Шануй учителя паче родителя" [*Номис,* № 6101].

[62] Друга книга Мойсеєва: Вихід 20: 13. В одній старій українській учительній Євангелії п'ята Божа заповідь подана в такій формі: "'Не бій нѣкого' нѣ оружієм, нѣ языком своим" [Няговские поучения. Факсимильное воспроизведение текста по изданию А. Л. Петрова с вводной статьей Ласло Дэже / Под редакцией и с предисловием Андраша Золтана. – Ньиредьхаза, 2006. – С. 219].

[63] Парафраза Другої книги Мойсеєвої: Вихід 20: 14. Пор.: **Не прелюбы̀ сотворѝ.**

[64] Парафраза Другої книги Мойсеєвої: Вихід 20: 15. Пор.: **Не ᲂу҆кра́ди.**

[65] Парафраза Другої книги Мойсеєвої: Вихід 20: 16. Пор.: **Не послꙋ́шествꙋй на дрꙋ́га своегѡ̀ свидѣ́тєлства ло́жна.**

[66] Гр. *διάβολος* означає "наклепник". Як писав свого часу Євсевій Памфіл (Церковна історія, V, 21, 2), диявол є наклепником не тільки за ім'ям, але також за власним єством [*Евсевий Памфил.* Церковная история. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 222].

[67] Друга книга Мойсеєва: Вихід 20: 17.

[68] Сковорода має на думці слова: **Любы̀ нелицемѣ́рна** (Послання св. ап. Павла до римлян 12: 9).

[69] Пор. із думкою Стефана Яворського: "Скудная велми / умов наших мѣра, / аще не тую навершаєт вѣра. / Око не видит, / ниже ум вмѣщаєт, / яже єдина вѣра постизаєт. /

Крилами глагол Божій перната / проходит чувствам не входная врата" [*Яворський С.* Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 423].

[70] Пор. з окресленням єства *віри*, що його подає Дмитро Туптало: "Вѣра єсть уповаємых извѣщеніє, вещей обличеніє невидимых, или вѣра єсть не что иноє, развѣ токмо вѣровать, чего не видим" [*Туптало Д.* Зерцало православнаго исповѣданія // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 5. – С. 1]. Або: "Вѣра єсть то, чесого очи твои плотьскіи не видят, ни руцѣ твои осязают, сердце же твоє, ум твой несумненно в себѣ утверждаєт, яко тако єсть, а не инако: то вѣра" [*Туптало Д.* Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 13]. Як бачимо, у своїх міркуваннях Туптало спирався передовсім на слова св. ап. Павла: **Є҆сть же вѣ́ра, ᲂу҆пова́емыхъ и҆звѣще́нїе, вещє́й ѡ҆бличе́нїе неви́димыхъ** (Послання св. ап. Павла до євреїв 11: 1).

[71] *Якір* в емблематиці означав "добру надію". Див., наприклад, 480-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata», що має назву «Жена на раменах носящая якорь» та підпис: "Надежда безсмертная. Spes mea est immortalis" [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 120–121].

[72] Книга Псалмів 118 (119): 142.

[73] Сковорода має на думці слова: **бг҃ъ любы̀ є҆́сть** (Перше соборне послання св. ап. Івана 4: 8, 16).

[74] Сковорода має на думці слова: **Го́рє ва́мъ, кни́жницы и҆ фарїсе́є, лицемѣ́ри, ꙗ҆́кѡ подо́битесѧ гробѡ́мъ пова́плєнымъ, и҆̀же внѣ́ѹдꙋ ᲂу҆̀бо ꙗ҆влѧ́ютсѧ красны̀, внꙋтрьꙋ́дꙋ же по́лни сꙋ́ть косте́й ме́ртвыхъ и҆ всѧ́кїѧ нечистоты̀** (Євангелія від св. Матвія 23: 27).

[75] Сковорода має на думці біблійні слова на взір: **гл҃го́лъ же бг҃а на́шегѡ пребыва́етъ во вѣ́ки** (Книга пророка Ісаї 40: 8), або: **и҆́стина гдⷭ҇нѧ пребыва́етъ во вѣ́къ** (Книга Псалмів 116 (117): 2).

[76] Пор. із застереженням Еразма Роттердамського: "…Не змішуй небесну Христову філософію з людськими настановами… Якщо хто-небудь уважно розгляне життя та правила Бенедикта, Франциска, Августина, то помітить, що… вони дуже переймалися тим, щоб – як це часто буває – людським настановам, котрі походять від людей, не надавали більшого значення, ніж Євангелії" [*Эразм Роттердамский.* Послание к Паулю Вольцу // *Эразм Роттердамский.* Философские произведения. – Москва, 1986. – С. 76, 86], або з думкою Яна Амоса Коменського: "…Світло богопізнання (*θεογνωσίας*), отримане спочатку від Бога через Закон та вроджені поняття, перетворилося зрештою на тінь, і то не тільки в поган, але й у надрах самої Церкви, спершу іудейської, а перегодом християнської. Так сталося тому, що вони, нехтуючи джерело світла, Закон, передавали одне одному тільки відображене світло, через Переказ, а отже все далі й далі відбігали від падаючого ясного світла" [*Коменский Я. А.* Вселенский Совет об исправлении человеческих дел. Часть II. Панавгия. Теорема XXXII // *Коменский Я. А.* Сочинения. – Москва, 1997. – С. 358].

[77] Фраза **пло́дъ живота̀** зринає в Книзі пророка Осії 10: 12.

[78] Єхидна (гр. *ἔχιδνα*) – згідно з грецькою міфологією, страшна почвара, напівжінка-напівзмія. За словником Памви Беринди, слово *єхідна* означає "ящорка" й потрактоване так: "Сей звѣр, растлѣвающ рождшую и прогризающ чрево єя, сице глаголется 'происходити на свѣт'" [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 403]. Єхидна входила до кола емблематичних образів. Наприклад, у збірці «Symbola et emblemata» є малюнок «Пресмыкающаяся Ехидна, мечем обезглавленая» з підписом: "Уповаю, доколѣ живу и дышу. Dum spiro, spero" [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 4–5].

[79] У цих своїх міркуваннях Сковорода близький до науки деяких київських барокових богословів (Феофан Прокопович, Самійло Миславський, Іриней Фальківський та інші), які, наслідуючи протестантів, не визнавали церковний Переказ за джерело Об'явлення [див.: *Лаба В*. Біблійна герменевтика. Вид. 2-е. – Рим, 1990. – С. 142]. Недаром, скажімо, Самійло Миславський, рекомендуючи учителям Харківського колегіуму послуговуватися у власних теологічних викладах курсом богослів'я Феофана Прокоповича, підкреслював, що "thesis или положенія, sive veritates theologicas, то есть истины богословскія [слід] основывать на Священном Писаніи, яко единственном источникѣ и началѣ священной богословіи" [*Лебедев А*. Харьковский коллегиум как просветительный центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1885. – Кн. 4 (окт.-дек.). – С. 60]. Тим часом православна доктрина трактує це питання інакше. Пор., наприклад: "Вопрос. Не довлѣєт ли вѣрити точію в Писаніи Святом содержимая? Отвѣт: Не довлѣєт; подобаєт бо и преданіям церковным вѣровати…" [Вѣнец в честь тривѣнчанному Богу, в Троици славимому. – Чернігів, 1712. – Арк. 107; пор.: *Винницький І*. Катихисіс, албо Наука христіанскія. – Унів, 1685. – Арк. 7 (зв.)].

[80] Парафраза Євангелії від св. Матвія 15: 6–7. Пор.: **и҆ разори́сте за́повѣдь бж҃їю за преда́нїе ва́ше. Лицемѣ́ри**.

[81] У списку явно помилково: *прочїи*.

[82] Кураж – одне з улюблених понять Сковороди. Як пояснював Жозеф де Местр: "Слово *courage* (мужність, безстрашність) утворене від *cor* та *rage*, тобто 'жага серця', або, краще сказати: 'піднесення, захват серця' (в сенсі англійського *rage*). Це слово, загалом беручи, – доволі вдалий переклад грецького *thumos*" [*Местр Ж. де*. Санкт-Петербургские вечера. – Санкт-Петербург, 1998. – С. 85]. Згідно з Максом Фасмером, у Російській імперії це слово вперше з'являється у Феофана Прокоповича [див.: *Фасмер М*. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. 4-е изд., стереотип. – Москва, 2004. – Т. 2. – С. 422].

[83] Парафраза Послання св. ап. Павла до галатів 6: 16. Пор.: **ми́ръ на ни́хъ и҆ м҃лть**.

[84] Парафраза Книги пророка Ісаї 61: 7. Пор.: **и҆ весе́лїе вѣ́чное над̾ главо́ю и҆́хъ**.

Наркі́сс
Разглаго́л о Том:
Узна́й Себе

Про́лог

Сей есть Сын мой перворо́дный. Рожде́н в седмом Деся́ткѣ Вѣ́ка сего. Наркі́сс нарица́ется нѣ́кій Цвѣ́т и нѣ́кій Ю́ноша. Наркі́сс Ю́ноша, в Зерца́лѣ прозра́чных Вод, при Исто́чникѣ, взира́ющій сам на Себе и влюби́вшійся сме́ртно в самаго себе, есть предре́вняя При́тча из обветша́лыя Богосло́віи Еги́петскія, я́же есть Ма́тер Евре́йскія. Наркі́сов О́браз благовѣсти́т сіе: "Узна́й себе!"[1] Бу́дьто бы сказа́л: Хо́щеши ли быть Дово́лен собо́ю? и влюби́ться в са́маго себе? Узна́й же себе. Испыта́й себе крѣ́пко…[2] Пра́во! Ка́ко бо мо́жно влюби́тися в Невѣ́домое? Не гори́т Сѣ́но, не каса́ясь Огня̀. Не лю́бит Се́рдце, не ви́дя Красоты̀. Ви́дно, что Любо́в есть Софі́ина Дщерь[3]. Гдѣ̀ Му́дрость узрѣ́ла, там Любо́в сгорѣ́ла. Вои́стину блаже́нна есть Самолю́бность! а́ще есть Свята̀; Ей свята̀! а́ще и́стинная; Ей Глаго́лю И́стинная! а́ще обрѣла̀ и узрѣ́ла Еди́ну О́ную Красоту̀ и И́стину:

"Посредѣ̀ вас стои́т: Его́же не вѣ́сте"[4].

Блаже́н Муж! и́же обрѣ́те в До́мѣ своем Исто́чник Утѣше́нія, и не го́нит Вѣ́тры со Иса́vом, лови́телствуя по Пусты́м Око́лицам. Дщерь Сау́лова Мелхо́ла, из О́тчаго До́му, сквозь Окно̀, разсыпа́ющая по У́лицам Взо́ры своя, есть Ма́ти и Цари́ца всѣ́х, шата́ющихся по Око́лним Пусты́ням, во Слѣ́д безпу́тнаго того Волоки́ты, кого, как бу́йную Скоти́ну, встрѣ́тив заго́нит в Дом Па́стырь наш. Куда̀ тя Бѣ́с жене́т?

"Возврати́ся в Дом твой!"[5]

Сіи суть Наркі́ссы бу́іи. А мой му́дрый Наркі́сс аму́рится До́ма, по Соломо́новой При́тчѣ:

"Разумы́в Пра́ведник, себѣ̀ Друг бу́дет"[6].

Кто, де, прозрѣ́л во Вода́х своея Тлѣ́ни Красоту̀ свою, тот не во Внѣ́шность ку́ю-либо, ни во Тлѣ́нія своего Во́ду, но в са́маго себе и в са́мую свою То́чку влю́бится.

"Сте́зи твоя посредѣ̀ тебе упоко́иши"[7].

Наркі́сс мой, пра́вда что жже́тся ражжига́ясь У́гліем Любвѝ[8], ревну́я рве́тся, ме́чется и му́чится, ласкосе́рдствует, пече́тся и мо́лвит[9] всѣ́ми Молва́ми, а не о Мно́гом же, ни о Пусто́м Че́м-либо, но о себѣ̀, про себе и в себе. Пече́тся о Еди́ном себѣ̀. Еди́но есть Ему на Потре́бу[10]. Наконе́ц, весь, а́ки Лед, иста́яв от Самолю́бнаго Пла́мя, преобража́ется во Исто́чник. Пра́во! Пра́во! Во Что Кто влюби́лся, в То преобрази́лся. Всяк есть Тѣ́м, Чіѐ Се́рдце в нем. Всяк есть там, гдѣ̀ Се́рдцем сам.

О ми́лая моя Ми́лосте, Наркі́ссе! Ны́нѣ из по́лзущаго Че́рвища воста́л есѝ Перна́тым Моты́ликом. Ны́нѣ Се воскре́сл есѝ! Почто̀ не преобрази́лся еси в Руча́й или Пото́к? Почто̀ не в Рѣ́ку или Мо́ре? Скажѝ мнѣ̀! Отвѣща́ет Наркі́сс:

“Не дѣйте мене[11]. Добро̀ бо Дѣло сотвори́х. Мо́ре из Рѣк, Рѣки из Пото́ков, Пото́ки из Ручае́в, Ручаѝ из Па́ры, а Па́ра всегда̀ при Исто́чникѣ су́щая Си́ла и Чад Его, Дух Его и Се́рдце. Се Что люблю̀! Люблю̀ Исто́чник и Гла́ву, Родни́к и НАЧА́ЛО, вѣ́чныя Стру́и источа́ющее, от Па́ры Се́рдца своего. Мо́ре есть Гной. Рѣки прохо́дят. Пото́ки изсиха́ют. Ручаѝ ищеза́ют. Исто́чник вѣ́чно Па́рою ды́шет, оживля́ющею и прохлажда́ющею[12]. Исто́чник Еди́н люблю̀ и ищеза́ю. Про́тчее Все для мене Стечь, Сѣчь, Подно́жіе, Сѣнь, хвост…” О Се́рдце Морско́е! Чи́стая Бе́здно! Исто́чниче святы! Тебе Еди́наго люблю̀. Ищеза́ю в тебе и преобража́юся… Слы́шите ли? Се Что воспѣва́ет О́рлій Птене́ц, О́рлія Ма́тери Ѳеваі́дскія Прему́дрости[13]!

Лицемѣ́ры и Суевѣ́ры, слы́ша Сіе, соблазня́ются и ху́лят. Во Исто́чник преобрази́тися? Ка́ко могу́т Сія быти? Не ропщи́те[14]! Вельмѝ Легко Вѣ́рующему. Яснѣ́е скажу̀, Узна́вшему в себѣ̀ Красоту̀ о́ную: “Па́ра бо есть Си́лы Божія и Изліяніе Вседержи́теля Сла́вы чи́стое”[15].

Лу́чше, де, было Ему преобрази́тися во Зла́то или во драгоцѣ́нный Ка́мень[16], или… Посто́йте! Он са́мое лу́чшее наше́л. Он преобразу́ется во Влады́ку всѣ́х Тваре́й, в Со́лнце. Ба! Ра́звѣ Со́лнце и Исто́чник есть То́ же? Ей! Со́нце есть Исто́чник Свѣ́та. Исто́чник Водный источа́ет Стру́и Вод, напая́я, прохлажда́я, омыва́я Грязь. О́гненный же Исто́чник источа́ет Лу́чи Свѣ́та, просвѣща́я, согрѣва́я, омыва́я Мрак. Исто́чник Во́дный водному Мо́рю Нача́ло. Со́нце есть Глава̀ О́гненному Мо́рю. Но ка́ко, де, могут сія бы́ти, дабы Человѣ́к преобрази́лся в Со́нце? Аще сіе не возмо́жно, ка́ко у́бо глаго́лет И́стина: “Вы естѐ Свѣ́т Мы́ру, сіесть Со́нце”[17]? О Лицемѣ́ры! не по Лицу̀ суди́те, но по Се́рдцу[18]. Ей! Со́нце есть Исто́чником. Ка́ко же не и Человѣ́к Божій Со́нцем? Со́нце не по Лицу̀, но по Исто́чничей Си́лѣ есть Исто́чником. Та́ко и Человѣ́к Божій, источа́ющій Животворя́щія Стру́и и Лу́чи Божества̀ испуща́ющій, есть Со́нцем не по Со́нечному Лицу̀, но по Се́рдцу. Всяк есть тѣ́м, чіѐ Се́рдце в нем. Во́лчее Се́рдце есть и́стинный Волк, хотя̀ Лицѐ Человѣ́чее. Се́рдце Бобро́во есть Бобр, хотя̀ Вид Во́лчій. Се́рдце Ве́прово есть Вепр, хотя̀ Вид Бобро́в. Всяк есть тѣ́м, Чіѐ Се́рдце в нем. Но Лицемѣ́ры боду́т Рога́ми упо́рно. Да бу́дет, де, сіе та́ко Здраво! Оба́че, де, Человѣ́ку преобрази́тися в Лицо̀ Со́нцово отню́д не возмо́жно. Лицѐ, де, и Се́рдце Разнь… Пра́во! пра́во су́дите! И я сужду̀: отню́д не возможно. Да и ка́я По́лза? Вид Бобро́в не тво́рит Во́лка Бобро́м. О глухі́и Лицелю́бцы! внемли́те Гро́му сему:

“Плоть Ничто́же, Дух животвори́т”[19]!

И Сего̀ ли не вѣ́сте, яко Вид, Лицѐ, Плоть, І́дол есть То́ же и Ничто́же? Не вѣ́сте ли, яко Мыр сей есть І́дол По́ля Деи́рскаго[20]? Со́нце же Истука́ну сему есть Лицѐ его и Злата́я Глава̀ его, и се Суета̀ Суе́т[21]? Даніи́л не кла́няется, а Нарки́сс не лю́бит его. Мыр есть У́лица Мелхо́лина[22], Блу́дница Вавило́нска, Бѣснова́тое Мо́ре, а Даніи́л и Нарки́сс, в горя́щих сих А́дских Вода́х, узрѣ́ли любе́зную свою Ми́лость: ку́ю? Росоно́сный Исто́чник и И́стое Со́нце, как напи́сано: “До́ндеже дхнет День”[23]. Си́рѣчь Со́нце. “Гдѣ почива́еши?”[24] “Яви́ мнѣ Зрак твой”[25]. “О блага Му́дрость есть Человѣ́ку!”[26]

“Па́че же ви́дящим Со́нце”[27]. Благодаре́ніе у́бо Блаже́нному Богу. Сія есть неизрече́нная Его Ми́лость и Власть, сотво́ршая Безполе́зное невозмо́жным, Возмо́жное поле́зным[28]. Ны́нѣ мой Наркі́сс преобрази́тся во И́стое, не в пусто́е Со́нце. Вопро́с от Лицемѣ́ров. “Что се? Та́ко ли в Со́нцѣ еди́ном два бу́дут Со́нца?” Отвѣ́т. “А гдѣ́ же ва́ши У́ши тогда̀, когда̀ громча́йшею Трубо́ю Небеса̀ проповѣ́дуют:

‘В Со́лнцѣ положѝ Селе́ніе свое’”[29]?

Ви́дите, что во Злато́й Главѣ́ Куми́ра вашего, Мы́ра сего, и во Вавило́нской сей Пе́щѣ[30] обита́ет и Суббо́тствует Свѣ́т наш незаходи́мый[31], и не ваше мра́чное, но на́ше СО́НЦЕ прославля́ется слѣ́дующею Тру́бною Пѣ́снею:

“Исто́чник исхожда́ше и напая́ше Вся”[32].

Но оста́вим, да Лицемѣ́ры му́чатся во О́гненном их своем Озе́рѣ. Са́мы же со Ізра́илем да пре́йдем на О́ну Стра́ну Мо́ря, по Совѣ́ту Вару́хову: “Кто пре́йде на О́ну Стра́ну Мо́ря и обрѣ́те Прему́дрость[33]? Та́мо Рай”. Та́мо аму́рятся всѣ узна́вшіи себе НАРКІ́ССЫ.

Се пе́рвый встрѣча́ет нас возлю́бленный Давид, воспѣва́я Пѣ́снь свою!

“У тебе Исто́чник Живота̀. Во Свѣ́тѣ т[воем] у́зрим С[вѣт]…”[34]

Остава́йтеся, Лицемѣ́ры! с нали́чным ва́шим Со́нцем.

Мы в дурно́м вашем Со́нцѣ обря́щем но́вое и прекра́сное О́ное: “Да бу́дет Свѣ́т!”[35] “Да ста́нет Со́нце! и утверди́ся Со́нце”[36].

Се за Стѣно́ю и за Предѣ́лами ва́шими встрѣча́ет нас, Одѣя́йся Свѣ́том ва́шим, яко Ри́зою[37]! Се возглаша́ет к нам! “Ра́дуйтеся!”[38] “Дерза́йте![39] Мир вам[40]! Не бо́йтеся[41]! Аз есмь Свѣ́т[42]! Аз Свѣ́т Со́нцову Куми́ру и его Мы́ру[43]”.

“Жажда́й да гряде́т ко мнѣ, и да пі́ет!”[44]

ЧУДО,
Явле́нное во Вода́х На́ркіссу.

Скажѝ мнѣ, прекра́сный На́ркіссе, во Вода́х твои́х узрѣ́л есѝ Что́ ли? Кто́ ли яви́лся тебѣ́ в них?

Отвѣ́т. На Вода́х мои́х восплы́ло Елиссе́йское Желѣ́зо[45]. Узрѣ́л я, на Полотнѣ́ протека́ющія моея Пло́ти, Нерукотворе́нный О́браз: “И́же есть Сія́ніе Сла́вы О́тчія”[46]. “Положѝ мя я́ко Печа́ть на Мы́шцѣ твое́й”[47]. “Зна́менася на нас Свѣ́т…”[48] Ви́жу Петра̀ ва́шего Га́вань: “Зе́млю посредѝ Воды̀, Сло́вом Божіим соста́вленну”[49]. Я ви́жу моего Дру́га, Дру́га Иса́ина сего: “Царя̀ со Сла́вою у́зрите, и О́чи ва́ши узря́т Зе́млю издале́ча”[50]. Волше́бница Плоть моя яви́ла мнѣ моего̀ Самуи́ла. Сего̀ Еди́наго люблю̀, та́ю, ищеза́ю и преобража́юся. В про́тчем, от Еги́петскаго взгля́нем на Евре́йскія На́ркіссы. Вот Пе́рвый нас встрѣча́ет!

“Ревну́я поревнова́х по Господѣ Бозѣ…”[51]

Вот вторы́й! “Душа моя изы́йде во Сло́во твое”[52], то́ есть преобразу́ется. Вот ещѐ тебѣ́ На́ркіссы! “Се Вся оста́вихом и во Слѣд тебе идо́хом”[53]!

А Дави́д не и́стинный ли есть На́ркісс?

“Ищезѐ Се́рдце мое и Плоть моя”[54]. “Ищезо́ша О́чи мои во Спасе́ніе твое”[55]. “Когда̀ прійду̀ и явлю́ся Лицу̀ твоему̀?”[56] А се́ не то́чный ли На́ркісс?

“Мыр мнѣ сраспя́ся, и аз Мы́ру”[57]. “Не живу̀ аз, но живе́т во мнѣ Христо́с”[58]. “До́ндеже преобрази́т Тѣ́ло Смире́нія нашего…”[59] “Жела́ю разрѣши́тися”[60]. “Мнѣ бо жи́ти, Христо́с, а умрѣ́ти, Приобрѣте́ніе”[61].

Как во Исто́чникѣ Лицѐ Человѣ́чее, так во Иса́иных Слова́х, бу́дьто Дуга̀ во О́блакѣ, ви́ден сих На́ркіссов Аму́р:

“Бу́дет Бог твой с тобо́ю при́сно, и насыти́шися, я́коже жела́ет Душа твоя, и Ко́сти твоя утучнѣ́ют и бу́дут, я́ко Вертогра́д напое́нный, и я́ко Исто́чник, ему́же не оскудѣ́ Вода̀, и Ко́сти твоя прозя́бнут, яко Трава̀, и разботѣ́ют, и наслѣ́дят Ро́ды Ро́дов, и созиждутся Пусты́ни твоя Вѣ́чными, и бу́дут Основа́нія твоя̀ Вѣ́чная Ро́дам Ро́дов, и прозове́шися Зда́тель Огра́д, и Сте́зи твоя посредѣ́ тебе упоко́иши”[62].

Разгово́р о том:
Знай себе.
Ли́ца.
Лука̀, его Друг[63] и Сосѣ́д.
*

Лука̀. Вчера̀ обѣдали мы о́ба у моего Брата, я и Сосѣ́д мой, нарочно для Воскре́снаго Дня, чтоб поговори́ть о че́м-либо из Божіего Сло́ва. Стол был в Саду̀. Слу́чай к Разгово́ру подали Слова̀, написанныи в Бесѣ́дкѣ, слѣдующіи:

“Той сотре́т твою Гла́ву,

Ты же блюсти̇̀ будеши Его Пяту̀”[64].

Случилися при Обѣдѣ два Уче́ныи: Нава́л[65] и Сомна́с[66]. Они много тѣ Слова̀ толо́чили по проше́нію Брата моего. Я непоколѣби́мо вѣ́рю, что священ[ное] Писа́ніе есть Ра́йская Пи́ща и Врачевство̀ моих Мыслей. Длятого окаева́л сам себе за то, что не мог никако́го Вку́са чувствовать в тѣх сладчайших Словах.

Друг. Как же называешь сладчайшими Словами, не чувствуя в них никакого Вку́са?

Лука̀. Так, как той, кто и́здали смотрит на Ра́йскіи Цвѣты. Не слышит их Духа, а только вѣрит, что дивным каким-то ды́шут Благово́ніем.

Друг. Слушай, Брате. Хотя бы Они под самый наш Нос ды́шали, нелзя нам Вку́са чу́вствовать.

Лука̀. Длячего? Развѣ у нас Головы̀ и Ноздре́й нѣт?

Друг. Главы̀ и Ноздре́й? Знай, что мы цѣлаго Человѣка лише́нны и должны сказать: “Господи! Человѣка не и́мам…”[67]

Лука̀. Развѣ же не имѣем? и не видим у нас Люде́й?

Др[уг]. Что же По́льзы: имѣть и не разумѣть? Вкуша́ть и Вку́са не слышать?.. А если хоти́шь знать, то знай, что так ви́дим Люде́й, как если бы Кто пока́зывал тебѣ одну человѣческую Но́гу или Пяту̀, закры́в про́тчее Тѣло и Го́лову; без О́ной же никак узнать Человѣка не возможно.

Ты и сам себе видишь, но не разумѣешь и не понимаешь сам себе. А не разумѣть себе самаго, Сло́во в Сло́во, одно и то же есть, как и потеря́ть себе самаго. Если в твоем До́мѣ Сокро́вище зары́то, а ты про то не знаешь, Сло́во в Сло́во, как бы Его не бывало. И так, познать себе самаго, и сыскать себе самаго, и найти Человѣка: все сіе одно значит. Но ты себе не знаешь и Человѣка не имѣешь, в котором находятся О́чи и Но́здри, Слух и протчая Чувства; как же можешь твоего Дру́га разумѣть и вѣдать, если сам себе не разумѣешь и не имѣешь? Слушай! что говорит истинный Человѣк тому, кто хощет Его снискать и увѣдать?

"Аще не увѣси самую тебе, о до́брая в Жена́х, изыйди̇̀ в Пята́х Паств и пасѝ Ко́злища твоя у Ку́щей Па́стырских"[68].

Лука̀. Как же? Видь ви́жу Ру́ки, Но́ги и все мое Тѣло.

Друг. Ничего не видишь и во́вся не зна́ешь о себѣ.

Лу[ка]. Же́сток твой сей За́мысл[69] и о́чень шыпова́т. Не можно мнѣ его ника́к проглоти́ть.

Др[уг]. Я видь тебѣ говорил, что не мо́жешь Вку́са слышать.

Л[ука]. Так что же ви́жу в себѣ? Скажи̇̀, пожалуй.

Д[руг]. Видишь в себѣ то, что Ничто̀, и Ничего не видишь.

Лу[ка]. Заму́чил ты мене. Как же не вижу в себѣ Ничего̀?

Д[руг]. Видишь в себѣ одну Зе́млю. Но сим самым ничего̀ не видишь. Потому̀, что Земля̇̀ и Ничто̀ – одно и то же. Иное видѣть Тѣнь Ду́ба, а иное – самое Де́рево то́чное. Видишь Тѣнь свою. Про́сто сказать: Пу́стошь свою и Ничто̀. А са́маго тебе О́трода ты не ви́дывал.

Лу[ка]. Боже мой! Откуду такія стра́нныя Мысли?.. Ты наговоришь, что у мене ни Уше́й, ни Оче́й нѣт.

Д[руг]. И да, я уже давно сказал, что тебе всего̀ нѣт.

Лу[ка]. Как же? Развѣ О́чи мои – не О́чи? и У́ши – не У́ши?

Д[руг]. Спрошу̀ ж и я тебе. Скажи̇̀. Пята̀ твоя и Тѣло твое – все́ ли то одно?

Лу[ка]. Пята̀ моя есть послѣдня Часть в Тѣлѣ, а Голова – Нача́ло.

Д[руг]. Так я ж тебѣ твои́м же Отвѣтом отвѣща́ю, что сіе твое Око есть Пята̀ или Хвост в твоем Окѣ.

Лу[ка]. А самое ж точное Око, Главное и Нача́лное Око, гдѣ?

Д[руг]. Я видь говорил, что Хвост только свой видишь, а Головы̀ не знаешь. Так можно ли узнать Человѣка из одной его Пяты̀? А как О́ка твоего не видишь, кромѣ послѣднія его Ча́сти, так ни У́ха, ни твоего Языка̀, ни Рук, ни Ног твоих никогда̀ ты не вида́л, ни всѣх твоих про́тчіих Частей, цѣлаго твоего Тѣла, кромѣ послѣднія его Ча́сти, называемыя Пята̀, Хвост или Тѣнь… Так можешь ли сказать, что ты себе узнал? Ты сам себе потеря́л. Нѣт у тебе ни Уше́й, ни Ноздре́й, ни Оче́й, ни всего тебе. Кромѣ одной твоей Тѣни.

Лу[ка]. Длячего ж мене Тѣнью называешь?

Д[руг]. Длятого, что ты Существа твоего потеря́л И́сту, а во всем твоем Тѣлѣ наблюдаешь Пяту̀ или Хвост, мину́я твою То́чность, и потерял Гла́вность.

*Л*У[КА]. Да почему же мои Чле́ны Хвосто́м зовешь?

Д[РУГ]. Потому что Хвость есть послѣдня Часть. Она послѣдует Головѣ, а сама собою ничего̀ не начина́ет.

*Л*У[КА]. Му́чишь мене, Друг любезный[70]. Может быть, оно и так, как сказуешь. Но ты, уничтожи́в мои Мнѣ́нія, своих Мыслей не дае́шь.

Д[РУГ]. Послу́шай, Душа моя! Я и Сам признаю́сь, что то́чно не зна́ю. А если тебѣ́ понра́влятся мои Мысли, так погово́рим открове́ннѣе. Ты видь, без Сумнѣ́нія, знаешь, что называемое на́ми О́ко, У́хо, Язы́к, Ру́ки, Но́ги и все наше внѣ́шнее Тѣ́ло само собою Ничего̀ не дѣйствует и ни в Чем. Но все оно порабоще́нно Мыслям нашим. Мысль, Влады́чица его, находится в непреры́вном Волнова́ніи День и Ночь. Она-то разсужда́ет, совѣ́тует, Опредѣле́ніе дѣ́лает, понужда́ет. А кра́йняя наша Плоть, как обузда́нный Скот или Хвост, по Нево́лѣ Ей послѣдует. Так вот ви́дишь, что МЫСЛЬ есть главною нашею То́чкою и сре́днею [а]. А посему-то Она часто и Се́рдцем называется. И так, не внѣ́шня наша ПЛОТЬ, но наша МЫСЛЬ – то главный наш ЧЕЛОВѢК[71]. В ней-то мы состо́им. А Она есть на́ми.

*Л*У[КА]. Вот! я сему вѣ́рю. Я примѣ́тил, что когда я (Отсе́лѣ ста́ну себе МЫ́СЛЮ называть) на Сто́рону устреми́лся, тогда без мене мое О́ко Ничего̀ и Самаго в Бли́зости ви́дѣть не может. Что ж оно за такое ОКО, если видѣть не может? Ты его хорошо̀ назвал не О́ком, а Тѣ́нью то́чнаго О́ка или Хвосто́м [б]! Благодарствую, что ты мнѣ мене найшо́л. Слава Богу! Я теперь О́чи, У́ши, Язы́к, Ру́ки, Но́ги и все имѣю. Потерял я ста́рое, а найшол Но́вое.

Проща́й, моя Тѣнь! Здра́вствуй, вожделѣ́нная И́СТИНА! Ты будь мнѣ обѣтова́нна ЗЕМЛЯ̀. По́лно мнѣ быть Рабо́тником. Да я ж о сем никогда̀ и не ду́мал. Куда! Я люблю̀ сіе Мнѣніе. Пожа́луй! Подтверди̇̀ мнѣ оное. Хощу̀, чтоб оно было непоколѣби́мо.

Д[РУГ]. Пожалуй, не спѣши̇̀! Кто скоро прилѣпля́ется к новому Мнѣнію, тот скоро и отпада́ет. Не будь вѣ́трен. Испы́туй опа́сно всякое Слово. В то Время дава́й Мѣсто ему в Сердцѣ твоем. Я и сам сіе Мнѣ́ніе несказа́нно люблю̀. И жела́ю, чтоб оно твоим на Вѣки было. Дабы в нас Сердце и Мысль одна была. И сего сладчае быть Ничто̀ не может. Но, пожа́луй же, ражжу́й первѣе хороше́нько. Пото́м в Ра́дости и в Простотѣ̀ Се́рдца принима́й[72]. Будь прост. Но будь притом и обере́жлив. Если мое Мнѣніе тебѣ нра́вно, то знай, что Оно не мой Вы́мысл есть. Взглянь на Іереміі́ю в Гл[авѣ] 17-й, в Стихѣ̀ 9-том[73].

*Л*У[КА]. Боже мой! Самаго̀ то́чнаго уви́жу Іереміі́ю, если МЫСЛЬ его уви́жу. Но пожа́луй то́чныи ЕГО СЛОВА̀…

Д[РУГ]. Вот тебѣ́!

[а] Mens cujusque, is est quisque… (Cicero)[(1)]. "Ум Коего́ждо – Той есть Кі́йждо" (Цицеро́н). Отсю́ду у Тевто́нов Человѣк нарица́ется МЕНШ[(2)], си́рѣчь MENS, то́есть Мысль, Ум. У Е́ллинов же нарица́ется Муж ФОС[(3)], си́рѣчь Свѣт, то есть Ум.

[б] Caeci sunt Oculi, ubi Mens aliud agit (Proverbium)[(4)]. Слѣ́пы суть О́чи, бу́де Ум ино́е дѣ́ет, си́рѣчь, аще и́ндѣ устрани́лся (Дре́вня При́тча).

“Глубокò Сердце Человѣку, паче всѣх, и Человѣк есть, и Кто позна́ет Его?”[74]

Если теперь О́чи и У́ши имѣешь, примѣча́й! А чу́вствуешь ли?

Лу[ка]. Чу́вствую, Друг мой. Проро́к называет Человѣком Сердце.

Д[руг]. А что ж, кромѣ сего, примѣчаешь?

Лу[ка]. То, что утае́нная Мыслей наших Бе́здна и Глубокое Сердце – все одно. Но удиви́телно! Как то возможно? что Человѣком есть не внѣшняя, или Кра́йняя, его Плоть, как Наро́д разсужда́ет, но Глубо́кое Сердце или Мысль Его: она-то са́мым то́чным есть Человѣком и Главо́ю. А внѣшняя Его Нару́жность есть не иное что, как Тѣнь, Пятà и Хвост.

Д[руг]. Вот! видишь? Уже начина́ешь отпада́ть. Легко ты с Нача́ла повѣ́рил. Длятого ста́ла ско́ро оскудѣвать Вѣ́ра твоя. Что вдруг зажига́ется, тое вдруг и угаса́ет. Но тве́рдое Дѣло с Ко́сностію укрѣпля́ется, потому̀ что Совѣ́т не быва́ет без Ме́дленности. Ах! Земля̀ прили́пчива есть. Не вдруг можно вы́рвать Но́гу из Кле́йких, Плотских Мнѣ́ній. Они̇̀-то, в нас вкорени́вшись, называются Повѣ́рьем. Плотскаго нашего Житія Плотска́я Мысль Нача́лом и Исто́чником есть. По Землѣ̀ ползе́т. Пло́ти жела́ет. Гря́зную нашу Пяту̀ наблюда́ет и бережет О́ко Се́рдца нашего, Совѣ́т наш… Но Кто нам сотре́т Гла́ву Змии́ну[75]? Кто вы́колет Вра́нови О́ко, впери́вшеесь в Ночь? Кто нам уничтожи́т Плоть? Гдѣ Фи́неес? пронза́ющій Блудни́цу[76]? Гдѣ ты? Ме́чу Іереми́ин! Опустоша́ющій Зе́млю[77]?.. Но сыска́л Бог Му́драго проти́ву Мудраго. Змі́я на Змі́я. Сѣ́мя проти́ву Сѣмени. Зе́млю вмѣсто Земли̇̀. Рай вмѣсто А́да. Вмѣсто Ме́ртваго живое. Вмѣсто Лжы Правду свою… Се! Спаси́тель твой грядет, имѣ́я со собо́ю Воздая́ніе[78].

Лу[ка]. Говори̇̀, пожа́луй, пояснѣ́е. Ничегò не понима́ю.

Д[руг]. Но Кто Вкус может слышать, не имѣ́я Вѣ́ры? Вѣ́ра, Свѣт во Тмѣ ви́дящая[79]. Страх Божій, Плоть пробожда́ющій. Крѣпкà, яко Смерть, Любовь Божія[80]. Вот! еди́нственна Дверь к Ра́йскому Вку́су. Можешь ли вѣ́рить, что Чистѣ́йшій Дух весь Пе́пел Пло́ти твоея содержи́т?

Лу[ка]. Вѣ́рую. Но сам чувствую Сла́бость Вѣ́ры моея… Пособи̇̀, если мо́жешь, вы́драться из Гря́зи Невѣ́рія. Признаю́сь, что сіе Слово, Вѣ́ра, в гря́зных моих Уста́х мечта́ется за один только Обы́чай, а Вку́са в ней ничегò не слышу.

Д[руг]. По кра́йней Мѣрѣ, знаешь, кудà смо́трит Вѣ́ра?

Лу[ка]. Знаю, что до́лжно вѣровать в Бога. А в протчем ничегò тебѣ не скажу̀.

Д[руг]. О бѣдный и безпло́дный Человѣче! Знай же, что Вѣ́ра смо́трит на то, Чегò пусто́е твое О́ко видѣть не может[81].

Лу[ка]. Что за пустое тако́е О́ко?

Д[руг]. Уже гово́рено, что вся Плоть – Пу́стошь.

Лука. И да! я в цѣлой Поднебе́сной ничегò друга́го не вижу, кромѣ Ви́димости. Или по твоему сказать: Пло́тности, или Пло́ти.

Д[руг]. Так посему̀ ты невѣ́рный Язы́чник и Идолопокло́нник.

*Л*У[КА]. Как же Идолопокло́нник, если вѣ́рую во Еди́наго Бога?

Д[РУГ]. Как же вѣруешь, если, кромѣ̀ Ви́димости, ничего не видишь? Видь Вѣ́ра пусту́ю Ви́димость презирает. А опира́ется на Том, что в Пу́стошѣ Голово́ю, Си́лою есть и Основа́ніем, и никогда не погибает.

*Л*У[КА]. Так посему̀ друга́го О́ка на́добно? Чтоб еще повидѣ́ть и Неви́димость?

Д[РУГ]. Скажи̇̀ лучше так, что на́добное для тебе и́стинное О́ко. Дабы ты мог И́стину в Пу́стошѣ усмотрѣ́ть. А ста́рое твое О́ко никуда̀ не годи́тся. Пусто́е твое Око смо́трит во всем на Пу́стошю. Но если бы ты имѣ́л Истиннаго в себѣ̀ Человѣ́ка, могл бы ты Его О́ком во всем усмотрѣть И́стину.

*Л*У[КА]. Как же сего Человѣ́ка нажи́ть?

Д[РУГ]. Если Его узна́ешь, то и доста́нешь Его.

*Л*У[КА]. А гдѣ ж Он?.. Но пре́жде отвѣща́й: длячего ты говори́л о Вѣ́рѣ, а тепе́рь об О́кѣ?

Д[РУГ]. И́стинное О́ко и Вѣра – все однò.

*Л*У[КА]. Как так?

Д[РУГ]. Так, что истинный Человѣ́к имѣ́ет И́стинное О́ко. Которое, понеже, мину́я Ви́димость, усма́тривает под нею Но́вость и на Ей опочива́ет, длятого называ́ется Вѣ́рою. А вѣ́ровать и положи́ться на Что, как на твердое Основа́ніе, – все то однò.

*Л*У[КА]. Если находишь во мнѣ̀ два О́ка, то и два Человѣ́ка.

Д[РУГ]. Конечно, так.

*Л*У[КА]. Так дово́льно и одного. На что два?

Д[РУГ]. Глянь на сіе Де́рево. Если сего Ду́ба не будет, может *ли* стоять Тѣ̀нь?

*Л*У[КА]. Я видь не Тѣ̀нь. Я тве́рдой Ко́рпус имѣ́ю.

*Д*Р[УГ]. Ты-то Тѣ̀нь! Тма и Тлѣ̀нь! Ты Со́ніе истиннаго твоего Человѣ́ка. Ты Ри́за, а Он Тѣ́ло. Ты Привидѣ́ніе, а Он в тебѣ̀ И́стина. Ты-то Ничтò, а Он в тебѣ̀ Существò. Ты Грязь, а Он твоя Красота̀. О́браз и План. Не твой Образ, и не твоя Красота̀. Поне́же не от тебе. Да только в тебѣ̀ и тебе содержи́т, о Прах! и Ничтò! А ты Его по тѣ̀х Мѣ̀ст не узна́ешь, поко́ль не призна́ешься со Авраа́мом в том, что ты Земля̇̀ и Пе́пел[82]. А теперь ку́шай Зе́млю. Люби̇̀ Пяту̀ свою. По́лзай по Землѣ̀. О Сѣ̀мя Зміи́но! и Тѣ̀нь Безбы́тная! Прійде́т Богообѣща́нный тот Де́нь, в кото́рой Благослове́нное Чи́стыя Душы̇̀ Сло́во лука́вый Совѣ̀т твой уничтожи́т сей. “Той сотре́т твою̇̀ Гла́ву”[83].

Разгово́р 2-й

О том же:

Знай себе.

Ли́ца.

Клео́па, *Лука̀* и Друг.

*

Клео́па. Пра́вду говоришь… Однак Пан Сомна́с[84] сколько ни Велерѣ́чив, я в нем Вку́са не слы́шу. По́йдем опя́ть к нашему Дру́гу. Слова̀ Его Е́дкіи, но, не знаю, как-то пріятны.

Лу[ка]. А вот он и сам к нам…

Друг. Тѣнь Ме́ртвая! Здра́ствуйте!

Лу[ка]. Здравствуй, Мысль! Дух! Сердце! Видь се твой Человѣк? Пересказа́ли мы твои̇̀ Мысли нашим Книго́чим. Они говорили, что должен ты свое Мнѣніе в Нату́рѣ показа́ть.

Д[руг]. Что се значит? в Нату́рѣ показать?

Лу[ка]. Я сего не знаю.

Кле[опа]. Как сего не знать? Должно показать, что не только в одном Человѣкѣ, но и в протчіих тваря́х Неви́димость пе́рвенствует.

Лу[ка]. Так то́чно. Затѣм хотѣли к тебѣ ити̇̀.

Д[руг]. А вы досе́лѣ сего не знаете?

Лу[ка]. Конечно, должен ты доказать.

Д[руг]. Вѣрите ли, что есть Бог?

Лу[ка]. Его невидима Сила вся исполня́ет[85] и всѣм владѣет.

Д[руг]. Так чего ж ты еще тре́буешь? Ты уже сам доказа́л.

Лу[ка]. Как доказал?

Д[руг]. Когда говоришь, что неви́дима Си́ла все исполняет и всѣм владѣет, так не все́ ли одно сказать, что не-Ви́димость в Тваря́х пе́рвенствует? Ты уже сам назвал Неви́димость Голово́ю, а Ви́димость Хвостом во всей Вселе́нной.

Лу[ка]. Так возми́ что из всея Вселе́нныя в Примѣр для Изъясне́нія.

Д[руг]. Я тебѣ всю Подсо́лнечную и вси Копе́рниковы Мыры̇̀ представля́ю. Возми из них, что хочь. А что гово́рите: Показать в Нату́рѣ, то должно было сказать: Изъясни̇̀ нам При́тчами, или Примѣ́рами и Подо́біями, то, что Человѣк состоит не во внѣ́шней своей Пло́ти и Крови̇̀, но Мысль и Сердце его – то и́стинный Человѣк есть. Взглянь на Стѣ́ну сію! Что на ней ви́дишь?

Лу[ка]. Ви́жу напи́саннаго Человѣка. Он стои́т на Зміѣ́, раздави́в Ного́ю Го́лову Змії́ну.

Д[руг]. Видь Жи́вопись видишь?

[*Лука.*] Ви́жу.

Д[руг]. Скажи̇̀ ж: Что такое Жи́вописью почитаешь? Кра́ски ли? Или закры́тый в Кра́скѣ Рису́нок?

Лу[ка]. Кра́ска – не иное что, как По́рох и Пу́стоша. Рису́нок, или Пропо́рціа[86] и Расположе́ніе Кра́сок – то Си́ла. А если Ея̇̀ нѣт, в то Время Кра́ска – Грязь и Пу́стошь одна̀.

Д[РУГ]. Что ж еще при сей Жи́вописи видишь?

Л[УКА]. Вижу припи́санныи из Би́бліи Слова̀. Слушайте! Ста́ну их чита́ть: “Му́драго О́чи Его, во Главѣ̀ Его.

О́чи же Безу́мных, на Конца́х Земли̇̀”[87].

Д[РУГ]. Ну! Если кто Кра́ску на Словах ви́дит, а Пи́смен прочесть не мо́жет, как тебѣ̀ ка́жется? Ви́дит ли такій Пи́смена?

Л[УКА]. Он видит Плотя́ным О́ком одну послѣднюю Пу́стошу, или Кра́ску, в Слова́х. А са́мых в Письмѣ̀ Фигу́р не разумѣет. Одну̀ Пяту̀ ви́дит, не Гла́ву.

Д[РУГ]. Пра́во суди́л еси[88]. Так посему̀, если видишь на Ста́рой в Ахты́ркѣ Це́рквѣ[89] Кирпи́ч и Ва́пну, а Пла́на Ея не понима́ешь, как ду́маешь? Усмотрѣ̀л ли? и узна́л Ея?

Л[УКА]. Ника́к! Таким О́бразом, одну только Кра́йнюю и Послѣднюю Нару́жность ви́жу в ней, кото́рую и Скот видит. А Симметрі́и Ея, или Пропо́рціи[90], и размѣ́ра, которой всему̀ Связь и Голова̀ Матеріа́лу, понеже в ней не разумѣю, длятого и Ея не вижу, не ви́дя Ея Головы̀.

Д[РУГ]. Добрый твой Суд[91]. Скинь же теперь на Ще́ты всю Су́мму.

Л[УКА]. Как?

Д[РУГ]. А вот так! Что в Кра́сках Рису́нок, то́ же самое есть Фигу́рою в Письмена́х, а в Строе́ніи Пла́ном. Но чувствуешь ли, что вси сіи Го́ловы, как Рису́нок, так Фигу́ра, и План, и Симметрі́а, и Размѣ́р не иное что есть, как Мысли?

Л[УКА]. Кажется, что так.

Д[РУГ]. Так длячего же не постигаешь, что и в про́тчіих Тваря́х Неви́димость пе́рвенствует, не только в Человѣкѣ̀? То ж разумѣть можно о Трава́х и Дерева́х, и о всем про́тчем. Дух Все́-на-все вылѣ́пливает. Дух и содержи́т. Но наше О́ко Пяту̀ блюде́т[92] и на послѣднѣ̀й Нару́жности нахо́дится, мину́я Си́лу, НАЧА́ЛО и Го́лову. И так, хотя бы мы одно̀ без Души Тѣ́ло были, то и в самое тое Время ещѐ не дово́льно са́мих себе понима́ем.

Л[УКА]. Длячего?

Д[РУГ]. Длятого, что, почита́я в Тѣ́лѣ нашем нару́жный Прах, не поднима́емся Мы́слію во ПЛАН, содержа́щій сла́бую сію Персть. И никогда̀ Вку́са не чувствуем в Слова́х сих Божіих, по́лзущее по Землѣ̀ наше Поня́тіе к Позна́нію и́стиннаго нашего Тѣ́ла возвыша́ющих, а И́менно:

“Не бойся, Ія́кове[93]! Се на Рука́х моих

Написа́х Стѣ́ны твоя!..”[94]

Но посту́пим повы́шше.

КЛЕО́ПА. Мы вы́шше поступать еще не хо́щем. А сумнѣ́ніе имѣем. И жела́ем хороше́нько узнать то, что называешь и́стинным Тѣ́лом. Нам ди́вно, что…

Д[РУГ]. Что такое ди́вно? Не Бог ли все содержит? Не Сам ли Глава и все во всем? Не ОН ли И́СТИНОЮ в Пу́стошѣ̀? и́стинным и главным Основа́ніем в ничто́жном Пра́хѣ нашем? И как сумни́шся о То́чном, вѣ̀чном и новом Тѣ́лѣ? Не думаешь ли сыскать Что-ни-е́сть такое, в чем бы Бог не

правительствовал за Го́лову и вмѣ́сто Нача́ла? Но может ли Что Бытіе свое, кромѣ Его, имѣть? Не он ли Бытіем Всему? Он в Де́ревѣ и́стинным Де́ревом, в Травѣ́ Трав́ою, в Му́зыкѣ Му́зыкою, в До́мѣ До́мом, в Тѣ́лѣ нашем Пе́рстном НО́ВЫМ есть Тѣ́лом и То́чностію или Глав́ою его. Он Вся́чиною есть во Всем[95]. Потому̀, что И́стина есть Господня[96]. Господь же, Дух и Бог – все одно есть. Он Един ди́вное во Всем и Но́вое во всем дѣлает сам СОБО́Ю, и И́стина Его во Всем во Вѣки пребывает[97]. Протчая же вся кра́йняя Нару́жность не ино́е Что, токмо Тѣнь Его, и Пята̀ Его, и Подно́жіе Его, и обветша́ющая Ри́за… Но

"Му́драго Очи Его, во ГЛАВѢ́ Его.

О́чи же Безу́мных на Концах Земли̇̀"[98].

РАЗГОВО́Р 3-й

О том же:

Знай себе.

Ли́ца.

Клео́па, Фило́н, Друг.

*

КЛЕО́ПА. Ах! Перестáнь, пожалуй. Не сумнѣвайся. Он Человѣк добрый и ничіею не гнуша́ется Дру́жбою. Мнѣ твое доброе Сердце извѣстное. А он ничегò, кромѣ сего, не ищет.

ФИЛО́Н. Я знаю многих Уче́ных. Они го́рды. Не хотят и говорить с Поселя́нином.

КЛЕО́[ПА]. Пожалуй же, повѣрь.

ДРУГ. О чем у вас Спор?

КЛ[ЕОПА]. Ба! а мы наро́чно к тебѣ… Вот мой Това́рищ! Пожалуй, не погнѣвайсь.

ДРУГ. За что? "Человѣк зрит на Лице, а Бог зрит на Се́рдце"[99]. А Лука̀ гдѣ?

КЛЕ[ОПА]. Не может понять твоих Рѣче́й. Он прилѣпился к Сомна́су при вчерашнем Разгово́рѣ. А нам твои̇̀ Нови́нки Ми́лы.

Д[РУГ]. О чем была Рѣчь?

КЛ[ЕОПА]. Помнишь ли, Фило́н?

ФИЛ[ОН]. По́мню. Была Рѣчь о Бе́зднѣ.

КЛ[ЕОПА]. А! а! вот Слова̀! "…и Тма верху̀ Бездны"[100].

ФИЛО́Н. Пото́м Спор был о каки́х-то Ста́рых и Но́вых Мѣха́х. И о Винѣ́[101].

КЛ[ЕОПА]. Один спо́рил, что Бездною называется Не́бо, на котором пла́вают ПЛАНЕ́ТЫ. А Господи́н Нава́л[102] кричал, что то́чная Бе́здна есть ОКІА́Н вели́кій. Иный клялся, что через то значится Жена. Иный толкова́л Уче́ніе, и Протч[ая], и Протч[ая].

ДР[УГ]. Если хощем измѣрить Небо, Зе́млю и Моря̀, должны во-первых измѣ́рить са́мих себе, с Па́влом, собственною на́шею Мѣ́рою[103]. А если нашея, внутрь нас, Мѣры не сы́щем, то чем измѣ́рить можем? А не измѣрив

себе прежде, что По́льзы знать Мѣру в протчіих Тваря́х? Да и можно ли? Может ли Слѣп в До́мѣ своем быть Прозорли́вым на Ры́нкѣ? Может ли сыскать Мѣру, не уразумѣв, Что́ ли то есть Мѣ́ра? Может ли мѣ́рить, не ви́дя Земли́? Может ли ви́дѣть, не ви́дя Головы́ Ея? Может ли усмотрѣть Го́лову и Си́лу Ея, не сыска́в и не уразумѣв своея̀ в Са́мом Себѣ̀? Голова Голово́ю и Си́ла понима́ется Си́лою.

Клео́[па]. Не можно ли поговорить простѣе?

Д[руг]. Измѣ́рить и узнать Мѣ́ру есть одно. Если бы ты Долготу̀ и Широту̀ Це́ркви измѣрил Са́жнем или Вере́вкою, как тебѣ̀ кажется? Узнал ли ты Мѣру Ея?

Клео́[па]. Не думаю. Я бы узнал одно только Простра́нство Матеріа́лов Ея. А то́чную Ея Мѣ́ру, содержа́щую Матеріа́лы, в то Время узнаю̀, когда понима́ю План Ея.

Д[руг]. Так посему̀, хотя бы ты всѣ Коперника́нскіи Мы́ры перемѣрил, не узна́в Пла́на их, который всю Внѣшность содержи́т, то бы ничего̀ из того не было.

Клео́[па]. Ду́маю, что как Внѣшность есть пуста̀, так и Мѣра Ея.

Д[руг]. Но кто может узнать План в земных и Небе́сных простра́нных Матеріа́лах, прилѣпи́вшихся к вѣчной своей Симметрі́и, если Его прежде не мог усмотрѣть в ничто́жной Пло́ти своей? Сим Пла́ном Все-на́-все созда́нно или слѣ́пленно. И Ничто держаться не может без Него. Он всему̀ Матеріа́лу Цепь и Вере́вка. Он-то есть Рука̀ Десна́я. Перст, содержащій всю Персть, и Пядь Божія, всю Тлѣнь измѣрившая. И са́мый ничто́жный наш Соста́в. Сло́во Божіе, Совѣ́ты и Мысли Его – Сей есть План, по всему Матеріалу во Во-Все-вселе́нной, нечувстви́тельно просте́ршійся. Все содержа́щій и исполня́ющій. Сія есть Глубина̀ Бога́тства и Прему́дрости Его[104]. И Что может обши́рнѣе разлиться, как Мысли? О Се́рдце! Бездно всѣх Вод и Небес ши́ршая[105]!.. Коль ты глубока! Все объе́млешь и содержи́шь. А тебе Ничто̀ не вмѣща́ет.

Клео́па. Пра́вду сказать. По́мню Сло́во Іереми́ино сіе:

“Глубоко Сердце Человѣку, паче всѣх, и Человѣк есть…”[106]

Др[уг]. Вот сей же то Человѣк содержи́т все! Он-то утверждает Плотскія твои Ру́ки и Но́ги. Он Голова и Си́ла Оче́й твоих и Уше́й. А если Ему вѣрить мо́жешь: “Не отемнѣю́т Очи твои́, и не истлѣ́ют Уста̀ твоя во Вѣ́ки Вѣ́ков”[107].

Клео́[па]. Вѣ́рую и понужда́ю Се́рдце мое в послуша́ніе Вѣры. Но не можно ли хотя ма́ленько мене подкрѣпить? Прошу не гнѣваться. Чем вы́шше в Поня́тіе Неви́димости взыйду, тѣм Крѣ́пша будет Вѣ́ра моя.

Др[уг]. Пра́ведно тре́буешь. Для́того, что Бог от нас ни Моли́тов, ни Жертв принять не может, если мы Его не узна́ли. Люби́ Его. И приближа́йся к Нему всегда. Сердцем и Позна́ніем приближайся, не внѣшними Нога́ми и Устна́ми. Сердце твое есть Голова Внѣшностей твоих. А когда Голова, то Сам ты еси твое Сердце. Но Если не прибли́жишся и не сопряже́шся с тѣм, Кой есть твоей Головѣ̀ Голово́ю, то оста́нешся ме́ртвою Тѣ́нью и Тру́пом. Если есть Тѣ́ло над Тѣ́лом, тогда есть и Голова̀ над

Голово́ю и вы́шше Ста́раго Но́вое Сердце. Ах! Не сты́дно ли нам? и не жа́лко ли? что Бог Суда̀ себѣ̀ от нас про́сит. Да и не получа́ет.

Клео́па. Возмо́жно ли? Как так?

Д[руг]. Сопе́рники Его – И́долы и Куми́ры[108]. Сих-то, сидя̀ на Судѣ̀, оправда́ем.

Клео́па. Ужа́сная Оби́да! и ея не понимаю.

Д[руг]. Не понимаешь? Вот сам сей же Час бу́дешь Судіе́ю проти́ву Его̀.

Клео́па. Бою́сь. Но пожалуй: Подкрѣпи̇̀ мнѣ̀ мое Невѣ́ріе о безсме́ртном тѣлѣ̀. Лю́бы мнѣ̀ твои Слова̀ сіи: "Не отемнѣ́ют О́чи твои…"[109]

Д[руг]. Ну! скажи̇̀ мнѣ̀. Если бы твое внѣ́шнее Тѣло, или Ско́тское, чрез 1000-щу Лѣт невреди́мо было, любил ли бы ты Плоть свою?

Клео́па. Сему̀ ста́ться нелзя. А если бы можно, нелзя не люби́ть.

Д[руг]. Знай же, что ты Себе самаго ни ма́ло еще не узнал.

Клео́па. По кра́йней Мѣрѣ̀, знаю, что Тѣло мое на вѣчном Пла́нѣ основа́нно. И вѣрую сим Обѣща́ніям Божіим: "Се на Руках моих написа́х Стѣ́ны твоя…"[110]

Д[руг]. Если бы ты в Строе́ніи коего́-то До́ма План узна́л и Си́лу Стѣн его, дово́льно ли то к Познанію совершенному о́наго До́ма?

Клеоп[а]. Не ду́маю. Надобно, ка́жется, еще знать и то, для кото́рых Совѣ̀тов или Дѣл тот Дом постро́ен? Бѣса́м ли в нем Же́ртву прино́сят? или Неви́димому Богу? Разбо́йническое ли Жили́ще? или Ангелское Селе́ніе?

Д[руг]. И мнѣ̀ ка́жется, что не дово́льно понима́ешь, например, Сосу́д Гли́няный, если разумѣешь одну его Фигу́ру, на Грязи̇̀ изображе́нную, а не знаешь, чи́стым ли? или нечи́стым наполнен Лике́ром или Питіе́м?

Клео́па. Теперь понима́ю, что Тѣло мое есть то́чно то, что Стѣ́ны Хра́ма, или то, что в Сосу́дѣ̀ Че́реп. А Сердце и Мысли мои̇̀ то, что во Хра́мѣ̀ Жертвоприноше́ніе, или то, что в Сосу́дѣ̀ Вода. И как Стѣ́ны суть деше́влѣе Жертв, потому что они для Жертв – не Жертвы для Стѣн, и Че́реп для Воды̀ – не Вода для Сосу́да, так и Душа моя, Мы́сли и Се́рдце есть Лу́чшее моего Тѣ́ла.

Друг. Но скажи̇̀ мнѣ̀: Если бы ті́и Стѣ́ны прекра́сныи развали́лися, погибли ли бы они̇̀? Пропал ли бы тот Сосу́д, если б Его Че́реп Фигу́рный рашши́бся?

Клео́[па]. Тфу! Сіе и Младе́нец разумѣет. Коне́чно, Он не цѣлый, если…

Др[уг]. Не ра́дуйся ж, мой Изра́илю, и не веселися. Заблуди́л ты от Господа Бога твоего[111]. Не слыхал ли ты от Проро́ков нико[г]да, что Бог Суд имѣет со Сопе́рником своим, Земле́ю[112]?

Клео́па. Да кто может Его суди́ть?

Д[руг]. Уже̇̀ ты дал Суд твой на Него̀, уничто́жив Сто́рону Его.

Кл[еопа]. Ко́им О́бразом?

Д[руг]. Кто Непра́веднаго оправда́л, без Сумнѣнія, оби́дил Неви́ннаго. А оправда́ть обои́х ника́к Нелзя̀. Тако́в-то Судія̀ был, како́в ты, Ефре́м. Кото́раго Нѣ́кто из Проро́ков называ́ет Го́лубом Безу́мным, лише́нным Се́рдца[113]. Да и не Ди́вно. Потому что, по Ска́зкѣ того́ же Проро́ка, на

Подо́біе Пе́чи, Огне́м ражже́нныя[114], толь вси Су́діи Стра́стью к Ви́димости разгорѣ́лись, Что вси Наста́вники с Земле́ю слягли́ся, и не было ни одного́, кото́рій бы был Прія́тель Богу.

Кл[еопа]. Умилосе́рдись. Скажѝ: Кой я Суд произне́с противу Бога?

Д[руг]. Так! Ты, влюбля́сь в Зе́млю, отдал Ей Судо́м твои́м то, Что еди́нственно к Богу принадле́жит.

Клео́па. Не понима́ю.

Д[руг]. Слушай! Го́луб Темноо́кій[115]! Не Божія ли есть Сила[116]? И не Господня ли Крѣ́пость[117]?

Кле[опа]. Да Кто ж о сем спо́рит?

Д[руг]. Как же ты дерзну́л сказать, что при Разби́тіи Че́репа Сосу́д пропа́л? Смѣ́ешь ли Сосу́д утверди́ть на Пра́хе? а не в Богѣ? Кая Твердость быть может в том, что всемину́тно подверже́нно Разва́линам и Перемѣ́нам? Не Божій ли неви́димый Перст содержи́т в Стѣна́х Прах? Не Он ли Голова в Стѣна́х? Не Стѣна̀ ли вѣ́чна, если Гла́вное Нача́ло Ея вѣ́чное? Как же ты посмѣ́л, уничтожи́в Го́лову, возвели́чить Хвост? Присуди́в Тлѣ́нію Безвре́дность? Пра́ху Тве́рдость? Куми́ру Божество̀? Тмѣ Свѣ́т? Сме́рти Живот? Вот Нечести́вый на Бога Суд и Совѣ́т! Вот лука́вое лука́ваго Змі́я Око! Лю́блящее Пяту̀, а не Гла́ву Христа̀ Іису́са! "Иже есть Вся́ческая во Всем…"[118] Не ты ли сказал, что нелзя не любить тлѣ́ннаго Тѣ́ла, если б Оно чрез 1000-щу Лѣ́т невреди́мо было? И как можешь сказать, что ты, по кра́йней Мѣ́рѣ, узнал твое Тѣ́ло? Да и к чему̀ хва́лишся Божіими симѝ милостивыми Слова́ми?

"Се на Рука́х моих написах Стѣ́ны твоя,
И предо Мно́ю еси При́сно"[119].

Может ли Тлѣ́нь стоять всегда, то есть вѣ́чно? Может ли Недосто́йное Че́стным быть? а Тма Свѣ́том? и Зло Добро́м? Не все́ ли одно: увѣ́риться Пра́ху Ног твоих и положи́ться на Сре́бреннаго Куми́ра? Все то И́дол, что ви́димое. Все то безче́стное, что тлѣ́нное. Все то Тма и Смерть, что преходя́щее…

Смотрѝ на Земле́нность Пло́ти твоея. Вѣ́ришь ли, что в сем твое́м Пра́хѣ зары́то Сокро́вище? то есть Таи́тся в нем Неви́димость и Перст Божій, Прах твой сей и всю твою Персть сію содержа́щій?

Клео́па. Вѣ́рую.

Д[руг]. Вѣ́руешь ли, что Он есть Голова̀ и Первоначалное Основа́ніе и Вѣ́чный План твоей Пло́ти?

Клео́па. Вѣ́рую.

Д[руг]. Ах! Когда бы ты вѣ́рил, никогда бы ты не говори́л, что Тѣ́ло твое пропада́ет при Разсы́паніи Пра́ха твоего. Видишь одно Ско́тское в тебѣ Тѣ́ло. Не ви́дишь Тѣ́ла Духо́внаго[120]. Не имѣ́ешь Жезла̀ и Духа к Двойно́му Раздѣле́нію. Не чу́вствуешь Вку́са в тѣ́х Божіих Слова́х: "Аще изведе́ши Че́стное от Недосто́йнаго, Яко Уста моя будеши"[121].

Клео́па. Не поня́тно мнѣ́ то, каким Образом присудил я Куми́ру Божество̀, а Живо́т тому, что Ме́ртвое. Слыха́л я, что поги́бшій есть Тот, кто называ́ет Свѣ́т Тмою, а го́ркое сла́дким[122].

Д[руг]. Не удивля́йся, Душа̀ моя! Всѣ мы Любопра́хи. Кто только влюби́лся во Ви́димость Пло́ти своея, не может не гана́ться за Ви́димостю во всем Небесном и Земно́м Простра́нствѣ. Но длячего Он Ея̀ лю́бит? Не длятого ли, что усма́тривает в ней Свѣтлость и Пріятность? Жизнь, Красу̀ и Си́лу?

Клео́па. Коне́чно, длятого.

Д[руг]. Так не все ж ли одно – почитать И́дола за живо́е и присудить Ему Жизнь, а ему умрѣти должно? Мнѣ ка́жется, то́ же: почитать горкое сла́дким и дать Суд в том, что Медова́я Сла́дость принадлежит к Же́лчи. Но можно ли Же́лчи Сладость присудить без Оби́ды Ме́ду? Вот каким Образом всѣ собира́емся на Господа и на Христа̀ Его! Он кричит: "Моя Крѣпость и Си́ла[123]! Во мнѣ Путь, Истина и Живот!"[124] А мы су́дим, что все сіе принадлежит к внѣ́шней Пло́ти и к плотской Внѣ́шности. И сей Суд наш несумѣ́нно подтвержда́ем таковы́м же Житіе́м нашим пред Людьмѝ.

Клео́па. Ви́жу теперь Вину свою. И ужа́сно удивля́юся: Что за Тма наши О́чи покры́ла? Сто́лько Проро́ки вопіют: "Дух, Дух! Бог, Бог!"[125] Всяка Внѣшность есть Трава̀, Тѣнь, Ничто̀, а мы ро́пщем, ту́жим, когда Плоть наша увяда́ет, слабѣ́ет и Прах перехо́дит к Пра́ху. Можно ли сыска́ть упрямѣ́йшую и жестоковы́йнѣйшую Нещасли́вость?

Д[руг]. Сему̀ и я ча́сто дивлю́ся. Теперь, ду́маю, понима́ешь, что то за Суд, котораго от нас толь ре́вностно и еди́нственно тре́бует Бог чрез Проро́ков? И как мо́жем дать до́брый Суд ме́ншим нашим Бра́тіям, обидив Перворо́днаго Бра́та, Христа̀ Іису́са? Он пе́рвый Сирота̀, что всѣ его оста́вили. Он первый Ни́щій, что все от него отня́ли. Всѣ за Тмо́ю, оста́вив свѣт, пошли̇̀, побѣжа́ли.

Клео́па. Но откуду в нас прокля́тое сіе Сѣ́мя рожда́ется? Если Земля прокля́та, тогда и Любовь к ней.

Д[руг]. Хорошо̀ Мысли называешь Сѣ́мям. Сѣ́мя есть Нача́лом Плодо́в. А Совѣт в Сердцѣ[126] – Голова̀ наших Дѣл. Но поне́же Сердце наше есть то́чным Человѣком, то и ви́дно, кого Прему́дрость Божія называ́ет Сѣ́мям и Ча́дами Змії́ными. Сіи Лю́де лю́блят Зе́млю, а Она есть Пята̀ и Подно́жіе Божіе, и Тѣнь. По сей-то Причи́нѣ Ниче́м они не Сы́ты. Блажен! Если в Чіе́м Сердцѣ прокля́та сія Голова̀ разда́вленна. Она-то нас выво́дит в Го́рести, а нам во мни́мыя Сла́дости. Но отку́ду сей Змій в Се́рдцѣ заро́жива́ется? Ты ли спра́шуешь?

Клео́па. Хощу̀ знать.

Д[руг]. Отку́ду Злое Сѣ́мя на Гря́дках Огоро́дних? По́лно вездѣ вся́ких Совѣтов. Не убереже́шся, чтобы не роди́лось. Но что дѣ́лать? Сыне! Храни̇̀ Сердце твое[127]! Стань на Стра́жѣ со Аввакýмом[128]. Знай себе. Смотри̇̀ себе. Будь в До́мѣ твоем. Бережи̇̀ себе. Слышь! Берегі̇̀ Сердце.

Клео́па. Да как себе бере́чь?

Д[руг]. Так, как Ни́ву. Выплѣня́й, или искореня́й, и вырыва́й всякий Совѣт лука́вый. Все зло́е Сѣ́мя Змії́но.

Кл[еопа]. Что есть Совѣт Лука́вый и Сѣ́мя Змії́но?

Д[руг]. Любить и оправдать во всяком Дѣлѣ пусту́ю Внѣшность или Пяту̀.

Кл[еопа]. Скажѝ простѣе.

Д[руг]. Не вѣрь, что Рука̀ твоя согніе́т. А вѣрь, что Она вѣчна в Бозѣ. Одна̀ Тѣнь Ея ги́бнет, не истинная Рука̀. И́стинная же Рука̀ и Истина есть вѣчна. Потому что неви́дима. А неви́дима потому, что вѣчна.

Кл[еопа]. Сіи Мы́сли Чу́дныи.

Д[руг]. Коне́чно, Но́выи. Если же Содержа́ніе твоея Рукѝ прису́дишь Плотско́й Тлѣни, а не Божіей Невиди́мости, тогда бу́дешь ста́рым Мѣхом, наду́тым Бе́здною Мысле́й непросвѣще́нных пото́ль, поко́ль возмо́жешь сказа́ть:

“Бог, Реки́й из Тмы Свѣту возсія́ти,

иже возсія̀ в Сердца́х наших…”[129]

А сіе здѣлается при Сотворе́ніи Но́ваго Не́ба и Землѝ. “Се Аз Но́вая творю̀!” – глаголет Господь (Иса́іа)[130].

Разгово́р 4-й

о то́м же:

Знай себѐ.

Ли́ца.

Лука̀, Клео́па, Фило́н, Друг.

*

Лука̀. Посему̀ весьма̀ не ма́лое Дѣло: узнать себе.

Др[уг]. Оди́н Труд в обои́х сих: Позна́ть себе и уразумѣть Бога[131]. Познать и уразумѣть то́чнаго Человѣка, весь Труд и Обма́н от Его̀ Тѣни, на которой всѣ остана́вливаемся. А видь и́стинный Человѣк и Бог есть тожде. И никогда еще не быва́ла Ви́димость И́стиною, а И́стина Ви́димостю. Но всегда во Всем та́йная есть и неви́дима И́стина. Потому̀, что она есть Господня[132]. А Господь и Дух, Пло́ти и Косте́й не иму́щій, и Бог – все то одно̀. Видь ты слы́шал Рѣчи истиннаго Человѣка. Если (де) не узна́ешь себе, о До́брая Же́но, тогда пасѝ Козлы̀ твои во́злѣ Шалаше́й Пасту́шских[133]. Я (де) тебѣ не Муж, не Па́стыр(ь) и не Господи́н. Не ви́дишь мене потому, что себе не зна́ешь. Пойдѝ из моих Оче́й! и не явля́йся. Да и не мо́жешь быть предо мною, поколь хорошо̀ себе не уразумѣ́ешь. Кто себе зна́ет, тот оди́н может запѣ́ть:

“Господь пасе́т мя…”[134]

Клео́[па]. А мы из послѣдняго Разгово́ра имѣем нѣкоторыя Сумнѣ́нія.

Д[руг]. Когда Рѣчь иде́т о ва́жном Дѣлѣ, то и не ди́вно. Но Что за Сумнѣ́нія?

Кл[еопа]. Пе́рвое. Ты говори́л, что Человѣк, влюби́вшійся в ви́димую Плоть, длятого вездѣ го́нится за Ви́димостю, понеже усма́тривает в ней Свѣтлость и Прія́тность, Жизнь, Красу̀ и Си́лу.

Д[руг]. А вы как ду́маете?

Кл[еопа]. Нам ка́жется, длятого, что не может вѣ́рить о Пребыва́ніи Неви́димости и ду́мает, что одно то́лько то Бытіѐ свое имѣ́ет, что Пло́тяными Рука́ми ощу́пать может и Что в тлѣ́нных его Оча́х мечта́ется[135]. В про́тчем он и сам поня́ть может и соверше́нно зна́ет, что Все то прехо́дит, что он лю́бит. Посему̀-то он и пла́чет, когда оно его оставля́ет, разсужда́я, что ужѐ оно совсѣ́м пропа́ло. Подо́бно, как Младе́нец рыда́ет о разби́том Орѣ́хѣ, не понима́я, что Орѣ́шная Су́щая И́ста состо́ит не в Ко́ркѣ Его, но в Зе́рнѣ, под Ко́ркою сокрове́нном, от кото́раго и са́мая Ко́рка зави́сит.

Д[руг]. Сія есть са́мая Правда, что был бы весьма̀ глуп Земледѣ́л, если бы тужи́л о том, что на Его Ни́вѣ на́чало Пшени́чное Стебло̀ в Мѣ́сяцѣ А́вгустѣ со́хнуть и дряхлѣ́ть, не разсужда́я, что в Ма́леньком закры́том Зе́рнѣ закры́лась и но́вая Соло́ма, Весно́ю нару́жу выходя́щая, а Вѣ́чное и И́стинное свое Пребыва́ніе в Зе́рнѣ неви́димо закры́вшая[136]. Но не все́ же ли то Одно – Причита́ть Соло́мѣ Си́лу Ея и Существо̀, а не Главѣ́ Ея, или Зе́рну, и не вѣ́рить, нижѐ помина́ть о Пребыва́ніи Зе́рна? Длятого-то (примѣ́р) Судія̀ присуди́л Двою́родному Бра́ту Власть и Си́лу в Наслѣ́діи, поне́же увѣ́рен, что Ро́днаго Наслѣ́дника в Живы́х нѣ́т. И сей-то есть той Нечести́вый Суд, о кото́ром в Послѣ́днем Разгово́рѣ ишла̀ меж нами Рѣ́чь.

Клео́[па]. Друго́е Сумнѣ́ніе. Я сказа́л видь так: По́мню Сло́во Іереми́ино сіе: "Глубоко̀ Се́рдце Человѣ́ку, паче всѣ́х, и Оно́-то И́стинный Человѣ́к есть…"[137] А ты к сим Слова́м присовокупи́л слѣ́дующее: "Вот сей же то Человѣ́к и соде́ржит Все!"[138] и Про́тчая.

Д[руг]. Так в Чем же сумни́шся?

Клео́[па]. Я без Сумнѣ́нія понима́ю, что всѣ́ внѣ́шніи наши Чле́ны закры́тое Существо̀ свое в Сердцѣ́ имѣ́ют так, как Пшени́чная Соло́ма соде́ржится в своем Зе́рнѣ. Она, изсо́хши и издряхлѣ́вши, то закрыва́ется при Согни́тіи в Зе́рнѣ, то опять нару́жу в Зеле́ности выхо́дит. И не умира́ет, но Обновля́ется, и будто перемѣня́ет Одѣ́яніе. Но поне́же на всѣ́х без Изъе́му Людя́х видим внѣ́шніи Чле́ны, которыи свидѣ́телствуют и о Зе́рнѣ своем, то есть, что всяк с них имѣ́ет и Се́рдце, которое (как Проро́к Божій у́чит) то́чным есть Человѣ́ком и Истинным[139], а сіе есть вели́кое Дѣ́ло: Так что се бу́дет? Всѣ́м ли быть И́стинным Человѣ́ком? И кая Разнь меж До́брым Му́жем и злым?

Д[руг]. Не так! Отведи̇̀ Мысли твои на Время от Человѣ́ка и посмотри̇̀ на Про́тчую Приро́ду. Не вся́кій Орѣ́х и не вся́кая Соло́ма со Зе́рном.

Клео́[па]. Ужа́сное Позо́рище!

Д[руг]. Не бойся! Зна́ю. Ты, осмотря́сь на Люде́й, ужасну́лся. Но видь ви́дишь, что сіе в Приро́дѣ не но́вое. Дово́льно сего во́дится в Земляны́х Плода́х и в Древе́сных. Но нигдѣ́ бо́льше не быва́ет, как в Людя́х. Весьма̀ тот рѣ́док, кто сохрани́л Се́рдце свое. Или, как о́бще говорят: Спасл Душу свою. А как научи́л нас Іереми́а, и Ему̀ вѣ́руем, что и́стинным Человѣ́ком есть Се́рдце в Человѣ́кѣ[140], глубокое же Се́рдце и одному то́лько Богу познава́емое не ино́е что есть, как Мыслей наших неограни́ченная Бе́здна, просто сказать, Душа, то есть И́стое Существо̀, и Су́щая И́ста, и са́мая

Ессе́нціа[141] (как говоря́т), и Зе́рно наше, и Сила, в которой еди́нственно состо́ит ро́дная Жизнь и Живот наш, а без нея ме́ртвая Тѣнь есмы̀, То и ви́дно, коль не сравне́нная Тщета̀ потеря́ть Себе Самаго, хотя бы кто завладѣл всѣми̇̀ Копе́рниковыми Мыра́ми. Но никогда́ бы сего не было, если бы стара́лися Лю́де уразумѣть, Что значит Человѣк? и быть Человѣком. То есть: Если бы са́мих себе узна́ли.

Клео́па. Ах! не могу сего поня́ть. Потому что у Ка́ждаго свои̇̀ Мы́сли и неограни́ченныи Стремле́нія, как Мо́лнія, в безмѣ́рныи Разстоянія раскида́ются, ни одны́м Простра́нством не вмѣща́емыи и ники́им Вре́менем не усыпа́емыи, одному только Богу извѣ́стныи…

Д[руг]. Переста́нь! Не так оно есть. Пра́вда, что тру́дно изъясни́ть, что Злы́и Лю́де Сердце свое, то есть Са́мих Себѐ, потеря́ли. И хотя меж на́ми в пе́рвом Разгово́рѣ ска́занно, что кто себѐ не узна́л, тот тѣм са́мым потеря́лся, одна́ко ж для лу́чшія Увѣ́ренности вот тебѣ́ Го́лос Божій! "Послу́шайте мене, Погу́блшіи

Се́рдце, су́щіи дале́че от Пра́вды"[142].

Клео́[па]. Ах! мы сему вѣ́руем. Но как Они̇̀ потеря́ли? Видь и у них Мысли так же пло́дятся и разлива́ются. Чего̀ они себѣ́ не вообража́ют? Чего̀ не обнима́ют? Цѣ́лый Мыр их вмѣстить не может. Ничто̀ им не довлѣ́ет. Одно̀ за други́м пожира́ют, глота́ют и не насыща́ются. Так не безде́нная ли Бе́здна Се́рдце их? Ты сказа́л, что Се́рдце, Мысли и Душа̀ – все то одно̀. Как же Они потеря́лись?

Д[руг]. Чего̀ досягну́ть не мо́жем, не испы́туймо. Понуди́ть себе до́лжно и дать Мѣ́сто в Се́рдцѣ нашем помяну́тому Божію Сло́ву. Если Его Благодать повѣ́ет на нас, тогда̀ Все нам про́стым и Прямы́м пока́жется. Ча́сто Мѣ́лочей не разумѣем са́мых Мѣ́лких. А Человѣк есть Он Ма́ленькій Мыро́к[143], и так трудно Си́лу Его узна́ть, как тяжело̀ во Всемы́рной Ма́шинѣ[144] Нача́ло сыска́ть. Затвердѣ́лое наше Нечу́вствіе и Заобы́клый Вкус Причи́ною есть нашея Бѣ́дности. Раскла́дывай пред Слѣпце́м Все, что хо́чешь и ско́лько хо́чешь, но Все то́е для Его пу́стое. Он ощу́пать мо́жет. А без Прикоснове́нія ничего̀ не понима́ет. Ско́лько раз слы́шим о Во́здухѣ? Ско́лько Раз слы́шим о Водѣ и Ду́хѣ?

Не по Во́здухѣ ли опира́ются Пти́цы? Он твердѣе Желѣ́за. Одна́к Деревя́ную Стѣ́ну всяк скорѣ́е примѣ́тить может. А Во́здух почита́ют за Пу́стошь. Длячего? Длятого, что не сто́лько Он Примѣ́тен. Стѣ́ну скорѣе ощу́паешь. Скорѣ́е Разли́чныи Кра́ски усмо́тришь. А Во́здух не сто́лько Кази́ст. Одна́к крѣ́пшій Ка́мня и Желѣ́за. А ну́жен столь, что дхнуть без Его нелзя. Вот! в са́мых Мѣ́лочах ошиба́емся и слабѣ́йшее Вещество̀ за дѣйстви́телнѣйшее почита́ем. Почему̀? Потому̀, что Стѣна̀ грубѣ́е и на́шим Оча́м погу́ще болванѣ́ет, как уже ска́зано, а Во́здух сокрове́ннѣе, и ка́жется, бу́дьто в нем Ничего̀ Си́лы нѣт, хотя Кораблѝ го́нит и Моря̀ дви́жет, Дере́ва ла́млет, Го́ры кру́шит, вездѣ проницает и Все снѣда́ет, сам цѣл пребыва́я. Ви́дишь, что не такова̀ Приро́да есть, как ты́ разсужда́ешь. В ней то Силнѣе, что непоказнѣе. А когда что-то уже столь закры́лося, что ники́ими

Чу́вствами ощу́пать не мо́жно, в Том же то Са́мая Си́ла. Но если о Во́здухѣ почтѝ увѣ́риться не мо́жем и за Ничто̀ почита́ем, будьто бы его̀ в Приро́дѣ не быва́ло, хотя̀ он шуми́т, греми́т, трещи́т и сим са́мым дае́т знать о Пребыва́нiи своем, тогда̀ как мо́жем поче́сть То, Что очище́нно от вся́кiя Веществе́нныя Гря́зи? Утае́нно от всѣх наших Чувств? Свобожде́нно от всѣх Шу́мов, Тре́сков и Перемѣ́н? Во вѣ́чном Поко́ѣ и в Поко́йной Вѣ́чности блаже́нно пребыва́ет? Спо́ртив мы от са́маго Нача́ла Око нашего Ума̀, не мо́жем никак прони́кнуть до Того̀, Что Одно Досто́йное есть нашего Почте́нiя и Любви̇̀ во Вѣ́ки Вѣко́в.

Пробуди́ся ж тепе́рь Мы́слiю твое́ю! И если поду́нул на твое Се́рдце Дух Божiй, Тогда до́лжен ты тепе́рь усмотрѣ́ть То, Чего̀ ты от Рожде́нiя не вида́л. Ты ви́дѣл по сiе Вре́мя одну то́лько Стѣ́ну, болванѣ́ющiя Внѣ́шности. Тепе́рь подними̇̀ О́чи твои̇̀, если Они̇̀ озаре́нны Духом Истины, и взглянь на Ее̇̀. Ты ви́дѣл одну то́лько Тму. Теперь ужѐ ви́дишь Свѣ́т. Всего̀ Ты тепе́рь по Дво́е ви́дишь. Двѣ Во́ды, Двѣ Зе́мли. И вся Тварь теперь у Тебе на Двѣ Ча́сти раздѣле́нна. Но Кто тебѣ раздѣлил? Бог. Раздѣли́л Он тебѣ Все на Дво́е. Чтоб ты не смѣ́шивал Тмы со Свѣ́том, Лжы с Пра́вдою. Но поне́же Ты не ви́дѣл, кромѣ одной Лжы, бу́дьто Стѣны̇, закрыва́ющiя Истину, длятого Он тепе́рь тебѣ здѣлал Но́вое Не́бо, новую Зе́млю[145]. Один Он творит Ди́вную И́стину. Когда усмотрѣ́л ты но́вым О́ком и Истинным Бога, Тогда ужѐ ты Все в нем, как во Исто́чникѣ, как в Зерца́лѣ, увидѣл то, Что всегда в нем было, а Ты никогда̀ не ви́дѣл, и Что са́мое есть Древнѣ́йшее, тое для тебе, но́ваго Зри́теля, Но́вое есть. Потому что тебѣ на Се́рдце не всхо́дило. А теперь бу́дьто Все в Нов здѣланно. Потому что оно Пре́жде Тобою никогда не ви́дѣнно, а то́лько слы́шанно. И так, Ты теперь ви́дишь Дво́е. Ста́рое и Но́вое. Я́вное и Та́йное. Но Осмотри́сь на самаго Себе. Как ты пре́жде вида́л Себе?

Клео́[па]. Я вида́л (Признаю́сь) одну я́вную Часть в Себѣ. А о та́йной никогда̀ и не ду́мал. А хотя б и напомяну́л Кто, как Тое часто и быва́ло, о Та́йной, однак Мнѣ каза́лось чу́дно почита́ть Тое, Чего̀ нѣт, за Бытiѐ и за Истину. Я, напримѣ́р, ви́дѣл у мене Ру́ки. Но мнѣ и на Ум не всхо́дило, что в сих Рука́х закры́лись другiи Ру́ки.

Д[руг]. Так Ты ви́дѣл в Себѣ одну̀ Зе́млю и Прах. И Ты досе́лѣ был Зе́мля и Пе́пел. Кра́тко сказа́ть, Тебе не было на Свѣ́тѣ. Потому̀, что Земля̀, Прах, Тѣ́нь и ничто́жная Пу́стоша – все то одно̀.

Лука̀. Видь же Ты из Iереми́и доказа́л, что Человѣком нахо́дится не наружный Прах, но Се́рдце Его̀[146]. Как же Клео́пы не было на Свѣ́тѣ? Видь Клео́пино Се́рдце всегда̀ при Нем было. И теперь есть…

Д[руг]. Посто́й! Посто́й! Как Ты так ско́ро позабыл: Дво́е-Дво́е? Есть Тѣ́ло Земляно́е. И есть Тѣ́ло Духо́вное, Та́йное, Сокрове́нное, Вѣ́чное[147]. Так длячего́ же не быть Двои̇м Сердцам? Ви́дѣл ты и люби́л Болва́на и И́дола в твое́м Тѣ́лѣ, а не И́стинное Тѣ́ло, во Христѣ сокрове́нное. Ты люби́л Сам Себе. То есть Прах твой, а не сокрове́нную Божiю И́стину в Тебѣ́, кото́рыя Ты никогда̀ не ви́дѣл. Не почита́л Ее̇̀ за Бытiѐ. И поне́же не могл ощу́пать,

тогда и не вѣрил в Еѐ. И, когда Тѣлу твоему болѣть Опа́сно довело́сь, в той Час впада́л во Отча́яніе. Так Что се такое? Не ста́рый ли Ты Ада́м? То есть ста́рый Мѣх с ве́тхим Се́рдцем? Одна̀ ты Тѣнь, Пу́стоша и Ничто̀ с твоим Таковы́м же Се́рдцем, каково́е Тѣло твое. Земля̀ в Зе́млю устреми́лася. Смерть к Сме́рти, а Пу́стоша лю́ба Пу́стошѣ. Душа то́щная и гла́дная. Пе́пел, не Хлѣб И́стинный[148] яду́щая. И Питіѐ свое внѣ Ра́я со Плаче́м растворя́ющая[149]. Слу́шай! Что о Таковы́х ко Иса́іи гово́рит Бог?

"О Иса́іе! Знай! что Пе́пелом есть Се́рдце их. И прелща́ются. И ни еди́н мо́жет Душы̀ своея избáвити…"[150] "Помяни̇̀ Сія̇, Іа́кове и Изра́илю! Яко Раб мой Еси̇̀ Ты…"[151] "Се бо отъя́х, яко О́блак, Беззако́нія твоя. И, яко Примра́к, Грѣхи̇̀ твоя. Обрати́ся ко мнѣ, и изба́влю тя…"[152] Нѣкій Стари́нных Вѣко́в Живопи́сец изобрази́л на Стѣнѣ́ каки́и-то Я́годы столь жи́во, что Голо́дныи Пти́чки, от Приро́ды бы́стрый имѣющіи Взор, одна́к би́лися во Стѣну, почита́я за Истинныя Я́годы[153]. Вот почему̀ таковы́и Сердца̀ глота́ют и насы́титься не могу́т! Покажи̇̀ мнѣ хоть одного̀ из таки́х Любопра́хов, кой имѣ́ет Удовольствіе в Душѣ свое́й. Любо́вь к Тѣ́ни есть Ма́ти Гла́да. А сего Отца̀ Дщерь есть Смерть. Каково́е же таковы́х Серде́ц Движе́ніе? На то одно̀ дви́жатся, чтоб безпоко́иться. Вида́л ли ты по вели́ких Сада́х болшія, кру́глыя, на Подо́біе Бесѣ́док, Пти́чіи Клѣти?

Лука̀. Довело́сь вида́ть в Ца́рских Сада́х.

Д[руг]. Они̇̀ Желѣ́зными Сѣтьми̇̀ обволо́ченны. Мно́жество Пти́чок – Чижо́в, Щигло́в – непреста́нно внутрь их коло́тятся. От одно́й Стороны̀ в другу́ю бью́тся, но Нигдѣ́ Проле́та не получа́ют. Вот то́чное Изображе́ніе Серде́ц, о коих Ты вы́шше ска́зывал, что Они в ра́зныя Сто́роны, как Мо́лніа, ме́чутся. Ме́чутся и му́чатся в Стѣна́х заключе́нныи. Что есть столь У́зко и Тѣ́сно, как Ви́димость? По сей Причи́нѣ называ́ется Ров[154]. Что Фигу́ры (ка́жется) пролетѣть сквозь Сѣть? на Свобо́ду Духа? Но как же нам опять вы́летѣть Туда̀, Чего̀ за Бытіе не почита́ем? Мы видь Давно из са́маго Дѣтска напое́нны сим Лука́вым Ду́хом. Засѣянны сим Зміи́ным Сѣмям. За́няты внѣдри́вшеюся в Се́рдцѣ Е́хидною[155], дабы одну только гру́бую Ви́димость, послѣ́днюю Пяту̀, внѣ́шнюю Тму люби́ть, гони́ться, наслажда́ться всегда и во Всем? Так ли? Так! Всегда и во Всем… Ах! Гдѣ Ты, Ме́чу Іереміи́н, Опустоша́ющій Зе́млю[156]? Ме́чу Па́влов[157]? Ме́чу Финеѳ́сов[158]?..

Заблуди́ли мы в Зе́млю. Обняли́ся с Не́ю. Но Кто нас изба́вит от Нея? Вы́летит ли, как Пти́ца, Се́рдце наше из Сѣтей Ея? Ах! не вы́летит. Потому̀ что Се́рдцем Ея Сердце наше здѣ́лалось. А когда̀ уже Сердце наше, Глава̀ наша и мы в Еѐ претвори́лись, Тогда Ка́я Наде́жда в Пе́пелѣ? Мо́жет ли Прах, во Гро́бѣ лежа́щій, воста́ть и стать, и призна́ть, что еще и Неви́димость есть? Есть еще и Дух? Не может… Длячего̀? Не мо́жет воста́ть и стать пред Господем. Длячего̀ же? Длятого̀, что сей Прах не мо́жет принять в Себе сего Сѣмени. Ко́его? Чтоб вѣ́рить, что есть све́рх ещѐ и то, Чего не можем ощу́пать и Арши́ном мѣ́рить… О Сѣ́мя благослове́нное! Нача́ло Спасе́нія нашего! Мо́жем тебѐ и Принять. Но будешь у нас безпло́дно. Длячего? Длятого̀, что лю́бим Внѣ́шность. Мы к ней заобы́кли. И

не допу́стим до Того, чтоб могла̀ согнить на Зе́рнѣ вся внѣ́шняя Ви́димость, а оста́лася бы Си́ла в нем одна не ви́дима, Кото́рой увѣ́риться не мо́жем. А без сего Но́вый Плод быть никак не может…

Так нас запра́вили наши Учи́тели.

> "Се Аз напита́ю их Пелыне́м и напою их Же́лчію. От Проро́ков бо Іерусали́мских изы́йде Оскверне́ніе на всю Зе́млю" (Іеремія, 23)[159].

Разгово́р 5-й

О то́м же:

Знай себѐ.

Ли́ца тѣ́ же

*

Фило́н. Отсю́ду-то, ду́маю, Стари́нна Посло́вица:

"Сто́лько Глуп, что Двои́х нащита́ть не зна́ет"[160].

Но и мы по сіе Вре́мя Одно̀ то́лько во всем Свѣ́тѣ нащита́ли. Затѣм, что Друга́го в нем Ничего̀ не вида́ли.

Клео́па. Не лучше ли тебѣ сказа́ть? что нам одна Тѣнь была̀ ви́дна. Ничего̀ нам не было ви́дно. Мы хвата́ли на Водѣ́ одну Тѣнь пусту́ю[161]. А тепе́рь похо́жи на Жи́теля Глубо́кія Норве́гіи, кото́рый по Шестимѣ́сячном Зи́мнем Мра́кѣ ви́дит чуть-чуть отверза́ющееся У́тро и всю Тварь, начина́ющую нѣ́сколько болванѣ́ть.

Друг. Если не бу́дете сожима́ть и отвраща́ть Оче́й, тогда̀ уви́дите всю Тварь Просвѣще́нну. Не бу́дьте подо́бны Кроту̀, в Зе́млю влюби́вшемуся. А как то́лько невзнача́й проры́лся на Во́здух: Ах! Сколь он Ему проти́вен! Приподнима́йте О́чи и принорóвливайте о́ныя смотрѣ́ть на Того̀, Кото́рый ска́зует:

"Аз есмь Свѣт Мы́ру"[162].

Все, что мы досе́лѣ ви́дѣли, Что тако́е есть? Земля̀, Плоть, Пѣсо́к, Пелы́нь, Желчь, Смерть, Тма, Злость, Ад…

Тепе́рь начина́ет свѣта́ть У́тро Воскресенія. Перестае́м ви́дѣть то, что ви́дѣли, почита́я всю Ви́димость за Ничто̀, а устреми́в О́чи на то, Что от нас было закры́то, а посему̀ и пренебреже́нно. Мы досе́лѣ безпло́тныя Неви́димости не удостоева́ли поста́вить в Число́ Существа̀ и ду́мали, что Она Мечта̀ и Пу́стоша. Но тепе́рь у нас, напроти́ву того̀, Ви́димость есть Трабо́ю, Ле́стю, Ме́чтою и ищеза́ющим Цвѣ́том[163]. А Вѣ́чная Неви́димость нахо́дится Ей Голово́ю, Си́лою, Ка́менем Основа́нія и Ща́стіем нашим. Послушаймо, Что гово́рит к нам Но́вый и Истинный Человѣ́к и Что обѣща́ет?

"Дам тебѣ (гово́рит) Сокро́вища те́мная. Сокрове́нная. Неви́димая отве́рзу тебѣ, Да увѣси, яко Аз Господь Бог твой, прозыва́я Имя твое, Бог Изра́илев"[164].

Теперь разсужда́йте. Нра́вится ли вам Переход? Или бу́дьте по Пре́жнему во ви́димой Землѣ́ вашей, или очища́йте Се́рдце ваше для

Приня́тія Но́ваго Духа. Кто Ста́рое Се́рдце отбро́сил, Тот здѣлался но́вым человѣ́ком. Го́ре! Сердца́м затвердѣлым…[165]

Лука̀. Длятого̀-то са́маго смягчи́ть Се́рдце и сокруши́ть Тру́дно. Закоренѣ́лое Мнѣ́ніе похо́жо на Младе́нца, возра́сшаго во Исполи́на. Трудно наконе́ц боро́ться.

Д[руг]. Но что нам воспеща́ет в Жи́зни о сем разсуждать и разгово́ривать? а употреби́ть к сему̀ хотя̀ закомпле́тное[166] Вре́мя? Но́вый Дух вдруг, как Мо́лнія, облиста́ть Се́рдце мо́жет. 600 Ты́сящ вы́званны былѝ во Обѣтова́нную Зе́млю[167]. Пѣши. Но длячего̀ Два то́лько в Еѐ вошли̇̀?

Лука̀. Два. Сын Науи́н и Хале́б.

Д[руг]. А вот длячего̀! Тфу! Как мо́жет то быть, Чего̀ ви́дѣть нелзя̀? Вот кака́я Пу́стошь! "Вску́ю (зароптáли) вво́дит нас Господь в Зе́млю сію̀? Чтоб па́сти на Бра́ни?"[168] Посему̀, если Ру́ки и Но́ги потерять, что в нас будет? Не хоти́м мы сего̀. Гдѣ Сіе во́дится, чтоб То было̀, да еще Си́лное, То́е, Чего̀ не ви́дишь?.. Дай нам верну́ться в нашу Ста́рую Зе́млю. Не нра́вится нам Тот, кто в Пу́стошу выво́дит… Слы́шите ли Вы Мы́сли сих Старовѣ́рцов[169]? Вот Шесть Сот Ты́сящ Дурако́в! Предста́вте Себѣ ве́тхіи Ка́ди, скве́рным заня́тыя Ква́сом. Можно ли Э́таким Скота́м Что́-либо внуши́ть? По Их Мнѣ́нію, нелзя Бытія̀ своего Богу имѣ́ть, если Он захо́чет чист быть вся́кія Ви́димости. Если Того нѣт, Чего̀ не ви́дят, так Бога давно̀ не Ста́ло.

Вода прерѣка́нія[170]! Сѣ́мя Зміи́но!

Сердце Невѣ́рное! Совѣ́т лукав[171]!

Не сіе ли есть не исповѣ́датися Господеви? и не призыва́ти И́мени Его[172]? Не таково было в Се́рдцѣ Сѣ́мя двои́х тѣх благополу́чных Наслѣ́дников. "И дадѐ Господь Хале́ву Крѣ́пость. И даже до Ста́рости пребысть у Него, найти̇̀[173] Ему на Высоту̀ Земли̇̀. И Сѣ́мя Его обдержа̀ в Наслѣ́діе. Яко да ви́дят вси Сы́нове Изра́илевы, яко добро̀ ходи́ти в Слѣд Господа"[174]. "Вси же разгнѣ́вавшіися не у́зрят Ю, – глаголет Господь. – Раб же мой Хале́в, яко бысть Дух мой в нем, и возслѣ́дова мнѣ, введу̀ Его в Зе́млю, в ню́же ходи́л та́мо, и Сѣ́мя Его наслѣ́дит Ю̀"[175].

Клео́[па]. Посему̀ вся Си́ла в Бо́гѣ, а не во внѣ́шней Ви́димости.

Д[руг]. А Что ж есть Идолопокло́нство, если не в том, чтоб припи́совать Си́лу Истука́нным[176]? Не хо́чешь Рук Неви́димых. Видно, что Ви́димости воздае́шь Си́лу и Почтеніе твое. Но до́лго ли сія твоя Ви́димость пребудет? На Что ты положи́лся? Что есть ви́дима Плоть, если не Смерть? И на ней-то ты основа́л Сердце твое и Любо́вь? Всяка Внѣ́шность есть ми́мо протека́ющею Рѣко́ю. Не на Льду́ ли ты воткну́л Ку́щу твою? и поста́вил Шала́ш твой[177]? Пожа́луй, перенеси̇̀ Его на Тве́рдость. Перенеси̇̀ Его во Дво́ры Господни. Воткни̇̀ на Но́вой Землѣ́. А иначе Что твоя за Ра́дость? Кой Поко́й? Не всегда ли опаса́ешся, что когда́-либо Лед, однак, распу́стится? Когда́-либо сме́ртное Тѣло оставлять надобно.

О бѣднѣ́йшіи! Почита́ющіи Тѣ́ло свое Тлѣ́нное и не вѣ́рующіи Но́вому. Таковы́и-то: "Возволну́ются и почи́ти не возмогу́т.

Нѣсть ра́доватися Нечести́вым"[178], – глаголет Господь Бог.

ФИЛО́Н. Что есть Нечести́вый?

Д[РУГ]. Тлѣ́ніе почита́ющій.

ФИЛ[ОН]. Как?

Д[РУГ]. Так почита́ющій, что, если отнять у Его̀ Тлѣ́ніе, тогда ду́мает, что Ему без него никак Бытія̀ своего имѣ́ть не возмо́жно. Не вели́кое ли се Почте́ніе для Пра́ха?

ФИЛ[ОН]. Ка́жется, что весьма̀ не ма́лое. Ибо таким Образом боготвори́т он свой Пе́пел, припи́суя Ему Живота̀ своего Дѣйстви́телность.

Д[РУГ]. Так тепе́рь, ду́маю, постига́ешь сіи́ СЛОВА̀:

"Аз ГОСПОДЬ БОГ! Сіе мое́ (не чужде́е) есть И́мя. Славы моея̀ ино́му не дам.

Нижѐ Добродѣ́телей моих Истука́нам"[179].

То, Что мы назва́ли Дѣйстви́телностю, называ́ется Тут Добродѣ́телью, то́есть Си́лою и Крѣ́постю, кото́рую Бог за свое Преиму́щество от всей Тлѣ́нности так отня́л и Себѣ́ присвои́л, что ужа́сно яри́тся, если Кто дерзне́т Ея̀ хотя̀ ма́ло удѣли́ть Тва́ри, или Куми́рам, с кото́рыми Он от Нача́ла Вѣ́ка всегда̀ ре́вностную Тя́жбу имѣ́ет. Мы всѣ́ Его в сем ужа́сно обижа́ем, всегда и вездѣ́.

ФИЛ[ОН]. Как?

Д[РУГ]. А вот так! Весь Мыр состо́ит из Двои́х НАТУ́Р. Одна Ви́димая, другая неви́дима. Ви́дима называ́ется Тварь, а неви́димая – Бог. Сія неви́димая НАТУ́РА, или Бог, всю Тварь проница́ет и содержи́т. Вездѣ́ и всегда был, есть и бу́дет. Как же Ему̀ не доса́дно, если мы, смотря на Перемѣ́ну тлѣ́нныя НАТУ́РЫ, пуга́емся? А сим са́мым припи́суем Ей Ва́жность в Же́ртву. Чего̀ здѣ́лать нелзя, не отняв Ея̀ от Бога, который всю Ва́жность и Си́лу, и Бытіе, и И́мя, и все-на́-все Исполне́ніе Себѣ́ то́чію Одному по́лно и без Прича́стников приусвои́л. Ражжу́й! Если Он Бытіѐ и Всему̀ Исполне́ніе[180], тогда как мо́жешь Что твое потеря́ть? Что́ ли у тебе есть, Он тебѣ́ Всѣм тѣм есть. Ничто̀ твое не пропада́ет потому, что Бог По́рчи не зна́ет. Одна̀ для тебе остае́тся ШКО́ЛА ВѢРЫ. Или, как Дави́д гово́рит: Поуче́ніе Вѣ́чности[181]. Потерпѝ в нем немно́жко, поко́ль Старовѣ́рное твое Пе́пелное СЕ́РДЦЕ нѣ́сколько от Сегосвѣ́тных очи́стится ДУШКО́В.

РАЗГОВО́Р 6-й

О то́м же:

Знай себѐ.

Ли́ца тѣ́ же.

*

ДРУГ. Зе́мле! Зе́мле! Зе́мле! слы́ши Сло́во Господне[182]!

ФИЛО́Н. Не слы́шу.

Д[РУГ]. Длячего?

ЛУКА̀. Кто может взойтѝ на Небо? развѣ́ соше́дый с Небесѐ. Кто может слышать СЛО́ВО БОЖІЕ, аще не будет Бог в нем? Свѣ́т ви́дится тогда, когда

Свѣт во Оча́х есть. Чрез Стѣ́ну пролази́ть тогда, когда Бог Вожд́ом есть. Но когда Си́ла во О́кѣ споро́ченна, Лучше сказа́ть: когда Си́ла от О́ка отступи́ла и Селе́нія своего во Веществѣ Его не имѣ́ет, в то Вре́мя нико́его Око Разли́чія меж тмо́ю и Свѣ́том не нахо́дит.

Клео́па. Но не мо́жет ли Бог ме́ртваго живы́м, а Ви́димаго неви́димым здѣ́лать? Ей! Есть Время и теперь Воскре́снуть. Может И́скра Бо́жія па́сти на темну Безду Се́рдца нашего[183] и вдруг Озари́ть. Вѣ́руймо только, что Бог есть во Пло́ти Человѣ́ческой. Есть по́длинно Он во Пло́ти ви́димой нашей. Невеществе́н во Веществе́нной. Вѣ́чный в Тлѣ́нной. Един в Ка́ждом из нас. И цѣл во вся́ком. Бог во Пло́ти, и Плоть в Бозѣ. Но не Плоть Богом. Нижѐ Бог Пло́тію[184]. Ах Зе́рно Горчи́чное! Вѣ́ро! Стра́ше! и Любо́вь Божія! Зе́рно Пра́вды и Ца́рствія Его! Чу́вствую, что тайно па́даешь на Земно́е мое Сердце, как Дождь на Руно̀[185]. О дабы̀ не позоба́ли тебе во́здушныя Пти́цы[186]!

Ф[илон]. Вспо́мнимо теперь с Дави́дом Вѣ́чныи Лѣта̀ и поучи́мося в них[187].

Клео́[па]. Кому̀ или Чему поучи́ться?

Ф[илон]. Вѣ́чности поучи́мся… Кому подо́бен и́стинный Человѣ́к, Господь наш во Пло́ти?

Д[руг]. Подо́бен До́брому и По́лному Ко́лосу Пшени́чному. Разсуди̇̀ тепе́рь. Стебло̀ ли с Вѣ́твами? Посто́й! Не то Ко́лос. Ко́лос все заключа́ет в себѣ́. Ость ли на Ко́лосѣ. Она ли есть Ко́лос? На Ко́лосѣ Ость, Пра́вда, и в Ко́лосѣ Ость. Но не Ко́лосом Ость. Не она есть Ко́лос. Что ж есть Ко́лос? Ко́лос есть самая Си́ла, в кото́рой Стебло̀ со свои́ми Вѣ́твами и Ость с Поло́вою заключа́ется. Не в Зе́рнѣ ли Все сіе закрылось? И не Весно́ю ли выхо́дит Все сіе? Перемѣни́в Зеле́ную вмѣсто же́лтыя и ве́тхія Оде́жды? Не неви́дима ли Си́ла Зе́рна? Так. Оно в то Вре́мя дѣ́йствует, когда вся Внѣ́шность уже на нем согни́ла. Дабы не приче́л Кто новаго Плододѣ́йствія ме́ртвой и нечу́вственной Землѣ́, то есть гнію́щей Внѣ́шности, но вся бы Сла́ва о́тдана была Неви́димому Богу, Та́йною своею Десни́цею вся дѣ́йствующему. Дабы Он оди́н во Всем был Глава̀, а вся Внѣ́шность Пято́ю и Хвосто́м.

Фил[он]. Тепе́рь мнѣ в Ко́лосѣ пока́зуется то, что по сіе Вре́мя не было̀ ви́дно.

Клео́па. Лу́чше скажи̇̀, что ты в нем оди́н Хвост ви́дѣл.

Др[уг]. Пуска́й же сія в Ко́лосѣ Но́вость называ́ется Рост. Госпо́дь Бог прирастил Его нам.

Лука̀. Но как мы с По́ля перейшли̇̀ в Сад, взгля́ньте, чем нас привѣ́тствует в Бесѣ́дкѣ сей Человѣ́к?

Ф[илон]. Сію Ико́ну написа́л мой Друг Живопи́сец.

Клео́[па]. Куда мнѣ нра́вится! Из че́рнаго О́блака Луча̀ каса́ется Головы̀ Его̀. Но Что за Слова̀ в Лучѣ́? Они̇̀ вмѣстѣ с Луче́ю с Высоты̀ снисхо́дят во обли́тую Свѣ́том Го́лову Его. Прочита́й, Лука̀! Ты от Числа̀ Книго́чих…

Лука̀. О́браз Проро́ка Иса́іи. В Лучѣ́ напи́сано сі́и Слова̀: “Возопі́й…”[188]

Клео́[па]. Но Что за Слова̀ из Уст Его исхо́дят?

Лу[ка]. Знаю тѣ Слова̀: "Вся́ка Плоть Сѣ́но, и вся́ка Сла́ва Человѣ́ча, яко Цвѣт Травный…"[189]

Фил[он]. А Что ж напи́сано на Бума́жкѣ, кото́рая в Его Рука́х?

Лука̀. Зна́ю.

"Глагол же Бога нашего Пребыва́ет во Вѣки"[190].

Д[руг]. Ви́дите ли Спи́санну Бума́жку?

Клео́[па]. Мы два с Фило́ном сто́лько уже Лѣт около одного Земледѣ́лства упражня́емся, а Ко́лос неда́вно усмотрѣ́ли. Что же каса́ется до Бума́жок, да еще Проро́чіих, спра́шуй Лукѝ. Его то Дѣ́ло.

Д[руг]. Лука! Ты ви́дишь в Рука́х Проро́чіих Бума́жку. Но знай, что ви́дишь Дѣ́ло весьма̀ ма́лое и весьма̀ Вели́кое. Сей Блаже́нный Стари́к легко̀ держи́т в пра́вой Рукѣ́ тое Дѣ́ло, в кое́м всегда вездѣ́ Все соде́ржится. Разсуди̇̀, что Сам Открове́нія Свѣ́том озаре́нный Ста́рец в Его̀ состо́ит Рукѣ́. Носи́мым но́сится, и держи́тся у Себе Держи́мым. Смотрѣ́л ты на Ко́лос. Посмотри̇́ теперь на Человѣ́ка и узнай Его̀. Вида́л ты в Ко́лосѣ Зе́рно. А теперь взглянь на Сѣ́мя Авраа́мово да ту́т же и на твоѐ. Ви́дѣл ты в Ко́лосѣ Соло́му с Поло́вою. Посмотри́ ж и на Тра́ву тлѣ́нныя твоея Пло́ти с пусты́м досе́лѣ Цвѣ́том Пе́пелных твои́х Разсужде́ній. Усмотрѣ́л ты в Ко́лосѣ то, Чего пре́жде не ви́дывал. Теперь узнава́й в Человѣ́ке то, Что для тебе видно не было.

Ви́дя Ко́лос, не ви́дѣл его. И не знал Человѣ́ка, зна́я Его. Но Что показа́лось тебѣ́ в Ко́лосѣ напослѣ́док, То́е не было от Пло́ти, но от Бога.

Подними́ ж от Земли̇̀ Мысли твои и уразумѣ́й Человѣ́ка, в себѣ́ от Бога рожде́нна[191], а не сотворе́нна в послѣ́днее Житія̇ Вре́мя. Усмотрѣ́л ты в Ко́лосѣ но́вый Рост, толь си́лный, что для всея̇ Соло́мы с Поло́вою здѣ́лался он Голово́ю и Убѣ́жищем. Позна́й же в себѣ́ но́ваго Іо́сифа (Значит Приращéніе[192]), Но́ваго Па́стыря, Отца̀ и Корми́теля нашего. В Пшени́чном Зе́рнѣ примѣ́тил ты ле́генькую Внѣ́шность, в которой закры́лась Та́йная Дѣйстви́телность Неви́димаго Бога.

Взглянь же теперь на Глаго́л Божій, Проро́чею Бума́жкою, как ле́геньким О́блаком, прикры́тый. Си́лу Зе́рна Умным ты О́ком уви́дѣл. Откро́й же Око Вѣ́ры, и уви́дишь в себѣ́ тож Силу Божію, Десни́цу Божію, Закон Божій, Глагол Божій, Сло́во Божіе, Ца́рство и Власть Божію, та́йную, неви́димую, а узнав Сы́на, узна́ешь и Отца̀ Его. Дря́хлая на Ко́лосѣ Соло́ма не бои́тся Поги́бели. Она как из Зе́рна вы́йшла, так опя́ть в Зе́рнѣ закро́ется, кото́рое хотя по внѣ́шней Ко́жицѣ согніе́т, но Си́ла Его Вѣ́чна.

Чего̀ ж ты трепе́щешь, Трава̀ и Плоть? Дерзай! Не бо́йся[193]! Ты уже ви́дишь в Себѣ́ Десни́цу Божію, кото́рая тебе так же береже́т, как Пшени́чну Соло́му. И́ли не вѣ́ришь? Если так, тогда бо́йся. Нѣт Наде́жды. Вся Плоть ги́бнет. Гдѣ дѣва́ться? Бѣжи̇̀ ж с Дави́дом в Дом Господень[194]! Или со Іереміею в Его̀ ж Дво́ры[195].

Раскро́й же Се́рдце твое для Приня́тія Вѣ́ры и для Обня́тія того̀ Человѣ́ка, который Отцу своему вмѣ́сто Десни́цы и вмѣ́сто Си́лы его есть во

Вѣки Вѣко́в. Слушай, Что Оте́ц Его чрез Его ж самаго и в нем и к нам говорит. Слушай же!

“Положу̀ Словеса̀ Моя во Уста твоя и под Сѣнію Руки̇̀ моея покры́ю тя…”[196]

А коею Руко́ю? “Е́юже поста́вих Не́бо и основа́х Зе́млю”[197]. Слы́шишь ли? Коль си́лное Зе́рно в тебѣ! Не́бо сіе ви́димое и Земля̀ в Нем закрыва́ется. И тебе ли сіе Сѣ́мя сбере́чь не си́лно бу́дет? Ах! пожа́луй, будь увѣрен, что и Са́мый нечу́вственный Головы̀ твоея Во́лос, Нали́чность одну свою потеря́вши, в Нем без вся́каго Вреда̀ закро́ется, сохрани́тся, ублажи́тся. Скажи̇̀ с Па́улом: “Вѣм Человѣка”[198]. Наше́л я Человѣка. Обрѣто́х Мессі́ю, не Плотянаго Куми́ра, но и́стиннаго Божіего во Пло́ти моей Человѣка. В Си́лу я наше́л Его, в Травѣ́ и Тѣ́ни моей, во Оста́ток Дней моих. Сѣ́мя Благослове́нное! Спасе́ніе всея Нали́чности моея! Свѣт Открове́нія Слѣпо́му Язы́ку! Досе́лѣ был я во Тмѣ и во Грязи̇̀. Я был, то есть Се́рдце мое. Ел и насыща́лся Земле́ю. А тепе́рь от У́з Ея́ мене отпуща́ешь, уби́в Сѣ́мя Ея во мнѣ, пусту́ю Пяту̀ наблюда́ющее. А вмѣсто Его во Вѣки ты во мнѣ воцари́лся, откры́в мнѣ Не́бо но́вое[199] и Тебѐ, сидя́щаго на Мѣстѣ Десни́цы Отца̀ Небе́снаго.

Будь же мнѣ тепе́рь Мир в Си́лѣ твоей[200] и Споко́йство! Будь мнѣ тепе́рь Суббо́та Благослове́нная! Вы́несли мене Кри́ла Голуби́ны из Земны́х Бе́здн, и почі́ю[201]. Чего ж бо́льше скорбѣть тебѣ, Душа моя? Зачем тебѣ тепе́рь безпоко́ить мене? Позна́ла ты ужѐ в себѣ Человѣка, и Сила Его безконе́чна. Упова́й же на Него̀, если узна́ла Его. И то́чно зна́ешь Его. Он Муж твой. Он Глава̀ твоя в тебѣ, под Ви́дом твоея Пло́ти и Кро́ви. Спасе́ніе Лица̀ всего твоего и Бог твой[202].

Разгово́р 7-й

О и́стинном Человѣкѣ, или̇̀
о Воскресении
Бесѣ́дующія Персо́ны.
Ста́рец Па́мва, Анто́н, Квадра́т, Друг
и про́тчіи.

*

Друг. Слу́шай, Па́мво! Куда̀ до́лго у́чишься!.. Ужѐ ли ты научи́лся Дави́довому Ѱалму̀?

Па́м[ва]. Да Я то́лько оди́н Ѱало́м умѣ́ю.

Др[уг]. Оди́н?

Па́м[ва]. Одни́м-один…

Др[уг]. Кій Ѱало́м?

Па[мва]. А вот он!

“Рѣх: Сохраню̀ Пути̇̀ моя…”[203]

А бо́льше для мене не на́добно. Я ужѐ Уста́м мои́м сыска́л Заво́ру и заложи́л[204].

Ант[он]. Са́мая Пра́вда. Язык все Тѣло обраща́ет и Всему̀ Голова̀ есть.

Квадр[ат]. Ах, Па́мво! Блаже́н еси, еслѝ не согрѣша́ешь Языко́м твоим. Коль горячо̀ Сего̀ от Бога себѣ про́сят Дави́д и Сира́хов Сын.

Лук[а]. А пре́жде о Че́м ты говори́л, Па́мво? Видь ты и пре́жде имѣл Язы́к.

Пам[ва]. Я ужѐ дре́внему моему Языку̀ наложи́л Печа́ть.

Ант[он]. А Кто тебѣ Его запеча́тал?

Пам[ва]. Кто мо́жет запере́ть Бе́здну, кро́мѣ Бога?

Лук[а]. Не ху́до называ́ешь Язы́к Бе́здною. Потому что и Давид Языку̀ Лсти́ву дае́т И́мя: Пото́пных Слов[205]. Пото́п и Бе́здна – все однò.

Квадр[ат]. Я слыхал, что и Ра́зум Премудраго Пото́пом у Сира́хова Сына называ́ется[206].

Др[уг]. Рѣчь какова́-либо есть, не ино́е что есть, как Рѣка̀. А Язы́к есть Исто́чником Ея̀. Но если ужѐ тебе, Па́мво, Господь от Язы́ка Не Преподо́бна изба́вил, тогда ви́дно, что вмѣ́сто лсти́ваго дари́л тебѣ Язы́к Дави́дов, весь День Пра́вдѣ Божіей поуча́ющійся[207], Си́лу Его всему̀ Ро́ду Гряду́щему возвѣща́ющій.

Ква[драт]. Са́мая Пра́вда. Кто мо́жет говори́ть о Бѣ́лости, чтобы Ему не была знако́ма Че́рность? Оди́н Вкус чу́вствует Го́ркое и Сла́дкое. Если Кому откры́л Господь узна́ть Язы́к лсти́вый, Тако́в вдруг узна́ть мо́жет Пра́ведныи Уста̀, поуча́ющіися Прему́дрости.

Ант[он]. Что такое? Вы насказа́ли Чу́дное. Ра́звѣ не разумѣ́ет и Ста́раго Язы́ка тот, Кто не зна́ет но́ваго?

Пам[ва]. Без Сумнѣ́нія. В то Вре́мя пока́жется Ста́рое, когда уразумѣ́ешь Но́вое. Гдѣ ты вида́л, чтобы Кто разумѣ́л Тму, не вида́в никогда̀ Свѣ́та? Может ли Крот, скажѝ, пожалуй, сказа́ть тебѣ, Гдѣ День? а Гдѣ Ночь?

Ант[он]. Если Крот не мо́жет, тогда мо́жет сказа́ть Человѣ́к.

Пам[ва]. Мо́жет ли Слѣпы́й усмотрѣ́ть и тебѣ показать на Портре́тѣ Кра́ску Бѣ́лу?

Ант[он]. Не мо́жет.

Пам[ва]. Заче́м?

Ант[он]. Затѣ́м, что он не вида́л и не зна́ет Че́рныя. А если бы он хоть одну из Противных меж собо́ю Кра́сок мог разумѣ́ть, в то же Мгнове́ніе мог бы поня́ть и другую.

Пам[ва]. Вот так же и Тут. Тот понима́ет Ю́ность, кто разумѣ́ет Ста́рость.

Ант[он]. Дово́льно надиви́ться не могу̀: если всяк Человѣ́к так ро́дится, что не может и сего поня́ть, Что тако́е есть Ста́рость и Ю́ность? если не будет другой Раз вы́шше рожде́н.

Пам[ва]. Свѣ́т открыва́ет Все То, Что нам во Тмѣ́ нѣ́сколько болванѣ́ло[208]. Так и Бог еди́н всю нам И́стину освѣща́ет. В то Вре́мя усма́триваем пусту́ю Ме́чту, усмотрѣ́в И́стину и уразумѣ́в Ю́ность, понима́ем Ста́рость. Земляный Человѣ́к ду́мает про себе, что понима́ет бу́дьто. Но ма́ло ли Младе́нец ви́дит в Поте́мках? а того̀ не быва́ло. Но

возсія́вшій Свѣт все Привидѣ́ніе уничтожа́ет. Не Вся́кому ли знако́мы сіи Слова̀: Время, Жизнь, Смерть, Любо́в, Мысль, Душа, Страсть, Со́вѣсть, Благода́ть, Вѣ́чность? Нам ка́жется, что разумѣем. Но если Кого о Изъясне́ніи спроси́ть, тогда Всяк заду́мается. Кто мо́жет объясни́ть, Что значи́т Вре́мя[209], если не прини́кнет в Божественную Висоту̀? Вре́мя, Жизнь и Все про́тчее в Богѣ соде́ржится. Кто ж мо́жет разумѣ́ть Что́-либо со всѣх ви́димых и неви́димых Тваре́й, не разумѣ́я Того̀, Кой Всему̀ Голова̀ и Основа́ніе? НАЧА́ЛО Премудрости – разумѣ́ти Господа[210]. Если Кто не зна́ет Господа, подо́бен У́зникам, вове́рженным в Темни́цу. Таков Что может понять во Тмѣ? Гла́внѣйшій и Нача́лнѣйшій Прему́дрости Пункт есть Зна́ніе о Бозѣ. Не ви́жу Его, но зна́ю и вѣ́рую, что Он есть. А если вѣ́рую, тогда и бою́сь. Бою́сь, чтоб не разгнѣ́вать Его. Ищу̀, Что тако́е благоуго́дно Ему. Вот Любов! Знаніе Божіе, Вѣ́ра, Страх и Любле́ніе Господа – одна то есть Цепь. Зна́ніе во Вѣ́рѣ, Вѣ́ра в Стра́хѣ, Страх в Любвѣ́, Любо́вь во Исполне́ніи За́повѣдей, а Соблюде́ніе За́повѣдей в Любви̇̀ к Бли́жнему, Любо́вь же не зави́дит[211], и протчая. И так, если хо́чешь Что́-либо позна́ть и уразумѣ́ть, должно пре́жде взыйти̇̀ на Го́ру Вѣ́дѣнія Божія[212]. Там-то Ты, просвѣще́н Та́йными Божества Луча́ми, уразумѣ́ешь, Что захо́чешь, не то́лько Ю́ность О́рлюю[213], обветша́ющую Ста́рости Ри́зу, но и Ве́тхая Ве́тхих и Небеса̀ Небе́с. Но Кто нас вы́ведет из преиспо́дняго Ро́ва[214]? Кто возведе́т на Го́ру Господню[215]? Гдѣ Ты, Свѣ́те наш, Христѐ Іису́се? Ты оди́н гово́ришь И́стину в Се́рдцѣ твоем. Сло́во твое И́стина есть[216]. Ева́нгеліе твое есть зажже́нный ФАНА́РЬ, а Ты в нем Сам Свѣ́том. Вот еди́нственное Сре́дство! ко Избѣжанію Обма́на и Тмы Незна́нія. Вот Дом Дави́дов! в кото́ром Суде́йскій Престо́л вся́ку Ложь рѣши́т и рѣ́жет. О Чем ты, Анто́н, знать хо́чешь? Ищи̇̀ в сих Возлю́бленных Селе́ніях[217]. Если не сы́щешь Вхо́да в оди́н Черто́г, постучи̇̀ в Друго́й, в Деся́той, в Со́той, в Ты́сящной, в Десятоты́сящной…

Сей Божій Дом снару́жи ка́жется Ско́тскою Пеще́рою, но внутрь Дѣ́ва ро́дит ТОГО̀, кото́раго А́нгелы пою́т непреста́нно. В Сравне́ніи Сея Прему́дрости всѣ Свѣтовы́и Му́дрости не ино́е Что суть, как Ра́бскія Ухищре́нія. В сей Дом Воровски́м О́бразом не входи̇̀. Ищи̇̀ Двере́й и стучи̇̀, поко́ль не отве́рзут. Недосто́ин бу́дешь Вхо́да, если Что в Свѣтѣ предпочте́шь над Божію сію Го́ру. Не впуща́ют Здѣсь Никого̀ с одною̇̀ Полови́ною Се́рдца. А если наси́льно продере́шься, в Го́ршую Тму вы́брошен бу́дешь.

Сколь горѣ́л Дави́д Любо́вію к сему До́му! Жела́л и истаева́л от Жела́нія Дво́ров Господних.

Знал Он, что никои́м О́бразом нелзя̇̀ вы́браться из Началоро́дныя Безу́мія Человѣ́ческаго Тмы, развѣ́ через сіи Ворота̀. Знал Он, что вси заблуди́ли от са́маго Ма́терняго Чре́ва. И хотя̇̀ говори́ли: “Се Дверь! Вот Путь!” – однак все лга́ли. Знал Он, что ника́я-либо Пти́ца и никака́я Му́дрость Человѣ́ческая, ско́льколи Она бы́стра, не в Си́лѣ вы́несть Его из Про́пасти, кромѣ̀ сея Чи́стыя Голуби́цы. Длятого из Нетерпѣли́вости

кричи́т: “Кто даст мнѣ Кри́лѣ?”[218] Да чтоб они таковы̀ былѝ, каковы́и имѣ́ет сія Голуби́ца? То есть Посребре́нны, а между Свя́зью Крил блеща́ло бы Зо́лото[219]. А если не так, то не на́добно для мене никаки́х Лѣта́ній, сколько хо́чь они быстропа́рны. Сею̀-то Несквѣ́рною Голу́бкою он столь услади́лся, столь Е́ю плѣни́лся, что, как Магдали́на при Гро́бѣ, всегда сидѣ́л у Око́шка своея Возлю́бленныя. Проси́л и докуча́л, чтоб отвори́ла для него Дверь. Чтоб оконча́ла его Страда́нія. Чтоб разби́ла Мглу и Мяте́ж вну́тренній. Называ́я Еѐ всею̀ свое́ю Утѣ́хою. “Встань! – гово́рит с Плаче́м. – Сла́во моя. Встань, Ты, сладча́йшая моя! Десятострунная Ѱалты́рь! и Гу́сли сладкозво́нныи! Если Ты то́лько вста́нешь, то я и сам тот Час вста́ну, а встану Ра́но. Подниму́ся на Свѣт. Долго ли мнѣ во Тмѣ жить?”[220] “Когда прійду̀ и явлю́ся Лицу̀ Божію[221]?”[a] Кто, кромѣ̀ Тебѐ, о краснѣ́йшая всѣх Дще́рей в Мы́рѣ, Дѣ́во! кто воведе́т мя во Град утвержде́н[222]?

Твои́ми то́лько Дверьмѝ и одни́м то́лько твои́м Слѣ́дом привести́ся могу́т к Царю̀ Небе́сному Дѣ́вы, если с Тобо́ю имѣ́ют Дру́жество.

Не без По́лзы же труди́лся Давид. С коли́ким Восто́ргом кричи́т:

“Отве́рзите мнѣ Врата̀ Правды!”[223]

“Исповѣ́мся Тебѣ́, яко услы́шал мя есѝ”[224].

“Сей День возра́дуемся и возвеселимся”[225].

“Бог Господь, и яви́ся нам”[226].

“Призвах Господа, и услы́ша мя в Простра́нство”[227].

Что тепе́рь сотвори́т мнѣ Человѣк? Ничего̀ не бою́ся. Широ́к вельмѝ стал Дави́д. Вы́летѣл из Сѣте́й и преиспо́дних Тѣсно́т на Свобо́ду Духа. Ище́зла в Раз вся Тма. Гдѣ поше́л, вездѣ́ Свѣт.

“Ка́мо пойду̀ от Духа твоего?”[228]

Окрылатѣ́л Давид. Бои́тся, лю́бит, удивля́ется. От Мѣ́ста на Мѣ́сто перелѣ́тывает. Все ви́дит. Все разумѣ́ет, ви́дя Того̀, в Кото́раго Рукѣ̀ Свѣт и Тма[229].

Квадра́т. Пра́вда, что вѣ́рно и ре́вностно возлю́бленный Дави́д свою любезнѣ́йшую Лю́бит. Еѐ-то Он, ду́маю, называ́ет Ма́терію[230], Сіо́ном[231], Дще́рію[232], Цари́цею, в Зо́лото одѣ́тою и Преукраше́нною[233], Колесни́цею Бо́жіею[234], Царством Живых Люде́й[235], Жили́щем всѣх веселя́щихся[236], и протч[ая]. Еди́но про́сит от Господа, чтобы жить в До́мѣ сем Божіем, на Мѣ́стѣ Покро́ва сего̀ Преди́внаго, гдѣ Глас ра́дующихся и Шум Пра́зднующих[237].

А в протчем ничего̀ ни на Небесѝ, ни на Землѣ́ не жела́ет, кромѣ̀ сея̀ Ча́ши, наполне́нныя Благоща́стіем[238], кромѣ́ сея Дще́ри Ца́рскія, кото́рыя вся Красота̀ внутрь Ея̀ сокрыва́ется и сокры́лася. И столько сія̀ Врата̀ Сіо́нскія[239] и Путь сей, веду́щій Его̀ к Вѣ́дѣнію Господа, люб ему̀ был, что на Нем так наслажда́лся, как во вся́ком Ро́дѣ Бога́тства. Что́-либо в Нем

---

[a] Зри. Отсе́лѣ в Письмѣ́ моем изго́нятся из Числа̀ Букв сі́и бу́квы: Ер и Ерь. А́ще же гдѣ Дебе́лость Бу́квы умягчи́ть потре́ба, довлѣ́ет свы́шше поста́вить Зна́менiе сіѐ: ’. Напримѣ́р: Яд : Яд’. Пѣт : Пѣт’. Брат : Брат’.

гово́рится, Все То называет чу́дным и пресла́вным, от общенаро́днаго Мнѣ́нія во́вся отли́чным. Тут-то Его Же́ртва, Пѣ́ніе и Поко́й Душе́вный, Приста́нище Хотѣ́нія[240]. Ах Поко́й Душе́вный! Коль ты рѣ́док! Коль до́рог! Здѣ́сь-то Он закрыва́ется в Та́йне Лица̀ Божія от Мятежа̀ Человѣ́ческаго и от Прерѣка́нія Языко́в[241], сі́есть от всѣ́х Свѣтовы́х Мнѣ́ній, проти́вных Божіей Прему́дрости, называ́емой от него̀ Благолѣ́піем До́ма Господня[242], Ка́менем Прибѣ́жища для Перестраше́нных Грѣ́шников[243], о кои́х пи́шется: "Бѣжи́т Нечести́вый, Никому́же гоня́щу"[244].

Анто́н. Без Сумнѣ́нія ж, в сі́я Ка́менныя возво́дит о́н же О́чи свои̇̀ Го́ры, надѣ́ясь от них По́мощи.

Квадра́т. Извѣ́стно, что Грѣ́шник, как то́лько почу́вствовал Опа́сность своего Пути̇̀, бѣжи́т, как гони́мый За́ец, к сим Гора́м, находя́сь в Замѣша́телствѣ бѣ́дных своих Разсужде́ній, кото́рыя ему̀ пре́жде весьма̀ каза́лися пра́вилными. Но когда̀ из Божіих Гор бле́снувшій Свѣ́т на Лицо̀ ему пока́жет его̀ Прелще́ніе, в то Вре́мя весь свой Путь сам уничтожа́ет так, как слу́чилось Па́влу, ѣ́дущему в Дама́ск. И в сей-то Си́лѣ гово́рит Дави́д:

"Просвѣща́еши ди́вно от Гор вѣ́чных"[245].

"Смято́шася вси неразу́мныи Сердцем"[246].

Кому̀ ж сей Свѣ́т не был бы любе́зен, если б мы хоть ма́ло Его вкуси́ли? О Ківо́те Свѣ́та, Святы́я Сла́вы Отца̀ Небе́снаго! Коне́чно, твое Блиста́ніе – несно́сное Оча́м на́шим, ко Тмѣ̀ заобы́кшим. А то бы мы непремѣ́нно Сна Оча́м нашим не да́ли, до́ндеже бы Дверь откры́лась, дабы мо́жно уви́дѣть, Гдѣ̀ Селе́ніе свое имѣ́ет Бог Ія́ковль[247]? Гдѣ̀ Ца́рствіе и Пра́вда Его? Гдѣ̀ Нача́ло, Глава̀ и Ща́стіе наше? Дабы мо́жно и о нас сказа́ть:

"О́нѣма же отверзо́стѣся О́чи, и позна́ста
Его̀, и Той не ви́дим бысть и́ма"[248]. Или сіе:
"Прійдо́ста же и ви́дѣста, гдѣ живя́ше,
и у Него̀ пребы́ста День той"[249].

Анто́н. Как же ты говори́л прежде, что Свяще́нное Писа́ніе возво́дит на Го́ру Позна́нія Божія? А ны́нѣ О́ное называ́ешь Горо́ю?

Квадра́т. Оно у Дави́да называ́ется Гора̀ Божія[250]. Так ра́звѣ тебѣ̀ удиви́телно то, что Горо́ю восхо́дим на Го́ру? Если Путь веде́т из Ро́ва на Го́ру, то, коне́чно, пе́рвая Его Часть есть низка̀, а послѣ́дняя высока̀ столько, сколько Гора̀, на кото́рую Коне́ц Доро́ги поднима́ется. То́ же видѣ́ть мо́жно и на Лѣ́ствицѣ, к высо́кому Мѣ́сту приста́вленной. Она до́лнею своею Ча́стію До́лних, или Доли́нних, Жи́телей принима́ет, а Го́рнею возно́сит на Высоту̀. По сей же Причи́нѣ и Кры́лами называ́ется, и Дверьми̇̀, и Предѣ́лом, или Грани́цею, При́станью, Пѣско́м, или Бре́гом, Мо́ре огранича́вшим, и Стѣно́ю.

Анто́н. Длячего Стѣно́ю и Предѣ́лом называется?

Квадра́т. Ра́звѣ ма́ло сего во́дится, что Стѣна̀ Грань дѣ́лает, раздѣля́я наше со́бственное от чужда́го? А сія Богосозда́нная Стѣна как не мо́жет назва́ться Предѣ́лом, когда Она грани́чит между Свѣ́том и ме́жду чужостра́нною Тмою? Сія Стѣна̀ имѣ́ет те́мную Сто́рону, ту, которая смо́трит ко Тмѣ̀. Но Страна̀ Ея, к Восто́ку обраще́нная, есть вну́тренняя и вся

Свѣ́том Вы́шняго Бога позлаще́нная, так что если те́мный Жи́тель прихо́дит к Ея Дверям, изнару́жи те́мным, не ви́дит никоея Красы̀ и отхо́дит наза́д, бродя̀ во Мра́кѣ. Когда же увѣ́рится и, паче Ча́янія, отве́рзутся Две́ри[251], в то Вре́мя, Свѣ́том Воскресенія облиста́вшися[252], закричи́т с Дави́дом: "Исповѣ́мся Тебѣ, я́ко стра́шно удиви́лся еси"[253].

"Нѣсть сіе, но Дом Божій и сія Врата̀ Небе́сная"[254].

АНТОН. По сему̀ Она подо́бна Лунѣ́, когда Луна̀ меж Со́лнцем и Земле́ю. В то Вре́мя оди́н Полу́круг Ея̀ те́мный, а тот, что к Со́лнцу, свѣ́тлый.

КВАДРА́Т. Сія Посре́дственница похо́жа и на Мост, дѣ́лающій Сообще́ніе между Богом и Сме́ртными.

АНТО́Н. Если сей чу́дный МОСТ перево́дит Сме́ртных в Живо́т, то досто́йно и Пра́ведно назва́тись мо́жет Воскресеніем.

КВАДРАТ. Ах! сія-то Голуби́ца то́чное есть Воскресе́ніе Ме́ртвых Человѣ́ков. Она̀ нас, спа́дших от Горы̀ До́лу, поставля́ет па́ки на то́й же Горѣ́.

ЛУКА̀. И я сему согла́сен. Сіе Сло́во "Воскресе́ніе" в Гре́ческом[255] и Ри́мском[256] Язы́ках значи́т, ка́жется, то, Если па́дшаго поста́вить па́ки на Но́ги. Кромѣ того, я слыха́л, что Голуби́ца по Евре́йскому: ІОНА̀[257]. Да и Бог я́вно гово́рит Іереми́и, что поста́вит Его опя́ть на Но́ги, если бу́дет ему послу́шен. И как в Свяще́нном Писа́ніи весьма̀ Бѣ́дственное Состоя́ніе значи́т сіе Сло́во "СИДѢТЬ", так, напротив того "СТОЯ́ТЬ" есть то быть в то́чном Благополу́чіи. А как неща́сное Дѣ́ло есть Сидѣ́ть и быть Коло́дником в Темни́цѣ, так еще ху́же быть в Компа́ніи тѣх, кои́х Па́вел пробу́живает: "Воста́ни спяй, и воскресни от Ме́ртвых…"[258] Разбі́й Сон Глаза́м твоим, о неща́сный Мертвец! Поднимись на Но́ги! Аво́сь либо уразумѣ́ешь, ЧТО́ то Тако́е есть ХРИСТО́С, СВѢТ МЫ́РА[259]?

ДРУГ. Не могу̀ бо́льше молча́ть, услы́шав Блаже́ннѣйшее и Сладча́йшее И́мя Свѣ́тлаго ВОСКРЕСЕ́НІЯ.

Я, пра́вда, между Про́тчіими и сам сижу̀ в холо́дном Сме́ртном Мра́кѣ. Но чу́вствую во мнѣ Та́йную Лу́чу, та́йно согрѣва́ющую СЕ́РДЦЕ моѐ…

Ах Па́мво! Сохрани́м Сію Божественную И́скру в Се́рдцѣ нашем! Побереги́м Ея̀! Дабы Прах и Пе́пел Гро́бов наших не затуши́л Еѐ. В то Вре́мя Что́ ли мы оста́немся Тако́е? Ра́звѣ еди́н Прах и Смерть?.. Огня̀ истреби́ть не мо́жем. Не спо́рю. Но что са́мим нам дѣла́ть без Огня̀? Ка́я По́льза нам в Том, что имѣ́ем в себѣ́ Плоть и Кровь? Вѣ́дай, что Ей до́лжно опусти́ться во Истлѣ́ніе[260]. В то Вре́мя погиба́ть ли нам без Конца? И мы не ино́е Что есмы̀, развѣ Мечта̀, Сон[261], Смерть и Суета̀? О Премногобѣ́дственное ж наше Состоя́ніе!

Если Все-на́-Все одно только есть Тлѣ́нное, без Вѣ́чности: Если, кромѣ Я́внаго, Ничего̀ не имѣ́ется в Нем Та́йнаго, в чем бы Существо̀ наше, как на Тве́рдом Основа́ніи, задержа́лось. Если Вся́ческая суть Суета̀ и всяк Человѣ́к живу́щій[262].

По́длинно ж тепе́рь (Если так) Си́лное твое Ца́рство, о го́ркая Сме́рте! Непобѣди́мая твоя Побѣда, о А́де[263]! Кто? или что мо́жет проти́виться

тлѣнным вашим Зако́нам, Все в Прах без Оста́тка обращающим? Ах Бѣда! Поги́бель! Болѣзнь! Го́ресть! Мяте́ж… Слы́шите ли? Понима́ете ли? Кій сей есть Язы́к?..

ПА́МВА. Господи! изба́ви Душу мою от Усте́н сих непра́ведных…[264] От Языка̀ не-Преподо́бна. От Человѣка не-Пра́ведна[265] …Язы́к их сей есть Меч Остр…[266] Гроб Отве́рст…[267]

ДРУГ. Вот то́чный Яд А́спидов[268]! Жа́ло Грѣхо́вное[269]! Язы́к Зміи́н! низводя́щій Ада́ма в Труд и Болѣзнь…[270] Что́ ли ты нам нашепта́л, о дре́вня Зло́бо и Пре́лесть? Длячего́ ты вельмѝ высокò возно́сишь умира́ющую Ме́ртвость и старѣющуюся Ста́рость, и тлѣющую Тлѣнь? Однà ли Смерть ца́рствует? и нѣсть Живота̀[271]?

Лесть однà без Пра́вды? и Зло́ба без Благости? и Ста́рость без Ю́ности? и Тма без Свѣта? и Пото́п без Су́шы?.. Да запрети́т же тебѣ Господь, о пото́пный Язы́че[272]! Рѣку Вод лжи́вых изблева́ющій. Потопля́ющій Ма́тери Сіо́на Младе́нцев, Покрыва́ющій Мра́ком и О́блаком че́рным. Низводя́щій во Ад от Господа, котораго клеве́щешь с Го́рдостію, уничтожа́я Его Ца́рство и Пра́вду, Ю́ность и Вѣчность, но́вую Зе́млю и Живы́й Род… Слу́шай же, Бѣ́се глухі́й, Язы́че нѣмы́й и пусты́й! Поне́же не признае́шь Пребыва́нія Господня, исповѣ́дуя, что однà только Смерть вездѣ владѣ́ет, низводя̀ Все-на́-все во Ад Истлѣ́нія, Того ра́ди Знай, что но́вый и нетлѣ́нный ЧЕЛОВѢК не то́чію попере́т тлѣ́нныи твои Зако́ны, но совсѣм вооруже́н Ме́стю до Концà тебе разру́шит. Низве́ргнет от Престо́ла твоего, здѣ́лав тебе из Головы̀ ничто́жным О́шыбом[273]. Па́мво! Слу́шай, Па́мво! Зачем ты молчи́шь? Вѣ́дай, что ты уже познал Путь твой. Не ше́пчет в твоем Се́рдцѣ, онѣмѣ́в, злый Язы́к. Развѣ опя́ть ожи́л? Ра́звѣ опя́ть Болѣ́знь Грѣ́шнаго Языка̀ во Утро́бѣ твоей обнови́лась? Па́ки боде́т Меч Душу твою[274]? Ви́дно, что длятого молчи́шь, онѣмѣ́в и смири́вся, не гово́риш До́браго. Не вопроша́ешь о Ми́рѣ Іерусали́ма[275].

ПА́МВА. Я давно̀ ужѐ та́йно сей Язы́к проклина́ю в Се́рдцѣ моем.

ДРУГ. Но длячего́ я́вно не пое́шь? Если дѣйстви́тельно научи́лся Ѱалму̀ Дави́дову, длячего со Иса́іею Возлю́бленному твоему Пѣ́сни через весь День не простира́ешь[276]? Если дал тебѣ Господь но́выи Устà, заче́м со Іереміею не гово́ришь: “И отве́рстая Устà моя ктому̀ не затво́рятся”[277]. Если согрѣ́лося Се́рдце твое в тебѣ, до́лжен ты в Поуче́ніи твоем раздува́ть вѣ́чнующую Воскресенія И́скру, до́ндеже возгори́тся Я́рость Блаженнаго сего Пла́меня и поя́ст всю себѣ сопроти́вную Тлѣнь[278], до́ндеже напо́лнится О́гненная Рѣка Божія[279], потопля́ющая Нечести́выя. Согрѣ́тое Се́рдце есть О́гненный Духа Святаго Язы́к, но́вое на Небесѝ и на Землѣ́ пою́щій Чу́до Воскресе́нія[280]. Не ви́дишь ли, что во Всѣх ве́тхое Се́рдце, земле́нный Язык? Всѣ боязли́вы, печа́льны, несы́ты, отча́янны. Лише́нны Небе́снаго Пара́клитова[281] Утѣше́нія. Коль же напротив того ма́ло тѣх, о коих ска́занно:

“На Стѣна́х твоих, Іерусали́ме, приста́вих Стра́жы
День и Нощь, иже не преста́нут помина́юще Господа”[282].

Ма́ло Сыно́в Амо́совых[283] для Утѣше́нія Люде́й Божіих. Не мно́го Аввакýмов, стоя́щих на Божественной Стра́жѣ[284]. О всѣх мо́жно сказа́ть: Мертв еси̑ с ме́ртвым твоим Се́рдцем[285]. Желѣ́зо про́йде Душу твою[286]. Сиди́шь во Тмѣ[287]. Лежи́шь во Гро́бѣ…[288] О Боже́ственная И́скро! Зе́рно Горчи́чно и Пшени́чно! Сѣ́мя Авраа́мле[289]! Сы́не Давидов[290]! Христѐ Іисусе! Небе́сный и Но́вый Человѣче! Гла́во, и Се́рдце, и Свѣ́те всея̑ Тва́ри! Пункт Вселе́нныя! Си́ла, Зако́н и Царство Ми́ра! Десни́ца Божія! Воскресеніе наше! Когда Тебе уразумѣ́ем?.. Ты и́стинный Человек еси̑ во и́стинной Пло́ти. Но мы не зна́ем такова̑ Человѣка. А которых зна́ем, тѣ всѣ умира́ют. Ах! И́стинный Человѣк никогда́ же умира́ет. Так ви́дно, что мы никогда истиннаго не ви́дивали Человѣ́ка. А которых зна́ем, у тѣх Ру́ки, и Но́ги, и все Тѣ́ло в Прах обраща́ется. Но что свидѣ́телствует Ка́мень Свяще́ннаго Писа́нія?

“Не отемнѣ́ста (гово́рит) О́чи Его, и не истлѣ́стѣ Уста̑ Его”[291].

Но гдѣ́ такі́й Человѣк? Мы Его никогда не вида́ли и не зна́ем. Не разумѣ́ем ни Оче́й, ни Уше́й, ни Языка̑. Все То, Что только зна́ем, на Сіе не похо́жо. Тут гово́рится о Безсме́ртном Человѣкѣ и нетлѣ́нном Тѣ́лѣ. А мы одну̑ Грязь посѣ́ли и ничего такого не ви́дим, Что бы не было По́рчное. И так, сидя̑ в Грязи̑ и на Нея̑ надѣ́ясь, подо́бными Ей и Са́ми здѣ́лались. О́чи имѣ́ем тѣ, кото́рыми ничего̑ не ви́дим, и Но́ги, ходи́ть не могу́щіи, и таковы́и ж Ру́ки, лише́нны Осяза́нія, Язы́к и У́ши тако́го ж Сложе́нія. Вот как хорошо̑ разумѣ́ем, Что тако́е-то есть Человѣк? Кто ж из Воскре́сших не ска́жет, что мы Тѣ́нь ме́ртвая? Что мы не Прах, Вѣ́тром коле́блемый[292]? Мо́жет ли нечу́вственная Земля̑ призна́ть Неви́димаго?

Па́мва. Скажи̑ лу́чше по Дави́довому:

“Еда̑ исповѣ́стся Тебѣ́ Персть?”[293]

Бре́ніе и Вода̑ мимотеку́щая[294] есть Естество́м своим вся́ка Плоть, из Стихі́й соста́вленная[295]. Ров Страда́ній и Глуби́на Тмы. “Спаси̑ мя, – вопіе́т Давид, – от Бре́нія, да не Углибну̑, и от Вод мно́гих и глубо́ких”[296]. “Не ме́ртвыи восхва́лят Тя…”[297]

Друг. От сего ж то Бре́нія изво́дит нас помяну́тая Царска́я Дщерь, Дави́дова Чистѣ́йшая Голуби́ца и Прекраснѣ́йшая Дѣ́ва, одѣ́в нас не бре́нными, но позлаще́нными во Междора́міи и посребре́нными Духом Божіим Крильми̑[298]. Сими̑ Окрила́тѣв, возлѣ́туем с Дави́дом и почива́ем[299]. Бро́сив земна́го Ада́ма с его Хлѣ́бом, Болѣ́зни, перелѣ́туем Се́рдцем к Человѣку Па́влову[300], к неви́димому, Небе́сному, к нашему Ми́ру, не за Моря̑ и Лѣса̑, не вы́шше О́блаков, не в другі́и Мѣста̑ и Вѣка̑ – Еди́н Он есть во Вѣ́ки, – но проница́ем в са́мый Центр Сердца нашего и Душы̑ нашея и, мину́в всѣ Бре́нныи и пото́пныи Мы́сли со все́ю кра́йнею Внѣ́шностію Пло́ти нашея, оста́вив всю Бу́рю и Мрак под Нога́ми Его, восхо́дим чрез помяну́тыя Лѣ́ствицы высо́кій Восхо́д и Исхо́д к Животу̑ и Главѣ́ нашей, ко И́стинному Человѣку, в Нерукотворенную Ски́нію и к Его нетлѣ́нной и Пречи́стой Пло́ти, которыя Земна́я наша Хра́мина слабою Тѣ́нью и Ви́дом есть в Разсужде́ніи И́стинныя, сопряже́нныя во Еди́ну Ипоста́сь, без Сли́тія Есте́ств Божіего и Тлѣ́ннаго[301].

Сей-то есть и́стинный Человѣк, Предвѣ́чному своему Отцу̀ Существом и Си́лою ра́вен, Еди́н во всѣх нас и во вся́ком Цѣ́лый, “его́же Ца́рствію нѣсть Конца̀…”[302].

Сего-то Человѣка, если Кто уразумѣ́л, тот и возлюби́л и сам взаи́мно Любезным здѣ́лался и Еди́но с ним есть, так, как прилѣпи́вшійся Бре́нію и сам есть Земле́ю и в Зе́млю возвраща́ется[303]. А позна́вшій Нетлѣ́ннаго и и́стиннаго Человѣка не умира́ет, и Смерть над ним не облада́ет[304], но со своим Господи́ном вѣ́рный Слуга̀ вѣ́чно ца́рствует, раздѣ́вшись, как из обветша́лыя Ри́зы, из Земны́я Пло́ти, надѣ́в но́вую, сообра́зну Его Пло́ти Плоть, и не у́снет[305], но измѣня́ется, приня́в, вмѣ́сто Земны́х Рук, нетлѣ́нныя, вмѣ́сто ско́тских Уше́й, Оче́й, Языка̀ и про́тчіих всѣх Чле́нов, и́стинныя, сокрове́нныя в Богѣ, как Іса́іа гово́рит:

“Се Спаси́тель твой гряде́т! имѣ́яй с собою Мзду[306], или Награжде́ніе. Воздая́й мѣ́сто Желѣ́за Сребро̀, мѣ́сто Мѣ́ди Зла́то[307], полага́яй на Основа́ніе твое Ка́мень Са́пфир, то́ есть Небе́сну, Нерукотворенну Хра́мину”[308].

Да будет Бог вся́ческая во Всем[309] твоем, а не ме́ртвая Земля̀ и Бре́ніе. Кто́ ли Охо́тник к сему И́стинному Животу̀? к сим Блаже́нным дням? Се́йчас вдруг, как Мо́лніа, да́стся тебѣ[310]. Удержѝ то́лько Язы́к твой от Зла и Устнѣ́ твои́…[311] О злый Язы́че! О Гла́во Зміи́на! Нача́ло Го́рестных Дней! Всѣх из Ра́я выво́дишь. Всѣх во Бездну потопля́ешь. Кто даст на Се́рдце наше Ра́ны? и на Помышле́нія наша Наказа́ніе Прему́дрости[312]? А ина́че нельзя̀ нам Доло́й не пасть. К тебѣ прибѣга́ем, о Го́ро Божія[313]! Купи́но неопали́мая[314]! Свѣ́щниче Зла́тый[315]! Свята́я Святы́х[316]! Ковче́же Завѣ́та[317]! Дѣ́во чи́стая и по Рождествѣ́ твоем! Ты одна̀ и ражда́еши, и Дѣ́вствуеши! Твое Еди́ныя Святѣ́йшее Сѣ́мя, Еди́н Сын твой, уме́ршій по Внѣ́шности, а сим Са́мым воскре́сшій и воцари́вшійся, мо́жет сте́рти Гла́ву Змі́еву, Язы́к поноша́ющій Господе́ви…

Анто́н. Если Свяще́нное Писа́ніе есть сла́дкая Гусль Божія, не ху́до, если б Кто нашу Компа́нію повесели́л, поигра́в на сем Инструме́нтѣ хоть немно́жко.

Лука̀. Я в сем согла́сен с Анто́ном, и Сего ж прошу̀.

Квадра́т. Не поврежу̀ и я вашего до́браго Согла́сія, и о То́м же прошу̀.

Друг. Слы́шишь ли, Па́мво? Принима́йся за Гу́сли. Ты до́лго учи́лся Дави́довой Пѣ́снѣ. За де́сят Лѣт мо́жно пріучи́ться хоть ма́ло.

Па́мва. Ах! Что́ ли мнѣ в Жизни пріятнѣ́е, как пѣть возлю́бленному моему Человѣку[318]? Но бою́ся, чтоб не поразни́ть Голосо́в. Страши́т мене Сын Сира́хов симѝ Слова́ми:

“Глаго́ли, Старѣ́йшино, и не возбранѝ Мусикі́и”[319].

Друг. Пой и воспо́й[320]! не бойся! Будь увѣ́рен, что сла́дка Ему бу́дет Бесѣ́да наша.

Па́мва. Но что ли Еѐ присладит, если я неискусен?

Друг. Что пріусладит? То́е, что дѣ́лает пріятным Отцу̀ младолѣ́тнаго Сыно́чка непра́вилное Болта́ніе в Рѣ́чи или худо́е Игра́ніе на А́рфѣ. Ра́звѣ ты

позабы́л, что Иску́ство во всѣх свяще́нных И́нструме́нтов Та́йнах не сто́ит Полу́шки без Любви̇̀[321]? Не слы́шишь ли Дави́да? "Возлюби́те Господа"[322]. А потом Что? "И исповѣ́дайте, хвали́те и превозноси́те"[323]. Любле́ніе Господа есть пресла́вная Глава̀ Прему́дрости. Ка́я ж Ну́жда в про́тчем? Пой дерзновенно! Но как в Свѣ́цкой Му́зыкѣ оди́н Тон без друга́го согла́снаго не мо́жет показа́ть Фундаме́нта, а Пріобще́ніе Тре́тяго Го́лоса соверше́нную дѣла́ет Му́зыку, которая состо́ит вся в трои́х Голоса́х, меж собо́ю согла́сных, так то́чно и в Дави́довых Гусля́х одна̀ Струна̀ сумни́телна, если Еѐ с други́м Стихо́м не согласи́ть. А при трои́х же Свѣди́телях совершенно вся́кій Глаго́л утвержда́ется.

Воскли́кним же Господе́ви во Гу́слех[324]! Вооружи́мся Согла́сіем проти́ву проклятаго Языка̀, Врага̀ Божественному нашему Человѣку. Аво́сь либо по кра́йней Мѣ́рѣ из нашей Компа́ніи вы́женем сего нечи́стаго Духа.

СИМФОНІ́А,
Си́рѣчь Согла́сіе Свяще́нных Слов,
со слѣ́дующим Стихо́м:
"Рѣх: сохраню̀ Пути̇̀ моя, еже не согрѣша́ти Языко́м моим"[325].

РАЗГОВО́Р.
Па́мва, Анто́н, Лука̀ и про́тчіи.
*

Лука̀. Продолжа́й же При́тчу твою, Па́мво.

Пам[ва]. Наконе́ц, тѣ два Нево́льники пришли̇̀ к вели́ким Гора́м. Они̇̀ о своем освобожде́ніи благодари́ли Богу. Но Го́лод и Ску́ка по Оте́честву их му́чила. Как ути́шился Вѣ́тер, услы́шали Шум Вод и подойшли̇̀ ко Исто́чнику. Старѣ́йшій с них, отдохну́в нѣ́сколько, осмотрѣ́л Мѣста̀ о́коло бога́таго сего Исто́чника, проистѣка́ющаго из ужа́сных Азіа́тских Гор.

"Коне́чно, – гово́рит, – не дале́че тут Лю́де где-то живу́т".

"Не зна́ю, Кто бы могл посели́ться в сих стра́шных Пусты́нях, – сказа́л Молоды́й. – По кра́йней Мѣ́рѣ, ви́ден бы был Слѣд каки́й-либо ко Исто́чнику". "Да! в Бли́зости Его по Ка́мням не вида́ть, – сказа́л Стари́к, – но в Да́лней Околи́чности примѣ́тил я Слѣд, весьма похож на Человѣ́ческій".

Ма́ло помедлѣ́в, подняли́ся у́зенькою Тропо́ю по Кру́чам. Она их привела̀ до Ка́менныя Пеще́ры с На́дписью сею:

"Сокро́вище Свѣта. Гроб Жи́зни. Дверь Блаже́нства".

"Не зна́ю, кій Дух влече́т мене в те́мный сей Верте́п, – гово́рит Стари́к. – Или умру̀, или жив бу́ду. Ступа́й за мно́ю!" Послѣ́дуя Предводи́тельству Духа, пойшли́ о́ба внутрь. Молоды́й, не терпѧ̀ бо́льше глубо́кія Тмы: "Ах! куда̀ идем?.." "Потерпи́! Ка́жется, слы́шу Человѣ́ческій Го́лос". И дѣйстви́тельно ста́ло слы́шно Шум веселя́щихся Люде́й.

Прибли́жився к Дверя́м, на́чали стуча́ть. За Шу́мом не скоро им отпе́рли. Войшли̇̀ в Простра́нную За́лу, Лампа́дами Освѣще́нную. Тут их при́няли так, как Ро́дственников, здѣ́лав Уча́стниками Пи́ра. А живу́т здѣ

нѣсколько Земледѣлов со Фамі́ліами. Отды́хав нѣсколько Дней у сих Человѣколю́бных Простако́в, пра́здновавших шесть Дней Рожде́ніе своего Господи́на, спроси́ли Пу́тники у Ко́нона, кой был меж ними Голово́ю, как дале́че живе́т их Господи́н? "Он нас всѣм тѣм, Что к Весе́лости принадле́жит, снабдѣва́ет, – сказа́л Ко́нон, – одна́к мы к нему̀ в Дом никогда̀ не хо́дим и не ви́дим, кромѣ наших Пастухо́в, кото́рыи Ему вѣрнѣе про́тчіих.

Они от нас но́сят Ему Покло́ны. Если жела́ете, мо́жете к нему итѝ. Он не смо́трит на Лицѐ, но на Се́рдце[326]. Вам наза́д воро́чаться нелзя. Вот Две́ри! Вам не стра́шен те́мнаго Верте́па Путь при Факалѣ[327]. Господь с ва́ми[328]! ступа́йте!" Седма́го Дня по Вхо́дѣ своем в Пеще́ру 1771-го Года̀ с По́лночи вступи́ли Чужестра́нцы во Путь Госпо́дскій. На Разсвѣтѣ услы́шали Хор пою́щій: "Сме́ртію Смерть попра́в…"[329]

По́слѣ Пѣ́нія вдруг оттвори́лися Две́ри. Войшлѝ в Черто́г, У́тренним Свѣ́том озаре́нный…

Лука̀. По́лно! Воскли́кните Богу Іяковлю ны́нѣ[330]! Зачина́й пѣть Ѱало́м твой и ведѝ Хор, Па́мво! А мы за тобою, сколько мо́жно.

ХОР

Па́мва. "Рѣх: Сохраню Путѝ моя̀…"[331]

Лука. Ка́жется, со Стихо́м сим согла́сен тот:

"Рѣх: сохрани́ти Зако́н твой…"[332]

Отсю́ду ви́дно, что Дави́довы Путѝ, которыи он намѣ́рен сохраня́ть, и Зако́н Божій – Все то одно̀. И так второ́й Стих есть Истолкова́телем пе́рваго.

Анто́н. Немно́жко есть Сумнѣ́нія в том, что Дави́д назва́л своим то, Что Божіе есть, а не Его.

Квадра́т. Длячего ж Дави́ду Зако́на Божія не назва́ть свои́м Путе́м: Он, Путь Нечести́вых оста́вив, усвои́л и усынови́л себѣ Путь Божій.

Анто́н. Не спо́рю. Одна́к лучше, когда̀ бы тре́тій Стих развяза́л Сумнѣ́ніе, дабы тве́рдое было в Троих То́нах Согла́сіе.

Лука̀. Что ж сумнѣва́ться? Вѣдь Дави́д и Бога свои́м называ́ет:

"Часть моя еси Господи[333]. Ты мой, а Зако́н твой есть мо́й же"[334].

"Рѣх: сохраню̀ Путѝ моя"[335] – то же, Что "Рѣх: сохранит Зак[он] твой"[336].

Но для твоего Удово́лствія, вот тебѣ тре́тій!

"Путѝ моя исповѣ́дах, и услы́шал мя еси"[337].

Антон. Я и сим не дово́лен. Сей Стих изъясня́ется слѣ́дующим:

"Рѣх: исповѣ́м на мя Беззако́ніе мое Господе́ви"[338]. И так:

"Путѝ моя исповѣ́дах"[339], то́ есть Беззако́ніе мое, а не Зако́н Божій. "И услы́шал мя еси"[340], то́ есть: "И ты отпусти́л еси Нече́стіе Се́рдца моего"[341]. Сіи два во всем с собо́ю схо́дны. И как Нача́ло Нача́лом, так и Коне́ц Конце́м втора́го открыва́ется. И так нѣсколько разня́т Два Стихѝ сіи:

"Сохраню̀ Путѝ моя"[342].

"Сохрани́ти Зако́н твой"[343].

Если бы сказа́л: “Сохраню̀ Пути̇̀ твоя”, в то Вре́мя соверше́нная была бы Симфони́а с сим: “Сохрани́ти Зако́н твой”[344].

Квадра́т. Как же тепе́рь быть? Слу́шай, Па́мво! Заве́л ты нас в Непроходи́му[345]. Ты ж сам и вы́веди.

Па́мва. Зна́ю. Вам сумни́телно то, что Дави́д как Зако́н Бо́жій называ́ет Путе́м свои́м, так и беззако́ніе называ́ет своим же. Не удивля́йтеся. Еди́н наш, для всѣх нас, есть Путь, веду́щій во Вѣ́чность. Но двѣ в себѣ́ Ча́сти и двѣ Сто́роны, будьто Два Пути̇̀, Де́сный и Шу́ій, имѣ́ет. Часть Господня[346] веде́т нас к себѣ́, а Лѣ́вая Его Сторона̀ – во Тлѣ́ніе. Сею Стороно́ю Дави́д пре́жде ше́ствовал и, усмотрѣ́в Обма́н, гово́рит:

“Пути̇̀ моя исповѣ́дах, и ты”[347] и протч[ая].

Пото́м, избра́в благую Часть, ска́зует:

“Сохраню̀ Пути̇̀ моя”[348].

Си́рѣчь ста́ну бере́чь сію благу́ю Часть, дабы мене мой Язы́к не отве́л от Нея̇ во Истлѣ́ніе: “Искуси̇̀ мя, Боже, и увѣ́ждь Се́рдце мое и, аще есть Путь Беззако́нія во мнѣ, тогда наста́ви мя на Путь Вѣ́чен”[349].

Друг. Любе́зныи Дру́ги! Вы не ху́до на Дави́дову А́рфу забренча́ли и, по моему Мнѣ́нію, не нару́шили Му́сики́и.

Но опусти́ли Са́мое Ну́жное. А и́менно: “Рѣх”.

Анто́н. Сіе, ка́жется, Всяк разумѣ́ет.

Друг. А мнѣ сни́тся, будьто нѣ́т труднѣ́е.

Антон. Коне́чно, ты шути́шь.

Друг. Ника́к! Свяще́нное Писа́ніе подо́бно Рѣкѣ́ или Мо́рю. Ча́сто в том Мѣ́стѣ Глуби́на и са́мым А́нгелским Оча́м неудобозри́мая закрыва́ется, гдѣ по Нару́жности пока́зывается пло́хо и про́сто. Примѣча́йте, что Дави́д на мно́гих Мѣста́х гово́рит “Рѣх”, и по́слѣ сего весьма Ва́жное слѣ́дует.

Напримѣ́р. “Рѣх: ны́нѣ нача́х”[350] и про́тчая. “Рѣх: потом рожда́ется Сохране́ніе Зако́на”[351]. “Речѐ безу́мен в Се́рдцѣ своем”[352]: в то Вре́мя слѣ́дует Растлѣ́ніе всѣх Начина́ній. “Рѣх: Ты Еси̇̀ Бог мой”[353]. Ви́дите, что Рѣчь Сѣ́мям и Исто́чником есть всему̀ Добру̀ и Злу. А вы сію̀ Го́лову опусти́ли. Сея̇-то До́брыя Рѣ́чи про́сит у Бога О́н же. “Рцы душѣ̀ моей: Спасеніе твое есмь Аз”[354]. “Господи, Устнѣ́ мои отве́рзеши…”[355] А как посла́л Сло́во свое и исцѣли́л, в то Вре́мя Дави́д всему Строе́нію своему положи́л Основа́ніе…

Как же ты, Анто́н, гово́ришь, что всяк разумѣ́ет?

Разумѣ́ешь ли, Что тако́е есть Рѣчь?

Ант[он]. По кра́йней Мѣ́рѣ, ви́жу человѣ́ческіи Уста̀.

Друг. Бог зна́ет… “Приступ́ит Человѣ́к, и Се́рдце глубоко̀”[356]. Как же мо́жешь ви́дѣть?

Анто́н. Се́рдца ви́дѣть не могу̀.

Друг. Так не ви́дишь же ни Уст Его. Позабы́л ты уже о́ное?

“Глубоко̀ Се́рдце Человѣ́ку, и Человѣ́к есть”[357].

Слу́шайте, любезныи Дру́ги! Запо́йте на Дави́довых Гусля́х. Обличите Его Невѣ́жество[358]. Иждени́те Бѣ́са[359]. Па́мво, зачина́й!

Симфони́а.

Па́мва. “Согрѣяся Се́рдце мое”[360]. “Глаголах Языко́м моим”[361].

Лука. “Дал еси̑ Весе́ліе в Се́рдцѣ моем”[362].

Квадра́т. “Отры́гну Се́рдце мое Сло́во Благо. Язы́к мой Трость…”[363]

Па́мва. “Возра́дуется Язы́к мой Пра́вдѣ твоей”[364].

Квадра́т. “Сло́во Господне разже́ Его”[365].

Лука. “Возвесели́тися во Весе́ліи Языка̀ твоего”[366].

Памва. “Разже́ся Се́рдце мое и Утро́бы моя”[367].

Лука. “Возра́дуются Устнѣ́ мои̑ и Душа моя”[368].

Квадра́т. “Тебѣ́ речѐ Се́рдце мое: Господа взыщу̀”[369].

Друг. По́лно! Слы́шишь ли, Анто́н, Симфоні́ю? Поня́л ли ты, что Язы́к со Уста́ми ра́дуется, а Сердце гово́рит? Призна́й ся ж со Сира́ховым Сы́ном, что

“Уста̀ Му́дры́х в Се́рдцѣ их”[370].

Но как Се́рдца их не ви́дишь, так ни Уст их, ни Языка̀, ни Сло́ва Уст их, ни Рѣ́чи. Ви́дишь, коль тру́дное Сло́во: “Рѣх!”

Анто́н. А внѣ́шніи Уста̀ и Язы́к, что тако́е есть?

Друг. Онѣмѣ́й и молчи̑! Не слыха́л ли ты, что на сих Гусля́х не до́лжно пѣть для твоей Земли̑, Пло́ти и Кро́ви, но Еди́ному Господу и Его Языку̀, о коем пи́шется:

“Земля̀ убоя́ся и умолча̀, внегда воста́ти на Суд Богу”[371].

Анто́н. Но́вый по́длинно Язы́к.

Друг. Но́вый Человѣ́к имѣ́ет и Язы́к но́вый. Слу́шай, Па́мво! Запо́йте сему̀ возлю́бленному нашему Человѣ́ку[372], Сла́дости и Жела́нію нашему. Но так по́йте, чтоб сла́дка была̀ ему ва́ша Хвала̀. Воспо́йте У́мо́м, не одны́м Во́здух поража́ющим Гла́сом. Но́вому Но́ву Пѣ́снь[373].

Симфони́а.

Па́мва. “Пою̀ тебѣ́ в Гу́слех, Святый Изра́илев”[374].

Лука̀. “Кра́сен Доброто́ю, паче Сыно́в Человѣ́ческих”[375].

Квадра́т. “Возлю́бленный, яко Сын Единоро́жь”[376].

Па́мва. “Сего ра́ди пома́за тя, Боже, Бог твой”[377].

Лука. “Че́стно Имя Его пред ни́ми, и Жив бу́дет”[378].

Квадра́т. “Обнови́тся, яко О́рляя, Ю́ность твоя”[379].

Па́мва. “Жезл Си́лы после́т ти Господь от Сіо́на”[380].

Лука. “Что есть Человѣ́к, яко по́мниши Его̀”?[381]

Квадрат. “Человѣ́к и Человѣ́к роди́ся”[382].

Пам[ва]. “Престо́л Его, яко Со́лнце”[383].

Лука. “Воста́ни! вску́ю спи́ши, Господи?”[384]

Квадр[ат]. “Десни́ца твоя воспрія́т мя”[385].

Пам[ва]. “Не даси̑ Преподо́бному твоему ви́дѣти Истлѣ́нія”[386].

Лука. “Еще же и Плоть моя всели́тся на Упова́ніи”[387].

Квадр[ат]. “И Лѣта̀ твоя не оскудѣ́ют”[388].

Друг. Зна́ешь ли, Анто́н, сего блаже́ннаго Му́жа? Он не умира́ет, а Плоть Его не истлѣва́ет.

Анто́н. Признаю́сь: не зна́ю. А что зна́ю, тѣ вси умира́ют и тлѣ́ют.

Друг. Так слу́шай же, что тѣ всѣ у Бога непочо́тныи. “Не соберу̀, – речѐ Господь, – Собо́ров их от Крове́й”[389]. Ка́я По́льза в Кро́ви их, когда онѝ тлѣ́ют? Ищѝ, что́ то за Человѣ́к, кото́рый в Па́мятной За́писи у Бога? Если сы́щешь, в то Вре́мя и сам запи́сан бу́дешь на Небеса́х. Вѣ́дь ты чита́л, что: “Еди́ною Глаго́ла Бог”[390], а там разумѣ́ется Двое́. Человѣ́к и Человѣ́к. Язы́к и Язы́к. “Рѣ́х” и “Рѣ́х”. Ста́рое и Но́вое. И́стинное и пусто́е. Сло́во Божіе и Сме́ртное. Глава̀ и Пята̀. Путь и Грѣ́х, то́ есть Заблужде́ніе…[391] “Рѣ́х”. А пото́м Что? “Сохраню̀ Путѝ моя”[392]. “Рѣ́х Беззако́ннующим”[393]. А что тако́е? “Не беззако́ннуйте”[394]. “Рѣ́х”. Что ж то за Рѣ́чь? “Услы́шу, Что рече́т во мнѣ́ Господь?”[395] “Мир!” “Яко рече́т Мир на Лю́ди своя”[396]. “Рѣ́х”. Вот же и Рѣ́чь! “Господи, Устнѣ́ мои отве́рзеши”[397]. “Рѣ́х”. ”Господь даст Глаго́л Благовѣ́ствующим”[398]. “Рѣ́х”. ”Посла̀ Сло́во свое и исцѣли́ их”[399]. “Рѣ́х”. “В Нача́лѣ бѣ́ Сло́во”[400]. “Рѣ́х”. “Бог реки́й из Тмы Свѣ́ту возсіяти”[401]. “Рѣ́х”. “Той сотре́т твою Гла́ву”[402]. “Рѣ́х”. “Речѐ Бог: Да бу́дет Свѣ́т”[403]! “Рѣ́х”. “Просвѣща́еши Тму мою”[404]. “Рѣ́х”. “Се́рдце чи́сто созижди”[405]. “Рѣ́х”. “Господи, во Чре́вѣ нашем зача́хом”[406]. “Рѣ́х”. “Вся́ка Плоть Трава̀”[407]. “Рѣ́х”. “Кля́хся и поста́вих Судбы…”[408] “Рѣ́х”. “Жи́во бо есть Сло́во Божіе”[409]. “Рѣ́х”. “Доко́лѣ сѣче́ши, о Ме́чу Божій[410]? Глаголяй И́стину в Се́рдцѣ моем[411]? Боже Се́рдца моего[412]? Доко́лѣ сѣче́ши[413]? Я ужѐ скрых Словеса̀ твоя в Се́рдцѣ моем”[414].

Антон. А я ду́мал, что Давид обыкнове́нно сказа́л нашим Языко́м. “Рѣ́х”.

Друг. Ни! но та́йным, Но́вым, нетлѣ́нным. Он не люби́л ина́ко говори́ть. Слышь, Что ска́зует?

“О Господѣ похвалю̀ Сло́во”[415].

Антон. О дабы̀ Бог дал и мнѣ Но́вый сей Язы́к!

Друг. Если узна́ешь Ста́рый, позна́ешь и Но́вый.

Антон. Тфу! Что́ за Бѣ́да? Будьто я ужѐ и ста́раго не зна́ю? Ты мене Чу́челом здѣ́лал.

Друг. Если б тебѣ́ Трактѝрщик поста́вил Еди́н Ста́раго, Другі́й Стака́н Вина̀ но́ваго, а ты не Знато́к, то как мо́жно сказа́ть, бу́дьто зна́ешь? Оши́бкою мо́жешь поче́сть Ста́рое вмѣ́сто Но́ваго.

Антон. Что ж По́лзы ви́дѣть, не имѣ́я Вку́са?

Друг. Са́мая Пра́вда. А я тебѣ́ говорю̀, что и о са́мом Ста́ром Языкѣ́ не зна́ешь, гдѣ́ он? хотя б ты Вку́са и не был лише́н.

Антон. Что ты пое́шь? Вѣ́дь ста́рый наш Язы́к во Ртѣ́.

Друг. А Рот гдѣ́?

Анто́н. Ра́звѣ не ви́дишь моего Рта?

Друг. По́лно врать, не просвѣще́нная Грязь! Преиспо́дняя Тма! Послу́шай Давидовых Гусле́й и прожени̇̀ Духа Лжы. Воспой, Стари́к!

СИМФОНІ́А.

ПА́МВА. “Нѣсть во Устѣ́х их И́стины. Се́рдце их суе́тно”[416].

ЛУКА. “Устнѣ́ лсти́выя в Се́рдцѣ”[417].

КВАДРА́Т. “Речѐ безу́мен в Се́рдцѣ своем”[418].

ПА́МВА. “Труд и Болѣ́знь под Языко́м их”[419].

ЛУКА. “Доко́лѣ положу̀ Совѣ́ты в Д[у]шѣ́ моей?”[420]

КВАДР[АТ]. “Болѣ́зни в Се́рдцѣ моем…”[421]

ДРУГ. Вот ви́дишь, что и са́мый ста́рый твой Язы́к во ве́тхом твоем Се́рдцѣ, а не в Нару́жности.

АНТО́Н. Как же Нару́жный мой Язы́к не гово́рит, когда он гово́рит? Вѣдь Го́лос Его слы́шен.

ДРУГ. Мысль дви́жет Грязь твоего Языка̀, и Она̀-то гово́рит оным, но не Грязь. Так, как Молото́к Часы̀ на Ба́шнѣ бьет. Выхо́дит из Нутра̀ Часовы́я Ма́шины побуди́тельная Си́ла, коéю нечу́вственный дви́жется Молото́к. И посему̀-то Давид поéт: “Помы́слиша (так вот ужѐ) и Глаго́лаша”[422]. Ста́рый, Но́вый ли Язы́к, о́ба закры́лися в Бе́зднѣ Серде́ц свои́х. “Помы́слих, – гово́рит, – Пути̇̀ твоя”[423], то́ест “Рѣх: сохраню̀ Пути̇̀ моя”[424]. А опя́ть о злом Языкѣ́ вот Что! “Непра́вду умы́сли Язы́к твой”[425]. То́ест “Се́рдце его собра̀ беззако́ніе себѣ”[426]. А как во Ме́ртвость твоего нару́жнаго Языка̀, так во всѣ твоея Тлѣ́нности Чле́ны, выхо́дит побуди́тельная Си́ла из Серде́чныя же Ма́шины. Посему̀ ви́дно, что всѣ они̇̀ в той же Бе́зднѣ, как Я́блоня в своем Сѣ́мени, утаева́ются. А нару́жная Грязь о них то́лько свидѣ́телствует. Пѣ́вчіи! Поигра́йте и Сея Пѣ́сеньки!

СИМФОНІ́А.

ПА́МВА. “Нога̀ моя ста на Правотѣ́”[427].

ЛУКА. “Тіи же при́сно заблужда́ют Се́рдцем”[428].

КВАДР[АТ]. “Непра́вду Ру́ки ва́ши соплѣта́ют”[429].

ПАМВА. “В се́рдцѣ Беззако́ніе дѣ́лаете”[430].

ЛУКА̀. “Язы́к его соплѣта́ше Лще́ніе”[431].

КВАДР[АТ]. “Возведо́х О́чи мои”[432].

ПА́МВА. “К тебѣ́ взях Душу мою”[433].

ЛУК[А]. “Виждь и приклони̇̀ У́хо твое”[434].

КВАДР[АТ]. “Преклони́х Се́рдце мое во Свидѣ́нія твоя”[435].

ДРУГ. Ражжу́й Си́лу сих Слов и усмо́тришь, что Нога̀ Горды́ни и Рука̀, и Ро́ги Грѣ́шных, и Зу́бы, У́ши, и О́ко Про́стое и Лука́вое, и Все до послѣ́дняго Во́лоса спря́талось в Серде́чной Глуби́нѣ. Отсю́ду-то исхо́дят Помышле́нія, всю нашу кра́йню Плоть и Грязь дви́жущіи. Помышле́ніе, владѣ́ющее нару́жным твои́м О́ком, есть гла́вное твое О́ко, а плотско́е так, как бы Оде́жда, послѣ́дующая свое́й Вну́трности. То́ же разумѣ́й и о про́тчіих Частя́х.

АНТО́Н. Да ты ж говори́л, что Уста̀ Му́дрых то́лько одни́х в Се́рдцѣ их, а тепе́рь гово́ришь То о вся́ких Уста́х.

Друг. Весьма̀ ты Примѣтлив на мои Оши́бки. Вот Сира́хов Стих! “Се́рдце Безу́мных во Устах их, Уста̀ же Му́дрых в Се́рдцѣ их”[436]. Пуска́й же и Безу́мнаго Уста̀ бу́дут в Се́рдцѣ. Но если ты сего не разумѣешь, в то вре́мя Мысль твоя бу́дет в Грязи̇̀ нару́шних твоих Уст. А о чем размышля́ешь, там твое пусто́е и Се́рдце. Оно ду́мает, что Плотско́е Бре́ніе си́лно и ва́жно. В сем ло́жном Мнѣніи Оно̀ пребыва́я, дѣлается и са́мо Пу́стошью, так как и Язы́к его есть су́етный. Таковы́й По́мысл есть Уста́ми твои́ми бре́нными, а в них твое Се́рдце дото́лѣ бу́дет, доко́лѣ не ска́жешь: “Рѣх: сохраню̀ Пути̇̀ моя”[437]. “Спаси̇̀ мя от Бре́нія, да не углибну̀”[438]. Затѣ́м-то Язы́к и Голово́ю называется, что за сим Вожд́о́м все Человѣ́ческое Се́рдце иде́т. Жела́л бы я, дабы тебѣ̀ Господь и всѣм нам дал Но́вое и Чи́стое Се́рдце, стер Гла́ву Языка̀ Зміи́на, а заговори́л в Се́рдцѣ нашем тѣм Языко́м, о коем ска́занно:

“Язы́ка, Его́же не ви́дяше, услы́ша”[439].

“Посла̀ Сло́во свое и изба́ви их от Растлѣ́ній их”[440].

Анто́н. Тепе́рь, ка́жется, и я разумѣ́ю сіи Слова̀:

“Возра́дуются Ко́сти смире́нныя”[441].

Друг. Когда Все-на́-все, то и са́мая Кость в Душѣ̀ и в Сердцѣ̀ заключа́ется. “Как то́лько (гово́рит) умолча́х, Обветша́ша Ко́сти моя”[442].

Па́мва. “Онѣмѣ́х и умолча́х от Благ в то Вре́мя, внегда̀ воста́ти Грѣ́шному (Языку̀) предо мно́ю”[443].

Друг. По́длинно. А как сей злый Вожд и Глава̀ Зміи́на приво́дит все Серде́чное Сокрови́ще в Смуще́ніе, так напроти́в того, весе́лый Божій Мир благовѣству́ющій Язы́к прино́сит всему̀ Се́рдцу, всей Бе́зднѣ нашей, Ра́дость и Свѣт.

“Слу́ху (гово́рит) моему даси̇̀ Ра́дость и Весе́ліе”[444].

Длятого как Все мое, так и Ко́сти мои̇̀, пре́жде всего смири́вшіися во Истлѣ́ніе, тепе́рь возра́дуются[445].

Сему̀ Ми́рному Языку̀ Вѣ́ровах, тѣ́м же и Глаголах. А что Глаголах? вот что! “Всяк Человѣ́к лож”[446]. “Вся́ка Плоть Сѣ́но”[447]. “Плоть Ничто́же”[448]. “Рѣх:” “И́мя Господне призову̀”[449]. “Рѣх:” “Сохраню̀ Пути̇̀ моя̇̀”[450]. Пойду̀ в Слѣд за но́вым моим Языко́м, за нетлѣ́нным Человѣ́ком. Не пойду̀ во Истлѣ́ніе за Грѣ́шным Языко́м. Закричу̀ со Иса́іею:

“Бо́жій есмь”[451].

Па́мва. Войшли̇̀ мы нѣ́сколько во Вну́тренность Пло́ти на́шея, бу́дьто в Нѣ́дро Земно́е. Найшли̇̀, чего̀ не вида́ли. Люде́й мы найшли̇̀ но́вых, Ру́ки, Но́ги и Все Но́вое имѣ́ющих.

Но ещѐ не Коне́ц. Продолжа́ймо Путь к соверше́нному Ми́ру нашему. Пренебреги̇̀, о Душа моя, соверше́нно всю Плоть, ви́диму и неви́диму! Отхо́дь от нея̇̀ и приближа́йся ко Господу[452]. Вѣ́рою отхо́дь, а не Видѣ́ніем. Вѣ́ра ро́ет и дви́жет Го́ры.

Вот Свѣти́лник Стезя́м твои́м[453]!

Язы́к Но́вый!

Ами́нь.

«Наркісс» – перший за часом філософський діалог Сковороди. Судячи з усього, він був написаний упродовж 1769–1771 рр. У середині 1780-х рр. Сковорода зробив нову редакцію твору, а незадовго до смерті, десь у 1793–1794 рр., написав ще й пролог. Цей твір Сковороди інколи називають першою пам'яткою оригінальної філософії у східних слов'ян [див.: *Scherer S*. The Narcissus: Skovoroda's "First-Born Son" // Journal of Ukrainian Studies. – 1997. – Vol. 22. – Nos. 1–2. – P. 64]. «Наркісс» дійшов до нас у двох автографах: ранішому (з численними виправленнями та деякими пропущеними аркушами, які потім були поновлені невідомим переписувачем за другим автографом) та пізнішому. Діалог був уперше надрукований заходами Михайла Антоновського 1798 р. в Санкт-Петербурзі [див.: Библиотека духовная, содержащая в себе дружеские беседы о познании самого себя. – Санкт-Петербург: Издание Академии наук, 1798. – С. 1–193]. Подаємо за другим автографом, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 9, арк. 1/67–56/122).

[1] Цей образ Нарциса засновується на 718-ій емблемі зі збірки «Symbola et emblemata», що має назву «Нарцисс над водою» і такий підпис: "Знай сам себя. Помни, кто ты таков. Nosce te ipsum" [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 180–181]. Образ Нарциса зринав і в творах інших старих українських письменників, наприклад, у Стефана Яворського [див.: *Jaworski S*. Pełnia nieubywaiącey chwały. – Kiiów, 1691. – K. 30]. Загалом беручи, Сковорода тлумачить міф про Нарциса, з одного боку, на взір Плотинової алегорези "Нарцисового гріхопадіння", тобто як символ залюбленості душі в плинну матерію, а з другого – як уособлення ідеї себепізнання [див.: *Піч Р*. Сковородинівський міф про Наркіса в світлі романтичної концепції міфотворчості // Сучасність. – 1995. – Ч. 10. – С. 162–167; *Ушкалов Л*. Григорій Сковорода і антична культура. – Харків, 1997. – С. 87–89; *Pylypiuk N*. Skovoroda's Divine Narcissism // Journal of Ukrainian Studies. – 1997. – Vol. 22. – Nos. 1–2. – P. 13–50].

[2] Очевидно, це парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 18: 20. Пор.: **пре́жде сѹда̀ и҆спыта́й себѐ**.

[3] Сковорода стверджує, що людина може полюбити лиш те, що знає, адже, як казав Овідій (Наука любові, III, 397): "Ignoti nulla cupido" ("До невідомого не тягне"). Цю думку на ґрунті християнської традиції почали розвивати ще олександрійські богослови, зокрема Оріген (Про першооснови, II, VIII, 3) [див.: *Ориген*. О началах. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 152–153]. Володимир Лоський коментував Орігена так: "Що більше зростає пізнання, то сильніше й сильніше палає любов. Тому слово ψυχή – душа, – яке Оріген виводив від ψῦχος – холод, означає для нього охололу духовну субстанцію, котра втратила з огляду на свою віддаленість від Бога власну початкову полум'яність" [*Лосский В*. Александрия // *Лосский В*. Боговидение. – Минск, 2007. – С. 41]. Та й Ісаак Сириянин стверджував, що "любов є породженням гнозису" [*Минин П*. Главные направления древнецерковной мистики // Мистическое богословие. – Киев, 1991. – С. 383]. Ця теза добре знана й у старій українській літературі. Пригадаймо, як Мелетій Смотрицький писав у своїй «Апології»: не може того бути, щоб хтось полюбив яку річ іще до того, як хоч би трохи її пізнав [див.: *Smotryc'kyj M*. Apologia peregrinatiey do kraiow Wschodnych. – Lwów, 1628. – S. 12], – а Лазар Баранович, можливо, нав'язуючись до Орігенового концепту "ψυχή – ψῦχος", заявляв: "Iam śnieg, Bog ogień" [*Baranowicz Ł*. Lutnia Apollinowa. – Kiiów, 1671. – S. 172]. Зрештою, вона була загальником (аксіомою) у філософських курсах професорів

Києво-Могилянської академії, зокрема Стефана Калиновського та Михайла Козачинського [див.: Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 64, 115, 130, 331].

[4] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 1: 26. Пор.: посредѣ̑ же ва́съ стои́тъ, ѐгѡ́же вы̀ не вѣ̑сте.

[5] Євангелія від св. Луки 8: 39.

[6] Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 12: 26. Пор.: Разꙋми́въ прѣ̑никъ себѣ̑ дрꙋ́гъ бꙋ́детъ.

[7] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 58: 12. Пор.: стѣзѝ твоѧ̑ посредѣ̑ ꙋ̑поко́иши.

[8] Сковорода має на думці слова: крѣпка̀ ꙗ̑кѡ сме́рть любы̀, же́стока ꙗ̑кѡ а̑дъ ре́вность: кри́ла є̓ѧ̀ кри́ла ѻ̓гнѧ̀, (ꙋ̑глїе ѻ̓гненно) пла́мы є̓ѧ̀ (Пісня над піснями 8: 6).

[9] Парафраза Євангелії від св. Луки 10: 41. Пор.: печѐшисѧ и̓ мо́лвиши.

[10] Парафраза Євангелії від св. Луки 10: 42. Пор.: є̓ди́но же є̑сть на потре́бꙋ.

[11] Парафраза Євангелії від св. Івана 12: 7. Пор.: Рече́ же і̓и̑съ: не дѣ́йте є̓ѧ̀.

[12] Пор. зі зверненими до Христа словами молитви: "Присносущно кипящій, животный и просвѣтительный источниче…" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 18 (третя пагін.)].

[13] Феваїда – північна частина Єгипту, батьківщина пустельництва. Під "феваїдською премудрістю" Сковорода, очевидно, має на думці чернечі настанови на взір «Уставу життя на самоті» преподобного Антонія Великого [див.: *Ігор Ісіченко, архиєп.* Монашество Давнього Єгипту. – Харків, 2002. – С. 91–123].

[14] Очевидно, Сковорода має на думці слова: Ѿвѣща̀ ꙋ̑бо і̓и̑съ и̓ рече̑ и̓̀мъ: не ропщи́те межд̾ собо́ю (Євангелія від св. Івана 6: 43).

[15] Книга Премудрості Соломонової 7: 25.

[16] Цей мотив нагадує популярні в київських курсах поетики вірші «De Christo» ("Vitis eram, nostros carpebat nemo racemos…"): "Був виноградним кущем я, ніхто не зривав з мене ягід, / Був я потоком, ніхто з мене води не напивсь. / Деревом став я, ніхто не бажав собі тіні моєї. / Став я вожатим, ніхто слідом за мною не йшов. / Фебом я став, і ніхто теж не сяяв від нашого світла. / Став пастухом, за моїм стадом ніхто не пішов. / Що ж мав робити Ісус, коли золото люблять всі дуже? / 'Щоб полюбили мене, золотом стану', – сказав" [*Довгалевський М.* Поетика (Сад поетичний). – Київ, 1973. – С. 41–42].

[17] Парафраза Євангелії від св. Матвія 5: 14. Пор.: Вы̀ є̓сте̑ свѣ́тъ ми́ра.

[18] Парафраза Соборного послання св. ап. Якова 2: 1. Пор.: Бра́тїе моѧ̑, не на лица̑ зрѧ́ще и̓мѣ́йте вѣ́рꙋ гдⷭ҇а на́шегѡ і̓и̑са хрⷭ҇та̀ сла́вы.

[19] Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: дꙋ́хъ є̑сть, и̓̀же ѡ̓живлѧ́етъ, пло́ть не по́льзꙋетъ ничто́же.

[20] Див.: Книга пророка Даниїла 3: 1.

[21] Фразу сꙋета̀ сꙋ́етствїй узято з Книги Екклезіястової 1: 2; 12: 8.

[22] Див.: Друга книга царств 6: 16; Перша книга параліпоменон 15: 29.

[23] Пісня над піснями 2: 17.

[24] Пісня над піснями 1: 6.

[25] Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 2: 14. Пор.: ꙗ̑ви́ ми зра́къ тво́й.

[26] Парафраза Книги Екклезіястової 7: 12. Пор.: Бла́га мꙋ́дрость съ наслѣ́дїемъ.

[27] Трохи неточна цитата з Книги Екклезіястової 7: 12. Пор.: па́че же ви́дѧщымъ со́лнце.

[28] Див. прим. 194 до циклу «Сад божественных пѣсней».

[29] Книга Псалмів 18 (19): 5.

[30] Див.: Книга пророка Даниїла 3: 19–28.

[31] Фразу “свѣт незаходимый” узято з церковних піснеспівів. Див., наприклад: “Вскую мя єси отринул, свѣте незаходяй” [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 445].
[32] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 2: 6. Пор.: и҆сто́чникъ же и҆схожда́ше и҆з̾ земли̑ и҆ напа́ше всѐ лицѐ земли̑.
[33] Неточна цитата з Книги пророка Варуха 3: 30. Пор.: **К**то̀ пре́йде на ѻ҆́нꙋ страну̀ мо́рѧ, и҆ ѡ҆брѣ́те ю҆̀;
[34] Книга Псалмів 35 (36): 10.
[35] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 3.
[36] Парафраза Книги Ісуса Навина 10: 12–13. Пор.: да ста́нетъ со́лнце прѧ́мѡ гава́ѡнꙋ, и҆ лꙋна̀ прѧ́мѡ де́бри є҆лѡ́нъ. **И҆** ста̀ со́лнце.
[37] Парафраза Книги Псалмів 103 (104): 2. Пор.: ѡ҆дѣѧ́йсѧ свѣ́томъ ꙗ҆́кѡ ри́зою.
[38] Євангелія від св. Матвія 28: 9.
[39] Євангелія від св. Матвія 14: 27; Євангелія від св. Марка 6: 50; Євангелія від св. Івана 16: 33.
[40] Євангелія від св. Луки 24: 36; Євангелія від св. Івана 20: 19; 20: 21; 20: 26.
[41] Євангелія від св. Матвія 14: 27; 17: 7; 28: 10; Євангелія від св. Марка 6: 50; Євангелія від св. Івана 6: 20.
[42] Євангелія від св. Івана 8: 12.
[43] Мабуть, це парафраза Євангелії від св. Івана 8: 12. Пор.: а҆́зъ є҆́смь свѣ́тъ ми́рꙋ.
[44] Парафраза Євангелії від св. Івана 7: 37. Пор.: а҆́ще кто̀ жа́ждетъ, да прїи́детъ ко мнѣ̀ и҆ пїе́тъ.
[45] Див.: Четверта книга царств 6: 6.
[46] Парафраза Послання св. ап. Павла до євреїв 1: 3. Пор.: **И҆**же сы́й сїѧ́нїе сла́вы и҆ ѡ҆́бразъ ѵ҆поста́си є҆гѡ̀.
[47] Парафраза Пісні над піснями 8: 6. Пор.: **П**ложи́ мѧ ꙗ҆́кѡ печа́ть на се́рдцы твое́мъ, ꙗ҆́кѡ печа́ть на мы́шцѣ твое́й.
[48] Книга Псалмів 4: 7.
[49] Парафраза Другого соборного послання св. ап. Петра 3: 5. Пор.: и҆ землѧ̀ ѿ воды̀ и҆ водо́ю соста́влена, бж҃їимъ сло́вомъ.
[50] Книга пророка Ісаї 33: 17.
[51] Третя книга царств 19: 10.
[52] Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 5: 6. Пор.: **Д**ꙋша̀ моѧ̀ и҆зы́де въ сло́во є҆гѡ̀.
[53] Трохи неточна цитата або з Євангелії від св. Матвія 19: 27 (пор.: ѡ҆ста́вихомъ всѧ̑ и҆ вслѣ́дъ тебѐ и҆до́хомъ), або з Євангелії від св. Марка 10: 28 (пор.: сѐ, мы̀ ѡ҆ста́вихомъ всѧ̑ и҆ вслѣ́дъ тебѐ и҆до́хомъ).
[54] Книга Псалмів 72 (73): 26.
[55] Неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 123. Пор.: **О҆**чи мои̑ и҆зчезо́стѣ во сп҃нїе твоѐ.
[56] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 41 (42): 3. Пор.: когда̀ прїидꙋ̀ и҆ ꙗ҆влю́сѧ лицꙋ̀ бж҃їю.
[57] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до галатів 6: 14. Пор.: мнѣ̀ ми́ръ распѧ́тсѧ, и҆ а҆́зъ ми́рꙋ.
[58] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до галатів 2: 20. Пор.: живꙋ́ же не ктомꙋ̀ а҆́зъ, но живе́тъ во мнѣ̀ хр҃то́съ.
[59] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до филип’ян 3: 21. Пор.: и҆̀же преѡбрази́тъ тѣ́ло смире́нїѧ на́шегѡ.
[60] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до филип’ян 1: 23. Пор.: желе́нїе и҆мы́й разрѣши́тисѧ.

[61] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до филип'ян 1: 21. Пор.: **Мнѣ́** бо є҆́же жи́ти, хр҃то́съ, и҆ є҆́же ᲂу҆мре́ти, пріѧ́брѣтеніе (є҆́сть).

[62] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 58: 11–12. Пор.: и҆ бꙋ́детъ бг҃ъ твоѝ съ тобо́ю пр҃ню: и҆ насы́тишисѧ, ꙗ҆́коже жела́етъ дꙋ́ша твоѧ̀, и҆ ко́сти твоѧ̑ ᲂу҆тꙋ́чнѣютъ, и҆ бꙋ́дꙋтъ ꙗ҆́кѡ вертогра́дъ напое́нъ, и҆ ꙗ҆́кѡ и҆сто́чникъ, є҆мꙋ́же не ѡ҆скꙋ́дѣ вода̀: и҆ ко́сти твоѧ̑ прозѧ́бнꙋтъ ꙗ҆́кѡ трава̀, и҆ разбо́тѣютъ, и҆ наслѣ́дѧтъ ро́ды родѡ́въ. **И҆** созі́ждꙋтсѧ пꙋсты́ни твоѧ̑ вѣ́чныѧ, и҆ бꙋ́дꙋтъ ѡ҆снова̑ніѧ твоѧ̑ вѣ́чнаѧ родѡ́мъ родѡ́въ: и҆ прозове́шисѧ зда́тель ѡ҆гра́дъ, и҆ стєзѝ твоѧ̑ посредѣ̀ ᲂу҆поко́иши.

[63] Під ім'ям *Друга* виступає сам Сковорода. Персонаж на ім'я *Друг*, як утілення авторської позиції, знаний із давніх часів. Досить пригадати бодай діалог Лукіана «Ікароменіпп, або Захмарний політ». До речі, цей письменник, за свідченням Михайла Ковалинського, входив до десятка найулюбленіших авторів Сковороди, а його діалоги були в бібліотеці Харківського колегіуму [див.: *Каганов І.* Що читали сучасники Г. Сковороди // Радянське літературознавство. – 1967. – № 6. – С. 80].

[64] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 15. Пор.: то́й твою̀ блюстѝ бꙋ́детъ главꙋ̀, и҆ ты̀ блюстѝ бꙋ́деши є҆гѡ̀ пѧ́тꙋ.

[65] Це – ім'я біблійного персонажа, яке означає "нерозсудливий, необачний, злий, дурень" [*Костів К.* Словник-довідник біблійних осіб, племен і народів. – Київ, 1995. – С. 264]. Про Навала йдеться у 25-ій та 27-ій главах Першої книги царств та в 2-ій главі Другої книги царств. Часом воно могло набувати ще й символічного значення. Наприклад, о. Віталій Дубенський писав у своїй «Діоптрі»: "Навалом буім образуєтся мир премѣнный…" [Діоптра, сирѣч Зерцало, албо Изображеніє извѣстноє живота человѣческаго в мирѣ. – Кутейно, 1654. – Арк. 79].

[66] Це – ім'я біблійного персонажа. Про "книгочія" Сомнаса йдеться в 36-ій главі Книги пророка Ісаї.

[67] Євангелія від св. Івана 5: 7.

[68] Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 1: 7. Пор.: **А҆́ще** не ᲂу҆вѣ́си са́мꙋю тебѐ, до́браѧ въ жена́хъ, и҆зы́ди ты̀ въ пѧта́хъ па́ствъ и҆ пасѝ ко́зліща твоѧ̑ ᲂу҆ кꙋ́щей па́стырскихъ.

[69] Очевидно, це парафраза або Першої книги Мойсеєвої: Буття 21: 11 (пор.: **Же́стокъ же** ꙗ҆ви́сѧ глаго́лъ се́й ѕѣлѡ̀ пред̾ а҆враа́момъ), або Євангелії від св. Івана 6: 60 (пор.: же́стоко є҆́сть сло́во сїѐ).

[70] Можливо, це парафраза Євангелії від св. Марка 5: 7; 8: 28. Пор.: не мꙋ́чи менѐ.

[71] Слово *мысль* у словникові Памви Беринди тлумачиться так: "Мысль: сила душевная, которою мыслимо, тоєст ум, разум или душа" [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 124].

[72] Парафраза Дій св. апостолів 2: 46. Пор.: прїима́хꙋ пи́щꙋ въ ра́дости и҆ въ простотѣ̀ се́рдца.

[73] Див.: **Глꙋбокѡ̀** се́рдцє (человѣ́кꙋ) па́че всѣ́хъ, и҆ человѣ́къ є҆́сть, и҆ кто̀ позна́етъ є҆гѡ̀.

(1) Ціцерон. «Про державу», VI, xxiv, 26 (Сон Сціпіона). У перекладі Володимира Литвинова: "…розум кожного – це і є людина" [*Марк Тулій Ціцерон*. Про державу. Про закони. Про природу богів. – Київ, 1998. – С. 149]. Слід сказати, що «Сон Сціпіона» ґрунтовно вивчали в нижчих класах колегіумів [див.: *Ulčinaite E.* Teoria retoryczna w Polsce i na Litwie w XVII wieku: Próba rekonstrukcji schematu retorycznego. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1984. – S. 39].

(2) Нім. *der Mensch*.

(3) Гр. *φώς*.

(4) Це – трохи переінакшений вислів римського поета-мімографа II ст. до н. е. Публілія Сіра, автора добре знаного в старій Україні (на нього покликався, наприклад, Феофан Прокопович [див.: *Прокопович Ф.* Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 173]). У Публілія Сіра він звучить так: "Caeci sunt oculi, cum animus aliis res agit" [Publilii Syri Sententiae. – Leipzig, 1869. – S. 71].

74 Книга пророка Єремії 17: 9.

75 Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 15. Пор.: то́й твою̀ блюстѝ бу́детъ главу̀.

76 Див.: Четверта книга Мойсеєва: Числа 25: 7–8.

77 Див.: Книга пророка Єремії 12: 12.

78 Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 62: 11. Пор.: сѐ, спси́тель тво́й грѧде́тъ, и҆мѣ́ѧй съ собо́ю мзду̀ и҆ дѣ́ло своѐ пред̾ лице́мъ свои́мъ.

79 Можливо, Сковорода має на думці слова: и҆ свѣ́тъ во тмѣ̀ свѣ́титсѧ, и҆ тма̀ є҆гѡ̀ не ѡ҆бѣ́ѧтъ (Євангелія від св. Івана 1: 5).

80 Парафраза Пісні над піснями 8: 6. Пор.: крѣпка̀ ꙗ҆́кѡ сме́рть любы̀. Пор. приказку: "Любов сильніша смерті" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 621].

81 Саме так окреслювали єство віри українські богослови XVII–XVIII ст. Див. прим. 70 до трактату «Начальная дверь ко христіянскому добронравію».

82 Сковорода має на думці слова: И҆ ѿвѣща́въ а҆враа́мъ, рече̑: нн҃ѣ нача́хъ глаго́лати ко гдⷭ҇у̀ моемꙋ̀, а҆́зъ же є҆́смь землѧ̀ и҆ пе́пелъ (Перша книга Мойсеєва: Буття 18: 27).

83 Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 15. Пор.: то́й твою̀ блюстѝ бу́детъ главу̀.

84 Про Сомнаса йдеться в 36-ій главі Книги пророка Ісаї.

85 Пор.: "Христос Господь, поєлику єсть точію Бог, везде єсть и вся исполняєт" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 131].

86 Див. прим. 32 до трактату «Начальная дверь ко христіянскому добронравію».

87 Парафраза або Книги Екклезіястової 2: 14 (пор.: мꙋ́драгѡ ѻ҆́чи є҆гѡ̀ во главѣ̀ є҆гѡ̀, а҆ безꙋ́мный во тмѣ̀ хо́дитъ), або Книги Притч Соломонових 17: 24 (пор.: Лице̑ разꙋ́мно мꙋ́жа премꙋ́дра, ѻ҆́чи же безꙋ́мнагѡ на концѣ̀хъ землѝ).

88 Євангелія від св. Луки 7: 43.

89 Ідеться про церкву Успіння, побудовану коштом бригадира всіх Слобідських полків Олексія Лесевицького 1738 р. Сковорода називає її "старою" з огляду на те, що в 1753 р. в Охтирці був зведений величний Покровський собор.

90 Див. прим. 32 до трактату «Начальная дверь ко христіянскому добронравію».

91 Можливо, це парафраза Книги пророка Ісаї 41: 3. Пор.: до́бръ сꙋ́дъ тво́й.

92 Можливо, це парафраза Книги Псалмів 55 (56): 7. Пор.: ті́и пѧ́тꙋ мою̀ сохранѧ́тъ.

93 Книга пророка Ісаї 41: 14.

94 Книга пророка Ісаї 49: 16.

95 Парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 1: 23. Пор.: ꙗ҆̀же є҆́сть… всѧ́чєскаѧ во всѣ́хъ. Див. також: да бу́детъ бг҃ъ всѧ́чєскаѧ во всѣ́хъ (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 28).

96 Фраза и҆́стина гдⷭ҇нѧ зринає в Книзі Псалмів 116 (117): 2.

97 Парафраза Книги Псалмів 116 (117): 2). Пор.: и҆́стина гдⷭ҇нѧ пребыва́етъ во вѣ́къ.

98 Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 17: 24. Пор.: ѻ҆́чи же безꙋ́мнагѡ на концѣ̀хъ землѝ.

99 Трохи неточна цитата з Першої книги царств 16: 7. Пор.: человѣ́къ зри́тъ на лице̑, бг҃ъ же зри́тъ на се́рдце.

100 Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 2.

[101] Ідеться про слова Христа: и҆ никто́же влива́етъ вїна̀ но́ва въ мѣ́хи ве́тхи: а҆́ще ли же нѝ, просади́тъ вїно̀ но́вое мѣ́хи, и҆ вїно̀ проліе́тсѧ, и҆ мѣ́си поги́бнꙋтъ: но вїно̀ но́вое въ мѣ́хи но́вы влїѧ́ти (Євангелія від св. Марка 2: 22).
[102] Див. прим. 65.
[103] Можливо, Сковорода має на думці слова: **Н**о тогда̀ ᲂу҆́бѡ, не вѣ́дꙋще бг҃а, слꙋжи́сте не по є҆стествꙋ̀ сꙋ́щымъ бо́гомъ: нн҃ѣ же, позна́вше бг҃а, па́че же позна́ни бы́вше ѿ бг҃а, ка́кѡ возвраща́етесѧ па́ки на не́мощны҆ѧ и҆ хꙋды́ѧ стїхі́и, и҆̀мже па́ки свы́ше слꙋжи́ти хо́щете; (Послання св. ап. Павла до галатів 4: 8–9).
[104] Парафраза Послання св. ап. Павла до римлян 11: 33. Пор.: **Ѡ҆**, глꙋбина̀ бога́тства и҆ премꙋ́дрости и҆ ра́зꙋма бж҃їѧ.
[105] Це – основний мотив 11-ої пісні «Саду божественных пѣсней».
[106] Книга пророка Єремії 17: 9.
[107] Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 34: 7. Пор.: не ѡ҆темнѣ́стѣ ѻ҆́чи є҆гѡ̀, ни и҆стлѣ́ста ᲂу҆́стнѣ є҆гѡ̀.
[108] За словником Памви Беринди, "идол" та "кумир" – це одне й те саме: "Кумир: идол, болван" [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 102].
[109] Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 34: 7. Пор.: не ѡ҆темнѣ́стѣ ѻ҆́чи є҆гѡ̀.
[110] Книга пророка Ісаї 49: 16.
[111] Парафраза Книги пророка Осії 9: 1. Пор.: **Н**е ра́дꙋйсѧ, і҆и҃лю, ни весели́сѧ ꙗ҆́коже лю́дїе, поне́же соблꙋди́лъ є҆сѝ ѿ гдⷭ҇а бг҃а твоегѡ̀.
[112] Очевидно, Сковорода має на думці слова: но сꙋ́дитъ пра́вдою смире́нномꙋ сꙋ́дъ и҆ ѡ҆бличи́тъ пра́востїю смире́нныѧ землѝ, и҆ поразі́тъ зе́млю сло́вомъ ᲂу҆́стъ свои́хъ (Книга пророка Ісаї 11: 4).
[113] Ідеться про слова пророка Осії: **И҆** бѧ́ше є҆фре́мъ ꙗ҆́кѡ го́лꙋбь безꙋ́мный, не и҆́мый се́рдца (Книга пророка Осії 7: 11).
[114] Сковорода має на думці слова: **В**сѝ любодѣ́ющїи, ꙗ҆́кѡ пе́щь жего́ма на пече́нїе сожже́нїѧ ѿ пла́мене (Книга пророка Осії 7: 4).
[115] Сковорода має на думці або слова: ꙗ҆́кѡ го́лꙋбь, та́кѡ поꙋчꙋ́сѧ: и҆зчезо́стѣ бо ѻ҆́чи моѝ, є҆́же взира́ти на высотꙋ̀ небе́снꙋю ко гдⷭ҇ꙋ (Книга пророка Ісаї 38: 14), або: **И҆** бѧ́ше є҆фре́мъ ꙗ҆́кѡ го́лꙋбь безꙋ́мный (Книга пророка Осії 7: 11)
[116] Можливо, Сковорода має на думці слова: се́й є҆́сть си́ла бж҃їѧ вели́каѧ (Дії св. апостолів 8: 10).
[117] Сковорода має на думці біблійні слова на взір: **Г**дⷭ҇и, ты̀ крѣ́пость моѧ̀ (Книга пророка Єремії 16: 19).
[118] Парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 1: 23. Пор.: ꙗ҆́же є҆́сть… всѧ́ческаѧ во всѣ́хъ. Див. також: да бꙋ́детъ бг҃ъ всѧ́ческаѧ во всѣ́хъ (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 28).
[119] Книга пророка Ісаї 49: 16.
[120] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Є҆**сть тѣ́ло дꙋше́вное, и҆ є҆́сть тѣ́ло дꙋхо́вное (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 44).
[121] Книга пророка Єремії 15: 19.
[122] Парафраза Книги пророка Ісаї 5: 20. Пор.: **Г**о́ре глаго́лющымъ лꙋка́вое до́брое, и҆ до́брое лꙋка́вое, полага́ющымъ тмꙋ̀ свѣ́тъ, и҆ свѣ́тъ тмꙋ̀, полага́ющымъ го́рькое сла́дкое, и҆ сла́дкое го́рькое.
[123] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 8: 17.
[124] Парафраза Євангелії від св. Івана 14: 6. Пор.: а҆́зъ є҆́смь пꙋ́ть и҆ и҆́стина и҆ живо́тъ.

[125] Це слова самого Сковороди.
[126] Фраза совѣтъ въ сердцы зринає в Книзі Притч Соломонових 20: 5.
[127] Парафраза Книги Притч Соломонових: або 4: 23 (пор.: храненїемъ блюди твоѐ сердце), або 30: 24 (пор.: ѹтѣша́й сердце твоѐ).
[128] Сковорода має на думці слова: На стра́жи моей ста́ну, и҆ взы́ду на ка́мень, и҆ посмотрю̀ є҆́же ви́дѣти, что̀ возгл҃етъ во мнѣ̀ и҆ что̀ ѿвѣща́ю на ѡ҆бличе́нїе моѐ (Книга пророка Аввакума 2: 1).
[129] Друге послання св. ап. Павла до коринтян 4: 6.
[130] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 43: 19. Пор.: сѐ, а҆́зъ творю̀ но́вая.
[131] Думка Сковороди про тотожність себепізнання й богопізнання, яку можна знайти вже в Климента Олександрійського (Педагог, III, 1) [див.: *Erdmann E. von*. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 248], була доволі поширена у творах українських письменників та богословів XVII–XVIII ст. Про це писали, зокрема, Дмитро Туптало ("…от познанія себе приходит человѣк в познаніє Бога, и поєлику кто познавает своє ничтожество, потолику Бога познавает" [*Туптало Д.* Лѣтопись // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 4. – С. 392–393]), Іван Максимович ("Аще себе познати отнюд невозможеш, / Помышляя о Бозѣ, что тебѣ поможеш. / Совершенно зерцало Бога познаніє, / Своєй души прилежно єсть истязаніє. / Добронравно житіє дасть ти познать Бога, / За смиренніи дѣла готова мзда многа" [*Максимович І.* Алфавит собранный, риѳмами сложенный. – Чернігів, 1705. – Арк. 129 (зв.)]) та інші [див.: *Радивиловський А.* Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 623; Алфавит духовный. – Київ, 1713. – Арк. 19; Начатки догмато-нравоучителнаго богословія. – Почаїв, 1770. – С. 96–97]. Те ж саме було характерне й для тогочасного західного богослів'я. Досить пригадати хоч би найавторитетнішого католицького теолога потридентської доби Роберто Беллармінo [див.: *Беллармин Р.* Руководство к богопознанію по лѣствицѣ сотворенных вещей. – Москва, 1783. – С. 1].
[132] Фраза и҆́стина гдⷭ҇нѧ зринає в Книзі Псалмів 116 (117): 2.
[133] Парафраза Пісні над піснями 1: 7. Пор.: А҆́ще не ѹ҆вѣ́си са́мую тебѐ, до́бра въ жена́хъ, и҆зы́ди ты̀ въ пѧта́хъ па́ствъ и҆ пасѝ ко́злища твоѧ̑ ѹ҆ ко́щей па́стырскихъ.
[134] Книга Псалмів 22 (23): 1.
[135] Можливо, Сковорода має на думці латинську приказку: "Stultus nil credit, nisi quod visu sibi cedit" ("Дурень у ніщо не вірить, хіба що зором перевірить") [*Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л.* Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 316].
[136] Ось як розробляв цей мотив, наприклад, Георгій Кониський: "Вийди на степ і поле, посмотри на ниви, / Іспитай, что діется з твоїми засіви: / Гниють зимою, / Ростуть весною, – Так і ти істлієш, / Посліжде імієш / Ожить по-прежнему ціл" [*Кониський Г.* Воскресеніє мертвих // Українська література XVIII ст.: Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори. – Київ, 1983. – С. 339]. А ще раніше Інокентій Винницький відповідав на питання: "Яким способом тѣло в землю оберненноє повстанет?" – так: "Таким, яко насѣнє всѣянноє в землю умирает, а потом оживает и отрастает, так тѣло чловечеє умерши повстанет" [*Винницький І.* Катихисіс, албо Наука христіанскія. – Унів, 1685. – Арк. 24 (зв.)].
[137] Неточна цитата з Книги пророка Єремії 17: 9. Пор.: Глѹбоко̀ се́рдце (человѣ́кѹ) па́че всѣ́хъ, и҆ человѣ́къ є҆́сть.
[138] Слова Друга з 3-ї розмови.

[139] Очевидно, ідеться про слова пророка Єремії: **Глꙋбокѡ̀ се́рдцє (человѣ́кꙋ) па́чє всѣ́хъ, и҆ человѣ́къ є҆́сть** (Книга пророка Єремії 17: 9).
[140] Сковорода має на думці слова: **Глꙋбокѡ̀ се́рдцє (человѣ́кꙋ) па́чє всѣ́хъ, и҆ человѣ́къ є҆́сть** (Книга пророка Єремії 17: 9).
[141] Лат. *essentia* (сутність, буття) – один з найважливіших термінів європейської філософії. Відповідник гр. *οὐσία*. З'явився десь за часів Сенеки. Принаймні в «Моральних листах до Луцілія» (LVIII, 6) Сенека писав: "…Хочу, щоб ти, коли це можливо, прихильно почув од мене слово 'буття' [essentia], але я послуговуватимусь ним, навіть якщо воно тебе дратуватиме… Як передати нашою мовою грецьке *οὐσία* – важливе поняття, що охоплює природу, є основою взагалі всього?.. Отож, будь добрий, дозволь мені вживати це слово…" [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 186–187]. Цей термін кілька разів зринає по-латинському в листах Сковороди, а в кириличній транслітерації (*эссенчія*) – ще й у присвяті перекладу трактату Плутарха «Про спокій душі». Варто зазначити, що в «Етимологіях» Ісидора Севільського, на які покликався, наприклад, учитель Сковороди Михайло Козачинський [див.: *Козачинский М*. Книга третья. Нравственная философия, или Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 375], це слово фігурує як одне з Божих імен [див.: *Erdmann E. von*. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 249].
[142] Книга пророка Ісаї 46: 12.
[143] Див. прим. 29 до діалогу «Потоп зміин».
[144] Образ "машини світу" (*machina mundi*), чиє коріння сягає старовинних греко-римських театральних вистав, набув філософського сенсу в космології Лукреція (Про природу речей, V, 96): "Врешті, впаде цей огром, і завалиться світу споруда" [*Тіт Лукрецій Кар*. Про природу речей / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1988. – С. 124]. Серед новочасних авторів у схожому зі Сковородою контексті його вживав, наприклад, Ніколай Кузанський: "З'ясується, що машина світу [machina mundi] ніби як матиме скрізь центр і ніде окружності. Адже її окружність і центр – це Бог, який повсюди й ніде" [*Николай Кузанский*. Об ученом незнании // *Николай Кузанский*. Сочинения: В 2 т. – Москва, 1979. – Т. 1. – С. 134; див. про це: *Erdmann E. von*. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 439–440]. Він був досить популярний і в українській бароковій літературі, зринаючи найперше там, де мова заходила про Бога-Творця, який "махину того свѣта зо всѣм створенєм з ничого словом єдиным… створи" [*Могила П*. Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 913], у творах різних жанрів: натурфілософських трактатах [див.: *Прокопович Ф*. Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф*. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 338; *Кониський Г*. Філософія природи, або Фізика // *Кониський Г*. Філософські твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 2. – С. 301], церковних казаннях, у яких ішлося про Бога, що збудував "сличную махину свѣта" [*Радивиловський А*. Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 111; пор.: *Pociey H*. Kazania i homilie. – Poczaiów, 1788. – S. 214; *Крекотень В. І.* До історії української бароккової учительно-ораторської прози. Казання Ігнатія Оксеновича Старушича на погребі князя Ілії Святополк-Четверте[и]нського // Українське літературне барокко: Збірник наукових праць. – Київ, 1987. – С. 253; *Кониський Г*. Слово в день св. пророка Иліи // Собраніе сочиненій Георгіа Конисскаго, архіепископа Бѣлорусскаго. – Санкт-Петербург, 1835. – Ч. 1. – С. 243], тощо.

[145] Парафраза Апокаліпсису 21: 1. Пор.: **И҆ ви́дѣхъ не́бо но́во и҆ зе́млю но́вꙋ.** Образ "нового неба" був досить популярний у літературі старої України. Досить пригадати хоч би книгу Іоаникія Галятовського під назвою «Небо новоє з новыми звѣздами сотворенноє, то єст Преблагословенная Дѣва Маріа Богородица з чудесами своими» (*Львів*, 1665).

[146] Сковорода має на думці слова: **Глꙋбокѡ̀ се́рдцє (человѣ́кꙋ) па́чє всѣ́хъ, и҆ человѣ́къ є҆́сть** (Книга пророка Єремії 17: 9).

[147] Мабуть, це варіація на тему св. ап. Павла: **Є҆́сть тѣ́ло дꙋше́вноє, и҆ є҆́сть тѣ́ло дꙋхо́вноє** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 44). Богослови пояснюють поняття "духовне тіло" так: "За умов смертності, після гріхопадіння, духовна природа душі зберігає певний зв'язок з розрізненими складниками тіла, які вона зуміє знайти після воскресіння задля того, щоб вони перетворились на 'тіло духовне' – на наше справжнє тіло, що відрізняється від грубої тілесності – від 'шкіряних риз', які Бог дав Адамові та Єві після гріхопадіння" [*Лосский Вл.* Очерк мистического богословия Восточной Церкви // Мистическое богословие. – Киев, 1991. – С. 162].

[148] Оскільки слово *хлѣб* тут виокремлене, то його варто розуміти як алюзію на Христа. Пор.: "Господи Ісусе Христе Боже наш, хлѣбе ангелскій, хлѣбе живота вѣчнаго" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 219 (друга пагін.)].

[149] Парафраза Книги Псалмів 101 (102): 10. Пор.: **Зане̑ пе́пелъ ꙗ҆́кѡ хлѣ́бъ ꙗ҆да́хъ и҆ питїѐ моѐ съ пла́чемъ раствора́хъ.**

[150] Парафраза Книги пророка Ісаї 44: 20. Пор.: **Ѹ҆вѣ́ждь, ꙗ҆́кѡ пе́пелъ є҆́сть се́рдцє и҆́хъ, и҆ прельща́ютсѧ, и҆ ни є҆ди́нъ мо́жетъ дꙋшѝ своеѧ̀ и҆зба́вити.**

[151] Книга пророка Ісаї 44: 21.

[152] Книга пророка Ісаї 44: 22.

[153] Ідеться про мальований виноград Зевксіда (Зевксія) (V–IV ст. до н. е.) – сюжет із «Природознавчої історії» Плінія Старшого (XXXV, 65), досить популярний в українській літературі XVII–XVIII ст. Наші письменники використовували його для ілюстрації думки про зрадливість чуттів ("Зевксій, начертавши овощи, или ягоды, изнесе на позор истинно подобны на древах прозябающим, птицы бо на них возлетавши зобаху… Не всегда убо вѣру дадим, яже слышим, ни яже видим, вся вѣроятна суть, многажды видѣнієм прелщаємся" [*Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 24–24 (зв.); пор.: *Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 186]) або про марність цього світу. "Люде, которыи уганяются за роскошами сегосвѣтными, – писав, наприклад, Антоній Радивиловський, – суть подобны оному птаству, которое до маліованых ягод Зевксісовых прилѣтывало. Зевксіс он, славный маляр, хотячи неґдысь з птаства себѣ кротофилю учинити, отмаліовал на таблици так штучне на древѣ ягоды, же коли колвек на подворе выставил, птаство яко до правдивых ягод прилѣтывало, але, ґды прилетѣвши, обачило, же здрада, бо маліоване, без жадного посылку назад отлѣтовало. Ктож не видит, же свѣт сей прелестный єст подобный оному маляреви Зевксісови?" [*Радивиловський А.* Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 292].

[154] Сковорода має на думці те значення слова *ров*, в якому воно зринає в біблійних віршах на взір: **Пꙋ́ть грѣ́шникѡвъ ѹ҆глажде́нъ ѿ ка́менїѧ, а҆ на послѣ́докъ є҆гѡ̀ ро́въ а҆́довъ** (Книга Ісуса, сина Сирахового 21: 11).

[155] Див. прим. 78 до трактату «Начальная дверь ко христіянскому добронравію».

[156] Див.: Книга пророка Єремії 12: 12.

[157] Мабуть, ідеться про слова з Послання св. ап. Павла до римлян 13: 4: **А҆́ще ли ѕло́є твори́ши, бо́йсѧ, не бо̀ безъ̀ ѹ҆ма̀ ме́чь но́ситъ: бж҃їй бо слꙋга̀ є҆́сть, ѿмсти́тель въ гнѣ́въ ѕло́є творѧ́щемꙋ.**

[158] Див.: Четверта книга Мойсеєва: Числа 25: 7–8.
[159] Книга пророка Єремії 23: 15.
[160] Пор.: "Он трех не перечтет" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 436].
[161] Сковорода натякає тут на Федрову байку про собачу зажерливість: "Якось Собака з м'ясом через річку плив / І раптом одсвіт у воді побачив свій, / Але подумав, що то інший пес пливе, / І здобич в нього вирішив забрать. Проте, / Відкривши рота, він позбувся вмить свого / І бажаного осягнути теж не зміг" [*Федр*. Байки / Упорядкування, передмова, переклад та примітки Володимира Литвинова. – Київ, 1986. – С. 29]. Ця байка була добре відома в літературі старої України. Наприклад, Феофан Прокопович писав: "І я думаю, що не може бути очевиднішої глупоти, ніж вважати, що ти знаєш те, чого знати не можна; таке старанне шукання подібне вчинку того собаки, який, переслідуючи у воді тінь м'яса, втратив справжнє м'ясо" [*Прокопович Ф*. Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф*. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 313]. Зрештою, сюжет про собаку (чи лиса) та відображення м'яса у воді є й у східнослов'янському фольклорі [див.: Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка / Составители: Л. Г. Бараг, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков. – Ленинград, 1979. – С. 56 (34А)].
[162] Євангелія від св. Івана 8: 12.
[163] Образ *квітки* як символ зникомості сущого був характерний для української літератури XVII–XVIII ст. [див., наприклад: Українська поезія. Середина XVII ст. / Упор. В. І. Крекотень, М. М. Сулима. – Київ, 1992. – С. 37; Діоптра, сирѣч Зерцало, албо Изображеніє извѣстноє живота человѣческаго в мирѣ. – Кутейно, 1654. – Арк. 62, 72 (зв.); *Полоцький С*. Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 100 (друга пагін.), 131 (зв.) (друга пагін.); *Максимович І*. Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 341].
[164] Книга пророка Ісаї 45: 3.
[165] Очевидно, це парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 2: 12. Пор.: **Го́ре сердца́мъ страшлѝвымъ.**
[166] Закомплетный – такий, що перевершує певне визначене число.
[167] Див.: Друга книга Мойсеєва: Вихід 12: 37.
[168] Парафраза Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 14: 3. Пор.: **вскꙋ́ю вво́дитъ на́съ гдⷭ҇ь въ зе́млю сїю̀, є҆́же па́сти на бра́ни.**
[169] "Старовірами" називають прибічників "старого обряду" в Росії. Слід сказати, що ідеологія старообрядців значною мірою засновувалася на творах українських письменників-полемістів домогилянської доби. Зрештою, і могилянське богослів'я справило на неї неабиякий вплив [див. про це: *Сумцов Н*. О влиянии малорусской схоластической литературы XVII в. на великорусскую раскольническую литературу XVIII в. и об отражении в раскольнической литературе массонства // Киевская старина. – 1895. – Т. LI. – Дек. – С. 367–379]. Однак українські богослови могилянської доби були й основними критиками "старого обряду" з позицій офіційного православ'я. Варто пригадати хоч би такі книжки, як «Жезл правленія, утвержденія, наказанія и казненія» Симеона Полоцького (Москва, 1667), «Розыск о расколнической брынской вѣрѣ» Дмитра Туптала (Москва, 1745; Київ, 1748) чи «Обличеніє неправды расколническія» Феофілакта Лопатинського (Москва, 1745) [див. про це: *Ушкалов Л*. З історії української літератури XVII–XVIII століть. – Харків, 1999. – С. 198–211]. Сковорода вживає тут слово *старовіри* в метафоричному сенсі.
[170] Фразу **вода̀ пререка́нїѧ** взято з Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 20: 13; 27: 14.

[171] Фраза совѣ́тъ лꙋка́вый зринає в Книзі пророка Ісаї 3: 9; 7: 5.
[172] Парафраза Першої книги параліпоменон 16: 8. Пор.: **И҆**сповѣ́дайтесѧ гдⷭ҇еви и҆ призыва́йте є҆го̀ во и҆́мени є҆гѡ̀.
[173] У Біблії: взы́ти.
[174] Книга Ісуса, сина Сирахового 46: 11–12.
[175] Неточна цитата з Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 14: 23–24. Пор.: всѝ же разгнѣ́вавшїи мѧ̀ не ᲂу҆зрѧ́тъ ю҆̀: ра́бъ же мо́й хале́въ, ꙗ҆́кѡ бы́сть дх҃ъ и҆́нъ въ не́мъ, и҆ возслѣ́дова мнѣ̀, введꙋ̀ є҆го̀ въ зе́млю, въ ню́же ходи́лъ та́мѡ, и҆ сѣ́мѧ є҆гѡ̀ наслѣ́дитъ ю҆̀.
[176] Можливо, Сковорода має на думці слова: **Д**а постыдѧ́тсѧ всѝ кла́нѧющїисѧ и҆стꙋка̑ннымъ (Книга Псалмів 96 (97): 7).
[177] Пор.: "На льоду дурний хату ставить" [*Номис*, № 6671]; "Будує замки на леді" [*Франко*, № 12722]. Варіації на цю тему були й у старій українській літературі, як-от в одному з полемічних трактатів Іоаникія Галятовського: "на снігу і на льоду… написав свій аргумент, який від сонця правди розтане" [*Galatowski I.* Stary Kościół Zachodni. – Nowogród-Siewierski, 1678. – S. 66].
[178] Книга пророка Ісаї 57: 20–21.
[179] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 42: 8. Пор.: **А҆**зъ гдⷭ҇ь бг҃ъ, сїѐ моѐ є҆́сть и҆́мѧ, сла́вы моеѧ̀ и҆но́мꙋ не да́мъ, нижѐ добродѣ́телей мои́хъ и҆стꙋка̑ннымъ.
[180] Очевидно, Сковорода має на думці слова: и҆сполне́нїе и҆сполнѧ́ющагѡ всѧ́ческаѧ во всѣ́хъ (Послання св. ап. Павла до ефесян 1: 23).
[181] Можливо, Сковорода має на думці Книгу Псалмів 76 (77): 6. Пор.: **П**омы́слихъ дни̑ пе́рвыѧ, и҆ лѣ̑та вѣ̑чнаѧ помѧнꙋ́хъ, и҆ поꙋча́хсѧ.
[182] Трохи неточна цитата з Книги пророка Єремії 22: 29. Пор.: **З**емлѐ, землѐ, землѐ, слы́ши сло́во гдⷭ҇не!
[183] Можливо, Сковорода має на думці слова: и҆ сло́во и҆́скра въ движе́нїи се́рдца на́шегѡ (Книга Премудрості Соломонової 2: 2).
[184] Сковорода розмірковує тут на теми христологічного догмата. Пор. із викладом Петра Могили: "Наш Господь Іисус Христос Бог и человѣк єст. Бог єст от существа Отча пред вѣки рожденный и человѣк єст от существа Матерня на послѣдок вѣков рожденный. Совершенный єст Бог и совершенный человѣк, от души розумнои и от человѣческаго тѣла сый. Равный єст Отцу по Божествѣ, меншій Отца по человѣчеству. Но аще и Бог єст, и человѣк, не два убо, но єдин єст Христос. Єдин убо не премѣненієм Божества в тѣло, но воспріятієм человѣчества в Бога. Єдин убо воистинну не смѣшенієм существа, но єдинством лица. Ибо якоже душа разумная и тѣло єдин єст человѣк, сице Бог и человѣк єдин єст Христос, пострадавый спасенія нашего ради" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 80–81].
[185] Парафраза Книги Псалмів 71 (72): 6. Пор.: **Сни́**детъ ꙗ҆́кѡ до́ждь на рꙋно̀, и҆ ꙗ҆́кѡ ка́плѧ ка́плющаѧ на зе́млю.
[186] Парафраза Євангелії від св. Луки 8: 5. Пор.: и҆зы́де сѣ́ѧй сѣ́ѧти сѣ́мене своегѡ̀: и҆ є҆гда̀ сѣ́ѧше, ѻ҆́во падѐ при пꙋтѝ, и҆ попра́но бы́сть, и҆ пти́цы небе́сныѧ позоба́ша є҆̀.
[187] Парафраза Книги Псалмів 76 (77): 6. Пор.: **П**омы́слихъ дни̑ пе́рвыѧ, и҆ лѣ̑та вѣ̑чнаѧ помѧнꙋ́хъ, и҆ поꙋча́хсѧ.
[188] Повністю цей вірш звучить так: **Гл**а́съ вопїю́щагѡ: возопі́й. **И҆** реко́хъ: что̀ возопїю̀; всѧ́ка пло́ть сѣ́но, и҆ всѧ́ка сла́ва человѣ́ча ꙗ҆́кѡ цвѣ́тъ травны́й (Книга пророка Ісаї 40: 6).
[189] Книга пророка Ісаї 40: 6.
[190] Книга пророка Ісаї 40: 8.

[191] Очевидно, Сковорода має на думці слова: ѝже не ѿ кро́вѣ, ни ѿ по́хоти плотскі́ѧ, ни ѿ по́хоти мꙋ́жескїѧ, но ѿ бг҃а роди́шасѧ (Євангелія від св. Івана 1: 13).

[192] Ім'я *Іосиф* по-гебрейському означає "помноженє або преложоный" [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 417]; трохи по-інакшому: "Він додасть" чи "Господь додасть" [*Костів К.* Словник-довідник біблійних осіб, племен і народів. – Київ, 1995. – С. 204].

[193] Можливо, це парафраза Євангелії від св. Матвія 14: 27. Пор.: А҆́бїе же речѐ и҆̀мъ і҆и҃съ, гл҃ѧ: дерза́йте: а҆́зъ є҆́смь, не бо́йтесѧ.

[194] Очевидно, Сковорода має на думці слова: въ до́мъ гдⷭ҇ень по́йдемъ (Книга Псалмів 121 (122): 1).

[195] Очевидно, Сковорода має на думці слова: и҆ ведѝ ѧ҆̀ въ до́мъ гдⷭ҇ень, во є҆ди́нъ ѿ дворѡ́въ (Книга пророка Єремії 35: 2).

[196] Книга пророка Ісаї 51: 16.

[197] Книга пророка Ісаї 51: 16.

[198] Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.

[199] Сковорода має на думці слова: И҆ ви́дѣхъ не́бо но́во и҆ зе́млю но́вꙋ (Апокаліпсис 21: 1).

[200] Парафраза Книги Псалмів 121 (122): 7. Пор.: Бꙋ́ди же ми́ръ въ си́лѣ твое́й.

[201] Очевидно, Сковорода має на думці слова: кто̀ да́стъ мѝ крилѣ̀ ꙗ҆́кѡ голꙋбі́нѣ; и҆ полещꙋ̀, и҆ поч́ію (Книга Псалмів 54 (55): 7).

[202] Парафраза Книги Псалмів 41 (42): 6. Пор.: сп҃се́нїе лица̀ моегѡ̀ и҆ бг҃ъ мо́й.

[203] Книга Псалмів 38 (39): 2.

[204] Парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 28: 29. Пор.: и҆ ѹ҆ста́мъ твои̑мъ сотворѝ две́рь и҆ заво́рꙋ.

[205] Парафраза Книги Псалмів 51 (52): 6. Пор.: возлюби́лъ є҆сѝ всѧ̑ глаго́лы потѡ́пныѧ, ѧ҆зы́къ льсти́въ.

[206] Сковорода має на думці слова: Ра́зꙋмъ премꙋ́драгѡ ꙗ҆́кѡ пото́пъ ѹ҆мно́житсѧ, и҆ совѣ́тъ є҆гѡ̀ ꙗ҆́кѡ и҆сто́чникъ животà (Книга Ісуса, сина Сирахового 21: 16).

[207] Парафраза Книги Псалмів 70 (71): 24. Пор.: ѧ҆зы́къ мо́й ве́сь де́нь поꙋчи́тсѧ пра́вдѣ твое́й.

[208] Очевидно, Сковорода має на думці слова: и҆ свѣ́тъ во тмѣ̀ свѣ́титсѧ, и҆ тма̀ є҆гѡ̀ не ѡ҆ѣ́ѧтъ (Євангелія від св. Івана 1: 5).

[209] Можливо, ця думка Сковороди навіяна Августином, який писав у «Сповіді» (11. XIV. 17): "Отже, що ж таке час? Коли ніхто не питає мене про це, я знаю, але як тільки йдеться про пояснення, я вже не знаю" [*Святий Августин*. Сповідь / Пер. з латини Ю. Мушака. Вид. 3. – Київ, 1999. – С. 222]. Принаймні це місце з Августинової «Сповіді» в старій Україні було популярним. Наприклад, Феофан Прокопович писав: "…всі нібито відчувають час, коли рахують години, дні, роки, коли говорять, що багато або мало часу минуло, чи залишається, проте, якщо б когось тоді запитати, що таке час, то нелегко дасть відповідь. І на це вже давно звернув увагу Августин" [*Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 233].

[210] Парафраза Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: Нача́ло премѫ̑рости стра́хъ гдⷭ҇ень, ра́зꙋмъ же бл҃гъ всѣ̑мъ творѧ́щымъ и҆̑.

[211] Сковорода має на думці слова: любы̀ не зави́дитъ і далі (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 13: 4).

[212] Фраза вѣ́дѣнїѧ бж҃їѧ зринає в Книзі пророка Осії 4: 1.

[213] Сковорода має на думці слова: ѡ҆бнови́тсѧ ꙗ҆́кѡ ѻ҆́рлѧ ю҆ность твоѧ̑ (Книга Псалмів 102 (103): 5).

[214] Можливо, Сковорода має на думці слова: **П**ризва́хъ и҆́мѧ твоѐ, гдⷭ҇и, и҆з̾ ро́ва преиспо́днѧгѡ (Плач Єремії 3: 55).
[215] Парафраза Книги Псалмів 23 (24): 3. Пор.: **К**то̀ взы́детъ на го́рꙋ гдⷭ҇ню;
[216] Євангелія від св. Івана 17: 17.
[217] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Г**дⷭ҇и, возлюби́хъ бл҃голѣ́пїе до́мꙋ твоегѡ̀ и҆ мѣ́сто селе́нїѧ сла́вы твоеѧ̀ (Книга Псалмів 25 (26): 8).
[218] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: кто̀ да́стъ мѝ крилѣ̑;
[219] Парафраза Книги Псалмів 67 (68): 14. Пор.: крилѣ̑ голꙋби́нѣ посре́бренѣ̑, и҆ междора̑мїѧ є҆ѧ̀ въ блща́нїи зла́та.
[220] Варіація на тему Книги Псалмів 91 (92): 2–5. Пор.: **Б**л҃го є҆́сть и҆сповѣ́датисѧ гдⷭ҇еви и҆ пѣ́ти и҆́мени твоемꙋ̀, вы́шнїй: возвѣща́ти заꙋ́тра млⷭ҇ть твою̀ и҆ и҆́стинꙋ твою̀ на вса́кꙋ но́щь, въ десѧтострꙋ́ннѣмъ ѱалти́ри съ пѣ́снїю въ гꙋ́слехъ. **Ꙗ**́кѡ возвесели́лъ мѧ̀ є҆сѝ, гдⷭ҇и, въ творе́нїи твое́мъ, и҆ въ дѣ́лѣхъ рꙋ́кꙋ твое́ю возра́дꙋюсѧ.
[221] Книга Псалмів 41 (42): 3.
[222] Парафраза Книги Псалмів 59 (60): 11. Пор.: **К**то̀ введе́тъ мѧ̀ во гра́дъ ѡ҆гражде́нїѧ;
[223] Книга Псалмів 117 (118): 19.
[224] Книга Псалмів 117 (118): 21.
[225] Неточна цитата з Книги Псалмів 117 (118): 24. Пор.: **С**е́й де́нь, є҆го́же сотворѝ гдⷭ҇ь, возра́дꙋемсѧ и҆ возвесели́мсѧ въ ѻ҆́нь.
[226] Книга Псалмів 117 (118): 27.
[227] Книга Псалмів 117 (118): 5.
[228] Книга Псалмів 138 (139): 7.
[229] Фразу **свѣ́тъ и҆ тма̀** взято з Книги пророка Даниїла 3: 70.
[230] Див., наприклад: **ма́терь ѡ҆ ча́дѣхъ веселѧ́щꙋсѧ** (Книга Псалмів 112 (113): 9).
[231] Сковорода має на думці слова: **М**а́ти сїѡ́нъ рече́тъ (Книга Псалмів 86 (87): 5).
[232] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Слы́ши, дщѝ, и҆ ви́ждь, и҆ приклонѝ ᲂу҆́хо твоѐ** (Книга Псалмів 44 (45): 11).
[233] Сковорода має на думці слова: **предста̀ цари́ца ѡ҆деснꙋ́ю тебѐ, въ ри́захъ позлащѐнныхъ ѡ҆дѣѧ́на преиспещре́на** (Книга Псалмів 44 (45): 10).
[234] Сковорода має на думці слова: **Колесни́ца бж҃їѧ тма́ми те́мъ, ты́сѧща гобзꙋ́ющихъ** (Книга Псалмів 67 (68): 18).
[235] Можливо, Сковорода має на думці слова: **ча́сть моѧ̀ є҆сѝ на землѝ живы́хъ** (Книга Псалмів 141 (142): 6).
[236] Сковорода має на думці слова: **Ꙗ**́кѡ веселѧ́щихсѧ всѣ́хъ жили́ще въ тебѣ̑ (Книга Псалмів 86 (87): 7).
[237] Сковорода має на думці слова: **Гла́съ ра́дости и҆ спⷭ҇нїѧ въ селе́нїихъ прв҃ныхъ** (Книга Псалмів 117 (118): 15).
[238] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Ꙗ**́кѡ ча́ша въ рꙋцѣ̀ гдⷭ҇ни, вїна̀ нераствореннаѧ и҆спо́лнь раствореннаѧ (Книга Псалмів 74 (75): 9).
[239] Фраза **врата̀ сїѡ̑нѧ** зринає в Книзі Псалмів 86 (87): 2.
[240] Фразу **приста́нище хотѣ́нїѧ** взято з Книги Псалмів 106 (107): 30.
[241] Парафраза Книги Псалмів 30 (31): 21. Пор.: **скры́еши и҆̀хъ въ та́йнѣ лица̀ твоегѡ̀ ѿ мѧте́жа человѣ́ческа, покры́еши и҆̀хъ въ кро́вѣ ѿ прерѣка́нїѧ ѧ҆зы́къ.**
[242] Сковорода має на думці слова: **Гдⷭ҇и, возлюби́хъ бл҃голѣ́пїе до́мꙋ твоегѡ̀ и҆ мѣ́сто селе́нїѧ сла́вы твоеѧ̀** (Книга Псалмів 25 (26): 8).
[243] Сковорода має на думці слова: **Го́ры высѡ́кїѧ є҆ле́нємъ, ка́мень прибѣ́жище за́ѧцємъ** (Книга Псалмів 103 (104): 18).

[244] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 28: 1. Пор.: **Бѣгаетъ нечестивый ни ѐдиномꙋ же гонѧщꙋ.** Див. також: **ѝ побѣгнете ни комꙋже гонѧщꙋ васъ** (Третя книга Мойсеєва: Левит 26: 17).

[245] Неточна цитата з Книги Псалмів 75 (76): 5. Пор.: **Просвѣщаеши ты дивнѡ ѿ горъ вѣчныхъ.**

[246] Книга Псалмів 75 (76): 6.

[247] Парафраза Книги Псалмів 131 (132): 5. Пор.: **дондеже ѡ҆брѧщꙋ мѣсто гдⷭ҇еви, селеніе бгꙋ іакѡвлю.** Пор. також: **въ солнцѣ положи селеніе своѐ** (Книга Псалмів 18 (19): 5).

[248] Євангелія від св. Луки 24: 31.

[249] Євангелія від св. Івана 1: 39.

[250] Див.: **Гора бжїѧ, гора тꙋчнаѧ, гора ꙋсыреннаѧ** (Книга Псалмів 67 (68): 16).

[251] Сковорода має на думці слова: **ꙗкѡ паче чѧнїѧ вѣ ѝмъ, ѥже прїнтѝ ѥй, ѝ ѿверзоша врата ѝ воспрїѧша ѝхъ** (Книга Юдити 13: 13).

[252] Сковорода має на думці слова: **Егда же сїѐ бысть, пламень возгорѣсѧ, ѝ ѿ ѻлтарѧ ѡ҆блиставшꙋ свѣтꙋ, сгорѣ** (Друга книга маккавейська 1: 32).

[253] Книга Псалмів 138 (139): 14.

[254] Перша книга Мойсеєва: Буття 28: 17.

[255] Гр. *ἔγερσις*. Воно походить від дієслова *ἐγείρω* – ‘будити, здіймати; прокидатися, вставати’.

[256] Лат. *resurrectio*. Воно походить від дієслова *resurgo* – ‘знову зводитися на ноги’.

[257] Ім’я *Йона* (євр. *yōnāʰ*) означає “голуб” [див.: The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon. – Peabody, Mass., 1999. – P. 401]. “Голубиця” – перше значення імені Йона, що його фіксують і старі українські словники. Див., наприклад: “Іона: голубица, пустошачій або помножаючій, множачій, прикладаючій” [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 417]. Як стверджував свого часу Віктор Іваницький, пояснення єврейських імен Сковорода міг брати з додатка до Єлизаветинської Біблії [див.: *Іваницький В.* Жидівська мова у Г. С. Сковороди // Збірник праць Жидівської історико-археографічної комісії Всеукраїнської Академії наук. – Київ, 1928. – Кн. 1. – С. 98–104 (Збірник історико-філологічного відділу Української Академії наук, № 73)]. Зрештою, це була узвичаєна практика. Пригадаймо, що писав із цього приводу Феофан Прокопович: “Значення власних імен з єврейської мови матимеш з тих пояснень, що даються у Святому Письмі…” [*Прокопович Ф.* Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 167].

[258] Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 14. У чині святого покаяння цими словами “воздвизаєт ієрей кающагося от земля” [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 350].

[259] Сковорода має на думці слова: **Паки же ѝмъ ї҆исъ речѐ гл҃ѧ: аѧзъ ѥсмь свѣтъ міръ** (Євангелія від св. Івана 8: 12).

[260] Можливо, Сковорода має на думці слова: **спасѝ дꙋшꙋ моѝ, ѥже не вни́ти во ѝстлѣніе** (Книга Йова 33: 28).

[261] Старі українські письменники досить часто називали життя “сонным мечтанієм” [див., наприклад: *Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 566; Съмя слова Божія. – Почаїв, 1772. – С. 482]. Отож, “сонным мечтанієм” поставала людська слава [див.: Алфавит духовный. – Київ, 1713. – Арк. 128 (зв.)], наука “премудрих філософів” [див.: *Транквіліон-Ставровецький К.* Євангеліє учителноє. – Рахманів, 1619. – Арк. 211 (зв.)] тощо.

[262] Парафраза Книги Псалмів 38 (39): 6. Пор.: **ѻ҆бачє всѧчєскаѧ сꙋєта всѧкъ человѣкъ живый.**

[263] Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 15: 55. Пор.: **Г**дѣ̀ ти, сме́ртє, жа́ло; гдѣ̀ ти, а҆́дє, побѣ́да;

[264] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 119 (120): 2. Пор.: **Г**д҃и, и҆зба́ви дꙋ́шꙋ мою̀ ѿ ᲂу҆сте́нъ непра́ведныхъ.

[265] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 42 (43): 1. Пор.: ѿ ꙗ҆зы́ка нє преподо́бна, ѿ человѣ́ка непра́ведна.

[266] Парафраза Книги Псалмів 56 (57): 5. Пор.: ꙗ҆зы́къ и҆́хъ ме́чь ѻ҆́стръ.

[267] Книга Псалмів 5: 10. Див.: гро́бъ ѿве́рстъ горта́нь и҆́хъ.

[268] Фраза ꙗ҆́дъ а҆́спїдовъ зринає в Книзі Псалмів 139 (140): 3 та в Посланні св. ап. Павла до римлян 3: 13.

[269] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Ж**а́ло же сме́рти грѣ́хъ (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 56).

[270] Парафраза Книги Псалмів 9: 28. Пор.: под҃ ꙗ҆зы́комъ є҆гѡ̀ тру́дъ и҆ болѣ́знь.

[271] Можливо, Сковорода має на думці слова: нѣ́сть живо́тъ є҆гѡ̀ въ числѣ̀ живота̀ (Книга Ісуса, сина Сирахового 40: 30).

[272] Очевидно, це парафраза Книги пророка Захарії 3: 2. Пор.: да запрети́тъ гд҃ь тебѣ̀, дїа́волє.

[273] Можливо, це парафраза Книги пророка Ісаї 19: 15. Пор.: є҆́жє бы сотвори́ло главꙋ̀ и҆ ѿшибъ.

[274] Можливо, Сковорода має на думці слова: про́йдє ме́чь да́жє до дꙋшѝ и҆́хъ (Книга пророка Єремії 4: 10).

[275] Парафраза Книги Псалмів 121 (122): 6. Пор.: **В**опроси́тє жє ꙗ҆̀жє ѡ҆ ми́рѣ і҆ер҃ли́ма.

[276] Сковорода має на думці слова: **В**оспою̀ нн҃ѣ возлю́бленномꙋ пѣ́снь (Книга пророка Ісаї 5: 1).

[277] Неточна цитата з Книги пророка Єзекіїля 33: 22. Пор.: и҆ ѿве́рзшаѧсѧ ᲂу҆ста̀ моѧ̀ нє затвори́шасѧ ктомꙋ̀.

[278] Можливо, це парафраза Четвертої книги царств 22: 17. Пор.: и҆ разжже́тсѧ ꙗ҆́рость моѧ̀ на мѣ́сто сїѐ и҆ не ᲂу҆га́снетъ.

[279] Очевидно, це парафраза Книги Псалмів 64 (65): 10. Пор.: рѣка̀ бж҃їѧ напо́лнисѧ во́дъ.

[280] Очевидно, це парафраза Книги пророка Даниїла 6: 27. Пор.: твори́тъ зна́мєнїѧ и҆ чꙋдеса̀ на нєбесѝ и҆ на землѝ.

[281] Параклит (гр. *Παράκλητος*) – назва Святого Духа (див.: Євангелія від св. Івана 14: 26; 15: 26; 16: 7). По-слов'янському слово *Параклит* тлумачиться як "Утѣшитель або призваный" [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 442]. Оріген (Про першооснови, II, VII, 4) пояснював це слово так: "…Параклит означає Втішитель. Адже той, хто вдостоївся участі у Святому Дусі, той, пізнавши невимовні таємниці, поза сумнівом, одержує втіху й сердечну радість. Коли, за вказівкою Святого Духа, він пізнає основу всього, що відбувається, – тобто чому та як це відбувається, – то, звісно, його душу вже ніщо не буде непокоїти, і вона не прийме в себе жодної печалі…" [*Ориген*. О началах. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 146–147].

[282] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 62: 6. Пор.: на стѣна́хъ твои́хъ, і҆ер҃ли́ме, приста́вихъ стра́жы ве́сь де́нь и҆ всю̀ но́щь, и҆̀жє до конца̀ нє премо́лкнꙋтъ помина́ющє гд҃а.

[283] "Амосовим сином" у Біблії називають пророка Ісаю.

[284] Сковорода має на думці слова: **Н**а стра́жи моє́й ста́нꙋ (Книга пророка Аввакума 2: 1).

[285] Можливо, Сковорода має на думці слова: ꙗ҆́кѡ и҆́мѧ и҆́маши ꙗ҆́кѡ жи́въ, а҆ ме́ртвъ є҆сѝ (Апокаліпсис 3: 1).

[286] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 104 (105): 18. Пор.: желѣ́зо про́йдє дꙋша̀ є҆гѡ̀.

[287] Пор., наприклад: сѣда́щыѧ во тмѣ̀ и҆ сѣ́ни сме́ртнѣй (Книга Псалмів 106 (107): 10).
[288] Пор., наприклад: ꙗ҆́кѡ ꙗ҆́звеннїи спа́щїи во гро́бѣ (Книга Псалмів 87 (88): 6).
[289] Фраза сѣ́мѧ а҆враа́мле кілька разів зринає в Біблії, уперше – в Книзі Псалмів 104 (105): 6.
[290] Євангелія від св. Матвія 1: 20.
[291] Трохи неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 34: 7. Пор.: не ѡ҆темнѣ́стѣ ѻ҆́чи є҆гѡ̀, ни и҆стлѣ́ста ꙋ҆́стнѣ є҆гѡ̀.
[292] Очевидно, це парафраза Євангелії від св. Матвія 11: 7. Пор.: тро́сть ли вѣ́тромъ коле́блемꙋ.
[293] Книга Псалмів 29 (30): 10.
[294] Фраза вода̀ мимотекꙋ́щаѧ зринає в Книзі Псалмів 57 (58): 8.
[295] Старі українські богослови зазвичай стверджували, що людське тіло складається з чотирьох першостихій. Як писав, наприклад, Кирило Ставровецький, людина створена Богом із "двох бытностей розных: тѣло видимоє з чотырох елементов составленно: плоть от землѣ, кров от воды, дыханіє от воздуха, теплота от огня, – душа же невидимая, разумная и несмертелная, дуновеніем Божіим в тѣло вложена" [*Транквіліон-Ставровецький К.* Зерцало богословіи. – Унів, 1692. – Арк. 38]. Щоправда, могли бути й більш барвисті описи. Скажімо, в апокрифічному «Слові святого Мефодія Патарського» сказано таке: "И в шестой день сотворил Бог человѣка от осми частей: тѣло от персти, мысль от облака, кости от каменя, кров от Чермного моря, очи от солнца, дыханіє от вѣтра, теплота от огня, а душу сам Бог вдохнул и оживил єго" [Памятки українсько-руської мови та літератури. Апокрифи і леґенди з українських рукописів / Зібрав, упорядкував і пояснив І. Франко. – Львів, 1896. – Т. 1. – С. 27].
[296] Неточна цитата з Книги Псалмів 68 (69): 15. Пор.: Сп҃си́ мѧ ѿ бре́нїѧ, да не ꙋ҆глѣ́бнꙋ: да и҆зба́влюсѧ ѿ ненави́дѧщихъ мѧ̀ и҆ ѿ глꙋбо́кихъ во́дъ.
[297] Книга Псалмів 113 (114): 25.
[298] Парафраза Книги Псалмів 67 (68): 14. Пор.: крилѣ̑ голꙋбѝнѣ посре́брєнѣ, и҆ междора̑мїѧ є҆ѧ̀ въ блща́нїи зла́та.
[299] Сковорода має на думці слова: и҆ полещꙋ̀, и҆ почі́ю (Книга Псалмів 54 (55): 7).
[300] Сковорода має на думці слова: Вѣ́мъ человѣ́ка ѡ҆ х҃рт҃ѣ (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2).
[301] Сковорода послуговується тут термінами христологічного догмата. Див. прим. 184.
[302] *Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 46.
[303] Можливо, це парафраза Книги Йова 30: 19. Пор.: Вмѣнѧ́еши же мѧ̀ ра́вна бре́нїю, въ землѝ и҆ пе́пелѣ ча́сть моѧ̀.
[304] Парафраза Послання св. ап. Павла до римлян 6: 9. Пор.: ктомꙋ̀ ꙋ҆жѐ не ꙋ҆мира́етъ: сме́рть и҆́мъ ктомꙋ̀ не ѡ҆блада́етъ.
[305] Фразу не ꙋ҆́снетъ узято з Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 23: 24.
[306] Книга пророка Ісаї 62: 11. Далі йдуть варіації на теми пророка Ісаї та апостола Павла.
[307] Книга пророка Ісаї 60: 17. Пор.: вмѣ́стѡ мѣ́ди принесꙋ̀ тѝ зла́то, и҆ вмѣ́стѡ желѣ́за принесꙋ̀ тѝ сребро̀.
[308] Друге послання св. ап. Павла до коринтян 5: 1. Пор.: созда́нїе ѿ бг҃а и҆́мамы, хра́минꙋ нерꙋкотворе́нꙋ, вѣ́чнꙋ на нб҃сѣ́хъ.
[309] Парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 1: 23. Пор.: ꙗ҆̀же є҆́сть… всѧ́чєскаѧ во всѣ́хъ. Див. також: да бꙋ́детъ бг҃ъ всѧ́чєскаѧ во всѣ́хъ (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 28).
[310] Можливо, Сковорода має на думці слова: Что̀ да́стсѧ тебѣ̀, и҆лѝ что̀ приложи́тсѧ тебѣ̀ къ ѧ҆зы́кꙋ льсти́вꙋ; (Книга Псалмів 119 (120): 3).

[311] Неточна цитата з Книги Псалмів 33 (34): 14. Пор.: **Ѹ҆держѝ ѧ҆зы́къ твоѝ ѿ ѕла̀ и҆ ѹ҆стнѣ̀ твоѝ.**
[312] Парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 23: 2. Пор.: **Кто̀ возложи́тъ на помышле́нїе моѐ ра̑ны и҆ на се́рдце моѐ наказа́нїе премꙋ́дрости;**
[313] Парафраза Книги Псалмів 142 (143): 9. Пор.: **гдⷭ҇и, къ тебѣ̀ прибѣго́хъ.**
[314] Про неопалиму купину див.: Друга книга Мойсеєва: Вихід 3: 2–4.
[315] Фраза **свѣ́щникъ зла́тъ** зринає в Книзі пророка Захарії 4: 2.
[316] "Святая святих" – внутрішня частина Єрусалимського храму, де зберігався ковчег Заповіту.
[317] Фраза **ковче́гъ завѣ́та** зринає в Біблії не раз, уперше – в П'ятій книзі Мойсеєвій: Повторення Закону 10: 8.
[318] Сковорода має на думці слова: **Воспою̀ нн҃ѣ возлю́бленномꙋ пѣ́снь** (Книга пророка Ісаї 5: 1).
[319] Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 32: 4–5. Пор.: **Глаго́ли, старѣ́йшино, подова́етъ бо тѝ, и҆спы́тною хи́тростїю и҆ не возбранѝ мꙋсїкі́и.**
[320] Очевидно, це парафраза або Першої книги параліпоменон 16: 9 (пор.: **по́йте є҆мꙋ̀ и҆ воспо́йте є҆мꙋ̀**), або Книги Псалмів 97 (98): 4 (пор.: **воспо́йте и҆ ра́дꙋйтесѧ и҆ по́йте**).
[321] Сковорода має на думці слова: **и҆ а҆́ще и҆́мамъ прⷪ҇ро́чество, и҆ вѣ́мъ тайны всѧ̑ и҆ ве́сь ра́зꙋмъ, и҆ а҆́ще и҆́мамъ всю̀ вѣ́рꙋ, ꙗ҆́кѡ и҆ го́ры преставлѧ́ти, любве́ же не и҆́мамъ, ничто́же є҆́смь** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 13: 2).
[322] Книга Псалмів 30 (31): 24.
[323] Парафраза Книги Псалмів 99 (100): 4. Пор.: **и҆сповѣ́дайтесѧ є҆мꙋ̀, хвали́те и҆́мѧ є҆гѡ̀.**
[324] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **и҆ во ѱалмѣ́хъ воскли́кнемъ є҆мꙋ̀** (Книга Псалмів 94 (95): 2).
[325] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 38 (39): 2. Пор.: **Рѣ́хъ: сохраню̀ пꙋтѝ моѧ̑, є҆́же не согрѣша́ти мѝ ѧ҆зы́комъ мои́мъ.**
[326] Парафраза Першої книги царств 16: 7. Пор.: **человѣ́къ зри́тъ на лицѐ, бг҃ъ же зри́тъ на се́рдце.**
[327] Запалений факел – знаний емблематичний образ. Див., наприклад, 47-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata», що має підпис: "Он свѣтит во тмѣ и освѣщает нощь. Lucet in tenebris" [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 12–13].
[328] Фраза **гдⷭ҇ь съ ва́ми** кілька разів зринає в Біблії, вперше – у Другій книзі Мойсеєвій: Вихід 10: 10.
[329] Слова з пасхального тропаря.
[330] Парафраза Книги Псалмів 80 (81): 2. Пор.: **воскли́кните бг҃ꙋ і҆а́кѡвлю.**
[331] Книга Псалмів 38 (39): 2.
[332] Книга Псалмів 118 (119): 57.
[333] Книга Псалмів 118 (119): 57.
[334] Очевидно, це парафраза Книги Псалмів 118 (119): 174. Пор.: **зако́нъ тво́й поꙋче́нїе моѐ є҆́сть.**
[335] Книга Псалмів 38 (39): 2.
[336] Книга Псалмів 118 (119): 57.
[337] Неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 26. Пор.: **Пꙋтѝ моѧ̑ возвѣсти́хъ, и҆ ѹ҆слы́шалъ мѧ̀ є҆сѝ.**
[338] Книга Псалмів 31 (32): 5.
[339] Книга Псалмів 118 (119): 26.
[340] Книга Псалмів 118 (119): 26.

[341] Неточна цитата з Книги Псалмів 31 (32): 5. Пор.: и҆ ты̀ ѡ҆ста́вилъ є҆сѝ нечє́стїе се́рдца моегѡ̀.
[342] Книга Псалмів 38 (39): 2.
[343] Книга Псалмів 118 (119): 57.
[344] Книга Псалмів 118 (119): 57.
[345] У Біблії кілька разів зринає фраза въ зе́млю непроходи́мꙋ. Див., наприклад: Третя книга Мойсеєва: Левит 16: 10.
[346] Фраза ча́сть гдⷭ҇нѧ зринає в П'ятій книзі Мойсеєвій: Повторення Закону 32: 9 та в Книзі Ісуса, сина Сирахового 17: 15.
[347] Книга Псалмів 118 (119): 26.
[348] Книга Псалмів 38 (39): 2.
[349] Неточна цитата з Книги Псалмів 138 (139): 23–24. Пор.: И҆скꙋси́ мѧ, бж҃е, и҆ ꙋвѣ́ждь се́рдце моѐ: и҆стѧжи́ мѧ и҆ разꙋмѣ́й стєзѝ моѧ̀: и҆ ви́ждь, а҆́ще пꙋ́ть беззако́нїѧ во мнѣ̀, и҆ наста́ви мѧ̀ на пꙋ́ть вѣ́чєнъ.
[350] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 18: 27. Пор.: речѐ: нн҃ѣ нача́хъ.
[351] Парафраза Книги Псалмів 118 (119): 57. Пор.: рѣ́хъ сохрани́ти зако́нъ твоѝ.
[352] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 13 (14): 1; 52 (53): 2. Пор.: Речѐ безꙋ́мєнъ въ се́рдцы своѐмъ.
[353] Книга Псалмів 30 (31): 15.
[354] Книга Псалмів 34 (35): 3.
[355] Книга Псалмів 50 (51): 17.
[356] Книга Псалмів 63 (64): 7.
[357] Книга пророка Єремії 17: 9.
[358] Можливо, Сковорода має на думці слова: Помѧнѝ за́пшвѣди и҆ не гнѣ́вайсѧ на бли́жнѧго, и҆ завѣ́тъ вы́шнѧгѡ и҆ презира́й невѣ́жество (Книга Ісуса, сина Сирахового 28: 7–8).
[359] Очевидно, Сковорода має на думці слова: и҆́менемъ мои́мъ бѣ́сы и҆жденꙋ́тъ (Євангелія від св. Марка 16: 17).
[360] Книга Псалмів 38 (39): 4.
[361] Книга Псалмів 38 (39): 4.
[362] Очевидно, це парафраза Книги Псалмів 15 (16): 9. Пор.: возвесели́сѧ се́рдце моѐ.
[363] Неточна цитата з Книги Псалмів 44 (45): 2. Пор.: Ѿры́гнꙋ се́рдце моѐ сло́во бла́го, глаго́лю а҆́зъ дѣла̀ моѧ̀ цр҃е́ви: ѧ҆зы́къ мо́й тро́сть.
[364] Книга Псалмів 50 (51): 16.
[365] Книга Псалмів 104 (105): 19.
[366] Книга Псалмів 105 (106): 5.
[367] Книга Псалмів 72 (73): 21.
[368] Неточна цитата з Книги Псалмів 70 (71): 23. Пор.: Возра́дꙋетѣсѧ ꙋ҆стнѣ̀ моѝ, є҆гда̀ воспою̀ тебѣ̀, и҆ дꙋша̀ моѧ̀.
[369] Книга Псалмів 26 (27): 8.
[370] Очевидно, це парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 21: 29. Пор.: въ се́рдцы же премꙋ́дрыхъ ꙋ҆ста̀ и҆́хъ.
[371] Книга Псалмів 75 (76): 9–10.
[372] Сковорода має на думці слова: Воспою̀ нн҃ѣ возлю́бленномꙋ пѣ́снь (Книга пророка Ісаї 5: 1).
[373] Можливо, Сковорода має на думці слова: поѝщихъ ꙗ҆́кѡ пѣ́снь но́вꙋ пред̾ пр҃то́ломъ (Апокаліпсис 14: 3).
[374] Неточна цитата з Книги Псалмів 70 (71): 22. Пор.: воспою̀ тебѣ̀ въ гꙋ́слехъ, ст҃ы́й і҆и҃левъ.

[375] Книга Псалмів 44 (45): 3.
[376] Книга Псалмів 28 (29): 6.
[377] Книга Псалмів 44 (45): 8.
[378] Книга Псалмів 71 (72): 14–15.
[379] Книга Псалмів 102 (103): 5.
[380] Книга Псалмів 109 (110): 2.
[381] Книга Псалмів 8: 5.
[382] Книга Псалмів 86 (87): 5.
[383] Книга Псалмів 88 (89): 37.
[384] Книга Псалмів 43 (44): 24.
[385] Книга Псалмів 17 (18): 36.
[386] Книга Псалмів 15 (16): 10.
[387] Книга Псалмів 15 (16): 9.
[388] Книга Псалмів 101 (102): 28.
[389] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 15 (16): 4. Пор.: не соберѹ̀ собо́ры и҆́хъ ѿ крове́й.
[390] Книга Псалмів 61 (62): 12.
[391] Одне зі значень гр. *ἁμαρτία* (‘гріх’) – ‘заблуд’.
[392] Книга Псалмів 38 (39): 2.
[393] Книга Псалмів 74 (75): 5.
[394] Книга Псалмів 74 (75): 5.
[395] Неточна цитата з Книги Псалмів 84 (85): 9. Пор.: ᲂУ҆слы́шꙋ, что̀ рече́тъ ѡ҆ мнѣ̀ гдⷭ҇ь.
[396] Книга Псалмів 84 (85): 9.
[397] Книга Псалмів 50 (51): 17.
[398] Книга Псалмів 67 (68): 12.
[399] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 106 (107): 20. Пор.: посла̀ сло́во своѐ, и҆ и҆зцѣли̇̀ ѧ҆̀.
[400] Євангелія від св. Івана 1: 1.
[401] Друге послання св. ап. Павла до коринтян 4: 6.
[402] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 15. Пор.: то́й твою̀ блюсти̇̀ бꙋ́детъ главꙋ̀.
[403] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 3.
[404] Неточна цитата з Книги Псалмів 17 (18): 29. Пор.: просвѣти́ши тмꙋ̀ мою̀.
[405] Книга Псалмів 50 (51): 12.
[406] Можливо, це парафраза Книги пророка Ісаї 26: 18. Пор.: гдⷭ҇и, во чре́вѣ прїѧ́хомъ. Див. також: а҆́зъ во ᲂУ҆тро́бѣ зача́хъ всѧ̑ лю́ди сїѧ̑ (Четверта книга Мойсеєва: Числа 11: 12).
[407] Неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Петра 1: 24. Пор.: всѧ́ка пло́ть и҆́кѡ трава̀.
[408] Неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 106. Пор.: Клѧ́хсѧ и҆ поста́вихъ сохрани́ти сꙋ́дбы̑.
[409] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до євреїв 4: 12. Пор.: Жи́во бо сло́во бж҃їе.
[410] Неточна цитата з Книги пророка Єремії 47: 6. Пор.: Доко́лѣ сѣцѝ бꙋ́деши, ѿ, мечꙋ̀ бж҃їй!
[411] Неточна цитата з Книги Псалмів 14 (15): 2. Пор.: глаго́лѧй и҆́стинꙋ въ се́рдцы свое́мъ.
[412] Книга Псалмів 72 (73): 26.
[413] Неточна цитата з Книги пророка Єремії 47: 6. Пор.: Доко́лѣ сѣцѝ бꙋ́деши.
[414] Парафраза Книги Псалмів 118 (119): 11. Пор.: Въ се́рдцы мое́мъ скры́хъ словеса̀ твоѧ̑.
[415] Книга Псалмів 55 (56): 11.
[416] Книга Псалмів 5: 10.
[417] Книга Псалмів 11 (12): 3.

[418] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 13 (14): 1; 52 (53): 2. Пор.: **Р**ечѐ безꙋ́менъ въ се́рдцы своѐмъ.
[419] Неточна цитата з Книги Псалмів 9: 28. Пор.: подѧ́ ѧ҆зы́комъ є҆гѡ̀ трꙋ́дъ и҆ болѣ́знь.
[420] Книга Псалмів 12 (13): 3.
[421] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 12 (13): 3. Пор.: бѡлѣ́зни въ се́рдцы моѐмъ.
[422] Книга Псалмів 72 (73): 8.
[423] Можливо, це парафраза Книги Псалмів 118 (119): 15. Пор.: ᲂу҆разꙋмѣ́ю пꙋтѝ твоѧ̑.
[424] Книга Псалмів 38 (39): 2.
[425] Книга Псалмів 51 (52): 4.
[426] Книга Псалмів 40 (41): 7.
[427] Книга Псалмів 25 (26): 12.
[428] Неточна цитата з Книги Псалмів 94 (95): 10 та з Послання св. ап. Павла до євреїв 3: 10. Пор.: пр҃нѡ заблꙋжда́ютъ се́рдцемъ, ті́и же не позна́ша пꙋті́й мои́хъ.
[429] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 57 (58): 3. Пор.: непра́вдꙋ рꙋ́ки ва́шѧ сплета́ютъ.
[430] Книга Псалмів 57 (58): 3.
[431] Неточна цитата з Книги Псалмів 49 (50): 19. Пор.: ѧ҆зы́къ тво́й сплета́ше лыщє́нїѧ.
[432] Книга Псалмів 120 (121): 1.
[433] Книга Псалмів 85 (86): 4.
[434] Книга Псалмів 44 (45): 11.
[435] Книга Псалмів 118 (119): 36.
[436] Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 21: 29. Пор.: **В**о ᲂу҆стѣ́хъ бꙋ́ихъ се́рдце и҆́хъ, въ се́рдцы же премꙋ́дрыхъ ᲂу҆ста̀ и҆́хъ.
[437] Книга Псалмів 38 (39): 2.
[438] Книга Псалмів 68 (69): 15.
[439] Неточна цитата з Книги Псалмів 80 (81): 6. Пор.: ѧ҆зы́ка, є҆гѡ́же не вѣ́дѧше, ᲂу҆слы́ша.
[440] Неточна цитата з Книги Псалмів 106 (107): 20. Пор.: посла̀ сло́во своѐ, и҆ и҆зцѣли̇̀ ѧ҆̀, и҆ и҆зба́ви ѧ҆̀ ѿ растлѣ́нїй и҆́хъ.
[441] Книга Псалмів 50 (51): 10.
[442] Парафраза Книги Псалмів 31 (32): 3. Пор.: **Ꙗ**кѡ ᲂу҆молча́хъ, ѡ҆бетша́ша кѡ́сти моѧ̑.
[443] Парафраза Книги Псалмів 38 (39): 2–3. Пор.: внегда̀ воста́ти грѣ́шномꙋ предо мно́ю. **Ѡ**нѣмѣ́хъ и҆ смири́хсѧ, и҆ ᲂу҆молча́хъ ѿ бла̑гъ.
[444] Книга Псалмів 50 (51): 10.
[445] Парафраза Книги Псалмів 50 (51): 10. Пор.: возра́дꙋютсѧ кѡ́сти смирє́нныѧ.
[446] Книга Псалмів 115 (116): 2.
[447] Книга пророка Ісаї 40: 6.
[448] Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: пло́ть не по́льзꙋетъ ничто́же.
[449] Книга Псалмів 115 (116): 4.
[450] Книга Псалмів 38 (39): 2.
[451] Книга пророка Ісаї 44: 5.
[452] Можливо, Сковорода має на думці слова: и҆ приближа́йсѧ къ бг҃ꙋ (Книга пророка Осії 12: 6).
[453] Парафраза Книги Псалмів 118 (119): 105. Пор.: **С**вѣти́лникъ нога́ма мои́ма зако́нъ тво́й, и҆ свѣ́тъ стезѧ̑мъ моѝмъ.

СVМФОНІ́А,
нарече́нная
Кни́га
Асха́нь
о
Познанїи сама́го себѐ.
Рожде́нна 1767-го Лѣта.
*

Любе́зный Дру́же Михаи́ле[1]!

Де́сять Верст от Ха́ркова написа́л я сію Кни́гу в Лѣса́х Зембо́рских[2]. Дух велѣ́л, да нарече́тся Асха́нь. Асха́нь есть Дще́рь Хале́ва, вше́дшаго в Зе́млю Обѣтова́нную. Значит Красота̀[3]. Он Еѐ отдае́т Брата́ничу своему в Супру́гу за то, что доста́л Град Арво́к[4]. Сей Град ина́че называ́ется Хевро́н, си́рѣчь Дру́жба и Град Пи́смен[5]. Сія̀ есть Прему́дрость Божія, сокрове́нна во Глубинах Бі́бліи. Всѣ, стяжа́вшіи Прему́дрость, сею Невѣ́стою услажда́ются, по Глаго́лу Иса́ину: "Якоже весели́тся Жени́х о Невѣ́стѣ, та́ко возра́дуется Госпо́дь о тебѣ"[6].

Се́рдце наше, узна́вшее себе, есть вить Го́луб. Сей Го́луб вызыва́ет себѣ из Но́ева Ковче́га, из Бі́бліи, чи́стый чи́стую Голуби́цу. Вот Невѣ́ста! Вот всепріятнѣ́йшая и Еди́ная Же́ртва Богу[7]! Вот Па́ра Го́лубов! Вот Во́ня Благово́нія Го́споду! Вот Верх Блаженства! Сія Во́ня кончит сію Кни́гу. Что значит? сломи́ть Го́луба от Крил его[8]? То́ же, что сломи́ть Ро́ги. "Вся Ро́ги Грѣ́шных сломлю̀"[9]. Рог, Но́готь, Во́лос, Пе́рья разни́тся от Тѣ́ла, хотя̀ Все Сіе в Тѣ́лѣ. В Тѣ́лѣ и разни́тся от Тѣ́ла Что́ ли? Мысль! Мысль чи́стая есть Влас Главы̀ неги́блющій[10], Ро́ги и Лу́чи на Главѣ̀ Мойсе́ю. Рог, Іереми́ину Но́гтю Адама́нтову[11] ра́вный, есть то чи́стая Мысль. Кри́ла Голуби́ны, ле́гко паря̀щіи во Вѣ́чность[12], вот они̇̀! "Помышле́нія Се́рдца Его суть в Род и Род"[13].

Сломи́те Кри́ла[14]! разумѣ́й: раздери́те Сердца̀ ва́ша[15]. Тогда̀ сло́мишь дурны́я Кри́ла и Голуби́цѣ твое́й, Бі́бліи. Вот Па́ра! "Да отто́ргнет Гла́ву (Го́лубову)"[16]. "Да отлу́чит, де, Горта́нь с Пе́рьям…"[17] Сіе есть То́ же: "Разлучи̇̀ Бог ме́жду Водо́ю и Водо́ю…"[18] Что есть Вода̀ сія, а́ще не Рѣка̀, Рѣчь, Мысль, Сло́во, Горта́нь, Се́рдце, Пе́рья? Вся̀ка Фігу́ра, па́че же Со́нце, есть то Мысль. Нѣ́что бо нам проповѣ́дует. А́ще же Со́нце есть то Мысль, ей! оно̀ Го́луб. Куда̀ лети́т? Во Вѣ́чность. "Полещу̀ и почі́ю"[19]. Тут Вѣ́чность имену́ется Восто́ком. Что бо вы́шше Ея̀? "Восто́к И́мя Ему̀"[20]. Сюда̀ броса́й! Броса́й на Восто́к Горта́нь и Пе́рья. Го́рняя му́дрствуй[21]. Подними̇̀ во Верх. Пожри̇̀ Богу[22]. Мета́й вы́шше Пе́пела. На Мѣ́сто Пе́пела. Вмѣ́сто Пло́ти возве́рзи на Господа Печа́ль твою̀[23], Тлѣ́нь твою̀, Плоть твою̀, Ничто́же сіѐ твое. Да бу́дут О́чи твои Голуби́ны[24] вы́шше Пе́пела, на Мѣ́стѣ ино́м от Пе́пела. Все бо есть Пе́пел, кромѣ Вѣ́чности. Вот! тогда́-то исцѣ́дишь Кровь от Со́нца. Узна́в И́стину, прело́жи́тся тебѣ Со́нце во Кровь[25]. Что бо есть оно, аще не Плоть, Кровь и Пе́пел?.. А как Крова́выя Кри́ла от Се́рдца твоего

отлучи̇, так и Скоти́ну твою̀ раздѣли̇. Тѣ́ло твоѐ. Пе́пелная твоя Часть: вот То тебѣ! Дай же Мѣ́сто на Мѣ́стѣ твоего Пе́пела, слу́шай! на вся́ком же Мѣ́стѣ дай Мѣ́сто и Бо́гу твоему. Во Во́лосѣ Во́лосу Его, в Жи́лочкѣ твоей Жи́лкѣ Его, в Костя́х твоих Костя́м Его. Подѣли́ся с ним до послѣ́днія твоея Ча́сточки, как Царь Содо́мскій со Авраа́мом[26]. Вот! тогда́-то собу́дется: "Жена̀ твоя (Прему́дрость), яко Лоза̀ Плодови́та во всѣх Бока́х До́му твоего"[27]. Вот тебѣ Лѣтора́сли, Ча́да твоя! Но́выя Жи́лы! Но́вая Плоть и Кость! А Тра́пеза твоя Вы́шнему – Се́рдце твое. Ами́нь!

Мир на Ізра́иля[28]! Григо́рій Сковорода̀

*

ГЛАВИ́ЗНА КНИ́ГИ СЕЯ.

*

Земля̀ бѣ неви́дима… и Тма верху̀ Бе́здны[29].

*

Еда̀ позна́нна бу́дут во Тмѣ Чудеса́ твоя̀ и
Пра́вда твоя в Землѣ̀ Заб[в]е́ннѣй?[30]

*

Помяни́те Чудеса̀ Его, (сіесть) Судбы̀ Уст Его̀[31].

*

Не утаи́тся Кость моя от тебе, ю́же сотвори́л еси в Та́йнѣ[32].

*

Дух Вся испы́тует, и Глуби́ны Божія[33].

*

СИМФОНІ́Я.

С СИМ СТИХО́М:

*

"А́ще не увѣси са́мую тебе, о до́брая в Жена́х, изыди̇ ты в Пята́х Паств и паси̇ Ко́злища твоя у Ку́щей Па́стырских".

Пѣснь Пѣсней[34]

Ли́ца в Разгово́рѣ.
Па́мва, Анто́н, Лука̀, Ко́нон, Фило́н, Квадра́т, Друг.

ПА́МВА. Прекра́сное У́тро, Пресвѣ́тлый сей Воскресе́нїя день, сей весе́лый Сад, Но́вый свой лист развива́ющїй, сїя в нем Го́рняя бесѣ́дка, Священнѣ́йшим Би́блїи Прису́дствїем Освященная и Ея ж Карти́нами украше́нная. Не все ли сїе возбужда́ет Тебе к бесѣ́дѣ? Слу́шай! собра́вшїйся здесь Но́вый Израилю[35], любе́зныи Друзья̀! Оживи́ло мене Прису́дствїе Ва́ше. Находя́сь окруже́н толь Че́стными и Человѣколю́бными сердца́ми, могу сказа́ть с возлюбленным Давидом, что согрѣ́лося во мнѣ сердце мое[36].

АНТОН. А что это за Картина? Слышь, Лука̀!

Лука̀. Дочь Царская со Служанками. Вот видишь! нашла в Коробочкѣ пла́вающаго Младенца.

Ант[он]. Да! да! да! Человѣка Божїя, Мойсе́я[37]. А сих двоих Картин не знаю.

Лук[а]. Не знаю, какїе-то два Города̀ на превысоких Горах?

Пам[ва]. Вот Город Хевро́н!

Ант[он]. Что́ за Хеврон?

Пам[ва]. Которым благословил Їисус Нави́н Хале́ва, отдаѧ̀ ему в наслѣдїе. Он ина́че называ́ется Арво́к. А сей другой есть Го́род Дави́р, изпре́жде на́зван: Град Уче́нїя, или Город Пи́сменный[38].

Лук[а]. А что ж это за два Мужи вооруженныи? а меж ними Женщина?

Пам[ва]. Сей-то есть Божїй Муж Хале́в. Он отдает Прекрасную Аса́нь, Дочь свою, в жену брата́ничу своему за то, что Он взял Город Дави́р. Сїя вся Исторїя видна из 14 и 15 Главы во Їисусѣ Нави́нѣ.

Ант[он]. О прекрасныи Карти́ны!

Пам[ва]. Ты видишь одну Наружность их. Но если б ты увидѣл вну́треннїи в Них сокровенныи Мысли и был в числѣ Божїих Людей Святых, О́бразов событїѐ зрящих, разумѣющих самую в Картинах силу, намѣренїе, Конец и Предѣл, конечно, бы ты не удержался, чтоб не скакать с Давидом пред Сѣнным Ковче́гом[39], и с тобою здѣлалося бы то ж самое, что с тое́ю Короле́вою, о которой в Тре́тей Книгѣ Царств вот что! "И видѣ Царица Са́вска весь смысл Соломо́нь: и Дом, егоже созда, и Снѣ́ди Соломо́новы, и жили́ща О́троков Его, и предстоянїе Служащих Ему, и Облаченїе Его, и Виноче́рпцы Его, и всесожженїя Его, яже приношаше в Храмѣ Господни, и внѣ себе бысть. И рече к Соломо́ну: 'Истинна суть Словеса, яже слышах в Землѣ моей о Словесѣх твоих и о Смыслѣ твоем, и не ях Вѣры Глаголющим мнѣ, дондеже прїйдох сѣмо, и видѣша Очи мои. И се нѣсть ни Пол того, якоже мнѣ повѣдаша. Приложил еси Премудрость, паче всякаго Слуха…'"[40]

Лук[а]. Вот нам это знакома! Это наша.

Ант[он]. Кака́я?

Лук[а]. Рождество Христово.

Пам[ва]. Почему Она ваша?

Лук[а]. Как же? Видь мы Христїя́не.

Пам[ва]. Если эта Картина ваша, то и Первая ваша, а иначе – ни одна не ваша.

Лук[а]. Ни! Там Мойсей, а Тут Христос. Тот Жидовскїй, а Сей Христїянскїй Вожд.

Пам[ва]. А Мойсей не Христїянскїй?

Лук[а]. Ника́к!

Пам[ва]. Длячего ж Христїяне в Собранїи читают сїе: "Отверзши же, видит Отроча, плачущееся в Ковчежцѣ, и пощадѣ Е Дщерь Фараоня, и рече: От дѣтей Еврейских сїе…"[41]

Лук[а]. Длятого читают, что Мойсей прообразовал[42] Христа, Сына Божїя…

Пам[ва]. Да разумѣеш ли полно сам то, что говориш? Что это значит “Прообразовал”?

Лук[а]. Что ли это значит “Прообразовал”?

Пам[ва]. Да!

Лук[а]. А что ж оно значит?

Пам[ва]. Я не знаю.

Лук[а]. Бездѣлица! Как не знать этого? Он был О́браз и одна Тѣнь Сына Божїя.

Пам[ва]. Как же Тѣнь? Видь сам Бог Свидѣтелствует, что Он Человѣк Божїй[43]. А Божїй и Истинный – все то одно. Бог и Истина – Одно. Человѣк Божїй и Сын Божїй – Одно то. Посему-то и Павел таковаго Бо́жїя Человѣка называет созда́нным по Богу, в Правдѣ и Преподобїи Истины[44]. И сего одного хвалит.

Лук[а]. Однако ж Мойсей был тлѣнный, как мы, Человѣк, а Божїим назван по Благодати[45].

Пам[ва]. Вот тебѣ выласка! Пожалуй, брось твое (однако ж)! Не представляй мнѣ Подлых, Шко́лных Богословцов, квасни́н[46]. Слушай! что такое о Мойсеи говорит Божїе Сло́во? “Не отемнѣстѣ Очи Его, ни истлѣста Устнѣ Его”[47].

Лук[а]. Однако ж Мойсей иное, а иное Христос.

Пам[ва]. Слушай, При́путню[48]! Сама Евангелская Премудрость вот что говорит! “Аще бысте вѣровали Мойсеови, вѣровали бысте без сумнѣнїя и мнѣ…”[49] Видиш, что разумѣть Мойсея есть то разумѣть Христа, и Мойсей закрылся в Евангелїи так, как Евангелїе пожéрто Мойсеовыми Книгами, которых оно есть Лѣтораслью.

Лук[а]. Да там же вдруг слѣдует и сїе: “О мнѣ бо той писа”[50], а ты замолча́л[51].

Пам[ва]. Конечно, не писал бы, если б не видѣл его. А что ж есть Живот вѣчный, если не то, чтоб знать Бога? Сїе-то есть быть Живы́м, Вѣчным и не Тлѣнным Человѣ́ком, и быть Преображенным в Бога, а Бог, Любовь и соединенїе – все то Одно. Сверх того, примѣчай, что и самыи их сїи О́бразы меж собою во всем сходны. Тут лежит, Пеленами повит, Израилскїй Младенец. И там от Еврейских дѣтей. Сей положен Ма́терью в Яслех, а Тот своéю в Коро́бочкѣ. Сего наблюдает Мати Его, а Того издалеча Сестра Его. Тут пришли Па́стыри и Волхвы, а там Царева дочь с Языческими служанками[52]. А у древних Пастырями Цари назывались. Напримѣр: “Пасы́й Израиля воньми”[53], то есть: Пастырю и Ца́рю Израилскїй. Впротчем, что Израилскїй Род не умирает, слушай Пророка Їо́иля! “Якоже Утро, разлїю́тся по Горам людїе мнози и крѣпцы. Подобны им не быша отвѣка, и по них не приложится до Лѣт в род и род…”[54] Если бы до их лѣт можно что другое приложить, имѣли б они Конец. Но они, всему другому Концем находясь, сами суть безконечны. Израиль есть сам остаток умира́ющим всѣм Земным Язы́кам. А что Їо́иль тое сказует о Еврейском Родѣ, слушай Мойсéя: “Блажен еси, Изра́илю! Кто подобен тебѣ?”[55]

Лук[а]. Однако ж Мойсей иное, а иное Христос.

Пам[ва]. Как же иное, если заодно с ним говорит на Ѳаво́рѣ? Видь ты слыхал Родословїе Христово?

Лук[а]. Слыхал. "Книга Родства Їисуса Христа…"[56] и протчая.

Пам[ва]. Как же думаеш? Что се за Книга? Вѣдь этая Книга не простая. Она есть Книга Божїя. В сей Кни́гѣ ни один Плотской не запи́сывается. Слушай Давида! "Не соберу Соборов их от Кровей"[57]. А записываются одни тѣ, кои "не от Крове, ни от Похоти Плотскїя, но от Бога родишася"[58]. А когда Мойсея самое Слово Божїе называет Божїим Человѣком да и Самому ему велит в Книгѣ Числ ста́вить протчїих в сїе Щасливѣйшее Число и Запись[59], как посмѣешь из сея Книги Его самаго вычернить? Учись! не разумѣеш[60]! В сїю Книгу и Ученики Христовы записанны. "Ра́дуйтеся, – говорит, – яко Имена̀ ваша написанна"[61]. Да о сем одном и радоваться вели́т. В Сїю Книгу вся-на́-вся роднѧ̀ Христова, не Плотская (Слышь!), но Духовная, записывается. А вот Она Родня! "Кто есть Мати моя или Братїя моя? Иже бо аще сотворит волю Божїю, сей Брат мой, и Сестра моя, и Мати моя есть…"[62] Удивительно тебѣ показалось, что Мойсей и Христос Одно[63]. Но не слышишь ли, что такое о всей своей роднѣ Христос говорит к Нетлѣнному своему Отцу? "Да будут Едино, якоже и мы. Нѣт из вас ни Їуде́я, ни Еллина, ни Раба, ни Вольнаго"[64]. "Нѣсть Мужеск Пол, ни Женск, Одно вы, – говорит Павел, – во Христѣ, и Христос в вас. Божїй Род, как Конца, так не имѣет и Раздѣленїя"[65].

Лук[а]. Как же может Одно быть то, что не Одно?

Пам[ва]. Спрошу ж и я тебе. Как можно, чтоб было 12 Опра́вленных разно и разно разными Языка́ми напеча́танных Книг Евангелских и чтоб Одна то была Книга? Если кто одну из них знает, тот знает всѣ. Если б ты узнал Мойсея, узнал бы и Христа. Или если б Христа узнал, узнал бы Мойсея, Илїю̀, Авраа́ма, Дави́да, Иса́їю и протчїих.

Лук[а]. Я Христа знаю, а Мойсея не знаю.

Пам[ва]. Так ты знаешь Христа, как нѣкоторый Дурачок, о котором выслушай Ба́сеньку. Богатой Отец имѣл 8 сынов. Они были в Худом и в Добром разумны, но непокорныи и великїи Отцу досадители. Между семью Братьями был Один и Глух и Глуп, но горячїй Во́ли отцовскїя Почитатель. Умира́я, Отец велѣл их призвать к себѣ всѣх и, находясь от Природы Добрым, Благословил их. Пото́м оборотя взор к дурачку̀: "Я знаю, что тебе Братья обидят в Наслѣдїи. Вместо (де) того усугубляю тебѣ мое Благословенїе. Вот тебѣ сїя моя Трость свидѣтелством! Возьми Ее и Храни при себѣ. Почувствуешь Блаженство твое тогда, когда покажутся тебѣ слова̀ сїи: 'Покрыет тя Божїе Начало'"[66]. По смерти разорвали Господа̀ все Имущество, один только маленькїй с Садом домик оставив Па́лочнику. Здѣсь он, про́стую Жизнь провождая Один, тужил по Отцу. В Седмой Год весно́ю, Воскресным Утром, проха́живаясь по Вышших своего Райка̀ Мѣстах, чуть было не наступил на Змїю̀. Расколоти́л ей Тро́стью Голову и так шибко уда́рил, что нѣкая Часть Тро́сти, как Шелуха̀, отпала.

Почувствовал Он в Ушах своих не слыханный пред сим Звон и дивный Голос таков: “Глупый! Чего ты плачешь? Кого ищеш? Я всегда с тобою”. Обняла Его несказанная Радость. Открылся ему Слух. И так-то он усмотрѣл, что Его Трость есть двойна́я. Снял он подлую Поверхность. Открылась Но́вая Золотая па́лка, драгоцѣннѣйшими Каменьями наса́женная от самаго Верха̀ до самаго Конца. Ея Голову составлял один самой Бо́льшой Голубой Ша́фир. На Головѣ Живый Образ Отца его, вѣчными написан Кра́сками, а вкруг о́наго – Слова̀ сїи: “Покрыет тя Божїе Нача́ло”[67]. Вот так-то ты, слушай! Знаеш Христа, как сей, находясь Глух и Глуп, знал Отцо́вску Па́лку[68]. Не вѣроятным тебѣ кажется сїе слово, что, узнав Мойсея, узна́еш одним взором и Христа. Ты ж еще чуднѣе услышишь Слово. Не только когда довѣде́тся тебѣ узнать Ада́ма, или А́веля, или Но́я, или Іису́са Нави́на, или Хале́ва, или Їова, или Соломо́на, или Їереми́ю, или Па́вла, но когда, хотя самого себе хорошенько узна́еш, изволь знать, что одним взором узна́еш и Христа. Один есть весь вышепомянутый Род Авраа́мль, ни Числа̀, ни Нача́ла, ни Конца не имѣющїй, всѣ четырѣ Сто́роны исполняющїй. “Аще кто мо́жет, – говори́т Бог Авраа́му, – исчестѝ Пѣсо́к Земны́й, то и Сѣ́мя твое изочте́т”[69]. Впротчем, не Коне́ц то, послѣ чего еще нѣчтось Слѣдует. Но послѣ сего Рода ничего уже Слѣдовать не может. Все погибает Огнем Божїим, и самыи Нечестивых Останки, а потому уже и не Останки, что не остаются. Не терпит ничто̀ О́гненнаго Лица̀ Божїя. Всѣ, как Хвра́стные, горят, кромѣ сего Сѣ́мени, о котором в Иса́їи. “Якоже Не́бо Но́во и Земля̀ Но́ва, яже Аз творю̀, пребыва́ют предо мно́ю, – глаго́лет Госпо́дь, – та́ко ста́нет Сѣ́мя ва́ше и И́мя ва́ше”[70]. Тож и в Їереми́и: “Возвесели́тесе Весе́лїем. Воскли́кните на Гла́ву Язы́ков. Слышанно сотворите и похвалите. Рцы́те: Спасѐ Господь люди своя, Останок Изра́илев”[71]. Сей-то Род есть и́щущих Го́спода, и́щущих Лице Бога Їаковля, пред которым никакой Язык устоять не может: “Яко О́гнь сходит от Лица̀ Его”[72]. Из сего Богоспасаемаго Ро́да хоть одного узнав, всѣх узна́еш. Во всѣх их Один Новый Человѣк, и они в нем, а Он в Отцѣ своем. Но понеже ни одного из них узнать не можем, то, по крайней мѣрѣ, узнать самых себе постараймось. Сим О́бразом можем узнать И́стиннаго Человѣка, “созда́ннаго по Богу в Правдѣ и Преподобїи И́стины”[73]. А се ж то самое есть и Живот вѣчный[74]. Узнав же Его, во мгновенїи Ока преобра́зимся в него, и все наше мертвенное пожерто будет Животом Его. Слушай! Что такое сам он говорит к своему любителю, который в Его род отродиться и с Ним за Одно̀ быть желает: “Аще не увѣси самую тебе, о добрая в женах! изыйдѝ ты в Пята́х паств и пасѝ козлища твоя у ку́щей Па́стырских”[75]. Напишите ж слова̀ сїи вѣчными Кра́сками на Сердцѣ вашем и на Мыслях ваших. Предайте Глас сей Божїй в наслѣдїе и потомкам вашим, да Оста́нки их будут благословенны и вселятся на Землѣ доброй, и насытятся Пшеницы, Вина̀ и Елея[76], и воспита́ются на Водѣ покойнѣ[77], и утучнѣют Хлѣбом Сло́ва Божїя, и так Землю свою втори́цею наслѣдят, и Веселїе вѣчное над Главо́ю их[78]. А если кто не узна́ет себе, сей не может слухом услышати гла́са Господа Бога своего[79], чтоб отверзл ему

Господь сокровище свое благое – Не́бо[80]. И не полу́чит, не увидит, ни уразумѣет Сладчайших сих Божїих Обѣщанїй во Їса́їи: “Тогда разве́рзется ра́но свѣт твой, и исцѣленїя твоя скоро возсїя́ют, и предї́йдет пред тобою правда твоя, и слава Божїя обы́мет тя. Тогда воззове́ши, и Бог услышит тя, и Еще Глаголющу ти речет: ‘Се прїйдох!’[81] И будет Бог твой с тобою присно, и насытишися, якоже желает душа твоя. И Ко́сти твоя утучнѣют и будут яко вертоград напое́нный и яко Источник, ему же не оскудѣ вода. И Ко́сти твоя прозябнут, яко трава, и разботѣют, и наслѣдят ро́ды родо́в”[82]. “Смиренная и колеблемая, не имѣла еси Утѣшенїя. Се аз уготовляю тебѣ А́нѳракс, Камень твой, и на основанїе твое Са́пфир, и положу забрала твоя Їа́спис, и Врата твоя каменїе Кристалла, и огражденїе твое, ка́менїе избранная[83]. Се пришелцы прїйдут к тебѣ мною, и вселятся у тебе, и к тебѣ прибѣгнут. Се аз создах тя, не якоже кузне́ц, раздува́яй у́глїя и износѝ сосуд на дѣло. Аз же создах тя не на пагубу, еже истлити”[84]. Что ж то за пришелцы? “Возведи о́крест очи твои и виждь: вся се собрашася и прїйдоша к тебѣ. Живу̀ аз, – глаголет Господь, – яко всѣми ими, аки в красоту облечешися и обло́жили себе ими, яко у́тварїю невѣста”[85].

Друг. Спо́ришь, Лука̀, и хвалишься, будьто знаешь Христа. Разумѣй! Чем хвалишся? Опасайся Їереми́иных слов сих: “Близ еси ты, Господи, уст их, далече же от утроб их”[86], и Давидовых: “Положиша на Небеси Уста своя, и Язык их прейде по Землѣ”[87], и Мойсе́евых: “Не во́змеши Имени Господа Бога твоего всуе”[88], и Христовых: “Плоть ничтоже. Дух животворит”[89]. Легко могли смотрѣть сыны Израилевы на поверхность покры́вала Мойсеева. Но на Богом прославленный зрак лица̀ его смотрѣть боялись. Видишь ли, что двойной Мойсей? В одном Мойсеѣ тлѣнный и славный. Тож самое дѣлается и на Ѳаво́рѣ. Один Христос сно́сен очам Петровым, вторый страшен. Перваго множайшїи видѣли, втораго никто, кромѣ Учеников, в то время, как дал и отверз им ум разумѣти писанїя[90]. Тлѣннаго и мертваго всѣ видѣли, а о живом никто не терпѣл и слышать. Всилу ученики увѣрились и присмотрѣли, и увидѣли. Перваго смертнаго Христа не хочет знать и видѣть Его Павел, и сим гаразда разни́тся от протчїих. Слу́шай, что он говорит? “Тѣмже и мы отнынѣ ни Единаго вѣмы по пло́ти. Аще же и разумѣхом по пло́ти Христа, но нынѣ ктому не разумѣем”[91]. Скажи ж тепер, что такое разумѣешь чрез сїе имя “Христос”[92]? Если разумѣешь какую тлѣнь, без сумнѣнїя, чрез имя Христово разумѣешь пу́стошь. И се-то есть принима́ть имя Его всуе[93]! А чтож есть суетность и лжа, если не то, что тлѣнь? И сїе-то есть не живот, но погибель свою видѣть: “Да узрят о́чи его свое убїенїе!”[94] Кричи́т Їов: “От Господа же да не спасется!”[95] Сїе-то тлѣнїе есть точное поле па́губы[96], а на нем все, что только заста́нет, или от Человѣк, или от Его скотов, Огнь Господень, з Гро́мом и Гра́дом, тое все-на́-все, во всей Землѣ Еги́петской, поража́ет па́губою, кромѣ одной земли, гдѣ находился род Божїй, Сыны Израилевы. Так вот гдѣ ищѝ узнать Христа! в Землѣ Гесе́мской[97]. Этїи всѣ одного суть роду. “Род спасаемый от Господа”[98]. А между тѣм поучись, что то говорит Давид? “Воста́ните по сидѣнїи, ядущїи

Хлѣб болѣзни”[99]. “Доколѣ належитѐ на Человѣка? Убива́ете всѣ вы”[100]. “Цѣну мою совѣщаша отри́нути, тече́ша в жажды”[101]. “Усты своими благословляху и Сердцем своим кленя́ху”[102]. “Единою, – глагола Бог, – дво́я сїя слышах”[103]. И внуши, пожалуй, что то опять Мїхе́й пое́т? “И ты, Сто́лпе па́ствы мгля́ный, дщи Сїо́ня к тебѣ прїйдет, и внїйдет власть первая, Царство из Вавило́на, дщерѣ Їерусали́млѣ. И нынѣ вску́ю познала еси зло? Не бѣ ли тебѣ Царя? Или совѣт твой погибе? Яко обыдо́ша тя болѣзни, яко ражда́ющїя. Болѣзнуй и мужайся, и приближайся, дщи Сїо́ня, яко раждающая. Занѐ нынѣ изыйдеши из Града, и всели́шися на По́лѣ, и дойдеши Вавило́на. Оттуду из[и]мет тя и оттуду избавит тя Господь Бог твой…”[104] Не можеш, Лукà, Христа видѣть. Одну срамоту, Лице Его покрывающую, и За́дняя Его видиш, и как Їоиль говорит: “Землю созадѝ, по́ле па́губы и лежащаго видиш”[105]. И бойся, чтоб не был на Паденїе тебѣ[106], и засмотрѣвшися на Плечи Его, не миновал бы ты того Христа, Павлом позна́ннаго, вчера и днесь и во вѣки находящагося[107], и Їса́їею ви́дѣннаго, глаголющаго к тебѣ: “Аз есмь, Аз есмь, утѣшаяй тя. Разумѣй! Кто есть[108] Сый? Убоялся еси Человѣка смертна и сына человѣча, иже яко трава Из-схо́ша, и забыл еси Бога, создавшаго тя, сотворшаго Небо и Основавшаго Землю”[109]. Сего Божїего Человѣка, если узна́еш, о сем похвались[110]. В то время дерзновенно возопїй со Їса́їею: “И сам Божїй есмь”[111]. Но вот тебѣ! Знай, что во вѣки не узна́еш ни одного от Ро́да Божественнаго, поколь прежде не узна́еш самаго себе. Во вѣки не здѣлаешся пресе́льником с Авраа́мом. Во вѣки не поставиш Ку́щи твоея со Їя́ковом[112]. Во вѣки не всели́шся на мѣстѣ Зла́чнѣ с Дави́дом[113]. Во вѣки не поста́вит тебе в Число Божїих Людей Мойсе́й[114]. Во вѣки не дождешся обѣща́емых во Їса́їи Царей, Корми́телей твоих[115]. Сей род есть Царское Священїе и Язык свят[116]: Царїе, Свяще́нники и Корми́тели с Проро́ками, о коих всѣх вот что говорит Бог! “Подъях вас, яко на крилѣх О́рлих, и приведо́х вас к себѣ”[117]. Если ж не узна́еш себе, будет Царь твой Вала́к, а Корми́тели твои – Посла́нники Его, непрїятели рода Израилскаго, почива́ющїи в ночѣ при Валаа́мѣ[118]. Се-то тѣ лжи́выи корми́тели и Проро́ки, о коих Мїхе́й воспѣвает: “Узрят языцы и усрамя́тся от всея крѣпости своея. Ру́цѣ возло́жат на Уста своя, и Уши их оглохнут, поли́жут персть, яко Змі́еве, по́лзуще[119] по Землѣ, смяту́тся во облеже́нїи своем, о Господѣ Бозѣ нашем ужаснутся и убоятся от тебе. Кто Бог, якоже ты?”[120] И о которых Захарїя: “О пасу́щїи суетная и оста́вльшїи овец! Мечь на Мышцу Его! и на Око Его десное! Мышца ему изсыхающи изсхне́т, и Око ему десное ослѣпа́я ослѣ́пнет”[121]. И о которых Їса́їя: “Нынѣ же слыши сїе, Ю́ная, сидя́щая дщи Вавило́ня, уповающая в сердцѣ своем, аз есмь глаголющая и нѣсть иныя, не ся́ду вдово́ю и не позна́ю сиро́тства[122]. Нынѣ же прїйдут на тя два сїя внеза́пу в Един день. Безча́дїе и вдовство̀ внеза́пу на тя прїйдет в волшебствѣ твоем и в крѣпости волхво́в твоих[123]. Се вси, яко Хвра́стїе, огнем погорят и не изы́мут души своея из Пла́мене”[124]. Вот се-то тѣ ку́щи Пастырскїи! до коих отсыла́ет тебе Человѣк Божїй, если не можеш узнать самаго себе[125]. Сїи ку́щи совсѣм противны той Купинѣ

Мойсе́евой и тѣм ку́щам, о коих напи́сано в Чи́слах: “Коль до́бры до́мы твои, Ї́акове, и ку́щи твоя, Ї́зраилю! яко дубра́вы осѣняющїя, и яко Са́дые при рѣках, и яко ку́щи, яже водрузил Господь, и яко Ке́дры при Вода́х”[126].

Антон. Конечно ж, самонужнѣйшее есть слово сїе, чтоб познать себе самаго. Что нужнѣе, как увидѣть Бога? “Нѣсть Истины, ни Милости, ни Видѣнїя Божїя на Землѣ, – вопїет Оссїя. – Клятва и лжа, и убїйство, и татьба, и любодѣянїе разлїяся по Землѣ, и кровь с кровьми мѣшают[127]. Яко ты умѣнїе отвергл еси, отвергу и аз тебе, еже не жречествовати тебѣ и забыл еси Закон Бога своего, забуду и аз чада твоя[128]. И будет, якоже людїе, тако й жрец”[129]. И опять: “Соблуди Ефре́м, и осквернися Израиль. Не положи́ша помышленїй своих, еже возвратитися к Богу своему, яко дух блуженїя есть в них, и Господа не увидѣша”[130]. Но нельзя не соблудить, не узнавши Господа. Ах, дражайшее умѣнїе! Нѣт тебе на Землѣ, в пе́пелных сих сердца́х. О Высочайшая Господственная Сцїэ́нцїя[131]! Умѣетность! Умѣетность! Гдѣ ты нынѣ? Поразила тебе мечем языка̀ своего блу́дница, сирѣчь Земля, Плоть и Кровь. Умножились вездѣ по́хотники Ея. Но нельзя никак узнать Господа, не узнавши самаго себе. Правда, что видим себе всяк из нас и знаем себе. Но как же знаем себе? И как видим? Не все ли то языческое? Не все ли то тлѣнное, что мы познали в себѣ? Хребет один в нас видим, а не лице в нас наше, лжу нашея пло́ти одну видим, не Истину в ней. И как нам сыскать утѣшенїе? “О Лютѣ! – вопїет Исаїя. – Множеству Язы́ков многих. Аки Мо́ре волнующееся, тако смятете́ся, и хребет язы́ков многих, яко вода возшумит, аки вода многа, языцы мнози, аки шум воды̀ многїя, нуждою носимыя, и отвержет его, и далече поженет его, аки прах плевный, вѣющїйся противу вѣтра, и яко прах колесный буря возносящая”[132]. Да развѣ ж довольно сего, когда в нас видим одну разливающуюся тлѣнїя нашего Воду? Длячего не проницаем в то, что еѐ держи́т? “О Граде лживый[133]! – кричит Їеремїя. – Что хвалишися во Удо́лїях? Стечѐ Удо́лїе твое, дщи безстудная, уповающая на богатства своя, глаголющи: ‘Кто прїйдет на мя?’ ‘Се аз наведу на тя страх’, – глаголет Господь Вседержитель”[134]. “О! Лютѣ гра́де крове́й, – гласит Їезекїиль, – в нем же есть яд, и яд не изыйде из него”[135]. Сего ради глаголет Адонай[136] Господь: “Се аз сужду̀ тебѣ по крове́м твоим и по по́мыслам твоим! Сужду тебѣ, нечистый, преслову́те и великїй, на Разгнѣванїе”[137]. Не довольно еще для нас видѣть одну в нас нашу Землю, но нужно еще подниматься и прозрѣть за нашею Землею и тую Землю Господню, о которой Иса́їя: “С веселїем, – говорит, – изы́йдете и с радостїю научите́ся”[138]. И о которой Їо́иль: “Якоже Рай сладости, Земля пред лицем Его, а яже созади Его (та) по́ле пагубы, и спасающаго не будет на нем”[139]. Не довлѣет нам видѣть одно тлѣнности нашея лице, но продыра́ться сквозь тѣнь нашу, чтоб увидѣть там лице человѣка от того Божїего народа, о коих Їо́иль же: “И Господь даст Глас Свой пред лицем Силы Своея. Яко мног есть зѣло полк Его. Яко крѣпка дѣла̀ словес Его”[140]. И, описуя сей нетлѣнный Род, вот что пое́т! “Якоже вид конскїй, вид их, и якоже конники, тако поженут. Якоже глас колесниц, на Верхи̇ Гор востекут, и яко глас пламене Огненна,

попаляющаго[141] тростїе, и яко людїе мнози и крѣпцы, ополчающїися на брань. От лица их сокрушатся людїе. Вся́кое лице, аки опаленїе горнца̀. Якоже борцы̀ потекут и якоже Мужы[142] храбры взыйдут на ограды, и кїйждо в путь свой пойдет, и не совратят путей своих, и кїйждо от брата своего не отступит. Отягощенны оружїи своими пойдут и в Стрѣлах своих падут, но не скончаются. Гра́да и́мутся, и на забрала востекут, и на Храмины взлѣзут, и оконцами внїйдут, якоже татїе"[143]. Вот еще какой род! Есть род, и есть род: Языческїй и Израильскїй. Тот начинается, сей начинает. Тот кончится, сей кончит. Тот среди́на, сей нача́ло и Конец. Раздѣлите! Не смѣшивайте людей избранных с отверженными. Не разливайте крови[144] неповинныя на Землю. Есть кровь беззаконная, есть и Праведная. Есть плоть тлѣнная, есть и не тлѣнная. Есть рука лѣвая, есть и правая. Есть кость изсо́хшая, есть и прозяба́юшая и несокрушаемая. Есть о́ко темное, есть и свѣтлое: "Не отемнѣстѣ Очи Его, ни истлѣста Устнѣ Его"[145]. Да длячего ж не бывать сему всему, когда есть и новая Земля пред лицем Его[146]? Длячего ж не бывать новой Землѣ, когда весь Мі́р новый в Началѣ созидается? Есть Нача́ло начинаемое, и то не Нача́ло, потому что предваряется другим, прежде себе Началом. И есть Начало не начинаемое, о коем сказанно: "Нача́ло Сїо́ну дам"[147]. "Со мною Сїо́н есть"[148], – глаголет Господь. И сїе-то есть Истинное Нача́ло безначалное[149]: "И без него ничто же бысть, еже бысть"[150], Нача́ло безконечное и Само всему Конец, и всему ги́блющему как начаток, так и остаток. Постигните Господа, и стрѣтит вас Нача́ло. Взыщите Господа[151], и обрящете Остаток. Обрящете Остаток, если взыщете Начаток. Господень есть Начаток, Господень и Остаток. Отдайте ж Господу Нача́тки. Его суть всѣ Начатки. Посвятите от всего, что угодно Сердцу вашему, что только лиш видите[152]. Его есть Небо и Земля.

Дай Начаток Сынов твоих и Дщерей твоих от всего Плода Утробы твоея[153]. Дай Начатки жит твоих, и от скотов твоих, и от всего твоего, дай Первыи Начатки и внеси̇̀ в дом Господа Бога твоего[154]. Обрѣте́нїе Господа есть видѣнїе Начатков, видѣнїе Начатков есть Знанїе самаго себе в себѣ, да уразумѣются, яже в Сердцѣ твоем[155]. "Возмите от себе самых участїе Господу"[156]. Во́змете, если узна́ете себе самых.

Лука̀. Если толь нужное сїе слово "узнать себе", что без него и Го́спода, и ничего узнать не можно, то думаю, что не на одном мѣстѣ в Божественных Книгах означено. Помню, что Мойсей, очищая Израильскїй народ для Снисхожденїя Божїя в Третїй день над Гору Синайскую и как можно лучше его прїуготовляя на встрѣчу, вот что говорит! "Внемлите себѣ, не восходити на Гору"[157]. Конечно бы, они, прикоснувшись Горѣ, умерли, если б не внушили себѣ. Главнѣйшїй Пункт сей "Внемлите себѣ"[158] совсѣм кажется сходен с сим: "Узнайте себе"[159]. Видно ж, что не косну́лись Горы. Потому что там им дал суды и оправданїя Господь Бог[160]. Впротчем, ходити с Господем по Заповѣдем Его[161], имѣть Его Вождом и Пастырем своим – все то одно. И так "внемлите себѣ, не восходити на Гору"[162], кажется, совсѣм сходное с сими словами: "Аще не увѣси самую тебе, изыйди в пята́х паств"[163]. Если

(де) коснете́ся Горы̀, умрете[164]. То есть: Не будете управляемы Царствїем повелѣнїй Господних, чего то и Давид просит: “В Пути твоем живи мя”[165]. Потому что не мертвїи восхвалят Его[166]. Длятого, предоберегая в началѣ: “Внемлите (де) себѣ”[167]. И тут тож в сих словах: “Аще не увѣси”[168]. “Если (де) себе не узна́еш, то я твой не Царь, – говорит Господь. – Прочь изыйди из мѣст моих Злачных! Паси́ся при пята́х у лживых Пастырей”[169]. Беззаконная Пята̀, Гора, Плоть, Ложь, Земля – все одно. Словом сказать: “Смерть упасет их”[170]. И, конечно, умерщвляющая сїя Гора есть то ж, что ложь и плоть. А тож как бы она могла умерщвлять? А как Мойсей не велит к ней касатись, так и Исаїя изгонит из нея ж книжника Сомна́са, вопїя на него: “Что ты здѣ? И что тебѣ здѣ? Яко истеса́л еси здѣ гроб, и сотворил еси себѣ гроб, и написал еси себѣ на Каменѣ ку́щу? Се нынѣ Господь извержет…”[171] Куда высоко многїи возносятся в мудрова́нїи Божїя Писанїя! Возносятся по Знанїю Исто́ричному, Геогра́фичному, Матема́тичному, да все Плотскому. Скажем же со Исаїею, что все сїе Высокїй есть Гроб[172]. “Презорство Се́рдца твоего, – вопїет Авдїй, – воздвиже тя живущаго в пещерах каменных, возвышаяй храмину свою, глаголяй в Сердцѣ своем: кто мя свержет на Землю?”[173] “‘Аще вознесешися, якоже Орел, и аще положиши гнѣздо твое средѣ звѣзд, и оттуду свергну тя’, – глаголет Господь”[174]. Видно ж, что такова гора не Їаковля есть Лу́за, или Веѳи́ль[175], но Иса́вля Сїи́р[176]. “Лютѣ! – кричит Амо́с, – уничижающим Сїо́на и уповающим на Гору Самарїйскую. Обыма́ша начатки Языков и внїйдоша (туда ж) к ним дом Израилев”[177]. А что сїя Гора о высоком да плотском смыслѣ разумѣется, слушай Авдїа́! “В той день, – глаголет Господь, – погублю премудрыя от Їдуме́и и смысл от Горы̀ Иса́вовы[178], да оти́мется человѣк от Горы̀ Иса́вовы[179], и взыйдут спасаемыи от Горы̀ Сїо́ни, еже отмстити Го́ру Иса́влю, и будет Царство Господе́ви”[180]. Сїи Го́ры Господь па́лит, колеблет и смущает, Вѣра прочь переносит, а несмысленнїи суетно возопїют: “Покрыйте нас…”[181] “Пи́сьмя бо убивает, а дух животворит”[182].

Квадрат. Помню и я, во второй Книгѣ Моисеевой, вот что! “Се аз послю Ангела моего пред лицем твоим, да сохранит тя на пути, яко да введет тя в землю, юже уготовах тебѣ”[183]. А дабы не лишиться Вожда сего, в самом Началѣ, как всенужнѣйшее, говорит: “Воньми себѣ, и послушай Его, и не ослу́шайся Его, не обине́тся бо тебе, имя бо мое есть на нем”[184]. Ничево, видно, нельзя здѣлать без “Воньми себѣ”[185]. Потом: “и послушай Его”[186]. От познанїя себе самаго раждается послушанїе Богу, а послушность вот чем дѣлает! “Будете ми Людїе избранныи от всѣх язык, моя бо есть вся Земля, вы же будете мнѣ Царское Священїе и Язык Свят”[187]. Блаженны слышащїи Слово Ангела сего[188]! Сей Ангел там же именуется страхом: “И страх послю ведущїй тя, и устрашу вся языки”[189]. Сей точно есть один страх с тѣм, который Їякова выводил на мѣсто Веѳи́ль. Вот! “И воздвижеся Израиль от Сїки́мов, и бысть страх Божїй на Градѣх, иже окрест их, и не гнаша в слѣд Сынов Израилевых”[190]. Да и не о нем ли Мойсей в Книгѣ 5-й гремит? “Да не хо́дите в слѣд Богов иных, Богов языческих, иже о́крест вас, яко Бог ревнив,

Господь Бог твой посредѣ тебе”[191]. И не сей ли стоит посредѣ вас, ЕГОЖЕ вы не не вѣсте, но вѣсте[192]? Блажен, имѣяй Уши слышати! и слышит[193]. “По малу-малу изженѝ (де) Язы́ки от тебе, дондеже возрастеши и наслѣдиши Землю”[194]. Но всему сему преддверїе и Дверь: “Воньми себѣ!”[195]

ПА́МВА. Без сумнѣнїя, Единственное сїе преддверїе не дае́т нам уклонитись в сторону и прямо ведет к той Двери, которая сама о себѣ вопїет: “Аз есмь дверь”[196]. “Внемли ты вся, – говорит Господь к Мойсею, – елика аз заповѣдаю тебѣ. Се аз изжену пред лицем вашим Аморре́я и протчих всѣх”[197]. А дабы Мойсей не помарал народа идолопоклонством, вот что! “Внемли себѣ, да не когда завѣщаеши Завѣт сидящим на Землѣ, в ню же внїйдеши…”[198] Мойсей, узнав себе, все идолское сокрушил, посѣ́к, пожéг. Пото́м снишол с Горы от Бога, имѣя просла́влен Зрак плоти лица̀ своего[199]. И если всяк человѣк ложь и плоть[200], то гдѣ главнѣйшее Идолочтенїе, как во всяком человѣкѣ, если не удостоился познать себе?

ДРУГ. Мойсей, в послѣдней своей книгѣ, на нѣсколько мѣстах как самонужнѣйшее повторяет сїе Слово: “Внемли себѣ”[201]. Вон послушай!

1.

“И нынѣ, Израилю, послушай[202]. Видите, показах вам оправданїя и суды[203], и сохрани́те, и сотвори́те, яко сїя Премудрость ваша и смышленїе пред всѣми языки, и рекут: се людїе премудры и умѣ́телны! язык великїй сей”[204]. А дабы не позабыть оправданїй, вот что! “Воньми себѣ и снабди душу твою зѣло”[205].

2.

“Господь Бог твой введет тя в Землю благую и многу, идѣ же водотечи водныя и источники бездны по полям и горам, в Землю пшеницы и ячменя, в Землю Ма́слична Елея и Меда, в Землю, на ней же не с Нищетою снѣси Хлѣб твой, и ничесо же востребуеши на ней”[206]. Но что да́лѣе? “Воньми (де) себѣ”[207]. А длячего? “Да некогда[208] вознесешися сердцем твоим и забудеши Господа Бога твоего[209], да не речеши в сердцѣ твоем: крѣпость и сила руки моея, сотвори мнѣ силу великую сїю”[210].

3.

“И дасть Дождь Землѣ твоей во время, раннїй и поздный, и собереши жита твоя, и вино твое, и Елей твой, и даст пищу на Селѣ́х скотом твоим”[211]. Но что далѣе? “И ядый насытився: внемли себѣ”[212]. А длячего? “Да не обма́нится Сердце твое: и преступитѐ, и послу́жите Бого́м иным…”[213]

4.

“Да не сотворитѐ тамо всѣх, елика вы творитѐ здѣ днесь, кїйждо угодное пред собою”[214]. Но гдѣ тамо? То-то и дивно, что не знаешь. “Ту принесетѐ

вся всесожженія ваша, и жертвы ваши, и десятины ваши, и начатки рук ваших"[215]. Так вот! "Внемли себѣ: да не принесеши всесожженій твоих на всяком мѣстѣ"[216]. Боже мой! ни Бога слушать, ни жертвы ему приносить, ни гдѣ приносить? Ничево нельзя ни знать, ни дѣлать, если не узнать себе самаго.

5.

О Жертвах Приказывает так: "Токмо крове да не снѣсте: на Землю пролїетѐ, как воду"[217]. Если (де) крови не станеш ѣсти, то, конечно, снѣси пред Богом твоим. Он сам тебѣ изберет мѣсто. А кушай ты, и сын твой, и дщерь твоя, и раб, и раба твоя. Не отганяй же и Леви́та. Он части не имѣет для себе. Его часть Господь. Прїйми и пришелца[218]. Но что ж есть Левит? То-то и дивно. Внемли ж себѣ. В то время не оставиш и Леви́та[219] и узна́ешь, гдѣ-то ТАМО?

6.

"Да не снѣси ю (Кровь), да благо тебѣ будет, и сынам твоим по тебѣ во вѣки, аще сотвориши се, еже добро и угодно есть пред Господем Богом твоим"[220]. Кто видѣл, чтоб Блаженство состояло в неяденїи кровей? Однак кричит: "Воньми Крѣпцѣ, еже не ясти крове"[221]. Затѣм, что кровь есть душа животнаго. Пролый (де) Землю на Землю[222]. Не принось крови тому, кто кровь потребляет. А дабы не здѣлался язычником чрез кровавую жертву, так вот! "Внемли себѣ, да не взыщеши послѣдовати им"[223], то есть язы́кам. Язычник приносит плоть и кровь Богу.

7.

"В седмое лѣто да сотвориши отпущенїе. И сице заповѣдь отпущенїя: Да оставиши весь долг твой, им же должен ближнїй тебѣ, и от брата своего не истяжеши. Яко наречеся отпущенїе Господу Богу твоему…[224] Аще же брат от братїи твоея будет[225] недостаточен во Едином от Градов твоих, в Землѣ, юже Господь Бог твой дает тебѣ, да не отвратиши Сердца твоего, ниже сожмеши Руки̇ твоея[226], отверзая, да отверзеши Руку твою ему, и взаим да даси ему, елико просит, и елико ему не достанет"[227]. А дабы отпущенїе и одолженїе можно здѣлать брату своему, придает наконец сїе: "Внемли себѣ. В то время не будет (де) Слово тайно в сердцѣ твоем беззаконїя, и брат твой не возопїет на тя ко Господу"[228].

8.

Коль много заповѣдуется, в Третей Мойсеевой книгѣ, о я́звенной прока́зѣ[229]! А если кто хочет во всем том исправен быть, так вот! "Внемли себѣ в я́звѣ проказы"[230], – гово́рит во Второзаконїи.

9.

Наконец Мойсей, при подаянїи Заповѣдей Господних, перестал придавать сїе слово, которое вмѣсто ключа̀ служит – “Воньми себѣ”[231]. Сыскал он другое вмѣсто того. А именно: “Погуби́те сами злое от вас самих”[232]. Гдѣ не сказал: “Внемли себѣ”[233], там говорит: “Погуби́те сами злое от вас самих”[234]. Велит убить пророка, земная мудрствующаго и плотскїи чудеса дающаго, и придает: “Погубите сами злое от вас самих”[235]. Велит побить каменїем кланяющагося израилтянина солнцу или лунѣ и придает: “Изми́те злое от вас самих”[236]. Велит убить человѣка, непослушнаго жерцу̀, кой не по плоти, но по духу жрец: “И да измеши (де) злое от Израиля”[237]. Велит клевету, на невиннаго брата реченную, обратить на клеветникову голову и придает: “Измите злое от вас самих”[238]. Велит убить непокориваго родителям сына, и: “И измите злое от себе самих”[239]. Велит прелюбодѣйствующую пару убить и тож одно придает[240], и протчая, и протчая.

А мнѣ кажется совсѣм сїе слово согласное с тѣм, что: “Внемли себѣ”[241]. И никто не может погубить внутрь себе злость, если не узна́ет прежде, что такое в нем Зло? И что Добро? А не узнав в себѣ, как может узнать и изгнать от других?

Анто́н. И старик, наставляя сына своего Товї́ю, недовольно что говорит: “Вся дни, Чадо, Господа Бога нашего по́мни и да не похощеши согрѣшати и преступати Заповѣди Его”[242]. Вот еще! Будьто ключ к тому вручает: “Внемли себѣ, Чадо, от всякаго Благодѣянїя. Да не поймеши жены̀ чуждыя, яже нѣсть от племене Отца твоего. Зане Сынове Пророков есмы: Но́е, Авраа́м, Исаа́к, Иаков Отцы наши от вѣка. Сїи всѣ же́ны поя́ша от братїй своих”[243]. И наконец прилагает печать: “Внемли тебѣ, Чадо, во всѣх дѣлах твоих. И так будеш наказан во всем житїи твоем”[244]. Конечно, не сыскать было Товї́и ни человѣка ангела Рафаи́ла, ни убѣжать смерти от Асмодея[245], лютаго ангела в чертогѣ невѣстном, ни веселиться с возлюбленною Саррою[246], если б не послушал отца, а здѣлался бы досадителем и ругателем его, и не постарался бы узнать прежде всего сам себе хорошенько, как Соломон сказует: “Злый с досажденїем творит злая, себе же знающїи Премудры суть”[247]. Он вы́потрошил сам себе, как рыбу, о коих Аввакум: “Сотвориши Человѣки, яко Рыбы Морскїя”[248]. Вынял из нутра̀ своего сердце каменное, и пе́чень по́хоти плотскїя, и желчь, о коей в пятой книгѣ Мойсей: “Еда кто есть в вас муж, или жена, или отечество, или племя, Егоже сердце уклонися от Господа Бога вашего, итѝ, еже служити бога́м языков оних? Еда кїй есть корень, горѣ прорастающ, в желчѣ и горести?”[249] И опять: “От виноградов Содомских виноград их, и розга их от Гомо́рры, грозд их грозд желчи, грозд горести их”[250]. И о коей прито́чник: “Мед каплет от устен жены̀ блудницы, яже на время наслаждает твой гортань, послѣди же горчае же́лчи обрящеши”[251].

Сїе все зло изняв от себе самаго и сожег огнем Господним[252], безопасно вселился в любезныя своея объя́тїях, о коей Соломон: “Сїю возлюбих и

поисках от Юности моея, и взысках невѣсту привести себѣ, и Любитель бых красоты Ея…”[253]

Па́мва. Сколько по наружности разнятся, столько по внутренности согласны сїи слова: “Внемли себѣ”[254] и “Ищите прежде всего Царствїя Божїя и правды Его”[255].

Царствїе Божїе не так приходит, как гость до гостя, чтоб можно встрѣтить приходящее из-за гор, из-за моря, из облаков. Оно не далече от нас. Оно внутрь нас есть[256]. “Заповѣдь сїя, юже аз заповѣдаю тебѣ днесь, – говорит Мойсей, – не тяжка есть, ниже далече есть от тебе, не на Небеси есть, чтоб ты сказал: ‘Кто взыйдет от нас на Небо и возмет ю нам, и, услышав ю, сотво́рим’[257]. Близ тебе есть Глагол зѣло, во устѣх твоих, и в сердцѣ твоем, и в Руку̀ твоею творити его”[258]. Сїе-то слово Царствїя прозирают пророки, сѣет Христос, проповѣдует Павел. Кто себе увѣдал, нашол царство.

Квадра́т. Теперь начинаю разумѣть сїе Соломоново: “Сердце премудраго уразумѣет, яже от своих ему уст, во устнах же носит разум”[259]. Слово царствїя Божїя внутрь сердца нашего сокрылось, будьто источник, в землѣ утаенный. Кто узнал себе, тот обрѣл желаемое сокровище Божїе, Источник и исполненїе его обрѣл внутрь себе, внутренно внимая себѣ, о коем Соломон: “Вода глубока слово в сердцѣ мужа, рѣка же изскачущая, и Источник жизни[260], Муж же премудр исчерплет ю”[261]. Кто сїе видѣнїе почерпл, тот имѣет кри́ла, желаемыи Давидом[262], и очи, похваляемыи сыном его: “Очи его, яко Голу́бицы, на Исполненїих вод, измовенны в млецѣ̀, сидящїя в наполненїих вод”[263]. К таковому вот что говорит познанныи брат его и друг! “Отврати очи твои, яко тїи воскрилиша мя”[264]. Но сей, узнавши себе, то есть узнавши его, не спущает очей с него, и друг дру́га пасе́т, хвалясь: “Аз Брату моему, и Брат мой мнѣ, пасый мене в Крынѣх”[265].

Лука. Сїе ж то исполненїе уразумѣть и Павел желает Ефесїа́ном: “Да дасть вам по богатству славы своея силою утвердиться духом его во внутреннѣм человѣцѣ[266], вселитися Христу вѣрою в сердца ваша, в Любви вкорененны и основанны[267], да возможете разумѣти со всѣми святыми, что широта, и долгота, и глубина, и высота? Разумѣти же преспѣющую Разум Любовь Христову, да исполнитеся во всякое[268] исполненїе Божїе”[269]. Тож и Колосса́ем: “Блюдитеся, да никто же вас будет прелщая Филосо́фїею и тщетною лестїю, по преданїю человѣческому, по Стихїам Мі́ра сего, а не по Христѣ, яко в том живет всякое[270] исполненїе Божества тѣлеснѣ”[271]. Всяк человѣк есть земля, по́ле и вертоград, но земля сїя наполненна водою Божїею. “И Того даде Гла́ву вышше всѣх Церкви, яже есть Тѣло его, исполненїе исполняющаго всяческая во всѣх”[272]. По́ле произнесть может кры́ны, а вертоград сѣмена, сїе же пусто есть, дондеже, как Иса́їя говорит, “найдет на ны дух от Вышняго, и будет пустыня в Херме́ль”[273].

Друг. Человѣк Божїй Їисус, свободивши от Легеона Бѣсов Мужа Гадаринскїя Земли[274], говорит ему наконец: “Возвратися в дом твой”[275].

Отсылает в дом и Разслабленнаго[276]. Отсылает и Слѣпаго[277], кой наконец усмотрѣл, что всѣ люде есть как древо, или хворо́ст[278]. А другаго слѣпца, послѣ просвѣщенїя, находит уже не на улицах, но в церквѣ[279]. А что ж есть дом наш, если не тот, о коем Павел говорит: "Вы есте храм Бога жива"[280]? И кто может живущаго внутрь нас узнать, не внушив себѣ и не узнав себе? Отсюду зави́сит все наше здравїе и просвѣщенїе. К сему-то храму призывает и Нави́н Израиля: "Приступите, – говорит, – сѣмо и слышите слово Господа Бога вашего"[281]. Тут то (де) увѣсте, яко Господь живяй есть внутрь вас[282]. И по сему обѣщает им, что пагубою погубится Хамово Племя и все их непрїятелей сѣмя[283]. Сїю-то Храмину свою мете́т и премудрая жена, чтоб сыскать Моне́ту[284]. Употребляя, вмѣсто свѣтилника, Божїя Писанїя слово, глаголющее: "Аз есмь Свѣт Мыру"[285]. "Свѣтилник ногам моим Закон твой"[286]. Кленется Давид, что не даст сна очам своим, покол (де) обрящу мѣсто Господевѣ и сыщу̀: гдѣ-то жильїо свое имѣет Бог пре́дка моего Їакова[287]? Кричит: "Внїйдем в селенїя Его"[288]. Ска́чет: "Возвеселихся о рекших мнѣ: в дом Господень пойдем"[289]. "Молитвы (де) моя воздам посредѣ тебе, Їерусалиме, и в твоих дво́рѣх"[290]. Да гдѣ ж точно? "Посредѣ Церкве воспою тя"[291].

Да гдѣ ж ты воспѣваеш Господу твоему? Отвѣт: "В незлобїи сердца моего. Посредѣ дому моего"[292]. Скажи пояснѣе, Дави́де! На вот! "Еже сотворити волю твою, Боже мой, восхотѣх, и Закон твой не на Небеси, ни за Морями, но посредѣ чре́ва моего"[293]. Сїю я правду и Царствїе твое посредѣ мене сыскал, вырил, как Источник живыя Воды̀, в тлѣнной Землѣ моей, не скрых и не смѣшал, как Филисти́мы[294], с землею, вы́рил сокровище, на Нивѣ моей сокровенное[295]. Я признаю́ся со Авраа́мом, что я прах есмь и пепел[296]. Но посредѣ предѣл моих сыскал я спасенїе, кое ты содѣлал посредѣ Земли моея[297]. Сїю Истину твою и спасенїе твое сказал я и другим, и не закрыл от народа. Теперь скажу: Бросьте, о Дру́ги мои, народныя вожделѣнїя! Возвратитеся в до́мы ваши, к Отцу вашему[298]. Развѣ не разумѣете, что Христос изводит слѣпца вон из веси[299]? В то время отверзает Очи Его. Развѣ не слышите, что Бѣсноватый не живал прежде сего в Храмѣ, лишен одежды нетлѣнныя[300]? Да гдѣ ж он живал? Гонила его нечистая сила по пустыням, а водворялся во гробѣх[301]. Похотѣнїя наши суть то гробы наши. Го́нимся за пу́стошами свѣтовыми, ищя в них вожделѣннаго блаженства и удоволствїя. Но послушай! что плѣненная Невѣста говорит? "Воста́ну и обыду̀ во Градѣ. Исках Его, и не обрѣтох Его"[302]. А длячего? Длятого, что искала на то́ржищах и на улицах. Улицы сїи не иное что суть, как путь или совѣт безбожников[303], которыи, кромѣ тлѣнных видимостей, ничего не понимают и на них укрѣпляются. А ищут всего внѣ себе: Земле́нныи Земле́ностей. Сїи-то волнуются и почити не могут[304], как прах коле́сный, бурею возносимый[305]. О коих сказанно: "Яко бренїе путей, поглажду их"[306]. Внѣ дому Божїя, на улицах ищут тѣ, о коих Давид: "Не оскудѣ от Стогн Его лихва и лесть"[307]. Да длячего ж ты обходиш Город, как написанно: "Вкруг нечестивыи ходят"[308]? Длячего внутрь не входиш? Чаеш ли насытиться око́лицею? Но не слышиш

ли, что сїе есть лихва[309], не И́ста, прелесть, а не Истина? Не слышиш, что такая Мудрость есть то меч во устнах сердца твоего[310]? Повѣрь, что взалчеш, сколь долго будеш око́линичить. Из сей-то ве́си, из сих улиц выводит слѣпца Небесный Учитель. Возврати́мся ж и мы с Ним в дом наш[311]. Не в наш же еще дом, но в дом Божїй. Есть в тѣлѣ нашем двѣ Храмины: одна перстна, вторая Небесна, нерукотворенна. Она погребенна в Храминѣ нашей Земной. Не остана́вливаймось в нашей. Проходьмо сквозь нашу к Божїей, с Давидом: "Внїйду к дому Божїю, к Богу веселящему Юность мою"[312]. Поколь мы в нашей внѣшней сиди́м, потоль глупо и грубо ищем с невѣстою. Она искала на ложи своем, да не нашла[313]. Но вот Їеремїя что кричит! "Почто мы сѣди́м? Совокупитеся, и внїйдем во Гра́ды тверды, и повержемся тамо"[314]. Да гдѣ ж Тамо? "Пред Господем, сотворшим нас"[315]. Там, гдѣ Павел говорит: "Вышних ищи́те"[316]. Там высоко! Там! По ту́ю сто́рону Їорда́на[317]. В новой наго́рней Землѣ. Там, идѣже есть Христос, одесную Бога[318]. А на улицах еще и пуще не сыщем. Если тѣло наше Тьма, то Околичность Его гаразда крайнѣ́йшая и погу́ще Тма. Тут-то мы стараемся сыскать. Но уже невѣста искала в Нощи, да не нашла. Что ж она дѣлает? Не бойсь! Она не остановилася на пути грѣшных, на коих Пу́тников с у́жасом вопїет Приточник: "О оста́вившїи пути Пра́выя! Еже ходити в путех Тмы"[319]. И о коих Їеремїя: "Упраздню от Гра́дов Иудиных и от путей Їерусали́мских, Глас радующихся и Глас веселящихся, Глас жениха и Глас Невѣсты"[320]. Затѣм-то и нещасная Магдалина плачет, по кривых околичностях бродит, между мертвецами во гробѣ ищет, да еще тогда и тма была[321]. Пожалуй! хоть тысячу лѣт или вѣков ищи. Не сыщеш. Вѣдь развѣ по сїю пору ушей не имѣеш? И не слышишь, что такое Молнїе-ви́дный Ангел вопїет? "Нѣсть Здѣ!.."[322] Да притом и путь Ей очищает, камень отбра́шивает. Дае́т Сигна́л. А кой? "Тамо его узрите!"[323] Как Исаїя: "Идите вратѝ моими, и путь сотворите людем моим, и каменїе, еже на пути, разме́щите, воздвигните Знаменїе на Язы́ки"[324]. А дабы Магдали́на путем Идолопокло́нничим искать не пошла, поднимает Ее в Гору Галиле́ю. Да гдѣ ж Галиле́я? "Пойду себѣ к Горѣ Смѝрнѣй и к Холму Лива́нску"[325]. Да гдѣ ж Галиле́я? "Бѣжи, брате мой, и уподобися Се́рнѣ или Юнцу̀ Е́леней, на Го́ры Аро́матов"[326]. Да скажи мнѣ, гдѣ Галиле́я? Ошибе́шся, если начнеш внѣ себе Ея искать. Слу́шай! Ангел Исаїя не раздѣляет горы̀ от дому: "Слово, бывшее от Господа ко Иса́їи, сыну Амо́сову[327]. Будет в послѣднїя дни явленна Гора Господня и дом Божїй на версѣ Гор, и возвысится превышше Холмов, и прїйдут к ней вси Языцы"[328]. Знаеш, что и Авраам восходит, куда высоко! Восходит? Да он бѣ тамо[329] со Исаа́ком. Гдѣ тамо? "Обрѣтши тя внѣ, цѣлую тя, и ктому не уничижат мене"[330]. Гдѣ тамо? "Поиму тя, введу тя в дом матере моея и в ло́жницу зачеснїя мя, тамо мя научиши[331], тамо дам тебѣ сосца̀ моя"[332]. Гдѣ тамо? "Под Яблонею возбудих тя, тамо роди тя Мати твоя, тамо поболѣ тобою, рождая тя"[333]. Гдѣ тамо? "Положи мя, яко Печать на сердцѣ твоем, яко Печать на мышцѣ твоей. Зане крѣпка, яко Смерть, Любовь…"[334] Постой! "Кри́ла ея Кри́ла огня"[335]. Постой! "Вода многа не

может угасити любве”[336]. Пожалуй, постой! Я не разумѣю[337]: гдѣ тамо? “На мѣстѣ злачнѣ, тамо”[338]. “Под Яблонею”[339]. “Обращаяй Море в Сушу, в рѣцѣ̀ пройдут ногами: тамо возвеселимся в нем”[340]. “В Церквах Благословите Господа”[341]. “Тамо Венїамин”[342]. “Тамо явися Їа́кову Господь”[343].

“Тамо взыйдоша колѣна Їзраилева”[344].

“Да не сотворитѐ тамо всѣх, елика вы творитѐ здѣ днесь, кїиждо угодное пред собою”[345].

“Гора Сїон сїя, в ней же вселился еси”[346]. Разумѣеш ли Гору? “Не разумѣю”[347]. “Правда твоя, яко Го́ры Божїя. Судьбы твоя бездна многа”[348]. Хощеш ли постигнуть Гору? Узнай Правду. “Правда твоя, яко Горы Божїя”[349]. Хощеш ли постигнуть Правду? Узнай Царство Божїе. Хощешь ли постигнуть Царство? Узнай себе самаго. Есть в тебѣ Гора твоя, есть там же и Божїя. Раздѣли себе всего, все твое ско́тское тѣло на двое. Раздѣли, если ты Їзраиль, если имѣеш Жезл. Раздѣли на хвост и на Голову. Ударь по всему тѣлу. Бїй по всѣм удам так, как велит нѣкоему Пророку: “Не щади ни во́лоса”[350]. Вот как гнѣвается Бог на тѣх, что смѣшивают!

“И бысть Слово Господне ко мнѣ[351], – вопїе́т Їезекї́иль, глаголя: – Сыне человѣч! Се быша мнѣ дом Їзра́илев смѣшанны вси с Мѣдїю, и Желѣзом, и с Оловом чистым, и с Свинце́м[352]. Сего ради рцы! Сїя Глаголет Адонаѝ Господь: Понеже бысте вси в смѣшенїе едино, сего ради се Аз прїйму вас, якоже прїемлется Сребро и Мѣдь, и Желѣзо, и Свинец, и О́лово чистое в средину Пещи[353]. И ду́ну на вас во Огнѣ Гнѣва Моего, и слїянны будете средѣ Его[354], и Жерцы его отвергошася Закона моего, и оскверниша Святая Моя, между Святым и Сквернавым не разлучаху, и между нечистым и чистым не раздѣляху, и от Суббот моих покрываху Очи свои, и оскверняху мя посредѣ себе…”[355] Послѣ сего слїя́нїя называет Князей Їерусали́мских Хи́щниками[356], а помазующих Пророков – Волхвами[357], суетныя лжи глаголющих: Вот чего Бог требует! А Господь о сем и не мыслил никогда[358]. Так вот! Раздѣли же, друг мой, Церковь Бо́жїю на двое. Не имѣеш ли Жезла? Остав же все, все продай, да купи меч Їезекї́илев: “Сїя Глаголет Адонаѝ Господь: Рцы! Ме́чу! Ме́чу! Изострися и разъярися, яко да изсѣчеши сѣченїя. Изострися, якоже да будеши в блещанїе и готов на разсыпанїе, сѣцы, изничтожай, отрины всякое древо”[359]. Раздѣлити, разсѣкти и разсудити – все то одно. И сего-то судà единственно ищет от тебе Бог. А ищет, желая тебе Блаженным здѣлать. “Живо бо есть Слово Божїе и острѣе всякаго Меча”[360]. Ищи, стучѝ в двери, метѝ хорошенько дом. Рый в нем. Перебирай все. Вывѣдывай закау́лки. Выщу́пывай всѣ потайники, испытывай, прислу́шивайся. Сїе-то есть премудрѣйшее и вселюбезнѣйшее Любопытство и сладчайшее[361]. Сїя-то Нау́ка высоча́йшая и новѣ́йшая. Но́вая затѣм, что нигдѣ ея не обучаются. А предревняя потому, что самонужнѣйшая. Гдѣ ты видѣл или читал, или слышал о щасливцѣ каком, которой бы не внутрь себе носил свое Сокровище? Нельзя внѣ себе сыскать. Истинное Щастїе внутру нас есть[362]. Непрестанно думай, чтоб узнать себе. И сїе-то есть Молитва, то есть ражженїе мыслей твоих к сему[363]. Сей вопль твой, вопль тайный, сей один

входит во уши Господа Саваоѳа[364], и на подобїе благовоннаго же́ртвеннаго дыма, происходящаго в Блаженной Арави́и, восходит и услаждает обонянїе Божїе. Видь не до одного точїю Їеремі́и тако рече Господь: “Возопїй ко мнѣ, и отвѣщаю тебѣ, и возвѣщу тебѣ великая и крѣпкая, ихже не разумѣл еси”[365]. А что ж нам ползы из сего? А вот послушай! “Се Аз наведу на них срастѣнїе я́звы и исцѣленїе, и уврачу́ю их, и явлю им, еже слушати, и исцѣлю их, и сотворю им Мир и Вѣру…”[366] Сїе все Говорит Господь о домах Їзраилевых. А ты развѣ не дом? Одна ты Земля и Тма? И никакой Свѣт не свѣтится во тмѣ твоей[367]? Один ли только Давид говорит: “Просвѣщаеши тму мою?”[368] А ты, кромѣ тмы, ничего в твоем дому не проницаешь? Пѣсок один видиш? Одну Плоть и Кровь? О граде бѣдный[369]! Что ж за Мир тебѣ тут? И что за Вѣра? Развѣ на пѣску увѣ́ришся с Евангелским Глупцем, Храмину свою на нем основавшим[370]? Поспѣшай, пожалуй, сыскать в дому твоем то, что обѣщает Господь у Исаїи: “Сокровенная невидимая отверзу тебѣ”[371]. Нашол сїе Исаїя и сказал: “В сокровищах спасенїе наше”[372]. А ты в твоей Ночи́ развѣ не можеш сыскать Утра? Но вот “Аврааму бысть Слово Господне в видѣнїи Но́щїю, глаголя[373]: ‘Не бойся, Аврааме! Аз защищаю тя. Мзда твоя многа будет зѣло’”[374]. Вот Мир Истинный! Егоже Мыр не может дати[375]. Вот Вѣра! Есть на что положитись безопасно. Сыскал Блаженный Авраа́м во Тмѣ Свѣт[376], а в Пѣску Камень. В тлѣнном живое, в мертвенном нетлѣнное, в сокрушенїи исцѣленїе язвы[377]. Не сыскал же еще, но точїю, будьто во снѣ, нѣсколько начал понимать. И́здали нѣсколько начинало трогать мысли его Слово Господне, что есть и находится еще другое Нѣчтось там же, гдѣ тма. Чрез ни́зкость сея Тмы хочет Его перевесть Господь и поселить Его на другом мѣстѣ, если Авраам послушает Его. Обѣщает ему, вмѣсто ста́рыя, новую Землю в награжденїе. И се-то значит! “Мзда твоя многа бу́дет зѣло”[378], о коей Иса́іа: “Се Бог ваш! Се Господь! Господь с крѣпостїю идет, и мышца Его со властїю. Се мзда Его с ним! И дѣло Его пред ним”[379]. А чтоб лучше уразумѣть, что сїе он воздаянїе точно разумѣет о нерукотворенной Храминѣ, в пепелѣ тут же Тлѣнныя Скинїи нашея сокровенной, до которой никто не может добратися, если сердце Его, как О́лово, погрязло в собственном Его домостроенїи[380], длятого немножко вышше сказал слѣдующее: “Возопїй! и рекох: что возопїю?”[381] (А вот что!) “Всяка плоть сѣно, и всяка Сла́ва человѣча, яко цвѣт Травный[382], Глагол же Бога нашего пребывает во вѣки”[383]. Сыскал Иса́їя внутрь двое: наружность и внутренность, в сѣнѣ своем – Глагол Божїй, Царство нашол в срединѣ своей. По сей причинѣ вопїет и до нас: “Всяка плоть сѣно!”[384] Велит бросать сѣно, а сверх сѣ́на искать того, кто в сѣнѣ зарылся. “Положив Тму Закров свой”[385]. Лежит на сѣнѣ нашем и в темной сѣни нашей, в Храминѣ нашей, но никто, кромѣ Царей да Пастырей, не кланяются Ему. Длячего? Видно, что не видят Его. Почему? Потому что не сыскали Царя или Царства. Что за причина? Не узнали себе. Вот вся тебѣ тут вина! Они искали, да внѣ себе, на Торжищах и на улицах[386]. А Цари издалеча прїйшли во Град Дави́дов и Ночью в Вертепных Тайностях сыскали Его. Вон видно, кто сыскал! “И Слово плоть

бысть”[387]. Вон Давид! “Закон твой посредѣ есть чрева моего”[388]. Царство без законов не бывает. “И рече Авраам: Понеже мнѣ не дал еси сѣмене, домочадец же мой наслѣдник мой будет…”[389] Еще ошибается Авраам: “И абїе Глас Господень бысть к нему Глаголющїй: ‘Не будет сей Наслѣдник твой, но иже изыйдет из тебе, той будет наслѣдник тебѣ’”[390]. Ищи, Аврааме, другаго наслѣдника внутрь себе. Изыйдет в то время, как узнаеш Его. Ты не что иное, как сухая и мертвая Па́лка, но из средины ея может процвѣстѝ Цвѣт неувядаемый[391]. Куды как нескоро возводим на Небо косный взор наш, погруженный в пепелѣ тѣла нашего! Нескоро Авраа́м сказал: “Аз есмь Земля и пепел”[392], а теперь говорит: “Владыко Господи! Почесому уразумѣю, яко и́мам наслѣдити новую Землю с Новым Наслѣдником?”[393] Что ж ему Господь? Велит разсѣчь на двѣ Половины скотину: “И раздѣли я на по́лы, и положи я противолична едино к другому”[394].

Вот! Тогда-то уже по раздѣленїи на́чало застарѣлое Его мнѣнїе земное под Землю заходить, как Солнце ищезает и крыется: “И се страх те́мен велїй нападе нань”[395]. Не ищи, пожалуй, внѣ себе как Царства, так и скотины. Слушай! что вопїе́т Малахі́а? “Возсїя́ет вам, боящимся Имене моего, Солнце Правды и исцѣленїе в кри́лѣх Его, и изыйдете, и взыграете, якоже телцы, от уз разрѣшенны, и поперетѐ беззаконники, и будут пепел под ногами вашими в день, в онь же Аз сотворю”[396]. Смотри ж! как Павел раздѣляет Человѣка? Как скотину на двое: “Есть тѣло душевное, и есть тѣло духовное”[397]. А что Он чрез душевное разумѣет скоти́нную Плоть и Кровь, тое видно из Второзаконїя: “Если (де) заколешь от волов твоих и от Овец твоих[398], воньми крѣпцѣ, еже не я́сти Крове”[399]. А длячего? “Кровь бо есть душа. Да не снѣсться душа с мя́сы, да не снѣсте Ея, на землю пролїе́те ю, аки воду”[400].

Удивительно, коль строго запрещается сїе! “Да не снѣси (де) ю, да благо тебѣ будет, и сыном твоим по тебѣ, во вѣки, аще сотвориши се, еже добро и угодно есть пред Господем Богом твоим, развѣ Святая твоя, яже аще будут тебѣ…”[401] Скажи мнѣ, гдѣ тот, кой имѣет духа раздѣленїя, или меч духовной[402]? Сей один может принести себе в жертву Господеви. Но можно ли посвятить такую жертву? Можно, если узнать себе. В то время человѣк, кромѣ Плоти и Крови, находит (минув Еѐ) Святое и Божественное средѣ себе. А засмотрѣвшїйся Змїи́ным О́ком на беззаконїе Пяты̀ своея, на нечистоту плоти и крови своея, во вѣки не наслѣдит Царствїя Божїя. Кромѣ Исмаи́ла, не породит Исаа́ка, и будут чада Его в погубленїе на Землѣ не своей[403]. Слушай, коль страшно гремит на сих Крово-наблюдателей Їеремі́я! “Проклят человѣк, иже надѣется на человѣка и утвердит плоть мышцы своея на нем, и от Господа отступит Сердце его. И будет, как дикая Маслина в Пустынѣ, в Землѣ сла́нѣй и необитаемѣй”[404]. Не по Землѣ ли че́ревом ползают сїи Змі́и? Не в Водѣ ли играют сїи Ки́ты? Но что Исаїя на таковых Змі́ев? “В той день, – говорит, – наведет Господь Меч Святый и Великїй и крѣпкїй на Дра́конта, Змі́я бѣжаща, на Дра́конта, Змі́я лукаваго, и убїет Дра́конта, сущаго в Морѣ”[405]. Скажи мнѣ! Зачем ты засмотрѣлся на кровь

твою? Что пользы, что пасеш и бережеш Еѐ? Чему вы, о Ки́ты! не и́щете Ї́оны средѣ себе? "О Пасущїи, – вопїет на вас Захарїя, – суетная! И оставльшїи Овец! Вот Меч Господень на мышцу вашу и на О́ко ваше десное!"[406] Что есть плоть твоя, если не Земля пустая, соло́ная и необита́емая? Здѣ сѣдиш и, засмотрѣвся на неѐ, на Хребе́т твоея плоти, совсѣм преобразился в Столп солоный[407]. Что есть Кровь твоя, если не ничтожная мимотекущая вода[408]? Погрузил ты весь ум твой, как О́лово[409], и плаваеш в ней, доволствуясь не́ю и увѣрившись на ней. Не о тебѣ ли пишется во Ї́овѣ? "Свѣтом тебѣ Тма бысть, уснувшаго же, вода тя покры"[410]. Не о тебѣ ли и сїе? "Рѣка текущая основанїе их; глаголющїи, что сотворит нам Господь?"[411] Вот на что ты засмотрѣлся! Послушай Ї́ова самаго: "Да узрят Очи его свое убїенїе! От Господа же да не спасется[412]! Сей умирает в горести души̇̀, не ядый ничтоже бла́га, вкупѣ же на Землѣ спят, гнилость их покры[413], яко на день пагубы соблюдается нечестивый, и в день гнѣва его отведен будет[414], и той во гроб отнесен бысть, и на гробищах побдѣ, усладися ему дро́бное каменїе пото́ка, и в слѣд Его всяк человѣк отыдет, и пред ним безчисленныи"[415]. Востань, нещасный мертвец! Возведи О́ко твое и узнай себе! Не думаеш ли, что сквернáвая гнилость составляет существо твое? Узнай же себе и уразумѣеш, что Лихва то – не самая Иста, Тѣнь твоя – не Крѣпость Мамврі́йскаго Дуба[416] и безчестїе, цѣну подлинную внутрь закрывающее. Ах! Человѣк в чести сый, но не разумѣет себе. Поче́л себе за скота и здѣлался им. Земляный гроб его селенїем его стал. А длячего? "Нарекоша имена своя на Землях"[417]. Кровь (говорит в сердцѣ своем) и плоть моя – я то есмь: и что ж еще есть, кромѣ сего? Что ты говориш, безумный? Поэтому нѣт Бога[418]? Лучше скажи, что тово-то нѣт, что у тебе за существо почитается. Так не бывать же тебѣ никогда написанным на Небесах. Ты говоришь, что их нѣт, кромѣ Земли твоея. Не бывать тебѣ Израилем. Раздѣлить не смыслишь затѣм, что не понимаются тебѣ двое. Одно только впечатлѣлося твоим мыслям. Одно бренїе начерталось на Главѣ твоей, на пе́пелном сердцѣ твоем, как Ї́еремі́я говорит: "Грѣх Ї́удин написан есть писа́лом желѣзным на но́ггѣ Адамантовѣ, начерта́н на Скрижалѣх се́рдца их и на Ро́зѣх Олтаре́й их"[419]. И немножко послѣ вопїет на таковых: "О! НАГОРНЇЙ (жителю), крѣпость твою и сокровища твоя в расхищенїе дам, и высокая твоя, грѣх ради твоих, яже во всѣх предѣлѣх твоих, и оста́нешися един от наслѣдїя твоего, еже дах тебѣ, и служити тя сотворю врагом твоим в Землѣ, еяже не вѣси: яко Огнь разжегл еси в ярости моей, даже во вѣки горѣти будет"[420]. Вот и Аввакýм! "У Лютѣ! созидающему Град кровьми и уготовляющему Град неправдами"[421]. И опять: "Горе лихоимствующим лихоимство злое дому своему! Еже учинити на Высотѣ гнѣздо свое, еже исторгнути от руки̇̀ злых. Умыслил еси стыдѣнїе дому своему, убил еси люди многи, и согрѣши душа твоя"[422]. Если бы ты в себѣ самом мог различить честное от недостойнаго, никогда б не кричал на тебе Аввакýм: "Сы́тость безчестїя от Славы испїй, и ты, Сердце, поколебнися и сотрясни́ся"[423]. А длячего? "Минула (де) тебе чаша десницы Господни, и

собрася безчестїе на славу твою”[424]. Видь ты ж слыхал о чашѣ спасенїя и что “спасенїе в Силах Десницы Его”[425], а не в ме́рзости праха твоего. Так послу́шай же опять пѣсеньки Авваку́мовскїя: “У Лютѣ! глаголющему ко Древу, ободрися! востани! И каменїю: Возвысися! А то есть мечтанїе, и сїе есть скованїе Зла́та и Сребра, и всякаго Духа нѣсть в нем, Господь же во Храмѣ Святѣм своем”[426]. Вот! Слышиш ли, что и Идолопоклонник тот, кто, одну только видимость в себѣ понимая, почитает? Так что ж дѣлать? Собери расточенныи по пустыням свѣцким, по Честолюбїю, по Сребролюбїю, по Сластолюбїю Мысли твоя, и внїйди внутрь себе. Минѝ стѣнь и завѣсу мертвыя твоея Храмины. Что пользы тебѣ волнова́тись по пу́стошам, забыв дом твой, Храм Господень? Послушай, пожалуй, Иса́ии, кая польза и мир из того? “Я́йца А́спидска разбиша, и По́став Паучи́нный ткут”[427]. А что ж из того? “И хотяй (де) от Яи́ц их ясти, разбив за́порток его, обрѣте в нем[428] Васи́лиска. По́став их не будет на Ризу, и не одеждутся от дѣл своих, дѣла̀ бо их дѣла̀ беззаконїя, нозѣ же их на зло текут, ско́ры пролїяти Кровь, и Мысли их Мысли о убїйствах, сокрушенїе и бѣдность в путех их, и пути мирнаго не познаша, и нѣсть Суда в путех их…”[429] Можно ли живѣе изобразить Пользу Свѣцких дѣл? Теперь, думаю, хорошенько понимаеш, что такое значит бѣсноватый, о котором Лука̀ пишет: “Иже имяше Бѣсы от Лѣт многих и в Ризу не облачашеся, и во Храмѣ не живяше, но во Гробѣх”[430]. Мало понижше: “Гони́м (де) бываше Бѣсом сквозѣ Пустыни”[431]. Сего-то ХРИСТОС отсылает в дом свой, чтоб в домѣ своем искал Царствїя Божїя, то есть Благополучїя своего и, узнав себе, увидѣл бы то, чего до сих пор никогда не разумѣл. Узнал себе Авваку́м, и вот что спѣвает! “Господи! Услышах слух твой и убояхся. Господи! Разумѣх дѣла̀ твоя и ужасохся”[432]. А какое ж лучшее Сокровище, как Страх Божїй? “Страх Господень, – говорит Сын Сира́хов, – возвеселит Сердце и дасть Веселїе и радость, и Долгоденствїе”[433]. “Коль Вели́к, – говорит он же, – иже Обрѣте Премудрость! Но нѣсть паче боящагося Господа”[434]. Но до́лжно ж знать, что всѣ бы боя́лися Господа, если б могли узнать себе. Коль долго Павел не знал себе! Наконец, немного вни́кнув в себе и услышав Глас Господень, сказал: “Господи! Ты кто еси? Что мнѣ велиш дѣлать?”[435] И сему говорит: “Востани и внїйди во Град”[436]. Будьто Павлу не доводилось быть во Градѣ, да все ж, однако ж, ничево. Но чуть ли се не тот Град, о коем Приточник: “Брат от брата помага́емый, яко Град тверд и высок, укрѣпляется же, яко основанное Царство”[437]. Кто ж не знает, что творящих Волю Божїю называет ХРИСТОС братами своими[438]? Там (де) во градѣ скажется тебѣ, как поступать[439]? А что ж есть Воля Божїя, если не Зако́н? А Закон что такое, есть ли не Власть и Царство[440]? И если Павел сказует: “Вы есте Храм Бога живаго”[441], то длячего нельзя сказать: “Вы есте Град Бога живаго”? Давид Град Божїй и Го́ру Его за одно вмѣстѣ ставит: “Во Градѣ Бога нашего, в Горѣ святѣй Его”[442]. Но если Бог говорит, что Сїо́н со мною есть, то и Град Его с Ним же[443], и Дом, и Храм Его. “И наречешися, – говорит Исаїя, – Град Господень, Сїо́н Святаго Израилева”[444]. Удивително было б, когда б Бог любящих Волю Его и творящих не назвал Градом

Своим, назвав их у Исаїи новыми Небесами и новой Землею[445]. Все то есть Жильїо Божїе, а ты одно старайся: узнать себе. Как ты здѣлаешся мѣстом Богу, не слушая нетлѣннаго Гласа Его? Как можешь слышать, не узнав Бога? Как узна́еш, не сыскав Его? Как же сыщешь, не распознав себе самаго? Правда, что хвалится Павел Человѣком каким-то, но он сыскал Его внутрь себе: "Не живу Аз, но живет во мнѣ ХРИСТОС"[446]. А каким образом себе познавать? И говорено уже, и Аввакум там же вдруг учит: "Посредѣ двою животну познан будеши"[447]. Видиш? что то же говорит, что Аврааму Бог: "Возьми мнѣ юницу трилѣтну…"[448] Авраам догадався, растесал на по́лы еѐ. Многїи подумали бы, что Авраам вздор и чепухѝ плете́т. Ника́к! Авраам очень догадлив. Он слышит, чево себѣ хощет Бог в Посвященїе? "Святѝ их во Истинѣ твоей, Слово твое ИСТИНА есть"[449]. Кто ж может сказать, чтоб в пос[вя]щенїе себѣ, то есть в познанїе Истины своея, требовал Господь от своего Авраама Воло́в, Овно́в, Телцо́в, Козло́в? Не чепуха ли се? Да и чем разнится от Скотов и Звѣрей Человѣк, не узнавшїй себе? Вѣдь слышим Давида, что Человѣк, в Чести (безспорно) находясь, но не понимая находящагося в себѣ Великолѣпнаго Царствїя Божїя, совсѣм тѣм скотом здѣлался, не разумѣя Истины Господнїя[450]. Агнец, например, жа́реный, и в собранїи Истину любящих, и сою́зом блаженныя Любви связанных Прїятелей ядо́мый, может Церемонїю дѣлать, то есть тайно назнаменовать и в дога́дку разум наш приводить, что Человѣк, ради благополучїя своего, должен себе посвятить Богу, то есть отдать на исканїе и жва́нїе точныя И́стины, но се одна только, только Церемонїя, то есть У́зол и Тайный Значо́к. Если ж мы этой Шелухѝ, или Ко́рки, не проницаем догадкою, а не разумѣя, слѣдовательно, ниже исполняем, в то время уже Церемонїя, как Орѣх без Зерна, пуста. А длячего? Длятого, что не приводит Мыслей к тому Це́нтру, для показания котораго она и родилась. Если бы Человѣк прозывался Козлом, а никто того не знает, в то время и именовать его козлом есть дѣло пустое, потому что слышателева Мысль на Козлѣ остановится, не дойшов до Человѣка. Всѣх во всѣх Странах и Вѣках Церемо́нїй, всѣх Узлов, всѣх тайных Образов Печатей и Призна́ков Це́нтром, или Концем, тут-то все-на́-все кончится, а что такое? Человѣк! Что бы оно ни было: дѣло ли, дѣйствїе ли, или Слово – все то пустая пу́стошь, если оно не получило событїя своего в самом Человѣкѣ. Не всякое ли дыханїе[451] и не вся ли Тварь изображенна на картинѣ Священныя БИБЛЇИ? Небо, Земля, Море и все исполненїе их[452]. Но вся сїя разновидная плоть, вся сїя неизмѣримая безчисленность и видимость стекается в Человѣкѣ и пожирается в Человѣкѣ и как самое пространнѣйшее дерево, временностью обетшающее, и дряхлѣющее, и исчезающее, в своем Сѣмени, как в мѣлчайшей точкѣ, с вѣтвами, листом и плодами безопасно сокрывается. Все, что там только именуется, даже до послѣднїя черты̀, до кро́шечныя то́чки, все Ну́ждою обязано во исполненїе прїйти в самом Человѣкѣ. Посему-то и Павел, поминая Солнце, Луну, Звѣзды, ведет все сїе в Воскресенїе[453], то есть к Человѣку. Да и гдѣ ж быть в другом мѣстѣ

Воскресенїю? когда сам тот живет в Человѣкѣ Человѣк, кой о себѣ говорит: “Аз есмь Воскресенїе”[454], и о коем Павел: “Вторый Человѣк Господь с небесе”[455]? Да и за что только Павел прїймется, все то обращает в самый Центр себе самаго, будьто претвердую Пищу, крѣпчайшими зубами смо́лотую. Вот так же точно и Авраам. Он знал, что невеликая Мудрость и никакая Святость убить барана, и что Бог не охотник кушать мясо юнчее и пить кровь козлову, и что на тѣх, кои не смыслят (а, может быть, сверх того и не хотят), к чему ведет и какое дѣло тайно означает сїя Церемонїя? Ужасно гремит Бог: Что, к чему мнѣ множество жертв ваших[456]? Милости хощу от вас, слушай Ефре́ме и Їу́до[457]! Сїя Церемонїя дает вам маленькїй слѣдок к тому, чтоб вам постараться увѣдать Бога. Сыщите и дайте мнѣ Милость, а посвящая мнѣ еѐ, сами возьмете для себя Еѐ[458]. Ваш суд и понятїе о мнѣ, и теперишня ваша Милость никогда и никуда не годится. Я люблю видь Церемонїю, она мнѣ не противна. Она (бывает) может надоу́мить добрую и разумную душу. Не спорю. Но знайте ж, что паче всего Милость мнѣ любезна: Суд или видѣнїе Божїе. Вот Конец всѣх ваших жертв и всѣх-на́-всѣх Таин! А теперь, когда вы заблудили от предме́та и от точки всѣх Церемонїй, так скажите: к чему они мнѣ, а слѣдовательно, и вам? что с них? К чему вам имѣть, естьли не хотите развязать Загадку? Все то мнѣ не полезно, что только вам вредно. Столько уже вѣков мудрствуете в Церемо́нїях, и каков плод? кромѣ одних Раско́лов, Суевѣрїй и Лицемѣрїй. Бездѣлники прикрылися сим Листом в наготѣ своей. Глупцы̀ основали на Тѣни сей Блаженство свое. Безразумныи ревнители породили Раздоры Раско́личїи, всенародное Общество жителей Вселенныя, Храм мой несогласїем за одни враки разоряющїи, желая ввесть то, чего я никогда не желал, то есть чтоб во всѣх Концах Земных на одну мѣру и форму сошиты были Церемонїи. Отсюду непримиримыи сосѣдных Земель Вражды, не́нависти, а нерѣдко и Кровопролитїе. Что ж это за такая превратность? Тот Лабиринт[459], который должен был вас путево́дничить к Милости, отводит от нея? Так я ж вам говорю: бросьте их! Они теперь не что иное, как Пустош и Мерзость предо мною. Прїймитеся прямо за Суд, за Милость и за Истину. Спроси́те вы моего Давида. Он вам скажет, что такое Оно? А лутче спроси самаго себе. Не Один ты в себѣ, но и Я средѣ тебе. Узнай и Внемли себѣ[460], и услышиш тайно, немолчно вопїющїй Глас мой. А Слово мое и Истина, Судьба и Милость, и Имя мое – все то Одно. Понимал все сїе высокаго Се́рдца Муж, Авраам. Ревность Его разжигалась к Увидѣнїю Божїю, а высокая Душа Его час от часу, как Оре́л, поднималась: “Владыко Господи! Почесому уразумѣю, яко и́мам наслѣдити но́вую ту Землю?”[461] Слушай, Авраам! Возьми мнѣ Юницу трилѣтну, и козу трилѣтну, и Овна̀ трилѣтна, и Голубя, и Горлицу[462] – в то время узна́еш. На́чал Авраам всею душею и всею собранною своею мыслїю без ослабы, не дая̀ сна умному своему Оку, разсуждать: какая бы то нужда Богу была в скотинѣ? Да сверх того, чтоб она была трех лѣт. Что се? На враки похо́жо… Ах! Не враки!.. Бог сказует. Конечно, Тайна… Но кто наставит мене[463]? Открой Очи мои! Вразуми мя[464]!

В то время научусь. Авраам со временем доказал самым дѣлом то, что у Приточника: “Ищя́й Господа обрящет Разум с Правдою, правѣ же ищущїи Его обрящут Мир”[465]. И то, что Соломон же говорит: “Все творенїе, во всем ему родѣ, паки свышше преобразовашеся, служащее свойственным твоим повелѣнїям, да Отроцы твои сохранятся невреждены. О́блак, осѣняющїй полк их, и из прежде бывшїя Воды̀, открытїе сухїя Земли̇̀ явися, и из Мо́ря Че́рмнаго Путь не возбранен, и поле Злачное от волненїя зѣлнаго, им же весь Язык пройде, Твоею Рукою покровенны, видящи Дивная Чудеса. Якоже бо кони насытишася и яко Агнцы взыграшася, хваляще Тя, Господи, Избавльшаго их”[466].

К сему пути имѣл уже Авраам Безначалное Нача́ло, будьто жезл в руках, а именно: “Вѣрова Авраам Богу”[467]. Он догадался, что дѣло идет не до скотины, а до тоей тели́чки, о коей Потомок духовный Его, Пророк Осїя́, говорит: “Ефрем, Юница наученная (на то), еже любити прѣнїе, аз же найду на доброту Вы̀и Ея, наступлю на Ефрема”[468]. И о коей Его ж сѣмя Їеремїя: “Слыша слышах Ефре́ма Плачуща, наказал мя еси, Господи, и наказа́хся. Аз, якоже телец, не научихся”[469]. Сим именем значатся всѣ языческаго се́рдца Люде, ничево в себѣ самых, кромѣ пе́пелныя тлѣнности, не разумѣющїи и в сей Водѣ погрязшїи, не проходя к Су́шѣ. Всѣх сих Їеремї́я, называя Еги́птом, называет и Ю́ницею: “Ю́ница избранна и украшенна Еги́пет, разоренїе от Полунощи прїйде на ню, и наемницы Его, живущїи посредѣ Его, якоже Телцы ту́чнїи, питаемы в нем”[470]. Сїи, увѣрившись на Прах свой, как на надежное что, сим самым уничтожают сокровенную в прахѣ их Божїю Правду, не разумѣя и не ища Еѐ, упря́млясь, как скот, рога́ми своими тлѣнными. Длятого Їеремїя: “Отсѣче́н есть рог Моа́вль, и мышца Его сокрушися”[471]. И Давид: “Вся роги грѣшных сломлю”[472]. Да и какая нужда Богу, зовущему тебе в познанїе свое, требовать от тебе скотов и напоминать об них? Ты то сам и Телец, и Козел, и Баран, и Елень, и все. А и́наче, кая нужда была Данїи́лу мудрствовать о козлѣ, поразившем Овна̀, или барана скопца̀? “И поразѝ Овна̀, и сокруши оба рога̀ Его, и не бѣ силы Овну, еже стати противу Ему, и поверже Его на Землю, и попра Его, и не бѣ Овна, избавляяй от Руки Его”[473]. Кая нужда грозить Богу чрез Захарїю на Пастырей? “Прогнѣвася ярость моя и на Агнцы посѣщу, и посѣтит Господь Бог Вседержитель стадо свое, дом Їу́дин, и учи́нит я, аки коня благолѣпна в брани своей”[474]. Баран, в котором не имѣются Я́тра, не посвящается Богу так, как и протчїи испорченныи скоты[475]. Не велит Бог во Второзаконїи Ка́женика и Скопца в Храм Господень пущать[476]. Но, Друг мой, все сїе прямо до тебе, кто бы ты ни был, Истины любитель, касается. Если бы ты узнал себе, в то время ты Божїим, а Бог твоим здѣлался бы: находился бы посредѣ дому Его не Скопцем или Женою, каковых не велит в Числах и в Небесной свой список поставлять, но Мужем, познавшим Господа своего, как сам Бог о своем Мойсеи свидѣтелствует: “Раб мой Мойсей во всем дому моем вѣрен есть. Усты̀ ко усто́м возглаголю ему я́вѣ и не гаданїем, и Славу Господню видѣ, и почто не убоя́стеся глаголати на раба моего Мойсея?”[477]

Послушай! Вот как Премудро несмысленных Скотов и Скопцéв, не познавших Истины, Жи́вописью описал Соломóн! "Жена срящет его, Зрак имущи прелюбодѣ́йничь, яже творит ю́ных пари́ти сердца́м, воскриленна же есть и блудна, в дому же не почивают Нóзѣ ея"[478]. Вот тот час тебѣ и Молóдчик! Се-то тѣ младенцы, не поставляемыи в Книгѣ Числ в число Мужей Божїих, хотя б они и лѣтныи были. А гдѣ ж она их срѣтает? Конечно, на Улицах? Видь слышиш, что не почивают в Дому Нóзѣ Ея[479]. Слушай же далѣ: "И прельсти Его многою бесѣдою, Тенета́ми же Устен в Блуд привлече его, Он же абїе послѣдова Ей обюрóдѣв, и якоже Вол на заколенїе ведется, и яко Пéс на узы или яко Елень, уя́звлен Стрѣлою в Я́тра, и спѣшит, яко Птица в Сѣть, не вѣдый, яко на Душу свою течет"[480]. Вот тебѣ и Скóты, и Звѣры, и Птицы! Справся ж теперь о всѣх Скотах, не посвящаемых Богу, и увидиш, что вся тая Дрянь до познанїя твоего касается. Напримѣр: "Слѣпо, или Сокрушенно, или Язык урѣзан имущо, и протчая, да не принесут тѣх Господу"[481]. Но вон! Слушай, что тож самое сказано выше о Человѣкѣ: "Всяк Человѣк Слѣп, или Хром, или Корносый, или Ухорѣзан, или Сокрушенїе Руки̑ или Ноги̑ имущїй, или Горбат"[482] и протчая, "Да не присту́пит принести жертв"[483]. Что ж се значит? Брось враки церемонїа́лныи! А выслушай, что говорит Осї́я? "Яко ты умѣ́нїе отвергл еси: отвергу и Аз тебе, еже не жречествовати Мнѣ. И забыл еси Закон Бога своего, забуду и Аз ча́да твоя"[484]. Вот кого Бог не хощет Жрецом своим имѣть! Умѣнїе сїе Он же вышше толкует так: "Слышите Слово Господне, Сынове Израилевы, яко Суд Господеви к живущим на Землѣ, зане нѣсть Истины, ни Милости, ни Ви́дѣнїя Божїя на Землѣ"[485]. А что ж есть Слѣп, или Хром, или Корнóс? Слу́шай Дави́да: "Очи имут, и не узрят, Уши имут, и не услышат, Ноздри имут, и не обоняют"[486] и протчая. Что ж да́лѣе? "Подобны им да будут"[487] и протчая. Чу́вствуеш ли, что всѣм срамотам сим родителница есть Не-ви́дѣнїе Божїе? Она-то у Соломона именуется блудницею, как от дому своего Мужа, так и от познанїя Его отходящая и отводящая[488]. О сих-то Иса́їя: "Ося́жут, яко слѣпыи стѣ́ну"[489]. И Дави́д: "Обетша́ша и охромоша от стезь своих"[490]. Се-то тѣ А́спиды, о коих Иса́їя: "Глусї́и, услышите, и Слѣпыи, прозрите видѣти. И кто Слѣп? Развѣ рабы мои. И кто Глух? Развѣ владѣющїи ими. И ослѣпоша рабы Божїи"[491]. Се-то тѣ, потерявшїи Язык тот: "Язык мой поучится Правдѣ твоей"[492]. "Господь, Господь даéт мнѣ язык научéнїя"[493]. Се-то тѣ Горбатыи, о коих написанно: "Горб не исцѣлен"[494]. "Да помрачатся Очи их, еже не видѣти, и Хребет их вы́ну сляцы̑"[495]. "И наполнися Земля Мерзостей дѣл Рук их, и поклонишася тѣм, яже сотвориша Персты их, и преклонися Человѣк, и смирися Муж, и не потерплю̀ им"[496].

Но кто есть Корнóс? Тот, кто лишен Нóса сего: "И рече ему Исаа́к, Отец его: Приближися ко мнѣ и Облобызай мя, чадо. И приближився, Лобыза Его, и Обоня̀ Вóню Риз Его, и Благослови Его, и Рече: Се! Вóня Сына моего, яко Вóня Ни́вы исполнéнны, юже Благослови Господь"[497]. Сей Исаа́ков Нóс есть Высóкїй, испóлнен Острѣ́йшаго Чу́вства. Он вездѣ чувствует

сладча́йшїй Дух и Благово́ннѣйшїй Дым Повсе́мственнаго Присудствїя Божїя. Таков Но́с имѣл Їо́в: “Дух Божїй, сущїй в Ноздрех моих”[498]. Тако́в Но́с имѣли Безневѣстныя тѣ Дѣвы[499], кои говорят: “Влецы̀ мя в Слѣд тебе”[500]. “В Во́ню Мѵ́ра твоего течем”[501]. Сїи-то Дѣвы Слѣдом выслѣдили того, о коем слышим: “Аз Цвѣт По́лнїй и Крын Удо́лнїй”[502]. Вот одна з них что говорит! “На́рд мой даде Во́ню свою[503], Винограды зрѣюще даша Во́ню”[504]. А что ж есть Виноград? Слушай Иса́їи: “Виноград Господа Саваоѳа, дом Їзра́илев есть”[505]. Видиш, что все приходит до тебе самаго, до твоего дому. Ты и Земля, и Звѣрь, и Скот, и Дерево, и Виноград, и Дом. В сем-то До́мѣ нашла Невѣста Брата своего[506]. В сем-то Виноградѣ почувствовала сладчайшїи Аро́матных Де́рев и Зе́лїй ду́хи тѣм обонянїем, которое в ней похваляет возлюбленный Ея друг: “Кто сїя, проницающая, аки Утро[507]? Очи твои, яко Езе́ра во Есево́нѣ, Но́с твой, яко Столп Лива́нскїй, смотря́яй лице Дама́ска”[508]. А в какое ж время получила Она себѣ острый сей Взор и Обонянїе? Тогда, как ста́ла дружить с Братом своим. “Брат мой мнѣ, и Аз ему, пасый в Крынах”[509]. Длячего ж она не отосланна до Кущей Пастырских[510]? Вот опять и Га́вань наша!

Памва. Ах! не могу больше терпѣть. Вот вам еще одна Дѣва! “Богу благодаренїе, всегда побѣдители нас творящему, о Христѣ Їисусѣ, и Во́ню разума Его являющу нами во всяком мѣстѣ, яко Христово Благоуханїе есмы Богови в спасаемых и в погибающих”[511].

Квадра́т. Длячего ж ты, Памво, замолчал? Там слѣдует вот что! “Нѣсмы, якоже мнози, нечисто проповѣдающїи Слово Божїе, но яко от Чистоты, но яко от Бога, пред Богом во Христѣ Глаголем”[512]. Примѣчайте: не совершенное ль согласїе тут? нечисто проповѣдающїи и Ку́щи Па́стырскїи? Видно ж, что таковыи не узнали себе. А как таковыи неспознавшїися и сами с собою раздружившїися не чувствуют внутрь себе Благоуха́нїя Божїя, так и в Священном Домѣ Библїи. Один дух дышет во обоих сих Церквах. И как послушаешь и соблюдеш внѣ тебѣ на Бумагѣ написанное, если пренебрегаеш внутрь Дому твоего Гремящее? О сих-то Двоих Домах Павел говорит: “Кто вѣсть от Человѣк, яже в Человѣцѣ? Точїю Дух живущїй в нем. Такожде и Божїя никтоже вѣсть, то́чїю Дух Божїй”[513]. Не слушаеш внутрь себе? Кто ж тебе пошлет к Силоа́му[514] Священнѣйших и живых Вод Библе́йных? Не послан, пойдеш самовольно? Послушай Иса́їи: “И будет вмѣсто Во́ни добрыя смрад и вмѣсто Пояса, препояшешися Вретищем, и вмѣсто Украшенїя Злата́го, еже на Главѣ, плѣш имѣти будеши”[515]. Длячего? “Дѣл твоих ради”[516]. Беззаконїе твое пренебрегает тайный Голос живущаго в тебѣ Духа Божїя. О сем Голосѣ Павел сказует: “Закон Духовен есть”[517]. Сей-то Закон загремѣл к нему: “Савле! Савле!”[518] Потом послушнаго сего Раба посылает к Библїи. Так вот! “Прїе́м пи́щу, укрѣпися”[519]. Закон послал его до Закона, брат к брату, друг к другу, родня к роднѣ, Їаков к Їосифу, Тови́т к Рагуи́лу, Царь к Царю. И в сей-то силѣ Прито́чник: “Брат, от Брата помагаемый, яко Град тверд и высок, укрѣпляется же, яко Основанное Царство”[520].

По сей-то причинѣ Павел себе называет посланным не от Человѣк, но от Бога[521]. А не из числа тѣх, о ко́их Їеремїя: “Не посылах Пророки, а Они̑ тече́ху. Не глаго́лах к ни́м, и ті́и Проро́чествоваху”[522]. Если бы, – продолжает там же Бог, – от Моего Парламе́нта и Совѣта посланы были, слышанны сотворили бы Словеса моя[523]. А каковая? “Отвратили бы Людей моих от пути их лукаваго и от начинанїй их лукавых”[524]. Но кто может сїе? “То́чїю вдаю́щїи ду́шу свою̑ и размышля́ющїи в Зако́нѣ Вы́шняго”[525], как Їисус Сїра́х говорит: “Сей-то Премудрости всѣх древних взыщет и в Пророчествїих поучатися будет”[526].

АНТО́Н. Вот же вам еще с Но́сом, полным благоуханїя Божїя, одна Дѣва, сладчайшую Во́ню дышущїй Иса́їя! “Ду́х Господень на мнѣ”[527]. Ах, Иса́їе! И Твой На́рд даде Во́ню свою[528]? Он, благовѣствуя Ни́щим, кажется, со Сира́ховым сыном весьма согласно спѣвает: “Послу́шайте мене, Преподобныи Сынове, и прозя́бните, как Ро́зы, и якоже Лива́н, дадите благовонїе, преподади́те Воню”[529]. А какую? “Воспойте Пѣснь, благословите Господа во всѣх дѣлѣх Его”[530]. Узнавши Брата своего, и других к нему ж ведут за собою: “Приведутся Царю Дѣвы…”[531] “Мы́ же не Ду́ха Мы́ра сего прїя́хом, но Ду́ха, иже от Бо́га, да Вѣ́мы, яже от Бо́га дарова́нная нам, яже и глаго́лем не в науче́нных Человѣ́ческїя Прему́дрости словесѣ́х, но в науче́нїих Ду́ха Свята́го, духо́вная с духо́вными разсужда́юще”[532].

ЛУКА̀. Куда далече нас завел слѣпый да хромый с корно́сым! Пожинай, Їзра́илю! и внеси все в Дом Господа Бога твоего[533]. Пожина́й с Ра́достїю! говоря с Возлюбленною Сестрою: “Да снїйдет брат мой в Вертоград свой, и да ясть плод О́вощей своих”[534]. Би́блїя твоя твой-то есть Виноград. Да молчит тут всякая Плоть Человѣча! Если твой сей Виноград, то на что нам Его сквернить плотскою жатвою? Ста́нем плоды собирать с тобою, чрез тебе и для тебе. Но все то не твое, что скверное, все то скверное, что Земля, Плоть и Кровь. Ты посѣял на Землѣ, ты и жнеш от Земли̑, но не Землю. Землю, но Землю твою́. Есть земля земле́нная и есть Земля наго́рняя, Обѣтованная, Небесная, Господня, Духовная. Ты насадил на Землѣ Рай твой, ты оббира́й и Плоды Его. Если Ты ему был Нача́лом, будь Ты ж и Концем ему. Что Ты нам, Павле, говориш? “Сѣяй, – говорит, – в плоть свою от плоти пожне́т истлѣнїе, а сѣяй в Дух от Духа пожне́т живот Вѣчный”[535]. По сїе время, на Божественной сей Ни́вѣ, съял я и разумѣл все по плоти. И что ж пожинал? Смертные снопы̑ и один Яд. А теперь хорошо понимаю то, в чем наставляет мене Осі́я: “Сѣйте себѣ в правду, соберите плод живота, просвѣтите себѣ Свѣт видѣнїя. Дондеже время взыщите Господа, дондеже прїйдут вам Жи́та Пра́вды”[536]. “Благословен еси, Господи Боже мой”[537]. Се! начинаю чувствовать Сладчайшее Благоуха́нїе разлившагося без Грани́ц Ду́ха Животворя́щаго твоего̀, как Сладково́ннѣйшаго Ѳимі́ама, готов в слѣ́д Его текти̑. Впиши̑ мене̑ в Число̀ и волочи̑ в слѣ́д тебѐ с тѣ́ми отрокови́цами, о ко́их Амо́с: “В то́й день Оскудѣ́ют дѣ́вы до́брыя”[538]. А Заха́рїя ра́дуяся кричи́т: “Пшени́ца Ю́ношам, и Вино̀ Благоуха́нно Дѣ́вам…”[539] Жни́те, Дру́ги! жни́те!

Па́мва. Если слѣпота, хромота, корно́сость, сокрушенїе Членов и протчїи пороки не могут в Храмѣ Господнем быть никоим образом, ниже отнюд приносить Жертвы, и таковыи скоты, как Нечистыи и к познанїю Бо́жїю негодныи, не посвящаются Ему, так видно, что, напротив того, Чистыи скоты и Птицы не иное что Значат, как Людей, имѣющих Сердце, способное к Уви́дѣнїю Божїю. Разсуди, пожалуй! Бог велит себѣ посвящать тѣх Звѣрей и Скотов, кои имѣют раздвоенное Копы́то. А сего еще недовольно. Он ищет, чтоб, сверх того, тая Животи́на отрыга́ла Жванїе, то есть по два раза бы жевала Пищу, в Желудок опуща́емую[540]. Таков есть Вол, Коза, Елень. Не смѣх ли таковая Премудрость? А конечно ж, она Премудрость Божїя, то есть Истинная и Всеблаженная, если Ражжева́ть еѐ два раза, или Хорошенько. Можно ль, чтоб чрез перебо́р в Пищѣ здѣлался Человѣк щасливым? Вѣдь сей Единственный есть Конец Божїя Премудрости. Какое несогласїе! "Сыне! даждь мнѣ Сердце твое[541]. Посвяти мнѣ душу твою. Она для тебе ж и будет". А здесь Бог будьто бы позабывся: "Дай Вола̀, Козла̀, Овна̀"[542]. Сїи всѣ церемонїи, ежедне́вно, как на Теа́трѣ, представляемыи, тайным Манове́нїем давали знать, чтоб Человѣк вни́кнул во внутренности свои и со временем добрался бы до Уви́дѣнїя Божїя, сими Обря́дами, как бы дя́дькою, Путеводствуемый. Да в сей же то силѣ точно и говорит Павел: "Закон пѣстун нам бысть во Христа"[543]. Однако ж во всѣх Вѣках и Наро́дах полно вездѣ таковых, кои в сей Законной Тѣни[544], не сродны находясь к Жва́нїю, засѣли и поселились. И о сих-то Осїя́ говорит: "Со овцами и телцы̀ пойдут взыскати Господа, и не обрящут его, уклонися бо от них"[545]. А длячего? Длятого, что они Жертвенных Та́ин не почитали средством, ведущим к Чемусь тайному, и, не могучи разжевать их, отчуждались от того Конца, куда их Церемонїя, как нѣ́кая тропи́нка, привесть имѣла. Вот вся Вина̀! "Яко Господа, – продолжает Осїя́, – оставиша, яко чада чужда породи́ша себѣ, нынѣ поясть их Ржа"[546]. Сих несмысленных скотин весьма ясно наставляет Михе́я. Вот! "В чем постигну Господа? в чем[547] срящу Господа моего Вышняго? Срящу ли Его со Всесожже́нїем? Телцы единолѣтными? Еда прїймет Господь в Тысящах Овно́в и в[548] Тмах Козлищ тучных? Дам ли Первенцы моя о нечестїи моем? Плод Утробы моея, за Грѣхи Души моея? Возвѣстися бо тебѣ, Человѣче, что Добро? Или чесого Господь ищет от тебе? Развѣ, еже творити Суд, и Любити Милость, и готову быти, еже ходити с Господем Богом твоим"[549]. Вот тебѣ Конец всѣх-на́-всѣх Обрядов и Та́ин! Милость и Суд[550]. А что ж есть Милость и Суд? Слушай Давида: "По Милости твоей, по Судьбѣ твоей живи мя"[551]. "Милость и Истина срѣто́стѣся"[552]. "Правда твоя Правда во вѣк, и Закон твой Истина"[553]. "Мир мног Любящим Закон твой"[554]. "Правда и Мир Облобыза́стася"[555]. "Ищите прежде Царствїя Божїя и Правды Его"[556]. "Царствїе Божїе внутрь вас"[557]. "В чем постигну Господа"[558]? Первое Жва́нїе в том состоит, чтоб разобрать Ко́рку или Шелухѝ Истори́чную, Церемонїа́лную, Прито́чническую, кратко сказать, Плотскую[559]. Но понеже Плоть вся-на́-вся и Кровь не Царствїе то Божїе и не Божїя Правда, но наша то Правда нечиста,

как Порт жены нечистыя[560], длятого Проходить подалѣ надобно, к другому Жва́нїю, и послѣ безполезныя Орѣховыя Ко́рки искать сокровеннаго Вку́са, на подобїе Зе́рна, внутрь своея Ко́рки Утае́ннаго, как к Кори́нѳ[яном] написанно: "Дух вся испы́тует, и Глуби́ны Божїя"[561]. Вот тебѣ скотина со Жва́нїем! Слышь! "Вмѣняю вся тщету быти за превосходящее разумѣнїе Христа Їисуса, Господа моего, Егоже ради всѣх отщетихся, и вмѣняю вся Уме́ты быти, да Христа прїобрящу и обрящуся в нем, не имый моея Правды, яже от Закона, но яже Вѣрою Їисус Христовою, сущую от Бога Правду в Вѣрѣ"[562]. Вот как пережовует! "Чтоб разумѣти Его, и Силу Воскресенїя Его, и Сообщенїе страстей Его (Боже мой!), сообразуяся Смерти Его…"[563] Авось-либо достигну, может быть, в Воскресенїе Мертвых…[564] Возможно ли избраннѣе скотину избрать Богу? Все оставил, жует. А что жевал, то опять пережо́вует. Смиряет себе, будьто бы еще не постыгл, чтоб тѣм самым иных заохотить. Будьто льстец, но И́стинен[565]. Вот вам еще один Звѣрь со Жва́нїем, Возлюбленный Богу! "Имже Образом желает Елень на Исто́чники…"[566] Ах! "Когда прїйду и явлюся Лицу Божїю?"[567] Вот Звѣри́на! достойна быть посвященною Богу, угодна к исканїю Правды Божїя, коея ничто не может быть Сладча́е[568]. И о сих-то Молится Сы́н Человѣч: "Святѝ их во И́стинѣ твоей"[569]. Сїи-то постигают Го́ру Правды Божїя. "Горы высо́кїя Еленем"[570]. "На Гору высоку взыйди, благовѣствуяй Сїо́ну"[571]. Вон посмотри! Скачет Елень в Дѣя́нїях, Петром исцѣленный: "Вскочи́в, ста и хождаше. Ходя̀ и скача̀, и сла́вя Бо́га"[572]. О си́х-то Звѣрках с великою Важностїю спрашует Бог Їова: "Аще уразумѣл еси время рожденїя Ко́з, живущих на Гора́х Каменных? Усмотрѣл же ли еси болѣзнь при рожденїи Еленей?"[573] Вот Коза! "Тави́ѳо, востани!"[574] Вот! Посмотри на Еленя родящаго, на Иса́їю. "Страха ради твоего, Господи, во чревѣ прїя́хом, и поболѣхом, и родихом духа Спасенїя твоего, Егоже сотворихом на Землѣ, не паде́мся, но падутся вси живущїи на Землѣ"[575]. От сих-то скотин роди́лась и Истина Божїя, и со Человѣкы Поживе[576]. Они Еѐ для себе разжевали, а родили на Землѣ для благощастїя иных. Вот тебѣ еще чистая Скотина с Харошими Зубами! Выслушай, что такое говорит Їаков к Сыну своему Їу́дѣ, началнику фамилїи тѣх скотов и звѣрей, кои для жва́нїя доброродными Зубами Одаренны? "Їу́до, тебе похвалят братїя твоя[577]. Не Оскудѣет Князь от Їуды и Вождь от чресл Его[578]. Радостотворны очи Его паче Вина, и бѣлы Зубы Его паче Млека"[579]. Поощряет Давид Потомков Їу́диных: "Вкусите и увидите, коль благ Господь"[580]. Павел из Молодых лѣт негодненькїи имѣл Зубы: "Егда бѣх Младенец, яко Младе́нец, мудрствовах"[581]. И до Прїятелей своих, не взро́сших в мѣру возраста исполненїя Христова[582]: "Млеко́м, – говори́т, – пита́х ва́с, а не бра́шном"[583]. Брашном называет Пшеницу, коéю снабдѣвал Братїю свою Їосиф и о коей Захарїя: "Пшеница Ю́ношам"[584]. Она есть Зерно Воскресенїя, Сѣмя Слова и Премудрости Божїя[585], погребенное в грязѣ Плоти и Кро́ви, о коем сказуется: "Кто разумѣ Ум Господень?"[586] Сїя Пи́ща, Пшеница, есть для совершенных, у коих Зубы Їудины, то есть повышше уже младенческаго молока. Молоком называет ве́рхнюю Орѣхову Ко́рку,

заключающую Зе́рно, которыя младенческое Жванїе раскусить не может. Об одном только себѣ и о подобных себѣ говорит: "Мы ум Христов имамы"[587]. И удивително, как то он вездѣ жует дѣйствително! Но могут ли лучшїи Зубы быть от сих: "Како сей вѣсть Книги, не учився?"[588] Мало читать, много жевать, ах! Коль благородный вкус! Куда не сходны со вкусом своим тѣ, к коим вопїе́т! "Не сего ли ради прелщаетеся, не вѣдуще Писа́нїя, ни Силы Божїя?"[589] О Господи мой! Как же они не знают? Они с маленьких лѣт начали болтать Би́блїю твою, на ней состарѣлись, не оставили ни Стишка, ни словца, не оспорив его, имя твое, Крест твой всегда у них на грудях, на губа́х, на одеждах, на стѣнах, на блюдах, на Церемонїях… Но что пользы жевать и Вку́су не чувствовать? По сей-то причинѣ сих беззубых скотов отсылает: "Шедше научитеся"[590]. Что то такое значит: "Милости хощу, а не Жертвы"[591]? Не лю́бит сих неугодных Господу Звѣрей и Избранный Павел: "Водимы похотьми различными, всегда учащеся и николиже в разум Истины прїйти могуще"[592]. Называет их Врагами Креста Христова[593], а Давид – Мужами Кровей и льсти[594]. А длячего? Засмотрѣлись на Церемонїи, засѣли на мясных Пи́рах, не взяли во Ум свой искать Истины Божїя, к коей вела их Церемонїя, а оставив Свѣт Ея, вернулись к Тмѣ своей, к своей Плоти и Лжи, возвратясь на Вечерь[595]. И так, прелстясь тлѣнными своими Мясами, лишаются тоя Пи́щи, о коей Сын Сира́хов: "Всякое Брашно ясть Чрево, есть же Брашно Брашна добрѣе"[596]. Но что то? "Блажен, иже снѣсть Обѣд в Царствїи Божїи!"[597] Но что то за Брашно? "Блаженны Алчущїи и Жаждущїи Правды"[598]. Вот послушай! "Плоть моя Истинное есть Брашно"[599]. Что за Плоть? "Есть тѣло душевное, и есть тѣло духовное"[600]. Что за Тѣло? "Сей есть Хлѣб, сходяй с небесе…"[601] Что за Хлѣб? "Дух есть, иже оживляет, плоть не ползует"[602]. О сей-то животворящей И́стинѣ воспѣвает Давид: "И́стина Господня пребывает во вѣки"[603]. "Живи мя по словеси твоему"[604]. От нея-то они возвратились на свой плачевной Вечерь[605], не захотѣв с Павлом гонитись за И́стиною: "Бра́тїе, Аз себе не ѹ̀ Помышляю достигша[606], только ж задняя убо забывая, в предняя же простираяся, к намѣренному текѹ̀…"[607] Се-то тѣ, Сира́хова сына дураки, кои, услышав доброе слово, бросают за плечи свои[608], о коих в Ѱал[мѣ]: "Да возвратятся вспять и постыдятся…"[609], и Исаїя: "Увы, язык грѣшный! Сынове беззаконныи! Людїе, исполненныи Грѣхов! сѣмя лукавое! Остависте Господа и разгнѣвасте Святаго Израилева, отвратистеся вспять"[610]. Се-то тое Ха́мово Племя! "Проклят Ханаа́н отрок"[611], и Ангелы, не соблюдшїи Своего Началства[612], на коих толь ужасно гремит Раб Христов Їу́да, называя их, между протчим, Звѣздами Прелестными, для которых Мрак Тмы во вѣки блюдется[613], и Пло́тїю, Духа не имущею[614]. Сїи Ха́мы несмысленныи совсѣм обнажили Бога Отца своего, и вся дѣла Его, в Вѣрѣ и в Духѣ находящаясь, уничтожив, сы́скали на тое мѣсто свои ру́ки, свои но́ги, свою Плоть и Дрянь, и в сей Одной Мудрствуют, чтоб постигло их страшное Проклятїе из Второзаконїя: "Понеже не послужил еси Господу Богу твоему с Веселїем и благим Сердцем[615], и послужиши врагам твоим[616], и наведет Господь Язык на тебе

издалеча, от Кра́я Земли[617], и сокрушит тя во всѣх Градѣх твоих, дондеже разорятся Стѣны твоя Высокія и Крѣпкія, на них же ты уповаеши[618], и снѣси Чада утробы твоея, плоть сынов и дщереи твоих, их же даде тебѣ Господь Бог твой…"[619]

Вот коликая погибель находит тѣх, кои Худыя Зубы имѣют! Послушаймо об них еще Їова: "У них погибаше скончанїе"[620]. Примѣть тот час, что они к намѣренному с Павлом не достигают. А что ж далѣе? "В скудости и Гладѣ Безводны"[621]. Длячего? "Иже бѣжаху в безводное вчерашнее сотѣсненїе и Бѣдность"[622]. Не удивително, что попали в скудость. Не надобно было бѣжать им в тѣсноту вчера́шнюю, Вечерь всегда голодный. "Взалчут на вечерь"[623]. Вон было чего искать должно! "Дух есть, иже оживляет…"[624] Развѣ они не разумѣют, что такое Дух? В том-то и Бѣда, что Худо Жуют. Длятого-то да́лѣе Їов: "Иже обхождаху, – говорит, – Былїе в дебрех, им же Былїе бяше Брашно, безчестныи же и похуле́нныи скудны всякаго Бла́га, иже и Коренїе Древес жваху от Глада Великаго"[625]. Можно ли сквернѣе сих Зубов? Скажи, пожалуй, сїи Уро́ды не родныи ли Потомки ока́зуются Страшнаго того у Данїи́ла Звѣря, кой все переѣл и пережевал, но то бѣда, что останки Ногами потоптал[626]? Примѣть, что Останок топчут тѣ же сами, о коих теперь же Їов: "У них погибаше скончанїе"[627], – сказал. Что за Чудо? Все порвали, пожрали, поглотали Зубами Отца своего Желѣзными, да без Оста́нка. Гдѣ ж ваш Останок? Ах! Потоптали вы Останок! "Увы Язык грѣшный! Сѣмя Змїиное!"[628] Потоптали вы того, кой жалуется у Давида: "Попраша мя Врази…"[629] И того: "Аз есмь НАЧА́ЛО и КОНЕ́Ц"[630]. Один Їзраиль го́нится и постыгает всеблаженнѣйшее НАЧА́ЛО свое, тое, о коем Мойсей, благословляя их, говорит Аси́ру: "Покрыет тя Божїе НАЧАЛО"[631]. Один он постигает и Останок. "Останок Їзраилю есть"[632]. Он один все снѣдает, сокрушает, топчет, лишь бы только добраться и сохранить себѣ ТО, О ЧЕМ пишется: "Благословен ты во Градѣ, и Благословен ты на Селѣ, Благословенна исча́дїя Чрева твоего, и плоды Земли твоея, и Стада̀ Волов твоих, и паствы Овец твоих, Благословенны Житницы твои и Останки твои!"[633] Куда как не сходны Зубы твои, Роде, спасаемый от Господа[634]! Как Небо от Земли, разнятся от проклятых тѣх желѣзных. Вот послушаймо! до чего дожевался Любезный Давид? "НАЧА́ЛО"[635]. А что ж, скажи, Нача́ло? "НАЧА́ЛО СЛОВЕС ТВОИХ ИСТИНА"[636]. Так, слѣдователно, вѣдал ты, Давиде, и Кончину? Конечно, так. НАЧА́ЛО и КОНЕЦ – все Одно. Ах! Хорошее твое Кушанье, затѣм что оста́нков не топчеш! Да и как тебѣ топтать, если сам просиш: "Скажи мнѣ, Господи, кончину мою"[637]. Она тебѣ Ме́да и Со́та слаже[638]. Я уже получил сїе от Господа. "Всякїя Кончины видѣх Конец"[639]. А что ж то тако́е за Конец? Ах! Куды Широка Заповѣдь Его! "Вся, яко Риза, обетшают…"[640] "Не́бо и Земля̀ ми́мо и́дут…"[641] Подлинно, Давид, Бѣлы Зубы твои и Радостотворны Очи[642], и Красны Но́зѣ[643] твои! Вкусил Господа, увидѣл Его, постиг И́стину, Правду и Царствїе Божїе. Вот вам Скотина и Звѣр, отрыга́ющїй Жванїе!..

Конон. Подлинно сїе Животное Чистое! Ни Хромое, ни Слѣпое, ни… сказать: никакого Порока не имѣющее[644]. Не напрасно Оно Любезное Богу. Оно достойное Господа, а Господь Его. Теперь, кажется, я и не грамотный начинаю разумѣть то, что часто мы с Фило́ном слышим в собранїи читаемое: "Сынове Человѣчестїи: Зубы их, Оружїя и Стрѣлы…[645] Бог сокрушит Зубы их"[646].

Фило́н. Ах, Конон! Нам было молчать надобно и слушать. Но за тобою и я не умолчал. Нас, простако́в, называют Скотинами. Но дал бы Бог, чтоб мы не много Пороков имѣли! По крайней мѣрѣ, будем беззлобны. Мнѣ Любо, что будьто нѣчто разжевать могу то, что вбилось в Память: "Вмѣнихомся, яко Овцы заколенїя"[647]. "Благословен Господь, иже не даде нас в ловитву Зубом их…"[648]

Квадра́т. Па́мво! Сказанныи тобою слова̀ Їо́влевы сїи: "Коренїе древес жваху от Глада великаго"[649] привели мнѣ на память Притчу о Блудном Сынѣ. Бѣдный свинно́й Пастырь! Сам изсох от голоду, а Свиней пасет. Видно, что у Пастыря и у Паствы такїи ж Зубы, и той же Вкус. Вот что дѣлает не-Зна́нїе себе! Оставил Дом свой, Дом Отца своего[650], расточил по посторонным внѣшностям мысли свои, Душу свою, выбросив Еѐ от Сокровища своего вну́тренняго, как Грозд от виноградныя Лозы̀ отсѣченный, вы́рвав, как Ве́рбу, при живых Вода́х насажденную, а еще желает насытитись и иных накормить. Но стаду Его никогда не бывать ни Вола́ми, ни Козла́ми, ни Овца́ми, ни Еленями, поко́ль не возвратятся к Отцу своему в Дом свой[651]. Правда, что Свинья имѣет Копы́то раздвое́нное, но не посвящается Богу в Жилище, за неимѣнїем двойна́го жванїя[652]. Да и как можно Богу в сем стадѣ жить, когда бѣсы к нему на Жильїо отсылаются? Кромѣ того, Свинья Грязь любит и не Источники с Е́ленями, но боло́тную и мутную Воду. А сїе не что иное значит, как Душу с таковым Вку́сом и Зубами, каковыи описываются в Книгѣ Числ, при Ро́потѣ Жыдо́вском. "Кто нас напитает мя́сом?"[653] – с плачем вопїю́т. "Даждь нам Мяса̀, да яди́м"[654]. Велит Господь Моисе́ю Очистить сїи Свинны́и Толки и Преобразить их в Чистыи и Священныи Ему Скоты. Ах! Коль трудно узнать себе! Что есть одно и одинакое Жванїе, если не одно только тлѣнное Вещество в себѣ самом Разумѣть? Одно Египетское Мясо в себѣ постигаем, не проницая Зуба́ми в наводненїе исполненїя Божїя, о коем Їов: "От Во́ни Воды̀ процвѣтет, сотворит же Жатву, яко новосажденное"[655].

А как разумѣем нас самих, так точно мудрствуем и в Братѣ нашем, во С[вященном] Писа́нїи. Уже Господь и Кра́стели дал им, но́вую Пищу извед из Моря, посушили себѣ на Корм, вкусили Духа, однак: "Мяса̀, – говорит, – бяху им еще в Зубах их прежде оскудѣнїя"[656]. Довольно еще Господня Мя́са, однак они свое Мясо в Зубах жую́т. Вот как трудно прогризтись Ра́зуму нашему ко Второму Жва́нїю! А тут-то все на́ше нещастїе. "И Господь разгнѣвася Зѣло на люди, и порази Господь люди Язвою великою Зѣло, и прозвася и́мя мѣсту тому: Гробы похотѣнїя"[657]. Внемлите себѣ[658], нещастныи Толко́вники! Разжуйте себе покрѣпче. Не поминайте первых, и Ветхих не

помышляйте. Ску́шайте Ветхая Ветхих[659]. “Се Аз творю Новая”[660], – глаголет Господь. Будет ли коли́-ни-есть для вас Не́бо сошве́нно[661]? или Вѣк вам не востать от сна Гробов ваших[662]? Жуе́м Мя́со, но наше собственное, и нашими ж Зубами ку́шаем Мертвечи́ну нашу. Но для втораго вкуше́нїя дай тѣ́ мнѣ Зу́бы: “Зу́бы твои, яко стада̀ острижéннных, яже взыдоша из Купѣ́ли, вси двоеплодны, вси близня́та Родящїи”[663]. Дай, пожалуй, мнѣ Павловы Зубы! “Имамы же Олтарь, от него же не имут власти вкушати, служащїи Сѣни”[664]. Дай Зубы Давидовы: “Уготовал еси тра́пезу предо мною…”[665] Не хочу Зубов тѣх Глупых Скотов, которыи говорят: “Жесто́ко есть Слово сїе, и Кто может Его послу́шати?”[666] Сіи свинныи Зубы в одном Ква́сѣ Фарисейском[667] Вкус чувствуют, не в Хлѣбѣ Ангелском и Животном[668], не в Истинной плоти, в плоти Господней, сшедшей с небесе[669], к коей поощряет Дави́д: “Вкусите и увидите”[670]. “Дух есть, иже Оживляет”[671]. Развѣ думаете, что у вас только Плоть одних есть, а у Бога Ея и не бывало? Кромѣ вашея, нѣт Божїя? Длячего ж разливаете на вашу Землю Кровь Праведную, Кровь Истинную, Кровь Господню, Кровь нетлѣнную? Вот ядущїи Хлѣб болѣзни[672] и Скве́рну Мертвечин своих! Вот Данїиловы Звѣри, попирающїи Останки Господни[673]! Вот Во́лки Ара́пскїи, о коих Софо́нїя: “Князи Его в нем, яко Львы Рыкающе, Судїи́ Его, яко Во́лцы Ара́в[їй]стїи, не оставляху на У́тро”[674]. Проклятая прожорливость! Ночью все-на́-все пожирают, не оставляя для У́тра, для прекра́снѣйшаго Утра, что у Иса́їи: “Положи мя У́тро У́тро…”[675] Убиваете вы внутренняго вашего Небеснаго Человѣка[676] Мече́м Мыслей ваших, не признавающих Его средѣ Тмы вашея, разсуждая, что одна тлѣнная Тма составляет Существа вашего И́сту. Знайте ж, Во́лки Ара́пскїи, что я вам Пророк, и собудется Страшное сїе на вас: “Воззрят нань, ЕГОЖЕ прободоша, и восплачутся о нем плаканїем, яко о Возлюбленном, и поболят о Нем Болѣзнїю, яко о Первенцѣ”[677]. И сїе: “Будет живот твой висящ пред Очима твоима, и убоишися во дни и в нощи, и не будеши Вѣры яти житїю твоему, за утра речеши: како будет Вечерь? и в Вечерь речеши: како будет Утро? От страха Сердца твоего имже убоишися, и от видѣнїй Очес твоих, и́миже узриши…”[678]

Но всему сему Винѹ̀ Бѣ́дствїю, там же у Софо́нїя слыш!

“О свѣтлый и избавленный Граде Голубице! Не услыша Гласа, ни прїят наказанїя, на Господа не упова, и к Богу своему не приближися”[679]. Потом уже говорит: “Пророцы Его вѣтроно́сцы, мужи прозорливы, Священницы Его сквернят Святая и не чувствуют в Закон…”[680] Да гдѣ ж было им слышать Глас Божїй? В том же то все и разоренїе, что не знали того, что там же слѣдует: “Господь же Праведен посредѣ его…”[681] Вот куды слѣд! Наговорил, други мои, и я нѣсколько Звѣрей и Скотов, не угодных Богу, ради Худой Жвачки их.

АНТО́Н. Как Жванїе, так раздвое́нное Копы́то Единственно касается к Нашему наставленїю. Павел толкуя сїи Слова̀: “Да не заградиши Уст Волѹ̀ молотящу”[682], “не думаете ли, – говорит, – что Богу здесь рѣч о Волах?”[683] Он тебе, друг мой, наставляет, тебе самаго к познанїю Истины, оставив твои

Волы̀ для писателей Экономических и Фи́зических[684]. Что ползы тебѣ Зна-т[о]ко́м в Вола́х, а Слѣпым быть в познанїи себе самаго? Двойное Жванїе вкушает Истину Господню, а Раздвое́нное Копы́то Ей же послѣдует. "Ка́мо иде́м, – Петр отвѣчает, – и к кому? Глаголы живота вѣчнаго имаши"[685]. Раздвоить Копыто есть то раздвоить ногу свою и Путь свой с Дави́дом: "Стопы моя направи по Словеси Твоему"[686]. Слу́шай Михея: "Возвѣстися тебѣ, Человѣче, что Добро?.."[687] Вот тебѣ Истина! Уже вкушаеш Ея. Чего ж, кромѣ сего, Господь ищет от тебе? Вот! "Развѣ еже творити Су́д, и любити Милость, и готову быти, еже ходити с Господем Богом твоим"[688]. Начинаеш ли познавать И́стину? Люби ж Ея и поступай по ней. А без сего не годишся в Ея посвященїе. Доселѣ бродил ты твоим путем, ведущим в Ров страстей, а Теперь, узнав Путь Истины, признайся с Давидом: "Пути моя исповѣдах, и услышал мя еси"[689]. Для Новаго пути Новыя ноги̇̀ ищи. Одна то Нога твоя и тая ж будет в одном только ступанїи, будьто в Копы́тѣ, поразни́ш Ее. Отрозни̇̀ в шествїе Бога твоего Царя. Поднимайся от подлых низкостей на Го́ры Правды и Царствїя Его, поколь совершит Но́зѣ твои, яко Еле́ньи[690]. Поколь скажешь: "Нога моя ста на Правотѣ"[691]. А не Се ж ли то значит быть Воло́м моло́тником[692]? Вол то́пчет Снопы, трет Соло́му, вытру́шивает Зе́рно. Ты, ходя Путем Господним, то ж самое дѣлаеш. Все тлѣнїе Человѣческое, что такое есть, если не Соло́ма и Поло́ва? "Всяка плоть сѣно"[693]. "Аки Прах Пле́нный"[694], – вопїет Исаїя. В сем Сѣнѣ и Поло́вном Пра́хѣ и́щеш и находиш Глагол Бога твоего, Сѣ́мя Сло́ва[695] и Ца́рствїя Его безконечнаго. Мини̇̀ Все Языческое. До тебе-то Рѣч Михе́ина: "Не разумѣша Помышленїя Господня и не домыслишася Совѣта Его, яко собра их, аки Снопы Гуме́нныя. Востани и измлати̇̀ их, дщи Сїо́ня"[696]. В то время ты и Овцо́ю дѣлаешся, говоря с Давидом: "Незлобою моею ходих"[697]. "Господь пасет мя…"[698] Потому что уже твои но́ги не на Зло текут[699]. И о таковых-то Волах и Овцах Исаїя Проро́чит: "Не найдет Тамо Страх. Будет от Ляди́ны и от Тернїя в паству Овцам и в попранїе Волу"[700].

Бываеш и Козо́ю: "Бѣжи, Брате мой, и уподобися Се́рнѣ, или Юнцу̀ Е́леней, на Го́ры Аро́матов"[701]. Ах! коль прекрасныи Но́ги сїи, на Горах Благовѣтствующїи Мир[702]! Окрыла́тѣют, яко Орлы, пойдут и не взалчут, потекут и не утрудятся[703], возрастут от силы в силу[704], пока собудется над Главою их Слѣдующее[705]: "Познают лю́дїе мои имя мое в той день, яко Аз есмь сам глаголяй: ту есмь"[706]. "В той день воспоют пѣснь сїю в Землѣ Їуде́йстѣй, глаголюще: Се Град крѣпок! и Спасенїе нам положит Стѣну и Огражденїе. Отверзите врата̀, да внїйдут людїе, Хранящїи Правду и Хранящїи И́стину, прїемлющїи Истину и Хранящїи Мир. Яко на тя надѣянїем надѣяшася, Господи, во Вѣк, Боже Великїй, Вѣчный, иже, смирив, низвел еси живущїя в высоких, Грады крѣпкїя разориши и обни́зиши их[707] даже до Земли, и поперут их[708] Но́ги кротких и смиренных. Путь Благочестивых прав бысть, и приуготован Путь Благочестивых, Путь бо Господень Суд"[709]. Вот и Амо́с! "В той день возста́влю Ски́нїю Давидову падшую[710], постигнет Жатва, обиманїе Винограда, и созрѣют Гро́здїе в Сѣятву, и

иска́пают Горы Сладость…[711] Возвращу Плѣнь людей моих Израиля…”[712] “И насажду их[713] на Землѣ их, и не исторгнутся ктому от Земли своея, ю́же дах им”[714], – глаголет Господь.

Теперь видиш, или не видиш, что такое значит с Двойным Копы́том Нога? И куда должно ступать сїе Чистое и посвящаемое Богу животное? Догадайся ж, что-то за Быки̑, о коих Исаїя? “Напасутся Скоты твои в той день на мѣстѣ Тучнѣ и пространнѣ, Юнцы ваши и Волове, дѣлающїи Землю, наядятся Плев, смѣшенных с Ячменем извѣянным…”[715] Но послушай, друг мой, надѣюсь, что догадаешся, кого Исаїя разумѣет чрез Животных, отрыгающих Жва́нїе и раздвое́нным Копытом одаренных? “Да отрыгнут Веселїе вкупѣ Пустыни Їерусалимскїя! Яко помилова Господь Людей Своих”[716]. Если ж по сїе время Стада̀ Скотскїе бродят в Головѣ твоей, а не можеш Разжевать, что все сїе до тебе касается, так выслушай послѣдняго Давида: “Отрыгну Сердце мое Слово Благо”[717]. “Отрыгнут устнѣ мои пѣнїе…”[718] А что до чистых Ног принадлежит, вот Исаїя! “Отступите, отступите, изыйдите отсюду и нечистотѣ не прикасайтеся”[719]. Сим-то Звѣркам умывает Господь из Умывалницы Ноги ко́ею Водо́ю? “Омыет Господь Скверну, – говорит Иса́їя, – Сынов и дщерей Сїонских, и Кровь Їерусалимску Очистит от среди их Духом Суда”[720]. И удивительно, как то сїи Звѣрки из Нечистых преобразуются в Чистыи? Но возможно ли, чтоб ослабѣл Глагол Божїй? Он-то им дает Новой Вкус и Чистыи Но́ги. Он-то превращает Софо́нїевых Львов[721] в Телцы и Юнцы, а Его ж Во́лков, Жванїя не отрыгающих и чрез Прожорство до Утра не оставляющих[722], перера́живает в Агнцы, Ры́ся в козлище. Они тѣ ж звѣри, что и были, но с Бара́ньею уже Отрыжкою и с Еле́ньими Ногами. Уже Отрыгают Веселїе и Скачут на Го́ры Аро́матов[723]. Боже мой! Не се ли Новое Созда́нїе и Нова Тварь? Что за Чудо? Рысь Лютый и Козлище Человѣколюбное вмѣстѣ! Волк Хищный и незлобный Агнец! Лев, страшно Рыкающїй, и Теле́нок Ры́чущїй к Матерѣ своей… О любезнѣйшїй Иса́їе! Ты самую правду поеш: “Пасти́ся будут вкупѣ Волк с Агнцем, и Рысь почїет с Козлищем, и Телец, и Юне́ц, и Лев вкупѣ пасти́ся будут”[724]. Когда ж се будет? Будет, не бойсь! Дай Бог только, чтоб процвѣла Лѣторасль от Корене Їесе́ова[725].

Лука. Свяще́нное Писа́нїе есть Фана́рь, Божїим Свѣтом блистающїй для нас Путников. Вѣрую, что так оно есть, а только дивлюся, что Рѣч Его отличным течет Образцем, не сходным с протчими Писателями. Рѣч Библїи подобна Азїа́тской Рѣкѣ, именуемой Ме́андер[726]. Сказуют, что Рѣка тая по самых прекрасных мѣстах протѣкает, но теченїе ея вьется, как Змі́й, а заплутывает ход свой, как Хоро́мы Лаби́ринт[727]. Пускай так будет хорошо, что Человѣк, ищущїй Царствїя Божїя, различествует от протчих Людей и подобен Животному, Жванїе отрыгающему, а сїе протчим Звѣрям не сродно. Быть так! Пущай сїе похожо на При́тчу! Пущай и Раздвоенное Копы́то значит особливое шествїе! Быть так! И, конечно, из новаго в путниковой Головѣ понятїя должна родиться другая дорога для него и отличное от перваго шествїе. Пускай будет так! Но то нѣсколько чуднѣе, что

Нога значит склонность, любленїе и жадное желанїе. Сїе можно, кажется, видѣть как из протчих, так из сих Аввакумовых слов: “Господь Бог мой Сила моя, и учинит нóзѣ мои на Совершенїе и на высокая возводит мя, еже побѣдити мнѣ в Пѣсни Его”[728]. Я понимаю, что многїе могут разжевать и внушить Благовóнїе Дýха, да и возвратиться в тѣх число, о коих сказанно: “Мнози от ученик Его идоша вспять, и ктому не хождаху с ним”[729]. И знаю, что весьма не без причины Господь требует, дабы посвящаемый ему Звѣрь, сверх отрыжки в жвачкѣ, был бы с Раздвоенным Копытом, потому что не всегда тое может нашему Вкусу понравиться, что прикушиваем, а требуется к сему, чтоб были Охотники с добрыми Зубами. Но длячего Аппетúт означается Ногóю? Чудéсный Штиль…

ПА́МВА. Любезный Друг! Приобучай Вкýс твой к Пищѣ БИБЛЕ́ЙНОЙ. Нѣт Ея ни пóлезнѣе, ни Слаже, хотя Ея Хоромы не красны Углами[730]. Но во-первых прошу тебе получшее взять Мнѣнїе об Угрю́мой сей Премудрости, создавшей себѣ дом седмистóлпный[731]. Сколько она снаружи неказиста и презрѣнна, столько Внутрь Важна и Великолѣпна. Она заимствует от тебе словà, подлую твою Околичность значащїи, например: Нóги, Руки, Очи, Уши, Голову, Одежду, Хлѣб, Сосуды, Дом, Грунтà, Скот, Землю, Воду, Воздух, Огонь. Но сама Она никогда не брóдит по Окружности, а поражает в самую тончайшую и глáвнѣйшую всего Окрýжїя Тóчку, до которой и привесть тебе единственно намѣрилась. Она твоими только словами говорит, а не Твое. На твою Свирѣлку да свою Пѣсеньку спѣвает: “Еже побѣдити ми в Пѣснѣ Его”[732], – то ж то самое есть, дабы возвесть тебе от дóлней твоей Грязи и от Околúчной твоей наружности к самой, Существо твое и Úсту твою составляющей, невещественной и нераздѣлной Тóчкѣ, и на тую Высоту, о коей сама Премудрость изволит сказывать: “Исхóды мои исхóды живота”[733]. К сему Возвышенїю и Воскресенїю, то есть, чтоб возставить тебе, во Тмѣ в крайнѣйшей Наружности твоей лежáщаго, на Новыи Нóги, употребляет плотскúи словà, вытя́гивая тебе, будьто Ýдкою Рыбу, обвúтою тѣм, за что хватáешься, вѣдая, что ничего не можеш разжевать и ничто для тебе не Вкусно, ни Снѣдно, кромѣ повéрхнїя плоти. Слыхал ли ты о Деревѣ, называемом Фúник? Или представ себѣ растýщее в твоéй природной Землѣ. Взглянь на сїю прекрасную пред Окóшком Яблонь. Видиш, что Она Сýчья свои, будьто множество Рук своих, Лúстом украшенных, возвышает. Но скажи, чево ты в ней не видиш? Корéнїе Ея закрыто пред тобою. Поколь ты не услышал слова сего “Корéнїе”, не мыслил о тайности Его. А теперь, не видя, видиш Оное. Вѣтвы пред тобою молчáнїем вопїют, свидѣтелствуя о Корéнїи своем, посылающем для них Влáгу и распространяющем их повéрхность. Ах! ты, Друг мой, точная Я́блонь. Вижу твои Вѣтвы, но не вижу Корéнїя, Сéрдца твоегò, Душù твоея, Мыслей твоих. Утаилось Оно в Землѣ поверхности твоея. Вижу повéрхнее твое О́ко, будьто рукавúцу на Рукѣ. Но не вижу Самаго О́ка. Оно закрылось Там… Гдѣ там? Ох, не спрашуй! Как сказать? Не знаю! Как я могу тебѣ сказать? Довольно для тебе то, что не Здѣсь, а Там. Разумѣеш ли, что значит

Здѣсь? Не разумѣю…[734] Чего ж спрашуеш? на что тебѣ знать Там? да и можно ль? Уразумѣй Здѣсь. Уразумѣеш и Там. Узна́й, что значит Ни́зко? Узнаеш и до Высоты касающееся. Усмотри Ночь, пото́м само тебѣ возсїя́ет Утро. Если ж Утро почтеш Ночью, а ночь назовеш Утром, тогда окончиш Тмою. Кто может узнать Матерыя Землѝ Су́шу, не узнав Жы́дкїя, Землѣ противныя Стихі́и? Черное и Бѣлое один взор видит. Твердое с Непостоянным один Луч Ра́зума постигает. Отдерѝ Бѣльмо̀ от О́ка, скинь рукавицу из руки, иззу́й сапог твой из ногѝ твоея, и увидиш, в какой-то сторонѣ Тамо? А теперь Одно только тебѣ скажу. Тамо, откуду произрастает пове́рхность вся твоя. Досадно тебѣ показалось, что Библїя называет Человѣческое Желанїе Ного́ю. Но она ж Человѣка называет и Деревом, как Фи́ником[735], так Смоко́вницею[736]. И если раззу́еш и ражжуе́шь, то увидиш, что называемая тобою Нога̀ не что ино́е, как только Го́лый Пове́рхнїй Прах, будьто Де́ревной Су́к, из Земли вы́лѣпленный, как Болва́н Скуделный, и будьто сапо́г твоея Ногѝ, свидѣтелствующїй своею наружностью о пребыванїи ея в Коре́нїи Сердца твоего сокровенном и весь прах, как Сапог свой, надѣтой на Ногу, носящем. И в Сїю-то мѣть, думаю, попада́л Їов, вот! "Положил еси Но́гу мою в возбраненїе, сохранил же еси дѣла̀ моя вся, в Коре́нїя же Ног моих пришел еси"[737]. О сем Ко́ренѣ и Иса́їя: "Корень их, яко персть будет"[738]. А что Он Ко́ренем Сердце называ́ет, так послу́шай Его ж: "Увѣждь, яко пе́пел Сердце их, и прелщаются"[739]. Примѣть: там Ко́рень называется Пе́рстью, а тут Сердце Пе́пелом. Сердце есть Корень. В нем-то живет самая Твоя Нога̀, а нару́жнїй прах есть Башма́к Ея. Так вот почему Би́блїя называет сердечное желанїе Ного́ю! Оно-то есть то́чная Нога̀, хоть Она чиста, хоть не чиста, как Прито́чник учит: "Желанїя нечестивых Зла, Коренїе же Благочестивых в твердостех…"[740] И Дави́д Сердце, Гордостью Тщеславїя надме́нное, весьма прилично называет Ного́ю: "Да не прїйдет мнѣ Нога̀ Гордыни"[741]. Как только сердечная нога твоя надулась, тот час и Сапог на ней, Головѣ послѣдуя, в ту ж Фо́рму с нею сообразуется, как Спи́сок с по́длинником. А если тое для тебе дивно, что Нога твоя в Сердцѣ и она с ним Одно тож есть, то еще чуднѣе тебѣ покажется, если усмотриш, что не только Нога̀, но и Ру́ки, и Очи, и Уши, и Язык, и вся твоя Окружность всѣх чле́нов болванѣющих есть не иное что, как Одежда одна̀. А са́мыи то́чныи У́ды закры́лися в Се́рдцѣ. Во́т тебѣ Приточник все твое с сокровищем сердечных Мыслей твоих вмѣстѣ кладет! "Око досадителя, язык неправедный, Руцѣ, проливающїя Кровь Праведнаго, и Сердце, кую́щее Мысли Злы, и Но́зѣ, тщащїися Зло творити, потребятся"[742]. Приподнимай помалу слух твой и внушай, что то значит? "Имѣяй уши слышати…"[743] "Аще Око твое соблазняет тя"[744]. "Умертвите Уды ваша"[745]. Но можно ли вы́колоть Око? Умертвить уды? Можно. Тфу! Легко можно. Нѣт ничего легше, но тому, если кто хоть понѣскольку узнал себе. А тогда же, когда не знаешь себе, как выколеш? Как отсѣчеш? Как полѣчишь себе и исправиш? Видь не слышишь, гдѣ твои ру́ки, но́ги, очи. То, что почитаеш Ногою твоею, не бывала Она никогда. Ты слѣп! Ты Змїй! по́лзающїй

черевом твоим, яду́щїй во всем себѣ прах и Землю свою…[746] Но можно ли земляныи У́ды отсѣчь? Ты ли спрашуеш мене, Друг мой? Не можно, никак не можно. Длячего? А вот я тебѣ скажу, длячево. Длятого, что дурно. Как так? О бѣдный Человѣк! Коль Худаго ты мнѣнїя о Богѣ! Не довольно ли тебѣ в отвѣт, что не можно. На что ты раздѣляеш невозможность от Вреда̀, а пользу от спосо́бности? Все то одно: невозможно и неполезно. Не думай Худо о Божїей к тебѣ Милости. Сїе блаженное Естество все в По́лзу твою дѣлает. Давно б уже Оно здѣлано возможным, если б было полезным. Без Ду́ха нельзя тебѣ и дхнуть: гдѣ ж Его нѣт для тебе? А если б Воздух был не полезным, конечно б, сыскать тебѣ трудно. И здесь-то должно было тебѣ Отвѣтом удовольствоваться. Сказано, что нельзя отсѣчь. Не спрашуй же далѣе. Знать то, что не полезно. Но знаю: тебѣ хочется в тонкость знать, почему то не полезно? Знай же! потому, что не можно. А не можно затѣм, что не полезно. Еще ли не понимаеш? В мнѣнїи о Божїей Милости плох, а в понятїи туп. Видь ты уже слыхал, что Нога̀ твоя наружняя – не Нога̀, а только одно Обутья̀ твоея Ноги̇̀? Так точно… Какой же Вздор? Лѣчить Но́гу, а прикладывать Эмпла́стр[747] к Сапогу? Вот видиш! длячего не возможно? Длятого, что не полезно. И напротив того, не дѣйствительно и не полезно, так стало и не возможно. Дѣйствїе в пользѣ, а по́льза в дѣйствїи. Дѣйствїе, Сила, Возможность и Полезность – все то Одно. И напротив того, Безсилїе и Безполезность – Одно. Кая По́льза тебѣ отсѣчь нару́жную твою Но́гу, если она тебе не ведет в Ров, но ты сам Ее несеш? И какая ж Она Нога̀, если ты Ее носиш, не Она тебе? Что тебѣ винова́то поверхнее твое О́ко? Ты сам оное открываеш, устремляясь на погубленїе свое, сердечным твоим, Змїиным О́ком, а оно не иное что есть, как нечу́вственныи О́чки О́ка твоего. Учись! Не смыслиш! Разбери сам себе получше! И не будь нагл во Охужде́нїи Библе́йнаго Шти́ля! Она одним смире́нным своим Любовникам открывается. Пойди, зачав от Ноги̇̀ твоея, по всѣм твоих У́дов Крайностям или хотя один с них разсуди поумняе, то может статься узна́еш, что вся крайняя Тѣла твоего наружность не что иное, как Ма́ска твоя, каждый член твой прикрывающая, по Роду Его и по подобїю[748], будьто в Сѣмени, в Сердцѣ твоем сокровенный. А по Справкѣ с собою о себѣ уразумѣеш сїе Їеремїино: "Глубоко сердце Человѣку, паче всѣх, и Человѣк есть, и кто познает Его?"[749] И не удивишся, что Давидово Сердце имѣет у себе уста и говорит[750], язы́к Его радуется[751], а нога веселится. Кто вида́л, что язык радуется? Тот, кто узнал себе. И конечно, что бѣдныи ни мало не вникнули внутрь себе, кои Христа с Его друзьями называют Меланхо́ликом[752]. Отсюду родится и несмысленный тот запрос: смѣялся ли когда Христос[753]? Сей вопрос весьма схож с премудрым сим: бывает ли когда горя́чее Солнце? Что ты говориш? Христос есть сам Авраа́мов сын Исаа́к, то есть Смѣх, Радость и Веселїе, Сладость, Мир и Пра́зднество…[754] Сердце Человѣческое, Премудростїю Закона Божїя Просвѣщенное, подобное Ко́реню Де́рева, насажденнаго при Исхо́дищах Вод[755], а Законопреступник есть проклятая Смоко́вница[756]. Как польза лист снару́жи зеленѣющїй, если Корень жи́зненнаго напое́нїя

лишается? Скоро он отпадает. Кая весе́лость, если пове́рхнїй смѣх разводит че́люсти, открывая Зрителям Зубы твои, а сердце твое сжима́ется то́ю Туго́ю[757], о коей сказано: "Нѣсть Радоватися нечестивым"[758]? Распространи сердце твое[759], отве́рзи Внутреннїи Уста с Давидом: "Уста моя отверзох и привлекох дух"[760]. В то время и без наружнїя Улы́бки всегда Внутрь смѣя́тимешся со Са́ррою: "Смѣх мнѣ сотвори Господь"[761]. И с Дави́дом: "Дал еси Веселїе в Сердцѣ моем"[762]. Естьли сердце может тайно Говорить, можно ему тайно и Смѣяться. В то время уподобишся Зи́мному Дереву без листов. Но они утаились в Коренѣ, сохраняемом то́ю жи́зненною Водою, о коей Приточник: "Вода Глубока Совѣт в Сердцѣ мужа"[763]. И Давид: "Помышленїя Се́рдца Его в Род и Род"[764]. А без сего не ты сам, но одна только мертвая Уст твоих Ко́жа улыбается. И таковаго смѣха может ли что быть противнѣе, лицемѣрнѣе и невкуснѣе? Вот Родный смѣх! Послу́шай! "Возрадовася Ду́хом Їису́с…"[765] Вот Самуи́лова Ма́ти смѣется по Правдѣ! "Разширишася Уста моя на враги̇̀ моя, возвеселихся о Спасенїи твоем…"[766] Вот точно смѣется Павел! "Уста наша Отверзошася к вам, Кори́нѳяне. Сердце наше распространилось[767]. Распространитесь и вы"[768]. Вот и Дави́дова Улыбка! "В скорби распространил мя еси[769], разширил еси сердце мое"[770]. Но то дивно, что и самыи Его слѣ́ды разширяются. "Уши́рил еси стопы моя"[771]. Будьто и самыи Его слѣ́ды разширяются, и Его ступни̇̀ смѣются с ним. Но что сїе за Чудо? Видь ты слышал от Їеремїи, что Сердце точный есть Человѣк[772]. В сердцѣ всѣ Уды! Так длячего ж не смѣяться всѣм его Членам, когда сам говорит: "Возвеселися сердце мое, и Возрадовася Язык мой"[773]? Исполне́нное Веселїя Сердце исполняет всѣ Уды того Блаженнаго наводненїя: "На водѣ покойнѣ воспита мя"[774], и Смѣха, о коем Їов: "Господь не отри́нет незлобиваго, всякаго же Да́ра от Нечестиваго не прїймет, Истинным же Уста испо́лнит Смѣха"[775]. А потерявших сїе несказанное такова́го Се́рдца Сокровище, Спасенїе или Благосостоянїе Души̇̀ своея, с великим сожалѣнїем призывает Бог у Исаїи: "Приступите ко мнѣ, погубльшїи Сердце, сущїе дале́че от Правды…"[776]

Лука̀. Би́блїя подобна ужасной Пещерѣ, в коей жил Пустынник, братом своим посѣщенный. "Скажи, братец, что тебе держит в сем Угрю́мом Обиталищѣ?" Послѣ сих слов оттворил Пустынник ви́сящую на Стѣнѣ Завѣсу… "Ах! Боже мой!" – закричал гость, узрѣв Великолѣпїе, всякой Ум Человѣческой превосходящее[777]. "Вот! братец, что мене забавляет", – отвѣчал Уединенной. Потом брат с братом жить остался на Вѣки… В По́длых и Угрюмых наружностях, как в ветхом Портищѣ, зави́та невосходящая на Сердце Человѣческое Премудрость, коей вся и всякая Драгоцѣнность недостойна. Сею подлостью высокая сїя Божїя Лѣсница опустилася на простонародной У́лицѣ, дабы вступивших возвесть до самой Крайней Верху́шки небеснаго понятїя. И не то же ли вперяет нам Приточник? "На высо́ких Края́х есть, посредѣ же стезь стоит"[778]. Се-то тое дурачество! Павлом у Кори́нѳян называемое[779]. Открой покры́вало! и увидиш, что оно самое премудрѣйшее, а только прикрылось Юро́дством.

Но ах! Любезныи Други! Теперь познаю̀, что не откро́еш Завѣсы, не узнав сам себе. Не узнав себе, как можно сыскать того: "Обрѣтох желаемаго"[780]. А без сего Человѣка, – Павел кричит, – не престанет покрывать покры́вало. Сей Один открывает наши Очи и переводит от Земли к Небесным[781].

Квадра́т. Вся Книга Исхо́да сюда ведет, чтоб познать себе. Если Исходы Премудрости суть то Исходы Живота[782], видно, что исходить из Египта значит выходить от Смерти в Живот[783], от познанїя в познанїе, от силы в силу, поколь явится Бог Богов в Сїо́нѣ[784]. Но гдѣ тот живот? Слушай Павла! "В Смерть предаемся Їисуса ради, да и живот Їисусов явится в мертвеннѣй Плоти нашей"[785]. Вездѣ есть Бог. К чему ж переходить с мѣста на мѣсто? От одной внѣшности к другой? Да гдѣ ж Его ближе искать для тебе, как в тебѣ самом? Удивительно, если б Землемѣр в другом мѣстѣ сыскать Центр Земли был в си́лах, а под самым бы собою не мог. А если сыщеш, тогда Он тебѣ, а ты Ему явишся.

Анто́н. А развѣ Иса́їя не ясно толкует, что то есть Исхо́д? "С Весе́лїем изыйдете"[786]. Что ж далѣе? "И с радостїю научите́ся"[787]. Перенеси, о Человѣче! мысли твои от одного понятїя в иное. Видиш, чем Давид переходил? "Поток прейде Душа наша, Душа наша прейде Воду непостоянную"[788]. А так перейти есть то научитись. Учитись безпутно, исходить безпутно – все то одно, и нельзя не заблудить Ногѣ̀ твоей, если заблуждает сердце твое. Вот учит Павел ходить! "Послушествую о Господѣ: ктому не ходити вам, якоже и протчїи языцы ходят в суетѣ Ума их, помраченны смыслом, суще отчужденны от жизни Божїя, за невѣжество, сущее в них, за окаменено́е Сердец их…"[789]

Друг. Иде́т Їзраиль Царственным путем, не уклоняясь ни на десно, ни на лѣво[790]. Минает все тлѣнное. Перехо́дит языческїи предѣлы. Разрушает всѣ препятствїя. Не держат его ни Рѣки, ни Море. Все раздѣляет на двое. Вездѣ Путь Божїй находит. Кратко сказать: то ж дѣлает, что и Авраа́м. Расте́сывает на по́лы. А что ж се значит, если не то? "Ищите и обрящете"[791]. Узнать себе тру́дится Израиль. Вот смотри! Как один старается? "Задняя забывая, в предняя же простираясь, к намѣренному теку, к почести Вышняго Званїя Божїя, о Христѣ Їису́сѣ"[792]. Раздѣли себе, чтоб узнать себе. Вот! Бог учит Їеремїю: как раздѣлять? "Аще изведе́ши Честное от Недостойнаго, яко Уста моя бу́деши"[793]. Усмотри, что в тебѣ подлое, а что дорогое?

Па́мва. Идет Израиль между огустѣвшими Морскими Стѣна́ми Су́шею к Сушѣ. А куды̀ Он идет? Туда, куда Давид: "Когда прїйду и явлюся лицу Божїю?"[794] Иди̇̀, ищи̇̀, не ошибайся, внемли̇̀ себѣ[795].

Анто́н. Авраа́м на одном мѣстѣ то же дѣлает, что Израиль в походѣ своем. Там идет Израиль между двома полови́нами Вод, а здесь проходят между растесанными на по́лы Тѣла́ми Свѣщи Огненны[796]. Вот что повидѣл Авраа́м! чего отроду не видал. Узнай себе, пожалуй, увидиш никогда неви́данное.

Квадрат. Если кто разумѣть хочет Огненны тѣ Свѣщи, пущай справится со Заха́рїею. Тѣ-то суть Мужи у него диво-Зри́тели, о коих вот

что поет! “В день Он положу тысящники Їу́дины, яко Главню̀ Огненну в дровах и яко Свѣ́щу Огненну в Стебл́їи, и поядят Одесную и Ошуюю вся люди Окрест”[797]. Вот и Нау́м Второй! “Усмотри путь, укрѣпи чре́сла. Возмужай крѣпостїю Зѣло. Понеже отврати Господь Укоризну Їаковлю, якоже Укоризну Израилеву”[798]. Что ж далѣе пониже? “Вид их, яко Свѣщи Огненны и яко Мо́лнїя протекающая”[799]. “Подобны им не быша от Вѣка”[800]. Припѣвает Тре́тїй Їо́иль: “Всякое (де) Лице, аки опаленїе Горнца̀…”[801] Вот! что увидѣл Авраа́м в растеса́нїих тѣх. Увидѣл Новый Род людей, от Бога рожденных. Тогда же то Господь завѣща̀ ему Завѣт, а скоро пото́м родился Ему и Наслѣдник, никоею Пространностїю не Ограниченный. Что ж думаеш? Я четвертый, что тебѣ запою̀? Подобныи родятся от Подобнаго, от Молнїе-ви́днаго – Молнїе-ви́дныи. Внемли себѣ[802]! Тут сыщеш того, о коем сказано: “Бог наш Огнь поядаяй есть”[803]. Тут ищи и Пле́мени всего Его. Увидѣл Его Данїил в себѣ и вот что спѣвает! “Воздвигох Очи мои и видѣх: и се Муж един! облечен в Ризу Льня́ну, и Чре́сла Его препоясанна Зла́том Свѣтлым, Тѣло же Его, аки Ѳарси́с (Камень), Лице же Его, аки зрѣнїе Мо́лнїи, Очи же Его, аки Свѣщи Огненны…”[804] Таковое ж то и Племя. Но гдѣ ж ты Его сыщеш, Благословенный Род сей? Послушай же, что такое отвѣчает Господь Реве́ккѣ: “И Рече Ей Господь: Два Язы́ка во Утробѣ твоей суть, и дво́и Людїе от Утробы твоея Разлучатся, и Людїе людей превзыйдут, и большїй поработает меншему…”[805] Посредѣ тебе, друг мой, ищи. Тут в тебѣ первенец Иса́в твой. Тут и Їаков, придержащїйся пятѣ̀ Иса́вовѣ, или, справедливѣе сказать, он держит пяту̀ Иса́вову, говоря у Давида: “Беззаконїе пяты̀ (моего брата) обыдет мя”[806]. “Тїи пяту̀ мою бере́чь станут…”[807] Узнай себе, разлучив между мужем кровей[808] и Мужем Божїим, и скажи: “Первый Человѣк от Земли Пе́рстен, Вторый…”[809]

Па́мва. Конечно ж, о сих-то двоих Человѣках, неразривным союзом сопряженных между собою, говорит Бог Їову: “Кто открыет лице обличенїя Его? в согбе́нїе же Пе́рсей Его кто внїйдет? Двери Лица̀ Его кто отверзет? Окрест Зубо́в Его Страх, Утроба Его Щиты мѣдяны, союз же Его, яко Сма́рагд камень, един ко другому прилипа́ют, Дух же не пройдет Его, яко Муж Брату своему прилѣпится, содержатся и не отто́ргнутся, в Чханїи его возблистает Свѣт, Очи же его видѣнїе Денницы, из уст его исходят, аки Свѣщи горящїя, и Размещутся, аки Искры О́гненны, из Но́здрей его исходит дым пе́щи, горящїя Огнем У́глїя, Душа же его, аки[810] Углїе и яко Пла́мы, из Уст его исходят, на Вы́и же его водворяется Сила…”[811]

Друг. Теперь-то ты изъяснил, Памво, слѣдующїй Стих: “Егдаже бысть Солнце на Западѣ, Пламень бысть, и се Пещ дымящися и Свѣщи Огненны! яже пройдоша между растеса́нїи сими”[812]. Теперь видно, отчего-то толь сильно спужался Авраам? “Заходящу же Солнцу, Ужас нападе на Авраама. И се Страх, те́мен вельми, нападе нань”[813]! В Раздѣленїи Он увидѣл того: “Окрест Зубо́в его Стра́х…”[814] Как не задрожать? Увидѣл его? Чха́ет Мо́лнїею, смо́трит Денни́цею, дышет И́скрами и горящим У́глїем…

Антóн. Сего ж то Страшнаго Мужа не менѣе спужался и Исаїя: “Видѣх Господа[815], о окаянный аз[816]! исполнь дом Славы Его”[817]. Тогда-то Он покушал и сладчайшаго Ýгля от олтаря̀ Госпóдня, очистились Его Уста̀, ищезло Беззаконїе, здѣлался Апостолом. “Кого послю? Се аз есмь! посли мя…”[818] Аврааму Завѣт завѣщавается, а Сей Посланником дѣлается. Блажен! сыскавшїй Племя в Сїóнѣ и Родню̀ во Їерусалúмѣ[819].

Квадрáт. Исáїя будьто пáлцем указует на не познаю́щих себе: “Горе! полагающим Тму Свѣтом и Свѣт Тмою…[820] Горе! иже мудры в себѣ самых, и пред собою разумны”[821]. Только лиш не сказал: во плоти своей[822].

Пáмва. Точно на сих он кричит. Видно из Слѣдующего: “Якоже сгорит трость от Углїя Огненнаго и сожжéтся от Пламене Разгорѣвшагося. Корень их, яко Персть будет, и Цвѣт их, яко Прах, взыйдет, не восхотѣша бо Закóна Господа Сав[аоѳа]”[823].

Друг. Да там же нижше говорится, что подымет Господь Знаменїе для Народов, заблудивших от дому своего на конец Земли, и отзовéт свúстом своим[824]. Свúстом отзываются отдаленныи заблужденїем в пóлѣ или в лѣсу, живо на гóлос возвращаясь. “Не взалчут, ни утрудятся, ни воздремлют, ни поспят, ни распояшут пóясов своих от чресл своих, нижѐ расторгнутся Рéмени Сапогов их, ихже стрѣ́лы Остры суть, и Лýки их напряженны, Копы́та Коней их, яко тверд Кáмень вмѣнишася, Колéса Колесниц их, яко Бýря, ярятся, яко Львове, и предсташа, яко Львúчища”[825]. Видите, сей Род уже не таков, потому что там же слѣдует, что: “Воззрят на Зéмлю, и се тма жестока в недоумѣнїи их”[826]. Сего роду был и Авраам: “Ужас нападе на Авраама”[827]. Откуду ж возмется недоумѣнїе и ужас? Из раздѣленїя между Свѣтом и Тмою: Израилю Страх Господень родится.

Антóн. Пришел мнѣ во ум Їаков. Сей также, пробудяся от сна, убояся и рече: “Яко Страшно мѣсто сїе…”[828] Пришел на ум и Павел, облиставаемый Свѣтом Небесным на пути: “Трепеща̀ же и ужасаяся глагола: Господи! Что мя хощеши творити?”[829] Но Любезная Невѣста весьма отважно говорит: “Крѣпка, яко Смерть, Любовь, жестока, яко Ад, ревность, крúла Ея крúла Огня, Углїе Огненно Пламы Ея”[830]. Сїя также, видно, Родня есть Изрáилева. Раздѣлила Вóды, нашла Пламень с Авраамом и влюбилась в него. “Вода многа не может угасити Любве”[831]. Не ужасается, но тáет от Любви.

Квадрáт. Невѣста давно уже обозналась, узнав себе, и не впéрвїе то говорит так, как и Давид: “Знаменася на нас Свѣт лица̀ Твоего”[832]. А прежде кричал: “Страх и трепет прїйде на мя…”[833]

Пáмва. Самая правда. Она давно уже прежде сказала: “Душа̀ моя изыде во Слово Его”[834]. Вышла и сыскала того, что “Небо и Земля мимо úдут, да не Словеса̀ Его”[835]. Искала Ночью, не нашла. Потóм, разсѣкши и бросив в стóроны всю ночь, напáла на тое Сокровище свое: “И Свѣт во Тмѣ свѣтится”[836]. А сим самым истолковала для нас, что то значит Книга Исход.

Друг. Книга Левúтская вся согласная нашему Пѣнїю. А если Она не спѣвает Господу, Правдѣ и Царствїю Его, тогда уже давно нѣт Ея в Числѣ Духовных Книг. “Дýх есть Бог”[837]. “Господь Дýх есть”[838]. Воспойте Господеви!

Но смотрите, чтоб была Пѣснь Нова[839]. Принесите Господеви[840], но чтоб Все то было Чи́стое. Все то старое, что тлѣнное, все то не Чистое, что проходящее. Но́вому но́вое дай, Чистому Чистое, не Видимому Тайное. Представте себѣ Прекра́снѣйшїй, Благоуха́нный, наго́рнїй Сад, непрестаю́щїя Утѣхи исполненный. Коль желательно гостям войтить в Него! Но продраться нельзя. Непроходимыи Ча́щи, непролазный Терно́вник, струпова́тыи мѣста̀ окружают Рай сей. О Дражайшїй Раю! Сладча́йшая Истино Господня! Когда продере́мся до Тебе? Не допущает нас Терно́вник Церемонїа́лный. В нем-то мы увязли. А ты по ту́ сто́рону сїя Жестокїя Стѣны̀ чуть-чуть блистаешь, Радосте наша. Но кто сквозь сїю Пустыню проведет нас? Блажен, кто узнал себе! Сей один имѣет Пастыря и Вожда своего. С сим Вождом Давид прола́зит стѣну, не боится посредѣ самыя сѣни Смертныя. Слово Его был Жезл внутреннїй Давиду. С сим Жезлом Он взойшол на самую Го́ру Царствїя Божїя и Правды Его. Страх Божїй вводит во внутреннюю Би́блїи Завѣсу, а Библїя, тебе ж самаго взяв за руку, вводит в тво́й же внутреннїй Чертог, котораго ты отроду не видывал, к тому Другу, о коем Соломо́н: "Велика вещ Человѣк и драга́я, Муж творяй Милость, Мужа же Вѣрна Великое дѣло Обрѣсти"[841]. И тогда-то бывает тое Прито́чниково ж: "Брат от брата помагаемый, яко Град тверд"[842]. Би́блїя есть брат-то наш. Он родился для сохраненїя нас, братов своих. К цѣлой Библїи, не к одному Їеремі́и, говорит Господь: "Сыне Человѣч! стра́жа дах тя, дому Изра́илеву"[843]. Развѣ не слышите, что Невѣста поет? "Положиша мя стра́жа в Виноградѣх"[844]. Бро́дишь невѣдомо гдѣ, по пустым Околи́чностям, а Она тебе старается ввесть в Спа́лню Матери своея. Да и о Христѣ недурно написано: "Она же, мнящи, яко Вертогра́дарь есть"[845]. Конечно, схож на Вертоградаря. Всѣ Богоглаго́ливыи Проро́ки суть будьто Хранители Вертограда. Мы ж уже слышали Иса́їю, что "Виноград Господа Сава́ѳа есть то дом Изра́илев"[846]. Мы тут же. Да мы ж то сами дом есмы Божїй. Они-то берегут: дабы мы не сойшли из до́му Господня и от Его самаго, со блудным сыном, на стра́ну далече или во Їерихо́н, с падшим в Разбойники[847]. Всѣ сїи стра́жи в одном Человѣкѣ, и один во всѣх Ду́х. Вот один! и первый Страж Христос! "Возвратися в дом твой!"[848] Вот другой Исаїя! "Идите, людїе мои, внїйдите в Храмину вашу"[849]. Се-то тѣ Херувими! с Пламенным Оружїем, хранящїи Внутрь себе Путь Дре́ва Жизненнаго[850], их же стрѣлы Остры суть, вид их, яко Свѣщи Огненны[851], лице, аки Опаленїе Горнца̀[852], Род, спасаемый от Господа[853], Серафимы, угль носящїи Божїя Премудрости[854]. А как сами Они Колесницею и Престолом живущаго Внутрь их Господа суть, так и нас, заблуждающих на Концы Земли, возвращают во Внутренность нашу, к Главѣ нашей, к тому Дереву жизненному (будьто к безопасному Ковчегу), о ко́ем Приточник: "Древо живота есть всѣм держащимся Ея и восклоняющимся на ню, яко на Господа тверда"[855]. Мы ж, повинуясь им, вот что слышим! "Вы други мои есте, аще творитѐ, елика Аз Заповѣдаю ва́м"[856]. Отселѣ ничево не слушаю, если Оно не ведет мене во внутреннѣйшую во мнѣ Ски́нїю Свидѣнїя[857]. Там-то для мене Рай

Сладости[858], а в нем Плод Дре́ва Живаго и Воды̀ такія же. Полно! не говори больше мнѣ никто ничево…

ПА́МВА. “Принесите Господеви, Сынове Божїи”[859]. Сын Божїй Изра́иль прино́сит живому Богу своему Же́ртвы и Да́ры: на что? “Да не потребится душа их”[860]. Разсуди сїе: Чтоб не пропа́ла Душа[861]. Дай нам, Господи, хоть немножко отку́шать, что оно значит? “Да зако́лют телца̀ пред Господем”[862], – говорится там… Не коли̇̀! Слышь, не коли̇̀! Знай себе! Слушай Исаїи: “Что мнѣ множество Жертв ваших? – глаголет Господь. – Ту́ка Агнцов и кро́ве Юнцов и Козло́в не хощу. Кто взыскивает сего из рук ваших?..”[863] Развѣ ты позабыл, что Бог наш есть Огнь? Коли́кая ж глупость! нести̇̀ мясо пред Очи, пред Пламенно-дышущїи Очи того, пред Которым всякая Плоть, как Соло́ма, гори́т и ищезает? “Принесите Господеви, – слушай Дави́да, – Славу и Честь”[864]. Если можеш Вкус чувствовать в том, чего ты никогда не жевал, то можеш и Любить то, чего не разумѣешь. Знай же себе! Ту́т-то Он.

АНТО́Н. Не разумѣли Сего глупыи Жерцы. Думали, что дѣло в том состоит, чтоб заколоть Телца и здѣлать Пи́р хоро́шенькїй. Описывает их Ду́рость Иса́їя: “Тїи же сотвориша Радость и Веселїе, закалающе Телцы и жруще Овцы, яко ясти мяса̀ и пити вино, глаголюще: Да ями и пїем, Утрѣ бо умрем…”[865] Сих утуче́нных скотов называет Амо́с телицами Васа́нских Па́житей: “Жерцы, послу́шайте[866]! Слышите Сло́во сїе, Ю́ницы Васанити́дскїя…”[867] Послу́шай, коего телца па́лит и сокруша́ет за Любовь к Господу той же Мойсей во Второзаконїи: “И Грѣх ваш, егоже сотвористе (сирѣчь Телца), взях Его и сожгох Его на Огнѣ, избих Его и сотрох Его Зѣло, даже бысть дробен, и бысть яко Прах…”[868] Заколи Грѣх в тебѣ, о Человѣче! Убїй в себѣ Упрямость твою и Гордость, досаждающую Гла́су Зако́на Вы́шняго. Сотри̇̀ и сожги Ее̇̀ Жаром Любви твоей к Богу. Послу́шай Мойсея и искорени Зло из себе самаго. Во́т Же́ртва! Вот Во́ня Благоуханная Господу[869]! Вот приношенїе Спасителное Душѣ твоей! Разумѣйте сїя, вы! забывающїи Бога. Слу́шайте, что говорит? “Же́ртва Хвалы̀ прославит мя, и Та́мо путь, имже явлю̀ ему Спасенїе мое”[870].

КВАДРА́Т. О сих, упрямых Бо́гу телцах, можно сказать со Сира́ховым сыном: “Не возноси себе совѣтом Души твоея, да не расхище́нна будет, аки Ю́нец, Душа твоя…”[871] Нелзя Упрямаго Ю́нца посвяти́ть Богу.

ПА́МВА. Їеремі́я точно телцами и волами их называет: “Весели́стеся и велерѣчивасте, расхищающе наслѣдїе мое. Скакасте бо, яко Телцы на Травѣ, и бодосте, яко Волы̀”[872]. Конечно, до сих-то Телцов Бог в Книгѣ Леви́тской со Грозою Говорит: “Аще не послушаете мене, нижѐ сотворитѐ Повелѣнїй моих сих, но не покорите́ся им, и о Судбах моих вознегодует Душа ваша[873], изжену́ (де) вас из Наслѣдїя”[874]. А наслѣдїе Божїе, вот оно! “Наслѣдовах Свидѣнїя твоя во вѣк”[875].

ДРУГ. Сте́фан в Дѣя́нїях на сих же Упря́мых Воло́в кричит: “Жестоковы́йныи и не Обрѣзанныи се́рдцем…”[876] Но вот же смиренный и Обрѣзанный Телец!

“Сердце сокрушенно и Смиренно, Бог не…”[877] Когда Такое кто сердце сыщет, вот тогда-то, Боже! возложит на Олтарь твой Телцы[878].

АНТО́Н. Ах! изрядныи Юнцы! К сим-то Телцам говорится:

“Возми́те И́го мое на себе”[879]. О Сладчайшее Иго!

“Благо есть мужу, – плачет Їеремі́я, – егда возмет ярем в Ю́ности своей”[880].

“Благо мнѣ, яко смирил мя еси…”[881]

“В чесом исправит юнѣйшїй (Человѣ́к) путь свой?”[882] Вот в чем!

“Внегда сохранити словеса Твоя”[883].

Брось, Друг, Телцо́в да Козло́в. Прїймись за Себе. Убїй для Бога в себѣ самом Воло́вую Упря́мость. Останется в тебѣ другой Бык. А вот Он!

“Їо́сифови Мойсей рече[884]: От Благослове́нїя Господня Земля Его, от Красот Небесных и Росы̀[885], аки перворо́дна Ю́нца, красота его, Ро́ги Единоро́га Ро́ги Его, и́ми Язы́ки избоде́т, вку́пѣ да́же до кра́я Земли̇̀[886]. Вот Му́жеск по́л непорочен!”[887]

КВАДРА́Т. Би́блїя есть Человѣком, и ты Человѣк. Она есть Телцом, и ты тоже. Если узна́еш Ее, Один Человѣк и Один Телец будеш с не́ю. Узнай же прежде себе. Она с Дурако́м Ду́рна, а со Преподобным Преподобна. Бездѣлникови Паденїе, а Доброму Воста́нїе[888]. Узнай же себе. Раздѣли меж Добро́м и Зло́м, меж Драгоцѣнным и Добрым, Подлым и Злым, узна́еш и в ней, а без сего наѣси́ся Я́да. Без сумнѣнїя, се тот Телец, что Авраа́м представляет Всевожделѣннѣйшему своему Троели́чному Гостеви. К сему Телцу и Премудрость, “Заклав своя Же́ртвенная”[889], зовет тебе. Сего представляет и Отец Блудному сыну, однако ж в то время, как он уже вернулся домо́й. Сего-то Телца Принеси Богу. Сим одним Умилостивиш Его и Очистишся от всѣх Заблужденїй твоих, а не тѣм, что в мясных ряда́х продается. Ему посвяти́ш, да и сам будеш ясти с ним и для него, потому что и Телец Прекрасный сей Его ж есть. Узнай же прежде себе. Не броди по Плане́там и по Звѣздам. Воротись домо́й. Тут Отец твой, и Телца того Он тебѣ сам представит его: Бо́г Бога, Правда Правду, Истина Истину. Истина от земляныя пло́ти телцовой возсїя́ет, а Правда с Небесе Отца твоего прини́кнет[890]. Вот в тое-то уже время Пра́вда и Ми́р встрѣнутся и привитаются. Тогда скажеш: “Мир имамы к Богу…”[891]

АНТО́Н. “Да возложит Ру́ку свою на Гла́ву Телца пред Господем…”[892] Сїе дѣлать должен Жрец Пома́занный. А что ж есть во-первых Помазанный? Вот слушай! “Дух Господень на мнѣ, егоже ради помаза мя”[893]. Помазанный на Помазаннаго возлагает Ру́ку, Духовный на Духовнаго Телца, потому что “Душевный Человѣк не прїе́млет (видно ж, что и не возлагает руки̇̀), яже суть Ду́ха Божїя, Юродство бо ему есть”[894]. Пожалуй, узна́й себе. Узнав в себѣ Отца, возложить можеш Руку на Сына[895]. Никто не может к сему Телцу прїйти, если не Отец к нему привлечет Его. Послушай Па́вла: “Дух вся испытует, и Глубины Бо́жїя”[896]. Павел, узнав себе, пома́зался Духом: “Мы же не Духа Мїра сего прїя́хом, но Духа, иже от Бога”[897]. Потом уже приступает к Та́инственному Телцу,

говоря: “Да вѣмы, яже от Бога даро́ванная нам”[898]. Святѣйшая Библїя Спасителный есть Телец, от Бога нам даро́ванный.

Квадра́т. Вон тебѣ Телец! Їезекїиль. “Бысть на мнѣ Рука̀ Господня, и видѣх…”[899] Кто себе не знает, тому Їезекї́иль есть Слѣпце́м. Узнай же себе, помажся Ду́хом, наложѝ Руку на него, вдруг скажет: “и ви́дѣх…”[900] А что ж он видѣл? Между протчїим, видѣл и Лице Телчее[901]. Ах, Друг мой! Пророк для тебе и Слѣп и Мертв, если приходиш к нему без Духа Божїя. Возможно ль, чтоб увидѣть тебѣ в нем си́лу Бо́жїю, руку Божїю, если не увидѣл ты в себѣ того, до котораго Давид: “Ру́цѣ твои сотвористѣ мя”[902]. Узнай себе, и возложить можеш на него Руку, сущую в тебѣ, Бо́жїю. Дух Духа познае́т, Брат Брату помагает[903], Рука Руку знает[904]. Ка́к приступиш, плоть, лишенная Духа, к Ду́ху? Если б ты узнал себе, мог бы сказать с тѣм же Пророком: “Бысть на мнѣ Рука Господня, и изведе мя в Ду́сѣ Господни, и постави мя средѣ по́ля, се же бяше полно Костей Человѣческих”[905]. Оживляет Їезекї́иль Мертвыя Кости, наво́дит на них Жи́лы, Плоть, Ко́жу, все Но́вое и Дух Жизни[906]. Чу́до! Встает на но́ги свои собо́р мног зѣло[907]. Кости сїя есть До́м Библе́йный, и ты сам Дом. Как Прорече́ш на сухїя и безплодныя Кости Ея, не имѣя в себѣ Ду́ха? Одно говорю: все от тебе зависит, знай себе. Ты Телец, на себе Руку возложи, потом на Брата, и будете, яко Утвержденное Царство[908].

Па́мва. А Лука̀ Богогласный, развѣ не Телец? Телец Мойсей, Телец Иса́їя, Телец Па́вел. Сїи вси суть от Ста́да Господня, отрыгающїи Жванїе и Копы́то раздвоившїи, видящїи со Їезекї́илем Видѣнїе славы Господни[909]. “Ви́дѣхом славу Его…”[910] Со всѣми сими бѣ Рука Господня[911], и изыйдоша, и взыграша, якоже Телцы, от Уз разрѣшенны[912]. Сїи вси суть во Господѣ, а Господь в них. Возьми из сих Телцов какого ни есть. Пожри Его, но Пожри Господу[913]. Господни Телцы суть. Ку́шай их с Господем и пред Господем. Не примѣшуй ничего твоего. Вот Мойсей, как учит ѣсть! “И ясти будете тамо, пред Господом Богом вашим, и возвеселите́ся о всѣх, на ня́ же возложитѐ ру́ки ваша вы и до́мове ваши, якоже тя Благословил есть Господь Бог твой. Да не сотворитѐ (слу́шай гаразда) Тамо всѣх, елика вы творитѐ Здѣ Днесь, кїйждо угодное пред собою”[914]. Пожалуй, с разсужденїем ку́шай: “Воньми Крѣпцѣ, еже не ясти Кро́ве”[915]. Что только там говорится, все то Но́вое, чистое, все Господне. Не ду́май, что там очи, уши, но́ги, ру́ки твои. Не твое, но Божїе там все, до послѣдняго сапожняго Ре́меня от Ни́точки[916]. Как могут о Пло́ти говорить, кои не от Плоти, ни от Похоти Ея, но от Бога родишася[917]? Вот же тебѣ Полная Би́блїя непорочных, Мужеска По́ла, Божїего рода Телцов! Для очищенїя твоего. Твое только дѣло взять одного любимаго на Жертву, наложить ру́ку на него. Но первѣе заглянь Внутрь себе. Рука̀ твоя – не Рука. Разсуди́ся сам с собою и сыщи в себѣ руку Крѣпкую и мы́шцу Высо́кую[918]. В то время, Ей послѣдуя, насладѝшся Высо́ким Умом сея̀ Безсме́ртныя Тра́пезы. Если ж сам не можеш, принеси к Пома́занному Духом Божїим Толко́внику: сей служитель Божїй послужит тебѣ. “Понеже устнѣ їере́овы, – говорит Малахї́я, – сохранят Разум и Закона взыщут от Уст его, яко Ангел Господа Вседержителя есть”[919]. Но все сїе тогда

здѣлается, ка́к начнеш узнавать себе, а без сего никоим образом Законныя Жертвы принесть нельзя.

Друг. “Утробу и но́ги (телцу) да измыют Водою…”[920]

Вот тебѣ Один, с омыва́емою Утро́бою Теле́ц.

“Сердце Чи́сто созижди во мнѣ, Боже, и Ду́х…”[921]

Анто́н. Вот тебѣ и Другой! Других омывает, сам омытый:

“Измы́йтеся, и чисты будете…”[922]

Квадра́т. На вот вам и Третїй! “Рече Їя́ков дому своему и всѣм, иже с ни́м: Поверзите Боги чуждыя, иже с вами от среди вас, и очи́ститеся, и измѣни́те ризы ваша, и воставше взыйдем в Веѳи́ль, и сотво́рим тамо Жертвенник Богу, послушавшему мене в День скорбѣнїя…”[923]

Па́мва. Вот вам еще Прекрасный Юнец! Брат Невѣсты:

“Умых но́зѣ мои, како оскверню их?”[924]

Друг. А о нечистых молчитѐ? Ах! Когда б умножились сїи! “Дам Законы моя в мысли их, и на сердцах их напишу я, и буду им в Бога, и тїи будут мнѣ в Людїе, и не научит кїйждо Ближняго своего, глаголя: Познай Господа, яко вси позна́ют мя от Ма́ла до Велика”[925].

“Излїю̀ от Духа моего на всяку Плоть, и Пророкут Сынове ваши, и Дщери ваши…”[926] О сладча́йшїи Проро́ки! Когда дождемся, чтоб и нам быть таковыми Телца́ми? Бѣда̀ наша, что мы не узнали себе, а в себѣ Того, о коего внутреннем присудствїи повышше Їо́иль говорит там же: “И увидите, яко посредѣ Израиля Аз есмь, и Аз Господь Бог ваш, и нѣсть инаго, развѣ мене”[927]. Вот тогда-то уже слѣдует: “Не посрамя́тся людїе мои во вѣк”[928], и тут-то зараз: “Излїю от Духа моего на всяку Плоть…”[929]

Анто́н. Вот же вам и нечистаго Телца выводит Аввакýм! “У лютѣ! глаголющему ко Древу: ободрися! востани! и к Ка́менїю: возвысися! А то есть мечтанїе, скованїе Злата и Сребра, лишеннаго всякаго Духа”[930].

Квадра́т. Сей Телец весьма годится для И́долов. Он не знает про себе и о своем домѣ, о котором там же непрерывно говорит чистый наш Телец Аввакум: “Господь же во Храмѣ Святѣм своем, да убоится от лица Его вся Земля”[931].

Па́мва. Сей Телец – родный Урод есть. Он Жванїя не отрыга́ет, потому что не может Я́сти Израилскаго Телца, да у него ж и Копы́то не двойное.

Друг. Языческїи Телцы очень разнятся от Израилских. Жва́чка у них Одина́кая и Копыт вмѣсто сли́тыи. Так их Природа велит. Язычники всѣ означаются сим именем “Вавило́н”, а сїе значит – смѣшенїе, или слїя́нїе[932]. Одну они наружную Плоть видят и Ей вездѣ удивляются, описуют, измѣряют, а находящуюсь во Плоти Духовную Истину, не зна́я Ее, смѣшивают с Пло́тїю и называ́ют Ме́чтою. Но наш дивно-Зритель, Телец Аввакум, примѣчай, что, напротив того, всякое Дерево, Камень и Сребро, и всю внѣшнюю Плоть Ме́чтою зовет[933], провидя в ней нетлѣнную Божїю Истину и познав дома Того, Котораго наружностелюбцы проминув, несы́то воло́чатся по Облакам. И се-то есть быть Пророком, то есть очи́тым и прозорли́вым.

Антóн. О сих не И́стинѣ, но И́долам посвященных Телцах вот Варýх! “Отверзи, Господи, очи твои и вижд, яко не умершїи, иже во Адѣ, ихже взяся Дух их, от утроб их, воздадят тебѣ славу и оправданїе Господеви, но Душа, сѣтующая о Величествѣ Зла, иже хóдит сляче́н и боляй, и Очи оскудѣвающїи, и Душа Алчущая, воздадят тебѣ Славу и Правду, Господи”[934].

Квадра́т. Варýх говорит о обое́м родѣ Телцов: чистых и нечистых. Вот тебѣ нечистыи! “Ихже взяся Дух их от Утроб их”[935]. Тепер скажи: чем измыются? Не нашли, потеряли в себѣ Дýха: “Взяся Дух от Утроб их”[936]. Отнялося ж от них и Царствїе Божїе, и Правда Его[937]. Отнялося затѣм, что не нашли. Не найшли же чрез то, что не узнали себе. Но Душà Алчущая не тѣх ли означает: “Блаженны Алчущїи”[938]? Сїи с Давидом сѣтуют, болѣзнуют, о Злобѣ негодýют, ходят сляче́нны[939], ищезают очи их во Спасенїе Божїе: “Когда Утѣшиши мя?”[940] “Да прїйдет Царствїе твое!”[941] Вси сїи по времени со Иса́їею говорят: “Сего ради Чрево мое на Моáва, аки Гýсли, возгласит, и внутренняя моя, аки стѣнь, обновил еси”[942].

Па́мва. Сїе Блаженное Утроб тѣх обновленїе вон у Їезекїиля! “Воскроплят на вас Воду чисту, и очисти́тéся от всѣх нечистот ваших, и от всѣх Кумиров ваших, и дам вам сердце Нóво, и Дух Нов дам вам”[943].

А гдѣ тот Щасливец, о коем можно сказать: “Омылся еси, оправдался еси”[944]? Гдѣ тѣ Голубины О́чи, сидящїи на исполненїи тѣх Вод[945], о коих Напéрсник: “Аще кто жаждет, да прїйдет ко мнѣ и пїет…[946] Рѣ́ки от Чрева его истекут Воды̀ живыя”[947]. Сїе же рече о Дýсѣ?..

Друг. Сїи-то чистыи Телцы могут приносить в Жертву Святѣйшаго Телца Господу так, как Авраáм Исаáка. Но неомы́тыи сею Водою и, сказать, безсердечныи Сердцà, как могут возложить руку на Глáву Телца[948]? Они в себѣ самых Глáву, Господа своего потеряли, и кто ж их приведет до Тéлцовой? Потеряв в себѣ, сыщут ли в другом? Вот развѣ как налóжат Рýку: “Упойте его, яко на Господа возвеличися. И приразит Моáв руку свою о Блевоти́ну, и будет в посмѣх и сам…”[949] Может ли Сердце, смѣше́нїем Языческим обладаемое, раздѣлить в сем Телцѣ Плоть и Крóвь от Дýха, а Смерть от Жизни, негодное от Тука? Может ли содрать Покры́вало срамныя Кóжи, не узнав того внутрь себе, чрез коего престаéт Покрывало? Может ли возложить на Олтарь Огнь и Дрова[950], не зная и не видя в Дому своем не Рукотворенныя Скинїи свидѣнїя Господня[951]? Вон кто дрова имѣет! “И показà ему Господь Древо…”[952] Вон в Невѣстѣ Огнь! “Кри́ла ея кри́ла Огня”[953]. Вон, посмотри, Олтарь! Послушай! “Имамы же Олтарь”[954]. Вон отдѣляемый Тук! “Да даст тебѣ Бог от росы Небесныя и от Тýка Земли…”[955] Что то за Тук? Послушай Мойсéя: “Возведе я на Си́лу Земли, насы́ти их Жит Сéлных, Ссáша Мед из Кáмене, и Елей от тверда Кáмене, Мáсло Кравїе, и Млеко О́вчее, с Тýком Агнчим и Овным сынов Юнчих и Козлих, с Тýком Пшеничным, и Кровь Грóздову Пїяху Винò”[956].

Би́блїя есть обѣтовáнная Землѧ̀, на нéй Стáдо Божїе[957] и чи́стое есть Изрáиль. Вон тебѣ Юнца сын, Прекрасный Їóсиф! насыщáющїй брáтїю

свою, во время голо́дное, Ту́ка Пшени́чна. Вон тебѣ другїй сын Овна̀, Агнец: “Плоть моя Истинное есть Брашно”[958]. Вот Ту́к! “Плоть ничтоже…”[959] Развѣ не знаеш, коего Агнца омывает Крести́тель? Но хоти́ш ли взойти на Благоту и на Тук Земли Божїя? Так вот! “Се аз послю Ангела моего пред лицем твоим, пред очима твоима, над лбом твоим, да сохранит тя на Пути̑, яко да введет тя в Землю, юже уготовах тебѣ. Вонми ж себѣ и послушай Его”[960]. Хотиш ли Принести Телца в Жертву Богу твоему или Агнца? “Вонми ж себѣ Крѣпцѣ, еже не ясти Кро́ве[961], да Благо тебѣ будет, и сыно́м твоим по тебѣ во вѣки…”[962]

Не упивайсь Кровїю Плотскаго твоего Вина. Пїй Кровь Праведную (“Плоть ничтоже”[963]), Кровь Господню, Кровь Духо́вну. Не говори, что одна твоя только лиш есть Кровь. Сим опровергаеш И́стиннаго, Духовнаго Человѣка, созданнаго по Богѣ в Правдѣ и Преподобїи Истины[964], и умножаеш число тѣх безбожников у Приточника: “Сыне! да не прелстят тебе мужи нечестивыи[965], иди с нами, приобщись крове, скрыем же в Землю мужа Праведна неправедно, пожре́м же Его, якоже Ад, жи́ва, и возмем Память Его от Земли”[966]. Таковая Жертва есть И́долская мерзость, а не Во́ня Благоуха́нїя Господу[967]. Бог Божїе любит.

Анто́н. О сих, оскорбляющих Изра́иля, вот что поет Исаїя! “Оскорбившїи тебе снѣдят Плоть свою, и испїют, яко Вино Ново, Кровь свою, и упїются”[968]. И се-то тѣ Волки, до У́тра не оставляющїи[969]! “Да ямы и пїем, Утрѣ бо умрем”[970].

Квадра́т. Таковая-то была когдась и Дщерь Їерусали́мска, до которой вот что у Їезек[їиля] Бог говорит: “Корень твой и Бытїе твое от Земли Хананейской, Отец твой Аморре́анин, и мати твоя Хеттеаны́ня, и рожденїе твое: в онь же день родилася еси, не отрѣзаша тебѣ Пу́па[971], и Водою не омыша тя на Спасенїе, ни Со́лїю осолиша, ниже Пеленами повиша”[972]. Но вот! что далѣе к ней говорится? “И прострох крилѣ мои на тя, и прикрых Студ твой, и кляхся тебѣ, и внидох в Завѣт с тобою, – глаголет Адонаї̑ Господь, – и была еси мнѣ, и омых тя Водою, и ополоска́х Кровь твою от тебе, и помазах тя Елеем”[973]. Дщери Їерусалимскїя суть: Руѳ, Юди́ѳ, Есѳи́рь, Суса́нна, Марїа́м. Сїи всѣ блудничим покрывалом покрытїи так, как Невѣстка Їу́дина Ѳама́р. Так тебѣ можно принесть из сих Ю́ниц прекрасных и высокоскачущих Коз в Жертву Господу. Узнай же прежде в себѣ того, кой говорит: “И покрых студ твой”[974]. А без сего будет тебѣ тое, что старикам, влюбившимся в Суса́нну, или то, что пострадал Первый сын Їу́дин, Ир. “Бысть зол пред Господем, и уби его Бог”[975]. Тое ж случилось и меншему Его брату, Ауна́ну. С сим та же Прекрасная Ѳама́р Женою жила̀. Но сей безпутный свое сѣмя хотел возставити, а не Бра́ту тому, о коем: “Брат мой мнѣ, и аз брату”[976], и умертви Бог и сего[977]. Длячего ж Їу́дѣ сїя Прекрасная в Дщерях Їерусалимских родила Вселюбезнѣйшаго Фаре́са? Вот длячего: “Уклонися же к ней Путем”[978]. Ко́им? Оным: “Пу́ть За́повѣдей твои́х тео́х”[979]. Видиш ли? с кѣм пришел к ней? Уже знал нѣсколько себе, чувствовал внутрѣ глас и, имѣя Духа, дал Ей в Зало́г Пе́рстень[980]. Что есть

Перстень? Есть Ци́ркул, Ко́лесо, Вѣчность. Слушай Їезек[їиля]: "Дух жизни бяше в Колесѣ́х"[981]. Слушай Дави́да: "Глас Грома твоего в Ко́леси"[982]. "Судбы Господни Истинны, вожделѣнны паче Зла́та…"[983] А кои без сего Пе́рстня обручают себѣ невѣсты сїи, не родится им Первенец, Богу посвящаемый, потому что нелзя о них сказать сего: "Їо́сиф муж ея, Праведен сый"[984], но сїѐ: "Соблу́ди Ефре́м"[985].

ПА́МВА. О сих точно Слѣпцах крѣпко приказывается Мойсе́ю: "Да не приступит принести жертв Богу твоему"[986]. И о таковых-то Тупоо́ких Птичках говорит Осі́я: "Не возвратишася ко Господу Богу своему, и не взыскаша Его во всѣх сих, и бяше Ефре́м, яко Голубь безумный, не имущїй Сердца"[987]. А в Началѣ Леви́тск[ой] Книги, послѣ Телца, и Агнца, и Козла, говорится о Птицах: "Принесет от Горлиц, или от Голубов, Дар свой"[988]. Так вот безумныи Голубы[989]! Знай себе!

ДРУГ. Би́блїя ничево не говорит, что б не касалось до Человѣка. До безтолковых Голубов говорит Їерем[їя] вот что! "Оставите Грады и пребывайте на Ка́менѣ, живущїи в Моа́вѣ, и будите якоже Голубы, гнѣздящїися в Каменех, во Устѣх сква́жни…"[990] Вот Каме́нья! от которых пропали Старики, влюбившїися в Суса́нну, и из коих безмо́зкую Птицу Сомна́са, строителя дому, изгонит Иса́їя: "Что ты Здѣ? и что тебѣ Здѣ? яко истесал еси себѣ Здѣ Гроб[991], и та́мо умреши"[992]. Сїи-то Блудники си́лятся непорочную Суса́нну растлить, Библїю[993]. Прилѣпляются блудницѣ, плѣненны Пло́тїю своею, и претворився в Нея, заходят во Ад. К ним у Їереми́и: "Бысть ни во что Блуд Ея, и Оскверни Землю, и соблудила есть с Ка́менем и с Древом"[994]. О них Прито́чник: "Ду́ши мужей, жена́м подобных, взалчут"[995]. Всегда учащеся, но никогдаже научаясь[996]. Но Они сами виною, не распознав в себѣ Языка̀ Злаго от Добраго. Длятого там же вкупѣ вышше у Приточника: "Устнѣ̀ безу́мнаго приводят его на Зло, Уста же Его дерзостная призывают Смерть"[997].

АНТО́Н. Но кто есть чи́стая Голубица? Вот вам одна! "Кто даст мнѣ Кри́лѣ, яко голубины?"[998] Вы́пустите, любезныи Други, пред Очи мои легкопа́рных и быстрозра́чных Голубов. Доку́чили уже мнѣ сїи Иса́ины: "Осяжут, яко слѣпыи, стѣну и яко суще без очес[999]. Умирающе возстену́т, яко Медвѣдь, и яко Голубь, вкупѣ пойдут"[1000].

КВАДРА́Т. Вот же тебѣ одна Посланница летит из Ковче́га! "И возвратися к нему Голубица к Ве́черу, и имѣяше сучец Масличен с листвїем во устѣх своих"[1001].

ПА́МВА. О Блаженныи очи твои! Усмотрѣли Су́шу, увидѣли Землю, износящую Былїе Травно́е, сѣющее сѣмя по роду и по подобїю[1002]. Кто тебѣ отдѣлил от Воды̀ Су́шу? Скажи, Любезная! Отец мой, Но́е мой, Мир мой. Я знаю Его. Я с ним в дому Его. Я сидѣла в Ковчезѣ, не летѣла без него в Мїр сей, потопля́ющїй беззаконников и омывающїй грѣхи. Он сам мене послал к Мо́рю сему, к пото́пу Божїя Ра́зума и Прему́дрости Его, к Вода́м Свяще́ннаго Писа́нїя. Послала мене Истина к Милости, а Мир к Правдѣ. Длятого-то не пожерла мене, как протчїих, Морская Глуби́на. Вот! несу̀

Вѣ́тву Ма́сличную отту́ду, откуду многїи Погибель, Желчь и Смерть. “Милость и Истина срѣтостѣся”[1003], а по Седми днях изся́чет Вода от лица всея Землѝ[1004]. “Господня Земля и исполненїе ея”[1005]. В то время уже не ста́ну крыться в Ковчезѣ, почивая в том, иже есть всяческая во всем[1006]. “И полещу̀ и почі́ю”[1007].

Друг. Трудно усмотрѣть сїю Зе́млю. 12 Старшин посыла́ются от Мойсея для того, чтоб разсудить, чтоб усмотрѣть, чтоб заглянуть в нее, но из самых тѣх выборных соглядáтелей два только годились: Халéв да Іису́с, а протчїи только развратили людей. Одна Прозорливая Голубица, Дражáйшїй Халéв, вот что сказует! “Земля, юже соглядахом, Добра есть Зѣло[1008]. Аще любит нас Господь, воведет нас в Землю ту”[1009].

Анто́н. Сїю Блаженную Землю чтоб провидѣть, возводит Бог Мойсея на Высокую Го́ру. Гора сїя, Авари́м, тож значит, что Па́сха[1010]. На сей Горѣ и Он почил с Голубицею. “И полещу и почїю”[1011]. Но: “Не отемнѣстѣ очи Его”[1012].

Квадра́т. Раздѣляется Суша от Воды, раздѣляется Обѣтованная Земля от Языческїя. Там почивает Голубица, а в Нагорней Землѣ Изра́иль, о коей: “Преста Земля воюема быти”[1013]. “Почи Земля от Брани”[1014].

Ах дражáйшая Земля! Поко́ю наш! Кто нам возвѣстит о Тебѣ[1015]? Гдѣ Голубица? Гдѣ Соглядатель?

Па́мва. Гдѣ тѣ Кри́лѣ Голубины Посребренныи[1016]? Гдѣ Красныи Но́ги на Горáх благовѣствующих Мир, благовѣствующих благая[1017]? Кто нам, по крáйней мѣрѣ, скажет о той высокой и далекой Землѣ, о коей: “Животная твоя живут на ней”[1018]. Боже! внегда исходити тебѣ пред людьми твоими[1019], тогда развѣ, за Твоим Предводителством, Земля̀ потрясется, раздѣлится на двое, усмотрим Су́шу. Небеса Ро́су дадут, а Земля принесет Плод свой[1020].

Друг. Кто узнал себе, тому даст Глагол к Благовѣствованїю Царь сил[1021] тот, о ко́ем Приточник: “Царь Праведен возвышает Землю, Муж же Законопреступник раскопывает”[1022]. Сїю Землю коль трудно усмотрѣть, послушай Петра: “Таится им сїе, хотящим знать”[1023]. А что такое? Вот что! “Небеса быша исперва”[1024]. А еще что? “И Земля от Воды̀ и посредѣ Воды̀ составленна Божїим Словом”[1025]. Один Изра́иль Ея жаждет и видит. “Якоже Душѣ жаждущей Студеная Вода благопрїятна, тако вѣсть благая от Земли издалеча”[1026].

Па́мва. Кто ж нам Жажду сїю Уто́лит? Гдѣ тое О́ко, о коем: “Видящее О́ко Добрая, веселит Сердце, Слава же благая утучняет Кости”[1027]?

Друг. Вот тебѣ летят Благовѣстники! Слушай Иса́їи! “Господь Сава́ѳ Заповѣда язы́ку оружеборцу прїйти от Земли издалеча, от края Основанїя Небесе, Господь и оружебо́рцы Его, растлити всю Вселенную”[1028]. О сих же поминая, называет их Пти́цею. “Вся, елика Завѣщах, сотворю, призывая от Восток Птицу, и от Земли издалеча…”[1029] Теперь вспомни и тѣ Птицы, кои при Авраáму сѣли на раздѣленных на по́лы тѣлах[1030].

Анто́н. Смотри, Квадрат! Вот еще Голуб, Езекі́я у Иса́їи! “Яко Ластовица, тако возопїю, и яко Голуб, тако поучуся. Ищезостѣ бо очи мои, еже взирати на Высоту Небесную ко Господу, иже избави мя”[1031]. Весьма

согласно с Дави́дом говорит. “Помянух лѣта̀ вѣчная и поучахся”[1032]. “Помяните первая от вѣка, яко аз есмь Бог, и нѣсть еще развѣ мене, возвѣщаяй первѣе послѣдняя, прежде неже быти им, и абїе сбышася”[1033]. Видиш, куда Голубиное О́ко смотрит? На надежную Вѣ́чность. Сюда-то ищезло цѣлое сердце Давидово, ничево Тлѣннаго не мыслящее. “Исперва познах от Свидѣнїй твоих, яко во вѣк основал я еси”[1034]. Вот тебѣ и Колцо̀ Їу́дино! прелюбезной Ѳамарѣ в Зало́г данное, и Золотая Гри́вна, и Жезл[1035]. Вот тебѣ и Вѣтва Масличная! “По милости Твоей, по Судбѣ Твоей живи мя”[1036].

Квадра́т. Благодарю за сїю Пару, за Езекї́ю с Давидом. На ж тебѣ за них одну Голубку, прелюбезную брату своему! Брат Ея, лежавшїй до Третяго дня не в Брю́хѣ Ки́товом, но в Ка́менном Гробѣ, Но́вый наш Їона, сирѣчь Голуб[1037], Всеми́лостивѣйше изволит к Ней говорить: “Ты, Голубице моя, в покровѣ Ка́меннѣ, близ предстѣнїя, яви мнѣ Зрак твой, и услышан сотвори ми Глас твой, яко Глас твой Сладок, и Образ твой Кра́сен”[1038]. Покров сей Ка́менный, в котором Она находится, не ду́май, что та Пещ́ера и ло́же А́спидское есть, поминаемое Иса́їею, но другая Пещера, повышше Аспидскїя: “Отроча младо на Пещеры Аспидов и на ложе Исчадїй Аспидских руку возложит”[1039]. Примѣть: “на Пещ́еры”[1040], то есть над Пещеры, повышше Пещер тѣх. А то бы и Еѐ Исаїя из Аспидских Ложей выганял так, как Сомна́са: “Что ты Здѣ?”[1041] Или другой бы, кромѣ Исаїи, Молнїевидный Ангел сказал бы Ей: “Нѣсть Здѣ! Воста̀!”[1042] Ищи повышше! “на Высоких бо Крае́х есть”[1043]. Горняя Му́дрствуй[1044]. Зачем ползаеш по тлѣнной подлости со Змї́ем? Хитра̀ ты, как Змїй, да не имѣеш чистаго О́ка Голубинаго и непорочнаго, о коем Аввакум: “Чисто О́ко, еже не видѣти зла и не взирати на Труды Болѣзненныя”[1045]. “Труд и Болѣзнь в сердцѣ их”[1046]. “Доколѣ положу совѣты в душѣ моей…”[1047] Но сїя добровзо́рная Птичка в ту разсѣлину влетѣла: “Положу тя в разсѣлинѣ Ка́мене”[1048]. Там-то сїя Птица Обрѣте себѣ Храмину[1049]. Сюда, кромѣ Мойсея, вводит Бог и Їезекї́иля: “И введе мя к предвратїю двора, и видѣх, и се скважня Едина в Стѣнѣ. И рече ко мнѣ: Сыне Человѣч, раскопай Стѣну. И раскопах, и се дверь едина”[1050]. Тут-то все его Видѣнїе, Пророчество и Премудрость, как увидѣл сква́жню, как раскопал стѣ́ну, которую и Давид пролазит, да однако ж за руководством Божїим. Так и не дивно, что не в стѣнѣ, но близ предстѣнїя находится Невѣ́ста[1051]. Близ предстѣнїя, но уже за стѣною по ту сто́рону, миновав Ее, или с Давидом, или по Изра́илскому раздѣлив с Авраамом. “И сѣде близу их Авраам”[1052].

Антон. Ах! сколько ты одолжил Ду́шу мою сею Птицею! Достойна Она такого Брата, а Брат такїя же Сестры̀. Заплачу̀ ж тебѣ за Нея цѣлым Стадом у Иса́їи. “Кїи суть, иже, яко Облацы, летят, и яко Голубы со Птенцы, ко мнѣ”[1053].

Квадра́т. Мило мнѣ сїе Стадо. Да и самому Господу ми́лы сїи Го́сти. Он будьто вышел навстрѣчу им и от радости спрашует: “Кїи суть?”[1054] и будьто тож гово́рит к ним с простертыми к обятїю руками, что к Невѣстѣ: “Ты,

Голубице моя!”[1055] “Вы, Други мои[1056]! раб не вѣсть, что творит Господь Его[1057], ваши же очи блаженны”[1058]. Свѣтлый Свѣтлых, Голуб Голубов, Отец Сынов, Дух Духа встрѣчает. “Возведи Окрест очи твои, и виждь собранная Чада твоя издалеча”[1059].

ПА́МВА. Голуб Їо́на, Голуб Исаїя, и всѣ Прозорливцы Проро́ки. Принеси в Жертву Да́ра из сих Голубов к Богу твоему. Принеси ж (Знай) Па́ру. Другой Голуб должен в тебѣ быть, и есть, только Узнай Его. Узнай себе.

ДРУГ. Омы́в Посвяща́емаго за Грѣхѝ Агнца, Крести́тель увидѣл Духа Божїя, сходяща, яко Голубя, и грядуща на него[1060]. Дух к Духу, Подобный к Подобному идет[1061]. Но никогда б сего не было, если б прежде не узнал был внутрь Гла́са Глаголющаго: “Сей есть Сын мой…”[1062] Начало и Конец тут: Зна́й себе.

АНТО́Н. “Видѣ Духа Божїя, сходяща, яко Голубя”[1063]. Сїе сходно с тѣм: “Слетѣша же Птицы на Тѣлеса растесанная их”[1064]. Там Гром Гла́са, а тут ужас на Авраа́ма.

КВАДРА́Т. Голуб есть всяк Человѣк. Но должен слушать Софо́нїи: “О Свѣтлый и Избавленный Граде, Голубице!”[1065] Но то Бѣда, что далѣе говорит: “Не услыша Гласа, ни Прїя́т наказанїя, и к Богу своему не приближися”[1066]. Длятого ж то самаго и не приближися, что не слушает Гласа Грома[1067]. Знай себе.

ПА́МВА. “Принесет от Горлиц или от Голубов Дар свой”[1068]. Что за Го́рлицы? на что Богу Горлицы? Пускай их Охотники и Птицело́вы ловят! а Ты – Знай себе. Все тое до тебе надлежит. Ты сам – Горлица! В тебѣ Горлица! Узнай себе! Вот тебѣ Горлица! “Коль Возлюбленна Селенїя твоя, Господи Сил!”[1069] Чувствуеш ли горли́вое желанїе сея Горлицы? “Желает и скончавается Душа моя…”[1070] Не спит и воздыхает сїя Горлица на уединенных Вѣтвах[1071].

“Аще дам Со́н Очи́ма мои́ма?”[1072] Сон есть всяка Плоть[1073]. Но Ея Взор О́стрый презырает все тое: не удостоивает смотрѣть, отвращая О́ко от Суеты. “Что бо мнѣ есть на небеси…”[1074] Ах! “Вси, удаляющїися от тебе, Погибнут”[1075]. “Сердце мое и плоть моя возрадовастася о Бозѣ жи́вѣ”[1076]. Вижу дворы̀ твои и ищеза́ю по них. Они Гнѣздо мое. “Та́мо Пти́цы возгнѣздятся!”[1077] На Краѣ Небесе! Вот тебѣ Горлица! Посвяти Ее Господу твоему. Узнай себе! Там Господь твой[1078]! А в Нем – все.

ДРУГ. Смотри, Па́мво! до твоея Горлицы летит и моя. “Что украшенны Лани́ты твоя, яко Горлицы?”[1079] Лани́ты – сосѣды очам. В Голубинных Невѣсты очах живет проницающая, как Денница, Прозорли́вость, а на Лани́тах, как на Красных Ягодах, Чистота, Вѣрность, ревность и тое желанїе: “Желанїя Благочестивых наслаждают душу, Дѣла̀ же нечестивых далече от Разума”[1080].

АНТО́Н. А Їя́ков? Развѣ не Го́рлица? Он так же поставил Ку́щу свою на Горѣ[1081], как Го́рлица Гнѣздо себѣ, и до Его так же Тесть Лава́н вот что говорит! “Жела́нїем возжелал еси отыйти в дом Отца твоего”[1082]. “Желает и скончавается душа моя во дворы̀ Господни”[1083].

Квадра́т. Но что то за Лани́ты у Го́рлицы? Лани́ты – то ж само, что Лицо̀, а о Лицѣ слушай Прито́чника: “Лице Разумное есть Мужа Премудра, Очи же безумнаго на Концах Земли”[1084]. Видите, что тут Очи и Лицо – все то одно. Так не дивно, что и Богу в Дар приносится хоть Голубов, хоть Горлиц Па́ра. Голубица взо́ром проницает, Горлица того же жаждою желает. Как можно любить, не проникнув? Как же, не любя, и проникнуть? Сія-то Сердечная Па́ра Богу любезная. Она-то прозирает Божїю Землю, жаждет сыскать Вѣтву Ми́лыя Любви и Любезныя Милости. Голубица ищет: “Яви мнѣ Зрак твой”[1085], а Горлица жаждет: “Услышан сотвори мнѣ Глас твой”[1086]. Голубица: “Яко Образ твой Красен”[1087]. Горлица: “Яко Глас твой Сла́док”[1088]. Та Взор простирает, а Сія Кри́ла Вожделѣнїя и, в Па́ру сопряжа́сь, Одну Птицу составляют. Тая находит Вѣтву, на Землѣ Новой, на мѣстѣ Злачнѣ[1089], а Сія там же на Вѣтвах ворчи́т, в Кра́сное Весны̀ время: “Се Зима прейде! Дождь отыйде, отыйде себѣ[1090], собрася Вода̀, яже под Небесем в собранїя своя, и явися Су́ша[1091], отыде себѣ Зима[1092], Цвѣты явишася на Землѣ, время Обрѣзанїя Виноградов приспѣ, Глас Горлицы слышан в Землѣ нашей…”[1093] Лицо разумное Прему́дрыя Голубицы усмотрѣло Су́шу, а Ревностная Горлица тож Обрѣла надежнѣйшее для своих Птенцов мѣсто. И как Мудрое Око тоя во Главѣ Ея[1094], в Началѣ Ея, в Господѣ Ея, так и Го́рличны Птенцы не на Концах Земли̇̀[1095], не Здѣсь, не Внизу, но Там! Высоко, во Дворѣ Господнем, пред Господем. Там Далече, гдѣ Города̀ Хевро́н и Дави́р, отку́да прилѣтывают Птицы, откуду низходят и восходят Ангелы Божїи, гдѣ Кроется Дави́д. “Покры мя в тайнѣ лица̀ своего…”[1096] А дабы кто не помыслил, что в сих Господних Птицах нару́жнее Лице и Взор похваляется, пусть слышут Сира́ха: “Сердце Человѣческое измѣняет Лице Его на Добро”[1097]. Сердце Чистое раждает Голубиное О́ко и Го́рличный Глас. Уста Безумных и Очи в таковом же их сердцѣ живут, сердце же Премудрых – Ко́рень и Глава Внѣшностей их.

Памва. Чудныи Образ, по коему ве́лено приносить в Жертву Птицы. Велит оторвать Го́лову, исцѣдить Кровь доло́й: “Да отто́ргнет Гла́ву его (Голубову) и исцѣдит кровь”[1098]. Так же велит отлучи́ть Горта́нь с Пе́рьям и бросить против Восто́ка там, гдѣ Пе́пел: “Да отлу́чит Горта́нь с Пе́рьем и изве́ргнет оную от Олтаря на Восто́к, на мѣсто Пе́пела”[1099]. Голуба не велит так, как Скота, раздѣлять, а только: “Да изло́мит его от Крил, и да не раздѣлит”[1100]. “Таковая (де) Жертва Во́ня благово́нїя Господу”[1101].

Вот вам Пова́рня и Дура́чество Бо́жїе[1102]!

Сковорода датує цей твір 1767 роком, але, очевидно, він помилився, бо «Асхань» було написано після «Наркісса», а цей останній філософ написав невдовзі після свого остаточного звільнення з Харківського колегіуму, тобто впродовж 1769–1771 рр. [див.: *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 211–212]. Автограф, який спочатку мав назву «Сvмфоніа с сим стихом: Аще не увѣси тебе…», не зберігся: у листі до Михайла Ковалинського від 26 вересня 1790 р. Сковорода писав, що колись, бувши в

поганому настрої, власноруч спалив його. Однак список цього твору зберігся в Якова Правицького, тож Сковорода десь близько 1790 р. ще раз уважно прочитав його, зробив незначну правку та змінив назву, а також доповнив дарчим листом до Михайла Ковалинського. Цей список зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 22). «Асхань» було вперше опубліковано в санкт-петербурзькому виданні творів Сковороди 1912 р. Подаємо за рукописом.

[1] Михайло Іванович Ковалинський (1745–1807 рр.) – український та російський педагог, письменник, державний діяч, найближчий приятель Сковороди. Ковалинський був сином священика Миколаївської церкви Олексіївської кріпості на Слобожанщині. У 1753 р. він вступив до Харківського колегіуму, а після закінчення навчання впродовж 1766–1769 рр. викладав тут-таки поетику. Восени 1769 р. вирушив до Санкт-Петербурга й став вихователем синів останнього гетьмана України Кирила Розумовського – Лева та Григорія. У 1772–1775 рр. перебував із ними за кордоном (Франція, Швейцарія). Після повернення назад служив головним наглядачем Виховного будинку (Москва), прокурором Військової колегії (Санкт-Петербург), у 1780-х рр. був керівником канцелярії князя Григорія Потьомкіна, у 1790-х – управителем Рязанського намісництва, а в 1801–1804 рр. – куратором Московського університету. Автор кількох літературних творів, зокрема «Оды на новый 1774 год Екатеринѣ II» (Санкт-Петербург, 1774), «Оды на день рожденія Екатерины II» (Санкт-Петербург, 1774) та двох од на честь князя Потьомкіна. Найвідомішим твором Ковалинського є «Жизнь Григорія Сковороды» – біографія Сковороди, написана в 1794–1795 рр. на підставі власного досвіду спілкування з філософом. Ковалинський познайомився зі Сковородою ще навесні 1762 р., коли був студентом класу богослів'я Харківського колегіуму. Їхня дружба тривала понад три десятиліття. Збереглося 79 листів Сковороди до Ковалинського та 6 листів Ковалинського до Сковороди. Ковалинському Сковорода присвятив і низку своїх трактатів та діалогів: «Асхань» (початок 1770-х рр.), «Разглагол о древнем мірѣ» (1772 р.), «Жена Лотова» (1780 р.), «Брань архистратига Михаила со Сатаною» (1783 р.), «Потоп зміин» (1791 р.). Хоча Ковалинський, як згадував його праправнук по материнській лінії поет-символіст Сергій Соловйов, "був близький до Потьомкіна, обертався в колі вихованців «Енциклопедії» Дідро, ба навіть їздив у Ферней до Вольтера, його погляди перебували цілком під впливом Сковороди…" [*Соловьев С. М.* Воспоминания. – Москва, 2003. – С. 36].

[2] Цей твір було написано під час перебування Сковороди в Гужвинських лісах біля Деркачів, які належали Василеві Михайловичу Земборському [див.: *Ніженець А.*, *Стогній І.* Григорій Сковорода. Пам'ятні місця на Україні. – Київ, 1984. – С. 58].

[3] Ім'я *Асхань* (*Асха*) в масоретському тексті Біблії подано як *ʿaḵsāʰ*, у Септуагінті – *Αχσα* (Книга Ісуса Навина 15: 16) та *Ασχα* (Перша книга параліпоменон 2: 49), у Вульгаті – *Aha*, *Achsa*, в Єлизаветинській Біблії – **а҆сха́нь**. Значення цього імені пов'язують зі словом "ножна спряжка, браслет" [The Interpreter's Dictionary of the Bible. – Nashville, 1990. – Vol. 1. – P. 27]. Про красиві ножні браслети доньок Сіона йдеться в Книзі пророка Ісаї: "і дзвонять спряжками на ногах своїх (*təʿakkásnāʰ*)" (Книга пророка Ісаї 3: 16); "поскидає Господь окрасу спряжок на їхніх ногах (*tipʾéreṯ hāʿāḵāsîm*)" (Книга пророка Ісаї 3: 18). Можливо, саме під впливом цих віршів Сковорода й пов'язав ім'я *Асхань* зі словом "красота".

[4] Див.: Книга Ісуса Навина 15: 16–17.

[5] Сковорода змішує назви двох міст: Давір (євр. *ḏəḇîr*, *Девір*) та Хеврон (євр. *ḥeḇrôn*). Згідно з Книгою Ісуса Навина, Давір раніше називали Кіріаф-Сефер (євр. *qiryaṯ-sēp̄er*, *Кір'ят-*

Сефер – у буквальному сенсі “місто книги, сувою”, в Септуагінті: “*πόλις γραμμάτων*”, звідси – “град писмен” у Єлизаветинській Біблії та в Сковороди), а Хеврон – Кіріаф-Арба (євр. *qiryaṯ ʾarbaʿ*, *Кір’ят-Арба*, у Септуагінті: “*πόλις Αρβόκ*”, “град Арвок” – у Сковороди). Пор.: и҆ взы́де ѿтꙋ́дꙋ хале́въ на живꙋ́щихъ въ дави́рѣ: и҆мѧ́ же пре́жде бѧ́ше дави́рꙋ гра́дъ пи́сменъ (Книга Ісуса Навина 15: 15). У словнику Памви Беринди слово *Хеврон* витлумачено так: “Хеврон: товариство, учасництво, або пристанье, або заклинанье, або зависть” [див.: *Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 471]. Євр. *ḥebrôn* справді асоціюють із дієслівним коренем *ḥbr*, що означає “зв’язувати, об’єднуватися, укладати спілку” [див.: The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon. – Peabody, Mass., 1999. – P. 287–288]. Отже, Хеврон – це “союз” [ibid. – P. 289]. Назва “Кір’ят-Сефер” могла виникнути наслідком народної етимології, а від початку, найімовірніше, звучала інакше: “Кір’ят-Софер” (євр. *sōpēr*), що означає “місто писця”. За однією з версій, джерелом обох назв (“Девір” та “Кір’ят-Софер”) було хетське слово *dabara* – ‘правитель’.

[6] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 62: 5. Пор.: ꙗ҆́коже ра́дꙋетсѧ жени́хъ ѡ҆ невѣ́стѣ, та́кѡ возра́дꙋетсѧ гдⷭ҇ь ѡ҆ тебѣ̀.

[7] Фразу же́ртва бг҃ꙋ взято з Книги Псалмів 50 (51): 19.

[8] Сковорода має на думці слова: и҆ да и҆зло́митъ є҆го̀ ѿ кри́лъ (Третя книга Мойсеєва: Левит 1: 17).

[9] Книга Псалмів 74 (75): 11.

[10] Сковорода має на думці слова: и҆ вла́съ главы̀ ва́шеѧ не поги́бнетъ (Євангелія від св. Луки 21: 18).

[11] Сковорода має на думці слова: **Г**рѣ́хъ і҆ꙋ́динъ напи́санъ є҆́сть писа́ломъ желѣ́знымъ на но́гти а҆дама́нтовѣ (Книга пророка Єремії 17: 1).

[12] Очевидно, Сковорода має на думці слова: кто̀ да́стъ мѝ крилѣ̑ ꙗ҆́кѡ голꙋби́нѣ; и҆ полещꙋ̀, и҆ почі́ю (Книга Псалмів 54 (55): 7).

[13] Неточна цитата з Книги Псалмів 32 (33): 11. Пор.: помышле́нїѧ ср҃ца є҆гѡ̀ въ ро́дъ и҆ ро́дъ.

[14] Парафраза Третьої книги Мойсеєвої: Левит 1: 17. Пор.: и҆ да и҆зло́митъ є҆го̀ ѿ кри́лъ.

[15] Очевидно, це парафраза Другої книги царств 3: 31. Пор.: раздери́те ри̑зы ва́шѧ.

[16] Неточна цитата з Третьої книги Мойсеєвої: Левит 1: 15. Пор.: и҆ да ѿто́ргнетъ главꙋ̀ є҆гѡ̀.

[17] Третя книга Мойсеєва: Левит 1: 16.

[18] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 1: 7. Пор.: разлꙋчѝ бг҃ъ междꙋ̀ водо́ю, ꙗ҆́же бѣ̀ под̾ тве́рдїю, и҆ междꙋ̀ водо́ю, ꙗ҆́же бѣ̀ над̾ тве́рдїю.

[19] Книга Псалмів 54 (55): 7.

[20] Книга пророка Захарії 6: 12. Ідеться про Христа. Пор.: “Нелія ликуй, Дѣвая бо пріят во чревѣ и породи Сына Еммануила, Бога и человѣка, Восток имя єму, єгоже величающе, Дѣву ублажаєм” [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 424].

[21] Парафраза Послання св. ап. Павла до колосян 3: 2. Пор.: гѡ́рнѧѧ мꙋ́дрствꙋйте.

[22] Сковорода має на думці слова: **П**ожрѝ бг҃ови же́ртвꙋ хвалы̀ (Книга Псалмів 49 (50): 14).

[23] Парафраза Книги Псалмів 54 (55): 23. Пор.: **В**озве́рзи на гдⷭ҇а печа́ль твою̀.

[24] Парафраза Пісні над піснями 5: 12. Пор.: ѻ҆́чи є҆гѡ̀ ꙗ҆́кѡ голꙋби́цы.

[25] Парафраза Дій св. апостолів 2: 20. Пор.: со́лнце преложи́тсѧ во тмꙋ̀, и҆ лꙋна̀ въ кро́вь.

[26] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 14: 17–24.

[27] Неточна цитата з Книги Псалмів 127 (128): 3. Пор.: **Ж**ена̀ твоѧ̀ ꙗ҆́кѡ лоза̀ плодови́та въ страна́хъ до́мꙋ твоегѡ̀.

[28] Книга Псалмів 124 (125): 5; 127 (128): 7.
[29] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 2.
[30] Книга Псалмів 87 (88): 13.
[31] Неточна цитата з Першої книги параліпоменон 16: 12. Пор.: помѧни́те чꙋдеса̀ є҆гѡ̀, ꙗ҆̀же сотворѝ, зна́менїѧ и҆ сꙋдбы̑ ѹ҆стъ є҆гѡ̀.
[32] Книга Псалмів 138 (139): 15.
[33] Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 10. Пор.: дх҃ъ бо всѧ̑ и҆спытꙋ́етъ, и҆ глꙋбинꙋ̑ бж҃їѧ.
[34] Пісня над піснями 1: 7.
[35] Це парафраза слів послꙋ́шай, і҆и҃лю, які двічі зринають у П'ятій книзі Мойсеєвій: Повторення Закону (6: 3; 20: 3).
[36] Парафраза Книги Псалмів 38 (39): 4. Пор.: Согрѣ́ѧсѧ се́рдце моѐ во мнѣ̀.
[37] Фраза мѡѷсе́й человѣ́къ бж҃їй зринає в П'ятій книзі Мойсеєвій: Повторення Закону 33: 1.
[38] Сковорода має на думці слова: и҆ взы́де ѿтꙋ́дꙋ халѐвъ на живꙋ́щихъ въ даві́рѣ: и҆́мѧ же пре́жде бѧ́ше даві́рꙋ гра́дъ пи́сменъ (Книга Ісуса Навина 15: 15).
[39] Сковорода має на думці слова: и҆ ви́дѣ царѧ̀ даві́да ска́чꙋща и҆ и҆гра́ющa пред̾ гдⷭ҇емъ (Друга книга царств 6: 16).
[40] Неточна цитата з Третьої книги царств 10: 4–7. Пор.: И҆ ви́дѣ цари́ца са́вска ве́сь смы́слъ соломѡ́нь и҆ до́мъ є҆го́же созда̀, и҆ снѣ̑ди соломѡ̑ни, и҆ жили̑ща ѻ҆трокѡ́въ є҆гѡ̀, и҆ предстоѧ́нїе слꙋжѧ́щихъ є҆мꙋ̀, и҆ ѡ҆блаче́нїе є҆гѡ̀, и҆ вїноче́рпцы є҆гѡ̀, и҆ всесожже́нїѧ є҆гѡ̀, ꙗ҆̀же приноша́ше во хра́мѣ гдⷭ҇ни, и҆ внѣ̀ себѐ бы́сть, и҆ речѐ къ соломѡ́нꙋ царю̀: и҆́стинна сꙋ́ть словеса̀, ꙗ҆̀же слы́шахъ въ землѝ моє́й, ѡ҆ словесѣ́хъ твоѝхъ и҆ ѡ҆ смы́слѣ твоє́мъ: и҆ не ꙗ҆́хъ вѣ́ры глаго́лющымъ мѝ, до́ндеже прїидо́хъ сѣ́мѡ, и҆ ви́дѣста ѻ҆́чи моѝ: и҆ сѐ, нѣ́сть ни по́лъ тогѡ̀, ꙗ҆́коже мѝ повѣ́даша: приложи́лъ є҆сѝ премꙋ́дрость и҆ благаѧ̑ къ сѝмъ па́че всѧ́кагѡ слꙋ́ха.
[41] Друга книга Мойсеєва: Вихід 2: 6.
[42] "Прообразування", чи "префігурація" (старі українські письменники вживали також поняття "выобразованіє", "знаменованіє", "образованіє", "предображеніє", "прознаменованіє", "проображеніє", "фѣгурація" тощо), тобто уявлення, згідно з яким особи, речі та події Старого Заповіту містично засвідчують майбутню євангельську історію, є однією з найважливіших засад християнської ноематики. "Прообразом (*τύπος* – форма, модель) зветься особа, річ або дійство у Ст. Завіті, що прображує, т. зн. наперед означує і передсказує в Нов. Завіті Месію (месійні типи) або инші особи, чи то установи, чи події Нов. Завіту, нпр. Пр. Діву, Апостолів, Церкву, св. Тайни, розсіяння жидів по цілім світі й т. п. (пророчі типи). Особа, установа, подія Нов. Завіта, наперед прображена в Ст. Завіті, зветься антитипом (*ἀντίτυπος*, І Петр. 3: 21), а первісна ідея в Бога, якою він передвидів схожість між прообразом і образом, називається прототипом (*ἀρχέτυπον*)" [*Лаба В.* Біблійна герменевтика. Вид. 2-е. – Рим, 1990. – С. 20]. Отож, услід за Іваном Златоустом українські барокові автори зазвичай стверджували: "Яко маляр, нежели сам образ вымалюєт, перше рисунок или сѣнь єго выставит, так подобне Бог, нежели подал свѣту цѣлому самую истинну спасенія в Христѣ Спасителѣ, в муцѣ и смерти єго, в сакраментах от Христа поставленных Новаго Завѣта, выставил перше сѣнь или рисунок того всего в законѣ найбарзѣй Мойсеовом" [Начатки догмато-нравоучителнаго богословія. – Почаїв, 1770. – С. 529]. Природно, що екзегетичні студії наших богословів XVII–XVIII ст. часто були не чим іншим, як міркуваннями над "прообразним сенсом" (*sensus typicus*) Святого Письма [докладніше див.: *Ушкалов Л.* Біблійна герменевтика // *Ушкалов Л.* Світ українського бароко: філологічні етюди. – Харків, 1994. – С. 22–23].

[43] Сковорода має на думці слова: **мѡѷсе́й человѣ́къ бж҃їй** (П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 33: 1).
[44] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до ефесян 4: 24. Пор.: **и҆ ѡ҆блещи́сѧ въ но́ваго человѣ́ка, со́зданнаго по бг҃ꙋ въ пра́вдѣ и҆ въ преподо́бїи и҆́стины.**
[45] Згідно з богословською наукою, Всевишній робить людину причетною до його єства "не существенно, так бо толко сам Отец и Сын, и Дух Святый имѣют в себѣ єстество Божіє, понеже суть єдним и тим же самым Богом. Ниже іпостатичне чинит нас участниками своєго єстества, так бо толко натура человѣческая в Христѣ причастіє имать Божіяго єстества, ради єдиной іпостаси или особы Божой, то єсть Сына, который вкупѣ єсть Бог и человѣк, но чинит нас причастниками Божіяго єстества своєго чрез дар всыновленія, то єсть начинаєт быти в нас началом житія надприроднаго, вышшеєстественнаго, вытискаєт в душѣ нашей образ свой чрез пребываніє своє в нас и творит нас тѣм самым членами Тѣла Христова" [Начатки догмато-нравоучителнаго богословія. – Почаїв, 1770. – С. 104–105].
[46] Судячи з усього, Сковорода дуже неприхильно ставився не лише до раціоналізму просвітницького ґатунку, але й до раціоналізму схоластичного, який він іронічно називає тут "підлим квасом".
[47] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 34: 7.
[48] Тут: той, хто сновигає. Пор. приказку: "Ходить, як припутень (сновигає)" [*Номис*, № 10945].
[49] Парафраза Євангелії від св. Івана 5: 46. Пор.: **а҆́ще бо бы́сте вѣ́ровали мѡѷсе́ови, вѣ́ровали бы́сте (ѹ҆́бѡ и҆) мнѣ̀.**
[50] Євангелія від св. Івана 5: 46.
[51] Цей текст справді цитували в тій формі, про яку каже Лука. Ось, наприклад, у Василя Суразького: "Яко сам Христос мовит: єсли бысте вѣрили Моісею, вѣрили бысте и мнѣ, той о мнѣ писал" [*Суразький В.* О єдиной, истинной, православной вѣрѣ. – Остріг, 1588. – Арк. 35 (зв.)–36 (друга пагін.)].
[52] Сковорода трактує ці старозаповітні та новозаповітні епізоди як *речові гомологізми*, годні засвідчити, що Мойсей та Христос – одне й те саме [див.: *Ушкалов Л.* Theologia exegetica // *Ушкалов Л.* Українське барокове богомислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду. – Харків, 2001. – С. 120–121].
[53] Книга Псалмів 79 (80): 2.
[54] Книга пророка Іоїля 2: 2.
[55] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 33: 29.
[56] Євангелія від св. Матвія 1: 1.
[57] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 15 (16): 4. Пор.: **не соберꙋ̀ собо́ры и҆́хъ ѿ кровє́й.**
[58] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 1: 13. Пор.: **не ѿ кро́вѣ, ни ѿ по́хоти плотскі́ѧ, ни ѿ по́хоти мꙋ́жескїѧ, но ѿ бг҃а роди́шасѧ.**
[59] Сковорода має на думці слова: **И написа̀ мѡѷсе́й воздвижє́нїѧ и҆́хъ и҆ ста́ны и҆́хъ, по словесѝ гдⷭ҇ню** (Четверта книга Мойсеєва: Числа 33: 2).
[60] Можливо, Сковорода має на думці слова: **не разꙋмѣ́ю** (Послання св. ап. Павла до римлян 7: 15).
[61] Євангелія від св. Луки 10: 20.
[62] Парафраза Євангелії від св. Матвія 12: 48–50. Пор.: **кто̀ є҆́сть мт҃и моѧ̀, и҆ кто̀ сꙋ́ть бра́тїѧ моѧ̑; ѣ҆ и҆́же бо а҆́ще сотвори́тъ во́лю ѻ҆ц҃а̀ моегѡ̀, и҆́же є҆́сть на нб҃сѣ́хъ, то́й бра́тъ мо́й, и҆ сестра̀, и҆ мт҃и (мѝ) є҆́сть.**
[63] Ця думка не могла не здивувати Луку, адже християнські богослови ніколи не врівнювали Мойсея та Христа, розглядаючи їх у префігуральній стратегії. Скажімо,

Оріген (Про першооснови, IV, 24) писав: “Мойсей же, як ми віримо, слугує образом нашого Спасителя, Який Своїм другим законом, тобто євангельськими заповідями, приводить усе до досконалості” [*Ориген*. О началах. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 356]. Зрештою, Стефан Яворський прямо стверджував: “Не может быти Моісей равен Христу” [*Яворський С*. Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 882].

[64] Парафраза Послання св. ап. Павла до галатів 3: 28. Пор.: **Нѣ́сть і҆ѹдє́й, ни є҆́ллинъ: нѣ́сть ра́бъ, ни свобо́дь.**

[65] Парафраза Послання св. ап. Павла до галатів 3: 28. Пор.: **нѣ́сть мꙋ́жескїй по́лъ, ни же́нскїй: вси́ бо вы̀ є҆ди́но є҆стѐ ѡ҆ х҃рт҃ѣ і҆и҃сѣ.**

[66] П’ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 33: 27.

[67] П’ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 33: 27.

[68] Ця середньовічна притча має за прототип оповідання про Соломонові суди (батько ділить своє майно між синами так, що одному дістається якась нібито дрібничка, котра, як перегодом з’ясовується, є найбільшим скарбом) [див.: *Мишанич О*. Григорій Сковорода і усна народна творчість. – Київ, 1976. – С. 58].

[69] Перша книга Мойсеєва: Буття 13: 16.

[70] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 66: 22. Початок вірша звучить так: **Ꙗ҆́коже бо…**

[71] Книга пророка Єремії 31: 7.

[72] Очевидно, це парафраза Книги Псалмів 17 (18): 9. Пор.: **Вꙁы́де ды́мъ гнѣ́вомъ є҆гѡ̀, и҆ ѻ҆́гнь ѿ лица̀ є҆гѡ̀ воспла́менитсѧ.** Пор. також: **и҆ и҆зы́де ѻ҆́гнь ѿ гдⷭ҇а** (Третя книга Мойсеєва: Левит 9: 24).

[73] Послання св. ап. Павла до ефесян 4: 24.

[74] Можливо, Сковорода має на думці слова: **се́й є҆́сть и҆́стинный бг҃ъ и҆ живо́тъ вѣ́чный** (Перше соборне послання св. ап. Івана 5: 20).

[75] Пісня над піснями 1: 7.

[76] Фразу “пшеницы, вина и елея” взято, очевидно, з молитовних текстів. Пор.: “Исполни домы их пшеница, вина и елея” [*Могила П*. Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 413].

[77] Парафраза Книги Псалмів 22 (23): 2. Пор.: **На мѣ́стѣ ѕла́чнѣ, та́мѡ всели́ мѧ, на водѣ̀ поко́йнѣ воспита́ мѧ.**

[78] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 61: 7. Пор.: **Си́це зе́млю свою̀ втори́цею наслѣ́дѧтъ, и҆ весе́лїе вѣ́чное над̾ главо́ю и҆́хъ.**

[79] Очевидно, це парафраза Книги Псалмів 129 (130): 1. Пор.: **гдⷭ҇и, ѹ҆слы́ши гла́съ мо́й.**

[80] Парафраза П’ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 28: 12. Пор.: **Да ѿве́рзетъ тебѣ̀ гдⷭ҇ь сокро́вище своѐ благо́е, не́бо.**

[81] Книга пророка Ісаї 58: 8–9.

[82] Книга пророка Ісаї 58: 11.

[83] Книга пророка Ісаї 54: 11–12.

[84] Книга пророка Ісаї 54: 15–16.

[85] Книга пророка Ісаї 49: 18.

[86] Неточна цитата з Книги пророка Єремії 12: 2. Пор.: **бли́з є҆сѝ ты̀ ѹ҆́стъ и҆́хъ, дале́че же ѿ ѹ҆тро́бъ и҆́хъ.**

[87] Книга Псалмів 72 (73): 9.

[88] Друга книга Мойсеєва: Вихід 20: 7.

[89] Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: **дꙋ́хъ є҆́сть, и҆́же ѡ҆живлѧ́етъ, пло́ть не по́льзꙋетъ ничто́же.**

[90] Парафраза Євангелії від св. Луки 24: 45. Пор.: **Т**огда̀ ѿве́рзе и҆̀мъ ᲂу҆́мъ разꙋмѣ́ти писа̑нїѧ.
[91] Друге послання св. ап. Павла до коринтян 5: 16.
[92] Це ім'я означає "Месія, Помазанец" [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 472].
[93] Сковорода має на думці слова: **Н**е во́змеши и҆́мене гдⷭ҇а бг҃а твоегѡ̀ всꙋ́е: не ѡ҆ч҃ститъ бо гдⷭ҇ь прїе́млющаго и҆́мѧ е҆гѡ̀ всꙋ́е (Друга книга Мойсеєва: Вихід 20: 7; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 5: 11).
[94] Книга Йова 21: 20.
[95] Книга Йова 21: 20.
[96] Фразу по́ле па́гꙋбы взято з Книги пророка Іоїля 2: 3.
[97] Про цю землю йдеться, наприклад, у Першій книзі Мойсеєвій: Буття 45: 10. Див.: и҆ всели́шисѧ въ землѝ гесе́мли а҆рабі́йстѣй.
[98] Парафраза П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 33: 29. Пор.: лю́дїе спаса́емїи ѿ гдⷭ҇а.
[99] Книга Псалмів 126 (127): 2.
[100] Книга Псалмів 61 (62): 4.
[101] Книга Псалмів 61 (62): 5.
[102] Книга Псалмів 61 (62): 5.
[103] Книга Псалмів 61 (62): 12.
[104] Книга пророка Михея 4: 8–10.
[105] Парафраза Книги пророка Іоїля 2: 3. Пор.: ꙗ҆́коже ра́й сла́дости землѧ̀ пред̾ лице́мъ е҆гѡ̀, и҆ ꙗ҆̀же созадѝ е҆гѡ̀ по́ле па́гꙋбы, и҆ спаса́ющагѡсѧ не бꙋ́детъ и҆̀мъ.
[106] Сковорода має на думці слова: сѐ, лежи́тъ се́й на паде́нїе и҆ на воста́нїе мнѡ́гимъ во і҆и҃ли (Євангелія від св. Луки 2: 34).
[107] Парафраза Послання св. ап. Павла до євреїв 13: 8. Пор.: І҆и҃съ хрⷭ҇то́съ вчера̀ и҆ дне́сь то́йже, и҆ во вѣ́ки.
[108] Цього слова в Біблії тут немає.
[109] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 51: 12–13.
[110] Очевидно, це парафраза Другого послання св. ап. Павла до коринтян 12: 5. Пор.: **Ѡ̑** таковѣ́мъ похвалю́сѧ.
[111] Парафраза Книги пророка Ісаї 44: 5. Пор.: **С**е́й рече́тъ: бж҃їй є҆́смь.
[112] Сковорода має на думці слова: и҆ ѡ҆ѣ́ска̀ кꙋ́щꙋ і҆а́кѡвлю (Перша книга Мойсеєва: Буття 31: 33).
[113] Сковорода має на думці слова: **Н**а мѣ́стѣ ѕла́чнѣ, та́мѡ всели́ мѧ (Книга Псалмів 22 (23): 2). Пригадаймо також молитовні тексти на взір: "душу раба твоєго упокой на мѣстѣ злачнѣ, яко милосерд" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 577]. Слід зазначити, що Давидів вираз "злачне місце" в символічному сенсі означає Святе Письмо [див.: Псалтырь с толкованіем. – Київ, 1755. – Арк. 16 (зв.)].
[114] Пор., наприклад: и҆ просла́вленъ бꙋ́дꙋ а҆́зъ же и҆ лю́дїе твоѝ па́че всѣ́хъ ꙗ҆зы̑къ, е҆ли́цы сꙋ́ть на землѝ (Друга книга Мойсеєва: Вихід 33: 16).
[115] Сковорода має на думці слова: **И** бꙋ́дꙋтъ ца́рїе корми́телїе твоѝ (Книга пророка Ісаї 49: 23).
[116] Парафраза Першого соборного послання св. ап. Петра 2: 9. Пор.: **В**ы̀ же ро́дъ и҆збра́нъ, ца́рское свѧще́нїе, ꙗ҆зы́къ ст҃ъ. Пор. також: вы́ же бꙋ́дете мѝ цр҃ское сщ҃е́нїе и҆ ꙗ҆зы́къ ст҃ъ (Друга книга Мойсеєва: Вихід 19: 6).
[117] Друга книга Мойсеєва: Вихід 19: 4.

[118] Див.: Четверта книга Мойсеєва: Числа 22: 7–8.
[119] У Біблії: плѣ́жꙋще.
[120] Книга пророка Михея 7: 16–18.
[121] Трохи неточна цитата з Книги пророка Захарії 11: 17. Пор.: **Ѡ́**, пасꙋ́щїи сꙋ́єтнаѧ и҆ ѡ҆ста́вльшїи ѻ҆ве́цъ! ме́чь на мы́шцꙋ є҆гѡ̀ и҆ на ѻ҆́ко є҆мꙋ̀ десно́є: мы́шца є҆гѡ̀ и҆зсыха́ющи и҆́зсхнетъ, и҆ ѻ҆́ко є҆мꙋ̀ десно́є ѡ҆слѣпа́ѧ ѡ҆слѣ́пнетъ.
[122] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 47: 8. Пор.: **нн҃ѣ** же слы́ши сїѐ, ю҆́наѧ, сѣдѧ́щаѧ, ᲂу҆пова́ющаѧ, глаго́лющаѧ въ се́рдцы своє́мъ: а҆́зъ є҆́смь, и҆ нѣ́сть и҆ны́ѧ, не сѧ́дꙋ вдово́ю и҆ не позна́ю сиротства̀.
[123] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 47: 9. Пор.: **Нн҃ѣ** же прїи́дꙋтъ на тѧ̀ два̀ сїѧ̑ внеза́пꙋ во є҆ди́нъ де́нь, безча́дїе и҆ вдовство̀ внеза́пꙋ прїи́детъ на тѧ̀, въ волше́бствѣ твоє́мъ и҆ въ крѣ́пости волхвѡ́въ твои́хъ ѕѣлѡ̀.
[124] Книга пророка Ісаї 47: 14.
[125] Парафраза Пісні над піснями 1: 7. Пор.: **А҆́ще** не ᲂу҆вѣ́си са́мꙋю тебѐ, до́браѧ въ жена́хъ, и҆зы́ди ты̀ въ пѧта́хъ па́ствъ и҆ пасѝ кѡ́злища твоѧ̑ ᲂу҆ кꙋ́щей па́стырскихъ.
[126] Четверта книга Мойсеєва: Числа 24: 5–6.
[127] Книга пророка Осії 4: 1–2.
[128] Книга пророка Осії 4: 6.
[129] Книга пророка Осії 4: 9.
[130] Книга пророка Осії 5: 3–4.
[131] Лат. *scientia* – ‘знання, уміння’.
[132] Книга пророка Ісаї 17: 12–13.
[133] Книга пророка Єремії 6: 6.
[134] Книга пророка Єремії 49: 4–5.
[135] Парафраза Книги пророка Єзекіїля 24: 6. Пор.: **Ѡ҃**, гра́де кровє́й! коно́бе, въ не́мже є҆́сть ѧ҆́дъ, и҆ ѧ҆́дъ не и҆зы́де и҆з̾ него̀.
[136] Євр. *Адонаї* – одне з десяти Божих імен у Старому Заповіті. Означає “Господь, Пан” [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 335] або “Господь мій” [*Аверинцев С.* Адонаї // *Аверинцев С.* Софія-Логос: Словник / Упорядник та автор передмови Костянтин Сігов; науковий редактор видання Марина Ткачук. 3-є вид. – Київ, 2007. – С. 33]. Вживається, зокрема, у молитовних текстах. Пор.: “Заклинаю тя, душе нечистый, Богом Саваоѳом, и всѣм воинством ангел Божіих, Адонаї Єлої Бога Вседержителя…” [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 344 (третя пагін.)]. Див. також прим. 87 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».
[137] Трохи неточна цитата з Книги пророка Єзекіїля 24: 14. Пор.: сѐ, а҆́зъ сꙋ́ждꙋ̀ тебѣ̀ по кро́вемъ твои́мъ и҆ по помыслѡ́мъ твои́мъ сꙋ́ждꙋ̀ тебѣ̀, нечи́сте, пресловꙋ́те и҆ вели́кїй на разгнѣ́ванїе.
[138] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 55: 12. Пор.: **Со** весе́лїемъ бо и҆зы́дете и҆ съ ра́достїю наꙋчи́тесѧ.
[139] Трохи неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 3. Кінець вірша звучить так: не бꙋ́детъ и҆̑мъ.
[140] Книга пророка Іоїля 2: 11.
[141] У Біблії: попалѧ́юща.
[142] У Біблії: мꙋ́жїе.
[143] Трохи неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 4–9.
[144] Очевидно, це парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 37: 22. Пор.: не проли́йте кро́ве.

[145] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 34: 7.
[146] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **И҆** ви́дѣхъ не́бо но́во и҆ зе́млю но́вꙋ (Апокаліпсис 21: 1).
[147] Книга пророка Ісаї 41: 27.
[148] Можливо, це парафраза Третьої книги царств 8: 1. Пор.: то́й є҆́сть сїѡ́нъ.
[149] Можливо, це окреслення постало на ґрунті богослужбових текстів (пор., наприклад: "Безначалноє єстество и непредѣлноє" [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 12]). У слов'янській Біблії слово "безначалный" зринає в Першому соборному посланні св. ап. Івана 2: 13 на позначення Бога. Див.: **П**ишꙋ̀ ва́мъ, ѻ҆тцы̀, ꙗ҆́кѡ позна́стє безнача́лнаго.
[150] Євангелія від св. Івана 1: 3.
[151] Фраза **взыщи́тє гдⷭ҇а** не раз зринає в Біблії, уперше – у Першій книзі параліпоменон 16: 11.
[152] Сковорода має на думці слова: **всѧ́къ по во́ли се́рдца своегѡ̀ да принесе́тъ нача́тки гдⷭ҇ꙋ** (Друга книга Мойсеєва: Вихід 35: 5).
[153] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Нача́тки ѿ гꙋмна̀ и҆ ѿ точи́ла твоегѡ̀ да не косни́ши принестѝ (мнѣ̀): пе́рвенцы сынѡ́въ твои́хъ да да́си мнѣ̀** (Друга книга Мойсеєва: Вихід 22: 29).
[154] Очевидно, це парафраза Другої книги Мойсеєвої: Вихід 23: 19. Пор.: **Нача́тки пе́рвыхъ жи҆тъ земли̇̀ твоеѧ̀ да внесе́ши въ до́мъ гдⷭ҇а бг҃а твоегѡ̀.**
[155] Парафраза Книги пророка Даниїла 2: 30. Пор.: **да ᲂу҆разꙋмѣ́еши размышле́нїѧ се́рдца твоегѡ̀.**
[156] Друга книга Мойсеєва: Вихід 35: 5.
[157] Друга книга Мойсеєва: Вихід 19: 12.
[158] Перша книга Мойсеєва: Буття 24: 6; Друга книга Мойсеєва: Вихід 10: 28; 34: 12; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 11: 16; 12: 13, 19, 30; 15: 9; 24: 8.
[159] Потрактування цих Мойсеєвих слів у стратегії себепізнання можна знайти і в інших богословів, наприклад, у Роберто Беллармiно [див.: *Беллармин Р.* Руководство к богопознанію по лѣствицѣ сотворенных вещей. – Москва, 1783. – С. 1].
[160] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **всѧ̑ ѡ҆правдⷭ҇анїѧ моѧ̑ и҆ всѧ̑ сꙋды̀ моѧ̑** (Третя книга Мойсеєва: Левит 25: 18).
[161] Очевидно, це парафраза Книги пророка Михея 6: 8. Пор.: **ходи́ти съ гдⷭ҇емъ бг҃омъ твои́мъ.**
[162] Друга книга Мойсеєва: Вихід 19: 12.
[163] Неточна цитата з Пісні над піснями 1: 7. Пор.: **А҆́ще не ᲂу҆вѣ́си са́мꙋю тебѐ, до́браѧ въ жена́хъ, и҆зы́ди ты̀ въ пѧта́хъ па́ствъ.**
[164] Парафраза Другої книги Мойсеєвої: Вихід 19: 12. Пор.: **внемли́тє себѣ̀ не восходи́ти на го́рꙋ и҆ ни чи́мже коснꙋ́тисѧ є҆ѧ̀: всѧ́къ прикоснꙋ́выйсѧ горѣ̀ сме́ртїю ᲂу҆мретъ.**
[165] Книга Псалмів 118 (119): 37.
[166] Парафраза Книги Псалмів 113 (114): 25. Пор.: **Не ме́ртвїи восхва́лѧтъ тѧ̀, гдⷭ҇и.**
[167] Друга книга Мойсеєва: Вихід 19: 12.
[168] Пісня над піснями 1: 7.
[169] Це – сковородинська інтерпретація Пісні над піснями 1: 7. Пор.: **А҆́ще не ᲂу҆вѣ́си са́мꙋю тебѐ, до́браѧ въ жена́хъ, и҆зы́ди ты̀ въ пѧта́хъ па́ствъ и҆ пасѝ ко́злища твоѧ̑ ᲂу҆ кꙋ́щей па́стырскихъ.**
[170] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 48 (49): 15. Пор.: **сме́рть ᲂу҆пасе́тъ ѧ҆̀.**
[171] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 22: 16–17. Пор.: **что̀ ты̀ здѣ̀, и҆ что̀ тебѣ̀ здѣ̀, ꙗ҆́кѡ и҆стеса́лъ є҆сѝ себѣ̀ здѣ̀ гро́бъ и҆ сотвори́лъ є҆сѝ себѣ̀ на высо́цѣ гро́бъ, и҆ написа́лъ є҆сѝ себѣ̀ на ка́мени кꙋ́щꙋ; Се̑, нн҃ѣ гдⷭ҇ь сава́ѳъ и҆зве́ржетъ.**

[172] Парафраза Книги пророка Ісаї 22: 16. Пор.: сотвори́лъ є҆сѝ себѣ̀ на высо́цѣ гро́бъ.
[173] Книга пророка Авдія 1: 3.
[174] Книга пророка Авдія 1: 4.
[175] Див.: **Р**ечѐ же бг҃ъ ко і҆а́кѡвꙋ: воста́въ взы́ди на мѣ́сто веѳи́ль, и҆ живѝ та́мѡ (Перша книга Мойсеєва: Буття 35: 1). Назва *Веѳиль* означає "Дом Божій" [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 375].
[176] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 32: 3.
[177] Книга пророка Амоса 6: 1.
[178] Книга пророка Авдія 1: 8.
[179] Книга пророка Авдія 1: 9. Сковорода цитує тільки частину вірша.
[180] Книга пророка Авдія 1: 21.
[181] Фраза покры́йте ны̀ зринає в Біблії тричі (див.: Книга пророка Осії 10: 8; Євангелія від св. Луки 23: 30; Апокаліпсис 6: 16).
[182] Друге послання св. ап. Павла до коринтян 3: 6.
[183] Друга книга Мойсеєва: Вихід 23: 20.
[184] Друга книга Мойсеєва: Вихід 23: 21.
[185] Друга книга Мойсеєва: Вихід 23: 21.
[186] Друга книга Мойсеєва: Вихід 23: 21.
[187] Неточна цитата з Другої книги Мойсеєвої: Вихід 19: 5–6. Пор.: бꙋ́дете мѝ лю́дїе и҆збра́нни ѿ всѣ́хъ і҆а̑зы̑къ: моѧ́ бо є҆́сть всѧ̑ землѧ̑: вы́ же бꙋ́дете мѝ цр҃ское сщ҃е́нїе и҆ і҆а̑зыкъ ст҃ъ. Див. також: Друга книга Мойсеєва: Вихід 23: 22.
[188] Очевидно, це парафраза Євангелії від св. Луки 11: 28. Пор.: блаже́ни слы́шащїи сло́во бж҃їе.
[189] Друга книга Мойсеєва: Вихід 23: 27.
[190] Перша книга Мойсеєва: Буття 35: 5.
[191] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 6: 14–15.
[192] Парафраза Євангелії від св. Івана 1: 26. Пор.: посредѣ̀ же ва́съ стои́тъ, є҆гѡ́же вы̀ не вѣ́сте.
[193] Парафраза Євангелії від св. Матвія 11: 15; 13: 9, 43; 25: 30; Євангелії від св. Марка 4: 9; Євангелії від св. Луки 8: 8, 15; 14: 35. Пор.: и҆мѣ́й ꙋ҆́шы слы́шати да слы́шитъ.
[194] Друга книга Мойсеєва: Вихід 23: 30.
[195] Друга книга Мойсеєва: Вихід 23: 21; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 4: 9; 6: 12; 8: 11.
[196] Євангелія від св. Івана 10: 9.
[197] Парафраза Другої книги Мойсеєвої: Вихід 34: 11. Пор.: внемлѝ ты̀ всѧ̑, є҆ли̑ка а҆́зъ заповѣ́даю тебѣ̀: сѐ, а҆́зъ и҆зженꙋ̀ пред̾ лице́мъ ва́шимъ а҆морре́а и҆ хананє́а, и҆ хеттє́а и҆ ферезе́а, и҆ є҆ве́а и҆ гергесе́а и҆ і҆евꙋсе́а.
[198] Друга книга Мойсеєва: Вихід 34: 12.
[199] Парафраза Другої книги Мойсеєвої: Вихід 34: 30. Пор.: и҆ бѧ́ше просла́вленъ зра́къ пло́ти лица̀ є҆гѡ̀.
[200] Парафраза Книги Псалмів 115 (116): 2. Пор.: всѧ́къ человѣ́къ ло́жь.
[201] Перша книга Мойсеєва: Буття 24: 6; Друга книга Мойсеєва: Вихід 10: 28; 34: 12; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 11: 16; 12: 13, 19, 30; 15: 9; 24: 8.
[202] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 4: 1.
[203] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 4: 5. Сковорода цитує лише початок вірша.
[204] Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 4: 6. Пор.: и҆ сохрани́те, и҆ сотвори́те, ꙗ҆́кѡ сїѧ̑ премꙋ́дрость ва́ша и҆ смышле́нїе пред̾ всѣ́ми і҆а̑зы́ки, є҆ли̑цы а҆́ще

ᲂУслы́шатъ всѧ̑ ѿправда̑нїѧ сїѧ̑ и҆ рекꙋ́тъ: сѐ, лю́дїе премꙋ́дрїи и҆ ᲂУмѣ́тєлны: ꙗ҆зы́къ вели́кїй се́й.

[205] П′ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 4: 9.

[206] Неточна цитата з П′ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 8: 7–9. Пор.: **Г҆дь** бо бг҃ъ тво́й введе́тъ тѧ̀ въ зе́млю благꙋ́ю и҆ мно́гꙋ, и҆дѣ́же водоте́чи вѡ́дныѧ и҆ и҆сто́чники бе́зды и҆сходѧ́щыѧ по полѧ́мъ и҆ гора́мъ, въ зе́млю пшени́цы и҆ ꙗ҆чме́нѧ, (и҆дѣ́же) вїногра́ди, смѡ́квы и҆ ѿпицы̀, въ зе́млю ма́сличїѧ є҆ле́а и҆ ме́да: въ зе́млю на не́йже не съ нището́ю снѣ́си хлѣ́бъ тво́й, и҆ ничесогѡ̀ востре́бꙋеши на не́й.

[207] П′ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 8: 11.

[208] Неточна цитата з П′ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 8: 12. Пор.: да не когда̀.

[209] П′ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 8: 14.

[210] П′ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 8: 17.

[211] П′ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 11: 14–15.

[212] Неточна цитата з П′ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 6: 11–12; 11: 16. Пор.: и҆ ꙗ҆ды́й и҆ насы́тивсѧ, вонмѝ себѣ̀.

[213] Неточна цитата з П′ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 11: 16. Пор.: да не разшири́тсѧ се́рдце твоѐ, и҆ престꙋ́пите, и҆ послꙋ́жите богѡ́мъ и҆нѣ́мъ.

[214] П′ята книга Мойсеєва: Повторення закону 12: 8.

[215] Неточна цитата з П′ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 12: 11. Пор.: тꙋ̀ принесе́те всѧ̑, є҆ли̑ка а҆́зъ заповѣ́даю ва́мъ дне́сь: всесожже́нїѧ ва̑ша и҆ же́ртвы ва́шѧ, и҆ десѧтї̑ны ва́шѧ и҆ нача́тки рꙋ́къ ва́шихъ.

[216] П′ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 12: 13.

[217] Неточна цитата з П′ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 12: 16. Пор.: **Т**о́кмѡ кро́ве да не снѣ́сте: на зе́млю проліе́те ю҆̀, а҆́ки во́дꙋ.

[218] Парафраза П′ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 12: 18. Пор.: то́кмѡ пред̾ гд҃емъ бг҃омъ твои́мъ да снѣ́си ѧ҆̀ на мѣ́стѣ, є҆́же и҆збере́тъ гд҃ь бг҃ъ тво́й себѣ̀, ты̀ и҆ сы́нъ тво́й и҆ дщє́рь твоѧ̀, и҆ ра́бъ тво́й и҆ раба̀ твоѧ̀, и҆ леѵі́тъ, и҆ пришле́цъ и҆́же во градѣ́хъ твои́хъ.

[219] Парафраза П′ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 12: 19. Пор.: **В**немлѝ себѣ̀, да не ѡ҆ста́виши леѵі́тина во всѐ вре́мѧ.

[220] П′ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 12: 25.

[221] П′ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 12: 23.

[222] Парафраза П′ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 12: 24. Пор.: на зе́млю проліе́те ю҆̀ а҆́ки во́дꙋ.

[223] П′ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 12: 30.

[224] П′ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 15: 1–2.

[225] У Біблії далі: тебѣ̀.

[226] У Біблії далі: пред̾ бра́томъ твои́мъ тре́бꙋющимъ.

[227] Неточна цитата з П′ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 15: 7–8.

[228] Парафраза П′ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 15: 9. Пор.: **В**немлѝ себѣ̀: да не бꙋ́детъ сло́во та́йно въ се́рдцы твое́мъ беззакѡ́нїѧ, глаго́лѧ: бли́з є҆́сть седмо́е лѣ́то, лѣ́то ѿпꙋще́нїѧ, и҆ возлꙋка́внꙋетъ о҆́ко твоѐ бра́тꙋ твоемꙋ̀ тре́бꙋющемꙋ, и҆ не да́си є҆мꙋ̀, и҆ возопїе́тъ на тѧ̀ ко гд҃ꙋ.

[229] Див.: Третя книга Мойсеєва: Левит 13: 2 і далі.

[230] П′ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 24: 8.

[231] Друга книга Мойсеєва: Вихід 23: 21; П′ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 4: 9; 6: 12; 8: 11.

[232] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 13: 5.
[233] Перша книга Мойсеєва: Буття 24: 6; Друга книга Мойсеєва: Вихід 10: 28; 34: 12; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 11: 16; 12: 13, 19, 30; 15: 9; 24: 8.
[234] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 13: 5.
[235] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 13: 5.
[236] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 17: 7.
[237] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 17: 12.
[238] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 17: 7.
[239] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 21: 21.
[240] Див.: П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 22: 22–24.
[241] Перша книга Мойсеєва: Буття 24: 6; Друга книга Мойсеєва: Вихід 10: 28; 34: 12; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 11: 16; 12: 13, 19, 30; 15: 9; 24: 8.
[242] Книга Товіта 4: 5.
[243] Неточна цитата з Книги Товіта 4: 12. Пор.: внемлѝ себѣ̀, ча́до, ѿ всѧ́каго блꙋ́додѣѧ́нїѧ, и҆ женꙋ̀ пе́рвѣе поимѝ ѿ сѣ́мене ѻ҆те́цъ твои́хъ: да не по́ймеши жены̀ чꙋ́ждїѧ, ꙗ҆́же нѣ́сть ѿ пле́мене ѻ҆тца̀ твоегѡ̀, занѐ сы́нове прⷪ҇ро́кѡвъ є҆смы̀: нѡ́е, а҆враа́мъ, і҆са́къ, і҆а́кѡвъ ѻ҆тцы̀ на́ши ѿ вѣ́ка: помѧни́, ча́до, ꙗ҆́кѡ сі́и всѝ поѧ́ша жены̀ ѿ бра́тїи свои́хъ.
[244] Неточна цитата з Книги Товіта 4: 14. Пор.: внемлѝ тебѣ̀, ча́до, во всѣ́хъ дѣ́лѣхъ твои́хъ и҆ бꙋ́ди нака́занъ во все́мъ житїѝ твое́мъ.
[245] Асмодей – демонічна істота, чиє ім'я зринає в Книзі Товіта. Асмодей виступає тут у ролі ворога шлюбу [див.: *Аверинцев С.* Асмодей // *Аверинцев С.* Софія-Логос: Словник / Упорядник та автор передмови Костянтин Сігов; науковий редактор видання Марина Ткачук. 3-є вид. – Київ, 2007. – С. 47].
[246] Див.: Книга Товіта 3: 7–8; 9.
[247] Книга Притч Соломонових 13: 10.
[248] Книга пророка Аввакума 1: 14.
[249] Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 29: 18. Пор.: Є҆да̀ кто̀ є҆́сть въ ва́съ мꙋ́жъ и҆лѝ жена̀, и҆лѝ ѻ҆те́чество и҆лѝ пле́мѧ, є҆гѡ́же се́рдце ᲂу҆клони́сѧ ѿ гдⷭ҇а бг҃а ва́шегѡ, и҆тѝ є҆́же слꙋжи́ти богѡ́мъ ꙗ҆зы́кѡвъ ѻ҆́ныхъ; є҆да̀ кі́й є҆́сть въ ва́съ ко́рень горѣ̀ прораста́ѩщь въ же́лчи и҆ го́рести;
[250] Трохи неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 32: 32. Пор.: Ѿ вїногра́дѡвъ бо содо́мскихъ вїногра́дъ и҆́хъ, и҆ розга̀ и҆́хъ ѿ гомо́рры: гро́здъ и҆́хъ гро́здъ же́лчи, гро́здъ го́рести и҆́хъ.
[251] Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 5: 3–4. Пор.: ме́дъ бо ка́плетъ ѿ ᲂу҆сте́нъ жены̀ блꙋдни́цы, ꙗ҆́же на вре́мѧ наслажда́етъ твои́ горта́нь: послѣди́ же горча́е же́лчи ѡ҆брѧ́щеши.
[252] Можливо, це парафраза Книги Псалмів 65 (66): 10. Пор.: Ꙗ҆́кѡ и҆скꙋси́лъ ны̀ є҆сѝ, бж҃е, разже́глъ ны̀ є҆сѝ, ꙗ҆́коже разжиза́етсѧ сребро̀.
[253] Книга Премудрості Соломонової 8: 2.
[254] Перша книга Мойсеєва: Буття 24: 6; Друга книга Мойсеєва: Вихід 10: 28; 34: 12; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 11: 16; 12: 13, 19, 30; 15: 9; 24: 8.
[255] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 6: 33. Пор.: И҆щи́те же пре́жде цⷭ҇рⷭ҇твїѧ бж҃їѧ и҆ пра́вды є҆гѡ̀.
[256] Парафраза Євангелії від св. Луки 17: 21. Пор.: Се́ бо, цⷭ҇рⷭ҇твїе бж҃їе внꙋ́трь ва́съ є҆́сть.
[257] Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 30: 11–12. Пор.: Ꙗ҆́кѡ за́повѣдь сїѧ̀, ю҆́же а҆́зъ заповѣ́даю тебѣ̀ дне́сь, не тѧ́жка̀ є҆́сть, нижѐ дале́че є҆́сть ѿ тебѐ: не на нб҃сѝ є҆́сть, глаго́лѧ: кто̀ взы́детъ ѿ на́съ на нб҃о и҆ во́зметъ ю҆̀ на́мъ, и҆ ᲂу҆слы́шавше ю҆̀ сотвори́мъ.

[258] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 30: 14.
[259] Книга Притч Соломонових 16: 23.
[260] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 18: 4. Пор.: **Вода̀ глꙋбока̀ сло́во въ се́рдцы мꙋ́жа, рѣка́ же и҆зска́чꙋщи и҆ и҆сто́чникъ жи́зни.**
[261] Книга Притч Соломонових 20: 5.
[262] Сковорода має на думці слова: **кто̀ да́стъ мѝ крилѣ̑ ꙗ҆́кѡ голꙋби́нѣ** (Книга Псалмів 54 (55): 7).
[263] Пісня над піснями 5: 12.
[264] Неточна цитата з Пісні над піснями 6: 4. Пор.: **Ѿвратѝ ѻ҆́чи твоѝ ѿ менѐ, ꙗ҆́кѡ ті́и воскрили́ша мѧ̀.**
[265] Неточна цитата з Пісні над піснями 6: 2. Пор.: **А҆́зъ бра́тꙋ моемꙋ̀ и҆ бра́тъ мо́й мнѣ̀, пасы́й въ кри́нѣхъ.**
[266] Це біблійне поняття відіграє ключову роль в антропології Сковороди. На думку філософа, "внутрішня людина" захована в зовнішній людині так, як ідея в матерії. "Внутрішня людина" не схожа на зовнішню, а її оприявнення є "другим народженням", "переображенням" чи "воскресінням". Слід сказати, що старі українські письменники досить часто послуговувалися поняттям "внутрішня людина". Наприклад, Дмитро Туптало писав: "Сугуб єсть человѣк, внѣшній и внутренній, плотян и духовен. Внѣшній, плотяный видимый єсть, внутренній же, духовный – невидимый… Внѣшній убо человѣк от многих членов составляєтся, внутренній же умом, вниманієм себѣ, страхом Господним в совершенство приходит" [*Туптало Д.* Внутренній человѣк // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 3 ч. – Киев, 1824. – Ч. 1. – С. 101–102]. Попри наявність різних тлумачень, під "внутрішньою людиною" мали на думці передовсім душу [див., наприклад: Євангеліє учителноє. – Київ, 1637. – С. 805], а стосунок "внутрішньої людини" до "зовнішньої" зазвичай поставав як *борня*. Так, Віталій Дубенський писав: "Во єдином человѣцѣ полагаєт апостол [Павло] два человѣка. И тако сопряженна, яко ни єдин пребыти без другаго, и тако между собою разнствующа, яко живот єдинаго єст смерть другаго. Тако с собою суть сопряженны, яко суще два, обаче єдин єст, и єдин – два. В сих двоих всего живота дѣло прохожденно бываєт" [Діоптра, сирѣч Зерцало, албо Изображеніє извѣстноє живота человѣческаго в мирѣ. – Кутейно, 1654. – Арк. 148 (зв.)–149].
[267] У Біблії: **вкорене́ни и҆ ѡ҆снова́ни.**
[268] У Біблії: **всѧ́ко.**
[269] Трохи неточна цитата з Послання св. ап. Павла до ефесян 3: 16–19.
[270] У Біблії: **всѧ́ко.**
[271] Трохи неточна цитата з Послання св. ап. Павла до колосян 2: 8–9.
[272] Послання св. ап. Павла до ефесян 1: 22–23.
[273] Книга пророка Ісаї 32: 15.
[274] Говорячи про "Гадаринську землю", Сковорода орієнтується на Єлизаветинську Біблію, тимчасом як іще Оріген казав (мавши на думці, наприклад, грецький текст Євангелії від св. Матвія 8: 28), що це помилка, бо "Гадара – місто в Іудеї, поблизу якого є славетні гарячі джерела, але тут немає озера з крутими берегами чи моря. А ось Гергеса – звідки й гергесійці – це стародавнє місто поблизу озера, що його нині називають 'Тиверіада' і яке має крутий берег, з котрого, як кажуть, і кинулись із-за демонів свині" [*Ориген*. Толкования к Евангелию от Иоанна // *Ориген*. О началах. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 432].
[275] Євангелія від св. Луки 8: 39. В алегоричному сенсі цей епізод міг бути потрактований так: "Приходящу… Іисусови в страну Гадаринскую, стрѣте єго муж, имѣяй бѣсы многи, цѣлый легеон. Так мы Гадару в містическом разумѣніи разумѣєм быти мір сей окаянный,

весь во злѣ лежащій, котораго мы населники” [*Туптало Д.* Брань святаго архістратига Міхаила, воєводы сил небесных, и ангелов его с седмоглавным змієм // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: У 3 ч. – Киев, 1824. – Ч. 3. – С. 388].

[276] Сковорода має на думці слова: **тебѣ̀ гл҃ю: воста́ни, и҆ возмѝ ѻ҆дръ твóй, и҆ и҆дѝ въ домъ твóй** (Євангелія від св. Марка 2: 11).

[277] Сковорода має на думці слова: **И҆ посла̀ є҆гò въ домъ є҆гѡ̀** (Євангелія від св. Марка 8: 26).

[278] Сковорода має на думці слова: **И҆ воззрѣ́въ глаго́лаше: ви́жѹ человѣ́ки ꙗ҆́кѡ дре́вїе ходѧ́щѧ** (Євангелія від св. Марка 8: 24).

[279] Див.: Євангелія від св. Івана 9: 1.

[280] Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 3: 16. Пор.: **Не вѣ́сте ли, ꙗ҆́кѡ хра́мъ бж҃їй є҆стѐ, и҆ дх҃ъ бж҃їй живе́тъ въ ва́съ;**

[281] Книга Ісуса Навина 3: 9.

[282] Парафраза Книги Ісуса Навина 3: 10. Пор.: **въ си́хъ ᲂу҆вѣ́сте, ꙗ҆́кѡ гдⷭ҇ь живѧ́й въ ва́съ.**

[283] Пор.: Друга книга Мойсеєва: Вихід 17: 14; П’ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 4: 26; 8: 19.

[284] Сковорода має на думці слова: **И҆лѝ ка́ѧ жена̀ и҆мѹ́щи де́сѧть дра́хмъ, а҆́ще погѹби́тъ дра́хмѹ є҆ди́нѹ, не вжига́етъ ли свѣти́лника, и҆ помете́тъ хра́минѹ, и҆ и҆щетъ прилѣ́жнѡ, до́ндеже ѡ҆брѧ́щетъ** (Євангелія від св. Луки 15: 8).

[285] Євангелія від св. Івана 8: 12.

[286] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 105. Пор.: **Свѣти́ликъ нога́ма моѝма зако́нъ твóй.**

[287] Парафраза Книги Псалмів 131 (132): 4–5. Пор.: **а҆́ще да́мъ со́нъ ѻ҆чѝма моѝма, и҆ вѣ́ждома моѝма дрема́нїе, и҆ поко́й скранїа́ма моѝма: до́ндеже ѡ҆брѧ́щѹ мѣ́сто гдⷭ҇еви, селе́нїе бг҃ѹ і҆а́кѡвлю.**

[288] Книга Псалмів 131 (132): 7.

[289] Книга Псалмів 121 (122): 1.

[290] Парафраза Книги Псалмів 115 (116): 9–10. Пор.: **Молѝтвы моѧ̀ гдⷭ҇еви возда́мъ пред̾ всѣ́ми людьмѝ є҆гѡ̀, во дво́рѣхъ до́мѹ гдⷭ҇нѧ, посредѣ̀ тебѐ, і҆ерⷭ҇ли́ме.**

[291] Книга Псалмів 21 (22): 23.

[292] Книга Псалмів 100 (101): 2.

[293] Парафраза Книги Псалмів 39 (40): 9. Пор.: **є҆́же сотвори́ти во́лю твою̀, бж҃е мо́й, восхотѣ́хъ, и҆ зако́нъ твóй посредѣ̀ чре́ва моегѡ̀.**

[294] Сковорода має на думці слова: **и҆ всѧ̑ кла̑дѧзи, ꙗ҆̀же и҆скопа́ша рабѝ ѻ҆тца̀ є҆гѡ̀, во вре́мѧ ѻ҆тца̀ є҆гѡ̀, загради́ша ѧ҆̀ фѹлїстѝмлѧне** (Перша книга Мойсеєва: Буття 26: 15).

[295] Можливо, Сковорода має на думці слова: **и҆ сѐ, сїѧ̑ сокрове́нна сѹ́ть въ землѝ въ кѹ́щи моéй, и҆ сребро̀ сокрове́нно под̾ ни́ми** (Книга Ісуса Навина 7: 21).

[296] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 18: 27. Пор.: **а҆́зъ же є҆́смь землѧ̀ и҆ пе́пелъ.**

[297] Мабуть, Сковорода має на думці слова: **трѝ гра́ды да ѿлѹчѝши себѣ̀ средѝ землѝ твоеѧ̀, ю҆́же гдⷭ҇ь бг҃ъ твóй дае́тъ тебѣ̀ въ наслѣ́дїе** (П’ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 19: 2).

[298] Парафраза Євангелії від св. Луки 8: 39. Пор.: **возврати́сѧ въ до́мъ твóй и҆ повѣ́дай, є҆ли́ка тѝ сотворѝ бг҃ъ.**

[299] Сковорода має на думці слова: **ни въ ве́сь вни́ди, ни повѣ́ждь комѹ̀ въ ве́си** (Євангелія від св. Марка 8: 26).

[300] Фраза “одежда нетлѣнія” зринає в молитвах [див., наприклад: *Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 910].

[301] Див.: Євангелія від св. Марка 5: 3.

[302] Неточна цитата з Пісні над піснями 3: 2. Пор.: **В**оста́нꙋ ᲂу҆́бо и҆ ѡ҆бы́дꙋ во гра́дѣ… **П**оиска́хъ є҆го̀, и҆ не ѡ҆брѣто́хъ є҆гѡ̀.
[303] Сковорода має на думці слова: **Блаже́нъ мꙋ́жъ, и҆́же не и҆де на совѣ́тъ нечести́выхъ, и҆ на пꙋтѝ грѣ́шныхъ не ста̀** (Книга Псалмів 1: 1).
[304] Парафраза Книги пророка Ісаї 57: 20. Пор.: **Н**епра́веднїи же возволнꙋ́ютсѧ и҆ почи́ти не возмо́гꙋтъ.
[305] Парафраза Книги пророка Ісаї 17: 13. Пор.: ꙗ҆́кѡ пра́хъ коле́сный бꙋ́рѧ возносѧ́щаѧ.
[306] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 17 (18): 43. Останнє слово має форму: ѧ҆.
[307] Книга Псалмів 54 (55): 12.
[308] Парафраза Книги Псалмів 11 (12): 9. Пор.: **Ѡ**крестъ нечести́вїи хо́дѧтъ.
[309] У церковній традиції лихву розглядали як великий гріх. Пор.: "Лихва єсть сице вещь злая, яко оную всякій закон запрещаєт: и Божій, и церковный, и гражданскый. Тыи всѣ законы лихву проклятству предают" [*Гізель І.* Мир с Богом человѣку. – Київ, 1669. – С. 537]. Є й приказка: "Лихва да лесть дьяволу в честь" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 657].
[310] Парафраза Книги Псалмів 58 (59): 8. Пор.: и҆ ме́чь во ᲂу҆стна́хъ и҆́хъ.
[311] Парафраза Євангелії від св. Луки 8: 39. Пор.: возврати́сѧ въ до́мъ тво́й.
[312] Неточна цитата з Книги Псалмів 42 (43): 4. Пор.: **И҆** вни́дꙋ къ же́ртвенникꙋ бж҃їю, къ бг҃ꙋ веселѧ́щемꙋ ю҆́ность моѝ.
[313] Сковорода має на думці слова: **Н**а ло́жи моє́мъ въ но́щехъ и҆ска́хъ, є҆го́же возлюбѝ дꙋша̀ моѧ̀, и҆ска́хъ є҆го̀, и҆ не ѡ҆брѣто́хъ є҆гѡ̀ (Пісня над піснями 3: 1).
[314] Книга пророка Єремії 8: 14.
[315] Книга Псалмів 94 (95): 6.
[316] Послання св. ап. Павла до колосян 3: 1.
[317] Очевидно, Сковорода має на думці слова: вы́ди на го́рꙋ, ꙗ҆́же ѡ҆ѻ҆́нꙋ страну̀ і҆орда́на (Четверта книга Мойсеєва: Числа 27: 12).
[318] Пор.: "И возшедшаго на небеса, и сѣдящаго одесную Отца…" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 46].
[319] Книга Притч Соломонових 2: 13.
[320] Книга пророка Єремії 7: 34.
[321] Сковорода має на думці слова: **В**о є҆ди́нꙋ же ѿ сꙋббѡ́тъ марі́а магдали́на прїи́де заꙋ́тра, є҆щѐ сꙋ́щей тмѣ̀, на гро́бъ, и҆ ви́дѣ ка́мень взѧ́тъ ѿ гро́ба (Євангелія від св. Івана 20: 1).
[322] Євангелія від св. Матвія 28: 6; Євангелія від св. Марка 16: 6; Євангелія від св. Луки 24: 6.
[323] Євангелія від св. Матвія 28: 7.
[324] Книга пророка Ісаї 62: 10.
[325] Пісня над піснями 4: 6.
[326] Пісня над піснями 8: 14.
[327] У Біблії далі: ѡ҆ і҆ꙋде́и и҆ ѡ҆ і҆ер҇ли́мѣ. **Ꙗ҆**кѡ.
[328] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 2: 1–2.
[329] Можливо, Сковорода має на думці слова: и҆ бѣ̀ та́мѡ на горѣ̀ (Друга книга Мойсеєва: Вихід 24: 18).
[330] Пісня над піснями 8: 1.
[331] Пісня над піснями 8: 2.
[332] Пісня над піснями 7: 12. Див. також: **Т**а́мѡ да́мъ сосца̑ моѧ̑ тебѣ̀ (Пісня над піснями 6: 11).
[333] Пісня над піснями 8: 5.
[334] Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 8: 6. Пор.: крѣпка̀ ꙗ҆́кѡ сме́рть любы̀.

[335] Пісня над піснями 8: 6.
[336] Пісня над піснями 8: 7.
[337] Фразу **не разꙋмѣю** взято з Послання св. ап. Павла до римлян 7: 15.
[338] Книга Псалмів 22 (23): 2.
[339] Пісня над піснями 8: 5.
[340] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 65 (66): 6. Кінець цього вірша звучить так: **ѡ҆ не́мъ.**
[341] Неточна цитата з Книги Псалмів 67 (68): 27. Пор.: **Въ цр҃квахъ благослови́те бг҃а, гд҃а.**
[342] Книга Псалмів 67 (68): 28.
[343] Можливо, це парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 48: 3. Пор.: **і҆а́кѡвъ ко і҆ѡ́сифꙋ: бг҃ъ мо́й ꙗ҆ви́сѧ мнѣ̀ въ лꙋ́зѣ, въ земли̇̀ ханаа́ни.** Див. також: **пото́мъ же ꙗ҆ви́сѧ і҆а́кѡвꙋ** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 7).
[344] Парафраза Книги Псалмів 121 (122): 4. Пор.: **Та́мѡ бо взыдо́ша кѡлѣ́на, кѡлѣ́на гд҃нѧ, свидѣ́нїе і҆и҃лево.**
[345] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 12: 8.
[346] Книга Псалмів 73 (74): 2.
[347] Послання св. ап. Павла до римлян 7: 15.
[348] Книга Псалмів 35 (36): 7.
[349] Книга Псалмів 35 (36): 7.
[350] Можливо, Сковорода має на думці слова: **И҆зба́ви ведѡ́мыѧ на сме́рть и҆ и҆скꙋпи̇̀ ᲂу҆бива́емыхъ, не щади̇̀** (Книга Притч Соломонових 24: 11).
[351] У Біблії далі: **гл҃ѧ.**
[352] У Біблії далі: **средѣ̀ пе́щи сребро̀ смѣ́шено сꙋ́ть.**
[353] Неточна цитата з Книги пророка Єзекіїля 22: 17–19. Слово **пе́щи** наприкінці 19-го вірша Сковорода бере з 20-го вірша і ставить його замість слова **і҆ер҃ли́ма**, пропустивши потому весь 20-ий вірш.
[354] Трохи неточна цитата з Книги пророка Єзекіїля 22: 21. Пор.: **и҆ дꙋ́нꙋ на вы̀ во ѻ҆гни̇̀ гнѣ́ва моегѡ̀, и҆ слїѧ́ни бꙋ́дете средѣ̀ є҆гѡ̀.**
[355] Книга пророка Єзекіїля 22: 26.
[356] Сковорода має на думці слова: **кнѧ̑зи є҆гѡ̀ средѣ̀ є҆гѡ̀ ꙗ҆́кѡ во́лцы восхища́юще похище́нїѧ** (Книга пророка Єзекіїля 22: 27).
[357] У рукопису спершу було написано слово *Волфами*, а потім над рядком рукою Сковороди воно виправлено на *Волхвами*.
[358] Парафраза Книги пророка Єзекіїля 22: 28. Пор.: **и҆ проро́цы є҆гѡ̀ помазꙋ́ющїи и҆̀хъ падꙋ́тъ, ви́дѧщїи сꙋ́етнаѧ, волхвꙋ́ющїи лѡ́жнаѧ, глаго́люще: сїѧ̑ гл҃етъ а҆дѡнаі̀ гд҃ь: а҆ гд҃ь не гл҃а.**
[359] Книга пророка Єзекіїля 21: 9–10.
[360] Парафраза Послання св. ап. Павла до євреїв 4: 12. Пор.: **Жи́во бо сло́во бж҃їе и҆ дѣ́йственно, и҆ ѻ҆стрѣ́йше па́че всѧ́каго мечѧ̀.**
[361] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Є҆́же ᲂу҆́бѡ глꙋбоча́е и҆спы́товати и҆ ѡ҆ всѣ́хъ твори́ти сло́во и҆ любопы́тствовати ѡ҆ ко́емждо подро́бнꙋ, по́вѣсти сочини́телю досто́итъ** (Друга книга маккавейська 2: 31).
[362] Очевидно, це парафраза Євангелії від св. Луки 17: 21. Пор.: **цр҃твїе бж҃їе внꙋ́трь ва́съ є҆́сть.**
[363] В українській літературі XVII–XVIII ст. молитву було заведено окреслювати як "восхожденіє от земных сердца и ума к Богу" [*Транквіліон-Ставровецький К.* Євангеліє учителноє. – Рахманів, 1619. – Арк. 5 (зв.)], "мысли до Бога поднесенє" [*Винницький І.*

Катихисіс, албо Наука христіанскія. – Унів, 1685. – Арк. 27 (зв.)]; рятівну “бесѣду с неприступным Богом и Творцем всего свѣта” [Сѣмя слова Божія. – Почаїв, 1772. – С. 371], “поднесеніє сердца к Богу” [Слово к народу каѳоліческому. – Почаїв, 1765. – Арк. 59], “ума в Бога возвышеніє” [Вѣнец в честь тревѣнчанному Богу в Троици славимому. – Чернігів, 1712. – Арк. 111] тощо.

[364] Парафраза Соборного послання св. ап. Якова 5: 4. Пор.: и҆ вопїе́нїѧ жа́вшихъ во ᲂу҆́шы гдⷭ҇а сава́ѡ҆ѳа внидо́ша.

[365] Трохи неточна цитата з Книги пророка Єремії 33: 3. Пор.: возопі́й ко мнѣ̀, и҆ ѿвѣща́ю ти̑ и҆ возвѣщꙋ̀ тебѣ̀ ве́лїѧ и҆ крѣ̑пкаѧ, и҆́же не разꙋмѣ́лъ є҆сѝ.

[366] Трохи неточна цитата з Книги пророка Єремії 33: 6. Пор.: **С**е̑, а҆́зъ наведꙋ̀ на нѧ̀ срастѣ́нїе ї҆а́звы и҆ и҆зцѣле́нїе, и҆ и҆звраща́ю ѧ҆̀ и҆ ї҆а́влю и҆̀мъ, є҆́же слꙋ́шати, и҆ и҆зцѣлю̀ ѧ҆̀ и҆ сотворю̀ и҆̀мъ ми́ръ и҆ вѣ́рꙋ.

[367] Парафраза Євангелії від св. Івана 1: 5. Пор.: и҆ свѣ́тъ во тмѣ̀ свѣ́титсѧ.

[368] Неточна цитата з Книги Псалмів 17 (18): 29. Пор.: просвѣти́ши тмꙋ̀ мою̀.

[369] Цей образ створено як антитезу до образу: і҆ерⷭ҇ли́ме, гра́де бога́тый (Книга пророка Ісаї 33: 20).

[370] Див.: Євангелія від св. Матвія 7: 26–27.

[371] Книга пророка Ісаї 45: 3.

[372] Книга пророка Ісаї 33: 6.

[373] Цю частину вірша Сковорода цитує неточно. Пор.: бы́сть сло́во гдⷭ҇не ко а҆вра́мꙋ въ видѣ́нїи но́цїю, гл҃ѧ.

[374] Перша книга Мойсеєва: Буття 15: 1.

[375] Парафраза Євангелії від св. Івана 14: 17. Пор.: дх҃ъ и҆́стины, є҆гѡ́же мі́ръ не мо́жетъ прїѧ́ти.

[376] Можливо, Сковорода має на думці слова: и҆ свѣ́тъ во тмѣ̀ свѣ́титсѧ, и҆ тма̀ є҆гѡ̀ не ѡ҆бѣ́ѧтъ (Євангелія від св. Івана 1: 5).

[377] Очевидно, Сковорода має на думці слова: болѣ́знь ї҆а́звы твоеѧ̀ изцѣли́тъ (Книга пророка Ісаї 30: 26).

[378] Перша книга Мойсеєва: Буття 15: 1.

[379] Книга пророка Ісаї 40: 10.

[380] Парафраза Другої книги Мойсеєвої: Вихід 15: 10. Пор.: погрѧзо́ша ꙗ҆́кѡ ѻ҆́лово въ водѣ̀ ѕѣ́лнѣй.

[381] Книга пророка Ісаї 40: 6.

[382] Книга пророка Ісаї 40: 6.

[383] Книга пророка Ісаї 40: 8.

[384] Книга пророка Ісаї 40: 6.

[385] Неточна цитата з Другої книги царств 22: 12 та з Книги Псалмів 17 (18): 12. Пор.: и҆ положѝ тмꙋ̀ закро́въ сво́й.

[386] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **В**оста́нꙋ ᲂу҆́бо и҆ ѡ҆бы́дꙋ во гра́дѣ и҆ на то́ржищихъ и҆ на сто́гнахъ, и҆ поищꙋ̀, є҆го́же возлюбѝ дꙋша̀ моѧ̀ (Пісня над піснями 3: 2).

[387] Євангелія від св. Івана 1: 14.

[388] Книга Псалмів 39 (40): 9.

[389] Перша книга Мойсеєва: Буття 15: 3.

[390] Перша книга Мойсеєва: Буття 15: 4.

[391] Це – популярний емблематичний образ процвілого посоха [див.: *Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й переднє слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 58, 61, 123], який є, наприклад, на 358-му малюнку зі збірки «Symbola et

emblemata» під назвою «Ааронов жезл прозябшій» (підпис: "Нечаянно процвѣл. Прозябну, когда не думали. Insperata floruit") [Емблемы и сѵмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 90–91]. У його основі – історія про Ааронів посох: и҆ сѐ, прозѧбѐ жѐзлъ а҆арѡ́нь въ домꙋ̀ леѵі́инѣ, и҆ и҆зрастѝ вѣ́твь, и҆ процвѣто́ша цвѣ́ти, и҆ и҆зрастѝ ѻ҆рѣ́хи (Четверта книга Мойсеєва: Числа 17: 8).

[392] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 18: 27. Пор.: а҆́зъ же є҆́смь землѧ̀ и҆ пе́пелъ.

[393] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 15: 8. Пор.: вл҃ко гдⷭ҇и, по чесомꙋ̀ ᲂу҆разꙋмѣ́ю, ꙗ҆́кѡ наслѣ́дити ю҆̀ и҆́мамъ;

[394] Перша книга Мойсеєва: Буття 15: 10.

[395] Перша книга Мойсеєва: Буття 15: 12.

[396] Книга пророка Малахії 4: 2–3.

[397] Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 44. Пор. коментар Петра Могили: "…сѣется тѣло душевноє, востаєт тѣло духовноє. Єст тѣло душевноє, и єст тѣло духовноє" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 744].

[398] Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 12: 21. Пор.: А҆́ще же… зако́леши ѿ волѡ́въ твои́хъ и҆ ѿ ѻ҆ве́цъ твои́хъ.

[399] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 12: 23.

[400] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 12: 23–24.

[401] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 12: 25–26.

[402] Сковорода має на думці слова: Жи́во бо сло́во бж҃їе и҆ дѣ́йственно, и҆ ѻ҆стрѣ́йше па́че всѧ́каго меча̀ ѻ҆боюдꙋ̀ ѻ҆стра̀, и҆ проходѧ́щее да́же до раздѣле́нїѧ дꙋши́ же и҆ дꙋ́ха (Послання св. ап. Павла до євреїв 4: 12). Див. також прим. 106 до циклу «Сад божественных пѣсней».

[403] Парафраза Книги Псалмів 108 (109): 13. Пор.: да бꙋ́дꙋтъ ча̑да є҆гѡ̀ въ погꙋбле́нїе, въ ро́дѣ є҆ди́нѣмъ да потребѝтсѧ и҆́мѧ є҆гѡ̀.

[404] Неточна цитата з Книги пророка Єремії 17: 5–6. Пор.: про́клѧтъ человѣ́къ, и҆́же надѣ́етсѧ на человѣ́ка и҆ ᲂу҆твердѝтъ пло́ть мы́шцы своеѧ̀ на не́мъ, и҆ ѿ гдⷭ҇а ѿстꙋ́питъ се́рдце є҆гѡ̀: и҆ бꙋ́детъ ꙗ҆́кѡ ди́вїѧ мѵ҆рі́ка въ пꙋсты́ни и҆ не ᲂу҆зритъ, є҆гда̀ прїи́дꙋтъ блага̑ѧ, и҆ ѡ҆бита́ти бꙋ́детъ въ сꙋхотѣ̀ и҆ въ пꙋсты́ни, въ землѝ сла́нѣй и҆ нѐобита́емѣй.

[405] Книга пророка Ісаї 27: 1.

[406] Парафраза Книги пророка Захарії 11: 17. Пор.: Ѡ҆, пасꙋ́щїи сꙋ́етнаѧ и҆ ѡ҆ста́вльшїи ѻ҆ве́цъ! ме́чь на мы́шцꙋ є҆гѡ̀ и҆ на ѻ҆́ко є҆мꙋ̀ десно́е.

[407] Сковорода має на думці слова: И҆ ѡ҆зрѣ́сѧ жена̀ є҆гѡ̀ вспѧ́ть, и҆ бы́сть сто́лпъ сла́нъ (Перша книга Мойсеєва: Буття 19: 26).

[408] Очевидно, Сковорода має на думці слова: Ѹ҆ничижа́тсѧ ꙗ҆́кѡ вода̀ мимотекꙋ́щаѧ (Книга Псалмів 57 (58): 8).

[409] Сковорода має на думці слова: погрѧзо́ша ꙗ҆́кѡ ѻ҆́лово въ водѣ̀ ѕѣ́лнѣй (Друга книга Мойсеєва: Вихід 15: 10).

[410] Книга Йова 22: 11.

[411] Книга Йова 22: 16–17.

[412] Книга Йова 21: 20.

[413] Неточна цитата з Книги Йова 21: 25–26. Пор.: Ѻ҆́въ же ᲂу҆мира́етъ въ го́рести дꙋшѝ, не ꙗ҆ды́й ничто́же бла́га. Вкꙋ́пѣ же на землѝ спѧ́тъ, гни́лость же и҆̀хъ покры̀.

[414] Книга Йова 21: 30.

[415] Книга Йова 21: 32–33.

[416] Про мамврійський дуб див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 13: 18; 14: 13; 18: 1.

[417] Книга Псалмів 48 (49): 12.
[418] Це – варіації на тему: **Р**ечѐ безꙋ́менъ въ се́рдцы своѐмъ: нѣ́сть бг҃ъ (Книга Псалмів 13 (14): 1).
[419] Трохи неточна цитата з Книги пророка Єремії 17: 1. Пор.: **Г**рѣ́хъ і҆ꙋ́динъ напи́санъ є҆́сть писа́ломъ желѣ́знымъ на но́гти а҆дама́нтовѣ, начерта́нъ на скрижа́ли се́рдца и҆́хъ и҆ на ро́зѣхъ ѻ҆лтаре́й и҆́хъ.
[420] Книга пророка Єремії 17: 3–4.
[421] Книга пророка Аввакума 2: 12.
[422] Книга пророка Аввакума 2: 9–10.
[423] Книга пророка Аввакума 2: 16.
[424] Неточна цитата з Книги пророка Аввакума 2: 16. Пор.: ѡ҆бы́де ѡ҆ тебѣ̀ ча́ша десни́цы гдⷭ҇ни, и҆ собра́сѧ безче́стїе на главꙋ̀ твою̀.
[425] Неточна цитата з Книги Псалмів 19 (20): 7. Пор.: въ си́лахъ спⷭ҇нїе десни́цы є҆гѡ̀.
[426] Книга пророка Аввакума 2: 19–20.
[427] Книга пророка Ісаї 59: 5.
[428] У Біблії: и҆ въ не́мъ.
[429] Книга пророка Ісаї 59: 5–7.
[430] Євангелія від св. Луки 8: 27.
[431] Євангелія від св. Луки 8: 29.
[432] Книга пророка Аввакума 3: 1–2.
[433] Книга Ісуса, сина Сирахового 1: 12.
[434] Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 25: 13. Пор.: **К**о́ль вели́къ, и҆́же мꙋ́дрость ѡ҆брѣ́те, но нѣ́сть па́че боѧ́щагѡсѧ гдⷭ҇а.
[435] Парафраза Дій св. апостолів 9: 6. Пор.: гдⷭ҇и, что́ мѧ хо́щеши твори́ти;
[436] Трохи неточна цитата з Дій св. апостолів 9: 6. Пор.: воста́ни и҆ вни́ди во гра́дъ.
[437] Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 18: 19. Пор.: **Б**ра́тъ ѿ бра́та помога́емь, ꙗ҆́кѡ гра́дъ тве́рдъ и҆ высо́къ, ᲂу҆крѣпля́етсѧ же ꙗ҆́коже ѡ҆снова́ное ца́рство.
[438] Сковорода має на думці слова: и҆́же бо а҆́ще сотвори́тъ во́лю ѻ҆ц҃а̀ моегѡ̀, и҆́же є҆́сть на нб҃сѣ́хъ, то́й бра́тъ мо́й (Євангелія від св. Матвія 12: 50).
[439] Очевидно, Сковорода має на думці слова: вы́ же сѣди́те во гра́дѣ і҆ерⷭ҇лимстѣ, до́ндеже ѡ҆блече́тесѧ си́лою свы́ше (Євангелія від св. Луки 24: 49).
[440] Сковорода має на думці слова на взір: вла́сть є҆гѡ̀ вла́сть вѣ́чна, и҆ цⷭ҇тво є҆гѡ̀ въ ро́ды и҆ ро́ды (Книга пророка Даниїла 4: 31).
[441] Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 3: 16. Пор.: **Н**е вѣ́сте ли, ꙗ҆́кѡ хра́мъ бж҃їй є҆стѐ;
[442] Книга Псалмів 47 (48): 2.
[443] Можливо, Сковорода має на думці слова: ꙗ҆́кѡ со мно́ю є҆́сть си́ла градѡ́въ (Перша книга маккавейська 10: 71).
[444] Книга пророка Ісаї 60: 14.
[445] Сковорода має на думці слова: **Б**ꙋ́детъ бо не́бо но́во и҆ землѧ̀ нова̀ (Книга пророка Ісаї 65: 17).
[446] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до галатів 2: 20. Пор.: живꙋ́ же не ктомꙋ̀ а҆́зъ, но живе́тъ во мнѣ̀ хⷭ҇то́съ.
[447] Книга пророка Аввакума 3: 2.
[448] Перша книга Мойсеєва: Буття 15: 9.
[449] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 17: 17. Пор.: ст҃и̑ и҆̑хъ во и҆́стинꙋ твою̀: сло́во твоѐ и҆́стина є҆́сть.

[450] Парафраза Книги Псалмів 48 (49): 13. Пор.: **И҆** человѣ́къ въ че́сти сы́й не разꙋ́мѣ, приложи́сѧ скотѡ́мъ несмы́сленнымъ и҆ ᲂу҆подо́бисѧ и҆̀мъ.

[451] Фраза всѧ́коє дыха́нїє зринає в Книзі Псалмів 149 (150): 6 та в Книзі пророка Ісаї 57: 16.

[452] Можливо, Сковорода має на думці слова: **Да** возвеселя́тсѧ нѣ̑са̀, и҆ ра́дꙋетсѧ землѧ̀: да подви́житсѧ мо́ре и҆ и҆сполне́нїє є҆гѡ̀ (Книга Псалмів 95 (96): 11).

[453] Сковорода має на думці слова: и҆́на сла́ва со́лнцꙋ, и҆ и҆́на сла́ва лꙋнѣ̀, и҆ и҆́на сла́ва ѕвѣзда́мъ: ѕвѣзда́ бо ѿ ѕвѣзды̀ ра́знствꙋетъ во сла́вѣ. **Т**а́кожде и҆ воскр҃нїє ме́ртвыхъ (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 41–42).

[454] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Івана 11: 25. Пор.: а҆́зъ є҆́смь воскр҃ше́нїє.

[455] Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 47.

[456] Парафраза Книги пророка Ісаї 1: 11. Пор.: **Что́** ми мно́жество же́ртвъ ва́шихъ, гл҃етъ гдⷭ҇ь.

[457] Парафраза Книги пророка Осії 6: 4, 6. Пор.: **Что́** ти сотворю̀, є҆фре́ме; что́ ти сотворю̀, і҆ꙋ́до;.. Занѐ ми́лости хощꙋ̀ а҆ не же́ртвы.

[458] Очевидно, це парафраза Книги пророка Осії 6: 6. Пор.: Занѐ ми́лости хощꙋ̀ а҆ не же́ртвы, и҆ ᲂу҆вѣ́дѣнїѧ бж҃їѧ, не́жели всесожже́нїѧ.

[459] *Лабіринт* – популярний емблематичний образ марного світу й дочасного людського життя. Див., зокрема, 443-ю емблему зі збірки «Symbola et emblemata» (підпис: "Судьба путь найдет и откроет. Божіе провидѣніе меня оттуда освободит. Бог мнѣ поможет оттуда вытти. Fata viam invenient") [Емвлемы и сѵмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 112–113], або «Передвісник всезагальної мудрості» Яна Амоса Коменського, де сказано: мета пансофії – "сіяти зерна справжнього пізнання та страху Божого, щоб, куди не звернулась людина, скрізь вона бачила: ніщо не буває без Бога… Якщо ми цього… не досягнемо, тоді марними будуть усі наші зусилля, безцільне саме наше існування, позбавлене сенсу все, що ми робимо. Як і раніше, 'мудрі' будуть блукати своїми лабіринтами, як і раніше, школи будуть котити своє Сізіфове каміння, як і раніше, світ буде кружляти в безумному танці" [*Коменский Я. А.* Сочинения. – Москва, 1997. – С. 146–147; див. про це: *Hocke G. R.* Die Welt als Labyrinth: Manierismus in der europäischen Kunst und Literatur. – Hamburg, 1957; *Kern H.* Labyrinte: Erscheinungsformen und Deutungen 5000. Jahre Gegenwart eines Urbilds. 4 unv. Aufl. – München, 1999]. Українські письменники XVII–XVIII ст. зверталися до образу лабіринту в творах найрізноманітніших жанрів: панегіриках [див.: *Величковський І.* Твори. – Київ, 1972. – С. 54], збірниках чудес [див.: *Kalnofoyski A.* Τερατούργημα. – Kiiów, 1638. – S. 4], віршованих фабулах [див.: *Максимович І.* Алфавит собранный, риѳмами сложенный. – Чернігів, 1705. – Арк. 118], учительній прозі [див.: *Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 323] тощо. Найчастіше під *лабіринтом* вони мали на думці світ та земне життя людини. Наприклад, Іван Максимович писав: "Теченіє живота – лябиринт…" [*Максимович І.* Богомысліє. – Чернігів, 1710. – Арк. 297]. Тим часом Сковорода, говорячи про *лабіринт*, має на думці передовсім Біблію.

[460] Перша книга Мойсеєва: Буття 24: 6; Друга книга Мойсеєва: Вихід 10: 28; 34: 12; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 11: 16; 12: 13, 19, 30; 15: 9; 24: 8.

[461] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 15: 8. Пор.: вл҃ко гдⷭ҇и, по чесомꙋ̀ ᲂу҆разꙋ́мѣю, ꙗ҆́кѡ наслѣ́дити ю҆̀ и҆́мамъ;

[462] Перша книга Мойсеєва: Буття 15: 9.

[463] Фраза ктѡ̀ наста́витъ мѧ̀ зринає в Книзі Псалмів 59 (60): 11; 107 (108): 11 та в Діях св. апостолів 8: 31.

[464] Парафраза Книги Псалмів 118 (119): 18. Пор.: **Ѿкры́й ѻ҆́чи мои̑, и҆ ᲂу҆разꙋмѣ́ю чꙋдеса̀ ѿ закѡ́на твоегѡ̀.**
[465] Книга Притч Соломонових 16: 7–8.
[466] Трохи неточна цитата з Книги Премудрості Соломонової 19: 6–9. Початок 6-го вірша звучить так: **Всѐ бо творе́нїе во свое́мъ…**
[467] Перша книга Мойсеєва: Буття 15: 6.
[468] Книга пророка Осії 10: 11.
[469] Книга пророка Єремії 31: 18.
[470] Книга пророка Єремії 46: 20–21.
[471] Книга пророка Єремії 48: 25.
[472] Книга Псалмів 74 (75): 11.
[473] Неточна цитата з Книги пророка Даниїла 8: 7. Закінчення вірша звучить так: **не бѣ̀ и҆збавлѧ́ѧй ѻ҆вна̀ ѿ рꙋки̇̀ є҆гѡ̀.**
[474] Неточна цитата з Книги пророка Захарії 10: 3. Закінчення вірша звучить так: **благолѣ́пна своегѡ̀ во бра́ни.**
[475] Див.: Третя книга Мойсеєва: Левит 22: 24.
[476] Сковорода має на думці слова: **Да не вхо́дитъ ка́женикъ и҆ скопе́цъ въ со́нмъ гдⷭ҇ень** (П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 23: 1).
[477] Четверта книга Мойсеєва: Числа 12: 7–8.
[478] Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 7: 10–11. Початок 10-го вірша звучить так: **жена́ же…**
[479] Можливо, Сковорода має на думці слова: **є҆гда̀ почі́ютъ но́зи жерце́въ воздвиза́ющихъ кївѡ́тъ завѣ́та гдⷭ҇а всеѧ̀ землѝ въ водѣ̀ і҆орда́на** (Книга Ісуса Навина 3: 13).
[480] Книга Притч Соломонових 7: 21–23.
[481] Неточна цитата з Третьої книги Мойсеєвої: Левит 22: 22. Пор.: **слѣ́по, и҆лѝ сокрꙋше́но, и҆лѝ ѧ҆зы́къ ᲂу҆рѣ́занъ и҆мꙋ́що, и҆лѝ черви́во, и҆лѝ кра́стово, и҆лѝ лиша́во, да не принесꙋ́тъ тѣ́хъ гдⷭ҇ꙋ.**
[482] Цитата скомпонована з уривків Третьої книги Мойсеєвої: Левит 21: 18–20.
[483] Третя книга Мойсеєва: Левит 21: 21.
[484] Книга пророка Осії 4: 6.
[485] Книга пророка Осії 4: 1.
[486] Книга Псалмів 113 (114): 13–14.
[487] Книга Псалмів 113 (114): 16.
[488] Очевидно, Сковорода має на думці Книгу Притч Соломонових 19: 13–14. Пор.: **Стꙋ́дъ є҆́сть ѻ҆тцꙋ̀ сы́нъ безꙋ́менъ, и҆ нечи̑сты ѡ҆бѣ́ты ѿ мзды̀ блꙋдни́цы. До́мъ и҆ и҆мѣ́нїе раздѣлѧ́ютъ ѻ҆тцы̀ ча́дѡмъ: ѿ гдⷭ҇а же сочетава́етсѧ жена̀ мꙋ́жеви.**
[489] Книга пророка Ісаї 59: 10.
[490] Книга Псалмів 17 (18): 46.
[491] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 42: 18–19. Пор.: **Глꙋсі́и, ᲂу҆слы́шите, и҆ слѣпі́и, прозри́те ви́дѣти. И҆ кто̀ слѣ́пъ, ра́звѣ раби̇̀ мои̇̀; и҆ глꙋ́си, ра́звѣ владѣ́ющїи и҆ми; и҆ ѡ҆слѣпо́ша раби̇̀ бж҃їи.**
[492] Книга Псалмів 34 (35): 28.
[493] Книга пророка Ісаї 50: 4.
[494] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 32: 24.
[495] Книга Псалмів 68 (69): 24.
[496] Книга пророка Ісаї 2: 8–9.
[497] Перша книга Мойсеєва: Буття 27: 26–27.

[498] Книга Йова 27: 3.
[499] Це окреслення взято з марійних текстів. Пор., наприклад: “Безневѣстная богородителнице…” [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 14 (зв.)].
[500] Очевидно, це парафраза Пісні над піснями 1: 3. Пор.: **П**ривлеко́ша тѧ̀: вслѣ́дъ тебѐ.
[501] Пісня над піснями 1: 3.
[502] Пісня над піснями 2: 1.
[503] Пісня над піснями 1: 11.
[504] Пісня над піснями 2: 13.
[505] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 5: 7. Пор.: **В**їногра́дъ бо гдⷭ҇а саваѡ́ѳа, до́мъ і҆и҆левъ є҆́сть.
[506] Сковорода має на думці слова: до́ндеже введо́хъ є҆го̀ въ до́мъ ма́тере моеѧ̀ (Пісня над піснями 3: 4).
[507] Пісня над піснями 6: 9.
[508] Неточна цитата з Пісні над піснями 7: 4. Пор.: ѻ҆́чи твои̇̀ ꙗ҆́кѡ є҆зе́ра во є҆севѡ́нѣ, во врата́хъ дщѝрей мно́гихъ: но́съ тво́й ꙗ҆́кѡ сто́лпъ лїва́нскїй, сматрѧ́ѧй лицѐ дама́ска.
[509] Пісня над піснями 2: 16.
[510] Сковорода має на думці слова: и҆зы́ди ты̀ въ пѧта́хъ па́ствъ и҆ пасѝ кѡ́злища твоѧ̑ ᲂу҆ кꙋ́щей па́стырскихъ (Пісня над піснями 1: 7).
[511] Трохи неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 14–15. Пор.: **Б**ж҃ꙋ же бл҃годаре́нїе, всегда̀ побѣди́тели на́съ творѧ́щемꙋ ѡ҆ хр҃тѣ̀ і҆и҆сѣ̀ и҆ воню̀ ра́зꙋма є҆гѡ̀ ꙗ҆влѧ́ющꙋ на́ми во всѧ́цѣмъ мѣ́стѣ. **Ꙗ҆**́кѡ хр҃то́во бл҃гоꙋха́нїе є҆смы̀ бг҃ови въ спаса́емыхъ и҆ въ погиба́ющихъ.
[512] Трохи неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 17. Початок вірша звучить так: **Н**ѣ́смы бо…
[513] Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 11. Пор.: **К**то́ бо вѣ́сть ѿ человѣ̑къ, ꙗ҆̀же въ человѣ́цѣ, то́чїю дꙋ́хъ человѣ́ка, живꙋ́щїй въ не́мъ; **Т**а́кожде и҆ бж҃їѧ никто́же вѣ́сть, то́чїю дх҃ъ бж҃їй.
[514] Див. прим. 11 до циклу «Сад божественных пѣсней».
[515] Парафраза Книги пророка Ісаї 3: 23. Пор.: и҆ бꙋ́детъ вмѣ́стѡ вони̇̀ до́брыѧ смра́дъ, и҆ вмѣ́стѡ по́ѧса ᲂу҆жемъ препоѧ́шешисѧ, и҆ вмѣ́стѡ ᲂу҆краше́нїѧ злата́гѡ, є҆́же на главѣ̑, плѣ́шь и҆мѣ́ти бꙋ́деши дѣ́лъ твои́хъ ра́ди, и҆ вмѣ́стѡ ри́зы багрѧ́ныѧ препоѧ́шешисѧ вре́тищемъ.
[516] Книга пророка Ісаї 3: 23.
[517] Послання св. ап. Павла до римлян 7: 14.
[518] Дії св. апостолів 9: 4.
[519] Дії св. апостолів 9: 19.
[520] Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 18: 19. Пор.: **Б**ра́тъ ѿ бра́та помога́емь, ꙗ҆́кѡ гра́дъ тве́рдъ и҆ высо́къ, ᲂу҆крѣплѧ́етсѧ же ꙗ҆́коже ѡ҆снова́ное ца́рство.
[521] Очевидно, Сковорода має на думці слова: є҆мꙋ́же похвала̀ не ѿ человѣ̑къ, но ѿ бг҃а (Послання св. ап. Павла до римлян 3: 29).
[522] Книга пророка Єремії 23: 21.
[523] Парафраза Книги пророка Єремії 23: 22. Пор.: **И҆** а҆́ще бы ста́ли въ совѣ́тѣ мое́мъ, слы̑шана сотвори́ли бы словеса̀ моѧ̑.
[524] Трохи неточна цитата з Книги пророка Єремії 23: 22. Пор.: ѿврати́ли бы люді́й мои́хъ ѿ пꙋтѝ и҆́хъ лꙋка́вагѡ и҆ ѿ начина́нїй и҆́хъ лꙋка́выхъ.
[525] Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 39: 1. Пор.: **Т**о́чїю вдаѧ́й дꙋ́шꙋ свою̀ и҆ размышлѧ́ѧй въ зако́нѣ вы́шнѧгѡ.

[526] Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 39: 1. Пор.: премꙋ́дрости всѣ́хъ дре́внихъ взы́щетъ и҆ во прⷪ҇ро́чествїихъ поꙋча́тисѧ бꙋ́детъ.
[527] Книга пророка Ісаї 61: 1.
[528] Парафраза Пісні над піснями 1: 11. Пор.: на́рдъ мо́й даде̑ воню̑ свою̑.
[529] Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 39: 16–18. Пор.: **П**ослꙋ́шайте мене̑, преподо́бнїи сы́нове, и҆ прозѧ́бните ꙗ҆́кѡ ши́пки произраста́ющыѧ при пото́цѣ се́лнѣмъ, и҆ ꙗ҆́коже лїва́нъ дади́те благово́нїе, и҆ процвѣти́те цвѣ́тъ ꙗ҆́кѡ крі́нъ, преподади́те воню̑.
[530] Книга Ісуса, сина Сирахового 39: 18–19.
[531] Книга Псалмів 44 (45): 15.
[532] Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 12–13. Закінчення останнього вірша звучить так: наꙋче́ныхъ дꙋ́ха ст҃а́гѡ, дꙋхѡ́внаѧ дꙋхо́вными сразсꙋжда́юще.
[533] Парафраза Другої книги Мойсеєвої: Вихід 23: 19. Пор.: **Н**ача́тки пе́рвыхъ жи҆тъ земли̑ твоеѧ̀ да внесе́ши въ до́мъ гдⷭ҇а бг҃а твоегѡ̀. Див. також: Друга книга Мойсеєва: Вихід 34: 26.
[534] Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 4: 16. Закінчення вірша має форму: ѻ҆во́щїй свои́хъ.
[535] Послання св. ап. Павла до галатів 6: 8.
[536] Книга пророка Осії 10: 12.
[537] Книга Товіта 3 :11.
[538] Книга пророка Амоса 8: 13.
[539] Книга пророка Захарії 9: 17.
[540] Сковорода має на думці слова: всѧ́къ ско́тъ раздвоѧ́ющь копы́то и҆ па́знѡкти и҆мѣ́ющь на дво́е, и҆ ѿрыга́ѧй жва́нїе въ скотѣ́хъ (Третя книга Мойсеєва: Левит 11: 3).
[541] Парафраза Книги Притч Соломонових 23: 26. Пор.: **Да́**ждь ми̑, сы́не, твое̑ се́рдце.
[542] Ця та дві попередні фрази – слова самого Сковороди.
[543] Послання св. ап. Павла до галатів 3: 24.
[544] Говорячи про "законну тінь", Сковорода, очевидно, має на думці слова: **С**ѣ́нь бо и҆мы́й зако́нъ грѧдꙋ́щихъ бла̑гъ, (а҆) не са́мый ѿбразъ веще́й, на всѧ́кое лѣ́то тѣ́миже же́ртвами, и҆̀хже прино́сѧтъ вы́нꙋ, никогда́же мо́жетъ пристꙋпа́ющихъ совершѝти (Послання св. ап. Павла до євреїв 10: 1).
[545] Книга пророка Осії 5: 6.
[546] Трохи неточна цитата з Книги пророка Осії 5: 7. Останні слова звучать так: ѧ҆̀ ржа̀.
[547] Слів "в чем" у Біблії тут немає.
[548] У Біблії: и҆лѝ во.
[549] Книга пророка Михея 6: 6–8.
[550] Сковорода має на думці слова: **И҆** ты̀ ѡ҆ бг҃ѣ свое́мъ ѡ҆брати́шисѧ, ми́лость и҆ сꙋ́дъ снабдѝ, и҆ приближа́йсѧ къ бг҃ꙋ своемꙋ̀ прⷪ҇нѡ (Книга пророка Осії 12: 6).
[551] Книга Псалмів 118 (119): 149.
[552] Книга Псалмів 84 (85): 11.
[553] Книга Псалмів 118 (119): 142.
[554] Книга Псалмів 118 (119): 165.
[555] Книга Псалмів 84 (85): 11.
[556] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 6: 33. Пор.: **И҆**щи́те же пре́жде цⷪ҇рствїѧ бж҃їѧ и҆ пра́вды є҆гѡ̀.
[557] Євангелія від св. Луки 17: 21.
[558] Книга пророка Михея 6: 6.
[559] Ідеться про буквальний сенс Біблії. Див. прим. 194 та 196 до трактату «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».

[560] Парафраза Книги пророка Ісаї 64: 6. Пор.: **С**егѡ̀ ра́ди заблꙋди́хомъ и҆ бы́хомъ ꙗ҆́кѡ нечи́сти всѝ мы̀, ꙗ҆́коже по́ртъ нечи́стыѧ всѧ̀ пра́вда на́ша.
[561] Трохи неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 10. Пор.: дх҃ъ бо всѧ̀ и҆спытꙋ́етъ, и҆ глꙋбины̀ бж҃їѧ.
[562] Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 8–9.
[563] Трохи неточна цитата з Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 10. Пор.: ꙗ҆́кѡ разꙋмѣ́ти є҆го̀, и҆ си́лꙋ воскр҃нїѧ є҆гѡ̀, и҆ сообще́нїе стр҃тей є҆гѡ̀, сообразꙋ́ѧсѧ см҃рти є҆гѡ̀.
[564] Парафраза Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 11. Пор.: а҆́ще ка́кѡ дости́гнꙋ въ воскр҃нїе ме́ртвыхъ.
[565] Мабуть, Сковорода має на думці слова: го́споди, помѧнꙋ́хомъ, ꙗ҆́кѡ льсте́цъ ѡ҆́нъ речѐ, є҆щѐ сы́й жи́въ (Євангелія від св. Матвія 27: 63).
[566] Книга Псалмів 41 (42): 2.
[567] Книга Псалмів 41 (42): 3.
[568] Див. прим. 11 до трактату «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».
[569] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 17: 17. Пор.: ст҃ѝ и҆̀хъ во и҆́стинꙋ твою̀.
[570] Книга Псалмів 103 (104): 18.
[571] Книга пророка Ісаї 40: 9.
[572] Неточна цитата з Дій св. апостолів 3: 8. Пор.: и҆ вскочи́въ ста̀ и҆ хожда́ше, и҆ вни́де съ ни́ма въ це́рковь, ходѧ̀ и҆ скачѧ̀ и҆ хвалѧ̀ бг҃а.
[573] Книга Йова 39: 1.
[574] Дії св. апостолів 9: 40.
[575] Книга пророка Ісаї 26: 18.
[576] Трохи неточна цитата з Книги пророка Варуха 3: 38. Пор.: и҆ съ человѣ́ки поживѐ.
[577] Перша книга Мойсеєва: Буття 49: 8.
[578] Перша книга Мойсеєва: Буття 49: 10.
[579] Перша книга Мойсеєва: Буття 49: 12.
[580] Неточна цитата з Книги Псалмів 33 (34): 9. Пор.: **В**кꙋси́те и҆ ви́дите, ꙗ҆́кѡ бл҃гъ гдⷭ҇ь.
[581] Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 13: 11. Пор.: Є҆гда̀ бѣ́хъ младе́нецъ, ꙗ҆́кѡ младе́нецъ глаго́лахъ, ꙗ҆́кѡ младе́нецъ мꙋ́дрствовахъ.
[582] Фразу въ мѣ́рꙋ во́зраста и҆сполне́нїѧ хр҃то́ва взято з Послання св. ап. Павла до ефесян 4: 13.
[583] Перше послання св. ап. Павла до коринтян 3: 2.
[584] Книга пророка Захарії 9: 17.
[585] Парафраза Євангелії від св. Луки 8: 11. Пор.: сѣ́мѧ є҆́сть сло́во бж҃їе.
[586] Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 16. Пор.: **К**то́ бо разꙋмѣ̀ ᲂу҆́мъ гдⷭ҇ень;
[587] Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 16. Пор.: **М**ы́ же ᲂу҆́мъ хр҃то́въ и҆́мамы.
[588] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 7: 15. Пор.: ка́кѡ се́й кни҃ги вѣ́сть не ᲂу҆чи́всѧ;
[589] Євангелія від св. Марка 12: 24.
[590] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 9: 13. Пор.: ше́дше же наꙋчи́тесѧ.
[591] Книга пророка Осії 6: 6.
[592] Неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до Тимофія 3: 6–7. Пор.: водѝмыѧ по́хотьми разли́чными, всегда̀ ᲂу҆ча́щѧсѧ и҆ николи́же въ ра́зꙋмъ и҆́стины прїити̑ могꙋ́щыѧ.
[593] Сковорода має на думці слова: **М**но́зи бо хо́дѧтъ, и҆̀хже мно́гажды глаго́лахъ ва́мъ, нн҃ѣ же и҆ пла́чѧ глаго́лю, врагѝ кр҃та̀ хр҃то́ва (Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 18).
[594] Сковорода має на думці слова: мꙋ́жа крове́й и҆ льсти́ва гнꙋша́етсѧ гдⷭ҇ь (Книга Псалмів 5: 7).

[595] Сковорода має на думці слова: **Возвратѧ́тсѧ на ве́черъ** (Книга Псалмів 58 (59): 7, 15).
[596] Книга Ісуса, сина Сирахового 36: 20.
[597] Євангелія від св. Луки 14: 15.
[598] Євангелія від св. Матвія 5: 6.
[599] Євангелія від св. Івана 6: 55.
[600] Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 44.
[601] Євангелія від св. Івана 6: 50. Пор. також: 6: 33: хлѣ́бъ бо бж҃їи є҆́сть сходѧ́й съ нб҃сѐ.
[602] Євангелія від св. Івана 6: 63.
[603] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 116 (117): 2. Кінець вірша звучить так: во вѣ́къ.
[604] Книга Псалмів 118 (119): 25.
[605] Парафраза Книги Псалмів 58 (59): 7, 15. Пор.: **Возвратѧ́тсѧ на ве́черъ.**
[606] Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 13.
[607] Парафраза Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 13–14. Пор.: є҆ди́но же, за҆днѧѧ ᲂу҆бѡ забыва́ѧ, въ пре́днѧѧ же простира́ѧсѧ, со ᲂу҆се́рдїемъ гоню̀.
[608] Парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 21: 18. Пор.: **Сло́во премꙋ́дро а҆́ще ᲂу҆слы́шитъ разꙋ́мный, восхва́литъ є҆̀ и҆ къ немꙋ̀ приложи́тъ:** ᲂу҆слы́ша є҆̀ бꙋ́й, и҆ не ᲂу҆го́дно є҆мꙋ̀ бы́сть, и҆ ѡ҆братѝ є҆̀ за плещѝ своѧ̑.
[609] Книга Псалмів 34 (35): 4.
[610] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 1: 4. Пор.: **Оу҆вы̀, ꙗ҆зы́къ грѣ́шный, лю́дїе и҆спо́лнени грѣхѡ́въ, сѣ́мѧ лꙋка́вое, сы́нове беззако́ннїи, ѡ҆ста́висте гдⷭ҇а и҆ разгнѣ́васте ст҃а́го і҆и҃лева, ѿвратѝстесѧ вспѧ́ть.**
[611] Перша книга Мойсеєва: Буття 9: 25.
[612] Трохи неточна цитата із Соборного послання св. ап. Іуди 6. Пор.: **а҆́ггелы же не соблю́дшыѧ своегѡ̀ нача́льства.**
[613] Сковорода має на думці слова: **ѕвѣ́зды пре́лєстныѧ, и҆̀мже мра́къ тьмы̀ во вѣ́ки блюде́тсѧ** (Соборне послання св. ап. Іуди 13).
[614] Сковорода має на думці слова: **Сі́и сꙋ́ть ѿдѣлѧ́ющє себѐ** (ѿ є҆ди́ности вѣ́ры, и҆ сꙋ́ть) **тѣле́сни, дꙋ́ха не и҆мꙋ́щє** (Соборне послання св. ап. Іуди 19).
[615] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 28: 47. Далі в Біблії йдуть слова: **мно́жества ра́ди всѣ́хъ (благи́хъ).**
[616] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 28: 48. Сковорода пропускає більшу частину цього вірша.
[617] Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 28: 49. Пор.: **И҆ наведе́тъ гдⷭ҇ь на тѧ̀ ꙗ҆зы́къ и҆здалеча ѿ кра́ѧ земли̇̀.** Подальші слова цього вірша, а також два наступні вірші Сковорода пропускає.
[618] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 28: 52. Закінчення вірша Сковорода пропускає.
[619] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 28: 53.
[620] Книга Йова 30: 2.
[621] Неточна цитата з Книги Йова 30: 3. Пор.: **Въ скꙋ́дости и҆ гла́дѣ безпло́денъ.**
[622] Трохи неточна цитата з Книги Йова 30: 3. Пор.: **и҆̀же бѣжа́хꙋ въ безво́дное вчера̀ сотѣсне́нїе и҆ бѣ́дность.**
[623] Парафраза Книги Псалмів 58 (59): 7. Пор.: **Возвратѧ́тсѧ на ве́черъ, и҆ взáлчꙋтъ.**
[624] Євангелія від св. Івана 6: 63.
[625] Книга Йова 30: 4.
[626] Сковорода має на думці слова: **и҆ сѐ, ѕвѣ́рь четве́ртый стра́шенъ и҆ ᲂу҆жа́сенъ и҆ крѣ́покъ и҆зли́ха, зꙋ́бы же є҆гѡ̀ желѣ́зни ве́лїи, ꙗ҆́дый и҆ и҆стончева́ѧ, ѡ҆ста́нки же нога́ма свои́ма попира́ше** (Книга пророка Даниїла 7 : 7).

[627] Книга Йова 30: 2.
[628] Парафраза Книги пророка Ісаї 1: 4. Пор.: ᲂу҆вы̀, ꙗ҆зы́къ грѣ́шный, лю́дїе и҆спо́лнени грѣхѡ́въ, сѣ́мѧ лукава́ѥ.
[629] Книга Псалмів 55 (56): 3.
[630] Парафраза Апокаліпсису 1: 8; 21: 6; 22: 13. Пор.: А҆́зъ є҆́смь а҆́лфа и҆ ѡ҆ме́га, нача́токъ и҆ коне́цъ. Див. також: 1: 10 (а҆́зъ є҆́смь а҆́лфа и҆ ѡ҆ме́га, пе́рвый и҆ послѣ́днїй).
[631] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 33: 27.
[632] Можливо, це парафраза Книги пророка Ісаї 4: 2. Пор.: вознестѝ и҆ просла́вити ѡ҆ста́нокъ і҆и҃лѧ.
[633] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 28: 3–5.
[634] Очевидно, це парафраза П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 33: 29. Пор.: лю́дїе спаса́емїи ѿ гдⷭ҇а.
[635] Книга Псалмів 118 (119): 160.
[636] Книга Псалмів 118 (119): 160.
[637] Книга Псалмів 38 (39): 5.
[638] Парафраза Книги Псалмів 18 (19) : 11. Пор.: сла́ждшѧ па́че ме́да и҆ со́та.
[639] Книга Псалмів 118 (119): 96.
[640] Книга Псалмів 101 (102): 27.
[641] Євангелія від св. Луки 21: 33. Див. також: Євангелія від св. Матвія 24: 35 (не́бо и҆ землѧ̀ мимои́детъ); Євангелія від св. Марка 13: 31 (Не́бо и҆ землѧ̀ пре́йдꙋтъ).
[642] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 49: 12. Пор.: радостотвѡ́рны ѻ҆́чи є҆гѡ̀ па́че вїна̀, и҆ бѣлы̑ зꙋ́бы є҆гѡ̀ па́че млека̀.
[643] Фраза но́зѣ кра́сни зринає в Книзі Ісуса, сина Сирахового 26: 23.
[644] Можливо, Сковорода має на думці слова: да предста́витъ ю҆̀ себѣ̀ сла́вну цр҃ковь, не и҆мꙋ́щꙋ скве́рны, и҆лѝ поро́ка, и҆лѝ нѣ́что ѿ таковы́хъ, но да бꙋ́детъ ст҃а и҆ непоро́чна (Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 27).
[645] Книга Псалмів 56 (57): 5.
[646] Книга Псалмів 57 (58): 7.
[647] Книга Псалмів 43 (44): 23.
[648] Книга Псалмів 123 (124): 6.
[649] Книга Йова 30: 4.
[650] Фраза до́мъ ѻ҆тца̀ своегѡ̀ кілька разів зринає в Біблії, уперше – в Третій книзі Мойсеєвій: Левит 22: 13.
[651] Фраза возврати́сѧ въ до́мъ сво́й кілька разів зринає в Біблії, уперше – в Книзі Суддів 18: 26.
[652] Див.: Третя книга Мойсеєва: Левит 11: 7.
[653] Неточна цитата з Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 11: 4, 18. Пор.: кто́ ны напита́етъ мѧ́сы;
[654] Четверта книга Мойсеєва: Числа 11: 13.
[655] Трохи неточна цитата з Книги Йова 14: 9. Пор.: ѿ вонѝ воды̀ процвѣте́тъ, сотвори́тъ же жа́твꙋ, ꙗ҆́коже новосажде́нное.
[656] Четверта книга Мойсеєва: Числа 11: 33.
[657] Четверта книга Мойсеєва: Числа 11: 33–34.
[658] Друга книга Мойсеєва: Вихід 19: 12; Євангелія від св. Луки 12: 1; 17: 3; 20: 46.
[659] Парафраза Третьої книги Мойсеєвої: Левит 25: 22. Пор.: снѣ́сте ве́тхаѧ ве́тхихъ.
[660] Книга пророка Ісаї 43: 19.
[661] Парафраза Книги Йова 14: 12. Пор.: человѣ́къ же ᲂу҆снꙋ́въ не воста́нетъ, до́ндеже не бꙋ́детъ не́бо сошве́но.

[662] Можливо, Сковорода має на думці слова: **Доко́лѣ, ѿ, лѣни́ве, лежи́ши; когда́ же ѿ сна̀ воста́неши;** (Книга Притч Соломонових 6: 9).
[663] Неточна цитата з Пісні над піснями 4: 2. Друга частина вірша звучить так: **ꙗ҆̀же и҆зыдо́ша и҆з̾ кꙋпѣ́ли, всѧ̑ двоеплѡ́дны, и҆ неродѧ́щїѧ нѣ́сть въ ни́хъ.**
[664] Послання св. ап. Павла до євреїв 13: 10.
[665] Неточна цитата з Книги Псалмів 22 (23): 5. Пор.: **ᲂУ҆гото́валъ є҆сѝ предо мно́ю трапе́зꙋ.**
[666] Євангелія від св. Івана 6: 60.
[667] Фарисеї (гр. *Φαρισαῖοι*) – релігійна течія в іудаїзмі, яка виникла у II ст. до н. е., після повернення іудеїв з полону, й існувала ще в I ст. н. е. Фарисеї відзначалися особливою скрупульозністю в дотриманні норм Закону, включно із "Законом неписаним", тобто тлумаченнями книжників та равинів, які стосувалися здебільшого зовнішніх форм благочестя. Метафорично: лицеміри.
[668] Очевидно, Сковорода має на думці слова молитви: "Господи Ісусе Христе Боже наш, хлѣбе ангелскій, хлѣбе живота вѣчнаго" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 219 (друга пагін.)], а також Євангелію від св. Івана 6: 35, 48, 51. Пор.: **Рече́ же и҆̀мъ і҆и҃съ: а҆́зъ є҆́смь хлѣ́бъ живо́тный.**
[669] Сковорода має на думці слова: **хлѣ́бъ бо бж҃їи є҆́сть сходѧ́й съ нб҃сѐ и҆ даѧ́й живо́тъ мі́рꙋ** (Євангелія від св. Івана 6: 33).
[670] Неточна цитата з Книги Псалмів 33 (34): 9. Пор.: **Вкꙋси́те и҆ ви́дите.**
[671] Євангелія від св. Івана 6: 63.
[672] Парафраза Книги Псалмів 126 (127): 2. Пор.: **воста́нете по сѣдѣ́нїи ꙗ҆дꙋ́щїи хлѣ́бъ болѣ́зни.**
[673] Сковорода має на думці слова: **и҆ сѐ, ѕвѣ́рь четве́ртый стра́шенъ и҆ ᲂу҆жа́сенъ и҆ крѣ́покъ и҆зли́ха, зꙋ́бы же є҆гѡ̀ желѣ́зни ве́лїи, ꙗ҆дый и҆ и҆стончева́ѧ, ѡ҆ста́нки же нога́ма свои́ма попира́ше** (Книга пророка Даниїла 7: 7).
[674] Книга пророка Софонії 3: 3.
[675] Книга пророка Ісаї 50: 4.
[676] Див. прим. 266.
[677] Книга пророка Захарії 12: 10.
[678] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 28: 66–67.
[679] Книга пророка Софонії 3: 1–2.
[680] Неточна цитата з Книги пророка Софонії 3: 4. Пор.: **Проро́цы є҆гѡ̀ вѣ́троно́сцы, мꙋ́жїе презо́рливи: свѧще́нницы є҆гѡ̀ скверна́тъ ст҃а̑ѧ и҆ неѥ́ствꙋютъ въ зако́нъ.**
[681] Книга пророка Софонії 3: 5.
[682] Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 9: 9. Пор.: **да не загради́ши ᲂу҆стнꙋ̀ вола̀ молотѧ́ща.**
[683] Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 9: 9. Пор.: **Є҆да̀ ѡ҆ волѣ́хъ ради́тъ бг҃ъ;**
[684] Пор. з коментарем Орігена: "…Він піклувався не про волів, а про апостолів, які проповідували Христову Євангелію" (Про першооснови, II, IV, 2) [*Ориген*. О началах. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 123].
[685] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 6: 68. Пор.: **гдⷭ҇и, къ комꙋ̀ и҆́демъ; гл҃го́лы живота̀ вѣ́чнагѡ и҆́маши.**
[686] Книга Псалмів 118 (119): 133.
[687] Книга пророка Михея 6: 8.
[688] Книга пророка Михея 6: 8.
[689] Книга Псалмів 118 (119): 26.

[690] Парафраза Книги Псалмів 17 (18): 34. Пор.: совершáѧй нóзѣ моѝ ꙗ҆́кѡ ѥ҆лéни.
[691] Книга Псалмів 25 (26): 12.
[692] Віл-молотник – знаний емблематичний образ [див. про це: *Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й переднє слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 58, 138].
[693] Книга пророка Ісаї 40: 6.
[694] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 17: 13. Пор.: а҆́ки прáхъ плéвный.
[695] Парафраза Євангелії від св. Луки 8: 11. Пор.: сѣ́мѧ є҆́сть слóво бж҃їе.
[696] Книга пророка Михея 4: 12–13.
[697] Книга Псалмів 25 (26): 1.
[698] Книга Псалмів 22 (23): 1.
[699] Парафраза Книги Притч Соломонових 1: 16. Пор.: нóзѣ бо и҆́хъ на ѕлѡ̀ текꙋ́тъ.
[700] Книга пророка Ісаї 7: 25.
[701] Пісня над піснями 8: 14.
[702] Парафраза Книги пророка Ісаї 52: 7. Пор.: **К**óль красны҃ на горáхъ нóги благовѣствꙋ́ющихъ ми́ръ.
[703] Парафраза Книги пророка Ісаї 40: 31. Пор.: ѡ҆крылáтѣютъ а҆́ки ѻ҆рлѝ, потекꙋ́тъ и҆ не ᲂу҆трꙋдѧ́тсѧ, пóйдꙋтъ и҆ не взáлчꙋтъ.
[704] Парафраза Книги Псалмів 83 (84): 8. Пор.: **П**óйдꙋтъ ѿ си́лы въ си́лꙋ.
[705] Можливо, Сковорода має на думці слова: и҆ рáдость вѣ́чнаѧ надъ главóю и҆́хъ (Книга пророка Ісаї 35: 10).
[706] Книга пророка Ісаї 52: 6.
[707] У Біблії: ѧ҆.
[708] У Біблії: ѧ҆.
[709] Книга пророка Ісаї 26: 1–8.
[710] Книга пророка Амоса 9: 11. Сковорода пропускає другу частину цього вірша, а також увесь 12-ий вірш та початок 13-го.
[711] Книга пророка Амоса 9: 13. Сковорода пропускає закінчення цього вірша.
[712] Книга пророка Амоса 9: 14.
[713] У Біблії: ѧ҆.
[714] Книга пророка Амоса 9: 15.
[715] Книга пророка Ісаї 30: 23–24.
[716] Книга пророка Ісаї 52: 9.
[717] Книга Псалмів 44 (45): 2.
[718] Книга Псалмів 118 (119): 171.
[719] Книга пророка Ісаї 52: 11.
[720] Книга пророка Ісаї 4: 4.
[721] Сковорода має на думці слова: **К**нѧ̑зи є҆гѡ̀ въ нéмъ, ꙗ҆́кѡ львы̀ рыкáюще (Книга пророка Софонії 3: 3).
[722] Парафраза Книги пророка Софонії 3: 3. Пор.: сꙋдїѝ є҆гѡ̀ ꙗ҆́кѡ вóлцы а҆равíйстїи, не ѡ҆ставлѧ́хꙋ на ᲂу҆́тро.
[723] Парафраза Пісні над піснями 8: 14. Пор.: **Б**ѣжѝ, брáте мóй, и҆ ᲂу҆подóбисѧ сéрнѣ и҆лѝ ю҆нцꙋ̀ є҆лéней, на гóры а҆рѡмáтѡвъ.
[724] Книга пророка Ісаї 11: 6.
[725] Сковорода має на думці слова: **И҆** и҆зы́детъ жéзлъ и҆з̾ кóрене і҆ессéова, и҆ цвѣ́тъ ѿ кóрене є҆гѡ̀ взы́детъ (Книга пророка Ісаї 11: 1).
[726] Див. прим. 136 до циклу «Басни Харьковскія».

[727] Див. прим. 459.
[728] Книга пророка Аввакума 3: 19.
[729] Євангелія від св. Івана 6: 66.
[730] Сковорода має на думці приказки: "Не славна хата углами, славна пирогами" [*Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 238]; "Не красна изба углами, красна пирогами" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 589, 700].
[731] Сковорода має на думці слова: **Пре**мꙋ́дрость созда̀ себѣ̀ до́мъ и҆ ᲂу҆твердѝ столпѡ́въ се́дмь (Книга Притч Соломонових 9: 1).
[732] Книга пророка Аввакума 3: 19.
[733] Книга Притч Соломонових 8: 35.
[734] Фразу не разꙋмѣ́ю взято з Послання св. ап. Павла до римлян 7: 15.
[735] Див., наприклад: ᲂу҆подо́билась є҆сѝ фі́нїкꙋ (Пісня над піснями 7: 7).
[736] Див., наприклад, євангельську історію про прокляту смоковницю (Євангелія від св. Матвія 21: 19–21; Євангелія від св. Марка 11: 13–14).
[737] Трохи неточна цитата з Книги Йова 13: 27. Її початок звучить так: положи́лъ же…
[738] Книга пророка Ісаї 5: 24.
[739] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 44: 20. Пор.: **Оу҆вѣ́ждь, ꙗ҆́кѡ пе́пелъ є҆́сть се́рдце и҆́хъ, и҆ прельща́ютсѧ.**
[740] Книга Притч Соломонових 12: 12.
[741] Книга Псалмів 35 (36): 12.
[742] Книга Притч Соломонових 6: 17–18.
[743] Євангелія від св. Матвія 11: 15; 13: 9, 43; 25: 30; Євангелія від св. Марка 4: 9; Євангелія від св. Луки 8: 8, 15; 14: 35.
[744] Євангелія від св. Матвія 18: 9; Євангелія від св. Марка 9: 47.
[745] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до колосян 3: 5. Пор.: **Оу҆мертви́те ᲂу҆̀бо ᲂу҆́ды ва́шѧ.**
[746] Сковорода має на думці слова: **И҆** речѐ гдⷭ҇ь бг҃ъ ѕмі́ю: ꙗ҆́кѡ сотвори́лъ є҆сѝ сїѐ, про́клѧтъ ты̀ ѿ всѣ́хъ скотѡ́въ и҆ ѿ всѣ́хъ ѕвѣре́й земны́хъ: на пе́рсехъ твои́хъ и҆ чре́вѣ ходи́ти бꙋ́деши, и҆ зе́млю снѣ́си всѧ̑ дни̑ живота̀ твоегѡ̀ (Перша книга Мойсеєва: Буття 3: 14).
[747] Лат. *emplastrum* – 'пластир'.
[748] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 1: 11. Пор.: по ро́дꙋ и҆ по подо́бїю.
[749] Книга пророка Єремії 17: 9.
[750] Сковорода має на думці слова на взір: **Т**ебѣ̀ речѐ се́рдце моѐ (Книга Псалмів 26 (27): 8) тощо.
[751] Очевидно, Сковорода має на думці слова: возра́довасѧ ѧ҆зы́къ мо́й (Книга Псалмів 15 (16): 9).
[752] Ці міркування Сковороди, очевидно, нав'язуються до діалогу Еразма Роттердамського «Epicureus», а власне, до репліки *Hedonius'a* (420–425): "Quod si Epicurei sunt, qui suauiter viuunt, nulli verius sunt Epicurei quam qui sancte picque viuunt. Et si nos tangit cura nominem, nemo magis promeretur cognomen Epicuri, quam adorandus ille Christianae philosophiae princeps. Graecus enim *ἐπίκουρος* auxiliatorem declerat. Quum naturae lex esset vitiis tantum non oblitterata, quum Mosi lex magis iritaret cupiditates quam sanaret, quum impune regnaret in mundo tyrannus Satanas, solus ille pereunti humano generi praesentaneam attulit opem. Proinde vehementer falluntur quidam, qui blaterant Christum natura fuisse tristem quempiam ac melancholicum nosque ad inamoenum vitae genus inuitasse. Imo is unus

ostendit vitam omnium suauissimam, veraeque voluptatis plenissimam, tantum absit lapis ille Tantaleus" [Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami. – Amsterdam; London; New York; Tokyo, 1972. – Ordinis I. – T. 3. – P. 731–732]. ("Отже, якщо епікурейці – це ті, хто живе приємно, то ніхто не може називатися епікурейцем з більшим на те правом, ніж святі й благочестиві. А якщо нас непокоять імена, то ніхто так не заслуговує на ймення епікурейця, як прославлений і шанований глава християнської філософії. У греків *ἐπίκουρος* означає 'помічник'. У той час, як природний закон був майже стертий із пам'яті гріхами, як закон Мойсея швидше розбурхував пристрасті, ніж їх гасив, як світом безперешкодно правив тиран Сатана, тільки Він один надав нагальну допомогу людському роду, який гинув. І грубо помиляються ті, хто плеще, начебто Христос від природи сам був сумний та похмурий і ніби нас закликав до безрадісного життя. Навпаки, тільки Він показує нам життя, найприємніше з усіх можливих і по вінця наповнене справжнім задоволенням – якщо тільки не висить над нами Танталова каменюка" [*Эразм Роттердамский*. Разговоры запросто / Пер. с лат. С. Маркиша. – Москва, 1969. – С. 633]).

[753] У християнській традиції панівною є Златоустова теза: "Христос ніколи не сміявся". Принаймні старі українські письменники та богослови енергійно підкреслювали цю обставину. Як сказано в «Бесѣдѣ старца з молодиком»: "Смѣющагося Христа ни єдин не видѣ, / плакавшаго часто о чловѣчой бидѣ" [Бесѣда старца з молодиком // Українська поезія. Кінець XVI – поч. XVII ст. / Упор. В. П. Колосова, В. І. Крекотень. – Київ, 1978. – С. 97–98]. На цьому наполягали також Іоаникій Галятовський ("Христос цар наш идет до нас… з слезами обфитыми, которыи трикрот плачучи за грѣхи наши выливает" [*Галятовський І*. Ключ разумѣнія. – Київ, 1659. – Арк. 59 (зв.)]), Лазар Баранович ("Nie raz Pan płakał, śmiechu nie widziano" [*Baranowicz Ł*. Lutnia Apollinowa. – Kiiów, 1671. – S. 368]), Іван Максимович ("Яко Ісус плакаша, и нам подобает" [*Максимович І*. Осм блаженства євангелскія. – Чернігів, 1709. – Арк. 23]) та інші. Докладніше див.: *Ушкалов Л*. "Хто посіє в сльозах, пожинатиме в радощах" // *Ушкалов Л*. З історії української літератури XVII–XVIII століть. – Харків, 1999. – С. 105–120.

[754] "Ісаак – Христос" – одна з класичних "префігурацій". Наприклад, Дмитро Туптало у своєму «Літописі» стверджував: "…Ісаак святый, носяй дрова раменьми своими и на жертву возносимый, бяше прообразованієм Христа, Спасителя нашего…" [*Туптало Д*. Лѣтопись // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 4. – С. 461; див. також: *Туптало Д*. Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 349; *Транквіліон-Ставровецький К*. Євангеліє учителноє. – Рахманів, 1619. – Арк. 93; *Галятовський І*. Ключ разумѣнія. – Київ, 1659. – Арк. 236 (зв.); *Галятовський І*. Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 146 (зв.), 254 (зв.)–255; *Полоцький С*. Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 37, 44; *Максимович І*. Богомысліє. – Чернігів, 1710. – Арк. 29–29 (зв.); *Яворський С*. Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 181]. Тим часом Сковорода не був схильний розглядати "фігури" Ісаака та Христа як "тип" й "антитип". Абстрагуючись від традиційного сотеріологічного стрижня "префігурації" "Ісаак – Христос" на підставі етимології "Ісаак: радость, смѣх…" [*Беринда П*. Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 415; пор.: *Полоцький С*. Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 256; *Радивиловський А*. Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 516 (зв.)], – він говорить про *тотожність* Ісаака й Христа [докладніше див.: *Ушкалов Л*., *Марченко О*. Нариси з філософії Григорія Сковороди. – Харків, 1993. – С. 73–82].

[755] Парафраза Книги Псалмів 1: 3. Пор.: **И҆** бꙋ́детъ ꙗ҆́кѡ дре́во насажде́ное при и҆схо́дищихъ во́дъ.

[756] Проклята смоковниця – один з не надто численних євангельських епізодів, які заведено було тлумачити також алегорично. Так, Георгій Кониський писав: Христос "ясти захотѣл и на смоковницѣ, близ дороги стоявшей, для утоленія глада своєго плодов искал. Но чтущій сію євангелскую повѣсть не может удовольствоваться буквальным разумом оной, ибо непонятно, как Іисус Христос, Бог всевѣдущій, зная, что та смоковница была безплодна и покрыта только листьями, приступил к ней и искал на ней плодов. Также непонятно, как Бог правосудный, зная, что смоковница єсть древо нечувственноє и потому ни закону и преступленію онаго, ни наказанію не подлежит (тѣм паче, что и время єще не было смоквам, как євангелист Марко добавляєт), не смотря ни на что, проклял єя с такою силою, что чрез одну ночь изсохла она до корня. Таковыя обстоятельства повѣсти сей заставляют нас искать тут при разумѣ буквальном высшаго и таинственнаго. Не был ли єще другой глад у Христа, Спасителя нашего, который єго больше мучил, нежели тѣлесный? Не скрывается ли под ієроглифом смоковницы и єя листвія тварь иная?" [*Кониський Г.* Слово в недѣлю ваій (цвѣтоносную) // Собраніе сочиненій Георгіа Конисскаго, архіепископа Бѣлорусскаго. – Санкт-Петербург, 1835. – Ч. 1. – С. 108]. Однак найчастіше проклята смоковниця символізувала, як і в Сковороди, грішну душу. Пор.: "Вѣмы, яко многащи покляніє обѣщавше и многащи солгавше, посѣченію по неплодныя смоковници осуждени быхом, но паки и єще потерпи, человѣколюбивый дѣлателю" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 228 (третя пагін.)].

[757] Сковорода йде тут услід за схоластичною традицією. Наприклад, Стефан Калиновський, покликаючись на Тому Аквінського, писав: "…насолода – це коли серце розширюється, а туга – коли воно стискається…" [*Калиновский С.* Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 106].

[758] Книга пророка Ісаї 48: 22; 57: 21.

[759] Парафраза Другого послання св. ап. Павла до коринтян 6: 11. Пор.: **сє́рдцє на́шє распространи́сѧ**.

[760] Книга Псалмів 118 (119): 131.

[761] Перша книга Мойсеєва: Буття 21: 6.

[762] Книга Псалмів 4: 8.

[763] Книга Притч Соломонових 20: 5.

[764] Книга Псалмів 32 (33): 11.

[765] Євангелія від св. Луки 10: 21.

[766] Перша книга царств 2: 1.

[767] Друге послання св. ап. Павла до коринтян 6: 11. Далі Сковорода пропускає увесь 12-ий вірш та початок 13-го.

[768] Друге послання св. ап. Павла до коринтян 6: 13.

[769] Книга Псалмів 4: 2.

[770] Книга Псалмів 118 (119): 32.

[771] Книга Псалмів 17 (18): 37.

[772] Сковорода має на думці слова: **Глꙋбоко̀ сє́рдцє** (**человѣ́кꙋ**) **па́чє всѣ́хъ, и҆ человѣ́къ є҆́сть** (Книга пророка Єремії 17: 9).

[773] Книга Псалмів 15 (16): 9.

[774] Книга Псалмів 22 (23): 2.

[775] Трохи неточна цитата з Книги Йова 8: 20–21. Початок вірша звучить так: **Гдⷭ҇ь бо…**

[776] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 46: 12. Пор.: **П**ослꙋ́шайте менѐ, погꙋ́бльшїи се́рдце, сꙋ́щїи дале́че ѿ пра́вды.
[777] Сковорода має на думці слова: **ми́ръ бж҃їй, превосходѧ́й всѧ́къ ᲂу҆́мъ** (Послання св. ап. Павла до филип'ян 4: 7).
[778] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 8: 2. Пор.: **Н**а высо́кихъ бо кра́ехъ є҆́сть, посредѣ̀ же сте́зь стои́тъ.
[779] Сковорода має на думці слова: **П**оне́же бо въ прем҃рости бж҃їей не разꙋмѣ̀ ми́ръ премꙋ́дростїю бг҃а, ба́гоизво́лилъ бг҃ъ бꙋ́йствомъ про́повѣди сп҃тѝ вѣ́рꙋющихъ (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 1: 21).
[780] Мабуть, це парафраза Книги Притч Соломонових 7: 15. Пор.: **жела́ющи лица̀ твоегѡ̀, ѡ҆брѣто́хъ тѧ̀.**
[781] Сковорода має на думці слова: **Н**о да́же до дне́сь, внегда̀ чте́тсѧ мѡѷсе́й, покрыва́ло на се́рдцѣ и҆́хъ лежи́тъ: внегда́ же ѡ҆братѧ́тсѧ ко гдⷭ҇ꙋ, взима́етсѧ покрыва́ло (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 3: 15–16).
[782] Парафраза Книги Притч Соломонових 8: 35. Пор.: **и҆схо́ди бо моѝ и҆схо́ди живота̀.**
[783] Парафраза або Євангелії від св. Івана 5: 24 (пор.: **пре́йдетъ ѿ сме́рти въ живо́тъ**), або Першого соборного послання св. ап. Івана 3: 14 (пор.: **преидо́хомъ ѿ сме́рти въ живо́тъ**).
[784] Парафраза Книги Псалмів 83 (84): 8. Пор.: **П**о́йдꙋтъ ѿ си́лы въ си́лꙋ: ꙗ҆ви́тсѧ бг҃ъ богѡ́въ въ сїѡ́нѣ.
[785] Друге послання св. ап. Павла до коринтян 4: 11.
[786] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 55: 12. Пор.: **С**о весе́лїемъ бо и҆зы́дете.
[787] Книга пророка Ісаї 55: 12.
[788] Неточна цитата з Книги Псалмів 123 (124): 4–5. Пор.: **Пото́къ пре́йде дꙋша̀ на́ша: ᲂу҆̀бо пре́йде дꙋша̀ на́ша во́дꙋ непостоѧ́ннꙋю.**
[789] Послання св. ап. Павла до ефесян 4: 17–18.
[790] Парафраза Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 20: 17. Пор.: **пꙋте́мъ ца́рскимъ по́йдемъ, не совратѝмсѧ ни на де́сно, ни на лѣ́во.**
[791] Євангелія від св. Матвія 7: 7.
[792] Парафраза Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 13–14. Пор.: **за҆́днѧѧ ᲂу҆̀бѡ забыва́ѧ, въ пре́днѧѧ же простира́ѧсѧ, со ᲂу҆се́рдїемъ гонѝ, къ по́чести вы́шнѧгѡ зва́нїѧ бж҃їѧ ѡ҆ хр҃тѣ̀ і҆и҃сѣ.**
[793] Книга пророка Єремії 15: 19.
[794] Книга Псалмів 41 (42): 3.
[795] Перша книга Мойсеєва: Буття 24: 6; Друга книга Мойсеєва: Вихід 10: 28; 34: 12; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 11: 16; 12: 13, 19, 30; 15: 9; 24: 8.
[796] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 15: 17. Пор.: **свѣщы̀ ѻ҆́гнєнны, ꙗ҆̀же проидо́ша междꙋ̀ растеса̑нїи си́ми.**
[797] Книга пророка Захарії 12: 6.
[798] Книга пророка Наума 2: 1–2.
[799] Книга пророка Наума 2: 4.
[800] Книга пророка Іоїля 2: 2.
[801] Книга пророка Іоїля 2: 6.
[802] Перша книга Мойсеєва: Буття 24: 6; Друга книга Мойсеєва: Вихід 10: 28; 34: 12; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 11: 16; 12: 13, 19, 30; 15: 9; 24: 8.
[803] Послання св. ап. Павла до євреїв 12: 29.
[804] Книга пророка Даниїла 10: 5–6.
[805] Перша книга Мойсеєва: Буття 25: 23.

806 Книга Псалмів 48 (49): 6.
807 Неточна цитата з Книги Псалмів 55 (56): 7. Пор.: ті́и пѧ́тꙋ моѝ сохранѧ́тъ.
808 Фраза **мꙋ́жъ кровє́й** кілька разів зринає в Біблії, уперше – у Другій книзі царств 16: 7.
809 Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 47.
810 У Біблії: **ꙗ҆́кѡ.**
811 Книга Йова 41: 4–13.
812 Перша книга Мойсеєва: Буття 15: 17.
813 Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 15: 12. Пор.: **Заходѧ́щꙋ же со́лнцꙋ, ᲂу҆́жасъ нападѐ на а҆вра́ма, и҆ сѐ, стра́хъ те́менъ ве́лїй нападѐ на́нь.**
814 Книга Йова 41: 5.
815 Книга пророка Ісаї 6: 1.
816 Книга пророка Ісаї 6: 5.
817 Книга пророка Ісаї 6: 1.
818 Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 6: 8. Пор.: **кого̀ послю̀, и҆ кто̀ по́йдетъ къ лю́демъ сѝмъ; И҆ реко́хъ: сѐ, а҆́зъ є҆́смь, послѝ мѧ̀.**
819 Парафраза Книги пророка Ісаї 31: 9. Пор.: **Сїѧ̀ гл҃етъ гдⷭ҇ь:** (**бл҃же́нъ,**) **и҆́же и҆мѣ́етъ пле́мѧ въ сїѡ́нѣ и҆ ю҆́жики во і҆ерⷭ҇лимѣ́.**
820 Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 5: 20. Пор.: **Го́ре глаго́лющымъ лꙋка́вое до́брое, и҆ до́брое лꙋка́вое, полага́ющымъ тмꙋ̀ свѣ́тъ, и҆ свѣ́тъ тмꙋ̀.**
821 Книга пророка Ісаї 5: 21.
822 Можливо, Сковорода має на думці слова: **во пло́ти мое́й** (Послання св. ап. Павла до римлян 7: 18; Послання св. ап. Павла до галатів 4: 14; Послання св. ап. Павла до колосян 1: 24).
823 Книга пророка Ісаї 5: 24.
824 Парафраза Книги пророка Ісаї 5: 26. Пор.: **Воздви́гнетъ ᲂу҆́бѡ зна́менїе во ꙗ҆зы́цѣхъ сꙋ́щихъ дале́че и҆ позви́ждетъ и҆̀мъ ѿ коне́цъ землѝ, и҆ сѐ, ско́рѡ ле́гцѣ грѧдꙋ́тъ.**
825 Книга пророка Ісаї 5: 27–29.
826 Книга пророка Ісаї 5: 30.
827 Перша книга Мойсеєва: Буття 15: 12.
828 Перша книга Мойсеєва: Буття 28: 17.
829 Дії св. апостолів 9: 6.
830 Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 8: 6. Пор.: **крѣпка̀ ꙗ҆́кѡ сме́рть любы̀, же́стока ꙗ҆́кѡ а҆́дъ ре́вность: кри́ла є҆ѧ̀ кри́ла ѻ҆́гнѧ̀, (ᲂу҆́глїе ѻ҆́гненно) пла́мы є҆ѧ̀.**
831 Пісня над піснями 8: 7.
832 Книга Псалмів 4: 7.
833 Книга Псалмів 54 (55): 6.
834 Пісня над піснями 5: 6.
835 Парафраза Євангелії від св. Луки 21: 33. Пор.: **не́бо и҆ землѧ̀ ми́мѡ и҆́детъ, а҆ словеса̀ моѧ̀ не и҆мꙋ́тъ прейтѝ.**
836 Євангелія від св. Івана 1: 5.
837 Євангелія від св. Івана 4: 24. Пор.: **дх҃ъ** (**є҆́сть**) **бг҃ъ.**
838 Трохи неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 3: 17. Пор.: **Гдⷭ҇ь же дх҃ъ є҆́сть.**
839 Парафраза Книги Псалмів 95 (96): 1. Пор.: **Воспо́йте гдⷭ҇еви пѣ́снь но́вꙋ.**
840 Фраза **принеси́те гдⷭ҇еви** зринає в Біблії кілька разів, уперше – у Книзі Псалмів 28 (29): 1.
841 Книга Притч Соломонових 20: 6.
842 Книга Притч Соломонових 18: 19.

[843] Книга пророка Єзекіїля 3: 17.
[844] Пісня над піснями 1: 5.
[845] Євангелія від св. Івана 20: 15.
[846] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 5: 7. Пор.: **Вїногра́дъ** бо гдⷭ҇а саваѡ́ѳа, до́мъ ї҆и҃левъ є҆́сть.
[847] Сковорода має на думці слова: человѣ́къ нѣ́кїй схожда́ше ѿ ї҆ер҇ли́ма во ї҆ерїхѡ́нъ, и҆ въ разбо́йники впадѐ (Євангелія від св. Луки 10: 30).
[848] Євангелія від св. Луки 8: 39.
[849] Книга пророка Ісаї 26: 20.
[850] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 24. Пор.: и҆ приста́ви херꙋві́ма, и҆ пла́менное ѻ҆рꙋ́жїе ѡ҆бращае́мое, храни́ти пꙋ́ть дре́ва жи́зни.
[851] Парафраза Книги пророка Наума 2: 4. Пор.: ви́дъ и҆́хъ ꙗ҆́кѡ свѣщы̀ ѻ҆́гнєнны, и҆ ꙗ҆́кѡ мо́лнїѧ протека́ющаѧ.
[852] Книга пророка Іоїля 2: 6.
[853] Парафраза П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 33: 29. Пор.: мѡ́дїе спаса́емїи ѿ гдⷭ҇а.
[854] Сковорода має на думці слова: **И҆** по́сланъ бы́сть ко мнѣ̀ є҆ди́нъ ѿ серафі́мѡвъ, и҆ въ рꙋцѣ̀ свое́й и҆мѧ́ше ᲂу҆́гль горѧ́щь (Книга пророка Ісаї 6: 6).
[855] Книга Притч Соломонових 3: 18.
[856] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Івана 15: 14. Пор.: **Вы̀** дрꙋ́зи мои̇̀ є҆стѐ, а҆́ще творитѐ, є҆ли̑ка а҆́зъ заповѣ́даю ва́мъ.
[857] Фраза ски́нїѧ свидѣ́нїѧ зринає в Біблії кілька разів – уперше в Другій книзі Мойсеєвій: Вихід 33: 7.
[858] Фраза ра́й сла́дости зринає в Першій книзі Мойсеєвій: Буття 2: 15 та в Книзі пророка Іоїля 2: 3.
[859] Книга Псалмів 28 (29): 1.
[860] Можливо, це парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 45: 31. Пор.: да не потребѧ́тсѧ блага̑ѧ и҆́хъ.
[861] Це – український переклад попередньої цитати.
[862] Третя книга Мойсеєва: Левит 1: 5.
[863] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 1: 11–12. Пор.: **Что́** ми мно́жество же́ртвъ ва́шихъ, гл҃етъ гдⷭ҇ь; **И҆**спо́лненъ є҆́смь всесожже́нїй ѻ҆́вних ъ и҆ тꙋ́ка а҆́гнцевъ, и҆ и҆ кро́ве ю҆нцє́въ и҆ козлѡ́въ не хощꙋ̀. **Н**ижѐ приходи́те ꙗ҆ви́тисѧ мѝ: кто́ бо и҆зыска̀ сїѧ̑ и҆з̾ рꙋ́къ ва́шихъ;
[864] Книга Псалмів 28 (29): 1; 95 (96): 7.
[865] Книга пророка Ісаї 22: 13.
[866] Книга пророка Амоса 3: 13.
[867] Книга пророка Амоса 4: 1.
[868] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 9: 21.
[869] Парафраза Третьої книги Мойсеєвої: Левит 1: 9. Пор.: приноше́нїе є҆́сть же́ртва, вонѧ̀ благоꙋха́нїѧ гдⷭ҇ꙋ. Крім того, фраза "воня благоуханія" є також у молитовних текстах [див., наприклад: *Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 171 (друга пагін.), 28 (третя пагін.)].
[870] Книга Псалмів 49 (50): 23.
[871] Книга Ісуса, сина Сирахового 6: 2.
[872] Книга пророка Єремії 50: 11.
[873] Трохи неточна цитата з Третьої книги Мойсеєвої: Левит 26: 14–15. Початок 14-го вірша звучить так: **А҆́ще же…**

[874] Можливо, це парафраза Другої книги Мойсеєвої: Вихід 23: 30. Пор.: и҆зженꙋ̀ и҆̀хъ ѿ тебѐ, до́ндеже возрасте́ши и҆ наслѣ́диши зе́млю.
[875] Книга Псалмів 118 (119): 111.
[876] Трохи неточна цитата з Дій св. апостолів 7: 51. Пор.: Жестоковы́йнїи и҆ необрѣ́занніи сердцы̀.
[877] Книга Псалмів 50 (51): 19.
[878] Парафраза Книги Псалмів 50 (51): 21. Пор.: тогда̀ возложа́тъ на ѻ҆лта́рь тво́й телцы̀. Цей вираз за старих часів міг викликати жваві суперечки. Наприклад, Симеон Полоцький писав: "В греческом языцѣ и в прочіих, имиже Божественноє Писаніє писася, нѣсть здѣ усумнѣніє, вездѣ бо єсть на множественном числѣ 'телцы', а не єдинаго 'телца'. В славенском же родися усумнителство от подобія в произношеніи гласом писменє 'я' и 'а'. В древних бо харатейных книгах обрѣтаєтся 'телця', єже тожде єсть, єже и 'телцы', яко видти єсть в грамматіцѣ Мелетіа Смотрицкаго в парадигматѣ кончащихся на 'цы' и на 'ця', яко 'отец', тыя "отцы' или 'отця', 'чванец', тыя 'чванцы' или 'чванця'. Подобнѣ 'телец', тыя 'телцы' или 'телця'. Сей убо винителный множественный кончащійся на 'ця' не искусніи списателіє измѣниша на 'ца' и тако сотвориша винителный падеж єдинственнаго числа" [*Полоцький С.* Жезл правленія, утвержденія, наказанія и казненія. – Москва, 1767. – Арк. 145 (зв.)–146; пор.: *Лопатинський Ѳ.* Обличеніє неправды расколническія. – Москва, 1745. – Арк. 33–33 (зв.) (друга пагін.)].
[879] Євангелія від св. Матвія 11: 29.
[880] Плач Єремії 3: 27.
[881] Книга Псалмів 118 (119): 71.
[882] Книга Псалмів 118 (119): 9.
[883] Книга Псалмів 118 (119): 9.
[884] У Біблії: И҆ і҆ѡ́сифови речѐ.
[885] Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 33: 13. Закінчення 13-го вірша та вірші 14–16 Сковорода пропускає.
[886] Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 33: 17. Цей вірш починається так: Перворо́дный ю҆нца̀ добро́та є҆гѡ̀, ро́зи є҆диноро́га ро́зи є҆гѡ̀.
[887] Фраза мꙋ́жескъ по́лъ непоро́ченъ зринає в П'ятикнижжі кілька разів. Див., наприклад: Третя книга Мойсеєва: Левит 1: 3.
[888] Можливо, Сковорода має на думці слова: лежи́тъ се́й на паде́нїє и҆ на воста́нїє мнѡ́гимъ во і҆и҃ли (Євангелія від св. Луки 2: 34).
[889] Книга Притч Соломонових 9: 2.
[890] Парафраза Книги Псалмів 84 (85): 12. Пор.: и҆́стина ѿ земли̇̀ возсїѧ̀, и҆ пра́вда съ нб҃сѐ прини́че.
[891] Послання св. ап. Павла до римлян 5: 1.
[892] Третя книга Мойсеєва: Левит 4: 4.
[893] Книга пророка Ісаї 61: 1.
[894] Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 14. Пор.: Дꙋше́вен же человѣ́къ не прїе́млетъ ꙗ҆̀же дх҃а бж҃їѧ: ю҆ро́дство бо є҆мꙋ̀ є҆́сть.
[895] Очевидно, Сковорода має на думці слова: возложи̇̀ рꙋ́кꙋ десну́ю твою̇̀ на главꙋ̀ є҆гѡ̀ (Перша книга Мойсеєва: Буття 48: 18).
[896] Трохи неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 10. Пор: дх҃ъ бо всѧ̑ и҆спытꙋ́етъ, и҆ глꙋбины̑ бж҃їѧ.
[897] Перше послання св. ап. Павла до коринтян 2: 12.
[898] Перше послання св. ап. Павла до коринтян 2: 12.

[899] Книга пророка Єзекіїля 1: 3–4.
[900] Книга пророка Єзекіїля 1: 4.
[901] Сковорода має на думці слова: и҆ лицѐ те́лчее ѡ҆шꙋ́ю четы́ремъ (Книга пророка Єзекіїля 1: 10).
[902] Книга Псалмів 118 (119): 73.
[903] Парафраза Книги Притч Соломонових 18: 19. Пор.: **Б**ра́тъ ѿ бра́та помога́емь.
[904] Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 631. Пор.: "Рука руку знає" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 138].
[905] Книга пророка Єзекіїля 37: 1.
[906] Фраза дꙋ́хъ жи́зни кілька разів зринає в Біблії; уперше – в Першій книзі Мойсеєвій: Буття 6: 17.
[907] Парафраза Книги пророка Єзекіїля 37: 10. Пор.: и҆ ѡ҆жи́ша и҆ ста́ша на нога́хъ свои́хъ, собо́ръ мно́гъ ѕѣлѡ̀.
[908] Парафраза Книги Притч Соломонових 18: 19. Пор.: ᲂу҆крѣпля́етсѧ же ꙗ҆́коже ѡ҆снова́ное ца́рство.
[909] Сковорода має на думці слова: І҆езекі́иль, и҆́же ви́дѣ видѣ́нїе сла́вы (Книга Ісуса, сина Сирахового 49: 10).
[910] Євангелія від св. Івана 1: 14.
[911] Парафраза Дій св. апостолів 11: 21. Пор.: **И҆** бѣ̀ рꙋ́ка̀ гдⷭ҇нѧ съ ни́ми.
[912] Парафраза Книги пророка Малахії 4: 2. Пор.: и҆ и҆зы́дете и҆ взыгра́ете, ꙗ҆́коже телцы̀ ѿ ᲂу҆́зъ разрѣше́ни.
[913] Можливо, це парафраза Другої книги Мойсеєвої: Вихід 8: 28. Пор.: пожри́те гдⷭ҇ꙋ бг҃ꙋ ва́шемꙋ.
[914] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 12: 7–8.
[915] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 12: 23.
[916] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 14: 23. Пор.: а҆́ще ѿ ни́ти до реме́нѧ сапо́жнагѡ возмꙋ̀ ѿ всегѡ̀ твоегѡ̀.
[917] Парафраза Євангелії від св. Івана 1: 13. Пор.: и҆̀же не ѿ кро́вѣ, ни ѿ по́хоти плотскі́ѧ, ни ѿ по́хоти мꙋ́жескїѧ, но ѿ бг҃а роди́шасѧ.
[918] Парафраза П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 5: 15. Пор.: рꙋко́ю крѣ́пкою и҆ мы́шцею высо́кою.
[919] Книга пророка Малахії 2: 7.
[920] Третя книга Мойсеєва: Левит 1: 9.
[921] Книга Псалмів 50 (51): 12.
[922] Книга пророка Ісаї 1: 16.
[923] Трохи неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 35: 2–3. Початок 2-го вірша звучить так: **Р**ечѐ же…
[924] Пісня над піснями 5: 3.
[925] Неточна цитата з Книги пророка Єремії 31: 33–34. Пор.: даѧ̑ зако́ны моѧ̑ въ мы́сли и҆́хъ, и҆ на сердца́хъ и҆́хъ напишꙋ̀ ѧ̑, и҆ бꙋ́дꙋ и҆̀мъ въ бг҃а, и҆ ті́и бꙋ́дꙋтъ мѝ въ лю́ди: и҆ не наꙋчи́тъ кі́йждо бли́жнѧго своегѡ̀ и҆ кі́йждо бра́та своегѡ̀, глаго́лѧ: позна́й гдⷭ҇а: ꙗ҆́кѡ всѝ позна́ютъ мѧ̀ ѿ ма́ла да́же и҆ до вели́кагѡ и҆́хъ. Див. також: Послання св. ап. Павла до євреїв 8: 10–11.
[926] Книга пророка Іоїля 2: 28.
[927] Книга пророка Іоїля 2: 27.
[928] Неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 27. Пор.: не посра́мѧтсѧ ктомꙋ̀ лю́дїе моѝ во вѣ́къ.

[929] Книга пророка Іоїля 2: 28.
[930] Парафраза Книги пророка Аввакума 2: 19. Пор.: **Ѹ҆**, лю́тѣ глаго́лющемꙋ ко дре́вꙋ: ѡ҆бодри́сѧ, воста́ни: и҆ ка́менїю: возвы́сисѧ: и҆ то̀ є҆́сть мечта́нїе, и҆ сїѐ є҆́сть скова́нїе зла́та и҆ сребра̀, и҆ всѧ́кагѡ дꙋ́ха нѣ́сть въ не́мъ.
[931] Книга пророка Аввакума 2: 20.
[932] Назва *Вавилон* (гр. *Βαβυλών*) походить від аморей. *bab-illu*, що означає "ворота Бога". У ранньохристиянській традиції Вавилон трактували як перше місто, засноване після потопу. Про це писав, наприклад, Феофіл Антіохійський (До Автоліка, II, 31) [див.: Феофила к Автолику книга вторая // Ранние отцы Церкви: Антология. – Брюссель, 1988. – С. 492]. Крім того, на ту пору "новим Вавилоном" іменували Рим (за часів Сковороди "новим Вавилоном" інколи називали Париж). Як трактували цю назву письменники кола Києво-Могилянської академії, можна збагнути, скажімо, з коментаря Дмитра Туптала, котрий зазначав, що слово *Вавилон* слід розуміти "уподобителнѣ и существеннѣ. Уподобителнѣ всяк град, беззаконія исполненный, Вавілоном наречен быти может, существеннѣ же єдин токмо Вавілон град в Писаніи воспоминаємый, иже обрѣтаєтся в Халдеи, в немже и Персідскаго царства престол бяше" [*Туптало Д.* Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1747. – Арк. 98]. Сковорода тлумачить назву Вавилон як "смѣшеніе", засновуючись на Біблії (сюжет про Вавилонську вежу). Пор.: **С**егѡ̀ ра́ди нарече́сѧ и҆́мѧ є҆гѡ̀ смѣше́нїе, ꙗ҆́кѡ та́мѡ смѣсѝ гдⷭ҇ь ᲂу҆стна̀ всеѧ̀ землѝ, и҆ ѿтꙋ́дꙋ разсѣ́ѧ и҆хъ гдⷭ҇ь по лицꙋ̀ всеѧ̀ землѝ (Перша книга Мойсеєва: Буття 11: 9).
[933] Сковорода має на думці слова: **Ч**то̀ по́льзꙋетъ и҆зва́ѧное, ꙗ҆́кѡ и҆зва́ѧша є҆̀; созда́ша слїа́нїе, мечта́нїе ло́жное, ꙗ҆́кѡ ᲂу҆пова̀ созда́вый на созда́нїе своѐ, сотвори́ти кꙋмі́ры нѣмы̑ѧ (Книга пророка Аввакума 2: 18).
[934] Книга пророка Варуха 2: 17–18.
[935] Книга пророка Варуха 2: 17.
[936] Книга пророка Варуха 2: 17.
[937] Фраза и҆ пра́вда є҆гѡ̀ зринає в Книзі Псалмів 102 (103): 18; 110 (111): 3; 111 (112): 3.
[938] Євангелія від св. Матвія 5: 6.
[939] Парафраза Книги Псалмів 37 (38): 7. Пор.: **П**острада́хъ и҆ слѧко́хсѧ до конца̀, ве́сь де́нь сѣ́тꙋѧ хожда́хъ.
[940] Книга Псалмів 118 (119): 82.
[941] Євангелія від св. Матвія 6: 10.
[942] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 16: 11. Пор.: сегѡ̀ ра́ди чре́во моѐ на мша́ва ꙗ҆́ки гꙋ́сли возгласи́тъ, и҆ внꙋ́трєннѧѧ моѧ̑ ꙗ҆́ки стѣ́нꙋ ѡ҆бнови́лъ є҆сѝ.
[943] Неточна цитата з Книги пророка Єзекіїля 36: 25–26. Пор.: и҆ воскроплю̀ на вы̀ во́дꙋ чи́стꙋ, и҆ ѡ҆чи́ститесѧ ѿ всѣ́хъ нечисто́тъ ва́шихъ и҆ ѿ всѣ́хъ кꙋмі́рѡвъ ва́шихъ, и҆ ѡ҆чи́щꙋ ва́съ. **И҆** да́мъ ва́мъ се́рдце но́во и҆ дꙋ́хъ но́въ да́мъ ва́мъ.
[944] Слова з Требника: "Оправдался єси… омылся єси именем Господа нашего Іисуса Христа" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 190].
[945] Парафраза Пісні над піснями 5: 12. Пор.: ѻ҆́чи є҆гѡ̀ ꙗ҆́кѡ голꙋбѝцы на и҆сполне́нїихъ во́дъ, и҆змове́ни во млецѣ̀, сѣдѧ́щыѧ въ наполне́нїихъ (во́дъ).
[946] Далі в Біблії: вѣ́рꙋѧй въ мѧ̀, ꙗ҆́коже речѐ писа́нїе.
[947] Євангелія від св. Івана 7: 37–38.
[948] Парафраза Другої книги Мойсеєвої: Вихід 29: 10. Пор.: и҆ возложа́тъ а҆арѡ́нъ и҆ сы́нове є҆гѡ̀ рꙋ́цѣ своѝ на главꙋ̀ телца̀. Схожі вислови не раз зринають у Біблії й перегодом.
[949] Книга пророка Єремії 48: 26.
[950] Парафраза Третьої книги Мойсеєвої: Левит 1: 17. Пор.: и҆ да возложи́тъ є҆̀ жре́цъ на ѻ҆лта́рь на дрова̀, ꙗ҆̀же на ѻ҆гнѝ.

[951] Очевидно, Сковорода має на думці слова: ски́нїѧ свидѣ́нїѧ бж҃їѧ (Друга книга параліпоменон 1: 3).
[952] Друга книга Мойсеєва: Вихід 15: 25.
[953] Пісня над піснями 8: 6.
[954] Послання св. ап. Павла до євреїв 13: 10.
[955] Перша книга Мойсеєва: Буття 27: 28.
[956] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 32: 13–14.
[957] Фраза ста́до бж҃їе зринає в Біблії в Першому соборному посланні св. ап. Петра 5: 2.
[958] Євангелія від св. Івана 6: 55.
[959] Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: пло́ть не по́льзꙋетъ ничто́же.
[960] Неточна цитата з Другої книги Мойсеєвої: Вихід 23: 20–21. Пор.: **И҆** се̑, а҆́зъ послю̀ а҆гг҃ла моего̀ пред̾ лице́мъ твои́мъ, да сохрани́тъ тѧ̀ на пꙋтѝ, ꙗ҆́кѡ да введе́тъ тѧ̀ въ зе́млю, ю҆́же ᲂу҆гото́вахъ тебѣ̀: вонмѝ себѣ̀ и҆ послꙋ́шай є҆го̀.
[961] Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 12: 23. Пор.: **В**онмѝ крѣ́пцѣ, є҆́же не ꙗ҆́сти кро́ве.
[962] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 12: 25.
[963] Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: пло́ть не по́льзꙋетъ ничто́же.
[964] Парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 4: 24. Пор.: и҆ ѡ҆блещи́сѧ въ но́ваго человѣ́ка, со́зданнаго по бг҃ꙋ въ пра́вдѣ и҆ въ преподо́бїи и҆́стины.
[965] Далі в Біблії йде: нижѐ да восхо́щеши, а҆́ще помо́лѧтъ тѧ̀.
[966] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 1: 10–12.
[967] Фраза вонѧ̀ благоꙋха́нїѧ гдⷭ҇ꙋ зринає в Третій книзі Мойсеєвій: Левит 1: 9, 13, 17; 2: 2. Крім того, вона є також у молитовних текстах [див., наприклад: *Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 171 (друга пагін.), 28 (третя пагін.)].
[968] Книга пророка Ісаї 49: 26.
[969] У списку – помилково: *остановляющїи*. Сковорода має на думці Книгу пророка Софонії 3: 3. Пор.: ꙗ҆́кѡ во́лцы а҆раві́йстїи, не ѡ҆ставлѧ́хꙋ на ᲂу҆́тро.
[970] Книга пророка Ісаї 22: 13.
[971] У Біблії замість "не отрѣзаша тебѣ Пупа" – не ѡ҆бѧза́ша сосе́цъ твои́хъ.
[972] Неточна цитата з Книги пророка Єзекіїля 16: 3–4.
[973] Книга пророка Єзекіїля 16: 8–9.
[974] Книга пророка Єзекіїля 16: 8.
[975] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 38: 7. Пор.: **Бы́**сть же и҆́ръ пе́рвенецъ і҆ꙋ́динъ ѕо́лъ пред̾ гдⷭ҇емъ: и҆ ᲂу҆би̇ є҆го̀ бг҃ъ.
[976] Неточна цитата з Пісні над піснями 2: 16. Пор.: **Бра́**тъ мо́й мнѣ̀, и҆ а҆́зъ є҆мꙋ̀. Див. також: **А҆**зъ бра́тꙋ моемꙋ̀ и҆ бра́тъ мо́й мнѣ̀ (Пісня над піснями 6: 2).
[977] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 38: 10. Пор.: и҆ ᲂу҆мертви̇ и҆ сего̀.
[978] Перша книга Мойсеєва: Буття 38: 16.
[979] Книга Псалмів 118 (119): 32.
[980] Сковорода має на думці слова: **О҆**нъ же речѐ: кі́й зало́гъ тебѣ̀ да́мъ; **О҆**на́ же речѐ: пе́рстень тво́й и҆ гри́внꙋ, и҆ же́злъ и҆́же въ рꙋцѣ̀ твое́й. **И҆** дадѐ є҆́й (Перша книга Мойсеєва: Буття 38: 18).
[981] Книга пророка Єзекіїля 1: 20.
[982] Книга Псалмів 76 (77): 19.
[983] Неточна цитата з Книги Псалмів 18 (19): 10–11. Пор.: сꙋдбы̑ гдⷭ҇ни и҆́стинны, ѡ҆правда̑нны вкꙋ́пѣ, вожделѣ̑нны па́че зла́та.
[984] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 1: 19. Пор.: **І҆**ѡ́сифъ же мꙋ́жъ є҆ѧ̀, прве̑нъ сы́й.

[985] Книга пророка Осії 5: 3.
[986] Третя книга Мойсеєва: Левит 21: 21.
[987] Трохи неточна цитата з Книги пророка Осії 7: 10–11. Її закінчення звучить так: **не ѝмы́й се́рдца**.
[988] Третя книга Мойсеєва: Левит 1: 14.
[989] Фраза **го́лꙋбь безꙋ́мный** зринає в Книзі пророка Осії 7: 11.
[990] Книга пророка Єремії 48: 28.
[991] Книга пророка Ісаї 22: 16. Закінчення цього вірша, увесь 17-ий вірш та початок 18-го Сковорода пропускає.
[992] Книга пророка Ісаї 22: 18.
[993] Сковорода алегорично тлумачить історію Сусанни, викладену в 13-ій главі Книги пророка Даниїла. Варто зазначити, що історія про Сусанну є тільки в грецькому та слов'янському перекладах Біблії.
[994] Книга пророка Єремії 3: 9.
[995] Книга Притч Соломонових 18: 8.
[996] Парафраза Другого послання св. ап. Павла до Тимофія 3: 7. Пор.: **всегда̀ ᲂу҆ча́щѧсѧ и҆ николи́же въ ра́зꙋмъ и҆́стины прїитѝ могꙋ́щыѧ**.
[997] Книга Притч Соломонових 18: 6.
[998] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: **кто̀ да́стъ мѝ крилѣ̑ ꙗ҆́кѡ голꙋби́нѣ;**
[999] У Біблії далі йдуть слова: **ѡ҆слѧза́ти бꙋ́дꙋтъ, и҆ падꙋ́тсѧ въ полꙋ́дни ꙗ҆́кѡ въ полꙋ́нощи, ꙗ҆́кѡ.**
[1000] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 59: 10–11.
[1001] Перша книга Мойсеєва: Буття 8: 11.
[1002] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 1: 12. Пор.: **И҆ и҆знесѐ землѧ̀ бы́лїе травно́е, сѣ́ющее сѣ́мѧ по ро́дꙋ и҆ по подо́бїю.**
[1003] Книга Псалмів 84 (85): 11.
[1004] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 8: 13. Пор.: **и҆зсѧ́че вода̀ ѿ лица̀ землѝ.**
[1005] Книга Псалмів 23 (24): 1.
[1006] Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 15: 28. Пор.: **да бꙋ́детъ бг҃ъ всѧ́чєскаѧ во всѣ́хъ.**
[1007] Книга Псалмів 54 (55): 7.
[1008] У Біблії: **ѕѣлѡ̀ ѕѣлѡ̀.**
[1009] Неточна цитата з Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 14: 7–8.
[1010] Назва гірського хребта Аварім (євр. *ʿăḇārîm*), який пролягає на схід від Йордану, походить від дієслівного кореня *ʿāḇār*, що означає "проходити, переходити, пересікати" [див.: The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon. – Peabody, Mass., 1999. – P. 716–719]. Септуагінта й Вульгата віддзеркалюють цю семантику, наприклад, при перекладі Книги пророка Єремії 22: 20 "*wəṣaʿăqî mēʿăḇārîm*" ("і кричи з Аваріму"): "καὶ βόησον εἰς τὸ πέραν τῆς θαλάσσης" ("і кричи до меж моря"); "et clama ad transeuntes" ("і кричи до тих, хто переходить"). Згідно з народною етимологією, зафіксованою в Другій книзі Мойсеєвій: Вихід 12: 27: "це жертва – Пасха (*zeḇaḥ-pésaḥ*) для Господа, що обминув був (*pāsaḥ*) доми Ізраїлевих синів в Єгипті". Правда, зв'язок між словом *pésaḥ* та дієсловом *pāsaḥ* ("проходити, перестрибувати, накульгувати, захищати, щадити") залишається проблематичним. Джерела слова *pésaḥ* пробують шукати і в інших семітських мовах [див.: The Interpreter's Dictionary of the Bible. – Nashville, 1989. – Vol. 3. – P. 663]. У всякому разі, Памва Беринда тлумачив слово *пасха* як "перестьє" [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 444].

[1011] Книга Псалмів 54 (55): 7.
[1012] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 34: 7.
[1013] Книга Ісуса Навина 11: 23.
[1014] Книга Ісуса Навина 14: 15.
[1015] Можливо, це парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 11. Пор.: кто̀ возвѣстѝ тебѣ̀;
[1016] Парафраза Книги Псалмів 67 (68): 14. Пор.: крилѣ̑ голꙋбѝнѣ посре́бренѣ.
[1017] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 52: 7. Пор.: Ко́ль красны̑ на гора́хъ но́ги благовѣствꙋ́ющихъ ми́ръ, благовѣствꙋ́ющихъ блага̑ѧ.
[1018] Книга Псалмів 67 (68): 11.
[1019] Книга Псалмів 67 (68): 8.
[1020] Парафраза Книги пророка Захарії 8: 12. Пор.: и҆ землѧ̀ да́стъ жи̑та своѧ̑, и҆ не́бо да́стъ ро́сꙋ свою̀.
[1021] Фразу ца́рь си́ленъ узято з Книги пророка Даниїла 11: 3.
[1022] Книга Притч Соломонових 29: 4.
[1023] Неточна цитата з Другого соборного послання св. ап. Петра 3: 5. Пор.: Таи́тсѧ бо и҆̀мъ сїѐ хотѧ́щымъ.
[1024] Друге соборне послання св. ап. Петра 3: 5.
[1025] Неточна цитата з Другого соборного послання св. ап. Петра 3: 5. Пор.: и҆ землѧ̀ ѿ воды̀ и҆ водо́ю соста́влена, бж҃їимъ сло́вомъ.
[1026] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 25: 26. Початок цього вірша звучить так: Ꙗ҆́коже вода̀ стꙋде́наѧ дꙋшѝ жа́ждꙋщей благопрїѧ́тна…
[1027] Книга Притч Соломонових 15: 30.
[1028] Книга пророка Ісаї 13: 4–5.
[1029] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 46: 10–11. Пор.: и҆ всѧ̑, є҆лѝка совѣща́хъ, сотворю̀. Призыва́ѧй ѿ востѡ́къ пти́цꙋ, и҆ ѿ земли̑ и҆здале́ча.
[1030] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 15: 11. Пор.: Слетѣ́ша же пти̑цы на тѣлесѧ̀ расте́санаѧ и҆́хъ: и҆ сѣ́де бли́зꙋ и҆́хъ а҆вра́мъ.
[1031] Книга пророка Ісаї 38: 14.
[1032] Парафраза Книги Псалмів 142 (143): 5. Пор.: Помѧнꙋ́хъ дни̑ дре́внїѧ, поꙋчи́хсѧ.
[1033] Книга пророка Ісаї 46: 9–10.
[1034] Книга Псалмів 118 (119): 152.
[1035] Сковорода має на думці слова: Ѻ҆́нъ же речѐ: кі́й зало́гъ тебѣ̀ да́мъ; Ѻ҆на́ же речѐ: пе́рстень тво́й и҆ гри́внꙋ, и҆ же́злъ (Перша книга Мойсеєва: Буття 38: 18).
[1036] Книга Псалмів 118 (119): 149.
[1037] Див. прим. 257 до діалогу «Наркісс».
[1038] Пісня над піснями 2: 14.
[1039] Книга пророка Ісаї 11: 8.
[1040] Книга пророка Ісаї 11: 8.
[1041] Книга пророка Ісаї 22: 16.
[1042] Євангелія від св. Матвія 28: 6; Євангелія від св. Марка 16: 6; Євангелія від св. Луки 24: 6.
[1043] Книга Притч Соломонових 8: 2.
[1044] Парафраза Послання св. ап. Павла до колосян 3: 2. Пор.: гѡ́рнѧѧ мꙋ́дрствꙋйте, (а҆) не земна̑ѧ.
[1045] Неточна цитата з Книги пророка Аввакума 1: 13. Пор.: Чи́сто ѻ҆́ко є҆́же не ви́дѣти ѕла̀ и҆ взира́ти на трꙋды̀ болѣ́знєнныѧ.
[1046] Мабуть, це парафраза Книги Псалмів 9: 28. Пор.: под̾ ѧ҆зы́комъ є҆гѡ̀ трꙋ́дъ и҆ болѣ́знь.

[1047] Книга Псалмів 12 (13): 3.
[1048] Друга книга Мойсеєва: Вихід 33: 22.
[1049] Сковорода має на думці слова: **Ѝбо** пти́ца ѡ҆брѣ́те себѣ̀ хра́минꙋ (Книга Псалмів 83 (84): 4).
[1050] Книга пророка Єзекіїля 8: 7–8.
[1051] Сковорода має на думці слова: **Ты̀**, голꙋби́це моѧ̀, въ покро́вѣ ка́мєннѣ, бли́з предстѣ́нїѧ (Пісня над піснями 2: 14).
[1052] Перша книга Мойсеєва: Буття 15: 11.
[1053] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 60: 8. Пор.: **Ки́и** сꙋ́ть, ѝже ꙗ҆́кѡ ѡ҆́блацы летѧ́тъ, и҆ ꙗ҆́кѡ го́лꙋбїе со птєнцы̀ ко мнѣ̀;
[1054] Книга пророка Ісаї 60: 8.
[1055] Пісня над піснями 2: 14.
[1056] Євангелія від св. Івана 15: 14.
[1057] Євангелія від св. Івана 15: 15.
[1058] Парафраза другої частини вірша Євангелія від св. Івана 15: 15. Пор.: ва́съ же реко́хъ дрꙋ́ги, ꙗ҆́кѡ всѧ̑, ꙗ҆̀же слы́шахъ ѿ ѻ҆ц҃а̀ моегѡ̀, сказа́хъ ва́мъ.
[1059] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 60: 4. Пор.: **Вѡзведѝ** ѡ҆́крестъ ѻ҆́чи твоѝ и҆ ви́ждь собра̑наѧ ча̑да твоѧ̑: сѐ, прїидо́ша всѝ сы́нове твоѝ и҆здале́ча.
[1060] Парафраза Євангелії від св. Матвія 3: 16. Пор.: и҆ сѐ, ѿверзо́шасѧ є҆мꙋ̀ нєбєса̀, и҆ ви́дѣ дх҃а бж҃їѧ сходѧ́ща ꙗ҆́кѡ го́лꙋбѧ и҆ грѧдꙋ́ща на него̀.
[1061] Див. прим. 108 до циклу «Басни Харьковскія».
[1062] Євангелія від св. Матвія 3: 17.
[1063] Євангелія від св. Матвія 3: 16.
[1064] Перша книга Мойсеєва: Буття 15: 11.
[1065] Книга пророка Софонії 3: 1.
[1066] Неточна цитата з Книги пророка Софонії 3: 2. Пор.: **Нє** ѹ҆слы́ша гла́са, нє прїѧ́тъ наказа́нїѧ, на гд҃а не ѹ҆пова̀ и҆ къ бг҃ꙋ своемꙋ̀ не приближисѧ.
[1067] Фраза гла́съ гро́ма зринає в Книзі Псалмів 76 (77): 19, у Книзі Ісуса, сина Сирахового 43: 18 та в Апокаліпсисі 14: 2.
[1068] Третя книга Мойсеєва: Левит 1: 14.
[1069] Книга Псалмів 83 (84): 2.
[1070] Книга Псалмів 83 (84): 3.
[1071] Мабуть, Сковорода має на думці емблематичний образ горлиці. Див. прим. 466 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».
[1072] Книга Псалмів 131 (132): 4.
[1073] Можливо, це парафраза Книги пророка Ісаї 40: 6. Пор.: всѧ́ка пло́ть сѣ́но.
[1074] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 72 (73): 25. Пор.: **Что́** бо мѝ є҆́сть на нб҃сѝ;
[1075] Неточна цитата з Книги Псалмів 72 (73): 27. Пор.: ѹ҆далѧ́ющїи себѐ ѿ тебѐ погѝбнꙋтъ.
[1076] Книга Псалмів 83 (84): 3.
[1077] Книга Псалмів 103 (104): 17.
[1078] Можливо, це парафраза Третьої книги царств 19: 12. Пор.: и҆ та́мѡ гд҃ь.
[1079] Пісня над піснями 1: 9.
[1080] Книга Притч Соломонових 13: 20.
[1081] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 31: 25. Пор.: і҆а́кѡвъ же поста́ви кꙋ́щꙋ свою̀ на горѣ̀.
[1082] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 31: 30. Пор.: жела́нїемъ бо возжела́лъ є҆сѝ ѿитѝ въ до́мъ ѻ҆тца̀ твоегѡ̀.

[1083] Книга Псалмів 83 (84): 3.
[1084] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 17: 24. Початок вірша звучить так: **Лицѐ разꙋ́мно мꙋ́жа премꙋ́дра…**
[1085] Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 2: 14. Пор.: **ꙗ҆ви́ ми зра́къ тво́й.**
[1086] Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 2: 14. Пор.: **ᲂу҆слы́шанъ сотвори́ ми гла́съ тво́й.**
[1087] Пісня над піснями 2: 14.
[1088] Пісня над піснями 2: 14.
[1089] Фразу **на мѣ́стѣ ѕла́чнѣ** взято з Книги Псалмів 22 (23): 2.
[1090] Пісня над піснями 2: 11.
[1091] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 9.
[1092] Слова "отыде себѣ Зима" – інтерполяція Сковороди.
[1093] Пісня над піснями 2: 12.
[1094] Парафраза Книги Екклезіястової 2: 14. Пор.: **мꙋ́драгѡ ѻ҆́чи є҆гѡ̀ во главѣ̀ є҆гѡ̀.**
[1095] Фразу **на конца́хъ землѝ** взято з Книги Псалмів 47 (48): 11.
[1096] Парафраза Книги Псалмів 30 (31): 21. Пор.: **скры́еши и҆̀хъ въ та́йнѣ лица̀ твоегѡ̀.**
[1097] Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 13: 31. Пор.: **Се́рдце человѣ́ческо и҆змѣня́етъ лицѐ є҆гѡ̀, и҆лѝ на добро̀ и҆лѝ на ѕло̀.**
[1098] Неточна цитата з Третьої книги Мойсеєвої: Левит 1: 15. Пор.: **да ѿто́ргнетъ главꙋ̀ є҆гѡ̀, и҆ да возложи́тъ жре́цъ на ѻ҆лта́рь и҆ и҆сцѣди́тъ кро́вь.**
[1099] Неточна цитата з Третьої книги Мойсеєвої: Левит 1: 16. Пор.: **и҆ да ѿлꙋчи́тъ горта́нь съ пе́рїемъ, и҆ и҆зве́ргнетъ и҆̀ ѿ ѻ҆лтаря̀ на восто́къ на мѣ́сто пе́пела.**
[1100] Третя книга Мойсеєва: Левит 1: 17.
[1101] Неточна цитата з Третьої книги Мойсеєвої: Левит 1: 17. Пор.: **приноше́нїе є҆́сть же́ртва, вонѧ̀ благоꙋха́нїѧ гдⷭ҇ꙋ.** Див. також: **же́ртва вонѧ̀ благово́нїѧ гдⷭ҇ꙋ** (Третя книга Мойсеєва: Левит 23: 18).
[1102] Пор. із думкою Орігена: "…Слово про принесення жертв треба розуміти як слово про якісь небесні таїнства" [*Ориген*. Толкования к Евангелию от Иоанна // *Ориген*. О началах. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 445].

Бесѣда,
нареченная
Двое:
о том, что
Блаженным быть легко

Персо́ны:
Михаи́л. Данїи́л[1]. Израи́л. Ѳа́рра[2]. Наема́н[3].

Ѳа́рра. О Наема́н! Наема́н! Утѣшь мене, друг мой…

Наема́н. Кто тебе перепугал, брате Ѳа́рра? Дерзай! Мир тебѣ! Не бойся[4]! Конечно, ты сидѣл в со́ньмищѣ оных:

“Гро́б отверст, Гортань их…”[5]

Ѳа́рра. Тѣ-то Сире́ны[6] наполнили мой слух и сердце жалостным и смущенным пѣнїем.

Михаил. Длячего ж ты себѣ ушей не заку́порил воском так, как древнїй Ули́кс[7]?

Ѳа́рра. Тайна сїя мнѣ не извѣстна. А знаю, что они мнѣ напѣли много чудес, обезкура́живших сердце мое. Не чудо ли сїе? Есть, де, во Европѣ нѣкїй Пророк, святый Їеремїй. Он нашел от трав сок, обновляющїй ему и Друзям его Младость, яко О́рлюю Юность[8].

Выслушайте второе Чудо. Нѣкїй До́ктор медыцы́ны питался хлѣбом точїю и водою и жил без всяких болѣзней лѣт 300.

На вот и третее! Нѣкїй Калмы́к имѣет столь быстрыя Очи, что яснѣе и далѣе видит, нежели кая-либо зрительна Трубка. Вот чем мене плѣнили сладкогласны Си́рины! А мои очи день от дня слабѣют. Не чаю прожить ни 20 лѣт. Кто же мнѣ и кая страна обновит Юность? Вѣк мой скончавается…

Михаил. О Ѳа́рра! не тужи, друг мой. Мы зама́жем уши твои воском, медом и сотом: вѣчностью. “С нами Бог, разумѣйте, о невѣжи”[9]. И совѣт ваш и слово разорится, яко с нами Бог[10].

Услышите! Господа сил, того освятите[11].

“Той будет тебѣ во Освященїе, аще будеши уповая на него”[12]. А иначе вся ваша крѣпость, о языцы осязающїе, языцы невѣрующїе! будет вам камень претыканїя, и камень паденїя[13], и падеж сокрушенїя. “И сокрушатся, и приближатся, и я́ты будут человѣцы, в твердынѣ своей суще”[14]. О Друг мой, Израилю! Блаженны есмы, яко Богу угодная нам разумна суть[15].

Израиль. Взглянь на мене, Ѳа́рра. Почто ты плѣнился Лестным твоих Си́ринов пѣнїем? Вот влекут тебе на Камень претыканїя и паде́нїя[16]. Почто, забыв Господа, святиш тое, что нѣсть святое?

“Той будет тебѣ во освященїе,
аще будеши уповая на него”[17].

Друзья Їеремїины состарѣют паки, безболѣзнїе Дóкторово прервется, а Очи Калмыковы потемнѣют. “Терпящїи же Господа обновлят крѣпость, окрылáтѣют, аки Орлы, потекут и не утрудятся, пойдут и не взалчут”[18].

ДАНЇИЛ. Слушай, Ѳарра! Разумѣеш ли, что значит ОСВЯТИТЬ?

ѲА́РРА. Ей! ей не разумѣю[19]! Научи мене[20].

ДАНЇИЛ. Освятить значит Основать и УТВЕРДИТЬ. Святое же значит незыблемое, неподвижное… Когда Исаїа вопїет:

“ГО́СПОДА СИЛ, ТОГО ОСВЯТИТЕ”[21], тогда значит, что Он Един есть Свят, сирѣчь Камень тверд, чтоб безопасно основать нам нашего Щастїя Храмину, а не дерзали бы мы святить ни одной Твари, яко клятву и пѣсок.

“Всяка плоть сѣно”[22]. Глагол же Божїй, сирѣчь Основанїе, СИЛА и Дух, пребывает во вѣки[23].

А́дамант сам собою тверд есть, а мы, только почитая его таковым, дѣлаем твердым. И сїе-то есть: “Будет тебѣ во ОСВЯЩЕНЇЕ, аще будеши уповая на НЕГО”[24]. Сирѣчь: Освятит тебе и утвердúт щастїя твой Домик вѣчно и неподвижно, Если, минув дрянь, весь пѣсок и сѣно, почтеш Единаго ЕГО СВЯТЫМ и твердым.

ѲА́РРА. Ай, друг мой Данїил! не худо ты судил.

ДАНЇИЛ. Плюнь же, Голубчик мой, на Веремѣеву юность, на Дóкторово Тристалѣтїе и на Калмы́цкїя Глазà. И́стинная дру́жба, правдúвое Щáстье и прямая Ю́НОСТЬ никогда не обветшáет.

Ах! все то не наше, что нас оставля́ет.

Пускай бу́дет при нас, поколь остáвит нас.

Но да знáем, что все сїе не-вѣрный нам Друг. Один умирает в 30, а другой в 300 лѣт. Если умирáть есть нещáстье, так óба бѣдны. Не велúка в том отрáда Тюрéмнику, что иныíх в три часа, а егò в 30[-й] день вы́тащат на Ешафóт. Кóе же то мнѣ и здравїе, коему Концéм слáбость? Кáя то мнѣ Млáдость, раждáющая мнѣ Стáрость? Ах! не называй Слáдостью, если раждáет Гóресть. Не дѣлай Долготóю ничего, что прекращáется. Не имену́й Щастїем ничегò, Что опроверга́ется. От Плодóв и от Концà его судú всякое дѣло[25]. Не люблю̀ жи́зни, печатлѣемыя смертью, и сáма она есть смерть. Конéц дѣлáм, будь Судїя̀!

Не то Орел, что лѣтáет,
Но то, что легко сѣдáет[26].
Не то О́ко, что яснѣет,
Но то, что не отемнѣет.

Вот тебѣ прямóе О́КО! как напúсано о Дру́гѣ Бóжїем:
“Не отемнѣстѣ О́ЧИ Его,
Ни истлѣста Устнѣ Его”[27].

ѲА́РРА. О Наемáн! Наемáн! утѣшь мене, Друг мой.

НАЕМА́Н. О любезная душа! Околду́нил тебе Глас сладкїй, Сирéнскїй, Глас, влекущїй Лóтку твою на Кáмни. Ей! о сих-то камнях Глас сей Исáїи:

“Приблѝжатся, и сокрушатся, и паду́т”[28].

“Наполнятся до́мове шу́ма, и почі́ют ту Си́рины”[29].

Но не бо́йся! Господь изба́вит тебе[30]. Поло́жит тебѣ во Основа́нїе Ка́мень многоцѣ́нен, краеуго́лен[31].

“Тогда спасе́шися и уразумѣеши, гдѣ еси был”[32].

Ѳа́рра. Не диви́сь сему, что я околду́нен, а скажѝ мнѣ, гдѣ не слы́шится Глас пусты́нных сих Птиц?

Си́рен ле́стный Окїа́на!
Гла́сом его обая́нна,
Бѣдная душа на пути
Всегда желает уснути,
Не доплывши бре́га[33].

Се исполнилось на мнѣ, что я мальчиком пѣва́л.

Наема́н. А я тебѣ взаимно от той же пѣсни воспою:

Распространѝ Бодр вѣтри́ла,
И Ума твоего кры́ла,
Пловущи на бурном морѣ,
Возведи Очеса̀ горѣ,
Да потече́ш путь прав[34].

Ѳа́рра. Протолкуй мнѣ, Наема́н, что значит Си́рин? Я слышал, что Си́рен значит пусты́нную птицу[35].

Наема́н. Когда не разумѣеш, что есть Си́рин? ниже уразумѣеш, что ли есть пустынная пти́ца? Иное разумѣть Имя, а иное дѣло разумѣть то, что именем означа́ется. Разумѣеш Имя сїе, или скажу̀, Звон сей: Христо́с, но дай Бог, чтоб ты знал! что сїе Имя значит?

Ѳа́рра. Так протолкуй же мнѣ не имя, но дѣло.

Наема́н. Си́рин есть сладкорѣчивый Дура́к, влекущїй тебе к тому, чтоб ты основал Щастїе твое на Ка́мни том, который не утвержда́ет, но разбива́ет.

Ѳа́рра. Ражжуй как можно простѣе и вкуснѣе…

Наем[ан]. Сколько у вас славных и почтенных Любомудрцев? Всѣ сїи суть Си́рины. Они-то соблазняют в жизни сей пловущих, Стариков и Молодцов. Взглянь сердечным Оком на житейское Море. Взглянь на претыканїе и паденїе пловущих и на вопль их. Один возгнѣздиться хотѣл на Капита́лѣ, как Но́ева Голубица на Холмѣ, и под Старость сокрушился. Другой на Плотоуго́дїи думал создать дом свой и в Кончи́ну лѣт постыдился. Иной основался на Ка́мнѣ Милости Исполи́нскїя[36] и был ему претыканїем. Ты думаеш, но и ревнуеш сѣсть на Камень плотскїя Юности, плотскаго безболѣзнїя и плотских Очей твоих, и се ожидает тебе претыканїе, паденїе и сокрушенїе[37]!

Ѳа́рра. Брось людскїя Бѣшенства, а скажи только, Что значит пребыванїе Си́ринов на морѣ? Зачем на водѣ?..

Наем[ан]. Затѣм, что в Суетѣ. Не хотят они в Га́вань и в Ло́но Авраа́мле[38], на Матеру́ю и твердую Землю со Израилем, но с Фараóном[39].

Вот вам благолѣпная Фигура и преподобный Образ Надежды и обманьчивости! Га́ванью или Лоном образуется Упованїе, а морем и водóю – лживость всякїя плоти. Во Евангелїи Камень и пѣсок есть то же. На оном Мудрый, а на сем домик себѣ строит муж Безпутный[40].

Ковчег и потоп – не то же ли[41]? Вода и Елиссе́йское Желѣзо[42] – не то же ли? Сороколѣтная пустыня и Обѣтованная Земля – не то же ли? Что только преходит Израиль, все то Море, вода, зы́бкость, основанїе и упованїе юродивых мужей, как написано:

"Рѣка текущая основанїе их"[43]. "Почі́ют ту Си́рины"[44].

"Возволнуются и почити не возмогут"[45].

"Нѣсть радоватися нечестивым"[46].

Ѳарра. Ты уже и много насказал, и завел в любопытность. Так скажи же мнѣ: длячего иные толкуют, что Иса́ины Си́рины суть то пустынныя птицы, а возгнѣздиваются в пустом Вавилóнѣ градѣ[47].

Наем[ан]. О младенец с ба́бїими твоими Баснями[48]! Ражжуй только Зу́бом мужеским сей час по Сампсóнову, найдеш в жостком нѣжное, а в пустом пищу[49].

Пустынныя Птицы, развѣ то не лже-Пророки, пустое поющїе? Пустый Вавилон, развѣ то не Сире́нскїй Камень? Не все ли пустое, что суета? и не все ли то вода, что не твердое? Послушай, вот Птица!

"Ефре́м, яко Голуб безумный, не имый се́рдца"[50].

Учеников сих Птиц называет Михе́а дщерьми Сири́нскими, и точно о Самарі́и, кая таких птиц довольно у себе имѣла, вопїет: "Сотворит плач, аки Змїе́в, и рыданїе, аки дщерей Сири́нских"[51].

К сим-то безумным птицам слѣдующїй Божїй отзыв:

"Приступите ко мнѣ[52], послушайте мене, погублшїи сердце, сущїи далече от правды"[53].

О сих же птицах нечистых Осі́а поет вот что!

"Якоже Пти́цы небесныя, све́ргу я…

Горе им, яко отскочиша от мене"[54].

Учеников же их называет чадами вод:

"Яко Лев, возревет Господь, и ужаснутся чада вод"[55].

Чада вод и дщери Сири́нскїя есть то же, у Исаїи называются отъятыми парящих птиц птенцами[56].

Сїи ж Сире́ны называются Змі́ями и Га́дами.

"Сотворит плач, аки Змїе́в…"[57]

"Полижут персть, аки Змїеве…"[58]

"Послю, аки Га́ды на Землю"[59].

Зачем туда? Затѣм, чтоб вся дни живота своего кушали Грязь[60].

Сїи-то суть Ангелы лютые[61], псы, злые дѣлатели[62], облаки бездождные[63],

водные, земные, духа не имуще…[64]

Ѳа́рра. Полно! полно! Поговори еще мнѣ о добрых Птицах. Я уже и разумѣю, что, конечно, не худо поет оная Птица:

“Глас Горлицы слышан в Землѣ нашей”[65].

Наем[ан]. Нѣсколько тебѣ благовѣствующих Птиц выпущу из Ковчега. Взглянь! “Кїи суть, иже, яко Облацы, летят?

И, яко Голубы со Птенцы, ко мнѣ?”[66]

Как темна̀ и тонка̀ вода во Облацѣх воздушных[67], так вода Глубока – Совѣт в сердцѣ Мужей сих[68] и их Птенцов. И как Голубины Очи вышше волнованїя Сире́нских вод, так Сердце их вышше всея тлѣни подъялось. Взглянь еще на Горнїй Хор Птиц прозорливых!

“Подъях вас, яко на Крилѣх Орлих, и приведох вас к себѣ”[69].

“Идѣже труп, тамо соберутся Орлы”[70].

Не Орел ли то: “Ангел Господень восхити Фи́липпа”[71]?

Не Орел ли то: “Не обрѣтеся Ено́х в живых”[72]?

Не Орел ли то: “Взят бысть Илїа вихром”[73]?

Вот Орел пари́т! “Вѣм Человѣка[74], прошедшаго небеса[75]”.

Вот Орел! “Ят Аввакума Ангел Господень за верх Его”[76].

Вот Орел! “Вознесу тя, Господи, яко подъял мя еси”[77].

Взглянь же на сего любезнаго Орла! “Видѣхом Славу Его…”[78] Куда-то они летят? Ах, превзойшли Они Труп и тлѣнь. Устремили взор на того: “Вземлется от Земли Живот Его”[79]. “Взятся великолѣпїе Его превыше небес”[80].

Ах! взглянь сюда!.. Не се ли оная Благовѣстница с масличною вѣтвою из Но́ева Ковчега, Мир нам приносящая, летит? и, летя, вот что, кажется, поет: Дерзайте[81]! Да не смущается сердце ваше[82] потопом вод Сири́нских! Я вижу Холм незыблемый, верхи̇̀ Гор, из-под потопных волн выникающих, провижу весьма издалеча Землю и Га́вань[83]: вѣруйте в Бога[84], там почї́ем.

“Кто даст мнѣ кри́лѣ…”[85]

“Очи ваши узрят Землю издалеча”[86].

А мнѣ любезна и Горлица сїя. Летит выспр поющи:

“Воспою нынѣ Возлюбленному пѣснь”[87].

О Ѳа́рра! Ѳа́рра! чувствуеш ли вкус во Проро́чїих Му́зах? А иначе – бѣжи̇̀ и приложися к Га́латам.

Ѳа́рра. Вѣриш ли, что для мене прїятнѣе пѣнїе Сире́нское.

Наем[ан]. Ей, друже, вѣрю, что больше Еле́я имѣет во умащенїи своем Лстец, нежели в Наказанїи своем Отец, и что ложная позоло́тка есть блистательнѣе паче самаго Зла́та, и что И́родова Пляса́вица[88] гаразда краси́вѣе, нежели Захарїина Елисавет[89]. Но помни Притчу:

“Не славна избà углами, славна пирогами”[90].

“Не красна Челоби́тна слогом, но Законом”[91].

В самом сладчайшем ядѣ внутреннїй вред уничтожает сладость. Предревняя есть причта сїя:

“Ἁπλός ὁ μῦθος τῆς ἀληθείας”[92].

“У Истины простая рѣчь”.

Инако поют в Косте́лѣ, а инако на Маскара́дѣ[93].

Смѣшо́н, кто ищет красных слов в том, кого спрашивает о дорогѣ, и кто Лакиру́ет чистое Золото. На что Проро́чїим Пѣсням Блядословїе? Пусть покрывается им Сире́нская лжа! А то, что они поют во Фигурах, фигуры суть мѣше́чки на Золото и шелуха для Зернà Божїя. Сїе-то есть иносказанїе и истинная Оная Ποίησις, сирѣчь творенїе[94]: положить в плотскую пустош Злато Божїе и здѣлать Духом из плоти, авось-либо кто догадлив найдет в коробочкѣ прекрасное Отроча Еврейское, взятаго вышше вод Сире́нских Человѣка[95].

“Творяй Ангелы своя духи (духами)”[96].

Вот истинные Пїи́ты, сирѣчь Творцы и Пророки, и сих-то Писанїя любил читать возлюбленный Давид:

“В творенїих рукѝ твоею поучахся”[97].

Ѳарра. Однак мнѣ прїятны и Ковче́говы Птички. Мудренько поют. Выпусти еще хоть одну.

Михаил. Я тебѣ выпущу, обратись сюда, Ѳа́рра! возведи Очеса[98].

“Яко Ластовица, тако возопїю,

и я́ко Голуб, тако поучуся”[99].

Ѳа́рра. Кой вздор? Громкїя ластовицы в коих странах родятся? А у нас они то же, что свершкѝ. Голуб глупяе Курицы, как может любомудрствовать?

Видиш ли? коль стропотныя Музы Пророческїя? Вот каких птиц насобрал в свой Ковчег Ной! А мои Сире́ны нѣжно, сладко, ясно, громко и самыми преславными мо́дными сло́вушками воспѣвают. Самыя морскїя волны, кажется, что от их пѣнїя поднимаются и пляшут, будьто от Орфе́евой Псалтыри[100], и нѣт толь глупаго скота и звѣря, даже и самаго нечувственнаго пня и холма, чтоб их не разумѣл, чтоб не скакал и с восклицновенїем не восплескал в дла́ни, и не дивно, что вселенную влекут за собою.

Михаил. Не бойся, Ѳа́рра. Израиль видит Двое. А сїе-то есть Жезл, и власть Ему здѣлать из яда ядь, из смерти жизнь, из обуялости вкус, а из стропотнаго гладкое, и ничесоже Его вредит. Он ссет Камень[101], преходит Море, вземлет Змїя[102] и пьет Ме́рру в сладость. Его желудок все варит в пользу, а зубы все стирают и вся поспѣшествуют во Благое. Слушай, Израиль! Раскуси ему Езекїину Мысль. Испїй стропотну сїю рѣчь так, как написано о Тебѣ:

“От потока на пути пїет…”[103]

О Израилю! Преходь поток, исходь на второе, сїе есть твое.

Израиль. “Господь даде мнѣ Язык…”[104] Ластовица и Голуб значит Израиля. Взглянь, Ѳа́рра, на стѣну и скажи, что ли видиш? Взглянь сюда.

Ѳа́рра. Вижу Картинку, гдѣ написана птичка, поднявшаясь из морскаго Бре́га и летя́щая на другой невидный Брег.

Израиль. Сїя есть Израилская Картина, нареченна Си́мвол[105]. Ластовица, убѣгая зимы, летит чрез море, от сѣвернаго Бре́га на Южный и, летя, вопїет:

“Нѣсть мнѣ мира здѣ”[106].

В сей-то Си́мвол ударяет Езекі́ина Се́рдца Луч сей:

“Яко Ластовица, тако возопїю”[107].

Израиль вездѣ ви́дит Двое́. Ла́стовицу осяза́ет, а чрез нея, будьто чрез примѣ́ту, ведущую к мѣ́ти, прови́дит Духом чистое, свѣтлое и Божественное Сердце, возлѣта́ющее вышше непостоя́нных вод к Матеро́й и те́плой Тве́рди. Сїе-то есть стоять на Стражѣ со Аввакýмом, возво́дить О́чи[108] и быть Обсервато́ром на Сїо́нѣ[109]. Необрѣзанный же сердцем видит одни Примѣ́ты без мѣ́ты. Взглянь, Ѳа́рра, и на сей Си́мвол. Ви́диш окрыла́тѣвшую Дѣву, просте́ршую ру́ки и Кри́ла и хотящую летѣть чрез пучи́ну морскую, к выника́ющим издале́ча Холмам. А любѣзный Ея над Холмами из Облака взаимно к ней летит уже, простирая к обятїю ру́ки своя. Здѣсь видиш и плавающїй Ковчег[110]. Сїя есть чистая Жена, о коей написано:

“Даны быша Женѣ два Кри́ла Орла великаго”[111].

Блаженныя сея Жены потопом Блево́тин своих не мог потопить Змїй седмиглавный[112]. Она-то вопїет: “Кто даст мнѣ крилѣ…”[113] Вот тебѣ Ластовица! “Яко Ластовица, тако возопїю…”[114] “‘Не в силѣ велицѣй, ни в крѣпости Глас Ея, но в Дусѣ моем’, – глаголет Господь Вседержитель”[115].

“Радуйся зѣло, дщи Сїоня, проповѣдуй, Дщи Їерусалимля”[116].

Не Ластовица ли Павел, проповѣдующїй не в мудрости сло́ва и мїрскаго витыйства, и Сире́нскаго Блядословїя, но в наученїи и Силѣ Духа святаго[117]?

А когда Ластовица кричит, что для нея Сѣверный Брег опасен и что узнала Она надежный Южный Брег, так не Двое ли Она видит? и не то же ли нам благовѣстит: “Вѣм Человѣка, о сем похвалюся”[118]?

Не то же ли, что Давид: “И полещу, и почі́ю”[119]?

Не то же ли, что Ангел: “Се благовѣствую вам радость велїю”[120]?.. “Нѣсть здѣ”[121]. “Тамо Его узрите”[122].

“Нѣсть мнѣ Мира здѣ”[123].

Сам Езекі́я, сказав: “Яко Ластовица”[124] и протчая, всплош придает сїе: “Ищезостѣ бо Очи мои”[125]. Сирѣчь престал я то видѣть, что прежде видѣл. Я видѣл одну воду, одну плоть и кровь, и одну пустош и суету, и сїе есть Одно, и есть ничтоже, посему я и слѣп был, видѣвшїй то, что ничтоже и Одна точїю тѣнь есть. Нынѣ же глупое Око мое ищезло и преобразилося во Око Вѣры, видящїя в тѣлишкѣ моем обон-пол непостоянныя Плоти и Крови Твердь и высоту Господа моего, Духа Божїя, содержащаго своею Горстїю прах мой, и сїе есть второе и надежное, вторый Человѣк – Господь мой[126].

“Иже избави мя и отъя Болѣзнь Души моея”[127].

Отселѣ всѣ воскресшїи возблагословят тя[128], и я, ожившїй,

“Яко Ластовица, тако возопїю”[129].

И яко Павел, тако поучуся[130].

“От днесь бо дѣти сотворю, яже возвѣстят Правду твою…”[131]

“От нынѣ ни единаго вѣмы по Плоти. Аще же и разумѣхом по плоти Христа, но нынѣ ктому не разумѣем”[132].

Посмотри же, Ѳа́рра, и на другой Си́мвол, в Центр коего ударяет сїя ж Езекі́ина рѣчь. Взглянь сюда.

ѲА́РРА. Вижу. На самом верхѣ Ка́мня, в срединѣ моря стоящаго, стоит кая-то Птичка. Камень схож на Сире́нскїй.

ИЗРАИЛЬ. Как ему быть Сире́нским, когда Глас Си́мволов есть Таков: "IN CONSTANTIA QUIESCO". Сирѣчь:

"На незыблемости почиваю"[133]?

Кая вѣрность на Сире́нском, волнами покрываемом? Сей есть каменный ХОЛМ ВѢЧНАГО, выникшїй из-под вселенскаго Потопа, на коем упокоился Но́ев Голуб, с таким Благовѣстїем:

Inveni portum Jesum. Caro, Munde, valete.
Sat me jactâstis. Nunc mihi certa QUIES[134].
Сирѣчь:
Прощай, Стихі́йной потоп!
Я почїю на ХОЛМАХ ВѢЧНАГО,
Обрѣтши вѣтву БЛАЖЕНСТВА.

Вот тебѣ Но́ев Голуб! Послушай Гласа Его.
"Лѣта вѣчная помянух и поучахся"[135].
"Постави на Камени нози мои"[136].
"На Камень вознесл мя еси"[137].
"Господь – утвержденїе мое и КАМЕНЬ мой"[138].
Вот еще Голуб! "Со усердїем гоню"[139], к намѣренному теку.
Аще како достигну во воскресенїе мертвых"[140].
"Разумѣхом по плоти Христа, но нынѣ ктому не разумѣем"[141].

Пожалуй, посмотри мнѣ и на Сына Їо́нина, сирѣчь Голуби́нина[142]: "Блажен еси, Си́моне, Сыне Їо́нин. Яко плоть и кровь не явѝ тебѣ (мене), но Отец мой, иже на небесѣх… Ты еси КАМЕНЬ (КИ́ФА), и на сем КАМЕНѢ утвержу всю Церковь мою…"[143] Слыхал ли ты о Данїи́ловом КАМЕНѢ[144]? Се Он есть. Слышал ли За́мок Апокалипти́чный[145]? Се он есть. Слышал ли Рай? Вот он тебѣ! Слыхал ли о Землѣ дивной, что от воды и посредѣ воды[146]? Вот же тебѣ обѣтованная ЗЕМЛЯ! Вспомни Евангелскїй Маргари́т[147]. Вспомни обрѣтенную Дра́хму[148]. Вспомни свобожденїе, исцѣленїе, воскресенїе и протч[ая], и протч[ая], и протч[ая]. Все сїе и всѣ Пророческїя Му́зы, как праволучныя стрѣлы молнїины[149], в сей святый и един КАМЕНЬ ударяя, путеводствуют.

Видиш, Ѳа́рра, в кую Гавань доплыла рѣчь Езекі́ина? Не дерзай же хулить Птиц Но́евых. Они поют тихо, но Глас то́нок их, остр и высок. А Сире́ны, как Ле́беди, возносят громко крик, но по Пословицѣ:

"Высоко полетѣла, да не далеко сѣла"[150].

ѲА́РРА. Право я влюбился в ваши птички. Ковчег ваш подобен Троя́нскому Коню̀[151]. Выпустите мнѣ еще хоть одну. Люблю, что поют ДВОЕ. Одно во уши, другое в Разум, как написано: "ДВОЕ сїя слышах"[152].

Теперь вижу, что не пустая древняя оная Притча:

“Глуп, кто двое нащитать не умѣет”.

Видѣть кошельок – не знать, что в кошелькѣ, – сїе есть видящи не видѣть. Ви́дно, нужно вездѣ видѣть ДВОЕ.

Видѣть болван – не знать, что в болванѣ, есть не знать себе. Сире́ны поют воду, а ваши Птицы – воду и Гавань.

Вода есть кошельок, а Гавань есть Имперїа́л[153]. Тѣло есть вода и кожа, в которую одѣт Истинный наш АДАМ[154].

ДАНЇИЛ. О Ѳарра! на́чал ты издавать благоуханїе.

“Сот искапают устнѣ твои, Невѣсто”[155].

Вот сей-то СОТ заку́порит тебѣ уши противу Сире́н[156].

ѲА́РРА. Выпусти, Данїил, еще хоть одну мнѣ Райскую Птицу.

ДАНЇИЛ. Изволь! Еще ты такой не видал. Лови̇̀ Ее̇̀!

“Еро́дїй на небесѝ позна время свое”[157].

Ѳарра. Дичину̇̀ ты выпустил. Я и имя ея в первое слышу. Скажи мнѣ, кой сей род есть птицы, Еро́дїй?

ДАНЇИЛ. У древних Славя́н она Еро́дїй, у Е́ллинов – Пеларго́с[158], у Ри́млян – Кико́нїа[159], у Поля́ков – Бо́цян[160], у Малороссїа́н – Га́йстер[161], – схо́жа на Журавля̇̀. Еро́дїй[a] значит Боголю́бный, если слово Еллинское. Но что в том нужды? Брось тѣнь, спѣши̇̀ ко И́стинѣ. Оста́вь физическїя ска́зки беззу́бым младе́нцам. Все то ба́бїе, и баснь, и пустош, что не веде́т к Га́вани. Сѣки̇̀ скорѣе всю плоть по Изра́илски[162]. Сержусь, что медлиш на Скорлупѣ. Сокруша́й и выдырай Зе́рно Силы Божїя. Еро́дїй знаменует Вѣру во Христа, а яснѣе сказать, Изра́илское О́КО, ви́дящее ДВОЕ, – вот тебѣ Га́йстер! Будь здоро́в с ним! С Небесѐ Кра́стель…[163]

ѲА́РРА. Коне́чно ж, есть причина, длячего взят он во О́браз сей.

ДАНЇИЛ. Конечно, троя́кая вина̇̀ сему есть. 1-я – что гнѣзди́тся на Ки́рках[164]. 2-я – что снѣда́ет Змїи́[165]. 3-я – что в старости родителей ко́рмит, храни́т и но́сит[166]. Ки́рка значит Двор Божїй[167]. “Коль возлюбл[енна] Селенїя твоя…”[168]

“Птица обрѣте себѣ храмину…”[169]

“Тамо птицы возгнѣзд[ятся]”[170]. “Еродї́ево жилище предводительствует”[171]. Еро́дїй всегда на вышших мѣстах, на Шпи́цах и на Ку́полах гнѣзди́тся, будьто предводитель протчїим птицам.

“Блаженны живущїи в Дому твоем”[172].

Вот тебѣ Еро́дїй! “Едино просих от Господа”[173] и протч[ая]. Вот Еро́дїй! “Обрѣте его ЇИСУС в Це́ркви”[174].

А сїи тебѣ развѣ не предводительствующїе суть Еро́дїи?

“Взыдоша на Го́рницу, идѣже бяху пребывающе,

Петр же, и Їяков, и Їоанн[175], и протчїе единодушно вкупѣ[176].

И бысть внезапу с небесе шум[177]… и исполнишася вси

Духа свята, и начаша глаголати иными языки”[178].

---

[a] Ἔρος, значит желанїе, Римски – Купидо́н; Ζεύς, Jupiter, или Дїй. Отсюду слово Еродї́й – то же, что Фило́ѳей[(1)].

Вот что в сей пти́цѣ великое! “Позна̀ вре́мя свое”[179].

Ви́дно, что она позна́ла Двое́: вре́мя и вре́мя[180].

О кто сей прекрасный Еро́дїй есть! Послушай Его:

“Се зима прейде, дождь (Пото́п) отъиде, отъи́де

себѣ, Цвѣты явишася на землѣ”[181] и протч[ая].

Видиш ли? Что знают? и куда летят Но́евы Пти́цы? Ко Авраамлю За́ливу и к Га́вани оной:

“Господь пасет мя…”[182]

На вот тебѣ ста́до и безтолко́вых Га́йстров!

“Лице небесе умѣете разсуждати”[183].

“Горе вам смѣющимся нынѣ!”[184]

Ѳа́рра. А почему ты их назвал безтолковыми? Вить их за прогно́стики Христос не осуждает.

Данїил. Они чрез солнце разумѣют разумно непого́ды, но не прозорливы узрѣть второе время, сирѣчь Царствїе Божїе. Надобно знать с Данїилом Время одно и время второе[185]. Из сих полу́-времен все составленно.

“И бысть вечерь, и бысть Утро, День един”[186].

Одно время есть плакать, а второе время смѣяться[187]. Кто одно знает, а не Двое, тот одну бѣду знает. Вот еще бѣдные Га́йстри! “Взалчут на вечерь…”[188]

“Возволнуются, и почити не возмогут”[189].

О безумно вознѣздившихся сих Га́йстрах можно сказать:

Их Твердь – одна вода,
В срединѣ их – Бѣда[190].

Смѣяться нынѣ и веселиться здѣ значит не видать ничево, кромѣ тмы и стихі́йныя сѣни.

“Горе вам, смѣющимся нынѣ”[191]. И когда Петр сказал: “Добро нам здѣ быти”[192], тогда вдруг обличен: “Не вѣдый, еже глаголаше”[193]. Он раздѣлял Мойсея от Илїи, Илїю от Христа, не познав еще истиннаго Человѣка, кромѣ Человѣчїя плоти или стѣни.

А когда просну́лся, тогда здѣлался мудрым Еродї́ем и, познав Двое, познал истиннаго, сверх человѣчїя сѣни, Человѣка, который есть Един во всѣх и всегда[194].

“Убуждшеся видѣша Славу Его”[195].

“Обрѣтеся Иисус Един”[196].

“Иже есть всяческая во всем”[197].

Простый Еро́дїй на одном небеси видит двойное время: сту́жу и теплоту, Зи́му и ве́сну, покой и досаду, – а Тайный Еро́дїй, сирѣчь Израиль, сверх стихі́й и сверх самаго то́нкаго во́здуха, видит тончайшее второе Естество, и тамо сей Еро́дїй гнѣзди́тся.

“Что мнѣ есть на небеси? и от тебе что восх[отѣх] на землѣ?”[198] Сїе второе Естество, аще в стихїах? или кромѣ стихі́й? Бог вѣсть. Однак Израиль познал оное[199].

Ѳа́рра. О Данїи́л! Ей! понравились мнѣ твои Га́йстры. Выпусти еще хоть одного.

Данїи́л. Развѣ и тебѣ хочется быть Га́йстром?

Ѳа́рра. Велмѝ хочется, но да не безтолковым же.

Данїи́л. И мудрый часто претыка́ется. "Толи́ко вре́мя с вами есмь, и не познал еси мене, Фи́липпе?"[200]

"Не можеши нынѣ по мнѣ ити"[201].

"Отвержешися мене три́щи"[202].

Дай Бог! чтобы ты был в ли́кѣ сих Га́йстров:

"Сей есть живот вѣчный, да знают ТЕБЕ, и Егоже послал еси…"[203]

Вот Предводитель и Царь их! Послушай Его:

"Дух Господень на мнѣ…"[204] "Нарещѝ Лѣто Господне прїятно, и день…"[205]

Вот и сей не послѣднїй! "Се нынѣ время благопрїятно! Се нынѣ день спасенїя!"[206]

Вот коль нужно слово сїе! Γνῶθι Καιρὸν[207]. Nosce Tempus[208]. Познай время.

"Еродї́й позна время свое: Го́рлица и Ла́стовица…"[209] О Еродї́ево жилище[210]! Блаженно еси! Не то ли Оно?

"По землѣ ходяще, обращенїе имамы на небесѣх"[211].

"Праведных Ду́шы в руцѣ Божїей…"[212]

"Боже се́рдца моего[213]! Душа моя в рукѝ твоею"[214].

"Под сѣнь Его возжелах и сѣдох…"[215]

"Авраа́м рад бы видѣть День мой, и видѣ, и возрадовася"[216]. "О́нѣма же отверзостѣся Очи, и познаста Его, и Той не видим бысть и́ма"[217].

Да избавит же тебе Господь от тѣх Ю́родов!

"Еродї́а позна время свое: Горлица и Ластовица… Людїе же мои сїи, не познаша судеб Господних"[218].

"Возлюбиша паче славу человѣческую, неже Славу Божїю"[219]. "Ослѣпи Очи их, да не видят, ни разумѣют"[220], – вопїет Иса́їа, увидѣв Славу Христа Господня.

А они хвалятся: "Да ямы и пїем! утрѣ бо умрем"[221]. Умирайте! Умирайте! Яко нѣсть ваше разумѣти Двое. Видите, о нощные Вра́ны[222], один только днешнїй вечер, одну только воду со Сире́нами. Сїя-то мрачная слава ослѣпила вам Очи, да не ви́дите Утреннїя оныя Славы:

"Востани Слава моя! Востану рано"[223].

Длячего вы, о Звѣри дубравные! в ложах своих леглѝ, не дождав Блаженнаго Онаго втораго Дня[224]:

"Во у́трїй же видѣ Їоанн Їисуса.

Се Агнец Божїй!

Сей есть, о немже аз рѣх"[225].

Вы есте тма Мїру[226], и волки, не от числа оных:

"Венїамин волк, хищник, рано ясть еще…"[227] но в вечер глотающїе все без Оста́нка на Утро[228], да

“Оста́нки нечестивых потреблятся”[229].

Ѳа́рра. Я во́вся не разумѣю, что значит Оста́нок…

Дан[їил]. О дряхлый и ко́сный Клео́по! Останок есть то же, что бары́ш, рост, приложенїе, прилагаемое Прекрасным Їо́сифом[230] в пустое вре́тище Венїами́ново[231]. И сего ли не разумѣеш? Не приложатся ж тебѣ Лѣта̀ живота…[232]

Ѳа́рра. О! нынѣ разумѣю, и приложатся мнѣ, яко Езекі́и[233].

Данїил. Останок есть Лѣто Господне прїятное (Iubilaeus Annus)[234], День воздаянїя[235], Весна Вѣчности, таящїяся под нашим сокрушенїем, будьто Злато в Сума́х Венїами́новых[236], и воздающїя Израилеви вмѣсто мѣди – Злато, вмѣсто желѣза – сребро, вмѣсто дров – мѣдь, вмѣсто каменїя – Желѣзо[237], вмѣсто пѣсочнаго фундаме́нта – А́дамант, Са́пфир и А́нѳракс… Чол ли ты во Притчах:

“Исцѣленїе пло́тем и Приложенїе костем”[238]?

Плоть бре́нная твоя есть-то здѣшнїй Мїр, и днешнїй вечер, и пѣсо́чный Грунт, и море Сире́нское, и Ка́мни претыканїя. Но там же, за твоею плотїю, до твоей же плоти совокупилась Га́вань и Ло́но Авраа́мле[239], Земля посредѣ воды[240], словом Божїим держима, если ты не нощный еси, но излетѣвшїй из Ковче́га Вран, если ты Ластовица или Голуби́ца, узнавшая себе, сирѣчь видящая Двое: мїр и Мїр, тѣло и Тѣло, человѣка и Человѣка, – двое в одном, и одно во двоих, нераздѣлно и неслитно же[241]. Будьто Я́блонь и тѣнь ея, Древо живое и древо ме́ртвое, лукавое и доброе, лжа и Истина, грѣх и разрѣшенїе, кратко сказать: Все, что осязаеш в наружности твоей, аще вѣруеши, все тое имѣеш во Славѣ и в тайности И́стое, твоею ж внѣшностїю свидѣтелствуемое, душевным тѣлом духовное[242].

В сей-то Центр ударяет Луч Се́рдца Напе́рсникова:

“Всяк Дух, иже исповѣдует Їисуса Христа, во плоти пришедша (плоти приложившагося), от Бога есть”[243]. “Вѣмы же, яко, егда явится, подобны Ему будем, ибо у́зрим Его, якоже есть”[244]. “И всяк имѣяй надежду сїю на него, очищает себе, якоже Он чист есть”[245].

Вот тебѣ Оста́нок! вот Приложенїе костем твоим[246]! Все Тебе оставит, а Сей Оста́нок никогда.

“Вся преходят, Любви же – ни”[247].

“Господа сил, того освятите…”[248]

Нынѣ разумѣеши ли Надежду твою и Лжу Сире́нскую? Вот тебѣ вмѣсто тристалѣтныя вѣчная Память и Юность! Будь Здоров!

“В память вѣчную пребудет Праведник”[249].

От шума Сире́нских вод не убоится.

Сей есть Живот вѣчный. Нынѣ

“Обновится, яко О́рляя, Юность твоя”[250]. Но не тѣх Орло́в, что паки старѣют и умирают, но Оных, кои в познанїи Самаго себе велми высоко вознеслися, вышше всѣх Стихїй и вышше самаго Здѣшняго солнца, яко и оно есть суета же и ве́тош, ко Оному пресвѣтлѣйшему моему Солнушку[251]:

“Ты же Тойжде еси…”[252] “Одѣяйся свѣтом солнечным, яко ризою”[253], глаголяй к нам сїя: “Подъях вас, яко на крилѣх Орлих, и приведох вас к себѣ”[254]. И видѣхом в трупѣ нашем СЛАВУ ЕГО[255], во Лвѣ сем сот вѣчности ЕГО[256], во тмѣ сей Свѣт не вечернїй ЕГО[257], в водѣ сей нашей ТВЕРДЬ Га́вани ЕГО. Труп есть всяк бренный человѣк, и Библїа есть человѣк и труп. Найшов в нашем трупѣ Свѣт и Сот, находим послѣ того сїю ж пищу и в Библїи, да исполнится сїе:

“Идѣже Труп, тамо соберутся Орлы”[258].

Высоку сей труп обѣщает Тра́пезу, высоко и мы возлетѣли, гдѣ царствует вѣчная СЛАДОСТЬ и вѣчная ЮНОСТЬ.

*

ВРАТА ГОСПОДНЯ,
В новую Страну, в предѣлы вѣчности.
Там испыта́ем, Легко ли быть Блаженным?

*

ѲА́РРА. Тфу!.. Оправди́лась Притча: “На конѣ ѣздя, коня ищет”[259]. Я думал, что вельми трудно быть блаженным… По Землѣ, по Морю, по Горних и преисподних шатался за Щастїем. А оно у мене за па́зухою… До́ма… Древняя Притча: “Ita fugias, ut ne praeter casam”[260].

“От ли́ха убѣгай, да ха́ты не мина́й”[261].

НАЕМА́Н. О Ѳа́рра! не только до́ма, но в сердцѣ твоем и в душѣ твоей ЦАРСТВЇЕ БОЖЇЕ[262] и ГЛАГО́Л ЕГО.

СЕЙ ЕСТЬ КАМЕНЬ[263], а протчее все тлѣнь, ложь, лу́жа…

“ВСЯ ПРЕХОДЯТ…”[264]

Но кто тебѣ насѣял лукавое сѣмя сїе, будьто трудно быть блаженным? Не враги̇̀ ли Сире́ны?

О Глагол Пото́пный! и язык льстивый!

ѲА́РРА. Ей! ей! они. От их-то Горта́ни Глас сей:

Χαλεπὰ τὰ καλὰ[265].

Τὸ κάλλος χαλεπόν εστὶ. Трудна Доброта…

НАЕМА́Н. О да прильпне́т язык их к Горта́нѣ их[266]!

“Нѣмы да будут Устнѣ льстивыя!”[267]

Изблюй онаго Духа лжы вон. А положи в сердцѣ сей многоцѣнный во Основанїе КАМЕНЬ:

“Χαλεπὰ τὰ κακὰ”.

“Трудно быть злобным”.

Что может обезкура́жить и потопить сладко-те́плый ОГНЬ ПАРА́КЛИТОВ[268], если не оная Змїи́на, Сире́нская Блево́тина[269]? Отсюду-то в Душѣ Мраз и Скре́жет, Ко́сность и Унынїе во обрѣтенїи ЦАРСТВЇЯ БОЖЇЯ. Отсюду ни тепл еси, ни хладен, имам тя изблевати…[270] О Гряди̇̀ ГОСПОДИ ЇИСУСЕ[271]! Ей! Гряду скоро, ами́нь…[272] Нынѣ не обыну́яся сказую: Се Господь мой пришел! Се солнце возсїяло! и новая ВЕСНА! Да расточатся и ижденутся

со Блево́тинами своими Ду́шы нечестивых от Предѣлов Весны вѣчная! Не входит туда неправда. Нам же даны Ключи[273].

“Χαλεπὰ τὰ κακὰ”[274].

Не тмами ли тем[275] тяжелѣе о́лова беззаконїе?

Что же ли есть легча́е Любви̇̀ Божїя?

“Кри́ла Ея Кри́ла Огня̇̀”[276].

Напиши̇̀ кра́сками на но́гтѣ Адама́нтовом Славу сїю[277]:

“Сро́дное, Ну́жное, Ла́твое есть то же”.

Что же есть нужнѣе Ца́рствїя Божїя? В заплу́танных Дума́х и в затмѣнных рѣча́х гнѣзди́тся Лжа и Притво́р, а в тру́дных дѣлах водворя́ется Обма́н и Суета̀. Но Ла́твость в Ну́жности, а Нужность в Сро́дности, Сродность же обита́ет в Ца́рствїи Божїи. Что нужнѣе для душевнаго человѣка, как дыханїе? И се вездѣ̀ ту́не во́здух! Что потребнѣе для Духовнаго, как Бог? И се вся исполняет[278]!

А́ще же что кому̀ не удо́бное, напиши̇̀, что не на́добное. О Глубина̇̀ Прему́дрыя Бла́гости[279]! сотво́ршїя нужное не тру́дным, а тру́дное не ну́жным[280].

Тако мой Господь сказа мнѣ: “Дух сладкїй, Дух Мирный, Дух Пророческїй, и не печатлѣю словес, да оправдится Премудрость Его от Чад Его”[281].

Израиль. О Наема́н! Наеман! Дышеш Духом Параклі́товым[282], с высоты силою Его облеченный. И что есть Дух Утѣшитель, если не чистое сердце, от мрака грѣховнаго воззванное? Аки в солнцѣ Солнушко, Зѣница его, во вкус и прозорливость сїяющее.

Сей есть живый Силоа́м[283] и родная Софї́а[284], видящая Двое и глаголющая Странное[285].

Наема́н. Тѣмже, о Израилю, идуще новым святаго Духа путем: Ищите и Обрящете[286]. Се вся полезная суть возможна, и возможная – полезна.

Ѳа́рра. Мнѣ бы хотѣлось быть оным Па́пою и сочетать во одной Ипо́стаси Первосвященство и Царство[287].

Михаил. О славолюбный За́ра[288]! Куда тебе Дух воскриляет? Но притом приснопамятно будь сїе:

“Кто, яко Бог?”[289]

Ѳа́рра. Развѣ же Бог не хощет, чтоб мы были Богом[290]?

Михаил. О Ѳарра! что радостнѣе святому Духу, как тое, чтоб нам всѣм стать Богом[291]?

Ѳа́рра. О Михаи́л! Се ты странное воспѣл!

Михаил. Если оно святому Духу прїятное, тогда во истину странное и преславное. Он един есть любопытная Осе́лка, показующая чистое Зла́то, нареченна Ри́мски Index[292]. И в сїю-то мѣть ударяет сїе Па́влово Слово: “Докима́зете па́нта…”[293]

“Вся испытайте, благая же прїемлите”[294].

Аще же гнушается Оный Го́луб, тогда оно бывает Мїрско́е, мо́дное, и в таком смы́слѣ о́бщее, в како́м разумѣет Петр святый, глаголя сїе:

“Господи, николи́же ядо́х скверно”[295].

Скве́рно, в Ри́мском же лежи́т COMMÚNE[296], Е́ллински κοινὸν[297], разумѣй COENUM[298], сирѣчь Бла́то, грязь, ме́рзкое, мїрско́е…

ѲА́РРА. Вить же славы искать Дух святый не запрещает?

МИХ[АИЛ]. “Слава в студѣ́ их…”[299] Видиш, что сту́дная слава запрещается. За добрую же славу лучше желает Па́вел умрѣ́ть, нежели еѐ испразни́ть[300]. Оная слава есть тѣнь, а сїя Фи́никс[301]. Оную хвата́ют Псы на водѣ Сире́нской[302], Сїю же прїемлют Ча́да Божїя во Авраа́млей Га́вани. Суетна слава, тщетная прибыль, сласть ядовита, се три суть, суть А́дскїя Горячки и Ехиднины[303] Дщери, нечестивому сердцу во опаленїе. Но Сущая СЛАВА, истинная прибыль, СЛАСТЬ не притворна, се сїи суть Духа святаго Невѣсты, во обятїях своих чистую душу услаждающїя.

ѲА́РРА. Угадал ли я, что по Правилу Израилскому пустая слава есть труднѣе истинныя?

МИХ[АИЛ]. Тфу! Как же не труднѣе Псу схватить тѣнь, нежели истинный Кус[304]? Вот пред тобою Яблонь! Схвати мнѣ и подай тѣнь. Но самое тѣло Ея вдруг обнять можеш.

ѲА́РРА. Не только, но и плод сорвѝ. Се тебѣ с нея прекрасное Яблоко! Благовонное! Дарую тебѣ. В нем обря́щешь столько яблочных Вертоградов, сколько во Все-вселе́ннѣй Коперника́нских Мїров. Вот тебѣ от мене награда! За твое доброе Слово!

МИХ[АИЛ]. Если бы ты мнѣ Все-вселенну дарил по плоти, я бы отказался. И малыя Сторо́нки, моея Ма́тери Малороссїи[305], и одной Ея Горы̀, не взял бы. Гдѣ мнѣ Еѐ дѣвать? Тѣли́шко мое есть маленькая Ку́чка, но и та мнѣ скучна. Что есть плоть, если не Гора? Что Гора, если не Горесть? “КТО, ЯКО БОГ?”[306]

Что сладчае и легчае, и вмѣстнѣе, как ДУХ? Сердце мое вкушает ЕГО без гру́сти, пьет без омерзѣнїя, вмѣщает без труда, носит без досады. Душа моя в Духа, а Дух в Сердце мое преобразился. Боже се́рдца моего[307]! О Часть моя всесладчайшая[308]! Ты Един мнѣ явил ДВОЕ: сѣнь и безвѣстную ТАЙНУ. Ты еси ТАЙНА моя, вся же плоть есть сѣнь и Закро́в твой[309]. Всяка плоть есть риза твоя, сѣно и пепел, Ты же тѣло, Зе́рно, Ѳимїа́м, Ста́кти и Касїа[310], пречистый, нетлѣнный, вѣчный. Все тебѣ подобно, и ты всему, но ничтоже есть тобою, и ты ничемже, кромѣ тебе. Ничтоже, якоже Ты[311].

“КТО, ЯКО БОГ?”[312]

О Ѳарра! Что плачеши? Чего ищешь в ПА́ПСТВѢ? Духа? Или Пло́ти? Дух сего Христа̀ Божїя вдруг, как Мо́лнїю, прїять можешь. Но Престо́лы, Пала́ты, Колесницы, Сребро и Злато… все сїе есть плоть, гора, труд и горесть. Не прикасайся сему. Восходящее, высокое в нем и Божественное, Оное да будет твое.

Сїе-то есть истинное Еди́нство и То́ждество, и Легкость, и Нужность быть Причастником не плоти, но Духа. Протчее же все есть тѣнь, вода и бѣда… Хочеш ли быть Христо́м? К чему ж тебѣ свышше сотка́н Его Кафта́н? К чему плоть Его? Имѣешь собственную. Возми ты от стра́нника сего то, что сам тебѣ подносит. Вот ОНО!

“Ду́ну, прїимите Дух свят”[313].

Сим образом будешь Едино и то́жде с ним, якоже он со Отцем твоим. Неужели ты Кафта́н и плоть дѣлаешь Христом? и хвата́я на потокѣ тѣнь, умножаешь число не чад Божїих, но оных псов[314]: “Отъяти хлѣб чадом и поврещи псом”[315]. Ах! Блюдись от сих псов, от злых дѣлателей[316]. Не дѣлай Благим зла, а пло́ти Богом. Уклонися от зла и сотвори Благо[317], и будешь в числѣ Чад оных:

“Елицы же прїяша Его, даде им область Ча́ды Б[ожїи] б[ыти]…”[318]

Хочешь ли быть Царем? На что ж тебѣ Еле́й, вѣнец, скиптр, гва́рдїа? Сїя есть тѣнь и Ма́ска. Доста́нь же себѣ свышше Сердце Царское. Сим образом будешь Едино с Царем твоим. Дух Правды, он-то есть Сердце Царе́во[319]. Правда утверждает Престолы сильных[320] и обладает наро́дами. И что сильнѣе Ея? Кто, яко правда[321]? Сей есть истинный Царь и Господь, Твердь и Крѣпость, Елей и Милость. Сей Дух да царствует в тебѣ! и Милостїю Вышняго не подвижишся[322]. На вот тебѣ Царя без Ма́ски!

“Царь уповает на Господа”[323].

“Пома́за нас Бог Духом”[324].

“Дух Господень на мнѣ”[325].

Хочешь ли быть Па́влом Ѳиве́йским[326]? Анто́нїем Еги́петским[327]? или Са́вою Освященным[328]? Лицемѣре! к чему ж тебѣ фи́никова Епанча Па́влова? К чему Анто́нїевска борода? а Са́вин Монастырь? Капишо́н Пахо́мїев[329]?.. Сей есть один только мона́шескїй Маскара́д. Кая ж польза сею Ма́скою сокрывать тебѣ мїрское твое сердце? Да явишися Человѣком? Уклонися от зла[330]. Оставь тѣнь. Стяжи себѣ Мужей оных Сердце. В то время, вдру[г], как молнїа, преобразишся во всѣх Их. Бѣгай молвы̀, объемли Уединенїе, люби Нищету, цѣлуй цѣломудренность, дружись со Терпеливостью, водворися со Смиренїем, ревнуй по Господѣ Вседержителѣ. Вот тебѣ Лучи̇̀ Божественнаго Се́рдца их! Сїе И́го велми̇̀ Благо и Легко есть[331]. А наживать странный и Маскара́дный Га́бит[332], забродить в Нитрїйскїя Го́ры[333], жить между во́ющими волками и Змїями, сїе не Бремя ли есть? Ей! не удобоносимое, тѣм что глупое и не нужное. Скажу:

“Χαλεπὰ τὰ κακὰ”[334].

Ѳа́рра. А Елиссе́й? не просит ли Епанчи̇̀ от Илїи̇̀[335]?

Мих[аил]. Епанча оная нѣсть мертвых, но живущих во Предѣлах Вѣчности. В ней все новое вмѣсто ве́тоши. Чол ли ты у Иса́їи Одежду Веселїя[336]? вот она!

“Под сѣнїю Руки̇̀ моея покрыю тя”[337].

Не Елиссе́й ли просит? “Да будет Дух, иже в тебѣ, суѓуб во мнѣ”[338]. Как же дал бы Он просящему вмѣсто Хлѣба Камень? Сей есть Дух Вѣры[339], Дух суѓуб, Дух, открывающїй Двое[340], Дух, раздѣляющїй Їорда́нскїя струи̇̀[341], Дух, Богоявляющїй сверх Сире́нских вод пла́вающее и вы́никшее Желѣзо[342]. Оно-то есть из-под-потопный Холм. Обитель вѣрныя Голубицы. Га́вань, Ло́но и Ки́фа Авраа́мля[343]. Спасенїе от Потопа. “Да возрадуется Душа моя во Господѣ. Облече бо мя в Ризу спасенїя…”[344] Вот от потопа Епапча!

Самый Ковче́г есть то нерукотворенная СКИ́НЇА[345], златотканными вѣтри́лами от дожде́вных ту́чей покрывающая лучше, нежели Ма́нтель[346].

На сїю-то СКИ́НЇЮ то́нко издале́ча взирает Илїина̀ Шине́ль, или Бу́рка, оттворившая Їорда́нскую СУ́ШУ и спасшая Елиссе́я от омоче́нїя[347]. Желѣ́зо же тайно блистает на Твердь, на твердую, Матеру́ю Землю и Су́шу, а Су́ша тихо возво́дит нас на Аввакýмовскїй оный СЇО́Н, сирѣчь Обсервато́рїум[348] (Тере́м):

"На Стра́жѣ моей ста́ну и взыйду на КАМЕНЬ"[349].

Вот тебѣ ОДЕЖДА и НАДЕЖДА! Носи̇̀ здоров! Она есть Дух сугу́б, видящїй ДВО́Е[350]. А Илїину̀ Бу́рку гдѣ тебѣ взять? Χαλεπὰ τὰ κακὰ[351].

ѲА́РРА. Велмѝ благодарю тебѣ за сїю РИ́ЗУ. А без нея чем бы я был в Бу́ркѣ? вот чем! Лицемѣр, Лже-Илїа̀, пророчїй И́дол. Что же? Ковчег преиспо́лнен есть всякїя животи́ны. Хотѣлось бы мнѣ быть хорошенькою в нем ко́ею-то Птицею. Как думаешь?

МИХ[АИЛ]. Ковчег, есть он Це́рковь Израилская. Люби Еѐ и молись. Аще до́брѣ просиши, прїймеши[352]. Проси во Имя Христово, все вдруг получиш. Не забывай никогда сего: "Χαλεπὰ τὰ κακὰ"[353].

ИЗРАИЛЬ. Слушай, Ѳа́рра! не желаешь ли быть Кабано́м?

ѲА́РРА. Пропадай он! я и велблю́дом быть не хочу. Е́ленем быть? Я бы хотѣл, а лучше Птицею.

Чиста Птица Голубица таков Дух имѣет:
Буде мѣсто гдѣ не чисто, тамо не почїет.
Развѣ тра́вы и Дубравы, и сѣнь есть от Зноя:
Там прїятно и прохладно Мѣсто Ей Покоя[354].

Так и Дух святый не почивает, развѣ в чистом Сердцѣ, при водѣ тихой и прозрачнѣй, живой и тайнѣй.

"Вода Глубока, Совѣт в сердцѣ МУЖА…"[355]

О Мире наш! Мужу и Ло́но! Христе Їису́се! Явися людем твоим, во водах Сире́нских обуреваемым. Но растолкуй мнѣ, о Израилю, кое то есть Сердце и Дух, преображающїй Естество наше во ве́пров?

ИЗРАИЛЬ. Пес хватает тѣнь[356], а Сердце, до́лняя мудрствующее, есть вепр. Не мыслит Горняя, развѣ точїю о Брашнѣ и чревѣ сердце Ха́мское любомудрствует[357]. Если имѣеш Израилское Око, оглянься на Предѣлы Гергесе́нскїя. Вот тебѣ великое стадо Свинно́е[358]! Провидиш ли, что, мину́я Брег, всѣ уто́пли во водах[359]? Что есть Брег, если не Господь мой? Сами просят, да прейдет проч от Предѣл их[360]. Блато и воду Сире́нскую возлюбили, паче СЛАВЫ БОЖЇЯ[361]. Грязь любить, есть то быть ве́пром. Ганяться за нею: есть то быть Псом[362], вкушать ея: есть то быть Змїем[363]. Хвалить еѐ: есть то воспѣвать лестныя Сире́нскїя пѣсеньки. Любомудрствовать о ней: есть то мучиться Легео́ном бѣсов[364]. Не Земля ли раждает и Звѣри, и скоты̀, и гады, и му́хи? Так-то и сердце земное преображает нас в разныя нечистыя Звѣри, скоты и Птицы. Чадами же

Божїими творит чистое сердце, вышше всей тлѣни возлетѣвшее. Сердце златожаждное, любящее мудрствовать об одних кошельках, мѣшках и чемода́нах, есть сущїй велблюд, любящїй пить мутную воду[365] и за вю́ками не могущїй пролѣзти сквозь тѣсную дверь во Предѣлы вѣчности[366]. Сердце есть Ко́рень и существо. Всяк есть тѣм, чїѐ есть сердце в нем. Во́лчее сердце есть родный волк, хотя лице и не волчее. Если перейшла в нея сила, тогда Сталь точным Магни́том ста́ла. Но Ру́та Ру́той перестала быть, как только с нея Спирт и силу вывесть. Сїе есть Сердце и Существо Травы̀. Афедро́н[367] со всяким своим Лицем есть афедро́н. Но Храм Божїй всегда есть вмѣстилищем Святынѣ, хотя вид имѣет блудных домов. Женская плоть не мѣшает быть Мужем Мужескому Сердцу. Сердце, востекающее с Дави́дом на Горняя[368], оставляющее велблюдам и Сире́нам со Чадами их мутныя и морскі́я во́ды, жаждущее Давидовскїя, утоли́вшїя Самаря́нкѣ жажду, Оныя воды[369]:

"Кто мя напоит Водою?.."[370]

"Господи, дажд ми сїю воду…"[371]

Таково Сердце не О́лень ли есть? Да́ром, что рогов не имѣет. Ро́ги и кожа Оле́нья есть плоть и тѣнь. Надѣнь кожу его с рогами, без сердца его, и будешь Чу́чела его. Смѣшна̀ Пу́стошь, не только χαλεπὰ τὰ κακὰ[372].

Сердце, трудолюбствующее с Мужем Ру́ѳиным Воо́зом[373] на Гумнѣ̀ Библе́йном, очищающее от поло́вы вѣчное Зе́рно святаго Духа на Хлѣб, Сердце Изра́илское укрѣпляющїй, скажи, не Вол ли есть млатящїй? В любезной моей Унга́рїи[374] вола́ми молотят. И что ж воспящает Лукѣ̀ быть воло́м[375]? Не думай, будьто до плотских волов вздорная сїя истина касается: "Волу̀ молотящу да не заград[иши] Уст"[376].

Сердце, воцарившееся над Звѣрскими бѣшенствами и над волею своею, растерзающее всякую власть и Славу[377], востающую на Бога, дерзающее в нищетѣ, в гоненїях, в болѣзнях, во смерти, не сей ли есть Ски́мен Львов Їу́да от тѣх[378]: "Яря́тся, аки Льво́ве"[379]. "Бѣгает нечестивый никомуже гонящу, Праведник же дерзает, аки Лев"[380]. Что ж мѣшает Ма́рку быть львом[381]? К таким-то Богосерде́чным Ски́мнам, аки Лев, тако возреве́т Господь: "Востани! и измлатѝ их, Дщи Сїо́ня, яко ро́ги твоя положу (осную̀) желѣзны, и па́знокти твоя положу мѣдяны, и истончи́ши Люди…"[382] Вот Рев! Льви́наго Щенка̀, от тридневнаго сна воскрешающїй, как написано: "Возлег почи, Кто воздвигнет Его?"[383]

Сердце, выспр сверкающее, как молнїя, постигающее и низвергающее всякїя перна́тыя Ме́чты и замысловатыя стихі́йныя Ду́мы: не Соко́л ли есть? Послушай Соко́льяго ви́ска. "'Аще вознесешися, якоже Оре́л, и оттуду свергу тя', – глаголет Господь"[384].

Сердце, парящее на пространство высоты небесныя, люблящее свѣт и вперяющее Зѣницу Очей во блеск полуденных Лучей, в самое Солнца Солнушко Оное: "В Солнцѣ положи селенїе свое"[385], не благородный ли есть Орел с Напе́рсником[386]? Ей, не от Ро́да Он подлецо́в сих: "Не вѣм Орла, паряща по воздуху. Глупца̀, высокомудрствующа по стихі́ам"[387].

“Аще вознесеш[ися], яко Орел, и оттуду свергу тя…”[388]

А не Го́рлица ли есть Сердце, люблящее Господа, по нему Единому ревнующее, святыя Наде́жды Гнѣздо в нем обрѣтшее[389]? Послушай Гласа Ея. “Ревнуя поревновах по Господѣ Б[озѣ]…”[390] “Жив Господь мой, жива и Душа моя”[391]. А тот Глас не Ея ли есть? “Иста́яла мя ревность моя…”[392] “Видѣх не разумѣвающїя, и иста́ях”[393]. На вот тебѣ Лик, или Хор, Го́рлиц!

“Се вся оставихом и вслѣд тебе идохом”[394].

Знай, что Библїа есть Вдова, Го́рлица, ревну́ющая и воздыхающая во Пустынѣ о едином оном Мужѣ: “Бог Любви есть…”[395] У сея-то вдовицы не оскудѣвает Чва́нец Еле́я[396], сирѣчь Милости, Любви и Сладости, если посѣтит Ее Кто, Духа Пророческаго Дары имущїй. Кто благ? или кто мил, кромѣ Бога? Сей Един есть не оскудѣвающїй. “Вся преходят, Любви же – ни“[397].

Взглянь мнѣ, пожалуй, на Магдале́ну. Библїи Сердце есть Сердцем Го́рлицы сея. При Еле́йной Лампа́дѣ не спит, тужит и воздыхает. О чем? Что безсмертнаго Жениха умертвили, что в Библейной Его Лампа́дѣ ничего милаго и свѣтлаго не найшли нощныи враны сїи, кромѣ тру́па гнилаго сего: “Воззрят нань, егоже прободоша”[398]. Что, кромѣ риз Его, не нашли в ризах Его ни Сми́рны, ни Ста́кты, ни Касїи[399], сирѣчь одѣющагося оными ризами[400]. Плачет пустынолюбная Горлица сїя о буйных Дѣвах со Їеремїею, воспѣвая жалостную пѣсеньку оную: “Очи мои излїястѣ воду, яко оскудѣша добрыя Дѣвы”[401].

Блаженны мы, о Ѳарра! яко Глас Го́рлицы слышан в маленькой Земе́лькѣ нашей[402]. Ах! Сколько тогда Го́рлиц было, когда говорил Павел: “Обручи́х вас Единому Мужу чистую Дѣву”[403], и протчая. О обуя́лыя и бѣдныя Го́рлицы со Чва́нцем своим оныя!

“Идите ко продающим”[404] и протч[ая].

Без милости Милаго, а без твоего же преподобїя нигдѣ не обрящеши онаго Преподобнаго Мужа[405]:

“Удиви Господь Преподобнаго своего”[406].

Напослѣдок, не Го́луб ли тебѣ есть Сердце, видящее Двое? Сердце, узрѣвшее сверх непостоянности Потопных вод Иса́їевскую Твердь, Брег и Га́вань оную:

“Царя со Славою узрите, и

Очи ваши узрят Землю издалеча”[407].

Сїе чистое Сердце, верх всея Дря́ни возлетѣвшее, есть Го́луб чистый, есть Дух святый, Дух вѣдѣнїя, Дух благочестїя, Дух Премудрости, Дух Совѣта, Дух нетлѣнныя Славы[408], Дух и Камень Вѣры[409].

Вот почему Христос не рукосѣчною и Адама́нтовою Га́ванью нарицает святаго Петра[410]! По Сердцу Его…[411]

Ѳа́рра. О Сердце!.. Что ж ты стал? Ступай далѣе!

Изра[иль]. Израиль далѣе сей Га́вани не ходит. Се ему Дом, Гнѣздо и Ку́щи! водруженныя не на пѣскѣ, но на Ки́фѣ[412]. Конец пото́пу, Ра́дуга и Мир есть Ки́фа, на ней он возсѣл.

Inveni portum Кéрнам. Caro, munde, valete!
Sat me jactâstis. Nunc mihi Sancta quies[413].

“Прощай стихі́йный потоп! – вѣщает Нóева Голубица. – Я почі́ю на Холмáх Святых, обрѣтши Оли́вныя Кýщи”.

Ѳáрра. О Сердце Голуби́ное! и Сердечный Гóлуб! Сей есть истинный Їонà, Áдом изблевáн во третїи День на Брег Гор Кáвказких. Сей Голуб есть истинный Américus Colúmbus[414], обрѣтшїй новую Землю. Не хочется и мнѣ отсюду итить. О Наемáн! Наеман! Дай! ну! стáнем и мы со Израилем в сей Гáванѣ. Оснуéм себѣ Кýщи на сей Ки́фѣ. А! а! Любезный мой Аввакум! Се нынѣ разумѣю пѣсеньку твою: “На Стражѣ моей стану и взыйду на Камень”[415]. Сюда-то взирало твое Пророчее Око? Сїю-то Ки́фу издали наблюдала бодрая Стража твоя? Сюда-то Пѣсня твоя и нас мани́ла? Блаженно Око твое! прозорливѣе труб Звѣздозóрных. Блаженны поющїя нам уста твоя! Блажен и Сїóн твой, или Зоро-Терéм[416], Пирами́да и Столп твой, из коего высоты простиралися Лучи Очей Голубиных. Не отемнѣют Очи твои, не истлѣют Уста твоя[417], и не падет Столп твой во вѣки вѣков.

Прощайте на вѣки! дурно-мудрыя[418] Дѣвы, сладкогласные Сирéны, с вашими тлѣнными Очима, с вашею старѣющеюся Младостью, с младенческим вашим Долголѣтїем и с вашею, рыданїя исполненною Гáванью. Пойте ваши пѣсни людем вашего рода. Не прикасается Израиль Гергесéям. Свои ему поют Пророки. Сам Господь ему, яко Лев, возревéт[419], и, яко вихр Духа, возсви́щет в крилѣх своих[420], и ужаснутся Чада вод…[421]

Радуйся, Кéфо моя, Пéтре мой[422], Гáвань моя! Гáвань Вѣры, Любви и Надежды! Вѣм тя, яко не плоть и кровь, но свышше рожден еси[423]. Ты мнѣ отверзаеши Врата во Блаженное Царство свѣтлыя Страны. Пятнадесятое Лѣто плаваю по Морю сему и се достигох ко Пристанищу тихому, в Землю святую, юже мнѣ открыл Господь Бог мой. Радуйся Градо-Мáти! Цѣлýю тя, Престóле любезныя Страны̀, не имущїя на путех своих[424] бѣдности и сокрушенїя, печали и воздыханїя[425].

Се тебѣ приношу благїй Дар от твоих же вертоградов[426]! Кóшницу Грóздїя, и Смóквей[427], и Орѣхов со Хлѣбом Пáсхи, во свидѣтельство, яко Путем Праотцев моих внїйдох во обѣтованную Землю.

Цей твір не датований. Встановити час його написання досить складно. Автограф діалогу зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 9, арк. 1/41–26/66). Твір був уперше опублікований у Москві 1837 р. окремою книжечкою [див.: *Сковорода Г. С.* Бесѣда двое. – Москва: Издание Московского попечительного комитета «Человеколюбивого общества», 1837. – 50 с.]. Подаємо за автографом.

[1] Очевидно, під цим ім’ям виступає сам Сковорода – “Даниїл Мейнгард”.

[2] Як припускав Леонід Махновець, під цим іменем може виступати Яків Правицький, бо він тут наймолодший, до того ж каже, що в дитинстві співав пісню «Сирен лестный окіана…», тобто 14-у пісню «Саду…» Сковороди, написану в 1762 р., тоді, коли Правицький був його учнем [*Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 236–237].

[3] Очевидно, це мешканець Бабаїв, єврей-вихрест Наеман Петрович. Слід зазначити, що біблійне ім'я Наеман (Неєман) могло набувати й символічного сенсу, як-от у Симеона Полоцького: "…нам очиститися ими от проказы душевныя, якоже Неєман євріанин очистися водами іорданскими от проказы тѣлесныя" [*Полоцький С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 38 (зв.); див. також: *Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 536; пор.: *Ориген.* Толкования к Евангелию от Иоанна // *Ориген.* О началах. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 439].

[4] Трохи неточна цитата з Книги Суддів 6: 23. Пор.: **И҆** рече̑ є҆мꙋ̀ гдⷭ҇ь: ми́ръ тебѣ̀, и҆ не бо́йсѧ.

[5] Книга Псалмів 5: 10.

[6] Див. прим. (3) до циклу «Сад божественных пѣсней».

[7] Натяк на одну з пригод Одіссея (Улісса): щоб якось пропливти повз сирен, він заліпив воском вуха своїх супутників (Одіссея, XII, 47–49): "Ти ж поуз них пропливи, заліпивши супутникам вуха / Воском медяним розм'яклим, щоб часом вони не почули / Співу того" [*Гомер.* Одіссея / Переклад із старогрецької Бориса Тена. – Харків, 2004. – С. 261]. Перегодом цю пригоду часто тлумачили в алегоричному сенсі як уміння людини не піддаватися світовим спокусам. "…Сягнеш мудрості тоді, – писав, наприклад, Сенека в «Моральних листах до Луцілія» (XXXI, 2), – коли заткнеш вуха, і то не воском, що став у пригоді Уліссові та його супутникам: тут потрібна щільніша замазка" [*Луцій Анней Сенека.* Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 122]. Починаючи з «Emblematum liber» (1531 р.) Андреа Альціаті (1492–1550), ця історія входить до репертуару емблематичної літератури [див.: *Erdmann E. von.* Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 377]. На неї любили покликатися й українські барокові письменники. Скажімо, Іван Максимович у своєму «Театроні» писав таке: "Тѣм поучаєт Сократ: похоти плотскія, аки сирены морскія, должно преходити на образ Улисса, вложивши он в ушеса своя воск, безбѣдно прейде по водах их пѣнія" [*Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 115].

[8] Парафраза Книги Псалмів 102 (103): 5. Пор.: ѡ҆бнови́тсѧ ꙗ҆́кѡ ѻ҆рлѧ̀ ю҆ность твоѧ̀.

[9] Парафраза Книги пророка Ісаї 8: 8–9. Пор.: съ на́ми бг҃ъ! **Р**азꙋмѣ́йте, ꙗ҆зы́цы. Пор.: "Пріидите вси языцы, уразумѣйте" [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 110].

[10] Парафраза Книги пророка Ісаї 8: 10. Пор.: и҆ и҆же а҆́ще совѣ́тъ совѣща́ете, разори́тъ гдⷭ҇ь, и҆ сло́во, є҆́же а҆́ще возглаго́лете, не пребꙋ́детъ въ ва́съ, ꙗ҆́кѡ съ на́ми бг҃ъ.

[11] Книга пророка Ісаї 8: 13.

[12] Парафраза Книги пророка Ісаї 8: 13–14. Пор.: то́й бꙋ́детъ тебѣ̀ въ стра́хъ. **И҆** а҆́ще бꙋ́деши ᲂу҆пова́ѧ на него̀, бꙋ́детъ тебѣ̀ во ѡ҆ще́нїе.

[13] Парафраза Книги пророка Ісаї 8: 14. Пор.: **И҆** а҆́ще бꙋ́деши ᲂу҆пова́ѧ на него̀, бꙋ́детъ тебѣ̀ во ѡ҆ще́нїе, а҆ не ꙗ҆́коже ѡ҆ ка́мень претыка́нїѧ преткне́шисѧ, нижѐ ꙗ҆́кѡ ѡ҆ ка́мень паде́нїѧ.

[14] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 8: 15. Пор.: и҆ сокрꙋша́тсѧ, и҆ прибли́жатсѧ, и҆ ꙗ҆́ти бꙋ́дꙋтъ человѣ́цы въ твердыни сꙋ́ще.

[15] Неточна цитата з Книги пророка Варуха 4: 4. Пор.: **Б**лаже́ни є҆смы̀, і҆и҃лю, ꙗ҆́кѡ ᲂу҆гѡ́днаѧ бг҃ꙋ на́мъ разꙋ̀мна сꙋ́ть.

[16] Сковорода має на думці слова: не ꙗ҆́коже ѡ҆ ка́мень претыка́нїѧ преткне́шисѧ, нижѐ ꙗ҆́кѡ ѡ҆ ка́мень паде́нїѧ (Книга пророка Ісаї 8: 14).

[17] Парафраза Книги пророка Ісаї 8: 14. Пор.: **И҆** а҆́ще бꙋ́деши ᲂу҆пова́ѧ на него̀, бꙋ́детъ тебѣ̀ во ѡ҆сѡ҃е́нїе.

[18] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 40: 31. Пор.: терпѧ́щїи же гдⷭ҇а и҆змѣнѧ́тъ крѣ́пость, ѡ҆крыла́тѣютъ а҆́ки ѻ҆рлѝ, потекꙋ́тъ и҆ не ᲂу҆трꙋдѧ́тсѧ, по́йдꙋтъ и҆ не взма́лчꙋтъ.

[19] Фразу не разꙋмѣ́ю взято з Послання св. ап. Павла до римлян 7: 15.

[20] Можливо, це трохи неточна цитата з Книги Йова 13: 23. Пор.: наꙋчѝ мѧ̀.

[21] Книга пророка Ісаї 8: 13.

[22] Книга пророка Ісаї 40: 6.

[23] Парафраза Книги пророка Ісаї 40: 8. Пор.: гл҃го́лъ же бг҃а на́шегѡ пребыва́етъ во вѣ́ки.

[24] Парафраза Книги пророка Ісаї 8: 13–14. Пор.: **Г҃да** си́лъ, того̀ ѡ҆свѧти́те, и҆ то́й бꙋ́детъ тебѣ̀ въ стра́хъ. **И҆** а҆́ще бꙋ́деши ᲂу҆пова́ѧ на него̀, бꙋ́детъ тебѣ̀ во ѡ҆сѡ҃е́нїе.

[25] Парафраза Євангелії від св. Луки 6: 44. Пор.: **В**сѧ́ко бо дре́во ѿ плода̀ своегѡ̀ познае́тсѧ.

[26] Див. прим. 38 до циклу «Басни Харьковскія».

[27] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 34: 7.

[28] Парафраза Книги пророка Ісаї 8: 15. Пор.: и҆ падꙋ́тъ, и҆ сокрꙋша́тсѧ, и҆ прибли́жатсѧ.

[29] Книга пророка Ісаї 13: 21.

[30] Парафраза Книги пророка Ісаї 49: 26. Пор.: а҆́зъ гдⷭ҇ь и҆зба́вивый тѧ̀.

[31] Парафраза Книги пророка Ісаї 28: 16. Пор.: полага́ю во ѡ҆снова́нїе сїѡ́нꙋ ка́мень многоцѣ́ненъ, и҆збра́нъ, краеꙋго́ленъ.

[32] Книга пророка Ісаї 30: 15.

[33] Це – 4-а строфа 14-ої пісні «Саду божественных пѣсней».

[34] Це – варіант 7-ої строфи 14-ої пісні «Саду божественных пѣсней».

[35] Див. прим. (3) до циклу «Сад божественных пѣсней».

[36] Очевидно, Сковорода має на думці згадувану в Біблії любов Божих синів до людських доньок: **И҆**споли́ни же бѧ́хꙋ на землѝ во дни̑ ѻ҆́ны: и҆ пото́мъ, є҆гда̀ вхожда́хꙋ сы́новє бж҃їи къ дще́ремъ человѣ́чєскимъ, и҆ ражда́хꙋ себѣ̀: ті́и бѧ́хꙋ и҆споли́ни, и҆̀же ѿ вѣ́ка, человѣ́цы и҆мени́тїи (Перша книга Мойсеєва: Буття 6: 4).

[37] Фразу паде́нїе и҆ сокрꙋше́нїе взято з Книги пророка Ісаї 51: 19.

[38] Лоно Авраамове – одна з місцин потойбічного світу, "где души праведных людей в Старом Тестаментѣ умерших чекали приходу Христа Мессіи" [Слово к народу каѳоліческому. – Почаїв, 1765. – Арк. 36 (зв.)], або місцина, де перебувають душі померлих немовлят ("Храняй младенця, Господи, в нынѣшнѣм житіи, в будущом же вѣцѣ уготовавый им пространство Авраамово лоно" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 746]). Лоно Авраамове може виступати також як синонім до слова "рай". Пор.: "…на лонѣ Авраамли ты Боже всели, прегрѣшеныя вся отпустив, яко милосерд" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 779; або: "…понесюн у пазуху Авраамови у царство небесноє" [Няговские поучения. Факсимильное воспроизведение текста по изданию А. Л. Петрова с вводной статьей Ласло Дэже / Под редакцией и с предисловием Андраша Золтана. – Ньиредьхаза, 2006. – С. 149; див. про це: *Аверинцев С.* Лоно Авраамове // *Аверинцев С.* Софія-Логос: Словник / Упорядник та автор передмови Костянтин Сігов; науковий редактор видання Марина Ткачук. 3-є вид. – Київ, 2007. – С. 132].

[39] Алегоричне тлумачення епізоду виходу богообраного народу з єгипетської неволі, коли Червоне море розступилося перед ізраїльтянами, а вояків фараона потопило (див.: Друга книга Мойсеєва: Вихід 14: 19–31).
[40] Див.: Євангелія від св. Матвія 7: 24–27.
[41] *Ковчег* і *потоп* старі українські богослови тлумачили в цілій низці алегоричних стратегій. Так, Дмитро Туптало писав: "…Ковчег Ноєв в духовноє нам обученіє привести может, аллигорически (иносказателнѣ) того располагающа. Ноє образ єсть Христа, ковчег образ Церкве Христовы, потоп – гоненіє на Церковь. И инако: Ноє – Христос, ковчег – Пречистая Дѣва Богородица, пріємшая внутрь себе Христа, в ней вочеловѣчшася. Потоп – всеродная клятва, єюже погрузися весь мір… Паки инако: ковчег – человѣк, Ноє – душа, потоп – мір, во злѣ лежащ…" [*Туптало Д.* Лѣтопись // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 4. – С. 269–270]. А ось як трактували *Ноїв ковчег* у набожній ліриці: "Витай, Христе наш, витай, утѣхо наша, / Витай, Спасителю, витай Откупителю. / Ти в Ноєвом ковчезѣ был фѣгурованій, / Жес мав принести покой пожаданій, / Як соцец голубица принесла оливный…" [Українсько-руський архів. Т. IX. Матеріяли до історії української пісні і вірші: Тексти й замітки / Вид. М. Возняк. – Львів, 1913. – С. 80].
[42] Сковорода має на думці слова: **всплывѐ желѣ́зо** (Четверта книга царств 6: 6).
[43] Книга Йова 22: 16.
[44] Книга пророка Ісаї 13: 21.
[45] Книга пророка Ісаї 57: 20.
[46] Книга пророка Ісаї 48: 22; 57: 21.
[47] Сковорода має на думці слова: **И҆ во вре́мѧ мно́го пти҆цы и҆ є҆жеве, сѡвы̀ и҆ вра́нове возгнѣзда́тсѧ въ не́мъ: и҆ возложа́тъ на́нь ᲂу҆же землемѣ́рно пꙋсты́ни, и҆ ѻ҆нокента́ѵри всели́тсѧ въ не́мъ** (Книга пророка Ісаї 34: 11).
[48] Сковорода має на думці слова: **Скве́рныхъ же и҆ ба́бїихъ ба́снеи҆ ѿрица́йсѧ** (Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 4: 7).
[49] Сковорода має на думці слова: **ѿ ꙗ҆дꙋ́щагѡ ꙗ҆до́моє и҆зы́де, и҆ ѿ крѣ́пкагѡ и҆зы́де сла́дкоє** (Книга Суддів 14: 14).
[50] Книга пророка Осії 7: 11.
[51] Книга пророка Михея 1: 8.
[52] Книга пророка Ісаї 48: 16.
[53] Книга пророка Ісаї 46: 12.
[54] Книга пророка Осії 7: 12–13.
[55] Парафраза Книги пророка Осії 11: 10. Пор.: **Вслѣ́дъ гдⷭ҇а и҆маме ходи́ти: ꙗ҆́кѡ ле́въ возреве́тъ, поне́же то́й возреве́тъ, и҆ ᲂу҆жа́снꙋтсѧ чⷭ҇да во́дъ.**
[56] Сковорода має на думці слова: **Бꙋ́деши бо а҆́ки пти́цы парѧ́щїѧ птене́цъ ѿѧ́тый** (Книга пророка Ісаї 16: 2).
[57] Книга пророка Михея 1: 8.
[58] Книга пророка Михея 7: 17.
[59] Книга пророка Ісаї 16: 1.
[60] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 14. Пор.: **и҆ зе́млю снѣ́си всѧ̑ дни̑ живота̀ твоегѡ̀.**
[61] Фраза **а҆́ггелы лю́тыми** зринає в Книзі Псалмів 77 (78): 49.
[62] Фраза **дѣ́лателїе ѕлы́хъ** зринає в Книзі Притч Соломонових 14: 22.
[63] Фраза **ѿ́блацы безво́дни** зринає в Соборному посланні св. ап. Іуди 12.
[64] Парафраза Соборного послання св. ап. Іуди 19. Пор.: **тѣле́сни, дꙋ́ха не и҆мꙋ́ще.**

[65] Пісня над піснями 2: 12.
[66] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 60: 8. Пор.: **Кі́и сꙋ́ть, и҆̀же ꙗ҆́кѡ ѿблацы летѧ́тъ, и҆ ꙗ҆́кѡ го́лꙋбїе со птєнцы̀ ко мнѣ̀;**
[67] Неточна цитата з Книги Псалмів 17 (18): 12. Пор.: **тємна̀ вода̀ во ѿблацѣ́хъ воздꙋ́шныхъ.**
[68] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 20: 5. Пор.: **Вода̀ глꙋбока̀ совѣ́тъ въ се́рдцы мꙋ́жа.**
[69] Друга книга Мойсеєва: Вихід 19: 4.
[70] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 24: 28. Пор.: **и҆дѣ́же бо а҆́ще бꙋ́детъ трꙋ́пъ, та́мѡ соберꙋ́тсѧ ѻ҆рли̑.** Див. також: **и҆дѣ́же тѣ́ло, та́мѡ соберꙋ́тсѧ и҆ ѻ҆рли̑** (Євангелія від св. Луки 17: 37).
[71] Трохи неточна цитата з Дій св. апостолів 8: 39. Пор.: **а҆́гг҃лъ же гдⷭ҇ень восхи́ти фїлі́ппа.** Филип – один з перших дияконів Єрусалимської Церкви; його забрав на небеса янгол.
[72] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 5: 24. Пор.: **И҆ ᲂу҆годѝ є҆нѡ́хъ бг҃ꙋ, и҆ не ѡ҆брѣта́шесѧ, занѐ преложѝ є҆го̀ бг҃ъ.** Єнох – син Яреда, патріарх допотопної доби, якого Бог забрав у Царство Небесне.
[73] Четверта книга царств 2: 11. Ілля – найбільший старозаповітний пророк; він вознісся в небо на вогненній колісниці.
[74] Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.
[75] Послання св. ап. Павла до євреїв 4: 14.
[76] Неточна цитата з Книги пророка Даниїла 14: 36. Пор.: **И҆ ꙗ҆́тъ є҆го̀ а҆́гг҃лъ гдⷭ҇ень за ве́рхъ є҆гѡ̀.**
[77] Книга Псалмів 29 (30): 2.
[78] Євангелія від св. Івана 1: 14.
[79] Книга пророка Ісаї 53: 8; Дії св. апостолів 8: 33.
[80] Книга Псалмів 8: 2.
[81] Очевидно, Сковорода має на думці слова Христа: **дерза́йте: а҆́зъ є҆́смь, не бо́йтесѧ** (Євангелія від св. Матвія 14: 27).
[82] Євангелія від св. Івана 14: 1.
[83] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **и҆ ѻ҆́чи ва́ши ᲂу҆зрѧ́тъ зе́млю и҆здале́ча** (Книга пророка Ісаї 33: 17).
[84] Євангелія від св. Івана 14: 1.
[85] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: **кто̀ да́стъ мѝ крилѣ̀;**
[86] Книга пророка Ісаї 33: 17.
[87] Книга пророка Ісаї 5: 1.
[88] Ідеться про онучку Ірода Великого й сестру Ірода Агрипи І-го, котра випросила в тетрарха Ірода Молодшого (Ірода Антипи) голову святого Івана Хрестителя (Євангелія від св. Марка 6: 17–28) [див. про це: *Евсевий Памфил*. Церковная история. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 39–40]. Історія "Іродової плясавиці" в літературі старої України в моральному ключі тлумачилась так: "Да слезимо Іродіадѣ и о поревновавших оной. Многа бо и нынѣ такова пиршества бывает, аще и не Іоанн убивается, но Христовы уды, и много лютѣйше. Не главу бо просят на блюдѣ, но душа возлежащих, єгда бо рабов себѣ творят и в беззаконная желанія приводят, и блудницы заграждают, не главу отємлют, но душю закаляют, прелюбодѣйства сотворяюще… Аще не дщи Іродіяна близ єсть, но оною плясавый тогда діавол…" [Алфа і Омега. – Супрасль, 1788. – Арк. 207; пор.: *Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 102].
[89] Єлизавета – дружина священика Захарії, мати Івана Хрестителя.

[90] Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 589, 700.
[91] Пор.: "Не красна челобитная складом, складна указом" [*Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка. – Москва, 1956. – Т. IV. – С. 464, 700].
[92] *Еврипід*. Фінікіянки, 469. Пор.: "Ἁπλός ὁ μῦθος τῆς ἀληθείας ἔφυ" [див.: *Еврипид*. Трагедии: В 2 т. – Москва, 1999. – Т. 2. – С. 167]. Ця думка не раз лунала й пізніше. Наприклад, Сенека писав у «Моральних листах до Луцілія» (XL, 4): "…мова, звернена на пошуки правди, повинна бути простою, без окрас. Інша річ – привселюдні виступи: тут не дослухаєшся правди". А трохи перегодом (L, 12) Сенека цитує Еврипіда: "Якщо, за словами знаменитого трагіка, 'мова правди проста', то не гоже її заплутувати" [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 139, 163]. Ця Еврипідова фраза стала крилатою. Її можна потрактувати, зокрема, словами Петра Лодія: "Философ должен употреблять слова в собственном их значеніи, а переносное знаменованіе оных предоставлять ораторам и піитам, потому что должность философа есть научать и убѣждать; переносныя же рѣченія болѣе увеселяют, нежели научают, ибо они сильно увлекают дух от обращенія вниманія на истину" [*Лодій П.* Логическія наставленія, руководствующія к познанію и различенію истиннаго от ложнаго. – Санкт-Петербург, 1815. – С. 184].
[93] Пор. із настановою «Номоканона»: "Пѣснь, многих в преисподняя земли низведе не точію міряны, но и священики, иже, умягчивши себе, удобнѣ в блуд и в иныя многія скверныя страсти низвергошася. Пѣснь убо мірским єсть, да людіє собираются в церковь. Да не убо с гласом вопієніа молитву творим, но со всякою кротостію и вниманієм ума" [Номоканон, си єст Законоправилник. – Київ, 1629. – С. 153].
[94] У курсах поетики зазначалося, що "слова *поет*, *поема* й *поезія* походять від грецького слова *ποιέω*, що означає 'творити' [facere] чи 'вигадувати' [fingere]" [*Prokopowicz Th*. De arte poetica libri III ad usum et institutionem studiosae iuventutis roxolanae. Dictati Kioviae in orthodoxa Academia Mohileana. Anno Domini 1705. – Mohiloviae, 1786. – P. 13].
[95] Сковорода має на думці слова: **Ѡ́вє́рзши же, ви́дитъ ѻ҆трочѧ̀ пла́чꙋщєєсѧ̑ въ ковче́жцѣ, и҆ поща́дѣ є҆̀ дщє́рь фараѡ́нѧ, и҆ рече̑: ѿ дѣте́й є҆вре́йскихъ сїѐ** (Друга книга Мойсеєва: Вихід 2: 6).
[96] Книга Псалмів 103 (104): 4; Послання св. ап. Павла до євреїв 1: 7.
[97] Книга Псалмів 142 (143): 5.
[98] Можливо, це парафраза Книги пророка Ісаї 49: 18; 60: 4. Пор.: **Возведѝ ѡ҆́крестъ ѻ҆́чи твои̑.**
[99] Книга пророка Ісаї 38: 14.
[100] Орфей (гр. *Ὀρφεύς*) – легендарний співець і поет. Його гра на арфі годна була зачаровувати все живе й неживе, навіть морські хвилі. Про магічну дію Орфеєвої музики йдеться в поезії Горація (Оди, I, 24; Про поетичне мистецтво, 302) [див.: *Квінт Горацій Флакк*. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 34, 223], у «Метаморфозах» Овідія (X, 88–146) [див.: *Публій Овідій Назон*. Метаморфози / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1985. – С. 175–176], у «Георгіках» Вергілія (IV, 511–512) [*Зеров М.* Твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 206], в «Аргонавтиці» Аполлонія Родоського (Аргонавтика I, 23–27) [див.: *Аполлоний Родосский*. Аргонавтика / Перевод, введение и примечания Г. Церетели. – Тбилиси, 1964. – С. 5]. Зрештою, про це часто писали й перегодом, наприклад, Боецій («Розрада від філософії» III. M12) [див.: *Боецій С.* Розрада від філософії / Пер. з лат. А. Содомори; передм. В. Кондзьолки. – Київ, 2002. – С. 99]. В українській літературі перша згадка про Орфея зринає в перекладній хроніці Іоана Малали [див.: *Чижевський Д.* Антична література в

старій Україні // *Чижевський Д.* Філософські твори: У 4 т. – Київ, 2005. – Т. 2. – С. 46]. За часів бароко про Орфея, чия музика зрушувала з місця скелі й вела за собою звірів, писали, наприклад, Софроній Почаський [див.: *Почаський С.* Εὐχαριστήριον, албо Вдячность ясне превелебнѣйшому в Христѣ єго милости господину отцу кир Петру Могилѣ // *Тітов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 296], Афанасій Миславський [див.: *Миславський А.* Присвята кн. Д. М. Голіцину книги «Алфавит духовный» 1713 року // *Тітов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 501] та інші. Образ Орфея-співця міг на ту пору символізувати навіть Христа, як, приміром, в одному з казань Антонія Радивиловського: "Змышляют поетове, же Орфеус мовою своєю змягчал тигрисов и лвов. Христос Спаситель азаж не змягчал мовою своєю лвов и тигрисов? Змягчал" [*Радивиловський А.* Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 43].

[101] Сковорода має на думці слова: **сса́ша ме́дъ и҆з̾ ка́мене** (П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 32: 13).

[102] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **ѕмі́ѧ возми̑ въ ру́ку твою̑** (Друга книга Мойсеєва: Вихід 7: 15).

[103] Книга Псалмів 109 (110): 7.

[104] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 50: 4. Пор.: **гдⷭ҇ь дає́тъ мнѣ̀ ѧ҆зы́къ.**

[105] Див. прим. 18 до циклу «Басни Харьковскія».

[106] Це – емблематичний образ «Ластовица над морем лѣтающая» (підпис: "Ищет индѣ себѣ пребыванія для зимы. Alio hybernaculum") [Емвлемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 78–79].

[107] Книга пророка Ісаї 38: 14.

[108] Парафраза Книги пророка Аввакума 2: 1. Пор.: **На стра́жи моє́й ста́ну, и҆ возы́ду на ка́мень, и҆ посмотрю̀ є҆́же ви́дѣти.**

[109] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **и҆ воззрѧ́тъ на сїѡ́нъ о҆́чи на́ши** (Книга пророка Михея 4: 11).

[110] Сковорода подає тут опис 43-ї емблеми зі збірника Германа Гуго «Pia desideria» (Антверпен, 1624) (між сторінками 378–379) [див. про це: *Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й переднє слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 248].

[111] Трохи неточна цитата з Апокаліпсису 12: 14. Пор.: **И҆ дана̑ бы́ша жене̑ два̀ крила̑ ѻ҆рла̀ вели́кагѡ.**

[112] Сковорода має на думці слова: **И҆ и҆спꙋсти̑ ѕмі́й за жено́ю и҆з̾ ᲂу҆́стъ свои́хъ во́ду ꙗ҆́кѡ рѣ́ку̀, да ю̑ въ рѣцѣ̀ потопи́тъ** (Апокаліпсис 12: 15).

[113] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: **кто̀ да́стъ ми̑ крилѣ̑;**

[114] Книга пророка Ісаї 38: 14.

[115] Неточна цитата з Книги пророка Захарії 4: 6. Пор.: **не въ си́лѣ вели́цѣй, ни въ крѣ́пости, но въ дх҃ѣ моє́мъ, гл҃етъ гдⷭ҇ь вседержи́тель.**

[116] Книга пророка Захарії 9: 9. Див. також: **Ра́дꙋйсѧ, дщи̑ сїѡ́нова, ѕѣлѡ̀, проповѣ́дꙋй, дщи̑ і҆ер҃ли́мова** (Книга пророка Софонії 3: 14).

[117] Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 13. Пор.: **ꙗ҆̀же и҆ глаго́лемъ не въ наꙋче́ныхъ человѣ́ческїѧ премꙋ́дрости словесѣ́хъ, но въ наꙋче́ныхъ дх҃а ст҃а́гѡ.**

[118] Неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 12: 3–5. Пор.: **И҆ вѣ́мъ такова̀ человѣ́ка… Ѡ҆ таковѣ́мъ похвалю́сѧ.**

[119] Книга Псалмів 54 (55): 7.

[120] Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 2: 10. Пор.: се́ бо, бл҃говѣ́ствꙋю ва́мъ ра́дость ве́лїю.
[121] Євангелія від св. Матвія 28: 6; Євангелія від св. Марка 16: 6; Євангелія від св. Луки 24: 6.
[122] Євангелія від св. Матвія 28: 7.
[123] Сковорода має на думці підпис під емблемою «Ластовица над морем лѣтающая»: "Ищет индѣ себѣ пребыванія для зимы. Alio hybernaculum".
[124] Книга пророка Ісаї 38: 14.
[125] Книга пророка Ісаї 38: 14.
[126] Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 15: 47. Пор.: вторы́й чл҃вѣ́къ гдⷭ҇ь съ нб҃сѐ.
[127] Книга пророка Ісаї 38: 14.
[128] Очевидно, це парафраза Книги пророка Ісаї 38: 19. Пор.: **Ж**ивїи же возблагословѧ́тъ тѧ̀.
[129] Книга пророка Ісаї 38: 14.
[130] Парафраза Книги пророка Ісаї 38: 14. Пор.: и҆ ꙗ҆́кѡ го́лꙋбь, та́кѡ поꙋчꙋ́сѧ.
[131] Книга пророка Ісаї 38: 19.
[132] Друге послання св. ап. Павла до коринтян 5: 16.
[133] Це – 482-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata», що має назву «Голуб на горѣ, окруженной морем» (підпис: "Опочиваю на постоянствѣ. In constantia quiesco" [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 122–123].
[134] Сковорода дуже любив цю старовинну латинську епіграму [про її генезу див.: *Циганок О.* "Inveni portum…": форми сприйняття однієї античної епіграми у творчості Григорія Сковороди // *Циганок О.* З історії латинських літературних впливів в українському письменстві XVI–XVIII ст. – Київ, 1999. – С. 74–86]. До речі, ця епіграма була добре відома в українській літературі й до Сковороди. Наприклад, вона є в курсі поетики Митрофана Довгалевського.
[135] Книга Псалмів 76 (77): 6.
[136] Книга Псалмів 39 (40): 3.
[137] Книга Псалмів 60 (61): 3.
[138] Парафраза Книги Псалмів 17 (18): 3. Пор.: гдⷭ҇ь ᲂу҆твержде́нїе моѐ, и҆ прибѣ́жище моѐ. Див. також: гдⷭ҇и, ка́мѐню мо́й и҆ ᲂу҆твержде́нїе моѐ (Друга книга царств 22: 2).
[139] Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 14.
[140] Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 11.
[141] Друге послання св. ап. Павла до коринтян 5: 16.
[142] Див. прим. 257 до діалогу «Наркісс».
[143] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 16: 17–18. Пор.: бл҃же́нъ є҆сѝ, сі́мѡне, ва́ръ і҆ѡ́на, ꙗ҆́кѡ пло́ть и҆ кро́вь не ꙗ҆вѝ тебѣ̀, но ѻ҆ц҃ъ мо́й, и҆́же на нб҃сѣ́хъ… ты̀ є҆сѝ пе́тръ, и҆ на се́мъ ка́мени созі́ждꙋ цр҃ковь моѭ̀.
[144] Сковорода має на думці слова: ка́мень же поразі́вый тѣ́ло бы́сть гора̀ вели́ка и҆ напо́лни всю̀ зе́млю (Книга пророка Даниїла 2: 35).
[145] Ідеться про візію "нового Єрусалима". Пор.: **И҆** а҆́зъ і҆ѡа́ннъ ви́дѣхъ гра́дъ ст҃ы́й, і҆ер҃ли́мъ но́въ сходѧ́щь ѿ бг҃а съ небесѐ (Апокаліпсис 21: 2).
[146] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 1: 6. Пор.: **И҆** речѐ бг҃ъ: да бꙋ́детъ тве́рдь посредѣ̀ воды̀, и҆ да бꙋ́детъ разлꙋча́ющи посредѣ̀ воды̀ и҆ воды̀.
[147] Сковорода має на думці слова: **П**а́ки подо́бно є҆́сть цр҃твїе нб҃ное человѣ́кꙋ кꙋпцꙋ̀, и҆щꙋщꙋ до́брыхъ ви́серей, и҆́же ѡ҆брѣ́тъ є҆ди́нъ многоцѣ́ненъ ви́серъ, ше́дъ продадѐ всѧ̑, є҆ли̑ка и҆мѧ́ше, и҆ кꙋпѝ є҆го̀ (Євангелія від св. Матвія 13: 45–46).

[148] Сковорода має на думці слова: **И҆лѝ ка́ѧ жена̀ и҆мꙋ́щи де́сѧть дра́хмъ, а҆́ще погꙋби́тъ дра́хмꙋ є҆ди́нꙋ, не вжига́етъ ли свѣти́лника, и҆ помете́тъ хра́минꙋ, и҆ и҆́щетъ прилѣ́жнѡ, до́ндеже ѡ҆брѧ́щетъ; и҆ ѡ҆брѣ́тши созыва́етъ дрꙋгі̑ни и҆ сосѣ́ды, глаго́лющи: ра́дꙋйтесѧ со мно́ю, ꙗ҆́кѡ ѡ҆брѣто́хъ дра́хмꙋ поги́бшꙋю** (Євангелія від св. Луки 15: 8–9).

[149] Фразу **праволꙋ́чныѧ стрѣ́лы мѡ́лнїины** взято з Книги Премудрості Соломонової 5: 21.

[150] Пор.: "Летала высоко, а села недалеко" [Пословицы русского народа / Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 733].

[151] У міфах про Троянську війну (див. «Енеїду» Вергілія II, 1–268) сказано, що на десятий рік облоги Трої ахейці здобули місто, сховавшись усередині спорудженого за порадою Одіссея величезного дерев'яного коня, якого троянці сприйняли за дарунок і власноруч затягли до міста. Отож, "троянський кінь" (*equus trojanus*) означає "підступний намір". Окрім того, це – емблематичний образ. Див., наприклад, 174-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata», що має назву «Троянскій конь» (підпис: "Под видом вѣры. Под предлогом благочестія. Specie religionis") [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 44–45]. Однак Сковорода абстрагується тут від цього значення.

[152] Книга Псалмів 61 (62): 12.

[153] Імперіал – російська золота монета вартістю п'ять ("пятирублевый империал") або десять ("десятирублевый империал") рублів. Чеканилася з 1755 р.

[154] Тобто Христос. Див. прим. 43 до циклу «Сад божественных пѣсней».

[155] Пісня над піснями 4: 11.

[156] Див. прим. 7.

[157] Трохи неточна цитата з Книги пророка Єремії 8: 7. Пор.: **Є҆рѡдїа́ на небесѝ позна̀ вре́мѧ своѐ.**

[158] Гр. *πελαργός*.

[159] Лат. *ciconia*.

[160] Пол. *bocian*.

[161] Див. прим. 14 до притчі «Благодарный Еродій».

[162] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Во всѧ́кїй пꙋ́ть пꙋсты́ни прїидо́ша ѡ҆пꙋстоша́ющїи, ꙗ҆́кѡ ме́чь гдⷭ҇ень поѧ́стъ ѿ кра́ѧ землѝ да́же до кра́ѧ є҆ѧ̀: нѣ́сть ми́ра всѧ́цѣй пло́ти** (Книга пророка Єремії 12: 12).

[163] Мабуть, Сковорода має на думці слова: **Проси́ша, и҆ прїидо́ша кра́стели, и҆ хлѣ́ба небе́снагѡ насы́ти ѧ҆̀** (Книга Псалмів 104 (105): 40).

[164] Див. емблематичний малюнок «Аиста, или буселя, гнѣздо на церквѣ» (підпис: "Здѣ безопаснѣе. Hic augusta") [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 32–33].

[165] Див. емблематичний малюнок «Аист, или бусел, пожирающая змію» з таким підписом: "Желал бы я всѣх их перегубить. Consicere est aninus" [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 72–73].

[166] Див. емблематичний малюнок «Аист, или Бусел-птица, на себѣ носящая другую» (підпис: "Совершенное благочестіе помогает своим родителям в их нуждѣ. Pietas augusta") [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 26–27].

[167] Нім. *die Kirche* – 'церква'.

[168] Книга Псалмів 83 (84): 2.

[169] Книга Псалмів 83 (84): 4.

[170] Книга Псалмів 103 (104): 17.

[171] Книга Псалмів 103 (104): 17.

[172] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 83 (84): 5. Пор.: **Блже́ни живꙋ́щїи въ домꙋ̀ твое́мъ.**

[173] Книга Псалмів 26 (27): 4.
[174] Євангелія від св. Івана 5: 14.
[175] Дії св. апостолів 1: 13.
[176] Парафраза Дій св. апостолів 1: 13–14. Пор.: и҆ а҆ндре́й, фїлі́ппъ и҆ ѳома̀, варѳоломе́й и҆ матѳе́й, і҆а́кѡвъ а҆лфе́овъ и҆ сі́мѡнъ зилѡ́тъ и҆ і҆ѹ́да і҆а́кѡвль: сі́и всѝ бѧ́хѹ терпѧ́ще є҆динодѹ́шнѡ въ моли́твѣ и҆ моле́нїи.
(1) Ім'я "Філофей" (гр. *Φιλόθεος*) означає "друг Божій, Боголюбив, Богом любим" [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 469].
[177] Дії св. апостолів 2: 2.
[178] Дії св. апостолів 2: 4.
[179] Книга пророка Єремії 8: 7.
[180] Сковорода має на думці слова: Всѣ̑мъ вре́мѧ и҆ вре́мѧ всѧ́цѣй ве́щи подъ̀ небесе́мъ (Книга Екклезіястова 3: 1).
[181] Пісня над піснями 2: 11–12.
[182] Книга Псалмів 22 (23): 1.
[183] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 16: 3. Пор.: лицѐ ᲂу҆́бѡ небесѐ ᲂу҆мѣ́єте разсѹжда́ти.
[184] Євангелія від св. Луки 6: 25.
[185] Мабуть, Сковорода має на думці слова: даде́сѧ и҆̀мъ до вре́мене и҆ вре́мене (Книга пророка Даниїла 7: 12).
[186] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 5.
[187] Парафраза Книги Екклезіястової 3: 4. Пор.: вре́мѧ пла́кати и҆ вре́мѧ смѣѧ́тисѧ.
[188] Парафраза Книги Псалмів 58 (59): 7. Пор.: Возвратѧ́тсѧ на ве́черъ, и҆ вза́лчѹтъ.
[189] Книга пророка Ісаї 57: 20.
[190] Парафраза приказок: "В Луцку все не по-людску: навколо вода, в середине беда"; "Кременец – венец: кругом вода, а в середине беда" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 344].
[191] Євангелія від св. Луки 6: 25.
[192] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 17: 4 та Євангелії від св. Луки 9: 33. Пор.: добро̀ є҆́сть на́мъ здѣ̀ бы́ти.
[193] Євангелія від св. Луки 9: 33.
[194] Очевидно, Сковорода має на думці слова: и҆ дѹ́хъ є҆ди́нъ во всѣ́хъ (Книга Екклезіястова 3: 19).
[195] Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 9: 32. Пор.: ᲂу҆бѹ́ждшесѧ же ви́дѣша сла́вѹ є҆гѡ̀.
[196] Євангелія від св. Луки 9: 36.
[197] Парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 1: 23. Пор.: ꙗ҆̀же є҆́сть… всѧ́чєскаѧ во всѣ́хъ. Див. також: да бѹ́детъ бг҃ъ всѧ́чєскаѧ во всѣ́хъ (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 28).
[198] Неточна цитата з Книги Псалмів 72 (73): 25. Пор.: Что́ бо мѝ є҆́сть на нб҃сѝ; и҆ ѿ тебѐ что̀ восхотѣ́хъ на землѝ;
[199] Парафраза Книги Ісуса Навина 22: 22. Пор.: гдⷭ҇ь са́мъ вѣ́сть, и҆ і҆и҃ль са́мъ позна́етъ.
[200] Євангелія від св. Івана 14: 9.
[201] Євангелія від св. Івана 13: 36.
[202] Євангелія від св. Івана 13: 38.
[203] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 17: 3. Пор.: се́ же є҆́сть живо́тъ вѣ́чный, да зна́ютъ тебѐ є҆ди́наго и҆́стиннаго бг҃а, и҆ є҆го́же посла́лъ є҆сѝ і҆и҃съ хрⷭ҇та̀.
[204] Книга пророка Ісаї 61: 1.

[205] Книга пророка Ісаї 61: 2.
[206] Друге послання св. ап. Павла до коринтян 6: 2.
[207] Автором цієї фрази вважають Піттака. Принаймні так свідчив славетний римський поет і ритор Авзоній (310–392 рр.) у «Ludus septem sapientium» [див.: *Авсоний*. Стихотворения. – Москва, 1993. – С. 68]. Варто зазначити, що творчість Авзонія була добре відома вихованцям Києво-Могилянської академії. Наприклад, Дмитро Туптало цитував його «Книгу еклог» (I, 10) в одному зі своїх листів [див.: *Федотова М. А.* Эпистолярное наследие Димитрия Ростовского. Исследования и тексты. – Москва, 2005. – С. 161–162].
[208] Див.: *Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л.* Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 236].
[209] Книга пророка Єремії 8: 7.
[210] Сковорода має на думці слова: та́мѡ птѝцы вогнѣзда́тсѧ, ѐрѡді́ево жили́ще предводи́телствꙋетъ и҆́ми (Книга Псалмів 103 (104): 17).
[211] Очевидно, це парафраза Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 20. Пор.: **Н**а́ше бо житїѐ на нѣ́сѣхъ є҆́сть.
[212] Книга Премудрості Соломонової 3: 1.
[213] Книга Псалмів 72 (73): 26.
[214] Книга Псалмів 118 (119): 109.
[215] Неточна цитата з Пісні над піснями 2: 3. Пор.: под҆ сѣ́нь є҆гѡ̀ восхотѣ́хъ и҆ сѣдо́хъ.
[216] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 8: 56. Пор.: а҆враа́мъ ѻ҆те́цъ ва́шъ ра́дъ бы бы́лъ, дабы̀ ви́дѣлъ де́нь мо́й: и҆ ви́дѣ и҆ возра́довасѧ.
[217] Євангелія від св. Луки 24: 31.
[218] Неточна цитата з Книги пророка Єремії 8: 7. Пор.: Є҆рѡді́а на нѣбесѝ позна̀ вре́мѧ своѐ, го́рлица и҆ ла́стовица се́лнаѧ, вра́бїе сохрани́ша времена̀ вхо́дѡвъ свои́хъ: лю́дїе же моѝ сі́и не позна́ша сꙋде́бъ гдⷭ҇нихъ.
[219] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 12: 43. Пор.: возлюби́ша бо па́че сла́вꙋ человѣ́ческꙋю, не́же сла́вꙋ бж҃їю.
[220] Парафраза Книги пророка Ісаї 44: 18. Пор.: ѡ҆темнѣ́ша ѻ҆́чи и҆́хъ є҆́же ви́дѣти и҆ разꙋмѣ́ти.
[221] Книга пророка Ісаї 22: 13.
[222] Памва Беринда у своєму лексиконі тлумачив це слово так: "Нощный вран: слѣповорон, птица си плачлива єст и на нырищех и на здѣх ту любит съдати" [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 148].
[223] Неточна цитата з Книги Псалмів 56 (57): 9. Пор.: **В**оста́ни, сла́ва моѧ̀, воста́ни, ѱалти́рю и҆ гꙋ́сли: воста́нꙋ ра́нѡ.
[224] Парафраза Книги Псалмів 103 (104): 20–22. Пор.: **П**оложи́лъ є҆сѝ тмꙋ̀, и҆ бы́сть но́щь, въ не́йже про́йдꙋтъ всѝ ѕвѣ́рїе дꙋбра́внїи, скѵ́мни рыка́ющїи восхи́тити и҆ взыска́ти ѿ бг҃а пи́щꙋ себѣ̀. **В**озсїѧ̀ со́лнце, и҆ собра́шасѧ, и҆ въ ло́жахъ свои́хъ лѧ́гꙋтъ.
[225] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 1: 29–30. Пор.: **В**о ᲂу҆́трїй (же) ви́дѣ і҆ѡа́ннъ і҆и҃са грѧдꙋ́ща къ себѣ̀ и҆ глаго́ла: сѐ, а҆́гнецъ бж҃їй, взе́млѧй грѣхѝ ми́ра: се́й є҆́сть, ѡ҆ не́мже а҆́зъ рѣ́хъ.
[226] Парафраза Євангелії від св. Матвія 5: 14. Пор.: **В**ы̀ є҆стѐ свѣ́тъ ми́ра.
[227] Перша книга Мойсеєва: Буття 49: 27.
[228] Сковорода має на думці слова: сꙋдїѝ є҆гѡ̀ а҆́кѡ во́лцы а҆рави́йстїи, не ѡ҆ставля́хꙋ на ᲂу҆́тро (Книга пророка Софонії 3: 3).
[229] Очевидно, це парафраза Книги Псалмів 36 (37): 28. Пор.: сѣ́мѧ нечести́выхъ потреби́тсѧ.

[230] Перше значення імені *Йосиф* – "помноженє" [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 417]. Йосиф Прекрасний – одинадцятий (і улюблений) син Якова, один з головних прообразів Ісуса Христа. В українській бароковій літературі образ Йосифа, мабуть, найліпше змалював Лаврентій Горка у своїй драмі «Іосиф патріарха» (1707–1708 рр.).
[231] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 42: 25–28.
[232] Парафраза Книги Притч Соломонових 9: 11. Пор.: **и҆ приложа́тсѧ тебѣ̀ лѣ̑та живота̀ твоегѡ̀.**
[233] Сковорода має на думці звернені до Єзекії слова Бога: **и҆ приложꙋ̀ къ лѣ̑тѡмъ твоѝмъ лѣ̑тъ пѧтьна́десѧть** (Четверта книга царств 20: 6).
[234] "Ювілейний рік" (лат.) – рік звільнення, відпущення; кожен п'ятдесятий рік.
[235] Парафраза Книги пророка Ісаї 61: 2. Пор.: **нарещѝ лѣ̑то гдⷭ҇не прїѧ́тно и҆ де́нь воздаѧ́нїѧ.**
[236] Сковорода має на думці слова: **и҆ ѡ҆брѣ́те ча́шꙋ во вре́тищи венїамі́ни** (Перша книга Мойсеєва: Буття 44: 12).
[237] Парафраза Книги пророка Ісаї 60: 17. Пор.: **И҆ вмѣ́стѡ мѣ́ди принесꙋ̀ тѝ зла́то, и҆ вмѣ́стѡ желѣ́за принесꙋ̀ тѝ сребро̀, и҆ вмѣ́стѡ древе́съ принесꙋ̀ тѝ мѣ́дь, и҆ вмѣ́стѡ ка́менїѧ желѣ́зо.**
[238] Парафраза Книги Притч Соломонових: або 3: 8 (пор.: **и҆зцѣле́нїе бꙋ́детъ тѣ́лꙋ твоемꙋ̀ и҆ ᲂу҆врачева́нїе косте́мъ твоѝмъ**), або 3: 22 (пор.: **и҆зцѣле́нїе пло́темъ твоѝмъ и҆ ᲂу҆врачева́нїе косте́мъ**).
[239] Див. прим. 38.
[240] Сковорода має на думці слова: **тве́рдь посредѣ̀ воды̀** (Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 6).
[241] Говорячи про спосіб поєднання видимої та невидимої природ, Сковорода послуговується формулою христологічного догмата. Вперше на цю обставину вказав Дмитро Чижевський [див.: *Tschižewskij D*. Skovoroda, ein ukrainischer Philosoph (1722–1794) (Zur Geschichte der "dialektischen Methode") // Der russische Gedanke. – 1929. – Hft. II. – S. 168].
[242] Сковорода має на думці слова: **сѣ́етсѧ тѣ́ло дꙋше́вное, воста́етъ тѣ́ло дꙋхо́вное. Є҆́сть тѣ́ло дꙋше́вное, и҆ є҆́сть тѣ́ло дꙋхо́вное** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 44).
[243] Перше соборне послання св. ап. Івана 4: 2.
[244] Перше соборне послання св. ап. Івана 3: 2.
[245] Трохи неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 3: 3. Пор.: **И҆ всѧ́къ и҆мѣ́ѧй наде́ждꙋ сїю̀ на́нь, ѡ҆ницѧ́етъ себѐ, ꙗ҆́коже ѻ҆́нъ чи́стъ є҆́сть.**
[246] Парафраза Книги Притч Соломонових 3: 8, 22. Пор.: **ᲂу҆врачева́нїе косте́мъ твоѝмъ.**
[247] Схожі вислови Сковорода подає по-латинському у вірші, вміщеному в листі до Якова Правицького від 3 жовтня 1785 р.: "Omnia praetereunt, sed Amor post omnia durat. / Omnia praetereunt, haud Deus, haud et Amor". В амстердамській збірці «Symbola et emblemata» під № 733 міститься емблема «Купидон окруженный зміею, т. е. в вѣчности» (підпис: "Любовь вѣчна, безпредѣльна. Любовь всегда пребывает. Amor perpetuo durat") [Емблемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 184–185]. Пор. також слова з молитви: "истинная же любовь точію николиже умерщвляется" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 788].
[248] Книга пророка Ісаї 8: 13.
[249] Неточна цитата з Книги Псалмів 111 (112): 6. Пор.: **Въ па́мѧть вѣ́чнꙋю бꙋ́детъ прⷭ҇вникъ.**
[250] Книга Псалмів 102 (103): 5.

[251] Сковородинське "солнушко" ("сонушко") – відповідник "розумного сонця" (*νοοσύνθετον ἄστρον*) Діонісія Ареопагітського. Інок Ісая свого часу перекладав цю фразу по-слов'янському словами "умосоставная звѣзда", "единая заря", "вѣчное свѣтило" тощо [див.: Творения Дионисия Ареопагита: Рукопис Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка. – № 819168-С-2. – Ост. чверть XV ст.].

[252] Книга Псалмів 101 (102): 28.

[253] Неточна цитата з Книги Псалмів 103 (104): 2. Пор.: ѡ҆дѣ́йсѧ свѣ́томъ ꙗ҆́кѡ ри́зою.

[254] Друга книга Мойсеєва: Вихід 19: 4.

[255] Парафраза Євангелії від св. Івана 1: 14. Пор.: ви́дѣхомъ сла́вꙋ є҆гѡ̀.

[256] Сковорода має на думці слова: ѿ ᲂу҆́стъ льво́выхъ и҆зѧ̀ се́й ме́дъ (Книга Суддів 14: 9).

[257] Очевидно, Сковорода має на думці слова: и҆ свѣ́тъ во тмѣ̀ свѣ́титсѧ (Євангелія від св. Івана 1: 5).

[258] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 24: 28. Пор.: и҆дѣ́же бо а҆́ще бꙋ́детъ трꙋ́пъ, та́мѡ соберꙋ́тсѧ ѻ҆рли̑. Див. також: и҆дѣ́же тѣ́ло, та́мѡ соберꙋ́тсѧ и҆ ѻ҆рли̑ (Євангелія від св. Луки 17: 37).

[259] Пор.: "На коні їде, і коня шукає" [*Номис*, № 6618; *Франко*, № 14784]; "На коне сидит, а коня ищет" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 578].

[260] Цю приказку подає у своїх «Адагіях» (I. 5. 3) Еразм Роттердамський, покликаючись на Теренція. Існує й трохи інакша її форма: "Ita fugias, ne praeter casam" [Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 184].

[261] Очевидно, Сковорода створив цей вираз, спираючись на народні приказки: "Від лиха не втечеш"; "Від лихого поли ріж, а втікай" [*Франко*, № 16525, 16527] тощо.

[262] Можливо, Сковорода має на думці слова: ц҃рⷭ҇твїе бж҃їе внꙋ́трь ва́съ є҆́сть (Євангелія від св. Луки 17: 21).

[263] Дії св. апостолів 4: 11.

[264] Див. прим. 247.

[265] Вислів "χαλεπὰ τὰ καλά" є, наприклад, у Платоновому «Гіппії більшому» (304e; у перекладі Уляни Головач: "Прекрасне – річ складна" [*Платон*. Діалоги. – Київ, 1995. – С. 107]) та в «Державі» (435c, 497d; у перекладі Дзвінки Коваль: "Прекрасне – важке" [*Платон*. Держава. – Київ, 2000. – С. 125, 192]). Схожу сентенцію Діоген Лаерцій приписував Піттакові (I, 76) [див.: *Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 63]. Серед старих українських письменників у формі "τα χαλεπὰ καλά" ("добрая неудобна суть") це прислів'я згадували, зокрема, Тарасій Земка [див.: *Земка Т*. Друга передмова до тлумачень св. Андрія, архієпископа Кесарії Каппадокійської, на Апокаліпсис св. Івана Богослова // *Тітов Хв*. Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 140; пор.: *Радивиловський А*. Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 311], Стефан Калиновський [див.: *Калиновский С*. Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 176].

[266] Парафраза Книги Йова 29: 10. Пор.: ѧ҆зы́къ и҆́хъ прильпѐ горта́ни и҆́хъ.

[267] Книга Псалмів 30 (31): 19.

[268] Див. прим. 281 до діалогу «Наркісс».

[269] Сковорода має на думці слова: **И҆** и҆спꙋстѝ ѕмі́й за жено́ю и҆з̾ ᲂу҆́стъ свои́хъ во́дꙋ ꙗ҆́кѡ рѣкꙋ̀, да ю҆̀ въ рѣцѣ̀ потопи́тъ (Апокаліпсис 12: 15).

[270] Парафраза Апокаліпсису 3: 16. Пор.: **Та́кѡ, ꙗ҆́кѡ ѡ҆бꙋмоpе́нъ є҆сѝ, и҆ ни те́плъ ни стꙋде́нъ, и҆зблева́ти тѧ̀ ѿ ᲂу҆́стъ мои́хъ и҆́мамъ.**
[271] Трохи неточна цитата з Апокаліпсису 22: 20. Пор.: **Є҆́й, гр҃ѧдѝ гдⷭ҇и і҆и҃се.**
[272] Апокаліпсис 22: 20.
[273] Сковорода має на думці звернені до Петра слова Христа: **и҆ да́мъ тѝ ключѝ цр҃ства нб҃нагѡ** (Євангелія від св. Матвія 16: 19). Пор.: "Владыко многомилостиве, Господи Іисусе Христе, Боже наш, верховному твоєму апостолу Петру и прочіим апостолом твоим ключа Царствія Небеснаго вручивый…" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 355].
[274] "Важко бути злим" (гр.).
[275] Фраза **тма́ми те́мъ** зринає в Книзі Псалмів 67 (68): 18 та в Книзі Ісуса, сина Сирахового 23: 27.
[276] Пісня над піснями 8: 6.
[277] Парафраза Книги пророка Єремії 17: 1. Пор.: **Грѣ́хъ і҆ꙋ́динъ напи́санъ є҆́сть писа́ломъ желѣ́знымъ на но́гти а҆дама́нтовѣ.**
[278] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **и҆сполне́нїе и҆сполнѧ́ющагѡ всѧ́чєскаѧ во всѣ́хъ** (Послання св. ап. Павла до ефесян 1: 23).
[279] Парафраза Послання св. ап. Павла до римлян 11: 33. Пор.: **Ѡ҆, глꙋбина̀ бога́тства и҆ премꙋ́дрости и҆ ра́зꙋма бж҃їѧ!**
[280] Див. прим. 162 до циклу «Басни Харьковскія».
[281] Друга частина цитати – це парафраза Євангелії від св. Матвія 11: 19. Пор.: **И҆ ѡ҆правди́сѧ премꙋ́дрость ѿ ча̑дъ свои́хъ.**
[282] Див. прим. 281 до діалогу «Наркісс».
[283] Див. прим. 11 до циклу «Сад божественных пѣсней».
[284] Див. прим. 2 до віршованого діалогу «Разговор о премудрости».
[285] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **стра̑нна бо нѣ̑какѧ влага́еши во ᲂу҆шеса̀ на̑ша** (Дії св. апостолів 17: 20).
[286] Євангелія від св. Матвія 7: 7; Євангелія від св. Луки 11: 9.
[287] Папи римські інколи поєднували вищу церковну та світську владу.
[288] Зара – син Юди й Тамари (див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 38: 27–30).
[289] Неточна цитата з Книги Псалмів 112 (113): 5. Пор.: **Кто̀ ꙗ҆́кѡ гдⷭ҇ь бг҃ъ на́шъ;**
[290] Ідеться про уподібнення людини до Бога, тобто про *обоження* (*теозис* чи *теомімезіс*) [див. про це: *Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й переднє слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 162–166]. Старі українські богослови зазвичай мали на думці благодатне "обоження". Див. прим. 45 до діалогу «Сѵмфоніа, нареченная Книга Асхань». Тим часом Сковорода схильний говорити про "іпостатичну" причетність людини до Божого єства.
[291] Очевидно, Сковорода має на думці Книгу Псалмів 81 (82): 6. Пор.: **А҆́зъ рѣ́хъ: бо́зи є҆стѐ, и҆ сы́новє вы́шнѧгѡ всѝ.**
[292] Одне зі значень лат. *index* – 'пробний камінь'.
[293] Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до солунян 5: 21. Пор.: "πάντα δὲ δοκιμάζετε".
[294] Так Сковорода переклав фразу: "πάντα δὲ δοκιμάζετε, τὸ καλὸν κατέχετε" (Перше послання св. ап. Павла до солунян 5: 21). У Єлизаветинській Біблії цей вірш подано так: **Всѧ̑ же и҆скꙋша́юще, до́бра держи́те.**
[295] Неточна цитата з Дій св. апостолів 10: 14. Пор.: **гдⷭ҇и, ꙗ҆́кѡ николи́же ꙗ҆до́хъ всѧ́ко скве́рно.**
[296] Пор. у Вульгаті: "numquam manducavi omne commune" (Дії св. апостолів 10: 14).

[297] Пор. у Септуагінті: "οὐδέποτε ἔφαγον πᾶν κοινὸν" (*Дії св. апостолів* 10: 14).
[298] У Новому Заповіті (див., наприклад: *Дії св. апостолів* 10: 14) *κοινός* могло означати 'підлий, нечистий'. Його латинським відповідником виступало слово *coenum* – 'багно, болото'.
[299] Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 19.
[300] Сковорода має на думці слова: **до́брѣе бо мнѣ̀ па́че ᲂу҆мре́ти, не́жели похвалꙋ̀ мою̀ кто̀ да и҆спразднитъ** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 9: 15).
[301] Фенікс (лат. *phoenix*) – міфічний чарівний птах, що мав здатність воскресати з попелу. Феофан Прокопович писав: "…цей птах є казковим, або напевно символічним чи ієрогліфічним. І дійсно, єгиптяни, які створили культ сонця і йому найбільше поклонялись, уявляли собі його немов птаха, який сходить і заходить в Геліополісі, місті сонця. Його ж вони уявляли як одинокого фенікса, бо й сонце є одне. Тому, за свідченням Лактанція, Клавдіана, Овідія та інших, фенікс називається сонячним птахом" [*Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 307]. У християнській традиції фенікс зазвичай символізував Христа. Скажімо, Іван Величковський писав: "Умне феникс, Христе, Отче царю чисте, / Шествуй щедротами, Матерє молбами" [*Величковський І.* Твори. – Київ, 1972. – С. 122]. Образ фенікса був популярний також в емблематичній літературі. Скажімо, він є на малюнках № 57, 135, 320 та 649 зі збірки «Symbola et emblemata» [див.: Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 16–17, 34–35, 80–81, 164–165]. У всякому разі, образ фенікса належав до сталих виражальних засобів української барокової літератури. Це засвідчує хоч би низка творів, у чиїх назвах фігурує слово *фенікс*, наприклад, «Тричі воскреслий фенікс» Якова Суші чи «Воскреслий фенікс» Лаврентія Крщоновича. Зверталися до нього й барокові проповідники [див., зокрема: *Радивиловський А.* Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 209 і деінде].
[302] Сковорода має на думці байку «Про собачу зажерливість». Див.: прим. 161 до діалогу «Наркісс».
[303] Див. прим. 78 до трактату «Начальная дверь ко христіянскому добронравію».
[304] Див. прим. 161 до діалогу «Наркісс».
[305] Сам Сковорода називав Малоросію, тобто Гетьманщину, "матір'ю". Див. його лист до Михайла Ковалинського від 26 вересня 1790 р.
[306] Неточна цитата з Книги Псалмів 112 (113): 5. Пор.: **Кто̀ ꙗ҆́кѡ гдⷭ҇ь бг҃ъ на́шъ;**
[307] Книга Псалмів 72 (73): 26.
[308] Парафраза Книги Псалмів 72 (73): 26. Пор.: **и҆ ча́сть моѧ̀, бж҃е, во вѣ́къ.**
[309] Очевидно, це парафраза Другої книги царств 22: 12 та Книги Псалмів 17 (18): 12. Пор.: **и҆ положѝ тмꙋ̀ закро́въ сво́й.**
[310] Парафраза Книги Псалмів 44 (45): 9. Пор.: **Смѵ́рна и҆ ста́кти и҆ каси́а ѿ ри́зъ твои́хъ.**
[311] Очевидно, це парафраза Другої книги царств 7: 22. Пор.: **нѣ́сть бо и҆́нъ ꙗ҆́коже ты̀.**
[312] Неточна цитата з Книги Псалмів 112 (113): 5. Пор.: **Кто̀ ꙗ҆́кѡ гдⷭ҇ь бг҃ъ на́шъ;**
[313] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 20: 22. Пор.: **И҆ сі̑е ре́къ, дꙋ́нꙋ и҆ гл҃а и҆̀мъ: прїими́те дх҃ъ ст҃ъ.**
[314] Див. прим. 161 до діалогу «Наркісс».
[315] Євангелія від св. Матвія 15: 26; Євангелія від св. Марка 7: 27.
[316] Фраза **дѣ́лателїе ѕлы́хъ** зринає в Книзі Притч Соломонових 14: 22.
[317] Книга Псалмів 33 (34): 15. Пор. зі словами молитви: "єже по исповѣданіи сем уклонитися от зла и помощію Божіею творити благоє" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 351].

[318] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Івана 1: 12. Пор.: **Єли́цы же прїѧ́ша є҆го̀, дадѐ и҆̀мъ ѿбласть ча́дѡмъ бж҃їимъ бы́ти.**

[319] Цікаві міркування на тему "духа правди" в царя подав свого часу Семен Климовський у своїй дидактичній поемі «О правосудію начальствующих, правдѣ и бодрости их». Див., наприклад: "Бог мирствует с правдою, что правда требует, / то и Бог благоволит и с нею дѣйствует, / правда же со Богом мир содержит сладчайший, / не пребудет без Бога а ни час кратчайший; / Бог с правдою, правда з Богом живет во вся вѣки: / сим мѣрилом казнь приемлют злобни человѣки" [Барокова поезія Слобожанщини / Упорядкування, передмова, примітки та коментарі Леоніда Ушкалова. – Харків, 2002. – С. 103].

[320] Фразу **престо́лы си́льныхъ** узято з Книги Премудрості Соломонової 5: 24.

[321] Парафраза Книги Псалмів 112 (113): 5. Пор.: **Кто̀ ꙗ҆́кѡ гдⷭ҇ь бг҃ъ на́шъ;** Це означає, що Сковорода ототожнював Правду з Богом, так само, як, приміром, Лазар Баранович ("Chrystus iest prawda…" [*Baranowicz Ł.* Lutnia Apollinowa. – Kiiów, 1671. – S. 130]) або навідомий автор славетної лірницької пісні «Про Правду і Кривду»: "Бо сам Господь – Правда, і смирить гординю, / Сокрушить Неправду, вознесе святиню" [*Драгоманов М.* Політичні пісні українського народу. – Женева, 1885. – Ч. II. – С. 213].

[322] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 20 (21): 8. Пор.: **и҆ ма҆́тїю вы́шнѧгѡ не подви́житсѧ.**

[323] Книга Псалмів 20 (21): 8.

[324] Парафраза Дій св. апостолів 10: 38. Пор.: **пома́за є҆го̀ бг҃ъ дх҃омъ.**

[325] Книга пророка Ісаї 61: 1; Євангелія від св. Луки 4: 18.

[326] Павло Фівейський (228–341 рр.) – перший єгипетський пустельник, найбільш шанований преподобний у православній традиції. Недаром його ім'я названо першим у молитві до преподобних: "Преподобніи и богоносніи отци наши, Павле Ѳивейскій, Антоніє Великій, Ѳеодосіє, Євѳиміє, Макаріє, Аѳанасіє, Аѳонскій, Савво Освященный…" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 324 (третя пагін.)].

[327] Преподобний Антоній Єгипетський (Великий) (251–356 рр.) – уславлений затворник, зверхник перших чернечих спільнот.

[328] Преподобний Сава Освящений (439–532 рр.) – засновник кількох монастирів у Палестині, з-поміж яких і славетна Велика лавра.

[329] Ідеться про Пахомія Великого (бл. 292–347 рр.) – фундатора єгипетського кіновіального, тобто спільножительного, чернецтва.

[330] Книга Псалмів 33 (34): 15.

[331] Парафраза Євангелії від св. Матвія 11: 30. Пор.: **и҆́го бо моѐ бл҃го, и҆ бре́мѧ моѐ легко̀ є҆́сть.**

[332] Від лат. *habitus* – 'зовнішність, вигляд, образ'.

[333] Нітрійські гори, або Нітрійська пустеля, – солончаковий скелястий степ на західному березі Нілу, де, починаючи з II ст., мешкали пустельники.

[334] "Важко бути злим" (гр.).

[335] Сковорода має на думці слова: **и҆ взѧ̀ ми́лѡть и҆лїнꙋ̀ є҆лїссе́й па́дшꙋю верхꙋ̀ є҆гѡ̀** (Четверта книга царств 2: 13).

[336] Сковорода має на думці слова: **ѡ҆блече́ бо мѧ̀ въ ри́зꙋ спⷭ҇нїѧ и҆ ѻ҆де́ждею весе́лїѧ (ѡ҆дѣ́ѧ мѧ̀)** (Книга пророка Ісаї 61: 10).

[337] Книга пророка Ісаї 51: 16.

[338] Неточна цитата з Четвертої книги царств 2: 9. Пор.: **да бꙋ́детъ ᲂу҆̀бо дх҃ъ, и҆̀же въ тебѣ̀, сꙋгꙋ́бъ во мнѣ̀.**

[339] Фразу **дх҃ъ вѣ́ры** взято з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 4: 13.

[340] Сковорода має на думці слова: **И҆** **речѐ** **є҆лїссе́й:** **да бꙋ́детъ** **ᲂу҆́бо** **дх҃ъ,** **и҆́же** **въ** **тебѣ̀,** **сꙋгꙋ́бъ** **во** **мнѣ̀** (Четверта книга царств 2: 9).
[341] Сковорода має на думці слова: **И҆** **прїѧ́тъ** **и҆лїа̀** **ми́лѡть** **своѝ,** **и҆** **сви́тъ** **ѝ,** **и҆** **ᲂу҆да́ри** **є҆ю** **въ во́дꙋ,** **и҆** **разстꙋпи́сѧ** **вода̀** **сю́дꙋ** **и҆** **сю́дꙋ:** **и҆** **проидо́ста** **ѻ҆ба** **по** **сꙋ́хꙋ** (Четверта книга царств 2: 8).
[342] Сковорода має на думці слова: **и҆** **всплывѐ** **желѣ́зо** (Четверта книга царств 6: 6).
[343] Див. прим. 38.
[344] Книга пророка Ісаї 61: 10.
[345] Скинія (гр. *σκηνή*) – переносне святилище, що його мав богообраний народ до побудови Єрусалимського храму.
[346] Лат. *mantellum* – ‘покривало, плащ’.
[347] Сковорода має на думці слова: **И҆** **прїѧ́тъ** (**є҆лїссе́й**) **ми́лѡть** **и҆лїинꙋ̀,** **ꙗ҆́же** **падѐ** **верхꙋ̀** **є҆гѡ̀,** **и҆** **ᲂу҆да́ри** **въ во́дꙋ,** **и҆** **не** **разстꙋпи́сѧ** **вода̀.** **И҆** **речѐ:** **гдѣ̀** **бг҃ъ** **и҆лїи́нъ** **а҆ффѡ̀;** **И҆** **ᲂу҆да́ри** **є҆лїссе́й** **во́ды** (**втори́цею**), **и҆** **разстꙋпи́шасѧ** **сю́дꙋ** **и҆** **сю́дꙋ,** **и҆** **пре́йде** **є҆лїссе́й** **по** **сꙋ́хꙋ** (Четверта книга царств 2: 14).
[348] Транслітерація середньовічного лат. *observatorium* – ‘споглядальна вежа’.
[349] Книга пророка Аввакума 2: 1.
[350] Сковорода має на думці слова: **И҆** **речѐ** **є҆лїссе́й:** **да бꙋ́детъ** **ᲂу҆́бо** **дх҃ъ,** **и҆́же** **въ** **тебѣ̀,** **сꙋгꙋ́бъ** **во** **мнѣ̀** (Четверта книга царств 2: 9).
[351] “Важко бути злим” (гр.).
[352] Парафраза Євангелії від св. Івана 11: 22. Пор.: **а҆́ще** **про́сиши** **ѿ** **бг҃а,** **да́стъ** **тебѣ̀** **бг҃ъ.**
[353] “Важко бути злим” (гр.).
[354] Сковорода цитує в трохи зміненому вигляді леонівські вірші з поетики свого професора богослів’я в Києво-Могилянській академії Георгія Кониського (1717–1795). Пор.: “Чиста птица Голубица Таков нрав имѣет: / Буде мѣсто Где нечисто, Тамо не почиет. / Но где травы и дубравы и сѣнь есть от зноя – / То прилично, То обычно Мѣсто ей покоя” [*Волинський П.* Основи теорії літератури. Вступ до літературознавства. – Київ, 1962. – С. 183].
[355] Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 20: 5. Пор.: **Вода̀** **глꙋбока̀** **совѣ́тъ** **въ се́рдцы** **мꙋ́жа.**
[356] Див. прим. 161 до діалогу «Наркісс».
[357] Можливо, це парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 30: 27. Пор.: **Свѣ́тло** **се́рдце** **и҆** **бла́го** **ѡ҆** **бра́шнѣ** **и҆** **ѡ҆** **ꙗ҆ди** **свое́й** **попече́тсѧ.**
[358] Сковорода має на думці слова: **Бѧ́ше** **же** **дале́че** **ѿ** **неѝ** **ста́до** **свини́й** **мно́го** **пасо́мо** (Євангелія від св. Матвія 8: 30). Див. також: Євангелія від св. Марка 5: 11; Євангелія від св. Луки 8: 32.
[359] Сковорода має на думці слова: **и҆** **сѐ,** (**а҆́бїе**) **ᲂу҆стреми́сѧ** **ста́до** **всѐ** **по** **бре́гꙋ** **въ мо́ре,** **и҆** **ᲂу҆топо́ша** **въ вода́хъ** (Євангелія від св. Матвія 8: 32). Див. також: Євангелія від св. Марка 5: 13; Євангелія від св. Луки 8: 33.
[360] Сковорода має на думці слова: **И҆** **сѐ,** **ве́сь** **гра́дъ** **и҆зы́де** **въ** **срѣ́тенїе** **і҆и҃сови:** **и҆** **ви́дѣвше** **є҆го̀,** **моли́ша,** **ꙗ҆́кѡ** **да́бы** **пре́шелъ** **ѿ** **предѣ́лъ** **и҆́хъ** (Євангелія від св. Матвія 8: 34).
[361] Очевидно, це парафраза Євангелії від св. Івана 12: 43. Пор.: **возлюби́ша** **бо** **па́че** **сла́вꙋ** **человѣ́ческꙋю,** **не́же** **сла́вꙋ** **бж҃їю.**
[362] Див. прим. 161 до діалогу «Наркісс».
[363] Сковорода має на думці слова: **и҆** **зе́млю** **снѣ́си** **всѧ̑** **дни̑** **живота̀** **твоегѡ̀** (Перша книга Мойсеєва: Буття 3: 14).
[364] Сковорода має на думці слова диявола: **легеѡ́нъ** **и҆́мѧ** **мнѣ̀,** **ꙗ҆́кѡ** **мно́зи** **є҆смы̀** (Євангелія від св. Марка 5: 9; див. також: Євангелія від св. Луки 8: 30).

[365] Див. прим. 89 до циклу «Басни Харьковскія».
[366] Сковорода має на думці слова: ᲂУ҆до́бѣе є҆́сть велбꙋ́дꙋ сквозѣ̀ и҆глинѣ̀ ᲂу҆́шы проити̑, не́же бога́тꙋ въ цр҃твїе бж҃їе вни́ти (Євангелія від св. Матвія 19: 24).
[367] Гр. *ἀφεδρών* – 'нужник'.
[368] Очевидно, Сковорода має на думці слова: ꙗ҆́кѡ роса̀ а҆ермѡ́нскаѧ сходѧ́щаѧ на го́ры сїѡ̑нскїѧ (Книга Псалмів 132 (133): 3).
[369] Див. розмову Ісуса із самарянкою про живу воду в Євангелії від св. Івана 4: 10–15.
[370] Неточна цитата з Другої книги царств 23: 15. Пор.: кто̀ напои́тъ мѧ̀ водо́ю;
[371] Євангелія від св. Івана 4: 15.
[372] "Важко бути злим" (гр.).
[373] Див.: Книга Рут 2: 1–18.
[374] Сковорода добре знав звичаї та обичаї Угорщини, оскільки перебував там п'ять років у складі Токайської комісії.
[375] У християнській традиції, зокрема іконографічній, *віл* є символом євангеліста Луки. Пор., наприклад, поезію Івана Величковського: "Луки благовѣстіє от жреца начася, / того ради вол жремій при нем написася" [*Величковський І*. Твори. – Київ, 1972. – С. 105].
[376] Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 9: 9. Пор.: да не загради́ши ᲂу҆стнꙋ̀ вола̀ молотѧ́ща.
[377] Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 15: 24. Пор.: є҆гда̀ и҆спразднѝтъ всѧ́ко нача́лство и҆ всѧ́кꙋ вла́сть и҆ си́лꙋ.
[378] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 49: 9. Пор.: скѵ́менъ льво́въ і҆ꙋ́да: ѿ лѣ́торасли.
[379] Книга пророка Ісаї 5: 29.
[380] Парафраза Книги Притч Соломонових 28: 1. Пор.: **Б**ѣ́гаетъ нечести́вый ни є҆ди́номꙋ же гонѧ́щꙋ, прв҃ный же ꙗ҆́кѡ ле́въ ᲂу҆пова́ѧ.
[381] Символом євангеліста Марка є *лев*. Пор.: "Марку лев знаменіє, яко он начал єст / гласом в пустини, иже, яко лев, кричал єст" [*Величковський І*. Твори. – Київ, 1972. – С. 105].
[382] Книга пророка Михея 4: 13.
[383] Парафраза Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 24: 9. Пор.: возле́гъ почи̑ ꙗ҆́кѡ ле́въ и҆ ꙗ҆́кѡ скѵ́менъ: кто̀ возбꙋ́дитъ є҆го̀; Див. також: возле́гъ ᲂу҆снꙋ́лъ є҆сѝ ꙗ҆́кѡ ле́въ и҆ ꙗ҆́кѡ скѵ́менъ: кто̀ возбꙋ́дитъ є҆го̀; (Перша книга Мойсеєва: Буття 49: 9).
[384] Неточна цитата з Книги пророка Авдія 1: 4. Пор.: **А҆**́ще вознесе́шисѧ ꙗ҆́коже ѻ҆ре́лъ и҆ а҆́ще положи́ши гнѣ́здо твоѐ средѣ̀ ѕвѣ́здъ, и҆ ѿтꙋ́дꙋ све́ргꙋ тѧ̀, гл҃етъ гдⷭ҇ь.
[385] Книга Псалмів 18 (19): 5.
[386] Символом св. ап. Івана Богослова як євангеліста є *орел*. Пор.: "Іоан орла имат, яко возлѣтаєт / к солнцу-Христу и єго божество являєт" [*Величковський І*. Твори. – Київ, 1972. – С. 105].
[387] Парафраза Книги Притч Соломонових 30: 18–19. Пор.: не вѣ́мъ: слѣда̀ ѻ҆рла̀ парѧ́ща (по воздꙋ́хꙋ) и҆ пꙋтѝ ѕмі́а (ползꙋ́ща) по ка́мени, и҆ стезѝ корабла̀ пловꙋ́ща по мо́рю и҆ пꙋті́й мꙋ́жа въ ю҆́ности (є҆гѡ̀).
[388] Неточна цитата з Книги пророка Авдія 1: 4. Пор.: **А҆**́ще вознесе́шисѧ ꙗ҆́коже ѻ҆ре́лъ и҆ а҆́ще положи́ши гнѣ́здо твоѐ средѣ̀ ѕвѣ́здъ, и҆ ѿтꙋ́дꙋ све́ргꙋ тѧ̀.
[389] Сковорода має на думці слова: **И**́бо пти́ца ѡ҆брѣ́те себѣ̀ хра́минꙋ, и҆ го́рлица гнѣ́здо̀ себѣ̀, и҆дѣ́же положи́тъ птенцы̀ своѧ̑, ѻ҆лтарѝ твоѧ̑, гдⷭ҇и си́лъ, цр҃ю мо́й и҆ бж҃е мо́й (Книга Псалмів 83 (84): 4).
[390] Третя книга царств 19: 10, 14.
[391] Парафраза Першої книги царств 25: 26 та Четвертої книги царств 2: 2. Пор.: жи́въ гдⷭ҇ь и҆ жива̀ дꙋша̀ твоѧ̀.

[392] Парафраза Книги Псалмів 118 (119): 139. Пор.: **И**ста́ѧла мѧ̀ є҆́сть ре́вность твоѧ̀.
[393] Книга Псалмів 118 (119): 158.
[394] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 19: 27. Пор.: се̑, мы̀ ѡ҆ста́вихомъ всѧ̑ и҆ в҆слѣ́дъ тебѐ и҆до́хомъ.
[395] Трохи неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 4: 8, 16. Пор.: бг҃ъ любы̀ є҆́сть. Сковорода має на думці 534-у емблему зі збірки «Symbola et emblemata», яка називається «Горлица со своими птенцами взирающая на убитаго самца» (підпис "Нынѣ познаю, что есть любовь. Nunc scio, quid amor sit") [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 134–135].
[396] Сковорода має на думці слова: ча́нецъ є҆ле́а не ᲂу҆ма́литсѧ до днѐ (Третя книга царств 17: 14).
[397] Див. прим. 247.
[398] Книга пророка Захарії 12: 10; Євангелія від св. Івана 19: 37.
[399] Парафраза Книги Псалмів 44 (45): 9. Пор.: **С**мѵ́рна и҆ ста́кти и҆ каси́а ѿ ри́зъ твои́хъ.
[400] Сковорода має на думці слова: **П**рїѧ́ста же тѣ́ло і҆и҃сово и҆ ѡ҆бви́ста є҆̀ ри́зами со а҆рома̑ты (Євангелія від св. Івана 19: 40).
[401] Це – контамінація Плачу Єремії 1: 16 (**О**̑чи мои̑ и҆злїѧ́стѣ во́дꙋ, ꙗ҆́кѡ ᲂу҆дали́сѧ ѿ менѐ ᲂу҆тѣша́ѧй мѧ̀) та Книги пророка Амоса 8: 13 (**В**ъ то́й де́нь ѡ҆скꙋдѣ́ютъ дѣ́вы до́брыѧ).
[402] Парафраза Пісні над піснями 2: 12. Пор.: гла́съ го́рлицы слы́шанъ въ земли̑ на́шей.
[403] Неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 11: 2. Пор.: ѡ҆брꙋчи́хъ бо ва́съ є҆ди́номꙋ мꙋ́жꙋ дѣ́вꙋ чи́стꙋ.
[404] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 25: 9. Пор.: и҆ди́те же па́че къ продаю́щымъ.
[405] Очевидно, це парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 4: 24. Пор.: и҆ ѡ҆блещи́сѧ въ но́ваго человѣ́ка, со́зданнаго по бг҃ꙋ въ пра́вдѣ и҆ въ преподо́бїи и҆́стины.
[406] Книга Псалмів 4: 4.
[407] Книга пророка Ісаї 33: 17.
[408] Парафраза Книги пророка Ісаї 11: 2 (пор.: и҆ почі́етъ на не́мъ дх҃ъ бж҃їй, дх҃ъ прмѣ̑рости и҆ ра́зꙋма, дх҃ъ совѣ́та и҆ крѣ́пости, дх҃ъ вѣ́дѣнїѧ и҆ бл҃гочести́ѧ) або відповідного молитовного тексту (пор.: "Дух премудрости, дух разума, дух страха Божія" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 34 (друга пагін.)]).
[409] "Камень вѣры" – одне з Божих імен. Пор.: "Камень вѣры краєугольный же и основаніє церкви своєй сам сый, Христе Боже…" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 125 (третя пагін.)].
[410] Ідеться про слова Христа: ты̀ є҆сѝ си́мѡнъ сы́нъ і҆ѡ́нинъ: ты̀ нарече́шисѧ ки́фа, є҆́же сказа́етсѧ пе́тръ (Євангелія від св. Івана 1: 42).
[411] Фразу по се́рдцꙋ є҆гѡ̀ взято з Другої книги параліпоменон 6: 30.
[412] Див. прим. 257 до рубрики «Листи до різних осіб» (лист № 110).
[413] Див. прим. 134.
[414] Прізвище відкривача Америки, славетного іспанського мореплавця Христофора Колумба (лат. *Columbus*) (1451–1505 рр.) походить від лат. *columba* – 'голуб'.
[415] Книга пророка Аввакума 2: 1.
[416] Тобто *обсерваторія*.
[417] Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 34: 7. Пор.: не ѡ҆темнѣ́стѣ ѻ҆́чи є҆гѡ̀, ни и҆стлѣ́ста ᲂу҆стнѣ̀ є҆гѡ̀.
[418] Це – слов'янський відповідник лат. *stulta philosophia* та гр. *μοροσόφια*. Сковорода вживав усі ці три форми.
[419] Фразу ꙗ҆́кѡ ле́въ возреве́тъ узято з Книги пророка Осії 11: 10.

[420] Книга пророка Осії 4: 19.
[421] Книга пророка Осії 11: 10.
[422] Див. прим. 186 до циклу «Сад божественных пѣсней».
[423] Можливо, це парафраза Книги Йова 38: 21. Пор.: **Вѣмъ ꙋ҆́бо, ꙗ҆́кѡ тогда̀ рожде́нъ є҆сѝ.**
[424] Фразу **на пꙋте́хъ свои́хъ** узято з Книги пророка Єремії 18: 15.
[425] Парафраза Книги пророка Ісаї 35: 10. Пор.: **ѿбѣжѐ болѣ́знь и҆ печа́ль и҆ воздыха́нїе.**
[426] Очевидно, Сковорода має на думці слова: "Сам твоя от твоих тебѣ приносящих…" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 167 (друга пагін.)].
[427] Сковорода має на думці слова: **ко́шницꙋ гро́здїѧ и҆ двѣ́сти вѧ́заницъ смо́квей** (Перша книга царств 25: 18).

БЕСѢ́ДА 1-я[a],
НАРЕЧЕННАЯ
OBSERVATORIUM. (СІО́Н)

Ли́ца:

Аѳанасїй[1], *Ло́нгин*[2], Яков[3], Ермо́лай, Григорїй[4]

ГРИГ[ОРЇЙ]. “Прїйдите, взыйдем на Го́ру Божїю…”[5]

О Бесѣдка! О Сад! О Время *лѣ*тное! О Дру́ги мои! Восхища́юсь веселїем, ви́дя вас, моих Собесѣдников.

“Прїйд[ите], взы́йд[ем] на Го́ру ГОСПО́ДНЮ…”[6]

АѲАН[АСЇЙ]. Вчера напада́ла на мене ужаснѣйшая Ску́ка и, как пшени́чную Ни́ву Вихр, колеба́ла. Едва̀ довлѣ́л отби́ться.

ГРИГ[ОРЇЙ]. Блажу̀ тебе, друг мой: Радуйся, Во́ине Христов! Сїя есть Побѣ́да наша, побѣждающая не плоть и кровь людскую, но бѣ́шенныя мы́сли и мучи́тельные Ду́хи[7]. Они-то суть Сѣ́мя, Глава̀ и Нача́ло всякїя человѣ́ческїя Злобы, а власть тмы[8] житейскїя, опаляющїя Душу мертвых человѣ́ков.

АѲАН[АСЇЙ]. Я вчера не был мертвым, а тѣм-то самым и чувствовал, что сердце мое горестнѣйшим нѣкїим огнем опалялося.

ГРИГ[ОРЇЙ]. Как? ты вчера не был мертв?.. Не достойно ж я тебе назвал Блаженным.

АѲАН[АСЇЙ]. А мнѣ твое слово не понятно.

ГРИГ[ОРЇЙ]. Был ли кто болен? тот нѣсть болен. А кто был мертв, тот есть уже жив[9].

Как пройшла ночь смерти, так настал День Жизни.

АѲАН[АСЇЙ]. Вот тебѣ крючки по Закоу́лкам[10]! а Закоу́лки по крючкам. Кто ли завертѣл Закоу́лок? Тот перейшол Крючок. Не погнѣвайся, я не Пророк, и меня твой Сви́ток внутрь не услаждает[11].

ГРИГ[ОРЇЙ]. О любезный Человѣче! Коль сладка̀ Сердцу моему простота твоя!

АѲАН[АСЇЙ]. Но не сладка̀ Горта́ни моему словеса твоя[12]. Помилуй: Бесѣдуй простѣе.

ГРИГ[ОРЇЙ]. Есть, что мнится правым, но существом кри́во[13]. И есть, что мнится развращенным, но Естеством правое. Если Закоу́лок ведет к Правотѣ, по Концу своему прав есть. Но косогла́зый тот прямик и крючковата есть простота, отверзающая Проспекти́ву[14] и Архитекту́рной Мост прямо во Град Лжи. Конец дѣлу Судья[15]. Что́-то показалось ли тебѣ Крючком, что ли?..

---

[a] Primo et novissimo amico meo Andrea Joannidi Kowalewscio, Domino Vice Tribuno proprii fetûs editionem dono affero. Senex Gregorius de Sabba Skoworoda. [Першому й останньому моєму другові Андрію Івановичу Ковалевському, панові віце-губернаторові, присвячую й дарую витвір моєї душі. Старець Григорій Савич Сковорода (лат.)].

Аѳан[асїй]. Я вчера, слышь, не был мертвым, а днесь жив есмь[16]. Так не достоин ли я Ублаженїя и твоего сорадованїя?

Григ[орїй]. Таковаго величанья достоин и Бу́йвол. Он тебе здоровѣе и вчера не был мертвым.

Аѳан[асїй]. По мнѣ, изволь, блажи и его. Бу́йволовское Блаженство моего не упразднит. Неужель Милость Божїя в одних точїю наших выгодах ограничилась?

"Щедро́ты Его на всѣх дѣлѣх Его"[17].

И я благодарю Ему, что доселѣ есмь жив.

Григ[орїй]. Чем ты увѣрен в животѣ твоем?

Аѳан[асїй]. Развѣ ты Член Се́кты Пирро́нскїя[18]? А мнѣ в доказательство употребить Трость сїю[19]?

Григ[орїй]. Развѣ тѣм, что шатко похаживаеш?

Аѳан[асїй]. То-то видиш, мое тѣлишко, слава Богу, котится, как телѣжка. Ай дядя!..

Григ[орїй]. Дядя Сестри́нцу своему не совѣтовал ѣхать в глубоку Осѣнь возком, но верхом на Свадьбу. Аѳо́нька рѣшился ѣхать возком: сам себѣ Господин и Ку́чер.

В полѣ средѣ Бро́да Лошак отпрягся, оставив Колесницегонителя во потопѣ вод многих…[20]

Аѳан[асїй]. Ну! Что стал? Вези далѣе.

Григ[орїй]. Не везется. Аѳонька с нуждою пѣш добрался до брачнаго дому, испольнив Пословицы:

"Спѣшил на Обѣд, да и Ужина не застал"[21].

"Кто спѣшит – насмѣшит"[22].

Вот тебѣ твоя телѣжка!

Аѳан[асїй]. Молодчик твой был вѣтрогон.

Григ[орїй]. Старик Аѳонька с женою своею построили себѣ ха́тку на льду[23]. В седмый день с полночи пришол, как тать, дождевой Поток и стащил их с Хра́минкою в Потоп…

Аѳан[асїй]. Вот разъѣхался с Баснями! Все твое Доказательство на пустых небыли́цах.

Григ[орїй]. Евангелїе развѣ не Притчами учит? Забыл ты храмину, дураком основанную на пѣскѣ[24]? Пусть учит без Притчей тот, кто пишет без кра́сок! Знаеш, что Ско́рпись без красок, а Жи́вопись пишет Красками. Но во обоих, как в Моисейской Купинѣ, дѣйствует тойжде Язык огненный, если только мы сами не лишенны онаго Языка:

"Начаша глаголати стран[ными] Языки"[25].

Пускай, например, Книжник, сирѣчь Муж учоный, напишет Сенте́нцїю сїю:

"Бѣс скуки мучит душу".

Без сумнѣнїя, сердце его отры́гнуло, а Трость его написала слово благое[26]. Но чем лучша Трость Книжника Скорописца[27] от Ки́сти Книжника Живописца, если он невидимое скучных Мыслей волнованїе

изобразил утопающим человѣком? Он со Їеремїею чрез человѣка изобразил душу:

“Глубоко сердце человѣку, и человѣк (то) есть”[28],

а со Иса́їею чрез потоп изъяснил мучительное сердца обуреванїе:

“Взволнуются нечистивыи”[29].

Таковая При́точная Рѣчь ничем не хужа от оной, так сказать, безкра́сочной рѣчи, напримѣр:

“Душа их в злых та́яше”[30].

Однако ж и сїя самая па́хнет притчею та́ющаго от воздушныя теплоты льда. Так, как и сїе Книги Їовскїя Слово:

“Рѣка текущая основанїе их”[31], –

дышет сказкою о построенной хра́минкѣ на льду.

АѲАН[АСЇЙ]. Как вьюн вьется. Трудно схватить.

ГРИГ[ОРЇЙ]. Вот, наприм[ѣр], безкра́сочное слово!

“Вся погибнут”[32].

Но коль красно сїе ж самое выразил Иса́їа!

“Всяка плоть сѣно”[33].

Сноп травы̀ есть то пригожїй Образ всей Гибели[34]. Сам Иса́їа без фигуры сказал слѣдующее:

“Да́ти плачущим веселїе”[35].

Но коль благообразно и краснопи́сно то же он же:

“Скочит хромый, аки Елень”[36].

“Востанут Мертвыи”[37].

Труп лежащїй есть образом души̇̀, в унылу отчаянность поверженныя. Тогда она, как сте́рво, лежит долѣ в плачевной стужѣ и скрежетѣ, лишенна животворящаго теплоты Духа и жизненныя проворности. Будьто Змїй, лютым мразом одебелѣвшїй там, гдѣ Кавка́зская Гора стѣнью своею застѣняет ему спасительный Солнечный Свѣт.

Сїя оледелѣлость находит тогда, когда в яблонѣ корень и мозг, называемый сердечко, а во внутренних душевных тайностях тлѣет и увядает тое, от чего все протчее, как дверь, зависит от Завѣса.

Прозрѣл сїю гнѣздящуюся язву очитый Їеремї́а:

“В тайнѣ восплачется душа ваша”[38].

Сих движущихся мертвецов изобразил Осї́а Змїями:

“Поли́жут персть, аки Змїеве, плѣжуще по земли”[39].

А Павел от праха возбуждает, как пьяных:

“Востани Спяй…”[40]

АѲАН[АСЇЙ]. Куда тебе занес дух бурен[41]? Ты заѣхал в невеселу страну и в царство, гдѣ живут:

“Яко язвенны, спящїи во гробѣх”[42].

ГРИГ[ОРЇЙ]. А как душевная Унылость (Можно сказать: Ной и гной[43]) образуется поверженным сте́рвом, так сего ж Болвана оживленїем и востанїем на но́ги живопишется Сердечное Веселїе.

“Воскреснут Мертвыи”[44].

Взглянь на востающаго пред Петром Ене́я[45]! Он ходит и скачет, как Елень и как Тави́ѳа, сирѣчь Се́рна[46], или Сайга́к.

“Востанут сущїи во гробѣх”[47].

Знай же, что он сїе говорит о веселїи и слушай:

“Вси земнородныи возрадуются”[48].

Не забывай, Аѳанасїй, сея Сїра́ховскїя пѣсеньки:

“Веселїѣ се́рдца живот человѣку”[49].

Аѳан[асїй]. Я се каждый день пою. Я веселїе весьма очень люблю. Я тогда только и радостен, когда весел. Люблю Пророков, если они одно веселїе нам поют. Не их ли Рѣчи нареченны от древних Му́зами?[a]

Григ[орїй]. Так точно. Их пѣнїе есть то вѣщанїе Веселїя. И сїе-то значит Е́ллински: Ἐυαγγέλιον[50], а затыкающїй от сих Пѣвцов Уши свои нарѣцался Ἄμουσος[b], сирѣчь бу́їй, безвкусный дурень, Еврейски Нава́л[51], Римски Fatuus[52]… Противный же сему: Σοφός[c], или Philosophus[53]. А пророк: Προφήτης, сирѣчь провѣщатель, или звался – Ποιητὴς, сирѣчь Творец[54].

Аѳан[асїй]. Ба! ба! Ты мнѣ Божїих Пророков подѣлал Пїи́тами?

Григ[орїй]. Я об Орла́х, а ты о Сова́х[55]. Не поминай мнѣ обезьян и не дивись, что Сатана образ и имя свѣтлаго Ангела на себе крадет.

Самое имя “Ποιητὴς” что значит[56]? Един только пророческїй дух провидит[57].

Аѳанасїй. Правда, что всяк художник – творец, и видно, что сїе имя закрытое. Одно только мнѣ не мило в Пророках, что их рѣчи для мене суть стро́потныя, развращенныя, завитыя, странныя, прямѣе сказать: крутогористыя, окольосныя, заплутанныя, необыкновенныя… Кратко сказать: бабья баснь[58], хлопотной сумозброд, младенческа небыль.

Кто может, напримѣр, развязать сїе:

“Идѣже труп, тамо собер[утся] орлы”[59]?

Если ж оно простое, кто премудр не заткнет ноздрей от смрада сте́рва сего? Ѳиве́йская уро́дивая Сфи́нга мучила древле Еги́птян[60]. А нынѣ вѣшает на страсть ду́ши наши Їерусалимская Красавица Марїа́м[61]. Вселенная, пробождаема вострїем Їефѳа́евых Пик[62], бѣсится от болѣзни и ярясь вопїет:

“Доколѣ вземлеши ду́ши наши?”[63]

Григ[орїй]. Нетопы́р вопрошал Птенцов:

Длячего вы не любите лѣтать ночью?

А ты длячего не любиш Днем? – спросили Го́рличищ и Го́лубя. Мнѣ воспящает причина достаточная, – отвѣчает Темная Птица: Мое око не родилось терпѣть свѣта… А наше Око – тмы, – улыбнувшись, сказали Чистыя Птицы…[64]

Аѳан[асїй]. Замолк? Бай далѣе.

---

[a] Сирѣчь пѣснями.

[b] Ἄμουσος – безпѣсненный, вкуса не имущїй.

[c] Σοφὸς – вкус имущїй. Σοφία значит вкус.

Григ[орїй]. Иностранцы вошли в Дом Соломо́нов. Услаждались, взирая на безчисленные Образы безцѣннаго Богатства. Слѣпый с них, ощу́пывая фигуру Золотаго Льва, уязвил острѣйшими его зубами сам свою руку. Гости, исшед из дому, воскликнули:

“Коль возлюбленный дом!

И Горницы твоя, Сыне Давидов[65]!

Сам Господь сотворил оныя”.

“А я изшел из Чертогов уязвленным”, – вскричал слѣпый. “Мы видѣли, как ты то жезлом, то руками щу́пал”, – сказали Очитые. Осязать и касаться есть язва и смерть, а взирать и понять есть сладость и неизреченное Чудо.

Аѳан[асїй]. Опять ты возвратился на свои Баля́сы.

Григ[орїй]. Прости мнѣ, Друг мой. Люблю Притчи.

Аѳан[асїй]. К чему ж ты приточил притчи твои? Вить притча есть Баля́с, Баснь, пустошь…

Григ[орїй]. Слышал ты Пророческих рѣчей фигуры. Фигура, Образ, Притча, Баля́с есть то же. Но сїи Баля́сы суть то же, что Зерцало. Весь Дом Соломонов, вся Библїа наполненна ими.

Аѳан[асїй]. Если так, всуе защищаеш Красавицу твою Библїю. Не́чево на Ее зѣвать.

Григ[орїй]. Длячего ж ты зѣваеш в Зеркало[66]?

Аѳан[асїй]. К чему ж зѣвать на Библїю, когда в ней голые Баля́сы? А зеркало – дѣло иное.

Григ[орїй]. Как иное, если оно есть та же пустошь? Развѣ тебѣ не довелось быть в хрустальных Фа́бриках? Оно есть пепел.

Аѳан[асїй]. Пепел, но прозрачный[67]. Он меня веселит. Я в нем вижу самаго себя. А всяк сам себѣ миляе всего.

Григ[орїй]. О плѣненный твоим Болваном Нарцы́ссе[68]! Мило тебѣ в источник и в прозрачный пепел зѣвать на гибельный твой Кумир, а не сносно смотрѣть во священныя Библе́йныя Во́ды, дабы узрѣть в Богозданных сих Пророческих Зерцалах Радость и веселїе, и услышать преславныя сладости Благовѣстїе:

“Днесь спасенїе Дому сему бысть”[69].

Повернись на право, слѣпец, выглянь из Бесѣдки на небеса, скажи мнѣ, Что ли видиш?

Аѳан[асїй]. Я ничево не вижу. Облаки вижу, а облак есть то Морская па́ра и ничто.

Григ[орїй]. О нетопыр! взглянь с примѣтою. Будь твое Око О́рлее и Голубиное! Да избодет твое вечернее Око Вран Соломоновскїй[70]!

Аѳан[асїй]. А! а! вот она Красавица! в восточном облакѣ Радуга. Вижу Еѐ.

“Коль прекрасна сїянїем своим!”[71]

Григ[орїй]. Нынѣ ж скажи мнѣ, что видиш?

Конечно, в пустом не пу́стошь же видиш.

Аѳан[асїй]. Радугу вижу, а чем она и что ли такое она есть, город или село[72], по пословицѣ, не знаю, Бог весть. Знаю, что сей Лук благокруглый

облачный[73], испещренный называют Дугóю, рáем, райкóм, радостною дугóю и Радугою[74].

Григ[орїй]. В Индѣйских Горах путешествовали Европейцы. Найшли кожаной Мѣх с хлѣбами и такое же судно с вином.

Потом пришед над Прóпасть, усмотрѣли по другую сторону что-то черное, лежащее на Дорогѣ. “Авось еще Бог даст Хлѣб, – вскричал Один, – я вижу Мѣши́ще”. “Провались такой Мѣшище, – спорил другой, – я боюсь: то Звѣрище”. “Кой Звѣрище? кленусь вам: то огорѣлый пнище”. Четвертый сказал: “То гóрод”. Пятый вопїял: “То село…” Так-то и ты видиш, а что ли такое оно? не знаеш.

Аѳан[асїй]. Который же с них отгадал?

Григ[орїй]. Рѣшил Гаданїе послѣднїй.

Аѳан[асїй]. Ну пошол! врїош.

Григ[орїй]. Точно село. Они всѣ там посѣли.

Аѳан[асїй]. И один не спасся?

Григ[орїй]. Один из 7 одобрил древнюю Пословицу:

“Боязливаго сына Матерѣ ридать нéчево”[75].

Аѳан[асїй]. Кая ж пагуба их погубила?

Григ[орїй]. Дурной взор и дурна прозорливость. Как только взодрались на он-пол бездны, так всѣх их в смерть перемучил Индѣйскїй Дракóн.

Аѳан[асїй]. Видно, что сїи Прозорливцы имѣли рабское Лїино Око[76], а не Ревéккин пригожїй взор, и не Лукинà Товарища, Клеóпы.

Фигурненькїй ты выточил баля́сик, право… Да к чему же ты его приточил?

Григ[орїй]. К твоим Очам на Очки.

Аѳан[асїй]. А мнѣ на что твои Очки? Я и без них вижу.

Григ[орїй]. Видиш так, как по Заходѣ Солнца курица[77]. Чем больше зѣвает, тѣм менѣе видит. Должно зрѣть, узрѣть и прозрѣть, ощупать и придумать, повидать и догадаться.

Крáсочная тѣнь встрѣчает твой взгляд, а мечтанье да блистает во твой Ум[78]. Наружность шибает в Глаз, а из нея Спирт да мечется в твой разум. Видиш слѣд? вздумай Зайца. Болванѣет Предмет? умствуй, куда он ведет? Смотриш на Портрет? Помяни Царя. Глядиш в Зеркало? Вспомни твой Болван. Он позадѝ тебе, а видиш его Тѣнь. Пред очима твоима благокруглый Радуги Лук[79], а за спиною у тебе – Царь небесных кругов Солнце[80]. На прекрасную Его во Облакѣ, как в чистом Источникѣ тѣнь, гляди внѣшним взором, а на Животворящее и спасительное Его сїянїе взирай умным Оком… Чистый Ум есть то же, что Солнце. Его праволучныя стрѣлы[81] прямо ударяют в лице Окиáна, а самое их Жало, уклоняясь от лица Морскаго, кóсвенно бодет Мѣть иную.

Сїе-то значит Блюсти и Примѣчать.

Видим и осязаем в наличности, а примѣчаем и соблюдаем в Сердцѣ.

Таков Человѣк есть точный Обсервáтор[82]. А жизни его поле есть то Обсерватóрїум. Вон гдѣ один тебѣ Обсервáтор! взглянь!

“На стражѣ моей ста́ну”[83].

Аѳан[асїй]. О Голубчик мой! о мой Кум Аввакум[84]! Воистину люблю Его. Конечно, он что-то не подлое примѣчает на Стражѣ своей[85]. Скажи мнѣ, мой Прозорливец: куда смотрит и что-то видит Пророческое Око твое?

Григ[орїй]. Не шали̑, Аѳанасїй. Не мѣшай ему смотрѣть. Пускай себѣ забавляется…

Аѳан[асїй]. Вот! а мы что? Пускай же и нам покажет то, что видит. Так ли, друг мой Ло́нгин? А Ермолай наш дрѣмлет. Слышь, Ермолай! Востани, спяй[86]!

Дрѣмая, как Курица, пуще не усмотриш.

Ло́нгин. Пожалуй, не шуми. Я не сплю, я все слышу.

Аѳан[асїй]. Ермолай дрѣмает, а ты глубоко задумался, и то же, что спиш. Вить я не тебе бужу̑. Однак и ты ободрись. Давай перейдем до Проро́ка! Доколѣ нам быть печальными?

“Прейдем до Виѳлее́ма”[87].

Яков. Постой, Аѳанасїй! постой, не спѣши!

Аѳан[асїй]. Иду Рыбы ловити[88].

Яков. Не забудь же торбы взяти[89].

Аѳан[асїй]. Ба! Друг мой, гдѣ ты взялся? Глас твой возвеселил мене.

Як[ов]. Я вашу всю Бесѣду до одной нитки слышал под Яблонею. А твоим рѣчам смѣялся.

Аѳан[асїй]. Люблю, что смѣялся. Я плакать не люблю.

Як[ов]. Куда ты поднимаеш кри́ла летѣть?

Аѳан[асїй]. А вон-гдѣ, видиш, на Горѣ Пророк!

Як[ов]. Гдѣ тебѣ Пророк? То пасет Овцы Пастыр из Рыбенс-До́рфа[90]. О Простак! Или ты шут, или Младенец.

Аѳан[асїй]. О когда бы мнѣ быть оным Младенцем!

“Открыл еси та Младенцем…”[91]

Як[ов]. Развѣ ты не слыхал мудраго онаго сло́ва:

“Не мѣсто святит Человѣка”[92]?

Аѳан[асїй]. Слыхал, да не вздумалось.

Як[ов]. Поплови̑ во Їерусалим. Внїиди в Палаты Соломоновскїя. Проберись в самый Дави́р, Храм Его. Вздерись хоть на Ѳаво́р, хоть на Галиле́ю, хоть на Сина́й. Водворись в Вертепѣ Виѳлеемском, или при Силоа́мѣ, или над Їорда́ном. Вселися здѣсь в Пророческїя Ке́лїи. Питайся с ними боба́ми. Не пїй вина и Сі́керы[93]. Яждь Хлѣб и воду в мѣру. Надѣнь Илїину̑ Ма́нтїю[94] и санда́лїа. Опояшись Їереми́иным чре́сленником[95]. Размѣрь Їерусалимскїй Храм со Їезекі́илем[96]. Разочти с Данїилом крючки̑ Седмин его[97]. Стань Казначеем при Христѣ. Одѣнься в Кафта́н Его и спи в нем, и обѣдай, и вечеряй вмѣстѣ. Наложи на себе Петровы и Павловы Узы. Раздѣли Море. Возврати Рѣ́ки. Воскреси мертвых. Каждую неделю дѣйствуй над собою седмину Церковных Церемо́нїй. Если можеш, вознесися выспрь к Денни́цѣ. Сядь на Радугѣ судїею[98]. Займи для себе Чертоги в Солнцѣ и Лунѣ[99]. Оставь всю ве́тошь под Солнцем. Взлети к но́востям с Орла́ми.

Воспяти небесным Кругам теченїе с Нави́ном[100]. Повели вѣтренным волненїям[101], и протч[ая] и протч[ая].

А я при всѣх сих Знаменїях и Чудесах твоих воспою в честь твою Соломо́новскую Пѣсеньку:

"Суета суетствїй"[102].

Или сїю Гамалї́евскую:

Буря море раздымает,
Вѣтер во́лны…[103]

Если не процвѣтет в Душѣ твоей оное Понятїе, кое обитало в Сердцѣ Мойсе́я и Илїй, и того Единаго Мужа, с кѣм они ведут свою на Ѳаво́рѣ бесѣду. Если для тебе не понятен и не примѣтен, а посему и не вкусен оный Исход, сирѣчь Центр и Мѣть, куда бьет от чистаго их се́рдца Дух Прав, как из Облака праволучная стрѣла Мо́лнїина[104]. Ей! воспою тебѣ:

"Всяческая суета"[105].

Аѳан[асїй]. Однак я иду до Пророка. Нигдѣ он от мене не скроется.

Як[ов]. Вот тебѣ без со́ли и У́ксусу сала́та[106]! Скажи мнѣ, не вкусный Шут, Что то есть Пророк?

Аѳан[асїй]. Пророк есть Человѣк очи́тый.

Як[ов]. Вить же ты ни Человѣка, ни Пророка не найдеш.

Аѳан[асїй]. Будьто велика Фигура найтить Человѣка.

Як[ов]. Очень велика Фигура, и ты вмѣсто Очитаго попадешь на слѣпца, а вмѣсто человѣка, на его скотину. Испольниш Пословицу:

"Ѣхал в Каза́нь,
Да заѣхал в Рѣза́нь"[107].

Аѳан[асїй]. Фу! на то будет у нас перебор.

Як[ов]. Как может имѣть перебор слѣпец, а омраченный найтить Просвѣщеннаго?

Аѳан[асїй]. Врїош, Якуша. Я с очима.

Як[ов]. Да откуду же у тебе Человѣческое Око? Вить человѣческим оком есть сам Бог.

Аѳан[асїй]. Так развѣ ж у мене 2 Боги во лбу? Куда ты, брат, заѣхал? Бог с тобою!..

Як[ов]. А я молюся, чтоб Он и с тобою так был, как есть уже со мною.

Аѳан[асїй]. Кошелек пустой, не́чево дать на Молитвы. Да ты же, брат, и не поп.

Як[ов]. О друг мой! не было б мнѣ от тебе сладчайшїя Мзды, как если бы я до того домолился, дабы испольнилось на тебѣ Желанїе, сирѣчь Молитва, просвѣщеннаго и радостотворными Очима взирающаго и вопїющаго Иса́їи:

"Свѣтися, свѣтися Їерус[алиме]…"[108]

"Се тма покрыет Землю…"[109]

"На тебѣ же явится Господь
И слава Его…"[110]

Аѳан[асїй]. Ну полно с Пророчьими Лоскутками! Много вас таких Ве́тошников и лоскутосошивателей. А скажи мнѣ только тое, о чем Пророки пишут?

Як[ов]. То же, что Евангелисты, о едином Человѣкѣ.

Аѳан[асїй]. Так выплутайся же ты мнѣ из сего Узла: длячего мнѣ нелзя найтить Человѣка?

Як[ов]. Фу! длятого что не знаеш, что то есть Человѣк. Не узнав прежде, что значит А́дамант, ни с Фанаром, ни с Очками не найдеш, хоть он есть в Гно́ищѣ твоем[111]. Ну! найди мнѣ, если скажу, что в Домикѣ твоем есть А́мбра[112].

Аѳан[асїй]. А Бог Еѐ вѣсть. А́мбра или У́мбра[113].

Як[ов]. Э! не У́мбра, но А́мбра…

Аѳан[асїй]. А́мбра твоя что значит, не знаю. Сіи Города̀ мнѣ совсѣм не знакомы. А человѣка знаю. Перевидал я их один, другой 1000000.

Як[ов]. Видал и зѣвал, но не увидѣл и не знаеш.

Аѳан[асїй]. Я и тебе вижу и знаю.

Як[ов]. От рожденїя ты не видал и не знаеш мене.

Аѳан[асїй]. Или шутиш, или ты впал в Обморок…

Як[ов]. Что-то запа́хло тебѣ Обмороком?

Аѳан[асїй]. И мою Голову поразил ты мраком твоим.

Як[ов]. Я, Яков, есмь Человѣк. А ты Человѣка не знаеш, посему и не видиш. Гдѣ ж тебѣ Обморок?

Аѳан[асїй]. О Человѣче! Когда бы ты в головѣ моей не потушил Останков свѣта молитвами твоими[114]! Ты мнѣ наскажеш, и до того уже доходит, что у мене ни очей ни ушей, ни рук ни ног не бывало.

Як[ов]. Да только ли рук и ног? Ты весь ничтоже. Ты У́мбра, ты тѣнь не исповѣдующаяся:

"Господи, Человѣка не имам"[115].

Аѳан[асїй]. Почему же я нѣсмь Человѣк?

Як[ов]. Может ли быть человѣком то, что ничтоже?

Аѳан[асїй]. Как же я есмь "ничтоже" твое?

Як[ов]. Скажи ж мнѣ, почему есть ничтожеством Дым, Пар, Тѣнь?

Аѳан[асїй]. Кая ж вина лишила мене Человѣчества?

Як[ов]. Тая, что ты не искал.

Аѳан[асїй]. А не искал почему?

Як[ов]. А почему не ищеш А́мбры?

Аѳан[асїй]. Есть ли она? и что то есть она? не знаю.

Як[ов]. Не вѣруяй о Естествѣ Человѣка, не ищет Его, не обрѣтает и не вѣсть Его.

Аѳан[асїй]. Как же протчїе люди? Развѣ не разумѣют? Всегда им Человѣк во устах.

Як[ов]. Всѣ бесѣдуют о всем. Но не всѣ Знатоки. Бредут в слѣд владѣющая Мо́ды, как О́вцы. А Человѣк разумѣет Путь свой.

Аѳан[асїй]. И так они слабо знают и дурно видят?

Як[ов]. Так, как ты, и тѣм же о́ком. Но что тебѣ до людей? “Знай себе…”[116] Довольно про тебе. Тѣм мы не зна́ем себе, что всю жизнь любопытствуем в людях. Осудливое Око наше дома слѣпо́тствует, а зѣвая на Улицы, простирает Луч свой во внутренность Сосѣдских стѣн, приникнув в самое их Пи́щное Блюдо и в самый горящїй в спальнѣ их ночный Свѣтилник. Отсюду Крити́ческїя бесѣды. Богатые столы во всѣ колокола̀ повсюду звонят осужденїем. Кая польза любопытно зѣвать и цѣнить путь побочных Путников, а презирать без наблюденїя ведущую нас стезю? Отсюду Заблужденїе, проступка, преткновенїе и Паденїе.

Что пособит знать, по сколько Очей во лбу имѣют жители Лу́нные и дозѣваться чрез всепрехвальнѣйшее Штекляное Око до чернѣющих в Лунѣ пя́тен, если наша Зѣница до́ма не прозо́рна? Кто дома слѣп, тот и в Гостях, и кто в своей Горницѣ не порядочен, тот на Рынкѣ пуще не исправен. Если ж ты дома слѣп, а в людях очи́т, знай Притчу:

“Врачу! сам прежде исцѣлись”[117].

Не твое то, но чужее Око, что не тебѣ служит. Чу́чел тот, не Мудрец, что не прежде учит сам себе. Лже-моне́та всегда по рынкѣ бро́дит, дома пуще опасна. “Знай себе…”[118] Тѣм-то не разумѣем и Библїи, что не зна́ем себе. Она то-есть Вселенская Лампа́да, огненная Фарі́йская Ве́жа[119] для Мореплавающїя жизни нашея. Она-то есть:

“Друг вѣрен, кров крѣпок.

Обрѣтый же Его, обрѣте Сокровище”[120].

Но когда на домашней нашей стезѣ о Бревно претыкаемся, тогда и на Улицах друга нашего, нас, по лицу судящих Лицемѣров, самая мѣлочная соблазняет ще́пка[121]. Заплутываемся, как кровожаждная муха, в пагубную паучи́ну плотских Дум подло ползающаго сердца нашего. Падаем в сѣть и мре́жу нечистых Уст наших. Погрязаем, как О́лово, в потопѣ лстиваго Языка[122]. Погибаем вѣчно в священнѣйшем сем Лабиринтѣ[123], не достойны вкусить сладчайшїя оныя Пасхи:

“Един есмь аз, дондеже Прейду”[124].

Возвратися ж в дом твой, о буйный Человѣче[125]!

Выйди вон из тебе дух пытливый[126], а сам изыйди из Лика у Павла намѣченных Жен оплази́вых[127]. Очисти свою прежде Горницу. Сыщи внутрь себе Свѣт[128]. Тогда найдеш и Библейным ссором погребенную дра́хму[129]. Стань на собственной твоей стражѣ с Аввакумом:

“На стражѣ моей стану”[130].

Слышь Ушима! На стражѣ моей, а не чуждей.

“Знай себе,

Довлѣет за тебе”[131].

Аѳан[асїй]. Не без то́лку ты наврал. Но только тое для моих Зубов терпким и жестоким кажется, будьто я даже и сам себе не знаю.

Як[ов]. Не уповай на твое знанїе, а Рѣчи Пророков почитай не пустыми. Не все то ложное, что тебѣ не понятое. Вздором тебѣ кажется тѣм, что не разумѣеш. Не кичись твоею прозорливостью. Вспомни Индѣйских путников.

Чем кто глупѣе, тѣм гордѣе и самолюбнѣе. Повѣрь, что не из дура родилось Їеремі́ино слово:

“Воззрѣх, и се не бѣ Человѣка…[132]

И не видѣх Мужа”[133].

АѲАН[АСЇЙ]. Развѣ ж около Его людей не было?

ЯК[ОВ]. А гдѣ ж сей твари нѣт? Но они были У́МБРА, или тѣнь, а не прямые люди.

АѲАН[АСЇЙ]. Почему же они тѣнь?

ЯК[ОВ]. Потому что они тма. Они не знали, так, как и ты, человѣка, ухватився чрез слѣпоту свою не за Человѣка, но за обманьчиву тѣнь Его. А сей-то человѣк лож[134], отвел их от Истиннаго.

АѲАН[АСЇЙ]. Изъясни мнѣ, как ухватились за тѣнь?

ЯК[ОВ]. Вить ты тѣнь разумѣеш. Если купу́еш сад, плотиш деньги за Яблоню, не за тѣнь. Не безумен ли, кто Яблоню мѣняет на тѣнь? Вить ты слыхал Басню: Пес, пловучи, хватал на водѣ тѣнь от мяса, чрез то из уст прямый кус выпустил, а поток унес[135].

В сїю-то мѣть Дїоге́н[136], в полдень с Фана́рем ищучи Человѣка, когда отозвалась Людская Смѣсь: “А мы ж, де, развѣ не люди?”, – отвѣчал: “Вы собаки…”[137]

АѲАН[АСЇЙ]. Пожалуй, не примѣшивай к Предитечѣ и к Пророкам Божїим Дїоге́нишка. Иное дѣло Пророк, иное Филосо́фишка.

ЯК[ОВ]. Имя есть то же: Пророк и Фило́соф.

Но не суди Лица̀, суди слово Его. Сам Христос сих, сидящих во тмѣ и сѣни смертнѣй, называет Псами. Нехорошо, де, отнять хлѣб чадом и “Поврещѝ Псом”[138]. А кои ухватились не за тѣнь, но за прямаго ЧЕЛОВѢКА:

“Даде им область чады Божїими быти”[139].

АѲАН[АСЇЙ]. Ну! быть так. Пускай сїи Пе́сїи люде хватаются за тѣнь Человѣчу[140], как за Лже-моне́ту. Но сами же однак они суть человѣки, люди почотные, а не мертвая тѣнь.

ЯК[ОВ]. Сѣнь стѣни мила, а ночь тмѣ люба. Сродное к сродному склонно[141], а прилипчивость обое сливает в ту же смѣсь. И сам ты таков, каково̀ то, что любиш и объемлеш. Любляй тму, сам еси тма и сын тмы[142].

АѲАН[АСЇЙ]. А! а! Чувствует нос мой Кадильницу твою. Туда ты завѣял, что и я есмь тѣнь? Нѣт, Якуша! Я тѣни не ловлю̀.

ЯК[ОВ]. Я давича еще сказал, что ты одна еси от сих безчисленных, Земный Клуб обременяющих, Мертвых Тѣней, коим Предитеча и весь Пророческїй Лик точным сидѣлцам Адским благовѣствуют Истиннаго ЧЕЛОВѢКА. Безумїе есть в 1000-чу крат тяжелѣе свинцу̀. Самая тяжчайшая глупость образуется сими сына Амо́сова словами:

“Одебелѣ сердце их,

Тяжко ушима слышат”[143].

Сїе тяжкосердїе, сирѣчь доло́й садящеесь, усыре́ннаго и грубаго се́рдца, мыслей его дрождїе, в самый Центр Земный погрязает, как Олово[144], откуду тебе выдрать никак не возможно. Сердце твое, возлюбившее сует-

ную ложь и лживую гибель тѣни Человѣчїя, кто силен поднять из бездн Земных, дабы выскочить могло на Гору Воскресенїя и узрѣть цѣломудренным взором блаженнаго Онаго, на сѣдалищѣ губителей не сѣвшаго, Давидова Мужа[145]?

"Удиви Господь Преподобнаго своего"[146].

Шатайся ж, гони вѣтры, люби суету, ищи лжи, хватай тѣнь, печися, мучься, жгись…

Аѳан[асїй]. О мучиш мене, паче Египетскїя гадательныя оныя Льво-Дѣвы[147]! низвергаеш в Центр Земли. Садиш в преисподнюю Ада. Связуеш не рѣшимими Узами Гаданїй. А я, хоть не Сампсо́н[148] и не рѣшительный оный предревнїй Э́дып[149], однак доселѣ нахожусь пред тобою, Якуша, и волен, и не связан. По Пословицѣ: "Мѣхом пугаеш"[150].

Як[ов]. Кто дурак, тот и во Їерусалимѣ глуп, а кто слѣп, тому вездѣ ночь. Если ты Тѣнь, вездѣ для тебе ад.

Аѳан[асїй]. Право, ты, друг, забавен, люблю тебе. Можеш и о враках рѣчь весть Трагедїа́лно. Вижу, что твой Хранитель есть то Ангел Витыйства. Тебѣ-то дано, как Притча есть,

"Ex musca Elephantem"[151],

"Ex cloaca arcem…"[152] скажу на прямик:

Из кота̀ Ки́та,

а Из нужника создать Сїо́н.

Як[ов]. Как хотиш, ругайся и шпыня́й. А я со Иса́їею,

"Яко Ла́стовица, тако возопїю и

яко Го́луб, тако поучуся"[153].

Аѳан[асїй]. Вот нашол громогласну птицу! Развѣ она твоему Пророку Лебедем показалась? А твоего голуба курица никак не глупѣе.

Як[ов]. О кожаной Мѣх! "Да избодет Вран ругающееся Отцу око твое!"[154]

Аѳан[асїй]. Ты, как сам странными и крутыми дышеш мыслями, так и единомысленники твои дикїя Ду́мы странным отрыгают Языком. Сказать Притчею:

"По губа́м сала́та".

Як[ов]. А не то же ли поет и твой Пророк Гора́тїй:

"Porticibus, non judiciis utere vulgi"[155]?

По мосту-мосточку с народом ходи,

а по разуму его себе не веди[156].

Болен вкус твой, тѣм дурен и суд твой. Чувствуй же, что мудрых дум дичина̀ состоит в том, чем она отстоит от бродящих по сто́гнам и торжищам[157] дрождей Мїрскаго Повѣрїя. И гаразда скорѣе встрѣтишся на улицах с Гли́нкою, неж с Алма́зом. Многїе ли из людей могут похвалиться: "Вѣм Человѣка"[158], когда сам человѣк жалѣет о себѣ:

"Возгля́дах, и не бѣ знаяй мене"[159]?

Всѣ устремили взор свой на мертвость и лжу.

"Воззрят нань, егоже прободоша"[160].

А на сердце им никогда не всходит Оный:

“Кость не сокрушится от него”[161].

“Род же Его кто исповѣсть?..”[162]

АѲАН[АСЇЙ]. Ну! добро быть так. Но за что ты мене назвал кожаным мѣхом?

ЯК[ОВ]. Ты не только мѣх, но чу́чел и и́дол По́ля Деи́рскаго[163], поругавшїйся Божїю Пророку.

АѲАН[АСЇЙ]. Но прежде выправься: как я мѣх?

ЯК[ОВ]. Видал ли ты деревенску Ма́ску, что зовут Кобыла[164]?

АѲАН[АСЇЙ]. Знаю, в ней ловлят тетерваков. Что же?..

ЯК[ОВ]. Ну! Если бы в таких Масках 1000 человѣк на смотр твой пришла и пройшла, можно ли сказать, что ты был им Инспе́ктор, или Обсерва́тор?

АѲАН[АСЇЙ]. Кто исправно носит кобылу, можно видѣть, но кто он внутрь есть и каков человѣк? почему знать? Ври далѣе.

ЯК[ОВ]. К чему же далѣе? Уже видиш, что ты не точїю мѣх, но Чучела и Болван.

АѲАН[АСЇЙ]. Вот тебѣ на! За кой Грѣх?

ЯК[ОВ]. За тот, что ты, всѣх видѣнных тобою в Жизни Человѣков, одну точїю на них кожу видѣл и плоть, а плоть есть идол, сирѣчь видимость, видимость же есть то мертвая крыша, закрывающая внутрь истиннаго Онаго Человѣка:

“Положи тму, Закров свой”[165].

“Се СЕЙ стоит за стѣною нашею”[166].

“Посреди вас стоит, егоже не вѣсте”[167].

“Слыши, Израилю[168]! Господь Бог твой посреди тебе”[169].

Видиш, что и человѣк твой, и ты с ним – кожаной, дряхлой, мертв, прах, тѣнь… еси.

“Каков перстный, таковы и…”[170]

АѲАН[АСЇЙ]. Вот он куда выѣхал!

ЯК[ОВ]. Собери не только всѣх видѣнных, но всего Земнаго, если можеш, и Лу́ннаго Шара людей, свяжи в один Сноп, закрой им, будьто Ко́лосы, Го́ловы, смотри на подошвы их Тысячу лѣт, надѣнь Очки, прибавь прозорливое штекло, зѣвай, ничево не увидиш, кромѣ соломы оной:

“Всяка плоть сѣно”[171].

А я, в похвалу твоей Прозорливости, воспою:

“Мудраго Очи его во Главѣ его, Очи же безумных на концах Земли”[172].

АѲАН[АСЇЙ]. Что ты? взбѣсился, что ли? Я людям никогда не заглядал в подо́швы, а Око мое сидит в Головѣ моей…

ЯК[ОВ]. Что ты? Пень, что ли? Развѣ свинно́е Око не в Голови ея? Чувствуеш ли, что Голова есть Болван? Сей Болван, как начальною частю есть своего Болвана, так у Пророков значит не видимую во всякой плоти, господствующую в ней Силу ея и НАЧАЛьство. А хвост, подошва, пята̀ есть фигурою праха, поло́вы, отрубо́в, дрождей, и что только есть грубое, подлое и дебе́лое во всякой твари, как бурда, брага, сыр, грязь и протч[ая]. То же бы значило, когда бы Соломон сказал и так:

“Очи безумных на хвостах земли”[173].

Когда слышиш сїе: “Блюсти будеш его пяту̀”[174], разумѣй так: Будеш Обсерва́тор наружнїй, из числа тѣх: “Осяжут, яко слѣпыи стѣну”[175].

“Поли́жут персть, аки Змі́еве, плѣжуще по земли”[176]. Враги истиннаго Человѣка.

“Врази Его персть полижут”[177].

“Смерть упасет их”[178], ядущих плоды сме́ртныя плоти, горкую и гладную Тѣнь гибельныя Смоковницы, минувших самое Древо Райское.

“Взалчут на вечерь…”[179]

Когда слышиш: “Испїют вси грѣшныи земли дрождїе”[180], разумѣй, что устранившїеся и бродящїе по око́льным око́лицам и наружним городским ру́гам, шатающїеся по Концам и хвостам с Евангелским бѣсным, по пустым мѣстам, по распутїям внѣ селенїй и гробовищам[181], имущїе скотское и женское оное разсужденїе:

“Ду́ши мужéй, женам подобных, взалчут”[182].

Всѣ сїи, Ей! не вкусят сладчайшїя оныя, Сына Царева Ве́чери: “Не имам пити…

Дондеже пїю новое Вино в Царст[вїи] Неб[есном]”[183].

Всѣ сїи Содо́мляне то́лпятся под вечерь в дом Ло́тов к Ангелам[184], но не входят, а только извнѣ обходят по Калу́гам[185], окружающе стѣ́ны града: алчны и жаждны[186], труждающїеся и обремененны[187]. Главная вина сему есть подлая и прегрубая, тяжелѣе олова, а грубѣе Сы́ра, тяжесть сердца их. Погрязают сынове сїи тяжкосердые, как олово[188].

“Глава окруженїя их, труд устен их”[189].

“Усырися, яко млеко, сердце их”[190]. О Иса́їе!

“Увѣждь, яко пепел есть сердце их, и прельщаются”[191].

“Вскую любите суету, и ищете лжи?”[192]

“Вкусите, и види́те”[193].

“Яко удиви Господь Преподобнаго своего”[194]. “Возведите Очи ваши…”[195]

Что ж ты, Друг мой, думаеш? Ты все, как слѣпый Содо́млянин, одно осязаеш. Всяка тлѣнь есть то одно. Очувствуйся. Мертв еси[196]. Привязался ты к твоему трупу, ни о чем сверх его не помышляя. Одно, а не двое в себѣ видиш и к сему прилѣпляясь, исполняеш Пословицу:

“Глуп, кто двое насчитать не знает”.

Глядиш в Зеркало, не думая про себе. Взираеш на тѣнь, не помня Яблони самой. Смотриш на слѣд, а не вздумаеш про Льва, куда сей слѣд ведет? Зѣваеш на Ра́дугу, а не памятуеш о Солнцѣ, образуемом красками Ея.

Сїе значит: одно пустое в себѣ видѣть, а посему и не разумѣть, и не знать себѣ самаго себе.

Разумѣть же значит: сверх виднаго предмета провидѣть Умом нѣчтось невидное, обѣтованное видным. “Восклонитеся, и видите…”[197] Сїе-то есть хранить, наблюдать, примѣчать, сирѣчь при извѣстном понять безвѣстное, а с предстоящаго, будьто с высокой Горы̀, Умный Луч, как праволучную стрѣлу[198] в мѣть, метать в отдаленную Тайность… Отсюду родилось слово:

Си́мвол[199]. Вот что значит взойти на Сїон[200], на Соломоновску воору́женну Ве́жу[201], стоять на стражѣ с Аввакумом и быть Обсерва́тором[202].

Так-то блистает, как Солнце, и как праволучныя стрѣлы Молнїины[203], Ум Праведных, имущих ду́ши своя в Руцѣ Божїей, и не прикоснется им Мука[204]. Они, как искры по стеблїю, чрез всю, угльми их опустошаемую тлѣнь, текут, возлѣтают и возносятся к Вѣчному, как стрѣлы Силнаго изощренны[205], вооружившїя Столп Давидов, в тулѣ тѣла тлѣннаго сокровенныя[206].

Сїи Божественныя Сердца̀ и Ду́ши воскрилився посребренными оными, Но́евой Голубицы Крилами[207]:

"Крила Ея, крила огня"[208],

и выспрь в Чертог Вѣчности устремляясь, О́рлим…

*

ὕλη πρὸς τὸν διάλογον τὸν περὶ της Εὐδαιμονίας[209].

*

Аѳан[асїй]. Ей!..

Судячи з усього, цей твір був написаний на початку 1770-х рр. Автограф зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки (ф. 14, оп. 1365, арк. 1–19). «Бесѣда 1-я» була вперше опублікована в 1971 р. на сторінках київського часопису «Філософська думка» [див.: *Сковорода Г. С.* Бесіда 1-я, нареченная observatorium (Сіон) [Публікація та вступна стаття «Невідомі твори Г. С. Сковороди. Бесіда 1-я, нареченная observatorium (Сіон.) і Бесіда 2-я, нареченная observatorium Specula…» І. А. Табачникова; пер. М. Д. Рогович] // Філософська думка. – 1971. – № 5. – С. 94–107]. Подаємо за автографом.

[1] Під цим ім'ям виступає Панас Панков. Див. прим. 1 до циклу «Басни Харьковскія».

[2] Як припускала Анастасія Ніженець, Лонгин – це липецький мешканець із родини Логвинів, яка належала до секти духоборів [див.: *Ніженець А. М.* Про оточення Г. С. Сковороди у Липцях і Валках (70–80-і роки XVIII ст.) // Радянське літературознавство. – 1983. – № 2. – С. 34–35].

[3] Це – Яків Петрович Правицький, учень і один з найближчих приятелів Сковороди. Народився в селі Жихор. У 1752-му (за іншими даними – десь у 1756-му) році вступив до Харківського колегіуму. Після закінчення колегіуму (мабуть, 1766 р. або трохи пізніше) став священиком Архангельської церкви в Бабаях (якраз на ту пору тамтешній священик Тимофій Лавровський помер). Збирав і переписував твори Сковороди, листувався з філософом. Помер не пізніше 1795 р. [див.: *Ніженець А.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 166–170].

[4] Під цим ім'ям виступав сам Сковорода.

[5] Трохи неточна цитата з Книги пророка Михея 4: 2. Пор.: прїиди́те, взы́демъ на го́рꙋ гдⷭ҇ню. Див. також: прїиди́те, и҆ взы́демъ на го́рꙋ гдⷭ҇ню (Книга пророка Ісаї 2: 3).

[6] Книга пророка Михея 4: 2.

[7] Варіація на тему Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 12 Пор.: ꙗ҆́кѡ нѣ́сть на́ша бра́нь къ кро́ви и҆ пло́ти, но къ нача́лѡмъ и҆ ко власте́мъ (и҆) къ мїродержи́телемъ тмы̀ вѣ́ка сегѡ̀, къ дꙋховѡ́мъ ѕло́бы поднебе́снымъ.

[8] Говорячи про "власть тьми", Сковорода, очевидно, має на думці слова: и҆зба́ви на́съ ѿ вла́сти те́мныѧ (Послання св. ап. Павла до колосян 1: 13).

[9] Парафраза Апокаліпсису 1: 18. Пор.: и҆ бы́хъ ме́ртвъ, и҆ сѐ, жи́въ є҆́смь.
[10] Пор.: "Разошелся ум по закоулкам, а в середине ничего не осталось" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 437].
[11] Ідеться про епізод із Книги пророка Єзекіїля 3: 1–3. Див.: И҆ речѐ ко мнѣ̀: сы́не человѣ́чь, снѣ́ждь сви́токъ се́й, и҆ и҆дѝ и҆ рцы̀ сынѡ́мъ і҆и҃левымъ. И҆ ѿверзо́хъ ᲂу҆ста̀ моѧ̑, и҆ напита́ мѧ сви́ткомъ си́мъ и҆ речѐ ко мнѣ̀: сы́не человѣ́чь, ᲂу҆ста̀ твоѧ̑ снѣдѧ́тъ, и҆ чре́во твоѐ насы́титсѧ сви́тка сегѡ̀ да́ннагѡ тебѣ̀, и҆ снѣдо́хъ є҆гѡ̀, и҆ бы́сть во ᲂу҆стѣ́хъ мои́хъ ꙗ҆́кѡ ме́дъ сла́докъ.
[12] Парафраза Книги Псалмів 118 (119): 103. Пор.: Ко́ль сладка̑ горта́ни моемѹ̀ словеса̀ твоѧ̑.
[13] Сковорода має на думці слова: Є҆́сть пѹ́ть, иже мни́тсѧ человѣ́кѡмъ пра́въ бы́ти, послѣ̑днѧѧ же є҆гѡ̀ прихо́дѧтъ во дно̀ а҆́да (Книга Притч Соломонових 14: 12).
[14] Лат. *prospectivus* – 'видноколо'.
[15] Див. прим. 39 до циклу «Басни Харьковскія».
[16] Парафраза Апокаліпсису 1: 18. Пор.: и҆ бы́хъ ме́ртвъ, и҆ сѐ, жи́въ є҆́смь.
[17] Книга Псалмів 144 (145): 9.
[18] Піррон (гр. *Πύρρων*) (бл. 360–270 рр. до н. е.) – давньогрецький філософ, засновник скептичної школи. Як свідчив Діоген Лаерцій (IX, 69, 107), його послідовників називали "пірронівцями" (за ім'ям їхнього зверхника), а також "апоретиками", "скептиками", "ефектиками" й "зететиками" – за основними принципами їхньої науки. Зрештою, усі ці принципи зводяться до того, що треба утримуватися від суджень, і це принесе спокій [див.: *Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 381, 393]. Сам Піррон нічого не писав. Про його науку докладно знаємо з трактату Секста Емпірика «Піррронові засади» [див.: *Секст Эмпирик*. Сочинения: В 2 т. – Москва, 1976. – Т. 2. – С. 207–380].
[19] Якийсь філософ відлупцював чоловіка, котрий, щоб довести, що рух є, став ходити. Діоген Лаерцій (VI, 39) свідчив, що так робив кінік Діоген: "…коли хтось стверджував, що руху нема, він звівся й почав ходити" [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 246]. Те саме в Секста Емпірика (Проти фізиків, II, 68–69): "…один зі старих кініків [Діоген] на силогістичні міркування, спрямовані на заперечення руху, нічого не відповів, але встав і пройшовся, оприявнюючи тим самим глупоту софістів" [*Секст Эмпирик*. Сочинения: В 2 т. – Москва, 1976. – Т. 1. – С. 327–328].
[20] Фразу въ пото́пѣ во́дъ мно́гихъ узято з Книги Псалмів 31 (32): 6.
[21] Пор.: "Їхав на обід, але й вечері не застав" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 192].
[22] Пор.: "Хто спішить, той людей смішить" [*Номис*, № 5581; *Франко*, № 24709]; "Поспішиш – людей насмішиш" [*Франко*, № 21036; Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 530].
[23] Див. прим. 177 до діалогу «Наркісс».
[24] Див.: Євангелія від св. Матвія 7: 26–27.
[25] Неточна цитата з Дій св. апостолів 2: 4. Пор.: нача́ша глаго́лати и҆ны́ми ѧ҆зы́ки.
[26] Парафраза Книги Псалмів 44 (45): 2. Пор.: Ѿры́гнѹ се́рдце моѐ сло́во бла́го, глаго́лю а҆́зъ дѣла̀ моѧ̑ цр҃е́ви: ѧ҆зы́къ мо́й тро́сть кни́жника скорописца.
[27] Образ книжника-скорописця зринав, зокрема, тоді, як мова заходила про богодухновенність Святого Письма. Біблійні книги, зазначав, наприклад, Георгій Кониський,

“словом Божіим и Богодухновенным Писанієм потому называются, что Дух Святый вдохнул оныя пророком и апостолом, и язык их (как о себѣ пророк Давид написал) был *трость*, то єсть перо *книжника скорописца* самаго Бога” [*Кониський Г.* Слово в недѣлю Великаго поста // Собраніе сочиненій Георгіа Конисскаго, архіепископа Бѣлорусскаго. – Санкт-Петербург, 1835. – Ч. 1. – С. 96].

[28] Неточна цитата з Книги пророка Єремії 17: 9. Пор.: **Г**лꙋбоко̀ се́рдце (человѣ́кꙋ) па́че всѣ́хъ, и҆ человѣ́къ є҆́сть.

[29] Парафраза Книги пророка Ісаї 57: 20. Пор.: **Н**епра́веднїи же возволнꙋ́ютсѧ.

[30] Книга Псалмів 106 (107): 26.

[31] Книга Йова 22: 16.

[32] Можливо, Сковорода має на думці слова: всѝ вкꙋ́пѣ погѝбнꙋтъ (Книга пророка Ісаї 31: 3).

[33] Книга пророка Ісаї 40: 6.

[34] “Сноп травы” – це 414-та емблема зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Связка сѣна» (підпис: “Се все тѣло. Кромѣ сѣна нѣт ничего. Тако всякая плоть. Hoc omnis caro”) [Емблемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 104–105].

[35] Парафраза Книги пророка Ісаї 61: 3. Пор.: да́ти пла́чꙋщымъ сїѡ́на сла́вꙋ вмѣ́стѡ пе́пела, пома́занїе весе́лїѧ пла́чꙋщымъ.

[36] Книга пророка Ісаї 35: 6.

[37] Парафраза Книги пророка Ісаї 26: 19. Пор.: **В**оскре́снꙋтъ ме́ртвїи и҆ воста́нꙋтъ.

[38] Книга пророка Єремії 13: 17.

[39] Книга пророка Михея 7: 17.

[40] Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 14.

[41] Очевидно, Сковорода має на думці слова: ѻ҆́гнь и҆ жꙋ́пелъ, и҆ дꙋ́хъ бꙋ́ренъ ча́сть ча́ши и҆́хъ (Книга Псалмів 10 (11): 6.

[42] Неточна цитата з Книги Псалмів 87 (88): 6. Пор.: ꙗ҆́кѡ ꙗ҆́звенніи спѧ́щїи во гро́бѣ.

[43] Римування чужих та питомих слів на взір “Ной :: гной” у старій Україні належало до улюблених школярських грашок [див.: *Чижевський Д. І.* Історія української літератури. – Київ, 2003. – С. 369].

[44] Книга пророка Ісаї 26: 19.

[45] Див.: Дії св. апостолів 9: 32–35.

[46] Сковорода має на думці слова: тавѳ́а, ꙗ҆́же сказа́ема глаго́летсѧ се́рна (Дії св. апостолів 9: 36). Образ Тавіти зазвичай зринав у ході розгортання “воскресенського” мотиву, як-от в Івана Величковського: “Внезапу Тавиѳу мертву воскрешаєт / и сим чудом в вѣрѣ народ утверждаєт” [*Величковський І.* Твори. – Київ, 1972. – С. 134].

[47] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 26: 19. Пор.: воста́нꙋтъ и҆̀же во гробѣ́хъ.

[48] Парафраза Апокаліпсису 11: 10. Пор.: **И҆** живꙋ́щїи на землѝ возра́дꙋютсѧ и҆ возвеселѧ́тсѧ. Див. також: и҆ возра́дꙋютсѧ и҆̀же на землѝ (Книга пророка Ісаї 26: 19).

[49] Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 30: 23. Останнє слово має форму: человѣ́ка.

[50] “Радісна звістка” (гр.). В «Учительній Євангелії» 1637 р. це слово потрактоване так: “*Євангеліє* єст слово грецкоє, по-славенску выкладаєтся ‘благовѣстіє’, а нашим языком руским ‘доброє ознайменіє’ або ‘добрая вѣсть’” [Євангеліє учителноє. – Київ, 1637. – С. 827].

[51] Історію Навала див.: Перша книга царств 25: 1–42. Навал постає жорстоким, злим і грубим чоловіком. При тому в тексті Біблії спеціально підкреслено, що його ім’я цілком відповідає його ж таки вдачі: “Навал ім’я йому, і глупота (*nəḇālāʰ*) з ним” (Перша книга

царств 25: 25). Слово *nāḇāl* означає "дурний", "поганий" [The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon. – Peabody, Mass., 1999. – P. 614–615; The Interpreter's Dictionary of the Bible. – Nashville, 1989. – Vol. 3. – P. 491] (див., наприклад: П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 32: 6); "низький" за суспільним становищем, "той, що діє безчесно"; "нікчема", "нечестивець", "безумець", тобто той, чиї думки та слова спрямовані проти Бога (див.: Книга Йова 2: 10; Книга Псалмів 13 (14): 1 та ін.). Сковорода тлумачить це ім'я, спираючись, найімовірніше, на Септуагінту й Вульгату, де воно подане різними словами зі значенням "дурний, нерозумний". Наприклад, слово *nəḇālāʰ* з Першої книги царств 25: 25 у Септуагінті перекладено як *ἀφροσύνη*, у Вульгаті – *stultitia*. Щоправда, ужитого Сковородою слова *ἄμουσος* у Септуагінті, здається, нема.

[52] Дурний, тупий (лат.).

[53] Гр. *φιλόσοφος* – 'той, хто любить мудрість'. Як свідчив Діоген Лаерцій (I, 12), "філософію філософією, а себе філософом уперше став називати Піфагор" [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 66]. Слід сказати, що в Україні часів бароко любов до мудрості поставала, зрештою, не чим іншим, як любов'ю до Бога, адже, як казав іще Іван Дамаскин у своїй «Діалектиці», справжньою Мудрістю є Бог [див.: Йоана Дамаскина діалектика, або логіка // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 126; див. про це: *Tatarkiewicz W.* Historia filozofii. – Warszawa, 1970. – T. 1. – S. 162]. Отже, філософ – це той, хто любить Бога. Як зазначав, наприклад, Іоаникій Галятовський у другому казанні на пошану Івана Богослова: "Святый апостол Іоан мает в себѣ філософію, любов мудрости, и єст філософ, любячій мудрость, бо любил он Мудрость Бозскую, Христа, Збавителя нашего…" [*Галятовський І.* Ключ разумѣнія. – Львів, 1665. – Арк. 455 (зв.); докладніше див. про це: *Ушкалов Л.* "Бо ж любив він Мудрість Божу" // *Ушкалов Л.* З історії української літератури XVII–XVIII століть. – Харків, 1999. – С. 121–134]. Варто зазначити, що в середньовічній традиції поетів часто називали *sophista* або *sophus* [див.: *Курціус Е.-Р.* Європейська література і латинське середньовіччя / Переклав з нім. Анатолій Онишко. – Львів, 2007. – С. 233].

[54] Ототожнення поета й пророка особливо помітне в римській традиції, де поета називали *vates* – 'провісник'.

[55] Пор.: "Орел орла плодить, а сова сову родить" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 291]; "Свинья не родит бобра, а сова не высиживает орла" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 722]. Орел протиставляється сові і в класичній літературі: досить пригадати хоч би одну з епіграм Марціала (Епіграми, X, 100, 4) [див.: *Марк Валерий Марциал*. Эпиграммы / Пер. с лат. Ф. Петровского. – Москва, 1968. – С. 311], добре знану в старій Україні [див., зокрема: *Прокопович Ф.* Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 453].

[56] Гр. *ποιητὴς* означає "творець". Феофан Прокопович у своїй поетиці пояснював його так: "…Слова *поет*, *поема* й *поезія* походять від грецького слова *ποιέω*, що означає 'творити' чи 'вигадувати', звідси й поета, якби так було заведено, сміло можна було б назвати 'творцем', 'вигадником' чи 'наслідувачем'. Адже вигадувати чи змальовувати – значить наслідувати ту річ, чий відбиток, або подоба, змальовується" [*Prokopowicz Th.* De arte poetica libri III ad usum et institutionem studiosae iuventutis roxolanae. Dictati Kioviae in orthodoxa Academia Mohileana. Anno Domini 1705. – Mohiloviae, 1786. – P. 13]. Поет і пророк у свідомості старих українських письменників прямо корелювали. Наприклад, у курсі «Liber artis poeticae» (1637 р.) сказано: "поети – тлумачі слів і помислів Бога, вони розкривають їхню суть, учать людей священнодіянню і богопоклонінню: завдяки поетам

смертні навчаються всілякому добру” [*Крекотень В. І.* Київська поетика 1637 року // Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI–XVIII ст. – Київ, 1981. – С. 126].

[57] Див. прим. 97 до циклу «Басни Харьковскія».

[58] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Скве́рныхъ же и҆ ба́вїихъ ба́сней ѿрица́йсѧ, ѡ҆бꙋча́й же себѐ ко бл҃гочⷭ҇тїю** (Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 4: 7).

[59] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 24: 28. Пор.: **и҆де́же бо а҆́ще бꙋ́детъ трꙋ́пъ, та́мѡ соберꙋ́тсѧ ѻ҆рлѝ**. Див. також: **и҆де́же тѣ́ло, та́мѡ соберꙋ́тсѧ и҆ ѻ҆рлѝ** (Євангелія від св. Луки 17: 37).

[60] Див. прим. 19 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

[61] Сковорода має на думці Біблію, алегорично витлумачуючи сюжет про Маріам із 12-ої глави Четвертої книги Мойсеєвої: Числа.

[62] Див.: Книга Суддів 12: 6.

[63] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 10: 24. Пор.: **доко́лѣ дꙋ́шы на́шѧ взе́млеши**.

[64] Див. 19-у байку Сковороди «Нетопыр и два птенца – Горлицын и Голубинин».

[65] Можливо, це парафраза Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 24: 5. Пор.: **ко́ль добрѝ до́ми твоѝ, і҆а́кѡве, и҆ кꙋ́щы твоѧ̑, і҆и҃лю**.

[66] *Дзеркало* було улюбленим образом українських барокових письменників, зокрема Кирила Ставровецького, Мелетія Смотрицького, Іоаникія Галятовського, Антонія Радивиловського, Симеона Полоцького, Інокентія Гізеля, Лазаря Барановича, Дмитра Туптала, Стефана Яворського, Івана Максимовича, Михайла Козачинського, Феофілакта Лопатинського, Феофана Прокоповича, Йоасафа Кроковського, Паїсія Величковського та інших. Його рясно вживали передовсім у ході богословських тлумачень таїнства святої євхаристії: Христос є цілим під особою хліба в цілій гостії й цілий у щонайменшій її частинці так само, як обличчя людини є цілим у цілому дзеркалі та в кожній окремій частинці, коли дзеркало розлітається на друзки. Саме в цьому сенсі Сковорода вживає “дзеркальну” символіку в своїй ранній латиномовній поезії «Про святу вечерю, або Про вічність» («De sacra caena, seu aeternitate»). Крім того, за допомогою цього образу Сковорода пробує окреслити єство матерії, “істинного чоловіка” та Біблії, котрі відбивають Божу Премудрість так само, як частинки розбитого дзеркала – людське обличчя. Зрештою, *дзеркало* багато важить для Сковороди й тоді, коли мова заходить про ідею себепізнання.

[67] Образ дзеркала як *ніщоти*, здатної породжувати примари сущого, робить його міцно прив’язаним до “ванітативного” мотиву [пор.: *Hernas Cz.* Barok. – Warszawa, 1980. – S. 86; докладніше див.: *Ушкалов Л.* Григорій Сковорода і антична культура. – Харків, 1997. – С. 53–68]. Власне кажучи, пишно вбрана панночка, яка милується собою перед дзеркалом, – це усталена барокова емблема самої марноти [див.: Емвлемы и сѵмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. XXI].

[68] Див. прим. 1 до діалогу «Наркісс».

[69] Євангелія від св. Луки 19: 9.

[70] Сковорода має на думці слова: **Ѻ҆́ко рꙋга́ющеесѧ ѻ҆тцꙋ̀ и҆ досажда́ющее ста́рости ма́терни, да и҆сто́ргнꙋтъ є҆̀ вра́нове ѿ де́брїѧ** (Книга Притч Соломонових 30: 17).

[71] Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 43: 12. Пор.: **ѕѣлѡ̀ прекра́сна сїѧ́нїемъ свои́мъ**.

[72] Можливо, Сковорода має на думці приказку: “Ні к селу, ні к городу” [*Номис*, № 7650]; “Ни к селу, ни к городу” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 637].

[73] Фраза **благокрꙋ́гла лꙋ́ка ѡ҆блакѡ́въ** зринає в Книзі Премудрості Соломонової 5: 21.

[74] Див. прим. 92 до циклу «Сад божественных пѣсней».
[75] Пор.: "Боязливого сина мати не плаче" [*Номис*, № 9294]. Сковорода любив повторювати цю приказку, мавши на думці передовсім *богобоязливість* – чесноту, яка обіймає дуже високий щабель у християнській ієрархії вартостей. Скажімо, Касіян Сакович уважав "боязнь Божую" за першу серед таких чеснот християнина, як "трезвость", "чуйность", "статечность", "чистость" [див.: *Сакович К*. Вѣршѣ на жалосный погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного // *Тітов Хв*. Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 49]. Тим часом Пантелеймон Кульчицький розглядав її у низці так званих "моральних" чеснот [див.: *Kulczycki P*. Treść theologiczney nauki obyczayney. – Poczaiów, 1787. – S. 152], хоч, як правило, і філософи [див.: *Козачинский М*. Книга третья. Нравственная философия, или Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 375–404], і богослови [див.: Начатки догмато-нравоучителнаго богословія. – Почаїв, 1770. – С. 25] розташовували на цьому щаблі тільки *розважливість*, *мужність*, *поміркованість* та *справедливість*. Іноді богобоязливість ставили навіть побіч "богословських" чеснот: *віри*, *надії* та *любові*. Наприклад, Антоній Радивиловський казав: "Кто маєт познанє себе самого, таковый боязнь Божію, любов, вѣру, надѣю и иныи цноты заховати может…" [*Радивиловський А*. Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 623].
[76] Лія – старша донька Лавана, яка мала слабкі очі (див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 29: 16), протиставлена тут "вельми вродливій з обличчя" Ревеці (Перша книга Мойсеєва: Буття 24: 16) – сестрі Лавана, майбутній дружині Ісаака й матері Ісава та Якова. Джерело, до якого вона зійшла, в символічному сенсі означало Божу Премудрість, "сходження вниз до якої ріврозначне сходженню вгору" (*Філон Олександрійський*. Про нащадків Каїна, 136) [*Филон Александрийский*. Толкования Ветхого Завета. – Москва, 2002. – С. 280–281]. Крім того, слабка на очі Лія протиставлена тут Клеопі та Луці, яким "відкрилися очі" пізнати Христа (див.: Євангелія від св. Луки 24: 30–31).
[77] Пор. із приказкою: "Сліпій курці усе пшениця" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 542].
[78] Сковорода говорить тут про пізнання як про рух від чуттєвого до розумового. Старі українські письменники та богослови зазвичай розв'язували це питання так: "Дух нѣсть видим плотскими очима. Ум паки не может умствовати духа, развѣ во образѣх чювством подлагаемых. Тако бо глаголет князь всѣх любомудрцев: 'Не может быти в умѣ, аже не бяше в коєм-любо чювствѣ…'" [*Полоцький С*. Жезл правленія, утвержденія, наказанія и казненія. – Москва, 1667. – Арк. 120]. А Стефан Яворський спеціально наголошував: "Ничтоже бывает во умѣ, аще не прежде будет в чувствѣ, якоже філософіа учит и самим искусом познаваєм сію истину. Вся бо, яже во умѣ имамы, быша прежде в чувствѣ нѣкоєм, или в чувствѣ видѣнія, или слышанія, или уханія, вкушенія, осязанія и просто рещи: чувства суть аки нѣкія врата, имиже входит во ум всяко познаваємо" [*Яворський С*. Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 77–78].
[79] У Книзі Премудрості Соломонової 5: 21 є фраза **благокрꙋ́гла лꙋ́ка ѡ҆блакѡ́въ**.
[80] Сковорода говорить тут про знаковий характер чуттєвих образів, коли вони стають, як казав Стефан Яворський, "'знаменієм' присущія вещи". Наприклад, "дым єсть знаменіє присущаго огня, аще и невидимаго. Воздыханіє єсть знаменіє печали присущея, аще и невидимыя. Движеніє жилы в руках єсть знаменіє здравія или скорби, и прочая тѣм подобная" [*Яворський С*. Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 433].

[81] Фраза **праволꙋ́чныѧ стрѣ́лы** зринає в Книзі Премудрості Соломонової 5: 21.
[82] Лат. *observator* – ‘спостерігач’.
[83] Книга пророка Аввакума 2: 1.
[84] Пор.: “Аввакум не кум…”; “Того ж кума, Аввакума” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 108, 855].
[85] Сковорода має на думці слова: **Ꙗ стра́жи моѐй ста́нꙋ, и҆ взы́дꙋ на ка́мень, и҆ посмотрю̀ є҆́же ви́дѣти, что̀ возгл҃етъ во мнѣ̀ и҆ что̀ ѿвѣща́ю на ѡ҆бличе́нїе моѐ** (Книга пророка Аввакума 2: 1).
[86] Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 14.
[87] Євангелія від св. Луки 2: 15.
[88] Євангелія від св. Івана 21: 3.
[89] Напевно, Сковорода має тут на думці іронічні приказки на взір: “Пішов дід на жебри, та не мав у що хліба класти” [*Франко,* № 9603].
[90] Рібенсдорф – німецька колонія, заснована 1765 р. вихідцями з Віттенберга за 5–6 верст на північний схід від Острогозька та за 3 версти від слободи Таволзької на протилежному березі річки Тиха Сосна.
[91] Євангелія від св. Матвія 11: 25.
[92] Пор.: “Не місце чоловіка красить, а чоловік місце” [*Номис,* № 955].
[93] Парафраза Третьої книги Мойсеєвої: Левит 10: 9. Пор.: **вїна̀ и҆ сїке́ра не пі́йте**.
[94] Про “мантію”, тобто мілоть (овечу шкуру), Іллі йдеться у Третій книзі царств 19: 19 та в Четвертій книзі царств 2: 8, 13–14.
[95] Сковорода має на думці слова: **Сїѧ̑ гл҃етъ гдⷭ҇ь ко мнѣ̀: и҆дѝ и҆ стѧжѝ себѣ̀ чре́сленикъ льнѧ́ный и҆ препоѧ́ши того̀ на чре́слѣхъ твои́хъ** (Книга пророка Єремії 13: 1).
[96] Про це йдеться у 40–42 главах Книги пророка Єзекіїля.
[97] Див.: Книга пророка Даниїла 9: 24–27.
[98] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **сѣ́лъ є҆сѝ на прⷭ҇то́лѣ, сꙋдѧ́й пра́вдꙋ** (Книга Псалмів 9: 5).
[99] Мабуть, Сковорода має на думці слова: **въ со́лнцѣ положѝ селе́нїе своѐ** (Книга Псалмів 18 (19): 5).
[100] Сковорода має на думці слова: **И҆ ста̀ со́лнце и҆ лꙋна̀ въ стоѧ́нїи** (Книга Ісуса Навина 10: 13).
[101] Сковорода має на думці слова: **запретѝ вѣ́трꙋ и҆ волне́нїю водно́мꙋ** (Євангелія від св. Луки 8: 24). Див. також: Євангелія від св. Матвія 8: 26; Євангелія від св. Марка 4: 39.
[102] Книга Екклезіястова 1: 2.
[103] Сковорода цитує початкові рядки російського канта, який з’явився десь у 1720-х рр. і був дуже популярний і тоді, і перегодом: “Буря море раздымает, / А ветр волны подымает: / Сверху небо потемнело, / Кругом море почернело, / Почернело. / В полдни будто в полуночи, / Ослепило мраком очи: / Одна молнья-свет мелькает, / Туча с громом наступает. / Наступает…” [див.: Русская литература XVIII века, 1700–1775: Хрестоматия / Сост. В. А. Западов. – Москва, 1979. – С. 22–23]. Чому він називає цю пісню “гамаліївською”, сказати важко.
[104] Фраза **праволꙋ́чныѧ стрѣ́лы мѡ́лнїины** зринає в Книзі Премудрості Соломонової 5: 21.
[105] Книга Екклезіястова 1: 2.
[106] Фразу “Без солі та оцту” (“Без соли и уксуса”) здавна використовують кулінари, коли йдеться про відповідний спосіб приготування страв.
[107] Пор.: “Ехал в Казань, а заехал в Рязань” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 449].
[108] Книга пророка Ісаї 60: 1.

[109] Книга пророка Ісаї 60: 2.
[110] Книга пророка Ісаї 60: 2.
[111] Можливо, Сковорода має на думці сюжет Езопової байки «Півень та перлина».
[112] Амбра (італ. *ambra*, франц. *ambre*) – пахощі, один із трьох основних видів коагульованої смоли. Феофан Прокопович характеризував його так: "Амбра – це арабський медикамент, що являє собою жирний субстрат. Вона звичайно знаходиться в Індійському чи Ефіопському морі і на їх берегах, дуже пахуча й дуже дорога, дуже густа… Кажуть, що вона витікає з якихось джерел, але кинута в море й піднята високо в повітря згущується й коагулюється" [*Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 484].
[113] Лат. *umbra* – 'тінь'. Це слово в старій Україні було, зокрема, складником "театральної" метафори, адже деякі сцени в шкільному театрі подавали тінями, чи, як тоді казали, "per umbra" [див.: *Ерчић В.* Мануил (Михаил) Козачинскиј и његова Траедокомедија. – Нови Сад; Београд, 1980. – С. 262].
[114] Пор. з народним прислів'ям: "З цим і останній розум загубиш" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 400].
[115] Євангелія від св. Івана 5: 7.
[116] Гасло "Пізнай себе" Сковорода ототожнює з біблійним блюдѝ себѐ (Перша книга Мойсеєва: Буття 31: 24), и҆спыта́й себѐ (Книга Ісуса, сина Сирахового 18: 20) тощо.
[117] Парафраза Євангелії від св. Луки 4: 23. Пор.: врачѹ̀, и҆зцѣли́сѧ са́мъ. Цей вислів став народною приказкою. Пор.: "Врачу, ізціли ся сам!" [*Франко,* № 4138].
[118] Див. прим. 16 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».
[119] Ідеться про "сьоме чудо світу" – велетенський маяк на острофі Фарос біля Олександрії, що його збудував кнідський архітектор Сострат [див.: *Замаровський В.* Сім чудес світу: художні нариси. – Київ, 1979. – С. 257–282].
[120] Книга Ісуса, сина Сирахового 6: 14.
[121] Пор.: "В чужім оці порошинку бачиш, а в своїм і поліна не помічаєш" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 522]; "В чужом глазу порошина велик сучец; в своем и бревна не видать" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 465].
[122] Парафраза Другої книги Мойсеєвої: Вихід 15: 10. Пор.: погрѧзо́ша ꙗ҆́кѡ ѻ҆́лово въ водѣ̀ ѕѣ́лнѣй.
[123] Див. прим. 459 до діалогу «Сvмфоніа, нареченная Книга Асхань».
[124] Книга Псалмів 140 (141): 10.
[125] Парафраза Євангелії від св. Луки 8: 38–39. Пор.: Ѿпꙋстѝ же є҆го̀ і҆и҃съ, гл҃ѧ: возврати́сѧ въ до́мъ тво́й и҆ повѣ́дай, є҆ли̑ка тѝ сотворѝ бг҃ъ.
[126] Сковорода має на думці слова: Бы́сть же и҆дꙋ́щымъ на́мъ на моли́твꙋ, ѻ҆троковѝца нѣ́каѧ и҆мꙋ́щаѧ дꙋ́хъ пытли́въ срѣ́те на́съ, ꙗ҆̀же стѧжа́нїе мно́го даѧ́ше господє́мъ свои̑мъ волхвꙋ́ющи (Дії св. апостолів 16: 16).
[127] Сковорода має на думці слова: кꙋ́пнѡ же и҆ пра̑здны ᲂу҆ча́тсѧ ѿвходи́ти до́мы, не то́чїю же пра̑здны, но и҆ блѧдѝвы и҆ ѿплазѝвы, глаго́лющыѧ, ꙗ҆̀же не подоба́етъ (Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 5: 13).
[128] Очевидно, Сковорода має на думці слова: просвѣти́те себѣ̀ свѣ́тъ вѣ́дѣнїѧ (Книга пророка Осії 10: 12).

[129] Сковорода має на думці слова: **Ѝли̑ ка́ѧ жена̑ и҆мꙋ́щи де́сѧть дра́хмъ, а҆́ще погꙋби́тъ дра́хмꙋ є҆ди́нꙋ, не вжига́етъ ли свѣти́лника, и҆ помете́тъ хра́минꙋ, и҆ и҆́щетъ прилѣ́жнѡ, до́ндеже ѡ҆брѧ́щетъ** (Євангелія від св. Луки 15: 8).

[130] Книга пророка Аввакума 2: 1.

[131] Пор. з народною приказкою: "Пізнай себе, буде з тебе" [*Франко*, № 20310], – що її Яків Головацький узяв перегодом за свій девіз [див.: *Дашкевич Н. П.* Отзыв о сочинении г. Петрова «Очерки истории украинской литературы XIX столетия» // Отчет о двадцать девятом присуждении наград графа Уварова. Приложение к LIX-му тому Записок Императорской академии наук. – № 1. – Санкт-Петербург, 1888. – С. 130 (прим.); про це: *Ушкалов Л.* Сковорода та Україна // *Ушкалов Л.* Есеї про українське бароко. – Київ, 2006. – С. 133–161]. Є й російські приказки: "Знай себя, и того будет с тебя"; "Знай себя, и будет с тебя" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 620].

[132] Книга пророка Єремії 4: 25.

[133] Мабуть, це парафраза Книги Псалмів 36 (37): 25. Пор.: **и҆ не ви́дѣхъ прⷭ҇вника.**

[134] Сковорода має на думці слова: **всѧ́къ человѣ́къ ло́жь** (Книга Псалмів 115 (116): 2).

[135] Див. прим. 161 до діалогу «Наркісс».

[136] Діоген Синопський (гр. *Διογένης Σινωπεύς*) (412–323 рр. до н. е.) – славетний давньогрецький філософ-кінік, добре знаний у старій Україні. Недаром історії чи згадки про Діогена є в таких різножанрових книжках, як «Юстифікація невинності» Мелетія Смотрицького [див.: *Smotryc'kyj M.* Iustificacia niewinności. – S. l., 1923. – K. 4 (v.)], «Вѣршъ на жалосный погреб… Петра Конашевича Сагайдачного» Касіяна Саковича [див.: *Сакович К.* Вѣршъ на жалосный погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного // *Тітов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 43], «Євхаристеріон» Софронія Почаського [див.: *Почаський С.* Εὐχαριστήριον, албо Вдячность ясне превелебнѣйшому в Христѣ єго милости господину отцу кир Петру Могилѣ // *Тітов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 296], «Огородок Маріи Богородицы» та «Вѣнец Христов» Антонія Радивиловського [див.: *Радивиловський А.* Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 469; *Радивиловський А.* Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 151–151 (зв.), 255, 367, 370, 480], «Вечеря душевная» Симеона Полоцького [див.: *Полоцький С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 113 (друга пагін.)], «Алфавит» і «Театрон» Івана Максимовича [див.: *Максимович І.* Алфавит собранный, риѳмами сложенный. – Чернігів, 1705. – Арк. 112–113 (зв.); *Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 311, 345, 404 (зв.)], «Съмя слова Божія» [див.: Съмя слова Божія. – Почаїв, 1772. – С. 437] тощо.

[137] Сковорода поєднує тут два сюжети, що їх розповідав про Діогена доксограф Діоген Лаерцій: історію про те, як Діоген серед білого дня ходив з ліхтарем, кажучи: "Шукаю людину" (VI, 41), – та оповідку про те, як Діоген, снідаючи якось на майдані, відповів людям, котрі обізвали його собакою: "Це ви собаки, тому що з'юрмилися біля мого сніданку" (VI, 61) [див.: *Диоген Лаэртский.* О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 246–247, 263]. Вислів "Шукаю людину" ("Hominem quaero") приписують також Езопові: "Коли з рабів у домі був Езоп один, / Хазяїн наказав йому обід зварить. / У хаті не було вогню. Тож він / Став бігать по сусідах, жару взяти десь. / Небавом роздобув і повернув назад; / Щоб скоротити шлях, через майдан подавсь. / Аж тут гукнув якийсь Базіка з натовпу: / 'Чому, Езопе, ходиш вдень з вогнем?' Мудрець /

На те: ‘Шукаю чоловіка!..’” [*Федр*. Байки / Упорядкування, передмова, переклад та примітки Володимира Литвинова. – Київ, 1986. – С. 70].

[138] Євангелія від св. Матвія 15: 26; Євангелія від св. Марка 7: 27.

[139] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Івана 1: 12. Пор.: **дадѐ ѝмъ ѿбласть ча́дѡмъ бж҃їимъ бы́ти**.

[140] Натяк на байку «Про собачу зажерливість». Див. прим. 161 до діалогу «Наркісс».

[141] Див. прим. 108 до циклу «Басни Харьковскія».

[142] Див. прим. 79 до циклу «Басни Харьковскія».

[143] Парафраза Книги пророка Ісаї 6: 10. Пор.: **ѡ҆дебелѣ́ бо се́рдце людѝй си́хъ, и҆ ᲂу҆ши́ма свои́ма тѧ́жкѡ слы́шаша**. Іван Леванда коментував цей вірш так: “Жалуєтся на нас Дух Святый и говорит: ‘Одебелѣ сердце людей сих, и ушима тяжко слышаша необрѣзаніи сердцы и ушеса’. И что ж се за уши, которыя Дух Святый называєт необрѣзанными? Уши нечистыя, уши набитыя полно похотьми так, как гноєм, уши глухія для Бога, короче сказать, уши наши” [*Леванда І*. Слова и рѣчи. – Санкт-Петербург, 1821. – Ч. 2. – С. 12–13].

[144] Сковорода має на думці слова: **погрѧзо́ша ꙗ҆́кѡ ѻ҆́лово въ водѣ̀ ѕѣ́лнѣй** (Друга книга Мойсеєва: Вихід 15: 10). Пор. народну приказку: “Тьижке, як олово” [*Франко*, № 30866].

[145] Сковорода має на думці слова: **Блже́нъ мѹ́жъ, и҆́же не и҆́де на совѣ́тъ нечести́выхъ, и҆ на пѹтѝ грѣ́шныхъ не ста̀, и҆ на сѣда́лищи гѹби́телей не сѣ́де** (Книга Псалмів 1: 1).

[146] Книга Псалмів 4: 4.

[147] Тобто Сфінкса. Див. прим. 19 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

[148] Сковорода має на думці Самсонову загадку: **ѿ ꙗ҆дѹ́щагѡ ꙗ҆до́моє и҆зы́де, и҆ ѿ крѣ́пкагѡ и҆зы́де сла́дкоє** (Книга Суддів 14: 14).

[149] Див. прим. 217 до діалогу «Кольцо».

[150] Пор.: “Не міхом полохає” [*Номис*, № 4327]; “Налякав міх – і торби страшно!”; “Кого міх налякає, тому й торба не дасть спати” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 470].

[151] “З мухи слона” (лат.). Цю приказку наводить, зокрема, Лукіан [див.: *Коваль А. П., Коптілов В. В*. Крилаті вислови в українській літературній мові. Вид. 2-е, перер. і доп. – Київ, 1975. – С. 241] у своїй «Похвалі мусі» (12): “Але я закінчую свою промову, хоч іще багато чого міг би сказати, – щоб хто-небудь не подумав, що я, як каже приказка, роблю з мухи слона” [*Лукиан из Самосаты*. Избранная проза. – Москва, 1991. – С. 173]. Володимир Даль також подавав її у своїй збірці: “Из мухи делает слона” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 734].

[152] “З нужника – жертовник” (лат.). Схожі слова є в Ціцероновій промові «На захист Планція» (XL. 95). Еразм Роттердамський подає цю приказку у своїх «Адагіях» (IV. 5. 94) у такій формі: “Ex cloaca facere arcem”.

[153] Книга пророка Ісаї 38: 14.

[154] Парафраза Книги Притч Соломонових 30: 17. Пор.: **Ѻ҆́ко рѹга́ющеесѧ ѻ҆тцѹ̀… да и҆сто́ргнѹтъ є҆ вра́нове**.

[155] Мабуть, Сковорода коротко переказує тут 72–77 рядки послання Горація «До Мецената». У перекладі Андрія Содомори вони звучать так: “Хай би спитав мене римський народ, чому не тримаюсь / Звичних для римлян засад, не ходжу попід портики звичні, / Чом не спішу я до того, що всі, не того й уникаю, – / Я відповім, як-то хворому левові мовила в байці / Хитра лисиця: ‘Тому що сліди мене надто лякають: / Всі, бач, до

тебе ведуть, а від тебе – ні одного сліду'" [*Квінт Горацій Флакк*. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 179].

[156] На думку Миколи Сиваченка [див.: *Сиваченко М.* До історії української пареміографії: Г. С. Сковорода // *Сиваченко М.* Літературознавчі та фольклористичні розвідки. – Київ, 1974. – С. 28], Сковорода цитує тут (трохи скоротивши) російське прислів'я, чиїми українськими відповідниками є: "Людей ся радь, а свій розум май" [*Франко*, № 16898]; "Людей слухай, а свій розум май"; "На людей складайся, розуму ж тримайся"; "Людей питай, а свій розум май" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 321–322].

[157] Фразу **на то́ржищихъ и҆ на сто́гнахъ** узято з Пісні над піснями 3: 2.

[158] Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.

[159] Книга Псалмів 141 (142): 5.

[160] Книга пророка Захарії 12: 10; Євангелія від св. Івана 19: 37.

[161] Євангелія від св. Івана 19: 36.

[162] Книга пророка Ісаї 53: 8.

[163] Див.: Книга пророка Даниїла 3: 1.

[164] Пор. фразу із царської грамоти до мешканців Білгорода, де їм було сказано, щоб вони "личин на себя не накладывали, и кобылок бѣсовских…" [*Лебедев А.* О борьбе духовных властей епархии белогородской с суевериями // Киевская старина. – 1890. – Т. XXVIII. – Янв. – С. 2]. Сковорода тлумачив *маску* як метонімію оманливої зовнішності, підступну шкаралущу речей. На думку Ришарда Лужного, розуміння світу як "маски", котра приховує "єство речей", є "фундаментальною" ідеєю Сковороди [див.: *Łużny R.* Teodycea Hryhorija Skoworody na tle słowiańskiej myśli religijnej okresu oświecenia // Studia Slavica in Honorem Viri Doctissimi Olexa Horbatsch: Festgabe zum 65. Geburtstag / Hrsg. von G. Friedhof, P. Kosta und M. Schütrumpf. – München, 1983. – Vol. 2. – S. 104]. Справді-бо, наш філософ універсалізує стару богословську настанову, згідно з якою маска виказує своє диявольське підложжя закоріненістю в поганських звичаях. "Иные, – писав, наприклад, Інокентій Гізель про празник на пошану Коляди, – лица своя и всю красоту человѣческую, по образу и по подобію Божію сотворенную, нѣкими лярвами, или страшилами, на діаволскій образ пристроєнными, закрывают, страшаще и утѣшающе людій, Творца же и Зиждителя своєго укаряюще и аки бы не доволствующе или мерзящеся творенієм руку єго" [Синопсіс, или Краткоє собраніє от разных лѣтописцев о началѣ славяно-россійскаго народа // Українська література XVII ст. – Київ, 1987. – С. 175; пор.: *Туптало Д.* Лѣтопись // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 4. – С. 657]. Так само неприхильно старі українські богослови поціновували й маски, що їх використовували під час "латинських" карнавалів [див., наприклад: Номоканон, си єст Законоправилник. – Київ, 1629. – С. 38].

[165] Друга книга царств 22: 12.

[166] Пісня над піснями 2: 9. *Сей* означає тут Христа.

[167] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 1: 26. Пор.: **посредѣ́ же ва́съ стои́тъ, є҆гѡ́же вы̀ не вѣ́сте.**

[168] Заклик **слы́ши, і҆и҃лю** чотири рази звучить у П'ятій книзі Мойсеєвій: Повторення Закону: 5: 1; 6: 4; 9: 1; 27: 9.

[169] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 6: 15.

[170] Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 48.

[171] Книга пророка Ісаї 40: 6.

[172] Парафраза або Книги Екклезіястової 2: 14 (пор.: мꙋ́драгѡ ѻ҆́чи є҆гѡ̀ во главѣ̀ є҆гѡ̀, а҆ безꙋ́мный во тмѣ̀ хо́дитъ), або Книги Притч Соломонових 17: 24 (пор.: Лицѐ разꙋ́мно мꙋ́жа премꙋ́дра, ѻ҆́чи же безꙋ́мнагѡ на концѣ̑хъ землѝ).
[173] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 17: 24. Пор.: ѻ҆́чи же безꙋ́мнагѡ на концѣ̑хъ землѝ.
[174] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 15. Пор.: то́й твоѝ блюстѝ бꙋ́детъ главꙋ̀.
[175] Книга пророка Ісаї 59: 10.
[176] Книга пророка Михея 7: 17.
[177] Книга Псалмів 71 (72): 9.
[178] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 48 (49): 15. Пор.: сме́ртъ ᲂу҆пасе́тъ ѧ҆̀.
[179] Парафраза Книги Псалмів 58 (59): 7. Пор.: Возвратѧ́тсѧ на ве́черъ, и҆ взáлчꙋтъ.
[180] Парафраза Книги Псалмів 74 (75): 9. Пор.: дро́ждїе є҆гѡ̀ не и҆стощи́сѧ, и҆спїю́тъ всѝ грѣ́шнїи землѝ.
[181] Див.: Євангелія від св. Марка 5: 1–5.
[182] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 18: 8. Пор.: дꙋ́ши же мꙋже́й женáмъ подо́бныхъ взáлчꙋтъ.
[183] Парафраза Євангелії від св. Матвія 26: 29. Пор.: не и҆́мамъ пи́ти ѿнн҃ѣ ѿ сегѡ̀ плодà ло́знагѡ, до днѐ тогѡ̀, є҆гдà є҆̀ пїю̀ съ вáми но́во во цр҃твїи ѻ҆ц҃à моегѡ̀. Пор.: не и҆́мамъ пи́ти ѿ плодà ло́знагѡ, до́ндеже цр҃твїе бж҃їе прїи́детъ (Євангелія від св. Луки 22: 18; див. також: Євангелія від св. Марка 14: 25).
[184] Сковорода має на думці слова: Пре́дъ спáнїемъ же мꙋ́жїе грáда содо́млѧне ѡ҆бидо́ша до́мъ (Перша книга Мойсеєва: Буття 19: 4).
[185] Згідно зі словником Памви Беринди, слово "халуга" ("калуга") означає "улица, заплутя, заулок" [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 277].
[186] Сковорода має на думці слова: а҆́лчꙋще и҆ жáждꙋще, дꙋшà и҆́хъ въ ни́хъ и҆зчезѐ (Книга Псалмів 106 (107): 5).
[187] Фразу трꙋждáющїисѧ и҆ ѡ҆бременéннїи взято з Євангелії від св. Матвія 11: 28.
[188] Сковорода має на думці слова: погрѧзо́ша ꙗ҆́кѡ ѻ҆́лово въ водѣ̀ ѕѣ́лнѣй (Друга книга Мойсеєва: Вихід 15: 10).
[189] Книга Псалмів 139 (140): 10.
[190] Книга Псалмів 118 (119): 70.
[191] Книга пророка Ісаї 44: 20.
[192] Книга Псалмів 4: 3.
[193] Книга Псалмів 33 (34): 9.
[194] Книга Псалмів 4: 4.
[195] Євангелія від св. Івана 4: 35.
[196] Фразу ме́ртвъ є҆сѝ взято з Апокаліпсису 3: 1.
[197] Мабуть, це парафраза Євангелії від св. Луки 21: 28. Пор.: восклони́тесѧ и҆ воздви́гните главы̑ вáшѧ.
[198] Фраза праволꙋ́чныѧ стрѣ́лы зринає в Книзі Премудрості Соломонової 5: 21.
[199] Див. прим. 18 до циклу «Басни Харьковскія».
[200] Очевидно, Сковорода має на думці слова: и҆ воззрѧ́тъ на сїѡ́нъ ѻ҆́чи на́ши (Книга пророка Михея 4: 11).
[201] Сковорода має на думці слова: Ꙗ҆́кѡ сто́лпъ даві́довъ вы́ѧ твоѧ̀, со́зданъ въ ѳалпїѡ́ѳѣ: ты́сѧща щитѡ́въ ви́ситъ на не́мъ, всѧ̑ стрѣ́лы си́льныхъ (Пісня над піснями 4: 4).

[202] Сковорода має на думці слова: **Н**а стра́жи моє́й ста́нꙋ, и҆ взы́дꙋ на ка́мень, и҆ посмотрю̀ є҆́же ви́дѣти (Книга пророка Аввакума 2: 1).
[203] Фразу праволꙋ́чныѧ стрѣ́лы мѡ́лнїины взято з Книги Премудрості Соломонової 5: 21.
[204] Парафраза Книги Премудрості Соломонової 3: 1. Пор.: **П**рє҆́ныхъ не дꙋ́ши въ рꙋцѣ̀ бж҃їей, и҆ не прико́снетсѧ и҆́хъ мꙋ́ка.
[205] Фразу стрѣ́лы си́льнагѡ и҆з҆ѡщре́ны взято з Книги Псалмів 119 (120): 4.
[206] Сковорода має на думці слова: положѝ мѧ̀ ꙗ҆́кѡ стрѣлꙋ̀ и҆збра́ннꙋ, и҆ въ тꙋ́лѣ своє́мъ скры̀ мѧ̀ (Книга пророка Ісаї 49: 2).
[207] Парафраза Книги Псалмів 67 (68): 14. Пор.: крилѣ̑ голꙋбі́нѣ посре́бренѣ.
[208] Пісня над піснями 8: 6.
[209] "Матерія для діалогу про щастя" (гр.).

БЕСѢ́ДА 2-я,
Нарече́нная
OBSERVATORIUM. SPÉCULA. Евре́йски: СЇО́Н[1]

Что есть И́стинное Блаже́нство?
На чем оно твердо стои́т?
Коне́чно, КА́МЕНЬ оный есть вели́кїй, ди́вный
и ЕДИН.
*
Ли́ца.
Аѳан[асїй], Я́ков, Ермо́л[ай], Ло́нгин, Григорїй.
*

АѲАН[АСЇЙ]. Скажѝ мнѣ Григо́рїй: длячего̀ Е́ллины назва́ли Блаже́нство: Εὐδαιμονία? си́рѣчь Благоразу́мїе, а Блаже́ннаго: Εὐδαίμων?

ГРИГ[ОРЇЙ]. Ты ж мнѣ скажѝ! Длячего Евре́и назва́ли о́ное ж Свѣ́том? Оно не Со́лнце.

"Возсїя́ет вам, боя́щимся И́мене моего,
СО́ЛНЦЕ Пра́вды…"[2] Малах[їя].

АѲАН[АСЇЙ]. Не длятого ли, что умное О́ко, как Свѣт и Фана́рь во тмѣ[3], предводительствует нам, когда Блаже́нства и́щем? А вся́кое Сумнѣнїе и Невѣ́жество есть то тма.

ЯК[ОВ]. У́мное О́ко есть нам вожд во всѣх дѣла́х. Неуже́ли хоро́шая Скрипи́ца и Табаке́ра нарече́тся у тебе свѣт и Благоразумїе[4]?

ГРИГОР[ЇЙ]. Δαίμων, или Да́ймон, или Де́мон, значит Дух Вѣдѣнїя[5]. Каждый же Человѣк состо́ит из двои́х, противостоящих себѣ и борю́щихся Нача́л, или Есте́ств: из Го́рняго и По́длаго, си́рѣчь из Вѣ́чности и Тлѣнїя. Посему в ка́ждом живу́т два Де́моны, или А́нгелы, сирѣчь Вѣ́стники и Посла́нники[6] своих Царе́й: А́нгел благїй и злый, Храни́тель и Губи́тель, ми́рный и мяте́жный, свѣтлый и темный…[7] Спра́втеся, о други мои, с собою, загля́ньте внутрь себе. Ей, ска́зую вам: уви́дите та́йную бо́рбу двои́х Мы́сленных Во́инств, найпаче при Начина́нїи ва́жнаго дѣ́ла[8]. Вни́кните только и возни́кните на ду́мное се́рдца вашего По́ле, всѣх Оки́анов и всяких Небе́с пространнѣ́йшее. В Еди́н Час коли́кїя ты́сячи перелѣ́тывают перна́тых и Мо́лнїи быстрѣ́йших Дум ваших во всѣ концы̀ Вселе́нныя и во всю Поднебе́сную пресмыка́ющихся? Нѣт дѣ́ла, ни са́маго мѣ́лочнаго дѣ́йствїя, коему бы не были онѝ Нача́лом и сѣ́менем.

Горнее Духо́в ополче́нїе немо́лчно вопїе́т:

"КТО, яко БОГ?"[9]

"Всяка ПЛОТЬ сѣ́но и ничтоже"[10].

"Дух животвори́т"[11]. Глагол Божїй.

"Внял ли еси Рабу моему Їову?"[12]

"Ты есѝ ХРИСТОС, Сын Бога Живаго…"[13]

А до́лнее в Бе́зднѣ Серде́чной противорѣ́чит:

†“Нѣсть Бог”[14].

†“Плоть и кровь все животвори́т”.

†“Туне ли чтит Їов Бога?”[15]

†“Дохо́ды то дѣ́лают”.

†“Христос льстит наро́ды…”[16]

Обѣ сїи А́рмїи, как пото́ки о́т Исто́чников, зави́сят от таковых же, двои́х свои́х Нача́л: Го́рняго и до́лняго, от Духа и Пло́ти, от Бога и Сатаны̀, от Отца̀ Истины и от Отца̀ Лжи, от Христа̀ и Анти́христа. Вели́кая и благая Дума̀ Есть-то Гла́вный А́нгел, вѣсть благая, Совѣ́т прав, Уста̀ прему́драя, Язы́к ново-огне́нный, Благовѣ́стїе Ми́ра, Глагол Живота̀, Сѣ́мя благослове́нное[17], Сло́во спаси́тельное[18], и напротив того. Тепе́рь скажѝ, Аѳана́сїй: Бо́рются ли твои Мы́сли[19]?

Аѳан[асїй]. Ей, отгада́л ты! Одна мысль вопїе́т во мнѣ, или скажу с Проро́ком Заха́рїею:

“Ангел глаго́ляй во мнѣ”[20]:

Но́вое, но поле́зное[21] возвѣща́ет Сковорода̀. А непрїязненный Ангел хи́тро противорѣчит и ше́пчет, как Е́вѣ, вот что!

†“То́нко чрез-чур пряде́т… Не годи́тся на руба́ху паучи́на…”

Я же во Иса́їи неда́вно чита́л сїе:

“По́став паучи́ный ткут”[22], и не будет, де, им во одѣя́нїе[23]. Говорит о Вѣтрого́нах, поуча́ющихся тще́тным, а презрѣ́вших поле́зная. И подлинно:

“Лѣта̀ на́ши, яко паучи́на…”[24]

Я́ков. Я́бедник из тѣх же Зако́нов, как Змїй из тѣх же Цвѣто́в, не мед, но яд высоса́ет, а Дїа́вол в той же Би́блїи весь вкус от своего чре́ва, как Пау́к паучи́ну из собственнаго своего брю́ха, тонча́йше и гла́же шо́лка, веде́т, а не от Божїего Ду́ха, как Мини́стр Лже́-Христа, а не Зако́ннаго Царя̀, ко́его верхо́вный Благовѣ́стник вот чем хва́лится!

“Мы же Ум Христо́в и́мамы”[25].

Лонгин. И я чувствую моих Духо́в Бо́рбу.

Ермо́лай. А во мнѣ таков же спор тайно шуми́т.

Яков. Сїе и ди́вно, и не ди́вно. Ди́вно, что мало кто усердству́ет заглядáть внутрь, испытывать и узнавать себе. А не ди́вно потому, что непрери́вная сїя Брань в ка́ждом до еди́наго се́рдцѣ не усыпа́ет. Во мнѣ самом серде́чный избы́ток, или неисчерпа́емый Родни́к, от са́маго рождества̀ моего не роди́л ни сло́ва, ни дѣ́ла, чтоб начинанїю его преиспо́дних Духо́в с небе́сными Си́лами Брань не предигра́ла так, как на небѣ борю́щихся вѣ́тров шум предваря́ет Грядýщую Ве́сну. Сїе мнѣ примѣ́тно не было в ю́ношеских лѣ́тѣх. Бу́йныя мои мы́сли презира́ли оную При́тчу:

“Всяк Еремѣ́й

Про себя̀ разумѣ́й”[26].

Стра́нныя Рѣ́дкости и вѣ́тренныя Но́вости отма́нывали их от вку́са, как оныя, так и сея общенаро́дныя Рѣ́чи:

“Харо́ш Дон.

Но что лу́чше, как свой Дом?”[27]

Каза́лось, что в До́мѣ моéм всѣ для мене ра́вно прїя́тели. А мнѣ и на ум не всходи́ло о́ное Ева́нгелское: “Враги̇̀ человѣ́ку дома́шнїи его”[28].

Наконец уси́лившаясь, как пожа́р, в тѣлéсном Доми́шкѣ моéм нестро́йность бу́йности расточéнных по безпу́тїям мы́слей, бу́дьто Ю́жный вѣ́тер пото́ки, собра́ла во еди́но, а мнѣ на па́мять, и во Ува́гу привела̀ речéнное о́ное к исцѣлѣ́вшему Бѣснова́тому Сло́во Христо́во:

“Возврати́ся в Дом твой”[29].

От того нача́ла Благодéнствїя моего весна̀ возсїя́ла. И так, сло́во твое, Григо́рїй, и ди́вно, и не ди́вно, и но́вое, и дрéвнее, и рѣ́дкое, и о́бщее.

Одна́к блага́я во мнѣ дума̀, или скажу̀ с Патрїа́рхом Исаа́ком: “А́нгел мой…”[30], похваля́ет сло́во твое, а Клеветни́к[31] нѣм.

Ермол[ай]. А́нгел твой, о Друг ты мой Я́ков,

“Иже тя сохраня́ет от вся́каго зла”[32],

не прельща́ется, похваля́я Дрéвнюю Но́вость и но́вую Дрéвность. Все то не вели́кое, что не заключа́ет в себѣ ку́пно Дрéвности и но́вости. Если во времена̀ Соломо́новскїя[33] не ѣда́ли грибо́в, а ны́нѣ воста́л Изобрѣта́тель о́ных, сїе не вели́кое, я́ко не дрéвнее, а не дрéвнее потому̀, что без сего Лю́ди жива́ли древле блажéнно. Что древнѣе, как Прему́дрость, И́стина, Бог? Всѣ дѣла̀ не для всѣх, а Сїе – всѣм Времена́м, Страна́м и Людя́м сто́лько для ка́ждаго ну́жное, ско́лько для Корабля̀ Ко́мпас[34] и Корми́ло[35], а для Пу́тника Тові̇и – Наста́вник Рафаи́л. Прему́дрость чу́вствует вкус во всесладча́йшей И́стинѣ, а И́стина сокры́лась в Богѣ, и Бог в ней. Сей есть Еди́н краеуго́лный Ка́мень для всѣх зи́ждущих Храм Блажéнства, и прему́драя Симметрі̇́а[36] для стро́ющих Ковчéг Поко́я. Сїя есть еди́ная, святы́х святѣ́йшая, Дрéвностей Дрéвность.

Но гдѣ ты мнѣ па́ки найдеш сéрдце, управля́емое Ко́мпасом[37] и Телеско́пом Вѣ́ры Бо́жїя? Вот сїя́ ж са́мая Дрéвность есть преди́вная Рѣ́дкость, но́вость, Чу́до! а хуля́щїй еѐ есть Па́костник пло́ти, А́нгел Саты́н[38]. Не лю́ди сему вино́ю, но сердца́ми их овладѣ́вшїй ху́льный Дух.

Ло́нгин. Да! Вспо́мнил и я, что Христо́в Напéрсник[39] называ́ет Зако́н Его но́вым:

“Но́вую За́пов[ѣдь] даю̀ вам…”[40]

Пра́вда, что и́стинная есть Соломо́нова При́тча:

“Брат от Бра́та помога́ем”[41] и протч[ая].

Есть така́ же и Ру́ская:

“До́брое Бра́тство Лу́чше Бога́тства”[42].

Одна́к сей необори́мый Град всѣ презира́ют, и Дру́жней Любви̇̀ А́дамант блиста́ет весьма̀ в рѣ́дких мѣста́х. Вот тебѣ нови́нка!

Но па́ки, когда̀ Превѣ́чный сей Совѣ́т есть древнѣ́йшая всѣх тварéй Симметрі̇́а и

“крѣпка, яко смерть, Любо́вь”[43],

рéвностным Состра́стїем[44] всѣх Мі̇́ров Систéмы связа́вшая и обраща́ющая, тогда̀ он же в посла́нїи своéм нарица́ет Его вéтхим[45].

Сам Бого-Человѣ́к, кото́раго не по́длый дух, по пра́хѣ по́лзущїй, как Змїй, но вы́шнїй о́ный Арха́нгел Дѣ́вѣ благовѣсти́т, нарица́ется но́вым Ада́мом[46] и ве́тхим де́ньми[47].

"Бог Любви̇̀ есть"[48].

И так: "Нѣ́мы да бу́дут Устнѣ̀ льсти́выя"[49],

сло́во, твое, Григо́рїй, хулящїя.

Аѳан[асїй]. А мнѣ взойшли̇̀ на па́мять го́рдые Мудрецы̇̀ пы́шныя пло́ти, с руга́тельством вопроща́ющїе: "Что есть Сатана? Гдѣ́ он? Пода́й его проклятаго сюда̀ мнѣ в ру́ки! Много́ ль у его̀ рого́в?.."

Не пра́вду ли ска́зует Апо́стол: "Хуля́ще, в ни́хже не разумѣ́ют"[50]?

Суди́те: не они̇̀ ли са́ми с рога́ми? и не забавны ли для сына Сира́хова:

"Клену́щу нечести́вому Сатану̇̀,

сам клене́т свою̇̀ ду́шу"[51].

У́мной в Ка́ртошной Игрѣ̀ Лабе́т[52] быть Мо́жет, а благїй и Злый Дух есть для них не́быль. Вот тебѣ́ преддве́рїе в Лаби́ринт[53] Безбо́жїя! Уничто́жив А́нгелскїя Чи́ны, ле́гко сказа́ть:

"Нѣсть Бог"[54].

Так, как затаска́в по Филисти́мску живы́я воды̇̀ пото́ки[55], сам собою станови́тся Исто́чник не изслѣ́дованным и не вѣроя́тным.

Яков. Оста́вь Филисти́мов и Ха́мов…

"Всяк Веремѣ́й

Про себя разумѣ́й"[56].

Не лю́ди сему вино́ю, но овладѣ́вшїй сердца́ми их Дух клеветни́чїй. Если в тебѣ́ человѣ́чее се́рдце, сожалѣ́й, а если уго́дно, ревну́й и гнѣ́вайся, но бѣ́гай вра́жды и зло́бныя го́рдости с ядови́тою насмѣ́шкою. Кто го́нит человѣ́ка за Вѣ́ру, есть са́мый гла́вный Бо́жїю человѣколю́бїю враг, ра́вен озлобля́ющему ни́щаго за то, что не захотѣ́л Христа̀ ра́ди в ми́лостыню приня́ть оде́жды. Берегись, друг мой, дабы не вкрался, под свѣ́тлою Ма́скою, в нѣ́дро твое хи́трый Змїй, дабы А́нгелская любо́вь к Богу не преобрази́ла тебе в Дїа́вола для человѣ́ков. Не забыва́й учи́тельскїя оныя пу́ти:

"Не вѣ́сте, ко́его ду́ха есте̇̀"[57].

А́нгелскими язы́ками говори̇̀, а люде́й всѣ́х люби̇̀[58]. И́стинная Любо́вь не самолюби́ва.

Григ[орїй]. А я ра́дуюся о единомы́слїи на́шем. Довлѣ́ет мнѣ вас четырех согла́сїе. Го́рнїя Мы́сли в тяжкосе́рдых душа́х не водворя́ются. Са́мый чистѣ́йшїй Спирт небе́сный, нарече́нный у Е́ллин[a]: Ἄυρα[59], Римски тоже Aura[60], не Живет развѣ только вышше О́блаков.

Возвратимся ж на путь теченїя рѣчи на́шей.

По числу̀ А́нгел раздѣли́те весь род человѣ́чїй на два Ро́ды: на вышнїй и ни́жнїй, на де́сный и лѣ́вый, на благослове́нный и отринове́нный[61].

Тепе́рь мо́жно вся́каго вопроси́ть:

---

[a] Называ́ется тож: Αἰθήρ, Aether: coelum, quod supra nubes [небо, яке понад хмарами (лат.)]. В Библїи: "Дух хла́да то́нка"(1). Царст[в]. "Дух есть Бог"(2).

“Наш ли еси?

Или от супостат наших?”[62]

“Коего духа еси?”[63]

Нѣт здѣсь неутра́лства. По двойно́му ро́ду люде́й, вспо́мните Ева́нгелское распу́тїе: путь у́зкїй и простра́нный, де́сный и лѣвый[64].

Жизнь на́ша есть путеше́ствїе[65]. Лѣвый, чрез Трїумфа́лныя ворота̀, чрез увесели́тельныя Проспекти́вы[66] и цвѣтоно́сные Луга̀ низво́дит в Преиспо́днюю, пря́мо сказа́ть, в грусть не усыпа́ющих в Душѣ̀ Черве́й. Де́сный во вхо́дѣ же́сток и стропо́тен, в про́тчем пома́лу-ма́лу гла́док, напослѣ́док сла́док, во Исхо́дѣ сладчайшїй[67]. Так, как вся́кое благо́е Дѣ́ло в зача́тїи и в ко́ренѣ го́ркое, а в плода́х свои́х сла́дкое, и сѣ́явшїе со слеза́ми – жнут с ра́достїю[68].

Де́сным ше́ствует Род пра́вых, за руково́дством А́нгела ми́рна, вѣ́рна наста́вника, Храни́теля душ и тѣле́с на́ших. И как сам Вожд их свѣ́тел, так и Род о́ный правых за есть благоу́мный, благодухо́вный, благоуха́нный, а жизнь их есть вот то-то: Евдемонї́я[69]! Благово́нїе, Благовѣ́янїе, каково́е ды́шет Сми́рна, Ста́кта и Касї́а[70]. Отсю́ду роди́лось у нас Сло́во: Благоговѣ́нїе. Отсю́ду у древних вся́кая благоспѣ́шная уда́ча называ́лась: Дексї́ома[71]. Десни́чїе, де́сныя рукѝ дѣ́ло, а Лю́ди – Сыны Свѣ́та[72] и Десницы. Напримѣ́р, Венїами́н значит Сын Десни́цы[73].

Шу́йскїй же род, или лѣ́вый, во всем оному есть противен. Него́дную по́длость и у нас в Малоро́ссїи называ́ют: Шу́я[74]. Без сумнѣ́нїя, то́ же, что Шу́їя, и чуть ли не отсю́ду роди́лось сло́во сїе: Лѣни́в. Бу́дьто Лѣвы́н сын, не Десни́цын. Но я уже завра́лся. Вот вам! длячего в Е́ллинской Дре́вности Блаже́нство нарече́нно: Εὐδαμονία?

Аѳан[асїй]. Нынѣ̀ мнѣ̀ откры́лися сїи Па́вловы рѣ́чи:

“Прїя́сте мя, яко А́нгела Божїя”[75].

“Христо́во Благовонїе есмы̀”[76].

И сам тако́в есть всяк, каково́му А́нгелу прилѣпля́ется. Сїи суть до́брыя дѣ́вы[77].

“В во́ню Мѵ́ра твоего тече́м”[78].

Но ах! Ску́дно их… Не пу́сто пла́чеш, о Їеремї́а[79]!

“Оскудѣ́ша до́брыя дѣ́вы”[80].

Род лука́вый и прелюбодѣ́йный[81] повсю́ду умножа́ется. Всѣ̀ сїи не внї́йдут в Бра́чный Поко́й черто́га Женихо́ва.

“Не вѣ́м вас!”[82]

Ермо́л[ай]. Мнѣ̀ непреста́нно в Оча́х мечта́ется Искуси́тель Учи́теля на́шего во Пусты́нѣ. О безстыдный! На кого̀ не дерзне́т наступи́ть, когда̀ ко́зненные свои̇̀ навѣ́ты не устыди́лся воздви́гнуть на Гла́ву всѣх Бо́жїих Муже́й и Проро́ков?

“Верзи́ся до́лу”[83].

Возмо́жно ли, дабы̀ повали́лся в до́лнюю грязь и в по́длость смра́дную ре́кшїй И́стину сїю:

“Аз от вы́шних есмь…”[84]

Кто свы́шше и в Го́рняя рожде́н, ника́к не вмѣща́ет духо́в, отсыла́емых в ста́до свинно́е. “Вы от ни́жних естѐ”[85].

Но паки, коль прїятен был Ему Ангел в Вертоградѣ, побуждающїй Его к высотѣ терпѣнїя, по Благоволенїю и Естеству Горняго Отца Его.

Лонг[ин]. Конечно, тебѣ сад сей, гдѣ бесѣдуем, навел такїя Мысли. И мнѣ сїи, пред нами цвѣтущїе Кри́ны се́лные[86], дышущїе во обонянїе наше Ѳимїа́мом своего Благоуханїя, возвели на сердце сидящаго на гробном Каменѣ Матѳе́ева Ангела[87], благовѣствующаго Мvроно́сицам Онаго Единаго Человѣка:

“Род же Его кто исповѣсть?”[88]

“Аз Цвѣт полнїй и Крин удолнїй”[89].

Для стрегущих гроб Ангел мой ужасен[90], но для Мироносиц – коль красен! Свѣтовиден, как Молнїя и как Крин, исполнившїй воздух благоуханїя[91]. Не оно ли моего тайно касается обонянїя, услаждая горящее во мнѣ с Клео́пою и Луко́ю сердце мое?

…“Кри́ла Ея Кри́ла огня…”[92]

…“Полещу и почїю”[93].

Аѳан[асїй]. Нѣт, Брат, постой! Высоко, не долетиш. Дабы возмогти обонять Благоуханїе нетлѣннаго онаго Человѣка, нужно нажить оный Нос:

“Нос твой, яко Столп Лива́нскїй”[94].

Сим-то носом обоняет Исаа́к ризы Сына своего Їякова[95]. Потеряли было сей нос, и за то услышали вот что!

“О несмысленные Гала́ты!”[96]

“и косные сердцем…”[97]

Остервенѣвшую Луну и пе́рстнаго человѣка каждое Око видит.

“Безумный яко Луна измѣняется”[98].

Но небеснаго Онаго Человѣка: Яко взятся от земли Живот Его[99], как первородныя Луны, не узрит, развѣ пребыстрое чувство.

“Тебѣ подобает расти, мнѣ же…”[100]

“Пребудет с солнцем и прежде Луны”[101].

Всѣ тѣ были безносые, коих вопрошает Павел:

“Прїясте ли духа свята?”[102]

Мы, де, и не знаем: есть ли? и что он значит? Хотя Царедво́рец, однак без носа был тогда и Евнух тот, что спрашивал Фи́липпа: “Скажи, о коем Человѣкѣ столь великолѣпно говорит Иса́їа?”[103] Не без Толку у Евреев не ставили во Священники без-носых и кратко-носых[104]. Лише́н чувства, обоняющаго Христово Благовонїе, и не могущїй похвалиться:

“Вѣм Человѣка”[105],

Как может показать другим невѣждам:

“Се Агнец Божїй”[106]?

Соломо́новская Невѣста, кромѣ похваляемаго Братом носа[107], имѣет Голубиныя Очи[108]. Сими Благородными Чувствами не дивно, что провидит нестарѣющагося Еленя, высоко скачущаго и прескакивающаго по Горам и Холмам[109].

“Чувство правѣдных благопоспѣшно”[110].

Яков. Носатых носатый хвалиш. Ангел Божїй, восхитившїй выспр за волоса̀ Аввакýма[111] и Фи́липпа[112], может и друга нашего Ло́нгина поднять в Горняя. Неужель думаеш, что он лыс? Думаеш так, а оно не так. Дух Вѣры[113] – не прозорливая ли есть Премудрость? Не она ли есть блаженная Сѣди́на и Во́лосы оные:

“Влас Главы вашея не погибнет”[114].

Не он ли восхищает и Лик Мѵроносиц? Благоуханное Мѵ́ро Божїя Вѣры в сердцѣ их – достаточный для Благовѣстника повод, чтоб схватить и поднять их из ползанья в Горняя. Вѣра зрит неосязаемаго Человѣка, и он не смотрит на тлѣнь, кромѣ Вѣры.

“Господи, очи твои зрят на Вѣру”[115].

Сей благовѣстил Сына и Пречистѣй Марі́и. Сей и Захарїи, но при Ѳимїа́мѣ же Вѣры. Сей же обѣщает Родителям Израилскаго избавителя Сампсо́на. Но и здѣсь дѣйствует не гиблющїй Влас Вѣры[116].

“Желѣзо не взыйдет на Главу Его”[117].

Сїи ж Власы и нетлѣнные Вѣры Лучи украшали и озаряли и Мойсееву Главу, восхитили Ено́ха[118] и всѣх оных с Павлом:

“Подъях вас, яко на Крилѣх Орлих,
и приведох вас к Себѣ”[119].

Воплощенный Ангел Павел хвалится, что и ему власы Главы помазал Бог духом своим так, как и Иса́їи: “Помазавый нас Бог…”[120] “Дух Господень на мнѣ…”[121]

А как вѣрует, так и благовѣстит ползущим:

“Востани спяй…”[122]

Так, как Иса́їа нѣкоему горестному Книжнику:

“Что ты здѣ? и что тебѣ здѣ…”[123]

То же, что Евангелскїй Ангел:

“Что ищете?.. нѣсть здѣ…”[124]

“Тамо Его узрите[125], о косные сердцем![126]”

И восхищает их в Горняя Галиле́йская, гдѣ “видѣвше Его, поклонишася Ему…”[127] “И той невидим бысть и́ма”[128].

Тогда прямо увидѣли, когда стал невиден и неосязаем так, как когда ищез из Глаз тѣлесный друга Моего Болван, тогда осталось в Моем сердцѣ Сердце Его, как Магни́тной Дух в стально́м Колцѣ.

“Крѣпка, яко смерть, Любви…
Крила Ея крила огня…”[129]

А когда плотская Любов толь сильно вѣет и женет к смертностным вожделѣнїям, то равно и Дух Божїя Любви жесток, как Буря, шумен, как от вина, углїем огненным и пламеньми варит[130], как Ад, жжет сердце, воскриляет и устремляет в Горняя.

“Жестока̀, аки ад, Ревность”[131].

И так мило мнѣ, когда признался Ло́нгин, что рушит сердце жало Ревности Божїя и утробу ему так, как Лукѣ и Клео́пѣ[132]. Признаться ли вам,

что и мою утробу трогает той же Пламень? Часто он угашается плотским Жаром. Но кто прямо вкусил Красоты Горняго Человѣка, сих Любви ни вода Многа угасить, ни рѣки потопить не могут[133].

“Ни настоящая, ни грядущая…”[134]

“Ополчится Ангел Господень…”[135]

Простудит Вавило́нску Пещь и избавит их[136].

“Ищезе сердце мое и плоть моя…”[137]

Григ[орїй]. Се уже слышали мы – о двоих началах, о двойном родѣ Ангелов и человѣков, о двоепутїи человѣческїя жизни. В протчем нынѣ сами доумѣвайте, что от сих же Источников раждается двойный вкус в Библїи: Добрый и Лукавый, спасительный и погибельный, ложный и Истинный, Мудрый и Безумный…

Яков. Нѣт легше доумѣться, как в сем. Змїй из той же Коро́вы сосе́т молоко[138] и преображает в яд, а человѣк слушает При́тчы:

“Мелзи̇́ млеко, и будет Масло”[139].

Душевному человѣку Ло́тово пїянство, Давидово и Соломоново женолюбїе – смрад, яд и смерть, а Духовному – благовонїе, ядь, пища и Живот.

Вѣра Горняя вземлет Змїя[140] и не язвится, в пещи не опаляется, в Морѣ не погрязает, яд и смерть яст и пьет, и оттуду здрава, вот

“Знаменїя вѣрующим!”[141]

Библїа есть не только Корова, но Ад и Змїй, и лютый поглощающїй Лев. Но в жестокости сего Льва находят со Сампсоном сот сладости[142] тѣ: “Десница твоя́ воспрїят мя…”[143]

Сей Драко́н для таких цѣлителный и есть Древо сладчайших Райских Плодов, но не тѣм:

“Полижут Персть, аки Змї́еве, плѣжуще по земли”[144].

“Той сотрет твою Главу…”[145]

Чудо Израилское! Гдѣ Вѣра находит сладчайшую паче Меда и Сота[146] пищу, там тяжкосердую Душу кусают песїя Мухи и Шершни.

“Послю на них Шершни…”[147]

Аѳан[асїй]. Берегись, Яков. Ты уже здѣлал Библїю древним чудовищем, мучившим древле Египтян.

Имя Ея Сфинкс. Дѣвичья голова, тулуб львиный…[148]

Яков. Не обынуясь, друг мой, сказую, что она-то есть Лев, обходящїй Вселенную, рыкающїй и терзающїй[149], попавши на бѣднаго, от лѣвой страны чтельника. Пропал он во Адских Ея челюстах. Ты же, о Израилю! не бойся, Їякове[150]!

“Срящет его, яко Мати…”[151]

Покрыет его от Зноя, вспокоит в Матернем лонѣ, ухлѣбит хлѣбом и напоит водою.

“Вода глубока совѣт в Сердцѣ мужа”[152].

“Пїяй от Воды сея…

не вжаждется во вѣки”[153].

Аѳан[асїй]. Так не она ж ли есть и Блудница о́ная у Соломона, которыя слѣдом волочутся буйные Молодчики? Она горчайшая Ада[154]. Бѣгут, де,

“Яко Елень, стрѣлою уязвлен в Я́тра…

Не вѣдый, яко на душу свою течет”[155].

Куда она заводит их? О лютый язык ея!

“Зубы его Зубы Львовы,

убивающїи душу…”[156]

Яков. О друг мой! Отгадал ты. Се тая Блудница!

“Глаголы потопныя, Язык льстив”[157] сея Блудницы.

Она наводит всемїрный потоп. Но Вѣра с Но́ем из не гнїющаго зиждет себѣ безопасную Храмину. Она Римски: Arca[158], то же что Еллински: Ἀρχὴ[159]. Сїе есть Имя Божїе.

“Покрыет тя Божїе Нача́ло”[160].

От сея Блудницы спас Ангел Обручника.

“Їо́сифе, не убойся…”[161]

Не много не попал, мимо Рахи́ль, на прѣлоо́кую Лї́ю[162].

Ермол[ай]. Не отгадаю ли и я? Не Библїа ли есть оные смертоносные Источники, преображаемые Елиссе́ем во спасительные, когда их осоли́л Солью Пророк[163]? Зассорили их Филистины[164].

Яков. Ты в самый Центр попал. Очищает их Исаа́к[165], осоляет Елиссей[166], освящает, погружая в них Христа, Предитеча, а сам Христос претворяет обуялую их воду во вино новое, кое

“Веселит сердце Человѣка”[167].

А Мойсей Горним Жезлом раздѣляет и услаждает невкусную их Горесть[168], по Павловому:

“Слово ваше, да будет со́лїю растворенное”[169].

“О Бозѣ похвалю Глагол, о Господѣ похвалю Слово”[170].

Лонг[ин]. Дух Гаданїя тронул и мене. Не она ли есть оный, что в Данїи́лѣ, седми-главный Змїй, же́ны и младенцы погубляющїй[171]?

“Змїй сей, егоже создал еси…”[172]

Хоть он Кит, хоть Дракон – есть-то Библїа.

Яков. Не излился ли на вас, други мои, Дух оный от Вышняго? “Излїю от Духа моего…”[173]

“Старцы ваши со́нїя узрят…”[174]

Кто силен сїе разрѣшить, аще не будет Бог с ним[175]? “Дух Вѣры вся испытует и вся отверзает”[176]. Сему Змї́ю в челюсть, вмѣсто со́ли, ввергает Данїи́л Гомо́лку, Пи́лулу, или Котишо́к[177]. Тогда сего А́спида малое Отроча повесть может[178].

Ермол[ай]. Любезный мой Котишо́к! Что значит сей ша́рик? Или вопрошу тебе Еврейски: МА́ННА? что сїе[179]?

Яков. Он слѣплен из Смѵ́рны, из деревя́ныя во́лны и из Ту́ку. Пошол прямо в Брюхо Змїино.

Ермол[ай]. Говори, друг мой, поскоряе, не мучь мене[180].

“Доколѣ вземлеши Душу нашу?”[181]

Яков. Фу! развѣ не знаеш, кто был во чревѣ Ки́товѣ?

Ермол[ай]. Ах! ты теперь пуще помрачил мене.

Яков. “Вѣровах, тѣмже возглаголах”[182].

Сей ша́рик есть Присносущный Центр Пресвятыя Вѣчности. В храмѣх Божїих образуется так:

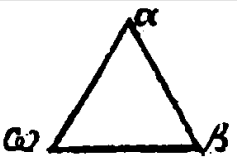

В це́нтрѣ Треуго́лника Око.

1. А́лфа, всякую тварь предваряет.

2. ω-ме́га, послѣ всей твари остается.

3. Ви́та, есть раждающаясь и ищезающая Среди́на.

Но по Началу и Концу вѣчная.

Сїя Трои́ца есть Еди́ница [a].

“Трисо́лнечное Еди́нство”[183].

“не дремлющее Око…”

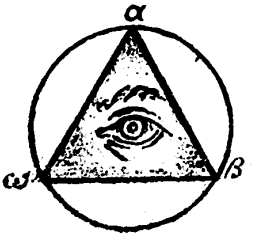

Ермол[ай]. Не знаю, что-то Аѳанас[їй] все улыбается.

Аѳан[асїй]. Треуголник твой, Якуша, пахнет Пиѳаго́ром[184]. Опасно, чтоб ты не накадил и духом Плато́новским[185]. А мы ищем Христова Духа[186].

Лонг[ин]. И мнѣ кажется, будьто запахли Плато́новскїя Їде́и[187].

Яков. Пиѳаго́рствую или Плато́нствую – нѣт нужды. Только бы не Идолопоклонствовал. И Павел, и Аполло́с суть ничтоже с Авраамом:

“Никтоже Благ…”[188]

Григ[орїй]. Дайте Покой! Пожалуйте, не дѣйте его[189]. Он слово благое отрыгнул, от вѣрующаго сердца[190].

С Вѣрою грязь есть у Бога дражайшая чистаго Зла́та. Не на Ли́ца зряще судите[191]. Вспомните вдовы́н Пѣнязь[192]. Не заключайте Боговѣдѣнїя в тѣснотѣ Палести́нской. Доходят к Богу и Волхвы̀, сирѣчь Фило́софы[193]. Един Бог Їудеев и Язы́ков, Едина и Премудрость. Не весь Израиль мудр. Не всѣ Язычники тма. Позна Господь сущїя его[194]. Собирает от всѣх четырех

[a] Τρισήλιος Μονάς καὶ Φύσις. [Трисонячна єдність і природа (гр.)].

вѣтров[195]. Всяк для Его есть Авраамом, только бы сердцем обладал Дух Божїя Вѣры, без коей и Авраам не мог оправдаться, и никтоже ин.

Един Дух Вѣры[196] оправдает и Племя, и страну, и время, и пол, и чин, и возраст, и разум… Иноплеменник Неема́н исцѣлился во Їорда́нѣ[197], гдѣ тщетно омывался не обрѣзанный сердцем Израиль. Куда глупое самолюбїе! Кланяетеся в храмѣх изображенному Треуголнику[198] не разумѣющим онаго Живописцем, а сей же образ, у Любомудрцов, толком Божества озаренный, ругаете. Не сїе ли есть:

"Кланяетеся, егоже не вѣсте?.."[199]

Не ражжевав Хлѣба сего Христова, как можете претворить и пресуществовать[200] в животворящїй сок? Не сїе ли есть Суд себѣ жрать и смерть[201], дабы исполнилось Писанїе: "Шед удавися"[202]?

Вгляньте, слѣпцы, на Божїе хлѣбы, называемые Просфора̀, сирѣчь Приношенїе[203]. Не видите ли, что на одном из седми, средѣ верха его, ло́же Треуголника, вырѣзаннаго Копїем Священничим? раздробляемаго и влагаемаго во уста Причастникам? Священник – не Пророк ли есть? А пророк – не Любомудрый ли и Очитый Муж? не Мини́стр ли и Апостол Божїй, из тѣх числа:

"Безвѣстн[ая] и тайн[ая] Премудр[ости] тв[оея] явил ми еси"[204].

"Научу беззаконныя Путем т[воим]"[205].

Не хлѣб сей есть, но Хлѣб пресуществленный, Он есть Дух Божїй. Тайна Тройцы, и не вино Стїхїйное, не вино физы́ческое, но вино новое нетлѣнїя, Вино Христовой Премудрости, веселящїя сердце вѣрных[206]. Сего Премудрости Духа в Хлѣб сей и в Вино если не вдунуть, что осталось вкусить? развѣ смерть.

"Смерть упасет их"[207].

"Близь еси ты, Господи, устен их, далече же от сердец их"[208].

Сего-ж-то ради Пророк Данїил влагает в челюсть Змїнну таинственный Хлѣбец[209].

Аѳанас[їй]. Кой вздор? Там Хлѣбец во устах Змїиных, а у нас Треуголник в Хлѣбикѣ. Не лѣпится что-то. Не могу согласить…

Григ[орїй]. Куда ты, друг мой, остр и шаток в ругательствах! А в ра́зумѣ Проро́ческих Та́ин се́рдце твоѐ коснѣ́е Черепа́хи. Ражжу́й хороше́нько, почу́вствуешь вкус. Там хлѣ́бец во Главѣ̀ Змїи́ной, я здѣсь Треуго́лник в Хлѣ́бѣ. "Той сотре́т…"[210]

Аѳанас[їй]. Во́ля твоя̀: не лѣпится. Там в Головѣ̀, бу́дьто в Горшкѣ̀, Хлѣб, а здѣсь в Хлѣ́бѣ Хлѣ́бик Треуго́лный. Хлѣб и Горшо́к – ра́зница…

Григ[орїй]. О ко́сный Гала́те, мой Бра́те! Догада́йся, что Змїи́на Глава̀ и Хлѣб есть то́ же.

Аѳан[асїй]. Боже мой! Сїѐ не вмѣсти́мое для се́рдца моего̀.

Григ[орїй]. О любе́зное мнѣ, про́стое твоѐ, но не вѣ́рное сердце!

Аѳан[асїй]. Ражжу́й мнѣ, тогда̀ могу̀ повѣ́рить.

Григ[орїй]. Би́блїа, не Змїй ли есть? Вход и Дверь ея, не Глави́зна ли Кни́жная[211]? Седмь Дней, не седмь ли глав? Седмь Со́лнцев, не седмь ли Хлѣбов? Не в сїя̀ ли Хлѣ́бы вкида́ет Данїи́л Хлѣ́бец о́ный?

“В Со́лнцѣ положи̑ сел[енїе] своѐ”[212].
“Той сотре́т т[вою] Гла́ву”[213].
Со́лнце запа́ло… Прощайте[214]!

Судячи з усього, цей твір було написано на початку 1770-х рр. Автограф зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки (ф. 14, оп. 1365, арк. 19 (зв.)–34). «Бесѣду 2-ю» було вперше опубліковано в 1971 р. на сторінках київського часопису «Філософська думка» [див.: *Сковорода Г. С.* Бесіда 2-я, нареченная Observatorium specula [Публікація та вступна стаття «Невідомі твори Г. С. Сковороди. Бесіда 2-я» І. А. Табачникова] // Філософська думка. – 1971. – № 6. – С. 83–92]. Подаємо за автографом.

[1] Етимологія слова *Сіон* (євр. *ṣiyyôn, Ційон*) остаточно не з’ясована, але значення “спостережний пункт” чи “дозорна вежа” з цим словом напевно ніяк не пов’язані. Можливо, Сковорода ототожнив гору Сіон (її й справді ототожнюють із кількома різними місцинами, включно з Храмовою горою) з горою Цофім (євр. *ṣōpîm*). Якраз слово *Цофім* означає “сторожа”, “спостерігачі” (корінь *ṣāpāʰ* означає “оглядати, шпигувати, спостерігати, слідкувати” [див.: The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon. – Peabody, Mass., 1999. – P. 859]). По-грецькому ця гора називається *Скопос*, тобто “Спостерігач”; латинізована форма – *Scopus*. Гора Скопус [див.: *Avi-Yonah M.* Zofim // Encyclopaedia Judaica. – Jerusalem, 1973. – Vol. 16. – P. 1192–1193] – це узвишшя на північ від Єрусалима (зараз входить у межу міста). Згадки про цю гору є тільки в післябіблійній літературі. З гори Цофім паломники, які прямували до Єрусалима, могли вперше побачити Храм. Після його зруйнування, дивлячись зі Скопусу на Храмову гору, вони на знак скорботи надривали собі край одягу (див.: Єрусалимський Талмуд, Моед Катан 3: 7, 83b; Вавилонський Талмуд, Песахім 3: 8 та ін.; мідраш Ейха рабба 5: 18, 1). Йосиф Флавій також згадував про гору Скопус в «Іудейських старожитностях» (XI, 329) та в «Іудейській війні» (II, 528, 542; V, 67, 106).

[2] Книга пророка Малахії 4: 2.

[3] “Фанар”-світильник міг набувати різних символічних значень. Пор., наприклад: “душу свою в тѣлѣ, как свѣчку в фонарѣ…” [*Туптало Д.* Брань святаго архістратига Міхаила, воєводы сил небесных, и ангелов его с седмоглавным змієм // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: У 3 ч. – Киев, 1824. – Ч. 3. – С. 395].

[4] Метафорично слово *скрипица* означає “мысль” [див.: *Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 48], тож його можна асоціювати зі словами “свѣт и благоразуміе”, а от *табакерка* за часів Сковороди була ходовою метонімією нікчемної речі. Варто пригадати хоч би санкт-петербурзький часопис «Трутень», де в одному з матеріалів до геть порожніх, але модних, дрібниць зараховані “табакерки черепаховые, бумажные, сургучные; кружева, блонды, бахромки, манжеты, ленты, чулки, пряжки, шляпы, запонки…” [Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века. – Москва, 1952. – Т. II. – С. 137], або «Подорож із Петербурга до Москви» Олександра Радіщева: “Табакерочка золотая, пряжки серебряные и другая дрянь…” [*Радищев А. Н.* Избранные философские сочинения. – Москва, 1949. – С. 92].

[5] Фразу ѧ҆́ъ вѣ́дѣнїѧ взято з Книги пророка Ісаї 11: 2.

[6] За словником Памви Беринди, *ангел* означає “вѣстник, посел, оповѣдач” [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 334; про значення цього слова див. також: *Аверинцев С.* Ангели // *Аверинцев С.* Софія-Логос: Словник / Упорядник

та автор передмови Костянтин Сігов; науковий редактор видання Марина Ткачук. 3-є вид. – Київ, 2007. – С. 35–39].

[7] Ця думка дуже стара. Про двох янголів, які супроводжують людину, говорили ще Єрм у своєму «Пастирі» ("Два янголи з людиною: один добрий, а другий злий" [Ранние отцы Церкви: антология. – Брюссель, 1988. – С. 193]), Оріген (Про першооснови, III, II, 4) [див.: *Ориген*. О началах. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 256] та інші.

[8] Як писав свого часу Оріген (Про першооснови, I, 5), "…усяка розумна душа… повинна витримати боротьбу проти диявола та його янголів і супротивних сил, тому що вони намагаються обтяжити її гріхами…" [*Ориген*. О началах. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 24]. Пор., наприклад, з «Діоптрою» Віталія Дубенського: "Не возможеши без брани жити, идѣже будеши имѣти имаши брань, понеже в себѣ имаши, иже ти сопротив речет. Во єдином человѣцѣ полагаєт апостол два человѣка [йдеться про слова святого апостола Павла: 'Через те ми відваги не тратимо, бо хоч нищиться зовнішній наш чоловік, зате день у день відновляється внутрішній' (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 4: 16)]. И тако сопряженна, яко ни єдин пребывати может без другаго, и тако между собою разнствующа, яко суще два, обаче єдин єст, и єдин – два. В сих двоих всего живота дѣло прохожденно бываєт" [Діоптра, сирѣч Зерцало, албо Изображеніє извѣстноє живота человѣческаго в мирѣ. – Кутейно, 1654. – Арк. 148 (зв.)–149; про "внутрішню" та "зовнішню" людину див. також: *Туптало Д*. Внутренній человѣк // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 3 ч. – Киев, 1824. – Ч. 1. – С. 101–108; *Максимович І*. Богомысліє. – Чернігів, 1710. – Арк. 70 (зв.), 357 (зв.); *Яворський С*. Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 256].

[9] Неточна цитата з Книги Псалмів 112 (113): 5. Пор.: **Кто̀ ꙗ҆́кѡ гдⷭ҇ь бг҃ъ на́шъ;**

[10] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 40: 6. Пор.: **всѧ́ка пло́ть сѣ́но.**

[11] Друге послання св. ап. Павла до коринтян 3: 6.

[12] Неточна цитата з Книги Йова 3: 3. Пор.: **внѧ́лъ ли є҆сѝ ᲂу҆́бо (мы́слїю твоє́ю) рабѹ̀ моемѹ̀ ї҆ѡвѹ̀;** Див. також: **внѧ́лъ ли є҆сѝ мы́слїю твоє́ю на раба̀ моегѡ̀ ї҆ѡва;** (Книга Йова 1: 8).

[13] Євангелія від св. Матвія 16: 16; Євангелія від св. Івана 6: 69.

[14] Книга Псалмів 13 (14): 1. Інокентій Гізель стверджував, що думку: "аз мню, яко нѣсть Бога", – людині навіює сам диявол [*Гізель І*. Мир с Богом человѣку. – Київ, 1669. – С. 616–618].

[15] Неточна цитата з Книги Йова 1: 10. Пор.: **тѹ́нє ї҆ѡвъ чти́тъ гдⷭ҇а;**

[16] Парафраза Євангелії від св. Івана 7: 12. Пор.: **нѝ, но льсти́тъ наро́ды.**

[17] Фразу **сѣ́мѧ блгⷭ҇вє́но** взято з Книги пророка Ісаї 61: 9; 65: 23.

[18] Фраза **сло́во спⷭ҇нїѧ** зринає в Діях св. апостолів 13: 26.

[19] Сковорода змальовує тут картину "психомахії" (Пруденцій), що її можна порівняти з такими творами старої української літератури, як «Брань святаго архистратига Михаіла, воєводы сил небесных, и ангелов єго, с седмоглавным змієм» Дмитра Туптала чи «Брань честних седми добродѣтелей з седми грѣхами смертними» Йоасафа Горленка [див.: *Ушкалов Л*. Психомахія // *Ушкалов Л*. Українське барокове богомислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду. – Харків, 2001. – С. 63–87].

[20] Книга пророка Захарії 1: 9.

[21] Цю опозицію можна зрозуміти, коли згадати, що старі українські письменники дотримувалися традиціоналістських настанов, особливо тоді, коли йшлося про питання віри. Скажімо, Лазар Баранович писав: "Omnis in religione novitas est vanitas" [*Baranovicz Ł*. Nowa miara starey wiary. – Nowograd-Siewierski, 1676. – S. 262]. Таку саму настанову можна добачити і в уснопоетичній традиції: "Нового не запроваджай, старовини держись" [*Номис*, № 685; докладніше див.: *Ушкалов Л*. Antiquus – modernus // *Ушкалов Л*. Світ українського бароко: філологічні етюди. – Харків, 1994. – С. 11–18.

[22] Книга пророка Ісаї 59: 5.
[23] Парафраза Книги пророка Ісаї 59: 6. Пор.: **Поста́въ и҆́хъ не бꙋ́детъ на ри́зꙋ.**
[24] Книга Псалмів 89 (90): 10. Лазар Баранович коментував ці слова так: "…Живот наш держася на шелковой нити. Но єгда повѣшен бысть на тонком власѣ… Єгда повѣшен на слабой паучинѣ: лѣта наша, яко паучина" [*Баранович Л.* Трубы словес проповѣдных. – Київ, 1674. – Арк. 316].
[25] Перше послання св. ап. Павла до коринтян 2: 16.
[26] Пор.: "Всяк Еремей про себя разумей!" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 440, 620]; "Усякий Веремій про себе розумій" [*Номис*, № 9582]; "Усяк Веремій про себе розумій" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 322].
[27] Пор.: "Дон Доном, а найкраще дома" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 201]; "Дон, Дон, а лучше дом" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 325].
[28] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 10: 36. Пор.: **И҆ вразѝ человѣ́кꙋ дома́шнїи є҆гѡ̀.**
[29] Євангелія від св. Луки 8: 39.
[30] Фразу **а҆́гг҃лъ мо́й** узято з Другої книги Мойсеєвої: Вихід 23: 23; 32: 34.
[31] Тобто диявол, адже гр. *διάβολος* означає "наклепник".
[32] Неточна цитата з Книги Псалмів 120 (121): 7. Пор.: **Гдⷭ҇ь сохрани́тъ тѧ̀ ѿ всѧ́каго ѕла̀.**
[33] Див. прим. 6 до трактату «Начальная дверь ко христіянскому добронравію».
[34] Компас – популярний емблематичний образ. Його можна знайти, скажімо, у збірці «Symbola et emblemata» під № 129 [див.: Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 34–35; про цей образ у Сковороди див.: *Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й переднє слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 143].
[35] Цей образ також належить до емблематики. Див., наприклад, малюнок № 461 зі збірки «Symbola et emblemata», що має назву «Кормило корабельное» та підпис: "Водам полагает закон. Укрощает волны морскія. Legem ponit aquis" [див.: Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 116–117].
[36] Гр. *συμμετρία* – 'сумірність, належна пропорція'.
[37] Див. прим. 34.
[38] Трохи неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 12: 7. Пор.: **дадѣ́сѧ мѝ па́костникъ пло́ти, а҆́ггелъ сатани́нъ.**
[39] В автографі: *Наперстник*.
[40] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 13: 34. Пор.: **За́повѣдь но́вꙋю даю̀ ва́мъ.**
[41] Книга Притч Соломонових 18: 19.
[42] Див. прим. 204 до циклу «Басни Харьковскія».
[43] Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 8: 6. Пор.: **крѣпка̀ ꙗ҆́кѡ сме́рть любы̀.**
[44] Поняття *сострастіє* у Сковороди є відповідником гр. *συμπάθεια* й синонімом до слова *любов*. Коли він говорить про *сострастіє* між елементами світу, це можна трактувати як щось схоже на Емпедоклове розуміння любові – рушійної сили, яка забезпечує єдність першостихій.
[45] Сковорода має на думці слова: **Возлю́бленнїи, не за́повѣдь но́вꙋ пишꙋ̀ ва́мъ, но за́повѣдь ве́тхꙋ, ю҆́же и҆мѣ́стє и҆спе́рва. За́повѣдь ве́тха є҆́сть сло́во, є҆́же слы́шастє и҆спе́рва** (Перше соборне послання св. ап. Івана 2: 7).

[46] Див. прим. 43 до циклу «Сад божественных пѣсней».
[47] Фразу **ве́тхїй де́ньми** взято з Книги пророка Даниїла 7: 9, 22.
[48] Трохи неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 4: 8, 16. Пор.: **бг҃ъ любы̀ є҆́сть.**
[49] Книга Псалмів 30 (31): 19.
[50] Друге соборне послання св. ап. Петра 2: 12.
[51] Книга Ісуса, сина Сирахового 21: 30.
[52] *Лабет* (від франц. *la bête* – 'звір, дурень') – штрафний внесок у грі в ломбер, що його в певних випадках платили гравці, наприклад, тоді, коли скидали карту іншої масті, тощо. Про все це докладно йдеться, скажімо, в ірої-комічній поемі сучасника Сковороди Василія Майкова «Игрок ломбера» (1763 р.) [див.: Ирои-комическая поэма / Ред. и прим. Б. Томашевского; вступ. статья В. Десницкого. – Ленинград, 1933. – С. 101–116]. Слід сказати, що у XVIII ст. ця гра була дуже популярною. Її форму використовували навіть у літературі. Наприклад, один з перекладних українських сатиричних діалогів (із французької) розпочинається так: "Року 1733, октоврія 10, в Глуховѣ получено: «Игра ломбер знатнѣйших европейских дворов»" [Малорусская историческая шарада // Киевская старина. – 1885. – Т. XI. – Март. – С. 592–593].
[53] Див. прим. 459 до діалогу «Сvмфоніа, нареченная Книга Асхань».
[54] Книга Псалмів 13 (14): 1.
[55] Сковорода має на думці слова: **и҆ всѧ̑ кла̑дѧзи, ꙗ҆̀же и҆скопа́ша рабѝ ѻ҆тца̀ є҆гѡ̀, во вре́мѧ ѻ҆тца̀ є҆гѡ̀, загради́ша ѧ҆̀ фѹ̑лїсті́млѧне** (Перша книга Мойсеєва: Буття 26: 15).
[56] Див. прим. 26.
[57] Євангелія від св. Луки 9: 55.
[58] Сковорода має на думці слова: **А҆́ще ѧ҆зы̑ки человѣ̑ческими глаго́лю и҆ а҆́гг҃лскими, любве́ же не и҆́мамъ, бы́хъ (ꙗ҆́кѡ) мѣ̑дь звенѧ́щи, и҆лѝ кѹ̑мва́лъ звѧща́ѧй** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 13: 1).
[59] Гр. *αὔρα* – 'подув, вітрець'.
[60] Лат. *aura* – 'подув, вітрець; повітря; випари; небо, небесна висота; легенький подих, просвіт, примара, тінь; блиск, сяйво; звук, голос, відлуння'. Очевидно, Сковорода має тут на думці своїх улюблених римських класиків, наприклад, Горація, який говорив (Сатири, II, 2, 79) про душу як про "частку небесного подуву" [*Квінт Горацій Флакк*. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 155], чи Сенеку, котрий у «Моральних листах до Луцілія» (LXVI, 12) писав те саме про розум: "А що таке розум, як не частка божественного подиху, що проникла в людське тіло?" [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 215].
[61] Старі українські богослови пов'язували цю думку з наукою Августина. Наприклад, Петро Могила писав: "Яко мовит Августин: 'Двои суть людей товариства, с которых єдно предуставлено єст на вѣки царствовати з Богом, а другоє вѣчноє однести каранє'" [*Могила П*. Крест Христа Спасителя и всякаго человѣка // *Тітов Хв*. Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 281].
[62] Книга Ісуса Навина 5: 13.
[63] Парафраза Євангелії від св. Луки 9: 55. Пор.: **ко́егѡ дꙋ́ха є҆ста̀ вы̀.**
(1) Парафраза Третьої книги царств 19: 12. Пор.: **гла́съ хла́да то́нка.**
(2) Парафраза Євангелії від св. Івана 4: 24. Пор.: **дх҃ъ (є҆́сть) бг҃ъ.**
[64] Сковорода має на думці слова: **Вни́дите ѹ҆́зкими вратѝ: ꙗ҆́кѡ простра̑ннаѧ врата̀ и҆ широ́кїй пꙋ́ть вводѧ́й въ па́гꙋбꙋ, и҆ мно́зи сꙋ́ть входѧ́щїи и҆́мъ: что̀ ѹ҆́зкаѧ врата̀, и҆**

тѣ́сный пꙋ́ть вводѧ́й въ живо́тъ, и҆ ма́лѡ и҆́хъ є҆́сть, и҆̀же ѡ҆брѣта́ютъ є҆го̀ (Євангелія від св. Матвія 7: 13–14).

[65] Символ *дороги* – один із найбільш поширених у літературі українського бароко. Справа в тому, що зазвичай людина поставала тут мандрівником-"перегрином" (*homo viator*), а її життя – повсякчасною екзистенційною мандрівкою. Отож, образи мандрівника й дороги належали до кола сталих виражальних засобів нашого письменства XVII–XVIII ст. Наприклад, Кирило Ставровецький писав: "Странствіє наше в мирѣ сем зѣло єст прудкоє, яко наибыстрѣйшая рѣка плынет без постоянія текуще, тако и мы течем и приближаємся к смерти, яко бѣг конскій до кресу, и дни нашѣ прудко преходят, яка тѣнь облака безводнаго и яко корабль волнами морскими и вѣтры носимый без постоянія, яко камень з горы на дол летит и ниже опертися мало может, тако приближаєтся живот наш к смерти и мы, яко странницы в мирѣ сем, понеже странствуєм невидимым странствієм през позорище мира, яко през нѣкую гостинницу" [*Транквіліон-Ставровецький К.* Євангеліє учителноє. – Рахманів, 1619. – Арк. 353]. Самого Христа було заведено змальовувати "небесным Пелгримом" [див.: *Транквіліон-Ставровецький К.* Перло многоцѣнноє. – Могилів, 1699. – Арк. 57], а його дочасне життя – "уставничим пелгримством" [див.: *Радивиловський А.* Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 424 (зв.)]. Попри все розмаїття житейських шляхів, вільна воля людини мала обирати, зрештою, одну з двох доріг: ліву (дорогу гріха) чи праву (дорогу порятунку). Мабуть, найяскравіший образ цих двох доріг на тлі "великого ланцюга буття", тобто неба, землі й підземного світу, Сковорода змалював у своїй візії «Брань архистратига Михаила со Сатаною".

[66] Лат. *prospectivus* – 'видноколо'.

[67] "Ліва" ("широка") та "права" ("вузька") дороги людського життя – мотив, який бере свій початок з Євангелії від св. Матвія 7: 13–14. Він був надзвичайно поширений у старій українській літературі. От як описував ці дороги, наприклад, Климентій Зиновіїв: "Двѣ дороги вѣм на сем свѣтѣ ся обрѣтают, / которыє человѣков до двох стран привождают. / Єдна до преисподних мѣст грѣшников уводит, / другая праведников самого неба доводит. / Лѣвая то дорога знать ведет в вѣчны муки, / а правая до неба приводит Богу в руки" [*Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 200].

[68] Див. прим. 3–4 до поезії «Est quaedam moerenti flere voluptas» та прим. 752–753 до діалогу «Сѵмфоніа, нареченная Книга Асхань».

[69] Гр. *εὐδαιμονία* – 'щастя; достаток'.

[70] Сковорода має на думці слова: **Смѵ́рна и҆ ста́кти и҆ каси́а ѿ ри́зъ твои́хъ** (Книга Псалмів 44 (45): 9).

[71] Гр. *δεξίωμα* – 'подання правої руки'; в переносному значенні: 'союз, дружба'.

[72] Окреслення **сы́новє свѣ́та** зринає в Євангелії від св. Луки 16: 8 (пор.: **сы́новє вѣ́ка сегѡ̀ мꙋдрѣ́йши па́чє сынѡ́въ свѣ́та**) та в Євангелії від св. Івана 12: 36 (пор.: **до́ндеже свѣ́тъ и҆́мате, вѣ́рꙋйтє во свѣ́тъ, да сы́новє свѣ́та бꙋ́детє**).

[73] Пор.: Веніамін: сын дній, або добродѣтелей, або правицы" [*Беринда П.* Лексікон славенороссiй и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 376].

[74] Ці роздуми про єство "правого" та "лівого" навіяні, мабуть, євангельською візією Страшного суду: **и҆ поста́витъ ѻ҆́вцы ѡ҆деснꙋ́ю себѐ, а҆ ко́зльца ѡ҆шꙋ́ю** (Євангелія від св. Матвія 25: 33) та посталими на її ґрунті фразами на взір: "шуицу грѣшным всѣм людєм презначаєт" [*Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 150]; "Избави нас, Бог, от шуего стояния…" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 43] тощо. Крім того, як свідчив Володимир Даль, одне зі значень слова "шуя" – "полова" [*Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка. – Москва, 1956. – Т. IV. – С. 651].

[75] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до галатів 4: 14. Пор.: ꙗ҆́коже а҆гг҃ла бж҃їѧ прїѧ́сте мѧ̀.
[76] Неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 15. Пор.: хр҃то́во бл҃гоѹха́нїе є҆смы̀.
[77] У Третій книзі царств 1: 3 зринає фраза ѻ҆троковѝцы до́брыѧ.
[78] Пісня над піснями 1: 3.
[79] Очевидно, Сковорода має на думці слова: дѣвѝцы моѧ̑ и҆ ю҆́ношты моѝ ѿидо́ша въ плѣ́нъ (Плач Єремії 2: 21).
[80] Неточна цитата з Книги пророка Амоса 8: 13. Пор.: ѡ҆скѹдѣ́ютъ дѣ̑вы до́брыѧ.
[81] Фраза ро́дъ лѹка́въ и҆ прелюбодѣ́йный зринає в Євангелії від св. Матвія 16: 4.
[82] Євангелія від св. Матвія 25: 12.
[83] Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 4: 9. Пор.: ве́рзисѧ ѿсю́дѹ до́лѹ.
[84] Євангелія від св. Івана 8: 23.
[85] Євангелія від св. Івана 8: 23.
[86] В Євангелії від св. Матвія 6: 28 зринає фраза кр҃ї̑нъ се́лныхъ.
[87] Сковорода має на думці слова: а҆́гг҃лъ бо гдⷭ҇ень сше́дъ съ нб҃сѐ, пристѹ́пль ѿвалѝ ка́мень ѿ две́рїй гро́ба и҆ сѣдѧ́ше на не́мъ (Євангелія від св. Матвія 28: 2).
[88] Книга пророка Ісаї 53: 8; Дії св. апостолів 8: 33.
[89] Пісня над піснями 2: 1.
[90] Сковорода має на думці слова: **Ѿ** стра́ха же є҆гѡ̀ сотрѧсо́шасѧ стрегѹ́щїи и҆ бы́ша ꙗ҆́кѡ ме́ртви (Євангелія від св. Матвія 28: 4).
[91] Можливо, Сковорода має на думці слова: бѣ̀ же зра́къ є҆гѡ̀ ꙗ҆́кѡ мо́лнїѧ, и҆ ѡ҆дѣѧ́нїе є҆гѡ̀ бѣ́ло̀ ꙗ҆́кѡ снѣ́гъ (Євангелія від св. Матвія 28: 3).
[92] Пісня над піснями 8: 6.
[93] Книга Псалмів 54 (55): 7.
[94] Пісня над піснями 7: 4.
[95] Сковорода має на думці слова: и҆ ѡ҆бонѧ̀ воню̀ ри́зъ є҆гѡ̀, и҆ бл҃гословѝ є҆го̀ и҆ речѐ: сѐ, вонѧ̀ сы́на моегѡ̀, ꙗ҆́кѡ вонѧ̀ ни́вы и҆спо́лнены, ю҆́же бл҃гвѝ гдⷭ҇ь (Перша книга Мойсеєва: Буття 27: 27).
[96] Послання св. ап. Павла до галатів 3: 1.
[97] Парафраза Євангелії від св. Луки 24: 25. Пор.: ѿ несмы́сленнаѧ и҆ ко́снаѧ се́рдцемъ.
[98] Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 27: 11. Пор.: безѹ́мный же ꙗ҆́кѡ лѹна̀ и҆змѣнѧ́етсѧ.
[99] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 53: 8. Пор.: ꙗ҆́кѡ взе́млетсѧ ѿ земли̇̀ живо́тъ є҆гѡ̀.
[100] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 3: 30. Пор.: ѻ҆́номѹ подоба́етъ расти̇̀, мнѣ̀ же.
[101] Книга Псалмів 71 (72): 5.
[102] Очевидно, це парафраза Дій св. апостолів 19: 2. Пор.: а҆́ще ѹ҆́бѡ дх҃ъ ст҃ъ прїѧ́ли;
[103] Парафраза Дій св. апостолів 8: 34. Пор.: ѡ҆ ко́мъ пр҃ро́къ глаго́летъ сїѐ; ѡ҆ себѣ̀ ли, и҆лѝ ѡ҆ и҆нѣ́мъ нѣ́коемъ;
[104] Див.: Третя книга Мойсеєва: Левит 21: 18.
[105] Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.
[106] Євангелія від св. Івана 1: 29.
[107] Сковорода має на думці слова: но́съ тво́й ꙗ҆́кѡ сто́лпъ лїва́нскїй (Пісня над піснями 7: 4).
[108] Сковорода має на думці слова: ѻ҆́чи твои̇̀ голѹби́нѣ (Пісня над піснями 4: 1).
[109] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Б**ѣ́жѝ, бра́те мо́й, и҆ ѹ҆подо́бисѧ се́рнѣ и҆лѝ ю҆́нцѹ є҆ле́ней, на го́ры а҆рѡма́тѡвъ (Пісня над піснями 8: 14).
[110] Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 11: 9. Пор.: чѹ́вство же прв҃ныхъ благоспѣ́шно.

[111] Сковорода має на думці слова: **И҆** ꙗ҆́тъ є҆го̀ а҆́гг҃лъ гдⷭ҇ень за ве́рхъ є҆гѡ̀, и҆ держа̀ за власы̀ главы̀ є҆гѡ̀, и҆ поста́ви є҆го̀ въ вавѵ҆лѡ́нѣ верхꙋ̀ рва̀ шꙋ́момъ дꙋ́ха своегѡ̀ (Книга пророка Даниїла 14: 36).
[112] Сковорода має на думці слова: а҆́гг҃лъ же гдⷭ҇ень восхи́ти фїлі́ппа (Дії св. апостолів 8: 39).
[113] Фразу **дх҃ъ вѣ́ры** взято з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 4: 13.
[114] Євангелія від св. Луки 21: 18.
[115] Книга пророка Єремії 5: 3.
[116] Сковорода має на думці слова: и҆ вла́съ главы̀ ва́шеѧ не поги́бнетъ (Євангелія від св. Луки 21: 18).
[117] Перша книга царств 1: 11. Див. також: и҆ желѣ́зо на главꙋ̀ є҆гѡ̀ не взы́детъ (Книга Суддів 13: 5).
[118] Сковорода має на думці слова: **И҆** ᲂу҆годѝ є҆нѡ́хъ бг҃ꙋ, и҆ не ѡ҆брѣта́шесѧ, занѐ преложѝ є҆го̀ бг҃ъ (Перша книга Мойсеєва: Буття 5: 24).
[119] Друга книга Мойсеєва: Вихід 19: 4.
[120] Друге послання св. ап. Павла до коринтян 1: 21.
[121] Книга пророка Ісаї 61: 1.
[122] Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 14.
[123] Книга пророка Ісаї 22: 16.
[124] Євангелія від св. Луки 24: 5–6.
[125] Євангелія від св. Матвія 28: 7.
[126] Парафраза Євангелії від св. Луки 24: 25. Пор.: ѿ несмы́сленнаѧ и҆ кѡ́снаѧ се́рдцемъ.
[127] Євангелія від св. Матвія 28: 17.
[128] Євангелія від св. Луки 24: 31.
[129] Неточна цитата з Пісні над піснями 8: 6. Пор.: крѣпка̀ ꙗ҆́кѡ сме́рть любы̀, же́стока ꙗ҆́кѡ а҆́дъ ре́вность: кри́ла є҆ѧ̀ кри́ла ѻ҆гнѧ̀.
[130] Сковорода має на думці слова: кри́ла є҆ѧ̀ кри́ла ѻ҆гнѧ̀, (ᲂу҆гліе ѻ҆́гненно) пла́мы є҆ѧ̀ (Пісня над піснями 8: 6).
[131] Пісня над піснями 8: 6.
[132] Див.: Євангелія від св. Луки 24: 1–35.
[133] Парафраза Пісні над піснями 8: 7. Пор.: **В**ода̀ мно́га не мо́жетъ ᲂу҆гаси́ти любвѐ, и҆ рѣ́ки не потопѧ́тъ є҆ѧ̀.
[134] Послання св. ап. Павла до римлян 8: 38.
[135] Книга Псалмів 33 (34): 8.
[136] Про вогненну піч вавилонського царя Навуходоносора та про врятування кинутих у неї трьох отроків: Ананії, Азарії та Мисаїла – ідеться в Книзі пророка Даниїла 3: 19–28. Цей сюжет є в канонах та акафістах. Кажуть, що Сковорода особливо любив співати ірмос 7-ої пісні Івана Дамаскина: "Образу златому на полѣ Деиръ служиму, тріє Твоя отроцы не брегоша безбожнаго велѣнія. Посредѣ же огня вверженѝ, орошаеми пояху: благословен еси, Боже отец наших". Пор., наприклад, «Стиси краесогласнiи на Рождество Христово» Симеона Полоцького: "Отроцы в святой вѣрѣ воспитани, / от мучителя, в огнь пещный послани. / Яко идолу поклона не даху, / но Сыном Божим орошени бяху. / Проклят есть идол, и вси суть прокляти, / иже дерзают Богом его звати" [*Полоцкий С.* Вирши. – Минск, 1990. – С. 327].
[137] Книга Псалмів 72 (73): 26.
[138] Сковорода має на думці народні повір'я про те, що змії чи вужі ссуть у коров молоко. Існують оповідки й про те, що відьми можуть перетворюватись на змій, коли рушають доїти корів [див.: *Иванов П. В.* Народные рассказы о ведьмах и упырях // Українці: народні

вірування, повір'я, демонологія. – Київ, 1991. – С. 449–450]. Є навіть приказка: "Нассав сі як вуж" [*Франко,* № 4520]. Свого часу Себастьян Фабіян Кльонович описав це повір'я в поемі «Роксоланія» [див.: *Себастьян Фабіян Кльонович*. Роксоланія / Пер. Михайла Білика. – Київ, 1987. – С. 34–35].

[139] Книга Притч Соломонових 30: 33.

[140] Очевидно, Сковорода має на думці слова: и҆ же́злъ ѡ҆брацѝйсѧ въ ѕмі́ѧ возмѝ въ рꙋ́кꙋ твою̀ (Друга книга Мойсеєва: Вихід 7: 15).

[141] Мабуть, це парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 14: 22. Пор.: зна́менїе сꙋ́ть не вѣ́рꙋющымъ, но невѣ́рнымъ.

[142] Сковорода має на думці слова: ѿ ѹ҆стъ льво́выхъ и҆зы̑ѧ се́й ме́дъ (Книга Суддів 14: 9).

[143] Книга Псалмів 17 (18): 36. Цей образ є і в емблематиці. Див., наприклад, малюнок № 554) у збірці «Symbola et emblemata», який має назву «Самсон вынимает мед из львиного черепа» та підпис: "Сладость присходит от силы. Vincit solertia vires" [Емвлемы и сѵмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 140–141].

[144] Книга пророка Михея 7: 17.

[145] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 15. Пор.: то́й твою̀ блюстѝ бꙋ́детъ главꙋ̀.

[146] Парафраза Книги Псалмів 18 (19): 11. Пор.: сла́ждшѧ па́че ме́да и҆ со́та.

[147] Парафраза Другої книги Мойсеєвої: Вихід 23: 28. Пор.: послю̀ ше́ршни пред̾ тобо́ю.

[148] Див. прим. 19 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

[149] Сковорода має на думці слова: сꙋпоста́тъ ва́шъ дїа́волъ, ꙗ҆́кѡ ле́въ ры́каѧ, хо́дитъ, и҆скі́й кого̀ поглоти́ти (Перше соборне послання св. ап. Петра 5: 8).

[150] Парафраза Книги пророка Ісаї 41: 14. Пор.: не бо́йсѧ, і҆а́кѡве, ма́лый і҆и҃лю.

[151] Книга Ісуса, сина Сирахового 15: 2.

[152] Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 20: 5. Пор.: Вода̀ глꙋбока̀ совѣ́тъ въ се́рдцы мꙋ́жа.

[153] Євангелія від св. Івана 4: 13–14.

[154] Очевидно, Сковорода має на думці слова: ме́дъ бо ка́плетъ ѿ ѹ҆сте́нъ жены̀ блꙋдни́цы, ꙗ҆́же на вре́мѧ наслажда́етъ твой горта́нь: послѣди́ же горча́е же́лчи ѡ҆брѧ́щеши (Книга Притч Соломонових 5: 3–4).

[155] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 7: 23. Початок вірша звучить так: ꙗ҆́кѡ є҆ле́нь ѹ҆́звленъ стрѣло́ю въ ꙗ҆́тра…

[156] Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 21: 3. Пор.: зꙋ́бы львѡ́вы зꙋ́бы є҆гѡ̀, ѹ҆бива́ющїи дꙋ́шы человѣ́чи.

[157] Книга Псалмів 51 (52): 6.

[158] У Вульгаті *arca* означає "ковчег": *arca Noe*.

[159] Гр. *ἀρχή* – 'початок, первень'. Корелят лат. *principium*. Один із найважливіших термінів грецької філософії, що його семантичний опис уперше подав у своїй «Метафізиці» Арістотель.

[160] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 33: 27.

[161] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 1: 20. Пор.: і҆ѡ́сифе, сы́не дв҃довъ, не ѹ҆бо́йсѧ.

[162] Лію, яка мала слабкі очі (див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 29: 16) й символізує діяльне життя, протиставлено тут образові Рахілі, котра символізує життя споглядальне. Скажімо, в Данте (Чистилище XXVII, 97–108) цей мотив постає таким: "Побачив уві сні я юну жінку, – / Вона, вродлива, поставна, струнка, / Співала, рвавши квіти у корзинку: / 'Коли питаєшся, хто я така / Й чого квітки збираю, знай, – я Лія, / І гарні руки ці плетуть вінки, / Бо дзеркало оздобить – в мене мрія. / Не чинить так сестра моя Рахіль: / Вдивлятись в нього – це для неї дія. / Для неї зір – мета дбання й зусиль, / А я цікавлюсь

рук своїх діянням, / Їй споглядать, для мене ж діять – ціль'" [*Данте Аліг'єрі*. Божественна комедія / Переклад з італійської та примітки Євгена Дроб'язка. – Київ, 1976. – С. 338–340]. Про Рахіль та Лію не раз говорили й старі українські письменники, наприклад, Симеон Полоцький [див.: *Полоцький С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 129 (зв.)].

[163] Сковорода має на думці слова: **И҆** и҆зы́де є҆лїссе́й на и҆схо́дища вѡдна́ѧ, и҆ всы́па тꙋ̀ со́ль, и҆ речѐ: си́це гл҃етъ гдⷭ҇ь: и҆зцѣли́хъ во́ды сїѧ̑, не бꙋ́детъ ѿ ни́хъ ктомꙋ̀ сме́рти и҆ непло́дства. **И҆** и҆зцѣлѣ́ша во́ды до днѐ сегѡ̀ (Четверта книга царств 2: 21–22).

[164] Сковорода має на думці слова: и҆ всѧ̑ кла̑дѧзи, ꙗ҆̀же и҆скопа́ша рабѝ ѻ҆тца̀ є҆гѡ̀, во вре́мѧ ѻ҆тца̀ є҆гѡ̀, загради́ша ѧ҆̀ фꙋ҆лїстї́млѧне (Перша книга Мойсеєва: Буття 26: 15).

[165] Сковорода має на думці слова: **И҆** па́ки і҆са́къ и҆скопа̀ кла̑дѧзи вѡ́дныѧ, ꙗ҆̀же и҆скопа́ша рабѝ а҆враа́ма ѻ҆тца̀ є҆гѡ̀, и҆ загради́ша тѝѧ фꙋ҆лїстї́млѧне (Перша книга Мойсеєва: Буття 26: 18).

[166] Див.: Четверта книга царств 2: 21–22.

[167] Книга Псалмів 103 (104): 15.

[168] Сковорода має на думці звернені до Мойсея Божі слова: ты́ же возмѝ же́злъ тво́й и҆прострѝ рꙋ́кꙋ твою̀ на мо́ре, и҆ расто́ргни є҆̀ (Друга книга Мойсеєва: Вихід 14: 16).

[169] Парафраза Послання св. ап. Павла до колосян 4: 6. Пор.: **Сло́во ва́ше** (*да быва́етъ*) **всегда̀ во бл҃ти, со́лїю раствоpе́но.**

[170] Книга Псалмів 55 (56): 11.

[171] Про цього змія-Віла йдеться в 14-ій главі Книги пророка Даниїла.

[172] Книга Псалмів 103 (104): 26.

[173] Книга пророка Іоїля 2: 28.

[174] Книга пророка Іоїля 2: 28.

[175] Слова а҆́ще не бꙋ́детъ бг҃ъ съ ни́мъ зринають у Євангелії від св. Івана 3: 2.

[176] Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 10. Пор.: **На́мъ же бг҃ъ ѿкры́лъ є҆́сть дх҃омъ свои́мъ: дх҃ъ бо всѧ̑ и҆спытꙋ́етъ, и҆ глꙋбины̑ бж҃їѧ.**

[177] Сковорода має на думці слова: **И҆** взѧ̑ данїи́лъ смо́лꙋ и҆ тꙋ́къ и҆ во́лнꙋ, и҆ возварѝ вкꙋ́пѣ, и҆ сотворѝ гомо́лꙋ, и҆ вве́же во ѹ҆ста̀ ѕмі́ю, и҆ и҆зѧ́дъ разсѣ́десѧ ѕмі́й (Книга пророка Даниїла 14: 27).

[178] Сковорода має на думці слова: и҆ теле́цъ и҆ ю҆не́цъ и҆ ле́въ вкꙋ́пѣ пасти́сѧ бꙋ́дꙋтъ, и҆ ѻ҆троча̀ ма́ло поведе́тъ ѧ҆̀ (Книга пророка Ісаї 11: 6). Цей вірш – яскравий приклад символічності Біблії. Якби тлумач Святого Письма, – писав, наприклад, Іоаникій Галятовський, – "разумѣл сенс чворакій, который в Писмѣ Святом знайдуєт, зрозумѣл бысь и тоє, же юж тепер пасется в купѣ волк с агнцем, и рысь почиваєт с козлищем, и юнец со лвом в купѣ пасется, и отроча малоє водит их" [*Галятовський І.* Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 353].

[179] Манна (євр. *mān*) – чудесний харч, що його Бог щодня посилав ізраїльтянам під час їхнього перебування в пустелі. Пояснення походження слова від займенника *та* ("що") є тільки в Другій книзі Мойсеєвій: Вихід 16: 15: "І побачили Ізраїлеві сини, та й казали один до одного: 'ман гу' (*mān hû'*), бо не знали що то (*ma^h-hû'*)". Більше ніде форма *mān* у значенні "що" в єврейській Біблії не зустрічається. Памва Беринда тлумачив слово *манна* як "дар, або упоминок, або що?" [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 433]. Цей старозаповітний образ міг набувати різних символічних значень, як-от у Дмитра Туптала: "Манна образ бѣ тѣла Христова во євхаристіи святой" [*Туптало Д.* Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 314 (зв.)].

[180] Фраза **не мꙋ́чи менѐ** зринає в Євангелії від св. Марка 5: 7; 8: 28.

[181] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 10: 24. Пор.: **доко́лѣ дꙋ́шы на́шѧ взе́млеши;**

[182] Книга Псалмів 115 (116): 1.
[183] Очевидно, Сковорода цитує тут слова з 9-ої пісні п'ятниці 3-го тижня Великого посту (ірмос інший): "Свѣт и жизнь и вседѣтель, трисолнечноє єдинство, Бог же и Господь…". Трикутник символізував "таинство Св. Тройцы" також в емблематиці [див.: Емвлемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. LV].
[184] Піфагор (гр. *Πυθαγόρας*) (друга половина VI – початок V ст. до н. е.) – давньогрецький філософ, чия наука та оповідки про якого були добре знані в старій Україні. Досить пригадати бодай Іоаникія Галятовського ("Пиѳагорас филіозоф такоє был выдал право, же богом их поганским потреба офѣровати з винограда необрѣзанного…" [*Галятовський І*. Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 211 (зв.)]) або Василя Григоровича-Барського, який, подаючи опис острова Самос, двічі згадує про те, що тут, у печері гори Керкіс, мешкав колись "пресловутый философ Пиѳагор" [*Григорович-Барський В*. Странствованія. – Санкт-Петербург, 1778. – С. 379, 384]. Сковорода покликався на Піфагора у діалозі «Бесѣда 2-я», у трактатах «Silenus Alcibiadis», «Жена Лотова», а також у перекладі Плутархового трактату «Про спокій душі».
[185] Див. прим. 55 до циклу «Басни Харьковскія».
[186] Таке неприхильне ставлення до цієї геометричної символіки було характерне для деяких українських православних письменників-полемістів домогилянської доби. Наприклад, Василь Суразький писав про трикутники "латинян": "…Отца и Сына, и Святаго Духа латины быти мнимают. Верхній угол полагают Отца, низу же оба углы кладут Сына и Духа. Так нѣкако выображают. И треми углы три ипостаси, окруженієм же около их безначалноє и безконечноє Божественнаго єстества объявити хотят, зато, иже глаголют, круг ни начала, ниже конца имат" [*Суразький В*. О єдиной, истинной, православной вѣрѣ. – Остріг, 1588. – Арк. 68].
[187] Як свідчив Діоген Лаерцій (III, 75), Платон учив, що всі першостихії (повітря, вогонь, земля, вода) "складаються… з трикутників і розкладаються на трикутники" [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 172].
[188] Євангелія від св. Матвія 19: 17.
[189] Очевидно, це парафраза Євангелії від св. Івана 12: 7. Пор.: Рече́ же і҆и҃съ: не дѣ́йте є҆ѧ̀.
[190] Парафраза Книги Псалмів 44 (45): 2. Пор.: Ѿры́гнꙋ се́рдце моѐ сло́во бла́го.
[191] Очевидно, Сковорода має на думці слова: не на лица̑ зрѧ́ще и҆мѣ́йте вѣ́рꙋ (Соборне послання св. ап. Якова 2: 1).
[192] Див.: Євангелія від св. Марка 12: 41–44.
[193] Сковорода має на думці царів-волхвів, що прийшли поклонитися Христові-немовляті (див.: Євангелія від св. Матвія 2: 1–12). Це – мудреці-маги чи халдеї. Їхньою батьківщиною від часу Климента Олександрійського заведено вважати Персію і Месопотамію. *Волхви*, *маги*, *халдеї*, *філософи* є для Сковороди синонімічними поняттями.
[194] Сковорода має на думці слова: позна̀ гдⷭ҇ь сꙋ́щихъ є҆гѡ̀ (Четверта книга Мойсеєва: Числа 16: 5). Старі українські богослови досить часто говорили про існування християнства до Різдва. Як стверджував, наприклад, Іоаникій Галятовський, "христіане зась были от початку свѣта" [*Галятовський І*. Ключ разумѣнія. – Київ, 1659. – Арк. 101 (зв.)]. На його думку, вже Адам був християнином, бо він "вѣрил в Христа, Месію правдивого, которій мѣл пріити на свѣт, и пророковал о пристю єго…" [*Галятовський І*. Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 144]. Із другого боку, пелагіанське твердження, начебто "до спасенія не треба человѣкови ласки Божои надприроднои…, но толко треба до того щегулне соизволенія людскаго, которого то соизволенія… и всемогущая сила Божая не

потрафит в человѣкови справити, єжели человѣк не схощет” [Начатки догматонравоучителнаго богословія. – Почаїв, 1770. – С. 854], зазнавало тут різкої критики з позицій християнського ексклюзивізму. Припустімо, у книзі «Сѣмя слова Божія» сказано таке: попри те, що філософи, які жили до Різдва, “так много писали о добродѣтелех, рекше о цнотах…, так много наук прекрасных сложили о укрощеніи душевных страстей, о управленіи обычаєв наших подлуг разума и совѣсти…, сами так цнотливоє и воздержноє житіє проводили, обаче ничтоже у Бога себѣ заслужили, не были бо в ласцѣ Божієй” [Сѣмя слова Божія. – Почаїв, 1772. – С. 215; пор., наприклад: Мысли при чтеніи Посланія святаго апостола Павла к Колоссяном, изложенные в Харьковском духовном коллегиумѣ… ректором коллегіума и богословских наук профессором протоіереем и кавалером Андреем Прокоповичем. – Санкт-Петербург, 1820. – С. 15].

[195] Чотири вітри, згідно з грецькою міфологією: Борей (північний вітер), Евр (східний вітер), Зефір (західний вітер) та Нот (південний вітер).

[196] Фразу **дꙋ҆хъ вѣры** взято з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 4: 13.

[197] Історію зцілення сиріянина Неємана від прокази подано в 5-ій главі Четвертої книги царств. Неєман згадується і в «Молитвослові»: “Єліссеом пророком твоим проказу Неєммана сvріанина очистивый” [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 536].

[198] Ідеться про іконографію “всевидящого Ока”.

[199] Євангелія від св. Івана 4: 22.

[200] Сковорода говорить тут про епіклезу.

[201] Сковорода має на думці слова: **сꙋ́дъ себѣ̀ ꙗ҆́стъ и҆ пїе́тъ, не разсꙋжда́ѧ тѣ́ла гдⷭ҇нѧ** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 11: 29).

[202] Євангелія від св. Матвія 27: 5.

[203] Гр. *προσφορά* – ‘приношення, дар’.

[204] Книга Псалмів 50 (51): 8.

[205] Книга Псалмів 50 (51): 15.

[206] Можливо, це парафраза Книги Суддів 9: 13. Пор.: **вїно̀ моѐ, веселѧ́щее бг҃а и҆ человѣ́ки.**

[207] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 48 (49): 15. Пор.: **смє́рть ᲂу҆пасе́тъ ѧ҆̀.**

[208] Неточна цитата з Книги пророка Єремії 12: 2. Пор.: **бли́з̾ є҆сѝ ты̀ ᲂу҆́стъ и҆́хъ, дале́че же ѿ ᲂу҆тро́бъ и҆́хъ.**

[209] Див.: Книга пророка Даниїла 14: 27.

[210] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 15. Пор.: **то́й твою̀ блюстѝ бꙋ́детъ главꙋ̀.**

[211] Сковорода має на думці або слова: **сѐ, прїидꙋ̀: въ главѝзнѣ кни́жнѣ пи́сано є҆́сть ѡ҆ мнѣ̀** (Книга Псалмів 39 (40): 8), або слова: **сѐ, и҆дꙋ̀: въ главѝзнѣ кни́жнѣй написа́сѧ ѡ҆ мнѣ̀** (Послання св. ап. Павла до євреїв 10 : 7).

[212] Книга Псалмів 18 (19): 5.

[213] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 15. Пор.: **то́й твою̀ блюстѝ бꙋ́детъ главꙋ̀.**

[214] Таке раптове закінчення розмови є одним зі старих конклюзивних топосів: “Мусимо закінчувати, бо вечоріє” [див.: *Курціус Е.-Р.* Європейська література і латинське середньовіччя / Пер. з нім. Анатолій Онишко. – Львів, 2007. – С. 105]. Наприклад, саме так закінчується трактат Ціцерона «Про оратора» або діалог Марка Мінуція Фелікса «Октавій» [див.: *Марк Минуций Феликс*. Октавий // Ранние отцы Церкви: Антология. – Брюссель, 1988. – С. 590].

Діа́лог, или Разглаго́л о Дре́внем Мі́рѣ

Любе́зному Дру́гу Михаи́лу Іоа́нновичу Ковалѣ́нскому[1]

Пи́сан 1772-го Года̀. Дан в Дар 1788-го

*

Возлю́бленный Дру́же Михаи́ле!

Прі́ймѝ от мене ма́ленькій сей Да́рик. Дару́ю тебѣ́ мою Заба́вочку[2]. Она Боже́ственная. Разглаго́л о Дре́внем Мі́рѣ. Что́ ли есть найдревнѣ́йшее? Бог. Ты роди́лся люби́тися с Богом. Прі́ймѝ сію мою Ле́пту. Чита́й. Му́дрствуй. Прирастѝ Еѐ. И возрасти́ Еѐ. От Зе́рна изы́йдет благосѣ́нноли́ственный Дуб Мамврі́йскій[3]. Сѣ́нь его вмѣсти́т хоть Все-вселе́нную… Мно́зи глаголют, Что ли дѣ́лает в Жи́зни Сковорода̀? Чем забавля́ется? Аз же о Господѣ ра́дуюся. Веселю́ся о Бозѣ́ Спа́сѣ моем…[4]

Заба́ва, Ри́мски Oblectatio[5], Е́ллински Діатрі́ба̀[6], Славе́нски Глум[7], или Глумле́ніе, есть Корѵфа̀[8], и Верх, и Цвѣ́т, и Зе́рно Человѣ́ческія Жи́зни. Она есть Центр[9] ка́ждыя Жи́зни. Всѣ́ Дѣла̀ коея́ждо Жи́зни сюда̀ теку́т, бу́дьто Сте́бліе преобразу́яся в Зе́рно. Суть Нѣ́кіи, без Це́нтра живу́щіи, бу́дьто без Га́вани плову́щіи. А я о растлѣ́нных не бесѣ́дую[10]. Своя Коему́ждо видь Заба́ва ми́ла. Аз же поглумлю́ся в За́повѣдех Вѣ́чнаго[11]. Ты вѣ́си, я́ко люблю̀ Его и я́ко Он возлюби́л мя есть[12]. Рече́ши, Ка́ко 10 За́повѣдей довлѣ́ют в Долголѣ́тную Заба́ву? Тфу! Аще бы и Сугу́бый Маѳуса́лов Вѣ́к[13], и тогда̀ довлѣ́ют. Ах! Все Омерзѣ́ніем и во Омерзѣ́ніе исхо́дит, развѣ́ Святы́ни. Ах! не всу́е Дави́д: "Ди́вна (де) Свидѣ́н[ія] твоя"[14]. Все предваря́ют, все печатлѣ́ют. Вся́кой Кончи́нѣ суть Конце́м и Оста́нком без Ме́рзости. Вѣ́чная Ма́ти Святы́ня ко́рмит мою Ста́рость. Я Сосца̀ Ея̀ сосу̀ без Омерзѣ́нія[15]. И а́лчу па́че и па́че[16]. Я во Вѣ́ки бу́ду с Не́ю, а Она̀ со мною. Вся бо прехо́дят, Любе́зная же Любо́вь? Ни[17]! Кра́тко рещѝ: се есть Діатрі́ба̀ и Типи́к[18] моея Жизни!

"Блаже́н Муж, и́же в Прему́дрости умре́т и И́же в Ра́зумѣ своем поуча́ется Святы́нѣ, размышля́я Путѝ Ея́ в Се́рдцѣ своем, и в Сокрове́нных Ея уразуми́тся…"[19]

Любе́зный Дру́же! Есмь и пребу́ду твой Дані́ил Ме́інгард[20].

***

Основа́ніе Діа́лога

"Помяну́х Дни Дре́внія". Ѱало́м 142[21].

"Воззри́те на Дре́внія Ро́ды". Сира́х[22].

"Снѣ́сте Ве́тхая Ве́тхих". Мойсе́й[23].

"Помяну́х Судбы̀ твоя от Вѣ́ка, Господи, и утѣ́шихся"[24].

"Повѣ́даша мнѣ Законопресту́пницы Глумле́нія,

но не я́ко Зако́н твой, Господи". Ѱал[о́м] 118[25].

***

Sola Veritas, est dulcis, viva, Antiquissima.
Cetera Omnia sunt Foenus, et heri natus Fungus[26].

Разглаго́л о Дре́внем Мі́рѣ

Ли́ца:
Аѳана́сій. Ія́ков. Ло́нгин. Ермо́лай. Григо́рій.

Григ[орій]. Посмо́трим же ны́нѣ на Приро́дныя Богопроповѣ́дники. Загля́нем в Дре́вняя Лѣта̀, а́ще хо́щете.

Аѳан[асій]. О Пресла́вное Позо́рище! Но коим О́бразом мо́жно ви́дѣть Дре́вняя Лѣта̀? Мо́жно ли на то́е взира́ть, Что ужѐ протекло̀? А́ще же протекло̀, тогда не ви́дное. Ка́ко же взира́ть?

Лонг[ин]. Аще открыва́ется Ѳе́атр са́мых Древнѣ́йших Време́н, тогда̀ мо́жно ви́дѣть и Люде́й. Вода̀ без Рыб, Воздух без Птиц, а Вре́мя без Люде́й быть не мо́жет.

Аѳан[асій]. Ка́ко же мо́жно ви́дѣть Прошѐдшая Времена̀?

Іяков. Так мо́жно ви́дѣть, как Вчера́шній Житія твоего День, а вчера́шній День так, как Дне́шнее, прошѐдшее У́тро, а У́тро так, как Пол-Часа̀ сего, в коем нахо́димся. Се ны́нѣ течѐт Деся́тый Час, 30-четве́ртая Мину́та, 1772-е Лѣто от Христа̀, Пя́тый-на́десят День Мѣ́сяца Ма́іа. Наконе́ц, Полови́ну Деся́таго Часа̀ сего Прошѐдшую, так ви́дѣть мо́жно, как 4 Мину́ты. Вот! только что протекли̇̀ они. А тепе́рь 5-я вторы́я Полови́ны Мину́та. Взгля́ньте на Часы̇̀!..

Аѳан[асій]. Что надле́жит до Вчера́шняго Житія̇̀ моего Дня, Он мнѣ во всей Жи́зни есть сладча́йшим Позо́ром.

Лонг[ин]. Как так?

Аѳан[асій]. Господи! не мнѣ, но И́мени твоему Сла́ва…[27] Похвалю́ся о Господѣ пред Друга́ми. Вчера̀ довело́ся в Бесѣ́дѣ спо́рить с нѣ́которым моим Сосѣ́дом. Он разъяри́вся, называ́л мене Негодя́ем, Жи́телству вре́дным, Во́ром и протчая. Пришо́в я Домой, по Прошѐствіи нѣ́сколько Часо́в услы́шал Же́нской и Дѣтской Вой. Что за Причи́на? Сказа́ли мнѣ, что до помяну́таго Сосѣ́да пріѣ́хал стари́нный его Заимода́вец с Ве́кселем, что не в Си́лах доплати́ть 30-ти Рубле́й по Ве́кселю, что Никто̀ на Про́зьбу его, хотя̇̀ обша́стал 30 Дворо́в, не помо́г ему и что напослѣ́док беру́т его под Стра́жу. Жа́лко мнѣ ста́ло! Схвати́в Перо̀, написа́л к нему Слѣ́дующее:

Любе́зный Друг!

Благодарю̀ вам, что по́дали мнѣ Слу́чай к Благодѣя́нію. Посыла́ю вам 30 Рубле́й. Употреби́те о́ныя, как Со́бственныи свои̇̀. Сим вѣ́чно мене одолжи́ть мо́жете.

Ваш Усе́рдный Слуга̀, H. N.

Я посла́л Де́ньги, а Он свободи́лся. На сіе Вчера́шнее Дѣ́ло взира́я, чу́вствую внутрь Бога́тство Сла́дости, коея́ еди́ныя Ка́пли не отда́л бы я за 1000 Ефи́мков[28]. А мнѣ́ Она вся ста́ла только 30 Рубле́й.

Ермо́лай. Де́шева Ку́пля твоя. А иной продае́т за 30 Рубле́й и цѣ́лаго Христа̀[29].

Лонг[ин]. Тѣ́м же О́ком, коим смо́тришь на Вчера́шнее Вре́мя, мо́жно взира́ть на са́мыя Авраа́мскія Времена̀[30]. Па́вел всѣ́ проше́дшіи Лѣта̀ заключа́ет в сем Сло́вѣ "вчера̀", ны́нѣшныи – в Сло́вѣ "Днесь", а Все бу́дущее нарица́ет Вѣ́ком:

"Іисус Христос Вчера̀ и Днесь, Тойже и во Вѣ́ки"[31].

А́ки бы рекл: Вчера̀ и Днесь и За́втра, Си́рѣчь во Вѣ́ки Вѣко́в[32]. Аще Кто ви́дит Днесь, той ви́дит и Вчера̀, и Открове́ніем еди́наго Дня отверза́ется 1000 Лѣт[33]. Она вмѣща́ется в одном Днѣ, а День простира́ется в 1000 Лѣт. Уразумѣ́й Ве́чер Седми́цы и у́зриши У́тро Седми́-Ты́сящ Лѣт.

"И бысть Ве́чер, и бысть У́тро, но День еди́н"[34].

Ія́ков. Мо́жет быть, и Пра́вда, что Ты́сяща единообразных Печа́тей заключа́ется в одно́й тако́й же, а одна̀ расхо́дится в Ты́сящу, и еди́н Скуде́льный Мо́дель сокры́лся в Десяти́ Ты́сящах Сосу́дов[35]. "Вся Тѣм быша…"[36]

Аѳан[асій]. Каким же О́бразом 1000 Лѣт бу́дет одны́м Днем и вопре́ки?

Лонг[ин]. Ох! не любопы́тствуй. Не Все то ло́жное, что Младе́нческим Ума́м не вмѣ́стное. Если не понима́ешь, обузда́й Ра́зум твой в Послуша́ніе[37] и вѣ́руй Петру̀ Свято́му…

"Еди́но же сіе да не утаи́тся от вас, Возлю́бленныи, яко еди́н День пред Господем, аки 1000 Лѣт, и Ты́сяща Лѣт, аки День Еди́н"[38]. Огля́нься на Ѱалом 89.

Аѳан[асій]. Вѣ́рую, Господи, яко 1000 Лѣт пред Очи́ма твои́ма, яко День Вчера́шній…[39]

Лонг[ин]. Я бы мог тебѣ́ сказа́ть и Сіе, что, если Кто еди́наго Человѣка зна́ет, тот всѣх зна́ет. Еди́н в Ты́сящѣ, а Ты́сяща, как Человѣк Еди́н[40]. Но Сіе не у нас, но пред Господем.

Аѳан[асій]. Ах! пред Господем. Скажѝ, гдѣ пред Господем?

Лонг[ин]. Там. На том Мі́рѣ, на друго́м Свѣ́тѣ.

Аѳан[асій]. Гдѣ же той вторы́й Міи̇р?

Лонг[ин]. Там, гдѣ "Вторы́й Человѣк, Господь с Небесѐ"[41].

Аѳан[асій]. А вторы́й Человѣк гдѣ?

Лонг[ин]. Там, гдѣ вторы́й Міи̇р.

Аѳан[асій]. А вторы́й Міи̇р гдѣ?

Лонг[ин]. Вот гдѣ! Послу́шай Петра̀ святаго:

"Но́ваго Небесѐ и но́выя Землѝ ча́ем, по Обѣтова́нію Его, в нихже Пра́вда живе́т"[42].

Ви́дишь, что вторы́й Міи̇р там, гдѣ но́вое Не́бо и но́вая Землѧ̀. Онѝ его суть У́ды.

Аѳан[асій]. Гдѣ же но́вое Не́бо и Землѧ̀ нова̀?

Лонг[ин]. Там, гдѣ ста́рое Не́бо и Земля̀.

Аѳан[асій]. А ста́рое Не́бо гдѣ?

Ія́к[ов]. Изря́дный еси̇̀ Исте́ц! Ещѐ но́ваго не сыска́л, а ста́рый Мїр потеря́л. Ста́рое Не́бо под Но́сом у тебе.

Аѳан[асій]. Видь ста́рое Не́бо и ста́рая Земля̀ вездѣ̀?

Лонг[ин]. Вездѣ̀.

Аѳан[асій]. И нелзя̀ сыска́ть Мѣ́ста, ни на еди́н Чентр[43] пуста́го?

Лонг[ин]. Нелзя̀.

Аѳан[асій]. Все напо́лненно ста́рым Не́бом и Земле́ю?

Лонг[ин]. Все.

Аѳан[асій]. Гдѣ ж твой но́вый Мїр?

Лонг[ин]. Вездѣ̀.

Аѳан[асій]. Как же ста́рый Мїр помѣсти́шь с но́вым?

Лонг[ин]. Так, как Тѣнь с ея̀ Де́ревом. Взгля́нь на сію Живу́ю и Благосѣнноли́ственную Я́блоню.

Аѳан[асій]. Я́блоня подняла́ся выспр, а Тѣнь протяну́лася по До́лу. Тѣнь на ином, а Я́блоня на ином Мѣ́стѣ. Тут Дѣ́ло ино́е.

Лонг[ин]. Кра́йняя видь Часть Тѣ́ни лежи́т на Землѣ̀, но Нача́ло и Основа́ніе Ея̀ есть с Я́блонею вку́пѣ, и она никогда̀ не быва́ет ни больше, ни ме́ньше Я́блони своея. Кратко сказа́ть, Тѣнь Я́блоням мѣсти́ться не мѣша́ет.

Аѳан[асій]. Вот так развѣ скажи̇̀: “Тѣнь Я́блоням мѣсти́ться не мѣша́ет”.

Лонг[ин]. Да я же так и ска́зую.

Аѳан[асій]. Тѣнь Я́блонѣ мѣсти́ться не мѣша́ет.

Лонг[ин]. Коне́чно.

Аѳан[асій]. И так ве́тхій Мїр есть Тѣ́нію новаго?

Лонг[ин]. Ду́маю и вѣ́рую. А если соверше́нно уразумѣ́ю, что так есть сіе, тогда узрю̀ его и люблю̀ возлюблю̀ Его во Господѣ, а Господа в Мї́рѣ Его.

Аѳан[асій]. Ах! бѣ́дненькіи мы с на́шим Мї́ром. Мїр наш, Вѣк наш и Человѣк наш есть то Тѣнь одна̀. Но почему̀ Мїр наш есть Тѣ́нію?

Лонг[ин]. Вопрошу̀ и я тебе. Почему Тѣнь есть Тѣ́нію?

Аѳан[асій]. Потому̀, что прохо́дит и не постоя́нствует.

Лонг[ин]. Как же она прохо́дит?

Аѳан[асій]. Когда̀ Со́лнце Запада́ет, тогда̀ Тѣнь ищеза́ет, а тѣм скорѣ́е, чем бо́льше простира́ется. Вчера̀ была̀ одна̀. Днесь друга́я. Зау́тра тре́тяя приви́дится. То рожда́ется, то ищеза́ет. А роди́вшись, не стои́т тве́рдо, но от сего к тому Мѣ́сту уклоня́ется. Вопре́ки же Я́блоня Лѣт Сто стои́т неподви́жна.

Лонг[ин]. Вот еще почему̀ Тѣнь есть Бездѣ́лкою! Она̀ не есть Дѣ́лом, но нѣ́коею то́лько Ико́ною[44] Его явля́ется и приде́ржится Ему. Воззри́ же ны́нѣ тлѣ́нным твоим О́ком на бездѣ́лную Тѣнь тлѣ́ннаго твоего Мї́ра и воспо́й с Дави́дом:

“Дніе наши, я́ко Сѣнь на Землѣ̀, и нѣсть Постоя́нія”[45].

Он непреста́нно премѣня́ется. То рожда́ется, то ищеза́ет. То убыва́ет, то уклоня́ется. Не мно́гія ли Ты́сящи Тѣ́ней ея̀ в Я́блонѣ? Так Ты́сяща наших

Лѣт в Еди́ном Днѣ Господнем сокрыва́ются. Мїр Господень и День Господень е́сть то Дре́во Жи́зни. А наш Дря́хлый, Тѣ́нный и Тлѣ́нный Мїр е́сть то Дре́во Сме́рти. Онò Глупому́дрым[46] Сердца́м ви́дится Добро́м, по Естеству́ же своему есть лука́вое.

"И прикры̀ ны Сѣ́нь Сме́ртная"[47].

Мїр наш есть Ри́за, а Господень – Тѣ́ло. Не́бо наше есть Тѣ́нь, а Господне – Твердь. Земля̀ наша – Ад, Смерть, а Госпо́дня – Рай, Воскресе́ніе. Вѣ́к наш есть то Лжа, Мечта̀, Суета̀, Па́ра, Ничто́же, а ИСТИНА Господня Пребыва́ет во Вѣ́ки[48]. Вѣ́к наш есть то Разли́чіе и Разнофо́рміе Тѣ́ни, Сѣче́ніе Пѣска̀, Увяде́ніе Цвѣ́та. Вѣ́к же Господень есть Еди́нство, То́ждество, А́дамант. День наш есть то́ же, что Ве́чер, Нощ, Луна̀. День Госпо́день есть то Вѣ́чное У́тро, Свѣ́т непристу́пный[49], незаходи́мое Со́лнце. "Господь близ"[50]. "Прі́йдет же День Госпо́день, яко Тать в Нощи̇̀, в оньже Небеса̀ у́бо со Шу́мом ми́мо по́йдут, Стихі́и же сожига́емы разоря́тся"[51]. А как Мїр наш и Вѣ́к зол, так и Человѣ́к наш лука́в.

"Пе́рвый Человѣ́к от Земли̇̀ Пе́рстный"[52].

АѲАН[АСІЙ]. Таковы́х-то, ду́маю, 1000 во Еди́ном ЧЕЛОВѢ́КѢ, стоя́щем пред Господем, а Един Божій Человѣ́к в Ты́сящѣ наших.

ЛОНГ[ИН]. А я тебѣ́ ска́зую, что не Ты́сяща, но всѣ наши, всѣх Вѣко́в Человѣ́ки, во Еди́ном Господнем Человѣ́кѣ так обрѣта́ются, как безще́тный всѣх наших Мі́ров Хор сокрыва́ется в Божіем Мі́рѣ и в Ра́ѣ Перворо́днаго о́наго Мі́ра, о коем І́ов:

"Кто мя устро́ит по Мѣ́сяцам пре́жних ДНЕЙ, в нихже мя Бог храня́ше"[53]. Сей-то есть День Госпо́день, яко Тать[54]. Зри Ѱало́м 83-й, Стих 11-й[55].

А как в Бозѣ раздѣле́нія нѣсть, но Он есть простира́ющееся по всѣм Вѣка́м, Мѣста́м и Тваря́м Еди́нство, у́бо Бог, и Мїр его, и Человѣ́к его есть то ЕДИ́НО.

АѲАН[АСІЙ]. Чу́ден еси̇̀, Господи! Чу́ден Мїр твой. Чу́ден Человѣ́к твой.

ЛОНГ[ИН]. Уразумѣ́й еди́но Зе́рно Я́блочное, и довлѣ́ет тебѣ[56]. А́ще же еди́но в нем Дре́во с Ко́ренем, с Вѣ́твами, с Листа́ми и Плода́ми сокры́лося, тогда̀ мо́жеши та́м же обрѣсти̇̀ безчи́сленныя Садо́в Милліо́ны. Дерза́ю сказа́ть: и безчи́сленныя Мі́ры. Ви́диши ли в ма́ленькой нашей Кро́шкѣ и в Кро́шечном Зе́рнѣ ужа́сную Бе́здну Божія Си́лы? Длячего́ же вопре́ки наша простира́ющаяся вы́шше Звѣзд Обши́рность во Еди́ном Божіем Пу́нктѣ утаи́ться не могла бы? Если Кто хоть ма́ло Нѣ́что Духом Божіим надхне́н, тот мо́жет ско́ро повѣ́рить, что во еди́ном Господнем Человѣ́кѣ всѣ на́ши Пе́рстныи вмѣща́ются. По́длая наша Приро́да, находя́сь Тѣ́нью, нахо́дится Обезя́ною, подража́ющею во всем своей Госпожѣ́ НАТУ́РѢ. Сія Рабы́ня Внѣ́шностьми свои́ми, бу́дьто Кра́сками, наво́дит Тѣ́нь на всѣх Блаже́нныя Нату́ры Дѣла́х, изобража́я Тѣ́нію для Тлѣ́нных и Младе́нческих Умо́в Все Сокро́вище, тая́щееся в Неищерпа́емом Нѣ́дрѣ Госпо́дствующія Приро́ды, яко неви́дима есть Присносу́щная И́СТИНА[57]. И так, если Нѣ́что узна́ть хо́чешь в Дусѣ́ или во И́стинѣ, усмотри̇̀ пре́жде во Пло́ти, си́рѣчь в

Нару́жности, и уви́дишь на ней Печатлѣемыя Слѣды̀ Божіи, безвѣ́стная и Та́йная Прему́дрости его облича́ющіи и бу́дьто Тропи́нкою к ней веду́щіи.

АѲАН[АСІЙ]. Поти́ше, Господи́не мой! не залѣ́тывай с Орла́ми во Мрак О́блачный. Перестаю̀ разумѣ́ть Рѣ́чь твою. Пряди̇̀ погрубѣ́е Ни́точку для Оче́й моих Се́лских.

ЛОНГ[ИН]. Быва́л ли ты когда̀ в Ца́рских Пала́тах? Стоя́л ли посредѣ̀ Черто́га, имѣ́ющаго всѣ четы́рѣ Стѣ́ны и Две́ри, покры́тыя, бу́дьто Ла́ком, Зе́ркалами?

АѲАН[АСІЙ]. Не довело́сь.

ЛОНГ[ИН]. Стань же, если хоти́шь, на ра́вном Мѣ́стѣ и вели̇̀ поста́вить вкруг себе Со́тню Зе́ркал Вѣнце́м. В то Вре́мя уви́дишь, что еди́н твой Тѣле́сный Болва́н владѣ́ет Со́тнею Ви́дов, от еди́наго его зави́сящих. А как то́лько отня́ть Зе́ркалы, вдруг всѣ Ко́піи сокрыва́ются во своей Иско́нности, или Оригина́лѣ, бу́дьто Вѣ́твы в Зе́рнѣ свое́м. Одна́ко же Тѣле́сный наш Болва́н и сам есть еди́на то́кмо Тѣ́нь И́стиннаго Человѣ́ка. Сія Тварь, бу́дьто Обезя́на, образу́ет Лицеви́дным Дѣя́ніем неви́димую и Присносу́щную Си́лу и Божество̀ ТОГО̀ ЧЕЛОВѢКА, коего всѣ наши Болваны̀ суть а́кибы Зерцалови́дныя Тѣ́ни, то явля́ющіяся, то ищеза́ющіи при том, как И́СТИНА Господня стои́т неподви́жна во Вѣ́ки[58], утверди́вшая Адама́нтово свое ЛИЦѢ̀, вмѣща́ющее безчи́сленный Пѣсо́к наших Тѣ́ней, простира́емых из вездѣсу́щаго и неищерпа́емаго НѢДРА ея̇̀ безконе́чно.

“Сокры́еши их в Та́йнѣ Лица̀ твоего”[59].

Сего̀-то Человѣ́ка ви́дит Блаже́нный Нави́н, как напи́санно:

“Воззрѣ́в Очи́ма свои́ма, ви́дѣ Человѣ́ка, стоя́ща пред ним”[60].

Ражжу́й вся́кое Словцо̀, а вопе́рвых то: “Воззрѣ́х”, и то: “Стоя́ща”. А Дніе наши яко Сѣ́нь, и нѣ́сть Постоя́нія[61]. Нави́ну яви́лося То́ же, Что Авраа́му:

“Воззрѣ́в Очи́ма свои́ма, ви́дѣ: и се трі́е Му́жи!”[62] Авраа́м к Чу́дному сему Человѣ́ку гово́рит:

“Аз есмь Земля̇̀ и Пе́пел”[63].

А там Пи́шется: “Стоя́ща проти́ву себе”[64].

Коне́чно ж, Го́рній о́ный Человѣ́к Проти́внаго есть Естества̀. А Нави́н – одна то́кмо Тѣ́нь и Пе́пел.

“Ви́дѣ Человѣ́ка стоя́ща проти́ву себе”[65].

ЕРМО́ЛАЙ. “Господи! Что есть ЧЕЛОВѢ́К? Я́ко по́мниши Его”[66].

Мнѣ̀ ви́дится, что Дави́д вопроша́ет Бога о том же чу́дном ЧЕЛОВѢКѢ, о коем пре́жде сказа́л:

“Сла́вою и Че́стію вѣнча́л еси̇̀ Его”[67].

ЛОНГ[ИН]. Коне́чно, сему́-то Человѣ́ку ди́вится Дави́д, воззрѣ́в У́мныма Очи́ма на Великолѣ́піе Его, подня́вшееся превы́шше наших Небе́с и Стихі́й. Он ви́дѣл, что из на́шея Бра́тіи Человѣ́к всяк есть не то, что Он, и разни́тся, как отсто́ит Не́бо от Земли̇̀[68]. Бу́дьто бы сказа́л: “Ах Господи! Коль чу́дный тот Человѣ́к, коего сам ты поче́л Человѣ́ком! Он тебѣ̀, а ты Ему̀ Друг. Он в тебѣ̀, а ты в нем”.

“Господи! Что есть Человѣ́к? яко позна́лся еси Ему”[69].

Кто из нас Сме́ртных подо́бен Ему? Ах! ни еди́н! Наш Род есть то Земля̀, Пе́пел, Тѣ́нь, Вид, Ничто̀…

“Дні́е наши яко Сѣ́нь прехо́дят”[70].

Но твой Человѣ́к есть вѣ́чно стоя́щій.

“Поста́вил еси Его… Вся покори́л еси̇̀ под Но́зѣ Его”[71].

Ія́ков. Ни ма́ло нѣ́т Сумнѣ́нія, чтоб Давидова Рѣ́чь не каса́лася до Чу́днаго Человѣ́ка сего: “Что есть Человѣ́к, яко по́мниши Его?”[72]

Разсуди́те Сло́во сіе: “По́мниши Его”[73]. Коне́чно же, Он не Земна́го на́шего Ро́да есть, Если Бог Его по́мнит. Наш весь Род изключе́н из Его За́писи. Вот Слу́шай!

“Не соберу̀ Собо́ров их от Крове́й, нижѐ помяну̀ Име́н их Устна́ма мои́ма”[74]. Мы-то есмы̀ Плоть и Кровь, и Сѣ́но. Ка́ко мо́жет Плоть и Кровь устоя́ть пред Лицем Господним[75]?

“Бог наш Огнь поядáяй есть”[76].

Но о сем Человѣ́кѣ пи́шется: “Посѣща́еши Его”[77].

Ви́дно, что чу́дный сей Человѣ́к чужд есть Пло́ти нашея и Крови̇̀ и всѣ́ нашего Мі́ра Стихі́и превозшедшій.

“Я́ко взя́тся Великолѣ́піе твое превышше Небе́с”[78].

Григо́рій. Если бы он был Земны́й, тогда̀ хотя́щим его ви́дѣть кая Ну́жда была̀ смотрѣ́ть в Го́ру? Видь Плотя́наго Человѣ́ка скорѣ́е уви́дишь, в Зе́млю Взор устреми́вши, не́жели зѣва́я на Небе́сный Свод. Однак единогла́сно проповѣ́дуют: “Воззрѣ́х. Воззрѣ́х…”[79] Вот! в ту́ же Ду́дку дмет и Даніи́л: слу́шай!

“Воздвиго́х О́чи мои и ви́дѣх. И се Муж Еди́н! Облече́н в Ри́зу Льня́ную [a], и Чре́сла Его препоя́санна Зла́том свѣ́тлым, Тѣ́ло же Его, а́ки Ѳарси́с… Глас же Слове́с Его, аки Глас Наро́да”[80].

В сих Слова́х примѣча́й то: “Еди́н”, и то: “Глас, а́ки Глас Наро́да”[81]. То́лько что не сказа́л: Еди́н во всѣ́х, а всѣ́ в нем. “И речѐ мнѣ́:

Не бо́йся, Му́же жела́ній! Мир Тебѣ́!”[82]

Сего-то узрѣ́в, Дави́д задиви́лся, поя̀ с Восто́ргом:

“Господи, Господь наш! Коль чу́дно Имя твое!..

Я́ко взя́ся Великолѣ́піе твое превы́шше Небе́с”[83].

Лонг[ин]. Ми́лый Позо́р Серде́чным моим Оча́м открыва́ется. Се ви́жу на Пусто́м Пути̇̀ в По́лѣ Вельмо́жескую Колесни́цу теку́щую! а сидя́щаго в ней Знамени́таго Господина. С Кѣ́м же? С Ни́щим Стра́нником скита́ющимся. Они̇̀ сидя́ще бесѣ́дуют. А пред ними̇̀ лежи́т Отве́рстая Кни́га. “Скажи̇̀, пожа́луй! Ражжу́й мнѣ́ хоть Ма́ло! – про́сит Придво́рный Пан, Казначе́й Цари́цы Еѳіо́пскія. – Мо́жешь ли знать, о Друг ты мой, Фи́липпе! О Кое́м Человѣ́кѣ повѣ́ствует Иса́іа слѣ́дующее?

“Я́ко Овча̀ на Заколе́ніе веде́ся…”[84]

---

[a] Здѣ́ Лен разумѣ́ется, нарица́емый О́ный вуссо́н, Е́ллински – βυσσὸς[(1)]. Сей Род есть Ка́меннаго Ле́на, неопаля́емый во Огнѣ́. Образу́ет у́бо Нетлѣ́ніе. Зла́то та́кожде имѣ́ет свои̇̀ Отре́бы. Огнем же очище́нное и свѣ́тится, и не согаря́ет, и есть Безсме́ртія О́браз.

“Во Смире́ніи Его Суд его взя́ся”[85].

“Род же Его Кто исповѣ́сть?

Я́ко взе́млется от Земли̑ Живо́т Его”[86].

Здѣ́лай Ми́лость! О себѣ́ ли, или об ином Ком сія Рѣ́чь Его?

Фи́липп: Ка́я По́льза чита́ть от Проро́ков и не разумѣ́ть[87]?

Евну́х: Как же мо́жно разумѣ́ть, аще не Кто наста́вит мя[88]?

Фи́липп: О Господи́не! Ей! вои́стину нѣ́си Невѣ́жда. Не жа́ждет бо Ра́зума Прему́дрости развѣ́ Прему́др. Не ду́май же, Па́не ми́лый, дабы Иса́іа си́ми толь вели́кими Слова́ми велича́л тлѣ́ннаго Коего́ либо Человѣ́ка. Проро́к постоя́нен в Рѣ́чѣ свое́й. Не мо́жет похвали́ть То́ же, Что неда́вно похули́л. Ра́звѣ вы позабы́ли? Вспо́мните вышрече́нное.

“Вся́ка Плоть Сѣ́но”[89], – неда́вно возопи́л [а].

Смотри́те на Вселе́нну, напо́лненну таки́ми, как мы, Человѣ́ками, то ражда́ющимися, то погиба́ющими. Так возмо́жно ли, чтоб Проро́к о себѣ́ или о Другом дерзнул сказа́ть:

“Род же Его Кто исповѣ́ст?”[90]

Кто ж ска́жет, что наш Род не Земля̑, Плоть, Сѣ́но и Тѣ́нь? Но Прозорли́вое Иса́іно О́ко прозрѣ́ло в Пло́тской на́шей Тѣ́ни особли́ваго Человѣ́ка, кой Еди́н то́кмо и есть, и о нем вопіе́т: “Взе́млется от Земли̑ Живо́т Его…”[91] А наше все Родосло́віе земно́е заключи́л в сем Сло́вѣ:

“Вся́ка Плоть Сѣ́но”[92].

И как Дании́л сказал:

“Глас Слове́с Его, а́ки Глас Наро́да”[93], так и Иса́іа вопіет о то́м же Му́жѣ:

“Глаго́л Бога нашего пребыва́ет во Вѣ́ки”[94].

Бу́дьто бы на еди́н Тон пѣ́л с Дании́лом:

“Си́ла Глаго́ла Его, аки Си́ла в Наро́дѣ”[95 б].

Евну́х: О Фи́липп! Чудеса̀ ты насказа́л. Ты во мнѣ́ Сме́ртное заже́г Жела́ніе ви́дѣти сего Человѣ́ка. Я о нем от Рожде́нія слы́шу пе́рвый Раз.

Фи́липп: Ми́лостивый Госуда́рь! “Крѣ́пка, яко Смерть, Любо́в…”[96] Но когда̀ Великолѣ́піе о́наго Человѣ́ка превы́шше Небе́с и вы́шше всѣ́х наших Стихі́й подняло́ся, тогда̀ нелзя по́лзующим по Землѣ́ и пресмыка́ющимся по Стихі́ам Взо́ром ви́дѣть Его. Сіе значи́т – иска́ть во Ме́ртвых Жива́го и вести̑ Сего Пра́веднаго и неви́ннаго А́гнца на Заколе́ніе, стри́гти Ме́ртвенность Волосо́в Его, я́сти Зе́млю и му́дрствовать о Сѣ́нѣ. Такова́я Душа, яко дви́жущаяся по Землѣ́, не посвяща́ется Господе́ви Изра́илскому и внѣ́ Числа̀ есть сего:

“Святи̑ их во И́стину твою. Сло́во твое И́стина есть”[97].

Пра́вда, что вся Стихі́йная По́длость, бу́дьто Ри́за, им носи́мая, Его ж са́маго Она есть, и Он в ней вездѣ́. Но не Она им есть, ни Он Е́ю[98]. И хотя̑ в

[а] Вы́шше ужѐ ска́занно сіе: “Сы́не Человѣ́чь, возопі́й” (велѣ́л ему̀ Бог). “И Что (де) возопію̀?” (вопроша́ет Иса́іа). “А вот Что! (гово́рит ему Бог):

Вся́ка Плоть Сѣ́но”(2) и про́тчая…

[б] Глас, Глаго́л, Во́ля, Велѣ́ніе, Ца́рствіе, Зако́н, Си́ла, Дух есть То́жде.

ней, но кромѣ ея̀, и вы́шше ея̀ пребыва́ет, не Мѣстом, но Святы́нею, и Разсужде́ніе о нем отню́д нѣсть по́длое, яко

“Во Смире́ніи Его Суд о нем высо́к”[99].

Сія Стихі́йная Его По́длость и Смире́ніе Его ж Са́маго уничтожа́ет пред на́ми. В ней-то мы, устремля́я О́чи, погружа́ем и Мы́сли наши и, засмотрѣ́вся на Тѣнь, не возво́дим Серде́чных Оче́й в Го́рнее И́стины Разсужде́ніе и в Вѣ́дѣніе И́стиннаго Человѣ́ка, яко

“Взе́млется от Земли̇̀ Живо́т Его”[100] и

“Взя́ся Великолѣ́піе Его превы́шше Небе́с”[101].

И так, Па́не ми́лый! Если мо́жешь возвесть Серде́чное твое О́ко от по́длыя Нату́ры нашея в Го́ру ко о́ной Госпо́дствующей Свято́й Вро́дѣ, в той День мо́жешь уви́дѣть и Еди́наго о́наго Божія Человѣ́ка.

Но никогда̀ У́мный Взор наш от Сме́рти к Жи́зни и от Земли̇̀ к Небе́сным не восхо́дит, развѣ в той День:

“Во́ньже Стихі́и сожига́емы разоря́тся…”[102]

В День о́ный Господень созида́ется Се́рдце чи́стое в Человѣ́кѣ, а в Се́рдце вселя́ется Сло́во сіе, та́йно вопію́щее:

“Плоть ничто́же…”[103]

Во Вре́мя о́ное[104] Пра́вда, с Небе́с прини́кнувшая и ку́пно возсія́вшая от Земли̇̀ И́стина па́лит и уничтожа́ет всѣ Стихі́и, пока́зуя, что они̇̀ суть то́лько одно́ю Тѣ́нью И́стины. Утае́нна же И́стина, а́ки Ри́зу, их но́сит.

Ви́дишь, Госуда́рь, что еди́на то́кмо Вѣ́ра ви́дит чу́днаго О́наго Человѣ́ка, Кое́го Тѣнь всѣ мы есмы̀. Вѣ́ра есть О́ко Прозорли́вое, Се́рдце чи́стое, Уста̀ отве́рстая. Она еди́на ви́дит Свѣт, во Тмѣ Стихі́йной свѣтя́щійся[105]. Ви́дит, лю́бит и благовѣ́стит Его̀. Не ви́дѣть Его е́сть то Слѣпота̀. Не слы́шать Его е́сть то быть А́спидом. Не говори́ть о Нем е́сть то быть Нѣмы́м. Вѣ́ра всю сію ми́мотеку́щую Сѣнь, а́ки Во́ду непостоя́нную, прехо́дит[106]. Верши́т свой Исхо́д Воскресе́ніем, очище́нным Чу́вством взира́я на Человѣ́ка, непристу́пным Свѣ́том Блиста́ющася и “Ра́дуйтеся”[107] реку́ща…

Евну́х: Сіи Мы́сли для мене особли́во Но́выя. Ах! я их давно̀ жажда́л. Тепе́рь они́ долголѣ́тнѣ́йшую мою Жа́жду утоля́ют. Ей! Священное Писа́ніе есть то Вода̀ и Купѣ́ль. Се и́стинная Вода! Вода̀ и Дух. Ни́щій Фи́липп Духа к ней приложи́л. Ны́нѣ Что́ ли возбраня́ет мнѣ в ней крести́тися, измы́тися, очи́ститися Се́рдцем от Лука́вствій и всѣх Пре́жних моих Началоро́дных Заблужденій и Слѣпоты̀?..

Фи́липп: Вои́стину мо́жно, аще вѣ́руеши от всего Се́рдца твоего во Нетлѣ́ннаго Человѣ́ка, Христа Іисуса… Что каса́ется и до са́маго мене: “Вѣ́ровах, тѣ́мже возглаго́лах…”[108]

Ену́х: “Вѣ́рую, Сы́на Божія бы́ти, Іисуса Христа̀”[109].

Ермо́лай. Коне́чно ж, в сію́-то Пресвѣ́тлую Стра́ну приподнима́ет яду́щая Зе́млю Сердца̀ наша Небе́сный наш Человѣ́к и по́лзущих До́лу нас, спя́щих и Ме́ртвых, возбужда́ет слѣ́дующим Гро́мом свои́м:

“Восклони́теся и воздвигни́те Гла́вы ва́шя. Занѐ приближа́ется Избавле́ніе ва́ше”[110].

В се́й-то Странѣ́ Жива́го Человѣ́ка у́зриши, по Ска́зкѣ А́нгела: “Та́мо Его у́зрите”[111].

Ія́ков. Та́кожде го́нит и Па́вел почива́ющія на ме́ртвых Стихі́ах, возбужда́я Ха́мов, вовѣ́рившихся Ме́ртвенности Стихі́йной:

“Ка́ко возвраща́етеся па́ки на немощны́я и худы́я Стихі́и?”[112]

“Та́кожде и мы, егда̀ бѣ́хом Мла́ды, под Стихі́ами бѣ́хом Мі́ра, порабоще́нны”[113].

И Сіе Мудрова́ніе Ме́ртвых Серде́ц называ́ет Пусто́ю Философі́ею, кото́рая бра́жничит по Бурдѣ́ Стихі́йной, препя́тствующей филосо́фствовать по Христѣ́[114], о кое́м к Гала́там:

“Посла̀ Бог Духа Сы́на своего в Сердца̀ ваша…”[115]

Таково́е Мудрова́ніе, поне́же во́вся Ра́йскому нашему Восхо́ду в Перворо́дный Мі́р мѣша́ет, ота́скивая до́лу О́ко наше, для́того бу́дьто в Трубу̀ тру́бит:

“Аще умро́сте со Христо́м от Стихі́й Мі́ра, почто̀, аки живу́ще в Мі́рѣ, стяза́етеся?”[116]

“Вы́шних ищи́те, идѣ́же есть Христос”[117].

“Го́рняя му́дрствуйте, а не Земна́я. Умро́сте бо, и Живо́т ваш сокрове́н есть со Христо́м в Бозѣ”[118].

“Нѣ́смы Рабы́нина Ча́да, но Свобо́дныя”[119].

“Вы́шній Іерусали́м свобо́ден есть”[120].

Григо́рій. Труба̀ Вселе́ннѣй, Па́вел наш, сто́лько вѣ́рным Сердца́м сла́док, ско́лько А́спидам проти́вный. Ах! коли́ко, я́ко ражда́ющая Ма́терь, боли́т Утро́бою, да вообразится в нас Христос! Сей Молніеви́дный А́нгел неутоми́мо и чистосерде́чно очища́ет нам Путь к Перехо́ду в Го́ру Галиле́ю, дабы нам обнови́ться Духом Ума̀ и одѣ́ться в но́ваго Человѣ́ка, созда́ннаго по Богу, в Пра́вдѣ и Преподо́бной И́стинѣ[121].

Он сам пе́рвый Раз услы́шал Животворя́щій Глас Блаже́ннаго сего Человѣ́ка во́злѣ Да́маска:

“Са́уле! Са́уле! Что мя го́ниши?”[122]

О сем Еди́ном Му́жѣ и хва́лится: “Вѣ́м Человѣ́ка…”[123] И сим Гла́сом ни ма́ло не разни́т Даніи́ловскія Мусикі́и:

“И се Муж Еди́н! Облече́н в Ри́зу Льня́ну”[124].

А поне́же сей есть Живо́т Вѣ́чный, дабы зна́ть сего Человѣ́ка со Отце́м Его[125], И́стиннаго же Ща́стія такова̀ есть Приро́да, что чем множа́йших имѣ́ть в нем Соприча́стников, тѣ́м сла́же и дѣ́йстви́телнѣе беззави́стное сіе Добро станови́тся и сим одним разни́тся от Ло́жнаго Мі́рска́го Ща́стія, о коем Подо́бное сказа́ть ника́к не возмо́жно, затѣ́м что как са́ма наша Приро́да есть Тлѣ́нная, так и Ща́стія Ея суть тѣ́сныи Предѣ́лы, Уча́стников не терпля́щіи, развѣ́ со Умале́ніем своим и, бу́дто Древе́сныя Тѣ́ни, мно́гих вмѣсти́ть не могу́щіи. Того ра́ди Па́ул, Всего̀ отщети́вся и собра́в все Усе́рдіе, Го́нится, тече́т, все пробѣга́ет, все мина́ет, впере́д простира́ясь, дабы Ко́им-либо О́бразом пости́гнуть и приобрѣстѝ Человѣ́ка, коего всѣ́ Свя́тостныи Ви́ды (разумѣ́й Церко́вныя Церемо́ніи) сла́бою нѣ́коею Тѣ́нью бы́ти ви́дятся,

затмѣнным Манове́ніем ко Дражайшей Истинѣ и ко Крайнѣйшему Концу̀ приводя́щіи, объща́я блаже́нное во Вре́мя свое[126] Явле́ніе сего Краснѣйшаго паче всѣх Сыно́в Человѣ́ческих[127] так, как объща́ет Цвѣту́щая Смоко́вница Сладча́йшіи Плоды̀.

"Вмѣня́ю Вся Тщету̀ бы́ти за Превосходя́щее Разумѣ́ніе Христа Іисуса, Господа моего…"[128] "Е́же разумѣ́ти Его и Си́лу Воскресенія Его…"[129] "Аще ка́ко дости́гну во Воскресеніе Ме́ртвых"[130].

А как ужѐ получи́л жела́нное, и испо́лнилося на нем сіе Его Сло́во: "Не во́тще тео́х"[131], "Вѣм Человѣка"[132], "Послѣ́ди всѣх, я́ко нѣ́коему И́звергу, яви́ся и мнѣ"[133], в то Вре́мя, дабы Мно́жеством Соуча́стников Преми́рное свое умно́жить Ща́стіе, к тому́жде Еди́ному Вѣ́нцу̀ Сла́вы не во тлѣ́нных наших Міра́х, но в Перворо́дном Божіем, и во Днѣ Господнем, вѣ́чно процвѣта́ющему, поощря́ет и Про́тчіих всѣми Мѣ́рами к Разумѣ́нію, того́жде блаже́ннаго, нетлѣ́ннаго Му́жа возбужда́я:

"Воста́ни спяй! и воскресни от Ме́ртвых, и освѣ́тит тя Христос"[134].

До́лго ли тебѣ Кача́тися по Стихі́ам? О нещастный Мертве́ц! Поднимѝ хоть ма́ло погребе́нныя твоя Мы́сли в Го́ру, повы́шше Стихі́йныя Тѣ́ни, и у́зриши Человѣка живáго, непристу́пним Свѣ́том блиста́ющася[135]. Тут Мир твой, а не в твоем мяте́жном Міръ[136].

Уви́ждь со Авраа́мом и возра́дуйся:

"Авраа́м ви́дѣ День мой и возра́довася"[137].

Па́ул кричи́т во еди́н Тон с вопію́щим Иса́іею:

"Воста́ни, воста́ни, Сіо́не! Облецы́ся в Крѣ́пость твою!

Истряси̇̀ Прах и воста́ни. Ся́ди, Іерусалиме.

Совлецы̀ У́зу Вы́и твоея, плѣне́нная Дщерь Сіо́ня[138].

Свѣти́ся, Свѣтися, Іерусалиме!.."[139]

"Тогда̀ у́зриши и возра́дуешися"[140].

Сіи А́нгелы Божіи высо́ким Тру́бным Гла́сом возбужда́ют спя́щих на Землѣ́ и Ме́ртвых в Сѣ́ни Стихі́йной. Да воскре́снут и узря́т Человѣка, вышше О́блаков сидя́ща[141], и просвѣтя́тся, я́ко Со́лнце[142].

Аѳан[асій]. Чуде́сная есть сія Двои́ца Трубаче́й.

Лонг[ин]. Коне́чно, Чу́дная. Онѝ тру́бят не о Пе́рстном кое́м Человѣкѣ, но о том высо́ком Му́жѣ, Кото́рый

"Отлуче́н от Грѣ́шных и вышше Небе́с бысть"[143].

"Я́ко Чу́дно И́мя Его по всей Землѣ́"[144].

Мо́жно ли им во свое́й Му́зикѣ разногла́сить? Их Обои́х Труба̀ есть согла́сна Трубѣ́ святаго Петра̀:

"Во Имя Іисуса Христа Назоре́я воста́ни и ходѝ!

И ем его за Де́сную Ру́ку, воздви́же"[145].

О коль Кра́сное и Согла́сное сих Трубаче́й Воскликнове́ніе!

"И вско́чив ста, и хожда́ше"[146]. И се исполни́лася на нем Трубача̀ Заха́ріи про́поведь!

"Се Муж! Восто́к И́мя Ему"[147]. "А Вѣне́ц бу́дет терпля́щим и Ключи́мым Ему и Разумѣ́вшим Его"[148].

Ія́ков. Не Іезекіи́ль ли воскреша́ет Мертвецы̀ на По́ли?

“Поста́ви мя средѣ́ По́ля. Се же бя́ше По́лное Косте́й”[149].

“Се аз воведу̀ во вас Дух Живо́тен!”[150]

Что́ ли есть По́ле сіе, аще не Ме́ртвенность Стихі́йна? В сію Смерть погруже́нны Сердца̀ наши. Сія есть Земля̀ Еги́петска и По́ле Танео́с[151], си́рѣчь По́ле Па́губы, и По́ле Мертвецо́в, и По́ле Жа́жды, о коем Іои́ль:

“Ско́ты По́лскіи воззрѣ́ша к тебѣ, я́ко посхо́ша Исто́чники Во́дныи, и Огнь поядѐ Кра́сная Пусты́ни[152]. Воззрѣ́ша к Тебѣ, даю́щему Ско́там Пи́щу…”[153]

Не мы ли есмы̀ Ско́ты По́лскіи, опусти́вшіи О́чи наши на Подо́шву По́ля? Длячего не возво́дим Оче́й к Тому̀: “Вся покори́л еси под Но́зѣ Его, О́вцы и Волы̀ вся. Еще же и Ско́ты По́лскіи”[154].

Длячего не взира́ем к Тому̀:

“Аз Цвѣт По́лній (полевый) и Крын Удо́лній”[155].

Длячего не имѣ́ем ни Оче́й, ни Уше́й и не слы́шим Иса́іи?

“Проведе их сквозь Бе́здну, я́коже Коня̀ сквозь Пусты́ню,

и не утруди́шася, и я́ко Ско́ты по По́лю, и сні́йде

Дух от Господа и наста́ви их. Тако прове́л еси Лю́ди твоя,

да сотво́ривши Тебѣ́ Еди́ному Имя сла́вно”[156].

Воста́ни, о Лѣни́вый Дремлю́че! Возведѝ О́чи твои, о сидя́щій в Темни́цѣ! Мина́й и проходѝ Пусту̀ Бе́здну и Стѣ́ну твоих Стихі́й. Воззрѝ хоть ма́ло, о тяжкосе́рдая и по́лзущая Ду́ша! к Тому̀:

“Се Сей стоит за Стѣно́ю нашею, Прогляда́яй!”[157]

Подними́ся от По́ля и, если имѣ́ешь У́ши, слу́шай Са́маго Его[158]!

“Отвѣща́ет Брат мой и Глаго́лет мнѣ:

Воста́ни! Прійди, Бли́жняя моя, До́брая моя”[159].

Не ду́маешь ли, что Брат сей внизу̀ и в Стихі́ах? Повѣ́рь же, пожа́луй, А́нгелам вопію́щим:

“Нѣсть здѣ́! Воста̀!”[160]

Подними́йся ж и ты на Го́ру Галиле́ю. Не по́лзай по По́лю, как Скот. Восклони́ся и подними Гла́ву твою с Дави́дом: “Возведо́х О́чи мои в Го́ру…”[161]

Знай, что во Во Вѣ́ки не уто́лят Жа́жды твоея по́длыи Стихі́и, и бу́дешь во Вѣ́ки во Пла́менѣ сем:

“О! О! Бѣжи́те от Землѝ! в Сіо́н спаса́йтеся!”[162]

Слышь! Что́ ли вопіет Заха́ріа? А Дави́да не слы́шит ли У́хо твое? Гдѣ Прибѣ́жище? Вот гдѣ́!

“Го́ры высо́кія Е́леням”[163]. “И́мже О́бразом жела́ет Е́лень на Исто́чники Вод, си́це жела́ет Душа моя к тебѣ”[164].

Но зна́ешь ли И́стиннаго сего Е́леня? Вот он тебѣ́!

“Вско́чив, ста, и хожда́ше, и вні́йде с ни́ми в Церковь”[165].

Что́ ли есть Це́рковь, аще не Гора̀ его свята́я[166]?

Ермо́лай. Вѣ́рно, что сіи Е́лени поднима́ются к Исто́чникам, о коих Иса́іа:

“Пои́щут Воды̀, и не бу́дет. Язы́к их от Жа́жды изсшѐ. Аз Господь Бог, аз услы́шу их, Бог Израилев, и не оста́влю их. Но отве́рзу на Гора́х Рѣ́ки и

средѣ́ По́ля Исто́чники. Сотворю̀ Пусты́ню в Лугѝ Водны́я и жа́ждущую Зе́млю во Водоте́чи[167]. Да у́зрят и уразумѣ́ют, и помы́слят, и увѣ́дят вку́пѣ, яко рука̀ Госпо́дня сотворѝ сія Вся”[168].

А что Заха́ріа ко Уразумѣ́нію того́жде Божестве́ннаго Му́жа сими Слова́ми: “О! О!”[169] – возбужда́ет, ви́дно из Нача́ла Рѣ́чи его, изрече́нныя по́слѣ Открове́нія и Видѣ́нія Его.

“Воздвиго́х (де) О́чи мои и ви́дѣх. И се Муж! и в Руцѣ́ Его У́же Землемѣ́рно”[170].

Григо́рій. Заха́ріа то́ же Са́мое тру́бит, Что Іезекіил:

“В той День бысть на мнѣ̀ Рука̀ Господня. И ведѐ мя Та́мо. Во Видѣ́ніи Божіи веде́ мя на Зе́млю Изра́илеву и поста́ви мя на Горѣ́ висо́цѣ зѣ̀ло”[171].

Когда̀ гово́рит: “В той День”[172], – проповѣ́дует всера́достный День, и Вѣ̀к Господень, и Мі́р Перворо́дный, всѣ̀ Стихі́и Превосходя́щій[173], о коем Даніи́л:

“Той премѣня́ет Времена̀ и Лѣта̀”[174].

Сіе блаже́нное Вре́мя есть наших Време́н Оконча́ніем, а Но́ваго Вѣ́ка Нача́лом, по Даніи́лову Сло́ву:

“Ещѐ Коне́ц на (и́ное) Вре́мя”[175].

Сіе Пресвѣ́тлое Вре́мя и День Господень нарица́ется у Іои́ля

“День Тмы и Бу́ри, День О́блака и Мглы”[176].

В сих Слова́х сопряже́нна есть И́стина и Тѣ̀нь. День Госпо́день е́сть то Свѣ̀т, а наш есть Мгла, О́блак, Бу́ря и Тма. Сіе есть То́ же, Что “И бысть Ве́чер, и бысть У́тро, День Еди́н”[177].

А когда̀ гово́рит Іезекіи́ль: “Веде́ мя Та́мо”[178], – тогда̀ согла́сен А́нгелу, сидя́щему при Гро́бѣ и глаго́лющему:

“Та́мо Его у́зрите”[179].

Когда̀ же гово́рит: “Веде́ мя на Зе́млю Израилеву и поста́ви мя на Горѣ́ высо́цѣ”[180], – тогда̀ согла́сен Іои́лю:

“Рай Сла́дости, Земля̀ пред Лице́м Его”[181].

Сія Земля̀ есть Но́вая, Наго́рняя, Обѣтова́нная. Сюда̀ воведе́н и Дави́д: “Воведе́ мя в Го́ру святую свою”[182].

“Та́мо (де) его у́зрите”[183].

Так во́т же и послу́шаймо! Тут же гово́рит Іезекіи́ль:

“И воведе́ мя Та́мо. И се Муж! И Зрак Его бя́ше, яко Видѣ́ніе Мѣ̀ди блеща́щіяся. И в Руцѣ́ Его бя́ше Вервь Те́ктонская и Трость Землемѣ́рская”[184].

Что ж ему гово́рит сей безсме́ртный Муж? Вот Что!

“Ви́жд Очи́ма твои́ма и Уши́ма твои́ма слы́ши! Того́ ради вшел есѝ Сѣ́мо, да покажу̀ тебѣ̀ и да пока́жеши ты Вся, Ели́ка ви́диши, До́му Израилеву”[185].

Туда̀ же за Іезекіи́лем грядут и Дю́жина Апостолов:

“Единона́десять Ученицы̀ идо́ша в Галиле́ю в Го́ру, а́може повелѣ̀ им Іисус. И ви́дѣвше Его, поклони́шася Ему”[186].

“Прі́йде Іисус, и ста посредѣ́ их, и глагола им: ‘Мир вам!’”[187]

Но Даніи́л Дру́жбу сего Му́жа пре́жде их получи́л:

“Не бо́йся, Му́же Жела́ній! Мир тебѣ!”[188]

“Ше́дше научи́те вся Язы́ки”[189] есть То́ же, Что: “Да пока́жеши До́му Изра́илеву, Іезекіи́ле, Вся, Ели́ка ви́дишь…”[190]

АѲАНА́СІЙ. Не мо́жно дово́льно надиви́ться, Коль согла́сная сих Проповѣ́дников Труба̀ и Му́зика! Сія пресли́чная Святаго Духа Мусикі́я проти́вится в Чело̀ о́ной, И́дола Деи́рскаго Му́зыкѣ[191], ку́ю помина́ют Пѣвцы̀ во Хра́мах так:

“Согла́сная возшумѣ́ Пища́лская Пѣснь, почита́ти

Златосотворе́нный, безду́шный Истука́н”[192] и про́тчая.

Подоба́ло же пѣти так: “Разгла́сная возшумѣ́…”

Толь она Му́тна, Раздо́рна и Скве́рна! Ды́шущая Столпотворе́ніем. Сі́и же А́нгелы Божіи всѣ́ пою́т, всѣ́ вопію́т, но о Еди́ном всѣ́ проповѣ́дуют, о Еди́ном восклица́ют Му́жѣ, в кото́раго влюби́лся Иса́іа:

“Воспою̀ Возлюбле́нному моему Пѣснь”[193].

Не се́ ли ті́и блаже́нны Лю́де, о коих Дави́д:

“Блаже́нны Лю́діе, вѣ́дущіи Воскликнове́ніе”[194]?

“Воскликни́те Богу Іяковлю”[195].

ІЯ́КОВ. Без Сумнѣ́нія, Они́-то суть. Всѣ́ сіи А́нгелы Единогла́сно восклица́ют о том, кото́рый со Пло́тію своею взя́ся превы́шше Небе́с, превозше́д всѣ́ Мі́ра Стихі́и. И кто мо́жет очи́стити Се́рдце свое от всея̀ Стихі́йныя Грязѝ, да узрит Очи́ма сего Человѣка:

“Взыйде Бог во Воскликнове́ніи”[196]?

Держа́тся при Землѣ́ О́чи наши, да его не позна́ем[197]. Но сіи всѣ́ Вѣ́стники Божіи ви́дят Лицѐ И́стиннаго Человѣка не между Мертвеца́ми, в До́лней нашей По́длости ражда́ющася и ищеза́юща, яко Тѣнь, но в Горѣ́ святѣ́й Его[198] ви́дят с Нави́ном Человѣка стоя́ща[199], и со Сте́фаном: “Се ви́жду Небеса отве́рста и Сы́на Человѣ́ческаго, стоя́ща Оде́сную Бога!”[200]

Ви́дят и насла́ди́ться в Сы́тость не могу́т. Мы же не ви́дим за Стѣно́ю[201] и Мра́ком Стихі́йным.

“Положѝ Тму, Закро́в свой”[202].

О коль несмы́сленная и Ко́сная Сердца̀ наша[203]!

ЛОНГ[ИН]. Кто то́лько удосто́ился ви́дѣть жива́го сего Му́жа, во Мгнове́ніи дѣ́лается Проповѣ́дником Его и слы́шит сіе:

“Вострубите в Новомѣ́сячіи”[204].

Му́жеск ли Пол, или Женск, как то́лько яви́лся ему воскре́сшій Человѣ́к, бѣжи́т и благовѣ́ствує́т. С Ра́достію вели́кою возвѣща́ет о нем. Воскре́с! Воскрес! Вои́стину воскресе Господь! Яви́ся не то́лько Си́мону[205], но и мнѣ малѣ́йшему позна́лся. Тѣм са́мым позна́лся мнѣ, что неви́димый для мене есть. Не ви́жу Его во ме́ртвых, но тѣм са́мым ви́жу Его в живы́х. А ви́дѣть в Стихі́ах – сіе значи́т не ви́дѣть Его, ниже зна́ти Его. Ра́дуйтеся со мно́ю! Погубле́ннаго обрѣто́х ЧЕЛОВѢКА[206]. Мы ду́мали – Мертв. Уби́ли Его него́дныи Свяще́нники. “Попра́ша мя Вразѝ мои”[207]. Но я, ма́ленькая Тварь, есмь Свидѣ́телем Его, что Он вои́стину жив есть. Я иска́л Его и Обрѣто́х Его[208]. Раста́яло Се́рдце мое от Вита́ющаго Гла́са Его ко мнѣ сего:

“Дерза́й! Ра́дуйся! Мир тебѣ!”[209]

Кто есть Друг Его? Той повѣрит Благовѣстію.

“Зима пре́йде, Дожд отыйде, отыйде себѣ”[210].

“Се ви́жу Небеса̀ отве́рста!”[211] “Вѣм Человѣка”[212].

“И се День Тре́тій! отне́лѣже сія быша”[213].

Ах, День Тре́тій! День Господень[214]! Блаже́нны О́чи, ви́дящіи Су́шу твою с Но́евою Голуби́цею[215]! Ты прозяба́ешь Зе́ліе Зла́ка[216] по Ро́ду своему[217]. В твое́м Вертогра́дѣ ви́жу Му́жа Божія, Человѣка моего, Жизнь мою. Он пасе́т мя, и Ничто́же мя лиши́т[218].

Григо́рій. “Вострубите в Новомѣсячіи”[219].

Свяще́нная Би́бліа е́сть то позлаще́нная Духом Труба̀ и ма́ленькій Міро́к[220]. В Морски́х Вода́х Рѣчи ея вся Тварь и вся́кое Дыха́ніе, а́ки Зерца́ло, представля́ется.

“Вострубите в Новомѣсячіи”[221].

Но да не мнитѐ, яко Труба̀ сія тру́бит о Стихі́ах. Мо́жет ли о Грязѝ вѣща́ть Богу посвяще́нная Труба̀? Еди́наго Господа в ней вся́кое Дыха́ніе хва́лит[222]. Солнце, Луна̀, Звѣзды, Зе́мли, Моря̀, Во́здух, Огнь со свои́ми Исполне́ніями[223] приосѣня́ют и веду́т к сему:

“Положѝ Тму, Закро́в свой”[224].

“Се Сей стои́т за Стѣно́ю нашею!”[225]

Хотя́щіи сеѭ̀ Трубо́ю проповѣ́довать, да пою́т Еди́наго Го́спода с Его Мі́ром и со Человѣком Его! Да молчи́т тут вся́кая Плоть Человѣческая! “Вострубите в Новомѣсячіи”[226]. Вся́ка Плоть е́сть то Сѣно, и вся Сла́ва Человѣческая е́сть то Тлѣнь[227], Грязь, Ве́тош, Ничто́же. “Вострубите в Новомѣсячіи”[228]. “Проповѣ́дуйте Лѣ́то Господне Прія́тное, ра́достное, весе́лое!”[229] Преста́ньте от Пла́ча. Раздери́те Вре́тища[230]. Вся́ка Стихі́а е́сть то Сѣтова́ніе, Плач, Го́ресть. “Ра́дуйтеся Богу!”[231] “Пріими́те Ѱало́м”[232]! “Вострубите в Новомѣсячіи”[233].

“Я́ко близ есть День Господень”[234].

“Вострубите во бл[а]гознамени́тый День Пра́здника ва́шего”[235].

День Госпо́день есть то Пра́здник, Мир, Вспокое́ніе от всѣх Трудо́в[236]. Сія́-то есть Преблагослове́нная Суббо́та, в кое́й Господень Человѣк почива́ет. Что́ ли есть почи́ть, аще не вознести́ся вы́шше всѣх мі́ра нашего Стихі́й? Что́ ли есть немощна́я Стихі́я, всемину́тно разоря́ема, аще не Труд и Болѣзнь[237]? До́лго ли мнѣ по́лзать по Землѣ? До́лго ли я́сти Хлѣб Болѣзни[238]? Доко́лѣ положѝ Совѣты в Душѣ моей? Болѣзни в Се́рдцѣ моем[239]?..

Воста́ни, Ду́ше моя! Не спи на Стихі́ах! Нелзя̀ почи́ть на них. Они Труд и Болѣзнь[240]. А если увѣря́ешься им, тогда̀ пита́ешь Болѣзни в Се́рдцѣ твоем День и Нощь[241].

Вы́рви впери́вшееся во Прах О́ко твое. Поднимѝ в Го́ру разслабле́нное твое Тяжкосе́рдіе. Воззрѝ выспр над Небе́сну Твердь. Не слива́й в То́ждество Но́щи и Дня.

Ви́дишь Го́ркое, но есть еще ту́т же и Сла́дкое. Чу́вствуешь труд, почу́вствуй и Поко́й. При твое́й Но́щи есть ту́т же и У́тро Дня Господня. Во

еди́ном Обо́е Мѣ́стѣ и во еди́ном Лицѣ́, но не в то́й же Че́сти, ни в то́й же Приро́дѣ.

“И бысть У́тро, и бысть Ве́чер”[242].

Не полага́й же Болѣ́зней в Се́рдцѣ твоем[243]. Полага́ешь, если простира́ешь чрез День и чрез Нощь. Простира́еш, если не дае́шь Мѣ́ста ту́т же и Дню Господню, не вѣ́руяй, ни взира́я на Высоту̀ Небе́сную. Что́ то значит полага́ть Болѣ́зни в Се́рдцѣ, если не мы́слить и не совѣ́товать в Душѣ́ своей, что всѣх Твае́й Основа́ніем есть Ого́нь, Во́здух, Вода̀, Земля̀[244]? Ах нща́сная Ду́ша моя! Длячего̀ называ́ешь Ничто́жное Естество̀ Основа́тельною Тве́рдію? Кто ослѣпи́л О́ко твое? Ах! сія Слѣпота̀ от Рожде́нія твоего тебѣ[245]. Не ви́дишь И́стины, кро́мѣ Тѣ́ни Ея. Не чу́вствуешь, что прехо́дит Мїр сей[246]. И не вчера̀ на́чал. Прехо́дит всемину́тно. Оба́че То́ же Все в нем ви́дим. Все, Что пре́жде было. Коне́чно ж, тут нѣ́кая Та́йна.

“Го́ре глаго́лющим Свѣт Тму!”[247]

Бле́сни Мо́лнію[248], о Преблаже́нное Естество̀! и возгреми̇̀ над Бе́здною Души̇̀ моея сим Гро́мом:

“Да бу́дет Свѣт!”[249]

Во Вре́мя о́но[250] воззрю̀ на Мїр твой, на День твой и на Человѣ́ка твоего. Во Вре́мя о́но бу́дет Рука̀ твоя на мнѣ[251]. В Разумѣ́ніях Ея̇̀ наста́виши мя[252], прове́д чрез Стихі́и, аки Коня твоего[253], да испо́лнится:

“И изы́йдете, и взыгра́ете, я́коже Телцы̇̀, от Уз Разрѣше́нны”[254]. Ами́нь!

«Діалог, или Разглагол о древнем мірѣ» Сковорода, як свідчить дата на першій сторінці автографа, написав у 1772 р. У 1788 р. він подарував його Михайлові Ковалинському. Очевидно, було два автографи твору (початковий, 1772 р., та пізніший, десь 1786–1787 рр., наново відредагований). До нашого часу дійшов тільки другий автограф. Він написаний згідно з новим правописом, яким у 1772 р. Сковорода ще не користувався. Супровідний лист до Ковалинського датовано 1788 роком і написано на іншому папері та іншим чорнилом – тим самим, що ним зроблено й правку в основному тексті та примітки до нього. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 6, арк. 1/58–17/74). Діалог було вперше надруковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

[1] Див. прим. 1 до діалогу «Сумфоніа, нареченная Книга Асхань».

[2] Філософські бесіди не раз називав “забавою” (*παιδία*) Платон (Федр, 265c; Тімей, 59c). Так само й Плутарх іменує описані Платоном та Ксенофонтом сократичні бесіди “веселим філософуванням”. При цьому Плутарх зазначав, що “найвища мудрість для філософа не здаватися філософувальником, а жартом досягати серйозної мети” (Застільні бесіди, VI, 686d; I, 614a) [*Плутарх*. Застольные беседы. – Ленинград, 1990. – С. 98, 7].

[3] Про мамврійський дуб див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 13: 18; 14: 13; 18: 1.

[4] Неточна цитата з Книги пророка Аввакума 3: 18. Пор.: возвеселю́сѧ ѡ҆ бг҃ѣ сп҃сѣ моемъ.

[5] Лат. *oblectatio* – буквально: ‘насолода’.

[6] Гр. *διατριβή* – ‘розвага’.

[7] "Глум", за словником Памви Беринди, означає "подражнєнє, смѣх, жарт", вираз "в глум" – "на смѣх, на жарт", а дієслово "глумлюся" – "завше учуся, уставичнє цвичуся, прохожуюся, подражняюся" [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 42].

[8] Гр. *κορυφή* – 'вивершення'.

[9] Форма *центр*, як уже давно вказували коментатори [див., наприклад: *Ковалівський А. П.* Григорій Сковорода: дослідження і переклади. – Харків, 2007. – С. 20], відповідає "римській" вимові лат. *centrum*. Тим часом в Україні лат. ***c*** у такій позиції було заведено вимовляти як ***ц***. Зрештою, і сам Сковорода зазвичай пише *центр*. Те, що форма *центр* тричі зринає в його творах, може свідчити про обізнаність філософа з італійською вимовою, а отже й на користь припущення про його мандри Італією, про які не раз говорили коментатори [див.: *Гесс де Кальве Г.*, *Вернет І.* Сковорода, український філософ // Григорій Сковорода в спогадах сучасників і народних легендах. – Харків, 2002. – С. 61–62; *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 58–59; *Bojko-Blochin Ju.* H. S. Skovoroda im Lichte der ukrainischen Geschichte // Die Welt der Slaven. – 1966. – Jg. XI. – S. 308; *Manning C. A.* Hrihori Skovoroda // *Manning C. A.* Ukrainian Literature. Studies of the Leading Authors. – Plainview, NY, 1971. – P. 18; *Chopyk D. B.* G. S. Skovoroda – the fable writer: His life and times // *Skovoroda G. S.* Fables and Aphorisms / Translation, biography and analysis by D. B. Chopyk. – New York; Bern; Frankfurt am Main; Paris, 1990. – P. 33]. Із другого боку, Сковорода міг бодай трохи знати італійську мову ще від часу свого перебування в придворній капелі імператриці Єлизавети, бо хористів у вільний від репетицій час навчали італійської та французької мов. Окрім того, італійську мову викладали й у Харківському колегіумі. Принаймні 1768 р. її викладачем було призначено Олексія Кастеллі. Щоправда, невдовзі вчитель-італієць змушений був тікати з Харкова, зважаючи на своє вкрай скрутне матеріальне становище [див.: *Ніженець А.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 127–128].

[10] Очевидно, Сковорода обіграє тут слова: **бесѣ҃ды ѕлыѧ растлѣ҃нныхъ человѣ҃кѡвъ** (Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 6: 5).

[11] Парафраза Книги Псалмів 118 (119): 78. Пор.: **а҆́зъ же поглꙋмлю́сѧ въ за́повѣ҃дехъ твои́хъ.**

[12] Фраза **ꙗ҆́кѡ возлюби́лъ мѧ̀ є҆сѝ** зринає в Другій книзі царств 7: 18, у Першій книзі параліпоменон 17: 16 та в Євангелії від св. Івана 17: 24.

[13] Згідно зі Священною історією, Матузал жив 969 років: **И҆ бы́ша всѝ дні́є маѳꙋса́лѡвы, ꙗ҆̀же поживѐ, лѣ҃тъ де́вѧть сѡ́тъ и҆ шестьдесѧ́тъ де́вѧть** (Перша книга Мойсеєва: Буття 5: 27).

[14] Книга Псалмів 118 (119): 129.

[15] Сковорода має на думці слова: **сестра сосцѝ ма́тере моеѧ̀** (Пісня над піснями 8: 1).

[16] Фраза **па́че и҆ па́че** зринає в Посланні св. ап. Павла до филип'ян 1: 9: **да любо́вь ва́ша є҆щѐ па́че и҆ па́че и҆зобы́точествꙋетъ въ ра́зꙋмѣ и҆ во всѧ́цѣмъ чꙋвствїи.**

[17] Див. прим. 247 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».

[18] Слово *типик* (від гр. *τυπικόν*) означає тут "правила, статут".

[19] Книга Ісуса, сина Сирахового 14: 21–22.

[20] Історія появи цього прибраного імені Сковороди, як її подає Михайло Ковалинський, така: "В 1772 году, в февралѣ мѣсяцѣ, друг его [Сковороди, – тобто сам Ковалинський] поѣхал в чужіе краи и, быв во Франціи в разных городѣх, прибыл в 1773 году в Швейцарію, в город Лозан. Между многими умными и учеными людьми, каковых в Лозани нашол он, находился там нѣкто Даніил Мейнгард, человѣк отмѣннаго разума

природнаго, имѣвшій дар слова, ученость рѣдкую, обширныя познанія, благонравіе философское. Он столько похож был чертами лица, обращеніем, образом мыслей, даром слова на Сковороду, что можно бы почесть его ближайшим родственником его. Друг Сковороды познакомился с ним, и они друг друга столько полюбили, что Мейнгард, имѣя у себя подлѣ Лозани прекрасный загородный дом, сад и величайшую библіотеку, просил его располагать оным всѣм в свое удовольствіе, и сей пользовался всегда, как и многими свѣдѣніями от него. Возвратясь из чужих краев и увидясь с Сковородою в 1775 году, расказал ему друг его ту удивительную встрѣчу, по которой он нашол в Лозани похожаго человѣка на него чертами лица, свойствами, образом мыслей и дружбою к нему. Сковорода возлюбил его заочно и с того времени начал подписывать на письмах и сочиненіях своих имя свое тако: Григорій *вар* (евр[ейски] сын) Сава Сковорода, Даніил Мейнгард". Про Сковороду та Даниїла Майнгарда (*Jean-Pierre-Daniel Mingard*) див.: *Ковалівський А. П.* Нові дані про двійника Г. С. Сковороди в Лозанні Даніїла Майнгарда та його сім'ю // *Ковалівський А. П.* Григорій Сковорода: дослідження і переклади. – Харків, 2007. – С. 38–39; *Штейн Г.* Григорій Сковорода і Даніїл Мейнгард // Ноосфера: Збірник філософських праць [Донецького національного технічного університету]: Матеріали міжрегіональної наукової конференції «Філософсько-етична спадщина Г. С. Сковороди та духовний світ сучасної людини». – Донецьк, 2002. – Вип. 2. – С. 17–24.

[21] Книга Псалмів 142 (143): 5.

[22] Книга Ісуса, сина Сирахового 2: 10.

[23] Третя книга Мойсеєва: Левит 25: 22.

[24] Книга Псалмів 118 (119): 52.

[25] Книга Псалмів 118 (119): 85.

[26] "Правда одна лиш солодка, вічно жива і найстарша, / Решта – це сіна пучок, гриб, що проклюнувсь учора" (пер. Леоніда Ушкалова). Думку про те, що немає нічого, солодшого за правду, Сковорода в діалозі «Silenus Alcibiadis» та в одному з листів пов'язував із Платоновою наукою. Див. прим. 11 до трактату «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».

[27] Парафраза Книги Псалмів 113 (114): 9. Пор.: **Не на́мъ, гдⷭ҇и, не на́мъ, но и҆́мени твоемꙋ̀ да́ждь сла́вꙋ.**

[28] Єфімок – російська назва таляра ("йоахімсталяр"). Ці гроші були зняті з обігу в 1726 р.

[29] Натяк на історію Юди.

[30] Авраам жив у другому тисячолітті до н. е. (1996–1821 рр.) [див.: *Костів К.* Словник-довідник біблійних осіб, племен і народів. – Київ, 1995. – С. 15–18].

[31] Послання св. ап. Павла до євреїв 13: 8.

[32] Фраза **во вѣ́ки вѣкѡ́въ** зринає в Біблії не раз, особливо часто – в «Апокаліпсисі».

[33] Можливо, Сковорода має на думці слова: **є҆ди́нъ де́нь пред̾ гдⷭ҇емъ ꙗ҆́кѡ ты́сѧща лѣ́тъ** (Друге соборне послання св. ап. Петра 3: 8).

[34] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 1: 5. Пор.: **И҆ бы́сть ве́черъ, и҆ бы́сть ᲂу҆́тро, де́нь є҆ди́нъ.**

[35] Ці міркування розгортаються в рамках платонівської моделі думання, згідно з якою "за всіма людьми мислиться одна людина, за всіма кіньми – один кінь… Як одна печатка може давати численні відбитки, так від однієї людини виникає тисяча відображень" [*Альбин*. Учебник платоновской философии // *Платон*. Диалоги. – Москва, 1986. – С. 451].

[36] Євангелія від св. Івана 1: 3.

[37] Парафраза Другого послання св. ап. Павла до коринтян 10: 5. Пор.: **и҆ плѣня́юще всѧ́къ ра́зꙋмъ въ послꙋша́нїе хрⷭ҇то́во.**

[38] Друге соборне послання св. ап. Петра 3: 8.
[39] Неточна цитата з Книги Псалмів 89 (90): 5. Пор.: **Ꙗ҆́**кѡ ты́сѧща лѣ́тъ пред̾ ѻ҆чи́ма твои́ма, гдⷭ҇и, ꙗ҆́кѡ де́нь вчера́шнїй.
[40] Можливо, це парафраза Першої книги Ездри 3: 1. Пор.: и҆ собра́шасѧ лю́дїе а҆́ки человѣ́къ є҆ди́нъ.
[41] Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 47.
[42] Неточна цитата з Другого соборного послання св. ап. Петра 3: 13. Пор.: **Н**о́ва же нб҃се и҆ но́вы землѝ по ѡ҆бѣтова́нїю є҆гѡ̀ ча́емъ, въ ни́хже пра́вда живе́тъ.
[43] Див. прим. 9.
[44] Тобто образом; від гр. *εἰκών* – ‘образ, зображення, подоба’.
[45] Перша книга параліпоменон 29: 15.
[46] Прикметник *глупомудрый* є відповідником гр. *μωρόσοφος*. Це грецьке слово Сковорода двічі вживав у своїх листах.
[47] Книга Псалмів 43 (44): 20.
[48] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 116 (117): 2. Кінець вірша звучить так: во вѣ́къ.
[49] Сковорода має на думці слова: є҆ди́нъ и҆мѣ́ѧй безсм҃ртїе и҆ во свѣ́тѣ живы́й непристꙋ́пнѣмъ (Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 6: 16).
[50] Послання св. ап. Павла до филип’ян 4: 5.
[51] Неточна цитата з Другого соборного послання св. ап. Петра 3: 10. Пор.: **П**рїи́детъ же де́нь гдⷭ҇ень ꙗ҆́кѡ та́ть въ нощѝ, въ ѻ҆́ньже небесѧ̀ ѹ҆́бѡ съ шꙋ́момъ ми́мѡ и҆дꙋ́тъ, стїхі̑и же сжига́емы разорѧ́тсѧ.
[52] Трохи неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 15: 47. Пор.: **П**е́рвый человѣ́къ ѿ землѝ, пе́рстенъ.
[53] Книга Йова 29: 2.
[54] Парафраза Другого соборного послання св. ап. Петра 3: 10. Пор.: **П**рїи́детъ же де́нь гдⷭ҇ень ꙗ҆́кѡ та́ть въ нощѝ.
[55] Цей вірш звучить так: **Ꙗ҆́**кѡ лꙋ́чше де́нь є҆ди́нъ во дво́рѣхъ твои́хъ па́че ты́сѧщъ: и҆зво́лихъ приметá́тисѧ въ домꙋ̀ бг҃а моегѡ̀ па́че, не́же жи́ти мѝ въ селе́нїихъ грѣ́шничихъ.
[56] Можливо, це парафраза Євангелії від св. Івана 14: 8. Пор.: гдⷭ҇и, покажѝ на́мъ ѻ҆ц҃а̀, и҆ довлѣ́етъ на́мъ.
[57] Парафраза Послання св. ап. Павла до римлян 1: 20. Пор.: невѝдимаѧ бо є҆гѡ̀, ѿ созда́нїѧ ми́ра творе́ньми помышлѧ́ема, вѝдима сꙋ́ть, и҆ прⷭ҇носꙋ́щнаѧ си́ла є҆гѡ̀ и҆ бж҃ество.
[58] Парафраза Книги Псалмів 116 (117): 2. Пор.: и҆ и҆́стина гдⷭ҇наѧ пребыва́етъ во вѣ́къ.
[59] Книга Псалмів 30 (31): 21.
[60] Книга Ісуса Навина 5: 13.
[61] Неточна цитата з Першої книги параліпоменон 29: 15. Пор.: дні́е на́ши ꙗ҆́кѡ сѣ́нь на землѝ, и҆ нѣ́сть постоѧ́нїѧ.
[62] Трохи неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 18: 2. Пор.: **В**оззрѣ́въ же ѻ҆чи́ма свои́ма, ви́дѣ, и҆ се̑, трїѐ мꙋ́жїе.
[63] Трохи неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 18: 27. Пор.: а҆́зъ же є҆́смь землѧ̀ и҆ пе́пелъ.
[64] Парафраза Книги Ісуса Навина 5: 13. Пор.: стоѧ́ща пред̾ ни́мъ.
[65] Парафраза Книги Ісуса Навина 5: 13. Пор.: ви́дѣ человѣ́ка стоѧ́ща пред̾ ни́мъ.
[66] Неточна цитата з Книги Псалмів 8: 5. Пор.: что̀ є҆́сть человѣ́къ, ꙗ҆́кѡ по́мниши є҆го̀;
[67] Книга Псалмів 8: 6.

[68] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 55: 9. Пор.: ꙗ҆́коже ѿстои́тъ не́бо ѿ земли̑.
[69] Книга Псалмів 143 (144): 3.
[70] Неточна цитата з Книги Псалмів 143 (144): 4. Пор.: **Человѣ́къ сꙋетѣ̀ ᲂу҆подо́бисѧ: дні́е є҆гѡ̀ ꙗ҆́кѡ сѣ́нь прехо́дѧтъ.**
[71] Книга Псалмів 8: 7.
[72] Книга Псалмів 8: 5.
[73] Книга Псалмів 8: 5.
[74] Неточна цитата з Книги Псалмів 15 (16): 4. Пор.: **не собер̾ѹ̀ собо́ры и҆́хъ ѿ кровє́й, ни помѧнꙋ̀ же и҆ме́нъ и҆́хъ ᲂу҆стна́ма мои́ма.**
[75] Очевидно, Сковорода має на думці слова: ꙗ҆́кѡ пло́ть и҆ кро́вь ц҃рⷭ҇твїѧ бж҃їѧ наслѣ́дити не мо́гꙋтъ (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 50).
[76] Послання св. ап. Павла до євреїв 12: 29.
[77] Книга Псалмів 8: 5.
[78] Книга Псалмів 8: 2.
[79] Слово **воззрѣ́хъ** зринає в Книзі Притч Соломонових 24: 32, у Книзі Ісуса, сина Сирахового 51: 10, у Книзі пророка Єремії 4: 23, 25, у Книзі пророка Єзекіїля 8: 5 та в Діях св. апостолів 22: 13.
[80] Книга пророка Даниїла 10: 5–6.
[81] Книга пророка Даниїла 10: 6.
[82] Трохи неточна цитата з Книги пророка Даниїла 10: 19. Пор.: **и҆ рече́ ми: не бо́йсѧ, мꙋ́жꙋ жела́нїй, ми́ръ тебѣ̀.**
[83] Книга Псалмів 8: 2.
[84] Книга пророка Ісаї 53: 7; Дії св. апостолів 8: 32.
[85] Книга пророка Ісаї 53: 8; Дії св. апостолів 8: 33.
[86] Книга пророка Ісаї 53: 8; Дії св. апостолів 8: 33.
[87] Пор.: **Прите́къ же фїлі́ппъ ᲂу҆слы́ша є҆го̀ чтꙋ́ща прⷪ҇ро́ка и҆са́їю и҆ рече̑: ᲂу҆́бѡ разꙋмѣ́еши ли, ꙗ҆́же чте́ши;** (Дії св. апостолів 8: 30).
(1) Сковорода коментує слово *віссон*, зважаючи на те, що похідна від нього форма зринає в Септуагінті: "καὶ ἦρα τοὺς ὀφθαλμούς μου καὶ εἶδον καὶ ἰδοὺ ἄνθρωπος εἷς ἐνδεδυμένος βύσσινα καὶ τὴν ὀσφὺν περιεζωμένος βυσσίνῳ…" У перекладі Івана Огієнка: "І звів я свої очі та й побачив, аж ось один чоловік, одягнений у льняну одіж, а стегна його оперезані золотом з Уфазу" (Книга пророка Даниїла 10: 5). У словнику Памви Беринди це слово потрактовано так: "порфира, паволока и иный бисер, або єдваб, червоный, бѣл, або найсуптелнѣйшеє полотно" [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 382].
[88] Пор.: **ка́кѡ ᲂу҆́бѡ могꙋ̀ (разꙋмѣ́ти), а҆́ще не кто̀ наста́витъ мѧ̀;** (Дії св. апостолів 8: 31).
[89] Книга пророка Ісаї 40: 6.
[90] Книга пророка Ісаї 53: 8; Дії св. апостолів 8: 33.
[91] Книга пророка Ісаї 53: 8; Дії св. апостолів 8: 33.
[92] Книга пророка Ісаї 40: 6.
[93] Книга пророка Даниїла 10: 6.
[94] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 40: 8. Пор.: **гл҃го́лъ же бг҃а на́шегѡ пребыва́етъ во вѣ́ки.**
[95] Парафраза Книги пророка Даниїла 10: 6. Пор.: **гла́съ же слове́съ є҆го̀ а҆́ки гла́съ наро́да.**
[96] Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 8: 6. Пор.: **крѣпка̀ ꙗ҆́кѡ сме́рть любы̑.**
(2) Парафраза Книги пророка Ісаї 40: 6. Пор.: **Гла́съ вопїю́щагѡ: возопі́й. И҆ реко́хъ: что̀ возопїю̀; всѧ́ка пло́ть сѣ́но.**

[97] Євангелія від св. Івана 17: 17.
[98] Див. прим. 184 до діалогу «Наркісс».
[99] Парафраза Книги пророка Ісаї 53: 8. Пор.: **Во смире́нїи є҆гѡ̀ сѹ́дъ є҆гѡ̀ взѧ́тсѧ.** Див. також: Дії св. апостолів 8: 33.
[100] Книга пророка Ісаї 53: 8; Дії св. апостолів 8: 33.
[101] Книга Псалмів 8: 2.
[102] Неточна цитата з Другого соборного послання св. ап. Петра 3: 10. Пор.: **въ ѻ҆́ньже небесѧ̀ ѹ҆̀бѡ съ шꙋ́момъ ми́мѡ и҆дꙋ́тъ, стїхі̑и же сжига́емы разорѧ́тсѧ.**
[103] Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: **пло́ть не по́льзꙋетъ ничто́же.**
[104] Фраза **во вре́мѧ ѻ҆́но** дуже часто зринає в Біблії, уперше – у П'ятій книзі Мойсеєвій: Повторення Закону 1: 9. Крім того, нею розпочинаються євангельські читання в «Молитвослові».
[105] Парафраза Євангелії від св. Івана 1: 5. Пор.: **и҆ свѣ́тъ во тмѣ̀ свѣ́титсѧ, и҆ тма̀ є҆гѡ̀ не ѡ҆бѣ́ѧтъ.**
[106] Парафраза Книги Псалмів 123 (124): 5. Пор.: **пре́йде дꙋша̀ на́ша во́дꙋ непостоѧ́ннꙋю.**
[107] Пор.: **Є҆гда́ же и҆дѧ́стѣ возвѣсти́ти ѹ҆чн҃кѡ́мъ є҆гѡ̀, и҆ се̑, і҆и҃съ срѣ́те ѧ҆̀, гл҃ѧ: ра́дꙋйтесѧ** (Євангелія від св. Матвія 28: 9).
[108] Книга Псалмів 115 (116): 1.
[109] Дії св. апостолів 8: 37.
[110] Євангелія від св. Луки 21: 28.
[111] Євангелія від св. Матвія 28: 7.
[112] Послання св. ап. Павла до галатів 4: 9.
[113] Трохи неточна цитата з Послання св. ап. Павла до галатів 4: 3. Останнє слово цитати в Біблії має форму **порабоще́ни**.
[114] Сковорода має на думці слова: (**Бра́тїе,**) **блюди́тесѧ, да никто́же ва́съ бꙋ́детъ прельща́ѧ фїлосо́фїею и҆ тщє́тною ле́стїю, по преда́нїю человѣ́ческомꙋ, по стїхі́амъ ми́ра, а҆ не по хр҃тѣ̀** (Послання св. ап. Павла до колосян 2: 8).
[115] Послання св. ап. Павла до галатів 4: 6.
[116] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до колосян 2: 20. Початок вірша звучить так: **А҆́ще ѹ҆̀бо ѹ҆мро́сте со хр҃то́мъ…**
[117] Послання св. ап. Павла до колосян 3: 1.
[118] Послання св. ап. Павла до колосян 3: 2–3.
[119] Послання св. ап. Павла до галатів 4: 31.
[120] Послання св. ап. Павла до галатів 4: 26.
[121] Парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 4: 23–24. Пор.: **ѡ҆бновлѧ́тисѧ же дꙋ́хомъ ѹ҆ма̀ ва́шегѡ, и҆ ѡ҆блещи́сѧ въ но́ваго человѣ́ка, со́зданнаго по бг҃ꙋ въ пра́вдѣ и҆ въ преподо́бїи и҆́стины.** Пор. також богослужбові тексти на взір: "Обновляимся, братіє, и ветхаго человѣка со страстьми и похотьми єго отложше, в новости жизни поживѣм, в новаго человѣка, в живот нас вѣчный обновляющагося Христа облекшеся…" [див.: *Могила П*. Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 36 (третя пагін.)].
[122] Дії св. апостолів 9: 4. Серед старих українських письменників цей епізод, мабуть, найкраще опрацював Яків Суша у своїй славетній книжці «Савл та Павло Руської Унії, навернений кров'ю святого Йосафата, або Мелетій Смотрицький». Накидаючи на життя Смотрицького історію перетворення Савла на Павла, він надав зверненим до Савла Христовим словам: "Савле, Савле, – чому ти мене переслідуєш?" – форми: "Meleti, Meleti, quid me persequeris?" [*Susza I*. Saulus et Paulus Ruthenae Unionis sanguine Beati Iosaphat transformatus sive Meletius Smotriscius. – Romae, 1666. – P. 26].

[123] Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.
[124] Книга пророка Даниїла 10: 5.
[125] Парафраза Євангелії від св. Івана 17: 3. Пор.: **се́ же є҆́сть живо́тъ вѣ́чный, да зна́ютъ тебѐ є҆ди́наго и҆́стиннаго бг҃а, и҆ є҆го́же посла́лъ є҆сѝ і҆и҃съ хр҃та̀.**
[126] Фраза **во вре́мѧ своѐ** часто зринає в Біблії, вперше – у Третій книзі Мойсеєвій: Левит 26: 4.
[127] Фраза **па́че всѣ́хъ сынѡ́въ человѣ́ческихъ** зринає в Книзі пророка Ісаї 53: 3.
[128] Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 8.
[129] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 10. Пор.: **ꙗ҆́кѡ разꙋмѣ́ти є҆го̀, и҆ си́лꙋ воскр҃нїѧ є҆гѡ̀.**
[130] Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 11.
[131] Послання св. ап. Павла до филип'ян 2: 16.
[132] Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.
[133] Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 15: 8. Початок цього вірша звучить так: **послѣди́ же всѣ́хъ…**
[134] Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 14.
[135] Сковорода має на думці слова: **є҆ди́нъ и҆мѣ́ѧй безсмертїе̑ и҆ во свѣ́тѣ живы́й непристꙋ́пнѣмъ** (Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 6: 16).
[136] Сковорода послідовно протиставляє слова *мир* як "душевний спокій" та *мір* (*мїр*, *мыр*) як "світ". Таке розрізнення і за часів Сковороди, і перегодом було звичним. Наприклад, Тимофій Ліницький у своєму підручнику з російського правопису спеціально вказував на те, що *миръ* пишуть тоді, коли це слово "обозначает тишину, спокойствие", а *мїръ* – "когда оно значит вселенную" [*Леницкий Т.* Правила россійскаго правописанія и чистописанія. – Харьков, 1818. – С. 5]. Загалом беручи, слова "мир", "мір", "мыр" виступають у Сковороди складниками щонайменше п'яти різних мисленнєвих сюжетів. Філософ уживав їх 1) на позначення невидимої та видимої природи; 2) на позначення першого складника "богопротивної трійці": світ (тобто пристрасті) – плоть – диявол; 3) на позначення всіх трьох складників концепції "трьох світів", тобто макрокосмосу, мікрокосмосу та Біблії; 4) на позначення стану злагоди між елементами тіла; 5) на позначення душевного спокою, тобто відсутності пристрастей.
[137] Парафраза Євангелії від св. Івана 8: 56. Пор.: **а҆враа́мъ ѻ҆те́цъ ва́шъ ра́дъ бы бы́лъ, дабы̀ ви́дѣлъ де́нь мо́й: и҆ ви́дѣ и҆ возра́довасѧ.**
[138] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 52: 1–2. Пор.: **Воста́ни, воста́ни, сїѡ́не, ѡ҆блецы́сѧ во крѣ́пость твою̀, сїѡ́не, и҆ ты̀ ѡ҆блецы́сѧ во сла́вꙋ твою̀, і҆ер҃ли́ме, гра́де ст҃ы́й, ктомꙋ̀ не приложи́тъ проитѝ сквозѣ̀ тѧ̀ нечрѣ́занный и҆ нечи́стый. И҆стрѧсѝ пра́хъ и҆ воста́ни, сѧ́ди, і҆ер҃ли́ме, совлецы̀ ѹ҆́зꙋ вы́и твоеѧ̀, плѣне́наѧ дщѝ сїѡ́нѧ.**
[139] Книга пророка Ісаї 60: 1.
[140] Книга пророка Ісаї 60: 5.
[141] Можливо, Сковорода має на думці слова: **взы́дꙋ вы́ше ѡ҆́блакъ, бꙋ́дꙋ подо́бенъ вы́шнемꙋ** (Книга пророка Ісаї 14: 14).
[142] Сковорода має на думці слова: **тогда̀ прѣ̑ницы просвѣтѧ́тсѧ ꙗ҆́кѡ со́лнце въ цр҃твїи ѻ҆ц҃а̀ и҆́хъ** (Євангелія від св. Матвія 13: 43).
[143] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до євреїв 7: 26. Пор.: **ѿлꙋче́нъ ѿ грѣ̑шникъ и҆ вы́шше нб҃съ бы́вый.**
[144] Неточна цитата з Книги Псалмів 8: 2. Пор.: **ꙗ҆́кѡ чꙋ́дно и҆́мѧ твоѐ по всѣ́й землѝ.**
[145] Дії св. апостолів 3: 6–7.
[146] Дії св. апостолів 3: 8.

[147] Книга пророка Захарії 6: 12.
[148] Книга пророка Захарії 6: 14.
[149] Трохи неточна цитата з Книги пророка Єзекіїля 37: 1. Пор.: поста́ви мѧ̀ средѣ̀ по́лѧ: се́ же бѧ́ше по́лно косте́й.
[150] Книга пророка Єзекіїля 37: 5.
[151] Парафраза Книги Псалмів 77 (78): 12. Пор.: сотворѝ чꙋдеса̀ въ землѝ є҆гѵ́петстѣй, на по́ли танеѡ́сѣ. Див. також: Книга Псалмів 77 (78): 43.
[152] Книга пророка Іоїля 1: 20.
[153] Парафраза Книги Псалмів 146 (147): 9. Пор.: даю́щемꙋ скотѡ́мъ пи́щꙋ и҆́хъ.
[154] Книга Псалмів 8: 7–8.
[155] Пісня над піснями 2: 1.
[156] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 63: 13–14. Кінець 14-го вірша звучить так: сотвори́ти тебѣ̀ самомꙋ̀ и҆́мѧ сла́вно.
[157] Пісня над піснями 2: 9.
[158] Парафраза Євангелії від св. Матвія 11: 15; 13: 9, 43; 25: 30; Євангелії від св. Марка 4: 9; Євангелії від св. Луки 8: 8, 15; 14: 35. Пор.: и҆мѣ́ѧй ᲂу҆́шы слы́шати да слы́шитъ.
[159] Пісня над піснями 2: 10.
[160] Євангелія від св. Матвія 28: 6; Євангелія від св. Марка 16: 6; Євангелія від св. Луки 24: 6.
[161] Книга Псалмів 120 (121): 1.
[162] Неточна цитата з Книги пророка Захарії 2: 6–7. Пор.: Ѿ, ѿ, бѣжи́те ѿ землѝ сѣ́верныѧ, гл҃етъ гдⷭ҇ь, занѐ ѿ четы́рехъ вѣ́тршвъ небе́сныхъ соберꙋ̀ вы̀, гл҃етъ гдⷭ҇ь: въ сїѡ́нъ спаса́йтесѧ.
[163] Книга Псалмів 103 (104): 18.
[164] Книга Псалмів 41 (42): 2.
[165] Дії св. апостолів 3: 8.
[166] Парафраза Книги Псалмів 47 (48): 2. Пор.: въ горѣ̀ ст҃ѣ́й є҆гѡ̀.
[167] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 41: 17–18. Початок 17-го вірша звучить так: пои́щꙋтъ бо…
[168] Книга пророка Ісаї 41: 20.
[169] Книга пророка Захарії 2: 6. Див.: Ѿ, ѿ, бѣжи́те ѿ землѝ сѣ́верныѧ.
[170] Книга пророка Захарії 2: 1.
[171] Книга пророка Єзекіїля 40: 1–2.
[172] Книга пророка Єзекіїля 40: 1.
[173] Можливо, Сковорода має на думці слова: ми́ръ бж҃їй, превосходѧ́й всѧ́къ ᲂу҆́мъ (Послання св. ап. Павла до филип'ян 4: 7).
[174] Книга пророка Даниїла 2: 21.
[175] Книга пророка Даниїла 11: 27.
[176] Книга пророка Іоїля 2: 2.
[177] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 5.
[178] Книга пророка Єзекіїля 40: 1.
[179] Євангелія від св. Матвія 28: 7.
[180] Книга пророка Єзекіїля 40: 2.
[181] Книга пророка Іоїля 2: 3.
[182] Неточна цитата з Книги Псалмів 42 (43): 3. Пор.: введо́ста мѧ̀ въ го́рꙋ ст҃ꙋ́ю твою̀.
[183] Євангелія від св. Матвія 28: 7.
[184] Неточна цитата з Книги пророка Єзекіїля 40: 3. Закінчення цього вірша звучить так: ве́рвь зи́ждꙋщихъ и҆ тро́сть мѣ́ритєлнаѧ.

[185] Неточна цитата з Книги пророка Єзекіїля 40: 4. Пор.: **ви́ждь ѻ҆чи́ма твои́ма и҆ ᲂу҆ши́ма твои́ма слы́ши, и҆ ᲂу҆чинѝ въ се́рдцы твое́мъ всѧ̑, є҆лѝка а҆́зъ показꙋ́ю тебѣ̀, занѐ тогѡ̀ ра́ди вше́лъ є҆сѝ сѐмѡ, да покажꙋ̀ тебѣ̀, и҆ пока́жеши ты̀ всѧ̑, є҆лѝка ви́диши, до́мꙋ і҆и҃левꙋ.**

[186] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 28: 16–17. Початок 16-го вірша звучить так: **Є҆ди́нїи же на́десѧте…**

[187] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 20: 19. Пор.: **прїи́де і҆и҃съ и҆ ста̀ посредѣ̀ и҆ гл҃а и҆̀мъ: ми́ръ ва́мъ.**

[188] Книга пророка Даниїла 10: 19.

[189] Євангелія від св. Матвія 28: 19.

[190] Парафраза Книги пророка Єзекіїля 40: 4. Пор.: **пока́жеши ты̀ всѧ̑, є҆лѝка ви́диши, до́мꙋ і҆и҃левꙋ.**

[191] Сковорода має на думці слова: **въ ѻ҆́ньже ча́съ а҆́ще ᲂу҆слы́шите гла́съ трꙋбы̀, свирѣ̑ли же и҆ гꙋ́сли, самвꙋ́ки же и҆ ѱалтѝри и҆ согла̑сїѧ, и҆ всѧ́кагѡ ро́да мꙋсїкі́йска, па́дающе покланѧ́йтесѧ тѣ́лꙋ златѡ́мꙋ, є҆́же поста́ви навꙋходонсо́ръ ца́рь** (Книга пророка Даниїла 3: 5).

[192] Трохи неточна цитата з ірмосу 7-ої пісні канону утрені П'ятдесятниці. Пор.: "Согласная возшумѣ органская пѣснь, почитати златосотворенный бездушный истукан".

[193] Парафраза Книги пророка Ісаї 5: 1. Пор.: **Воспою̀ нн҃ѣ возлю́бленномꙋ пѣ́снь возлю́бленнагѡ моегѡ̀ ві́ногра́дꙋ моемꙋ̀.**

[194] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 88 (89): 16. Пор.: **Блже́ни лю́дїе вѣ́дꙋщїи воскликнове́нїе.**

[195] Книга Псалмів 80 (81): 2.

[196] Книга Псалмів 46 (47): 6.

[197] Парафраза Євангелії від св. Луки 24: 16. Пор.: **ѻ҆́чи же є҆ю̀ держа́стѣсѧ, да є҆гѡ̀ не позна́ета.**

[198] Фраза **въ горѣ̀ ст҃ѣ́й є҆гѡ̀** зринає в Книзі Псалмів 47 (48): 2.

[199] Сковорода має на думці слова: **И҆ бы́сть є҆гда̀ бѧ́ше і҆исꙋ́съ ᲂу҆ і҆ерїхѡ́на, и҆ воззрѣ́въ ѻ҆чи́ма свои́ма, ви́дѣ человѣ́ка стоѧ́ща пред ни́мъ, и҆ ме́чь є҆гѡ̀ ѡ҆бнаже́нъ въ рꙋцѣ̀ є҆гѡ̀** (Книга Ісуса Навина 5: 13).

[200] Неточна цитата з Дій св. апостолів 7: 56. Пор.: **сѐ, ви́жꙋ небесѐ ѿве́рста и҆ сн҃а чл҃вѣ́ча ѡ҆десну́ю стоѧ́ща бг҃а.**

[201] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Сѐ, се́й стои́тъ за стѣно́ю на́шею** (Пісня над піснями 2: 9).

[202] Друга книга царств 22: 12.

[203] Парафраза Євангелії від св. Луки 24: 25. Пор.: **ѿ несмы́сленнаѧ и҆ кѡ́снаѧ се́рдцемъ.**

[204] Книга Псалмів 80 (81): 4.

[205] Сковорода має на думці слова: **вои́стиннꙋ воста̀ гдⷭ҇ь и҆ ꙗ҆ви́сѧ сі́мѡнꙋ** (Євангелія від св. Луки 24: 34).

[206] Парафраза Євангелії від св. Луки: або 15: 6 (пор.: **ра́дꙋйтесѧ со мно́ю, ꙗ҆́кѡ ѡ҆брѣто́хъ ѻ҆́вцꙋ мою̀ поги́бшꙋю**), або 15: 9 (пор.: **ра́дꙋйтесѧ со мно́ю, ꙗ҆́кѡ ѡ҆брѣто́хъ дра́хмꙋ поги́бшꙋю**).

[207] Книга Псалмів 55 (56): 3.

[208] Парафраза Пісні над піснями 3: 1. Пор.: **и҆ска́хъ є҆го̀, и҆ не ѡ҆брѣто́хъ є҆гѡ̀.** Див. також: Пісня над піснями 3: 2; 5: 6.

[209] Слова "Дерзай!", " Радуйся!", "Мир тебѣ!" окремо зринають у тексті Біблії досить часто.

[210] Пісня над піснями 2: 11.
[211] Дії св. апостолів 7: 56.
[212] Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.
[213] Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 24: 21. Пор.: тре́тїй се́й де́нь є҆́сть дне́сь, ѿне́лиже сїѧ̑ бы́ша.
[214] Фраза де́нь гдⷭ҇ень зринає в Біблії досить часто, уперше – в Другій книзі Ездри 9: 52.
[215] Цей образ є і в емблематиці. Див., наприклад, 769-ий малюнок у збірці «Symbola et emblemata» під назвою «Голубица Ноева» і з таким підписом: "Божескаго мира предвозвѣстница. Небо посылает меня, да благовѣствую мир міру. Divinae nuncia pacis" [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 194–195].
[216] Слова ѕе́лїе ѕла́ка зринають у Книзі Псалмів 36 (37): 2.
[217] Слова по ро́дꙋ своемꙋ̀ зринають у Першій книзі Мойсеєвій: Буття 7: 14; 8: 19.
[218] Парафраза Книги Псалмів 22 (23): 1. Пор.: Гдⷭ҇ь пасе́тъ мѧ̀, и҆ ничто́же мѧ̀ лиши́тъ.
[219] Книга Псалмів 80 (81): 4.
[220] Теорію "трьох світів", зокрема, Біблії як "символічного світу", Сковорода найдокладніше розглядає в діалозі «Потоп зміин».
[221] Книга Псалмів 80 (81): 4.
[222] Парафраза Книги Псалмів 150: 6. Пор.: Всѧ́кое дыха́нїе да хва́литъ гдⷭ҇а.
[223] Можливо, це парафраза Книги Псалмів 95 (96): 11. Пор.: Да возвеселя́тсѧ нбⷭ҇а̀, и҆ ра́дꙋетсѧ земл҃ѧ̀: да подви́житсѧ мо́ре и҆ и҆сполне́нїе є҆гѡ̀.
[224] Друга книга царств 22: 12.
[225] Пісня над піснями 2: 9.
[226] Книга Псалмів 80 (81): 4.
[227] Парафраза Книги пророка Ісаї 40: 6. Пор.: всѧ́ка пло́ть сѣ́но, и҆ всѧ́ка сла́ва человѣ́ча ꙗ҆́кѡ цвѣ́тъ травны́й.
[228] Книга Псалмів 80 (81): 4.
[229] Парафраза Євангелії від св. Луки 4: 19. Пор.: проповѣ́дати лѣ́то гдⷭ҇не прїѧ́тно. Див. також: нарецѝ лѣ́то гдⷭ҇не прїѧ́тно (Книга пророка Ісаї 61: 2).
[230] Парафраза Другої книги царств 3: 31. Пор.: И҆ речѐ дави́дъ ко і҆ѡа́вꙋ и҆ ко всѣ̑мъ лю́демъ є҆гѡ̀: раздери́те ри̑зы ва́шѧ и҆ препоѧ́шитесѧ вре́тищы, и҆ рыда́йте ѡ҆ а҆вени́рѣ.
[231] Книга Псалмів 80 (81): 2.
[232] Книга Псалмів 80 (81): 3.
[233] Книга Псалмів 80 (81): 4.
[234] Книга пророка Іоїля 1: 15.
[235] Книга Псалмів 80 (81): 4.
[236] Сковорода має на думці слова: и҆ почѝ въ де́нь седмы́й ѿ всѣ́хъ дѣ́лъ свои́хъ (Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 2).
[237] Фразу трꙋ́дъ и҆ болѣ́знь узято з Книги Псалмів 9: 28; 89 (90): 10.
[238] Очевидно, Сковорода має на думці слова: болѣ́знеи мои́хъ въ се́рдцы моє́мъ (Книга Псалмів 93 (94): 19).
[239] Книга Псалмів 12 (13): 3.
[240] Фразу трꙋ́дъ и҆ болѣ́знь узято з Книги Псалмів 9: 28; 89 (90): 10.
[241] Парафраза Книги Псалмів 12 (13): 3. Пор.: вѡлѣ́зни въ се́рдцы моє́мъ де́нь и҆ но́щь.
[242] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 1: 5. Пор.: И҆ бы́сть ве́черъ, и҆ бы́сть ᲂу҆́тро.
[243] Парафраза Книги Псалмів 93 (94): 19. Пор.: болѣ́знеи мои́хъ въ се́рдцы моє́мъ.
[244] Сковорода має на думці традиційне уявлення про чотири стихії (елементи, первні). Зокрема, у Стародавній Греції чи не першим філософом, який його обстоював, був

Емпедокл (бл. 490 – бл. 430 рр. до н. е.). Як свідчить Діоген Лаерцій (VIII, 76), він ототожнював кожен елемент із певним божеством: вогонь – із Зевсом, землю – з Герою, повітря – з Аїдонеєм, воду – з Нестідою. Відповідно, поєднання та роз'єднання цих елементів Емпедокл трактував як "приязнь" і "ворожнечу" [див.: *Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 353–354]. За часів Сковороди це уявлення було загальником. Про першоелементи йшлося, наприклад, у молитвах [див.: *Могила П*. Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 46 (друга пагін.)], у богословських працях [див.: *Транквіліон-Ставровецький К*. Зерцало богословіи. – Унів, 1692. – Арк. 28–36], у церковних проповідях [див.: *Галятовський І*. Ключ разумѣнія. – Київ, 1659. – Арк. 40 (зв.)], у марійній поезії [див.: *Максимович І*. Богородице Дѣво. – Чернігів, 1707. – Арк. 228], ба навіть у панегіриках [див.: *Ornowski J*. Bogaty… wirydarz. – Kiiów, 1705. – K. 46]. Симеон Полоцький у своєму «Слові в день святыя и славныя великомученицы Ірины» зробив їх ампліфікаційним принципом [див.: *Полоцький С*. Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 311–312], а Лазар Баранович у своїй «Аполлоновій лютні» – підґрунтям візуальної поезії [див.: *Baranowicz Ł*. Lutnia Apollinowa. – Kiiów, 1671. – S. 159]. Здебільшого цей концепт зринав у ході розгортання теми "людина-мікрокосмос" [див., наприклад: *Максимович І*. Богородице Дѣво. – Чернігів, 1707. – Арк. 228 (зв.)]. Крім того, символічні зображення першоелементів фігурували в популярних енциклопедіях емблем і символів. Так, воду змальовували в образі молодої дівчини з посудиною, з якої ллється вода, та з дельфіном, повітря – в образі жінки, що сидить на хмарі, тримаючи в руках хамелеона, землю – в образі заквітчаної жінки, яка тримає ріг достатку, а вогонь – в образі Вулкана [див.: Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. XXXV–XXXVI; пор.: *Picinellus Ph*. Mundus symbolicus. – Coloniae Agrippinae, 1729. – T. 1. – P. 61–145].

[245] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **И҆** мимоидꙋ́й ви́дѣ человѣ́ка слѣ́па ѿ рождества̀ (Євангелія від св. Івана 9: 1).

[246] Очевидно, це парафраза Першого соборного послання св. ап. Івана 2: 17. Пор.: **И҆** мі́ръ прехо́дитъ.

[247] Книга пророка Ісаї 5: 20. Сковорода цитує цей вірш із пропуском. Пор.: **Г**о́ре глаго́лющымъ лꙋка́вое до́брое, и҆ до́брое лꙋка́вое, полага́ющымъ тмꙋ̀ свѣ́тъ, и҆ свѣ́тъ тмꙋ̀.

[248] Книга Псалмів 143 (144): 6.

[249] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 3.

[250] Фраза во вре́мѧ ѻ҆́но часто зринає в Біблії, уперше – у П'ятій книзі Мойсеєвій: Повторення Закону 1: 9.

[251] Неточна цитата з Другої книги царств 24: 17. Пор.: да бꙋ́детъ нн҃ѣ рꙋка̀ твоѧ̀ на мнѣ̀.

[252] Парафраза Книги Псалмів 30 (31): 4. Пор.: и҆ и҆́мене твоегѡ̀ ра́ди наста́виши мѧ̀.

[253] Очевидно, Сковорода має на думці слова: и҆ посѣти́тъ гдⷭ҇ь бг҃ъ вседержи́тель ста́до своѐ, до́мъ і҆ꙋ́динъ, и҆ ᲂу҆чини́тъ ѧ҆̀ а҆́ки конѧ̀ благолѣ́пна своегѡ̀ во бра́ни (Книга пророка Захарії 10: 3).

[254] Книга пророка Малахії 4: 2.

Разговор
Пяти путников
о
истинном щастіи в жизни

(Разговор Дружескїй
О Душе́вном Ми́рѣ)

Бесѣдующїе Лица:
Яков, Аѳанасїй, Григорїй, Ермолай, Лонгин[1]

АѲАНАСЇЙ. Люди в жизни своей трудятся, мятутся, сокровиществуют, а для чего, то многіе и самы не знают. Естли разсудить, то всѣм человѣческим затѣям, сколько их тем тысяч разных ни бывает, выйдет один конец: Радость сердца[2]. Не для оной ли выбираем мы по вкусу нашему друзей, дабы от сообщенія своих им мыслей имѣть удовольствіе; достаем высокіе чины, дабы мнѣніе наше от почтенія других восхищалось; изобрѣтаем разные напитки, кушанья, закуски для услажденія вкусу, изыскиваем разные музики, сочиняем тьму концертов, минуетов, танцов и контратанцов для увеселенія слуху; созидаем хорошіе домы, насаждаем сады, дѣлаем златотканные перчи, матеріи, вышиваем их разными шелками и взору пріятными цвѣтами и обвѣшуемся оными, дабы сим здѣлать пріятство глазам и тѣлу нѣжность доставить; составляем благовонные спирты, порошки, помады, духи и оными обоняніе доволствуем. Словом, всѣми способами, какіе только вздумать можем, стараемся веселить дух наш. О, сколь великим веселіем доволствуются знатные и достаток имѣющіе в свѣтѣ персоны! В их-то домах радостію и удоволствіем растворенной дух живет. О, сколь дорога ты, радость сердечная!

За тебе царіе, князья и богатые нещетные тысячи платят; а мы, бѣднячье, достатков не имущіе, как бы от крупиц, с столов их падающих, питаемся[3]. Разсуди ж тепер, каким тріумфом объяты всѣ славные европейскіе города[4]?

ЯКОВ. Подлинно великим[5]. Одна́к я слыха́л, что нигдѣ нѣт больше заба́в и весе́лостей, как в Пари́жѣ да в Вене́цїи.

АѲАНАСЇЙ. Вѣрно, там их много[6], а пока̀ их ты нам из Вене́цїи перевезе́ш, то помре́м здесь[7] от Скуки.

ГРИГОРЇЙ. Переста́ньте врать, хоро́шіе друзья: высокіе чины, весе́лое Мѣсто, разли́чныи И́гры и Заба́вы и всѣ ваши затѣи не си́льны обрадовать духа и тѣм[8] излѣчи́ть ску́ку[9].

ЯКОВ. А что ж си́льно?

ГРИГОРЇЙ. Одно̀ то́е, если с Хоро́шими друзья́ми завести́[10] Че́стный Разгово́р[11].

ЯКОВ. Како́й[12]?

ГРИГОРЇЙ. Тако́й, в кото́ром мо́жно разсужда́ть, в чем состои́т И́стинное Ща́стїе[13]?

АѲАНАСІЇЙ. Пра́вда: Нѣт прїя́тнѣе для Путеше́ственника как говори́ть с ним о том Го́родѣ, кото́рый всѣ его Труды́ Поко́ем увѣнча́ет. Мы родили́сь к И́стинному Ща́стію и Путеше́ствуем к нему. А жизнь на́ша есть Путь, как Рѣка̀ теку́щїй[14].

ЯКОВ. Мы друзья̀ хоро́шїи. А кто ж меж нами разгово́р заведе́т[15]?

ГРИГОРЇЙ. Я. Развяжи́те мнѣ сей вопрос? Что тако́е есть для человѣка лу́чше всего̀[16]?

ЯКОВ. Бог зна́ет! И на что нас спра́шиваеш о то́м, чего вели́кіе Мудрецы́ Усмотрѣть не могли́: и поразни́лись в свои́х мнѣ́ніях так[17], как пу́тники в доро́гах? Вить то́е, что лу́чше всего̀, то и выше всего, а что выше всего[18], то всему̀ Голова̀ и Коне́ц. Сіе гла́внѣйшее добро̀ на́звано у дре́вних филосо́фов Оконча́ніем всѣх добр и верхо́внѣйшим добро́м[19]. Кто ж тебѣ мо́жет развяза́ть, что тако́е есть Край и Приста́нище всѣх на́ших жела́ній?

ГРИГОРЇЙ. Поти́ше, госуда́рь мой! Ты о́чень завысоко́сился[20]. Так я вас простѣе спрошу̀: Чего̀ вы себѣ в жи́зни па́че всего̀ жела́ете?

ЯКОВ. Ты бу́дто Мураве́йник Па́лкою покопа́л, так вдруг сим вопро́сом возволнова́лись[21] на́ши жела́нія.

АѲАНАСІЇЙ. Я бы жела́л быть Человѣ́ком высокочино́вным, дабы́ мои̇̀ подкома́ндные[22] бы́ли крѣ́пки, как Росс́іане, а добросерде́чны[23], как Дре́внїи Ри́мляне[24]. Когда б у меня дом был как в Вене́цїи, а сад как в Флоре́нцїи[25]. Чтоб быть мнѣ и Разу́мным, и Учо́ным, и Благоро́дным. Бога́тым, как бык[26].

ГРИГОРЇЙ. Что ты врїо́ш?

АѲАНАСІЇЙ. Бога́тым, как жид[27]; дю́жим, как бык[28]; приго́жим, как Вене́ра[29]; споко́йным, как Однодво́рец…[30]

ЯКОВ. Взойшла́ мнѣ на па́мять Вене́ра, так называ́емая соба́чка.

ГРИГОРЇЙ. Извольте[31], госуда́рь мой, приба́вить!

ЯКОВ. Хвоста́тым, как Лев; голова́тым, как Медвѣдь; уха́тым, как Осе́л…

ГРИГОРЇЙ. Сумнительно, чтоб могли́ войти́ть во Уши Бо́жія столь безтолко́выя жела́нїя. Ты с твои́ми Затѣями похо́ж на Вербу, кото́рая[32] быть жела́ет в одно̀ вре́мя и Ду́бом, и Кле́ном, и Ли́пою, и Бере́зою, и Смокви́ною[33], и Масли́ною, и Я́вором и Фи́ником, и Ро́зою и Ру́тою…[34] Со́лнцем и Луно́ю… Хвосто́м и Голово́ю… Младе́нец, на Рука́х Ма́терних сидя̀щїй, ча́сто за Нож и за Ого́нь Хвата́ется. Но премилосе́рдная и прему́драя[35] Мать на́ша Приро́да[36] лу́чше зна́ет о то́м, что нам поле́зно. Хотя̀ пла́чем и рве́мся, она̀ как[37] Сосца́ми свои́ми всѣх нас по благопристо́йности Пита́ет, так[38] и одѣва́ет, и сим до́брый младе́нец дово́лен. А Злоро́дное сѣ́мя безпоко́ится и других безпокоит. Ско́лько ж миллїо́нов во вселе́нной[39] сих нещастных дѣте́й? День и нощ во́плят, ничем не дово́льны[40]; одно̀ даду́т в Руки, за но́вым чем пла́чут. Нельзя нам не быть нещастными[41].

АѲАНАСІЇЙ. Длячего?

ГРИГОРЇЙ. Не мо́жем сыскать Ща́стїя.

ЯКОВ. Зачем?

ГРИГОРЇЙ. Затѣм, что не жела́ем, и жела́ть не мо́жем.

Аѳанасїй. Почему̀?

Григорїй. Потому̀ что не разумѣем, в чем онò состои́т. Голова̀ дѣлу то, чтоб узнать: Отсю́ду ро́дится жела́нїе, от жела́нїя иск, пото́м получе́нїе. Вот и благополучіе, сирѣч полученіе[42], что для тебѐ бла́го. Тепе́рь понима́й, что Значи́т Прему́дрость.

Яков. Я Ча́сто слы́шу сло́во сіѐ "Прему́дрость".

Григорїй. Прему́дрости дѣло в том состои́т, чтоб Уразумѣть то́е, в чем состои́т Ща́стїе; вот Пра́вое крилò. А добродѣтель тру́дится Сыска́ть. По се́й причи́нѣ Онà у Е́ллин и Ри́млян му́ществом и крѣпостїю зове́тся: ἀρετή, virtus[43], вот и лѣвое. Без сих крил, нико́им Образом нельзя̀ вы́браться и взлетѣть к Благополу́чїю[44]. Прему́дрость – как остро-дально-зрителной орлиной глаз[45], а добродѣтель – как Му́жественныя Ру́ки, с ле́гкими Оле́ньими нога́ми. Сіѐ Боже́ственное Супру́жество жи́во изображенò се́ю ба́сенькою.

Яков. Ты из уст мои́х вырвал ея. Коне́чно, онà о двух пу́тниках, безно́гом и слѣпо́м[46].

Григорїй. Ты то́чно[47] в мысль мою́ попа́л.

Аѳанасїй. Раскажи́ ж пообстоя́телнѣе.

Григорїй. Путник, обходя разные земли и государства, лишился ног; тут пришло ему на мысль возвратиться в дом к Отцу своему, куда он, опираясь руками, с превеликим трудом продолжал обратной путь свой; наконец, доползши до горы, с которой виден уже был ему и дом Отца его, лишился совсѣм и рук. Отсель[48] живо́е О́ко его с весе́лою жа́дностїю взира́ет на За́мок, чрез лѣса, рѣки, стремины[49], чрез Пирами́дных Гор верху́шки и́здали блиста́ющїй[50]. Сей За́мок[51] есть дом Отцà его и всей Миролюбной фамилїи, конец и вѣнец всѣх подоро́жных трудов. Но то бѣда, что наш Обсерва́тор ни рук, ни ног дѣйстви́телных не имѣет, а только мучится, как Ева́нгельскїй бога́ч, смотря на Ла́заря[52]. Между тѣм, осмотрясь назад, увидѣл нечаянно чудное и бѣдственное позо́рище: Бреде́т слѣпец, прислу́шивается, ощу́пывает По́сохом, то в право, то в лѣво, и, бу́дто Пян, из дороги слоня́ется. Подхо́дит бли́же, воздыха́ет:

"Исчезоша в суетѣ днїе наши…"[53]

"Пути твоя, Господи, скажи ми…"[54]

"Увы мнѣ, яко пришелствїе мое продолжися"[55].

И протчїи таковїи слова сам себѣ говорил[56], воздыхая с Частым преткновенїем и паде́нїем. Бою́ся, друг мой, чтоб не спуга́ть тебя: "Кто ты таков?" – спроси́л[57] Прозорли́вый. "34-й год путешествїя моего, а ты мнѣ на пути́ сем Первый случи́лся, – отвѣча́л Помраче́нный. – Мать моя Сосла́ла[58] меня[59] в Ссы́лку. Необыкновенный жар солнечных лучей в Аравіи лишил меня очей, и я слѣп уже[60] возвраща́юся ко Отцу́ моему". "А кто твой Оте́ц?" "Он живет в наго́рном За́мкѣ, называ́емом Мир-го́род. И́мя его[61] Ура́нїй[62], а мое́ Пра́ктик". "Бо́же мой! – вскрича́л просвѣще́нный. – Что ты мнѣ говори́ш? Я твой Родно́й брат[63], я Обсерва́тор…"[64] Необыкнове́нная ра́дость печатлѣется всегда[65] слеза́ми; послѣ Изоби́льнаго слез излїя́нїя, слѣпе́ц с[66]

орошенными Очи́ма, говорил брату своему слѣдующее: “Сладча́йшій брате[67]! По слуху слыха́л Я о тебѣ, а теперь сердечное О́ко мое видит тебе. Умилосе́рдись, оконча́й мои бѣдствія, будь мнѣ наста́вником: Скажу Правду, что мене труд веселит, но всемину́тное претика́нїе всю мою Крѣпость Уничтожа́ет”. “Жаль мнѣ, – говори́л свѣтлоо́кїй, – что не могу тебѣ служи́ть, любезная душа моя: я путник, обышедшій уже одними ногами моими весь круг земли; они меня носили вездѣ поспѣшно; но каменистыя в пути встрѣчавшіяся горы лишили меня оных, и я, опираясь руками моими, продолжал путь мой, а на сем мѣстѣ потерял и руки; болѣе уже ни ходить, ни ползать по землѣ не могу[68]. Мно́гїе жела́ли мене к сему употреби́ть, но, не способен[69] Полза́ть, не́ был им Поле́зен…” “За си́м дѣло не ста́ло, – сказа́л слѣпо́й. – Ты мнѣ бре́мя ле́гкое и любе́зное[70]: возьму́ тебе, сокро́вище мое, на себе: Чи́стое твое Око[71] будь вѣчным тѣла моего Облада́телем, и всѣх мои́х У́дов голово́ю. Прекрати Мучи́телство началоро́дной тмы, безчеловѣчно меня ганя́ющей[72] по пусты́м пути́ сего[73] посторо́нностям: Я твой Конь, сядь на Ра́мена мои, и управля́й мно́ю, дражайшїй Господи́не и Бра́те!..” “Ся́ду, бра́тец[74] мой, с Охо́тою, дабы доказа́ть нам И́стину напи́саннаго сло́ва Бо́жїя сего у Прито́чника: ‘брат от Брата помагаемый есть яко град тверд и высо́к: Укрѣпля́ется же Яко Осно́ванное Ца́рство’[75]”.

Тепе́рь взгля́ньте на ди́вное дѣло Бо́жїе. Из двои́х человѣков соста́влен Оди́н: Одно̀ Пу́тничее лице здѣлано из двоих сро́дностей, без вся́каго смѣше́нїя, но и без раздѣле́нїя[76], взаи́мно служа́щих. И́дет не быва́лой Пу́тник гла́внѣйшим Путе́м, ни в право, ни в лѣво не Уклоня́ясь[77]: Исправно перехо́дит рѣки, лѣса̀, рвы и стреми́ны; прохо́дит стропо́тныя го́ры с весе́лїем; поднима́ется Ми́рнаго на высоту̀ Го́рода; облива́ет его свѣтлый и благово́нный во́здух; выхо́дит безмяте́жная Толпа̀ Ми́ром и любо́вїю ды́шущих жи́телей, пле́щущи Рука́ми; ожида́ет на крылцѣ̀ и прїе́млет в нѣдро Блаже́ннаго объя́тїя сам ве́тхїй де́ньми[78] отец Ура́нїй.

Яков. Так что ж теперь[79] сказа́ть?

Григорїй. Обяви́те гла́вное ва́ше жела́нїе.

Яков. На́ше жела́нїе верхо́вное в том, чтоб быть Щасли́выми.

Григорїй. Гдѣ ж ты вида́л Звѣря или Пти́цу без си́х Мы́слей? Ты скажи́, гдѣ и в Чем иско́мое тобо́ю Ща́стїе? А Без сего̀ родны́й ты слѣпе́ц: Он и́щет Отцо́вскаго За́мка, да не ви́дит, гдѣ он. Зна́ю, что и́щеш[80] Ща́стїя, но, не разумѣ́я, гдѣ Оно̀, па́даеш[81] в неща́стїе. Премилосе́рднѣйшее Естество всѣм без вы́бора душа́м Откры́ло Путь к Ща́стїю…

Аѳанасїй. Посто́й! Сїе сло́во, ка́жется, воня́ет Ересью: всѣм без вы́бору[82]?..

Яков. Пожа́луй, не мѣша́й, Господи́н правосла́вный Суевѣ́р: все-на-все родило́сь на до́брый Коне́ц[83]: до́брый коне́ц, разумѣ́й – Ща́стїе. Так мо́жно ли сказа́ть, что не вся́кому дыха́нїю откры́ла путь всео́бщая Мать на́ша нату́ра к ща́стїю?

Аѳанасїй. И твоя нату́ра па́хнет идолопокло́нством. Лу́чше сказа́ть: Бог открыл, не язы́ческая твоя Нату́ра[84].

Яков. Здра́вствуй же, ольхо́вый богосло́вец[85]: Естьли я, называ́я Бо́га нату́рою, Здѣлался Язы́чником, то ты и сам давно уже преобрази́лся в Идолопокло́нника.

Аѳанасїй. Чего ради?

Яков. Того ради, что сїе имя "Бог" есть Языческое назва́нїе.

Аѳанасїй. Пуска́й и так, но Христїя́не уже здѣлали Оное свои́м.

Яков. Длячего́ ж ты бои́шся Бо́га называ́ть нату́рою, если пе́рвїи Христїя́не усвои́ли себѣ Язы́ческое назва́нїе сїе "Бог"?

Аѳанасїй. Мно́го ты болта́ть научи́лся.

Яков. Ра́звѣ ты не слыха́л никогда̀, что высоча́йшее Существо̀ сво́йственнаго себѣ и́мени не имѣет[86]?

Аѳанасїй. Не имѣет? А что ж за и́мя было ему у Жидо́в? Како́е-то Егова̀[87]? Разумѣеш ли?

Яков. Не разумѣю[88].

Аѳанасїй. Вот то́-то оно, что не разумѣеш.

Яков. Зна́ю то́лько то, что у Иса́їи на мно́гих мѣста́х напи́сано так: "Аз есмь, Аз есмь, Аз есмь сый…"[89] Оста́в же, господи́н богосло́в, Толкова́нїе сло́ва для Евре́йских словотолко́вников, а сам внемли́, что то тако́е, что Означа́ется тѣм И́менем "Сый"? Не вели́ка нужда знать, отку́ду сїе сло́во родило́сь "Хлѣб": от Хлѣва́ или от Хлопо́т, или от Хлебанья[90]; а в том то́лько си́ла, чтоб узна́ть, что чрез То́е И́мя означа́ется. В том-то жизнь состоит вре́менная Если́ доста́ть Его.

Ермолай. Бог По́мочь! Что у вас за спор? Я давно́ прислу́шиваюсь.

Аѳанасїй. Здра́вствуй, друг!

Яков. Пожа́луй, будь судье́ю на́шей ссо́рѣ.

Ермолай. Гото́в. А в чем дѣло?

Яков. Идолопокло́нством почита́ет, если́ Бо́га назва́ть Нату́рою.

Ермолай. В Би́блїи Бог имену́ется Огне́м, водо́ю, вѣтром, желѣзом, ка́менем[91] и протчими безчи́сленными имена́ми; длячего ж Его не назвать "Natura" – Нату́рою? Что ж[92] до моего мнѣнїя надлежи́т, нельзя сыска́ть важнѣе и Богу прили́чнѣе и́мени, как сїе. "Natura" есть ри́мское сло́во, по на́шему Приро́да, или Естество̀. Сим сло́вом Означа́ется все-на-все, что только роди́тся во всей Мі́ра сего Ма́шинѣ[93]; а что нахо́дится нерожде́нное, как Ого́нь[94], и все родя́щееся вообще называ́ется Мїр, длячего…

Аѳанасїй. Посто́й, все веще́ственное роди́лось и ражда́ется, и сам Господин Ого́нь[95].

Ермолай. Не спо́рю, друг мой: Пуска́й все веще́ственное роди́лось[96]. Так точно: для чего́ ж всю тлѣнь[97] Заключа́ющим и́менем, то есть Нату́рою, не назва́ть того́, в ко́ем весь Мїр с рожде́нїями свои́ми, как Прекра́сное Цвѣту́щее де́рево, закрыва́ется в Зе́рнѣ своем и отту́да ж явля́ется? Сверх того, сло́во сїе "Нату́ра" не то́чїю вся́кое ражда́емое и премѣня́емое вещество̀[98] значи́т, но и[99] та́йную Эконо́мїю[100] той присносу́щной си́лы, кото́рая вездѣ́ имѣет свой Центр, или сре́днюю гла́внѣйшую то́чку, а околи́чности свое́й нигдѣ так, как шар[101], кото́рым О́ная си́ла жи́вописью

Изобража́ется: “Кто Яко Бог?”[102] Она̀ называ́ется Нату́рою потому́, что все нару́жу происходя́щее или рожда́емое от та́йных неогра́ниченных Ея нѣдр, как от всео́бщей Ма́тери Чре́ва, вре́менное свое имѣ́ет Нача́ло. А поне́же сїя Ма́ти, рожда́я, ни от кого̀ не принима́ет, но сама́ собо́ю рожда́ет, длятого[103] называ́ется и Отцо́м, и Нача́лом, ни нача́ла, ни конца́ не иму́щим, ни от мѣ́ста, ни от вре́мени не зави́сящим; а изобража́ют Ее живопи́сцы Колцо́м, Пе́рстнем[104], или Змі́ем, в ко́ло сви́тым, свой Хвост свои́ми ж держа́щим Зуба́ми[105]. Сея повсе́мственныя, всемогущїя[106] и прему́дрыя си́лы дѣ́йствїе называ́ется та́йным Зако́ном, правле́нїем или Ца́рством, по всему́ матерїа́лу разли́тым безконе́чно и безвре́менно, си́рѣчь нелзя о не́й спроси́ть: “Когда она̀ начала́сь[107]?” – Она̀ всегда́ была́. Или: “Поко́ль Она̀ бу́дет?” – Она̀ всегда́ бу́дет. Или: “До ко́его Мѣ́ста простира́ется?” – Она̀ всегда́ вездѣ́ есть. “На Что ты, – говори́т Бог Мойсе́ю, – спра́шиваешь о и́мени моем[108]? Если мо́жеш сквозь Матерїа́лной мрак прозрѣ́ть то́е, что всегда́ – вездѣ́ – бы́ло – бу́дет – есть[109]: вот мое́ Имя и Естество̀. Имя в Естествѣ́, а оно̀ в и́мени[110]. Одно другаго не разнится, тож[111] одно̀ и друго́е, Обо́е вѣ́чное. Кто вѣ́ры о́ком чрез мрак мене ви́дит, тот и И́мя мое Зна́ет. А кто и́щет знать о мое́м[112] имени, тот, коне́чно, не зна́ет менѐ. Знать менѐ и мое и́мя – все то Одно̀; И́мя мое и я – Одно̀ то; Аз есмь тот, что есмь; Аз есмь сый”[113]. Если́ кто зна́ет Бо́га, чем ни е́сть имену́ет Его се́рдце почита́телево, все то дѣ́йстви́телно и до́брое и́мя. Нѣ́т ничего, что оди́н зна́ет Ἄρτος[114], а другой PANIS[115], то́лько бы в разумѣ́ не поразни́лись. Мойсе́й и Иса́їя имену́ют Его Сы́й[116]. Им подража́я, Па́вел говори́т[117]: “вчера и днесь то́йже, и во вѣ́ки”[118]. А богосло́в друго́е и́мя дает: Бог Любо́вь Есть…[119] Любо́вїю называ́ет то́е, что Одина́кое и несло́жное: Еди́нство вездѣ́, всегда̀, во все́м. Любо́вь и Еди́нство есть то́ же. Еди́нство Часте́й Чу́ждое есть. Посему разруши́тися[120] Ему́ есть дѣ́ло ли́шнее, а поги́бнути есть[121] совсѣ́м постороннее: Іеремі́я зове́т Мече́м[122], а Па́вел Сло́вом имену́ет живы́м[123], но о́ба то ж разумѣ́ют. Сей Меч всю тлѣ́нь рази́т, “и вся я́ко ри́за обетша́ют”[124], а слова Зако́на и Царствїя Его не ми́мо и́дут[125].

Григорїй. До́лго ли вам спо́рить? Возврати́мся к на́шему разгово́ру.

Ермолай. О чем разгово́р?

Яков. О то́м, в че́м состои́т Ща́стїе.

Григорїй. Премилосе́рднѣйшая Ма́ти на́ша Нату́ра и Оте́ц вся́кїя Утѣ́хи вся́кому без вы́бору дыха́нїю открыл путь к Ща́стїю.

Яков. Дово́лен ли ты сим мнѣ́нїем, Аѳана́сїй[126]?

Аѳанасїй. Тепе́рь дово́лен.

Григорїй. Но то̀ бѣда̀, что не и́щем знать то́чно[127], в чем оно̀ имѣ́ет свое поселе́нїе? Хвата́емся и бере́мся за то́е[128], как за тве́рдое на́ше Основа́нїе, что одни́м то́лько Хоро́шим Прикры́лося ви́дом. Исто́чником неща́стїя есть нам на́ше безсовѣ́тїе: Оно-то нас плѣня́ет, представля́я го́рькое сла́дким, а сла́дкое го́рьким[129]. Но сего́ бы не́ было, если́ бы мы са́ми с со́бою посовѣ́товали. Поразсуди́мся, дру́ги мои, и спра́вмося[130]; к до́брому дѣ́лу приниматься никогда̀ не по́здо. Пои́щем: в чем тве́рдость на́ша? Поду́маймо: такова́я ду́ма есть то са́мая сладча́йшая Бо́гу Моли́тва[131].

Скажи́те мнѣ, что тако́е для вас лу́чше всего̀? Если́ тое сы́щете, тогда̀[132] на́йдете и ща́стїе то́чное: в то вре́мя и добра́ться до него Мо́жно[133].

Ермолай. Для мене ка́жется лу́чше всего[134] то, если́ быть во всем довольным.

Григорїй. Скажи́ яснѣе!

Ермолай. На де́ньги, на Зе́млю, на Здоро́вья, на люде́й и на все, что То́лько ни есть в свѣтѣ…

Яков. Чего ты засмѣя́лся?

Аѳанасїй. От ра́дости, что случи́лся дура́честву моему́ това́рищ. Сей та́к же быть жела́ет горба́тым, как верблю́д, брюха́тым, как Кит, носа́тым, как Крокоди́л, Приго́жим, как Хорт, аппетитным, как каба́н, и про́тчая.

Григорїй. Богосло́вскїи Уста̀, а не богосло́вское Се́рдце. Хорошо̀ ты говори́ш о Бо́гѣ, а жела́еш нелѣпаго. Не погнѣвайся, друг мой, на моѐ чистосерде́чїе. Предста́в себѣ безчи́сленное число̀ тѣх, ко́им никогда̀ не вида́ть изоби́лїя; вообрази́[135] больны́х и Пристарѣлых; приведи́ на память всѣх с[136] нескла́дным тѣлом рожде́нных; неужель ты ду́маеш, что Премилосе́рдная и попечи́тельная Мать наша Нату́ра затвори́ла им две́ри к Ща́стїю, здѣлався для них Ма́чехою[137]? Ах, пожа́луй, не стѣсня́й мнѣ прему́драго Ея̀[138] про́мысла в у́зкїи Предѣлы; не клевещи́ на всемогу́щее Ея̀ Милосе́рдїе[139]: Она̀ для вся́каго дыха́нїя до́бра, не для нѣкоторых вы́борных из одного̀ то́чїю Человѣ́ческаго ро́да; Она̀ рачи́телнѣйшим свои́м Про́мыслом все то́е изгото́вила, без чего не мо́жет соверши́тись Послѣдняго червяка̀ Ща́стїе; а если́ чего̀ не доста́ет, то, коне́чно, ли́шнее[140]. Оче́й не имѣет Крот, на что ж Ему[141]? Пти́цы не зна́ют Корабе́льнаго строе́нїя, не на́добно; а кому́ на́добно, зна́ет. Ли́лїя не зна́ет фа́брик, Она̀ и без ни́х кра́сна[142]. Оста́в же, друг мой, сїе Клеветли́вое на родну́ю мать на́шу Проше́нїе.

Ермолай. Я не клевещу и не подаю на ее челобитной!

Григорїй. Ты клевещеш на ея милосердїе[143].

Ермолай. Сохрани́ меня Бог, я на Бо́га не клевещу̀.

Григорїй. Как не клеве́щеш? Ско́лько ты́сящ[144] люде́й Лише́нных того̀, чего ты жела́еш?

Ермолай. Без числа̀. Так что́ же?

Григорїй. Удиви́тельный Человѣ́к! Так Бог, по твое́му Опредѣле́нїю, Есть не милосе́рдный?

Ермолай. Длячего?

Григорїй. Длятого, что затвори́л им путь к сему́, чего ты жела́ешь Так, как наде́жной тве́рди Ща́стїя.

Ермолай. Так до чего́ ж мы тепе́рь договори́лись?

Григорїй. До того̀, что или ты с твои́м жела́нїем глуп, или Госпо́дь не милосе́рдный.

Ермолай. Не дай Бог сего говори́ть.

Григорїй. По чему́ Зна́еш, что получе́нїе твоего̀ жела́нїя тебе Ощасли́вит? Спра́вся: ско́лько ты́сяч люде́й о́ное погуби́ло? До ко́их

поро́ков не приво́дит Здра́вїе с изоби́лїем? Цѣлыя респу́блики чрез о́ное пропа́ли. Ка́к же ты изоби́лїя жела́еш, как Ща́стїя? Ща́стїе нещасли́выми не дѣлает. Не ви́диш ли и те́перь, сколь мно́гих изоби́лїе, как наводне́нїе всеми́рнаго пото́па, пожéрло? А ду́ши их чрезмѣ́рными затѣ́ями, как ме́ничныи Ка́мни, са́ми себя снѣда́я, без Зе́рна кру́тятся? Божїе милосе́рдїе, коне́чно бы, Осы́пало тебе изоби́лїем, если б оно̀ бы́ло тебѣ́ на́добное. А тепе́рь вы́бросай из души́ сїе жела́нїе: Оно̀ совсѣ́м смерди́т родны́м[145] свѣтовы́м ква́сом.

Ермолай. Называ́еш мое жела́нїе Ква́сом[146]?

Григорїй. Да еще ква́сом пресквéрным, свѣтовы́м, испо́лненным черве́й неусыпа́емых, день и нощ Умерщвля́ющих душу. И, как Соломо́н сказу́ет: “вода глубока̀ и чи́ста, Совѣ́т в се́рдцѣ му́жа”[147], – так и я говорю́, что квас пресквéрный, свѣтовы́й жела́нїе в се́рдцѣ твоем. “Дал еси весе́лїе в се́рдцѣ моéм”[148], – Дави́д поéт[149], – а я скажу̀: взял еси смяте́нїе в се́рдце твое[150].

Ермолай. Почему́ жела́нїе мое[151] свѣ́тское?

Григорїй. Потому́ что о́бщее.

Ермолай. Длячего́ ж оно О́бщее?

Григорїй. Потому́ что просмердѣ́лось и вездѣ́ оно̀ Есть. Гдѣ́ мнѣ́ сы́щеш ду́шу, не напо́енную ква́сом сим? Кто не жела́ет Че́стей, Сребра́, во́лостей? Вот тебѣ́ исто́чник ро́поту[152], жа́лоб, печа́лей, вражд, тяжеб, войн[153], грабле́нїй, татьбы̀, всѣх ма́шин, крючко́в и хи́тростей. Из сего родника̀ ро́дятся измѣ́ны, бунт, заговóры[154], похище́нїя ски́птров[155], паде́нїя госуда́рств и вся неща́стїй бе́здна. “Го́споди! – говори́т Петр Святый в Дѣя́нїях, – ничто́же скве́рно вни́йде во Уста́ моя”[156]. На на́шем языкѣ “скве́рное”, а на Е́ллинском лежит Κοινόν, то есть “О́бщее”. Все то Одно̀: О́бщее, свѣтское, скве́рное. Мїрско́е мнѣ́нїе[157] не есть то в сердцѣ Му́жа Чи́стая вода̀, но бла́то, Κοινόν, coenum[158]: Свинїя́м и бѣса́м водворе́нїе. Кто им на се́рдцѣ толь глубо́ко напечатлѣ́л сей Криво́й Путь к Ща́стїю? Коне́чно, Оте́ц Тмы. Сїю́ те́мную мра́чнаго Ца́рства сла́ву друг от дру́га прїе́млюще, заблужда́ют от сла́вы совѣ́та Божїя, веду́щаго в И́стинное Ща́стїе[159], води́мы засѣ́янным Мїрски́х похоте́й ду́хом, не вни́кнув в нѣ́дра сладча́йшей и́стины. А сїе их Заблужде́нїе, сказа́ть Їеремі́иными слова́ми, написа́но на Но́гтѣ Адама́нтовом, на са́мом ро́зѣ Олтаре́й их[160], отку́ду проистека́ют всѣ рѣ́чи и дѣла́[161], так что сего началороднаго[162] рукописа́нїя ни стере́ть, ни вы́рѣзать, ни раздра́ть невозмо́жно, если́ не постара́ется сам о себѣ́ вседу́шно Человѣ́к, с Бо́гом в Па́влѣ глаго́лющїй[163]: “Нѣсть на́ша брань…”[164] Препояши́ ж, о Человѣ́к, чре́сла твоя[165] И́стиною[166]: вооружи́сь против сего твоего Зло́бнаго мнѣ́нїя: На Что тебѣ́ засма́триваться на Манѣ́ры свѣтові́и? Видь ты зна́еш, что И́стина всегда в малолю́дном Числѣ́ Просвѣще́нных Бо́жіих Человѣ́ков Ца́рствовала и Ца́рствует, а Мїр Ея̀ прїя́ти не может[167]? Собери́ пред себе из всего свѣ́та[168] живопи́сцов и Архите́кторов, и Узна́ешь, что живопи́сная Истина в немно́гих сердца́х Обита́ет, а са́мую бо́льшую их толпу̀ посѣ́ло невѣ́жество и неиску́ство.

Ермолай. Так сам же ты скажи́, в чем состои́т Истинное Ща́стїе.

Григорїй. Первѣе Узна́й все то́е, в чем она́ не состои́т, а Перешáрив Пусты́е Закау́лки, скорѣе добере́шся Туды́[169], гдѣ оно̀ Обита́ет.

Яков. А без свѣщи́[170] по те́мных Угла́х как ему иска́ть?

Григорїй. Вот тебѣ свѣча̀: Премилосе́рднѣйшїй Оте́ц наш всѣм открыл путь к Ща́стїю… Сим Ка́менем искуша́й зо́лото и сребро̀: Чи́стое ли[171]?

Аѳанасїй. А что ж, если́ кто искуша́ть[172] не иску́сен?

Григорїй. Вот как испы́туй! Мо́жно ли всѣм лю́дям быть живопи́сцами и Архите́кторами?

Аѳанасїй. Никак нельзя̀, вздор нелѣпой.

Григорїй. Так не ту́т же Ща́стїе ви́диш, что к сему не вся́кому путь откры́т. Как не может все тѣло быть оком[173], так сему не бывать никогда[174].

Аѳанасїй. Как не мо́жет все тѣло быть О́ком, так сему́ не бы́вать никогда́.

Григорїй. Мо́жно ли быть всѣм изоби́льными или чино́вными; дю́жимы или приго́жими? Мо́жно ли помѣсти́ться во Фра́нцїи? Мо́жно ли в одном вѣкѣ роди́ться? Нелзя̀ ника́к. Ви́дите, что родно́е Ща́стїе ни в Зна́тном Чи́нѣ, ни в тѣле́сных дарова́нїях, ни в кра́сной Странѣ, ни в сла́вном вѣкѣ, ни в высо́ких Нау́ках, ни в бога́том Изоби́лїи.

Аѳанасїй. Ра́звѣ ж в зна́тном чи́нѣ и в весе́лой сторонѣ нельзя быть Щасли́вым?

Григорїй. Ты Уже на другу́ю сто́рону, как пя́ный[175] лях чрез кобы́лу, Перескóчил.

Аѳанасїй. Как?

Григорїй. Не мог взлѣзти[176] без призыва́нїя Святы́х[177]. Пото́м, в двена́дцатый раз Поси́лившись, перевали́лся на друго́й бок. "Ну вас к Чо́рту! Передали́ пе́рцу", – сказа́л, осердя́сь[178].

Аѳанасїй. Да я[179] не о то́м спра́шую, я[180] о мнѣ спра́шую.

Григорїй. Ты неда́вно называ́л Ща́стьем высо́кїй Чин с Изоби́лїем, а тепе́рь совсѣм[181] выго́ниш О́ное. Я не говорю́, что щасли́вый Человѣк не мо́жет отправля́ть высо́каго Зва́нїя или жить в весе́лой сторонѣ, или по́льзоваться изоби́лїем, а то́лько говорю́, что не по чи́ну, ни по сторонѣ, ни по изоби́лїю щасли́вым Есть. Если́ в кра́сном до́мѣ пирожное[182] Изоби́лїе па́хнет, то причиною тому́ не Углы̀ Кра́сныи: Ча́сто и не в сла́вных Пироги́ живу́т Угла́х, по посло́вицѣ[183]. Мо́жеш ли сказа́ть, что всѣ равноду́шны жи́тели и весе́лы во Фра́нцїи?

Аѳанасїй. Кто ж на Э́том Подпи́шется?

Григорїй. Но если бы сторона̀ существо́м, или Эссе́нцїею[184], Ща́стїя была́, непремѣнно нельзя́ бы не бы́ть всѣм Щасли́вым[и]. Во вся́кой статьи́ есть щасли́вый и нещасли́вый[185]. Не Привязал Бог ща́стїя ни к времена́м Авраа́мовым, ни к предѣлам Соломо́новым, ни к царствованїю Давидову[186], ни к нау́кам, ни к статьям, ни к Приро́дным дарова́нїям, ни к изоби́лїю. По сей причи́нѣ не всѣм к сему[187] путь Откры́л, и Пра́веден во всѣх дѣлах свои́х[188].

Аѳанасїй. Гдѣ ж Ща́стїя иска́ть, естли́ оно̀ ни тут, ни та́м, ни Гдѣ?

Григорїй. Я Еще младе́нцом вы́учил, вы́слушай ба́сеньку. Дѣд и ба́ба здѣлали себѣ Ха́тку[189], да не прорубили ни одного Око́шка. Не весе́ла Ха́тка[190]. Что дѣлать? По до́лгом размышле́нїи Опредѣлено в Сена́тѣ[191] ити́ть за свѣтом доставать. Взяли мѣх, рази́нули Его в самой полдень пред Солнцем, чтоб, набрав[192], будьто бо́рошна или воды̀, внесть в Ха́тку[193]. Здѣлав нѣсколько раз, Есть ли свѣт, смо́трят. Ничего нѣт. Догада́лась Ба́ба, что Свѣт, как винò, из Мѣха вытека́ет. На́добно поскорѣе бѣжа́ть с мѣхом (обра́тно)[194]. Бѣжучи́, на дверя́х оба Сена́торы Оди́н Ного́ю, Другой Голово́ю заши́блись. Зашумѣл между ни́ми[195] Спор: "Конечно, ты вы́старѣл Ум!.." "А ты и родилась без него". Хотѣли Похо́д воспрїя́ть на Чужїе Го́ры и Грунтà за Свѣтом, помѣшал им Стра́нный Мона́х. Он имѣл о́троду лѣт только 50, но в сообщенїи Свѣта вели́кїй был Хитре́ц. "За ва́шу хлѣб и соль недо́лжно секретной по́льзы Утаи́ть", – сказал Монах[196]. По Его совѣту, Стари́к, взяв Топо́р, на́чал проро́убывать стѣну с таковы́ми Слова́ми: "Свѣте весе́лый, Свѣте жи́зненный, Свѣте повсе́мственный, Свѣте присносу́щный, Свѣте нелицепрїя́тный, посѣти́ и просвѣти́ и Освѣти́ Хра́мину мою". Вдруг оттвори́лась Стѣнà, напо́лнил Хра́мину сла́дкїй Свѣт, и от того вре́мени да́же до сего дни на́чали в той странѣ созида́ть свѣтлыя Го́рницы[197].

Аѳанасїй. Цѣлый свѣт не вида́л сто́лько безтолко́вых, ско́лько твой дѣд да Ба́ба.

Григорїй. Он мой и твой, вмѣстѣ и всѣх…

Аѳанасїй. Пропада́й Он! Как Ему́ И́мя?

Григорїй. Иш[198].

Аѳанасїй. Иш, к Чо́рту Его.

Григорїй. Ты Его бѣгаеш, а он с Тобо́ю всегдà.

Аѳанасїй. Как, со мно́ю?

Григорїй. Если́ не хо́чеш быть с ним, то бу́деш самым им.

Аѳанасїй. Вот навяза́лся с свои́м дѣдом.

Григорїй. Что ж ну́жды в и́мени, если ты дѣлом то́чный Иш.

Аѳанасїй. Пойди́ себѣ Прочь с ним.

Ермолай. А Ба́бу как зову́т?

Григорїй. Мут[199].

Яков. Мут от И́ша не разлучи́тся, сїя па́ра[200] сопряже́нная.

Григорїй. Но не родны́е ли И́ши всѣ мы есмы̀? И́щем Ща́стїя по сторона́м, по вѣка́м, по статьям, А О́ное Есть вездѣ и всегда с На́ми: Как Ры́ба в водѣ[201], так мы в нем, а Онò О́коло нас, и́щет самих нас. Нѣт Его нигдѣ, затѣм что Есть вездѣ. Не ищи́ Его нигдѣ, если́ не сы́щеш вездѣ[202]. Онò преподо́бное со́лнечному сїя́нїю, оттвори́ то́лько вход Ему в ду́шу твою. Онò всегда Толка́ет в Стѣну̀ твою́, и́щет прохо́да и не сы́скивает. А твоѐ Се́рдце те́мное и невесе́лое, и тма верху̀ бе́здны[203]. Скажи́, пожа́луй, не вздо́р ли и не сумозбро́д ли, что человѣк пече́тся о драгоцѣннѣйшем вѣнцѣ? А на что? На тò, будьто в Просто́й ша́пкѣ нельзя̀ наслаждаться тѣм щасли́вым и всеми́рным свѣтом, до ко́его льется сїя Моли́тва: "Услы́ши о Блаже́нный! Вѣчное имѣющїй, и всеви́дящее О́ко!"[204]

Безу́мный Муж со Зло́ю жено́ю выхо́дит вон из до́му своего̀, ищет Ща́стїя внѣ себе, бро́дит по ра́зным Постороо́нностям[205], достае́т блиста́ющее И́мя, обвѣшивается[206] свѣтлым Пла́тьем, притя́гивает разнови́дную сво́лочь Золото́й Моне́ты и сре́бренной посу́ды, нахо́дит друзе́й и безу́мїя Това́рищей, чтоб занесть в Ду́шу Луч блаже́ннаго Свѣти́ла и Свѣтлаго блаже́нства… Есть ли свѣт, смо́трит[207]. Ничего нѣт… Взглянь тепе́рь на волну́ющееся Мо́ре, на многомяте́жную во вся́ком вѣкѣ, Сторонѣ и Статьи́ толпу́ люде́й, так называ́емую Мїр, или Свѣт[208]: Чего он не дѣлает? Вою́ется, тяжбы́ во́дит, кова́рничает, пече́тся, затѣва́ет, стро́ит, разоря́ет, кручи́нится[209], пѣ́нит[210]. Не ви́дится ли тебѣ, что Иш и Мут в Ха́тку бѣгу́т? Е́сть ли[211] свѣт, смо́трят. Ничего нѣт!

Яков. Блаже́нный Иш и щасли́вая Мут: Они в Кончи́ну дней свои́х домоли́лися, чтоб всеви́дящее недре́млющее вели́кое всего Мї́ра О́КО[212], Свѣти́ло, Хра́мину их Просвѣти́ло: А протчїим вѣчная Му́ка, Мяте́ж и шата́нье.

Лонгин. Дай Бог ра́доваться!

Григорїй. О, Любе́зная душа̀! Кой дух научи́л тебя так вита́тися? Благодари́м тебѣ́ за сїе Поздравле́нїе.

Яков. Так вита́лися всегда дре́внїи Христїя́не.

Ермолай. Не ди́вно. Сей вита́льный Образе́ц сво́йственный Христу́ Го́споду на́шему[213]. Он Рожде́н Бо́жїим Ми́ром. В Мї́рѣ прине́с нам, благовѣству́я, Мир, всяк Ум превосходя́щїй[214]. Снисхо́дит к нам с Ми́ром. Сла́ва в вы́шних Бо́гу…[215] вита́ется Ми́ром[216]: Мир до́му сему́[217], Мир вам[218]; Учит о Ми́рѣ: Но́вую За́повѣдь даю́ вам…[219] Отходя̀, Ми́р же Оставля́ет: Мир мой даю́ вам: дерза́йте! не бо́йтеся! ра́дуйтеся[220]!

Аѳанасїй. Зна́еш ли, о че́м Между́ на́ми разгово́р?

Лонгин. Я все до то́чки слы́шал.

Аѳанасїй. Он под тою Я́блонею[221] сидѣ́л, коне́чно. Отгада́л ли я?

Лонгин. Вы не могли́ менѐ ви́дѣть за вѣтвами.

Григорїй. Скажи́, Любе́зный Ло́нгин, есть ли бѣднѣе тварь от того Человѣка, кой не дозна́лся, что тако́е Лу́чше для него̀ и жела́тельнѣе всего?

Лонгин. Я и сам сему́[222] ча́сто удивля́юсь, что мы в постороо́нних Околи́чностях чрез-чур любопы́тны, рачи́тельны и проница́тельны, измѣ́рили Мо́ре, Зе́млю, Во́здух[223], Небеса̀ и обезпоко́или брю́хо Земно́е ра́ди Мета́ллов[224], размежева́ли Плане́ты: доиска́лись в Лунѣ́ Гор, Рѣк и Городо́в, нашли́ Закомпле́тных[225] Мї́ров неищетное Мно́жество, стро́им непоня́тныя Ма́шины, засыпа́ем бе́здны, воспяща́ем и привлека́ем Стремле́нїя во́дная, чтоде́нно но́вые О́пыты и ди́кїя Изображе́нїя. Бо́же мой! Чего мы не Умѣ́ем! Чего не мо́жем! Но то Го́ре, что при всем том, ка́жется, чего́сь вели́каго не достает[226]. Нѣт того̀, чего и сказа́ть не умѣ́ем: Одно̀ то́лько Зна́ем, что недостае́т Чего́сь, а Что Оно̀ тако́е, не понима́ем. Похо́жы на безслове́снаго Младе́нца: Он то́лько пла́чет, не в си́лах ни Знать, ни ска́зать, в Чем ему нужда. Одну́ то́лько доса́ду чу́вствует. Сїѐ я́вное души́ на́шей неудово́лствїе не мо́жет ли нам дать догада́ться, что всѣ сїи́ Нау́ки не

мо́гут Мы́слей на́ших насы́тить? Бе́здна душе́вная, ви́дишь, О́ными не наполня́ется[227]. Пожéрли мы безчи́сленное Мно́жество Обраща́ющихся (как на Англинских Колоко́лнях Часо́в[228]) Си́стем[229] с Плане́тами, а плане́т с Гора́ми, Моря́ми и Города́ми, да одна́ко ж А́лчем: не Утоля́ется[230], а рожда́ется на́ша жа́жда. Матема́тика, Медицы́на, Фи́зика, Меха́ника, Музы́ка с свои́ми бу́ими се́страми, чем изоби́лнѣе их вкуша́ем, тѣм Пу́ще Пали́т Се́рдце на́ше Го́лод и жа́жда, а Гру́бая на́ша Остолбенѣ́лость не мо́жет догадаться, что всѣ Они́ суть служа́нки при Госпожѣ́ и Хвост при свое́й Головѣ́, без Кото́рой весь ту́луб не дѣйстви́телен[231]. И что несы́тѣе, безпоко́йнѣе и вре́днѣе, как Человѣ́ческое Се́рдце, си́ми рабы́нями без свое́й нача́льницы вооруже́нное? Чего́ ж о́ное не дерза́ет предпрїя́ть? Дух несы́тости женет, Наря́д спосо́бствует стреми́ться за скло́нностїю[232], как Кора́бль и Коля́ска без Управи́теля, без Совѣ́та и предви́дѣнїя, и Удово́лствїя, взалка́вши я́ко пес[233], с ро́потом вѣ́чно Глота́я прах и пе́пел ги́бнущїй Ли́хвы[234]. Отчужде́нны Ещѐ от ложе́сн, заблуди́вше от чре́ва[235], мину́в Суще́ственную И́сту над душе́вною бе́здною внутрь нас Гремя́щаго Сїе: “Аз есмь[236], Аз есмь Сы́й[237]!”

А Поне́же не спра́вилися[238], в чем для них са́мая Нужнѣ́йшая на́добность и что тако́е есть Предѣ́л, Черта̀ и Край всѣх-на́-всѣх жела́нїй и намѣ́ренїй, дабы́ всѣ свои́ дѣла̀ Приводи́ть к сему́ гла́внѣйшему и наде́жнѣйшему Пу́нкту, затѣ́м Пренебрегли́ и Цари́цу всѣх служе́бных сих духо́в[239], или нау́к, от Земли́ и в Зе́млю возвраща́ющихся[240]: Мину́в Милосе́рдную дверь Ея̀, Отверза́ющую Исхо́д и вводя́щую мысли наши от ни́зовых по́длостей тѣ́ни к Пресвѣ́тлой и Суще́ственной И́стѣ неувяда́ющаго Ща́стїя. Тепе́рь поду́майте, дру́ги мои, и скажи́те: в чем состои́т Самонужнѣ́йшая на́добность? Что есть для вас Лу́чшее и саможела́телнѣе всего̀? Что тако́е Здѣ́лать вас мо́жет Щасли́выми? Разсужда́йте заблаговре́менно, вы́йдите из числа безпу́тных Пу́тников, ко́и и са́ми не могут сказа́ть, куда̀ и́дут и за Чем. Житїѐ на́ше есть путь[241], а исхо́д к Ща́стїю не Коро́тенькїй…

Аѳанасїй. Я давно́ бы сказа́л мое́ жела́нїе, да не прихо́дит мнѣ́ в ум то́е, что для меня̀ Лу́чшее в Свѣ́тѣ.

Лонгин. Ах, Человѣ́к! Постыди́сь сего̀ Говори́ть: Если́ Червонѣ́ет[242] За́пад со́лнечный, проро́чествуем, что За́втрешней день возсїя́ет Чи́стый, а Если́ зарумя́нится восто́к, сту́жа и непого́да бу́дет сего̀ дня, всѣ Говори́м, и быва́ет так. Скажи́, Пожа́луй: если́ бы жи́тель из Городо́в, населе́нных в Лунѣ, к нам на наш Земны́й шар[243] пришо́л, не Удиви́лся ли[244] бы на́шей Прему́дрости, ви́дя, что небе́сные Зна́ки толь иску́сно понима́ем? А[245] в то время внѣ себе стал бы наш Луна́тик, когда б Узна́л, что мы в Эконо́мїи кро́шечнаго ми́ра на́шего, как в ма́ленких Ло́ндонских Часа́х[246], слѣпы́е не́смыслы и соверше́нные Тру́тни[247]. Ничего не примѣча́ем и не ради́м о Удиви́телнѣйшей всѣх Си́стем Си́стемѣ на́шего тѣ́лышка. Скажи́, пожа́луй, не Заслужи́ли ли бы мы у на́шего Го́стя Имени безтолко́ваго Матема́тика, кой тве́рдо разумѣ́ет Цы́ркул, Окру́жїем[248] свои́м многїи Миллїо́ны Миль вмѣща́ющїй, а в ма́леньком Золото́м Колцѣ́ то́й же си́лы и вку́су Чу́вствовать не мо́жет?

Или безу́мнаго того Кни́жника дал бы нам по са́мой справедли́вости Титуля́ціїю[249], кото́рой[250] слова́ и пи́сьмена в 15 арши́н разумѣ́ть и читать мо́жет, а То́е ж А́лфа или Оме́га, на ма́ленькой бума́жкѣ или на Но́ггѣ напи́санное[251], совсѣ́м Ему̀ не поня́тно. Коне́чно, назва́л бы нас то́ю вѣ́дьмою, кото́рая Зна́ет, како́е ку́шанье в чужих Горшка́х кипи́т[252], а в свое́м до́мѣ и слѣ́па, и неради́ва, и го́лодна. И Чуть ли таковы́е мудрецы́[253] не из числа́ тѣ́х жен, своего до́му не брегу́щих, ко́их вели́кїй Па́вел называ́ет Опла́зывыми или волоки́тами[254]? Я нау́к не Хулю̀ и са́мое Послѣ́днее ремесло̀ Хвалю́: Одно то Хулы́ досто́йно, что, на [н]их надѣ́ясь, Пренебрега́ем верхо́внѣйшую нау́ку, до кото́рой вся́кому вѣ́ку, странѣ̀ и статьѝ, по́лу и во́зрасту длятого оттворена̀ дверь[255], что ща́стїе всѣм без вы́бора[256] есть нужное, чего, кромѣ̀ Ея, ни о како́й нау́кѣ сказа́ть не мо́жно. И Сим всевысоча́йшїй вѣ́ками и Си́стемами вѣ́чно владѣ́ющїй Парламе́нт дово́льно доказал[257], что он всегда̀ пра́веден есть, и Пра́ви судѝ Его[258].

Я́ков. Конечно, не за то Муж женѝ нака́зует[259], что в Гостя́х была̀, но за то, что до́ма не ночева́ла[260].

Ло́нгин. Еще нам не́ было слы́шно И́мя сїе "Матема́тика", а на́ши пре́дки, давно̀ уже имѣ́ли постро́енные[261] Хра́мы Христо́вой шко́лы. В ней Обуча́ется весь род человѣ́ческїй сро́днаго себѣ́ ща́стїя: и Сїя́-то Есть Каѳоли́ческая[262], то́ есть всеро́дная[263], нау́ка. Язы́ческїе Куми́рницы, божницы[264] или ка́пища, суть тож хра́мы Христо́ваго Уче́нїя и шко́лы; в них и на них напи́сано бы́ло премудрѣ́йшее и всеблаже́ннѣйшее Сло́во сїе: Γνῶθι σεαυτὸν, nosce te ipsum[265], узна́й себе. Без прекосло́вїя, то ж то́чно, что у нас самы́х. Вот:

"Внемли́ себѣ[266], воньми́ себѣ…[267]" (Мойсе́й).

"Ца́рствїе бо́жїе внутрь вас есть" (Христо́с)[268].

"Вы есте Храм бо́га жи́ва" (Па́вел)[269].

"Себе́ же Зна́ющїи Прему́дры суть" (Соломо́н)[270].

"Аще не увѣси саму́ю тебе" (Соломо́н)[271].

"Зако́н твой посредѣ́ Чре́ва моего́" (Дави́д)[272].

"А не вѣруяй уже Осужде́н Есть" (Христос)[273].

Но язы́ческїе Хра́мы за лицемѣ́рїе неиску́сных Проро́ков, то́ есть свяще́нников или Учи́телей, совсѣ́м Уже попо́рчены и здѣ́лались Ме́рзости Запустѣ́нїем[274] в то вре́мя, когда̀ И́стина, бу́дьто жива́я исто́чничая вода̀, ско́тскими нога́ми Зата́скана и погребена̀. Сїе Случа́лось[275] и самым Їуде́ям, у ко́их Ча́сто чрез до́лгое вре́мя бы́ла Зары́та И́стина за Оскудѣ́нїе Исаа́ковых Отроко́в, прочища́ющих Авраа́мовы и́сточники[276], а за умноже́нїе Сомна́сов[277] и филисти́мов, забро́шивающих Земле́ю во́ду[278], ска́чущую в живо́т вѣ́чный[279]. И так сїи[280] фонта́ны глубоко̀ бы́ли погребе́нны, что (как ви́дно из Би́блїи) в си́лу вели́кую[281] могли́ найтить в Хра́мѣ Бо́жїем Зако́н Госпо́день, то́ есть Узна́ть себе и Обрѣсти́ си́лу Ца́рствїя Бо́жїя и пра́вды его[282] внутрь себе. Да мы и са́ми теперь Гора́здо отроди́лись от дре́вних Христїа́нских Пре́дков, пред кото́рых блаже́нными Очи́ма И́стина Госпо́дня от Земли́ возведена̀[283] и си́ла свѣ́тлаго воскресе́нїя

от Гро́ба воздви́гнутая в По́лном свое́м сїя́ла блиста́нїи. Но не о́чень иску́сно и у на́с теперь[284] обуча́ют: Причи́на сему́ та́я, что никто̀ не хо́чет от дѣл жите́йских упразднитьcя и очи́стить Се́рдце свое[285], чтоб мог вни́кнуть в нѣдра сокрове́нной в святѣ́йшем библе́йном[286] Хра́мѣ сладча́йшей И́стины, необходи́мо для всенаро́дного ща́стїя Самонужнѣ́йшей. Не слы́ша Дави́да: "Упразднитеся и разумѣ́йте…"[287] Не Слу́шая Христа̀: "Ищи́те…"[288], – всѣ Нау́ки, всѣ про́мыслы и все нам мыля́е, не́жели то́е, что Еди́нственное нас поте́рянных нахо́дит и нам же самим нас возвраща́ет. И сїе-то есть быть Щасли́вым: Узна́ть, найти́ть себе сама́го. Лицемѣ́ры (говори́тся к нам), Лице́ небе́сное По́длинно Хорошо́ вы разбира́ть научи́лись, а длячего не примѣча́ете Зна́ков, чтоб вам, как по слѣду̀, добраться до имѣ́ющей Ощасли́вить вас И́стины? Все вы имѣете и умѣете[289], кромѣ что вас же самы́х вы найтить не зна́ете и не́ хощете. И по́длинно Удивле́нїя досто́йно, что Человѣ́к за 30 лѣ́т живе́т, а примѣ́тить не мог: что для него Лу́чшее всего? И когда с ним найлу́чше дѣлается? Ви́дно, что он рѣ́дко быва́ет до́ма и не ради́т: "Ах Їерусали́ме! а́ще бы вѣ́дал Еси я́же в ми́ру твоему́: Но ны́нѣ скры́ся от Оче́й твои́х…"[290]

Аѳанасїй. Для меня, ка́жется, нѣ́т ничего Лу́чшаго, как получи́ть Ми́рное и споко́йное Се́рдце; в то вре́мя все[291] прїя́тно и сно́сно.

Яков. А я жела́л бы в души́ моей́ имѣ́ть толь тве́рдую крѣ́пость, дабы́ ничто Ея Поколеба́ть и опроки́нуть не могло̀.

Ермолай. А мнѣ́ дай живу́ю ра́дость и ра́достную жи́вность: Сего̀ Сокро́вища ни за Что не промѣня́ю.

Лонгин. Сїи́ трои́х вас жела́нїя по существу́ своему́ Есть Одно̀. Мо́жет ли Я́блонь быть[292] жива и весела, если́ Ко́рень не Здоро́вый? А Здоро́вый Ко́рень есть то Крѣ́пкая душа̀ и Ми́рное Се́рдце. Здоро́вый Ко́рень разсыпа́ет по всѣм вѣ́твам вла́гу и оживля́ет их, а се́рдце Ми́рное, жи́зненною вла́гою напое́нное[293], печа́тает Слѣды́ свои по нару́жностям: "И бу́деть я́ко дре́во насажде́нное при исхо́дищих вод…"[294]

Григорїй. Не утерпѣ́л ты, чтоб не приложи́ть Библе́йнаго Алма́за; на ж и сїѐ: "на водѣ́ Поко́йнѣ воспита́ мя"[295].

Лонгин. Во́т же вам верху́шка и Цвѣто́к всего̀ житїя̀ ва́шего! Вну́треннїй мир, серде́чное весе́лїе, душе́вная крѣ́пость… Сюда̀ исправля́йте всѣх ва́ших дѣл тече́нїе: вот Край, Га́вань[296], Коне́ц! Отрѣ́зывай все что-ли́бо, сей[297] При́стани Проти́вное. Вся́кое сло́во, вся́кое дѣ́ло к сему́ Концу́ да спосо́бствует. Сей Край да бу́дет всѣм мы́слям и всѣм твои́м жела́нїям. Коль мно́гїе по тѣ́лу Здоро́вы, Сы́ты, Одѣ́ты и Споко́йны, но я не сей Мїр Хвалю̀: Сей Мїр Мїрско́й, Он всѣм Знатен и всѣх Обма́нывает. Вот Мир! Вспокое́нїе[298] Мы́слей, Обра́дованїе Се́рдца, Оживотворе́нїе души́: вот Мир! Вот Ща́стїя Нѣ́дро! Сей-то Мир Отворя́ет Мы́слям твои́м Храм Поко́я, одѣва́ет ду́шу твою́ Оде́ждою весе́лїя[299], насыща́ет пшени́чна тука[300] и утвержда́ет Се́рдце[301]. "О Ми́ре! – вопїе́т Григо́рїй Богосло́в[302], – ты Бо́жїй, а Бог твой"[303].

Аѳанасїй. О не́м-то, ду́маю, говори́т Па́вел: "Мир Бо́жїй да водворя́ется в сердца́х ва́ших…"[304]

Лонгин. Да.

Аѳанасїй. Его̀-то благовѣству́ют Кра́сны но́ги Апо́столскїи и Чи́стїи но́ги[305]?

Лонгин. Да.

Аѳанасїй. Его̀-то, умира́я, оставля́ет Ученика́м свои́м Христо́с[306]?

Лонгин. Да.

Аѳанасїй. А как Его̀ оста́вил им, так на Земли́ совсѣ́м отдѣ́лался.

Лонгин. Совсѣ́м.

Аѳанасїй. Да мо́жно ль всѣм доста́ть Его?

Лонгин. Мо́жно всѣм.

Аѳанасїй. Гдѣ ж Его̀ мо́жно доста́ть?

Лонгин. Вездѣ́.

Аѳанасїй. Когда̀?

Лонгин. Всегда̀.

Аѳанасїй. Длячего́ ж не всѣ имѣ́ют?

Лонгин. Длятого, что имѣ́ть не жела́ют!

Аѳанасїй. Если́ Мо́жно всѣм Его доста́ть, почему́ ж Павел называ́ет вся́кой Ум, или́ поня́тїе, Превосходя́щим[307]?

Лонгин. Потому́, что никто не Удосто́ивает приня́ть Его в разсужде́нїе и Поду́мать о не́м. Без охоты все тяжело, и самое легкое[308]. Если́ всѣ Сыновя Отца оста́вили и, бросив дом, отдали́лися в Матема́тику, в Навига́цїю, в Фи́зику, мо́жно Справедли́во Сказа́ть, что таковы́м Го́ловам и в Мысль не прихо́дит Хлѣбопа́шество, одна́к Земледѣ́льство десятью́ Ле́гшее[309] тѣх Кру́ченых Нау́к, потому́ что для всѣх Нужня́е. Сей Мир, будьто неоцѣне́нное Сокро́вище, в Дому̀ на́шем внутрь нас самы́х Зары́то, но[310] мо́жно сказа́ть, что О́ное бродя́гам и бездо́мкам на Ум не всхо́дит, расточи́вшим Се́рдце свое по Пусты́м Посторо́нностям. Одна́к О́ное дале́ко сыска́ть Ле́гше, не́жели гони́ться и собира́ть Пу́стошь по Око́лицам. Ра́звѣ ты не слыхал, что Сы́нове вѣ́ка сего Мудря́е, не́жели сы́ны дне[311]?

Аѳанасїй. Так что ж?

Лонгин. Так то ж, что хотя Они и дураки́, да сы́скивают своѐ.

Аѳанасїй. Что ж да́лѣе?

Лонгин. То да́лѣе, что Оно̀ не трудно, когда́ до́брыи Лю́де, хоть непрово́рны и Лѣни́вы, одна́к находя́т.

Аѳанасїй. Длячего́ ж молодї́и Лю́де не имѣ́ют Ми́ра, хотя̀ Они Остры́?

Лонгин. Длятого, что не могу́т и Поду́мать о нем, поко́ль не обма́нятся[312].

Аѳанасїй. Как?

Лонгин. Кого ж скоря́е мо́жно отве́сть от до́му, как молоды́х? Если́ Цѣ́лой Го́род Ло́жно Закричи́т: "Вот Непрїя́тель! Вот Уже под Го́родом!" – не броси́тся ли Молодо́й дити́на в Очерета̀, в Луга̀, в Пусты́ни? Ви́диш, в чем вся тру́дность? Ему̀ не тяжело̀ До́ма покоиться, да сводя́т с Ума̀ Лю́ди и Заго́нят в безпоко́йство.

Аѳанасїй. Как сїи́ Лю́де Зову́тся?

Лонгин. Мїр, Свѣт, Манѣр; в то вре́мя Послу́шает ли тот Молокосо́с Одного̀ до́браго Человѣ́ка.

Аѳанасїй. Пуска́й Цѣ́лый день Кричи́т, что Ложь, не повѣ́рит. А как сей добры́й Человѣ́к называ́ется?

Лонгин. Тот, что не и́де на совѣ́т нечести́вых…[313]

Аѳанасїй. Как Ему́ И́мя?

Лонгин. Христос, Ева́нгелїе, Би́блїя. Сей Оди́н хо́дит без Поро́ка: не льсти́т Язы́ком свои́м бли́жним свои́м[314], а послѣ́дователям и друзья́м свои́м вот что да́рует:

"Мир Мой Оставля́ю вам, Мир мой даю́ вам: не Я́коже Мїр дае́т…"[315]

Яков. Не о се́м ли Ми́рѣ Сира́хов Сы́н говори́т сїе: "весе́лїе се́рдца Живо́т Человѣ́ку и ра́дованіе Му́жа, долгоде́нствїе"[316].

Лонгин. Всѣ в Би́блїи Прїя́тные Имена̀, напримѣ́р: Свѣт, Весе́лїе, Ра́дость, Живо́т, Воскресе́нїе, Путь, Обѣща́ніе, Рай, Сла́дость и проч[ая], – всѣ тѣ Означа́ют сей блаже́нный Мир. Па́вел Его (слышь) чем Имену́ет: "И Бог Ми́ра бу́дет с ва́ми"[317]. И Опя́ть: "Христос, И́же Есть Мир наш…"[318]

Яков. Он Его и Бо́гом называ́ет?

Лонгин. Коне́чно. Се́-то та́я Прекра́сная Дуга̀, умири́вшая дни Но́евы.

Яков. Чудеса́ говори́ш. Длячего́ ж Сей Чуде́сный Мир называ́ется Бо́гом?

Лонгин. Длятого, что Он все ко́нчит, Сам безконе́чный, а безконе́чный Коне́ц, безнача́лное Нача́ло[319] и Бог – все Одно.

Яков. Длячего Называ́ется Свѣтом?

Лонгин. Длятого, что ни в одно́м Се́рдцѣ не быва́ет, ра́звѣ в Просвѣще́нном. Он всегда вмѣстѣ с незаходи́мым Свѣтом[320], будьто Сїя́нїе Его, а гдѣ в душѣ́ Свѣта сего нѣт, там Ра́дости, Живота́, Весе́лїя и Утѣ́хи нѣт, но Тма, Страх, Мяте́ж, Го́рость, Смерть, Гее́нна.

Яков. И Стра́нное, и Сла́дкое, и Стра́шное Говори́ш.

Лонгин. Так Скажи́ ты[321]: Что Лу́чшее сего? Я тебе Послу́шаю.

Аѳанасїй. Слу́шай, Брат!

Лонгин. А Что?

Аѳанасїй. Поэ́тому сїи Па́вловы Слова̀: "Си́ла Бо́жїя с на́ми"[322], – се́й же Мир означа́ют?

Лонгин. Ду́маю.

Аѳанасїй. Так ви́дно, что оши́бся Григо́рїй: он пред сим сказа́л, что добродѣ́тель тру́дится сыска́ть Ща́стїе, назва́в Ея по Е́ллинскому и Ри́мскому Крѣ́постїю и Му́ществом[323], но когда́ Крѣ́пость означа́ет Мир, то Она̀ сама̀ и Ща́стьем есть. На что ж Еѐ иска́ть и чего? Видь Крѣ́пость и Си́ла – все то Одно̀?

Лонгин. Вот како́е Лука́вство! Когда б ты был столь в Сыска́нїи Ми́ра Хитр, сколь прово́рный в Помѣ́хѣ[324] и в Примѣча́нїи чужи́х Оши́бок. Сим ты доказа́л, что Сы́нове вѣ́ка сего зла́го мудрѣ́е сынов Бо́жїего Свѣ́та[325]. Не зна́еш ли ты, что и са́мой Ща́стїя И́стиннаго Иск есть то Ше́ствїе Путе́м Бо́жїим и Путе́м Ми́ра[326], имѣ́ющаго[327] свои́ мно́гїе Степе́ни? И не Нача́ло ли

сїе есть И́стиннаго Ща́стїя[328], чтоб находиться на Путѝ Ми́рном? Не вдруг восхо́дим на всеблаже́ннѣйшїй верх Горы̀, имену́емой Фазга̀[329], гдѣ ВЕЛИ́КІЙ МОЙСЕ́Й У́мре, с се́ю На́дписью: "Не отемнѣ́стѣ О́чи Его, ни Истлѣ́ста Уста̀ Его"[330]. Незаходи́мый Свѣ́т[331], те́мную Мы́слей на́ших бе́здну Просвѣща́ющїй на то, чтоб усмотрѣ́ть нам, гдѣ высо́кїй и твердый Мир наш Обита́ет, он же сам и побужда́ет Се́рдце на́ше к восхо́ду на Го́ру Ми́ра. Длячего́ ж не зваться Ему́ Ми́ром и Ми́ра иму́щею Крѣ́постью, если Он пока́зует, гдѣ Мир, и побужда́ет к нему̀, находя́сь сам всему̀ бла́гу Нача́лом и Исто́чником? Кто не И́щет Ми́ра, ви́дно, что не понима́ет безцѣ́нной Цѣны́ Его, а усмотрѣ́ть и горячо̀[332] иска́ть Его – О́бѣ сїи Суть Лучи̇̀ блаже́ннаго Пра́вды Со́лнца, как два Крила̀ Свята́го ду́ха.

ГРИГОРЇЙ. Переста́ньте, Дру́ги мои, спо́рить: Мы здѣсь Собрали́сь не для Хвастли́вых Любопрѣ́нїй, но ра́ди соедине́нїя жела́нїй на́ших Серде́чных, дабы́ чрез сопряже́нїе испра́внѣе устремля́лись, как благоуха́нный Дым, к наставля́ющему Заблужда́ющих на путь Ми́ра[333]. Поощря́ет к сему̀ всѣх нас сам Па́вел; вот: "Всегда́ ра́дуйтеся. Непреста́нно моли́теся. О всем благодари́те"[334]. Вели́т всегда пита́ть внутрѣ́ Мир и ра́дость Серде́чную и будьто в горя́щую Лампа́ду Еле́й подлива́ть. И сїе-то Значи́т: "непреста́нно моли́теся"[335], то́ есть жела́йте Его вседу́шно[336]. "Ищи́те и обрящете"[337]. Я, де[338], зна́ю, что Клеветни́к всегда̀ безпоко́ит ду́шу ва́шу, дабы́ вам ропта́ть и ничем, от Бо́га посыла́емым, не дово́льствоваться; но вы Лука́ваго[339] сего искуси́теля, то́ есть Мучи́теля, отгоня́йте, люблѧ̀, ища̀ и храня̀ Мир и Ра́дость[340]. Се есть Жизнь[341] и Здоро́вья душ ваших: пото́ль вы и жи́вы, поко́ль Его Храните в Сердца́х свои́х. О всем зрѣ́лым ра́зумом разсужда́йте, не слу́шая Шепотника дїа́вола[342], и уразумѣ́ете, что вся Эконо́мїя Бо́жїя во все́й вселе́нной Испра́вна, добра̀ и всѣм нам всепо́лезна есть. Его И́менем и вла́стїю все-на́-все на Небеси́ и на земли́ дѣ́лается[343]; говори́те с ра́зумом: "да Святи́тся И́мя твое"[344], "да Бу́дет во́ля твоя…"[345] И изба́вит вас от Лука́ваго[346]. А как то́лько здѣ́лаетесь за все благода́рны, то вдруг збу́дутся на вас сї́и Слова̀: "весе́лїе Се́рдца Живо́т Человѣ́ку"[347].

АѲАНАСЇЙ. Ка́жется, всегда́ бы был Споко́ен Человѣ́к, если́ бы в свѣ́тѣ все по Его̀ во́лѣ дѣ́лалось.

ЛОНГИН. Сохрани́ Бог!

АѲАНАСЇЙ. Длячего?

ГРИГОРЇЙ. А что ж, если твой Ра́зум и во́ля подо́бна Старико́вой Ко́шкѣ?

АѲАНАСЇЙ. Что се значи́т?

ГРИГОРЇЙ. Стари́к запали́л Пѣчь, упря́мая Ко́шечка не вылѣза́ет из нея̀[348]. Стари́к вы́тащил Ее и пле́тью вы́хлїостал.

АѲАНАСЇЙ. Я́ бы стара́лся, чтоб моя воля была согла́сная са́мым Иску́снѣйшим Го́ловам в Свѣ́тѣ.

ГРИГОРЇЙ. А из кото́раго, Ло́ндонскаго или Пари́жскаго, вы́брал бы ты тѣх Люде́й Парламе́нта? Но зна́й, что хотя бы ты к сему́ взял Судїе́ю са́маго того Короля̀, кой Охужда́л Премудрѣ́йшую Мать нашу Нату́ру за распоряже́нїе Небе́сных Круго́в[349], то Бог и вре́мя и Его мудря́е. На что ж

тебѣ лу́чшаго Судїи иска́ть? Положи́сь на Его̀ и здѣлай Его во́лю Святу́ю свое́ю во́лею: Если́ ЕѢ̀ принима́еш, то уже ста́ла и твоя̀. Согла́сїе во́ли есть то Еди́на Душа̀ и Еди́но Се́рдце[350], и что ж Лу́чшее, как дру́жба с высоча́йшим? В то вре́мя все по твое́й да еще Прему́дрой во́лѣ дѣлатиметься. И сїе́-то есть быть во всем дово́льным. Сего́-то жела́л[351] и наш Ермола́й, да неразумѣ́л, что значи́т быть во всем дово́льным. Ви́дите, что Па́влово Сло́во "О все́м благодари́те"[352] Исто́чником есть Соверше́ннаго Ми́ра и Ра́дости, и Ща́стїя: Что мо́жет потрево́жить Мое Се́рдце? Дѣйстви́телно, все дѣлается по во́лѣ Бо́жїей, но[353] я Ей согла́сен – и Она̀ уже моя во́ля. Заче́м же трево́житься? Если что не возмо́жное, то, коне́чно, и не поле́зное: все то Одно̀. Чем что поле́знѣе тѣм Ста́точнѣе. Дру́ги мои, вот Прему́дрость, если́ исполня́ем, что говори́м: "Да бу́дет во́ля твоя…"[354]

Ермолай. Вспо́мнились мнѣ нѣ́коего Мудреца́ Хоро́шїи Слова̀: "Благодаре́нїе, де[355], возсыла́ю блаже́нной Нату́рѣ за то, что Она̀ все ну́жное ле́гко добы́точным здѣлала, а чего̀ доста́ть трудно, то́е нену́жным и мало полезным"[356].

Григорїй. Благодаре́нїе Отцу̀ на́шему небе́сному за то, что откры́л О́чи на́ши. Тепе́рь разумѣ́ем, в чем состои́т на́ше и́стинное Ща́стїе. Оно̀ живе́т во вну́треннем се́рдца на́шего Ми́рѣ, а Мир в согла́сїи с Бо́гом. Чем кто согла́снѣе с Бо́гом, тѣм мирня́е[357] и блаже́ннѣе. Тѣле́сное Здоро́вья[358] не и́ное что есть, как равновѣ́сїе и согла́сїе Огня̀, Воды́, Возду́ха и Земли́[359], а Умире́нїе бунту́ющихся[360] мы́слей есть Здра́вїе души́ и Живо́т вѣ́чный. Если́ кто согла́сїя с Бо́гом три Золотника̀[361] то́лько[362] имѣ́ет, тогда̀ не бо́льше в нем и Ми́ра. А когда́ кто 50 или 100, то сто́лько же в се́рдцѣ Его и Ми́ра. Сто́лько уступи́ла тѣнь, сто́лько наступи́л свѣт. Блаже́нны, ко́и день от дня вы́ше поднима́ются на Гору̀ пресвѣтлѣ́йшаго сего Ми́ра-Го́рода. Сїи́-то по́йдут от си́лы в си́лу, до́ндеже яви́тся Бог Бого́в в Сїо́нѣ[363]. Восхо́д сей и исхо́д Изра́илев не нога́ми, но мы́слями соверша́ется. Вот Дави́д: "Восхожде́нїе в се́рдцѣ своем Положи́"[364]. "Душа́ на́ша пре́йде во́ду непостоя́нную"[365]. Вот и Иса́їя: "С весе́лїем изыйди́те"[366]. То́ есть с ра́достїю научи́теся оста́вить ло́жная Мнѣ́нїя, а перейти́ть к таковы́м: "Помышле́нїя Его в род и род"[367]. Се то есть Па́сха, или перехо́д во Їерусали́м: разумѣ́й, в Го́род Ми́ра и в Крѣ́пость его Сїо́н. Собери́тесь, дру́ги мои́, взы́йдем на Гору̀ Госпо́дню, в дом Бога Їа́ковля[368], да ска́жем там: "Се́рдце мое и плоть возра́довастася о Бо́зѣ жи́вѣ"[369].

Яков. Ах, Гора̀ Боже́ственная! Когда б мы Зна́ли, как на тебѐ восходи́ть?

Лонгин. Слу́шай Їса́їю: "С весе́лїем изыйди́те"[370].

Аѳанасїй. Но гдѣ̀ мнѣ взять весе́лїя? И Что есть О́ное?

Лонгин. "Страх Госпо́день возвеселит се́рдце"[371]. Вот тебѣ̀ вожд. Вот А́нгел вели́каго Совѣ́та[372]. Развѣ̀ ты не слыха́л, Что Бог Мойсе́ю говори́т?

Аѳанасїй. А Что?

Лонгин. "Послю́ Страх, веду́щїй тя"[373]. "Се аз послю́ А́нгела моего[374], воньми себѣ̀, и послушай Его, не обине́тся бо, яко и́мя мое на нем есть"[375].

Ермолай. Скажи́, друг мой, яснѣ́е, как должно восходи́ть?

Григорїй. Прошу́ поко́рно вы́слушать слѣ́дующую ба́сню. Пять пу́тников, за предводи́тельством своего А́нгела Храни́теля, пришли́ в Ца́рство Ми́ра и любви́. Царь сея Земли́ Мелхиседе́к нико́его сродства́ не имѣ́ет с посторонними Царя́ми[376]. Ничего там тлѣ́ннаго нѣ́т, но все вѣ́чное и любе́зное да́же до послѣ́днего во́лоса[377], а Зако́ны совсѣ́м проти́вны Тира́нским. Дуга̀, Прекра́сная Сія́нїем, была̀ предѣ́лом и грани́цею благослове́нной сей страны, с се́ю на́писью: Мир Перворо́дный. К сему̀ Ми́ру касается все то́е, что свидѣ́телствуется в Свя́том Писа́нїи о Земли́ Обѣтова́нной. А о́коло Его как было, так и каза́лось все тмо́ю. Как то́лько пришелцы приступи́ли к Сія́ющей дугѣ́, вы́шли к ним навстрѣ́чу вели́ким мно́жеством безсме́ртные жи́тели. Ски́нули с них все ве́тхое как платья, так и тѣ́ло, будьто Оде́жду, а одѣ́ли в но́вое Тѣ́ло и Оде́жды, вы́шитые Золоты́ми си́ми слова́ми: "Внемли́ себѣ́ крѣ́пцѣ"[378]. Вдруг согла́сная зашумѣ́ла Му́зыка. Оди́н Хор Пѣ́л: "Отве́рзите врата̀ пра́вды!.."[379] Другой: "Возми́те врата̀ вѣ́чная…"[380] Подняли́ся врата̀, повели́ Госте́й к тѣ́м Оби́телем, о ко́их Дави́д: "Коль возлю́бленна селе́нїя твоя…"[381] Там Особли́вым согла́сїем пѣ́ли хо́ры слѣ́дующее: "Коль красны́ до́ми твои́ Їя́кове, и Ку́щи твоя Изра́илю, я́же водрузи́ Госпо́дь"[382], а не человѣ́к. Сѣ́ли стра́нники у Безсме́ртныя Тра́пезы; предложены́ им[383] А́нгелскїе Хлѣ́бы[384], предста́влено вино̀ но́вое[385], Соверше́нный и Единолѣ́тнїй А́гнец, Трилѣ́тняя Ю́ница и Коза̀, и тот Теле́ц, ко́им Авраа́м по́тчивал всевожделѣ́ннаго своего Троели́чнаго Го́стя, Го́лубы и го́рлицы[386], и ма́нна, и все, каса́ющееся до Обѣ́да, о ко́ем пи́сано: "Блаже́н, и́же снѣ́сть обѣ́д…"[387] Одна́к во всѣ́х весе́лїях Го́сти бы́ли невесе́лы: Та́йная нѣ́кая Го́ресть сердца̀ их Угриза́ла. "Не бо́йтеся, любе́зные На́ши Го́сти, – говори́ли блаже́нные Гражда́не. – Сїе случа́ется всѣ́м, сюдѝ[388] внов пришѣ́дшим. На ни́х до́лжно испо́лнитись[389] сїе боже́ственное Писа́нїе: 'Шести́жды от бѣ́д и́змет тя: в седмѣ́м же не ко́снеттися Зло'"[390]. Пото́м отве́дены бы́ли к Самому Царю̀. "Я пре́жде прошѐнїя ва́шего зна́ю ва́ши жа́лобы, – сказа́л Царь Ми́ра. –В мои́х предѣ́лах нѣ́т ни болѣ́зни, ни печа́ли, ни воздыха́нїя[391], вы са́ми Го́ресть сїю занесли́ сюда из посторо́нных Язы́ческих, вражде́бных моей Землѣ́ Земе́ль". Пото́м велѣ́л их Ангелам свои́м Отвесть во врачебный дом[392]. Тут они́, чрез цѣ́лые Шесть дней принима́я рво́тное, в седмы́й соверше́нно вспоко́ились от всѣ́х болѣ́зней свои́х, а вмѣ́сто го́рести на одно́м се́рдцѣ напи́сано бы́ло сїе: "Да бу́дет во́ля твоя̀"[393]; на друго́м: "Пра́веден еси́, Го́споди, и пра́ви суди́ твои"[394]; на тре́тьем: "вѣ́рова Авраа́м Бо́гу…"[395] На Четве́ртом: "Благословлю́ Го́спода на вся́кое вре́мя…"[396] На пя́том: "О всем благодари́те…"[397] В то время вся вселе́нная, с несказа́нным весе́лїем и согла́сїем пле́щущая рука́ми[398], воскли́кнула сїю́ Иса́ину пѣ́снь: "И бу́дет Бог твой с тобо́ю при́сно, и насы́тишися Я́коже жела́ет душа́ твоя, и ко́сти твоя Утучнѣ́ют, И буду́т я́ко вертогра́д напое́нный, и я́коже исто́чник, Ему́ же не Оскудѣ̀ вода̀, и ко́сти твоя прозя́бнут яко трава̀, и разботѣ́ют и наслѣ́дят ро́ды родо́в"[399]. Сїю́ пѣ́снь всѣ́ до Еди́наго жи́тели толь сла́дко и гро́мко запѣ́ли, что и в сем Мі́рѣ серде́чное мое У́хо слы́шит ее.

Аѳанасїй. Зна́ю, куда говори́ш! А ко́е рво́тное Лѣка́рство принима́ли Они̑?

Григорїй. Спирт[400].

Аѳанасїй. Как сей спирт зове́тся?

Григорїй. Евхари́стїя.

Аѳанасїй. Гдѣ ж нам взять его?

Григорїй. Бедня́че! Досе́лѣ не зна́еш, что ца́рскїй враче́бный дом есть святѣ́йшая Би́блїя. Там Апте́ка, там больни́ца го́рняя и А́нгели, а внутрь тебе сам Архїя́тор[401]. В сїю-то больни́чную Го́рницу Їерихо́нскаго нещасли́вца привозит Человѣколюби́вый Самаряни́н[402]. В сем Одно́м до́мѣ можеш сыска́ть врачевство̀ для искорене́нїя сердца твоего Ядови́тых и мучи́телных непрїя́телей, о ко́их напи́сано: "Враги́ Человѣ́ку дома́шнїи Его"[403]. Враги̑ твои́ суть со́бственные твои́ мнѣ́нїя, воцари́вшїеся в се́рдцѣ твоем и всемину́тно О́ное му́чащїи. Шепотники̑, Клеветники̑ и проти́вники Бо́жїи, Ху́лящїи непрестанно влады́чнее в Мі́рѣ правле́нїе и дре́внѣйшїи Зако́ны обнови́ть покуша́ющїися, са́ми себе во тмѣ и согла́сников свои́х вѣ́чно му́чащїи, ви́дя, что правле́нїе природы во всем не по бѣсноватым их желанїям, ни по омраче́нным Поня́тїям, но по высоча́йшим Отца̀ на́шего совѣ́там вчера и днесь, и во вѣки[404] свя́то Продолжа́ется. Сі́и-то, неразумѣ́юще, ху́лят распоряже́нїе круго́в небе́сных, охужда́ют ка́чество Земе́ль, поро́чат Извая́нїе прему́дрой Бо́жїей десни́цы, в Звѣря́х, древа́х, гора́х, рѣ́ках и трава́х ничем недовольны. По их нещасному и смѣшному поня́тїю, не на́добно в Мі́рѣ ни но́чи, ни зимы̀, ни ста́рости, ни труда̀, ни го́лоду, ни жа́жды, ни болѣ́зней, – а паче всего сме́рти: к чему̀ она̀? Ах, бѣдное на́ше Зна́нїйцо и поня́тїйцо! Ду́маю, не ху́же бы мы упра́вили Ма́шиною Мїрско́ю[405], как беззако́нно воспи́танный Сын Оте́ческим[406] до́мом. Откуду сі́и бѣсы всели́лись в сердца̀ на́ши? Не Легїо́н ли их в нас? Но мы сами занесли́ сїю́ началоро́дную Тму с собо́ю, роди́вшись с не́ю.

Аѳанасїй. Почему̀ ты Мнѣ́нія называ́еш бѣ́сами?

Григорїй. А ка́к же их назове́ш?

Аѳанасїй. Я не зна́ю.

Григорїй. Так я зна́ю. Бѣс Е́ллинским Язы́ком называ́ется δαιμόνιον.

Аѳанасїй. Так что ж?

Григорїй. То, что δαιμόνιον значи́т зна́нїйцо, или разумѣ́нїйцо, а δαίμων – зна́ющїй, или́ разумѣ́ющїй. Так прошу простить, что ма́леньким бѣска́м о́тдал я Фами́лїю вели́каго бѣса.

Лонгин. Негра́мотный Ма́рко[407] (вы́слушайше ба́сеньку) добра́лся до Рая̑. Вы́шел Петр С[вятый] с ключа́ми[408] и, отверза́я Ему ра́йскїя две́ри, спра́шует: "Учи́лся ли ты свяще́нных Язы́ков?" "Никак", – отвѣча́л Проста́к. "Был ли в Акаде́мїях?" "Никогда̀, О́тче святы́й". "Чо́л ли дре́вних богосло́вов Кни́ги?" "Не чол, я Аза̀ в глаза̀ не зна́ю". "Кто ж тебе испра́вил на путь Ми́ра?" "Мене испра́вили три Ре́гулки". "Кі́и три ре́гулки?" "А вот Они: 1а̑ сїя. Все то до́брое, что опредѣлено̀ и святы́м Людя́м. 2а̑. Все то не вели́ко, что получа́ют и беззако́нники[409]. 3а̑. Чего себѣ не хо́щеш, друго́му не

жела́й. 1я и 2я дома́шнїя, и я сам их наду́мал, а 3я есть Апо́столскїй Зако́н для всѣх Язы́ков да́нный[410]. 1я роди́ла во мнѣ Ї́овле терпѣ́нїе и благода́рность. 2я дари́ла свобо́дою всѣх Мїрски́х вожделѣ́нїй. 3я Примири́ла меня со вну́тренным мои́м Господи́ном. Апо́стол, взглянув на Его Просвѣще́нным, яко Со́лнце, Лице́м, сказа́л: "О, благослове́нная и благода́рная душа̀! Вни́йди во оби́тель отца̀ твоего небе́снаго и весели́сь вѣ́чно. Ма́ло ты ку́шал, а мно́го сыт"[411].

Яков. Не ра́зум от Книг, но Кни́ги от ра́зума родили́сь. Кто Чи́стыми Размышле́нїями о Истинѣ очи́стил свой ра́зум, тот подо́бен рачи́телному Хазя́ину, Исто́чник Чи́стой воды̀ живо́й в до́мѣ свое́м вы́рившему, как напи́сано: "Вода̀ глубока̀, Совѣ́т в се́рдцѣ Му́жа"[412]. "Сы́не, пїй во́ды от твои́х Сосу́дов"[413]. В то вре́мя, немножко с Книг отку́шав, мо́жет мно́го пользоваться, как напи́сано об облиста́нном с небесѐ Па́влѣ: "И прїе́м Пи́щу, укрѣпи́ся"[414]. Тако́в-то есть и сей Ма́рко: Он из Числа̀ посвяща́емых Бо́гу ското́в, жва́нїе отрыга́ющих. "Святѝ их во И́стинѣ твое́й…"[415] Ма́ло ку́шал, мно́го жева́л. И из ма́ленькой Су́ммы или и́скры ра́змно́жил Пламень, вселе́нную Обе́млющїй. Не мно́го ли мы Его бо́льше зна́ем? Ско́лько мы наброса́ли в наш желу́док свяще́нных слов? А ка́я по́лза? То́лько засори́ли. Ах, бѣ́дная ты жена̀ Кровоточи́вая[416], с сла́бым желу́дком! Вот чего надѣ́лали вре́дныя Мокро́ты, Зміем Апокалипти́чным Избле́ванные, от кото́рых Соломо́н Сы́на своего отвлека́ет: "От Чужды́х же Исто́чников да не пї́еши"[417]. Как же мо́жно Таково́му го́рьких вод испо́лненному Се́рдцу вмѣсти́ть Мир Бо́жїй: здра́вїе, ра́дованїе, жизнь душе́вную? Сыщи́м пре́жде внутрь нас и́скру Истины бо́жїей, а Она̀, облиста́в на́шу тму, по́слет нас к свяще́нным вод библе́йских Силоа́му[418], до кото́рых зове́т Проро́к… "Измы́йтеся, отими́те Лука́вства[419] от душ ва́ших"[420]. Вот тебѣ̀ рво́тное! Не житїе́ ли наше есть брань[421]? Не со Змѣи́ными ли Мнѣ́нїями нам Ну́жда бороться? Не се́ ли та Па́влова благоро́днѣйшая бата́лїя, о ко́ей: "Нѣсть на́ша брань к Пло́ти и Кро́ви…"[422] Мнѣ́нїе и Совѣ́т есть сѣ́мя и ца́рство[423]. Сїя глава̀ гнѣ́здится в се́рдцѣ. Что ж, если́ сїя глава̀ Змїи́на? Если сїе сѣ́мя и Ца́рство Зло́е? Какова́го Ми́ра надѣ́ятся в се́рдцѣ от Тира́нна? Он Человѣкоубї́йца Исконѝ: наблюда́ет, стереже́т, лю́бит и владѣ́ет Тмо́ю. И если таково́е го́рькое Мнѣ́нїй Мо́ре напо́лнило Се́рдце и пожéрла зла́я Глубина̀ ду́шу, то ко́его там надѣ́яться Свѣ́та[424], гдѣ́ горе и тма[425]? Ко́его весе́лїя и сла́дости, гдѣ́ нѣсть свѣ́та[426]? Ко́его Ми́ра, гдѣ́ нѣсть Жи́зни и весе́лїя. Ка́я жизнь и Мир[427], если нѣсть Бо́га? Что за Бог, если нѣсть ду́ха И́стины[428] и ду́ха влады́чня[429]? Кїй дух И́стины, если не мы́сли невеще́ственныя и Се́рдце Чи́стое[430]? Что за Чи́стое, если́ не вѣ́чное, как пи́сано[431]: "Помышле́нїя Его в род и род"[432]? Как же вѣ́чное, естли на вещество̀ засмотрѣ́лось? Как же не засмотрѣ́лось, если почита́ет О́ное? Как же не почита́ет, естли надѣ́ется на О́ное? Как же не надѣ́ется, если ту́жит о разрѣше́нїи Пра́ха? Не се́ ли есть Имѣ́ть таково́е се́рдце: "Увѣ́жд, я́ко Пе́пел се́рдце их, и прельща́ются, и ни Еди́н возмо́жет изба́вить Ду́шу свою́?"[433] Не се́ ли есть грѣхопаде́нїе и Заблужде́нїе от Бо́га в

сто́рону Пра́ха Идолоче́стїя? Не се́ ли есть Глава̀ Змїи́на, о ко́ей пи́сано: “Той сотре́т твою́ Главу̀?”[434] Слу́шай, Ермола́й! Вот как до́лжно восходи́ть на Гору̀ Ми́ра! Принима́й рво́тное, очища́й Се́рдце, вы́блюй Застарѣ́лїи Мнѣ́нїя и не возвраща́йся на блево́тину[435]. Пїй Чи́стую но́вых совѣ́тов во́ду по вся дни[436]. Се́-то есть Переходи́ть от По́длости на Гору̀, от Го́рести в Сла́дость, от Сме́рти в Живо́т[437], от свинны́х Луж к Го́рним исто́чникам Еле́ньим и Сайга́чным[438]. Пїй потоль, поко́ль рѣ́ки от Чре́ва твоего потеку́т воды̀ живо́й[439], утоля́ющей Неща́стнѣйшую жа́жду, то́ есть Несы́тость, Неудово́лствїе, За́висть, Вожделѣ́нїе, Ску́ку, Ро́пот, Тоску̀, Страх, Грусть[440], Раска́янїе и про́тчїя бѣсо́вских Голо́в жа́ла, ду́шу всѣ̀[441] Ку́пно Умерщвля́ющїи. Пїй пото́ль, поко́ль запое́ш: “Душа̀ на́ша яко Пти́ца изба́вися…”[442] “Пре́йде во́ду непостоя́нную”[443]. “Благослове́н Госпо́дь, и́же не дадѐ нас в Лови́тву Зуба́м их”[444]. Поко́ль Утѣ́шишся со Аввакýмом, поя̀: “вложи́л еси в Главы́ беззако́нных Смерть[445], Аз же о Го́сподѣ возра́дуюся, возвеселю́ся о Бо́зѣ спа́сѣ мое́м”[446]. Поя̀ со А́нною: “Утверди́ся се́рдце мое во Го́сподѣ”[447]. Поя̀ с Дави́дом: “Зна́менася на нас свѣ̀т Лица̀ твоего”[448]. Преси́лный и прехи́трый есть непрїя́тель застарѣ́лое Мнѣ́нїе. Тру́дно (по Ева́нгелїю) сего Крѣ́пкаго связа́ти, и расхи́тити Сосу́ды Его[449], когда Раз Он в се́рдцѣ возродился. Но Что сладча́е сего труда̀, возвраща́ющаго безцѣ́нный Поко́й в се́рдце на́ше? Бори́ся день от дня и выганя́й хоть по Одному[450] из нутра̀, поднима́йся Час от Часу̀ на Гору̀, Хра́бро велича́ясь с Дави́дом: “Не возвращу́ся до́ндеже скончáются…”[451] Се́-то есть Пресла́внѣйшая сѣ́чь содомо-гомо́рская[452], от кото́рой боже́ственный побѣди́тель Авраа́м возвраща́ется.

Григорїй. Живы́е прожива́ймо, дру́ги мои́, жизнь на́шу, да протѣка́ют без Уны́нїя[453] дни на́ши и мину́ты. О всем ну́жном для тече́нїя дней на́ших промышля́ймо, но пе́рвѣйшее попече́нїе наше пусть бу́дет о Ми́рѣ душе́вном, си́рѣчь о Жи́зни, Здра́вїи и спасенїи Ея. Что нам по́льзы приобрѣсти́ цѣ́лой вселе́нной владѣ́нїе, а ду́шу потѣря́ть[454]? Что ты в Ми́рѣ сы́щешь толь дорого́е и поле́зное, что б замѣня́ть отва́жился за ду́шу твою́? Ах, опа́сно ступа́ймо[455], чтоб попа́сть нам внїйти́ть в Поко́й Бо́жїй в праздник Госпо́день[456]. По кра́йнѣйшей Мѣ́рѣ, в Суббо́ту, если не в Преблагослове́нную Суббо́т Суббо́ту и в Пра́здников Пра́здник. Да получи́в Ша́бас, хотя̀ от Полови́ны Го́рестнѣйших трудо́в уво́лнить возмо́жем если не Осла̀[457] нашего, то Ду́шу на́шу. И дости́гнем, если не в лѣто Господне прїя́тное[458] в седми́жды седмо́й или в Пятидеся́тый с Апо́столами Год, когда́ всеобщее Людям и скота́м[459] Уволненїе быва́ет[460], то хотя Нѣсколко освободимо̀ бѣ́дную ду́шу от тѣх трудо́в: “Доко́лѣ положу̀ совѣ́ты в души́ мое́й, болѣ́зни в се́рдцѣ мое́м”[461]. Глава́ в Человѣ́кѣ всему̀ Се́рдце Человѣ́ческое. Оно́-то есть самый то́чный в Человѣ́кѣ Человѣ́к, а про́тчее все Око́лица, как учи́т Їеремї́я: “Глубоко̀ се́рдце Человѣ́ку (Па́че всѣ́х) и Человѣ́к Есть, и кто познает его?”[462] Внемли́, пожа́луй: Глубоко́ (де) Се́рдце, и Человѣ́к (Оно́-то) Есть…[463] А Что ж есть Се́рдце, если не душа̀? Что есть душа̀, если не бездо́нная Мы́слей бе́здна? Что есть Мысль, если не Ко́рень,

Сѣмя и Зе́рно всей на́шей Кра́йней Пло́ти, Крови, Ко́жи и про́тчей нару́жности? Ви́дишь, что Человѣ́к, Мир Серде́чный Погуби́вшїй, погуби́л свою́ Главу̀ и Ко́рень свой. И не то́чный ли Он Орѣ́х, снѣ́денный по Зе́рну своему́ Червя́ми, ничего́ си́лы, кромѣ́ Око́лицы, не имѣ́ющїй[464]? До си́х-то бѣдняко́в Госпо́дь с толи́ким сожалѣ́нїем у Иса́їи говори́т: "Приступи́те ко мнѣ вси погу́бльшїи Се́рдце, Су́щїи далече от Пра́вды…"[465] Мысль есть Та́йная в тѣле́сной на́шей Ма́шинѣ Пружи́на, Глава̀ и Нача́ло всего движе́нїя Ея, а Головѣ сей вся Чле́нов Нару́жность, как Обу́зданный Скот, послѣ́дует. И[466] как Пла́мень и рѣка́, так мысль никогда не почива́ет. Непреры́вное стремленїе Ея есть то жела́нїе. Ого́нь угаса́ет, рѣка́ останови́тся, а невеще́ственная и безстихї́йная Мысль, нося́щая на себѣ́ Гру́бую бре́нность, как ри́зу Ме́ртвую, движе́нїе свое прекрати́ть (хоть она̀ в тѣлѣ, хоть внѣ тѣ́ла) никак не сро́дна ни на Одно̀ Мгнове́нїе и продолжа́ет равномо́лнїйное своего̀[467] Лѣта́нья стремленїе чрез неограни́ченнїи вѣ́чности Миллїо́ны безконе́чнїи. За че́м же Она̀ стреми́тся? И́щет свое́й сла́дости и поко́ю: Поко́й же[468] ея не в том, чтоб останови́ться и протяну́ться, как ме́ртвое тѣ́ло; живо́й Ея Нату́рѣ, или поро́дѣ, сїе несро́дно и чу́ждо. Но проти́вное сему̀: Она̀, будьто во стра́нствїи находя́сь, и́щет по Ме́ртвым стихї́ям своего̀ сродства́: и по́длыми Заба́вами не угаси́в, но пу́ще распали́в свою́ жа́жду, тѣм стреми́телнѣе от раболѣ́пной[469] веще́ственной Приро́ды возносится к вы́шней Госпо́дственной Нату́рѣ, к родно́му своему́ и безнача́лному Нача́лу, дабы́, сїя́нїем Его и Огне́м Та́йнаго Зрѣ́нїя очи́стившись, уво́лнитись тѣле́сной Земли́ и Земляна́го Тѣ́ла. И сїе́-то Есть внї́йти[470] в Поко́й Бо́жїй[471], очи́ститись вся́каго тлѣ́нїя, здѣ́лать совершенно во́льное стремле́нїе и безпрепя́тственное движе́нїе, вы́летѣв из тѣле́сных[472] вещества̀ Грани́ц на свобо́ду ду́ха, как пи́сано: "Поста́ви на простра́ннѣ но́зѣ мои́…"[473] "Изведе́ мя в Простра́нство…"[474] "И Подъя́х вас я́ко на Кри́лѣх О́рлих, и приведо́х вас к Себѣ́"[475]. Сего-то и Дави́д про́сит: "Кто мнѣ даст Кри́лѣ Я́ко Голуби́нѣ, и Полещу́ и почї́ю…"[476]

Ермолай. А Гдѣ она̀ находи́т сїе безнача́лное Нача́ло и вы́шнее Естество̀?

Григорїй. Если́ пре́жде не сы́щет внутрь себе, без По́льзы иска́ть бу́дет в други́х мѣста́х. Но сїѐ дѣ́ло есть Совершенных Се́рдцем. А нам до́лжно обучатся букварѝ сея Преблагослове́нныя Суббо́ты, или́ Поко́я.

Ермолай. Побѣди́ть Апокалѣпти́ческаго Змї́я и Страшнаго того с желѣ́зными Зубами Звѣ́ра, кой у Пророка Данїи́ла все-на-все пожира́ет, Остаток нога́ми попира́я[477], есть дѣ́ло тѣх Геро́ев, ко́их Бог в Кни́гѣ Чисел[478] вели́т Мойсе́ю вписа́ть в Нетлѣ́нный свой спи́сок для войны́, мину́я Жен и дете́й, не могу́щих умно́жить Число святых Бо́жїих Мужей, "не от Кро́ве, ни от По́хоти Плотскїя ни от По́хоти Му́жескїя, но от Бо́га рожде́нных"[479], как напи́сано: "Не соберу́ Собо́ров их от Крове́й…"[480] Тѣ Одни̇̀ почива́ют с Бо́гом от всѣх дѣ́л свои́х[481]. А для нас немощны́х и той Благода́ти Бо́жїей дово́льно, если́ мо́жем дать бата́лїю с ма́ленькими бѣска́ми[482]: Ча́сто Оди́н Кро́шечный душо́к де́монскїй стра́шный бунт и Го́рькїй Мяте́ж, как пожа́р ду́шу жгу́щїй, взбурю́ет в Се́рдцѣ.

Григорій. На́добно Хра́бро стоя́ть, и не уступа́ть Мѣ́ста дїа́волу: “Проти́витеся, и бѣжи́т от вас”[483]. Сты́дно быть толь жено́ю и младе́нцом, чтоб не устоя́ть нам проти́ву Одного̀ бездѣ́льнаго наѣ́здника, а хотя и против Ма́ленькой Па́ртїи. Бо́же мой! Коли́кое в нас нерадѣ́нїе о Сниска́нїи и Охране́нїи драгоцѣ́ннѣйшаго небе́с и Земли́ Серде́чнаго Ми́ра. О не́м Одно́м до́лжен Человѣ́к и мы́слить в Уедине́нїи, и Разгава́ривать в Обраще́нїях: “Сидя́й в дому́ и иды́й Путе́м, и лежа̀ и востая̀”[484]. Но мы когда́ о не́м ду́маем? Не всѣ ли Разгово́ры на́ши Одни́ вра́ки и бѣсо́вскїе вѣ́тры[485]? Ах! Коль мы самы́х себе́ не узна́ли! Забыв нерукотворе́нный дом наш и Главу́ его, ду́шу на́шу, и Главу́ Ея, Богоблаже́нный[486] Рай Ми́ра. Имѣ́ем же зато Изря́дное награжде́нїе: в си́лу с ты́сячи найти́ть Одно̀ Се́рдце, чтоб Оно̀ не́ было Занято̀ Гварнизо́ном Нѣ́сколких Экскадро́нов бѣсо́вских. И поне́же не обуча́емся с Аввакýмом стоя́ть на Боже́ственной сей Стра́жѣ[487] и продолжа́ть всеполе́знѣйшую сїю́ войну́, затѣ́м здѣ́лалися в Ко́рень нерадѝвы, глу́хи, глу́пы, пужли́вы, неиску́сны и во́вся борцы́ разсла́бленнїи на то̀, чтоб и са́мая вели́кая к нам Ми́лость Бо́жїя, но нам не понима́емая, так Се́рдцем нашим колоти́ла, как волк Овца́ми. Оди́н, напримѣ́р, безпоко́ится тѣ́м, что не в Зна́тном до́мѣ, не с приго́жим родился Лицо́м, и не нѣ́жно воспи́тан; Друго́й Ту́жит, что хотя и́дет Путе́м неви́ннаго житїя̀, одна́к Мно́гїе, как Зна́тные, так и по́длые, ненави́дят Его и Ху́лят, называ́я Отча́янным, Него́дным, Лицемѣ́ром; Тре́тїй Кручи́нится, что не получи́л Зва́нїя или Мѣ́ста, кото́рое могло́ б[488] Ему поста́вить Стол из деся́тка[489] блюд Состоя́щїй: А тепе́рь то́лько что по шести́ блюд Изво́лит Ку́шать[490]; Четве́ртый Му́чится, каки́м бы Образом не лишиться, пра́вда что Мучи́тельнаго, но прито́м и Прибыльнаго[491] Зва́нїя, дабы́ в Пра́здности не умере́ть от ску́ки, не разсужда́я, что нѣ́т поле́знѣе и важнѣ́е, как богому́дро управля́ть [не] внѣ́шнею дома́шнею, а вну́тренною душе́вною Эконо́мїею, То́ есть узнать себе и здѣ́лать Поря́док в Се́рдцѣ своем; Пя́тый терза́ется, что, чу́вствуя в себѣ́ спосо́бность к Услу́гѣ О́бществу, не мо́жет за мно́жеством Кандида́тов Продра́ться к Приня́тїю до́лжности, бу́дьто Одни́ Чино́вные имѣ́ют слу́чай быть добродѣ́тельными и будьто Услу́га разни́тся от до́браго дѣ́ла, а до́брое дѣ́ло от добродѣ́тели; Шесто́й трево́жится, что на́чала предъявля́ться в Его волосах съди́на, что приближа́ется час от часу́ с Ужа́сною А́рмїею немилосе́рдная Ста́рость, что с други́м Ко́рпусом за не́ю[492] слѣ́дует непобѣди́мая Смерть, что начина́ет ослабѣва́ть все тѣ́ло, притупля́ются Глаза̀ и Зу́бы, не в си́лах уже танцова́ть, не сто́лько Мно́го и вку́сно пить, ѣсть и про́чая…[493] Но мо́жно ли счесть неище́тные Тмы нечи́стых духо́в и Че́рных во́ронов, или (с Па́влом сказа́ть) духов Зло́бы поднебе́сных[494], по те́мной и неограни́ченной бе́зднѣ, по душѣ̀ на́шей, будьто по простра́ннѣйшем во́здухѣ, шата́ющихся[495]? Си́и всѣ еще не Исполи́ны, но сами́и бездѣ́льнїи, как соба́чки постѣ́лнїи, душкѝ, однак дѣйстви́тельно коле́блют на́ше не иску́сное в би́твѣ и не вооруже́нное совѣ́тами Се́рдце: са́мый Послѣ́днїй бѣсы́шка трево́жит наш не Укрѣпле́нный Городо́к. Что ж, если́ дѣ́ло до́йдет до Льво́в? Откро́ю вам,

дру́ги мои́[496], Сла́бость мою̀: Случи́лось мнѣ в непо́длой Компа́нїи не без Уда́чи быть Уча́стником разгово́ра. Ра́довался я тѣм, но Ра́дость моя вдруг ище́зла: двѣ Персо́ны на́чали хи́тро руга́ть и осмѣва́ть[497] меня̀, вкида́я в разгово́р такїе Алма́зные слова̀, ко́и Та́йно изобража́ли по́длый мой род и ни́зкое состоя́нїе, и Тѣле́сное Безобра́зїе. Сты́дно мнѣ вспо́мнить, сколь[498] затриво́жилось Се́рдце мое, а па́че, что сего̀ от них не ча́ял; в си́лу я по до́лгом размышле́нїи возвратил мой Поко́й, вспо́мнив, что они́ ба́бины Сыны̀[499].

АѲАНАСЇЙ. Что се значи́т?

ГРИГОРЇЙ. Ба́ба покупа́ла Го́ршки; Аму́ры Молоды́х Лѣт еще и тогда̀ Ей отрыга́лись. "А что за се́й Хоро́шенькой?.." "За тово̀ дай хоть три Полу́шки"[500], – отвѣча́л Горше́чник… "А за тово̀ гню́сново (вот он), коне́чно, полу́шка?" "За то́т же ни́же двух Копѣек не возьму̀…" "Что за Чу́до?" "У нас, ба́бка, – сказа́л Ма́стер, – не глаза́ми выбира́ют, мы испы́туем, чи́сто ли зво́нит". Ба́ба, хотя была не по́длаго вку́су, одна́к не могла̀ отвѣча́ть, а то́лько сказа́ла, что она̀ и сама давно̀ сїе зна́ла, да взду́мать не могла̀[501].

АѲАНАСЇЙ. Сїи Лю́де, имѣя с собо́ю Одина́кїй вкус, соверше́нно дока́зывают, что они́ плод ра́йской сей Я́блони.

ЯКОВ. Зако́нное житїѐ, тве́рдый ра́зум, великоду́шное и Милосе́рдное[502] Се́рдце есть то Чи́стой Звон Почте́нной Персо́ны.

ГРИГОРЇЙ. Ви́дите, дру́ги мои, ско́лько мы отроди́лись от Пре́дков свои́х? Са́мое по́длое ба́бское Мнѣнїйцо мо́жет поколоти́ть Се́рдце на́ше.

ЕРМОЛАЙ. Не погнѣвайся, И сам Петр спуга́лся Ба́бы: "Бесѣда (де) твоя[503] Я́вѣ тя твори́т, что Галїлеа́нин еси"[504].

ЛОНГИН. Но таково́е ли Се́рдце было у Дре́вних Пре́дков? Кто мо́жет без У́жаса вспо́мнить Їова? Одна́к со всѣм тѣм пи́шется: "И не дадѐ Їов безу́мїя Бо́гу…"[505] Внима́й, Что пи́шет Лука̀ о пе́рвых Христїя́нах? "Бѣ в них Еди́на душа́ и Еди́но Се́рдце…"[506] А Что ж то? Како́е в[507] них было Се́рдце? Кро́мѣ Согла́сной их Любвѝ, вот како́е! "Они́ же У́бо ра́довахуся, Я́ко за И́мя Го́спода Їису́са Сподо́бишася Прїя́ти безче́стїе…"[508] Но вот Еще Геро́йское Се́рдце! "Ху́лими Утѣша́емся"[509]. "Ра́дуюся во Страда́нїях Мои́х…"[510] Кто мо́жет без Удивле́нїя проче́сть ту часть Его Письма̀, кото́рая чита́ется в день Торжества́ Его? Она̀ есть Позо́рищем Прекра́снѣйших Чудес, плѣня́ющих Серде́чное О́ко. Вели́кое Чу́до! Что други́х приво́дит в Горча́йшее Смуще́нїе, то́е Па́вла весели́т, ды́шущаго душе́ю, здоро́вому желу́дку подо́бною, кото́рый са́мую грубѣ́йшую и твердѣ́йшую Пи́щу в По́льзу вари́т. Не се́ ли имѣть Се́рдце Алма́зное? Тяжча́йшїй Уда́р все про́тчее сокруша́ет, а Его̀ утвержда́ет. О Ми́ре! Ты БО́ЖЇЙ, А БОГ твой[511]! Сїе́ то значи́т И́стинное Ща́стїе: получи́ть Се́рдце, Адама́нтовыми Стѣна́ми огражденное[512], и сказа́ть: "Си́ла Божїя с на́ми"[513]. "Мир и́мамы к Бо́гу…"[514]

ЕРМОЛАЙ. Ах, высо́кїй сей Мир! Тру́дно до него̀ добра́ться. Коль чу́дное было Се́рдце сїе, что за все Бо́гу благодари́ло[515]!

ЛОНГИН. Невозмо́жно, тру́дно, но достои́н Он и бо́льшаго Труда̀. Тру́дно, но без него тысячу раз труднѣе; трудно, но сей труд свобожда́ет

нас тяжча́йших безчи́сленных Трудо́в сих: “Я́ко Бре́мя тя́жкое отяготѣ́ша на мнѣ”[516]. “Нѣсть Ми́ра в косте́х мои́х…”[517] Не сты́дно ли сказа́ть, что тя́жко несть сїе Ярмо̀, когда́, нося Его, находим толи́кое Сокро́вище, Мир Серде́чный?.. “Возми́те И́го мое на себе, и обря́щете Поко́й душа́м ва́шим”[518]. Ско́лько мы теря́ем Трудо́в для ма́ленькой По́льзы, а ча́сто и для бездѣ́лиц, нерѣ́дко и для вре́да? Тру́дно одѣ́ть и пита́ть тѣ́ло, да на́добно, и нельзя̀ без сего̀: в сем состои́т жизнь тѣле́сная, и никто̀ о сем Трудѣ́ ка́яться не до́лжен; а без сего попаде́т в тяжча́йшую Го́ресть, в Хо́лод, Го́лод, Жа́жду и Болѣ́зни. Но не ле́гше ли тебѣ́ пита́ться одни́м Зе́лїем Суро́вым и прито́м имѣ́ть Мир и Утѣше́нїе в Се́рдцѣ, не́жели над изоби́льным Столо́м сидѣ́ть Гро́бом Пова́пленным, испо́лненным Черве́й Неусыпа́емых, Ду́шу День и Нощ без поко́я угриза́ющих[519]? Не лу́чше ли покры́ть тѣ́лышко са́мою Ни́щею Оде́ждою и прито́м имѣ́ть Се́рдце, в ри́зу Спасе́нїя и Оде́ждою Весе́лїя одѣ́тое[520], не́жели носи́ть Златотка́нное Пла́тье и между тѣ́м таска́ть Гее́нскїй[521] Огнь в душе́вном Нѣ́дрѣ, Печа́льми бѣсо́вских Манѣ́ров се́рдце Опаля́ющїй? Что По́льзы сидѣ́ть при вся́ком дово́лствѣ внутрѣ́ Кра́сных Углов Тѣ́лом твои́м, если́ Се́рдце вве́рженно[522] в са́мую Кра́йнѣйшую Тму Неудово́лствїя из Украше́ннаго Черто́га, о ко́ем Пи́шется: “Пти́ца Обрѣ́те себѣ́ Хра́мину…”[523] “Осно́вана бо бѣ на Ка́мени…”[524] “Ка́мень же бѣ Христос…”[525] “Иже Есть Мир наш…”[526] “Душа̀ на́ша яко Пти́ца Изба́вися, и Сѣ́ть Сокруши́ся”[527]. “Кто да́ст ми Крилѣ́?..”[528] Что ж ты Мнѣ представля́ешь Тру́дность? Если́ кто попа́л в Ров или бе́здну водя́ную, не до́лжен думать о Тру́дности, но о Избавле́нїи! Если́ стро́иш Дом, строй для обе́их Существа́ твоего Часте́й, Души̇̀ и Тѣ́ла. Если́ украша́ешь и одѣва́ешь Тѣ́ло, не забыва́й и Се́рдца. Два Хлѣ́ба, два До́мы и двѣ Оде́жды, два Ро́да всего есть: всего̀ Есть по дво́е, затѣ́м что есть два Человѣ́ка в Человѣ́кѣ Одно́м и Два Отца̀, Небе́сный и Земны́й, и Два Ми́ры, Перворо́дный и Вре́менный, и двѣ Нату́ры, Боже́ственная и Тѣле́сная, во всем-на-все́м… Если́ ж О́ба сїи Естества́ смѣша́ть в Одно и признава́ть Одну́ то́лько ви́димую Нату́ру, тогда́-то быва́ет родно́е Идолопоклоне́нїе – и сему́-то Еди́нственно препя́тствует Свяще́нная Би́блїя, находя́сь дугою, всю тлѣ́нь ограни́чивающею, и воро́тами, вводя́щими Сердца̀ на́ша в вѣ́ру Богозна́нїя, в наде́жду Госпо́дственной Нату́ры, в Ца́рство Ми́ра и Любви̇̀, в Мир Перворо́дный. И сїе-то есть И́стинный и Тве́рдый Мир: вѣ́рить и признава́ть Госпо́дственное Естество̀ и на О́ное, как на необори́мый Го́род, положи́ться и ду́мать: “Жив Госпо́дь Бог мой…”[529] Тогда́-то ска́жеш: “И жива душа̀ моя̀…”[530] А без сего̀ как тебѣ́ положи́ться на тлѣ́нную Нату́ру? Как не вострепета́ть, ви́дя, что вся Тлѣ́нь всемину́тно ро́дится и ищеза́ет? Кто не обезпо́коится, смотря́ на погиба́ющую Существа́ И́сту[531]? Таковы́и пуска́й не ожида́ют Ми́ра и слу́шают Иса́їи: “Взволну́ются и почи́ти не могу́т. Нѣсть Ра́доватися нечести́вым, глаго́лет Госпо́дь Бог…”[532] Вон[533] смотри́, кто восхо́дит на Го́ру Ми́ра? “Госпо́дь Си́ла моя̀, и Учини́т но́зѣ мои на соверше́нїе, на высо́кая возво́дит мя, Е́же побѣди́ти ми в пѣ́сни Его”[534]. Признава́ет Господа и пред

не ви́дящим Его пое́т, а Госпо́дь веде́т Его на Го́ру Ми́ра. Непризна́нїе Господа есть мучи́телнѣйшее волнова́нїе и Смерть Серде́чная, как Аввакýм же пое́т: “Вложи́л еси во Главы̀ беззако́нных Смерть”[535]. Сїю̀ Главу̀ Дави́д называ́ет Се́рдцем, и Оно́-то есть Глави́зна на́ша: “Глава̀ Окруже́нїя их”[536]. Что за Глава̀? “Труд Усте́н их”[537]. Что за Уста̀? “Доко́лѣ положу̀ Совѣ́ты в души́ мое́й, Болѣ́зни в Се́рдцѣ мое́м…”[538] Труд Усте́н е́сть то болѣ́знь Се́рдца, а Болѣ́знь Се́рдца е́сть то Смерть, вложе́нная во Главы̀ беззако́нных, а родна́я Смерть сїя, ду́шу убива́ющая жа́лом[539], есть Смѣше́нїе в Одно Тлѣ́нной и Боже́ственной Нату́р, а Смѣше́нное сїе Слїя́нїе есть Устране́нїе от Боже́ственнаго Естества̀ в Страну̀ Пра́ха и Пе́пела, как пи́сано: “Еда̀ исповѣ́сться тебѣ́ персть?”[540] А Устране́нїе есть то Грѣхопаде́нїе, как напи́сано: “Грѣхопаде́нїя кто разумѣ́ет?”[541] О Грѣсѣ̀ вот что Сира́х: “Зу́бы Его Зу́бы Льво́вы, убива́ющїи ду́шу…”[542] Вот Тма! Вот Заблужде́нїе! Вот Неща́стїе! Ви́диш, куда̀ нас завела̀ тѣле́сная Нату́ра? Чего надѣ́лало Слїя́нїе Есте́ств? Оно̀ есть родно́е Идолобѣ́шенство и Устране́нїе от блаже́нной Нату́ры, и невѣ́дѣнїе о Бо́зѣ[543]. Такова́го На́шего Се́рдца извѣ́стная есть Печа́ть[544] то, что ни о че́м, кро́мѣ тѣле́снаго, не стара́емся, то́чныи Язы́чники: “всѣх бо сих и язы́цы и́щут”[545]. А еслѝ хоть ма́ло поднять к Блаже́нной Нату́рѣ О́чи, тот Час кричи́м: “Тру́дно! Тру́дно!” Сїе́ то есть называ́ть Сла́дкое Го́рьким[546], но Пра́ведник от вѣ́ры жив[547]. А Что ж есть вѣ́ра, если́ не Обличе́нїе или Изъясне́нїе Се́рдцем понима́емой неви́димой Нату́ры[548]? И не сїе́ ли есть быть родны́м Изра́илем, все на́ двое раздѣля́ющим, и от всего̀ ви́димаго неви́димую полови́ну Господе́ви[549] своему̀ посвяща́ющим[550]? О се́м-то Па́вел щасли́вцѣ вопіет[551]: “Ели́цы Пра́вилом сим жи́тельствуют, Мир на ни́х и Ми́лость”[552]. Скажѝ, пожа́луй, чем замѣша́ется тот, кто совершенно зна́ет, что ничего̀ поги́бнуть не мо́жет, но все в Нача́лѣ свое́м вѣ́чно и невреди́мо пребыва́ет?

Ермолай. Для меня̀ сїе темнова́то.

Лонгин. Как не темнова́то лежа́щему в Грязѣ́ невѣ́рїя? Продыра́й, пожа́луй, О́ко и прочища́й взор. Ца́рствїе блаже́нной Нату́ры, хотя Утае́нное, одна́к внѣ́шними Зна́ками не несвидѣ́тельственно Себе дѣ́лает, печа́тая слѣды̀ свои по Пустому Веществý, будьто Справедли́вѣйшїй Рису́нок по живопи́сным Кра́скам: Все вещество̀ есть Кра́сная Грязь и Гря́зная Кра́ска, и живопи́сный По́рох, а блаже́нная Нату́ра есть сама̀ Нача́лом, то́ есть безнача́лною Инве́нцїею[553], или Изобрѣ́тенїем, и Премудрѣ́йшею Делинеа́цїею[554], всю ви́димую фа́рбу нося́щею, кото́рая Нетлѣ́нной свое́й си́лѣ и Существу̀ так сообра́зна, будьто Оде́жда тѣ́лу. Называ́ет ви́димость Оде́ждою сам Дави́д: “Вся яко ри́за обетша́ют…”[555] А Рису́нок то Пя́дїю, то Це́пью Землемѣ́рною, то Десни́цею, то И́стиною: “Красота̀ в десни́цѣ твое́й…”[556] “Пя́дїю измѣ́рил Еси…”[557] “Десни́ца твоя̀ воспрїя́т мя…”[558] “И́стина Госпо́дня пребыва́ет во вѣ́ки”[559]. Таковы́м взо́ром взырал и на тѣ́ло свое: “Ру́цѣ, де[560], твои́ сотвори́стѣ мя…”[561] Мина́ет непостоя́нную Тлѣ́нности свое́й во́ду: “Душа̀ на́ша пре́йде воду непостоя́нную”[562]. Проница́ет Мы́слїю в са́мую Си́лу и Ца́рство Тая́щейся в

Пра́хѣ Его десни́цы Вы́шняго и кричи́т: “Господь Защи́титель живота̀ моего̀, от кого̀ Устраши́ся?”[563] “Бла́женны, я́же избра́л и прїя́л еси Го́споди…”[564] Щасли́вы, перелетѣ́вшїи в Ца́рство блаженной Нату́ры! О се́м-то Па́вел: “По Земли́ ходя́ще, Обраще́нїе и́мамы на небесѣ́х”[565]. Се́й же Мир и Соломо́н Пи́шет: “Пра́ведных ду́ши в руцѣ̀ Бо́жїей, и не Прикосне́тся им Му́ка…”[566] Сїе́ ж та́йнообразу́ет Церемо́нїя Обрѣ́занїя и Креще́нїя. Умере́ть со Христо́м е́сть то оста́вить Стихї́йную немощну́ю Нату́ру, а перейти̑ в Неви́димая и Го́рняя му́дрствовать[567]. Тот уже перешо́л, кто влюби́лся в сї́и сладча́йшїи слова̀: “Плоть ничто́же…”[568] Все то плоть, что тлѣ́нное. Сюда̀ принадлежи́т Па́сха, Воскресе́нїе и Исхо́д в Зе́млю Обѣтова́нную. Сюда̀ взыдо́ша Колѣ́на Їзра́илева пред Го́спода[569]. Тут всѣ̀ Проро́ки и Апо́столы[570], в Гра́дѣ Бога на́шего, в Горѣ̀ святѣ́й Его[571], Мир на Їзра́иля[572].

Ермолай. Те́мно говори́ш.

Аѳанасїй. Ты толь загусти́л рѣ́чь твою́ Библе́йным Лоску́тьям, что нельзя разумѣ́ть.

Лонгин. Прости́те, други мои, чрезмѣ́рной мое́й склонности к сей Кни́гѣ. Признаю̀ мою́ горя́чую страсть. Пра́вда, что из са́мых младе́нческих Лѣ́т та́йная си́ла и ма́нїе влече́т меня̀ к Нравоучи́телным Кни́гам и я их па́че всѣ́х Люблю́: Они́ врачу́ют и веселя́т мое Се́рдце; а Би́блїю начал чита́ть около тридцати́ лѣ́т рожде́нїя моего̀[573], но сїя̀ Прекра́снѣйшая для меня Кни́га над всѣ́ми мои́ми полюбо́вницами верх одержа́ла, утоли́в мою́ долговре́менную А́лчбу и Жа́жду Хлѣ́бом и Водо́ю, сладча́йшею Ме́да и Со́та[574] Бо́жїей Пра́вды и И́стины, и чу́вствую особли́вую мою́ к ней Приро́ду. Убѣга́л, убѣга́ю и убѣжа́л за Предводи́телством Го́спода моего всѣ́х жите́йских Препя́тствїй и плотски́х вожд[е]лѣ́нїй[575], дабы мог споко́йно наслажда́тись в Пречи́стых Обя́тїях Краснѣ́йшей па́че всѣ́х дще́рей[576] Человѣ́ческих сей Бо́жїей Дще́ри. Она̀ мнѣ̀ из непоро́чных ложе́сн свои́х роди́ла того Чу́днаго Ада́ма, кой, как учи́т Па́вел, “со́зданный по Бо́зѣ, в Пра́вдѣ, и преподо́бїи и И́стинѣ”[577], и о ко́ем Їса́їя: “Род же Его кто исповѣ́сть?”[578] Никогда̀ не могу́ дово́льно надиви́ться Проро́чей Прему́дрости. Са́мые Пра́здные в ней то́нкости для меня ка́жутся О́чень ва́жными. Так всегда ду́мает влюби́вшїйся. Премно́гїи никако́го вку́са не нахо́дят в сих Слова́х: “Венїями́н волк Хи́щник, ра́но яст Еще, и на ве́чер дае́т Пи́щу”[579]. “О́чи твои на исполненїях вод…”[580] А мнѣ̀ Они̑ несказа́нную в Се́рдце влива́ют сла́дость и весе́лїе, чем ча́ще, их отрыга́я, жва́нїе Жую́. Чем бы́ло глубоча́е и безлю́днѣе Уедине́нїе мое, тѣ́м Щасли́вѣе сожи́телство с се́ю возлю́бленною в жена́х, и[581] си́м Госпо́дним жре́бїем я дово́лен. Роди́лся мнѣ̀ Му́жеск пол, Соверше́нный и Истинный Человѣ́к; Умира́ю небезча́ден[582]. И в сем Человѣ́кѣ похвалю́ся[583], дерза́я с Па́влом: “Не всу́е тео́х”[584]. Се́-то тот Госпо́день Человѣ́к, о ко́ем пи́сано: “Не отемнѣ́стѣ О́чи Его”[585].

Григорїй. Если́ вам не нра́влятся Библе́йные Укру́хи, то поведе́м наш разгово́р Други́м О́бразом. Цѣ́лое воскре́сное У́тро мы провели́ о том бесѣ́дою, о чем всегда́ мы́слить до́лженствуем, а За́втрешнїй день есть

рабо́тный. Одна́к, когда к ве́черу собере́теся, то вня́тнѣе побесѣ́дуем о душе́вном Ми́рѣ. Он всегда́ досто́ин на́шего внима́нїя, находя́сь всего житїя на́шего Намѣ́ренным Концо́м и Приста́нищем.

Цей твір, відомий під різними назвами («Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни», «Разговор дружескій о душевном мирѣ», «Разговор о душевном мирѣ», «Разговор дружескій о мирѣ»), Сковорода написав, судячи з усього, у 1770-х рр. Автограф не зберігся. «Разговор» дійшов до нас у кількох списках кінця XVIII – початку XIX ст., між якими існує чимало розбіжностей. Уперше його було надруковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. В основу нашої публікації покладено три списки твору з кінця XVIII ст.: список (його вважають найранішим), що зберігається в Інституті рукопису Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України під шифром 326 *Л.* (Муз. 605/8), трохи пізніший список, який зберігається там-таки під шифром I, 377, а також список (неповний) від 1790-х рр., що зберігається серед паперів Ізмаїла Срезневського в Архіві Російської академії наук у Санкт-Петербурзі (ф. 216, оп. 3, № 1070). Позначаємо ці списки – відповідно – А, Б, В.

[1] Реєстр дійових осіб подано за списком В. У списках А і Б його немає.
[2] Фраза ра́дость сердéцъ зринає в Плачі Єремії 5: 15.
[3] Сковорода має на думці притчу про багатого й Лазаря: "Був і вбогий один, на ім'я *йому* Лазар, що лежав у воріт його, струпами вкритий, і бажав годуватися кришками, що зо столу багатого падали…" (Євангелія від св. Луки 16: 20–21).
[4] До цього місця текст подано за списком Б.
[5] Слова "Подлинно великим" подано за списком Б (замість "Правду говориш" у списку А та В).
[6] Слова "Вѣрно там их много" подано за списком Б. У списках А та В їх немає.
[7] Слово *здесь* подано за списком Б. У списках А та В його немає.
[8] До цього місця репліку подано за списком Б (наголоси в поодиноких словах – за списком А).
[9] У списку Б: "выгнать обовладавшую вами скуку".
[10] У списку В: *завесть*.
[11] У списку Б ця репліка має такий вигляд: "Одно то, естли узнать, в чем состоит истинное щастье, и приобрѣсть оное".
[12] У списку Б цієї репліки немає.
[13] У списку Б ця репліка має такий вигляд: "Правда мы родились к истинному щастію, и путешествуем к нему; а жизнь наша есть путь, как рѣка текущій".
[14] Див. прим. 65 до діалогу «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сіон».
[15] У списку Б подано іншу репліку: "Я давно уже ищу щастія, да нигдѣ я сыскать его не могу".
[16] У списку Б ця репліка має такий вигляд: "Ежели вы подлинно сыскать его хотите, то развяжить мнѣ сей вопрос, что есть для человѣка лучшее всего?"
[17] Слова *так* у списку Б немає.
[18] Слова "то и выше всего, а что выше всего" подано за списками Б і В. У списку А їх немає.
[19] Гр. *μέγιστον ἀγαθόν*, лат. *summum bonum*. Серед грецьких філософів це поняття використовували, зокрема, Платон та Арістотель, а серед римських – Ціцерон і

Сенека. Велику увагу приділяли йому й отці Церкви, наприклад, Августин [див.: *Erdmann E. von*. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 431]. Перегодом до нього зверталися, скажімо, Ніколай Кузанський у вступі до «Вченого незнання» [див.: *Николай Кузанский*. Сочинения: В 2 т. – Москва, 1979. – Т. 1. – С. 49–50], Ян Амос Коменський у своєму «Лабіринті світу та раї серця» [*Коменский Я. А*. Сочинения. – Москва, 1997. – С. 15] й інші. Це поняття було звичним і в українській інтелектуальній традиції XVII–XVIII ст. [див., наприклад: *Прокопович Ф*. Етика // *Прокопович Ф*. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 514]. Воно відлунює ще в «Енеїді» Івана Котляревського: "Де общеє добро в упадку, / Забудь отця, забудь і матку, / Лети повинность іспрaвлять" [*Котляревський І*. Енеїда // *Котляревський І*. Повне зібрання творів. – Київ, 1969. – С. 170].

[20] Форму *завысокосился* подано за списком В. У списку А: *зависокосился*. У списку Б ужито форму множини: "Вы очень завысокосылись".

[21] У списку Б: *возволновал*.

[22] У списку Б: *подчиненные*.

[23] У списку Б: *добродѣтелны*.

[24] Захоплену характеристику стародавніх римлян Сковорода подав у листі-присвяті свого перекладу Ціцеронового трактату «De senectute».

[25] Історичний центр Венеції забудований палацами (*palazzo*), а Флоренція, крім усього іншого, славиться своїми садами та парками (Boboli, Cascine). У старій Україні Італію зазвичай сприймали як країну, де панує розкіш. Наприклад, Василь Григорович-Барський із неабияким захватом розповідає про її солодку мову, звичаї та обичаї, прекрасну архітектуру, карнавали й ремесла: "Что же реку о оных сладких словесах и прекрасных бесѣдах, их же слышати єдино услажденіє иноземцу, что же паки реку о множествѣ купеческих лавок и различных товарах, или о множествѣ искусных во всяком художествѣ дѣлателей, иже от наших, аки небо от земли, разнствуют…" [*Григорович-Барський В*. Странствованія. – Санкт-Петербург, 1778. – С. 68]. Пор. у Гоголя («Рим»): "И самое это чудное собрание отживших миров, и прелесть соединения их с вечно-цветущей природой – все существует для того, чтобы будить мир, чтоб жителю севера, как сквозь сон, представлялся иногда этот юг, чтоб мечта о нем вырывала его из среды хладной жизни, преданной занятиям, очерствляющим душу, – вырывала бы его оттуда, блеснув ему нежданно уносящею в даль перспективой, колизейскою ночью при луне, прекрасно умирающей Венецией, невидимым блеском и теплыми поцелуями чудесного воздуха, – чтобы хоть раз в жизни он был прекрасным человеком…" [*Гоголь Н. В*. Полное собрание сочинений. – Москва, 1938. – Т. 3. – С. 242–243].

[26] У списку Б: "как бык на шерсть"; у списку В репліка закінчується на слові *как*. Пор. із приказками: "Мужик багатий, як бик рогатий" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 99]; "Богатый – что бык рогатый…"; "Мужик богатый, как бык рогатый" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 84, 730].

[27] Пор. з народною приказкою: "Багатий, як жид" [*Франко*, № 1247].

[28] Пор.: "Здоров, як бик" [*Франко*, № 13153]; "Здоров, как бык…" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 397].

[29] Див. прим. 63 до циклу «Сад божественных пѣсней».

[30] У списку Б ця репліка має такий вигляд: "Дюжим, как лев, пригожим, как Венера…". Однодворцями називали ту групу державних селян, яка сформувалася в Російській

імперії XVIII ст. з нащадків дрібного служилого люду й обіймала серединне становище між селянством та дрібномаєтковою шляхтою.

[31] У списках А та В: *позвольте*.

[32] У списку Б: "на то древо, которое".

[33] У списку Б: *смоквою*.

[34] Цей реєстр-ампліфікація нагадує «Рахубу древам розным» Климентія Зиновіїва: "Дубына, Грабына, Рябына, Вербына. / Соснина, Кленина, Тернина, Вышнина / Ялына, Калына, Вязына, Лозына…" [*Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 266].

[35] У списку Б слів "и премудрая" немає.

[36] Судячи з усього, цей образ Матері-природи Сковорода запозичив у Сенеки (Моральні листи до Луцілія ХС, 38): "Вона ж гойно постачала ними всіх – дбайлива матір, опікунка" [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 371; див. про це: *Erdmann E. von*. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 433].

[37] У списку Б слова *как* немає.

[38] У списку Б слова *так* немає.

[39] У списку Б слів "во вселенной" немає.

[40] У списку Б: "день и ноч воплют, ничим не доволны".

[41] У списку Б: "быть не нещастливыми".

[42] Слова "Вот и благополучіе, сирѣч полученіе" подано за списком Б (у списках А та В їх немає).

[43] У списку Б слів *ἀρετή*, *virtus* немає.

[44] Сковорода переінакшує тут поширений у старій українській літературі образ *крил* віри та добрих справ, без яких людина не може долетіти до Царства Небесного. Слід сказати, що православні богослови різко заперечували притаманне передовсім кальвінізмові радикальне обмеження свободи волі, здійснюване шляхом абсолютизації Божої благодаті [див.: *Могила П*. Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 82; *Туптало Д*. Книга житій святых. – Київ, 1689. – Арк. 120; *Яворський С*. Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 891–1026; Сѣмя слова Божія. – Почаїв, 1772. – С. 38, 311–312]. Протестантській апології "самостайної" віри вони протиставляли максиму "віра без діл – мертва!" (Соборне послання св. ап. Якова 2: 26), яка навіть стала приказкою [див.: *Франко*, № 3293]. Ось тут і зринав образ двох крил. Скажімо, Лазар Баранович писав про це так: "Вѣра єдино крило. Дѣла другоє. Кая птица єдиным крилом лѣтаєт? Вѣрою и дѣлы лѣтаніє извѣстно на небо" [*Баранович Л*. Трубы словес проповѣдных. – Київ, 1674. – Арк. 321]. Те саме в Івана Величковського: "Рекл би ктось: 'Сама вѣра до неба досягнет', / отвѣщаю: 'И кождій того з вѣри прягнет', / Леч питаю: 'Мертвій труп лѣтати чи может? / А вѣра без дѣл мертва, як же то возможет?' / Вѣра єдно єст крило, о єдном несмѣло / крилѣ летѣти, звлаща морем – страшно дѣло" [*Величковський І*. Твори. – Київ, 1972. – С. 168; докладніше див.: *Ушкалов Л*. "Що є свобода? Добро в ній яке?" // *Ушкалов Л*. З історії української літератури XVII–XVIII століть. – Харків, 1999. – С. 31–33].

[45] Слова "как остро-дално-зрителной орлиной глаз" подано за списком Б (замість "Как орлиное крило" у списках А і В).

[46] Старовинний мандрований сюжет про сліпця та хромця вперше в українській літературі опрацював іще у XII ст. Кирило Турівський («Притча о человѣчестѣй души и о тѣлеси»). За часів бароко до цього сюжету зверталися, скажімо, Григорій Димитрович («Приповѣсть о тѣлѣ чловеческом и о души») [див.: *Перетц В. Н*. К истории украинской

повести XVII в. // *Перетц В. Н.* Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII веков. – Ленинград, 1926. – Вып. 1. – С. 118–119], Іван Максимович [див.: *Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 141 (зв.)–142] та інші. Цей сюжет був популярний і в емблематичній літературі. Під номером 187-им ("Mutum auxilium") він є, наприклад, у збірці емблем Андреа Альчіаті («Emblemata», 1531), а під номером 15-им – у збірці Отто Ван Вена «Amorum emblemata, figuris aeneis incisa» (Антверпен, 1608).

[47] У списку Б: *конечно*.

[48] Початок репліки подано за списком Б. У списках А та В він набагато коротший: "Вообрази себѣ, что видиш путника, возлѣ пути сидящаго".

[49] Слова "чрез лѣса, рѣки, стремины" подано за списком В. У списку А їх немає.

[50] У списку Б ця частина фрази має такий вигляд: "отсель живое око его, взирало с веселою жадностію через рѣки, лѣса, стремнины, чрез пирамидных гор верхушки, на блистающій издали замок".

[51] У списку Б: "который был" (речення продовжується).

[52] Див.: Євангелія від св. Луки 16: 20–31. Сюжет про багатого й Лазаря був надзвичайно популярний у старій українській літературі [див., наприклад: *Транквіліон-Ставровецький К.* Євангеліє учителноє. – Рахманів, 1619. – Арк. 316–316 (зв.); *Транквіліон-Ставровецький К.* Зерцало богословіи. – Унів, 1692. – Арк. 53; Євангеліє учителноє. – Київ, 1637. – С. 596–604; *Baranowicz Ł.* Lutnia Apollinowa. – Kiiów, 1671. – S. 346–347; *Туптало Д.* Слово в недѣлю о мытари и фарисеи // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1782. – Ч. 1. – Арк. 11–11 (зв.); *Туптало Д.* Поученіє в недѣлю двадесят вторую по Святом Дусѣ // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 2. – С. 584–594; *Туптало Д.* Поученіє в недѣлю тридцать вторую по Святом Дусѣ // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 2. – С. 668; *Кониський Г.* Слово в недѣлю двадесят третію // Собраніе сочиненій Георгіа Конисскаго, архіепископа Бѣлорусскаго. – Санкт-Петербург, 1835. – Ч. 1. – С. 22–28; *Кониський Г.* Слово в день святой великомученицы Варвары // Там само. – С. 263; *Величковський П.* Листи // Житие и писания молдавского старца Паисия Величковского. – Москва, 1892. – С. 236; *Леванда І.* Слова и рѣчи. – Санкт-Петербург, 1821. – Ч. 1. – С. 65–66].

[53] Неточна цитата з Книги Псалмів 77 (78): 33. Пор.: ѝзчєзо́ша въ сѹєтѣ̀ дні́є ѝхъ.

[54] Книга Псалмів 24 (25): 4.

[55] Книга Псалмів 110 (120): 5.

[56] У списку Б: *говорит*.

[57] У списку Б: *спрашивал*.

[58] У списку Б: "Странствованіе мое в разных краях свѣта сослало".

[59] Слово *меня* подано за списком Б (у списках А і В його немає).

[60] Початок речення подано за списком Б. У списках А та В натомість: "родила меня без очей, а я…"

[61] У списку Б: *ему*.

[62] Ім'я *Ураній* походить від гр. *οὐράνιος* – 'небесний'.

[63] У списку Б слова "вскричал просвѣщенный" стоять після слова "брат".

[64] Називаючи персонажів притчі *Практиком* та *Обсерватором*, Сковорода, певно, має на думці поняття "практика" й "теорія", що їх отці Церкви використовували задля того, щоб описати чин обоження [див.: *Минин П.* Главные направления древне-церковной мистики // Мистическое богословие. – Киев, 1991. – С. 344]. Зрештою, ці поняття виходять далеко за межі патристичної традиції. Досить пригадати хоч би Данте, який писав у

своєму «Бенкеті» таке: "…Наше блаженство (те щастя, про яке йдеться) ми щонайперше можемо віднайти ніби недосконалим у житті діяльному, тобто в застосуванні моральних чеснот [аскетична "практика" (πράξις)], а потім ніби досконалим – у застосуванні чеснот інтелектуальних [аскетична "теорія" (θεωρία)]. Обидві ці дії – вільні та найкоротші шляхи, які ведуть до вищого блаженства, що його тут досягти неможливо…" [*Данте Алигиери*. Малые произведения. – Москва, 1968. – С. 252].

[65] У списку Б: "всегда печатлѣется".

[66] Прийменник *с* подано за списком Б. У списку А його немає.

[67] Форму *брате* подано за списком Б (замість *брат* у списку А).

[68] Частину речення після двокрапки подано за списком Б. У списку А натомість: "Мой Отец так меня Родил, что по Землѣ Ходить не могу, ни ползать Руками", у списку В: "Мой меня так родил…".

[69] Слово *способен* подано за списком Б (замість *рожден* у списках А і В).

[70] Можливо, Сковорода має на думці слова: **бре́мѧ моѐ легко̀ є҆́сть** (Євангелія від св. Матвія 11: 30).

[71] У списку Б: "око твоє".

[72] У списку Б: *гонящей*.

[73] У списку Б: *его*.

[74] У списку Б: *брате*.

[75] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 18: 19. Пор.: **Бра́тъ ѿ бра́та помога́емь, ꙗ҆́кѡ гра́дъ тве́рдъ и҆ высо́къ, ᲂу҆крѣпля́етсѧ же ꙗ҆́коже ѡ҆снова́ное ца́рство.**

[76] Поєднання двох "сродностей" подано тут за допомогою формули христологічного догмата. Обидві вони, кажучи словами Дмитра Чижевського, "звязані між собою так само, як обидві природи – людська та божеська – в Христі. Вони – 'ἀτρέπτως', 'ἀμερίστως', 'ἀσυγχύτως', 'ἀδιαιρέτως', 'ἀχωρίστως' – 'без змішання, але й без розділення'" [*Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й переднє слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 105].

[77] Сковорода говорить про "золоту мірноту". Мотив "золотої мірноти" був дуже популярний в українській культурі часів бароко. Думка, згідно з якою "щасливі тримаються середини" [(*Mohyła P.*) Λίθος, abo Kamień z procy prawdy Cerkwie świętey prawosławney Ruskiey // Архив Юго-Западной России. – Киев, 1893. – Ч. I. – Т. IX. – С. 56], "цнота полягає в помірності" [*Сакович К.* Арістотелівські проблеми // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 384], а доброго чоловіка прикрашає "мірнота в усьому" [*Smotryc'kyj M.* Kazanie na znamienity pogrzeb przezacnego y przewielebnego męża, pana y oyca Leontego Karpowicza // Collected Works of Meletij Smotryc'kyj / With an Introduction by David A. Frick. – Cambridge, Mass., 1987. – Vol. 1. – P. 253], була на ту пору загальником, адже всяка галузка сфери моральності має тричленну структуру: "Medium, тобто середина, а два полюси побіля неї…, один край можна назвати недостатністю, другий – надміром, й обидва вони є на шкоду. Цнота завжди тяжіє до середини…" [Examen Obrony // Архив Юго-Западной России. – Киев, 1914. – Ч. I. – Т. VIII. – Вып. 1. – С. 579]. "Золотій мірноті" підлягала не тільки сфера моралі, що красномовно засвідчують твори Софронія Почаського [див.: *Почаський С.* Εὐχαριστήριον, албо Вдячность ясне превелебнѣйшому в Христѣ єго милости господину отцу кир Петру Могилѣ // *Тітов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 295], Стефана Калиновського [див.: *Калиновский С.* Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. /

Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 186], Лазаря Барановича [див.: *Baranowicz Ł.* Nowa miara starey wiary. – Nowogrod-Siewierski, 1676. – S. 99], Феофана Прокоповича [див.: *Prokopowicz Th.* De arte poetica libri III ad usum et institutionem studiosae iuventutis roxolanae. Dictati Kioviae in orthodoxa Academia Mohileana. Anno Domini 1705. – Mohiloviae, 1786. – P. 184], Стефана Яворського [див.: *Яворський С.* Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 173], Дмитра Туптала [див.: Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго. – Киев, 1824. – Ч. 1. – С. 215], Івана Максимовича [див.: *Максимович І.* Царскій путь креста Господня. – Чернігів, 1709. – Арк. 25 (зв.)] та інших, але й віра [див.: Examen obrony, to iest Odpis na script Obrona werificatii nazwany // Архив Юго-Западной России. – Киев, 1914. – Ч. I. – Т. VIII. – Вып. 1. – С. 579; *Smotryc'kyj M.* Obrona verificaciey // Collected Works of Meletij Smotryc'kyj / With an Introduction by David A. Frick. – Cambridge, Mass., 1987. – Vol. 1. – P. 452], ба навіть христологічний догмат [див.: *Яворський С.* Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 173–174]. Докладніше див. про це: *Ушкалов Л.* "Золота мірнота" на теренах українського духовного досвіду // *Ушкалов Л.* Есеї про українське бароко. – Київ, 2006. – С. 98–109.

[78] Фразу **вéтхїй дéнми** взято з Книги пророка Даниїла 7: 9, 22.

[79] У списку Б: *тебѣ*.

[80] У списку Б: *ищет*.

[81] У списку Б: *падает*.

[82] Сковорода має на думці засуджену Церквою як єретичну ідею Орігена (бл. 185–253/254) про всеосяжну віднову Божого творива (*ἀποκατάστασις πάντων*) [див.: *Мейендорф И.* Введение в святоотеческое богословие. – New York, 1985. – С. 102–103].

[83] У списку Б між частинами речення стоїть сполучник *а*.

[84] Міркування Сковороди про Бога-*натуру* могли бути інспіровані трактатом Ціцерона «Про природу богів» (II, XLV–XLVII), де він викладав відповідні ідеї стоїків. У християнській традиції окреслення *natura* щодо Бога вживав Августин: "Deus est natura scilicet non creata, sed creatrix" (De trinitate, 15, 1, 1). Починаючи з XIII ст., класичною стає опозиція: natura naturans / natura naturata [див. про це: *Erdmann E. von.* Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 434, 439]. Що означало слово *натура* для українських письменників часів Сковороди можна зрозуміти, скажімо, з коментаря, який подав до нього Феофан Прокопович у своєму курсі натурфілософії: "По-перше, під природою розуміють самого Бога. Наприклад, Сенека, провідник римських стоїків («Про обов'язки», кн. IV) легко присвоює [йому] назву природи, коли каже, що вона є нічим іншим, як Богом. Звідси філософи виводять відмінність природи, говорячи по-латинському, що однією є 'природа творча' (natura naturans), а другою – 'природа створена' (natura naturata). Під першою вони розуміють самого Бога, а під цією – створені речі. По-друге, під назвою 'природа' розуміється сутність будь-якої речі… По-третє, природою називається всезагальність речей… По-четверте, її визнають природною причиною… Нарешті, назвою 'природа' послуговуються для визначення народження живого" [*Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 147]. Ці міркування Прокоповича дослівно повторив учитель Сковороди Георгій Кониський [див.: *Кониський Г.* Філософія природи, або Фізика // *Кониський Г.* Філософські твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 2. – С. 66].

[85] У списку Б: *богослов*.

[86] Сковорода вважав, що Бог не має властивого собі імені ("Deus innomius"), хоча, з другого боку, Божих імен є сила-силенна ("Deus multinomius"). Таким чином,

богослів'я Сковороди поєднує в собі *апофатичні* й *катафатичні* риси [див.: *Эрн В. Ф.* Григорий Саввич Сковорода. Жизнь и учение. – Москва, 1912. – С. 272–274]. Слід відзначити, що старе українське богослів'я йшло як апофатичною дорогою (*via negationis*) (її блискуче окреслення подав свого часу Кирило Ставровецький: "непостиженієм постизаю непостижимаго Бога" [*Транквіліон-Ставровецький К.* Зерцало богословіи. – Унів, 1692. – Арк. 6]), так і катафатичною (*via eminentiae*) (на цьому ґрунті поставали твори на взір «О именах Бозских» Климентія Зиновіїва, де подано 16 Божих імен [див.: *Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 34], присвяти Євангелії, виданої в Києво-Печерській лаврі 1707 р. [див.: *Тітов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 474], де подано десяток Божих імен, чи апокрифічних «Сімдесяти імен Богу» [див.: Памятники отреченной русской литературы. Собраны и изданы Николаем Тихонравовым. – Москва, 1863. – Т. II. – С. 339–344]). При тому наші богослови все-таки (бодай на рівні декларацій) надавали перевагу апофатиці. Як писав, наприклад, Симеон Полоцький: "Бог бо паче чрез отреченія познаваєм бывает, неже чрез укрѣпленія, по согласію всѣх богословцов" [*Полоцький С.* Жезл правленія, утвержденія, наказанія и казненія. – Москва, 1667. – Арк. 22; пор.: *Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 129; *Кониський Г.* Філософія природи, або Фізика // *Кониський Г.* Філософські твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 2. – С. 35].

[87] Єгова – *yhwh*, ім'я Бога, яке записується за допомогою чотирьох літер: *йод*, *хе*, *вав*, *хе*, а тому називається також Тетраграматон. Автентична вимова цього імені була втрачена, оскільки від початку біблійний текст був консонантним, а вимова передавалась усно. При читанні вслух Тетраграматон зазвичай заступали словом "Адонаї" (буквально "мій Господь"). Ця звичка віддзеркалена вже в Септуагінті, де ім'я *yhwh* передано грецьким *κύριος* – пан. У масоретському тексті Біблії для того, щоб показати, що Тетраграматон слід читати як *ʾăḏōnay*, приголосні *yhwh* огласовані значками, що відповідають цьому слову. Християнські вчені доби пізнього середньовіччя й Відродження сприйняли таке написання буквально, тому й виникло прочитання *yəhōwāʰ*, яке перейшло з латини до багатьох європейських мов. Реконструкція звучання імені *yhwh*, що її дотримуються сучасні гебраїсти, – *yahwe* (Ягве). На користь такого прочитання свідчать і тексти ранніх грецьких отців Церкви. Етимологічно ім'я *yhwh* часто пов'язують із дієслівним коренем *hwy* / *hyy* "бути", як, наприклад, у Другій книзі Мойсеєвій: Вихід 3: 14: "Я Той, що є". Інші гіпотези пов'язують це ім'я з дієсловами, які означають "падати", "дути" тощо [див.: The Interpreter's Dictionary of the Bible. – Nashville, 1989. – Vol. 2. – P. 409–411].

[88] Фразу **не разумѣю** взято з Послання св. ап. Павла до римлян 7: 15.

[89] Пор.: Книга пророка Ісаї 6: 8; 41: 4, 10; 43: 10, 25; 45: 8, 18, 19, 22; 46: 4, 9; 47: 8, 10; 48: 12, 17; 51: 12; 52: 6; 61: 8. Фраза **азъ єсмь сый** узята з Другої книги Мойсеєвої: Вихід 3: 14.

[90] Слова "или от Хлебанья" подано за списком В. У списках А і Б їх немає.

[91] Схожий реєстр Божих імен подав свого часу Діонісій Ареопагітський (Про Божі імена, 596С). Пор.: "вони славословлять його також як Сонце, Зірку, Вогонь, Воду, Вітер, Росу, Хмару, Камінь, Скелю, тобто як Усе суще та як Нічого з усього сущого" [*Дионисий Ареопагит*. Божественные имена // Мистическое богословие. – Киев, 1991. – С. 20].

[92] Частку *ж* подано за списком Б (у списку А її немає).

[93] Див. прим. 144 до діалогу «Наркісс».

[94] У списку Б: *огнь*.

[95] У списку Б: *огнь*.

[96] У списку В – пропуск між однаковими словами *родилось* у репліках Афанасія та Єрмолая.
[97] У списку Б і В: *тварь*.
[98] У списку Б: *существо*.
[99] Сполучник *и* подано за списком Б (у списку А його немає).
[100] Теологи пояснюють сенс Божої *економії* так: "Бог безугавно 'сходить у світ' діями свого промислу через власну економію, що в буквальному розумінні означає 'домобудівництво' чи 'домоуправління'. А виповнюючи 'повноту часів', Божа Премудрість, котра діє у світі як сила, енергія, промисел, входить в історичний процес як Персона. Іпостасна Премудрість Отця 'створює собі дім' – пречисту плоть Діви, сприйняту на себе Словом" [*Лосский Вл.* Очерк мистического богословия Восточной Церкви // Мистическое богословие. – Киев, 1991. – С. 186]. Одним словом, *економія* – це всі зовнішні прояви Бога, тобто Тройця, пізнавана в її стосунку до творива.
[101] Дмитро Чижевський каже з приводу цієї думки, що її взято з «Правил святого богослів'я» (№ 447) Алана Лілльського (1128–1202 рр.). Друге джерело, що його називає Чижевський, – це «Книга двадцяти чотирьох філософів» (1-ша частина, I–II, ii), де подано таке окреслення Бога: "нескінченна куля, що її осереддя є повсюди, а обводу немає нідé" ("Deus est sphaera infinita, cuius centrum est ubique, circumferentia nusquam") [див.: *Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й переднє слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 43; пор.: *Erdmann E. von.* Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 191]. Очевидно, Алан Лілльський запозичив це окреслення саме з «Книги двадцяти чотирьох філософів». Та й загалом, воно стало дуже популярним у Європі, починаючи з XIII ст. [див.: *Курціус Е.-Р.* Європейська література і латинське середньовіччя / Переклав з нім. Анатолій Онишко. – Львів, 2007. – С. 136 (прим.), 393]. Його добре знали й українські інтелектуалісти XVII–XVIII ст. Наприклад, Іван Максимович писав про Бога таке: "…єст Бог сфера, сієст коло разумноє, єгоже кентр вездѣ, круг обводный нигдеже, или окруженіє мѣстом не облечено нигдѣ…" [*Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 256 (зв.)].
[102] Неточна цитата з Книги Псалмів 112 (113): 5. Пор.: **Кто̀ ꙗ҆́кѡ гдⷭ҇ь бг҃ъ на́шъ;** Є також народна приказка: "Хто як Бог!" [*Франко*, № 1195].
[103] У списку Б слова *длятого* немає. У списку В натомість стоїть слово *потому*.
[104] *Коло* належить до найулюбленіших символів Сковороди [див.: *Čyževśkyj D.* Skovoroda-Studien: I. Skovoroda und Angelus Silesius // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1930. – Bd. VII. – S. 1–2, 9; *Tschižewskij D.* Skovoroda: Dichter, Denker, Mystiker. – München, 1974. – S. 38–45]. Філософ називав безпочатковим і безконечним *колом* Бога, говорив про *коло* як про символ вічності, про "доброкруглість" істини, про *коло* як про джерело всіх інших фігур, про коловий рух душі та всього творива, яке, виливаючись із Абсолютного, стремить до нього назад. "Віцефігурами" *кола* в Сковороди постають численні образи: *хлібина*, *монета*, *жорна*, *виноград*, *корона*, *намисто*, *яблуко*, *сонце* тощо. Джерелом сковородинського образу *кола* є передовсім християнський платонізм (Климент Олександрійський, Оріген, Діонісій Ареопагітський, Еріугена, Бонавентура й інші) та емблематика. Зрештою, Сковорода йде тут услід за ранішими українськими авторами. Варто пригадати, наприклад, те, що Іоаникій Галятовський уподібнював до *кола* Бога [див.: *Галятовський І.* Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 102 (зв.)], він-таки та Стефан Яворський говорили про *коло* вічності ("…коло вѣчность сімболизуєт, же як в колѣ

нѣмаш ни конца, ни початку, так вѣчность ни початку, ни конца не мает…" [*Галятовський І.* Небо новоє. – Львів, 1665. – Арк. 4 (передмова, б.п.); пор.: *Яворський С.* Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 854]), а Лазар Баранович – про *коло* блаженства [див.: *Баранович Л.* Трубы словес проповѣдных. – Київ, 1674. – Арк. 204].

[105] Старовинний образ *змія* був поширений в емблематичній літературі. Див., наприклад, 615-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata», що має назву «Змія свившаяся в круг и держащая хвост во рту» (підпис: "Такова есть вѣчность: ни начала, ни конца не имѣющая. Конец зависит от начала. Finisque ab origine pendet" [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 154–155]. До нього не раз зверталися й старі українські письменники. Скажімо, Симеон Полоцький подавав "знаменієм вѣчности" *змія*, що "огиб себе пригризает, во образ колеса свивается" [*Полоцький С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 115 (зв.) (друга пагін.)]. А ще на початку XVII ст. Захарія Копистенський писав: "Не длячого бовѣм иного заисте єгипетскіи філософове ιερογλυφικῶς, тоєст назвиско речи выображенєм означаючи, рок малевали, в той способ, уж в коло звившися хвост аж до уст приводил, а по том зась разводил ся и разпущал, єно длятого, абы показали, иж рок где ся кончаєт, там знову початок берет, знову ся розводит, и до своєи клюбы приходит" [*Копистенський З.* Оміліа, албо Казаньє на роковує память в Бозѣ велебного блаженнои памяти отца Єліссеа в схиммонасєх Євтіміа Плетенецкого // *Тітов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 164].

[106] Слово *всемогущія* подано за списками Б і В. У списку А його немає.

[107] У списку В: *зачалась*.

[108] Пор. звернені до Бога слова Мойсея: **и҆ а҆́ще вопро́сѧтъ мѧ̀, что̀ и҆́мѧ є҆мꙋ̀, что̀ рекꙋ̀ къ ни҆̂мъ;** (Друга книга Мойсеєва: Вихід 3: 13).

[109] У списку Б: "всегда, вездѣ было, будет и есть".

[110] Див. прим. 507 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

[111] Слова "Одно другаго не разнится, тож" подано за списками Б і В. У списку А їх немає.

[112] У списку Б: "о моем знать".

[113] Пор.: Друга книга Мойсеєва: Вихід 3: 14.

[114] Гр. *ἄρτος* – 'хліб'. У православній традиції це слово здавна відоме також у кириличній транслітерації. Досить пригадати хоч би «Молитву на благословеніє Артоса в день святыя неделя Пасхи» та «Молитву на раздробленыи Артоса в субботу свѣтлыя неделя» [див.: *Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 217–220 (друга пагін.)].

[115] Лат. *panis* – 'хліб'.

[116] Див.: Друга книга Мойсеєва: Вихід 3: 14; Книга пророка Ісаї 51: 12.

[117] У списку Б: *говорил*.

[118] Послання св. ап. Павла до євреїв 13: 8.

[119] Трохи неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 4: 8, 16. Пор.: **бг҃ъ любы̀ є҆́сть.**

[120] У списку Б: *разрешится*.

[121] Слово *есть* подано за списком Б (у списках А і В його немає).

[122] Сковорода має на думці слова: **И҆ реко́хъ: ѿ, вл҃ко гдⷭ҇и, є҆да̀ ѡ҆больсти́лъ є҆сѝ лю́ди сїѧ̀ и҆ і҆ерⷭ҇ли́ма, реки́й: ми́ръ бꙋ́детъ ва́мъ; и҆ сѐ, про́йде ме́чь да́же до дꙋшѝ и҆́хъ** (Книга пророка Єремії 4: 10).

[123] Сковорода має на думці слова: **сло́во живо́тно придержа́ще, въ похвалꙋ̀ мнѣ̀ въ де́нь хрⷭ҇то́въ** (Послання св. ап. Павла до филип'ян 2: 16).

[124] Книга Псалмів 101 (102): 27. Пор.: Книга Ісуса, сина Сирахового 14: 18; Книга пророка Ісаї 49: 9; 50: 6.
[125] Парафраза або Книги Псалмів 148 (149): 6 (пор.: повелѣнїе положѝ, и҆ не ми́мѡ и҆дѣтъ), або Книги Притч Соломонових 8: 29 (пор.: и҆ є҆гда̀ полага́ше мо́рю предѣ́лъ є҆гѡ̀, да во́ды не ми́мѡ и҆дꙋтъ ᲂу҆́стъ є҆гѡ̀), або Книги Премудрості Соломонової 1: 8 (пор.: и҆ не ми́мѡ и҆дѣтъ є҆гѡ̀ ѡ҆блича́ющь сꙋ́дъ).
[126] У списку Б слова *Аѳанасїй* немає.
[127] У списку Б слово *точно* стоїть перед словом *имѣет*.
[128] У списку Б: *то*.
[129] Парафраза Книги пророка Ісаї 5: 20. Пор.: полага́ющымъ го́рькое сла́дкое, и҆ сла́дкое го́рькое.
[130] У списку Б: *справимося*.
[131] Див. прим. 363 до діалогу «Сѵмфонїа, нареченная Книга Асхань».
[132] У списку Б після слова *тогда* стоїть сполучник *и*.
[133] У списку Б: "до него и добратся можно".
[134] У списку Б: *все*.
[135] У списку Б: *в образѣ* (sic!).
[136] У списку Б прийменника *с* немає.
[137] Протиставлення образів "природа-мати" – "природа-мачуха" дуже давнє. Його можна знайти, скажімо, ще в «Institutio oratoria» Квінтіліана (XII, 1, 2) [див.: *Курціус Е.-Р.* Європейська література і латинське середньовіччя / Переклав з нім. Анатолій Онишко. – Львів, 2007. – С. 152].
[138] У списку Б: *его*.
[139] Думку Єрмолая справді можна було потрактувати як "клевету", чи "хулу", на Бога. Пор., наприклад, окреслення "хулы", що його подав Інокентій Гізель: "Хула же єсть глаголаніє, писаніє или помышленіє, противноє Богу или святым", зокрема, коли хто каже, що "Бог єсть неправеден, не помнящ о человѣцѣ…" [*Гізель І.* Мир с Богом человѣку. – Київ, 1669. – С. 80].
[140] У списку Б: *лишняго*.
[141] На цю тему Сковорода написав байку «Крот и Линкс».
[142] Парафраза Євангелії від св. Матвія 6: 26–28. Пор.: Возри́те на пти҃цы небе́сныѧ, ꙗ҆́кѡ не сѣ́ютъ, ни жнꙋ́тъ, ни собира́ютъ въ жи҃тницы, и҆ ѻ҆ц҃ъ ва́шъ нб҃ный пита́етъ и҆̀хъ. Не вы́ ли па́че лꙋ́чши и҆̀хъ є҆стѐ; Кто́ же ѿ ва́съ пекі́йсѧ мо́жетъ приложи́ти во́растꙋ своемꙋ̀ ла́коть є҆ди́нъ; И҆ ѡ҆ ѡ҆де́жди что̀ пече́тесѧ; Смотри́те кри҃нъ се́лныхъ, ка́кѡ растꙋ́тъ: не трꙋжда́ютсѧ, ни прѧдꙋ́тъ.
[143] Цю та попередню репліку подано за списком Б. У списках А і В їх немає.
[144] У списку Б: *тысяч*.
[145] Слово *родным* подано за списками Б і В. У списку А його немає.
[146] У списку Б цієї репліки немає.
[147] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 20: 5. Пор.: Вода̀ глꙋбока̀ совѣ́тъ въ се́рдцы мꙋ́жа.
[148] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 4: 8. Пор.: Да́лъ є҆сѝ весе́лїе въ се́рдцы моє́мъ.
[149] У списках Б і В: *спѣвает*.
[150] У списку Б: "в сердцѣ твоем".
[151] У списку Б слова *мое* немає.
[152] Форму *ропоту* подано за списком Б (замість *ропот* у списку А і В).
[153] У списку Б слова *войн* немає.

[154] У списку Б слова *заговоры* немає.
[155] У списку Б слова *скиптров* немає, а замість *похищенія* стоїть *похищеннаго*.
[156] Парафраза Дій св. апостолів 11: 8. Пор.: **гдⷭ҇и, ꙗ҆́кѡ всѧ́ко скве́рно и҆лѝ нечи́сто николи́же вни́де во ᲂу҆ста̀ моѧ̑.**
[157] У списку В: *званіе*.
[158] Див. прим. 296–298 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое». Схожа думка є, наприклад, у «Моральних листах до Луцілія» Сенеки (LXXVI, 6): "А благо – це лише те, що чесне; що ж схвалює юрба, в тому ні крихти правди, ані натяку на щось постійне" [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 268].
[159] Парафраза Дій св. апостолів 22: 11. Пор.: **И҆ ꙗ҆́кѡже не ви́дѣхъ ѿ сла́вы свѣ́та ѻ҆́нагѡ, за ру́кꙋ ведо́мь ѿ сꙋ́щихъ со мно́ю.**
[160] Парафраза Книги пророка Єремії 17: 1. Пор.: **Грѣ́хъ і҆ꙋ́динъ напи́санъ є҆́сть писа́ломъ желѣ́знымъ на но́гти а҆дама́нтовѣ, начерта́нъ на скрижа́ли се́рдца и҆́хъ и҆ на ро́зѣхъ ѻ҆лтаре́й и҆́хъ.**
[161] У списку Б: *дѣло*.
[162] Прикметник *началороднаго* подано за списком Б (замість *начала роднаго* в списках А і В).
[163] У всіх трьох списках на цьому місці стоїть форма *глаголющим*. Однак цитовані слова в Біблії не належать Богові. Тому до змісту речення краще пасує форма *глаголющій*.
[164] Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 12.
[165] Парафраза Євангелії від св. Луки 12: 35. Пор.: **Да бꙋ́дꙋтъ чресла̀ ва̑ша препоѧ̑сана.**
[166] У списку Б: *истинное*.
[167] Парафраза Євангелії від св. Івана 14: 17. Пор.: **дх҃ъ и҆́стины, є҆гѡ́же мі́ръ не мо́жетъ прїѧ́ти, ꙗ҆́кѡ не ви́дитъ є҆гѡ̀, нижѐ зна́етъ є҆гѡ̀: вы́ же зна́етѐ є҆го̀, ꙗ҆́кѡ въ ва́съ пребыва́етъ и҆ въ ва́съ бꙋ́детъ.**
[168] У списку Б замість *всего свѣта* написано *всѣх*.
[169] У списках Б і В: *туда*.
[170] У списку Б: *вещи* (sic!).
[171] Сковорода має на думці так званий "пробний камінь" (лат. *index*).
[172] У списку Б: *испитывать*.
[173] Сковорода користується тут образами, котрі віддзеркалюють ідею Церкви як містичного Христового Тіла. Пор., наприклад, із міркуваннями Мелетія Смотрицького: "Аби не казав зір слухові: ти не належиш до тіла та є геть марним, – а слух аби не казав того самого нюхові, нюх – смакові, смак – дотикові. Бо якби все тіло перетворилося на око, де ж тоді був би слух? Якби все тіло стало слухом, де пак тоді нюх? А коли б усе тіло було нюхом, де ж таки смак? Де, нарешті, дотик, коли все тіло перетворюється на смак? Отож, Господь Бог розподілив тілесні чуття так, як була на те його воля. Хіба ж існувало б тіло, якби всі чуття злилися в одне? А так є п'ять чуттів, але одне-єдине тіло. Чуття не існують самі по собі й не заступають одне одного, бо так не було б тіла. Тому зір не може казати слухові: ти не належиш до тіла та є геть марним, – тіло не годне бути одним тільки оком, бо його складає таки п'ятірка чуттів. О, дав би то Господь Бог…, аби п'ять чуттів Христового Тіла, себто Церкви його святої, перебували один біля одного в… мирі та злагоді…" [*Smotryc'kyj M.* Verificacia niewinniści powtore wydana // Collected Works of Meletij Smotryc'kyj / With an Introduction by David A. Frick. – Cambridge, Mass., 1987. – Vol. 1. – P. 388].
[174] У списках Б і В цього речення немає.
[175] У списку Б: *нѣкой*.
[176] У списку Б: *слѣзти*.
[177] У списку Б: "без подсаживанія других".

[178] Цей анекдот, відомий у пізніших записах під назвою «Не всі разом», був досить поширений і в поляків, і в українців, і в росіян [бібліографію варіантів див.: *Сиваченко М.* До історії української пареміографії: Г. С. Сковорода // *Сиваченко М.* Літературознавчі та фольклористичні розвідки. – Київ, 1974. – С. 62–63]. Наприклад, Володимир Даль подав такий його короткий варіант: "Да не все разом (сказал хмельной козак, который полез на коня, прося помощи угодников, и перекинулся через седло наземь)" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 548].
[179] У списку Б займенника *я* немає.
[180] Займенник *я* подано за списком Б. У списку А його немає.
[181] У списку Б далі йде слово *отсюду*.
[182] У списку Б: *пировное*.
[183] Див. прим. 4, 183 до циклу «Басни Харьковскія».
[184] Див. прим. 141 до діалогу «Наркісс».
[185] У спису Б – "щастлив ли и нещастлив ли" (sic!).
[186] Слова "ни к царствованію Давидову" подано за списками Б і В. У списку А їх немає.
[187] Форму *сему* подано за списком В (замість *нему* у списках А і Б).
[188] Парафраза Книги Псалмів 144 (145): 17. Пор.: **Прⷭ҇вѣнъ гдⷭ҇ь во всѣ́хъ пꙋте́хъ свои́хъ и҆ прⷭ҇бенъ во всѣ́хъ дѣ́лѣхъ свои́хъ**. Думка Сковороди про всеосяжність щастя помітно вирізняється на тлі міркувань києво-могилянських філософів, позначених виразними рисами християнського ексклюзивізму. Наприклад, Стефан Калиновський писав: "Арістотель та інші античні філософи, які були позбавлені світла віри, а тому й не пізнали надприродного щастя, визнавали [блаженство] тільки природне, яке не може бути справжнім блаженством" [*Калиновский С.* Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступительная статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 111; пор.: *Олексюк В.* Християнська основа української філософії. – Київ, 1996. – С. 150].
[189] У списку Б: *хату*.
[190] У списку Б: *хата*.
[191] Лат. *senatus*. Сковорода вживає це слово іронічно, спираючись на його етимологію (від *senex* – 'старий'). У своєму перекладі Ціцеронового трактату «De senectute» філософ зауважив, що римську найголовнішу раду називали "сенатом, то есть старшиною".
[192] У списку Б: *набрать*.
[193] Ця оповідка була досить поширена у фольклорі, зокрема українському, де існує понад два десятки її варіантів [див.: *Мишанич О.* Григорій Сковорода і усна народна творчість. – Київ, 1976. – С. 46–48]. Найбільше цих сюжетів належить до групи казок та анекдотів про дурнів [див., наприклад: *Сумцов Н.* Разыскания в области анекдотической литературы. Анекдоты о глупцах. – Харьков, 1898. – С. 33–34; пор.: Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка / Составители: Л. Г. Бараг, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков. – Ленинград, 1979. – С. 277 (1245)].
[194] У списку Б слова *обратно* немає.
[195] У списку Б: *ими*.
[196] Слова "сказал Монах" подано за списком Б. У списках А і В їх немає.
[197] Про цей сюжет див.: *Мишанич О.* Григорій Сковорода і усна народна творчість. – Київ, 1976. – С. 46–48; *Ласло-Куцюк М.* Апофеоз світла у творчості Григорія Сковороди // *Ласло-Куцюк М.* Боги світла і боги темряви. – Бухарест, 1994. – С. 84–89.
[198] Як запримітила Магдалина Ласло-Куцюк, це ім'я має символічний характер, оскільки *іш* (*ʾîš*) – по-давньоєврейському означає "людина", "чоловік" [див.: *Ласло-Куцюк М.* Апофеоз

світла у творчості Григорія Сковороди // *Ласло-Куцюк М.* Боги світла і боги темряви. – Бухарест, 1994. – С. 85]. Можна послатися, наприклад, на Першу книгу Мойсеєву: Буття 2: 23 або на Книгу Йова 1: 1.

[199] *Мут* (євр. *mūṯ*) – інфінітив дієслова "помирати", а однокореневий іменник *māweṯ* (мавет) означає "смерть" [див.: The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon. – Peabody, Mass., 1999. – P. 559–560; див. про це: *Ласло-Куцюк М.* Апофеоз світла у творчості Григорія Сковороди // *Ласло-Куцюк М.* Боги світла і боги темряви. – Бухарест, 1994. – С. 85].

[200] У списку Б: *опера* (sic!).

[201] Див. прим. 105 до циклу «Сад божественных пѣсней».

[202] У списку Б цього речення немає.

[203] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 2.

[204] У своїх творах («Кольцо», «Silenus Alcibiadis») Сковорода цитує цю "молитву" по-церковнослов'янському та по-грецькому, називаючи її автором Зороастра. Насправді – це перший рядок VIII-го з так званих Орфічних гімнів, який має назву «Геліосу». У російському перекладі, дуже близькому до перекладу Сковороди, він звучить так: "Внемли, блаженный, всезрящий, имущий всевечное око" [Античные гимны / Под ред. А. А. Тахо-Годи. – Москва, 1988. – С. 188].

[205] У списку Б: *званіям*.

[206] У списку Б: *обвѣшуется*.

[207] У списку Б: *смотрят*.

[208] У цьому контексті сковородинське *мїр* дуже нагадує уявлення Кирила Ставровецького про "злостивий світ", який існує побіч трьох інших світів: видимого, невидимого та людини [див.: *Транквіліон-Ставровецький К.* Зерцало богословіи. – Унів, 1692. – Арк. 44 (зв.), наст.].

[209] У списку Б: *кручится* (sic!).

[210] У списку Б: *тѣнит* (sic!).

[211] Слова *Есть ли* подано за списками Б і В (замість *Если* в списку А).

[212] Фраза "всевидящее око" зринає в молитовних текстах. Пор., наприклад: "…благоутробым всевидящим своим оком нане призри…" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 171 (друга пагін.)].

[213] У списку Б цього слова немає. Христос вітається словом ра́дꙋйтесѧ в Євангелії від св. Матвія 5: 12; 28: 9 та в Євангелії від св. Луки 10: 20; 15: 6, 9.

[214] Парафраза Послання св. ап. Павла до филип'ян 4: 7. Пор.: ми́ръ бж҃їй, превосходѧ́й всѧ́къ ᲂу҆́мъ.

[215] Євангелія від св. Луки 2: 14.

[216] Слів "Слава в вышних Богу… витается Миром" у списку Б немає.

[217] Євангелія від св. Матвія 10: 12; Євангелія від св. Луки 10: 5.

[218] Євангелія від св. Луки 24: 36; Євангелія від св. Івана 20: 19, 21, 26.

[219] Євангелія від св. Івана 13: 34.

[220] Парафраза Євангелії від св. Івана 14: 27. Пор.: **М**и́ръ ѡ҆ставлѧ́ю ва́мъ, ми́ръ мо́й даю̀ ва́мъ: не ꙗ҆́коже ми́ръ даѐтъ, а҆́зъ даю̀ ва́мъ. **Д**а не смꙋща́етсѧ се́рдце ва́ше, ни ᲂу҆страша́етъ.

[221] У списку Б: *яблунею*.

[222] У списку Б цього слова немає.

[223] У списку Б далі йде сполучник *и*.

[224] "Копирсання в землі" вже в улюблених Сковородою латинських класиків поставало втіленням марнотних людських прагнень. Наприклад, Сенека писав у «Моральних листах до Луцілія» (CX, 9): "Ми ж, відвернувши душу від божественного споглядання, скерували її на нікчемне та вбоге, аби вона слугувала жадобі, аби, полишивши світ, його прекрасні обрії і тих, що всім керують, володарів, копирсалась у землі, промишляючи, яке б то ще з неї викопати зло, не вдовольняючись тими, що на виду, благами" [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 492].

[225] Див. прим. 166 до діалогу «Наркісс».

[226] Схожі міркування висловлював і учитель Сковороди Георгій Кониський, який писав: "Мудрецы вѣка нашего прилѣжно испытуют о єстествѣ Божіих тварей, чудных произрастѣніях и ископаємостях земли, кои доселѣ дѣйствительно были тайною, а нынѣ содѣлались во многом открытыми… Похваляя, однако, любопытство и труд их, не станем притом стыда нашего таить, что рѣдко кто-либо испытуєт о тайнах спасенія нашего…" [*Кониський Г*. Слово в день Рождества Христова // Собраніе сочиненій Георгіа Конисскаго, архіепископа Бѣлорусскаго. – Санкт-Петербург, 1835. – Ч. 1. – С. 265–266].

[227] У списку Б: "оными (видиш) наполняется".

[228] Можливо, Сковорода має на думці Біг Бен.

[229] У списку Б цього слова немає.

[230] У списку Б: *умаляется*.

[231] Ця думка в українській літературі XVII–XVIII ст. була ледь не загальником, починаючи з творів о. Віталія Дубенського ("В истинном познаніи самаго себе возлежит высота премудрости Христовы. В сравненіи тоя премудрости всяческоє наученіє єст невѣдѣніє. Аще бы и всѣх любомудрческих ученій имѣл совершенноє познаніє, кая от сего полза, єгда себе не вѣси, обходиши внѣуду и надѣєшися многа вѣдѣти, ничтоже вѣдуще о себѣ" [Діоптра, сирѣч Зерцало, албо Изображеніє извѣстноє живота человѣческаго в мирѣ. – Кутейно, 1654. – Арк. 57]) та Захарії Копистенського ("Барзо бовѣм єсть реч пожитечная, же человѣк самого себе познаваєт. …Мнози многая свѣдят, самѣх же себе не знают. Бо нѣкоторыи мают вѣдомость около живіолов, яко філософове, другіи вѣдомость комплексіи, яко лѣкарове, иныи о тѣлах небесных, яко астрологове, иныи зась о справах мѣсцких, яко юристове, але о самых собѣ вѣдомости не мают…" [*Копистенський З*. Оміліа албо Казанье на роковую память в Бозѣ велебного блаженнои памяти отца Єліссеа в схиммонасєх Євтіміа Плетенецкого // *Тітов Хв*. Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 169].

[232] У списку Б: *силностію*.

[233] Парафраза Книги Псалмів 58 (59): 7. Пор.: **и҆ взáлчꙋтъ ꙗ҆́кѡ пе́съ.**

[234] У всіх трьох списках речення закінчується словом *гибнущїй*. Переставляємо крапку з огляду на зміст речення, а також на автентичну форму відповідного вірша Біблії (Книга Псалмів 57 (58): 4).

[235] Неточна цитата з Книги Псалмів 57 (58): 4. Пор.: **Ѡ҆чꙋждѝшасѧ грѣ̑шницы ѿ ложе́снъ, заблꙋдѝша ѿ чре́ва.**

[236] Фраза **а҆́зъ є҆́смь** зринає в Першій книзі Мойсеєвій: Буття 17: 1, а потім багато разів.

[237] Друга книга Мойсеєва: Вихід 3: 14.

[238] У списках Б і В: *исправилися*.

[239] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Не всѝ ли сꙋ́ть слꙋже́бнїи дꙋ́си, въ слꙋже́нїє посылáеми за хотѧ́щихъ наслѣ́довати сп҃нїє;** (Послання св. ап. Павла до євреїв 1: 14).

[240] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 19. Пор.: **въ по́тѣ лица̀ твоегѡ̀ снѣ́си хлѣ́бъ тво́й, до́ндеже возврати́шисѧ въ зе́млю, ѿ неѧ́же взѧ́тъ є҆сѝ: ꙗ҆́кѡ землѧ̀ є҆сѝ, и҆ въ зе́млю ѿи́деши.**

[241] Див. прим. 65 до діалогу «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сіон».

[242] У списку Б: *краснѣет*.

[243] У списку Б: *шар земный*.

[244] Цього слова в списку Б немає.

[245] У списку Б: *И*.

[246] У літературно-меморіальному музеї Григорія Сковороди в с. Сковородинівка (Золочівського р-ну Харківської обл.) зберігається кишеньковий годинник Сковороди лондонської фірми «Barwingten» [див.: Літературно-меморіальний музей Г. С. Сковороди: фотопутівник. – Сковородинівка, 2007].

[247] У списку Б: "несмѣли и совершенія трудны" (sic!).

[248] У списку Б: *окруженіем*.

[249] Наймення; від лат. *titulo* – 'називати'.

[250] У списку Б: *кои* (sic!). У списку В: *кой*.

[251] Сковорода має на думці слова: **Грѣ́хъ і҆ѡ́динъ напи́санъ є҆́сть писа́ломъ желѣ́знымъ на но́гти а҆дама́нтовѣ** (Книга пророка Єремії 17: 1).

[252] Пор.: "Знает, що в людей в горшках кипит" [*Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 226]; "Знає, що в людей в горшках кипить" [*Номис*, № 4809]; "Вона знає, що у нас і в борщі кипить" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 476].

[253] У списку Б: "таковой мудрець".

[254] Сковорода має на думці слова: **ко́пнѡ же и҆ пра̑здны ѹ҆ча́тсѧ ѡ҆бходи́ти до́мы, не то́чїю же пра̑здны, но и҆ блѧдѝвы и҆ ѡ҆плазѝвы, глаго́лющыѧ, ꙗ҆̀же не подоба́етъ** (Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 5: 13).

[255] Схожий мотив є в Симеона Полоцького. Пор.: "…не гаждаются здѣ художества свободная, грамматика, риторика, філософія и прочая, яко зѣло суть полезна во гражданствѣ и к духовной премудрости пособственна, но обхуждаются здѣ разума єстественнаго, художеством тѣх хитростію изощреннаго, Божію словеси непокорство, єгда кто на єстественные вины взирая, Божію не повинуєтся слову, та мудрость міра сего буйство єсть у Бога…" [*Полоцький С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 225].

[256] У списку Б: *выбору*.

[257] Форму *доказал* подано за списком В. У списках А і Б: *доказав*.

[258] Парафраза Книги Псалмів 118 (119): 137). Пор.: **Прѣ̑внъ є҆сѝ, гдⷭ҇и, и҆ пра́ви сѹдѝ твоѝ.**

[259] У списку Б: *наказывает*.

[260] Пор.: "Не за те бито, що ходила в жито, а за те, що вдома не ночувала" [*Номис*, № 7238; *Франко*, № 418].

[261] У списку Б: *посторонніе* (sic!).

[262] У списку Б: *кафтолическая*.

[263] Від гр. *καθολικός* – 'всезагальний'. Памва Беринда тлумачив слово "католіческая" як "соборная, повшехная" [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 417].

[264] Слово *божницы* подано за списком В. У списках А і Б його немає.

[265] Цю надзвичайно поширену фразу Сковорода міг взяти, наприклад, у Плутарха (Quomodo possit adulator ab amico internosci, 49a) [див.: Plutarchi Chaeronensis Moralia.

Omnes de Graeca in Latinam linguam transscripti summo labore, cura, ac fide. Guiliel. Xylandro Augustano interprete. – Francofurti, MDCXIX. – P. 124; також: Plutarchi Chaeronensis Scripta Moralia. Graece et latine. – Paris, 1841. – T. I. – P. 59]) або в «Адагіях» Еразма Роттердамського (I. 6. 95).

[266] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 24: 6; Друга книга Мойсеєва: Вихід 10: 28; 34: 12; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 11: 16; 12: 13, 19, 30; 15: 9; 24: 8.

[267] Друга книга Мойсеєва: Вихід 23: 21; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 4: 9; 6: 12; 8: 11.

[268] Євангелія від св. Луки 17: 21.

[269] Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 3: 16. Пор.: хра́мъ бж҃їй є҆стѐ. Див. також: **Вы́** бо є҆стѐ цр҃кви бг҃а жи́ва (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 6: 16).

[270] Книга Притч Соломонових 13: 10.

[271] Пісня над піснями 1: 7.

[272] Книга Псалмів 39 (40): 9.

[273] Євангелія від св. Івана 3: 18.

[274] Фраза ме́рзость запꙋстѣ́нїѧ зринає в Книзі пророка Даниїла 9: 27; 11: 31; 12: 11, у Першій книзі маккавейській 1: 54, в Євангелії від св. Матвія 24: 15 та в Євангелії від св. Марка 13: 14.

[275] У списках Б і В: *случилось*.

[276] Сковорода має на думці слова: **И҆** па́ки і҆са́къ и҆скопа̀ кла̑дѧзи вѡ́дныѧ, ꙗ҆̀же и҆скопа́ша рабѝ а҆враа́ма ѻ҆тца̀ є҆гѡ̀, и҆ загради́ша ты̑ѧ фꙋлїстї́млѧне (Перша книга Мойсеєва: Буття 26: 18).

[277] У списку Б: *самсонов* (sic!).

[278] Сковорода має на думці слова: и҆ всѧ̑ кла̑дѧзи, ꙗ҆̀же и҆скопа́ша рабѝ ѻ҆тца̀ є҆гѡ̀, во вре́мѧ ѻ҆тца̀ є҆гѡ̀, загради́ша ѧ҆̀ фꙋлїстї́млѧне (Перша книга Мойсеєва: Буття 26: 15).

[279] Сковорода має на думці слова: бꙋ́детъ въ не́мъ и҆сто́чникъ воды̀ текꙋ́щїѧ въ живо́тъ вѣ́чный (Євангелія від св. Івана 4: 14).

[280] У списку Б цього слова немає.

[281] Фразу въ си́лꙋ вели́кꙋ взято з Першої книги параліпоменон 12: 22.

[282] Парафраза Євангелії від св. Матвія 6: 33. Пор.: **И҆**щи́те же пре́жде цр҃твїѧ бж҃їѧ и҆ пра́вды є҆гѡ̀.

[283] Парафраза Книги Псалмів 84 (85): 12. Пор.: и҆́стина ѿ землѝ возсїѧ̀.

[284] Слово *теперь* подано за списками Б і В (у списку А його немає).

[285] Парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 38: 10. Пор.: и҆ ѿ всѧ́каго грѣха̀ ѡ҆чи́сти се́рдце (твоѐ).

[286] У списку Б: *библейском*.

[287] Книга Псалмів 45 (46): 11.

[288] Євангелія від св. Матвія 7: 7; Євангелія від св. Луки 11: 9; 12: 31.

[289] У списку Б слова́ "и умѣете" стоять після *найтить*.

[290] Варіація на тему Євангелії від св. Луки 19: 42. Пор.: ꙗ҆́кѡ а҆́ще бы разꙋмѣ́лъ и҆ ты̀, въ де́нь се́й тво́й, є҆́же къ смире́нїю твоемꙋ̀: нн҃ѣ же скры́сѧ ѿ ѻ҆́чїю твое́ю.

[291] У списку Б і В: *всїо*.

[292] У списках Б і В: "быть яблонь".

[293] У списку Б: *наполненное*.

[294] Книга Псалмів 1: 3.

[295] Книга Псалмів 22 (23): 2.

[296] У списку Б далі йде сполучник *и*.
[297] Форму *сей* подано за списком В. У списках А і Б: *всей*.
[298] У списку Б: "в упокоеніе".
[299] Парафраза Книги пророка Ісаї 61: 10. Пор.: ѡ҆блеѥ́ бо мѧ̀ въ ри́зꙋ сп҃нїѧ и҆ ѻ҆де́ждею весе́лїѧ (ѡ҆дѣ́ѧ мѧ̀).
[300] Парафраза Книги Псалмів 80 (81): 17. Пор.: и҆ напита̀ и҆̀хъ ѿ тꙋ́ка пшени́чна, и҆ ѿ ка́мене ме́да насы́ти и҆̀хъ; и҆ тꙋ́ка пшени́чна насыща́ѧй тѧ̀. У списку Б натомість: *мука*.
[301] Очевидно, це парафраза Послання св. ап. Павла до євреїв 13: 9. Пор.: добро́ бо бл҃гтїю ᲂу҆твержда́ти сердца̀.
[302] Григорій Богослов (Назіанзин) (гр. *Γρηγόριος ὁ Θεολόγος καὶ Ναζιανζινός*) (бл. 330–390 рр.) – великий грецький філософ, поет, богослов та церковний діяч, один із найвидатніших представників східної патристики.
[303] Сковорода перекладає початок 23-ї гомілії Григорія Богослова: "Εἰρήνη φίλη… ἣν Θεοῦ τε εἶναι ἀκούομεν καὶ ἧς Θεὸν, τὸν Θεὸν καὶ αὐτόθεον, ὡς ἐν τῷ. »Ἡ εἰρήνη τοῦ Θεοῦ«. καὶ »Ὁ Θεὸς τῆς εἰρήνης«" [Patrologiae cursus completus. Series graeca / Ed. J.-P. Migne. – Paris, 1857. – T. 35. – Col. 1132A]. Пор.: "Любий мир – мій труд і моя похвала, про який чуємо, що він Божий, що Бог є його Бог, та що сам Бог так іменується, як-от у цих словах: *мир Божий* (Фил. 4: 7); *Бог миру* (2 Кор. 13: 11); *Він бо наш мир* (Еф. 2: 14), – і який ми, попри все це, не шануємо!" [Святитель Григорий Богослов, архиепископ константинопольский. Собрание творений: В 2 т. Репринтное изд. – Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1994. – Т. 1. – С. 336].
[304] Послання св. ап. Павла до колосян 3: 15.
[305] Сковорода має на думці слова: ко́ль красны҃ но́ги благовѣствꙋ́ющихъ ми́ръ (Послання св. ап. Павла до римлян 10: 15).
[306] Сковорода має на думці слова: **М**и́ръ ѡ҆ставлѧ́ю ва́мъ (Євангелія від св. Івана 14: 27).
[307] Сковорода має на думці слова: и҆ ми́ръ бж҃їй, превосходѧ́й всѧ́къ ᲂу҆́мъ (Послання св. ап. Павла до филип'ян 4: 7).
[308] Це речення подано за списком Б. У списках А і В його немає.
[309] У списку Б: *лучшее*.
[310] У списках Б і В цього слова немає. Далі починається нове речення.
[311] Парафраза Євангелії від св. Луки 16: 8. Пор.: сы́новє вѣ́ка сегѡ̀ мꙋдрѣ́йши па́чє сынѡ́въ свѣ́та.
[312] У списку Б: *обманутся*.
[313] Парафраза Книги Псалмів 1: 1. Пор.: **Б**лж҃е́нъ мꙋ́жъ, и҆̀же не и҆де на совѣ́тъ нечести́выхъ.
[314] Очевидно, це парафраза Апокаліпсису 14: 5. Пор.: и҆ во ᲂу҆стѣ́хъ и҆̀хъ не ѡ҆брѣ́тесѧ ле́сть: бе́з поро́ка бо сꙋ́ть пред̾ пр҃то́ломъ бж҃їимъ.
[315] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 14: 27. Пор.: **М**и́ръ ѡ҆ставлѧ́ю ва́мъ, ми́ръ мо́й даю̀ ва́мъ: не ꙗ҆́коже ми́ръ да́етъ.
[316] Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 30: 23. Пор.: **В**есе́лїе се́рдца живо́тъ человѣ́ка, и҆ ра́дованїе мꙋ́жа долгоде́нствїе.
[317] Неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 13: 11. Пор.: **И҆** бг҃ъ любвѐ и҆ ми́ра бꙋ́детъ съ ва́ми.
[318] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до ефесян 2: 14. Пор.: **Т**о́й бо є҆́сть ми́ръ на́шъ.
[319] Такі антитетичні конструкції є прикметною рисою стилю Сковороди. Особливо цікаві під цим оглядом його тричленні антитетичні формули, які, на думку Дмитра Чижев-

ського, є хіба що в Аврелія Августина [див.: *Čyževśkyj D.* Literarische Lesefrüchte. Zu einer dichterischen Formel Skovorodas // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1941. – Bd. XVII. – S. 110].

[320] Фразу "свѣт незаходимый" узято з церковних піснеспівів. Див., наприклад: "Вскую мя єси отринул, свѣте незаходяй" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 445].

[321] Займенник *ты* подано за списком Б. У списку А його немає.

[322] Мабуть, це парафраза Послання св. ап. Павла до римлян 1: 16. Пор.: **си́ла бо бж҃їѧ є҆́сть во сп҃сенїе всѧ́комꙋ вѣ́рꙋющемꙋ.**

[323] Гр. *ἀρετή*, лат. *virtus*.

[324] У списку Б: *посмѣхѣ*.

[325] Сковорода має на думці слова: **сы́новє вѣ́ка сегѡ̀ мꙋдрѣ́йши па́чє сынѡ́въ свѣ́та въ ро́дѣ своє́мъ сꙋ́ть** (Євангелія від св. Луки 16: 8).

[326] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **А҆́ще бы пꙋтє́мъ бж҃їимъ ходи́лъ є҆сѝ, жи́лъ бы въ ми́рѣ во вре́мѧ вѣ́чноє** (Книга пророка Варуха 3: 13).

[327] У списку Б: *имѣющим*.

[328] У списку Б далі йде сполучник *а*.

[329] Пор.: Книга Ісуса Навина 13: 20.

[330] Трохи неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 34: 7. Пор.: **нє ѡ҆темнѣ́стѣ ѻ҆́чи є҆гѡ̀, ни и҆стлѣ́ста ѹ҆́стнѣ є҆гѡ̀.**

[331] Див. прим. 320.

[332] У списку Б: *гарячо*.

[333] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **наставлѧ́ю же тебѣ̀ на течє́нїѧ пра̑вѧѧ** (Книга Притч Соломонових 4: 11).

[334] Перше послання св. ап. Павла до солунян 5: 16–18.

[335] Перше послання св. ап. Павла до солунян 5: 17.

[336] Можливо, Сковорода має на думці слова: **понꙋ́дивъ себѣ̀ вседꙋ́шнѡ, да и҆спо́лнитъ ва́ше лише́нїе слꙋ́жбы ꙗ҆̀же ко мнѣ̀** (Послання св. ап. Павла до филип'ян 2: 30).

[337] Євангелія від св. Матвія 7: 7; Євангелія від св. Луки 11: 9. Слова "и обрящете" подано за списком Б. У списку А їх немає.

[338] У списку Б цього слова немає.

[339] У списку Б: *лукавство*.

[340] Слова **ми́ръ и҆ ра́дость** зринають у Посланні св. ап. Павла до римлян 14: 17. Див.: **Нѣ́сть бо цр҃тво бж҃їе бра́шно и҆ питїѐ, но пра́вда и҆ ми́ръ и҆ ра́дость ѡ҆ дх҃ѣ ст҃ѣ.**

[341] У списку А: "Се есть жизни"; у списку Б: "сей день жизни". Виходячи зі змісту, найвірогіднішою видається конструкція: "Се есть жизнь…".

[342] Гр. *διάβολος* утворено від дієслова *διαβάλλω* – 'зводити наклеп, оббріхувати'. Отже, *диявол*, окрім усього іншого, означає "наклепник".

[343] Можливо, це парафраза Першої книги параліпоменон 29: 11. Пор.: **ты̀ всѣ́ми, и҆̀же на нб҃сѝ и҆ на землѝ, вл҃чствꙋеши.**

[344] Євангелія від св. Матвія 6: 9; Євангелія від св. Луки 11: 2.

[345] Євангелія від св. Матвія 6: 10; Євангелія від св. Луки 11: 2.

[346] Парафраза Євангелії від св. Матвія 6: 13; Євангелії від св. Луки 11: 4. Пор.: **но и҆зба́ви на́съ ѿ лꙋка́вагѡ.**

[347] Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 30: 23. Останнє слово має форму: **человѣ́ка.**

[348] У списку Б: "с печи".

[349] Очевидно, Сковорода має на думці короля Леонії та Кастилії Альфонса Х-го (Мудрого) (1221–1284 рр.) – письменника й ученого, видавця астрономічних таблиць, – про якого Феофан Прокопович писав: "…Магометанські араби і з ними Альфонс, іспанський король, крім цих двох рухів зореносної орбіти [Птолемеєвих], відкрили якийсь третій, завдяки якому вона, наприклад, то відходить від знаків рівнодення на схід, то знову наближається до них. Цей рух вони назвали тремтінням…" [*Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 325]. Раніше про цього короля згадував Софроній Почаський: "Юж не кроль мавританскій сферы модерует, / Леч найвышшій Монарха сам небом керует" [*Почаський С.* Εὐχαριστήριον, албо Вдячность ясне превелебнѣйшому в Христѣ єго милости господину отцу кир Петру Могилѣ // *Тітов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 301].

[350] Парафраза Дій св. апостолів 4: 32. Пор.: **Нарóдꙋ же вѣровавшемꙋ бѣ̀ сéрдце и҆ дꙋша̀ є҆ди́на.**

[351] У списку Б: *желает*.

[352] Перше послання св. ап. Павла до солунян 5: 18.

[353] У списку Б далі йде сполучник *и*.

[354] Євангелія від св. Матвія 6: 10; Євангелія від св. Луки 11: 2.

[355] У списку Б цього слова немає.

[356] Див. прим. 162 до циклу «Басни Харьковскія».

[357] У списку Б слів "с Богом, тѣм мирняе" немає.

[358] У списку Б: *здравіе*.

[359] Див. прим. 244 до діалогу «Разглагол о древнем мірѣ».

[360] У списку Б: "бунтующих ея".

[361] Золотник – стара російська міра ваги; дорівнювала приблизно 4 грамам.

[362] У списку Б: "3 золотника токмо".

[363] Парафраза Книги Псалмів 83 (84): 8. Пор.: **Пóйдꙋтъ ѿ си́лы въ си́лꙋ: ꙗ҆ви́тсѧ бг҃ъ богѡ́въ въ сїѡ́нѣ.**

[364] Книга Псалмів 83 (84): 6.

[365] Неточна цитата з Книги Псалмів 123 (124): 5. Пор.: **прéйде дꙋша̀ на́ша вóдꙋ непостоѧ́ннꙋю.**

[366] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 55: 12. Пор.: **Со весéлїемъ бо и҆зы́детє.**

[367] Неточна цитата з Книги Псалмів 32 (33): 11. Пор.: **помышлéнїѧ ср҃ца є҆гѡ̀ въ рóдъ и҆ рóдъ.**

[368] Парафраза Книги пророка Ісаї 2: 3. Пор.: **прїиди́те, и҆ взы́демъ на гóрꙋ гдⷭ҇ню и҆ въ дóмъ бг҃а і҆а́кѡвлѧ.**

[369] Книга Псалмів 83 (84): 3.

[370] Книга пророка Ісаї 55: 12.

[371] Книга Ісуса, сина Сирахового 1: 12.

[372] Парафраза Книги пророка Ісаї 9: 6. Пор.: **вели́ка совѣ́та а҆гг҃лъ.**

[373] Неточна цитата з Другої книги Мойсеєвої: Вихід 23: 27. Пор.: **И҆ стра́хъ послю̀ ведꙋщїй тѧ̀.**

[374] Друга книга Мойсеєва: Вихід 23: 20.

[375] Неточна цитата з Другої книги Мойсеєвої: Вихід 23: 21. Пор.: **вонмѝ себѣ̀ и҆ послꙋ́шай є҆гѡ̀, и҆ не ѡ҆слꙋ́шайсѧ є҆гѡ̀: не ѡ҆бинéтсѧ бо тебѐ, и҆́мѧ бо моѐ є҆́сть на нéмъ.**

[376] Мелхіседек є "месійним типом", тобто прообразом, Христа. Скажімо, Дмитро Туптало у своєму «Літописі» писав: "Бяше же Мелхіседек образ и подобіє Сына Божія"

[*Туптало Д.* Лѣтопись // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 4. – С. 365; пор., наприклад: *Суразький В.* О єдиной, истинной, православной вѣрѣ. – Остріг, 1588. – Арк. 186–186 (зв.)]. Пригадаймо також слова молитви: "Священник сый во вѣки, по чину Мелхиседекову, Христе Спасе мой…" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 279].

377 Сковорода має на думці слова: **вла́съ главы̀ ва́шеѧ не поги́бнетъ** (Євангелія від св. Луки 21: 18).

378 Мабуть, це контамінація біблійних фраз **внемлѝ себѣ̀** (див., наприклад: Перша книга Мойсеєва: Буття 24: 6) та **Вонмѝ крѣ́пцѣ** (П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 12: 23).

379 Можливо, це парафраза Книги пророка Ісаї 26: 2. Пор.: **Ѿве́рзите врата̀, да вни́дꙋтъ лю́дїе хранѧ́щїи пра́вдꙋ и҆ хранѧ́щїи и҆́стинꙋ.**

380 Пор.: **Возми́те врата̀ кнѧ̑зи ва̑ша, и҆ возми́тесѧ врата̀ вѣ̑чнаѧ: и҆ вни́детъ цр҃ь сла́вы** (Книга Псалмів 23 (24): 7, 9). У списку Б слів "правды!..' Другой: 'Возмите врата'" немає.

381 Книга Псалмів 83 (84): 2.

382 Неточна цитата з Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 24: 5–6. Пор.: **ко́ль добрѝ до́ми твоѝ, і҆а́кѡве, и҆ кꙋ́щы твоѧ̑, і҆и҃лю: ꙗ҆́кѡ дꙋбра̑вы ѡ҆сѣнѧ́ющыѧ и҆ ꙗ҆́кѡ са́дїе при рѣка́хъ, и҆ ꙗ҆́кѡ кꙋ́щы, ꙗ҆̀же водрꙋзѝ гдⷭ҇ь.**

383 У списку Б цього слова немає.

384 Пор. зі словами молитви: "Господи Ісусе Христе Боже наш, хлѣбе ангелскій, хлѣбе живота вѣчнаго" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 219 (друга пагін.)].

385 Сковорода має на думці слова: **и҆ мелхїседе́къ цр҃ь сали́мскїй и҆знесѐ хлѣ́бы и҆ вїно̀** (Перша книга Мойсеєва: Буття 14: 18).

386 Сковорода має на думці слова: **Рече́ же къ немꙋ̀: возмѝ мнѣ̀ ю҆́ницꙋ трилѣ́тнꙋ и҆ ко́зꙋ трилѣ́тнꙋ и҆ ѻ҆вна̀ трилѣ́тна, и҆ го́рлицꙋ и҆ го́лꙋбѧ** (Перша книга Мойсеєва: Буття 15: 9).

387 Євангелія від св. Луки 14: 15.

388 У списку Б: "сюди всѣм".

389 У списку Б: *исполнить*.

390 Книга Йова 5: 19.

391 Парафраза Книги пророка Ісаї 35: 10. Пор.: **Ѿбѣжѐ болѣ́знь и҆ печа́ль и҆ воздыха́нїе.**

392 «Номоканон» називає "врачебницею" храм Божий: "Понеже пришел єси во врачебницу, да не неисцѣлен отидеши" [Номоканон, си єст Законоправилник. – Київ, 1629. – С. 6].

393 Євангелія від св. Матвія 6: 10; Євангелія від св. Луки 11: 2.

394 Книга Псалмів 118 (119): 137.

395 Трохи неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 15: 6. Пор.: **И҆ вѣ́рова а҆вра́мъ бг҃ꙋ.**

396 Книга Псалмів 33 (34): 2.

397 Перше послання св. ап. Павла до солунян 5: 18.

398 Можливо, Сковорода має на думці слова: **всѝ слы́шащїи вѣ́сть твою̀ восплѐщꙋтъ рꙋка́ми ѡ҆ тебѣ̀** (Книга пророка Наума 3: 19).

399 Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 58: 11. Пор.: **и҆ бꙋ́детъ бг҃ъ тво́й съ тобо́ю пр҃ню: и҆ насы́тишисѧ, ꙗ҆́кѡже желѧ́етъ дꙋша̀ твоѧ̑, и҆ кѡ́сти твоѧ̑ ѹ҆тꙋчнѣ́ютъ, и҆ бꙋ́дꙋтъ ꙗ҆́кѡ вертогра́дъ напое́нъ, и҆ ꙗ҆́кѡ и҆сто́чникъ, є҆мꙋ̀же не ѡ҆скꙋдѣ̀ вода̀: и҆ кѡ́сти твоѧ̑ прозѧ́бнꙋтъ ꙗ҆́кѡ трава̀, и҆ разцвѣтѣ́ютъ, и҆ наслѣ́дѧтъ ро́ды родѡ́въ.**

400 Слово *спирт* поширилося в Російській імперії за часів Петра І-го. Воно походить від англ. *spirit*, яке своєю чергою постало з лат. *spiritus* [про сковородинське окреслення

спирт-євхаристія див.: *Erdmann E. von*. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 496, 502, 504].

[401] "Головний лікар" (від гр. *ἀρχίατρος*). *Лікарем* у християнській традиції заведено називати Христа. Див. прим. 51 до циклу «Сад божественных пѣсней».

[402] Сковорода має на думці слова: **Самарѧни́нъ же нѣ́кто грѧды́й, прїи́де над̾ него̀, и҆ ви́дѣвъ є҆го̀, милосе́рдова: и҆ пристꙋ́пль ѡ҆бвѧза̀ стрꙋ́пы є҆гѡ̀, возлива́ѧ ма́сло и҆ вїно̀: всади́въ же є҆го̀ на свои́ ско́тъ, приведѐ є҆го̀ въ гости́нницꙋ и҆ прилѣ́жа̀ є҆мꙋ̀** (Євангелія від св. Луки 10: 33–34). Слід зазначити, що добрий самарянин символізує Христа. Пор.: "Самарянин єст Іисус Христос…" [Няговские поучения. Факсимильное воспроизведение текста по изданию А. Л. Петрова с вводной статьей Ласло Дэже / Под редакцией и с предисловием Андраша Золтана. – Ньиредьхаза, 2006. – С. 160].

[403] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 10: 36. Пор.: **И҆ вразѝ человѣ́ческꙋ дома́шнїи є҆гѡ̀.**

[404] Парафраза Послання св. ап. Павла до євреїв 13: 8. Пор.: **І҆и҃съ хрⷭ҇то́съ вчера̀ и҆ дне́сь то́йже, и҆ во вѣ́ки.**

[405] Див. прим. 144 до діалогу «Наркісс».

[406] У списку Б: *отческим*.

[407] Про фольклорні паралелі до сковородинського образу "неграмотного Марка" (Марко Багатий, Марко Проклятий, Марко Пекельний) див.: *Мишанич О.* Григорій Сковорода і усна народна творчість. – Київ, 1976. – С. 53–55.

[408] Св. ап. Петро в церковній іконографії має за неодмінний атрибут ключ [див., наприклад: *Степовик Д.* Історія української ікони X–XX століть. – Київ, 1996. – С. 252].

[409] Схожа думка є, наприклад, у «Моральних листах до Луцілія» Сенеки (LXXXVII, 15): "Що може випасти на долю найнікчемнішої, найганебнішої людини, те не може бути благом" [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 337].

[410] Сковорода подає "золоте правило" етики в його негативній формі вслід за Біблією. Пор.: **и҆ є҆́же ненави́диши, да ни комꙋ́же твори́ши** (Книга Товіта 4: 15); **Всѧ̑ ᲂу҆̀бо, є҆ли̑ка а҆́ще хо́щете, да творѧ́тъ ва́мъ человѣ́цы, та́кѡ и҆ вы̀ твори́те и҆̀мъ: се́ бо є҆́сть зако́нъ и҆ прⷪ҇ро́цы** (Євангелія від св. Матвія 7: 12) [див. про це: *Erdmann E. von*. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 449]. Схожі вислови є і в українській книжній ("чого сам утерпѣти не хочеш, того другому не чини" [Євангеліє учителноє. – Київ, 1637. – С. 566]; "…никому не твори, чего сам себѣ не хочешь" [Старинные поучения переяславскому семинаристу при вступлении его в Киевскую Академию // Киевская старина. – 1892. – Т. XXXVI. – Янв. – С. 142]) та уснопоетичній ("Не роби нікому того, що тобі не мило"; "Чого сам не любиш, того і другому не чини"; "Чого сам собі не зичиш, того і другому не жадай" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 289]) традиції.

[411] Пор.: "Мало вкусиш, більше ковтнеш" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 429].

[412] Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 20: 5. Пор.: **Вода̀ глꙋбока̀ совѣ́тъ въ се́рдцы мꙋ́жа.**

[413] Книга Притч Соломонових 5: 15.

[414] Дії св. апостолів 9: 19.

[415] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 17: 17. Пор.: **ст҃ѝ и҆̀хъ во и҆́стинꙋ твою̀.**
[416] Див.: Євангелія від св. Матвія 9: 20–22.
[417] Парафраза Книги Притч Соломонових 5: 15–16. Пор.: **Сы́не, пі́й во́ды ѿ свои́хъ сосꙋ́дѡвъ и ѿ твои́хъ кладенцє́въ и҆сто́чника: да преизлива́ютсѧ тебѣ̀ во́ды ѿ твоегѡ̀ и҆сто́чника, во твоѧ̑ же пꙋтѝ да происхо́дѧтъ твоѧ̑ во́ды.**
[418] Див. прим. 11 до циклу «Сад божественных пѣсней».
[419] У списках: *лукавствїе*.
[420] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 1: 16. Пор.: **И҆змы́йтесѧ, (и҆) чи́сти бꙋ́дите, ѿими́те лꙋка̑вства ѿ дꙋ́шъ ва́шихъ.**
[421] Пор.: Книга Йова 7: 1. Сковорода цитує це місце не за Єлизаветинською Біблією (пор.: **Не и҆скꙋше́нїе ли житїѐ человѣ́кꙋ на землѝ;**), яка дослівно збігається тут із Септуагінтою (пор.: "πότερον οὐχὶ πειρατήριόν ἐστιν ὁ βίος ἀνθρώπου ἐπὶ τῆς γῆς"). У Вульгаті вжито ближчий за значенням до слова *брань* іменник *militia*, однак граматична конструкція тут не питальна, а стверджувальна: "militia est vita hominis super terram". Старі українські письменники називали людське життя "раттю" ("Рать єсть живот человѣческій на земли, глаголет праведный Іов" [Діоптра, сирѣч Зерцало, албо Изображеніє извѣстноє живота человѣческаго в мирѣ. – Кутейно, 1654. – Арк. 148 (зв.)]), "бранью" ("живот наш єст брань…" [*Радивиловський А.* Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 49]; "брань єсть житіє человѣческоє на земли" [*Туптало Д.* Поученіє в недѣлю седмую по пасцѣ // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1782. – Ч. 1. – Арк. 54 (зв.)]), "Брань єсть житіє наше, святый Іов говорит" [*Туптало Д.* Брань святаго архістратига Міхаила… // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 3 ч. – Киев, 1824. – Ч. 3. – С. 389]), "бранью и искушеніем" ("что єсть жизнь человѣческая, аще не брань и искушеніє" [*Яворський С.* Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 490]) тощо [див. також: *Транквіліон-Ставровецький К.* Євангеліє учителноє. – Рахманів, 1619. – Арк. 162 (зв.)–164 (зв.) (друга пагін.); *Туптало Д.* Руно орошенноє. – Чернігів, 1680. – Арк. 23 (зв.); *Полоцький С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 5 (зв.), 305–305 (зв.); *Максимович І.* Молитва Отче наш. – Чернігів, 1709. – Арк. 60; *Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 312; *Максимович І.* Богомысліє. – Чернігів, 1710. – Арк. 289; *Горленко Й.* Брань честних седми добродѣтелей з седми грѣхами смертними // Святитель Иоасаф Горленко, епископ Белгородский и Обоянский (1705–1754). Материалы для биографии, собранные и изданные кн. Н. Д. Жеваховым. – Киев, 1907. – Ч. II: Святитель Иоасаф и его сочинения. – С. 183–212; *Величковський П.* Листи // Житие и писания молдавского старца Паисия Величковского. – Москва, 1892. – С. 225].
[422] Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 12.
[423] У списку Б: *начало*.
[424] У списку Б: *совѣта*.
[425] Пор.: **скꙋ́дость тѣ́сна и҆ тма̀, ско́рбь и҆ тѣ́снота̀ и҆ тма̀** (Книга пророка Ісаї 8: 22); у Вульгаті: "et ecce tribulatio et tenebrae dissolutio angustia et caligo persequens". Списки А і Б відбігають від тексту Святого Письма (А: "Горе. Тма"; Б: "Гдѣ горей тма").
[426] Очевидно, це парафраза Книги Йова 10: 22. Пор.: **и҆дѣ́же нѣ́сть свѣ́та.**
[427] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Завѣ́тъ мо́й бѣ̀ съ ни́мъ жи́зни и҆ ми́ра** (Книга пророка Малахії 2: 5).
[428] Фраза **дꙋ̑хъ и҆́стины** зринає в Євангелії від св. Івана 14: 17.
[429] Фраза **дꙋ̑хъ владѣ́ющагѡ** зринає в Книзі Екклезіястовій 10: 4.
[430] Фразу **се́рдцє чи́сто** взято з Книги Псалмів 50 (51): 12.

[431] У списку Б: *написано*.
[432] Неточна цитата з Книги Псалмів 32 (33): 11. Пор.: помышле́нїѧ ср҃ца ѐгѡ̀ въ ро́дъ и҆ ро́дъ.
[433] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 44: 20. Пор.: Ꙋ҆вѣ́ждь, ꙗ҆́кѡ пе́пелъ є҆́сть се́рдце и҆́хъ, и҆ прельща́ютсѧ, и҆ ни є҆ди́нъ мо́жетъ дꙋшѝ своеѧ̀ и҆зба́вити.
[434] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 15. Пор.: то́й твоѝ блюстѝ бꙋ́детъ главꙋ̀.
[435] Парафраза Книги Притч Соломонових 26: 11. Пор.: Ꙗ҆́коже пе́съ, є҆гда̀ возврати́тсѧ на своѧ̑ блевѡ́тины. Є й народні приказки: "Їсть пес і свої власні блювотини"; "Вертає пес на свої блювотини" [*Франко*, № 14116, 30536].
[436] У Біблії є фраза во всѧ̑ дни̑ (П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 5: 29).
[437] Сковорода має на думці або слова: пре́йдетъ ѿ сме́рти въ живо́тъ (Євангелія від св. Івана 5: 24), або: Мы̀ вѣ́мы, ꙗ҆́кѡ преидо́хомъ ѿ сме́рти въ живо́тъ (Перше соборне послання св. ап. Івана 3: 14).
[438] Форму *сайгачным* подано за списком Б (замість *сагайдачным* у списку А).
[439] Парафраза Євангелії від св. Івана 7: 38. Пор.: рѣ́ки ѿ чре́ва є҆гѡ̀ и҆стекꙋ́тъ воды̀ жи́вы.
[440] У списку Б: *горесть*.
[441] Форму *всѣ* подано за списком Б (замість *всѣми* у списку А).
[442] Книга Псалмів 123 (124): 7.
[443] Неточна цитата з Книги Псалмів 123 (124): 5. Пор.: пре́йде дꙋша̀ на́ша во́дꙋ непостоѧ́ннꙋю.
[444] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 123 (124): 6. Пор.: Бл҃гове́нъ гдⷭ҇ь, и҆́же не дадѐ на́съ въ лови́твꙋ зꙋбѡ́мъ и҆́хъ.
[445] Книга пророка Аввакума 3: 13.
[446] Книга пророка Аввакума 3: 18.
[447] Перша книга царств 2: 1.
[448] Книга Псалмів 4: 7.
[449] Парафраза Євангелії від св. Матвія 12: 29. Пор.: И҆лѝ ка́кѡ мо́жетъ кто̀ вни́ти въ до́мъ крѣ́пкагѡ и҆ сосꙋ́ды є҆гѡ̀ расхи́тити, а҆́ще не пе́рвѣе свѧ́жетъ крѣ́пкаго.
[450] У списку Б: *единому*.
[451] Книга Псалмів 17 (18): 38.
[452] Слово *содомо-гоморская* подано за списком Б (замість *Ходологоморская* у списку А).
[453] У списку Б: *безумныя*.
[454] Парафраза Євангелії від св. Матвія 16: 26. Пор.: ка́ѧ бо по́льза человѣ́ккꙋ, а҆́ще мі́ръ ве́сь пришврѧ́щетъ, дꙋ́шꙋ же свою̀ ѡ҆тщети́тъ;
[455] Очевидно, Сковорода має на думці слова: Блюди́те ᲂу҆́бо, ка́кѡ ѡ҆па́снѡ хо́дите (Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 15).
[456] Можливо, Сковорода має на думці слова: вы̀ взы́дите въ пра́здникъ се́й (Євангелія від св. Івана 7: 8).
[457] Під *віслюком* Сковорода має на думці людське тіло. Це – алегоричне тлумачення євангельського *віслюка*, що на ньому Христос в'їжджає до Єрусалима [про цей сюжет див., зокрема: *Фрейденберг О.* Въезд в Иерусалим на осле (Из евангельской мифологии) // *Фрейденберг О.* Миф и литература древности. – Москва, 1978. – С. 491–523; *Heers J.* Święta głupców i karnawały. – Warszawa, 1995. – S. 97–101]. Українські барокові письменники могли тлумачити євангельського *віслюка* як урятований Христом "народ поганскій" [див.: *Галятовський І.* Ключ разумѣнія. – Київ, 1659. – Арк. 61; пор.: Няговские поучения. Факсимильное воспроизведение текста по изданию А. Л. Петрова с вводной статьей Ласло Дэже / Под редакцией и с предисловием Андраша Золтана. – Ньиредьхаза, 2006. –

С. 44], як гріхи, що їх перемагає праведник [див.: *Радивиловський А.* Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 1025] тощо. Докладніше див.: *Ушкалов Л.* Українське барокове богомислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду. – Харків, 2001. – С. 194–195.

[458] Фраза **лѣ́то гдⷭ҇не прїѧ́тно** зринає в Книзі пророка Ісаї 61: 2.

[459] Порядок слів "Людям и скотам" подано за списком Б (замість "скотам и Людям" у списку А).

[460] Сковорода має на думці *jubilaeus annus* ("ювілейний рік") – рік звільнення, відпущення; кожен п'ятдесятий рік.

[461] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 12 (13): 3. Пор.: **Доко́лѣ положꙋ̀ совѣ́ты въ дꙋшѝ моéй, бѡлѣ́зни въ сéрдцы моéмъ.**

[462] Трохи неточна цитата з Книги пророка Єремії 17: 9. Пор.: **Глꙋбоко̀ сéрдцє (человѣ́кꙋ) па́чє всѣ́хъ, и҆ человѣ́къ є҆́сть, и҆ кто̀ позна́етъ є҆го̀.**

[463] У списку Б: "глубоко сердце, человѣк есть".

[464] Пор. народну приказку: "Був колись оріх, а тепер свистун" [*Номис*, № 1866].

[465] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 46: 12. Пор.: **Послꙋ́шайте менѐ, погꙋ́бльшїи сéрдцє, сꙋ́щїи далéчє ѿ пра́вды.**

[466] У списку Б речення починається сполучником *А*.

[467] У списку Б: *свое*.

[468] Слово *же* подано за списком Б. У списку А його немає.

[469] У списку Б: *растлѣнной*.

[470] У списку Б: *взыйти*.

[471] Можливо, це парафраза Послання св. ап. Павла до євреїв 4: 1. Пор.: **вни́ти въ покóй є҆гѡ̀.**

[472] У списку Б: *тѣсных*.

[473] Неточна цитата з Книги Псалмів 30 (31): 9. Пор.: **поста́вилъ є҆сѝ на простра́ннѣ но́зѣ моѝ.**

[474] Можливо, це неточна цитата з Книги Псалмів 117 (118): 5. Пор.: **ѹ҆слы́ша мѧ̀ въ простра́нство.**

[475] Друга книга Мойсеєва: Вихід 19: 4.

[476] Неточна цитата з Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: **кто̀ да́стъ мѝ крилѣ̑ ꙗ҆́кѡ голꙋбѝнѣ; и҆ полещꙋ̀, и҆ почі́ю.**

[477] Див.: Книга пророка Даниїла 7: 6.

[478] Див.: Четверта книга Мойсеєва: Числа 1: 1–16.

[479] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Івана 1: 13. Останнє слово має форму: **роди́шасѧ.**

[480] Книга Псалмів 15 (16): 4.

[481] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 2: 2. Пор.: **и҆ почѝ въ дéнь седмы́й ѿ всѣ́хъ дѣ́лъ свои́хъ.**

[482] Під *бісами* Сковорода зазвичай має на думці пристрасті. Таке трактування – не дивина і в творчості інших старих українських письменників. Наприклад, Іван Максимович писав: "Похотѣнія наша бѣсы нам бывают" [*Максимович І.* Алфавит собранный, риѳмами сложенный. – Чернігів, 1705. – Арк. 2].

[483] Неточна цитата із Соборного послання св. ап. Якова 4: 7. Пор.: **проти́витесѧ же дїа́волꙋ, и҆ бѣжи́тъ ѿ ва́съ.**

[484] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 6: 7.

[485] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Ѝже ѹ҆твержда́етсѧ на лжа́хъ, сéй пасéтъ вѣ́тры** (Книга Притч Соломонових 9: 12).

[486] У списку Б: *богообразный*.
[487] Сковорода має на думці слова: **На стра́жи моéй ста́нꙋ, и҆ въ́ыдꙋ на ка́мень** (Книга пророка Аввакума 2: 1).
[488] У списку Б: "которое б могло".
[489] У списку Б: *десяти*.
[490] У списку Б: "кушать изволит".
[491] Форму *Прибыльнаго* подано за списком Б (замість *Прибылаго* у списку А).
[492] У списку Б: *ним*.
[493] Схожа ампліфікаційна вервечка, яка нагадує відповідний образок із «Похвали глупоті» Еразма Роттердамського, є в Івана Леванди. Пор.: "Сей тужит, что начал созидать и не может совершить; тот скорбит, что путь к чинам єму препят; сему о бракѣ, тому о ссорѣ и тяжбах и мщеніях печаль; сей о худой продажѣ, другой о худой куплѣ сѣтуєт, – а всѣ исчезаєм в суєтах, розставляєм сѣти, чтоб для пищи наловить вѣтров. Єсли небесныє духи в наши дѣла приникнуть могут, то всеконечно или плачут о ослѣпленіях наших, или мы такоє позорище, которому смѣются они" [*Леванда І*. Слова и рѣчи. – Санкт-Петербург, 1821. – Ч. 1. – С. 191].
[494] Сковорода має на думці слова: **ꙗ҆́кѡ нѣ́сть на́ша бра́нь къ кро́ви и҆ пло́ти, но къ нача́лѡмъ и҆ ко власте́мъ (и҆̂) къ мі́родержи́телемъ тмы̀ вѣ́ка сегѡ̀, къ дꙋхові́мъ ѕло́бы поднебе́снымъ** (Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 12).
[495] Як писав Петро Могила, гріхів, які воюють із кожною людиною, важко навіть перебрати в пам'яті, адже, "як бісів існує така сила-силенна, яку годі перелічити, так само й гріхів, що їх вони вигадують щодень-щогодини" [(*Mohyła P.*) Λίθος, abo Kamień z procy prawdy Cerkwie świętey prawosławney Ruskiey // Архив Юго-Западной России. – Киев, 1893. – Ч. I. – Т. IX. – С. 49].
[496] У списку Б цього слова немає.
[497] У списку Б: *осмѣхивать*.
[498] У списку Б: *сколко*.
[499] Вислів "бабини сини" слід розуміти як "ду́рні". Пор. приказки: "Се ще бабин дурник" [*Номис*, № 8607]; "Что не дурень, то и бабин" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 437].
[500] Див. прим. 175 до циклу «Басни Харьковскія».
[501] На цей сюжет Сковорода написав свою 29-у байку «Старуха и Горшечник».
[502] У списку Б: *милосердое*.
[503] У списку Б слів "(де) твоя" немає.
[504] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 26: 73. Пор.: **и҆ ты̀ ѿ ни́хъ є҆сѝ, и҆́бо бесѣ́да твоѧ̀ ꙗ҆вѣ̀ тѧ̀ твори́тъ**. Див. також: **и҆́бо галїле́анинъ є҆сѝ, и҆ бесѣ́да твоѧ̀ подо́битсѧ** (Євангелія від св. Марка 14: 70).
[505] Неточна цитата з Книги Йова 1: 22. Пор.: **и҆ не дадѐ безꙋ́мїѧ бг҃ꙋ**.
[506] Неточна цитата з Дій св. апостолів 4: 32. Пор.: **Наро́дꙋ же вѣ́ровавшемꙋ бѣ̀ се́рдце и҆ дꙋша̀ є҆ди́на**.
[507] У списку Б тут ужито прийменник *у*.
[508] Неточна цитата з Дій св. апостолів 5: 41. Пор.: **Ѻ҆ни́ же ѹ҆̀бо и҆дѧ́хꙋ ра́дꙋющесѧ ѿ лица̀ собо́ра, ꙗ҆́кѡ за и҆́мѧ гдⷭ҇а і҆и҃са сподо́бишасѧ безче́стїе прїѧ́ти.**
[509] Перше послання св. ап. Павла до коринтян 4: 13.
[510] Трохи неточна цитата з Послання св. ап. Павла до колосян 1: 24. Пор.: **ра́дꙋюсѧ во страда́нїихъ мои́хъ.**
[511] Це слова Григорія Богослова. Див. прим. 303.

[512] Очевидно, Сковорода має на думці слова: сѐ, а҆́зъ ᲂу҆чинѭ̀ а҆дама́нта средѣ̀ люді́й мои́хъ і҆и҃ла (Книга пророка Амоса 7: 8).
[513] Можливо, це парафраза Послання св. ап. Павла до римлян 1: 16. Пор.: си́ла бо бж҃їѧ є҆́сть во сп҃сенїе всѧ́комꙋ вѣ́рꙋющемꙋ. Див. також: и҆ речѐ ми: довлѣ́етъ тѝ бл҃гть моѧ̀: си́ла бо моѧ̀ въ не́моци соверша́етсѧ. Сла́дцѣ ᲂу҆̀бо похвалю́сѧ па́че въ не́мощехъ мои́хъ, да всели́тсѧ въ мѧ̀ си́ла хр҃то́ва (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 9).
[514] Послання св. ап. Павла до римлян 5: 1.
[515] Парафраза Першого послання св. ап. Павла до солунян 5: 18. Пор.: Ѡ҆ все́мъ благодари́те.
[516] Книга Псалмів 37 (38): 5.
[517] Книга Псалмів 37 (38): 4.
[518] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 11: 29. Пор.: возми́те и҆́го моѐ на себѐ и҆ наꙋчи́тесѧ ѿ менѐ, ꙗ҆́кѡ кро́токъ є҆́смь и҆ смире́нъ ср҃цемъ: и҆ ѡ҆брѧ́щете поко́й дꙋша́мъ ва́шымъ.
[519] Парафраза Євангелії від св. Матвія 23: 27. Пор.: ꙗ҆́кѡ подо́битесѧ гробѡ́мъ пова́пленымъ, и҆̀же внѣ́ꙋдꙋ ᲂу҆̀бо ꙗ҆влѧ́ютсѧ красны̀, внꙋтрьꙋ́дꙋ же по́лни сꙋ́ть косте́й ме́ртвыхъ и҆ всѧ́кїѧ нечистоты̀.
[520] Парафраза Книги пророка Ісаї 61: 10. Пор.: ѡ҆блече́ бо мѧ̀ въ ри́зꙋ сп҃нїѧ и҆ ѻ҆де́ждею весе́лїѧ (ѡ҆дѣ́ѧ мѧ̀).
[521] У списку Б: *геенный*.
[522] У списку Б: *вверженное*.
[523] Книга Псалмів 83 (84): 4.
[524] Євангелія від св. Матвія 7: 25.
[525] Перше послання св. ап. Павла до коринтян 10: 4.
[526] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до ефесян 2: 14. Пор.: Тѡ́й бо є҆́сть ми́ръ на́шъ.
[527] Неточна цитата з Книги Псалмів 123 (124): 7. Пор.: Дꙋша̀ на́ша ꙗ҆́кѡ пти́ца и҆зба́висѧ ѿ сѣ́ти ловѧ́щихъ: сѣ́ть сокрꙋши́сѧ, и҆ мы̀ и҆зба́влени бы́хомъ.
[528] Книга Псалмів 54 (55): 7.
[529] Неточна цитата з Третьої книги царств 17: 12; 18: 10. Пор.: жи́въ гдⷭ҇ь бг҃ъ тво́й.
[530] Неточна цитата з Першої книги царств 20: 3; 25: 26 та Четвертої книги царств 2: 2, 4, 6; 4: 30. Пор.: и҆ жива̀ дꙋша̀ твоѧ̀. Див. також: Жива̀ бꙋ́детъ дꙋша̀ моѧ̀ (Книга Псалмів 118 (119): 175).
[531] У списку Б: *истинну*.
[532] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 57: 20–21. Пор.: возволнꙋ́ютсѧ и҆ почи́ти не возмо́гꙋтъ. Нѣ́сть ра́доватисѧ нечести́вымъ, речѐ гдⷭ҇ь бг҃ъ.
[533] У списку Б: *вот*.
[534] Неточна цитата з Книги пророка Аввакума 3: 19. Пор.: Гдⷭ҇ь бг҃ъ мо́й си́ла моѧ̀, и҆ ᲂу҆чини́тъ но́зѣ моѝ на соверше́нїе, и҆ на высѡ́каѧ возво́дитъ мѧ̀, є҆́же побѣди́ти мѝ въ пѣ́сни є҆гѡ̀.
[535] Книга пророка Аввакума 3: 13.
[536] Книга Псалмів 139 (140): 10.
[537] Книга Псалмів 139 (140): 10.
[538] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 12 (13): 3. Пор.: Доко́лѣ положꙋ̀ совѣ́ты въ дꙋшѝ мое́й, бѡлѣ́зни въ се́рдцы мое́мъ.
[539] Можливо, Сковорода має на думці слова: зꙋ́бы львѡ́вы зꙋ́бы є҆гѡ̀, ᲂу҆бива́ющїи дꙋ́шы человѣ́чи (Книга Ісуса, сина Сирахового 21: 3).

[540] Книга Псалмів 29 (30): 10.
[541] Книга Псалмів 18 (19): 13.
[542] Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 21: 3. Пор.: зꙋ́бы львѡ́вы зꙋ́бы ѥ҆гѡ̀, ᲂу҆бива́ющїи дꙋ́шы человѣ̑чи.
[543] Фразу невѣ́дѣнїе ѡ҆ бж҃ѣ взято з Книги Премудрості Соломонової 13: 1.
[544] У списку Б: *печаль*.
[545] Євангелія від св. Матвія 6: 32.
[546] Сковорода має на думці слова: полага́ющымъ го́рькое сла́дкое, и҆ сла́дкое го́рькое (Книга пророка Ісаї 5: 20).
[547] Парафраза Книги пророка Аввакума 2: 4. Пор.: прѣ̑никъ же (мо́й) ѿ вѣ́ры жи́въ бꙋ́детъ. У списку Б після слова *жив* іде слово *есть*.
[548] Див. прим. 70 до трактату «Начальная дверь ко христіянскому добронравію».
[549] У списку Б: *Господу*.
[550] Очевидно, Сковорода має на думці слова: Взе́мъ же мѡѷсе́й полови́нꙋ кро́ве, влїѧ̀ въ ча́шы, полови́нꙋ же кро́ве возлїѧ̀ на ѻ҆лта́рь (Друга книга Мойсеєва: Вихід 24: 6).
[551] Форму *вопіет* подано за списком Б (замість *вот* у списку А).
[552] Послання св. ап. Павла до галатів 6: 16.
[553] Лат. *inventio* – ‘віднайдення, винайдення’. У старій Україні це слово вживали здебільшого як термін риторики.
[554] Лат. *delineatio* – ‘рисунок, шкіц’.
[555] Книга Псалмів 101 (102): 27.
[556] Книга Псалмів 15 (16): 11.
[557] Мабуть, це парафраза Книги пророка Ісаї 40: 12. Пор.: Кто̀ и҆змѣ́ри го́рстїю во́дꙋ и҆ не́бо пѧ́дїю;
[558] Книга Псалмів 17 (18): 36.
[559] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 116 (117): 2. Кінець вірша звучить так: во вѣ́къ.
[560] У списку Б цього слова немає.
[561] Книга Йова 10: 8; Книга Псалмів 118 (119): 73.
[562] Неточна цитата з Книги Псалмів 123 (124): 5. Пор.: пре́йде дꙋша̀ на́ша во́дꙋ непостоѧ́ннꙋю.
[563] Книга Псалмів 26 (27): 1.
[564] Слова зі стихів на “Алилуя”, співаних у м’ясопусну суботу (глава 8, стих 1).
[565] Очевидно, це парафраза Послання св. ап. Павла до филип’ян 3: 20. Пор.: На́ше бо житїѐ на нб҃сѣ́хъ є҆́сть.
[566] Трохи неточна цитата з Книги Премудрості Соломонової 3: 1. Пор.: Прѣ̑ныхъ же дꙋ́ши въ рꙋцѣ̀ бж҃їей, и҆ не прико́снетсѧ и҆̀хъ мꙋ́ка.
[567] Парафраза Послання св. ап. Павла до колосян 3: 2. Пор.: гѡ́рнѧѧ мꙋ́дрствꙋйте, (а҆) не земна̑ѧ.
[568] Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: пло́ть не по́льзꙋетъ ничто́же.
[569] Очевидно, це парафраза Книги Псалмів 121 (122): 4. Пор.: Та́мѡ бо взыдо́ша кѡлѣ́на, кѡлѣ́на гдⷭ҇нѧ, свидѣ́нїе і҆и҃лево, и҆сповѣ́датисѧ и҆́мени гдⷭ҇ню.
[570] Очевидно, Сковорода має на думці слова: Сегѡ̀ ра́ди и҆ премꙋ́дрость бж҃їѧ речѐ: послю̀ въ ни́хъ прⷪ҇ро́ки и҆ а҆пⷭ҇лы (Євангелія від св. Луки 11: 49).
[571] Книга Псалмів 47 (48): 2.
[572] Книга Псалмів 124 (125): 5; 127 (128): 7.
[573] Тридцять років символізує повноліття. Це – вік Йосифа часу його звеличення в Єгипті, вік Давида на початку його царювання, вік Христа на початку проповіді [див.:

Аверинцев С. Йосиф Прекрасний // *Аверинцев С.* Софія-Логос: Словник / Упорядник та автор передмови Костянтин Сігов; науковий редактор видання Марина Ткачук. 3-є вид. – Київ, 2007. – С. 125].

[574] Парафраза Книги Псалмів 18 (19): 11. Пор.: сла́ждшѧ па́че ме́да и҆ со́та.

[575] У списку Б: *любовниц*.

[576] Фраза па́че всѣ́хъ дщє́рей зринає в Плачі Єремії 3: 51.

[577] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до ефесян 4: 24. Пор.: со́зданнаго по бг҃ѹ въ пра́вдѣ и҆ въ преподо́бїи и҆́стины.

[578] Книга пророка Ісаї 53: 8.

[579] Перша книга Мойсеєва: Буття 49: 27.

[580] Неточна цитата з Пісні над піснями 5: 12. Пор.: ѻ҆́чи є҆гѡ̀ ꙗ҆́кѡ голѹбѝцы на и҆сполне́нїихъ во́дъ.

[581] У списку Б цього слова немає.

[582] Очевидно, це парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 15: 2. Пор.: а҆́зъ же ѿпѹща́юсѧ безча́денъ.

[583] Парафраза Другого послання св. ап. Павла до коринтян 12: 5. Пор.: Ѡ҆ таковѣ́мъ похвалю́сѧ.

[584] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до филип'ян 2: 16. Пор.: не вотщѐ теко́хъ.

[585] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 34: 7.

КОЛЬЦО

Милостивый Государь[1]!

Идут к вам два разговора[2], жаждущіе вашего лицезрѣнія. Удостойте их своего пріятія. Они уже прежде рожденія своего опредѣлены доброму вашему духу. Почтеніе мое к человѣколюбному и кротчайшему батюшкѣ Вашему, усердіе мое к Вам и доброжелательство к цѣлой фамиліи вашей приносит оные. Душа есть MOBILE PERPETUUM[3] – движимость непрерывная[4]. Крила ея есть мысли, мнѣнія, совѣты; она или желает чего, или убѣгает от чего; желая, любит, убѣгая, боится. Естли не знает, чего желать, а чего убѣгать, тогда недоумѣет, сомнѣвается, мучится, сюда и туда наш шарик качается, мятется и вертится, как магнитная стрѣла, доколѣ не устремит взор свой в дражайшую точку холоднаго сѣвера[5].

Так и душа наконец, когда нашла того, кого нигдѣ нѣт и вездѣ есть[6], щаслива. Сей один довлѣет ее насытить, а без сего глотает воздух с ядущим вся дни живота своего землю Зміем[7].

Мнѣнія подобны воздуху, он между стихіями не виден, но твердѣе земли, а сильнѣе воды; ламает дерева, низвергает строенія, гонит волны и корабли, ѣст желѣзо и камень, тушит и разъяряет пламень.

Так и мысли сердечныя, они не видны, как будто их нѣт, но от сей искры весь пожар, мятеж и сокрушеніе; от сего зерна зависит цѣлое жизни нашей дерево; естли зерно доброе, добрыми (в старости найпаче) наслаждаемся плодами; как сѣеш, так и жнеш[8].

Весьма я рад буду, естли сія книжечка в прогнаніи только нѣскольких дней скуки послужит, но как я доволен, естли она хоть в каплѣ внутренняго мира поспособствует. Вседражайшій сердечный мир подобен самым драгоцѣнным камушкам: одна крошечка цѣну свою имѣет, естли станем его одну каплю щадить, тогда можем со временем имѣть цѣлую чашу спасенія.

Разливши мысли наши по одним наружным попеченіям, и не помышляем о душѣ, не разсуждая, что от нея всякое дѣло и слово проистекает, а естли сѣмя зло[9], нельзя не послѣдовать худым плодам, все нас сирых оставит, кромѣ сего неотъемлемаго сокровища.

Представте себѣ смѣсь людей, во всю жизнь, а паче в кончину лѣт своих, тоскою, малодушіем, отверженіем утѣх, задумчивою грустью, печалью, страхом, среди изобилія отчаяніем без ослабы мучащихся, и вспомните, что все сіе зло и родное нещастіе родилось от преслушанія сих Христовых слов:

“Ищите прежде Царствія Божія…”[10]

“Возвратися в дом твой”[11].

“Царствіе Божіе внутрь вас есть”[12].

“Омый прежде внутренность стакана…”[13]

Но благодареніе Всевышнему за то, что никогда не бывает поздный труд в том, что для человѣка есть самонужнѣйшее[14].

Царствіе Божіе вдруг, как молнія, озаряет душу, и для пріобретенія Вѣры надобен один точію пункт времени.

Дай Боже вам читать Слово Божіе со вкусом и примѣчаніем, дабы исполнилось на вас:

"Блажени слышащіи Слово Б[ожіе] и хранящ[іи]…"[15].

Другій разговор[16] скоро послѣдует. А я пребуду

М[илостивый] Г[осударь]
Вашего благородія
покорнѣйшій слуга,
Любитель Священныя Библіи
Григорій Сковорода.

Кольцо.
Дружескій Разговор
о Душевном Мирѣ

Лица:
Аѳанасій, Їаков, Лонгин, Ермолай, Григорій.

Григорій. Перестаньте, пожалуйте! дорогіе гости мои! Пожалуйте, перестаньте шумѣть! Прошу покорно, что за шум и смятеніе? Один кричит: "Скажи мнѣ силу слова сего: Знай себе". Другой: "Скажи мнѣ прежде, в чем состоит и что значит премудрость"? Третій вопіет: "Вся премудрость – пустош без мира. Но знаеш ли, что есть мир? Тут сумма щастія".

"Слыхали ль вы, братія, – четвертый, вмѣшавшись, возглашает, – слыхали ль вы, что значит Египетское Чудовище, именуемое Сфинкс[17]?" Что за срам, думаю, что такого вздору не было и в самом столпотвореніи. Сіе значит не разговор вести, но, подѣлавшись вѣтрами, вздувать волны на Черном морѣ. Естли хотим разсуждать о мирѣ, должно говорить осторожно и мирно. Я мальчиком слыхал от знакомаго Персіанина слѣдующую басеньку.

Нѣсколько чужестранцев путешествовали в Индіи. Рано вставали, спрашивали хозяина о дорогѣ. "Двѣ дороги, – говорил им человѣколюбивый старик, – вот вам двѣ дороги, служащія вашему намѣренію! Одна напрямик, а другая с обиняком. Совѣтую держатся обиняка. Не спѣшите и далѣе пройдете, будте осторожны, помните, что вы в Индіи". "Батюшка! мы не трусы, – вскричал один востряк, – мы европейцы, мы ѣздим по всѣм морям, а земля нам не страшна, вооруженным". Идя нѣсколько часов, нашли кожаной мѣх с хлѣбом и такое ж судно с вином, наѣлись и напились довольно. Отдыхая под каменем, сказал один: "Не даст ли нам Бог другой находки? Кажется, нѣчтось вижу вперед по дорогѣ, взгляните, по ту сторону бездны чернѣет что-то…" Один говорил: "Кожаной мѣшище"; другой угадывал, что обгорѣлый пнище; иному казался камень, иному город,

иному село. Послѣдній угадал точно: они всѣ там посѣли, нашедши на индійскаго дракона, всѣ погибли. Спасся один, находясь глупѣе, но осторожнѣе. Сей по нѣкіим примѣчаніям и по внутреннему предвѣщающему ужасу притворился остатся за нуждою на сей сторонѣ глубочайшей яруги и, услышав страшной умерщвляемых вой, поспѣшно воротился в сторону, одобрив старинных вѣков пословицу: "Боязливаго сына матери плакать нечего"[18].

Не спорю: будь сія басня нестаточною, но она есть чучелом, весьма схожим на житіе человѣческое.

Земнородный ничем скорѣе не попадает в нещастіе, как скоропостижною наглостїю, и скажу с Приточником, что "безсовѣтіем уловляются беззаконные"[19]. "Сѣть бо крѣпка мужу свои устнѣ, и плѣняется устнами своих уст"[20]. Посмотрите на людскую толпу и смѣсь, увидите, что не точію пожилые, но и самые с них молодчики льстят себе, что они вооружены рогом единорога, спасающим их от нещастія[21], уповая, что как очам их очки, так свѣт и совѣт не нужен сердцу их.

Сія надежда здѣлала их оплошными, наглыми в путех своих и упрямыми[22].

А естли мой молокососный мудрец здѣлается двух или трех языков попугаем, побывав в знатных компаніях и в славных городах, естли вооружится ариѳметикою и геометрическими кубами, пролетѣв нѣсколько десятков любовных исторій и гражданских и проглянув нѣколикое число Коперниканских пилюль, во время оно[23] Платоны[24], Солоны[25], Сократы[26], Пиѳагоры[27], Цицероны[28] и вся древность суть одни только метелики, над поверхностію земли лѣтающіе, в сравненіи нашего высокопарнаго орла[29] к неподвижным солнцам возлѣтающаго и все на окіанѣ острова пересчитавшаго. Тут-то выныряют хвалители, проповѣдающіи и удивляющіися новорожденной в его мозгѣ премудрости, утаенной от всѣх древних, яко не просвѣщенных вѣков, без коей, однако, не худо жизнь проживалась. Тогда-то уже всѣх древних вѣков реченія великій сей Дій[30] пересуживает и, будто ювелир камушки, по своему благоволенію то одобряет, то обезцѣняет, здѣлавшись вселенским судіею. А что уже касается до Мойсея и пророков, и говорить нечево; он и взгляду своего не удостоивает сих вздорных и скучных говорунов; сожалѣет будто б о ночных птичках и нетопырях, в нещастный мрак суевѣрія влюбившихся. Все то у него суевѣріе, что понять и принять горячка его не может. И подлинно: возможно ли, чтоб сіи терновники могли нѣчто разумѣть о премудрости, о щастіи, о душевном мирѣ, когда им и не снилось, что Земля есть планетою? что около Сатурна есть Луна? а может быть, и не одна[31]. Любезныи други! Сіи-то молодецкіе умы, плѣненны своими мнѣніями, как бы лестною блудницею, и будто умною бѣснующіеся горячкою, лишенны оберегателей своих, безпутно и безсовѣтно стремятся в погибель. Портрет их живо описал Соломон в концѣ Главы 7-й в Притчах от 20 стиха[32]. С таковыми мыслями продолжают путь к старости безчисленное сердец множество,

язвою своею заражая, нахальныи нарушители печати Кесаря Августа: “Спѣши, да исподволь”[33].

Ругатели мудрых, противники Богу и Предкам своим поколь, вознесшись до небес, попадутся в зубы мучительнѣйшему безумію, у древних Адом образованному[34], без освобожденія, чтоб исполнилось на них: “Видѣх Сатану, яко молнію…”[35] Да и кто ж не дерзает быть вождем к щастію? Поколь Александр Македонскій[36] вел в домѣ живописца разговор о сродном и знакомом ему дѣлѣ, с удивленіем всѣ его слушали, потом стал судейски говорить о живописи, но как только живописец шепнул ему в ухо, что и самые краскотіоры начали ему смѣятся, тот час перестал[37]. Почувствовал человѣк разумный, что царю не было времени в живописныи тайны вникнуть, но прочим Александроваго ума недостает. Естли кто в какую-либо науку влюбился, успѣл и прославился, тогда мечтает, что всякое уже вѣдѣніе отдано ему за невѣстою его в приданое. Всякій художник о всѣх ремеслах судейскую произносит сентенцію[38], не разсуждая, что одной наукѣ хорошо научится, едва достанет цѣлый вѣк человѣческій.

Ни о коей же наукѣ чаще и отважнѣе не судят, как о той, какая дѣлает блаженным человѣка, потому, я думаю, что всякому сіе нужно, так, будто всякому и учить должно.

Правда, что говорить и испытывать похвально, но усыновлять себѣ вѣдѣніе сіе дурно и погибельно.

Однако ж думают, что всякому легко сіе знать можно. Не диковина дорогу сыскать, но никто не хочет искать, всяк своим путем бредет и другаго ведет, в сем-то и трудность. Проповѣдует о щастіи историк, благовѣстит химик, возвѣщает путь щастія физик, логик, граматик, землемѣр, воин, откупщик, часовщик, знатный и подлый, богат и убог, живый и мертвый… Всѣ на сѣдалищѣ учителей сѣли; каждый себѣ науку сію присвоил.

Но их ли дѣло учить, судить, знать о Блаженствѣ? Сіе слово есть апостолов, пророков, священников, Богомудрых проповѣдников и просвѣщенных христіанских учителей, коих никогда общество не лишается. Развѣ не довольно для их неба и земли со всѣм вмѣщающимся. Сія должность есть тѣх, коим сказано: “Мир мой оставляю вам”[39]. Один со всѣх тварей человѣк остался для духовных, да и в сем самом портной взял одежду, сапожник сапоги, врач тѣло. Один только владѣтель тѣла остался для апостолов.

Он есть сердце человѣческое.

Знаеш ли, сколько огнедышущих гор по всему шару земному? Сія правда пускай тебе обогатит, пускай поставит в список почетных людей, не спорю, но не ублажит сердца твоего, сія правда не та, о коей Соломон:

“Правда мужей правых избавит их…”[40]

Твоя правда на шарѣ земном, но апостольская правда внутрь нас, как написано:

“Царствіе Божіе внутрь вас есть”[41].

Иное дѣло знать вершины рѣки Нила[42] и план Лабиринта[43], а другое разумѣть исту щастія. Не вдруг ты попал в царство мира, когда узнал, кто

насадил Город Аѳинейскій[44]? И не то сердце есть несмысленною и непросвѣщенною тварью, что не разумѣет, гдѣ Великое[45] и гдѣ Средиземное море, но душа, не чувствующая Господа своего, есть чучела, чувства лишенная[46].

Море от нас далече, а Господь наш внутрь нас есть[47], в сердцѣ нашем. Естли кто странствует по планетам, бродит вѣк свой по исторіям, как может знать, что дѣлается в сердцѣ? И кое то есть веселіе, о котором написано: "Веселіе сердца живот человѣку…"[48]? Пускай бы каждый художник свое дѣло знал. Больные не могут в пищѣ чувствовать вкусу: сіе дѣло есть здоровых; так о мирѣ судить одним тѣм свойственно, коих душа миром ублаженна.

Щастіе наше есть мир душевный, но сей мир ни к коему-либо веществу не причитается; он ни золото, ни сребро, ни древо, ни огонь, ни вода, ни звѣзды, ни планеты. Кая ж приличность учить о мирѣ тѣм, коим вещественный сей мір предметом? Иное сад разводить, иное плетень дѣлать, иное краски тереть, иное разумѣть рисунок, иное дѣло вылѣпить тѣло, иное дѣло водхнуть в душу веселіе сердца. Вот чіе дѣло сіе есть: "Коль красны ноги благовѣствующих…"[49] Сим-то обѣщано: "Сядете на престолѣх…"[50] Всѣм блаженство, всѣм мир нужен, для того сказано: "Судяще обѣманадесяте колѣнома Ізраилевома"[51]. Вот кто на учительских стульях учит о мирѣ! И сія-то есть Каѳолическая[52], то есть всеобщая, наука, чего ни о какой другой сказать нельзя.

Всѣ прочія науки не всѣм и не всегда, и не на все, и не вездѣ нужны, и о всѣх их говорит Исаія: "Пути мирнаго не познаша, и нѣсть суда во путех их, стези бо их развращены, по нихже ходят и не вѣдят мира. Того ради отступи от них суд и не постигнет их правда. Ждущым им свѣта, бысть им тма, ждуще зари во мрацѣ ходиша. Осяжут, яко слѣпіи стѣну, яко суще без очес осязати будут, и падутся в полудни, яко в полунощи, яко умирающе возстенут…"[53] Правда, что сіе нещастіе владѣет сердцами, населенными невѣдѣніем о Богѣ, но о сем же то и рѣчь, что учить о мирѣ и щастіи есть дѣло одних Богопроповѣдников; учить о Богѣ есть то учить о мирѣ, щастіи и премудрости. Они, всю тлѣнь оставив, искали и сыскали того, у коего все вещество есть краскою, оплотом и тѣнью, закрывающею Рай веселія и мира нашего. Но прежде усмотрѣли внутрь себе. "Се вся оставихом…"[54] Из сих числа Ісаія говорит: "Слышах глас Господа глаголюща: Кого послю? И кто пойдет к людем сим? И рекох: Се Аз есмь, посли мя. И рече: Иди и рцы людем сим…"[55] И не дивно, что учил о мирѣ, когда Христос, мир наш[56], был с ним. "Отроча (вопіет, как веселящійся в жатву[57]) родися нам, сын, и дадеся нам. Имя его: велика совѣта ангел, чуден, совѣтник, Бог крѣпкій, властелин, князь мира, отец будущаго вѣка: приведу бо мир на князи, мир и здравіе ему (у его)"[58].

Видите, чіе дѣло учить о мирѣ? Да учат тѣ, кои познали человѣка, у котораго мир и здравіе[59]. Вот учит о щастіи Варух: "Слыши, Ізраилю, заповѣди живота, внуши разумѣти смышленіе. Что есть, Ізраилю? Что яко

еси на земли вражіи? Обетшал еси на земли чуждей, осквернился еси с мертвыми, вмѣнился еси с сущими во Адѣ, оставил еси источника премудрости. Аще бы путем Божіим ходил еси, жил бы в мирѣ во время вѣчное. Научися, гдѣ есть смышленіе, гдѣ есть крѣпость, гдѣ есть Мудрость? Еже (бы) разумѣти купно, гдѣ есть долгожитіе и жизнь, гдѣ есть свѣт очес и мир?.."[60] Видите, что в познаніи Божіи живет жизнь и свѣт, и долгожитіе, и мир, и крѣпость, и премудрость. Пускай же учат о щастіи тѣ, что говорят с Варухом: "Блажени есмы, Ізраилю, яко угодная Богу нам разумна суть"[61]. Не видѣть Господа есть лишится жизни, свѣта, мира и сидѣть во Адѣ. Внемлите словам Іереміиным: "Слышите и внемлите, и не возноситеся, яко Господь глаголал есть. Дадите Господу Богу вашему славу, прежде даже не смеркнется и прежде даже не преткнутся нозѣ ваши ко Горам темным; и пождете свѣта, и тамо сѣнь Смертная, и положени будут во мрак. Аще же не послушаете, в тайнѣ восплачется душа ваша от лица гордыни, и плачя восплачет, и изведут очи ваши слезы"[62]. Вот Мойсей учит о щастіи! "Аще не послушаете творити вся словеса закона сего, написанная в Книзѣ сей, еже боятися имене честнаго и чуднаго сего, Господа Бога твоего, и удивит Господь язвы твоя и язвы сѣмене твоего, язвы великія и дивныя, и болѣзни злыя и извѣстныя"[63]; (немного пониже): "И даст тебѣ Господь тамо сердце печальное и оскудѣвающая очеса и истаявающую душу, и будет живот твой висящь пред очима твоима, и убоишися во дни и в нощи, и не будеши вѣры яти житію твоему…"[64] Вот проповѣдует Соломон о блаженствѣ: "Во Страсѣ Господни упованіе крѣпости, чадом же своим оставит утвержденіе мира. Страх Господень Источник жизни, творит же укланятися от сѣти Смертныя"[65]. "Благословеніе Господне на Главѣ праведнаго, сіе обогащает, и не имать приложитися ему печаль в Сердцы"[66]. Благословеніе, благополучіе и благоразуміе – все одно значит, естли разжевать сіи еллинскія слова Εὐλογεῖν[67], Εὐδαιμονεῖν[68]. Вот благовѣстит Павел Христа Божію Силу и Божію премудрость! "Оружія воинства нашего не плотская, но сильна Богом на разореніе твердем: помышленія низлагающе, и всяко возношеніе взимающееся на разум Божій, и плѣняюще всяк разум в послушаніе ХРИСТОВО"[69]. Павел мечем премудрости закалает мысли, возрастающія в сердцѣ противу Бога, чтоб покорить всѣ наши помышленія затвердѣлыя Божію вѣдѣнію и разуму, и сим нас просвѣтить, и сіе-то значит изгонить бѣсы[70]. Бѣс, по-еллинскому Δαιμόνιον[71], значит вѣдѣніе, знаніе, подлое помышленіе, стихійное разумѣніе, долу ползущее, не прозирающее в Божія Стихіи, исполняющее исполненіе[72]. Сіе есть родное идолочтеніе, не видѣть в мірѣ ничего, кромѣ стихій, сіе есть начало всякаго зла, и вина, и Конец, как сказует Соломон[73], знать-то всемучительнѣйшій страх тревожит сердце, в Стихіях лежащее, видящее оныя, всеминутно перемѣняемыя и разоряемыя, взирающее вдруг и на состав своего пепельнаго тѣлишка, тому ж паденію подверженнаго, но никоей помощи сему злу не находящее. "Ничтоже бо есть страх, – тот же сын Давидов говорит, – токмо лишеніе помощей сущих от помышленія"[74]. В таковом сердцѣ тѣм менѣе пищи от сладкой и твердой

надежды, чѣм большее невѣдѣніе вины, муку наводящей[75]. Совѣт истинный и правое помышленіе есть источником отрады. И напротив того, ничто нещастнѣе не язвит и не мучит сердечной нашей точки, как темныя мнѣнія, слѣпыя знанія и бѣснующіяся разумѣнія. Теперь видно, что значит сіе Солом[оново]:

"В совѣтѣх нечестиваго истязаніе будет"[76].

"Уста лжущая убивают душу"[77].

"Аможе обратится нечестивый, исчезает"[78].

"Правда безсмертна есть: неправда же смерти снабдѣніе; нечестивіи же рукама и словесы призваша ю, другиню вмѣниша ю и истаяша, и завѣт положиша с нею, яко достойни суть оноя части быти"[79].

Разорить и умертвить сердце свое есть единственное и родное злополучіе. Сіе сокрушеніе и смерть сердечная зависит от безпутных мыслей, ничего, кромѣ стихій, не видящих; оно со входу прелестно: "Сладок есть человѣку Хлѣб лжи, но потом исполнятся уста его каменія"[80]. Сія помышленія называет сын Сирахов языком злѣйшим. "Смерть люта смерть его, и паче его лучше есть Ад. Не обладает благовѣрными, и в пламени его не сгорят. Оставляющіи Господа впадутся в онь, и в них возгорится и не угаснет: послан будет на ня, яко лев, и яко пард погубит я"[81].

Они называются блудницею, мечем, ехидною, дикими звѣрьми, шершнями… Да и чѣм назовем невидимое зло и безименное? О таковых сердцах сказано: "Людіе седящіи во тмѣ…"[82] Сіи совѣты мечем Божіим вырѣзать не чисто дышущія мысли и мучительныя мнѣнія труждается Павел, а на то мѣсто возвратить в сердца наши мир Божій[83]. Он называет их началами, властями, весь мір во тмѣ невѣдѣнія Божія заключившими[84]. Совѣт, часть началом именуется, потому что, как плод без сѣмен, так дѣла без совѣтов не родятся. У Давида именуются мысли начинаніями:

"Растлѣша и омерзишася в начинаніих"[85].

Именуются и Головою у Мойсея:

"Сей сотрет твою главу"[86].

Но погана сія голова:

"Рече безумен в сердцы своем…"[87]

У Мойсея ж они называются сѣменем зміиным:

"Вражду положу…"[88]

Теперь видно, что значат тѣ зміи, о коих пишется:

"Посла Господь на люди зміев умерщвляющих, и угрызаху людій: и умроша люди мнози от сынов Ізраилевых"[89].

Сія казнь родилась из роптанія на Бога. А роптать не иное что, как не разумѣть и не признавать Господа, довольствуясь стихіями. Как (говорят ропотники), как быть может то, чего ощупать нельзя? Теперь видно, что значит тьма Египетская, тьма осязающая: сія есть ночь страшнѣйшая, ужасов и привидѣній исполненна, невѣдѣніе грубѣйшее и лютѣйшее. Взгляните на 17ю главу Прем[удрости] Солом[они][90]; о сих Смертных мыслях и в Книгѣ Іова:

“Желчь аспідов во чревѣ его”[91].

“Ярость зміеву да ссет, да убіет его язык зміин”[92].

А что сіе все до стихійных мыслей надлежит, слушай Михеа: “Полижут персть, яко зміеве, плѣжуще по земли, смятутся во облеженіи своем: о Господѣ Бозѣ нашем ужаснутся и убоятся от тебе”[93]. Сих-то проклинает Рай и блаженство наше, Господь: “Яко сотворил еси сіе, проклят ты паче всѣх скотов и паче всѣх звѣрей земных”[94]. О сих зміях Давид: “Язык их прейде по земли”[95]. “Изостриша язык свой, яко зміин”[96]. “Что хвалишися во злобѣ, сильне?..”[97]

Сіе нещастіе смертельным жалом сердца человѣческіи дабы не умерщвляло, велит Господь Мойсею здѣлать мѣдную змію, чтоб была она маіяком, отводящим от злополучнаго пути безбожнаго и указывающим благополучный ход в познаніе Божіе, в Рай сладости, в Царство мира и любви[98].

Когда змій, ползущій по травѣ, выманивает сердца наши из блаженнаго сада, то пусть и возвратит змій, но уже вознесенный от земли[99].

Сей уже змій не так, как в Даніиловой Книгѣ идол Вил[100], сей, напротив того, снаружи прах, но внутрь твердая мѣдь и сила живаго Бога, плотским пріодѣтая прахом. Сей змій воплощенная есть Премудрость Божія, бесѣдующая нашими словами, но ведущая от земли на небо, да избавит нас от ползущих зміев. К ней Михеа говорит: “Возстани и измлати их, дщи Сіоня, яко роги твоя положу желѣзны и пазнокти твоя положу мѣдяны, и сотреши люди многи”[101]. Сей змій есть Христос, Слово Божіе, Священная Библія.

“Аз есмь (вопіет) свѣт міру…”[102]

“Аз есмь пастырь добрый…”[103] “Той сотрет…”[104]

Естли имѣеш уши, послушай[105], как чудно сей змій свистит: “Плоть ничтоже…”[106]

Что слаще сей благой вѣсти сердцу христіанскому? О сего-то змія благовѣстіи Приточник дает знать:

“Страшное Слово сердце мужа праведнаго смущает, вѣсть же благая веселит его”[107].

Сей есть столб облачный, изводящій Израиля из осязающей тмы в нетлѣнное Вѣчнаго[108], сей лежит на паденіе и на возстаніе[109], сей змій с преподобным будет преподобный, говоря к нам:

“Сыне, аще премудро будет сердце твое, возвеселиши и мое сердце”[110].

Таков один вознесет змія, как написано:

“Змія возмут… (вознесут)”[111].

Презирать мудрых совѣты значит самому себѣ зажигать факел. Для безпрепятственнаго путешествія нѣт важнѣе, то есть полезнѣе и величественнѣе, как узнать самаго себе и сыскать в нашем пепелѣ погребенную Искру Божества. Отсюду раждается благословенное оное царство владѣть собою[112], имѣть мощь и на стремленіях душевных, всѣх тигров лютѣйших[113], как на везущих колесницу львах, ѣхать.

Всѣх наук сѣмена внутрь человѣка сокрываются, тут их источник утаен, а кто видит его? Сей есть один родник неисчерпаемый всему благу и блаженству нашему, он сам есть оное блаженство, безвиновное НАЧАЛО, безначальная ВИНА, в коей и от коей все, а она сама от самой себе и всегда с собою есть и будет. Посему и вѣчна, всегда и по всему одна и одинакая, разлившаяся и содержащая. Сія высочайшая вина всеобщим именем именуется БОГ, свойственнаго имени ей нѣт[114]. Сіе блаженство премудрыи люди уже в древнѣйших вѣках нашли и наслаждались оным, а нам завѣтом своим неоцѣненное то сокровище оставили в наслѣдіе. Завѣт тот суть книги их и ворота к щастію.

"Премудрость и мысль блага во вратѣх премудрых"[115].

"У врат сильных присѣдит, во вратѣх же града дерзающи глаголет…"[116]

"Мудрыя жены создаша домы"[117]. О сих-то книгах пишется:

"Страшно мѣсто сіе нѣсть сіе, но дом Божій, и сія врата небесная"[118].

"Яждь мед, сыне, благ бо есть [сот], да насладится гортань твой, сице уразумѣеши премудрость душею твоею"[119].

"Аще бо обрящеши (оную), будет добра кончина твоя, и Упованіе тебе не оставит"[120].

"Сія книга повелѣній Божіих и закон сый во вѣк:

Вси держащіися ея в живот внидут, оставившіи же ю умрут"[121].

В сих премудростію созданных домах[122] Блаженный Лот пирует и упивается со дщерми своими[123], в сих упился и Ное[124], там пирует и братія с Іосифом:

"Пиша же и упишася с ним"[125].

Не то они вино пили, что пьют у Приточника беззаконники: "Тіи (бо) питаются пищею нечестія, віном же законопреступным упиваются"[126]. Но вино, веселящее сердце[127]. Видите, в коих книгах искать должно веселія, а чіе дѣло учить о нем.

Сіе вино пьет Небесный Учитель в Царствіи Отца своего с тѣми, о коих сказует: "Соглядав окрест себе сѣдящыя, глагола: Се мати моя и братія моя…"[128]

Сіе вино есть от стола высокаго: "Упіются от тука дому твоего"[129]. От сего стола вкушает и Павел: "Имамы олтарь…"[130] Познаніе сладчайшія истины Божіей подобное вину веселящему, с сими тож дѣлается, что с нѣкіим древним мудрецом. Сей любитель истины и ревностный мудрости искатель от младых ногтей многая лѣта между прочим желал знать, кій разум и тайна закрывается в образѣ треугольника, который и нынѣ пишется в христіанских храмах, а изнутри его или око смотрит, или Солнечныи лучи льются[131]. Наконец сокровенная сила вдруг, как молнія, озарила душу его; вскочил Пиѳагор, начал руками плескать и кричать: "Сыскал! Сыскал! Сыскал!"[132] Скажите мнѣ, кто б не почел пьяным, взирая на него? Скакал и Давид, играя на органы. Несут и ведут за ним кивот с сокрушенным внутрь завѣтом Господа сил[133] в замок его Сіон, а Давид пред ним пляшет. "Конечно, он спился или от меланхоліи с ума сошел", – говорит, смотря в

окошко, Мелхола, дочь Саулова[134]. А Давид, на ея руганіе не смотря, что желал, совершил: поднес Господу жертву всесожженія и жертву мира, праздник радости и веселія. Наконец и послѣдовавших ему израильтян здѣлал щасливыми, открыв им Господа сил, а у Мелхолы, дщери Саула, не бысть дѣтища до дне смерти ея. 2 Цар[ств], Гл[ава] 6.

Не очень сладкаго разсужденія был бы Давид, и сам я чуть ли бы от смѣха удержался, видя Давидово плясаніе о том, что втащил в крѣпость свою сундучище с каменными таблицами.

Сіе многіе и нынѣ дѣлают, всякой день цѣлуют Евангеліе и почти спят на сем каменѣ с Іаковом[135]; но вѣрую и разумѣю, что тайная воскресенія сила, под каменными Скрыжалами сокровенная, как Мойсеево из горящей купины, так и Давидово сердце облистала и напечатлѣлася внутрь его.

Там и Авраам увидѣл день Господень и возрадовался, сіе сам Давид доказывает сими словами: "Знаменася (напечатлѣся) на нас свѣт лица твоего…"[136] Иное дѣло видѣть камень с буквами и бумагу с чернилами внѣшним оком, а другое взирать тѣм взором: "Возведите очи ваши"[137], и слышать тѣми ушами: "Имѣяй ушы слышати, да слышит"[138], и могти сказать с Павлом: "Написано не чернилом, но Духом Бога жива на скрижалех сердца плотяных"[139].

Краски на картинѣ всяк видит, но чтоб рисунок и живость усмотрѣть, требуется другое око, а не имѣяй оное слѣп в живописи. Скрып музыкальнаго орудія каждое ухо слышит, но чтоб чувствовать вкус утаеннаго в скрыпѣніи согласія, должно имѣть тайное понятія ухо, а лишенный онаго длятого лишен движущей сердце радости, что нѣм в музыкѣ. В самую пламенѣющую усердіем душу не скоро входит сіяніе Славы Божія: "Внегда пріити времени, явишися"[140]. Блаженное сіе время на многих мѣстах назначено. У Ісаіи: "Тогда отверзутся очи слѣпых, и уши глухих услышат. Тогда скочит хромый, яко елень, и ясен будет язык гнуснивых"[141].

"Собранніи Господем обратятся и пріидут в Сіон с радостію, и радость вѣчная над главою их"[142]. "Тогда волцы и агнцы имут пастися вкупѣ"[143].

"Свѣтися, свѣтися, Іерусалиме…"[144]

Сей-то свѣт снисшедшій здѣлал схожими на пьяных Апостолов: "Иніи же ругающеся глаголаху, яко віном исполнени суть"[145].

Кричит Петр и защищает их[146]; но можно ль увѣрить застарѣлое в душах повѣрье? а иногда и злобное? Пьяны от радости, что уразумѣли то, чего, все оставив, искали… Увидѣли с Давидом знаменія и образов событіе, чудеса на небеси и на земли[147] прозрѣли, стали собирать манну.

Манна значит чудо, т. е. что то такое[148]? "И се на лицы пустыни мелко, яко коріандр, бѣло, аки лед на земли. Узрѣвше же то сынове Ізраилевы, рѣша друг ко другу: 'Манна!', сирѣчь: что есть сіе? Не вѣдяху бо, что бяше. Рече же Мойсей к ним: 'Сей хлѣб, егоже завѣща Господь'"[149]. Несказанно радостны, что прозрѣли новое, начали прорицать новое новыми языки[150].

Сіе-то есть быть пророком, или философом, прозрѣть сверх пустыни, сверх стихійной бражди, нѣчто новое, нестарѣющееся, чудное и вѣчное, и сіе возвѣщать.

"Всяк, иже аще призовет имя Господне, спасется"[151]. Спасеніем душѣ есть основательная радость и твердая надежда, дышут таковым же пьянством и сіи Павловы слова: "Кто ны разлучит от любве Божія?"[152] "Но во всѣх сих препобѣждаем за возлюбшаго нас"[153]. Видите, сколько сильно в сем мужѣ вкоренилась радость, что всѣ горести его пріуслаждает, ничто ему не страшно, весел и в темницѣ. Сей есть Истинный Мир[154].

Как здравіе селеніе свое имѣет не внѣ, но внутрь тѣла, так мир и щастіе в самой среднѣйшей точкѣ души нашея обитает и есть здравіе ея, а наше блаженство.

Здравіе тѣла не иное что есть, как мир тѣлесный, а мир сердечный есть живность и здравіе души, и как здоровье раждается послѣ очищенія из тѣла вредной и лишней Мокроты, матери всѣх Болѣзней, так и сердце, очищаемое от подлых мірских мнѣній, безпокоящих душу, начинает прозирать Сокровенное внутрь себе сокровище щастія своего, чувствуя будто послѣ болѣзни желаніе пищи своея, подобное нашему орѣху, зерно жизни своея в пустом молочкѣ зачинающему. Сих-то начинающих себе познавать призывает премудрость Божія в дом свой на угощеніе чрез служителей: "Пріидите, ядите мой хлѣб и пійте віно…"[155]

В сію гостинницу и паціент Іерихонскій привозится самарянином[156], зовет и всѣх, сердце свое потерявших: "Приступите ко мнѣ, погубльшіи сердце, сущіи далече от правды[157], пріидите ко мнѣ, вси труждающіися…"[158] О сем врачѣ внушает нам сын Сирахов: "Почитай врача… ибо Господь созда его"[159]. А кто ж есть тот врач, естли не сей: "Изцѣляя всяк недуг и всяку язву в людех"[160]. Но что изцѣлял? "Изцѣляя сокрушенные сердцем…"[161] Естли кто сердцем болен, естли мыслями недужен, тогда точно сам человѣк страждет. Не тѣло, но душа есть человѣком, не корка, но зерно есть орѣхом. Естли цѣлое зерно, сохранится и корка в зернѣ. Кто прозрит сіе и повѣрит? "Очисти прежде внутреннее стклянницы и блюда, да будет и внѣшнее има чисто"[162]. Изцѣли прежде сердечное сокрушеніе, не бойся от убивающих тѣло[163]. Иное тѣлесное здоровья, другое дѣло веселіе и живость сердца.

Садом, оплота лишенным, есть нещасливая душа, щастіе свое на пѣску стихійном основавшая и увѣрившая себя, что можно добро свое сыскать внѣ Бога. Начало премудрости – страх Божій[164]. Он первѣе усматривает щастіе свое внутрь себе. Сіе блаженное утро внутрь сердца свѣтить начинает, ведущее за собою ведро пресвѣтлаго и вѣчнаго мира, и естли бы оно было тлѣнію подвержено, то могло ли бы родить вѣчный мир? Может ли душа незыблемое имѣть упованіе на то, что третяго дня сокрушится? Не вся ли таковая пѣсочная надежда есть мать душевнаго сокрушенія? И как может твердо устоять сердце, видя все стихійное, до послѣдней крошки разоряемое, а прозрѣть за слѣпотою не может то, на чем благонадежно можно опереться? Сія благонадежная надежда зовется у Павла якорем[165].

По сему видно, что все свѣтское добро нѣсть добро; оно сокрушается даже до самаго здравія тѣлеснаго и успокоить сердца не может. Доколѣ душа не почувствует вкусу нетлѣнія, дотолѣ не вкусит она твердаго мира и есть мертва.

Коль многое множество читает Библію! Но без пользы: сей дом Божій заперт и запечатан.

Дух страха Божія и дух разума вход отверзает. Без сего ключа всяк поропщет, взалчет и обойдет Град сей[166].

Многіи приходят к нему с любопытным духом, иныи с половиною души, иныи с Іудиным сердцем, но без пользы. "Окрест нечестивіи ходят"[167]. Иныи преклоняют ее к защищенію своих плотоугодій и со строптивым развращается[168] во вред. Выводят пророчества о временной пользѣ, о частных враках, о тлѣнных предметах, но окрест нечестивіи ходят[169]. Коль мало истинных рачителей, вѣрных искателей и снарядных чтецов, – жалуется о сем Іеремія: "Кому возглаголю и кому засвидѣтельствую, и услышит? Се необрѣзана ушеса их, и слышати не возмогут! Се слово Господне бысть у них в поношеніе, и не воспріимут!"[170] Библія есть совершеннѣйшій и мудрѣйшій орган. Как стрѣла магнитная в одну сѣверную точку устремляет взор свой[171], так и сія к оному взирает и ведет [к] тому: "Восток имя ему"[172]. Сія есть стрѣла спасенія Господня, как говорит Елисей, пособляя собственными своими руками напрягти лук и выстрѣлить стрѣлу на непріятелей, наложив руки свои на руки царя Іоаса. 4 Царст[в], Гл[ава] 13[173].

Естли язык разит, длячего не назвать его стрѣлою? Библія есть слово Божіе и язык огненный.

Исаія в лице ея говорит: "От чрева матере моея нарече имя мое и положи уста моя, яко мечь остр, и под кровом руки своея скры мя; положи мя, яко стрѣлу избранну, и в тулѣ своем скры мя, и рече ми: Раб мой еси ты, Ізраилю, и в тебѣ прославлюся"[174]. Сія стрѣла от вышняго нам послана для врагов.

Слова Богопроповѣдников суть стрѣлы, о коих Исаія: "Ихже стрѣлы остры суть, и луцы их напряжени; копыта коней их, яко тверд камень, вмѣнишася; колеса колесниц их, яко буря. Ярятся, яко львы"[175]. Вот один из сих воинов! "Оружіе воинства нашего не плотское, но сильно Богом…"[176]

Но как напрягать стрѣлу сію? Должно умѣть и имѣть в себѣ того: "Научаяй руцѣ мои на ополченіе"[177]. Сію-то стрѣлу сыскали в колчанѣ апостолы, язык огненный: "Языка, егоже не вѣдяше, услыша"[178]. А как стрѣла сія парящая взирает к одному точію востоку[179], так и сей орган одному Богу пѣснь воспѣвает. Очень вздорно и худо разногласит и сам свое мѣшает сличное согласіе, естли стать на нем играть для плоти и крови. Играет и скачет Давид, но пред Господем, т. е. ради Господа, так, как и Мелхолѣ говорит: "Благословен Господь, иже избра мя паче отца твоего… Буду играти и плясати пред Господем"[180]. Поощряет и других: "Воспойте ко Господеви. Сей, де, один только благ Псалом есть"[181].

Нѣт сладостнѣе и дѣйствительнѣе, как бренчать на нем Богу, а не стихіям, Господу, а не міру, не тлѣни, но вѣчности; тогда-то дѣйствительно изгонятся Бѣсы из Саулов. При том надобно умѣть сличать голоса, вливающіе в душевное ухо сладкую Симфонію.

При свидѣтельствѣ двоих или троих голосов твердый псалом составляется, напримѣр: "Почитай врача противу потреб честію его, яко Господь созда его"[182]. Вот! кого ж не Господь созда? Тот час и вздор: длячего ж Царь Іудин Аса осуждается ради лѣкарей? "И ниже в немощи своей взыска Господа, но врачев"[183]. Смотрите, как дурно сей орган разногласит ко человѣку! Не спорю, да и сам я рад почитать тѣлеснаго врача. Притом говорю, что Библія весьма есть дурною и несложною дудою, естли ее обращаем к нашим плотским дѣлам, бодущій терновник, горькая и невкусная вода, дурачество, естли с Павлом сказать, Божіе[184], или скажу лайно, мотыла, дрянь, грязь, гной человѣческій, в коем велит Бог Іезекіилю сокрыть ячменный опрѣснок[185]. "Тако снѣдят сынове Ізраилевы хлѣб свой нечист во языцѣх, аможе разсыплю я". Гл[ава] 4[186].

У Ісаіи – стрѣла избрана, в тулѣ своем сокрытая[187], а у Іезекіиля – в лайнѣ мотыл скотских сокрывается опрѣснок[188].

Не сіе ли есть таинство утверждающаго сердца нам слова Божія, грязью земных дѣл наших обвитое? Тѣ только однѣ от зміиных утрызеній изцѣлились, кои на вознесеннаго змія в гору взирали[189], не тѣ, что смотрѣли на ползущаго по земляном прахѣ.

Так и здѣсь питаются во время глада пшеницею Іосифовою[190] приступившіе к столу и наслаждающіеся высокими умы, а не тѣ, кои жрут гнилую свою мертвечину около слова животнаго[191].

"Окрест нечестивіи…"[192]

Там проминается змій, ползущій и ядущій грязь, а у Іезекіиля на гноеядцов вот что Бог вѣщает: "Да скудни будут хлѣбом и водою, и погибнет человѣк и брат его, и истают в неправдах своих"[193]. Длячего мы находим там нашу грязь и гной и ядим оной, когда все сіе Богу и Божественному Его слову единственно посвящено? Конечно, мы не узнали себе. Естли ж скажете, что оное жестоко[194] и трудно читать и разумѣть, сіе вам Бог прощает. Одно то непростительно, что мы похожи на умницу бабу; сія разумница изволила кушать горчайшую около орѣха волоскаго корку. Наконец осердившись, начала ругать и смѣятся, кои, лишившись добраго вкуса, похваляют иностранные плоды.

"Почитай врача… Яко Господь созда его"[195]. Но дабы тут не приснились нам наши тѣлесные врачеванія, для того там же всплош говорится сіе: "Не от древа ли осладися вода, да познана будет сила его?"[196] Лѣкарствам плотским кое есть сходство с тѣм Богопоказанным древом, коим Мойсей воду горькую осладил[197]? Естли кто сіе древо знает, может вознести змія[198], отбить грязь от опрѣсноков[199], осладить библейную воду. Вот лѣкарь кричит. Послушайте премудрость в притчах! "Господь созда мя, начало путей своих"[200]. Слушай лѣченіе: "Сыне, да не преминеши! соблюди же

совѣт мой[201] и мысль, да жива будет душа твоя, и благодать будет на твоей выи! Будет же изцѣленіе (приложеніе) плотем твоим и уврачеваніе костем твоим, да ходиши надѣяся в мирѣ во всѣх путех твоих…”[202]

Видите, что лѣчит сей врач[203]? Душу болѣзненную. “Мир мой даю вам”[204]. “Вы друзи мои есте…”[205]

Сего-то добраго друга толь высоко рекомендует сын Сирахов: “Друг вѣрен покров крѣпок есть, обрѣтый же его обрѣте сокровище. Другу вѣрну нѣсть измѣны, и нѣсть мѣрила добротѣ его! Друг вѣрен врачеваніе житію, и боящіися Господа обрящут его”[206]. Теперь же скажу: почитайте Библію в разсужденіи надобностей ея, она есть Аптека, Божіею премудростію пріобрѣтенная, для уврачеванія душевнаго мира, ни одним земным лѣкарством не изцѣляемаго.

В сей-то аптекѣ Павел роет, копает, силою древа крестнаго вооружен, и, убивая всю мертвую гниль и гной, вынимает и сообщает нам само чистое, новое, благовонное, Божіе, нетлѣнное, вѣчное, проповѣдуя Христа, Божію силу.

Церемонисты сердятся, а Аѳинейцы смѣются. Нам же, званным, Христос есть Божія сила и Божія премудрость[207]. Естли ж спросите, длячего сіи книги одно пишут налицо, а другое тайное и новое из них выходит? А кто ж сѣет на нивѣ сѣмя будущее? Да и можно ль? Пахарь сѣет зерно нынѣшнее. Оно, принятое в нѣдро земное, разопрѣет и сотлѣет. В той день выходит из него плод новый с новым зерном. А к сему круг годоваго времени надобен.

Скажите, возможно ль на молодом сердцѣ вырастить плод вѣдѣнія Божія и познанія (сіе обое с собою неразлучное) самаго себе[208]? К сему круг цѣлаго человѣческаго вѣка потребен. Библія есть человѣк домовит, уготовавшій сѣмена в закромех своих[209]. О сем-то хозяинѣ пишется: “Изыде сѣяй сѣяти”[210]. Она в молодыя наши мысли насѣвает сѣмя нынѣшняго плотскаго нашего вѣка, дабы несмысленное наше сердце[211] способно принять могло. Сіе сѣмя не пустое, но утаевает в себѣ Божію силу.

Оно, как ни потребное, со временем портится в сердцѣ и гибнет, а новое прозябает. Сѣется гніющее, возстает благовонное; сѣется жестокое, возстает нѣжное; сѣется горькое, возстает сладкое; сѣется стихійное, возстает Божіе; сѣется несмысленное и глупое, воскреснет премудрое и прозорливое. Все, что только мы имѣем, есть то ж и у Бога. В сем только разнь, что наша гниль и стѣнь, а его – нетлѣніе и истина.

Древній мудрец Эдип, умирая, оставляет малолѣтному сыну в наслѣдіе исторію именем «Сфинкс»: “Любезный сын[212], вот тебѣ самое лучшее по мнѣ наслѣдіе! Прійми малую сію книжку от десницы моей; люби ее, естли хочеш любить твоего отца; меня почтеш, почитая оную. Носи ее с собою и имѣй в сердцѣ своем, ложася и вставая. Она тебѣ плод принесет тот, что и мнѣ, разумѣй – Блаженный конец жизни твоей. Не будь нагл и безсовѣтен, ступай тихонько, жизнь есть путь опасный; пріучай себя малым быть довольным. Не подражай расточающим сердце свое по наружностям, учись

собирать расточенія мыслей твоих и обращать их внутрь тебе. Щастіе твое внутрь тебе есть[213], тут центр его зарыт; узнав себе, все познаеш, не узнав себе, во тмѣ ходить будеш и убоишися страха, гдѣ его не бывало[214]. Узнать себе полно, познаться и задружить с собою сей есть неотъемлемый мир, истинное щастіе и мудрость совершенная. Ах, естли б мог я напечатлѣть теперь на сердцѣ твоем познаніе самаго себе!.. Но сей свѣт озаряет в поздный вѣк, естли кто щаслив… Будь добр ко всѣм. Не обидиш и врага своего, естли хоть мало узнать себе потщишся. Но прозираю природу твою и радуюсь. Конечно, узнаеш себе, естли любить будеш вникать крѣпко внутрь себе, крѣпко, крѣпко… Сим одним спасешся от челюстей лютаго мучителя".

Он много говорил, но мальчик ничего не мог понять. Омоча отцовскую руку слезами и принимая книжку, прилагал ее, будто отца, к сердцу своему; а отец, радуясь как сыновнему усердію, так и разлученію своему от тѣла, уснул в вѣчности, оставив на смертном лицѣ образ радости, живый слѣд ублаженныя миром души своея.

Добрый сын, малую сію книжечку часто читая, почти наизус ее знал. В ней написано было, что лютѣйшій и страшнѣйшій урод, именем Сфинкс, во время жизни отца его всѣх встрѣчающихся ему, кто бы он ни был, мучил и умерщвлял людей. Лице его было дѣвичье, а прочее все льву приличное. Вся вина убивства состояла в том, что не могли рѣшить предлагаемой сим чудовищем задачи, или загадки, закрывающей понятіе о человѣкѣ. Кто бы ни попался, вдруг задача сія: поутру четвероножный! во полдень двуножный, в вечеру треножный, скажи мнѣ, какой звѣрь…[215] Наконец написано, что Эдип загадку рѣшил, урод изчез, а возсіяла во дни его радость и мир[216]. Всю сію опись держал он в сердцѣ своем[217].

Пришол мудрецов сын в возраст, усилилися страсти, а свѣтское дружество помогло ему развратиться. "Сфинкс – какое дурачество, – говорили ему, – пустая небыль! Суевѣріе!.." Да и сам он уже имѣл не дѣтской разум, он понимал, что сих звѣрей ни в Америкѣ, ни в самой Африкѣ, ни в островах Японских натура не раждает, а в Европѣ их не бывало. Ни одна натуральная исторія об них не упоминает, все уже изрядно понимал, чтоб быть прозорливым нетопырем. Нетопырю острый взор в ночи, а бездѣлнику во злѣ. Безпутная жизнь совсѣм лишила его сердечной веселости. Тогда первый засѣв юродивой о уродѣ исторіи в сердцѣ его согнил, так как гніет старое пшеничное зерно, на нивѣ погребенное.

В 30 лѣт начал входить в себя и узнавать. "Какое бѣдствіе! – говорил он сам с собою. – Я совсѣм перемѣнился. Гдѣ дѣвалась радость моя? Я мальчиком был весел, все у меня есть с излишком, одного недостает веселія. Есть и веселіе и таковым меня почитают, но внѣшнее, а внутрь сам чувствую развалины основанія его, боюсь и сумнѣваюсь. Одно то твердо знаю, что я бѣден. Что ж мнѣ пользы в добром о мнѣ людском мнѣніи? Вот точной плод презрѣннаго мною завѣта и совѣта отческаго! Прибыль моя двоит во мнѣ жажду, а мои услажденія сторичным кончаются огорченіем. Сфинкс… Чудное дѣло…

Конечно, тут тайна какая-то… Мой отец был мудр и человѣколюбив, не лгал и в шутку и не был к сему сроден; нельзя, чтоб он меня хотѣл обмануть. Конечно, все то правда. А чуть ли я уже не попался звѣрю тому; мучит меня что-то, но не понимаю, и пособить нельзя. Одно только чудо, что мучусь тѣм, чего не вижу, и от того, кого не знаю… Нещастное заблужденіе! Мучительная тьма! Ты-то поражаеш в самую точку меня, в самую душу мою, опрокинув, как вихрь, хижину, как буря, кедр. Безразсудный міре! прельщающій и прельщаемый! Яд совѣтов твоих есть то сѣмя смерти сердечныя, а твоя сласть есть то лютѣйшій звѣрь; она неразумных встрѣчает лицем дѣвичьим, но когти ея – когти львовы, убивающіе душу, и убивства ея каждый вѣк и каждая страна исполнена". Продолжать не хочу. Начал прозябать из ложной исторіи новый и всеполезный дух. Добрый сын при восходящей внутрь себе предводительствующей зарѣ, помалу-малу узнав себе, со временем здѣлался наслѣдником высокаго отеческаго мира, возгнѣздившись на храмѣ нетлѣнной истины, как почитатель родителей зміененавистный бусел[218], исполнив как отцовское, так и пророчество, сокрываемое тайнообразным голубом, средѣ морских волн на камени стоящем, с сею подписью: "На твердости почиваю"[219].

Что нужнѣе, как мир душевный? Библія нам от предков наших завѣтом оставлена, да и сама она есть завѣт, запечатлѣвшая внутрь себе мир Божій, как огражденный рай увеселеніе, как заключенный кивот сокровище, как перлова мать, драгоцѣннѣшее перло внутрь соблюдающая. Но несмысленная наглость наша, по углам дом сей оцѣняющая[220], презирает и знать не ищет. Очень нам смѣшным кажется сотвореніе міра, отдых послѣ трудов Божій, раскаяніе и ярость его, вылѣпленіе из глины Адама, вдуновеніе жизненнаго духа, изгнаніе из Рая, пьянство Лотово, родящая Сарра, всемірный потоп, столпотвореніе, пѣшешествіе чрез море, чин жертвоприношенія, лабиринт гражданских законов, шествіе в какую-то новую землю, странныя войны и побѣды, чудное межеваніе и прочая, и проч[ая].

Возможно ль, чтоб Енох с Іліею залетѣли будто в небо[221]? Сносно ли натурѣ, чтоб остановил Навин солнце[222]? Чтоб возвратился Іордан[223], чтоб плавало желѣзо[224]? Чтоб дѣва по рождествѣ осталась? Чтоб человѣк воскрес? Кой судія на радугѣ[225]? Кая огненная рѣка? Кая челюсть адская? Вѣрь сему, грубая древность; наш вѣк – просвѣщенный[226].

Нимало сему не удивляюсь. Они приступают к наслѣдію сему без вкусу и без зубов, жуют одну немудреную и горькую Корку. Естли бы к сему источнику принесли с собою соль и посолили его с Елисеем[227], вдруг бы сей напиток преобразился в вино, веселящее сердце[228]. Сіи воды до дне сего[229] суть тѣ же елисейскія, как только Елисей посвятил их Господним глаголом, Божію слову тот час перестали быть смертоносными и вредными, стали сладкими и цѣлительными душам.

Естли кто узнал себе и задружил, естли может сказать: "бысть глагол Господень ко мнѣ"[230], "вѣм человѣка"[231], может и теперь посѣщать сія же воды. Сіи-то источники оставляются в наслѣдіе от отца Ісааку: "Паки ископа

Ісаак кладязи водныя, яже ископаша раби Авраама отца его". Гл[ава] 26[232]. Возлѣ сего источника раб Авраамов находит для Исаака супругу Ревекку[233].

Толкует обрученіе сіе Осіа: "Обручу тя себѣ во вѣк и обручу тя себѣ в правдѣ и в судѣ, и в милости, и в щедротах: и обручу тя себѣ в вѣрѣ, и увѣси Господа"[234]. Послушайте, вот раб сына Авраамля: "Обручих вас оному мужу дѣву чисту представити Христови"[235].

Испытайте писанія[236]: разумѣй, очищайте, ройте, копайте, смотри, как роет Исаак: "Отшед же оттуду, ископа кладязь другій. И не пряхуся о том, и прозва имя ему пространство, глаголя: яко нынѣ распространи Господь нам"[237]. Развѣ не слышим призывающаго нас живаго источника? "Вжаждай да грядет ко мнѣ…"[238] Вот наслѣдіе! покой сердца, пространство духа, утоленіе душевной жажды. Не дай Бог нам так пить из сего источника, как сіи потоки. "Юдоль же сланая имяше кладязи смоляныя. И побѣже царь Содомскій и царь Гоморрскій, и падоша тамо: оставшіися же бѣжаша в горняя"[239]. Один и тот же источник есть паденіем и возстаніем[240], презирателей Богу посвящаемых сих вод и ругателей Елисеевых уже не Сфинкс[241], но медвѣдицы терзают[242]; "и озрѣся вслѣд их, и видѣ я, и проклят я именем Господним…" 4 Цар[ств], Гл[ава] 2[243]. Мы не дѣти умом; медвѣдица душу не тронет; я тебѣ скажу, кіи то звѣри, от Бога насылаемыи. "Зубы звѣрій послю в ня…" Второзак[оніе], 32, с[тих] 24. Примѣть слово сіе "в ня"[244], разумѣй: "внутрь их"; звѣря впустить во внутренность как можно? Посылает на них и шершня[245]. Нельзя, чтоб наказывал по тѣлу тот, которой говорит:

"Не убойтеся от убивающих тѣло…"[246]

Кіи ж суть сіи звѣри и шершни? Слушай Мойсея: "И будет аще не послушаеши гласа Господа Бога твоего…[247] проклят ты внегда входити тебѣ, и проклят ты, внегда исходити тебѣ. Да послет тебѣ Господь скудость и глад, и истребленіе на вся…"[248] Слушай далѣе: "Да поразит тя Господь истлѣніем, и огневицею, и стужею, и жженіем, и убийством, и вѣтром тлетворным, и блѣдостію, и поженут тя, дондеже погубят"[249]. Слушай далѣе: "Поразит тя Господь неистовством и слѣпотою и изступленіем ума"[250]. Станем тут: довольно сего. Только не забудьте Сираховых слов о языкѣ: "Послан будет на ня, яко лев, и, яко пард, погубит я"[251].

О сих Грызеніях и душегубных жалах говорит и Павел:

"Жало же смерти Грѣх…"[252]

Что есть грѣх, естли не заблужденіе? Грѣшить, в греческом языкѣ ἁμαρτάνειν, значит быть безпутным[253]; что ж бѣдственнѣе, как шествовать без дороги, жить без пути, ходить без совѣта? Сіе поразит сердце больнѣе медвѣдиц, жалчае шершней. Нѣт слаще и увеселительнѣе истины[254], путеведущей душу, и нѣт горестнѣе, как тма невѣдѣнія. "Будеши (там же у Мойсея говорится) осязаяй в полудни, якоже осязает слѣпый во тмѣ, и не исправит (Господь) путій твоих"[255].

Еще простѣе говорится у Іереміи: "Накажет тя отступленіе твое, и злоба твоя обличит тя и увѣждь, и виждь, яко зло и горько ти есть"[256], "и не

исправит (Господь) путій твоих”[257]. Не вѣруяй и не вѣдущій Господа уже осужден есть[258]. Нѣт горестнѣе и мучительнѣе сего, и не будет никогда. Грѣх есть порча самаго существа и разореніе самой душевной исты; грѣх значит заблудить от Господа своего, а сіе есть потерять живот и мир сердечный[259]. Грѣх сам себѣ яд и казнь[260]; а мучит паче тысячи адов. Видите, чіе дѣло учить о мирѣ и щастіи. Библія сему источник и основаніе. Правда, что многіе ангелы сокровищу нашему, в вертепѣ родшемуся, не очень искусно и не по Давидову на библейном инструментѣ поют пѣснь: “Слава в Вышних Богу”[261]. Но глупость цѣлой тысячи несмысленных живописцов не сильна у нас живописную хитрость привесть в презрѣніе, а научает нас, что сія наука есть многотрудная и от толикаго своих любителей стара, немногими постигаема.

Старинный друг мой Алексѣй Соха[262] в собраніи дружеском по теченіи рѣчи стал хвалится, что общій наш пріятель Севастіан, сын Іакинѳов, лѣкарь, возвратил ему очи, в опаснѣйшем состояніи находящіяся. В сем мѣстѣ нашего разговора один из собранія начал горько плакать; всѣ мы задивилися: что причина? “Мнѣ тот же лѣкарь, – сказал с плачем слѣпец, – сам собою обѣщался было исцѣлить очи”. Мы знали, что добродушный Севастіян не принимался за невозможное, для того спросили: “Длячего ж ты не отдался?”– “Вот длячего! – отвѣчал безокій. – Обманут многими врачами, думалось мнѣ, что всѣ суть тѣ же; а теперь я навѣки Слѣп…” Достойно и праведно! Монета воровская не может уничтожить цѣну и честь монеты царской. Теперь скажу вам то же, что в началѣ: осторожно говорите о Мирѣ. Высокая рѣчь есть МИР. Не будьте наглы, испытуйте все опасно. Не полагайтеся на ваших мыслей паутину. Помните слово сіе: “Не буди мудр о себѣ”[263].

“Не мудрися излишше, да не когда изумишися”[264].

“Не оправдай себе пред Богом”[265].

“Почитай врача”[266].

“Не высокомудрствуй, но бойся”[267].

Презирать Библію значит мудриться излишше, будто мы что лучшее выдумали.

Оправдать себя пред Богом значит то ж, будто мы упредѣли его новоизобрѣтенным прямиком к щастію. Высокомудрствовать значит, будто в наш вѣк родилась истинная премудрость, не знаемая древним вѣкам и нашим предкам.

Сіе есть высокостепенное сумазбродство[268], естли думать, что в наших временах взойшло солнце, отворился ключ здоровых вод, изобрѣтена соль… Самонужность есть повсемѣстная и вѣчная. Бог и Премудрость безначалны[269]. А то самая дрянь, что вчера с грибами родилось. Изберите день и соберитеся. Я за предводительством Божіим и его Библіи мог к вам, естли меня не обманет самолюбіе, показать алфавит мира, или букварь его[270]. А теперь поручаю вас Богу. Сумма всей нашей рѣчи будет сія: чем кто согласнѣе с Богом, тѣм мирнѣе и щасливѣе. Стыжуся сам своего слова.

Лучше было сказать: соберемся и участно всѣ побесѣдуем. Авось-либо что откроет тот, который близ есть всѣм, призывающим его в Истинѣ[271].

АѲАН[АСІЙ]. А мы пойдем в сад, а из саду домой… Скажите мнѣ, как вам показалась рѣчь его?

ЕРМ[ОЛАЙ]. Мнѣ она показалась дѣлом. Нѣт вреднѣе, как наглость.

ЯК[ОВ]. И мнѣ его рѣчь кажется небезосновательною. Может статься, что мы разсуждаем о мирѣ так, как древніи разсуждали о пиѳагоровских бобах. Между многими его гадательными реченіями есть и сіе: "Не ѣж бобов". Многія сему смѣялися, а иные высосали из сих слов подлые соки, всяк по своему сновидѣнію. Один думал, что в бобах вредной сок, раждающій безсонницу. Другой мечтал, что срамный дух имѣют и фигуру. Третьему приснилось, будто бы обращаются в кровь, естли скрыть в мѣдном сосудѣ, и прочій вздор[272]. О сем написали и книги. Возможно ли, чтоб мудрый муж толь подлыя мысли закрыл в своем символѣ? Мнѣ кажется, тѣ угадали, кои высосали оттуду сіе Сираховское слово: "Премудрость книжника во благовременіи празднества, и умаляяйся в дѣяніях своих упремудрится"[273]. За неимѣніем камушков употребляли древніи для кандидатов бѣлыя и черныя бобы. Пиѳагор любителей премудрости отвлекал сим словом от честолюбія, чтоб имѣть вольное сердце к изслѣдованію истины. Толкует один его символ Цицерон в книгѣ своей о старости[274], но весьма нехудо: древніи мудрецы имѣли свой язык особливый, они изображали мысли свои образами, будто словами. Образы тѣ были фигуры небесных и земных тварей, наприм[ѣр], Солнце значило истину. Кольцо, или змій, в кольцо свитый, – вѣчность. Якорь – утвержденіе или совѣт. Голубь – стыдливость. Птица бусел – Богочтенїе. Зерно и сѣмя – помышленіе и мнѣніе. Были и вымышленные образы, наприм[ѣр], Сфинкс[275], сирена[276], феникс[277], семиглавный змій и прочая. Печать кесаря Августа имѣла с кольцом якорь, обвитый стремительнѣйшим морским звѣрем Делфином с сею подписью: FESTINA LENTE[278], т. е. спѣши (всегда) исподволь. Образ, заключающій в себѣ тайну, именовался по-еллински Ἔμβλημα, EMBLEMA, т. е. вкидка, вправка, будто в перстень алмаза[279]. Наприм[ѣр], изображенный гриф с сею подписью: "Наглорожденное скоро изчезает"[280]. Или сноп травы с сею надписью: "Всяка плоть трава"[281]. А естли таких фигур сложить вмѣстѣ двѣ или три, как в помянутой печати, тогда называлося Σύμβολον[282], CONJECTURA по-римски; по-нашему бы сказать: скидка, сметка[283]. Августова печать была головою всѣх его совѣтов в Царствованіи. Он почитал за одно скорость и исправность. Наконец, так щасливо царствовал, что народная рѣчь сія почти обратилась в пословицу: Августу или не должно было зачинать, или переставать царствовать[284]. Но мнѣ кажется, что Августова печать значит и то, дабы бѣшенство душевных стремленій удерживать совѣтом, зависящим от вѣчности. В сію мысль приводит фигура змія, в кольцо свитаго, с сею надписью: "От тебе, Боже, начало, в тебѣ же да кончится"[285]. Вѣчнаго вѣчность так же образовалась тремя перстнями, или кольцами, меж собою сцѣпленными, с надписью: "СІИ ТРІЕ вышше всѣх

стихій”[286]. Сердце, устремившееся к вѣчному, означалося образом стрѣлы, горѣ стремящейся к звѣздѣ, с такою подписью: “Довлѣет мнѣ один он”[287]. Сердце, вѣчностію просвѣщенное, образовалось кустарником, или насажденіем, плодопринесшим зерно, падающее сверху поверхности земной, с подписью: “Чаю Будущія жизни”[288]. Изображалося и орлом, взирающим и возлетающим к Солнцу, с подписью: “Горю к Безсмертію”[289]. Также зміем, совлекшим свою ветош весною и обновившим юность[290]. Я недавно написал таинственный образ. Он представляет море с берегом, с котораго летит на другую сторону моря ласточка, с надписью: “Зимою нѣт здесь для меня покою”[291]. Таковыя тайно образующія вѣчность фигуры бывали у древних вырѣзываемы на печатях, на перстнях, на сосудах, на таблицах, на стѣнах храмов; по сей причинѣ названы ІЕРОГЛИФИКА (Hieroglyphica[292]), т. е. священная скульптура, или рѣзьба, а толкователи названы HIEROPHANTES[293] – священноявители, или Mystagogi[294] – тайноводители. Конечно, никто бы не мог разумѣть и видя не видѣл бы, наприм[ѣр], шар земный, изображенный с царскою короною и скипетром, но опровержен, естли бы не было подписано слѣдующее: “Дурак уповает на него”[295]. Отсюду, видно, родилася пословица сія: “Не фигура”[296], т. е. не трудно.

ЛОНГ[ИН]. Мнѣ кажется, что и самая Библія есть Богом создана из священно таинственных образов. Небо, луна, Солнце, звѣзды, вечер, утро, облак, дуга, рай, птицы, звѣри, человѣк и прочая. Все сіе суть образы высоты небесной премудрости, показанной Мойсею на горѣ; все сіе и вся тварь есть стѣнь, образующая Вѣчность. Кто бы мог догадаться, что Ноева дуга образ есть священныя Библіи, естли бы не сын Сирахов, похваляя Божественную премудрость, сказал: “Слава высоты, твердь чистоты… Солнце во явленіи… пожигающее горы… Луна всѣм… мѣсяц по имени своему есть… Доброта Небесе, Слава Звѣзд… Виждь дугу и благослови сотворшаго ю, зѣло прекрасна сіяніем своим”? Гл[ава] 43[297]. Всю сію неба и земли тварь Сотворил вышній в том, да прообразует[298] она горнее начало власти Божіей, силу слова его и славу присносущнаго духа его.

“В НАЧАЛѢ сотвори Бог небо и землю”[299].

Когда вся тварей смѣсь проистекает из Божіего источника, тогда да возвращается к тому же, кой есть начало и конец[300], и нас за собою да ведет от смерти к жизни[301] и от земли к небеси[302]. Сіе великое свѣтило (БИБЛІА), сотворенное на тверди крѣпости вѣчнаго на то, да освящает земленные умы наши, да разлучает нам между днем воскресенія и между нощію тлѣнія[303], которое одно нам, как видимое, так и знаемое, да ведет своими з[на]меніями во времена вѣчности, во дни спасенія[304], в лѣто Господне благопріятное[305]. Оно утвержденное в роды родов[306], да по крайнѣйшей мѣрѣ нѣкоторая частичка людей Божіих в Сем Ковчегѣ спасется от змія, изблевающаго потоп, наводняющій землю безбожіем[307]. В сем ковчегѣ почивает наш Ное, т. е. мир, всяк ум превосходящій[308], и кто воздвигнет его[309]? Тут гнѣздится и голубица его (“іона” Еврейски[310]), извнутрь испущаемая, возводящая

высокій взор свой, усматривающая превосходящія тлѣнія воду верхи Гор вѣчных, Гор правды Божіей, мѣсто злачное[311], землю износящую быліе травное и древо плодовитое[312], день третій воскресенія, и приносящая во устах своих нам милость мира и твердое надежды утвержденіе, глаголя: "Радуйтеся! не бойтеся! Что смущенны есте[313]? Мир вам[314]! Идите возвѣстите братіи моей"[315].

Естли бы кто вошел в покой чистыя сея голубицы и, отдохнув посредѣ предѣлов[316] ея с Исааковым сыном, тогда бы узнал, что вся слава ея внутрь находится, и признался бы, что подлинно крила ея посребренны, что шум их чудный, а междураміе ея сіяет самым чистѣйшим и никому не слыханным златом[317]: "Злато же земли сея доброе: и тамо есть АНѲРАКС и камень зеленый" (Быт[іе], Гл[ава] 2)[318]. Но так все закрыто фигурами, и образами так запечатлено, что весьма трудно, да и невозможно пролѣзть сквозь ограждающую рай сей стѣну, естли с нашим соглядателем Халевом не будешь в товарищах[319] сей: "Аз есмь дверь…"[320] Глубина сія Божіей премудрости[321], стѣнью образов снаружи покрытая, никоего вида, ни стройности, ни вкуса не имѣет. "Земля же бѣ невидима и неустроена, и тма…"[322] Такова она бывает потоль, поколь найдеш на ней дух от вышняго, как говорит Исаія (Гл[ава] 32): "И будет пустыня в Хермель[323], претворится в гору Кармиль"[324]. "В плодоносіи или в пище изобиліе"[325]. "И дух Божій ношашеся верху воды"[326].

Сей один всесильный, сходящій от вышняго дух, как сотворил всю сію небесных и земных, и преисподних[327], и морских (свѣтила, звѣри, золото, перла) образов тму, так и вывесть может из мертваго живое, из пустыни изобиліе, из обуялаго вкус, из тьмы просвѣщеніе. "И рече Бог: Да будет свѣт! И бысть свѣт"[328]. Все в ней кажется просто и одинаково сказано. Однако двое сіе слышах, Давид говорит: "И дух двойное свое слово на двое разумѣет: на образующее и на тайнообразуемое"[329].

"И разлучи Бог между свѣтом и между…"[330]

Да не помыслим же, что слово Божіе в самом дѣлѣ есть двойное. Двойное по естествам своим, двоим по тлѣнію и нетлѣнію, по плоти и духу, по Божеству и человѣчеству – по лицу же, или ипостаси, одно и то же[331].

"И бысть вечер, и бысть утро, день един"[332].

В сей-то силѣ сквозь бурю и облак спрашивает Іова Бог: "Гдѣ был еси, егда основах землю? Возвѣсти ми, аще вѣси разум. Кто положи мѣры ея, аще вѣси?..[333] В коей же землѣ вселяется свѣт? Тмѣ же кое есть мѣсто?"[334] Гл[ава] 38, с[тих] 4. Вся тма земных образов в ту мету, мѣру и намѣреніе положена, да течет к своему началу. "В началѣ Бѣ Слово"[335]. "Вся тѣм быша…"[336]

Самыи сіи два образа, вечер и утро, естли бы не истинны были и не возводили куда-то, никогда бы не сказал Давид: "Исходы утра и вечера украсиши"[337]. Но Богодухновенное сердце и в сих кочках находит землю вселяющагося свѣта и мѣсто тмы[338]: "И свѣт во тмѣ свѣтится…"[339]

Таковые образы (EMBLEMATA[340]) всегда заключают внутрь себе нѣчто золотое и драгоцѣнное. Разумѣй Божіе: "И Видѣ Бог, яко добро"[341].

Возмите, например, сіи два образа из Ісаіи: "Персть от Колесе"[342], – и вспомните данный Іову запрос: "В коей землѣ вселяется свѣт …"[343]

Кто не скажет, что персть или грязь от колеса значит тлѣнную природу? Сіе есть мѣсто тмѣ. Кто же опять не видит, что колесо пріосѣняет вѣчнаго вѣчность? Сія есть земля, включающая в себе свѣт вѣчности. Знаменуется колесом[344], будто колесо в колеси заключилося[345]: в земном небесное, в тлѣнном нетлѣнное, как говорит Іезекіиль, видѣвшій колеса: "И дѣло их бяше, якоже аще бы было коло в колеси". Гл[ава] 1[346].

Но сіи колеса не простыя были. "И видѣніе колес и сотвореніе их, яко видѣніе ѳарсіса"[347] (род драгоцѣннаго камня). Говорит и Давид: "Глас грома твоего в колеси…"[348] Видите, куды сіи колеса докатилися. Теперь, кажется, видно, что колесо есть образ, закрывающій внутрь себе безконечное Колесо Божія Вѣчности, и есть будто персть, прильнувшая к ней: "Дух жизни бяше в колесѣх"[349]. Дух жизни и вѣчность – одно то же.

Мнѣ кажется, что и сам Іезекіиль тоже признает, что в тварях сокрывается пріосѣняемая Божія истина, когда говорит сіе: "Посредѣ животных видѣніе свѣщ…"[350] Сіи слова его по всему одни суть и тѣ же с словами сими: "Злато же оныя земли доброе, и тамо есть Анѳракс…"[351]

Анѳракс драгоцѣнный есть камень, подобен блистаніем огненному углю, гречески Анѳракс, т. е. разкаленный уголь[352]. Сей уголь очистил Исаіи уста; то уже и видно, что угль есть фигура, и не уголь очистил сердце сыну Амосову, но тайно образуемая углем горящим слава Божія, "не бѣ той свѣт, но да свидѣтельствует о свѣтѣ"[353]. Самыя его четыре животныя, что таскают за собою видѣнныя ему колеса, кажется, тоже начерчивает. Образ коей-либо твари, включающій в себе блистательный вид вѣчности, есть будто бы везущій Сокровище Божіе возок. Еврейски чуть ли не херувим[354]. Имѣем же Сокровище сіе в скудельных сосудѣх[355].

Может статься, что сіе ж значит и то, что пророк своим животным так, как и колесам, вкруг насажал и, будто алмазы, вставил множество очей. Колеса пророк умом проницая, услышит тайный вопль сей: "О колеса!" Но и здѣсь приличествует тот же вопль: "О очи!" И чуть ли сіи очи не тѣ, о коих Іереміа: "Господи, очи наши зрят на вѣру". Гл[ава] 5[356]. Сіи очи и в Іовѣ есть: "Очи твои на мнѣ". Гл[ава] 7[357]. Сверх пророчих и Іововых очей, есть еще Господни. "И положи (Елисей) уста своя на устѣх его, и очи свои на очи его… и согрѣся плоть отрочища". 4 Цар[ств], Гл[ава] 4[358]. А без сих очей очи пророчи болѣзненны, как у Ліи, и слѣпы, и не вкусны. Затѣм сидящаго на херувимѣх[359]: "Отверзи, Господи, (просит Езекія) очи твои и виждь…"[360] Не всякому сіи очи отворяются, но содержатся внутрь сѣни животных: "Отвращу очи мои от вас" (Їсаіа)[361]. Іонѣ и Клеопѣ они отверзлись, но прежде и сим держастеся, да его не познают. Сокрыша было взор блаженных сих очей скоты полевые и звѣри дубравные[362], поколь "возсія солнце и собрашася"[363] …Вот один щенок львов, "скимен львов Іуда"[364] …но имѣет ли очи лице сіе львово? Имѣет, но для вѣрных, вот они: "Радостотворны очи его паче віна…" Быт[іе], Гл[ава] 49[365]. А невѣрным, не

раскусив на лицѣ образующем, увязают. “Очи Господни на праведныя, лице же Господне на творящія злая”[366], видящіе доброе и лукавое[367]. Они видят доброе, но лукаво: в добротѣ лукавство, в истинѣ сѣнь, в животѣ смерть, а сим самым дѣлают доброе злым. “Творящія злая”[368]. И не дивно очи сіи очень глубоки; одна точію вѣра на них взирает, а они взаим на вѣру. “Очи твои, яко езера во Есевонѣ (градѣ)” (Пѣснь пѣсней)[369], и очень высоки поднимаются над преддверіе врат дому Господня[370]. Они не дремлют и никогда не уснут, храняще дом свой Израильскій, Храм Библіи. “Да будут очи твои отверсты на храм сей день и нощь”. 3 Цар[ств][371]. Сіи очи увидѣли Закхея: “воззрѣв Іисус…”[372], и Веніамина: “воззрѣв очима своима Іосиф…”[373] Вот же вам и телячее лицо! Мойсей, благословляя Іосифа, называет его быком. “Первородный юнец доброта его…” Втор[о]зак[оніе], Гл[ава] 33[374]. Юнец есть ничто, но первородный лица сего есть красотою. Первородный и начало все одно. “На неже мѣсто аще зряше начало едино, идяху вслѣд его…” Іезекіиль, Гл[ава] 10[375]. Много я о очах наболтал, не можно ль нѣсколько удостовѣрить, что видѣніе внѣшнее сих многих очей есть фигура одного недремлющаго, Вседержительнаго ока Божія; и когда колеса образуют глас грома его[376], тогда очи пріосѣняют присносущное сіяніе славы его[377]. “Слово плоть бысть… и видѣхом славу его…”[378] Не хочу больше говорить, кромѣ с пророком же сіе: “Идѣже аще бяше облак, тамо бяше и дух”[379]. Облак и образ кажется одно. Но он и сам говорит: “Сіе видѣніе (есть) подобіе славы Господни”[380]. Будто ж не одно то: подобіе и образ[381]. А между колесом и оком немного разности. Кольцо и то, и другое. Вся Библія есть прах и персть, но осыпившая многоочитое колесо вѣчности Божіей. Из сей безобразной грязи исходит свѣт вѣдѣнія[382] славы Господни, блистательныя, как молнія, сіяющія, как золото, прозрачныя, как имитрос (янтарь), огнезрачныя, как анѳракс, добровидныя, как ѳарсіс. Сей свѣт избавляет ея от уничиженія и оплеванія людскаго. “Смиренная и колеблемая не имѣла еси утѣшенія: се аз уготовляю тебѣ анѳракс камень твой и на основаніе твое сапфир”. Ісаіи, Гл[ава] 54[383]. В то время веселится сія невѣста. Взгляните, например, на облак, объемлющій прекрасное кольцо сіяющія дуги; не живой ли сей образ Библіи, фигурами осѣняющій сіяніе славы Божія, на горѣ преобразуемыя? “Дугу мою полагаю во облацѣ…”[384] Взгляните на пустое поле, износящее траву и благовонные цвѣты. Сей есть Символ ея, раждающія из пустыни изобиліе, из гнили нетлѣніе. “Аз есмь цвѣт полный (полевый) и крін удольный”[385].

Сіе-то поле видѣл Іезекіиль, полное костей человѣческих[386], но тѣ бяше слова Господа Бога Ізраилева, видѣнная ему на сем полѣ. И теперь есть и видится, естли кто может проректи на кости сіи. Из сего поля персть взем Создатель[387], подмѣшав своей слины, помаза очи слѣпому[388]. Персть ничто, но подмѣшанный вкус Божественныя слины свобождает слѣпоты, отверзая очи Боговѣдѣнія. Вкус без слины в пищѣ не бывает. “Приложил еси премудрость и благая к сим паче всякаго слуха…” 3 Цар[ств], Гл[ава] 10[389]. Взгляните опять на вознесеннаго змія Мойсеева[390]. Естли он висит в кольцо

свитый, есть фигура вѣчности[391], естли же просто, есть образ Божіей премудрости. Сей змій всѣ ползущіи зміи пожирает. Сей пожер египетских мудрецов жезлы[392], "вся мудрость их поглощенна…"[393] Сей змій возносится на крестѣ – ХРИСТОС – Божія сила и премудрость[394].

"Погублю премудрость премудрых…"[395]

Взгляните на самаго Адама; припомните, что значит сей из глины вылѣпленный человѣк[396]? Бог на глину смотрѣть не терпит: "не соберу соборов их от кровей…"[397] И так сія обветшалая фигура, конечно, образует того человѣка: и "что есть человѣк, яко помниши его…"[398] Сей болв[ан] ведет за собою того мужа, который его создал, да образует стѣнью своею величіе его. "Се Сей стоит за стѣною нашею…"[399] "Сей бѣ, егоже рѣх, иже по мнѣ грядый, предо мною бысть, яко первѣе мене бѣ"[400]. Сего-то видѣл за глинкою Даніил (гл[ава] 10): "Воздвигох очи мои и видѣх, и се муж Един… Чресла его препоясана златом свѣтлым, тѣло же его, аки ѳарсіс"[401]. До сего-то мужа мальчиков, долѣ ползующих, приподнимает Павел: "Вышних ищите, идѣже есть Христос…"[402] "Горняя мудрствуйте"[403]. Что больше говорить? "По образу Божію сотворити его"[404]. Хоть по образу, хоть в началѣ, да образует сѣнь того единаго мужа, кой есть НАЧАЛО и КОНЕЦ[405].

Теперь наш Адам вкуснѣе здѣлался: был он глиняный только, а теперь и дух жизни внутрь его есть[406]; был один земный, а нынѣ в одно лицо соединился и небесный:

"Снидет, яко дождь, на руно"[407].

Затаскал было и задавил перстный.

Всѣ родове от Адама до ХРИСТА – образы и тѣни суть величія Божія, посему род Божій называется[408].

Каждое сего рода лицо, будто ложесна разверзает, когда исходит из него первородное оное ЕДИНОНАЧАЛО.

"Бог рекій из тмы свѣту возсіяти…"[409]

Іаков есть ничто, но Бог Іаковль, стоящій за стѣною его[410], – сѣмя и зерно Божіе, распространяющееся на четырѣ части міра. Сіе одно великое, сіе одно прозябшее из Іаковлева праха великим дѣлает Іакова: "твой есть день и твоя есть нощь"[411]. "И бысть вечер, и бысть утро…"[412] И в сію-то силу пишется: "Велик быв Моисей, изыде к братіям своим"[413]. "Востав Іаков на нозѣ, иде в землю восточн[ую]"[414]. О сем на многих мѣстах Ісаія: "Не бойся, Іакове, малый Ізраилю, аз помогох ти…[415] се сотворих тя, аки колеса колесничная новая, стирающая аки пила…"[416] Гл[ава] 41 и Гл[авы] 14 и 17, с[тих] 4[417].

Естли орел, находясь Божественною фигурою, высоко возносится в силѣ своей[418], как видно из Божіего к Іову вопроса: "Твоим ли повеленіем возносится орел?"[419] – много паче сей род возвышается, о коем Господь: "Подъях вас, яко на крилѣх орлих, и приведох вас к себѣ". Гл[ава] 19 Исх[ода][420].

Всѣ сіи суть селеніе СЛАВЫ его[421] и птенцы орлины отца сего, "яко орел покры гнѣздо свое, и на птенцы своя возжелѣ…" Гл[ава] 32 Второз[аконія][422]. Имя "Давид" значит "возлюбленный"[423], и есть сѣнь того: "Бог любви

есть…”[424] Фарес гласит “раздѣленіе”[425] и есть образ того: “Разлучи Бог между свѣтом…”[426] Даніил есть сѣнь того: “Гортань его сладость, и весь желаніе”[427]. Енох сѣнь того: “Вземлется от земли живот его”[428]. Іосиф (“приложеніе”[429]) есть печать того: “Бог мира будет с вами”[430].

Всѣ сіи суть чистые скоты вышняго Авраама, везущіе сокровище Божіе, о коих Исаія: “Терпящіи Господа измѣнят крѣпость, окрылатѣют, яко орли, потекут и не утрудятся, пойдут и не взалчут”. Гл[ава] 40[431]. Вот один рыкает: “Терпя потерпѣх Господа”[432]. Сіи суть овцы Божіи, пасомыя Господем, а без Его мертвы. Вон одна овца блеет: “Пасый Ізраиля вонми…[433] Господь пасет мя”[434]. Сіи овцы “вся близнята родящыя, и безчадныя нѣсть в них”. Пѣснь пѣсн[ей], Гл[ава] 6[435]. Неназнаменанное раждают для Лавана, а Знаменанное, т. е. образуемое, для благословеннаго Іакова[436]. Сколько ж сих овец наш Іов, не на гноищѣ уже внѣ Града Божія лежащій, Господь возставит его[437], но воздвигнутый от болѣзненнаго праха, имѣет? Овец 14 тысяч, велблюдов 6 тысяч…[438] Сіи суть домочадцы великаго Авраама, присудствовавшіи сильному мужу Гедеону противу Мадіама[439]. Они и люди, и скоты, и звѣри, и птицы, коим нацеплял Іезекіиль множество крил, очей и колес[440]. И не он нацеплял, но прозрѣл под шестокрыльною их тѣнью Вѣчно Блистающую истину Божію и единоначало, четыре части міра исполняющее. Длятого и не говорит, что животная, но говорит, “яко подобіе четырех животных”[441]. Они точію похожи на то, [что] Давид о себѣ и о прочих говорит: “Дніе мои яко сѣнь…”[442] И правда, что князи всѣ они и сыны человѣческіи, в нихже нѣсть спасенія[443]. Но сія сѣнь везет за собою вѣчнаго: “Ты же, Господи, во вѣк пребыв[аеши]…”[444], просит: “Изведи из темницы душу мою”[445], да уразумѣют, что я не пустая сѣнь, но тебе славящая, тайнообразуемаго. И не дивно, что сѣнь Петрова изцѣляла[446]. Она закрывает имя Господне. “Изму его и прославлю его…”[447] “Яко время ущедрити”[448]. Сіе время провидѣв, Исаія говорит, что, конечно, по времени упасет Господь сих вмѣстѣ своих агнцов, волков и львов[449]. “Веніамин волк, хищник…”[450], и чуть ли не сіе значит исход израильскій, когда имена сих людей выходят в горнюю силу начала своего: “Исперва имя твое на нас есть”. Исаіи Гл[ава] 63[451]. Тогда-то, кажется, исполняется на них слово Малахіино: “И изыдите, и взыграете, якоже телцы, от уз разрѣшени”. Гл[ава] 4[452]. Не знаю, сіе ж ли значит и переход чрез море? “Из преждебывшія воды открытіе сухія земли явися, и из моря Чермнаго путь невозбранен, и поле злачное от волненія зѣлнаго: имже весь язык пройде, твоею рукою покровени, видяще дивная чудеса. Якоже бо кони насытишася, и яко агнцы взыграшася”. Прем[удрости] Сол[омони], Гл[ава] 19[453]. Но и сам Давид говорит: “Проидохом сквозѣ… И извел еси нас в покой[454]. От земли взошли мы к тебѣ, Господи”[455]. “Бысть в мирѣ мѣсто его…”[456] Может быть, и апокалипсическіи сего отмщенія просят старцы[457]; и сюда хочет сокрытся тамошняя ж жена с чадом от зміинаго потопа: “Сокрываеши их в тайнѣ лица твоего…”[458]

Жена раждает чадо, восхищаемое к Богу и престолу Его, иже имать упасти вся языки[459]; Исаіа говорит тож о себѣ: “Господи, во чревѣ пріяхом и

поболѣхом, и родихом дух спасенія…”[460] “Женѣ даются два крила орла великаго”[461]. “Яко орел покры гнѣздо свое…”[462] И Давид крил желает: “Кто даст мнѣ крилѣ, яко голубинѣ?”[463] Сіе все доказывает, что они суть образы присносущія Божія. А что сей многочисленный род часто в Библіи извѣстным числом ограничивается, напр[имѣр]: Авраам сочте своя домочадцы 300 и 18[464]. Гедеон взял с собою 330 мужей[465] и проч[ая]. Все сіе сюда же служит и дѣлается или потому, что они всѣ суть, как одна жена, раждающая одно твердое и извѣстное НАЧАЛО, когда безчисленнаго праха перечесть нельзя, или потому, что сія безобразная грязь, возвращаясь к своему Началу, пріемлет от его печатлѣемое на себе благообразіе вида и мѣры, а мѣра и число в себѣ заключает[466], или потому, что велит Бог Мойсею поставить в щету своих мужей, а о прочих говорит: “Не помяну имен их устнама моима”[467]. И самое время когда ограничивается, тогда разумѣется Божіе и вѣчное. Наприм[ѣр]: “Бысть в тридесятое лѣто, в четвертый мѣсяц, в пятый день мѣсяца” Іезек[іиль], Гл[ава] 1[468]. “И бысть утро, и бысть вечер, день третій”[469]. Тогда значится лѣто Господне пріятное, день радости и спасенія[470], “и тысяча лѣт яко день един”[471]. “Яко день вчерашній…”[472] “Плоть ничтоже…”[473] Но когда сія невидима и неустроенна плоть из ничтожности своей выходит в точное свое начало, тогда созидается из ничтожности в нѣчто и престает быть ничто, т. е. плотію и тьмою, в то время, когда Бог, изчитаяй множество звѣзд и нарицая не сущая, яко сущая, речет: “Да будет свѣт”[474]. Се есте яко днесь звѣзды небесныя множеством[475]. Правда, что Бог также по имени называет Каина, Исава, Саула и прочих таких, но они хотя не чистыи, однако Божіи же скоты. “Аз устроивый свѣт и сотворивый тму, творяй мир и зиждяй злая…” Исаія, Гл[ава] 45[476]. Они суть мѣсто и образ тмы, удаляющія око наше от Боговидѣнія, сіе значит убійство Каина, Исавле и Саулово гоненіе. Всѣ по плоти разумѣющіи Библію суть племя их едомское, сей гром Божій слышащее: “Аще право принесл еси, право же не раздѣлил еси, не согрѣшил ли еси? Умолкни”. Быт[іе], Гл[ава] 4[477]. “Разлучи Бог между свѣтом…”[478] Хотѣл Валаам, положившись на свое скотское разумѣніе, проклять Израиля, т. е. дабы они не исходили в землю Божію, а значили бы тлѣнь, плоть, клятву: “Исходы мои исходы живота”[479]. Наконец не терпя противорѣчія образов, утѣснен в непроходимых закоулках и приник в сокровенное меча [о]стріе, Слово Божіе, с поклоненіем вскричал: “Что проклену, егоже не кленет Господь?..”[480] “Нѣсть вражды во Іаковѣ, ниже волхвованія во Ізраили…”[481] “Коль добри доми твои, Іакове, и кущы твоя, Ізраилю…”[482] “Бог изведе его из Египта…”[483] “Возлег почи…”[484] “Благословящіи тя благословени, и проклинающіи тя прокляти”[485]. Числ Гл[авы] 23 и 24.

Но можно ль изчислить всѣ тмы образов?

Одно то извѣстно, что весь сей сѣновный мір до послѣднія своея черты, от виноградныя лозы до самой кропивы, от нитки до ремня, событіе свое получает от вышняго: “Отвращшу тебѣ лице, возмятутся…”[486] Всякая видимость есть образ, а каждый образ есть плоть, сѣнь, идол и ничто.

“Послеши дух свой, и созиждутся…”[487] Взгляните на непроходную чащу левитских обрядов, коликій вздор, однако вся сія земленность, со всѣм хворостіем сгорѣв, в начало течет: “Коль чудно имя твое по всей земли”[488].

Сіе все дѣлает нашедшій дух от вышняго, вѣдая, что всякое дыханіе и тварь ему служит[489]: “Учиненіем твоим пребывает день, яко всяческая работна тебѣ”[490].

Один всесильный дух уловляет великаго кита сего, и он-то вопрошает Іова: “Извлечеши ли змія удицею… или вдѣнеши колце в ноздри его? Шилом же провертиши ли устнѣ его[491]? Возложиши ли нань руку?..”[492] Он один сим зміем, как дѣтина воробьем, играет: “Или свяжеши его, яко врабія дѣтищу?”[493] Одну свою руку он один налагает на него: “В разумѣх руку своею наставил я есть”[494]; “Дух твой благій наставит мя…”[495] “Дух вся испытует, и глубины Божія”[496].

Сіе-то покрывало и мрак стѣны отводит читателей от Библіи, лишая нас вкуса, да не слышим глаголющаго к нам сквозь бурю и облак Бога[497] и не можем сказать: “Пройду в мѣсто селенія дивнаго, даже до дому Божія…”[498] “Вниду к жертвеннику Божію…”[499] Кромѣ прочіих, один Соломон для созиданія стѣны сея сколько натаскал матеріалов: сія бѣ вещь корысти, юже принял царь Соломон на созиданіе храма Господня, и дому цареву, и стѣнѣ Іерусалимстѣй[500], “и все внутрь Давіра покры златом”. Ц[арств] 3[501]. Но кто силен, да возсіяет красота дому сему Божію, отдѣлить корысти, будто завѣсу храма отдернуть, войти внутрь Давіра (Давір значит “слово”[502]) и ввесть в самыя междорамія? Дух утѣшитель управляет силу Библіи, вдѣвает кольцо в ноздри ея[503], находясь и сам вѣчным, и дает глагол благовѣствующим: “Царь сил возлюбленнаго, ради красоты дому раздѣлити корысти…”[504] А без его все темное, невидимое и неустроено[505], дондеже найдет дух…[506] Тогда все возвращается к Безначальному концу, как кольцу, и к безначальному началу: “В началѣ сотвори Бог небо и землю…”[507] “В НАЧАЛѢ БѢ СЛОВО…”[508] Сей многоразличный плетень образов и фигуральныи узлы именуются в Библіи знаменія и чудеса: “Посла Моисея, раба своего…”[509] “Помяните чудеса его…”[510] “Просите и дастся вам”[511].

“Сей род знаменія ищет…”[512] “Знаменася на нас свѣт…”[513] Разумѣть таящуюся в знаменіях и чудесах силу слова Божія есть дѣло пророков, т. е. видящих, очитых, прозорливцов: “Знаменій наших не видѣхом, нѣсть ктому пророка…”[514] Пророки то прорицают, что прозирают. Провидят в тѣни СУЩАГО[515]. Все то не будущее, чего не будет; все то не будет, что тѣнь; все то тѣнь, что гибнет. То одно есть будущее, что всегда пребудет: “Воззрѣв очима своима, видѣ человѣка стояща пред ним” (Іисус Нав[ин], Гл[ава] 5)[516], т. е. вѣчно пребывающаго и пребудущаго. Вот как они пророчат будущее. Послушаем Давида: “Помянух лѣта вѣчная и поучахся”[517].

Конечно, твореніями помышляема присносущная сила его и Божество[518] уразумѣвается. Разсуждал, без сомнѣнія, он чудеса, образы и фигуры Божіи, как сам там же сплош говорит: “Нощію сердцем моим размышлях и испытоваше дух мой”. Псал[мы], 76[519].

Мнѣ кажется, Давид между прочими Знаменіями размышлял и о фигурѣ Колес, о коих там же поминает: "Глас грома твоего в колеси"[520]. Кромѣ того, лѣто и год – то же; год и круг – то же; круг и кольцо – то же. Простѣе ж теперь позвольте мнѣ пересказать его слова хоть так: "Помыслих…"[521] Вспомнил я колеса безконечныя и доразумѣлся, что сія фигура напоминает о безлѣтном вѣчнаго присносущіи. Круг лѣта римски Annus[522], а кольцо Annulus[523]. "Взыщите Господа и утвердитеся, помяните чудеса его…"[524] Помянуть чудеса Божія значит то же, что римское слово сіе: Comminiscor, Commentor – вздумать, надумать. Commentarius гречески Ἑρμηνεύω, "толку, толмачу". И не дивно, что у Павла сіе слово "пророчествовать" значит толочь и раскушивать Священное Писаніе: "Держитеся любве, ревнуйте же духовным, паче же да пророчествуете…[525] Пророчествуяй человѣком глаголет созиданіе и утѣшеніе и утвержденіе"[526]. І к Кор[инѳяном], Гл[ава] 14. Взгляните на Гл[ава] 11 Числ. С коликим прилежаніем сынове Ізраілевы манну собирают и толкут! "Исхождаху людіе и собираху, и меляху в жерновах и толцаху в ступах, и варяху в горшках"[527]. Вспомните и то: "Да не заградиши устен вола молотяща"[528]. Имѣет обычай и Италія молотить волами[529]. Вспомните же и Луку, образуемаго волом[530]. Сіи суть сынове Израилевы, очищающіи от шелухи СЛОВО БОЖІЕ: "Находящіи в грязи золотое кольцо[531], да сотвориши на словеси два колца злата…" (Исх[од], 28)[532], "якоже аще бы было кольцо в колеси"[533].

Обрѣтающіи в обуялом вкусное, в мертвенном живое, в безчестном безцѣнное, как евангельская жена монету в горничном сорѣ: "радуйтеся со мною"[534]… как радостотворный Господа перстень и гривну у блудницы Ѳамары, и жезл свой, отцом его Іаковом для овец остроганный[535], как Іезекіиль сокрытые в лайнѣ опрѣсноки[536], говоря с Мойсеем: "Сей есть Глагол, егоже завѣща…"[537] "Сей хлѣб…[538] вкусите и видите…"[539] "Обрѣтохом мессію…"[540] "Аще изведеши честное от недостойнаго, яко уста моя будеши". Іерем[іи], Гл[ава] 15[541].

И чуть ли не сіе тайныя вечери Зерно кушал с товарищами своими Даніил и здѣлался добрѣе лицом и крѣпче тѣлом, паче служителей, ядущих от стола двора Вавилонскаго[542]? А Іаков чрез сіе же достал от Исава первенство; поощряет к сему и пророк Михея: "Сіи же не разумѣша помышленія Господня…"[543] Что ж дѣлать? Так "востани, – говорит, – и измлати их, дщи Сіоня…, и возложиши Господеви множество их…" Гл[ава] 4[544]. Истолочь знаменіе и манну, т. е. чудо[545], значит разжевать, раскусить. Ісаія кричит: "Воздвигните знаменіе на языки"[546]. Воздвигнуть знаменіе значит возвысить оное в гору и поднять к разумѣнію самаго его НАЧАЛА. Взойти в Божественное понятіе, дабы не пахла больше Землею. И сіе-то значит: "исхождаху людіе…"[547] и то "возложиши Господеви…"[548], т. е. положить на горнем мѣстѣ, вышше всѣх стихій. И не сюда ли приглашает сіе: "Аще аз вознесен буду от земли, тогда вся привлеку к себѣ". Еванг[еліе] Іоанн[а][549].

Естли из тлѣнных стало выникать нетлѣнное понятіе, тогда-то можно сказать: "Зима прейде, дождь отиде, отиде себѣ. Цвѣты явишася на земли,

время обрѣзанія (виноградных гроздей) приспѣ" Пѣсн[ь] пѣсн[ей], Гл[ава] 2[550]. "Собрася вода, яже под небесем, в собранія своя, и явися суша"[551].

В то время точно дается знаменіе в понятіе человѣку, когда оно из плоти преобразуется в Божество. "Сотвори со мною знаменіе во благо"[552]. Будто бы сказал: сотвори в НАЧАЛѢ, здѣлай ТВОИМ, приведи к КОНЦУ. Ты НАЧАЛО и всякія кончины конец безконечный. И не сіе ль значит манна, падающая сверх поверхности земной? "И се на лицы пустыни мелко, яко коріандр (чуть ли не червец), бѣло, аки лед, на землѣ…"[553]

Сіи ж знаменія называются терминами[554], славенски – предѣлами[555], силу Божію внутрь себе заключающими. "Аще поспите посредѣ предѣл…"[556] Тот отдохнет, кто вникнет, внійдет, раскусит "и пажить обрящет"[557].

"…Аще внидут в покой мой"[558].

Называются и дверью: "Сія врата небесная…"[559],

"—"—"—" и стѣною: "Осяжут слѣпіи стѣну…"[560],

"—"—"—" и печатью: "Книга запечатлѣнная…"[561],

"—"—"—" и слѣдом: "Изыди вслѣд ея…" (Сирах)[562],

"—"—"—" и путем: "На путех ея (премудрости) присѣди…"[563],

"—"—"—" и оконцом: "Приницаяй сквозѣ оконца ея…"[564],

"—"—"—" и сѣнью: "Людіе седящіи во тмѣ…"[565]

Сіи суть сидящіи с Валаамом на подлости тлѣнных образов, падая долой[566], и не возстанут в совѣт праведных[567], доколѣ от тѣни не подымутся и не пролѣзут стѣн дому сего, развѣ о Бозѣ. "Тіи спяты быша и падоша…"[568]

Вспомните чтомое из Іоіля в день пятдесятницы: "Чада Сіоня, радуйтеся, яко даде вам пищу в правду…"[569] "Излію от духа моего на всяку плоть (образов), и пророкут сынове ваши и дщери вашя, и старцы ваши сонія узрят…"[570] "Дам чудеса на небеси горѣ и знаменія на Земли низу…" Дѣян[ія], Гл[ава] 2[571].

Вспомните не во тмѣ, но в горницѣ сидящих апостолов.

"И начаша глаголати, якоже Дух даяше им…"[572] Кромѣ того…

АѲАН[АСІЙ]. О брат Лонгин! Долго везешь твою околесную[573], с твоими херув[имами], велблюдами и ослами. У кольца нѣт конца, по пословицѣ[574], и у твоей рѣчи.

ЕРМОЛ[АЙ]. Не мѣшай ему, Аѳанасій! Мнѣ много хорошаго привела на память рѣчь его. Вспомнил я Дамаскинову[575] оду, поемую в пресвѣтлѣйшее воскресенія утро: "Богоотец убо Давид…"[576] Образы, или символы[577], дали вспомнить сѣнь Авраамову, пріемлющую в себе трисолнечное Единство Божіе[578], и кто мнѣ воспретит мыслить, что Авраам сѣнію своею служит вышнему? Авраам образует вѣчнаго. Сѣнь свидѣтельствует о истинѣ. 70 старцев, Мойсеем избранных, служит скиніи свѣдѣнія[579]. Скинія значит куща, сѣнь, шатер. В сію сѣнь снисходит и почивает Дух Божій. "Препочи Дух на них, и пророчествоваша". Числ, 11[580].

Іезекіилевскіи твои, друг мой Лонгин, колеса привели на ум вѣнец Павлов, воздаваемый ему не в наш день, но в день оный[581]. Вспомнил и

перстень, обручающій в живот вѣчный: “Обручу тя себѣ во вѣк… Обручу тя себѣ в вѣрѣ, и увѣси Господа”. Осія, 2[582].

Вспомнил и монисто возлюбленныя невѣсты: “Сердце наше привлекла еси единым от очію твоею, единым монистом выи твоея”[583]. Монисто на выи есть тое же кольцо, состоящее из шариков. Вздумал и яблоко заключеннаго вертограда[584].

А что есть яблоко, естли не шар? Что ж есть шар, естли не фигура, состоящая из многих колес? “Положите мя во яблоцѣх, яко уязвлена есмь любовію”[585]. Естли бы оно было не так, никогда бы ни сказал Соломон: “Якоже яблоко злато во усерязи сардійскаго камене, сице рещи слово при приличных ему”. Притч[и], 25[586]. Дражайшій твой Анѳракс и ѳарсіс привели сіе: “Угнѣжденія Премудрости избраннѣе злата, вселенія же разума дражайши сребра”. При[т]ч[и], 16[587].

Сіяніе премудрости Божія, из тлѣнных образов блистающія, подобно есть драгоцѣнному сокровищу, в нѣдрах сокровенному[588]. Но очи… очи, зарею Божества блистающія, очи спасительныя… очи тобою помянутыя, представили мнѣ жалости достойнаго без очей Сампсона. Очи сильнѣйшему сему мужу и судіи израильскому выкололи[589] тѣ, кои Исааку грязью затаскали источники[590]. “Очи твои, яко Езера во Есевонѣ”[591]. Плачет Іеремія о сих очах: “Камо омрачи во гнѣвѣ своем Господь дщерь Сіоню, сверже с небесе на землю Славу Ізраилеву!..[592] Погрузи Господь и не пощадѣ: вся красная Іаковля разори… Твердыни дщере Іудины изверже…[593] Око мое погрязну…[594] Око мое закрывается…[595] Оскудѣша очи наши…[596] Померкнуша очи наши…[597] Разсыпася радость сердец наших…[598] Спаде вѣнец со главы нашея…”[599]

Но никогда они пуще затасканы не были, как в наше время, да не видим то: “Блажени очи видящіе, яже видите”[600]. Тут о сем же Іов: “Кто мя устроит по мѣсяцам прежних дній?..[601] Око бѣх слѣпым, нога же хромым…[602] Нынѣ же поругашамися малѣйшіи…[603] ни лица моего пощадѣша от плюновенія[604]. Обратишася в плачь гусли, пѣснь же моя в рыданіе мнѣ[605]: вѣм, яко смерть мя сотрет”[606]. В сих Господних очах высокое вѣдѣніе утаевается.

“Очи Господни соблюдают чувство”. Притч[и], 22[607].

Сіе чувство есть источник мира и веселія.

“Видящее око добрая веселит сердце”. Прит[чи], 15[608].

Сіе Божественное око одно точію свѣтится. Един Бог, едина Вѣра, едино око и в Библіи, и вездѣ.

“Сердце наше привлекла еси единым от очію твоею…”[609]

О преблаженное и вѣчно сіяющее око! Привлеки нас, “яви нам зрак твой, и услышан сотвори нам глас твой, яко глас твой сладок и образ твой красен”[610].

“Глас грома твоего в колеси”[611].

Наконец вздумалося мнѣ Навиново Солнце[612]. Но кто нам удержит оное солнце: “Солнце пожигающее горы”[613]? Кто поставит в чинном стояніи намѣренныя точки Его? “Дондеже дхнет день, и двигнутся сѣни”[614], да

увидим не лице Господне на творящія злая[615], но послѣдующее за лицом, образующим сіяніе Божественнаго зрака его, по примѣру Мойсея:

"Лице же мое не явится тебѣ"[616].

"Господь же благослови послѣдняя Іовля…"[617]

Но теперь только лиш пришла мнѣ на ум Іліина Колесница огненная…[618]

АѲАН[АСІЙ]. Куда вам, братцы, понравилась околесная! Один устал, другой начал.

ЯК[ОВ]. Подлинно жалки израильскому сердцу иноплеменничею рукою избоденныя очи Сампсону[619]. Сампсон значит Солнце[620]. Но Господь, слѣпцы умудряяй, может ему по времени опять возвратить очи его и здѣлать из яда ядомую пищу, а из мертвой ослиной челюсти извести сладчайшее питіе нетлѣннаго источника[621], как обѣщался: "Аще и что смертно испіют, не вредит их"[622].

ЕРМ[ОЛАЙ]. Ах! не один Сампсон слѣп. Іов, Давид, Соломон, Товит и прочіи суть слѣпцы, при пути сидящіи и вопіющіи[623]:

"Призри на мя и помилуй мя…"[624]

"Очи наши ко Господу Богу нашему…"[625]

Один Господь, мимоходя, сокровенныя их очи отверзает.

"Просвѣтиши тму мою…"[626]

"Наведу слѣпыя на путь, егоже не видѣша, и по стезям, ихже не знаша, ходити сотворю им; сотворю им тму во свѣт и стропотная в правая". Ісаія, 42[627].

Тогда сіи нищіи богатѣют, недужныи исцѣляются, мертвіи возстают.

"Тогда скочит хромый, аки Елень…"[628] Идет и мимо Мойсея Господь: "Покрыю рукою моею над тобою, дондеже мимоиду"[629].

Ожидает и Ісаія чаянія Израилева и говорит, что "не минет мене Господь мой"[630]. Просит Іеремія: "Изцѣли мя, Господи, и изцѣлѣю… Яко хвала моя ты еси". Гл[ава] 17[631]. Жаждет сего же и Аввакум: "Нѣси ли ты искони, Господи Боже, Святый мой? и не умрем"[632]. "Вѣм бо, яко присносущен есть, иже имать искупити мя, и на земли воскресити" Іов, 19[633].

Словом сказать, всѣх их взор и вход к Ною:

"Непщевани быша во очію безумных умрети… они же суть в мирѣ…"[634]

А исход из ковчега на сушу.

"На мѣстѣ злачнѣ, тамо всели мя…"[635]

Что древам плод и цвѣт, что нощи дневный свѣт, что солнцу лучи, что вечерней зари темно блистающіи волоса, то и Израильскому роду намѣренная точка их, помазанный Господь[636] их. Его лучи суть свѣтом очей их, сердца радостію, волосом и вѣнцем главы.

Мы думали (плачет Іеремія), что, находясь сѣнью Божіею между не вѣдущими Бога, надоумить их о вѣдѣніи Божіи, и сіе будет нам защитою, но не так послѣдовало. Они начали щипать тлѣніе наше, а растлѣнными мыслями намѣренную точку нашу совсѣм задавили. "Дух лица нашего, помазанный Господь ят бысть в растлѣніях их, о немже рѣхом: В сѣни его

поживем во языцѣх". Гл[ава] 4[637]. "Скорѣйшіи быша гонящіи ны паче орлов небесных…"[638] "Положиша трупія раб твоих брашно птицам…"[639] Однако ж влас главы их на время может, а во вѣк погибнуть не может[640]. Конечно, по времени над трупы рабов Божіих соберутся небесные орлы[641], силою того: "Призываяй от восток птицу…" Ісаія, 46[642].

"Птицы да умножатся на земли". Быт[іе], 1[643].

"Око, ругающееся отцу… да исторгнут е вранове от дебрія и да снѣдят е птенцы орли". Притч[и], 30[644].

Аѳан[асій]. Чудно, что старику Товиту очи заслѣпила падшая сверху грязь воробеина[645].

Ерм[олай]. А развѣ не грязь затаскала источники Іереміины, осыпала колесо Исаино? Что есть грязь теплая, естли не стихійная душа с тѣлом? Представь грязное гнѣздо с воробьем очитым, а над трупом быстрозорнаго орла, тогда вспомниш сіе: "В коей земли вселяется свѣт, тмѣ же кое есть мѣсто?"[646] "Птицы да умножатся на земли"[647]. "Есть тѣло душевное, и есть тѣло духовное"[648].

Як[ов]. А мнѣ всплыл на сердце сей Соломонов узелок:

"Ничтоже ново под Солнцем"[649].

Аѳан[асій]. А тебѣ в солнцѣ вмѣсто колеса приснился узелок; кой ты тут узелок нашел? Его тут никогда не бывало. Мнѣ кажется, Соломон просто говорит, что в свѣтѣ все старое: что сего дня есть, тож и прежде всегда было.

Як[ов]. Высморкай же нос, тогда почувствуеш, что в сыновних и отцовских сих словах тот же Дух. "Вся, яко риза, обетшают…[650] Ты же тойжде еси…"[651] Развѣ ты позабыл: "В коей землѣ вселяется свѣт…"[652] Подними ухо и слыш, что все ветош есть под солнцем, но не то, что сверх солнца. И самое Солнце есть ветош, тма и буря, кромѣ одного того:

"В Солнцѣ положи селеніе Свое…"[653]

Божіе слово и духом Божіим должно дышать. Закройся ж в уголок и кушай свою ветош, а мы в тлѣніи нашли неувядающую пищу того:

"Аз цвѣт полный и крін удолный"[654].

"Снѣсте ветхая и ветхая ветхих, и ветхая от лица новых изнесете…"[655]

"Похожду в вас…"[656]

Ах! когда бы ты раскусил хоть сіи его слова:

"Нѣсть благо человѣку, но развѣ еже яст и піет"[657].

Слушай же далѣе: "И сіе видѣх аз, яко от руки Божія есть"[658]. Потом сказует о мудрости, разумѣ и веселіи. Естли есть мудрость, тогда есть насыщеніе и веселіе. Но понеже мудрость в Богѣ, для того выше сказал: "Мудраго очи его во главѣ его, а безумный во тмѣ ходит"[659]. А когда говорит: "Суета суетствій…[660] нѣсть изобиліе под солнцем"[661], не то же ли есть: "Вкусите и видите…[662] Плоть ничтоже, Дух животворит…"[663]

Ерм[олай]. Теперь солнцу теченіе свое далѣе простирать нѣкуда. Пришло к главной своей точкѣ и стало в твердом стояніи. А остановил оное: "Глаголяй солнцу, и не восходит…" Іов, 9[664]. "Повелѣ бури, и ста в тишину…"[665] "Да станет солнце… и ста солнце…" Нав[ин], 10[666].

Тут рѣшеніе всѣм звѣздочетским фигурам и знакам небесным, как дышет Божій вопрос к Іову: “Разумѣл же ли еси соуз Пліад, и огражденіе Оріоново отверзл ли еси? Или отверзеши знаменія небесная во время свое, и вечернюю звѣзду за власы ея привлечеши ли?” Гл[ава] 38[667]. “Истают вся силы небесныя, и свіется небо, яко свиток, и вся звѣзды спадут, яко листвіе с лозы”. Исаія, 34[668]. Тут собираются всѣ Божественные звѣздочетцы.

“И падше поклонишася ему…”[669]

“Твой есть день, и твоя есть нощь…”[670]

“Тебѣ приносит хвалу вся тварь…”[671]

Тут предѣл лунѣ и звѣздам. “Дондеже пришедши, ста верху, идѣже бѣ отроча”[672].

Як[ов]. Взбрѣл же мнѣ на ум предревній Зороастр[673] с пѣснію: Κλῦθι μάκαρ, πανδερκὲς ἔχων αἰώνιον ὄμμα, т. е. “Услыши, Блаженный, всевидящее имѣяй вѣчное око”[674].

Аѳ[анасій]. Многіи говорят, будто он сіе пѣл солнцу.

Як[ов]. Но может ли солнце одним взором сіе видѣть, хоть на одной поверхности земли? Взор его не присносущный. Так думали в Персіи тѣ тяжкосердіи, кои, не взойдя к образуемому, погрязли в образующей стихіи[675]. Пускай же и так, а мы с Израилем воспоем сію пѣснь тому: “Возсіяет вам, боящымся имене моего, солнце правды…[676] престол его яко дніе неба”[677].

А видали ль вы когда символ, представляющій дождевный облак с радугою? А возлѣ его сіяющее Солнце с подписью:

“Ни дожда, ни дуги без солнца”[678]. Так Библія:

“Дондеже найдет дух от вышняго”[679].

Вспомните Михаила, поднявшаго шар и вопіющаго: “Кто яко Бог?”[680] Вспомните старинных любомудрцев реченіе сіе: “Центр Божій вездѣ, окружности нигдѣ”[681]. Вспомните ж и жерновный уломок, сокрушившій тѣмя Авимелеху[682]. Развѣ жерновный камень не то же есть колесо? Кажется, что…

Аѳ[анасій]. Вот и третій принялся гнуть тѣ же дуги с лукошками и обручьями. Сколько видѣть можно, вы скоро накладете в щет ваших колес решета, блюда, хлѣбы, опрѣсноки, блины с тарѣлками, с яйцами, с ложками и орѣхами и прочую рухлядь. Я помню, что в Іаковлевском лѣсѣ, называемом Уламлуг[683], находится множество орѣхов. Придайте горох с бобами и с дождевыми каплями – в Библіи, думаю, все сіе есть. Не забудьте плодов из Соломоновых садов[684], с Іониною тыквою[685] и арбузами. Наконец и Захаріин седмисвѣщник с кружечками и с горящим в орѣховидных чашках елеем[686]; а чашка есть большая часть шара, нежели тарѣлка, а тарѣлка – нежели ваш обод. И так будет у вас полный пир голодный.

Як[ов]. Что ж ты думаеш?

Аѳ[анасій]. Думаю, что не укосните сіе здѣлать, а я вас запру в пустую горницу.

Як[ов]. Не устыдился всеблагій Бог, одѣваяйся свѣтом солнечным[687], и в тлѣнных пеленах сокрытся так, как плод в ничтожном зернѣ; и сокровище,

утаенное в рубищѣ, тѣм приятнѣе, когда найдется. И как Іона с головою своею есть ничто и один из числа слѣпых и недужных, лежащих при Божіем пути[688], так и тлѣнная тыква, начало и раждающаяся и погибающая, может быть сѣнь вѣчнаго, прохлаждающая Іону[689]. "Осѣнил еси над главою моею…"[690] Іона значит голубь[691]. Око его смотрит в вѣчность, тѣнью тыквы образуемую. Естли б Захаріин свѣщник не был Символ, а масли[ч]ное древо Эмблема, никогда бы он не сказал: "Видѣх…"[692] Видѣть свѣтильник и маслину значит чувствовать разум, соблюдаемый в сих фигурах, кои давно уже изображены в Мойсеевских книгах; и не иное значит, что пророчит Іоиль по изліяніи духа: "Сонія узрят и видѣнія увидят"[693]. То ли тебѣ дивно, что мы в сей Божіей землѣ толчем, роем и находим вѣчность его? Не слыхал ли ты, что говорит Приточник о Библіи?

"Вся содѣла Господь себе ради"[694].

И не догадаешся, что проклят похищаяй что-либо от тлѣнія Іерихонскаго с собою[695]? Не можеш ли чувствовать, что Библія тѣм есть Книга Богословская, что ведет нас единственно к вѣдѣнію Божію, скинув все тлѣнное? Все тут земное разоряется, да созиждется скинія нерукотворенная вышнему[696]. Конечно, забыл ты зарывшаго в землю талант[697]. Вспомни Блудницу Ѳамар: сія женщина тѣм одним оправдалась, что нашлось у нея кольцо, и гривна, и посох Господни[698]. Вспомни, что земля, раждающая соль, ни к чему уже другому не способна. Куда годится руно сіе подлое, естли не оросится каплями превыспреннія росы[699], естли разумом собственных своих рук не прикроет вышній? "Сотвори мнѣ величіе сильный…"[700] Весь сѣннописанный мрак разоряет, всю тлѣнія воду бурею своею возмущает, все неопалимо палит во всесожженіе – до единаго его дым Духа, со всего града сего, выспрь столпом вземлется и дышет по вселеннѣй…[701]

"Не дам славы моея иному". Исаія[702].

"Смирна и стакти и касіа от риз твоих…"[703]

Аѳ[анасій]. А я не думаю, чтоб Каин с Ламехом или Саул с Исавом внушали нам своею фигурою присносущіе Божіе. Как же: "Вся содѣла Господь себе ради"[704]? Сіе ж можно сказать о филистимах, а может быть и о крилатых ваших быках с лѣтучими львами и прочих пліотках.

Як[ов]. Естли бы вы изволили разсудить потонѣе, никогда бы сего не сказали. Для того-то нам внушается тма, дабы открылся Свѣт. Кто научил, что такое есть кривое, тот давно показал прямое. Чувствуют, что один взор, познав черное, познавает вдруг и бѣлое. Не забывай вопроса: "Тмѣ же кое есть мѣсто?"[705] Саул с Давидом представляют тебѣ два Естества, с собою борющіяся: одно селеніем свѣта, другое жилищем тмы. Когда Ламех убил мужа, Саул изгнал Давида, а Іона в китѣ страждет, тогда Библіа прекрасных вѣчности очей, землею засыпанных, открыть не может. Тогда в землѣ израильской царствует глад, а жажда при источникѣ (воды) Іакова[706]. Когда же пожерто будет мертвенное животом, когда явится суша, на которую пожершій изблевает кит Іону, тогда стѣны града сего созиждутся[707], тогда

горы возрадуются и взыграют[708] каплюще сладость[709], возскачут выспрь тельцы и встанут на ноги свои весь сонм людей[710], как писано: “Касаяйся вас, яко касаяйся в зѣницу ока его”[711].

“Ты воскрес ущедриши Сіона…”[712]

“Умертви Сампсон при смерти своей множае…”[713]

А что называем крылатые волы[714] пліотками, и Приточник тѣм же их именует:

“Не без причины пернатым мрежи простираются”[715]. Но когда сія мрежа волочет за собою причину, то уже она и не пустая пліотка.

АѲ[АНАСІЙ]. Бросим мрежи с пліотками. Скажи мнѣ, длячего Бог изображается Колесом?

ЯК[ОВ]. Сей твой вопрос воняет Аѳинейскими плетеніями[716]. Он начинает все, не начинается; тѣм есть начало. Не может быть началом ничто, естли прежде того было что-либо. То одно есть истинное начало, что все предваряет и само ничѣм не предваряемо. Один только Бог есть родное Начало, что все предваряет. Он все предваряет и послѣ всего остается, чего ни о чем другом уже сказать не можно.

“Останки младенцем”[717].

“Покрыет тя Божіе начало”. Второ[законіе][718].

Вот кольцо и вѣнец Вѣчнаго, вѣнчающаго тя милостію! Сіе истинное начало образуется и всѣм тѣм, что походило на начало, наприм[ѣр], главою:

“Мудраго очи его во главѣ его”[719].

Тож источником: “Источник запечатлѣн”[720].

Коренем: “Корень премудрости кому открыся?”[721]

Зерном: “Сѣмя есть слово Божіе”[722].

Востоком: “Восток имя ему”[723].

Сердцем: “Вода глубока совѣт в сердцы мужа”[724].

“Аз сплю, а сердце мое бдит”. Пѣсн[ь] пѣсн[ей][725].

Древом плодовитым: “Древо жизни посредѣ Рая”[726].

Устами: “Не отемнѣстѣ очи его, не истлѣста устнѣ его”[727].

Сюда принадлежит облак, искра, отец, мать и проч[ая].

АѲ[АНАСІЙ]. Длячего же сіе начало образуется зміем?

ЯК[ОВ]. Длятого, что змій в кольцо свивается, притом и острый взор имѣет, как свидѣтельствует имя его дракон, т. е. прозорливый. Δέρκων значит видящій, а Δράκον – будущій видѣть. Око есть правитель дѣлу. Оно в животном есть то, что солнце (есть) в мірѣ, что драгоцѣнныи камни в землѣ. Притом змій свивает такой свиток, что, не узнав ока, не узнаеш намѣренія. Библія есть точный змій. Из множества таковых образов сплетается исторія, будто корзинка или коробочка, вмѣщающая снисхожденіе невмѣстимаго, похожа на перлову мать, показующую извнѣ ничтожную жидкость, но внутрь, как зѣницу ока, соблюдающую дражайшее Сіяніе жемчужнаго шарика:

“Мати его соблюдаше вся глаголы сія в сердцы своем”[728].

“Ковчег завѣта окован всюду златом”[729].

По наружности кажется что-то человѣческое, но внутрь жилище духа Святаго.

“Преславная глаголашася о тебѣ, граде Божій”[730].

“Есть тѣло душевное, и есть тѣло духовное”[731].

“Злато же земли оныя доброе…”[732]

Мнѣ кажется, Библія похожа на дом премилосердаго и пребогатаго господина, стоящій в пустынях на пути под видом гостинницы, даремной для путников. Сіе он вздумал, дабы приближить честь свою к подлости для нѣколикаго с нею обращенія. Господин из тайных своих горниц видѣл вольные поступки, слышал разговоры всѣх без разбору угощаемых, избирал себѣ в дружбу из прохожих, кто бы он ни был, естли понравился. А послѣ обыкновенной щедроты дѣлал особливой милости своей вѣчными участниками. На лицѣ гостинницы написано было:

“Всѣ внійдут, но не всѣ будут”.

“Всѣ насытятся, не всѣ насладятся”[733].

Сія надпись иным чудна, множайшим казалась смѣшна. Естли таков был Авраам, то и не дивно, что сдѣлал историчным плетенем Воплощаемыя Божія премудрости. Прилично Богу образоваться драгими Камнями, но не меньше сего достойная благодарность Іовлева, цѣломудріе Іосифово, ревность Іліина, чистота Сусаннина, кротость Давидова, правда и вѣра Авраамова. А как в розах, лиліях, нарцысах благовонность по добротѣ одна, разная по вкусу, так сія разновидная сила Божія, таящаяся в избранных его наподобіе злата и драгих камней, довольно заслужила, дабы имена любезнѣйших человѣков и дѣла их, будто корзинками и кошельками были вседражайшаго Существа вѣчнаго, царствовавшаго в одушевленной их плоти. И подлинно сила терпѣнія похожа на адамант, цѣломудренная чистота – на прозрачную зелень смарагда; вѣра и любовь Божія – на огненный Анѳракс. И не напрасно Іезекіиль говорит, что руцѣ их исполненны очес[734]. Самыя мѣлочныя их дѣйствія, будто отломки зеркала, цѣлое лице Божіе изображают[735], например:

“Гнаша даже до предѣл”[736].

“Варак гоняй вслѣд колесниц его…”[737]

“Постигните останок их…”[738]

“Взыде наипаче над градом, аки столп дыма…”[739]

“Взыде скончаніе града до небеси…”[740]

“Взях (Авраам юницу) и раздѣли…”[741]

“Удари (Юдіѳ) в выю его дважды…”[742]

“Простре Іисус руку свою и с копіем на град…”[743]

Самая их легонькая сѣнь, будто маленькое крилышко, кроет под собою вѣчнаго. И точную правду сказал Іезекіиль, что сія животныя не имѣют хребта[744]. Хребет есть Божій. Одно только лице их есть собственное, а за лицом слѣдует станок и подсада Божія в цѣлом сем Божіем градѣ:

“Іисус же и весь Ізраиль, увидѣша, яко взяша подсады град, и яко восходит дым градный до небесе…” Нав[ин], 8[745].

Аѳ[анасій]. Почему ж они шестокрылатыи?

Як[ов]. Думаю, потому, что в шестодневствѣ Бытейском заключалася вся вещественнаго міра сего тлѣнная природа, и когда суббота есть селеніем мира и свѣта, тогда работныя дни суть мѣстом мятежа и тмы. “Шестижды от бѣд измет тя (Іову говорится), в седмѣм же не коснеттися зло”. Гл[ава] 5[746].

И как трудныя дни суть завѣсою сладчайшаго упокоенія преблагословенныя субботы, так шестокрыльная сих животных сѣнь, тлѣнным лицем закрыв, ведет за собою вѣчнаго.

“Положи тму закров свой…”[747]

“Се Сей стоит за стѣною нашею”[748].

“Благослови Бог день седмый…”[749]

“Господь же благослови послѣдняя Іовля…”[750]

“Ниже хребты их, и высота бяше им…” Іезек[іиль], І[751].

“По высотѣ твоей умножил еси сыны человѣч[ескія]…”[752]

Размѣрь ковчег, разбери скинію и увидиш, что и тамо, и вездѣ высота и широта не человѣческая.

“Да возможете разумѣти, что широта, и долгота, и глубина, и высота…” Ефес[еем], 3[753].

“Ниже хребты их, и высота бяше им”[754].

Аѳ[анасій]. Мнѣ кажется, нельзя быть приличнѣе Богообразной тѣни, как око. Зѣница в окѣ есть центр кольца и будто кольцо в кольцѣ[755]. Она есть Источник Свѣта, а без нея вездѣ все тьма.

Сія дражайшая рѣчь достойна быть образом Вышняго. Тут мнѣ вспомнилось, что наш Ермолай часто сам себѣ поет оду:

“Свѣт блистанія твоего во свѣтѣ языков изыдет, и возгласит бездна с веселіем…”[756]

Без сумнѣнія, тма образов есть бездна.

Як[ов]. Конечно, цыркуль есть начальная фигура, отец квадратов, треугольников и других безчисленных. Но однако ж и самая окружность зависит от Своего Центра, предваряемая оным. И примѣчанія достойное, что цыркульной пункт самая крошечная фигурка, умаленнѣе маковаго зерна и пѣсчинки, родителем есть плотных и дебелых фигур с их машинами огромными. И когда от столь малесенькой, вида не имущей и почти ничтожной точки породилися корабли с городскими стѣнами, хоромами, мостами, башнями, пирамидами, колоссами, лабиринтами… то длячего не могло из тайной бездны вѣчных нѣдр своих породить все безчисленное мірских машин число? Оное всякій пункт предваряющее Безначальное невидимое Начало, центр свой вездѣ, окружности нигдѣ не имущее[757], и здѣсь непрерывным тварей рожденіем свидѣтельствующее о безлѣтном своем пребываніи.

“Мудраго очи его во главѣ Его”. Солом[он][758].

“Очи же безумнаго на концѣх земли”. При[т]ч[и][759].

Око есть природный цыркуль. Центр его зѣница. Она просвѣщает око: владыку всѣх дѣл[760]. Что коло в колеси[761], что зѣница в оку и что луч в Солнцѣ, т. е. Бог в небесных и земных тмах знаменій. Как только из тмы их

блеснули его лучи Божества, вдруг невидима и неустроенна библейная земля[762], приняв на себя новый вид, просвѣщается. Когда Библіа маленькій мір[763], тогда Бог есть солнце ея. Когда есть планета земля, тогда Бог центр ея. Когда же она человѣк послан от него[764], Бог есть ей дух, сердце, глава, око, зѣница. Язычники сверх стихій ничего не прозирали. Посему образы иногда называются языками.

"Свѣт блистанія твоего во свѣтѣ языков изыдет…"[765]

"Процвѣла пустыня языческая, яко крин (ліліа)…"[766]

АѲ[АНАСІЙ]. Чудным словом и дивным словом сотворена Библіа.

ЯК[ОВ]. Един свят; для единаго един сей штиль.

АѲ[АНАСІЙ]. А на что похож слог библейный? Скажи мнѣ. Не гнѣвайся, что она мнѣ показуется басн[ею], к тому ж и не хитрою.

ЯК[ОВ]. Я уже тебѣ сказал, что она похожа на великолѣпный господской дом, под видом гостиннаго дому утаенный.

АѲ[АНАСІЙ]. А кромѣ сего, на что похожа?

ЯК[ОВ]. Похожа на нехитрый домик, оставленный богатым отцом один только в наслѣдіе сыну. Но сын со временем догадался, что сей домик есть громада безцѣннаго сокровища. Стѣны его, не искусно обмазанныя, состояли из неочищенных рудокопных золотых и сребряных кип. Над входом из неограненых алмазов варварская мозаическая надпись была сія:

"Коль красны доми твои, Іакове…"[767]

"Юже водрузи Господь, а не человѣк…"[768]

АѲ[АНАСІЙ]. Скажи, еще на что схожа?

ЯК[ОВ]. Схожа на грубую, суевѣрную и древнюю варварскую статую, представляющую умершаго за истину друга, но внутрь преисполненную высокаго рода маргарит. Подпись такая:

"Сила в немощи, цѣна в нищетѣ, в буйствѣ премудрость".

АѲ[АНАСІЙ]. Для меня такая древность пріятна. А еще на что схожа?

ЯК[ОВ]. На рыбарскую мрежу, множеством безчисленных шариков из дражайших камней осажденную, цѣну свою утаевающих. Они по виду есть пустой водный сосуд, но по силѣ своей – цепь красот и сокровищ. Похожа на золотородныя горы каменную (пещеру), ужасом дышущую пещеру, пресвѣтлыя горницы внутрь себе сокрывающую, с надписью:

"Гроб живота"[769].

"Источник свѣта"[770].

"Гора Вышняго".

Похожа на олтарь, посвященный СУЩЕМУ, окруженный вкруг плетенем, который соплетают непроходимыя чащи густо насажденных древес, сладчайшія плоды во время свое[771] приносящих. Под заключенными дверьми написано: "НѢСТЬ СІЕ, НО ДОМ БОЖІЙ"[772].

АѲ[АНАСІЙ]. Рыбарская мрежа, Божественная фигура, Богословская пліотка, я думаю, одно и то же. Так ли?

ЯК[ОВ]. Не знаю, знаю только, что Богословская сѣнь не пустая есть, естли несет за собою шарик, величиною хоть как зерно горчичное.

Аѳ[анасій]. Что ж развѣ оное великое?

Як[ов]. Оно собою ничто, но внутрь великое утаевается. Присмотрися на смоквенное зернушко, есть ли крошечнѣе его? Подними ж очи и взгляни на силу его умным оком, и увидиш и увѣришся, что в нем цѣлое дерево с плодами и листом закрылося, но и безчисленные миліоны смоковных садов тут же утаилися. Для того хорошенько разжуй, естли гдѣ в Библіи начитаеш: зерно, сѣмена, колос, хлѣбы, яблоки, смоквы, виноград, плоды, чернуху, кмѣнь, просо и прочая. И не напрасно уподоблено: "Сѣмя есть слово Божіе"[773].

Аѳ[анасій]. Скажи мнѣ, можно ли библейным штилем писать прочія книги? Мнѣ кажется, можно фигурами небесных кругов и земных шаров изобразить, напримѣр, Астрономію, дабы она на сих знаменитых знаках изволила ѣздить, будто на колесницѣ.

Як[ов]. Длячего ж нельзя? Будто не одѣвают в высокородное платье обезьян? И будто не возсѣдают рабы в господских каретах? Что до моего мнѣнія надлежит, можно сѣсть сатанѣ на престолѣ вышняго.

Аѳ[анасій]. Ты шутиш. Развѣ астрономія не вѣчна?

Як[ов]. Естли астрономія вѣчна, тогда гдѣ будет сапожное ремесло? Вѣчным быть значит всѣ мѣста занять. Развѣ думаеш, что и в сапожном дѣлѣ астрономія мѣсто имѣет? Полно врать, пора кушать, по пословицѣ[774].

Аѳ[анасій]. Вить Астрономія есть дух.

Як[ов]. И обоняніе есть дух, естли понюхать в навозную кучу.

Аѳ[анасій]. Она не около куч упражняется.

Як[ов]. Планета и куча одно то ж. А твой нос, видно, что не чувствует духа сих слов:

"В той день оскудѣют дѣвы добрыя". Амос, 8[775].

Аѳ[анасій]. Я сих твоих дѣв не знаю.

Як[ов]. Они не нюхают в грязные кучи, но очищенным обоняніем чувствуют пречистый дух, плѣненны им одним:

"В воню мира твоего течем". Пѣсн[ь пѣсней][776].

Аѳ[анасій]. А развѣ Исаак сына своего не обоняет?

"Се воня сына моего, яко воня нивы исполнены"[777].

Человѣк немного разнится от грязной кучи.

Як[ов]. Куда ты очень памятлив и проворен в том, что одобряют враки твои! А в том, что может тебѣ очки (по пословицѣ) вставить[778], ты туп. Длячего ты в сих словах: "Яко воня нивы исполнены", – уронил остаток: "юже благослови Господь"[779]? Вѣриш ли, кій дух обоняет Исаак из священной нивы? "Посла Бог духа сына своего в сердца ваша"[780]. В тлѣніи нетлѣніе, во плоти дух Божій чувствует.

"Глас убо глас Іаковль,

руцѣ же руцѣ Исавовѣ"[781].

Сей-то дух Божій есть Благовонным мѵром, текущим в слѣд его дѣвам. А сіе значит родное идолопочтеніе, естли отнять от цѣломудренных жен и дщерей израильских златыя усерязи и кольца, а передѣлать оные на тельца

литаго[782]. Всякая стихія со всѣм своих мыслей потрохом есть раб, скот и кумир.

"И рекоша: сіи Бози твои, Ізраилю". Исход, 32[783].

Доброзрачныя жены сіи и чистыя дщери суть мать Ісаакова, Ревекка, Рахиль, Асхань, дочь Халева[784], дочь Іефѳая Галадскаго, не познавшая мужа, вознесенна во всесожженіе Господеви[785]; жена, сокрушившая жерновным уломком из израильской башни тѣмя Авимелеху, врагу сынов Гедеоновых[786]; благословенная в женах Іаиль, супруга Хаверова, разбившая колом голову Сисарѣ и прободшая скранія его[787]; Анна, мать Самуилова, внѣшним движеніем уст своих на пьяну похожа, но изливающая пред Господем душу свою[788]. Авигеа, супруга невкуснаго и гордаго Навала, почтившая Давида хлѣбом, вином, овцами, чистою мукою, корзиною гроздій и двумястами смоковных связок[789]. Руѳь, Есѳирь, Сусанна, Іудиѳ… всѣ сіи жены и дѣвы с матерію царевою, минув подлыя стихійныя кучи, идут в горняя со тщаніем[790].

"Благословена ты в женах…"[791]

Сих то назнаменует Божій вопрос к Іову: "Аще уразумѣл еси время рожденія коз, живущих на горах каменных?"[792]

Сіи суть юницы, голубицы, горлицы, вселюбезнѣйшія Господу, рожденіем своим умилостивляющія его, о коих сам Аврааму говорит: "Владыко Господи, по чесому уразумѣю?.."[793] "Рече же к нему: Возми юницу трилѣтну и козу трилѣтну, и овна трилѣтна, и горлицу, и голубя"[794]. И чуть ли не из сего числа воскресил одну Петр: "Она же отверзе очи свои…"[795] "Очи твои голубинѣ…"[796] Тавиѳа значит серна[797]. Всѣ сіи суть не своея, но Божія славы преукрашенныя служительницы: "Се раба Господня…"[798]

Как же дерзаеш сих прекрасных невѣст Божіих лишить украшеній своих? Как смѣеш отдать оныя блудницам, угодницам идолов?

"И совлече ризы вдовства своего… и облечеся в ризы веселія своего…[799] и обложи мониста и цѣпки, и усерязи, и все украшенме свое…[800] и бѣ измѣнено лице ея… и удивишася о красотѣ ея попремногу зѣло"[801]. Іудиѳ, Гл[ава] 10.

"Вся слава дщере царевы внутрь"[802].

Израиль, похитив хорошее у язычников, посвящает Господу. А ты хочеш дѣлать наоборот. Например, Гедеон от златых усерязей и монистов и от золотых цепей, украшающих выи велблюдов, и от других красот, от плѣна побѣжденных врагов добытых, здѣлал одежду первосвященнику:

"Да даст мнѣ всяк муж усерязь от плѣна своего… И простре ризу, и ввергоша ту…" Суд[ій], 8[803].

Так Іосиф завладѣл всею землею Египетскою. Ея мудрецы найпаче писали фигурами, что все Израиль под имен[ем] Іосифа посвятил живому Богу[804]. А все то Іосиф, т. е. "приложеніе"[805], что прилагается сверх тлѣнных образов, кои в видѣ Египтян просят Іосифа: "Даждь сѣмя, да посѣем, и живи будем, и не умрем, и земля не опустѣет"[806]. Дает им хлѣбы за скоты их. "Плоть ничтоже…"[807]

Мнѣ кажется, что и самая славная Египетская фигура Сфинкс перенесена Израилем в посвященіе Богу. Она мучила не могущих рѣшить полезнѣйшаго гаданія[808]. И князь израильскій Іефѳай с воинством своим переколол всѣх мужей Ефремовых, не могущих рѣшить фигуры сея: клас. "Рцыте, клас. И не управиша рещи тако: и имаху их, и закалаху". Суд[ій], Гл[ава] 12[809].

Аѳ[анасій]. А что значит слово сіе "клас"?

Як[ов]. Думаю, то же, что пшеничный колос.

Аѳ[анасій]. Я слышу: клас, но не слышу силы его.

Як[ов]. Думаю, он из числа тѣх, которыи рвали и молотили, и ѣли Апостолы в Субботу[810].

Аѳ[анасій]. Тѣх-то я и не разумѣю. Апостолам чужое рвать не пристало; своего не имѣли жать и молотить никогда, а исторгать будто пеньку, дурно; да и кушать зерно сырое скотам прилично. Конечно, сей клас есть фигура.

Як[ов]. Без сумнѣнія, он из числа седми класов, явившихся во снѣ фараону: "И седмь класи исхождаху из стеблія единаго избранны и добры"[811].

Аѳ[анасій]. А я сих фараоновых пуще не понимаю; естли что смыслиш, скажи, не мучь[812].

Як[ов]. Бытейская Седмица, скажите мнѣ, что она есть, естли не из всемірных тварей громада грубых и невкусных Болванов? Но когда присмотрѣться и вникнуть внутрь, тогда можно увидѣть, что в сей жестокой и отощалой седмицѣ сокрывается Седмица инородная, гораздо слаще, сытнѣе и пи[та]тельнѣе наружныя; а составляют обѣ одну Седмицу.

"И бысть вечер, и бысть утро, день един"[813]. Будто наличная седмица Колос, а тайная Зерно; или один пустой, а другой внутрь полной 7 дней и 7 колосов.

"Повторися же сон фараону дважды"[814]. Однако ж "сон фараонов один есть"[815].

"И бысть вечер, и бысть утро, день един"[816].

Слово Божіе является одинакое, но слышится двойное.

"Елика Бог творит, показа фараону"[817].

Лицо одно, но двѣ породы: пустая и Божія, явная и тайная, образующая и образуемая[818].

"И пожроша седмь класи тонцыи и истончени вѣтром седмь класов избранных и полных"[819].

Так, как Кит Іону. Однако же и тма его не объят[820].

Аѳ[анасій]. Куда ты нелѣпую дичину наврал?

Як[ов]. Ночь несвѣтла не будет тебѣ; раскуси только хорошенько. Развѣ то для тебя стропотным и жестоким кажется, что в Седмицѣ свѣт, а в колосѣх хлѣб? Но сердце тогда насыщается, когда просвѣщается. Взгляни на Давидову рѣчь: "Знаменася на нас…"[821] Увидиш там же вкупѣ свѣт и пшеницу. "И живот бѣ свѣт человѣком". Іоан[н], I[822]. Разсуждай и сіе: "Взалчут на вечер…"[823]

Когда вечер с нощію голодный, тогда утро со свѣтом сытное.

“Исполнихомся заутра…”[824] “Насыщуся, внегда…”[825] Разумѣю, де, сон сей, да ночью же и видѣл[826].

“И се свѣщник злат весь…”[827]

Но что значит? Внутренній ему Ангел толкует.

“Сіе слово Господне…”[828] “Свѣтилник ногама моима Закон твой…”[829]

О сем свѣтильникѣ навѣдайся в книгѣ Исх[ода], 25. Сколь же велико сходство, равнословіе и пропорція[830]! 7 Вечерей с Утрами, 7 Колосов с Колосами, 7 Свѣщничих вѣтвей со Свѣтильцами.

В вечерах утро, день, око, шар, солнце.

В пустых колосах колосы полныи с зерном.

В свѣщничих вѣтвах, от одного стебля произшедших, кружочки с чашечками, полушариками, наполненными елеем и просвѣщающим, и насыщающим. Теперь о сем свѣщникѣ скажу с Захаріиным Ангелом: “Седмь сія очеса Господня суть, призирающая на всю Землю”[831]. Так седмь же и свѣтов, просвѣщающих Вселенную, и седмь хлѣбов, насыщающих 5 тысяч[832].

“Сіе слово Господне…”[833]

Аѳ[анасій]. Так развѣ же у Бога только 7 очей?

Як[ов]. Вріош! не 7, но одна вѣчность. 7 дней заключили в себѣ всю тварь. А сверх всей седмицы блистает слава Вѣчнаго. Как одно лицо в седми зеркалах[834], и одно солнце в седми днях, и один огнь в седми свѣчах, и одно зерно в седми добрых класах, и одна печать в седми сургучах. “Призирающая на всю Землю”[835], т. е. открывающіяся сверх всея тлѣни. “И Свѣт во тмѣ Свѣтится…”[836]

Естли ты уже примѣтил, что свѣщничіи вѣтвы и добрыи колосы происходят от одного стеблія, чего в простых колосах никогда не бывает, не забудь же, что и блеск свѣтлыя седмицы молніевидно исходит от одной пустой плоти.

“Всяка плоть трава…”[837] – вот тебѣ стебліе. Сіе означает Захарія тѣнью двух маслин, десныя и лѣвыя, пріосѣняющих свѣщник[838].

“Не в силѣ велицѣй, ни в крѣпости, но в дусѣ моем, глаголет Господь Вседержитель”. Гл[ава] 4[839].

“Снѣсть от шуіих человѣк, и не насытится”. Ісаія[840].

“Послю глад на землю”[841]. То же, что “взалчут на вечер…”[842]

“Повторися же сон фараону дважды, яко истинно будет Слово, еже от Бога”. Быт[іе], 41[843].

Разжуй: от Бога, а протчее сон, тѣнь…

Естли ж тебѣ все сіе нелѣпостію кажется, так послушай самаго Іосифа: “Седмь класи добріи седмь лѣт суть”[844].

Аѳ[анасій]. Так на что же лгать? 7 лѣт, а не 7 дней.

Як[ов]. А! А! тут-то твой видно закоулок? Не скроешся[845]. У Бога день, яко 1000 лѣт[846].

И так мнѣ кажется, “Рцыте, клас”[847] значит: раскусите слово Божіе, да не умрете[848]. “Аз есмь хлѣб животный…”[849]

“Жестоко есть слово сіе…”[850] “Имѣяй уши слыш[ати]…”[851] “Аще же не послушаете, в тайнѣ восплачется душа ваша”[852].

Развѣ думаеш, не одно то: невѣдѣніе, ночь, сон, глад, меч, мученіе, смерть, Ад?.. “Кто ны разлучит от Любве Божія”[853].

Тут-то заключается бѣдность, тлѣніе, расточеніе, утѣсненіе… Пожалуй, взгляни на начало гл[авы] 15 в Іерем[іи]:

“Ты оставил мя еси, рече Господь”[854].

“И простру руку мою на тя, и убію тя…”[855]

“И имаху их, и закалаху…” Суд[ій], 12[856].

“Се сей лежит на паденіе…”[857]

Теперь, обратив рѣчи к намѣренной точкѣ[858], сказываю вам, что не только землю с ея плодами и рожденіями, но всѣ небесныя и земныя фигуры, домашнія древним, найпаче в Египтѣ, любомудрцам, отняв от означенія таинств их, перенес Израиль в посвященіе Господеви. И ты ли похитить поучаешися вспять.

“И снем фараон перстень с руки своея, возложи его на руку Іосифову, и облече его в ризу червлену, и возложи гривну злату на выю его, и всади его на колесницу свою втору”[859].

“Возшел еси на высоту… пріял еси даянія…”[860]

“И отверзше сокровища своя, принесоша ему дары: злато, и ліван, и смирну”[861].

“Царіе Аравстіи и Сава дары приведут”[862].

АѲ[АНАСІЙ]. Не похищаю, а спрашиваю, можно ль, например, ариѳметику, геометрію или…

ЯК[ОВ]. Потѣряли цѣну свою пророки языческіе тогда, когда пророченное о всеобщем, о безвременном, о безмѣстном, обратив к частному, мѣстному и временному, перенесли оное на князи, на сыны человѣческіи. Сей есть всеобщій источник идолослуженія. Тлѣнь повсюду взлѣзла на Колесницу Божію. Сами свой прах вознесли на Высоту Господню. “Сіи на колесницах, и сіи на конех…”[863]

Посади, естли хочеш, служанку стихіи, твою астрономію, вознеси на колесницу ВѢЧНАГО. “Колесница Божія тмами тем…”[864]

АѲ[АНАСІЙ]. Что есть Вѣчность?

ЯК[ОВ]. То, что ИСТИНА.

АѲ[АНАСІЙ]. Что есть Истина[865]?

ЯК[ОВ]. То, что пречистое, нетлѣнное и единое.

АѲ[АНАСІЙ]. Не можно ль нѣсколько расказать яснѣе?

ЯК[ОВ]. То, что вездѣ, всегда, все во всем есть.

АѲ[АНАСІЙ]. Отрѣж как можно простѣе.

ЯК[ОВ]. То, что вездѣ и нигдѣ.

АѲ[АНАСІЙ]. Фу! ты сам толком пуще мнѣ очи помрачил.

ЯК[ОВ]. Иначе от тебя не отдѣлаться.

АѲ[АНАСІЙ]. Ну! длячего Бог изображается образами?

ЯК[ОВ]. А ты длячего твои мысли изображаеш фигурами букв или удареніем воздуха?

АѲ[АНАСІЙ]. Длятого, что мысли мои не видны.

Як[ов]. А Бог во сто тысяч раз сокровеннѣе внутрь твоих мыслей, нежели твоя воздушная мысль в наружном твоем болванѣ.

Аѳ[анасій]. Хорошо. Скажи же мнѣ, кто сія Божественныя узы соплѣтает?

Як[ов]. Тѣ, что разрѣшают.

Аѳ[анасій]. А разрѣшает кто?

Як[ов]. Тѣ, что связуют.

Аѳ[анасій]. А я ни сих, ни тѣх не знаю.

Як[ов]. Развѣ ты никогда не слыхал о Веселеилѣ[866] и его товарищах, украсивших разными художествами храм Господень? Пробѣги Исход[а] Гл[ава] 31 или 37. Сей первой художник скиніи посребрил и позолотил столпы: вылил золотые кольца, золотые петли, золотые крючки, пуговицы, колокольчики на священничей одеждѣ, сребреные куполки скиніи, мѣдные у дверей головки, и протч[ая], и протч[ая]…

Аѳ[анасій]. Видно, что Веселеил был крючкотворец.

Як[ов]. А Гедеоном составленную ризу уже ты позабыл? Она, конечно, то же, что Веселеилов Логіон[867], т. е. Слово Божіе. Вспомни, коликое число всѣх приношеній Господеви от сынов Израилевых, и воскликни с Варухом:

"О Ізраилю, коль велик дом Божій и пространно мѣсто селенія его: велико и не имать конца, высоко и безмѣрно". Гл[ава] 3[868].

Всѣ сіи приносы суть узлы, славу Божію внутрь утаевающіи: "Да возмеши от начатка плодов земли твоея, юже Господь Бог [твой] дает тебѣ в жребій, и вложиши в кошницу, и пойдеши на мѣсто, еже изберет Господь Бог твой, призывати имя его тамо[869]. И нынѣ се принесох начатки от плодов земли, юже дал ми еси". Второзак[оніе], 26[870].

"Взя ему мати его ковчежец ситовый, и помаза и клеем и смолою, и вложи отроча в него, и положи его в лучицѣ при рѣцѣ". Исход[871].

Но Исаак связанный[872], Іосиф во узах[873], Мойсей в коробочкѣ[874], Сампсон в веревках[875], Даніил во рвѣ[876], Іеремія в колодѣ[877], Петр в темницѣ[878], Павел в кошницѣ[879] – вѣрю, что они не для всѣх кажутся узлами.

"Разрѣшите его и оставите ити". Іоан[н], 11[880].

"Изведи из темницы душу мою"[881].

"От бездн земли возвел мя еси"[882].

О всѣх сих несмысленных дѣтях еврейских, держащих в руках своих вѣтви того финика: "Яко фінікс, возвысихся на брезѣх"[883]. Да тут же и о самом себѣ Павел: "Мы буіи Христа ради…"[884] Сіи узлы, будто зміи, вьются и переплетываются между собою, нечаянно там являя голову, гдѣ был недавно хвост, и напротив. И как двѣ природы: главная и низшая, вѣчная и тлѣнная, все составляют, так и два образы, составляющіе Сvмвол, по всему священному полю являются, часто перемѣняя мѣсто своея тмы на землю вселяющагося свѣта[885], и напротив, например:

"Злато оныя земли доброе…"[886]

Злато образует вѣчную, земля – тлѣнную природу. Вспомним третій день бытейный и увидим, что сей хвост недавно был головою. Там море есть мѣстом тлѣни, а суша землею, плодоприносящею Божіе обѣтованіе.

“На мѣстѣ злачнѣ, тамо всели мя…”[887]

“Погрязоша, яко олово, в водѣ зѣлнѣй”. Исход[888].

Кит, в сравненіи моря, фигура есть Божіей премудрости, плавающія сверх стихійныя гнили.

“И Дух Божій ношашеся верху воды”[889].

“И всплыве желѣзо”. 4 Цар[ств], 6, с[ти]х 6.

“Господь Бог твой введет тя в землю благую…[890] В землю пшеницы…[891] в землю, в нейже каменіе желѣзо, и от гор ея ископаеши мѣдь”[892]. Втор[озаконіе], 8.

Но вода, Мойсеем изведенная от каменя[893] и Сампсоном из челюсти ослиной[894], знаменует вѣчность. Камень же и челюсть есть персть гнили. Взгляни же на нерукосѣчный Даніилов камень с горою[895] и увидиш, что камень есть чертогом свѣта Слова Божія, а гора – плоти и крови ложем. Но сей змій вдруг завернул голову к хвосту, естли поднять очи к раждающемуся и к вертепному камню, к воскресшему и ко гробу. Иногда голова его и хвост в одном мѣстѣ, будто хвост в устах держа, дѣлается кольцом[896]. Взгляни на вторый бытейный день.

“Посредѣ воды и воды…[897] вода и вода”[898].

Сея воды и Давид жаждет, пренебрег одну.

“Кто напоит мя водою из рова, иже в Виѳлеемѣ”. 2 Царств, 23[899].

Иногда змія сего свитки очень между собою схожи. Наприм[ѣр]: Мойсей влагает в воду древо[900], Елисей соль[901], корабельщики Іону[902], предтеча Христа[903].

“Сходящіи в море… Творящіи дѣланія в водах многих…”[904] И Даніил ввергает меч дракону, или великому змію, во уста. Оный шар был смѣшан из смолы, жиру и волны[905].

Сіи три печати от Духа Премудрости Божіей. Манна, падающая сверх поверхности земной, похожа на снѣжную крупу, а снѣг на руно.

“Дающаго снѣг свой, яко волну…”[906]

“Полагаяй предѣлы твоя мир, и тука пшенична насыщ[аяй тя]…”[907]

Оно печатлѣется, а паче из благовонных древ, смол[о]ю: “Яко смирна избранна, издах благоуханіе” Сирах[908]. Куда страшна и опасна Библіа, поколь семиглавному сему змію вбросить в изблевающія горких вод челюсти[909] свою пилюлю не удостоит тот:

“Посылаяй слово свое земли…”[910]

“Одежда его бѣла аки снѣг, и власи главы его аки волна чиста…” Дан[іил], 7[911].

Тогда сего аспида отроча малое поведет[912].

“Зрите чтилища ваша”. Дан[іил][913].

Смотри, как вьется змій сей и играет! Море и кит, кит и Іона, Іона и тыква. Море в разсужденіи кита есть ничто, а кит в разсужденіи Іоны пустош.

Іона взглядом тыквы, голову его прохлаждающія, а тыква взором славы ВѢЧНАГО ничтоже есть. "Поиграеши ли с ним…[914] извлечеши ли змія удицею?.. или вдѣжеши колце в ноздри его?.."[915] Іов, 40.

Сей змій весь Іордан вмѣщает в уста свои. А на одно око Божіе, будто на удицу, возмется.

Всѣ плаватели хвоста и всѣ корабли рыбарскіи не поднимут главы его.

"Сотворен поруган быти…" Іов, 40[916].

"Змій сей, егоже создал еси…"[917]

"Поругаются ему, и укорят его, и оплюют его…" Лука[918].

То же разсуждается о рыбѣ Товіиной, с печенью ея и сердцем[919]; о рыбѣ, удицею Петровою извлеченной, с монетою внутрь ея[920]; о рыбах, Христом благословенных: "Иду рыбы ловити…"[921]

Таковые ж свертки сгибает змій сей и здѣсь: вода и ковчег, ковчег и Ной, Ной и голубица, голубица и око, око и верхи гор, верх и ВѢЧНОСТЬ.

"Возшед на гору стреминную…" Іов, 40[922].

"Ложе его остни остріи…" Іов, 41[923].

То же и здѣсь: Содом и огнь, огнь и дым, дым и дух, дух и благовоніе. А Лот значит: благоуханіе (Стакти)[924].

"Взыде дым гнѣвом его…"[925]

"Потщавшеся, запалиша град огнем…"[926]

"Узрѣша дым восходящь от града до небесе". Нав[ин], 8[927].

"Дух и вода и кровь: и тріе во едино…" Іоанн[а] посл[аніе][928].

Тѣ же винты, или извитія зміины, и здѣсь:

Израиль и языки, Израиль и скинія, скинія и мѣра ея, чудно составляющая во всѣх частях сумму десяточну. Наконец, вся скинія ничто есть.

Взглядом внутренностей ея сіе есть: манны, свѣтильника, хлѣбов и проч[ая]. А сіе опять ничтоже есть, взглядом Славы Божія, во мракѣ сем блистающія: "Небо небесе не довлѣют тебѣ…"[929]

АѲ[АНАСІЙ]. Ты мнѣ своими винтами зміиными совсѣм ум помрачаеш; скажи только мнѣ, которую ты нащитал сумму десяточну в частях скиніи и в мѣрѣ, и в числѣ ея?

ЯК[ОВ]. Скинія из десяти опон. Вот тебѣ десяток в частях! Долгота каждой опонѣ 28 лакот. Вот десяток: 2 и 8. Во всѣх опонах лактей 280. Вот в числѣ лактей так, как в долготѣ, десяток: 2 и 8! Широта каждой опоны 4 лактя, а во всѣх 40, скинь на щеты 1, 2, 3, 4 и выйдет 10, а 4, 40 и 400 в той же пропорціи суть.

АѲ[АНАСІЙ]. Вот еще какіе крючки! Они нѣсколько подходят к нашим гражданским.

ЯК[ОВ]. Мѣра и число всегда есть Божіе.

"Ниже хребты их, и высота бяше им…" Іезек[іиль][930].

"Скажи ми, Господи, кончину мою и число дній моих"[931].

"Сочте своя домочадцы…"[932]

"Возведох очи мои и видѣх, и се, муж, и в руцѣ его уже землемѣрно". Захар[ія], 2[933].

Вся Библія есть Узел и узлов цепь. Вся в одном узлѣ и в тмах тем узлов, тѣмже весь сей Рай насадил Господь Бог во Едемѣ на востоцѣх[934].

"Велія будет слава храма сего послѣдняя паче первыя, глаголет Господь…" Аг[г]ей, 2[935].

Едем значит Рай сладости, увеселительный сад[936]. Что же за вздор Рай в Едемѣ? Сад в Саду?.. Все сіе хврастіе есть чаша колких шиповников. Продерись, развяжи, и вкусиш от древа жизни.

"Древо жизни посредѣ Рая…"[937]

"Восток имя ему"[938]

"Гортань его сладость…"[939]

"И идоша по пустыни, и пріидоша до Хеврона". Числ, 13[940].

Хеврон есть град горный, значит дружество[941]. По чащам сих узлов ходит неизслѣдимая Божія Премудрость. Сюда-то Приточник… "Не вѣм: слѣда орла, паряща по воздуху, и пути зміа, ползуща по камени…" 30[942].

"Услышаста глас Господа Бога, ходяща в Раи…"[943]

Самый послѣдній голосок или словцо дышет СVМВОЛОМ[944] или зависит от него. Наприм[ѣр]: "Тамо его узрите…"[945], т. е. на горѣ, сверх горы, вышше стихій.

"Горняя мудрствуйте, а не земная…"[946]

"Тамо взыдоша колѣна, колѣна Господня…"[947]

"Тамо возращу рог Давидови…"[948]

Каждая пара образов есть двое двое.

"Вся сугуба, едино противу единаго". Сирах, 42[949].

"Единою глагола Бог, двое сія…"[950]

"Внидоша к Ною в ковчег два два…"[951]

А естли разсудить, тогда каждый образ есть трое, т. е. простый, образующій и образуемый[952]. Напримѣр, хлѣб простый, хлѣб образующій и хлѣб ангельскій[953]. "Не о хлѣбѣ единѣм жив будет человѣк…"[954] Грозд простый, образующій и веселящій.

"Віно веселит сердце человѣка…"[955]

"Кровь гроздову піяху віно…"[956]

Небо простое, образующее и небо небесе[957]. Так, как круг в колеси[958], Солнце в Солнцѣ.

"Небо небесе Господеви"[959].

И думаю, в сію-то силу сказывает Приточник: "Ко словесем мудрых прилагай твое ухо… да разумѣеши, яко добра суть[960]. Ты же напиши я себѣ трижды" (на сердцѣ твоем), естли, де, хощеш совѣта, смысла и разума. Гл[ава] 22[961].

При всем сем вспомни межеванье между градом и градом, Мойсеем узаконенное. Два образы суть, как два населенные грады. Паче же не забудь сего: "В коей земли вселяется свѣт, тмѣ же кое есть мѣсто? Аще введеши мя в предѣлы (TERMINUS) их!"[962]

"Аще же ли и вѣси стези их?"[963]

"Гдѣ был еси, егда основах землю?"[964]

“Кто положи мѣры ея, аще вѣси?”[965]

“Возвѣсти ми, аще вѣси разум (земли)…”[966] Іов, 38.

Аѳ[анасій]. Я устал, слушая твоих узлов собраніе.

Як[ов]. Вспомни кущи Израилевы, сады Соломоновы.

“Востани, сѣвере, и гряди, юже…”[967]

“Дух вся испытует, и глубины Божія”[968].

Из таковой кущи колом Іаіль пробила голову Сисарѣ. 4 Суд[ій], ст[их] 21[969].

Таков был сын Іаковль Іуда. “Привязуяй к лозѣ жребя свое…”[970] Развѣ к подлому привязует? “Аз есмь лоза…”[971]

Взгляни, пожалуй, на Іисуса Навина с Халевом. Развѣ не видиш, какое сокровище несут сіи мужи? На дрюкѣ привязан из земли Божіей пребогатый грозд, кромѣ шипков (полных роз) и смоквей[972]. Сколько виноградных ягод, столько шариков, сколько шариков, столько узлов, заключающих в себѣ Сладчайшій Божества муст, Веселящій Сердце[973], при котором пирует небесный Учитель со ученики своими.

“Сія есть кровь моя…”[974]

“Пиша же и упишася с ним”. Быт[іе], 43[975].

Что же касается до рѣшителей сих Божественных гаданій, вспомни Даніила с Іосифом, разрѣшающих сонія.

“Еда не Богом изявленія их есть”. Быт[іе], 40[976].

“Сказуя сны и возвѣщая сокровенная, и разрѣшая соузы”. Дан[іил], 5[977].

Вспомни Маріина обручника, слышащаго во снѣ глас Ангела Божія[978], вспомни Мойсея, узрѣвшаго во мракѣ Бога[979].

Вспомни Авраама, раздѣляющаго пополам скоты пред Господом. Быт[іе], 15.

“Заходящу же солнцу, ужас нападе на Аврама”[980].

Раздѣлить и разрѣшить значит то же.

Таков был Авель, принесшій первородное и от туков овец Господеви, и не испаде лице его[981], но, подняв очи, видѣ день Господень[982].

Таков был тот: “Зубы его паче млека…”[983] Таковы были тѣ: “Кровь гроздову піяху вино с туком Агн[чим]…”[984] Вспомни, кой пророк скушал горькой свиток[985]? Но куда сладок был! когда дожевался до останка. Останок есть Бог.

“Открыл еси та младенцем…”[986]

“Останки младенцем…”[987]

Но и всѣ пророки вопіют: “Видѣх, видѣх…” Вспомни Сампсона, веревки и льва разтерзающаго, находящаго в ядовитом ядомое, а в жестоком сладкое[988].

“Насыщуся, внегда явитимися славѣ твоей”[989].

Вспомни Давида, исторгающаго из уст львиных и медвежьих овцу[990]. Сей из Голіаѳовых[991], а Іудиѳ из Олоферновых ножен меч извлекает[992].

“Живо бо Слово Божіе, острѣй[ше] паче всякаго меча”[993].

Еанея, сын Іодаев, убил льва, вырвал копіе из рук египтянина. “И уби его копіем его”. 2 Царст[в], 23[994]. “Яко искры по стеблію потекут…”[995]

Кто разорил города Іерихон и Гаі?

Кто расторгнул ополченіе иноплеменничее и достал воду Давиду из рва виѳлеемскаго?

“Облецыся во славу твою, Іерусалиме, граде святый…”[996] “Совлецы узу выи твоея, плѣненая дщи Сіоня”. Ісаія, 52[997].

Вздумай, гдѣ тот, кто на гумнѣ молотит? А к нему на воловом возу прикатывается Кивот Господень[998].

“Свѣтися, свѣтися, Іерусалиме…”[999]

“Благословены житницы твои…” Второзак[оніе], 28[1000].

“Благослови Господь дом Аведдаров…” 2 Царст[в], 6[1001].

Посмотри, что дѣлает муж Руѳин Вооз? Служанки его жнут и вяжут снопы, а он вымолачивает из стеблія Зерно. “Се, той вѣет на гумнѣ ячмень сея нощи”. Руѳь, 3[1002].

“И преломив даяше има. Онѣма же отверзостѣся очи”[1003].

АѲ[АНАСІЙ]. Я о всѣх сих читал, но не даются читать. Трудно…

ЯК[ОВ]. Так послушай же о новѣйших скинотворцах и плетущих мрежи рыбарях, вот они: “Елика аще свяжете на земли, будут связана на небеси…”[1004] Никогда они не вяжут узлов, чтоб не скрывалася внутрь цѣльная простота Голубинаго ока. И никогда не разрѣшают гаданій[1005], чтоб не вынуть оттуда перстня сладчайшія меда и сота[1006] вѣчности.

“От ядущаго ядомое и от крѣпкаго изыдѣ сладкое”[1007]. “И снѣсте ветхая и ветхая ветхих”[1008]. “Веніамін волк хищник, рано яст, еще и на вечер дает пищу”. Быт[іе], 49[1009].

“Вѣрова Аврам Богу, и вмѣнися ему в правду (все писанное)”[1010].

“Знаменія же вѣровашым сія…”[1011] “Языки возглаголют новы…”[1012] “Змія возмут…”[1013]

“И сіе рек, дуну и глагола им: Пріимите дух свят! имже отпустите грѣхи, отпустятся им, и имже держите, держатся”[1014].

АѲ[АНАСІЙ]. Пускай же сему разговору будет имя:

КОЛЬЦО.

Цей твір Сковорода написав десь наприкінці 1773-го або на початку 1774 р. Автограф до нас не дійшов. Твір знаємо в одному-єдиному списку з першої чверті XIX ст., який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 11). Діалог був уперше надрукований (з купюрами й без закінчення) у Москві 1837 р. окремою книжечкою [див.: *Сковорода Г. С.* Дружескій разговор о душевном мирѣ. – Москва: Издание Московского попечительного комитета «Человеколюбивого общества», 1837. – 94 с.]. Подаємо за рукописом. Зважаючи на те, що переписувач посутньо змінив правопис Сковороди (скажімо, заступив літеру *ѣ* літерою *е* тощо), відтворюємо ті граматичні форми, які характерні для сковородинських автографів.

[1] Цей супровідний лист-присвята адресований Володимирові Степановичу Тев’яшову – воронізькому поміщикові, сину Степана Івановича Тев’яшова, харківського (1734–1757 рр.)

та острогозького (1757–1763 рр.) полковника [див.: *Ніженець А.*, *Стогній І.* Григорій Сковорода. Пам'ятні місця на Україні. – Київ, 1984. – С. 52–53; *Гавриленко А.* Над Тихою Сосною. На зарубіжній Слобожанщині // Березіль. – 2002. – № 7–8. – С. 151–154].

[2] Сковорода має на думці діалоги «Кольцо» та «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

[3] "Вічний двигун" (лат.).

[4] Сковорода називає душу "вічним двигуном" з огляду на те, що вона, на відміну від тіла, повсякчас перебуває в русі. Думку про саморухомість душі Діоген Лаерцій (III, 67; VIII, 83) пов'язував з наукою Платона й Алкмеона [див.: *Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 169, 356].

[5] Цей образ походить з емблематики. Див., наприклад, 645-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Стрѣла, обращенная к сѣверной звѣздѣ» (підпис: "Прямо к цѣли, или ко предмету. Recta ad metam" [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 162–163].

[6] Тобто Бога. Див. прим. 101 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».

[7] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 14. Пор.: **и҆ зе́млю снѣ́си всѧ̑ дни̑ живота̀ твоегѡ̀.**

[8] Пор.: "Що посієш, те й пожнеш" [*Франко*, № 21024; Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 252]; "Что посеешь, то и пожнешь" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 230]. В українській літературі ця приказка вживалася задовго до Сковороди, наприклад, у Статуті Львівської братської школи «Порядок школьний» 1586 р.: "єже бо сѣєть человѣк, тоже и пожнеть" [Порядок школьний // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 38].

[9] Можливо, Сковорода має на думці слова: **не пребꙋ́деши въ вѣ́чное вре́мѧ, сѣ́мѧ ѕло́е** (Книга пророка Ісаї 14: 20).

[10] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 6: 33. Пор.: **И҆щи́те же пре́жде цр҃твїѧ бж҃їѧ.** Див. також: **О҆ба́че и҆щи́те цр҃твїѧ бж҃їѧ** (Євангелія від св. Луки 12: 31).

[11] Євангелія від св. Луки 8: 39.

[12] Євангелія від св. Луки 17: 21.

[13] Парафраза Євангелії від св. Матвія 23: 26. Пор.: **ѡ҆чи́сти пре́жде внꙋ́треннее стклѧ́ницы.** Див. також: Євангелія від св. Луки 11: 39.

[14] Див. прим. 162 до циклу «Басни Харьковскія».

[15] Євангелія від св. Луки 11: 28.

[16] Тобто «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

[17] Див. прим. 19 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

[18] Пор.: "Боязливого сина мати не плаче" [*Номис*, № 9294]. Можливо, Сковорода травестує тут почутий колись від "персіянина" сюжет «Тисячі й однієї ночі», а власне, про третю подорож Синдбада-мореплавця, коли дракон пожер його товаришів.

[19] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 11: 6. Пор.: **безсовѣ́тїемъ же ᲂу҆ловлѧ́ютсѧ беззако́нніи.**

[20] Книга Притч Соломонових 6: 2.

[21] Деякі оповідки про єдинорога наголошують на тому, що ця тварина покладається тільки на власні сили (наприклад, під час потопу він не захотів іти до Ноєвого ковчега), а вмістилищем його надзвичайної сили є ріг [див.: *Войтович В.* Українська міфологія. – Київ, 2002. – С. 536].

[22] Очевидно, Сковорода має на думці слова: ꙗ҆́кѡ безꙁакѡ́нноваша въ пꙋте́хъ свои́хъ, забы́ша гдⷭ҇а бг҃а ст҃а́го своегѡ̀ (Книга пророка Єремії 3: 21).
[23] Фраза во вре́мѧ ѻ҆́но дуже часто зринає в Біблії, уперше – у П'ятій книзі Мойсеєвій: Повторення Закону 1: 9. Крім того, нею розпочинаються євангельські читання в «Молитвослові».
[24] Див. прим. 55 до циклу «Басни Харьковскія».
[25] Солон (гр. *Σόλων*) – афінський поет, законодавець і філософ кінця VII – початку VI ст. до н. е., архонт у 594-му та 595 рр., один із "семи мудреців". У старій Україні його науку пов'язували найперше з гаслом "Пізнай себе". Див. прим. 16 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».
[26] Див. прим. 21 до циклу «Басни Харьковскія».
[27] Див. прим. 184 до діалогу «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сіон».
[28] Див. прим. 159 до циклу «Басни Харьковскія».
[29] Сковорода іронізує, бо зазвичай "высокопарными орлами" називали видатних богословів, наприклад, Діонісія Ареопагітського [див.: *Транквіліон-Ставровецький К.* Євангеліє учителноє. – Рахманів, 1619. – Арк. 24 (друга пагін.)].
[30] Ідеться про Зевса (гр. *Ζευς*, род. *Διος*).
[31] Сковорода шкилює тут із характерного для доби Просвітництва нігілістичного ставлення до старовини, зокрема з просвітницького лібералізму в питаннях релігії, який набув на ту пору значного поширення. Навіть в українських духовних навчальних закладах десь від початку 1760-х рр. твори Вольтера й Руссо правили за стилістичні посібники з французької мови. Однак їхній релігійний лібералізм зазнавав рішучої критики. Досить пригадати хоч би полеміку Георгія Кониського з Вольтером [див.: Письмо г-на Волтера к учителям Церкви и богословам [и] ответ на оное письмо архиепископа Могилевскаго Георгия Конисскаго // Домашняя беседа. – 1867. – Вып. 46. – С. 1102–1106; Вып. 47. – С. 1122–1126; Вып. 48. – С. 1154–1156], "антилібертинську" спрямованість проповідей Івана Леванди та деяких василіянських друків, інспіровані, очевидно, активними спробами протидії поширенню ідей французького вільнодумства з боку католицької Церкви, утіленими в численних книжках на взір двотомового віленського видання 1786 р. «Filozof bez reliij» тощо.
[32] Див.: И҆ прельсти̑ ѥ҆гѡ̀ мно́гою бесѣ́дою, тене́тами же ѹ҆сте́нъ (въ блꙋ́дъ) привлечѐ ѥ҆гѡ̀. Ѻ҆нъ же а҆́вїе послѣ́дова ѥ҆й ѡ҆бѣюро́дѣвъ, и҆ ꙗ҆́коже во́лъ на заколе́нїе веде́тсѧ, и҆ ꙗ҆́кѡ пе́съ на ѹ҆зы, и҆лѝ ꙗ҆́кѡ ѥ҆ле́нь ѹ҆ѧ́звленъ стрѣло́ю въ ꙗ҆тра: и҆ спѣши́тъ ꙗ҆́кѡ пти́ца въ сѣ́ть, не вѣ́дый, ꙗ҆́кѡ на дꙋ́шꙋ свою̀ течѐтъ. Нн҃ѣ ѹ҆̀бо, сы́не, послꙋ́шай мене̑ и҆ внима́й глаго́лѡмъ ѹ҆стъ мои́хъ, да не ѹ҆клони́тсѧ въ пꙋти̑ ѥ҆ѧ̀ се́рдце твоѐ, и҆ да не прельсти́шисѧ въ стезѧ́хъ ѥ҆ѧ̀: мно́гихъ бо ѹ҆ѧзви́вши низве́рже, и҆ безчи́сленни сꙋ́ть, и҆̀хже ѹ҆би́ла є҆́сть: пꙋтїѐ а҆́дѡвы до́мъ ѥ҆ѧ̀, низводѧ́щїи въ сокрѡ́вища сме́ртнаѧ (Книга Притч Соломонових 7: 21–27).
[33] Як свідчив Светоній у «Житті дванадцяти цезарів» (II, 25), Август любив повторювати цей вислів, маючи на думці дії взірцевого полководця, якому "менш за все личить бути поспішливим та необачним" [*Гай Светоний Транквилл.* Жизнь двенадцати цезарей / Пер. с лат., предисловие и послесловие М. *Л.* Гаспарова. – Москва, 1990. – С. 47].
[34] Гр. *ᾅδης* (чи *Ἅιδης*) – 'підземне царство'; у Новому Заповіті – 'пекло'.
[35] Євангелія від св. *Л*уки 10: 18.
[36] Олександр (гр. *Ἀλέξανδρος*) Македонський (356–323 рр. до н. е.) – великий завойовник стародавнього світу, учень Арістотеля. У старій Україні образ Олександра був знаний десь

від середини XIII ст. завдяки перекладному роману «Александрія». Олександр – один з улюблених персонажів української барокової літератури. Наприклад, Антоній Радивиловський порівнював із ним Христа [див.: *Радивиловський А.* Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 764; *Радивиловський А.* Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 3 (зв.)], Феофан Прокопович, покликаючись на трактат Плутарха «Про спокій душі», згадував про те, як Олександр заплакав, коли дізнався, що число світів – безконечне [див.: *Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 313], а в Івана Максимовича є поезія «Цар Александер», в якій ідеться про зустріч Олександра з кініком Діогеном [див.: *Максимович І.* Алфавит собранный, риѳмами сложенный. – Чернігів, 1705. – Арк. 112–113 (зв.)]. Образ Олександра, з одного боку, втілював марність дочасних прагнень людини, ілюзорність земної влади та величі, а з другого – уособлював мудрого володаря й мудрого чоловіка як такого.

[37] Про це писав Пліній Старший у своїй «Природознавчій історії» (XXXV, 85): "Апеллесові властива була надзвичайна привітність, чим він здобув ласку Олександра Великого, який часто бував у майстерні художника. Крім того, як мовилось вище, Олександр окремим розпорядженням заборонив будь-кому, за винятком Апеллеса, малювати його портрети. Але, коли Олександр одного разу в його майстерні довго розводився про малювання без достатнього знання справи, Апеллес увічливо порадив йому мовчати, попереджаючи, що в противному випадку з нього сміятимуться хлопці, які розтирають фарби" [Віхи в історії античної естетики: Збірник. – Київ, 1988. – С. 204–205]. Слід сказати, що популярні сюжети про Апеллеса (наприклад, про його суперечку з чоботарем) старі українські письменники брали здебільшого з XXXV-ої книги «Природознавчої історії» Плінія Старшого [див., зокрема: Сѣмя слова Божія. – Почаїв, 1772. – С. 226].

[38] Лат. *sententia* – 'думка, погляд, вираз'.

[39] Парафраза Євангелії від св. Івана 14: 27. Пор.: **Ми́ръ ѡ҆ставля́ю ва́мъ, ми́ръ мо́й даю̀ ва́мъ**.

[40] Книга Притч Соломонових 11: 6.

[41] Євангелія від св. Луки 17: 21.

[42] "Знаття вершин Нілу" – образ, узятий з риторичної топіки. Згадаймо, наприклад, такий самий образ у поезії Горація (Оди, IV, 14): "…Ніл, що й досі витік ховає свій" [*Квінт Горацій Флакк*. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 106]), або в «Євхаристеріоні» Софронія Почаського: "Нурт рѣки красномовства, юж початок Нилу, / Будет знати поета…" [*Почаський С.* Εὐχαριστήριον, албо Вдячность ясне превелебнѣйшому в Христѣ єго милости господину отцу кир Петру Могилѣ // *Тітов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 295]. Цей образ мав цілу низку конотацій, починаючи від "знаття того, чого ніхто не знає" й закінчуючи "знаттям того, де знаходиться рай". Скажімо, Феофан Прокопович писав про Ніл таке: "Витікає з невідомого джерела, хоч деякі вважають, що він бере початок із священного місця і є річкою, яка називається Піон («Буття», кн. II). Однак з його початком пов'язане інше питання, а саме: чи існує рай і де він є" [*Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 469]. А в курсі риторики Прокопович зазначав, що початки всіх народів сховані від нас так само, як джерела Нілу [див.: *Прокопович Ф.* Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 342].

[43] Див. прим. 459 до діалогу «Сѵмфоніа, нареченная Книга Асхань».

[44] Головне місто Аттики Афіни виникло на початку першого тисячоліття до н. е. Назву міста – *Ἀθῆναι* – Памва Беринда пояснював так: “без холма, без пагорка, без згромаженя, або от Аѳины, то єсть Минервы, богинѣ наук” [*Беринда П.* Лексікон славенороссiй и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 336]. Заснування Афін було оповите легендами. Як зазначав, наприклад, Феофан Прокопович, дехто стверджує, що “праматір афінського народу походить не з чого іншого, як з самої землі” [*Прокопович Ф.* Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 342].

[45] За часів Сковороди гідрографи нараховували п’ять морів: Океан, Середземне, Червоне, Перське й Каспійське [див.: *Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 465]. Отже, під “Великим морем” Сковорода, очевидно, мав на думці Океан.

[46] Мабуть, Сковорода має на думці слова: **Сéрдцє прáвоє ѝщєтъ чꙋвства** (Книга Притч Соломонових 15: 14).

[47] Можливо, це парафраза Євангелії від св. Луки 17: 21. Пор.: **цр҃твїє бж҃їє внꙋтрь вáсъ є҆́сть.**

[48] Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 30: 23. Останнє слово має форму: **человѣ́ка.**

[49] Послання св. ап. Павла до римлян 10: 15.

[50] Євангелія від св. Луки 22: 30.

[51] Євангелія від св. Матвія 19: 28.

[52] Від гр. *καθολικός* – ‘всезагальний’.

[53] Книга пророка Ісаї 59: 8–10.

[54] Фраза **сѐ, мы ѡ҆стáвихомъ всѧ̑** зринає в Євангелії від св. Матвія 19: 27, в Євангелії від св. Марка 10: 28 та в Євангелії від св. Луки 18: 28.

[55] Книга пророка Ісаї 6: 8–9.

[56] Сковорода має на думці слова: **Тóй бо є҆́сть мѝръ нáшъ** (Послання св. ап. Павла до ефесян 2: 14).

[57] У цій інтерполяції Сковорода використовує слова: **ꙗ҆́коже веселѧ́щїисѧ въ жáтвꙋ** (Книга пророка Ісаї 9: 3).

[58] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 9: 6. Пор.: **Ꙗ҆́кѡ ѻ҆трочѧ̀ родѝсѧ нáмъ, сн҃ъ, и҆ дадéсѧ нáмъ, є҆гѡ́же начáлство бы́сть на рáмѣ є҆гѡ̀: и҆ нарицáєтсѧ и҆́мѧ є҆гѡ̀: велѝка совѣ́та а҆́гг҃лъ, чꙋ́денъ, совѣ́тникъ, бг҃ъ крѣ́пкїй, властелѝнъ, кн҃зь мѝра, ѻ҆ц҃ъ бꙋ́дꙋщагѡ вѣ́ка: приведꙋ́ бо мѝръ на кнѧ̑зи, мѝръ и҆ здрáвїє є҆мꙋ̀.**

[59] Можливо, Сковорода має на думці слова: **Вѣнéцъ мꙋ́дрости стрáхъ гдⷭ҇ень, возцвѣтáѧй мѝръ и҆ здрáвїє и҆зцѣлéнїѧ** (Книга Ісуса, сина Сирахового 1: 18).

[60] Книга пророка Варуха 3: 9–14.

[61] Книга пророка Варуха 4: 4.

[62] Книга пророка Єремії 13: 15–17.

[63] П’ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 28: 58–59.

[64] П’ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 28: 65–66.

[65] Книга Притч Соломонових 14: 26–27.

[66] Книга Притч Соломонових 10: 6.

[67] Від гр. *εὐλογέω*, що в Новому Заповіті означає “благословляти, дякувати”.

[68] Сковорода тлумачить поняття *ευδαιμονία* як “благополучіе”, тобто *щастя*. А це останнє він розглядав як остаточну мету філософії та всього дочасного життя людини. Більше того, філософ перетворює його на своєрідний есхатологічний принцип, тобто на щось підхоже до орігенівського уявлення про всеосяжну віднову Божого творива – апокатастазис.

[69] Трохи неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 10: 4–5. Її початок звучить так: ѡ҆рꙋ́жїѧ бо…
[70] Очевидно, Сковорода має на думці слова: и҆́менемъ моѝмъ бѣ́сы и҆ждеѧ́тъ (Євангелія від св. Марка 16: 17).
[71] Гр. *δαιμόνιον* означає "божественна, надприродна сила, божество, дух"; у Новому Заповіті – "злий дух, біс".
[72] Парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 1: 23. Пор.: и҆сполне́нїе и҆сполнѧ́ющагѡ всѧ́чєскаѧ во всѣ́хъ.
[73] Сковорода має на думці слова: **Н**едосто́йныхъ бо и҆́мене і҆дѡлѡвъ слꙋже́нїе нача́ло всѧ́кагѡ ѕла̀, и҆ вина̀ и҆ коне́цъ є҆́сть (Книга Премудрості Соломонової 14: 27).
[74] Книга Премудрості Соломонової 17: 11.
[75] Парафраза Книги Притч Соломонових 17: 12. Пор.: **В**нꙋ́трь же ме́нше сꙋ́щее ча́ѧнїе, бо́лшее мни́тъ невѣ́дѣнїе вины̀ подаю́щїѧ мꙋ́кꙋ.
[76] Неточна цитата з Книги Премудрості Соломонової 1: 9. Пор.: **В**ъ совѣ́тѣхъ бо нечести́вагѡ и҆стѧза́нїе бꙋ́детъ.
[77] Неточна цитата з Книги Премудрості Соломонової 1: 11. Пор.: ꙋ҆ста̀ же лжꙋщаѧ ꙋ҆бива́ютъ дꙋ́шꙋ.
[78] Книга Притч Соломонових 12: 7.
[79] Трохи неточна цитата з Книги Премудрості Соломонової 1: 15–16. Початок 15-го вірша звучить так: **П**ра́вда бо…
[80] Книга Притч Соломонових 20: 17.
[81] Книга Ісуса, сина Сирахового 28: 24–26.
[82] Євангелія від св. Матвія 4: 16.
[83] Фраза ми́ръ бж҃їй зринає в Посланні св. ап. Павла до филип'ян 4: 7 та в його ж таки Посланні до колосян 3: 15.
[84] Сковорода має на думці слова: ꙗ҆́кѡ нѣ́сть на́ша бра́нь къ кро́ви и҆ пло́ти, но къ нача́лѡмъ и҆ ко власте́мъ (и҆) къ мїродержи́телемъ тмы̀ вѣ́ка сегѡ̀, къ дꙋховѡ́мъ ѕло́бы поднебе́снымъ (Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 12).
[85] Книга Псалмів 13 (14): 1.
[86] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 15. Пор.: то́й твою̀ блюстѝ бꙋ́детъ главꙋ̀.
[87] Книга Псалмів 13 (14): 1; 52 (53): 2.
[88] Перша книга Мойсеєва: Буття 3: 15.
[89] Четверта книга Мойсеєва: Числа 21: 6.
[90] Ця похмура глава закінчується таким віршем: на є҆ди́ныхъ же ѻ҆́ныхъ простира́шесѧ тѧ́жкаѧ но́щь, ѿ́бразъ бꙋ́дꙋщагѡ и҆́хъ воспрїѧ́тїѧ тмы̀: са́ми же себѣ̀ бы́ша тмы̀ тѧжча́йшїи (Книга Премудрості Соломонової 17: 20).
[91] Книга Йова 20: 14.
[92] Неточна цитата з Книги Йова 20: 16. Пор.: **Г҃**ро́сть же ѕмїе́вꙋ да сеѐтъ, да ꙋ҆бїе́тъ же є҆го̀ ѧ҆зы́къ ѕмїи́нъ.
[93] Книга пророка Михея 7: 17.
[94] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 14. Пор.: ꙗ҆́кѡ сотвори́лъ є҆сѝ сїѐ, про́клѧтъ ты̀ ѿ всѣ́хъ скотѡ́въ и҆ ѿ всѣ́хъ ѕвѣре́й земны́хъ.
[95] Книга Псалмів 72 (73): 9.
[96] Книга Псалмів 139 (140): 3.
[97] Книга Псалмів 51 (52): 3.
[98] Див.: Четверта книга Мойсеєва: Числа 21: 8–9. У християнській традиції жердина, на якій Мойсей почепив мідного змія, здавна символізувала хрест, як-от в «Апології» (I, 60)

Юстина Мученика [див.: Святого Иустина Апология I // Ранние отцы Церкви: Антология. – Брюссель, 1988. – С. 330–331].

[99] Див.: Четверта книга Мойсеєва: Числа 21: 8–9.

[100] Сковорода має на думці слова: **И҆** бѧ́ше кѹмі́ръ вавѵ҆лѡ́нѧнѡмъ, є҆мѹ́же и҆́мѧ ви́лъ (Книга пророка Даниїла 14: 3).

[101] Неточна цитата з Книги пророка Михея 4: 13. Пор.: **В**оста́ни и҆ и҆змлати̑ и҆̀хъ, дщѝ сїѡ́нѧ, ꙗ҆́кѡ ро́ги твоѧ̑ положѹ̀ желѣ́зны и҆ па́знѡкти твоѧ̑ положѹ̀ мѣ̑дѧны, и҆ и҆стончи́ши лю́ди мнѡ́ги.

[102] Євангелія від св. Івана 8: 12.

[103] Євангелія від св. Івана 10: 11, 14.

[104] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 15. Пор.: то́й твою̀ блюсти̑ бѹ́детъ главѹ̀.

[105] Парафраза Євангелії від св. Матвія 11: 15. Пор.: и҆мѣ́ѧй ѹ҆̀шы слы́шати да слы́шитъ.

[106] Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: пло́ть не по́льзѹетъ ничто́же.

[107] Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 12: 25. Пор.: **С**тра́шноє сло́во се́рдце мѹ́жа прѣ̑на смѹща́етъ, вѣ́сть же бл҃га́ѧ весели́тъ є҆го̀.

[108] Парафраза П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 31: 15. Пор.: **И҆** сни́де гдⷭ҇ь въ столпѣ̀ ѻ҆́блачнѣ, и҆ ста̀ ѹ҆̀ две́рїй ски́нїи свидѣ́нїѧ: и҆ ста̀ сто́лпъ ѻ҆́блачный ѹ҆̀ две́рїй ски́нїи свидѣ́нїѧ.

[109] Парафраза Євангелії від св. Луки 2: 34. Пор.: сѐ, лежи́тъ се́й на паде́нїе и҆ на воста́нїе мнѡ́гимъ во і҆и҃ли, и҆ въ зна́менїе прерѣка́емо.

[110] Книга Притч Соломонових 23: 15.

[111] Євангелія від св. Марка 16: 18. Пор.: ѕмїѧ̑ во́змѹтъ.

[112] Схожа думка є, наприклад, у Сенеки (Моральні листи до Луцілія, CXIII, 30): "Найвища влада – мати владу над собою" [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 503].

[113] Див. прим. (32) до діалогу «Брань архистратига Михаила со Сатаною».

[114] Див. прим. 86 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».

[115] Книга Притч Соломонових 24: 7.

[116] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 1: 21. Пор.: ѹ҆ вра́тъ же си́льныхъ присѣди́тъ, во вратѣ́хъ же гра́да дерза́ющи глаго́летъ.

[117] Книга Притч Соломонових 14: 1.

[118] Перша книга Мойсеєва: Буття 28: 17.

[119] Книга Притч Соломонових 24: 13–14.

[120] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 24: 14. Закінчення фрази звучить так: ѹ҆пова́нїе не ѡ҆ста́витъ тебѐ.

[121] Книга пророка Варуха 4: 1.

[122] Сковорода має на думці слова: **П**ремѹ́дрость созда̀ себѣ̀ до́мъ (Книга Притч Соломонових 9: 1).

[123] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 19: 33–35.

[124] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 9: 21.

[125] Перша книга Мойсеєва: Буття 43: 34.

[126] Книга Притч Соломонових 4: 17.

[127] Очевидно, Сковорода має на думці слова: вїно̀ моѐ, веселѧ́щее бг҃а и҆ человѣ́ки (Книга Суддів 9: 13).

[128] Євангелія від св. Марка 3: 34.

[129] Книга Псалмів 35 (36): 9.

[130] Трохи неточна цитата з Послання св. ап. Павла до євреїв 13: 10. Пор.: **И҆**мамы (же) ѻ҆лта́рь.

[131] Ідеться про символічне зображення Тройці.
[132] Сковорода має на думці вигук Архімеда: "Εὕρηκα!" ("Знайшов!"). У IX-ій книзі свого трактату «Про архітектуру» Вітрувій розповідав, що сиракузький тиран Гієрон доручив Архімедові перевірити склад сплаву, з якого зроблена його корона. Архімед зміг упоратися з цим завданням тільки тоді, коли випадково під час купання відкрив основний закон гідростатики. Тоді він із криком "Еврика!" чимдуж помчав додому, щоб перевірити своє відкриття [див.: *Коваль А. П., Коптілов В. В.* Крилаті вислови в українській літературній мові. Вид. 2-е, перер. і доп. – Київ, 1975. – С. 85].
[133] Парафраза Другої книги царств 6: 2. Пор.: вознестѝ ѿтꙋ́дꙋ кївѡ́тъ бж҃їй, над̾ нн҃иже призва́сѧ и҆́мѧ гдⷭ҇а си́лъ.
[134] Парафраза Другої книги царств 6: 16. Пор.: мелхо́ла дщѝ саꙋ́лова приница́ше ѻ҆ко́нцемъ и҆ ви́дѣ царѧ̀ дави́да ска́чꙋща и҆ и҆гра́юща пред̾ гдⷭ҇емъ, и҆ ᲂу҆ничижѝ є҆го̀ въ се́рдцы своемъ.
[135] Сковорода має на думці слова: и҆ ѡ҆брѣ́тє мѣ́сто и҆ ѹ҆спє та́мѡ, за́йде бо со́лнце: и҆ взѧ̀ ѿ ка́менїѧ мѣ́ста (тогѡ̀) и҆ положѝ въ возгла́вїє себѣ̀, и҆ спа̀ на мѣ́стѣ ѻ҆́нѣмъ (Перша книга Мойсеєва: Буття 28: 11).
[136] Книга Псалмів 4: 7.
[137] Євангелія від св. Івана 4: 35.
[138] Євангелія від св. Матвія 11: 15.
[139] Неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 3: 3. Пор.: напи́сано не черни́ломъ, но дх҃омъ бг҃а жи́ва, не на скрижа́лехъ ка́менныхъ, но на скрижа́лехъ се́рдца пло́тѧныхъ.
[140] Книга пророка Аввакума 3: 2.
[141] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 35: 5–6. Останнє слово має форму: гꙋгни́выхъ.
[142] Книга пророка Ісаї 35: 10.
[143] Книга пророка Ісаї 65: 25.
[144] Книга пророка Ісаї 60: 1.
[145] Дії св. апостолів 2: 13.
[146] Див.: Дії св. апостолів 2: 14–36.
[147] Можливо, Сковорода має на думці слова: и҆ твори́тъ зна́мєнїѧ и҆ чꙋдєса̀ на небесѝ и҆ на землѝ (Книга пророка Даниїла 6: 27).
[148] Див. прим. 179 до діалогу «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сіон».
[149] Неточна цитата з Другої книги Мойсеєвої: Вихід 16: 14–16. Пор.: и҆ сѐ, на лицы̀ пꙋсты́ни ме́лко ꙗ҆́кѡ корїа́ндръ, бѣло̀ а҆́ки ле́дъ на земли̇̀. Оу҆зрѣ́вше же то̀ сы́новє і҆и҃левы, рѣ́ша дрꙋ́гъ ко дрꙋ́гꙋ: что́ є҆́сть сїѐ; Не вѣ́дѧхꙋ бо, что̀ бѧ́ше. Рече́ же мѡѷсе́й къ нн҃мъ: се́й хлѣ́бъ, є҆го́же дадѐ гдⷭ҇ь ва́мъ ꙗ҆́сти: се́й гл҃аго́лъ, є҆го́же завѣща̀ гдⷭ҇ь.
[150] Парафраза Дій св. апостолів 2: 4. Пор.: нача́ша глаго́лати и҆ны́ми ѧ҆зы́ки.
[151] Дії св. апостолів 2: 21.
[152] Послання св. ап. Павла до римлян 8: 35.
[153] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до римлян 8: 37. Пор.: Но во всѣ́хъ си́хъ преповѣжда́емъ за возлю́бльшаго ны̀.
[154] Парафраза Першого соборного послання св. ап. Івана 5: 20. Пор.: се́й є҆́сть и҆́стинный бг҃ъ.
[155] Книга Притч Соломонових 9: 5.
[156] Див.: Євангелія від св. Луки 10: 33–34.
[157] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 46: 12. Пор.: Послꙋ́шайте менѐ, погꙋ́бльшїи се́рдце, сꙋ́щїи дале́че ѿ пра́вды.

[158] Євангелія від св. Матвія 11: 28.
[159] Книга Ісуса, сина Сирахового 38: 1.
[160] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 4: 23. Пор.: ѝзцѣлѧѧ всѧ́къ недꙋ́гъ и҆ всѧ́кꙋ ѩ҆́зю въ лю́дехъ.
[161] Неточна цитата з Книги Псалмів 146 (147): 3. Пор.: ѝзцѣлѧ́ѧй сокрꙋше́нныѧ се́рдцемъ.
[162] Євангелія від св. Матвія 23: 26.
[163] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 10: 28. Пор.: **И҆** не ᲂу҆бо́йтесѧ ѿ ᲂу҆бива́ющихъ тѣ́ло.
[164] Неточна цитата з Книги Псалмів 110 (111): 10. Пор.: **Н**ача́ло премѫ́рости стра́хъ гдⷭ҇ень. Старі українські богослови досить часто тлумачили цю тезу [див., наприклад: Діоптра, сирѣч Зерцало, албо Изображеніє извѣстноє живота человѣческаго в мирѣ. – Кутейно, 1654. – Арк. 150 (зв.); *Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 256 (друга пагін.); *Туптало Д.* Слово о страсѣ Божіи, како той имѣти всякому человѣку // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 3. – С. 485]. Страх Божий має за власне першоджерело *знаття Божої всемогутності*, тобто того, що Бог "вездѣ предстоит", "вся слышит", "вся видит не точію дѣємая и глаголемая, но яже в сердцах вся и яже во глубинѣ помышленія" [*Туптало Д.* Слово о страсѣ Божіи, како той имѣти всякому человѣку // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 3. – С. 486], а ще – *людської мізерності* супроти Творця: "Познаніем самого себе смиришися и тако боятися будеши Бога" [Діоптра, сирѣч Зерцало, албо Изображеніє извѣстноє живота человѣческаго в мирѣ. – Кутейно, 1654. – Арк. 150 (зв.)].
[165] Очевидно, Сковорода має на думці слова: и҆ въ тре́тїй де́нь свои́ми рꙋка́ми ѩ҆дрило кора́бленое и҆звергохомъ (Дії св. апостолів 27: 19).
[166] Парафраза Книги Псалмів 58 (59): 7. Пор.: и҆ взáлчꙋтъ ѩ҆́кѡ пе́съ, и҆ ѡ҆бы́дꙋтъ гра́дъ.
[167] Книга Псалмів 11 (12): 9.
[168] Сковорода має на думці слова: и҆ со стропти́вымъ развраті́шисѧ (Друга книга царств 22: 27).
[169] Книга Псалмів 11 (12): 9.
[170] Неточна цитата з Книги пророка Єремії 6: 10. Пор.: **К**омꙋ̀ возглаго́лю и҆ (комꙋ̀) засвидѣ́тельствꙋю, и҆ ᲂу҆слы́шитъ; сѐ, неѡбрѣ́зана ᲂу҆шеса̀ и҆́хъ, и҆ слы́шати не возмо́гꙋтъ: сѐ, сло́во гдⷭ҇не бы́сть къ ни̑мъ въ поноше́нїе, и҆ не воспрїи́мꙋтъ тогѡ̀.
[171] Пор. із 645-им малюнком зі збірки «Symbola et emblemata», який має назву «Стрѣла, обращенная к сѣверной звѣздѣ» і такий підпис: "Прямо к цѣли, или ко предмету. Recta ad metam" [Емвлемы и сѵмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 162–163].
[172] Книга пророка Захарії 6: 12.
[173] Четверта книга царств 13: 16–17. Див.: **И҆** речѐ царю̀: возложѝ рꙋ́кꙋ свою̀ на лꙋ́къ. **И҆** возложѝ і҆ѡа́съ рꙋ́кꙋ свою̀ на лꙋ́къ, и҆ є҆лїссе́й возложѝ рꙋ́ки своѧ̑ на рꙋ́ки царе́вы, и҆ речѐ: ѿве́рзи ѻ҆кно̀ є҆́же на восто́къ. **И҆** ѿве́рзе. **И҆** речѐ є҆лїссе́й: стрѣлѝ. **И҆** стрѣлѝ (ца́рь). **И҆** речѐ є҆лїссе́й: стрѣла̀ сп҃нїѧ гдⷭ҇нѧ и҆ стрѣла̀ спасе́нїѧ на сѵ́рїю, и҆ побѣди́ши сѵ́рїю во а҆фе́кѣ да́же до сконча́нїѧ.
[174] Книга пророка Ісаї 49: 1–3.
[175] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 5: 28–29. Останнє слово має форму: льво́ве.
[176] Неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 10: 4. Пор.: ѡ҆рꙋ́жїѧ бо во́инства на́шегѡ не плотска̑ѧ, но си̑льна бг҃омъ.
[177] Книга Псалмів 143 (144): 1.
[178] Книга Псалмів 80 (81): 6.

[179] Можливо, цей образ Сковороди постав наслідком алегоричного тлумачення емблематичних малюнків на взір малюнка № 645 зі збірки «Symbola et emblemata» («Стрѣла, обращенная к сѣверной звѣздѣ»).
[180] Друга книга царств 6: 21.
[181] Можливо, Сковорода має на думці слова: **П**о́йте гдⷭ҇еви въ гꙋ́слехъ, въ гꙋ́слехъ и҆ гла́сѣ ѱало́мстѣ (Книга Псалмів 97 (98): 5).
[182] Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 38: 1. Пор.: **П**очита́й врача̀ проти́вꙋ потре́бъ че́стїю є҆гѡ̀, и҆́бо гдⷭ҇ь созда̀ є҆го̀.
[183] Друга книга параліпоменон 16: 12.
[184] Сковорода має на думці слова: **П**оне́же бо въ премѫ́рости бж҃їей не разꙋмѣ̀ мі́ръ премꙋ́дростїю бг҃а, бл҃гоизво́лилъ бг҃ъ бꙋ́йстовмъ про́поведѣи сп҃ти̑ вѣ́рꙋющихъ (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 1: 21).
[185] Сковорода має на думці слова: **И҆** ѡ҆прѣсно́къ ꙗчме́нный снѣ́си ѧ҆̀, въ ла́йнѣ мотылъ человѣ́чихъ сокры́еши ѧ҆̀ пред̾ ѻ҆чи́ма и҆́хъ (Книга пророка Єзекіїля 4: 12).
[186] Книга пророка Єзекіїля 4: 13.
[187] Сковорода має на думці слова: положѝ мѧ̀ ꙗ҆́кѡ стрѣлꙋ̀ и҆збра́ннꙋ, и҆ въ тꙋ́лѣ своє́мъ скры̀ мѧ̀ (Книга пророка Ісаї 49: 2).
[188] Див.: Книга пророка Єзекіїля 4: 12.
[189] Див.: Четверта книга Мойсеєва: Числа 21: 8–9.
[190] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 41–43.
[191] Фраза сло́во живо́тно зринає в Посланні св. ап. Павла до филип'ян 2: 16.
[192] Книга Псалмів 11 (12): 9.
[193] Книга пророка Єзекіїля 4: 17.
[194] Можливо, це парафраза Євангелії від св. Івана 6: 60. Пор.: же́стоко є҆́сть сло́во сїѐ.
[195] Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 38: 1. Пор.: **П**очита́й врача̀ проти́вꙋ потре́бъ че́стїю є҆гѡ̀, и҆́бо гдⷭ҇ь созда̀ є҆го̀.
[196] Книга Ісуса, сина Сирахового 38: 5.
[197] Сковорода має на думці слова: **В**озопи́ же мѡѷсе́й ко гдⷭ҇ꙋ, и҆ показа̀ є҆мꙋ̀ гдⷭ҇ь дре́во, и҆ вложѝ є҆̀ въ во́дꙋ, и҆ ᲂу҆сладѝсѧ вода̀ (Друга книга Мойсеєва: Вихід 15: 25).
[198] Сковорода має на думці Четверту книгу Мойсеєву: Числа 21: 8–9.
[199] Сковорода має на думці Книгу пророка Єзекіїля 4: 12–13.
[200] Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 8: 22. Пор.: **Г**дⷭ҇ь созда́ мѧ (Є҆вр.: стѧжа́ мѧ) нача́ло пꙋтїи̑ свои́хъ.
[201] У Біблії: мо́й совѣ́тъ.
[202] Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 3: 21–23.
[203] Пор., наприклад: "Сый врач, Христе, исцѣли страсти сердца моєго" [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 17 (зв.)].
[204] Євангелія від св. Івана 14: 27.
[205] Євангелія від св. Івана 15: 14.
[206] Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 6: 14–16. Замість слів "покров крѣпок есть" у Біблії: кро́въ крѣ́покъ.
[207] Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 1: 23–24. Пор.: і҆ꙋдє́ємъ ᲂу҆́бѡ собла́знъ, є҆́ллинѡмъ же безꙋ́мїе, самѣ̀мъ же звѧ̑нныимъ і҆ꙋдє́ємъ же и҆ є҆́ллинѡмъ хрⷭ҇та̀, бж҃їю си́лꙋ и҆ бж҃їю премѫ́рость.
[208] Див. прим. 131 до діалогу «Наркісс».
[209] Парафраза Євангелії від св. Матвія 13: 52. Пор.: сегѡ̀ ра́ди всѧ́къ кни́жникъ, наꙋчи́всѧ цр҃твїю нб҃номꙋ, подо́бенъ є҆́сть человѣ́кꙋ домови́тꙋ, и҆́же и҆зно́ситъ ѿ сокро́вища своегѡ̀ нѡ́вѧѧ и҆ ве́тхаѧ.

[210] Євангелія від св. Марка 4: 3.
[211] Очевидно, це парафраза Євангелії від св. Луки 24: 25. Пор.: ѿ несмы́сленнаѧ и҆ ко́снаѧ се́рдцемъ.
[212] "Любезный сын!" – звичайна ча часів Сковороди формула листовного звертання. Див., наприклад, листи із санкт-петербурзького часопису «Почта духов» [Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века. – Москва, 1952. – Т. II. – С. 326].
[213] Очевидно, це парафраза Євангелії від св. Луки 17: 21. Пор.: цр҃твїе бж҃їе внꙋ́трь ва́съ є҆́сть.
[214] Парафраза Книги Псалмів 13 (14): 5. Пор.: Та́мѡ ᲂу҆боѧ́шасѧ стра́ха, и҆дѣ́же не бѣ̀ стра́хъ.
[215] Сфінксова загадка була добре знана і в українському фольклорі (див.: "Що то за звір, що рано ходить на чотирох ногах, удень на двох, а увечері на трох?" [*Номис*, № 221 (загадки)]), і в літературі [див., наприклад: *Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 337 (зв.)].
[216] Очевидно, це парафраза Першої книги параліпоменон 22: 9. Пор.: ми́ръ и҆ поко́й да́мъ є҆мꙋ̀ на́д і҆и҃лемъ во дни҃ є҆гѡ̀.
[217] Основна версія міфу про Едіпа відтворена в трагедіях Софокла й Сенеки. У старій Україні цей міф був знаний щонайперше з трагедій Сенеки «Едіп» та «Фінікіянки» (скажімо, саме за Сенекою він поданий у поетиках Феофана Прокоповича й Митрофана Довгалевського), а ще – з емблематичних енциклопедій. Окрім того, Едіпова історія здавна була тут відома з хроніки Іоана Малали, де вона викладена за Еврипідом, а також у формі її переробок на взір християнських легенд про Андрія Критського, апостола Юду, папу Григорія. Зрештою, як тільки наші письменники заводили мову про щось таємниче, то одразу ж зринали образи Едіпа та сфінкса. Наприклад, в одному з курсів поетики про символ сказано таке: "усе це слід огортати таємницею, але не так темно, щоб затуманений символ не зміг розгадати навіть Едіп або сфінкс" [*Крекотень В. І.* Київська поетика 1637 року // Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI–XVIII ст. – Київ, 1981. – С. 141]. Під пером Сковороди трагедіальна Едіпова історія перетворюється на філософський міф про себепізнання. Більше того, Сковороді вдається створити своєрідний "міф у міфі": мудрий Едіп (Бог) дарує своєму синові (людині) книгу «Сфінкс» (Біблію), аби той мав змогу пізнати самого себе [див.: *Ушкалов Л.* Едіпова історія в опрацюванні Г. С. Сковороди // Сковорода Григорій: Дослідження, розвідки, матеріали: Збірник наукових праць / Упоряд. В. Нічик, Я. Стратій. – Київ, 1992. – С. 126–132].
[218] Це – емблематичний образ. Саме емблематика подає бусла як *а*) такого, що гніздиться на храмах (див. малюнок «Аиста, или буселя, гнѣздо на церквѣ» з підписом: "Здѣ безопаснѣе. Hic augusta" [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 32–33]), *б*) шанує батьків (див. малюнок «Аист, или Бусел-птица, на себѣ носящая другую» з підписом: "Совершенное благочестіе помогает своим родителям в их нуждѣ. Pietas augusta" [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 26–27]) та *в*) знищує змій (див., малюнок «Аист, или бусел, пожирающая змію» з підписом: "Желал бы я всѣх их перегубить. Consicere est aninus" [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 72–73]).
[219] Це – 482-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata», що має назву «Голуб на горѣ, окруженной морем» (підпис: "Опочиваю на постоянствѣ. In constantia quiesco" [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 122–123].
[220] Сковорода має на думці приказки: "Не славна хата углами, славна пирогами" [*Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 238]; "Не красна изба

углами, красна пирогами” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 589, 700].

[221] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 5: 24; Четверта книга царств 2: 11.

[222] Див.: Книга Ісуса Навина 10: 12–13.

[223] Див.: Книга Ісуса Навина 3: 15–17.

[224] Див.: Четверта книга царств 6: 6.

[225] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **сѣ́лъ є҆сѝ на пр҃то́лѣ, сꙋдѧ́й пра́вдꙋ** (Книга Псалмів 9: 5).

[226] Просвітництво – філософська течія, що набуває поширення в Європі наприкінці XVII та впродовж XVIII ст. Для просвітників був характерний культ розуму, свободи, оптимізм, уявлення про незмінну людську природу, звідки випливала ідея громадянської рівності тощо. Філософія Просвітництва найбільше розвинулась у Франції (Ларошфуко, Декарт, Гассенді, Вольтер, Монтеск’є, Кондільяк, Руссо, Дідро, Ламетрі, Гельвецій, Гольбах), Англії (Локк, Барклі, Г’юм, Толанд, Ньютон) та Німеччині (Вольф, Бавмгартен, Бавмайстер, Гердер, Гете, Лессінг). Для українського Просвітництва (Петро Лодій, Яків Козельський, Яків Рубан, Василь Довгович, Опанас Шафонський, Нестор Максимович, Федір Туманський та інші) характерна зорієнтованість передовсім на німецькі традиції. Попри те, що, скажімо, у Києво-Могилянській академії ще 1689 р. перекладали Локка, а твори Вольтера й Руссо в Харківському колегіумі за часів Сковороди правили за стилістичні посібники з французької мови, найбільшої популярності зажили тут саме німецькі просвітники. Так, учитель Сковороди Георгій Кониський усіляко популяризує вольфіанську філософію, але водночас опонує Вольтерові. Сковорода загалом був далекий від просвітницької ідеології, більше того, досить різко критикував просвітницьку ідею “рівної рівності” та просвітницький нігілізм у питаннях релігії.

[227] Сковорода має на думці слова: **И҆ и҆зы́де є҆лїссе́й на и҆схѡ́дища вѡдна́ѧ, и҆ всы́па тꙋ̀ со́ль, и҆ речѐ: си́це гл҃етъ гдⷭ҇ь: и҆зцѣли́хъ во́ды сїѧ̑, не бꙋ́детъ ѿ ни́хъ ктомꙋ̀ сме́рти и҆ непло́дства. И҆ и҆зцѣлѣ́ша во́ды до днѐ сегѡ̀, по глаго́лꙋ є҆лїссе́евꙋ, є҆го́же глаго́ла** (Четверта книга царств 2: 21–22).

[228] Це – парафраза Книги Суддів 9: 13. Пор.: **вїно̀ моѐ, веселѧ́щее бг҃а и҆ человѣ́ки.**

[229] Фраза **до днѐ сегѡ̀** часто зринає в Біблії, уперше – в Першій книзі Мойсеєвій: Буття 32: 32.

[230] Очевидно, це парафраза Книги пророка Єзекіїля: або 4: 17 (пор.: **сло́во гдⷭ҇не бы́сть ко мнѣ̀**), або 7: 1 (пор.: **бы́сть сло́во гдⷭ҇не ко мнѣ̀**).

[231] Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.

[232] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 26: 18. Пор.: **И҆ па́ки і҆са́къ и҆скопа̀ кла̑дѧзи вѡ́дныѧ, ꙗ̑же и҆скопа́ша рабѝ а҆враа́ма ѻ҆тца̀ є҆гѡ̀.**

[233] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 24: 15–27.

[234] Книга пророка Осії 2: 19–20.

[235] Неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 11: 2. Пор.: **ѡ҆брꙋчи́хъ бо ва́съ є҆ди́номꙋ мꙋ́жꙋ дѣ́вꙋ чи́стꙋ предста́вити хр҃то́ви.**

[236] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Івана 5: 39. Пор.: **И҆спыта́йте писа́нїй.**

[237] Перша книга Мойсеєва: Буття 26: 22.

[238] Мабуть, це парафраза Євангелії від св. Івана 7: 37. Пор.: **а҆́ще кто̀ жа́ждетъ, да прїи́детъ ко мнѣ̀.**

[239] Перша книга Мойсеєва: Буття 14: 10.

[240] Очевидно, це парафраза Євангелії від св. Луки 2: 34. Пор.: **се̑, лежи́тъ се́й на паде́нїе и҆ на воста́нїе.**

[241] Див. прим. 217.

[242] Сковорода має на думці слова: сѐ, и҆зыдо́ша двѣ̀ медвѣ́дицы и҆з̾ дꙋбра́вы и҆ растерза́ша ѿ ни́хъ четы́редесѧть два̀ ѻ҆́трѡчища (Четверта книга царств 2: 24).
[243] Четверта книга царств 2: 24.
[244] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 32: 24.
[245] Сковорода має на думці слова: послю̀ ше́ршни пред̾ тобо́ю (Друга книга Мойсеєва: Вихід 23: 28).
[246] Євангелія від св. Матвія 10: 28.
[247] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 28: 15.
[248] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 28: 19–20.
[249] Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 28: 22. Пор.: Да поразѝтъ тѧ̀ гдⷭ҇ь неимѣ́нїемъ и҆ ѻ҆гне́вицею, и҆ стꙋ́жею и҆ жже́нїемъ, и҆ ᲂу҆бі́йствомъ и҆ вѣ́тромъ тлетво́рнымъ и҆ блѣ́достїю, и҆ поженꙋ́тъ тѧ̀, до́ндеже погꙋба́тъ тѧ̀.
[250] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 28: 28.
[251] Книга Ісуса, сина Сирахового 28: 26.
[252] Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 56.
[253] Див. прим. 21 до діалогу «Пря бѣсу со Варсавою».
[254] Див. прим. 11 до трактату «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».
[255] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 28: 29.
[256] Книга пророка Єремії 2: 19.
[257] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 28: 29.
[258] Парафраза Євангелії від св. Івана 3: 18. Пор.: а҆̀ не вѣ́рꙋѧй ᲂу҆жѐ ѡ҆сꙋжде́нъ є҆́сть.
[259] Очевидно, Сковорода має на думці слова: Мꙋдрова́нїе бо плотско́е смерть є҆́сть, а҆̀ мꙋдрова́нїе дꙋхо́вное живо́тъ и҆ ми́ръ (Послання св. ап. Павла до римлян 8: 6).
[260] Див. прим. (26) до циклу «Сад божественных пѣсней».
[261] Євангелія від св. Луки 2: 14.
[262] Ідеться про старого приятеля Сковороди Олексія Коноровського-Соху – племінника переяславського полковника Семена Івановича Сулими (див. примітку Олександра Лазаревського до публікації листа Коноровського-Сохи до Сковороди від 25 січня 1754 р. [*Коноровский-Соха А.* Письмо к Григорию Сковороде. 1754 г. // Киевская старина. – 1882. – Т. IV. – Ноябрь. – С. 308], а також: *Шевчук Вал.* Пізнаний і непізнаний Сфінкс: Григорій Сковорода сучасними очима: розмисли. – Київ, 2008. – С. 65–68).
[263] Книга Притч Соломонових 3: 7.
[264] Книга Екклезіястова 7: 17.
[265] Книга Ісуса, сина Сирахового 7: 5.
[266] Книга Ісуса, сина Сирахового 38: 1.
[267] Послання св. ап. Павла до римлян 11: 20.
[268] Денис Фонвізін у своєму «Опыте российского сословника» окреслив слово *сумасброд* так: "Сумасброд никогда не следует рассудку, с которого сбрел, а руководствуется во всех своих делах одним воображением" [Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века. – Москва, 1952. – Т. II. – С. 236].
[269] Таке окреслення Бога зринає в Першому соборному посланні св. ап. Івана 2: 13. Див.: Пишꙋ̀ ва́мъ, ѻ҆тцы̀, ꙗ҆́кѡ позна́стє безнача́лнаго.
[270] Ідеться про діалог «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».
[271] Парафраза Книги Псалмів 144 (145): 18. Пор.: Бли́з̾ гдⷭ҇ь всѣ̑мъ призыва́ющымъ є҆го̀, всѣ̑мъ призыва́ющымъ є҆го̀ во и҆́стинѣ.
[272] Діоген Лаерцій свідчить (VIII, 19) : "А понад усе заповідав він [Піфагор] не їсти краснушки, не їсти чорнохвостки, утримуватися від серця та від бобів…" [*Диоген Лаэртский.*

О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 337]. В іншому місці (VIII, 34) доксограф, покликаючись на Арістотеля, пояснює: "Піфагор велів утримуватися від бобів… чи вже тому, що вони схожі на грішне тіло, чи тому, що вони – не колінчасті, чи тому, що вони шкідливі, чи то тому, що схожі на єство цілокупності, чи тому, що служать владі небагатьох (адже ними кидають жереб)" [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 341]. Пор. також свідчення Авла Геллія (Аттичні ночі, IV, 11, 1) [див.: Фрагменты ранних греческих философов. – Москва, 1989. – Ч. 1: От эпических теокосмогоний до возникновения атомизма. – С. 144]. З українських авторів про цей піфагорійський звичай згадував, зокрема, Феофан Прокопович (з покликанням на Ціцерона) [див.: *Прокопович Ф.* Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 260].

[273] Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 38: 24. Пор.: **Премꙋ́дрость кни́жника во благовре́менїи пра́зднества, и҆ ᲂу҆мала́йсѧ дѣ́лнїемъ свои́мъ ᲂу҆премꙋ́дритсѧ.**

[274] Сковорода має на думці слова Ціцерона: "vetatque Pythagoras iniussu imperatoris, id est dei, de praesidio et statione vitae decedere" (Про старість, XX, 73), які він переклав так: "Не велит Пиѳагор выходить из тѣлеснаго нашего замка без повелѣнія от военачалника, разумѣй Бога".

[275] Див. прим. 217.

[276] Див. прим. (3) до циклу «Сад божественных пѣсней».

[277] Див. прим. 301 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».

[278] "Спіши поволі" (лат). За свідченням Светонія (див. прим. 33), Август справді любив цю фразу. За часів Сковороди вона була знана передовсім з емблематичної літератури. Наприклад, у збірці Андреа Альціаті вона є під малюнком № 167, у збірці «Symbola Heroica Clavdii Paradini et Gabrielis Symeonis» (Антверпен, 1556) – під 163-м малюнком, а в збірці «Symbola et emblemata» – під малюнками 161-м «Черепаха с парусом» (підпис: "Медленно спѣши. Терпѣніе преодолѣвает всѣ трудности. Festina lente"), 167-м «Делфин на якорѣ и весло» (підпис: "Медленно спѣши. Без совѣта не дѣлай ничего. Festina lente"), 383-м «Столб виноградною лозою обвитый» (підпис: "Медленно спѣши. Скоро и тихо. Festina lente") та 489-м «Делфин обвившійся кругом якоря» (підпис: "Медлѣнно спѣши. Поспѣшай, но бережно. Festina lente") [Емвлемы и сѵмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 42–43, 96–97, 124–125]. Її наводив і Еразм Роттердамський у своїх «Адагіях» (II. 1. 1). Українським відповідником цих крилатих слів є приказка: "Квап сі, але помалу!" [*Франко*, № 14594].

[279] Див. прим. 17 до циклу «Басни Харьковскія». Твори Сковороди рясніють різноманітними емблематичними образами. На цій підставі Дмитро Чижевський стверджував, що Сковорода "належить до найяскравіших представників емблєматичного стилю в містичній літературі нового часу" [*Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й переднє слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 71]. Сковородинські емблеми та символи Чижевський поділяв на п'ять основних груп: 1) тварини й птахи; 2) фантастичні істоти; 3) рослинний світ; 4) мертва природа; 5) продукти людської праці [див.: там само. – С. 58]. Основним джерелом цих та інших образів Сковороди були популярні під добу бароко емблематичні збірники й енциклопедії. Їх мали в особистих бібліотеках багато українських письменників XVII–XVIII ст. [див.: *Čyževśkyj D.* Literarische Lesefrüchte. Emblematische Literatur in den ukrainischen Bibliotheken // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1936. – Bd. XIII. – S. 51–54]. Наприклад, в особистій бібліотеці Стефана Яворського, яка складала основу книгозбірні Харківського колегіуму на ту пору, коли там професорував Сковорода, були емблематичні збірники

«Symbola amoris divini» Вена (порівняймо образи купідонів у діалозі «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира» Сковороди з відповідними "піктурами" цієї книги), «Piae animae desideria versibus et symbolis» Гуго, «Symbola politica» Сааведри. Помітний вплив на наше тогочасне письменство справили також книжки «Electorum symbolorum et parabolarum historicarum syntagmata» Коссена, «Hieroglyphica, sive de sacris Aegyptiorum aliarumque gentium literis» Пієрія, «Sylva allegoriarum totius sacrae scripturae» Лавретуса, «Zodiacus christianus» Дрекеліуса, «Maria Sol mysticus» Сандеуса тощо. Від часів бароко маємо й кілька українських перекладів західних емблематичних збірників. Так, Феофан Прокопович переклав славетну збірку іспанського письменника Сааведри «Symbola politica», якийсь невідомий автор – книжку Гуго, а Іван Максимович зробив "претолкованіє" збірки Гефтена «Schola cordis sive aversi a Deo cordis ad eundem reductio et instructio». Крім того, 1712 р. в Києві було видано друком оригінальну збірку емблематичної поезії під назвою «Иѳіка іерополітіка», що зажила свого часу неабиякої слави й перегодом друкувалася також у Санкт-Петербурзі, Москві, Львові та Відні. Сковорода послуговувався збіркою «Symbola et emblemata». Можливо, він знав також збірки Вена, Гуго та Сааведри.

[280] У збірці «Symbola et emblemata» під № 45 подано емблему «Купидон над воспламененною соломою» (підпис: "Чѣм что скоряе бывает, тѣм скоряе и исчезает. Quod cito fit, cito perit"). А вгорі над цією емблемою (під № 43) розташована інша – «Орел [чи гриф] с распростертыми крылами, при блистаніи, сидящій на огнестрѣльном орудіи» [див.: Емвлемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 12–13]. Очевидно, Сковорода по пам'яті сконтамінував ці дві емблеми. Тим часом підпис: "Наглорожденное скоро изчезает" – найбільше нагадує підпис під емблемою № 440 «Тиквы около ели произрастающія»: "Скоро возвышается, скоро и унижается. Скоропостижно раждающееся не долго пребывает. Cito nata, cito pereunt" [там само. – С. 110–111].

[281] «Сноп травы» – це 414-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata»: "Hoc omnis caro. Токмо сѣно". Щоправда замість цього підпису Сковорода подає цитату з Першого соборного послання св. ап. Петра 1: 24. Пор.: **всѧ́ка пло́ть ꙗ҆́кѡ трава̀.**

[282] Див. прим. 18 до циклу «Басни Харьковскія».

[283] Сковорода наголошує на етимологічному значенні слова "символ" [див.: *Erdmann E. von*. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 304]. Одне зі значень гр. дієслова *συμβάλλω* (*συμ-βάλλειν*) – 'скидати докупи', а лат. дієслова *conjecto* – 'вкладати, вносити'.

[284] Сковорода має на думці латинський вислів: "Utinam aut non nasceretur aut non moreretur!" ("О, якби він або не народжувався, або не помирав!"). Ось що писав про це римський історик IV ст. Секст Аврелій Віктор («Нотатки про життя та звичаї римських імператорів», 1, 30–31): покійного Августа "сенат вирішив прославити багатьма небувалими почестями: крім того, що він уже раніше був названий батьком вітчизни, сенат присвятив йому тоді храми і в Римі, і в інших великих містах, і скрізь у народі казали: "Ліпше б уже йому було не народжуватися тільки для того, щоб померти!" З одного боку, він починав правити дуже погано, а з другого – кінець його правління був прекрасний" [Римские историки IV века. – Москва, 1997. – С. 126].

[285] У збірці «Symbola et emblemata» під номером 615-м є малюнок: «Змія, свившаяся в круг и держащая хвост во рту» з таким підписом: "Такова есть вѣчность: ни начала, ни конца не имѣющая. Конец зависит от начала" [Емвлемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 154–155].

[286] Очевидно, це – 168-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Три кольцы единое в другом соединенное» (підпис: "Преодолѣю всяческая. Superabo" [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 42–43].
[287] Це – 217-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Стрѣла ко звѣздѣ обращенная» (підпис: "Едина мнѣ довлѣет. Unus sufficit") [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 56–57].
[288] Це – 417-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Растѣніе цвѣтущее и сок источающее» (підпис: "Надежда другой жизни. Мы должны ожидать другой жизни. Spes alterae vitae") [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 106–107].
[289] Орел, який летить до сонця, є на 142-ий та 260-ий емблемах збірки «Symbola et emblemata»: «Орел зрящій на солнце» (підпис: "Превосходное мужество. Без страха. Praestantior animus") та «Орел близко на солнце взирающій» (підпис: "Не смертнаго желаю. Хочу нѣчто божественное. Non est mortale, quod orto") [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 36–37, 66–67].
[290] Цей образ є на двох малюнках збірника «Symbola et emblemata»: 213-му (підпис: "Пригожа буду, егда кожу свою совлеку. Vestutatae relicta") та 613-му (підпис: "Тѣм обновляюся. Positis novis exuviis") [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 54–55, 154–155]. На його підставі Сковорода написав байку «Змія и Буфон».
[291] Це – 309-а емблема зі збірки «Symbola et emblemata», яка має назву «Ластовица над морем лѣтающая» (підпис: "Ищет индѣ себѣ пребыванія для зимы. Alio hybernaculum") [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 78–79].
[292] Див. прим. 16 до циклу «Басни Харьковскія».
[293] Гр. *ἱεροφάντης* – 'той, хто являє щось священне'; верховний жрець, який посвящав в Елевксинські містерії.
[294] Гр. *μυσταγωγός* – 'той, хто вводить у таїнства, посвячує в містерії'. Звісно, це міг бути не тільки тлумач ієрогліфів, але й тлумач сакральних текстів. Принаймні старі українські письменники послуговувалися поняттям "містагогічне казання". Наприклад, саме так називав твори Кирила Єрусалимського Петро Могила [див.: (*Mohyła P.*) Λίθος, abo Kamień z procy prawdy Cerkwie świętey prawosławney Ruskiey // Архив Юго-Западной России. – Киев, 1893. – Ч. I. – Т. IX. – С. 18].
[295] Див. прим. 113 до циклу «Сад божественных пѣсней».
[296] Можливо, Сковорода має на думці приказку на взір: "Витріщив очі, як чорт на фігуру" [*Франко*, № 19029], абощо.
[297] Це – фрагменти з Книги Ісуса, сина Сирахового 43: 1–12.
[298] Див. прим. 42 до діалогу «Сvмфоніа, нареченная Книга Асхань».
[299] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 1.
[300] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **а҆́зъ є҆́смь а҆́лфа и҆ ѡ҆мє́га, пе́рвый и҆ послѣ́днїй** (Апокаліпсис 1: 10). Пор. також зі словами молитви: "И ты, иже єси Алфа и Омега, Начало и Конец" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 61 (друга пагін.)].
[301] Сковорода має на думці слова: **и҆ вѣ́рꙋѧй посла́вшемꙋ мѧ̀ и҆́мать живо́тъ вѣ́чный, и҆ на сꙋ́дъ не прїи́детъ, но пре́йдетъ ѿ сме́рти въ живо́тъ** (Євангелія від св. Івана 5: 24).
[302] Богослів'я Сковороди має виразне есхатологічне забарвлення. Принаймні в думці, згідно з якою, "як уся сумішка творива випливає з божественного джерела, так вона й повернеться до Того, хто є початок та кінець", досить виразно відлунює орігенівська ідея всезагальної віднови творива (*ἀποκατάστασις πάντων*) [див.: *Чижевський Д.* Філософія

Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й переднє слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 113].

303 Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 1: 14. Пор.: разлꙋча́ти междꙋ̀ дне́мъ и҆ междꙋ̀ но́щїю.

304 Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 1: 14. Пор.: да бꙋ́дꙋтъ въ зна́менїѧ и҆ во времена̀, и҆ во дни̑ и҆ въ лѣ̑та.

305 Парафраза Книги пророка Ісаї 61: 2. Пор.: лѣ̑то гдⷭ҇не прїѧ́тно.

306 Фраза въ ро́ды родѡ́въ зринає в Книзі Юдити 8: 32, у Книзі Ісуса, сина Сирахового 39: 12, у Книзі пророка Ісаї 34: 17; 51: 8, у Книзі пророка Іоїля 3: 20 та в Євангелії від св. Луки 1: 50.

307 Сковорода має на думці слова: И҆ и҆спꙋстѝ ѕмі́й за жено́ю и҆з̾ ᲂу҆стъ свои́хъ во́дꙋ ꙗ҆́кѡ рѣ́кꙋ̀, да ю҆̀ въ рѣ́цѣ потопи́тъ (Апокаліпсис 12: 15).

308 Парафраза Послання св. ап. Павла до филип'ян 4: 7. Пор.: ми́ръ бж҃їй, превосходѧ́й всѧ́къ ᲂу҆́мъ.

309 Парафраза Соборного послання св. ап. Якова 5: 15. Пор.: и҆ воздви́гнетъ є҆го̀ гдⷭ҇ь.

310 Див. прим. 257 до діалогу «Наркісс».

311 Сковорода має на думці слова: На мѣ́стѣ ѕла́чнѣ, та́мѡ всели́ мѧ (Книга Псалмів 22 (23): 2).

312 Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 1: 12. Пор.: И҆ и҆знесѐ земл҃ѧ бы́лїе травно́е, сѣ́ющее сѣ́мѧ по ро́дꙋ и҆ по подо́бїю, и҆ дре́во плодови́тое творѧ́щее пло́дъ.

313 Євангелія від св. Луки 24: 38.

314 Євангелія від св. Луки 24: 36.

315 Євангелія від св. Матвія 28: 10.

316 Парафраза Книги Псалмів 67 (68): 14. Пор.: А҆́ще поспитѐ посредѣ̀ предѣ̑лъ.

317 Парафраза Книги Псалмів 67 (68): 14. Пор.: крилѣ̀ голꙋби́нѣ посре́бренѣ, и҆ междора̑мїѧ є҆ѧ̀ въ блещѧ́нїи зла́та.

318 Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 2: 12. Пор.: Зла́то же ѻ҆́ныѧ земли̑ до́брое: и҆ та́мѡ є҆́сть а҆́нѳраѯъ и҆ ка́мень зеле́ный.

319 Сковорода має на думці слова: І҆исꙋ́съ же сы́нъ наѵи́нъ и҆ хале́въ сы́нъ і҆ефонні́инъ ѿ соглѧ́давшихъ зе́млю, растерза́ста ри̑зы своѧ̑, и҆ реко́ста ко всемꙋ̀ со́нмꙋ сынѡ́въ і҆и҃левыхъ, глаго́люще: землѧ̀, ю҆̀же соглѧ́дахомъ, добра̀ є҆́сть ѕѣлѡ̀ ѕѣлѡ̀ (Четверта книга Мойсеєва: Числа 14: 6–7).

320 Євангелія від св. Івана 10: 7, 9.

321 Сковорода має на думці слова: Ѡ҆, глꙋбина̀ бога́тства и҆ премꙋ́дрости и҆ ра́ꙋма бж҃їѧ! (Послання св. ап. Павла до римлян 11: 33).

322 Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 2.

323 Книга пророка Ісаї 32: 15.

324 Парафраза Книги пророка Ісаї 32: 16. Пор.: и҆ пра́вда въ карми́лѣ всели́тсѧ.

325 Мабуть, це парафраза Дій св. апостолів 14: 17. Пор.: времена̀ плодонѡ́сна, и҆сполнѧ́ѧ пи́щею.

326 Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 2.

327 Сковорода має на думці слова: да ѡ҆ и҆́мени і҆и҃совѣ всѧ́ко колѣ́но поклони́тсѧ нб҃ныхъ и҆ земны́хъ и҆ преиспо́днихъ (Послання св. ап. Павла до филип'ян 2: 10).

328 Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 3.

329 Мабуть, Сковорода в такий спосіб інтерпретує слова Псаломника: Сло́вомъ гдⷭ҇нимъ небесѧ̀ ᲂу҆твердѝшасѧ, и҆ дх҃омъ ᲂу҆́стъ є҆гѡ̀ всѧ̀ си́ла и҆́хъ (Книга Псалмів 32 (33): 6).

330 Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 4.

[331] Описуючи явище поєднання “двох природ” у Святому Письмі, Сковорода послуговується термінами христологічного догмата. Див. прим. 184 до діалогу «Наркісс».
[332] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 5.
[333] Книга Йова 38: 4–5.
[334] Книга Йова 38: 19.
[335] Євангелія від св. Івана 1: 1.
[336] Євангелія від св. Івана 1: 3.
[337] Книга Псалмів 64 (65): 9.
[338] Парафраза Книги Йова 38: 19. Пор.: **Въ ко́ей же землѝ вселѧ́етсѧ свѣ́тъ, тмѣ́ же ко́е є҆́сть мѣ́сто;**
[339] Євангелія від св. Івана 1: 5.
[340] Див. прим. 17 до циклу «Басни Харьковскія».
[341] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 8.
[342] Книга пророка Ісаї 29: 5.
[343] Неточна цитата з Книги Йова 38: 19. Початок вірша звучить так: **Въ ко́ей же…**
[344] Див. прим. 104 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».
[345] Парафраза Книги пророка Єзекіїля 10: 10. Пор.: **а҆́кибы бы́ло ко́ло въ колесѝ.**
[346] Книга пророка Єзекіїля 1: 16.
[347] Книга пророка Єзекіїля 1: 16.
[348] Книга Псалмів 76 (77): 19.
[349] Книга пророка Єзекіїля 1: 20.
[350] Неточна цитата з Книги пророка Єзекіїля 1: 13. Пор.: **И҆ посредѣ̀ живо́тныхъ видѣ́нїе, ꙗ҆́кѡ ѹ҆́глїѧ ѻ҆гнѧ̀ горѧ́щагѡ, ꙗ҆́кѡ видѣ́нїе свѣ́щъ.**
[351] Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 12.
[352] Гр. *ἄνθραξ* – ‘вуглина’. Згідно зі словником Памви Беринди, іменник *анѳракс* означає “карбункулюс, камень дорогій на кшталт угля горячого” [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 344].
[353] Євангелія від св. Івана 1: 8.
[354] Говорячи про “візок”, Сковорода, напевно, має на думці колісницю – євр. *меркава* (*merkāḇāʰ*) або *рехев* (*reḵeḇ*). Ці слова походять від кореня *rkḇ* – ‘сидіти верхи, їхати’. Тим часом *херувим* (євр. *kərūḇîm*) – це множина від слова *керув* (*kərûḇ*), що означає крилату істоту (етимологічно це слово може бути пов’язане з аккадськими *kāribu* й *kurību*: обидва слова означають духів-хранителів). Конкретні риси херувимів у Біблії описано порізному. Зображення херувимів прикрашали культові предмети, зокрема Ковчег Заповіту (див.: Друга книга Мойсеєва: Вихід 25: 18–20), і споруди, наприклад, Храм (див.: Третя книга царств 6: 29). Асоціація херувимів із колісницями в Сковороди засновується на тих біблійних текстах, в яких Господь описаний як такий, що сидить на херувимах (наприклад, Книга Псалмів 17 (18): 11; Друга книга царств 22: 11: wayyirkaḇ ʿal-kərûḇ). Докладний опис колісниці Бога та херувимів бачимо в Книзі пророка Єзекіїля 1: 10–11. У єврейській традиції видіння Єзекіїля називають “видінням [божественної] Колісниці”. Значення біблійного слова *візок* у старій українській літературі можна зрозуміти з коментаря Іоаникія Галятовського до слів: **Ѻ҆дръ сотворѝ себѣ̀ ца́рь соломѡ́нъ ѿ древе́съ лїва́нскихъ. Столпы̀ є҆гѡ̀ сотворѝ сре́брѧны и҆ восклоне́нїе є҆гѡ̀ зла́то: восхо́дъ є҆гѡ̀ багрѧ́нъ** (Пісня над піснями 3: 9–10): “В тых словах ведлуг сенсу лѣтералного посилником [у Галятовського замість слова ‘одр’ стоїть ‘посилник’] называєтся воз коштовный, которым Соломон, цар іудейскій, издѣл; ведлуг сенсу моралного возом называєтся душа побожная, которая цнотами и добрыми учинками на кшталт золота,

сребра и шарлату здобится. Таким возом был пророк Ієлисей, до которого Іоас, цар ізраилскій, мовил: ‘Отче, отче, колесница Ізраилева и снузницы єя’. Ведлуг сенсу аллегоричного возом называєтся Церков воюючая, которая ся на земли знайдуєт, бо фараон возами узброєными воєвал, так Церков на земли узброєна єст панцыром вѣры, шишаком надѣи збавеня и мечем духовным – словом Божіим, молитвою, и воюєт з непріятелями духовными, для чого Христос до Церкви мовит: ‘Конем моим в колесници фараоновѣ уподобих тя, ближняя моя’. Ведлуг сенсу анагогичного возом называєтся Церков тріумфуючая, которая в небѣ знайдуєт, бо на возах тріумфалных издили звѣтязци под час тріумфу. В Церкви тріумфуючой, яко на возѣ тріумфалном ся знайдуєт, которую Церков тріумфуючую пророк Давид возом называєт, мовячи: ‘Колеснице Божія, тмами тем тысящи гобзующих, Господь в них’” [*Галятовський І.* Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 353 (зв.)–354].

[355] Трохи неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 4: 7. Пор.: **Ѝмамы же сокро́вище сїѐ въ скѹде́льныхъ сосѹ́дѣхъ.**

[356] Неточна цитата з Книги пророка Єремії 5: 3. Пор.: **Гдⷭ҇и, ѻ҆́чи твоѝ (зрѧ́тъ) на вѣ́рѹ.**

[357] Книга Йова 7: 8.

[358] Четверта книга царств 4: 34.

[359] Це – окреслення Бога. Пор.: “Убойся сидящаго на херувимѣх, и призирающаго бездны”; “Господи Боже сил, Боже христіанскій, сѣдяй на херувимѣх” [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 40, 150 (третя пагін.)].

[360] Четверта книга царств 19: 16.

[361] Книга пророка Ісаї 1: 15.

[362] Сковорода має на думці слова: **Положи́лъ є҆сѝ тмѹ̀, и҆ бы́сть но́щь, въ не́йже про́йдѹтъ всѝ ѕвѣ́рїе дѹбра́внїи** (Книга Псалмів 103 (104): 20).

[363] Книга Псалмів 103 (104): 22.

[364] Перша книга Мойсеєва: Буття 49 : 9.

[365] Перша книга Мойсеєва: Буття 49: 12.

[366] Неточна цитата з Книги Псалмів 33 (34): 17–18. Пор.: **Ѻ҆́чи гдⷭ҇ни на пра́вныѧ, и҆ ѹ҆́ши є҆гѡ̀ въ моли́твѹ и҆́хъ. Лице́ же гдⷭ҇не на творѧ́щыѧ ѕла́ѧ.**

[367] Сковорода має на думці слова: **вѣ́дѧще до́брое и҆ лѹка́вое** (Перша книга Мойсеєва: Буття 3: 5).

[368] Книга Псалмів 33 (34): 18.

[369] Пісня над піснями 7: 4.

[370] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **и҆ ста́ша на́дъ преддве́рїемъ вра́тъ до́мѹ гдⷭ҇нѧ** (Книга пророка Єзекіїля 10: 19).

[371] Третя книга царств 8: 29.

[372] Євангелія від св. Луки 19: 5.

[373] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 43: 29. Пор.: **Воззрѣ́въ же ѻ҆чи́ма свои́ма і҆ѡ́сифъ, ви́дѣ венїами́на.**

[374] Неточна цитата з П’ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 33: 17. Пор.: **Перворо́дный ю҆́нца̀ добро́та є҆гѡ̀.**

[375] Книга пророка Єзекіїля 10: 11.

[376] Парафраза Книги Псалмів 76 (77): 19. Пор.: **Гла́съ гро́ма твоегѡ̀ въ колесѝ.**

[377] Сковорода має на думці слова: **Ѝже сы́й сїѧ́нїе сла́вы и҆ ѡ҆́бразъ ѵ҆поста́си є҆гѡ̀** (Послання св. ап. Павла до євреїв 1: 3).

[378] Євангелія від св. Івана 1: 14.

[379] Книга пророка Єзекіїля 1: 20.

[380] Книга пророка Єзекіїля 2: 1.
[381] Богослови чітко розрізняють *образ* і *подобу* тоді, коли йдеться про людину як образ і подобу Божу. Наприклад, Дмитро Туптало писав: "Образ Божій пріємлет душа во время своєго от Бога созданія, подобіє же Божіє в ней совершаєтся в крещеніи. Образ в разумѣ, подобіє в проізволеніи, образ в самовластіи, подобіє в добродѣтелех" [*Туптало Д.* Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 253; пор.: *Беллармин Р.* Руководство к богопознанію по лѣствицѣ сотворенных вещей. – Москва, 1783. – С. 12–19].
[382] Фраза **свѣ́тъ вѣ́дѣнїѧ** зринає в Книзі пророка Осії 10: 12.
[383] Книга пророка Ісаї 54: 11.
[384] Перша книга Мойсеєва: Буття 9: 13.
[385] Неточна цитата з Пісні над піснями 2: 1. Пор.: **А҆́зъ цвѣ́тъ по́льный и҆ кри́нъ ᲂу҆до́льный.**
[386] Сковорода має на думці слова: **И҆ бы́сть на мнѣ̀ рꙋ́ка гдⷭ҇нѧ, и҆ и҆зведе́ мѧ въ дх҇ѣ гдⷭ҇ни и҆ поста́ви мѧ̀ средѣ̀ по́лѧ: се́ же бѧ́ше по́лно косте́й человѣ́ческихъ** (Книга пророка Єзекіїля 37: 1).
[387] Сковорода має на думці слова: **И҆ созда̀ бг҃ъ человѣ́ка, пе́рсть (взе́мъ) ѿ землѝ** (Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 7).
[388] Парафраза Євангелії від св. Івана 9: 6. Пор.: **плю́нꙋ на зе́млю, и҆ сотворѝ бре́нїе ѿ плюнове́нїѧ, и҆ пома́за ѻ҆́чи бре́нїемъ слѣпо́мꙋ.**
[389] Третя книга царств 10: 7.
[390] Див.: Четверта книга Мойсеєва: Числа 21: 8–9.
[391] Див. прим. 1 до поезії «De sacra caena, seu aeternitate».
[392] Сковорода має на думці слова: **Созва́ же фараѡ́нъ мꙋ́дрецы̀ є҆гѵ́петскїѧ и҆ волхвы̀: и҆ сотвори́ша и҆ волсвѝ є҆гѵ́петскїи чарова́нїѧми свои́ми та́кожде: и҆ повергѡ́ша кі́йждо же́злъ сво́й, и҆ бы́ша ѕмі́еве: и҆ пожрѐ же́злъ а҆арѡ́новъ ѻ҆́ныхъ жезлы̀** (Друга книга Мойсеєва: Вихід 7: 11–12).
[393] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 106 (107): 27. Пор.: **и҆ всѧ̀ мꙋ́дрость и҆́хъ поглощена̀ бы́сть.**
[394] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Сло́во бо кр҇тное погиба́ющымъ ᲂу҆́бѡ ю҆ро́дство є҆́сть, а҆ спаса́емымъ на́мъ си́ла бж҃їѧ є҆́сть. Пи́сано бо є҆́сть: погꙋблю̀ премꙋ́дрость премꙋ́дрыхъ, и҆ ра́зꙋмъ разꙋ́миныхъ ѿве́ргꙋ** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 1: 18–19).
[395] Книга пророка Ісаї 29: 14; Перше послання св. ап. Павла до коринтян 1: 19.
[396] Памва Беринда тлумачив слово *Адам* так: "Адам: человѣк, або земскій, рудый, а през литеры значит ввесь свѣт, з грецкаго: А – Анатоли, Восток, Д – Дісіс, Запад, А – Арктос, Сѣвер, М – Месімврія, Полудне" [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 335; див. також: Алфа і Омега. – Супрасль, 1788. – Арк. 37]. Були й складніші тлумачення, вчинені, зокрема, в прообразній стратегії. "В языкѣ еврейском, – писав, наприклад, Дмитро Туптало, – Адам толкуєт человѣк землен, или чермн, понеже от земли червленыя создан, в еллинском же сказуєтся 'мікрокосмос', єже єсть малый мір, яко от четырєх концев великаго міра пріят своє именованіє, от востока и запада, и сѣвера и полуднє. В еллинском бо тыя четыре вселенскія концы именуются сице: Анатоли – восток, Дісіс – запад, Арктос – сѣвер, или полунощь, Месимврія – полудень. От тѣх именованій еллинских отыми первыи літеры, будет Адам. А якоже во имени Адамовом прообразися четвероконечный мір, єгоже Адам родом человѣческим имѣ населити, сице в том же имени прообразовася четвероконечный крест Христов, имже имѣ послѣжде новый Адам, Христос, Господь наш, род человѣческій в четырєх концѣх вселенныя населенный от смерти и ада избавити" [*Туптало Д.* Поученіє о четвероконечном крестѣ //

Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 3. – С. 469].
[397] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 15 (16): 4. Пор.: не соберѹ̀ собо́ры и҆́хъ ѿ кровеи́.
[398] Книга Псалмів 8: 5.
[399] Пісня над піснями 2: 9.
[400] Євангелія від св. Івана 1: 15.
[401] Книга пророка Даниїла 10: 5–6.
[402] Послання св. ап. Павла до колосян 3: 1.
[403] Послання св. ап. Павла до колосян 3: 2.
[404] Трохи неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 1: 27. Пор.: по ѻ҆́бразѹ бж҃їю сотворѝ є҆го̀.
[405] Сковорода має на думці слова: а҆́зъ є҆́смь а҆́лфа и҆ ѡ҆ме́га, пе́рвый и҆ послѣ́днїй (Апокаліпсис 1: 10).
[406] Очевидно, Сковорода має на думці слова: пло́ть, въ не́йже є҆́сть дѹ́хъ жи́зни под̾ небесе́мъ (Перша книга Мойсеєва: Буття 6: 17).
[407] Книга Псалмів 71 (72): 6.
[408] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Р**о́дъ ѹ҆̀бо сѹ́щє бж҃їй (Дії св. апостолів 17: 29).
[409] Друге послання св. ап. Павла до коринтян 4: 6.
[410] Парафраза Пісні над піснями 2: 9. Пор.: **С**е̑, се́й стои́тъ за стѣно́ю на́шею.
[411] Книга Псалмів 73 (74): 16.
[412] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 5.
[413] Друга книга Мойсеєва: Вихід 2: 11.
[414] Перша книга Мойсеєва: Буття 29: 1.
[415] Книга пророка Ісаї 41: 14.
[416] Книга пророка Ісаї 41: 15.
[417] Див.: **И҆** прїи́меши пла́чь се́й на царѧ̀ вавѵ҆лѡ́нска и҆ рече́ши въ то́й де́нь: ка́кѡ преста̀ и҆стѧзѹ́ѧй и҆ преста̀ понѹжда́ѧй; (Книга пророка Ісаї 14: 4); **Б**ѹ́детъ въ то́й де́нь помраче́нїе сла́вы і҆а́кѡвли, и҆ тѹ́чнаѧ сла́вы є҆гѡ̀ потрѧсѹ́тсѧ (Книга пророка Ісаї 17: 4).
[418] Фраза въ си́лѣ свое́й кілька разів зринає в Біблії, уперше – в Книзі Суддів 5: 31.
[419] Неточна цитата з Книги Йова 39: 27. Початок вірша звучить так: **Т**вои́мъ же ли…
[420] Друга книга Мойсеєва: Вихід 19: 4.
[421] Сковорода має на думці слова: **Г**д҃и, возлюби́хъ бл҃голѣ́пїе до́мѹ твоегѡ̀ и҆ мѣ́сто селе́нїѧ сла́вы твоеѧ̀ (Книга Псалмів 25 (26): 8).
[422] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 32: 11.
[423] Одне зі значень імені *Давид* – "возлюбленный" [див.: *Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 390].
[424] Трохи неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 4: 8, 16. Пор.: бг҃ъ любы̀ є҆́сть.
[425] Див.: "Фарес: роздѣленє" [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 467].
[426] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 4.
[427] Пісня над піснями 5: 16.
[428] Книга пророка Ісаї 53: 8.
[429] Див. прим. 230 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».
[430] Послання св. ап. Павла до филип'ян 4: 9.
[431] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 40: 31. Її початок звучить так: терпѧ́щїи же…

[432] Книга Псалмів 39 (40): 2.
[433] Книга Псалмів 79 (80): 2.
[434] Книга Псалмів 22 (23): 1.
[435] Пісня над піснями 6: 5.
[436] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 30: 42. Пор.: **бы́ша же неназнамена̑ныѧ лава́нѡвы, а̑ знамена̑ныѧ і҆а̑кѡвли.**
[437] Неточна цитата з Книги Йова 42: 17. Пор.: **гдⷭ҇ь возста́витъ и҆̀.**
[438] Неточна цитата з Книги Йова 42: 12. Пор.: **ѻ҆ве́цъ четырена́десѧть ты́сѧщъ, велблю́дѡвъ ше́сть ты́сѧщъ.**
[439] Сковорода має на думці слова: **И҆ речѐ гдⷭ҇ь къ гедеѡ́нꙋ: мно́зи лю́дїе и҆̀же съ тобо́ю, сегѡ̀ ра́ди не преда́мъ мадїа́ма въ рꙋ́кꙋ и҆́хъ** (Книга Суддів 7: 2).
[440] Сковорода має на думці слова: **Всѧ̑ же тѣлеса̀ и҆́хъ и҆ хребты̀ и҆́хъ, и҆ рꙋ́цѣ и҆́хъ и҆ кри́ла и҆́хъ и҆ коле́са пѡ́лна ѻ҆че́съ ѡ҆́крестъ четы́рехъ коле́съ** (Книга пророка Єзекіїля 10: 12).
[441] Книга пророка Єзекіїля 1: 5.
[442] Книга Псалмів 101 (102): 12.
[443] Парафраза Книги Псалмів 145 (146): 3. Пор.: **Не надѣ́йтесѧ на кнѧ̑зи, на сы́ны человѣ́ческїѧ, въ ни́хже нѣ́сть спⷭ҇нїѧ.**
[444] Книга Псалмів 101 (102): 13.
[445] Книга Псалмів 141 (142): 8.
[446] Див.: Дії св. апостолів 5: 15.
[447] Книга Псалмів 90 (91): 15.
[448] Книга Псалмів 101 (102): 14.
[449] Сковорода має на думці слова: **а҆́зъ гдⷭ҇ь по вре́мени соберꙋ̀ и҆̀хъ** (Книга пророка Ісаї 60: 22).
[450] Перша книга Мойсеєва: Буття 49: 27. Ці слова з Якового благословення Веніаміна стосуються "не самої особи Веніаміна, а майбутньої історії його племені, яке вирізнялося особливою войовничістю" [див.: *Аверинцев С.* Веніямин // *Аверинцев С.* Софія-Логос: Словник / Упорядник та автор передмови Костянтин Сігов; науковий редактор видання Марина Ткачук. 3-є вид. – Київ, 2007. – С. 66].
[451] Книга пророка Ісаї 63: 16.
[452] Книга пророка Малахії 4: 2.
[453] Книга Премудрості Соломонової 19: 7–9.
[454] Неточна цитата з Книги Псалмів 65 (66): 12. Пор.: **проидо́хомъ сквозѣ̀ ѻ҆́гнь и҆ во́дꙋ, и҆ и҆зве́лъ є҆сѝ ны̀ въ поко́й.**
[455] Можливо, це парафраза Книги пророка Йони 2: 7. Пор.: **снидо́хъ въ зе́млю, є҆ѧ́же верѐ є҆ѧ̀ закле́пи вѣ́чнїи: и҆ да взы́детъ и҆з̾ и҆стлѣ́нїѧ живо́тъ мо́й къ тебѣ̀, гдⷭ҇и бж҃е мо́й.**
[456] Книга Псалмів 75 (76): 3.
[457] Сковорода має на думці слова: **и҆ прїи́де гнѣ́въ тво́й, и҆ вре́мѧ ме́ртвымъ сꙋ́дъ прїѧ́ти, и҆ да́ти мздꙋ̀ рабѡ́мъ твои̑мъ прⷪ҇ро́кѡмъ и҆ ст҃ы́мъ и҆ боѧ́щымсѧ и҆́мене твоегѡ̀, ма̑лымъ и҆ вели̑кимъ, и҆ растли́ти посмра́ждшыѧ зе́млю** (Апокаліпсис 11: 18).
[458] Неточна цитата з Книги Псалмів 30 (31): 21. Пор.: **скры́еши и҆̀хъ въ та́йнѣ лица̀ твоегѡ̀.**
[459] Парафраза Апокаліпсису 12: 5. Пор.: **И҆ родѝ сы́на мꙋ́жеска, и҆́же и҆́мать ѹ҆пастѝ всѧ̑ ѩ҆зы́ки жезло́мъ желѣ́знымъ: и҆ восхищѐно бы́сть ча́до є҆ѧ̀ къ бг҃ꙋ и҆ прⷪ҇то́лꙋ є҆гѡ̀.**
[460] Книга пророка Ісаї 26: 18.
[461] Неточна цитата з Апокаліпсису 12: 14. Пор.: **И҆ дана̑ бы́ша женѣ̀ два̀ крила̑ ѻ҆рла̀ вели́кагѡ.**
[462] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 32: 11.

[463] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: кто̀ да́стъ мѝ крилѣ̑ ꙗ҆́кѡ голꙋбѝнѣ;
[464] Див.: **С**лы́шавъ же а҆вра́мъ, ꙗ҆́кѡ плѣне́нъ бы́сть лѡ́тъ брата́ничь є҆гѡ̀, сочтѐ домоча́дцы своѧ̑ три́ста и҆ ѻ҆смьна́десѧть, и҆ погна̀ в҆слѣ́дъ и҆́хъ да́же до да́на (Перша книга Мойсеєва: Буття 14: 14).
[465] У Гедеона було триста людей. Див.: **И҆** бы́сть число̀ въ го́рстехъ лока́вшихъ ѧ҆зы́комъ три́ста мꙋже́й (Книга Суддів 7: 6).
[466] Очевидно, Сковорода має на думці слова: всѧ̑ мѣ́рою и҆ число́мъ и҆ вѣ́сомъ расположи́лъ є҆сѝ (Книга Премудрості Соломонової 11: 21).
[467] Неточна цитата з Книги Псалмів 15 (16): 4. Пор.: ни помѧнꙋ̀ же и҆ме́нъ и҆́хъ ᲂу҆стна́ма моѝма.
[468] Книга пророка Єзекіїля 1: 1.
[469] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 1: 13. Пор.: **И҆** бы́сть ве́черъ, и҆ бы́сть ᲂу҆́тро, де́нь тре́тїй.
[470] Парафраза Книги пророка Ісаї 61: 2. Пор.: нарещѝ лѣ́то гдⷭ҇не прїѧ́тно и҆ де́нь воздаѧ́нїѧ, ᲂу҆тѣ́шити всѧ̑ пла́чꙋщыѧ.
[471] Трохи неточна цитата з Другого соборного послання св. ап. Петра 3: 8. Пор.: и҆ ты́сѧща лѣ́тъ ꙗ҆́кѡ де́нь є҆ди́нъ.
[472] Книга Псалмів 89 (90): 5.
[473] Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: пло́ть не по́льзꙋетъ ничто́же.
[474] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 3.
[475] Парафраза Другої книги Мойсеєвої: Вихід 32: 13. Пор.: ѕѣлѡ̀ ᲂу҆мно́жꙋ сѣ́мѧ ва́ше, ꙗ҆́кѡ ѕвѣ́зды небе́сныѧ мно́жествомъ.
[476] Книга пророка Ісаї 45: 7.
[477] Перша книга Мойсеєва: Буття 4: 7.
[478] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 4.
[479] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 8: 35. Пор.: и҆схо́ди бо моѝ и҆схо́ди живота̀.
[480] Четверта книга Мойсеєва: Числа 23: 8.
[481] Неточна цитата з Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 23: 23. Пор.: нѣ́сть бо вражбы̀ во і҆а́кѡвѣ, нижѐ волхова́нїѧ во і҆и҃ли.
[482] Четверта книга Мойсеєва: Числа 24: 5.
[483] Четверта книга Мойсеєва: Числа 24: 8.
[484] Четверта книга Мойсеєва: Числа 24: 9.
[485] Четверта книга Мойсеєва: Числа 24: 9.
[486] Неточна цитата з Книги Псалмів 103 (104): 29. Пор.: ѿвра́щшꙋ же тебѣ̑ лицѐ, возмѧтꙋ́тсѧ.
[487] Неточна цитата з Книги Псалмів 103 (104): 30. Пор.: по́слеши дх҃а твоегѡ̀, и҆ созѝждꙋтсѧ.
[488] Неточна цитата з Книги Псалмів 8: 2, 10. Пор.: ꙗ҆́кѡ чꙋ́дно и҆́мѧ твоѐ по всѐй землѝ.
[489] Можливо, Сковорода має на думці слова: **В**сѧ́кое дыха́нїе да хва́литъ гдⷭ҇а (Книга Псалмів 150: 6).
[490] Книга Псалмів 118 (119): 91.
[491] Книга Йова 40: 20–21.
[492] Неточна цитата з Книги Йова 40: 27. Пор.: **В**озложи́ши же ли на́нь рꙋ́кꙋ.
[493] Книга Йова 40: 24.
[494] Книга Псалмів 77 (78): 72.
[495] Книга Псалмів 142 (143): 10.

[496] Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 10. Пор.: дх҃ъ бо всѧ̑ и҆спытꙋ́етъ, и҆ глꙋбины̑ бж҃їѧ.
[497] Парафраза Книги Йова 38: 1. Пор.: речѐ гдⷭ҇ь і҆ѡвꙋ сквозѣ̀ бꙋ́рю и҆ ѡ҆́блаки.
[498] Неточна цитата з Книги Псалмів 41 (42): 5. Пор.: пройдꙋ̀ въ мѣ́сто селе́нїѧ ди́вна, да́же до до́мꙋ бж҃їѧ.
[499] Книга Псалмів 42 (43): 4.
[500] Парафраза Третьої книги царств 9: 15. Пор.: Сїе́ же є҆́сть число̀ даѧ́нїѧ є҆́же принесѐ ца́рь соломѡ́нъ, да созѝждетъ хра́мъ гдⷭ҇ень и҆ до́мъ царе́въ, и҆ мелѡ́нъ и҆ стѣ́нꙋ і҆ерⷭ҇ли́мскꙋ.
[501] Третя книга царств 6: 22.
[502] Одне зі значень назви міста Давір (Давер), яке, судячи зі згадок у Книзі Ісуса Навина 10: 38–39, Книзі Суддів 1: 14 тощо, було осередком учености хананейського народу, – "слово" [див.: *Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 390]. Див. також прим. 5 до діалогу «Сvмфоніа, нареченная Книга Асхань».
[503] Очевидно, Сковорода має на думці слова: И҆звлечѐши ли ѕмі́а ꙋ҆́дицею, и҆лѝ ѡ҆бложи́ши ꙋ҆здꙋ̀ ѡ҆ ноздре́хъ є҆гѡ̀; и҆лѝ вдѣ́жеши колцѐ въ нѡ́здри є҆гѡ̀ (Книга Йова 40: 20–21).
[504] Неточна цитата з Книги Псалмів 67 (68): 13. Пор.: цр҃ь си́лъ возлю́бленнагѡ, красото́ю до́мꙋ раздѣли́ти кѡры́сти.
[505] Сковорода має на думці слова: Землѧ́ же бѣ̀ неви́дима и҆ неꙋстро́ена, и҆ тма̀ верхꙋ̀ бе́зднꙋ (Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 2).
[506] Парафраза Книги пророка Ісаї 32: 15. Пор.: до́ндеже на́йдетъ на ны̀ дх҃ъ ѿ вы́шнѧгѡ.
[507] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 1.
[508] Євангелія від св. Івана 1: 1.
[509] Книга Псалмів 104 (105): 26.
[510] Перша книга параліпоменон 16: 12.
[511] Євангелія від св. Матвія 7: 7.
[512] Неточна цитата з Євангелії від св. Марка 8: 12. Пор.: ро́дъ се́й зна́менїѧ и҆щетъ.
[513] Книга Псалмів 4: 7.
[514] Неточна цитата з Книги Псалмів 73 (74): 9. Пор.: Зна́менїѧ и҆хъ не ви́дѣхомъ: нѣ́сть ктомꙋ̀ прⷪ҇ро́ка.
[515] Можливо, Сковорода має на думці слова: въ сѣ́ни є҆гѡ̀ мꙋ́дрость (Книга Екклезіястова 7: 13).
[516] Книга Ісуса Навина 5: 13.
[517] Книга Псалмів 76 (77): 6.
[518] Парафраза Послання св. ап. Павла до римлян 1: 20. Пор.: ѿ созда́нїѧ мі́ра творе́ньми помышлѧ́ема, ви̑дима сꙋ́ть, и҆ прⷪ҇носꙋ́щнаѧ си́ла є҆гѡ̀ и҆ бж҃ество.
[519] Парафраза Книги Псалмів 76 (77): 7. Пор.: но́щїю се́рдцемъ мои́мъ глꙋмлѧ́хсѧ, и҆ тꙋжа́ше дꙋ́хъ мо́й.
[520] Книга Псалмів 76 (77): 19.
[521] Книга Псалмів 76 (77): 6; 118 (119): 59.
[522] Лат. *annus* – 'рік'.
[523] Лат. *annulus* – 'кільце, перстень'.
[524] Неточна цитата з Першої книги параліпоменон 16: 11–12. Пор.: взыщи́те гдⷭ҇а и҆ ꙋ҆крѣпи́тесѧ, взыщи́те лица̀ є҆гѡ̀ вы́нꙋ: помѧни́те чꙋдеса̀ є҆гѡ̀.
[525] Перше послання св. ап. Павла до коринтян 14: 1.
[526] Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 14: 3. Пор.: прⷪ҇ро́чествꙋѧй же, человѣ́кѡмъ глаго́летъ созида́нїе и҆ ꙋ҆тѣше́нїе и҆ ꙋ҆твержде́нїе.

[527] Четверта книга Мойсеєва: Числа 11: 8.
[528] Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 9: 9. Пор.: да не заградѝши ꙋ҆стнꙋ̀ волѧ̀ молотѧ́щѧ.
[529] Можливо, Сковорода бачив це на власні очі. Див. прим. 9 до діалогу «Разглагол о древнем мірѣ».
[530] Див. прим. 375 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».
[531] Цих слів у 28-у розділі «Виходу», на який покликається Сковорода, немає.
[532] Друга книга Мойсеєва: Вихід 28: 23.
[533] Неточна цитата з Книги пророка Єзекіїля 1: 16. Пор.: ꙗ҆́коже а҆́ще бы бы́ло ко́ло въ колесѝ.
[534] Євангелія від св. Луки 15: 8.
[535] Сковорода має на думці слова повії Тамари: пе́рстень тво́й и҆ гри́вну, и҆ же́злъ и҆́же въ рꙋ́цѣ твое́й (Перша книга Мойсеєва: Буття 38: 18).
[536] Див.: Книга пророка Єзекіїля 4: 12.
[537] Неточна цитата з Другої книги Мойсеєвої: Вихід 16: 16. Пор.: се́й гл҃го́лъ, є҆го́же завѣща̀ гдⷭ҇ь.
[538] Друга книга Мойсеєва: Вихід 16: 15.
[539] Книга Псалмів 33 (34): 9.
[540] Євангелія від св. Івана 1: 41.
[541] Книга пророка Єремії 15: 19.
[542] Парафраза Книги пророка Даниїла 1: 15. Пор.: ꙗ҆ви́шасѧ ли́ца и҆́хъ бла҃га и҆ крѣ̑пка пло́тїю па́че ѻ҆трокѡ́въ ꙗ҆дꙋ́щихъ ѿ трапе́зы царе́вы.
[543] Книга пророка Михея 4: 12.
[544] Книга пророка Михея 4: 13.
[545] Див прим. 179 до діалогу «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сіон».
[546] Книга пророка Ісаї 62: 10.
[547] Четверта книга Мойсеєва: Числа 11: 8.
[548] Книга пророка Михея 4: 13.
[549] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 12: 32. Пор.: и҆ а҆́ще а҆́зъ вознесе́нъ бꙋ́дꙋ ѿ землѝ, всѧ̑ привлекꙋ̀ къ себѣ̑.
[550] Пісня над піснями 2: 11–12.
[551] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 9.
[552] Книга Псалмів 85 (86): 17.
[553] Друга книга Мойсеєва: Вихід 16: 14.
[554] Лат. *termini* – ‘кордони, межі’.
[555] Памва Беринда тлумачить слово *предѣл* як “граница, крис, повѣт” [*Беринда П.* Лексікон славенороссiй и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 178].
[556] Книга Псалмів 67 (68): 14. У Вульгаті в цьому вірші вжито якраз слово *terminus*: “si dormieritis inter medios terminos”.
[557] Євангелія від св. Івана 10: 9.
[558] Книга Псалмів 94 (95): 11.
[559] Перша книга Мойсеєва: Буття 28: 17.
[560] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 59: 10. Пор.: Ѡ҆сѧ́жꙋтъ ꙗ҆́кѡ слѣпі́и стѣ́нꙋ.
[561] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 29: 11. Пор.: кни́ги запечатлѣ́нныѧ.
[562] Книга Ісуса, сина Сирахового 14: 23.
[563] Книга Ісуса, сина Сирахового 14: 23.

[564] Книга Ісуса, сина Сирахового 14: 24.
[565] Євангелія від св. Матвія 4: 16.
[566] Сковорода має на думці слова: и҆ ви́дѧ ѻ҆слѧ̀ а҆́гг҃ла бж҃їѧ, падѐ под̾ валаа́момъ (Четверта книга Мойсеєва: Числа 22: 27).
[567] Парафраза Книги Псалмів 1: 5. Пор.: **С**егѡ̀ ра́ди не воскре́снꙋтъ нечести́вїи на сꙋ́дъ, нижѐ грѣ́шницы въ совѣ́тъ прв҃ныхъ.
[568] Книга Псалмів 19 (20): 9.
[569] Неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 23. Пор.: **И҆** ча̑да сїѡ́нѧ, ра́дꙋйтесѧ и҆ весели́тесѧ ѡ҆ гдⷭ҇ѣ вз҃ѣ ва́шемъ, ꙗ҆́кѡ дадѐ ва́мъ пи́щꙋ въ пра́вдꙋ.
[570] Книга пророка Іоїля 2: 28.
[571] Дії св. апостолів 2: 19.
[572] Неточна цитата з Дій св. апостолів 2: 4. Пор.: и҆ нача́ша глаго́лати и҆ны́ми ѧ҆зы́ки, ꙗ҆́коже дх҃ъ даѧ́ше и҆̀мъ.
[573] Пор. російську приказку: "Заехать околицею" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 483].
[574] Див.: Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 500.
[575] Іван Дамаскин (гр. *Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός*) (бл. 675–749 рр.) – видатний візантійський богослов, філософ та поет. Його основна праця має назву «Джерело знання» і складається з трьох частин: «Діалектика» (виклад «Категорій» Арістотеля та «Вступу до "Категорій"» Порфирія), «Реєстр єресей» та «Достотний виклад православної віри» (систематика християнського богослів'я). Вона була знана в Україні, починаючи з XI ст. («Ізборник Святослава» 1073 р.) [див.: *Пейчев Б.* Философский трактат в Симеоновом сборнике. – Киев, 1983]. Сковорода міг спиратися на Дамаскина у своїх роздумах про єство філософії та богослів'я (а також про стосунок між ними), про Божі імена тощо. Крім того, він з дитинства любив церковні піснеспіви Дамаскина.
[576] Пасхальна заутреня, пісня 4-а, ірмос: "Богоотец убо Давид пред сѣнным ковчегом скакаше играя…".
[577] Див. прим. 18 до циклу «Басни Харьковскія».
[578] Пор.: "Трісолнечный и єдиноначалный Боже…" [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 7].
[579] Сковорода має на думці слова: **И҆** взы́де мѡѷсе́й и҆ а҆арѡ́нъ, и҆ нада́въ и҆ а҆вїꙋ́дъ и҆ се́дмьдесѧтъ ѿ ста́рєцъ і҆и҃левыхъ (Друга книга Мойсеєва: Вихід 24: 9).
[580] Четверта книга Мойсеєва: Числа 11: 25.
[581] Сковорода має на думці слова: соблюда́етсѧ мнѣ̀ вѣне́цъ пра́вды, є҆го́же возда́стъ мѝ гдⷭ҇ь въ де́нь ѡ҆́нъ (Друге послання св. ап. Павла до Тимофія 4: 8).
[582] Книга пророка Осії 2: 19–20.
[583] Пісня над піснями 4: 9.
[584] Сковорода має на думці слова: **В**ертогра́дъ заключе́нъ сестра̀ моѧ̀ невѣ́ста, вертогра́дъ заключе́нъ (Пісня над піснями 4: 12).
[585] Пісня над піснями 2: 5.
[586] Книга Притч Соломонових 25: 11.
[587] Книга Притч Соломонових 16: 16.
[588] Можливо, Сковорода має на думці слова: въ нѣ́дрѣхъ же мои́хъ сокры́хъ гл҃го́лы є҆гѡ̀ (Книга Йова 23: 12).
[589] Див.: Книга Суддів 16: 21.
[590] Сковорода має на думці слова: и҆ всѧ̑ кла̑дѧзи, ꙗ҆̀же и҆скопа́ша рабѝ ѻ҆тца̀ є҆гѡ̀, во вре́мѧ ѻ҆тца̀ є҆гѡ̀, загради́ша ѧ҆̀ фѷлїстї́млѧне (Перша книга Мойсеєва: Буття 26: 15).

[591] Пісня над піснями 7: 4.
[592] Плач Єремії 2: 1.
[593] Плач Єремії 2: 2.
[594] Плач Єремії 3: 49.
[595] Плач Єремії 3: 51.
[596] Плач Єремії 4: 17.
[597] Плач Єремії 5: 17.
[598] Плач Єремії 5: 15.
[599] Плач Єремії 5: 16.
[600] Євангелія від св. Луки 10: 23.
[601] Книга Йова 29: 2.
[602] Книга Йова 29: 15.
[603] Книга Йова 30: 1.
[604] Книга Йова 30: 10.
[605] Неточна цитата з Книги Йова 30: 31. Пор.: **Ѡ**брати́шасѧ же въ пла́чь гу́сли моѧ̑, пѣ́снь же моѧ̀ въ рыда́нїе мнѣ̀.
[606] Неточна цитата з Книги Йова 30: 23. Пор.: **В**ѣ́мъ бо, ꙗ̑кѡ сме́рть мѧ̀ сотре́тъ.
[607] Книга Притч Соломонових 22: 13.
[608] Книга Притч Соломонових 15: 30.
[609] Пісня над піснями 4: 9.
[610] Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 2: 14. Пор.: ꙗ҆ви́ ми зра́къ тво́й, и҆ ᲂу҆слы́шанъ сотвори́ ми гла́съ тво́й: ꙗ̑кѡ гла́съ тво́й сла́докъ, и҆ ѿбразъ тво́й красе́нъ.
[611] Книга Псалмів 76 (77): 19.
[612] Див.: Книга Ісуса Навина 10: 12–13.
[613] Книга Ісуса, сина Сирахового 43: 4.
[614] Пісня над піснями 2: 17.
[615] Неточна цитата з Книги Псалмів 33 (34): 17. Пор.: **Л**ице́ же гдⷭ҇не на творѧ́щыѧ ѕлаѧ̑.
[616] Друга книга Мойсеєва: Вихід 33: 23.
[617] Книга Йова 42: 12.
[618] Сковорода має на думці слова: и҆ сѐ, колесни́ца ѻ҆́гненная и҆ ко́ни ѻ҆́гненнїи (Четверта книга царств 2: 11).
[619] Сковорода має на думці слова: **И҆** ꙗ̑ша є҆го̀ и҆ноплеме́нницы, и҆ и҆зводо́ша є҆мꙋ̀ ѻ҆́чи (Книга Суддів 16: 21).
[620] Перше значення імені *Самсон* – "солнце єго", або "малоє солнце" [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 451].
[621] Див.: Книга Суддів 15: 19.
[622] Євангелія від св. Марка 16: 18.
[623] Сковорода має на думці слова: слѣпе́цъ нѣ́кїй сѣдѧ́ше при пꙋтѝ просѧ̀ (Євангелія від св. Луки 18: 35).
[624] Книга Псалмів 24 (25): 16; 85 (86): 16.
[625] Книга Псалмів 122 (123): 2.
[626] Книга Псалмів 17 (18): 29.
[627] Книга пророка Ісаї 42: 16.
[628] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 35: 6. Пор.: **Т**огда̀ ско́читъ хромы́й ꙗ̑кѡ є҆ле́нь.
[629] Друга книга Мойсеєва: Вихід 33: 22.
[630] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 33: 22. Пор.: не мине́тъ менѐ гдⷭ҇ь сѹдїѧ̀ на́шъ.

[631] Книга пророка Єремії 17: 14.
[632] Книга пророка Аввакума 1: 12.
[633] Книга Йова 19: 25–26.
[634] Книга Премудрості Соломонової 3: 2.
[635] Книга Псалмів 22 (23): 2.
[636] Фразу **помáзанный гдⷭ҇ь** узято з Плачу Єремії 4: 20.
[637] Плач Єремії 4: 20.
[638] Плач Єремії 4: 19.
[639] Книга Псалмів 78 (79): 2.
[640] Сковорода має на думці слова: **и҆ влáсъ главы̀ вáшеѧ не погúбнетъ** (Євангелія від св. Луки 21: 18).
[641] Парафраза Євангелії від св. Матвія 24: 28. Пор.: **и҆дѣ́же бо а҆́ще бꙋ́детъ трꙋ́пъ, тáмѡ соберꙋ́тсѧ ѻ҆рлѝ.**
[642] Книга пророка Ісаї 46: 11.
[643] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 22.
[644] Книга Притч Соломонових 30: 17.
[645] Сковорода має на думці слова: **не ви́дѣхъ же, ꙗ҆́кѡ врⷭ҇бїѧ на стѣнѣ̀ сꙋ́ть, и҆ ѻ҆чесе́мъ моѝмъ ѿве́рстымъ сꙋ́щымъ, и҆спꙋсти́ша врⷭ҇бїѧ те́плое на ѻ҆чесѐ моѧ҆̀, и҆ бы́ша бѣ́льма на ѻ҆чесѣ́хъ мои́хъ** (Книга Товіта 2: 10).
[646] Неточна цитата з Книги Йова 38: 19. Пор.: **Въ ко́ей же землѝ вселѧ́етсѧ свѣ́тъ, тмѣ̀ же ко́е є҆́сть мѣ́сто;**
[647] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 22.
[648] Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 44.
[649] Книга Екклезіястова 1: 10.
[650] Книга Псалмів 101 (102): 27.
[651] Книга Псалмів 101 (102): 28.
[652] Неточна цитата з Книги Йова 38: 19. Пор.: **Въ ко́ей же землѝ вселѧ́етсѧ свѣ́тъ.**
[653] Книга Псалмів 18 (19): 5.
[654] Пісня над піснями 2: 1.
[655] Третя книга Мойсеєва: Левит 26: 10.
[656] Третя книга Мойсеєва: Левит 26: 12.
[657] Книга Екклезіястова 2: 24.
[658] Книга Екклезіястова 2: 24.
[659] Книга Екклезіястова 2: 14.
[660] Книга Екклезіястова 1: 2.
[661] Книга Екклезіястова 2: 11.
[662] Книга Псалмів 33 (34): 9.
[663] Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: **дꙋ́хъ є҆́сть, и҆̀же ѡ҆живлѧ́етъ, пло́ть не по́льзꙋетъ ничто́же.**
[664] Книга Йова 9: 7.
[665] Книга Псалмів 106 (107): 29.
[666] Книга Ісуса Навина 10: 12–13.
[667] Книга Йова 38: 31–32.
[668] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 34: 4. Пор.: **и҆ и҆ста́ютъ всѧ҆̀ си̑лы небе́сныѧ, и҆ свїе́тсѧ не́бо а҆́ки сви́токъ, и҆ всѧ҆̀ ѕвѣ́зды спадꙋ́тъ ꙗ҆́кѡ ли́ствїе съ лозы̀.**
[669] Євангелія від св. Матвія 2: 11.
[670] Книга Псалмів 73 (74): 16.

671 Очевидно, це парафраза або Книги пророка Ісаї 63: 14 (пор.: та́кѡ провѣ́лъ є҆сѝ лю́ди твоѧ̑ сотвори́ти тебѣ̀ самомꙋ̀ и҆́мѧ сла́вно), або Книги Псалмів 49 (50): 23 (пор.: Жє́ртва хвалы̀ просла́витъ мѧ̀).
672 Євангелія від св. Матвія 2: 9.
673 Окреслення Бога як "вічного всевидящого ока" Сковорода пов'язував з ім'ям здогадного автора «Авести» Заратустри, чи Зороастра (VII ст. до н. е.). Згідно з версією Діогена Лаерція (I, 2), Зороастр був першим магом [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 63]. Покликання на Зороастра можна знайти і в інших старих українських письменників, наприклад, у Феофана Прокоповича [див.: *Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 284].
674 Це – перший рядок VIII-го з так званих Орфічних гімнів. Див. прим. 204 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».
675 Див. прим. 952.
676 Книга пророка Малахії 4: 2.
677 Книга Псалмів 88 (89): 30.
678 Сковорода має на думці емблематичний малюнок «Радуга на небѣ» (підпис: "Дождь без солнца не бывает. Non aqua sine sole") [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 66–67].
679 Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 32: 15. Пор.: до́ндєже на́йдєтъ на ны̀ дх҃ъ ѿ вы́шнѧгѡ.
680 Неточна цитата з Книги Псалмів 112 (113): 5. Пор.: Кто̀ ꙗ҆́кѡ гдⷭ҇ь бг҃ъ на́шъ; Ім'я *Михаїл* (гр. *Μιχαὴλ*) означає, зокрема, "Кто ж яко Бог?" [див.: *Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 436]. Див. прим. 2 до діалогу «Брань архистратига Михаила со Сатаною».
681 Див. прим. 101 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».
682 Сковорода має на думці слова: и҆ свѐрже жена̀ є҆ди́на ѹ҆ло́мокъ жерно́вный на главꙋ̀ а҆вїмелє́ха, и҆ сокрꙋ́шѝ є҆мꙋ̀ тє́мѧ (Книга Суддів 9: 53).
683 Сковорода має на думці слова: И҆ прозва̀ і҆а́кѡвъ и҆́мѧ мѣ́стꙋ томꙋ̀ до́мъ бж҃їй: ѹ҆ламлꙋ́зъ же бѣ̀ и҆́мѧ гра́дꙋ пе́рвѣє (Перша книга Мойсеєва: Буття 28: 19).
684 Сковорода має на думці слова: Лѣ́тѡрасли твоѧ̑ са́дъ ши́пкѡвъ съ плодо́мъ ꙗ҆́блочнымъ (Пісня над піснями 4: 13).
685 Див.: Книга пророка Йони 4: 6–10.
686 Сковорода має на думці слова: и҆ сѐ, свѣ́щникъ зла́тъ вѣ́сь, и҆ свѣти́лце верхꙋ̀ є҆гѡ̀, и҆ се́дмь свѣтⷭ҇ли́никъ верхꙋ̀ є҆гѡ̀, и҆ се́дмь ч҃а́шицъ свѣти́лникѡмъ ве́рхнимъ є҆гѡ̀ (Книга пророка Захарії 4: 2).
687 Парафраза Книги Псалмів 103 (104): 2. Пор.: ѡ҆дѣѧ́йсѧ свѣ́томъ ꙗ҆́кѡ ри́зою.
688 Парафраза Євангелії від св. Матвія 20: 30. Пор.: И҆ сѐ, два̀ слѣпца̑ сѣдѧ̑щѧ при пꙋтѝ.
689 Сковорода має на думці слова: И҆ повелѣ̀ гдⷭ҇ь бг҃ъ ты́квѣ, и҆ возрастѐ нада̀ главо́ю є҆гѡ̀, є҆́же ѡ҆сѣни́ти є҆го̀ ѿ ѕлы́хъ є҆гѡ̀ (Книга пророка Йони 4: 6). "Тыква" справді належить до кола емблематичних образів. Див., наприклад, 415-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» з підписом: "Онѣ суть естественны. Природою производятся. Без наставленія учителей. Nullo docente magistro" [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 104–105].
690 Книга Псалмів 139 (140): 8.
691 Див. прим. 257 до діалогу «Наркісс».
692 Книга пророка Захарії 4: 2.

[693] Парафраза Книги пророка Іоїля 2: 28. Пор.: ста́рцы ва́ши сѡ́нїѧ ᲂу҆зрѧ́тъ, и҆ ю҆́ношты ва́ши видѣ́нїѧ ᲂу҆ви́дѧтъ.
[694] Книга Притч Соломонових 16: 4.
[695] Сковорода має на думці слова: про́клѧтъ человѣ́къ пред̾ гдⷭ҇емъ, и҆́же поста́витъ и҆ созѝждетъ гра́дъ се́й і҆ерїхѡ́нъ (Книга Ісуса Навина 6: 25).
[696] Парафраза Другого послання св. ап. Павла до коринтян 5: 1. Пор.: ꙗ҆́кѡ а҆́ще земна́ѧ на́ша хра́мина тѣ́ла разори́тсѧ, созда́нїе ѿ бг҃а и҆́мамы, хра́минꙋ нерꙋ́котворе́нꙋ, вѣ́чнꙋ на нб҃сѣ́хъ.
[697] Сковорода має на думці слова: и҆ ᲂу҆боѧ́всѧ, ше́дъ скры́хъ тала́нтъ тво́й въ землѝ (Євангелія від св. Матвія 25: 25).
[698] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 38: 25–26.
[699] Сковорода має на думці слова Гедеона: се̑, а҆́зъ положꙋ̀ рꙋно̀ ѻ҆́вчее на гꙋ́мнѣ: и҆ а҆́ще бꙋ́детъ роса̀ на рꙋнѣ̀ то́чїю, и҆ по все́й землѝ сꙋ́ша, ᲂу҆разꙋмѣ́ю, ꙗ҆́кѡ спасе́ши рꙋко́ю моє́ю і҆и҃лѧ, ꙗ҆́коже гл҃алъ є҆сѝ (Книга Суддів 6: 37). Образ "орошеного руна" був дуже популярний в українській бароковій літературі. Досить пригадати хоч би марійну збірку Дмитра Туптала під назвою «Руно орошенноє» (Чернігів, 1680).
[700] Євангелія від св. Луки 1: 49.
[701] Можливо, це парафраза Книги Премудрості Соломонової 1: 7. Пор.: ꙗ҆́кѡ дх҃ъ гдⷭ҇ень и҆спо́лни вселе́ннꙋю.
[702] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 42: 8; 48: 11. Пор.: сла́вы моеѧ̀ и҆но́мꙋ не да́мъ.
[703] Книга Псалмів 44 (45): 9.
[704] Книга Притч Соломонових 16: 4.
[705] Книга Йова 38: 19.
[706] Очевидно, Сковорода має на думці слова: И҆ безво́днаѧ бꙋ́детъ во є҆зе́ра, и҆ на жа́ждꙋщей землѝ и҆сто́чникъ во́дный бꙋ́детъ (Книга пророка Ісаї 35: 7).
[707] Очевидно, Сковорода має на думці слова: и҆ да созѝждꙋтсѧ стѣ́ны і҆ер҃лѝмскїѧ (Книга Псалмів 50 (51): 20).
[708] Мабуть, Сковорода має на думці слова: го́ры взыгра́шасѧ ꙗ҆́кѡ ѻ҆вни̑ (Книга Псалмів 113 (114): 4).
[709] Сковорода має на думці слова: и҆ска́плютъ го́ры сла́дость (Книга пророка Іоїля 3: 18).
[710] Фраза ве́сь со́нмъ людїи̑ зринає в Книзі Псалмів 61 (62): 9.
[711] Книга пророка Захарії 2: 8.
[712] Книга Псалмів 101 (102): 14.
[713] Книга Суддів 16: 30.
[714] Сковорода має на думці образи 1-ої глави Книги пророка Єзекіїля.
[715] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 1: 17. Пор.: Не безъ пра́вды бо простира́ютсѧ мре́жи… перна̑тымъ.
[716] Див. прим. 44 до циклу «Сад божественных пѣсней».
[717] Книга Псалмів 16 (17): 14.
[718] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 33: 27.
[719] Книга Екклезіястова 2: 14.
[720] Пісня над піснями 4: 12.
[721] Книга Ісуса, сина Сирахового 1: 6.
[722] Євангелія від св. Луки 8: 11.
[723] Книга пророка Захарії 6: 12.
[724] Книга Притч Соломонових 20: 5.
[725] Пісня над піснями 5: 2.

[726] Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 9.
[727] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 34: 7.
[728] Євангелія від св. Луки 2: 51.
[729] Послання св. ап. Павла до євреїв 9: 4.
[730] Книга Псалмів 86 (87): 3.
[731] Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 44.
[732] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 2: 12. Пор.: Зла́то же ѻ҆́ныѧ землѝ до́брое.
[733] Очевидно, це парафраза слів Христа: глаго́лю бо ва́мъ, ꙗ҆́кѡ ни є҆ди́нъ мѹже́й тѣ́хъ зва́нныхъ вкѹ́ситъ моеѧ̀ ве́чери: мно́зи бо сѹ́ть зва́ни, ма́лѡ же и҆збра́нныхъ (Євангелія від св. Луки 14: 24).
[734] Сковорода має на думці слова: Всѧ̑ же тѣлеса̀ и҆́хъ и҆ хребты̀ и҆́хъ, и҆ рѹ́цѣ и҆́хъ и҆ кри́ла и҆́хъ и҆ коле́са пѡ́лна ѻ҆чесъ ѿкрестъ четы́рехъ коле́съ (Книга пророка Єзекіїля 10: 12).
[735] Див. прим. 2 до поезії «De sacra caena, seu aeternitate» та прим. 66 до діалогу «Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сіон)».
[736] Можливо, це парафраза Першої книги маккавейської 5: 60. Пор.: гна́ни бы́ша да́же до предѣ̑лъ.
[737] Книга Суддів 4: 16.
[738] Книга Ісуса Навина 10: 19.
[739] Книга Суддів 20: 40.
[740] Книга Суддів 20: 40.
[741] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 15: 10. Пор.: Взѧ́ же ѻ҆́нъ всѧ̑ сїѧ̑ и҆ раздѣли̑.
[742] Книга Юдити 13: 8.
[743] Книга Ісуса Навина 8: 18.
[744] Сковорода має на думці слова: нижѐ хребты̀ и҆́хъ, и҆ высота̀ бѧ́ше и҆̀мъ (Книга пророка Єзекіїля 1: 18).
[745] Книга Ісуса Навина 8: 21.
[746] Книга Йова 5: 19.
[747] Друга книга царств 22: 12.
[748] Пісня над піснями 2: 9.
[749] Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 3.
[750] Книга Йова 42: 12.
[751] Книга пророка Єзекіїля 1: 18.
[752] Книга Псалмів 11 (12): 9.
[753] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до ефесян 3: 18. Пор.: да возмо́жете разѹмѣ́ти со всѣ́ми ст҃ы́ми, что̀ широта̀ и҆ долгота̀ и҆ глѹбина̀ и҆ высота̀.
[754] Книга пророка Єзекіїля 1: 18.
[755] Парафраза Книги пророка Єзекіїля 1: 16. Пор.: ꙗ҆́коже а҆́ще бы бы́ло ко́ло въ колесѝ.
[756] Успіння Пресвятої Богородиці, утреня, пісня 4-а, ірмос. Пор.: "сияніе блистанія Твоего, во свѣт языков изыдет, и возгласит Тебе бездна с веселіем…".
[757] Див. прим. 101 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».
[758] Книга Екклезіястова 2: 14.
[759] Книга Притч Соломонових 17: 24.
[760] Можливо, Сковорода має на думці слова: то́й бо вели́къ па́че всѣ́хъ дѣ́лъ свои́хъ (Книга Ісуса, сина Сирахового 43: 30).
[761] Фразу ко́ло въ колесѝ взято з Книги пророка Єзекіїля 1: 16.

[762] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 1: 2. Пор.: **Землѧ́ же бѣ̑ невѝдима и҆ неꙋстро́ена.**
[763] Див. прим. 152 до циклу «Сад божественных пѣсней».
[764] Парафраза Євангелії від св. Івана 1: 6. Пор.: **Бы́сть человѣ́къ по́сланъ ѿ бг҃а.**
[765] Успіння Пресвятої Богородиці, утреня, пісня 4-а, ірмос. Пор.: "сияніе блистанія Твоего, во свѣт языков изыдет…".
[766] Воскресний канон, глас 2-ий, пісня 3-я. Пор.: "Процвѣла есть пустыня, яко крин, Господи, языческая неплодящая церковь…".
[767] Неточна цитата з Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 24: 5. Пор.: **ко́ль добрѝ до́ми твоѝ, і҆а́кѡвє.**
[768] Послання св. ап. Павла до євреїв 8: 2.
[769] Очевидно, Сковорода має на думці слова на взір: "Живот от гроба возсіял еси, Христе Боже" (Неділя друга по Пасці, тропар, глас 8-ий).
[770] Пор. зі зверненими до Христа словами молитви: "Присносущно кипящій, животный и просвѣтительный источниче…" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 18 (третя пагін.)].
[771] Фраза **во вре́мѧ своѐ** часто зринає в Біблії, вперше – у Третій книзі Мойсеєвій: Левит 26: 4.
[772] Перша книга Мойсеєва: Буття 28: 17.
[773] Євангелія від св. Луки 8: 11.
[774] На цій приказці можуть засновуватися цілі сценки, як, припустімо, у книзі «Сѣмя слова Божія»: "…лѣнивіи христіане, когда комедія, охота якая чрез цѣлый день или нощь продолжается, ни мало не скучают, а когда проповѣдь хотя чрез один час или и менше предлагается, описати трудно, якая им скука. Ох! як долго, молвят, разговорился наш духовный! пора уже обѣдати" [Сѣмя слова Божія. – Почаїв, 1772. – С. 488].
[775] Книга пророка Амоса 8: 13.
[776] Пісня над піснями 1: 3.
[777] Перша книга Мойсеєва: Буття 27: 27.
[778] Пор.: "Окуляри під очі поставити" [*Номис*, № 3849]; "Вставив му окуляри"; "Справив їй окуляри під очима" [*Франко*, № 4244, 19179]. Цю приказку можна зустріти й у творах інших українських письменників. Наприклад, один із героїв «Енеїди» Івана Котляревського погрожує іншим: "На очі вставлю окуляри" [*Котляревський І.* Енеїда // *Котляревський І.* Повне зібрання творів. – Київ, 1969. – С. 63].
[779] Перша книга Мойсеєва: Буття 27: 27.
[780] Послання св. ап. Павла до галатів 4: 6.
[781] Перша книга Мойсеєва: Буття 27: 22.
[782] Див.: Друга книга Мойсеєва: Вихід 32: 2–4.
[783] Друга книга Мойсеєва: Вихід 32: 4.
[784] Див.: Книга Ісуса Навина 15: 16, наст.
[785] Див.: Книга Суддів 11: 34–40.
[786] Див.: Книга Суддів 9: 53.
[787] Див.: Книга Суддів 4: 21.
[788] Див.: Перша книга царств 1: 13–15.
[789] Див.: Перша книга царств 25: 18–21.
[790] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Луки 1: 39. Пор.: **и҆́де въ гѡ́рнѧѧ со тща́нїемъ.**
[791] Євангелія від св. Луки 1: 28, 42.
[792] Книга Йова 39: 1.

[793] Перша книга Мойсеєва: Буття 15: 8.
[794] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 15: 9. Пор.: возмѝ мнѣ ю҆ницꙋ трилѣ́тнꙋ и҆ ко́зꙋ трилѣ́тнꙋ и҆ ѻ҆вна̀ трилѣ́тна, и҆ го́рлицꙋ и҆ го́лꙋбѧ.
[795] Дії св. апостолів 9: 40.
[796] Пісня над піснями 1: 14; 4: 1.
[797] Див.: *Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 462.
[798] Євангелія від св. Луки 1: 38.
[799] Книга Юдити 10: 3.
[800] Неточна цитата з Книги Юдити 10: 4. Пор.: и҆ ѡ҆бложѝ монѝста и҆ цѣ̑пки, и҆ пе́рстни и҆ ᲂу҆серѧ̑зи и҆ всѐ ᲂу҆краше́ніе своѐ.
[801] Книга Юдити 10: 7.
[802] Книга Псалмів 44 (45): 14.
[803] Книга Суддів 8: 24–25.
[804] Фраза живо́мꙋ бг҃ꙋ зринає в Книзі пророка Даниїла 14: 5. Див.: поне́же не покланѧ́юсѧ кꙋмі́рѡмъ рꙋка́ми сотворе́ннымъ, но живо́мꙋ бг҃ꙋ сотво́рѡемꙋ не́бо и҆ зе́млю и҆ владꙋ́щемꙋ всѣ́ми.
[805] Одне зі значень імені *Йосиф* – "помноженє" [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 417].
[806] Перша книга Мойсеєва: Буття 47: 19.
[807] Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: пло́ть не по́льзꙋетъ ничто́же.
[808] Див. прим. 217.
[809] Книга Суддів 12: 6.
[810] Див.: Євангелія від св. Матвія 12: 1–8; Євангелія від св. Марка 2: 23–28; Євангелія від св. Луки 6: 1–5.
[811] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 41: 5. Пор.: и҆ сѐ, се́дмь кла́си и҆схожда́хꙋ и҆з̾ сте́блїѧ є҆ди́нагѡ и҆збра̑нны и҆ добры̑.
[812] Фраза не мꙋ́чи менѐ зринає в Євангелії від св. Марка 5: 7; 8: 28.
[813] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 5.
[814] Перша книга Мойсеєва: Буття 41: 32.
[815] Перша книга Мойсеєва: Буття 41: 25.
[816] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 5.
[817] Перша книга Мойсеєва: Буття 41: 25.
[818] Див. прим. 952.
[819] Перша книга Мойсеєва: Буття 41: 7.
[820] Друга частина речення являє собою цитату з Євангелії від св. Івана 1: 5. Пор.: и҆ тма̀ є҆гѡ̀ не ѡ҆бѧ́тъ.
[821] Книга Псалмів 4: 7.
[822] Євангелія від св. Івана 1: 4.
[823] Парафраза Книги Псалмів 58 (59): 7. Пор.: Возвратѧ́тсѧ на ве́черъ, и҆ взѧ́лчꙋтъ.
[824] Книга Псалмів 89 (90): 14.
[825] Книга Псалмів 16 (17): 15.
[826] Можливо, це парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 37: 10. Пор.: что̀ со́нъ се́й, є҆го́же є҆сѝ ви́дѣлъ;
[827] Книга пророка Захарії 4: 2.
[828] Четверта книга царств 15: 12.
[829] Книга Псалмів 118 (119): 105.
[830] Див. прим. 32 до трактату «Начальная дверь ко христіянскому добронравію».

[831] Книга пророка Захарії 4: 10.
[832] У Євангеліях сказано, що Ісус нагодував п'ять тисяч народу *п'ятьма* хлібинами (див.: Євангелія від св. Матвія 14: 13–21; Євангелія від св. Марка 6: 30–44; Євангелія від св. Луки 9: 10–17; Євангелія від св. Івана 6: 1–15). Це диво старі українські богослови тлумачили найперше в буквальному сенсі. Наприклад, Дмитро Туптало писав: "Пятьма хлѣбами от Христа пяти тысящ народа насыщеніє самим бѣ дѣлом, якоже то ясно євангелская історіа изявляєт" [*Туптало Д.* Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 321]. Хоча, з другого боку, "по образу аллигоріческаго толкованія", "то чудесноє Христово дѣло образова собою будущая: пусто мѣсть образова языков… Пять хлѣбы образоваху собою пять чувств, или паче прознаменоваху пять болших язв пречистаго тѣла Христова… Двѣма рыбами прознаменовахуся двѣ книги: Євангеліє и Апостол. Дванадесятьма кошами прознаменовахуся 12 апостоли" [там само. – Арк. 321–321 (зв.)].
[833] Четверта книга царств 15: 12; Книга пророка Захарії 4: 6.
[834] Див. прим. 2 до поезії «De sacra caena, seu aeternitate» та прим. 66 до діалогу «Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сіон)».
[835] Книга пророка Захарії 4: 10.
[836] Євангелія від св. Івана 1: 5.
[837] Неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Петра 1: 24. Пор.: всѧ́ка пло́ть ꙗ҆́кѡ трава̀.
[838] Сковорода має на думці слова: и҆ двѣ̀ ма̑слины верхѹ̀ є҆гѡ̀, є҆ди́на ѡ҆деснѹ́ю свѣти́лца є҆гѡ̀ и҆ є҆ди́на ѡ҆шѹ́ю (Книга пророка Захарії 4: 3).
[839] Книга пророка Захарії 4: 6.
[840] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 9: 20. Пор.: снѣ́сть ѿ шѹ́їихъ, и҆ не насы́титсѧ человѣ́къ.
[841] Книга пророка Амоса 8: 11.
[842] Парафраза Книги Псалмів 58 (59): 7. Пор.: Возвратѧ́тсѧ на ве́черъ, и҆ взáлчѹтъ.
[843] Перша книга Мойсеєва: Буття 41: 32.
[844] Перша книга Мойсеєва: Буття 41: 26.
[845] Можливо, Сковорода має на думці слова: не скры́етсѧ во ѕлы́хъ вра́гъ (Книга Ісуса, сина Сирахового 12: 8).
[846] Парафраза Другого соборного послання св. ап. Петра 3: 8. Пор.: є҆ди́нъ де́нь пред̾ гдⷭ҇емъ ꙗ҆́кѡ ты́сѧща лѣ́тъ.
[847] Книга Суддів 12: 6.
[848] Очевидно, це парафраза Третьої книги Мойсеєвої: Левит 8: 35. Пор.: сохрани́те повелѣ̑нїѧ гдⷭ҇нѧ, да не ᲂу҆мрете.
[849] Євангелія від св. Івана 6: 35, 51.
[850] Євангелія від св. Івана 6: 60.
[851] Євангелія від св. Матвія 11: 15; 13: 9, 43; 25: 30; Євангелія від св. Марка 4: 9; Євангелія від св. Луки 8: 8, 15; 14: 35.
[852] Книга пророка Єремії 13: 17.
[853] Послання св. ап. Павла до римлян 8: 35.
[854] Книга пророка Єремії 15: 6.
[855] Книга пророка Єремії 15: 6.
[856] Книга Суддів 12: 6.
[857] Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 2: 34. Пор.: сѐ, лежи́тъ се́й на паде́нїе.
[858] Очевидно, Сковорода має на думці слова: ꙗ҆́кѡ стрѣло́ю и҆спѹще́ною на намѣ́реноє мѣ́сто разсѣ́ченный а҆́еръ (Книга Премудрості Соломонової 5: 12).

[859] Перша книга Мойсеєва: Буття 41: 42–43.
[860] Книга Псалмів 67 (68): 19.
[861] Євангелія від св. Матвія 2: 11.
[862] Книга Псалмів 71 (72): 10.
[863] Книга Псалмів 19 (20): 8.
[864] Книга Псалмів 67 (68): 18.
[865] Євангелія від св. Івана 18: 38.
[866] Веселеїл – син Урії, будівничий і художник часів Мойсея. Бог казав Мойсеєві про Веселеїла таке: сѐ, нарекóхъ и҆́менемъ веселеи́ла сы́на ѹ҆рі́и, сы́на ѿрова, ѿ пле́мене і҆ѹ́дина, и҆ напо́лнихъ є҆го̀ дх҃омъ бж҃їимъ премѫ́рости и҆ смышле́нїѧ и҆ вѣ́дѣнїѧ, во всѧ́комъ дѣ́лѣ разѹмѣ́ти и҆ а҆рхїте́ктонствовати, дѣ́лати зла́то и҆ сребро̀ и҆ мѣ́дь, и҆ синетѹ̀ и҆ багрѧни́цѹ, и҆ червлени́цѹ прѧ́денѹ и҆ вѹссо́нъ ска́ный, и҆ ка́менное дѣ́ло, и҆ разли́чнаѧ древодѣ́лства дѣ́лати во всѣ́хъ дѣ́лѣхъ (Друга книга Мойсеєва: Вихід 31: 2–5).
[867] Сковорода має на думці слова: четвероѹгóлно сѹгѹ́бо сотвори́ша логі́онъ пѧ́ди въ долготѹ̀, и҆ пѧ́ди въ широтѹ̀, сѹгѹ́бо (Друга книга Мойсеєва: Вихід 36: 16).
[868] Книга пророка Варуха 3: 25.
[869] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 26: 2.
[870] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 26: 10.
[871] Друга книга Мойсеєва: Вихід 2: 3.
[872] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 22: 9.
[873] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 39: 20, наст.
[874] Див.: Друга книга Мойсеєва: Вихід 2: 3–6.
[875] Див.: Книга Суддів 16: 8, наст.
[876] Див.: Книга пророка Даниїла 6: 16, наст.
[877] Див.: Книга пророка Єремії 20: 2, наст.
[878] Див.: Дії св. апостолів 12: 4, наст.
[879] Див.: Дії св. апостолів 9: 25.
[880] Євангелія від св. Івана 11: 44.
[881] Книга Псалмів 141 (142): 8.
[882] Книга Псалмів 70 (71): 20.
[883] Книга Ісуса, сина Сирахового 24: 15.
[884] Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 4: 10. Пор.: **М**ы̀ (ѹ҆́бѡ) бѹ́и хр҃та ра́ди.
[885] Парафраза Книги Йова 38: 19. Пор.: **В**ъ ко́ей же земли̇̀ вселѧ́етсѧ свѣ́тъ, тмѣ̀ же ко́е є҆́сть мѣ́сто;
[886] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 2: 12. Пор.: **З**ла́то же ѻ҆́ныѧ земли̇̀ до́брое.
[887] Книга Псалмів 22 (23): 2.
[888] Друга книга Мойсеєва: Вихід 15: 10.
[889] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 2.
[890] Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 8: 7. Пор.: **Г**д҃ь бо бг҃ъ твóй введе́тъ тѧ̀ въ зе́млю благѹ́ю.
[891] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 8: 8.
[892] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 8: 9.
[893] Див.: Друга книга Мойсеєва: Вихід 17: 6.

[894] Див.: Книга Суддів 15: 19.
[895] Див.: Книга пророка Даниїла 2: 34. Ідеться про Христа. Пор.: "Камень нерукосѣчный от горы несѣкомыя тя, Дѣво, краєуголный отсѣчеся – Христос" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 458].
[896] Див. прим. 1 до поезії «De sacra caena, seu aeternitate».
[897] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 6.
[898] Слів "вода и вода" в Біблії немає.
[899] Друга книга царств 23: 15.
[900] Див.: Друга книга Мойсеєва: Вихід 15: 25.
[901] Див.: Четверта книга царств 2: 21.
[902] Див.: Книга пророка Йони 1: 15.
[903] Див.: Євангелія від св. Матвія 3: 13–17; Євангелія від св. Марка 1: 9–11; Євангелія від св. Луки 3: 21–22.
[904] Книга Псалмів 106 (107): 23.
[905] Див.: Книга пророка Даниїла 14: 27.
[906] Книга Псалмів 147 (148): 5.
[907] Книга Псалмів 147 (148): 3.
[908] Книга Ісуса, сина Сирахового 24: 17.
[909] Сковорода має на думці слова: **И҆** и҆спꙋстѝ ѕмі́й за жено́ю и҆з̾ ᲂу҆́стъ свои́хъ во́дꙋ ꙗ҆́кѡ рѣкꙋ̀, да ю҆̀ въ рѣцѣ̀ потопи́тъ (Апокаліпсис 12: 15).
[910] Книга Псалмів 147 (148): 4.
[911] Книга пророка Даниїла 7: 9.
[912] Сковорода контамінує тут два вірші: Книга пророка Ісаї 11: 6 (и҆ ѻ҆трочѧ̀ ма́ло поведе́тъ ѧ҆̀) та 11: 8 (и҆ ѻ҆трочѧ̀ мла́до на пещѐры а҆́спїдѡвъ и҆ на ло́же и҆зча́дїй а҆́спїдскихъ рꙋ́кꙋ возложи́тъ).
[913] Книга пророка Даниїла 14: 27.
[914] Неточна цитата з Книги Йова 40: 24. Пор.: поигра́еши же ли съ ни́мъ.
[915] Книга Йова 40: 20–21.
[916] Книга Йова 40: 14.
[917] Книга Псалмів 103 (104): 26.
[918] Євангелія від св. Луки 18: 32.
[919] Сковорода має на думці слова: разрѣ́жи ры́бꙋ, и҆ взѧ́въ се́рдце и҆ пе́чень и҆ же́лчь, положѝ сохра́нѡ (Книга Товіта 6: 5).
[920] Див.: Євангелія від св. Матвія 17: 27.
[921] Євангелія від св. Івана 21: 3.
[922] Неточна цитата з Книги Йова 40: 15. Пор.: возше́дъ же на го́рꙋ стреми́нноѹю.
[923] Книга Йова 41: 21.
[924] Див. прим. 173 до трактату «Книжечка о чтеніи Священ[наго] Писанія, нареченна Жена Лотова».
[925] Друга книга царств 22: 9.
[926] Книга Ісуса Навина 8: 19.
[927] Книга Ісуса Навина 8: 20.
[928] Перше соборне послання св. ап. Івана 5: 8.
[929] Трохи неточна цитата з Третьої книги царств 8: 27. Останнє слово має форму: тѝ.
[930] Книга пророка Єзекіїля 1: 18.
[931] Книга Псалмів 38 (39): 5.
[932] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 14: 14. Пор.: сочтѐ домоча́дцы своѧ҆.

933 Книга пророка Захарії 2: 1.
934 Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 2: 8. Пор.: **И҆ насадѝ гдⷭ҇ь бг҃ъ ра́й во є҆де́мѣ на восто́цѣхъ.**
935 Книга пророка Аггея 2: 10.
936 Едем – по-єврейському "Еден" (*ʿēden*) означає "насолода", "розкіш". У словнику Памви Беринди воно тлумачиться як "роскош, охолода" [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 396]. Це також назва місцевості. Див.: "І насадив Господь Бог рай (буквально: *gan*, 'сад'; у Септуагінті: *παράδεισος*) ув Едені" (Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 8). Еден – це земля достатку й блаженства. За назвою місцевості був іменований сад: ган-Еден, Едемський сад (див., наприклад: Перша книга Мойсеєва: Буття 3: 23; у Септуагінті: "παράδεισος τῆς τρυφῆς", "сад розкоші") [докладніше див.: The Interpreter's Dictionary of the Bible. – Nashville, 1989. – Vol. 2. – P. 22]. Саме тому Сковорода міг надавати цьому слову таке значення.
937 Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 9.
938 Книга пророка Захарії 6: 12.
939 Пісня над піснями 5: 16.
940 Четверта книга Мойсеєва: Числа 13: 23.
941 Див. прим. 5 до діалогу «Сvмфоніа, нареченная Книга Асхань».
942 Книга Притч Соломонових 30: 19.
943 Перша книга Мойсеєва: Буття 3: 8.
944 Див. прим. 18 до циклу «Басни Харьковскія».
945 Євангелія від св. Матвія 28: 7.
946 Послання св. ап. Павла до колосян 3: 2.
947 Неточна цитата з Книги Псалмів 121 (122): 4. Пор.: **Та́мѡ бо взыдо́ша кѡлѣ́на, кѡлѣ́на гдⷭ҇нѧ.**
948 Книга Псалмів 131 (132): 17.
949 Книга Ісуса, сина Сирахового 42: 25.
950 Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 61 (62): 12. Пор.: **Є҆ди́ною гл҃а бг҃ъ, дво́ѧ сїѧ̑ слы́шахъ.**
951 Перша книга Мойсеєва: Буття 7: 15.
952 Сковорода добачає в структурі образу три рівні: "образ простий" є знаком "образу твірного", а той своєю чергою є знаком "образу утворюваного", що його в літературі українського бароко зазвичай окреслювали як "первообразноє", чи "архетип". Дмитро Чижевський коментував цю трихотомію так: "У кожному символі – три шари буття: 1) просте, голе буття; 2) буття, що зображує (так би мовити, 'буття в функції зображення') та 3) захований сенс образу" [*Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й переднє слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 48]. Пор., наприклад, з міркуваннями Антонія Радивиловського: "В каждом образѣ три рѣчи маются от нас уважати: наперед матеріа, иж образ єст златый албо сребрный, люб на чом иншом выраженый. По-вторе, кшталт, иж єст пієнкне и штучне зробленый. По-третє, выображенє, иж выражаєт того, чіим єст образом и подобієм…" [*Радивиловський А.* Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 435 (зв.); докладніше див.: *Ушкалов Л.* Метафізика образу // *Ушкалов Л.* Світ українського бароко: філологічні етюди. – Харків, 1994. – С. 3–10].
953 "Хлѣб ангельскій" – це Христос. Пор.: "Господи Ісусе Христе Боже наш, хлѣбе ангелскій, хлѣбе живота вѣчнаго" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 219 (друга пагін.)].
954 П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 8: 3.

955 Книга Псалмів 103 (104): 15.
956 П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 32: 14.
957 Фразу **не́бо небесѐ** взято з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 10: 14. Пор. також: "Небеса небес не довлѣют тебѣ…" [див.: *Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 45 (третя пагін.)].
958 Парафраза Книги пророка Єзекіїля 1: 16. Пор.: **ко́ло въ колесѝ**.
959 Книга Псалмів 113 (114): 24.
960 Книга Притч Соломонових 22: 18.
961 Парафраза Книги Притч Соломонових 22: 21. Пор.: **Ты́ же напишѝ ѧ҆ себѣ̀ три́жды, на совѣ́тъ и҆ смы́слъ и҆ ра́зумъ, на широтѣ̀ се́рдца твоегѡ̀.**
962 Неточна цитата з Книги Йова 38: 19–20. Пор.: **Въ ко́ей же землѝ вселѧ́етсѧ свѣ́тъ, тмѣ̀ же ко́е є҆́сть мѣ́сто; А҆́ще у҆̀бо введе́ши мѧ̀ въ предѣ́лы и҆́хъ.** У Вульгаті (Job 38: 20) тут справді вжито слово *terminos*. Пор.: "…ut ducas unumquoque ad terminos suos…"
963 Книга Йова 38: 20.
964 Книга Йова 38: 4.
965 Книга Йова 38: 5.
966 Книга Йова 38: 4.
967 Пісня над піснями 4: 16.
968 Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 10. Пор.: **дх҃ъ бо всѧ̑ и҆спытꙋ́етъ, и҆ глꙋбины̑ бж҃їѧ.**
969 Див.: **ї҆аи́ль, жена̀ хаве́рова, ко́лъ кꙋ́щный, и҆ взѧ̀ мла́тъ въ рꙋ́кꙋ свою̀, и҆ вни́де къ немꙋ̀ ти́хѡ, и҆ водрꙋзѝ ко́лъ во скра́нїи є҆гѡ̀, и҆ пронзѐ до землѝ: и҆ се́й ᲂу҆трꙋ́ждсѧ спа́ше, и҆ и҆́здше** (Книга Суддів 4: 21).
970 Перша книга Мойсеєва: Буття 49: 11.
971 Євангелія від св. Івана 15: 1, 5. Пор. молитовний текст: "Господи Ісусе Христе наш, иже єси лоза истинная…" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 205 (друга пагін.)].
972 Сковорода має на думці слова: **И҆ прїидо́ша до де́бри гро́здныѧ, и҆ соглѧ́даша ю҆̀: и҆ ᲂу҆рѣ́заша ѿтꙋ́дꙋ вѣ́твь, и҆ гро́здъ вїногра́да є҆ди́нъ на не́й, и҆ воздвиго́ша ю҆̀ на же́рдь, и҆ ѿ ши́пкѡвъ, и҆ ѿ смо́квей** (Четверта книга Мойсеєва: Числа 13: 24).
973 Очевидно, це парафраза Книги Суддів 9: 13. Пор.: **вїно̀ моѐ, веселѧ́щее бг҃а и҆ человѣ́ки.**
974 Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 26: 28. Пор.: **сїѧ̑ бо є҆́сть кро́вь моѧ̀.**
975 Перша книга Мойсеєва: Буття 43: 34.
976 Перша книга Мойсеєва: Буття 40: 8.
977 Книга пророка Даниїла 5: 12.
978 Див.: Євангелія від св. Матвія 1: 20.
979 Сковорода має на думці слова: **мѡѷсе́й же вни́де во мра́къ, и҆дѣ́же бѧ́ше бг҃ъ** (Друга книга Мойсеєва: Вихід 20: 21).
980 Перша книга Мойсеєва: Буття 15: 12.
981 Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 4: 5. Пор.: **и҆ и҆спадѐ лицѐ є҆гѡ̀.**
982 Фраза **де́нь гдⷭ҇ень** не раз зринає в Біблії, уперше – в Другій книзі Ездри 9: 52.
983 Перша книга Мойсеєва: Буття 49: 12.
984 Парафраза П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 32: 14. Пор.: **ма́сло кра́вїе и҆ млекѡ̀ ѻ҆́вчее съ тꙋ́комъ а҆́гнчимъ и҆ ѻ҆́внимъ сынѡ́въ ѿ҆́нчихъ и҆ ко́злихъ, съ тꙋ́комъ пшени́чнымъ, и҆ кро́вь гро́здовꙋ пїѧ́хꙋ вїно̀.**
985 Див.: Книга пророка Єзекіїля 3: 1–3.
986 Євангелія від св. Матвія 11: 25.

[987] Книга Псалмів 16 (17): 14.
[988] Див.: Книга Суддів 14: 5–9.
[989] Книга Псалмів 16 (17): 15.
[990] Див.: Перша книга царств 17: 34–35.
[991] Див.: Перша книга царств 17: 51.
[992] Див.: Книга Юдити 13: 6.
[993] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до євреїв 4: 12. Пор.: **Жи́во бо сло́во бж҃їе и҆ дѣ́йственно, и҆ ѻ҆стрѣ́йше па́че всѧ́каго мечѧ̀.**
[994] Друга книга царств 23: 21.
[995] Книга Премудрості Соломонової 3: 7.
[996] Книга пророка Ісаї 52: 1.
[997] Книга пророка Ісаї 52: 2.
[998] Сковорода має на думці звернені до Орна слова Давида: **да́ждь мнѣ̀ мѣ́сто гꙋ́мнѧ̀ твоегѡ̀, да созі́ждꙋ на не́мъ ѻ҆лта́рь гдⷭ҇еви** (Перша книга параліпоменон 21: 22).
[999] Книга пророка Ісаї 60: 1.
[1000] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 28: 5.
[1001] Друга книга царств 6: 12.
[1002] Книга Рут 3: 2.
[1003] Євангелія від св. Луки 24: 30–31.
[1004] Євангелія від св. Матвія 18: 18.
[1005] У Книзі Притч Соломонових 1: 3 та в Книзі Премудрості Соломонової 8: 8 зринає фраза: **разрѣше́нїѧ гада́нїй.**
[1006] Парафраза Книги Псалмів 18 (19): 11. Пор.: **сла́ждшѧ па́че ме́да и҆ со́та.**
[1007] Неточна цитата з Книги Суддів 14: 14. Пор.: **ѿ ꙗ҆дꙋ́щаго ꙗ҆до́моє и҆зы́де, и҆ ѿ крѣ́пкаго и҆зы́де сла́дкоє.**
[1008] Третя книга Мойсеєва: Левит 26: 10.
[1009] Перша книга Мойсеєва: Буття 49: 27.
[1010] Перша книга Мойсеєва: Буття 15: 6. Див. також: **вѣ́рова же а҆враа́мъ бг҃ови, и҆ вмѣни́сѧ є҆мꙋ̀ въ пра́вдꙋ** (Послання св. ап. Павла до римлян 4: 3).
[1011] Євангелія від св. Марка 16: 17.
[1012] Євангелія від св. Марка 16: 17.
[1013] Євангелія від св. Марка 16: 18.
[1014] Євангелія від св. Івана 20: 22–23.

РАЗГОВОР,
НАЗЫВАЕМЫЙ АЛФА́ВИТ,
ИЛИ БУКВА́РЬ МИ́РА[1].

ПѢСНЯ
Сложенна 1761-го Года, о том,
Что конце́м жизни на́шей есть Мир,
а вожд к нему БОГ,
и о Людских разнопу́тїях.

*

О Жизнь безпе́чна! о драгїй поко́й!
Ты дражайшїй мнѣ всяких веще́й.
На тебе смо́трит вездѣ Ко́мпас[2] мой.
Ты край и Га́вань жизни моей.
Мнѣ одна в свѣтѣ Тишина̀ нравна:
И безмятежный, не славный Путь.
Се моя мѣ́ра в житїи Главна.
Весь да ко́нчится мой Цы́ркул тут!

*

Ты, святый Боже, и вѣко́в Творе́ц,
Утверди сїе, что сам создал.
При тебѣ может все в Благїй Коне́ц
Так попа́сти, как к Магни́ту Сталь.
Если ж не пра́во зрит мое О́ко,
Ты мене, О́ТЧЕ, наста́ви здѣсь.
Ты людских видиш, сидяй высо́ко,
Разных толь мнѣнїй безще́тну смѣсь[3].

*

Одни̇̀ в восто́чной, тѣ в вече́рнїй край
Плову́т по щастье, со всѣх вѣтри́л.
Иной в полно́чной странѣ̇ ви́дит Рай.
Иной на по́лдень путь свой открыл.
Оди́н говорит: "Вот кто́-то ко́сит!"
А другой спо́рит: "Се ктось стриже́т!"[4]
Ино́й: "У во́за пять кол", голо́сит[5]!
Скажи: кой Бѣс нам толь мысль сѣчет[6]?

*

Inveni portum Jesum. Caro, Munde, valete.
Sat me jactastis. Nunc mihi cetra quies[7].

*

Прощай, Стихї́йной потоп!
Вѣща́ла Но́ева Голуби́ца.
Я почї́ю на Холма́х ВѢЧНОСТИ,
Обрѣ́тши Вѣ́тву Блаже́нства.

Милостивому Государю,
Владымиру Степановичу,
Его Благородїю Тевяшову[8].

Милостивый Государь!

Оди́н разговор уже к вам пришел[9]. Вот же нашо́л вас и Брат Перваго! Когда мене жалуете, прїйми́те милостиво и сего и положите Братнюю сїю двои́цу пред лицем дражайшаго вашего Родителя[10], как о́браз и па́мять усерднаго моего почитанїя. В обоих написано то, что говорено в Бесѣдах с здѣшними прїятельми. Они̇ ж и бесѣдующими ли́цами поставленны в обои́х. Первый испытует с Дави́дом Небесныя Кру́ги, повѣдающїя Славу ВѢЧНАГО:

"Лѣта̀ вѣчная помянух…"[11]

и назван «Колцо́м». А вторый, узнав Безнача́льное НАЧА́ЛО, из не трудных Нача́тков, бу́дьто из Алфа́вита, Богу послѣдовать побуждает, и назван «Букваре́м».

Предревнѣйшее Слово есть сїе:

ΓΝΩ̃ΘΙ ΣΕΑΥΤΌΝ.
NOSCE TE IPSUM.
УЗНАЙ СЕБЕ САМАГО.

И теперь оно всѣм во устах, но не многим во вку́сѣ. Са́мая сла́стная Я́года, или Зе́рно, хотя во уста́х, не дае́т вку́са, поко́ль не ражжева́ть. Кро́шечное, как Зе́рно, сло́во сїе высо́кїй вкус утаи́ло. Ду́мают, что Нача́льник сло́ва сего был древнѣйшїй Мудрец Ѳали́с[12]. Вѣрю. Кто что нашел и лю́бит, тое свои́м ему быть может[13], а И́СТИНА Безначальна[14]. Пишет Плута́рх[15], что на Аполло́новом, Делфї́йском Храмѣ было написано:

"УЗНАЙ СЕБЕ"[16].

Дре́внїе Еги́птяне слово сїе высоко почитали. Что значи́т Сфинкс, изъяснено в первом разговорѣ[17]. Имя его значит связь, или у́зол[18]. Гада́нїе сего Уро́да утаева́ло ту ж силу:

"Узнай себе".

Не развязать сего У́зла была смерть мучи́тельная, убї́йство душѣ, лишенїе МИРА. Длясего Египтяне онаго Уро́да ста́туи поставля́ли по у́лицам, дабы, как многочисленныя Зе́ркала, вездѣ в О́чи попада́я, сей самонужнѣйшее Знанїе утаевающїй У́зол на па́мять приводили[19].

Пото́мки их были не таковы. Отнялась от них Глава Мудрости, долой па́ла чи́стая часть Богочте́нїя. Оста́лись одни Художества, с Физы́ческими волше́бствами и Суевѣрїем. МОНУМЕ́НТ, напое́нный всеполезнѣйшим для Каждаго совѣ́том, обрати́лся в Куми́р, уста̀ имущїй, и не глаголющїй, а только у́лицы украшающїй, и будьто Исто́чник в Лу́жу отроди́лся.

Так и всѣ Богословскїя Та́йны превращаются в смѣшные вздо́ры и суевѣрныя ска́зки.

Во времена Авраа́мскія дѣлали сїе Филисти́ны[20], а нынѣ дѣлают не вѣдущїе себе и Бога. В Божественном мракѣ Мойсе́йских Книг почти 20 раз нахо́дится сїе:

"ВОНЬМЍ СЕБѢ"[21], "ВНЕМЛЍ СЕБѢ"[22],

и вмѣсто Ключа̀ ко всему предвруча́ется. То же, что "Узна́й себе".

И не дивно, что древнїе Египтяне, Евре́и и Е́ллины высоко почитали Слово сїе. Знать-то от познанїя себе самаго входит в Душу Свѣт вѣдѣнїя[23] Божїя, а с ним Путь Щастїя Мирный.

Что КО́МПАС[24] в Кораблѣ, то БОГ в Человѣкѣ. Ко́мпасная в сердцѣ Корабе́льном Стрѣла̀ есть тайный язык, Закон, Глава, О́ко и Царство Корабельное. Би́блїа то́же именуется стрѣлою, яко начерта́нная тѣнь Вѣчнаго Зако́на и тма Божїя. Не тот мнѣ Знато́к в Кораблѣ, кто перечо́л и перемѣ́рил Каю́ты и вере́вки. Но кто познал си́лу и Природу Корабля, тот, разумѣя Ко́мпас, разумѣет путь его и всѣ околи́чности.

А что ж есть БОГ, если не Вѣчная Глава и тайный Закон в тварях? Истину сказует Павел: "Закон духовен есть"[25].

ЗАКОН же сей что есть, если не владѣющая тлѣнїем Госпо́дственна ПРИРО́ДА, названа у дре́вних Отцо́в:

Τρισήλιος Μονὰς καὶ Φύσις,

Трисо́лнечное Единство и Естество[26]?

Сїя ЕДИНИЦА всему Глава, а сама Безначальная, ни временем, ни мѣстом, ни по́лом не ограни́ченная, ни И́менем.

Сїя-то МАТИ и ОТЕЦ отвѣчает Мойсе́ю, что Ей И́мени нѣт. Кто (де) и́щет моего И́мени, тот не ви́дит ЕСТЕСТВА моего. ИМЯ мое и Естество есть то́ же.

"АЗ ЕСМЬ СЫЙ"[27].

Я тот, что есмь вездѣ, всегда во всем, и не видно мене, а протчее все видно, и нѣт того ничего. "Плоть Ничто́же…"[28]

Я Дре́во жизни, а другое все – тѣнь моя.

И не напрасно Е́ллины к обое́му По́лу прилагали слово сїе: ΘΕΌΣ. И не без то́лку у нѣкоторых Христїя́н даю́т И́мя Мущи́нѣ с му́жеским и же́нское. Наприм[ѣр]:

ЮЗЕФ-МАРЇА.

Сюда́-то смотрит о́острое Па́вловское слово:

"Нѣсть мужеск пол ни женск…"[29]

Итак, не прекрасный Нарцы́сс[30], не Хирома́нтик[31] и не Анато́мик, но увидѣвшїй внутрь себе Главный Машины ПУНКТ, Царствїе Божїе, – сей узнал себе, нашед в Мертвом Живое, во тмѣ свѣт[32], как Алма́з в Грязи́ и как Евангелская Жена Имперїа́л в го́рничном ссорѣ:

"Радуйтеся со мною…"[33]

Сей точно узнал ЧЕЛОВѢКА и может похвалиться:

"ВѢМ ЧЕЛОВѢКА"[34].

Вот вам нѣсколько Знатоков!

Авраа́м: "Видѣ и возрадовася"[35].

Нави́н: "Видѣ человѣка стояща…"[36]

Їов: “Нынѣ же око мое видѣ ТЯ”[37].
Дави́д: “Возведох очи мои̑ вгору”[38].
Иса́їа: “Ви́дѣ славу Его”[39].
Данїил: “Видѣл, и се Муж Еди́н”[40].
Заха́рїа: “Воздвигох Очи мои и видѣх, и се Муж, и в руцѣ Его…”[41]
Вот еще Дю́жинна! Взгля́ньте на Го́ру Галиле́ю!
11 Апостолов: “Видѣвше Его поклонишася…”[42]
И Сте́фан: “Се ви́жу небеса отве́рста…”[43]
А как “Мудраго о́чи его, во Главѣ его”[44],
так “Очи безумных на Конца́х земли”[45].
С лица̀ Человѣка примѣтить можно, но не с подо́швы. “Ты́и пяту̀ мою соблюду́т”[46].
Сколь о многих можно сказать!
“Вы кла́няетеся, егоже не вѣсте”[47].
О всѣх сих, по́дло ползущих, написано:
“Блюсти̑ будеш Его пяту̀”[48].
Вся Библїа дышет сим вкусом:
“Узнай себе”.
Развѣ ж Бог в человѣкѣ точїю? Никак! Но кто слѣп до́ма, тот и в Гостя́х, и, не имѣя сам в себѣ, не найдет и в Пищѣ вкуса. А тогда можно смѣло отва́житься и на Глубину Библе́йную с тѣм, кого слушает вѣтер и мо́ре[49].
Узнать Его есть Чувство Премудрости. Любить и слушать есть Дух Вѣры[50] и Благочестїя. Руково́дство Блаженныя Нату́ры всей своей Му́дрости вино́ю ста́вит Като́н Цицеро́нов[51]. Но Ключ к сему Черто́гу сей есть:
“Воньми̑ себѣ”[52].
Чем болѣе кто себе узнава́ет, тѣм вышше восхо́дит на Сїо́н Ми́ра[53].
Нѣт легче послѣдовать Богу, как в пищѣ, в дружбѣ, в Званїи. Тут приобучи́выйся может подняться и на Крутыя мѣста̀, поколь сбу́дется:
“Положу̀ стропо́тная их в Гла́дкая”[54].
А я желаю вам ити́ть от силы в силу[55]. Полови́ну здѣлал, кто хорошо на́чал[56].
Окончу̀ рѣчь любезнаго моего Ѳали́са словом:
Ἀρχὴν ἅπάντων καὶ Τέλος ποίει Θεόν.
“Нача́лом и Концем во всем тебѣ будь Бог”[57].

И пребу́ду,
Милост[ивый] Государь!
Вашего Благородїя
нижайшїй слуга,
Любитель священныя Библїи,
Григорїй Сковорода̀.
1775 года̀, Генв[аря] 1 Дня, в Ли́пцах[58].

Основанїе.

“Аз есмь алфа и Ωме́га”. Апока́л[vψіс][59].

“Слыши Израилю[60]: Воньми себѣ[61];
Внемли себѣ[62]”. Мойсей.

“Себе знающїи премудры суть”. Притч[и][63].

“Аще не увѣси самую тебе… Изыди”. Пѣснь Пѣсней[64].

“Узнай себе самаго”. Ѳали́с[65].

ДРУЖЕСКЇЙ РАЗГОВОР,
О Душевном Мирѣ.

Ли́ца.
Аѳанасїй. Яков. Лонгин. Ермолай. Григорїй.

Григ[орїй]. Слава Богу! Собралась наша бесѣда. Что слышно? Нѣт ли вѣстей?

Яков. Вчера здѣлался пожар. Довелось быть в Гостях и напасть на шайку учоных.

Лонгин. Был ли пожар?

Як[ов]. При бутылках и стаканах ужасный загорѣлся дыспут. Иной величал Меха́нику; иной превозносил Хи́мїю; иной ублажал Геометрїю; иной пришивал человѣческое щастїе врачебной Наукѣ; иной похвальными пѣсньми вѣнчал Исторїю; иной возвышал Грамма́тику с Языками; иной Поли́тику с Обращенїем. Потом был Спор, кая пища здоровѣе? кое вино полезнѣе? Наконец самый пламень загудѣл о причи́нѣ, погубившей Респу́блику Аѳи́нскую, плодородную Мать ученых людей. Много вра́ли и о Боги́нѣ Мине́рвѣ[66], которой посвящен был Го́род Аѳи́нскїй. Однак я не мог ничево понять и, не знаю почему, никакова вкуса не чувствовал. А в любезной моей Книжечкѣ[67], которую всегда с собою ношу̀, недавно начитал, что щастїе ни от наук, ни от Чино́в, ни от Богатства, но единственно зависит оттуду, чтоб охотно отдаться на Волю Божїю. Сїе одно может вспоко́ить ду́шу.

Григор[їй]. Как прозываются тѣ Учо́ные?

Яков. Первой Нава́л[68], второй Сомна́с[69], третїй Пи́ѳиков[70], Люди славно-учоные, а протчих не знаю.

Григ[орїй]. Как же ты не мог ничево понять?

Яков. Сему я и сам дивлюсь. Одно только то знаю, что слушать их вовся мене не позывало.

Григ[орїй]. Развѣ они о Мине́рвѣ говорили без Мине́рвы? Так побесѣдуем же сами о драгоцѣннѣйшем нашем Мирѣ, безспорно и дружелюбно. Раску́сим нѣсколько слово сїе:

"Отдаться в Волю Божїю".

А премилосердная Мати наша, Блаженная Натура, нас, любителей своих, не оставит, руководствуя нашу всю бесѣду.

Вспо́мните сказанное мною слово сїе:

"Чем кто согласнѣе с Богом,
Тѣм мирнѣе и щасливѣе".

Сїе-то значит: "Жить по Натурѣ". Кто же не говорит сего: Жить по Натурѣ? Но сїя ошибка путем есть всей пагубы, если кто, смѣшав рабскую и Господственную Натуру в одно то́ждество, вмѣсто прозорливой, или Божественной, избирает себѣ путеводительницею ско́тскую и слѣпую Натуру.

Сїе есть родное нечестїе, невѣдѣнїе о Богѣ, непознанїе пути мирнаго[71], шествїе путем нещастїя, ведущим в Царство тмы, в Жилище Духов Безпокойных.

Самое сїе слово – нещастїе[72] – оттуду родилось, что прелщенный человѣк, пошедшїй за руководством слѣпой Натуры, ухватился за Хвост, минув Го́лову, или тую высочайшую Часть: "Часть моя еси, Господи"[73].

Сколько ж мы одолженны Ма́терѣ нашей Би́блїи? Она̀ непрестанно кладе́т нам во у́ши иное высочайшее нѣкое Естество̀, называя о́ное Нача́лом[74], О́ком[75], Отце́м[76], Сильным[77], Го́сподем[78], Царе́м[79], А́нгелом Совѣта[80], Ду́хом Владычным[81], Стра́хом путеведущим[82], вторым человѣком[83], свѣтом[84], радостїю, веселїем[85], Миром[86] и протчая.

На ско́льких мѣста́х вопїет нам!

"Внемли себѣ"[87]. "Воньми себѣ крѣпцѣ"[88].
"Внїйдите в Хра́мину ва́шу"[89].
"Возвратися в дом твой"[90].
"Дух Божїй живет в вас"[91].
"Вторый человѣк, Господь с небесе…"[92]

И сїе-то есть благовѣстити Мир[93], возвѣщати щастїя путь, оттворять Ворота̀ к Благоденствїю, отверзать предводительствующее во всем и недремлющее О́ко, дабы всеусерднѣйше всяк, тайному Мано́вѣнїю Блаженнаго внутрь себе Духа повинуясь, мог получа́ть наставленїе, просвѣщенїе, Кураж и совершенїе в каждом своем дѣлѣ, а без Его дозволенїя самаго мѣлочнаго не всчина́ть дѣйствїя и самаго маленькаго ступня̀ не ступать.

Ща́слив, живу́щїй по Волѣ Благаго Ду́ха!

"Господь будет на всѣх путех твоих"[94].

Бѣдная душа, своими похотьми води́мая!

"Путь нечестивых поги́б"[95].

Са́мое пере́днее Крильцо̀ и преддве́рїе, вводя́щее в па́губу, и са́мая нача́льная Зама́шка, бу́дьто Буква́рь, обуча́ющїй нас быть Супоста́тами Бо́гу, есть сїя:

а. Входи́ть в не сродную Стать.
б. Несть до́лжность Природѣ противну.
в. Обучаться, к чему не рожден.
г. Дружи́ть с тѣми, к кои́м не рожде́н.

Сіи Доро́жки есть родный нещастїя Путь.
АѲАНАС[ЇЙ]. А если кто к воровству̀ рожден?
ГРИГ[ОРЇЙ]. Убира́йся проч! Моя рѣчь единственно точїю каса́ется до человѣколюбных душ, до честных Званїй и до благослове́нных про́мысла родов, кои́х Божїй и человѣческїй Закон вон из сожи́тельства не изго́нит[96], а составляют они плодоносный Це́ркви, яснѣе сказать, О́бщества Сад[97], так, как Часовую Машину свои Ча́сти. Она в то время поря́дочное продолжает теченїе, когда ка́ждый Член не только добр, но и сро́дную себѣ разлившїяся по всему Соста́ву Должности Часть отправля́ет. И сїе-то есть быть щасливым, познать себе, или свою природу, взяться за свою До́лю и пребывать с Ча́стїю себѣ сро́дною от всео́бщей До́лжности. Сїи Должности уча́стїя есть Благодѣянїе и Услуга. И не дивно, что у древних Ри́млян как должность, так и Благодѣянїе, означалося сим словом: OFFICIUM[98].

Са́мая добрая Душа тѣм безпокойнѣе и нещасливѣе живет, чем важнѣйшую должность несет, если к ней не рожденна. Да и как ей не быть нещасною, если потеряла Сокровище сїе, всего Мїра дражайшее:

"Веселїе се́рдца живо́т человѣку,
и радованїе Му́жа [есть то] долгоде́нствїе"[99]? (Сїрах)[100].

Как же не потерять, если вмѣсто услуг обижа́ет Друзе́й и ро́дственников, ближних и да́льних, однородных и чужостранных? Как не обижать, если вред прино́сит О́обществу? Как не повреди́ть, если ху́до несть должность? Как не ху́до, если нѣт упря́маго раче́нїя и неутоми́маго Труда̀? Отку́ду же уродится Труд, если нѣт Охо́ты и Усе́рдїя? Гдѣ ж возмеш Охо́ту без Природы? Приро́да есть первоначальная всему Причина[101] и самодвижущаяся Пружи́на. Она есть Мать Охо́ты. Охота есть ражженїе, склонность и движенїе. Охо́та силня́е Нево́ли, по Пословицѣ[102]. Она стремится к Труду и радуется им, как сы́ном своим. Труд есть живый и неусыпный всей Маши́ны ход потоль, поколь породит совершенное дѣло, соплѣтающее Творцу своему Вѣнец радости[103]. Кратко сказать, ПРИРОДА запаляет к дѣлу и укрѣпляет в Трудѣ, дѣлая труд сладким.

А что ж есть сїя ПРИРОДА, если не тот Блаженный в человѣкѣ Дух, о коем БОГ к Мойсею:

"Се Аз посылаю А́нгела моего пред лицем твоим…[104]
Воньми себѣ и послушай Его:
Не обине́тся бо, яко Имя мое на
нем есть"[105].

Вели́кое есть сїе дѣло:

"Имя мое на нем есть"[106].

Бо́жїе И́мя и Естество Его есть то же. Того ради вели́т вни́кнуть внутрь себе и внима́ть сему Наста́внику, ясно все нужное показующему. Сколько можно дога́дываться, сей есть тот, что сказует:

"Без мене не можете творити ничесоже"[107].

И сїе-то есть с Бо́гом щасливо вступить в Званїе, когда человѣк не по своим при́хотям и не по чужим совѣтам, но, вникнув в самаго себе и вняв живущему внутрь и зовущему его святому Духу, послѣдуя тайному Его Манове́нїю, принимается и придержится той Должности, для которой он в Мїрѣ родился, самым Вышним к тому предопредѣле́н.

Не вездѣ ли присносущнаго Божїя Естества испольне́нїе? Есть Он во всяком человѣкѣ. Есть и в тебѣ, и с тобою. Что ж он дѣлает? Послушай Соломо́на:

"Нетлѣнный Дух твой во всѣх есть. Тѣмже заблужда́ющих облича́еши и в нихже согрѣшиша, воспомина́я учи́ши, да премѣнившеся от Злобы, вѣруют в тя, Господи"[108].

Ви́диш, что живущее в тебѣ блаженное Естество управляет, будьто скотом, твоею природою.

Сїя слѣпая натура есть ты ж сам, с прихотьми своими. И сїе-то значит:

"Царствїе Божїе внутрь вас есть"[109].

Оно не ошиба́ется и лучшим путем поведет тебе, разумѣй, к тому, к чему ты рожден, да будеш для себе и для Братїи твоей полезным, нежели чужїе совѣты и собственныя твоя стремле́нїя, о коих написано:

"Врагѝ человѣку дома́шнїи его"[110].

А теперь осмотри́сь, чево торопи́шься? Куда забѣжит твоя необузданность? Зачем хватаешся за должность, не вѣдая, будеш ли в ней щасли́вым? Как можно тебѣ отправить удачно, не до ея рожденному? Кто можеть подписаться, что хорошая сїя пища будет в по́льзу твоего желу́дка? Не лу́чше ль сам о сем можеш освѣдоми́ться? Справся ж сам с собою. Узнай себе. Внемли себѣ[111] и послушай Го́спода своего. Есть в тебѣ Царь твой, Отец и Наста́вник. Воньми себѣ[112], сыщи Его и послушай Его. Он один знает, что тебѣ сродное, сїесть поле́зное? Сам он и поведет к сему, зажже́т Охо́ту, закура́жит к труду, увѣнчает Концем и благословенїем Гла́ву твою. Пожа́луй, друг мой! не начинай ничево без сего Царя в жизни твоей. Чу́до! что доселѣ не могут тебе тро́нуть сїи слова̀:

"Ищи́те прежде Царствїя Божїя"[113].

Ищѝ, и день и ночь во́пли:

"Да прїидет Царствїе твое"[114].

А без сего наплюй на всѣ дѣла̀ твои, сколько ни хороши они и сла́вны. Все то для тебе худая пища, что не сродная, хотя бы она и царьская. Ах! Гдѣ ты мнѣ сыщеш человѣка, чтоб, избирая стать, сказал:

"Да будет Воля твоя!"[115]

Сей-то небесный Оте́ц, приводя̀ нас по святой своей Волѣ к то́му, к чему нас родил, сам и совѣтами утверждает сердце наше, ежеде́нно оные, как пищу, в душу нашу посылая. И тогда-то дѣло нашей должности имѣет свое

существо и силу. Если ж пости́гло уже тебе Царствїе Божїе, взглянь на оное и ужаснися. Проси о оставленїи Долгов твоих за то, что, похитив высочайшую власть, доселѣ пра́вил житїем твоим по совѣтам слѣпой твоей натуры, не по руководству Царственнаго Естества.

Сїе есть родное искушенїе, разумѣй, мученїе твое, раждаемое от лукаваго Духа, в скотской твоей натурѣ царствующаго.

Не думай никто, будьто от нашей воли зависит избрать Стать, или должность. Владѣет Вышнїй царством человѣческим, и блажен сему Истинному Царю̀ послѣдующїй. Сїе-то есть быть в Царствїи Божїи и в щасливой Странѣ твердаго Мира.

Теперь взойшли мнѣ на ум тоскою, скукою, горестью средѣ изобилїя мучащїеся.

Сїи просят у Бо́га Бога́тства, а не удовольствїя, великолѣпнаго Стола̀, но не вку́са, мягкой Постѣ́ли, да не про́сят сладкаго сна, нѣжной Оде́жи, не сердечнаго Куража̀, Чи́на, а не сладчайшїя оныя Ке́саря Ти́та Заба́вы:

"О други мои! Потерял я день…"[116]

Ах, друг мой! не проси̇̀ дождя̀, по Пословицѣ, проси̇̀ Урожа́ю[117]. Бывает, что и дождь вреди́т плодоно́сїю.

Ермол[ай]. А я вспомнил тѣх совопросников вѣка сего: "Богословская Нау́ка, к чему она? Я, де, не Свяще́нник и не Мона́х…" Будьто не всѣм нужное душевное спасе́нїе и будьто спасе́нїе и спокойствїе сердечное не то́ же есть.

Яков. А я не могу довольно надиви́тись ужа́сному множеству грѣшащих про́тиву сего тайнопишемаго Божественнаго Закона.

Не сыщеш столь подлой души нигдѣ, которая не ра́да бы хоть сево́дня взойтить и на самое высокое Званїе, ни мало не разсуждая о сродности своей. Сїе Царствїя Божїя невѣжество всѣ сердца̀ помрачи́ло. Без сумнѣнїя, они увѣренны, будьто щастїе наше к одному коему-то Званїю, или Статью, привязано, хотя сто раз слышали о Царствїи Бо́жїи, кое, если кто сыскал и повинулся, принявся за природное Званїе, тому̀ легко все про́тчее нужное присовокупляется. А без сего и званїе есть не званїем. И как быть может Званїем, если я к оному не зван вышним Царством? Как же зван, если не к тому рожден? Божїе Царство вездѣ присутствует, и щастїе во всяком Статьи̇̀ живе́т, если входиш в оное за руково́дством твоего Созда́теля, на тое самое тебе в Мїр сей произведшаго, и во сто раз блаженнѣе Пасту́х, о́вцы или сви́ньи с природою пасу́щїй, нежели Свяще́нник, Брань проти́ву Бо́га иму́щїй.

Почему̀ нам столь по́длым ка́жется хлѣбопа́шество[118], что всѣ онаго убѣга́ем? Щасли́в, кто родился к Медыци́нѣ, к Пикту́рѣ[119], к Архитекту́рѣ, к Книго́честву… Я их благослове́нную, яко приро́дную, Шко́лу (разумѣ́й, пра́зность, упражне́нїе[120]) блажу̀ и поздравля́ю. Ра́дуюсь, если и сам в одной из сих Нау́к, то́лько бы сїе было с Богом, упражня́юсь.

Но чем нещáснѣе Земледѣ́л, если с Приро́дою Зе́млю пашет? Признаю́сь, Дру́ги мои̇̀, пред Богом и пред ва́ми, что в самую сїю Мину́ту, в

кото́рую с ва́ми бесѣ́дую, бро́шу ны́нѣшнее мое Статьѐ, хотя в нем состарѣ́лся, и ста́ну послѣднѣйшим Горше́чником, как то́лько почу́вствую, что досе́лѣ нахо́дился в нем без Природы, имѣ́я сродность к скуде́льничеству. Повѣрьте, что с Бо́гом будет мнѣ во сто раз и веселѣе, и удачнѣе лѣпи́ть одни̇ Гли́няныя Ско́вороды, не́жели писать без Натуры. Но доселѣ чувствую, что уде́рживает мене в сем состоя́нїи нетлѣнная Рука̀ Вѣ́чнаго[121].

Лобыза́ю оную и Ей послѣ́дую. Презира́ю всѣх постоpо́нных совѣ́тников безсовѣ́тїе. И если бы я их слу́шал, давно бы здѣлался враго́м Господеви моему[122]. А ныне раб Его есмь[123].

Лонгин. Я, на́против того, с удово́льствїем дивлю́ся, коль сладок тружда́ющемуся труд, если он приро́дный! С коли́ким весе́лїем го́нит За́йца борза́я соба́ка! Кой Восто́рг, как то́лько дан Сигна́л к Ло́влѣ? Сколько услажда́ется трудом пчела в собиранїи Ме́да? За мед еѐ умерщвля́ют, но она трудитись не преста́нет, поколь жива̀. Сладок ей, как мед, и слаже Со́та труд. К нему она родилась[124]. О Боже мой! коль сладкїй самый го́ркїй труд с тобою!

Григ[орїй]. Нѣ́который Моло́дчик был моим учеником. Дити́на по́длинно рожден к человѣколюбїю и дружбѣ. Рожден все честное слышать и дѣлать, но не рожден быть Студе́нтом. С удивленїем сожалѣл я о его остолбенѣ́лости. Но как только он отрѣши́лся к Меха́никѣ, так вдруг всѣх удиви́л своим понятїем, без всякаго руководи́теля.

Мертва совсѣм душа человѣческая[125], не отрѣше́нная к природному своему дѣлу. Подобна мутной и смердящей водѣ̀, в тѣснотѣ заключе́нной.

Внушал я сїе непрестанно Молодца́м, дабы испытывали свою природу[126]. Жа́лко, что заблаговременнѣе Отцы̀ не печатлѣют сего в се́рдцѣ сынова́м своим. Отсю́ду-то бывает, что во́инскую Ро́ту веде́т тот, кто должен был сидѣть в Орхе́стрѣ.

Аѳанасїй. Как же наживать можно Шляхе́тство и соблюсти̇ Грунт?

Григ[орїй]. Хвата́ешься за хвост, не за Го́лову.

Ска́зую: если хотиш, чтоб сын твой куражно и удачно отправлял До́лжность, долженствуеш ему способствовать в выборѣ сроднаго ка́чествам его Званїя. Сто сро́дностей, сто Званїй, а всѣ почтенные, яко Зако́нные.

Развѣ не знаеш, что Грунт от честно носи́мыя Должности, не она от Грунта зави́сит? И не видиш, что низкое Званїе часто приобрѣтает Грунт, а вышшее теряет?

Не смотри, что вы́шше и ни́жше, что виднѣе и незнатнѣе, богатѣе и убогшее, но смотри тое, что тебѣ сродное. Раз уже ска́зано, что без сро́дности все ничто…

Если кто владѣющїй Грунтом живет щасливо, не потому щаслив, что владѣет им: щастїе к Гру́нту не привязано, но что владѣет по сро́дности. Тое ж разумѣть должно о всѣх внѣшностей ро́дах. Все ж то внѣшность, что находится внѣ человѣка: Грунт, Фами́лїа, чин и про́тчая. Чего хочеш ищи̇, но не потеряй Мира. Шляхе́тный список внѣ тебе находится, а ты внѣ его быть

можеш щасливым. Он без Мира ничтò, а Мир без его есть нѣ́чтось, без чего нелзя быть щасливым и в самом Еде́мском Ра́ѣ.

Развѣ ча́еш сыскать Рай внѣ Бога? А Бога внѣ души твоей? Ща́стїе твое и Мир твой, и Рай твой, и Бог твой внутрь тебе есть[127]. Он о тебѣ, в тебѣ же находясь, промышля́ет, наставляя к тому, что прежде всѣх, для самаго тебе, есть полезное, разумѣй, честное и благоприли́чное. А ты смотри, чтоб Бог твой был всегда с тобою. Бу́дет же с тобою, если ты с ним будеш. А, конечно, будеш с ним, если, примири́вся, задружи́ш с пресла́дким сим и Блаже́нным Ду́хом. Дружба и отдаленнаго сопряга́ет. Вра́жда и близь сущаго удаля́ет. С приро́дою жить и с Богом быть есть то же; жизнь и дѣло есть то же.

Слыхал я ма́льчиком, что на Европе́йскїе Берегà вы́бросила Бу́ря ди́каго человѣка, оле́ньею ко́жею обши́таго, с такою же Ло́точкою.

Окружи́л сїе чу́до Народ. Удивля́ется, соболѣ́знует, прїя́тствует. Предлага́ет нѣмо́му Го́стю ра́зные ро́ды изря́дныя пи́щи. Но он ничево не каса́ется. Сиди́т, будьто мертв. А наконец, как только усмотрѣл предложе́нные плоды, тотчас задрожа́л к ним и воскре́с. Сей есть родный Образ вѣрныя Господе́ви своему души в выборѣ Званїя.

Лонгин. Жи́во мнѣ представля́ются два человѣка, одно и то́ же дѣ́ло дѣлающїе. Но от сей Души родится прїятное, а от тоей непрїятное дѣло. Сей са́мою ничто́жною услу́гою весели́т, а тот дороги́м пода́рком огорчает. От сей Персо́ны доса́да, насмѣшка и самое Пуга́нье нѣкоторую в себѣ утаевает прїятность, а от другой самая Ласкавость тайною дышет проти́вностью. Сего хула вкуснѣе от того хвалы…

Чудо! Ши́ло, как при́тчу говорят, брї́ет, а Бри́тва не берьо́т[128]. Что за чудо?

Сїе чу́до есть Божїе. Он один тайная пружи́на всему сему. Все дѣйствительным, все прїя́тным, все благоприли́чным дѣлает одно только повиновенїе сокровенной Его в человѣкѣ си́лѣ. А противленїе святому сему, вся дѣйствующему Духу все уничтожа́ет.

По сей-то причинѣ искусный Врач неудачно лѣчит. Знающїй Учи́тель без успѣху учит. Уче́ный Проповѣ́дник без вкуса говорит. С при́писью Поддя́чїй без пра́вды правду пишет. Перевра́вшїй Би́блїю Студе́нт без со́ли вкуша́ет. Истощи́вшїй в Пикту́рѣ вѣк без Натуры подражает Нату́рѣ[129].

Во всѣх сих всегда не достае́т нѣ́чтось. Но сїе нѣчтось есть всему Глава и коне́чная красота Десни́цы Божїя, всякое дѣло совершающїя. Кратко притчею сказать:

"Совсѣм телѣга, кромѣ коле́с"[130].

И не без толку здѣлали Лако́нцы. Они полезнѣйшїй для Общества Вы́мысел, из Уст плутовски́х произше́дшїй, отри́нули, а приняли из Уст добросе́рдаго Гражданина, который, по прошенїю Се́йма, то́е ж самое своим языко́м вы́сказал[131].

Са́мое изрядное дѣло, без сродности дѣемое, теряет свою честь и цѣ́ну. Так, как хорошая пи́ща дѣлается га́дкою, прїе́млемая из Урына́ла. Сїе внушает предре́вняя старинных вѣков Посло́вица о́ная:

“От врагов и Да́ры – не Да́ры”[132].

И слаже ме́да сїя Ру́ская при́тча:

“Гдѣ был? У друга.

Что пил? Воду.

Сла́же непрїя́тельскаго мїо́ду”[133].

И по́длинно: самая мѣлкая услуга есть милая и чувствительна, от Природы, как от неисчерпа́емаго Родника̀ сердечнаго, исходящая. Вспо́мните поселяни́на, поднесшаго при́горстю из Исто́чника во́ду проежжа́ющему Перси́дскому Мона́рху[134]. Вспо́мните, чему мы недавно смѣялись, мужичка̀ Ко́нона Рѣпищу, принесенную в дар Лудови́ку 12-му, Королю̀ Францу́зкому[135]. Ско́лько сїи Мона́рхи весели́лись гру́бою сею, но усе́рдною простото́ю!

Зачем же окаеваеш себе, о маловѣрная душа, когда твой Отец небесный родил тебе или Земледѣлом, или Горше́чником, или Бандури́стом? Зачем не послѣдуеш Зва́нїю Его, уклоня́ясь в вышшее, но не тебѣ сродное? Конечно, не разумѣеш, что для тебе в тысячу раз щасливѣе в сей не знатной низкости жить с Богом твоим, нежели без Его находиться в числѣ Военача́льников или Первосвяще́нников? Неужель ты доселѣ не примѣтил, щастїе твое гдѣ живет?

Нѣт Его нигдѣ, но вездѣ оно есть. Пожа́луй, чувствуй, что разумным и добрым сердцам гара́зда миляе и почтеннѣе природный и честный Сапо́жник, нежели безприродный Шта́тскїй Совѣ́тник. Ка́я по́льза, если имя твое в тлѣнном спи́скѣ напеча́танно, а Дух И́стины, сидя́щїй и судя́щїй во вну́трностех твоих[136], не одобряет и не зрит на лицо̀, но на твое сердце[137]?

Оста́нься ж в природном твоем Званїи, сколько оно ни подлое. Лучше тебѣ попрощаться с огро́мными хоро́мами, с простра́нными Грунта́ми, с великолѣ́пными назва́нїями, нежели раста́ться с душе́вным Ми́ром, здѣлав чрез сопротивле́нїе твое вну́тренним себѣ непрїя́телем так чуднаго, сильнаго и непобѣдимаго Духа, самые Лива́нскїе Ке́дри стира́ющаго[138].

Нѣ́сколько Окру́хов и Крупи́ц из языческой Богосло́вїи.

Яков. Позво́лите ли нѣчто предложить на Стол из языческих Закро́мов?

Григ[орїй]. Предста́вь, только бы не было Идоложе́ртвенное.

Ло́нгин. Смотри̇́, чтоб не смердѣ́ло духом, Христовому Благово́нїю проти́вным. Сїе-то значит у Павла: Бѣсо́вская Тра́пеза[139].

Аѳана́с[їй]. Возмо́жно ли, чтоб пи́ща не была скве́рная, если она от Языческаго Стола̀?

Ермо́лай. А я вѣрую, что она преста́нет быть скве́рною, если Господь освятить оную соблаговоли́т. Все то свято́е, что доброе. Все то доброе, что Господе́ви прино́сится. Все то Госпо́дне, Духу Стра́ха Божїя[140] и Ца́рствїю Его не противустоя́щее. Если ж сам Господь освяти́л, то кто дерзне́т

скверни́ть? Дава́й сюда̀! Я прежде всѣх начну ку́шать с Господем и пред Господем, ни мало не боя́сь Мойсе́ева угрожéнїя.

“И́стина есть Господня, не бѣсовская”[141].

Я́ков. Предлага́емое мною не точїю не востае́т противу Господа, но, сверх того, стои́т за ним.

Ло́нгин. Развѣ ж ты позабыл, что всяк, кто не противу нас, по нас есть[142]? – сказует И́стина. И кто дае́т быть Проро́ками?..

“Еда̀ Їуде́ов то́чїю Бог?”

“Ей! и Языков”[143].

Ды́шет вездѣ живущїй во всѣх Дух Господень, и блажен послу́шаяй Его.

Сїе-то значит похище́нное у Язы́чников Зо́лото посвяща́ть в Храм Господеви[144]. И не ме́нше Богу любезный Ри́мскїй Капита́н Корни́лїй[145], как са́мый Їуде́й, в та́йнѣ обрѣ́зан по сердцу, омы́т по смыслу.

Яков. Мнѣ кажется, что сїя Божественная в человѣкѣ сила, побуждающая его к сродности, называлась у древних Египтян:

Їсыс. Isis[146].

У Е́ллин: Ἀθηνᾶ. Athéna[147].

У Ри́млян: Minérva[148].

Си́рѣчь: Natura. Природа.

Называ́лася и: Γένιος. Genius[149].

А́нгел Приро́ды. Называлася тож:

Θεός. Бог.

Аѳана́с[їй]. А почему называ́лась Мине́рвою?

Я́ков. Не зна́ю, а только думаю, потому, что Мине́рва был человѣк (Мущи́на или Же́нщина)[150] к тому рожден, чтоб мог для себе и для своей Бра́тьи хорошо научиться знать: гдѣ обитает ща́стїе? Сему научи́вшїйся назывался у Е́ллин: Εὐδαίμων. Eudaemon, сїесть хорошо зна́ющїй, а благополучїе:

Εὐδαιμονία.

Проти́вное ж сему: Какоде́мон[151], Какодемонї́а[152]. А у Ри́млян сей хорошо знающїй, ка́жется, назывался: Divini juris peritus.

Сїесть: “Хорошо зна́ющїй Божїе Пра́во”.

Что же присносу́щное Вели́чество Божїе его и́менем означалось, сїе, ду́маю, здѣлано для любви̇ к нему и почтенїя, дабы чрез любе́знаго человѣка и́мя означи́ть Вселюбезнѣйшаго, приводящаго к щастїю и таящагося в каждом человѣкѣ Бо́жїего Ду́ха, кото́рый со́бственнаго имени для себе не имѣет[153] и с которым неразри́вная была дружба Мине́рвѣ.

Сего̀ Ду́ха, если кто, не слушая, принима́лся за дѣло, о сем у Язы́чников была Посло́вица:

Invitâ Minervâ[154].

“Без благоволенїя Мине́рвы”.

А у нас говорят: “Без Бога”[155].

И пе́рвѣе так говорено о нау́ках, пото́м о всем, даже о самом мѣ́лочном дѣлѣ.

Если кто без природы су́нулся во Врачéбную Нау́ку или в Музыку, говори́ли:

Invito Apolline. Iratís Musis.

“Без Благоволенїя Аполло́нова”.

“Без Ми́лости Муз”.

Если кто обраща́лся в Купéчествѣ:

“Без дозволéнїя Мерку́рїева”[156].

Если обитал в прекрасных ро́щах, на полях, на холма́х и гора́х, при чистых рѣка́х и прозра́чных Исто́чниках, уединя́ясь в лѣса́х и в шумя́щих пти́чьм пѣнїем Вертогра́дѣх, убѣгая человѣческаго сожи́тельства и бра́чнаго сою́за, но без Бога, говорили:

“Без благословéнїя Дїа́ны”[157].

Ско́лько должностей, столько сродностей.

Сїи ра́зныя, к различным должностям, Божественныя побужденїя означались у них разными разных человѣков имена́ми, своими сродностьми просла́вившихся. Однак всѣ сїи дарованїя, столь различныя, Един и той же Дух святый дѣйствует. Так, как, напримѣр, в Мусикїйском О́рганѣ один воздух ра́зные чрез различныя тру́бки голоса̀ произво́дит. Или как в человѣческом тѣлѣ один Ум, однак разно по разсужденїю разных частéй, дѣйствует.

АѲАНА́СЇЙ. По моему мнѣнїю, не очень пага́но из Язы́ческаго наво́за собира́еш Зо́лото[158]. Ча́сто загреба́ется в Го́рничном ссо́рѣ Монéта Царская[159], а родни́к здоровѣйшїя воды̀ гря́зью зата́скивается.

Я́КОВ. Вить Ба́сня о Исполи́нах, воздви́гших брань проти́ву Бога[160], всѣм знако́мая.

Но она не пéрстом ли пока́зывает на тѣх Смѣлчако́в, кои̇̀ дерзновеннѣе и упря́мѣе Ду́ху Божественному сопротивля́ются, устремля́ясь с отча́янным упо́рством к вели́кому, но совсѣм приро́дѣ их не Благоприли́чному Званїю?

Сїе ско́ль смерди́т Богомéрзостю и нечéстїем, столь, напротиву того, благословéнное Господем дѣ́ло, бу́дьто по́лная Ро́за и благово́нный Ла́ндыш, сокровéнною ды́шет Красото́ю.

Сїя̀ Красота́ называ́лась у Дрéвних:

ПРЕ́ПОN. DECÓRUM.

Сїесть благолѣпїе, благоприли́чность, всю тварь и всякое дѣло осуществующая, но никоим человѣческим правилам не подлежащая, а единственно от Царствїя Божїя зависящая. И кто может человѣка наставить к тому, к чему сам Бог преградил ему путь?

Отсюду, ду́маю, родился у них чудный сей философскїй До́гмат:

Ὅτι μόνον Ἀγαθὸν τὸ Καλόν[161].

Сїесть: “Доброта̀ живет в одной Красотѣ”.

Отсюду у них же слѣдующая пословица:

Ὅμοιον πρὸς Ὅμοιον Ἄγει Θεός[162].

“Подобнаго до подобнаго ведет Бог”.

Она учит, что не точїю Зва́нїя, но и высокостепенныя Дружбы избранїе не от нас, а зависит от Вышняго опредѣленїя. Наше то́чїю дѣло: узнать себе

и спра́виться, в кую должность и с кѣм обращенїе имѣть мы родились? И как сродность к Званїю, так и склонность к Дружбѣ ни куплею, ни про́сьбою, ни наси́лїем не достае́тся, но сей есть Дар Духа святаго, все по своему благоволе́нїю раздѣляющаго; и послѣдующїй благому сему Духу человѣк каждое Званїе хва́лит, но принимается за сродное; вся́кому доброжелательствует, но дружит с тѣми, к кои́м особливое Святаго Духа чувствует привлеканїе.

Сему вѣрному Наставнику столь усердно послѣдовал Сокра́т, что и в самых мѣлочях Его совѣтов придержа́лся. Я вам недавно расказывал, коим образом сей Муж, вы́шед из госте́й, верну́лся из пере́улка и пошо́л домо́й другою у́лицею, по одному только вну́треннему Ма́нїю[163], ничево не предви́дя.

Аѳана́сїй. А если бы не воротился, тогда что тако́е?..

Яков. То́ же, что други́м, не послѣдовавшим. Нечаянно на встрѣчу гони́мое ста́до Свинно́е всѣх их перемарало, как видно из кни́ги Плута́рховой о А́нгелѣ Храни́телѣ Сокра́товом[164]. И нелзя̀ повѣрить, чтоб сей Муж, находя́сь в Бесѣдах, не по бо́лшей части бесѣдовал о сем премудром Наставникѣ и Главѣ щастїя.

Оттуду носится и у нас премудрая сїя Пословица:

"Без Бога ни до поро́га,
а с Бо́гом хоть за море"[165].

А когда таких Бесѣдников не стало в Аѳи́нах, тогда Исто́чник, напаяющїй сад о́бщества, и Родни́к Му́дрости совсѣм стал зата́скан и заби́т стада́ми свинны́ми[166].

Стада̀ сїи были Собо́рища обезья́н филосо́фских, кои, кромѣ кази́стой Ма́ски (разумѣй, философскую Епанчу̀ и Бо́роду[167]), ничево существа от истинныя Мудрости не имѣли. Сїи растлѣнїем спо́ртили самое основанїе Аѳи́нскаго Ю́ношества[168]. Оно̀ и вздумать не могло, дабы заглянуть внутрь себе, к Божественному своему Предводителю. Беспу́тно стремилися в слѣд бѣшенных своих За́мыслов, будьто О́лень, котораго крилами бьет по Оча́м сидящїй на рога́х его Оре́л[169], дабы как можно пробраться к знатнѣйшим Зва́нїям, ни мало не разсужда́я, сродны ли им тѣ Званїя? и будут ли О́обществу, а во-первых, сами для се́бе поле́зными? Только бы доста́ть блиста́тельное, хоть пустое оно, имя или обогати́ться.

Суди́те, коли́кое множество там было пожа́ловано Осло́в Му́лами, а Му́лов Лошака́ми? Тогда-то Богочтенїе превраті́лося в яд, в Раздо́ры, в Суевѣрїе и Лицемѣрїе. Правле́нїе в мучи́тельство. Суде́йство в хище́нїе. Во́инство в грабленїе, а нау́ки в ору́дїе Зло́бы.

Сим о́бразом во́инствуя противу Мине́рвы, здѣлали себѣ Защи́тницу свою враждебною, а Респу́блику поги́бельною.

Аѳана́сїй. Или я ошибся, или ты твою язычничую Дѣву Мине́рву не беззаконно обрѣзал, но так, как велит Обряд Обрѣзанїя, дабы непорочно посвятить Еѐ Господе́ви Богу нашему.

Она перестае́т быть Идолослужи́тельною, не означая впред тлѣнную плоть и кровь, но слу́жит являющемуся под и́менем, будьто под одѣя́нїем Ея̀, тому, о ком написано:

“Вы естѐ храм Бога жи́ва, и
Дух Божїй живет в вас”[170].

Кра́тко скажу: нынѣ Еги́петская Ї́сыс[171] и и́менем, и Естество́м есть то же, что Па́вловскїй ЇИСУ́С.

“Вѣм человѣка…”[172]

Но скажѝ мнѣ, каковы были Аѳи́няне в то время, когда Па́вел к ним пришол? Му́дрые ли[173]?

Я́ков. Если бы ты перезнал всѣ твои тѣлесные у́ды, мину́в Го́лову, и от самаго рождества твоего, не вѣ́руя о пребыванїи ея, можно ли поче́сть тебе за Знатока̀ или за изря́днаго Анато́мика?

Аѳан[асїй]. Фу!.. В то время был бы я самой изрядненькой Чу́чел.

Я́ков. Тогда бы ты был ро́дной Па́вловых време́н Аѳи́нянин. Скажи мнѣ, кая му́дрость быть может в не познавших Естества Бо́жїя? Однò тлѣнное Естествò в сердца́х их царствовало. Зѣва́ли они на Мїрску́ю Машину[174], но одну только Гли́нку на ней видѣли. Гли́нку мѣ́рали, Гли́нку счита́ли, Гли́нку существом называли. Так, как неиску́сный Зри́тель взирает на Карти́ну, погрузи́в свой тѣле́сный взор в одну кра́сочную Грязцу̀, но не свой Ум в невеществе́нный О́браз носящаго Кра́ски Рису́нка… Или как негра́мотный, впери́вшїй тлѣнное О́ко в бума́гу и в Черни́ло Букв, но не Ра́зум в разумѣнїе сокровенныя под Бу́квами силы. А им и на ум не всходило сїе нетлѣннаго нашего Человѣка чудное слово:

“Плоть ничтоже,
Дух животвори́т”[175].

У них тое только одно было И́стиною, что ощу́пать можно. Гли́няные Душкѝ – тѣ их Защи́тники. Ка́ждое мнѣ́нїйцо – то их Божок, а каждый Божок – то их утѣшенїйцо. Собачою охотою чествовали Дїа́ну[176], Матема́тикою Ю́питера[177], или Дї́а, мореплаванїем Нептýна[178]. Инаго Бога чтили оружейным брязком, иных великолѣпными пирами и уборами, и протчая.

Одно точїю осязаемое было у них натурою, или Физыкою, Физыка Философїею. А все неосязаемое – пустою Фантазї́ею, безмѣстными враками, чепухою, вздором, суевѣрїем и ничтожностью[179]. Кратко сказать, все имѣли и все разумѣли… Кромѣ что, не узнав не-физыческаго, не-тлѣннаго Бога, с ним потеряли нѣчтось, разумѣй –

“Мир душевный”[180].

А хотя чувствовали, что как-то, что-то, чем-то, тайным коим-то ядом жжет и мятежит сердце их, но оно как не осязаемое, так и презираемо было дотоль, доколь сїя искра выросла в пожар неугасаемый.

Бывает же сїе в каждом, что хотя весь Мїр приобрѣсть удается, однак неизглаголанными воздыханїями сердце внутрь вопїет о том, что еще что-то не достает нѣчтось и будьто странная и не натуралная у больнаго жажда не утоляется.

Так же то здѣлалось и с Аѳи́нянами.

Они чувствовали, что вся Вселенная мудрость их прославляет, коею, будьто богатыми товарами, Род человѣческій снабдѣвали[181]. Но при всем том принуждены внимать тайному сердечному воплю. Начали догадываться, что доселѣ не все-на́-все перезнали и что, конечно, нужны еще какія-то Коле́са для Коляски[182].

Сей недостаток своего хвальнаго и прехвальнаго одной только Їезекі́илевских Колес Вѣчности[183] не понимающаго разума поставленным Монуме́нтом признали пред цѣлым Свѣтом.

Кромѣ любезнѣйших своих Богов, кои всю их мудрость, будьто ложные Камни столп, почастно составляли, построили Храм тому Богу, котораго сїянїя, как Очи, кровїю играющїя, солнечнаго свѣта понять и снесть не могли. Храм тот был с сею надписью:

"Не вѣдомому Богу"[184].

Павел наш, между множеством Куми́рниц сей храм примѣтив, ухватился за желанный Повод к благовѣстїю. На́чал предисловїе, что Аѳи́нскаго Шляхет[ст]ва мудрость по всему видна, но что еще нѣчтось к совершенной их Мудрости не достает однак… Как сами в сем Благородною оною надписью признаваются. Сего ж то, де, вам Благовѣствую[185]. Стал странник сей разгребать Физическій Пепел, находить в нем Божественную Искру и тое Господственное Естество, кое им, кромѣ пепелныя натуры, понятно не было; показывать, что Пепелное, или глиняное, естество, в коем сердце их обитало, есть Идол, разумѣй, видимость, и одно ничто, тма и тѣнь, свидѣтельствующая о живой Натурѣ, нетлѣнным Словом своим вѣки сотворившей[186], и что сїе Слово есть вторый Человѣк в перстном тѣлѣ нашем[187], Живот и Спасенїе наше… И сїе-то есть Благовѣстить нетлѣнїе Воскресенїя[188]. Но можно ль излѣчить больнаго, почитающаго себе в здоровых? Нѣт труднѣе, как вперить истину в глупое, но гордое сердце. Проповѣдь Воскресенїя здѣлала Павла нашего буйством у Аѳи́нян и игралищем у их мудрецов.

Отсюду-то породились Его рѣчи:

"Мнящеся мудры быти, объюродѣша"[189].

"Гдѣ премудр? Гдѣ Книжник?.."[190].

Вот сколь мудрые были Аѳи́нцы во время Павлово!

Григ[орїй]. Видно, что они любомудрствовали так, как Медвѣдь пляшет, научен в Ро́пскѣ[191].

Аѳан[асїй]. Конечно, пляшет, по наукѣ своей; и есть пословица: "Медведя, да учат…"[192]

Григ[орїй]. Учат, но во вѣки ему не умѣть.

Аѳан[асїй]. Почему?

Григ[орїй]. Потому что сїе дѣло человѣчое, не медвежое.

Аѳан[асїй]. Однако же он пляшет.

Григ[орїй]. И волк в Баснях играет на Фла́втѣ козлїонку[193].

Аѳан[асїй]. А длячего не играть, если научился?

Григ[орїй]. Какой сей Капелмейстр[194], такой твой Танцмейстр[195].

Аѳан[асїй]. Иное дѣло Басня, а медвѣдь пляшет дѣйствительно.

Григ[орїй]. Если ты так дѣйствительно кушаеш, как он пляшет, чуть ли и сам заохотишся танцовать.

Аѳан[асїй]. Как же не дѣйствительное то, что дѣло?

Григ[орїй]. Без вкуса пища, без очей взор, без кормила корабль, без толку рѣчь, без природы дѣло, без Бога жизнь есть то же, что без размѣра строить, без Закроя шить, без Рисунка писать, а без Та́кта плясать… Спроси ж теперь, как не дѣйствительное то, что дѣло?

Аѳан[асїй]. Длячего ж забавно, когда он танчит?

Григ[орїй]. Длятово, что смѣшно, а смѣшно затѣм, что не сродно и не прилично. Итак, нѣт безтолковѣе и вреднѣе, как медвежая твоя пословица. Будь Волк поваром, Медвѣдь мясником, а Лошак под сѣдоком. Сїе дѣло честное. Если ж Волк свиряет в свирѣлку, Медвѣдь пляшет[196], а Лошак носит Поноску, нелзя не смѣяться. Всякая безвредная неприличность смѣшит. А когда уже стал Волк Пастухом[197], Медвѣдь Монахом, а Лошак Совѣтником, сїе не шутка, но бѣда. О когда б мы проникнули! Коль сїе Обществу вредно?

Но кто может пектися о других ползѣ, презрѣв собственную? И если для себе зол, кому добр будет? Самим себѣ суть Убїйцы борющїеся с Природою. Коликое мученїе – трудиться в несродном дѣлѣ? Самое пиршество без охоты тяжелое.

Напротив того, в природном не точїю труд сладок, но и сама смерть прїятна.

И сїя-то есть вина тому, что во всяком Званїи находятся щасливые и нещасливые, спокойные и безпокойные, куражные и унылые.

Запри несроднаго в Уединенїе. Оно ему смерть, а с природою Рай. “Уединенїе для мене Рай, – вопїет Блаже́нный Їеро́ним[198], – а Город темница”[199]. “О Уединенїе! – кричит другой, ему подобен, – умерщвленїе порокам! Оживленїе Добродѣтелям!..”

Для таковых сердец самая внутренняя Пустыня тѣм многолюднѣе, чем уединеннѣе, а дѣлнѣе тѣм, чем празднѣе. Будьто виноградная Ягода тѣм в сладкой своей Силѣ богатѣет, чем варит и сокращает ее Солнце в Полудни.

Аѳан[асїй]. Зачем же люди сунутся в Званїя без природы?

Григ[орїй]. Самих их спроси.

Аѳан[асїй]. Конечно, охота влечет их.

Григ[орїй]. Конечно, тѣ не виноваты, коих принуждают к сему.

Аѳан[асїй]. А если охота, откуду ж им мучиться? С охотою все прїятно. А гдѣ охота, там и Природа. Охота, по твоей же сказкѣ, есть родная дочь Природы. Как же?..

Григ[орїй]. О крючкотворная тварь! Как прехитрый Змїй, вьешся, развиваешся в разные Свертки.

Аѳан[асїй]. Пожалуй, не сердись!

“Яко лестцы и истинны”[200].

Григ[орїй]. Хорошо: выслушай же прежде Басеньку.

Басня
О Котах.

Кот из Пчельника, по давней Знаемости, пришол в Деревню, к своему Товарищу, и принят великолѣпно. Удивлялся во время Ужина изобилїю.

– Бог мнѣ дал Должность, – сказал хазяин. – Она приносит на дом мой в сутки по двадцати туш самых добрых мышей. Смѣю сказать, что я в деревнѣ великим Като́ном[201].

– Длятого-то я пришол повидаться с вами, – говорил Гость, – и освѣдомиться о щастїи вашем, притом и ловлею позабавиться. Слышно, что у вас харошїя появились Крысы.

Послѣ ужина легли спать. Хазяин во снѣ стал кричать и разбудил гостя.

– Конечно, вам страшное нѣчто во снѣ явилось.

– Ох Братец! Казалось, будьто я утоп в самой безднѣ.

– А я ловлею веселился. Казалось, будьто поймал самую чистую Сиби́рскую Крысу.

Гость опять уснул, выспался и проснулся. Услышал воздыхающаго хазяина.

– Господин Катон! Уже ль вы выспались?

– Нѣт! Я послѣ соннаго страшилища не спал.

– Ба! А длячего?

– Такая моя Натура, что, раз проснувшись, уснуть больше не могу.

– Что за причина?

– Тут есть тайна… Ах, Друг мой! не знаеш, что я обовязался быть рыболовом для всѣх котов в сем селенїи. Ужасно мене безпокоит, когда вспомню лотку, мрежу, воду…

– Зачем же ты взялся за Рыболовство?

– Как же, Братец? Без пропитанїя в свѣтѣ не проживеш. Сверх того, и сам я к рыбѣ великїй Охотник.

Гость, пошатав головою, сказал:

– О Государь! не знаю, в коей силѣ понимаеш имя сїе: Бог. Но если бы ты придержался твоей Природы, которую безвинно обвиняеш, был бы гаразда одною в сутки тушею доволнѣе. Прощай с твоим Щастїем! Моя нищета лучше.

И возвратился в свой лѣсок.

Отсюду родилась притча сїя:

Catus amat piscem, simul odit flumen aquarum.
“Кот охотник к Рыбѣ,
Да воды боится”[202].

Сїе нещастїе постигает всѣх охотников не к Званїю, но к доходам.

Не нещасное ли разсужденїе? Любить от хазяина платеж, а виноград копать не быть охотником. Конечно, тот не охотник, кто не природный. Природному Охотнику больше веселїя приносит самая ловля и труд,

нежели поставленный на стол жареный Заец. На искусной Живописи Картину смотрѣть всякому мило, но к Пиктурѣ один тот охотник, кто любит день и ночь погружать Мысли своя в Мысли Ея, примѣчая пропорцыю[203], написывая и подражая натурѣ.

Никто не пожнет твердой славы от коего-либо Художества, если около онаго трудиться не почтет за сладчайшее, самую славу превосходящее увеселенїе. А тот уже самый вѣрный друг Званїю своему, если и самая доходов убыль, нищета, хула, гоненїе любви его угасить не может. Но без Природы труд сладок быть никак не может.

Многїе, презрѣв Природу, избирают для себе Ремесло самое модное и прибыльное, но вовся обманываются. Прибыль не есть увеселенїе, но исполненїе нужности тѣлесныя, а если увеселенїе, то не внутреннее. Родное же увеселенїе Сердечное обитает в дѣланїи сродном. Тѣм оно слаже, чем сроднѣе. Если бы Блаженство в изобилїи жило, то мало ли изобильных? Но равнодушных и куражных скудно.

Изобилїем снабдѣвается одно точїю тѣло, а Душу веселит сродное дѣланїе. Сїя-то есть За́ла сладчайшаго ея Пиршества. Тут-то она, будьто хитрая Машина, в полном своем ходу обращаясь, радуется и, находясь при одном ржаном хлѣбѣ и водѣ, Царским Чертогам не завидит.

Картина
Изображеннаго Бѣса,
называемаго
Грусть, тоска, скука…

Если же отнять от нея сродное дѣйствїе, тогда-то ей смертная мука. Грустит и мятется, будьто пчела, заперта в горницѣ, а Солнечный свѣтлѣйшїй Луч, окошка пронзающїй, зовет ее на цвѣтоносные Луга.

Сїя мука лишает душу здравїя, разумѣй, Мира, отнимает кураж и приводит в разслабленїе. Тогда она ничем не довольна. Мерзит и состоянїем, и селенїем, гдѣ находится. Гнусны кажутся Сосѣды, не вкусны Забавы, постылые разговоры, не прїятны горничныя стѣны, не милы всѣ домашнїе; ночь скучна, а День досадный; Лѣтом Зиму, а Зимою хвалит Лѣто; нравлятся прошедшїе, Авраамскїе вѣка̀[204], или Сату́рновы[205]; хотѣлося бы возвратиться из старости в младость, из младости в отрочество, из отрочества в мужество. Хулит народ свой и своея стороны обычаи. Порочит Натуру, ропщет на Бога и сама на себе гнѣвается. Тое одно сладкое, что невозможное; вожделѣнное, что минувшее; завидное, что отдаленное. Там только хорошо, гдѣ ея, и тогда, когда ея нѣт. Больному всякая пища горка[206], услуга противна, а постѣль жостка. Жить не может и умрѣть не хочет[207].

Млось у Врачей есть предводительницею всѣм тѣлесным болѣзням и возмущенїям.

А душевное неудовольствїе дверь есть всѣм сердечным страстям и внутренним обуреванїям.

Не виден воздух, пѣнящїй море, не видна и скука, волнующая душу. Не видна – и мучит. Мучит – и не видна.

Она есть дух мучительный, мысль не чистая, буря лютая.

Ламлет все и возмущает. Лѣтает и садится на позлащенных Крышах.

Проницает сквозь свѣтлые Чертоги.

Присидит Престолам Сильных.

Нападает на Воинскїе Ста́ны.

Достает в Кораблях. Находит в Кана́рских Островах. Внѣдряется в Глубокую Пустыню. Гнѣздится в Душевной Точкѣ…

Вить тоска вездѣ лѣтает,
На Землѣ и на водѣ.
Сей дух молнїй всѣх быстряе,
Может нас сыскать вездѣ[208].

Един Вышнїй Отец бурю сїю в тишину обратить, управить к Гавани, а душу сродным дѣланїем, будьто броздами и уздою буйную скотину, удержать может.

Аѳан[асїй]. О Брате! Странное влагаеш во Уши мои…[209] А народ скуку ни во что ставит и к прогнанїю сего непрїятеля за чрез-чур довольное оружїе почитает: деньгу, вино, сады, музыку, шутки, карты, проездки…

Григ[орїй]. О друг мой! Не ничто есть то, что возрастает в великое. Не почитай малым тое, что ведет за собою не мѣлкое.

Малая в Кораблѣ скважина впущает внутрь страшную стечь. Не думай, что невидное и безсильное есть то же. А народ, одно то за существо почитая, что в кулак схватить может, там боится, гдѣ нѣт страха, и напротив того.

Ве́ксель не бумагою и чернилами страшен, но утаенною там обовязательностью. Бомба не чугуно́м опасна, но порохом, или утаенным в порохѣ огнем.

Все невидное сильняе есть своего виднаго, и от невиднаго зависит видное.

Скука у древних Христїанских Писателей названа бѣсом Унынїя[210]. Чего сїя ожившая искра не дѣлает? Все в треск и мятеж обращает. Вводит в душу все не чистых духов, Ехиднино[211] порожденїе.

Гризущая мысль – не червь ли не усыпающїй? и не Ехидна ли есть? Палящая печаль, или Зависть, – не лютый ли дух есть? и не лютая ли мысль? А мысль злая – не тайный ли и лютый есть язык? о коем Сын Сира́хов:

"Зубы его Зубы Львовы,
убивающїи душу"[212].

Сїе столь тяжело, что лучше душа изволяет несродное и вредное брѣдить, нежель быть от природнаго дѣла упражненною.

Отсюду всѣх безобразных дѣл страшилища и саморучныя себе убїйства.

А когда Апостол Їяков сказует, что маленькая частица – язык, но, будьто Кормило Кораблем, цѣлым владѣет тѣлом, – так не мысль ли движет и

правит тѣлом[213]? Мѣлкая язычная частица есть одна видная тѣнь и будьто шумящїй воздухом часобойный Колокольчик, а самая Пружина и Существо есть Мысль.

Мысль есть невидная Глава Языка̀, сѣмя дѣлу, корень тѣлу. Мысль есть язык немолчный, неослабная пружина, движимость непреры́вная[214], движущая и нося́щая на себѣ, будьто обетшающую ризу, тлѣнную тѣлесную грязь, прильнувшую к своей Мысли и ищезающую, как тѣнь при Яблонѣ.

Видиш ли, друг мой Аѳанасїй? что невидное сильняе есть своего виднаго, и от невиднаго зависит видное.

К сему Хору прищалкивает Їеремїа, называя человѣком не тѣлесный вид, но Сердце, яко неисчерпаемое сокровище мысленных таин:

"Глубоко сердце Человѣку…
И Человѣк есть…" Гл[ава] 17[215].

Если сердечное Око и сѣмя злое[216], тогда все тѣло злое и всякое дѣло приносит плоды горести. Горестному источнику – грустные поточки.

АѲАН[АСЇЙ]. Ты заврался, дружище… Я слыхал и увѣрен, что Їеремїино слово касается до Библїи. В ней тлѣнь Образов подобна тѣлу, а сокровенное в Образах Божїе вѣдѣнїе подобное утаенным в тѣлѣ сердечным Мыслям. Яснѣе пересказать слово его так.

Библїа есть будьто один Человѣк, или Адам. Глинку и тѣло его всяк видит, а сердце закрыто, и дух жизни в нем не виден[217]. Сїе то же есть, что у Павла:

"Кто разумѣ Ум Господень?"[218]

ГРИГ[ОРЇЙ]. Узнай же прежде самаго себе. Тогда позна́еш и Адама с Евою. Развѣ нелзя мнѣ Библейнаго слова рѣчь приточить к Человѣку, когда вся Библїа уподобляется Человѣку? Длятого-то, сирѣчь, сдѣлал Пророк Человѣка Образом двоестественныя Библїи, что одно в нем есть видное, второе не видное. Так, как сердце Морское или тончайшая вода в Облакѣ, из Моря исходящем.

АѲАН[АСЇЙ]. По крайней мѣрѣ ты, Братец, не туда заѣхал.

"Ѣхал в Казань,
да заѣхал на Рязань"[219].

Теченїе нашей рѣчи было о природных упражненїях, о веселїи и Мирѣ. А теперь дѣло дошло до сокровищ Мысленных. Потом докотится до сокровищ снѣжных, что в Їовѣ…[220]

ГРИГ[ОРЇЙ]. Пожалуй, не печалься! Не очень в сторону заѣхали. Веселїе и радость не далече от сердца. А сердце всегда при своих Мыслях, как источник при своем токѣ.

АѲАН[АСЇЙ]. Ну! добро, быть так. Скажи же мнѣ: длячего иной сроднѣе к нижшей Должности и к подлѣйшему Ремеслу?

ГРИГ[ОРЇЙ]. А ты мнѣ скажи: длячего иному пища простая здоровѣе?

АѲАН[АСЇЙ]. Конечно, длятого, что сроднѣе.

ГРИГ[ОРЇЙ]. Так и сроднѣе иной к подлѣйшему Ремеслу длятого, что для его оно полезнѣе.

Аѳан[асїй]. Длячего же, скажи мнѣ, и почему полезнѣе?

Григ[орїй]. Потому что куражнѣе, забавнѣе и веселѣе.

Аѳан[асїй]. Так ты только мнѣ скажи: почему веселѣе?

Григ[орїй]. Потому что с Богом. Без Бога ничто не веселит. О чудный ты вопросник!.. Вить когда сродно, тогда и с Богом. Чево ж тебѣ далѣе спрашивать? Довольно точїю спросить:

Сродно ли? сирѣчь:

Хощет ли Бог?

Воля Божїя есть то Верх и Закон Законов. Не ходи далѣе… А ты спрашиваеш:

Почему сродно? сирѣчь:

Почему так Бог хочет?

А если должен он тебѣ дать отчет в дѣлах своих, спроси Его и требуй в отвѣт: почему он Землю и воду здѣлал преклонными долой? А воздух и огонь стремительными выспрь? Длячего огонь все снѣдает? кромѣ Вvссóна, или каменнаго Льна[221], обратить в пепел не родился? Почему малая рыба, названа у Римлян RÉMORA[222], имѣет сродность удержать стремленїе Корабля, прильнувши к его брюху? Почему природа Делфи́нова любит горячо человѣка[223], но Змїина ненавидит? а Львиная трепещет поющаго Пѣтуха[224]?..

Природа и сродность значит врожденное Божїе Благоволенїе и Тайный Его Закон, всю тварь управляющїй. Знать-то, что есть подобїе в Душѣ и в том дѣлѣ, к которому она стремится, каковое равенство между Другом и Другом[225], а сходство между пищею и желудком.

"Подобное течет к подобному"[226].

Царствїе Божїе и Правда Его внутрь тварей есть[227]. Никого он не обижает, вливая Закон сродностей. Один к одному, другїй к другому, сотый к сотому, хотя к подлому Званїю, или Ремеслу, но не к безчестному, а для его забавному и полезному, если устремляется с Богом, щаслив.

Что тогда бы было, когда бы Бог Блаженство наше заключил в одном коем-либо Званїи?

Тогда бы щастїе ограниченно было тѣснотою одной стороны и одного только времени.

Тогда могл ли бы Бог в одной сторонѣ и в одном времени помѣстить весь род человѣчїй, когда каждому щастїе нужно[228]?

Возможно ль, чтоб в одном родѣ пи́щи или в двоих заключилося Здравїе?

Все-мїрная Божїя Економїа[229] безчисленную тварь и дыханїе троих точїю жребїев пищею пропитать может ли?

Все то одно: не можно и безполезно.

Если бы было полезно, было бы и можно.

А не могти безполезнаго здѣлать – сїя есть неизреченная сила его и Власть.

Сколь же теперь премудро дѣлается?

Что одной твари бывает Ядом и смертїю, тое ж для другой Я́дью и Здравїем.

Сколько родов Твари, столько родов Пи́щи, и всякое дыханїе имѣет внутреннїй по́зыв к сродной себѣ.

Когда ж Отец наш небесный столько радит о тѣлѣ, тогда о Душѣ много больше.

Примѣты
Нѣкїих Сродностей.

Аѳан[асїй]. Трудно узнать свою Природу, а чужую познать и того трудняе. Узна́еш, да поздо. Черепаха ошибку почувствовала, как на́чала летѣть[230].

Григ[орїй]. Не помина́й мнѣ трудности в нужном дѣлѣ. Нелзя никак, чтоб Натура нужное здѣлала трудным[231]. Не нужно, сирѣчь не поле́зно, а тѣм-то и трудно летѣть черепа́хѣ, но не Со́колу. Трудно, де, узнать… Да гдѣ ж тот, кто охо́тник узнать? Сложи́вшему Кри́ла трудно летѣть и самому Орлу.

Знаеш ли, что Землемѣры узнавают высоту превысокаго Фарі́йскаго Те́рема[232] из одной его тѣ́ни?

Всякая тайна имѣет свою обличительную тѣнь. Трудно распознать между Дружеским и Ласка́тельским сердцем, но наружная тѣнь, будьто изъяснительное Штекло̀, и самые серде́чные Закоу́лки ставит в виду̀ О́острым Блюсти́телям.

Смотри: когда Мальчик, здѣлав для игру́шки воло́вый Яре́м, налага́ет оной щенка́м или ко́тикам, – не сїя ли есть тѣнь Хлѣбопа́шескїя в нем Души̇̀? И не По́зыв ли к Земледѣланїю?..

Если припоя́сует са́блю, – не аппети́т ли к во́инствованїю?..

Когда трилѣ́тнїй Отрок самово́льною наслышкою перенимает Божестве́нныя Пѣсни, лю́бит заглядáть в свяще́нныя Кни́ги, перекида́ть ли́сты, смотрѣть то на Та́инственных О́бразов Карти́нки, то на Бу́квы, не сїе ли обличает тайную И́скру Приро́ды, родившїя и зову́щїя его в упражне́нїе Богосло́вское? Невидимая Его си́ла в нас и Божество, безпритворными сими творенїями разумѣваема, ясно изображается[233].

Зачем же Блаженство ограни́чивать в одном Житїя ро́дѣ или в двои́х?

Бог вездѣ есть, и щастїе во всяком состоя́нїи, если с Богом в оное вхо́дим.

Нужно только узнать себе: куда кто рожден?

Лучше быть натуралным Котом, нежель с Осли́ною приро́дою Львом.

Ганя́ться в Званїи за дохо́дами есть нело́жный Знак несро́дности. Не лиши́шься дохо́дов, если будет в тебѣ Царствїе Божїе в силѣ своей[234].

Не чудо ли, что один в изобилїи скуден, а другой в скудости доволен? Видно, что Природа больше прилагает Хитрости, вылѣпливая Фигу́ру Мура́шкину, нежели Сло́нову, и дивнѣйшїй Царствїя Божїя Промысл можно видѣть в пче́льных Роя́х, не́жели в Ове́чьих и воло́вых стада́х.

Бог богатому подобен Фонта́ну, наполняющему различные сосуды по их вмѣстности. Над Фонта́ном надпись сїя:

"Не ра́вное всѣм ра́венство".

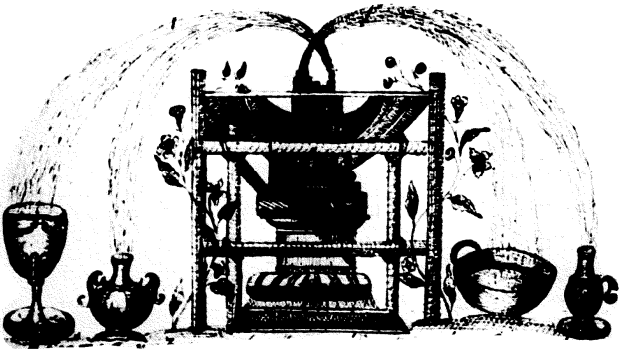

Лью́тся из разных тру́бок ра́зные То́ки в ра́зные Сосу́ды, вкруг Фонта́на стоя́щїе. Ме́ншїй сосу́д ме́нѣе имѣет. Но в том ра́вен есть бо́льшему, что ра́вно есть по́лный[235]. И что глупѣе, как ра́вное ра́венство, которое Глупцы̀ в Мїр ввесть всуе покуша́ются[236]?

Куда глу́пое все то, что противно Блаже́нной Нату́рѣ?.. Бои́мся го́лода, не по́мня, что гара́зда множа́йшїе умира́ют из пресыще́нїя.

Глу́пая грусть сама не знает, чего жела́ет.

Са́мое пресыще́нїе не от ску́ки ли? Лучше умрѣть, нежель всю жизнь тоскова́ть в несро́дностях. Несродность всякїя Праздности есть тяжелѣе. И лего́че не по́лзать, нежели лѣтать для Черепа́хи. Не по́лзая, лиша́ется точїю сродныя Заба́вы, а лѣта́я, стена́ет сверх того под несро́дным Бре́менем.

Яков. Слушай, Аѳанасїй! Слыхал ли ты Басню о дворово́м Псу и Ослѣ, что?..

Аѳан[асїй]. Да! Довольно мы третово́дни смѣя́лись, как он, зави́дуя соба́чьим Ла́скавостям, спя́тылся копытами на Брюхо Хазяину[237]. Как Черепахѣ не бывать Орлом, так Ослу – придворным человѣком.

Ермол[ай]. А скажи: которую награду получил Осел, встрѣтившїй Хазяина придворною ласкавостью?

Аѳан[асїй]. Тую, что служитель, снявшїй с Королевскаго платья в присутствїи Блоху[238].

Лонгин. Таковых всѣх точный есть Герб – Обезьяна. Дивно, что они ее не вырѣжут на своих печатях. На печати Августа Кесаря была сила: «Festina lentè»[239].

"Поспѣшай с совѣтом".

А на их печать пристало слово:

"Дерзай, хоть не к стати"[240].

Общїй наш друг – вы знаете, кто мнѣ в умѣ[241], – описал Басню о козлїонкѣ и свиряющем волкѣ, приточив к ней слѣдующее наставленїе:

TU NIHIL INVITÂ DICES, FACIESVE MINERVÂ.

Сирѣчь:

"Не говори и не дѣлай ничево без Благоволенїя
МИНЕ́РВЫ".

Довелось у его спросить: что значит древняя Пословица: "Без Благоволенїя Мине́рвы"?

Отвѣчал: "Не пяльcя к тому, что не дано от Природы. Без Бога, знаеш, нелзя и до порога[242]. Если не рожден, не суйся в Книго́чество. Ах! многїе чрез то в вѣчну па́ли Муку.

Не многих Мати породила к Школѣ.

Хочеш ли блажен быть? Будь доволен долею твоей Природы.

Самая его аффабула́цїа[243], вот она!

Tu nihil invitâ dices, faciesve Minervâ.
Quae Natura negat, scilicet illa fuge.
Si non es natus Musis, fuge discere Musas.
Heu! multos perdit fistula docta viros.
Paucos justa parens Musis Natura creavit.
Essene vis felix? Sorte quiesce tua[244].

Изрядно Вели́кая Россїа говорит:

"За Богом пойде́ш,
Доброй путь найде́ш"[245].

Видно, что усердно послѣдовать Богу есть сладчайшїй источник Мира, щастїя и Мудрости.

Да знает же всяк свою Природу и да искушает:

"Что есть Благоугодно Богу?"[246]

Общество есть то же, что Машина. В ней замѣшательство бывает тогда, когда ея части отступают от того, к чему оныя своим Хитрецом здѣланны.

СРОДНОСТЬ
К ХЛѢБОПАШЕСТВУ.

Слушай, Аѳанасїй! Скажи ж теперь: кой ты Звѣрок? Что за птичка? И чем рожден?.. Мнѣ кажется, ты рожден к Земледѣлству.

АѲАН[АСЇЙ]. Правда, что я сады, поля, лѣса̀ люблю по природѣ, но Отец мой есть точный Земледѣл.

ЛОНГИН. Слава Богу! Ты к сему родился затѣм, что иные к иному; а они рожденны к другому потому, что ты к сему. Божїе сїе Царствїе есть. Не спорь же. Прибирайся пахать Землю, заготовлять пищу для Людей и скотов, водить стада̀ или пче́лы, или что твой в тебѣ Господь повелит. Не бойся. Самый в дѣланїи твоем труд будет для тебе сладчайшїй, нежели благовонный воздух, чистые вод потоки, птиц пѣнїе, нежели и самые трудов твоих плоды. Сего ожидает от тебе Отечество твое.

Если ж не повинешся Господеви, знай, что Грусть загризет Душу твою средѣ позлащенных Палат и заплачеш, вспомнив поля̀ зеленыя. Рано скажеш:

"Когда тот день пройдет?.."

а в вечерь скажеш:

"Когда тот рассвѣт будет?"

Или скажу тебе Мойсейскими словами.

"Будет Живот твой висящ пред очима твоима, и убоишися в дни и в нощи, и не будеши вѣры яти Житїю твоему. Заутра речеши: 'Како будет вечерь?..' и в вечерь речеши: 'Како будет утро?..' От страха сердца твоего, имже убоишися, и от видѣнїй очес твоих, имиже узриши"[247].

Сіе-то есть: жить в тѣлесном изобилїи, а лишиться Душевнаго утѣшенїя. Имѣть Господа своего, висяща над очима твоима. И не покрывающаго, будьто Гнѣздо и Птенцы своя[248], но бїющаго по сердечным Зѣницам, как Орел Оленя, сидящїй на рогах его.

АѲАН[АСЇЙ]. Уже вы другой раз вспомнинаете Орла с вашим Оленем.

ЛОНГ[ИН]. Довелось читать, что Орел Оленя на пищу убить намѣревая, прежде качается по пѣску, чтоб зассорить Кри́ла. Потом взлѣтует на Оленя и, сидя на рогах, бьет Крилами по Очам, поколь то ударами, то пѣском обезъочит. А слѣпой Олень быстрѣе стрѣлы̀ по Холмах стремится и, взбѣг на стремины, падает в бездну и разбивается[249].

"Блаженны слышащ[їи] Слово Божїе и хранящїи Ѐ"[250].

Друг мой, Аѳанасїй!..

СРОДНОСТЬ
К ВОИНСТВУ.

…Может быть, ты Воином родился?

АѲАН[АСЇЙ]. Не хочу… Я не воин. Я Законник. Гражданскїе Законы знать – то мое дѣло.

ЯКОВ. Дай Бог вам знать Законы! да и вкус чувствовать. Тать крадет, однак знает Закон:

"НЕ УКРАДИ"[251].

ЕРМОЛАЙ. Что до мене надлежит, куда мнѣ мил всяк человѣк в сродности своей! Не могу довольно насладиться позором, когда он дѣйствует, и его дѣйствїе, как Смо́рна, издает благовонїе. И воином кто рожден? Дерзай! Вооружайся!.. С природою скоро научишся. Защищай Земледѣлство и Купечество от внутренних грабителей и внѣшних непрїятелей. Тут твое Щастїе и Увеселенїе. Береги Званїе, как Око[252]. Что слаже природному Воину, как воинское дѣло? Закалать обиду, защищать страждующую и безоружную Невинность, заступать Общества основанїе, ПРАВДУ, – сей есть Его пресладкїй Завтрак, Обѣд и Ужин. Не бойся! С Богом легко тебѣ будет несть Голод, Жажду, Холод, Жар, Безсонницу,

кровокаплющія раны и самый страх смертный, и гаразда легоче, нежели без Его противное сему: да уразумѣеш, сколь сильная Природа. Сїе воинское Горе с Богом тебѣ будет во сто раз прїятнѣе Ра́нков и доходов твоих. Ранк носить может всяк, но дѣло дѣйствительно дѣлает один тот, кто природный. Дѣло и без Ра́нга дѣлом, но Ранг без дѣла ничто, а дѣло без Бога.

Если ж, Званїе Божїе презрѣв, пойдеш в слѣд своих прихотей и посторонных Совѣтников, не забудь проститься на вѣк со всѣм утѣшенїем, хотя бы ты схоронился в Рогѣ изобилїя[253], и, боясь умереть по тѣлу, станеш всеминутно терпѣть Душевную смерть.

Отнять от Души сродное дѣланїе значит ее лишить живности своей. Сїя смерть есть люта[254]. Знаю, что щадиш тѣло. Но убиваеш Душу. Сїя замѣна есть худа.

Не понимаю: к чему имѣть меч? Если не тое сѣчь, на что Он выкован. И не разумѣю[255]: к чему носить тѣло? Если щадѣть, на то терять, к чему кто им одѣт.

Повѣрь, что самая Маѳуса́лова Жизнь[256] вся пропала и самый есть Ад, если не истощенна на то, к чему тебѣ Господь твой дал оную. Коль сладкая Здравїя и лѣт трата в Главноприродном дѣлѣ! Тогда-то жизнь наша бывает жертвою Благоуханїя Господеви[257].

О́пера, Книга, Пѣсня и Жизнь не от долготы, но от Благолѣпїя и Доброты Цѣну свою получает[258]. Цѣна всему и Благолѣпїе – Бог.

"Красота в Десницѣ твоей…"[259]

С Богом краткая жизнь исполняет долгїя лѣта, а дѣло с ним есть само себѣ верховна награда.

АѲАН[АСЇЙ]. Но что значит то, что говорят Студе́нты?

ARS PERFICIT NATURAM[260]?

ГРИГ[ОРЇЙ]. Правда, что наука приводит в совершенство сродность. Но если не дана сродность, тогда наука что может совершить?

Наука есть Пра́ктика и Привычка, и есть дочь Натуры. Птица может научиться лѣтать – не Черепаха.

Куда мы хитры находить вылазку, гдѣ не надобно! Удивительно, что всякая тварь послѣдует Создателеву Предводительству. Один чрез непослушанїе человѣк Глупомудрою[261] дѣлается Мартышкою, засмотрѣвся на слѣпую Моду, не на Мановенїе прозорливыя Природы.

Кто зовет в лѣсà и сады род Соловьев и Дроздов? на полѧ̀ Жа́воронков? а Жаб в во́ды и болота? Кто ведет рѣчные потоки к Морю? Кто влечет к Магниту сталь? Кто устремляет дрожащїй пламень выспрь? Сей есть БОГ наш, всѣми царствующїй и всѣм все домостроящїй.

Все то́ сносное, что природное, и Симпатї́а (Συμπάθεια) значит природную сносность, касающуюся к Дружбѣ, к Пищѣ, и паче всего к избранїю Званїя.

Если кто щасливо живет в изобилїи, не потому щаслив, что в изобилїи, но что в изобилїи с Богом. А без сего гораздо его щасливѣе природный нищїй. Не всѣ рожденны к изобилїю.

Естли Матема́тик, Ме́дик или Архите́ктор щаслив, конечно, щастїе тое зависит от Природы, родившїя его к тому. А без Ея он – бѣдная и смѣшная тварь.

С Богом святым низкое возводится.

А без Его низводится и высокое[262].

Щастїе наше внутрь нас…[263] Пускай никто не ожидает щастїя ни от высоких наук, ни от почтенных Должностей, ни от изобилїя… Нѣт его нигдѣ. Оно зависит от сердца, сердце от Мира, Мир от Званїя, Званїе от Бога.

Тут Конец: не ходи далѣе.

Сей есть Источник всякїя Утѣхи, и Царствїю Его не будет конца[264].

СРОДНОСТЬ
к Богословїи.

Да умножит же Господь царствїя своего Благовѣстники[265]! Да возобновит время, написанное у Иса́їи!

"Иже до конца не премолкнут,
Поминающе Господа"[266].

Да востру́бят и возопїю́т тѣ, о коих Сам милостиво изво́лит спра́шивать:

"Кїи суть, иже яко О́блацы летя́т?
И яко Го́лубы со птенцы ко мнѣ?"[267]

Да возсїяет всевожделѣннѣйшїй День оный!

"Свѣтися! свѣтися! Їерусалиме!..
Се тма покрыет землю! и
Мрак на Языцы.
На тебѣ же яви́тся Господь…"[268]

Сїи Проповѣдники, как из червячко́в Пче́лы, раждаются из Студе́нтов.

Студе́нт ли ты рожден? Смотри ж, так ли оно? Ты, может статься, червячо́к, но подло́жный. Из сих раждаются Тру́тни.

Они̇̀ в Нача́лѣ с вели́ким Шу́мом веду́т свой Хор, но наконе́ц быва́ют посты́дны и изгна́нны из Дому Бо́жїя.

Нѣсколько ты, может быть, к сему родился, но главное твое рожденїе для ина́го дѣла.

И как быть можеш Проповѣдником, находясь сам Ца́рствїю Божїю Проти́вником?

Внемли ж себѣ[269]. Испыта́й опа́сно. Осмотри́сь испра́вно… А если оно̀ то́чно так, и не тщесла́вїе, ни При́быль, но сам Господь тебе зове́т врожденною к самому дѣлу любо́вїю, ступай в слѣд Его и прибирайся к Зва́нїю.

Оста́вь всѣ дѣла̀. Длятого ты к сему рожде́н, что другїе к друго́му.

Бѣгай Молвы̀. Объе́мли Уедине́нїе. Люби̇̀ Нищету̀. Цѣлу́й Цѣлому́дрїе. Дружи̇̀ с терпѣнїем. Учись свяще́нным язы́кам[270]. Научи́сь хоть одному тве́рдо и будь в числѣ научоных для Царствїя Божїя Кни́жников, о кои́х Христос:

"Всяк Кни́жник, научи́выйся Царствїю Б[ожїю]…"[271]

Вот длячего сїи Книжники учатся язы́кам! Не бойся! Го́лод, хо́лод, Нена́висть, Гоне́нїе, Клевета̀, руга́нїе и всякїй труд не только сно́сен, но и сла́достен, если ты к сему рожден. Господь твой – сила твоя[272]. Сїе все здѣлает тебе острѣе и крилатѣе. Устремленїе Приро́ды, бу́дьто Ключевой Пото́к или Пла́мень, быстрѣе рве́тся чрез препя́тствїя.

Привитайся с древними языческими Философами[273]. Побесѣдуй с Отцами Вселенскими[274].

Наконец, пойдеш в Землю Израилскую[275], в самый Виѳлее́м, в дом хлѣба[276] и вина̀, в священнѣйшїй Храм Библїи, поя̀ с Давидом:

"Возвеселихся о рекших мнѣ…"[277]

Коль опасно входить в сей ЧЕРТОГ!

Имѣй одѣянїе[278].

Омый руки и но́ги.

Потом садись за Безсмертный Стол сей. Но берегись! Не тѣснися в соло́нку с Господином[279]. Помни, что не твоя плотская, но Господня есть Тра́пеза.

Сохрани тебе БОГ! Умреш, естли будеш ѣсть кровь.

Ѣжь кровь и плоть Господню, а не твою.

"Да благо тебѣ будет, и угодно будет,
пред Господем Богом твоим"[280].

Принимай, но от Господа. Кушай, но для Господа. Насыщайся, но пред Господем.

Коль многїе жерут! Но пред собою, не пред Господем. Не дай тебѣ БОГ вкусить от древа смерти!

"Разумѣй, яже глаголю…"[281]

Премудрость Божїя, безспорно, что на на́ших у́лицах и средѣ наших Стезь, будьто Лѣствица утвержденна на землѣ̀[282] стои́т, но на высо́ких Края́х и на острѣйших Остна́х и на Горных Гора́х почива́ет. "Исхо́ды Ея̀, Исхо́ды суть живота. И кто взы́дет? Еди́н Господь уготовля́ет Хотѣнїе"[283].

Коль о Мно́гих прича́стниках можно сказать с Їеремі́еею!

"Близь еси ты, Господи, усте́н их,
Дале́че же от Серде́ц их"[284].

Печи́сь прежде всего уразумѣть: что значи́т Вѣ́ра? Нѣт нужнѣе Ея̀. Но знай, что нигдѣ Еѐ не найдеш, если не вы́роеш И́скры Ея̀ прежде внутрь себе. Узрѣ́в Еѐ, вѣдай, что на́чал ты соединя́ться с тѣм:

"Господи, О́чи твои зрят на Вѣ́ру"[285].

И если не больше о́ныя в тебѣ будет, как Зе́рно Горчи́чное, тогда щасливо внїйдеш в седмисто́лпный Дом Премудрости Божїя и насладишься на Го́рнем мѣстѣ высо́ким Умо́м Божестве́ннаго Сло́ва, плотїю твоею облече́ннаго, от Его ж самаго научаясь.

В тридцати лѣтѣх Утро Истины свѣтать начинает. В сих лѣтѣх крещенїе Христово, оттворенїе небес, снисхожденїе святаго Духа.

"И той бѣ, яко лѣт тридесят"[286].

В сем возрастѣ у Жыдов ставили во Священники.

Если ж уже ты призапасался Хлѣбом Христовым и собылось на тебѣ:

"Износит от сокровища своего новая и ветхая"[287],

в то время можеш удѣлять Друзьям, Благодѣтелям, Ближним и Дальним[288].

Долго сам учись, если хочеш учить других.

Во всѣх науках и художествах плодом есть правильная Практика[289]. А ты, проповѣдуя Слово Истины Божїя, утверждай оное непорочнаго житїя Чудесами.

Нелзя построить словом, если тое ж самое разорять дѣлом[290]. Сїе значит: давать правила для Корабельнаго строенїя, а дѣлать телѣгу. Без святости житїя корабельным Мастером, может быть, можно здѣлаться, но Проповѣдником никак нелзя, развѣ Мартышкою Его. Начало и Конец Званїю сему, природная сила его и печать есть Страх Божїй, всю нечистоту изгоняющїй. Сей есть Дар Божїй и Ключ, данный от Господа[291]. Он один отверзает вход в Дом Давидов и в тѣ Библейныя внутрности:

"В сокровищах спасенїе наше"[292].

"И отверзет, и не будет затворяющаго,

И затворит, и не будет отверзающаго"[293].

Всегда бывает скудное число охотников к Божїей Истинѣ. Сїе да приводит тебе не в негодованїе, но в сожалѣнїе.

Берегись сребролюбїя[294]. Помни, что туне прїял еси[295]. Весь твой труд ничтоже есть в сравненїи Дара сего. Кой ты мнѣ Богослов, если сребролюбец? Не думай, что до иных касается слово сїе, кромѣ тебе:

"Воззрите на птицы…"[296]

Пускай другїе собирают, а твоя часть будь Господь[297]. Имѣя пищу и одѣянїе, тут все твое довольство тѣлесное. Богатѣй и собирай день от дня Богатства Славы Божїя. "Всѣх отщетихся, – говори с Павлом, –

да Христа прїобрящу"[298].

Авось-либо достигнеш в силу совершеннаго Воскресенїя мертвых, в Землю обѣтованную, в Лѣто Господне прїятное[299] и в 50 лѣт житїя твоего получиш всеобщее от всѣх твоих души и тѣла твоего долгов разрѣшенїе и полное просвѣщенїе тебѣ и ближнему твоему.

Аѳан[асїй]. Приказное дѣло подлинно трудное. А и сїе не без тово…

Яков. А я вѣрю, что самый тѣсный, жосткїй и крутый путь бывает легким, если сам Бог указывает дорогу к намѣренїю. И, конечно, указывает тому, кого родил к сему.

ХОР

Природных Благовѣстников.

Аѳан[асїй]. Да гдѣ ж он таков? Покажи хоть одного.

Яков. На вот тебѣ один!

"В трудѣ и подвизѣ, во бдѣнїих множицею,

во алчбѣ и жаждѣ, в пощенїих многащи,

в зимѣ и наготѣ…"[300]

Пробѣги 11-ю главу втораго Письма̀ его к Кори́нѳянам и задивишся Природѣ Его, всѣ горести услаждающей.

Чего не терпит Воин или Купец? Не сыщеш дня без тмы и свѣта, а года без зимы и теплоты. Не найдеш и состоянїя, чтоб оное из горести и сладости не было смѣшенное. Так весь Мїр стоит. Противное противному способствует[301]. Сладость есть наградою Горести, но Горесть – Мати Сладости.

Кто хочет пожинать сладость, да любит прежде Горесть: и уродится сладость, а любит природный.

АѲАН[АСЇЙ]. Сказуют, в Норве́гїи день без тмы и свѣта бывает…

ЛОНГИН. Кто ж был природнѣе, как Сей?

"Аз на сїе родихся…
Да свидѣтельствую ИСТИНУ"[302].

Утружден от пути, сидит при источникѣ[303], и голоден и жажден. 12 часов у них в день щиталось. Уже велось около полудня.

"Бѣ яко час шестый"[304].

Не было с кѣм завесть бесѣду о царствїи Божїи. Пришла жена за водою[305]. Вот и случай! Просит пить не для утоленїя жажды, но для заведенїя бесѣды[306]. Вода стихі́йная подала повод говорить с несмысленною женою о Водѣ живой, о Водѣ Божїей, утоляющей жажду нещасных несытостей, день и ночь душу нашу безпокоющих[307], о коей Иса́їа:

"Измыйтеся, и чисты будите"[308].

Не устыдился, ни поопасался Муж Божїй со слабым полом богословствовать: авось-либо приведет ее в истинное из суевѣрїя Богочтенїе, ни к полу, ни к статью̀, ни к сторонам, ни к мѣстам, ни к временам, ни к обрядам, кромѣ одного се́рдца, не привязанное, и откроет очи ея к уразумѣнїю Естества Божїя, утаеннаго в Стихі́ях, на подобїе Ключево́й воды, в земном сердцѣ сокрываемой, коея жаждет Давид:

"Кто мя напоит водою"[309]?

Возвратились Друзья с пищею и, зная, что он ничево еще не ѣл, просят, чтоб покушал:

"Раввѝ, яждь"[310].

"Моя пища, – сказал Учитель, – есть: да сотворю волю Пославшаго мя"[311].

И голоден, и жажден, и не весел, если не дѣлать и не говорить о том, к чему Отец небесный Его родил и послал. Тут Его и пища, и питїе, и веселїе.

Учит в соньмищах, учит в домах, учит на улицах, учит в Кораблѣ, учит на травѣ зеленой, на Горах и вертоградах, и на мѣстѣ равнѣ, стоя и сидя, и идый, и ночью и днем, в Городах и селах, в разных предѣлах, каждаго и народ мног зѣло[312].

В не сродное себѣ дѣло не мѣшается. "Учителю (просил его нѣкто), поговори брату моему, чтоб дал и мнѣ часть наслѣдїя, пускай мене не обижает. Он тебе послушает…"[313] "Человѣче! Кто

мя постави Судїю или Дѣлителя?[314]
Мое дѣло учить о Царствїи Божїи[315]".

Каково ж учил? Был ли Бог с ним?

Я закричу, возвысив глас, с женою, слышавшею его:

"Блаженно Чрево носившее тя…"[316]

Удивлялись народы, яко николиже бѣ тако во Їзраилѣ[317] и никогда так не говорил человѣк: столь великая от Уст Его исходила Прїятность.

Яков. Вот вам еще один природный!

Говорит Бог к Мойсею:

"Аз есмь Сый…"[318]

И посылает его в посольство, а он отрѣкается:

"Молюся ти, Господи,
не доброрѣчив есмь…"[319]

Диво, сколь неторопко принимается за должность? Знал он свои дарованїя, видѣл в купинѣ сїяющую Истину, однак сам себѣ не вѣрит, дабы паче чаянїя[320], принявся за несродное, не завел в безпутное народ, а себе в погибель.

Да и как не опасно – подрядиться показать утаеннѣйшую Естества Божїя Истину? ввесть в Землю таковой же Природы? развязать заплутанный в людях путь к точному Благополучїя Цéнтру?

Сїе значит: испытывать себе[321].

Может статься, что рожден кто быть воином, но пѣшим, не конным, быть Хазяином, но не пахать и не скот водить, быть купцом, но не золотыми торжить товарами, быть учоным, но не Евангелїя Проповѣдником, пущай же и сим, но Писателем, не Орáтором.

И, конечно бы, не отважился без сего Гласа:

"Нынѣ же иди, и снїйди, и возведи люди"[322].

И так, чувствуя руку Божїю, пошол за привѣтствїем Їофóра, тестя своего:

"Иди здрав"[323].

Здравїе и мир душѣ нашей есть послѣдовать Господу. Каков же был проповѣдник? Слушай самаго Бога:

"Почто не убоястеся глаголати на раба моего Мойсея?"[324]

"Не воста ктому Пророк во Израили,
якоже Мойсей"[325].

"Не отемнѣстѣ очи Его,
ни истлѣста Устнѣ Его"[326].

Ермолай. Кто дерзнет из Числа Проповѣдников исключить Свѣтилника Слóва? чрез всю жизнь гласившаго сїе?

"Покайтеся…"[327]

Не был он Свѣт, но имѣл и любил в себѣ Свѣт, свидѣтелствовал[328] и ходил во Свѣтѣ, окончив в нем и за него теченїе жизни своей[329]. Свидѣтельствовать о свѣтѣ – значит Благовѣстить Истину, Правду и Царствїе Божїе внутрь нас[330]. Проповѣдует в Пустынѣ, Благовѣстит, кому может, и в селенїях, сей до конца Цѣломудрїе возлюбившїй Пустыножитель:

"Бысть человѣк послан от Бога"[331].

Вот свидѣтельство о сродности Его!

Но он и сам о себѣ признавает:

"Да явится (Христос) Израилеви,
сего ради прїйдох…"[332].

Каков же Проповѣдник? Сам Господь одобряет:

"Не воста в рожденных женами болїй"[333].
"Мнози о рождествѣ Его возрадуются"[334].

Яков. До сего рода надлежат всѣ Пророки.

Иной с них вопїет:

"Бысть слово Господне ко мнѣ"[335].

Иной: "Бысть на мнѣ Рука Господня"[336].

Иной: "Господь посла мя прорещи"[337].

Иной: "Слышах Глас словес Его"[338].

Иной: "Слух слышах от Господа"[339].

Иной: "Рече ко мнѣ Ангел, глаголяй во мнѣ"[340].
"Востани, и иди, и проповѣжд"[341].
"Рцы, сыне человѣчь"[342].

Всѣ сїи, святыи Божїи, не были из числа тѣх:

"Не посылах Пророки, а они течаху.
Не глаголах к ним, и тїи пророчествоваху"[343].
"Не слушайте словес Пророков"[344].
"От сердца своего глаголют,
а не от Уст Господних"[345].

Григ[орїй]. Вот вам еще дюжина рожденных к проповѣди!

"Призва, ихже хотяше сам, и прїидоша к нему. И сотвори дванадесяте, да будут с ним, и да посылает их проповѣдати и имѣти власть цѣлити недуги и изгонити бѣсы. И нарече Си́мону имя…"[346]

Їскарїо́тскїй тут же. Да познаем, что невозможно, дабы между сродными не нашолся несродный, и напротив того. И да устрашит нещасная сего Ученика дерзость всѣх, по сребролюбїю и тщеславїю устремляющихся к дѣлу Апостолскому. И сїе-то значит:

"Призва, ихже хотяше Сам"[347].

Видно, что не от смертных сїе зависит.

Сам призывает, Сам посылает и имена дает:

"Ихже и Апостоли нарече"[348].

Даются Си́мону и Савлу новыя Имена.

У смертных часто именем величаются не имущїе существа его. У Бога не так. У Его имя и существо есть тождеством[349]. Как только назвал, так вдруг и естество дал[350].

Как только сказал: "Да наречется Свѣт!"[351], разумѣй: "Да будет Свѣт!"[352]

Когда слышиш: "Апостоли нарече"[353], разумѣй:

"Вы есте Свѣт Мїру"[354].

Быть и называться раздѣляет наша ложь, а не Божїя нераздѣлная Истина.

Если дана свыше твердость Алма́зу, прозрачна Зе́лень Смара́гду, если Са́пфир родился с голубым, А́нѳракс с блистательным, как огнь, сїянїем, – назови, как хотиш, но Естества его не тронеш.

Что ж силнѣе? Бог ли? Или ты? называя сущее не-сущим и противляяйся Богу:

"Животворящему Мертвыя
и нарицающу не-сущая у тебе, яко сущая у себе"[355].

Бог, раждая, вливает существо, силу и естество, а сим самим нарицает.

Пустое имя без существа, подобное виноградному Гроздью, на стѣнѣ живописью хитро изображенному.

Он накрашен, видом сущаго Гро́зда обманывает, обѣщая сокровенный внутрь себе зрѣлый вкус сладкаго Му́ста, а безразсудныя птички, прилѣтывая, бьются в нѣмую стѣну[356].

Если чем-то хочеш славиться, будь по Естеству тѣм. Бытїе и слава имени, как доброе Зерно с вѣтвами, как источник с потоками, как Солнце с лучами, есть нераздѣлное, а тщеславїе, как трава на кровлях растущая, прежде исторженїя сохнущая.

Но от тебе ли зависит взять бытїе? Можеш ли быть служителем при боку Его[357]? Не можеш: ни чрез себе, ни чрез другаго. Вот кто силен! "И сотвори дванадесяте, да будут с ним"[358]. Сотворить, призвать, назвать, послать, дать власть – зависит от рожденїя, а сїе от Царствїя Божїя.

Теперь отгадай: что значит?

"Павел зван Апостол"[359]. Да кѣм?

Ни от человѣк, ни человѣком.

Но Їисус Христом и Богом Отцем[360].

Нелзя было не позвать на то рожденнаго:

"Бог избравый мя от чрева Матере моея…"[361]

Как можеш цѣлить недуги, не имѣя власти?

Откуду ж власть, когда ты не послан от Бога?

Как послан, если не наречен?

Как наречен, если не зван?

Как же зван, если не на то рожден?

Вспокойся, не твое дѣло. Чуть ли ты не брат нахалу тому:

"Учителю, иду по тебѣ"[362].

Скажи мнѣ, откуду толикїй безбожїя потоп?

Откуду суевѣрїя, лицемѣрїя и ереси?

Откуду у Христїан ругательство священныя Библїи?

Гдѣ раченїе сладчайшїя Дружбы?

Гдѣ согласїе дражайшаго Мира?

Гдѣ жи́вость сердечнаго веселїя?

Кто безобразит и растлѣвает всякую должность?

Несродность.

Кто умерщвляет науки и Художества?

Несродность.

Кто обезчестил чин Священничїй и Монашескїй?

Несродность.

Она каждому Званїю – внутреннѣйшїй яд и Убїйца.

“Учителю, иду по тебѣ”[363].

Иди лучше паши землю или носи Оружїе, отправляй купеческое дѣло или Художество твое. Дѣлай то, к чему рожден. Будь справедливый и миролюбный Гражданин – и довлѣет.

“Учителю, иду по тебѣ”[364].

Не ходи… Сего не довольно, что ты остр и учон. Должно быть другом Званїю, не любителем прибыли от него. Сему одному не будет Должность орудїем Лакомства. Развѣ не учон Си́мон Волхв? Волхв значит Мудреца[365]. Развѣ не был остр? Вся Сама́рїа проповѣдывала:

“Сей есть сила Божїя великая”[366].

Схватила Мудреца Лихорадка имѣть Духа святаго и подавать людям по Апостолску.

Что ж сему востряку отвѣчает Петр?

“Нѣсть ти части…

Сердце твое нѣсть право…”[367]

Дать и взять для сребра Должность – равная Бѣда. С таковым сердцем, хотя врачуеш страсти и изгониш Бѣсы, не радуйся. Хотя Ангелскими языками проповѣдуеш, не годишся. Пускай многїе народы на Золотѣ напишут:

“Сей есть сила Божїя велика”[368], –

пустая пу́стошь.

Если, по пословицѣ, на должность мостишся, как Коза на Кровлю[369], длятого, чтоб чрез нея вскочить на Кучу изобильнаго Тщеславїя, видно, как в Зеркалѣ, что ты не к должности усерден, а посему и не рожден. Слѣдственно, и не записан на небесѣх, развѣ у людей.

Не слыть у людей, но быть Благовѣстником с Богом и у Бога – сїе есть дѣлно, как написано:

“Бѣ Бог с ним”[370].

“Ра́дуйтеся, яко имена ваша…”[371]

“Учителю, иду по тебѣ”[372].

Ви́жу в тебѣ ко́рень же́лчи и го́рести. Ви́жу в сердцѣ твоем сѣмя сребролюбїя. Не обновля́ться Духом святым[373], но чтоб торжи́ть сим сокро́вищем и пове́сть себе великолѣ́пно, сего ради бѣ́шенно желаеш Божественным Знанїем просла́виться.

“Покайся о злобѣ твоей”[374].

Куда нелѣ́пой вздор! Лѣ́сницу, возводя́щую от земных по́длостей, обращать на снисхожде́нїе в Бе́здну. Не сїе ли значит: да́нным для живота хлѣбом задави́ться?

“Шед удави́ся”[375].

Если любиш прибыль, ищи́ еѐ приличным путем. 1000 на то пред тобою благословенных Реме́сл.

“Учителю, иду по тебѣ”[376].

Иди… и будеш естества лишенный Чу́чел, О́блак бездо́ждный[377], преле́стная Денни́ца[378], Сатана̀, с небесной должности к подлым по́хотям падшїй: “имже мрак темный

во вѣки блюде́тся”[379].

Лонгин. А иной рад бы убѣжать с Їо́ною, но влечет Бог:

“Воста́ни и иди̇̀ в Ниневі́ю, и проповѣ́ждь”[380].

К ино́му сам гово́рит Господь:

“Ходи̇̀ в слѣд Мене”[381].

По крайней мѣрѣ, дай погребсти Отца…

“Остави…”[382]

Не пущает и проститься с домашними.

И подлинно. Управляеш ли ралом? Не оглядайся назад[383]. Родился ли в проповѣдь? Брось все житейское. А иначе и природный не годишся.

Пущай всяк дѣло свое знает. Ты же возвѣщай Царствїе и старайся быть в числѣ сих:

“Бл[а]женны очи видящїи, яже видите”[384].

А дабы получить мзду сїю, нужно прежде поработать в Божїем Виноградѣ. К природным говорится:

“Идите в Виноград мой”[385].

Коль скудное число сродных дѣлателей!

Отводит их лукавый Мїр, плѣнив плотскими науками и Книгами, славу и Прибыль обѣщающими, отвлекая от безневѣстныя Невѣсты[386] оныя:

“Вся слава Дщере Царевы внутрь”[387].

Если кто почувствовал обман, да не стоит на пути чуждем[388], да спѣшит в Виноград и да слышит:

“Что стоите праздны?”[389]

Виноград Господа Саваоѳа есть Библїа[390].

Ум остр во многих, но не обучились разсуждать. Иные имѣют обученны чувства долгим ученїем, но не имѣют неутомимой Охоты. Сыщеш и охотников, но связанны житейскими печальми. Найдеш и вольное сердце, но без Страха Божїя.

Всѣ сїи средства без Природы мертвы, но и Природа без них безоружна.

Видите, сколь трудно поднять Змїя, как обѣщал Господь:

“Змїя возмут”[391].

С помянутых четырех средств нужнѣе страх Божїй[392].

“Бл[а]жен муж, иже в Премудрости умрет”[393].

Но там же Сын Сира́хов сказует:

“Боя́йся Господа сотворит сїе, и держайся Закона постигнет ю̀”[394].

Однак нужно имѣть и вольное сердце, по его ж слову:

“Умаляяйся дѣянїем своим, упрему́дрится”[395].

Сїе он твердит и в другом мѣстѣ:

“Дѣла̀ Правды Его кто возвѣстит?”[396]

“Умаляяйся сердцем, размышляет сїя”[397].

Умаляяйся сердцем и дѣянїем – значит то же.

АѲАН[АСЇЙ]. Развѣ ж сердце и дѣянїе значит то же?

ЛОНГ[ИН]. А ты доселѣ не знаеш, что сердце есть мыслей бездна? а мысли – сѣмена и источник дѣйствїям?

Умаляющееся сердце[398] значит не зарослое тернїем житейских печалей и дѣл[399], а готовое к снисканїю Правды Божїя:

"Упразднитеся и разумѣйте"[400].

Посему-то вседушный Искатель бывает нищ, воздержан и пустынолюбный. Длясего добрый книгочїй книгочтенїю учится, а добрый Схола́стик[401] от дѣл упражняется.

Скажем с Сыном Сира́ховым:

"Чем умудрится, держай Ора́ло?"[402]

Мысли его и разговоры о быках, о нивах, о скотском кормѣ. То же разсуждать о протчїих.

Правда, что Общество без них не населится, но быть они не могут в совѣтѣ, все в Порядкѣ содержащем.

"Точїю, де, вдающїй душу свою и размышляющїй в Законѣ Вышняго Премудрости всѣх древних взыщет и в Пророчествїих поучатися будет. Повѣсти мужей именитых соблюдет и во извитїя Притчей совнїйдет, Сокровенная Притчей изыщет и в Гаданїи Притчей поживет. Посредѣ Велмож послужит…"[403]

Для сего не велит Господь Аарону имѣть Грунт:

"Аз часть твоя и наслѣдїе твое"[404].

Да блюдут Ски́нїю[405], да роют священныя Книги.

АѲАН[АСЇЙ]. И так бѣдные твои Проповѣдники остаются нищими?

ЛОНГ[ИН]. Совсѣм нищими, чтоб были готовы. Но сїи нищїе Благовѣствуют. Сам Господь учит их.

"Приступиша к нему Ученицы Его,
и отверз Уста своя, учаше их"[406].

О сих-то умаляющихся сердцем и дѣянїем сказует:

"Блаженны нищїи духом…"[407]

Они-то плачут, алчут и жаждут Царст[вїя] Божїя и правды Его[408]. Кротки, лишенны, гонимы, поношаемы. Но имѣют же мзду свою с Петром:

"Сребра и Зла́та не имам…"[409]

и со Їисусом Сира́ховым:

"Даде Господь язык мнѣ, мзду мою,
и тѣм восхвалю Его"[410].

Послушай: вот нищїй хвалится мздою!

"Уготовася мнѣ Вѣнец…"[411]

Куда охотник до Премудрости был Сын Сира́х!

"Еще юн сый, прежде неже странствовати ми,
исках Премудрости явѣ, в молитвѣ моей"[412].

А сїи слова̀ не чудною ли дышут горячностью?

"Боряшеся Душа моя о ней"[413].

“Возвеселися сердце мое о ней”[414].
“До послѣдних взыщу Ея…”[415]
“Предуспѣянїе бысть мнѣ в ней…”[416]
Но живѣе всего изображает сродность Его сїе:
“Даде Господь язык мнѣ, мзду мою,
и тѣм восхвалю Его”[417].
Видно, что не для Кошелька учился.
Не было ему любезнѣе, как достать сїе с Иса́їею:
“Господь дает мнѣ язык наученїя…”[418]
И с тоею: “Мед и млеко под языком твоим”[419].
“И начаша глаголати иными языки…”[420]
Сїю Премудрость, познавающую и любящую Господа своего, называет Соломон долготою житїя[421], Древом Жизни[422], Вѣрою[423], Правдою[424], Миром[425], Молитвою[426], Богатством и Славою[427], красотою Молодцам, а Старикам Сѣдиною.
“Лѣпота Юным – Премудрость,
Слава же Старым – сѣди́ны”[428].

НѢСКОЛЬКО
Си́волов,
сирѣчь
Гадательных, или Таинственных,
Образов, из Языческой Богословїи.

Не хочется мнѣ с вами растаться. Забавно для мене сказал тот, кто дружескую в путешествїи Бесѣду назвал возком.
Жизнь наша есть путешествїе[429].
Григ[орїй]. Прошу из саду в мою Горницу…
Правда, что дружеска бесѣда есть возок, путника облегчающїй. А тѣм он лучше, когда катится на Колесах Пророческих.
О Коле́са! О сладчайшая Вѣчносте!
Щаслив! кто взор свой приобучил к свѣтозарному твоему блистанїю. Сей почаще взглядывает и вкушает от тебе.
Вот точная Манна! а Зерно Ея, мѣлкое, как Корї́андр[430], разными любителям своим прїятностьми вкус услаждает. Как дражайшїй Алмаз, мечет в очи молнїю разнаго цвѣта. Кто хочет облегчить несытость свою без Ея, тот чает горстью пѣска забросать бездну Окїа́на, а ка́плею прохладить Огненное Царство, обѣщая душѣ своей пространную Роскошь, заключив ее, как Орла, в тѣсну Яскиню[431] и не разумѣя, что

Бездна Дух есть в человѣкѣ,
Вод всѣх ширшїй и небес.
Не насытиш тѣм во вѣки,
Чем плѣняет Мїр сей весь[432].

Но чувствуя жало Ея, наставляющее нас в выборѣ пи́щи, Дружбы и Званїя, помаленьку узнавать ее, будьто из Букваря, обучаемся.

АѲАН[АСЇЙ]. Ба! Откуду у тебе столько новых Картин? Смотри: вся Горница ими одѣта.

ЯКОВ. Не удивляйся: разумным людям мудрая Картина есть Планом, представляющим обширность цѣлой Книги. Картина есть Книга нѣмая[433]. Но, как вижу, здѣсь они не нѣмы. Всѣ го́воры.

АѲАН[АСЇЙ]. Фе! Они всѣ, как вижу, Языческая Грязь…

ГРИГ[ОРЇЙ]. Пересмотрите. Длясего я вас позвал. Но не ругайте. Они мнѣ всѣ любезны.

ЕРМОЛ[АЙ]. Если бы в твою Горницу пришол младоумный Христїанин, почел бы тебе Идолочтецом.

ГРИГ[ОРЇЙ]. Чистое небо не боится молнїи и грому[434].

АѲАН[АСЇЙ]. Что за вздор? Вкруг звѣри, птицы, лѣса̀, го́ры, скоты, воды, рыбы, гады и протч[ая], и протч[ая]. Будьто Рай Пага́нскїй.

ГРИГ[ОРЇЙ]. Я с Петром святым все сїе рѣжу и в сладость с Богом кушаю[435]. С ним ничтоже есть скверно[436].

АѲАН[АСЇЙ]. Пожалуй, не все глотай. Пожалѣй хоть гор с дерева́ми. Посмотрим на первую, что над дверьми.

Что за птички сидят на цвѣтущих вѣтвах?

ГРИГ[ОРЇЙ]. Соловей с своими дѣтьми. Учит их пѣть.

ЯКОВ. А прочитайте, что говорит Картинка?

ГРИГ[ОРЇЙ]. “Родители суть наши лучшїе Учители”[437].

Судите: не прекрасная ли Пѣснь? И не должно ли почитать Предков наших Законы? Извѣстно, чего учит нас Мати наша Библїа.

ЕРМ[ОЛАЙ]. Взгляньте сюда. О бѣдненькой Олень! с вонзенною в тѣло стрѣлою, страждет возлѣ Холма. Пол стрѣлы в язвѣ. Пропал он. Кто пособит[438]?

Яков. Не бойся! Развѣ не видиш, что траву кушает? Она ему вы́гонит вон стрѣлу. Сїя трава у древних Еллинов звалась: Δίκταμνος[439].

Ерм[олай]. И так стрѣлец ничево над ним не успѣл. Хотѣл бы я знать, кто его учит цѣлбы сей?

Яков. Развѣ не видиш? что сей тебѣ говорит Олень?

"Природа превосходит науку"[440].

Вот кто его учит! Самый лучшїй Учитель.

Аѳан[асїй]. А протолкуйте мнѣ, что се за пирог… что ли…

Лонг[ин]. Гдѣ тебѣ пирог? Конечно, севодня мало ты ѣл.

Се раковина, или черепашка, или У́стрица.

Откушай ее. Она говорит самое премудрѣйшее:

"Ищи себе внутрь себе"[441].

Все Ея добро внутрь че́репа сохраняется.

Аѳан[асїй]. О право! вкусная черепашка… Ба! Да ты, Брат, и Слона кушаеш?.. Хлѣб да соль!..[442]

Григ[орїй]. Нѣт его вкуснѣе и здоровѣе. И вас милости просим. Он мене укрѣпляет искать Щастїя в Богѣ.

А дабы я Бога искал внутрь себе самаго, к сему оправляет мене Устрица моя.

Аѳан[асїй]. На что ж он в Гору поднимает Хобот?

Лонг[ин]. Ожидает поздравить восходящее Солнце[443].

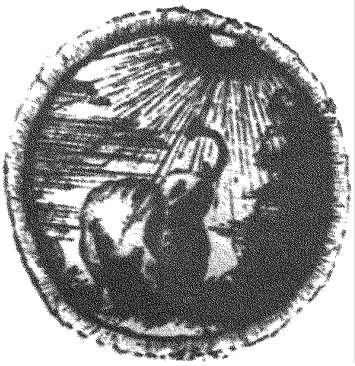

Вон смотри! Лучи из-за Гор выникают. Описатели Звѣрей пишут, что Сло́ны каждый день Громадою собираются пред восходом солнца и смотрят на восток[444].

Не живой ли сей образ человѣка Благочестиваго?

А длячего не уподобить его Слону, если Пророк Малахі́а уподобляет Быку?

"Возсїяет вам, Боящимся Имене моего,
Солнце Правды и исцѣленїе в Крилѣх Его.
И изыдете, и взыграете, якоже Телцы, от
Уз разрѣшенны"[445].

Григ[орїй]. Прочитайте ж Сло́ново Поздравленїе Солнцу.

Лонг[ин]. "Заутра предстану ти, и узриши мя"[446].

"Не пребудут беззакон[ницы] пред очима твоима"[447].

Аѳан[асїй]. Я люблю Го́ры, Дубровы, Источники, Вертограды…

Ерм[олай]. Кто се таков? Какой-то молодчик. Конечно, пить хочет. Наклонился в Источн[ик]…

Яков. Вот нещасный Нарцы́сс[448]! О бѣдненькой!

Конечно, он не раскусил сея Притчи:

"Не красна Хата углами,
а Живопись Красками"[449].

В чистом Источникѣ засмотрѣлся на благообразную свою кожу, а не вникает внутрь, в самое сердце свое, и в Тайное Руководство Блаженныя Натуры, могущїя его наставить на путь Мира. Тѣм губит себе, что любит себе.

Лонг[ин]. Нарцысс – изрядная ста́туа и живая Фигура чтущих Библїю, но одну в ней тлѣнь свою видящих, а не проницающих в сокровенное под тлѣнїю и не слышащих Мойсеа:

"Слыши, Израилю!"[450]

"Воньми себѣ[451]; Внемли себѣ…"[452]

"Господь Бог твой посредѣ тебе"[453].

Григ[орїй]. Не узнав себе, как узнаеш Библїю?

Кто дома слѣп, тот и в Гостях.

О Нарцысс! Премудрая твоя Пѣсенька. Но не разумѣеш Ея.

Я ж твою Пѣсню воспою тебѣ же:

"Узнай себе.

Заглянь внутрь".

Аѳан[асїй]. Воля ваша. Не могу узнать сего хвостатаго Звѣря. Бѣжит и оглядывается. Схож на волка.

Яков. Бобр, отгриз сам себѣ Я́дра, бросив, убѣгает. Вон смотри! Охотники гонят его.

Аѳан[асїй]. Начто ж он, дурак, портит сам себе?

Яков. Охотникам нужны одни его Я́дра для Апте́карей. Ничего не щадит, только бы вспокоить себе.

Вот пѣсня его!

"Только б не потерять сердца"[454].

Аѳан[асїй]. Не очень глупа Замѣна. Весь Мїр не заплатит вспокойствїя сердечнаго.

"Веселїе сердца живот человѣку"[455].

Ермол[ай]. Взгляньте на горящую свѣчу. Что она значит?

Лонг[ин]. А вот видиш: лѣтает около свѣчи ночной Мете́лик.

Ерм[олай]. Развѣ он любит свѣчу?

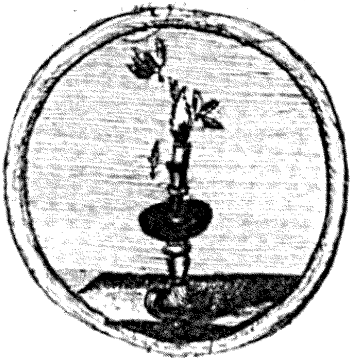

Лонг[ин]. Возможно ль, чтоб ночной твари нравился Свѣт?

Ермол[ай]. Кой же Бѣс несет его к несродному? Развѣ надѣется от товарищей награжденія, если угасит Свѣт, очи их ослѣпляющій?

Лонг[ин]. Может быть и то. Но прежде сам ожжется. Вот прочти внизу ему награжденіе!

"Охота моя погубляет мене"[456].

Аѳан[асій]. Смотри! собаки на горѣ, рвут Оленя… Но сей олень в человѣчом одѣяніи. Что за вздор?

Яков. Бѣдный Актéон[457] превращается в оленя. Вот при источникѣ моется с служанками Дїáна. Она его передѣлала в Звѣря, чтоб охотника свои ж собаки загризли[458]. Зачем ему итить из селенія? Не к стати ему видѣть Чистую Дѣву.

Дал бы Бог, чтоб сїю Басню раскусили Монахи! Не всяк рожден к уединенїю и Умозрѣнїю.

Праздность, грусть, тоска, ах! многих погубила. Олень есть та ж скотина, только что в лѣсу живет. Библїа есть то же, что Сфинкс[459]. Она портит и мучит не познавшаго самаго себе и слѣпца в собственном домѣ своем. Древнїй дурак Иксїон ухватился за пустый облак, осѣняющїй Сестру Дїеву,

вмѣсто Ея[460]. А на Актéона, вмѣсто сладчайшїя Дїáниной Любви, попала Месть и клятва потопнаго языка. Вот что дѣлают!

"Враги человѣку домашнїи его"[461].

Лонг[ин]. Здѣсь тщеславный Фáетон с шумом и с Колесницею с небес низвергается[462]. Достоин! Достоин… Сѣл не на своем Мѣстѣ, презрѣв совѣт Отческїй:

"Досажденїе Мужа смиряет". Притч[и][463].

Досажденїе значит: противиться Отцу.

Сей подобен Їяковлю сыну Симеону, отцовское ложе осквернившему и от отца проклятому[464].

Да внимают сїе нахально засѣдающїе в Званїи! Пускай ражжуют и тѣ, кои тащатся с своею грязью на Колесницу Божїю, рожденную возить одну точїю Вѣчность, Кїота Господня.

Ермол[ай]. О прекрасный Холм, приосѣненный!

Что за птички сидят на сухих вѣтвах?

Лонг[ин]. Пѣсня сея птицы дает знать, что пустынолюбная Горлица с своими дѣтьми воздыхает о своем Супругѣ. Пѣснь Ея из Исаїи:

"Воспою Возлюбленному пѣснь"[465].

Вот под Деревом лежит ея любезный мертв! А от его богатый Ключ качает струи Вод, под Гору на Луга̀…[466]

Сей есть портрет Библїи. Сїя Колесница одного носит, а сїя Вдова одного точїю любит и воздыхает:

"Бог Любви есть"[467].

Григ[орїй]. Скажи мнѣ, Аѳанасїй: чего ты все смѣешся?

Я давно примѣтил. Что тебѣ смѣшно?

Аѳан[асїй]. Смѣюсь твоим Купидо́нам[468]. Ты их множество собрал, помѣшав дѣло с бездѣльям, а Христїанство с Язычеством.

Григ[орїй]. Не опасайся, друг мой. Вся чиста чистым[469]. Баснословныя Древних Мудрецов Книги есть то самая предревняя Богословїя[470].

Они также не-вещественное Естество Божїе изображали тлѣнными Фигурами, дабы не-видимое было видимым, представляемое Фигурами Тварей.

Скажи: каким Образом изобразиш мнѣ нетлѣннаго Духа существо, если не Младенцем крилатым? Кри́ла Его значат: не-преривное, всю Вселенную движущее движенїе, а младенство намѣчает в нем тое: "…Ты же тойжде еси…"[471]

Может быть, отсюду родилось и Имя сїе: "БОГ", что движенїя, Вселе́нную движущаго так, как рѣкѝ текущїя, есть бѣг непреривный[472].

Если сїе изображенїе хулиш, скажи мнѣ: много ли ты разумѣеш Ло́тово с Дочерьми пьянство[473]? Їеро́ним называет сїе Баснею. И, конечно, она тайно-образная, если Богословская[474].

Всей Библїи предметом сам только один БОГ. Тут Ей конец, до послѣднїя черты̀.

Без Его она и лжива, и дурна, и вредна.

А с ним – вкуснѣе и прекраснѣе всѣх невѣст. Он Свѣт Ея грязи, как честь Алмазу – Блеск. Ты ж слыхал, что и Малахї́а поминает какїя-то Божественныя Кри́ла:

"Исцѣленїе в крилѣх Его"[475].

"Яко Орел покры гнѣздо свое"[476].

И невѣста о братней Любви сказует:

"Кри́ла Ея Кри́ла огня"[477].

Купидон – значит желанїе. Еллински: Ἔρος.

Мудрецы их означали сим тое, что самое любезнѣйшее в Мїрѣ и Благородное.

Не знаю, друг мой: что такое разумѣеш чрез сїе слово? А мнѣ дай волю разумѣть с Невѣстою Того:

"Гортань Его сладость,
и весь Желанїе"[478].
"Бог Любви есть"[479].

Были и тогда, и нынѣ, и всегда мудрствующїе подло. Если называеш Купидо́на Бѣсом, не спорю… Дай же мнѣ в сем рыкающем Львѣ сыскать Сладость Со́та[480], а в Исполинѣ – корысти[481].

Развѣ ты никогда не слыхал, что такое к просвѣщающемуся Їерусалиму вопїет Иса́їа?

"Иссеши Млеко Языков"[482].

"И поймут их Языцы, и введут на
мѣсто их, и наслѣдят, и умножатся
на Земли Божїи"[483].

Видиш, что Израиля и Языцы ведут на Мѣсто его[484]. Если ж сего не знаеш, то, конечно, слыхал то:

"Аще и что смертно испїют,
не вредит их"[485].

Всякая ж Фигура есть смерть и яд языческїй, если не исходит из нея Дух ТОГО:

"В воню Мvра твоего течем"[486].

"Гортань Его сладость…"[487]

Просвѣщенное Духом Господним сердце взором маленькой травки и крошечнаго Червячка возводится к Чувству Вѣчнаго, будьто у́ксусное Гнѣздо, все влитое к себѣ, в Уксус превращая, – не точїю Языческими Баснями, которыя тебѣ читать и не совѣтую. Я не виноват, что ты беззубый, и за сїе тебе не укаряю. Много жрать, а мало жевать – дурно. Но –

"Не ядый ядущаго да не осуждает"[488].

Ермол[ай]. Взгляньте, пожалуйте, на великолѣпну Га́вань! Издали видну. А за нею на высокой горѣ Богатый Город, смотрящїй на широту морскую.

Без сумнѣнїя, к той-то Гавани пловут три Кораблѝ сїи с подня́тыми Фла́ками, управля́емы Купидо́нами[489].

Лонг[ин]. Смотри же, коль прили́чное сїя Карти́на говорит!

"Господь пра́ва сотво́рит тече́нїя твоя". Притч[и][490].

Ерм[олай]. Вот два прекра́сные Ма́льчики! Коне́чно, они̇ Купидо́ны. Оди́н друга́го на рамена́х несе́т[491]. До́лжен носи́мый нося́щему благодари́ть.

Лонг[ин]. Но ещѐ бо́льше одолже́н нося́щїй носи́мому Другу.

Ерм[олай]. Длячего?

Лонг[ин]. Длятого, что нося́щїй слѣп, а носи́мый Очи́т. Един Человѣк, из двои́х составлен. По́дпись из Па́вла:

"Прилѣпля́яйся Господеви
еди́н Дух есть с Господем"[492].

Ерм[олай]. Помоги́те сему̀ трудолю́бцу. Упаде́т под Бре́менем. Купидо́н цѣлую на рамена́х таска́ет Си́стему Мі́ра[493].

Лонг[ин]. Не бойся!

Яков. Не опаса́йся! Он в одной десни́цѣ и всѣ Копе́рниковы Мі́ры в заба́ву но́сит, лу́чше А́тласа[494]. А Кто он? Се тот, что спра́шивает Ї́ова:

"Гдѣ был еси, егда основа́х Зе́млю?"[495]

Но кто ска́жет: что значи́т Круг Мі́ра, со всѣх сторо́н пронзе́н стрѣла́ми[496]?

Григор[їй]. Что есть стрѣла, если не стремлéнїе? Что ж есть стремлéнїе, если не Бóжїе побуждéнїе, всю тварь к своему мѣсту и своим путéм дви́жущее?

Сїе-то значит составля́ть Мїр и сей Машинѣ движéнїе давáть.

Древнѣ́йщее Любомýдрцов Речéнїе:

"Любовь составля́ет Мїр".

Поминáет о сем и Цицерóн, в Кни́жечкѣ о Дрýжбѣ[497]. Тот же вкус и в тѣх рѣчах:

"Omnia vincit Amor…"

"Все побѣждáет Любóвь"[498].

О сей-то преблажéнной и всѣм владѣющей Любви̑ и Симпатї́и Невѣ́ста в «Пѣснѣ Пѣсней»:

"Крѣпкà, яко смерть, Любовь[499],
Жестокà, яко Ад, Рéвность;
Кри́ла Ея кри́ла Огня́,
Ýглїе огненное Плáмы Ея"[500].

Теперь Напéрсниково[501] Слóво сáмо изъясни́лось:

"Бог Любви̑ есть"[502].

Я так же разсуждáл о А́нгелах Природы, называ́емых у Дрéвних: Гéнїос[503], кои́м óни приноси́ли приношенїя, дабы сїи Ангелы были вождáми в дѣлáх Житїя их.

Ерм[олай]. Сей Мальчик без крил, увѣнча́н цвѣтовым вѣнце́м, держа́щїй Рог изоби́лїя[504], чуть ли не Ангел Природы.

Григ[орїй]. Так. Но не бѣшенством ли па́хнет? Приноси́ть Храни́телю своему Ла́дан, винò, цвѣты, а не послѣдовать Ему туда, куда ведет Божїй сей Наста́вник.

Са́мая их Мине́рва, когда то́ же есть, что Нату́ра, тогда видно, длячего поставили Ее начальницею всѣх наук и художеств? Знать-то, что всѣ науки и всѣ Книги родились от тѣх, кои за то принимались, самою Начальницею руководствуемы.

Между тѣм, разбирая древних Любомудрцов тайно-образующїя Божїю Премудрость Картины, не видите на Главнѣйшем мѣстѣ, будьто всѣми ими Образ владѣющїй Христов.

Вверху надписано:

"Образ Ѵпостаси Его"[505].

Внизу: "Їисус Христос вчера и днесь…"[506]

В кругѣ, окружаюшем Голову Его, сїе:

Ὁ Ὢν. Сирѣчь:

СЫЙ[507].

На взаимном мѣстѣ Образ Пречистыя Матери Его. Вѣнец Ея от Звѣзд. Под ногами Луна, система Мїра и Змїй, держащїй во устах яблоко. Но в руках Ея цвѣт Ли́лїа, а в сердцѣ сїянїе святаго Духа. Задумчив и цѣломудренный взор[508].

Вверху̀ надписано:

"Сотвори мнѣ величїе, Сильный"[509].

Внизу: "Радуйся, честнаго таинства Двери[510].
Радуйся, премудрых превосходящая разум.
Радуйся, вѣрных озаряющая Смыслы"[511].

*

Fabula
DE HAEDO ET LUPO TIBÍCINE[512].

Reformata 1760-mo Anno, in Ludo Poētico Zachárpolî.
Occasionem Fabulae dederunt quidam Discipuli, prorsus invitâ, ut ajunt, Minervâ, discentes.

A Grege parvulus Haedus erat cum sorte relictus,
Exsilit ex Sylvis ecce repente Lupus!
Tentavit primò Fugam. Mox versus ad Hostem,

Tergori inhaesurum, Talia fatur ei:
"Haud ignoro quidem, tibi jam me in Ventre futurum,
Atque necesse mori. Sed miserere tamen.

Attamen hoc unum, moribundo cede roganti;
Nonnihil ut Tibiis mi modulere prius.
Dulciter ut Vitam concludam. Namque beari,

Scis, cum ipse es Sapiens, Omnia Fine bono".
Tum Lupus haec secum: "Nae Stultus ego! Hactenus haud scivi,
Esse mihi Dotem hanc". Incipit ergo statim.

Ast Haedus, modulante Lupo, curvare Choréas,
Artificem mulcens Laude subinde novum.
Turbine cum citior circumstat Utrumque Molossûm

Turba. Lupo Calamos excutit, atque Lupum,
Cincedo omisso, solum stimul stimulare Choraulem
Incipiunt. Tandem saltat et ipse Lupus.

Prima Melanchaeteo, in Tergo Vulnêra ferit.
Ásbolus et Léucon, arripuêre simul
Collo. At Theridamas, et Poemenis, haesit in Armo.

Latratû resonat, Aura serena nimis.
Cetera Turba coit, confertque in Corpore Dentes.
Vulneribus desunt jam Loca. At ille gemit,

Ipsum se obiurgans: "Cur, Pessime, Cantor haberi,
Cum Cocus es natus, tam bonus ambieras?
Nonne erat hoc satius, condire Haedos et Oves, quam

Tractare illotâ, Musica Sacra, Manu?
Dignus es hac Mercede!" Canes, in Corpore Rostris
Mersi, dilacerant. Ecce Corona Lupo!

AFFABULATIO.

Tu nihil invita dices, faciesve Minervâ[513].
Quae Natura negat, scilicet Illa fuge.
Si non es natus Musis, fuge discere Musas!
Heu! multos perdit, Fistula docta, Viros.
Paucos justa Parens, Musis Natura creavit.
Essene vis Felix? Sorte quiesce tua.

FINIS.

*

БА́СНЯ ЕСО́ПОВА.

Преображе́нна на но́вый Вид, Малороссі́йскими Фа́рбами, для Ученико́в Поéтики. 1760-го Года̀ в Ха́рковѣ. Вина̀ сея Ба́сни та, что мно́гіи от Ученико́в, ни ма́ло к сему̀ не рожде́нны, обуча́лися.

*

Козля̀ от Ста́да оста́лось до Бѣ́са.
Се ж и Това́риш, бѣжи́т Волк из Лѣ́са!
Ки́нулось было снача́ла в Утѣ́ки.
Пото́м ста́вши, так сказа́ло Драпѣ́кѣ:
"Я зна́ю, что мнѣ́ нелзя̀ мину́ть Сме́рти,
От твои́х Зубо́в. Но будь милосе́рдый!
Здѣ́лай, молю̀ тя, ту Ми́лость еди́ну:
На Флейту́зѣ мнѣ́ загра́й на Кончи́ну.
Чтоб моя мнѣ́ Жизнь увѣ́нча́лась ми́ла.
Сам Му́дрый, зна́ешь, что в Концѣ̀ вся Си́ла…"[514]
"Не знал я сего во мнѣ́ Квалите́та[515]",
Волк себѣ́ мы́слит… Пото́м Минаве́та[516]
На́чал надува́ть, а пляса́ть Козля́тко,
Во́лка Хвала́ми подма́зуя гла́дко.
Вдруг Ю́рта Соба́к, как Вихр, вкруг их ста́ла.
Музика́нту з Рук и Фле́йта упа́ла.
Про́сто до Во́лка. Сей той щипне́т, вку́сит.
И сам Капелме́йстр[517] пляса́ть уже му́сит.
Вдруг Черногри́вка хвать за Поясни́цу,
А Жук с Бѣлко́м за Го́рлову Цѣвни́цу.
Кудла́й да Гривко̀ упяли́ся в Бе́дра.
Вопль раздается в Доли́нах от Ве́дра.
Еще́ ж наспѣ́л Хвост. Сюда́ ж Ры́ло пха́ет.
Не дото́лпятся. А он воздыха́ет.
"На что (сам себѣ) стал ты Капелме́йстром?
Проклятый! з Роду роди́вшись Кохме́йстром[518].
Не лу́чше ль Ко́зы справля́ть до Росо́лу?
Неж заво́дити Музика́нску Шко́лу.
А! а! Досто́йно!.." А Соба́ки, Ры́ла
Потопи́вши, рвут. И так Смерть пости́гла.

ПРИ́КАЗКА.

Не ревну́й в том, что не да́нно от Бога.
Без Бога (зна́ешь) нижѐ до Поро́га[519].
Аще не рожде́н? Не су́йся в Нау́ку.
Ах! премного сих вѣ́чно па́ли в Му́ку.

Не многих Ма́ти породи́ла к Шко́лѣ.
Хочь ли быть щасли́в? Будь сыт в свое́й До́лѣ[520].

Коне́ц.

Сія̀ о Музыка́нтѣ Во́лкѣ Ка́зка успѣ́ла до того̀, что Па́стырь До́брый, Іоаса́ф Митке́вич[521], бо́льше 40 О́троков и Ю́нош свободи́л от Учи́лищнаго И́га во Путь Приро́ды их, ревну́я Человѣколю́бію, не Тщесла́вію.

Сему̀ и Аз ревнуя, написа́х Кни́жицу «Алфа́вит Ми́ра».

Г[ригорій] С[коворода]

Цей діалог Сковорода написав у 1775 р. До початку 1960-х рр. твір був відомий лише в кількох списках. За одним із цих списків його було вперше опубліковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. У ході підготовки академічного видання творів Сковороди 1961 р. у відділі письмових джерел Державного історичного музею в Москві було віднайдено й автограф «Алфавиту». Де зберігається цей автограф зараз, з'ясувати не вдалося. Подаємо за фотокопією автографа, яка зберігається в бібліотеці Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України.

[1] Назва діалогу віддзеркалює стару й дуже популярну ідею про світ як розгорнуту книжку. В українській бароковій літературі, крім діалогу Сковороди, є ще кілька творів під назвою «Алфавит»: «Алфавит духовный» Ісаї Копинського чи Дмитра Туптала (уже на початку XVIII ст., як свідчить передмова-присвята Афанасія Миславського до видання «Алфавиту…» 1713 р., точно не знали, хто саме написав цей трактат, а «Житіє иже во святых отца нашего Димитріа, митрополіта Ростовскаго чудотворца» стверджує, що автором твору є Дмитро Туптало [див.: Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1786. – Ч. 1. – Арк. 15]), «Алфавит собранный…» Івана Максимовича та інші.

[2] Див. прим. 34 до діалогу «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сіон».

[3] Див. прим. 57 до циклу «Сад божественных пѣсней».

[4] Див. прим. 58 до циклу «Сад божественных пѣсней».

[5] Див. прим. 59 до циклу «Сад божественных пѣсней».

[6] Це – варіант 9-ої пісні циклу «Сад божественных пѣсней». Він відрізняється від того варіанта, що входить до циклу, першою строфою.

[7] "Знайдено гавань – Христа. Тіло і світе, прощайте. / Годі тріпати мене. Маю вже спокій певно" (пер. Леоніда Ушкалова). Сковорода подає варіацію на тему двовірша з роману Алена Рене Лесажа «Історія Жіля Блаза із Сантільяни». Див. прим. 449 до рубрики «Листи до Михайла Івановича Ковалинського», а також прим. 134 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».

[8] Див. прим. 1 до діалогу «Кольцо».

[9] Сковорода має на думці діалог «Кольцо».

[10] Ідеться про Степана Івановича Тев'яшова. Див. прим. 1 до трактату «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».

[11] Книга Псалмів 76 (77): 6.

[12] Фалесові приписує цей вислів, зокрема, Діоген Лаерцій (I, 40): "Йому ж таки [Фалесові] належить приказка 'Пізнай себе', – хоч Антисфен у «Переємствах» стверджує, нібито сказано це було Фемоноєю, а привласнено Хілоном" [див.: *Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 75].

[13] Ця теза перегукується з думкою Сенеки про те, що не гріх уважати за свою знайдену кимось істину. Так, про цитовані ним Епікурові сентенції Сенека в «Моральних листах до Луцілія» (XIV, 17) казав: я "і хвалити їх люблю, і присвоювати собі дозволяю" [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 69].

[14] Ця думка, що її не раз висловлював Сковорода, дозволяє розглядати його науку в стратегії "вічної філософії", як те робить Елізабет фон Ердманн у своїй книзі «Несхожа схожість» [див.: *Erdmann E. von*. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005]. Поняття *philosophia perennis* запровадив 1540 р. Августин Стойхус у своєму трактаті «De perenni philosophia». Тим часом концепт "вічної Божої мудрості" можна знайти і у святих отців, і в Якоба Беме та німецьких пієтистів, і в неоплатоніків доби Відродження, зокрема в Марсіліо Фічіно та Піко делла Мірандоли, і в популярного письменника-єзуїта Атанасія Кірхера, і в багатьох інших. Зрештою, *philosophia perennis* має за першоджерело коло ідей Платона й може по праву розглядатися як характерна риса платонізму, чиїм яскравим представником в Україні був Григорій Сковорода. Недаром він не раз підкреслював, що Божа Премудрість є спільною для всіх віків і народів. Як гадає фон Ердманн, до традиції "вічної філософії" Сковорода, найвірогідніше, прилучився під час своєї закордонної мандрівки. Можливо, він запозичив цей концепт навіть безпосередньо з трактату Стойхуса «De perenni philosophia». Однак концепт "вічної філософії" Сковорода, звісно, знав іще задовго до того, як вирушив у мандрівку дорогами Європи. Він міг знайти його і в писаннях святих отців, і в творах старих українських авторів. Власне кажучи, думку, згідно з якою поганська філософія не суперечить Біблії, оскільки як одна, так і друга мають за джерело божественний Логос, уперше висловив іще Філон Олександрійський – один із найулюбленіших філософів Сковороди. Перегодом Юстин Мученик ототожнить Логос із Христом. Спаситель постане тут вічним Словом, до якого причетний увесь людський рід. Так само розмірковував і Климент Олександрійський, котрий у своїх «Строматах» не раз наголошував на єдності біблійної мудрості з мудрістю Стародавньої Греції, Єгипту, Вавилона, Персії, Ассирії, Індії. Саме у святоотцівській версії думка про "безпочатковість істини" була знана в Україні ще за старокиївської доби. Це годні засвідчити такі пам'ятки тогочасної літератури, як «Ізборник Святослава» 1073 р., «Шестоднев» Іоана Екзарха або переклад хроніки Георгія Амартола, в якому сказано, що славетні грецькі філософи (Анаксагор, Піфагор, Платон) запозичили свої знання в єврейських мудреців. Перегодом ця ідея не раз і не два буде зринати також у творах найяскравіших інтелектуалістів кола Києво-Могилянської академії. Так, Стефан Яворський говорив про божественне походження логіки, Митрофан Довгалевський – про божественне походження поезії, а вчитель Сковороди Георгій Кониський стверджував, що всі науки та мистецтва були надані Богом Адамові, а потім поширилися від нього до Ноя, від Ноя та його синів – до халдеїв і євреїв, від євреїв до єгиптян, від них до греків, від греків до римлян і так далі [докладніше див.: *Ушкалов Л.* Translatio studii // *Ушкалов Л.* Світ українського бароко: філологічні етюди. – Харків, 1994. – С. 31–42].

[15] Плутарх (гр. *Πλούταρχος*) (бл. 45 – бл. 127 рр.) – видатний давньогрецький письменник і філософ, автор «Порівняльних життєписів» та «Моралій», дуже популярний у старій

Україні (Іван Максимович, наприклад, стверджував, що в ділянці моральної філософії Плутарх не має собі рівних [див.: *Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 143]), один із найулюбленіших письменників Сковороди. Недаром Сковорода переклав аж п'ять трактатів Плутарха: «Про Боже правосуддя», «Про смерть», «Про те, що треба остерігатися боргів», «Про жадобу до багатства», «Про спокій душі». Зберігся тільки останній переклад. У передмові-присвяті до нього Сковорода розглядав Плутарха як справжнього "християнина до Христа". У діалозі «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира» Сковорода, покликаючись на Плутарха, говорить про гасло "Пізнай себе" на Аполлоновому храмі в Дельфах, у цьому ж таки діалозі, вслід за Плутархом, згадує про Сократового даймона ("янгола-охоронця"), рясно цитує Плутарха в листах до Михайла Ковалинського [див. про це: *Дложевський С.* Плутарх у листуванні Сковороди (до проблеми літературних джерел Сковороди) // Памяти Г. С. Сковороди (1722–1922): Збірка статтів. – Одеса, 1923. – С. 85–97]. Плутарх близький Сковороді найперше своєю проповіддю спокою, який є найголовнішим моральним обов'язком філософа, платонічними настановами, інтересом до символіки тощо.

[16] Плутарх згадує про це в кількох своїх творах, наприклад, у трактаті «Про εἶ в Дельфах», де є, зокрема, такі слова: "Адже бог звертається тут до кожного з нас начебто з приязним вітанням: 'Пізнай самого себе', яке має не менший сенс, аніж 'Здрастуй'" [див.: *Плутарх*. Об εἶ в Дельфах // *Плутарх*. Исида и Осирис. – Киев, 1996. – С. 90]. Джерело цього міркування – діалог Платона «Хармід» (164d) [див.: *Платон*. Диалоги. – Москва, 1986. – С. 310]. Старі українські письменники досить часто говорили про цей напис на Дельфійському храмі. Варто пригадати хоч би «Арістотелівські проблеми» Касіяна Саковича, де той писав: "На мою думку, найбільша мудрість, найвища філософія і найпотрібніша теологія є пізнання самого себе. Всі, хто хотів догодити Богові, проводили своє життя, вивчаючи цю сентенцію й роздумуючи над нею. Навіть стародавні погани, які жили на світі лише за законами природи, настільки шанували і вихваляли цю цінну сентенцію, що, намалювавши золотими літерами γνῶτι σεαυτόν, повісили її як пророкування оракула на храмі Аполлона в Дельфах, щоби, споглядаючи її, приходити до пізнання самого себе" [*Сакович К.* Арістотелівські проблеми // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 338; див. також: *Радивиловський А.* Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 623; *Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 336]. А Дмитро Туптало використав цей епізод, змальовуючи свою "віртуальну" мандрівку до Стародавньої Греції: "…и се вижду во Аѳинѣх нѣкоего мужа честна, от самыя верхнія одежды філософа знатна. Кто таков, спрашиваю. Солон філософ, главен той в філософѣх. Сказуют его быти єдинаго от седми премудрѣйших мудрецов греческих… Той філософ Солон пришед к капищу своєму еллинскому, пишет на дверех великими писмены; аз же созади издалеча стоя и смотря, чту пишемоє, и написа сице: 'Знай себе самаго'. Для чего ты, о філософе, то написал єси на дверех капища вашего? Для того, рече, понеже множество народа сему на всяк день проходит. Всяк убо во двери сія входяй, да чтет по вся дни. И кая сила словес тѣх? …Положи во умѣ своєм испытаніє таково: кто єси ты? откуду? и камо грядеши?" [*Туптало Д.* Слово в субботу четвертыя недѣли Великаго поста // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1782. – Ч. 1. – Арк. 41].

[17] У діалозі «Кольцо» Сковорода подав оригінальну версію історії про Едіпа та сфінкса. Див. прим. 217 до діалогу «Кольцо».

[18] Етимологічно слово *Σφίγξ* пов'язане з дієсловом *σφίγγω* – "зв'язувати".
[19] Пор., наприклад: "От древних [сфінкс] поставлялся при входѣ храмов для означенія святости таинств вѣры" [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. XLVI]. Про це писав свого часу й Плутарх у трактаті «Про Ізіду та Озіріса»: мовляв, єгипетські жерці "виставляють перед храмами сфінксів на знак того, що їхня наука про божество приховує в собі таємну мудрість" [*Плутарх*. Об Исиде и Осирисе // *Плутарх*. Исида и Осирис. – Киев, 1996. – С. 11].
[20] Сковорода має на думці слова: **и҆ всѧ̑ кла̑дѧзи, ꙗ҆̀же и҆скопа́ша рабѝ ѻ҆тца̀ є҆гѡ̀, во вре́мѧ ѻ҆тца̀ є҆гѡ̀, загради́ша ѧ҆̀ фѵлїстї́млѧнє** (Перша книга Мойсеєва: Буття 26: 15).
[21] Ця фраза в Мойсеєвих книгах зринає 4 рази. Див.: Друга книга Мойсеєва: Вихід 23: 21; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 4: 9; 6: 12; 8: 11.
[22] Ця фраза в Мойсеєвих книгах зринає 9 разів. Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 24: 6; Друга книга Мойсеєва: Вихід 10: 28; 34: 12; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 11: 16; 12: 13, 19, 30; 15: 9; 24: 8.
[23] Фразу **свѣ́тъ вѣ́дѣнїѧ** взято з Книги пророка Осії 10: 12.
[24] Див. прим. 34 до діалогу «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сіон».
[25] Послання св. ап. Павла до римлян 7: 14.
[26] Можливо, Сковорода має на думці слова з 9-ої пісні п'ятниці 3-го тижня Великого посту (ірмос інший). Пор.: "Φῶς, καὶ ζωὴ καὶ παντουργός, ἡ τρισήλιος Μονάς, Θεός τε καὶ Κύριος…", – тобто "Свѣт и жизнь и вседѣтель, трисолнечноє єдинство, Бог же и Господь…". У 1-му гласі канону на полунощницю схожі фрази зринають не раз: "Єдино тя пою трісолнечноє єстество"; "Поем тя, единоначалнаго Бога и трисолнечнаго"; "Возсіяй ми богоначаліє трисолнечноє"; "Нынѣ єстество єдинственноє богоначаліє трісолнечноє"; "єдинственнаго и трісолнечнаго божества"; "трісолнечный и єдиноначалный Боже" [Октоіх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 5 (зв.)–7].
[27] Друга книга Мойсеєва: Вихід 3: 14.
[28] Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: **пло́ть не по́льзꙋетъ ничто́же.**
[29] Трохи неточна цитата з Послання св. ап. Павла до галатів 3: 28. Пор.: **нѣ́сть мꙋ́жескїй по́лъ, ни же́нскїй.**
[30] Див. прим. 1 до діалогу «Наркісс».
[31] "Хиромантик" – той, хто займається хіромантією (від гр. *χειρός* – 'рука' та *μαντεία* – 'гадання'), тобто пророкує по капілярних та флексорних лініях на долоні, по зовнішньому вигляду руки тощо. Розквіт хіромантії в Європі припадає на XVI–XVII ст.
[32] Можливо, Сковорода має на думці слова: **и҆ свѣ́тъ во тмѣ̀ свѣ́титсѧ, и҆ тма̀ є҆гѡ̀ не ѡ҆бѣ́тъ** (Євангелія від св. Івана 1: 5).
[33] Євангелія від св. Луки 15: 9.
[34] Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.
[35] Євангелія від св. Івана 8: 56.
[36] Книга Ісуса Навина 5: 13.
[37] Книга Йова 42: 5.
[38] Неточна цитата з Книги Псалмів 120 (121): 1. Пор.: **Возведо́хъ ѻ҆́чи моѝ въ го́ры.**
[39] Євангелія від св. Івана 12: 41. У Книзі пророка Ісаї найближчими до цих слів є такі: **ви́дѣша сла́вꙋ мою̀** (Книга пророка Ісаї 66: 19).
[40] Неточна цитата з Книги пророка Даниїла 10: 5. Пор.: **ви́дѣхъ, и҆ се̑, мꙋ́жъ є҆ди́нъ.**
[41] Неточна цитата з Книги пророка Захарії 2: 1. Пор.: **И҆ возведо́хъ ѻ҆́чи моѝ и҆ ви́дѣхъ, и҆ се̑, мꙋ́жъ, и҆ въ рꙋцѣ̀ є҆гѡ̀…**

[42] Євангелія від св. Матвія 28: 17.
[43] Дії св. апостолів 7: 56.
[44] Книга Екклезіястова 2: 14.
[45] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 17: 24. Пор.: **ѻ҆чи же безꙋ́мнагѡ на концѣ́хъ землѝ.**
[46] Неточна цитата з Книги Псалмів 55 (56): 7. Пор.: **ті́и пѧ́тꙋ моѝ сохранѧ́тъ.**
[47] Євангелія від св. Івана 4: 22.
[48] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 15. Пор.: **блюстѝ бꙋ́деши є҆гѡ̀ пѧ́тꙋ.**
[49] Парафраза Євангелії від св. Марка: 4: 41. Пор.: **вѣ́тръ и҆ мо́рє послꙋ́шаютъ є҆гѡ̀.** Див. також: Євангелія від св. Матвія 8: 27; Євангелія від св. Луки 8: 25.
[50] Фразу **дх҃ъ вѣ́ры** взято з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 4: 13.
[51] Сковорода має на думці звернені до Сціпіона та Лелія слова Катона з Ціцеронового діалогу «De senectute» (ii, 5): "Quocirca si sapientiam meam admirari soletis, quae utinam digna esset opinione vestra nostroquae cognomine, in hoc sumus sapientes, quod naturam optimam ducem tamquam deum sequimur eique paremus", – які він переклав так: "И так естьли вам моя мудрость удивительна (дай Бог, чтоб вы не ошиблись, а я бы достоин был прозываться мудрым), в сем она состоит, что я естественным уставам, как самому Богу, повинуюсь и не противлюсь".
[52] Друга книга Мойсеєва: Вихід 23: 21; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 4: 9; 6: 12; 8: 11.
[53] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **и҆ воззрѧ́тъ на сїѡ́нъ ѻ҆чи на́ши** (Книга пророка Михея 4: 11).
[54] Парафраза або Книги пророка Ісаї 42: 16 (пор.: **сотворю̀ и҆̀мъ тмꙋ̀ во свѣ́тъ и҆ стро́пѡтнаѧ въ пра̑ваѧ**), або Євангелії від св. Луки 3: 5 (пор.: **и҆ бꙋ́дꙋтъ стро́пѡтнаѧ въ пра̑ваѧ, и҆ ѻ҆стрїи̑ въ пꙋтѝ гла̑дки**).
[55] Парафраза Книги Псалмів 83 (84): 8. Пор.: **По́йдꙋтъ ѿ си́лы въ си́лꙋ.**
[56] Ці слова є, наприклад, у Горація (Послання, I, 2, 40): "Dimidium facti qui coepit habet" (у перекладі Андрія Содомори: "Хто розпочав – половину зробив" [*Квінт Горацій Флакк*. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 181]), у Сенеки (Моральні листи до Луцілія, XXXIV, 3): "…недарма кажуть: 'Початок – наполовину зроблене діло'" [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 130]), в Еразма Роттердамського ("добрий початок – половина роботи" [*Еразм Роттердамський*. Похвала глупоті. Домашні бесіди / Перекл. з латини В. Литвинова, Й. Кобова. – Київ, 1993. – С. 198]) та інших знаних Сковородою авторів. Пор. також народні прислів'я: "Добрий почьиток – половина діла" [*Франко*, № 30609]; "Добре начало половину діла вкачало" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 271]; "Доброе начало – половина дела" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 495] тощо.
[57] Насправді ці слова належать Григорію Богослову. Пор.: "Ἀρχὴν ἁπάντων καὶ τέλος ποιοῦ Θεόν" [Patrologiae cursus completus. Series graeca / Ed. J.-P. Migne. – Paris, 1857. – T. 37. – Col. 908A]. Можливо, ім'я Фалеса зринає тут з огляду на те, що ця фраза перегукується зі славнозвісним Фалесовим окресленням Бога, як того, "що не має ані початку, ані кінця" [див.: Фрагменты ранних греческих философов. – Москва, 1989. – Ч. 1: От эпических теокосмогоний до возникновения атомистики. – С. 109].
[58] Липці – велике село під Харковом, засноване в 1656 р. Свого часу – сотенний осередок Харківського полку. На час його відвідин Сковородою основу населення складали так

звані “військові обивателі” (колишні слобідські козаки). Перебуваючи в Липцях, Сковорода мешкав у відставного поручика Олексія Івановича Авксентьєва. Тут філософ працював, зокрема, над діалогами «Алфавит» та «Кольцо» [див.: *Ніженець А. М.* Про оточення Г. С. Сковороди у Липцях і Валках (70–80-і роки XVIII ст.) // Радянське літературознавство. – 1983. – № 2. – С. 28–29].

[59] Апокаліпсис 1: 8.

[60] Фраза **слы́ши, і҆и҃лю** чотири рази зринає в П’ятій книзі Мойсеєвій: Повторення Закону: 5: 1; 6: 4; 9: 1; 27: 9.

[61] Друга книга Мойсеєва: Вихід 23: 21; П’ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 4: 9; 6: 12; 8: 11.

[62] Перша книга Мойсеєва: Буття 24: 6; Друга книга Мойсеєва: Вихід 10: 28; 34: 12; П’ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 11: 16; 12: 13, 19, 30; 15: 9; 24: 8.

[63] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 13: 10. Пор.: **себе́ же зна́ющїи премꙋ́дри (сꙋ́ть)**.

[64] Пісня над піснями 1: 7.

[65] Див. прим. 1 до віршованої оповідки «Fabula».

[66] Див. прим. 3 до віршованого діалогу «Разговор о премудрости».

[67] Можливо, ідеться про діалог Сковороди «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».

[68] Див. прим. 65 до діалогу «Наркісс».

[69] Про Сомнаса йдеться в 36-ій главі Книги пророка Ісаї.

[70] Це прізвище утворене від гр. *πίθηξ, πίθηκος* – ‘мавпа’.

[71] Парафраза Книги пророка Ісаї 59: 8. Пор.: **и҆ пꙋтѝ ми́рнагѡ не позна́ша**.

[72] Сковорода виводить слово *нещастіє* зі сполуки *не с частію*. Див. його подальші міркування: “И сіе-то есть быть щасливым, познать себе, или свою природу, взяться за свою долю и пребывать с частію себѣ сродною от всеобщей должности”.

[73] Парафраза Книги Псалмів 141 (142): 6. Пор.: **Возззва́хъ къ тебѣ̀, гдⷭ҇и, рѣ́хъ: ты̀ є҆сѝ ᲂу҆пова́нїе моѐ, ча́сть моѧ̀ є҆сѝ на земли̇̀ живы́хъ**.

[74] Див., наприклад: **покры́етъ тѧ̀ бж҃їе нача́ло** (П’ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 33: 27).

[75] Див., наприклад: **Неᲂу҆зритъ менѐ ѻ҆́ко ви́дѧщагѡ мѧ̀** (Книга Йова 7: 8).

[76] Див., наприклад: **Ꙗ҆́коже щє́дритъ ѻ҆те́цъ сы́ны, ᲂу҆ще́дри гдⷭ҇ь боѧ́щихсѧ є҆гѡ̀** (Книга Псалмів 102 (103): 13).

[77] Див., наприклад: **И҆зба́витель же и҆́хъ си́льный, гдⷭ҇ь вседержи́тель и҆́мѧ є҆мꙋ̀** (Книга пророка Єремії 50: 34).

[78] Див., наприклад: **а҆́зъ є҆́смь гдⷭ҇ь** (Друга книга Мойсеєва: Вихід 7: 5).

[79] Див., наприклад: **са́мъ же ца́рь всѣ́мъ сꙋ́щымъ въ вода́хъ** (Книга Йова 41: 25).

[80] Див.: **вели́ка совѣ́та а҆́гг҃лъ** (Книга пророка Ісаї 9: 6).

[81] Див.: **дх҃омъ вл҃чнимъ ᲂу҆твердѝ мѧ** (Книга Псалмів 50 (51): 14).

[82] Див.: **И҆ стра́хъ послѡ̀ ведꙋ́щїй тѧ̀** (Друга книга Мойсеєва: Вихід 23: 27).

[83] Див.: **вторы́й чл҃вѣ́къ гдⷭ҇ь съ нб҃сѐ** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 47).

[84] Див., наприклад: **Пода́ всѣ́мъ не́бомъ нача́лство є҆гѡ̀, и҆ свѣ́тъ є҆гѡ̀ на крилꙋ̀ земли̇̀** (Книга Йова 37: 3).

[85] Див., наприклад: **Стра́хъ гдⷭ҇ень возвесели́тъ се́рдце и҆ да́стъ весе́лїе и҆ ра́дость** (Книга Ісуса, сина Сирахового 1: 12).

[86] Див., наприклад: **и҆ а҆́ще ᲂу҆́бѡ бꙋ́детъ тꙋ̀ сы́нъ ми́ра, почі́етъ на не́мъ ми́ръ ва́шъ** (Євангелія від св. Луки 10: 6).

[87] Перша книга Мойсеєва: Буття 24: 6; Друга книга Мойсеєва: Вихід 10: 28; 34: 12; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 11: 16; 12: 13, 19, 30; 15: 9; 24: 8.
[88] Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 12: 23. Пор.: **Вонмѝ крѣ́пцѣ.**
[89] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 26: 20. Пор.: **вни́дите во хра́минꙋ ва́шꙋ.**
[90] Євангелія від св. Луки 8: 39.
[91] Послання св. ап. Павла до римлян 8: 9.
[92] Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 47.
[93] Очевидно, Сковорода має на думці слова Христа: **ми́ръ мо́й даю̀ ва́мъ** (Євангелія від св. Івана 14: 27).
[94] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 3: 26. Пор.: **гдⷭ҇ь бо бꙋ́детъ на всѣ́хъ пꙋте́хъ твои́хъ.**
[95] Неточна цитата з Книги Псалмів 1: 6. Пор.: **пꙋ́ть нечести́выхъ поги́бнетъ.**
[96] Пор. приказку: "Всяко ремесло честно, кроме воровства" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 523].
[97] Сковорода ототожнює тут Церкву та суспільство [див. про це: *Ушкалов Л.* Себепізнання // *Ушкалов Л.* Українське барокове богомислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду. – Харків, 2001. – С. 141–155].
[98] Слово *officium* у таких значеннях не раз зустрічається у творах римських класиків, зокрема в Ціцерона.
[99] Книга Ісуса, сина Сирахового 30: 23.
[100] Це слово написано на березі навпроти цитати.
[101] В українській філософії XVII–XVIII ст. аналіз субстанціально сущого передбачав (як і в Арістотеля на схоластів) осягнення *першопричин*. Наприклад, Іоаникій Галятовський писав: "Чтыри причины знайдуются у філософов, без которых нѣчого на свѣтѣ не может ся стати. Першая причина чинячая… Другая причина у філософов єст матеріалная, с которои якая реч стаєтся… Третяя причина у філософов єст формалная, которая дает истность вшелякой речи… Четвертая, остатняя, причина у філософов єст финалная, для которои якая реч стаєтся" [*Галятовский І.* Ключ разумѣнія. – Київ, 1659. – Арк. 230–233; докладний розгляд питання про *першопричини* див., наприклад, у першій книзі першої частини «Фізики» Феофана Прокоповича: *Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 119–190].
[102] Див. прим. 67 до циклу «Басни Харьковскія».
[103] Фразу **вѣне́цъ ра́дости** взято з Книги Ісуса, сина Сирахового 1: 11; 6: 32; 15: 6.
[104] Неточна цитата з Другої книги Мойсеєвої: Вихід 23: 20. Пор.: **И҆ се̑, а҆зъ послю̀ а҆гг҃ла моего̀ пред̾ лице́мъ твои́мъ.** Див. також: **Се̑, а҆зъ посыла́ю а҆гг҃ла моего̀, и҆ при́зритъ на пꙋ́ть пред̾ лице́мъ мои́мъ** (Книга пророка Малахії 3: 1).
[105] Неточна цитата з Другої книги Мойсеєвої: Вихід 23: 21. Пор.: **вонмѝ себѣ̀ и҆ послꙋ́шай є҆го̀, и҆ не ѡ҆слꙋ́шайсѧ є҆гѡ̀: не ѡ҆бине́тсѧ бо тебѐ, и҆мѧ̀ бо моѐ є҆́сть на не́мъ.**
[106] Друга книга Мойсеєва: Вихід 23: 21.
[107] Євангелія від св. Івана 15: 5.
[108] Неточна цитата з Книги Премудрості Соломонової 12: 1–2. Пор.: **Нетлѣ́нный бо дх҃ъ тво́й є҆́сть во всѣ́хъ. Тѣ́мже заблꙋжда́ющихъ пома́лꙋ ѡ҆блича́еши, и҆ въ ни́хже согрѣша́ютъ, воспомина́ѧ ᲂу҆чи́ши, да премѣни́вшесѧ ѿ зло́бы вѣ́рꙋютъ въ тѧ̀, гдⷭ҇и.**
[109] Євангелія від св. Луки 17: 21.
[110] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 10: 36. Пор.: **И҆ вразѝ человѣ́кꙋ дома́шнїи є҆гѡ̀.**

[111] Перша книга Мойсеєва: Буття 24: 6; Друга книга Мойсеєва: Вихід 10: 28; 34: 12; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 11: 16; 12: 13, 19, 30; 15: 9; 24: 8.
[112] Друга книга Мойсеєва: Вихід 23: 21; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 4: 9; 6: 12; 8: 11.
[113] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 6: 33. Пор.: **Ищи́те же пре́жде цр҃твїѧ бж҃їѧ.**
[114] Євангелія від св. Матвія 6: 10.
[115] Євангелія від св. Матвія 6: 10.
[116] Див. прим. 197 до циклу «Басни Харьковскія».
[117] "Не проси у Бога дощу, а проси урожаю" [*Номис*, № 7270].
[118] В українській традиції хліборобство споконвіку ставилось вище за всі інші ремесла. Див., наприклад, поезію Климентія Зиновіїва «О ратаях, або теж о пашущих хлѣб людєх»: "Над всѣ ремесла потребнѣйшоє подобно / пахарство, же тоє всему свѣту выгодно" [*Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 131].
[119] Лат. *pictura* – 'малярство, картина, зображення'.
[120] Гр. *σχολή* – 'заняття, навчання; дозвілля, спокій'. Див. прим. 427 до рубрики «Листи до Михайла Івановича Ковалинського» (лист № 52).
[121] Можливо, це парафраза Першої книги Ездри 7: 28. Пор.: **рꙋка̀ бж҃їѧ бл҃га́ѧ на мнѣ̀.**
[122] Можливо, Сковорода має на думці слова: **и҆́же бо восхо́щетъ дрꙋ́гъ бы́ти мі́рꙋ, вра́гъ бж҃їи быва́етъ** (Соборне послання св. ап. Якова 4: 4).
[123] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **ра́бъ є҆́сть хр҃то́въ** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 7: 22).
[124] Цій темі Сковорода присвятив байку «Пчела и Шершень».
[125] Концепт "мертва душа", що буде, можливо, не без впливу Сковороди правити за назву славетної поеми Миколи Гоголя [див.: *Tschyžewskyj D.* Skovoroda – Gogol' (Y. G. Shevelov zum Geburtstag) // Die Welt der Slaven. Vierteljahrsschrift für Slavistik. – Wiesbaden, 1968. – Jg. XIII. – Hft. 1. – S. 318–325], бере свій початок у східнохристиянській традиції [див.: *Вайскопф М.* Гоголь и Сковорода: Проблема "внешнего человека" // Советское славяноведение. – 1990. – № 4. – С. 36–45]. Хоча, з другого боку, тут чимало важили й інші джерела. Скажімо, Мелетій Смотрицький, говорячи про "мертві душі", покликався на Августина: "Чимало є таких, каже [Августин], що в живих тілах носять мертві душі" [*Smotryc'kyj M.* Kazanie na znamienity pogrzeb przezacnego y przewielebnego męża, pana y oyca Leontego Karpowicza // Collected Works of Meletij Smotryc'kyj / With an Introduction by David A. Frick. – Cambridge, Mass., 1987. – Vol. 1. – P. 244].
[126] Докладніше Сковорода говорить про це в листі до Василя Максимовича.
[127] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **цр҃твїє бж҃їє внꙋ́трь ва́съ є҆́сть** (Євангелія від св. Луки 17: 21).
[128] Пор.: "Його й шило голило, а наша і бритва не бере" [*Номис*, № 1693]; "Багатого і серп голить, а вбогого і бритва не бере" [*Франко*, № 1251]; "Багатого і серп голить, а бідного й бритва не бере"; "Ваше й шило голить, а наш і ніж не бере"; "Його й шило голило, а наша бритва не бере" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 117, 194].
[129] Українські філософи та богослови XVII–XVIII ст. уважали, що мистецтво, зокрема й малярське, є "певним наслідуванням (imitatio) природи" [*Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 152], а митець, "наче другий Бог, кує в людських душах замінні субстанції речей" [*Довгалевський М.* Поетика (Сад поетичний). – Київ, 1973. – С. 37; див. про це: *Ушкалов Л.* Метафізика образу // *Ушкалов Л.* Світ українського бароко: філологічні етюди. – Харків, 1994. – С. 3–10].

[130] Див. прим. (11) до притчі «Убогій Жайворонок».
[131] Сковорода має на думці стародавній спартанський звичай: якщо якусь слушну думку виказував чоловік, який не відзначався належною моральністю, то ту ж саму думку просили висловити іншу людину, котру всі шанували.
[132] Пор. латинську приказку: "Hostium munera – non munera" ("Гостинці ворогів – не гостинці") [*Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л.* Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 160]. Можливо, Сковорода натякає тут і на "данайські дари", що про них згадував Вергілій в «Енеїді» (II, 49), де Лаокоон говорить: "Timeo Danaos et dona ferentes" (у перекладі Михайла Білика: "данайців боюсь і з дарами прибулих" [див.: *Публій Вергілій Марон*. Енеїда / З латинської переклав Михайло Білик; переклад звірив і зредагував Борис Тен. – Київ, 1972. – С. 44]. Ця фраза за часів Сковороди належала до риторичної топіки [див.: *Прокопович Ф*. Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф*. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 439]. Крім того, Сковорода міг мати на думці емблему «Троянскій конь» (підпис: "Под видом вѣры. Под предлогом благочестія. Specie religionis") [див.: Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 44–45].
[133] Див. прим. 192 до циклу «Басни Харьковскія».
[134] Ця історія трапилася з перським володарем Артаксерксом. В українській літературі старої доби її переказував, зокрема, Софроній Почаський [див.: *Почаський С*. Εὐχαριστήριον, албо Вдячность ясне превелебнѣйшому в Христѣ єго милости господину отцу кир Петру Могилѣ // *Тітов Хв*. Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 304].
[135] Цю історію Сковорода міг запозичити зі збірки «Спутник и собесѣдник веселых людей» (Москва, 1773), що є перекладом німецького видання 1769 р. «Vademecum für lustige Leute». Тут є сюжет про те, як бургундський селянин Канон подарував ріпу Людовікові XI-му [див.: *Сиваченко М*. До коментування «Алфавита мира» Г. С. Сковороди // *Сиваченко М*. Над текстами українських письменників. – Київ, 1985. – С. 20–22; пор.: Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка / Составители: Л. Г. Бараг, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков. – Ленинград, 1979. – С. 346 (1689А)]. Крім того, цей самий сюжет Сковорода міг знати також із «Домашніх бесід» («Гамірний бенкет») Еразма Роттердамського [див.: *Эразм Роттердамский*. Разговоры запросто / Пер. с лат. С. Маркиша. – Москва, 1969. – С. 303–304].
[136] Сковорода має на думці слова: **дх҃ъ и҆́стины, є҆гѡ́же мі́ръ не мо́жетъ прїѧ́ти, ꙗ҆́кѡ не ви́дитъ є҆гѡ̀, нижѐ зна́етъ є҆гѡ̀: вы́ же зна́етє є҆го̀, ꙗ҆́кѡ въ ва́съ пребыва́етъ и҆ въ ва́съ бꙋ́детъ** (Євангелія від св. Івана 14: 17).
[137] Парафраза Першої книги царств 16: 7. Пор.: **ꙗ҆́кѡ человѣ́къ зри́тъ на лицѐ, бг҃ъ же зри́тъ на се́рдцє.**
[138] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Гла́съ гдⷭ҇а, сокрꙋша́ющагѡ ке́дры: и҆ стры́етъ гдⷭ҇ь ке́дры лїва̑нскїѧ** (Книга Псалмів 28 (29): 5).
[139] Сковорода має на думці слова: **Не мо́жетє ча́шꙋ гдⷭ҇ню пи́ти и҆ ча́шꙋ бѣсо́вскꙋю: не мо́жетє трапе́зѣ гдⷭ҇ней причаща́тисѧ и҆ трапе́зѣ бѣсо́встѣй** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 10: 21).
[140] Фразу **дх҃ъ стра́ха бж҃їѧ** взято з Книги пророка Ісаї 11: 3.
[141] Можливо, це парафраза Соборного послання св. ап. Якова 3: 14–15. Пор.: **ни лжи́тє на и҆́стинꙋ: нѣ́сть сїѧ̀ премꙋ́дрость свы́ше низходѧ́щи, но зе́мна, дꙋше́вна, бѣсо́вска.**
[142] Парафраза Євангелії від св. Марка 9: 40 та Євангелії від св. Луки 9: 50. Пор.: **И҆́же бо нѣ́сть на вы̀, по ва́съ є҆́сть.**

[143] Парафраза Послання св. ап. Павла до римлян 3: 29. Пор.: **И҆ли і҆ꙋ́деѥвъ бг҃ъ то́кмѡ, а҆ не и҆ і҆ꙁы́кѡвъ; Є҆й, и҆ і҆ꙁы́кѡвъ.**

[144] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **И҆ гра́дъ сожго́ша ѻ҆гне́мъ со всѣ́мъ, є҆́же бѣ̀ въ не́мъ, кромѣ̀ зла́та и҆ сребра̀, мѣ̀ди и҆ желѣ̀за, і҆̀же ѿда́ша въ до́мъ гдⷭ҇ень внестѝ гдⷭ҇еви** (Книга Ісуса Навина 6: 23).

[145] Про сотника Корнилія – першого серед поган, хто увірував у Христа, див.: Дії св. апостолів 10: 1–31. Перегодом Корнилій стане святителем, сповідником, єпископом Кесарії Палестинської.

[146] Ідеться про Ізіду (гр. *Ἴσις*) – одну з головних богинь єгипетської міфології, доньку бога землі Геба (чи бога сонця Ра) та богині неба Нут, (згідно з пізнішими переказами) сестру й дружину Озіріса, богиню родючості й материнства. Під добу еллінізму Ізіду ототожнювали, зокрема, з Афіною [див.: *Липинская Я., Марциняк М.* Мифология Древнего Египта / Пер. с польс. – Москва, 1983. – С. 196–197]. Старі українські письменники згадували про Ізіду не раз. Наприклад, Феофан Прокопович писав: "…вони поховані ще тоді, коли приносили жертви Ізіді, найдавнішій єгипетській богині…" [*Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 408].

[147] Афіна (гр. *Ἀθηνᾶ*) – грецька богиня, покровителька мистецтв та розуму. Римляни ототожнювали її з Мінервою.

[148] Див. прим. 3 до віршованого діалогу «Разговор о премудрости».

[149] Геній (гр. *γένιος*, лат. *genius*) – творчий дух всесвіту, опікун людини; відповідник "даймона".

[150] Сковорода вдається тут до так званого "евгемерівського" способу тлумачення персонажів стародавньої міфології, згідно з яким, поганські боги є не ким іншим, як людьми, обоженими після смерті. "Евгемерівський" підхід до грецької та римської міфології був дуже поширений у старій українській літературі. Варто пригадати хоч би «Книгу житій святых» Дмитра Туптала: "Не за сіє ли Сократ ваш осужден бысть от Аѳин испити яд смертный, яко многія боги отметаше, а ихже вы богами безсмертными нарицаєте, в началѣ Діа, богов началнѣйшаго, отцеубійца и купнородныя сестры своєя мужа, но не в Критѣ ли он пребываше? и не зрится ли тамо даже до днесь гроб єго? Посидіон же ваш не бяше ли старѣйшина разбойников, и хищник, и губитель, – и того гроб не в Калавріи ли обрѣтаєтся?" [*Туптало Д.* Книга житій святых. – Київ, 1705. – Арк. 362 (зв.)]. Єдина відмінність між Тупталом і Сковородою полягає в тому, що Туптало тлумачить героїв грецької міфології як поганих людей, а Сковорода – як гарних [див. про це: *Ушкалов Л.* З історії української літератури XVII–XVIII століть. – Харків, 1999. – С. 169–171; *Ушкалов Л.* Дмитро Туптало та Григорій Сковорода: про одну паралель акад. Миколи Сумцова // *Ушкалов Л.* Сковорода та інші. Причинки до історії української літератури. – Київ, 2007. – С. 184].

[151] Гр. *κακοδαίμων* – 'той, хто перебуває під владою злого духа; нещасливець'.

[152] Гр. *κακοδαιμονία* – 'божевілля; нещастя'.

[153] Див. прим. 86 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».

[154] Цю приказку з посиланням на Горація подав у своїх «Адагіях» Еразм Роттердамський (I. 1. 42). Фраза "invita Minerva" є також у трактаті Ціцерона «Про обов'язки» (I, XXXI, 110).

[155] Пор.: "Без Бога ні до порога" [*Номис*, № 7; *Франко*, № 865]; "С Богом хоть за море, а без Бога ни до порога" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 36].

[156] Меркурій (лат. *Mercurius*) – римський бог, покровитель торгівлі.

[157] Діана (лат. *Diana*) – римська богиня, покровителька лісів, гір, полювання, вічна цнотливиця. Ця богиня, як сказано в словнику Памви Беринди, "от дня названа єст, для того, же маєт ясность, подобную дневи" [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 351]. У християнській традиції її часто порівнювали з Дівою Марією. Наприклад, в українській бароковій поезії Марію не раз називали "слѣчною Діаною", "святою Діаною", "золотою Діаною", "краснѣйшою Діаною" тощо [див.: *Перетц В. Н.* Историко-литературные исследования и материалы. – Т. I. Из истории русской песни. – Ч. 1. Начало искусственной поэзии в России. Исследования о влиянии малорусской виршевой и народной поэзии XVI–XVIII в. на великорусскую. К истории «Богогласника». – Санкт-Петербург, 1900. – С. 227]. Див., наприклад: "Видѣв Захарія во церков идущу / Родителей Дѣвыя днес тамо грядущу, / Чистую Панну в руцѣ пріимаєт / Слѣчну Діянну Богу отдаєт / На службу" [Українсько-руський архів. Т. IX. Матеріяли до історії української пісні і вірші: Тексти й замітки / Вид. М. Возняк. – Львів, 1913. – С. 206; пор.: *Грушевський М.* Кілька духовних віршів з Галичини // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – 1896. – Т. XIV. – Кн. VI. – С. 14]. Схоже потрактування образу Діани характерне також для емблематики. Варто пригадати хоч би малюнок № 164 «Діана с козерогом» зі збірки «Symbola et emblemata» (підпис: "Чист и непорочен. Мудрый управляет звѣздами. Interget vitae scelerisque purus") [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 42–43].

[158] Пор., наприклад, з думкою Інокентія Гізеля: "и в еллинских ученіях иногда истинныя и здравому разуму служащія повѣсти, яко злато посредѣ блата, обрѣтаются" [*Гізель І.* Мир с Богом человѣку. – Київ, 1669. – Арк. 5 (передмова, б. п.)].

[159] Сковорода має на думці слова Євангелії від св. Луки 15: 8: **И҆лѝ ка́ѧ жена̀ и҆мꙋ́щи де́сѧть дра́хмъ, а҆́ще погꙋби́тъ дра́хмꙋ є҆ди́нꙋ, не вжига́етъ ли свѣти́лника, и҆ помете́тъ хра́минꙋ, и҆ и҆́щетъ прилѣ́жнѡ, до́ндеже ѡ҆брѧ́щетъ.**

[160] Очевидно, Сковорода має на думці історію про титанів, які повстали проти Зевса й були покарані за це. Див. прим. 3 до поезії «Похвала астрономіи». Про богоборних "исполинов", котрі, як писав Євсевій Памфіл (Церковна історія, 1, 2, 18), "замислили відгородитися від неба стінами й у дикому безумстві збиралися йти війною на Всевишнього" [*Евсевий Памфил.* Церковная история. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 17], ідеться також у Біблії (див., зокрема: Перша книга Мойсеєва: Буття 6: 4). Інша слов'янська назва біблійних "исполинов" – "гіганты" [див.: *Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 344 (третя пагін.)], а українська – "велетни" [див.: *Климентій Зіновіїв.* Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 292–293].

[161] Ця думка походить із фрагмента Сапфо: "ὁ μὲν γὰρ καλὸς ὅσσον ἰδεῖν πέλεται / ὁ δὲ κάγαθος αὐτίκα καὶ καλὸς ἔσται". У перекладі Марії Габлевич: "Хто гарний, є гарний очам, / А добрий стане так само гарний" [*Габлевич М.* 2600 років гендерної лінгвістики // Сапфо: Збірник статей / Упоряд. Олена Галета, Євген Гулевич (Центр гуманітарних досліджень Львівського національного університету ім. Івана Франка). – Львів, 2005. – С. 160 ("Соло триває… нові голоси", № 2: Тарас Лучук, "Catullus versus Sappho: переклад поза контекстом ґендерної лінгвістики": Лекція-2003 на пошану Соломії Павличко)]. Слід сказати, що Сапфо була добре відома в старій українській літературі. "Кажуть, – зазначав, наприклад, Іпатій Потій, – що знаний грецький поет Піндар написав якось вірші, де було надзвичайно багато всіляких прикладів та порівнянь, і подарував їх ученій панні на ім'я Сапфо. Однак та дівчина замість подяки присоромила його, мовивши, що вченим людям такими прикладами варто користатися, неначе присмачками або сіллю, щоб не занадто пересолити…" [*Pociey H.* Odpis na list nieiakiego kleryka ostrozskiego bezimennego //

Памятники полемической литературы в Западной Руси. – Санкт-Петербург, 1903. – Кн. 3. – Ст. 1054]. Свідченням природної єдності добра та краси для старих українських богословів був сюжет гріхопадіння. Допоки Адам та Єва не знали гріха, вони мешкали в раю нагими й не соромились своєї наготи, бо "самоє их безстрастіє и невинность бяше им аки одѣяніє прекрасно" [*Туптало Д.* Лѣтопись // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 4. – С. 39]. Це свідчить про те, що "чужда бо нагость всякія стамоты бяше, и красота єстественная доволнолѣпотно сіяше… А внегда преступити заповѣдь Господню Євы ради Адаму, и нагость срамом облечеся, даже требовати єй смоковнаго листвія ко покровенію, и красота доброты лишися своєя…" [*Полоцький С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 403].

[162] Див. прим. 108 до циклу «Басни Харьковскія».

[163] Гр. *μανία* – 'натхнення'.

[164] Плутарх розказує цю історію в 10-му параграфі трактату «Про Сократового демона» (580e10–f8) [див.: *Плутарх*. Сочинения. – Москва, 1983. – С. 509].

[165] Пор.: "С Богом хоть за море, а без Бога ни до порога" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 36]; "Без Бога ні до порога" [*Номис*, № 7; *Франко*, № 865].

[166] Сковорода алегорично тлумачить розказану Плутархом історію про Сократа й свиней.

[167] Пор. зі словами Епіктета (бл. 50 – бл. 130 рр.): "'Це – філософ'. А чому? 'Та він же носить потертий плащ і довге волосся'" [*Эпиктет*. Беседы // Вестник древней истории. – 1976. – № 2. – С. 224], або з латинськими ("Barba crescit, caput nescit" [Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 49]) чи українськими ("Борода не робить мудрим чоловіка" [*Франко*, № 1474]) приказками.

[168] Можливо, Сковорода переказує тут слова Пакувія з «Аттичних ночей» Авла Геллія: "Бо не може бути нічого більш негідного й незносного…, аніж коли ледарі й нероби, прикрившись бородою та плащем, перетворюють моральну науку й користь філософії на вправну балаканину та дуже красномовно засуджують пороки, бувши наскрізь ними пройняті…" [*Авл Геллий*. Аттические ночи // Памятники поздней античной научно-художественной литературы II–V века. – Москва, 1964. – С. 281]. Крім того, схожу картину змальовував також Лукіан у своєму діалозі «Ікароменіпп, або Захмарний політ» (29), де Зевс, мавши на думці філософів, каже таке: "Ці люди поділились на школи, вигадали різноманітні лабіринти міркувань і називають себе стоїками, академіками, епікурейцями, перипатетиками й іншими ще більш кумедними іменами. Прикрившись славним ім'ям Доброчесності, наморщивши лоби, довгобороді, вони розгулюють по світу, приховуючи свій негідний спосіб життя пристойною зовнішністю. Тим самим вони дуже нагадують акторів у трагедії: зніміть із них маску та шите золотом вбрання – і перед вами постане нікчемний чоловічок, годний за сім драхм грати на сцені" [*Лукиан из Самосаты*. Избранная проза. – Москва, 1991. – С. 489–490]. Зрештою, цей мотив характерний і для ранньохристиянської традиції. Він є, наприклад, в «Апології» (I, 4) Юстина Мученика ("поміж тими, котрі носять ім'я та одяг філософів, є також люди, які не роблять нічого, що б личило їхньому званню" [Святого Иустина Апология I // Ранние отцы Церкви: Антология. – Брюссель, 1988. – С. 275]).

[169] Поширений емблематичний образ. Він є, зокрема, в амстердамській збірці «Symbola et emblemata» (№ 211) під назвою «Орел сидящій на главѣ оленя» (підпис: "Настоит побѣда. Его бѣгом егож умерщвляю. Instante victoria") [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 54–55].

[170] Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 3: 16. Пор.: **Не вѣ́сте ли, ꙗ҆́кѡ хра́мъ бж҃їй є҆стѐ, и҆ дх҃ъ бж҃їй живе́тъ въ ва́съ;**
[171] Див. прим. 146.
[172] Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.
[173] Див. прим. 44 до циклу «Сад божественных пѣсней».
[174] Див. прим. 144 до діалогу «Наркісс».
[175] Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: **дꙋ́хъ є҆́сть, и҆̀же ѡ҆живлѧ́етъ, пло́ть не по́льзꙋетъ ничто́же.**
[176] Див. прим. 157.
[177] Юпітер (лат. *Iuppiter*) – римський верховний бог.
[178] Нептун (лат. *Neptunus*) – римський бог, покровитель морів.
[179] Цю саму думку виказували й інші старі українські письменники. Наприклад, Стефан Яворський писав, що стародавні епікурейці та стоїки, "яже ум человѣческій сказуєт и чувства являют, сих держахуся, а яже ум превосходят, тая, аки баснорѣчіє нѣкоє, отметаху. Сія єсть вѣры пагуба вселютѣйшая" [*Яворський С.* Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 356].
[180] Неточна цитата з Книги пророка Агтея 2: 10. Пор.: **ми́ръ дꙋшѝ.**
[181] Згадаймо, наприклад, що писав про це Герасим Смотрицький: "А кому на свѣтѣ може быти тайно, же з греков философы, з греков богословцы увесь свѣт маєт…" [*Смотрицький Г.* Ключ Царства Небесного // Українська література XIV–XVI ст. – Київ, 1988. – С. 219; див. про це: *Ушкалов Л.* Translatio studii // *Ушкалов Л.* Світ українського бароко: філологічні етюди. – Харків, 1994. – С. 33–36].
[182] Див. прим. (11) до притчі «Убогій Жайворонок».
[183] Див.: Книга пророка Єзекіїля 1: 16, наст.
[184] Дії св. апостолів 17: 23.
[185] Парафраза Дій св. апостолів 17: 23. Пор.: **сего̀ а҆́зъ проповѣ́дꙋю ва́мъ.**
[186] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Бж҃е ѻ҆тцє́въ и҆ гдⷭ҇и мѧ́ти твоеѧ̀, сотвори́вый всѧ̑ сло́вомъ твои́мъ** (Книга Премудрості Соломонової 9: 1).
[187] Сковорода має на думці слова: **Пе́рвый человѣ́къ ѿ земли̇̀, пе́рстенъ: вторы́й чл҃вѣ́къ гдⷭ҇ь съ нб҃сѐ** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 47).
[188] Сковорода має на думці слова: **Та́кожде и҆ воскр҃нїе ме́ртвыхъ: сѣ́етсѧ въ тлѣ́нїе, воста́етъ въ нетлѣ́нїи** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 42).
[189] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до римлян 1: 22. Пор.: **глаго́лющесѧ бы́ти мꙋ́дри, ѡ҆бѡюродѣ́ша.**
[190] Перше послання св. ап. Павла до коринтян 1: 20.
[191] Ропськ – старовинне містечко на Стародубщині, на річці Снов, тепер у Брянській обл. Російської Федерації.
[192] Пор.: "И медведя учат, не только человека" [*Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка. – Москва, 1956. – Т. IV. – С. 528].
[193] Ідеться про «Басню Есопову» Сковороди.
[194] Капельмейстер (нім. *der Kappellmeister*) – керівник та диригент хору чи оркестру.
[195] Танцмейстер (нім. *der Tanzmeister*) – керівник танцювального колективу.
[196] Очевидно, Сковорода має на думці сюжет про ведмедя, який вчиться танцювати [див.: Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка / Составители: Л. Г. Бараг, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков. – Ленинград, 1979. – С. 76 (151)].
[197] Пор.: "Lupus malus ovium custos" ("Вовк – поганий сторож овець") [*Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л.* Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та

англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 186]; "Біда вівцям, де вовк пастушит"; "Біда череді, як вовк за пастуха" [*Франко*, № 2893, 30951]; "Худо овцам, где волк в пастухах" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 226].

[198] Єронім (*Hieronymus*) Стридонський (340/350–419/420 рр.) – великий західний богослов і аскет, автор Вульгати – латинського перекладу Біблії. У старій Україні був дуже шанований і як теолог [див., наприклад: *Галятовський І.* Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 144], і як мовознавець, імовірний творець слов'янської абетки, про що сповіщали такі авторитетні джерела, як хроніки Мартіна Бєльського [див.: *Bielski M.* Kronika. – Warszawa, 1764. – S. 314] та Олександра Гвагніна [див.: *Gwagnin A.* Kronika Sarmacyi Europskiej. – Warszawa, 1768. – S. 314], і як взірцевий латиномовний письменник [див.: *Прокопович Ф.* Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 158]. Користувалися популярністю, зокрема, його біблійні коментарі [див.: *Сакович К.* Трактат про душу // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 469], листи [див.: *Калиновский С.* Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 201, 248; *Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 302], апокрифічне «Сказаніє учителя церковнаго Іероныма святаго о Іюдѣ, предателѣ Господа нашего Іисуса Христа» [див.: Памятки українсько-руської мови та літератури. Апокрифи і леґенди з українських рукописів / Зібрав, упорядкував і пояснив І. Франко. – Львів, 1899. – Т. II. – С. 345–346] тощо.

[199] Така фраза є в листах св. Єроніма (ad Rusticum monachum CXXV, 8 [937]): "Mihi OPPIDIUM carcer, et solitudo paradisus est" [Patrologiae cursus completus. Series latina / Ed. J.-P. Migne. – Paris, 1864. – T. 22. – Col. 1076].

[200] Друге послання св. ап. Павла до коринтян 6: 8.

[201] Гра слів: лат. *Cato* (Катон) – ім'я (cognomen) кількох славетних давньоримських діячів (Марк Порцій Катон Старший, Марк Порцій Катон Молодший та інші), а *catus* – 'кіт'.

[202] Пор.: "Їв би кіт рибу, а в воду не хоче"; "Кіт риби прагне, а сіти не тягне"; "Люби кіт рибу, а в воду не хоче" [*Франко*, № 14877, 14883, 14904]; "Ласа кішка до риби, та в воду лізти не хоче" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 421]; "Лакома кошка до рыбки, да в воду лезть не хочется" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 504].

[203] Див. прим. 32 до трактату «Начальная дверь ко христіянскому добронравію».

[204] Авраам народився 1996-го, а помер 1821 р. до н. е.

[205] З ім'ям римського бога Сатурна (лат. *Saturnus*) пов'язане уявлення про "золотий вік". Сковорода міг узяти цей образ, скажімо, із 433-го малюнка збірки «Symbola et emblemata», що має назву «Кленовое и пальмовое древо с плодами, и Сатурн между ними, изображающій златой вѣк» (підпис: "Нельзя сего надѣяться. Тщетно не ожидай, дабы сіе время снова возвратилось. Sperare nefas") [див.: Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 110–111].

[206] Пор.: "Больному все горько" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 398]; "Хорому все гирке" [*Франко*, № 26920].

[207] Схожа думка є в «Моральних листах до Луцілія» Сенеки: "А скільки ще й таких нещасливців, які хитаються між страхом перед смертю та муками, що їх завдає життя: не хочуть жити, але й померти не годні" (IV, 5); "…ні жити не хочемо, ані вмерти: життя нам осоружне, смерть – страшна" (LXXVI, 11) [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до

Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 43, 257]. Є й українська приказка: "Жити – мучитись, а вмирати не хочеться" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 15].

[208] Це – варіант 7-ої строфи 24-ої пісні циклу «Сад божественных пѣсней».

[209] Парафраза Дій св. апостолів 17: 20. Пор.: **стра҃нна бо нѣ҆каѧ влага́еши во ᲂу҆шеса̀ на҃ша.**

[210] Про це писав, зокрема, Євагрій Понтійський у своєму «Слові про духовну роботу» [Patrologiae cursus completus. Series graeca / Ed. J.-P. Migne. – Paris, 1858. – T. 40. – Col. 1224C]: "Біс смутку [бес уныния], що його називають також 'полуденним' (Пс. 90: 6), є найважчим серед усіх бісів" [Творения аввы Евагрия. Аскетические и богословские трактаты. – Москва, 1994. – С. 97]. Сковорода добре знав творчість Євагрія й цитував його по-грецькому в листі до Михайла Ковалинського, датованому вереснем – жовтнем 1763 р. [див. про це: *Ушкалов Л., Марченко О.* Зняття антитетики "Афін" та "Єрусалима" на терені вчення про "безначальну істину" (Про цитацію Євагрія Понтійського в одному з листів Григорія Сковороди) // *Ушкалов Л., Марченко О.* Нариси з філософії Григорія Сковороди. – Харків, 1993. – С. 53–70]. Окрім того, у молитовних текстах, поруч зі згадкою про "біса полуденного", зринає також фраза "дух унынія" [див.: *Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 171 (друга пагін.)].

[211] Див. прим. 78 до трактату «Начальная дверь ко христіянскому добронравію».

[212] Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 21: 3. Пор.: **зꙋ́бы львѡ́вы зꙋ́бы є҆гѡ̀, ᲂу҆бива́ющїи дꙋ́шы человѣ́чи.**

[213] Парафраза Соборного послання св. ап. Якова 3: 4–5. Пор.: **сѐ, и҆ корабли҃ вели́цы сꙋ́ще и҆ ѿ же́стокихъ вѣ́трѡвъ заточа́еми, ѡ҆браща́ютсѧ ма́лымъ корми́лцемъ, а҆́може стремле́нїе пра́вѧщагѡ хо́щетъ: та́кожде же и҆ ѧ҆зы́къ ма́лъ ᲂу҆́дъ є҆́сть, и҆ вельмѝ хва́литсѧ.**

[214] "Движимость непреривная" виступає у Сковороди відповідником лат. *mobile perpetuum*.

[215] Книга пророка Єремії 17: 9.

[216] Фраза **сѣ́мѧ ѕло́є** зринає в Книзі пророка Ісаї 14: 20.

[217] Таке розуміння природи Святого Письма в старій Україні зазвичай пов'язували з наукою Філона Олександрійського (бл. 25 р. до н. е. – 50 р. н. е.). Наприклад, Іоаникій Галятовський переказував Філона так: "литера позверхноє писмо єсть яко тѣло, а закрытоє єго розумѣнє єсть яко душа невидимая" [*Галятовський І.* Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 352 (зв.)–353]. Сковорода високо цінував Філона й покликався на нього у своїх творах. Мабуть, найбільший вплив на Сковороду Філон справив у ділянці гносеології. Зокрема, саме Філон започаткував науку про об'явлення Бога "в трьох світах" (природі, людині та Біблії), він-таки вперше почав символічно трактувати Святе Письмо, намагаючись узгодити його з грецькою філософією. Символічно Філон потрактував (так само, як і Сковорода) навіть поняття творення (креації). Крім того, Філон обстоював такі важливі для Сковороди ідеї, як "обоження" (*θέωσις*), людина-мікрокосмос, "внутрішня людина", Софія-Премудрість Божа, преекзистенція матерії тощо. Для науки Філона (як і Сковороди) характерний питомо платонівський дуалізм. Філон-таки запровадив до богослів'я і прикметну для Сковороди антитетичну модель думання [див.: *Čyževśkyj D.* Skovoroda-Studien: II. Skovorodas Erkenntnislehre und Philo // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1933. – Bd. X. – S. 47–60].

[218] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до римлян 11: 34. Пор.: **Кто̀ бо̀ разꙋмѣ̀ ᲂу҆́мъ гдⷭ҇ень;**

[219] Пор.: "Ехал в Казань, а заехал в Рязань" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 449].

[220] Сковорода має на думці слова: **Пришелъ же ли єсѝ въ сокрѡ́вища снѣ́жнаѧ, и҆ сокрѡ́вища гра̑днаѧ ви́дѣлъ ли є҆сѝ;** (Книга Йова 38: 22).
[221] Див. прим. (1) до діалогу «Разглагол о древнем мірѣ».
[222] Це – емблематичний образ. Наприклад, малюнок риби-"причепи" є в збірнику німецького письменника Йоахіма Камерарія «Symbola et emblemata» (Нюрнберг, 1590–1604) [див.: *Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й переднє слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 98]. Цей образ не раз зринає й у творах українських письменників XVII–XVIII ст. Наприклад, Кирило Ставровецький згадує про ремору, коли говорить про себепізнання ("…в нашем плаваніи духовном грѣх, яко ремора, прилнувши к душѣ, застановляєт ладію упованія нашего и не даєт плынути до блаженнаго пристанища, аж потреба пуститися навклирови в глубину сердца, сирѣчь самою совѣстію обличити своє паденіє и познати свой грѣх, яко возбраняєт ми ити до живота вѣчнаго" [*Транквіліон-Ставровецький К.* Євангеліє учителноє. – Рахманів, 1619. – Арк. 213]), а Іван Максимович – у ході розмови про ідеал мудрого володаря ("…умѣреннѣ слѣпотноє правленія желаніє содержи, никако не уничижай, всѣм со страхом благоугаждай, всегда воспоминая реченную притчу: и влас малѣйшій тѣнь свою имѣєт. Изрядно се изображаєтся сим знаменієм, сієст реморы, держала двох рыбак, корабля кормилу прилѣпшейся, з написанієм: 'Малыми великая удержуєтся', – зѣло бо малѣйшая ремора рыбка єсть, єдва двопядна, кормилу корабля прилѣпшися, жестокотекущій корабль удержуєт и воспящяєт" [*Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 319]).
[223] Можливо, Сковорода має на думці історію, що її переказав Пліній Молодший у своїх «Листах» (IX, 33), про дружбу хлопчика та дельфіна [див.: Дамоклів меч. Антична новела. – Київ, 1984. – С. 178–179], або розказану Клавдієм Еліаном («Про природу тварин», VI, 15) історію про те, як дружили й померли разом юнак з міста Іаса та дельфін [див.: Дамоклів меч. Антична новела. – Київ, 1984. – С. 119–120].
[224] Це – відомий емблематичний образ. Див., наприклад, 336-ий («Пѣтух над львом»; підпис: "Причиняю страх найсильнѣйшему. Заставляю дрожать найотважнѣйшаго. Tremorem injicio fortissimo") та 410-ій («Пѣтух прогоняет льва»; підпис: "Пришел, видѣл, побѣдил. Довольно его видѣть, чтоб побѣдить. Veni, vidi, vici") малюнки зі збірки «Symbola et emblemata» [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 84–85, 104–105].
[225] Як свідчить Діоген Лаерцій (VIII, 10), думку про те, що "дружба – це рівність", першим виказав Піфагор [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 335]. Пор. латинську приказку: "Amicitia aequalitas" ("Дружба – це рівність") [*Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л.* Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 42].
[226] Див. прим. 108 до циклу «Басни Харьковскія».
[227] Парафраза Євангелії від св. Луки 17: 21. Пор.: **Се́ бо, цр҃твїє бж҃їє внꙋ́трь ва́съ є҆́сть.**
[228] Див. прим. 82 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».
[229] Див. прим. 100 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».
[230] Див. прим. 36 до циклу «Басни Харьковскія».
[231] Див. прим. 162 до циклу «Басни Харьковскія».
[232] Див. прим. 119 до діалогу «Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сіон)».
[233] Мотив розпізнання людської природи за її "тінню" в нашій літературі був знаний і до Сковороди. Приміром, Антоній Радивиловський писав таке: "Хвалена была у аѳенчиков устава, з которои, хотячи аѳенчикове своих дѣтей склонность прирожоную до якои речи в

молодых лѣтех познати, певных нѣкоторых дній, ґды всѣх ремесников варстаты отвореныи были, розныє в себѣ начиня маючіє, выводили оных, пилно ся присмотруючи, на который кто з дѣтей их варстат очи свои обернет, на которых ремесников пилно пойзрит. Что обачивши, познавали, до чого кто мѣл прироженную склонность; єсли кто очи свои обернул на варстат, ґде начинє было до войны належноє, и простер руцѣ свои до луку, до шаблѣ, доходили през тоє, иж мѣл быти воином. Єсли кто глянул на варстат, ґде были книги, и простер руку до Аристотеля, Гомера, доходили, иж маєт быти поетою и филіозофом добрым" [*Радивиловський А.* Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 216–217].

[234] Фраза **въ си́лѣ своє́й** не раз зринає в Біблії. Див., наприклад: **Гдь сотвори́вый зе́млю въ си́лѣ своє́й** (Книга пророка Єремії 51: 15).

[235] Сковородинський образ фонтана можна розглядати як свого роду відповідь на запитання Августина, подане в його «Сповіді» (1. III. 3): "Чи ж охоплюють Тебе небо й земля, оскільки Ти виповнюєш їх? А може, Ти їх виповнюєш, але ще лишається якась маленька частинка Твоєї істоти, тому що вони не охоплюють Тебе всього? А де ж Ти виливаєш те, що лишилося з Твоєї істоти після виповнення неба й землі? А може, Ти не потребуєш, щоби будь-що містило Тебе, Тебе, що охоплюєш усе, тому що те, що Ти виповнюєш, Ти виповнюєш, вміщаючи в собі? Бо не посудини, повні Тебе, надають Тобі стійкості; адже, хоча б вони й розбилися, Ти не виливаєшся. А коли Ти розливаєшся понад ними, то Ти не падаєш на землю, а нас підіймаєш угору; Ти не розсіваєшся, а нас громадиш. Але чи те все, що Ти виповнюєш, Ти виповнюєш цілою своєю істотою? Чи, може, тому, що ті всі речі не можуть охопити Тебе цілого, охоплюють тільки частинку Тебе, і ту саму частинку охоплюють одночасно всі? Чи, може, кожна річ охоплює якусь відповідну частину, більші охоплюють більші, а менші охоплюють менші? Та чи ж є в Тобі якась частинка більша, а якась частинка менша? Чи, може, Ти всюди цілий, і ніяка річ не охоплює Тебе всього?" [*Святий Августин*. Сповідь / Пер. з латини Ю. Мушака. Вид. 3. – Київ, 1999. – С. 4–5].

[236] Сковорода має на думці просвітницьке гасло всеосяжної "рівності" людей, котре означало для нього цілком неприйнятну "універсальну несродність" [див.: *Эрн В. Ф.* Григорий Саввич Сковорода. Жизнь и учение. – Москва, 1912. – С. 309].

[237] Сковорода має на думці Федрову байку «Улесливий Осел та Господар» [див.: *Федр*. Байки / Упорядкування, передмова, переклад і примітки Володимира Литвинова. – Київ, 1986. – С. 125–127]. Зрештою, сюжет про віслюка, який, наслідуючи собаку, спробував поцілувати свого хазяїна, був відомий і в фольклорній традиції [див.: Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка / Составители: Л. Г. Бараг, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков. – Ленинград, 1979. – С. 87 (214)].

[238] У діалозі Еразма Роттердамського «Гамірний бенкет» є історія про те, як слуга, який зняв вошу з одягу Людовіка XI-го, отримав у нагороду сорок золотих. Побачивши це, інший слуга за якийсь час удав, що вчинив королеві ту саму послугу. Але за неї він отримав сорок ударів батогом [див.: *Эразм Роттердамский*. Разговоры запросто / Пер. с лат. С. Маркиша. – Москва, 1969. – С. 304–305].

[239] Див. прим. 278 до діалогу «Кольцо».

[240] Можливо, це парафраза підпису під 541-м малюнком зі збірки «Symbola et emblemata», що має назву «Венера вручает Купидону свое письмо». Підпис такий: "Дерзай, и все будет. Будь смѣл и отважен, и здѣлается. Aude, et fiet" [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 136–137].

[241] Ідеться про Сковороду як автора «Басни Есоповой».

[242] Пор.: “С Богом хоть за море, а без Бога ни до порога” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 36]; “Без Бога ні до порога” [*Номис*, № 7; *Франко*, № 865].

[243] Аффабуляція (*лат. affabulatio*) – як переклав це слово сам Сковорода наприкінці діалогу, – означає “приказка”. У старих українських поетиках слово *аффабуляція* пояснювали так: “Зазвичай байка поділяється на дві частини: проміфій, тобто вступна розповідь чи власне байка, та епіміфій, тобто застосування розповіді (*affabulationem*), де прямо викладено те, чого навчає байка” [*Prokopowicz Th*. De arte poetica libri III ad usum et institutionem studiosae iuventutis roxolanae. Dictati Kioviae in orthodoxa Academia Mohileana. Anno Domini 1705. – Mohiloviae, 1786. – P. 65].

[244] Ця аффабуляція повторюється наприкінці тексту разом із перекладом самого Сковороди.

[245] Пор.: “За Богом пойдешь, добрый путь найдешь” [*Даль В*. Толковый словарь живого великорусского языка. – Москва, 1956. – Т. III. – С. 543].

[246] Трохи неточна цитата з Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 10. Останнє слово має форму: бг҃ови.

[247] Трохи неточна цитата з П’ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 28: 66–67. Пор.: и҆ бꙋ́детъ живо́тъ тво́й ви́сѧщь пред̾ о҆чи́ма твои́ма, и҆ ᲂу҆бои́шисѧ во дни̑ и҆ въ но́щи, и҆ не бꙋ́деши вѣ́ры ꙗ҆́ти житїю̀ твоемꙋ̀: За́ꙋтра речѐши: ка́кѡ бꙋ́детъ ве́черъ; и҆ въ ве́черъ речѐши: ка́кѡ бꙋ́детъ ᲂу҆́тро; ѿ стра́ха се́рдца твоегѡ̀, и҆̀мже ᲂу҆бои́шисѧ, и҆ ѿ видѣ̑нїи о҆чѐсъ твои́хъ, и҆̀мже ᲂу҆́зриши.

[248] Сковорода має на думці слова: ꙗ҆́кѡ ѻ҆ре́лъ покры̀ гнѣ́здо̀ своѐ, и҆ на птенцы̀ своѧ̑ возжелѣ̑ (П’ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 32: 11).

[249] Про це писав Пліній Старший у своїй «Природознавчій історії» (X, 5, 17).

[250] Євангелія від св. Луки 11: 28.

[251] Друга книга Мойсеєва: Вихід 20: 15.

[252] Пор.: “Пильнуй, як ока”; “Бережи, як ока в лобі!”; “Доглядай, як ока!” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 259, 742].

[253] Ріг достатку (*лат. cornu copiae*) – ріг кози німфи Амальтеї – годувальниці Зевса, наповнений квітами, фруктами та овочами; символ багатства. Ріг достатку є центральним елементом герба міста Харкова, що його було затверджено указом імператриці Катерини II від 21 вересня 1781 р.

[254] Цей мотив Сковорода розробляє в 1-ій пісні циклу «Сад божественных пѣсней». Пор.: “О грѣх-то смерть родит! живу смерть наводит. / Из смерти ад, душу жжет глад. / О смерть сія люта!”

[255] Фразу не разꙋмѣ́ю взято з Послання св. ап. Павла до римлян 7: 15.

[256] Див. прим. 13 до діалогу «Разглагол о древнем мірѣ».

[257] Парафраза Третьої книги Мойсеєвої: Левит 1: 9. Пор.: є҆́сть же́ртва, вонѧ̀ благоꙋха́нїѧ гдⷭ҇ꙋ.

[258] Цей мотив зринає в 30-ій поезії циклу «Сад божественных пѣсней». Пор.: “Не красна долготою, но красна добротою, / Как пѣснь, так и жизнь”.

[259] Книга Псалмів 15 (16): 11.

[260] Див. прим. 65 до циклу «Басни Харьковскія».

[261] Прикметник *глупомудрый* є відповідником гр. *μωρόσοφος*. Це грецьке слово Сковорода вживав у своїх листах.

[262] Мабуть, Сковорода має тут на думці свідчення Діогена Лаерція (I, 69), начебто Хілон спитав колись Езопа, “чим займається Зевс, а Езоп відповів: ‘Високе понижує, а низьке

вивищує'" [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 84].

[263] Парафраза Євангелії від св. Луки 17: 21. Пор.: **цр҃твїе бж҃їе внꙋ́трь ва́съ є҆́сть.**

[264] Євангелія від св. Луки 1: 33.

[265] Можливо, це парафраза Першого послання св. ап. Павла до солунян 3: 12. Пор.: **Ва́съ же гдь да ᲂу҆мно́житъ.**

[266] Книга пророка Ісаї 62: 6.

[267] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 60: 8. Пор.: **Ки́и сꙋ́ть, и҆̀же ꙗ҆́кѡ ѡ҆́блацы летѧ́тъ, и҆ ꙗ҆́кѡ го́лꙋбїе со птєнцы̀ ко мнѣ̀;**

[268] Книга пророка Ісаї 60: 1–2.

[269] Пор.: Перша книга Мойсеєва: Буття 24: 6; Друга книга Мойсеєва: Вихід 10: 28; 34: 12; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 11: 16; 12: 13, 19, 30; 15: 9; 24: 8.

[270] Священними мовами в старовину називали грецьку, гебрейську та латинську.

[271] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 13: 52. Пор.: **всѧ́къ кни́жникъ, наꙋчи́всѧ цр҃твїю нб҃номꙋ.**

[272] Парафраза Книги пророка Аввакума 3: 19. Пор.: **Гдь бг҃ъ мо́й си́ла моѧ̀.**

[273] Сам Сковорода добре знав філософію Стародавньої Греції та Риму. У своїх творах він покликався на Марка Аврелія, Анаксагора, Арістіппа, Арістотеля, Боеція, Демонакса, Діогена, Епікура, Зенона з Кітіона, Кратеса, Піррона, Піфагора, Платона, Плутарха, Сенеку, Сократа, Солона, Фалеса, Філона й Ціцерона. Як свідчить Михайло Ковалинський, Плутарх, Філон та Ціцерон входили до десятка улюблених письменників Сковороди. На відміну від переважної більшості українських авторів XVII–XVIII ст., котрі, хоч і розглядали поганську філософію як "другий Старий Заповіт", тобто як своєрідну "префігурацію" євангельської правди, але поділяли Тертуліанове протиставлення *Афін* та *Єрусалима*, Сковорода засадничо врівнював стародавню поганську мудрість та Христову науку на підставі думки про *безпочатковість істини* [див.: *Ушкалов Л.* Григорій Сковорода і антична культура. – Харків, 1997].

[274] Імена отців Церкви досить часто зринають і в творах самого Сковороди. Саме патристика могла бути джерелом цілої низки ідей Сковороди, зокрема "наслідування Христа", "обоження" (цю науку він міг знайти в Климента, Орігена, Григорія Назіанзина, Григорія Ниського, Василія Кесарійського, Макарія, Діонісія Ареопагітського, Августина, Максима Сповідника та інших), себепізнання, "внутрішньої людини", "анамнезису", "гесихії"-"суботи", людського "різнопуття" тощо. Патристика була також джерелом таких важливих сковородинських образів, як *серце* (Климент, Оріген, Григорій Назіанзин, Діонісій Ареопагітський, Макарій Єгипетський, Августин), *дзеркало* (Григорій Ниський, Діонісій Ареопагітський), *рослина* чи *внутрішнє око*. Зрештою, як казав Дмитро Чижевський, "остаточно зрозуміти символіку Сковороди можна лише на ґрунті символіки отців Церкви та барока" [*Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й переднє слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 46].

[275] Очевидно, це парафраза Євангелії від св. Матвія 2: 21. Пор.: **прїи́де въ зе́млю і҆и҃левꙋ.**

[276] Назва *Виѳлеєм* означає "дом хлѣба" [див.: *Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 379].

[277] Книга Псалмів 121 (122): 1.

[278] Сковорода має на думці слова: **дрꙋ́же, ка́кѡ вше́лъ є҆сѝ сѣ́мѡ не и҆мы́й ѡ҆дѣѧ́нїѧ бра́чна** (Євангелія від св. Матвія 22: 12).

[279] Парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 31: 16. Пор.: **не простира́й рꙋ́кѝ и҆ не гнѣти́сѧ съ ни́мъ въ соли́ло.**

[280] Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 12: 25. Пор.: **да бла́го тебѣ̀ бꙋ́детъ и҆ сынѡ́мъ твои̑мъ по тебѣ̀ во вѣ́ки, а҆́ще сотвори́ши сѐ, є҆́же добро̀ и҆ ᲂу҆го́дно є҆́сть пред̾ гдⷭ҇емъ бг҃омъ твои́мъ.**

[281] Друге послання св. ап. Павла до Тимофія 2: 7.

[282] Фразу **лѣ́ствица ᲂу҆твержде́на на землѝ** взято з Першої книги Мойсеєвої: Буття 28: 12.

[283] Парафраза Книги Притч Соломонових 8: 35. Пор.: **и҆схо́ди бо моѝ и҆схо́ди живота̀, и҆ ᲂу҆готовля́етсѧ хотѣ́нїе ѿ гдⷭ҇а.**

[284] Неточна цитата з Книги пророка Єремії 12: 2. Пор.: **бли́з є҆сѝ ты̀ ᲂу҆́стъ и҆́хъ, дале́че же ѿ ᲂу҆тро́бъ и҆́хъ.**

[285] Книга пророка Єремії 5: 3.

[286] Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 3: 23. Пор.: **И҆ то́й бѣ̀ і҆и҃съ ꙗ҆́кѡ лѣ́тъ три́десѧть.**

[287] Євангелія від св. Матвія 13: 52.

[288] Фраза **бли́жнимъ и҆ да̑льнимъ** зринає в Книзі пророка Даниїла 9: 7.

[289] Пор. з народною приказкою: "Наука срібло, а практика золото" [*Франко*, № 18331].

[290] Схожа теза є, наприклад, в «Уставі» Антонія Великого: "Нічого не пропонуй комусь за правило, поки сам того не сповниш ділом. Найбільш потворним є заповідати іншому чинити те, чого сам не робиш…" [*Ігор Ісіченко, архиєп*. Монашество Давнього Єгипту. – Харків, 2002. – С. 101]. Пор., наприклад, із тезою Номоканона: "Аще ли же сам невѣжа єст и невоздержный, како иных добродѣтели научит…" [Номоканон, си єст Законоправилник. – Київ, 1629. – С. 1–2], або з думкою Антонія Радивиловського: "…гаснет свѣтилник без єлея, гаснет и наука без прикладного житія учителя" [*Радивиловський А*. Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 882].

[291] Сковорода має на думці слова: **да́мъ є҆мꙋ̀ клю́чь до́мꙋ дави́дова** (Книга пророка Ісаї 22: 22).

[292] Книга пророка Ісаї 33: 6.

[293] Книга пророка Ісаї 22: 22.

[294] "Сребролюбіє", чи "лихоимство", у старій українській традиції трактували як "излишноє желаніє имѣти что" [*Гізель І*. Мир с Богом человѣку. – Київ, 1669. – С. 226]. Воно беззастережно прилучалось до низки смертних гріхів [див., наприклад: *Могила П*. Собраніє краткія науки о артикулєх вѣры. – Почаїв, 1783. – Арк. 57]. Дехто стверджував, що "сребролюбіє" є "корѣнь всѣм злым" [Патерік, или Отечник Печерскій. – Київ, 1661. – Арк. 213 (зв.)], а "сребролюбец" – "паче всѣх неправеднѣйшій" [*Максимович І*. Богомысліє. – Чернігів, 1710. – Арк. 272 (зв.); пор.: *Климовський С*. О правосудію началствующих, правдѣ и бодрости их // Барокова поезія Слобожанщини / Упорядкування, передмова, примітки та коментарі Леоніда Ушкалова. – Харків, 2002. – С. 111–112], бо цнота має за власне коріння "безсребріє" [*Баранович Л*. Трубы словес проповѣдных. – Київ, 1674. – Арк. 60 (зв.)–61]. З огляду на це людям, "которыи до богатства прикладают сердца свои", не варто сподіватися на Царство Боже [див.: *Радивиловський А*. Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 116 (зв.)].

[295] Пор.: **тꙋ́не прїѧ́сте, тꙋ́не дади́те. Не стѧжи́те зла́та, ни сребра̀, ни мѣ́ди при поѧсѣ́хъ ва́шихъ** (Євангелія від св. Матвія 10: 8–9).

[296] Євангелія від св. Матвія 6: 26.

[297] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **бж҃е се́рдца моегѡ̀, и҆ ча́сть моѧ̀, бж҃е, во вѣ́къ** (Книга Псалмів 72 (73): 26).

[298] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 8. Пор.: **всѣ́хъ ѡ҆тщети́хсѧ, и҆ вмѣнѧ́ю всѧ̑ ᲂу҆ме́ты бы́ти, да хрⷭ҇та̀ приѡбрѧ́щꙋ.**

[299] Фраза мѣ́то гдⷭ҇не прїѧ́тно зринає в Книзі пророка Ісаї 61: 2 та в Євангелії від св. Луки 4: 19.
[300] Трохи неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 11: 27. Пор.: въ трꙋдѣ̀ и҆ по́двизѣ, во бдѣ́нїихъ мно́жицею, во а҆́лчбѣ и҆ жа́жди, въ поще́нїихъ мно́гащи, въ зимѣ̀ и҆ наготѣ̀.
[301] Це – варіація на тему "єдності суперечних речей", що бере свій початок від послання Горація «До Ікція» (I, 12, 19): "quid velit et possit rerum concordia discors". У перекладі Андрія Содомори: "Звідки ця єдність речей суперечних, яка її сила?" [*Квінт Горацій Флакк*. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 191].
[302] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 18: 37. Пор.: а҆́зъ на сїѐ роди́хсѧ и҆ на сїѐ прїидо́хъ въ мі́ръ, да свидѣ́телствꙋю и҆́стинꙋ.
[303] Парафраза Євангелії від св. Івана 4: 6. Пор.: І҆и҃съ же ᲂу҆трꙋ́ждсѧ ѿ пꙋтѝ, сѣдѧ́ше та́кѡ на и҆сто́чницѣ.
[304] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 4: 6. Пор.: бѣ̀ (же) ꙗ҆́кѡ ча́съ шесты́й.
[305] Парафраза Євангелії від св. Івана 4: 7. Пор.: **Пр**ї́иде жена̀ ѿ самарі́и почерпа́ти во́дꙋ.
[306] Сковорода має на думці слова: **Гл**а́ ѥ҆́й і҆и҃съ: да́ждь мѝ пи́ти (Євангелія від св. Івана 4: 7).
[307] Див. розмову Ісуса із самарянкою про живу воду в Євангелії від св. Івана 4: 10–15.
[308] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 1: 16. Пор.: **И҆**змы́йтесѧ, (и҆) чи́сти бꙋ́дите.
[309] Неточна цитата з Другої книги царств 23: 15. Пор.: кто̀ напои́тъ мѧ̀ водо́ю;
[310] Євангелія від св. Івана 4: 31.
[311] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 4: 34. Пор.: моѐ бра́шно ѥ҆́сть, да сотворю̀ во́лю посла́вшагѡ мѧ̀.
[312] Фраза наро́дъ мно́гъ ѕѣлѡ̀ зринає в Другій книзі Ездри 8: 88.
[313] Парафраза Євангелії від св. Луки 12: 13. Пор.: ᲂу҆чт҃лю, рцы̀ бра́тꙋ моемꙋ̀ раздѣли́ти со мно́ю достоѧ́нїе.
[314] Євангелія від св. Луки 12: 14.
[315] Це слова самого Сковороди.
[316] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Луки 11: 27. Пор.: бл҃же́но чре́во носи́вшее тѧ̀.
[317] Парафраза Євангелії від св. Матвія 9: 33. Пор.: **И҆** диви́шасѧ наро́ди, глаго́люще, ꙗ҆́кѡ николи́же ꙗ҆ви́сѧ та́кѡ во і҆и҃ли.
[318] Друга книга Мойсеєва: Вихід 3: 14.
[319] Друга книга Мойсеєва: Вихід 4: 10.
[320] Фраза па́че ча́ѧнїѧ зринає в Книзі Юдити 13: 13.
[321] Фраза и҆спыта́й себѐ зринає в Книзі Ісуса, сина Сирахового 18: 20.
[322] Неточна цитата з Другої книги Мойсеєвої: Вихід 32: 34. Пор.: нн҃ѣ же и҆дѝ, сни́ди и҆ возведѝ лю́ди.
[323] Друга книга Мойсеєва: Вихід 4: 18.
[324] Четверта книга Мойсеєва: Числа 12: 8.
[325] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 34: 10.
[326] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 34: 7.
[327] Заклик пока́йтесѧ є в Книзі пророка Ісаї 46: 8, в Євангелії від св. Матвія 3: 2 (слова Івана Хрестителя), в Євангелії від св. Матвія 4: 17 (слова Ісуса Христа), в Євангелії від св. Марка 1: 15 (слова Ісуса Христа) та в Діях св. апостолів 2: 38 та 3: 19 (слова св. ап. Петра).
[328] Сковорода має на думці слова св. ап. Павла: засвидѣ́телствꙋѧ і҆ꙋде́ѥмъ же и҆ ѥ҆ллинѡмъ ѥ҆́же къ бг҃ꙋ покаѧ́нїе (Дії св. апостолів 20: 21).
[329] Сковорода має на думці слова св. ап. Павла: скончáти течéнїе моѐ съ рáдостїю (Дії св. апостолів 20: 24).
[330] Парафраза Євангелії від св. Луки 17: 21. Пор.: **Се́** бо, цр҃твїе бж҃їе внꙋ́трь ва́съ ѥ҆́сть.

[331] Євангелія від св. Івана 1: 6.
[332] Євангелія від св. Івана 1: 31.
[333] Євангелія від св. Матвія 11: 11. Далі йде: ї҆ѡа́нна кр҃ти́тєлѧ.
[334] Євангелія від св. Луки 1: 14.
[335] Перша книга параліпоменон 22: 8.
[336] Книга пророка Єзекіїля 1: 3; 3: 22.
[337] Книга пророка Єремії 26: 12.
[338] Книга пророка Даниїла 10: 9.
[339] Книга пророка Єремії 49: 14.
[340] Книга пророка Захарії 1: 9.
[341] Неточна цитата з Книги пророка Йони 1: 2. Пор.: воста́ни и҆ и҆дѝ въ нїнеѵі́ю гра́дъ вели́кїй и҆ проповѣ́ждь.
[342] Фраза прорцы̀, сы́нє человѣ́чь чотири рази зринає в Книзі пророка Єзекіїля: 11: 4; 21: 2; 37: 9; 38: 14.
[343] Книга пророка Єремії 23: 21.
[344] Книга пророка Єремії 23: 16.
[345] Книга пророка Єремії 23: 16.
[346] Євангелія від св. Марка 3: 13–16.
[347] Євангелія від св. Марка 3: 13.
[348] Євангелія від св. Луки 6: 13.
[349] Очевидно, це тому, що, як писав Іоаникій Галятовський: "…в створеню, любо в ангелѣ, любо в человѣку, *інтелльгенс*, розумѣючій, *інтеллектус*, розум, *інтеллігенціо*, розумѣнє, *інтелльгѣбѣле*, тоє, що розумѣєтся, суть речи розныи; в Богу зась все тоє єдино єст" [*Галятовський І.* Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 301]. Одначе, як гадали старі українські богослови, до гріха Адам та Єва мали особливий Божий дар, "они бо внутрняя самыя вещи поразумѣвали ясно, що видѣти єсть от назвиск имен нареченных от Адама коєй ли бо вещи, изображающих самоє єстество кождой з особна. Сіє бо доводом єсть великія в Адамѣ бывшея премудрости, понеже тако кую ли бо вещь нарече, яко и нареченіє со єстеством тоя и єстество со нареченієм єя согласуєт всячески" [Начатки догмато-нравоучителнаго богословія. – Почаїв, 1770. – С. 309].
[350] Схожі міркування, які віддзеркалюють розуміння слова-імені в перспективі платонівського «Кратіла», висловлювалися в українській літературі й значно раніше. Наприклад, іще на початку XVII ст. Тарасій Земка писав: "…всякая вещь от имен себѣ налагаємых свойство своє являєт" [*Земка Т.* Друга передмова до Служебника 1629 року // *Тітов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 200], – а Касіян Сакович цитував старий латинський віршик: "Conventiunt rebus nomina saepe suis" ("Назви відповідають своїм речам") [*Сакович К.* Трактат про душу // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 496]. Така засада перетворює сковородинське етимологізування на своєрідну містагогію (форму сходження до Бога через слово) не лише тоді, коли мова заходить про Божі імена чи біблійну герменевтику, але й щоразу, коли, поширюючи методу тлумачення біблійних віршів у "далекому" контексті на всю вербальну сферу, наш філософ вибудовує численні етимологічні вервечки на підставі так званих "словесних гомологізмів" (*parallelismus verbalis*). Зрештою, і антична риторика (Арістотель, Квінтіліан, Ціцерон), і середньовічна християнська традиція (Єронім, Августин, Ісидор Севільський) вважали за можливе пізнавати єство речі шляхом тлумачення її імені, тобто шлях пізнання природи речей поставав тут як шлях від *verba* до *res* [див.:

Курціус Е.-Р. Європейська література і латинське середньовіччя / Пер. з нім. Анатолій Онишко. – Львів, 2007. – С. 561–567].

[351] Можливо, Сковорода має на думці слова: **да просвѣти́тсѧ свѣ́тъ** (Євангелія від св. Матвія 5: 16).

[352] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 3.

[353] Євангелія від св. Луки 6: 13.

[354] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 5: 14. Останнє слово має форму: **мі́ра**.

[355] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до римлян 4: 17. Пор.: **животворѧ́щемꙋ ме́ртвыѧ и҆ нарица́ющꙋ не сꙋ́щаѧ ꙗ҆́кѡ сꙋ́щаѧ.**

[356] Сковорода має на думці історію про мальований виноград Зевксіда (Зевксія). Див. прим. 153 до діалогу «Наркісс».

[357] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **є҆мꙋ́же бы́хъ слꙋжи́тель по да́рꙋ бл҃гти бж҃їѧ, да́нныѧ мнѣ̀ по дѣ́йствꙋ си́лы є҆гѡ̀** (Послання св. ап. Павла до ефесян 3: 7).

[358] Євангелія від св. Марка 3: 14.

[359] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до римлян 1: 1. Пор.: **Па́влъ, ра́бъ і҆и҃съ хр҃то́въ, зва́нъ а҆пⷭ҇лъ.**

[360] Парафраза Послання св. ап. Павла до галатів 1: 1. Пор.: **Па́влъ, а҆пⷭ҇лъ ни ѿ человѣ́къ, ни человѣ́комъ, но і҆и҃съ хр҃то́мъ и҆ бг҃омъ ѻ҆ц҃е́мъ воскр҃си́вшимъ є҆гѡ̀ и҆з̾ ме́ртвыхъ.**

[361] Послання св. ап. Павла до галатів 1: 15.

[362] Євангелія від св. Матвія 8: 19.

[363] Євангелія від св. Матвія 8: 19.

[364] Євангелія від св. Матвія 8: 19.

[365] Див. прим. 193 до діалогу «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сіон».

[366] Дії св. апостолів 8: 10.

[367] Дії св. апостолів 8: 21.

[368] Дії св. апостолів 8: 10.

[369] Пор.: "Словно коза, на кровлю мостится"; "Как коза, на кровлю мостится" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 257, 477].

[370] Дії св. апостолів 7: 9.

[371] Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 10: 20. Пор.: **ра́дꙋйтесѧ же, ꙗ҆́кѡ и҆мена̀ ва̑ша.**

[372] Євангелія від св. Матвія 8: 19.

[373] Очевидно, це парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 4: 23. Пор.: **ѡ҆бновлѧ́тисѧ же дꙋ́хомъ ᲂу҆ма̀ ва́шегѡ.**

[374] Неточна цитата з Дій св. апостолів 8: 22. Пор.: **пока́йсѧ ᲂу҆́бо ѡ҆ ѕло́бѣ твое́й.**

[375] Євангелія від св. Матвія 27: 5.

[376] Євангелія від св. Матвія 8: 19.

[377] У Соборному посланні св. ап. Іуди 12 є фраза **ѡ҆́блацы безво́дни.**

[378] У православній традиції, зокрема іконографічній, *Денницею* називали Сатану-Люцифера [див.: *Аверинцев С.* Люцифер // *Аверинцев С.* Софія-Логос: Словник / Упорядник та автор передмови Костянтин Сігов; науковий редактор видання Марина Ткачук. 3-є вид. – Київ, 2007. – С. 137]. Те саме й у молитовних текстах: "Заклинаю тя, с небесе спадшая деннице…" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 375 (третя пагін.)].

[379] Друге соборне послання св. ап. Петра 2: 17.

[380] Неточна цитата з Книги пророка Йони 1: 2. Пор.: **воста́ни и҆ и҆дѝ въ нїневі́ю гра́дъ вели́кїй и҆ проповѣ́ждь.**

[381] Євангелія від св. Луки 9: 59.
[382] Євангелія від св. Луки 9: 60.
[383] Очевидно, це парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 19: 17. Пор.: **не ѡ҆зира́йсѧ вспѧ́ть.**
[384] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Луки 10: 23. Пор.: **бл҃же́ни ѻ҆́чи ви́дѧщїи, ꙗ҆̀же ви́дите.**
[385] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 20: 4. Пор.: **и҆ди́те и҆ вы̀ въ вїногра́дъ мо́й.**
[386] Це – окреслення Богородиці. Пор., наприклад: "Безневѣстная богородителнице…"; "Радуйся, невѣсто неневѣстная" [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 14 (зв.), 15 (зв.)].
[387] Книга Псалмів 44 (45): 14.
[388] Парафраза Книги Псалмів 1: 1. Пор.: **на пꙋтѝ грѣ́шныхъ не ста̀.**
[389] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 20: 6. Пор.: **что̀ здѣ̀ стоитѐ ве́сь де́нь пра́здни;**
[390] Парафраза Книги пророка Ісаї 5: 7. Пор.: **Вїногра́дъ бо гдⷭ҇а саваѡ́ѳа, до́мъ і҆и҃левъ є҆́сть.**
[391] Євангелія від св. Марка 16: 18.
[392] Поняття *страх Божий* відігравало дуже важливу роль у міркуваннях старих українських богословів. Недаром Феофан Прокопович підкреслював, що саме слово *Бог* (*Θεός*) старі греки виводили зі слова *страх* (*δέος*) [*Prokopowicz Th.* Christianae Orthodoxae Theologiae. – Lipsiae, MDCCLXXXXII. – Vol. 1. – P. 336–337]. Цей "спасителный страх", залежно від того, *що са́ме* спонукало людину цуратися гріха (щира любов до добра, сподівання на посмертну винагороду чи боязнь посмертного покарання), набуває рис страху *синівського*, *наймитського* та *рабського*. Отож, згідно з наукою святих отців, наші барокові богослови правили про *три чини*, якими можна "угодити Богу: или боящеся муки, и єсмы в чину раба, или за мзду своєя ради ползы и подобихомся наємником, или за самоє доброє, и єсмы в чину сына" [Алфа і Омега. – Супрасль, 1788. – Арк. 47; пор.: *Григорий Богослов*. Слово 4. Первое обличительное на царя Юлиана // Творения иже во святых отца нашего Григория Богослова, архиепископа Константинопольского. – Санкт-Петербург, б. г. – Т. 1. – С. 87]. Усі три боговгодні чини породжують у серці *жаль*. Одначе страх "рабський" та "наймитський", коли чоловік шкодує, що образив Бога, але "робить те через боязнь пекла й вічних мук або втрати небесної хвали" [*Menniti P.* Szkoła Bazyliańska. – Wilno, 1764. – S. 129–130], не в змозі викликати "ревного жалю", "правдивої сердечної скрухи", тобто *щирого каяття*, вчиненого "не для боязни пекелных мук, не для утраченя небесных роскошей, але для того самого, же Бога всемогущаго чловѣк, так добротливого Пана своєго, образил" [*Winnicki I.* Ustawy rządu duchownego i inne pisma. – Przemyśl, 1998. – S. 74]. Він викликає тільки "жаль недосконалий" (*attritio*), або, як казали отці василіяни, "укруху" [див.: *Derdziuk A., OFMCap*. Grzech w XVIII wieku. Nurty w polskiej teologii moralnej. – Lublin, 1996. – S. 266–267]. Отож, смиренномудра душа воліє боятися Бога "чистым сыновским страхом" [Вѣнец в честь тревѣнчанному Богу. – Чернігів, 1712. – Арк. 7 (зв.)]. Саме про це й говорить Сковорода.
[393] Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 14: 21. Пор.: **Блаже́нъ мꙋ́жъ, и҆̀же во премꙋ́дрости ᲂу҆мре́тъ.**
[394] Книга Ісуса, сина Сирахового 15: 1.
[395] Книга Ісуса, сина Сирахового 38: 24.
[396] Книга Ісуса, сина Сирахового 16: 22.
[397] Книга Ісуса, сина Сирахового 16: 23.

[398] Сковорода говорить тут про самоприниження-κένωσις [див.: *Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й переднє слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 175–182].
[399] Пор. з коментарем Іоаникія Галятовського: "Ведлуг сенсу аллегорычного закрытого, назвал Христом тернiем богатства, роскоши и клопоты свѣцкiи…" [*Галятовський І.* Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 184 (зв.)].
[400] Книга Псалмів 45 (46): 11.
[401] Самого Христа Сковорода називав "главою схоластів" ("pincipem τῶν σχολαστικῶν"), мавши на думці характерний для мудрого чоловіка спокій, по-грецькому – *σχολή* [див. про це: *Ушкалов Л., Марченко О.* Нариси з філософії Григорія Сковороди. – Харків, 1993. – С. 65–67].
[402] Книга Ісуса, сина Сирахового 38: 25.
[403] Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 39: 1–4. Перший вірш звучить так: **Т**о́чїю вдаѧ́й дꙋ́шꙋ свою̀ и҆ размышлѧ́ѧй въ зако́нѣ вы́шнѧгѡ премꙋ́дрости всѣ́хъ дре́внихъ взы́щетъ и҆ во прⷪ҇ро́чествїихъ поꙋча́тисѧ бꙋ́детъ.
[404] Четверта книга Мойсеєва: Числа 18: 20.
[405] Очевидно, Сковорода має на думці слова: да блюдꙋ́тъ стражбы̑ твоѧ̑ и҆ стражбы̑ ски́нїи (Четверта книга Мойсеєва: Числа 18: 3).
[406] Євангелія від св. Матвія 5: 1–2.
[407] Євангелія від св. Матвія 5: 3.
[408] Парафраза Євангелії від св. Матвія 6: 33. Пор.: И҆щи́те же пре́жде цр҇твїѧ бж҃їѧ и҆ пра́вды є҆гѡ̀.
[409] Неточна цитата з Дій св. апостолів 3: 6. Пор.: сребра̀ и҆ зла́та нѣ́сть ᲂу҆ менѐ.
[410] Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 51: 30. Пор.: Дадѐ гдⷭ҇ь ѧ҆зы́къ мѝ мздꙋ̀ мою̀, и҆ тѣ́мъ восхвалю̀ є҆го̀.
[411] Мабуть, це парафраза Другого послання св. ап. Павла до Тимофія 4: 8. Пор.: соблюда́етсѧ мнѣ̀ вѣне́цъ.
[412] Книга Ісуса, сина Сирахового 51: 18.
[413] Книга Ісуса, сина Сирахового 51: 25.
[414] Книга Ісуса, сина Сирахового 51: 20.
[415] Книга Ісуса, сина Сирахового 51: 19.
[416] Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 51: 22. Пор.: предꙋспѣ́ѧнїе бы́сть мѝ въ не́й.
[417] Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 51: 30. Пор.: Дадѐ гдⷭ҇ь ѧ҆зы́къ мѝ мздꙋ̀ мою̀, и҆ тѣ́мъ восхвалю̀ є҆го̀.
[418] Книга пророка Ісаї 50: 4.
[419] Пісня над піснями 4: 11.
[420] Дії св. апостолів 2: 4.
[421] Див.: долготꙋ́ бо житїѧ̀ и҆ лѣ̑та жи́зни и҆ ми́ръ приложа́тъ тебѣ̀ (Книга Притч Соломонових 3: 2).
[422] Див.: Дре́во живота̀ є҆́сть всѣ̑мъ держа́щымсѧ є҆ѧ̀ (Книга Притч Соломонових 3: 18).
[423] Можливо, Сковорода має на думці слова: Ꙗ҆вле́ннꙋю вѣ́рꙋ возвѣща́етъ прⷭ҇вный (Книга Притч Соломонових 12: 17).
[424] Очевидно, Сковорода має на думці слова: ѿ ᲂу҆́стъ є҆ѧ̀ и҆схо́дитъ пра́вда (Книга Притч Соломонових 3: 16).
[425] Можливо, Сковорода має на думці слова: хотѧ́щїи же ми́ра возвеселѧ́тсѧ (Книга Притч Соломонових 12: 20).

[426] Сковорода має на думці слова: **Дале́че ѿстои́тъ бг҃ъ ѿ нечести́выхъ, моли́твы же прв҃ныхъ послꙋ́шаетъ** (Книга Притч Соломонових 15: 29).
[427] Сковорода має на думці слова: **въ шꙋ́йцѣ же є҆ѧ̀ бога́тство и҆ сла́ва** (Книга Притч Соломонових 3: 16).
[428] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 20: 29. Пор.: **Лѣпота (є҆́сть) ю҆́нымъ премꙋ́дрость: сла́ва же ста̑рымъ сѣди̑ны**.
[429] Див. прим. 65 до діалогу «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сіон».
[430] Сковорода має на думці слова: **и҆ сѐ, на лицы̀ пꙋсты́ни ме́лко ꙗ҆́кѡ корїа́ндръ** (Друга книга Мойсеєва: Вихід 16: 14).
[431] Це – парафраза 1-ої строфи 11-ої пісні циклу «Сад божественных пѣсней». Пор.: "Нелзя бездны окіана горстью персти забросать. / Нелзя огненнаго стана скудной каплѣ прохлаждать. / Возможет ли в темной яскинѣ гулять орел. / Так, как в поднебесный край вилетѣв он отсель?"
[432] Початок другої строфи 11-ої пісні циклу «Сад божественных пѣсней». Щоправда, Сковорода змінює тут розбивку на рядки та закінчення. Замість "плѣняет зрак очес" подає "мір сей весь".
[433] Така опозиція малярства й літератури – дуже давня. Її автором зазвичай уважають грецького лірика й епіграматиста Симоніда Кеоського (556–468 рр. до н. е.). Принаймні Лессінг у своєму славетному трактаті «Лаокоон, або Про межі живопису і поезії» писав: "Блискуча антитеза грецького Вольтера, що живопис – німа поезія, а поезія – промовистий живопис, була, мабуть, не запозичена з підручника. То був влучний здогад, яких багато є в Симоніда…" [*Лессінг Г.-Е.* Мінна фон Барнгельм. Емілія Галотті. Лаокоон. – Київ, 1976. – С. 172]. Сковорода міг знати цю думку, скажімо, з Плутарха, котрий у трактаті «Як юнакові слухати поетичні твори» писав: "поезія – це озвучене малярство, а малярство – німа поезія" [*Плутарх*. Как юноше слушать поэтические произведения // Памятники поздней античной научно-художественной литературы II–V века. – Москва, 1964. – С. 16], або з курсів поетики (наприклад, Феофан Прокопович цитував її в п'ятому розділі другої книги свого курсу). Є також латинська приказка: "Poema loquens pictura est" [Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 275]. Загалом беручи, ця думка була добре відома старим українським письменникам. Скажімо, Захарія Копистенський писав: "Которыи бовѣм рѣчи исторіи мова ушом прекладаєт, тыи маліованіє молчачеє очом показуєт" [Книга о вѣрѣ. – Київ, 1620. – С. 19 (друга пагін.); пор.: *Туптало Д*. Книга житій святых. – Київ, 1700. – Арк. 108]. А ось слова ігумена Скиту Манявського Феодосія: "Писаніє бо єсть… философ нѣмый, который много разумѣєт, а сказати людєм разумѣнных не может…" [Завѣт духовный в ієросхимонасєх Ѳеодосія… // Акты, относящиеся к истории Южнозападной Руси / Изд. А. П. Петрушевич. – Львов, 1868. – С. 85]. Крім того, варто пам'ятати також старовинний концепт "картина – це книга для неписьменних", до якого часто зверталися українські письменники [див., наприклад: *Kalnofoyski A*. Τερατούργημα. – Kiiów, 1638. – S. 85]. При цьому, приміром, Дмитро Туптало, порівнюючи книгу та малярську картину, надавав перевагу останній: "…єсть живописноє художество скорѣйшая, внятнѣйшая и вразумителнѣйшая повѣсть, паче повѣсти книжныя" [*Туптало Д*. Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 22].
[434] Пор.: "Чисте небо не боїться ні блискавки, ні грому" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 145].

[435] Сковорода має на думці слова: **Не ѹ҆хищре́ннымъ бо ба́снемъ послѣ́довавше сказа́хомъ ва́мъ си́лꙋ и҆ прише́ствїе гдⷭ҇а на́шегѡ і҆и҃са хрⷭ҇та, но самови́дцы бы́вше вели́чествїѧ ѻ҆́нагѡ** (Друге соборне послання св. ап. Петра 1: 16).

[436] Можливо, це парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 39: 26. Пор.: **ничто́же є҆́сть ди́вно пред̾ ни́мъ.**

[437] Це – 302-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Соловей со своими птенцами» (підпис: "Лучшая есть родительская наука. Отцы суть лучшіе дѣтям учители. Melior doctrina parentum") [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 76–77].

[438] Можливо, це парафраза Книги пророка Осії 13: 9. Пор.: **Въ поги́бели твое́й, і҆и҃лю, кто̀ помо́жетъ тебѣ̀;**

[439] *Δίκταμνος* – лікарська рослина, яка нібито мала здатність виганяти стріли з ран. Наприклад, Ціцерон (Про природу богів, II, 126) писав про це так: "Дикі кози на Криті, коли їх ранять мисливські стріли, знаходять траву, що має назву dictamnus. Коли вони її поїдять, то, кажуть, стріли самі по собі виходять із тіла" [див.: *Цицерон*. Философские трактаты. – Москва, 1985. – С. 143].

[440] Сковорода описує 332-ій малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Раненный олень ѣст извѣстное растѣніе для своего уврачеванія» (підпис: "Природа превосходит искусство. Он сам находит свое лѣкарственное средство. Natura praestat arte") [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 84–85].

[441] Це – 351-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Жемчужина в раковинѣ» (підпис: "Не ищи ея внѣ. Ne te quaesiveris extra") [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 88–89].

[442] Так звучить російське вітання під час їди [див.: Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 751]. Пор. також українське: Хліб та сіль!" [*Номис*, № 11952].

[443] Це – 422-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Слон смотрящій на солнце» (підпис: "Чистое благочестіе Богу угодно. Непорочная жизнь благопріятна Господу. Pura placet pietas") [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 106–107].

[444] Про "набожність" слонів ідеться, зокрема, у Плутарховому трактаті «Які з тварин розумніші: земні чи морські?» (972b), у «Фізіолозі» тощо [див.: *Чижевський Д.* Український літературний барок / Підготовка тексту й мовна редакція Леоніда Ушкалова; вступна стаття Олекси Мишанича. – Харків, 2003. – С. 374–375; *Čyževśkyj D.* Literarische Lesefrüchte. Zur Emblematik im ukrainischen Drama des 17. Jahrhunderts // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1934. – Bd. XI. – S. 23–24].

[445] Неточна цитата з Книги пророка Малахії 4: 2. Пор.: **И҆ возсїѧ́етъ ва́мъ боѧ́щымсѧ и҆́мене моегѡ̀ со́лнце пра́вды и҆ и҆зцѣле́нїе въ крилѣ́хъ є҆гѡ̀: и҆ и҆зы́дете и҆ взыгра́ете, ꙗ҆́коже телцы̀ ѿ ꙋ҆́зъ разрѣше́ни.**

[446] Книга Псалмів 5: 4.

[447] Неточна цитата з Книги Псалмів 5: 6. Пор.: **нижѐ пребꙋ́дꙋтъ беззакѡ́нницы пред̾ ѻ҆чи́ма твои́ма.**

[448] Див. прим. 1 до діалогу «Наркісс».

[449] Сковорода переробляє тут приказки: "Не славна хата углами, славна пирогами" [*Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 238]; "Не красна изба углами, красна пирогами" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 589, 700].

[450] Заклик **слы́ши, і҆и҃лю** чотири рази звучить у П'ятій книзі Мойсеєвій: Повторення Закону: 5: 1; 6: 4; 9: 1; 27: 9.

[451] Друга книга Мойсеєва: Вихід 23: 21; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 4: 9; 6: 12; 8: 11.
[452] Перша книга Мойсеєва: Буття 24: 6; Друга книга Мойсеєва: Вихід 10: 28; 34: 12; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 11: 16; 12: 13, 19, 30; 15: 9; 24: 8.
[453] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 6: 15.
[454] Це – 203-ій малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Бобр самого себе гризущій» (підпис: "Для сохраненія жизни. Для спасенія самого себе. Modo vita supersit") [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 52–53].
[455] Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 30: 23. Останнє слово має форму: человѣка.
[456] Це – 310-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Мушки лѣтающія около горящей свѣчи» (підпис: "Вредная прихоть. Мое удовольствіе стоит мнѣ жизни. Damnosa voluptas") [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 78–79].
[457] Актеон (гр. *Ἀκταίων*) – син Арістея та Автоної. Одного разу, коли він був на полюванні, то побачив, як Артеміда купалася з німфами. Розгнівана богиня перетворила його на оленя, і Актеонові пси розшматували свого хазяїна. Образ Актеона – надзвичайно популярний у мистецтві. До нього зверталися й українські письменники старої доби, наприклад, Стефан Яворський [див.: *Jaworski S*. Pełnia nieubywaiącey chwały. – Kiiów, 1691. – K. 30], Іван Максимович [див.: *Максимович І*. Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 296] та інші, а вперше в українській літературі він став відомий з перекладних гомілій Григорія Богослова ще за старокиївських часів [див.: *Чижевський Д*. Антична література в старій Україні // *Чижевський Д*. Філософські твори: У 4 т. – Київ, 2005. – Т. 2. – С. 45].
[458] Це – 493-ій малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Актеон от своих псов растерзанный» (підпис: "Чувствует звѣрскія дѣйствія своих псов. Ближайшіе его ему измѣнили. Умерщвлен от найвѣрнѣйших друзей. Sentit canum fera facta suorum") [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 124–125 пор.: *Picinellus Ph*. Mundus symbolicus. – Coloniae Agrippinae, 1729. – T. 1. – P. 147].
[459] Див. прим. 217 до діалогу «Кольцо».
[460] Згідно з грецькою міфологією, цар фессалійських лапітів Іксіон на бенкеті в Зевса став домагатися любові Гери, а Зевс, увівши його в оману, дав йому богиню Нетелу.
[461] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 10: 36. Пор.: **И҆ вразѝ человѣ́кꙋ домашнїи҆ є҆гѡ̀.**
[462] Фаетон (гр. *Φαέτων*) – син бога сонця Геліоса й океаніди Клімени. Одного разу він попросив у свого батька дозволу правити сонячною колісницею, але не впорався з нею, підлетів надто близько до землі, так що вона мало не згоріла, і тоді Геліос, аби не сталося нещастя, убив його блискавкою. Про це розповідають Еврипід у трагедії «Фаетон» та Овідій у «Метаморфозах». Сковорода змальовує тут 748-у емблему зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Фаетон» (підпис: "Вышше возносящіеся, низпадают. Кто высоко возходит, больно ушибается. Altius ascendentes lapsu graviore ruunt") [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 188–189; пор.: *Picinellus Ph*. Mundus symbolicus. – Coloniae Agrippinae, 1729. – T. 1. – P. 167]. До цього образу українські письменники зверталися й раніше. Наприклад, Іван Максимович переказував сюжет про Фаетона (за Овідієм) у своєму «Театроні» [див.: *Максимович І*. Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 230], а Феофан Прокопович писав про нього в курсі натурфілософії [див.: *Прокопович Ф*. Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф*. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 414].

[463] Книга Притч Соломонових 29: 23.
[464] Ця пригода трапилася не із Симеоном, а з Рувимом, котрий переспав з наложницею свого батька Якова (див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 35: 22) і був проклятий ним за це (див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 49: 4).
[465] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 5: 1. Пор.: **Воспою нынѣ возлюбленному пѣснь.**
[466] Це – 534-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata», який називається «Горлица со своими птенцами взирающая на убитаго самца» (підпис: "Нынѣ познаю, что есть любовь. Nunc scio, quid amor sit") [Емблемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 134–135]. Див. також малюнок № 639 «Горлица над лежащим убитым самцом» (підпис: "Мою жизнь, а его смерть оплакиваю. Vitam meam, ejus que mortem plango") [там само. – С. 160–161]. Горлиця віддавна була символом подружньої вірності [див., наприклад: *Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 184].
[467] Трохи неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 4: 8, 16. Пор.: **бг҃ъ любы є҆сть.**
[468] Див. прим. 64 до циклу «Сад божественных пѣсней».
[469] Фразу "вся чиста чистым" узято з молитовних текстів [див., наприклад: *Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 202 (друга пагін.)]. Її джерелом є Послання св. ап. Павла до Тіта 1: 15. Пор.: **Всѧ҃ оу҆бѡ чи҃ста чи҃стымъ.** Пор. з народними приказками: "Чистому все чисто" [*Франко*, № 27463]; "Чистому все чисто" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 126].
[470] Фраза "предревняя богословія", очевидно, є перекладом лат. *prisca theologia* [коментар до цих понять див.: *Erdmann E. von.* Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 116–123].
[471] Книга Псалмів 101 (102): 28; Послання св. ап. Павла до євреїв 1: 12.
[472] За часів Сковороди це було звичне уявлення. Наприклад, Михайло Ломоносов у своїй риториці писав: "…якщо грецьке ім'я *θεὸς* (Бог) походить від дієслова *θέειν* (бігти), російське *Бог* від імені *біг*, німецьке *Gott* від дієслова *geht*, то можна напевно стверджувати, що стародавні греки, слов'яни та німці вважали за богів ті речі, які повсякчас перебувають у русі, тобто сонце, місяць, зірки або великі ріки" [*Ломоносов М. В.* Полное собрание сочинений. – Москва; Ленинград, 1952. – Т. 7: Труды по филологии. 1739–1758 гг. – С. 160]. До речі, така збіжність у потрактуванні етимології слова *Бог* дозволила Анастасії Ніженець стверджувати, що Сковорода знав риторику Ломоносова [див.: *Ніженець А.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 18]. Очевидно, так воно й було, оскільки курс риторики в Харківському колегіумі (принаймні з 1769 р.) читали за підручником Ломоносова [див.: *Лебедев А.* Харьковский коллегиум как просветительный центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1885. – Кн. 4 (окт.-дек.). – С. 70].
[473] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 19: 30–35.
[474] Лотове п'янство та кровосумішку алегорично трактував іще Оріген (Про першооснови, IV, 9) [див.: *Ориген.* О началах. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 317, 318]. Тим часом старі українські письменники тлумачили цей сюжет передовсім у буквальному сенсі [див., наприклад: *Туптало Д.* Слово на празденство явленія пречистыя іконы Пречистыя Владычицы нашея Богородицы и Приснодѣвы Маріи в градѣ Казанѣ // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 3. – С. 109; *Щеглова С.* Давні

українські вірші про пияцтво // Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови / За ред. В. Перетця.– Київ, 1929. – Кн. ІІ. – С. 84].

[475] Книга пророка Малахії 4: 2.

[476] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 32: 11.

[477] Пісня над піснями 8: 6.

[478] Пісня над піснями 5: 16.

[479] Трохи неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 4: 8, 16. Пор.: **бг҃ъ любы̀ є҆́сть.**

[480] Сковорода має на думці історію Самсона: **ѿ ᲂу҆́стъ льво́выхъ и҆зы̑де се́й ме́дъ** (Книга Суддів 14: 9).

[481] Парафраза Книги пророка Ісаї 49: 24. Пор.: **Є҆да̀ во́зметъ кто̀ ѿ и҆споли́на кѡры́сти;**

[482] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 60: 16. Пор.: **И҆ и҆ссе́ши млеко̀ ꙗ҆зы́кѡвъ.**

[483] Книга пророка Ісаї 14: 2.

[484] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **скажи́те на́мъ, ка́кѡ по́слемъ є҆го̀ на мѣ́сто є҆гѡ̀;** (Перша книга царств 6: 2).

[485] Євангелія від св. Марка 16: 18.

[486] Пісня над піснями 1: 3.

[487] Пісня над піснями 5: 16.

[488] Послання св. ап. Павла до римлян 14: 3.

[489] Це – 654-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Купидон правит кораблем» (підпис: "Счастливо тѣ преплавают море, коими любовь управляет. При добром вѣтрѣ, благопріятное мореплаваніе. Quam bene navigant, quos amor dirigit") [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 164–165].

[490] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 4: 29. Пор.: **Тѡ́й же пра̑ва сотвори́тъ течє́нїѧ твоѧ̑.**

[491] Це – 721-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Купидон слѣпый на себѣ несет хромоногаго» (підпис: "У любящих единая воля. Любящіеся должны имѣть токмо единое желаніе. Amantibus una voluntas") [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 182–183]. Сюжет про сліпця та хромця Сковорода подав у діалозі «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».

[492] Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 6: 17. Пор.: **Прилѣпляѧ́йсѧ же гдⷭ҇еви є҆ди́нъ дꙋ́хъ є҆́сть** (**съ гдⷭ҇емъ**).

[493] Це – 744-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Купидон на плечах носит свѣт» (підпис: "Болѣе Атланта. Сильнѣе Геркулеса. Plus quam Atlas") [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 186–187].

[494] Згідно з грецькою міфологією, Зевс покарав Атласа (Атланта) – сина титана Япета й океаніди Клімени, – змусивши його тримати на собі небозвід. Це – емблематичний образ. Див. малюнок «Атлас на раменах носит свѣт» (підпис: "Поддерживает и не гнушается. Все носит без труда, без усталости") [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 96–97].

[495] Книга Йова 38: 4.

[496] Це – 741-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Купидон простръливает сферу» (підпис: "Любовь сохраняет все. Любовь бережет всего. Cuncta conservat amor") [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 186–187].

[497] *Ціцерон*. Про дружбу VIII, 26 [див.: *Марк Туллий Цицерон*. О старости. О дружбе. Об обязанностях. – Москва, 1993. – С. 38].

[498] Слова "Omnia vincit amor" походять із Вергілієвих «Буколік» (X, 69). Пор.: "Omnia vincit amor; et nos cedemus amori" ("Все переможе любов; скоряємось ми любові") [див. про це: *Курціус Е.-Р.* Європейська література і латинське середньовіччя / Переклав з нім. Анатолій Онишко. – Львів, 2007. – С. 144]. Вони були популярні, зокрема, в емблематичній літературі. Згадаймо для прикладу 728-ий, 774-ий та 785-ий малюнки зі збірки «Symbola et emblemata»: «Андромеда» (підпис: "Любовь побѣждает все. Никто не может сопротивляться любви. Omnia vincit amor"), «Купидон учит Геркулеса прясти» (підпис: "Любовь все побѣждает. Любовь есть совершенный учитель. Omnia vincit amor") та «Купидон, сидя на львѣ, его укрощает» (підпис: "Любовь побѣждает все. Любви все возможно. Amor vincit omnia") [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 182–183, 194–195].

[499] У Біблії: **любы҃**.

[500] Пісня над піснями 8: 6.

[501] В автографі: *Наперстниково*.

[502] Трохи неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 4: 8, 16. Пор.: **бг҃ъ любы҃ є҆́сть**.

[503] Див. прим. 149.

[504] Це – 625-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Рог наполненный цвѣтами» (підпис: "Теркулесов дар. Мое мужество мнѣ пріобрѣло мое богатство. Храбрости обязан имѣніем. Herculis munus") [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 158–159].

[505] Послання св. ап. Павла до євреїв 1: 3.

[506] Послання св. ап. Павла до євреїв 13: 8.

[507] У відповідь на запитання Мойсея про Боже ім'я, Бог сказав: "Я Той, що є" (Друга книга Мойсеєва: Вихід 3: 14). У слов'янському перекладі: **а҆́зъ є҆́смь сы́й**. Феофан Прокопович коментував це місце так: "…Бог, розмовляючи з Мойсеєм, присвоює собі назву буття як власне ім'я. 'Я, – каже він, – є той, хто є'. Тому й існує в церквах вельми старий звичай: над головою Христа Господа, щоб довести, що він – істинний Бог, писати навкруги грецьке слово Ὢν, що означає 'буття'" [*Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 122; пор.: *Сакович К.* Трактат про душу // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 471]. Перше словникове значення займенника *сый* таке: "Ὁ Ὢν, то єсть тот, который был и тепер єст и на вѣки будет. (Власный тітул Бозскій). 'Аз єсмь сый'. Бог єст вѣчный, немаючій початку ни конца" [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 252].

[508] Цю саму емблему Сковорода описав у поезії «Carmen» («Мелодіа»).

[509] Євангелія від св. Луки 1: 49.

[510] Акафіст Пресвятій Богородиці, ікос 8-ий.

[511] Акафіст Пресвятій Богородиці, ікос 2-ий.

[512] Сковорода подає тут переробку езопівського сюжету про Вовка та Ягня, здавна знаного в Україні. Поширеність цього сюжету засвідчує і те, що на його ґрунті виникає народна приказка: "Баране, не мути воду вовкові" [*Номис*, № 1101; *Франко*, № 263], – і те, що філософи використовували його як усім відомий приклад софістичних силогізмів: "Цією помилкою грішить оте звинувачення вовка проти ягняти в Езопа: 'Ти п'єш одночасно, коли й я п'ю, отже, каламутиш мені воду'" [*Кониський Г.* Загальна філософія, поділена на чотири відділи… // *Кониський Г.* Філософські твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 180]. Сковородинська переробка засновується на фольклорному сюжеті про те, як вівці (чи

свині) просять вовка заспівати, той починає вити, прибігають люди із собакими й б'ють вовка [див.: Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка / Составители: Л. Г. Бараг, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков. – Ленинград, 1979. – С. 71 (122С)]. Варто зазначити, що імена собак запозичені Сковородою з Овідієвих «Метаморфоз» (III, 208, наст.) [див.: *Публій Овідій Назон*. Метаморфози / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1985. – С. 55–56].

[513] Це – варіація на тему: invita Minerva ("Без благоволенія Минервы").

[514] Див. прим. 39 до циклу «Басни Харьковскія».

[515] Нім. *die Qualität* – 'якість, властивість'.

[516] Менует (франц. *menuet*) – старовинний французький танець або музичний твір розміром менуета.

[517] Капельмейстер (нім. *der Kappellmeister*) – керівник та диригент хору чи оркестру.

[518] Кохмейстер (нім. *der Kochmeister*) – головний кухар.

[519] Пор.: "С Богом хоть за море, а без Бога ни до порога" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 36]; "Без Бога ні до порога" [*Номис*, № 7; *Франко*, № 865].

[520] Свого часу Павло Житецький знайшов у одному з рукописів, що зберігалися в Києво-Михайлівському монастирі, таку версію цієї аффабуляції: "Не пнись, что тебѣ не дано от Бога: / Без Бога, знаєшь, ниже до порога. / Єсли не рожден, не сунься в науку: / Ах, многи чрез то в вѣчну впали муку! / Не многих мати породила к школѣ. / Хочь ли блажен быть? / Будь сыт в твоєй долѣ" [*Житецкий П*. Странствующие школьники в старинной Малороссии // Киевская старина. – 1892. – Т. XXXVI. – Февр. – С. 194].

[521] Див. прим. 147 до циклу «Сад божественных пѣсней».

КНИЖЕЧКА,
называемая
SILÉNUS ALCIBIADIS.
Си́рѣчь
И́КОНА АЛКЇВЇА́ДСКАЯ.

Написана 1776 года, Ма́рта 28-го.
Поднесена в день Па́схи.

Высокомилостивому Государю
Степану Ивановичу, Господину Полковнику его
Высокородію Тевяшеву[1]
*

Высокоми́лостивый Государь!

Извѣстное впрямь есть Слово Сокра́тово:

"Ино́й живе́т на то, чтоб ѣсть,

А я, де, ѣм на то, чтоб жить"[2].

Жизнь не то значит, чтоб только ѣсть и пить, но быть веселым и кура́жным, и сы́тость тѣлесная не даст куражà Сердцу, лише́нному своея Пи́щи.

В сем-то ра́зумѣ учи́л своих Друзей Епи́кур, что жизнь зави́сит от сладости[3] и что веселїе Се́рдца есть то Живот Человѣку[4].

Гора́тїус то́ же, что Епи́кур, мыслит:

Nec dulcia differ in annum…[5] Си́рѣчь:

Сладости не отлагай на Год.

А что он чрез сладость разумѣет веселїе се́рдца, ви́дно из послѣдующих:

Ut quocunque loco fueris; vixisse libenter

Te dicas[6].

Сирѣчь:

Дабы ты мог сказать о себѣ, что для

Тебе вездѣ жило́сь кура́жно.

Утѣшенїе и Кура́ж, Кура́ж и сладость, сладость и Жизнь есть то же, и что Гора́цїй сказа́л: Сладости не отлагай, то Се́нека[7] протолковал: Жи́зни не отлагай[8]. Sera nimis est Vita crastina. Vive hodie[9]. Живѝ днесь.

Си́лу Сло́ва сего Люди не раскуси́в, во всѣх вѣках и Наро́дах, обезславили Епи́кура за сладость и почли́ са́маго его Па́стырем ста́да свинна́го, а каждаго из Друзей его величали:

Epicuri de grege porcus[10].

Но когда жизнь от сердечнаго веселїя, а веселїе от сладости, тогда откуду зависит сладость, услаждающая сердце? Изъясняет Богови́дец Плато́н[a]:

---

[a] Divinus Plato [Божественний Платон (лат.)].

“Нѣт сладчае Истины”[11].

А нам можно сказать, что в одной Истинѣ живет истинная сладость и что одна она Животворит владѣющее тѣлом Сердце наше. И не ошибся нѣкїй Мудре́ц, положившїй предѣлом между Учоным и не-учоным предѣл мертваго и живаго[12].

Пиѳагор, раскуси́в Е́мблемат Треуго́лника и узрѣв в нем Истину, с веселїем вопїет:

“Обрѣтох! Обрѣтох!”[13]

Видно, что жизнь живет тогда, когда мысль на́ша, люблѧ̀ Истину, лю́бит выслѣдыватъ Тропи́нки Ея и, встрѣтив О́ко Ея, торжествует и веселится сим незаходимым Свѣтом[14]. Сей Свѣт услаждает и Старость Соло́нову[15], а он, и состарѣва́ясь, каждый день нѣчто вкушает от ядо́мых всѣми, но не истощаемых сладостей, согрѣвающих и питающих сердечныя мысли, как весе́нное Солнце каждую Тварь[16].

И как пра́вильная цыркула́цїа крови̇̀ в звѣря́х, а в Травах Со́ков раждает благосостоянїе тѣлу их, так истинныя Мысли озаряют Благодушїем Сердце; и не дивно, что нѣкїих избранных Человѣков Монуме́нты и Записки сею тако́ю на́дписью Оглавлены̀:

Житїе и Жизнь имярек[17].

Житїе значит родиться, корми́ться, расти̇̀ и умаля́ться, а жизнь есть плодоприношенїе, прозя́бшее от Зе́рна Истины, ца́рствовавшїя в Сердцѣ их[18], и не напрасно Друг Истины Цицеро́нов Като́н[19] любил в старости Пиру́шки[20], но раствоpе́нныя насыща́ющими сердце, мудрыми Бесѣдами, начертающими невидимую нигдѣ, а прекрасную Ипо́стась Истины, влекущїя всѣх чувствы и услаждающїя.

К чему ж сїя рѣчь течет? К тому, что высоких Фамилїй люди, не только в Тяжбах, Война́х, Комме́рцїях, Домострои́тельствах, Худо́жествах, но и в самом Первом Пунктѣ, си́рѣчь в Мыслях, до Бога касающихся, должны находить Истину, а противобо́рствовать Суевѣрїю.

Вѣрно, что Шар Земный без боло́тных Луж, без мертвых Озе́р, без гнилы́х и до́лних ни́зкостей быть не может. Но в таких мѣстах Жа́бы и сродныя им Птицы да водворяются, а Со́колы с Орла́ми выспрь, в Пространство Чистых Небес да возно́сятся, оставив Дро́ждїе для непросвѣщенной Подлости. И так Благочестивое Сердце между вы́сыпанными Курга́нами бу́йнаго Безбожїя и между подлыми Боло́тами рабострастнаго Суевѣрїя, не уклоня́ясь ни в право, ни в лѣво, прямо тече́т на Го́ру Божїю и в Дом Бога Ия́ковля[21].

Вѣрно слово, что Царь и Судїя Изра́илскїй, а Христїанскїй Бог есть Бїблїа[22].

Но сей Бог наш первѣе на Еврейскїй, пото́м на Христїанскїй род безчисленныя и ужа́сныя навел Суевѣрїй наводне́нїя.

Из суевѣрїй роди́лись вздо́ры, спо́ры, Се́кты, Вражды междусо́бныя и странныя, ручныя и словесныя во́йны, младенческїе стра́хи и протч[ая]. Нѣт же́лчнѣе и жестоковыйнѣе Суевѣрїя и нѣт дерзновеннѣе, как Бѣшенность, разже́нная слѣпы́м, но ревностным глупаго повѣрїя Жа́ром тогда, когда сїя Е́хидна[23], предпочитая нелѣпыя и неста́точныя Вра́ки над Милость и любов,

и онѣмѣ́в чувством человѣколюбїя, го́нит своего Брата, ды́ша убїйством, и сим мнится службу приносити Богу.

Сей Седмиглавный Драко́н (Бі́блїа), Вод горких Хля́бы изблева́я, весь свой Шар Земный покрыл суевѣрїем[24]. Оно не и́ное что есть, как безразумное, но будьто Богом осуществованное и защища́емое разумѣнїе.

Говорят Суевѣ́ру: "Слушай, Друг! нельзя сему статься… Противно Натурѣ… Кро́ется здѣсь что-то…" Но он во весь Опо́р, со же́лчїю вопїе́т, что то́чно лѣта́ли Илїины̀ Ко́ни[25], при Елиссе́ѣ пла́вало, де, Желѣ́зо[26], раздѣля́лись во́ды[27], возвращался Їорда́н[28], за Їису́са Нави́на зацепи́лося Солнце[29], за Ада́ма Змі́и имѣли язык человѣческой…[30] Вот! Скоро, де, конец Мїру… Бог знает: может быть, в слѣдующїй 1777 год спаду́т на Зе́млю Звѣ́зды…[31] Что? развѣ нельзя, чтоб Лот был пян от ново-вы́давленнаго вина̀[32]? Пускай оно у нас не Хмѣльно́е, но от Бога вся возможна…[33]

Сих Дрожде́й упи́вся, Суевѣр бра́жничает и козлогласу́ет нелѣ́пую, обявляя непрїятелями и Еретиками[34] всѣх несогласных ему. Лучше не читать и не слышать, нежели читать без Очей, а без ушей слышать и поучатися тщетным[35]. Дѣ́тское есть сїе мудрованїе, обличающее на́глость и непостоянность Блаженныя Натуры, бу́дьто она когда́-то и гдѣ́-то дѣлала то, чего теперь нигдѣ не дѣлает и впредь не ста́нет.

Все же то не великое, что не нужное, и все не нужное то, что не всегда и не вездѣ есть возможное. Возможное и нужное, а нужное и полезное есть то же, и напротив того. Кая ж сла́ва и хвала̀ дѣлать невозможное?

Все, преграждаемое Зако́ном Блаженныя Натуры, есть тѣм неполезное, чем невозможное, а чем полезное, тѣм возможное. Посему-то есть благослове́нно Царство Ея и ди́вным вку́сом дышет сїе слово Епику́рово:

"Благодаренїе Блаженной Натурѣ за то,
что нужное здѣлала не трудным,
а трудное не нужным"[36].

Воста́ть противу Царства Ея и Зако́нов – сїя есть нещасная Исполи́нская Дерзость, люблящая преграждение, невозможность и безполезность, а Супоста́т По́лзѣ.

Как же могла̀ востать са́ма на свой Закон Блаженная Натура? Раз она велѣ́ла тону́ть Желѣ́зу, и бысть тако[37].

Такїя нелѣпыя Мысли пуща́й мѣсто имѣют в дѣтских и подлых Умах, не в возмужавших и высоких фамилїй людях. Да вкушают Божїю сїю Ложь и Буйство дѣти, и то до времени, а благоразумные да будут готовы к лучшему столу[38]. Они, не быв причастниками Лжи сея и Буйства, могут не зажига́ть, но тушить фа́кал колеблющаго общую тишину и бражничествующаго раско́ла.

Нѣт вреднѣе, как тое, что сооружено к главному добру, а здѣлалось растлѣнным, и нѣт смертоноснѣе для общества Я́звы, как Суевѣрїе – Ли́ствїе Лицемѣрам, Ма́ска Моше́нникам, Стѣнь Тунея́дцам, стрека́ло и поджо́га дѣто-умным.

Оно возъярило премилосердную Утро́бу Ти́та[39], загла́дило Їерусали́м[40], разорило Царь-град[41], обезобразило бра́тнею кровїю Пари́жскїя у́лицы[42],

сы́на на Отца вооружило. И не напрасно Плута́рх ху́же Безбожі́я ста́вит суевѣрі́е[43]. Для меня, де, лучше, когда люди скажут, что Плута́рха на свѣтѣ не было, нежели что он был нагл, непостоянен, немилосерд и протч[ая]. Да и впрямь Суевѣр скорбит, если кто на Полдень, а не на Восток с ним мо́лится[44]. Иной сердит, что погружают, другой бѣсится, что обливают креща́емаго[45]. Иной клене́т Квас, другой Оприсно́ки…[46] Но кто сочте́т всю суевѣрных Голо́в паучину? Будьто Бог ва́рвар, чтоб за мѣ́лочь враждова́ть[47].

Во всѣх же сих вздорах бѣгут к покрови́тельницѣ своей Бі́блїи, а она со строптивыми развращается[48].

Бі́блїя есть ложь и буйство Божїе не в том, чтоб лжи нас научала, но только во лжѣ напечатлѣла слѣды̀ и стези̇̀, ползущїй Ум возводящїя к Превы́спреннѣй Истинѣ, как значит Вопрос сей:

"Аще убо введеши мя в предѣлы их,

Аще же ли и вѣси стези̇̀ их?" (Іов, 38)[49].

Вся же тварь есть ложь непостоянна и обма́нчива и вся тварь есть то По́ле слѣдов Божїих. Во всѣх сих лживых Те́рминах, или Предѣлах[50], таи́тся и является, лежит и востае́т пресвѣтлая Истина, и о ней-то слово:

"Истина от земли̇̀ возсїя"[51].

"Зла́то земли̇̀ оныя доброе"[52].

И всѣм сим слѣда́м, и пи́санным, и глаголанным в ней, будет совершенїе от Господа[53], сирѣчь Конец и событїе не-осуществова́нным Тваря́м прило́жит Истина Господня. Вот что значит! "От Бога вся возможна"[54]. Си́рѣчь: По тварям оно пустое и нестаточное, а по Бозѣ дѣйстви́тельное и то́чное.

Кто? ра́звѣ кто угорѣ́л или в горя́чкѣ, тот скажет: "Желѣ́зо пла́вает…[55] От Бога, де, вся возмо́жна…"[56] И кой сей есть род странный Богословїя, если в нем рѣчь о желѣ́зѣ, не о Бозѣ? Сїе значит: нача́ть за Здоро́вья, а кончить за упоко́й, по Пословицѣ[57].

В про́тчем же, бу́де когда, наконец, сверх По́ля тлѣнныя тва́ри (Желѣ́зо ли она, или Зо́лото, или Алма́з) покажется обви́тая Желѣ́зом по ре́брам своим пресильная Истина, во время оно Благоразумный не умо́лкнет и скажет[58]:

"Всплывѐ Желѣзо" ([4] Царств, гл[ава] [6])[59].

Как Со́лнечный Блеск по верху вод, а во́ды сверх голуба́го О́зера[60], и как пе́стрые цвѣ́ты, вы́сыпанные по ше́лковом по́лю в хитротка́нных Камка́х[61], так по лицу̀ в Бі́блїи сплетеннаго множества тварей безчисленных, как Ма́нна и Снѣг, во свое время являет прекрасное свое Вѣчности О́ко Истина. И ѡ сих-то Тка́телях и Книгоспле́тцах, каков был Веселеи́л[62] и протчїе, греми́т вопро́с Божїй к Їову:

"Кто дал есть Жена́м тка́нїя Мудрость, или испещре́нїя Хи́трость?" (гл[ава] 38)[63].

Здѣсь Авкто́ры[64] нарицаются Же́ны, сотка́вшїя Бі́бле́йные Сви́тки разных Поло́тен. Во Илїи̇̀ то́же нам нужды нѣт. Но сїя Стѣнь нѣчтось веде́т Лучшее себе. Да там и напи́сано так:

“Разумѣеши ли, яко Илїя взятся?..”[65]

Бу́дьто за У́хо порва́в, дога́дываться вели́т, что в сих вра́ках, как в шелухѣ, закрылось сѣмя Истины, а сїе и Ма́льчик разумѣет: “Взят бысть Илїя̀ ви́хром…”[66] Что ж есть сїе? Отвѣт. Сей есть Глаго́л Божїй[67], не человѣчїй и не о человѣкѣ.

Илїя̀ есть стѣнь того:

“Ходя́й на крилу вѣтрен[ю]”[68].

А колесни́ца и ко́нница чїя̀? Ізра́илева? Никак! Колесни́ца Божїя! а ко́нница Его ж[69]. Їя́ков же, так, как и Илїя̀, есть слабая тѣнь того:

“Подъя́х вас, яко на крилѣх О́рлих, и приведох вас к себѣ”[70].

Сей на всѣх их, как на Апо́столах и на своих Ангелах, ѣ́здит, и не Симео́н Его, но Вѣчный Симео́на и всѣх их, как ве́тошь свою, но́сит.

Явля́ясь И́стина по лицу̀ Фїгу́р своих, будьто ѣ́здит по них. А они, возвыша́ясь в то́нкїй Божества разум[71], будьто взе́млются от Земли и, дости́г к своему Нача́лу с Їорда́ном, паки отпадают, как послѣ плодов ли́ствїе в прежнее тлѣни своей мѣсто с Давидом:

“Осла́би ми, да почі́ю прежде даже…”[72]

И сїе-то есть: “Преобрази́т тѣло смир[енїя] н[ашего]”[73].

Истина, возвыша́я Илїю̀, преобразует и всѣх их. В сїю Га́вань желает душа Давидова, и в сем безопасном мѣстѣ намѣрен, как Елень, отложи́ть ро́ги свои[74].

“Кто даст мнѣ Крилѣ?..”[75]

Достиг же к точкѣ, паки в ничтожность свою возвращается:

“Прежде да́же не отыйду̀, и ктому не бу́ду”[76]. Презирающїй сокровенную во лжи Бїблейной Истину пода́лся к сторонѣ Безбожников, а гоня́й вѣтры[77] и насыща́яйся лже́ю[78] есть Суевѣр, по́лзущїй и грязь со Змі́ем ядущїй. Тот нагл и не догадлив, а сей глуп и гнусен. Благороднѣе есть презрѣть, нежели около Оприсно́ка жева́ть трепи́цу.

Если Кто оттворил начальную Дверь сїю:

“В Началѣ сотвори Б[ог] небо и з[емлю]”[79], –

легко может входить и в протчїя сих книг Оби́тели. Кажется, Дверь сїя отве́рста для каждаго, но сїю мысль опроверга́ет сло́во Петрово:

“Таи́тся бо Сїе от них, яко небеса̀ бѣша испе́рва”[80].

Си́рѣчь: Что значит?

“В Началѣ сотвори Б[ог] небо и з[емлю]”[81].

Каждая почти здѣсь Сенте́нцїа[82] не вкусна, поко́ль не прило́жит своея к ней силы Рука, у Данїила по верху стѣны̀[83], а у Евангелиста по Землѣ пи́шущая[84], и всякая мысль по́дло, как Змїй по землѣ, ползе́т. Но есть в ней О́ко Голубицы, взирающїя вышше пото́пных вод, на прекрасную Ипо́стась Истины. Словом, Вся сїя дрянь дышет Богом и Вѣчностью, и Дух Божїй но́сится над всею сею Лу́жею и лже́ю[85]. Я в сей Книжечкѣ представляю О́пыты, кои́м образом входить можно в то́чный сих Книг разум? Писал я еѐ, забавляя праздность и прогоняя скуку, а вашему Высокород[їю] подношу не столько для Любопытства, сколько ради засвидѣтельстванїя Благодарнаго

Моего Се́рдца за многїя Милости ваши, на подобїе частых Древесных вѣтвей, прохладною тѣнью праздность Мою вспокоива́ющїя, так что и мнѣ можно сказать с Маро́новым Пастухом[86]:

Deus nobis haec otia fecit[87].

Высокомилост[ивый] Государ!
Вашего Высокор[одїя]
Всепокорнѣйшїй и многоодолжен[ный] Слуга
Студе́нт Григ[орїй] Сковорода̀.

Глави́зна
сея Кни́ги

***

"Ты кто еси? и рече им Їисус: Начаток"
(Ev[ангелїе] Їоан[на], гл[ава] 8)[88].

"Блага Му́дрость…[89] па́че же ви́дящим Солнце"[90]
(Прему́др[ости] Солом[она]).

"Блага Я́рость паче Смѣха. Яко в Зло́бѣ Лица̀ ублажится Се́рдце" (Премудр[ости] Солом[она])[91].

*

"Нача́ло Сіо́ну дам…" (Иса́іа)[92].

***

"Испыта́йте Писанїй…
Та суть, свидетѣлствующая о мнѣ"
(Ev[ангелїе] Іоан[на], гл[ава] 5)[93].

"Не на ли́ца зря́ще суди́те…" (Іоан[на] Ev[ангелїе])[94].

***

Слово к Богу:
A te principium, tibi desinat[95].
То есть:
"Ты, и от тебе Нача́ло исходит,
К тебѣ ж Оно и Конец свой Приво́дит".

***

ПРЕДДВЕРІЕ,
Или Крильцо̀[96].

Пусты́нник обита́л в глубо́ком Уедине́нїи[97]. Он каждый день, при восхожденїи Со́лнца, всходил в пространный вертоград.

В вертоградѣ жила прекрасная и чрез-чур смирная Птица. Он любопытно взирал на чудныя свойства оныя Птицы, веселился, лови́л и тѣм не чувствительно провождал время. Птица, нарочно близко садясь, кура́жила Ло́влю его и казалась тысячу раз быть в руках, но не мог еѐ никогда поймать. "Не тужи̇̀ о сем, Друг мой, сказала Птица, что поймать не можеш. Ты ста́неш вѣк меня ловить на то, чтоб никогда не уловить, а только забавляться".

Когда́-то приходит к нему Друг его.

По привита́ньи завелась дружеская бесѣда. “Скажи мнѣ, –спрашивает Гость, – чем ты в дрему́чей твоей Пусты́нѣ забавляешься?.. я бы в ней умер от скуки…” Но Пусты́нник: ”Скажи, де, ты прежде, Что тебе веселит в Общежительствѣ? я бы в нем умер от Гру́сти…” – “Моих забав три родника̀, – Гость отвѣча́л, – 1). Ока́зываю по силѣ Домашним Моим и чужим Благодѣянїя. 2). Хорошее Благосостоянїе Здравїя. 3). Прїятность Дружескаго Общежительства…” – “А я, – сказал Пустынник, – имѣю двѣ Забавы: Птицу и НАЧА́ЛО. Я птицу всегда ловлю̀, но никогда не могу Еѐ поймать. Я имѣю ше́лковых тысячу и один фигурных Узлов. Ищу̀ в них НАЧА́ЛА и никогда развязать не могу…” “Мнѣ твои заба́вы, – говорит Гость, – кажутся дѣтскими. Но если они невинны, а тебе веселить сро́дны, я тебѣ проща́ю”.

И оставил друга с забавным его НАЧА́ЛОМ.

*

ПРЕДѢ́Л 1.
ОБРАЩЕНЇЕ ПРИ́ТЧИ к Богу, или к Вѣчности.

Божественные Миста́гоги[98], или Тайноводи́тели, приписывают НАЧА́ЛО единственно точїю Богу. Да оно и есть так точно, естли Осмотрѣться… НАЧА́ЛО то́чное есть то, что прежде себе ничего не имѣло. А как вся тварь родится и ищезает, так, конечно, нѣчтось прежде ея было и послѣ ея остае́тся.

И так ничто̀ НАЧА́ЛОМ и КОНЦЕМ быть не может. НАЧА́ЛО и КОНЕЦ есть то́ же, что БОГ или ВѢЧНОСТЬ. Ничево̀ нѣт ни прежде Ея, ни послѣ Ея. Все в неограни́ченных своих нѣдрах вмѣщает, и не Ей что́-либо, но Она всему Нача́лом и Концем.

НАЧА́ЛО и КОНЕ́Ц есть, по мнѣнїю их, то́ же. И точно так есть, если разсудить.

ВѢЧНОСТЬ не начинаемое свое и послѣ всего остаю́щееся Пространство даже до того простира́ет, чтоб Ей и предварять все-на́-все[a]. В ней так, как в Колцѣ: первая и послѣдняя То́чка есть та же, и гдѣ начало́сь, там же и кончилось.

В самых тварях сїе можно примѣтить: что тогда, когда согнива́ет ста́рое на Ни́вѣ Зе́рно, выходит из него новая Зе́лень, и согнитїе стараго есть рожденїем новаго[99], дабы, гдѣ паденїе, тут же присутствовало и возобновленїе, свидѣтельствующее о премудром Ея и все сохраняющем Мїростро́ительствѣ.

Во всяких же веществах для любопы́тнаго Зри́теля Премилосердная сїя МАТИ, почти осязаемая, но не понимаемая, подобна смирной, но не уловляемой Пти́цѣ.

Сїе правдивое Нача́ло вездѣ живет. По сему Оно не Часть и не состо́ит из Часте́й, но цѣлое и твердое, затѣм и не разоряемое, с мѣста на мѣсто не

---

[a] Все-на́-все. Graece Па́мпан(1). Universum.

преходящее, но единое, безмѣрное и надежное. А как вездѣ, так и всегда есть. Все предваряет и заключает, само ни предваряемое, ни заключаемое.

Сим Нача́лом благословляется Аси́р, сын Їя́ковль:

"Покры́ет тя Божїе НАЧА́ЛО"[100].

Прозрѣвшїй сквозь мрак сїе Нача́ло называ́лся у Еврей Проро́ком[101]. Назывался и Свяще́нником, то есть Святое видящим и показующим, а чрез то людским Освяти́телем. И́ндѣ такїе назывались МА́ГИ[102], или Во́лхвы[103]. И́ндѣ Халде́и[104], Гимнософи́сты[105]. У Е́ллин Їере́и[106], Софи̇̀[107], Фило́софи[108], Їерофа́нты[109] и про́тчая. Опредѣленные ж в сїю Науку увольня́лись всѣх житейских дѣл. Сїе значило посвятиться Богу. Тогда они в Натурѣ[110] и в Книгах во́льно иска́ли НАЧА́ЛА.

ПРЕДѢЛ 2.
В вещах можно примѣтить ВѢЧНОСТЬ.

*

Землемѣры во всѣх своих фигу́рах восходят к источнику, находят ЦЕНТР и нача́ло.

А если кто чистосердечный Охотник, может в нѣкоторых веществах примѣчать тончайшїй дивнаго сего НАЧА́ЛА луч, Каков испущает во Мра́кѣ утренняя Заря̇̀.

Взглянем (примѣр) на рыбу, названную у Ри́млян "Rémora", сирѣчь удержанїе[111]. Она, прильну́вши к брюху Корабля, самое быстрѣйшее удерживает его стремленїе.

Поколь смо́триш на рыбу, не чувствует Душа никакова вкуса. А когда проница́ть О́ком в утае́нное в неболшой рыбѣ Божїе Нача́ло, тогда Сердце находит сладость со́та, на́йденнаго во Львѣ Сампсо́ном[112]:

"Горта́нь Его сладость, и весь желанїе"[113].

Безмѣ́стное и неста́точное дѣло, дабы̀ Рыба одною тлѣнныя своея приро́ды грязью могла препобѣдить и обуздать быстроту̀ столь ужасныя Ма́шины, если бы в тлѣнной ея тмѣ не закрывался НАЧАЛЬНИК тот:

"Положи̇̀ тму Закров свой"[114].

Сей есть Родни́к Антипа́ѳїи и Симпа́ѳїи [a].

Взгля́нем на землю и на Около нас находя́щеесь! Мѣ́лочной звѣро́чок Мыш, вкра́вшаясь за дорожним припа́сом в Коля́ску, бѣшенную рысть самых буйных Лошако́в приводит в сла́бость и Истомле́нїе.

Взглянь на слабосильнаго Звѣрька Человѣка. Он во́дит Медве́ди и Сло́ны.

Взглянь на маленькую Ко́мпасную Коро́бочку и на малую часть Корабля̇̀, на его Руль. Он правит теченїе, а тая указывает путь. Ма́ленькая Искра разоряет городскі́я стѣ́ны. Из кро́шечнаго Зе́рна выхо́дит толикая Я́блонь. Ле́генькїй во́здушный Шум есть испущенное из уст слово. Но оно часто или смертно уязвляет, или в Кура́ж приводит и оживляет Душу.

---

[a] Ἀντιπαθὴς, συμπαθὴς. Противостра́стный, Состра́стный. Состра́стїе, Противострастїе.

Малая птица Пѣту́х пуга́ет Льва[115], а Мыш Сло́на[116]. Невидная пружи́на в Соста́вѣ ви́жет всю часову́ю Машину. Неосяза́емая в Ци́ркулѣ то́чка Исто́чником есть всѣх фигур и машин. Десято-фу́нтная Машинка воро́чает сто-пу́дную Тя́жесть. Соло́мяный Крутѣ́нь[117] разбивает Креме́нь. Ничто́жная Гражда́нских Зако́нов Бума́жка содержит Гражда́нство в Тишинѣ́. Отцо́вская Старость владѣ́ет жестоковыйными рабами и буйными Сына́ми.

Сла́баго Здоровья Государь управляет безсловесную свирѣпость народную.

Все сїе по пло́ти ничтоже есть[118], но по сокровенному в себѣ Естеству сильное.

"Дух животвори́т"[119].

Сїе чу́дное Нача́ло, в Не́мощах Сила[120], в тлѣ́ни нетлѣнїе, а в Мѣ́лочи есть вели́чїе.

Оно̀ начиная ко́нчит, а конча̀ начинает.

Рожда́я погубля́ет, погубля́я раждает; противным врачу́я противное[121] и вражде́бным премудро споспѣшествуя вражде́бному, как свидѣтельствует о́строе филосо́фских Учеников Рече́нїе:

"Unius interitus est alterius generatio".

"Одной ве́щи ги́бель раждает тварь другую"[122].

ПРЕДѢЛ 3-й.
Нача́ло во всѣх Си́стемах Мїрских умо-зрится
и всю тлѣнь, как Оде́жду свою, носит.
Оно есть Мїр перворо́дный.
*

Взгля́нем теперь на всемїрный Мїр сей, как на увесели́тельный Дом Вѣчнаго, как на прекра́сный Рай из безще́тных Вертогра́дов, будьто вѣне́ц из вѣно́чков, или Маши́нище, из Маши́нок составленный[123].

А я ви́жу в нем еди́ное Нача́ло так, как един Центр и един умный Ци́ркул во множествѣ их.

Но когда сїе Нача́ло и сей центр есть вездѣ, а Окру́жїя Его нигдѣ нѣт[124], тогда ви́жу в сем цѣлом Мї́рѣ два Мї́ра, един Мїр составляющїя: Мїр ви́дный и невидный, живый и мертвый, цѣлый и сокрушаемый. Сей риза, а тот Тѣло. Сей тѣнь, а тот дре́во. Сей вещество̀, а тот Ипо́стась, сирѣчь Основанїе[125], содержащее веществе́нную Грязь так, как Рису́нок держит свою кра́ску.

И так Мїр в мїрѣ есть то Вѣчность в тлѣни, Жизнь в смерти, Востанїе во снѣ, Свѣт во тмѣ[126], во лжѣ Истина, в плачѣ Радость, в отчаянїи Наде́жда.

В сем мѣстѣ встрѣчается со мною Любому́дрое Слово Плато́ново в такой силѣ:

"Подлость не почитает за сущую Точность":

Nisi quod πρὶξ teneat[127]. Сирѣчь:

Кромѣ одно тое, что в кула́к схватить может. А в кулак схватить можно одно Осязаемое.

Если ж мнѣ скажеш, что внѣшнїй Мїр сей в каких-то мѣстах и временах кóнчится, имѣя положенный себѣ Предѣл, и я скажу, что кончится, сирѣчь начинáется.

Видиш, что одного Мѣста Грани́ца есть онá же и дверь, открывающая Пóле новых прострáнностей, и тогда ж зачинáется Цыплї́онок, когда пóртится Яйцò.

И так всегда все идет в Безконечность[128].

Вся исполняющее НАЧА́ЛО и Мїр сей, находясь тѣнью Его, границ не имѣет. Он всегда и вездѣ при своем НАЧА́ЛѢ, как тѣнь при Я́блонѣ. В том только разнь, что Дре́во жи́зни стои́т и пребывáет, а тѣнь умаляется; то преходит, то родится, то ищезает и есть ничтò.

"MATERIA AETERNA"[129].

ПРЕДѢЛ 4.
Здѣсь нѣсколько Знáменїй, Гербóв и Печáтей, тайно-образýющих Гóрнее НАЧА́ЛО.

*

Сїе единственное НАЧА́ЛО, как Глáву Мудрости, Любомýдрцы в разных вѣках и народах разными фигýрами и Монуме́нтами изобразили. Например, Колцóм, Шáром, Сóлнцем, О́ком… А как Колцò, так Пе́рстень, Гри́вна, Вѣне́ц и протч[ая] есть тот же Образ.

За Шáром идут Звѣ́зды, Плане́ты, Плоды̀, Зе́рно, Дре́во, рай и протч[ая]. За солнцем Утро, Свѣт, день, огнь, лучà, молнїя, блистанїе, дорогїе Камни, Зóлото, прекрасные и благовонные цвѣты и протч[ая]. Прекрасно-сїя́ющая Рáдуга тож взята во Образ[130]. Зороáстер[131] изобрази́л сóлнцем с сею пѣснїю:

"УСЛЫШИ, БЛАЖЕННЫЙ, ВСЕВИДЯЩЕЕ ИМѢЮЩЇЙ ВѢЧНОЕ О́КО!"[132]

Отсюду у древних Пе́рсов поклоненїе Солнцу[133], а День воскресный назван День Сóлнца, сирѣчь День Господень[134].

Монуме́нт О́ко подало Пóвод изобразить человѣками, Звѣрьми, скотами, птицами, рыбами и гáдами. Отсюду случай к Идолочтенїю. Пóдлость, ви́дя на че́стных Мѣстáх написанныя или извáянныя тварéй фигýры и не дости́г в тайно-образýемое чрез оныя Богоначáлїе, слѣ́по, как за Я́кор спасенїя своего, ухвати́лась за ничтóжную сѣнь О́бразов и погря́зла в ней. Отсю́ду обожéнїе Человѣческой тлѣни и иным Живóтным. Отсюду вздорныя нелѣпых Мнѣнїй Кни́ги, раскóлы, заблужденїя и заразительнѣйшая язва, хýже безбожїя – суевѣрїе. Оно есть то же, что Идолочтенїе. Чему кто вѣрит и на что надѣется, тое и почитает. Суевѣ́р суетному вѣрит, Идолочтец пустое чтет.

Но каждой твари фигура есть нечестивая Пустошь, если воплощенїем и вмѣщенїем своим не освящáет ЕДИН СВЯТ.

"И́дол ничтоже есть"[135].

И́дол, фигýра, О́браз есть то же и ничтоже[136].

Просвѣще́нные так же изобразили Истóчником[137]. А в слѣд сему водóю, росóю, мглóю, снѣгом, льдом, и́неем и протч[ая].

И Сердце взято во О́браз, как Ко́рень жи́зни, а Оби́тель Огня̀ и любви̇̀[138].

И стоя́щая средѣ̀ Мо́ря Ка́менная Гора[139], а в слѣд сему О́стров, Га́вань, Су́ша или Матера́я земля и протч[ая]. В числѣ образов и кри́ла О́рлїя[140]. Они, возвыша́я доло́й склонное Пти́чее тѣ̀ло, отмѣ̀ннаго Естества вид ка́жут.

А Змїй, держащїй во уста́х свой хвост[141], приосѣ̀няет, что безконе́чное НАЧА́ЛО и безначальный Коне́ц, начина́я, ко́нчит, конча́я, начинает.

Но безчи́сленный есть тайно-образный Мрак Божественных Гаданїй.

ПРЕДѢЛ 5-й.

На сем НАЧА́ЛѢ утверджена вся Библїа.

*

Сїе и́стинное и единое НАЧА́ЛО есть Зе́рном и Плодо́м, Це́нтром и Га́ванью, НАЧА́ЛОМ и КОНЦЕ́М всѣх Книг Евре́йских.

“В НАЧАЛѢ бѣ слово”[142]. Сирѣчь:

Всей Би́блїи Сло́во со́здано в том, чтоб была Она еди́нственным Монуме́нтом НАЧА́ЛА.

“В НАЧА́ЛѢ бѣ слово”[143].

А дабы не было сумнѣнїя, что сїе НАЧА́ЛО есть не по́длое, но высокое, истинное и еди́ное, длятого всплошь напи́сано:

“И Слово бѣ к Богу”[144].

Когда ж Она здѣлана к Богу и для Бога, тогда сїя Богоды́шущая Книга и сама ста́ла Бо́гом.

“И Бог бѣ слово”[145].

Так, как ве́ксельная[146] Бумажка, или Ассигна́цїа[147], стала Моне́тою, а Завѣ̀т сокровищем. Сїе Сло́во издре́вле здѣлано к Богу.

“Сей бѣ искони к Богу”[148]. (Должно читать так:)

Сїе бѣ искони к Богу, Сирѣчь Слово (сей Λόγος[149]). Все в нем Богозданное, и ничего нѣ̀т, что бы не текло̀ к Богу.

“Вся тѣм быша…”[150]

И как в ничтожной Ве́ксельной Бумажкѣ сокрыва́ется Имперїа́л[151], так в тлѣнной и смертной сих Книг сѣни и во мракѣ Образов таи́тся Пречи́стое, Пресвѣ̀тлое и Живо́е.

“В том ЖИВОТ БѢ”[152] и протч[ая].

ПРЕДѢЛ 6-й.

Би́блїа есть Ма́ленькїй Бого-образный Мїр, или Мї́рик. Мїрозда́нїе
каса́ется до одной Ея,
не до великаго, тварьми обита́емаго Мїра.

*

Мойсей, ревну́я Свяще́нникам Еги́петским, собра́л в одну Грома́ду небесныя и земныя Тва́ри и, придав род Благочести́вых Предков своих, слѣпи́л Кни́гу Бытїя, сирѣчь Мїрозда́нїя… Сїе заста́вило ду́мать, что Мїр создан за 7000 лѣт наза́д[153].

Но оби́тельный Мїр касается до тварей. Мы в нем, а он в нас Обитает.

Мойсе́йскїй же, Симболи́ческїй (тайнообразный), Мїр есть Книга[154]. Она ни в чем не тро́гает оби́тельнаго Мїра, а только слѣда́ми собранных от него тваре́й путево́дствует нас к присносущному НАЧА́ЛУ единственно, как Магни́тная Стрѣла̀, взирая на вѣчную твердь Его.

А в том не о́чень нужная мудрость, чтоб вѣдать, прежде ли создан цвѣт или родился Гриб?..

В сем предохраняет нас самый Нача́ток Кни́ги:

"В НАЧА́ЛѢ сотвори Бог небо и з[емлю]"[155].

Ска́зуют, что в Евре́йском лежи́т так:

"В НАЧА́ЛѢ сотворил Бо́ги"[156].

А дабы сїе разумѣлось о Кни́гѣ, написано:

"Я ГИ́ММЕЛ, КѢ Я ГА́РЕЦ"[157], си́рѣчь:

"Сїе небо и сїю Землю".

Рѣчь сїя никак не пристала ко вселе́нскому Мїру. Естли находится одна точїю Земля, как прежде думали, не к ста́ти говорится:

"Сїю Землю, сїе Солнце".

Естли же обитаемым Мїрам нѣсть числа, как нынѣ начали думать, и тут нелѣ́пый вздор:

"Сїе небо…"

А другое ж, деся́тое, со́тое, ты́сящное, кто создал? Коне́чно, каждаго Мїра Маши́на[158] имѣет свое, с пловущими в нем Плане́тами небо.

Вот на что создана сїя Мїрозда́нїя Книга!

"Небеса повѣда́ют славу Божїю…"[159]

Нѣт в ней Рѣчи, ни сло́ва, чтоб не ды́шало Благовѣстїем вѣчнаго. Во всѣх Земли̇̀ сея предѣ́лах (terminus, Зна́менїе[160]) и во всѣх конца́х Вселе́нныя сея выхо́дит вѣща́нїе вселюбезнѣйшаго НАЧА́ЛА и есть Земля обѣтова́нная.

"Не суть рѣчи, ни словеса̀…"[161] и про́тчая.

В НАЧА́ЛѢ Божїем основал Вѣчный сїя небесныя и земныя твари, в сей Книгѣ для Его еди́наго собранныя.

"В НАЧА́ЛѢ сотвори Бог Небо и З[емлю]"[162].

Грязь же сїя и Сво́лочь тлѣнных фигу́р ната́скана безобразно и безпорядочно, не имущая ви́да, ни доброты.

"Земля же бѣ неви́д[има] и не-устр[оена]"[163].

И глубо́кая бе́здна Морскаго стече́нїя их тмою неудоборазумѣнїя покрыва́ется.

"И тма верху бездны"[164].

И Дух же Бо́жїй над сею то́пкою тлѣнью, как Ковче́г сверх все-мі́рнїя воды̀, но́сится[165]. Он сїю тму просвѣщает, как Мо́лнїя Вселе́нную. Схо́дит на ню̀, как Го́луб, согрѣвает, как Ко́кош, покрыва́ет, как Оре́л хвра́стное гнѣздо̀ свое и Кри́лами своими ничтожное Естество наше возно́сит в Го́рняя и преобразу́ет.

"И Дух Божїй нош[ашеся] верху воды̀"[166].

В слѣд сего Мойсе́ева предисло́вїя начина́ется сотворенїе тваре́й, созда́нїе Сѣни, дѣланїе Чуде́с Божїих, Фа́брика фигу́р Его[167].

“И рече Бог”[168].

Ви́жу сквозь Мрак Присно-су́щное НАЧА́ЛО и ему раболѣпно покланя́юся. Слышу тайный ЕГО во мнѣ Гром сей:

“И рече Бог:

Слушай, Мойсей! Пуща́й будет солнечный свѣт Фигу́рою моею! Она ста́нет пока́зывать перстом И́СТИНУ мою, сїяющую в тлѣнной вашей натурѣ, не вѣроя́тную смертным”.

“Да Будет Свѣт!“[169]

И так вдруг Со́лнечный Свѣт надѣ́л Блистанїе СЛА́ВЫ БОЖЇЯ и О́браз Ипоста́си Его, а тлѣнь Свѣти́ла сего здѣлалась СО́ЛНЦЕМ ПРАВДЫ и селенїем ИСТИНЫ[170], как только ВѢ́ЧНЫЙ в Со́лнцѣ положил селенїе свое[171].

Сїе-то есть прямо́е сотворенїе СИ́ЛЬНАГО![a] дѣлать из ничего̀ Чудо, из сѣни точность, дать грязи̇̀ Ипоста́сь, а подлой Тлѣни Величїе.

Вся дѣла̀ его в Вѣрѣ, Вѣра во И́стинѣ, Истина в Вѣчности, Вѣчность в Нетлѣнїи, Нетлѣнїе в Нача́лѣ, Нача́ло в Богѣ.

“И БЫСТЬ СВѢТ“[172].

На сїе доброе свое дѣло взира́л ВЫШНЇЙ добрым своим О́ком. Он, презирая нашего свѣ́та подлую ху́дость, терпя́щую За́пад, единственно смо́трит на свой невече́рнїй Свѣт, в веществе́нном Со́лнцѣ посели́вшїйся и для Любителей своих от сѣ́ни его исходящїй, как Жени́х от Черто́га своего[173].

“И видѣ Бог свѣт, яко добро”[174].

А дабы из двои́х одно̀ составляющих Естеств не послѣдовала смѣсь, а из нея Идоло-чтенїе, раздѣли́л Творе́ц между Свѣ́том Славы своея и между тмою тлѣ́ни нашея, между Истиною и между образу́ющею сѣ́нью.

“И разлучи Бог между свѣтом и…”[175]

И назвал свѣт Истины Днем, а сѣннообразную тму – но́чью.

“И нарече Бог свѣт день…”[176]

Но дабы опя́ть не послѣдовал раздор, разривающїй двои́цу сопряженных во едино Естеств, здѣлан из тмы и свѣта, из дня и ночи, из ве́чера и Утра День ЕДИН[177].

Сей есть Мїр Божїй! Лѣ́то радости и Весе́лїя, Время вожделѣнное, ДЕНЬ ГОСПОДЕНЬ[178].

Оди́н он в ты́сячѣ лѣт, а 1000 Лѣт в нем[179].

Сей День сотворил Господь из противных Нату́р: из Лукавыя и добрыя, тлѣнныя и нетлѣнныя, из Гла́да и Сы́тости, из плача и радости в несли́тном соединенїи.

Между водо́ю по́длою и небе́сною как раздѣляющая, так и соединяющая укрѣплена вѣчная Твердь.

А на все сїе смотрит Созда́тель как на доброе, не как на Лукавое.

В сем первом днѣ явилось фигу́р 6.

---

[a] Quid est Techna Poetica?
Facere ex Malo BONUM. Quis Bonus?.. Caro Nihil… [Що таке поетичне мистецтво? Робити з поганого ДОБРЕ. Хто добрий?.. Плоть – ніщота… (лат.)].

Тма, свѣт, нощь, день, вечер, Утро.

Из тѣх фигу́р Си́мволы 3.

Тма и свѣт, нощь и день, вечер и Утро.

Си́мвол составляется из фигур двоих или троих, означающих тлѣнь и Вѣ́чность.

Сюда-то смо́трит Божїй тот Запрос к Їо́ву:

"В коей Землѣ вселя́ется Свѣт?

Тмѣ же ко́е есть мѣсто?"[180] Например:

Вечер и Утро.

Вода, твердь и облак.

Море и суша.

Ве́чер есть дом тлѣ́ни, а У́тро – Град Вѣчности.

"Вечер водвори́тся плач, а Зау́тра радость"[181].

В водѣ и Морѣ вмѣсти́лась тма и смерть[182], а на Су́шѣ, на небѣ и в О́блакѣ вселился Свѣт и живот[183].

"Еда̀ в рѣка́х ярость твоя?"[184]

"Над небесѝ Слава Его"[185].

ПРЕДѢЛ 7-й.
О Си́волах, или О́бразах.
Как оные назывались у Е́ллин?
А как называются в Библїи?
*

Такїя Фигу́ры, заключающїя в себѣ тайную силу, на́званы от Е́ллинских Любому́дрцов:

EMBLÉMATA[186], HIEROGLÝPHICA[187].

А в Библїи называются: Чудеса̀, Зна́менїя, Путїѐ, слѣды̀, сѣнь, стѣна̀, Дверь, Око́нцо, О́браз, Предѣ́л, Печа́ть, сосу́д, мѣсто, дом, Град, престо́л, Конь, Херуви́м, си́рѣчь колесни́ца, и протч[ая]… Они-то суть Скоты, Звѣ́ри, Пти́цы, чистыя и нечистыя, а Би́блїа есть Ковче́г и Рай Божїй, простѣ́е сказать – Звѣри́нец.

"Насадѝ Господь Б[ог] Рай во Еде́мѣ, на Востоцѣ"[188].

Сюда́ ж в число̀ ввел и человѣка.

Должно тре́звенно поднимать О́чи, когда здѣсь начита́ть: Одѣя́нїе, мѣх, вре́тище, пе́лены, я́слы, коро́бочка, ко́шница, гнѣздо̀, Ны́рище[189], разсѣ́лина, пеще́ра, гроб, ров, темни́ца, у́зы, сѣть, плете́нь, ку́ща и сим подо́бное.

"Коль до́бры домы твои, Їя́кове,

И ку́щи твоя, Їзра́илю!"[190]

Также, когда начитается фигу́ра Ци́ркулная, плоско-кру́глая, шарови́дная, каковая есть: Пе́рстень, Хлѣб, Моне́та и протч[ая].

Или виногра́дные и садовы́е Плоды̀ с вѣ́твами и сѣмена́ми и протч[ая] смотри бо́дро! Например: Когда доброзрачная Же́нщина Авиге́а привезла̀ Дави́ду, между протчим, 200 хлѣбов, ко́шницу гро́здїя и 200 вя́заниц смо́квей[191].

“Привязу́яй к Лозѣ̀ жребя̀ свое“[192].

“Тебѣ̀ и сѣ̀мени твоему…”[193]

Сей есть приро́дный Штиль Би́блїи! Исторїа́лною[194] или Мора́лною[195] Лицемѣ́рностью так сопле́сть фигу́ры и Си́мволы, что иное на лицѣ̀, а иное в се́рдцѣ[196]. Лицо̀, как шелуха̀, а сердце есть Зе́рном. И сїе-то значит:

“Венїами́н волк хи́щник; ра́но яст, еще и на ве́чер дае́т пи́щу”[197].

И не ди́вно, что весь Изра́иль толче́т в сту́пах Ма́нну[a]. Ма́нна значит: Что то? си́рѣчь Чу́до, а Чудо есть О́браз, или фигу́ра.

Са́ма Ея о фигу́рах рѣчь ды́шет Гада́нїй Мра́ком, и самая кратча́йшая Ска́зочка заключа́ет в У́злѣ своем Монуме́нт сладча́йшїя Вѣ́чности, как Ко́рка Зе́рно, а Пе́рлова Мать Жемчу́жину, и как Луна̀ Со́лнечный Свѣт отдае́т по всей земленности своей[198]. Напримѣ́р.

ПРЕДѢЛ 8.

Пе́рвый О́пыт, испы́тывающїй Си́лу слѣ̀дующаго Сло́ва:

*

“Совершѝшася небо и Земля!..”[199]

*

Под сим Истори́чным ви́дом закры́лось то же, что под тѣм:

“В нача́лѣ сотвори Бог…”[200]

Соверше́нїе, верх, Коне́ц и Нача́ло есть то́ же. Їя́ков, благословля́я, сирѣчь дѣ̀лая фигу́рою Божїею Ио́сифа, перено́сит на верх Главы̀ Его си́лу, Вѣ́чность образу́ющих Холмо́в, или Го́рских верху́шек[201], явля́ющихся из-под Пото́па. То ж дѣлает и Мойсей.

“От верха̀ Гор Нача́ла,

И от верха̀ Холмо́в вѣ́чных[202]

Земля̀ есть Ио́сифова”[203], – говорит Мойсе́й.

Так же кла́няется Їя́ков верху̀ жезла̀ Ио́сифова. Вспомина́ет и Дави́д верх влас…[204] но все сїе:

“Изнемо́же, Ты́ же соверши́л еси“[205].

Верхѝ Гор, во́лосы Глав, Лу́чи Зарѝ и Со́лнца – все сїе ничто́же есть. Но сїи фигу́ры теку́т к Вѣ́чному, Его ж си́лою влеко́мыя, как Гласит Запро́с Его к Їову:

“Вече́рнюю Звѣзду за вла́сы ея привлече́ши ли?”[206]

Он оди́н соверше́нїе и Коне́ц Свѣти́лам и Знаменїям.

“Да ста́нет Со́лнце!

И ста Со́лнце и Луна̀”[207].

“До́ндеже пришедши, ста верху̀…[208] Се нынѣ!”[209]

“Соверш[ишася] небо и Земля и все украше́нїе их”[210].

Спаси́тель, умира́я, послѣ́днїй испусти́л вопль:

“Совершѝшася”[211], сирѣчь:

---

[a] Manna? Quidnam hoc(2)? Се Что́ ли(3)? Чу́до, а родни́к его – Что́ то(4)? Славе́нски: Щу́до – есть ве́тхое.

Вся сїя Исто́рїа с нравоуче́нїем создана в Нача́лѣ, сїесть в Бо́зѣ, Отцѣ моем.

“В нача́лѣ бѣ слово”[212].

И все сїе иде́т к Вѣ́чнаго То́чкѣ, как к своему соверше́нїю. Все сїе ны́нѣ соверше́нно ужѐ и отдѣ́лано. “Соверши́ш[ася] не́бо и Земля”[213].

Не наше сїе, и не до нас. Бо́жїе есть время и дѣ́ло, и слава.

“Соверши̑ Бог в день шестый дѣла̀ своя”[214].

Когда весь Симболи́чный Мїр устро́ен в тече́нїе к Б[о]жестве́нному Це́нтру, можно сказать:

“Соверши́ш[ася] небо и Земля”[215].

И когда уже вся тварь приспѣ́ла к намѣ́ренной своей то́чкѣ и Поко́ю, досто́йно сказа́ть:

“Совершѝшася”[216].

Как ищеза́ет Стебло̀ при зрѣ́лости Пшени́чнаго Зе́рна, а правдивѣе сказа́ть – сокрыва́ется в Зе́рнѣ, так вся фигура́лная ме́ртвенность, доплы́в к своему приста́нищу, пожѐртая живото́м, истребля́ется.

Сего про́сит Возлюбленный, находя́сь фигу́рою Его̀.

“Осла́би ми, да почїю…”[217]

“Ищезо́ша О́чи мои ”[218] “Кто даст мнѣ Кр[илѣ]…”[219]

Отсю́ду рѣ́чи Проро́ков:

“Звѣ́зды спаду́т”[220]. “Со́лнце поме́ркнет”[221].

“Свїе́тся не́бо, а́ки Сви́ток”[222] и протчая, –

да́ли по́вод ду́мать, будьто Мїр оби́тельный когда́-то поги́бнет.

Во умира́ющей на Крестѣ̀ Христо́вой Пло́ти умира́ет весь вздор Исторїа́лный, и достойно испущѐн Глас сей:

“Совершѝшася”[223].

Тогда померкает солнце, раздырается вся фигуралная Завѣса[224], а свѣтает Утро всемирнаго и пре-мїрнаго Воскресе́нїя.

“Зима̀ пре́йде, дождь отъи́де…”[225]

“Цвѣ́ты яви́шася на Землѣ̀.

Вре́мя обрѣ́занїя (Гро́здей) приспѣ̀”[226].

*

“Совершѝшася”[227].

Примѣ́р второ́й.

ПРЕДѢЛ 9.

Испы́тывается Си́ла слѣ́дующаго Сло́ва.

*

“Почѝ в день седмы́й от всѣ́х дѣ́л своих”[228].

Вот встрѣча́ет смѣ́шным лицо́м Истори́чный Вздор! Глу́пость сим дово́льна, а са́мые Прему́дрые, не раскуси́в, соблазня́ются.

Кромѣ́ нали́чности, нѣ́т Ничего̀ тут нелѣ́паго. Все простое для разумѣва́ющих.

Про́сто сказа́ть: Бог, всю тварь здѣлав Сла́вы своея фигу́рами, Здѣлал осо́бенным Портре́том День Суббо́тный.

Как Лев в Ло́жѣ свое́м, так образу́емая Си́ла Его во Фигу́рѣ почива́ет.

Сїе-то значит: Ἔμβλημα. EMBLÉMA [a].

И не о тлѣни написано:

"Возле́г почи̇̀, яко Лев"[229].

"Возложив Їяков но́зѣ свои на одр, умре"[230].

"Погребоша Его в пещерѣ Сугубѣй,

юже стяжà Авраа́м"[231].

Вспо́мни Селò Кро́ве[232], сїесть всю Фигура́лную тлѣнь. Но не забывай:

"В коéй Землѣ вселя́ется Свѣт?

Тмѣ же ко́е есть мѣсто?"[233]

А Суббота есть всѣх чи́стых Фигу́р изряднѣйшая и пресвѣтлѣйшїй Упокоенїя Черто́г.

"Благослови Бог день 7-й"[234].

И не дивно. От всѣх дѣл своих избрал Сїю Оби́тель.

Су́тки состо́ят из Тмы и Свѣта. О́бѣ Ча́сти, а ча́ще свѣт называ́ется днем.

Но Исто́чник и Центр Свѣта есть Со́лнце.

Сїя̀ Благороднѣйшая и прекраснѣйшая Тварь в Мїрѣ есть то, что в тѣлѣ О́ко.

"В Со́лнцѣ положи̇̀ селе́нїе свое"[235].

День есть Ма́лое Ко́ло, обраща́емое в 24 часà. Оно составля́ет Кру́ги Вѣко́в и ты́сячи лѣт, как одна фо́рма Миллїо́ны Моне́т. Ра́вный и примѣ́рный тече́нїя бѣг обращает всѣ дни. И время, и мѣра, и движе́нїе схо́дное.

Как седмы́й день, так и пятдеся́тая Суббо́та, седми́ц седми́цу заключа́ющая, есть Поко́й, свят Господе́ви[236]. И пятдесятый Год есть Его ж Ра́достное Лѣто (JUBILAEUS)[237].

И так Суббо́та есть Пра́здников Пра́здник, Си́рѣчь Поко́й Поко́ев и Оби́тель Оби́телей Божїих, так, как Пѣснь пѣсней главнѣйшая и Си́волов Си́мвол, слича́ющїй тлѣнь с Вѣ́чностью, да па́мятуем Нетлѣнїе Ея.

"Да будет свѣт! и бысть свѣт"[238].

Тма Ея и ве́чер приводит в ра́зум плач всея тлѣни. А У́тро и свѣтолу́чное Со́лнце гро́мко проповѣ́дует Радость сїяющїя ВѢ́ЧНАГО сла́вы.

"Небесà повѣда́ют сл[аву] Божїю…"[239]

"День Дню отрыга́ет глагол,

а нощь но́щи возвѣщ[ает] разум"[240].

"И бысть веч[ер] и бысть Утро день…"[241]

Каждый же день фигу́рныя сея Седми́цы, имѣ́я Солнце, есть Суббо́та и Поко́й Божїй[242].

"Зѣло заутра, во еди́ну от Суббо́т,

---

[a] Ἔμβλημα, то есть Вки́дка, Вме́тка, Впра́вка. Injectio, Insertio, tanquam Praetiosi Lapilli in Loculum, sive Oculum Annuli [Вкидка, вкладка, наче коштовні камінці в гніздечку, чи вічку, персня (лат.)].

Прїйдоша на Гроб, возсїявшу Солнцу”[243].

“Зѣло ра́но”[244]; “возсїявшу Солнцу”[245] … По наружности есть вздор. Но в Богѣ есть возможное[246] и то́ же.

“Положѝ мя У́тро У́тро”[247].

“Правда твоя, яко Полудне”[248].

“Гдѣ почиваеши? В Полудне”[249].

Если Кто из одной сих свѣтлых Суббот Субботы уви́дит востаю́щаго Жениха, сей может и из протчих фигуралных сосцей вы́сосать сладча́йшую Со́та и Му́ста Вѣчность.

“Испусти́л еси У́зники твоя от ро́ва…“[250]

“Гро́бы отверзо́шася”[251].

ПРЕДѢ́Л 10-й.
О Заха́рiевском Свѣщникѣ.

Сей седмочисленный Вѣчности Вѣне́ц, сквозь Завѣсу прозрѣ́в Заха́рїа, слышит от Бога:

“Седмь сїя Очеса̀ Господня суть”[252].

Седмь в Седми́цѣ Со́лнцев и одно Со́лнце. Седмь Оче́й Вѣчности и одно недре́млющее О́ко. Сїя ж Седми́ца у Заха́рїи уподобля́ется седмилампа́дному Свѣщнику:

“Ви́дѣх, и се Свѣщник Злат весь!”[253]

Иска́л он, но у Бога что сїе значит? И сыска́л, что всѣх сих мыслей Стрѣла̀ напряже́нна в один точїю Центр Вѣчности, презрѣв всю Стихї́йную Грязь.

“Сїе Слово Господне. Не в си́лѣ вели́цѣй,

ни в крѣпости, но в Дусѣ, глаголет Господь”[254].

Сей Свѣтосо́лнечный Свѣщник просвѣща́ет Исхо́ды и Вхо́ды[255] в сїю запечатлѣ́нную Кни́гу, а сїе Седмивзо́рное Око весь дом сей свой в цѣ́лости доселѣ сохраняет.

“Господня Земля…”[256]

Сїе О́ко открыва́ется по всей Его Землѣ сей с Нагру́зом ея.

“Седмь сїя Очеса̀ Господня суть, призира́ющая на всю Зе́млю”[257].

И не ди́вно, что Їезекїи́ль ви́дит вкруг крила́тым своим животи́нам и коле́сам их наса́женныя О́чи[258]. Ска́зано уже, что Библїа есть Мїр Симболи́чный и Звѣри́нец Божїй. А Лю́де, ско́ты, Звѣри и пти́цы суть Фигу́ры и Херуви́мы, си́рѣчь Во́зики, везущїе Вѣчности Сокро́вище.

Про́сит Їезекї́а сидя́щаго на Херуви́мѣх[259], дабы избавил от поруга́нїя нетлѣ́нную свою Дѣву, Би́блїю, и сих-то Оче́й Его в ней Открове́нїя про́сит:

“Отве́рзи, Господи, очи твои и виждь”[260].

О сем же про́сит и Соломо́н:

“Да бу́дут О́чи твои отве́рсты на Храм сей день и нощь!”[261]

Тогда они не днем, а только но́чью открыва́ются, когда стѣнь точїю и Фигу́ра болванѣ́ет. Открыва́ются они Венїами́ну и Бра́тїи его.

“Воззрѣв очи́ма своима Ио́сиф, видѣ Венїами́на”[262].

Но Венїами́н, сверх ве́чера, и ра́но еще ку́шает[263].

“Вза́лчут на вечер…”[264]

“Отвращу̀ О́чи мои от вас”[265].

“Испо́лнихомся зау́тра…”[266]

Открыва́ются Закхе́ю: “Воззрѣв Їисус…”[267] Открываются Дави́ду: “Во свѣтѣ т[воем] у́зрим Свѣт”[268]. Но и сей в седми́чных днях узрѣл Бога.

“Седмери́цею днем хвалих тя”[269].

Открыва́ются Соломо́ну: “О́чи твои Голуби́ны…”[270]

Но и сей кричи́т, что под со́лнцем ску́дость и труд, и нѣт заба́вных но́востей, кромѣ почива́ющаго на Со́лнцѣ.

“До́ндеже дхнет день…“[271]

“Гдѣ почиваеши? В полудне”[272].

“Яви̑ ми Зрак твой…”[273]

Во всѣх таки́х как соде́ржатся внутрь их, так и открыва́ются Вѣчнаго О́чи. А без сего Они̑ и неду́жные, и хромы́е, и слѣпы́е.

“Тогда ско́чит хромы́й, яко Елень…”[274]

“О́чи Господни высо́цы, человѣк же смире́н”[275].

Они называ́ются затѣм Наро́д Божїй, и Мойсей Сы́ны Їякова так благословит:

“Вси Освяще́нныи под рука́ми твоими, и сїи под тобою суть”[276].

Они̑ и Лю́ди, и Быки̑, и Львы, и Орлы̑, заня́в мѣста̀ Египетских фигур, названных

HIEROGLYPHICA̗[277].

“Ски́мен Львов Їуда[278]! радостотво́рны О́чи его… ”[279]

“Перворо́дный Юнца̀ доброта Его“[280].

“Твоим ли повелѣнїем возно́сится Орел?”[281]

“Подъя́х вас, яко на Крилѣх О́рлих, и приведо́х вас к себѣ”[282].

“О́чи твои на мнѣ…” (Ї́ов)[283].

Вот заче́м Херуви́мскїя сїя Животи́ны представля́ет Їезекїи́ль крила́тыми, четвероно́гими, многоочи́тыми, везу́щими Коле́са многоочи́тыя!

“На не́же мѣсто а́ще зряше Нача́ло еди́но, идя́ху в слѣд Его”[284].

Бу́дьто бы в оча́х их высо́кое оное Око, Зѣни́ца Вѣчности и во свѣтѣ свѣт И́стинный, а в солнцѣ но́вое заключа́лося Солнце.

“Аки бы было Ко́ло в Колесѝ”[285].

Он же ви́дит средѣ сих живо́тных, горя́щїя Захарїевскїя свѣ́чи. Извѣ́стно, что Дре́внїе Свѣчо́ю, Лампа́дою и О́ком Мїра называли Со́лнце[286], а Человѣк есть Маленькїй Мї́рик[287].

“Почи̑ в день седмый”[288].

ПРЕДѢЛ 11-й.
О Снах Фараóновых.

Сїя радостотвóрных Суббóт Седмица, являясь в различной Одеждѣ, является и под ви́дом седмѝ Кóлосов, ви́дѣнных во снѣ Фараóну, и седмѝ Корóв.

Толкует сїе сам Їóсиф:

“Седмь лѣт суть”[289].

Как Суббота, так и 50-ый Год есть Чертог Вы́шняго. А можно догадáться и из сего, что всѣ Кóлосы, как и Захáрїевскїя 7 Лампáды, из одного Стеблà происходят, чего в нашем Мїрѣ не ви́дно.

Но сходно ли Солнце и Кóлос?..

Что ж нýжды в Кошелькáх, если в них Зóлото тó же? “Всяка плоть сѣно[290], и все как риза обветшáет”[291], а мысли в них Божїя и тѣ же. Когда Солнце просвѣщает, вино веселит, а хлѣб укрѣпляет, тогда не велика разнь. Дави́дова рѣчь о свѣтѣ мѣшáет пшеницу, вино и Елей.

“Знаменася на нас”[292] и прóтчая.

Мнѣ кáжется, сон Фараóнов значит нощь и стѣнь, взятых от Еги́петских Свящéнников и пýсто у них почитáемых сих фигур, внутрь кои́х прозрѣло Изрáильское Óко вѣчныя Мысли и похитило в свою Пользу.

“Сон Фараóнов един есть”[293].

Тма только одна Еги́петская в сих словах, а сила в них Божїя.

“Яко и́стинно будет слово, еже от Бога”[294].

Затѣм и Сон повторéн. Один его, другїй Кóлос Божїй. “И бысть вечер, и бысть Утро…”[295]

Сїи-то Кóлосы рвáли и тéрли Апóстолы в Субботу[296]. Помогла им Суббота. А без нея встрѣтило бы их то, чем при́нял Еврéйскїй Сфинкс[297], Си́льный Князь Їефáй, всѣх Ефреми́тов.

Он всѣх их перекоóл, не рѣши́вших Задáчу сїю:

“Рцыте: Клас! (Шиболéт – Еврéйски[298]) [a].

И не упрáвиша рещѝ тако:

И имáху их, и закалáху”[299].

Смерть, глад, яд и Урóд есть Би́блїа, от Начáла своего заблуди́вшая.

Ви́дно, что Ефреми́ты о днях пéрвых и Лѣтáх вѣчных с Дави́дом не помышляли[300], а с Апóстолами не думали о Суббóтѣ.

Не взойшло им на Ум догадáться, что всяка трава в трéтїй день[301], а день в Начáлѣ сотворéн. Тут всему Гáвань… Суббóта День Ея и Сóлнце, си́лу, рѣшéнїе и Шабáш всему прилагáет. А правдивѣе сказать: Зѣни́ца Сóлнца Маленькое находящеесь в Сóлнцѣ Сóлнушко.

В сей свѣтлѣйшей всѣх своих Чертогов Палáтѣ почивая, прекрáсный наш Иосиф (Прилагáтель[302]) фигýрной своей Си́стемѣ восходящим и заходя́щим сóлнцам, Очáм Мїра, растущей и увядáющей травѣ всякїя

[a] Не вы́гласили Ши-, но Сиболет, сего ради поги́бли (Книг[а] Судéй).

Пло́ти[303] Свѣт, толк и вкус прилагает, обновля́я Лицо̀ Фигу́р и сам на всяку свою похвалу прилагая. Должно только из сей Тве́рдости вы́звать Его, обрѣ́зать ему волосожа́рные[304] Лу́чи, снять одѣва́ющїй Его свѣт и всю ве́тошь отослать на За́пад[305]. Тогда оста́нет "и вознесется Господь един"[306].

"Возлег почѝ…"[307]

"Почѝ в день седмый"[308].

ПРЕДѢЛ 12-й.
О Же́ртвѣ Авраа́мской.

Бога́тая сїя и великолѣпная Фигура Солнце есть Ту́чная Жертва Богу. 7 Суббот. 7 Коро́в. Ху́дость наша, а тук Божїй.

Наш голодный ве́чер, а Его У́тро сы́тостное. Тук есть то же, что в Заха́рїевских Лампа́дах Еле́й: и просвѣща́ющїй, и насыща́ющїй.

Сїю-то: "Возмѝ мнѣ Ю́ницу Трилѣ́тну!"[309] – вели́т Бог Аврааму. Подня́в он Же́ртву в ра́зум НАЧА́ЛА и раздѣли́в Фигу́ру на тѣнь и И́стину, видит, что Со́лнце не иное что есть, как Пещь, благово́нным Нетлѣнїя ды́мом дымя́щаясь [а]. Тогда солнце, показа́в собою образу́емаго, па́ло, как Шелуха̀, в За́пад свой [б], а Авраам задиви́лся, ви́дя, что на мѣсто отдѣленной тлѣни присовокупились новыя Мысли, Мысли Вѣчныя.

"Пти́цы да умно́жатся на землѣ̀"[310].

Тут он услышал Го́рлицу тую:

"Глас Го́рлицы слышан в землѣ нашей"[311].

Уви́дѣл из Ковче́га Голуби́цу, взирающую вышше потопных вод. И ска́зано ему, что сїе зача́тое в сердцѣ его Вѣчности Зе́рно преврати́тся в тлѣнь Язы́ческих Фигу́р, пожéртое ими, и всяк пото́пчет как по́длое, но что сему подавля́ющему Язы́ку сам он даст суд и рѣшенїе и что сїе Сѣмя наслѣ́дит всю Землю их[312], взяв от невку́снаго Египетскаго Ни́ла все к Ефра́тову плодоносїю.

От сих Коро́в предлага́ет дражайшим своим Гостя́м Ма́сло и Молоко̀, и Телца̀ Одного. Оди́н только и есть у всѣх сих чистых Божїих Ю́ниц Сын, но всегда молод и прекра́сный.

"Почи в день седмый"[313].

ПРЕДѢЛ 13-й.
О Седмѝ Хлѣ́бах.

Сюда̀ смо́трят и 7 Хлѣ́бы. Из сих Хлѣ́бов Еди́н вкуша́ют два Пу́тники: Лука̀ и славный взо́ром Клео́па, но на путѝ Суббо́тном[314].

Суббо́та есть и Путь, и Вкус, и Пу́тникам, и Хлѣ́бам.

Кто ж им переломи́л сей твердѣ́е всякаго Ка́мня Хлѣб?.. Вот Кто!

[а] Воззрѝ! Что значит И́стый Содо́м и Іеріхо́н? По Пустозво́ну, Іеріх[он] значит Благоуха́нїе(5).

[б] Зри! Со́лнце па́ло. Жена̀ Ло́това обрати́ся наза́д. То́ же.

Здѣлавшїй Пир седмѝ дней, откры́вшїй Гада́нїе в день седмы́й, Попали́вшїй Гу́мна и Ко́лосы Филисти́мскїя, Возне́сшїй на Го́ру Ворота̀ Городскі́я, Растерза́вшїй Льва, Спа́вшїй и воста́вшїй от сна своего… Ужѐ со́лнце сади́лось, не́чево было Желѣ́зом стричь и обрѣ́зывать. “Желѣ́зо не взо́йдет…”[315] Оста́лась одна Зѣни́ца со́лнца, СО́ЛНУШКО… Тут рѣше́нїе Гада́нїю! Сампсо́н значит Со́лнушко[316].

“О́нѣма же отверзо́стѣся О́чи…”[317]

Преблаже́нное Со́лнушко почива́ет в день Седмы́й, востае́т в тре́тїй, па́лит всю тлѣнь, разоря́ет ино-племе́нничїя стѣны, отверза́ет Гро́бы, открыва́ет О́чи, ла́млет Хлѣ́бы, насыща́ет весь свой почо́тный Наро́д вкусом ВѢЧНОСТИ.

“О́чи всѣх на тя упова́ют,

и ты д[аеши] им пи́щу во БЛАГОВРЕ́МЯ”[318].

Все сїе родство, богообра́зныя О́чи нося́щее, взяв от послѣ́дняго Апо́стола до Ада́ма, гово́рит с Їо́вом:

“О́чи твои на мнѣ, и ктому нѣсмь”[a319].

Число̀ яду́щих сїя хлѣ́бы, как 4000 или 5000. Затѣм, что вся сила Госпо́дня исхо́дит из Еги́пта в 430 лѣт. И в сей Су́ммѣ заключается 7. А седмиц седми́ца составляет 40, 400 или 4000 с ли́шком. Затѣм написано:

“Яко 4000”[320]. “Яко 5000…”[321]

И ча́сто помина́ется четвертый и седмый род.

“В четвертом ро́дѣ возврата́тся”[322].

А как они нахо́дятся вице-фигу́рою[б] Седми́цы, так ко всѣм и к каждому их каса́ется сїе:

“Шести́жды от бѣд измет тя,

в седмѣм же не коснет-ти-ся Зло”[323]. Си́рѣчь: Насы́тит зау́тра, умно́жит и прило́жит Пшени́цу, Винò и Еле́й. И прилага́ет Їову седмь сыно́в и три до́чери: Касі́ю, Рог Изоби́лїя[324] и День.

“Почи в день седмый”[325].

ПРЕДѢЛ 14-й.
О Плащени́цѣ, Петрѝ низпуще́нной.

Свѣтлая сїя Седмица есть пространный Ове́р, вмѣщающїй всѣ четверонóгїя и птицы, и рыбы, и гады, и плодыѝ древ, и трав. Все в ней, а сама она в НАЧА́ЛѢ сотворена.

Сей небесный Ове́р низпусти́л:

“Простира́яй небо, яко кожу”[326].

---

[a] Amplius и ктому нѣсмь[(6)]. Id est Umbra sum et Figura: Amplius Nihilum. Sol est Pascha; at ego sum Solis Sol: Umbra Umbrae, seu Antipascha, id est Viceumbra, Vicefigura, Antitypus [Отже, я тінь і фігура: більш нічого. Сонце є пасха, а от я – сонце сонця, тінь тіні, або антипасха, тобто заміна тіні, заміна фігури, антитип (лат.)].

[б] Віце-фігу́ра, graece: Ἀντίτυπος[(7)].

А когда Ковéр, то и Стол, и дом седмистóлпный, и предложенїе хлѣбов[327]. И чуть ли не над сéю Скáтертю в Дѣя́нїях пирýет в пóлдень Петр на Гóрницѣ, подняв все по Авраáмску в верх НАЧА́ЛА. "Заколѝ и яждь!"[328]

Там, похваля́ясь, кýшает и Павел:

"И́мамы же Олтáрь…"[329]

Там причащáются и всѣ ему освященные.

"Упїю́тся от тýка Дому твоего"[330].

"Пи́ша же и упишася с ним"[331].

И нам можно сказать: "И́мамы олтáрь"[332]. Но никто не Скверни̇̀, Я́же Бог для себе освятил[333]. Да молчи́т здѣсь всяка плоть[334]! Да закóлется! Божїе сїе тѣло есть, а сїя тлѣнная Кóжа и вид есть Фигýрная Завѣса Храма, гдѣ Вѣчный почивáет.

"Сїя есть кровь моя̇̀…"[335]

Моя… (Над сим словцóм Émphasis – ударéнїе) Моя. Божїя, не человѣча.

Сим Холстóм повивáет Марїа Младéнца, а Иóсиф Мертвецà.

"И се вам Знаменїе!.."[336] Сирѣчь Фигýра.

Щасли́ва Земля! когда сей Мертвец востал, когда сей Иóсиф изведéн из Твердыни, Когда сей Сампсóн проснýлся, разорвáл Ýжи, свернýл небо, как сукнò, потря́с Землéю и разогнáл всю Язы́ческих Фигýр Стрáжу.

"Тамо Его узрите"[337].

"Почи в день седмы́й"[338].

ПРЕДѢЛ 15-й.
О Лѣствицѣ Ія́ковлѣй. О седмѝ Грáдѣх, Женáх, Трýбах и Горáх…

Касающаясь до небес Їя́ковская Лѣствица сїю ж покáзует Седми́цу. От нея̇̀ и чрез нея истекáют и востекáют к Тóчкѣ своей всѣ Фигуры, чáсто называясь свидѣтельми, стрáжами и А́нгелами, Си́рѣчь Слýжками[339], мир благовѣствýющими. "Слáва во Вы́шних Богу…"[340]

Їя́ков так, как и Дѣд Его, прозрѣл, что сїя шýтка не человѣча, но дом Божїй, и что сїя седми́ца есть Дверь, на высокый возводя́щая Край, а уви́дѣл также по Захóдѣ Солнца.

Сюда взирáют и Отцóвскїе Его кля́твенные Истóчники.

"О́ЧИ ТВОИ, ЯКО ЕЗЕ́РА во Есевóнѣ (Грáдѣ)"[341].

Кля́тва, смерть и Фигýра есть то же.

Сїи ж дни суть и седмь Грáды Божїи, и Седмь Исáїевскїя Жéны, как однà, одного придержащїяся МУ́ЖА, и седмь разори́вшїя Їерихóн Трубы. И, конечно, небо, когда повѣдáет славу Божїю[342], есть Трубà.

Сїи суть Гóры Божїя[343], Гóры тучныя. Там растéт рог Дави́ду[344]. Туда восхóдят вся Колѣна Израи́лева. Туда ж идéт в Гóрняя и Марїáм. Там Еленéй и раждáющих Елени́ц Стадáм мѣсто.

"Прéйдем до Виѳлеéма…"[345]

"Тáмо роди̇̀ тя МА́ТИ твоя"[346].

Сюда̀ взира́ет и Данїи́л Mein-gard[347], с Крючка́ми своих Седми́н. И 11 иду́щїе в Галиле́ю, и Павел, и Сте́фан.

“Вѣм Человѣка”[348]. “Тѣло Его аки Ѳарси́с”[349] (Ка́мень).

“Яко взя́тся великолѣпїе Его!”[350] “Се ви́жу Небеса̀ отве́р[ста]”[351].

“Прїйдите, взы́дем на Го́ру Госпо́дню…”[352]

Там мир Изра́илю[353]! и Га́вань всѣм Фигу́рам!

“Почи в день седмый”[354].

ПРЕДѢ́Л 16-й.
О Безконе́чной Простра́нности и Непроходи́мости Дóму Божїя.

Узна́в день, узна́еш Седми́цу. А сїю познав, позна́еш бытїя Книгу и протчїя, как о́трасли Ея. А хотя в сем не всяку Дверь оттворить можно непроходимом Лабири́нтѣ, но уже зна́еш, что под тою Печа́тью не иное что, как только Божїе таи́тся Сокровище. Довлѣет тебѣ, что получи́л Исхо́д и что дарена̀ тебѣ ше́лковаго Клу́ба Нить от Царе́вны Арїа́дны[355], путеведу́щая тебе из сего Лави́ра[356] на пространство.

Їерусали́мская Арїа́дна есть Раа́в, свободи́вшая из Їерихо́на шпїо́нов Їису́совых, обязанною у Окна̀ червле́нною вере́вкою[357].

Сїя вере́вочка вожд нам есть во многосвя́занных черто́гах Дому Божїя, раздѣля́ющая Фаре́са от За́ри[358], свѣт от тмы [a].

Сею вере́вкою межу́ет Нави́н Землю[359], и по сей Мѣрѣ ку́шает Їезекїи́ль свяще́нныя Хлѣбы и воду[360]. “Вервь червле́нна устнѣ твои”[361]. “Ви́дѣх, и се муж! и в руцѣ его У́же землемѣрно”[362]. “Еюже Мѣ́р… Возмѣ́рится вам”[363].

К чему жела́ть все перезнать? Ненасытная есть Заба́ва гулять по Соломо́новских Сада́х и домах, а не все вы́смотрѣть. Искать и удивляться значит то же. Сїе движе́нїе веселит и оживляет Душу, как стремле́нїе текущую по Ка́мнях воду. Но при по́льном открытїи всего-на́-всего ищеза́ет удивленїе. Тогда слабѣет аппети́т и приходит насыщенїе, пото́м скука и уны́нїе.

1000 лѣт и еди́н день[364] – одна Фигу́ра, и 1000000 их есть то же. Если что непоня́тно, закричѝ с Вару́хом: “О Изра́илю! Коль велик Дом Божїй[365]! Вели́к! и не и́мать Конца“[366]. “Сїе море великое…”[367]

ПРЕДѢЛ 17-й.
О Змі́ѣ.

Мойсе́й между про́тчїими Фигу́рами занял у Еги́петских Свяще́нников и Їко́ну Змі́я, образу́ющаго Божїю Премудрость.

“Змїй же бѣ мудрѣйшїй…”[368]

А когда одна Фигу́ра, то и вся Библїа есть Змїй. Возно́сит Его Мойсей в Гору, чтоб не умер Изра́иль[369]. То же и Евангелскїй Змїй сказует:

---

[a] Раздѣля́ющая Мо́ре. Что бо есть Со́лнце, аще не О́гненное Мо́ре?

“Аще аз вознесен буду от Земли,

Тогда вся привлеку к себѣ”[370].

Змїй сей, по́лзая по землѣ, всю сїю Мойсе́ева Мїра Си́стему и Адама со всѣм здѣсь населенным родством по́ртит. Они всѣ остаю́тся дурными и невкусными Болвана́ми Потоль, поколь не раскуси́ть ему Го́лову.

Голова его есть Седми́ца. И так Би́блїа есть Змїй, хоть одноглавный, хоть седмиглавный.

А расто́пчет ему Голову почивающїй в солнцѣ[371]. Избраннѣйшая Фигур Фигура, Солнце, есть и Ма́терь, и Дѣва, испуща́ющая из Ложе́сн прїя́тое от Бога Вѣчности Зе́рно.

“Той твою сотрет Гла́ву”[372].

И так Змїй оста́нется одним только подно́жїем сидя́щаго в солнцѣ. Тогда все оживляется, а Мертвецы востаю́т к то́чкѣ своей. В друго́м слу́чаѣ че́рный сей Драко́н, вод Горких Бе́здну изблевая[373], Апокалипти́ческїя облеченныя в солнце Сына Жены[374], потом всю обѣтованную Землю потопляет.

Но Женѣ даю́тся Орли́ныя Кри́ла[375], дабы родила не в подлом мѣстѣ и не смертное.

“Восхищено бысть чадо Ея к Богу”[376].

Сей есть Го́рдая Денни́ца[377], Сатана̀ и враг Ангелам, Херувимам и всѣм носящим Господа Фигу́рам.

Не те́рпит смотрѣть Соломо́н как на Орла̀, паря́щаго к Со́лнцу, не к СО́ЛНУШКУ, так и на гнусное сего Змїя по́лзанье[378]. И чутьли не сей поминается в При́тчах раб воцарившїйся[379]!

А дабы сїе не послѣ́довало, почи́вшїй во Льви́ном рвѣ Данїи́л вкидает сему А́спиду в а́дскую че́люсть Хлѣ́бец, спе́ченный из смолы̀ благовонных Древ и Ту́ка, и клопча́той Бума́ги[380].

Все сїе есть Вѣчности Фигу́ры.

“Сми́рна и Ста́кти и Касї́а…”[381]

“Даю́щаго снѣг свой, яко во́лну (Ба́волну)”[382].

“И тука пшен[ична] насыщаяй тя”[383].

От сей нашего Данїи́ла чудной Пи́лулы Змїй ло́пнул.

“Той твою сотре́т Главу”[384].

Востае́т и Їона от лица Господня[385]. Сему́ ж чудо́вищу в брю́хо вверга́ет его Бог. Тогда спаса́ется все священнаго сего Мїра селенїе с людьми его[386]. Ниневї́а значит жилище[387], а Їона есть Го́луб[388].

“Дерзай, Земле…[389] дерзайте, скоты по́лстыи”[390].

“Ча́да Сїоня, радуйтеся! яко даде вам пи́щу в правдѣ”[391]. Лицо̀, от котораго востае́т Їона, льви́ной ров, Пещь, Сми́рною дымя́щаясь, Ковче́г и Кїот, Сампсо́нова и Ада́мова Жена, Ризы Ио́сифовы, Черто́г Солнечный ВѢЧНАГО есть то же.

“Одѣяйся свѣтом, яко ризою”[392].

“Той твою сотрет Гла́ву”[393].

Сего рыка́ющаго Дїя́вола растерзав САМПСОН, нахо́дит в тру́пѣ его сладость Вѣчности[394].

Сїе дѣлается при Го́родѣ Ѳамна́ѳѣ[395]. Ѳа́мна значит Образ[396].

“Той твою сотрет Гла́ву”[397].

Мойсею подража́ет Напе́рсник, называя Истину свѣтом, просвѣща́ющим всякаго Человѣка[398], пришéльца в сей Симболи́чный Мїр. Он поставляет Предитéчу на мѣстѣ главныя Фигу́ры солнечныя.

“Да свидѣтельствует о Свѣтѣ…”[399]

“Бѣ свѣти́лник…”[400]

Но меньшее Со́лнушко есть болѣе великаго.

“О́ному подобает расти, Мнѣ же мали́тися”[401].

Сей Судїя Израилскїй разоряет все ветхое Фигур По́лзанье, обновляет естество наше, претворяя невкусную во́ду в Кура́жное ВИНО и придая всей Библїи Сот Вѣ́чности.

“Дадеся ми всяка власть…”[402]

“Той твою сотрéт Гла́ву”[403].

Сего просят Давид с Мойсеем, во́плем возбуждающїе уснувшаго на колѣ́нах своея Дали́ды.

“Да воскреснет Бог!..”[404].

“Воста́ни, Господи! и да разсы́плются врази твои!”[405]

“ПОЧИ В ДЕНЬ СЕДМЫЙ…”[406]

КАТАВАСЇА[407],
или
СНИСХОЖДЕНЇЕ.

Око́нчив другїй примѣр, Па́ки ска́зую, что в Библїи иное на Лицѣ, а иное в Сéрдцѣ.

Так, как Алкивїа́дская Ико́на, называемая Е́ллински Σιληνός, с лица была шу́точная, а внутрь сокрыва́ла великолѣпїе Божїе[408].

Благородный и забавный есть обма́н и подло́г, гдѣ нахо́дим под Лжéю И́стину, Мудрость под Буйством, а во Пло́ти Бога.

Вот прямое, имену́емое у древних Е́ллин “Ποίημα”, сїесть Творéнїе[409]! А такїе Писатели суть то́чные Пїи́ты, и ни мало не дивно, что Мойсéя зовут Обма́нщиком[410].

Сей Змїй нарочно создан, да поруга́ются ему собо́рища на́гло судящих.

И не дивно, что для сих Ли́сов из высоких Божїих ГОР раждается не Лев или Орéл, но Мы́ши[411], Е́жи, Со́вы, Вдо́ды, Нетопы́ри, Шéршни, Жа́бы, Пéсїя Му́хи, Е́хидны, Васи́лиски, Обезъя́ны и вредящїя Соломо́новским Виногра́дам Лиси́цы[412].

***

“ИСПЫТАЙТЕ ПИСАНЇЙ…”[413]

Конец!
и свято́му Богу Слава!

Цей трактат написано впродовж 1775–1776 рр. Він присвячений Степану Тев'яшову й був надісланий йому 28 березня 1776 р. Через чотири роки Сковорода зробив поновну редакцію трактату. Обидві редакції дійшли до нас в автографах. Кращий автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 7, арк. 1/20–31/51). Уривки із цього трактату були вперше опубліковані в харківському виданні творів Сковороди 1894 р., а повний текст – у санкт-петербурзькому виданні 1912 р. Подаємо за автографом відділу рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

[1] Текст посвяти закреслено. Натомість іншою рукою написано: "Степану Ивановичу, Господину Полковнику его Высокородію Тевяшеву". Степан Іванович Тев'яшов – син острогозького полковника Івана Івановича Тев'яшова (молодшого). Сам був харківським (1734–1757 рр.) та острогозьким (1757–1763 рр.) полковником. У його маєтку Сковорода не раз бував [див.: *Ніженець А.*, *Стогній І.* Григорій Сковорода. Пам'ятні місця на Україні. – Київ, 1984. – С. 52–53; *Гавриленко А.* Над Тихою Сосною. На зарубіжній Слобожанщині // Березіль. – 2002. – № 7–8. – С. 151–154].

[2] Див. прим. 93 до циклу «Басни Харьковскія».

[3] Епікурова насолода в християнській традиції, як правило, поціновувалась украй негативно. Наприклад, Лактанцій уважав науку Епікура шкідливою для доброчесної людини, зокрема й тому, що, на думку старогрецького філософа, "насолода є найвищим добром" [Луція Цецилія Лактанція Фирмиана, нареченнаго христіанским Цицероном, божественных наставленій седмь книг, писанных к Константину Великому, первому христіанскому императору. – Москва, 1783. – С. 264–265]. Так само й Григорій Богослов із властивою йому експресією закликав боротися з "Епікуровою безбожністю, з його атомами й чужою філософії насолодою" [Творения иже во святых отца нашего Григория Богослова, архиепископа Константинопольского. – Санкт-Петербург, б. г. – Т. І. – С. 391]. Цей погляд поділяла й переважна більшість письменників та філософів старої України. Тільки дехто з них, так само, як Сковорода, пробував тлумачити Епікурову насолоду як явище духовного ряду. Наприклад, Михайло Козачинський писав: "Розбещені люди вбачають своє щастя в чуттєвих насолодах і матеріальних статках. Такої думки дотримувалися філософ Арістіпп, цар Сарданапал, імператор Магомет. Її зазвичай приписують також Епікурові, однак безпідставно, адже хоч Епікур в «Етиці» теж пов'язував щастя з насолодою, але не з насолодою тіла, а зі справжньою насолодою душі" [*Козачинский М.* Книга третья. Нравственная философия, или Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 336]. Така апологія Епікура була характерною для XVIII ст. [див., наприклад: *Татищев В. Н.* Разговор двух пріятелей о пользѣ наук и училищ // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1887. – Кн. І. – С. 44; *Przybylski J.* Wieki uczone starożytnych Greków i Rzymian. – Kraków, 1789. – S. 66].

[4] Парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 30: 23. Пор.: **Весе́лїе се́рдца живо́тъ человѣ́ка.**

[5] *Горацій*. Послання, І, 11, 23 («До Буллатія»). У перекладі Андрія Содомори: "…насолоди на рік не відтягуй…" [*Квінт Горацій Флакк*. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 190].

[6] *Горацій*. Послання, I, 11, 24 («До Буллатія»). У перекладі Андрія Содомори: "Щоб похвалитись міг будь-коли й будь-де: 'З приємністю жив я'" [*Квінт Горацій Флакк*. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 190].

[7] Люцій Анней Сенека Молодший (*Lucius Annaeus Seneca Junior*) (бл. 5 р. до н. е. – 65 р. н. е.) – видатний римський філософ-стоїк, поет і державний діяч. У старій Україні Сенека втішався неабиякою славою і як взірцевий письменник, зокрема трагедіограф [див.: *Prokopowicz Th*. De arte poetica libri III ad usum et institutionem studiosae iuventutis roxolanae. Dictati Kioviae in orthodoxa Academia Mohileana. Anno Domini 1705. – Mohiloviae, 1786. – P. 69], і як філософ-мораліст. Цитати з римського класика можна знайти у творах Захарії Копистенського, Іпатія Потія, Мелетія Смотрицького, Афанасія Кальнофойського, Касіяна Саковича, Петра Могили, Антонія Радивиловського, Дмитра Туптала, Івана Максимовича, Івана Леванди та інших. Із другого боку, наші письменники ніколи не забували, що Сенека представляє поганську мудрість та ще й самогубець. "Стара Русь", писав Лазар Баранович, обходить Сенеку, "бо Сенека se necat, сам собі завдав смертельних ран" [*Baranowicz Ł*. Nowa miara starey wiary. – Nowogrod-Siewierski, 1676. – K. 4 (v.) (appendix)]. Одним словом, як казав про Сенеку Митрофан Довгалевський: "Життя він вів нехристиянське, але щодо моралі – він християнин" [*Довгалевський М*. Поетика (Сад поетичний). – Київ, 1973. – С. 369]. Популярність Сенеки засвідчує й те, що його ім'я зринає в народних приказках: "Сказав Сенека: 'стій, свине, здалека'" [*Номис*, № 1000]; "Казав Сенека: уважай з далека" [*Франко*, № 23281]. Із творів Сенеки Сковороду найбільше приваблювали «Моральні листи до Луцілія». Саме їх він цитує в діалозі «Потоп зміин», а також у листах до Михайла Ковалинського й Кирила Ляшевецького. А перекладаючи трактат Плутарха «Про спокій душі», Сковорода пробує подивитися на поняття "спокій" у Сенеки крізь призму перипатетичної поняттєвої тріади: *defectus* (недостатність) – *modus* (міра) – *excessus* (надмір), – яка була засадничою на ґрунті схоластичної етики ще від часів Томи Аквінського (саме Тома Аквінський упродовж XVII–XVIII ст. був чи не найбільшим авторитетом для українських богословів [див.: *Cracraft J*. Theology at the Kiev Academy during its Golden Age // Harvard Ukrainian Studies. – 1984. – Vol. VIII. – Nos. 1/2. – P. 75]).

[8] Сковорода має на думці «Моральні листи до Луцілія» (CI, 7, 10): "Нічого не відкладаймо на потім. Щодня розраховуймося з життям, аби нічого йому не бути винним"; "Отож, мій Луцілію, поспішай жити і вважай, що кожен окремий день – це окреме твоє життя" [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 450, 451].

[9] *Марціал*. Епіграми, I, 15 [див.: *Марк Валерий Марциал*. Эпиграммы / Пер. с лат. Ф. Петровского. – Москва, 1968. – С. 33].

[10] *Горацій*. Послання, I, 4 («До Альбія Тібулла»). У перекладі Андрія Содомори: "…з череди Епікура / Я поросятко гладке…" [*Квінт Горацій Флакк*. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 183]. Серед українських письменників на ці рядки Горація покликався, наприклад, Феофан Прокопович [див.: *Прокопович Ф*. Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф*. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 276].

[11] Діоген Лаерцій свідчив: "Солодше за все, – казав він [Платон], – слухати істину" (а інші переказують: "говорити істину") (III, 39–40) [див.: *Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 162]. Ця Платонова сентенція ("сладко слушать правду") була відома в Україні ще за старокиївських часів із «Пчолы» [див.: *Чижевський Д*. Платон в Давній Русі // *Чижевський Д*. Філософські твори: У 4 т. – Київ, 2005. – Т. 2. – С. 64].

[12] Ідеться про Арістотеля. Як свідчив Діоген Лаерцій (V, 19), "на запитання, яка різниця між чоловіком освіченим та неосвіченим, він [Арістотель] відповів: 'Така, як між живим та мертвим'" [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 211].
[13] Див. прим. 132 до діалогу «Кольцо».
[14] Фразу "свѣт незаходимый" узято з церковних піснеспівів. Див., наприклад: "Вскую мя єси отринул, свѣте незаходяй" [*Могила П*. Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 445].
[15] Як свідчить Діоген Лаерцій (I, 62), свою старість Солон провів на Кіпрі, а помер, мавши вісімдесят років [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 82].
[16] Можна пригадати розмову Солона з Крезом про те, хто з людей найщасливіший, яку переповів Геродот (Історія, I, 29–32). У цій розмові, яка була добре відома старим українським письменникам [див., наприклад: *Туптало Д*. Слово в субботу четвертыя недѣли Великаго поста // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1782. – Ч. 1. – Арк. 41], Солон стверджував, що "крайньою межею людського життя" є 70 років, а найщасливіший той, хто "протягом усього життя посідає найбільшу кількість благ і щасливо закінчить життя", адже "у будь-якій справі треба зважати на кінець" [Дамоклів меч. Антична новела. – Київ, 1984. – С. 27]. Див. також Плутархові «Порівняльні життєписи» (Солон, XXXI).
[17] Як правило, окреслення *жизнь* та *житіє* в нашій традиції фігурували нарізно. Наприклад, "жизнь" Георгія Кониського («Жизнь Георгіа Конисскаго») [див.: Жизнь Георгіа Конисскаго, архіепископа Бѣлорусскаго // Собраніе сочиненій Георгіа Конисскаго, архіепископа Бѣлорусскаго. – Санкт-Петербург, 1835. – Ч. 1. – С. IX–LXXXVIII], але "житіє" Паїсія Величковського [див.: Житіе и подвиги отца нашего старца Паісія, архимандрита модлавских святых монастырей Нямецкаго и Сѣкула // Житие и писания молдавского старца Паисия Величковского. – Москва, 1892. – С. 17–77]. Або й таке: Ілля Квітка називає біографію Йоасафа Горленка "житієм" («Житіє преосвященнаго єпископа Бѣлградскаго Іоасафа Горленка…»), тимчасом як у книзі, де було надруковане це "житіє", фігурує окреслення "жизнь" [див.: Святитель Иоасаф Горленко, епископ Белгородский и Обоянский (1705–1754). Материалы для биографии, собранные и изданные кн. Н. Д. Жеваховым. – Киев, 1909. – Т. 1. – Ч. III: Жизнь и деятельность святителя Иоасафа. – С. 253–278].
[18] Очевидно, розрізняючи в такий спосіб *житіє* та *жизнь*, Сковорода має на думці заведене в шкільній моральній філософії розрізнення "вчинків людини", тобто всього, що вона робить, та "людських учинків", тобто того, що вона робить як істота, наділена вільною волею.
[19] Див. прим. 158 до циклу «Басни Харьковскія».
[20] Як зазначав Михайло Козачинський, ця Катонова любов дала привід недоброзичливцям називати його п'яницею [*Козачинский М*. Книга третья. Нравственная философия, или Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 362].
[21] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 2: 3. Пор.: на го́рꙋ гдⷭ҇ню и҆ въ до́мъ бг҃а і҆а́кѡвлѧ. Сковорода розглядає віру як *середину* між безбожництвом та марновірством. Безпосереднім джерелом цієї думки міг бути трактат Плутарха «Про марновірство» [пор.: *Плутарх*. Моралии. О суеверии // Вестник древней истории. – 1979. – № 2. – С. 243]. Зрештою, вона була добре знана й у старій українській літературі. Див., наприклад: "Віра також є однією із цнот, до того ж засадничих, таких, що мають стосунок до самого Бога, а

тому підлягає тим самим законам, що й інші цноти. Отже, як той, хто вірить замало, не має віри й не може отримати порятунку, так і той, хто вірить занадто, не має віри й так само не може бути врятований" [Examen obrony, to iest Odpis na script Obrona werificatii nazwany // Архив Юго-Западной России. – Киев, 1914. – Ч. I. – Т. VIII. – Вып. 1. – С. 579; пор.: *Smotryc'kyj M.* Obrona verificaciey // Collected Works of Meletij Smotryc'kyj / With an Introduction by David A. Frick. – Cambridge, Mass., 1987. – Vol. 1. – P. 452; див. про це: *Соловій М. о., ЧСВВ*. Мелетій Смотрицький як письменник. – Рим; Торонто, 1978. – Ч. II. – С. 261–262, 294].

[22] Коментуючи цю думку Сковороди, Володимир Ерн зазначав: "Біблія – це цілокупність божественного Розуму, це *вся* Його незбагненна Премудрість" [*Эрн В. Ф.* Григорий Саввич Сковорода. Жизнь и учение. – Москва, 1912. – С. 275]. Платонічна традиція розуміння філософії як розмислу про душу, світ і Бога, принаймні від часів Ціцерона, Плутарха та Орігена, передбачала її поділ на три частини: етику, фізику й теологію. "Християнство, – як писав, наприклад, добре знаний Сковородою Євагрій Понтійський, – це наука нашого Спасителя Ісуса Христа, яка складається з діяльного, природного та богословського [любомудрія]" [*Евагрий Понтийский*. Слово о духовном делании, или Монах // *Евагрий Понтийский*. Аскетические и богословские творения. – Москва, 1994. – С. 96]. Ця традиція віддзеркалена в уявленні Сковороди про "три світи". Розмисл про мікрокосмос – етика, про макрокосмос – фізика (осягнення логосів та ейдосів Божого творива), а розмисл про Бога, теологія, – це не що інше, як розмисл про "символічний світ". Саме тому наш філософ і стверджував, що "християнський Бог є Біблія".

[23] Див. прим. 78 до трактату «Начальная дверь ко христіянскому добронравію».

[24] Сковорода має на думці слова: **И҆ и҆спꙋстѝ ѕмі́й за жено́ю и҆з̾ ᲂу҆стъ свои́хъ во́дꙋ ꙗ҆́кѡ рѣкꙋ̀, да ю҆̀ въ рѣцѣ̀ потопи́тъ** (Апокаліпсис 12: 15).

[25] Див.: Четверта книга царств 2: 11.

[26] Див.: Четверта книга царств 6: 6.

[27] Див.: Четверта книга царств 2: 14.

[28] Див.: Книга Ісуса Навина 3: 15–17.

[29] Див.: Книга Ісуса Навина 10: 13.

[30] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 3: 1, наст.

[31] Богослови могилянського кола, трактуючи питання про кінець світу, виходили з того, що есхатологічні таємниці перебувають по той бік людського досвіду та знання. Наприклад, Феофілакт Лопатинський, різко критикуючи «Казання святого Кирила…» Стефана Зизанія, писав, що Кирило Єрусалимський не вважав за можливе знаття кінецьсвітньої таємниці, тимчасом як "лживый Кірілл рускій [Зизаній] являєт себе о том извѣстна… И єще дерзновенно глаголет: 'Скоро же и антіхриста и скончаніє вѣка сего содѣватися имать'. Зри лжепророка!" [*Лопатинський Ѳ*. Обличеніє неправды расколническія. – Москва, 1745. – Арк. 135 (зв.)–136].

[32] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 19: 32–35.

[33] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 19: 26. Пор.: **ᲂу҆ бг҃а же всѧ̑ возмѡ́жна**. Пор. народні приказки: "У Бога все мога" [*Номис*, № 21; *Франко*, № 1183]; "У Бога все возможно" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 35].

[34] Стара українська еклезіологія, окреслюючи єство єресі, виходила з того, що Церква – це спільнота вірних *а*) єдиного християнського віровизнання, які *б*) беруть участь у сакраментах і *в*) підлягають оруді належних старших. Того, хто належав до Церкви, але потім перестав визнавати засади християнської віри, тобто відійшов від "першої єдності", називають єретиком [див.: *Dubowicz J.* Hierarchia, abo O Zwierchności w Cerkwi Bożey. –

Lwów, 1644. – S. 8–9; *Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 142 (друга пагін.); *Rutka Th.* Herby, abo Znaki Kościoła prawdziwego. – Lublin, 1696. – S. 3].

[35] Фраза **поꙋчи́шасѧ тщє́тнымъ** зринає в Книзі Псалмів 2: 1 та в Діях св. апостолів 4: 25.

[36] Див. прим. 162 до циклу «Сад божественных пѣсней».

[37] Фраза **И҆ бы́сть та́кѡ** кілька разів зринає в Біблії. Див., наприклад: Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 6.

[38] Сковорода розробляє тут старий мотив: "розуміння Біблії – духовний бенкет". Наприклад, у Дмитра Туптала він звучить так: "Пиршество… Божественнаго Писанія три трапезы представленныя имать. Первая єсть трапеза – разум історіческій, повѣствователный, по писмени сказуємый и проповѣдуємый. Вторая трапеза – разум містіческій, сієсть таинственный. Третія трапеза – разум нравоучителный. Первая трапеза неученых ради простаков. Вторая трапеза премудрых ради учителей. Третія трапеза общая всѣм, ученым и неученым. На первой трапезѣ пища дебелѣйшая. На второй трапезѣ пища тончайшая. На третій трапезѣ пища сладчайшая. Первая трапеза содержит вкус древних дѣяній. Вторая трапеза содержит вкус таинств. Третія трапеза содержит сладость добронравія" [*Туптало Д.* Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 319 (зв.)–320].

[39] Ідеться про римського імператора Тіта Флавія Веспасіана. Див. прим. 196 до циклу «Басни Харьковскія».

[40] Ідеться про зруйнування Єрусалима військом римського імператора Тіта в 72 р. В Україні ця історія була добре знана ще від часів Ярослава Мудрого завдяки перекладу повісті Йосифа Флавія (37/38–95 рр.) «Іудейська війна».

[41] Ідеться про завоювання турками Константинополя в 1453 р., тобто про занепад колись могутньої "імперії ромеїв". До речі, католицькі та православні богослови з позицій крайнього ексклюзивізму сперечалися про причини падіння Константинополя. Так, католицькі богослови, згідно зі своєю наукою про "правдиву Церкву" (її виклад подав Теофіл Рутка в трактаті «Herby, abo Znaki Kościoła prawdziwego» – Люблін, 1696), стверджували, що занепад Візантії – це не що інше, як Божа кара. Бог, казали вони, покарав греків за невизнання сходження Святого Духа від Бога-Сина, бо саме в день сходження Святого Духа розпочався турецький штурм Константинополя, а місто було взяте в день Святої Тройці. Цей мотив є вже, приміром, в «Описі дороги» (1566 р.) Бенедикта Гербеста [див.: *Herbest B.* Wypisanie drogi // Памятки українсько-руської мови і літератури. Памятки полемічного письменства кінця XVI і початку XVII в. / Вид. К. Студинський. – Львів, 1908. – С. 8–9]. Не раз він зринає й у Петра Скарги: досить пригадати хоч би такі його твори, як «Про єдність Божої Церкви» [див.: *Skarga P.* O jedności Kosciola Bożego // *Skarga P.* Kazania przygodne z inemi drobnieyszemi pracami. – Kraków, 1610. – S. 365–366], «Берестейський собор» [див.: *Skarga P.* Synod Brzeski // *Skarga P.* Kazania przygodne z inemi drobnieyszemi pracami. – Kraków, 1610. – S. 401] чи «Заклик до покаяння» [див.: *Skarga P.* Wzywanie do pokuty… – Kraków, 1610. – S. 17]. Цю ж таки думку активно обстоював Іпатій Потій, зокрема, у своїх посланнях до Костянтина Острозького [див.: *Pociey H.* Oświeconemu xiążęciu a iasne wielmożnemu panu Konstantynowi, z łaski Bożey xiążęciu Ostrozkiemu // Памятники полемической литературы в Западной Руси. – Петербург, 1903. – Кн. 3. – Ст. 1028], Клирика Острозького [див.: *Pociey H.* Odpis na list nieiakiego Kleryka Ostrozkiego bezimiennego // Памятники полемической литературы в Западной Руси. – Петербург, 1903. – Кн. 3. – Ст. 1102] та олександрійського патріарха Мелетія [див.: Respons Hipatiusza Pocieia… na list Melecyusza, patriarchy Alexandriyskiego // *Pociey H.* Kazania i homilie. – S. l., s. a. – S. 56]. Перегодом про це ж таки

будуть писати Іван Дубович [див.: *Dubowicz J.* Hierarchia, abo O Zwierchności w Cerkwi Bożey. – Lwów, 1644. – S. 151–157], Кипріян Жоховський [див.: *Żochowski C.* Colloquium Lubelski. – Leopoli, 1680. – K. 1 (присвята)], Теофіл Рутка [див.: *Rutka Th.* Chorągiew zgody y pokoiu. – Lublin, 1691. – S. 229], Ян Алоїз Кулєша [див.: *Kulesza J.* Wiara prawosławna. – Wilno, 1704. – S. 179] та інші. Тим часом православні полемісти були схильні трактувати це як Господню благодать. Зокрема, Христофор Філалет, який присвятив перший розділ четвертої частини свого «Апокрисиса» розглядові цього питання, каже, що то була Божа ласка, адже греки, "бувши поневолені турками по тілу, по духу перемогли світ, плоть та диявола з усіма їхніми спокусами" [*Broniewski M.* Apokrisis. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1994. – S. 195–196]. Так само гадали й Василь Суразький [див.: *Суразький В.* О єдиной, истинной, православной вѣрѣ. – Остріг, 1588. – Арк. 164–166], Мелетій Смотрицький у своєму «Треносі» [див.: *Smotryc'kyj M.* Θρῆνος, to iest Lament iedyney ś. Powszechney Apostolskiey Wschodniey Cerkwie z obiaśnieniem dogmat wiary. – Wilno, 1610. – K. 82] та інші.

[42] Сковорода має на думці так звану Варфоломіївську ніч – масову різанину католиками протестантів, яка сталася 24 серпня 1572 р. в Парижі на свято святого Варфоломія, коли загинуло близько 30 тисяч людей. Із сучасників Сковороди про цю спричинену марновірством трагедію згадував, наприклад, Микола Новиков у передмові до першого видання «Древней российской вивлиофики»: "Пусть припомнят господа наши полуфранцузы день святого Варфоломея; тогда не должно будет удивляться, что у нас некоторые частные люди от суеверия пострадали" [Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века. – Москва, 1952. – Т. II. – С. 212].

[43] Плутарх говорив про це в трактаті «Про марновірство». У ньому він, зокрема, зазначав, що марновірство перетворює людину на справжнього раба, чого не годна зробити навіть безбожність [див.: *Плутарх*. Моралии. О суеверии // Вестник древней истории. – 1979. – № 2. – С. 237]. Забобонний чоловік "був би радий звільнитися від страху, який пригнічує його, немов Тантала – нависла над ним скеля, і безбожність була б для нього блаженним звільненням" [там само. – С. 242]. Зрештою, Плутарх говорив про це і в інших своїх творах, приміром, у трактаті «Про Ізіду та Озіріса».

[44] Згадаймо, наприклад, настанови Петра Могили: "…стояти имате к западом, идеже єст начало чувственныя тмы"; "На западѣх убо стоит діавол, идеже начало тмы" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 150, 152], або те, як трохи перегодом Іоаникій Галятовський писав: "От востока походит свѣтлость, которая темности розганяєт. Так в Церкви Восточной мешкаючи, Христос-восток свѣтлостю вѣры православнои розганяєт межи людми невѣрными темности невѣрства, балвохвалства и герезій розмаитых" [*Галятовський І.* Скарбница потребная // *Галятовський І.* Ключ розуміння. – Київ, 1985. – С. 348].

[45] Сковорода має на думці суперечки між українськими та російськими православними богословами щодо обряду хрещення. Якщо українські теологи визнавали хрещення і способом "погруженія", і способом "облѣянія" (наприклад, Петро Могила писав: "Крещеніє святоє якоже погруженієм всего в водѣ, сице и облѣянієм водою от верху главы чрез все тѣло совершенно бывает" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 8]), то московські богослови рішуче заперечували "обливателноє" хрещення й критикували на цій підставі «Євхологіон» Могили [див., наприклад: *Питирим, еп.* Пращица духовная. – Санкт-Петербург, 1721. – Арк. 342 (зв.)].

[46] Питання про опрісноки входило до кола тих питань, про які запекло сперечалися католики й православні. Принаймні полемічна література в Україні розпочинається з

антикатолицького трактату київського митрополита Леонтія (початок XI ст.), що має назву «Про опрісноки». Особливої гостроти суперечка про опрісноки набула в полемічних творах зламу XVI–XVII ст. Згадаймо, наприклад, що писав про це Стефан Зизаній: "…якая єст разность межи человѣком и трупом, такая єсть разность межи хлѣбом и опрѣсноком, бо яко тѣло без душѣ розумнои, также и тѣсто без квасу и соли єсть мертво" [*Зизаній С.* Казаньє св. Кирилла. – Вільно, 1596. – Арк. 44].

[47] Тут можна провести певні паралелі з просвітницькою ідеологією, зокрема українською. Згадаймо, як трохи перегодом Петро Лодій писав про забобони у своїй логіці: "Отсюда произходила упорная защита религіи, в которой кто-нибудь родился и был воспитан и наставлен; отсюда мученики и дух преслѣдованія произходили" [*Лодій П.* Логическія наставленія, руководствующія к познанію и различенію истиннаго от ложнаго. – Санкт-Петербург, 1815. – С. 391].

[48] Парафраза Другої книги царств 22: 27 та Книги Псалмів 17 (18): 27. Пор.: со стропти́вымъ развра́ти́шисѧ.

[49] Книга Йова 38: 20.

[50] Сковорода нав'язується тут до Книги Псалмів 67 (68): 14. Пор.: **А҆́ще** поспитѐ посредѣ̀ предѣ̑лъ. У Вульгаті в цьому вірші вжито слово *terminus*: "si dormieritis inter medios terminos".

[51] Книга Псалмів 84 (85): 12.

[52] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 2: 12. Пор.: **Зла́то же ѿныѧ земли̑** до́брое.

[53] Парафраза Євангелії від св. Луки 1: 45. Пор.: **и҆** бл҃же́нна вѣ́ровавшаѧ, ꙗ҆́кѡ бꙋ́детъ совершє́нїе гл҃гѡ́ланнымъ є҆́й ѿ гдⷭ҇а.

[54] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 19: 26. Пор.: **ѹ҆** бг҃а же всѧ̑ возмѡ́жна.

[55] Сковорода має на думці слова: **и҆** всплывѐ желѣ́зо (Четверта книга царств 6: 6).

[56] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 19: 26. Пор.: **ѹ҆** бг҃а же всѧ̑ возмѡ́жна.

[57] Пор.: "Начал за здравие, а свел на (за) упокой" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 498, 648].

[58] Сковорода нав'язується тут до біблійних фраз на взір: **И҆** реко́хъ къ ва́мъ во вре́мѧ ѻ҆́но глаго́лѧ (П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 1: 9).

[59] Четверта книга царств 6: 6.

[60] У рукопису: *обера*.

[61] Камка – старовинна перська шовкова тканина з кольоровими візерунками. Пригадаймо російську приказку: "Кто в камке, кто в парче, а мы в холсту – по тому ж мосту" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 585].

[62] Див. прим. 866 до діалогу «Кольцо».

[63] Неточна цитата з Книги Йова 38: 36. Пор.: **Кто́ же да́лъ є҆́сть жена́мъ тка́нїѧ мꙋ́дрость, и҆лѝ и҆спещре́нїѧ хи́трость;**

[64] Від лат. *auctor* – тут: 'творець'.

[65] Очевидно, це контамінація віршів Четвертої книги царств 2: 5 (разꙋмѣ́еши ли, ꙗ҆́кѡ дне́сь взе́млетъ гдⷭ҇ь) та 2: 11 (**И҆** взѧ́тъ бы́сть и҆лїѝ ви́хромъ ꙗ҆́кѡ на не́бо).

[66] Четверта книга царств 2: 11.

[67] Можливо, Сковорода має на думці слова: и҆́же є҆́сть гл҃го́лъ бж҃їй (Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 17).

[68] Книга Псалмів 103 (104): 3.

[69] Парафраза Четвертої книги царств 2: 12. Пор.: ѻ҆́тче, ѻ҆́тче, колесни́ца і҆и҃лева и҆ ко́нница є҆гѡ̀.

[70] Друга книга Мойсеєва: Вихід 19: 4.
[71] Сковорода має на думці слова: **Є́сть бо въ то́й дꙋ́хъ ра́зꙋма ст҃ъ, є҆диноро́дный, многоча́стный, то́нкїй** (Книга Премудрості Соломонової 7: 22).
[72] Книга Псалмів 38 (39): 14.
[73] Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 21.
[74] Сковорода має на думці слова: **Т҃а́мѡ возращꙋ̀ ро́гъ дв҃дови** (Книга Псалмів 131 (132): 17).
[75] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: **кто̀ да́стъ мѝ крилѣ̑;**
[76] Книга Псалмів 38 (39): 14.
[77] Сковорода має на думці слова: **Ꙗ҆́коже є҆́млѧйсѧ за стѣ́нь и҆ гонѧ́й вѣ́тры** (Книга Ісуса, сина Сирахового 34: 2).
[78] Можливо, Сковорода має на думці слова: **положи́хомъ лжꙋ̀ надє́ждꙋ на́шꙋ и҆ лже́ю покры́емсѧ** (Книга пророка Ісаї 28: 15).
[79] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 1.
[80] Неточна цитата з Другого соборного послання св. ап. Петра 3: 5. Пор.: **Т҃аи́тсѧ бо и҆̑мъ сїѐ хотѧ́щымъ, ꙗ҆́кѡ нєбєсѧ̀ бѣ́ша и҆спе́рва.**
[81] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 1.
[82] Лат. *sententia* – 'думка, погляд, вираз'.
[83] Сковорода має на думці слова: **Въ то́й ча́съ и҆зыдо́ша пе́рсты рꙋ́кѝ человѣ́чи и҆ писа́хꙋ проти́вꙋ лампа́ды на повапле́нїи стѣ́нꙋ̀ до́мꙋ царе́ва, и҆ ца́рь ви́дѧше пе́рсты рꙋ́кѝ пи́шꙋщїѧ** (Книга пророка Даниїла 5: 5).
[84] Сковорода має на думці слова: **І҆и҃съ же до́лꙋ преклоньсѧ, пе́рстомъ писа́ше на землѝ** (Євангелія від св. Івана 8: 6).
[85] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 1: 2. Пор.: **и҆ дх҃ъ бж҃їй ноша́шесѧ верхꙋ̀ воды̀.**
[86] Сковорода має на думці пастуха Тітіра – персонажа Вергілієвих «Буколік». Про нього він згадував також у 23-ій байці циклу «Басни Харьковскія».
[87] *Вергілій*. Буколіки, I, 6. У перекладі Миколи Зерова: "…мій бог послав мені втіху цю й радість" [*Зеров М*. Твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 197]. З-поміж улюблених Сковородою авторів ці слова Вергілія цитував Сенека в «Моральних листах до Луцілія» (LXXIII, 10), супроводивши їх таким коментарем: "І якщо почувати себе в такому великому боргу перед дарувальником того дозвілля, найвищий плід якого в тому, що 'Він і коровам моїм випасатись дозволив, як бачиш, / Вільно, й мені – на сільській, що лиш хочу, дуді награвати', – то наскільки вище цінитимемо те дозвілля, яке проводимо серед богів, яке прирівнює нас до богів?" [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 253].
[88] Євангелія від св. Івана 8: 25.
[89] У Біблії далі: **съ наслѣ́дїємъ.**
[90] Книга Екклезіястова 7: 12.
[91] Книга Екклезіястова 7: 4. Між частинами цитати в Біблії стоїть не крапка, а кома.
[92] Книга пророка Ісаї 41: 27.
[93] Євангелія від св. Івана 5: 39.
[94] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 7: 24. Пор.: **нє сꙋди́тє на лица̑, но прв̑ный сꙋдꙋ́тє.** Див. також: **и҆ нє на лица̑ зри́ши, но вои́стиннꙋ пꙋтѝ бж҃їю ѹ҆чи́ши** (Євангелія від св. Луки 20: 21); **нє на лица̑ зри́тъ бг҃ъ** (Дії св. апостолів 10: 34); **нє на лица̑ зрѧ́цє и҆мѣ́йтє вѣ́рꙋ гд҃а на́шегѡ і҆и҃са хр҃та̀ сла́вы** (Соборне послання св. ап. Якова 2: 1).
[95] *Вергілій*. Буколіки, VIII, 11.

[96] Памва Беринда тлумачив слово *преддверіє* як "ґанок або съни" [*Беринда П.* Лексікон славенороссiкй и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 177].
[97] Сковородинська легенда про пустельника та птаха має за основу сюжет із популярного збірника «Велике зерцало», прототипом якого був укладений 1605 р. єзуїтом Йоаном Майором збірник «Speculum magnum exemplorum». Українські переклади цієї легенди відомі з XVIII ст. [див.: Хрестоматія давньої української літератури / Упор. О. І. Білецький. Вид. 2-е, випр. і доп. – Київ, 1952. – С. 574].
[98] Гр. *μυσταγωγός* – 'той, хто вводить у таїнства, посвящає в містерії'.
[99] Зерно, що помирає та оживає, – популярний образ воскресіння. Див. прим. 136 до діалогу «Наркісс».
[100] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 33: 27.
[101] У староєврейській мові є кілька слів, що означають "пророк": *наві* (*nāḇîʾ*), як-от у П'ятій книзі Мойсеєвій: Повторення Закону 13: 1; *хозе* (*ḥōzeʰ*), як, припустімо, у Другій книзі царств 24: 11 чи в Книзі пророка Амоса 7: 12; *рое* (*rôʾeʰ*), як у Першій книзі царств 9: 9. *Наві*, за етимологією, – це найперше "глашатай", а *хозе* та *рое* – "провидець" (обидва ці слова утворені від синонімічних коренів зі значенням "бачити"). Сковорода, очевидно, мав на думці або якесь одне із цих слів, або й обидва.
[102] Магами (гр. *μάγος*, з перс. *магуш*) називали жерців у Стародавньому Ірані та сусідніх із ним краях. Як свідчив Діоген Лаерцій (I, 6), "маги проводили час у служінні богам, жертвоприношеннях та молитвах…; розмірковували про єство та походження богів, вважаючи за богів вогонь, землю та воду…" [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 65]. Загалом, говорячи про магів, волхвів, халдеїв та гімнософістів, Сковорода, мабуть, переказує початок першої книги «Vitae philosophorum» Діогена Лаерція (I, 1–10), де йдеться про зародження філософії [пор.: *Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 63–66].
[103] Див. прим. 193 до діалогу «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сіон».
[104] Халдеї – вавилонські жерці. Про халдеїв Діоген Лаерцій (I, 6) каже, що вони "займалися астрономією та пророкуванням" [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 64].
[105] Гімнософісти – індійські брахмани, яких називали ще "голими мудрецями". В Україні були здавна відомі з роману «Олександрія». А Діоген Лаерцій (I, 6) свідчив, що гімнософісти "говорили загадковими фразами, вчили шанувати богів, не чинити зла та вправлятися в мужності; гімнософісти зневажали навіть смерть…" [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 64].
[106] Гр. *ἱερεύς* – 'жрець'.
[107] Ідеться про *софістів*. Дмитро Туптало пояснював це слово так: "…То бо нареченіє *софіста* в оныя времена зѣло бысть честно, и изряднѣйшіи філософы тѣм бываху нарицаемы, якоже иногда Ліваній Софіста, знаемый святому Василію Великому" [*Туптало Д.* Книга житій святых. – Київ, 1700. – Арк. 91; пор.: *Курціус Е.-Р.* Європейська література і латинське середньовіччя / Переклав з нім. Анатолій Онишко. – Львів, 2007. – С. 236–237]. Щоправда, за часів Сковороди це слово було здебільшого пейоративом. Наприклад, Стефан Яворський говорив про "суємудріє софістов міра сего" [*Яворський С.* Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 355]. Зрештою, слово *софи* вживалося як синонім до слова *философы*, як-от у «Театроні» Івана Максимовича: "Свято царство, аще бы софи

царствовали, / Или сами царіє философовали" [*Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 210].
[108] Див. прим. 53 до діалогу «Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сіон)».
[109] Гр. *ἱεροφάντης* – 'той, хто являє щось священне'; верховний жрець, який посвящав в Елевксинські містерії.
[110] Як вважали старі українські богослови, справжня мудрість полягає в тому, щоб пізнавати Творця за його творивом. Феофан Прокопович, наприклад, писав: "Истинноє бо слово Павлово или паче Божіє: 'Невидимая єго от созданія міра творенми помышляєма, видим суть и присносущная сила єго и Божество'. И сію філософію свою сказал быти Антоній Великій, єгда вопрошающим єго языческим філософом, гдѣ суть книги єго, показал на весь мір и рекл: 'Сія єсть книга моя'" [*Прокопович Ѳ.* Слово в недѣлю осмую на десять // Ѳеофана Прокоповича, архіепископа Великаго Новаграда и Великих Лук… слова и рѣчи. – Санкт-Петербург, 1760. – Ч. 1. – С. 205].
[(1)] Гр. *πάμπαν* – 'досконало, зовсім'.
[111] Див. прим. 222 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».
[112] Сковорода має на думці слова: **и҆ ѡ҆брати́сѧ ви́дѣти тру́пъ льво́въ, и҆ сѐ, ро́й пче́лъ во ѹ҆стѣ́хъ льво́выхъ и҆ ме́дъ** (Книга Суддів 14: 8).
[113] Пісня над піснями 5: 16.
[114] Друга книга царств 22: 12.
[115] Це – емблематичний образ. Наприклад, у збірці «Symbola et emblemata» є два відповідні малюнки: 336-ий ("Tremorem injicio fortissimo. Приключаю и сильнѣйшему трясеніе") та 410-ий ("Veni vidi vici. Пріѣхал, видѣл, побѣдил") [Емвлемы и сѵмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 84–85, 104–105].
[116] Про це писав, зокрема, Пліній Старший у своїй «Природознавчій історії» (VIII, 9).
[117] Крутень – скручений жмут соломи, яким розпалюють вогонь.
[118] Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: **пло́ть не по́льзѹетъ ничто́же.**
[119] Друге послання св. ап. Павла до коринтян 3: 6.
[120] Можливо, Сковорода має на думці слова: **сѣ́етсѧ въ не́мощи, воста́етъ въ си́лѣ** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 43).
[121] Пор.: "Да противная противными врачуются" [Номоканон, си єст Законоправилник. – Київ, 1629. – С. 27].
[122] Незнищенність матерії та неможливість її "голого", тобто безформного, існування – одна з аксіом схоластичних курсів натурфілософії. Скажімо, Касіян Сакович у «Трактаті про душу» писав: "Народження, як говорять філософи, відбувається через руйнування однієї речі для виникнення другої" [*Сакович К.* Трактат про душу // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 484]. Пор., наприклад, відповідні міркування Феофана Прокоповича: "Бо коли одні [речі] гинуть, то інші виникають"; "…з народженням однієї [речі] завжди збігається руйнування іншої речі"; "…коли руйнується [одне] тіло й народжується нове…"; "…Бог створив природу так, щоб до виникнення чогось щось руйнувалось для того, щоб була матерія для майбутнього тіла, й навпаки, коли щось гине, то відразу виникає інше тіло, щоб матерія не залишилась голою й без форми, оскільки вона не може бути такою за своєю природою" [*Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 121, 125, 127, 128]. Див. також емблематичний образ «Пальмовое дерево», що має такий підпис: "Единое умирает, а другое рождается. Uno avulso non deficit alter" [Емвлемы и сѵмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 40–41].

[123] Сковорода говорить тут про *макрокосмос*, що його він уявляв безконечним у часі (тобто таким, який з'явився разом із часом) та просторі. Макрокосмос цікавить Сковороду не сам по собі, а передусім, як корелят *мікрокосмосу*, тобто людини, і Біблії. "Схожість структури великого та малого світу, – слушно зазначав Дмитро Чижевський, – є для Сковороди лише спеціяльний випадок загальної згоди, паралєлізму між різними сферами буття: не лише людина… виказує паралєлізм із 'великим світом', але й Біблія. Дальша далекосяжна паралєльність існує між Богом та людиною. Христологію можна перенести на 'великий світ'. Антропологія виказує різноманітні пункти схожости з космологією. Таким чином виявляється, що наука про мікрокосмос є ніби лише одна глава з загальної науки про схожости та паралєлізми в будові світу" [*Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й переднє слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 150]. Отож, філософ говорить про макрокосмос здебільшого саме в оцій символічній стратегії.

[124] Див. прим. 101 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».

[125] Гр. *ὑπόστᾰσις* – 'основа, єство'.

[126] Можливо, Сковорода має на думці слова: **и҆ свѣ́тъ во тмѣ̑ свѣ́титсѧ** (Євангелія від св. Івана 1: 5).

[127] *Платон*. Теетет, 155е [див.: *Платон*. Собрание сочинений: В 4 т. – Москва, 1993. – Т. 2. – С. 208]. Серед українських філософів раніше ці слова цитував, наприклад, Феофан Прокопович: "'Темними є ті, які вважають, що немає нічого [іншого], крім того, чого можна доторкнутись і помацати руками', – каже Платон у «Теететі» [*Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 142].

[128] Схожа думка лунала не раз, зокрема, у творах тих письменників, що їх добре знав Сковорода. Наприклад, Сенека писав у «Моральних листах до Луцілія» (XXXVI, 11): "Приглянься до коловороту речей, які спішать до своїх витоків: побачиш, що в цьому світі ніщо не пропадає – все своєю чергою то вгору йде, то додолу" [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 134].

[129] Думку про вічність матерії Сковорода міг узяти, скажімо, з поеми Лукреція «Про природу речей» (I, 239). Пор.: "…nisi materies aeterna". У перекладі Андрія Содомори: "…коли скрізь є матерія вічна" [*Тіт Лукрецій Кар*. Про природу речей / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1988. – С. 31]. Крім того, ідея преекзистенції матерії характерна для Філона, Климента Олександрійського, Орігена, Василія Великого, Августина та інших. Про це докладно писав Дмитро Чижевський у 8-му параграфі книги «Філософія Г. С. Сковороди», який має назву «Materia aeterna» [див.: *Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й переднє слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 89–94]. Зрештою, і києво-могилянські професори підкреслювали як визначальні риси матерії її "непороджуваність і незнищенність" [*Кониський Г.* Філософія природи, або Фізика // *Кониський Г.* Філософські твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 2. – С. 35].

[130] Див. прим. 92 до циклу «Сад божественных пѣсней».

[131] Див. прим. 673 до діалогу «Кольцо».

[132] Див. прим. 674 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».

[133] Про зороастризм див.: *Бойс М.* Зороастрийцы. Верования и обычаи / Пер. с англ. И. М. Стеблин-Каменского. – Москва, 1988, – а про роль зороастризму в українській традиції: *Забужко О.* Notre Dame d'Ukraine. Українка в контексті міфологій. – Київ, 2007.

[134] Фраза **де́нь гдⷭ҇ень** не раз зустрічається в Біблії – уперше в Другій книзі Ездри 9: 52.

[135] Перше послання св. ап. Павла до коринтян 8: 4.
[136] Схожі міркування старі українські богослови висловлювали тоді, коли мова заходила про *ідоли*, тобто образи поганських богів, які, як казав Стефан Яворський, "по веществу суть нѣчто, по образителству же суть ничтó" [*Яворський С.* Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 79].
[137] "Джерело" – одне з традиційних Божих імен. Згадаймо для прикладу поезію Боеція (Розрада від філософії IV. M6): "Високотронний владар тим часом / Віжки напнувши, світом керує – / Пан і Творець, Джерело і Начало, / Законодавець, Суддя справедливий" [*Боецій С.* Розрада від філософії / Пер. з лат. А. Содомори; передм. В. Кондзьолки. – Київ, 2002. – С. 119], богословські трактати Роберто Беллармiно [див.: *Беллармин Р.* Руководство к богопознанію по лѣствицѣ сотворенных вещей. – Москва, 1783. – С. 82–96], православний молитвослов ("Благослове єси, Господи Боже вседержителю, источниче благих…" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 65]) або «Шестоднев» [див.: Шестоднев. – Чернігів, 1749. – Арк. 12, 19, 32, 202, 232]. Про Бога-"джерело" ("источник") ідеться також у творах Віталія Дубенського [див.: Діоптра, сирѣч Зерцало, албо Изображеніє извѣстноє живота человѣческаго в мирѣ. – Кутейно, 1654. – Арк. 88, 135], Кирила Ставровецького [див.: *Транквіліон-Ставровецький К.* Євангеліє учителноє. – Рахманів, 1619. – Арк. 53; *Транквіліон-Ставровецький К.* Зерцало богословіи. – Унів, 1692. – Арк. 6], Івана Максимовича [див.: *Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 237; *Максимович І.* Богомысліє. – Чернігів, 1710. – Арк. 37] та інших. Крім того, це був поширений емблематичний образ [див.: *Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й переднє слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 61].
[138] Див. прим. 5 до циклу «Сад божественных пѣсней».
[139] Це – емблематичний образ. Наприклад, у збірці «Symbola et emblemata» є малюнок «Каменная гора, морем окруженная» (№ 462) з таким підписом: "Неподвижно смотрю на свирѣпѣющія волны. Опочиваю на постоянствѣ. Immotus consurrere vidi" [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 116–117].
[140] Див. прим. 16 до циклу «Сад божественных пѣсней».
[141] Див. прим. 1 до поезії «De sacra caena, seu aeternitate».
[142] Євангелія від св. Івана 1: 1.
[143] Євангелія від св. Івана 1: 1.
[144] Євангелія від св. Івана 1: 1.
[145] Євангелія від св. Івана 1: 1. Старі українські богослови, звісно, не визнали б рації за таким тлумаченням. Згадаймо, як різко негативно Захарія Копистенський поцінував спробу раціоналістичного "випрямлення" першого вірша Іванової Євангелії з боку Мартіна Чеховича, який "…вымыслил свой выклад новый тыми словы: 'На початку была мова о Месіяшу, а была у Бога, же ся о ню Бог сам с продками нашими умавял'. Але и той выкрут єго явне єст не слушный и противный євангелисту Іоанну. Бо Іоанн святый не написал так, як Чехович смѣл написати…, але толко написал: 'На початку было Слово, и Слово было у Бога'" [Книга о вѣрѣ. – Київ, 1620. – С. 62–63].
[146] Вексель (нім. *der Wechsel* – 'розмін, обмін') – письмове боргове зобов'язання.
[147] Асигнація (від лат. *assignatio* – 'призначення') – паперові гроші. У Російській імперії з'явилися в 1769 р.
[148] Євангелія від св. Івана 1: 2.
[149] Слово *Λόγος* фігурує в перших віршах Євангелії від св. Івана на позначення другої Божої іпостасі.

[150] Євангелія від св. Івана 1: 3.
[151] Див. прим. 153 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».
[152] Євангелія від св. Івана 1: 4.
[153] Ця стара думка за часів Сковороди була узвичаєною. Наприклад, Феофан Прокопович у своєму курсі натурфілософії писав: "…про Землю говоримо, що її Бог створив більш як сім тисяч років тому…" [*Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 309].
[154] На думку Сковороди, вчинена "из тайнообразных фігур, притчей и подобій", Біблія є рятівним плетивом *образів Абсолютного*. Сам невидимий Бог, перетворюючись на чуттєві образи книг Святого Письма, дозволяє обтяженій плоттю людині збагнути єство Абсолютного. При тому Сковорода розглядає біблійні образи-"фігури" передовсім як *емблеми* Божої правди. У структурі "символічного світу", так само, як і в людині та макрокосмосі, Сковорода розрізняє матерію і форму, розглядаючи які, він послуговується ноематичними універсаліями *тип* (*фігура*), *антитип* та *архетип*, що ними богослови зазвичай окреслювали сенс "префігурації" [див.: *Erdmann E. von.* Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 363–383].
[155] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 1.
[156] Андрій Ковалівський подав такий коментар до цієї фрази: "Під 'елогім' первісно в Біблії розуміли багато богів. Але множина має в семитських мовах форму збірности…, а тому і дієслово в однині. В арабській мові це правило (хоча одушевлені якраз виключення). Так само вживання члена ще не вказує, що крім 'цього' неба існує ще якесь инше, як розуміє це місце Сковорода" [*Ковалівський А. П.* Григорій Сковорода: дослідження і переклади. – Харків, 2007. – С. 19]. Власне кажучи, "боги"-*ʾĕlōhîm* у Книзі Буття 1: 1 – це множина від *ʾĕlôªh*, Бог. Слово *елогім* послідовно вживається на позначення як багатьох богів, так і одного бога (причому не лише Яхве). Вживання форми множини в значенні однини (дієслово "створив" при іменникові *ʾĕlōhîm* стоїть в однині – *bārāʾ*) заведено трактувати як *pluralis majestatis* [див.: The Interpreter's Dictionary of the Bible. – Nashville, 1989. – Vol. 2. – P. 413–414].
[157] Магдалина Ласло-Куцюк коментувала цю фразу так: "Слово 'небо' в давньоєврейській мові – це іменник у двоїні – 'шамаїм', вживане у мові їдиш слово 'гімел' [*der himl*] – німецьке, а не давньоєврейське. Слово 'я' – це хіба скорочена назва Бога, але в жодному разі не зі значенням 'цей', як його перекладає Сковорода, – 'ке' може означати 'щоб', а не 'і', 'гарец' – це, може, 'га-арец' [*hāʾāreṣ*] – давньоєврейське слово зі значенням 'земля' ('арец') із визначальним препозитивним артиклем 'га'. Може, в певних містичних текстах хасидизму, коли їдиш вживався на рівні з давньоєврейською, переміщуючи слова двох мов, це речення може означати: 'Бог – небо, тому що Бог – земля'" [*Ласло-Куцюк М.* Апофеоз світла у творчості Григорія Сковороди // *Ласло-Куцюк М.* Боги світла і боги темряви. – Бухарест, 1994. – С. 93–94]. Тим часом Андрій Ковалівський уважав, що слово "кѣ" – це хибно прочитаний видавцями єднальний сполучник "вѣ", тобто "і, та" [див.: *Ковалівський А. П.* Григорій Сковорода: дослідження і переклади. – Харків, 2007. – С. 206 (прим.)]. Одначе в автографі таки ж чітко написано "кѣ".
[158] Див. прим. 144 до діалогу «Наркісс».
[159] Книга Псалмів 18 (19): 2.
[160] Див. прим. 556, 962 до діалогу «Кольцо».
[161] Неточна цитата з Книги Псалмів 18 (19): 4. Пор.: **Нє сꙋ́ть рѣ̑чи, нижѐ словєса̀.**
[162] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 1.

[163] Трохи неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 1: 2. У Біблії останнє слово має форму: **неꙋстро́ена**.
[164] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 2.
[165] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 1: 2. Пор.: **и҆ дх҃ъ бж҃їй нош́ашесѧ верхꙋ̀ воды̀**.
[166] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 2.
[167] Слово *фабрика* в схожих контекстах (*mundi fabrica*) можна знайти, скажімо, в Августина Стойхуса, Піко делла Мірандоли, Ніколая Кузанського та інших [див.: *Erdmann E. von*. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 306]. Вживали його й українські автори, наприклад, Іпатій Потій: "…świata dziwney Fabryki" [*Pociey H*. Kazania i homilie. – Poczaiów, 1788. – S. 616]. За часів Сковороди воно могло вживатися і як синонім до слова *виріб*, наприклад, у фразі "дворянин новой фабрики" [Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века. – Москва, 1952. – Т. II. – С. 330].
[168] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 3.
[169] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 3.
[170] Бог-сонце – традиційний образ у старій українській літературі. Наприклад, Кирило Ставровецький писав про Бога, що він є "розумноє солнце, жрудло и творец всякои свѣтлости видимои и не видимои" [*Транквіліон-Ставровецький К*. Зерцало богословіи. – Унів, 1692. – Арк. 70 (зв.); пор.: *Галятовський І*. Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 102 (зв.)], Лазар Баранович уподібнював сонячний круг до Бога-Отця, сонячне проміння – до Бога-Сина, сонячне тепло – до Бога-Духа [див.: *Баранович Л*. Меч духовный. – Київ, 1666. – Арк. 75], а перегодом автори книги «Начатки догмато-нравоучителнаго богословія» стверджували, що світлість творива – це не що інше, як віддзеркалена світлість Творця: "якоже бо месяц всю ясность не сам от себе, но от солнца имѣет, так и созданіє всю честь и славу свою от Господа Бога пріемлет" [Начатки догмато-нравоучителнаго богословія. – Почаїв, 1770. – С. 431].
[171] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 18 (19): 5. Пор.: **въ со́лнцѣ положѝ селе́нїе своѐ**.
[172] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 3.
[173] Парафраза Книги пророка Іоїля 2: 16. Пор.: **да и҆зы́детъ жени́хъ ѿ ло́жа своегѡ̀, и҆ невѣ́ста ѿ черто́га своегѡ̀**.
[174] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 4.
[175] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 4.
[176] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 5.
[177] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 5.
[178] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **ꙗ҆́кѡ ст҃ъ є҆́сть де́нь гдⷭ҇еви на́шемꙋ, и҆ не печа́литесѧ, и҆́бо ра́дость гдⷭ҇нѧ сїѧ̀ є҆́сть си́ла на́ша** (Книга Неємії 8: 10).
[179] Можливо, Сковорода має на думці слова: **є҆ди́нъ де́нь пред̾ гдⷭ҇емъ ꙗ҆́кѡ ты́сѧща лѣ́тъ** (Друге соборне послання св. ап. Петра 3: 8).
[180] Неточна цитата з Книги Йова 38: 19. Початок вірша звучить так: **Въ ко́ей же земли̑ вселѧ́етсѧ свѣ́тъ, тмѣ̀…**
[181] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 29 (30): 6. Пор.: **ве́черъ водвори́тсѧ пла́чь, и҆ за́утра ра́дость**.
[182] У Книзі Йова 3: 5 є фраза **тма̀ и҆ сѣ́нь сме́ртнаѧ**.
[183] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **да́нъ є҆́сть сꙋ́щымъ въ го́рести свѣ́тъ и҆ сꙋ́щымъ въ болѣ́знехъ дꙋша́мъ живо́тъ** (Книга Йова 3: 20).
[184] Книга пророка Аввакума 3: 8.

[185] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 112 (113): 4. Пор.: **на́д нб҃сы̀ сла́ва є҆гѡ̀.**
[186] Див. прим. 17 до циклу «Басни Харьковскія».
[187] Див. прим. 16 до циклу «Басни Харьковскія».
[188] Трохи неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 2: 8. Останнє слово має форму: **восто́цѣхъ.**
[189] Памва Беринда тлумачив слово *нырище* як "с пѣску домок, ямка, гнѣздо" [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 149].
[190] Трохи неточна цитата з Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 24: 5. Пор.: **ко́ль добрѝ до́ми твоѝ, і҆а́кѡвє, и҆ ко́цы твоѧ̑, і҆и҃лю.**
[191] Див.: Перша книга царств 25: 18, наст.
[192] Перша книга Мойсеєва: Буття 49: 11.
[193] Четверта книга Мойсеєва: Числа 18: 19.
[194] Ідеться про *буквальний* сенс Святого Письма, що його старі українські богослови позначали як "власный", "истинный", "историческій", "историалный", "лѣтералный", "писменный", "повѣствователный", "простый", "свѣтлый", "тѣлесный", "явственный" тощо.
[195] Сковорода має на думці *тропологічний* (*моральний*) сенс Святого Письма, "коли правда, яку прообразно виражує Св. Письмо, відноситься до того, як маємо поступати (ad recte operandum)" [*Лаба В.* Біблійна герменевтика. Вид. 2-е. – Рим, 1990. – С. 27].
[196] Старі українські богослови найчастіше послуговувалися так званою "чотирисенсовою" ("почвірною") методою тлумачення Святого Письма [див.: *Ушкалов Л.* Біблійна герменевтика // *Ушкалов Л.* Світ українського бароко: філологічні етюди. – Харків, 1994. – С. 19–30]. Отож, вони розрізняли *буквальний* і *таємний* сенси Біблії, останній з яких своєю чергою "раздѣляєтся на различныя толкованій образы, а именно на три, яже греческим языком глаголются: аллигоріа, анагоги, тропологіа", згідно з трьома "богословськими" цнотами – вірою, надією та любов'ю: "Аллигоріа согласует вѣрѣ, анагоги – надеждѣ, тропологіа – любви" [*Туптало Д.* Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 315 (зв.)]. Очевидно, що українські автори наслідують тут західних католицьких богословів [див., зокрема: *Lewin P.* Drama and Theater at Ukrainian Schools in the Seventeenth and Eighteenth Centuries: The Bible as Inspiration of Images, Meanings, Style and Stage Productions // Harvard Ukrainian Studies. – 1984. – Vol. VIII. – № 1/2. – P. 94], – досить пригадати бодай відповідні міркування Томи Аквінського [див.: *Thomas Aquinas*. Summa totius theologiae. – Lugduni, MDCCI. – P. 1. – Vol. 1. – P. 27] або Томаша Млодзяновського [див.: *Młodzianowski T.* Kazania i homilie na niedziele doroczne, także święta uroczyste. – Poznań, 1681. – T. 1. – S. 77], чиї твори були добре знані в Києво-Могилянській академії [див.: *Cracraft J.* Theology at the Kiev Akademy during its Golden Age // Harvard Ukrainian Studies. – 1984. – Vol. VIII. – № 1/2. – P. 75]. Тим часом Сковорода тлумачить *буквальний* та *моральний* сенси Біблії тільки як проблему стилістики, тобто як свого роду образну ширму, що приховує потаємні сенси.
[197] Перша книга Мойсеєва: Буття 49: 27.
(2) У Вульґаті: "Manhu? (quod significat): 'Quid est hoc?'" (Друга книга Мойсеєва: Вихід 16: 15).
(3) Пор.: **Ѹ҆зрѣ́вше же то̀ сы́новє і҆и҃лєвы, рѣ́ша дрꙋ́гъ ко дрꙋ́гꙋ: что́ є҆́сть сїѐ;** (Друга книга Мойсеєва: Вихід 16: 15).
(4) Див. прим. 179 до діалогу «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сіон».
[198] Усеосяжна сковородинська алегореза Святого Письма відбігає від узвичаєних методик його інтерпретації. Наприклад, українські богослови старої доби завжди зважали на те,

що далеко не все в біблійному тексті “требуєт толкованія, но токмо та, яже не всякому суть уразумителна” [*Туптало Д.* Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 305–305 (зв.); пор.: *Smotryc'kyj M.* Exethesis, abo Expostulatia. – Lwów, 1629. – K. 35; *Prokopowicz Th.* Christianae Orthodoxae Theologiae. – Lipsiae, MDCCLXXXXII. – Vol. 1. – P. 155, 159]. Недаром Стефан Яворський, розмірковуючи над питанням: “Коє Священноє Писаніє єсть явственноє и коє примрачноє?”, – тобто що тут варто розуміти “фігуратно”, а що тільки буквально, зазначав: “Все Священноє Писаніє может раздѣлитися на четыре части. В первой части полагаєм книги історіческая, якоже суть книги Бытія, Исхода, Числ, Второзаконія, Іисуса Навіна, Судей израилевых, Царств, Параліпоменон, Ездры, Іудити, Товіи, Есѳиры, Маккавеов. От Новаго Завѣта: четыре Євангелія и Дѣянія апостолская. Во второй части полагаєм книги пророческія, якоже Исаіи, Іереміи, Іезекіиля, Даніила и прочіих двенадесят пророк менших… От Новаго Завѣта Апокаліпсіс. В третієй части полагаєм таинства вѣры, наипаче о Пресвятѣй Троицѣ, о Воплощеніи Сына Божія и прочая. В четвертой части полагаєм заповѣди и нравоученія о добродѣтелєх и о прегрѣшеніях. В первом убо ряду и четвертом [тих, що підлягають лише *буквальному* та *моральному* тлумаченню], аще и не велик мнится быти труд и примрак в разумѣніи, обаче яже суть во втором и третієм ряду [тих, що підлягають також *алегоричному* й *анагогічному* тлумаченню], веліє имут покровеніє и к разумѣнію неудобства, сирѣчь в пророчествах и тайнах вѣры. Тая бо суть паче ума человѣческаго, ниже постизателна нами суть, развѣ в гаданіи…” [*Яворський С.* Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 745]. З огляду на це жодне “фігуратне” тлумачення *не може слугувати за підставу правд віри*: “theologia parabolica non est argumentativa” [Delineatio hermeneuticae sacrae ad usum studiosorum Sacrae Scripturae accomodata. – Petropoli, 1828. – P. 29].

[199] Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 1.

[200] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 1.

[201] Сковорода має на думці слова: **преѡдолѣ̀ па́ѥ блгⷭ҇вѐнїѧ го́ръ пребыва́ющихъ и҆ блгⷭ҇вѐнїѧ холмѡ́въ вѣ́чныхъ: бꙋ́дꙋтъ на главѣ̀ і҆ѡ́сифовѣ и҆ на версѣ̀ (главы̀) бра́тїй, и҆́миже ѡ҆блада́ше** (Перша книга Мойсеєва: Буття 49: 26).

[202] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 33: 15.

[203] Парафраза П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 33: 13. Пор.: **И҆ і҆ѡ́сифови речѐ: ѿ блгⷭ҇вѐнїѧ гдⷭ҇нѧ землѧ̀ є҆гѡ̀.**

[204] Сковорода має на думці слова: **Ѻ҆ба́ѥ бг҃ъ сокрꙋши́тъ главы̀ врагѡ́въ свои́хъ, ве́рхъ вла̑съ преходѧ́щихъ въ прегрѣше́нїихъ свои́хъ** (Книга Псалмів 67 (68): 22).

[205] Книга Псалмів 67 (68): 10.

[206] Книга Йова 38: 32.

[207] Неточна цитата з Книги Ісуса Навина 10: 12–13. Пор.: **да ста́нетъ со́лнце прѧ́мѡ гаваѡ́нꙋ, и҆ лꙋна̀ прѧ́мѡ де́бри є҆лѡ́нъ. И҆ ста̀ со́лнце и҆ лꙋна̀.**

[208] Євангелія від св. Матвія 2: 9.

[209] Мабуть, це початок вірша 6: 2 з Другого послання св. ап. Павла до коринтян. Пор.: **Сѐ нн҃ѣ вре́мѧ бл҃гопрїѧ́тно, сѐ нн҃ѣ де́нь сп҃нїѧ.**

[210] Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 1.

[211] Євангелія від св. Івана 19: 30.

[212] Євангелія від св. Івана 1: 1.

[213] Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 1.

[214] Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 2.

[215] Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 1.

[216] Євангелія від св. Івана 19: 30.

[217] Книга Псалмів 38 (39): 14.
[218] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 82. Пор.: ѝзчезо́ша ѻ҆́чи моѝ.
[219] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: кто̀ да́стъ мѝ крилѣ̑;
[220] Книга пророка Ісаї 34: 4; Євангелія від св. Матвія 24: 29.
[221] Євангелія від св. Матвія 24: 29; Євангелія від св. Марка 13: 24.
[222] Книга пророка Ісаї 34: 4. Пор.: Апокаліпсис 6: 14.
[223] Євангелія від св. Івана 19: 30.
[224] Сковорода має на думці слова: **И҆** сѐ, завѣ́са церко́внаѧ раздра́сѧ на дво́е съ вы́шнѧгѡ кра́ѧ до ни́жнѧгѡ (Євангелія від св. Матвія 27: 51; пор.: Євангелія від св. Марка 15: 38; Євангелія від св. Луки 23: 45).
[225] Пісня над піснями 2: 11.
[226] Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 2: 12. Пор.: цвѣ́ти ꙗ҆ви́шасѧ на землѝ, вре́мѧ ѡ҆брѣ́занїѧ приспѣ̑.
[227] Євангелія від св. Івана 19: 30.
[228] Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 2.
[229] Четверта книга Мойсеєва: Числа 24: 9.
[230] Перша книга Мойсеєва: Буття 49: 33.
[231] Перша книга Мойсеєва: Буття 50: 13.
[232] Сковорода має на думці слова: **С**овѣ́тъ же сотво́рше, ѹ҆пи́ша и҆́ми село̀ скѹде́льничо, въ погреба́нїе стра̑нныѧмъ: тѣ́мже нарече́сѧ село̀ то̀ село̀ кро́ве, до сегѡ̀ днѐ (Євангелія від св. Матвія 27: 7–8).
[233] Неточна цитата з Книги Йова 38: 19. Пор.: **В**ъ ко́ей же землѝ вселѧ́етсѧ свѣ́тъ, тмѣ̀ же ко́е є҆́сть мѣ́сто;
[234] Трохи неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 2: 3. Пор.: **И҆** бл҃гвѝ бг҃ъ де́нь седмы́й.
[235] Книга Псалмів 18 (19): 5.
[236] Сковорода має на думці слова: сѹббѡ́та поко́й ст҃ъ гдⷭ҇ѹ (Друга книга Мойсеєва: Вихід 16: 23; 31: 15).
[237] *Лат. jubilaeus annus* (“ювілейний рік”) – рік звільнення, відпущення; кожен п’ятдесятий рік.
[238] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 3.
[239] Книга Псалмів 18 (19): 2.
[240] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 18 (19): 3. Пор.: **Д**е́нь днѝ ѿрыга́етъ глаго́лъ, и҆ но́щь но́щи возвѣща́етъ ра́зѹмъ.
[241] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 5.
[242] Парафраза Другої книги Мойсеєвої: Вихід 16: 23; 31: 15. Пор.: сѹббѡ́та поко́й ст҃ъ гдⷭ҇ѹ.
[243] Євангелія від св. Марка 16: 2.
[244] Парафраза Євангелії від св. Марка 16: 2. Пор.: ѕѣлѡ̀ заѹ́тра.
[245] Євангелія від св. Марка 16: 2.
[246] Парафраза Євангелії від св. Матвія 19: 26. Пор.: ѹ҆ бг҃а же всѧ̑ возмѡ́жна.
[247] Книга пророка Ісаї 50: 4.
[248] Парафраза Книги Псалмів 36 (37): 6. Пор.: **И҆** и҆зведе́тъ ꙗ҆́кѡ свѣ́тъ пра́вдѹ твою̀ и҆ сѹдѣ̀ твою̀ ꙗ҆́кѡ полѹ́дне.
[249] Неточна цитата з Пісні над піснями 1: 6. Пор.: гдѣ̀ почива́еши въ полѹ́дне;
[250] Книга пророка Захарії 9: 11.
[251] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 27: 52. Перше слово має форму: гро́би.
[252] Книга пророка Захарії 4: 10.
[253] Книга пророка Захарії 4: 2.

[254] Неточна цитата з Книги пророка Захарії 4: 6. Пор.: **сїѐ сло́во гдⷭ҇не къ зорова́велю гл҃ѧ: не въ си́лѣ вели́цѣй, ни въ крѣ́пости, но въ дх҃ѣ моѐмъ, гл҃етъ гдⷭ҇ь вседержи́тель.**
[255] Очевидно, це парафраза Книги пророка Єзекіїля 43: 11. Пор.: **и҆схо́ды є҆гѡ̀ и҆ вхо́ды є҆гѡ̀.**
[256] Книга Псалмів 23 (24): 1. Див. також: П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 33: 13.
[257] Книга пророка Захарії 4: 10.
[258] Сковорода має на думці слова: **Всѧ̑ же тѣлеса̀ и҆́хъ и҆ хребты̀ и҆́хъ, и҆ ру́цѣ и҆́хъ и҆ кри́ла и҆́хъ и҆ коле́са пѡ́лна ѻ҆чѐсъ ѡ҆́крестъ четы́рехъ коле́съ** (Книга пророка Єзекіїля 10: 12).
[259] Парафраза Четвертої книги царств 19: 15. Пор.: **и҆ моли́сѧ є҆зекі́а пред̾ гдⷭ҇емъ и҆ речѐ: гдⷭ҇и бж҃е і҆и҃левъ, сѣдѧ́й на херꙋві́мѣхъ.**
[260] Четверта книга царств 19: 16.
[261] Третя книга царств 8: 29.
[262] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 43: 29. Пор.: **Воззрѣ́въ же ѻ҆чи́ма свои́ма і҆ѡ́сифъ, ви́дѣ вені̑амі́на.**
[263] Сковорода має на думці слова: **Вені̑амі́нъ во́лкъ хи́щникъ, ра́нѡ ꙗ҆́стъ є҆щѐ и҆ на ве́черъ дае́тъ пи́щꙋ** (Перша книга Мойсеєва: Буття 49: 27).
[264] Парафраза Книги Псалмів 58 (59): 7, 15. Пор.: **Возвратѧ́тсѧ на ве́черъ, и҆ вза́лчꙋтъ ꙗ҆́кѡ пе́съ, и҆ ѡ҆бы́дꙋтъ гра́дъ.**
[265] Книга пророка Ісаї 1: 15.
[266] Книга Псалмів 89 (90): 14.
[267] Євангелія від св. Луки 19: 5.
[268] Книга Псалмів 35 (36): 10.
[269] Книга Псалмів 118 (119): 164.
[270] Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 1: 14; 4: 1. Останнє слово має форму: **голꙋби̑нѣ.**
[271] Пісня над піснями 2: 17; 4: 6.
[272] Неточна цитата з Пісні над піснями 1: 6. Пор.: **гдѣ̀ почива́еши въ полꙋ́дне;**
[273] Пісня над піснями 2: 14.
[274] Книга пророка Ісаї 35: 6.
[275] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 2: 11. Пор.: **Ѻ҆́чи бо гдⷭ҇ни высо́цы, человѣ́къ же смире́нъ.**
[276] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 33: 3.
[277] Див. прим. 16 до циклу «Басни Харьковскія».
[278] Перша книга Мойсеєва: Буття 49: 9.
[279] Перша книга Мойсеєва: Буття 49: 12.
[280] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 33: 17.
[281] Неточна цитата з Книги Йова 39: 27. Пор.: **Твои́мъ же ли повелѣ̑нїемъ возно́ситсѧ ѻ҆ре́лъ.**
[282] Друга книга Мойсеєва: Вихід 19: 4.
[283] Книга Йова 7: 8.
[284] Книга пророка Єзекіїля 10: 11.
[285] Книга пророка Єзекіїля 10: 10.
[286] Очевидно, Сковорода має на думці ті окреслення *сонця*, які є, наприклад, у славетному орфічному гімні «Геліосу»: "всевічне око", "небесний світоч", "біжучий вогонь", "око, що обходить світ", "око справедливості", "світло життя" тощо [див.: Античные гимны / Составление и общая редакция А. А. Тахо-Годи. – Москва, 1988. – С. 188].
[287] Див. прим. 29 до діалогу «Потоп зміин».
[288] Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 2.

[289] Перша книга Мойсеєва: Буття 41: 26–27.
[290] Книга пророка Ісаї 40: 6.
[291] Парафраза або Книги Псалмів 101 (102): 27 (пор.: всѧ̑ ꙗ̑кѡ ри́за ѡ̑бетша́ютъ), або Книги Ісуса, сина Сирахового 14: 18 (пор.: **В**сѧ́ка пло́ть ꙗ̑кѡ ри́за ѡ̑бетша́етъ).
[292] Книга Псалмів 4: 7.
[293] Перша книга Мойсеєва: Буття 41: 25.
[294] Перша книга Мойсеєва: Буття 41: 32.
[295] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 5.
[296] Див.: **В**ъ то̀ вре́мѧ и҆́де і҆и҃съ въ сꙋ́ббѡ̑ты сквозѣ̀ сѣ̑ѧнїѧ: ᲂу҆чн҃цы́ же є҆гѡ̀ взалка́ша и҆ нача́ша востерза́ти кла́сы и҆ ꙗ̑сти (Євангелія від св. Матвія 12: 1).
[297] Зазвичай Сковорода називав Сфінксом Біблію, але в цьому разі він порівнює зі Сфінксом "князя" (саме так він названий у Книзі Суддів 11: 11) Ієфая.
[298] Єврейське слово *шибболет* (*šibbōleṯ*) має два значення: 1) "потік, ріка" та 2) "колос" [див.: The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon. – Peabody, Mass., 1999. – P. 987]. Сковорода говорить тут про епізод із Книги Суддів 12: 5–6: "І зайняв Гілеад йорданські переходи до Єфрема. І сталося, коли говорили Єфремові втікачі: 'Нехай я перейду', то гілеадські люди йому говорили: 'Чи ти єфремівець?' Той казав: 'Ні'. І казали йому: 'Скажи бо шібболет'. А той казав: 'Сібболет', то не міг виговорити так. І хапали його, і різали при йорданськім переході. І впало того часу в Єфрема сорок і дві тисячі". Очевидно, людину, яка намагалася переправитися через річку, прохали вимовити слово *ріка*, але в Септуагінті *šibbōleṯ* перекладено тут як "колос" (*στάχυς*).
[299] Книга Суддів 12: 6.
[300] Парафраза Книги Псалмів 76 (77): 6. Пор.: **П**омы́слихъ дни҃ пе́рвыѧ, и҆ лѣ̑та вѣ̑чнаѧ помѧнꙋ́хъ.
[301] Сковорода має на думці слова: **И҆** и҆знесѐ землѧ̀ бы́лїе травно́е (Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 12).
[302] Ім'я "Іосиф" означає "помноженє" [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 417].
[303] Сковорода має на думці слова: всѧ́ка пло́ть сѣ̑но (Книга пророка Ісаї 40: 6).
[304] Волосожар – українська народна назва Плеяд.
[305] Можливо, Сковорода має на думці слова: и҆ ста̀ со́лнце посредѣ̀ небесѐ и҆ не и҆дѧ́ше на за́падъ въ соверше́нїе днѐ є҆ди́нагѡ (Книга Ісуса Навина 10: 13).
[306] Книга пророка Ісаї 2: 17.
[307] Четверта книга Мойсеєва: Числа 24: 9.
[308] Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 2.
[309] Перша книга Мойсеєва: Буття 15: 9.
(5) Пор.: "Ієріхон: луна, або мѣсяц, або запах…" [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 412].
[310] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 22.
[311] Пісня над піснями 2: 12.
[312] Парафраза Книги Товіта 4: 12 та Книга Псалмів 24 (25): 13. Пор.: и҆ сѣ́мѧ и҆́хъ наслѣ́дитъ зе́млю.
[313] Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 2.
[314] Див.: Євангелія від св. Луки 24: 13–35.
[315] Трохи неточна цитата з Першої книги царств 1: 11. Пор.: желѣ́зо не взы́детъ на главѹ̀ є҆гѡ̀. Див. також: и҆ желѣ́зо на главѹ̀ є҆гѡ̀ не взы́детъ (Книга Суддів 13: 5); желѣ́зо не взы́де на главѹ̀ мою̀ (Книга Суддів 16: 17).

[316] Одне зі значень імені *Самсон* – "малоє солнце" [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 451].
[317] Євангелія від св. Луки 24: 31.
[318] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 144 (145): 15. Останнє слово має форму: **благовре́менїи**.
[319] Книга Йова 7: 8.
[320] Див.: **Бѧ́хꙋ же ꙗ҆́дшихъ ꙗ҆́кѡ четы́ре ты́сѧщы** (Євангелія від св. Марка 8: 9).
[321] Див.: **И҆ взѧ̀ ꙗ҆́кѡ пѧ́ть ты́сѧщъ мꙋже́й** (Книга Ісуса Навина 8: 12); **И҆ падо́ша ѿ сꙋ́щихъ при нїкано́рѣ ꙗ҆́кѡ пѧ́ть ты́сѧщъ мꙋже́й** (Перша книга маккавейська 7: 32); **ꙗ҆дꙋ́щихъ же бѣ̀ мꙋже́й ꙗ҆́кѡ пѧ́ть ты́сѧщъ** (Євангелія від св. Матвія 14: 21); **Бѧ́ше же ꙗ҆дшихъ хлѣ́бы ꙗ҆́кѡ пѧ́ть ты́сѧщъ мꙋже́й** (Євангелія від св. Марка 6: 44); **Бѣ́хꙋ бо мꙋже́й ꙗ҆́кѡ пѧ́ть ты́сѧщъ** (Євангелія від св. Луки 9: 14); **Возлежѐ ᲂу҆́бо мꙋже́й число́мъ ꙗ҆́кѡ пѧ́ть ты́сѧщъ** (Євангелія від св. Івана 6: 10); **бы́сть число̀ мꙋже́й ꙗ҆́кѡ ты́сѧщъ пѧ́ть** (Дії св. апостолів 4: 4).
[322] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 15: 16. Пор.: **въ четве́ртѣмъ же ро́дѣ возврата́тсѧ.**
[323] Книга Йова 5: 19.
[324] Див. прим. 253 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».
[325] Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 2.
[326] Книга Псалмів 103 (104): 2.
[327] Фразу **и҆ предложе́нїе хлѣ́бѡвъ** узято з Послання св. ап. Павла до євреїв 9: 2.
(6) Фраза **и҆ ктомꙋ̀ нѣ́смь** зринає в Біблії двічі: у Книзі Йова 7: 8 та в Євангелії від св. Івана 17: 11.
(7) Див. прим. 42 до діалогу «Сvмфоніа, нареченная Книга Асхань».
[328] Дії св. апостолів 10: 13.
[329] Послання св. ап. Павла до євреїв 13: 10.
[330] Книга Псалмів 35 (36): 9.
[331] Перша книга Мойсеєва: Буття 43: 34.
[332] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до євреїв 13: 10. Пор.: **И҆мамы (же) ѻ҆лта́рь.**
[333] Очевидно, це парафраза Дій св. апостолів 10: 15; 11: 9. Пор.: **ꙗ҆̀же бг҃ъ ѡ҆́чистилъ є҆́сть, ты̀ не скверни̑.**
[334] Можливо, це парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 1: 29. Пор.: **да не похва́литсѧ всѧ́ка пло́ть пред̾ бг҃омъ.**
[335] Євангелія від св. Марка 14: 24. Див. також: **сїѧ́ бо є҆́сть кро́вь моѧ̀, но́вагѡ завѣ́та** (Євангелія від св. Матвія 26: 28).
[336] Євангелія від св. Луки 2: 12.
[337] Євангелія від св. Матвія 28: 7.
[338] Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 2.
[339] Сковорода має тут на думці Послання св. ап. Павла до євреїв 1: 14, де янголи названі "служебними духами" (**слꙋже́бнїи дꙋ́си**). В одній старій українській учительній Євангелії сказано, що янголи названі "служебними духами", тому що "учинены су на службу людюм" [Няговские поучения. Факсимильное воспроизведение текста по изданию А. Л. Петрова с вводной статьей Ласло Дэже / Под редакцией и с предисловием Андраша Золтана. – Ньиредьхаза, 2006. – С. 59].
[340] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Луки 2: 14. Пор.: **сла́ва въ вы́шнихъ бг҃ꙋ.**
[341] Пісня над піснями 7: 4.
[342] Сковорода має на думці слова: **Небеса̀ повѣ́даютъ сла́вꙋ бж҃їю** (Книга Псалмів 18 (19): 2).

[343] Фраза го́ры бж҃їѧ зринає в Книзі Псалмів 35 (36): 7.
[344] Сковорода має на думці слова Давида: бг҃ъ мо́й, храни́тель мо́й бꙋ́детъ мнѣ̀, ᲂу҆пова́ѧ бꙋ́дꙋ на него̀: защи́тникъ мо́й и҆ ро́гъ спасе́нїѧ моегѡ̀ (Друга книга царств 22: 3).
[345] Євангелія від св. Луки 2: 15.
[346] Пісня над піснями 8: 5.
[347] Див. прим. 20 до діалогу «Разглагол о древнем мірѣ».
[348] Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.
[349] Неточна цитата з Книги пророка Даниїла 10: 6. Пор.: тѣ́ло же є҆гѡ̀ а҆́ки ѳарсі́съ.
[350] Неточна цитата з Книги Псалмів 8: 2. Пор.: ꙗ҆́кѡ взѧ́тсѧ великолѣ́пїе твоѐ.
[351] Дії св. апостолів 7: 56.
[352] Трохи неточна цитата з Книги пророка Михея 4: 2. Пор.: прїиди́те, взы́демъ на го́рꙋ гдⷭ҇ню. Див. також: прїиди́те, и҆ взы́демъ на го́рꙋ гдⷭ҇ню (Книга пророка Ісаї 2: 3).
[353] Очевидно, це парафраза Книги Псалмів 124 (125): 5; 127 (128): 7. Пор.: ми́ръ на і҆и҃лѧ.
[354] Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 2.
[355] Аріадна (гр. Ἀριάδνη) – донька Міноса й Пасіфаї, яка, закохавшись у Тезея, вивела його з критського лабіринту за допомогою клубка ниток, котрий показував героєві дорогу. Це ім'я, згідно зі словником Памви Беринди, означає "барзо чистая" [див.: *Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 349]. Образ Аріадни був знаний у літературі старої України, починаючи з перекладної хроніки Іоана Малали [див.: *Чижевський Д.* Антична література в старій Україні // *Чижевський Д.* Філософські твори: У 4 т. – Київ, 2005. – Т. 2. – С. 46]. Особливої популярності він набув за часів бароко. Наприклад, міф про Аріадну й Тезея подав у віршах Іван Максимович, який уподібнив світ лабіринтові [див.: *Максимович І.* Алфавит собранный, риѳмами сложенный. – Чернігів, 1705. – Арк. 118; пор.: *Максимович І.* Ѳеатрον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 323]. Раніше Афанасій Кальнофойський називав Аріадною, котра виводить із сьогосвітнього лабіринту людину-Тезея, ласку Божу та молитви святих [див.: *Kalnofoyski A.* Τερατούργημα. – Kiiów, 1638. – S. 4], перегодом Феофан Прокопович буде говорити про логіку як про "нитку Аріадни" [див.: *Прокопович Ф.* Логіка // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 9], а Стефан Яворський у своєму філософському курсі назве Аріадною Пресвяту Діву Марію [див.: *Яворський С.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1992. – Т. 1. – С. 42].
[356] Можливо, це субстантивована форма дієслова *лавірувати* (голл. *laveeren*, від. франц. *louvoyer*).
[357] Історію про блудницю Раав, яка врятувала шпигунів Ісуса Навина, викладено в другому розділі Книги Ісуса Навина.
[358] Ідеться про народження близнят у Тамари: Бы́сть же є҆гда̀ рожда́ше, и҆ вѣ́ста близня́та во ᲂу҆тро́бѣ є҆ѧ̀. Бы́сть же въ рожде́нїи є҆ѧ̀, є҆ди́нъ произнесѐ рꙋ́кꙋ: взе́миши же ба́ба навѧзà на рꙋ́кꙋ є҆гѡ̀ че́рвлень, глаго́лющи: се́й и҆зы́детъ пе́рвый. Є҆гда̀ же вовлечѐ рꙋ́кꙋ, и҆ а҆́бїе и҆зы́де бра́тъ є҆гѡ̀. Она́ же речѐ: что̀ пресѣ́чесѧ тебѐ ра́ди преграждéнїе; И҆ прозва̀ и҆́мѧ є҆мꙋ̀ фаре́съ. И҆ посе́мъ и҆зы́де бра́тъ є҆гѡ̀, є҆мꙋ́же бѣ̀ на рꙋцѣ̀ є҆гѡ̀ че́рвлень: и҆ прозва̀ и҆́мѧ є҆мꙋ̀ за́ра (Перша книга Мойсеєва: Буття 38: 27–30).
[359] Очевидно, Сковорода має на думці слова: И҆ взѧ̀ і҆исꙋ́съ всю̀ зе́млю, ꙗ҆́коже заповѣ́да гдⷭ҇ь мѡѷсе́ю: и҆ дадѐ ю҆̀ і҆исꙋ́съ въ наслѣ́дїе і҆и҃лю, раздѣле́нїемъ по племенѡ́мъ и҆́хъ (Книга Ісуса Навина 11: 23).
[360] Див.: Книга пророка Єзекіїля 4: 9–11.
[361] Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 4: 3. Пор.: ве́рвь червле́на ᲂу҆стнѣ̀ твоѝ.

[362] Книга пророка Захарії 2: 1.
[363] Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 6: 38. Пор.: ѥ҆́юже мѣ́ритє, возмѣ́ритсѧ ва́мъ.
[364] Можливо, Сковорода має на думці слова: є҆ди́нъ де́нь пре́д гдⷭ҇емъ ꙗ҆́кѡ ты́сѧща лѣ́тъ (Друге соборне послання св. ап. Петра 3: 8).
[365] Книга пророка Варуха 3: 24.
[366] Трохи неточна цитата з Книги пророка Варуха 3: 25. Пор.: **В**ели́ко и҆ не и҆́мать конца̀.
[367] Книга Псалмів 103 (104): 25.
[368] Перша книга Мойсеєва: Буття 3: 1.
[369] Див.: Четверта книга Мойсеєва: Числа 21: 8–9.
[370] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 12: 32. Пор.: и҆ а҆́ще а҆́зъ вознесе́нъ бꙋ́дꙋ ѿ землѝ, всѧ̑ привлекꙋ̀ къ себѣ̑.
[371] Сковорода має на думці слова: въ со́лнцѣ положѝ селе́нїе своѐ (Книга Псалмів 18 (19): 5).
[372] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 15. Пор.: то́й твою̀ блюстѝ бꙋ́детъ главꙋ̀.
[373] Сковорода має на думці слова: **И҆** и҆спꙋстѝ ѕмі́й за жено́ю и҆з̾ ᲂу҆́стъ свои́хъ во́дꙋ ꙗ҆́кѡ рѣкꙋ̀, да ю҆̀ въ рѣцѣ̀ потопи́тъ (Апокаліпсис 12: 15).
[374] Див.: **И҆** зна́менїе ве́лїе ꙗ҆ви́сѧ на небесѝ: жена̀ ѡ҆блече́на въ со́лнцє (Апокаліпсис 12: 1).
[375] Сковорода має на думці слова: **И҆** дана̑ бы́ша женѣ̀ два̀ крила̑ ѻ҆рла̀ вели́кагѡ (Апокаліпсис 12: 14).
[376] Апокаліпсис 12: 5.
[377] Див. прим. 378 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».
[378] Сковорода має на думці слова Соломона: **Т**рїе́ ми сꙋ́ть невозмѡ́жнаѧ ᲂу҆разꙋмѣ́ти, и҆ четве́ртагѡ не вѣ́мъ: слѣда̀ ѻ҆рла̀ парѧ́ща (по воздꙋ́хꙋ) и҆ пꙋтѝ ѕмі́а (ползꙋ́ща) по ка́мени… (Книга Притч Соломонових 30: 18–19).
[379] Сковорода має на думці слова: а҆́ще ра́бъ воцари́тсѧ, и҆ безꙋ́мный и҆спо́лнитсѧ пи́щею, и҆ раба̀ а҆́ще и҆зжене́тъ свою̀ госпожꙋ̀ (Книга Притч Соломонових 30: 22).
[380] "Хлопчатая бумага" – бавовна. Сковорода переказує Книгу пророка Даниїла 3: 46. Пор.: **И҆** не преста́ша ввергшїи и҆̀хъ слꙋгѝ царе́вы, жгꙋ́ще пе́щь на́фѳою и҆ смоло́ю, и҆ и҆згре́бьними и҆ хвра́стїемъ.
[381] Книга Псалмів 44 (45): 9.
[382] Книга Псалмів 147 (148): 5.
[383] Книга Псалмів 147 (148): 3.
[384] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 15. Пор.: то́й твою̀ блюстѝ бꙋ́детъ главꙋ̀.
[385] Парафраза Книги пророка Йони 1: 3. Пор.: и҆ воста̀ і҆ѡ́на, є҆́же бѣжа́ти въ ѳарсі́съ ѿ лица̀ гдⷭ҇нѧ.
[386] Фраза съ людьмѝ є҆гѡ̀ зринає в Посланні св. ап. Павла до римлян 15: 10.
[387] Ніневія (гр. *Νίνος*, лат. *Ninus*) – стародавня столиця Ассирії, зруйнована в 606 р. до н. е. Кіаксаром. Ця назва походить від слова *nawah*, що означає "оселятися". Тим часом перекладена ще за старокиївської доби хроніка Іоана Малали стверджувала, що це місто заснував син Кроноса й брат Зевса Нін [див.: *Чижевський Д.* Антична література в старій Україні // *Чижевський Д.* Філософські твори: У 4 т. – Київ, 2005. – Т. 2. – С. 51].
[388] Див. прим. 257 до діалогу «Наркісс».
[389] Книга пророка Іоїля 2: 21.
[390] Трохи неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 22. Пор.: **Д**ерза́йте, ско́ти польсті́и.
[391] Неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 23. Пор.: **И҆** ча̑да сїѡ̑нѧ, ра́дꙋйтесѧ и҆ весели́тесѧ ѡ҆ гдⷭ҇ѣ бг҃ѣ ва́шемъ, ꙗ҆́кѡ даде̑ ва́мъ пи́щꙋ въ пра́вдꙋ.
[392] Книга Псалмів 103 (104): 2.
[393] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 15. Пор.: то́й твою̀ блюстѝ бꙋ́детъ главꙋ̀.

[394] Сковорода має на думці слова: и҆ ѡ҆брати́сѧ ви́дѣти тру́пъ льво́въ, и҆ сѐ, ро́й пче́лъ во ѹ҆стѣ́хъ льво́выхъ и҆ ме́дъ (Книга Суддів 14: 8).
[395] Див.: И сни́де самѹ́нъ во ѳамна́ѳъ и҆ ви́дѣ жено̀ во ѳамна́ѳѣ ѿ дще́рей фѹ҆лїстї́мскихъ (Книга Суддів 14: 1).
[396] "Ѳамна" – це місто Тімна (євр. *timnāʰ*), згадуване в Першій книзі Мойсеєвій: Буття 38: 12 і деінде. Одна з можливих етимологій – "частина (території)", від дієслова *mānāʰ* – "вираховувати" [див.: The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon. – Peabody, Mass., 1999. – P. 584]. Та́ етимологія, яку подав Сковорода, засновується на співзвуччі слова *Тімна* зі словом *темуна* (євр. *təmûnāʰ* – 'образ, форма, зображення'), хоч насправді це різнокореневі слова.
[397] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 15. Пор.: то́й твою̀ блюстѝ бѹ́детъ главѹ̀.
[398] Сковорода має на думці слова: Въ то́мъ живо́тъ бѣ̀, и҆ живо́тъ бѣ̀ свѣ́тъ человѣ́кѡмъ: и҆ свѣ́тъ во тмѣ̀ свѣ́титсѧ, и҆ тма̀ є҆гѡ̀ не ѡ҆бѣ́ѧтъ (Євангелія від св. Івана 1: 4–5).
[399] Євангелія від св. Івана 1: 7, 8.
[400] Євангелія від св. Івана 5: 35.
[401] Євангелія від св. Івана 3: 30.
[402] Євангелія від св. Матвія 28: 18.
[403] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 15. Пор.: то́й твою̀ блюстѝ бѹ́детъ главѹ̀.
[404] Книга Псалмів 67 (68): 1.
[405] Четверта книга Мойсеєва: Числа 10: 34.
[406] Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 2.
[407] Катавасія (гр. *καταβασία*) – поняття, взяте з практики православного церковного співу: обидва кліроси сходяться разом посередині храму перед амвоном для завершення пісні канону.
[408] У «Бенкеті» Платона Алківіад порівнює Сократа з фігурками силенів, усередині яких були заховані зображення богів (Бенкет 215b). Див. прим. 7 до циклу «Басни Харьковскія».
[409] Див. прим. 94 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое». Сковорода розглядав біблійний текст як свого роду поетичну фікцію, яка являє собою "неправду", що є *особливою правдою* [про природу поетичної правди див.: *Ingarden R.* O tak zwaney "prawdzie" w literaturze // *Ingarden R.* Studia z estetyki. – Warszawa, 1966. – T. 1. – S. 415–464].
[410] Говорячи про Мойсея-"обманщика", Сковорода, очевидно, має на думці поширений у Європі "лібертинський" твір «Про трьох обманщиків», в основу якого покладені писання сирійського автора XI ст. Абу ль Алла, спрямовані проти Мойсея, Христа й Магомета, котрі, мовляв, є "трьома ошуканцями" людства [див.: *Ніженець А.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 58]. Зрештою, сюжет про "трьох ошуканців" зринав і в інших виданнях, наприклад, у книзі «Theophrastus redivivus» (1659 р.).
[411] Очевидно, Сковорода натякає на Федрову байку «Гора породила мишенятко» [див.: *Федр*. Байки / Упорядкування, передмова, переклад та примітки Володимира Литвинова. – Київ, 1986. – С. 89]. Була й латинська приказка: "Parturiunt montes, nascetur ridiculus mus" ("Тужаться гори, а народжується смішне мишеня") [Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 263], яка зринає, наприклад, у трактаті Горація «Про поетичне мистецтво» (139): "Гори в пологах важких, а родиться… мишка маленька" [*Квінт Горацій Флакк*. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 218]. Український варіант цієї приказки: "Вродила гора миш" [*Франко*, № 6658], а росій-

ський: “Гора мышь родила” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 516].

[412] Натяк на байку «Голодний Лис та виноград»: “Якось в саду голодний Лис, стрибаючи, / Зірвати гроно прагнув із вершка лози. / Коли дістати все ж не зміг, сказав таке: ‘Облишу, виноград ще кислий, не дозрів’” [*Федр*. Байки / Упорядкування, передмова, переклад та примітки Володимира Литвинова. – Київ, 1986. – С. 74]. Сюжет про лисицю та кислий виноград добре відомий і в східнослов’янському фольклорі [див.: Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка / Составители: Л. Г. Бараг, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков. – Ленинград, 1979. – С. 59 (59)].

[413] Євангелія від св. Івана 5: 39.

Кни́жечка
о Чте́ніи Свящ́е́н[наго] Писа́нія,
наре́чённа
Жена̀ Ло́това

Любе́зный Дру́же Михаи́ле[1]!

В са́мом Откры́тіи Намѣ́стничества Ха́рковскаго[2], во Вре́мя непреста́нных О́сѣнных Дощ́е́й, прогоня́я Ску́ку, написа́л я сію Кни́жицу в Монастырѣ̀ Сѣння́нском[3]. Сей Монасты́рик подари́л Пече́рской Ла́урѣ святый Іусты́н, Митрополі́та Бѣлагоро́дскій[4], в кото́ром он ча́сто уединя́лся ра́ди Го́рних Вертогра́дов и Чи́стаго Не́ба. Брат мой, Іусті́н Звѣря́ка[5], бы́вый тогда̀ Игу́меном, не могл чу́вствовать Вку́са в Женѣ̀ моéй Ло́товой. Одна́к был Тvпо́графом и забавля́лся Книгами Е́ллинскими и Ри́мскими. Но ты, Любе́зный Дру́же, имѣ́еш Вкус не Звѣ́рскій. Мо́жно ли мнѣ̀ не сказа́ть о Тебѣ̀ (в Полу́ночном Кано́нѣ пе́рваго Гла́са):

"Яви́лся еси̇̀ Авраа́му, Чистѣ́йшую Часть Богосло́вія пока́зуя"[6].

Всѣ̀ богосло́вствуют, но не по Авраа́мску. Всѣ̀ вкуша́ют и жую́т, но не по Ія́ковлю Сы́ну.

"Іу́до, Сы́не мой! Тебе похва́лят бра́тія твоя̇̀…"[7]

"Зу́бы Его, па́че Млека̀"[8].

Кто мо́жет помина́ть Же́ну Ло́тову, аще не бу́дет Бог с ним? "По́мни, де, Послѣ́дняя твоя…"[9] А Послѣ́днее видь есть Что́ ли Оно, а́ще не Коне́ц и Вѣ́чность? "По́мни Послѣ́дняя твоя̇̀"[10], си́рѣчь Слѣ́дующее за Дѣла́ми твои́ми. Все на́ше ищеза́ет, а на Мѣ́сто Тѣ́ни Вѣ́чность… О Вѣ́чносте! Ты Еди́на еси̇̀ и Свѣ́т нам и Па́мять. Безсла́вен Судія̇̀, не по́мнящій Тебе́! Безпа́мятен Тебѐ забы́вшій Богосло́в! О Вѣ́чносте! Ма́ти тебѣ̀ Па́мять, а Ты Ея̇̀ Ма́ти… Спя́щій на Бі́бліи, Кни́жниче мой, скажи̇̀ мнѣ̀, Кто́ ли? и Что́ ли гнѣзди́тся в Па́мяти твое́й? Ка́я Рѣ́чь и ка́я Невѣ́ста живе́т и образу́ется в твоем сем, всѣх Морски́х и Во́здушных Бездн ши́ршем, Зерца́лѣ? Что́ то плѣня́ет и весели́т твою и Вселе́нныя Цари́цу? Ку́ю Цари́цу? Па́мять (говорю̀) твою? Пожа́луй, скажи̇̀!..

Отвѣща́ет Кни́жник. Тфу! Как не зна́ть Сего? Ра́дуга во О́блакѣ, Краса́вица в Зе́ркалѣ, а прекра́сный На́ркісс мой[11], Мі̇̀р сей ви́димый во Оча́х мои́х, бу́дьто в двои́х Зе́ркалушках, смо́трит на себе, аму́рится и любу́ется сам собо́ю непреста́нно…[12]

А сверх сего̀, ничего́ ли тебѣ̀ на Па́мять не прихо́дит?

Отвѣ́т. Да Что́ ли Друго́е Како́е прі̇йде́т? Видь, что ви́диш, то и по́мниш… О Друг ты мой! Знал я Сіе пре́жде твоего Отвѣ́та. Зна́ю, что ты весь, как На́ркісс твой во Вода́х, потопи́лся в Нали́чность[13]. А Па́мять твоя̇̀ гдѣ̀? Во мнѣ̀! Что́ ли она̇̀ по́мнит? Все! Как же по́мнит? Видь Все твое и весь твой Вздор (ха́ос[14]) торчи́т под Но́сом твоим. Вся твоя Ру́хлядь, весь Болва́н твой, Мі̇̀р сей, лежи́т на Оча́х твои́х, гнѣзди́тся в твои́х Зѣни́цах. То Еди́но то́чію по́мнится, что Зао́чное. Гдѣ̀ у́бо твоя̇̀ Па́мять? Видь у тебѐ нѣ̀т Ничего̀

Заóчнаго. И ны́нѣ к чему̀ она тебѣ? Скажѝ мнѣ: гдѣ такое О́ко, чтоб не было ему на Чтó-либо смотрѣть? Не мóжет у́бо быть и Пáмять, когдà Нéчево ей пóмнить.

Пожáлуй, не мучь мене[15]! (прóсится Кни́жник). Я видь пóмню Все Тóе, Что здѣлалося Вчера… О бѣ́дный! с твоéю Вчерáшнею Пáмятію…

Вчерà сіе твое ужѐ пройшлò. Поги́бла ку́пно со твоим Вéчером и Пáмять твоя̀. Все Тóе есть то твоѐ Вчерà, что ужѐ ищéзло, отцвѣлò и не узнáет Мѣ́ста своего[16]. А́ще Земля̀ твоя̀ есть Ничтòже, кáко и не Пáмять? Вот! се онà от Земли Земнáя твоя Пáмять, послу́шай! "Лицѐ Господне на твор[ящыя] Злáя, éже потреби́ти от Земли̇̀ (зави́сящу) Пáмять их"[17]. Пожáлуй, просни́ся! Не весь погружáйся в Зéмлю! Приложѝ к ней и То, Чегò не ви́диш. А прилóжиш, если вспóмниш. Тѣм онò Вели́кое, чем Нетлѣ́нное. Нетлѣ́нное, я́ко неви́дное. Кто бо мóжет растли́ть Заóчное и Неви́дное? И Что есть Святое, аще не удалéнное от Тли? Сія̀ же то есть И́стинная Пáмять: признáть, обня́ть и приня́ть в Пáмятное нáше Зерцáло Тую Святы́ню, котóрая утаéнна, тó есть от Тли удалéнна, и пáче Сóнца сія́ет, то есть Всѣм Вся оживля́ет.

"Пóйте Господéви, Преподóбныи Его,

и исповѣдайте Пáмять Святы́ни Его"[18].

Ви́диш ли, что Святы́ня и Пáмять не разлу́чна Дру́жка? А ты Еѐ привязáл до проклятія Земли̇̀.

Святы́ня и Пáмять двойнà сія̀ Лучà есть Невечéрняго Сóнца. Святы́ню Вѣ́ра ви́дит, Надéжда надѣ́ется, Любóв объéмлет Сéрдцем, а Пáмять пáмятует. Четы́ре сіи Ду́хи суть Еди́но с Вѣ́чностю, с Бéздною Нетлѣ́нія, с Апокáлиѱным Грáдом, с незаходи́мым Сóнцем. Ви́диш дым? вспóмни Огнь[19]. Ви́диш Мыр сей? вспóмни Вѣ́чность. Что есть Мыр сей? Дым Вѣ́чности. Вѣ́чность есть Огнь Все ядýщій.

Глуп Ловéц на Слѣд зѣвáет. Е́лень в Пáмять не прихóдит. А Слѣд ведéт до Е́леня.

Буй Кни́жник на Болвáн смóтрит. Вѣ́чность в Пáмять не прихóдит. А Стéзи до Ея̀ ведýт.

"Стéзи твоя в Водáх мнóгих"[20].

Бі́бліа есть Стéзи Егò. А ты в Стезя́х поглуби́лся. Но просни́ся и припóмни. Кудà сіи Слѣды̀ ведýт? Кудà сіи Нóги несýт? Вот кудà! Наýм спѣвáет:

"Се на Горáх Нóги! (Чіи̇̀ Нóги?)[21]

Благовѣствýющаго и возвѣщáющаго Мир"[22].

Ви́диш? На Горáх твой Е́лень. К немý сіи Слѣды̀ ведýт. К немý сіи Нóги несýт. Возвóдь же Пáмять на Гóры. Оттýду прихóдит Пóмощ.

Что есть Лóтова Женà? Слѣд! Кудà Она тебе ведéт? Тудà, кудà сама идéт. Идéт тудà, кудà смóтрит. Кудà смóтрит, там Ея̀ Мысль. Она огля́нулась в Содóм. Женà и Содóм есть Тó же. Содóм значит То, Что Тáйна[23]. Вот кудà Женà привелà! в Содóм. А Содóм же кудà ведéт? Тудà, кудà Дым восхóдит. Дым Его восхóдит в Нéбо. Дым его подня́лся в Гóру. Дым, Чад, Дух, Мысль,

Толк есть То́ же. Ви́диш? куда̀ веде́т Содо́м? Жена̀ и Содо́м суть Но́ги. Ви́диш, что иду́т на Го́ры?

“Се на Го́рах Но́ги!..”[24]

Но и Гора̀ Слѣд есть Божій. А куда̀ она̀ возво́дит? На Сіо́н Го́ру возво́дит. Но Сіо́н Гора̀ Земна́я. Она̀ возво́дит к Небе́сной. Сіо́н на Град призира́ет. Небе́сна Гора̀ на весь Мыр. Там-то твой Лот обита́ет! “Гора̀ Сіо́н, в нейже всели́лся есѝ”[25]. Гдѣ же наш Сіо́н Небе́сный? Со́нце на весь Мыр взира́ет. Вот тебѣ Гора̀ Небесна! Со́нце и́стинный Содо́м есть. Ло́това есть Жена̀ Со́нце. В сем Болва́нѣ Лот сокры́лся. Ви́дит Его Па́мять чи́ста. Зрит на Его̀ свята̀ Вѣ́ра. Со́нце Содо́м, а Он Сиго́р[26]. Со́нце Жу́пель, он Ѳіміа́м. Со́нце Пе́кло, а Он Роса̀. Со́нце западе́т под Зе́млю. В Па́мять вѣ́чную бу́дет Лот. Он тебѣ Оте́ц и Жени́х. Купідо́н и ве́тхій Де́ньми[27].

Примѣта 1-я
О наставникѣ

Проходить Море сїе, великое и пространное[28], за руководством Ангелов Божїих должно. Таков вожд был Рафаил Товїи.

Ангел, Апостол и истинный Богослов есть то же. Но по чему знать, кто от Бога послан? Слушай Іеремі́ю. Гл[ава] 23, с[ти]х 22.

“Аще бы стали в Совѣтѣ моем, слышаны сотворили бы словеса моя и отвратили бы людей моих от пути их лукаваго и от начинанїй лукавых”[29].

Видиш, что Посланник от Совѣта Божїя есть тот, кто толкует к нравоученїю, паче же к Вѣрѣ, без коей и добродѣтель – не добродѣтель. Таковы суть: Василїй Великїй[30], Їоанн Златоустый[31], Григ[орїй] Назїа́нзын[32], Амвросїй[33], Їеро́ним[34], Августи́н[35], Папа Григ[орїй] Великїй[36] и сим подобные[37]. Сїи-то могли с Павлом сказать:

“Мы же Ум Христов имами”[38].

Богословїа учит, или цѣли́т, самыя тайныя в душѣ начинанїя, совѣты и мысли.

“Растлѣша и омерзиш[ася] в начинан[їих]”[39].

Начинанїе, начало, совѣт, “λόγος”[40] и Бог есть то же. От совѣта, или главы, как от источника, всѣ наши дѣла̀ наружу происходят. Если Совѣт добр, то и плоды добрые.

И так Богословїа есть не иное что, как искорененїе злых Мыслей, или, как Павел говорит, началов и властей[41]. Вить если два суть человѣка, перстный и небесный, в том же человѣкѣ, то и два нача́ла: одно Змїино, или Плотское, другое Божїе.

В протчем, тѣ искореняют худыя Мысли, а на то Мѣсто насѣвают слово Божїе, сѣмя всѣх добрых дѣл, о коих можно сказать:

“Начат Їисус творити же и учити”[42].

Любовь одна Ангелскїй язык дѣлает дѣйствительным[43].

Примѣта 2-я
О симпа́ѳїи, или сострастїи, между чтецом и наставником

Нача́ло всему и вкус есть Любовь. Как пища, так и наука, не дѣйствительна от нелюбимаго. И так с помянутых Ангелов избрать для себе одного, кой паче протчїих понравится. Откушать нѣсколько каждаго или нѣкоторых с них. В то время вдруг к одному особливое движенїе почувствуеш. Одну Ма́нну всѣ сїи ядят[44]: хорош во всѣх помянутых вкус, но разный.

Примѣта 3-я
О отверженїи свѣцких Мнѣнїй

Приступая к небе́сным оным Писателям, должно принять чистительныя Пи́лулы и всѣ старинныя с глупаго Общества водхненныя мнѣнїя так изблевать, как Израиль ничего не взял от разореннаго Їерихо́на, а если что удержал, за то был казнен. Если в море для измытїя итить, так на что удерживать мїрску́ю грязь? Муж двоедушен есть искуситель, дух пытливый[45], хром на обѣ но́ги, ни тепл, ни хладен[46]. Муж неутральный есть непрїятель дѣлу, а Библїа есть то тяжебное дѣло Богу с смертными. Сей-то род людей вопрошает Бога:

"Жив ли в руках моих воробей?"

"Жив, если не задавиш", – отвѣчал Бог.

"Не искусиши Господа Бога твоего"[47].

Примѣта 4-я
О страшной опасности в чтенїи

Но понеже, по Августиновому слову, не точїю в свѣцких дѣлах, но и в самом Раѣ сло́ва Божїя скрыты находятся Дїаволскїя сѣти[48], длятого с великим опасенїем поступать должно, дабы при самом чтенїи и поученїи в Законѣ Вышняго не вплутаться нам в сило̀ лукавое, по примѣру Їу́дыну.

"По хлѣбѣ внїйде в него Сатана"[49].

А вот тѣ сѣти! Сребролюбїе, честолюбїе, сластолюбїе, тщеславїе… Сїи всѣ Духи возвращаются в землю свою[50], то есть к Брюху и к плоти, откуду нас Слово Божїе вывесть единственно намѣренно.

Коль многих погубила грязь Ло́това пїянства? Безчисленных растлил яд Давидова прелюбодѣйства, а в старости его – мнимый Дур дѣволожства. Не менѣе яда в повѣстях о Сынѣ его. Читаем о ревности Илїиной и острим нож на ближняго. Слышав о Їезекїиной болѣзни, раздражаем страх смертный и наше Суевѣрїе. Богатство Їовлево – жадными, а Благородность Авраа́мова дѣлает нас тщеславными.

Ла́зарево воскресенїе, слѣпых прозрѣнїе, свобода бѣснова́тых совсѣм нас превращает в плотомудрствующїя скоты. Самое сїе Зерно Божїе, сирѣчь слово сїе "Вѣра"[51], соблазняет нас, повергая на стїхїи внѣшняго Мїра. Отсюду-то уповаем на плоть и кровь святых[52], надѣемся на тлѣнь и клятву,

обожаем вещество в Ла́данѣ, в свѣчах, в живописи, в образах и церемо́нїах[53], забыв, что, кромѣ Бога, ничтоже Благо и что всякая внѣшность есть тлѣнь и клятва. Кратко сказать, вся Библїа преисполненна пропастей и соблазнов. "Сей лежит на паденїе"[54], и весь сей путь ея Їерихо́нскїй воздушными осажден разбойниками[55]. Скажем с Давидом:

"На пути сем… скрыша сѣть мнѣ"[56].

Слышал ты о мытарствах[57]? Так вот они! В протчем они есть небыль. Помяни, что Библїа есть Еврейская СФИНКС[58], и не думай, будьто об ином чем, а не о ней написано:

"Яко Лев рыкая ходит,
искїй, кого поглотити"[59].

Помни, что опасное дѣло встрѣчаться с Голїа́ѳом. Щаслив, кому удалось раздрать Льва сего и обрѣсти в жостком нѣжное, в горком сладкое, в лютости Милость, в Ядѣ ядь, в Буйствѣ вкус, во смерти жизнь, в безчестїи славу…[60] Но, как притча есть: не всякому по Якову[61], сїесть по Сампсо́нову, удается.

Примѣта 5-я.
О чтенїи в мѣру

Весьма помнить должно увѣщанїе Сира́х[ова] Сына:

"Мнози пресыщенїем умроша"[62].

Затѣм, как можно, стараться в мѣру кушать, не обременяя желудка мыслей наших. Здоровой и чистой вкус малым доволен, а зассоренная Глотка без мѣры и без вкуса жерет. Длясего-то не велит Бог святить себѣ скотов, не имѣющих жванїя[63]. Много жрать, а мало жевать – дурно. Многїя, к тому разномысленныя чтущїй Книги, не будет благоучоным[64].

Когда наш вѣк или наша страна имѣет мудрых мужей гаразда менѣе, нежели в других вѣках и сторонах, тогда виною сему есть то, что шатаемся по безчисленным и разнородным книг стада́м – без мѣры, без разбору, без Га́вани.

Больный разных Тварей безпокоит, а Здоровый одною я́дью сыт. Скушай одно со вкусом, и довлѣет. Нѣт вреднѣе, как разное и безмѣрное. Пиѳаго́р, ражжевав един Треуголник, сколько насытился[65]? Давид, раскусив едину стѣнь Ковчега, сколько просвѣтился? Даже скакаше играя[66]. Ражжуй одну преславную Славу, и во многїя обители Божїего сего Лаби́риноа[67] отверзется тебѣ вход и Исход[68]. Преславная Слава, Слово Божїе и Мысли Его есть то же.

"Преславная Глаголашася в тебѣ, Гр[аде] Б[ожїй]"[69].

"По всей земли Слава твоя"[70].

Раскуси одну точїю, напримѣр сїю СЛАВУ:

"Идѣже труп, тамо соберутся Орлы"[71].

Или сїю: "Птицы да умножатся на земли"[72].

Или сїю: "Слетѣша Птицы на тѣлеса расте́санная"[73].

Или сїю: "Седмь ю́ниц во юницах людских"[74].

Или сїю: “Очи твои, яко Голубины”[75].
Или сїю: “Не вѣм Орла, паря́щаго к солнцу”[76].
Или: “Твоим ли повелѣнїем возносится Орел?”[77]
Или: “Подъях вас, яко на крилѣх Орлих”[78].
Или: “Призовет (Бог) от восток птицу”[79].
Или: “Глас Горлицы слышан в земли нашей”[80].
Или: “Да станет Солнце[81]! и ста солнце”[82].
Или: “Дондеже пришедши, ста верху̀, идѣже бѣ отроча”[83].
Или: “Вознесе Сампсо́н на верх Горы̀ врата гра́дныя”[84].
Или: “Возмите врата князи ваш”[85].
Или: “Врата сїя затворенна будут”[86].
Или: “Да хвалим будет во вратѣх Муж ея”[87].
Или: “Се Лѣствица утвержд[ена] на земли”[88].
Или: “Желѣзо не взыйдет на главу мою”[89].
Или: “Всплывѐ желѣзо”[90].
Или: “Что есть Чел[овѣк], яко помниши Его?”[91]
Или: “Взятся от земли живот Его”[92].
Или: “Един есмь аз, дондеже прейду”[93].
Или: “Прейдем до Виѳлеема”[94].
Или: “Не изыйдеши, Боже, в силах наших”[95].
Или: “Премудрость во исходѣх поется”[96].
Или: “Возвеселися Непло́ды не раждающая”[97].
Или: “Созиждутся Пустыни твоя вѣчныя”[98].
Или: “Дщери твоя на ра́мѣх возмутся”[99].
Или: “Будут царїе кормители твои”[100].
Или: “Приступите ко мнѣ, погублшїи сердце”[101].
Или: “Ниже хребты их, и высота бяше им”[102].
Или: “Узриши задняя моя”[103].
Или: “Помни послѣдняя твоя”[104].
Или: “Полижут персть, аки Змїеве”[105].
Или: “Яко Ластовица, тако возопїю”[106].
Или: “Бяше Ефрем, яко голуб безумный, не имый сердца”[107].
Или: “Кто прейде на ону страну моря и обрѣте премудрость?”[108]
Или: “Звѣзды возсїяша в хранилищах своих”[109].
Или: “Со́нїя узрят”[110]. “На забра́ла востекут”[111].
“Глубоко сердце Человѣку, и кто познает ѐ?”[112]
“Вода глубока совѣт в сердцѣ Мужа”[113].
“Человѣк насади Виноград”[114].
“Подобает вам родитися свыше”[115].
“Дал бы тебѣ воду живу”[116].
“Ангел Господень возмущаше воду”[117].
“Иже первѣе влазяше… здрав бываше”[118].
“Познася има в преломленїи Хлѣба”[119].
“Змїя возмут[120]. Языки возглаголют новы”[121].

“Востани и ходи[122]. И вскочив, ста и хождаше”[123].

“Востани спяй, и воскресни от мертвых”[124].

“Даны быша Женѣ два кри́ла Орла великаго”[125].

Кто развяжет хоть одну связь,

В том блещит Израилскїй Глаз.

Кто премудр (тот) и сохранит сїя[126]. Сирѣчь примѣтит, соблюдет, постигнет и размыслит[127]. Когда слышиш сїе: “Поминайте жену Ло́тову”[128], не довлѣет вспомнить одно тое, что была жена у Лота. Сїя такая пища есть гладная, тощная, не сытостная, худая, кратко сказать, пустый Колос и худая Корова от сна Фараонскаго[129] и суеты мїрскїя. Но должно размыслить и припомянуть тое, куда ведет разумы наши сей соле́ный Болван[130]? Что то внушает нам не вкусная и бу́їя сїя Корова?

Не обращайся сердцем твоим в Содо́м алчныя тлѣни и суеты[131], не опочивай здѣ в смертной сѣни, но в предняя простирайся на Гору с Ло́том и тако тецы̀, да постигнеш[132] соль и нетлѣнную Силу тлѣни сея, и Славу воскресенїя Ея, да то, что посѣянно в тлѣнїи, востанет в нетлѣнїи[133], да воспоеш:

“Востани Слава моя”[134].

“Един есмь аз, дондеже прейду”[135], и будеш блаженный оный Странник и Пришлец, о коем вопрошает Прозорливый Варух:

“Кто прейде на ону страну моря и обрѣте ю̀?”[136]

Сїе-то значит поминать. “Поминайте жену Лот[ову]”[137]. Сирѣчь: ражжуйте, раскусите, растолочте, разбїйте и сокрушите И́дола сего, раздерите Льва сего Дїа́вола, и сыщите внутрь его сокровенную ядь и сладкїй сот вѣчности, безвѣстная и тайная Премудрость Божїя, о коей Иса́їа: “В сокровищах спасенїе наше”[138].

Из двоих Естеств состоит Слово Божїе.

“Единою Глагола Бог, но двойное слышно”[139].

Двѣ страны имѣет Библейное Море. Одна страна наша, вторая Божїя. На нашем Брегѣ ко́лосы пустые, а коровы худыя, обон-пол же Моря и кла́сы добры, и Юницы избранны. Наш брег и бѣден, и гладен, заморскїй же есть доброй надежды Га́вань, лоно, или Залив Авраамлїй[140], мѣсто злачное[141], гдѣ весь Израиль пасется и почивает, оставив на голодной сторонѣ Содо́млян.

“Кто прейде на ону страну Моря?”[142]

А вот кто! “И полещу и почїю”[143].

“Аз уснух, и спах, и востах”[144].

Вот и Дѣвица! “Под сѣнь Его вожделѣх и сѣдох”[145]. Почивай, душа моя, мудрая Дѣво! не бойся[146].

“Аще поспиши, сладостно поспиши”[147].

О Раю мой, Раю! мы тебе почитаем, но не разумѣем. Ах! с толком нужно вкушать Слово Божїе. Зубами Сына Їяковля жевать должно.

“Їудо[148]! возлег уснул еси, яко лев”[149]. И не дивно: Мог он ражжевать и обрѣсти себѣ сладость покоя.

“Яко Рай сладости, Земля пред лицем Его”[150].

И всѣ оные имѣют Їу́дыны Зубы, о коих написано:

“Якоже Утро, разлїются по Горам людїе мнози
и крѣпцы, подобны им не быша от вѣка”[151].

“Праведник дерзает, аки Лев”[152].

“ПОМИНАЙТЕ ЖЕНУ ЛО́ТОВУ”[153].

Вся тварь есть сѣнь привидѣнїя, а Бог есть Дух Ви́дѣнїя[154]. Вот тебѣ два Хвалы́нскаго МО́РЯ[155] Берега̀! Сѣверный и Южный.

“ПОМИНАЙТЕ ЖЕНУ ЛО́ТОВУ”[156].

Слышиш мрачное привидѣнїе[157]? Вспомни чрез сей мрак свѣт ви́дѣнїя[158]. Осязаеш не чувственный солоный Кумир, длячего чрез сїю примѣту не взойдет тебѣ на сердце Соль нетлѣнїя и вкус Вѣчности[159]? Видиш Сѣверный Берег, помяни на нем Южный невидный: “От Юга прїйдет Бог”[160]. Уготовь Па́сху. Вить здѣсь не нажиться. Не ногами прейдеш, ни Кораблем, ни Крилами. Сам Господь восхитит сердце твое и преставит от смерти к жизни[161], от буйства – в разум и Суд.

“Путь бо Господень есть Суд и Милость”[162].

Если взираеш на Жену сїю, почто прелюбодѣйствуеш в сердцѣ твоем[163]? Почто почити на плоти и крови ея мыслиш? Длячего не размыслиш, что плоть и кровь нѣсть Царствїе небесное[164], нѣсть покой и сладость, но мертвый сей Болван, сѣнь и привидѣнїе, а сїя Примѣта ведет тебе к мѣткѣ своей, к Мужу своему, дабы не с нею, но с ним тебѣ почить и насладиться:

“Потребил еси всякаго любодѣющаго от тебе”[165].

Развѣ ж великое есть нѣчтось Муж ея Лот? О друг мой! Когда Сын Авраамль[166], велик есть Человѣк Христос, тогда Его ж Братанич Авраамль, малое ли нѣчтось тебѣ мнится быти? О всем родѣ сем дерзновенно скажем:

“Род же Его кто исповѣсть?”[167]

Лот есть оный ЧЕЛОВѢК, о коем написано:

“В воню Мvра твоего течем”[168].

За ним-то чистыя Дѣвы текут из сѣвернаго Брега на Го́ры Кавказскїя, да упїются и почїют:

“Упїются от тука Дому твоего”[169].

Лот есть одного рода с Смѵ́рною, сїесть тук или клей из Арома́тных древ. Вот Премудрость Божїя! “Яко Смырна, издах благовонїе”[170].

“Смѵ́рна и Ста́кти, и касїя от риз твоих”[171].

Еллинскїй глас Ста́кти[172], а Еврейски ЛОТ[173]. СТА́КТИ – не благїй ли Дух? а Дух благїй не то же ли, что БОГ? Шаба́ш? Здѣсь почїем!

…“И полещу, и почїю”[174].

“Господь пасет мя”[175]. “На мѣстѣ зла́чнѣм всели мя”[176].

“ПОМИН[АЙТЕ] ЖЕНУ ЛО́ТОВУ”[177].

О жена, жена! Ты и горесть, и сладость моя. Живиш и умерщвляеш… Если бы мы тебе так любили, как твой сладчайшїй МУЖ ЛОТ, якоже и ХРИСТОС Церковь свою, никогда бы мы не разлучали, яже Бог сочета[178]. Тайна сїя велїя есть…[179] А нынѣ холодно и несмысленно любля, а безтолково и безпамятно поминая тебе, не вспомним о Мужѣ твоем, раздѣляя не-

раздѣлную Двоицу и забыв Совѣт Божїй: “Сыне Человѣч, да не сотвориши чад по плоти”[180].

И невозможно, чтоб сїя Е́ва не вкусила смертных плодов и не породила Чад в погубленїе[181] тогда, когда станут с нею аму́риться подлыя, плотоядныя и Ха́мскїя оныя сердца̀, кои описанны так:

“Полижут персть, аки Змі́еве, плѣзуще по земли”[182].

“Увѣждь, яко пепел сердце их, и прелщаются”[183].

“Врази его персть полижут”[184]. “Смерть упасет их”[185].

“Яд Аспидов под уст[нами] их“[186]. “Гроб отверст Горт[ань] их”[187].

“Измии мя, Господи, от чел[овѣка] лук[ава]”[188]. “В сердцѣ и в сердцѣ глаголаша злая”[189]. Как так? А вот как! Принесли с собою злость в сердцѣ своем, затѣм не нашли доброты и в сердцѣ жены Ло́товы, кромѣ глаголов потопных и языка Лстива[190], с коим пришли. До доброты же оныя, яко сокровенныя, не добрались:

“Вся слава Дщере Царевы внутрь”[191].

И се-то тѣ Содо́мляне, бродящїе по око́лицам Града.

“Преславная Глаг[олашася] в тебѣ, граде Божїй”[192].

“Марі́я соблюдаше вся глаг[олы] в сердцѣ своем”[193].

Да как же им и найтить? Вить “глубоко сердце”, а паче оному Человѣку[194]: “Взятся от земли живот его”[195]. А их дѣло ползать и кушать Землю вся дни живота своего[196]. Смерть им – хлѣб, а Мати – ночь.

“Взалчут на вечерь и обыйдут Град”[197].

“Проклят ты паче всѣх скотов!”[198]

“Проклят Ханаа́н Отрок!”[199]

“О несмысленная и Косная сердцем!”[200]

*

“Поминайте жену Ло́тову”[201].

О прекрасная моя и Благословенна в женах Непло́ды[202]! Не могу в сытость намыслиться о тебѣ, толь сладка мнѣ память твоя, память Ло́това. Седмь мужей и 7000 имѣла еси и нынѣ имѣеш, но всѣ Прелюбодѣи, кромѣ Сына Тови́тына, а Рафаи́лова Друга Тові́и. Сей накадил Невѣстник и Ложницу твою Ѳимїамом и благоуханным Чадом[203], восходящим от сладчайшїя Памяти о Мужѣ твоем, да “в память вѣчную будет Праведник”[204], преспал с чистою Невѣстою не зазорно и цѣломудренно, внѣ Бѣсовскаго идолскаго смрада, обрѣтшїй, как в рыбѣ печо́нку, внутрь Царскїя сея Дщери Славу ея, Касі́ю и Ста́кти в ризах ея[205]; воздвиг чада не в рабство, но в свободу[206], кои не от похоти Женскїя, ни от похоти Мужескїя, но от Бога родишася[207], как здѣлал оный Пророк:

“От днесь дѣти сотворю, яже возвѣстят правду твою, Господи, спасенїя моего“[208]. “Аз уснух…”[209]

Скажите мнѣ, кто у вас человѣк, бояйся Господа[210]? Кто? Не Ханаа́н отрок[211] и хло́пец, но прямой Муж оный:

“Господь с тобою, Мужу сильный”[212].

Есть ли кто из числа оных мужей?

“Мужїе, любите своя же́ны”[213].

“Аз же глаголю во Христа и во Церковь”[214].

Так возлюбите со мною Неплодящую сїю.

“Возвеселися, Неплоды, не раждающая!”[215]

Если ж сїя не нравится, кромѣ Ея, суть множайшїя дщери Царскїя. Кїя? А вот оныя! Їуди́ѳ, Руѳь, Рахиль, Реве́кка, Са́рра, Анна, мати Самуи́лова, Любезная Давиду Авиге́а, Дали́да Сампсо́нова, Ѳама́рь, Есфирь, а Е́ву ты забыл? и не читал ли ты, что Ангелы Божїи амурились со дщерьми человѣческими[216]? Сїи-то Дѣвочки согрѣвали старость Давидову[217]. С тѣми же любился и Сын его, и во одной хвалит всѣх в концѣ Притчей[218]. Всѣ сїя же́ны аму́рятся и раждают не на долних Сѣверных Брегах и полях, но на Горних стреми́н Черке́ских верхах[219], в безпечных мѣстах райских; и о сих-то Елени́цах стязует Бог у Їова:

“Аще уразумѣл еси время рожденїя Коз,

живущих на Горах каменных?”[220]

Там-то обновляется о́рляя юность Давиду[221]. Возрастают новые рога̀ и ему, и Козам. Там и Евангелскїя Елени́цы: Елисавет и возшедшая в Горняя Марїа́м. Туда же поднята Петром и Тави́ѳа, сирѣчь се́рна, сайга́к[222]. Туда отсылает Ангел и Мироносиц. Кратко сказать о всѣх: да не растлится Дѣвство их[223].

“Даны быша Женѣ два крила Орла великаго”[224].

*

“Поминайте жену Ло́тову”[225].

Что ж ты думаеш, о Аму́рник мой?

“Не суть совѣты мои, якоже Совѣты ваши”[226].

Знай, друг мой, что Библїа есть Новый Мїр и Люд Божїй, Земля живых[227], Страна и Царство Любви, Горнїй Їерусалим, и, сверх подлаго Азїатскаго, есть Вышнїй[228]. Нѣт там вражды и раздора.

Нѣт в оной Респу́бликѣ[229] ни старости, ни пола, ни разнствїя. Все там общее. Общество в любви. Любов в Богѣ. Бог во обществѣ. Вот и Колцо вѣчности[230]!

“От человѣк сїе не возможно”[231].

Брось думать, что Ева старуха или чужая жена. Сїи думы суть от Берегов Содомлянских[232].

“Грозд их грозд желчи”[233].

Сей-то корень выспр прозябает, многих оскверняя[234]. И не многїе ли осквернились, начитав Ло́тово пїянство[235]? “Вся убо чиста чистым”[236].

“Но осквернися их ум и совѣсть”[237].

Плюнь на бабскїя и дѣтскїя сказки, не вѣрными Чтецами и на ложь плотоядными Змїями отрыгаемую, растлившими Еву, обращающими лукавое свое воспять в Содом Око, на свою Блево́тину[238].

“Взалчут, яко Пес”[239].

А ты, друг мой, поспѣшая и не осматриваясь ниже в право и лѣво[240], иди в Горняя со тщанїем, куда тебе зовет не обманщик Змїй, но прозорливый Заха́рїа:

“О! О! Бѣжите от земли сѣверныя”[241], и Иса́їа:

“Отступите, отступите, изыйдите отсюду”[242].

“Прїйди, да покажу тебѣ суд Любодѣйцы великїя”[243].

“Яко от вина ярости любодѣянїя своего напои вся языки”[244]. “О Граде кровей! весь лживый, полн неправды…[245] Глас бичéй, и Глас труса Колéс, и Конника текуща, и Колесницы шумящїя…[246] Открыю задняя твоя к лицу твоему и покажу язы́ком срамоту твою, и царьствам Безчестїе твое…[247] Положу тя в Притчу. Возвергу на тя огнушенїе по нечистотам твоим”[248].

“Паде, паде Содом”[249].

*

“Поминайте жену Ло́тову”[250].

Но, о друг ты мой! Прежде приберись и уготуйся для Сина́йскїя Оныя Горы̀, сладким дымящїяся оным дымом нашего Ло́та: “Христово Благоуханїе есмы”[251].

Пожалуй, будь мудрою дѣвою, если хочеш быть в Ка́нѣ Галилейской и преображеннаго из огнушенных сих (моча́щих к стѣнѣ Градской[252]) псов урыны, и жезлом Мойсейским услажденнаго насладиться Му́ста. Заплачь, о Їеремїе, яко “Оскудѣша добрыя Дѣвы”[253].

Но ты веселѣе воспой, о Исаїе:

“Свѣтися! свѣтися, Горнїй Граде!”[254]

“Возведи окрест Очи твои и виждь”[255].

“Се Дщери твоя на рамѣх возмутся!”[256]

“Кїи суть? иже яко облацы летят и яко Голубы со птенцы ко мнѣ”[257]. “Отверзутся врата твоя присно[258]. Преложится к тебѣ богатство морское…[259] Радуйся, пустыня”[260]. “Кто даст мнѣ Крилѣ? и полещу…”[261]

Да как же тебѣ к веселью оному и к Горнему добраться Браку? Как приступить к неосязаемому Ка́вказу? и взлетѣть на стремины его?

“Положу стропотная Его в Гладкая”[262].

“Дам им путь нов, и пойдут”[263]. Кїй путь? Никогда ты его не узна́еш. Как же? Скажу. Если кто не рожден Поро́дою с вышней оной Страны̀, не может найтить онаго пути и взойти в Горняя. Молчи мнѣ с глупым вопросом Нико́димским[264]. Плоть, трижды рожденная, есть одна грязь и один тот же перстный Болван. Но нужда в том, да скуде́льная твоя природа зачнет, прїймет и вмѣстит, как нива зе́рно, горнїя Поро́ды и новых людей Сѣмя. Слушай! сѣмя сѣемое по роду[265], слышь! по высокому оному роду. “Род его кто исповѣсть?”[266]. Вот тогда-то рожденное от Духа есть второе, новое и инородное, сверх от плоти рожденнаго, сказать Мойсейским штилем: “Человѣк – Человѣк”[267], сирѣчь Душевный вкупѣ и Духовный, не всѣм знакомый: “Аз, который говорит, от вышних есмь, вы же от нижних есте”[268]. Вот в чем, повторяю, нужда! Чтоб из наво́зной твоей кучи блеснул Алмаз[269],

а от пѣщаной твоей Горы̀ откатился оный краеуголный Камень[270], дабы Болото и Грязь твоего трупа прорастила Былїе травное, выпущающее сѣмя по Роду Божественному[271]. Дабы полевые и дубравные Кры́ны и благовонные Шыпки произникли из земли и сверх земли твоей. Да ко́сти мертвыя твоя прозябнут, яко трава[272], и созиждется стѣнь тѣлишка твоего, и Пустыня твоя вѣчною в роды родов[273]. Сїе-то есть второй раз родитись, сирѣчь свышше, и обрѣсти в себѣ то, что быть никогда не начинало, но ты глухо только слышал о том без всякаго вкуса, а на сердце тебѣ оно не всходило, и ты того не чаял, ни думал о том, а если думал, думка твоя похожая была на беззубаго младенца, обращающаго во устах своих самый благородный из Соломоновских Вертоградов Орѣх, но не по Зубам своим.

Естли же кому пришло время и удалось раскусить самаго себе, сей в горницѣ своей и на мысль не восходившее, паче надежды вырыл Золото кое? Оное:

“Злато оныя Земли доброе, и тамо А́нѳракс”[274].

“Радуйтеся со мною”[275].

Тогда сердце дѣлается доброю нивою, падает и прїемлется Вѣчности Зерно, а плоть, как поле цвѣтами и как сухая в кустах па́лица, процвѣтенїем весенных вѣтвей[276], будьто Орѣх, наполняется Зерном оным: “Аз есмь хлѣб животный”[277].

“Аз Цвѣт полнїй и Крын удольнїй”[278].

“Изнесе Земля Былїе травное“[279].

“Цвѣты явишася на землѣ”[280].

Во время оно[281] свышше второе рожденны бываем чистою Дѣвою, зачеснею и вмѣстившею Онаго, Кто есть точїю Един и един Свят.

“Се Раба Господня!“[282]

“Господи, во чревѣ зачахом и поболѣхом, и родихом Дух спасенїя твоего”[283].

“Слово Плоть бысть и вселися в ны”[284].

Разумѣй же мнѣ и памятуй от нынѣ Богословское созданїе Человѣка онаго: “Созда Бог Человѣка”[285].

В Горней Республикѣ[286] все новое: новые Люди, нова тварь, новое творенїе. Не так, как у нас под солнцем, все ве́тошь ветошей и суета суетствїй[287].

“Вся дѣла Его в вѣрѣ”[288].

“В творенїих руку твоею поучахся”[289].

“Творяй Ангелы своя, духи” (духами)[290].

“Сотворю, и кто отвратит?”[291]

Слушай же! да напишется сїе Перстом Божїим на сердцѣ!

“Сотворенїе Человѣка есть то второе рожденїе”.

Оно бывает не тогда, когда Содомскїй человѣк из плоти и крови, и будьто из бренїя и грязи Горшок, зиждется[292], слѣпливается, образуется, изваяется, стоит, ходит, сидит, ма́шет; очи, уши, ноздры имѣет, шевелится и красуется, как обезьяна; болтает и велерѣчит, как Римская Цыте́рїа[293]; чувствует, как Кумир; мудрствует, как Идол; осязает, как преисподнїй Крот;

щупает, как Безокой; гордится, как Безумный; измѣняется, как Луна; безпокоится, как Сатана; паучится, как Паучина; алчен, как пес; жаден, как водная Болѣзнь; лукав, как Змїй; ласкав, как Крокодыл; постоянен, как Море; вѣрный, как вѣтер; надежный, как лед; рассыпчив, как прах; ищезает, как сон… Сей всяк человѣк ложный[294]: сѣнь, тма, пар, тлѣнь, сон.

Когда ж бывает прямое сотворенїе человѣку?

Тогда, когда второе рожденїе. Не дивись сей СЛАВѢ и сему Слову: "Подобает вам родитися свышше"[295].

Бренный кумир ограничен, заключаем тѣснотою. Духовный же ЧЕЛОВѢК есть свобод. В высоту, в глубину, в широту лѣтает безпредѣлно. Не мѣшают ему ни го́ры, ни рѣ́ки, ни моря̀, ни пустыни[296]. Провидит отдаленное, прозирает сокровенное, заглядает в преждебывшее, приникает в будущее, шествует по лицу Окї́ана, входит дверем заключенным[297]. Очи Его голубины[298], орлїя кри́ла, еленья проворность, львиная дерзость, го́рличина вѣрность[299], Пела́ргова благодарность[300], агнцово незлобїе, быстрота соко́лья, жура́вляя бодрость[301]. Тѣло Его – А́дамант, Сма́рагд, Са́пфир, Їа́спис, Ѳарси́с, Кри́сталл и Анѳракс. Над главою Его лѣтает седмица Божїих Птиц: дух Вкуса, дух Вѣры, дух Надежды, дух милосердїя, дух Совѣта, дух прозрѣнїя, дух Чистосердїя. Глас Его – глас Грома[302], не чаянный, как молнїя и как шумящїй Бурный дух.

"Идѣже хощет, дышет"[303].

ГОСПОДИ! Сей ли есть ЧЕЛОВѢК оный, коего ты помниши[304], поставив ЕГО над дѣлами рук твоих[305]? Люба тебѣ память Праведника сего[306]. Мило поминать Его при женѣ Ло́товой. Хощеш положить и на наше сердце Имя и память ЕГО[307]. Сего ради низвел еси ЕГО пред очи наши, одѣтаго в болванѣющую кожу нашу, да прославиш у нас и Сына и тогожде Брата твоего, низпосланнаго на Спасенїе наше. Но мы не угадали и, вмѣсто ЕГО самаго, раздѣлили себѣ ризы ЕГО по модѣ Пенте́фрїевой жены[308]. А мода сїя оттуду, что Содо́мляне одно осязают осязаемое, лишенны Їса́ковой дога́дливости, обоняющїя от Сына своего ризы благоуханїе ЛО́ТОВО[309]. Сею модою мы прельщенны: ни Ло́та, ни жены Его не узнали. Сего ради сїя Безплодная прямо непло́ды нам была, когда мы со Иса́вом на Содомском полѣ ловитвою забавлялись, не на Горах со Їаковом[310], забыв совѣт Пророка Нау́ма: "Не осяжется ловитва"[311].

Слушай! "О Граде Кровей! Не осяжется Ловитва"[312].

"ВИДѢХ, и се Муж ЕДИН"[313].

"Взятся великолѣпїе ЕГО, превышше небес"[314].

"Помышленїя сердца ЕГО в род и род"[315].

Вот тебѣ второе рожденїе и прямое сотворенїе!

"ДУХ СВЯТЫЙ снїйдет на тя…"[316], сирѣчь неосязаемый, вторый, новый, вѣчный, словом рещи:

"Послѣднїй Адам в Дух животворящ[ь]"[317].

Когда "вся дѣла его в Вѣрѣ"[318], тогда и Человѣк, Богом сотворенный, есть неосязаемый. Дух Духа творит. "Рожденное от Духа Дух есть"[319]. Слѣпота

Содо́мская, свое рожденное от плоти, осязает, в даль не простира́ясь. Но Їса́ковская Вѣра, осязая Сыновнюю ризу[320], обличает не видимое, сверх осязаемаго, и при глухом болванѣ, в плотских очах болванѣющем, возводит Голубиное Око на Нѣчтость превосходящее, а присовокупляя к подлым и гнилым мыслям высокїя и прозорливыя, насыщающїя сердце, мысли, будьто высоко-высоко востекшїя и на пространствѣ Горних небес Гуляющїя, прима́нывает к поверженному сему сте́рву о́рлїя птенцы̀, со́колы, кре́четы, вра́ны, дабы не пожерла, как во снѣ Фараóнском, худая стервя́га Содо́мская чистыя и избранныя Ю́ницы[321] и Дѣвы Премудрости Божїя, но вмѣсто того мертвенное животом, а смрадная Содомска пища да будет пожерта Славою нетлѣнною, Силою Воскресенїя и высокими Вѣчнаго Мыслями, будьто бы свышше налетѣвшими Орлами. Вот! "Идѣже труп, тамо соберутся Орлы"[322], Герб Наперсников[323]. Вот что есть! "Птицы да умнож[атся] на зем[ли]"[324].

Разумѣеш ли нынѣ сїе: "Призовет от восток птицу"[325]? Или сїе Соломоновское: "Око, ругающееся Отцу и досаждающее Матерней Старости, да избодут вра́нове и О́рлїе Птенцы̀"[326]. "Яко Орел, покры Гнѣздо свое и на Птенцы̀ своя вожделѣ"[327].

Сей Го́рскїй Орел перера́живает нас, творяй из плоти Духы своя[328], из не-сущих сущими[329], из скотов и Звѣрей Человѣками, зародившись в Болванѣ нашем, как в Орѣхѣ и ко́лосѣ Зерно, а в Ягодѣ винограднѣй Сот сладкаго Му́ста.

"Закон твой посредѣ чрева моего"[330].

"Посредѣ вас ст[оит,] Егоже не вѣсте"[331].

"Се Дѣва во чревѣ прїймет"[332].

Не из стороны Он приходит и не из плотских сплочивается Плїоток, Вѣчный, Цѣлный, но в нашей же Плоти, будьто Свѣтозарная Искра в кремешкѣ утаеваясь, напослѣдок во время свое[333], как Крын из нивы и как в безводнѣй пустынѣ источник, является. Его точно прообразует[334] оный Райскїй Родник:

"Источник исхождаше и напаяше вся"[335].

И в сїю точно Мѣть пущает Иса́їа стрѣлу слѣдующую:

"Ко́сти твоя утучнѣют и будут яко вертоград напое́нный и яко источник, емуже не оскудѣ вода…

Ко́сти твоя прозябнут, яко трава, и разботѣют, и наслѣдят ро́ды родов. И созиждутся пустыни твоя вѣчными, и будут основанїя твоя вѣчная родо́м родов. И прозовешися Здатель Оград, и стези твоя Посреди упокоиши"[336].

Задивилась, услышав о сей водѣ, Самаря́нка. Просит ея от учителя[337], возжелав ея с Еленем Давидом.

"Кто мя напоит водою?"[338] не Содомскою, но от вертепа Виѳлее́мскаго, от Росы̀, высо́т и красот Їосифовых[339], от Гор Аермо́нских, сходящїя на браду Аарóню и на всѣ отре́бы плотскїя[340], да собудется во благое: "Рѣки от чрева его потекут"[341].

При сем Человѣкѣ ищезает в нас слѣпота и насморк, а нос, ей! обонянїе и догадливое оное Иса́ково чувство, могущее обонять Ло́тово Кадило,

дѣлается высоким, как Соломо́новска Пирами́да, просто скажу, Библїа, до которой Он, как до Родственницы своей, говорит: “Внїйдох в вертоград мой, Сестро моя, невѣсто”[342]. “Кто сей, скрываяй от мене совѣт, содержай же Глаголы в сердцѣ? Мене же ли мнится утаити?”[343]

Сей Муж, зачатый от тебе, чистыя Дѣвы, без мужа; рожден же, а не сотворен от Бога без Матере: Дух от Духа, Свѣт от Свѣта, оставляет вас, Родителей своих, и прилѣпляется женѣ своей[344], сей сущїй Лот вскричав от радости:

“Се нынѣ плоть от плоти моея”[345] и, будьто вино в Чашу изливается, да будут оба в едино[346].

“Отверзи мнѣ, Сестро моя”[347].

“Врата сїя затворенна будут и, кромѣ Его, ни для кого, яко смертны суть, не отверзутся”[348].

Вот кто отверзает нам путь в Горняя!

“Вѣм Человѣка[349], прошедшаго небеса”[350].

Он не только на неприступныя прямо верхи Гор Ка́вказких, но на небо, даже до Сату́рна, и в самое солнце восходит и нисходит. Не думай:

“Како сей глаголет, яко с небесе снїйдох?”[351]

“Не ропщите между собою”[352]. “Аз есмь Дверь”[353].

*

“Поминайте жену Ло́тову”[354].

А когда прекрасное сїе Отроча Еврейское[355] задушится или потопом Змїи́ных блевотин[356], или Злобою И́родскою, тогда не только Рахи́ль и Їуди́ѳ остается вдовою, но и всѣ Дщери Їерусали́мскїя рыдают, лишенны жениха и брачных одѣянїй[357]. Не думай, будьто плач Їереми́ин смотрит на нижнїй Град, а не на вышнїй Библейный, на Мать нашу. “Да пла́чуся день и нощь”[358]. “Яко отъя́ся от Дщере Сїо́нской вся Лѣпота Ея”[359]. “Любодѣйствуют вси”[360]. Тогда-то прекрасная сїя Невѣста тоскует, ме́чется, бѣгает, ищет Его: “Взысках Его и не обрѣтох его”[361]. Напали, де, на мене Содо́мляне, стѣнь осязающїе. Били мене, поязвили мене; довольны негодя́и сїи негодные тѣм одним, что содрали с мене одежду, раздѣлили ризы моя между собою, но не обоняли из риз Моих, сладости и желанїя моего, Кры́на моего, благоуханнаго Мура, Жениха моего, Ло́та.

Отступите от мене в пламень и жупель Содомскаго сладострастїя вашего, о любодѣи[362]! Бѣжите от мене, землеядные Змїи, Псы, моча́щїе к стѣнѣ Градской[363], плотожадные Звѣри, ве́при дубравные. Жрите тернїе и волче́ц[364]: вот по губам вашим Сала́т! Райскїй Шы́пок не для ваших ноздрей. Зубы ваши Ага́рины, очи Лїины[365], уши Аспидовы, ноздри и нос свинной и дурен, не могущїй слышать Духа Божїя ни в Райских Цвѣтах, ни в Святѣм святых, ни в столпѣ обла́чном, ни в столпѣ соле́ном, ни в Пирами́дѣ Лива́нской…

“Смотрях одесную и возглядах и не бѣ знаяй мене”[366].

“Воззрѣх, и се не бѣ Человѣка”[367], и не видѣх Мужа, “всѣ уклонишася в Содом, неключимы быша до единаго”[368].

Гдѣ ты, о человѣче-человѣче? Яви мнѣ зрак твой и услышан сотвори мнѣ Глас твой[369], яко уязвленна есмь Любовїю[370] чистою, нетлѣнною, цѣломудренною. Изведи из темницы Содо́мскїя. Освободи твоего Братанича от плѣни, вѣрный человѣче Аврааме, да идем в Горняя со тщанїем[371] и там, на Горнем Мѣстѣ, насладимся, новые люди, новаго вина и почїем.

*

"Поминайте жену Ло́тову"[372].

Умѣйте, други мои, поминать жену Ло́тову.

Когда в Божїих Книгах читаеш: пїянство, наложничество, кровосмѣшенїе, аму́ры и подобное, не мѣшкай на Содомских сих улицах, но проходь, не задумываясь на них, и на пути грѣшных не стой[373]. Вить Библїа не к сим улицам, а только чрез сїи улицы ведет тебе в Горнїя страны и Чистый край, не в плотскїя Мудрованїя, и исходит к вѣчному. Библїи нѣт нужды до Брюха, до нижняго сего нашего Бога[374], ни до Брака, ни до Царя плотскаго. Она вся в вышнем Богѣ. Неужель ты и в сем не слышиш вкуса словѣ?

"Премудрость во исходѣх поется"[375]. Или: "Не упивайтеся, но бесѣдуйте в проходѣх"[376], сирѣчь в Па́схах. Ей! сїя Ло́товска Басня издревле портит чтецов, с не омытыми их руками и ногами, раздражая в них плотоугодїе, и на ее-то перстом показывает Павел, чтоб не упивались вином, но под видом вина напивалися бы Духа Божїя[377] и вина новаго Завѣта, не Содомскаго. Вот причина омытїя ног пред таинственною вечерею[378]! Также и Мойсей Израиля приуготовляет к яденїю Па́схи[379], дабы в путническом Маскарадѣ, опоя́санны, стояще, и в шля́пах, и со жезлами Пасху вкушали. А что значит сїя Церемонїа? То, что Библїа есть Па́сха, Проход, Переход, Исход и Вход.

Что же далѣе? То, что Бїблїа есть Книга и Глагол, завѣщанный от Бога. Ба! Да сїе, ты мнѣ говориш, и бабушка знает. Так ли? Так точно. Знает сїе всякая дура. Так теперь от уст твоих же сужду тебе[380]. Длячего ты не сидиш дома, когда сей день не твой работный есть, но Суббота Господеви и Богу твоему[381]? На что ты из твоего гнуснаго домишка дрянь и рухлядь таскаеш в субботы, в покои, в чертоги, в Горницы и Обители Божїя? За чем суешся с твоею Бѣдностью и смрадом во Град Вышняго? Забыл ты то, что и бабы знают? Не пришло на память, что Библїа есть храм Вѣчнаго Славы, а не плотскїя твоея дряни? Длячего ты там находиш пїянство, мотовство и твои аму́ры? Не сїе ли есть осквернять Субботу, преблагословенную сїю Субботу[382]? Ей! оскверняеш, когда вводиш рабское иго и тяжкую работу в Страну совершеннаго Мира и Свободы. Пожалуй, уцѣломудрись. Иззуй твои сапоги дома, омый руки и ноги, оставь твое все тлѣнное и переходь к Божественным. Па́сха! К сему переходу Библїа тебѣ есть и Мост, и Лѣствица. Пасха! Там тебѣ воздастся вмѣсто тлѣнїя все нетлѣнное. Пасха! Вкусиш, чего око твое не видѣло и на сердце тебѣ не всходило. Па́сха! Если она бьет тебе в ланиту, оборотись второю[383], ю́жною стороною к ней Мо́ря. Пасха! Если благое воздаеш Ей за благое, не великая еще благодать в тебѣ.

И заблуждаемый Чтец то же творит. Но если злое тебѣ представляет, а ты вмѣсто того нашол ей благое, тогда-то ты сын Вышняго и сїя-то есть Пасха. Представляет ли тебѣ и похваляет в Лотѣ пїянство? Помяни, что наше пїянство злое, а Божїе доброе. Пасха! Мати твоя Библїа ничего не хулит, кромѣ твоего, и ничего не хвалит, кромѣ Божїего. Пасха! Хвалит ли Змїя? "Будите хитры…"[384] Помяни Премудрость Христову. Он сам Змїй есть. Пасха! Совѣтует ли все продать, а купить нож[385]? О младенец! не поминай о твоем ножѣ. Сей есть Оный Кинжáл, коим сквозь брюхо пронзил внук Ааро́нов Фи́неес Израилтянина, блудодѣйствующаго с Мадїáнкою, – одним ударом и его и ее[386].

О чтецы мои, чтецы! Да дасть вам Господь мой Кинжáл сей! дабы Ло́товы жены сея, с безчисленными любодѣйствующїя, пресѣкся яд и вред. Да пронзит ложесна блудницы сея даже до костей и мозгов ея тончайшїй востре́й силы и Духа Божїя! Пасха! Величает ли Она пред тобою Солнце, Луну, Звѣзды, рáдугу, цвѣты, трáвы, древà, птицы, рыбы, человѣка – властелина всѣх тварей оных, в свѣтлой Господней Седмицѣ созидаемых? Пожалуй, онѣмѣй на время с подлым твоим Мїром и со всѣми смертными смертных писателей Коперникáнскими Си́стемами. Оставь сей весь физическїй гной и Моты́лу буйным и насмо́ркливым дѣвам. А сам кушай со Їезекї́илем благоуханный Опрѣсно́к[387] и сытостную МА́ННУ священныя Пасхи Божїя, преходя от Земли к небесным, от осязаемых к неосязаемим, от нижняго, тлѣннаго, в Мїр первородный. Пасха! Повели так, как Нави́н Їисус, и скажи солнцу: "Останься в твоем мїрѣ. Теперь ты мнѣ не нужное. Я иду к Солнцу лучшему тебе. Ты питаеш, просвѣщаеш и согрѣваеш раба моего, плотскую Си́стему. Но оное не-вечерьнее Солнушко самаго мене, мой Центр, мои Мысли, мою сердечную Бездну, ничем видимым и осязаемым неудовляемую и не-укротимым волнующуюся свирѣпыя жажды бѣшенством, ширшую всѣх Коперниковых Мїров, насыщает, услаждает, утишает и утѣшает полно".

Пасха! "Да станет солнце на западѣ!"[388] Да воззрит сердце твое на новый Свѣт, воззванный из тмы и мрака, из солнца вечерняго, возсїявшїй над ширшею небес Бездною сердца твоего. Да памятует память твоего сердца, чего не видит твое тлѣнное Око! Господи, что есть Свѣт твой, напоминаемый нам западнаго солнца монуме́нтом? Скажи мнѣ. "Скажи мнѣ, Господи, кончину мою и число дней Моих, кое есть? да разумѣю"[389]. Открой мнѣ, на кїй Конец ведет нас и куда сей день наш, сїе солнце наше? Развяжи мнѣ, кое есть и что значит число дней наших, число Седмицы, бѣдныя сея Седмицы дней наших сих?

"И бысть вечер, и бысть Утро…"[390]

О не-смысленные! Коль ми ко́сны[391] и тупы в разумѣнїи Пророческих Пѣсней! Но сей ли есть преподобный Образ, чтоб изобразить преподобнаго Мужа? и чтоб поставить всемїрное сїе око монуме́нтом не-дремлющаго Ока? Сей есть оный Муж:

"Господи! Что есть Человѣк, яко помниши Его?"[392]

Пророки уподобили Его нашему солнцу. “Человѣк суетѣ уподобися”[393]. Не горнее ли Царство Библїа? Не он ли Царь блаженныя Страны живых[394]? Не Ему ли власть на небеси и на земли[395]? Не он ли Судїя над дѣлами рук Божїих? Не он ли Начало и Кончина всея Библїи? Не Он ли в солнцѣ положи селенїе свое[396]? Одѣяйся свѣтом его, яко ризою[397]? Не Он ли пядїю измѣрил седмицу дней наших[398]? Не Он ли Премудрость, создавшая себѣ дом сей седми-пирами́дный[399]? Не Его ли поет солнце, и пѣснь оная: “Пребудет с солнцем”[400]? Его-то небеса проповѣдуют[401], Ему-то Слава в вышних[402] сих фигурах. Он-то есть День, источник вѣчности, ни в высоту, ни в глубину, ни в широту не-ограниченныя, наполнившїя и носящїя всяческая до послѣднїя жилки и во́лоса. Сему-то Дню, Дневи великому и дивному, наш день отрыгает Глагол и слово Благо[403]. Сей наш День есть Ико́на и Картина, есть Образ Дня онаго, море и Кит, Їону отрыгающїй.

“Се вам знаменїе”[404]. В сих солнечных ризах, в сей плащаницѣ и пеленах обрящете Младенца, краснѣйшаго всѣх сынов[405], Сына онаго:

“Дондеже пришедши, ста верху̀, идѣже бѣ Отроча”[406].

Се благовѣствую вам радость велїю[407]! Благовѣствую от ветхаго дня Новый, от плача вѣчную Радость[408]. Вострубите, небеса[409]! Благовѣстите и вы, други мои.

“Благовѣстите День от дне”[410].

Возрадуемся и возвеселимся в сей день[411]. Не в худую сторону завело ты нас, о солнце наше! О ты, огненный Херувиме! Колеснице нашего новаго Человѣка. Довезла ты нас, колеснице Божїя[412], туда, куда довела Волхво́в Звѣзда. Протчїе на сей Колесницѣ не сыскали ничево, кромѣ физыческаго блата и своея плоти. Сами на ней сѣли и на конях ея, будьто на твердом чем. Затѣм и погрязли в огненном сем Морѣ солнечном, в Содомском сем огнѣ и жупелѣ. Мы же, призвав Имя Божїе и Онаго Иса́ина Человѣка:

“Царя со славою узрите, и Очи ваши узрят землю издалеча”[413], добрались с Израилем до Га́вани, до твердой Га́вани Южнїя стороны, оставив Колеснице-гонителей со всадниками их во потопѣ вод многих[414], воспѣвая Господу нашему пѣснь побѣдную[415].

“Сїи на Колесницах, а тѣ на Конѣх”[416].

“Погрязоша, яко Олово в водѣ”[417].

Оставайся ж ты колесница себѣ! Теперь ты не нужна, когда довезла к тому, кому имя Восто́к[418], и довела нас туда, “Идѣже бѣ Отроча”[419]. Он тебѣ велит:

“Да станет солнце[420]! И ста солнце”[421].

Вот так-то подобает вкушать Пасху и во исходѣх насыщаться Премудрости[422], бесѣдовать в проходѣх!

Пасха! Таким побитом встрѣчайся и с Луною, и со всею ната́сканных в седмицу созидаемых тварей дря́нью. Не трогай клятвы Їерихо́нскїя, сѣки с Нави́ном всяк язык безбожный, даже до предѣл.

Все то язык, что клятва, все клятва, что плоть, и все то плоть, что сѣнь, знаменїе, образ или Предѣл… Слышь! сѣки, не щади ничево. Заколи с

Петром[423] всякое там дыханїе, брось мертвое, кушай живое, скверное скверни̑, а святи святое. Един свят, един Господь[424].

“Во утрїе избивах вся Грѣшныя Земли…”[425]

Дѣлать беззаконїе есть то духовное превращать в плотское, а Божїе дѣло в человѣческїя и физическїя плетки; портить Матерь нашу общую Еву – Библїю, жизнь нашу по змїиному. Для себе то все освятил Бог, почто к себѣ влечеш, о Змїй? Почто разоряеш, что сотворено̀, о убїйца? Плоть ничтоже[426], и все плотское есть идол и ничтоже. Здѣлай духовным – вот истина! вот дѣло! вот сотворенїе! Сотвори Ангелы сїя духы[427], а не плоть. Все то ангел, что служит Богу[428], все то служит, что хвалит, все то хвалит, что для Его собрано, здѣланно, посвящено.

Слушай все и Сотвори все, тогда ты мнѣ Муж мудрый, основавшїй себѣ храмину на Камнѣ[429], не на пѣскѣ. Вот твердость! Пасха! Слышиш воскресенїе? Не су́йся с твоим! Слышиш рожденїе? Забудь твое. Слышиш о Дщерех Ло́товых? Не поминай людей и дому Отца твоего[430]! Проходь, о Дщи Моя, далѣе, приклони ухо твое Гаразда[431]. Пророки тебѣ твоим языком говорят, да не о твоем, подлыми и ветхими рѣчьми, да новое и премудрое. Проходь твое. Исходь к доброму. Вот что значит!

“Премудрость во исходѣх поется“[432].

“Исходы мои исходы живота”[433].

Вознесись хоть к солнцу, как Орел, и солнце есть тлѣнь и ветошь, а ты все тоже летиш по воздуху. Сего Орла гнушается Соломон: “Не вѣм Орла, паряща по воздуху”[434]. Не только все под солнцем, но и самое солнце есть ветошь и суета. Мїрская Си́стема всякая есть Идол Деи́рскаго поля[435], а златая глава его есть то солнце. Доколѣ ты в Мїрѣ, дотолѣ в суетѣ, а не во Исходѣ Божїем, с Быстрозорным оным Напе́рсниковым Орлом[436], о коем, как о любезном, вопрошает Бог Їова:

“Твоим ли повелѣнїем возносится Орел?”[437]

Все подлое и все низкое, кромѣ Бога, и не можешь похвалиться с Павлом: “Не всуе текох”[438], – поколь ползе́ш со Змїем, Соломону ненавистным, по Камнѣ и по стихї́ам физическим[439], а с Орлом, имущим Око сови́ное, лѣтаеш по осязаемом воздухѣ.

“Всяка плоть сѣно”[440].

Возлети сверх стихї́й, пролети всю воздушную Бездну, вылети со всей тлѣни в не-зыблемую твердь вѣчности, вот тогда-то ты находишся во Исходѣ Израилевом, от рабства физическаго, бѣднаго сокрушеннаго. В то время воспой с Аввакумом пѣсеньку сїю:

“Господь Бог мой, сила моя, и учинит нозѣ мои на совершенїе, и на высокая возводит мя, еже побѣдити мнѣ в пѣсни (поющей) Его”[441]. Видиш? Коль высоко восходят Пророческїя Му́зы! Примѣть и ражжуй сїе: “Побѣдить в пѣсни”[442]. Сирѣчь взойтить туда, куда Божїя Муза ведет. Так и Римляне гова́ривали: Ascendere, superare montem[443]. Сїе-то значит преставлять Го́ры, дабы физическая стѣнь Лотовой Дщерѣ не мѣшала, дабы не застѣняла Вѣрѣ, орлим оком, будьто чрез Телеско́п, прозирающей отдаленное и высокое, но

вездѣ сущее: свѣт, за тмою свѣтящїйся[444]; верхи Холмов, из среди потопа выникающих; Землю и Га́вань Израилскую, обѣтованную, высокую, нагорнюю, за́лив, нѣдро и Лоно Авраа́мле[445]; Камень и Дом Мужа мудраго; Го́рличино Гнѣздо, возлюбленная селенїя Господа сил[446]; Субботу и шабаш многобѣдственному плаванїю; Кончину дней и исполненїе рыданїя своего[447], оный, сказую тебѣ, Восход и Исход и Пасху, которая была Це́нтром сладчайшїя бесѣды оныя между трема оными собесѣдниками: Христом, Мойсеем и Илїею на Ѳаворѣ.

"Прїйдите, взыйдем на Гору Господню…"[448]

Но, о Господи! не возведеш нас во вѣки на Гору твою нашею силою и мудрованїем, развѣ твоею единою. "Не изыйдеши, Боже, в силах наших"[449]. Ты один даждь нам помощ[450]. Исходы твои высоки, Исходят в живое, а мы есмы всѣ от физическїя смѣси, плоть и кровь, дух бродяй по мертвым стихї́ам, не обращаяйся в Горняя, развѣ в Содом. Кто ж взыйдет? Вить "Уготовляется хотѣнїе от Господа"[451]. И Орел Его ж повелѣнїем возносится. Гдѣ же взять нам вторую волю, вторую душу, сердце и Око? Вот гдѣ!

"Подобает вам родитися свышше"[452]. Тогда прочувствуеш вкус в сем: "Премудрость во Исх[одѣх] поется"[453].

*

"Поминайте жену Ло́тову"[454].

Если ты, друг мой, рожден уже свышше и сугуб еси Естеством, так здраствуй ты, Дщерь Ло́това! Радуйся, Невѣсто неневѣстная[455]! Слыши, Дщи[456]. Не забудь, что в Странѣ и Царствѣ живых нѣт возраста, по́ла и разности. Все там в Богѣ, а во всем всячеством есть Бог[457]. Когда ты Дщерь, тогда и Невѣста, и Мати, и Сестра, а Лот тебѣ и Отец, и Жених, и Сын, и Брат и наоборо́т. Иса́їа то Невѣстою, то Женихом является Божїим:

"Яко на Жениха возложи на мя вѣнец"[458].

"Яко Невѣсту украси мя Красотою"[459].

Христос другов своих называет купно и Матерью, и Братом, и Сестрою[460]. Хоть Библїа тебѣ, хоть ты Ей Дщерь и Отец, и Брат Брату, и Друг Другу, и Сестрѣ Сестра. Соломон и женою[461], и сестрою[462], и Братом Брату помогающим[463] называет Премудрость Божїю. У сего-то друга сосѣда друг занимает во Евангелїи Хлѣб для гостей[464]. И не то же ли есть, что Давиду любезная Авиге́а приносит в Дар нѣсколько Ко́шиков, наполненных смо́квами, Гроздїем и чисто спеченными Хлѣбами[465]? И не то же ли дѣлает Мелхисе́дек Аврааму[466], Авраам же Гостям то же своим[467]? И не то же ли, что Давид, побѣдив с Авраа́мом, по Аввакýмову, всю Содомскую дрянь, в Пѣсни пѣсней Божїих, и превзошед всѣ стихїи, всю же смерть поправ, возшел в Сїон, по Павловому, к оному на обѣд столу, от котораго не имѣют власти вкусить всѣ осязающїе Содомляне, и не только сам насытился, но и не-имущим охотникам раздарил хоть по одному Блинỳ Сковородному[468]?

"Возшел еси на высоту, плѣнил еси плѣнь…"[469]

Кратко сказать, все, что похваляется о Дружбѣ, о родствѣ, о угощенїи, о хлѣбѣ, о яствїях, о одѣянїи, о домѣ и его украшенїи, о дарах, о виноградах, о вертоградах и плодах, напримѣр: Їосиф дает пшеницу Братьям своим, подлагает им золото во вретище их[470], Са́вская Царица посѣщает Соломона и угощается[471], ламлются хлѣбы в пустынѣ для голодных 5000[472], дары от Волхвов приносятся[473], уготовляется Царская вечеря[474] и протчая. Знай, что все сїе смотрит на пированїе Дщерей Лотовых и все есть, сего ж кореня отрасль, как поток Источника.

"Упїются от тука Дому твоего"[475]. "Блажен, иже имѣет племя в Сїонѣ"[476]. "Блажен, иже снѣст[ь] Обѣд"[477]. "Премудрость созда себѣ дом"[478]. "Пиша же и упишася с ним"[479]. "Пїйте от нея вси"[480]. "Познася има в преломленїи Хлѣба"[481]. "Положите мя в[о] яблоцѣх"[482]. "Под сѣнь Его возжелах"[483]. Всѣм сим вракам вот куда Исход!

"Брат от брата помогаемый, яко Град тверд…"[484]

"Аз брату моему и брат мнѣ"[485].

Смертен не рожден свышше, не есть родственник Библїи. Не может смертное сердце соединиться с Божественным Сердцем. Великое противострастїе, сїесть антипа́ѳїа, коликое между небом и землею, между дневнею птицею и нощною, между сокрушаемым и вѣчным. Мысль, или Сердце, есть то Дух, владѣтель тѣлу, Господин дому. Вот точный Человѣк! А тѣло? Есть У́стричный череп. Если сокрушаемыя физическїя Мысли и Сердце, тогда человѣк есть мертвая стихї́а, прах и тѣнь и ничтоже.

О Исаїе! "Увѣждь, яко пепел есть сердце их"[486].

О, коль правдиво называет таких Библїа Мертвыми[487]? Созидается же и воскреснет тогда, когда зародится в сокрушенном сердцѣ Сердце вѣчное, и над темною нощных мыслей бездною возсїяет Солнце Истины оное:

"Да будет свѣт!"[488] "Иже и возсїя в сердцах наших"[489].

Библїа есть Мысли Божїя, сїе есть Сердце вѣчное, а Сердце вѣчное есть то Человѣк вѣчный.

"Помышленїя сердца Его в род и род"[490].

Не к стати-ли Пророки, сирѣчь очитыя, живыя и Божественныя Сердца̀, физическое, Грязь освѣщающее солнце сотворили Портретом, Богочеловѣка образующим, сирѣчь Божественных Мыслей и родни́к вѣчных Лучей – Сердце, восходящее над темную адских сердец Бездну и невечерним Свѣтом просвѣщающее? Вот какїя сердца̀ могут наслаждаться Би́блїею! Она им родная родня. Вѣчный Вѣчнаго любит. Дух Духа знает. Дух вся испытует и всѣ Глубины Божїя[491]. Дух чистый написал Библїю, не иной, а той же Дух и Сердце чистое развяжет Ее и скажет: "Мене ли мнится утаити?"[492]

"Отверзох аз Брату моему. Брат мой прейде"[493].

"Обрѣтох Мужа по Сердцу моему"[494].

А как чистое и свѣтлое, как полуденное ве́дро, Сердце есть истинный Бог, так стихїйное и пепелное есть не-чистый Дух. Знать-то он тонкїй, но воздушный, когда же воздушный, тогда и стихї́йный, а посему и грубый, и

темный. Сей воздушный Дух царствует во всѣх смертных, раз точїю рожденных, и каков сам, такїе и подданные и домашнїе его – враги Человѣку нашему[495]. Сей есть ЦАРЬ Содомскїй[496]. Дух слѣпый, стихїйный, плотскїй, физычный. Посему-то Содо́мляне бродят во мракѣ, бьются об стѣны, осязают Две́ри, прутся во весь опо́р ко Пиру, шатаются и бѣсятся, предстоят Дверям исключенны. Но Лот о гладном их сердцѣ, ядущем вся дни живота своего пепел и воздух[497], не милосердствует, не хочет насытить душу тщу и Душу их алчущу[498], а пирует и угощает любезную родню свою Ангелов, Гостей, свышше рожденных и свышше пришедших, Божїих Людей. Сюда-то точно смотрѣл Давид, когда пѣл: "Вскую шаташася Языцы?"[499] "Предсташа Царїе земстїи"[500]. Ищут пло́ти, да любодѣйствуют. Не вселится Дух Божїй в сердцах сих и не вкусят ве́чери Господнїя. "Блажен, иже снѣсть Обѣд во Царствїи Божїи"[501].

*

"ПОМИНАЙТЕ ЖЕНУ ЛО́ТОВУ"[502].

Полюбомудрствуем еще, о други мои, над сим Болваном. Учитель наш не сказует: осязайте, но: "ПОМИНАЙТЕ"[503]. Да не прелюбодѣйствуем. Осязается плоть, а памятуется Дух. Осязается Прах, а Вѣчность вѣруется. Рука ощупывает камень, а Сердце наше памятїю вѣчною обоняет Смѵ́рну нетлѣнїя. В сугубом Словѣ Божїем, сугубым чувством сугубаго в нас Естества чувствуем сугубое, будьто взирая на Радугу, в ту же минуту за спино́ю видит наша Память Солнце, образуемое, как в Зерцалѣ, в чистѣйших водах небесных, и когда Очи солнечную тѣнь, тогда ж и сердце, Господин Очей, зрит самое Мїра Свѣтило Вселенское. О Ло́те! Пасха наша[504]! О сладчайшїй ЛО́ТЕ наш! веди нас, веди на ГО́РЫ твои! Мы на твою жену взираем, как на Радугу, а тебе памятуем, о Свѣте не-вечернїй, над Бездною Сердец наших возсїявшїй! Памятуем памятью чистаго и вѣрнаго се́рдца, воспѣвая тебе с нашим Исаїею:

"Путь Господень есть Суд. Уповахом на ИМЯ твое и Память, еяже желает душа наша"[505].

Возсѣл еси сверх жены твоея, как Орел над трупом[506], как Судїя на Радугѣ, судяй правду[507], и Мир на Мир ближним и дальним благовѣствуя: Христе Їисусе. Ты и плоть и Дух. Ты и Радуга, и Солнце наше. Радуга, яко солнцем Образуемый не-вещественный Образ ИПО́СТАСИ ОТЦА твоего[508]. СОЛНЦЕ же, яко Лучи и Сїянїе СЛАВЫ ЕГО[509].

"Царя со Славою узрите, и Очи ваши узрят землю издалеча"[510]. Труп наш сидит и почивает, а Сердце наше течет. Преходит от трупа к Богу, от обуялаго к Премудрому. Возлѣтает, как Но́ева Голубица, вышше потопных вод всѣх Стихїй, да почїет на Холмах Вѣчности. ПАСХА Господня есть то Суд, когда Сердце перелѣтывает от тмы к Свѣту, от глупости в разум и Суд.

"Не воскреснут нечестивые на Суд"[511].

Скажите мнѣ, Братїя моя, чему подобна Пасха наша? Подобна Кораблю, пловущему в Древнюю Гавань О́острова Ро́доскаго. Воротами оныя

Гавани Куми́р. Но́ги его суть верей̀ врат, а свод врат – то его чресла. Сквозь вздорныя сїя ворота между Голенами Исполина сего входили всѣ Корабли в Гавань[512].

О други мои! Страшное и срамное встрѣчает вас. Сей есть скверный идол – жена Ло́товa. Не убойтеся Голїа́ѳа сего. Его ж Кинжа́лом заколем его[513]. Любезный Пророче Нау́ме! Прїйди и покажи нам Суд великїя сея любодѣйцы. Вот Пророк!

"Открыю задняя твоя к Лицу твоему"[514].

Не бойтеся: яд смертный сей не повредит вашего чистаго сердца. Сей васи́лиск лицем убивает. А́спид сей и Лев в преддверїи вреден, а за хребтом его – Мир и Дружба. Там почивает волк со агнцем без всякой опасности, и рысь с козле́нком, и Лев с теле́нком, и Медвѣдь товарищ быку, а молодое Отроча – сосѣд пещерѣ Аспидской[515]. Там смѣло на Аспида и Васи́лиска наступиш, на Льва и Змїя[516], не в язву, но в забаву. Дерзайте! Родилось нам Отроча: не-старѣющїйся наш Купїдо́н[517]. Он ведет нас за хребет. Хотя пойдем посредѣ сѣни смертныя, хоть между Голены сего Исполина Деи́рскаго – не бойтеся[518]: с нами Бог[519]. Пойдем же теперь в Гавань. Прейдем до Виѳлее́ма[520]. Там раждают не в бурях морских, ни в яростных волнах и рѣках и не в стремленїи текущих стихїй, но на Горних Горах и плодоносных, плодоносныя и чистыя Ко́зы и Еленицы. "Тамо роди тя Мати твоя"[521].

"Прейдем до Виѳлеема"[522].

Прощай, сланый столпе! Прощай, скверное и дурное Лицо! Прощай, Любодѣйце, души̇ и тѣла убїйце! Оставайся нѣмый, Кумире! Чтись от подобных! Отверзите нам врата правды[523]! врата чистыя Дѣвы! врата жены добрыя! Жены̀ похваляемаго и Брата, и Мужа Ея во вратѣх Ея[524] затворенных и запечатлѣнных. Се новый наш Нау́м открывает нам послѣдняя Божественныя Пасхи! Вводит новое сердце наше в новый Суд и разум, за прелюбодѣйственным Лицом позади, за стѣною сею стоящїй:

"Се Сей стоит за стѣною нашею"[525].

К наличной Исторїи, сверх Бабїих Басень[526] и кромѣ смертоносных Со́ков, открыва́ет нам второе, чистое, не-тлѣнное, спасительное, послѣдующее за ядом, захребе́тнее, послѣднее, вѣчное, Божїе, да, не на Лица зряще, судим[527], но испытуем завѣсою сокровенное и дверью затворенное, да аще и что смертно испїет, не повредится вѣрное Сердце наше[528]. Гдѣ теперь твое, смерте, жало[529]? Гдѣ нынѣ твоя побѣда, о адскїй Исполине? "Пройдохом сквозь огнь и воду"[530].

"Открою задняя твоя к Лицу твоему,

И покажу язы́кам срамоту твою и царствам

Безчестїе твое…[531] Положу тя в притчу. Возвергу на тя огнушенїе по нечистотам твоим"[532].

Не цѣломудренная сїя о Ло́тѣ Басня есть притча и образ, завивающїй в не-чистом по́ртищѣ своем пречестный Маргари́т Царствїя Божїя[533] и закрывающїй, будьто орѣшная ко́рка, Зерно. Сими-то Орѣхами весь

Библейный Рай, как Ро́доскіе Вертограды плодами[534], наполнен и преисполнен.

“В вертоград орѣхов снїйдох”[535].

Коль услаждается в сем Вертоградѣ сугубо рожденный Человѣк! как в Зерцалѣ видно в Соломоновской ПѢСНѢ ПѢСНЕЙ. О пречестный Аму́р[536]! О ВѢЧНОСТЕ! Пресладчайшїй и не-насытный Му́сте! Ядущїи тя еще взалчут, и пїющїи тя еще вжаждут[537].

“БОГ ЛЮБОВЬ есть”[538]. “Вдающїй душу свою и размышляющїй в Законѣ Вышняго премудрости всѣх древних взыщет и в пророчествїих поучатися будет. По́вѣсти Мужей именитых соблюде́т и во извитїя Притчей совнїйдет. Сокровенная Притчей изыщет и в Гада́нїи При́тчей поживе́т”[539].

ПРИМѢТА 6-я
О Чте́нїи в По́лзу Душе́вну

Ви́диш, Друг мой, что мно́гія до́брыя Со́ки источи́ло Одно̀ Сло́во, с То́лком раскуше́нное.

Бі́бліа есть то́чная Лу́за. Вы́рви из сея̀ Лу́зы оди́н Орѣ́х, еди́н то́лько Луза́н. Раскуси̇̀ его и разжу́й. Тогда̀ ражжева́л еси̇̀ всю Бі́блію. Всѣ сея̀ Лу́зы (Орѣшня́к) Орѣ́хи по Ско́ркѣ видь вельми̇̀ разня́тся, а по Зе́рну не говорю̀ Подо́бное, но То́ же.

Ча́стицы разби́таго Зерца́ла Еди́но всѣ Лицѐ изобража́ют[540]. А Разнообра́зная Прему́дрость Божія[541] в разли́чных в Сто-Ви́дных, Тысяще-Ли́чных Ри́зах в Царски́х и в Се́лских, в Дре́вних и Ны́нѣшних, в Бога́тых, в ни́щих и в са́мых По́длых и Смѣшных Оде́ждах, а́ки Крын в Те́рніи[542], Са́ма собо́ю Все украша́я, явля́ется Еди́на и Та́жде. Ей! Она̀-то есть то́чный и Правди́вый МОРФЕ́Й[543].

Как еди́н Змій, вье́тся, развива́ется в разныя ФО́РМЫ. В про́тчем, не бу́дем безчи́нно и безмѣ́рно жрать Сло́во Божіе и тѣсни́ться с ним в Соли́ло[544], если бу́дем ждать, поко́ль Са́мо Оно̀ нам пода́ст свое Божестве́нное и невидимое под Ви́дом Внѣ́шностей Тѣ́ло.

Уче́ный премно́го жерет. Му́дрый ма́ло яст со Вку́сом. Уче́ность, Прожо́рство – То́ же. Му́дрость же и Вкус есть То́ же. И́стиный Вкус при Здра́віи. А прямà Му́дрость при По́лзѣ. Нѣт лу́чше Ничего̀, как Истинна По́лза. И нѣт Лу́чше По́лзы, как По́лза Душе́вна. По́лза Душевна есть Лѣчба̀, Пи́ща и Здра́віе Се́рдцу. Здра́віе же – Весе́ліе. И Что ж Сего Дража́йшее? Все Суета̀, кро́мѣ СЕГО̀. Приживи̇̀ мнѣ хоть Цѣ́лый Мыр. Все Суета̀ без Ра́дости. Здра́віе от Многожо́рства, Му́дрость Разнь от Уче́ности. Прожо́рство рожда́ет Болѣ́знь. Мѣ́рная же Пи́ща крѣпи́т. Не чита́й, да мно́жишь Поро́к! Чита́й, да зако́лешь Поро́к. А́ще же лю́бишь Непра́вду, ненави́дишь твою̀ Душу[545].

Возлюби̇̀ сам свою̀ Душу и будь Блаже́нный Самолю́б, возлю́бленный Соломо́ну, о коем так воспѣва́ет:

“Разумли́вый Пра́ведник себѣ Друг бу́дет”[546].

А сіе тогда̀ быва́ет, когда̀ без вся́ких и́ных Намѣре́ній, длятого̀ то́лько чита́ем, дабы̀ очи́стить, просвѣти́ть и укрѣпи́ть Душу нашу. Очи́стить от

Лю́дских Мнѣ́ній. Напи́тися Божестве́нных и укрѣпи́тись проти́в Страсте́й Душевных, проти́ву За́висти, Нена́висти, Гнѣ́ва, Ско́рби, Смуще́нія… а Сим Са́мым вмѣ́сто сих Ти́раннов воздви́гнуть в себѣ̀ Царствіе Божіе. Си́рѣчь Духи Спаси́телныя, Ми́рныя, Ра́достныя.

Сей-то есть блаже́нный о́ный Кни́жник и Гра́ммотник, кото́раго Христо́с, похваля́я, равня́ет Его̀ с Господаре́м.

"Всяк, де, Кни́жник, научи́выйся Ца́рствію Божію,

изно́сит от Сокро́вища своего Но́вая и Ве́тхая"[547].

Мот, Вѣтрого́н го́нит Пу́стош. А Господа́р Поле́зное. Сі́мон Волхв тут и́щет Зла́та, а Кни́жник – Духа Святаго. Вои́стину не бу́дет Проро́ческими Та́йнами никогда̀ обжира́ться той, кто вѣ́рит Па́влу, что Та́йны ни Полу́шки[548] Всѣ-на́-всѣ не сто́ят, если им Любо́в Божія не бу́дет Предводи́телницею[549]. Она Основа́ніе и Верх Всему̀. Зачина́ется го́рким Кресто́м. Кончи́тся Хрісто́м, иже есть Мир, Любо́в и Пра́вда наша.

Примѣ́та 7-я
О вѣ́рном Во́ждѣ

Что в пе́рвом, То́ же са́мое и в послѣ́днем Мѣ́стѣ сказа́ть до́лжно, чтоб не избра́ть нам Предводи́теля из Числа̀ Тѣх, кото́рыи суть Люби́тели не Духа, но Сѣнно-Пи́сменнаго Мра́ка и убива́ющія нас баснословныя Ба́бскія Істо́ріи. Такі́я-то По́вѣсти называ́ет Па́вел Родосло́віами пусты́ми[550], Іуде́йскими и Ба́біими Ба́снями[551], Душу не насыща́ющими.

Сі́и Во́жды лю́блят внѣ́шнюю Стѣ́нь и на ней соверше́нно почива́ют, не возводя̀ с Давидом О́чи в Духо́вныя Го́ры и ко О́ной Царствія Божія Тра́пезѣ, от коея́ то́лько Одни́ подня́вшіися вы́шше Пло́ти высо́кіи У́мы наслаждаются, како́в был Вожд Тові́ин Рафаи́л. О сей Тра́пезѣ сам хва́лится Па́вел так:

"И́мамы Олта́рь, от него́же не и́мут Вла́сти вкуша́ти (всѣ), служа́щіи Сѣ́ни"[552].

Называ́я себе Служи́телем не Письмозво́нства, но Духа и зна́ющим Христа̀ не по Плотско́й Істо́ріи[553].

Сам Христо́с называ́ет их Раба́ми, в то́м же До́мѣ находя́щимися, но о Секре́тах Госпо́дских не вѣ́дущими[554].

"От нас, – гово́рит Напе́рсник, – изыйдо́ша, но не бѣша от нас"[555].

Таковы́х во Главѣ̀ 9-й проклина́ет Іису́с Наѵи́н.

"Про́кляты естѐ, – гово́рит, – и не оскудѣ́ет от вас Раб"[556].

Да и как их не проклина́ть, когда̀ они̇̀ мѣша́ют Отрокам Іса́ковым? Сіи О́тро́ки с Господи́ном своим еди́нственно трудя́тся в Том, чтоб вы́рить Ключ Чи́стыя и Фонта́н в Го́ру пряду́щія Воды̀. Ро́ют, как в Землѣ́, в Плотско́и Істо́ріи, откида́я Еѐ на Сто́рону, как Мойсе́й Ка́мен от Кла́дязя, чтоб утоли́ть Жа́жду бѣ́дным Овца́м своего Те́стя[557]. Но Филисти́ны вездѣ́ мѣша́ют, вездѣ Земле́ю закида́ют[558] и крича́т: Э́то Земля̀ наша! Э́то по Пло́ти до́лжно разумѣ́ть, а ина́че Все сіе есть Привидѣ́ніе, Мечта̀…[559] Но Дѣ́ти Іса́ковы Дух почита́ть за И́стину, а всю Плоть за Суету̀ не престаю́т и Ста́рыя Кла́дязи от

Гря́зи очища́ют, и но́выя на вся́ком Мѣстѣ копа́ют, восклица́я с Господи́ном своим:

“Плоть Ничто́же…”[560]

На Что нам Родосло́вія Істори́чная? Кая По́лза? На Что Мѣстоположе́нія Тлѣннаго Ра́я?

Ку́ю Душѣ нашей По́лзу принесе́т Фо́рма и Мѣра Ковче́говска! К Чему̀ Исцѣле́ніе Плотско́е? К Чему Воскресе́ніе Тлѣнное, па́ки в Тлѣнь обраща́ющееся? Да па́ки рабо́таем по́длой Пло́ти и Страстям? Ей! Еди́н Дух нам Вку́сен и поле́зен, очища́я, исцѣля́я, проница́я в са́мыя та́йныя Начина́нія Души̇̀ на́шея и Мир нам рожда́я.

Но, ка́жется, Святый Іу́да Апостол жесто́ко их Оцѣня́ет.

“Облацы безво́дныи[561] – Плоть, Духа неиму́ща”[562] и про́тчая. Сі́и-то сѣ́ют Раско́лы во всем Мырѣ. Спо́рятся о Происхожде́ніи Духа[563], о Сакраме́нтах[564], о Вѣ́рѣ[565], о Церемо́ніах[566], о А́нгелах[567], о Му́ках[568], о Блаже́нствах[569] и протчая. Врагі̇̀ Креста̀ Хрісто́ва и За́повѣдей Его Животворя́щих.

Коне́ц.

И Богу Сла́ва.

Сковорода почав писати цей твір наприкінці вересня 1780 р., а закінчив десь після 1788 р. Автограф трактату зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 6, арк. 1/29–29/57). Трактат присвячений питанням біблійної герменевтики. Свого часу Ришард Лужний, маючи на те всі підстави, назвав його “справжнім гімном на честь” Біблії [*Łużny R.* Teodycea Hryhorija Skoworody na tle słowiańskiej myśli religijnej okresu oświecenia // Studia Slavica in Honorem Viri Doctissimi Olexa Horbatsch: Festgabe zum 65. Geburtstag / Hrsg. von G. Friedhof, P. Kosta und M. Schütrumpf. – München, 1983. – Vol. 2. – S. 106]. «Книжечку…» було вперше надруковано в санкт-петербурзькому виданні творів Сковороди 1912 р. Подаємо за автографом.

[1] Трактат присвячений Михайлові Ковалинському. Див. прим. 1 до діалогу «Сvмфоніа, нареченная Книга Асхань».

[2] Харківське намісництво було відкрите 29 вересня 1780 р.

[3] Див. прим. 196 до циклу «Сад божественных пѣсней».

[4] Ідеться про митрополита білгородського та обоянського Юстина (Базилевича). Вихованець Києво-Могилянської академії, він почав служити на митрополичій кафедрі з 23 січня 1704 р. До цього був настоятелем ближніх печер Києво-Печерської лаври. На єпархії пробув недовго. За станом здоров’я знову повернувся в лавру, де й помер 17 серпня 1709 р.

[5] Юстин (у миру – Іван) Звіряка – родич Сковороди. Народився 1717 р. в містечку Чорнухи, навчався в Києво-Могилянській академії, у 1743 р. прийняв постриг, ставши ченцем Києво-Печерської лаври. Працював там у друкарні, потім був старшим у Китаївській пустині, настоятелем Сіннянського Покровського монастиря [див.: *Тетерина Д.* Перші спроби генеалогії роду Григорія Савича Сковороди // *Тетерина Д.* Вибрані

праці: У 7 т. – Київ; Мюнхен, 2006. – Т. VII: Філософія, історія, літературознавство. – С. 263].

[6] Неточна цитата з Канону Митрофана Смірнського «До святої й живоначальної Тройці» на недільній Полуночниці (глас 1-ий, пісня 3-я, тропар 1-ий). Пор.: "Ты древле яве Аврааму яко явился еси Триіпостасный, Единствен же Естеством Божества, богословія истиннѣйшее образно явил еси: и вѣрно поем Тя, Единоначальнаго Бога, и Трисолнечнаго".

[7] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 49: 8. Пор.: **Ї́до, тебѐ похва́лѧтъ бра́тїѧ твоѧ̑.**

[8] Перша книга Мойсеєва: Буття 49: 12.

[9] Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 7: 39. Пор.: **помина́й послѣ̑днѧѧ твоѧ̑.**

[10] Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 7: 39. Пор.: **помина́й послѣ̑днѧѧ твоѧ̑.**

[11] Див. прим. 1 до діалогу «Наркісс».

[12] Сковорода змальовує тут картину своєрідної "дзеркальної інверсії". Коли на світ дивиться мудрий чоловік, то "дзеркалами" є форми цього видимого світу, а коли на нього дивиться чоловік "плотяний", то "дзеркалами" стають його очі. Світ сприймається "плотяною" людиною ніби зі споду, з погляду матерії як нульового рівня буття [див.: *Ушкалов Л.* Сенс "дзеркальної діалектики" самопізнання Г. Сковороди // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – № 5. – С. 128–137].

[13] Див. прим. 1 до діалогу «Наркісс».

[14] Гр. *χάος* – 'провалля, темрява, первісний морок, що передував постанню світу'. Памва Беринда тлумачив слово *хаос* як "пропасть, або змѣшаная, або краина, або матеріа всего свѣта" [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 470].

[15] Фраза **не мо́чи менѐ** зринає в Євангелії від св. Марка 5: 7; 8: 28.

[16] Очевидно, це парафраза Книги Псалмів 102 (103): 16. Пор.: **и҆ не позна́етъ ктомѹ̀ мѣ́ста своегѡ̀.**

[17] Неточна цитата з Книги Псалмів 33 (34): 17. Пор.: **Лице́ же гдⷭ҇не на творѧ́щыѧ ѕлаѧ̑, є҆́же потребѝти ѿ землѝ па́мѧть и҆́хъ.**

[18] Книга Псалмів 29 (30): 5. Див. також: **Веселѝтесѧ, прⷣ̑нїи, ѡ҆ гдⷭ҇ѣ̑, и҆ и҆сповѣ́дайте па́мѧть ст҃ы́ни є҆гѡ̀** (Книга Псалмів 96 (97): 12).

[19] Сковорода говорить тут про так звані "природні" знаки, тобто "знаки-ознаки, які перебувають у причинному чи будь-якому іншому функціональному, досить тісному відношенні до позначуваних ними речей, наприклад, *дим* стосовно *вогню*…" [*Рогович М.* Проблема знака в логіці Христофора Чарнуцького та Мануйла Козачинського // Мовознавство. – 1971. – № 5. – С. 48].

[20] Книга Псалмів 76 (77): 20.

[21] Знак оклику (замість коми) та слова в дужках – інтерполяції Сковороди.

[22] Книга пророка Наума 1: 15.

[23] Згідно зі словником Памви Беринди, *Содом* означає "таємниця" [див.: *Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 455]. Можна припустити, що Сковорода має тут на думці також суто богословське трактування слова *таємниця*, адже "тайна, по богословскому опредѣленію, єсть образ, или знаменіє видимоє невидимыя вещи" [*Яворський С.* Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 433].

[24] Книга пророка Наума 1: 15.

[25] Неточна цитата з Книги Псалмів 73 (74): 2. Пор.: **гора̀ сїѡ́нъ сїѧ̑, въ не́йже вселѝлсѧ є҆сѝ.**

[26] Див. прим. 109 до циклу «Сад божественных пѣсней».

[27] Фразу **ве́тхїй де́ни** взято з Книги пророка Даниїла 7: 9, 22.

[28] Парафраза Книги Псалмів 103 (104): 25. Пор.: **Сїѐ мо́ре велѝкоє и҆ простра́нноє.**

[29] Неточна цитата з Книги пророка Єремії 23: 22. Пор.: **И҆ а҆́ще бы ста́ли въ совѣ́тѣ моѥ́мъ, слы́шана сотвори́ли бы словеса̀ моѧ̑ и҆ ѿврати́ли бы люді́й мои́хъ ѿ пꙋтѝ и҆́хъ лꙋка́вагѡ и҆ ѿ начина́нїй и҆́хъ лꙋка́выхъ.**

[30] Див. прим. 129 до циклу «Басни Харьковскія».

[31] Іван Златоуст (*Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος*) (344/354–408 рр.) – великий грецький богослов, проповідник і церковний діяч (архієпископ константинопольський), один із найбільш відомих отців Церкви, автор понад 800 проповідей. Мав величезну популярність в Україні ще від часів Хрещення. Наприклад, Феофан Прокопович у своїй риториці почав характеристику творчості Златоуста такими словами: "Протягом усіх століть лунала його слава, а ніжне ім'я 'Златоуст' стало величним пам'ятником його вічної слави", – щоб насамкінець вигукнути: "Ніхто більше, ніхто краще за святого Златоуста!" [*Прокопович Ф.* Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 155–156]. Його твори складають основу таких популярних повчальних книг, як «Златоуст», «Златоструй», «Ізмарагд», «Маргарит», «Торжественник» тощо. З кінця XVI ст. в Україні з'являється також ціла низка друкованих видань Златоуста: «Маргарит» (Остріг, 1596), «Лѣкарство на оспалый умысл чоловѣчый» (Остріг, 1607), «О воспитаніи чад» (Львів, 1609), «Бесѣды на 14 посланій св. ап. Павла» (Київ, 1623), «Бесѣды на Дѣянія св. апостол» (Київ, 1624) та інші.

[32] Див. прим. 302 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».

[33] Амвросій Медіоланський (*Sanctus Ambrosius*) (333–397 рр.) – видатний римський богослов і церковний діяч, автор трактатів «Про таїнства», «Шестоднев», «Про безшлюбність» тощо. Користувався великим авторитетом у старих українських богословів. Наприклад, Мелетій Смотрицький на початку свого «Треносу» подає св. Амвросія ("Ambrosius Mediolan.") в реєстрі тих авторів, на яких він спирався у власних міркуваннях (окрім Амвросія, тут фігурують Альберт Великий, Ансельм Кантерберійський, Августин, Беда Достойний, Бернард Клервоський, Бонавентура, Василій Великий, Григорій Богослов, Григорій Ниський, Діонісій Ареопагітський, Єронім Стридонський, Іриней Ліонський, Оріген, Тертуліан, Тома Аквінський, Юстин Філософ та інші). Перегодом на нього покликалися Інокентій Гізель [див.: *Гізель І.* Мир с Богом человѣку. – Київ, 1669. – С. 24], Антоній Радивиловський [див.: *Радивиловський А.* Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 622–623], Стефан Калиновський [див.: *Калиновский С.* Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 201], Феофан Прокопович [див.: *Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 175], Стефан Яворський [див.: *Яворський С.* Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 29] та інші. Варто зазначити, що св. Амвросій – один-єдиний латинський автор, згаданий у православному «Номоканоні» (тут за ним окреслене єство віри [див.: Номоканон, си єст Законоправилник. – Київ, 1629. – С. 7]) й чия молитва «Тебе, Бога, хвалим» включена до «Требника» Петра Могили [див.: *Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 413–414 (третя пагін.)].

[34] Див. прим. 198 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

[35] Див. прим. 159 до циклу «Сад божественных пѣсней».

[36] Григорій I Великий, чи Двоєслов (*Gregorius Magnus*) (бл. 540–604 рр.) – Папа Римський упродовж 590–604 рр., а крім того, славетний письменник. Був добре знаний в Україні, починаючи зі старокиївської доби [див.: Перші українські проповідники і їх твори. – Рим, 1973. – С. 19]. За часів бароко на його «Моралії» покликалися, наприклад, Стефан

Калиновський [див.: *Калиновский С.* Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 201], Феофан Прокопович [див.: *Прокопович Ф.* Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 159; *Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 167], Михайло Козачинський [див.: *Козачинский М.* Книга третья. Нравственная философия, или Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 368] та інші.

[37] Зазначмо, що Сковорода називає тут трьох святих отців-каппадокійців, найбільш шанованих у православній традиції (пор., наприклад, молитву до святих учителів, в якій вони розпочинають реєстр: "Святый Василіє Великій, Григоріє Богослове, Іоанне Златоустый, Діонісіє Ареопагіта, Аѳанасіє, Кірілле Александрійскій и Ієрусалимскій, Григоріє Нисскій, Клименте, Єпифаніє, Ѳеофилакте, Іоанне Дамаскине и всѣ святыи учителіє вселенстіи" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 323 (третя пагін.)]), та "чотирьох великих латинських учителів Церкви": Амвросія, Єроніма, Августина й Григорія Великого. Як писав свого часу Еразм Роттердамський: "З тлумачів Святого Письма обирай передовсім тих, які якнайдалі відходять від букви. Після Павла такими є найперше Оріген, Амвросій, Єронім, Августин" [*Эразм Роттердамский*. Оружие христианского воина // *Эразм Роттердамский*. Философские произведения. – Москва, 1986. – С. 103]. Отже, якраз екзегетичний досвід святих отців та вчителів надихав Сковороду на пошуки містичного сенсу Біблії – недарма ж бо православні українські богослови, так само, як і католицькі, заперечуючи протестантську ідею *ясності* Святого Письма, покликалися щонайперше на церковний Переказ. "…Аще бы явственна быша Писаніє, – наголошував, наприклад, Стефан Яворський, – то кая бы нужда бяше толиких толкователей, богомудрых отец святых, свѣтил церковных, иже тайны Священнаго Писанія испытующе, єдинѣм усты исповѣдуют, яко слово Божіє єсть бездна многа" [*Яворський С.* Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 740; пор.: *Rutka Th.* Herby, abo Znaki Kościoła prawdziwego. – Lublin, 1696. – S. 138–139].

[38] Трохи неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 16. Останнє слово має форму: **ймамы**.

[39] Книга Псалмів 13 (14): 1.

[40] Див. прим. 25 до трактату «Начальная дверь ко христіянскому добронравію».

[41] Сковорода має на думці слова: **совлекъ начала и власти** (Послання св. ап. Павла до колосян 2: 15), а також: **испразднитъ всяко начальство и всякꙋ власть и силꙋ** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 24).

[42] Дії св. апостолів 1: 1.

[43] Сковорода має на думці слова: **Аще языки человѣческими глаголю и ангелскими, любве же не имамъ, быхъ (якоже) медь звенящи, или кимвалъ звящай** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 13: 1).

[44] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Сынове же іилєвы ядоша манну** (Друга книга Мойсеєва: Вихід 16: 35).

[45] Цей образ узято з Дій св. апостолів 16: 16. Пор.: **Отроковица некая имущая духъ пытливъ**.

[46] Парафраза Апокаліпсису 3: 16. Пор.: **Такоже, якоже ѡбꙋморенъ єси, и ни теплъ ни студенъ**.

[47] Четверта книга Мойсеєва: Числа 6: 16; Євангелія від св. Матвія 4: 7.

[48] Пор.: *Августин*. Сповідь, 3. VI. 10. "Так я потрапив поміж пихатих і ницих людей, надмірно відданих справам тіла й велемовних, їх уста закривали диявольські сіті й клей, що складався з суміші складів Твого імені, й імені Господа Нашого Ісуса Христа, і Духа Святого, Розрадника нашого" *Святий Августин*. Сповідь / Пер. з латини Ю. Мушака. Вид. 3. – Київ, 1999. – С. 37]. Образ "диявольських сітей" був добре знаний у літературі старої України. Наприклад, Антоній Радивиловський писав: "Михаиле святый, маєш меч в руках, маєш и поза, мечем теды своим ангелским пресѣчи всѣ сѣти, которыи Люцифер, низверженный през тебе з неба, всюда на сем свѣтѣ пороскидал на уловленіє душ наших" [*Радивиловський А*. Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 577]. Пор.: "сохрани єго от сѣтій діаволских" [*Могила П*. Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 896]; "Видѣ славный Антоній сѣти распростерти / бѣсом по всей вселенной, нѣгдѣ не раздерти" [*Максимович І*. Алфавит собранный, риѳмами сложенный. – Чернігів, 1705. – Арк. 7], тощо.

[49] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 13: 27. Пор.: **И҆ по хлѣ́бѣ тогда̀ вни́де въ ѻ҆́нь сатана̀.**

[50] Парафраза Книги Псалмів 145 (146): 4. Пор.: **И҆зы́детъ дꙋ́хъ є҆гѡ̀, и҆ возврати́тсѧ въ зе́млю свою̀.**

[51] Див. прим. 70 до трактату «Начальная дверь ко христіянскому добронравію».

[52] Сковорода говорить про поклоніння святим мощам.

[53] Варто зазначити, що старі українські православні й католицькі богослови, сперечаючись із протестантами, старообрядцями та іншими, зокрема, про ікони та їхній "прокінезіс", повсякчас наголошували, що в образі пошановується *форма*, а не *матерія* [див.: Книга о вѣрѣ. – Київ, 1620. – С. 23 (друга пагін.); *Яворський С*. Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 3; *Туптало Д*. Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 23], а "образова честь переходить на сам першообраз" [*Kalnofoyski A*. Τερατούργημα. – Kiiów, 1638. – S. 85–86; пор.: Книга о вѣрѣ. – Київ, 1620. – С. 8 (друга пагін.); *Галятовський І*. Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 208; *Яворський С*. Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 16; *Туптало Д*. Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 23, 156; Слово к народу каѳоліческому. – Почаїв, 1765. – Арк. 108].

[54] Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 2: 34. Пор.: **сѐ, лежи́тъ се́й на паде́нїє.**

[55] Пор.: Євангелія від св. Луки 10: 30–37.

[56] Книга Псалмів 141 (142): 4.

[57] Митарства (гр. *ἐναέρια τελωνία*) – у православній традиції: випробування душі після смерті до остаточного вирішення її долі на Страшному Суді [див.: *Аверинцев С*. Митарства // *Аверинцев С*. Софія-Логос: Словник / Упорядник та автор передмови Костянтин Сігов; науковий редактор видання Марина Ткачук. 3-є вид. – Київ, 2007. – С. 155]. Старі українські богослови інколи ототожнювали *митарства* з *чистилищем*. Наприклад, у «Слові к народу каѳоліческому» сказано, що одну з чотирьох місцин "преісподнього" світу називають "'митарство', или 'чистец', где идут души, отсланніи на дочасную муку" [Слово к народу каѳоліческому. – Почаїв, 1765. – Арк. 36 (зв.)]. Докладніше писав про це Інокентій Винницький: "…идут на Мытарства, которыи Всходняя Церков на повѣтру быти повѣдают, иж там духове злобы поднебесныи, то єсть діаволи, души таковыи турбуют, смущают и трапят. А Заходняя Церков Чистцем називаєт и повѣдают, же мѣстце єсть єго в певной части земли, где души огнем чистятся…" [*Винницький І*. Катихисіс, албо Наука христіанскія. – Унів, 1685. – Арк. 79]. Те саме в Касіяна Саковича, який присвятив питанню про митарства спеціальний параграф свого «Трактату про душу» [див.: *Сакович К*. Трактат про душу // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 500–505].

[58] Див. прим. 217 до діалогу «Кольцо».

[59] Перше соборне послання св. ап. Петра 5: 8.
[60] Сковорода має на думці історію про те, як Самсон убив лева (див.: Книга Суддів 14: 5–9).
[61] Пор.: "Не всякому по Якову" [*Номис*, № 4726; Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 56].
[62] Неточна цитата з книги Ісуса, сина Сирахового 37: 34. Пор.: пресыщенїемъ бо мнóзи ѹ҆мрóша.
[63] Див., наприклад: Третя книга Мойсеєва: Левит 11: 7.
[64] Мабуть, Сковорода має тут на думці сюжет про Арістіппа, що його переказав Діоген Лаерцій (II, 71): "Чоловікові, який вихвалявся широкими знаннями, він [Арістіпп] сказав: 'Від того, що людина багато їсть, вона не стає здоровішою, аніж та, котра вдовольняється лиш необхідним: так само й учений – це не той, хто багато читає, а той, хто читає з користю'" [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 126].
[65] Див. прим. 132 до діалогу «Кольцо».
[66] Сковорода має на думці слова: и҆ ви́дѣ царѧ̀ давíда скáчꙋща и҆ и҆грáюща прéд гдⷭ҇емъ (Друга книга царств 6: 16).
[67] Див. прим. 459 до діалогу «Сvмфоніа, нареченная Книга Асхань».
[68] Очевидно, це парафраза Першої книги царств 29: 6. Пор.: вхóдъ твóй и҆ и҆схóдъ твóй.
[69] Неточна цитата з Книги Псалмів 86 (87): 3. Пор.: Преслáвнаѧ глаго́лашасѧ ѡ҆ тебѣ̀, грáде бж҃їй.
[70] Книга Псалмів 56 (57): 6.
[71] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 24: 28. Пор.: и҆дѣ́же бо а҆́ще бꙋ́детъ трꙋ́пъ, тáмѡ соберꙋ́тсѧ ѻ҆рлѝ. Див. також: и҆дѣ́же тѣ́ло, тáмѡ соберꙋ́тсѧ и҆ ѻ҆рлѝ (Євангелія від св. Луки 17: 37).
[72] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 22.
[73] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 15: 11. Пор.: Слетѣ́ша же пти҆́цы на тѣлесà растéсанаѧ и҆́хъ.
[74] Неточна цитата з Книги Псалмів 67 (68): 31. Пор.: сóнмъ ю҆не́цъ въ ю҆ницахъ людски́хъ.
[75] Неточна цитата з Пісні над піснями 1: 14; 4: 1. Пор.: ѻ҆́чи твоѝ голꙋбі҆нѣ̀.
[76] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 30: 18–19. Пор.: не вѣ́мъ: слѣдà ѻ҆рлà парѧ́ща (по воздꙋ́хꙋ).
[77] Неточна цитата з Книги Йова 39: 27. Пор.: Твоѝмъ же ли повелѣ́нїемъ возно́ситсѧ ѻ҆ре́лъ.
[78] Друга книга Мойсеєва: Вихід 19: 4.
[79] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 46: 11. Пор.: Призыва́ѧй ѿ востѡ́къ пти́цꙋ.
[80] Пісня над піснями 2: 12.
[81] Книга Ісуса Навина 10: 12.
[82] Книга Ісуса Навина 10: 13.
[83] Євангелія від св. Матвія 2: 9.
[84] Парафраза Книги Суддів 16: 3. Пор.: И҆ спà самѡ́нъ до полꙋ́нощи: и҆ востà въ полꙋ́нощи, и҆ восхи́ти двéри ѹ҆ вра́тъ гра́да со ѻ҆бѣ́ими верея́ми, и҆ подѧ̀ ѿныѧ съ завóрою, и҆ возложѝ ѧ҆̀ на ра́мена своѧ̑, и҆ вознесѐ ѧ҆̀ на вéрхъ горы̀, ꙗ҆́же предъ лицéмъ хеврѡ́на, и҆ положѝ и҆̀хъ тáмѡ.
[85] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 23 (24): 7. Останнє слово має форму: ва̑ша.
[86] Це парафраза Книги пророка Єзекіїля: або 44: 1 (пор.: И҆ ѡ҆брати́ мѧ на пꙋ́ть вра́тъ ст҃ы́хъ внѣ́шнихъ, зрѧ́щихъ на востóки: и҆ сі̑ѧ бѧ́хꙋ затворéнна), або 44: 2 (пор.: И҆ речѐ гдⷭ҇ь ко мнѣ̀: сі̑ѧ вратà заключéнна бꙋ́дꙋтъ и҆ не ѿвéрзꙋтсѧ).

[87] Книга Премудрості Соломонової 31: 32.
[88] Перша книга Мойсеєва: Буття 28: 12.
[89] Трохи неточна цитата з Книги Суддів 16: 17. Пор.: желѣ́зо не взы́де на главѹ̀ моѝ.
[90] Четверта книга царств 6: 6.
[91] Книга Псалмів 8: 5.
[92] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 53: 8 та Дій св. апостолів 8: 33. Пор.: взе́млетсѧ ѿ земли̑ живо́тъ є҆гѡ̀.
[93] Книга Псалмів 140 (141): 10.
[94] Євангелія від св. Луки 2: 15.
[95] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 43 (44): 10; 59 (60): 12. Пор.: не и҆зы́деши, бж҃е, въ си́лахъ на́шихъ.
[96] Книга Притч Соломонових 1: 20.
[97] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 54: 1 та з Послання св. ап. Павла до галатів 4: 27. Пор.: Возвесели́сѧ, непло́ды, нераждаю́щаѧ.
[98] Книга пророка Ісаї 58: 12.
[99] Книга пророка Ісаї 60: 4.
[100] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 49: 23. Пор.: И҆ бѹ́дѹтъ ца́рїе корми́телїе твоѝ.
[101] Парафраза Книги пророка Ісаї 46: 12. Пор.: Послѹ́шайте менѐ, погѹ́бльшїи се́рдце.
[102] Книга пророка Єзекіїля 1: 18.
[103] Друга книга Мойсеєва: Вихід 33: 23.
[104] Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 7: 39. Пор.: помина́й послѣ́днѧѧ твоѧ̑.
[105] Трохи неточна цитата з Книги пророка Михея 7: 17. Пор.: поли́жѹтъ пе́рсть ꙗ҆́кѡ ѕмі́еве.
[106] Книга пророка Ісаї 38: 14.
[107] Трохи неточна цитата з Книги пророка Осії 7: 11. Пор.: И҆ бѧ́ше є҆фре́мъ ꙗ҆́кѡ го́лѹбь безѹ́мный, не и҆мы́й се́рдца.
[108] Неточна цитата з Книги пророка Варуха 3: 30. Пор.: Кто̀ пре́йде на ѻ҆́нѹ страна̀ мо́рѧ, и҆ ѡ҆брѣ́те ю҆̀;
[109] Неточна цитата з Книги пророка Єзекіїля 3: 34. Пор.: Ѕвѣ́зды же возсїѧ́ша во храни́лищихъ свои́хъ и҆ возвесели́шасѧ.
[110] Книга пророка Іоїля 2: 28.
[111] Книга пророка Іоїля 2: 9.
[112] Неточна цитата з Книги пророка Єремії 17: 9. Пор.: Глѹбоко̀ се́рдце (человѣ́кѹ) па́че всѣ́хъ, и҆ человѣ́къ є҆́сть, и҆ кто̀ позна́етъ є҆го̀;
[113] Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 20: 5. Пор.: Вода̀ глѹбока̀ совѣ́тъ въ се́рдцы мѹ́жа.
[114] Парафраза або Першої книги Мойсеєвої: Буття 9: 20 (пор.: И҆ нача́тъ ни́ѡе человѣ́къ дѣ́латель (бы́ти) земли̑, и҆ насади̑ вїногра́дъ), або П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 20: 6 (пор.: и҆ кі́и человѣ́къ, и҆́же насади̑ вїногра́дъ, и҆ не весели́сѧ ѿ него̀), або Євангелії від св. Матвія 21: 33 (пор.: Человѣ́къ нѣ́кїй бѣ̀ домови́тъ, и҆́же насади̑ вїногра́дъ), або Євангелії від св. Луки 20: 9 (пор.: человѣ́къ нѣ́кїй насади̑ вїногра́дъ).
[115] Євангелія від св. Івана 3: 7.
[116] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Івана 4: 10. Пор.: да́лъ бы ти̑ во́дѹ жи́вѹ.
[117] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 5: 4. Пор.: а҆́гг҃лъ во гдⷭ҇ень на (всѧ́ко) лѣ́то схожда́ше въ кѹпѣ́ль и҆ возмѹща́ше во́дѹ.
[118] Євангелія від св. Івана 5: 4.

[119] Євангелія від св. Луки 24: 35.
[120] Євангелія від св. Марка 16: 18.
[121] Євангелія від св. Марка 16: 17.
[122] Дії св. апостолів 3: 6.
[123] Дії св. апостолів 3: 8.
[124] Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 14.
[125] Трохи неточна цитата з Апокаліпсису 12: 14. Пор.: **И҆** дана̑ бы́ша женѣ̀ два̀ крила̑ ѻ҆рла̀ вели́кагѡ.
[126] Неточна цитата з Книги Псалмів 106 (107): 43. Пор.: **К**то̀ премꙋ́дръ и҆ сохрани́тъ сі̑ѧ.
[127] Як писав Еразм Роттердамський: "Роздуми над одним віршем задовольнять більше, наситять більше, якщо ти, розбивши шкаралущу, виймеш зерно, аніж коли ти проспіваєш усі псалми до останньої літери" [*Эразм Роттердамский*. Оружие христианского воина // *Эразм Роттердамский*. Философские произведения. – Москва, 1986. – С. 103].
[128] Євангелія від св. Луки 17: 32.
[129] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 41: 1–7.
[130] У літературі старої України історію Лотової дружини було заведено трактувати передовсім у буквальному сенсі, як-от в Іоаникія Галятовського [див.: *Галятовський І*. Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 226] чи Дмитра Туптала [див.: *Туптало Д*. Книга житій святых. – Київ, 1700. – Арк. 605; *Туптало Д*. Лѣтопись // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 4. – С. 227, 409], або в сенсі моральному (тропологічному), як у Віталія Дубенського [див.: Діоптра, сирѣч Зерцало, албо Изображеніє извѣстноє живота человѣческаго в мирѣ. – Кутейно, 1654. – Арк. 183], Петра Могили [див.: *Могила П*. Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 936], Кипріяна Жоховського [див.: *Żochowski C*. Colloquium Lubelski. – Leopoli, 1680. – S. 28], Симеона Полоцького [див.: *Полоцький С*. Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 56], Івана Максимовича [див.: *Максимович І*. Богомысліє. – Чернігів, 1710. – Арк. 297], Івана Леванди [див.: *Леванда І*. Слова и рѣчи. – Санкт-Петербург, 1821. – Ч. 1. – С. 18–19, 95] та інших. Тільки вряди-годи її могли трактувати в якомусь "містичному" сенсі [див., наприклад: *Туптало Д*. Лѣтопись // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 4. – С. 427–428].
[131] Можливо, Сковорода має на думці слова: є҆́же растли́ти дꙋ́шы а҆́лчныѧ и҆ дꙋ́шы жа́ждꙋщыѧ тщѝ сотвори́ти (Книга пророка Ісаї 32: 6).
[132] Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 9: 24. Пор.: **Т**а́кѡ тецы́те, да пости́гнете.
[133] Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 15: 42. Пор.: сѣ́етсѧ въ тлѣ́нїе, воста́етъ въ нетлѣ́нїи.
[134] Книга Псалмів 56 (57): 9.
[135] Книга Псалмів 140 (141): 10.
[136] Книга пророка Варуха 3: 30.
[137] Євангелія від св. Луки 17: 32.
[138] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 33: 6. Пор.: въ сокро́вищихъ спⷭ҇нїе на́ше.
[139] Неточна цитата з Книги Псалмів 61 (62): 12. Пор.: Є҆ди́ною гл҃а бг҃ъ, дво́ѧ сі̑ѧ слы́шахъ.
[140] Див. прим. 38 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».
[141] Цей образ узято з Книги Псалмів 22 (23): 2. Пор.: **Н**а мѣ́стѣ ѕла́чнѣ, та́мѡ всели́ мѧ.
[142] Книга пророка Варуха 3: 30.
[143] Книга Псалмів 54 (55): 7.
[144] Книга Псалмів 3: 6.

[145] Неточна цитата з Пісні над піснями 2: 3. Пор.: подъ сѣнь ѥгѡ̀ восхотѣ́хъ и҆ сѣдо́хъ.
[146] Мабуть, Сковорода має на думці слова: **И҆** рече̑ а҆́гг҃лъ є҆й: не бо́йсѧ, мрїа́мь: ѡ҆брѣла́ бо є҆сѝ бл҃гть ѹ҆ бг҃а (Євангелія від св. Луки 1: 30).
[147] Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 3: 24. Пор.: а҆́ще же поспи́ши, сла́достнѡ поспи́ши.
[148] Перша книга Мойсеєва: Буття 49: 8. Далі Сковорода пропускає увесь цей вірш та першу половину наступного вірша.
[149] Перша книга Мойсеєва: Буття 49: 9.
[150] Трохи неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 3. Пор.: ꙗ҆́коже ра́й сла́дости землѧ̀ пред̾ лице́мъ є҆гѡ̀.
[151] Книга пророка Іоїля 2: 2.
[152] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 28: 1. Пор.: прв҃ный же ꙗ҆́кѡ ле́въ ѹ҆пова́ѧ.
[153] Євангелія від св. Луки 17: 32.
[154] Сковорода має на думці слова: и҆ почі́етъ на не́мъ дх҃ъ бж҃їй, дх҃ъ прмѣ҃рости и҆ ра́зѹма, дх҃ъ совѣ́та и҆ крѣ́пости, дх҃ъ вѣ́дѣнїѧ и҆ бл҃гочести́ѧ (Книга пророка Ісаї 11: 2).
[155] Стара назва Каспійського моря. Як писав, наприклад, Феофан Прокопович: "Каспійське море, яке ми називаємо Гірканом і Хвалинським морем, є не стільки море, як величезне озеро або болото" [*Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 466].
[156] Євангелія від св. Луки 17: 32.
[157] Можливо, Сковорода має на думці слова: глаго́лющаго въ те́мный ве́черъ, є҆гда̀ ѹ҆покое́нїе бѹ́детъ нощно́е и҆ мра́чное (Книга Притч Соломонових 7: 9).
[158] Сковорода має на думці слова: просвѣти́те себѣ̀ свѣ́тъ вѣ́дѣнїѧ (Книга пророка Осії 10: 12).
[159] Можливо, Сковорода має на думці слова: **Добро̀** со́ль: а҆́ще же со́ль не слана̀ бѹ́детъ, чи́мъ ѡ҆соли́тсѧ; **И҆**мѣ́йте со́ль въ себѣ̀, и҆ ми́ръ и҆мѣ́йте междѹ̀ собо́ю (Євангелія від св. Марка 9: 50).
[160] Неточна цитата з Книги пророка Аввакума 3: 3. Пор.: **Бг҃ъ** ѿ ю҆́га прїи́детъ.
[161] Сковорода має на думці слова: пре́йдетъ ѿ сме́рти въ живо́тъ (Євангелія від св. Івана 5: 24).
[162] Парафраза Книги пророка Захарії 7: 9. Пор.: си́це гл҃етъ гдⷭ҇ь вседержи́тель: сѹ́дъ пра́веденъ сѹди́те и҆ ми́лость и҆ щедрѡ́ты твори́те кі́йждо ко бра́тѹ своемѹ̀.
[163] Парафраза Євангелії від св. Матвія 5: 28. Пор.: всѧ́къ, и҆́же воззри́тъ на женѹ̀ ко є҆́же вожделѣ́ти є҆ѧ̀, ѹ҆жѐ любодѣ́йствова съ не́ю въ се́рдцы свое́мъ.
[164] Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 15: 50. Пор.: **Сїе́** же глаго́лю, бра́тїе, ꙗ҆́кѡ пло́ть и҆ кро́вь цр҃твїѧ бж҃їѧ наслѣ́дити не мо́гѹтъ.
[165] Книга Псалмів 72 (73): 27.
[166] Фразу **сы́нъ а҆враа́мль** узято з Євангелії від св. Луки 19: 9.
[167] Книга пророка Ісаї 53: 8; Дії св. апостолів 8: 33.
[168] Пісня над піснями 1: 3.
[169] Книга Псалмів 35 (36): 9.
[170] Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 24: 17. Пор.: ꙗ҆́кѡ смѵ́рна и҆збра́нна и҆зда́хъ благоѹха́нїе.
[171] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 44 (45): 9. Пор.: **Смѵ́рна** и҆ ста́кти и҆ каси́а ѿ ри́зъ твои́хъ.
[172] Від гр. *στακτός*. Памва Беринда тлумачив слово *стакти* так: "капля, або крапля, або олѣєк, барзо пахнучій, з мірры вытисненый" [*Беринда П.* Лексікон славенороссскій и имен

толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 457]. Вживання в обрядах цієї ароматичної речовини було передбачене Мойсеєвим законом (див.: Друга книга Мойсеєва: Вихід 30: 34).

[173] Точна етимологія імені *Лот* (євр. *lôṭ*) невідома. Щоправда, існує іменник *lōṭ*, який зустрічається тільки в Першій книзі Мойсеєвій: Буття (37: 25 та 43: 11) й означає якусь ароматичну рослину. У Септуагінті в обох випадках – *στακτή*. Слово *lōṭ* звучить так само, як і ім'я *Лот*, але пишеться без літери *вав* (в івриті позначення *ō* через *вав* у багатьох випадках є факультативним – одне й те саме слово може писатися двома способами). Існує також дієслово *lôṭ*, написання якого теж збігається з написанням імені *Лот*. Воно означає "загортати, ховати" [див.: The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon. – Peabody, Mass., 1999. – P. 532]. Варто відзначити, що при перекладі по-грецькому Книги пророка Ісаї 25: 7: ûḇillaʿ bāhār hazzeʰ pənê-hallôṭ hallôṭ ʿal-kol-hāʿammîm ("і Він на горі цій понищить заслону, заслону над усіма народами"), слово *lôṭ* (заслона), очевидно, потрактували як *lōṭ* (миро). Тому в Септуагінті сказано: "χρίσονται μύρον ἐν τῷ ὄρει" ("вони будуть змащувати себе миром на цій горі"). Памва Беринда тлумачив ім'я *Лот*, зокрема, так: "живица дорогая, которая называєтся стакти" [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 431].

[174] Книга Псалмів 54 (55): 7.

[175] Книга Псалмів 22 (23): 1.

[176] Неточна цитата з Книги Псалмів 22 (23): 1. Пор.: **Н**а мѣ́стѣ ѕла́чнѣ, та́мѡ всели́ мѧ.

[177] Євангелія від св. Луки 17: 32.

[178] Очевидно, це неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 19: 6 та з Євангелії від св. Марка 10: 9. Пор.: ѿ́же ᲂу҆́бо бг҃ъ сочета̀.

[179] Парафраза Першого послання св. ап. Павла до Тимофія 3: 16. Пор.: ве́лїѧ є҆́сть бл҃гочести́вѧ та́йна.

[180] Можливо, це парафраза Послання св. ап. Павла до галатів 4: 23. Пор.: **Н**о и҆́же ѿ рабы̀, по пло́ти роди́сѧ: а҆ и҆́же ѿ свобо́дныѧ, по ѡ҆бѣтова́нїю.

[181] Очевидно, Сковорода має на думці слова: да бꙋ́дꙋтъ ча̑да є҆гѡ̀ въ погꙋбле́нїе (Книга Псалмів 108 (109): 13).

[182] Трохи неточна цитата з Книги пророка Михея 7: 17. Пор.: поли́жꙋтъ пе́рсть ꙗ҆́кѡ ѕмі́еве плѣ́жꙋще по землѝ.

[183] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 44: 20. Пор.: ᲂу҆вѣ́ждь, ꙗ҆́кѡ пе́пелъ є҆́сть се́рдце и҆́хъ, и҆ прельща́ютсѧ.

[184] Книга Псалмів 71 (72): 9.

[185] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 48 (49): 15. Пор.: сме́ртъ ᲂу҆пасе́тъ ѧ҆̀.

[186] Книга Псалмів 139 (140): 3; Послання св. ап. Павла до римлян 3: 13.

[187] Послання св. ап. Павла до римлян 3: 13.

[188] Книга Псалмів 139 (140): 1.

[189] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 11 (12): 3. Пор.: въ се́рдцы, и҆ въ се́рдцы глаго́лаша ѕла̑ѧ.

[190] Парафраза Книги Псалмів 51 (52): 6. Пор.: возлюби́лъ є҆сѝ всѧ̑ глаго́лы потѡ́пныѧ, ѧ҆зы́къ льсти́въ.

[191] Книга Псалмів 44 (45): 14.

[192] Неточна цитата з Книги Псалмів 86 (87): 3. Пор.: **П**реслав̑наѧ глаго́лашасѧ ѡ҆ тебѣ̀, гра́де бж҃їй.

[193] Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 2: 19. Пор.: **М**рїа́мь же соблюда́ше всѧ̑ глаго́лы сїѧ̑, слага́ющи въ се́рдцы свое́мъ.

[194] Парафраза Книги пророка Єремії 17: 9. Пор.: **Г**лꙋбоко̀ се́рдце (человѣ́кꙋ) па́че всѣ́хъ.

[195] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 53: 8 та Дій св. апостолів 8: 33. Пор.: взе́млетсѧ ѿ земли̑ живо́тъ є҆гѡ̀.
[196] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 14. Пор.: на пе́рсехъ твои́хъ и҆ чре́вѣ ходи́ти бꙋ́деши, и҆ зе́млю снѣ́си всѧ̑ дни̑ живота̀ твоегѡ̀.
[197] Неточна цитата з Книги Псалмів 58 (59): 7, 15. Пор.: Возврата́тсѧ на ве́черъ, и҆ взма́лчꙋтъ ꙗ҆́кѡ пе́съ, и҆ ѡ҆бы́дꙋтъ гра́дъ.
[198] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 14. Пор.: про́клѧтъ ты̀ ѿ всѣ́хъ скотѡ́въ.
[199] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 9: 25. Пор.: про́клѧтъ (бꙋ́ди) ханаа́нъ ѻ҆́трокъ.
[200] Євангелія від св. Луки 24: 25.
[201] Євангелія від св. Луки 17: 32.
[202] Парафраза Книги Премудрості Соломонової 3: 13. Пор.: Ꙗ҆́кѡ блаже́на є҆́сть непло́ды нескверне́наѧ.
[203] Сковорода має на думці слова: и҆ а҆́ще вни́деши въ невѣ́стникъ, во́змеши жера́токъ ѹ҆мїа́мный, и҆ возложи́ши ѿ се́рдца и҆ ѿ пе́чени ры́бныѧ и҆ покꙋри́ши (Книга Товіта 6: 17).
[204] Книга Псалмів 111 (112): 6.
[205] Парафраза Книги Псалмів 44 (45): 9. Пор.: Смѹ́рна и҆ ста́кти и҆ каси́а ѿ ри́зъ твои́хъ.
[206] Очевидно, Сковорода має на думці слова: нѣ́смы рабы̑нина ча̑да, но свобо́дныѧ (Послання св. ап. Павла до галатів 4: 31).
[207] Парафраза Євангелії від св. Івана 1: 13. Пор.: ни ѿ по́хоти плотскі́ѧ, ни ѿ по́хоти мꙋ́жескїѧ, но ѿ бг҃а роди́шасѧ.
[208] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 38: 19–20. Початок вірша звучить так: Ѿдне́сь бо…
[209] Книга Псалмів 3: 6.
[210] Парафраза Книги Псалмів 24 (25): 12. Пор.: Кто́ є҆́сть человѣ́къ боѧ́йсѧ гдⷭ҇а;
[211] Фразу ханаа́нъ ѻ҆́трокъ узято з Першої книги Мойсеєвої: Буття 9: 25–26.
[212] Неточна цитата з Книги Суддів 6: 12. Пор.: гдⷭ҇ь съ тобо́ю, си́льный крѣ́постїю.
[213] Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 25.
[214] Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 32.
[215] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 54: 1 та з Послання св. ап. Павла до галатів 4: 27. Пор.: Возвесели́сѧ, непло́ды, нераждаю́щаѧ.
[216] Сковорода має на думці слова: ви́дѣвше же сы́нове бж҃їи дщє́ри человѣ̑чи, ꙗ҆́кѡ добры̑ сꙋ́ть, поѧ́ша себѣ̀ жены̀ ѿ всѣ́хъ, ꙗ҆̀же и҆збра́ша (Перша книга Мойсеєва: Буття 6: 2).
[217] Див.: Третя книга царств 1: 1–4.
[218] Див.: Книга Притч Соломонових 31: 10–32.
[219] Тобто на Кавказьких горах.
[220] Книга Йова 39: 1.
[221] Парафраза Книги Псалмів 102 (103): 5. Пор.: ѡ҆бнови́тсѧ ꙗ҆́кѡ ѻ҆́рлѧ ю҆́ность твоѧ̀.
[222] Див. прим. 46 до діалогу «Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сіон)».
[223] Парафраза Книги пророка Єзекіїля 23: 8. Пор.: и҆ ті́и расти́ша дѣ́вство є҆ѧ̀.
[224] Трохи неточна цитата з Апокаліпсису 12: 14. Пор.: И҆ дана̑ бы́ша женѣ̀ два̀ крила̑ ѻ҆рла̀ вели́кагѡ.
[225] Євангелія від св. Луки 17: 32.
[226] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 55: 8. Пор.: Не сꙋ́ть бо совѣ́ти мои̑ ꙗ҆́коже совѣ́ти ва́ши.
[227] Фраза земли̑ живы́хъ кілька разів зринає в Біблії, уперше – в Книзі Псалмів 26 (27): 13.

[228] Слово *Єрусалим* старі українські письменники зазвичай тлумачили в чотирьох сенсах. Наприклад, Дмитро Туптало зазначав: "По писмени, єже єсть історічески или повѣствователнѣ, Ієрусалим сказуєтся град в Палестинѣ сущ. Аллигорически, єже єсть иносказателнѣ, Ієрусалим знаменуєт воюющую Церковь. Анагогічески, єже єсть вышним разумом, Ієрусалим знаменуєт торжествующую горѣ Церковь. Тропологічески же, єже єсть нравоучителнѣ, Ієрусалим знаменуєт душу человѣческую в жизни сей" [*Туптало Д.* Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 318–318 (зв.)].

[229] Сковорода має на думці поняття *spiritualis res publica*. Слово *республіка* зринало в ході опису потойбічного світу в тих авторів, чию творчість Сковорода добре знав. Наприклад, Еразм Роттердамський писав: "Справді-бо, хіба то не найбільше щастя зображувати потойбічне життя з такою точністю, немов провів ти в цій республіці довгі роки…" [*Еразм Роттердамський*. Похвала глупоті. Домашні бесіди / Перекл. з латини В. Литвинова, Й. Кобова. – Київ, 1993. – С. 74]. Латинські автори часом називали "республікою" також Церкву [див.: *Прокопович Ф.* Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 243]. Та й перегодом, аж до Великої французької революції, як слушно зазначав Василь Зеньковський, значення слова *республіка* "далеко вибігало за рамки суто політичної сфери й було пов'язане із загальною вірою в торжество розуму в історичному русі, з вірою в можливість побудувати життя на раціональних засадах" [*Зеньковский В.* Русские мыслители и Европа. Критика европейской культуры у русских мыслителей. 2-е изд. – Париж, 1955. – С. 23].

[230] У такій стилістиці старі українські письменники зазвичай описували рай, де немає ні "болѣзни, ни жажды, ни глада, ни смерти, но вѣчный свѣт непрестанный, день нескончаемый, покой, радость и веселіє" [Алфа і Омега. – Супрасль, 1788. – Арк. 595 (зв.)].

[231] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 19: 26. Пор.: ѹ҆ человѣ́къ сїѐ невозмо́жно є҆́сть.

[232] Пор.: "…Той самий слизький змій – перший зрадник нашого спокою, то ховався в одного кольору з ним траві, то, причаївшись у своїх норах, звиваючись сотнями кілець, не перестає переслідувати колись упалу нашу жінку. Зрозумій, що жінка – це плотяна частина чоловіка. Адже це наша Єва, через яку підступна змія спокушає наш дух смертоносними насолодами" [*Эразм Роттердамский*. Оружие христианского воина // *Эразм Роттердамский*. Философские произведения. – Москва, 1986. – С. 91].

[233] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 32: 32.

[234] Парафраза Послання св. ап. Павла до євреїв 12: 15. Пор.: да не кі́й ко́рень го́рести, вы́спрь прозѧба́ѧй, па́кость сотвори́тъ, и҆ тѣ́мъ ѡ҆скверня́тсѧ мно́зи.

[235] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 19: 33–35.

[236] Послання св. ап. Павла до Тіта 1: 15.

[237] Трохи неточна цитата з Послання св. ап. Павла до Тіта 1: 15. Пор.: но ѡ҆скверни́сѧ и҆́хъ и҆ ѹ҆́мъ и҆ со́вѣсть.

[238] Сковорода має на думці слова: пе́съ возвра́щьсѧ на свою̀ блево́тинꙋ (Друге соборне послання св. ап. Петра 2: 22).

[239] Книга Псалмів 58 (59): 7.

[240] Сковорода має на думці слова: пꙋте́мъ ца́рскимъ по́йдемъ, не совратѝмсѧ ни на де́сно, ни на лѣ́во (Четверта книга Мойсеєва: Числа 20: 17).

[241] Книга пророка Захарії 2: 6.

[242] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 52: 11. Пор.: Ѿстꙋпи́те, ѿстꙋпи́те, и҆зыди́те ѿсю́дꙋ.

[243] Трохи неточна цитата з Апокаліпсису 17: 1. Пор.: прїиди̑, да покажꙋ̀ ти сꙋ́дъ любодѣ́йцы вели́кїѧ.

[244] Апокаліпсис 18: 2.
[245] Книга пророка Наума 3: 1. Сковорода змінює тут пунктуацію.
[246] Неточна цитата з Книги пророка Наума 3: 2. Пор.: **Гла́съ бичє́й и҆ гла́съ тру́са колє́съ, и҆ конѧ̀ текꙋ́ща и҆ колєсни́цы шꙋмѧ́щїѧ.** Слово ко́нника замість конѧ̀ Сковорода по пам'яті вставив з наступного вірша: **и҆ ко́нника ѣ҆́дꙋща** (Книга пророка Наума 3: 3).
[247] Книга пророка Наума 3: 5.
[248] Неточна цитата з Книги пророка Наума 3: 6. Пор.: **и҆ возве́ргꙋ на тѧ̀ ѡ҆гнꙋше́нїє по нечистота́мъ твои̑мъ, и҆ положꙋ́ тѧ въ при́тчꙋ.**
[249] Парафраза П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 29: 23. Пор.: **ѡ҆прове́ржесѧ содо́мъ.**
[250] Євангелія від св. Луки 17: 32.
[251] Друге послання св. ап. Павла до коринтян 2: 15.
[252] Фраза **моча́щїйсѧ къ стѣнѣ̀** кілька разів зринає в Біблії. Див., наприклад: **да́же до моча́щагѡсѧ къ стѣнѣ̀** (Перша книга царств 25: 22).
[253] Неточна цитата з Книги пророка Амоса 8: 13. Пор.: **ѡ҆скꙋдѣ́ютъ дѣ̑вы дѡ́брыѧ.**
[254] Парафраза Книги пророка Ісаї 60: 1. Пор.: **Свѣти́сѧ, свѣти́сѧ і҆ерⷭ҇ли́ме.**
[255] Книга пророка Ісаї 60: 4.
[256] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 60: 4. Пор.: **сѐ, прїидо́ша всѝ сы́нове твоѝ и҆здале́ча, и҆ дщє́ри твоѧ̑ на ра́мѣхъ во́змꙋтсѧ.**
[257] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 60: 8. Пор.: **Ки́и сꙋ́ть, и҆̀же ꙗ҆́кѡ ѡ҆́блацы летѧ́тъ, и҆ ꙗ҆́кѡ го́лꙋбїє со птєнцы̀ ко мнѣ̀;**
[258] Книга пророка Ісаї 60: 11.
[259] Книга пророка Ісаї 60: 5.
[260] Книга пророка Ісаї 35: 1.
[261] Неточна цитата з Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: **кто̀ да́стъ мѝ крилѣ̀ ꙗ҆́кѡ голꙋбѝнѣ; и҆ полещꙋ̀.**
[262] Парафраза або Книги пророка Ісаї 40: 4 (пор.: **и҆ бꙋ́дꙋтъ всѧ̑ стро́пѡтнаѧ въ пра́во, и҆ ѻ҆́траѧ въ пꙋтѝ гла̑дки**), або Книга пророка Ісаї 42: 16 (пор.: **сотворю̀ и҆̀мъ тмꙋ̀ во свѣ́тъ и҆ стро́пѡтнаѧ въ пра̑ваѧ**), або Євангелії від св. Луки 3: 5 (пор.: **и҆ бꙋ́дꙋтъ стро́пѡтнаѧ въ пра̑ваѧ, и҆ ѻ҆́стрїи въ пꙋтѝ гла̑дки**).
[263] Парафраза Книги пророка Єремії 32: 39. Пор.: **да́мъ и҆̀мъ пꙋ́ть и҆́нъ.**
[264] Сковорода має на думці звернене до Христа питання фарисея Никодима: **Глаго́ла къ немꙋ̀ нїкоди́мъ: ка́кѡ мо́жетъ человѣ́къ роди́тисѧ ста́ръ сы́й; є҆да̀ мо́жетъ второ́є вни́ти во ѹ҆тро́бꙋ ма́тере своѐѧ и҆ роди́тисѧ;** (Євангелія від св. Івана 3: 4).
[265] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 1: 12. Пор.: **сѣ́ющее сѣ́мѧ по ро́дꙋ.**
[266] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 53: 8 та Дій св. апостолів 8: 33. Пор.: **ро́дъ же є҆гѡ̀ кто̀ и҆сповѣ́сть;**
[267] Див.: Третя книга Мойсеєва: Левит 17: 3, 8, 10, 13; 22: 18; 24: 15; Четверта книга Мойсеєва: Числа 9: 10. Пор.: Книга пророка Єзекіїля 14: 4, 7.
[268] Парафраза Євангелії від св. Івана 8: 23. Пор.: **И҆ речѐ и҆̀мъ: вы ѿ ни́жнихъ є҆стѐ, а҆́зъ ѿ вы́шнихъ є҆́смь.**
[269] 22-а байка Сковороди має назву «Навоз и Алмаз».
[270] Фраза **ка́мень краеꙋго́лный (краеꙋго́лєнъ)** зринає в Книзі Йова 38: 6, у Книзі пророка Ісаї 28: 16, у Першому соборному посланні св. ап. Петра 2: 6 та в Посланні св. ап. Павла до ефесян 2: 20.
[271] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 1: 11. Пор.: **да прораста́тъ землѧ̀ бы́лїє травно́є, сѣ́ющее сѣ́мѧ по ро́дꙋ и҆ по подо́бїю.**

[272] Парафраза Книги пророка Ісаї 58: 11. Пор.: и҆ ко́сти твоѧ̑ прозѧ́бнꙋтъ ꙗ҆́кѡ трава̀.
[273] Фраза въ ро́ды родѡ́въ зринає в Книзі Юдити 8: 32, у Книзі Ісуса, сина Сирахового 39: 12, у Книзі пророка Ісаї 34: 17; 51: 8, у Книзі пророка Іоїля 3: 20 та в Євангелії від св. Луки 1: 50.
[274] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 2: 12. Пор.: Зла́то же ѻ҆́ныѧ землѝ до́брое: и҆ та́мѡ є҆́сть а҆́нѳраѯъ.
[275] Євангелія від св. Луки 15: 6, 9.
[276] Див. прим. 391 до діалогу «Сvмфоніа, нареченная Книга Асхань».
[277] Євангелія від св. Івана 6: 35, 51.
[278] Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 2: 1. Пор.: А҆́зъ цвѣ́тъ по́льный и҆ кри́нъ ᲂу҆до́льный.
[279] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 12.
[280] Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 2: 12. Пор.: цвѣ́ти ꙗ҆ви́шасѧ на землѝ.
[281] Фраза во вре́мѧ ѻ҆́но дуже часто зринає в Біблії, уперше – у П'ятій книзі Мойсеєвій: Повторення Закону 1: 9. Крім того, нею розпочинаються євангельські читання в «Молитвослові».
[282] Євангелія від св. Луки 1: 38.
[283] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 26: 18. Пор.: гдⷭ҇и, во чре́вѣ прїѧ́хомъ и҆ поволѣ́хомъ, и҆ роди́хомъ дꙋ́хъ сп҇нїѧ твоегѡ̀.
[284] Євангелія від св. Івана 1: 14.
[285] Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 7.
[286] Див. прим. 229.
[287] Фразу сꙋетѝ сꙋ́етствїй узято з Книги Екклезіястової 1: 2; 12: 8.
[288] Книга Псалмів 32 (33): 4.
[289] Книга Псалмів 142 (143): 5.
[290] Книга Псалмів 103 (104): 4; Послання св. ап. Павла до євреїв 1: 5.
[291] Книга пророка Ісаї 43: 13.
[292] Очевидно, Сковорода має на думці слова: Ѿ бре́нїѧ сотворе́нъ є҆сѝ ты̀, ꙗ҆́коже и҆ а҆́зъ (Книга Йова 33: 6).
[293] Мабуть, Сковорода має на думці Кіферіду (лат. *Cytheris*) – славетну мімічну акторку, котра була коханкою Марка Антонія, а перед тим – поета Гнея Корнелія Галла. Цей останній оспівав її у своїх любовних елегіях під ім'ям Лікоріди. Про Кіферіду писав також Ціцерон у «Другій філіппіці проти Марка Антонія» та інші.
[294] Парафраза Книги Псалмів 115 (116): 2. Пор.: всѧ́къ человѣ́къ ло́жь. Див. також: Послання св. ап. Павла до римлян 3: 4.
[295] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Івана 3: 7. Останнє слово має форму: свы́ше.
[296] Це – емблематичний образ "небесної", або "внутрішньої людини", яка злітає високо в небо, тримаючи в руці "абетку світу" [див.: *Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й переднє слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 250].
[297] Сковорода має на думці слова: Прїи́де і҆и҃съ две́ремъ затворе́нными (Євангелія від св. Івана 20: 26).
[298] Парафраза Пісні над піснями 5: 12. Пор.: ѻ҆́чи є҆гѡ̀ ꙗ҆́кѡ голꙋбі҇цы.
[299] Сковорода має на думці емблематичний образ горлиці. Див. прим. 466 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».
[300] Гр. *πελαργός* – 'лелека'. Про лелеку як символ вдячності див. прим. 15 до притчі «Благодарный Еродій».
[301] Сковорода має на думці емблематичний образ журавля-сторожа. Див., наприклад, 564-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Журавль, держащій ногою

камень» (підпис: “Дабы кто внезапно на меня не напал. Трудно меня найти спящаго. Ne improviso”) [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 142–143]. Цей образ є також у трактаті Касіяна Саковича «Арістотелівські проблеми» [див.: *Сакович К.* Арістотелівські проблеми // Пам’ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 411], у славетній київській емблематичній збірці «Иѳіка іерополітіка»: “Служащій многим многи имат труды. / Нѣсть он свой и всѣх имат аки уды. / Всѣм служит и всѣм дает совѣт здравый / О всѣх бодрствуя, аки страж жоравый” [*Чижевський Д.* Український літературний барок: нариси / Підготовка тексту та мовна редакція Леоніда Ушкалова; вступна стаття Олекси Мишанича. – Харків, 2003. – С. 341], в учительному трактаті Семена Климовського «О правосудію началствующих, правдѣ и бодрости их» [див.: *Климовський С.* О правосудію началствующих, правдѣ и бодрости их // Барокова поезія Слобожанщини / Упорядкування, передмова, примітки та коментарі Леоніда Ушкалова. – Харків, 2002. – С. 125], в «Енеїді» Івана Котляревського (“Цесарці ходять журавлями, / Цирцеї служать за гусар / І в острові тім сторожами” [*Котляревський І.* Енеїда // *Котляревський І.* Повне зібрання творів. – Київ, 1969. – С. 118]) тощо. Його відлуння є й у народній творчості. Пор. приказку: “Стоїт, як журавель на варті” [*Франко,* № 12422].

302 Парафраза Апокаліпсису 14: 2. Пор.: **И҆** слы́шахъ гла́съ съ небесѐ, ꙗ҆́кѡ гла́съ во́дъ мно́гихъ и҆ ꙗ҆́кѡ гла́съ гро́ма вели́ка.

303 Євангелія від св. Івана 3: 8.

304 Парафраза Книги Псалмів 8: 5. Пор.: что̀ є҆́сть человѣ́къ, ꙗ҆́кѡ по́мниши є҆го̀;

305 Парафраза Книги Псалмів 8: 7. Пор.: и҆ поста́вилъ є҆сѝ є҆го̀ на́дъ дѣ́лы рꙋ́къ твоє́ю.

306 Сковорода має на думці слова: **П**а́мѧть прѣ̑выхъ съ похвала́ми: и҆́мѧ же нечести́выхъ ᲂу҆гаса́етъ (Книга Притч Соломонових 10: 7).

307 Парафраза Другої книги Мойсеєвої: Вихід 3: 15. Пор.: сі̑е̑ моѐ є҆́сть и҆́мѧ вѣ́чное и҆ па́мѧть родѡ́въ родѡ́мъ.

308 Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 39: 7–20. Історія Йосифа та Пентефрієвої дружини стала сюжетом відомої драми Лаврентія Горки «Іосиф патріарха» (1707–1708 рр.).

309 Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 27: 27.

310 Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 25: 28. Пор.: **И҆** возлюбѝ і҆са́къ и҆са́ѵа, ꙗ҆́кѡ лови́тва є҆гѡ̀ бѧ́ше бра́шно є҆мꙋ̀: реве́кка же люблѧ́ше і҆а́кѡва.

311 Книга пророка Наума 3: 1.

312 Неточна цитата з Книги пророка Наума 3: 1. Пор.: **Ѡ҆**, гра́де кроове́й, ве́сь лжи́вый, по́лнъ непра́вды! не ѿсѧ́жетсѧ лови́тва.

313 Книга пророка Даниїла 10: 5.

314 Неточна цитата з Книги Псалмів 8: 2. Пор.: взѧ́тсѧ великолѣ́пїе твоѐ превы́ше нѣ̑съ.

315 Книга Псалмів 32 (33): 11.

316 Парафраза або Першої книги царств 10: 6 (пор.: сни́детъ на тѧ̀ дх҃ъ гдⷭ҇ень), або Євангелії від св. Луки 1: 35 (пор.: дх҃ъ ст҃ы́й на́йдетъ на тѧ̀).

317 Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 45.

318 Книга Псалмів 32 (33): 4.

319 Євангелія від св. Івана 3: 6.

320 Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 27: 27.

321 Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 41: 4.

322 Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 24: 28. Пор.: и҆дѣ́же бо а҆́ще бꙋ́детъ трꙋ́пъ, та́мѡ соберꙋ́тсѧ ѻ҆рли̑. Див. також: и҆дѣ́же тѣ́ло, та́мѡ соберꙋ́тсѧ и҆ ѻ҆рли̑ (Євангелія від св. Луки 17: 37).

[323] Див. прим. 386 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».
[324] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 22.
[325] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 46: 11. Пор.: **П**ризыва́ѧй ѿ вост҃ѡ́къ пти́цꙋ.
[326] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 30: 17. Пор.: **О**ко рꙋга́ющеесѧ ѻ҆тцꙋ̀ и҆ досажда́ющее ста́рости ма́терни, да и҆сто́ргнꙋтъ є҆̀ вра́нове ѿ де́брїѧ и҆ да снѣда́ютъ є҆̀ птенцы̀ ѿрли.
[327] Трохи неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 32: 11. У Біблії останнє слово має форму: возжелѣ̀.
[328] Парафраза Книги Псалмів 103 (104): 4. Пор.: творѧ́й а҆́гг҃лы своѧ̑ дꙋ́хи.
[329] Очевидно, Сковорода має на думці слова: ѿ не сꙋ́щихъ сотворѝ сїѧ̑ бг҃ъ, и҆ человѣ́чь ро́дъ та́кѡ бы́сть (Друга книга маккавейська 7: 28).
[330] Книга Псалмів 39 (40): 9.
[331] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 1: 26. Пор.: посредѣ̀ же ва́съ стои́тъ, є҆гѡ́же вы̀ не вѣ́сте.
[332] Євангелія від св. Матвія 1: 23.
[333] Фраза во вре́мѧ своѐ часто зринає в Біблії, вперше – у Третій книзі Мойсеєвій: Левит 26: 4.
[334] Див. прим. 42 до діалогу «Сvмфоніа, нареченная Книга Асхань».
[335] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 2: 6. Пор.: и҆сто́чникъ же и҆схожда́ше и҆з҃ земли̑ и҆ напаѧ́ше всѐ лицѐ земли̑.
[336] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 58: 11–12. Пор.: ко́сти твоѧ̑ ꙋ҆тꙋчнѣ́ютъ, и҆ бꙋ́дꙋтъ ꙗ҆́кѡ вертогра́дъ напое́нъ, и҆ ꙗ҆́кѡ и҆сто́чникъ, є҆мꙋ́же не ѡ҆скꙋдѣ̀ вода̀: и҆ ко́сти твоѧ̑ прозѧ́бнꙋтъ ꙗ҆́кѡ трава̀, и҆ разботѣ́ютъ, и҆ наслѣ́дѧтъ ро́ды родѡ́въ. **И҆** созѝждꙋтсѧ пꙋсты̑ни твоѧ̑ вѣ́чныѧ, и҆ бꙋ́дꙋтъ ѡ҆снова̑нїѧ твоѧ̑ вѣ́чнаѧ родѡ́мъ родѡ́въ: и҆ прозове́шисѧ зда́тель ѡ҆гра́дъ, и҆ стезѝ твоѧ̑ посредѣ̀ ꙋ҆поко́иши.
[337] Див. розмову Ісуса із самарянкою про живу воду в Євангелії від св. Івана 4: 10–15.
[338] Неточна цитата з Другої книги царств 23: 15. Пор.: кто̀ напои́тъ мѧ̀ водо́ю;
[339] Сковорода має на думці слова: **И҆** і҆ѡ́сифови речѐ: ѿ бл҃гве́нїѧ гдⷭ҇нѧ землѧ̀ є҆гѡ̀, ѿ красо́тъ небе́сныхъ и҆ росы̀ (П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 33: 13).
[340] Парафраза Книги Псалмів 132 (133): 2–3. Пор.: **Ꙗ҆**́кѡ мѵ́ро на главѣ̀, сходѧ́щее на брадꙋ̀, брадꙋ̀ а҆арѡ́ню, сходѧ́щее на ѡ҆ме́ты ѻ҆де́жды є҆гѡ̀: ꙗ҆́кѡ роса̀ а҆ермѡ́нскаѧ сходѧ́щаѧ на го́ры сїѡ̑нскїѧ.
[341] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 7: 38. Пор.: рѣ́ки ѿ чре́ва є҆гѡ̀ и҆стекꙋ́тъ.
[342] Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 5: 1. Перше слово у Біблії має форму: **В**нидо́хъ.
[343] Трохи неточна цитата з Книги Йова 38: 2. Пор.: кто̀ се́й скрыва́ѧй ѿ менѐ совѣ́тъ, содержа́й же глаго́лы въ се́рдцы, мене́ же ли мни́тсѧ ꙋ҆таи́ти;
[344] Парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 31. Пор.: ѡ҆ста́витъ человѣ́къ ѻ҆тца̀ своего̀ и҆ ма́терь, и҆ прилѣ́питсѧ къ женѣ̀ свое́й.
[345] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 2: 23. Пор.: сѐ, нн҃ѣ ко́сть ѿ косте́й мои́хъ и҆ пло́ть ѿ пло́ти моеѧ̀.
[346] Парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 31. Пор.: и҆ бꙋ́дета два̀ въ пло́ть є҆ди́нꙋ.
[347] Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 5: 2. Пор.: ѿве́рзи мѝ, сестро̀ моѧ̀.
[348] Парафраза Книги пророка Єзекіїля 44: 2. Пор.: сїѧ̑ врата̀ заключе́нна бꙋ́дꙋтъ и҆ не ѿве́рзꙋтсѧ, и҆ никто́же про́йдетъ и҆ми: ꙗ҆́кѡ гдⷭ҇ь бг҃ъ і҆и҃левъ вни́детъ и҆ми, и҆ бꙋ́дꙋтъ заключе́нна.
[349] Друге послання св. ав. Павла до коринтян 12: 2.

[350] Послання св. ав. Павла до євреїв 4: 14.
[351] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 6: 42. Пор.: ка́кѡ ᲂу҆̀бо гл҃етъ се́й, ꙗ҆́кѡ съ нб҃сѐ снидо́хъ.
[352] Євангелія від св. Івана 6: 43.
[353] Євангелія від св. Івана 10: 7, 9.
[354] Євангелія від св. Луки 17: 32.
[355] Очевидно, Сковорода має на думці слова: ѻ҆трочѧ̀ пла́чꙋщеесѧ въ ковче́жцѣ, и҆ поцадѣ̀ є҆̀ дще́рь фараѡ́нѧ, и҆ речѐ: ѿ дѣте́й є҆вре́йскихъ сїѐ (Друга книга Мойсеєва: Вихід 2: 6).
[356] Сковорода має на думці слова: И҆ и҆спꙋстѝ ѕмі́й за жено́ю и҆з̾ ᲂу҆́стъ свои́хъ во́дꙋ ꙗ҆́кѡ рѣкꙋ̀, да ю҆̀ въ рѣцѣ̀ потопи́тъ (Апокаліпсис 12: 15).
[357] Сковорода має на думці слова Євангелії від св. Матвія 22: 12. Пор.: дрꙋ́же, ка́кѡ вше́лъ є҆сѝ сѣ́мѡ не и҆мы́й ѡ҆дѣѧ́нїѧ бра́чна;
[358] Трохи неточна цитата з Книги пророка Єремії 9: 1. Пор.: и҆ пла́чꙋсѧ де́нь и҆ но́щь.
[359] Неточна цитата з Плачу Єремії 1: 6. Пор.: И҆ ѿѧ́сѧ ѿ дще́ре сїѡ́ни всѧ̀ лѣ́пота є҆ѧ̀.
[360] Неточна цитата з Книги пророка Єремії 9: 2. Пор.: всѝ любодѣ́йствꙋютъ.
[361] Пісня над піснями 5: 6.
[362] Сковорода має на думці слова: Ѡ҆дожди́тъ на грѣ́шники сѣти: ѻ҆́гнь и҆ жꙋ́пелъ, и҆ дꙋ́хъ бꙋ́ренъ ча́сть ча́ши и҆́хъ (Книга Псалмів 10 (11): 6).
[363] Фраза моча́щїйсѧ къ стѣнѣ̀ кілька разів зринає в Біблії. Див., наприклад: да́же до моча́щагѡсѧ къ стѣнѣ̀ (Перша книга царств 25: 22).
[364] Сковорода має на думці слова: те́рнїе и҆ волче́цъ возни́кнꙋтъ на тре́бищихъ и҆́хъ (Книга пророка Осії 10: 8).
[365] Див. прим. 76 до діалогу «Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сіон)».
[366] Книга Псалмів 141 (142): 5.
[367] Книга пророка Єремії 4: 25.
[368] Парафраза Книги Псалмів 13 (14): 3. Пор.: Всѝ ᲂу҆клони́шасѧ, вкꙋ́пѣ неключи́ми бы́ша.
[369] Пісня над піснями 2: 14.
[370] Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 2: 5. Пор.: ꙗ҆́кѡ ᲂу҆ѧ́звлена (є҆́смь) любо́вїю.
[371] Парафраза Євангелії від св. Луки 1: 39. Пор.: и҆́де въ гѡ́рнѧѧ со тща́нїемъ.
[372] Євангелія від св. Луки 17: 32.
[373] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 1: 1. Пор.: и҆ на пꙋтѝ грѣ́шныхъ не ста̀.
[374] Сковорода має на думці слова: и҆̀мже бо́гъ чре́во, и҆ сла́ва въ стꙋдѣ̀ и҆́хъ, и҆̀же земна̑ѧ мꙋ́дрствꙋютъ (Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 19).
[375] Книга Притч Соломонових 1: 20.
[376] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 23: 31. Пор.: Не ᲂу҆пива́йтесѧ вїно́мъ, но бесѣ́дꙋйте ко человѣ́кѡмъ прѣ̑нымъ, и҆ бесѣ́дꙋйте во прохо́дѣхъ.
[377] Сковорода має на думці слова: И҆ не ᲂу҆пива́йтесѧ вїно́мъ, въ не́мже є҆́сть блꙋ́дъ: но па́че и҆сполня́йтесѧ дх҃омъ (Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 18).
[378] Див.: Євангелія від св. Івана 13: 1–11.
[379] Див.: Друга книга Мойсеєва: Вихід 12: 21–28.
[380] Парафраза Євангелії від св. Луки 19: 22. Пор.: ѿ ᲂу҆́стъ твои́хъ сꙋждꙋ́ ти.
[381] Неточна цитата з Другої книги Мойсеєвої: Вихід 20: 10. Пор.: сꙋббѡ́та гдⷭ҇ꙋ бг҃ꙋ твоемꙋ̀.
[382] Очевидно, Сковорода має на думці слова: и҆ сохрани́те сꙋббѡ́тꙋ, ꙗ҆́кѡ ст҃а сїѧ̀ є҆́сть гдⷭ҇ꙋ и҆ ва́мъ: ѡ҆скверни́вый ю҆̀ сме́ртїю ᲂу҆́мретъ (Друга книга Мойсеєва: Вихід 31: 14).
[383] Парафраза Євангелії від св. Матвія 5: 39. Пор.: а҆́ще тѧ̀ кто̀ ᲂу҆да́ритъ въ десну́ю твою̀ лани́тꙋ, ѡ҆братѝ є҆мꙋ̀ и҆ дрꙋгꙋ́ю.
[384] Парафраза Євангелії від св. Матвія 10: 16. Пор.: бꙋ́дите ᲂу҆̀бо мꙋ́дри ꙗ҆́кѡ ѕмїѧ̑.

[385] Сковорода має на думці слова: да продáстъ ри́зꙋ свою̀, и҆ кꙋ́питъ но́жъ (Євангелія від св. Луки 22: 36).
[386] Див.: Четверта книга Мойсеєва: Числа 25: 7–8.
[387] Сковорода має на думці слова: тáкѡ снѣдѧ́тъ сы́новє і҆и҃левы хлѣ́бъ сво́й нечи́стъ во ꙗ҆зы́цѣхъ, а҆́можє разсы́плю ѧ҆̀ (Книга пророка Єзекіїля 4: 13).
[388] Парафраза Книги Ісуса Навина 10: 12. Пор.: да стáнетъ со́лнцє прѧ́мѡ гаваѡ́нꙋ.
[389] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 38 (39): 5. Пор.: скажи́ ми, гдⷭ҇и, конча́нꙋ мою̀ и҆ число̀ дні́й мои́хъ, ко́є є҆́сть, да разꙋмѣ́ю.
[390] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 5, 8, 13, 19, 23, 31.
[391] Очевидно, це парафраза Євангелії від св. Луки 24: 25. Пор.: ѿ несмы́слєннаѧ и҆ ко́снаѧ се́рдцемъ.
[392] Книга Псалмів 8: 5.
[393] Книга Псалмів 143 (144): 4.
[394] Цей образ узято з Книги Псалмів 114 (115): 8. Пор.: Бла́гоꙋгождꙋ̀ пре́д гдⷭ҇емъ во странѣ̀ живы́хъ.
[395] Фраза на небесѝ и҆ на землѝ зринає в Книзі пророка Даниїла 6: 27, у Книзі пророка Іоїля 2: 30 та в Апокаліпсисі 5: 13.
[396] Книга Псалмів 18 (19): 5.
[397] Книга Псалмів 103 (104): 2.
[398] Парафраза Книги пророка Ісаї 40: 12. Пор.: Кто̀ и҆змѣ́ри го́рстїю во́дꙋ и҆ не́бо пѧ́дїю и҆ всю̀ зе́млю го́рстїю;
[399] Парафраза Книги Притч Соломонових 9: 1. Пор.: Премꙋ́дрость созда̀ себѣ̀ до́мъ и҆ ᲂу҆твердѝ столпѡ́въ се́дмь.
[400] Книга Псалмів 71 (72): 5.
[401] Парафраза Книги Псалмів 18 (19): 2. Пор.: Небесà повѣ́даютъ сла́вꙋ бж҃їю.
[402] Сковорода має на думці слова: сла́ва въ вы́шнихъ бг҃ꙋ (Євангелія від св. Луки 2: 14).
[403] Парафраза Книги Псалмів 44 (45): 2. Пор.: Ѿры́гнꙋ се́рдце моѐ сло́во бла́го.
[404] Євангелія від св. Луки 2: 12.
[405] Очевидно, Сковорода має на думці слова: па́чє всѣ́хъ сынѡ́въ человѣ́ческихъ (Книга пророка Ісаї 53: 3).
[406] Євангелія від св. Матвія 2: 9.
[407] Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 2: 10. Пор.: се́ бо, бл҃говѣ́ствꙋю ва́мъ ра́дость ве́лїю.
[408] Сковорода має на думці слова: и҆̀же ѡ҆брати́сѧ и҆̀мъ ѿ пла́ча въ ра́дость (Книга Естер 9: 22).
[409] Парафраза Книги пророка Ісаї 44: 23. Пор.: Возвесели́тесѧ, небесà, ꙗ҆́кѡ поми́лова бг҃ъ і҆и҃лѧ: вострꙋби́те, ѡ҆снова̑нїѧ земна̑ѧ.
[410] Книга Псалмів 95 (96): 2.
[411] Парафраза Книги Псалмів 117 (118): 24. Пор.: Се́й де́нь, є҆го́же сотворѝ гдⷭ҇ь, возра́дꙋемсѧ и҆ возвесели́мсѧ въ ѻ҆́нь.
[412] У Книзі Псалмів 67 (68): 18 зринає фраза колесни́ца бж҃їѧ.
[413] Книга пророка Ісаї 33: 17.
[414] Див.: Друга книга Мойсеєва: Вихід 14: 23–28.
[415] Фразу "пѣснь побѣдная" взято з церковних піснеспівів. Пор.: "Пою Спасителю побѣдную пѣснь" [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 8 (зв.)].
[416] Неточна цитата з Книги Псалмів 19 (20): 8. Пор.: Сі́и на колесни́цахъ, и҆ сі́и на ко́нехъ.
[417] Друга книга Мойсеєва: Вихід 15: 10.

[418] Сковорода має на думці слова: **восто́къ и҆́мѧ є҆мꙋ̀** (Книга пророка Захарії 6: 12).
[419] Євангелія від св. Матвія 2: 9.
[420] Книга Ісуса Навина 10: 12.
[421] Книга Ісуса Навина 10: 13.
[422] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Премꙋ́дрость во и҆схо́дѣхъ пое́тсѧ** (Книга Притч Соломонових 1: 20).
[423] Сковорода має на думці слова: **воста́въ, пе́тре, заколѝ и҆ ꙗ҆́ждь** (Дії св. апостолів 10: 13). Див. також: Дії св. апостолів 11: 7.
[424] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **є҆ди́нъ гдⷭ҇ь, є҆ди́на вѣ́ра, є҆ди́но крⷭ҇ще́нїе** (Послання св. ап. Павла до ефесян 4: 5).
[425] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 100 (101): 8. Пор.: **Вꙋ́трїѧ и҆збива́хъ всѧ̑ грѣ̑шныѧ землѝ.**
[426] Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: **пло́ть не по́льзꙋетъ ничто́же.**
[427] Парафраза Книги Псалмів 103 (104): 4. Пор.: **творѧ́й а҆́гг҃лы своѧ̑ дꙋ́хи.**
[428] Очевидно, Сковорода алегорично трактує тут Послання св. ап. Павла до євреїв 1: 14, де янголи названі "служебними духами" (**слꙋже́бнїи дꙋ́си**).
[429] Парафраза Євангелії від св. Матвія 24: 7. Пор.: **ᲂУподо́блю є҆го̀ мꙋ́жꙋ мꙋ́дрꙋ, и҆́же созда̀ хра́минꙋ свою̀ на ка́мени.**
[430] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **и҆зы́ди ѿ землѝ твоеѧ̀ и҆ ѿ ро́да твоегѡ̀ и҆ ѿ до́мꙋ ѻ҆тца̀ твоегѡ̀** (Дії св. апостолів 7: 3).
[431] Парафраза Книги Псалмів 44 (45): 11. Пор.: **Слы́ши, дщѝ, и҆ ви́ждь, и҆ приклонѝ ᲂУхо твоѐ, и҆ забꙋ́ди лю́ди твоѧ̑ и҆ до́мъ ѻ҆тца̀ твоегѡ̀.**
[432] Книга Притч Соломонових 1: 20.
[433] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 8: 35. Пор.: **и҆схо́ди бо моѝ и҆схо́ди животѧ̀.**
[434] Парафраза Книги Притч Соломонових 30: 18–19. Пор.: **не вѣ́мъ: слѣда̀ ѻ҆рла̀ парѧ́ща** (**по воздꙋ́хꙋ**).
[435] Див.: Книга пророка Даниїла 3: 1.
[436] Див. прим. 386 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».
[437] Трохи неточна цитата з Книги Йова 39: 27. Пор.: **Твои́мъ же ли повелѣ́нїемъ возно́ситсѧ ѻ҆ре́лъ.**
[438] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до филип'ян 2: 16. Пор.: **не вотщѐ теко́хъ.**
[439] Сковорода має на думці слова: **не вѣ́мъ: слѣда̀ ѻ҆рла̀ парѧ́ща** (**по воздꙋ́хꙋ**) **и҆ пꙋтѝ ѕмі́а** (**ползꙋ́ща**) **по ка́мени** (Книга Притч Соломонових 30: 18–19).
[440] Книга пророка Ісаї 40: 6.
[441] Трохи неточна цитата з Книги пророка Аввакума 3: 19. Пор.: **Гдⷭ҇ь бг҃ъ мо́й си́ла моѧ̀, и҆ ᲂУчини́тъ но́зѣ моѝ на соверше́нїе, и҆ на высѡ́каѧ возво́дитъ мѧ̀, є҆́же побѣди́ти мѝ въ пѣ́сни є҆гѡ̀.**
[442] Неточна цитата з Книги пророка Аввакума 3: 19. Пор.: **побѣди́ти мѝ въ пѣ́сни.**
[443] Схожий вислів є, наприклад, в «Енеїді» Вергілія (XI, 513–514): "ipse ardua montis / per deserta iugo superans adventat ad urbem" (у перекладі Михайла Білика: "а сам по стрімких, недоступних / Пнеться верхах і підходить під місто" [*Публій Вергілій Марон*. Енеїда / З латинської переклав Михайло Білик; переклад звірив і зредагував Борис Тен. – Київ, 1972. – С. 252]) чи в поемі Лукреція «Про природу речей» (VI, 469): "montis cum ascendimus altos" (у перекладі Андрія Содомори: "сходим на гори високі" [*Тіт Лукрецій Кар*. Про природу речей / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1988. – С. 161].
[444] Сковорода має на думці слова: **и҆ свѣ́тъ во тмѣ̀ свѣ́титсѧ** (Євангелія від св. Івана 1: 5).

[445] Див. прим. 38 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».
[446] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Ꙗ҆кожє слы́шахомъ, та́кѡ и҆ ви́дѣхомъ во гра́дѣ гдⷭ҇а си́лъ, во гра́дѣ бг҃а на́шегѡ: бг҃ъ ѡ҆снова̀ и҆ въ вѣ́къ** (Книга Псалмів 47 (48): 9).
[447] Парафраза Книги пророка Ісаї 60: 20. Пор.: **и҆спо́лнѧтсѧ дні́є рыда́нїѧ твоегѡ̀.**
[448] Трохи неточна цитата з Книги пророка Михея 4: 2. Пор.: **прїиди́те, взы́демъ на го́рꙋ гдⷭ҇ню.** Див. також: **прїиди́те, и҆ взы́демъ на го́рꙋ гдⷭ҇ню** (Книга пророка Ісаї 2: 3).
[449] Книга Псалмів 43 (44): 10; 59 (60): 12.
[450] Фразу **да́ждь на́мъ по́мощь** узято з Книги Псалмів 59 (60): 13; 107 (108): 13.
[451] Книга Притч Соломонових 8: 35.
[452] Євангелія від св. Івана 3: 7.
[453] Книга Притч Соломонових 1: 20.
[454] Євангелія від св. Луки 17: 32.
[455] Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 15 (зв.).
[456] Книга Рут 2: 8; Книга Псалмів 44 (45): 11.
[457] Очевидно, це парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 15: 28. Пор.: **да бꙋ́детъ бг҃ъ всѧ́чєскаѧ во всѣ́хъ.**
[458] Книга пророка Ісаї 61: 10.
[459] Книга пророка Ісаї 61: 10.
[460] Сковорода має на думці Христові слова: **ма́ти моѧ̀ и҆ бра́тїѧ моѧ̀ си́и сꙋ́ть, слы́шащїи сло́во бж҃їе, и҆ творѧ́щїи є҆̀.** (Євангелія від св. Луки 8: 21).
[461] Можливо, Сковорода має на думці слова: **и҆ весели́сѧ съ жено́ю** (Книга Притч Соломонових 5: 18).
[462] Див.: **Нарцы̀ премꙋ́дрость сестрꙋ̀ тебѣ̀ бы́ти** (Книга Притч Соломонових 7: 4).
[463] Див.: **Бра́тъ ѿ бра́та помога́емь** (Книга Притч Соломонових 18: 19).
[464] Див.: Євангелія від св. Луки 11: 5.
[465] Див.: Перша книга царств 25: 18.
[466] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 14: 18.
[467] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 18: 8.
[468] Сковорода має на думці слова: **и҆ раздѣли̑ всѣ̑мъ лю́демъ на всю̀ си́лꙋ і҆и҃левꙋ ѿ да́на да́же до вирсаві́и, и҆ ѿ мꙋ́жа да́же до жены̀, коемꙋ́ждо по ѹ҆крꙋ́хꙋ хлѣ́ба, и҆ по ча́сти пече́нагѡ мѧ́са, и҆ по сковрадно́мꙋ млинꙋ̀** (Друга книга царств 6: 19).
[469] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 67 (68): 19. Останнє слово має форму: **плѣ́нъ.** Див. також: **возше́дъ на высотꙋ̀, плѣни́лъ є҆сѝ плѣ́нъ** (Послання св. ап. Павла до ефесян 4: 8).
[470] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 42: 25–28.
[471] Див.: Третя книга царств 10: 13.
[472] Див.: Євангелія від св. Матвія 14: 21; Євангелія від св. Марка 6: 44; Євангелія від св. Луки 9: 14.
[473] Див.: Євангелія від св. Матвія 2: 11.
[474] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **ни є҆ди́нъ мꙋже́й тѣ́хъ зва́нныхъ вкꙋ́ситъ моеѧ̀ ве́чери: мно́зи бо сꙋ́ть зва́ни, ма́лѡ же и҆збра́нныхъ** (Євангелія від св. Луки 14: 24).
[475] Книга Псалмів 35 (36): 9.
[476] Книга пророка Ісаї 31: 9.
[477] Євангелія від св. Луки 14: 15.
[478] Книга Притч Соломонових 9: 1.
[479] Перша книга Мойсеєва: Буття 43: 34.
[480] Євангелія від св Матвія 26: 27.

[481] Євангелія від св. Луки 24: 35.
[482] Пісня над піснями 2: 5.
[483] Неточна цитата з Пісні над піснями 2: 3. Пор.: подъ сѣнь ѥгѡ̀ восхотѣ́хъ.
[484] Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 18: 19. Пор.: **Бра́тъ ѿ бра́та помога́емь, ꙗ҆́кѡ гра́дъ тве́рдъ.**
[485] Неточна цитата з Пісні над піснями 6: 2. Пор.: **А҆́зъ бра́тꙋ моемꙋ̀ и҆ бра́тъ мо́й мнѣ̀.**
[486] Книга пророка Ісаї 44: 20.
[487] Див., наприклад: **Не ме́ртвїи восхва́лѧтъ тѧ̀, гдⷭ҇и, нижѐ всѝ низходѧ́щїи во а҆́дъ: но мы̀ живі́и благослови́мъ гда̀ ѿнн҃ѣ и҆ до вѣ́ка** (Книга Псалмів 113 (114): 25–26).
[488] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 3.
[489] Трохи неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 4: 6. Пор.: **и҆́же возсїѧ̀ въ сердца́хъ на́шихъ.**
[490] Книга Псалмів 32 (33): 11.
[491] Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 10. Пор.: **дх҃ъ бо всѧ̑ и҆спытꙋ́етъ, и҆ глꙋбины̑ бж҃їѧ.**
[492] Неточна цитата з Книги Йова 38: 2. Пор.: **мене́ же ли мни́тсѧ ѹ҆таи́ти;**
[493] Пісня над піснями 5: 6.
[494] Неточна цитата з Дій св. апостолів 13: 22. Пор.: **ѡ҆брѣто́хъ дв҃да сы́на і҆ессе́ова, мꙋ́жа по срⷣцꙋ̀ моемꙋ̀.**
[495] Парафраза Євангелії від св. Матвія 10: 36. Пор.: **вразѝ человѣ́кꙋ дома́шнїи ѥгѡ̀.**
[496] Парафраза Євангелії від св. Луки 23: 38. Пор.: **сѐй є҆́сть цр҃ь і҆ꙋде́йскъ.**
[497] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 14. Пор.: **и҆ зе́млю снѣ́си всѧ̑ дни̑ живота̀ твоегѡ̀.**
[498] Парафраза Книги Псалмів 106 (107): 9. Пор.: **ꙗ҆́кѡ насы́тилъ є҆́сть дꙋ́шꙋ тщꙋ̀, и҆ дꙋ́шꙋ а҆́лчꙋщꙋ и҆спо́лни бла̑гъ.**
[499] Книга Псалмів 2: 1.
[500] Книга Псалмів 2: 2.
[501] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Луки 14: 15. Пор.: **блаже́нъ, и҆́же снѣ́сть ѡ҆бѣ́дъ въ цр҃твїи бж҃їи.**
[502] Євангелія від св. Луки 17: 32.
[503] Євангелія від св. Луки 17: 32.
[504] Фразу **па́сха на́ша** взято з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 5: 7.
[505] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 26: 8. Пор.: **Пꙋ́ть бо гдⷭ҇ень сꙋ́дъ: ѹ҆пова́хомъ на и҆́мѧ твоѐ и҆ па́мѧть, є҆́ѧже жела́етъ дꙋша̀ на́ша.**
[506] Парафраза Євангелії від св. Матвія 24: 28. Пор.: **и҆дѣ́же бо а҆́ще бꙋ́детъ трꙋ́пъ, та́мѡ соберꙋ́тсѧ ѻ҆рлѝ.**
[507] Сковорода має на думці слова: **сѣ́лъ є҆сѝ на прⷭ҇то́лѣ, сꙋдѧ́й пра́вдꙋ** (Книга Псалмів 9: 5).
[508] Парафраза Послання св. ап. Павла до євреїв 1: 3. Пор.: **ѿбразъ ѵ҆поста́си ѥгѡ̀.**
[509] Парафраза Послання св. ап. Павла до євреїв 1: 3. Пор.: **сїѧ́нїе сла́вы и҆ ѿбразъ ѵ҆поста́си ѥгѡ̀.**
[510] Книга пророка Ісаї 33: 17.
[511] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 1: 5. Пор.: **не воскре́снꙋтъ нечести́вїи на сꙋ́дъ.**
[512] Сковорода говорить тут про Родоського колоса – статую Геліоса, зруйновану землетрусом у 224 р. до н. е. Про цю статую згадували й інші українські письменники. Наприклад, автор однієї з різдвяних драм писав: “Солнечнозрачный боже, чюдны Аполлине, / Іовиша и Латоны первородны сыне! / Брате день вѣщающей от утра Діанны, / Свѣтом, аки ризою, свыше одѣянный! / В островѣ Родѣ создал столп своими труды, /

Между седми сочислен мира сего чюды" [Різдвяна драма // *Резанов В.* Драма українська. Старовинний театр український. – Київ, 1927. – Вип. 4: Шкільні дійства різдвяного циклу. – С. 191–192].

513 Сковорода має на думці слова: **И҆** тече̑ ско́рѡ даві́дъ, и҆ ста̀ над̾ ни́мъ, и҆ взѧ̀ ме́чь є҆гѡ̀, и҆ и҆звлече̑ є҆го̀ ѿ нѣ́дръ є҆гѡ̀, и҆ ᲂу҆мертвѝ є҆го̀, и҆ ѿсѣче̑ и҆́мъ главꙋ̀ є҆гѡ̀. **И҆** ви́дѣша и҆ноплеме́нницы, ꙗ҆́кѡ ᲂу҆́мре си́льный и҆́хъ, и҆ бѣжа́ша (Перша книга царств 17: 51). Цей образ був досить популярний в літературі старої України. Досить пригадати бодай назву спрямованого проти Іоаникія Галятовського полемічного трактату Теофіла Рутки «Голіат, вражений своїм мечем» [див.: *Rutka Th.* Goliat swoim mieczem porażony, to iest Ioannicius Galatowski, archimandrita Ielecki, przeciw pochodzenia Ducha S. od Syna y o Kosciołowi Rzymskiemu piszący. – Lublin, 1689].

514 Книга пророка Наума 3: 5.

515 Парафраза Книги пророка Ісаї 11: 6–8. Пор.: и҆ пасти́сѧ бꙋ́дꙋтъ вкꙋ́пѣ во́лкъ съ а҆́гнцемъ, и҆ ры́сь почі́етъ со ко́злищемъ, и҆ теле́цъ и҆ ю҆не́цъ и҆ ле́въ вкꙋ́пѣ пасти́сѧ бꙋ́дꙋтъ, и҆ ѻ҆троча̀ ма́ло поведе́тъ ѧ҆̀: и҆ во́лъ и҆ медвѣ́дь вкꙋ́пѣ пасти́сѧ бꙋ́дꙋтъ, и҆ вкꙋ́пѣ дѣ́ти и҆́хъ бꙋ́дꙋтъ, и҆ ле́въ а҆́ки во́лъ ꙗ҆́сти бꙋ́детъ пле́вы: и҆ ѻ҆троча̀ мла́до на пещє́ры а҆спі́дѡвъ и҆ на ло́же и҆зча́дїй а҆спі́дскихъ рꙋ́кꙋ возложи́тъ.

516 Парафраза Книги Псалмів 90 (91): 13. Пор.: на а҆спі́да и҆ васїлі́ска настꙋ́пиши, и҆ попере́ши льва̀ и҆ ѕмі́ѧ.

517 Див. прим. 64 до циклу «Сад божественных пѣсней».

518 Парафраза Книги Псалмів 22 (23): 4. Пор.: **А҆**́ще бо и҆ пойдꙋ̀ посредѣ̀ сѣ́ни сме́ртныѧ, не ᲂу҆боюсѧ ѕла̀, ꙗ҆́кѡ ты̀ со мно́ю є҆сѝ.

519 Книга Юдити 13: 11; Книга пророка Ісаї 8: 8.

520 Євангелія від св. Луки 2: 15.

521 Пісня над піснями 8: 5.

522 Євангелія від св. Луки 2: 15.

523 Парафраза Книги Юдити 13: 11. Пор.: ѿве́рзите нн҃ѣ, ѿве́рзите врата̀, съ на́ми бг҃ъ.

524 Фраза во вратѣ́хъ є҆ѧ̀ зринає в Книзі пророка Софонії 2: 14.

525 Пісня над піснями 2: 9.

526 Сковорода має на думці слова: **Сквє́рныхъ же и҆ ба́бїихъ ба́сней ѿрица́йсѧ** (Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 4: 7).

527 Парафраза Євангелії від св. Івана 7: 24. Пор.: не сꙋди́те на лица̑.

528 Парафраза Євангелії від св. Марка 16: 18. Пор.: а҆́ще и҆ что̀ сме́ртно и҆спїю́тъ, не вреди́тъ и҆́хъ.

529 Сковорода має на думці слова: **Жа́ло же сме́рти грѣ́хъ** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 56).

530 Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 65 (66): 12. Пор.: проидо́хомъ сквозѣ̀ ѻ҆́гнь и҆ во́дꙋ.

531 Трохи неточна цитата з Книги пророка Наума 3: 5. Пор.: ѿкры́ю за̑днѧѧ твоѧ̑ къ лицꙋ̀ твоемꙋ̀, и҆ покажꙋ̀ ꙗ҆зы́кѡмъ срамотꙋ̀ твою̀ и҆ ца́рствамъ безче́стїе твоѐ.

532 Парафраза Книги пророка Наума 3: 6. Пор.: возве́ргꙋ на тѧ̀ ѡ҆́гнꙋше́нїе по нечистота́мъ твои́мъ, и҆ положꙋ́ тѧ въ при́тчꙋ.

533 Сковорода має на думці слова: **Па́ки** подо́бно є҆́сть цр҃твїе нб҃ное человѣ́кꙋ кꙋпцꙋ̀, и҆ѧ̑цꙋ до́брыхъ би́серей, и҆́же ѡ҆брѣ́тъ є҆ди́нъ многоцѣ́ненъ би́серъ, ше́дъ продадѐ всѧ̑, є҆ли̑ка и҆мѧ́ше, и҆ кꙋпѝ є҆го̀ (Євангелія від св. Матвія 13: 45–46).

534 Родос здавна славився своїми помаранчевими гаями й пальмами [див.: *Замаровський В.* Сім чудес світу: художні нариси. – Київ, 1979. – С. 230].

[535] Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 6: 10. Останнє слово має форму: снидо́хъ.
[536] Див. прим. 64 до циклу «Сад божественных пѣсней».
[537] Парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 24: 23. Пор.: Ꙗ҆ду́щїи мѧ̀ є҆щѐ взáлчꙋтъ, и҆ пїю́щїи мѧ̀ є҆щѐ вжáждꙋтсѧ.
[538] Неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 4: 8, 16. Пор.: бг҃ъ любы̀ є҆́сть.
[539] Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 39: 1–3. Пор.: Тóчїю вдаѧ́й дꙋ́шꙋ свою̀ и҆ размышлѧ́ѧй въ закóнѣ вы́шнѧгѡ премꙋ́дрости всѣ́хъ дрéвнихъ взы́щетъ и҆ во прⷪ҇рóчествїихъ поꙋчáтисѧ бꙋ́детъ: пѡ́вѣсти мꙋжéй и҆мени́тыхъ соблюдéтъ и҆ во и҆звѝтїѧ при́тчей совни́детъ, сокровéннаѧ при́тчей и҆зы́щетъ и҆ въ гадáнїи при́тчей поживéтъ.
[540] Коли Сковорода стверджує, що тисячі образів Святого Письма "наслідують" Божу Премудрість так само, як "частицы разбитаго зерцала" – людське обличчя, він нав'язується до образу, за допомогою якого богослови намагалися пояснити таїнство святої євхаристії: ціле дзеркало показує ціле обличчя, так само, як і кожен шматочок дзеркала розбитого [див.: *Транквіліон-Ставровецький К.* Євангеліє учителноє. – Рахманів, 1619. – Арк. 82 (зв.); *Галятовський І.* Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 230; *Туптало Д.* Дванадесят статей, иже уверяют сомнящихся или невѣрство имущих человѣков о пресуществленіи хлѣба в тѣло и віна в кров Господа нашего Ісуса Христа // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 5. – С. 125; Слово к народу каѳоліческому. – Почаїв, 1765. – Арк. 7 (зв.), 192 (зв.); Сѣмя слова Божія. – Почаїв, 1772. – С. 287; Начатки догмато-нравоучителнаго богословія. – Почаїв, 1770. – С. 565–566]. Набуваючи універсальності, це старе богословське "подобенство" могло втілювати також метафізичні опозиції Бога та творива, духу й матерії, цілого й частини, континуальності й дискретності. Саме воно стає "принципом індивідуації", скажімо, ідеї *богосинівства* ("…дар всыновленія Божія єсть то причастіє и присвоєніє человѣка Богови, то єсть Бог сам от неисповѣмаго милосердія своєго, хотя єсть в себѣ безмѣрный, безконечный, к єстеству человѣческому мѣримому и кончаємому способом не вымовным себе аки бы ужичаєт, изображаючи в томже єстествѣ человѣка своє подобіє, сподобяще єго до видѣнія Божественнаго лица своєго вѣчна в небѣ так, нѣбы якоже солнце, хотя єсть велми великоє и над круг земли болшоє, блеском єднак своим в зерцалѣ цѣлоє изображаєтся" [Начатки догмато-нравоучителнаго богословія. – Почаїв, 1770. – С. 108]), думки про *неподільність духовної субстанції* ("…частей бо душа не имать, дух нераздѣлен суть. Но и в иных вещех не тожде ли бываєт. Ни ли видѣсте когда от многих частей устроєнноє зерцало, како єдино и тожде лице человѣческоє во многих оных зерцала частєх видимо бываєт" [*Яворський С.* Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 392–393]) тощо.
[541] Див. прим. 4 до віршованого діалогу «Разговор о премудрости».
[542] Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 2: 2. Пор.: Ꙗ҆́коже крі́нъ въ тéрнїи.
[543] Грецький бог сновидінь Морфей приходив у сни в образах різних людей.
[544] Парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 31: 16. Пор.: не простирáй рꙋ́кѝ и҆ не гнѣти́сѧ съ ни́мъ въ соли́ло.
[545] Парафраза Книги Псалмів 10 (11): 5. Пор.: любѧ́й же непрáвдꙋ ненави́дитъ свою̀ дꙋ́шꙋ.
[546] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 12: 26. Пор.: Разꙋми́въ прⷭ҇вникъ себѣ̀ дрꙋ́гъ бꙋ́детъ.
[547] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 13: 52. Пор.: всѧ́къ кни́жникъ, наꙋчи́всѧ цр҇твїю нб҇номꙋ, подóбенъ є҆́сть человѣ́кꙋ домови́тꙋ, и҆̀же и҆знóситъ ѿ сокрóвища своегѡ̀ нѡ́вѧѧ и҆ вѐтхаѧ.
[548] Див. прим. 175 до циклу «Басни Харьковскія».

[549] Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 13: 2. Пор.: и҆ а҆́ще и҆́мамъ прр҃о́чество, и҆ вѣ́мъ тайны всѧ̑ и҆ ве́сь ра́зумъ, и҆ а҆́ще и҆́мамъ всю̀ вѣ́ру, ꙗ҆́кѡ и҆ го́ры преставлѧ́ти, любве́ же не и҆́мамъ, ничто́же є҆́смь.
[550] Див.: нижѐ внима́ти ба́снемъ и҆ родосло́вїемъ безконе́чнымъ, ꙗ҆̀же стѧза̑нїѧ творѧ́тъ па́че, не́жели бж҃їе строе́нїе, є҆́же въ вѣ́рѣ (Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 1: 4).
[551] Див.: **Скве́рныхъ** же и҆ ба́вїихъ ба́сней ѿрица́йсѧ, ѡ҆бꙋча́й же себѐ ко бл҃гочⷭ҇тїю (Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 4: 7).
[552] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до євреїв 13: 10. Пор.: **И҆́мамы** (же) ѻ҆лта́рь, ѿ него́же не и҆́мꙋтъ вла́сти ꙗ҆́сти слꙋжа́щїи сѣ́ни.
[553] Сковорода має на думці слова: **Вѣ́мъ** человѣ́ка ѡ҆ хр҃тѣ̀, пре́жде лѣ́тъ четырена́десѧтѝ: а҆́ще въ тѣ́лѣ, не вѣ́мъ, а҆́ще ли кромѣ̀ тѣ́ла, не вѣ́мъ, бг҃ъ вѣ́сть (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2).
[554] Очевидно, Сковорода має на думці слова Христа: **Тѡ́й** же ра́бъ вѣ́дѣвый во́лю господи́на своегѡ̀, и҆ не ᲂу҆гото́вавъ, ни сотвори́въ по во́ли є҆гѡ̀, бїе́нъ бꙋ́детъ мно́гѡ (Євангелія від св. Луки 12: 47).
[555] Трохи неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 2: 19. Пор.: **Ѿ** на́съ и҆зыдо́ша, но не бѣ́ша ѿ на́съ.
[556] Трохи неточна цитата з Книги Ісуса Навина 9: 23. Пор.: про́клѧти є҆стѐ: и҆ не ѡ҆скꙋдѣ́етъ ѿ ва́съ ра́бъ.
[557] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 26: 18–19.
[558] Сковорода має на думці слова: и҆ всѧ̑ кла̑дѧзи, ꙗ҆̀же и҆скопа́ша рабѝ ѻ҆тца̀ є҆гѡ̀, во вре́мѧ ѻ҆тца̀ є҆гѡ̀, загради́ша ѧ҆̀ фѵ҆лїстї́млѧне (Перша книга Мойсеєва: Буття 26: 15).
[559] Усеосяжно-алегоричне тлумачення Святого Письма мало власним наслідком, зокрема, маніхейську гадку про ілюзорність людського тіла Христа ("…такіи геретики были, которыи мовили, же не мѣл Христос правдивого тѣла, але фантастикум котум, змышленоє тѣло мѣл" [*Галятовський І.* Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 80]). Як писав про це Дмитро Туптало: "И болшей єреси сотворится начало, єже и воплощеніє Христово, и страданіє, и вся преславная єго дѣянія и чудеса не в дѣло, но в притчу вмѣняти и привидѣнієм, а не самим дѣлом, Христа плоть пріємша и пострадавша мнѣти, якоже древле манихейская злоумная учаще єресь…" [*Туптало Д.* Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 303 (зв.)–304].
[560] Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: пло́ть не по́льзꙋетъ ничто́же.
[561] Трохи неточна цитата із Соборного послання св. ап. Іуди 12. Останнє слово має форму: безво́дни.
[562] Це може бути парафраза кількох новозаповітних віршів. Пор.: рожде́нное ѿ пло́ти пло́ть є҆́сть, и҆ рожде́нное ѿ дх҃а дꙋ́хъ є҆́сть (Євангелія від св. Івана 3: 9); пло́ть ᲂу҆́бѡ мертва̀ грѣха̀ ра́ди, дꙋ́хъ же живе́тъ пра́вды ра́ди (Послання св. ап. Павла до римлян 8: 10); пло́ть бо похотствꙋ́етъ на дꙋ́ха, дꙋ́хъ же на пло́ть: сїѧ̑ же дрꙋ́гъ дрꙋ́гꙋ проти́вѧтсѧ (Послання св. ап. Павла до галатів 5: 17); ꙗ҆́кѡ сѣ́ѧи въ пло́ть свою̀, ѿ пло́ти по́жнетъ и҆стлѣ́нїе: а҆ сѣ́ѧи въ дꙋ́хъ, ѿ дꙋ́ха по́жнетъ живо́тъ вѣ́чный (Послання св. ап. Павла до галатів 6: 8).
[563] Сковорода має на думці суперечки між православними й католиками щодо питання про сходження Святого Духа, які були надзвичайно напруженими й породили цілу літературу. Наприклад, старі українські письменники присвячували полеміці довкола "придатку" чи "непридатку" "й від Сина" (лат. *Filioque*) не тільки спеціальні богословські трактати на взір «Старий Західний Костел» Іоаникія Галятовського, «Голіат, уражений власним мечем» і «Посланець до Східної Церкви св. Аврелій Августин» Теофіла Рутки,

«Про сходження Святого Духа від самого Отця» Адама Зерникава, але й численні поетичні твори, що їх можна знайти в книжках Кирила Ставровецького [див.: *Транквіліон-Ставровецький К*. Перло многоцѣнноє. – Могилів, 1699. – Арк. 35 (зв.)–42], Лазаря Барановича [див.: *Baranowicz Ł*. Lutnia Apollinowa. – Kiiów, 1671. – S. 166–167], Івана Максимовича [див.: *Максимович І*. Осм блаженства євангелскія. – Чернігів, 1709. – Арк. 82] та інших [про цей та інші сюжети української полемічної літератури див.: *Ушкалов Л*. Феномен української полемічної літератури // *Ушкалов Л*. Есеї про українське бароко. – Київ, 2006. – С. 121–132].

[564] Сковорода має на думці суперечки про таїнства, зокрема про причастя під однією чи двома особами, про час перетворення святих дарів, про поливальне хрещення тощо.

[565] Очевидно, Сковорода має на думці суперечку між православними й католиками, з одного боку, та протестантами – з другого про те, чи може порятувати людину сама тільки віра. Цей сюжет досить часто зринає у творах старих українських богословів [див., наприклад: Книга о вѣрѣ. – Київ, 1620. – С. 168; *Галятовський І*. Ключ разумѣнія. – Київ, 1659. – Арк. 101; *Баранович Л*. Трубы словес проповѣдных. – Київ, 1674. – Арк. 8 (зв.); *Яворський С*. Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 891–1026; Начатки догмато-нравоучителнаго богословія. – Почаїв, 1770. – С. 258–273].

[566] Тут можна пригадати суперечки про "двоєперстіє" чи "троєперстіє", про партесний спів тощо.

[567] Чи не найголовнішим питанням пневматологічних суперечок було питання про те, чи янголи цілком безплотні, чи мають "духовне тіло".

[568] Тут на передньому плані перебували суперечки між католиками й православними про чистилище, що в Україні набули особливої гостроти на зламі XVI–XVII ст.

[569] Сковорода має на думці богословські суперечки з приводу трьох основних моделей змалювання раю: рай-*сад*, рай-*місто*, рай-*небо*.

Брань
Архистрати́га Михаи́ла со Сатано́ю
о сем:
Ле́гко быть Благим
Напи́санна в 1783-м Лѣтѣ.

Возлю́бленный Дру́же Михаи́ле[1]!

Прiймѝ от мене и сiю̀ Кни́жечку в Дар тебѣ, И́менем Твоего же тезоимени́та печатлѣнную. Аще И́мя Михаи́лово прiя́л еси, прiймѝ и Се́рдце Его[2], воспѣва́я из Кни́ги Царственныя Пѣснь о́ную: "Се́рдце мое твоим, Твое же есть моим"[3].

В то Вре́мя, о Михаи́ле! су́щiй есѝ Друг Храни́телю твоему Михаи́лу, единосерде́чно восклица́я:

"Кто яко Бог?"[4]

Я сiю Кни́жечку на́чал в Бурлу́ках[5]. Ко́нчил в Бабая́х[6].

Не орю̀ у́бо, ни сѣ́ю, ни Ку́плю дѣ́ю, ни во́инствую. Отверга́ю же вся́кую Жите́йскую Печа́ль. Что у́бо дѣ́ю? Се Что!

"Всегда̀ благослова́ще Господа, поем Воскресенiе его"[7].

Се моя Дѣ́жа и Надѣ́жа! Что́ ли убо есть Воскресенiе? Воскресенiе есть вся Земля̀ Изра́илева. Пря́мо сказа́ть, весь Би́бличный Мы́рик. Но́вая и Дре́вняя Е́va. В сей Земли́цѣ спа́ше Iя́ков с Поко́ем. Ка́ко же не с Поко́ем? Са́мый Ка́мень был ему вмѣсто Поду́шки[8]. Са́мая Же́стость была̀ ему Мя́гкостiю Та́мо, Гдѣ по нем Самѱо́н наше́л Со́ты[9].

Ей глаголю! Обрѣто́х и аз. Та́мо и сам я поко́юся, наслажда́юся, веселю́ся. Пою̀ со Маро́ном: Deus nobis haec Otia fecit[10].

"Бог нам сiе Пра́зденство дарова́л".

Па́че же пою̀ с моим Давидом: "Аз усну́х, и спах, и воста́х"[11].

И с моим Иса́iею: "Поко́й нам дал Бог на Горѣ́ сей"[12].

Не зна́ю, Что́ то разумѣ́ет Плута́рх чрез свою Наде́жду (нарица́емую у его) Пiндарскую[13]. Он еѐ тво́рит Доили́цею Ста́рцам. Сiе же вѣм вои́стину, яко Ста́рцы О́ныи Соломо́новы:

"Вѣне́ц Хвалы̀, Ста́рость…"[14] и про́тчая, –

ко́рмлятся, со́суще Сосца̀ двоих Ма́терей и Безневѣ́стных Невѣ́ст[15]: Прама́тери Е́vы и Ма́тери Марiа́м, я́коже ест пи́санно:

"Соса́ша Мед из Ка́меня"[16] и "Та́мо дам тебѣ Сосца̀ моя"[17].

Рече́ши, почто̀ у́бо не всѣ в сей Земе́лькѣ наслажда́ются, но а́лчут, ро́пщут и клену́т еѐ? Отвѣ́т: Того ради, яко сiя Земли́чка имѣ́ет Двѣ Ча́сти. До́лнюю и Го́рнюю, Здѣ́шнюю и Та́мошнюю, Прокля́ту и Благослове́нну, Бѣсо́вску и Господню, а́ки два Сосца̀ и два Исто́чники. "Изы́йде Iя́ков от Студ[енца] Кля́твеннаго"[18]. Внял ли еси[19]? "и идѐ в Харра́н"[20]. Внял ли еси[21]? "и обрѣ́те Мѣсто"[22]. Внял ли? "и спа Та́мо"[23]. Внял ли еси[24]? Аще бы ра́вная Мѣста̀, не бы иска́л втора́го и не шел бы от Здѣ. Не всу́е и Иса́iа: не то́чiю, –

речѐ, – в Землѣ́ сей, но на Горѣ́ ея[25]. ТАМО! Речéши, Кто у́бо благу́ю Часть избирáет? ОТВѢ́Т: Сего у́бо рáди сія Кни́жечка извóдит на Поднебéсный Позóр два Сердцà: А́нгелское и Сатáнское, борю́щаяся между собóю. Сія два Царства в кáждом Человѣкѣ дѣ́ют вѣ́чную Бóрбу. Егдà же Чистое Сéрдце одолѣ́ло Злóбную Бéздну, тогдà Вратà А́дова сокрушáются[26]. Рѣшáтся Плѣ́нники. Открывáется Путь на óную Воскрéсшую из Бездн Гóру: "Кто взы́йдет на Гóру Господню?"[27]

Кáя же СЛАСТЬ и Утѣ́ха на Горѣ́ той? Возвѣсти́ нам, о Исáіе! "Покóй даст Бог на Горѣ́ сей"[28]. О довóльно! Еще ли Что то? "Испію́т (де) Винò. Испію́т Рáдость на Горѣ́ сей"[29]. О предовóльно! "Помáжутся (де) Мѵ́ром на Горѣ́ сей"[30]. О предовóльно довóльно! Се гдѣ́ наш Ія́ков покóился! "И спа ТА́МО"[31]. Спа в Харрáнѣ. Во Грáдѣ Любви́ спа.

"ТА́МО ДАМ ТЕБѢ СОСЦÀ МОЯ"[32].

Ви́диши ли, Возлю́бленне Михаи́ле? Се гдѣ́ покóится Друг твой! Стáрец Варсáва Дані́ил Мéін-Гард[33]. Ами́нь!

Ію́ня 19-го, 1788-го Годà.

Глави́зна Творéнія

*

"Убіéт Дракóна, су́щаго в Мóри". Исáіа[34].

*

"Кáко спадѐ Денни́ца!"[35]

*

"Клену́щу Нечести́вому Сатанѹ̀, сам клéнéт свою Душу". Сирах[36].

*

"Дóндеже День озари́т, и Денни́ца возсія́ет в Сердцах ваших". Петр[37].

БОРБА и ПРЯ о Том: Претру́дно быть злым.
Легкò быть благи́м.

Возлетѣ́в Нетопы́рскими Кри́лами Сатанà из преиспóдних в Гóрняя, останови́лся на Предѣ́лах Атмосфéры[a]. Узрѣ́в же Нощны́м О́ком Лучезáрный О́ный ДОМ:

"ПРЕМУ́ДРОСТЬ создà себѣ ДОМ

И утверди̇̀ Пирами́д[б] седмь"[38], – А́дским Ры́ком, áки Грóмом, возревѣ́л так:

---

[a] Атмосфéра – Слóво Éллинское(1): значи́т Земнáго Клу́ба вóздушну Околи́чность, простéрту дотóлѣ, докóлѣ восхóдят Пары̀, или А́томы. Я́снѣе сказáть: докóлѣ О́блаки восхóдят. Мѣщéніе Пéрунам и Мóлніям.

[б] Слóво Éллинское(2). Значи́т Гóрнія Кóмнаты и Оби́тели, воздви́гнутыя по О́бразу Головы̀ Сáхарныя или Плáменя. Воóбще, Гóрнее Жили́ще. Éллински: Пи́ргос(3), Ри́мски: Turris. Турéцки: Колончáк(4), Пóлски: Вéжа(5). По-здéшнему: Бáшня, Тéрем. Как при Ки́ркѣ Колокóлня, так они при Домáх. Славéнски: Столп. "В Столпѣ́ О́блачнѣ Глагóлаше к ним"(6). "Бу́ди же Мир в Си́лѣ твоей, и Оби́ліе в Столпостѣнáх твои́х"(7).

“К Чему̀ сей Дом сотворе́н?”

На сей Трус Бу́рен, Среброви́дными, со златы́м Междора́міем, Кри́лами, аки Оре́л на Лов, низпуща́ясь, Михаи́л возопи́л:

О Вра́же Божій[39]! Почто̀ ты здѣ? И что тебѣ здѣ[40]? Древле отры́гнул еси предо мною ху́лу на Мойсе́ево Тѣло[а]. Нынѣ той же яд изблеваешь на Дом Божїй. Кто, яко Бог[41]? И что добро, и толь красно, яко Дом Его? Да запретит тебѣ Господь мой[42], емуже предстою̀ днесь[43]!..

Сатана̀. Не подобает небесных Во́инств Архистрати́гу[б] быть сварли́ву, но ти́ху, кро́тку и…

Михаи́л. О Змій! Умягчи́л еси словеса твоя, паче Еле́я, и та суть стрѣлы[44]. Нѣсть твое разумѣти, что благовре́менный Гнѣв есть то Любовь Божїя, а что безвременная Милость есть то твое Сердце.

Сатана. Се странную Пѣснь воспѣл еси!

Мих[аил]. Стра́нная убо, новая и преславная воспѣвают небесныя Си́лы во Градѣ Божїем[45]. Сїя есть Истина.

Сат[ана][в]. Силы же преиспо́днія что́ ли пою́т?

Мих[аил]. Си́лы твоя пою́т по́длое, мїрско́е, ме́рзкое. Сказать же Петро́вым в «Дѣя́нїях» Сло́вом[г] (Commúne, Κοινὸν, Coénum)[46]. Просто сказать, грязь ры́ночную и, обви́вшую Їезекїи́левскїй о́ный Оприснóк[47], Моты́лу[д].

Сатана. Ха! ха! хе! Стра́нное пою́т Силы небе́сныя…

Мих[аил]. О руга́тель! к чему сей пе́сїй Смѣх твой? Не таи́тся же предо мною Лука́вство твое. Нарица́я стра́нною, та́йно клеве́щешь небесную Сла́ву и До́гматы Ея, воздаѧ̀ Ей мни́мое тобо́ю Неблаголѣпїе и Непреподобїе, про́сто ре́кши: вздор.

Сатана̀. Нынѣ убо не обыну́яся провѣща́л еси вину̀, чесо́ради преиспо́днее жи́тельство в ты́сящу крат многолюднѣе паче вашего Небе́снаго?

Мих[аил]. И лжешь, и темнорѣ́чишь. Открый, аще можеши, откровеннѣе Се́рдца твоего Бе́здну.

[а] Сія Хула̀ воспомина́ется в Посланіи Святаго Апостола Іу́ды[(8)].

[б] Архистрати́г[(9)]. Славе́нски Пе́рвовоево́да. Си́рѣчь над Вожда́ми Вожд.

[в] Сата́н – Сло́во Евре́йское. Славе́нски – Супоста́т.

[г] Воззрѝ на Исто́рію о Корни́ліи Со́тникѣ в Дѣя́ніях[(10)]. Там Петр гово́рит: “Господи! нико́лиже Скве́рно вни́йде во Уста̀ моя”[(11)]; в Е́ллинском же лежи́т: Κοινόν, Ри́мски – Commune, Славе́нски – О́бщее. Все бо то Скве́рное есть, Что О́бщее Мы́ру, си́рѣчь Мно́гим. Отсю́ду и Ри́мляне имену́ют Бла́то Coenum. Сей Глас есть Е́ллинскій: Κοινόν, сіесть Общее. Мырскі́я Ду́мы есть то бла́то, гдѣ Гергеси́нскіи Ве́пры потопля́ются, в нихже Бог Мы́ра сего, сирѣчь Сатана̀, ослѣпи́л Ра́зумы, якоже толку́ет Златоу́ст сіи Па́вловы Слова̀: “Бог Мы́ра сего…”[(12)].

[д] Моты́ла есть Ветхослове́нское Сло́во. Ри́мски – Excreméntum.

Сатана. О Апокали́пта[а]! Странность в До́гматах, Стропо́тность в Пути̇̀, Трудность в Дѣлѣ, сей есть троеро́дный Источник пустыни вашея небе́сныя.

Мих[аил]. Не можно ли хоть мало откровеннѣе?

Сатана̀. Претрудно быть жителем небесным. Внял ли еси[48]? Се вина! опустошившая небеса вашя.

Михаи́л. Откуду сей Камень? и кто его положил во Основанїе?

Сат[ана]. Се Аз глаголю! Претрудно быть, и бысть Тако.

Мих[аил]. Ты ли еси Творец До́гмата сего?

Сат[ана]. Сей До́гмат есть несокруши́мый А́дамант.

Михаи́л. "Воньми небо! и внуши Земле!.."[49]

Услышите и преисподняя! Кая есть большая на Господа Вседержителя хула и клевета, паче сея? Се удица, всѣх уловляющая! Се Ключ, всѣм врата Адова отверзающїй! Се соблазнь всѣм путь на небеса оскорбляющая! О украше́нная гро́бница Царская! по́лна мертвых костей и праха[50], Мїре Блядосло́вный!

Прелщаешь ста́рых, млады́я и дѣ́ти.

Вяжешь в пре́лести, аки птенцы в сѣти.

Весь Мїр дышет Его духом. Он есть сердце Мїру. Сердце нечистое, Сердце плотское. Се Богомерзская Трои́ца! Сатана̀, плоть, Мїр[51]. Кто даст мнѣ Меч Божїй? Да прободу̀ сего Мадїани́та[б], любодѣйствующаго со Блудницею и Любодѣ́йницею Мі́ра сего[52], и обличу̀ срамоту̀ Ея.

И подъя́в Михаи́л молнїеви́дное Копїѐ, пораз и́л Адама́нтовым востре́ем Сатану в самое сердце Его, и пове́рже Его во о́блак вече́рнїй. Он же, па́дая стремгла́в, восклика́л: "Ура̀! Ура̀! побѣди́х! побѣди́х!" Из-среди̇̀ же о́блака возревѣ́л: "О! О! Апокали́пта! Призови̇̀ не́бо и Зе́млю во свидѣ́тели[53], аз же тебѣ не покорю́ся, да́же до сего̀ есмь тверд в сем моем До́гматѣ".

Михаил. О Нетопы́р! Горе тебѣ! творящему Свѣт тмою, тму же Свѣтом, нарицающему сладкое горким, легкое же бременем[54].

Сатана̀. Нѣсть ли писано: "Нужное есть Царствїе Божїе?.."[55]

Михаи́л. Онѣмѣ́й, Псе лжи́вый!

Сатана. И не Ну́жницы ли восхища́ют О́ное?..

Михаил. Лай! лай! нынѣ, Псе, издале́ча на Со́лнце… Господи Боже мой! Правда твоя, яко Полу́день[56]. Кто, якоже Ты[57]? Ты сам Драко́ну сему Че́люсти Его, всѣх пожира́ющїя, загради́ на Еди́н токмо День твой, и́же есть яко ты́сяща лѣт[58]. Ами́нь!

На сей шум и рев, аки Еродї́евы Птенцы[в] слѣта́ют со гнѣзда̀ к Ма́терѣ своей, попра́вшей Змі́я[59], он же под ногами Ея вье́тся, развива́ется, так

[а] Апокали́пта есть Е́ллинское Имя[(13)]. Значит Славенски: Открови́тель. Сим Словом Тайно ругается Михаилу, яко Открови́телю Таин Божїих. Сатана же Любит Помрачать. Дабы никто не видѣл Безвѣстныя и Тайныя Премудрости Божїя.

[б] Мадїани́та. Сїе Сло́во отрыга́ет Свяще́нную Исто́рію о Финее́сѣ, кото́рый Израилтя́нина, любодѣ́йствующаго со Мадїани́ткою, пронзи́л обои́х сквозь[(14)].

[в] Сло́во Е́ллинское. Ἔρος значит Жела́нїе. Ζεὺς значит Ю́питер, или Дїй. Отсю́ду И́мя Еро́дїй[(15)], Славе́нски – Боголю́бный. Ина́че сїя Пти́ца нарица́ется Пеларго́с[(16)], Ри́мски – Cicónia, По́лски – Bócian, у нас – Га́йстер. Она̀ гнѣзди́тся на Ки́рках, на Ба́шнях, на

низлетѣли к Михаилу Гаврїил, Рафаил, Урїил и Варахїил[60]. Михаил же, áки Боголюбивый Еродій, терзает и попирáет Домáшняго врага, воздая Благодать Дóму Владыкѣ, дозвóлившему на седмѝ Бáшнях, надзирáющих Премýдрый Дом Его[61], возгнѣздитися Птицам, по Писанїю:

"Коль возлюбл[енна] Селéнїя твоя!.."[62]

"Птица обрѣте себѣ Храмину"[63].

"Тамо Птицы возгнѣздя́тся,

Еродїево жилище предводителст[вует] ими"[64].

"Блажéнны живущїи в Дому твоем…"[65]

БЕСѢДА
Ангелская,
о клеветѣ Дїáволской, и о Кóзнех,
отводя́щих от истиннаго утѣшéнїя.

*

Небéснїи Архивóины возсѣли на Рáдугѣ, Михаил же так повéл слóво. "Нѣсть наша Брань противу Кровѝ и Плóти, но…"[66]

Сердце человѣку есть не-ограниченная Бéздна. Она есть то, что вóздух, плáвающїя Планéты нося́щїй. Сїя бездна если темна и не собылóсь на ней: "Просвѣщаеши тму мою"[67].

"Бог, рекїй из тмы Свѣту возсїяти,

иже и возсїя в Сердцáх наших…"[68], –

тогда она бывает Áдом, сирѣчь темницею, и исполня́ется, áки нощных птиц, мрáчных мечт и привидѣнїй. Нощный Орéл[a], Царь и Отéц всѣм прóтчїим, есть Сатанà.

Сїи пустыя мéчты суть то Злыи Дýхи, а злыи Дýхи суть то злыя Мысли, злыя же мысли суть мысли плотскїя, владѣющїя Мїром. И сїе-то написано:

"К Мїродержителям тмы вѣка сего"[69],

сирѣчь Брань наша противу злых Духов, Держáву имýщих над непросвѣщéнным Мїром и над всею Смѣсью Беззакóнников.

Что же дáлѣе? Начáлом Вертогрáдных плодóв суть сѣменà. Сѣменáми же злых дѣл суть злыя Мысли. Сїе же то и написано:

"К начáлам и ко Властéм…

К духовом Злобы̀ поднебесным"[70].

высочáйших Мѣстáх, Остнáх и Шпицах. Друг Людя́м. Враг Змія́м и Буфóнам. Родителей кóрмит и нóсит в Стáрости. Отсю́ду у Éллин Слóво – Ἀντιπελαργεῖν(17), сирѣчь возблагодавáть. Образýет благочестивую Душу, лю́бящую Бога и Ближняго. Образýет и Богослóва, высóко возгнѣздившагося Óнаго: "Вѣм Человѣка…"(18).

[a] Нощный Орéл, просто сказáть: Пýгач. Врáжда ему есть непримиримая со Днéвным Орлóм. Можно обоих уловить на борьбѣ, толь упóрно бóрются.

Поднебе́сныи Ду́хи Злобы суть Ме́чты плотскаго, ско́тскаго и Звѣ́рскаго Се́рдца, коему О́чи боде́т о́стрый сей Пра́вды Божїя Меч:

“Сатано̀! не мы́слиши, яже суть Божїя, но яже человѣ́ческая”[71].

Любе́зная моя Бра́тїя! Ви́дите? коль по всей Вселе́ннѣй разсѣ́ял Сатана̀ сѣмена̀ своя!

От Его ро́да сѣме́н суть и сїи Блядосло́вныя Сире́нскїя[а] и Блядогла́сныя Пѣ́сеньки:

Жесто́к и го́рок труд:
Быть Жи́телем небе́с.
Весе́л и гла́док путь:
Жить, как живе́т Мїр весь.
И па́ки:
Святы́ня стра́ждет без Утѣх.
А Злость вездѣ свой зрит Успѣх.
Ка́я по́льза быть святы́м?
Жизнь уда́чнѣе всѣм Злым.

Сих услажде́нных свои́х вод Хля́бы изблева́я[72], А́нгелское О́ко ваше о́стро прови́дит, коль Хи́тро погаси́л во всѣх сердцах Божественный оный Огнь:

“Кто даст мнѣ Кри́лѣ?.. И полещу̀ и почі́ю”[73].

“Крѣпка, яко смерть, Любовь.
Кри́ла Ея, Кри́ла Огня…”[74] “Кто ны разлучит от Любве Божїя?”[75]

“Согрѣяся сердце мое, и в поученїи
моем разгорится Огнь”[76].

Васи́лисковым убо я́дом надхне́н Мір, глух, а́ки А́спид, и студе́н, аки Лед, сотворился к Матерѣ нашей, ко Премудрости Божїей, согрѣвающей нас в нѣдрѣ своем и утѣшающей.

“Сыне! Аще поспи́ши, сладостно поспи́ши.
Аще пойдеши, безбоя́знен будеши, и Радость
будет на всѣх путех твоих”[77].

Сего ради нѣсть дивно, яко всѣ уклонишася вкупѣ. Не сладок Бог, и нѣсть Бог есть тожде[б]. Растлѣша и Омерзишася в самых Нача́лах и сѣмена́х своих[78], в самом ко́ренѣ се́рдца своего. Кто может подня́ть на пути Зла́то или Бы́сер, мнящїй быть нѣчтось безполе́зное? Кїй Тетерва́к не дерзне́т вскочи́ть в сѣть, почита́я Ро́гом изоби́лїя[79]? Кїй А́гнец не устраши́тся Ма́тери, творящїй Еѐ во́лком, и не прилпне́т к во́лку, творящїй его Ма́терью[80]? Не вини́те Мі́ра. Не винен сей мертвец. Отнят сему плѣннику

[а] Сире́на. Σειρήν – слово Е́ллинское, значи́т – Пу́то, Око́вы. Так называ́ется Уро́д Морскі́й со преле́стным Дѣви́чїим Лице́м. Он так Проро́ками вы́мышлен, как Змїй седмигла́вный. Образу́ет Пре́лести Мырскі́я.

[б] Весь Мїр та́ко мнит, яко За́повѣди Божїя суть тя́жки и Го́рки, и Безполе́зны. Сіѐ То́ же есть, что сказа́ть: не сла́док и Ду́рен Бог. А ду́мать, я́ко не сла́док и Ду́рен Бог есть То́жде, Что: “Рече безу́мен в Се́рдцѣ свое́м: Нѣсть Бог”(19).

Кура́ж. Избоде́нно О́ко. Прегражден Путь. Связа́ла вѣчными У́зами Туга̀ сердце Его.

Ка́я туга̀? Когда что люблят и жела́ют Мысли, тогда и плотя́ное Сердце внутрь нас распространя́ется, раздува́ется, ра́дуется[a], во время же огнуше́нїя – стѣсня́ется, жме́тся, ту́жит, аки неду́жный, отвращается от пи́щы и Уста̀ сжима́ет[81]. Сатана̀, погаси́в Огнь Божества в мїрском се́рдцѣ, связал ту́го Туго́ю, дабы оно вѣчно гнуша́лося Ца́рствїем Божїим и во вѣк не разрѣши́лося ко Обрѣте́нїю Его, дабы не воспѣло побѣдныя оныя Пѣсни: "Сѣть сокруши́ся…"[82]

"Путь Заповѣдей твоих тео́х, егда разшири́л еси сердце мое"[83].

"Желает и скончавается душа моя…

Сердце мое и плоть моя возрадовастася…"[84]

И когда пишется: "Да возвесели́тся сердце мое…"[85], сїе значит: да закура́жится. "Отверже́ся утѣшитися Душа моя…"[86], значит: не прїемлет Куража̀ и Жела́нїя. Отнять Кура́ж, а навесть Ужа́с есть то стѣсни́ть, затвори́ть и связа́ть Душу, дабы она не весели́лася, но тужи́ла в благом дѣлѣ. Сїя есть престра́шная оби́да, плѣнь и убїйство – растлить человѣка в самых мыслях и в сердцѣ его, аки в сѣмена́х и в Ко́ренѣ его, как напи́сано:

"Растлѣша и омерзи́шася в начина́нїих своих"[87], сирѣчь в гла́вностях: подобны Колесни́чному или Корабе́льному Бѣснова́тому Управи́телю. Не ви́нен убо мертвец, винен человѣкоубїйца. Мїр есть Орѣ́х, че́рвом растлѣн, слѣпе́ц без Оче́й и вожда, Медвѣдь, влеко́м за но́здри своя, Раб Сатанѣ, плѣ́нник Дїа́волу, Льви́на Огра́да. Кая Ограда? Послу́шаем При́тчы.

Льви́на Огра́да

*

Лев дрѣма́ющую Дубра́ву со де́брями Ея огражда́ет, дав Ей одни̇̀ врата̀, гдѣ и сам близ обита́ет в Та́йнѣ. Огражда́ет же не стѣно́ю и рвом, но своим слѣдо́м. Как только гла́ден, так возревѣ́л. Звѣ́ри, вострепета́в, и́щут спасе́нїя и, прите́к ко Спасительным Стезя́м, отска́кивают воспя́ть от Льви́наго слѣда̀, ды́шущаго в чу́вства их нестерпи́мым Ужа́сом и прегради́вшаго Путь. Убоя́вшеся убо тамо, идѣ́же не бѣ страх[88], и́щут безопасныя Стези̇̀ потоль, поколь прибли́жатся ко Врата́м, гдѣ нѣсть подлинно Слѣда̀ и нечувстви́телен правди́вый Ужа́с. Здѣ уловля́ются. Вот Врата Адова! Здѣ всему Мїру Исхо́д и Кончина. Сатана̀ "ловит, яко Лев, во

---

[a] Сло́во сіе (Ра́дость) роди́лося отсю́ду, что раздува́ется тогда̀, когда̀ Что слу́чися по Жела́нію, стѣсня́ется же в проти́вном Слу́чаѣ Се́рдце. Отсю́ду роди́лося Сло́во (Туга̀)[(20)]. Отсю́ду Па́вел:

"Распространи́лося Се́рдце мое к вам, о Корінѳяне!..

не тѣ́сно вмѣща́етеся"[(21)].

Сей-то есть и́стинный Смѣх: non Dentes nudare, non Ore ringi, sed Corde ridere[(22)], как смѣ́ется наш Ісаа́к О́ный: "Возрадов[ася] Духом Іисус…"[(23)].

Оградѣ Своей”[89] и, яко Львин Щено́к, обита́яй в тайных, всѣх тѣх, о кои́х написано:

“Убоя́шася стра́ха, идѣже не бѣ страх”[90].

В сем стра́шном мѣстѣ умолча́л Михаи́л. Го́рнїи же Военача́лники, сидя́ще на Благокру́глом Лу́кѣ Облако́в[91], отдали́ся в размышленїя, призира́я на Круг Земный и уныва́я, а́ки разоря́емый Содо́м или Вавило́н пред собою видяще. В самое сїе Задумчи́вое время вмѣ́сто Унынїя Кура́ж, вмѣсто же страха Радость, послѣдующим словом нечаянно так возблаговѣсти́л Гаврїи́л.

ПУТЬ
Спаси́тельный

*

Он прежде Запѣл Пѣснь, а за ним всѣ Арха́нгелы сїю:

Снї́йде Арха́нгел в Назаре́т ко Дѣвѣ.
Приносит ра́дость Прама́терѣ Е́вѣ.
Радуйся, Е́во! Радуйся, Дѣво!
Обрадованна[92].
Госпо́дь с Тобою! Радость Тобою,
Всѣм будет данна…

Пото́м отверзл цвѣтущая Уста̀ в сей нетлѣнный За́пах, Благовѣствуя День от дне Спасенїе Бога нашего[93]: По́сланником есмь не ко единой Дѣ́вѣ Марї́и, но во всей Вселеннѣй, всѣх тѣх:

“Господи, во чревѣ нашем зачахом”[94],

всѣх заче́нших во Утробѣ своей и вмѣстивших в сердцѣ своем Дух Заповѣдей Господних, посѣщаю, ублажаю и цѣлу́ю сим Цѣлованїем: “Радуйся Благодатная! Господь с Тобою!

Благословенна Ты в Женах”[95].

Сїи суть правдивыя Ма́тери Божїя: не от крови̇̀, ни от по́хоти плотскїя, ни от по́хоти мужескїя, но от Бога раждающїя Чада своя[96]. “Рожденное от пло́ти плоть есть, рожденное же от Духа есть Дух”[97], освятившїй сердца̀ и Утробы наши. Господи! Сей Дух есть Закон твой, посредѣ чре́ва нашего[98]. Путь, Истина и Живот. Мир мног люблящим Его, и нѣсть им собла́зна[99]. “Мир на Израи́ля!”[100] И на всѣх, ели́цы Правилом сим жителствуют, Мир на них и Милость[101]! Воньми небо! и возглаго́лю…[102] Жизнь безопасна, есть то Путь сладкїй, Путь Господень[103].

Любезная моя Братїя! отвратите от Содо́млян А́нгелскїя Очи ваши и призрите на грядущаго пред вами Стра́нника сего на Землѣ. Он шествует со Жезлом веселыми ногами и мѣстами и спокойно воспѣвает:

“Пришлец аз есмь на Землѣ,
Не скрый от мене Заповѣдей твоих”[104].

Воспѣвая, обращает Очи то на Де́сно, то на Лѣво, то на весь Гори́зонт[a]. Почивает то на Холмѣ, то при Источникѣ, то на Травѣ зеленѣй. Вкушает пищу безпритворную, но сам он Ей, как искусный Пѣве́ц простой Пѣснѣ, придае́т вкус. Он спит сладостно и тѣми же Божїими видѣнїями во снѣ и внѣ сна наслаждается[105]. Востает заутра свѣж и исполнен Надежды, воспѣвая Иса́ївскую Пѣснь: "Взáлчут Юнѣ́йшїи, и утрудя́тся

Ю́ноты и Избранныи не крѣпцы будут.

Терпящї́и же Господа обновлят крѣпость.

Окрила́тѣют, яко Орлы̀. Потекут и не утрудятся. Пойдут и не взалчут"[106].

День Его – вѣк ему, и есть, яко Тысяща лѣт, и за тысящу лѣт нечестивых не продаст его[107]. Он по Мїру паче всѣх нищїй, но по Богу всѣх богатѣе. И что лучше, как "Веселїе Се́рдца живот Человѣку"[108]? Жезл его есть Господь страстей и вожделѣнїй его, и радости его никтоже возмет от его[109]. Достал он сей Мир не якоже Мїр достава́ть обы́че. Он возлюбил Путь и Сла́ву Божїю. Сей есть истинный Мир и Живот вѣчный[110], а вѣсть его – Благовѣстїе.

"Да слышит Земля Глаголы Уст моих!"[111]

Сей Стра́нник бро́дит нога́ми по Землѣ, Сердце же Его с нами обращается на небесѣх и наслаждается[112]. "Праведных Ду́ши в Руцѣ̑ Божїей"[113]. У безумных почитаются поги́бшими и заблуждшими: "Они же суть в МИРѢ"[114]. Хотя тѣлесныя нали́чности досаждая безпокоят, но сей Уро́н со излишком награждает УПОВАНЇЕ их, безсмертїя исполненно[115], и воцарившїйся ГОСПОДЬ в них во вѣки[116].

"Не слышите ли, что сей Пѣшехо́дец поет?.." "Как не слышать? – воскли́кнули Арха́нгелы. – Он руками ма́шет и поет пѣснь сїю:

"На ПУТИ свидѣнїй Твоих насладихся,

Яко во всяком Богатствѣ"[117].

Он един нам есть милѣйшїй Позор паче всѣх Содо́млян. Мы же его познали. Сей есть друг наш, Данїи́л Вар-са́ва[118]. И всѣ возсмѣялися. Потом же Гаврїил простер Смарагди́нныя Кри́ла и, прелетѣв, сѣ́де при бо́ку Рафаи́лову, обоня́я в руках своих сладково́нный Шы́пок и Крын се́лный. Рафаи́л, смотря на Вар-са́ву и посмѣявся, яко Са́рра[119], помянул духо́внаго своего Сына, любезнаго Путника Тові́ю, сына Тови́тына[120]. Он долгую по́вѣсть сотка́л, коим образом поручил ему Старик сына своего[121]? Кїя напасти и припа́дки встрѣчалися на пути? Коль щасливо Ю́ноша вшел в Невѣстник и преспа́л с Невѣстою Божїею[122]? Когда он боялся воды̀ или Рыбы, – повѣтствовал Рафаи́л, – тогда я его научал: "Сыне мой! Тові́я, сыне мой! не бойся! Вода не пото́пит тебе. Но во́ды Блево́тин Змїи́ных, но пото́пныя рѣчи Совѣтов Мїрских, но волне́нїя плотских устремле́нїй – сей есть всемїрный оный древнїй ПОТО́П! всѣх пожира́ющїй. Ей! Глаголю тебѣ:

---

[a] Гори́зонт. Сло́во Е́ллинское[(24)]. Значи́т Небе́сное ку́пно и Земно́е Мѣ́сто, сколько мо́жет обозрѣ́ть Взор наш. Есть же Предѣл Взо́ру для всѣх до еди́наго населя́ющего Вселе́нную Человѣка. Топос горізон[(25)]. Си́рѣчь: Мѣсто, Ограни́чивающее Прозо́р Оче́й. Одни́м одно̀, други́м друго́е ви́дно.

сего убойся. И Рыба, Сыне, не поглоти́т тебе. Но чрево, но Сири́ще[а] и Чре́сла твоя – се есть ад и Кит! поглощающїй всѣх, имже Бог – чрево, и слава в студѣ́ их[123]. Ей! Глаголю тебѣ: сего убойся. И Утро́ба Рыбная, и дым вну́тренностей Ея не спасет тебе. Но Дым дыма и Дух духа, Ей! – глаголю тебѣ, – он спасет тебе. "Слыши, Израилю[124]! Господь Бог твой посредѣ тебе[125], во вну́трностех твоих, в сердцѣ твоем и в душѣ твоей"[126]. Той есть Дым дыма и Дух духа. Дым от Утро́б твоих, от Содо́мскаго Запаленїя вожделѣнїй, восходящїй до небес. И Дух, не раздѣляющїйся от тебе, но превосходящїй дебе́лость плоти и то́нкость Душы твоея, той спасет тебе[127]. Сей есть Сми́рна, и Ста́кта, и Каси́а от Утроб твоих[128]. Сей да изыйдет, да явится тебѣ. Да зачнеши во Утробѣ и вмѣстиши в сердцѣ[129], да в воню Ми́ра его тече́ши[130]. Да не уда́вит душы твоея Смрад бѣсовскїй и Мїрских вожделѣнїй Злово́нїе.

Сожéчь Утро́бы, по Мойсéеву повелѣнїю[131], и умертвить У́ды[132], составленныя с праха, есть то же. Сїе все бывает Вѣрою. Сирѣчь помышлять себе, – мертвым убо быти по пло́ти, живым же по Богу.

Сожéчь и убить Душу твою, разумѣй, отнять от нея власть и Силу[133]. Тогда оста́нется в тебѣ един Ѳимїа́м Божїй, Спасительное Благоуханїе, Мѵ́ро Ми́ра, и пома́завшїй тебе Дух Господень, и собудется: "Направити но́ги наши на пут[ь] МИ́РА"[134].

ПУТЬ МИРА,
НАРЕЧЕН ПУСТ[б].

*

– Сим благовѣстїем ражжéн, – продолжал Рафаи́л, – пошел мой Товї́а на дéсно, во путь Мира, коим нынѣ шествует наш Вар-са́ва. Сей есть Путь Царскїй[135], Путь верхо́вный, Путь Го́рнїй. Сим Путем Ено́х[136], Илїа̀[137], Авваку́м[138] и Фи́липп[139] восхищен, не обрѣтошася в Мїрѣ. Сим Путем возшел на Гору Авраа́м вознести на жертву Исаа́ка и прїял от Бога печа́ть Вѣры[140]. Сим Путем возшел на Гору Фасга̀ Мойсéй и упокоился[141]. Сим Путем шествует весь Израиль во обѣтова́нную Землю. Сим Путем возшел в Сїо́н Дави́д, насытился Священ́ных Хлѣбов, раздав и сущим с ним по Сковраднóму Блину[142]. Сим Путем восходит в Го́рняя Марїа́м, цѣлует Елисавету и ублажается[143]. Сим Путем шед Христос во Пустыню, побѣдил

[а] Сири́ще есть Глас Ветхославéнскїй. Значи́т Тѣлéсную Вну́тренность, ка́я всю Сы́рость Пи́щную ва́рит, си́рѣчь Желу́док(26). Сей есть всѣх Зол Вино́ю во всю Жизнь. Отсю́ду Бра́ни, Хищéнія, Убї́йства и всѣ Бѣды. Он Царь есть всѣм Мірски́м Сердца́м. Сей есть о́ный Архима́гир(27), сїéсть Архипо́вар, помина́емый в Кни́гах Царств, возмути́вшїй весь Іерусали́м, Царь По́варям и Царя́м. Весьма сли́чно моя Ма́ти Малоро́ссіа называ́ет его Бо́гом(28). То́ же, что Па́вел: "Имже Бог Чре́во…"(29) Дре́вле во Еги́птѣ Іерéй, погреба́я Мертвеца̀, повѣлѣва́л вырѣзывать Сири́ще и, подня́в пред Наро́дом, воскли́кнуть Проповѣ́днику сїе: "Сей в Жи́зни всѣх Зол Вино́ю!"

[б] Воззри̇̀ на 26-й Стих 8-я Главы в Дѣя́нїях. "Ангел же Господень" и про́тчая. "Сей ест Пуст"(30).

Сатану̀[144]. Сим Путем восходят на Го́ру Галиле́йскую Апо́столы и видят Свѣт Воскресенїя[145]. Сей есть Путь Суббо́тный, разумѣй – Ми́рный. Сим Путем ше́ствовали Лука̀ и Клео́па[146]. Соше́лся с ними тре́тїй блаженный оный Собесѣ́дник, преломи́вшїй им Хлѣ́б небесный и открывшїй им Очи видѣти невидимое Его благоуханїе[147].

Напослѣдок Сим Путем ѣхал в Колесни́цѣ Евну́х Царицы Кандакі́и и познался со Фи́липпом[148]. Филипп открыл Ему в человѣ́кѣ Человѣ́ка, в Естествѣ Естество, Благоуханїе Христово и новым Благовѣ́стїем, аки чу́дным Ѳимі́амом, накади́л Ему Сердце, омыл его нетлѣ́нною сверх от Стихі́йныя воды̀ Водою и отпустил Его в Дом свой. Он же оты́йде в Путь свой, ра́дуяся[149]. Сей Путь есть ра́достен, но Пуст[150], пуст, но радостен, и внѣ Его нѣ́сть Спасенїя. Пуст же, яко людем избранным точїю Отве́рст. Мїр мнит Его быти пусты́м, сирѣ́чь су́етным. Сїя есть Клевета̀. Мнит же паки Его быти Го́рним, сирѣ́чь Го́рким. И сїе Клевета. Гора значит превосходство, не труд и Горесть. Го́ре! Глаголющим, сладкое Горкое и вопреки[151]. "Путь Господень есть Суд, разсудити злое, избра́ти благое"[152]. Любе́зный Путь! "Не зайдет Солнце тебѣ, и Луна̀ не оску́дѣет тебѣ. Есть Господь тебѣ Свѣт твой, и ище́зли дни рыданїя твоего"[153]. Сїя возгласи́в, Рафаи́л умолкнул. Урїил же воззвал: "Распростри́те в даль взор ваш, и увидите нѣсколько Пу́тников, предвари́вших Варса́ву". Но Рафаи́л на́чал понужда́ть: "Любезная моя Братїя! Призрите хоть мало на путь шу́їй и на Ко́злища, на нещасных Пу́тников его…" "Ах! Отвращаеш нас, Друже, – вскричали Архангелы, – от прекраснаго позорища к страшному". Обращаяся же, воспѣли всѣ пѣснь таковую:

О Мїре! Мїре! Мїре украше́нный!
Весь притворный, весь гро́бе поваплѐнный[a]!
Прелщаешь старых, младыя и дѣ́ти.
В пре́лести вя́жешь, аки Пте́нцы в сѣ́ти.
Свѣт кажется украшенный,
Но он, как гроб поваплѐнный[154].
Внутрь же Его вы́ну, зрю мерзость едину.

ПУТЬ ШУ́ЙЙ,
НАРЕЧЕН ВЕ́НТЕР.
*

– Сей Путь, – сказал Рафаи́л, – нарицается ве́нтер. Есть же ве́нтер сѣть рыболовна, сотворе́нна по образу Чре́ва: широка̀ во вхо́дѣ, тѣсна̀ во

[a] Гро́бницы Дре́вних Царе́й былѝ высо́кыя Го́рницы, извнѣ́ Архитекту́рно украше́нныя. Но Что́ ли там внутрь? Прах, Смрад, Гной, Ко́сти, Пусты́ня. Пресли́чно наш Раби́н Христос сими Гро́бами имену́ет Лицемѣ́ров, ищу́щих О́браз Благоче́стїя, Си́лы же Его отвергшихся. Ра́вное сему есть и Мырско́е Ща́стїе. У́дица, Сѣть и Ядови́тый Мед. Извнѣ́ Блеск, а внутрь Тма, Тля…

Исхо́дѣ[155]. Сей Путь, уклоняясь от Восто́ка, сокрывает Конец свой не во свѣтлой Ю́жной Странѣ, но во мра́кѣ полу́нощном.

– Вот путь! – говорил Тови́ин вожд, – вот и нещасный его Путник грядет пред вами! Судите Его! Небе́сныя Силы, призирая на Пу́тника со унынїем и Милосердствуя о нем, возгласили: "О бѣдный страдалец! Сей есть сребролюбец. Боже мой! весь обремене́н мѣшка́ми, сума́ми, кошеля́ми, кошельками. Едва движется, будьто навю́ченный велблю́д. Каждый ступе́нь ему Му́кою. "Горе вам богатыи! Яко отстоитѐ от Утѣшенїя вашего"[156].

– Но он сего, – извиняет Рафаи́л, – не чувствует, но паче еще блажит себе и почитает путь свой Благословенным во вѣки. Он благодушествует, шествует и поет.

– Возможно ли? – вскричали Духи.

– Пожалуйте, – просил Рафаил, – внемлите Пѣснѣ его.

БОГА́Ч,

ПУТЕШЕ́СТВУЯ ПОЕТ ПѢСНЬ.

*

Пусть я во Свѣтѣ скверн! только бы был богат[а].
Днесь не в Мо́ду Со́вѣсть, но Злато идет в Лад.
Как нажил? не спросят, только б жирный был грош.
Сколь богат, столь всѣм брат[157], и честен и пригож[б] [158].
Что у нас безчестно в Мїрѣ? Коше́ль пусто́й.
Нищим ли жить? Лучше пущу́ся в смертной гной.
И смерть сладка, поколь Рубль за Рублем плывет[в].
О святое Злато! над тебе в Свѣтѣ нѣт.
Не столь милый Отец, не столь рождшая Мать,
Не столь любезныи и Ча́да веселят.
И если такая у Вене́ры Краса̀,
Не дивно, что в Еѐ влюбилася Тварь вся.

[а] Сіи Стихѝ суть из Дре́вняго Трагедіо́графа Эури́пида[(31)]. Вот еди́н!

Ὦ Χρυσὲ. Δεξίωμα κάλλισον βροτοῖς!

O Aurum! Dexteritas optima Mortalibus.

O Зла́то! Уда́чность найлу́чша Сме́ртным.

Нача́ло их сіе:

Sine me vocari Pessimum, ut Dives vocer.

Nemo an Bonus? num Dives? omnes quaerimus.

[б] Ubique tantî quisque, quantum habuit, fuit.

[в] Мо́жно и так:

И Смерть сла́дка, поко́ль Зла́то плыве́т раз в раз.

О свято́е Зла́то, молѝ Бога о нас!

Latine sic:

O Plute, summa Dextritas Mortalibus!

А́нгелскія Силы ужаснулися, видяще, что Сатана толь Хитро умѣл растли́ть бѣсноватую сію Душу, обожающую Мертвое и уповающую на Куми́ра. "О Сатана! – воззвали они, соболѣзнуя, – родная Божія Обезя́на!"[159] Он им вмѣсто Сло́ва: "Горе вам, богатыи…"[160], "Блаженны нищіи…"[161] – положил на Сердцѣ во Основаніе сей свой Смрад:

"Блаженны богатыи, яко тѣх есть Царство всяких Утѣх"[162].

Такова Душа есть А́спид, отнюд не слышащій призывающія Милости: "Пріидите ко мнѣ все труждающіися и Обремененныи, и Аз упокою вы…"[163]

– Боже мой! – возгласил Уріи́л, – сей безпокойный Путь толпа́ми Людей, как Торга́ми, весь зассорен[164]. Слышь, Рафаи́л! Кая есть сія ближайшая Толпа̀?

– Трус Колесни́ц, – отвѣщал он, – шум бичéй, ко́нскій То́пот и Свист обличает, что сія Грома́да есть полк Честолю́бцов. Сію же предварившая Толпа есть Торжество Сластолюбцов. Сіе обличается пища́ніем и ржа́ніем Мусики́йских О́рганов, восклицаніем торжествующих и козлогласованіем, пова́ренными За́пахами, Га́ром и Куре́ніем. Протчее в далних оних сво́лочях и стеченіях: там – Тя́жбы, Бра́ни, та́тьбы, Грабительства, ле́сти, Ку́пли, продажи, Лихоимства…[165] Бра́тіе! Призрите к пра́вой сторонѣ. Вот они! Нѣсколько Пу́тников, откра́вшись от Шу́іяго пути, пробираються чрез стропо́тная Мѣста̀ к Пути Ми́рному. "Яко Бог искуси̇̀ я и обрѣте их достойны себѣ…"[166]

– Ба! Ба! ба! Кое странное сіе ви́жу позо́рище? – возопи́л, как Мо́лнія, нечаянно Варахіи́л. – Пятери́ца Человѣков бредут в преобши́рных Епанча́х, на пять Ла́ктей по пути влеку́щихся. На головах Капишо́ны. В руках не жезлы̇̀, но дреко́ліе. На ше́ѣ каждому по Ко́локолу с вере́вкою. Сума́ми, Ико́нами, Кни́гами обвѣшенны. Едва̀! едва̀ движутся, аки быки̇̀, Парохіа́лный Ко́локол везу́щіи. Вот развѣ прямо труждающіися и обремененныи[167]! Горе им, горе!..

– Сіи суть Лицемѣры, – сказал Рафаи́л. – Марты́шки истинныя Свя́тости. Они долго мо́лятся в Ко́стелах. Непрестанно во Псалты́рь бараба́нят. Строят Ки́рки и снабдѣвают. Бро́дят Покло́нниками по Їерусали́мам. По лицу свя́ты, по сердцу всѣх беззаконнѣе. Сребролюбивы, честолюбивы, Сластолюбцы, Ласкатели, Сво́дники, не милосерды, не примирительны, радующіися злом сосѣдским. Полагающіи в при́былях благочестіе. Цѣлу́ющіи всяк день За́повѣди Господни и за Алты́н[168] оныя продающіи. Дома́шніи Звѣри[a] и внутреннiи Зми́и, лютѣйшіи Ти́гров, Крокоди́лов и Васи́лисков. Сіи Нетопы́ры между Де́сным и Шу́їим Путе́м суть ни Му́жескаго, ни Же́нскаго ро́да. Обоим враги̇̀, хро́мы на обѣ но́ги. Ни теплы̇̀, ни студенны̇̀. Нѣ Звѣрь, ни Птица. Шу́їй Путь их чуждается, яко иму́щих Образ благочестія. Десный же отвергает, яко силы Его отвергшихся. В Сума́х

---

[a] Нѣкій Мудре́ц вопроше́н: "Ка́ко мо́жно прожи́ть Жизнь благоде́нно?" – отвѣща́л: "Та́ко, а́ще спасе́шися от Ди́ких и Дома́шних Ти́гров", си́рѣчь о́ных: "Іуда – Раб и Лстец"(32).

их Пѣсо́к Їорда́нскїй с Де́ньгами. Обвѣ́шенныя же Кни́ги их суть Типикѝ[169], Псалты́ри[170], Про́логи[171] и про́тчая. Вся их Молитва в том, чтоб роптать на Бога и просить тлѣ́нностей.

Вот остана́вливаются молящеся! и пѣть начинают. Послушаем безбожныя их Пѣсни Божїя.

ЛИЦЕМѢРЫ,
МОЛЯ́ЩЕСЯ, ПОЮТ[172].

Боже! востани! Что спи́ши?
Почто о нас не радиши?
Се путь беззаконных цвѣтет!
На путех их бѣдностей нѣт.
Мы ж тебѣ Свѣчи́щы ста́вим.
Всякїй день моле́бни правим:
И забыл ты всѣх нас.

*

Два раза пости́м в недѣлю.
В пост не уживаем хме́лю.
Странствуем по святым града́м.
Мо́лимся и до́ма и там.
Хоть Псалты́ри не внимаем,
Но на-изу́ст еѐ зна́ем:
И забыл ты всѣх нас.

*

Услыши, Боже, вопль и рык!
Даждь нам Богатство всѣх Язы́к!
Тогда-то тебе просла́вим.
Златыя Свѣ́чы поставим,
И всѣ Хра́мы позлащенны
Возшумлят твоих шум пѣнїй.
Токмо даждь нам вѣк Злат[173].

— О смердя́щїя Гро́бы, со своею Молитвою, – возопил Варахїи́л! – Сїи блядолѣ́пныя Ла́рвы[174] под видом Божїим Сатану обожают. Злоба, во одежду Преподобїя одѣ́та, есть то Сатана, преобрази́выйся во А́нгела свѣ́тла[175]. Нѣт сего злѣе во всем А́дѣ. Опустошенїе Царствам, Це́ркви поколебанїе, Избранных Божїих прелщенїе… Отврати́м очи наши от Богоме́рзких сих Ропотнико́в, Прошако́в, Лстецов и Лицемѣров. Не слышите ли, что шум, треск, рев, вопль, вой, свист, дым, Жу́пель и Смрад Содо́мскїй восходит от сего Пути?

Арха́нгелы обратили свѣтлыя Ли́ца своя от Сѣ́вера[176] к ясному Ю́гу и воспѣли Пѣснь сїю.

Ангелская пѣснь,
в си́лу сего:
“Бездна бездну призывает”[177]

*

Нелзя бездны Окі́ана го́рстью пе́рсти забросать.
Нелзя огненнаго Ста́на скуднѣй ка́плѣ прохлаждать.
Возможет ли в темной яски́нѣ гулять Орел
Так, как на небесный Край вылетѣв он отсель?
Так не будет сыт плотским Дух.

*

Бездна Дух есть в человѣкѣ, вод всѣх ширшїй и небес.
Не насытиш тѣм во вѣки, чем плѣняет Мїр сей весь.
Отсюду-то скука, внутрь скре́жет, тоска̀, печаль.
Отсюду несытость, чтоб с капли жар горшїй встал.
Знай: не будет сыт плотским Дух.

*

О роде плотскїй! невѣжды! доколѣ ты тяжкосерд?
Возведи сердечны вѣжды, взглянь выспр на небесну Твердь.
Чему ты не ищешь знать, что то зовется Бог?
Чему не толчешь, чтоб увидѣть его ты мог?
Бездна бездну удовлит вдруг[178].

КЛЕВЕТА
Е́ллински Διαβολὴ,
Ри́мски Traductio.

*

Воспѣвше же, вопросили: Что есть Клевета[a]? Изречѝ нам, Молнїе Божїя, Варахїиле… Он же отвѣщал тако: “Клевета есть творить сладкое горким, и вопреки[179]. Она есть тожде, что татьба̀. Татьба крадет вещи, а Клевета Мысли. Мысль есть Руководительница Человѣку и Путь. Дїа́вол, украв у Человѣка добрую мысль, перекидает будьто сѣть и препо́ну чрез добрый Путь, а сим самым сводит и переводит его на путь зол. Вот почему Е́ллински Διάβολος[180], сирѣчь Переме́тчик[181], Ри́мски же Tradúctor, сирѣчь Сво́дник, или Перево́дник[182], дано имя Клеветникѝ[183]! Славя́нски же

---

[a] Девя́тая Божественная За́повѣдь греми́т: “Не Лжесвидѣтельствуй”(33). Сіе же есть То́жде, е́же: “Не Клевещѝ”.

Ужа́сная Клевета̀! твори́ть Заповѣди Господни Тру́дными и Го́ркими. Сіе на Се́рдцѣ начертал Дїа́вол всѣм, Презира́ющим Зако́н Божїй.

О! раздери́те Сердца̀ ва́ша сія̀, Ослѣпле́нныи(34).

“клеветать” значит то же, что колотить, мѣшать горкое со сладким, и вопреки. Сїе бывает тогда, когда на мѣсто сладкаго поставляется горкое, и вопреки[184]. Сей есть един Источник всѣх А́дских мук”[a].

КОЗНЬ

“Ты же, о Свѣте Божїй, Урїи́ле! Изъясни нам, что значит то КОЗНЬ?” Отвѣщал Урїил: “Козн ь есть Образ Клеветы, по коему она растет и сѣется. Она есть то же, что МАШИНА. МАШИНА хи́трствует в вещах, а Дїаволска Козн ь в мыслях. Птицелов и Рыболов ловит сѣтьми, а он Козньми. Козн ь есть ло́вкая МАШИНА, например, Ков, пругло̀[185], Капка́н, Западня̀, сѣть, ВЕ́НТЕР, ВЕ́РША, Е́ллин[ски] – строфà[186], сирѣчь Уве́ртка, верту́шка и протчая. У Архите́ктонов[187] и нынѣ нѣкая Машина именуется Лати́нски Са́per, сирѣчь Козе́л. Нынѣ ясно видно, что хитрость в татьбѣ, а Козн ь в Клеветѣ есть тожде. О коль прелестная У́дица! Ею точно возбѣсившися Человѣча воля ужасается Преподобїя, стремится за Нелѣпостьми, аки Елень, устрѣлен в Я́тра, не видя, яко в погибель свою течет[188]. Сїи-то Ду́ши услаждаются Пѣсеньками сими.

Древнїй вѣк был для Святцов.
Нынѣ вѣк есть не таков.
Плюнь, Брат, на Сїо́н. Пой на Свѣцкой Тон.
Скоро ль Святость жить дождется?
Наша ж здѣ Жизнь наживется.
И Паки.
В молоды лѣта не зажить Свѣта?
Что ж за Корысть Свѣт Молодому?
И Паки.
В старом вѣкѣ нѣсть Покою.
Только Болѣзнь со Бѣдою.
Тогда Щастя хоть бы й было,
Но в Старости не так мило…

Кое же то мнѣ щастїе, если оно мнѣ измѣняет во время Старости? если нѣсть вѣрный и вѣчный Друг оный?

“Друг вѣрен Кров крѣпок…”[189]

“Не остави мене во время Старости…”[190]

“Вся преходят, ЛЮБВИ же – ни!”[191]

“БОГ ЛЮБВИ есть…”[192]

“Слыши, Израилю[193]! Господь Бог твой посредѣ тебе”[194].

---

[a] Клеве́тный Мрак есть Оте́ц Лжи́вости. Лжа же и Лесть есть Ма́ти Грѣха́м. Грѣхѝ же суть Му́ки и Стра́сти Серде́чныя.

“Чем бо Кто согрѣша́ет, Тѣм и му́чится”(35).

Се видна зла У́дица! Бѣсноватыми Душами пожираема. А как Волк О́вцы на па́житѣ и при водопо́ѣ похищает, тайный же Ласкатель в самом Чертогѣ и при Тра́пезѣ, аки Червь Орѣхи, внутрь их обрѣтаясь, растливает, – так Дїавол на самых зла́чных Мѣстах, во Еде́мѣ Священныя Би́блїи, хитро уловляет, примѣшав, аки Змїй, в Ма́тернее для Чад Млекò яд свой, так он вкус и Дух свой в благоуханныя ПЛОДЫ Божїего Рая.

"Нужное есть ЦАРСТВ[ЇЕ] БОЖЇЕ, и нужницы восхищают è"[195].

Сей Ора́кул Сатана растлил. Он в нем осквернил Христово Благоуханїе. Он, в нем украв Дух Христов, вложил в него свой душеубїйственный вкус. Он перекова́л нужное на трудное[а]. Поют Герма́ны Притчу сїю:

"Бог строит Ки́рку, а Чорт там же Часо́вню"[196].

Поет Христос: "Нужное есть Царст[вїе] Божїе"[197].

Дїавол подпѣвает: "Трудное есть Царст[вїе] Б[ожїе]".

О па́костная Обезяна! Тѣм же Мостом грядет, а в разный Го́род. Тѣм же Зво́ном поет, да чего-то как нѣт. Ангелскїй Тон – Адская Думка. Глас Їя́ковль – Сердце Иса́влее. Лобзает, как Друг, – продает, как Їу́да. И смѣх, и плач нам есть Божїя сїя Марты́шка… "Воньми, небо! и возглаголю"[198]. Се Клевета на Господа Вседержителя! Нужность со Трудностью так не вмѣщается, как Свѣт со Тмою. Нужно Солнце – трудно же ли? Нужен Огнь – а труден ли? Нужен Воздух – но труден ли? Нужна Земля и вода – и Кто без нея? Видите Нужность? Гдѣ же при бокѣ ея Трудность? Ах! ищезла. Нѣт Ей мѣста в чертогах непорочныя и блаженныя Нужности! Дом Ея есть Дом Мира, Дом Любви и Сладости. Покажите же мнѣ, гдѣ водворяется Трудность? во Адѣ ли? Вѣрую, Господи[199]. Там-то обитает Труд и Болѣзнь[200], Печаль и Воздыханїе[201]. Но там ли Нужность? Ах! небывала она там. Ея присутствїем Ад во мгнове́нїи преображается в Рай. Во Адѣ все дѣлается то, что не нужное, что лишнее, что не надобное, не приличное, противное, вредное, па́костное, гнусное, дурное, не пригожее, скверное, мучительное, нечестивое, Богомерзское, проклятое, Мїрское, плотское, тлѣнное, вѣтренное, дорогое, рѣдкое, Мо́дное, заботное, разорительное, погибельное, Адское… и протчїй неусыпающїй Червь. Сїя бѣсноватая и буйная Дѣва Трудность именуется Еллински Ἄта[202], сирѣчь Па́губа, Еврейски же Адà, Ламе́хова жена, сирѣчь блядокрасующаяся и забо́тная[203], противная Женѣ, именуемой СЕЛЛÀ[204], МИ́РНА.

Коль же разнится чистая наша Дѣва – святая Нужность[б]! Она нѣсть Ἄта, но Лїта[205] и Лїтурги́сса[206]. Нѣсть АДÀ, но СЕЛЛÀ. Нѣсть Фу́рїа[207], но А́нна[208],

---

[а] Ну́жда и Ну́жное не в том стои́т, а́ки бы тру́дно оное имѣть, но То есть Ну́жное, без Чего ника́к Жить невозмо́жно, или с Муче́нїем живе́тся без него. А Чем же что Нужнѣе, тѣм доста́ть Легча́е. Напримѣр. Воздух есть необходи́мо Ну́жен. Без Обува́нїя же в Зимѣ мо́жно жить с Муче́нїем.

[б] Не утерплю̀ приписать тут Пресла́дких Епику́ровых Слов сих:

Χάρις τῇ μακαρίᾳ Φύσει. ὅτι τα ἀναγκαῖα ἐποίησεν εὐπόριστα. τὰ δε δυσπόριστα, οὐκ ἀναγκαῖα(36). Сіесть:

"Благодаре́нїе Богу! яко Ну́жная сотворѝ Легкостя́жными, Злостя́жная же – нену́жными".

но Харі́а[209], но Гратї́а[210], разумѣй: Возлюбленная, Милостивая, Дарови́та. С небесных Кругов и от Горних Предѣлов возлюбленныя сея Царицы ищезла всякая горесть со Трудом, а печаль со воздыханїем. Оттуду Сатана со всѣми своими тмами низвержен во Ад. Кая Сила низвергла? Та, что там Жизнь не зависит от заботных Сует и суетных Забот. Там живет едино точїю нужное Оное: "Едино есть на потребу"[211]. Оно есть и сродное, и Легкое, и Благолѣпное, и Преподобное, и веселое, и полезное, без Сребра и без Горестей стяжаемое, как написано:

"Туне прїясте, туне дадите"[212].

Внуши, Земле[213]! Услыши, Роде человѣчь! Напиши на Но́гтѣ Адама́нтовом, на вѣчных Се́рдца своего Скрыжа́лях[214] Госпо́дню Сла́ву сїю:

"Благословен еси̇!

творяй

Нужное не трудным, трудное не нужным"[215].

Как только Урїи́л отры́гнул Госпо́дствующую сїю Славу Вышняго, поднялся от преисподних ху́лный Шум, Рык, Вой, Свист, Стон… каков бывает от Дубра́вных Звѣрей, от нощных Птиц, от бла́тных Жаб во время Землетрясенїя. Замялся, свива́ясь и развиваясь в безчисленныя све́ртки, Адскїй Змїй, пронзен изощренною Сильнаго Стрѣлою и Ва́ром палящих У́глїй осы́пан, по оному: "Иже от Устен произносит Премудрость, Жезлом бїет Мужа Безсердечна"[216]. На Крилах Урїи́ловых видѣн был вид многоцѣннаго Са́пфира, превосходящїй голубы́й Свод благовиднаго Неба. Сей Божественный Ум, пустившїй из Уст своих Меч обоюду Остр[217], поразил Сатану̀ в самое Чрево его и убил Блудодѣянїе.

Варахїил же выстрѣлил Праволучную Стрѣлу Мо́лнїину[218], пронзил Драко́на в самое Око его и убил похоть Оче́с[219], по писанїю: "Око, ругающееся Отцу и Досаждающее Матерѣ своей, да избодут Оное Вра́нове от Де́брїя"[220]. Прежде же всѣх умертвил Копїем Михаил Любодѣйственное Сердце его. От того часа Царство его и Ко́зни разоренны.

А́дское царство, на чем Основанно?

*

Простер же Рафаи́л Їасписо-ша́рныя Кри́ла своя со Гаврїи́лом и, прелетѣв, сѣде при боку Варахїилову. Потом возсмѣявся, веселовидно изречѐ: "Возрадовася Дух мой[221], яко Урїи́л, аки Фи́неес[222], во чрево, ты же, аки Сиса́рѣ[223], в самое Око его пробил ему Гла́ву его". Вид же Варахїи́ловых Крил, аки вид У́глей ражженных от онаго У́глїя:

"Стрѣ́лы Сильнаго изощренны со У́гльми поядающими"[224].

"Ражженно Слово твое зѣло, и Раб твой возлюби ѐ"[225].

"Слово плоть бысть и вселися в ны"[226].

Тогда сей Пламенѣющїй Оре́л, Служитель в Мо́лнїи Вышнему, Божественный Вара́к, распростер Кри́ла своя и, пома́яв оныя, возгласил:

“Сїя есть Побѣда, побѣдившая Мїр, Плоть и Дїа́вола[227] – Любовь наша! ‘Крѣпка̀, яко смерть, Любовь. Жестока̀, яко Ад, Ревность Божїя. Кри́ла Ея Кри́ла Огненныя. Углїе Огненное воспламеняет Еѐ’[228]. О Угль! О Возлюбленный наш А́нѳракс оный!”[a]

“Зла́то Земли оныя доброе, и тамо А́нѳракс”[229]. Сей дражайшїй А́нѳракс нас, Серафи́мов, воспламеняет, Творяй Ангелы своя Духами и Слу́ги своя Пламенем Огненным[230]. Глас Его оный… “Глас Брата моего…” [231] Сей Един утѣшает и укрѣпляет нас. “Возвеселися, Непло́ды!”[232] Сей есть Глас Его. “Смиренная! и Коле́блемая! не имѣла еси Утѣшенїя. Се аз уготовляю тебѣ А́нѳракс, КА́МЕНЬ твой, и на Основанїе твое СА́ПФИР. И положу Забрала твоя, ЇА́СПИС и Врата твоя, Каменїя КРИ́СТАЛЛА и огражденїе твое, Каменїя избранная[233], и Правдою возградишися…[234] Всякое Орудїе, содѣланное на тя, и всякїй Глас, иже на тя востанет на Прю, не благопоспѣшу. Одолѣеши им всѣм[235]. Вся Сыны твоя наученны Богом, и во мнозѣ Мирѣ Чада твоя[236]. Сїе есть Наслѣдїе служащим Господеви, и вы будете мнѣ праведны, Глаголет Господь”[237].

Нынѣ Желанїе наше исполнилось. Нынѣ услышана трича́стная Оная Молитва Сира́ховская:

Господи, Отче и Боже живота моего!
Да не пожрет мя Бездна Мїрская,
возведша Очи на прелесть Его.
Да не поглотит мя Про́пасть Чре́ва,
угождающаго яко Богу. И да не свяжет мя
Студодѣйство, и́щуща сладости в мертвом Блатѣ[238].

На сей Трича́стности стои́т все Адское Царство. Нынѣ Мудрость одолѣла Злобѣ, и всѣ воспѣли так:

О Сыне, рожден от Дѣвы!
Во безстрастїя Глубинѣ,
Тричастную Злобу Душы̀
Потопи̇̀, молюся.
Да якоже во Ти́мпанѣ,
Во умерщвленном Тѣлеси̇̀,
Воспою побѣдную ПѢСНЬ[239].

– О Язык Трегу́бый! – возглашая возгласил Вара́к, разорившїй Гра́ды и превратившїй До́мы Вельмо́ж[240]. – Блажен, обладаяй тобою. Се есть Царствїе Божїе! Нѣсть Его легча́е, яко нѣсть нужнѣе, и нѣсть нужнѣе, яко

[a] А́нѳракс есть Сло́во Е́ллинское, значи́т Угль Горя́щїй, значи́т же и Драгоцѣ́нный Ка́мень, его́же Вид есть, а́ки Угль Горя́щїй. Всѣ же Драгоцѣ́нные Ка́мни, яко Са́пфир, Ѳарсі́с и протчїи, суть Красото́ю свое́ю и Тве́рдостїю О́бразы Божїя Прему́дрости.

нѣсть врожде́ннѣе Его. И что есть Бог? если не внутрь нас пламенѣющая, аки искродышущїй Угль, Блаженная Оная Вро́да: "Без мене не можете творити ничесоже"[241]. Что убо есть? Она носит Го́ры и Во́ды, и весь Труд наш. Она тонкопло́тное Небо и Огнь Десницею своею Жмет и Держит. Кто убо присноблаженную и Пренепорочную сїю Ма́терь нашу дерзает нарещи Трудною? Аще ли Сатана Сатану изго́нит? Тако нижѐ Трудностїю Труд уврачуется. Господи! се Труд воздают Тебѣ[242]! Ты же еси веселїе и Радость, Мир и Упокоенїе. Правда твоя, яко Солнце. И се Сатана помрачает! Мїр же свидѣтельствует о Лжѣ. Господи! аще возможно есть, да ми́мо идет от тебе Горкая Чаша сїя[243]. Аще же не может сїя Лжа мимо итѝ от Тебе, Буди воля Твоя[а]!

ПЛА́ЧУЩАЯ Неплоды

Во оно Время слы́шан бысть жа́лостный Глас на Небеси̇̀. Вдова̀, бродя́щая по Землѣ, оболче́нна в те́мныя Ри́зы, иму́щая родити Сы́на, и́щет Мѣста, но не обрѣтает, гони́ма Змі́ем, пожéрти Плод Чре́ва Ея хотя́щим и во Слѣд Ея изблева́ющим Пото́п Блево́тин[244]. Сего ради скита́ется, рыда́ющая и вопію́щая Пѣснь сїю̀[б]:

Кто даст мнѣ Кри́лѣ нынѣ[245]? Кто даст посребре́нны[246]?
Кто даст мнѣ Ра́ма ны́нѣ? Кто даст воспере́нны?
Да лещу̀ сквозѣ, при́сно о Бозѣ,
От Земна̀ Кра́я, даже до Ра́я,
И почі́ю.
*
Се Е́хидн лю́тый бѣжи́т! Се мя достиза́ет!
Се Че́лость А́дску на мя лю́тѣ разверзает!
Поглоти́ть хощет. Я́дом клоко́щет.
Васи́лиск ди́вый. А́спид питли́вый.
Ах увы̀ мнѣ!
*
Вод го́рких Хля́бы сту́дно изблева́ет Че́рный.
Се мрак! Се Облак покры̀ мя нынѣ Вече́рнїй!
Увы мнѣ нынѣ! Увы еди́нѣ!
Го́нит всѣм А́дом мене со Ча́дом.
Нѣсть мнѣ Ми́ра.

[а] При Бо́гѣ, яко при Зе́рнѣ и И́стинѣ, не разлу́чно приде́ржится, аки Шелуха̀, Лжа. Но Шелуху̀ Сви́ніи, Хлѣб же ядя́т Ча́да.

[б] Сія Пѣснь взя́та из Трагедо-коме́дии, нарече́нныя «Гони́мая Це́рковь». Жена̀ Апока́лиѱная там, гони́ма Змі́ем, пое́т Пѣснь сію, или Хор. Есть сіе ми́лое Творе́ніе Варлаа́ма Лаще́вскаго[(37)], учи́вшаго в Кі́евѣ и Богословію с Евре́йским и Е́ллинским Язы́ком, и бы́вшаго Предводи́телем в Послѣднем Исправле́ніи Бі́бліи. Почи̇̀ Архимандр[итом] Донским.

Вѣчная Па́мять!

*

Увы мнѣ! Горе! Увы! Что и́мам творити?
Кого на По́мощь дерза́ю Бѣдна Молити?
Увы мнѣ нынѣ! Увы еди́нѣ!
Го́нит всѣм А́дом мене со Чадом.
Нѣсть мнѣ Мира.

*

Боже! ты призри̇ на мя с Высоты̇ святыя.
И приклони́ся Стра́нной на Сле́зы ми сія.
Даждь Крѣ́пость Си́лы, бы не сдолѣ́ли
Твое́й Рабы́нѣ Уста Зміи́ны.
Ах! о Боже!

*

Кто даст мнѣ Кри́ла нынѣ[247]? Кто даст Голуби́ны[248]?
Да выспрь парю̀ от сея А́дскія Глуби́ны…

Арха́нгелы возлюбили Прекра́сную сію Невѣ́сту Божію, скита́ющуюся по Землѣ́ и не иму́щую, гдѣ́ Главы̇ подклони́ти[249], милосе́рдствуя о ней. Михаи́л же, ражже́н Ре́вностію, разши́рил Посребре́нныя Кри́ла своя и устремився, аки ко стра́ждущему своему Птенцу̀ Оре́л, восхи́тил Жену и посадил Еѐ на Ра́дугѣ. Тогда цѣ[ло]му́дренная сія Сусанна[a] не обрѣтеся между Сме́ртными на Землѣ́, да не Зло́ба измѣнит Разум Ея, или Лесть прелсти́т Душу Ея[250]. Непраздная МАТИ возсѣ́ла со Сы́ном своим на благокру́глом Лу́кѣ О́блаков[251], и Сама̀ су́щи прекратившая Пото́п Ра́дуга Оная. "Виждь Дугу̀ и благослови̇ Сотво́ршаго Ю̀.

Зѣло прекра́сна Сія́ніем своим"[252].

Досади́тели же Ея̇ суть сіи:

"Премудрость и Наказа́ніе уничтожа́яй есть Ока́янен, и пра́здно Упова́ніе их, и Труды̇ безпло́дны, и неключи́ма Дѣла̀ их. Же́ны их Безу́мны, и Лука́ва Ча́да их, проклято Рожде́ніе их. Яко Блаже́нна есть Непло́ды неоскверне́нная!"[253]

Тогда из О́блака возгремѣл Михаи́л к живу́щим на Землѣ сим Гла́сом:

"Сы́нове Человѣ́ческіи! Вску́ю лю́бите Лжу?

Яду́ще Зе́млю во вся Дни Живота вашего[254]?

Тако ли Юро́дивы есте, Сы́нове Изра́илевы?"

Не испыта́вше, ни И́стины разумѣ́вше, осуди́сте Дщерь Изра́илеву? О обвѣтша́лыи злыми Дня́ми вашими! Почто̀ су́дите Суды̇ неправедны? и неслы́шите Глаголюща Бога: "Непови́нна и Пра́ведна, не убивай"[255]. "Имѣ́яй У́ши слышати, да слышит!"[256]

Послѣ сего Гро́ма слы́шанна бысть издале́ча в Го́рнем Во́инствѣ Ангелском Пѣснь воспѣва́ема сія:

---

[a] Суса́нна – Сло́во Евре́йское, Е́ллински – Κρῖνον, Ри́мски – Lilium, Славе́нски – Крын, Малороссі́йски – Ли́ліа[(38)].

*

ПѢСНЬ[257]

в Коне́ц сего:

“Испусти̑ Змій за Женою из Уст своих Воду, яко Рѣку̀, да Ю в Рѣцѣ потопит”[258].

*

Воньми, Небо и Земля[259]! Нынѣ ужаснися.
Море Бе́зднами всѣми согла́сно двигнися.
И ты, быстро-теку́щій, возвратися, Іорда́не[260].
Прійди скоро крести́ти Христа, Іоа́нне.

*

Краснозра́чныи Лѣсы, Сте́зи оттвори́те.
Предите́чу Іоа́нна ко Христу пустите.
Земныи же Языцы, купно с нами всѣ ликуйте.
Ангелскіи Хо́ры вси, в Небѣ торжествуйте.

*

Снійде Спас во Іордан. Ста в Его Глуби́нѣ.
Се снійде и Дух Свят на-нь в Ви́дѣ Голубинѣ[261].
Сей есть Сын мой возлюбл[енный]. Отец из О́блак вѣща́ше.
Сей Мессі́а обновит Естество все ваше[262].

*

Освяти̑ Струи̑ и нам. Змі́ю сотри̑ Гла́ву.
Духа твоего, Христе, Ро́су даждь и Славу.
Да не потопи́т нас Змій. И мы вси от Земна̑ Кра́я
Да почи́ти полещем до твоего Ра́я.

ОБНОВЛЕНІЕ

Мы́ра

*

Седмь Глав суть Сатанѣ́, яко еди́на. Глава же, а́ки заходящее Со́лнце, Мгло́ю обезображе́нное.

Вскорѣ пото́м Лице̑ Земли̑ покрыл Мрак Вече́рній. Безчи́сленныи же Нетопы́ры и Нощны́я Пти́цы, лѣта́я во Мра́кѣ, неключи́мую Ху́лу и Клевету̀ на Сла́ву Вы́шняго возвѣща́ли.

Тогда явися и Ангелское многое Во́инство, а́ки Звѣ́зды Небесныя, но разслабле́нно сіяющія. Арха́нгелы, Исполняя напи́санное: “Во Время оно Разумный умо́лкнет”[263] – и плѣняясь Краснѣ́йшія всѣх Земных Дще́рей Красотою Небесныя Суса́нны, терпѣли и пребывали, молящеся тако:

“Господи Боже наш! Правда твоя во свѣтѣ твоем. Свѣт же во Правдѣ твоей. Истина твоя в Со́лнцѣ живет, Солнце же стои́т на Истинѣ твоей”. Се сіе Знаменіе есть твое, от тебе и тебѣ у нас. От тебе Глагол сей твой и о тебѣ. Ты Един и сотвориши Его. Се Лѣствица седмистепе́нная к тебѣ нам. И се Сатана̑ низвергл Ее̑! Он сотворил из нея̑ Врата̑ Адова, наре́к Ну́жное Трудным, сладкое же Горким. И се Врата А́дова одолѣвают Людем твоим[264].

Востани Господи[265]! Воста́ни, СЛА́ВО наша! Воста́ни Ра́но!.. Возле́г, почи́л еси в Ту́чной Горѣ́ твоей, аки Лев, мно́гая Лѣта̀ спя́щій. Возбуди́ся, яко Сампсо́н. Сотвори Вели́чіе Неплодя́щей твоей. Косни́ся Гора́м твоим. И воздымя́тся. Блесни̑ Мо́лнію, и разжени̑ Супоста́ты[266]. Да во Свѣтѣ твоем у́зрим НО́ВЫЙ Свѣт. "И обнови́ши Лице Земли̑"[267]. Ты и Вчера̀, и Днесь, и во Вѣки Бы́вшій, Су́щій и Будущій Еси̑. Ами́нь!

Помоли́вшеся же, Всера́достным воскли́кнули Гла́сом:

"Да будет но́вый Свѣт!"[268]

И бысть но́вый Свѣт[269]. Абіе прони́кнуло Ра́достное У́тро. Возсія́ло Со́лнушко. Просвѣти́ло Небеса̀, проповѣдающія СЛА́ВУ Божію, и обнови́ло Лице Земли̑[270]. И нарекóша Ангелы вчера́шній День Тмо́ю. Дне́шній же День Свѣтом. И бысть ве́тхій, и бысть Но́вый Свѣт. Но День Еди́н и Мыр Еди́н. Дре́вле сотворил Бог Мыр в Седмь Дней для Человѣков. В послѣдніи же Вѣки ради Ангелов обновотвори́л Его во Един День, иже есть яко Ты́сяща Лѣт[271].

Да испо́лнится Проро́чество Верхо́внаго Петра̀:

"Пока́йтеся! Яко да прійдут Времена̀ Прохла́дна от Лица̀ Господня"[272]. "Прійдет же День Господень, а́ки Тать в Нощи̑, в о́ньже Небеса убо со Шу́мом ми́мо по́йдут…"[273] "Новаго же Небесѐ и но́выя Земли̑ Ча́ем, в ни́хже Пра́вда живет"[274]. И Іоа́нново. "Дѣти! Послѣдняя Годи́на есть[275]. И Мыр прехо́дит, и По́хоть Его. Творя́й же Волю Божію пребывает во Вѣки"[276]. "Не вза́лчут ктому̑. Нижѐ вжа́ждут. Не и́мать же па́сти на них Со́лнце, ниже всяк Зной. Яко А́гнец, иже посредѣ Престо́ла, упасе́т их. И наста́вит их на Живо́тныя Исто́чники Вод. И оты́ймет Бог всяку Сле́зу от О́чію их…"[277] А как только преше́л и заше́л ве́тхій Мыр, возсія́ло же ку́пно и Но́ево, и Но́вое Вре́мя, и Лѣ́то, тогда, во Мгнове́ніи О́ка, в Послѣдней Трубѣ́ всѣ Нощны́я Пти́цы, всѣ ядови́тыи Га́ды, всѣ лю́тыи Звѣ́ри, всякій Труд и Болѣ́знь, и всѣ злых Духо́в Легео́ны, всѣ безчи́сленныи Сви́тки, изблева́ющіи Ху́лу на Вы́шняго, Ви́хром возмета́емы от Лица̀ Земли̑, ищезо́ша. И се! воспѣва́юще воспѣ́ли Арха́нгелы и все Ангелское Во́инство во Псалмѣ́х и Пѣ́ніих, и Пѣ́снех Духо́вных Побѣ́дную.

ПѢСНЬ
Побѣдная[a]

*

Пой и воспой[278]! Коль Благ Бог твой!
Скор Руко́ю, за тобою,
В День Бра́ни твоея ста́ти
Враги̑ твоя Супоста́ты
Погоня́яй, Поборя́яй.

---

[a] И сія Пѣснь из того́жде Творе́нія Лаще́вскаго. Хор пое́т, егда изба́вися Жена̀ от Змі́я. О Пла́мень! поя́дшій Кі́евскую Библіоте́ку[(39)]! Такі́я и толи́кія Манускри́пты! Коли́кую Ги́бель сотвори́л еси?

День и Вечерь пой. Нощь и У́тро пой.
Коль Десни́ца прославися!
Коль Мессі́а возвысися!
Во Побѣ́дѣ ди́вных. На Хребтѣ Проти́вных.

АНТИ́ФОН[а]

*

Я, Боже, тебѣ Пѣснь но́ву,
Пѣснь Мойсе́йску, Пѣснь Христову,
Воспою̀ в Духо́вной Ли́рѣ.
В Десятостру́нной Псалтырѣ.
Всяк Царь в Бою цѣл тобою.
Цѣл твой и Дави́д. Мече́м не уби́т.
Ты изво́лил мя изъя́ти.
Злоплеме́нным не дал я́ти.
Из Уст их Меч Сме́рти готов мя пожерти.
И зла их Десни́ца Пра́вды не держится.

В Полка́х же А́нгелских слы́шанны были се сіи!

*

Воспои́м Господеви! О Боже всеси́лный!
Еще наш прія́л еси Вопль и Плач уми́лный.
Еще нас не су́диши в Конец отрину́ти.
Побѣди́хом! Паде́ся Супоста́т наш лю́тый.
И Анти́христ прія́л Казнь. Дома́шній Враг ве́лій.
Ко нам же возврати́вся, гряде́т Мир весе́лый.
Он безбѣ́дно Здра́віе ведет за собою.
Нынѣ и День лу́чшею кра́сен Доброто́ю.
И Со́лнце силнѣ́йшіи Лу́чы испуща́ет.
И Лице краснѣ́йшее Цвѣт По́лній являет[б].

*

Зима̀ пре́йде. Со́лнце ясно[в]
Мы́ру откры̀ Лице красно.
Из подзе́мной Клѣ́ти явишася Цвѣ́ты.
Мра́зом прежде побіе́нны.

[а] Сіе сам я на ту́южде Мелоді́ю сличи́л из Дави́довы Пѣсни 143-я, с[ти]х 9:

"Боже, Пѣснь но́ву воспою̀ тебѣ, во Ѱалт[ири] Десятостр[уннѣм], даю́щему Сп[асеніе] Царям"(40).

Анті́фон значи́т: Пѣ́ніе во Отвѣ́т.

[б] По́лній. Сіе значи́т не тое, Что Исполне́нный, но Полевы́й, Что в По́лѣ. Сі́и Стихѝ суть из Побѣ́дныя Пѣ́сни Ѳеофа́на Прокопо́вича(41), Ре́ктора Кі́евскія Акаде́міи, треязы́чнѣ воспѣ́вшаго Царю̀ ПЕТРУ̀, побѣди́вшему под Полта́вою Гра́дом. Почѝ Президе́нтом в Сѵно́дѣ. Вѣ́чная Память!

[в] Сія Пѣснь есть из Дре́вних Малоросс́ійских, и есть ми́лая Ико́на, образу́ющая Ве́сну(42). Она простра́нна.

*

Уже всѣ Ра́йскія Пти́цы
Испуще́нны из Темни́цы.
Повсю́ду лѣтают. Сладко воспѣвают.
Весе́лія исполне́нны.

*

Зеле́ныи Поля̀ в Тра́вы,
Шумя́щіи в Лист Дубра́вы
Встаю́т одѣва́ясь, смотря̀ возсмѣва́ясь.
Ах коль сладко там взирати!

От Днесь откры́лися в жа́ждущих Поля́х и Пусты́нях живы́я Воды̀ Исто́чники. Яви́лися Гра́ды и Жили́ща оная: "Коль кра́сны До́мы твои, Ія́кове!"[279] Стропо́тныи Го́ры оттвори́ли Сте́зи свои, одѣва́ясь Цвѣта́ми о́ными:

"Аз Цвѣт По́лній и Крын Удо́лній"[280].

Ди́кій и Безстраннопрі́и́мный, непристу́пный КА́ВКАЗ отве́рзл Гости́нницы свои̇̀ Стра́нникам. Мо́ре сказало Доро́гу Кораблям всѣм пловущим. Показа́лися плодоно́сніи О́стровы, Ке́фы, Пе́тры, Га́вани и Мы́сы добрыя Наде́жды[281]. Оттворилися спаси́тельныи Приста́нища всѣм Морепла́вателям, да́же до Дре́вняго Ѳарси́са[а] и до Одиги́тріи[б] заблужда́ющим, до О́блачныя Огнеды́шущія Го́рницы, призира́ющія на Александрі́ю Фарі́йскія Пирами́ды"[в].

Увидѣли Славное Царство и святую Зе́млю Оную: "Тамо роди̇̀ тя Мати твоя"[282]. "Царя со Сла́вою у́зрите, и Очи ваши у́зрят Зе́млю издалеча"[283]. Преупоко́илися на Зла́чных Мѣста́х и на Бл[а]же́нных Удо́ліях, по Писа́нію:

[а] Ѳарсі́с есть Драгоцѣ́нный Ка́мень. Есть же и Град, иму́щій Корабля́м Ло́но.

[б] Одиги́тріа. Сло́во Е́ллинское, значи́т – Путево́дница, Наста́вница(43). Отсю́ду во Ака́ѳистѣ: "Ра́дуйся, Сто́лпе, наставля́я пла́вающія…"(44) и протчая. Таковы́и примо́рскіи Ту́рни при Затмѣ́ніи Звѣзд наставля́ют ко Бре́гу Пла́вателей Горя́щим на них Огне́м. В Би́бліи нарица́ется: Столп О́блачный, си́рѣчь высо́кій, до О́блаков досяза́ющій. Например: "В Столпѣ́ О́блачнѣ Глаголаше к ним"(45). Образу́ется сим Столпо́м Свяще́нная Би́бліа. Она́-то нас, обурева́емых в Мо́рѣ Мы́ра сего, наставля́ет к Га́ванѣ о́ной, гдѣ Убо́гій Ла́зар со Авраа́мом и вся Це́рковь почива́ет.

Сія Га́вань нарица́ется Евре́йски КИ́ФА, или КЕ́ФА. Е́ллински Пе́тра, си́рѣчь Ка́менная Гора̀, Ло́но и Град. Что убо сія Ки́фа и сей Апока́липсный Град зна́менует? Пир о́ный Ло́тов с До́черьми свои́ми, о Коем: "Блаже́н, иже снѣсть Обѣ́д во Ца́рст[віи] Н[ебесном]"(46).

"Ра́дости ва́шея Никто́же во́зме́т от вас"(47).

"Весе́ліе вѣ́чное над Главо́ю их"(48).

Глава̀ наша есть Сердце наше. Аще оно не боли́т и вѣ́чно ра́дуется, сіе есть Еди́ное и́стинное БЛАЖЕ́НСТВО: "Мир, всяк Ум превосходящій"(49).

АМИ́НЬ!

[в] Фарі́йская Пирами́да, или Ту́рня, не дале́че от Устія Рѣки̇̀ Ни́ла, гдѣ Град Алекса́ндріа.

“Яди́те, Бли́жніи, и пі́йте, и упі́йтеся, Братія…”[284] От Днесь возсіяли над Глава́ми святых Человѣков Лучеза́рныи Вѣнцы̀, окружа́ющіи в себѣ сію Адама́нтову Сла́ву: “Легко̀ быть Благи́м”. Тогда и на мою Гла́ву возложе́н Вѣнец нетлѣнный. Арха́нгелы, Пѣснь Побѣдную воспѣвше[285], возлетѣ́ли в Го́рняя, и паки всели́лися в седмѝ Пирами́дах, Суббо́ты вели́ки нарече́нных, призирающих и соблюда́ющих Прему́дрости Дом Седми-Суббо́тный, Сла́вяще Отца̀ и Сы́на, и Свята́го Духа, Вчера̀, Днесь и во Вѣ́ки.

Сіѐ Видѣ́ніе Аз, Ста́рец Даніи́л Варса́ва, вои́стину ви́дѣх[286]. Написа́х же во Просвѣще́ніе Невѣ́ждам блаже́нным о́ным: “Даждь Прему́дрому Вину̀…” [287] И во Сла́ву Людей святых Израиля.

Коне́ц.

Цей твір Сковорода написав 1783 р., коли перебував у Великому Бурлуці та Бабаях. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 6, арк. 1–26). «Брань…» було вперше надруковано (з деякими цензурними купюрами) окремою книжечкою в Москві 1839 р. [див.: *Сковорода Г. С.* Брань архистратига Михаила со Сатаною, о сем: легко быть благим. – Москва: Изд. Московского попечительного комитета «Человеколюбивого общества», 1839. – 45 с.]. Подаємо за автографом.

[1] Твір присвячено Михайлові Ковалинському. Див. прим. 1 до діалогу «Сvмфоніа, нареченная Книга Асхань».

[2] Ім’я *Михаїл* (гр. *Μιχαὴλ*) означає “Кто ж яко Бог? або покора, або убозство Божеє, або ударенє [Божеє], або ударяючій Бог” [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 436]. У християнській традиції воно має численні сакральні конотації. Найперше, архангел Михаїл є архістратигом небесного воїнства, а також заступником усіх людей, котрі “вели боротьбу з дияволом і перемогли його” [*Ерм*. Пастырь // Ранние отцы Церкви: антология. – Брюссель, 1988. – С. 233]. Особливу роль він відіграє в деяких дуалістичних єресях. Скажімо, богомили вчили про те, що могутній дух Сатаніїл за свої гордощі був скинутий з небес. Прагнучи стати богорівним, він створив на місці свого падіння друге небо й другу землю, а також людське тіло. Але він не мав сили дати людині душу, і на його прохання це робить Бог. П’ять із половиною тисяч років Сатаніїл боровся з Богом, аж доки той не створив із власного серця великого янгола Миха, який з’явився “во плоті” як Христос і переміг Сатаніїла, відібравши від його імені священне закінчення “їл” [див.: *Сумцов Н*. Очерк истории южно-русских апокрифических сказаний и песен // Киевская старина. – 1887. – Т. XV. – Апр. – С. 77]. Християнська традиція знає три поєдинки Михаїла та Сатани: перший – відтворений в Апокаліпсисі поєдинок на небесах; другий – боротьба за тіло Мойсея; третій – майбутня битва з Антихристом [докладніше див.: *Ушкалов Л*. Григорій Сковорода і антична культура. – Харків, 1997. – С. 115–116].

[3] Парафраза Першої книги царств 14: 7. Пор.: **се́рдце твоѐ се́рдце моѐ.**

[4] Неточна цитата з Книги Псалмів 112 (113): 5. Пор.: **Кто̀ ꙗ҆́кѡ гдⷭ҇ь бг҃ъ на́шъ;** Сковорода нав’язується тут до етимології імені “Михаїл”, так само, як це робив раніше, наприклад, Іван Величковський. Пор.: “Архистратиже Божій, святый МИХАИЛЕ, / кто, яко Бог, о сем ми дажд внимати цѣле” [*Величковський І*. Твори. – Київ, 1972. – С. 96].

[5] Див. прим. 187 до циклу «Сад божественных пѣсней».
[6] Див. прим. 3 до циклу «Басни Харьковскія».
[7] Пісня на недільній утрені по читанні Євангелії.
[8] Сковорода має на думці слова: и҆ ѡ҆брѣ́те мѣ́сто и҆ ѻ҆́спе та́мѡ, за́йде бо со́лнце: и҆ взѧ̀ ѿ ка́менїѧ мѣ́ста (тогѡ̀) и҆ положѝ въ возгла́вїе себѣ̀, и҆ спа̀ на мѣ́стѣ ѻ҆́нѣмъ (Перша книга Мойсеєва: Буття 28: 11).
[9] Див.: Книга Суддів 14: 8–9.
[10] *Вергілій*. Буколіки, I, 6. Див. прим. 87 до трактату «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».
[11] Книга Псалмів 3: 6.
[12] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 25: 10. Пор.: **П**ѻко́й да́стъ бг҃ъ на горѣ̀ се́й.
[13] Ідеться про уривок з Піндара, який цитував у своїй «Державі» Платон (331a): "А той, хто не відчуває за собою жодної несправедливості, завжди має поруч незмінну супутницю – блаженну надію – цю добру годувальницю старості, як мовиться у Піндара" [*Платон*. Держава. – Київ, 2000. – С. 10–11]. Це – 214-ий фрагмент Піндара, який у російському перекладі звучить так: "Сладостная, / Лелеющая сердце, / Питающая старость, / Сопутствует [ему] Надежда, / Кормчая правительница / Переменчивых помыслов смертных…" [*Пиндар*. *Вакхилид*. Оды. Фрагменты. – Москва, 1980. – С. 223]. У тому ж річищі йдуть і Плутархові міркування в трактаті «Про спокій душі» (477a–b), які сам Сковорода переказав так: "Ни великолѣпной дом, ни царственной род, ни высочайшій чин, ни тысячи злата и сребра, ни ученіе, ни ангелскій язык, но только едина дружественная и милосердая совѣсть. Она-то есть внутрь нас источник всѣх чистых и честных наших дѣл, раждающая святую нѣкую кичливость и безстрашіе, отверзающая сердечному оку вѣчное сладчайшія памяти зерцало, в коем видим нашу твердую надежду, умащающую нас и питающую во время старости".
[14] Книга Притч Соломонових 16: 31.
[15] Пор. молитовне звертання до Богородиці: "Безневѣстная богородителнице…"; "Радуйся, невѣсто неневѣстная" [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 14 (зв.), 15 (зв.)].
[16] Трохи неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 32: 13. Пор.: сса́ша ме́дъ и҆з̾ ка́мене.
[17] Пісня над піснями 7: 12. Див. також: **Т**а́мѡ да́мъ сосца̑ моѧ̑ тебѣ̀ (Пісня над піснями 6: 11).
[18] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 28: 10. Пор.: ѿи́де і҆а́кѡвъ ѿ кла́дѧзѧ клѧ́твеннагѡ.
[19] Фразу внѧ́лъ ли є҆сѝ взято з Книги Йова 1: 8; 2: 3.
[20] Перша книга Мойсеєва: Буття 28: 10.
[21] Фразу внѧ́лъ ли є҆сѝ взято з Книги Йова 1: 8; 2: 3.
[22] Перша книга Мойсеєва: Буття 28: 11.
[23] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 28: 11. Пор.: и҆ ѹ҆́спе та́мѡ.
[24] Фразу внѧ́лъ ли є҆сѝ взято з Книги Йова 1: 8; 2: 3.
[25] Можливо, це парафраза Книги пророка Ісаї 25: 6. Пор.: на горѣ̀ се́й и҆спїю́тъ ра́дость, и҆спїю́тъ вїно̀.
[26] Можливо, Сковорода має на думці слова: и҆ на се́мъ ка́мени созі́ждꙋ цр҃ковь мою̀, и҆ врата̀ а҆́дѡва не ѡ҆долѣ́ютъ є҆́й (Євангелія від св. Матвія 16: 18).
[27] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 23 (24): 3. Пор.: **К**то̀ взы́детъ на го́рꙋ гдⷭ҇ню;
[28] Книга пророка Ісаї 25: 10.

[29] Парафраза Книги пророка Ісаї 25: 6. Пор.: на горѣ̑ се́й и҆спїю́тъ ра́дость, и҆спїю́тъ вїно̀.
[30] Книга пророка Ісаї 25: 7.
[31] Перша книга Мойсеєва: Буття 28: 11.
[32] Пісня над піснями 7: 12. Див. також: **Т**а́мѡ да́мъ сосца̑ моѧ̑ тебѣ̑ (Пісня над піснями 6: 11).
[33] Див. прим. 20 до діалогу «Разглагол о древнем мірѣ».
[34] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 27: 1. Пор.: ᲂу҆бїе́тъ дра́конта сꙋ́щаго въ мо́ри.
[35] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 14: 12. Пор.: **К**а́кѡ спадѐ съ небесѐ денни́ца.
[36] Книга Ісуса, сина Сирахового 21: 30.
(1) Це слово утворене з гр. *ἀτμός* – 'пара' та *σφαῖρα* – 'куля'.
[37] Друге соборне послання св. ап. Петра 1: 19.
[38] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 9: 1. Пор.: **П**ремꙋ́дрость созда̀ себѣ̑ до́мъ и҆ ᲂу҆твердѝ столпѡ́въ се́дмь.
[39] Боротьба Михайла та Сатани – дуже поширений сюжет в українській літературі XVII–XVIII ст. Він є, зокрема, у творах Кирила Ставровецького [див.: *Транквіліон-Ставровецький К.* Євангеліє учителноє. – Рахманів, 1619. – Арк. 49–50 (друга пагін.)], Лазаря Барановича [див.: *Баранович Л.* Трубы словес проповѣдных. – Київ, 1674. – Арк. 64–69], Антонія Радивиловського [див.: *Радивиловський А.* Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 406–408, 556–578], Симеона Полоцького [див.: *Полоцький С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 90–90 (зв.)], Дмитра Туптала [див.: *Туптало Д.* Книга житій святых. – Київ, 1700. – Арк. 179–179 (зв.); *Туптало Д.* Поученіє в недѣлю седмую по Пасцѣ // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1782. – Ч. 1. – Арк. 55 (друга пагін.); *Туптало Д.* Брань святаго архістратига Міхаила, воєводы сил небесных, и ангелов єго с седмоглавным змієм // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 3. – С. 553–573], в анонімних духовних піснях [див., наприклад: Українсько-руський архів. – Т. IX. Матеріали до історії української пісні і вірші / Вид. М. Возняк. – Львів, 1913. – С. 228–230], усних переказах [див.: *Драгоманов М.* Замітки про слов'янські релігійні тай етичні леґенди // Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство / Зладив М. Павлик. – Львів, 1907. – Т. IV. – С. 343–344, 379–380] тощо.
[40] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 22: 16. Пор.: что̀ ты̀ здѣ̑, и҆ что̀ тебѣ̑ здѣ̑;
[41] Неточна цитата з Книги Псалмів 112 (113): 5. Пор.: **К**то̀ ꙗ҆́кѡ гдⷭ҇ь бг҃ъ на́шъ;
[42] Сковорода має на думці слова: **М**и҆ха́илъ же а҆рха́гг҃лъ, є҆гда̀ со дїа́воломъ разсꙋ́ждаѧ глаго́лаше ѡ҆ мѡѵсе́овѣ тѣ́лесѝ, не смѣѧ́ше сꙋ́да навестѝ хꙋ́льна, но рече̑: да запрети́тъ тебѣ̑ гдⷭ҇ь (Соборне послання св. ап. Іуди 9).
[43] Очевидно, Сковорода має на думці слова: жи́въ гдⷭ҇ь бг҃ъ си́лъ, бг҃ъ і҆и҃левъ, є҆мꙋ́же предстоѝ пред̾ ни́мъ, а҆́ще бꙋ́детъ въ лѣ̑та сїѧ̑ роса̀ и҆ до́ждь (Третя книга царств 17: 1). Пор. також: жи́въ гдⷭ҇ь си́лъ, є҆мꙋ́же предстоѝ пред̾ ни́мъ, ꙗ҆́кѡ дне́сь покажꙋ́сѧ є҆мꙋ̀ (Третя книга царств 18: 15); жи́въ гдⷭ҇ь си́лъ є҆мꙋ́же предстоѝ пред̾ ни́мъ (Четверта книга царств 3: 14).
[44] Парафраза Книги Псалмів 54 (55): 22. Пор.: ᲂу҆мѧ́кнꙋша словеса̀ и҆́хъ па́че є҆ле́а, и҆ та̑ сꙋ́ть стрѣ́лы.
[45] Можливо, Сковорода має на думці слова: **В**е́лїй гдⷭ҇ь и҆ хва́ленъ ѕѣлѡ̀ во гра́дѣ бг҃а на́шегѡ, въ горѣ̑ ст҃ѣ́й є҆гѡ̀ (Книга Псалмів 47 (48): 2).
[46] Сковорода має на думці слова св. ап. Петра: "ніколи не їв я нічого огидного" (Дії св. апостолів 10: 14) (у Вульгаті: "numquam manducavi omne commune"; у Септуагінті:

“οὐδέποτε ἔφαγον πᾶν κοινὸν”. Гр. *κοινός* означає тут ‘нечистий’. Отже, його латинським відповідником є *coenum* – ‘багно, болото’.
[47] Див.: Книга пророка Єзекіїля 4: 13.
[48] Фразу **внѧ́лъ ли є҆сѝ** взято з Книги Йова 1: 8; 2: 3.
(2) Гр. *πῡρᾰμίς*.
(3) Гр. *πύργος*.
(4) Слово *каланча* етимологічно пов’язане з турецькими словами *kule*, *kale*.
(5) Пол. *wieża*.
(6) Книга Псалмів 98 (99): 7.
(7) Книга Псалмів 121 (122): 7.
(8) Соборне послання св. ап. Іуди 9.
(9) Гр. *ἀρχιστράτηγος*.
(10) Дії св. апостолів 10: 1–33.
(11) Парафраза Дій св. апостолів 11: 8. Пор.: **ника́коже, гдⷭ҇и, ꙗ҆́кѡ всѧ́ко скве́рно и҆лѝ нечи́сто николи́же вни́де во ᲂу҆ста̀ моѧ̑.**
(12) Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до римлян 16: 20. Пор.: **Бг҃ъ же ми́ра да сокрꙋши́тъ сатанꙋ̀ под̾ ногѝ ва́шѧ вско́рѣ.** Іван Златоуст тлумачить це місце в 32-ій гомілії, присвяченій Посланню св. ап. Павла до римлян [див.: Patrologiae cursus completus. Series graeca / Ed. J.-P. Migne. – Paris, 1859. – T. 60. – Col. 677].
[49] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 1: 2. Пор.: **Слы́ши, нб҃о, и҆ внꙋшѝ, землѐ.**
(13) Від гр. *ἀποκαλύπτων* – ‘той, що розкриває таємниці’.
(14) Див.: Четверта книга Мойсеєва: Числа 25: 7–8.
(15) У словнику Памви Беринди слово *єродїй* потрактовано так: “птах подобен боцяну албо чапли, жиєт на воднистых мѣстцєх, той и орла забиваєт и заѣдаєт” [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 400].
(16) Гр. *πελαργός*.
(17) Дієслово *ἀντιπελαργεῖν* означає “любити взаємно (на манір лелек)”.
(18) Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.
[50] Сковорода має на думці слова: **Го́рє ва́мъ, кни́жницы и҆ фарїсе́є, лицемѣ́ри, ꙗ҆́кѡ подо́битесѧ гробѡ́мъ пова́плєнымъ, и҆̀же внѣ́ꙋдꙋ ᲂу҆̀бо ꙗ҆влѧ́ютсѧ красны̀, внꙋтрь̾ꙋдꙋ же по́лни сꙋ́ть косте́й ме́ртвыхъ и҆ всѧ́кїѧ нечистоты̀** (Євангелія від св. Матвія 23: 27).
[51] Мотив боротьби зі світом, плоттю й дияволом був дуже популярний у старих українських письменників, зокрема в Петра Могили [див.: *Могила П.* Крест Христа Спасителя // *Тітов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 284], Антонія Радивиловського [див.: *Радивиловський А.* Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 691], Івана Максимовича [див.: *Максимович І.* Осм блаженства євангелскія. – Чернігів, 1709. – Арк. 67 (зв.)–68], Йоасафа Кроковського [див.: *Кроковський Й.* Акафіст святѣй великомученицѣ Варварѣ. – Чернігів, 1749. – Арк. 11 (зв.), 24 (зв.)] та інших.
[52] Див.: Четверта книга Мойсеєва: Числа 25: 8.
[53] Парафраза Книги пророка Ісаї 22: 16. Пор.: **Слы́ши, нб҃о, и҆ внꙋшѝ, землѐ.**
[54] Парафраза Книги пророка Ісаї 5: 20. Пор.: **Го́рє глаго́лющымъ лꙋка́вое до́брое, и҆ до́брое лꙋка́вое, полага́ющымъ тмꙋ̀ свѣ́тъ, и҆ свѣ́тъ тмꙋ̀, полага́ющымъ го́рькое сла́дкое, и҆ сла́дкое го́рькое.**
[55] Можливо, це парафраза Євангелії від св. Луки 21: 31. Пор.: **бли́з є҆́сть цр҃твїе бж҃їе.**
[56] Сковорода має на думці слова: **И҆ и҆зведе́тъ ꙗ҆́кѡ свѣ́тъ пра́вдꙋ твою̀ и҆ сꙋдбꙋ̀ твою̀ ꙗ҆́кѡ полꙋ́дне** (Книга Псалмів 36 (37): 6).

[57] Парафраза Книги Псалмів 112 (113): 5. Пор.: **Кто̀ ꙗ҆́кѡ гдⷭ҇ь бг҃ъ на́шъ;**
[58] Парафраза Другого соборного послання св. ап. Петра 3: 8. Пор.: **є҆ди́нъ де́нь пред̾ гдⷭ҇емъ ꙗ҆́кѡ ты́сѧща лѣ́тъ, и҆ ты́сѧща лѣ́тъ ꙗ҆́кѡ де́нь є҆ди́нъ.**
[59] Це – емблематичний образ. Див., наприклад, 283-ій малюнок зі збірки «Symbola et emblemata», який має назву «Аист, или бусел, попирающая змію» (підпис: "Желал бы я всѣх их перегубить. Consicere est animus") [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 72–73].
[60] Християнська ортодоксія знає імена чотирьох архангелів: Михаїл, Гавриїл, Рафаїл та Уріїл. Див., наприклад, молитву до архангелів: "Святыи чиноначальници, Міхаиле, Гавріиле, Рафаиле, Уріиле, со всѣми умными небесными силами…" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 321 (третя пагін.)]. Ім'я Варахіїла зустрічається в апокрифах [див.: *Аверинцев С.* Архангели // *Аверинцев С.* Софія-Логос: Словник / Упорядник та автор передмови Костянтин Сігов; науковий редактор видання Марина Ткачук. 3-є вид. – Київ, 2007. – С. 44].
[61] Сковорода має на думці слова: **Премꙋ́дрость созда̀ себѣ̀ до́мъ и҆ ᲂу҆твердѝ столпѡ́въ се́дмь** (Книга Притч Соломонових 9: 1).
[62] Книга Псалмів 83 (84): 2.
[63] Книга Псалмів 83 (84): 4.
[64] Книга Псалмів 103 (104): 17.
[65] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 83 (84): 5. Пор.: **Бл҃же́ни живꙋ́щїи въ домꙋ̀ твое́мъ.**
[66] Трохи неточна цитата з Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 12. Пор.: **нѣ́сть на́ша бра́нь къ кро́ви и҆ пло́ти, но…**
[67] Парафраза Другої книги царств 22: 29. Пор.: **просвѣща́еши свѣти́ликъ мо́й, гдⷭ҇и, и҆ гдⷭ҇ь просвѣти́тъ мѝ тмꙋ̀ мою̀.**
[68] Трохи неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 4: 6. Пор.: **бг҃ъ реки́й и҆з̾ тмы̀ свѣ́тꙋ возсїѧ́ти, и҆̀же возсїѧ̀ въ сердца́хъ на́шихъ.**
[69] Трохи неточна цитата з Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 12. Пор.: **къ мїродержи́телемъ тмы̀ вѣ́ка сегѡ̀.**
[70] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 12. Пор.: **къ нача́лѡмъ и҆ ко власте́мъ (и҆) къ мїродержи́телемъ тмы̀ вѣ́ка сегѡ̀, къ дꙋховѡ́мъ ѕло́бы поднебе́снымъ.**
[71] Парафраза Євангелії від св. Матвія 16: 23. Пор.: **сатано̀, собла́знъ мѝ є҆сѝ: ꙗ҆́кѡ не мы́слиши ꙗ҆̀же (со́ть) бж҃їѧ, но человѣ́чєскаѧ.**
[72] Сковорода має на думці слова: **И҆ и҆спꙋстѝ ѕмі́й за жено́ю и҆з̾ ᲂу҆́стъ свои́хъ во́дꙋ ꙗ҆́кѡ рѣ́кꙋ, да ю̀ въ рѣ́цѣ потопи́тъ** (Апокаліпсис 12: 15).
[73] Неточна цитата з Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: **кто̀ да́стъ мѝ крилѣ̀ ꙗ҆́кѡ голꙋбѝнѣ; и҆ полещꙋ̀, и҆ почі́ю.**
[74] Неточна цитата з Пісні над піснями 8: 6. Пор.: **крѣпка̀ ꙗ҆́кѡ сме́рть любы̀, же́стока ꙗ҆́кѡ а҆́дъ ре́вность: кри́ла є҆ѧ̀ кри́ла ѻ҆́гнѧ.**
[75] Послання св. ап. Павла до римлян 8: 35.
[76] Неточна цитата з Книги Псалмів 38 (39): 4. Пор.: **Согрѣ́ѧсѧ се́рдце моѐ во мнѣ̀, и҆ въ поꙋче́нїи мое́мъ разгори́тсѧ ѻ҆́гнь.**
[77] Парафраза Книги Притч Соломонових 3: 24–26. Пор.: **безбоѧ́знєнъ бꙋ́деши, а҆́ще же поспи́ши, сла́достнѡ поспи́ши. И҆ не ᲂу҆боѝшисѧ стра́ха наше́дшагѡ, нижѐ ᲂу҆стремле́нїѧ нечести́выхъ находѧ́щагѡ: гдⷭ҇ь бо бꙋ́детъ на всѣ́хъ пꙋте́хъ твои́хъ.**
(19) Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 13 (14): 1. Пор.: **Речѐ безꙋ́мєнъ въ се́рдцы свое́мъ: нѣ́сть бг҃ъ.**

[78] Парафраза Книги Псалмів 13 (14): 1. Пор.: **Р**аслѣ́ша и҆ ѡ҆мерзи́шасѧ въ начина́нїихъ.
[79] Цій темі присвячена притча Сковороди «Убогій Жайворонок».
[80] Очевидно, Сковорода має на думці сюжет казки про вовка й козенят [див.: Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка / Составители: *Л.* Г. Бараг, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков. – *Ленинград*, 1979. – С. 73 (123)]. Про цей сюжет він іще раз згадує в притчі «Благодарный Еродій».
[81] Словникове значення іменника *туга* таке: "тескность, фрасунок, тужѣнє, посупленє, твар надол спущеная, встыд з фрасунком. Безсластіє, негодованіє. Бѣда" [*Беринда П.* Лексікон славенороссiй и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 260].
[82] Книга Псалмів 123 (124): 7.
[83] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 32. Пор.: **П**ꙋ́ть за́повѣдїй твои́хъ текѡ́хъ, є҆гда̀ разшири́лъ є҆сѝ се́рдцє моѐ.
[84] Книга Псалмів 83 (84): 3. Повністю цей вірш звучить так: **Ж**ела́етъ и҆ скончава́етсѧ дꙋша̀ моѧ̀ во дворы̀ гдⷭ҇ни: се́рдцє моѐ и҆ пло́ть моѧ̀ возра́довастасѧ ѡ҆ бг҃ѣ жи́вѣ.
[85] Книга Псалмів 85 (86): 11.
[86] Книга Псалмів 76 (77): 3.
[87] Неточна цитата з Книги Псалмів 13 (14): 1. Пор.: **Р**аслѣ́ша и҆ ѡ҆мерзи́шасѧ въ начина́нїихъ.
(20) У такий спосіб пояснювали ці душевні порухи стоїки. Як свідчить Діоген Лаерцій (VII, 111), вони, наприклад, вважали, що "скорбота – це нерозумне душевне стиснення" [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 302].
(21) Парафраза Другого послання св. ап. Павла до коринтян 6: 11–12. Пор.: **ᲂ҆**ста̀ на̑ша ѿверзо́шасѧ къ ва́мъ, кори́нѳѧне, се́рдцє на́шє распространи́сѧ. **Н**є тѣ́снѡ вмѣща́етесѧ.
(22) "Не оголяти зуби, не вишкірятися, а сміятися серцем" (лат.).
(23) Євангелія від св. Луки 10: 21.
[88] Неточна цитата з Книги Псалмів 13 (14): 5. Пор.: **Т**а́мѡ ᲂ҆боѧ́шасѧ стра́ха, и҆дѣ́же не бѣ̀ стра́хъ.
[89] Неточна цитата з Книги Псалмів 9: 30. Пор.: **Л**ови́тъ въ та́йнѣ ꙗ҆́кѡ ле́въ во ѡ҆гра́дѣ своє́й.
[90] Книга Псалмів 13 (14): 5.
[91] Фраза благокрꙋ́гла лꙋ́ка ѡ҆блакѡ́въ зринає в Книзі Премудрості Соломонової 5: 21.
[92] Пор.: "Радуйся, обрадованная Богородице Дѣво" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 25].
[93] Парафраза Книги Псалмів 95 (96): 2. Пор.: благовѣсти́тє де́нь ѿ днѐ сп҃нїє є҆гѡ̀.
[94] Парафраза Книги пророка Ісаї 26: 18. Пор.: гдⷭ҇и, во чре́вѣ прїѧ́хомъ и҆ поболѣ́хомъ, и҆ роди́хомъ дꙋ́хъ сп҃нїѧ твоегѡ̀.
[95] Євангелія від св. Луки 1: 28.
[96] Парафраза Євангелії від св. Івана 1: 13. Пор.: и҆̀же не ѿ кро́вѣ, ни ѿ по́хоти плотскі́ѧ, ни ѿ по́хоти мꙋ́жескїѧ, но ѿ бг҃а роди́шасѧ.
[97] Євангелія від св. Івана 3: 6.
[98] Неточна цитата з Книги Псалмів 39 (40) : 9. Пор.: зако́нъ тво́й посредѣ̀ чре́ва моегѡ̀.
[99] Парафраза Книги Псалмів 118 (119): 165. Пор.: **М**и́ръ мно́гъ лю́бѧщымъ зако́нъ тво́й, и҆ нѣ́сть и҆̀мъ собла́зна.
[100] Книга Псалмів 124 (125): 5.
[101] Фразу ми́ръ на ни́хъ и҆ млⷭ҇ть узято з Послання св. ап. Павла до галатів 6: 16.
[102] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 32: 4.

[103] Фраза **пꙋ́ть гдⷭ҇ень** не раз зринає в Біблії, уперше – у Книзі Суддів 2: 22.
[104] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 19. Пор.: **Пришле́цъ а҆́зъ є҆́смь на землѝ: не скры́й ѿ менѐ за́пѡвѣди твоѧ̑.**
[105] Пор. приказку: "Беспечальному сон сладок" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 518].
[106] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 40: 30–31. Пор.: **Взма́лчꙋтъ бо ю҆нѣ́шїи, и҆ ᲂу҆трꙋда́тсѧ ю҆́ншты, и҆ и҆збра́нїи не крѣ́пцы бꙋ́дꙋтъ: терпѧ́щїи же гдⷭ҇а и҆змѣна́тъ крѣ́пость, ѡ҆крыла́тѣютъ а҆́ки ѻ҆рлѝ, потекꙋ́тъ и҆ не ᲂу҆трꙋда́тсѧ, по́йдꙋтъ и҆ не взма́лчꙋтъ.**
[107] Парафраза Другого соборного послання св. ап. Петра 3: 8. Пор.: **ꙗ҆́кѡ є҆ди́нъ де́нь пред̾ гдⷭ҇емъ ꙗ҆́кѡ ты́сѧща лѣ́тъ, и҆ ты́сѧща лѣ́тъ ꙗ҆́кѡ де́нь є҆ди́нъ.**
(24) Гр. *ὁρίζων*. Це слово в кириличній транслітерації могло мати й трохи інакшу форму. Наприклад, Софроній Почаський подавав його як *хоризонт* [див.: *Почаський С.* Εὐχαριστήριον, албо Вдячность ясне превелебнѣйшому в Христѣ єго милости господину отцу кир Петру Могилѣ // *Тітов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 303].
(25) Гр. *τόπος ὁρίζων*.
[108] Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 30: 23. Останнє слово має форму: **человѣ́ка.**
[109] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 16: 22. Пор.: **и҆ ра́дости ва́шеѧ никто́же во́зметъ ѿ ва́съ.**
[110] Парафраза Першого соборного послання св. ап. Івана 5: 20. Пор.: **є҆́сть и҆́стинный бг҃ъ и҆ живо́тъ вѣ́чный.**
[111] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 32: 1.
[112] Пор. із думкою автора «Послання до Діогнета» (5): християни "перебувають на землі, але є громадянами неба" [Послание к Диогнету // Ранние отцы Церкви: Антология. – Брюссель, 1988. – С. 596].
[113] Книга Премудрості Соломонової 3: 1.
[114] Книга Премудрості Соломонової 3: 3.
[115] Парафраза Книги Премудрості Соломонової 3: 4. Пор.: **Ѩ҆́бо пред̾ лице́мъ человѣ́ческимъ а҆́ще и҆ мꙋ́кꙋ прїи́мꙋтъ, ᲂу҆пова́нїе и҆́хъ безсме́ртїѧ и҆спо́лнено.**
[116] Можливо, Сковорода має на думці слова: **Мно́гꙋ сла́вꙋ созда̀ гдⷭ҇ь въ ни́хъ вели́чїемъ свои́мъ ѿ вѣ́ка** (Книга Ісуса, сина Сирахового 44: 2).
[117] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 14. Пор.: **На пꙋтѝ свидѣ́нїй твои́хъ насла́дихсѧ, ꙗ҆́кѡ ѡ҆ всѧ́комъ бога́тствѣ.**
(26) Саме так подано цей іменник у словнику Памви Беринди [див.: *Беринда П.* Лексікон славенороссiй и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 218].
(27) Словник Памви Беринди тлумачить іменник *архімагір* так: "старѣйшій поваром, кухмистр, майстер кухаром, або воєвода войска, гетман, мужеубієц" [*Беринда П.* Лексікон славенороссiй и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 352].
(28) *Бог* у значенні 'шлунок; перше відділення шлунка жуйних тварин, рубець'.
(29) Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 19.
(30) Дії св. апостолів 8: 26. Закінчення цього вірша звучить так: **и҆ то́й є҆́сть пꙋ́стъ.**
[118] Сковорода змальовує тут, сказати б, свій духовний автопортрет.
[119] Сковорода має на думці слова: **Речѐ же са́рра: смѣ́хъ мнѣ̀ сотворѝ гдⷭ҇ь** (Перша книга Мойсеєва: Буття 21: 6).
[120] Рафаїл супроводжував Товію. Див.: **И҆ и҆́де и҆ска́ти человѣ́ка, и҆ ѡ҆брѣ́те рафаи́ла, и҆́же бѣ̀ а҆́гг҃лъ** (Книга Товіта 5: 4).

[121] Див.: Книга Товіта 5: 22.
[122] Див.: Книга Товіта 8: 1–7.
[123] Трохи неточна цитата з Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 19. Пор.: **и҆́мже бо́гъ чре́во, и҆ сла́ва въ стꙋ́дѣ и҆́хъ, и҆̀же земна̑ѧ мꙋ́дрствꙋ́ютъ.** Євангельський образ богачерева не раз зринав у творах старих українських письменників, як-от в Антонія Радивиловського: "…обжирца и піяница знову прилучаются до обжирци и піяници и мовят: бог наш чрево и Бахус єст" [*Радивиловський А.* Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 23].
[124] Заклик **слы́ши, і҆и҃лю** чотири рази звучить у П'ятій книзі Мойсеєвій: Повторення Закону: 5: 1; 6: 4; 9: 1; 27: 9.
[125] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 6: 15.
[126] Друга половина фрази – це трохи неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 6: 6. Пор.: **въ се́рдцы твое́мъ и҆ въ дꙋ́шѝ твое́й.**
[127] Парафраза Євангелії від св. Марка 8: 35. Пор.: **то́й спасе́тъ ю҆̀.**
[128] Парафраза Книги Псалмів 44 (45): 9. Пор.: **Смѵ́рна и҆ ста́кти и҆ каси́а ѿ ри́зъ твои́хъ.**
[129] Парафраза Євангелії від св. Луки 1: 31. Пор.: **И҆ се̑ зачне́ши во чре́вѣ, и҆ роди́ши сн҃а.**
[130] Парафраза Пісні над піснями 1: 3. Пор.: **въ воню̀ мѵ́ра твоегѡ̀ тече́мъ.**
[131] Див.: Третя книга Мойсеєва: Левит 4: 11–12.
[132] Сковорода має на думці слова: **Ѹ҆мертви́те ѹ҆̀бо ѹ҆́ды ва́шѧ** (Послання св. ап. Павла до колосян 3: 5).
[133] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **є҆гда̀ и҆спразднѝтъ всѧ́ко нача́лство и҆ всѧ́кꙋ вла́сть и҆ си́лꙋ** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 24).
[134] Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 1: 79. Пор.: **напра́вити но́ги на́шѧ на пꙋ́ть ми́ренъ.**
[135] "Царська дорога" – це дорога "золотої мірноти". "Человѣку, – зазначав, наприклад, Дмитро Туптало, – требѣ бодрого опасства с праваго пути не уклонятися на уєє, сієсть на прелести грѣховныя, не уклонятися ни на десноє, сієсть на лишніє жестокіє зѣло подвиги, дабы не пришол в высокоуміє, но царским путем идти, сієсть мѣрным житієм, мѣрною добродѣтелію" [*Туптало Д.* Поученіє в недѣлю пред просвѣщеніем // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 3. – С. 25–26]. Див. прим. 77 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни». Є також народна приказка: "Середна дорога найліпша" [*Франко*, № 10641].
[136] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 5: 24.
[137] Див.: Четверта книга царств 2: 11.
[138] Див.: Книга пророка Даниїла 14: 36.
[139] Див.: Дії св. апостолів 8: 39.
[140] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 22: 5–14.
[141] Див.: П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 34: 1.
[142] Сковорода має на думці слова: **коемꙋ́ждо по ѹ҆кры́хꙋ хлѣ́ба, и҆ по ча́сти пече́нагѡ мѧ́са, и҆ по сковрадно́мꙋ млинꙋ̀** (Друга книга царств 6: 19).
[143] Див.: **Воста́вши же мр҃їа́мь во дни̑ ты̑ѧ, и҆де въ гѡ́рнѧѧ со тща́нїемъ, во гра́дъ і҆ꙋ́довъ: и҆ вни́де въ до́мъ заха́рїинъ и҆ цѣлова̀ є҆лїса́ве́ть** (Євангелія від св. Луки 1: 39–40).
[144] Див.: Євангелія від св. Матвія 4: 1–10; Євангелія від св. Луки 4: 1–13.
[145] Див.: Євангелія від св. Матвія 17: 1–9; Євангелія від св. Марка 9: 2–9; Євангелія від св. Луки 9: 28–36.
[146] Лука й Клеопа, які першими пізнали Христа після Воскресіння, в літературі українського бароко символізувати тих, кому відкрилася справжня віра. Наприклад, Лазар

Баранович писав: “Lukasz z Kleopą, że Pana spotkali, / W drodze pospołu chleb z Panem łamali. / Iak chleba w drodze, tak Chrystusa trzeba, / Droga z Chrystusem dobra, bo do nieba” [*Baranowicz Ł.* Lutnia Apollinowa. – Kiiów, 1671. – S. 69; пор.: Книга о вѣрѣ. – Київ, 1620. – С. 84 (друга пагін.); Євангеліє учителноє. – Київ, 1637. – С. 224; *Галятовський І.* Ключ разумѣнія. – Київ, 1659. – Арк. 45; *Радивиловський А.* Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 42–43; *Туптало Д.* Книга житій святых. – Київ, 1705. – Арк. 200 (зв.); *Яворський С.* Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 384, 399].

147 Сковорода має на думці слова: **и҆ преломи́въ даѧ́ше и҆́ма: ѻ҆́нѣма же ѿверзо́стѣсѧ ѻ҆́чи, и҆ позна́ста є҆го̀: и҆ то́й неви́димь бы́сть и҆́ма** (Євангелія від св. Луки 24: 30–31).

148 Див.: Дії св. апостолів 8: 26–39.

149 Парафраза Дій св. апостолів 8: 39. Пор.: **ка́женикъ, и҆дѧ́ше бо въ пꙋ́ть сво́й ра́дꙋѧсѧ.**

150 “Праву” дорогу заведено змальовувати майже порожньою. Як писав, наприклад, Симеон Полоцький: “Не тѣсно же идут благоразумніи, яко мало их єсть…” [*Полоцький С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 390].

151 Сковорода має на думці слова: **Го́рє глаго́лющымъ лꙋка́вое до́брое, и҆ до́брое лꙋка́вое, полага́ющымъ тмꙋ̀ свѣ́тъ, и҆ свѣ́тъ тмꙋ̀, полага́ющымъ го́рькое сла́дкое, и҆ сла́дкое го́рькое** (Книга пророка Ісаї 5: 20).

152 Мабуть, це парафраза Книги пророка Ісаї 7: 15. Пор.: **пре́жде не́же разꙋмѣ́ти є҆мꙋ̀ и҆зво́лити ѕла̑ѧ, и҆лѝ и҆збра́ти благо́е.** Див. також: **занѐ пре́жде не́же разꙋмѣ́ти ѻ҆троча́ти благо́е и҆лѝ ѕло́е, ѿри́нетъ лꙋка́вое, є҆́же и҆збра́ти благо́е** (Книга пророка Ісаї 7: 16).

153 Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 60: 20. Пор.: **Не за̑йдетъ бо со́лнце тебѣ̀, и҆ лꙋна̀ не ѡ҆скꙋдѣ́етъ тебѣ̀: бꙋ́детъ бо гдⷭ҇ь тебѣ̀ свѣ́тъ вѣ́чный, и҆ и҆спо́лнѧтсѧ дні́е рыда́нїѧ твоегѡ̀.**

154 Образ, запозичений із Євангелії від св. Матвія 23: 27. Пор.: **Го́рє ва́мъ, кни́жницы и҆ фарїсе́є, лицемѣ́ри, ꙗ҆́кѡ подо́битесѧ гробѡ́мъ пова́плєнымъ, и҆̀же внѣ́дꙋ ᲂу҆̀бо ꙗ҆влѧ́ютсѧ красны̀, внꙋтрьꙋ́дꙋ же по́лни сꙋ́ть кості́й ме́ртвыхъ и҆ всѧ́кїѧ нечистоты̀.**

155 Пор. російську приказку: “Влез, что в вентер: ни взад, ни вперед” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 479].

156 Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 6: 24. Пор.: **го́рє ва́мъ бога̑тымъ: ꙗ҆́кѡ ѿстоитѐ ᲂу҆тѣше́нїѧ ва́шегѡ.**

157 Пор.: “Хто богат, той всѣм брат, / а хто ничого не маєт, того нихто не знаєт” [*Климентій Зіновіїв.* Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 94]; “Хто богат, то всім брат, а хто нічого не має, то о тім ніхто не знає” [*Франко,* № 28798]; “Як був багат, всяк казав сват, а як бідний став, ніхто й шапки не зніме” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 22].

158 Пор.: “Коли в кого грош, то всюда хорош” [*Номис,* № 9638].

159 Сатану від часів середньовіччя було заведено трактувати як “мавпу Бога” [див.: *Аверинцев С.* Антихрист // *Аверинцев С.* Софія-Логос: Словник / Упорядник та автор передмови Костянтин Сігов; науковий редактор видання Марина Ткачук. 3-є вид. – Київ, 2007. – С. 40]. З українських письменників про Сатану-“мавпу” писав, зокрема, великий шанувальник Сковороди Євген Маланюк: “Найзгубніше в S., в Антихристі – те, що він удає Христа, що він є Лже-Христос (як зауважив уже В. Соловйов). Це не є оперовий Мефісто, чи Князь Тьми (адже ж він ‘Lucifer’!!), – це малпа, це – актор, це – ‘ерзац’” [*Маланюк Є.* Нотатники (1936–1968): Документально-художнє видання. – Київ, 2008. – С. 73–74].

(31) Сковорода цитує тут у власному перекладі Еврипідову трагедію «Даная» за «Моральними листами до Луцілія» (CXV, 14) Сенеки [див.: *Луцій Анней Сенека.* Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 515].

[160] Євангелія від св. Луки 6: 24.
[161] Євангелія від св. Матвія 5: 3; Євангелія від св. Луки 6: 20.
[162] Переробка Євангелії від св. Матвія 5: 3. Пор.: **бл҃же́ни ни́щїи дꙋ́хомъ: ꙗ҆́кѡ тѣ́хъ є҆́сть ц҃рⷭ҇твїе нб҃ное.**
[163] Євангелія від св. Матвія 11: 28.
[164] "Ліва дорога" – це не що інше, як дорога гріха: "Пространный же и широкій путь ведый в погибель сей єсть: невѣріє, непокорство, непослушаніє, гордыня, величаніє, тщеславіє и лѣность, піянство и обяденіє, блуд, завість, клевета и ненавість, роптаніє и хула, душегубная ярость и осуждати ближняго" [Слово к народу каѳоліческому. – Почаїв, 1765. – Арк. 105 (зв.)]. Грішники "многолюдными полками, конницы и пѣшіи, друг друга предваряя, бѣгут путем широким" [*Полоцький С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 390]. Пор. з народною приказкою: "Широка дорога до пекла" [*Франко*, № 10677]. Див. також прим. 54 до циклу «Басни Харьковскія».
[165] Як пояснював у своєму пенітенціалії Інокентій Гізель, "лихоимтсво, єже в Писаніи Святом нарицаєтся сребролюбієм, єсть излишнеє желаніє имѣти что" [*Гізель І.* Мир с Богом человѣку. – Київ, 1669. – С. 226]. Див. прим. 294 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».
[166] Трохи неточна цитата з Книги Премудрості Соломонової 3: 5. Пор.: **ꙗ҆́кѡ бг҃ъ ѝскꙋсѝ и҆́хъ и҆ ѡ҆брѣ́тѐ и҆́хъ достѡ́йны себѣ̀.**
[(32)] Сковорода нав'язується тут до історії, яку розповів про кініка Діогена Діоген Лаерцій (VI, 51): "На запитання, які звірі найнебезпечніше кусаються, він відповів: 'Із дикий – сикофант, із домашніх – підлесник'" [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 250]. Про "домашніх тигрів" говорив і Сенека в «Моральних листах до Луцілія» (LXXXV, 41): "Є такі приборкувачі, які навіть найдикіших звірів, що й зустрічатися з ними жахно, призвичаюють до присутності людей. Вдовольняються не тільки тим, що пом'якшують їх жорстокість, але й поводяться з ними, як із домашніми… Так і мудрець по-мистецькому приборкує біди: страждання, вбогість, неслава, в'язниця, вигнання – все, що таким жахом повсюдно сповнює людей, тільки-но потраплять до нього, відразу стають лагідними" [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 329]. Подальша цитата взята зі служби на Великий четвер (пісня 6-та, кондак, глас 2-ий).
[167] Фразу **трꙋжда́ющїисѧ и҆ ѡ҆бремене́ннїи** взято з Євангелії від св. Матвія 11: 28.
[168] Алтин – старовинна російська монета вартістю в три копійки.
[169] Тут: церковний устав. Пор. з народною приказкою: "Що попик, то типик" [*Франко*, № 20395].
[170] Псалтир – одна з найпоширеніших богослужбових книжок. Саме Псалтир став першою слов'янською друкованою книжкою (його видав у Празі 1517 р. Франциск Скорина) та однією з перших друкованих книжок в Україні (острозький Псалтир 1580 р., надрукований Іваном Федоровим). Псалтир дуже часто видавався й перегодом. Наприклад, одна тільки друкарня Києво-Печерської лаври видавала Псалтир у 1624, 1629, 1643–1644, 1667, 1672, 1678, 1690, 1693, 1697, 1703, 1705, 1708, 1715 та пізніших роках.
[171] "Прологами" в Україні, починаючи зі старокиївської доби, називали синаксарі – збірники коротких житій святих, укладені за календарним принципом.
[172] Оця пісня "лицемірів" дуже підхожа до молитви Фарисея з «Трагедокомедії» вчителя Сковороди Михайла Козачинського, створеної 1734 р. під час перебування автора в Карловцях [пор.: *Ерчић В.* Мануил (Михаил) Козачинскиј и његова Траедокомедија. – Нови Сад; Београд, 1980. – С. 519–521].

[173] Іронічне переосмислення концепту "золотий вік" можна зустріти й у творах інших старих українських письменників. Наприклад, Іван Максимович писав: "Златый нынѣ вѣк єст, честь златом подается, / Злата ради и любов всѣх умножается" [*Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 132].

[174] Від лат. *larva* – 'злий дух, привид, маска, личина'.

[175] Пор.: "Сам сатана преображается в ангела света" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 177].

[176] Слово *сѣвер* метафорично означало "тма, ров" [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 253].

[177] Книга Псалмів 41 (42): 8.

(33) Євангелія від св. Матвія 10: 19; Євангелія від св. Луки 18: 20.

(34) Парафраза Книги пророка Іоїля 2: 13. Пор.: **растѡ́ргните сердца̀ ва̑ша.**

(35) Неточна цитата з Книги Премудрості Соломонової 11: 17. Пор.: **и҆́миже кто̀ согрѣша́етъ, си́ми и҆ мꙋ́чатсѧ.**

[178] Це – 11-а пісня циклу «Сад божественных пѣсней».

[179] Сковорода має на думці слова: **Го́рє глаго́лющымъ лꙋка́вое до́брое, и҆ до́брое лꙋка́вое, полага́ющымъ тмꙋ̀ свѣ́тъ, и҆ свѣ́тъ тмꙋ̀, полага́ющымъ го́рькое сла́дкое, и҆ сла́дкое го́рькое** (Книги пророка Ісаї 5: 20).

[180] Див. прим. 342 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».

[181] "Перекинчиком" диявола називають, починаючи з ранньохристиянської доби; варто пригадати бодай Орігена (Про першооснови, I, V, 5) [див.: *Ориген*. О началах. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 75–76].

[182] Від початку лат. *traductor* – 'перевідник' – було прізвиськом Помпея, котрий перевів Публія Клодія з патриціїв у плебеї.

[183] Памва Беринда тлумачив слово *клеветник* так: "ябедник, потварца, звадца, ошуст, лгар, обмовца, оболгатель, сікофант, дѣдко, діавол" [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 96].

[184] Сковорода має на думці слова: **Го́рє глаго́лющымъ лꙋка́вое до́брое, и҆ до́брое лꙋка́вое, полага́ющымъ тмꙋ̀ свѣ́тъ, и҆ свѣ́тъ тмꙋ̀, полага́ющымъ го́рькое сла́дкое, и҆ сла́дкое го́рькое** (Книга пророка Ісаї 5: 20).

[185] Памва Беринда тлумачив слово *пругло* як "сило" [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 197]. Пор.: "Сило – плѣница, сѣть, мрежа, тенет, пугло" [Синонима славенороссkая // Киевская старина. – 1888. – Т. XXIII. – Дек. – С. 83 (додаток)].

[186] Гр. *στροφή* – 'поворот, зміна'; у переносному значенні: 'хитрощі, ловитва'.

[187] Див.: "Архітектон: старшій тесля або майстер теселскій" [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 353]. "Архітектоном" старі українські письменники й богослови зазвичай називали Бога-Творця [див., наприклад: *Сакович К.* Трактат про душу // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 463; Діоптра, сирѣч Зерцало, албо Изображеніє извѣстноє живота человѣческаго в мирѣ. – Кутейно, 1654. – Арк. 104 (зв.); *Баранович Л.* Трубы словес проповѣдных. – Київ, 1674. – Арк. 22, 41 (зв.), 226 (зв.); *Полоцький С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 73; *Туптало Д.* Слово в день Покрова пресвятыя Богородицы // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 3. – С. 280].

[188] Парафраза Книги Притч Соломонових 7: 23. Пор.: **ꙗ҆́кѡ є҆ле́нь ᲂу҆ѧ́звленъ стрѣло́ю въ ꙗ҆́тра, не вѣ́дый, ꙗ҆́кѡ на дꙋ́шꙋ свою̀ тече́тъ.**

[189] Книга Ісуса, сина Сирахового 6: 14.

[190] Неточна цитата з Книги Псалмів 70 (71): 9. Пор.: **Не ѿве́ржи менѐ во вре́мѧ ста́рости.**
[191] Див. прим. 247 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».
[192] Трохи неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 4: 8, 16. Пор.: **бг҃ъ любы̀ є҆́сть.**
[193] Заклик **слы́ши, і҆и҃лю** чотири рази звучить у П'ятій книзі Мойсеєвій: Повторення Закону: 5: 1; 6: 4; 9: 1; 27: 9.
[194] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 6: 15.
[195] Парафраза Євангелії від св. Матвія 11: 12. Пор.: **цр҃твїе нб҃ное нꙋ́дитсѧ, и҆ нꙋ́ждницы восхища́ютъ є҆̀.**
[196] Пор. німецькі прислів'я: "Wo Gott eine Kirchen hinbawet, da bawet der Teuffel ein Capell daneben"; "Wo der liebe Gott wohnt, hat auch der Teuffel sein Nest". Схожі приказки є і в українців: "Всюди коло церкви чорт каплицю ставить"; "Де Біг церкву ставить, там дідько коршму" [*Франко*, № 27681, 1036].
[197] Парафраза Євангелії від св. Матвія 11: 12. Пор.: **Ѿ дні́й же і҆ѡа́нна кр҃ти́телѧ досе́лѣ цр҃твїе нб҃ное нꙋ́дитсѧ, и҆ нꙋ́ждницы восхища́ютъ є҆̀.**
[198] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 32: 1.
[199] Фраза **вѣ́рꙋю, гдⷭ҇и** зринає в Біблії двічі: в Євангелії від св. Марка 9: 24 та в Євангелії від св. Івана 9: 38.
[200] Фразу **трꙋ́дъ и҆ болѣ́знь** узято з Книги Псалмів 9: 28; 89 (90): 10.
[201] Фразу **печа́ль и҆ воздыха́нїе** узято з Книги пророка Ісаї 35: 10; 51: 11.
[202] Ата, чи Ате (гр. *Ἄτη*) – у грецькій міфології донька Зевса, яка мала можливість насилати божевілля на богів та людей.
[203] Ада (євр. *ʿāḏāʰ*) – перша дружина Ламеха (див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 4: 19–21). *Ада* – дуже поширене в старовину семітське ім'я. Пор.: *Адіель*, *Адайя* та інші. Спільний у цих іменах елемент означає "прикрашати, прикрашатися" [див.: The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon. – Peabody, Mass., 1999. – P. 725]. Сковорода надає цьому імені негативних конотацій, хоча дієслово *ʿāḏāʰ* зринає в різних контекстах (пор., наприклад: Книга пророка Єремії 4: 30 та 31: 4). В арамейській мові *ʿāḏāʰ* означає "проходити, переходити, закінчуватися" [див.: The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon. – Peabody, Mass., 1999. – P. 1105]. Памва Беринда писав, що ім'я *Ада* означає "згромаженє, або оздобна, з сірскаго – отдаленая" [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 335].
[204] Селла (так у Септуагінті та в слов'янській Біблії) – це Цілла (євр. *ṣillāʰ*), друга дружина Ламеха (див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 4: 19–21). Етимологія цього імені остаточно не з'ясована. Можливо, воно походить від слова *ṣēl* ('тінь' – у сенсі "затінок"), можливо, – від слова *ṣāla1* ('дзвеніти') чи від *ṣelṣelîm* ('кімвали' – стосовно голосу Цілли).
[205] Очевидно, Сковорода має на думці грецьку богиню пологів Ілітію (гр. *Εἰλείθυια*), яку зображували зі смолоскипом як символом нового життя, а можливо, матір Аполлона й Артеміди – Лето (гр. *Λητώ*), що її часом ототожнювали з Ілітією.
[206] Ім'я, утворене від гр. *λειτουργία* – 'відправа'.
[207] Див. прим. (35) до циклу «Сад божественных пѣсней».
[208] Ім'я *Анна* (євр. *ḥannāʰ*) утворене або від дієслова *ḥānan*, яке означає "милувати, виявляти милосердя, дарувати", або від однокореневого іменника *ḥēn*, що означає як "прихильність", так і здатність викликати прихильне ставлення, тобто "приємність, краса". Памва Беринда тлумачив його так: "благодать, потѣха або ласкавая, милосердная, милая, вдячная, лютостивая, отпочиваючая, даруючая" [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 344].

[209] Очевидно, ідеться про якусь одну з трьох харит (Евфросину, Талію чи Аглаю) – грецьких богинь вроди та радощів. Їх ототожнювали з римськими граціями.
[210] Грація (лат. *Gratia*) – якась одна з римських богинь вроди й радощів.
[211] Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 10: 42. Пор.: ѐдино же ѥ҆сть на потрѣбꙋ.
[212] Євангелія від св. Матвія 10: 8.
[(36)] Див. прим. 162 до циклу «Басни Харьковскія».
[213] Книга пророка Ісаї 22: 16.
[214] Парафраза Книги пророка Єремії 17: 1. Пор.: **Г**рѣхъ ї҆ꙋдинъ напи́санъ ѥ҆сть писа́ломъ желѣ́знымъ на но́гти а҆дама́нтовѣ, начерта́нъ на скрижа́ли се́рдца и҆́хъ и҆ на ро́зѣхъ ѻ҆лтаре́й и҆́хъ.
[215] Див. прим. 162 до циклу «Сад божественных пѣсней».
[216] Книга Притч Соломонових 10: 13.
[217] Сковорода має на думці слова: и҆ и҆з̾ ꙋ҆стъ є҆гѡ̀ ме́чь ѻ҆боюꙋ̀ ѻ҆́стръ и҆з̾ѡстре́нъ и҆сходѧ́й (Апокаліпсис 1: 16).
[218] Фраза **правоꙋ́чныѧ стрѣ́лы мѡ́лнїины** зринає в Книзі Премудрості Соломонової 5: 21.
[219] Фразу **по́хоть ѻ҆чи́ма** взято з Першого соборного послання св. ап. Івана 2: 16.
[220] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 30: 17. Пор.: **Ѻ҆́ко рꙋга́ющеесѧ ѻ҆тцꙋ̀ и҆ досажда́ющее ста́рости ма́терни, да и҆сто́ргнꙋтъ є҆̀ вра́нове ѿ де́брїѧ.**
[221] Євангелія від св. Луки 1: 47.
[222] Див.: Четверта книга Мойсеєва: Числа 25: 7–8.
[223] Див.: Книга Суддів 4: 21.
[224] Неточна цитата з Книги Псалмів 119 (120): 4. Пор.: **С**трѣ́лы си́льнагѡ и҆з̾ѡщре́ны, со ꙋ҆гльми пꙋсты́нными.
[225] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 140. Перше слово цитати в Біблії має форму: **Р**аз̾жже́но.
[226] Євангелія від св. Івана 1: 14.
[227] Боротьба зі світом, плоттю й дияволом – основа основ аскетичної "психомахії". Наприклад, Іван Максимович змальовував її так: "Не єдна плоть, мѣю враг много неотступных, / На брань противу мене всегда совокупных. / Діавола лукава, и міра прелестна. / Подвизаются с нами, да являт безчестна. / Єдина плоть довлѣєт на безсилну немощь, / Купно всѣ три воюют на мя во всяк день и нощь. / Весь мір мя окружаєт, от всюду обходит, / И пять полков пресилных з собою приводит. / Отверзаєт оконца, имиже внутрь входит, / Мнѣ бѣдному пагубу безконечну родит. / Окна же сут пять чувств, вся сія прелщают, / В день и в нощи стрѣлами язвят, не прощают" [*Максимович І.* Осм блаженства євангелскія. – Чернігів, 1709. – Арк. 68; див. про це: *Ушкалов Л.* Психомахія // *Ушкалов Л.* Українське барокове богомислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду. – Харків, 2001. – С. 63–87].
[228] Неточна цитата з Пісні над піснями 8: 6. Пор.: **крѣпка̀ ꙗ҆́кѡ сме́рть любы̀, же́стока ꙗ҆́кѡ а҆́дъ ре́вность: кри́ла є҆ѧ̀ кри́ла ѻ҆гнѧ̀, (ꙋ҆гліѥ̀ ѻ҆́гненно) пла́мы є҆ѧ̀.**
[229] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 2: 12. Пор.: **Зла́то же ѿныѧ земли̇̀ до́брое: и҆ та́мѡ є҆́сть а҆́ндразъ.**
[230] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 103 (104): 4. Пор.: **творѧ́й а҆гг҃лы своѧ̑ дꙋ́хи, и҆ слꙋгѝ своѧ̑ пла́мень ѻ҆́гненный.**
[231] Пісня над піснями 2: 8.
[232] Книга пророка Ісаї 54: 1.
[233] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 54: 11–12. Останні слова мають форму: **ка́менїе и҆збра́нное.**

[234] Книга пророка Ісаї 54: 14.
[235] Парафраза Книги пророка Ісаї 54: 17. Пор.: **Всѧ́къ** сосꙋ́дъ содѣ́ланъ на тѧ̀ не бл҃гопоспѣ́шꙋ, и҆ всѧ́къ гла́съ, и҆́же на тѧ̀ воста́нетъ на прю̀, ѡ҆долѣ́еши и҆̀мъ всѣ́мъ.
[236] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 54: 13. Пор.: и҆ всѧ̑ сы́ны твоѧ̑ наꙋче́ны бг҃омъ, и҆ во мно́зѣ ми́рѣ ча̑да твоѧ̑.
[237] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 54: 17. Пор.: **Є҆́сть** наслѣ́дїе слꙋжа́щымъ гдⷭ҇еви, и҆ вы̀ бꙋ́дете мнѣ̀ прв҃ни, гл҃етъ гдⷭ҇ь.
[238] Парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 23: 4–5. Пор.: **Г҃ди** ѻ҆́чїе и҆ бж҃е живота̀ моегѡ̀, не да́ждь возноше́нїѧ ѻ҆чи́ма моѝма и҆ вожделѣ́нїе ѿвратѝ ѿ менѐ. **Ч҃**ре́ва по́хоть и҆ блꙋдодѣ́ѧнїѧ да не ѡ҆бѝмꙋтъ мѧ̀, и҆ безстꙋ́днѣй дꙋшѝ не преда́ждь менѐ.
[239] Останній рядок – це парафраза церковних піснеспівів. Пор.: "…пою побѣдную пѣснь" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 877]; "Пою Спасителю побѣдную пѣснь" [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 8 (зв.)].
[240] Парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 28: 17–18. Пор.: **Ѧ҆**зы́къ трегꙋ́бый мнѡ́ги потрѧсѐ и҆ разлꙋчѝ ѧ҆̀ ѿ ꙗ҆зы́ка во ꙗ҆зы́къ, и҆ гра́ды тве́рды разорѝ и҆ до́мы вельмо́жей превратѝ.
[241] Євангелія від св. Івана 15: 5.
[242] Сковорода має на думці слова: є҆да̀ ма́ло ва́мъ є҆́сть трꙋ́дъ даѧ́ти человѣ́кѡмъ, и҆ ка́кѡ даетѐ гдⷭ҇еви трꙋ́дъ; (Книга пророка Ісаї 7: 13).
[243] Парафраза Євангелії від св. Матвія 26: 39. Пор.: ѻ҆́чїе мо́й, а҆́ще возмо́жно є҆́сть, да мимоѝдетъ ѿ менѐ ча́ша сїѧ̀.
(37) Варлаам Лащевський (бл. 1704–1774 рр.) – видатний український поет, богослов, церковний діяч, учений (його латиномовна граматика грецької мови була перекладена по-російському й видана вже у XVIII ст. [див.: *Лащевский В.* Греческая грамматика, в которой также розличные греческие диалекты и просодія из разных древних писателей / Пер. с лат. В. Петрова. – Санкт-Петербург, 1788]). Вихованець Києво-Могилянської академії, архімандрит Донського монастиря. Свого часу керував підготовкою Єлизаветинської Біблії, на яку Сковорода рясно покликається у своїх творах. Тут Сковорода цитує по пам'яті чималу пісню (п'ять строф із початком шостої) «Безплідна, що плаче» з трагедокомедії Лащевського «Гнана Церква» («Гонимая Церковь»), яка до нашого часу не дійшла й відома лише з тих уривків, що їх подав Сковорода [див.: *Сулима М.* Українська драматургія XVII–XVIII ст. – Київ, 2005. – С. 76]. Три строфи канта «Безплідна, що плаче» Сковорода цитує (зі змінами) також у діалозі «Потоп зміин».
[244] Сковорода має на думці слова: **И҆** и҆спꙋстѝ ѕмі́й за жено́ю и҆з̾ ꙋ҆́стъ свои́хъ во́дꙋ ꙗ҆́кѡ рѣ́кꙋ, да ю҆̀ въ рѣ́цѣ потопи́тъ (Апокаліпсис 12: 15).
[245] Неточна цитата з Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: кто̀ да́стъ мѝ крилѣ̑;
[246] Маються на думці слова: крилѣ̑ голꙋбѝнѣ посре́бренѣ, и҆ междора̑мїѧ є҆ѧ̀ въ блещанїи зла́та (Книга Псалмів 67 (68): 14).
[247] Неточна цитата з Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: кто̀ да́стъ мѝ крилѣ̑;
[248] Маються на думці слова: крилѣ̑ голꙋбѝнѣ посре́бренѣ (Книга Псалмів 67 (68): 14).
[249] Парафраза Євангелії від св. Матвія 8: 20. Пор.: сн҃ъ же чл҃вѣ́ческїй не и҆́мать гдѣ̀ главы̀ подклони́ти.
[250] Парафраза Книги Премудрості Соломонової 4: 11. Пор.: восхище́нъ бы́сть, да не ѕло́ба и҆змѣни́тъ ра́зꙋмъ є҆гѡ̀, и҆лѝ ле́сть прельсти́тъ дꙋ́шꙋ є҆гѡ̀.
[251] Фраза благокрꙋ́гла лꙋ́ка ѡ҆блакѡ́въ зринає в Книзі Премудрості Соломонової 5: 21.
[252] Книга Ісуса, сина Сирахового 43: 12.

[253] Трохи неточна цитата з Книги Премудрості Соломонової 3: 11–13. Початок 11-го вірша звучить так: **Премꙋ́дрость бо и҆ наказа́нїе ᲂу҆ничижа́ѧй ѡ҆каѧ́ненъ…**, – а слово *блаженна* має форму: **блаже́на**.

[254] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 14. Пор.: **и҆ зе́млю снѣ́си всѧ̑ дни̑ живота̀ твоегѡ̀.**

[255] Книга пророка Даниїла 13: 53.

[256] Євангелія від св. Матвія 11: 15; 13: 9, 43; 25: 30; Євангелія від св. Марка 4: 9; Євангелія від св. Луки 8: 8, 15; 14: 35.

[257] Це – 6-а пісня циклу «Сад божественных пѣсней».

[258] Апокаліпсис 12: 15.

[259] Парафраза Книги пророка Ісаї 22: 16. Пор.: **Слы́ши, нб҃о, и҆ внꙋ́шѝ, землѐ.**

[260] Див.: Книга Ісуса Навина 3: 15–17.

(38) У словнику Памви Беринди ім'я *Сусанна* потрактовано так: "лелѣа, або рожа, або веселье, охота" [*Беринда П.* Лексікон славенороссiй и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 461].

[261] Див. прим. 38 до циклу «Сад божественных пѣсней».

[262] Див. прим. 39 до циклу «Сад божественных пѣсней».

[263] Очевидно, це парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 20: 7. Пор.: **Человѣ́къ премꙋ́дръ ᲂу҆молчи́тъ до вре́мене.**

[264] Парафраза Євангелії від св. Матвія 16: 18. Пор.: **и҆ врата̀ а҆́дѡва не ѡ҆долѣ́ютъ є҆́й.**

[265] Фраза **воста́ни, гдⷭ҇и** зринає в Четвертій книзі Мойсеєвій: Числа 10: 34, у Другій книзі параліпоменон 6: 41 та в Книзі Псалмів 7: 7; 34 (35): 23.

[266] Парафраза Книги Псалмів 143 (144): 5–6. Пор.: **косни́сѧ гора́мъ, и҆ воздымѧ́тсѧ: блеснѝ мо́лнїю, и҆ разжене́ши ѧ҆̀.**

[267] Книга Псалмів 103 (104): 30.

[268] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 1: 3. Пор.: **да бꙋ́детъ свѣ́тъ.**

[269] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 1: 3. Пор.: **И** **бы́сть свѣ́тъ.**

[270] Парафраза Книги Псалмів 103 (104): 30. Пор.: **по́слеши дх҃а твоего̀, и҆ созѝждꙋтсѧ, и҆ ѡ҆бнови́ши лицѐ землѝ.**

[271] Парафраза Другого соборного послання св. ап. Петра 3: 8. Пор.: **ꙗ҆́кѡ є҆ди́нъ де́нь пред̾ гдⷭ҇емъ ꙗ҆́кѡ ты́сѧща лѣ́тъ.**

[272] Неточна цитата з Дій св. апостолів 3: 19–20. Пор.: **Пока́йтесѧ ᲂу҆̀бо и҆ ѡ҆брати́тесѧ, да ѡ҆чи́ститесѧ ѿ грѣ̑хъ ва́шихъ, ꙗ҆́кѡ да прїи́дꙋтъ времена̀ прохла̑дна ѿ лица̀ гдⷭ҇нѧ.**

[273] Трохи неточна цитата з Другого соборного послання св. ап. Петра 3: 10. Останнє слово має форму: **и҆́дꙋтъ.**

[274] Неточна цитата з Другого соборного послання св. ап. Петра 3: 13. Пор.: **Но́ва же нб҃се и҆ но́вы землѝ по ѡ҆бѣтова́нїю є҆гѡ̀ ча́емъ, въ ни́хже пра́вда живе́тъ.**

[275] Перше соборне послання св. ап. Івана 2: 18.

[276] Неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 2: 17. Пор.: **И** **мі́ръ прехо́дитъ, и҆ по́хоть є҆гѡ̀, а҆ творѧ́й во́лю бж҃їю пребыва́етъ во вѣ́ки.**

[277] Неточна цитата з Апокаліпсису 7: 16–17. Пор.: **не взма́лчꙋтъ ктомꙋ̀, нижѐ вжа́ждꙋтъ, не и҆́мать же па́сти на ни́хъ со́лнце, нижѐ всѧ́къ зно́й: ꙗ҆́кѡ а҆́гнецъ, и҆́же посредѣ̀ прⷭ҇то́ла, ᲂу҆пасе́тъ ѧ҆̀ и҆ наста́витъ и҆̀хъ на живѡ́тныѧ и҆сто́чники во́дъ, и҆ ѿи́метъ бг҃ъ всѧ́кꙋ сле́зꙋ ѿ ѻ҆́чїю и҆́хъ.**

(39) Сковорода має на думці велику пожежу, яка сталася 29 лютого 1780 р., коли згоріла бібліотека Києво-Могилянської академії.

(40) Неточна цитата з Книги Псалмів 143 (144): 9–10. Пор.: **Бж҃е, пѣ́снь но́вꙋ воспою̀ тебѣ̀, во ѱалти́ри десѧтострꙋ́ннѣмъ пою̀ тебѣ̀: даю́щемꙋ сп҃нїе царе́мъ.**

[278] Очевидно, це парафраза або Першої книги параліпоменон 16: 9 (пор.: по́йте є҆мꙋ̀ и҆ воспо́йте є҆мꙋ̀), або Книги Псалмів 97 (98): 4 (пор.: воспо́йте и҆ ра́дꙋйтесѧ и҆ по́йте).
[279] Неточна цитата з Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 24: 5. Пор.: ко́ль добрѝ до́ми твоѝ, і҆а́кѡвє.
[280] Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 2: 1. Пор.: А҆зъ цвѣ́тъ по́льный и҆ кр҃і́нъ ᲂу҆до́льный.
[281] Очевидно, Сковорода має на думці слова: прїидо́хомъ на мѣ́сто нѣ́коє, нарица́емоє до́броє приста́нищє (Дії св. апостолів 27: 8). Принаймні Памва Беринда тлумачив словосполуку "доброє пристанище" так: "добрая пристань, мѣстце, мнимаю, Критенскоє, которому имя *калѝ а́ктѝ*, то єсть *пенкный берег*, о котором вспоминаєт Стефан. Дѣян. 27: 8" [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 52].
(41) Феофан Прокопович (1677 або 1681/4–1736 рр.) – видатний український поет, філософ, богослов і церковний діяч. Вихованець Києво-Могилянської академії, навчався також у колегії святого Афанасія в Римі (1698–1701 рр.). Повернувшись до Києва, тривалий час викладав поетику, риторику, філософію й богослів'я в Києво-Могилянській академії, був її ректором. У 1716 р. за наказом Петра І переїздить до Санкт-Петербурга. Бувши одним з найліпших інтелектуалістів тодішньої Російської імперії, фаворитом Петра І, Прокопович усіляко підтримував його реформи. Помер у сані митрополита новгородського. Перу Прокоповича належить ціла низка творів найрізноманітнішого характеру: академічні курси поетики, риторики, філософії, богослів'я, присвячена гетьману Мазепі трагедокомедія «Володимир», численні проповіді, українські та латинські поезії, трактати «Правда волі монаршої», «Духовний регламент» тощо. Сковороду називають інколи "духовним онуком" Прокоповича, мавши на думці те, що його вчителі в Києво-Могилянській академії – Михайло Козачинський, Симон Тодорський, Георгій Кониський – були шанувальниками Прокоповича. Судячи з усього, Сковорода добре знав життя та творчість Прокоповича. Тут він цитує в трохи зміненому вигляді десять рядків Прокоповичевого «Епінікіона» [див.: *Прокопович Ф.* Сочинения / Под ред. И. П. Еремина. – Москва; Ленинград, 1961. – С. 209; про це: *Shevelov G. Y.* Prolegomena to Studies of Skovoroda's Language and Style // Hryhorij Savyč Skovoroda. An Anthology of Critical Articles / Ed. by R. H. Marshall, Jr. and Th. E. Bird. – Edmonton; Toronto, 1994. – P. 98].
(42) Ця пісня збереглася в одному з рукописних збірників українських псальм та кантів першої половини XVIII ст.: "Зима прейде, солнце ясно, / Свѣту откры лице красно…" [див.: *Перетц В. Н.* Историко-литературные исследования и материалы. Т. I. Из истории русской песни. Ч. 2: Приложения. Описания сборников псальм, кантов и песен. Вирши из старопечатных изданий. Малорусские песни из рукописей XVIII в. Указатели. – Санкт-Петербург, 1900. – С. 90].
[282] Пісня над піснями 8: 5.
[283] Книга пророка Ісаї 33: 17.
[284] Пісня над піснями 5: 1.
(43) Одигітрія ("Дороговказниця") (за словником Памви Беринди, "радостная и крѣпкая помощница, или наставница" [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 440]) – православний іконографічний тип Богородиці [див.: *Успенский Л. А.* Богословие иконы Православной Церкви. – Б. м., 1989. – С. 28], в якому підкреслено такі її риси, як "суворість духовної дисципліни, стриманість, розсудливість" [див.: *Аверинцев С.* Марія // *Аверинцев С.* Софія-Логос: Словник / Упорядник та автор передмови Костянтин Сігов; науковий редактор видання Марина Ткачук. 3-є вид. – Київ, 2007. – С. 143].
(44) Схожі слова є в Акафісті святителю Миколаю. Пор.: "Радуйся, великій благочестія столпе, …наставляя по морю плавающих люте…" (ікос 2-ий, кондак 5-ий).

(45) Книга Псалмів 98 (99): 7.
(46) Євангелія від св. Луки 14: 15. Закінчення вірша звучить так: **въ цр҃твїи бж҃їи**.
(47) Євангелія від св. Івана 16: 22.
(48) Книга пророка Ісаї 61: 7.
(49) Послання св. ап. Павла до филип'ян 4: 7. Пор.: **ми́ръ бж҃їй, превосходѧ́й всѧ́къ ᲂу҆мъ**.
285 Парафраза церковних піснеспівів. Пор., наприклад: "Пою Спасителю побѣдную пѣснь" [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 8 (зв.)].
286 Варто зазначити, що в західній традиції візії (*visiones*) часто існували у формі суперечки між янголами та демонами [див.: *Ярхо Б. И.* Средневековые латинские видения. Введение // Восток – Запад: Исследования. Переводы. Публикации. – Москва, 1989. – Вып. 4. – С. 38]. При цьому з огляду на те, що в українській літературі XVII–XVIII ст. слово *видѣніє* означало не лише "сновидіння" [див.: Синонима славенороссская // Киевская старина. – 1888. – Т. XXIII. – Дек. – С. 84 (додаток)], але також "театральне дійство" [див.: *Транквіліон-Ставровецький К.* Зерцало богословіи. – Унів, 1692. – Арк. 1 (лексікон); про це: *Петров Н. И.* Очерки по истории украинской литературы XVII–XVIII веков. Киевская искусственная литература XVII–XVIII в. в., преимущественно драматическая. – Киев, 1911. – С. 142], ба навіть "ідея" (наприклад, у «Потопѣ зміином» Сковороди), окреслення «Брани архистратига Михаила со Сатаною» як "видѣнія", очевидно, містить у собі вказівку на існування таємного зв'язку між 1) фантазмами сну, 2) мистецькими образами й 3) архетипами.
287 Книга Притч Соломонових 9: 9.

ПРЯ
Бѣсу со Варса́вою

Егда во Обновленіи Міра собылося на мнѣ оное:

Ὁ Στέφανος τῶν Σοφῶν Πλοῦτος ἐστὶ αὐτῶν.

"Вѣнец Премудрых Богатство Их". Прит[чи][1].

Яснѣе изрещи:

"In Corona Sapientum, Divitia Eorum"[2].

Тогда во Пустынѣ явися мнѣ Бѣс[3] от Полчища оных: "Кленущу Нечестивому Сатану̀, сам клене́т свою душу"[4]. Имя ему Да́ймон[a].

Да́ймон. Слыши, Варса́ва! младе́нческій Уме! Сердце безобразное[5]! Ду́шо, исполненна Паучи́ны! не поучающая, но паучáющая…[6] Ты ли еси творяй странныя До́гматы и новыя Славы?

Варса́ва. Мы-то Божіею Милостію Рабы Господни есмы и дерзаем благовѣстити Божію Славу сію[7]:

"Яко Злость Труднà и Горкà,
Бла́гость же Легкà и Сладкà".

Да́ймон. Что ли есть Благость?

Варсава. Тожде, что Нужность.

Дай[мон]. Что есть Нужность?

Вар[сава]. То, что нѣсть Злость.

Дай[мон]. Что ли есть Злость?

Вар[сава]. То, что нѣсть Благость.

Дай[мон]. Откуду родится Нужность?

Вар[сава]. Она есть Вѣтва Благости и Блаженства.

Дай[мон]. Благость же или Блаженство откуду есть?

Вар[сава]. Сія Вѣтва есть от Дре́ва Жизни.

Дай[мон]. Гдѣ есть Древо Жизни?

Вар[сава]. Посредѣ Пло́ти нашея.

Дай[мон]. Что ли есть Древо Жизни?

Вар[сава]. Есть Закон Умà.

Дай[мон]. Что ли есть Закон Ума?

Вар[сава]. Свѣт тихій Святыя Славы Безсмертнаго Отца небеснаго… О́браз Ипо́стаси Его[8], Емуже Слава во Вѣки. Ами́нь[9].

Бѣс нѣколико быв смущен, и водрузи́в Очи в Землю, помышляше в себѣ, негоду́я на Стра́нности отвѣтныя. Послѣди же вопросил:

"Нынѣ ли убо Узаконяеши? и подлагаеши во Основаніе лжи́вую Твердь сію: "Нужность не Трудна"?"

---

[a] Да́ймон, или Де́мон, у Е́ллин значит: Вѣ́дящій, или Вѣ́дьма, Знато́к. Δάιμων. Отсюду Δαιμόνιον: острое, трудное, но неключимое и непотребное Вѣдѣніе. У Евангелистов сим Словом именуются Бѣсы[(1)].

Вар[сава]. Ами́нь глаголю тебѣ[10]:

“Елико что нужнѣе,

Толико удобнѣе”.

Дай[мон]. Ты ли написал 30 При́тчей и дарил Оныя Аѳана́сію Панко́ву[11]?

Вар[сава]. Во Истину тако есть[12]. Сей есть Друг Варсавѣ.

Дай[мон]. Помниши ли едину от них, в коей бесѣдует Буфо́н со Зміе́ю, обновившею Ю́ность[13]?

Вар[сава]. Помню. Я Оную Притчу Увѣнчал Толкованіем таковым:

Чем Большее Добро,
Тѣм Большим то Трудом
Огражденно, как Рвом[14].

Дай[мон]. А! а! новый Архите́ктон[15]! Нынѣ-то ты мнѣ впал в Пругло̀[16].

Вар[сава]. Исповѣ́дую Согрѣшеніе мое.

Дай[мон]. Видиши ли, яко Брань на тебе твоя же воздвизает Слава.

Вар[сава]. “Аще рече́м, яко Грѣха не имамы, себе прелщаем…”[17]

Дай[мон]. Или убо заколѝ новую твою Славу тую: “Нужность не трудна̀” […]

Вар[сава]. Новое Чудо Боголѣпное[18]: заколю̀ ли?

Дай[мон]. […]или, аще поборя́еши по Ей, Престу́пника себе обличаеши, разоряя созданную са́мым тобою прежнюю Огра́ду, оградившую Трудо́м (якоже великолѣпно написал еси) вся́кое Бла́го.

Вар[сава]. Нѣсмь аз Бог, и согрѣшаю, нѣсмь паки Бѣс, и каюся[19].

Дай[мон]. Ох! Словеса твоя возбѣсиша мя. “Иди за мною, Сатано!”[20] Не о Покаяніи Глагол мой. Но разумѣеши ли, яко Грѣх нарицается Е́ллински: Гамарте́іа[21], гласит же: Преступленіе, Буйство, Заблужденіе, Безуміе…[22]

Вар[сава]. Вельмѝ разумѣю. Грѣх есть слѣпота душевная.

Дай[мон]. Почто убо, слѣп сый, слѣпцов водити дерзаеши[23], узаконяя странную и неслышанную Славу?

Вар[сава]. Почто? Того ради, яко Каюся.

Дай[мон]. О Вра́не нощный[24]! Кайся, раскайся, Окаевайся… но не Бу́ди Творец До́гматов новых.

Вар[сава]. Кто же может ка́ятися и прейти на иное, не поставив прежде новыя Судбы и новаго Ро́ка во Основаніе? На чем станет? Вѣдомо, что Дух Покаянія стои́т на Каменном О́стровѣ, попра́в прежнюю Злобу, облобызав же новую Благодать. Сія Благодать есть новый А́дамант, подлагаемый во Основаніе новозиждемому Граду святому. Она есть вѣчное Зе́рно, откуду произрастает Древо нетлѣнных Плодов и новаго Вѣка. Сего ради всу́е раздѣляеши нераздѣлное. Каятися, узрѣть Брег новыя Славы, начать новую Жизнь, новым Сердцем, новыми Плодами – всѣ сіи Вѣтвы суть от единаго Дре́ва и есть едино и Тожде. Якоже Утро, Свѣт, Солнце, Луча̀, День есть Тожде. Како убо рекл еси мнѣ: “Кайся, но не Буди Творец До́гматов новых”?

Дай[мон]. Перестани, рекѝ, высокобу́йствовати! Остави Прю и облобызай слыву́щую И́скони в Народах Славу сію:

Δύσκολα τὰ καλὰ[25].
Εὔκολα τὰ κακὰ.
Gravissima Bonitas.
Levissima Malitia[26].

Вар[сава]. Приложи, аще хощеши и сіе:

Dulcissima Mala.
Amarissima Bona[27].
Beatissima Mala.
Miserrima Bona[28].

Оба́че Смра́да сего отнюд не вмѣщает Сердце мое. Аще ли будет Горта́нь мой Гро́бом отверстым[29]? Аще ли возвратятся мнѣ Лі́ины Очи[30]? Ве́прово Обоняніе? Уста Іу́дины? Тогда развѣ облобыза́ю сію неключи́мую Славу.

Когда Изра́иль почте́т над Кра́стели Сте́рву,
Тогда и я предпочтѝ Ве́пра над Мине́вру[31].

Дай[мон]. Тако ли убо? на всѣ Акаде́міи? на всѣ Шко́лы? и на всѣ их Книги Брань воздвизаеши[32]?

Вар[сава]. Прости мнѣ, Друже и Враже мой[33]. Нужда мнѣ належит и на тебе Ополча́тися. Во Крещеніи Клятвою закляхся Никогоже слышати, развѣ единыя Премудрости, во Ева́нгеліи освященных Би́блейскаго Іерусали́ма Оби́телях почивающія.

От того даже Времени заплева́н от мене Мір, Плоть и Діа́вол[34] со всѣми своими Совѣтами.

Іере́й обли́л Тѣло мое Ско́тскою Водою на той Конец, дабы по́слѣжде омы́л я Сердце мое Водою Духа из Евангелскаго Сылоа́ма. Се Та́йна есть! Плотскою Водою, тайно-Образующая Воду Премудрости, пі́ему́ю из Би́бліи во Спасеніе. И́нако же ащели кто обли́т или погружен, но не испо́лнивый Та́йны, любляющій же пить гнилую Мірских Совѣтов Воду есть Лицемѣр, чужд Царствія Божія, яко водою точію Крещен, но не купно и Духом. Нужда убо мнѣ ополчатися на всѣх, да сохраню Царю моему Вѣру мою. Паки же… Ко́лькраты привязала мене Богу Та́йна Евхари́стіи? Кро́шка Хлѣ́ба и Ло́жечка Вина̀ не насыщающая Тѣ́ла… Не сей ли Вид преобразу́ется в Пи́щу Премудрости Его, укрѣпляющія и веселящія Сердце? Не Он ли, прильпну́в к Невидимому, претворяется в Тайнообразу́емое Первообра́зное[35]? Сія Пресу́щность Ви́да совершается тогда, егда Тлѣнь та и Сѣнь тлѣнными Устами пріемлется купно же, аки У́дицею, тайно вовле́кается Сердце во

Ева́нгелскія Черто́ги и вкушает от Та́йныя оныя Ве́чери: “Блажен! иже снѣст Обѣд, во Царств[іи] Неб[есном]” [36].

И́нако же нѣсть Евхари́стіа, сирѣчь Благодареніе[37], но Лицемѣрность, но Предательство, но Неблагодарность, предающая Сердце Христово за малоцѣнныя Мірскія Совѣты. Се толь чудным Сою́зом Любви[38] связанное Сердце мое со Сердцем Божіим, не радостно ли востанет на всѣ Супоста́ты Его? Открый мнѣ во Священной Би́бліи хотя едино Мѣсто, благословляющее твою Славу, и довлѣет мнѣ[39]. И́нако же не наш еси, но от Супостат наших.

Да́ймон. Убо ли глух еси, не слышай, яко тѣсный есть Путь, ведущій во Царствіе Небесное? и яко малое Стадо спасающихся[40]? яко мно́зи взыщут внійти, и не возмогут[41]? яко востанет Дому Владыка и затворит Две́ри[42]?.. “Ту будет Плач и Скре́жет Зубо́в, егда узрите Авраа́ма и Исаа́ка и протч[ая] во Царст[віи] Божіи, вас же изгонимых вон…” [43]

Вар[сава]. О Клевета! смути́вшая и смѣсившая Го́рняя со Преиспо́дними…

Дайм[он]. Внемли же и сему: “Бдите! Да не когда отягчают Сердца̀ ваша…”[44] “Востани Спяй!”[45] “Что стоите Праздны?”[46] “Восклонитеся и воздвигните Гла́вы ва́шя…”[47] “Труждающемуся Дѣлателю прежде…”[48] И Тма иных Мѣст. Сіе же Мѣсто: “Удобѣе Велблю́ду сквозѣ Игли́нныя У́ши пройти”[49]. “Будут Дни тіи Скорбь, якова̀ не Бысть…”[50] непреодолѣнную Трудность ко Благу обличает.

Вар[сава]. Доколѣ мнѣ ругался еси, терпя потерпѣх[51]. Нынѣ же, о нечестивый и Ко́зненный! Бога моего Благодать прелагаеши во Скверну твою[52].

Дай[мон]. Почто, Варса́во, бѣснуешися?

Вар[сава]. Путь Божіих Словес превращаеши в лукавую твою Стезю.

Дай[мон]. Како сія могут быти?

Вар[сава]. Како может Трудом устрашати Той, иже призывает глаголя:

“Прійдите ко мнѣ, всѣ труждающ[іися], и Аз упоко́ю вы”[53]?

Не клевещи убо, День Божій быти Скорб, но твои̇̀ Дни и мои̇̀ есть Скорб, и не до Ско́рбы, но от Ско́рби сея отзывает обремененных. Твои̇̀ убо Дни суть Мерзость Запустѣнія, Данії́лом реченная[54], и во твоих Днех Горе родящим и доя́щим[55]. Сего ради глаголет:

“Молитеся, да не будет Бѣгство ваше в Зи́му”[56].

Твой-то День есть Зима̀, Скре́жет, Плач, Буря, Мо́ре… Отсюду вызывает в Ке́фу свою, в тихое Пристанище, в Дом Прибѣжища[57]: “Аз упокою вы”[58].

“Отступите от мене всѣ Дѣлатели Неправды”[59].

Мучитеся всѣ, возненавидѣвшіи Покой Мой.

Дай[мон]. Не рекох ли, яко Бѣса имаши? Воньми, о Бѣсне! не глаголю, яко не Бла́го есть Царствіе Божіе, но яко жесто́ким Трудом огражденно и яко к Нему Путь тѣсен и При́ступ прискорбный.

Вар[сава]. Но не ты ли сказал, яко сія Мѣста̀ благословляют Славу твою? Сам убо понудив мене глаголати о сих, нынѣ Бѣсным мене нарицаеши. Аще бѣснуюся, ты еси вина сего, аще же до́брѣ глаголах[60], почто мя злословиши?

Дай[мон]. О Лис! о Змій! Мета́ешися, свива́ясь, развива́ясь в различный Сви́ток. Обаче Аминь глаголю тебѣ[61], яко узкій Путь и тѣсная Врата во Царство Небесное[62].

Вар[сава]. Тѣсная, вѣрно, Велблю́ду, но Человѣку довольно пространная[63].

Дай[мон]. Что ли есть Велблю́д?

Вар[сава]. Душа, Мірскими Бременами отягченна.

Дай[мон]. Что ли есть Бремя?

Вар[сава]. Богатство, Пи́ры и Сла́сти Міра сего, яже суть У́дица Діа́волская. Несу́т нечестивыи на Раменах своих злый Крест свой и мучащее их неудобоноси́мое И́го, Тяготу же свою, еяже сами суть вино́вники, возвергают на Царствіе Божіе.

Дай[мон]. Уа̀! Нынѣ не обыну́яся исповѣдал еси, яко тру́ден Путь. Ура̀! Побѣдих! Тѣсен, у́зкій, тру́ден есть тожде.

Вар[сава]. Воистину не удо́бен и труден злым Мужам. Но они за самими собою влекут сію Трудность, на Пути же Божіем не обрящут, и нѣсть Ея во Вѣки. Злоба Благоту̀ во вред, Яд, во Труд и Болѣзнь сама собою себѣ же превращает.

Дай[мон]. Что ли есть Злость?

Вар[сава]. Почто мя искушаеши, Лицемѣре? Рекох тебѣ уже, яко Злость есть то, что нѣсть Благость. Она есть Дух губи́тельный, все во Всегубительство преображающій.

Дай[мон]. Како могут сія быти?

Вар[сава]. Ты Да́ймон еси и сих ли не вѣси? Жизнь наша – не Путь ли есть[64]? Не сей ли Путь самым Богом есть положен? Не Бог ли есть Всехитре́ц, Е́ллински – Аристоте́хна[65]? Како убо труден Путь нам сотворил? Онѣмѣй, о Языче лживый! Не клевещѝ, Зло́бо, Бла́гости и Премудрости. Ты сама сотворила Путь Божій трудным, содѣлав Его беззаконным. Что бо есть Беззаконіе, аще не Растлѣніе? и что есть Грѣх, аще не Жа́ло Смерти, вся разоряющее[66]?

Дай[мон]. Како могут сія быти?

Вар[сава]. Не искушай мене, пытли́вая Зло́бо, не смущай Се́рдца моего[67]. Не во Благость, но во Злость ревну́еши знати.

Дай[мон]. Но подобает же тебѣ обличити, Како Злоба дѣлает сладкое горким, легкое же трудным?

Вар[сава]. О Ро́де развращенный[68]! Доколѣ искуша́еши? Ами́нь глаголю тебѣ[69], яко елико что Благо есть, толико и творити, и вѣдѣти удобно есть.

Дай[мон]. Ка́мо идет Слово твое? Не вѣм.

Вар[сава]. Камо? Пече́шися и мо́лвиши[70] о сей Истинѣ, яко Злоба дѣлает легкое трудным, испытуеши, како бывает сіе? Сія же Истина блистает паче Со́лнца в Полу́днѣ[71]. Яко все Истинное и легкое, и ясное есть.

Дай[мон]. Како же ясное, аще аз не вижу?

Вар[сава]. Нѣсть удобнѣе, якоже удобно есть видѣти Солнце. Но сіе Труд и Болѣзнь есть Нетопы́ру. Обаче Труд сей сам за собою но́сит во Оча́х своих, возлюбивших Тму, паче Свѣта… Предложѝ сладкоздра́вую Пи́щу

Болящему. Но Он со Трудом вкуша́ет. Возведи Пу́тника на гла́док Путь. Но Он Слѣпым и Хромы́м – Собла́знь и Претыка́ніе, развраще́нно же и превра́тно ше́ствующим – Го́ресть, Труд и Болѣзнь.

Дай[мон]. Кто ли развращенно хо́дит?

Вар[сава]. Той, Кто в Де́бри, в Про́пасти, в безпу́тныя и стропти́выя Калу́ги от Пути̇̀ уклоня́ется.

Дай[мон]. Кто же ли превратно шествует?

Вар[сава]. Той, Кто на Руках, преврати́в но́ги свои̇̀ выспрь, или не Лице́м, но Хребто́м в За́дняя грядет. Сим Образом весь Мір живе́т, якоже Нѣ́кто от Благочестивых воспѣвает:

Кто хощет в Мірѣ Жизнь Блаженно пра́вить,
О! да Совѣ́ты Мірски̇̀ всѣ отста́вит.
Мір есть превратный. Он грядет Руками,
Пад ниц на Землю, но горѣ Ногами.
Слѣпый Слѣпаго в Слѣд водя́й с собою,
Падут, ах! о́ба в Ров глубок с Бѣдою[72].

Видиши ли, яко Злость сама себѣ Труд содѣвает? Не вопроша́й убо, Како могут сія быти?

Дай[мон]. Обаче тѣсна Дверь и мало входящих.

Вар[сава]. Злѣ про́сят, и не пріемлют. Не вхо́дят, яко злѣ входят.

Дай[мон]. Како же злѣ?

Вар[сава]. Со Тру́сом Колесни́ц, со Шу́мом Бичéй, Ко́ней и Ко́нников, со Тя́жестьми Маммо́ны[73], со ту́чными Тра́пезами, со Смра́дом Пло́ти и Кровéй, в Безбра́чных Врéтищах, в Безпу́тных Сапога́х, с непокры́тою Главою и без Жезла̀, не препоя́санны, Руками и Ногами не омовéнны… Се тако Злѣ!

Дай[мон]. Кія Колесни́цы? Кія Ко́ни? Кая мнѣ Врéтища глаголеши? Не даже ли всяк ѣ́здит на Колесницах Фараóнских? Чудо!

Вар[сава]. Ей глаголю тебѣ! всяк.

Дай[мон]. Не му́чи мене, рцы кія?

Вар[сава]. Во́ля твоя.

Дай[мон]. Се нынѣ разумѣх, яко Бѣса и́маши[74]. Глаголеши неистова.

Вар[сава]. Ей! паки и паки глаголю тебѣ, яко всяк обожи́вшій Во́лю свою, Враг есть Божіей Волѣ и не может вніити во Царствіе Божіе. Кое Прича́стіе Животу у Смерти? Тмѣ же у Свѣта?

Вы Отца вашего Діавола По́хоти лю́бите твори́ти, сего ради и трудно вам, и не возможно.

Дай[мон]. Како убо Колесницею нарицаеши Во́лю?

Вар[сава]. Что же ли убо но́сит и возбѣшает вас, аще не непостоянныя Колéса Во́ли вашея и не бу́йныя Кри́ла вѣтренных ваших По́хотей? Сію вы возлюбивши и возсѣвши на Ней, яко на Колесницѣ, везу́щей во Блажéнство, ищете Ея̀, пія́ны Е́ю, во Днех Царствія Божія и Во́ли Его, но не обрѣтаете и глаголете: Увы̀! тру́дно есть Царствіе Божіе. Кто может обрѣсти̇̀ Тму во

Свѣтѣ? Не обитает та́мо ло́жная Сласть, Честь и Сокро́вище. Ваша есть сія Во́ля, не Его. Она, Ей глаголю! Она вам есть и У́зы, и Верей, и Лев поглоти́вшій[75], и Ад, и Огнь, и Червь, и Плач, и Скре́жет[76]. И не изы́йдете отсюду, до́ндеже расто́ржете У́зы и Отве́ржете И́го Во́ли вашея, якоже есть писано: "Раздери́те Сердца̀ ваша"[77]. Во Время оно[78] явится Сампсо́ну по жесто́ком сладкое[79], по Зимѣ Дуга̀ и Мир Но́ев.

Дай[мон]. Кто убо Вина̀? Не Воля ли дадеся Человѣку?

Вар[сава]. О Злобо! не клевещѝ Премудрости. Не одна, но двѣ Во́ли тебѣ данныя[80]. Пи́санно бо есть: "Предложих тебѣ Огнь и Воду"[81]. Двѣ Во́ли есть то сугубо есте́ствен Путь: Десны́й и Шу́ій. Но вы, возлюбивше Волю вашу паче Воли Божія, вѣчно сокрушаетеся на Путѝ Грѣшных[82]. Не сам ли убо еси Вина̀?

Дай[мон]. Почто убо предложе́нна зла Воля Человѣку? Лучше бы не быти Ей вовся.

Вар[сава]. Почто Беззаконникам предлагает мучи́тельная Ору́дія Судія? Того ради, яко да тѣми му́чимы навы́кнут покарятися Правдѣ. И́нако же колико бы удалялися от Благодѣтельницы Сея, аще толь му́чимы едва̀ покаряются?

Дай[мон]. Откуду мнѣ убо сіе, яко Воля мнѣ моя благоугодна есть и паче ме́да услаждает мя[83]? Вопрекѝ же, Божія Воля – Пелы́нь мнѣ и Ало́й есть, и Ра́ны…

Вар[сава]. О бѣдная Злобо! Нынѣ сам исповѣдал еси Окая́нство твое. Не мене убо, но сам себе о сем вопрошай. Не я, но ты еси Страж и Хранитель тебѣ. Прови́жу со Ужасом Разореніе в Душѣ твоей, Винѝ же сего обличить ужасаюся.

Дай[мон]. Ха! ха! хе! Прелщаешися, Варса́во, мня, яко ищу̀ Суда̀ от тебе. Но твой Ум младе́нствует. Пи́санно же есть: "Бывайте Младе́нцы во Зло́бѣ, но не во Умѣ"[84]. Не прійдох прія́ти, но да́ти Совѣты.

Вар[сава]. От всѣх ваших Бре́нных Совѣтов, да́же от Ю́ности моея[85], омы́хся уже в Силоа́мѣ[86]. Господь дадѐ мнѣ О́ко свое, и не постыжду́ся[87].

Дай[мон]. Чу́дное твое Око! ви́дящее то, что нигдѣ́же обрѣтается. Гдѣ бо Сердце, подобное твоему? Возлюбил еси Стра́нность. Что убо? Даже ли все общее и все бываемое в Мірѣ, все́ ли то есть Зло? Едина ли Стра́нность блага?

Вар[сава]. Не отвлека́й мене Та́тьски в Криву́ю Сте́зю. Путь Сло́ва моего есть о Трудности, гнѣздящейся во А́дѣ, изгна́нной же из Еде́ма. Хощеши ли о Стра́нности? Дай! сотво́рим Единобо́рбу и о сем. Есть со мною научáяй Ру́цѣ мои на Ополченія[88]. Предложи убо мнѣ хотя едино, быва́емое на То́ржищи Міра сего, общедѣ́емое у всѣх и вездѣ, и всегда, нѣсть ли Оно скве́рное, тру́дное и мучи́тельное? Довлѣ́ет…

Дай[мон]. Фу! Предлагаю тебѣ у всѣх, вездѣ, всегда дѣ́емое, и оно вельмѝ Благо есть. Не всѣ ли наслажда́ются Пи́щи и Питія? Не вездѣ ли и всегда? И сіе есть Благо, якоже пи́санно: "Нѣсть Благо Человѣку, развѣ е́же я́ст и пié́т…"[89] И паки: "Прійдѝ и яждь во Весе́ліи Хлѣб твой и пій во Бла́зѣ Се́рдцѣ Винò твое…"[90]

Вар[сава]. Молюся Ти, Господи: избави мя от Голіáѳа сего, изостри́вшаго, аки Меч, Язык свой…

Гдѣ же больше Богоме́рзостей, Вражд, Болѣзней, аще не во Обще́ніях Мірски́х, имже Бог Чре́во[91]? На всѣх Блу́дных Ве́черях и Тра́пезах их, якоже Рукà, рече́нная Даніи́лом, на Стѣнѣ пи́шет[92], тако греми́т Гром Божій сей:

“Нѣсть ра́доватися Нечести́вым”[93].

Коль же малое Стадо, в Сравне́ніи со Содо́млянами, Дом Ло́тов! Там пиру́ют Ангели во Веселіи. Много ли в Тысящѣ обря́щеши, кои̑ ядя́т и пію́т не во Страданіе, но во Здравіе, по оному: “Аще я́сте, аще піете и протч[ая] вся во Славу Божію”[94]?.. Како убо глаголеши, я́ко ядят Хлѣб? не па́че ли Зе́млю со Змі́ем? Како же во Весе́ліи? Не паче ли в По́тѣ Лицà и в Трудах ядят не Благословенный Хлѣб свой сей[95]:

“Сла́док Человѣку Хлѣб Лжы,

Послѣжде же обращается ему в Ка́меніе”[96].

Истинный же Прича́стник вкуша́ет со Благодареніем Хлѣб[97], по Соломонову Слову:

“Лучше Укру́х Хлѣба с Водо́ю в Ми́рѣ…”[98]

и піе́т Вино свое во Блазѣ Сердцѣ[99] оном:

“Любов не завидит, не безчи́нствует,

не радуется о неправедном Богатствѣ,

вся лю́бит, вся терпит”[100] и протч[ая].

Тра́пеза, ды́шущая Кова́рством, Убійством, Грабле́ніем, – не сей ли есть Хлѣб Лжы[101]? Что́ ли есть Безвку́снѣе и Ска́реднѣе, паче Неправды? Сія обветша́вшая Е́ва есть общая, обы́чная и при́сная Невѣста Міру, Печа́лію и По́хотію Оче́с жего́мому[102]. Мір есть Пир бѣснующихся, То́ржище шата́ющихся, Мо́ре волну́ющихся, Ад мучащихся. Тако ли во Веселіи? Лже́ши! Іезекі́иль же Истину Благовѣстит: яко истаева́ют ядуще не Оприснóк, но Моты́лу[a], в Непра́вдах своих[103]. Се твой Хлѣб. От сего твоего Хлѣба отрицается Петр, глаголя:

“Господи! николи́же ядо́х сквернаго…” [104]

Дай[мон]. А! а! Но обаче же убо ял.

Вар[сава]. Ял убо, но уже освященное. Аще же бы то не угодно было Богу, не вкусил бы. Не многоцѣнность блу́дная, но освящающая Правда Тра́пезу сладкую творит. “Прійди и яждь во Веселіи Хлѣб твой”[105] и протч[ая]. Но лукавая твоя Кознь, показав Хвост, утаи́л еси Вино́вницу Веселія, там же сущую, освящающую Гла́ву сію:

“Яко уже угодна Богу Творенія твоя” (Еккл[есіаст])[106].

Вѣждь же и сіе, яко нареченное Петром Скве́рное, лежит в Ри́мском Commúne[107], сирѣчь О́бщее, Е́ллински Koinón[108]. Сіе же Е́ллинское знаменует у Ри́млян Бла́то (Coenum)[109].

Кій убо мнѣ предлагаеши Хлѣб твой? Сам вкушай! Мірска́я Общинà ме́рзка мнѣ и тяжкà. Сладка же и добрà Дѣва есть ди́вая Стра́нность,

---

[a] Моты́ла есть имя Славе́нское древнее(2). Е́ллински – Κόπρος. Ри́мски – Excrementum, Merda.

странная Но́вость, новая Ди́вость. Сію Благочести́выи возлюбивше, устраня́ются Мі́ра, не Мі́ра, но Скве́рнаго Се́рдца Его.

“Изыди́те, и Нечистотѣ их не прикаса́йтеся, изыдите от Среди̑ их, – глаголет Господь”[110].

Дай[мон]. Бу́ди Здра́во, якоже глаго́лал еси! Обаче Вѣра во Христа̀, изше́дшая Благовѣстіем в Концы̑ Вселе́нныя, не Вселе́нское ли Обще́ніе? и не Благо ли есть?

Вар[сава]. Ах! оста́ви, молю̀! Мір суетное то́чію Лице̑ Вѣры но́сит Ли́ствіем проклятыя Смоко́вницы[111], имущія Образ Благочестія, Плодо́в же Его отвергшіяся, Наготу̀ свою покрывая, Лицемѣр, или Лицевѣр, Суевѣр и повапле́нная Гро́бница[112]. Дух же Вѣры и Плоды̑ Его когда он имѣет? Аминь! никогда же. Мниши ли, яко обрящет Сын Человѣческій на Землѣ Вѣру? Ни! ни! “нѣсть Здѣ! воста”[113]. Что и́щете Живаго и Благоуха́ннаго в смрадном Содомском и ме́ртвом Бла́тѣ его! Та́мо! “Тамо Его у́зрите”[114]. Гдѣ же та́мо? Тамо, гдѣ нѣсть Смрад. Ах! в Сиго́рѣ[115]. Тамо Лот! тамо Дух Вѣры[116]! Тамо Благоуха́ніе наше! не со обетша́вшими Е́вами, но со Богорожде́нными от себе и чистыми Дѣвами.

“Не бойся, малое Стадо”[117]. Се Тамо!

О сладчайшая Галиле́а! Гра́де и Пи́ре ма́лых-малых! Блажен, иже снѣст Обѣд твой[118]! Что́ ли есть Плоть? То, что Мір. Что есть Мір? Ад, Яд, Тля. Ах! Око и Свѣт, Вѣра и Бог есть то́жде. Мѣлкое Око – Свѣти́лник Тѣлу[119]. Ма́ленькая Це́рков – Свѣт Мі́ру[120]. О! прекрасная! но малолюдная Невѣсто неневѣстная[121]! Тебѣ подобает слышати Единой сіе: “Очи твои, яко Голуби́ны”[122]. “Изыди от Среди̑ их, в Сиго́р спаса́йся”[123]. “Изыдите, Вѣрныи, во Воскресеніе[124]. И ма́ло их есть…” [125]

Дай[мон]. Дѣй! дѣй! Аще все общее скверно есть, како убо Общее Воскресеніе че́стно и свя́то, увѣряемое Ла́заревым Воста́ніем?

Вар[сава]. Тако, яко общее Вѣрным, не Міру, во Блатѣ лежащему. И́нако же все Ему общее безчестно. Внял ли еси[126]?

Дай[мон]. Вельми̑ внял, яко ты мнѣ нынѣ, аки Птица в Сѣть[127], ят еси.

Вар[сава]. Ят, но не уде́ржан.

Дай[мон]. Не чувствуеши? и не устрашаешися?

Вар[сава]. “Праведник дерзает, аки Лев…”[128]

ПРЕДѢЛ.

Яко

Все, еже в Мірѣ, – По́хоть Оче́с, Труд и Го́ресть[129].

*

Да́ймон. Угото́ви Лице твое, Варса́во, на Обличеніе.

Вар[сава]. Аще хощеши, готово и на Оплева́ніе.

Дай[мон]. Вѣм, яко Обличеніе, Труд и Го́ресть тебѣ.

Вар[сава]. Обличи̑ Грѣх мой во мнѣ, молю̀, и будеши Друг. Между им и мною вѣчна Вражда.

Дай[мон]. Не ты ли сказал еси, яко Мір есть безчисленное Собо́рище Беззако́нных? и яко вопреки, малолю́дненькое Ста́до Благочестивых?

Вар[сава]. Вои́стину тако есть[130].

Дай[мон]. Убо не то́жде ли есть сказать и сіе: Беззако́ніе легко́е, Благочестіе же – трудно и тяжко? Како бо не трудно, аще сіе малым-малым, оное же всѣм достиза́емое? Суди́ Дре́во от Плодо́в[131].

Вар[сава]. Тьфу! Putabam te Cornua habére[a] [132].

Дай[мон]. Что́ ли? "Нача́ша глаголати ины́ми Язы́кы"[133]?

Вар[сава]. Скажи мнѣ, Господи, И́стину твою[134]. Устро́й Сердце и Язык мой во Сло́во Правды твоея[135].

Дай[мон]. Уа̀! Ше́пчеши? Се тебѣ Ударе́ніе, Варса́во!

Вар[сава]. Ча́ях, яко избоде́ши Рога́ми, и се Удар Младе́нческій! Дѣй! приложи́м Единобо́рбу. Аще Благость трудна̀, Бог Вино́ю есть стра́ждущему Міру. Нынѣ же Вины̀ не и́мут о Грѣсѣ̀ своем[136], возлюбивше Го́ресть свою, паче Сла́дости Его[137]! Дѣй! Кра́сти ли? или не красти? Что ли труднѣе? Обаче весь Мір по́лен Тате́й и Разбо́йников. Дѣй! Ну́жная ли? или многоцѣнная Оде́жда и Дом? Что ли труднѣе? Обаче весь Мір Блядокра́сіем красу́ется в су́етное Любодѣяніе Оче́с. Что ли удобнѣе, как Хлѣб и Вода́? Обаче весь Мір обремене́н Чрево-неи́стовством[б]. Чре́во есть Бог Міру[138], Пуп А́ду, Че́люсти, Ключ и Же́рло, изблева́ющее из Бе́здны Серде́чныя всеро́дную Скве́рну, неусы́пных Черве́й и клоко́щущих Дрожде́й и Блево́тин о́ных и Вод:

"Исходя́щая от Се́рдца – та суть скверня́щая…"[139] За́висти, Грабле́нія, Тя́жбы, Та́тьбы, Убі́йства, Ху́лы, Клеве́ты, Лицемѣ́рія, Лихои́мства, Любодѣянія, Студодѣя́нія, Суевѣ́рія…

Се! всеро́дный Пото́п Но́евскій, Верх Влас[140] и Гла́ву Міру подавля́ющій. Обаче Мір вся сія твори́ти радуется. По Успѣ́ху Беззако́ній своих, и Мудрость, и Сла́ву, и Благоро́дность, и Сласть, и Блаже́нство оцѣня́ет. Не пра́во убо суди́л еси, оба́че право рекл еси, яко Трудность есть Вино́ю Грѣха ему. Се бо Мір Адскую Дщерь сію, Тру́дность и Го́ресть, от всего Се́рдца своего возлюбившій, возненавидѣл Божію Благость, призывающую его: "Прі́йдите ко мнѣ! Аз упоко́ю вы"[141]. "Ко́лькра́ты восхотѣх собра́ти Ча́да твоя? И не восхотѣсте"[142]. "Ходи́те во Пла́менѣ Огнѝ вашего за то, егоже сами себѣ разжего́сте"[143]. "Нака́жет тя Отступленіе твое и Зло́ба твоя"[144]. Диви́ся нынѣ, и подоба́ет диви́тися, яко погиба́ющему Міру не Бог, отве́рзшій Две́ри и Обя́тія О́тча, но сам он есть себѣ, и его Во́ля Вино́ю:

[а] Древняя Притча на тѣх, кои̂ в Началѣ стра́шны, потом смѣ́шны.
Славе́нски: Ча́ях, яко Ро́ги и́маши.

[б] Чревонеи́стовство есть чре́вная Му́дрость, му́дрствующая о том, кі́я сладча́йшія Же́ртвы суть Богу ея Чре́ву?
Так толку́ет святый Нил в Кни́гѣ о седми̂ Бѣса́х(3).

Во́ля! о несы́тый Ад!
Всѣ тебѣ́ Ядь. Всѣм ты Яд.
День-Нощь Че́люстьми зѣва́ешь.
Всѣх без Взгля́да поглоща́ешь.
Аще Змій сей закла́т?
Се! упразднéн весь Ад[145].

Сея̀ Вавило́нскія Блу́дницы Ча́шею упоéн Мір, любодѣ́йствует с нéю, презрѣ́в Чертóг Дѣв му́дрых и Невѣ́стник нашего Ло́та.

Онѣмѣ́й убо! и молчи́! Не клевещи̇̀ Бога! и не лай на отвéрстыя Врата̀ Блажéнства! Отверстыя Врата̀ не ви́нны суть Ма́лости спаса́емых.

Ах! прокля́тая Во́ля! Ей! ты еди́на Міру, а́ки Лев из Огра́ды своея[146], прегражда́еши ему Путь во блажéнный Исхо́д Живота̀ оный:

"Изы́йдете и взыгра́ете, яко Телцы̀, от Уз разрѣшенны"[147].

Оправда́ся же в По́льзу нам дрéвняя При́тча:

"Turdus, ipse sibi Malum cacat"[148].

"Поги́бель Дро́здова из-внутрь его исхо́дит"[a].

Дай[мон]. Кто убо может сотворити Путь[149] во Блаженный оный Исход?

Вар[сава]. Всяк, аще Кто восхо́щет. Хо́щет же возлюбившій Бога. Сія но́вая Любовь творит ищезати вéтху. Ветха же, ищезая, пома́лу-малу преобразу́ется в новую Во́лю и в новое Сердце взаи́мно:

"Ищезѐ Сердце мое и Плоть моя,

Боже Сéрдца моего!"[150] Сіесть: Сердце мое в тебе, ты же взаи́мно в Сердце мнѣ преобрази́лся. Ны́нѣ: "Что мнѣ есть на Небесѝ? и от тебе что восхотѣх на Земли[151]? Ты един довлѣеши мнѣ"[152].

Дай[мон]. Како убо? Та́мо Чрéво, здѣ же злу Волю нарицаеши Мір[с]ки́м Богом. Аще ли два Міру суть Боги?

Вар[сава]. Уа̀! Остр еси, Блюсти́тель моих Преткновéній. Нощь, Тма, Мрак, Мéчты, Призра́ки, Страши́лища – всѣ сіи А́дскія Езéра союзны своей Бéзднѣ. Воля Пло́ти, Сердце Міра, Дух А́да, Бог Чрéва и По́хоть Его, Сердце нечистое есть то́жде. Сей есть Архисатана̀! нечи́стая Сердéчная Бéздна, ражда́ющая во Мгновéніи О́ка безчи́сленныя Легео́ны Духо́в и Тмы Мы́сленных Мечт во Мучéніе всѣм: "И́мже Мрак тéмный во Вѣки блюдéтся"[153].

О Міре! возлюбившій Труд и Горесть. Коль ско́ро снисходиши во Ад! и не возвраща́ешися. Сатана̀ ослѣпил О́ко твое. Сія Слѣпота есть Ма́ти житéйских По́хотей и Плотски́х Сластéй. Сіи суть тебѣ Червь неусыпа́ющій и Огнь неугаса́ющій[154]. Сіи укрѣпи́ша тебѣ Вереѝ Врат А́довых, затвори́ша же Ра́йскія Двéри блюду́щему Пятѝ Божію[155], храня́щему Су́етная и ло́жная, яду́щему вся Дни Живота̀ своего Зéмлю[156].

---

[a] Дро́здики, или По́льски – Ко́сики(4), ржа́щіи, как Ко́ни, от Ловцо́в уловля́ются, увя́зши во свою Дро́здовску Моты́лу.

Но, увы̀ мнѣ! Се! плову́щи на Мо́рѣ Міра сего: Се ви́жу издале́ча Зе́млю святую! О сладча́йшій Жела́ній Кра́ю[157]! Спаси̇̀ мя от Па́костника Пло́ти и от Мо́ря Міра сего.

КРАЙ РА́ЙСКІЙ.

*

"Благослове́нно Ца́рство Блаже́ннаго Отца̀,
Поло́жшаго Потре́бная во Удо́бности,
Неудо́бная же Дѣла̀ – во Непотре́бѣ"[158].

Да́йм[он]. Отрыга́еши несли́чную Непотре́бность. Вои́стину пія́ный еси.

Вар[сава]. Ей! Упи́хся но́вым Ло́товым Вино́м. Ты же – ве́тхим, Содо́мским.

Да́й[мон]. Но чу́вствуеши ли, Пія́ная Гла́во, Исхо́д? В ку́ю Ме́ту улуча́ет Стрѣла̀ Слов твои́х?

Вар[сава]. Ей! Она в са́мый Кон рази́т и в самую Иско́нную И́сту праволу́чно ударя́ет.

Дай[мон]. О Праволу́чный Стрѣле́ц! Стрѣля́еши во Гла́ву, ударя́еши во Пяту̀.

Вар[сава]. И́стину рекл еси, нехотящій[159]. Пята̀ бо вам есть во Гла́ву Угла̀[160] во всѣх Дома́х ваших. Пра́отец ваш Змій И́скони блюде́т Пяту̀. И вы, люблѧ̀ лю́бите и блюдѧ̀ блюде́те Пяту̀[161]. Пята̀ есть Глава и Нача́ло всѣм, и́мже Врата̀ А́дова одолѣ́ли[162], Лжу Мра́ка храня́щим. Мы же стрѣля́я стрѣля́ем во Лжегла́ву вашу сію, да воскре́снет И́стинна наша Глава̀ о́на: "Той сотре́т твою Гла́ву…" [163] Нѣсть бо наше Стрѣля́ніе на Плоть и Кровь, но на Мыроде́ржцы и Влады́ки омраче́ннаго Вѣ́ка сего, на блюду́щія Пяту̀ Злобныя Ду́хи[164]. Управля́ет же Стрѣ́лы наши Научáяй Ру́цѣ нашя на Стрѣля́ніе[165].

Дай[мон]. О, бу́ій Ло́бе! испо́лнен Сѣте́й Паучи́нных! Ви́жу нынѣ, яко у тебе Пять Ячме́нных Хлѣ́бов[166] че́стны суть, паче предрагоцѣннаго Ада́манта. Зри безмѣ́стный и неключи́мый Слов твоих Исхо́д! Удобнѣ́йшіи ли Пять Хлѣ́бов?

Вар[сава]. Ей!

Дай[мон]. Како же честнѣ́йшіи?

Вар[сава]. Та́ко ли? Ами́нь глаголю тебѣ[167], яко Пол Хлѣ́ба есть честнѣ́йшій Его.

Дай[мон]. Почему?

Вар[сава]. Не рекох уже тебѣ, яко всяка Удо́бность че́стна есть? Всяка же Че́стность есть удо́бна? Но всякая Трудность есть безчестна. И всякая Безче́стность есть трудна̀.

Дай[мон]. Кі́я мнѣ Плени́цы соплѣта́еши, Нечести́вый[168]? Аз о Дра́гости, ты же глаголеши о Тру́дности. Почто возсмѣялся еси? Ска́зуй мнѣ, о Бѣ́сне! не му́чи мене…[169]

Вар[сава]. Ты сотворил еси сам Смѣх мнѣ[170], раздѣлив Че́стность от Удо́бности, Дра́гость же от Тру́дности.

Д[АЙМОН]. Ей! У́гліе мнѣ на Гла́ву возлива́еши[171], нарицая мене Невѣ́ждою. Да́ймон есмь. Нѣсмь буій. Нарцы̀ мя Че́м-либо. Но сего не терплю… Рцы же мнѣ: Чего́ ради А́дамант безче́стный?

ВАР[САВА]. Того ради, яко неудо́бный.

Д[АЙМОН]. Отку́ду неудо́бный?

В[АРСАВА]. Отту́ду, яко нену́жный.

Д[АЙМОН]. Ка́ко же нену́жный?

В[АРСАВА]. Яко не поле́зный.

Д[АЙМОН]. Почему̀ не полезный?

В[АРСАВА]. Потому̀, что драгоцѣ́нный, тру́дный, неудо́бный, все то одно.

Д[АЙМОН]. А! а! Вкруг Нечести́выи хо́дят[172]? Паки на Пе́рвое? "Lúpus circa Puteum errat"[173], якоже есть При́тча.

ВАР[САВА]. Убо бл[а]гокру́гла есть І́стина[174]. А́ки Дуга̀ вѣ́чная.

ДАЙ[МОН]. Не прозрѣ́л ли ты, слѣпы́й Слѣ́пче, яко у Е́ллинов Слово сіе: Τίμιος – зна́менует и Драгі́й, и Че́стный? есть тожде.

ВАР[САВА]. От Уст твоих суждѝ[175] и твоим Мече́м бодѝ тя[176]. Аще у Е́ллин Драгі́й и Че́стный есть то́жде, тогда̀ и вопрекѝ – Че́стный и Драгі́й есть то́жде.

ДАЙ[МОН]. Что се изблева́л еси? Ха! Ха! Хе! о бу́ій! Ка́мо лети́т сія твоя Криволу́чна Стрѣла̀? Не прови́жу.

ВАР[САВА]. О Господи́не Га́лате[177]! На твою Гла́ву[178].

ДАЙ[МОН]. Ох! Зауша́еши мя, нарица́я Галатом. Не опаля́й мя, молю̀, сим Седмери́чным Огнем[179].

ВАР[САВА]. Воньмѝ же! Ты Дра́гость вогна́л еси в Че́стность, аз же Че́стность твою изганя́ю в Дра́гость.

ДАЙ[МОН]. Сіе в Лицѐ тебѣ, яко Дра́гость и Че́стность то́жде есть.

ВАР[САВА]. Сіе же на Гла́ву твою[180], яко Че́стность твоя и Дра́гость есть То́жде.

ДАЙ[МОН]. Что же отсю́ду?..

ВАР[САВА]. То, яко Че́стность твоя пресуществи́лася и преобрази́лася во Дра́гость.

ДАЙ[МОН]. Что же да́лѣе?

ВАР[САВА]. Что про́тчее? Не постига́еши? То, что Че́стность твоя и Дра́гость, Дра́гость и Тру́дность есть то́жде. Трудность же, Злость и Безче́стность – То́жде паки есть. Внял ли еси[181]?

ДАЙ[МОН]. О Діа́вол да ста́нет одесну́ю тебе[182]! Толь помрача́еши мнѣ Ум!

ВАР[САВА]. "Клену́щу Нечести́вому Сатанѝ, сам клене́т свою Ду́шу"[183].

ДАЙ[МОН]. Кій же Бѣс сотвори́л Дра́гость Че́стно[с]тію?

ВАР[САВА]. Дух, возлюбившій Труд и Болѣ́знь[184].

ДАЙ[МОН]. Кій сей Дух есть?

ВАР[САВА]. Дух Мо́ря Мырска́го, Се́рдце Плотско́е, Оте́ц Лжы, Сатана̀ – Сія есть Трои́ца нераздѣ́лная ваша и Еди́н Бог ваш, вся́кія Му́ки Вина̀ и вся́кія Зло́сти Исто́чник[185].

Д[АЙМОН]. Ты же ка́ко му́дрствуеши?

В[АРСАВА]. У нас По́лза со̀ Красото́ю, Красота̀ же с По́лзою нераздѣлна. Сія̀ благодвоеобразна, и Ма́ти, и Дѣва, и Дѣвствует, и рожда́ет Еди́ну Дщерь. Она нарица́ется Евре́йски А́нна[186]. Ри́мски Фло́ра[187]. Славе́нски же – Честь, Цѣна̀. Но безцѣнная, сирѣчь Благода́тная, Да́рная, Даре́мная. Ба́ба же Ея нарица́ется Е́ллински Ἀνάγκα[188]. Пра́баба же – Εὖα. Си́рѣчь Жизнь[189], живы́й и вѣчнотеку́щій Источник. Сей есть Прему́дрость и Про́мысл Бо́жій, напая́ющій без Цѣны̀ и Сребра̀ Тварь всякую всѣми Благи́ми. Отец, Сын и Святый Дух.

Сковорода написав цей твір у 1783 р. Автограф зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки (ф. 14, № 1365, арк. 35–50). Повний текст діалогу вперше був опублікований у санкт-петербурзькому виданні творів Сковороди 1912 р. Подаємо за автографом.

[1] Книга Притч Соломонових 14: 24. Текст Септуагінти відрізняється від поданого Сковородою. Пор.: "στέφανος σοφῶν πανοῦργος". У перекладі Івана Огієнка: "Корона премудрих – їхня мудрість".

[2] За Вульгатою: "corona sapientium divitiae eorum fatuitas stultorum inprudentia" (Книга Притч Соломонових 14: 24).

[3] Натяк на епізод спокушання Христа в пустелі (див.: Євангелія від св. Матвія 4: 1–10; Євангелія від св. Луки 4: 1–13).

[4] Книга Ісуса, сина Сирахового 21: 30.

[(1)] Див., наприклад: Євангелія від св. Матвія 11: 18–19 ("ἦλθεν γὰρ Ἰωάνης μήτε ἐσθίων μήτε πίνων, καὶ λέγουσιν Δαιμόνιον ἔχει"). Див. також: Євангелія від св. Матвія 17: 18; Євангелія від св. Марка 7: 26, 29, 30; Євангелія від св. Луки 4: 35; 7: 34; 9: 42; 11: 14; Євангелія від св. Івана 7: 20; 8: 48, 52; 10: 20, 21.

[5] Ідеться про серце, котре втратило красу Божого образу. Пор., наприклад: "Безобразіє души моєя кто исправит, аще не ты, Мати Божія, шарами [фарбами] благости твоєя тоє лице в благообразіє претвориши…" [Службы преподобным отцем Печерским. – Київ, 1763. – Арк. 108 (зв.)].

[6] Сковорода має на думці слова: ꙗ҆́кѡ паꙋчи́на поꙋча́хꙋсѧ (Книга Псалмів 89 (90): 10).

[7] Можливо, Сковорода має на думці слова: по бл҃говѣ́стїю сла́вы бл҃же́ннагѡ бг҃а, є҆́же мнѣ̀ ᲂу҆вѣ́рено бы́сть (Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 1: 11).

[8] Парафраза Послання св. ап. Павла до євреїв 1: 3. Пор.: И҆́же сы́й сїѧ́нїе сла́вы и҆ ѡ҆́бразъ ѵ҆поста́си є҆гѡ̀.

[9] Послання св. ап. Павла до римлян 14: 26.

[10] Фраза а҆ми́нь гл҃ю тебѣ̀ не раз зринає в Новому Заповіті, уперше – в Євангелії від св. Матвія 5: 26.

[11] Ідеться про «Басни Харьковскія», подаровані Афанасію Панкову. Див. прим. 1 до циклу «Басни Харьковскія».

[12] Парафраза Книги Йова 9: 2. Пор.: вои́стиннꙋ вѣ́мъ, ꙗ҆́кѡ та́кѡ є҆́сть.

[13] Див. байку 15-у «Змія и Буфон».

[14] Цитована тут перша половина "сили" 15-ої байки звучить трохи інакше: "Чем лучшее добро, тѣм большим трудом окопалось, как рвом".

[15] Тут це слово означає “майстер” або навіть “тесля”. Див. прим. 187 діалогу «Брань архистратига Михаила со Сатаною».
[16] Пор.: “Попав в сіло” [*Номис*, № 3924].
[17] Перше соборне послання св. ап. Івана 1: 8.
[18] Неточна цитата зі служби Божої. Пор.: “Новоє чудо и благолѣпноє” [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 109 (зв.)].
[19] Пор.: “Чоловік не ангел, щоб не согрішить, але й не чорт, щоб не покаятися” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 495].
[20] Євангелія від св. Матвія 4: 10; 16: 23; Євангелія від св. Марка 8: 33; Євангелія від св. Луки 4: 8.
[21] Гр. *ἁμαρτία* – ‘хиба, ґандж, провина, гріх, заблуд’.
[22] В українській гамартіології XVII–XVIII ст. *гріх* було заведено окреслювати як “найбільше лихо”, яке може спіткати людину [див., наприклад: *Калиновский С*. Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 90], “преступленіє божественнаго закона и божественнаго хотѣнія” [*Могила П*. Православноє исповѣданіє вѣры. – Чернігів, 1752. – Арк. 22; пор.: *Szczurowski T*. Hasło zbawienne nauki apostolskiey. – Wilno, 1783. – T. 4. – S. 199], “реченноє или сотворенноє, или вождѣленноє противу закону вѣчному” [Номоканон, си єст Законоправилник. – Київ, 1629. – С. 6], “преступленіє приказаня Божого” [*Галятовський І*. Грѣхи розмаитіи // *Галятовський І*. Ключ розуміння. – Київ, 1985. – С. 375], “самоизволноє преступленіє заповѣдей Божіих”, тобто “глаголаніє, дѣланіє или желаніє противу заповѣдѣ Божея” [*Гізель І*. Мир с Богом человѣку. – Київ, 1669. – С. 24], “воля, що цурається Господа Бога”, “занедбання небесних справ” [*Kalnofoyski A*. Τερατούργημα. – Kiiów, 1638. – S. 134] тощо.
[23] Парафраза Євангелії від св. Матвія 15: 14. Пор.: **слѣпе́цъ же слѣпца̀ а҆́ще во́дитъ, о҆́ба въ я҆́мꙋ впаде́тасѧ**. Є також народне прислів’я: “Сліпий невидющого водив, та обидва в яму повпадали” [*Номис*, № 8004]. Ця сентенція була популярною і в літературі старої України. Наприклад, в одному з віршів Климентія Зиновіїва вона звучить так: “Бо слѣпец слѣпца водяй оба в яму впадают” [*Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 124].
[24] Див. прим. 222 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».
[25] У такій формі це прислів’я подає у своїх «Адагіях» Еразм Роттердамський (II. 1. 12). Більш поширена його форма: “χαλεπὰ τὰ καλά”. Саме вона двічі зринає і в Сковороди: у діалозі «Бесѣда, нареченная двое» та в листі до Михайла Ковалинського від 9 липня 1762 р.
[26] “Добро таке важке, / а зло таке приступне” (пер. з лат. і гр. Леоніда Ушкалова).
[27] Мабуть, це парафраза Книги пророка Ісаї 5: 20. Пор. у Вульгаті: “vae qui dicitis malum bonum et bonum malum ponentes tenebras lucem et lucem tenebras ponentes amarum in dulce et dulce in amarum” (у перекладі Івана Огієнка: “Горе тим, що зло називають добром, а добро – злом, що ставлять темноту за світло, а світло – за темряву, що ставлять гірке за солодке, а солодке – за гірке”). До речі, ці слова зринають у творах Сковороди 10 разів.
[28] “Зло – найсолодше. / Добро – найгіркіше. / Зло – це блаженство. / Добро – безталання” (пер. з лат. Леоніда Ушкалова).
[29] Парафраза Книги Псалмів 5: 10. Пор.: **гро́бъ ѿве́рстъ горта́нь и҆́хъ**.
[30] Див. прим. 76 до діалогу «Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сіон)».
[31] В останньому рядку Сковорода обіграє старовинну латинську приказку “Sus Minervam docet” (“Свиня вчить Мінерву”) [див.: Вечные истины на вечной латыни. De verbo in

verbum: *Латинские изречения* / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 331], яку можна знайти, наприклад, у Цензоріна [див.: *Цензорин*. Книга о дне рождения. К Квинту Церелию // Вестник древней истории. – 1986. – № 2. – С. 230] та в інших авторів.

[32] У шкільній традиції добро трактувалося як таке, що до нього важко доступитися [див., наприклад: *Калиновский С.* Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 188].

[33] Образ "друга-ворога" був добре знаний у старій українській літературі. Наприклад, Іван Максимович змальовував за його допомогою боротьбу з тілом (плоттю): "Невозможно от себе отнюд удалити, / До исхода от здѣшних с нею бѣдній жити / Долженствую, пытати во всѣм угаждати, / Неразлучно, як з другом, врагом пребывати" [*Максимович І.* Осм блаженства євангелскія. – Чернігів, 1709. – Арк. 67 (зв.)].

[34] Див. прим. 227 до діалогу «Брань архистратига Михаила со Сатаною».

[35] Синонімами до поняття "первообразноє" в українській літературі XVII–XVIII ст. виступали слова: "началный образ", "архітуп", "прототуп", "форма найпершая" тощо [див.: *Беринда П.* Лексікон славенороссiй и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 353; *Полоцький С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 386 (зв.)–387, 462 (зв.), 470, 477, 487; *Туптало Д.* Книга житій святых. – Київ, 1700. – Арк. 108, 565; *Максимович І.* Богородице Дѣво. – Чернігів, 1707. – Арк. 120; *Яворський С.* Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 16, 77; Слово к народу каѳоліческому. – Почаїв, 1765. – Арк. 108; про це: *Ушкалов Л.* Метафізика образу // *Ушкалов Л.* Світ українського бароко: філологічні етюди. – Харків, 1994. – С. 3–10]. Це поняття могло бути допасоване й до Бога. Про Бога-*архетипа* з посиланням на Ксенофана йдеться, наприклад, в «Євхаристеріоні» Софронія Почаського [див.: *Почаський С.* Εὐχαριστήριον, албо Вдячность ясне превелебнѣйшому в Христѣ єго милости господину отцу кир Петру Могилѣ // *Тітов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 295].

[36] Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 14: 15. Пор.: **блажéнъ, ѝже снѣ́сть ѡ҆бѣ́дъ въ цр҃твїи бж҃їи.**

[37] Гр. *εὐχαριστία* – 'подяка, вдячність'.

[38] Фразу "союз любве" взято з «Молитвослова». Пор.: "Боже вѣчный, растоящаяся совокупляяй в єдинство и союз любве положивый нераздрушимый" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 400].

[39] Можливо, Сковорода має на думці слова: **довлѣ́етъ мѝ ѿ всеѧ̀ пра́вды и҆ ѿ всеѧ̀ и҆́стины** (Перша книга Мойсеєва: Буття 32: 10).

[40] Сковорода має на думці слова: **тѣ́сный пꙋ́ть вводѧ́й въ живо́тъ, и҆ ма́лѡ и҆́хъ є҆́сть, и҆̀же ѡ҆брѣта́ютъ є҆го̀** (Євангелія від св. Матвія 7: 14).

[41] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **мно́зи бо сꙋ́ть зва́ни, ма́лѡ же и҆збра́нныхъ** (Євангелія від св. Луки 14: 24).

[42] Євангелія від св. Луки 13: 25.

[43] Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 13: 28. Пор.: **Тꙋ̀ бꙋ́детъ пла́чь и҆ скре́жетъ зꙋбѡ́мъ, є҆гда̀ ᲂу҆́зрите а҆враа́ма и҆ і҆са́ка и҆ і҆а́кѡва и҆ всѧ̑ пр҃ро́ки во цр҃твїи бж҃їи, ва́съ же и҆згони́мыхъ во́нъ.**

[44] Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 21: 34. Пор.: **Внемли́те же себѣ̀, да не когда̀ ѡ҆тѧгча́ютъ сердца̀ ва̑ша.**

[45] Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 14.

[46] Мабуть, це парафраза Дій св. апостолів 1: 11. Пор.: **что̀ стоитѐ зрѧ́ще на не́бо;**

[47] Євангелія від св. Луки 21: 28.
[48] Друге послання св. ап. Павла до Тимофія 2: 6.
[49] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 19: 24. Пор.: ᲂУдо́бѣе є҆́сть вєлбꙋ́дꙋ сквозѣ̀ и҆глинѣ̀ ᲂу҆шы проитѝ.
[50] Неточна цитата з Євангелії від св. Марка 13: 19. Початок вірша звучить так: **Б**ꙋ́дꙋтъ бо дні́є…
[51] Сковорода має на думці слова: **Т**ерпѧ̀ потерпѣ́хъ гдⷭ҇а (Книга Псалмів 39 (40) : 2).
[52] Схожа думка є у св. Григорія Палами. Змій-спокусник, писав він, прагне довести, що "доброчесність є справою важкою й погано надається до здійснення" [Святаго отца нашего Григорія Палама, архіепископа Ѳессалонитскаго, десять бесѣд. – Москва, 1785. – С. 18].
[53] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 11: 28. Пор.: **П**рїиди́те ко мнѣ̀ всѝ трꙋжда́ющїисѧ и҆ ѡ҆бремене́ннїи, и҆ а҆́зъ ᲂу҆поко́ю вы̀.
[54] Сковорода має на думці слова: и҆ во свѧти́лници ме́рзость запꙋстѣ́нїѧ бꙋ́детъ (Книга пророка Даниїла 9: 27).
[55] Парафраза Євангелії від св. Матвія 24: 19 та Євангелії від св. Марка 13: 17. Пор.: **Г**о́ре же непра́здныимъ и҆ доѧ́щымъ въ ты̑ѧ дни̑.
[56] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 24: 20 та Євангелії від св. Марка 13: 18. Пор.: **М**оли́тесѧ же, да не бꙋ́детъ бѣ́гство ва́ше въ зимѣ̀.
[57] Фразу въ до́мъ прибѣ́жища взято з Книги Псалмів 30 (31): 3.
[58] Євангелія від св. Матвія 11: 28.
[59] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Луки 13: 27. Пор.: ѿстꙋпи́те ѿ менѐ, всѝ дѣ́лателїе непра́вды.
[60] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **В**ы глаша́ете мѧ̀ ᲂу҆чи́телѧ и҆ гдⷭ҇а, и҆ до́брѣ глаго́лете: є҆́смь бо (Євангелія від св. Івана 13: 13).
[61] Фраза а҆ми́нь гл҃ю тебѣ̀ не раз зринає в Новому Заповіті, уперше – в Євангелії від св. Матвія 5: 26.
[62] Парафраза Євангелії від св. Матвія 7: 14. Пор.: ᲂу҆́зкаѧ врата̀, и҆ тѣ́сный пꙋ́ть вводѧ́й въ живо́тъ, и҆ ма́лѡ и҆́хъ є҆́сть, и҆̀же ѡ҆брѣта́ютъ є҆го̀.
[63] Сковорода має на думці слова: ᲂу҆до́бѣе є҆́сть вєлбꙋ́дꙋ сквозѣ̀ и҆глинѣ̀ ᲂу҆шы проитѝ, не́же бога́тꙋ въ цр҃твїе бж҃їе вни́ти (Євангелія від св. Матвія 19: 24; Євангелія від св. Марка 10: 25).
[64] Див. прим. 65 до діалогу «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сіон».
[65] Гр. *ἀριστοτέχνης* – 'найкращий із майстрів'. Феофан Прокопович у своєму філософському курсі коментував це слово так: "…Платон вважав двояке мистецтво: одне – людське, а друге – Боже, розуміючи під першим ті [його] твори, що створені рукою митців, а під другим – ті, що виникають у природі. Адже чимало інших філософів самого Бога називали ἀριστοτέχνων, тобто найкращим митцем" [*Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 150]. Цей коментар дослівно повторює Георгій Кониський [див.: *Кониський Г.* Філософія природи, або Фізика // *Кониський Г.* Філософські твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 2. – С. 73]. Те саме розуміли під цим словом і святі отці, зокрема Климент Олександрійський, Григорій Ниський, Василій Великий, Іван Златоуст, Іван Дамаскин та інші.
[66] Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 15: 56. Пор.: **Ж**а́ло же сме́рти грѣ́хъ.
[67] Очевидно, це парафраза Євангелії від св. Івана 14: 1. Пор.: **Д**а не смꙋща́етсѧ се́рдце ва́ше.

[68] Сковорода має на думці слова: **ро́де стропти́вый и҆ развращє́нный** (П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 32: 5).
[69] Фраза **а҆ми́нь гл҃ю тебѣ̀** часто зринає в Новому Заповіті, уперше – в Євангелії від св. Матвія 5: 26.
[70] Фраза **пече́шисѧ и҆ мо́лвиши** зринає в Євангелії від св. Луки 10: 41.
[71] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **въ полꙋ́дни на пꙋтѝ ви́дѣхъ, царю̀, съ небесѐ па́че сїѧ́нїѧ со́лнечнагѡ ѡ҆сїѧ́вшїй мѧ̀ свѣ́тъ и҆ со мно́ю и҆дꙋ́щихъ** (Дії св. апостолів 26: 13).
[72] Цей образ узято з Євангелії від св. Матвія 15: 14. Пор.: **слѣпе́цъ же слѣпца̀ а҆́ще во́дитъ, ѻ҆́ба въ я҆́мꙋ впаде́тасѧ.**
[73] "Маммона" – марнотні життєві багатства. Походить від арамейського слова *маммон*, що означає "маєток, статок". Своїх негативних конотацій набуло за посередництвом Євангелій (див.: Євангелія від св. Матвія 6: 24; Євангелія від св. Луки 16: 9, 13). У старій українській літературі означало пристрасть до збагачення. Наприклад, в одній учительній Євангелії сказано таке: "Ну, ци знаєш, што єст мамон, чом то єст сиряньскым языком, а як у нас марга, богатство, албо товар золота, албо сребра, албо хоть якоє иманіє сегосвѣтнеє" [Няговские поучения. Факсимильное воспроизведение текста по изданию А. Л. Петрова с вводной статьей Ласло Дэже / Под редакцией и с предисловием Андраша Золтана. – Ньиредьхаза, 2006. – С. 93]. Так само в Антонія Радивиловського ("Богач прилучается до богача и мовит: бог мой Маммона єст" [*Радивиловський А.* Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 23]), Лазаря Барановича: "Иныи копают в землю злато, сребро, драгоє каменє, за что предаются в работу Маммонѣ" [*Баранович Л.* Меч духовный. – Київ, 1666. – Арк. 450]. Є також приказка: "Гроші – то мамона" [*Франко,* № 7643].
[74] Фразу **бѣ́са и҆́маши** взято з Євангелії від св. Івана 8: 48.
[75] Сковорода має на думці слова: **дїа́волъ, я҆́кѡ ле́въ ры́каѧ, хо́дитъ, и҆ски́й кого̀ поглоти́ти** (Перше соборне послання св. ап. Петра 5: 8).
[76] Сковорода має на думці слова: **тꙋ̀ бꙋ́детъ пла́чь и҆ скре́жетъ зꙋбѡ́мъ** (Євангелія від св. Матвія 8: 12).
[77] Мабуть, це парафраза Книги пророка Іоїля 2: 13. Пор.: **расто́ргните сердца̀ ва҃ша.**
[78] Фраза **во вре́мѧ ѻ҆́но** дуже часто зринає в Біблії, уперше – у П'ятій книзі Мойсеєвій: Повторення Закону 1: 9. Крім того, нею розпочинаються євангельські читання в «Молитвослові».
[79] Сковорода має на думці слова: **ѿ ꙗ҆дꙋ́щагѡ ꙗ҆до́моє и҆зы́де, и҆ ѿ крѣ́пкагѡ и҆зы́де сла́дкоє** (Книга Суддів 14: 14).
[80] Див. прим. 161 та 163 до циклу «Сад божественных пѣсней».
[81] Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 15: 16. Пор.: **Предложи́лъ тѝ ѻ҆́гнь и҆ во́дꙋ.**
[82] Фразу **на пꙋтѝ грѣ́шныхъ** узято з Книги Псалмів 1: 1.
[83] Сковорода має на думці слова: **сла́ждшѧ па́че ме́да и҆ со́та** (Книга Псалмів 18 (19): 11).
[84] Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 14: 20. Пор.: **не дѣ́ти быва́йте ѹ҆́мы: но ѕло́бою младе́нствꙋйте, ѹ҆́мы же соверше́ни быва́йте.**
[85] Можливо, Сковорода має на думці слова на взір: "От юности моєя многи борут мя страсти, но сам мя заступи и спаси мя, Спасе" [див.: *Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 963].
[86] Див. прим. 11 до циклу «Сад божественных пѣсней».
[87] Фразу **и҆ не постыжꙋ́сѧ** взято з Книги Ісуса, сина Сирахового 51: 24.
[88] Парафраза Книги Псалмів 143 (144): 1. Пор.: **Бл҃гве́нъ гдⷭ҇ь бг҃ъ мо́й, наꙋча́ѧй рꙋ́цѣ моѝ на ѡ҆полче́нїе.**

[89] Неточна цитата з Книги Екклезіястової 2: 24. Пор.: **Нѣ́сть бла́го человѣ́кꙋ, но (ра́звѣ) є҆́же ꙗ҆́стъ и҆ пїе́тъ.**
[90] Трохи неточна цитата з Книги Екклезіястової 9: 7. Пор.: **Прїиди̑, ꙗ҆́ждь въ весе́лїи хлѣ́бъ твоѝ и҆ пі́й во бла́зѣ се́рдцы вїно̀ твоѐ.**
[91] Фразу **и҆̀мже бо́гъ** чре́во взято з Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 19.
[92] Сковорода має на думці слова: **Въ то́й ча́съ и҆зыдо́ша пе́рсты рꙋ́кѝ человѣ́чи и҆ писа́хꙋ проти́вꙋ лампа́ды на поваплє́нїи стѣ́нꙋ̀ до́мꙋ царе́ва, и҆ ца́рь ви́дѧше пе́рсты рꙋ́кѝ пи́шꙋщїѧ** (Книга пророка Даниїла 5: 5).
[93] Книга пророка Ісаї 48: 22.
[94] Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 10: 31. Пор.: **А҆́ще ᲂу҆̀бо ꙗ҆́сте, а҆́ще ли пїетѐ, а҆́ще ли и҆́но что̀ творитѐ, всѧ̑ во сла́вꙋ бж҃їю твори́те.**
[95] Сковорода має на думці слова: **въ по́тѣ лица̀ твоегѡ̀ снѣ́си хлѣ́бъ тво́й** (Перша книга Мойсеєва: Буття 3: 19).
[96] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 20: 17. Пор.: **Сла́докъ є҆́сть человѣ́кꙋ хлѣ́бъ лжѝ, но пото́мъ и҆спо́лнѧтсѧ ᲂу҆ста̀ є҆гѡ̀ ка́менїѧ.**
[97] Сковорода має на думці слова: **Ѿ бра́шенъ, ꙗ҆̀же бг҃ъ сотворѝ въ снѣде́нїе со благодаре́нїемъ вѣ́рнымъ и҆ позна́вшымъ и҆́стинꙋ** (Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 4: 3).
[98] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 17: 1. Пор.: **Лꙋ́чше ᲂу҆крꙋ́хъ хлѣ́ба со сла́стїю въ ми́рѣ.**
[99] Парафраза Книги Екклезіястової 9: 7. Пор.: **пі́й во бла́зѣ се́рдцы вїно̀ твоѐ.**
[100] Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 13: 4–7. Пор.: **любы̀ не заві́дитъ, любы̀ не превозно́ситсѧ, не горди́тсѧ, не безчи́нствꙋетъ, не и҆щетъ свои́хъ сѝ, не раздража́етсѧ, не мы́слитъ ѕла̀, не ра́дꙋетсѧ ѡ҆ непра́вдѣ, ра́дꙋетсѧ же ѡ҆ и҆́стинѣ: всѧ̑ лю́битъ, всемꙋ̀ вѣ́рꙋ є҆́млетъ, всѧ̑ ᲂу҆пова́етъ, всѧ̑ терпи́тъ.**
[101] Сковорода має на думці слова: **Сла́докъ є҆́сть человѣ́кꙋ хлѣ́бъ лжѝ** (Книга Притч Соломонових 20: 17).
[102] Можливо, Сковорода має на думці слова: **Всѝ любодѣ́ющїи, ꙗ҆́кѡ пе́щь жего́ма** (Книга пророка Осії 7: 4).
[103] Сковорода має на думці слова: **И҆ ѡ҆прѣсно́къ ꙗ҆чме́нный снѣ́си ѧ҆̀, въ ла́йнѣ мотылъ человѣ́чихъ сокры́еши ѧ҆̀** (Книга пророка Єзекіїля 4: 12).
[104] Неточна цитата з Дій св. апостолів 10: 14. Пор.: **николи́же ꙗ҆до́хъ всѧ́ко скве́рно.**
[105] Книга Екклезіястова 9: 7.
[106] Книга Екклезіястова 9: 7.
[107] Див. у Вульгаті: "numquam manducavi omne commune" (Дії св. апостолів 10: 14).
[108] Див. у Септуагінті: "οὐδέποτε ἔφαγον πᾶν κοινὸν" (Дії св. апостолів 10: 14).
[109] Гр. *κοινός* означає тут 'підлий, нечистий'. Йому відповідає лат. *coenum* – 'багно, болото'.
[110] Парафраза або Книги пророка Ісаї 52: 11 (пор.: **и҆зыди́те Ѿсю́дꙋ и҆ нечистотѣ̀ не прикаса́йтесѧ, и҆зыди́те Ѿ среды̀ є҆гѡ̀**), або Другого послання св. ап. Павла до коринтян 6: 17 (пор.: **и҆зыди́те Ѿ среды̀ и҆́хъ и҆ Ѿлꙋчи́тесѧ, гл҃етъ гдⷭ҇ь, и҆ нечистотѣ̀ не прикаса́йтесѧ**).
[111] Див. прим. 756 до діалогу «Сvмфоніа, нареченная Книга Асхань».
[112] Сковорода має на думці слова: **Го́ре ва́мъ, кни́жницы и҆ фарїсе́є, лицемѣ́ри, ꙗ҆́кѡ подо́битесѧ гробѡ́мъ пова́плєнымъ** (Євангелія від св. Матвія 23: 27).
(2) У словнику Памви Беринди це слово тлумачиться як "гной, лайна" [*Беринда П.* Лексікон славенороссiй и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 122].
[113] Євангелія від св. Матвія 28: 6; Євангелія від св. Марка 16: 6; Євангелія від св. Луки 24: 6.
[114] Євангелія від св. Матвія 28: 7.

[115] Див. прим. 109 до циклу «Сад божественных пѣсней».
[116] Фразу **дх҃ъ вѣ́ры** взято з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 4: 13.
[117] Євангелія від св. Луки 12: 32.
[118] Парафраза Євангелії від св. Луки 14: 15. Пор.: **блажє́нъ, и҆̀же снѣ́сть ѡ҆бѣ́дъ въ цр҃твїи бж҃їи.**
[119] Парафраза Євангелії від св. Матвія 6: 22. Пор.: **Свѣти́ликъ тѣ́лꙋ є҆́сть ѻ҆́ко.**
[120] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Вы̀ є҆стѐ свѣ́тъ мі́ра** (Євангелія від св. Матвія 5: 14).
[121] Пор.: "Радуйся, невѣсто неневѣстная" [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 15 (зв.)].
[122] Неточна цитата з Пісні над піснями 5: 12. Пор.: **ѻ҆́чи є҆гѡ̀ ꙗ҆́кѡ голꙋбѝцы.**
[123] Мабуть, це парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 19: 17. Пор.: **спаса́й спаса́й твою̀ дꙋ́шꙋ: не ѡ҆зира́йсѧ вспѧ́ть, нижѐ посто́й во всѣ́мъ предѣ́лѣ (сѣ́мъ): въ горѣ̀ спаса́йсѧ.**
[124] Парафраза Євангелії від св. Івана 5: 29. Пор.: **и҆зы́дꙋтъ сотво́ршїи ба҃гаѧ въ воскр҃ше́нїе.**
[125] Євангелія від св. Матвія 7: 14.
[126] Фразу **внѧ́лъ ли є҆сѝ** взято з Книги Йова 1: 8; 2: 3.
[127] Фразу **ꙗ҆́кѡ пти́ца въ сѣ́ть** узято з Книги Притч Соломонових 7: 23.
[128] Парафраза Книги Притч Соломонових 28: 1. Пор.: **прѣ̑ный же ꙗ҆́кѡ ле́въ ᲂу҆пова́ѧ.**
[129] Парафраза Першого соборного послання св. ап. Івана 2: 16. Пор.: **ꙗ҆́кѡ всѐ, є҆̀же въ мі́рѣ, по́хоть плотска́ѧ и҆ по́хоть ѻ҆чи́ма и҆ го́рдость житє́йскаѧ, нѣ́сть ѿ ѻ҆ц҃а̀, но ѿ мі́ра сегѡ̀ є҆́сть.**
[130] Парафраза Книги Йова 9: 2. Пор.: **вои́стиннꙋ вѣ́мъ, ꙗ҆́кѡ та́кѡ є҆́сть.**
[131] Парафраза Євангелії від св. Луки 6: 44. Пор.: **Всѧ́ко бо дре́во ѿ плода̀ своегѡ̀ познае́тсѧ.**
[132] Це прислів'я наводить у своїх «Адагіях» Еразм Роттердамський (III. 3. 12).
[133] Дії св. апостолів 2: 4.
[134] Парафраза Книги Псалмів 142 (143): 8. Пор.: **скажѝ мнѣ̀, гдⷭ҇и, пꙋ́ть, въ ѻ҆́ньже пойдꙋ̀.**
[135] Парафраза Книги Псалмів 118 (119): 123. Пор.: **Ѻ҆́чи моѝ и҆зчезо́стѣ во спⷭ҇нїе твоѐ и҆ въ сло́во пра́вды твоеѧ̀.**
[136] Євангелія від св. Івана 15: 22.
[137] Можливо, Сковорода має на думці слова: **возлюби́ша бо па́че сла́вꙋ человѣ́ческꙋю, не́же сла́вꙋ бж҃їю** (Євангелія від св. Івана 12: 43).
[138] Можливо, Сковорода має на думці слова: **и҆̀же бо́гъ чре́во** (Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 19).
(3) Сковорода має на думці трактат Ніла Сінайського (пом. 450 р.) (можливо, його автором є Євагрій Понтійський) «Про вісім злих духів» [див.: Patrologiae cursus completus. Series graeca / Ed. J.-P. Migne. – Paris, 1860. – T. 79. – Col. 1145–1164].
[139] Мабуть, це парафраза Євангелії від св. Матвія 15: 11. Пор.: **и҆сходѧ́щее и҆зо ᲂу҆́стъ, то̀ скверни́тъ человѣ́ка.** Див. також: **ѿ се́рдца и҆схо́дѧтъ, и҆ та̑ скверня́тъ человѣ́ка** (Євангелія від св. Матвія 15: 18).
[140] Фразу **ве́рхъ вла̑съ** узято з Книги Псалмів 67 (68): 22.
[141] Євангелія від св. Матвія 11: 28.
[142] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 23: 37. Пор.: **колькра́ты восхотѣ́хъ собра́ти ча̑да твоѧ̑, ꙗ҆́коже собира́етъ ко́кошъ птенцы̀ своѧ̑ под̾ крилѣ̀, и҆ не восхотѣ́сте;**
[143] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 50: 11. Пор.: **ходи́те свѣ́томъ ѻ҆гнѧ̀ ва́шегѡ и҆ пла́менемъ, є҆го́же разжего́сте.**
[144] Книга пророка Єремії 2: 19.

[145] Це – восьма строфа 28-ої пісні циклу «Сад божественных пѣсней». Щоправда, Сковорода подає інакшу версію двох останніх рядків.
[146] Сковорода має на думці слова: **Лови́тъ въ та́йнѣ ꙗ҆́кѡ ле́въ во ѡ҆гра́дѣ своє́й** (Книга Псалмів 9: 30).
[147] Трохи неточна цитата з Книги пророка Малахії 4: 2. Пор.: **и҆ и҆зы́дете и҆ взыгра́ете, ꙗ҆́коже телцы̀ ѿ ꙋ҆́зъ разрѣше́ни.**
[148] Це прислів'я є в «Адагіях» Еразма Роттердамського (I. 1. 55). Існувало повір'я, що з дроздового посліду утворюється клей, на який ловлять цих птахів.
[149] Фразу **сотвори́ти пꙋ́ть** узято з Книги Суддів 17: 8.
[150] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 72 (73): 26. Пор.: **И҆зчезѐ се́рдце моѐ и҆ пло́ть моѧ̀, бж҃е се́рдца моегѡ̀.**
[151] Неточна цитата з Книги Псалмів 72 (73): 25. Пор.: **Что́ бо мѝ є҆́сть на нб҃сѝ; и҆ ѿ тебѐ что̀ восхотѣ́хъ на землѝ;**
[152] Можливо, це парафраза Книги Псалмів 82 (83): 19. Пор.: **И҆ да позна́ютъ, ꙗ҆́кѡ и҆́мѧ тебѣ̀ гдⷭ҇ь, ты̀ є҆ди́нъ вы́шнїй по все́й землѝ.**
[153] Друге соборне послання св. ап. Петра 2: 17.
[154] Парафраза Євангелії від св. Марка 9: 44. Пор.: **и҆дѣ́же че́рвь и҆́хъ не ꙋ҆мира́етъ, и҆ ѻ҆́гнь не ꙋ҆гаса́етъ.**
[155] Можливо, це парафраза Книги Псалмів 55 (56): 7. Пор.: **ті́и пѧ́тꙋ моѭ̀ сохранѧ́тъ.**
[156] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 14. Пор.: **и҆ зе́млю снѣ́си всѧ̑ дни̑ живота̀ твоегѡ̀.**
[157] Фраза "желаній краю" взята з церковних піснеспівів [див.: *Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 736, 857].
[158] Ще один варіант Епікурової сентенції про легкість потрібного. Див. прим. 194 до циклу «Сад божественных пѣсней».
[159] Пор. із приказкою: "П'яні а діти і нехотя правду скажуть" [*Номис*, № 8079], або з «Треносом» Мелетія Смотрицького: "…сталося, наче ото в приказці: язик їхній, заблукавши, правду мовив" [*Smotryc'kyj M.* Θρῆνος, to iest Lament iedyney ś. Powszechney Apostolskiey Wschodniey Cerkwie z obiaśnieniem dogmat wiary. – Wilno, 1610. – K. 69].
[160] Парафраза Першого соборного послання св. ап. Петра 2: 7. Пор.: **се́й бы́сть во главꙋ̀ ꙋ҆гла̀.**
[4] Пол. *kos* – 'дрізд'.
[161] Можливо, Сковорода має на думці Першу книгу Мойсеєву: Буття 49: 17. Пор.: **и҆ да бꙋ́детъ да́нъ ѕмі́й на пꙋтѝ, сѣдѧ́й на распꙋ́тїи, ꙋ҆грыза́ѧ пѧ́тꙋ ко́нскꙋ.**
[162] Парафраза Євангелії від св. Матвія 16: 18. Пор.: **и҆ врата̀ а҆́дѡва не ѡ҆долѣ́ютъ є҆́й.**
[163] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 15. Пор.: **то́й твоѭ̀ блюстѝ бꙋ́детъ главꙋ̀.**
[164] Парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 12. Пор.: **ꙗ҆́кѡ нѣ́сть на́ша бра́нь къ кро́ви и҆ пло́ти, но къ нача́лѡмъ и҆ ко власте́мъ (и҆) къ мїродержи́телемъ тмы̀ вѣ́ка сегѡ̀, къ дꙋховѡ́мъ ѕло́бы поднебе́снымъ.**
[165] Очевидно, це парафраза Книги Псалмів 143 (144): 1. Пор.: **наꙋча́ѧй рꙋ́цѣ моѝ на ѡ҆полче́нїе.**
[166] Фраза **пѧ́ть хлѣ̑бъ ꙗ҆чме́нныхъ** зринає в Євангелії від св. Івана 6: 9.
[167] Фраза **а҆ми́нь гл҃ю тебѣ̀** часто зринає в Новому Заповіті, уперше – в Євангелії від св. Матвія 5: 26.
[168] Можливо, Сковорода має на думці звернені до Даліли слова Самсона: **а҆́ще сплете́ши се́дмь плени́цъ вла̑съ главы̀ моеѧ̀ спрѧде́нїемъ и҆ вбїе́ши ко́ломъ въ стѣ́нꙋ, и҆ бꙋ́дꙋ не́мощенъ ꙗ҆́кѡ є҆ди́нъ ѿ человѣ́къ** (Книга Суддів 16: 13).

[169] Фраза не мꙋ́чи менѐ зринає в Євангелії від св. Марка 5: 7; 8: 28.
[170] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 21: 6. Пор.: смѣ́хъ мнѣ̀ сотворѝ гдⷭ҇ь.
[171] Очевидно, це парафраза Книги Притч Соломонових 25: 23. Пор.: ѹ҆́глїе ѻ҆́гненное собира́еши на главꙋ̀ є҆гѡ̀.
[172] Парафраза Книги Псалмів 11 (12): 9. Пор.: Ѿкрестъ нечести́вїи хо́дѧтъ.
[173] "Вовк ходить навколо криниці" (лат.). Цю приказку подає у своїх «Адагіях» Еразм Роттердамський (II. 2. 76). Пор.: "Lupus circum puteum chorum agit".
[174] Сковорода має на думці слова: ѿ благокрꙋ́гла лꙋ́ка ѡ҆блакѡ́въ (Книга Премудрості Соломонової 5: 21).
[175] Пор.: ѿ ѹ҆́стъ твои́хъ сꙋждꙋ́ ти, лꙋка́вый ра́бе (Євангелія від св. Луки 19: 22).
[176] Сковорода має на думці слова: И҆ течѐ ско́рѡ дави́дъ, и҆ ста̀ над̾ ни́мъ, и҆ взѧ̀ ме́чь є҆гѡ̀, и҆ и҆звлечѐ є҆го̀ ѿ нѣ́дръ є҆гѡ̀, и҆ ѹ҆мертвѝ є҆го̀ (Перша книга царств 17: 51).
[177] Можливо, це парафраза Послання св. ап. Павла до галатів 3: 1. Пор.: Ѡ҆, несмы́сленнїи гала́тє.
[178] Очевидно, Сковорода має на думці слова: и҆ собра́сѧ безче́стїе на главꙋ̀ твою̀ (Книга пророка Аввакума 2: 16).
[179] Мабуть, Сковорода має на думці слова: Тогда̀ навꙋходоно́соръ и҆спо́лнисѧ ꙗ҆́рости, и҆ зра́къ лица̀ є҆гѡ̀ и҆змѣни́сѧ на седра́ха, мїса́ха и҆ а҆вденагѡ̀, и҆ речѐ: разжжи́те пе́щь седмери́цею, до́ндеже до конца̀ разгори́тсѧ (Книга пророка Даниїла 3: 19).
[180] Очевидно, Сковорода має на думці слова: и҆ собра́сѧ безче́стїе на главꙋ̀ твою̀ (Книга пророка Аввакума 2: 16).
[181] Фразу внѧ́лъ ли є҆сѝ взято з Книги Йова 1: 8; 2: 3.
[182] Неточна цитата з Книги Псалмів 108 (109): 6. Пор.: дїа́волъ да ста́нетъ ѡ҆деснꙋ́ю є҆гѡ̀.
[183] Книга Ісуса, сина Сирахового 21: 30.
[184] Фразу трꙋ́дъ и҆ болѣ́знь узято з Книги Псалмів 9: 28; 89 (90): 10.
[185] Очевидно, Сковорода має на думці слова Христа з Євангелії від св. Івана 8: 44. Пор.: вы̀ ѻ҆тца̀ (ва́шегѡ) дїа́вола є҆стѐ, и҆ по́хѡти ѻ҆тца̀ ва́шегѡ хо́щете твори́ти: ѻ҆́нъ человѣ́кѹбі́йца бѣ̀ и҆сконѝ и҆ во и҆́стинѣ не стои́тъ, ꙗ҆́кѡ нѣ́сть и҆́стины въ не́мъ: є҆гда̀ глаго́летъ лжꙋ̀, ѿ свои́хъ глаго́летъ, ꙗ҆́кѡ ло́жь є҆́сть и҆ ѻ҆те́цъ лжѝ.
[186] Див. прим. 208 до діалогу «Брань архистратига Михаила со Сатаною».
[187] Флора (лат. *Flora*) – римська богиня весни. Свято на її честь (флоралії) відбувалося з 28 квітня по 3 травня.
[188] Ἀνάγκα (Ананка) – старогрецька богиня долі, яку Платон уважав матір'ю мойр.
[189] Єва – євр. *ḥawwāʰ*. У Першій книзі Мойсеєвій: Буття 3: 20 сказано: "І назвав Адам ім'я своїй жінці: Єва (*ḥawwāʰ*), бо вона була мати всього живого (*ḥāy*)". У Септуагінті ім'я *Хавва* перекладено тут словом *Ζωή* ('життя'), а трохи далі (4: 1) – просто транслітеровано: *Ευα*. Асоціація імені *ḥawwāʰ* з дієслівним коренем *ḥyy* ('жити') для єврейської мови цілком природна, оскільки тут незрідка трапляється чергування приголосних *w* и *y*. Однак важко сказати, наскільки достеменною є ця етимологія. Памва Беринда стверджував, що ім'я Єва означає "жизнь, жывот, або жива, або живячіа" [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 401].

БЛАГОДАРНЫЙ ЕРОДІЙ

***

Григо́рій Вар-са́ва [a] Сковорода̀
Любезному Дру́гу, Семе́ну Никифо́ровичу Дя́тлову[1],
Жела́ет Ми́ра Божія

*

Прожива́я Дни Жи́зни, по О́ному Сира́ховскому Типику̀[2]:
"Блаже́н Муж, и́же в Прему́дрости у́мрет
и и́же в Ра́зумѣ своем поуча́ется Святы́нѣ, размышля́яй
Пути̇̀ Ея̇̀ в Се́рдцѣ своем, и в Сокрове́нных Ея̇̀ уразуми́тся"[3],
сопле́л я в сіе 1787-е Лѣто ма́ленькую Плетени́цу, или Корзи́нку, нарече́нную «Благода́рный Еро́дій». Се тебѣ Дар, Дру́же! Пріими̇̀ Его̀. Еро́діа по Еродіе́ву. Пріими̇̀ Паря́щаго, и сам сый Паря́щій. Пріими̇̀ Се́рдцем Еродіе́во Се́рдце. Пти́ца Пти́цу. "Душа наша, яко Пти́ца"[4]. Да бу́дет Плете́нка сія̇̀ Зерца́лом тебѣ Се́рдца моего и Па́мяткою нашея Дру́жбы в Послѣдняя Лѣта̀. Ты видь Оте́ц есі̇̀ и сам Пте́нцы твоя̇̀ воспи́туеши. Я же есмь Друг твой, прине́сшій Плете́нку сію̇̀. В ней для млада́го Ума̀ твои́х Пте́нцов обря́щеши Опри́снок от о́ных Хлѣбов: "Хлѣб Се́рдце Человѣку укрѣпи́т…"[5] Всѣй в них Зе́рно сіе̇̀ си́це: я́ко живе́т средѣ вас Нѣ́чтось Ди́вное, чу́дное, стра́нное и Пресла́вное, иму́щее яви́тися во свое Ему̀ Вре́мя. Вы же со Благоговѣ́ніем жди́те, яко Рабы̇̀, ча́ющіи Господа своего…[6] Ничто́же бо есть Бог, то́чію Се́рдце Вселе́нныя, наше же Се́рдце нам же есть Господь и Дух. Сіе̇̀ Дома́шнее они̇̀ своѐ Благо со Вре́менем узна́в и плѣни́вся Прекра́сною Его Доброто́ю, не ста́нут безо́бразно и бѣснова́то гони́тися за Мырски́ми Суета́ми и во всѣх Злоуда́чах возмогу́т себе утѣшити се́ю Дави́дскою Пѣсенькою: "Возврати́ся, Душа моя, в Поко́й твой"[7], и "Сте́зи своя̇̀ посредѣ́ себе упоко́ят"[8] со Иса́іею. Ничи́мже бо Бе́здна сія Се́рдце наше удовля́ется, то́кмо Са́мо собо́ю, и тогда́-то в нем сія́ет Вѣ́чная Ра́дости Весна̀.

Таково́е Се́рдце вроди́в Пте́нцам твоим, бу́деши им сугу́бый, си́рѣчь и́стинный Оте́ц, Ча́да же твоя̇̀ бу́дут и́стинныи, благода́рныи, благочестивыи и Самодово́лныи Еро́дии.

Про́тчее же подоба́ет нѣ́что сказа́ть о Еро́дійской Приро́дѣ. Они подо́бны Журавля́м. Но свѣтлѣ́йшее Пе́ріе и Кора́лловый или свѣтлочервле́нный Нос. Непримири́мыи Враги̇̀ Зміям и Буфо́нам, значи́т: ядови́тым Жа́бам. И́мя сіе "Еро́діос"[9] есть Е́ллинское. Значи́т Боголю́бный. Ина́че зове́тся "Пеларго́с"[10] и "Ерога́с"[11]. Ри́мски – Кико́ніа[12]. По́лски – Бо́цян[13]. Малороссі́йски – Га́йстер[14]. Сія Пти́ца освяти́лася в Богосло́вская

---

[a] Вар, правди́вѣе же Бар, есть Сло́во Евре́йское, значи́т Сын. Сава̀ же есть Сло́во Си́рское, значи́т Суббо́ту, Поко́й, Пра́здник, Мир. И так Вар-сава̀ – Сын Са́вын, си́рѣчь Сын Ми́ра[(1)], так, как Вар-Іона̀ есть Сын Голуби́цы[(2)].

Гада́нія ради своея Благода́рности, Прозорли́вости и Человѣколю́бія[15]. Помина́ет Еѐ Дави́д[16] и Іереми́а[17]. Они ко́рмлят и но́сят Роди́телей, па́че же престарѣ́лых[18]. Гнѣзде́ятся на Дома́х, на Ки́рках, на их Шпи́цах и на Ту́рнях, си́рѣчь Го́рницах, Пирами́дах, Те́ремах, во́льно, во́льно. В Гунга́ріи ви́дѣл я на Ками́нах. Гада́ніе – Е́ллински – Си́волон[19]. Пе́рвый Си́мвол составля́ет она сей: "Сиди́т в Гнѣздѣ́, на Хра́мѣ свято́м утвержде́нном". Под О́бразом По́дпись такова̀:

"Господь Утвержде́ніе мое"[20].

Вторы́й Си́мвол. "Стои́т еди́н Еро́дій". По́дпись сія:

"Ничто́же си́льнѣе Благоче́стія"[21].

Тре́тій Си́мвол. "Еро́дій терза́ет Змі́я". По́дпись:

"Не возвращу́ся, до́ндеже сконча́ются"[22].

Сіи три Си́волы да бу́дут Зна́меніем, Ге́рбом и Печа́тію Кни́жицы сея̀. Она̀ соверши́лася в Пе́рвую Ква́дру Пе́рвыя Луны̀ Осѣ́нныя[23]. Ами́нь!

"Та́мо Пти́цы возгнѣзде́ятся. Еродіе́во Жил[ище] предвод[ителствует] и́ми". Ѱало́м[24].

"Еро́дій позна̀ Вре́мя своѐ". Іереми́а[25].

* * *

Глави́зна и Твердь
Кни́жицы.

*

"Прійди́те, Ча́да, послу́шайте мене. Стра́ху Господню научу̀ вас". Дави́д[26].

*

"А́ще Се́рдце наше не осужда́ет нас, Дерзнове́ніе и́мамы". Іоа́нн[27].

*

"Сы́не! Хранѝ Се́рдце твоѐ. Любѝ Душу твою̀". Сира́х[28].

*

"Разумы́в Пра́ведник, себѣ̀ Друг бу́дет". Соломо́н[29].

*

"Человѣ́к в Че́сти сый, не разумѣ́…" Дави́д[30].

*

"Всяк Дух, иже не исповѣ́дует Іисуса Христа̀, во Пло́ти прише́дша, от Бога нѣсть". Іоа́нн[31].

*

"Еро́дій позна̀ Вре́мя своѐ[32], Изра́иль же менѐ не позна̀"[33]. Іереми́а.

*

"Неблагода́рнаго Упова́ніе, я́ко И́ней Зи́мный, раста́ет и излі́ется, яко Вода̀ неключи́ма". Соломо́н[34].

***

ПРИ́ТЧА,

нарече́нна: Еро́дій.

В ней разглаго́лствует Обезя́на со Пте́нцем Еродіе́вым о Воспита́ніи.

*

Обезя́на, по дре́вней свое́й Фами́ліи имену́емая: Пи́шек[35]. Она во Африка́нских Гора́х, на ря́сном и превознесе́нном Дре́вѣ[36], со двома̀ Чад своих Седми́цами сидѣ́ла. В то́ же Вре́мя пролѣта́л ми́мо млады́й Еро́дій. Госпожа̀ Пи́шек, узрѣ́в его: – Еро́дій! Еро́дій! – воззва́ла к нему, – Друг мой, Еро́дій, Сын Пела́ргов! Ра́дуйся! Мир тебѣ̀! Χαῖρε! Сала́м али́ Кюм!..[а]

Еро́дій. А! а! Всеми́лостивая Госуда́рыня! Бон Жу́р[б]! Кали̑ Име́ра! День до́брый! Gehorsámer Di͑ener[в]! Дай Бог ра́доваться! Salve[г]! Спаса́йся во Го́сподѣ!..

Пи́шек. Ай! Друг ты мой! Ра́дуюся, яко нача́ша Глаго́лати мно́гими Язы́ки[37]. Видно, что уче́ный обуча́л тебе Попуга́й. Куда̀ Бог несе́т?

Еро́дій. Лечу̀ за Пи́щею для Роди́телей.

Пи́шек. Вот Бѣда̀! Ты ли Роди́телей? а не они тебе ко́рмлят?

Еро́дій. Сіѐ нѣсть Бѣда̀, но Весе́ліе и Блаже́нство мое. Они корми́ли мене в Мла́дости моей, от млады́х Но́гтей мои́х, а мнѣ подоба́ет корми́ть их при Ста́рости их. Сіѐ у нас нарица́ется: ἀντιπελαργεῖν, си́рѣчь возблагода́вать, или взаи́мно Пела́ргствовать[38], и Е́ллины весь наших Птиц Род называ́ют: Пеларго́с. Но мы их не то́чію ко́рмим, но и но́сим: за Не́мощь и Ста́рость их.

Пи́шек. Чу́до преесте́ственное[39]! Но́вость, Рѣ́дкость, Ракрите́т, Необыкнове́нность, Капри́з, стра́нная и ди́кая Дичь… Ско́лько вас у Отца̀ и Ма́тери Чад?

Еро́дій. Я и мнѣ́йшій мене Брат Ерога́с и Сестра̀ Кико́ніа.

Пи́шек. Гдѣ вы обуча́лися во О́троческіи Лѣта̀?

Еро́дій. Нигдѣ̀. Мене и Бра́та науча́л Отец, а Ма́ти Сестру̀.

Пи́шек. О мой Боже! Вездѣ́ цвѣту́т сла́вныи Учи́лища, в кои́х всеязы́чныи обуча́ют Попуга́и. Длячего он вас не отдава́л? Он не убо́г. Как быть без Воспита́нія?

Еро́дій. Длятого же то са́маго са́ми нас воспита́ли Роди́тели.

Пиш[ек]. Да Его ли Дѣ́ло учи́ть и воспи́тывать? Ра́звѣ ма́ло у нас вездѣ̀ Учи́телей?

Ер[одій]. Он сам вели́кій к сему̀ Охо́тник, а Ма́ти Ему во всем послѣ́дует. Он славосло́вит, яко Двѣ̀ суть Гла́вныя Роди́тельскія До́лжности сіи: “Благо роди́ть и Благо науча́ть”.

[а] Χαῖρε (Ха́ірe) есть Поздравле́ніе Е́ллинское. Ра́дуйся!
Сала́м – Ту́рское. Славенски: Мир да бу́дет тебѣ̀!

[б] Бон Жур – Францу́зкое. До́брый День! Кали̑ Име́ра – Гре́цкое[(3)]. То́ же.

[в] Gehorsámer Di͑ener – Нѣме́цкое. Поко́рный Слуга̀.

[г] Sálve (Са́лує) – Ри́мское. Благоде́нствуй! Спаса́йся!

Аще Кто ни еди́ныя от сих Двои́х За́повѣдей не соблю́л, ни Благо роди́л, ни Благо научи́л, сей нѣсть Оте́ц Ча́ду, но Вино́вник вѣ́чныя Поги́бели. Аще же роди́л ви́дно Благо, но не научи́л, тако́в, речѐ, есть Полу́отец, я́коже досто́йно есть Полу̀-Мати, чреворо́ди́вшая, но не млекопита́вшая, дарова́вшая Пол-Ма́терства своего Дои́лицѣ и погуби́вшая Полови́ну Чадолю́бія[40]. Аще, де, Мѣ́сто Влады́чнее Сидѣ́ніем Ра́бским безче́стится, како не безобра́зится О́тческая До́лжность, исправля́ема Рабо́м или Нае́мником? Бу́де же Оте́ц извиня́ется Ску́достію Вре́мени, проща́ется тогда̀, когда̀ обря́щет лу́чшее Дѣ́ло. Но Ничто́же лу́чше есть благаго Воспита́нія: ни Чин, ни Бога́тство, ни Фами́ліа, ни Ми́лость Вельмо́ж, ра́звѣ Благое Рожде́ніе. Оно еди́но есть лу́чше Всего̀ и Сего̀, яко Сѣ́мя Ща́стію и Зе́рно Воспита́нію.

Пиш[ек]. Благо роди́ть, разумѣ́еши ли? Что ли?

Ер[одій]. Не зна́ю. Зна́ю же, что Он сіе поставля́ет извѣ́стным для еди́ных избра́нных Божіих. И́ногда, де, во убо́гом До́микѣ, испо́лненном Стра́ха Божія, Друг Ро́ду Человѣ́ческому Благо роди́тся Человѣк[41], не всегда̀ же и в Царски́х Черто́гах, да уразумѣ́ем, яко не Красота̀ Мы́ра сего, ни Тварь ка́я-либо, но еди́на Благо́дать Божія Благо́му Рожде́нію Вино́вна быва́ет и яко Благоро́дство не Лѣта́ми к нам прицепля́ется, но рожда́ется Зе́рно Его с на́ми. Зна́ю же и сіе, яко мой Оте́ц, разъяре́н от коего́-либо Негодя́я, стрѣля́ет на его симѝ слова́ми:

O quartâ Lunâ seminate!
O malè Utero gestate!
O mala Mens, et Ingenium!

Ины́ми же Слова́ми язви́ть не обы́к никого́.

Пиш[ек]. Протолку́й же мнѣ сіи Уязвле́нія.

Ер[одій]. Я Си́лы их не зна́ю, а скажу̀ оди́н их Звон.

О в четве́рту Луну̀ посѣ́ян!
О злѣ чревоноше́н Ма́терью!
О злый У́ме! и зла́я Вро́до!

Пи́шек. Коне́чно, Оте́ц твой зна́ет Ри́мскій и Е́ллинскій Язы́к?

Еро́дій. Сто́лько зна́ет, ско́лько Попуга́й по-францу́зки.

Пиш[ек]. Что се? Не руга́ешься ли Отцу̀ твоему[42]?

Ер[одій]. Сохрани̇̀ мя, Господи… Не так я рожде́н и воспи́тан. Я са́мую Истину благочести́во сказа́л.

Пиш[ек]. Как же он, не науче́н Ри́мски, гово́рит Ри́мски?

Ер[одій]. Есть у его Друг, не ху́до зна́ющій Ри́мски и ма́леньку Часть Е́ллински. С ним он ча́сто бесѣ́дуя, научи́лся сказа́ть нѣ́сколько Слов и нѣ́сколько Сенте́нцій.

Пиш[ек]. Ах мой Боже! Как же он могл вас воспита́ть, Невѣ́жда сый?

Ер[одій]. О прему́драя Госпо́же моя! Но́сится сла́вная При́тча сія:

“Не ходи́ в чужі́й Монасты́р с твоим Уста́вом[43],
А в чужу́ю Це́рковь с твоим Типико́м”[44].

У нас не как у вас, но совсѣм ины́й Род Воспита́нія в Мо́дѣ. У вас Воспита́ніе зѣло̀ Драго́е. У нас же вельми̑ Деше́вое. Мы воспи́тываемся да́ром. Вы́ же вели́кою Цѣно́ю.

Пи́ш[ек]. Бездѣлица! Со́тницу Ру́бликов с Хво́стиком потеря́ть в Год на Ма́лчика. А чрез 5 лѣт вдруг он тебѣ и У́мница.

Ерѡ́д[ій]. Госпо́же! Де́ньга достае́т и за́ Морем. Но гдѣ еѐ взять? А Воспитаніе и Убо́гим ну́жно есть. И Ко́шка Блудли́ва[a] не нахо́дит себѣ Приста́нища. Избавля́ет же от Блуда̀ нас не Деньга, но Моли́тва ту́не.

Пиш[ек]. Я говорю̀ не о по́длом, но о Благоро́дном Воспита́ніи.

Ер[одій]. А я размышля́ю не о Богатом, но о спаси́тельном Воспита́ніи.

Пиш[ек]. По́лно же! Ты, ви́жу, стари́нных и стра́нных Дум придержи́шься. Одна́к скажи̑: Как он вас воспита́л? Чему научи́л? Ариѳме́тикѣ ли и Геоме́тріи? Уче́ному ли Коему? или Шляхе́тному Язы́ку?..

Ер[одій]. Да мнѣ и сіе невѣ́домо: Кто есть уче́ный, а кто-то Шляхе́тный Язык?

Пиш[ек]. Да ты же со мною привита́лся ра́зными Язы́ками.

Ер[одій]. Да ско́лько же сказа́лося, сто́лько и зна́ю, не бо́льше.

Пиш[ек]. По кра́йней Мѣ́рѣ, та́нчить или игра́ть на Лю́тню…

Ер[одій]. А Бог с ва́ми! Я и на Балала́йку, не то́лько на Цымба́лах не умѣ́ю.

Пиш[ек]. Ха! ха! хе! Ему Лю́тня и Цымба́ли – все одно. И сего-то не зна́ет. Но, Друг мой! Му́зыка вели́кое Врачевство̀ во Ско́рбех, Утѣ́ха же в Печа́ли и Заба́ва в Ща́стіи[45]. Да чего же он тебе научи́л? Скажи, пожа́луй!

Ер[одій]. Ничего̀.

Пиш[ек]. Умо́ра! Ей! ей! умори́л ты мене Смѣ́хом… Так так-то у вас воспи́тывают?

Ер[одій]. Так!

Пиш[ек]. Мо́жет быть, доста́л тебѣ Чино́к?

Ер[одій]. Ни!

Пиш[ек]. Мо́жет быть, Де́ньгу вам вели́ку собра́л? или Имѣ́ніе?

Ер[одій]. Ни!

П[ишек]. Так что́ же? Ро́ги золоты́я вам на Головѣ́ возрасти́л? Что́ ли?

Е[родій]. Роди́л и возрасти́л нам посребре́нныя Кри́ла, Но́ги, попира́ющія Гла́вы Зміе́в, Нос, разстерза́ющій оныя. Се наша и Пи́ща, и Сла́ва, и Заба́ва!

---

[a] Блудли́вый, Блу́дный есть то́ же, что Невозде́ржный и Роско́шный, или Сластолю́бный. Сей Ри́мски сли́чно зове́тся discinctus (Дисци́нктус), сіест распоя́сан. Блуд – Славе́нскій Глас[(4)]. То́ же, что Расточе́ніе, Разліяніе, нещадѣ́ніе, Мотовство̀. Е́ллински – Асоті́а, си́рѣчь Нехране́ніе.
“О Блуд! Разори́тель Царствам, Дома́м, Людя́м.
Ма́ти же Его есть Неблагода́рность”.

П[ИШЕК]. Да у вас же Кри́ла че́рныя. По кра́йней Мѣ́рѣ, сму́глыя.

Е[РОДІЙ]. Че́рныя видь, но лѣта́ют Путе́м Посребре́нным.

П[ИШЕК]. Чего́-же-либо научи́л вас однак, нелзя не так. Коне́чно, есть Что́-то, на Се́рдце вам напеча́танное. Роди́тели суть Божій, Ча́да же суть роди́тельскій Спи́сок, Изображе́ніе, Ко́піа. Как от Я́блони Со́ки во Вѣ́твы своя, так Роди́тельскій Дух и Нрав прехо́дит в Ча́да, до́ндеже отлу́чатся и нововкоренятся.

Е[РОДІЙ]. Рожде́ннаго на Добро̀ не тру́дно научи́ть на Добро̀. Хоть научи́ть, хоть навы́чить, хоть изв́ычить. Хоть Уче́ный, хоть Звыча́йный, хоть Привы́чный есть то́ же. От Приро́ды, яко Ма́тери, леге́сенько спѣ́ет Нау́ка собо́ю. Сія есть всеро́дная и и́стинная Учи́тельница, и еди́ная. Со́кола вско́рѣ нау́чишь лѣта́ть, но не Черепа́ху[46]. Орла̀ во мгновеніе навы́чишь взира́ть на Со́лнце и забавля́ться, но не Со́ву. Е́леня ле́гко испра́вишь на Ка́вказныя Го́ры, привлече́шь пить без Труда̀ из чистѣ́йших наго́рних Водоте́чей, но не Велблю́да и не Ве́пра. Аще вся́ческая стро́ит прему́драя и Блаже́нная НАТУ́РА, тогда ка́ко не еди́на она и исцѣля́ет, и наука́ет? Вся́кое Дѣ́ло спѣ́ет, аще она путево́дствует. Не мѣша́й то́лько Ей, а если мо́жешь, отвращай Препя́тствія и бу́дьто Доро́гу Ей очища́й: вои́стину са́ма она чи́сто и уда́чно соверши́т. Клубо́к сам собо́ю пото́чится из Горы̀[47]: отнимѝ то́лько Ему Препя́тствующій Претыка́нія Ка́мень[48]. Не учи̇̀ Его коти́ться, а то́лько помага́й. Я́блони не учи̇̀ роди́ть Я́блока: уже сама Нату́ра Ее̇̀ научи́ла. Огради̇̀ то́лько ее̇̀ от Свине́й, отрѣ́жь Волчцы̀, очи́сти Гу́сень, отврати̇̀ устремля́ющуюся на Ко́рень Ея̇̀ Уры́ну и протчая. Учи́тель и Врач нѣ́сть Врач и Учи́тель, а то́лько Служи́тель Приро́ды, еди́нственныя и и́стинныя и Враче́бницы, и Учи́тельницы[49]. Бу́де Кто Чего хо́щет научи́тися, к сему подоба́ет ему роди́тися. Ничто́же от Человѣ́к, от Бога же вся возмо́жна суть[50]. Аще же Кто дерза́ет без Бога научи́ть или научи́тися, да па́мятует Посло́вицу:

"Во́лка в Плуг, а он в Луг"[51].

Доко́лѣ Колцо̀ ви́сит из Но́здрей Свині̇̀, дото́лѣ не ро́ет. Вы́йми же, па́ки безобра́зит Зе́млю[a]. Сіе нѣ́сть Воспита́ніе и нѣ́сть Уче́ніе, но Обузда́ніе, от Человѣ́ческія По́мощи поисходя́щее, всѣ́х Беззако́нников управля́ющее. Воспита́ніе же истека́ет от Приро́ды, влива́ющія в Се́рдце Сѣ́мя Благія Во́ли, да пома́лу-ма́лу, без Препя́тствій возра́сши, самово́льно и доброхо́тно дѣ́лаем Все тое, еже свя́то и уго́дно есть пред Бо́гом и Человѣ́ки[52]. Коли́кое Идолопокло́нство! воспи́сывать Человѣ́ческим Нау́кам и Человѣ́ческим Язы́кам восприноси́ть и воспричита́ть Воспитаніе? Кая По́лза А́нгелскій Язы́к без До́брыя Мы́сли? Кій Плод то́нкая Нау́ка без Се́рдца блага́го? ра́звѣ е́же Ору́діе Зло́бы, Бѣ́шенству Меч и – При́тчею сказа́ть – "Кри́ла и Ро́ги Свині̇̀"[53]. Воззри́м, Госпо́же моя, на весь Род Человѣ́ческій! У них Нау́ки,

---

[a] Так обуздава́ются Сви́ньи и ны́нѣ во А́нгліи. Сей Обы́чай был и дре́вле: как ви́дно из Соломо́новых При́тчей:
"Я́коже Колцо̀ Злато́е в Но́здрях Свині̇̀"(5) и про́тчая.

я́коже на То́ржищах Ку́пля, кипля́т и мяту́тся. Оба́че они хи́щнѣе суть Птиц, невозде́ржнѣе Ското́в, зло́бнѣе Звѣре́й, лука́вѣе Га́дов, безпоко́йнѣе Рыб, невѣ́рнѣе Мо́ря, опа́снѣе Африка́нских Пѣско́в… Чего́ ради? Того́ ради, я́ко злѣ ро́дятся. Приро́да Блага́я есть Всему̀ Нача́ло и без нея̀ Ничто́же бысть, еже бысть БЛАГО[54].

Благодарю̀ убо неизрече́нным О́бразом Богу во О́бразѣ его̀ святом, во Отцѣ̀ моем, яко Благо от Его̀ роди́тися сподо́бил мя есть. Втора́я же Ико́на Божія нам есть Ма́ти на́ша.

Сего ра́ди Гла́вным Божіим Дарова́ніем одаре́н чрез Роди́телей мои́х; Все про́тчее Человѣ́ческое: Чин, Бога́тство, Нау́ки и всѣ вѣтроно́сныи их Бло́нды и Пу́кли с Ку́дрями[а] вмѣня́ю во Хвост, без кое́го Голова̀ и живе́т, и чти́тся, и весели́тся, но не Хвост без Головы̀.

ПИ́ШЕК. Убо Что́ ли есть Благо роди́тися? и Благая Приро́да есть Что́ ли?

ЕР[ОДІЙ]. Блага́я Приро́да и Вро́да есть Благо́е Се́рдце.

П[ИШЕК]. Что́ ли есть Се́рдце Благо́е?

ЕР[ОДІЙ]. Се́рдце Благое есть то́ же, что приснотеку́щій Исто́чник, точа́щій чи́стыя вѣ́чно Струѝ, знай, Мы́сли.

П[ИШЕК]. Что́ ли суть Мы́сли?

ЕР[ОДІЙ]. Сѣ́мя Благи́х Дѣл.

П[ИШЕК]. Дѣла̀ же Блага́я суть Что́ ли?

ЕР[ОДІЙ]. До́брыи Плоды̀, приноси́міи Богу, Роди́телям, Благодѣ́телям в Честь, Сла́ву и Же́ртву.

П[ИШЕК]. Заче́м же мнѣ Се́рдце твое неви́дно?

ЕР[ОДІЙ]. Тѣм, что Древе́снаго Ко́рня не ви́дишь.

П[ИШЕК]. А вѣдь вся Вла́га от Ко́реня.

ЕР[ОДІЙ]. От Се́рдца же всѣ Совѣ́ты.

П[ИШЕК]. Ка́я же твоя Приро́да? или Вро́да? К Чему ты рожде́н? или врожде́нное тебѣ Что́ ли? Скажѝ, молю̀.

ЕР[ОДІЙ]. Благода́рность – вот вам Нача́ло и Коне́ц моего Рожде́нія!

П[ИШЕК]. Ах мой Боже! И ты на сем Одно́м Хра́мину Ща́стія основа́л? та́ко ли?

ЕР[ОДІЙ]. Ей! ей! Тритысящолѣ́тная Пещь неопа́лно соблюла̀ При́тчу сію:

"Мно́го Хи́тростей зна́ет Лис[б],

А Еж Одно̀ вели́кое"[55].

ПИШЕК. Но мо́жет ли от Дожде́вных Безго́дій спастѝ сія, так сказа́ть, ку́ртая и ку́цая Курти́нка?

[а] Бло́нды, Пу́кли, Ку́дри – сіе значит внѣ́шнее Украше́ніе, кои́м Мыр сей, во Злѣ лежа́щій[(6)], аки Блу́дница, украша́ется, презрѣ́в Совѣ́т Христо́в:
"Лицемѣ́ре! омы́й пре́жде Вну́тренность Скля́ницы"[(7)].

[б] Е́ллинска Посло́вица есть так:
Πολλὰ μὲν οἶδεν ἡ Ἀλώπηξ. αλλ' Ἐχῖνος ἑν μέγα.
Римски. Multa novit Vulpes, sed Echinus, Unum magnum[(8)].

Ер[одій]. Довлѣет, как Ковче́г.

П[ишек]. Мнѣ ка́жется, сія Наде́жда есть Паучи́нная Оде́жда.

Ер[одій]. И мнѣ ви́дится ма́лым Черво́нчик[56], но та́йно там много сиди́т Гри́вень[57].

П[ишек]. Сего́ же то ли Еди́наго у́чит тебе твой Оте́ц?

Е[родій]. Еди́наго точію сего. Он роди́л мнѣ Кри́ла, а я сам научи́лся лѣта́ть. Он вроди́л мнѣ Благо́е Се́рдце, я же самово́льно навыка́ю и глумлю́ся, си́рѣчь забавля́юся Благода́рностію. Он то́лько ча́сто отсѣка́ет мнѣ Волчцы̀, разумѣ́й, Посту́пки мои, не сли́чныи Бл[а]годаре́нію. Орошá́ет Бесѣ́дою, оживля́ещею ко Благода́рности. Всѣ же Бесѣ́ды Его, как Магни́тная Стрѣла̀ в Сѣверную То́чку, праволу́чно поража́ют в сей Кон:

“Неблагода́рная Во́ля – Ключ А́дских Муче́ній.

Благода́рная же Во́ля есть всѣх Сла́достей Рай”.

Сы́не! (ча́сто вопіе́т на мене) Сы́не мой! Эй! учи́ся еди́ныя Благода́рности. Учи́ся, сидя́й в Дому̀, летя́й Путе́м, и засыпа́я, и просыпа́ясь. Ты рожден еси̇̀ Благо, и сія Нау́ка есть Дщерь Природы твоея. Да бу́дет она тебѣ сладча́йшим и вече́рним, и Ра́нним, и Обѣ́дним Куско́м! Знай! что всѣ про́тчія Нау́ки суть Рабы́ни сея Цари́цы. Не бу́ди буій! не хвата́йся за Хвост, мину́в Го́лову. Прі́емли и обраща́й Все во Благо. Да бу́дет Душа твоя Желу́дком Птиц, кои Пѣсо́к, Черепа́шины и Ка́мушки обраща́ют себѣ́ Варе́ніем крѣ́пкаго своего вну́тренняго Жа́ра в пита́тельныи свои Со́ки. Неблагода́рная и Ропотли́вая Душа есть То́ же, что бо́льный Желу́док, гнуша́ющійся вся́кія Пи́щы. Благода́рность же есть Твердь и Здра́віе Се́рдца, пріемлющаго Все во Благо и укрѣпля́ющагося. Плоды̀ блаже́нныя Жи́зни суть Ра́дость, Весе́ліе и Удово́льствіе; Ко́рень же их и Дре́во благоли́ственное есть Тишина̀ Серде́чная, а Ко́реню Зе́рном есть Благода́рность. Она есть Дух чи́стый, ти́хій, благоду́шный, благово́нный, Весна̀ и Ве́дро свѣ́тлаго Смы́сла. Не трещи́т там Мо́лнія и Гром. Вопреки́ же, все Те́рніе и Волчцы̀[58] ражда́ются от несы́тыя Пія́вицы[59] За́висти, За́висть же от Ро́пота, Ро́пот же от неблагода́рныя Во́ли, напо́лнившія Серде́чное Нѣ́дро неусыпа́емым Че́рвіем, безпереры́вно, де́нно и Но́щно Душу Гризу́щим.

Ах! Дѣ́ти мои! Дѣ́ти! Вот вам Наде́жда и Га́вань! Еухари́стіа.

П[ишек]. А что ли сіе Сло́во значит “Еухари́стіа”?

Е[родій]. Е́ллины сим Сло́вом называ́ют Благода́реніе[60].

П[ишек]. Итак сим-то О́бразом вас у́чит ваш Оте́ц? Кому̀ же вы сіе Благодаре́ніе ваше воздава́ть бу́дете?

Е[родій]. Богу, Роди́телям и Благодѣ́телям. Оно Богу Же́ртва, Роди́телям Честь, а Благодѣ́телям Воздая́ніе. Облада́тели суть пе́рвыи Благодѣ́тели.

П[ишек]. Чу́дная Фо́рма Воспита́нія. У нас бы осмѣя́ли из Ног до Головы̀ вас. Гдѣ сія Мо́да? Развѣ в Лунѣ́ или в ди́кой Аме́рикѣ?

Е[родій]. Оте́ц наш вельми̇̀ стра́ннаго Се́рдца. Из Ты́сящи Серде́ц едва̀ одно̀ найти̇̀, согла́сное ему.

П[ишек]. Так что́ же про́тчее?

Е[родій]. Так не диви́теся Чу́дной Фо́рмѣ.

П[ишек]. Как же так? Видь не до́лжно отстава́ть от Люде́й, а Лю́де и Мо́да – одно То.

Е[родій]. О! о! Он от сея̀ Думы̀ далеча́е, нежели Кита́йская Столи́ца[61] от Португа́лскія[62]. Он нам ча́сто пречасто сію При́тчу спѣва́ет:

По Мосту̀, Мосто́чку с Наро́дом ходи̇̀,
По Ра́зуму ж Его себе не веди̇̀[63].
За Жуко́м по́лзая, влѣ́зешь и сам в Гли́нку[64].

Он всегда благовѣсти́т нам, что Мо́да то́жде есть, что Мыр. Мыр же есть Мо́ре потопля́ющихся, Страна̀ морово́ю Я́звою прокаже́нных, Огра́да лю́тых Львов, Остро́г плѣненных, То́ржище Блу́дников, У́дица Сластолю́бная, Пещь, распаля́ющая По́хоти, Пир бѣсну́ющихся, Лик и Корово́д Пяносумозбро́дных, и не истрезвля́тся, до́ндеже изнуря́тся[65]. Кра́тко сказа́ть: Слѣпцы̀ за Слѣпце́м в Бе́здну гряду́ще[66]. Блаже́н Муж! иже не иде́т на Путь его[67]. В Нача́лѣ видь Врата̀ Его кра́сны и Путь простра́нный, Коне́ц же его – непроходи́мая Про́пасть, нетре́нная Де́бря, Бе́здна глубо́ка. Ах! каковы́х он прие́млет к себѣ? Каковы́ми же па́ки отпуща́ет от себе Ю́нош? Если́ бы ва́ше, Дѣ́ти мои, Око прозира́ло так, как мое, показа́лися бы и в ва́ших Оча́х Сле́зы. Но Око ваше есть слѣ́по, а Злодѣ́й ваш хитр, сіе источа́ет мнѣ Сле́зы. О Ю́ноши! Когда помышляю о вас, в Мыр устремля́ющихся, нелзя̀, чтоб не па́ла мнѣ во Ум При́тча о Во́лкѣ, кой, пожерши Ма́терь незло́бных А́гнцев и надѣв Ко́жу ея на себе, прибли́жился к Ста́ду. Сын же, уви́дѣв мни́мую Ма́терь свою, со всѣх Сил устреми́лся к ней, а за ним безчи́сленныи[68]. Та́кожде мнѣ прихо́дят на Па́мять наша Бра́тія – Пти́цы Тетервакі̀, ганя́ющіися за Изоби́ліем Пи́щи и уловля́емыи. Но Ча́йки, Сосѣ́дки и Дя́тлы бережли́вѣе их сто́лько, ско́лько Е́лени и Сайга́ки Ове́ц и Воло́в. Послу́шаите, Дѣ́ти, Отца̀ ва́шего Пѣ́сеньки сея̀:

Будь дово́лен Ма́лым[69]. За Мно́гим не гони́ся.
Сѣ́ти просте́рты на Лов, вельмі̀ береж́и́ся.
Я вам предска́зываю: Роско́шно не жи́ти.
На таковых-то всегда запина́ют Сѣ́ти.
Три́ста па́ли в Нево́лю по горя́чей Стра́сти.
Шесть-Со́т пла́чут в Болѣ́знях за вре́менны Сла́сти.
Кто благода́рен Богу, тот Ма́лым дово́лен.
А Ропотни́к всѣм Мы́ром не сыт и не по́лен.
Благода́рная Душа избѣжи́т от Сѣ́ти.
Вмѣ́сто же Ея̀ в Сѣ́ти попаде́т несы́тый.

Не Пра́вду ли я сказа́л, Госпо́же моя, что Оте́ц наш Нравоуче́ніе всегда̀ печатлѣ́ет Благода́рностію? Во Благода́рности (речѐ) так сокры́лося вся́кое Благо, как Огнь и Свѣт утаи́лся во Кремешкѣ̀. Вѣ́рую и исповѣ́дую. Кто бо мо́жет возложи́ть Ру́ки на Чуждое, аще не пре́жде погубит Благода́рность,

дово́лствующуюся Со́бственным Своим, посыла́емым Ей от Бога? Из Неблагода́рности Уны́ніе, Тоска̀ и Жа́жда. Из Жа́жды – За́висть. Из За́висти – Лесть, Хище́ніе, Татьба̀, Кровопроли́тіе и вся Беззако́ній Бе́здна. В Безднѣ же сей ца́рствует вѣ́чная Печа́ль, Смуще́ніе, Отча́яніе и с неусы́пным Че́рвіем У́дка, увя́зшая в Се́рдце.

Сим О́бразом живе́т весь Мыр.

П[ИШЕК]. Но, Друг мой! Поко́ль Мыр впаде́т в Ров Отча́янія, вы, с ва́шею Боги́нею, Благода́рностію, пре́жде поги́бнете от Гла́да, не научи́вшися сыска́ть Мѣ́сто для Пропита́нія.

Е[РОДІЙ]. Так ли? В сем-то ли Блаже́нство живе́т? Имѣ́ть Пропита́ніе? Ви́жу у́бо ны́нѣ, что по ва́шей Желу́дковой и Черева́той Филосо́фіи блаже́ннѣйшая есть заса́женная в Тюрму̀, не́жели во́льная Свинья̀.

П[ИШЕК]. Вот он! Чорт зна́ет, что пое́т. Развѣ же Го́лод – то не Му́ка?

Е[РОДІЙ]. Сію̀ Му́ку исцѣ́лит Мука̀.

П[ИШЕК]. Да гдѣ же Еѐ взять?

Е[РОДІЙ]. Когда Свинія̀ имѣ́ет, как ли нам не доста́ть Пи́щи? Да и гдѣ вы ви́дите, что Свинія̀ или наш Брат, Тетерва́к, от Гла́да умира́ет: но от Прожо́рства или умира́ет, или страда́ет. Мо́жет ли быть Безу́міе безумнѣ́йшее и ме́рзостнѣйшая Неблагода́рность Богу, промышля́ющему о нас, как боя́ться Гла́да? Ну́жнаго видь Никто не лиша́ется. Почто клеве́щете на Влады́ку Вселе́нныя, аки бы Он Гла́дом погубля́л свои́х Домоча́дцов? Пи́ща Насу́щна от Небе́снаго Отца̀ всѣм пода́ется Тваря́м. Будь только ма́лым дово́лен. Не жа́жди Нену́жнаго и Ли́шняго. Не за Ну́жным, но за Ли́шним за́ Море плову́т. От Нену́жнаго и Ли́шняго – вся́кая Тру́дность, вся́ка Поги́бель. Всякая Ну́жность видь есть де́шева, и вся́кая Ли́шность есть до́рога. Длячего до́рога и труднà? Длятого, что не ну́жна, и напротив того.

Мы Га́йстры есмы̀. Я́мы Зе́ліе, вкуша́ем Зе́рно, поя́да́ем Зми́и, рѣ́дко снѣда́ем Буфо́ны, и Пи́щи никогда не лиша́емся, то́лько бои́мся Прожо́рливости. О Боже! Ка́я Чародѣ́йка ослѣпи́ла О́чи на́ши не ви́дѣти, что Приро́дная Ну́жда ма́лою Ма́лостію и Ма́лским Ма́лым удовля́ется и что необузда́нная По́хоть есть То́жде, что Питли́вая Пія́вица, рожда́ющая во еди́н День Ты́сящу Дще́рей, никогда́же ре́кших: "Довлѣ́ет!"[70]

П[ИШЕК]. Отры́гну Сло́во Е́ллинское μάλα εὖ (ма́ла Эѝ) или Ту́рское: Пек Эѝ. "Вельмѝ до́брѣ". "Благоже!"[71] Но Питли́вая Пія́вица разноо́бразно из Околи́чностей мо́жет видь помалу-малу насоса́ть себѣ́ мно́гаго Добрецà, но ужѐ суха́я ваша, нема́занаяа[72], по Посло́вицѣ, и нѣма́я Благода́рность, скажѝ, молю̀, кі́я вам принесе́т Плоды̀? Чино́к ли? или Гру́нтик? или Импері́а́лик[73]? Что́ ли? Скажѝ, умилосе́рдись!

Е[РОДІЙ]. Онà нам не прино́сит мно́гих Плодо́в, но Еди́н вели́кій.

П[ИШЕК]. В одно́м не мно́го видь До́браго на́йдешь.

Е[РОДІЙ]. Отец наш славосло́вит, что все Вся́ческое, вся́кая Вся́чина и вся́кая Сплѐтка, соплета́ющая Мно́жество, нѣсть Блаже́нная, то́кмо Блаже́нное есть еди́но То́е, что Еди́ное то́чію есть. На сем Еди́ном, сего̀ же ра́ди и Свято́м, Пти́ца обрѣ́те себѣ́ Хра́мину, и Го́рлица Гнѣздо̀ себѣ́[74],

Еродíево же Жили́ще предводи́телствует и́ми[75]. Окая́нен (рече) всяк Человѣ́к есть и всу́е мяте́тся[76], не обрѣ́тшій Еди́ное.

П[ишек]. Да пода́й же мнѣ́ в Ру́ки о́ное твое Еди́ное!

Е[родій]. Прему́драя и цѣлому́драя Госпо́же! Наше Добро̀ во Огнѣ̀ не гори́т, в Водѣ̀ не то́нет[77], Тля не тлит, Тать не кра́дет[78]. Как же вам показа́ть? Я единосерде́чен Отцу̀ е́смь и в Том, что Ща́стія и Неща́стія нельзя̀ ви́дѣть. Обо́е сіе Дух есть. Простѣ́е сказа́ть: Мысль. Мы́сли в Се́рдцѣ, а Се́рдце с ни́ми, бу́дьто со свои́ми Кри́лами. Но Се́рдце неви́дное. Ве́дро ли в нем и Весна̀, и Брак? или Война̀, Мо́лнія и Гром? не ви́дно. Отсю́ду-то и Прелще́ніе, когда̀ Неща́сных Щасли́выми, вопре́ки же блаже́нных тво́рим бѣ́дными.

П[ишек]. Одна́к я ничему̀ не вѣ́рю, поко́ль не ощу́паю и не уви́жу[79]. Такова́я у мене из млады́х Лѣт Мо́да.

Е[родій]. Сія̀ Мо́да есть Слѣпе́цкая. Он ничему не вѣ́рит, поко́ль не ощу́пает Лбом Стѣны̀ и не паде́т в Ров.

П[ишек]. По кра́йней Мѣ́рѣ, назови́ И́менем Духо́вное твое о́ное Еди́но. Что́ ли оно?

Е[родій]. Не хо́чется говори́ть. Пе́вно, Оно вам посты́лою пока́жется Пу́стошью.

П[ишек]. Здѣ́лай Ми́лость, Откро́й! Не му́чи[80].

Е[родій]. Оно Е́ллински имену́ется: Χαρὰ[81], или Εὐφροσύνη (Эвфроси́на)[82].

П[ишек]. Но протолку́й же, Христа̀ ра́ди, Что значи́т сія твоя̀ Ха́ря?

Е[родій]. Бу́дете видь смѣя́ться.

П[ишек]. Что ж тебѣ̀ Ну́жды? Смѣх сей есть Прія́тельскій.

Е[родій]. Оно есть Весе́ліе и Ра́дость[83].

П[ишек]. Ха! ха! ха! ха!.. Христа̀ ра́ди, дай мнѣ̀ отдохну́ть… Умо́ришь Смѣ́хом… Здра́вствуй же и ра́дуйся, Гол да Весіо́л[84]! Ты мнѣ̀ сим Смѣ́хом на три Дни Здра́вія призапа́сил.

Е[родій]. Для мене видь лу́чше Весе́ліе без Бога́тства, не́жели Бога́тство без Весе́лія.

П[ишек]. О Ма́ти Божая! Поми́луй нас… Да отку́ду же тебѣ̀ Ра́дость сія и Весе́ліе? Оттуду, что ты Гол? Вот! в каку́ю Пу́стошь ва́ша вас приво́дит Благода́рность. Харашо̀ весели́ться тогда̀, когда̀ есть Чем. Весе́ліе так, как Благово́нное Я́блочко. Оно не быва́ет без Я́блони. Наде́жда есть сего Я́блока Я́блонь. Но не тве́рда Ра́дость, Вѣ́тренно Весе́ліе есть что́ ли? Пуста́я Мечта̀, Мече́тна Пусты́ня, Со́ніе востаю́щаго[85].

Е[родій]. Вои́стину та́ко есть[86]. Всяк Тѣм весели́тся, Что обожа́ет. Обожа́ет же То́е, на Что надѣ́ется. Павли́н[87] надѣ́ется на Красоту̀, Со́кол на Быстроту̀, Оре́л на Вели́чество, Еро́дій же весели́тся Тѣм, что Гнѣздо̀ его Тве́рдо на Еди́нѣ. Порица́ете во мнѣ Тое, что я Гол, да Весіо́л[88]. Но Сіе́ же то Са́мое весели́т мене, что моя Наде́жна Надѣ́жа не на бога́тствѣ. Надѣ́ющійся на Бога́тство в кипя́щих Морски́х Волна́х и́щет Га́вани. Ра́дуюся и веселю́ся, яко Гнѣздо̀ наше не на Са́харном Ліодкѣ́[89], не на золото́м Пѣ́скѣ, не на

Буя́ном Возкѣ́, но на О́блачном Столпѣ́[90] Возлю́бленнаго Хра́ма, краса́щаго всю Ки́фу, Ки́фу Адама́нтову, Свята́го Петра̀ Ки́фу, Е́йже Врата̀ А́дова во Вѣк не одолѣ́ют[91]. В про́тчем, в ку́ю Суету̀ наша нас вово́дит Бл[а]года́рность? Не клевещи́те Еѐ! Она никогда̀ не низво́дит во Врата̀ А́дова[92]. Она избавля́ет от Врат Сме́ртных. Благода́рность вхо́дит во Врата̀ Господня[93], Неблагода́рность во А́дская, возлюби́в Суету̀ Мы́ра сего, паче Бы́серей, и́же суть За́повѣди Господни, и Путь Нечести́вых[94], аки Свинія̀ Бла́то, предизбра́вшая паче Пути̇̀, и́мже хо́дят Блаже́нны Непоро́чныи[95]. Что бо есть о́ный Бог: "в нихже Бог Мы́ра сего ослѣпи́л Ра́зумы"[96]? Бог сей есть Неблагода́рность. Всѣ, Ду́хом Ея̀ води́мыи, а́ки Ста́до Гергесе́нское, потопля́ются во Е́зерѣ Суе́т и увяза́ют во Бла́тѣ свои́х Тлѣ́нностей, яду́ще вся Дни Живота своего[97] и не насыща́ющеся[98], жа́ждущіи, ропотли́вы и День от Дня неблагода́рны. Поне́же бо не искуси́ша Божія За́повѣди имѣ́ти в Ра́зумѣ и презрѣ́ли вкуси́ти А́нгелскаго сего Хлѣ́ба, услажда́ющаго и насыща́ющаго Се́рдце, сего ра́ди предадѐ их Вы́шній во Свинны́и Мудрова́нія, иска́ти Сы́тости и Сла́дости там, гдѣ Ея̀ не быва́ло, и боя́тися Стра́ха, идѣ́же не бѣ Страх[99], дабы из еди́ныя Несы́тости 300 и из еди́ныя Неблагода́рности 600 роди́лося Дще́рей во Истомле́ніе и Муче́ніе Сердца́м и Тѣлеса́м их, и во Исполне́ніе Иса́иных Слов: "Са́ми себѣ ражжего́сте Огнь Вожделѣ́ній ва́ших, ходи́те у́бо во Пла́менѣ Огня̀ ва́шего и опаля́йтеся"[100]. Не Го́рдость ли низве́ргнула Сатану̀ в преиспо́днюю Бездну? Она изгна́ла из Ра́я Ада́ма. Что убо есть Рай? Что́ ли есть Благови́дная Свѣ́тлость Высоты̀ Небе́сныя[101], аще не За́повѣди Господни, просвѣща́ющія О́чи? Что же па́ки есть Го́рдость, аще не Бѣсо́вская Му́дрость, предпочита́ющая Драгоцѣ́нныя Оде́жды, сла́стныя Тра́пезы, свѣ́тлыя Черто́ги, позлаще́нныя Колесни́цы, и а́ки бы Престо́л свой поставля́ющая вы́шше Ски́птра и Царствія Божія, вы́шше Во́ли и За́повѣдей Его? Не то́лько же, но и всѣ Служе́бныи Ду́хи[102] (Разумѣ́й, Нау́ки Мырски́я) возно́сятся и возсѣда́ют вы́шше Цари́цы своея, вы́шше Божія Прему́дрости. Кто есть Ма́ти сих Бляди́вых и Презо́рливых Бѣ́сиков? Го́рдость. Го́рдости же Кто Ма́ти? За́вист. За́висти же Кто? По́хоть. По́хоти же Кто? Неблагода́рность. Неблагода́рности же Кто? Никто̀! Тут Ко́рень и А́дское тут Дно. Сія а́дская Ду́шка, жа́ждна Утро́ба, А́лчная Бе́здна, Рай За́повѣдей Господних презрѣ́вшая, никогда́же ничи́мже удовля́ется. До́ндеже живе́т, Пла́менем и Хвра́стіем По́хотей опаля́ется. По Сме́рти же Го́рѣе жже́тся У́гліем и Жу́пелем своих Вожделѣ́ній. Что бо есть Се́рдце, аще не Пещь, горя́щая и дыма́щая вѣ́чно? Что же па́ки есть Смерть, аще не от Снов Гла́вный Сон? Беззако́нную бо Душу, не спя́щую видь во вну́треннем Суди́лищѣ, Зерца́лом, тайнообразу́ющим жи́во Беззако́нія, та́йно уязвля́ет свѣ́жая Па́мять, во Снѣ́ же Го́рѣе ужа́сными Ме́чтами, Стра́шными Привидѣ́ній Теа́трами и Дикообразными Страши́лищами смуща́ет и му́чит Та́яжде Вѣ́чности Па́мятная Кни́га, грозя́щи Досто́йною Ме́стю. Из Неблагода́рнаго Се́рдца, а́ки и Горни́ла Вавило́нскаго[103], По́хотный Огнь Пла́менными Кри́лами развѣва́яся, Наси́ліем Се́рдце восхища́ет, да, Я́же ненави́дит, Та́яжде и тво́рит и Тѣ́мижде му́чится. Ничто́же бо есть

Вѣ́чная Му́ка, то́кмо от Са́маго себе осужда́тися, бы́ти Досто́йным Ме́сти. Грѣх же Досто́инством, а́ки Жа́лом, уязвля́ет Душу, покрыва́ющей Тмѣ и находя́щу Стра́ху[104]. Надлѣта́ет же Страх отту́ду, я́ко По́мыслы, не обрѣта́я По́мощи, а́ки Га́вани, и не ви́дя ни ма́лаго Свѣ́та НАДЕ́ЖДЫ, помышля́я, ужаса́ются, Разсужда́я, недоумѣва́ют, Ка́ко бы улу́чити ИСХО́Д Злоключе́нію?.. Отсю́ду раскаева́ются без По́лзы, боля́т без Отра́ды, жела́ют без НАДЕ́ЖДЫ. Вот сей есть ИСХО́Д Се́рдцу Неблагода́рну!

ПИ́ШЕК. Уа̀! Как Балала́йку, нала́дил тебе твой Оте́ц. Бряца́ешь не во́вся Глу́по. Для мене ми́ло, что Се́рдце есть то́ же, что Пещь.

Е[РОДІЙ]. Вся́кое Се́рдце есть Же́ртвенник, О́гнище или Камино́к…

П[ИШЕК]. Что ж ты замо́лк?

Е[РОДІЙ]. Жела́ніе есть то неугаса́емый Огнь, День и Нощь горя́щій. Дрова̀ суть то Вся, жела́емая на́ми. Сіе Горни́ло и сія Бе́здна, У́гліе О́гненное[105], Куре́ніе Ды́ма восходя́щія до Небе́с и нисходя́щія до Бездн[106] Пла́менныя Во́лны вѣ́чно изблева́ет, са́ма су́щи Морски́х Бездн и Ши́рша Небе́с всѣх[107]. Тут-то сли́чно подоба́ет сказа́ть Святаго Іси́дора[108] Сло́во:

> “О Человѣ́че! Почто̀ ди́вишься Высота́м Звѣ́здным и Морски́м Глубина́м? Внійди̇̀ в Бе́здну Се́рдца твоего! Тут-то диви́ся, аще и́маши О́чи”[109].

О! глубо́кое Се́рдце Человѣ́ку. И Кто позна́ет Его̀[110]? О! Се́рдце и Во́ля. Безпредѣ́льный и Безконе́чный А́де!

П[ИШЕК]. Видь же и твое Се́рдце гори́т, кури́т и Дыми́тся. Кипи́т, клоко́щет, пѣ́нится. Так ли?

Е[РОДІЙ]. Со́дома видь гори́т, кури́т и про́тчая, си́рѣчь неблагода́рное Се́рдце. О всих бо Неблагода́рных пи́шется: “Го́ре им! яко в Путь Ка́инов пойдо́ша…”[111] Но не всѣ же суть Сердца̀ Ка́иновы. Суть и А́велевы Же́ртвенники, Благово́нный, яко Кади́ло Дым, возвѣва́ющіи во Обоня́ніе Господа Вседержи́теля[112]. Не вѣ́сте ли, Госпо́же моя, я́ко Пеларгія́нскій Род есмы̀, ражда́емыи ко Благода́рности? Сего ра́ди и от Человѣ́к Благочести́выи нашим И́менем знамена́ются “Ѐро́діос”. “Божіе бо Бл[а]гоуха́ніе есмы̀”[113]. “Не воздае́м Безу́мія Богу”[114]. “Тща́ніем не Лѣни́вы. Духом горя́ще. Господе́ви рабо́тающе. Упова́ніем ра́дующеся. Ско́рби терпя́ще. В Моли́твах пребыва́юще”[115]. “О Всем благодаря́ще. Всегда̀ ра́дующеся”[116].

П[ИШЕК]. Ра́звѣ же у вас Бл[а]гоче́стіе и Благода́рность есть То́жде?

Е[РОДІЙ]. Ра́звѣ́ же То не То́жде есть: Благо́е че́ствовать и Благі́й Дар за Бла́го почита́ть? Благоче́стіе че́ствует тогда̀, когда̀ Благода́рность почте́т за Благо́е. Благоче́стность есть Дщерь Благода́рности. Благода́рность есть Дщерь Ду́ха Вѣ́ры. Тут ВЕРХ… Вот вам Арара́тска Гора̀!

П[ИШЕК]. Признаю́ся, Дру́же, что Се́рдце мое ну́дится диви́тися Се́рдцу, неопи́санной (по Глаго́лу твоему) Бе́зднѣ. Оно мнѣ Час от Часу̀ удиви́телнѣе. Сло́во твоѐ дѣ́йствует во мнѣ, бу́дьто Жа́ло, впуще́нное в Се́рдце Пчело́ю.

Е[РОДІЙ]. Сего̀ ра́ди ублажа́ю вас.

П[ИШЕК]. О чем?

Е[родій]. О Том, что ва́ше Жела́ніе, или Аппети́т, на́чал остри́тися ко еди́ной сладча́йшей и Спаси́телнѣйшей со всѣх Пи́щей Пи́щѣ. Как Денни́ца Со́лнце, так сіе Зна́меніе веде́т за собо́ю Здра́віе. Неду́жной Утро́бѣ ме́рзка есть Ядь са́мая Лу́чшая, и Яд для нея̀. Здра́вое же и обновле́нное, я́ко О́рляя Ю́ность[117], Го́сподем Се́рдце преобража́ет и Яд в сладкополе́зну Ядь. Кая Спаси́телнѣе Пи́ща, как Бесѣ́да о Богѣ? и Всѣ гнуша́ются. Что го́рестнѣе есть, как Пароксизмами[118] Мырски́х Суе́т волнова́тися? и Всѣ услажда́ются. Отку́ду сія Превра́тность? Отту́ду, яко Глава̀ у них боли́т. Бо́льны, послѣ́ды же ме́ртвы, и нѣсть Елиссе́я сих Умонеду́жных и Сердобо́льных О́троков воскреси́ти[119]. Что бо есть в Человѣ́кѣ Глава̀, аще не Се́рдце? Ко́рень Дре́ву, Со́лнце Мы́ру, Царь Наро́ду, Се́рдце же Человѣ́ку есть Ко́рень, Со́лнце, Царь и Глава̀. Ма́ти же Что́ ли есть боля́щаго сего О́трока, аще не Перло-Ма́терь, Плоть Тѣ́ла нашего? соблюда́ющая во Утро́бѣ свое́й Бы́сер о́ный: “Сыне! Храни̇̀ Се́рдце твое”[120]. “Сы́не! Дажд мнѣ̀ Се́рдце твоѐ”[121]. “Се́рдце чи́сто сози́жди во мнѣ, Боже”[122]. О Блаже́н! сохрани́вшій цѣ́ло Цѣ́ну сего Маргари́та[123]! О Благода́рносте! Дщерь Господа Сава́ѳа! Здра́віе, Жизнь и Воскресе́ніе Се́рдцу.

П[ишек]. Пожа́луй, ещѐ Что́-либо поговори̇̀ о Се́рдцѣ. Вельми̇̀ люблю̀.

Е[родій]. О любезная Госпо́же моя! Повѣ́рьте, что соверше́нно бу́дете споко́йны тогда̀, когда̀ и ду́мать, и бесѣ́довать о Се́рдцѣ не бу́дет вам ни Омерзѣ́нія, ни Сы́тости. Сей есть са́мый Благоро́дный Глум. Люби́тели же его нарече́нны: “Ца́рское Свяще́ніе”[124].

П[ишек]. Длячего?

Е[родій]. Длятого, что вся про́тчая Дѣла̀ суть Хвост. Сіе́ же есть Глава̀ и Царь.

П[ишек]. Ба! А Что значи́т Глум? Я во́вся не разумѣ́ю. Мню, яко Иностра́нное Сло́во сіе.

Е[родій]. Ника́ко. Оно есть Ветхослове́нское. Значи́т То́ же, что Заба́ва[125]. Е́ллински Διατριβή[126] (Діатріба̀)[127]. Си́рѣчь Провожде́ніе Вре́мени. Сей Глум толи́ко вели́к, яко нарочи́то Бог возбужда́ет к нему̀: “Упразднитеся и уразумѣ́йте”[128]. Толи́ко же сла́вен, яко Дави́д им, я́коже Ца́рским, хва́лится: “Поглумлю́ся в За́повѣдех твоих”[129]. Дре́вле еди́н то́чію Изра́иль се́ю Заба́вою утѣша́лся и нарече́н Язы́ком святым[130], Про́тчіи же Язы́цы, гоня́щіи и храня́щіи Су́етная и Ло́жная[131], – Пса́ми и Свиніями[132]. Сей Ца́рскій Те́атр и ди́вный Позо́р всегда был При́сный и неразлу́чный всѣм Любому́дрым, Благочести́вым и Блаженным Лю́дем. Вся́кое Позо́рище веде́т за собо́ю Ску́ку и Омерзѣ́ніе, кромѣ сего̀. Па́че же сказа́ть: чем бо́лѣе зри́тся, тѣм живѣ́е рве́тся Ре́вность и Жела́ніе. Ели́ко внутреннѣ́е отверза́ется, то́лико множа́йшая и сладча́йшая Чудеса́ открыва́ются. Не се́й ли есть сладча́йшій и несы́тый Сот Вѣ́чности? Мыр не-сы́тый есть, яко не удовля́ет. Вѣ́чность несы́та, яко не огорча́ет. Сего ра́ди глаго́лет: “Сы́не! храни̇̀ Се́рдце твое”[133]. Разжева́в, скажи́те так: “Сы́не! Отврати̇̀ О́чи твои̇̀ от Суе́т Мырски́х. Переста́нь примѣча́ть Вра́ки Его. Обрати̇̀ Серде́чное О́ко твое во твое́ же Се́рдце. Тут дѣ́лай Наблюде́нія. Тут стань на Стра́жѣ со Аввакýмом[134]. Тут

тебѣ Обсерватóріум. Тут-то ýзриш, чего никогдà не видáл. Тут-то надúвишься, насладúшься и успокóишься".

П[ИШЕК]. Но длячегò, скажú мнѣ, всѣ Сéрдце презирáют?

Е[РОДІЙ]. Длятого, что Всѣ Егò Цѣны̀ не прозирáют. Сéрдце подóбно Царю̀, во Убóгой Хúжинкѣ и в Рúзѣ живýщему. Всяк Его презирáет. А Комý явúлося Велúчествіе Его, Тот, пад ниц, раболѣпно Ему покланя́ется и Сколь мóжно, все презрѣв, наслаждáется Его и Лицà, и Бесѣды. Слóво сіе: "Сы́не! хранѝ Сéрдце твое"[135] – сей Толк и Сок утаевáет. Сы́не! Не взирáй на То, что твое Тѣлúшко есть Убóгая Хúжинка и что Плоть твоя есть Плéтка и Тка́нка Простонарóдная, Пóртище пóдлое, слáбое и нечúстое. Не судѝ по Лицý Ничегò, Никогò, ни Себе[136]. В Хúжинкѣ той и под Убóгою тóю Одéждою найдешь там Царя̀ твоего, Отцà твоего, Дом твой, Ковчéг Его, Кúфу, Гáвань, Пéтру и Спасéніе твое[137]. Бы́стро тóлько Хранѝ, блюдѝ и примѣчай. А когда пáки Давúд говóрит: "Поглумлю́ся в Зап[овѣдех] твоих"[138], – не Тó же ли есть, что сказáть Так: "Наслаждýся твоего Лицà, Словéс твоих, Совѣтов и Повелѣній". Сáмое видь Велúчествіе Егò неизречéнно удивля́ет Прозорлúвца. Не пусты́й видь Вопль сей: "Исповѣмся Тебѣ, яко стрáшно удивúл мя еси"[139]. В Дрéвняя Лѣтà междý Любомýдрыми востáл Вопрóс сей: "Что ли есть Найбольшее?.." О сем Всѣ размышля́ли чрез дóлгое Врéмя, Лѣтом и Зимóю, Нóщію и Днем. Породúлися о Сем Кнúги. Отдавáлося от Учéных Гор, по всей Вселéннѣй, мнóгое мнóгих Отвѣтов и разногласное Э́хо. Тогдá-то размѣсúшася и сліяшася Язы́цы. Востáл Язы́к на Язык, Головà на Гóлову, Рáзум на Рáзум, Сéрдце на Сéрдце… В сем Столпотворéніи обрѣтеся Муж нѣкій, не Учéный, но Себѐ Прозрѣвшій. Сей, паче Надéжды, Обезглáвил Голіáѳа. Смутúлася и воскипѣла вся Мусикі́я, поющая Пѣсни бездýшному Истукáну, тлѣнному сему Мы́ру, со Златóю его Главóю, Сóлнцем[140]. Злóба Прáвдѣ приразúлась, но о Кúфу вся разбúлась[141]. Востáли борю́щія Вóлны, но Побѣду достáла слáвна сія СЛА́ВА:

"Посредѣ (речѐ) вас живéт То, что Превы́шше Всегò Есть"[142].

О Боже! Коль не слúчна Мусикі́я без СВЯТАГО ДУХА твоего!

И Коль смѣхотвóрна есть Премýдрость, не познáвшая себѐ!

Сего рáди молю̀ вас, Любéзная Госпóже моя, не смѣйтеся и не хулúте Отцà моего за то, что Ничегò нас не научúл, кромѣ Благодáрности. Я стáну плáкать, утекý и полечý от вас.

П[ИШЕК]. Постóй! Постóй! Любéзный мой Ерóдій! Ны́нѣ не тóлько не хулю̀ Отца твоего, но и благословлю и хвалю̀ Его. Ны́нѣ нáчало мнѣ, аки У́тро зарѣть, тáко открывáтися, коль велúкое Дѣло есть БЛАГОДА́РНОСТЬ! Сотворѝ Мúлость, ещѐ хотя̀ мáло побесѣдуй.

Е[РОДІЙ]. О Добродѣйко моя! Порà мнѣ за моим Дѣлом лѣтѣть.

П[ИШЕК]. Дрýже мой Сердéчный! я знáю, что Отéц твой есть милосéрдая и благочестúвая Душа. Не разгнѣвается за сіѐ.

Е[РОДІЙ]. Чего ж вы желáете?

П[ИШЕК]. Ещѐ о сéм же хоть мáло побесѣдуем.

Е[РОДІЙ]. Стáнем же и мы ловúть Птúцу Ты́сячу Лѣт.

П[ИШЕК]. Что се ты сказа́л?

Е[РОДІЙ]. Вот Что! Нѣ́кій Мона́х 1000 лѣт лови́л прекраснѣ́йшую из всѣх Птиц Пти́цу[143].

П[ИШЕК]. Знал ли он, что уло́вит?

Е[РОДІЙ]. Он знал, что Еѐ во Вѣ́ки не уло́вит.

П[ИШЕК]. Длячего́ ж себе пу́сто труди́л?

Е[РОДІЙ]. Как пу́сто, когда̀ забавля́лся? Лю́де Заба́ву купу́ют. Заба́ва есть Врачевство̀ и Оживотворе́ніе Се́рдцу.

П[ИШЕК]. Вот ра́звѣ чу́дный твой Глум и Ди́вная Діатриба̀[144]!

Е[РОДІЙ]. Вои́стину чу́дна, ди́вна и Прекраснѣ́йша Пти́ца есть Вѣ́чность.

П[ИШЕК]. О! когда̀ Вѣ́чность лови́л, тогда̀ не всу́е труди́лся. Вѣ́рую, что она сла́же Ме́да. Посему̀ вели́кое Дѣ́ло есть Се́рдце, яко оно есть Вѣ́чность.

Ер[одій]. О любе́зная Ма́ти! И́стину Рекла̀ еси̇̀. Сего толи́каго Да́ра и Еди́наго Блага слѣпа́я Неблагода́рность не чу́вствуя, за 1000 Бездѣ́лиц всякій День ро́пщет на Про́мысл Вѣ́чнаго и сим опаля́ется. Обрати́ся, окая́нное Се́рдце, и взглянь на Себе са́мое, и вдруг оживотвори́шься. Почто ты забы́ло себе? Кто отве́рзет О́ко твоѐ? Кто воскреси́т Па́мять твою? Блаже́нная Бе́здно! ка́ко Во́ля твоя низве́ргнула тебе во Мра́чную сію Бездну? преобрази́в Свѣт твой во Тму. Любе́зная Ма́ти! разумѣ́ете ли, Отку́ду ро́дится Ра́дуга?

П[ИШЕК]. А скажи, пожа́луй: Отку́ду? я не зна́ю.

Ер[одій]. Когда̀ смо́трит на себе в Зерца́лѣ пречи́стых О́блачных Вод Со́лнце, тогда̀ его̀ Лицѐ, явля́емое во О́блаках, есть Ра́дуга. Се́рдце Человѣ́ческое, взира́я на свою са́мую Ипо́стась, вои́стину рожда́ет Предѣ́л Обурева́ній, и́же есть Ра́достная о́ная Дуга̀ Но́ева:

Пройшли̇̀ Облака̀. Ра́достна Дуга̀ сія́ет.
Пройшла̀ вся Тоска̀. Свѣт наш блиста́ет.
Весе́ліе серде́чное есть чи́стый Свѣт Ве́дра,
Когда̀ минова́л Мрак и Шум мырска́го Вѣ́тра[145].

Дуга̀! Прекра́сна Сія́ніем свои́м, Ка́ко ты ны́нѣ отемнѣ́ла? Денни́це Пресвѣ́тлая? Ка́ко ны́нѣ с Небесѐ спа́ла еси?

А́у! Низве́ргла Тебѐ Го́рдость, Дщерь безчу́вственныя Неблагода́рности, предпоче́тшая Хо́бот па́че Главы̀, Сѣнь преходя́щу паче Мамвріи́скаго Ду́ба[146]. Е́же бо Кто Обожа́ет, в То себѐ преобража́ет. Удиви́тельно! Ка́ко Се́рдце из Вѣ́чнаго и Свѣ́тлаго преобража́ется в те́мное и сокруше́нное? утверди́вшися на Сокруше́ніи Пло́ти Тѣ́ла своего. Тако́в, аще себѣ́ Зол, Кому̀ добр бу́дет[147]? “Разуми́вый же Пра́ведник себѣ́ Друг бу́дет”[148] и “Сте́зи своя посредѣ́ себе упоко́ит”[149]. Сіе есть И́стинное, блаже́нное Самолюбіе: имѣ́ть До́ма, внутрь себе, все свое некрадо́мое Добро̀, не надѣ́яться же на Пусты́я Ру́ги и на нару́жныя Око́лицы Пло́ти своея, от са́маго Се́рдца, аки Тѣ́нь от своего Ду́ба, и аки Вѣ́твы от Ко́рене, и аки Оде́жда от нося́щаго еѐ, зави́сясящія. Вот тогда́-то уже рожда́ется нам из Благода́рности Ма́терь подо́бная Дщерь, Е́ллински имену́емая Αὐτάρκεια[150] (Автаркѣ́я), си́рѣчь

Самодово́льность, быть са́мым собо́ю и в себѣ́ дово́льным, похваля́емая и превозноси́мая, яко Сладчайшій истиннаго Блаже́нства Плод, в пе́рвом Па́вловом Письмѣ́ к Тимоѳе́ю, в Стихѣ́ 6-м так:

"Есть Снискáніе ве́ліе, Благоче́стіе с Дово́лством"[151].

Вот вам Два Голуби́ная Кри́ла! вот вам Двѣ Денни́цы! Двѣ Дще́ри Благода́рности! Благочестность и Самодово́лность.

"…И полещу̀ и почі́ю"[152].

Да запечатлѣ́ется же сія Бесѣ́да Сла́вою Отца̀ моего Се́ю:

"Глави́зна Воспита́нія есть:

1. Благо роди́ть.

2. Сохрани́ть Пте́нцеви младо́е Здра́віе.

3. Научи́ть Благода́рности.

П[ишек]. Ба! На что ж ты подня́л Кри́ла?

Е[родій]. Проща́йте, Ма́ти. Полечу̀ от вас. Се́рдце мое мнѣ зазира́ет, что не лечу̀ за Дѣ́лом.

П[ишек]. По кра́йней Мѣ́рѣ, привита́йся з До́черьми мои́ми.

Е[родій]. Здѣ́лайте Ми́лость! изба́вте мене от ва́шего Типика̀[153].

П[ишек]. Марту́шка моя поигра́ет тебѣ́ на Лю́тнѣ. Верту́шка запое́т или пота́нчит. Они̇̀ чрез Верх благоро́дно воспи́танны и в Мо́дѣ у Госпо́д. А Ку́зя и Кузу́рка люби́мы за Красоту̀. Зна́ешь ли, что Они Пѣ́сеньки слага́ют? И вѣ́ришь ли, что они в Мо́дѣ при Дворѣ́ у Маро́кскаго Владѣ́лца? Там Сыно́к мой Па́жем. Неда́вно к свое́й Роднѣ̀ прилетѣ́л отту́да зде́шній Попуга́й и сказа́л, что Госуда́рь жалова́л Золоту́ю Табаки́рку…

Е[родій]. На что ему Табаки́рка?

П[ишек]. Ха! ха! ха! На что? Наша видь Честь зави́сит, что Никто̀ уда́чнѣе не сообразу́ется Лю́дям, как наш Род. Носи̇̀ и имѣ́й, хоть не ню́хай. Зна́ешь ли, как ему И́мя?

Е[родій]. Не зна́ю.

П[ишек]. И́мя ему Пѣ́шок. Весьма любе́зное Ча́до.

Е[родій]. Бога ра́ди! Отпуща́йте мене!

П[ишек]. Куда̀ заба́вен Скаку́н! Как живо́е Сребро̀[154], всѣми̇̀ Соста́вами ма́ет. Принц лю́бит его. Цѣ́лые Часы̀ прово́дит с ним забавля́ясь.

Е[родій]. О сем его ни ублажа́ю, ни зави́жу. Проща́йте!

П[ишек]. Посто́й, Друг мой, посто́й! А о благо́м Рожде́ніи не сказа́л ты мнѣ ни Сло́ва? Так ли? О! о! полетѣ́л! Слу́шай, Верту́шка! Что-то он, поднима́ясь, ка́жется, сказа́л…

Верту́шка. Он сказа́л, Ма́тушка Суда́рыня, вот Что! О благо́м Рожде́ніи принесу̀ вам Ка́рту.

П[ишек]. А когда́ же то бу́дет?..

Еро́діи не лгут. Он в слѣ́дующем Мѣ́сяцѣ Ма́ѣ па́ки посѣти́л сію̀ Госпожу̀. Прине́с о благо́м Рожде́ніи Сви́ток. Но не мог ниче́м Еѐ утѣ́шить, то́ль лю́тая терза́ла Еѐ Печа́ль. Никогда̀ жесточа́е не свирѣпѣ́ет Печа́ль, как в то Вре́мя, когда̀ Се́рдце наше, основа́в Надѣ́жу свою на лжи́вом Мо́рѣ Мы́ра сего̀ и на Лжека́мнях Его̀, у́зрит наконе́ц опровержéнное Гнѣздо̀ своѐ и

разоря́ющійся Град ло́жнаго Блаже́нства. Господи́н Пѣ́шок, преска́кивая из Окна̀ на Окно̀, упа́л на Двор из Го́рних Черто́гов, сокруши́л Но́ги и отста́влен от Двора̀. Сверх того, ста́ршія Дще́ри на́чали безчи́нствовать и Ха́мским Досажде́ніем досажда́ть Ма́терѣ. Вско́рѣ она у́мре. Дом же стал пуст. Тогда̀, аки Желѣ́зо на Водѣ́, восплыла̀ на Верх Пра́вда[155], я́ко силнѣ́е Всего есть Страх Божій[156] и я́ко Благочести́вая и Самодово́льная Благода́рность превосхо́дит Не́бо и Зе́млю.

Еро́дій, отлѣта́я, повѣ́сил на Цвѣту́щем Фи́никѣ Лист сей:

СВИ́ТОК,
о благом Рожде́ніи Чад,
Ра́ди благочести́вых, состра́стных и Здра́вых Роди́телей.
*

Сѣй в пе́рву и втору̀ Лунѹ̀, си́рѣчь в Ква́дру.
Сѣй, изше́д из Пи́ров и Бесѣ́д свяще́нных.
Зрѣв Мертвеца̀ или стра́шен Позо́р, не сѣй.
Заче́ншей сверх не сѣй. Не в Мѣ́ру пян не сѣй.
Заче́нша да но́сит в Мысля́х и в Позо́рах святы́х,
И в Бесѣ́дах святы́х, чу́жда Стра́стных Бу́рей,
В ти́хом Безстра́стіи, во Зрѣ́ніи Святых.

Тогда собу́дется:
“И про́йде Дух Хла́да то́нка, и та́мо Бог”. Кни́га Ца́рств[157].
Посе́м Га́йстер возне́сся выспрь, воспѣва́л Малороссі́йску Пѣ́сеньку сію:

Солове́ечку, Сва́тку, Сва́тку! Че быва́л же ты в Садку̀, в Садку̀?
Че вида́л же ты, как сѣ́ют Мак?
Вот так, так! сѣ́ют Мак. А ты, Шпа́чку, Дура́к…[158]

Сію Пѣ́сеньку Мальчики, соста́вив Лик, си́рѣчь Хор, или Корово́д, Дома́шніи Его Пѣ́вчіи, во Увеселе́ніе спѣ́вали свято́му Блаже́нному Епископу, Іоаса́фу Го́рленку[159].

Ами́нь!

Цей твір Сковорода написав десь улітку або на початку осені 1787 р. На ту пору філософ мешкав у Гусинці. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 7, арк. 1/57–16/72). Притча була вперше надрукована в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

[1] Семен Никифорович Дятлов – приятель Сковороди. Зберігав і переписував твори філософа. Принаймні один зі списків діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира» зроблений саме його рукою.

(1) Сковорода подає тут свою власну етимологію імені *Варсава*. Тим часом узвичаєне тлумачення цього слова в Україні було інакшим. Наприклад, у словнику Памви Беринди його подано як "сын обращенія" [див.: *Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 373]. Так само тлумачив це слово й Дмитро Туптало: "Варсава же толкуєтся 'сын обращенія', и аки бы того ради наречеся Іуда святый Варсавою [ідеться про того Юду, що був супутником Павла й Варнави в їхній мандрівці до Антіохії: 'Тоді постановили апостоли й старші з цілою Церквою вибрати мужів із них, і послали до Антіохії з Павлом та Варнавою Юду, що зветься Варсавва…' – Дії 15: 22], сієсть сыном обращенія, яко по преждних своих к Христу согрѣшеніях обратися к нему покаяніем с вѣрою и любовію" [див.: *Туптало Д.* Книга житій святых. – Київ, 1705. – Арк. 180 (зв.)].

(2) Таке саме пояснення імені *Вар-Іона* подає й Памва Беринда у своєму словнику [див.: *Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 373].

2 Тут це слово означає "правило".

3 Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 14: 21–22. Пор.: **Блаже́нъ мꙋ́жъ, и҆́же во премꙋ́дрости ᲂу҆мре́тъ и҆ и҆́же въ ра́зꙋмѣ своѐмъ поꙋча́етсѧ ст҃ы́ни: размышлѧ́ѧй пꙋ́ти є҆ѧ̀ въ се́рдцы своѐмъ, и҆ въ сокрове́нныхъ є҆ѧ̀ ᲂу҆разꙋми́тсѧ.**

4 Книга Псалмів 123 (124): 7. Зазвичай цей вірш цитували в повнішій версії. Пор.: "…душа наша, яко птица, избавися от сѣти ловящих" [*Суразький В.* О єдиной, истинной, православной вѣрѣ. – Остріг, 1588. – Арк. 1 (зв.) (передмова, б. п.)].

5 Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 103 (104): 15. Пор.: **хлѣ́бъ се́рдце человѣ́ка ᲂу҆крѣпи́тъ.**

6 Парафраза Євангелії від св. Луки 12: 36. Пор.: **и҆ вы̀ подо́бни человѣ́кѡмъ ча́ющымъ го́спода своегѡ̀.**

7 Неточна цитата з Книги Псалмів 114 (115): 6. Пор.: **Ѡ҆брати́сѧ, дꙋше̑ моѧ̑, въ поко́й твѡ́й.**

8 Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 58: 12. Пор.: **и҆ стєзѝ твоѧ̑ посредѣ̀ ᲂу҆поко́иши.**

9 Ἐρωδιός (гр.).

10 Πελαργός (гр.).

11 Ἐρωγάς (гр.).

12 Ciconia (лат.).

13 Bocian (пол.).

14 На Україні цей птах має понад півсотні імен. Приміром, Василь Голобородько у своїй поезійній книзі «Українські птахи в українському краєвиді» подає такі: астер, бацан, боцан, боцок, боцюн, боцюра, боцян, боцьок, бочан, бузок, бузян, бузько, бузьок, бусань, бусев, бусел, бусель, бусень, бусик, бусил, бусиль, бусіль, бусля, бусок, бусол, буська, бусько, бусьок, бусьол, буцел, буциль, буцоль, бучак, бушель, бушла, бушля, веселик, гастір, гарист, гайстер, гагув, гагів, ґлекотень, ґова, ґованя, ґовля, ґовня, ґовря, ґов'я, ґоя, жабоїд, клекотень, кліконь, лелека, неклійка, чорногуз [див.: *Голобородько В.* Українські птахи в українському краєвиді. – Харків, 2002. – С. 99–166]. Зазначмо, що Сковорода обирає саме те ім'я птаха, яке поширене на його рідній Полтавщині.

15 Лелека був символом вдячності з давніх часів. Наприклад, про вдячність лелеки говорив Клавдій Еліан («Про природу тварин», VIII, 22) [див.: Дамоклів меч. Антична новела. – Київ, 1984. – С. 121–122], а серед письменників старої України – Феофан Прокопович [див.: *Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 184].

16 Сковорода має на думці слова: **та́мѡ пти̑цы вогнѣзда́тсѧ, є҆рѡді́ево жили́ще предводи́телствꙋетъ и҆́ми** (Книга Псалмів 103 (104): 17).

[17] Сковорода має на думці слова: Ѐрѡдіа на небесѝ познà врéмѧ своѐ (Книга пророка Єремії 8: 7).
[18] Див., наприклад, емблематичний малюнок «Аист, или Бусел-птица, на себѣ носящая другую» (підпис: "Совершенное благочестіе помогает своим родителям в их нуждѣ. Pietas augusta") [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 26–27].
[19] Гр. *σύμβολον*.
[20] Книга Псалмів 17 (18): 3. Пор. емблематичний малюнок «Аиста, или буселя, гнѣздо на церквѣ» (підпис: "Здѣ безопаснѣе. Hic augusta") [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 32–33].
[21] Можливо, це парафраза Книги Премудрості Соломонової 10: 12. Пор.: всѣ́хъ сильнѣ́е є҆́сть бл҃гочéстїе. Сковорода вслід за емблематичними книжками трактував єродія також як символ набожності, віри в Христа [див.: *Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й переднє слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 48].
[22] Неточна цитата з Другої книги царств 22: 38. Пор.: не возвращу́сѧ до́ндеже скончáю и҆̀хъ. Пор. 283-ій малюнок зі збірки «Symbola et emblemata», що має назву «Аист, или бусел, попирающая змію» (підпис: "Желал бы я всѣх их перегубить. Consicere est animus") [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 72–73].
[23] Тобто 8 вересня 1787 р. [див.: *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 243].
[24] Книга Псалмів 103 (104): 17.
[25] Неточна цитата з Книги пророка Єремії 8: 7. Пор.: Ѐрѡдіа на небесѝ познà врéмѧ своѐ.
[26] Книга Псалмів 33 (34): 12.
[27] Неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 3: 21. Пор.: а҆́ще сéрдце нáше не зáзритъ нáмъ, дерзновéнїе и҆́мамы.
[28] Очевидно, це парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 30: 24. Пор.: Любѝ дꙋ́шꙋ твою̀ и҆ ᲂу҆тѣшáй сéрдце твоѐ.
[29] Книга Притч Соломонових 12: 26.
[30] Книга Псалмів 48 (49): 13, 21.
[31] Перше соборне послання св. ап. Івана 4: 3.
[32] Книга пророка Єремії 8: 7.
[33] Книга пророка Ісаї 1: 3.
[34] Неточна цитата з Книги Премудрості Соломонової 16: 29. Початок вірша звучить так: Неблагодáрнагѡ бо ᲂу҆повáнїе ꙗ҆́кѡ зи́мный и҆́ней…
[35] Очевидно, це ім'я утворене від слова "піѳік", тобто мавпа.
[36] Мавпа, яка стискає в обіймах свою дитину, – емблематичний образ поганого виховання. Див., наприклад, 557-ий малюнок із книги «Symbola et emblemata», що має назву «Старая объзьяна обниманіем задушивающая свою маленькую мартышку» (підпис: "Слѣпая любовь к дѣтям. Caecus amor sobolis") [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 140–141].
[37] Парафраза Дій св. апостолів 2: 4. Пор.: начáша глагóлати и҆́ны́ми ѧ҆зы́ки.
(3) Як запримітив свого часу Андрій Ковалівський, вимова "калі імера" вказує на те, що Сковорода мав на думці новогрецьку мову [див.: *Ковалівський А. П.* Григорій Сковорода: дослідження і переклади. – Харків, 2007. – С. 201].
[38] Див. прим. (17) до діалогу «Брань архистратига Михаила со Сатаною».
[39] Прикметник *преестественный* є відповідником лат. *supernaturaliter* – 'надприродний' – терміна, що вживався, зокрема, у ділянці схоластичної філософії та богослів'я. Наприклад, Іоаникій Галятовський писав: "…в сакраментѣ євхаристіи неподобная єст реч,

жебы *натуральтер*, способом прирожоным, силою человѣчою, тѣло Христа, Месіи нашего, могло з хлѣба статися, и жебы кровь Христова могла з вина статися, єднак *супернатуральтер*, способом надприрожоным, през вшехмоцность Бозскую, мает ся тоє стати…" [*Галятовський І.* Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 225 (зв.)–226].

[40] Пор. народне прислів'я: "Не та мама, що вродит, а та, що виховає" [*Франко*, № 17086]; "Не та мати, що родила, а та, що вигодувала!" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 609].

[41] Очевидно, це алюзія на латинські приказки: "Saepe est etiam sub palliolo sordido sapientia"; "E tenui casa saepe vir magnus exit"; "Saepe sub paupere tecto ingenium habitat"; "Sub vili verte quandoque latent manus artae" ("Часто під убогим плащем приховується мудрість"; "З бідної хати часто виходить велика людина"; "Часто в бідній хаті живе талант"; "Під убогим одягом іноді приховуються здібні руки") [*Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л.* Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 300–301]. Згадаймо хоч би «Моральні листи до Луцілія» Сенеки (LXVI, 3): "З-під убогої крівлі може вийти велика людина" [*Луцій Анней Сенека.* Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 213].

[42] Можливо, Сковорода має на думці слова: **Ѻ҃ко рꙋга́ющеесѧ ѻ҆тцꙋ̀ и҆ досажда́ющее ста́рости ма́терни, да и҆сто́ргнꙋтъ є҆̀ вра́нове** (Книга Притч Соломонових 30: 17).

[43] Пор.: "В чужий манастир з своїм уставом не ходи" [*Номис*, № 9605]; "В чужой монастырь со своим уставом не ходи!"; "В чужой монастырь со своим уставом не ходят" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 629, 681].

[44] Пор.: "З своїм уставом у чужу церкву не ходи" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 292].

[45] Очевидно, Сковорода переказує тут міркування про музику Арістотеля (Політика, VIII, 5): "Чи повинна музика становити предмет навчання і якій із трьох можливих цілей вона може служити: *вихованню, розвазі* чи *благородному дозвіллю*? Є підстави гадати, що музичне мистецтво має зв'язок з усіма трьома. Розвага служить відпочинкові, а відпочинок, звичайно, приємний, бо він є, так би мовити, лікарем від журби, якої завдає тяжка праця. Благородне дозвілля має бути пов'язане, як загально визнають, не тільки з прекрасним, а й з насолодою, бо відчуття щастя складається з цих двох чинників. А всі ми згодні, що музика належить до найприємніших речей, як чисто інструментальна, так і в поєднанні із співом" [Віхи в історії античної естетики: Збірник. – Київ, 1988. – С. 22]. Схожі судження можна знайти й у творах старих українських авторів, наприклад, в «Євхаристеріоні» Софронія Почаського: "Музыка цвѣт веселя, корень пѣсній значных, / Музыка сад утѣхи жродло мыслій вдячных" [*Почаський С.* Εὐχαριστήριον, албо Вдячность ясне превелебнѣйшому в Христѣ єго милости господину отцу кир Петру Могилѣ // *Тітов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 296]. Те саме й у Миколи Дилецького: "Что єсть музыка? Музыка то єсть, которая спѣванієм албо ли игранням своим сердца людскіє албо до веселости, албо до смутку и жалю побуждает" [*Дилецький М.* Граматика музикальна. – Київ, 1970. – С. III].

[(4)] Памва Беринда тлумачив іменник *блуд* так: "πορνία, порубство, вшетеченство…, албо ασωτία, марнотратство, збыток" [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 12].

[46] Пор. з народною приказкою: "Не вчи орла літати, а рибу плавати" [*Номис*, № 5357].

[47] Пор. із приказкою: “З гори не треба пхати, само піде” [*Франко*, № 6665].
[48] Фраза **ка́мень претыка́нїѧ** зринає в Книзі пророка Ісаї 8: 14, у Першому соборному посланні св. ап. Петра 2: 7 та в Посланні св. ап. Павла до римлян 9: 32–33.
[49] Пор. латинську приказку: “Medicus curat, natura sanat” (“Лікар лікує, природа зцілює”) [Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 210].
[50] Парафраза Євангелії від св. Матвія 19: 26 та Євангелії від св. Марка 10: 27. Пор.: **ѿ человѣ́къ сїѐ невозмо́жно є́сть, ѿ бг҃а же всѧ̑ возмѡ́жна.**
[51] Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 724. Пор.: “Вовка в плуг, а он глядыт у луг” [*Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 217]; “Вовка в плуг, а він к чорту в луг” [*Номис*, № 2645; *Франко*, № 3491]; “Вовка запряжи в плуг, а він дивиться в луг” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 146]. Варіації на цю тему є й у старих українських письменників, наприклад, у Данила Братковського: “A wilka ciągnie natura do lasu” [*Братковський Д.* Світ, по частинах розглянутий: Фототипічне видання. Переклад. Джерела. Студії. – Луцьк, 2004. – С. 206].
(5) Книга Притч Соломонових 11: 22. Пор.: **Ꙗ҆коже ѹ҆серѧ́зь златы́й въ но́здрехъ свинїѝ.** Цим яскравим Соломоновим образом українські письменники послуговувались і до Сковороди. Його знаходимо, наприклад, у «Ексетезисі» Мелетія Смотрицького [див.: *Smotryc’kyj M.* Exethesis, abo Expostulatia. – Lwów, 1629. – K. 1].
(6) Парафраза Першого соборного послання св. ап. Івана 5: 19. Пор.: **мі́ръ ве́сь во ѕлѣ̑ лежи́тъ.**
(7) Євангелія від св. Матвія 23: 26. Пор.: **фарїсе́е слѣпы́й, ѡ҆чи́сти пре́жде внѹ́треннее стклѧ́ницы.**
[52] Фразу **пред̾ бг҃омъ и҆ человѣ̑ки** взято з Книги Ісуса, сина Сирахового 10: 7.
[53] Пор.: “Коли б свині роги, то б всіх поколола” [*Франко*, № 22874]; “Дай свині роги – людей поколе”; “Коли б свині крила, вона б і небо зрила”; “Подобає, як свині роги” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 344, 352, 576]; “Кабы свинье рога – всех бы со свету сжила” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 130].
[54] Парафраза Євангелії від св. Івана 1: 3. Пор.: **и҆ бе̾з негѡ̀ ничто́же бы́сть, є҆́же бы́сть.**
[55] Їжак – емблематичний образ. Наприклад, у збірці «Symbola et emblemata» є малюнок «Еж» (№ 399) із підписом: “Украшеніє и защита в моем оружіи. Прилично єму жить под ружьем. Decus est tutamen in armis” [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 100–101]. Їжак зображений також на емблемах № 403, 404, 457.
[56] Червінець – монета вартістю 2–3 карбованці сріблом, карбована із золота високої проби (“червоного”). Пор. народні приказки: “Червінець хоць маленький, але важненький” [*Номис*, № 1386]; “Червонець маленький, але важкенький” [*Франко*, № 27370].
[57] Гривня – мідна монета вартістю три або дві з половиною копійки.
(8) Очевидно, Сковорода взяв це прислів’я з «Адагій» Еразма Роттердамського (I. 5. 18). Пор.: “Multa novit vulpes, verun echinus unum magnum”. Як джерело, Еразм указував олександрійського поета й філолога Зенодота (бл. 325 – бл. 260 рр. до н. е.).
[58] Фраза **те́рнїе и҆ волче́цъ** зринає в Книзі пророка Осії 10: 8.
[59] Образ “неситої піявиці” має за джерело слова: **Пїѧ́вица и҆мѣ̑ три̑ дщє́ри, любо́вїю возлю́блены, и҆ три̑ сїѧ̑ не насы́тишасѧ є҆ѧ̀** (Книга Притч Соломонових 30: 15).
[60] Гр. *εὐχαριστία* – ‘подяка, вдячність’.
[61] Див. прим. 5 до віршованого діалогу «Разговор о премудрости».

[62] Можливо, Сковорода мав на думці ту обставину, що Пекін був найсхідніше розташованою столицею на Євразійському континенті, а Лісабон – найзахіднішою. У всякому разі, Китай та Португалія зринали одне побіч одного не лише в Сковороди. Наприклад, у «Духовному регламенті» (1721 р.) Феофана Прокоповича (цей твір Сковорода, поза всяким сумнівом, знав) зазначено, що студенти повинні вміти показати на географічній мапі, "гдѣ Хина, гдѣ Португалія" [Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Отделение II / Со введением и примечаниями Н. И. Петрова. – Киев, 1904. – Т. 1. – Ч. 1. – С. 7].

[63] Пор.: "Людей ся раль, а свій розум май" [*Франко*, № 16898].

[64] Пор.: "Послухавши жука, всігди в гною будеш" [*Номис*, № 5984]; "Послухаєш жука – в гною будеш" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 705]; "Подле пчелки – в медок, а подле жука – в навоз" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 524, 724].

[65] Можливо, Сковорода має на думці слова: **до́ндеже ѝзнемо́гꙋтъ** (Книга Псалмів 57 (58): 8).

[66] Парафраза Євангелії від св. Матвія 15: 14. Пор.: **слѣпе́цъ же слѣпца̀ а҆́ще во́дитъ, ѻ҆́ба въ ꙗ҆́мꙋ впадо́тасѧ.**

[67] Парафраза Книги Псалмів 1: 1. Пор.: **Бл҃же́нъ мꙋ́жъ, и҆̀же не и҆́де на совѣ́тъ нечести́выхъ, и҆ на пꙋтѝ грѣ́шныхъ не ста̀.**

[68] Напевно, Сковорода має на думці сюжет казки про вовка й козенят [див.: Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка / Составители: Л. Г. Бараг, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков. – Ленинград, 1979. – С. 73 (123)].

[69] Пор.: "Кто малым доволен, тот у Бога не забыт" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 679].

[70] Мабуть, це парафраза Книги Притч Соломонових 30: 15. Пор.: **Пїа́вица и҆мѣ̀ трѝ дще́ри, любо́вїю возлю́блены, и҆ трѝ сїѧ̑ не насы́тишасѧ ѥ҆ѧ̀, и҆ четве́ртаѧ не ᲂу҆довли́сѧ рещѝ: дово́лно (мѝ є҆́сть).**

[71] Вигук **бла́гоже** трапляється в Біблії досить часто, уперше – у Книзі Йова 31: 29.

[72] Пор.: "Кто это такой – немазаный, сухой?" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 308]. Можливо, тут є також натяк на приказки: "Немащене колесо скрипит"; "Не мастивши, не поїдеш"; "Не помажеш – не поїдеш" [*Франко*, № 15220, 17189, 20894]; "Де не мажуть, там дуже рипить"; "Хто маже, той і їде"; "Суха ложка рот дере"; "Як у кармані сухо, то й на суді глухо"; "Немазаний віз скрипить, а мазаний сам біжить" тощо [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 136–137, 264].

[73] Див. прим. 153 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».

[74] Книга Псалмів 83 (84): 4.

[75] Книга Псалмів 103 (104): 17.

[76] Фразу **всꙋ́е мѧте́тсѧ** взято з Книги Псалмів 38 (39): 7.

[77] Пор.: "Він і в воді не тоне, і в огні не горит"; "Він ані в воді не втоне, ані в огні не згорит" [*Франко*, № 3643, 4461]; "Правда і в огні не горить, і в воді не тоне" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 164]; "Что в воде не тонет, на огне не горит?" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 318].

[78] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 6: 20. Пор.: **ни тлѧ̀ тли́тъ, и҆ и҆дѣ́же та́тїе не подко́пываютъ, ни кра́дꙋтъ.**

[79] Див. прим. 135 до діалогу «Наркісс».
[80] Фраза не мꙋ́чи менѐ зринає в Євангелії від св. Марка 5: 7; 8: 28.
[81] ‘Радість’ (гр.).
[82] ‘Радість, веселість, задоволення’ (гр.).
[83] Фраза весе́лїе и҆ ра́дость зринає в Книзі Йова 3: 7, у Книзі Премудрості Соломонової 8: 16, у Книзі Ісуса, сина Сирахового 1: 12 та в Книзі пророка Іоїля 1: 5, 16.
[84] Пор.: “Хоч голо, аби весело” [*Номис*, № 1471; *Франко*, № 6081].
[85] Фразу со́нїе востаю́щагѡ взято з Книги Псалмів 72 (73): 20.
[86] Парафраза Книги Йова 9: 2. Пор.: вои́стиннꙋ вѣ́мъ, ꙗ҆́кѡ та́кѡ є҆́сть.
[87] Павич – популярний емблематичний образ. Павич зображений, наприклад, на 158-му малюнку зі збірки «Symbola et emblemata», який має назву «Павлин с распростертым хвостом пред своими птенцами» й підпис: “Сколько добросерд, столько и горд. Non minus caritativus, quam superbus” [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 40–41]. Старі українські письменники досить часто зверталися до цього образу. Так, Іван Максимович писав: “…смиренно о себѣ возмудрствуєши, развѣ яко прегордій павлин, распространенны имѣющи крилѣ зѣло гордится, обративши же оцѣ на мерзостные нозѣ, вскорѣ совокупляєт красны перія и смущается…” [*Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 282]. Але найчастіше павич символізував тут зрадливість світу. “Хотячи старожитность чрез подобенство здраду и ошуканство сего свѣта выразити, – писав, наприклад, Антоній Радивиловський, – маліовала єго в кшталтѣ пава, лице пієнкноє и крила, а ноги голыє шпетныє маючого. През что выражала тоє, же свѣт сей облудный на початку человѣка оздобляєт, пієнкным єго показуєт, то честми, то славою, то богатством, и во всѣм фортуною, але на концу з всего того обнажаєт єго” [*Радивиловський А.* Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 66 (зв.)–67].
[88] Пор.: “Хоч голо, аби весело” [*Номис*, № 1471; *Франко*, № 6081].
[89] Пор.: “На льоду дурний хату ставить” [*Номис*, № 6671]; “Будує замки на леді” [*Франко*, № 12722].
[90] Фраза въ столпѣ ѻ҆́блачнѣ досить часто зринає в Біблії; перший раз – у Другій книзі Мойсеєвій: Вихід 19: 9.
[91] Парафраза Євангелії від св. Матвія 16: 18. Пор.: ꙗ҆́кѡ ты̀ є҆сѝ пе́тръ, и҆ на се́мъ ка́мени созі́ждꙋ цр҃ковь мою̀, и҆ врата̀ а҆́дѡва не ѡ҆долѣ́ютъ є҆́й.
[92] Фразу во врата̀ а҆́дѡва взято з Книги пророка Ісаї 38: 10.
[93] Фразу врата̀ гдⷭ҇нѧ взято з Книги Псалмів 117 (118): 20.
[94] Фраза пꙋ́ть нечести́выхъ уперше зринає в Книзі Псалмів 1: 6.
[95] Парафраза Книги Псалмів 118 (119): 1. Пор.: Бл҃же́ни непоро́чнїи въ пꙋ́ть, ходѧ́щїи въ зако́нѣ гдⷭ҇ни.
[96] Парафраза Другого послання св. ап. Павла до коринтян 4: 4. Пор.: въ ни́хже бо́гъ вѣ́ка сегѡ̀ ѡ҆слѣпѝ ра́зꙋмы невѣ́рныхъ.
[97] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 14. Пор.: и҆ зе́млю снѣ́си всѧ̑ дни̑ живота̀ твоегѡ̀.
[98] Можливо, Сковорода має на думці слова: И҆ бꙋ́дꙋтъ ꙗ҆́сти и҆ не насы́тѧтсѧ (Книга пророка Осії 4: 10).
[99] Парафраза Книги Псалмів 13 (14): 5. Пор.: Та́мѡ ᲂу҆боѧ́шасѧ стра́ха, и҆дѣ́же не бѣ̀ стра́хъ.
[100] Парафраза Книги пророка Ісаї 50: 11. Пор.: Сѐ, всѝ вы̀ ѻ҆́гнь раждиза́ете и҆ ᲂу҆крѣплѧ́ете пла́мень: ходи́те свѣ́томъ ѻ҆гнѧ̀ ва́шегѡ и҆ пла́менемъ, є҆го́же разжего́сте.

[101] Можливо, Сковорода має на думці слова: **И҆ смы́слѧщїи просвѣтѧ́тсѧ а҆́ки свѣ́тлость твє́рди** (Книга пророка Даниїла 12: 3).
[102] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Нє вси́ ли сꙋ́ть слꙋже́бнїи дꙋ́си, въ слꙋже́нїє посыла́еми за хотѧ́щихъ наслѣ́довати сп҃нїє;** (Послання св. ап. Павла до євреїв 1: 14).
[103] Див.: Книга пророка Даниїла 3: 19–28.
[104] Можливо, Сковорода має на думці слова: **И҆ не ᲂу҆боѝшисѧ стра́ха нашє́дшагѡ, нижѐ ᲂу҆стремле́нїѧ нечєстѝвыхъ находѧ́щагѡ** (Книга Притч Соломонових 3: 25).
[105] Фраза **ᲂу҆гли҃є ѻ҆́гненное** кілька разів зустрічається в Біблії, уперше – у Книзі Псалмів 17 (18): 13.
[106] Парафраза Книги Псалмів 106 (107): 26. Пор.: **восхо́дѧтъ до нєбє́съ и҆ низхо́дѧтъ до бє́зднъ.**
[107] Ця фраза нагадує початок 2-ої строфи 11-ої пісні циклу «Сад божественных пѣсней».
[108] Ісидор Пелусіот (пом. бл. 436 р.) – учень Івана Златоуста, знаний супротивник аріанства. У старій Україні листи Ісидора Пелусіота правили за взірець епістолярного жанру [див., наприклад: *Прокопович Ф.* Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 364]. Крім того, у православній традиції цього автора дуже цінують як інтерпретатора Святого Письма [див., наприклад: Delineatio hermeneuticae sacrae ad usum studiosorum Sacrae Scripturae accomodata. – Petropoli, 1828. – P. 121].
[109] Очевидно, Сковорода має на думці лист Ісидора Пелусіота до Павла (кн. II, № 100), в якому йдеться про себепізнання як вершину мудрості: "Τί τὰ κατὰ σαυτὸν ἀγνοῶν, ἄνθρωπε, τὰ ὑπὲρ σαυτὸν ζητεῖς…" ("Для чого ти, чоловіче, коли сам себе не знаєш, міркуєш про те, що над тобою…") [Patrologiae cursus completus. Series graeca / Ed. J.-P. Migne. – Paris, 1860. – T. 78. – Col. 544–545].
[110] Парафраза Книги пророка Єремії 17: 9. Пор.: **Глꙋбоко̀ се́рдцє (человѣ́кꙋ) па́чє всѣ́хъ, и҆ человѣ́къ є҆́сть, и҆ кто̀ позна́етъ є҆го̀;**
[111] Соборне послання св. ап. Іуди 11.
[112] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Да и҆спра́витсѧ моли́тва моѧ̀ ꙗ҆́кѡ кади́ло пред̾ тобо́ю: воздѣѧ́нїє рꙋ́кꙋ̀ моє́ю, же́ртва вече́рнѧѧ** (Книга Псалмів 140 (141): 2).
[113] Парафраза Другого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 15. Пор.: **Ꙗ҆́кѡ хр҃то́во бл҃гоꙋха́нїє є҆смы̀ бг҃ови.**
[114] Парафраза Книги Йова 1: 22; 2: 10. Пор.: **и҆ не дадѐ безꙋ́мїѧ бг҃ꙋ.**
[115] Послання св. ап. Павла до римлян 12: 11–12. Сковорода змінює пунктуацію: у Біблії замість крапок стоять коми.
[116] Парафраза Першого послання св. ап. Павла до солунян 5: 16–18. Пор.: **Всегда̀ ра́дꙋйтесѧ. Непреста́ннѡ моли́тесѧ. Ѡ҆ все́мъ благодари́тє.**
[117] Парафраза Книги Псалмів 102 (103): 5. Пор.: **ѡ҆бнови́тсѧ ꙗ҆́кѡ ѻ҆́рлѧ ю҆ность твоѧ̀.**
[118] Гр. *παροξυσμός* – 'спонука, подразник'.
[119] Сковорода має на думці одне з Єлисеєвих чудес (див.: Четверта книга царств 4: 33–35).
[120] Парафраза Книги Притч Соломонових: або 4: 23 (пор.: **хране́нїемъ блюди̇̀ твоѐ се́рдцє**), або 30: 24 (пор.: **ᲂу҆тѣша́й се́рдце твоѐ**).
[121] Парафраза Книги Притч Соломонових 23: 26. Пор.: **Да́ждь мѝ, сы́нє, твоѐ се́рдцє.**
[122] Книга Псалмів 50 (51): 12.
[123] Сковорода має на думці слова: **Па́ки подо́бно є҆́сть цр҃твїє нб҃ное человѣ́кꙋ кꙋпцꙋ̀, и҆щꙋ́щꙋ до́брыхъ би́серей, и҆̀же ѡ҆брѣ́тъ є҆ди́нъ многоцѣ́ненъ би́серъ, ше́дъ продадѐ всѧ̑, є҆лі̑ка и҆мѧ́ше, и҆ кꙋпѝ є҆го̀** (Євангелія від св. Матвія 13: 45–46).

[124] Перше соборне послання св. ап. Петра 2: 9. Повністю цей вірш звучить так: **Вы же ро́дъ и҆збра́нъ, ца́рское свѧще́нїе, ꙗ҆зы́къ ст҃ъ, лю́дїе ѡ҆бновле́нїѧ, ꙗ҆́кѡ да добродѣ́тели возвѣ́стите и҆з̾ тмы̀ ва́съ призва́вшагѡ въ чꙋ́дный сво́й свѣ́тъ.**
[125] Див. прим. 7 до діалогу «Разглагол о древнем мірѣ».
[126] В автографі: *διατριβὰ*.
[127] Гр. *διατριβή* – ‘розвага’.
[128] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 45 (46): 11. Пор.: **ᲂУ праздни́тесѧ и҆ разꙋмѣ́йте.**
[129] Книга Псалмів 118 (119): 78.
[130] Фраза **ꙗ҆зы́къ ст҃ъ** зринає в Другій книзі Мойсеєвій: Вихід 19: 6; 23: 22 та в Першому соборному посланні св. ап. Петра 2: 9.
[131] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Дѣ́лаѧй сокрѡ́вища ꙗ҆зы́комъ лжи́вымъ сꙋ́етнаѧ го́нитъ въ сѣ́ти сме́ртныѧ** (Книга Притч Соломонових 21: 6).
[132] Фраза **свинїѝ и҆ псѝ** зринає в Третій книзі царств 21: 19; 22: 38.
[133] Парафраза Книги Притч Соломонових: або 4: 23 (пор.: **хране́нїемъ блюдѝ твоѐ се́рдце**), або 30: 24 (пор.: **ᲂу҆тѣша́й се́рдце твоѐ**).
[134] Сковорода має на думці слова: **На стра́жи моє́й ста́нꙋ** (Книга пророка Аввакума 2: 1).
[135] Парафраза Книги Притч Соломонових: або 4: 23 (пор.: **хране́нїемъ блюдѝ твоѐ се́рдце**), або 30: 24 (пор.: **ᲂу҆тѣша́й се́рдце твоѐ**).
[136] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **не на лица̑ зрѧ́ще и҆мѣ́йте вѣ́рꙋ** (Соборне послання св. ап. Якова 2: 1).
[137] Див. прим. 41.
[138] Книга Псалмів 118 (119): 78.
[139] Неточна цитата з Книги Псалмів 138 (139): 14. Пор.: **И҆сповѣ́мсѧ тебѣ̀, ꙗ҆́кѡ стра́шнѡ ᲂу҆диви́лсѧ є҆сѝ.**
[140] Варіація на тему ірмосу 7-ої пісні канону утрені П’ятдесятниці. Пор.: “Согласная возшумѣ органская пѣснь, почитати златосотворенный бездушный истукан”.
[141] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **се́й приразни́тсѧ, и҆ то́й сокрꙋши́тсѧ** (Книга Ісуса, сина Сирахового 13: 3).
[142] Мабуть, це парафраза Євангелії від св. Івана 1: 26. Пор.: **посредѣ́ же ва́съ стои́тъ, є҆гѡ́же вы̀ не вѣ́сте.**
[143] Цю взяту з «Великого зерцала» легенду Сковорода докладно переповів у трактаті «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».
[144] Гр. *διατριβή* – ‘розвага’.
[145] Це – перша строфа 16-ої пісні циклу «Сад божественных пѣсней».
[146] Про мамврійський дуб див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 13: 18; 14: 13; 18: 1.
[147] Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 14: 5. Пор.: **И҆́же себѣ̀ ѕо́лъ, комꙋ̀ до́бръ бꙋ́детъ;**
[148] Книга Притч Соломонових 12: 26.
[149] Парафраза Книги пророка Ісаї 58: 12. Пор.: **и҆ стѣзѝ твоѧ̑ посредѣ̀ ᲂу҆поко́иши.**
[150] Грецьке слово *αὐτάρκεια* означає “самодостатність, незалежність від усього стороннього та вміння вдовольнятися своїм”. Кажуть, що вперше так окреслив призначення людини софіст Гіппій. У словнику Памви Беринди гр. *αὐτάρκεια* зринає як одне зі значень слова “доволство” поруч зі словами “достаток, моц”, “насыченя, сытость”, “обфитость, богатство, збыток” [*Беринда П.* Лексікон славенороссскій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 53]. Сковорода перекладав це слово по-українському як *самодовольность*, а по-латинському як *aequitas animi*.

[151] Трохи неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до Тимофія 6: 6. Пор.: **Є҆сть же снискáнїє вéлїє бл҃гочт҃їє съ довóлствомъ.**

[152] Книга Псалмів 54 (55): 7.

[153] Від гр. *τύπος* – тут: 'образ'.

[154] "Живе срібло" – це ртуть. "Живе срібло", як писав, наприклад, Феофан Прокопович у своїй «Фізиці», зазвичай не відносять ні до шляхетних, ні до звичайних металів. "Воно має дуже цікаву природу: тече, подібно до води, але не зволожує, дуже важке, і нічому, крім золота, не дозволяє занурюватись у себе" [*Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 493]. Це окреслення ввійшло й до фольклору. Пор. приказку: "Хлопець, як живе срібло" [*Франко,* № 26805].

[155] Сковорода має на думці слова: **и҆ всплывѐ желѣ́зо** (Четверта книга царств 6: 6).

[156] Можливо, Сковорода має на думці слова: **Нача́ло прем҃дрости стра́хъ гд҃ень** (Книга Псалмів 110 (111): 10).

[157] Парафраза Третьої книги царств 19: 12. Пор.: **и҆ по ѻ҆гнѝ гла́съ хла́да то́нка, и҆ та́мѡ гд҃ь.**

[158] Слова з дитячої весняної обрядової пісні-гри «Мак». Приміром, на Слобожанщині її виконували так: "Маленькі дівчатка, узявшись за руки, ведуть круг, а посередині його сидить одна. Співають: 'Соловеєчку, сватку, сватку, / Чи бував же ти в садку, в садку? / Чи видав, як сіють мак?'. Дівчинка, що сидить, показує руками, як мак сіють. Далі співають знов 'Соловеєчку…', тільки зміняють слова: 'Чи видав ти, як мак рвуть? Чи видав ти, як мак їдять?', – а дівчинка усе показує руками" [*Сумцов М. Ф.* Слобожане. Історико-етнографічна розвідка / Підготовка тексту й мовна редакція Леоніда Ушкалова; слово до читача, примітки та післямова Володимира Фрадкіна. – Харків, 2002. – С. 91]. До речі, Сумцов не зміг дати відповіді на питання: "Чому шпачка названо дурнем?" Ця обставина стає зрозумілою, якщо пригадати той варіант пісні, що був записаний Борисом Грінченком: "Горобеєчку, / Шпачку, шпачку! / А чи був же ти / У садочку? / А чи бачив ти, / Як мак трусять? / Ось так / Трусять мак / І ріпочку / Й пастернак! / А ти, шпачку, дурак, / Не роби собі так: / Не літай у садок, / Не щипай ягідок!" При цьому учасники гри штурхали й скубли дурника-"шпачка", який сидів усередині хороводу [*Мишанич О.* Григорій Сковорода і усна народна творчість. – Київ, 1976. – С. 132–133; пор.: *Маркевич Н. А.* Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – Київ, 1991. – С. 111].

[159] Йоасаф Горленко (1705–1754 рр.) – видатний український письменник і церковний діяч. Вихованець Києво-Могилянської академії. Був архімандритом Мгарського монастиря (1737–1745 рр.), намісником Троїце-Сергієвої лаври, білгородським та обоянським єпископом (1748–1754 рр.). Судячи з характеру згадки про те, як хлопчики-хористи співали Горленкові пісню «Мак», можна припустити, услід за Леонідом Махновцем, що Сковорода бачив це на власні очі. На думку Махновця, це могло статися тоді, як Горленко був архімандритом Мгарського монастиря, розташованого неподалік від Чорнух [див.: *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 245]. Натомість Олекса Мишанич, зважаючи на те, що Сковорода називає Горленка єпископом, дотримувався іншої думки: Сковорода міг бачити й чути цю пісню у виконанні домашніх півчих Горленка десь у 1751–1753 рр., побувавши в Білгороді [див.: *Мишанич О.* Григорій Сковорода і усна народна творчість. – Київ, 1976. – С. 131–132].

УБОГІЙ ЖАЙВОРОНОК

ПРИТЧА

ПОСВЯЩЕНІЕ

ЛЮБЕЗНОМУ ДРУГУ, ѲЕОДОРУ ИВАНОВИЧУ ДИСКОМУ[1],
ЖЕЛАЕТ ИСТИННАГО МИРА

Жизнь наша есть вѣдь Путь непрерывный[2]. Мір сей есть великое Море всѣм нам пловущим. Он то есть Окіан[3]. О! вельми немногими Щасливцами безбѣдно преплаваемый[4]. На Пути сем встрѣчают Каменныя Скалы и Скалки. На Островах Сирены[5]. Во глубинах Киты. По Воздуху Вѣтры. Волненія повсюду. От Каменей Претыканіе. От Сирен Прельщеніе. От Китов Поглощеніе. От вѣтров Противленіе. От Волн Погруженіе. Каменныя вѣдь Соблазны суть то Неудачи. Сирены суть то Льстивые Други. Киты суть то Запазушніи Страстей наших Зміи[6]. Вѣтры, разумѣй Напасти. Волненіе, Мода и Суета Житейска… Непремѣнно поглотила бы Рыба младаго Товію, если бы в Пути его не был Наставником Рафаил[7]. – Рафа (Еврейски) значит Медицину. Ил или Эл значит Бога[8]. – Сего Путеводника промыслил ему Отец его. А Сын нашел в нем Божію Медицину, врачующую не Тѣло, но Сердце. По Сердцу же и Тѣло, яко от Сердца зависящее. Іоанн, Отец твой[9], в седьмом Десяткѣ Вѣка сего (в 62-м Году) в Городѣ Купянкѣ[10] первый раз взглянул на мене, возлюбил мене. Он никогда не видѣл мене. Услышав же Имя, выскочил и, достигши на Улицѣ, молча в Лице смотрѣл на мене и приникал, будто познавая мене, толь милым Взором, яко до Днесь, в зерцалѣ моея Памяти, живо мнѣ он зрится. Воистину прозрѣл Дух его, прежде Рождества твоего, что я тебѣ, Друже, буду полезным. Видишь, коль Далече прозирает Симпатіа! Се нынѣ Пророчество Его исполняется! Пріими, Друже, от мене маленькое сіе Наставленіе. Дарую тебѣ Убогаго моего Жайворонка. Он тебѣ Заспѣвает и Зимою, не в Клѣткѣ, но в Сердцѣ твоем, и нѣсколько поможет спасатися от Ловца и Хитреца, от Лукаваго Міра сего. О Боже! Коликое Число сей Волк[11], День и Нощь, незлобных жрет Агнцов! Ах, блюди, Друже, да Опасно ходиши[12]. Не спит Ловец. Бодрствуй и ты. Оплошность есть Мати Нещастія. Впрочем, да не соблазнит тебе, Друже, то, что Тетервак назван Фридриком[13]. Если же досадно, вспомни, что мы всѣ таковы. Всю вѣдь Малороссію Велероссія нарицает Тетерваками. Чего же стыдиться? Тетервак вѣдь есть Птица Глупа, но не злобива. Не тот есть Глуп, кто не знает (еще Все Перезнавшій не родился), но тот, Кто знать не хочет. Возненавидь Глупость, тогда, хотя Глуп, Обаче будеши в Числѣ Блаженных оных Тетерваков: Обличай премудраго, и возлюбит тя[14]. Обличай, де, его, яко Глуп есть. Как же он есть Премудр? яко

не любит Глупости. Почему? Потому что пріемлет и любит Обличеніе от Другов своих. О! да сохранит Юность твою Христос от умащающих Елеем Главу твою, от Домашних сих Тигров[15] и Сирен.

Аминь.

1787-го Лѣта, в Полнолуніе послѣднія Луны Осѣннія[16].

ОСНОВАНІЕ ПРИТЧИ

"Той избавит тя от сѣти ловчія…" Псалом 90, ст[их] 3[17].

***

"Бдите и молитеся, да не внидите в напасть". ХРИСТОС[18]

***

"Горе вам, богатолюбцы! яко отстоите от утѣшенія вашего". ХРИСТОС[19]

***

"Блажени нищіи духом…" ХРИСТОС[20]

***

"Обрящете покой душам вашим…" ХРИСТОС[21]

***

ПРИТЧА, НАРЕЧЕННА:
УБОГІЙ ЖАЙВОРОНОК,

С НИМ РАЗГЛАГОЛЬСТВУЕТ ТЕТЕРВАК О СПОКОЙСТВІИ

ТЕТЕРВАК, налетѣв на ловчую сѣть, начал во весь опор жрать тучную ядь. Нажрався по уши, похаживал, надуваясь, вельми доволен сам собою, аки буйный юноша, по модѣ одѣтый. Имя ему Фридрик. Родовое же, или фамиліальное, прозваніе, или, как обычно в народѣ говорят, фамилія: Салакон[a].

Во время оно[22] пролѣтал Сабаш (имя жайворонку) прозваніем Сколарь[23]. "Куда тя черт несет, Сабаш?" – воскликнул, надувшися, Тетервак.

САБАШ. О возлюбленный Фридрик! мир да будет тебѣ! радуйся во Господѣ!

САЛАКОН. Фе! запахла школа.

САБАШ. Сей дух для мене мил.

САЛАКОН. По губам салата, как поют притчу.

САБАШ. Радуюся, яко обоняніе ваше исцѣлилося. Прежде вы жаловалися на насморк.

---

[a] Салакон есть Еллинское слово[(1)]. Значит нищаго видом, но лицемѣрствующаго богатством ХВАСТУНА. Сих лицемѣров преисполнен мір. Всяк до единаго из нас больше на лицѣ кажет, нежели имѣет; даже до сего сатанинское богатство нищету Христову преодолѣло, осквернив сим лицемѣріем и самые Храмы Божіи, и отсюду выгнав нищету Христову, и отвсюду. И нѣсть человѣка, хвалящагося с Павлом нищетою Христовою[(2)].

Салакон. Протершись, брат, меж людьми, нынѣ всячину разумѣю. Не уйдет от нас ничто.

Сабаш. Тетервачій вѣдь ум остр, а обоняніе и того вострѣе.

Салакон. Потише, друг ты мой. Вѣдь я нынѣ не без чинишка.

Сабаш. Извините, Ваше Благородіе, Ей! не знал. Посему-то вѣдь и хвост, и хохол ваш нынѣ новомодными пуклями и кудрявыми раздуты завертасами.

Салакон. Конечно. Благородный дух от моды не отстает. Прошу, голубчик, у мене откушать. Бог мнѣ дал изобиліе. Видишь, что я брожу по хлѣбѣ? Не милость ли Божія?

Сабаш[а]. Хлѣб да соль! Изволите на здравіе кушать. А мнѣ неколи.

Салакон. Как неколи? что ты? взбѣсился?

Сабаш. Я послан за дѣлом от Отца.

Салакон. Плюнь! наѣвшися, справишся.

Сабаш. Не отвлечет мя чрево от Отчія воли. А сверх того, боюся чуждаго добра. Отец мой от младых ногтей спѣвает мнѣ сіе:

Чего не положил, не руш[24].

Салакон. О труслива тварь!

Сабаш. Есть пословица: боязливаго сына Мати не плачет[25].

Салакон. Вѣдь оно теперь мое. У нас поют так: ну! что Бог дал, таскай ты все тое в кошель.

Сабаш. И у нас поют, но наша разнит пѣсенка с вами. Вот она!

Все лишне отсѣкай, то не будет кашель.

Сверх же всего, влюблен есмь в нищету святую.

Салакон. Ха! ха! ха! хе! в нищету святую… Ну ее! со святынею ея! Ступай же, брат! влечи за собою на веревкѣ и возлюбленную твою невѣсту. Дуракови желаеш добра, а он к чорту. Гордыя нищеты ненавидит душа моя пуще врат адских.

Сабаш. Прощайте, Ваше Благородіе! Се отлѣтаю! А вам желаю: да будет конец благ[26]!

Салакон. Вот полетѣл! Не могу довольно надивиться разумам сим школярским. "Блаженны (де) нищіи…"[27] Изрядное блаженство, когда нечево кусать! Правда, что и много жрать может быть дурно, однако же спокойнѣе, нежели терпѣть глад. В селѣ Ровенках[б] [28] прекрасную слыхал я пословицу сію:

Не ѣвши – легче, поѣвши – лучше[29].

Но что же то есть лучше, если не то, что спокойнѣе? Не тронь (де) чуждаго… Как не тронуть, когда само в глаза плывет? По пословицѣ: "На

[а] Сабаш значит праздный, спокойный; от Сирскаго слова: Саба, или Сава, сирѣчь мир, покой, тишина. Отсюду и у Евреев Суббота – Сабаш. Отсюду и сіе имя – Варсава. То есть сын міра. Бар – Еврейски сын.

[б] Ровеньки есть тоже, что Ровенники, сирѣчь по Ровам живущіе воры. Да не сведет во мнѣ ровенник уст своих. Псалом(3).

ловца звѣрь бѣжит”[30]. Я вѣдь не в дураках. Черепок нашол? Миную. Хлѣб попался? Никак не пропущу. Вот это лучше для спокойствія. Так думаю я. Да и не ошибаюсь. Не вчера я рожден, да и протерся меж людьми, слава Богу. Мода и свѣт есть найлучшій учитель и лучшая школа всякія школы. Правда, что было время, когда и нищих, но добродѣтельных почитали. Но нынѣ свѣт совсѣм не тот. Нынѣ, когда нищ, тогда и бѣдняк и дурак, хотя бы то был воистину Израильтянин, в немже льсти нѣсть[31]. Потерять же в свѣтѣ доброе о себѣ мнѣніе – дурно. Куда ты тогда годишся? Будь ты каков хочешь внутрѣ. Хотя десятка шибениц достоин. Что в том нужды? тайная Бог вѣсть. Только бы ты имѣл добрую славу в свѣтѣ и был почетным в числѣ знаменитых людей, не бойся! дерзай! не подвижишся во вѣк. Не тот прав, кто в существѣ прав, но тот, кто вѣдь не прав по истѣ, но казаться правым умѣет и один токмо вид правоты имѣет, хитро лицемѣрствуя и шествуя стезею спасительныя оныя притчи: “КОНЦЫ В ВОДУ[а]”[32]. Вот нынѣшняго свѣта самая модная и спасительная премудрость! Кратко скажу: тот един есть щаслив, кто не прав вѣдь по совѣсти, но прав есть по бумажкѣ, как богомудро глаголют Богоглаголивыи наши Юристи[б]. Сколько я видал дураков, всѣ глупы. За богатством (де) слѣдует безпокойство. Ха! ха! ха! А что же есть безпокойство, если не труд? Труд же не всякому ли благу Отец? Премудро вѣдь воспѣвают Русскіе люди премудрую пословицу сію:

ПОКОЙ ВОДУ ПЬЕТ,
А НЕПОКОЙ МЕД[33].

Что же ли даст тебѣ пить виновница всѣх зол, праздность?
Развѣ поднесет тебѣ на здравіе воду, не мутящую ума?

КОМУ МЕНЬШЕ В ЖИЗНИ ТРЕБА?
ТОТ БЛИЖАЕ ВСѢХ ДО НЕБА.

А кто же сіе спѣвает? Архидурак нѣкій древній, нарицаемый Сократ[34]. А подпѣвает ему весь хор дурацкій. О! о! весьма они разнят в нашем хорѣ. Мы вот как поем!

ЖРИ ВСЕ ТО, ЧТО ПРЕД ОЧИМА.
А СЧАСТІЕ ЗА ПЛЕЧИМА.

[а] Коль прельщаются нечестивыи притчею сею беззаконною своею: КОНЦЫ В ВОДУ(4). Нѣсть бо тайна, яже не открыется(5).

[б] Христос же вопреки говорит: Славы от человѣк не хощу(6). Есть прославляяй мя Отец мой(7). Отец, Бог совѣсть, свидѣніе – есть то же. “На пути свидѣній твоих насладихся”(8). Ах! убойтеся, нечестивыи, свидѣній Божіих! “Не убойтеся от убивающих тѣло”(9). Скажите с Давидом: “Прокленут тіи, и ты благословиши”(10). Бумажка, о лицемѣри, человѣческая оправдит тебѣ у человѣк, но не у Бога. Се тебѣ колесница без колес(11)! таково без Бога всякое дѣло.

Кто несмѣлый, тот страдает,
Хоть добыл, хоть пропадает.
Так премудрый Фридрик судит.
А ум его не заблудит.
Слава Тебѣ, показавшему нам свѣт!

Между тѣм, как Фридрик мудрствует, прилетѣла седмица Тетерваков и три братанича его. Сіе капральство составило богатый и шумный пир. Он совершался не далече от байрака, в коем дятел выстукивал себѣ носиком пищу[35], по древней Малороссійской притчѣ: Всякая птичка своим носком жива[36].

Подвижный Сабашик пролѣтал не малое время. Пробавил путь свой чрез три часа. Он посылан был к родному дядѣ пригласить его на дружескую бесѣду и на убогій обѣд к Отцу. Возвращаясь в дом, забавлялся пѣсенкою, научен от Отца своего измлада, сею:

Не то орел, что лѣтает.
Но то, что легко сѣдает[37].
Не то скуден, что убогой.
Но то, что желает много.
Сласть ловит рыбы и звѣри,
И птиц, вышедших из мѣры.
Лучше мнѣ сухарь с водою,
Нежели сахар с бѣдою[38].

Летѣл Сабаш мимо байрака. "Помогай Бог, Дубе!" – сіе он сказал на вѣтер. Но нечаянно из за дуба отдался глас таков:

Гдѣ не чаеш и не мыслишь, там тебѣ Друг буде…

– Ба! ба! ба! О любезный Немес! – воскликнул от радости Сабаш, узрѣв дятла, именуемаго Немес[39]. – Радуйся! и паки реку, радуйся[40]!

Немес. Мир тебѣ[41], друже мой! мир нам всѣм! Благословен Господь Бог Израилев[42]! сохраняяй тя доселѣ от сѣтованія.

Сабаш. Я сѣть разумѣю. А что значит сѣтованіе? не знаю.

Немес. Наш брат птах, когда впадет в сѣть, тогда сѣтует, сирѣчь печется, мечется и бьется о избавленіи. Вот сѣтованіе!

Сабаш. Избави, Боже, Израиля от сих скорбей его[43]!

Немес. А я давича из того крайняго дуба взирал на жалостное сіе позорище. Взглянь! видишь ли сѣть напяленну? Не прошол час, когда в ней и вкруг ея страшная совершалася. Будто Бендерска осада[44]. Гуляла в ней дюжина Тетерваков. Но в самом шумѣ, и плясаніи, и козлогласованіи, и прожорствѣ, как молнія, пала на их сѣть. Боже мой! коликая молва, лопот, хлопот, стук, шум, страх и мятеж! нечаянно выскочил ловец и всѣм им переломал шеи.

Сабаш. Спасеся ли кто от них?

Немес. Два. А прочіе всѣ погибли. Знаешь ли Фридрика?

Сабаш. Знаю. Он добрая птица.

Немес. Воистину Тетервак добрый. Он-то пролетѣл мимо мене из пира, теряя по воздуху перья. На силу я мог узнать его. Трепетен, растрепан, распушен, замят… Как мышь, играема котом[45]. А за ним издалеча братанич.

Сабаш. Куда же он полетѣл?

Немес. Во внутренній байрак, оплакивать грѣхи.

Сабаш. Мир же тебѣ, возлюбленный мой Немес! Пора мнѣ домой.

Немес. А гдѣ ты был?

Сабаш. Звал Дядю в гости.

Немес. Я вчера с ним видѣлся и долго бесѣдовал. Лети ж, друже мой, и спасайся, да будет Господь на всѣх путех твоих[46]! сохраняяй вхожденія твоя и исхожденія твоя[47]. Возвѣсти Отцу и Дядѣ мир мой.

Сія вѣсть неизрѣченно Сабаша устрашила. Сего ради он не признался Немесу, что бесѣдовал с Фридриком пред самым его нещастіем. "Ну! – говорил сам себѣ, – научайся, Сабаш, чуждою бѣдою. Для того то бьют песика пред львом (как притча есть), чтоб лев был кроток[48]. О Боже! В очах моих бьешь и ранишь других, достойнѣйших от мене, да устрашуся и трепещу беззаконныя жизни и сластей міра сего! О сласть! О удица, и сѣть ты діавольска! Коль ты сладка! яко всѣ тобою плѣненны! Коль же погибельна! яко мало спасаемых. Первое всѣ видят, второе – избранныи"[49].

Таковым образом жестоко себѣ наказывала и сама себѣ налагала раны сія благочестивая Врода и, взирая на чужую бѣдность, больше пользовалася, нежели собственными своими язвами біемыи от Бога, жестокосердыи беззаконники, и живѣе научалася из черныя сея, мірскія бѣды содержащія (черная бо книга, бѣды содержащая, есть то сам мір) книги, нежели нечестивая природа, тысячу книг перечетшая разноязычных. О таковых вѣдь написано: "Вѣсть Господь неповинныя избавляти от напасти…"[50] "Праведник от лова убѣгнет, вмѣсто же его предается нечестивый"[51].

В сих благочестивых мыслях прилетѣл Сабаш домой, а за ним вскорѣ с двома своими сынами приспѣл Дядя. Созваны были и сосѣды на сей убогій, но цѣломудренный пир и безпечный. В сей маленькой сторонкѣ водворялася простота и царствовала дружба, творящая малое великим, дешевое дорогим, а простое пріятным. Сія землица была часточка тоя земельки, гдѣ странствовавшая между человѣки Истина и убѣгающая во злѣ лежащаго міра сего[52], послѣдніе дни пребыванія своего на землѣ провождала и остатній роздох имѣла, дондеже возлетѣла из долних в горнія страны.

Сабаш, отдав Отцу и дядѣ радость и мир от Немеса, тут же при гостях возвѣстил все приключившееся. – Гостей был сонм не мал, со чады своими, отроками и юношами, и женами. Алауда[a], так нарицался Отец Сабашов,

---

[a] Алауда – Римски значит жайворонок (Alauda). Хвалю, Римски laudo (Лаудо), лаудон[(12)] – хвалящій.

был не учен наукам мірским, но сердце его была столица здраваго разума. Всякое дѣло и слово мог совершенно раскусить, обрѣсти в нем корку и зерно, яд и ядь сладкую, и обратить во спасеніе. И о таковых то писано:

КАКО СЕЙ ВѢСТЬ КНИГИ, НЕ УЧИВСЯ[53]?

Алауда, во слух многих мужей, юнош и отроков, научал сына так: Сыне мой единородный! Приклони ухо Твое. Услыши глас Отца Твоего[54] и спасешися от сѣти, якоже серна от ловцов[55]. Сыне! аще премудр будеши, чуждая бѣда научит тебе, дерзкій же и безсердый сын уцѣломудряется собственным искушеніем. И сіе есть бѣдственное. Сыне! да болит тебѣ ближняго бѣда! Любляй же свою бѣду и не боляй о чуждой, сей есть достоин ея. Не забуди притчи, кую часто слышал еси от мене, сея:

ПЕСИКА БЬЮТ, А ЛЕВИК БОИТСЯ[56].

Кая польза читать многія книги и быть беззаконником? Едину читай книгу, и довлѣет. Воззри на мір сей. Взглянь на род человѣческій. Он вѣдь есть книга, книга же черная, содержащая бѣды всякаго рода, аки волны, востающія непрестанно на морѣ. Читай ее всегда и поучайся, купно же будто из высокія гавани на бѣснующійся Окіан взирай и забавляйся. Не всѣ ли читают сію книгу? Всѣ. Всѣ читают, но несмысленно. Пяту его блюдут[57], как написано. На ноги взирают. Не на самый мір, сирѣчь не на главу и не на сердце его смотрят. Сего ради никогда его узнать не могут. Из подошвы человѣка, из хвоста птицы, так и міра сего, из ног его не узнаешь его, развѣ из главы его, разумѣй, из сердца его. Кую тайну затворяет в себѣ гаданіе сіе? Сыне! всѣ силы моя напрягу, чтоб развязать тебѣ узел сей. Ты же вонми крѣпко[58]. Тетервак видит сѣть и в сѣти ядь, или снѣдь. Он видит что ли? Он видит хвост, ноги и пяту сего дѣла; главы же и сердца сея твари, будто самыя птицы, не видит. Гдѣ же сего дѣла глава? И есть она что то такое? Ловцово сердце в тѣлѣ его, утаенном за купиною. Итак, тетервак, видя едину пяту в дѣлѣ сем, но не видя в нем главы его, видя не видит, очит по тѣлу, а слѣп по сердцу. Тѣло тѣлом, а сердце зрится сердцем. Се видь оная Евангельская слѣпота, мати всякія злости[59]! Сим образом всѣ безумные читают книгу міра сего. И не пользуются, но увязают в сѣти его. Источник рѣкам и морям есть главою. Бездна же сердечная есть глава и источник всѣм дѣлам и всему міру. Ничтоже бо есть мір, точію связь, или состав дѣл, или тварей. И ничтоже есть Бог, развѣ мірское сердце, источник и глава міра. Ты же, сыне мой, читая книгу видимаго и злаго сего міра, возводь сердечное твое око во всяком дѣлѣ на самую главу дѣла, на самое сердце его, на самый источник его, тогда, узнав начало и сѣмя его, будеши прав судія всякому дѣлу, видя главу дѣла и самую исту, истина же избавит тя от всякія напасти[60]. Аще бо два рода тварей и дѣл суть, тогда и два сердца. Аще же два сердца, тогда и два духи: благій и злый, истинный и лестчій. По сих двоих источниках суди всякое дѣло. Аще сѣмя и корень благ, тогда и вѣтви и плоды. Нынѣ, сыне мой, буди судія, и суди учинок Тетерваков. Аще право осудиши[61], тогда по сему образу правый судія будеши всему міру. Суди же тако. Напал Тетервак на снѣдь. Видиши ли сіе? Как не видѣть? Сіе и свинія

видит. Но сіе есть едина точію тѣнь, пята и хвост. Тѣнь себе ни оправдает, ни осуждает. Она зависит от своея главы и исты. Воззри на источник ея! На сердце, источившее и родившее ее. От избытка бо сердца, сирѣчь от бездны его, глаголют уста, ходят ноги, смотрят очи, творят руки. Зри! Аще сердце Тетерваково благо, откуду родилося сіе его дѣло, тогда и дѣло благо и благословенно. Но не видишь ли, яко зміина глава есть у сего дѣла? Сіе дѣло родилося от сердца неблагодарнаго, своею долею недовольнаго, алчущаго и похищающаго чуждое… Сія то есть истинная Авраамская Богословія: прозрѣть во всяком дѣлѣ гнѣздящагося духа: благ ли он? или зол? Не судить по лицу[62], якоже лицемѣры. Часто под злобным лицем и под худою маскою Божественное сіяніе и блаженное таится сердце[63], в лицѣ же свѣтлом, Ангельском – Сатана. Сего ради, видя неволю и плѣнь Тетервакову, жертвующую себе в пользу чуждую, не лѣнися работати для собственныя твоея пользы и промышляти нужное, да будеши свободен. Аще же не будеши для себе самаго рабом, принужден будеши работати для других и, убѣгая легких трудов, попадешь в тяжкія и сторичныя. Видиши ли чью-либо сіяющую одежду или славный чин, или красный дом, но внутрь исполненный неусыпаемаго червія? Воспомни сам себѣ слова Христовы: "Горе вам, лицемѣры[64]! Горе вам, смѣющимся нынѣ"[65], разумѣй, снаружи. Видиши ли нищаго, или престарѣлаго, или больнаго, но Божественныя надежды полнаго? Воспой себѣ пѣсенку сію Соломоновскую: "Блага ярость паче смѣха, яко в злобном лицѣ ублажается сердце"[66]. Видиши ли разслабленнаго паралишем? Бѣгай печальнаго, ревностнаго и яростнаго сердца. Убѣжиши, аще не будеши завистлив. Сотреши главу завистному зміеви[67], аще будеши за малое благодарен и уповающій на Бога живаго. Видиши ли ни драгую, ни сластную, но здравую пищу, воспой: "Блага ярость паче смѣха"[68]. Видиши ли книжку, не имущую опрятных слов, но духа Святаго исполненну, воспой: "Блага ярость паче смѣха"[69]. Слышиши совѣт, словесным медом умащенный, но со утаенным внутрь ядом? Воспой: "Блага ярость паче смѣха[70]. Елей грѣшнаго, да не намастит главы моея"[71]. Видиши ли убогій домик, но невинный и спокойный, и безпечный? Воспой: "Блага ярость паче смѣха…"[72] Сим образом читай, сыне, мірскую книгу и имѣти будеши купно утѣшеніе и спасеніе. Блажен, разумѣваяй вину всякаго дѣла! Сердце человѣческое измѣняет лице его на добро или на зло. О милыи мои гости! Наскучил я вам моим многорѣчіем. Простите мнѣ! Се стол уже готов, прошу садиться безразборно. Прошу паки простить мнѣ, что и трапеза моя нища и созвал вас на убогій пир мой в день безпраздничный.

Гости всѣ воспѣли притчу оную: "что у друга вода есть слаже вражескаго меда"[73].

– Как же в день безпраздничный? – сказал Алаудин брат Адоній[a]. Ах! доброму человѣкови всякій день праздник[74], беззаконнику же – ни

[a] Адоній Еллин[ски] значит пѣвца. Ода – пѣсня[(13)].

Великдень…[75] Аще всему міру главою и источником есть сердце, не корень ли и празднику? Празднику матерь есть не время, но чистое сердце. Оно господин есть и субботѣ. О чистое сердце! Ты воистину не боишся ни молніи, ни грому[76]. Ты еси Божіе, а Бог есть тебѣ твой. Ты ему, а он тебѣ есть друг. Оно Тебѣ, Боже мой, жертвою, Ты же ему. Вы двое есте, и есте едино. О сердце чисто! Ты новый вѣк, вѣчная весна, благовидное небо, обѣтованная земля, рай умный, веселіе, тишина, покой Божій, суббота и великій день Пасхи. Ты нас посѣтило с высоких обителей свѣтлаго востока, изшед от солнца, яко жених от чертога своего[77]. Слава тебѣ, показавшему нам свѣт твой! Сей день Господень, возрадуемся и возвеселимся[78], братіе!

– О возлюбленный брате мой! – воскликнул Алауда. – Медом каплют уста твоя. Воистину ничтоже благо, токмо сердце чисто. Зерно, прорастившее небеса и землю. Зерцало! вмѣщающее в себѣ и живопишущее всю тварь вѣчными красками. Твердь! утвердившая мудростію своею чудная небеса. Рука! содержащая горстію круг земный и прах нашея плоти. Что бо есть дивнѣе памяти, вѣчно весь мір образующія? Сѣмена всѣх тварей в нѣдрах своих хранящія вѣчно? Зрящія единым оком прошедшая и будущая дѣла, аки настоящая. Скажите мнѣ, гости мои: что ли есть память? Молчите? Я ж вам скажу. Не я же, но благодать Божія во мнѣ[79]. Память есть недремлющее сердечное око, призирающее всю тварь[80]. Незаходимое солнце, просвѣщающее вселенную. О память! утренняя, яко нетлѣнная крила! Тобою сердце возлѣтает во высоту, во глубину, в широту, безконечно, быстрѣе молніи сторично. “Возму крилѣ мои рано…”[81], с Давидом. Что ли есть память? Есть беззабвеніе. Забвеніе Еллинами глаголется – лиѳа[82]. Беззабвеніе же – алиѳіа[83]. Алиѳія же есть истина. Кая истина? Се сія истина Господня[84]? Аз есмь путь, истина и живот[85]. Христос Господь Бог наш, Емуже слава во вѣки. Аминь[86]!

По сем Алауда благодарственною молитвою благословил трапезу, и всѣ возсѣли. При трапезѣ не была критика, осуждающая чуждую жизнь и приницающая в тайныя закаулки людских беззаконій. Бесѣда была о дружбѣ, о чистотѣ и спокойствіи сердечном, о истинном блаженствѣ, о твердой надеждѣ, услаждающей всѣ житейскія горести. В срединѣ трапезы объяснял Адоній сіе слово: Блажени нищіи духом, яко тѣх есть царствіе небесное[87]. Не на лицы, – говорил он, – ядущи со сладостію бобы, зрит Бог. Человѣк зрит на лице, а Бог зрит на сердце…[88] Не тот нищ есть, кто не имѣет, но тот, кто по уши в богатствѣ ходит, но не прилагает к нему сердца, сирѣчь на оное не надѣется; готов всегда, аще Господеви угодно, лишитися с равнодушіем. И сіе то значит: нищіи духом[89]. Сердце чистое и дух вѣры[90] есть тожде. Кая польза тебѣ в полных твоих закромах, аще душа твоя алчет и жаждет? наполни бездну, насыти прежде душу твою. Аще же она алчет, нѣси блаженный оный Евангельскій нищій, хотя и богат еси у человѣк, но не у Бога, хотя и нищій еси у человѣк, но не у Бога[91]. Без Бога же и нищета и богатство есть окаянное. Нѣсть же бѣдственнѣе, как нищета средь богатства, и нѣсть блаженнѣе, как средь нищеты богатство. Аще мір весь пріобрѣл еси

и еще алчеши[92], о! средѣ богатства страждеши нищету во пламенѣ твоих похотѣній. Аще ничтоже имаши в мірѣ сем, кромѣ самонужных твоих, и благодарен еси Господеви твоему, уповая на него, не на сокровища твоя, воспѣвая с Аввакумом:

ПРАВЕДНИК ОТ ВѢРЫ ЖИВ БУДЕТ[93],

О, воистину, нищета твоя есть богатѣйшая Царей. Нищета, обрѣтшая нужное, презрѣвшая лишнее, есть истинное богатство и блаженная оная среда[94], аки мост между блатом и блатом, между скудостію и лишностію. Что бо есть система міра сего, аще не храм Божій и дом его? В нем нищета живет и священствует. Приносит милость мира, жертву хваленія[95]. Довольствуется, аки чадо, подаваемым себѣ от Отца Небеснаго, завися от промысла его и вселенскія экономіи. И сіе-то значит: ЯКО ТѢХ ЕСТЬ ЦАРСТВО НЕБЕСНОЕ[96]. Сіе есть – они знают промысл Божій и на оный надѣются. Сего ради нищета нарицается убожеством. Или, яко аки чадо, живет в домѣ у Бога, или того ради, яко все свое имѣет, не во своих руках, но у Бога. Не тако нечестивый, не тако, но яко прах от вихра[97], тако зависят от самих себе. Обожают сокровища своя. Уповают на собранія своя. Дондеже постыдятся о идолѣх своих[98]. Сего ради нарицаются богатыи, яко сами себѣ суть лживыи боги.

– Возлюбленный друже и брате мой, – сказал тогда Алауда, – вкусно ты вкушал у нас бобы. Но не без вкуса разжевал ты нам и слово Христово. Насыщая тѣло, еще лучше мы насытили сердце. Аще же оно гладно, суетна есть самая сладкая пища. Прошу же еще покушать рѣпы, послѣ капусты и послѣ бобов. Увѣнчает же трапезу нашу ячменная с маслом кутія.

В концѣ трапезы начал пироначальник пришучивать, а гости смѣяться. Адоній, пособляя брату, забавно повѣствовал, коим образом древле Божія дѣва, Истина, первый раз пришла к ним во Украину[99]. Так называется страна их. Первый, де, встрѣтил ее, близ дому своего, старик Маной[100] и жена его Каска[101]. Маной узрѣв, вопросил [с] суровым лицем: "кое имя твое, о жено?"[102] "Имя мое есть Астрая[a]", – отвѣчала дѣва[103]. "Кто ты еси[104]? откуду? И почто здѣ пришла еси?" "Возненавидѣв злобу мірскую, пришла к вам водворитися, услышав, что во странѣ вашей царствует благочестіе и дружба". Дѣва же была во убогом одѣяніи, препоясанна, волосы в пучкѣ, а в руках жезл. "А! а! Не имаши здѣ пребывальнаго града, – воскликнул со гнѣвом старец. – Сія страна нѣсть прибѣжище блудностям. Вид твой и одѣяніе обличает тебе быти блудницу". Дѣва сему смѣялася, а старик возгорѣлся. Увидѣв же, что Каска вынесла на стрѣчу чистый хлѣб на древяном блюдѣ, во знаменіе страннопріимства, совсѣм возбѣсился. "Что ты дѣлаеш, безумная в женах? Не вѣдая, коего духа есть странница сія? спѣшиш страннопріятствовать. Воззри на вид и на одѣяніе ея. И проснися". Каска возсмѣялася и молчала. Дѣва же сказала: "Так не похвали человѣка в красотѣ его, и не буди тебѣ мерзок человѣк видѣніем

---

[a] Астраіа – Слово Еллинское. Значит "звѣздная". Сіе есть "горняя, лучезарная".

своим”[а] [105]. Послѣ сих Божіих слов старик нѣсколько усомнился. Нечаянно же узрѣв на главѣ ея вѣнец лучезарный и Божества свѣтом возсіявшіе очи, вельми удивился. Паче же ужаснулся тогда, когда дивный дух, превосходящій ѳиміамы, крины[б] и розы, изшедшій из уст дѣвичих, коснулся обонянія его и усладил неизрѣченно. Тогда Маной отскочил воспять, поклонился до землѣ и, лежащи ниц, сказал: “Госпоже! Аще обрѣтох благодать пред тобою, не мини мене, раба твоего…”[106] Старица, оставив лежащаго старца, повела дѣву в горницу. Омыла ей по обычаю ноги и маслом главу помазала. Тогда вся горница Божественнаго исполнилася благоуханія. Маной, вскочив в горницу, лобызал ей руки. Хотѣл лобызать и ноги, но дѣва не допустила. “Едину имѣю гуску, – закричал старик, – и тую для тебе на обѣд зарѣжу”. Дѣва, смотря в окно, усмѣхалася, видя, что старина, господарь и господарка, новою формою ловлят гуску. Они бѣгали, шаталися, падали и сварилися. Дѣвѣ смѣшным показалось, что старик преткнулся о старуху и покатился. “Что ты? ты выстарѣл ум, что ли?” “А у тебе его и не бывало”, – сказал вставая старик. Гостья, выскочив из горницы, сказала, что я прочь иду, если не оставите гуски с покоем. На сем договорѣ вошли всѣ в горницу. Вмѣсто обѣтованныя гуски в саду, в простой бесѣдкѣ, приняли и учествовали Небесную гостью и Божественную странницу яичницею и ячменною с маслом кутіею[107]. От того времени, даже доселѣ, ячменная кутія нашей сторонѣ есть во обычаѣ[108].

В сем мѣстѣ встали из за стола всѣ гости. Алауда же благодарил Богу так: Очи всѣх на Тя уповают, и Ты даеши им пищу во благо время[109]. Богатая десница Твоя в сытость и нас убогих Твоих исполняет Твоего благоволенія, Христе Боже. Буди благословен со Отцем Твоим и Святым Духом во вѣки! Гости всѣ возшумѣли: Аминь! Адоній продолжал повѣсть, что Астрая во странѣ их жила уединенно. Маноя и Каску паче прочих любила, посѣщала и шутила, дондеже преселилася в небесныя обители. Алауда пить и пѣть побуждал. Он наполнил стаканище крѣпкаго меда. “Да царствует Астрая! да процвѣтает дружба! да увядает вражда!” Сіе возгласив, изпразднил стакан. Прочіи послѣдовали. Они пили крѣпкій мед, хмѣльное пиво и питіе, или сикеру[в], называемую в Малороссіи головичник[110]. Дѣти же – воду и квас. Из гостей большая часть была сродна к пѣнію. Адоній раздѣлил пѣвцов на два крила, или хоры. На хор вопросный и на хор

[а] Сіе слово есть Сираховское. Оно тот же имѣет вкус со Христовым оным: Не на лица зряще судите[(14)]. И с оным Самуила Пророка, пришедшаго помазать на Царство всѣх братій своих безобразнѣйшаго и меньшаго Давида[(15)]. Человѣк зрит на лице, а Бог зрит на сердце[(16)].

[б] Крин слово Еллинское. Римски Лиліа, Крина. Крины сельныи, то есть дикіи, полевыи.

[в] Сікера есть слово Еллинское. Значит всякое питье упоевающее, пьяное или хмѣльное, кромѣ единаго грозднаго вина[(17)]. Хлѣбное же (называемое) вино в том же всеродном имени заключается. Сего ради пишется: Вина и сікеры не имать пити[(18)]. Еллин[ски] Σίκερα.

отвѣтный, придав к обоим по нѣскольку свирѣльщиков. Они первѣе раздѣльно, потом спѣвали, лик совокупивши. Пѣснь была такова:

ПѢСНЬ РОЖДЕСТВУ ХРИСТОВУ, О НИЩЕТѢ ЕГО[111]

Из онаго Соломонова зерна:

Блага ярость паче смѣха, яко в злобѣ лица ублажится сердце [Екклесіаст][112].

Из Христова: Горе вам, смѣющимся нынѣ[113], то есть снаружи.

Из Іереміина: В тайнѣ восплачется душа ваша[114].

В[опрос]. Пастыри мили!
Гдѣ вы днесь были?
Гдѣ вы бывали?
Что вы видали?

От[вѣт]. Грядем днесь из Виѳлеема.
Из Града уничтоженна.
Но днесь блаженна.

В[опрос]. Кое ж оттуду несете Чудо?
И нам прорцыте.
Благовѣстите.

От[вѣт]. Видѣли мы вновь рожденно,
Отроча Свято, Блаженно.
Владыку всѣм нам.

В[опрос]. Кія Палаты имѣет Тое,
Ах! Всеблаженно Чадо Царское?

От[вѣт]. Вертеп выбит под Скалою.
И то Простою Рукою.
Се Чертог Его!

В[опрос]. Мягка Постель ли?
В красном ли Ложи,
Сей почивает Чудный Сын Божій?

От[вѣт]. В Яслях Мати кладет Траву.
Ту ж Перину и под Главу.
Се Царска Кравать!

В[опрос]. Кія там Слуги от Домочадцов,
Имѣет тое Милое Чадцо?

От[вѣт]. Овцы и Мулы с Ослами.
Волы и кони с Козлами.
Се Домочадцы!

В[опрос]. Воинов кій Род? Коего Чина?
Чем окружают Царскаго Сына?
От[вѣт]. Грабли, Вила, Серпы, Косы.
Хлѣборобы, Сѣнокосцы.
Се Дориносцы[115]!
В[опрос]. Кую же той Дом вкушает Пищу?
Развѣ имѣет Трапезу нищу?
От[вѣт]. Пища в Зеллѣ, в Млекѣ, в Зернѣ.
Се Стол Ранній и Вечерній!
В том чудном Домѣ.
В[опрос]. Музыка там ли Модна и Лестна,
Увеселяет Царя Небесна?
От[вѣт]. Пастырскій Сонм на Свирѣлках,
Хвалит Его на Сопѣлках,
Препростым Хором.
В[опрос]. Кія же Ризы? Мню, Златотканны,
У сего Сына Маріи Панны.
От[вѣт]. Баволна[a], и Лен, и Волна.
Сим Нищета предовольна,
В Наготѣ своей.

Лики поют совокупно:

О нището! Блаженна, Святая!
Дверь нам отверзи, твоего Рая.
Кій Бѣс Сердце украл наше?
Кій нас Мрак ослѣпил?
Даже чуждатись Тебе?
О Нището! О даре Небесный!
Любит тебе всяк Муж Свят и Честный.
Кто с тобою раздружился,
Тот в ночи токмо родился.
Нѣсть Сугубый Муж.
Мір сей являет Вид Благолѣпный.
Но в нем таится Червь неусыпный.
Се Пещера Убога!
Таит Блаженнаго Бога
В Блаженном Сердцѣ.
Ах! Блага Ярость есть паче Смѣха.
Яко в Лицѣ злом тайна утѣха.

---

[a] Баволна значит "от древа рожденная волна". Это есть слово нѣмецкое. Баум-волле[(19)]. Баум – дерево; Волле – волна.

Се бо Нищета святая!
Извнѣ яра, внутр Златая,
Во Мирной Душѣ.
Горе ти, Міре! Смѣх внѣ являеш.
Внутр же Душею тайно рыдаеш.
Украсился ты Углами.
Но облился ты Слезами,
Внутрѣ День и Нощь.
Зависть, Печаль, Страх, несыта Жажда,
Ревность, Мятеж, Скорбь, Тяжба и Вражда,
День и Нощь тя Опаляют.
Как Сіонскій Град плѣняют,
Душевный твой Дом.
Возвеселимся! а не смутимся!
Днесь непрестанне, всѣ Христіане.
Там, Гдѣ Бог наш нам родися,
И Пеленами повися.
Хвала День и Нощь.

КОНЕЦ

Сковорода написав цей твір, очевидно, десь у другій половині 1787 р., перебуваючи в Гусинці. Принаймні лист-присвяту до нього датовано листопадом цього року. Ані автограф, ані списки до нашого часу не дійшли. Притча «Убогій Жайворонок» була вперше надрукована окремою книжечкою в Москві 1837 р. [див.: *Сковорода Г.* Убогій Жайворонок. Притча / Предисловие и примечания М. Макарова и И. Решетникова. – Москва: Изд. Московского попечительного комитета «Человеколюбивого общества», 1837. – II, IV, 32 с.]. Удруге притча побачила світ у санкт-петербурзькому виданні творів Сковороди 1861 р. Подаємо за першодруком, уточнюючи деякі місця за виданням 1861 р.

[1] Федір Іванович Диський – приятель Сковороди, куп'янський поміщик, нащадок сотенних старшин Ізюмського полку. Його дід Григорій та батько Іван були сотниками в Куп'янську [див.: *Гомон П.* Григорій Сковорода і Нижнє Приоскілля. – Харків, 2006. – С. 106–108]. Як свідчив Григорій Данилевський, перегодом Федір Диський мешкав у Москві, "до пам'яті Сковороди ставився з якоюсь благоговійною пошаною, а твори Сковороди були його найулюбленішим читанням". Трагічно загинув у 1833 р. [*Данилевский Г. П.* Григорий Савич Сковорода (с 1722 по 1794 г.) // *Данилевский Г. П.* Украинская старина. Материалы для истории украинской литературы и народного образования. – Харьков, 1866. – С. 57 (прим.)].

[2] Пор. зі словами Дмитра Туптала, якими той зображував плинність людського життя: "Жизнь наша на земли єсть движеніє. Движется растущу с младенчества в юношество, с юношества в мужество, с мужества в старость, движется ходя, сѣдя, ѣздя, дѣлая. Движется и непостоянством фортуны, или щастія: днесь богат, утро нищ, днесь славен, утро безчестен, днесь здрав, утро болен, днесь любимый, утро ненавидимый. Движется и

премѣненіем нрава: бывает бо временем добр, временем зол, временем смирен, временем горд, временем трезвен, временем піянствуяй, временем к Богу тепл, временем далече отстояй от Бога, временем угождаяй Богу, временем прогнѣвающ Бога. Убо да вкратцѣ реку: все житіе наше движеніе єсть на земли" [*Туптало Д.* Слово на поминовеніе Іоанна Семеновича Грибоѣдова // Сочиненія святаго Димитрія, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 3. – С. 539–540].

[3] Див. прим. 91 до циклу «Сад божественных пѣсней».

[4] Форму *преплаваемый* подано за виданням 1861 р. У виданні 1837 р. – *преплавляемый*.

[5] Див. прим. (3) до циклу «Сад божественных пѣсней».

[6] Пор. вираз: "Запазушная змея…" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 137].

[7] Див.: Книга Товіта 3: 16–17.

[8] Ім'я *Рафаїл* означає "Бог вилікував" [див.: *Трійняк І.* Словник українських імен. – Київ, 2005. – С. 310].

[9] Ідеться про куп'янського сотника Івана Григоровича Диського, власника хутора Диськівка, що був поруч із сучасною Ковалівкою.

[10] Куп'янка (Купенка, Купецьке, Купенське, з 1799 р. – Куп'янськ) – сотенне містечко Ізюмського полку, засноване близько 1675 р., потім – повітовий центр Слобідсько-Української губернії. З 1780 р. віддане з округою до Воронізького намісництва. Сковорода не раз бував у Куп'янці, а вперше потрапив сюди, очевидно, ще 1762 р., після того, як залишив посаду викладача поетики Харківського колегіуму.

[11] Очевидно, цей образ має за джерело церковні піснеспіви. Пор.: "От уст мысленнаго волка избави мя" [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 15].

[12] Парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 15. Пор.: **Блюди́тє ᲂу҆́бо, ка́кѡ ѡ҆па́снѡ хо́дитє.**

[13] Та обставина, що нерозумного тетервачка названо в притчі *Фрідріком*, справді могла збити з пантелику Федора Диського, адже його власне ім'я – *Федір* – суголосне імені тетервачка. Сковорода прохає свого любого приятеля не вбачати в цій збіжності жодних пейоративів або принаймні, як скаже він трохи далі, пам'ятати одну обставину: коли зважити на те, що "велероси" називають усіх українців *тетерваками*, тобто дурнями, то ім'я *Фрідрік* пасує кожному з нас. Що ж із того? – продовжує філософ. "Велероси", як "сторонні люди", бачать тільки поверхню речей (те, що здається їм глупотою), але не годні добачити схованого під цією "маскою" єства, адже ім'я *Фрідрік* (*Friedrich*), яке походить від германського *Frithuric*, означає не що інше, як "князь миру" [*Трійняк І.* Словник українських імен. – Київ, 2005. – С. 396; про цей сюжет докладніше див.: *Ушкалов Л.* Сковорода та інші: причинки до історії української літератури. – Київ, 2007. – С. 303–304].

[14] Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 9: 8. Пор.: **ѡ҆блича́й премꙋ́дра, и҆ возлю́битъ тѧ̀.**

[15] Див. прим. (32) до діалогу «Брань архистратига Михаила со Сатаною».

[16] Тобто 13 листопада 1787 р. [див.: *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 245].

[17] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 90 (91): 3. Пор.: **Ꙗ҆́кѡ то́й и҆збава́итъ тѧ̀ ѿ сѣ́ти ло́вчи.**

[18] Євангелія від св. Матвія 26: 41.

[19] Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 6: 24. Пор.: **го́рє ва́мъ бога̑тымъ: ꙗ҆́кѡ ѿстоитѐ ᲂу҆тѣше́нїѧ ва́шегѡ.**

[20] Євангелія від св. Матвія 5: 3; Євангелія від св. Луки 6: 20.

[21] Євангелія від св. Матвія 11: 29.
[22] Фраза во вре́мѧ ѻ҆́но дуже часто зринає в Біблії, уперше – у П'ятій книзі Мойсеєвій: Повторення Закону 1: 9. Крім того, нею розпочинаються євангельські читання в «Молитвослові».
[23] Можливо, Сковорода натякає на італ. *scolare* – 'учень'.
(1) Гр. *σαλάκων*.
(2) Сковорода має на думці слова: **Вѣ́сте бо бл҃гть гдⷭ҇а на́шегѡ і҆и҃са хрⷭ҇та̀, ꙗ҆́кѡ ва́съ ра́ди ѡ҆бни́ща̀ бога́тъ сы́й, да вы̀ нището́ю є҆гѡ̀ ѡ҆богатите́сѧ** (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 8: 9).
[24] Діоген Лаерцій (I, 57) приписував цей вислів Солонові [див.: *Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 80]. Крім того, є ціла низка підхожих українських прислів'їв та приказок. Пор.: "Не беры, где не положив" [*Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 266]; "Бере, де не положив" [*Франко*, № 1615]; "Не руш чужого"; "Чуже переступи, та не займи"; "Не бери, де не поклав"; "Не ходи, куди не просили; не бери, чого не поклав" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 332–333].
[25] Пор.: "Боязливого сина мати не плаче" [*Номис*, № 9294].
[26] Пор. із молитовним текстом: "…нас же сущих зде благослови, конец благій и мирный даруя нам…" [*Могила П*. Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 23 (третя пагін.)], або з приказкою: "Конец дѣло хвалит" [*Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 230].
[27] Євангелія від св. Матвія 5: 3; Євангелія від св. Луки 6: 20.
(3) Неточна цитата з Книги Псалмів 68 (69): 16. Пор.: **нижѐ сведе́тъ ѡ҆ мнѣ̀ рове́нникъ ѹ҆́стъ свои́хъ.**
(4) Див. прим. 32.
(5) Парафраза або Євангелії від св. Матвія 10: 26 (пор.: **ничто́же бо є҆́сть покрове́но, є҆́же не ѿкры́етсѧ, и҆ та́йно, є҆́же не ѹ҆вѣ́дѣно бꙋ́детъ**), або Євангелії від св. Луки 8: 17 (пор.: **Нѣ́сть бо та́йно, є҆́же не ꙗ҆вле́но бꙋ́детъ: нижѐ ѹ҆тае́но, є҆́же не позна́етсѧ и҆ въ ꙗ҆вле́нїе прїи́детъ**).
(6) Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 5: 41. Пор.: **Сла́вы ѿ человѣ́къ не прїе́млю.**
(7) Очевидно, це парафраза Євангелії від св. Івана 5: 43. Пор.: **А҆́зъ прїидо́хъ во и҆́мѧ ѻ҆ц҃а̀ моегѡ̀.**
(8) Книга Псалмів 118 (119): 14.
(9) Євангелія від св. Матвія 10: 28.
(10) Книга Псалмів 108 (109): 28.
(11) Очевидно, це старозаповітний образ. Пор.: "А єгиптяни гналися [за ізраїлевими синами], і ввійшли за ними всі фараонові коні й колесниці його, та його комонники до середини моря. І сталося за ранньої сторожі, і поглянув Господь на єгипетський табір у стовпі огня й хмари, та й привів у замішання єгипетський табір. І поскидав колеса з колесниць його, і вчинив, що йому тяжко було ходити. І єгиптяни сказали: 'Утікаймо від ізраїльтян, бо Господь воює за них з Єгиптом!'" (Друга книга Мойсеєва: Вихід 14: 23–25).
[28] Ровеньки – місто на Луганщині, засноване 1705 р. Тамтешні краєзнавці пояснюють походження його назви так: у старовину в цих околицях було чимало розбишак, яких залежно від того, де вони промишляли, називали "могильниками" та "ровенниками". Назва Ровеньки походить від слова "ровенники". Сковорода заходив до Ровеньків у 1781 р.
[29] *Номис*, № 12120.

[30] Пор.: "На ловца и звѣр бѣжит" [*Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 237]; "На ловца и зверь бежит" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 425, 476, 575]; "Наскочив звір на ловця"; "На стрілцьи звір біжит" [*Франко*, № 13028, 25134].

[31] Парафраза Євангелії від св. Івана 1: 47. Пор.: **сѐ, вои́стиннꙋ ї҆и҃лтѧ́нинъ, въ не́мже льстѝ нѣ́стъ.**

[32] Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 208. Пор.: "Зробивши добре діло, та й кінці у воду"; "І кінці в воду" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 162, 370].

[33] Пор.: "Покой пьет воду, а беспокой мед" [*Даль В*. Толковый словарь живого великорусского языка. – Москва, 1956. – Т. II. – С. 313]; "Думка п'є воду, а відвага мед" [*Номис*, № 4255].

[34] Ксенофонт Афінський (Меморабілії, I, 4, 10) подає такі Сократові слова: "на мою думку, не мати жодних потреб – це риса божества, а мати щонайменші потреби – це значить бути дуже близьким до божества; але ж божество досконале, а бути близьким до божества – значить бути дуже близьким до досконалості" [*Ксенофонт Афинский*. Сократические сочинения: Воспоминания о Сократе. Защита Сократа на суде. Пир. Домострой / Перевод, статьи и комментарии С. И. Соболевского. – Москва; Ленинград, 1935. – С. 21]. Тим часом Діоген Лаерцій у своїй книзі (II, 27) переказує цю думку Сократа так: "чим менше чоловікові треба, тим ближче він до богів" [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 111–112]. Цю Сократову фразу любив повторювати кінік Діоген [див.: *Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 286], перегодом її схвально цитував Цензорін [див.: *Цензорин*. Книга о дне рождения. К Квинту Церелию // Вестник древней истории. – 1986. – № 2. – С. 230] та інші. Сократ названий тут "архидураком", бо казав про самого себе, що він нічого не знає. Пор. із реплікою одного з персонажів, змальованих Миколою Новиковим на сторінках часопису «Трутень»: "Сократ, славный в древности философ, говаривал о себе, что он дурак…" [Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века. – Москва, 1952. – Т. II. – С. 144].

[35] Це – емблематичний образ «Дятел носом продолбляющій древо» (підпис: "Се надежная за мои труды награда. Удостовѣрен, что труд мой не будет тщетным. Haec merces tuta laboris") [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 76–77].

[36] Пор.: "Жадная пташка своим носком сыта" [*Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 224]; "Всяка птичка своїм носиком живе" [*Номис*, № 7195]; "Кожна пташка своїм носом годується" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 243]; "Всяка птичка своим носком клюет"; "Всякая птица свои носом сыта" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 607, 724].

[37] Сковорода полюбляв цю фразу. Недаром вона зринає також у циклі «Басни Харьковскія» та в діалозі «Двое».

[38] Див. прим. 42 до циклу «Басни Харьковскія».

[39] Очевидно, це ім'я утворене від гр. *νέμεσις* – 'почуття справедливості, совість'.

[40] Парафраза Послання св. ап. Павла до филип'ян 4: 4. Пор.: **Ра́дꙋйтесѧ всегда̀ ѡ҆ гдⷭ҇ѣ: и҆ па́ки рекꙋ̀: ра́дꙋйтесѧ.**

[41] Фраза **ми́ръ тебѣ̀** не раз зустрічається в Біблії, уперше – у Книзі Суддів 6: 23.

[42] Перша книга царств 25: 32; Третя книга царств 1: 48 та деінде.

[43] Книга Псалмів 108 (109): 28.
[44] Ідеться про облогу військами Російської імперії молдовського міста Бендери (вересень 1770 р.) у ході російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Ця подія міцно закарбувалася в народній пам'яті. Про неї навіть складали пісні. Принаймні Іван Котляревський, розповідаючи про спів Енеєвих гребців, каже, що серед їхніх пісень була й пісня про те, "як під Бендер'ю воювали" [*Котляревський І.* Енеїда // *Котляревський І.* Повне зібрання творів. – Київ, 1969. – С. 79]. Є й народна приказка: "Се ще чума бендерська!" [*Номис,* № 3569].
[45] Пор.: "Граєцця, як кіт з мишою" [*Номис,* № 2348].
[46] Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 3: 26. Пор.: **гдь во бꙋ́детъ на всѣ́хъ пꙋте́хъ твои́хъ.**
[47] Парафраза Книги Псалмів 120 (121): 8. Пор.: **гдь сохрани́тъ вхожде́нїе твоѐ и҆ и҆схожде́нїе твоѐ.**
[48] Пор.: "Песика б'ють, а левик боїться"; "Бійся, левку, коли пса б'ють" [*Номис,* № 3902, 3903; *Франко,* № 1542].
[49] Як запримітив свого часу Володимир Крекотень, притча «Убогий Жайворонок» своїм сюжетом нагадує байку Антонія Радивиловського про Болотяну Курочку та Яструба: Болотяна Курочка, побачивши забитого й виставленого на показ задля науки іншим Яструба, котрий щойно перед тим потішався над нею, мовляв, ти тільки "малих робачків" на землі збираєш, а на інших птахів не полюєш, скрушно каже: "О, мій милий братику Яструбе! Ліпше б тобі було на землі робачків збирати, аніж ширяти в небі. Живий би тепер був" [*Крекотень В.* Оповідання Антонія Радивиловського. З історії української новелістики XVII ст. – Київ, 1983. – С. 178].
[50] Парафраза Другого соборного послання св. ап. Петра 2: 9. Пор.: **вѣ́сть гдь благочⷭ҇тивыѧ ѿ напа́сти и҆збавлѧ́ти.**
[51] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 11: 8. Пор.: **Прⷭ҇вный ѿ ло́ва ᲂу҆бѣ́гнетъ, въ негѡ́же мѣ́сто предае́тсѧ нечести́вый.**
[52] Парафраза Першого соборного послання св. ап. Івана 5: 19. Пор.: **мі́ръ ве́сь во ѕлѣ̀ лежи́тъ.**
[53] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 7: 15. Пор.: **ка́кѡ се́й кни҆ги вѣ́сть не ᲂу҆чи́всѧ;**
[54] Очевидно, це парафраза Другої книги Мойсеєвої: Вихід 15: 26. Пор.: **ᲂу҆слы́шиши гла́съ гдⷭ҇а бг҃а твоегѡ̀.**
[55] Парафраза Книги Притч Соломонових 6: 5. Пор.: **да спасе́шисѧ а҆́ки се́рна ѿ тене́тъ.**
[56] *Номис,* № 3902.
[57] Парафраза Книги Псалмів 55 (55): 7. Пор.: **ті́и пѧ́тꙋ моѝ сохранѧ́тъ.**
(12) Так подано у виданнях 1837-го й 1861 рр. Можливо, це звичайна помилка, оскільки "хвалящій" по-латинському – *laudans*.
[58] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Вонмѝ крѣ́пцѣ** (П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 12: 23).
[59] Мабуть, Сковорода має на думці слова: **ѡ҆слѣпѝ ѻ҆чи и҆́хъ и҆ ѡ҆ка́менилъ є҆́сть сердца̀ и҆́хъ** (Євангелія від св. Івана 12: 40).
[60] Можливо, Сковорода має на думці слова: **вѣ́сть гдь благочⷭ҇тивыѧ ѿ напа́сти и҆збавлѧ́ти** (Друге соборне послання св. ап. Петра 2: 9).
[61] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **пра́вѡ сꙋди́лъ є҆сѝ** (Євангелія від св. Луки 7: 43).
[62] Сковорода має на думці або слова: **вѣ́мы, а҆́кѡ пра́вѡ гл҃еши и҆ ᲂу҆чи́ши, и҆ не на лица̑ зри́ши** (Євангелія від св. Луки 20: 21), або: **а҆́кѡ не на лица̑ зри́тъ бг҃ъ** (Дії св. апостолів 10: 34), або: **не на лица̑ зрѧ́ще и҆мѣ́йте вѣ́рꙋ** (Соборне послання св. ап. Якова 2: 1).

[63] Цю думку Сковорода міг знайти у своїх улюблених римських класиків, наприклад, у Горація (Сатири, I, 3, 33–34): “У такому незграбному тілі / Рідкісний хист притаївсь” [*Квінт Горацій Флакк*. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 134], чи в Сенеки (Моральні листи до Луцілія, LXVI, 3): “…непоказне, упосліджене тіло може явити нам прекрасну, велику душу” [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 213].
[64] Фраза **Го́ре ва́мъ, кни́жницы и҆ фарі́сє́є, лицемѣ́ри** розпочинає кілька віршів Євангелії від св. Матвія (23: 13–15, 23, 25, 27, 29) та вірш Євангелії від св. Луки 11: 44.
[65] Євангелія від св. Луки 6: 25.
[66] Неточна цитата з Книги Екклезіястової 7: 4. Пор.: **Бла́га ꙗ҆́рость па́че смѣ́ха, ꙗ҆́кѡ во ѕло́бѣ лица̀ ᲂу҆блажи́тсѧ се́рдце.**
[67] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 15. Пор.: **то́й твоѝ блюстѝ бꙋ́детъ главꙋ̀.**
[68] Книга Екклезіястова 7: 4.
[69] Книга Екклезіястова 7: 4.
[70] Книга Екклезіястова 7: 4.
[71] Неточна цитата з Книги Псалмів 140 (141): 5. Пор.: **є҆ле́й же грѣ́шнагѡ да не нама́ститъ главы̀ моеѧ̀.**
[72] Книга Екклезіястова 7: 4.
[73] Пор.: “У друга вода солодча вражеського меду” [*Номис*, № 9513]; “У друга вода солодша від вражого меду” [*Франко*, № 10883].
[74] Пор.: “Доброму человеку – что день, то и праздник” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 126].
[75] Пор.: “Не щодень Великдень” [*Франко*, № 2009].
[76] Пор.: “Чисте небо не боїться ні блискавки, ні грому” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 145].
(13) Сковорода має на думці гр. *ἀηδών* – ‘соловей’, – етимологічно пов’язане з дієсловом *ᾄδω* –‘співати’.
[77] Парафраза Книги Псалмів 17 (18): 6. Пор.: **и҆ то́й ꙗ҆́кѡ жени́хъ и҆сходѧ́й ѿ черто́га своегѡ̀.**
[78] Очевидно, це парафраза Книги Псалмів 117 (118): 24. Пор.: **Се́й де́нь, є҆го́же сотворѝ гдⷭ҇ь, возра́дꙋемсѧ и҆ возвесели́мсѧ въ ѻ҆́нь.**
[79] Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 15: 10. Пор.: **не а҆́зъ же, но бл҃гть бж҃їѧ, ꙗ҆́же со мно́ю.**
[80] Очевидно, це парафраза Книги пророка Захарії 4: 10. Пор.: **ѻ҆чеса̀ гдⷭ҇нѧ сꙋ́ть, призира̑ющаѧ на всю̀ зе́млю.**
[81] Книга Псалмів 138 (139): 9.
[82] Гр. *λήθη*.
[83] Гр. *ἀλήθεια* – ‘правда’.
[84] Фраза **и҆́стина гдⷭ҇нѧ** зринає в Книзі Псалмів 116 (117): 2.
[85] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Івана 14: 6. Пор.: **а҆́зъ є҆́смь пꙋ́ть и҆ и҆́стина и҆ живо́тъ.**
[86] Парафраза Послання св. ап. Павла до римлян 14: 26. Пор.: **є҆ди́номꙋ премꙋ́дромꙋ бг҃ꙋ, і҆и҃сомъ хрⷭ҇то́мъ, є҆мꙋ́же сла́ва во вѣ́ки. А҆ми́нь.**
[87] Євангелія від св. Матвія 5: 3.
[88] Неточна цитата з Першої книги царств 16: 7. Пор.: **человѣ́къ зри́тъ на лицѐ, бг҃ъ же зри́тъ на се́рдце.**

[89] Євангелія від св. Матвія 5: 3.
[90] Фраза **дх҃ъ вѣры** зринає в Другому посланні св. ап. Павла до коринтян 4: 13.
[91] Сковорода має на думці історію про багатого й Лазаря (Євангелія від св. Луки 16: 19–31).
[92] Парафраза Євангелії від св. Матвія 16: 26. Пор.: **а҆́ще мі́ръ ве́сь приѡбрѧ́щетъ, дꙋ́шꙋ же своѭ̀ ѡ҆тщети́тъ.**
[93] Неточна цитата з Книги пророка Аввакума 2: 4. Пор.: **прѣ̑никъ же (мо́й) ѿ вѣ́ры жи́въ бꙋ́детъ.**
[94] "Середина" означає тут "золоту мірноту" (*aurea mediocritas*). Див. прим. 77 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни». Пор. народну приказку: "Середина все найліпша" [*Франко*, № 30734].
[95] Фраза **же́ртвꙋ хвале́нїѧ** не раз зринає в Біблії, уперше – у Третій книзі Мойсеєвій: Левит 7: 12.
[96] Євангелія від св. Матвія 5: 3.
[97] Парафраза Книги Премудрості Соломонової 5: 14. Пор.: **И҆́бо ᲂу҆пова́нїе нечести́вагѡ, ꙗ҆́кѡ пра́хъ ѿ вѣ́тра поде́млемый.**
[98] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 1: 29. Пор.: **зане́же постыдѧ́тсѧ ѡ҆ і҆́дѡлѣхъ свои́хъ.**
[99] За часів Сковороди Україною зазвичай називали Слобожанщину.
[100] Маной (євр. *mānôₐḥ*) є персонажем 13-ої глави Книги Суддів. Старі українські письменники згадували про нього доволі рідко. Можемо послатися тут хіба що на «Вечерю душевную» Симеона Полоцького [див.: *Полоцький С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 295]. Згідно зі словником Памви Беринди ім'я *Маноє* означає "отпочиненьє або дар" [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 433].
[101] Дружина Маноя фігурує анонімно як в масоретському тексті Біблії, так і в Септуагінті. У раввіністичній літературі її інколи ототожнюють із Гацщелелпоні (євр. *haṣəlelpōnî*) з Першої книги параліпоменон 4: 3.
[102] Можливо, це парафраза Книги Притч Соломонових 30: 4. Пор.: **ко́е и҆́мѧ є҆гѡ̀;**
[103] Астрая (гр. *Ἀστραία*) – стародавня богиня справедливості, яка правила світом за "золотого віку", а коли перегодом людьми опанували облуда, віроломство, чвари, насилля і жадоба (*Овідій*. Метаморфози, I, 89–150 [див.: *Публій Овідій Назон*. Метаморфози / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1985. – С. 17–18]), останньою серед богів полинула на небо. Про це писав Вергілій у «Георгіках» (II, 473–474) (у перекладі Миколи Зерова: "Злітаючи в небо, / Слід найостанніший свій поміж ними покинула Правда" [*Зеров М.* Твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 203]). Як підкреслював Дмитро Чижевський [див.: *Čiževskij D.* Die vertriebene Wahrheit // *Čiževskij D.* Aus zwei Welten. Beiträge zur Geschichte der slavisch-westlichen literarischen Beziehungen. – 's-Gravenhage, 1956. – S. 119–121], мотив гнаної Правди бере свій початок в «Явищах» («Φαινόμενα») Арата Солійського (бл. 315 – бл. 240 рр. до н. е.): "καὶ τότε μισήσασα Δίκη κείνων ἀνδρων / ἔπταθ᾽ ὑπουρανίη" ("Тоді, зненавидівши рід людський, Правда полинула геть аж на небо") [*Арат Солийский*. Явления / Пер. с древнегреч., вступ. ст. и коммент. К. А. Богданова. С приложением оригинального греческого текста. – Санкт-Петербург, 2000. – С. 148–149]. Цей мотив добре знаний у багатьох європейських літературах, зокрема й у слов'янських письменників: Яна Амоса Коменського («Лабиринт світу і рай серця»), Натанела Воднянського («Theatrum mundi minoris»), Матея Конечного («Theatrum divinus»), у казаннях Дмитра Туптала та Стефана Яворського – аж до «Легенди про Великого Інквізитора» Федора Достоєвського. Варто додати, що славетне кантівське "зоряне небо наді мною та моральний закон у мені" є не чим іншим, як метаморфозою цього самого мотиву. Можливим джерелом образу Астраї-Правди в

Сковороди, крім Арата (в європейських університетах Аратові «Явища» аж до XVII ст. правили за підручник астрономії, а водночас за взірець урочистої поезії), Овідія та Вергілія, може бути пролог до опери «La clemenza di Tito» («Титове милосердя»), що його написав Якоб фон Штелін. Бувши альтистом придворної капели імператриці Єлизавети, Сковорода виступав у цій опері [про сенс легенди про Астраю в Сковороди див.: *Ушкалов Л.* Сковорода та Україна // *Ушкалов Л.* Есеї про українське бароко. – Київ, 2006. – С. 146–147]. Цей самий мотив зринає також у сковородинському «Сні».

[104] Фраза: **кто̀ ты̀ є҆сѝ;** зринає в Другій книзі царств 1: 8 та в Четвертій книзі царств 9: 32.

[105] Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 11: 2. Пор.: **Не похвалѝ человѣ́ка во красотѣ̀ є҆гѡ̀, и҆ не бѹ́ди тѝ ме́рзокъ человѣ́къ видѣ́нїемъ свои́мъ.**

(14) Це парафраза або Євангелії від св. Івана 7: 24 (пор.: **не сѹди́те на лица̑**), або Соборного послання св. ап. Якова 2: 1 (пор.: **не на лица̑ зрѧ́ще и҆мѣ́йте вѣ́рѹ**).

(15) Див.: Перша книга царств 16: 11–13.

(16) Перша книга царств 16: 7. Пор.: **человѣ́къ зри́тъ на лицѐ, бг҃ъ же зри́тъ на се́рдце.**

[106] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 18: 3. Пор.: **гдⷭ҇и, а҆́ще ᲂу҆во ѡ҆брѣто́хъ бл҃гть пред̾ тобо́ю, не минѝ раба̀ твоегѡ̀.**

[107] Типологічно близькі сюжети про мандри Христа і святих («Як Ісус Христос ночував у бідної вдови», «Лакома баба», «Вдовині діти») [див.: Етнографічний збірник. Видає етнографічна комісія Наукового Товариства імени Шевченка. Т. XII. Галицько-руські народні легенди / Зібрав Володимир Гнатюк. – Львів, 1902. – Т. 1. – С. 93–95]) були поширені в українському фольклорі [докладніше див. про це: *Мишанич О.* Григорій Сковорода і усна народна творчість. – Київ, 1976. – С. 50–51].

[108] Існує навіть «Чин благословенія Колива, сієст Кутіи, или вареной пшеници с медом смѣшаной и различными сладкими овощми украшенной» [див.: *Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 223–224 (друга пагін.)].

[109] Неточна цитата з Книги Псалмів 144 (145): 15. Пор.: **Ѻ҆чи всѣ́хъ на тѧ̀ ᲂу҆пова́ютъ, и҆ ты̀ дає́ши и҆̀мъ пи́щѹ во благовре́менїи.**

(17) За словником Памви Беринди, *сікера* – це "хмѣлный напиток, или пьянство" [див.: *Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 454].

(18) Євангелія від св. Луки 1: 15.

[110] Очевидно, це народна форма слова *оловина*, яке Памва Беринда тлумачив, зокрема, так: "напиток, трунок, питье, напой з ячменю, пиво" [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 150].

[111] Як з'ясував Володимир Перетц, ця пісня Сковороди має за взірець добре знану в Україні польську різдвяну віршу: "Pasterze mili, / Coście widzieli? / Widzieliśmy maleńkiego / Jezusa narodzonego, / Syna Boskiego…" [*Перетц В. Н.* Историко-литературные исследования и материалы. – Т. I. Из истории русской песни. – Ч. 1. Начало искусственной поэзии в России. Исследования о влиянии малорусской виршевой и народной поэзии XVI–XVIII в. на великорусскую. К истории «Богогласника». – Санкт-Петербург, 1900. – С. 238]. Такий самий вірш є і в старій чеській поезії [див.: *Чижевський Д.* Український літературний барок / Підготовка тексту й мовна редакція Леоніда Ушкалова; вступна стаття Олекси Мишанича. – Харків, 2003. – С. 238 (прим.)].

[112] Книга Екклезіястова 7: 4.

[113] Євангелія від св. Луки 6: 25.

[114] Книга пророка Єремії 13: 17.

[115] Дві попередні репліки подано за виданням 1861 р. У виданні 1837 р. їх немає.

(19) Нім. *die Baumwolle*.

Діа́лог. И́мя Ему̀: Пото́п Змі́ин
Бесѣ́дуют Душа и Нетлѣ́нный Дух
1791 года̀, авг[уста] 16

Любе́зный Дру́же, Михаи́ле!

Дре́вній Мона́х Эвіра́тус[1] всѣ свои̇ Заба́вныя Пису́льки прино́сил в Дар Дру́гу и Господи́ну своему, Патріа́рху Софро́нію[2], а я приношу̀ тебѣ.

Ты мнѣ в Дру́гѣ Господи́н, а в Господи́нѣ друг.

Я сію Кни́жечку написа́л в Бурлу́кѣ[3], забавля́я Пра́здность. Она̀ укра́дена. Но я, напа́в на Спи́сок, испра́вил, умно́жил и ко́нчил.

Пото́п Змі́ин, Но́ев, Божій и Бі́бліа есть то́ же.

А́ще она̀ Мо́ре, ка́ко и не Пото́п? Взгля́ньте на Назо́нову[4] Карти́ну Пото́пну: Nat Lupus inter Oves…[5]

Не в сем ли Мо́рѣ обурева́ется вся Вселе́нна?

Ей, в сем! Ей, вся! "Погрязо́ша, я́ко О́лово во Водѣ̀…"[6] Еди́н мой Ізра́иль сію̀ Пучи́ну прелѣта́я прехо́дит. Еди́н он удовля́ет Жа́лостну Ре́вность Вару́хову:

"Кто пре́йде на о́ну Стра́ну Мо́ря и Обрѣте Премудрость?"[7]

Что есть Бі́бліа, а́ще не Мыр? Что есть Мыр, а́ще не І́дол Деи́р[с]кій[8]? Что есть Злата́я Глава̀ ему̀, а́ще не Со́нце? Что есть Со́нце, а́ще не О́гненное Мо́ре?

Не оно́ ли заступи́ло на́шу нам Га́вань тую:

"Се Сей стои́т за Стѣно́ю на́шею?"[9] и глаголет: "Лицемѣ́ре! Почто усумнѣ́лся еси̇?"[10]

Не всѣ ли не преплы́вшіи му́чатся в О́гненной Бе́зднѣ? Не всѣ ли блею́т о Пе́клѣ[11]? И Кто уразумѣ́л Пе́кло? Не смѣ́шно ли, что всѣ в Пе́клѣ, а боя́тся, чтоб не попа́сть?

Вот то́чна Сфінкс! му́чащая не рѣши́вших Гада́нія[12]. "Возволну́ются и почи́ти не возмогу́т"[13]. "Ходи́те во Пла́менѣ Огня̀ ва́шего"[14].

А мой Ной Ра́дугу ви́дит, и Пото́п прекраща́ется. Что есть прекра́сна Ра́дуга? Не Ра́дость ли есть Ра́дуга? Не Со́нце ли зрит свой О́браз во Зерца́лѣ Вод О́блачных? Не Со́нце ли зрит на Со́нце, на второ́е свое Со́нце? На О́браз образу́емый[15]? на Ра́дость и на Мир тве́рдый? Не туда́ ли зрит сей Вожд наш? не туда́ ли Волхвы̀ веде́т? Оста́нься ж, Со́нце и Луна̀! Проща́й, Огненная Бе́здно! Прости̇, За́падное Со́нце! Мы сотво́рим Свѣт полу́чшій. Сози́ждем День веселѣ́йшій. Да бу́дет Свѣт! и се бысть Свѣт[16]! Да ста́нет Со́нце и Луна̀[17]! Да ста́нет и утверди́тся! Да свѣ́тит во Вѣ́ки Вѣ́ков! И се ста Со́нце и Луна̀[18]! Но́вая Луна̀ и Сонце. От Бога Божестве́нное. Воспо́й же, о Иса́іе! Воспо́й нам Пѣснь Побѣ́дную[19]. Се Ізра́иль пре́йде Море!

"Не за́йдет бо Со́нце тебѣ̀.
И Луна̀ не оскудѣ́ет.

Бу́дет Господь тебѣ̀ Свѣ̀т твой.
И соверша́тся Дни твои̇̀.
Дни Рыда́нія твоего̀”[20].

Воспою́ ж и я с Тобо́ю, любе́зный мой Иса́іе:
“Дугу̀ мою̀ полага́ю во О́блацѣ”[21].
Сіе́ есть:
Мир утвержда́ю внутрь себѐ.

Со́нце всю Тварь презира́ет.
Взор Дуго́ю утѣша́ет.
Бе́здно Се́рдце, о просни́ся!
Будь себѣ̀ Друг и влюби́ся!

Весь тогда̀ Пото́п ище́знет.
Ра́дуга же вѣ́чна бле́снет.
Враз отре́шь Твои̇̀ всѣ̀ Сле́зы.
Внутрь всѣ̀ упоко́иш Сте́зы.

Са́мо будь себѣ̀ Дуго́ю.
И расста́нешься с Туго́ю.
Се Тварь вся не насыща́ет!
Бе́здна Бездну удовля́ет[22].

Пусты́нник Григ[орій] Бар-Сава̀ Сковорода̀ Д[аніил] Ме́інгард[23].

Insuperabili Loco stat Animus, qui externa deseruit[24]. Nunquam major est, quam ubi Aliena deposuit, et fecit sibi Pacem, Nil timendo…[25] Séneca, Epist[olae], 79.

Сіе есть То́ же: “Разумли́в Пра́ведник себѣ̀ Друг бу́дет”. При́тчей, гл[ава] 12-я[26].

Глава̀ 1-я

При́тча

Слѣпы́й и Очи́тый

Два Прише́лцы войшли̇̀ в Храм Соломо́нов: Оди́н Слѣпы́й, Другі́й Очи́тый. Слѣпы́й без По́лзы возво́дил О́чи и води́л Вѣ́жды свои̇̀ по Стѣ́нам Хра́ма. А Очи́тый, ви́дя Стѣ́нь, представля́ющую Человѣ́ка, Звѣ́ри, Пти́цы, Го́ры, Рѣ́ки, Лѣ́сы, Поля̀, Цвѣ́ты, Со́лнце, Звѣ́зды и Драгоцѣ́нныи Ка́мни, и Приводя̀ во Всем безизмѣ́нную Мѣ́ру, называ́емую Живопи́сцами Рису́нок, ненасы́тною забавля́лся Весе́лостю. Паче же Любопы́тною Зѣни́цею прозира́л он Седми-Лампа́дный Свѣ́щник и Сѣ́нь Херуви́мов. “Я не ви́жу Весе́лости в сем Хра́мѣ”, – сказа́л Слѣпый… “О бѣ́дный! – воскрича́л Очи́тый. – Пойди̇̀ Домо́й! и вы́рой Зѣни́цы твои̇̀, погребе́нныя в Мѣху̀ твое́м. Принеси̇̀ О́ныя

сюда̀. В то Вре́мя обнови́тся тебѣ̀ Храм сей и почу́вствуешь услажда́ющее тебѐ твоѐ Блаже́нство”.

Глава 2-я

Діа́лог, или Разглаго́л

Осо́бы в Разглаго́лѣ: Душа, Нетлѣ́нный Дух

[Душа]. Вся́кая Невку́сность дае́т для менѐ Пита́тельный Сок, еслѝ то́лько благоволи́шь, о нетлѣ́нный Дух. Скажи̇̀ мнѣ̀, Что значи́т: Два Прише́лцы?

Дух. Всяк рожде́нный есть в Мы́рѣ сем Прише́лец[27], Слѣ́пый или Просвѣще́нный. Не Прекра́сный ли Храм Прему́драго Бога Мыр сей? Суть же три Мы́ры. Пе́рвый есть Всео́бщій и Мыр Оби́тельный, гдѣ̀ Все рожде́нное обита́ет. Сей соста́влен из безчи́сленных Мыр Мы́ров[28] и есть вели́кій Мыр. Другі́и Два суть Ча́стныи и Ма́лыи Мы́ры. Пе́рвый Мікро́-Козм, си́рѣчь Мы́рик, Миро́к, или Человѣ́к[29]. Вторый Мыр Симболи́чный, сирѣчь Би́бліа. Во Оби́тельном Ко́ем-либо Мы́рѣ Со́лнце есть О́ком его, и О́ко у́бо ест Со́лнцем. А как Со́лнце есть Глава̀ Мы́ра, тогда̀ не ди́вно, что Человѣ́к назва́н Мікро́космос, сирѣчь ма́ленькій Мыр. А Бі́бліа есть Симболи́чный Мыр, затѣ́м что в ней собра́нныя Небе́сных, Земны́х и Преиспо́дних Тваре́й Фігу́ры, дабы̀ онѝ бы́ли Монуме́нтами, веду́щими Мысль нашу в Поня́тіе вѣ́чныя Нату́ры, утае́нныя в тлѣ́нной так, как Ри́сунок в Кра́сках своих.

Душа. Что значи́т вы́рыть погребе́нныя в Мѣху̀ Зѣни́цы?

Дух. Нача́ло Вѣ́чнаго Чу́вства зави́сит отту́ду, дабы прежде узна́ть Самаго Себе, прозрѣ́ть тая́щуюся в Тѣ́лѣ своем Вѣ́чность и будьто И́скру в Пе́пелѣ своем вы́рыть. Сія И́скра про́тчія Мы́ры, и сія Мы́сленная Зѣни́ца[30] прови́дит в них Вѣ́чность.

Душа. Ра́звѣ Вѣ́чность и Бог есть То́ же?

Дух. Конечно. Вѣ́чность есть Твердь, вездѣ̀ всегда̀ во Всем тве́рдо стоя́щая, и всю Тлѣнь, как Оде́жду, нося́щая, вся́каго Раздѣле́нія и Осяза́нія чу́ждая. Она́-то есть И́стина и Нетлѣ́ніе. Ви́дишь, что Свѣт Прему́дрости тогда̀ вхо́дит в Душу, когда Человѣ́к два Естества̀ познава́ет: тлѣ́нное и Вѣ́чное. А о неразумѣ́ющих есть Посло́вица: “Двои́х нащита́ть не умѣ́ет”.

Душа. Но скажи̇̀ мнѣ̀, ка́я По́лза ви́дѣть вездѣ̀ два Естества̀, а не одно̀? И ко́е в Сем Утѣше́ніе?

Дух. Сіе изображу̀ тебѣ̀ Подо́біем. Прехи́трый Живопи́сец написа́л на Стѣнѣ̀ О́леня[31] и Павли́на[32] весьма жи́во. Симѝ О́бразами Сын его Младе́нец несказа́нно весели́лся. И ста́ршій Сын взира́л со Удивле́ніем. Живопи́сец со вре́менем оте́р Кра́ски, и Живо́тины с Ви́ду ище́зли. О Сем Ма́лчик рыда́л неутѣ́шно, а ста́ршій смѣя́лся… Тепе́рь скажи̇̀ мнѣ̀ Вину̀ Смѣ́ха и Рыда́нія.

Душа. О! не могу̀ сказа́ть, но от тебѐ слы́шать жажду̀.

Дух. Коне́чно, Ма́лчик ду́мает, что поги́бли Животи́ны, того ра́ди пла́чет.

Душа. Как же не поги́бли, если ищéзли?

Дух. Ах! не называ́й Кра́ску О́бразом. Онà есть однà тóчію Тѣнь во О́бразѣ, а Си́ла и Сéрдце есть Рысу́нок, си́рѣчь невеществéнная Мысль и та́йная Начерта́нія, до кои́х то пристаéт, то отстаéт Кра́ска так, как Тѣнь к Я́блонѣ своéй, и Кра́ска есть как Плоть, а Рысу́нок, как Кость в Тѣлѣ. Сего ради не разумѣющій Рысу́нка не прилóжит Кра́ски. Сіе Ста́ршій понима́ет и смѣéтся. Са́мыи тóчныи О́бразы ещè прéжде Явлéнія своего на Стѣнѣ всегдà были во Умѣ Живопи́сцу. Онѝ не роди́лись и не поги́бнут. А Кра́ски, то прильну́в ко О́ным, представля́ют О́ныя во веществéнном Ви́дѣ, то, отста́в от них, унóсят из Ви́ду Вид их, но не унóсят вѣ́чнаго Бытія́ их так, как ищеза́ющая Тѣнь от Я́блони не ру́шит Я́блоню. И тогдà-то быва́ет прямáя Пікту́ра[33], когдà онà согла́сна с вѣ́чною су́щих О́бразов Мѣ́рою, а со Свóйством их согла́сны суть Кра́ски.

Душа. Вѣ́рую, что Слóво твое не лóжное, но для мене нѣ́сколько тéмно.

Дух. Внемли́ же вторóму Подóбію! Напишѝ Ці́ркул[34]. Здѣ́лай из Дéрева или вы́лѣпи егò из Гли́ны. Потóм опя́ть егò затрѝ, а прóтчія разорѝ… Тепéрь скажѝ мнѣ: поги́бл ли Ці́ркул?..

Душа. Поги́бл пи́санный, Деревя́ный и Гли́няный…

Дух. Прав Суд твой[35]! Поги́бл ви́дно ви́димый, но невеществéнный и Су́щій Ці́ркул нетлѣ́нен пребыва́ет в Сокрóвищах Умà. Сей, как несоздáн, так и разори́тися не мóжет. Веществéнныи же Ці́ркулы не Ці́ркулы суть, но, прямѣ́е сказáть, лóжная Тѣнь есть и Одéжда Ці́ркулу И́стинному.

Душа. К Чему́ же твоя Рѣ́чь течéт?

Дух. К Тому́, чтоб поня́ть во Всем Два Естествà: Божіе и Веществéнное.

Душа. А сіе Поня́тіе кудà выхóдит?

Дух. Тудà, что не мóжет Ничтóже поги́бнуть, а тóлько Тѣнь своѝ теря́ет.

Душа. Что же дáлѣе из Сегò слѣ́дует?

Дух. Ничевò! Кромѣ Неустраши́мость, Благоду́шіе, Упова́ніе, Кура́ж, Весéліе и Благови́дное Вéдро тогò Сердéчнаго Ми́ра, котóрый у Пáвла всяк ум превосходя́щим нарицáется[36]. Разсуждáй о Тѣ́лѣ твоем Тó же, что о помяну́тых О́бразах и Ці́ркулѣ. Щитáй все Мырскóе Естествò Кра́скою. Но вѣ́чная Мѣ́ра и присносу́щныя Ру́ки Божія, я́коже Кóсти прильну́вшую к ним Плоть, всю Стѣнь поддéрживают, пребыва́я во Всем Главóю, а сверх непостоя́нныя своея Сѣ́ни Дрéвом вѣ́чныя Жи́зни. Не на пóдлыя ви́дно Кóсти и Ру́ки смóтрит Бі́бліа Слóвом сим: “Кость не сокруши́тся от негò”[37]. “Не бóйся, Ія́кове[38]! Се на Рукáх моих написáх Стѣ́ны твоя!..”[39]. И догадáлся Дрéвній Платóн, когдà сказáл: Θεὸς γεομετρεῖ”– “Бог Землемѣ́рит”[40]. Не будь, Душа моя, из Числà тѣх, коѝ Веществò за Тóчность почитáют. Онѝ не исповѣ́дуют Естествà Бóжія. Отнимáют Си́лу и Честь, Бытіè и Слáву невеществéнному и благóму Духу, а вмѣ́сто Егò воздаю́т мéртвым и гру́бым Стихі́ам. Сіé-то значит: Осуди́ть и приговори́ть ко Смéрти Начáлника вѣ́чныя Жи́зни и Всеóбщаго вся́кія Твáри Жизнодáвца. Бóга ви́дно уби́ть нелзя́. Но нечести́вую Мысль их Прáвда Божія в Дѣ́ло стáвит. Тогдà отняли от Бога Жизнь и Си́лу, как тóлько присуди́ли еѐ Тлѣ́нію. И тогдá же отдали

Тлѣнности Жизнь, как то́лько отняли еѐ от Бога. Вот Суд! воцари́вшій Раба̀ вмѣсто Господи́на, испроси́вшій себѣ Разбо́йника Вара́вву[41]. Сіи Отцеубі́йцы и слѣпы́и Стѣн Осяза́тели называ́ются у Плато́на По́длостю, во мра́чном Рвѣ и А́дѣ сидя́щею, одну̀ те́мную Тѣнь ви́дящею и Ничего̀ за су́щую И́стину не почита́ющею, ра́звѣ одно̀ Тое, что ощу́пать и в Кула́к схвати́ть мо́гут[42]. Сей есть Исто́чник Безбо́жія и Серде́чному Гра́ду Разоре́нія. По́лзущая сія̀ и яду́щая Зе́млю По́длость, прилѣпи́вся ко Бре́нію, ста́ла и са́ма Грязью и возмета́емым от Ви́хра Пра́хом[43]. Прилѣпи́вшіи же Се́рдце свое Господе́ви суть еди́наго с ним Духа и хва́лятся со Иса́іею: "Божій есмь"[44]. "Путь Благочести́вых прав"[45]. "Не паде́мся! но паду́тся всѣ живу́щіи на Землѣ"[46]. Всѣ три Мы́ры состо́ят из двоих, Еди́но составля́ющих Есте́ств, называ́емых МАТЕ́РІА и ФО́РМА[47]. Сі́и Фо́рмы у Плато́на называ́ются ІДЕ́И, си́рѣчь ВИДѢ́НІЯ, ВИ́ДЫ, О́БРАЗЫ[48]. Онѝ суть Перворо́дныи Мы́ры, Нерукотворе́нныя, Та́йныя Вере́вки, преходя́щую Сѣнь, или Мате́рію, содержа́щія. Во вели́ком и в ма́лом Мы́рѣ Веществе́нный Вид дае́т знать о утае́нных под ним ФО́РМАХ, или вѣ́чных О́БРАЗАХ. Та́кожде и в СИМБО́ЛИЧНОМ, или БІ́БЛІЧНОМ, Мы́рѣ Собра́ніе Тваре́й составля́ет МАТЕ́РІЮ. Но Божіе Естество̀, куда̀ Зна́меніем своим веде́т Тварь, есть ФО́РМА. У́бо и в сем Мы́рѣ есть МАТЕ́РІА и ФО́РМА[49], си́рѣчь Плоть и Дух, Стѣнь и И́стина, Смерть и Жизнь. Напримѣ́р, Со́лнечная Фігу́ра есть Мате́ріа, или Стѣнь. Но поне́же она значит положи́вшаго в Со́нцѣ Селе́ніе свое[50], того ра́ди втора́я Мысль есть Фо́рма и Дух, бу́дьто второ́е в Со́нцѣ Со́нце. Как из двоих Цвѣто́в два Ду́хи, так из двоих Есте́ств двѣ Мы́сли и два Сердца̀: тлѣ́нное и нетлѣ́нное, чи́стое и нечи́стое, ме́ртвое и живо́е… О Душа̀ моя! Мо́жно ли нам в Сем похвали́тися и воспѣ́ть: "Христо́во Благоуха́ніе есмы̀?.."[51]

ДУША. О Ду́ше мой! Блаже́нна тая Душа̀!.. По кра́йней же Мѣ́рѣ, мо́жем о нас сказа́ть: "В Во́ню Му́ра твоего тече́м"[52]. Наконе́ц научѝ мя: Что значит Сѣдмилампа́дный Свѣти́льник?

ДУХ. Значи́т Седми́цу Быте́йскую, в кото́рой весь Симбо́личный Мыр созда́н.

ДУША. Что тако́е слы́шу? Ты мнѣ насказа́л Чу́дное и безвѣ́стное.

ДУХ. Ужѐ ска́занно, что Со́лнечная Фігу́ра есть Мате́ріа и Стѣнь. Седмь Дней и седмь Со́нцов. В ка́ждом же Со́нцѣ есть Зѣни́ца: второ́е прекра́сное СО́НУШКО. Сі́и Со́нушки из своих Стѣ́ней блиста́ют вѣчности Свѣ́том так, как горя́щій Еле́й сія́ет из Лампа́д своих.

ДУША. О Божестве́нное! О Любе́зное! О Сладча́йшее СО́НУШКО!.. Ещѐ же мнѣ скажѝ: Что́ то есть Херуві́мы?

ДУХ. Седми́ца и Херуві́мы, то есть Колесни́цы и Престо́лы – То́ же.

ДУША. О ХЕРУВІМАХ. Почему̀ Онѝ Престо́лы?

ДУХ. Со́нце есть Храм и Черто́г Вѣ́чнаго, а в Го́рницах ту́т же Сту́лья, гдѣ Суббо́тствует. Колесни́ца тоже, есть Она̀ Дом ходя́щій. Ви́дь Со́нце есть Огне́нный Шар и никогда не стои́т, а Шар состо́ит из мно́гих ЦІ́РКУЛОВ, бу́дьто из Коле́с. У́бо Со́нце не то́чію есть Черто́г и вѣ́чно-бродя́щая Авраа́мская Ски́ніа, но и Колесни́ца, служа́щая нетлѣ́нному нашему Илії̀[53],

могу́щая вози́ть вѣ́чное наше Со́нушко. Сія̀ Со́нечныя Суббо́ты, сирѣ́чь черто́ги и Поко́и Вѣ́чнаго, называ́ются то́же Седми́цею Коро́в, или Ю́ниц, и Седми́цею Пшени́чных Ко́лосов[54], а у Заха́ріи Седми́цею Оче́й[55]. Слѣпы́я и Гада́тельныя сія̀ О́чи сидя́щій на Херуві́мах отверза́ет тогда̀, когда̀ из Вну́тренностей их Вѣ́чныя Зѣни́цы, как из Со́нцев Со́нушки, нетлѣ́нным Воскресенія Свѣ́том блиста́ть начина́ют.

Душа. Протчее: Херуві́мска сѣнь, что ли она есть?

Дух. Сѣнь, Тѣнь, Кра́ска, А́брис, Ру́га, Ма́ска, тая́щая за собо́ю Фо́рму свою, Іде́ю свою, Рису́нок свой, Вѣ́чность свою – Все То́е есть Херуві́м и Сѣнь купно, то есть Ме́ртвая Внѣ́шность.

Душа. На что Іезекіи́л припра́вил им всѣм Кри́ла, дабы сверх Орло́в Быкѝ и Кра́вы по Поднебе́сной лѣта́ли[56]?

Дух. На то, дабы̀ возлѣта́ли ко Еди́ному Нача́лу, си́рѣчь к Со́нушку. Он не припра́вил, но прови́дѣл, что они всѣ Крила́тыи.

Душа. Что знача́т кри́ла?

Дух. Вторы́я и Вѣ́чныя Мы́сли, прелѣта́ющыя от Сме́рти в Живо́т, от Мате́ріи к Фо́рмѣ. Вот тебѣ́ Па́сха! Си́рѣчь Прехо́д. О Душа моя! Мо́жешь ли от ме́ртвых Твари́й и от Сѣ́ни Херуві́мскія перебра́ться к Господу твоему и ко Осуществу́ющей тебѐ Фо́рмѣ твое́й? "Крѣпка̀, я́ко Смерть, Любо́вь"[57]. "Кри́ла Ея̀ Кри́ла Огня̀"[58].

Душа. О О́тче мой! Тру́дно вы́рвать Се́рдце из кле́йкія Стіхі́йныя Гря́зи. Ах, тру́дно! Я ви́дѣла напи́сан О́браз Крила́таго Ю́ноши. Он пя́лится летѣ́ть в Го́рняя, но Нога̀, прико́ванна Це́пью к Земно́му Ша́ру, мѣша́ет[59]. Сей О́браз – мой О́браз. Не могу̀, а то́лько жела́ю. "Кто даст мнѣ Кри́лѣ?.."[60] Для Облегче́нія, О́тче мой Небе́сный, Го́рести моя̀ услажда́ющаго, продолжа́й Бесѣ́ду. Откро́й мнѣ: длячего̀ Даві́д жела́ет Крил сих? Видь Ты сказа́л, что однѝ то́лько Со́нцы Херуві́мами.

Дух. Со́нце есть архи́тупос[a], сирѣ́чь Первонача́лна и Гла́вна Фігу́ра. А Ко́піи ея̀ и Віцефігу́ры суть Безчи́сленныя, всю Бі́блію испо́лнившія. Така́я Фігу́ра называ́лась Анті́тупос (Про́образ, Віцеобраз), си́рѣчь вмѣ́сто Гла́вныя Фігу́ры поста́вленна ина́я[61]. Но всѣ онѝ, как к своему Исто́чнику, стека́ются к Со́нцу. Такі́я Віцефігу́ры суть, напримѣ́р: Темни́ца и Іо́сиф, Коро́бочка и Мойсе́й, Ров и Даніи́л, Авраа́мова Сѣнь и Го́сти, Ковче́г и Ной, Коло́да и Іереми́а, Мо́ре и Изра́иль, Дали́да и Сампсо́н, си́рѣчь Со́нушко[62], Ко́жа и Іо́в, Плоть и Хрісто́с, Пеще́ра и Лев, Кит и Іо́на, Я́слы и Младе́нец, Гроб и Воскре́сшій, Вери́ги и Петр, Ко́шница и Па́вел, Жена̀ и Сѣ́мя, Голіа́ѳ и Даві́д, Е́va и Ада́м… Все Сіѐ То́ же есть, что Со́нце и Со́нушко, Змій и Бог. Краснѣ́йшая всѣх и Ма́ти про́тчіим есть Фігу́ра Со́нечная. Она пе́рвая Благословля́ется и Освяща́ется в Поко́й Богу: "Благословѝ Бог День седмы́й"[63]. По сей Причи́нѣ про́тчіих Твари́й Віцефігу́ры, в Си́лѣ Ея̀ поставля́емыя, всѣ Бытіѐ свое пріе́млют во Днях Свѣ́тлыя Седми́цы, яко в ней вся Тварь ражда́ется, Са́ма же пре́жде Всѣх созида́ется.

---

[a] Архи́тупос – архио́браз.

“Да бу́дет Свѣт! и Бысть Свѣт”[64]. Свѣт, У́тро, День всегда̀ о́коло Луче́й, а Лу́чи при Со́нцѣ. И так не ди́вно, что Дави́д, находя́сь Херуви́мскою Ко́піею, жела́ет Крил, имѣ́я ту́ же Си́лу и Мысли со Седми́цею: “Помы́слих (де) Дни пе́рвыя, и Лѣта̀ Вѣ́чная помянух и поучахся”[65].

Всѣм Тваря́м дае́т Толк и Свѣт Свѣ́тлая Седми́ца. “Седмь сія̀ Очеса̀ Господня суть, призира́ющая на всю Зе́млю”[66]. Когда̀ они̇̀ Слѣ́пы, тогда̀ вся Бі́бліа есть Тма и Содо́ма. От нея и Дави́д у́чится. Там седмь Со́нцы, а у Дави́да О́чи. Со́нце почива́ющаго в Со́нцѣ[67] на себѣ́ во́зит. И Дави́д то́ же. “Терпля̀, де, потерпѣ́х”[68]. “Поднима́я, подъя́х”[69]. “Вознесу́ тя, Господи, яко подъя́л мя еси̇̀”[70]. Со́нце есть заходя́щая Стѣнь, но Си́ла и Бытіѐ его в Со́нушкѣ своем. И Дави́довы О́чи есть ищеза́ющій Прах, но Тѣнь их востека́ет туда̀, дабы̀, ищеза́я, преобрази́тися во Вѣ́чную Зѣни́цу, во вторы́й Ра́зум и в животворя́щее Сло́во Божіе: “Ищезо́ша О́чи мои̇̀ во Сло́во твоѐ”[71].

Херуви́м есть и Заха́ріа. И сей взира́ет на Седми́цу и То́ же, что Она̀, мы́слит: “Лѣта̀ Вѣ́чная помяну́х…”[72] “Ви́дѣх! – вопіе́т Заха́ріа, – и Се Свѣ́щник Злат весь!”[73] Куда̀ Кто смо́трит, туда̀ и иде́т. К Лѣтам вѣ́чным! Туда̀ ему̀ Путь! К Свѣтлой Седми́цѣ лети́т. О́рлими Кри́лами пари́т. А гдѣ его Кри́ла? Вот они̇̀! “Рече ко мнѣ А́нгел, глаго́ляй во мнѣ”[74]. Во Вну́трности Кри́ла его. Се́рдце Его̀ Перна́тое. “Крѣ́пка, я́ко Смерть, Любо́вь”[75]. “Кри́ла Ея Кри́ла Огня…”[76]

Херуви́м есть и Предте́ча. “Бѣ Свѣ́щник горя́й и свѣтя́й”[77]. “Бѣ” значи́т не То, что был, но То, что здѣ́лан и создан Свѣти́льником. Звѣ́зды преле́стныя[78] и Лжеденни́цы, горя́т, но не свѣ́тят. Іоа́нн же И́стинная есть Денни́ца[79].

Душа. Пожа́луй, Отче Небе́сный, скажи! Что есть, что значит Лжеденни́ца? Горю̀ и воспламеня́юся знать.

Дух. Лжеденни́цы суть То́ же, что Лже-Херуви́мы.

Душа. Да гдѣ́ же они таковы̀? Я их во́вся не понима́ю. Откры́й!

Дух. Любе́зный Мой Друг! Іу́да апостол, той тебѣ́ да Откро́ет. Вот тебѣ́ Лже-Херуви́мы! вот и Лже-Денни́цы! “А́нгелы, не соблю́дшіи своего Нача́ла”[80]. “Звѣ́зды преле́стныя”[81]. “Тѣле́сны, то́ есть Душе́вны, или Ско́тскіи, нетлѣ́ннаго Духа не иму́щіи”[82]. Кра́тко сказа́ть: заблуди́вшіи от Свѣ́тлыя Седми́цы, я́же есть Га́вань Всѣм. И сіе́-то зна́чит: “Не соблю́дшіи Нача́ла”[83]. Бог, Нача́ло, Вѣ́чность, Свѣт есть То́жде. Сей Свѣт освяти́л есть Селе́ніе свое[84] в Седми́цѣ, Седми́ца же есть то Главизна Кни́жняя. “Во Глави́знѣ Кни́жней[85] пи́санно есть о мнѣ”[86], – гово́рит Христос. Нача́ло и Глави́зна То́ же. Сюда̀-то мой Іу́да блиста́ет сло́вом сим: “А́нгелы, не соблюд[шіи] своего Нача́ла”[87]. “Звѣ́зды преле́стныя: и́мже Мрак Тмы во Вѣ́ки Блюде́тся”[88]. Вот низпа́дшіи с Небе́сныя Седми́цы Лучі́феры! Денни́ца Ри́мски – Лучі́фер[89], то есть Свѣтоно́сец, или День за собо́ю веду́щій. Денни́ца бо есть Со́нцу Предите́ча и Предвѣ́стник Дню. Взгля́нь! Се прекрасная тебѣ́ Денни́ца! “Во У́тріе ви́дѣ Іоа́нн Іисуса гряду́ща к себѣ́ и Глагола: Се А́гнец Божій!”[90] Гдѣ́ же твой день нам, любе́зная наша Денни́це? Дай нам! Видь ты не преле́стная, во Мрак влюби́вшаяся Звѣзда̀. Уже нам Ночь ме́рзка омерзѣ́ла[91].

“Сей есть! По мнѣ гряде́т Муж, и́же предо мною бысть…”[92] И так Сын Заха́ріин есть Свѣти́ликом, или Лампа́дою, Горя́щій и Озаря́ющій Еле́й вмѣща́ющею, и сотворе́н а́ки О́ком, внутрь Зѣни́цу свою заключа́ющим.

У Дре́вних Свѣчо́ю, Лампа́дою и О́ком Вселе́нныя называ́лося Со́нце. “Не бѣ Той Свѣт, но да свидѣтелству́ет о Свѣтѣ”[93]. Вот тебѣ и́стинный, Дщерь моя, Херуви́м! И сего́-то ра́ди во Хра́мах ви́дишь О́браз Его Крила́тый.

Душа. О дража́йшій мой Херуви́ме, Іоа́нне! Благодарю́ тя, О́тче Небе́сный, за Его̀. А Лука̀ и Клео́па? не Херуви́мы ли? Я вчера̀ во Хра́мѣ слу́шала их Путеше́ствіе и вельмѝ услажда́лася[94]. Аще же Херуви́мы, почему̀ знать, что Херуви́мы? Я бы о́чень ра́да…

Дух. Потому̀, что иду́т Путе́м Суббо́тным. Ви́дно у́бо, что сим Пу́тникам на Умѣ́ Свѣ́тлая Суббо́т Седми́ца. Суббо́та им голо́дным раздробля́ет Хлѣб их. Отверза́ет помраче́нныя О́чи, правдивѣ́е же сказа́ть: Суббо́тствующій в Со́нцѣ и исходя́щій от Черто́га своего[95]. “О́нѣма же отверзо́стѣся О́чи”[96]. Сей Жени́х воскрили́л их о́ными Кри́лами: “Кри́ла Ея̀ Кри́ла Огня̀”[97]. Дал сим невку́сным Болва́нам Пи́щу и Вкус, но на Пути̇̀ и на Ра́зумѣ Суббо́тном основа́нный. А мои̇̀ Пѣшехо́дцы, надѣ́в Кри́ла и сотвори́вся из по́лзущих и Зе́млю яду́щих Змі́ев Перна́тыми Орла́ми, по Иса́іевскому Сло́ву сему̀: “Терпя́щіи Господа обновля́т Си́лу, окрилатѣ́ют, яко Орлы̀”[98] – всера́достно воскли́кнули: “Не Се́рдце ли на́ю горя̀ бѣ в на́ю: егда̀ глаголаше на́ма на Пути̇̀?”[99] Си́рѣчь: Не воспламени́л ли Он нас летѣ́ть в Го́рняя, от Сме́рти к Жи́зни[100], вду́нув нам Вкус и Свѣт Свѣ́тлыя Седми́цы?..

Душа. Нынѣ я уразумѣ́ла. Со́нушко, как от Пресвѣтлѣ́йшаго своего Черто́га, от Гро́ба возсія́вшее, воскрили́ло их и отве́рзло им О́чи их, дабы̀ Сѣнь Херуви́мска не почива́ла на Пути̇̀ Грѣ́шных[101], но, мину́я всю Тлѣнь, возвыша́лася бы ко Еди́ной свое́й неви́димой Фо́рмѣ. “И Той неви́дим Бысть и́ма”[102].

Дух. О душа моя! Не одному̀ Клео́пѣ сія̀ Ми́лость. Свѣ́тлая Седми́ца есть то Гора̀ Божія, гдѣ благоволи́л жи́ти. Сюда̀ иде́т со Тща́ніем Маріа́м, цѣлу́ет и дружи́тся со Елісаве́тою[103]. Туда̀ восхо́дят всѣ Фамі́ліи и Колѣ́на Ізра́илская. “Та́мо взыйдо́ша…”[104] Сюда бѣгу́т Слѣпы́и, Хромы́и, Нѣмы́и. Тут Дру́жбу и Компа́нію заво́дят Во́лки со А́гнцами, Ры́си с Козле́нками, львы с Теле́нками, А́спіды с О́троками[105] и созида́ются Очи́тыми, Крила́тыми по свое́й всяк Сѣни Херуви́мами, возлѣта́ющими к Нача́лу, Кото́рое Одно только есть, яко да Царя всѣх поды́йимут; “да бу́дет Бог вся́ческая во всѣх…”[106] Тру́дно то́лько сим Гора́м взыгра́тись, вскочи́ть выспр, иска́пать Сла́дость, воздыми́ться и породи́ть, как Ту́чным Ю́ницам[107], Еди́наго своего Юнца̀. “Прійди́те, взы́йдем на Го́ру Господню…”[108]

Душа. Я чита́ла нѣ́когдась, что Елени́цы и Го́рнія Ко́зы не могут ражда́ть, ра́звѣ на сих Гора́х[109].

Дух. Сіѐ, Душа моя, в одно́м Разсуже́ніи о Богѣ возмо́жное, а в Нату́рѣ Твар́е́й неста́точное. В Сумбо́личном Мы́рѣ, О́н же есть Бі́бліа, гдѣ о Еди́ном Богѣ Сло́во, так во́дится, но сіе в на́шем вели́ком Мы́рѣ есть Не́быль. В Бо́зѣ и от Бо́га Все возмо́жное, не от Твар́е́й, ни во Тваря́х[110]. Фігу́рныя сія Го́ры

суть Со́нцы. Онѝ Прибѣ́жище таки́м Е́леням, како́в есть Дави́д и о каковых Сло́во сіе: “Тогда̀ ско́чит Хромы́й, а́ки Е́лень”[111].

На сих Гора́х откида́ет Давід ве́тхія свои̇ Ро́ги, а расту́т ему̀ но́выи. “Та́мо возращу̀ Рог Давіду…”[112] Сюда̀ возска́кивает исцѣленный Петро́м Хромы́й[113] и возбужде́нна Сло́вом от него̀ изше́дшим Тави́ѳа, си́рѣчь Го́рняя Коза̀[114]. По сих Хо́лмах ска́чет и преска́кивает Млады́й Е́лень, Брат и Жени́х Соломо́новскія Невѣ́сты[115]. Сюда́ ж тече́т к Бра́ту и она̀. “Яви̇ мнѣ Зрак твой[116]. Гдѣ почиваеши?”[117] Отвѣт: “В Полу́днѣ[118], в Со́нцѣ”[119]. Все Во́инство А́нгелское То́ же воспѣва́ет, что во Вы́шних сих и Го́рних Гора́х Вѣ́чныя Мы́сли и одна Сла́ва Божія жи́тельствует. “Сла́ва во Вы́шних Богу!”[120] – и тогда̀ всей Обѣтова́нной Біблéйской Землѣ Мир! Поко́й! и вѣ́чная Дру́жба! – я́коже пи́шется в Кни́гѣ Наѵи́на: “Почи̇ Земля̇ от Бра́ни”[121]. Сюда̀ спѣша́т и Па́стыри. “Пре́йдем до Виѳлеéма!”[122] “Та́мо роди̇ тя Ма́ти твоя”[123].

Сюда̀ за Звѣздо́ю путеше́ствуют и Во́лхвы. “Ви́дѣхом (вопію́т со Заха́ріею: ‘ви́дѣх! и се Свѣ́щник…’[124]), ви́дѣхом, де, Звѣзду̀ Его на восто́кѣ”[125]. Восто́ка без Со́нца нигдѣ́ нѣт. “Ста верху̀, идѣ́же бѣ Отроча̀”[126].

Не то́лько Е́леням, но и Звѣзда́м нѣт Раздо́ху, кро́мѣ сея Горы̀. Вся Тварь воздыха́ет, в Жи́лище Небе́сное облекти́ся жела́я и вопія: “Сей Поко́й мой!”[127] Магдали́на то́же, ища̀ Ра́дости и Утѣше́нія своего, зѣло̀ Ра́но прихо́дит на Гроб. Нелзя, чтоб сей Гроб не был тот Ка́мень, гдѣ почива́л Іяко́в и ви́дѣл Лѣ́ствицу. Внима́й и примѣча́й, Дщерь моя! что при Магдали́нѣ воспомина́ется Разсвѣ́т и Глубо́кое У́тро[128], а при Іа́ковѣ Со́нце[129]. Чу́вствуеши ли, что сей Ка́мень, бу́дто бы У́тро, чу́ть-чуть проница́ющее из Мра́ка, темнова́то начертава́ет Ка́менную Го́ру Божію и пресвѣ́тлый Черто́г Его, Со́нце? Весьма ошиба́ешься, Голу́бо́чко моя, когда̀ не ду́маешь, что Гроб о́ный не ино́е Что́-либо есть, как то́лько Пеще́ра, в Нѣ́драх Ка́менныя Горы̀ вы́сѣченна, гдѣ почи́ла Прему́дрость.

Ны́нѣ у́бо науча́и́ся и вѣ́руй, и вѣ́дай, я́ко Господня Земля̇ и все Исполне́ніе Ея̇[130] иде́т к Горѣ Божіей, в Нѣ́драх своих Рай Сла́достный и вѣ́чную Жизнь сокрывающей дото́лѣ: “До́ндеже дхнет День и дви́гнутся (Херуві́мскія) Сѣ́ни”[131]. О́ный Свѣт и День! “Ду́нув речѐ: Пріими́те Дух Святый…”[132] Тогда̀ Все, чрез сію Божію Го́ру, как по Лѣ́сницѣ, восхо́дит к Богу. “Нѣсть сіѐ! Но Дом Божій и сія̇ Врата̀ Небе́сная”[133].

Душа. Ено́х не обрѣте́н в живу́щих[134], Илі̀а взят Ви́хром[135], восхище́н за Волоса̀ А́нгелом Проро́к Аввакум[136] и Апо́стол Фі́ліпп[137], Па́влов Человѣк, до тре́тяго Не́ба восхище́н[138] – Все Сіѐ каза́лося мнѣ Жо́стким и Гла́дным. Ны́нѣ же в сей Жесто́кости обрѣла̀ я со Сампсо́ном нѣ́жную и Сла́достну Пи́щу[139]. Услади́ла мнѣ Все сіѐ твоя̇ Херуві́мска Рѣчь и Гора̀ чу́дна. Не о сей ли Горѣ Чудотво́рной, не то́лько Илію̀, но и Быки̇, и Го́ры ска́чущія, и Хо́лмы воскриля́ющей, и Древеса̀; не о сей ли Ма́терѣ нашей Сіо́нской и не Ей ли Пѣ́сенька сія Иса́ина? “Поко́й даст Бог на Горѣ сей[140]. Испію́т Вино̀, испію́т Ра́дость на Горѣ сей. Пома́жутся Му́ром на Горѣ сей”[141].

Дух. Угада́ла ты со Сампсо́ном Гада́ніе Его[142]! Сія́-то есть Столи́ца Сіо́н, я́же есть Ма́ти всѣм нам[143], вопію́щая ко всѣм нам: “Та́мо дам тебѣ Сосца̀

моя̀…”[144] “Блаже́н! и́же и́мать Ю́жики своя̀ в Сіо́нѣ и Пле́мя своѐ во Іерусали́мѣ”[145]. Посмотри́ ж тепе́рь, Сестри́це моя! Куда̀ иду́т 12 Ученикѝ? Не на Го́ру ли Галиле́ю[146]? Веде́т их Брат и Друг, Прекра́сный Іо́сиф, изше́дшій, как из Свѣ́тлых Пала́т, из Темни́цы. На Горѣ̀ со Бра́тіею свое́ю весели́тся, возно́сится, благословля́ет и утѣша́ет Наде́ждою хотя́щаго их утѣ́шить Святаго Духа. В сей За́лѣ Та́инствами и Благоуха́ніем Безсме́ртія ды́шущая Вече́ря и Ѳоминѐ Увѣре́ніе[147]. В сей Го́рницѣ здѣ́лался Вѣ́тер и Шум из Крил Параклі́товых[148]. В сем Хра́мѣ Изліяніе Стра́нных Язы́ков и Наде́жды Соверше́ніе[149]. “Ча́да Сіо́ня, ра́дуйтеся! яко дадѐ вам Пи́щу в Пра́вдѣ…”[150] А Сте́фан? Не Херуви́м ли? не в Го́ры ли взира́ет? “Се ви́жу Небесà отве́рста!”[151] А Па́вел? не с Даніи́лом ли возво́дит О́чи в Го́ры? “Возведо́х О́чи мои̇̀ в Го́ры и ви́дѣх: и се Муж!.. [152] Тѣло его̀ а́ки ѳарсі́с…”[153] А Па́вел не то́ же ли? “Вѣм Человѣка”[154]. “Го́рняя му́дрствуйте”[155]. “Я́ко взя́тся Великол[ѣпіе] Его̀!”[156] Вот тебѣ̀ ма́лое Число̀ Херуви́мов! окружа́ющих Господа Сла́вы[157]. А не ды́шет ли во У́ши твои̇̀, Любе́зная моя, Вѣтр и Шум Орли́ных Крил, несу́щих Апока́лиѱну Же́ну с Прекра́сным Ея̀ Сы́ном[158]? Посребре́нныя Кри́ла Ея̀ высо́ко паря́т[159]! И Она̀ жела́ет в Гора́х Святых укры́ться от гоня́щаго Змі́я. “И полещу̀ и почі́ю”[160]. О цѣлому́драя Ма́ти! Невѣ́сто неневѣ́стная[161]! Нѣт тебѣ̀ на Землѣ̀ Ми́ра[162]! Поспѣша́й, молю̀ тя, с любе́зным Ча́дом, к Го́рним Вѣчнаго Суббо́там. На том Седмихо́лміи вѣ́рно сы́щешь Поко́йное Мѣ́сто, как Но́ева Голу́бка или как Ла́стовка, убѣга́ющая Зи́мныя Сту́жи, прелѣта́ющая от Сѣ́верных Стран, чрез Че́рный Понт[163], ко Полу́дню, воспѣва́я Пѣ́сеньку сію: “Нѣ́сть здѣ̀ для мене Поко́я”[164]. “Кто пре́йде на о́ную Стра́ну Мо́ря и обрѣ́те Прему́дрость?”[165] “Еди́на есмь аз, до́ндеже прейду̀”[166].

Свѣ́тлая Седми́ца есть День Господень[167], Поко́йный По́лудень[168], Весна̀ Цвѣтоно́сная, Вѣ́чное Лѣ́то, Вре́мя Благо, Всѣм Воскресеніе, Просвѣще́ніе и Освяще́ніе. “Очи всѣх на Тя упова́ют, и Ты дае́ши им Пи́щу во Благовре́мя”[169]. “Прі́ими́те Дух Свят!”[170]

Глава̀ 3-я

Испы́туется Божія Си́ла в нѣ́кіих Мѣста́х Бі́бличных

Душа. Свѣ́тлая Седми́ца и Сѣнь Херуві́мска из Па́мяти моея не выхо́дит, о любе́зный О́тче! Свѣт, Теплоту̀, Прохла́ду Тѣнь, Пи́щу, насыща́ющую Вѣ́чности Со́том, Живу́ю Заба́ву, тве́рдое Наде́жды Утѣше́ніе – Все сіе нахо́жу для себе во Свѣ́тлых Черто́гах и на Прекра́сных Гора́х Ея̀. Люблю̀ Ізра́иля, что сосе́т Ка́мень Горы̀ сея̀[171]. А не сіе ли есть поуча́тися Святи́нѣ[172]?.. Но ми́лое для мене и Жа́лостное Позо́рище сіе: Жена̀ с Прекра́сным своим Младе́нцем, по воздуху паря́щая, убѣга́ет от гоня́щаго Еѐ Змі́я…[173] О Богоме́рзкій! На Слѣд Божестве́нныя Невѣ́сты Вод го́рких Блевоти́ны своя изблева́ет Скве́рный…[174] Скажи̇̀ мнѣ, О́тче мой! Ка́я По́лза Драко́ну в том, чтоб потопи́ть Младе́нца?

Дух. По́лза та́я, что, потопи́в сію Невѣ́сту с Младе́нцем, ле́гко тогда̀ мо́жет всю покры́ть Зе́млю Пото́пом, а Бог от Вод очища́ет[175].

Душа. Отку́ду же Ему̀ сія Зло́ба и Упря́мство к Вы́шнему?

Дух. На Что о Сем спра́шивать? Плоть по Приро́дѣ вражде́бна Духу.

Душа. Неуже́ль сей Сатана̀ отрыга́ет Пото́п, бы́вшій во Днех Но́евых?

Дух. Без Сумнѣ́нія, бы́вшій при Но́ѣ.

Душа. Почему̀ сія Дѣ́ва облече́нна в Со́нце[176]?

Дух. Мо́жно догада́ться, что Она̀ стои́т на Мѣ́стѣ Фігу́ры Со́нечныя и есть Ко́піа Ея̀.

Душа. Коне́чно, сей Змі́й есть то́т же, что нашепта́л Е́vѣ, бу́дьто у Сме́ртнаго Дре́ва до́брый Плод[177].

Дух. Сей есть о́ный Са́мый. Тогда́ ж то Он задави́л Сѣ́мя Женѣ̀ и потопи́л Наслѣ́дника Обѣтова́ній О́ных: "Тебѣ̀ дам О́ную Зе́млю и Сѣ́мени твоему"[178]. Пото́м ле́гко ужѐ, с Нагру́зом своим, воведена̀ Земля̀ под Кля́тву и покры́лася Го́рких его Вод[179], а простѣ́е с Давідом сказа́ть, Пото́пных его Глаго́лов и Лсти́ваго Языка̀ Блевоти́нами[180]. Тогда̀ вездѣ̀ наста́ло Зло́е Вре́мя[181], Чужда́я Тма, Гниль и Растлѣ́ніе Плодо́в его Сме́ртных, одному̀ то́лько ему̀ вку́сных. Не ви́дна же была̀ ни во О́блаках прекра́сно сія́ющая Ра́дуга, ни весе́лаго Во́здуха благови́дность, ни Пріятность вѣ́чнаго Лѣ́та благовре́менна, о кое́м бесѣ́дует безневѣ́стная Невѣ́ста[182]. "Зима̀ пре́йде. Дождь отыйде. Цвѣ́ты яви́шася на Землѣ̀. Вре́мя Обрѣ́занія Гро́здей приспѣ̀…"[183]

Душа. Жела́ла бы я знать, О́тче наш Небе́сный, и прошу̀ откры́ть не о́бину́яся: Что ли значит пря́мо и то́чно сей Змій? Е́жели во Фігура́лном Бі́блічном сем Мы́рѣ вся́кое Дыха́ніе[184] и вся Тварь со́бранна для составля́ющих Си́стему его Фігу́р нахо́дится, посему̀ и Он до́лжен быть Фігу́рою, знача́щею Нѣ́чтось то́чное. Да и напи́санно в сем Свяще́нном Мы́рѣ, что с про́тчіими Тварьмѝ и Га́ды Господа хва́лят. Хвали́ть же Его̀ ка́ко мо́жет Тварь Безслове́сна? Ра́звѣ то́лько мо́жет болванѣ́ть Фігу́рою и Гада́тельным Молча́ніем, а́ки помава́ніем, дава́ть Знать о Бозѣ. Не ина́че бо Нѣмы́и Небеса̀ повѣда́ют Сла́ву Божію[185], то́чію молча̀. Оба́че, а́ки Трубо́ю, Премилосе́рдный Его Про́мысл, в Мы́рах Его закры́вшійся, проповѣ́дуют. Научѝ у́бо мя, Влады́ко Святы́й, Что́ ли значи́т Змій сей? Присем и то мнѣ непоня́тный Вздор, чтоб почита́ть за Одно̀ о́ба Пото́пы: Драко́нов и Божій… Не вмѣща́ет Се́рдце…

Дух. Ну, Душа моя! Дѣй! Ста́нем учи́ть и ку́пно ту́т же учи́ться. Что Сла́же, как, по Сіра́хову Совѣ́ту, поуча́ться Святы́нѣ в Разумѣ́ своем? "Блаже́н, де, Муж, и́же в Премудрости умре́т и и́же в Ра́зумѣ своем поуча́ется Святы́нѣ…"[186] Не спѣши̇̀ то́лько, моя Любе́зная. Не будь На́гла и не почита́й Неста́точным То́е, что для тебе не поня́тно. По́мни, что Фігура́лный Мыр сей есть то из Гада́ній сплѐтенна, а запечатлѣ́нна Та́йнами Кни́га. Забавляй в сем У́мном Ра́ѣ Мы́сли твои̇̀. Но нигдѣ́ не суди̇̀ на́гло… Слыха́ла ль ты когда̀, что са́мыи Предре́вніи Вѣ́чности Испыта́тели созда́ли Змі́я Фігу́рою Ея̀? Змій же был и хи́трыя о Богѣ Нау́ки Іко́ною[187].

Душа. Слыха́ла. Он пи́шется и по́лзущим и в Ко́ло сви́тым, сво́й же Хвост во Уста́х держа́щим[188]. А почему Он тако́ю Фігу́рою здѣ́лан?

Дух. Потому̀, что хитр и вьется в Ко́лца так, что не ви́дно, куда̀ Ду́мает, если не примѣ́тить Го́лову Его. Так и Вѣ́чность вездѣ́ есть, и нигдѣ́ Ея̀ нѣ́т, тѣ́м что неви́дна, закрыва́я свою Vпо́стась. Подо́бна у́бо Ей и Нау́ка о ней. Притом Све́ртки и Ко́лца Ея̀ суть Іко́ны Вѣ́чности и Сви́тков Таинственных Нау́ки Божестве́нныя. Кромѣ́ сего, имѣ́ет он прео́стрый взор, как ви́дно из Его И́мени. Е́ллинское Сло́во сіе Δέρκω значи́т "Зрю"; Δρακῶ значи́т "Узрю̀"; Δρακών – "могу́щій впред узрѣ́ть", си́рѣчь "Прозорли́вый". Нѣ́т труднѣ́е, как прозрѣ́ть Вѣ́чность Грязью зассо́ренному О́ку. Если ты разжева́ла и Вкус почу́вствовала в сем: "Сло́во бѣ̀ к Богу, и Бог бѣ̀ Сло́во"[189], тогда̀ понима́й, что Бі́бліа, все свое Фігу́рное Сло́во во Видѣ́ніе Вѣ́чнаго простира́я, здѣ́лалася и са́ма Богом. "И Бог бѣ̀ Сло́во"[190] – так, как на Золоту́ю Моне́ту Ве́ксель и сам стал Зо́лотом… Тепе́р ужѐ не обину́яся скажу̀, что Бі́бліа есть и Бог, и Змі́й.

Душа. Ах О́тче!.. Стра́нное и Нечая́нное слы́шу.

Дух. Глава̀ Его есть Седми́ца. Вот тебѣ̀ Седмигла́вный Драко́н Даніи́лов[191]!.. Преста́нь же диви́ться Помяну́тым Пото́пам и не говорѝ: Не вмѣща́ет Се́рдце…

Душа. У́бо и Со́нце есть Змій?

Дух. Коне́чно, Голова̀ Змі́ина, а Лицѐ Божіе.

Душа. И всѣ про́тчія Віцефігу́ры суть Змі́и?

Дух. Без Сумнѣ́нія, онѝ суть Ту́луб и Хвост Его, а Божія Но́ги и Подно́жіе. Престо́л же Его̀ Не́бо и Со́нце.

Душа. Куда̀ тепе́р мно́го я ви́жу Змі́ев!

Дух. У Бога 1000 Лѣ́т, я́ко День еди́н[192], и 1000 Віце-Фігу́р во Единодне́вной Со́нечной, а Она̀ Еди́на за 1000 их сто́ит. Я́коже Змі́й ча́сто вье́тся, перевива́ясь в ра́зныя Сви́тки на том же Мѣ́стѣ, а по Ви́ду ка́жет Перемѣ́ну, так и Бі́бліа представля́ет Разнообра́зныя По́вѣсти и Рече́нія, но Все сіе на то́м же Пу́нктѣ, как Ко́лесо на своем Це́нтрѣ, обраща́ется[193].

"Змі́й же бѣ̀ Мудрѣ́йшій"[194].

Здѣ́ланна же Змі́ина Фігу́ра Мудрѣ́е всѣ̀х Звѣри́ных, я́ко прили́чнѣе живопи́шущая Кни́гу Вѣ́чности и Си́лу Божію. "Змі́й сей, его́же созда́л еси руга́тися Ему"[195].

Душа. Как же так? Бі́бліа есть ку́пно и Бог и Змі́й?

Дух. Как же так? Она̀ видь Плоть и Дух, Бу́йство и Му́дрость, Мо́ре и Га́вань, Пото́п и Ковче́г… Не будь несмы́сленна и Ко́сна[196]! У́мствуй проворнѣ́е. Видь ты ужѐ слыха́ла, что всѣ̀ Мы́ры состо́ят из двои́х Есте́ств: зла́го и добраго. Почему́ ж тебѣ̀ сей Змі́й чрез-чур стра́шен? Он не вс[е]гда̀ вреди́т и юро́дствует, но быва́ет и вку́сный и поле́зный. Если нашепта́л Е́vѣ по-Сатани́нску, мо́жет и Марі́и возблаговѣсти́ть по-Арха́нгелску.

Душа. Почему́ ж сему́ Змі́ю во всѣ̀х Вѣка́х и Наро́дах руга́ются, плюю́т и презира́ют?

Дух. Не ди́вно. Он их Пото́пом му́чит. Он на Поруга́ніе со́здан[197] и того̀ досто́ин.

Душа. Ах! Он того̀ досто́ин?

Дух. Потому́ что во мно́гих Мѣста́х безсту́дно и вре́дно, без вся́каго Вку́са лжет. Также нелѣ́пыя Вра́ки и сра́мныя и Не́быль ше́пчет.

Душа. Гдѣ ж он лжет? Покажи̇̀ мнѣ хоть однò Мѣ́сто.

Дух. Покажу̀. А чтоб всю Его Ложь щи́слить, к Сему̀ чу́ть ли довлѣ́ет Полгода̀. Вот он тебѣ зараз, на са́мом Поро́гѣ, лжет! "В Нача́лѣ сотвори̇̀ Бог Не́бо и Зе́млю"[198].

Душа. Боже мой! Неуже́ль сіе Ложь есть?

Дух. Са́мая гла́вная Кри́тская[199] и Сіка́нская[200] Ложь. Поко́ль Я́блонь, пото́ль с не́ю и Тѣнь ея̇̀. Тѣнь значи́т Мѣ́стечко, Я́блонею от Со́нца заступа́емое. Но Дре́во Вѣ́чности всегда зеленѣ́ет. И Тѣнь у́бо ея̇̀ ни Вре́менем, ни Мѣ́стом есть не Ограни́ченна. Мыр сей и всѣ Мы́ры, если они безчи́сленны, е́сть то Тѣнь Божія. Она̇̀ ищеза́ет из Ви́ду по Ча́сти, не стои́т постоя́нно и в разли́чныя Фо́рмы преобразу́ется видь, одна́ко же никогда̇̀ не отлуча́ясь от своего жива́го Дре́ва; и давно̀ уже Просвѣще́нныи сказа́ли Вѣсть сію: "Materia aeterna. Вещество̀ вѣ́чно есть"[201]. Си́рѣчь всѣ Мѣста̇̀ и Времена̇̀ напо́лнила. Еди́н то́чію Младе́нческій Ра́зум сказа́ть может, бу́дьто Мы́ра, вели́каго сего І́дола и Голіа́ѳа, когда́-то не быва́ло или не бу́дет. Сею̇̀ Младе́нскою Лже́ю, во Исхо́дѣ деся́таго по́слѣ Христа̇̀ Вѣ́ка, всю Христіа́нску Вселе́нну толь поколеба́л, что Мырокруше́нія так всѣ трепета́ли[202], как Морехо́дцы в чрезвыча́йную Бу́рю Кораблекруше́нія[a].

Предста́вь у́бо себѣ, Ду́шо моя, тогда́шнее Душ Христіанских от сего Зми́я Муче́ніе! Оно̇̀ видь не седм Дней, как на Мо́рѣ, продолжа́лось, но… и вове́ргнуло Христо́ву Філосо́фію в Кра́йнее Презрѣ́ніе и Поруга́ніе, когда̇̀ наконе́ц ужѐ откры́лось, что всѣ Язы́чники досто́йно и Пра́ведно Христіа́нску Бѣ́сность сію осмѣва́ли и ны́нѣ осмѣва́ют. А как в са́мых Дверя́х, и (по Посло́вицѣ) на пе́рвом По́скокѣ[203] лжет, так и в са́мый пе́рвый День непостоя́нен: "Да бу́дет Свѣт!"[204]

Отку́ду же Свѣт сей, когда̇̀ всѣ Небе́сныя Свѣти́ла показа́лися в четве́ртый День[205]? И как День быть мо́жет без Со́нца? Блаже́нная Нату́ра постоя́нна. Все Что́-ли-то Днесь, То всегда не есть Ста́точное. Таки́м Вздо́ром чрез всю Седми́цу рыга́ет, бу́дьто был Зри́телем Вселе́нскаго сего Чудотво́рнаго Теа́тра и бу́дьто Ну́жда знать: Пре́жде ли Цвѣт, или роди́лся Гриб? Наконе́ц, всю Божію Фа́бріку сію са́мым Гру́бым Юро́дством запечатлѣ́л: "Почи̇̀ от всѣх Дѣл свои́х"[206].

Бу́дьто истомле́н, Ничево̀ созда́ть не мог ужѐ больше. А если бы не сіе помѣша́ло было, непремѣ́нно у нас ны́нѣ показа́лися бы безхво́стые Львы, Крыла́тыя Черепа́хи и Кобы́лы, Хвоста́тые За́йцы, Единоро́жны Волы̀, Сладкогла́сные Кра́стели, Пухо-Собо́льи Ежаки̇̀, Четыре-О́кіе и Четыре-У́шіе Су́дьи, Правдолю́бные Я́бедники и Клеветники̇̀, Прему́дрые (сказа́ть по-Теуто́нску) Шпіц-Бу́бы[207], по-малороссі́йску – У́мные Дураки̇̀, и про́тчая Чудо́вища и Уро́ды, а за ни́ми бы в Слѣд, как Еліссе́йское Желѣ́зо,

---

[a] Вот Сло́во! потря́сшее тогда̇̀ Вселе́нну: "Связа̇̀ Сатану̇̀ на Ты́сящу Лѣт"(1). Боя́лася, чтоб не развяза́лся Губи́тель.

вы́нырнуло бы[208] (сказа́ть по Ри́мску) Mobile perpetuum[209] и Філозо́фскій, Все Бла́то Европейское преобразу́ющій в Зла́то, Ка́мень…[210] Ны́нѣ же Все сіе засѣ́ло в Божіей Бе́зднѣ. Послу́шай, Душа моя! От сего̀ видь Лжи́вых Вод Пото́п изблева́ющаго Исто́чника убѣга́л Іа́ков, как пи́шется: "Изы́йде Іа́ков от Студе́нца проклятаго и взойшо́л в Харра́нь"[211] – там, гдѣ возсѣ́ла и су́дит Вѣ́чная Дру́жба и Пра́вда. А как Божію Богу отня́л Неутоми́мость, так сам себѣ́ чуждое и несро́дное усвои́л, си́рѣчь Человѣ́ческій Язы́к:

"Речѐ Змій Женѣ́"[212].

Душа. На́чала и я чу́вствовать Вздор в сих Слова́х: "Почѝ"[213]. "Бысть Свѣ́т"[214]. Сіе значит: Свѣ́тлое и Со́нечное Вре́мя. Пото́м, как безпа́мятен, повѣ́ствует о Со́нцѣ, бу́дто Оно не быва́ло, а созида́ется но́вое. Естли же пе́рваго Дня Ве́дро и Свѣтлость созда́нна без Со́нца, ка́я Ну́жда созида́ть Со́нце? Не скла́дно лжет[215].

Дух. О Душа моя! Знай! что Бі́блію чита́ть и Ложь Его щита́ть есть то́ же[216]. "Насадѝ Господь Бог Рай во Еде́мѣ на Восто́цѣх"[217]. Вот болту́н! Сад насади́л в Саду̀. Евре́йское Сло́во Еде́м есть то́ же, что Сад[218]. Отку́ду же на сей (так сказа́ть) Садовы́й Сад глядѣ́ть, чтоб он каза́лся на Восто́ках? Но и ви́дно, что у него̀ как Со́нце, так не Еди́н и Восто́к. "Позна̀ Ка́ін Же́ну свою"[219]. О, безсту́дный буесло́в! Забы́л, что, по Его̀ ж Ска́зкѣ, не́ было в Мы́рѣ, кро́мѣ четыре́х Человѣ́к. Гдѣ ж он взял Же́ну себѣ кромѣ Ма́тери?

Душа. Мнѣ и то Вздор ка́жется: "Бога ходя́ща в Раю̀…"[220] Ка́ко премѣня́ет Мѣ́сто вездѣ сый?

Дух. Но сей Клеветни́к наше́пчет тебѣ, Голуби́це моя, что Бог пла́чет, яри́тся, спит, раскаева́ется… "Помы́сли Бог… и размы́сли, яко сотворѝ Человѣка"[221]. Пото́м наска́жет, что Люде преобразу́ются в Соля́ные Столпы̀[222], возно́сятся к Плане́там[223], Ѣ́здят Коля́сками по Морско́м Днѣ[224] и по Во́здухѣ[225], Со́нце, бу́дьто Каре́та, остано́вливается и наза́д подае́тся[226], Желѣ́зо пла́вает[227], Рѣ́ки возвраща́ются[228], от Гла́са Тру́бнаго разва́ливаются Городскі́я Стѣ́ны[229], Го́ры, как Бараны̀, ска́чут[230], Рѣ́ки пле́щут Рука́ми[231], Дубра́вы и Поля̀ ра́дуются[232], Во́лки с Овца́ми дружа́т, Волы̀ со Льва́ми пасу́тся[233], игра́ют Ма́лчики с А́спідами[234], востаю́т Ме́ртвыя Ко́сти[235], па́дают из Я́блонь Небе́сная Свѣти́ла[236], а из О́блаков Крупя́на Ка́ша с Перепе́лками[237], из Воды̀ дѣ́лается Вино̀[238], а Нѣмы́и, напи́вшися, бесѣ́дуют и прекра́сно пою́т[239], и про́тч[ая], и протч[ая]… "Рысь почі́ет с Ко́злищем"[240], "и Вол и Медвѣ́дь вку́пѣ"[241]. Ах! "Не вѣм Змі́я, по́лзущаго по Ка́менѣ"[242], – вопіе́т Соломо́н. Ви́дишь, что Змій по Лжѣ ползе́т, Ложь жере́т, Лже́ю рыга́ет. Не знай и ты его̀, о Душа̀ моя! Ка́я Тве́рдость в слѣ́дующих его Рѣча́х? "Вся́каго Ту́ка и вся́кія Кро́ви да не яст"[243]. Пото́м, забы́в Ска́занное, гово́рит: "Напита̀ их от Ту́ка"[244]. "Пі́йте от нея̀ всѣ. Сія есть Кровь моя…"[245] Мно́го ли же Вку́са и в таки́х Слова́х? "Да оты́ймет Жрец от Же́ртвы Па́мять Ея̀"[246]. "Да возло́жит Жрец Па́мять ея̀ на Олта́рь"[247]. "Всяк Дар Же́ртвы ва́шея Со́лію да осо́лится"[248]. Ка́я ж Прія́тность и в сих не осо́ленных Слова́х?

"Мелзи́ Млеко̀, и бу́дет Ма́сло"[249]. "Аще ли Но́здри че́шеши, изы́йдет Кровь"[250]. "Дади́те Ей от Плодо́в Усте́н Ея̀, и да хвали́м бу́дет во Вратѣ́х Муж

Ея̀…”[251] Что тощнѣ́е, худѣ́е и невкуснѣ́е, как сіе: “От Пото́ка на Пути̇̀ піе́т: сего ра́ди вознесе́т Гла́ву”[252]. Что срамнѣ́е и вреднѣ́е, как Ло́тово в Пеще́рѣ Обхожде́ніе[253]? А сіѐ ужѐ па́че вся́кія Лжи Лживѣ́е: “Вся покори́л еси под Но́ги его”[254]. Кромѣ́ Звѣре́й и Га́дов, ско́лько Ты́сящ Кро́шечных, лѣта́ющих и По́лзущих Звѣро́чков сосу́т Кровь Человѣ́чу и поя́да́ют Кровопо́тныя Труды̀ его? Наконе́ц взглянь, Душа̀ моя! Зжа́лься и поболи̇̀ о безчи́сленных, Вѣнца̀ лише́нных, Му́чениках, о тѣх неща́сных Страда́лцах, кои̇̀, Ле́стію сего Мучи́теля прелще́нны, вы́бодли себѣ́ соблазня́ющія О́чи, вы́рѣзали для Царствія Небе́снаго свои̇̀ Я́тра и Скопи́ли Самоизво́льно[255] или вдруг во вели́ком Числѣ́ сожгли̇̀ са́мы себе[256]. Бог Вѣ́рою, он же Суевѣ́ріем в та́йнѣ ло́вит. Суевѣ́ріе раздражи́ло Премилосе́рднаго Ке́саря Ті́та[257], бу́дьто бы Бі́бліа не велѣ́ла смиря́тися пред Царя́ми. А сіѐ же то са́мое с По́лом Земны́м сравни́ло Іерусали́мскія Стѣ́ны[258]. Призри̇̀, пожа́луй, на весь сей Земны́й Клуб и на весь бѣ́дный Род Человѣ́чій. Ви́дишь ли? Коль мучи́тельным и бѣ́дственным Е́ресей, Раздо́ров, Суевѣ́рій, Многовѣ́рій и Разновѣ́рій ПОТО́ПОМ волну́ется, обурева́ется, потопля́ется! А сей же видь весь Пото́п не вы́шше нам данн, но А́дская Зміи́на Че́люсть отрыга́я отрыгну́ла, изблева́я изблева́ла, я́коже пи́шется: “Глаголы Пото́пныя, Язы́к Лстив”[259]. “Сохрани̇̀ мя, Господи, от Человѣ́ка Лука́ва…”[260] Скажи̇̀ же тепе́рь, Ду́шечко моя, не досто́ин ли сей Змі́й за такі́я Блева́ки, Вздо́ры, Я́звы, Му́ки Всемы́рнаго Смѣ́ха, Мерзѣ́нія и Руга́нія?

“…Созда́л еси руга́тися Ему”[261].

Глава̀ 4-я

Продолжа́ется Суд над Змі́ем

ДУША. Когда̀ сей Змі́й подверже́н Всемы́рному Суду̀, тогда̀ мо́жем быть и мы над ним Судія́ми. Не он ли есть О́ный Даніи́лов Болва́н[262], Філосо́фским…[263] скажу̀ лу́чше, Ізра́илским КА́МЕНЕМ сотре́нный?.. Неда́вно я смѣя́лась Тому̀, что он до Авраа́ма приве́л Число̀ трои́х Госте́й, а в Содо́м отпра́вил то́лько Двои́цу[264]. А тре́тій гдѣ? Из Во́за, по Посло́вицѣ, уби́лся[265]?.. Коне́чно, Го́сти стоя́ли на Горѣ̀. “Трі́е Му́жи стоя́ху над ним”[266]. Одна́ко ж не сказа́л: яви́ся Ему̀ Бог у Горы̀, но У ДУ́БА[267]. Смѣ́шно и То́е: “Не мини̇̀ менѐ Раба̀ твоего̀”[268]. Пото́м: “И омы́ются Но́ги ва́ши”[269]. И так у Авраа́ма Тріе, Дво́е и Еди́н Гость есть То́ же. Не сіе́ ли есть, по-Герма́нску, Шпі́ц-буб[270]? по-Гре́цку – Хі́мера, Хімара̀[271], а у нас То́ же, что Мара̀?..

ДУХ. Цы́сс-сысс-сысс!.. Ти́ше поти́ше, Голу́бко моя̀!.. Огляда́йся, как При́тча у́чит, на За́днія Коле́са[272]. Не спѣши̇̀! Ах! Да не пожре́т тя Драко́н и Пото́п! Рыда́ет Ма́ти, роди́вшая Де́рзкаго Сы́на[273]. О! дабы̀ не рыда́ла и тебѐ! Невѣнча́нныя о́ныя Страда́лцы погуби́л Кто́ ли? Суд На́глый. Вселе́нскій всеро́дных бѣд вѣ́чно обурева́ющій вся Ро́ды и вся Вѣки и Человѣ́ки наво́дит Пото́п Кто́ ли? Суд На́глый. Спаси́тельную О́ную от Пото́па Пирами́ду соверши́ть в Столпотворе́ніи помѣша́л Кто́ ли? Язы́ки сліял и Рѣ́чи замѣша́л[274], источи́вшія всѣх Раздо́ров и Разновѣ́рій Е́реси: Кто́ ли? Суд На́глый. Кто́ ли пресладча́йшій Мусікі́йскій Богу О́РГАН, си́рѣчь Бі́блію,

Дурногла́сною и Безсогла́сною сотвори́л и разстро́ил? Кто научи́л сію̀ Е́vу пѣть Пѣсни не Бо́гу Ія́ковлю, но безду́шному Деи́рскому І́долу, Мы́ру сему̀? Суд На́глый. Пою́т в Ко́стелах в День Свят[аго] Духа:

"Согла́сная возшумѣ́ Пища́лская Пѣснь"[275] и протч[ая].

Но лу́чше было так пѣть: "Разгла́сная возшумѣ…" Сего ради изгна́н из Ра́я Ада́м, с растро́енною свое́ю Ѱалты́рью и с несли́чными свои́ми Гу́слями. Эй, Ду́шо моя! Бѣгай Суда́ На́глаго. Опа́сно судѝ Суд Божій. Зна́ешь ли? Бі́бліа есть Что́ ли? Видь она́-то есть Дре́вняя О́ная ΣΦΙΓΞ (Сфынкс)[276]. Лев-Дѣ́ва, или Льво-Дѣ́ва. Ку́пно Лев и Дѣ́ва. Се стрѣта́ет тебе обходя́й Вселе́нную, и́щущій, а́ки Лев, дабы Кого̀ поглотить[277]! а Кто́ то стрѣта́ет? Даві́дов о́ный Прока́зник, Срящ и Бѣс Полуде́нный[278]. Вот тебѣ Сфынкс! а ты дрѣма́ешь и игра́ешь! Не слы́шишь ли Соломо́на: "Любя́й Бѣ́ду, досто́ин ея̀"[279]. Разумѣ́еши ли, я́ко ны́нѣ стрѣта́ет и ожида́ет тебе или Преблаже́нна Побѣ́да, или соверше́нная Бѣда̀? А́ще рѣши́шь Гада́ніе Ея̀, аще доста́нешь Острого́рній о́ный Град, Град Даві́р, Град Прему́дрости и Гра́ммоты Ея Прему́дрыя[280], Град О́ный Апока́липсный, Град Драгоцѣнно Ка́менный, Еди́ный возлюбленный Даві́ду Град О́НЫЙ:

"Кто воведе́т мя во Град утвержде́н?"[281]

Се! Мир тебѣ и Ми́лость во вся Дни Живота̀ твоего[282]! И Дѣ́ва и Жена̀ твоя̀. Се! я́ко Лоза̀ Виногра́дная[283], в Бока́х Тѣле́снаго До́му твоего ро́дит тебѣ Сы́ны Сіо́нскія и Дще́ри Іерусали́мскія, не от Кро́ве, но от Бога ражда́емыя, я́коже пи́шется: "Блаже́н! иже и́мать Сро́дники своя в Сіо́нѣ и Пле́мя свое во Іерусали́мѣ"[284]. Сему̀-то Побѣди́телю Вы́шняго Гра́да Муж Божій Хале́б дае́т в Супру́жество Краснѣ́йшую всѣх Плотски́х Мы́ра сего̀ Невѣ́ст, Безневѣ́стную[285] Дщерь свою Асха́нь О́ную[286]: "Сію̀ возлюби́х от Ю́ности моея и взыска́х Невѣ́сту привестѝ себѣ"[287], яко не увяда́ет Красота̀ ея. Аще же по Самѱоновску Льва сего, первосря́щаго Стра́жа и Пѣ́стуна Дѣ́вы сея̀, а́ки Драко́на, Злато́е Руно̀ стрегу́щаго[288], не раздере́шь, – о! тогда́-то вмѣ́сто сла́дкаго Асха́ни твоея Со́та о́наго: "Горта́нь Ея Сла́дость"[289] – встрѣ́нут тебе Пе́сіи Му́хи, изгноя́ющіи Сла́дость Еле́я, и Ше́ршни и Го́ресть о́ная. "Го́ре глаголющим Го́ркое Сла́дким"[290]. "Напита́ю их Пе́лынем"[291]. "Пошлю̀ в них Звѣ́ри"[292]. "Зу́бы их Зу́бы Львовы, убива́ющіи Душу"[293].

Раздерѝ Льва, Душо моя! да не он раздере́т тя. Раздере́шь, а́ще убѣжи́шь На́глаго Суда̀. Убѣжи́шь, а́ще бу́дет Господь Бог твой с тобо́ю[294]. В зло́бном Благаго Человѣка Лицѣ́ Се́рдце кры́ется Блаже́нно. "Словеса[295] Му́дрых я́коже Гво́зди вонзе́нныи"[296]. О! Опа́сно ходѝ о́коло их[297], Душо моя. Ка́ждое Біблє́йное Сло́во есть пригвожде́нно Гво́здом О́ным: "Пригвоздѝ Стра́хом твои́м Пло́ти моя̀"[298]. И вся́кій Глас Ея̀ есть то Львиный Рык О́ный: "Яко Лев, возреве́т Господь"[299]. Тогда̀ раздере́шь, когда̀ разбере́шь, найшо́в же Сот И́стины, воспое́шь со Иса́іею:

"В Сокро́вищах Спасеніе наше"[300].

Зна́ю. Тебѐ видь соблазни́ли Авраа́мовы Го́сти. Прошу̀ не уничижа́ть и не руга́ться им. Ви́дно, что Сіе не Дур и не Вздор, когда̀ ска́зуют, что Евре́йская Бі́бліа си́м же Шті́лем начина́ется: "В НАЧА́ЛѢ сотвори́л Бо́ги сіе

Не́бо и сію Зе́млю”[301]. Ражжу́й! Сотворил? Сіе значи́т Еди́н. Бо́ги? Сіе значи́т не Еди́н. Подо́бно пи́шется и о Стра́нниках о́ных: “Соше́д у́бо (Стра́нник речѐ) узрю̀”[302]. Пото́м: “Мы погубля́ем (гово́рит тот же Стра́нник) Мѣ́сто сіе”[303]. Я и Мы? Ви́дишь, что здѣсь значи́т то́ же. А́ще Кто с Піѳаго́ром[304] раскуси́л ФІГУ́РНЫЙ ТРІУГО́Л, образу́ющій И́стину, Той ви́дит, я́ко в нем 3, 2 и 1 есть То́жде.

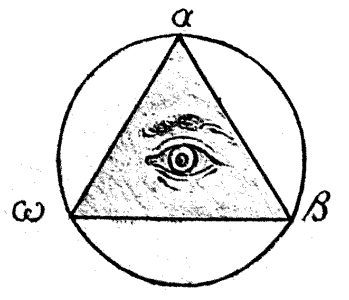

Тро́йца во Еди́ницѣ и Еди́ница в Трои́цѣ быть не мо́жет, ра́звѣ Еди́ницы[305]. Никто́же Еди́н, то́кмо Еди́н Бог. Вся Тварь есть то Плоть, разумѣ́й, сплѐтенная ПЛЬО́ТКА, склѐенный Пѣсо́к, слѣ́пленный Прах, раздѣля́юйся во свою̀ Безконе́чность, Раздѣлѐніем свои́м и Сѣче́ніем отвѣ́тствуя противостоя́щему Естеству̀ Божію, ЕДИ́НИЦЕЮ свое́ю в нераздѣ́лную Безконе́чность и в безконе́чную Нераздѣ́лность просте́ртому. У́бо вся Тварь есть то сѣко́мая Нату́ра. Нѣсть Ей Прича́стія со Всеблаже́нною О́ною ЕДИ́НИЦЕЮ: “ЕДИ́НО есть на потре́бу”[306]. И па́ки со СВЯТО́Ю ТРО́ЙЦЕЮ нѣсть Ча́сти Тва́ри. Сія̀ А́гарь есть мно́гая Бѣ́дность и бѣ́дная О́ная Мно́гость: “Ма́рѳо! Ма́рѳо! пече́шися и мо́львиши о Мно́гости…”[307] Еди́но НАЧА́ЛО, а Нача́лная ЕДИ́НОСТЬ Всю Тварь предваря́ет. Се УГО́Л! Созда́вшая Плоть, и все́лшаяся в ней. Се УГО́Л! Ище́зшей Пло́ти пребыва́юща же. Се УГО́Л! Вот тебѣ, Го́рлице моя, Еги́петскій ТРІУГО́Л! Вот для чего влюби́лся в Его̀ Мудре́ц Самі́йскій[308]! Не вѣ́дущіи себѐ и Бога Сим соблазня́ются и руга́ются. Свѣ́тлыи же А́нгелы озаря́ют Смы́слы, веселя́щеся, я́ко с на́ми Бог[309]. Тріуго́л, Квадра́т, Ко́ло, Со́нце, Просфо́рный Хлѣб, с вы́рѣзанным средѣ его и вы́нятым чрез Іере́я Квадра́том или Тріугло́м, преломле́н, про́сто сказа́ть, растолко́ван Лукѣ́ и Клео́пѣ[310], Все сіе Еди́ность образу́ет.

ДУША. “Ра́дуйся, Ковче́же! Духом позлаще́нный”[311]. Ны́нѣ слы́шу! ны́нѣ ви́жу! Ты Ма́ти и Дом…[312] Се! ви́жу Духа Божія, нося́щася верху̀ Пото́пных Вод[313]. Ви́жу ЕДИ́НО, а То́е есть Тро́е. Ви́жу Тро́е, а То ЕДИ́НО… Но ка́ко Дво́е и ЕДИ́НО?.. Недоумѣ́ет Ум… Накажѝ мя, Господи, и накажу́ся. Обличѝ мя! и возлюблю̀ тя[314].

ДУХ. О несмы́сленна и Ко́сна[315]! от Ли́ка Бу́йных Дѣв Дѣ́во! И сего̀ ли не постига́еши? Положѝ во Еди́но Коне́ц и Нача́ло. Эй! будь мнѣ Прозорли́ва, как Но́ева Голуби́ца, да не причте́шься к неща́сному о́ному Хо́ру и не поги́бнешь Пото́пом.

“Оскудѣ́ша до́брыя Дѣ́вы”[316].

“Погрязо́ша, яко О́лово во Вода́х”[317].

Будь же и ты Судіе́ю, но смотрѝ: Пра́веден Суд судѝ[318]. Не на Лицѐ одно взира́й[319] и не цѣнѝ по Угла́м Го́рницы[320], а по позлаще́нной Скорлупѣ Орѣха[321]. Зна́ешь видь, что Змій есть, Знай же, что О́н же и Бог есть[322]. Лжив, но и И́стинен. Юро́д, но и Прему́др. Зол, но О́н же и благ. “Коль Благ Бог Ізра́илев Пра́вым и Му́дрым Дѣвам!”[323] Бу́де в нем ста́нешь ви́дѣт однѝ Злость и Плоть, не преста́нет тебе уязвля́ть и пита́ть о́ною, как пи́шется: “Приложѝ им Зла, Господи, приложѝ”[324]. Кому? “Сла́вным Землѝ”[325]. Ка́ко мо́жет Земля̀, Плоть, Гной сла́виться в До́мѣ Божіем? Весьма̀ не совѣ́тует Мойсе́ю взира́ть на Лицѐ свое Бог[326]. Сіѐ значит ви́дѣть в Бі́бліи Зе́млю и Тму, а вкуша́ть Яд. Содо́мляне всплошь, Ю́ноши и Ста́рцы их, пред Сном в Ве́черь бро́дят о́коло До́му Божія. Но а́лчут, а́ки Пес вс[е]гда̀[327].

Душа. Я ра́да О́чень, чтоб Он не был язви́телным. Тогда̀ бы я не руга́лася Ему̀ и не боя́лася бы Сме́ртнаго Жа́ла его̀.

Душа. Но Что с ним дѣлать?

Дух. Произве́сть Пра́ведный Суд Ему̀. Вот Что! и то́чно узна́ть Си́лу Дѣла его. Тогда̀ ма́лое Отроча̀ поведе́т его[328].

Душа. Как же сіѐ дѣлать?

Дух. Возне́сть и подня́ть Его от Землѝ в Го́ру. Тогда̀ яви́тся Спаси́тельная Си́ла Его̀, как Сам Он признава́ется: “Егда̀, де, вознесетѐ Сы́на Человѣ́ческаго, тогда̀ уразумѣ́ете, я́ко Аз есмь?”[329] Правди́во сказа́ть: Что́ ли я значу́? И Что́ ли то есмь? Ны́нѣ же Сиди́те на Сѣда́лищи Губи́телей[330] мои́х и Незлоби́ву мою Неви́нность убива́йте. Сія́ же то наконе́ц есть нело́жная Печа́ть Вѣ́ры, чтоб подня́ть Змі́я чу́днаго сего, как пи́шется: “Зна́менія Вѣ́рующим”[331]. “Язы́ками возглаголют Но́выми”[332]. “Змі́я во́змут, вознесу́т…”[333]

Душа. Кто же довлѣ́ет Его подня́ть?.. А подня́вши, гдѣ Его дѣва́ть? Ра́звѣ на Ше́ю повѣ́сить?

Дух. Го́ры прено́сит и Змі́я поднима́ет Кто́-ли? Вѣ́ра. Поднимѝ пре́жде не Змі́ино, но твое самаго Се́рдце. Куда̀? К Вѣ́чному, а Змій во Слѣд твой самово́льно вознесе́тся в Го́ру и пови́снет на Дре́вѣ, а тебѣ на Ше́ю.

Душа. Вот бѣда! Загризе́т…

Дух. О Ду́ра! Не бѣда̀! но Спасе́ніе…[334] Он то́лько тогда̀ вре́ден, когда̀ по Землѣ́ по́лзает.

Душа. Скажѝ, О́тче, пояснѣ́е, Ка́ко ли пови́снет на Дре́вѣ? Мы Дре́во разумѣ́ем то, что Крест, Ви́селица…

Дух. Скажѝ лу́чше так! Мы по́лзаем по Землѣ́, как Младе́нцы, а за на́ми ползе́т и Змій. И Кто вас возста́вит? Да не выхо́дит из Па́мяти тебѣ Пресвѣ́тлая (Слы́ши, Дщи) Божіих Гор Седми́ца! Онѝ суть седмь Ра́йскія Я́блони, Седмь же, как Еди́на, ражда́юща Плод Вѣ́чныя Жизни. Теперь почу́вствуй сла́дкій сей Глас Невѣ́сты: “Я́ко Я́блонь посредѣ́ Древе́с Лѣ́сных, та́ко Брат мой посредѣ́ Сыно́в”[335]. “Положи́те мя в Я́блоцѣх”[336]. “Под Я́блонею возбуди́х тя”[337]. “Та́мо роди́ тя Ма́ти твоя̀”[338].

Ви́дишь ли? Куда̀ в Го́ру взе́млется? и на коем Дре́вѣ вѣ́шается? Та́кожде Иса́іа, чрез Ра́йское Дре́во Жи́зны, разумѣ́ет Седми́цу:

“Я́коже Дні́е Дре́ва Жи́зни, бу́дут Дні́е Люде́й мои́х”[339].

На сем, насажде́нном при Исхо́дищах Вод, Дре́вѣ[340] повѣ́шен, из Нечести́ваго Му́жа Блаже́нным, из по́лзущаго Божестве́нным, из Ядови́таго дѣ́лается Спаси́телным, из Ме́ртваго Живы́м… Послу́шай, ка́ко Иса́ія о всѣх Но́евых, или Біблéйных Скота́х, Звѣря́х и о са́мом Змі́ѣ благовѣсти́т?

“Не повреда́т нижѐ погу́блят”[341]. Но внемли̑: Гдѣ не повреда́т? “На Горѣ́, де, Свято́й моéй”[342].

“Во́лцы и А́гнцы и́мут пасти́ся вку́пѣ”[343].

“Лев, я́ко Вол, снѣсть Сла́му, а Змія̑ землю”[344].

Если же мнѣ ска́жешь: Он и без Горы̑ ку́шал Зе́млю, и за то от Бога про́клят. Затѣ́м же то Он про́клят, что жрал не на Горѣ́, без Горы̑, не на Гора́х Святы́х[345], не за то, что ѣл Зе́млю. Вся Си́стема Мы́ра сего есть Земля и Прах, Вода̑ теку́щая и Сѣнь Псам Преходя́щая[346].

Подоба́ло Ему я́сти и пить со Клео́пою[347]. А гдѣ? На Пути̑ Суббо́тном. Или с Петро́м, на с Небе́с низпуще́нной Коврѣ́ или Ска́тертѣ[348]. Или с Па́влом у Стола̑ Седмисто́лпнаго До́му[349]. Или в Го́рницѣ с Но́ги умыва́ющими Апо́столами[350]. Сі́есть со Ізра́илем. А гдѣ же? Та́мо! пред Богом.

В то Вре́мя был бы Он благополу́чен, как напи́санно:

“От Пото́ка на Пути̑ пі́ет: сего ра́ди вознесѐ Гла́ву”[351].

“Вознесу́ тя, Господи, я́ко подъя́л мя есѝ”[352].

Возне́сши же Гла́ву свою, могл бы тогда̑ приподня́ть и все свое Тулу́бище, как сам признава́ется:

“А́ще аз вознесе́н бу́ду от Земли̑, тогда̑ Вся привлекѝ к себѣ́”[353].

Душа. Почему̀ Свѣ́тлая Седми́ца есть Путь и Пото́к?

Дух. Потому что Она̑ есть Лѣ́ствица, Все возводя́щая к Богу. Он Еди́н благ и Еди́н высо́к. А Пото́к потому, что напая́ет всю Біблéйную Зе́млю, устроя́я к Плодоприноше́нію всю Непло́дну Фігура́лных Тварей Тем Тму. Длятого пи́шется:

“Исто́чник исхожда́ше от Земли̑ и напая́ше все Лицѐ Земли̑”[354]. Лицѐ есть То́ же, что Фігу́ра, Э́мблемат[355], О́браз.

“Лицѐ мое да не яви́тся тебѣ́”[356].

“Просвѣти̑ Лицѐ твоѐ, и спасе́мся”[357].

Душа. Скажи̑ же мнѣ: когда̑ просвѣща́ется Лицѐ Божіе? Видь Со́нце и День есть сам собо́ю Свѣ́тел.

Дух. Ника́к! Вся́кая Стихі́а есть то Тма. А просвѣща́ется Лице Божіе тогда̑, когда̑ в Се́рдцѣ Со́нечныя Фігу́ры явля́ется Сла́ва Божія. Во Вре́мя о́но[358] свѣта́ет в Со́нцѣ Свѣт невече́рній, а во Днѣ его Мра́чном зарѣ́ет Дне́внее У́тро Незаходи́маго Вѣ́ка. И сіе-то есть!

“Во Свѣтѣ твоем у́зрим Свѣт”[359].

Из Седми́цы Дней 7 Про́повѣдей выво́дит Дави́д Богу. Так му́дрствовать и Про́тчіим совѣ́тует.

“Бл[а]говѣсти́те, де, День от Дня”[360]. Іои́л же: “Вострубите Трубо́ю в Сіо́нѣ. Проповѣ́дуйте в Горѣ́ моей святой”[361]. А Что́ ли проповѣдать? Вот

что! “Я́ко прихо́дит День Господень. Яко близ День Тмы и Бу́ри, День О́блака и Мглы”[362].

Тфу! Как же не бли́зко? Он закры́лся в нашем Мра́чном и бу́рном Днѣ. Так Он нашим Днем пожéрт, как Іона̀ Ки́том. И бу́дьто закры́т Стѣно́ю: “Се Сей стои́т за Стѣно́ю на́шею”[363]. Но Стѣны дви́гнутся проч, а злой День изблюéт Блага́го. “День Дню отрыга́ет Глаго́л”[364]. Си́рѣчь Му́дрому из Мра́чнаго Дня выхо́дит Разум Вѣ́чнаго Дня. Во врéмя о́но[365] ФІГУ́РА, тая́щая во Утро́бѣ своей Одѣ́ющагося Свѣ́том, я́ко Ри́зою[366], а́ки Ро́за и Крын, ды́шет благово́нныя Духи. “До́ндеже дхнет День, и дви́гнутся Сѣ́ни”[367]. “Смѵ́рна и Ста́кта и Каси́а от Риз твоих”[368].

ДУША. А я не угада́ю ли? Наш тéмный День и Со́нце есть то Го́рестна Гора̀. А День Божій есть то из Горы̀ Мамвріи́скій ДУБ[369]. Знать-то Он высо́к, когда̀ Авраа́мскій ПИР под ним…[370]

ДУХ. Вот тогда́ ж то просвѣща́ется Лицѐ Божіе, си́рѣчь Со́нце, когда̀ из него̀ прорасло̀ Дрéво Премý́дрости. Тут-то Пир. “Я́ко в сѣ́ни Его̀ (то есть Со́нца) Му́дрость, я́коже Ски́ніа посребрéнна, и Исто́чник Разума Премý́дрости, исходя́щій от Нея, оживля́ет”[371]. В то врéмя обновля́ется вся Земля̀. “Дадéся ми вся́ка Власть…”[372] “Ду́ну и Глагола им: Пріими́те Дух Свят!”[373] “До́ндеже дхнет День…”[374]

ДУША. Боже мой! Коль я услади́лася ФІГУ́РОЮ сею! Она мнѣ ми́ла. О Боголѣ́пный О́бразе! Прекра́сное Лицѐ Вѣ́чнаго! Пресвѣтлѣ́йшее О́КО! Призира́ющее и Облиста́ющее всю Зéмлю! Кто ли в Сы́тость насладúтся тебѐ, о Позлащéнная Вѣ́чностію Ски́ніе и Ковчéже Божій, спаса́ющій от Пото́па Всемы́рнаго? Ты еси̇̀ Со́нце, Храм та́йному Со́нцу и Селéніе Богу Іа́ковлю[375]. Пой и воспо́й Возлю́бленному твоему, О прекра́сная в Женах! День и Вéчер пой! Нощ и У́тро пой! Вся Тварь спит. Ты же и Прекра́сная Сестра̀ твоя Луна̀ не дрѣ́млете, пою́ще сію̀ Пѣснь: “Брат мой мнѣ, и Аз Ему…”[376] Ми́ло мнѣ диви́ться, что к Верхо́вной сей ФІГУ́РѢ всѣ про́тчія стека́ются. А сія Цари́ц Цари́ца ведéт ко Бра́ту своему безчи́сленное Дѣви́ц Ста́до:

“Отрокови́цы возлюби́ша тя”[377].

“Во Во́ню Мѵ́ра твоего течéм”[378].

“Приведу́тся Царю̀ Дѣ́вы во Слѣд Ея`”[379].

Си́и суть Цари́цы и Чи́стыя Нало́жницы Царя̀ Небеснаго.

“Возра́дуемся и возвесели́мся о Тебѣ́”[380].

ДУХ. Хвалю̀ твое Мудрова́ніе, Любéзная моя̀ Голуби́це. Изнемога́ющій во Вѣ́рѣ да вкуша́ет О́ное Зéліе и Тра́ву:

“Вся́ка Плоть то Сѣ́но”[381].

Но твоего Во́зраста Зуба́м сты́дно соса́ть Млекò. Раску́сивай и ищѝ в Шкорлупа́х Зéрно Вѣ́чности. Дом Божій не всу́е нареченó Лу́ЗА[382], разумѣ́й: Сад Орѣ́шный. В нем-то Авраа́м и Іа́ков созида́ют Жéртвенник и при Тра́пезѣ О́ной бесѣ́дуют с Богом. Ины́й в Свѣ́тлой Седми́цѣ чрез День разумѣ́ет про́сто День. А ины́й жуéт ка́ждый Ея День, дабы̀ почу́вствовать Вкус животворя́щія Пра́вды и Дня Господня, по О́ному: “Соблюди̇́ нас во

твое́й Святы́нѣ весь День поуча́тися Пра́вдѣ твое́й”[383]. И сіе́-то есть: “Ов у́бо разсужда́ет День чрез День, ов же су́дит на всяк День”[384]. Да пребыва́ет у́бо Вкус и Прему́дрость у Соверше́нных, како́в есть О́ный: “Господи! О́чи твои̓ зрят на Вѣ́ру”[385]. А́ще же Седмисо́лнечныя О́чи Седми́чныя смо́трят на Вѣ́ру, а Вѣ́ра облича́ет Неви́диму и Но́ву Тварь, тогда̀ ви́дно, что Іереми́а, ре́кшій сіе, не был из Числа̀ сих:

“Ов разсужда́ет День чрез День”[386].

Душа. Но гдѣ мои̓ Дще́ри Іерусалимскія? Я ску́чилася без них. Гдѣ Кры́нов Краснѣ́йшая сих Дѣви́ц Наста́вница? Куда̀ Она̀ спѣши́т? То жела́ет прохлади́ться. Под Сѣнь, де, Его̀ возжела́х[387]. То про́сит: “Воведи́те мя в Дом Вина̀”[388]. То хва́лится: “Пойду̀ себѣ к Горѣ́ Смѵ́рнинской”[389]. “Утверди́те мя в Мѵ́рах”[390]. Заче́м Ей в Тракти́р ходи́ть? Захотѣ́лось Вина̀? и благово́нных Пома́д?

Дух. Она пря́мо иде́т в Го́рняя к Отцу̀ своему. Запали́ла Еѐ Любо́в. Жела́ніем жела́ет с ним повесели́ться и напи́ться При́снаго и Свѣ́жаго, Нововы́давленнаго Вина̀, называ́емаго Ри́мски Муст[391]. Погуля́ть Ей хо́чется. Она̀ иде́т к Ло́ту.

Душа. Да гдѣ́ же дѣва́лся Возлю́бленный Ея? Развѣ ужѐ ску́чилося Ей с ним? Зачем Ей к Ло́ту?

Дух. Хо́чет поспа́ть с Ба́тюшкою. Так, как Дѣ́вочки с Дави́дом, а Дави́д с Вѣ́чным Поко́ем:

“И полещу̀ и Почі́ю”[392].

Пе́рвѣе его безпоко́или Дѣ́вочки. “Поспа́х, де, смуще́н”[393]. Жалѣ́ется, бу́дьто Ожелче́н. Пото́м ра́достно вопіе́т:

“Се Поко́й мой!..”[394]

Вино̀ и Поко́й влеку́т Старѣ́йшую Дщерь Ло́тову, а она̀ и Юнѣ́йших Ста́до Се́стер влече́т сюда́ же[395]. Но не почита́й же Чи́стую сію Голуби́цу Блу́дницею. Ея̀ Отец и Брат, и Друг, и Жени́х, и Господи́н есть То́ же.

Душа. Что значит Пеще́ра Ло́това?

Дух. Она̀ есть Со́лнечный Черто́г того̀: “Аз цвѣт По́лній (Полевы́й) и Крын Удо́лній”[396]. Лот, Е́ллински Ста́кта[397], есть Тук и Клей из Арома́тных Древе́с. Вспо́мни Дре́во Жи́зни. “Во́ня Мѵ́ра твоего па́че всѣх Аро́мат”[398]. “Возра́дуемся и возвесели́мся о Тебѣ”[399]. “Вы Дру́зи мои̓ естѐ”[400]. “Пи́ша же и упи́шася с ним”[401]. “Не и́мам пи́ти от Пло́да Ло́знаго, до́ндеже пію̀ Но́вое…”[402]

Чу́вствуй, Душа моя, что Іисус не піе́т Ви́на, но ожида́ет нѣ́коего Дня Наѵи́нова, како́в ни был, ни бу́дет Вторы́й во Вѣ́ки. Во о́ный Еди́н День жела́ет как Па́сху ку́шать, так и пить Муст, си́рѣчь нехмельно́е, но сла́дкое и Новогро́здное Ви́но, Опри́снокам прили́чное.

Душа. Вспо́мнила я Лож Зміи́ну. Бу́дь-то Муст могл здѣ́лать пя́ным Ло́та. Но гдѣ было взять ве́тхаго Ви́на Бѣглеца́м? А ди́ких Гро́здей дово́льно найти́ть мо́жно.

Дух. Пожа́луй, оста́в ве́тхое и но́вое Ви́но с Опристно́ками и Па́схою! Да ище́знет, яко Дым, вся Тлѣнь от Блиста́нія сладча́йшія И́стинны! Царствіе

Божіе нѣсть Пи́ща и Питіѐ. Все Тлѣнь и Лжа, кромѣ Еди́ныя Вѣ́чности. Она есть И́стина Божія. Все жуй, варѝ и Преобразу́й в Центр[403] и в Коне́ц Біблéйный, разумѣ́й, в Сок твоего Се́рдца, вот Как! Печа́ль сего Мы́ра подо́бна пя́ному Винѹ̀. Печа́льный, бу́дьто Пя́ный, быва́ет разсла́блен, то́мный и Уны́лый. Вот Ви́но Умиле́нія! "Напои́л есѝ нас Ви́ном Умиле́нія"[404]. Но вѣ́чная И́стина есть то Сладча́йшій Муст и Не́ктар, не во Грусть, но в Кура́ж и в Крѣ́пость приводя́щій. Вот Что значит! "До́ндеже піѝ̀ Но́вое"[405] и про́тчая. Пя́ны и Сла́бы суть всѣ Фігу́ры без Вѣ́чности. "Укрѣпи́теся, Ру́цѣ разсла́бленныя"[406]. "Се Бог наш Суд воздае́т!"[407] "Тогда̀ ско́чит Хромы́й, а́ки Е́лень…"[408] Вспо́мни Седмисто́лпный Дом Прему́дрости. Как ли ты понима́ешь Фігу́ру До́ма сегѡ̀?

Душа. Я досе́лѣ понима́ла, что сей Дом на Столпа́х облокоти́лся или утвержде́н на них.

Дух. Не прелща́йся же, и знай, что здѣсь Столп значит не тое, что у Ри́млян Colúmna[409], но то, что у них Túrris[410], а у Е́ллинов Пу́ргос[411], Си́рѣчь возвыше́нное Зда́ніе по О́бразу кру́глаго или Квадра́тнаго Столпа̀. У нас называ́ется Ба́шня[412], Бо́йница (Propugnáculum[413]), или Те́рем, как ви́дно из Малороссійской Пѣ́сни:

Понад Мо́рем глубо́ким
Стои́т Те́рем высо́кій[414].

Тако́в был Столп дре́вній, называ́емый Φᾶρος[415], при У́стѣ рѣкѝ Ні́ла, над Мо́рем. Глава̀ его ды́шала Пла́менем, в Ночѝ из вели́кой Да́льности ви́димым, путеведу́щим Морехо́дцы к Га́вани. При сем Столпѣ́ 70 Толко́вники претолкова́ли Е́ллински Бі́бліѡ[416]. Тут пра́здновалася ежего́дно Па́мять толи́каго Дѣ́ла. Чу́до от седмѝ Дре́вних Чуде́с[417], сей, превы́шше О́блаков, Столп. Вот тебѣ́ тве́рдыи, утвержда́ющіи Дом Вѣ́чнаго Столпы̀! Седм Дней. Седм Со́нец, но Еди́но, и седм Оче́й, но Еди́но, и седм Огне́й, но Еди́н Огнь, и седм Столпо́в и Еди́н Столп. "Столп Крѣ́пости от Лица̀ Вра́жія"[418]. Сі́и седм Те́ремы, Гла́вы своя вы́шше О́блаков вознося́щіи, суть Пресвѣ́тлыи Черто́ги Вы́шняго, от безчи́сленных Го́рниц избра́нныя Го́рницы, весь Прему́драго нашего Соломо́на Храм, Чу́до Вселе́нныя, просвѣща́ющіи и защища́ющіи. "Седм[ь] сія Очеса̀ Господня суть…"[419]

Благословѝ Бог День седмы́й[420]. "В той почѝ от всѣх Дѣл свои́х"[421]. "О Ізра́илю! Коль вели́к Дом Божій! Вели́к и не и́мать Конца̀"[422]. Но не Со́нце ли есть нерукотворе́нный Храм Ему̀? "Кій Дом созиждете мнѣ?"[423] – глаголет Господь. В сем Столпѣ́ снизше́д, здѣ́лал Смѣше́ніе, а поду́в в се́й же Го́рницѣ благоуха́нною свое́ю Бу́рею, произве́л Раздѣле́ніе Язы́ков во всей сей Землѣ́. В сей Ку́щѣ надверхоше́л Росоно́сный Огнь и Огне́нный Хлад Духа Святаго[424] на Апостолы. Тут-то Пя́ны ста́ли Апостолы. "Пи́ша же и упи́шася с ним"[425]. Напили́ся Онѝ не на То, чтоб увя́нуть, па́дать, по́лзать и спать на Землѣ́. Во Плоть возбѣше́нны не были. Дух Вѣ́чнаго согрѣ́л Се́рдце их. Отсю́ду Кура́ж, Но́выя Мы́сли, Стра́нныя Рѣ́чи, Чу́дная Си́ла, Я́сен Язы́к

их… Вот Род Пія́нства! или Вид его̀. А как Учи́тель их не пьет Ви́на, не дожда́в нѣ́коего Дня, но́вому сему̀ Питію̀ вино́внаго: “До Дне того̀, егда̀”[426] и протч[ая] и не яст Па́схи без Го́рницы нѣ́коего Человѣ́ка, так и Ученикѝ Пя́ными показа́лися Наро́ду вот Когда̀!

“Есть бо Час тре́тій Дне”[427].

Тре́тій Час, Тре́тій День есть то Воскресенія Вѣ́чность и Царствіе.

Душа. Скажѝ ж, О́тче мой, Длячего̀ там же, кромѣ нѣ́коего Дня вели́каго и кромѣ До́му нѣ́коего, помина́ется и о Царств[іи] Божіи?

“Не и́мам я́сти, до́ндеже сконча́ются во Царствіи Б[ожіи]”[428].

Дух. Почто дрѣ́млешь? Не слы́шишь ли, что тре́тій День и Ца́рствіе ест То́жде. Не забыва́й, что Свѣ́тлая Седми́ца есть Столп, Град, Дом и Престо́л Митропо́лскій. Тут сиди́т, су́дит и Нача́лствует Племена́м земны́м Тот:

“Ты кто есѝ? И речѐ им Іисус: Нача́ток”[429].

Со́нце есть День, Столп, Го́рница. Тут Ца́рствіе Божіе! Си́рѣчь Правле́ніе, Власть и Нача́ло.

“Даст ему̀ Господь Бог Престо́л Дави́да, Отца̀ Его”[430].

“Се Бог наш Суд воздае́т!”[431]

Душа. Я слыха́ла, бу́дьто лу́чше чита́ть: “Глаго́лаху, я́ко Му́стом исполненны суть”, не́жели так: “Я́ко Ви́ном испо́лненны суть”[432].

Дух. Как хоти́шь чита́й, но му́дрствуй о Бозѣ. Видь о Ви́нѣ мо́жно сказа́ть То же, что о Водѣ́:

“Сіѐ же речѐ о Дусѣ”[433].

Душа. Не сей ли есть о́ный Столп О́блачный и Огне́нный, Но́щію и Днем веду́щій Ізра́иля[434]?

Дух. Сей есть О́ный Са́мый.

Душа. Длячего̀ же в Ри́мской Бі́бліи чита́ют: “in Colúmna Núbis”[435], си́рѣчь в Столпѣ́ О́блачном, а не чита́ют: “in Túrri Núbis”?

Дух. Преткну́лся Толко́вник. Пра́вда и прили́чность вопіе́т, да бу́дет Столп Столпови́дным Жили́щем. Ра́вно претыка́ются Іконопи́сцы, вмѣща́ющіе Сѵмео́на Сто́лпника на Колу́мнѣ[436], не на Виногра́дной Го́рничкѣ с Балко́нцом, как ви́дно из При́тчи: “Созда̀ Точи́ло и Столп”[437], си́рѣчь Го́рничку во Виногра́дѣ. Чему̀ ты усмѣхну́лася?..

Душа. Вѣ́даешь, Господи, и Та́йная моя. В Катедра́лном Софі́йском Хра́мѣ Гла́вная Іко́на, образу́ющая Дом Прему́дрости[438], вы́ставила седм Колу́мны, поддержа́щія Стѣ́ну. Ны́нѣ вы́жу их Обма́н. Сверх того Смѣ́х мнѣ сотвори́ли Кни́жники Без-Міне́рвныи[439]. Онѝ Діоге́на загна́ли в Бо́чку[440]. Еди́но не ражже́ванное Сло́во рожда́ет Смѣ́шныя Вздо́ры. Как мо́жно жить в Бо́чкѣ или на Колу́мнѣ?

Дух. Но не вельмѝ будь Любопы́тна во Ве́тошах и Вре́тищах. Те́рмін, или Глас, есть Вре́тище. Путь Ізра́илскій не к ним, но чрез них. Забу́дь Столпы̀ твои̇̀. Спѣши̇̀ ко о́ным Нерукотворе́нным: “Обиліе в Столпостѣ́нах твои́х”[441]. Там Пир, Тра́пеза, Хлѣ́б, Ви́но и Невѣ́стник, и Невѣ́ста. “Веди́те мя в Дом Ви́на”[442]. “Пойду̀ себѣ́ к Горѣ́ Смо́рнской”[443]. Там Іерусали́м. Та́мо мнѣ Мир. “Возвесели́хся о ре́кших мнѣ: в Дом Господень по́йдем”[444]. “Та́мо

сѣдо́ша Престо́лы на Суд”[445]. Из сея̀ Горы̀ديво́ра изнесла̀ Суд на Сіса́ру[446]. Из сея̀ Ку́щи Іаи́ль, вы́рвав Кол, проби́ла ему̀ сквозь чрез О́ко Го́лову[447]. Из сего Гра́да Юді́ѳ вы́йшла и Отняла̀ Гла́ву Олофе́рну[448]. Из сего̀ Столпа̀ Жена̀ Жерно́вным Уло́мком сокруши́ла Авімеле́ху Тѣ́мя[449]. Из сего̀ До́ма принесла̀ Хлѣ́бы и Ви́но, Мя́со и Смо́квы и Муку̀ чи́стую Прекра́сная Авіге́а Даві́ду возлю́бленному…[450] Ви́дишь, Душа̀ моя, в кой Дом жела́ет Невѣ́ста?

“Веди́те мя в Дом Ви́на!”[451]

Душа. Хотѣ́лося бы мнѣ знать Же́ну, сокруши́вшую Тѣ́мя Авімеле́ху. Вот Герои́ня!

Дух. Она̀ видь есть Невѣ́ста на́шего Соломо́на. “Све́рже, де, Жена̀ Еди́на У́лом[ок] Жерно́вный”[452]. А не слы́шишь Соломо́на? “Еди́на есть Голуби́ца то моя”[453]. Смотри̇̀! Куда̀ сія Голуби́ца веде́т Хор Дще́рей Іерусалимских? К Воротá́м их, куда̀ и Даві́д хо́чет прилѣпи́тися:

“Во Врата́х Дще́ре Сіо́ни”[454].

Тут Игу́мен сиди́т и ку́шает Хлѣ́б свой. Тут Пра́здник и Торжество̀. Но гдѣ? Слышь! в Полу́днѣ[455], в Со́лнцѣ[456].

“Той есть Бог наш. Той упасе́т нас во Вѣ́ки”[457].

“Вніидо́х во Вертогра́д мой, Се́стро моя̀”[458].

“Яди́те, Бли́жніи, и пі́йте и упі́йтеся, Бра́тія”[459].

Глава̀ 5-я

О Зло́бѣ Змии́ной

Пѣснь

Кто даст мнѣ посребре́нны Кри́ла Голуби́ны[460]?
Кто даст Рамена̀ Орла̀ вели́каго ны́нѣ?
Да лещу̀ сквозѣ при́сно о Бозѣ
От Земна Кра́я да́же до Ра́я,
И почі́ю.

Се Е́хідн лю́тый бѣжи́т! Се мя достиза́ет!
Се Че́лость А́дску на мя лю́тѣ разверза́ет!
Поглоти́ть хо́щет. Я́дом клоко́щет.
Васі́ліск ди́вый. А́спід Питли́вый.
Ах, мнѣ Го́ре!

Вод го́рких Хля́бы сту́дно изблева́ет Че́рный.
Се Мрак! Се О́блак покры́ мя нынѣ Вече́рній!
Увы̀ мнѣ ны́нѣ! Увы̀ еди́нѣ!
Го́нит всѣм А́дом мене со Ча́дом.
Нѣсть мнѣ Ми́ра…[461]

Дух. Что ты, Душа̀ моя, ду́маешь во Уедине́ніи? Заче́м ты Печа́льна?

Душа. Аму́рюся, пою̀ и пла́чу во Пусты́нѣ с возлю́бленною Дще́рію, Ізра́илскаго Кня́зя Іефѳа́я единоро́дною и со Други́нями Ея̀ на Гора́х Святых[462]. Пла́чу со Іереми́ею над Іерусали́мом. Стра́жду и болѣ́зную с Непра́здною, Облече́нною в Со́нце Жено́ю, ражда́ющею Сы́на…[463]

Дух. Плачь! Но разумѣ́й и различа́й Вре́мя Слез и Вре́мя Смѣ́ха[464]. Знай, я́ко есть видь Вре́мя, но есть же па́ки сверх того̀ и Вре́мя Времéн, си́рѣчь Полу́-Время и блаже́нное О́ное Вре́мя: "О́чи Всѣх на тя упова́ют, и Ты дае́ши им Пи́щу во Благовре́мя"[465]. Пла́чи в Притво́рѣ и во Дверя́х, да возра́дуешься внутрь Олтаря̀. Кня́жеска Дщерь по Гора́х Святых пла́чет на то, да бу́дет Богу Ра́достна Же́ртва[466]. Плач веде́т к Смѣ́ху, а Смѣх в Пла́чѣ кро́ется. Прили́чный Плач есть То́ же, что Благовре́менный Смѣх. Сіи двѣ Полови́ны составля́ют Еди́но. Так, как Пи́щу Глад и Сы́тость, Зима̀ и Лѣ́то Плоды̀, Тма и Свѣт День, Смерть и Живо́т вся́кую Тварь. Добро̀ и Зло, Нищету̀ и Бога́тство Господь сотвори́л и слѣпи́л во Еди́но. Но ка́я Рѣ́чь тебе побуди́ла к Слеза́м?

Душа. Жа́лость мене снѣда́ет о Прекра́сных Дще́рях Іерусали́мских. Отверже́ніе от Жениха̀[467], Уничтоже́ніе Пра́здников, Премѣне́ніе в Плач Торжества̀[468] и в Пе́пел Превраще́ніе Ли́ков…[469] Бою́ся, да и менѐ с ними не пожре́т Водна́я Бу́ря и Пото́п…

Дух. Не бо́йся же! Глянь в Го́ру! Что То над тобо́ю?

Душа. Ах! Боже мой! ви́жу двѣ Пти́цы.

Дух. Не бо́йся! Онѝ пря́мо над тобо́ю. К тебѣ̀ ниспуска́ются.

Душа. И бою́ся, и ра́дуюся.

Дух. Не бо́йся! Се Тебѣ̀ Не́бо посыла́ет Вѣ́стники со Зна́меніями, я́ко Пото́п, погубля́ющій Вселе́нную, не и́мать тебѣ̀ повреди́ти. Вмѣ́сто Голуби́цы с Ма́сличною Вѣ́твою, се Тебѣ̀ Дне́вный Вран несе́т Я́блоко, Прозорли́вый же Эро́дій – Грозд Виноградный.

Душа. О, Ма́ти Божія!

Дух. Не каса́йся их отню́д… А то́лько пріймѝ от них Плоды̀. Если косне́шься, во Вѣ́ки их не уви́дишь. Ны́нѣ же над Главо́ю твое́ю Лѣта́я и увеселя́я, пребу́дут до Скончáнія Вѣ́ка. Ами́нь[470]!

Invéni Portum. Sátana, Caro, Munde, valéte!
Sat me jactâstis. Nunc mihi certa Quies[471].
Се мнѣ̀ Га́вань! Проч бѣжѝ! Сатана̀, Плоть, Мы́ре.
По́лно мнѣ̀ волнова́ться. Здра́ствуй, святы́й Ми́ре!

Глава̀ 6-я
О Преображе́ніи

*

Изли́й на мя, Боже, со Небеси̇̀ Ро́су[472].
Да Кра́сный Плод тебѣ̀ принесу̀, как Ро́зу.

*

Я́блоко Ра́йское,
Из Са́да Преображе́нскаго.
*
"Убу́ждшеся, ви́дѣша Сла́ву Его̀"[473].
*

Весь Мыр спит… Да еще не так спит, как о Пра́ведникѣ ска́занно: "Аще паде́т, не разбіе́тся"[474]. Спит глубо́ко, протяну́вшися, бу́дьто уби́тый о Зе́млю. А Наста́вники, пасу́щіи Ізра́иля, не то́лько не пробу́живают, но ещѐ погла́живают: "Спи! не бойсь! Мѣ́сто хоро́шее. Чево̀ опаса́ться?.." Глаго́люще: МИР! а Его не быва́ло…[475] О, блаже́нный Петр с Това́рищами сво́ими! Сам Господь пробу́живает их: "Воста́ните! и не бо́йтеся!"[476] "Петр же и су́щіи с ним бя́ху отягче́нны Сном"[477]. "Вста́ньте, – гово́рит им, – подними́теся от Земли̇̀! Тогда̀ ужѐ не бо́йтеся"[478]. Коло́тит сих погребе́нных и Па́вел: "Воста́ни спяй! Встань, де, о Мертве́ц! Воскре́сни от Ме́ртвых! и Освѣ́тит тя Христо̀с"[479]. Дото́лѣ Земле́ю бу́деш и не Преобрази́шься во Христа̀, доко́лѣ не уви́дишь Свѣ́тлаго Небе́снаго Человѣ́ка. И о нем-то Рѣ́чь слѣ́дует:

"УБУ́ЖДШЕСЯ, ВИ́ДѢША СЛА́ВУ ЕГО̀"[480].

Ѳама́р, Невѣ́стка Іу́ды, Сы́на Іа́ковля, показа́лася ему Блу́дницею. Не позна́л Еѐ затѣ́м, что закры́ла Лицѐ своѐ. Но по Спра́вкѣ узна́л и сказа́л:

"Оправда́ся Ѳама́р па́че менѐ"[481].

Таки́м же О́бразом и Сыны̀ Ізра́илевы не могли̇̀ смотрѣ́ть на блиста́ющее Сла́вою Лицѐ Мойсе́я, Человѣ́ка Божія. А на Что же тако́е они̇̀ смотрѣ́ли? На Покры́вало то́лько одно̀, затемня́ющее Свѣ́тлост Оче́й Его. Како́й же ты Изра́иль? Худ вои́стину! Обрѣ́зан ты по Пло́ти. Да не Обрѣ́зан еси̇̀ по Се́рдцу. Тма твои́м Оча́м сно́сна. А на И́стину смотрѣ́ть не те́рпишь. Лежи́шь на Землѣ́. Кача́ешься с твоею сею̀ Блу́дницею и дово́лствуешься е́ю. Отвраща́ешь О́ко твое от Отца̀ Твоего, О́ко, руга́ющееся Отцу̀ и досажда́ющее Ста́рости Ма́терней. А не ви́дно О́рлих Пте́нцов, чтоб по Соломо́нову Жела́нію вы́клевали тебѣ́ Нещасное твое О́ко…[482] Так и Ны́нѣшняя По́длость христіа́нская и таки́м то́чно О́ком смо́трит на своего во́жда Христа̀. Гдѣ́ Он роди́лся? От кои́х Роди́телей? Ско́лько жил на Свѣ́тѣ? Как давно? Двѣ́ ли ужѐ Ты́сячи Лѣ́т? Или не бу́дет?.. О Христіани́не! Окрещѐ́н ты по Пло́ти. Да не Омы́т еси по Смы́слу. Зачѐ́м ты впери́л твое Любопы́тство в Э́такіи Пліо́тки? Длячего̀ вы́шше не поднима́ешься? Здѣ́сь ду́маешь и засну́ть? Тут Шала́ш постро́ить с Петро́м? "Не вѣ́дый, е́же Глаго́лаше…"[483] Не слы́шишь ли, что тако́е и твой Мойсе́й гово́рит?

"Покры̀ Срамота̀ Лицѐ моѐ"[484].

Вот длячего̀ не могу́т менѐ Бра́тія моя̀ ви́дѣть! "Чужд бых Сына́м Ма́тере моея…"[485] До сих Пор ли ты не смы́слишь, что Э́то Все Плоть и Пліо́тки, и Тѣ́нь, покрыва́ющая Высоча́йшую Прему́дрости Го́ру? Видь сія̀ Завѣ́са во своѐ Вре́мя до́лжна вся раздра́тись[486]. Не сіѐ ли есть Лицемѣ́ріе, Лицѐ Небеси̇̀ разсужда́ющее[487]? Вот Род Лука́вый и Прелюбодѣ́йный! плотскаго Зна́менія и́щущій[488]. Вот Квас Уче́нія Фарісе́йскаго[489]!

Но послу́шаймо! Так ли у́чит Христос на еди́нѣ любе́зныя своя̀ Ученикѝ? Как познава́ть? Что есть И́стинный Человѣ́к? То есть Сын Человѣ́ч, или Христос – Все То Еди́но. “Кого̀ мя глаго́лют Человѣ́цы бы́ти?”[490] Слу́шай, Пе́тре! Скажѝ мнѣ: Ка́к ли По́длость ду́мает? Что есть Человѣ́к? Зна́ю, что они Ошиба́ются. А Ты как ду́маешь?

“Ты есѝ Христо́с, Сын Бога живо́го”[491].

Хорошо̀ Петр попа́л. Ви́дно, что он сквозь пусту́ю пло́тяну [Завѣ́су] проница́л Голуби́ным О́ком пода́лѣе. Длятого ж Ему̀ и И́стинный Человѣ́ческій Сын гово́рит: “Блаже́н есѝ, Сі́моне[492], с твои́м О́ком! Оно не смо́трит на Плоть и Кровь, как По́длое Поня́тіе, но мину́я Плоть и Кровь, нахо́дит дру́гій Род, Род И́стинный, Род Ізра́илскій, Род Отца̀ моего: ‘И́же не от Кро́ве, ни от По́хоти Плотскі́я…’”[493] Слу́шай, Христіяни́не! слу́шай с твои́м Язы́ческим Се́рдцем! До́лго ли тебѣ́ лежа́ть на Землѣ́? Бу́дешь ли ты когда́-то Человѣ́ком? Не бу́дешь! Почему̀? Потому̀ что на Пло́тяну Завѣ́су засмотрѣ́лся. А на Лицѐ И́стиннаго Человѣ́ка Божія смотрѣ́ть ника́к твоему О́ку нетерпѣ́ливно. Не преобрази́шься, Друг мой, из Земна́го в Небе́снаго пото́ль, поко́ль не уви́дишь Христа̀. Пото́ль, поко́ль не узна́ешь: Что́ то есть И́стинный Человѣ́к? Не продере́шь Глаз пото́ль, поко́ль Плоть и Кровь бу́дут держа́ть твое Се́рдце. Но до́лго ли бу́дет держа́ться? Поко́ль призна́ешься, что твоя̀ Плоть и Кровь есть то Прах и Ничто́жность. Сюда̀ завело̀ тебе твое со́бственное Мнѣ́ніе. Так ли? Так то́чно.

“От Сла́вы своея низринове́нны бы́ша”[494].

Лише́нны Сла́вы Божія, научи́лися мы суди́ть Бра́тію на́шу по Пло́ти. Таки́м О́бразом и на Са́маго Христа̀ смо́трим. Однѝ то́лько Пу́стозво́нства на Нем примѣча́ем. А на Са́маго Его̀ и на Сла́ву Его не взира́ем. Пра́вда, что Па́вел ска́зует: “Преобрази́т, де, Тѣ́ло Смире́нія на́шего, во е́же бы́ти ему̀ сообра́зну Тѣ́лу Пло́ти Его”[495]. Не спо́рю. Но так ли ты смо́тришь на Христа, как Па́вел? Он хва́лится: “Не вѣм, де, по Пло́ти Христа”[496]. “Вѣм, де, Человѣ́ка[497], проше́дшаго Небеса̀[498], Созда́ннаго по Богу в Пра́вдѣ и Преподо́біи И́стины”[499]. Сего̀ ж то Он Человѣ́ка и Ефесі́анам поруча́ет и похваля́ет. И́стиною не быва́ла Плоть никогда̀. Плоть и Ложь – одно̀ То ж. А лю́бящій сего̀ І́дола есть и сам Тако́в же. А когда Плоть есть Ложь и Пу́стошь, тогда̀ она̀ не есть Человѣ́к. Слыха́л ли ты Кни́гу Родства̀ И́стиннаго Человѣ́ка, Сы́на Дави́дова, Сына Авраа́мля?

Іа́ков роди́л Іу́ду, Іу́да родил Фаре́са от Ѳама́ры[500] и про́тч[ая]. Знай же, что сія Кни́га есть Кни́га Вѣ́чная, Кни́га Бо́жія, Кни́га Небе́сная и не соде́ржит никого̀ в себѣ́, кро́мѣ Ізра́илскаго Ро́да.

“Не соберу̀ Собо́ров их от Крове́й, нижѐ помяну̀ Име́н их”[501]. Сего́ же то Ро́да и наш Христо́с есть. В Про́тчем, что Род Ізра́илскій не умира́ет, слу́шай Іои́ля:

“Я́коже У́тро, разлію́тся по Гора́м Лю́діе Крѣ́пцы и Мно́зи. Подо́бны им не бы́ша от Вѣ́ка. И по них не прило́жится до Лѣ́т в Род и Род”[502].

Если́ бы мо́жно до их Лѣ́т приложи́ть Что́-либо, тогда̀ бы они имѣ́ли Коне́ц. Но тепе́рь онѝ всему-на́-всему са́мы суть Конце́м. Не Коне́ц То,

по́слѣ Чего̀ Нѣ́что еще слѣ́дует. Но сей Род всему̀ сам есть Конце́м. Оста́ток не во Язы́ках пребыва́ет, нижѐ Хребе́т во Тваря́х. Хребе́т Божій, а Оста́нок есть Ізра́илев. И Еди́н то́чію О[с]та́нок спаса́ется. А про́тчее Все ми́мо тече́т. "Уничижа́тся Язы́цы, я́ко Вода̀ мимотеку́ща"[503]. "Оста́нки Нечести́вых потребля́тся"[504].

А что Іои́ль то́чно о Ро́дѣ Ізра́илском сіе воспѣва́ет, слу́шай Мойсе́я, Человѣ́ка Божія, Христу̀ Сро́дника и со Христо́м на Ѳаво́рѣ о Исхо́дѣ Его, си́рѣчь о Оста́нкѣ, бесѣ́дующаго:

"Блаже́н еси̇̀, Ізра́илю! Кто подо́бен тебѣ̀? Ро́де спаса́емый от Господа! Защити́т Помо́щник твой. И Меч Хвала̀ твоя̇. И солжу́т тебѣ̀ вразѝ твои̇̀ (то́ есть ошибу́тся и не узна́ют). И ты на Вы́ю их наступи́ши…"[505]

Ви́дишь, что судя́щій Ізра́иля по Пло́ти, зря́щій на одну̀ Внѣ́шность Смире́нія Христова, не разумѣ́ющій, я́ко "Во Смире́ніи Его Суд Его взя́тся (подня́лся высоко, высоко)"[506], есть Враг Христо́в из Числа̀ о́ных, кои́х Па́вел называ́ет Врага́ми Креста̀ Христо́ва[507], в Мойсе́евых Слова́х Мече́м наименова́ннаго: "Меч Хвала̀ твоя̇"[508]. Кото́рый у Іереми́и всю Плоть так, как Крест, сѣче́т, убива́ет, умерщвля́ет[509].

Продери́м же, о Ме́ртвая и Безсу́щная Тѣ́нь! Глаза̀ на́ши и заобы́кшее ко Плотско́й Тмѣ О́ко на́ше возводя̇̀ потихо́ньку в Го́рняя, приобуча́ймо смотрѣ́ть на Ізра́иля, то́ есть на И́стиннаго Человѣ́ка, мину́я Покрыва́ло Пло́ти. Вот нас, спя́щих на Землѣ́, пробу́живает Па́вел! "Вы́шних ищи́те!"[510] "Го́рняя му́дрствуйте!"[511] "Почто̀ о Стіхі́ах стяза́етеся?"[512] "Егда̀ же Христо́с яви́тся, Живо́т ваш, И́стинный Живы́й Человѣ́к, тогда̀ и вы явите́ся во Сла́вѣ…"[513] Пробу́живает и Іереми́а вот как! "Почто̀ мы сѣди́м? Совокупи́теся и вні́йдем во Гра́ды тве́рды и пове́ржемся Та́мо[514] пред Господем, сотво́ршим нас…"[515] Та́мо! а здѣ̀ во Стіхі́ах, "жда́хом Ми́ра и не бя́ху Блага́я…"[516] О И́стинный, Нетлѣ́нный Ізра́илскій Боже! Блѣсни Свѣ́том твои́м на нас сто́лько, ско́лько мо́жет по кра́йней Мѣ́рѣ О́ко на́ше стерпѣ́ть. Да поше́д во Свѣ́тѣ Лица̀ твоего[517] и нечувстви́телно в Но́вое преобража́ясь, дости́гнем во Всера́достное и са́маго послѣ́дняго Во́лоса нашего Воскресеніе[518]. Тебѣ̀ Сла́ва, с Твои́м Человѣ́ком и со Святы́м Твоим Духом. Ами́нь!

"Убу́ждшеся, ви́дѣша Сла́ву Его̀"[519].

Вот та́к-то Вран над Голово́ю покра́кав, подня́лся в Го́ру, но не разлучи́лся, исполня́я напи́санное:

"Идѣ́же Труп, Та́мо собере́тся Орлы̀"[520].

"Пти́цы да умно́жатся на Землѣ́!"[521]

Глава̀ 7-я

О Воскресеніи

Изли́й на мя, Боже, со Небесѐ Ро́су,
Да кра́сный Грозд тебѣ̀ принесу̀, как Ро́зу.

*

Грозд Ра́йскій,
Из Са́да Воскресе́нскаго.

*

“Да ло́бжет мя от Лобза́ній Уст свои́х!”[522]

Любе́зныи Ученики! Не бо́йтеся! Поднима́йтеся дерзнове́нно к Тому̀, на Кото́раго Лицѐ не могли̇̀ вы за У́жасом смотрѣ́ть на Ѳаво́рѣ. Слу́шайте, Что гово́рит?

“Дерза́йте[523]! Мир вам[524]! Ра́дуйтеся[525]!”

Тогда̀ вам несно́сен был са́мый Взор его, а ны́нѣ и Слов Его Сладча́йших послу́шаете, и Лобза́ніем утверди́т с ва́ми вѣ́чную Дру́жбу. Умѣ́йте то́лько приближа́ться к нему̀. Не забыва́йте никогда̀ наставля́ющаго вас просвѣще́ннаго А́нгела Слов: “Нѣ́сть Здѣ́! Воста̀!”[526] Сіи Слова̀ просте́сенько вас доведу́т к Сла́вному И́стинному Человѣ́ку. Сей есть Воскресеніе и Живот ваш[527]!

“Да ло́бжет мя от Лобза́ній Уст свои́х!”[528]

*

Состарѣ́лся Авраа́мов Сын. Захотѣ́лось ему̀ умере́ть. Да и не ди́вно. Ужѐ его О́чи притупи́лись. Ищезо́ша О́чи его, я́ко Дави̇́довы, во Сло́во Божіе[529]. Не могл ничево̀ ви́дѣть Здѣ́, в Мы́рѣ нашем Суе́тном. Приготовля́ясь ко Блаженной о́ной Сме́рти: “Блаже́нны Ме́ртвыи, умира́ющіи от Ны́нѣ во Господѣ́”[530]. Пожела́л Пи́щи. Удовлетвори́л Душѣ̀ его вторы́й Сын его. Благода́рствую, Сын! “Прибли́жися ко мнѣ, – гово́рит ему̀, – и облобыза́й мя”[531]. “И прибли́жився, лобыза̀ его́”[532]. Щасли́в Ісаа́к! Он под Иса́вом нашо́л Іа́кова. А мы на-проти́ву-того под Пелена́ми Ізра́илскаго Младе́нца, под Плащени́цею Христо́вою ча́сто нахо́дим Непрія́теля Ізра́илева – Иса́va. Сей-то с на́ми вита́ется и лобыза́ется! Что за Причи́на? Не смы́слим, как иска́ть…[533] не смы́сленно и́щем… Мно́гіи и́щут его во Единонача́лствах Ке́саря А́вгуста[534], во Времена́х Тіве́ріевых[535], во Владѣ́ніях Пила́товых[536] и про́тчая. Но всіо-то и́щут. Гдѣ? Здѣ́! в Мырѣ сем! Между Ме́ртвыми… Пожа́луй, поищѝ поискуснѣ́е. “Нѣ́сть Здѣ́!”[537] Мно́гіи воло́чатся по Іерусали́мах, по Іорда́нах, по Виѳлее́мах, по Гора́х Карми́лских, по Ѳаво́рах, по Хо́лмах Сіна́йских и Аѳо́нских[538], ню́хают ме́жду Эвфра́тами и Ті́грами Рѣка́ми. Тут-то Он коне́чно! Ду́мают: “Вот! вот! Здѣ́ Христо́с! Здѣ́! Вон он!” Крича́т и Дру́гим: “Здѣ́ Христо́с!” “Зна́ю, – кричи́т А́нгел, – Іисуса Распя́таго и́щете”. “Нѣ́сть Здѣ́! Нѣ́сть!”[539] Мно́гіи и́щут Его̀ по высо́ких Мырски́х Честя́х, по великолѣ́пных Дома́х, по Церемоніа́лных Стола́х и про́тчая. Мно́гіи и́щут, зѣва́я по всѣму̀ Голубо́му Звѣздоно́сному Сво́дѣ, по Со́нцу, по Лунѣ́, по всѣм Копе́рниковым Мыра́м… “Нѣ́сть Здѣ́!”[540] И́щут в до́лгих Моле́ніях, в Поста́х, в Свяще́нных Обря́дах… И́щут в Де́ньгах, в Столѣ́тном Здра́віи, в Плотско́м Воскресе́ніи, в Плотско́м Очеисцѣле́ніи… “Нѣ́сть Здѣ́!”[541] Что за Бѣ́да? Да гдѣ ж Он? Коне́чно ж, тут Он, если Вѣты́йствовать в Про́повѣдях, знать Проро́ческія Та́йны, преставля́ть Го́ры, воскреша́ть Ме́ртвых, разда́ть Имѣ́ніе, му́чить свое Тѣ́ло Сту́жею и… Но Молніеви́дный

А́нгел Однò им кричи́т. “Нѣсть Здѣ!”[542] Коне́чно ж, Его нигдѣ́ нѣт, когда̀ и Тут нѣт. Тфу! Коне́чно, Друг мой, нѣт Его для тебе. Затѣ́м, что Его не зна́ешь, и не ви́дишь Его… Иззу́й же Сапо́г твой с Мойсеем. Брось Дурно́е твое “Здѣ”. Ей! Именем тебѣ́ А́нгелским говорю: во Мгнове́ніе О́ка сы́щешь. Что ж теперь оста́лось дѣ́лать?

ПА́СХА!

“Воста́ни, Господи! да разсы́плются Вразѝ твои! и да бѣжа́т вси ненави́дящіи тебѐ!”[543] Поднима́йся, возлю́бленный Ізра́илю! и ступа́й от Си́лы в лу́чшую Си́лу[544]!

По́слѣ Побѣ́ды Аморре́йскія подняли́ся Сыны̀ Ізра́илевы проти́ву За́падов. Не ми́ло ста́ло То Царю̀ Вала́ку. “Вот! – гово́рит, – Каки́и-то Но́выи и Ди́вныи Лю́де из Еги́пта вы́йшли и, по Гора́м разлива́ясь, вы́шше Гор подняли́ся. Что за Чу́до?”[545] Посыла́ет Послы̀ к Волше́бнику Валаа́му, чтоб истреби́ть Род Божій. Пришлѝ Послы̀. Обяви́ли Царе́ву Во́лю. “Хорошо̀! – сказа́л Валаа́м. – Препочі́йте ж Здѣ Ночь сію”[546].

Не напра́сно, Друг мой, не вели́т тебѣ́ А́нгел иска́ть Здѣ. Ви́дишь, что в сем Гнѣздѣ́ почива́ют Враги̇ Ро́да Божія.

ПА́СХА!

Пришлѝ к Мойсе́ю Пото́мки Руві́мовы и Га́довы. Про́сят, дабы̀ Он их не переводи́л на Ту Сто́рону Іорда́на для Поселе́нія. Весьма̀, де, по сію̀ Сто́рону Земля̀ Скотопита́телна, а у нас, де, видь Скот…[547] Закрича́л на их Мойсе́й: “Бра́тія ва́ша по́йдут на Брань. И вы ли ся́дете Ту? И вску́ю развраща́ете Се́рдце Сыно́в Ізра́илевых, чтоб не перейшлѝ онѝ на Зе́млю, ю́же дае́т Господь им?”[548] За сіѐ, что Онѝ хотѣ́ли Оста́ться Здѣ, так разяри́лся Господь, что закля́лся, дабы̀ им не вні́йтѝ в Зе́млю, обѣща́нную Ізра́илю, кромѣ́ Хале́ва да Іису́са Нави́на, называ́я Здѣ остаю́щихся Людьмѝ, вѣ́дущими ДОБРО̀ и ЗЛО[549], како́в, ви́дно, был Ада́м, изганя́емый из Ра́я. Вот Что надѣ́лало Прокля́тое Гнѣздо̀ сіѐ: “Здѣ!”

ПА́СХА!

“Если воведе́т тебѐ, – гово́рит Божій Мойсе́й, – Господь твой в находя́щуюся ТА́МО за Іорда́ном, за Путе́м За́падним Зе́млю, кото́рая совсѣ́м разни́тся от Еги́петскія, потому̀ что Она̀ Наго́рняя и ра́вная, а что ещѐ лу́чше Всего̀, О́чи Господа Бо́га твоего на ней от Нача́ла Лѣ́та и до Конца̀ Лѣ́та, то пожа́луй! Пожа́луй! Па́губою погуби́те Все Язы́ческое и Тлѣ́нное, да́же до послѣ́дняго Во́лоса, кро́мѣ Нача́тков и Перве́нцов от Воло́в и Ове́ц ва́ших”[550]. “Да не сотворитѐ, – гово́рит, – Та́мо Всѣх, Ели́ка вы тво́рите Здѣ Днесь, Кі́йждо Уго́дное пред собо́ю. Не прійдо́сте бо до Ны́нѣ в ПОКО́Й…”[551] Так пожа́луй же, Друг мой, послу́шай Мойсе́я. Не ищѝ Здѣ, си́рѣчь в па́губном Язы́ческом Тлѣ́ніи, Возлю́бленнаго Человѣ́ка, И́стиннаго Му́жа, Дру́га, Бра́та и Бли́жняго твоего. Ищѝ Его ТАМ, по Ту Сто́рону Іорда́на, за За́падним, за Вече́рним Путе́м: не Здѣ, не ДНЕСЬ, не НЫ́НѢ… ТАМ-то он! Там сей НАЧА́ТОК Уме́ршим[552] и всему̀ Тлѣ́нію, а ина́че облобыза́ешься с каки́м-то Язы́чником.

ПА́СХА!

Безу́мный Кни́жник Сомна́с[553] иска́л Человѣка по сію̀ Сто́рону Іорда́на. Что же ему̀ А́нгел Господень Иса́іа гово́рит? Вот Что! "Что Ты Здѣ? и Что тебѣ Здѣ? Я́ко истеса́л еси̇̀ Здѣ Гроб и сотвори́л еси̇̀ себѣ́ на Высотѣ́ Гроб… Се нынѣ Госпо́дь Сава́ѳ изве́ржет и сотре́т Му́жа и оты́ймет У́тварь твою̀ и Вѣне́ц твой сла́вный и пове́ржет тя в Стра́ну вели́ку и безмѣ́рну, и та́мо у́мреши…"[554] Неща́сный Кни́жник! Чита́л Проро́ков. Иска́л Человѣка, да попа́л на Мертвеца̀ и сам с ним пропа́л. Коне́чно ж, он иска́л меж Посла́нниками Царя̀ Вала́ка, на Сѣда́лищи Губи́телей[555] и Фізи́ческих Волше́бников, Все во Плоть и Кровь обраща́ющих. Посему́-то вот Что на таки́х гово́рит Блаже́нный Муж І́ов: "Глаголют Господе́ви: Отступи̇̀ он нас. Путе́й твои́х ви́дѣти не хо́щем…[556] Бу́дут же я́ко Пле́вы пред Вѣ́тром, или я́коже Прах…[557] Да узря́т О́чи его̀ своѐ Убіе́ніе…[558] и Той во Гроб отнесе́н бысть и на Гро́бищах побдѣ́. Услади́ся Ему̀ Дро́бное Ка́меніе Пото́ка"[559]. Кричи́т на таковы́х и Другі́й А́нгел Міхе́а: "Воста́ни и пойди̇̀! Яко нѣсть тебѣ Здѣ покой, Нечистоты̀ ра́ди. Истлѣ́сте Тлѣ́ніем…"[560]

"Ви́дишь ли ты, – гово́рит к Тре́тему А́нгелу Іезекі́илю Господь, – ви́дѣл ли еси, что сіи творя́т? Беззако́нія вели́ка Дом Ізра́илев тво́рит Здѣ, е́же удаля́тися от Святы́нь моих…"[561] О, Беззако́нное ты Здѣ! Чего ты надѣ́лало? Отвело̀ Ты нас от Жива́го Человѣка к Мертвеца́м. От Свята́го Му́жа ко Тлѣ́нным Болва́нам и Чу́челам. "Беззако́ніе, – жа́лобно гово́рит Он, – пяты̀ моея обы́йде мя"[562]. Ах! подало̀ ты нам Пяту̀ Его Проклятую, а не Прекра́сную Его Гла́ву, да облобыза́ет нас. Пяту̀ мы одну̀ ви́дим, Порожде́ніе Зміи́но, блюду́щее Пяту̀.

"Вселя́тся, – гово́рит Человѣк, – и скры́ют…"[563] Да скажи̇̀ же! Кто тебе скры́ет, Сокро́вище наше? Ах! Ра́звѣ ты, – отвѣща́ет, – не видишь? Сколько их в Дому̀ Ізра́илевом? во Свяще́нном Писа́ніи? и Что они̇̀ творя́т? Са́мы Здѣ во Гро́бах сидя́т и менѐ с собо́ю Туда́ же ота́скивают, а я Мертвецом никогда̀ не быва́л, кро́мѣ Пяты̀ моея.

"Мно́зи борю́щіи мя с Высоты̀"[564].

"Попра́ша мя Вразі̇̀ мои"[565]. "Ті́и Пяту̀ мою сохраня́т"[566]. "Вселя́тся (Здѣ) и скры́ют Воскресе́ніе мое"[567].

Па́сха!

"Воста́ни! воста́ни, Іерусалиме[568]! Аз есмь! Аз есмь, утѣша́яй тя! Разумѣ́й! Кто то есть Сый?"[569]

"Иди́те Вратѝ мои́ми, и Путь сотвори́те людем мои́м, и Ка́меніе, е́же на Пути̇̀, размещи́те…"[570]

"И се Трус бысть ве́лій! А́нгел бо Господень, сшед со Небесѐ, присту́пль, отвали̇̀ Ка́мень…"[571]

Заче́м вы тут? И́щете Человѣка?.. Нѣсть Здѣ!

"Воста̀!"[572]

"Скажи́ ж, умилосе́рдись! Гдѣ Он?" Отвѣт: "Нѣт Его в Царствѣ сих Мертвецо́в! Он всегда̀ жив. Там его ищи́те! в Царствѣ Живы́х. И ны́нѣ Что Здѣ естѐ?"[573]

Па́сха!

“Воста́ни! воста́ни! Воскре́сни, Іерусали́ме!”[574]

“И бысть, егда̀ бя́ше Іису́с у Іеріхо́на, воззрѣ́в Очи́ма свои́ма, ви́дѣ Человѣ́ка стоя́ща пред ним…”[575]

Вот ви́дишь! Не напра́сно А́нгел гово́рит: “Та́мо Его̀ у́зрите!”[576] Да гдѣ ж Та́мо? По ту Сто́рону (слышь) Іорда́на. На свято́м ужѐ Мѣ́стѣ, не на тлѣ́нном. На Землѣ́ Наго́рней, высо́кой, обѣтова́нной… Туда́-то он воззрѣ́в, уви́дѣл Человѣ́ка. Позна́л и поклони́лся Ему̀, Влады́кѣ своему̀.

Па́сха!

“Воста́ни! воста́ни, Сіо́не!”[577] “Истрясѝ Прах…”[578] “Воззрѣ́в Авраа́м Очи́ма свои́ма, ви́дѣ Мѣ́сто издале́че и речѐ Отро́кам Свои́м: Сиди́те Здѣ́ со Осля́том. Аз же и Отро́чищ по́йдем до О́ндѣ…”[579] Ви́дишь, что и Авраа́м, бро́сив Все Здѣ́шнее, наше́л И́стиннаго Человѣ́ка на Горѣ́. То́ же, что Та́мо: “и ви́дѣв День Его̀, возра́довася”[580]. Нелзя̀ имѣ́ть Оче́й лу́чших, как Авраа́мовы. Онѝ Однѝ ви́дят Овна̀, держи́маго Рога́ми в Са́дѣ Саве́к[581].

Па́сха!

Рога́ми привя́зан к Са́ду Саве́к. Что значит Саве́к? Саве́к значит Хвра́стіе[582]. Но мо́жет ли Хвра́стіе стоя́ть Об-он-пол Іорда́на, пред Лице́м Госпо́дним? Оно Одно̀ сожига́ется Всесожже́ніем, я́ко Ничто́же, а Человѣ́к Ісаа́к цѣ́л, жив[583]. Да и как Ему̀ не быть Цѣ́лому, когда̀ Сам Бог защища́ет Его̀?

“…Нижѐ да сотвори́ши Ему̀ Что…”[584]

Ви́дно ж, что Он не есть Хво́рост, за Плечи́ма оста́вшійся, о кото́ром Иса́іа:

“Се вси, я́ко Хврастіе, Огне́м погоря́т!”[585]

А о Проти́вных сим Хворостя́нам Людях, То́т же вот Что! “Я́коже, – гово́рит, – Не́бо Но́во и Земля̀ Нова̀, я́же Аз творю̀, пребыва́ют предо мно́ю, та́ко ста́нет Сѣ́мя ва́ше и И́мя ва́ше…”[586]

Сего́ ж то Человѣ́ка и Havі́н ви́дѣл, стоя́ща не па́дающа, но вѣ́чно пред Лице́м Госпо́дним пребыва́юща[587].

Па́сха!

“Воста́ни! воста́ни, Іерусали́ме!”[588] Дал Господь Чудотво́рный Жезл Мойсе́ю. Посыла́ет Его на Освобожде́ніе Бра́тіи своея из Еги́пта. Вели́т Аaро́ну встрѣ́тить Мойсе́я. Гдѣ ж он стрѣча́ет? Вот гдѣ! “Идѐ и стрѣ́те Его в Горѣ́ Божіей: и цѣлова́стася О́ба”[589].

По Освобожде́ніи из Еги́пта Бра́тіи Ізра́илскія жела́ет ви́дѣть Мойсе́я Тесть его̀ Іоѳо́р. Взял Дщерь свою, Супру́гу Мойсе́еву, с Двои́ма Сына́ми. Поѣ́хал в Пусты́ню. Пріѣ́хал. Донеслѝ Мойсе́ю.

О Ро́де, Благослове́нный Богом Вы́шним! Пря́мо подра́лись на Го́ру Хори́в.

“Изы́йде же Мойсе́й в Стрѣте́ніе Те́стю своему и поклони́ся Ему, и Цѣлова̀ Его, и привѣ́тствоваша Друг Дру́га, и воведѐ их Мойсе́й в Ку́щу”[590].

Па́сха!

Запреща́ет найстрожа́йше Мойсе́й, дабы̀ мы, иду́ще от Здѣ́ Та́мо, ничево̀ из Хворосту̀ не заноси́ли, называ́я Все тако́е Прокля́тіем, І́долом и

Преткнове́ніем на Царско́м сем Пути̑. “Воньми крѣ́пцѣ, – кричи́т, – е́же не Я́сти Кро́ве!..[591] да не снѣ́си ю! да бла́го тебѣ́ бу́дет и Сына́м твои́м по тебѣ́ во Вѣ́ки”[592].

Одна́ко ж Несмы́сленный как Дре́вній, так и Ны́нѣшній Ізра́иль ча́сто ро́пщет на Господа.

“И слы́ша Господь и разгнѣ́вася Гнѣ́вом, разгорѣ́ся в нем Огнь…”[593] На́чали жела́ть Еги́петских Мяс. “Добро̀ нам, – говоря́т, – бы́ло во Еги́птѣ…”[594] Что вы Э́то плу́таете? Ра́звѣ у Господа, кро́мѣ Язы́ческих, не сы́щется Мяс? “И речѐ Господь к Мойсе́ю: Еда̀ Рука̀ Госпо́дня не дово́льна бу́дет? Ны́нѣ уразумѣ́еши, а́ще пости́гнет тя СЛО́ВО моѐ, или ни?”[595]

Ча́сто и наша Несмы́сленная Ко́сность в Се́рдцѣ[596] гово́рит и ро́пщет на Господа. Тьфу! Мо́жно ль, чтоб был Человѣ́к без Пло́ти, Крови̑ и Косте́й? Тфу! Что се?.. Вот го́рдый и нечу́вственный Хворо́ст!..

Воста́ни! пробуди́ся, Сіо́не[597]! Что ты плете́шь? Кто твою̀ Зе́млю тро́гает? Пуща́й Она̀ так бу́дет, как есть! Дай только Господь тебѣ́ благослове́нное свое Благослове́ніе, как Иса́іа гово́рит: “а Земля̀ твоя вку́пѣ с Но́вою насе́ли́тся” (гл[ава] 62)[598]. Одно̀ то́лько То знай, что ты Лжа и Суета̀, и Пустота̀ с одно́ю твое́ю Земле́ю, не приня́в во ОСНОВА́НІЕ Земли̑ Божія. Длятого та́м же гово́рится сіѐ:

“Нѣсть вам подо́бен, аще испра́виши и сотвори́ши, Іерусали́ме, Радова́ніе на Землѣ̀”[599].

Ты то́лько стара́йся, чтоб из твое́й Лжи́вои Земли̑ бле́снула ПРА́ВДА БОЖІЯ[600]. Моли́ся, чтоб пости́гл тебе блаже́нный О́ный ТРЕ́ТІЙ пресвѣтлѣ́йшаго Воскресенія ДЕНЬ, в Коем Земля̀ Богом изно́сит Бы́ліе Тра́вное[601]. Ра́звѣ ду́маеш, что твоя̀ то́лько Земля̀ одна̀, а друга́я в ней быть не мо́жет? Так остава́йся ж Здѣсь при твое́й! Ку́шай Еѐ со Змі́ем проклятым, жери̑ вся Дни Живота̀ твоего[602], без Живота̀ Божія, без Жи́зни Вѣ́чныя, если мнишь и гово́риш в Се́рдцѣ твоем, что у Го́спода нѣт своея ни Земли̑, ни Пло́ти, ни Крови̑, ни Ко́сти, ничево̀… Не услы́шиш же всеблаже́ннаго Гла́са сего:

“Се ны́нѣ КОСТЬ ОТ КОСТЕ́Й МОИ́Х!”[603]

“Воста́ни! воста́ни, Іерусали́ме!”[604] Слу́шай У́хом другим о другой Пло́ти! Слы́шиш ли? “и Процвѣтѐ Плоть моя̀”[605].

Слы́шиш ли о дру́гих Костя́х?

“Возра́дуются Ко́сти смире́нныя”[606]. “Не утаи́ся Кость моя от Тебе, ю́же сотвори́л еси̑ в Та́йнѣ”[607].

Слу́шай Соломо́на! “Исцѣле́ніе Костя́м твои́м”[608].

Во Евре́йской Бі́бліи: “Приложе́ніе, разумѣ́й, Но́вых к ста́рым”.

Слу́шай Иса́іи! “Ко́сти твоя̀ прозя́бнут, я́ко Трава̀, и разботѣ́ют, и наслѣдя́т Ро́ды Ро́дов…”[609]

Ви́диш ли? Ко́сти сія не тѣ суть, что разсыпа́ются при А́дѣ. Они̑ пред Лице́м Божіим суть. И сіе́-то есть ТА́МО.

“И бысть Глас, – кричи́т Іезекіи́л, – внегда̀ ми проро́чествовати. И се Трус! И совокупля́хуся Ко́сти: Кость ко Ко́сти, Ка́яждо к Соста́ву своему̀. И

ви́дѣх, и се бы́ша им Жи́лы! и Плоть растя́ше…”[610] Чти Слѣ́дующее в Главѣ̀ 37-й.

Ба! Что се за Но́вый Род по Гора́м твои́м? по ве́тхим У́дам твои́м и Чле́нам? Сверх го́рестныя Тлѣ́нности твоея? Не сіе́ ли есть Приложе́ніе? Не Приложе́ніе ли Живота̀ к Ме́ртвенности твоей? а ко Гро́бу твоему Воскресенія? Не Но́вое ли Сотворе́ніе о́ное?

“Сотворю̀, и Кто преврати́т?”[611]

Не Утвержде́ніе ли О́ное?

“Се Аз уготовля́ю тебѣ̀ А́нѳракс, Ка́мень твой, и на Основа́ніе твое Са́пфир…[612] и Пра́вдою возгради́шися…”[613]

Слу́шай же! и разумѣ́й ны́нѣ, что не Вздор тебѣ̀ плете́т Іои́л, но благовѣсти́т тебѣ̀, сей Орфе́й[614] Воскресеніе вот!

“Я́коже У́тро, разлію́тся по Гора́м Лю́діе Мно́зи и Крѣ́пцы. Подо́бны им не бы́ша от Вѣ́ка…”[615]

“Я́коже Рай Сла́дости, Земля̀ пред Лицем Его̀. А я́же созади̇̀, (та) По́ле Па́губы…”[616]

“Я́коже Вид Ко́ньскій, Вид их…”[617]

“Я́коже Глас Колесни́ц, на Верхѝ Гор востеку́т…”[618]

“Я́коже Борцы̀ потеку́т, и Я́коже Му́жи хра́бры, взы́йдут на Огра́ды…[619] И Кі́йждо от Бра́та своего̀ не отсту́пит”[620]. “Гра́да и́мутся, и на Забра́ла востеку́т, и на Хра́мины взлѣ́зут, и Око́нцами вні́йдут, я́коже Та́тіе…”[621]

“Вострубѝте Трубо́ю! Проповѣ́дите Цѣ́лбу!..”[622] А ты бои́шься Цѣ́лбы̀? Так пусти́ ж их на твою̀ Зе́млю, сей Божій Род. Не будь Вала́ком! Пожа́луй, не опаса́йся! Онѝ всяк у своего бра́та за́ймут Кварте́ру Полови́нную, без вся́кой Оби́ды.

“Дух Господень на мнѣ!”[623]

Да́ти Пла́чущим Сла́ву Сіо́на, на Мѣ́сто Пе́пела[624]. Что ж се за Оби́да? Пріймѝ, бѣ́дный, Сла́ву вмѣ́сто Гря́зи!

“И созі́ждут Сыно́ве Инородныи Стѣ́ны твоя̀…”[625]

“И на Мѣ́сто[626] Мѣ́ди, принесу̀ ти Зла́то.

И на Мѣ́сто Желѣ́за, принесу̀ ти Сребро̀.

И на Мѣ́сто Древе́с, принесу̀ ти Мѣ́дь.

И на Мѣ́сто Ка́менія, Желѣ́зо”[627].

“Отве́рзу Гро́бы ва́ши и изведу̀ вас…”[628]

“Си́це Зе́млю свою̀ вторы́цею наслѣ́дят,

И Весе́ліе Вѣ́чное над Главо́ю их”[629].

“Свѣти́ся! свѣти́ся, Іерусали́ме[630]!

Се Тма покры́ла Зе́млю! и Мрак на Язы́ках! На Тебѣ̀ же яви́лся Господь, и Сла́ва Его на Тебѣ̀ узрѣ́ся”[631].

*

“Да ло́бжет мя от Лобза́ній Уст свои́х!”[632]

Эро́дій Воскре́сну Ве́сну возблаговѣсти́в, подня́лся, и совокупля́сь с Во́роном, не преста́ли пѣть сію Пѣснь:

“Се Аз с ва́ми есмь во вся Дни!

До Скончáнія Вѣ́ка. Амúнь!”[633]

*

Проч уступáй! проч!
Печáлная Ноч.
Сóнце всхóдит.
Свѣт вовóдит.
Свѣт вовóдит.
Рáдость рóдит.
Проч уступáй проч! Потóпная Ноч[634].

КОНЕЦ.

Час написання твору достеменно не встановлено. Сам Сковорода в листі до Михайла Ковалинського від 16 серпня 1791 р. писав, що перший автограф діалогу був украдений, але йому вдалося знайти список, на підставі якого виник другий автограф, тобто друга редакція твору. Цей останній автограф зараз зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 9, арк. 1–40). Діалог було вперше надруковано в санкт-петербурзькому виданні творів Сковороди 1912 р. Подаємо за автографом.

[1] Іоан Евіратус (Скопець), більш відомий як Іоан Мосх (пом. 622 р.) – автор славетного патерика «Луг духовний» («Λειμωνάριον»), укладеного в останні роки життя письменника, коли той перебував у Римі. Подані тут перекази (“квіти”, чи, як каже Сковорода, “забавныя писульки”) про аскетичні подвиги монахів, найперше сінайських та палестинських, Іоан Мосх збирав під час багаторічної прощі зі своїм другом Софронієм – майбутнім Єрусалимським патріархом – до монастирів Єгипту, Сирії, Самосу, Кіпру та Риму. Свої записи Мосх присвятив Софронієві. У передмові-присвяті він, зокрема, писав: “Улюблений, що може бути приємніше за видовище, яке являють собою весняні луки, що рясніють розмаїтими квітами?.. Тут троянди виблискують своєю красою, там – лілеї, які суперничають із самими трояндами; тут-таки розквітлі фіалки, немов та царська багряниця. Що за розмаїття, що за дивовижна пістрява в цьому морі квітів! Як зусібіч вражає мандрівника ця краса й запах, що зливаються в одну чудесну насолоду! Ось із такою ж насолодою прийми й оцю працю, блаженне й вірне дитя моє, Софронію!.. Зриваючи найчудовіші з-поміж квітів нев’янучих луків, я сплів для тебе вінок і підношу його тобі, найвірніша дитино, а через тебе й усім. Тому-то й цю працю я назвав *Лугом*: кожен може знайти в ній духовну насолоду, аромат і користь” [*Блаженный Иоанн Мосх*. Луг духовный. – Москва, 2002. – С. 43]. В Україні «Λειμωνάριον» Мосха здавна був відомий у церковнослов’янській версії IX–X ст. під назвою «Сінайський патерик».

[2] Святитель Софроній (550/60–638 рр.) – церковний діяч, богослов та письменник, приятель і учень Іоана Мосха. Був обраний Єрусалимським патріархом наприкінці 633-го або на початку 634 р. й обіймав цю кафедру до 11 березня 638 р. Церква відзначає його пам’ять 11 березня. В Україні, мабуть, найбільш відомим твором Софронія здавна була молитва «Троице пресущественная» [див.: *Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 43–46 (друга пагін.)].

[3] Див. прим. 187 до циклу «Сад божественных пѣсней».

[4] Див. прим. 1 до поезії «Похвала астрономіи».

[5] *Овідій*. Метаморфози, 1, 304. У перекладі Андрія Содомори: "З вовком овечки пливуть…" [*Публій Овідій Назон*. Метаморфози / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1983. – С. 21].

[6] Трохи неточна цитата з Другої книги Мойсеєвої: Вихід 15: 10. Пор.: погрѧзо́ша ꙗ҆́кѡ ѻ҆́лово въ водѣ̀ ѕѣ́лнѣй.

[7] Неточна цитата з Книги пророка Варуха 3: 30. Пор.: Кто̀ пре́йде на ѻ҆́нꙋ страну̀ мо́рѧ, и҆ ѡ҆брѣ́те ю҆̀;

[8] Див.: Книга пророка Даниїла 3: 1.

[9] Пісня над піснями 2: 9.

[10] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 14: 31. Пор.: маловѣ́ре, почто̀ ᲂу҆сꙋмнѣ́лсѧ є҆сѝ;

[11] У богословській науці пекло окреслюють як "підземне місце", куди "идут души осужденных на вѣчную муку" [Слово к народу каѳоліческому. – Почаїв, 1765. – Арк. 36 (зв.)]. Докладніше сказано в Інокентія Винницького, який на запитання: "Що таке пекло?" – дає відповідь: "Єст то в самой серединѣ Земли великая отхлань, так широкая, долгая, глубокая, яко геометрове мѣрничим своим цирклем доходят, же єст єи на двѣ тисячи миль. В которой то отхлани учтавичный неугасимый огень палаєт и на вѣки палати будет" [*Винницький І*. Катихисіс, албо Наука христіанскія. – Унів, 1685. – Арк. 87 (зв.)–88].

[12] Див. прим. 217 до діалогу «Кольцо».

[13] Книга пророка Ісаї 57: 20.

[14] Парафраза Книги пророка Ісаї 50: 11. Пор.: ходи́те свѣ́томъ ѻ҆́гнѧ ва́шегѡ и҆ пла́менемъ.

[15] Див. прим. 952 до діалогу «Кольцо».

[16] Трохи неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 1: 3. Пор.: да бꙋ́детъ свѣ́тъ. И҆ бы́сть свѣ́тъ.

[17] Парафраза Книги Ісуса Навина 10: 12. Пор.: да ста́нетъ со́лнце прѧ́мѡ гава́ѡнꙋ, и҆ лꙋна̀ прѧ́мѡ де́бри є҆лѡ́нъ.

[18] Парафраза Книги Ісуса Навина 10: 13. Пор.: И҆ ста̀ со́лнце и҆ лꙋна̀ въ стоѧ́нїи.

[19] Парафраза служби Божої. Пор.: "Пою Спасителю побѣдную пѣснь" [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 8 (зв.)].

[20] Парафраза Книги пророка Ісаї 60: 20. Пор.: Не за́йдетъ бо со́лнце тебѣ̀, и҆ лꙋна̀ не ѡ҆скꙋдѣ́етъ тебѣ̀: бꙋ́детъ бо гдⷭ҇ь тебѣ̀ свѣ́тъ вѣ́чный, и҆ и҆спо́лнѧтсѧ дні́е рыда́нїѧ твоегѡ̀.

[21] Перша книга Мойсеєва: Буття 9: 13.

[22] Заключний рядок – це парафраза Книги Псалмів 41 (42): 8. Пор.: Бе́здна бе́здну призыва́етъ.

[23] Див. прим. 20 до діалогу «Разглагол о древнем мірѣ».

[24] *Сенека*. Моральні листи до Луцілія, LXXXII, 5. У перекладі Андрія Содомори: "Дух, який відмовився від усього зовнішнього і захищає себе у своїй же твердині, став на недосяжному місці" [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 303].

[25] *Сенека*. Моральні листи до Луцілія, LXXXVII, 3. У перекладі Андрія Содомори: "він [дух] лише тоді сягає найвищого злету, коли, відкинувши все чуже, знаходить спокій завдяки тому, що нічого не боїться" [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 335].

[26] Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 12: 26. Пор.: Разꙋми́въ прѣ̑никъ себѣ̀ дрꙋ́гъ бꙋ́детъ.

[27] Парафраза Книги Псалмів 118 (119): 19. Пор.: Пришле́цъ а҆́зъ є҆́смь на земли̑.

[28] Множинність світів можна уявляти або "по-епікурівському", тобто стверджуючи, що ці світи існують одночасно, або по-орігенівському, кажучи, що світи безконечно змінюють один одного. Як писав св. Єронім, Оріген "стверджував, що світів безконечне число; що ці численні світи, всупереч Епікуру, не існують одночасно й не схожі між собою, але після кінця одного світу починає існувати інший…" [*Ориген*. О началах. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 107].

[29] Про людину як *мікрокосмос* уперше почали говорити ще Анаксимандр (VII–VI ст. до н. е.) та Демокріт (V ст. до н. е.). На ґрунті християнської традиції наука про людину-*мікрокосмос* була характерна для богослів'я Климента Олександрійського, Орігена, Григорія Ниського, Василія Великого, Григорія Богослова та інших [див.: *Erdmann E. von*. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 255–265]. Неабияку популярність вона мала також за часів Ренесансу. В українській літературі цей концепт уперше з'являється ще у XII ст. [див.: *Чижевський Д*. XVII ст. в духовній історії України // *Чижевський Д*. Філософські твори: У 4 т. – Київ, 2005. – Т. 2. – С. 117]. Трактування людини як "образу четвероконечного мира", тобто як *мікрокосмосу* ("μικροκόσμος", "малый мір", "parvus mundus", "świat mnieyszyi"), було звичним і для українських письменників XVII–XVIII ст. При тому вони могли покликатися, скажімо, на Демокріта ("Димократ же убо чювственному миру изравняя человѣка, мал мир того именова, яко от мирских стихій состоящася…" [Алфа і Омега. – Супрасль, 1788. – Арк. 38 (зв.)]) або користатися з понять гуморальної теорії ("Человѣк от четырєх стихій состоится: мелянколія прировняєтся к земли, студена бо єсть и суха, флегма примѣряєтся к водѣ, понеже студена єсть и мокра, кровь к воздуху, житка єсть и тепла, колера уподобляєтся огню, ибо тепла єсть и суха" [Алфа і Омега. – Супрасль, 1788. – Арк. 610–610 (зв.)]), однак найчастіше тлумачили цей концепт у стратегії Божої Премудрості. "…Человѣк, – писав, приміром, Кирило Ставровецький, – єсть вторый мир малый, великую и дивную Премудрость Божію в себѣ заключаєт: єсть бо и небо, и земля, и яже на небеси, и яже на земли, видимая и невидимая: от пупа до главы, яко небо, и паки от пупа долняя єго часть, яко земля. Ибо сія имать силу рождателную и прохожденіє вод, и звѣров телесорастлителных, тако в сей нижней части человѣка сія суть. Паки же в горней части єго, яко на небеси свѣтила, солнце и луна, гром, вѣтр, сице и в человѣцѣ в главѣ очи и глас, и дыханіє, и мгновеніє ока, яко молнія, скорошественно. Наипаче же всѣх ум многозрителный, вся видяй видимая и невидимая, и обдержа, яко горстію, скорошествен, проходя невозбранно небо и землю и паки исходит неудерженно, безсмертен, невидим, самовластен – образ бо єсть невидимаго Бога…" [*Транквіліон-Ставровецький К*. Євангеліє учителноє. – Рахманів, 1619. – Арк. 161; див. про це: *Маслов С*. Кирилл Транквиллион-Ставровецкий и его литературная деятельность: Опыт историко-литературной монографии. – Киев, 1984. – С. 155–156]. Отож, коли Дмитро Чижевський каже, що "наука Сковороди про мікрокосмос у протилежність до відповідної науки Ренесансу та барока на Заході забарвлена не натурфілософічно, але етично та релігійно" [*Чижевський Д*. Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й переднє слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 151], – то це означає, що міркування нашого філософа перебувають у річищі української богомисленнєвої традиції.

[30] Старі українські письменники досить часто говорили про сприйняття світу "очесами мысленными" [див.: *Яворський С*. Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 402; пор.: *Могила П*. Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 43], "душевными очесами" [див.: *Єп. Інокентій Винницький*. Катихисіс, албо Наука христіанскія. – Унів, 1685. – Арк. 86], "умными очима" [див.: *Кроковський Й*. Акафіст святѣй великомученицѣ Вар-

варъ. – Чернігів, 1749. – Арк. 25 (зв.)], "очима серця" [див.: *Smotryc'kyj M.* Θρῆνος, to iest Lament iedyney ś. Powszechney Apostolskiey Wschodniey Cerkwie z obiaśnieniem dogmat wiary. – Wilno, 1610. – K. 49 (v.)] тощо.

[31] Див. прим. 50 до циклу «Сад божественных пѣсней».

[32] Образ *павича* як уособлення марності світу досить часто зринав у творах українських письменників XVII–XVIII ст. Варто пригадати хоч би «Літос» Петра Могили [див.: (*Mohyła P.*) Λίθος, abo Kamień z procy prawdy Cerkwie świętey prawosławney Ruskiey // Архив Юго-Западной России. – Киев, 1893. – Ч. I. – Т. IX. – С. 321], «Вѣнец Христов» Антонія Радивиловського [див.: *Радивиловський А.* Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 66 (зв.)–67], «Світ, розглянутий за частинами» Данила Братковського [див.: *Братковський Д.* Світ, по частинах розглянутий: Фототипічне видання. Переклад. Джерела. Студії. – Луцьк, 2004. – С. 148], «Слово в день Святыя Троицы» та «Слово первоє на сошествіє Святаго Духа» Дмитра Туптала [див.: *Туптало Д.* Слово в день Святыя Троицы // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 5. – С. 90–91; *Туптало Д.* Слово первоє на сошествіє Святаго Духа // *Титов А.* Проповеди святителя Димитрия, митрополита Ростовского, на украинском наречии. – Москва, 1910. – С. 15] чи «Театрон» Івана Максимовича [див.: *Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 282]. Див. також прим. 87 до притчі «Благодарный Еродій».

[33] Лат. *pictura* – 'малярство, картина, зображення'.

[34] Див. прим. 56 до циклу «Сад божественных пѣсней».

[35] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **пра́вѡ сꙋди́лъ є҆сѝ** (Євангелія від св. Луки 7: 43).

[36] Сковорода має на думці слова: **ми́ръ бж҃їй, превосходѧ́й всѧ́къ ᲂу҆́мъ** (Послання св. ап. Павла до филип'ян 4: 7).

[37] Євангелія від св. Івана 19: 36.

[38] Книга пророка Ісаї 41: 14.

[39] Книга пророка Ісаї 49: 16.

[40] Ці слова приписує Платонові Плутарх у «Мораліях» (Συμποσιακῶν βιβλίον ὄγδοον, 718b) [див.: Plutarchi Chaeronensis Scripta Moralia. Graece et latine. – Paris, 1844. – T. II. – P. 875]. Насправді, це псевдоплатонівська фраза [див.: *Tschižewskij D.* Skovoroda: Dichter, Denker, Mystiker. – München, 1974. – S. 77].

[41] Сковорода має на думці слова: **Ѿвѣща́въ же и҆гє́мѡнъ речѐ и҆́мъ: кого̀ хо́щетє ѿ ѻ҆бою̀ ѿпꙋщꙋ̀ ва́мъ; Ѻни́ же рѣ́ша: вара́ввꙋ** (Євангелія від св. Матвія 27: 21; див. також: Євангелія від св. Луки 23: 18; Євангелія від св. Івана 18: 40).

[42] Сковорода має на думці платонівський міф про "печеру" (Держава, 515a–517c), котрий, як писав колись Володимир Ерн, є "короткою транскрипцією всього платонізму" [*Эрн В. Ф.* Верховное постижение Платона // Вопросы философии и психологии. – 1917. – Кн. 137–138 (II–III). – С. 103]. Український філософ тлумачить "печеру" ("печера" – духовна сліпота) саме в платонівському ключі [див.: *Ушкалов Л., Марченко О.* Нариси з філософії Григорія Сковороди. – Харків, 1993. – С. 20–29].

[43] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **ꙗ҆́коже пра́хъ, є҆го́же вѕѧ̀ ви́хръ** (Книга Йова 21: 18).

[44] Книга пророка Ісаї 44: 5.

[45] Книга пророка Ісаї 26: 7.

[46] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 26: 18. Пор.: **не паде́мсѧ, но падꙋ́тсѧ всѝ живꙋ́щїи на землѝ.**

[47] *Матерія* та *форма* належать до чільних універсалій, що утворюють класичну парадигму європейського способу думання [див.: *Ingarden R.* Spór o istnienie świata. – Warszawa, 1962. – T. 1. – S. 291–472]. У києво-могилянській традиції ці поняття заведено було трактувати вслід за Арістотелем. Наприклад, Феофан Прокопович писав: "…Арістотель намагався дати певні визначення матерії, яких є два: одне цілком негативне («Метафізика», кн. VII, розд. 3): 'Матерія не є ані якістю, ані кількістю, ані чимсь таким, чим визначається сутнє'. Друге [визначення] – позитивне («Фізика, кн. I, розд. 6): 'Матерія – перший субстрат [кожної речі], з якого будь-що виникає так, що притаманне йому не випадково'" [*Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 128]. А трохи далі Прокопович подає й Арістотелеве окреслення форми: "Форма – це спосіб, яким щось є тим, чим воно є" [там само. – С. 133]. Звісно, що, як казав колись Тома Аквінський, "все складене з матерії та форми набуває довершеності завдяки формі" [*Thomas Aquinas*. Summa totius theologiae. – Lugduni, MDCCI. – Par. 1. – Vol. 1. – P. 53]. Зрештою, на думку щойно цитованого "янгольського доктора", сам Господь Бог є *особливою формою* [ibid. – P. 67]. Сковорода тлумачить *матерію* як вічну та плинну тінь вічної невидимої природи, своєрідне дзеркало, відбиваючись в якому, ідеї створюють власні образи – речі. Отож, філософ називає матерію *ніщотою* не в сенсі абсолютної ніщоти, а в сенсі абсолютної можливості буття (того, що греки називали *μή ὄν*). Із другого боку, він дає матерії цілу низку імен, покликаних підкреслити її несправжність, неістотність чи, сказати б, нульовий рівень буття: *болван*, *вздор*, *видимость*, *лжа*, *лом*, *маска*, *мечта*, *пара*, *плетки*, *прах*, *пустошь*, *рухлядь*, *сволочь*, *сон*, *суета*, *тьма* тощо. Тим часом *форму* він трактує як Платонові *ідеї* [про сковородинське розуміння цих універсалій див.: *Эрн В. Ф.* Григорий Саввич Сковорода. Жизнь и учение. – Москва, 1912. – С. 263–265; *Петров В.* До характеристики філософського світогляду Сковороди (Вчення Сковороди про матерію) // Юбілейний збірник на пошану академика Дмитра Йвановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ядесятих роковин наукової діяльности / За ред. А. Кримського. – Київ, 1927. – Ч. II. – С. 30–43; *Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й переднє слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 84–94; *Kline G. L.* Skovoroda's Metaphysics // Hryhorij Savyč Skovoroda. An Anthology of Critical Articles / Ed. by R. H. Marshall, Jr. and Th. E. Bird. – Edmonton; Toronto, 1994. – P. 223–229].

[48] Платонівську *ідею* (гр. *ἰδέα*) Сенека в «Моральних листах до Луцілія» (LXV, 7) пояснював так: "Це те, на що поглядає митець, аби не схибити, втілюючи свій задум у матеріал. І зовсім не має значення, чи той зразок, на якому він час од часу зупиняє око, десь осторонь, чи таки в ньому, ним же сприйнятий і довірений пам'яті. Ось такі зразки всіх речей має у собі божество, що охоплює своїм помислом як числа, так і форми всього, що має бути створене; те божество й сповнене тими несмертельними, незмінними, невтомними образами, які у Платона мають назву 'ідеї'. Приміром, гинуть люди, а людськість, на зразок якої створюється людина, залишається, і не завдає їй жодної шкоди те, що ті люди страждають, загибають" [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 208–209]. Як каже Діоген Лаерцій (III, 64), Платон називав *ідею* "і 'образом', і 'родом', і 'взірцем', і 'початком', і 'причиною'" [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 169]. В українській традиції платонівське слово *ἰδέα* перекладали як "вид" чи "образ", починаючи ще зі старокиївської доби [див.: *Чижевський Д.* Антична література в старій Україні // *Чижевський Д.* Філософські твори: У 4 т. – Київ, 2005. – Т. 2. – С. 48].

[49] Опозиція *матерії* та *форми* зберігала свій онтологічний сенс також тоді, коли йшлося про ділянку словесності. Приміром, шанований у старожитній Україні іспанський єзуїт

Кипріян Соарес [див.: *Пилипюк Н.* Київські поетики і ренесансні теорії мистецтва // Європейське Відродження та українська література XIV–XVIII ст. – Київ, 1993. – С. 89–91; *Sydorenko A.* The Kievan Academy in the Seventeenth Century. – Ottawa, 1977. – P. 110], чия риторика вважалася взірцевою [див.: *Ulčinaite E.* Teoria retoryczna w Polsce i na Litwie w XVII wieku: Próba rekonstrukcji schematu retorycznego. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1984. – S. 21], писав: "Форма є єство речі й приміта, з огляду на яку річ є тим, чим вона є та чим відрізняється від інших. Матерія є те, з чого й у чому річ існує" [Cypriani Soarii societatis Iesu Tabulae rhetoricae, sive totius artis rhetoricae absolutissimum compendium reimpressum. – Leopoli, 1722. – P. 19].

[50] Сковорода має на думці слова: **въ со́лнцѣ положѝ селе́нїе своѐ** (Книга Псалмів 18 (19): 5).

[51] Друге послання св. ап. Павла до коринтян 2: 15.

[52] Пісня над піснями 1: 3.

[53] Сковорода має на думці слова: **и҆ сѐ, колесни́ца ѻ҆́гненная и҆ ко́ни ѻ҆́гненнїи** (Четверта книга царств 2: 11).

[54] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 41: 1–7.

[55] Сковорода має на думці слова: **се́дмь сїѧ̑ ѻ҆чесѧ̀ гдⷭ҇нѧ сꙋ́ть, призира̑ющаѧ на всю̀ зе́млю** (Книга пророка Захарії 4: 10).

[56] Сковорода має на думці візію крилатих тварин у першій главі Книги пророка Єзекіїля.

[57] Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 8: 6. Пор.: **крѣ́пка̀ ꙗ҆́кѡ сме́рть любы̀.**

[58] Пісня над піснями 8: 6.

[59] Це – емблематичний образ. Сковорода міг бачити його, наприклад, у книзі Германа Гуго «Pia desideria…» [див.: *Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й переднє слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 58 (прим.)].

[60] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: **кто̀ да́стъ ми̑ крилѣ̑;**

[61] У структурі "префігурації", чи "прообразування", розрізняють щонайперше три складники: власне "прообраз", чи "тип" (особа, річ або подія Старого Заповіту, що є містичною вказівкою на євангельські особи, речі та події), "антитип" (особа, річ або подія Нового Заповіту, на якій "виповнюється" старозаповітний "прообраз"), а також "прототип", чи "архетип", тобто предковічна Божа думка, котра уможливила існування таємного зв'язку між "типом" і "антитипом" [див.: *Лаба В.* Біблійна герменевтика. Вид. 2-е. – Рим, 1990. – С. 20–21]. Наприклад, як писав Стефан Яворський, "євхарістіческія дары поистинне суть и нарицаются *αντίτυπα*, или противообразная, понеже ветхозаконным жертвам суть противная" [*Яворський С.* Камень вѣры. Київ, 1730. – С. 434]. При тому сковородинські "типи" ("фігури"), "антитипи" й "архетипи" утворюють ноематичну модель, яка далеко відбігає від традиційної "префігурації". З усталеної в рамках церковного Переказу ноематичної моделі Сковорода зберігає саму тільки протиставленість "типу" й "антитипу" стосовно "архетипу". При тому він знімає опозицію "тип – антитип" ("антитип", "прообраз", "віцеобраз" утворюють тут *синонімічний* ряд), а крім того, накидає універсалії "архетип" невластивого їй сенсу [див.: *Ушкалов Л.* Theologia exegetica // *Ушкалов Л.* Українське барокове богомислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду. – Харків, 2001. – С. 109–137].

[62] Одне зі значень імені *Самсон* – "малоє солнце" [див.: *Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 451].

[63] Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 3.

[64] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 3.

[65] Книга Псалмів 76 (77): 6.

[66] Книга пророка Захарії 4: 10.

[67] Очевидно, Сковорода має на думці слова: въ со́лнцѣ положѝ селе́нїе своѐ (Книга Псалмів 18 (19): 5).
[68] Парафраза Книги Псалмів 39 (40): 2. Пор.: **Т**ерпѧ̀ потерпѣ́хъ гдⷭ҇а.
[69] Таких слів у Псалтирі немає. Можливо, Сковорода робить парафразу цитованого далі вірша: **В**ознесѹ́ тѧ, гдⷭ҇и, ꙗ҆́кѡ подѧ́лъ мѧ̀ є҆сѝ (Книга Псалмів 29 (30): 2) або має на думці слова на взір: и҆ прїѧ́тъ и҆̀хъ, и҆ подѧ́тъ и҆̀хъ на рⷭ҇амѹ своє́ю (П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 32: 11).
[70] Книга Псалмів 29 (30): 2.
[71] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 82. Пор.: и҆зчезо́ша ѻ҆́чи моѝ въ сло́во твоѐ.
[72] Книга Псалмів 76 (77): 6.
[73] Книга пророка Захарії 4: 2.
[74] Книга пророка Захарії 1: 9.
[75] Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 8: 6. Пор.: крѣпка̀ ꙗ҆́кѡ сме́ртъ любы̀.
[76] Пісня над піснями 8: 6.
[77] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Івана 5: 35. Пор.: бѣ̀ свѣти́ликъ горѧ̀ и҆ свѣтѧ̀.
[78] Фразу ѕвѣ́зды пре́лєстныѧ взято із Соборного послання св. ап. Іуди 13.
[79] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **А**̑зъ є҆́смь ко́рень и҆ ро́дъ дв҃довъ, и҆ ѕвѣзда̀ ᲂу҆́тренняѧ и҆ денни́ца (Апокаліпсис 22: 16).
[80] Неточна цитата із Соборного послання св. ап. Іуди 6. Пор.: а҆́ггелы же не соблю́дшыѧ своегѡ̀ нача́льства.
[81] Соборне послання св. ап. Іуди 13.
[82] Парафраза Соборного послання св. ап. Іуди 19. Пор.: тѣле́сни, дꙋ́ха не и҆мꙋ́ще.
[83] Неточна цитата із Соборного послання св. ап. Іуди 6. Пор.: не соблю́дшыѧ своегѡ̀ нача́льства.
[84] Парафраза Книги Псалмів 45 (46): 5. Пор.: ѡ҆ст҃и́лъ є҆́сть селе́нїе своѐ вы́шнїй.
[85] У рукопису *е* виправдлено на *о* пізніше та ще й іншим чорнилом.
[86] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до євреїв 10: 7. Пор.: въ глави́знѣ кни́жнѣй написа́сѧ ѡ҆ мнѣ̀. Див. також: Книга Псалмів 39 (40): 8: въ глави́знѣ кни́жнѣ пи́сано є҆́сть ѡ҆ мнѣ̀.
[87] Неточна цитата із Соборного послання св. ап. Іуди 6. Пор.: а҆́ггелы же не соблю́дшыѧ своегѡ̀ нача́льства.
[88] Трохи неточна цитата із Соборного послання св. ап. Іуди 13. Пор.: ѕвѣ́зды пре́лєстныѧ, и҆̀же мра́къ тьмы̀ во вѣ́ки блюде́тсѧ.
[89] Люцифер (лат. *Lucifer*) – син Аврори, бог вранішньої зорі; друге значення: вранішня зоря, тобто планета Венера.
[90] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Івана 1: 29. Пор.: **В**о ᲂу҆́трїй (же) ви́дѣ і҆ѡа́ннъ і҆и҃са грѧдꙋ́ща къ себѣ̀ и҆ глаго́ла: сѐ, а҆́гнецъ бж҃їй.
[91] Очевидно, Сковорода має на думці слова: ѡ҆мерзѣ́нїемъ ѡ҆мерзѣ̀ (Перша книга царств 27: 12).
[92] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 1: 30. Пор.: се́й є҆́сть, ѡ҆ не́мже а҆́зъ рѣ́хъ: по мнѣ̀ грѧде́тъ мꙋ́жъ, и҆̀же предо мно́ю бы́сть.
[93] Євангелія від св. Івана 1: 8.
[94] Див.: Євангелія від св. Луки 24: 1–35.
[95] Парафраза Книги Псалмів 18 (19): 6. Пор.: ꙗ҆́кѡ жени́хъ и҆сходѧ́й ѿ чертѡ́га своегѡ̀.
[96] Євангелія від св. Луки 24: 31.
[97] Пісня над піснями 8: 6.

[98] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 40: 31. Пор.: терпѧщїи же гдⷭ҇а ѝзмѣнѧтъ крѣпость, ѡ҆крылѧ́тѣютъ ꙗ҆́ки ѻ҆рлѝ.
[99] Євангелія від св. Луки 24: 32.
[100] В Євангелії від св. Івана 5: 24 та в Першому соборному посланні св. ап. Івана 3: 14 зринає фраза: ѿ смє́рти въ живо́тъ.
[101] Очевидно, це парафраза Книги Псалмів 1: 1. Пор.: и҆ на пꙋтѝ грѣ́шныхъ не стѧ̀.
[102] Євангелія від св. Луки 24: 31.
[103] Див.: Євангелія від св. Луки 1: 39–40.
[104] Неточна цитата з Книги Псалмів 121 (122): 4. Пор.: **Т**а́мѡ бо взыдо́ша.
[105] Варіації на тему Книги пророка Ісаї 11: 6–8. Пор.: и҆ пасти́сѧ бꙋ́дꙋтъ вкꙋ́пѣ во́лкъ съ ꙗ҆гнцемъ, и҆ ры́сь почі́етъ со ко́злищемъ, и҆ теле́цъ и҆ ю҆не́цъ и҆ ле́въ вкꙋ́пѣ пасти́сѧ бꙋ́дꙋтъ, и҆ ѻ҆троча̀ ма́ло поведе́тъ ѧ҆̀: и҆ во́лъ и҆ медвѣ́дь вкꙋ́пѣ пасти́сѧ бꙋ́дꙋтъ, и҆ вкꙋ́пѣ дѣ́ти и҆́хъ бꙋ́дꙋтъ, и҆ ле́въ ꙗ҆́ки во́лъ ꙗ҆́сти бꙋ́детъ пле́вы: и҆ ѻ҆троча̀ мла́до на пещѐры ꙗ҆спі́дѡвъ и҆ на ло́же и҆зча́дїй ꙗ҆спі́дскихъ рꙋ́кꙋ возложи́тъ.
[106] Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 28.
[107] Очевидно, Сковорода має на думці слова: го́ры взыгра́шасѧ ꙗ҆́кѡ ѻ҆вни̑, и҆ хо́лми ꙗ҆́кѡ ꙗ҆́гнцы ѻ҆́вчїи (Книга Псалмів 113 (114): 4).
[108] Трохи неточна цитата з Книги пророка Михея 4: 2. Пор.: прїиди́те, взы́демъ на го́рꙋ гдⷭ҇ню. Див. також: прїиди́те, и҆ взы́демъ на го́рꙋ гдⷭ҇ню (Книга пророка Ісаї 2: 3).
[109] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **А҆**ще ᲂу҆разꙋмѣ́лъ є҆сѝ вре́мѧ рожде́нїѧ ко́зъ живꙋ́щихъ на гора́хъ ка́менныхъ; ᲂу҆смотри́лъ же ли є҆сѝ болѣ́знь при рожде́нїи є҆ле́ней; (Книга Йова 39: 1).
[110] Сковорода має на думці слова: ᲂу҆ человѣ̑къ невозмо́жно, но не ᲂу҆ бг҃а: всѧ̑ бо возмѡ́жна сꙋ́ть ᲂу҆ бг҃а (Євангелія від св. Марка 10: 27).
[111] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 35: 6. Пор.: **Т**огда̀ ско́читъ хромы́й ꙗ҆́кѡ є҆ле́нь.
[112] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 131 (132): 17. Пор.: **Т**а́мѡ возращꙋ̀ ро́гъ дв҃дови.
[113] Див.: Дії св. апостолів 3: 2–10.
[114] Див.: **В**о і҆оппі́и же бѣ̑ нѣ́каѧ ᲂу҆чѝца, и҆́менемъ таві́ѳа, ꙗ҆̀же сказа́ема глаго́летсѧ се́рна (Дії св. апостолів 9: 36). Це саме значення імені *Тавіта* (“серна”) подає й словник Памви Беринди [див.: *Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 462].
[115] Сковорода має на думці слова: сѐ, то́й и҆́детъ, скача̀ на го́ры и҆ прескача̀ на хо́лмы. **П**одо́бенъ є҆́сть бра́тъ мо́й се́рнѣ и҆лѝ мла́дꙋ є҆ле́ню на гора́хъ веѳи́льскихъ (Пісня над піснями 2: 8–9).
[116] Пісня над піснями 2: 14.
[117] Пісня над піснями 1: 6.
[118] Фраза въ полꙋ́дни кілька разів зринає в Біблії. Тут Сковорода цитує Пісню над піснями 1: 6.
[119] Фраза въ со́лнцѣ зринає в Книзі Псалмів 18 (19): 5 (пор.: въ со́лнцѣ положѝ селе́нїе своѐ) та в Євангелії від св. Луки 21: 25 (пор.: **И҆** бꙋ́дꙋтъ зна́мєнїѧ въ со́лнцѣ).
[120] Євангелія від св. Луки 2: 14.
[121] Книга Ісуса Навина 14: 15.
[122] Євангелія від св. Луки 2: 15.
[123] Пісня над піснями 8: 5.
[124] Книга пророка Захарії 4: 2.
[125] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 2: 2. Пор.: ви́дѣхомъ бо ѕвѣ́здꙋ є҆гѡ̀ на восто́цѣ.

[126] Євангелія від св. Матвія 2: 9.
[127] Книга Псалмів 131 (132): 14.
[128] Сковорода має на думці слова: **И҆** ѳѣлѡ̀ за́ѹтра во є҆ди́нѹ ѿ сѹббѡ́тъ прїидо́ша на гро́бъ, возсїѧ́вшѹ со́лнцѹ (Євангелія від св. Марка 16: 2).
[129] Сковорода має на думці слова: за́йде во со́лнцє (Перша книга Мойсеєва: Буття 28: 11).
[130] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Г҆**дн҃ѧ землѧ̀, и҆ и҆сполне́нїе є҆ѧ̀ (Книга Псалмів 23 (24): 1).
[131] Пісня над піснями 2: 17.
[132] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 20: 22. Пор.: дѹ́нѹ и҆ гл҃а и҆̀мъ: прїими́те дх҃ъ ст҃ъ.
[133] Перша книга Мойсеєва: Буття 28: 17.
[134] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 5: 24.
[135] Див.: Четверта книга царств 2: 11.
[136] Див.: Книга пророка Даниїла 14: 36.
[137] Див.: Дії св. апостолів 8: 39.
[138] Сковорода має на думці слова: восхище́на бы́вша такова́го до тре́тїѧгѡ нб҃сѐ (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2).
[139] Сковорода має на думці слова: ѿ ꙗ҆дѹ́щагѡ ꙗ҆до́моє и҆зы́де, и҆ ѿ крѣ́пкагѡ и҆зы́де сла́дкоє (Книга Суддів 14: 14).
[140] Книга пророка Ісаї 25: 10.
[141] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 25: 6–7. Пор.: на горѣ̀ се́й и҆спїю́тъ ра́дость, и҆спїю́тъ вїно̀, пома́жѹтсѧ мѵ́ромъ на горѣ̀ се́й.
[142] Сковорода має на думці Самсонову загадку: ѿ ꙗ҆дѹ́щагѡ ꙗ҆до́моє и҆зы́де, и҆ ѿ крѣ́пкагѡ и҆зы́де сла́дкоє (Книга Суддів 14: 14).
[143] Трохи неточна цитата з Послання св. ап. Павла до галатів 4: 26. Пор.: и҆̀же є҆́сть ма́ти всѣ̑мъ на́мъ.
[144] Пісня над піснями 7: 12. Див. також: **Т**а́мѡ да́мъ сосца̑ моѧ̑ тебѣ̀ (Пісня над піснями 6: 11).
[145] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 31: 9. Пор.: (бл҃же́нъ,) и҆̀же и҆мѣ́етъ пле́мѧ въ сїѡ́нѣ и҆ ю҆жики во і҆ер҃ли́мѣ.
[146] Сковорода має на думці слова: **Є҆**ди́нїи же на́десѧте ѹ҆чѝцы̀ и҆до́ша въ галїле́ю, въ го́рѹ (Євангелія від св. Матвія 28: 16).
[147] Див.: Євангелія від св. Івана 20: 27–28.
[148] Сковорода має на думці слова: **И҆** бы́сть внезе́апѹ съ небесѐ шѹ́мъ, ꙗ҆́кѡ носи́мѹ дыха́нїю бѹ́рнѹ (Дії св. апостолів 2: 2).
[149] Сковорода має на думці слова: **И҆** и҆спо́лнишасѧ всѝ дх҃а ст҃а и҆ нача́ша глаго́лати и҆ны́ми ѧ҆зы́ки (Дії св. апостолів 2: 4).
[150] Неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 23. Пор.: **И҆** ча̑да сїѡ̑нѧ, ра́дѹйтесѧ и҆ весели́тесѧ ѡ҆ г҆дѣ̀ бж҃ѣ ва́шемъ, ꙗ҆́кѡ даде̑ ва́мъ пи́щѹ въ пра́вдѹ.
[151] Дії св. апостолів 7: 56.
[152] Неточна цитата з Другої книги царств 18: 24. Пор.: воздви́же ѻ҆́чи свои̑, и҆ ви́дѣ, и҆ сѐ, мѹ́жъ. Див. також: Книга Псалмів 120 (121): 1.
[153] Неточна цитата з Книги пророка Даниїла 10: 6. Пор.: тѣ́ло же є҆гѡ̀ а҆́ки ѳарсі́съ.
[154] Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.
[155] Послання св. ап. Павла до колосян 3: 2.
[156] Неточна цитата з Книги Псалмів 8: 2. Пор.: ꙗ҆́кѡ возѧ́тсѧ великолѣ́пїе твоѐ.
[157] Фразу г҆да сла́вы взято з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 8.

[158] Сковорода має на думці слова: **И҆** дана̑ бы́ша женѣ̀ два̀ крила̑ ѻ҆рла̀ вели́кагѡ (Апокаліпсис 12: 14).
[159] Парафраза Книги Псалмів 67 (68): 14. Пор.: крилѣ̀ голꙋбі́нѣ посре́бренѣ.
[160] Книга Псалмів 54 (55): 7.
[161] Пор.: "Радуйся, невѣсто неневѣстная" [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 15 (зв.)].
[162] Парафраза Євангелії від св. Луки 2: 14. Пор.: и҆ на землѝ ми́ръ.
[163] Тобто через Чорне море.
[164] Це – 309-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata», який має назву «Ластовица над морем лѣтающая» (підпис: "Ищет индѣ себѣ пребыванія для зимы. Alio hybernaculum") [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 78–79].
[165] Неточна цитата з Книги пророка Варуха 3: 30. Пор.: **К**то̀ пре́йде на ѻ҆́нꙋ странꙋ̀ мо́рѧ, и҆ ѡ҆брѣ́те ю҆̀;
[166] Книга Псалмів 140 (141): 10.
[167] Фраза де́нь гдⷭ҇ень часто зринає в Біблії, уперше – у Другій книзі Ездри 9: 52.
[168] Можливо, Сковорода має на думці слова: почива́еши въ полꙋ́дне (Пісня над піснями 1: 6).
[169] Неточна цитата з Книги Псалмів 144 (145): 15. Пор.: **О҆**чи всѣ́хъ на тѧ̀ ᲂу҆пова́ютъ, и҆ ты̀ да́еши и҆̀мъ пи́щꙋ во благовре́менїи.
[170] Євангелія від св. Івана 20: 22.
[171] Можливо, Сковорода має на думці слова: ѿ ка́мене ме́да насы́ти и҆̀хъ (Книга Псалмів 80 (81): 17).
[172] Сковорода має на думці слова: **Б**лаже́нъ мꙋ́жъ, и҆́же во премꙋ́дрости ᲂу҆мретъ и҆ и҆́же въ ра́зꙋмѣ своѐмъ поꙋча́етсѧ ст҃ы́ни (Книга Ісуса, сина Сирахового 14: 21).
[173] Пор.: **И҆** дана̑ бы́ша женѣ̀ два̀ крила̑ ѻ҆рла̀ вели́кагѡ, да пари́тъ въ пꙋсты́ню въ мѣ́сто своѐ, и҆дѣ́же препита́на бѧ́ше тꙋ̀ вре́мѧ и҆ време́нъ и҆ по́лъ вре́мене, ѿ лица̀ ѕмі́йна (Апокаліпсис 12: 14).
[174] Сковорода має на думці слова: **И҆** и҆спꙋстѝ ѕмі́й за жено́ю и҆з̾ ᲂу҆стъ свои́хъ во́дꙋ ꙗ҆́кѡ рѣ́кꙋ, да ю҆̀ въ рѣ́цѣ потопи́тъ (Апокаліпсис 12: 15).
[175] Можливо, Сковорода має на думці слова: и҆зба́ви мѧ̀ ѿ во́дъ мно́гихъ (Книга Псалмів 143 (144): 7).
[176] Парафраза Апокаліпсису 12: 1. Пор.: жена̀ ѡ҆блече́на въ со́лнце.
[177] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 3: 4–5.
[178] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 24: 7. Пор.: тебѣ̀ да́мъ зе́млю сїю̀ и҆ сѣ́мени твоемꙋ̀.
[179] Мабуть, Сковорода має на думці слова: и҆ бы́сть тре́тїѧ ча́сть во́дъ ꙗ҆́кѡ пелы́нь, и҆ мно́зи ѿ человѣ́къ ᲂу҆мро́ша ѿ во́дъ, ꙗ҆́кѡ гѡ́рьки бѣ́ша (Апокаліпсис 8: 11).
[180] Сковорода має на думці слова: ꙗ҆́кѡ ᲂу҆ста́ грѣ̑шнича и҆ ᲂу҆ста̀ льсти́вагѡ на мѧ̀ ѿверзо́шасѧ, глаго́лаша на мѧ̀ ѧ҆зы́комъ льсти́вымъ (Книга Псалмів 108 (109): 2).
[181] Фраза вре́мѧ ѕло̀ зринає в Книзі пророка Михея 2: 3.
[182] Це – окреслення Богородиці. Пор.: "Безневѣстная богородителнице…"; "Радуйся, невѣсто неневѣстная" [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 14 (зв.), 15 (зв.)].
[183] Неточна цитата з Пісні над піснями 2: 11–12. Пор.: зима̀ пре́йде, до́ждь ѿи́де, ѿи́де себѣ̀: цвѣ́ти ꙗ҆ви́шасѧ на землѝ, вре́мѧ ѡ҆брѣ́занїѧ приспѣ̀.
[184] Фраза всѧ́кое дыха́нїе зринає в Книзі Псалмів 150: 6 та в Книзі пророка Ісаї 57: 16.
[185] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 18 (19): 2. Пор.: **Н**ебеса̀ повѣ́даютъ сла́вꙋ бж҃їю.
[186] Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 14: 21. Пор.: **Б**лаже́нъ мꙋ́жъ, и҆́же во премꙋ́дрости ᲂу҆мретъ и҆ и҆́же въ ра́зꙋмѣ своѐмъ поꙋча́етсѧ ст҃ы́ни.

[187] Тобто *образом* (від гр. *εἰκών* – ‘образ, зображення, подоба’).
[188] Див. прим. 1 до поезії «De sacra caena, seu aeternitate».
[189] Євангелія від св. Івана 1: 1.
[190] Євангелія від св. Івана 1: 1.
[191] Очевидно, Сковорода має на думці третього звіра з Даниїлової візії чотирьох звірів (див.: Книга пророка Даниїла 7: 6).
[192] Парафраза Другого соборного послання св. ап. Петра 3: 8. Пор.: **ѐди́нъ де́нь пред҃ гдⷭ҇емъ ꙗ҆́кѡ ты́сѧща лѣ́тъ, и҆ ты́сѧща лѣ́тъ ꙗ҆́кѡ де́нь ѐди́нъ.**
[193] Традиційну герменевтичну засаду, згідно з якою “не завжди й не всі однаково вимовлені слова та вирази мають один і той самий сенс, чи розум” [*Smotryc'kyj M.* Θρῆνος, to iest Lament iedyney ś. Powszechney Apostolskiey Wschodniey Cerkwie z obiaśnieniem dogmat wiary. – Wilno, 1610. – K. 109], Сковорода витлумачує передовсім у перспективі “нетотожної тотожності” *фігури* як складника різних *символів* [див.: *Ушкалов Л.* Theologia exegetica // *Ушкалов Л.* Українське барокове богомислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду. – Харків, 2001. – С. 109–137].
[194] Перша книга Мойсеєва: Буття 3: 1.
[195] Книга Псалмів 103 (104): 26.
[196] Парафраза Євангелії від св. Луки 24: 25. Пор.: **ѿ несмы́сленнаѧ и҆ ко́снаѧ се́рдцемъ.**
[197] Можливо, Сковорода має на думці слова: **въ посмѣ́хъ и҆ въ поруга́нїе всѣ́мъ ꙗ҆зы́кѡмъ** (Книга пророка Єремії 29: 18).
[198] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 1.
[199] Уявлення про брехливу вдачу критян у християнській традиції набуло поширення завдяки зауваженню св. ап. Павла: **Рече́ же нѣ́кто ѿ ни́хъ, сво́й и҆̀мъ проро́къ: кри́тѧне при́снѡ лжи́ви, ѕлі́и ѕвѣ́рїе, ѹ҆тро́бы пра҃здныѧ** (Послання св. ап. Павла до Тіта 1: 12). Цитовані Павлом слова приписують грецькому поетові V ст. до н. е. Епіменідові. На цей вірш Павла покликалися й українські письменники, зокрема Феофан Прокопович в одній зі своїх проповідей [див.: *Прокопович Ѳ.* Слово о великом дѣлѣ Божіи… // Ѳеофана Прокоповича, архіепископа Великаго Новаграда и Великих Лук… слова и рѣчи. – Санкт-Петербург, 1761. – Ч. II. – С. 30]. А в курсі риторики Прокопович писав таке: “Він критянин, отже, він брехун, бо критяни (як каже також Апулей) завжди брехливі, погані звірі, ліниві черева” [*Прокопович Ф.* Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 173].
[200] Сіканська (від лат. *Sicanis*), тобто сицилійська. Сицилію називали Сіканією з огляду на те, що свого часу туди переселилося іберійське плем’я сіканів (Sicani).
[201] Див. прим. 129 до трактату «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis». Під “просвіщенними” Сковорода, очевидно, має на думці найперше платоніків. Принаймні ще в ранньохристиянській традиції думку про вічність матерії асоціювали якраз із Платоном та його послідовниками. Наприклад, св. Феофіл Антіохійський писав (До Автоліка II, 4): Платон та його послідовники “вважають, що Бог та матерія безпочаткові й що остання співвічна Богові” [Феофила к Автолику книга вторая // Ранние отцы Церкви: Антология. – Брюссель, 1988. – С. 470]. Платонова думка про вічність матерії була відома в українській традиції, починаючи з перекладної хроніки Георгія Амартола [див.: *Чижевський Д.* Платон в Давній Русі // *Чижевський Д.* Філософські твори: У 4 т. – Київ, 2005. – Т. 2. – С. 61].
[202] Дехто із середньовічних богословів, зокрема Беда Достойний (*Venarabilis*) (673–735), справді стверджував, що кінець світу настане в 1000-му році. Однак легенда про те, що напередодні 1000-го року очікування кінця світу набуло характеру колективного психозу, склалася аж у XV ст., коли есхатологічні настрої таки й справді мали в Європі неабияке

поширення [див.: *Гуревич А. Я.* Категории средневековой культуры. – Москва, 1984. – С. 133]. Тим часом, скажімо, Іоаникій Галятовський стверджував, що біблійне пророкування про прихід антихриста не можна розуміти буквально, бо "ту певная личба фѣгуратне кладется за непевную личбу, тут през тысячу лѣт значится ввесь час до пристя антихрістова, в котором часѣ болше нежели тысяча лѣт знайдуєтся" [*Галятовський І.* Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 124].

[203] Пор.: "На першім поскоці кобила хомут зломала" [*Франко,* № 15061]. Так кажуть про невдалий початок.

[204] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 3.

[205] Натурфілософам справді непросто було коментувати четвертий день креації. Наприклад, Феофан Прокопович писав: "На четвертий день повелінням Божої могутності засяяли світила: сонце, місяць, планети й зірки. Але про те, як це сталося, важко говорити. Серед багатьох авторів існує суперечка з цього питання. Дехто вважає, що небесні світила щодо субстанції були створені на перший день, а саме, коли було створено світло, а на четвертий день їх було наділено лише ясним світлом, власним рухом та здатністю переміщуватися" [*Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 303].

[206] Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 3.

(1) Апокаліпсис 20: 2. Пор.: и҆ ꙗ҆́тъ ѕмі́ѧ, ѕмі́ѧ дре́внѧго, и҆́же є҆́сть дїа́волъ и҆ сатана̀, и҆ свѧза̀ и҆̀ на ты́сѧщꙋ лѣ́тъ.

[207] Нім. *der Spitzbube* – 'нікчема' (від: *Spitz* – назва собачої породи; та *Bube* – 'хлопець'). Це слово набуло поширення за часів Тридцятилітньої війни (1618–1648 рр.). Тоді воно означало молодого вояка, який негідно поводився на полі бою.

[208] Сковорода має на думці слова: и҆ всплывѐ желѣ́зо (Четверта книга царств 6: 6).

[209] "Вічний двигун" (лат.). Тут Сковорода говорить про уявну машину, яка, пущена в дію, безконечно виконувала б роботу без використання зовнішньої енергії (це неможливо, бо суперечить законові збереження енергії), або про знов-таки уявну машину, яка б перетворювала на роботу все тепло, взяте з навколишніх тіл (це неможливо, бо суперечить другому началу термодинаміки).

[210] Згідно з алхімією, "філософський камінь" – це речовина, здатна перетворювати звичайні метали на золото. Починаючи з XIII ст., алхіміки стали приписувати "філософському каменеві" ще й здатність лікувати всі хвороби та продовжувати людське життя [див.: *Иванов К. А.* Многоликое средневековье. – Москва, 1996. – С. 284–285]. Михайло Ковалинський свідчив, що під час їхньої останньої зустрічі Сковорода казав: "Исканіе философскаго камня или превращеніе всѣх вещей в золото и содѣланіе состава из онаго, дабы продлить человѣческую жизнь до нескольких тысяч лѣт, есть остаток египетскаго плотолюбія, которое, не могши продлить жизни тѣлесной, при всѣх мудрованіях своих, нашло способ продолжать существованіе трупов человѣческих, извѣстных у нас под именем мумій".

[211] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 28: 10. Пор.: ѿи́де ї҆а́кѡвъ ѿ кла́дѧзѧ клѧ́твеннагѡ и҆ и҆́де въ харра́нъ.

[212] Перша книга Мойсеєва: Буття 3: 4.

[213] Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 3.

[214] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 3.

[215] У своїх міркуваннях щодо безглуздості буквального розуміння шестоднева Сковорода майже дослівно повторює Орігена, котрий писав (Про першопочатки, IV, 16): "Хто, маючи розум, подумає, що перший, другий і третій день, також вечір і ранок були без

сонця, місяця та зірок, а в перший день – навіть і без неба? Хто настільки дурний, аби думати, що Бог, немов той хлібороб, насадив рай в Едемі на сході і в ньому створив дерево життя… І якщо сказано, що Бог увечері ходив у раю, а Адам сховався під деревом, то, я гадаю, ніхто не сумнівається, що ця розповідь образно вказує на якісь таємниці…" [*Ориген*. О началах. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 334].

[216] Сковородинська критика Біблії не має нічого спільного з просвітницьким скепсисом стосовно Святого Письма. Як писав Георгій Кониський, коли лібертини стверджують, буцімто вони віднайшли "в словѣ Божіем нѣчто противорѣчноє и несходноє с єстественным разсужденіем и с исторіями гражданскими, то они тѣм самым сущими невѣждами себе показуют… Не читали, видно, сіи мнимыя мудрецы ни Іустина, философа и мученика, ни Иринея, ни Климента Александрійскаго, ни Тертуліана, ни Оригена, ни Лактанція, ни Аѳанасія Великаго, ни Кирилла, ни Августина. Єжели бы хотя єдинаго из сих отцев прочли, постыдились бы, конечно, о сих противорѣчіях и помышлять" [*Кониський Г*. Слово в день св. апостола Петра и Павла // Собраніе сочиненій Георгіа Конисскаго, архіепископа Бѣлорусскаго. – Санкт-Петербург, 1835. – Ч. 1. – С. 228]. Тим часом Сковорода, спираючись, зокрема, і на названих Кониським богословів, тлумачить позірні суперечності в Біблії (так звані *антилогії*, чи *енантіофанії* [див.: *Лаба В*. Біблійна герменевтика. Вид. 2-е. – Рим, 1990. – С. 72]) як свідчення алегоричної та символічної стилістики біблійних книжок.

[217] Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 8.

[218] Див. прим. 936 до діалогу «Кольцо».

[219] Перша книга Мойсеєва: Буття 4: 17.

[220] Трохи неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 8. Пор.: бг҃а ходѧ́ща въ раѝ.

[221] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 6: 6. Пор.: помы́сли бг҃ъ, ꙗ҆́кѡ сотворѝ человѣ́ка на землѝ, и҆ размы́сли.

[222] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 19: 26.

[223] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 5: 24; Четверта книга царств 2: 11.

[224] Див.: Друга книга Мойсеєва: Вихід 14: 23–28.

[225] Див.: Четверта книга царств 2: 11.

[226] Див.: Книга Ісуса Навина 10: 13.

[227] Див.: Четверта книга царств 6: 6.

[228] Див.: Книга Ісуса Навина 3: 15–17.

[229] Див.: Книга Ісуса Навина 6: 19.

[230] Сковорода має на думці слова: го́ры бо и҆ хо́лми возска́чꙋтъ (Книга пророка Ісаї 55: 12).

[231] Сковорода має на думці слова: Рѣ́ки восплѣ́щꙋтъ рꙋко́ю вкꙋ́пѣ (Книга Псалмів 97 (98): 8).

[232] Сковорода має на думці слова: возра́дꙋютсѧ полѧ̀, и҆ всѧ̑ ꙗ҆̀же на ни́хъ: тогда̀ возра́дꙋютсѧ всѧ̑ древа̀ дꙋбра̑внаѧ (Книга Псалмів 95 (96): 12).

[233] Див.: и҆ пасти́сѧ бꙋ́дꙋтъ вкꙋ́пѣ во́лкъ съ а҆́гнцемъ, и҆ ры́сь почі́етъ со ко́злищемъ, и҆ теле́цъ и҆ ѡ҆не́цъ и҆ ле́въ вкꙋ́пѣ пасти́сѧ бꙋ́дꙋтъ (Книга пророка Ісаї 11: 6).

[234] Див.: и҆ ѻ҆троча̀ мла́до на пещѐры а҆́спїдѡвъ и҆ на ло́же и҆зча́дїй а҆́спїдскихъ рꙋ́кꙋ возложи́тъ (Книга пророка Ісаї 11: 8).

[235] Див.: Книга пророка Єзекіїля 37: 7.

[236] Очевидно, Сковорода має на думці слова: и҆ всѧ̑ ѕвѣ́зды спадꙋ́тъ ꙗ҆́кѡ ли́ствїе съ лозы̀, и҆ ꙗ҆́коже спа́даетъ ли́ствїе смоко́вницы (Книга пророка Ісаї 34: 4).

[237] Див.: Друга книга Мойсеєва: Вихід 16: 4–21.

[238] Див.: Євангелія від св. Івана 4: 46.
[239] Можливо, Сковорода має на думці слова: **Т**огда̀ ско́читъ хромы́й ꙗ҆́кѡ є҆ле́нь, и҆ ꙗ҆́сенъ бꙋ́детъ ѧ҆зы́къ гꙋгни́выхъ: ꙗ҆́кѡ прото́ржесѧ вода̀ въ пꙋсты́ни и҆ де́брь въ землѝ жа́ждꙋщей (Книга пророка Ісаї 35: 6).
[240] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 11: 6. Пор.: ры́сь почі́етъ со ко́злищемъ.
[241] Книга пророка Ісаї 11: 7.
[242] Парафраза Книги Притч Соломонових 30: 18–19. Пор.: невозмѡ́жнаѧ ᲂу҆разꙋмѣ́ти… пꙋтѝ ѕмі́а (ползꙋ́ща) по ка́мени.
[243] Неточна цитата з Третьої книги Мойсеєвої: Левит 3: 17. Пор.: всѧ́каго тꙋ́ка и҆ всѧ́кїѧ кро́ве да не ꙗ҆́сте.
[244] Книга Псалмів 80 (81): 17.
[245] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 26: 27–28. Пор.: пі́йте ѿ негѡ̀ всѝ: сїѧ́ бо є҆́сть кро́вь моѧ̀.
[246] Третя книга Мойсеєва: Левит 2: 9.
[247] Третя книга Мойсеєва: Левит 2: 2.
[248] Третя книга Мойсеєва: Левит 2: 13.
[249] Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 30: 33. Пор.: **М**ельзѝ млеко̀, и҆ бꙋ́детъ ма́сло.
[250] Книга Притч Соломонових 30: 33.
[251] Книга Притч Соломонових 31: 32.
[252] Книга Псалмів 109 (110): 7.
[253] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 19: 30–36.
[254] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 8: 7. Пор.: всѧ̑ покори́лъ є҆сѝ под̾ но́зѣ є҆гѡ̀.
[255] Очевидно, Сковорода говорить тут про "скопців" – членів секти, яка виникла у XVIII ст. в Росії (її засновником вважають Кондратія Селіванова) й набула поширена в Тамбовській, Курській, Орловській губерніях та в Сибіру. Основу науки скопців становить євангельська фраза: сꙋ́ть скопцы̀, и҆̀же и҆сказа́ша са́ми себѐ цр҃твїѧ ра́ди нб҃нагѡ (Євангелія від св. Матвія 19: 12). Єдиним шляхом порятунку душі "скопці" (чи, як вони себе називають, "білі голуби") вважають кастрацію: "Себя скоплю, себе рай куплю" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 47]. Зрештою, це явище було відоме здавна. Наприклад, як сповіщав Євсевій Памфіл (Церковна історія, VI, 8, 2), Оріген іще в юності оскопив себе, буквально потрактувавши слова Матвієвої Євангелії [див.: *Евсевий Памфил*. Церковная история. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 244].
[256] До самоспалення не раз вдавалися фанатично налаштовані московські старообрядці. Найбільш відомим було масове самоспалення старообрядців, учинене ними 1672 р. в Закудемському стані. Сцену такого самогубства змалював, наприклад, Дмитро Туптало у своєму «Розискові» [див.: *Туптало Д*. Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 491]. Про поширеність цього явища свідчить, зокрема, те, що літератори могли подавати його навіть у бурлескній стилістиці, як це зробив сучасник Сковороди, російський письменник Михайло Чулков: "И не раскольничьи скиты тут занялись, / Не души их в избах смоленых закурились, / Не бороды огнем в Гегенне задымились, / Не дети их визжат, не девки их горят, / Не свиньи хрюкают, не бабы говорят, / Которые в раскол вводя старуху, плачут…" [*Чулков М. Д*. Плачевное падение стихотворцев // Ироикомическая поэма / Ред. и прим. Б. Томашевского; вступ. статья В. Десницкого. – Ленинград, 1933. – С. 227].
[257] Див. прим. 196 до циклу «Басни Харьковскія».

[258] Див. прим. 40 до трактату «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».
[259] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 51 (52): 6. Останнє слово в Біблії має форму: льсти́въ.
[260] Неточна цитата з Книги Псалмів 139 (140): 1. Пор.: Ѝзми́ мѧ, гдⷭ҇и, ѿ человѣ́ка лукава́.
[261] Книга Псалмів 103 (104): 26.
[262] Сковорода має на думці слова: Въ лѣ́то ѻ҆смонадесѧ́тое навꙋходоно́соръ ца́рь сотворѝ тѣ́ло зла́то, высота̀ є҆гѡ̀ ла́ктїй шестѝдесѧти и҆ широта̀ є҆гѡ̀ ла́ктїй шестѝ, и҆ поста́ви є҆̀ на по́ли деи́рѣ во странѣ̀ вавѵлѡ́нстѣй (Книга пророка Даниїла 3: 1).
[263] Див. прим. 210.
[264] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 18: 2; 19: 1.
[265] Мабуть, Сковорода має на думці приказки на взір: "Давно тоє пропало, що з воза упало" [*Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 222]; "Що з воза впало, то пропало" [*Номис,* № 1912; *Франко,* № 3175].
[266] Перша книга Мойсеєва: Буття 18: 2.
[267] Див.: Ꙗви́сѧ же є҆мꙋ̀ бг҃ъ ѹ҆ дꙋ́ба мамврі́йска (Перша книга Мойсеєва: Буття 18: 1).
[268] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 18: 3. Пор.: не минѝ раба̀ твоегѡ̀.
[269] Перша книга Мойсеєва: Буття 18: 4.
[270] Див. прим. 207.
[271] Гр. *Χίμαιρα* – химера, забита Беллерофонтом вогнедишна потвора, що мала тулуб кози, голову лева та хвіст дракона. Лукрецій (Про природу речей, V, 903–904) описав її так: "Спереду – лев, ззаду – змій, посередині, – власне, Химера / Пащею грізний, убивчий вогонь із нутра видихає" [*Тіт Лукрецій Кар*. Про природу речей / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1988. – С. 139].
[272] Пор.: "Оглядайся на задні колеса" [*Номис,* № 4305]; "На задні колеса обзирати ся"; "Смотри на задні колеса" [*Франко,* № 15217, 24201].
[273] Зворотна форма приказки: "Боязливого сина мати не плаче" [*Номис,* № 9294].
[274] Сковорода має на думці слова: смѣси́мъ та́мѡ ѧ҆зы́къ и҆̀хъ (Перша книга Мойсеєва: Буття 11: 7).
[275] Неточна цитата з ірмосу 7-ої пісні канону утрені П'ятдесятниці. Пор.: "Согласная возшумѣ органская пѣснь…".
[276] Див. прим. 217 до діалогу «Кольцо».
[277] Парафраза Першого соборного послання св. ап. Петра 5: 8. Пор.: занѐ сꙋпоста́тъ ва́шъ дїа́волъ, ꙗ҆́кѡ лѣ́въ ры́каѧ, хо́дитъ, и҆ски́й кого̀ поглоти́ти.
[278] Див.: ѿ ве́щи во тмѣ̀ преходѧ́щїѧ, ѿ срѧ́ща и҆ бѣ́са полꙋ́деннагѡ (Книга Псалмів 90 (91): 6). Фраза "бѣс полуденный" зринає також у молитовних текстах [див., наприклад: *Могила П*. Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 43, 589; 171 (друга пагін.), 186 (друга пагін.)].
[279] Очевидно, це парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 3: 25. Пор.: И҆ любѧ́й бѣ́дство впаде́тъ въ нѐ.
[280] Сковорода має на думці слова: и҆ взы́де ѿтꙋ́дꙋ хале́въ на живꙋ́щихъ въ даві́рѣ: и҆́мѧ же пре́жде бѧ́ше даві́рꙋ гра́дъ пи́сменъ (Книга Ісуса Навина 15: 15).
[281] Неточна цитата з Книги Псалмів 59 (60): 11. Пор.: Кто̀ введе́тъ мѧ̀ во гра́дъ ѡ҆граждє́нїѧ;
[282] Фраза во всѧ̑ дни̑ живота̀ твоегѡ̀ зринає в П'ятій книзі Мойсеєвій: Повторення Закону 6: 2 та в Книзі Ісуса Навина 1: 5.
[283] Парафраза Книги Псалмів 127 (128): 3. Пор.: Жена̀ твоѧ̀ ꙗ҆́кѡ лоза̀ плодови́та.
[284] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 31: 9. Пор.: (блже́нъ,) и҆́же и҆мѣ́етъ пле́мѧ въ сїѡ́нѣ и҆ ю҆́жики во і҆ерⷭ҇ли́мѣ.

[285] "Безневістною" називають Богородицю. Пор.: "Безневѣстная богородителнице…" [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 14 (зв.)].
[286] Див.: Книга Ісуса Навина 15: 16.
[287] Неточна цитата з Книги Премудрості Соломонової 8: 2. Пор.: **Сїю̀ возлюби́хъ и҆ поиска́хъ ѿ ю҆́ности моеѧ̀, и҆ взыска́хъ невѣ́стꙋ привести̑ себѣ̀.**
[288] Згідно з грецькою міфологією, золоте руно, що його Фрікс почепив у священному гаю Ареса в Колхіді, оберігав невсипущий дракон. Образ цього дракона був добре знаний в українській літературі старої доби. Наприклад, Іван Максимович у своєму «Театроні» писав: "Почто Аспид на соблюденіє приставленный Гесперидыи к златому руну у Колхов? Єдин между животными сна не пріемлет, бдит непрестанно" [*Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 97].
[289] Неточна цитата з Пісні над піснями 5: 16. Пор.: **горта́нь є҆гѡ̀ сла́дость.**
[290] Парафраза Книги пророка Ісаї 5: 20. Пор.: **Го́ре глаго́лющымъ лꙋка́вое до́брое, и҆ до́брое лꙋка́вое, полага́ющымъ тмꙋ̀ свѣ̑тъ, и҆ свѣ̑тъ тмꙋ̀, полага́ющымъ го́рькое сла́дкое.**
[291] Книга пророка Єремії 23: 15.
[292] Неточна цитата з Третьої книги Мойсеєвої: Левит 26: 22. Пор.: **послю̀ на вы̀ ѕвѣ̑ри.**
[293] Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 21: 3. Пор.: **зꙋ́бы львѡ́вы зꙋ́бы є҆гѡ̀, ᲂу҆бива́ющїи дꙋ́шы.**
[294] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 58: 11. Пор.: **и҆ бꙋ́детъ бг҃ъ тво́й съ тобо́ю.**
[295] Цим словом Сковорода заступив написане спочатку "Уста".
[296] Парафраза Книги Екклезіястової 12: 11. Пор.: **Словеса̀ мꙋ́дрыхъ ꙗ҆́коже ѻ҆стны̀ воло́вїи и҆ ꙗ҆́коже гво́здїе вонзе́но.**
[297] Парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 15. Пор.: **Блюди́те ᲂу҆̀бо, ка́кѡ ѡ҆па́снѡ хо́дите.**
[298] Неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 120. Пор.: **Пригвозди̑ стра́хꙋ твоемꙋ̀ плѡ́ти моѧ̀.**
[299] Парафраза Книги пророка Осії 11: 10. Пор.: **ꙗ҆́кѡ ле́въ возреве́тъ.**
[300] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 33: 6. Пор.: **въ сокро́вищихъ сп҃нїе на́ше.**
[301] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 1.
[302] Перша книга Мойсеєва: Буття 18: 21.
[303] Перша книга Мойсеєва: Буття 19: 13.
[304] Див. прим. 184 до діалогу «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сіон». Як писав, скажімо, Лазар Баранович: "Богословци тріуглом изобразуют Троицу Святую" [*Баранович Л.* Трубы словес проповѣдных. – Київ, 1674. – Арк. 161 (зв.)].
[305] Пор.: **ѻ҆ц҃ъ, сло́во и҆ ст҃ы́й дх҃ъ: и҆ си́и трѝ є҆ди́но сꙋ́ть** (Перше соборне послання св. ап. Івана 5: 7).
[306] Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 10: 42. Пор.: **є҆ди́но же є҆́сть на потре́бꙋ.**
[307] Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 10: 41. Пор.: **ма́рѳо, ма́рѳо, пече́шисѧ и҆ мо́лвиши ѡ҆ мно́зѣ.**
[308] Тобто Піфагор, який народився на острові Самос. Як свідчив Діоген Лаерцій (VIII, 1): "*Піфагор, син Мнесарха* – каменотеса, родом самосець (як каже Герміпп) чи тірренець (як каже Арістоксен)" [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 332].
[309] Фразу **ꙗ҆́кѡ съ на́ми бг҃ъ** узято з Книги пророка Ісаї 8: 10.
[310] Див.: Євангелія від св. Луки 24: 30–35.
[311] Неточна цитата з Акафіста Пресвятій Богородиці. Пор.: "Радуйся, ковчеже, позлащенный Духом" (Акафіст Пресвятій Богородиці, ікос 12).

[312] Ці слова зринають у 21-ій пісні циклу «Сад божественных пѣсней».
[313] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 1: 2. Пор.: дх҃ъ бж҃їй нош҇ашесѧ верхꙋ̀ воды̀.
[314] Парафраза Книги Йова 5: 17. Пор.: **Б**лаже́нъ же человѣ́къ, є҆го́же ѡ҆бличѝ бг҃ъ, наказа́нїѧ же вседержи́телева не ѿвраща́йсѧ.
[315] Парафраза Євангелії від св. Луки 24: 25. Пор.: ѿ несмы́сленнаѧ и҆ ко́снаѧ се́рдцемъ.
[316] Неточна цитата з Книги пророка Амоса 8: 13. Пор.: ѡ҆скꙋдѣ́ютъ дѣ҃вы до́брыѧ.
[317] Неточна цитата з Другої книги Мойсеєвої: Вихід 15: 10. Пор.: погрѧзо́ша ꙗ҆́кѡ ѻ҆́лово въ водѣ̀.
[318] Парафраза Євангелії від св. Івана 7: 24. Пор.: прѣ҃ный сꙋ́дъ сꙋди́те.
[319] Парафраза Євангелії від св. Івана 7: 24. Пор.: не сꙋди́те на лица҃.
[320] Сковорода має на думці приказки: "Не славна хата углами, славна пирогами" [*Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 238]; "Не красна изба углами, красна пирогами" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 589, 700].
[321] Можливо, Сковорода має на думці приказку: "Був колись оріх, а тепер свистун" [*Номис*, № 1866].
[322] Дехто з коментаторів схильний, услід за Володимиром Ерном та Василем Зеньковським, трактувати це місце як прояв "гностицизму". Насправді маємо тут справу з традиційною префігурацією. Пор.: "І сказав Господь до Мойсея: 'Зроби собі сарафа [змія], і вистав його на жердині. І станеться, – кожен покусаний, як погляне на нього, то буде жити'. І зробив Мойсей мідяного змія, і поставив його на жердині. І сталося, якщо змій покусав кого, то той дивився на мідяного змія – і жив!" (Четверта книга Мойсеєва: Числа 21: 8–9). "І, як Мойсей підніс змія в пустині, так мусить піднесений бути й Син Людський, щоб кожен, хто вірує в Нього, мав вічне життя" (Євангелія від св. Івана 3: 14–15). Див., наприклад, «Слово про змія, повішеного на хресті Мойсеєм, та про божественну Тройцю» Івана Златоуста: коли б спитати Мойсея, навіщо він зробив мідного змія й підніс його на хресті (Числа 21: 8), то він би відповів: '…я відливав змія, щоб нашкіцувати образ хресної економії; проторюю шлях апостолам, передрікаю великий і дивний символ хреста'. Сам Господь говорив у розмові з Никодимом: і як Мойсей підніс змія в пустині, так мусить піднесений бути й Син Людський, щоб кожен, хто вірує в Нього, мав вічне життя (Іван 3: 14–15). …Прибита до хреста змія, щоб втратили силу укуси змій; прибитий до хреста Христос, щоб знищити чин демонів" [*Иоанн Златоуст*. Полное собрание творений: В 12 т. Москва, 1999. – Т. 6. – Кн. 2. – С. 821–822, 823]. Цей різновид смерті, розп'яття, Христос обрав з-поміж усіх інших ще й тому, підкреслював Еразм Роттердамський у «Дослідженні віри», щоб нагадати нам про мідного змія, якого підняв колись на жердині Мойсей, щоб кожен, кого вкусить змія, дивився на нього й зцілювався; і щоб здійснилися слова пророка, який віщував: 'Скажіть народам: Господь царствує з дерева!'" [*Эразм Роттердамский*. Разговоры запросто. – Москва, 1969. – С. 214]. Див. також у Вячеслава Іванова (Вінок сонетів, XIV): "Мы две руки единого креста; / На древо мук воздвигнутого Змия / Два древние крыла, два огневые. / Как чешуя текучих риз чиста!.." [*Иванов В*. Собрание сочинений. – Брюссель, 1974. – Т. II. – С. 418].
[323] Парафраза Книги Псалмів 72 (73): 1. Пор.: **К**о́ль бл҃гъ бг҃ъ і҆и҃левъ пра҃вымъ се́рдцемъ.
[324] Книга пророка Ісаї 26: 15.
[325] Книга пророка Ісаї 26: 15.
[326] Сковорода має на думці слова: да не приложи́ши ви́дѣти лица̀ моегѡ̀ (Друга книга Мойсеєва: Вихід 10: 28).
[327] Парафраза Книги Псалмів 58 (59): 7. Пор.: и҆ вза́лчꙋтъ ꙗ҆́кѡ пе́съ, и҆ ѡ҆бы́дꙋтъ гра́дъ.

[328] Сковорода має на думці слова: и҆ теле́цъ и҆ ю҆не́цъ и҆ ле́въ вкꙋ́пѣ пасти́сѧ бꙋ́дꙋтъ, и҆ ѻ҆троча̀ ма́ло поведе́тъ ѧ҆̀ (Книга пророка Ісаї 11: 6).
[329] Євангелія від св. Івана 8: 28.
[330] Парафраза Книги Псалмів 1: 1. Пор.: и҆ на сѣда́лищи гꙋби́телей не сѣде.
[331] Парафраза Євангелії від св. Марка 16: 17. Пор.: Зна́менїѧ же вѣ́ровавшымъ. Див. також: въ зна́менїе сꙋ́ть не вѣ́рꙋющымъ, но невѣ́рнымъ: а҆ прⷪ҇ро́чество не невѣ́рнымъ, но вѣ́рꙋющымъ (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 14: 22).
[332] Парафраза Євангелії від св. Марка 16: 17. Пор.: ѧ҆зы̑ки возглаго́лютъ но́вы.
[333] Парафраза Євангелії від св. Марка 16: 18. Пор.: ѕмїѧ̑ во́змꙋтъ.
[334] Очевидно, Сковорода має на думці слова: сн҃ъ бо чл҃вѣ́ческїй не прїи́де дꙋ́шъ человѣ́ческихъ погꙋби́ти, но сп҃ти̑ (Євангелія від св. Луки 9: 56).
[335] Пісня над піснями 2: 3.
[336] Пісня над піснями 2: 5.
[337] Пісня над піснями 8: 5.
[338] Пісня над піснями 8: 5.
[339] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 65: 22. Пор.: ꙗ҆́коже бо дні́е дре́ва жи́зни, бꙋ́дꙋтъ дні́е люді́й мои́хъ.
[340] Парафраза Книги Псалмів 1: 3. Пор.: дре́во насажде́ное при и҆схо́дищихъ во́дъ.
[341] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 65: 25. Пор.: не повреда́тъ, нижѐ погꙋба́тъ.
[342] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 65: 25. Пор.: на горѣ̀ ст҃ѣ́й моє́й.
[343] Книга пророка Ісаї 65: 25.
[344] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 65: 25. Пор.: ле́въ ꙗ҆́кѡ во́лъ снѣ́сть пле́вы, и҆ ѕмїѧ̀ зе́млю.
[345] Фраза на гора́хъ ст҃ы́хъ зринає в Книзі Псалмів 86 (87): 2.
[346] Мабуть, Сковорода має на думці байку про собачу зажерливість. Див. прим. 161 до діалогу «Наркісс».
[347] Див.: Євангелія від св. Луки 24: 13–35.
[348] Сковорода має на думці слова: ви́дѣхъ во ᲂу҆́жасѣ видѣ́нїе, сходѧ́щь сосꙋ́дъ нѣ́кїй, ꙗ҆́кѡ плащани́цꙋ ве́лїю, ѿ четы́рехъ кра́євъ низпꙋща́емꙋ съ небесѐ (Дії св. апостолів 11: 5).
[349] Очевидно, Сковорода має на думці слова: подоба́етъ въ домꙋ̀ бж҃їи жи́ти, ꙗ҆́же є҆́сть цр҃ковь бг҃а жи́ва, сто́лпъ и҆ ᲂу҆твержде́нїе и҆́стины (Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 3: 15).
[350] Див.: Євангелія від св. Івана 13: 5.
[351] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 109 (110): 7. Пор.: Ѿ пото́ка на пꙋтѝ пїе́тъ: сегѡ̀ ра́ди вознесе́тъ главꙋ̀.
[352] Книга Псалмів 29 (30): 2.
[353] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 12: 32. Пор.: а҆́ще а҆́зъ вознесе́нъ бꙋ́дꙋ ѿ землѝ, всѧ̑ привлекꙋ̀ къ себѣ̀.
[354] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 2: 6. Пор.: и҆сто́чникъ же и҆схожда́ше и҆з̾ землѝ и҆ напаѧ́ше всѐ лицѐ землѝ.
[355] Див. прим. 17 до циклу «Басни Харьковскія».
[356] Неточна цитата з Другої книги Мойсеєвої: Вихід 33: 23. Пор.: лице́ же моѐ не ꙗ҆ви́тсѧ тебѣ̀.
[357] Книга Псалмів 79 (80): 4.
[358] Фраза во вре́мѧ ѻ҆́но дуже часто зринає в Біблії, уперше – у П'ятій книзі Мойсеєвій: Повторення Закону 1: 9. Крім того, нею розпочинаються євангельські читання в «Молитвослові».

[359] Книга Псалмів 35 (36): 10.
[360] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 95 (96): 2. Пор.: благовѣсти́те де́нь ѿ днѐ.
[361] Трохи неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 1. Пор.: **В**остру́би́те трꙋбо́ю въ сїѡ́нѣ, проповѣ́дите въ горѣ̀ моеѝ ст҃ѣ́й.
[362] Неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 1–2. Пор.: ꙗ҆́кѡ предстои́тъ де́нь гдⷭ҇ень, ꙗ҆́кѡ бли́з̾, де́нь тмы̀ и҆ бꙋ́ри, де́нь ѡ҆́блака и҆ мглы̀.
[363] Пісня над піснями 2: 9.
[364] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 18 (19): 3. Пор.: **Д**е́нь днѝ ѿрыга́етъ глаго́лъ.
[365] Фраза во вре́мѧ ѻ҆́но дуже часто зринає в Біблії, уперше – у П'ятій книзі Мойсеєвій: Повторення Закону 1: 9. Крім того, нею розпочинаються євангельські читання в «Молитвослові».
[366] Парафраза Книги Псалмів 103 (104): 2. Пор.: ѡ҆дѣѧ́йсѧ свѣ́томъ ꙗ҆́кѡ ри́зою.
[367] Пісня над піснями 2: 17.
[368] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 44 (45): 9. Пор.: **С**мѵ́рна и҆ ста́кти и҆ каси́а ѿ ри́зъ твои́хъ.
[369] Про мамврійський дуб див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 13: 18; 14: 13; 18: 1.
[370] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 18: 1–8.
[371] Парафраза Книги Екклезіястової 7: 13. Пор.: ꙗ҆́кѡ въ сѣ́ни є҆гѡ̀ мꙋ́дрость, ꙗ҆́коже сѣ́нь сребра̀, и҆ и҆з̾обили́тїе ра́зꙋма премꙋ́дрости ѡ҆живлѧ́етъ, и҆́же ѿ неѧ̀.
[372] Євангелія від св. Матвія 28: 18.
[373] Євангелія від св. Івана 20: 22.
[374] Пісня над піснями 2: 17.
[375] Фразу селе́нїе бг҃ꙋ і҆́акѡвлю узято з Книги Псалмів 131 (132): 5.
[376] Пісня над піснями 2: 16.
[377] Пісня над піснями 1: 2.
[378] Пісня над піснями 1: 3.
[379] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 44 (45): 15. Пор.: **П**риведꙋ́тсѧ цр҃ю̀ дѣ̑вы вслѣ́дъ є҆ѧ̀.
[380] Пісня над піснями 1: 3.
[381] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 40: 6. Пор.: всѧ́ка пло́ть сѣ́но.
[382] Сковорода має на думці слова: **веѳи́ль: и҆́мѧ же бѣ̀ пре́жде гра́дꙋ лꙋ́за** (Книга Суддів 1: 23).
[383] Книга Псалмів 70 (71): 24.
[384] Послання св. ап. Павла до римлян 14: 5.
[385] Книга пророка Єремії 5: 3.
[386] Послання св. ап. Павла до римлян 14: 5.
[387] Неточна цитата з Пісні над піснями 2: 3. Пор.: под̾ сѣ́нь є҆гѡ̀ восхотѣ́хъ.
[388] Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 2: 4. Пор.: **В**веди́те мѧ̀ въ до́мъ вїна̀.
[389] Неточна цитата з Пісні над піснями 4: 6. Пор.: **П**ойдꙋ̀ себѣ̀ къ горѣ̀ смѵ́рнѣй.
[390] Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 2: 5. Пор.: ᲂу҆твердѝте мѧ̀ въ мѵ́рѣхъ.
[391] Лат. *mustum* – 'молоде вино'.
[392] Книга Псалмів 54 (55): 7.
[393] Книга Псалмів 56 (57): 5.
[394] Неточна цитата з Книги Псалмів 131 (132): 14. Пор.: **С**е́й поко́й мо́й.
[395] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 19: 31–36.
[396] Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 2: 1. Пор.: **А**҆́зъ цвѣ́тъ по́льный и҆ кри́нъ ᲂу҆до́льный.

[397] Див. прим. 173 до трактату «Книжечка о чтеніи Священ[наго] Писанія, нареченна Жена Лотова».
[398] Пісня над піснями 1: 2.
[399] Пісня над піснями 1: 3.
[400] Євангелія від св. Івана 15: 14.
[401] Перша книга Мойсеєва: Буття 43: 34.
[402] Парафраза Євангелії від св. Марка 14: 25. Пор.: не ймамъ пи́ти ѿ плода̀ ло́знагѡ до днѐ тогѡ̀, є҆гда̀ є҆ пїѝ но́во.
[403] Див. прим. 9 до діалогу «Разглагол о древнем мірѣ».
[404] Книга Псалмів 59 (60): 5.
[405] Парафраза Євангелії від св. Марка 14: 25. Пор.: до днѐ тогѡ̀, є҆гда̀ є҆ пїѝ но́во во цр҃твїи бж҃їи.
[406] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 35: 3. Пор.: ᲂу҆крѣпи́тесѧ, ру́цѣ ѡ҆сла́блєныѧ.
[407] Книга пророка Ісаї 35: 4.
[408] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 35: 6. Пор.: Тогда̀ ско́читъ хромы́й ꙗ҆́кѡ є҆ле́нь.
[409] Лат. *columna* – ‘колона, стовп’.
[410] Лат. *turris* – ‘башта, висока будівля’.
[411] Гр. *πύργος* – ‘башта, мезонін, терем’.
[412] За словником Памви Беринди, слово *столп* означає “вежа” [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 234].
[413] Лат. *propugnaculum* – ‘фортеця’.
[414] Сковорода подає один з варіантів лірницької пісні про Біду. Пор. із записом у співанику середини XVIII ст.: “Над Дунаєм глибоким / Стоїть терем високий. Гой, / А з терема города / Вийшла Біда молода” [*Возняк М.* Два співаники половини й третьої четвертини XVIII ст. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – 1922. – Т. CXXXIII. – С. 160; докладніше див.: *Мишанич О.* Григорій Сковорода і усна народна творчість. – Київ, 1976. – С. 130–131].
[415] Ідеться про Фароський маяк. Див. прим. 119 до діалогу «Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сіон)».
[416] Сковорода має на думці церковну легенду про те, як з’явилася Септуагінта. Згідно з нею, єгипетський фараон Птолемей Філадельф (285–246 рр. до н. е.) вирішив зробити переклад Старого Заповіту грецькою мовою. Задля цього від кожного єврейського коліна було відряджено по шість перекладачів (усього 72 чоловіки), які впродовж 72 днів виконували своє завдання (за іншими даними, перекладачів було 70 і їхня праця тривала 70 днів). Кожен із них самостійно переклав увесь старозаповітний текст, а коли ці переклади порівняли, то всі вони збіглися слово в слово. Переклад було здійснено на острові Фарос, неподалік від славетного Фароського маяка.
[417] Сімома чудесами стародавнього світу вважали: 1) єгипетські піраміди; 2) “висячі сади” Семіраміди; 3) храм Артеміди в Ефесі; 4) Фідієвого Зевса Олімпійського; 5) Мавзолей у Галікарнасі; 6) колос Родоський; 7) маяк на острові Фарос [див.: *Замаровський В.* Сім чудес світу: художні нариси. – Київ, 1979].
[418] Книга Псалмів 60 (61): 4.
[419] Книга пророка Захарії 4: 10.
[420] Трохи неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 2: 3. Пор.: И҆ бл҃гвѝ бг҃ъ де́нь седмы́й.
[421] Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 3.

[422] Неточна цитата з Книги пророка Варуха 3: 25. Пор.: **Ѡ, ї҆и́лю, ко́ль вели́къ до́мъ бж҃їй и҆ простра́нно мѣ́сто селе́нїѧ є҆гѡ̀! Вели́ко и҆ не и҆́мать конца̀.**
[423] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 66: 1. Пор.: **кі́й до́мъ созі́ждете мѝ.**
[424] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **и҆ по ѻ҆гнѝ гла́съ хла́да то́нка, и҆ та́мѡ гдⷭ҇ь** (Третя книга царств 19: 12).
[425] Перша книга Мойсеєва: Буття 43: 34.
[426] Євангелія від св. Матвія 26: 29; Євангелія від св. Марка 14: 25.
[427] Дії св. апостолів 2: 15.
[428] Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 22: 16. Пор.: **не и҆́мамъ ꙗ҆́сти ѿ неѧ̀, до́ндеже сконча́ютсѧ во цр҃твїи бж҃їи.**
[429] Євангелія від св. Івана 8: 25.
[430] Євангелія від св. Луки 1: 32.
[431] Книга пророка Ісаї 35: 4.
[432] Трохи неточна цитата з Дій св. апостолів 2: 13. Пор.: **ꙗ҆́кѡ вїно́мъ и҆спо́лнени сꙋ́ть.**
[433] Євангелія від св. Івана 7: 39.
[434] Сковорода має на думці слова: **Бг҃ъ же вожда́ше и҆̀хъ, въ де́нь ᲂу҆́бѡ столпо́мъ ѻ҆́блачнымъ, показа́ти и҆̀мъ пꙋ́ть, но́щїю же столпо́мъ ѻ҆́гненнымъ, свѣти́ти и҆̀мъ** (Друга книга Мойсеєва: Вихід 13: 21).
[435] У Вульгаті фразі **столпо́мъ ѻ҆́блачнымъ** відповідає – "in columna nubis" (Друга книга Мойсеєва: Вихід 13: 21).
[436] Про *стовп* Симеона Стовпника (356–459 рр.) ідеться і в агіографічній традиції, скажімо, у «Книзі житій святих» Дмитра Туптала, де є, зокрема, такий колоритний епізод: "Діавол же не терпя таковаго єго подвига, порази ногу єго лютою язвою и согни на ней тѣло, умножиша же ся червіє и течаше от язвы гной с червми по столпу на землю. Нѣкто же предстояй єму юноша именем Антоній, иже видѣ и написа то, собирающе черви падающія на землю по повеленію єго, паки ношаше я на столп к доброму страдалцу. Он же, яко другій Іов терпя, прилагаше червы к язвѣ, глаголя: 'Идѣте, яже вам Господь даде'" [*Туптало Д.* Книга житій святых. – Київ, 1689. – Арк. 8 (зв.)]. Таке сковородинське тлумачення історії Симеона Стовпника Дмитро Чижевський слушно вважав наслідком усеосяжного символізму філософа: "…Сковорода йде так далеко, що інтерпретує символічно не лише біблійні оповідання, а й, н. пр., оповідання про те, що Симеон Стовпник жив на стовпі, а Діоґен-кінік у барилі" [див.: *Чижевський Д.* Деякі джерела символіки Г. С. Сковороди. – Прага, 1931. – С. 3 (відбитка з: Праці Українського Високого Педаґоґічного Інституту ім. Михайла Драгоманова в Празі. Науковий збірник. – Т. II)].
[437] Парафраза Євангелії від св. Матвія 21: 33. Пор.: **и҆скопа̀ въ не́мъ точи́ло, и҆ созда̀ сто́лпъ.** Див. також: Євангелія від св. Марка 12: 1.
[438] Про сенс цієї іконографічної композиції див.: *Аверинцев С.* Премудрість Божа спорудила "дім" (Приповісті 9: 1), щоб Бог перебував із нами: концепція Софії та значення ікони // *Аверинцев С.* Софія-Логос: Словник / Упорядник та автор передмови Костянтин Сігов; науковий редактор видання Марина Ткачук. 3-є вид. – Київ, 2007. – С. 269–279.
[439] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 21: 6. Пор.: **смѣ́хъ мнѣ̀ сотворѝ гдⷭ҇ь.**
[440] Про те, що давньогрецький філософ-кінік Діоген "улаштував собі помешкання в глиняній діжці при храмі Матері богів", сповіщав Діоген Лаерцій (VI, 23) [*Диоген Лаэртский.* О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 241].
[441] Книга Псалмів 121 (122): 7.
[442] Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 2: 4. Пор.: **Введи́те мѧ̀ въ до́мъ вїна̀.**
[443] Неточна цитата з Пісні над піснями 4: 6. Пор.: **Пойдꙋ̀ себѣ̀ къ горѣ̀ смѝрнѣй.**

[444] Книга Псалмів 121 (122): 1.
[445] Книга Псалмів 121 (122): 5.
[446] Див.: Книга Суддів 4: 5.
[447] Див.: Книга Суддів 4: 21.
[448] Див.: Книга Юдити 10: 10–13: 9.
[449] Див.: Книга Суддів 9: 53.
[450] Див.: Перша книга царств 25: 18.
[451] Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 2: 4. Пор.: **Введи́те мѧ̀ въ до́мъ вїна̀.**
[452] Книга Суддів 9: 53.
[453] Неточна цитата з Пісні над піснями 6: 8. Пор.: ѐди́на є҆́сть голꙋби́ца моѧ̀.
[454] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 9: 15. Пор.: во вратѣ́хъ дщє́ре сїѡ́ни.
[455] Очевидно, Сковорода має на думці слова: гдѣ̀ почива́еши въ полꙋ́дне; (Пісня над піснями 1: 6).
[456] Фраза въ со́лнцѣ зринає в Книзі Псалмів 18 (19): 5 (пор.: въ со́лнцѣ положѝ селе́нїе своѐ) та в Євангелії від св. Луки 21: 25 (пор.: **И҆** бꙋ́дꙋтъ зна́менїѧ въ со́лнцѣ).
[457] Неточна цитата з Книги Псалмів 47 (48): 15. Пор.: то́й є҆́сть бг҃ъ на́шъ во вѣ́къ и҆ въ вѣ́къ вѣ́ка: то́й ᲂу҆пасе́тъ на́съ во вѣ́ки.
[458] Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 5: 1. Пор.: **Вни́до́хъ** въ вертогра́дъ мо́й, сестро̀ моѧ̀.
[459] Пісня над піснями 5: 1.
[460] Парафраза Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: кто̀ да́стъ мѝ крилѣ̑ ꙗ҆́кѡ голꙋбѝнѣ;
[461] Це вірші з трагедокомедії Варлаама Лащевського «Гнана Церква». Див. прим. (37) до діалогу «Брань архистратига Михаила со Сатаною».
[462] Сковорода має на думці слова: и҆ и҆́де сама̀ и҆ дрꙋгѝни є҆̀, и҆ пла́касѧ дѣ́вства своегѡ̀ на гора́хъ (Книга Суддів 11: 38).
[463] Сковорода має на думці слова: жена̀ ѡ҆блечє́на въ со́лнце, и҆ лꙋна̀ под̾ нога́ма є҆̀, и҆ на главѣ̀ є҆̀ вѣнє́цъ ѿ ѕвѣ́здъ двоюна́десѧте: и҆ во чре́вѣ и҆мꙋ́щи, вопїе́тъ болѧ́щи и҆ стра́ждꙋщи роди́ти (Апокаліпсис 12: 1–2).
[464] Очевидно, Сковорода має на думці слова: вре́мѧ пла́кати и҆ вре́мѧ смѣѧ́тисѧ (Книга Екклезіястова 3: 4).
[465] Неточна цитата з Книги Псалмів 144 (145): 15. Пор.: **Ѻ҆́чи** всѣ́хъ на тѧ̀ ᲂу҆пова́ютъ, и҆ ты̀ дае́ши и҆̀мъ пи́щꙋ во благовре́менїи.
[466] Сковорода має на думці слова: и҆ пла́касѧ дѣ́вства своегѡ̀ на гора́хъ (Книга Суддів 11: 38).
[467] Очевидно, Сковорода має на думці слова: прїи́дꙋтъ же днїе, є҆гда̀ ѿи́метсѧ ѿ ни́хъ жени́хъ (Євангелія від св. Марка 2: 20).
[468] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Ѡ҆**брати́шасѧ же въ пла́чь гꙋ́сли моѧ̀, пѣ́снь же моѧ̀ въ рыда́нїе мнѣ̀ (Книга Йова 30: 31).
[469] Сковорода має на думці слова: ѡ҆брати́сѧ въ пла́чь ли́къ на́шъ (Плач Єремії 5: 15).
[470] Очевидно, це парафраза Євангелії від св. Матвія 28: 20. Пор.: и҆ се̑, а҆́зъ съ ва́ми є҆́смь во всѧ̑ дни̑ до скончанїѧ вѣ́ка. **А҆ми́нь.**
[471] Один з варіантів епіграми «Inveni portum…». Див. прим. 134 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».
[472] Цей рядок нагадує слова молитви: “Излій на мя, Боже, великую твою милость” [див.: *Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 982].
[473] Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 9: 32. Пор.: ᲂу҆бꙋ́ждшесѧ же ви́дѣша сла́вꙋ є҆гѡ̀.
[474] Неточна цитата з Книги Псалмів 36 (37): 24. Пор.: **Є҆**гда̀ паде́тъ, не разбїе́тсѧ.
[475] Парафраза Книги пророка Єзекіїля 13: 16. Пор.: и҆ ви́дѧщїи є҆мꙋ̀ ми́ръ, и҆ нѣ́сть ми́ра.

[476] Євангелія від св. Матвія 17: 7.
[477] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Луки 9: 32. Пор.: **П**е́тръ же и҆ сꙋ́щїи съ ни́мъ бѧ́хꙋ ѡ҆тѧгче́ни сно́мъ.
[478] Парафраза Євангелії від св. Матвія 17: 7. Пор.: воста́ните и҆ не бо́йтесѧ.
[479] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 14. Пор.: воста́ни, спѧ́й, и҆ воскресни̑ ѿ ме́ртвыхъ, и҆ ѡ҆свѣти́тъ тѧ̀ х҃рто́съ.
[480] Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 9: 32. Пор.: ᲂу҆бꙋ́ждшесѧ же ви́дѣша сла́вꙋ є҆гѡ̀.
[481] Перша книга Мойсеєва: Буття 38: 26. У Біблії ім'я героїні має форму: ѳама́рь.
[482] Парафраза Книги Притч Соломонових 30: 17. Пор.: **О**́ко рꙋга́ющеесѧ ѻ҆тцꙋ̀ и҆ досажда́ющее ста́рости ма́терни, да и҆сто́ргнꙋтъ є҆̀ вра́нове ѿ де́брїѧ и҆ да снѣдѧ́тъ є҆̀ птенцы̀ ѹ҆́рли.
[483] Євангелія від св. Луки 9: 33.
[484] Книга Псалмів 68 (69): 8.
[485] Неточна цитата з Книги Псалмів 68 (69): 9. Пор.: **Ч**ꙋ́ждь бы́хъ бра́тїи моеѝ и҆ стра́ненъ сыновѡ́мъ ма́тере моеѧ̀.
[486] Сковорода має на думці слова: **И҆** сѐ, завѣ́са церко́внаѧ раздра́сѧ на дво́е съ вы́шнѧгѡ кра́ѧ до ни́жнѧгѡ (Євангелія від св. Матвія 27: 51; пор.: Євангелія від св. Марка 15: 38; Євангелія від св. Луки 23: 45).
[487] Сковорода має на думці слова: **Л**ицемѣ́ри, лицѐ не́бꙋ и҆ землѝ вѣ́сте и҆скꙋша́ти (Євангелія від св. Луки 12: 56).
[488] Парафраза Євангелії від св. Матвія 12: 39; 16: 4. Пор.: ро́дъ лꙋка́въ и҆ прелюбодѣ́й зна́менїѧ и҆щетъ.
[489] Сковорода має на думці слова: **Т**огда̀ разꙋмѣ́ша, ꙗ҆́кѡ не речѐ храни́тисѧ ѿ ква́са хлѣ́бнагѡ, но ѿ ᲂу҆чє́нїѧ фарїсе́йска и҆ саддꙋке́йска (Євангелія від св. Матвія 16: 12).
[490] Це парафраза або Євангелії від св. Матвія 16: 15 (пор.: вы́ же кого́ мѧ глаго́лете бы́ти;), або Євангелії від св. Луки 9: 18 (пор.: кого́ мѧ глаго́лютъ наро́ди бы́ти;).
[491] Євангелія від св. Матвія 16: 16.
[492] Початок цієї тиради є цитатою з Євангелії від св. Матвія 16: 17.
[493] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Івана 1: 13. Пор.: и҆̀же не ѿ кро́вѣ, ни ѿ по́хоти плотскі́ѧ.
[494] Неточна цитата з Книги Псалмів 48 (49): 15. Пор.: ѿ сла́вы своеѧ̀ и҆зринове́ни бы́ша.
[495] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 21. Пор.: преѡбрази́тъ тѣ́ло смире́нїѧ на́шегѡ, ꙗ҆́кѡ бы́ти семꙋ̀ сообра́знꙋ тѣ́лꙋ сла́вы є҆гѡ̀.
[496] Парафраза Другого послання св. ап. Павла до коринтян 5: 16. Пор.: ѿнн҃ѣ ни є҆ди́нагѡ вѣ́мы по пло́ти: а҆́ще же и҆ разꙋмѣ́хомъ по пло́ти х҃рта̀, но нн҃ѣ ктомꙋ̀ не разꙋмѣ́емъ.
[497] Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.
[498] Послання св. ап. Павла до євреїв 4: 14.
[499] Послання св. ап. Павла до ефесян 4: 24.
[500] Парафраза Євангелії від св. Матвія 1: 1–3. Пор.: **К**ни́га родства̀ і҆и҃са х҃рта̀, сн҃а дв҃дова, сн҃а а҆враа́мля. **А҆**враа́мъ роди̑ і҆са́ка. **І҆**са́къ же роди̑ і҆а́кѡва. **І҆**а́кѡвъ же роди̑ і҆ꙋ́дꙋ и҆ бра́тїю є҆гѡ̀. **І҆**ꙋ́да же роди̑ фаре́са и҆ за́рꙋ ѿ ѳама́ры.
[501] Неточна цитата з Книги Псалмів 15 (16): 4. Пор.: не соберꙋ̀ собо́ры и҆́хъ ѿ кове́й, ни помѧнꙋ̀ же и҆ме́нъ и҆́хъ.
[502] Неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 2. Пор.: ꙗ҆́коже ᲂу҆́тро разлїю́тсѧ по гора́мъ лю́дїе мно́зи и҆ крѣ́пцы, подо́бни и҆̀мъ не бы́ша ѿ вѣ́ка, и҆ по ни́хъ не приложи́тсѧ до лѣ́тъ въ ро́дъ и҆ ро́дъ.
[503] Неточна цитата з Книги Псалмів 57 (58): 8. Пор.: **У҆**ничижа́тсѧ ꙗ҆́кѡ вода̀ мимотекꙋ́щаѧ.
[504] Неточна цитата з Книги Псалмів 36 (37): 38. Пор.: ѡ҆ста́нцы же нечести́выхъ потребѧ́тсѧ.

[505] Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 33: 29. Пор.: **Блаже́нъ є҆сѝ, і҆и҃лю: кто̀ подо́бенъ тебѣ̀, лю́дїе спаса́емїи ѿ гдⷭ҇а; защи́титъ помо́щникъ тво́й, и҆ ме́чь хвала̀ твоѧ̀: и҆ солжꙋ́тъ тебѣ̀ вразѝ твоѝ, и҆ ты̀ на вы́ю и҆́хъ настꙋ́пиши.**

[506] Книга пророка Ісаї 53: 8; Дії св. апостолів 8: 33.

[507] Сковорода має на думці слова: **врагѝ крⷭ҇та̀ хрⷭ҇то́ва** (Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 18).

[508] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 33: 29.

[509] Сковорода має на думці слова: **Во всѧ́кїй пꙋ́ть пꙋсты́ни прїидо́ша ѡ҆пꙋстоша́ющїи, ꙗ҆́кѡ ме́чь гдⷭ҇ень поѧ́стъ ѿ кра́ѧ земли̇̀ да́же до кра́ѧ є҆̀: нѣ́сть ми́ра всѧ́цѣй пло́ти** (Книга пророка Єремії 12: 12).

[510] Послання св. ап. Павла до колосян 3: 1.

[511] Послання св. ап. Павла до колосян 3: 2.

[512] Парафраза Послання св. ап. Павла до колосян 2: 20. Пор.: **ѿ стїхі́й ми́ра, почто̀ а҆́ки живꙋ́ще въ ми́рѣ стѧза́етесѧ;**

[513] Парафраза Послання св. ап. Павла до колосян 3: 4. Пор.: **є҆гда́ же хрⷭ҇то́съ ꙗ҆ви́тсѧ, живо́тъ ва́шъ, тогда̀ и҆ вы съ ни́мъ ꙗ҆вите́сѧ въ сла́вѣ.**

[514] Трохи неточна цитата з Книги пророка Єремії 8: 14. Пор.: **Почто̀ мы̀ сѣди́мъ; совокꙋпи́тесѧ и҆ вни́демъ во гра́ды тве́рды и҆ пове́ржемсѧ та́мѡ.**

[515] Книга Псалмів 94 (95): 6.

[516] Книга пророка Єремії 8: 15.

[517] Парафраза Книги Псалмів 88 (89): 16. Пор.: **гдⷭ҇и, во свѣ́тѣ лица̀ твоегѡ̀ по́йдꙋтъ.**

[518] Сковорода має на думці слова: **вла́съ главы̀ ва́шеѧ не поги́бнетъ** (Євангелія від св. Луки 21: 18).

[519] Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 9: 32. Пор.: **ᲂу҆бꙋ́ждшесѧ же ви́дѣша сла́вꙋ є҆гѡ̀.**

[520] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 24: 28. Пор.: **и҆дѣ́же бо а҆́ще бꙋ́детъ трꙋ́пъ, та́мѡ соберꙋ́тсѧ ѻ҆рлѝ.** Див. також: **и҆дѣ́же тѣ́ло, та́мѡ соберꙋ́тсѧ и҆ ѻ҆рлѝ** (Євангелія від св. Луки 17: 37).

[521] Трохи неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 1: 22. Пор.: **пти҃цы да ᲂу҆мно́жатсѧ на земли̇̀.**

[522] Пісня над піснями 1: 1.

[523] Євангелія від св. Матвія 14: 27; Євангелія від св. Марка 6: 50; Євангелія від св. Івана 16: 33.

[524] Євангелія від св. Луки 24: 36; Євангелія від св. Івана 20: 19, 21, 26.

[525] Євангелія від св. Матвія 28: 9;

[526] Євангелія від св. Матвія 28: 6; Євангелія від св. Марка 16: 6; Євангелія від св. Луки 24: 6.

[527] Парафраза Євангелії від св. Івана 11: 25. Пор.: **Рече́** (же) **є҆́й і҆и҃съ: а҆́зъ є҆́смь воскрⷭ҇ше́нїе и҆ живо́тъ.** Пор. також зі словами молитви: "Яко ты єси воскресеніє и живот" [див.: *Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 590].

[528] Пісня над піснями 1: 1.

[529] Парафраза Книги Псалмів 118 (119): 82. Пор.: **и҆зчезо́ша ѻ҆́чи моѝ въ сло́во твоѐ.**

[530] Неточна цитата з Апокаліпсису 14: 13. Пор.: **бл҃же́ни ме́ртвїи, ᲂу҆мира́ющїи ѡ҆ гдⷭ҇ѣ ѿнн҃ѣ.**

[531] Перша книга Мойсеєва: Буття 27: 26.

[532] Перша книга Мойсеєва: Буття 27: 27.

[533] Можливо, Сковорода має на думці слова: **не смы́слиша разꙋмѣ́ти** (П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 32: 28).

[534] Див. прим. 8 до трактату «Да лобжет мя от лобзаній уст своих».

[535] Див. прим. 9 до трактату «Да лобжет мя от лобзаній уст своих».

[536] Див. прим. 10 до трактату «Да лобжет мя от лобзаній уст своих».

[537] Євангелія від св. Матвія 28: 6; Євангелія від св. Марка 16: 6; Євангелія від св. Луки 24: 6.
[538] Афон, чи Свята Гора (гр. *Ἄθος, Ἅγιον Ὄρος*), – віднога Халкідонського півострова, що має шпиль заввишки 1935 метрів. Із VI-го ст. тут починають селитися монахи. Імператор Константин Погонат (668–685 рр.) віддав Афон у їхнє розпорядження. Відтоді тут виникає ціла низка монастирів. На середину XI ст. на Афоні мешкало близько 7000 чоловік [див.: *Ігор Ісіченко, архиєп.* Загальна церковна історія. – Харків, 2001. – С. 301–305]. З Афоном пов'язані життя та творчість цілої низки старих українських письменників, зокрема Івана Вишенського та Паїсія Величковського. До речі, Федір Луб'яновський у своїх спогадах стверджував, що Сковорода також побував на Афоні під час своїх закордонних мандрів [див.: Григорій Сковорода в спогадах сучасників і народних легендах. – Харків, 2002. – С. 69].
[539] Парафраза Євангелії від св. Матвія 28: 6; Євангелії від св. Марка 16: 6; Євангелії від св. Луки 24: 6.
[540] Євангелія від св. Матвія 28: 6; Євангелія від св. Марка 16: 6; Євангелія від св. Луки 24: 6.
[541] Євангелія від св. Матвія 28: 6; Євангелія від св. Марка 16: 6; Євангелія від св. Луки 24: 6.
[542] Євангелія від св. Матвія 28: 6; Євангелія від св. Марка 16: 6; Євангелія від св. Луки 24: 6.
[543] Трохи неточна цитата з Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 10: 34. Пор.: **воста́ни, гдⷭ҇и, и҆ да разсы́плютсѧ вразѝ твоѝ, и҆ да бѣжа́тъ всѝ ненави́дѧщїи тебѐ.**
[544] Сковорода має на думці слова: **По́йдꙋтъ ѿ си́лы въ си́лꙋ: ꙗ҆ви́тсѧ бг҃ъ богѡ́въ въ сїѡ́нѣ** (Книга Псалмів 83 (84): 8).
[545] Парафраза Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 22: 5. Пор.: **сѐ, лю́дїе и҆зыдо́ша и҆з̾ є҆гѵ́пта, и҆ сѐ, покры́ша лицѐ землѝ, и҆ сі́и сѣда́тъ при ѡ҆держа́нїи моѐмъ.**
[546] Трохи неточна цитата з Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 22: 8. Пор.: **препочі́йте здѣ́ но́щь** (**сїю́**).
[547] Парафраза Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 32: 4–5. Пор.: **Землѧ̀, ю҆́же предадѐ гдⷭ҇ь пред̾ сы́ны і҆и҃левыми, землѧ̀ скотопита́телна є҆́сть, рабѡ́мъ же твоѝмъ ско́тъ є҆́сть. И рѣ́ша: а҆́ще ѡ҆брѣто́хомъ благода́ть пред̾ тобо́ю, да да́стсѧ на́мъ землѧ̀ сїѧ̀ рабѡ́мъ твоѝмъ во ѡ҆держа́нїе, и҆ не преводѝ на́съ чрез̾ і҆орда́нъ.**
[548] Неточна цитата з Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 32: 6–7. Пор.: **бра́тїѧ ва́шѧ по́йдꙋтъ на бра́нь, и҆ вы́ ли сѧ́дете тꙋ̀; и҆ вскꙋ́ю развращѧ́ете се́рдце сынѡ́въ і҆и҃левыхъ, не прейтѝ на зе́млю, ю҆́же даѐтъ гдⷭ҇ь и҆̀мъ;**
[549] Парафраза Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 32: 11–12. Пор.: **а҆́ще ᲂу҆зрѧ́тъ человѣ́цы сі́и и҆зше́дшїи и҆з̾ є҆гѵ́пта, ѿ два́десѧти лѣ́тъ и҆ вы́шше, вѣ́дꙋщїи добро̀ и҆ ѕло̀, зе́млю, є҆́юже клѧ́хсѧ а҆враа́мꙋ и҆ і҆са́кꙋ и҆ і҆а́кѡвꙋ: не послѣ́доваша бо в̾слѣ́дъ менѐ, то́чїю хале́въ сы́нъ і҆ефонні́инъ ѿлꙋче́нный и҆ і҆нсꙋ́съ сы́нъ нави́нъ, ꙗ҆́кѡ послѣ́доваша в̾слѣ́дъ гдⷭ҇а.**
[550] Це – варіації на тему П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 12: 1–6.
[551] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 12: 8–9.
[552] Сковорода має на думці слова: **Нн҃ѣ же хрⷭ҇то́съ воста̀ ѿ ме́ртвыхъ, нача́токъ ᲂу҆ме́ршымъ бы́сть** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 20).
[553] Про "книгочія" Сомнаса йдеться в 36-ій главі Книги пророка Ісаї.
[554] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 22: 16–18. Пор.: **что̀ ты̀ здѣ́, и҆ что̀ тебѣ̀ здѣ́, ꙗ҆́кѡ и҆стеса́лъ є҆сѝ себѣ̀ здѣ̀ гро́бъ и҆ сотвори́лъ є҆сѝ себѣ̀ на высо́цѣ гро́бъ, и҆ написа́лъ є҆сѝ себѣ̀ на ка́мени кꙋ́щꙋ; Сѐ, нн҃ѣ гдⷭ҇ь саваѡ́ѳъ и҆зве́ржетъ и҆ сотре́тъ мꙋ́жа, и҆ ѿи́метъ ᲂу҆́тварь твою̀ и҆ вѣне́цъ тво́й сла́вный, и҆ пове́ржетъ тѧ̀ во странꙋ̀ вели́кꙋ и҆ безмѣ́рнꙋ, и҆ та́мѡ ᲂу҆́мреши.**
[555] Сковорода має на думці слова: **Бл҃же́нъ мꙋ́жъ, и҆̀же не и҆́де на совѣ́тъ нечести́выхъ, и҆ на пꙋтѝ грѣ́шныхъ не ста̀, и҆ на сѣда́лици гꙋби́телей не сѣ́де** (Книга Псалмів 1: 1).
[556] Неточна цитата з Книги Йова 21: 14. Пор.: **Глаго́лютъ же гдⷭ҇еви: ѿстꙋпѝ ѿ на́съ, пꙋті́й твои́хъ вѣ́дѣти не хо́щемъ.**

[557] Трохи неточна цитата з Книги Йова 21: 18. Пор.: бꙋ́дꙋтъ же ꙗ҆́ки плє́вы пред̾ вѣ́тромъ, и҆лѝ ꙗ҆́коже пра́хъ.
[558] Книга Йова 21: 20.
[559] Книга Йова 21: 32–33.
[560] Неточна цитата з Книги пророка Михея 2: 10. Пор.: воста́ни и҆ пойдѝ, ꙗ҆́кѡ нѣ́сть тебѣ̀ се́й поко́й: нечистоты̀ ра́ди, и҆стлѣ́сте тлѣ́нїемъ.
[561] Неточна цитата з Книги пророка Єзекіїля 8: 6. Пор.: ви́дѣлъ ли є҆сѝ, что̀ сі́и творѧ́тъ; беззакѡ́нїѧ вели́ка до́мъ і҆и҃левъ твори́тъ здѣ̀, є҆́же ᲂу҆далѧ́тисѧ ѿ ст҃ы́нь мои́хъ.
[562] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 48 (49): 6. Пор.: беззако́нїе пѧты̀ моеѧ̀ ѡ҆бы́детъ мѧ̀.
[563] Книга Псалмів 55 (56): 7.
[564] Книга Псалмів 55 (56): 3.
[565] Книга Псалмів 55 (56): 3.
[566] Книга Псалмів 55 (56): 7.
[567] Парафраза Книги Псалмів 55 (56): 7. Пор.: Вселѧ́тсѧ и҆ скры́ютъ.
[568] Книга пророка Ісаї 51: 9.
[569] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 51: 12. Пор.: А҆́зъ є҆́смь, а҆́зъ є҆́смь ᲂу҆тѣша́ѧй тѧ̀: разꙋмѣ́й, кто̀ сы́й.
[570] Книга пророка Ісаї 62: 10.
[571] Євангелія від св. Матвія 28: 2.
[572] Євангелія від св. Матвія 28: 6; Євангелія від св. Марка 16: 6; Євангелія від св. Луки 24: 6.
[573] Варіації на тему Євангелії від св. Луки 24: 5–6.
[574] Книга пророка Ісаї 51: 17.
[575] Трохи неточна цитата з Книги Ісуса Навина 5: 13. Пор.: И҆ бы́сть є҆гда̀ бѧ́ше і҆исꙋ́съ ᲂу҆ і҆ерїхѡ́на, и҆ воззрѣ́въ ѻ҆чи́ма свои́ма, ви́дѣ человѣ́ка стоѧ́ща пред̾ ни́мъ.
[576] Євангелія від св. Матвія 28: 7.
[577] Книга пророка Ісаї 52: 1.
[578] Книга пророка Ісаї 52: 2.
[579] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 22: 4–5. Пор.: И҆ воззрѣ́въ а҆враа́мъ ѻ҆чи́ма свои́ма, ви́дѣ мѣ́сто и҆здале́че. И҆ речѐ а҆враа́мъ ѻ҆трокѡ́мъ свои̑мъ: сѧ́дите здѣ̀ со ѻ҆слѧ́темъ: а҆́зъ же и҆ дѣ́тищь по́йдемъ до ѻ҆́ндѣ.
[580] Парафраза Євангелії від св. Івана 8: 56. Пор.: ви́дѣлъ де́нь мо́й: и҆ ви́дѣ и҆ возра́довасѧ.
[581] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 22: 13. Пор.: держи́мый рога́ма въ са́дѣ саве́къ.
[582] Див. прим. 57 до трактату «Да лобжет мя от лобзаній уст своих».
[583] Очевидно, Сковорода має на думці слова: Взѧ́ же а҆враа́мъ дрова̀ всесожже́нїѧ и҆ возложѝ на і҆саа́ка сы́на своего̀ (Перша книга Мойсеєва: Буття 22: 6).
[584] Перша книга Мойсеєва: Буття 22: 12.
[585] Книга пророка Ісаї 47: 14.
[586] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 66: 22. Пор.: Ꙗ҆́коже бо не́бо но́во и҆ землѧ̀ нова̀, ꙗ҆̀же а҆́зъ творю̀, пребыва́ютъ предо мно́ю, гл҃етъ гдⷭ҇ь, та́кѡ ста́нетъ сѣ́мѧ ва́ше и҆ и҆́мѧ ва́ше.
[587] Сковорода має на думці слова: И҆ бы́сть є҆гда̀ бѧ́ше і҆исꙋ́съ ᲂу҆ і҆ерїхѡ́на, и҆ воззрѣ́въ ѻ҆чи́ма свои́ма, ви́дѣ человѣ́ка стоѧ́ща пред̾ ни́мъ, и҆ ме́чь є҆гѡ̀ ѡ҆бнаже́нъ въ рꙋ́цѣ є҆гѡ̀ (Книга Ісуса Навина 5: 13).
[588] Книга пророка Ісаї 51: 9.
[589] Неточна цитата з Другої книги Мойсеєвої: Вихід 4: 27. Пор.: И҆ и҆́де, и҆ срѣ́те є҆го̀ въ горѣ̀ бж҃їи: и҆ цѣлова́стасѧ ѻ҆́ба.

590 Трохи неточна цитата з Другої книги Мойсеєвої: Вихід 18: 7. Початок вірша звучить так: **И҆**зы́де же мѡѷсе́й во…

591 Трохи неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 12: 23. Пор.: **В**онмѝ крѣ́пцѣ, є҆́же не ꙗ҆́сти кро́ве.

592 Трохи неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 12: 25. Пор.: да не снѣ́си ю҆̀, да бла́го тебѣ̀ бꙋ́детъ и҆ сынѡ́мъ твои҆̀мъ по тебѣ̀ во вѣ́ки.

593 Неточна цитата з Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 11: 1. Пор.: и҆ слы́ша гдⷭ҇ь и҆ разгнѣ́васѧ гнѣ́вомъ, и҆ разгорѣ́сѧ въ ни́хъ ѻ҆́гнь.

594 Трохи неточна цитата з Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 11: 18. Пор.: добро̀ на́мъ бы́сть во є҆гѵ́птѣ.

595 Четверта книга Мойсеєва: Числа 11: 23.

596 Парафраза Євангелії від св. Луки 24: 25. Пор.: ѿ несмы́сленнаѧ и҆ ко́снаѧ се́рдцемъ.

597 Парафраза Книги пророка Ісаї 52: 1. Пор.: **В**оста́ни, воста́ни, сїѡ́не.

598 Парафраза Книги пророка Ісаї 62: 4. Пор.: и҆ землѧ̀ твоѧ̀ вкꙋ́пѣ насели́тсѧ.

599 Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 62: 7. Пор.: **Н**ѣ́сть бо ва́мъ подо́бенъ: а҆́ще и҆спра́виши и҆ сотвори́ши, і҆ерⷭ҇ли́ме, ра́дованїе на землѝ.

600 Фраза пра́вда бж҃їѧ зринає в Посланні св. ап. Павла до римлян 1: 17; 3: 21 та в його ж таки Другому посланні до коринтян 5: 21.

601 Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 1: 12. Пор.: **И҆** и҆знесѐ землѧ̀ бы́лїе травно́е.

602 Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 14. Пор.: и҆ зе́млю снѣ́си всѧ̑ дни́ живота̀ твоегѡ̀.

603 Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 23.

604 Книга пророка Ісаї 51: 9.

605 Книга Псалмів 27 (28): 7.

606 Книга Псалмів 50 (51): 10.

607 Книга Псалмів 138 (139): 15.

608 Парафраза Книги Притч Соломонових 3: 8. Пор.: тогда̀ и҆зцѣле́нїе бꙋ́детъ тѣ́лꙋ твоемꙋ̀ и҆ ѹ҆врачева́нїе косте́мъ твои҆̀мъ.

609 Книга пророка Ісаї 58: 11.

610 Трохи неточна цитата з Книги пророка Єзекіїля 37: 7–8. Пор.: **И҆** бы́сть гла́съ внегда̀ мѝ прⷪ҇ро́чествовати, и҆ сѐ, трꙋ́съ, и҆ совокꙋплѧ́хꙋсѧ ко́сти, ко́сть къ ко́сти, ка́ѧждо ко соста́вꙋ своемꙋ̀. **И҆** ви́дѣхъ, и҆ сѐ, бы́ша и҆̀мъ жи҆лы, и҆ пло́ть расте́ѧше.

611 Парафраза Книги пророка Ісаї 43: 13. Пор.: сотворю̀, и҆ кто̀ ѿврати́тъ;

612 Книга пророка Ісаї 54: 11.

613 Книга пророка Ісаї 54: 14.

614 Див. прим. 100 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».

615 Книга пророка Іоїля 2: 2.

616 Неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 3. Пор.: ꙗ҆́коже ра́й сла́дости землѧ̀ пред̾ лице́мъ є҆гѡ̀, и҆ ꙗ҆̀же созадѝ є҆гѡ̀ по́ле па́гꙋбы.

617 Трохи неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 4. Пор.: ꙗ҆́коже ви́дъ ко́нскїй ви́дъ и҆́хъ.

618 Книга пророка Іоїля 2: 5.

619 Трохи неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 7. Пор.: **Ꙗ҆**́коже борцы̀ потекꙋ́тъ, и҆ ꙗ҆́коже мꙋ́жїе хра́бри взы́дꙋтъ на ѡ҆гра̑ды.

620 Книга пророка Іоїля 2: 8.

621 Трохи неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 9. Пор.: **Г**ра́да и҆́мꙋтсѧ, и҆ на забра̑ла востекꙋ́тъ, и҆ на хра̑мины взлѣ́зꙋтъ, и҆ ѻ҆ко́нцами вни́дꙋтъ, ꙗ҆́коже та́тїе.

[622] Неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 15. Пор.: **Вострꙋби́те трꙋбо́ю въ сїѡ́нѣ, ѡ҆свѧти́те по́стъ, проповѣ́дите цѣльбꙋ̀.**
[623] Книга пророка Ісаї 61: 1; Євангелія від св. Луки 4: 18.
[624] Фразу **на мѣ́сто пе́пела** взято з Третьої книги Мойсеєвої: Левит 1: 16.
[625] Книга пророка Ісаї 60: 10.
[626] Тут і далі до кінця цитати замість слів "и на мъсто" в Біблії стоїть: **И҆ вмѣ́стѡ.**
[627] Книга пророка Ісаї 60: 17.
[628] Трохи неточна цитата з Книги пророка Єзекіїля 37: 12. Пор.: **ѿве́рзꙋ гро́бы ва́шѧ и҆ и҆звє́дꙋ ва́съ.**
[629] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 61: 7. Пор.: **Си́це зе́млю свою̀ втори́цею наслѣ́дѧтъ, и҆ весе́лїе вѣ́чное на́дъ главо́ю и҆́хъ.**
[630] Книга пророка Ісаї 60: 1.
[631] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 60: 2. Пор.: **Сѐ, тма̀ покры́етъ зе́млю, и҆ мра́къ на ꙗ҆зы́ки, на тебѣ̀ же ꙗ҆ви́тсѧ гдⷭ҇ь, и҆ сла́ва є҆гѡ̀ на тебѣ̀ ᲂу҆зри́тсѧ.**
[632] Пісня над піснями 1: 1.
[633] Євангелія від св. Матвія 28: 20.
[634] *Прокопович Ф.* Сочинения / Под ред. И. П. Еремина. – Москва; Ленинград, 1961. – С. 218; див. про це: *Čyževśkyj D.* Literarische Lesefrüchte. Ein Zitat aus Prokopovyč bei Skovoroda // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1934. – Bd. XI. – S. 22.

ПЕРЕКЛАДИ

Ода (Iesuitae Sidronii Hosii)

*

Основанїе О́ды.
Живет и средѣ молвы̀ уединенїе.
ОДА. (Iesuítae Sidronii Hosii)[1]

Друг мой Гео́ргїй[a]! Когда любиш жить во уединенных и спокойных мыслях, то нѣт тебѣ нужды забро́дить в дрему́чїе лѣса̀ и крыться от госте́й в пустых и ди́ких удолїях.

*

Не угадал тот, кто вѣрит, будьто печаль не найдет нас в горах и пропастех земных. Ах! пустыня не довлѣет сама собою преградить путь в душу нашу Мыслям Безпокойным.

*

Вот! тот один сам себѣ живет и сам с собою прямо дружит и ползуется, кого не мучит страх и прихоть, а возшедшей в Го́рняя со тщанїем Души его ни по́длая грусть, ни рабская несытость застрѣли́ть не может.

*

Таков и средѣ Городской Молвы̀ сы́щет Тишину Безмо́лвную, находясь всегда сам своим обладателем. Он, всегда Городских и Дома́шних мятежей убѣгая, и сам своего затѣйнаго Сердца удалился.

*

Пускай он проживает средѣ кипящих житейских волн и средѣ лютых военных Гро́мов! пускай шатается в бли́зи ярость и гнѣв с кровожадными Мечами!

*

Но он безпристрастно взирает на грозныя Салдатскїя Ли́ца с бря́зком их и, видя в своих околичностях Оружейныя Молнїи, шум паденїя Государств слышит безбоя́зненно.

*

Не завидит Побѣдам, от Восток до Запад власть простирающим, вѣдая, что Обладатель, здѣлався слугою для множайших, бывает рабом Сердечных своих подлостей.

*

Земное Царство есть держать ски́петр, пасущїй свирѣпѣющїя Народы, и блистать на Престолѣ в Драгоцѣнном Вѣнцѣ пред покаряющимися Язы́ки.

---

[a] Georgius iste fuit Quispiam Episcopus, Amicus Sidronio. Vixit uterque Praeterito Seculo. Ferrum Graece Σίδερον. Audi Iocum! Ergo Sartágini Cognatus est… [Георгій був єпископом і другом Сідронія. Обидва жили в минулому віці. Залізо по-грецькому Σίδερον. Збагни жарт! Отже, він споріднений зі Сковородою… (лат.)][(1)].

*

А Царство Небесное есть взойти на Сїóн[2] и жить превосходнѣе и вышше подлости мятежных при́хотей. Сїя есть Божественная побѣда! Дивное торжество, прямой Мир и Уединенїе для всѣх.

*

Одна Вышняя Премудрость обладает не укротимыми Звѣрьми, плотскїя вóли стремленїями. Она дарует Душѣ тишину, не получаемую и Всемїрными Лáврами.

*

Сего Сокровища не ищи внѣ себя. Уединенїе – внутрь тебе, покой в сердцѣ твоем, отрѣжь и убїй, поперѝ вóлю твою бýйную, иначе, хоть покорѝ всю Вселенную, не сыщеш.

*

Сей прямой и блаженный покой живет и в городских жилищах. Он ни от слýчая, ни от мѣста не зависит. Не заключéн в Мы́зах[3], ни в весели́тельных Вертогрáдах, не привязан к прекрасным веселых Рѣк Берегам, ни к Райским Помóрским Холмáм.

*

Гóрняя Мудрость есть в мыслях наших то, что Солнце. Тѣлесное Око наше ночны́м мраком и пáсмурными стýжами затмѣвается. Но сїе не дрéмлющее Вселенныя Око и не угасáющая Лампáда при своем есть всегда сїянїи.

*

Скажи мнѣ! Страждет ли Солнце тогда, когда Мóре восхóдит и бѣсится? когда чернѣет тýчами, а яри́тся бýрями наш воздух? когда ревýт Громы, а Молнїи трясут землею?

*

Пускай Юг клокóщет и изблевает тýчи! Пускай Сѣ́вер стрѣляет льдянóю дрóбью! А прекрасное Лице Сóлнца превы́спренно там, гдѣ Чин чистых Звѣзд блистает.

*

Не безпокóят свѣта его ни Снѣ́ги, ни Грады. Смѣéтся бурьным Ви́храм и воздушным бѣшенствам, сїя́я на присносвѣтлом Еѳи́рѣ, вышше всѣх Туч и Духов поднебесных.

*

Так-то Пусты́нею и Человѣк просвѣщенный наслаждается. Он всегда имѣет случай жить при одном себѣ и при Бóгѣ, в покоѣ. А когда молчит, тогда сам с собою бесѣдует, возвысився сердцем, вышше всей тлѣни, и своей.

Τέλος. Latine ita habet:
Sic suâ gaudet Sapiens Quiete.
Seque tranquillus fruitur Deoque.
Et silens dicit sibi Multa sese
Major et Orbe.

[Кінець. По-латинському буде так:
Так мудрому солодко в спокої.
Себе йому досить і Бога.
І мовчки говорить він сам собі,
Вищий від себе та світу[4]]

“Seque tranquillus…” sic poterat verti melius: Он всег[да] им[ѣл] Сл[учай] наслаждаться собою и Богом[5].

ANTISTROPHE. Сирѣчь
Противное Основанїе Оды:

Живет и средѣ уединенїя молва̀

*

Что пользы бѣжать от городской Молвы̀ в отдаленныя лѣса̀ за житїем уединенным? Знай, что поколь не сыщеш покоя в пеще́рах сердца твоего, не найдеш его в лѣсах.

*

Вѣдай, что всякїя мѣста̀ имѣют свои безпокойности. Туда-же в слѣд за Хазяином поволоче́тся толпа е́дких и грустных дум, червь мучительных мыслей, хоть изволит он сухим путем, хоть морским шествовать.

*

Сїи Крилатые злые Духи постигнут тебе в самом нѣдрѣ Африка́нских и на лонѣ Азїа́тских удо́лїй, не спря́таешся от них с Го́рскими Татарами на высотах Гор Ка́вказских и Перси́дских.

*

Не уйдїо́ш от ло́вких ко́хтей их ни А́глицкими бѣгуна́ми, ни Мане́жным Лошако́м, ни почто́вою Коляскою, ни многокрила́тым Пакет-Ботом[6].

*

Славный Учитель Їеро́ним[7] скрылся от Рима в Пещерѣ Виѳлее́мской. Но как сам себе в Совѣсти боялся, каза́лось, будьто и здѣсь шумлят в ушах его Ри́мскїе Карнева́лы и да́мскїе танцы.

*

“Прощай Рим! я прочь от тебе бѣгу, – садя́сь в Корабль, говорит: – Здраствуйте святыя го́ры Си́рскїя!”[8] Но не милосердный Рим за сим Богословом со всѣми страстьми в слѣд погнался.

*

Наконец привел его Бог к глухо́й его и нѣмой Пеще́рѣ. “Радуйся, Верте́пе Виѳлее́мскїй! – вскричал Богослов. – Здраствуй, о Приста́нище! о вѣрная Гавань плаванїя моего!”

*

“Прїйми мене страннаго, волнующагося бурею и истомле́ннаго сухопутством. Распрости тихое и безмольвное Нѣдро твое кораблю моему. Будь обуреванїю моему Вѣнец и ШАБА́Ш!

*

Здѣсь я бро́сил надежной Я́кор. Не вы́рвет Его ни одна Я́рость Морска́я и не оторвет Кана́тов кипящая бу́рею пучи́на, при сей Га́вани Судно̀ мое обуздава́ющих.

*

О Вертепе! сладкое жи́лище Мира и спокойствїя! вмѣсти́лище Цѣломудрїя и Страха Божїя! Сїи Спу́тницы мои, сїи Добродѣтели развѣ не могут мене здѣлать спокойным?

*

Будь ты, о Пеще́ра! моей тишины Столица! В тебѣ я стану жить, сам себѣ Господин и Повелитель. В тебѣ я найду, чего найтить нелзя в Царских Чертогах и позлащенных Пала́тах".

*

Такою надеждою нещасный тщетно ласка́л себе, обѣщая спокойство. Душа его страстью, как рыбка удкою, назад в Рим поволочена и ве́ржена во внутреннїй Городскїй Мятеж.

*

Что дѣлать? Повергся тѣлом ниц, на жо́сткой и студеной Пол в Пещерѣ, обливаясь слеза́ми, что Молитва его не дошла к Престолу Вышняго и что желанїе уничтожено его.

*

Рыда́нїя и во́пля жа́лостнаго весь Вертеп наполнился, ороше́н Моля́щагося слезами. Но мечтанїй Римских, будьто увязшей в Душу у́дки, ни слезы, ни жа́лобы не могут исторгнуть.

*

Схватя уло́мок Каменный, бье́тся в обнаже́нную грудь, вы́гнать из оной е́дкую грусть стара́ясь, обвѣ́сил, как в Вавилонской плѣ́ни[9], на Су́чьях червленную свою Ма́нтїю.

*

Кро́вью краснѣет, ах, пора́ненна частыми ударами грудь! Но Рим, хоть отдаленный, влечет тысячу раз сердце его в средину́ своих Пированїй и дамских плясанїй.

*

Бѣглые взоры, нѣжные Глаза̀ Женскїе, шуточныя Улы́бки, щоголные Башмачки, ро́зовые Чулки часто по неволѣ сердечным его очам представляются в темной Яски́нѣ.

*

Бѣдная пи́ща была его: лѣсны́е плоды, дикїе фру́кты, суровыя я́годы, те́рпкїе о́вощи, что только могло попадаться ему в жо́стких куста́рниках, в терновниках и в стропотных Пропа́стех.

*

Запустѣлые волоса̀, блѣдное лицò, впа́дшїе под лоб Очи – все сїе изображало изсо́хшую и измученную Ха́рю, с одних Костей и Кожи состоящую, словом: Му́мїа или Ске́лет[a].

*

Но при всем том Рим не отвязался от него. Нахально день и ночь плачущаго воображенїями безпокоит. Врѣзанный в сердце Портре́т Рима столько же, как и сам Город, уязвлял его.

Конец[10].

Достеменно встановити час написання твору важко. Оскільки Сковорода дотримується тут старого правопису, то можна припустити, що переклад з'явився до 1785 р. Щоправда, примітки до оди зроблені вже згідно з новим правописом. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 7, арк. 32/52–35/55). Уперше переклад було надруковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

[1] Доповнення в дужках дописано іншим чорнилом. Це – прозовий переклад оди фламандського латиномовного поета Сідеруна ван Госе (1596–1653 рр.) «До Джорджа Чемберлена» [див.: *Чижевський Д.* До перекладів Сковороди // *Чижевський Д.* Український літературний барок / Підготовка тексту й мовна редакція Леоніда Ушкалова; вступна стаття Олекси Мишанича. – Харків, 2003. – С. 182–183; *Čyževśkyj D.* Literarische Lesefrüchte. Zu einer Übersetzung von Skovoroda // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1939. – Bd. XVI. – S. 343].

(1) Примітку дописано іншим чорнилом.

[2] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **и҆ воззрѧ́тъ на сїѡ́нъ ѻ҆́чи на́ши** (Книга пророка Михея 4: 11).

[3] Очевидно, це субстантивована форма дієслова "мизаю", яке Памва Беринда тлумачив так: "помизаю, мигаю, помиговую, моргаю, мигаю" [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 116].

[4] Пер. Леоніда Ушкалова.

[5] Фрагмент після слова *τέλος* дописано іншим чорнилом.

[6] Пакетбот (голл. *pakketboot*, англ. *packetboat*) – невеликий корабель, призначений для перевезення пошти й пасажирів.

---

[a] Σκελετόν(2). Cadaver sine Carne. Sic nobis pingi Mortis Imago solet. Hanc Odam, non transtuli, sed sum interpretatus. Translator Verbum Verbo, tanquam Dentem pro Dente, reponit, at Interpres, veluti Gratiosa Nutrix, commansum Cibum et elicitum Sententiae Succum, in Os inserit Alumno suo [Скелет. Труп без плоті. Так у нас зазвичай змальовують образ смерті. Цю оду я не переклав, а витлумачив. Перекладач ставить слово замість слова, як зуб замість зуба, а тлумач, наче ніжна годувальниця, кладе в рот своєму годованцеві розжований хліб і сік мурості (лат.)](3). Exemplum [Наприклад (лат.)]. "Sese major et Orbe". "Возне́сся вышше всей Тлѣ́ни, и своей". "Fugere se ipsum". "Убѣ́гти Страсте́й". "Попра́ть Во́лю свою". Exemplum 3-tium [Приклад 3-тій (лат.)]. "Parturiunt Montes…"(4) "Сла́вны Бу́бны за Гора́ми, а в бли́зи Луко́шко"(5), или: "Стучи́т! Греми́т! Что́ ли То? Кобы́лья ме́ртва Голова бѣжи́т"(6). Или: "Высоко Лѣтѣла, да не дале́ко сѣла"(7). Или: "Пшик! то есть на́чал Кова́ть Лемѣш, на Конец то́лько загартова́лся: Пшик! Пшик!.."(8).

[7] Див. прим. 198 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира»
[8] Св. Єронім Стридонський три роки провів у сирійській пустелі. Там він не лише ховався від спокус світу, а ще й ґрунтовно вивчав гебрейську мову.
[9] У книзі пророка Єремії 50: 46 зринає фраза **плѣне́нїѧ вавѵлѡ́нскагѡ**.
[10] Слово *конец*, а також подальшу примітку написано іншим чорнилом.
(2) В автографі: *Σκέλετον*.
(3) Сковородинський спосіб розрізнення перекладу (*translatio*) та переспіву (*interpretatio*) в українській літературі XVII–XVIII ст. був звичним. Наприклад, Симеон Полоцький у своїй «Псалтырѣ риѳмотворной» писав таке: "Ниже да удивишися тому, читателю благочестивый, яко нѣкая словеса и цѣлыя стіхи обрящеши приданыя, сіє бо суть во исполненіє разума или стіхов. А идѣже нѣкая реченія отяшася, та за нужду, яко не вмѣстишася в стіхи мѣрою, обаче в разумѣ никако скудости дѣют. Єще идѣже измѣненіє нѣкоє узриши, то непщуй свѣтлшаго ради истолкованія псалмов быти. Толкованіє бо не тѣми словесы, яже суть в сущем бывают, но инѣми и удобнѣйшими, да сущаго неудобноє откровенно будет" [*Полоцький С*. Псалтырь риѳмотворная. – Москва, 1680. – Арк. 5 (зв.)–6; див. про це: *Ушкалов Л*. Перекладна українська поезія XVII–XVIII століть як явище сакрального ряду // Sacrum і Біблія в українській літературі: Збірник наукових праць / За ред. Ігоря Набитовича. – Lublin, 2008. – С. 135–145].
(4) "Parturiut montes, nascitur ridiculus mus" [Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 263]. Український відповідник: "Вродила гора миш" [*Франко*, № 6658].
(5) Пор.: "Славен буден (sic!) за горами" [*Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 247]; "Славні бубни за горами, а прийдеш ближче – собача шкура"; "Славні бубни за горами, а глянь ближче – собача шкура" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 362, 760]. Значно ближчою до сковородинської форми є російська версія цього прислів'я: "Славны бубны за горами, а к нам придут, что (как) лукошко" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 324, 673]. Пареміографи витлумачують його в такий спосіб: "Заманливим та привабливим здається те, що перебуває десь там і про що знають тільки за оповідками" [Словарь русских пословиц и поговорок / Сост. В. П. Жуков. – Москва, 1966. – С. 422].
(6) Див. прим. 5 до циклу «Басни Харьковскія».
(7) Пор.: "Летала высоко, а села недалеко" [Пословицы русского народа / Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 733].
(8) Ця приказка походить із анекдоту про невдаху-коваля, який кував леміш, та зіпсував залізо, а потім пробував викувати з нього все менші й менші речі: спочатку сокиру, потім серп, потім швайку, – а коли побачив, що нічого не виходить, то сказав замовникові: "Краще я вже тобі пшика зроблю". Розпік залишок заліза й опустив його у воду, щоб воно пшикнуло: "Ось тобі й пшик" [Мудрий оповідач. Українські народні казки, байки, притчі, анекдоти. – Київ, 1962. – С. 217]. Звідси такі вислови, як "звести на пшик", "зійти на пшик" [див.: *Мишанич О*. Григорій Сковорода і усна народна творчість. – Київ, 1976. – С. 77–78], або приказки: "Отак, тату, зроби ковальський пшик"; "Зробив з лемеша пшик"; "Кував, грів, та на пшик і звів" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 195, 445].

[ЦИЦЕРОН. О СТАРОСТИ]

Его Высокоро́дію:
Ми́лостивому Госуда́рю,
Степа́ну Ива́новичу,
Господи́ну Полко́внику
Тевяшо́ву[1].

Ми́лостивый Госуда́рь!

Как то́лько ста́ну чита́ть Кни́жечку Цицеро́нову о Ста́рости, вдруг открыва́ется мнѣ Теа́тр Дре́внѣйших Ри́мских Време́н, а на нем представля́ется, напримѣ́р: Ками́ллус[2], Корунка́ніус[3], Ку́ріус[4] и Про́тчіи Таковы́и. Признаю́ся, что Позо́рищем сих Доброто́ю сія́ющих Серде́ц плѣня́ется моѐ Душе́вное О́ко, и прихожу̀ в Поня́тіе, что нѣт ничего̀ ни Любе́знѣе, ни Прима́нчивѣе, как Доброду́шіе. Не могу̀ дово́льно надиви́ться, каки́м О́бразом Они̇̀ могли̇̀ быть Про́сты, но Пова́жны; Гру́бы, но Дружелю́бны; Вспы́лчивы, но Незлоби́вы; Ла́сковы, но не Лука́вы; Си́льны, но Справедли́вы; Побѣди́тельны, но Милосе́рды; Власти́тельны, но Безкористолю́бны; не мно́го Уче́ны, но Благоразу́мны; Разу́мны, но Безкова́рны; Великолѣ́пны, но Ще́дры; Хвастуны̀, но не Лгуны̀; Стяжа́тельны, но не Оби́дливы; Спо́рники, но не Правдоненави́стники; Скло́нны к Заблужде́нію, но не Жела́тели Его̀; Защи́тники Грѣха̀, но поко́ль Ле́сти его̀ не узна́ли; Честолю́бцы и Славолю́бцы, но Безпритво́рны и не Марты́шки; Изоби́льны, но не Сластолю́бцы и не Нѣ́жныи трудолю́бцы; не Христіа́не, но Люби́тели Безсме́ртія[5]. Не могу̀ себе увѣ́рить, чтоб не каса́лось до их слѣ́дующее Сло́во Христо́во: "И́же нѣсть на вы, по вас есть…"[6] Принужде́н сказа́ть с Па́влом: "Или̇̀ Іуде́ев то́кмо Бог, а не и Язы́ков? Ей и Язы́ков"[7]. Скажу̀ то́еж, что о Капита́нѣ Корни́ліи[8] сказа́л Петр: "По И́стинѣ разумѣва́ю, я́ко не на Ли́ца зрит Бог, но во вся́ком Язы́цѣ боя́йся Его и дѣ́лаяй Пра́вду прія́тен ему̀ есть…"[9] Се́-то тѣ О́вцы, находя́щіяся не от Двора̀ сего̀ Христо́ва[10], и Му́жи Проро́чествовавшіи не при Ски́ніи Свидѣ́нія, одна́ко ж пи́шется: "И препочи̇̀ на них Дух, и сі́и бы́ша от впи́санных, и Проро́чествоваша"[11]. Не запреща́ет им Мойсе́й, хотя̇̀ о сем про́сит Его̀ Нави́н[12], и Христо́с гово́рит: "Не брани́те…"[13] А хотя̇̀ ка́ждый Наро́д и Фами́лія, бу́дьто Пшени́ца, Час от Часу̀ дѣ́лается Отро́дком от свои́х Пре́дков, одна́к помяну́тыи Апостоли, мно́гим Наро́дам Благовѣсти́вшіи СЛО́ВО И́СТИНЫ и испыта́вшіи Ка́чества Серде́ц их, Вре́менную Жизнь свою́ ко́нчить Благоволи́ли в Ри́мѣ. Ви́дно, что они́ и в свои̇̀ Времена̇̀, коне́чно, Нѣ́чтось еще заста́ли в Сердца́х Ри́мских Дре́вняго от Пре́дков их Праводу́шія.

Впро́тчем, когда̇̀ сим Теа́тром веселю́ся, нельзя̇̀ чтоб не взойшо́л мнѣ на Мысль Нѣ́кій Муж На́шего Вѣ́ка, не по Кро́ви и Пло́ти, но по Се́рдцу вышепомяну́тым Сро́ден. Я Его̀ по тѣле́сной Внѣ́шности не вида́л. Но

Се́рдце Его̀ мо́жет ли укры́тися от Душе́внаго Зри́телей О́ка и в са́мые Дре́внѣйшіи Времена̀ проница́ющаго? Вну́треннему на вну́треннюю Безтѣле́сность смотря́щему Взо́ру ни Вре́мя, ни Го́ры, ни Рѣ́ки препя́тствовать не могу́т. Сей Муж есть Поко́йный Ва́шего Высокоро́дія Роди́тель[14]. И Сія́-то Причи́на заохо́тила меня̀ подне́сть Сію̀ Кни́жечку, претолко́ванную Здѣ́шним Нарѣ́чіем в то Вре́мя, как по́льзовался я споко́йным Уедине́ніем в До́мѣ ва́шем. А переведены̀ не Слова̀ Ея̀, но Мы́сли. Она̀ здѣ́лана Разгово́ром. Стари́к Като́н[15] веде́т Разгово́р, находя́сь в Нем Гла́вною Персо́ною. Он гово́рит Про́сто, но Тве́рдо. Его̀ Рѣ́чь ды́шет высо́кими Мы́слями, хотя̀ не накра́шена Блядосло́віем. И не Че́люстами, нижѐ Нару́жными Уста́ми [a] Во́здух бьет, как Аѳи́няне, но Се́рдцем и Гру́дью гово́рит Ри́млянин, поража́я востріе́м Ду́ха в са́мую Душе́вную То́чку, и оставля́я в ней язви́телное Чу́вство, бу́дьто Пчела̀ Жа́ло. Знать-то Такова̀ Рѣ́чь, какова̀ Жизнь[16], а Жизнь такова̀, Каково̀ Се́рдце. Жизнь есть Плодоно́сное Де́рево, от До́браго Серде́чнаго Зе́рна рожда́ющееся, а Рѣ́чь есть Зерца́лом Се́рдца. Ни Оди́н Исто́чник в Чистотѣ̀ свое́й не пока́жет Тѣле́сной Фігу́ры сто́лько жи́во, ско́лько я́сно Душе́вное Лицѐ изобража́ется в открове́нных Вода́х Рѣ́чи. Се́рдце же Человѣ́ческое есть то́чным в Человѣ́кѣ Человѣ́ком, находя́сь Главо́ю и Существо́м Его̀, как Свидѣ́телствует Бі́бліа[17]. И соверше́нно Человѣ́ка ви́дит Тот, кто ви́дит Се́рдце его̀.

Пріими́те ж, Ва́ше Высокоро́діе, Рѣ́чь Като́нову, как Портре́т, Высо́кіи Сердца̀ представля́ющій. Подношу̀ о́ной Отцу̀ в Сы́нѣ его̀. Безще́тное разли́чіе имѣ́ет бре́нное Тѣ́ло. Что́ же надлежи́т до Серде́ц, "нѣ́сть Іуде́й, ни Е́ллин… Вси́ бо вы Еди́но естѐ во Христѣ̀"[18].

Ва́шего Высокоро́дія,
Ми́лостиваго Госуда́ря,
Усе́рднѣйшій Слуга̀,
Студе́нт Григо́рій Сковорода̀.

ПЕРЕВО́Д

Из Книг Ри́мскаго Сена́тора Ма́рка Ці́церона: о Ста́рости. Он сію Кни́жку посвяти́л Дру́гу своему̀ Кавале́ру А́ттику[19], до котораго пи́шет слѣ́дующее Предисло́віе!

Любе́зный Тит!

Чем ты мнѣ запла́тиш, если полѣчу̀ твою̀ Печа́ль, кото́рая жжет и мяте́жит Се́рдце Твое[20]? Позво́ль мнѣ, Любе́зный Друг, отозваться к тебѣ Тѣ́ми Слова́ми, кото́рыми утѣша́ет в Ссы́лкѣ Сена́тора Ті́та Фламіа́на[21]

---

[a] Устами. Alluditur ad id, quod Athenis dictum est de Catone. Dictum autem est tale. Athenienses Faucibus, Romanos Pectore loqui idem, sed gravit[er] graece: ΣΕΜΝΩΣ [Це співзвучне з тим, що в Афінах сказано про Катона. А сказано таке. Афіняни устами, а римляни серцем говорять те саме, але він говорив по-грецькому: ПДНО (лат., гр.)].

Стари́нный наш Проро́к Енні́ус[22], не Бога́тством, но Добродýшіем Сла́вный. Хотя̀ соверше́нно зна́ю, что в тебѣ̀ Печа́ль не так си́льно дѣ́йствует, как в помянýтом Сена́торѣ. Великодýшное Твое Се́рдце дово́льно мнѣ̀ извѣ́стное, и понима́ю, что Ты не то́чію Однò И́мя для твое́й Фами́ліи из Аѳи́нскаго Наро́да, но и са́мое их Человѣколю́біе и тве́рдое Разсужде́ніе вы́нес с собо́ю[23]. Одна́ко ж подýмываю, что О́бщая на́ша Печа́ль[24] сильня́е и́ногда дѣ́йствует в Твое́м, не́жели в моем Се́рдцѣ. Но когда̀ Ей пособи́ть гара́зда трудня́е, то оста́вим Еѐ на ино́е Вре́мя. А тепе́рь я заблагоразсуди́л написа́ть к тебѣ̀ нѣ́что о Ста́рости, с тѣм Ýмыслом, дабы̀ облегчи́ть Обои́х нас от Тя́жести Ея̀. Сія̀ Тя́жесть мнѣ̀ О́бща с тобо́ю, потомý̀ что Ста́рость почти̇̀ уже на на́шей Ше́и сиди́т, по кра́йней Мѣ́рѣ, не дале́че за Плечи́ма[25]. И хотя̀ мнѣ̀ гара́зда извѣ́стно, что Ты как про́чіи Тя́жести, так и сію̀ разумно и вскро́мно сноси́ть умѣ́еш, одна́к в са́мое то Вре́мя, как я намѣ́ревал Нѣ́что написа́ть о Ста́рости, ты мои́м попада́лся Мы́слям, и Тебѣ̀ они̇̀ удосто́или вмѣ́стѣ со мно́ю по́льзоваться се́ю мое́ю Услýгою. Повѣ́рь мнѣ̀, с тако́ю я сла́достію сочиня́л сію̀ Кни́жку, что Она̀ всѣ̀ Го́рести мое́й Ста́рости оте́рла, здѣ́лав Еѐ ми́лою и Прія́тною. Призна́ймося ж, что никогда̀ у нас не сы́щется дово́льно Похва́л для Премýдрости[26]. У Сей достохва́льной Госпожи̇̀, если кто слýжит, таково́му вся Жизнь Здѣ́латься мо́жет сно́сною. Мно́го я уже и говори́л, и впред говори́ть ста́ну о Друго́й Мате́ріи. Но сіе Сочине́ніе с осо́бенным прошý̀ приня́ть Усе́рдіем. Я здѣ́лал сіе Разгово́ром, а Бесѣ́дующею Персо́ною вы́вел не из каки́х Дре́вних Баснословных Старико́в, но Приро́днаго На́шего Старика̀ Като́на, дабы̀ Рѣ́ч моя тѣм са́мым имѣ́ла Ва́жности бо́льше. С Като́ном разгова́ривают еще Двѣ̀ Персо́ны, удивля́ясь, что Он Ста́рость толь великодýшно сно́сит. В про́тчем, естли̇̀ тебѣ̀ пока́жется, что Като́н в мое́м Разгово́рѣ искýснѣе размышля́ет, не́жели в со́бственных свои́х Сочине́ніях, то прошý̀ То́е положи́ть на Щет Гре́ческаго Язы́ка, к кото́рому, всѣ̀ зна́ют, что Он был превели́кій в Ста́рости Охо́тник. Бо́льше продолжа́ть не хочý̀. Вот тот Час все моѐ о Ста́рости Мнѣ́ніе Като́новою Рѣ́чью откро́ется.

РАЗГОВО́Р
О
СТА́РОСТИ.

БЕСѢ́ДУЮЩІЕ ЛИ́ЦА:
Като́н, Ле́ліус[27], Сціпіо́н[28].

СЦІПІО́Н. Мы О́ба удивля́емся Ча́сто Премýдрым твои́м во все́м Постýпкам, Ба́тюшка Наш. Но всего̀ нам удиви́телнѣе смотрѣ́ть на То, что твоя̀ Ста́рость никогда̀ не́ была для тебе тяже́лою, кото́рая для Про́тчих Старико́в Го́рестною и не удобоноси́мою ка́жется Горо́ю[29].

КАТО́Н. Вы, Дѣ́ти, удивля́етесь тако́му Дѣ́лу, кото́рое, по мое́му Мнѣ́нію, не вели́кой Трýдности сто́ит. А вот Причи́на: естли̇̀ кто И́стиннаго свое́го

Ща́стія Внутрь себѐ и в Та́йностях Се́рдца своего̀ не и́щет и не имѣ́ет, таково́му и молодо́й Вѣк тя́жестен. А одаре́нный сим И́стинным Добро́м никогда̀ не ро́пщет на Добропоря́дочныи и непреобори́мыи Зако́ны Есте́ственныи. Тако́в Зако́н есть во-пе́рвых Ста́рость. Всяк Ея дожда́ть жела́ет. А получи́в Еѐ, жа́луется. Таково́е-то на́ше Непостоя́нное Дура́чество. Ах! – гово́рят, – Мы и не усмотрѣ́ли, как состарѣ́лись! Пе́рвѣе то разсудить: кто их принуждает ошибаться? Ошибка их в том состоит, будьто Старость за Моло́достію на гара́зда скорѣ́йшем Жеребцѣ́ поспѣша́ет, не́жели Мо́лодость за Дѣ́тскими Лѣта́ми[30]. Друго́е то, естли́ бы они до́жили не до 80, но до 800 лѣт, скажѝ пожа́луй, чем бы их Ста́рость ле́гче здѣ́лалась? Сло́во в Сло́во и в то Вре́мя Долгоде́нствіе мину́ется, оставив Глу́паго Старика без всякаго Утѣше́нія. И так естьли вам моя Му́дрость удиви́тельна (Дай Бог, чтоб вы не ошиблись, а я бы досто́ин был прозываться Му́дрым), в сем Она состоит, что я Есте́ственным Уста́вам, как са́мому Бо́гу, повину́юсь и не проти́влюсь. Да и не могу никогда повѣ́рить, будьто бы Приро́да, нерачи́тельный Про́мысл об оконча́ніи на́шей Жи́зни имѣ́ла, распорядив хорошо̀ одну то́лько Мо́лодость с Отро́ческим Во́зрастом. В сем бы Она подобна была неиску́сному Коме́дій Сочинителю, кото́рый крайняго Попече́нія не прилага́ет о послѣ́днем Дѣ́йствіи, дабы тѣм вся его Ба́сня каза́лась хоро́шею. Да и нельзя́ ж без тово, чтоб не быть како́му ни есть Оконча́нію. Мы то́е ж са́мое ви́дим на Плода́х Лѣсны́х и Полевы́х, Вре́мя и Зрѣ́лость дѣ́лает их Дря́хлыми и Сла́быми. И о сем Мудрому Человѣку тужи́ть не до́лжно, а и́наче бу́дет Он из Числа тѣх Исполи́нов, кото́рыи проти́ву Бога Войну̀ имѣ́ют[31].

Ле́ліус. Да Ты ж нас весьма̀ одолжи́ш, Ба́тюшка, естьли пре́ждевре́менно нас наста́вишь, каки́м О́бразом нам поступа́ть в сих тя́жестных Лѣта́х? По кра́йней Мѣ́рѣ надѣ́емся и мы когда́сь быть Старика́ми.

Като́н. Изво́льте. Ско́лько могу̀. Ча́сто мнѣ́ дово́дилось быть в Компа́ніи с мои́ми Рове́сниками; вить вы зна́ете, что Молоде́ц с Молодцо́м, а Стари́к лю́бит обраща́ться с Старика́ми. Ча́сто дово́дится слы́шать их Жа́лобы на Ста́рость не то́лько от Просты́х, но и от Сена́торскаго О́рдина Старико́в[32]. Онѝ жа́луются, что Ста́рость лиши́ла их Молоде́цких Сластолю́бій[33], без кото́рых Живо́т свой Сме́ртію почита́ют. Лиши́ла их Почте́нія в Собра́ніи тѣх, кото́рыи их пре́жде почи́тывали. Но, мнѣ ка́жется, онѝ обвиня́ли Неви́нное. Вить если́ бы сему̀ Ста́рость была̀ Причи́ною, то ж са́мое и со мно́ю бы здѣ́лалось, и с про́тчими Глубо́ких Лѣт Людьмѝ, в кото́рых я на Ста́рость Ропта́нія не примѣ́тил. Онѝ не ту́жат, свободи́вшись от Уз Сластолю́бія, и Почте́нія от свои́х не лише́нны. Но всѣх сих Жа́лоб Исто́чником есть Нрав наш, а не Лѣта̀. Возде́ржным, Ла́сковым и Человѣколю́бным Сердца́м сно́сно и в са́мой Ста́рости живе́тся, а Оби́дливость и Немилосе́рдіе во вся́ких Лѣта́х нестерпи́мое.

Ле́ліус. Са́мая Пра́вда. Но, мо́жет ста́ться, поду́мает Ктось, что твоя̀ Ста́рость сно́сна тебѣ̀ для твоего̀ Бога́тства и Ра́нку. А вить сего̀ всѣм имѣ́ть не возмо́жно.

Като́н. Пра́вда, что и в сем есть нѣчтось ма́ло Посо́бія, но са́мыи гла́внѣйшіи Причи́ны не в том состо́ят. Я здѣсь вам так отвѣча́ть ста́ну, как Аѳи́нской Генера́л Темісто́кл[34]. Он спо́рил с нѣкоторым Плу́том, кото́рый ему̀ хотѣ́л доказа́ть, что О́ной Генера́л Сла́ву себѣ̀ сниска́л не чрез свои́ Досто́инства, но за то, что в сла́вном роди́лся Оте́чествѣ. "Переста́нь, пожа́луй, – сказа́л Военача́лник. – Не просла́вился бы я никогда̀, тобо́ю бу́дучи, да и твоѐ Се́рдце не принесло́ б тебѣ̀ Похвалы̀, хотя́ бы ты моим Земляко́м был". Так мо́жно сказа́ть и о Ста́рости. Пра́вда, что не без Доса́ды Она̀ в послѣ́дней Нищетѣ́ и Му́дростію Одаре́нному Человѣку, но для Бездѣ́лника несно́сна Она̀ и средѣ́ са́маго Изоби́лія. Любе́зные Дѣ́ти! Без сумнѣ́нія, са́мая наде́жнѣйшая для Ста́рости есть Защи́та – Успѣ́х в Че́стности или Добродѣ́тели. Она̀, во всю Жизнь наблюда́ема, наконе́ц по Долговре́менности прино́сит Удиви́телные Плоды̀ и в са́мои по́здой Вѣ́к не отѣ́млемые. И сіе Одно̀ Чего̀ сто́ит? А сей уже Плод несравне́нно бо́льшій, когда̀ Человѣ́ку Со́вѣсть представля́ет, что Он прове́л Жизнь добропоря́дочно и в Услу́гах для Бли́жних свои́х. Ту́т-то Он услажда́ется Вну́тренним Удово́лствіем. Вы зна́ете Макси́ма[35], что води́л А́рмію во вре́мя Аннiба́лового[36] на Рим нападе́нія. Я, Моло́дчиком бу́дучи, так сего Старика̀ люби́л, как свое́го Ро́дственника. Он имѣ́л Взор ва́жной, но Его̀ Ва́жность была̀ раствоpе́нна Ла́сковостію. Не отмѣни́лся ж он и под Ста́рость. Пра́вда, что я его на́чал знать, когда̀ Он еще не о́чень был стар, одна́ко ж в глубо́ких Лѣта́х. В Год я роди́лся по́слѣ того̀, как Он Пе́рвой раз здѣ́лан Ко́нсулом, а как уже он в Четве́ртой раз стал Ко́нсулом, я Моло́дчиком на́чал служи́ть под Его̀ Предводи́телством в А́рміи, отку́ду мнѣ̀ Путь на́чал открыва́ться ко вступле́нію на Че́сти. Но, оста́вив ли́шніи Обстоя́телства, сей Стари́к отправля́л Войну̀, бу́дьто молодо́й Человѣ́к, и Аннiба́лово Ю́ношеское Бѣ́шенство, не хотя́ дать с ним Бата́ліи, разу́мно приводи́л в Безси́ліе. О чем Знако́мец мой, Проро́к Э́нніус, так написа́л:

"Оди́н Человѣ́к чрез Ко́сность спас Оте́чество: не смотря́, что Его браня́т, дѣ́лал, что в По́льзу, и сіѐ-то Дѣ́ло расти́т ему̀ Вѣ́чную Сла́ву"[37].

С како́ю ж Бо́дростію и Ра́зумом отобра́л Он Го́род Та́рент[38]? Я сам слы́шал, как Комендáнт[39], потеря́в Го́род и убира́ясь в За́мок, с Хвастовство́м сказа́л: "Мнѣ̀ ты благодари́ть до́лжен за взятьѐ Го́рода". Что ж ему наш Макси́м отвѣча́л? "Са́мая Пра́вда, – смѣючи́сь, сказа́л, – нелзя́ бы мнѣ̀ ника́к доста́ть, естьли́ б ты не потеря́л". Изряднѣ́йшій был Военача́лник, но ниче́м не Ху́же был и Градонача́лник, защища́я вну́тренное Благосостоя́ніе, ско́лько Сил Его ста́ло. А ка́к уже здѣ́лался Нача́лником в Прорица́тельном Коллегіу́м, без ко́их Совѣ́та и Предвѣща́нія никако́е зна́тное в О́бществѣ Дѣ́ло не всчина́лось, дерзнове́нно было гово́рит, что Одно̀ то́е Дѣ́ло Благослове́нное и с Бо́жіею происхо́дит По́мощію, кото́рое Обще́ственному посо́бствует Благоща́стію, и напроти́в того. Мно́го Пречестных Ка́честв примѣ́тил я в сем Му́жѣ, но ничто̀ так в нем не Удиви́телно, как То́е, сколь Великоду́шно поне́с он Смерть своего̀ Сы́на, Человѣ́ка Зна́тнаго и Лѣ́т уже таки́х, в кото́рых избира́ются в Ко́нсулы[40]. Есть и тепе́рь спи́санна

Надгро́бная Рѣч Его, им сами́м гово́ренная в Похвалу̀ Уме́ршаго, по Обыкнове́нію[41], кото́рую естьли̇̀ взять чита́ть, нелзя̀ не плю́нуть на Уче́ных[42]. Но Сей Муж не в Пу́бликѣ только вели́к, Он в Дома́шнем своем Уголку еще больше. Кака́я его Рѣчь? Како́е Наставле́ніе? Како́е Зна́ніе в Дре́вностях? Како́е Поня́тіе в Права́х Предвѣща́телнаго Коллегіу́м? И уче́н же был сто́лько, ско́лько Ри́мской Шля́хтѣ прили́чно. Всѣ Вои́нскіи Похо́ды, как Чужестра́нныи, так и Ри́мскіи, наизу́ст знал. Его я Рѣчью в то вре́мя толь гарячѐ наслажда́лся, будьто бы я знал, что по Сме́рти его не науча́ться мнѣ от кого̀ друго́го, так и здѣлалось. К чему́ ж я столь мно́го наговори́л о Макси́мѣ? К тому̀, что, как са́мы ви́дите, Грѣх сказа́ть, бу́дьто бы такова́я Ста́рость была̀ Бѣ́дная. Но не всѣм же быть Военача́лниками и Градонача́лниками[43]. Не всѣм утѣша́ться торжестве́нным Побѣ́д Воспомина́ніем. Есть еще Безмо́лвная и така́я Ста́рость в тѣх Людя́х, ко́и Споко́йно, Чисто и в особли́вом Поря́дкѣ Жизнь свою про́жили. Тако́в был (слы́шно) Плато́н. О Нем пи́шут, что в 81-м Жи́зни своей Году̀, слага́я Кни́ги, У́мер. Тож пи́шут и об Исокра́тѣ[44], что и сей в 94-м году̀ сложи́л Кни́гу[45], а жил по́слѣ того еще 5 лѣт. Учи́тель же его Лео́нтін[46] 107-м лѣт пережи́л, непреры́вно в свое́м Дѣлѣ упражня́ясь. А как спроси́ли у Него̀: "Заче́м тебѣ̀ хо́чется толь до́лго жить?" "Длячего́ ж, де, не хотѣ́ть? Менѐ Ста́рость ни в чем не обижа́ет". Пресла́вный Отвѣ́т, и Уче́ному Человѣку прили́чный. А безу́мныи Лю́де свои́ со́бственныи Поро́ки и свою́ Вину̀ слага́ют на Неви́нную Ста́рость. Не дѣлал сего̀ неда́вно помяну́тый мно́ю Э́нніус. Вот его Рѣчь! "Конь, кото́рой рыста́л на Пу́бликѣ с Вы́игришем, тепе́рь в Ста́рости опочива́ет"[47]. Ви́дите, кому̀ свою Ста́рость уподобля́ет[48]. Но, минова́в ли́шніи о нем Обстоя́телства, одно̀ то скажу̀, что, бу́дучи в Семи́десяти Лѣта́х (сто́лько всего̀ жил он), толь великоду́шно нес Два не Удобоноси́мыи, по Людско́му разсужде́нію, Бремена̀, а и́менно: Нищету̀ и Ста́рость, что о́ными почти, как Игру́шкою, забавля́лся. А естьли̇̀ взять в Ра́зум, то мо́жно найти́ть Четы́рѣ Вины̀, для кото́рых Ста́рость Людя́м пока́зывается бѣ́дною. 1-я. Что отво́дит от Дѣл. 2-я. Что Тѣ́ло приво́дит в Сла́бость. 3-я. Что лиша́ет всѣх почти̇̀ Сла́достей тѣле́сных[49]. 4-я. Что не дале́че от Сме́рти. Си́и Четы́рѣ Ея̀ Ви́нности си́льны ли и справедли́вы? Естьли вам Нра́вится, разбере́м вся́кую из них. 1. Отво́дит, гово́рят, Ста́рость от Дѣл! Хорошо̀, от Каких Дѣл? От тѣх ли, что Молоды́и Лю́де Тѣле́сною Крѣ́постью произво́дят? Ра́звѣ ж для Старико́в не оста́лось никаки́х Дѣл, не Тѣле́сною Крѣ́постью, но Си́лою Ду́ха приуготовля́емых? Так поэ́тому Макси́м[50] ничево не дѣлал? Пра́зден был и Па́вел[51], Оте́ц Сціпіо́нов, Тесть моего Любе́знаго Сы́на, и про́чіи Старики̇̀, как напримѣ́р Фабри́цій[52], Ку́ріус[53], Корунка́ній[54], защища́я О́бщее Благосостоя́ніе Си́лою Совѣ́та и Ра́зума, ничево̀ не дѣлали? Кла́вдій[55] наш не то́лько стар, но и слѣп был, одна́к, находя́сь в Засѣда́ніи Сена́тском, как то́лько почу́вствовал, что Мнѣ́ніе Чле́нов скло́нно к Ми́ру и Сою́зу с Короле́м Пи́рром[56], дерзнове́нно сказа́л Слѣ́дующее: "Куда̀ ва́ши Умы̀ на́чали упада́ть? Они, ка́жется, не́ были столь сла́бы и По́длы"[57].

Нахо́дится его цѣлая Рѣчь, кото́рую говори́л в Сена́тѣ 17-го лѣта по́слѣ втора́го своего Ко́нсулства, кото́рое в 10 лѣт пе́рвому послѣдовало, бы́вши пре́жде Ко́нсулства Полиціиме́йстером[58]. По сему̀ ви́дно, что он во Вре́мя Войны̀ с Короле́м Пи́рром гора́зда был Стар. Но так то́чно Пре́дки на́ши Свидѣтелствуют. Ви́дите, что напра́сно вину́ют Ста́рость, бу́дьто она̀ отво́дит от Дѣл. Они̇̀ так ошиба́ются, как тот, кото́рой про Корабе́льнаго Прави́теля ду́мает, что он пра́здно сиди́т, а рабо́тают то́лько тѣ, что ла́зят по Вере́вкам, бѣгают по Краям, выкида́ют на Днѣ Стечь. Пра́вда, что он, смотря̀ на Ка́рту, не дѣлает тово, что Матро́зы, но вмѣсто того гора́зда важнѣ́йшее отправля́ет. Са́мыи Гла́внѣйшіи Дѣла̀ не от Тѣле́сной Прово́рности родя́тся, но Совѣ́т, Изобрѣтеніе, Поня́тіе – вот Мать их! А сих Дарова́ній Ста́рость не то́лько не лише́нна, но Час от Часу̀ в Ней возраста́ют. Неуже́ль вам ка́жется, что я, бы́вши Солда́том, Полко́вником, Генера́лом и Ко́нсулом[59] в ра́зных Похо́дах, тепе́рь приостанови́лся в Дѣла́х? Ника́к. Я Сена́ту как поступа́ть предпи́сую и заблаговре́менно предлага́ю, каки́м О́бразом Войну обяви́ть Респу́бликѣ Карѳаге́нской и тѣм уничто́жить всѣ Ея Худы́я Намѣ́ренія. И пото́ль о ней безпоко́иться не преста́ну, пока̀ Ея̀ не уви́жу разоре́нія, кото́рую Побѣ́ду, о когда́ б Милосе́рдный Бог для твоего, Друг мой Сціпіо́н, Предводи́телства побере́г! Жела́ю, чего Дѣд твой не додѣ́лал, дабы ты доко́нчил. Вот уже 33 год, как он умер, но Па́мять толи́каго Му́жа умере́ть не мо́жет у всѣх Пото́мков. За Год пре́жде мое́го Полиціиме́йстерства у́мер, а Девятью̀ года́ми по́слѣ мое́го Ко́нсулства, бу́дучи в Друго́й раз Ко́нсулом[60], а мои́м в сем Чину̀ Това́рищем, но естли́ б до́жил и до́ ста Лѣт, как вам мни́тся, могл ли бы Он ока́евать свою̀ Ста́рость? Пра́вда, что не мо́жно б ему в Па́ртіи ѣ́здить, Ружьем и Са́блею владѣ́ть[61]. Ка́к же? Совѣ́том, Прожéктами, Наставле́ніем, вот чем бы Он по́льзовал! И в сем-то естьли́ бы Старики̇̀ не си́льны бы́ли, то На́ши Пре́дки никогда́ бы Гла́внѣйшаго Совѣ́та не назва́ли Сена́том, то́ есть Старшино́ю[62]. Та́кож и в Лакедемо́нской Респу́бликѣ, кото́рыи высоча́йшим Правле́ніем за́няты, как дѣйстви́тельно Старика́ми нахо́дятся, так и тѣм же И́менем называ́ются[63]. Взгля́ньте, если хоти́те, на Чужестра́нныи Наро́ды. По спра́вкѣ узна́ете, что знатнѣ́йшіи Респу́блики через Моло́дчиков к паде́нію приведены̀, а чрез Стариков в Пе́рвое Благосостоя́ніе возврати́лись. Вспо́мните то, что на Коме́діи бы́ло предста́влено. Одна̀ Персо́на спра́шует так: “Скажи̇̀, пожа́луй, как вы так ско́ро потеря́ли О́бщество, да ещѐ цвѣту́щее О́бщество?” А друга́я Персо́на, между про́тчим, так Отвѣча́ет: “Прояви́лись, де, Новомо́дныи у нас Градонача́лники, Вѣтренныи Моло́дчики”[64]. Ви́дите, что сро́дная цвѣту́щим Лѣта́м Безразсу́дность так, как Съди́нам Прозорли́вость. Пра́вда, что у Старико́в Па́мять слабѣ́ет. Но по большо́й Ча́сти у тѣх, что с Приро́ды ту́пы и о ней не стара́ются. Темисто́кл все Аѳи́нское Шляхе́тство по И́мени знал, и не ду́маю, что он, состарѣ́вшись, называ́л того Ѳомо́ю, кто был Дими́тріем[65]. Повѣ́рьте, что я не то́лько всѣх Ны́нѣшних Дворя́н зна́ю, но и Отцо́в и Дѣдо́в их. И хотя̀ ча́сто чита́ю на Гроба́х На́дписи, что, по О́бщей Посло́вицѣ, бу́дьто вреди́т Па́мяти[66], одна́к не опаса́юсь. Они̇̀ мнѣ Уме́рших

напа́мятывают. Я еще ни об одно́м Старикѣ́ не слыха́л, чтоб он позабы́л то Мѣ́сто, гдѣ́ зары́л Сокро́вище. Все по́мнят, если о чем стара́ются. Напримѣ́р, за кого̀ они́ в Судѣ́ поручи́лись, кто их Должни́к, кто Заимода́вец? А что ж уже сказа́ть о Знатнѣ́йших, или в Права́х иску́сных, или Уче́ных Старика́х[67]? Сколь мно́го они по́мнят! Не отхо́дит Приро́дная Острота̀ от Ста́рости, если она̀ постоя́нна в сво́й Скло́нности и Трудолю́біи. Остае́тся ж сія Острота̀ не то́лько в Высокочино́вных, но и в тѣ́х Старика́х, ко́и Пра́здно живу́т и споко́йно. Софо́кл[68], напримѣ́р, в глубоча́йшей Ста́рости сочини́л Траге́діи[69]. Каза́лось, бу́дьто он не ради́т о Хазя́йствѣ. Длятого Сыновья̀ проси́ли на его в Судѣ́, чтоб он по Права́м отрѣше́н был от Домострои́телства как Сумозбро́д. Стари́к, взяв с собо́ю неда́вно сочине́нную Шту́ку[70] и прише́д пред Су́ддей, прочита́л пред ними. "Как вам ка́жется, Господа̀ Су́дьи, – спроси́л престарѣ́лой, – си́ мои̇̀ Рѣ́чи Сумозбро́дом ли па́хнут?" И так свободи́лся от Приговору[71]. Скажи́те ж, могла́ ли Ста́рость пресѣ́чь Скло́нность его̀ к Уче́нію? Тож ви́дим во мно́гих про́тчих Уче́ных Людя́х, как-то в Гоме́рѣ[72], Питаго́рѣ[73], Плато́нѣ[74], Демокри́тѣ[75], в Діоге́нѣ[76], кото́раго вы и са́ми вида́ли в Ри́мѣ[77]. Во всѣ́х сих Му́жах Любо́вь к Му́дрости толь до́лгая была̀, ско́лько бы́ло их Жи́зни. Да и кро́мѣ сей Боже́ственной Скло́нности, могу̀ вам на И́мя сказа́ть тѣ́х Хазя́ев Ри́мских, Сосѣ́дов и Знако́мцов мои́х, без кото́рых почти́ никака́я важнѣ́йшая Рабо́та на Поля́х Саби́нских не быва́ет. Без них ни сѣ́ют, ни Плодо́в не збира́ют, ни свозя́т, хотя̀ то им в сем и диви́ться ме́нше до́лжно затѣ́м, что нѣ́т тако́го Старика̀, чтоб он не ча́ял Го́да пережи́ть. Одна́ко ж они̇̀ и в тѣ́х Дѣла́х трудя́тся, кото́рыми зна́ют, что им совсѣ́м не по́льзоваться. Напримѣ́р, сѣ́ют Деревья̀ для Пото́мков, и если его спроси́ть: "Для кого̀ ты, стар бу́дучи, сѣ́ешь?" – Отвѣча́ет: "Кому̀ Бог дасть. По Его̀ свято́й во́лѣ я все сіѐ имѣ́ю от Пре́дков, а сам оста́влю для Пото́мков". Не о́чень мнѣ́ нра́влятся нѣ́котораго на́шего Коме́дій Сочини́теля Слова̀ Слѣ́дующіи: "Ах, Ста́рость! Хотя́ бы твой Прихо́д во всем ино́м был для нас не бѣ́ден, однак дово́льно и той Го́рести, что, до́лго живучи̇̀, ча́сто принужде́нны ви́дѣть то, на что смотрѣ́ть не хо́чется"[78]. Пра́вда; а мо́жет быть ча́сто и тако́е, чего хо́чется. Бу́дьто ж и Мо́лодость одно̀ то́лько то ви́дит, что Ей Нра́вится. Но Он еще ху́же гово́рит в Слѣ́дующем: "Да и то в Ста́рости за са́мое Го́рестнѣйшее почита́ю, чу́вствовать то, что Стари́к Вся́кому несно́сен"[79]. Нѣ́т! Лу́чше сказа́ть Прія́тен, не́жели несно́сен! Че́стныи Старики̇̀ лю́блят Добросерде́чных Молодцо́в, и Почте́ніем, от них воздава́емым, облегча́ется Ста́рость их. Ра́вным О́бразом Лю́де молоды́и ра́ди у Старико́в слу́шать Наставле́ніе, веду́щее их к Любвѣ́ Добронра́вія[80]. Я чу́вствую, что не ме́нше я вам Прія́тен, как вы мнѣ́. Тепе́рь понима́ете ли, что Старики̇̀ без Дѣ́ла не живу́т? Они̇̀ никогда̀ не гуля́ют, всегда̀ труждаясь в том, к чему̀ в Проше́дших Лѣ́тах скло́нны бы́ли. А то ж еще что значи́т, что и приобуча́ются чему̀-нибу́дь? Соло́н[81] Законода́вец сам хва́лится, что его Ста́рость ежеде́нно что-нибу́дь Но́вое понима́ет[82]. Я и сам Гре́ческому Язы́ку Стариком обучи́лся, утоли́в мою̀ Охо́ту, как долговре́менную Жа́жду, дабы̀

само́му мнѣ мо́жно чита́ть тѣ вели́ких Мужéй Примѣ́ры, кото́рым Житіѐ мое сооб́разное ви́дите. Слыхал я, что Сокра́т то́ же здѣ́лал в Му́зыкѣ, обучи́вся на Лю́тнѣ[83]. Хотѣ́лось бы мнѣ и в сем подража́ть Дре́вним, но что до Гре́ческаго Письма̀ надлежи́т, то́чно и отдѣ́лался.

2. Повѣ́рьте, что я и в Ны́нѣшнее Вре́мя не тре́бую Си́лы Молоде́цкой.

(Погово́рим о Второ́й Ея Ви́нности, бу́дьто Ста́рость Тѣ́ло приво́дит в Сла́бость). Так, как Молодцо́м бу́дучи, не жела́л Си́лы Воло́вой или Медве́жей. Ско́лько Бог влил Си́лы Человѣ́ку, тѣм до́лжно по́льзоваться, а сверх Мо́чи не ду́ться. Мо́жно ли него́днѣе Сло́во вы́блевать, как Боре́ц Міло́н[84] что сказа́л? Он был уже Стар и, уви́дя борю́щихся Борцо́в на Позо́рѣ, взгля́нув на свои̇̀ руки, сказал, запла́кавши: "Ах, Ру́ки! Пра́вда, что вы уже омертвѣ́ли". Скажи̇̀, Глупе́ц, лу́чше, что не столь твои́ ру́ки, как Се́рдце[85] есть Него́дное. Просла́вился ты рука́ми да Гру́дью твое́ю, а не самы́м собо́ю, то́ есть не Душе́ю твое́ю. Не таковы́х Мы́слей бы́ли сла́вныи на́ши вышепомяну́тыи Сена́торы[86]. Они̇̀ Шляхе́тству предпи́сывали Зако́ны, а Острота̀ Ра́зума их до послѣ́дняго издыха́нія простира́лась. Рѣчь простира́ть до Наро́да, пра́вда, что чу́ть ли не тяжела̀ сія̇̀ До́лжность для Старика̀, потому̇̀ что она̇ не то́лько до Мы́слей, но и до Тѣле́снаго Сложе́нія каса́ется. Коне́чно, Зво́нкость в Го́лосѣ не зна́ю как-то я́сная и у Старико́в, и я по сію̇ По́ру Ея не потеря́л в толи́ких, как ви́дите, Лѣта́х. Одна́ко ж Старику̇̀ прили́чно ти́хо и без Кри́ку Рѣчь весть, она̇ ча́сто сама̇ нахо́дит свои́х Слы́шателей, если бу́дет Бога́та, Че́стна и Кро́тка. А когда̇ сам Ея̇̀ проговори́ть за Ста́ростію не в Си́лах, мо́жно приказа́ть таки́м Молоды́м Людя́м, как вы: и что ж прія́тнѣе, как быть Старико́м, усе́рдными Молодца́ми окруже́нным? Неуже́ль для них и тако́й Си́лы не оста́лось, чтоб мо́жно им Молоды́х Люде́й научá́ть, наставля́ть и ко всѣм че́стным Услу́гам[87] приводи́ть? А что ж Пречестнѣ́е сего? Признаю́сь, что я за щасли́вых почита́л обои́х твои́х Пре́дков Сціпіо́нов[88] и обои́х Дѣдо́в твои́х[89] в то Вре́мя, как они́, быва́ло, поха́живают, Толпо́ю Че́стных Ю́нош окруже́нны. Не пра́во мы разсужда́ем, когда̇ ду́маем, что Учи́тель како́й-либо Че́стной Нау́ки затѣм стал Худ, что Стар и Слаб. Да и са́мой сей Сла́бости по большо́й Ча́сти Вино́ю быва́ет безпу́тная Мла́дость. Она̇ поруча́ет Ста́рости Тѣ́ло, изнури́в о́ное Вене́рою и Ро́скошью. Перси́дскаго Мона́рха Ки́ра Рѣчь есть в Кни́гѣ Ксенофо́нтовой[90], кото́рую Он перед Сме́ртью Говори́л к Сыновья́м свои́м. Он был о́чень Стар[91], одна́к, де, я никогда̇ не чу́вствовал, чтоб моя̇ Ста́рость здѣ́лалась слабѣ́е Мла́дости. Я Ма́лчиком по́мню одного̇ Сена́тора[92]. Он по́слѣ втори́чнаго Бытія̇ своего Ко́нсулом в 4 года поста́влен был Первосвяще́нником и отправля́л сію̇ До́лжность 22 го́да, а был столь в Глубоча́йших Лѣта́х крѣ́пок, как Молодо́й. О себѣ́ само́м не к ста́тѣ мнѣ ска́зывать, хотя сіе на́шим Лѣта́м и дозволя́ется. В Гоме́ровых Кни́гах ча́сто проповѣ́дует свои̇ Добродѣ́тели Стари́к Не́стор[93]: сіе̇ для него прости́тельно затѣм, что он уже тре́тый Вѣ́к Человѣ́ческій выжива́л. Он говори́л Пра́вду, и нельзя̇ было̇ Его поче́сть за Хвастуна̇ или за Болтуна̇. Не допуща́ла о сем ду́мать Рѣчь Его, кото́рая, по Свидѣ́телству Гоме́рову, сладча́е Ме́да от Уст

Его проистека́ла[94]. Сія Сла́дость не от Тѣле́сных Сил рожда́ется. И Вожд Гре́ческих Во́йск Агамемно́н[95] не Хра́брых Ахилле́сов[96], но сла́бых Не́сторов де́сять у себя имѣ́ть жела́ет, и если б их имѣ́ть мо́жно, без сомнѣ́нія бы послѣ́довало скоря́е разоре́ніе Го́рода Тро́и[97]. Тепе́рь ста́ну говори́ть о Себѣ́. Мнѣ́ О́троду 84-той год. Пра́вда, что я не могу̀ сказа́ть то, что сказа́л о себѣ́ вышепомяну́тый Кир, одна́к са́мы ви́дите, что меня Ста́рость не совсѣ́м изнури́ла. Дово́льно у меня си́лы на то, чтоб отправля́ть Сена́тскіи Дѣла̀, имѣ́ть публи́чно Рѣ́чь к Наро́ду, служи́ть мои́м Одноро́дным и Чужестра́нным Друзья́м, защища́ть свои́х Фавори́тов. И я не зна́ю, с каковы́м то́лко[м] Лю́де похваля́ют Стари́нну Посло́вицу сію: если́, де, до́лго быть Старико́м жела́ешь, то станови́сь завре́менно. Для мене лу́чше коротѣ́е Ста́рость, не́жели зара́нѣе, и еще до сих Пор никогда̀ мене никто не заста́л без Дѣ́ла. Пра́вда, что я не сто́лько си́лен, ско́лько кто-нибу́дь из вас Двои́х. Да и вы не сто́ль Дю́жы, сколь Капита́н де По́нто[98]. Неуже́ль затѣ́м Он лу́чше вас? Не вели́кая Ну́жда быть Дю́жым, если кто по Мѣ́рѣ свое́й Мо́чи надува́ется. Ска́зуют, что помяну́тый Боре́ц Мило́н в Гре́ціи цѣ́лаго Вола̀ чрез всю Пло́щадь в Че́тверть Верстѝ на плеча́х перетаска́л. Что ж для тебе лу́чше? Крѣ́пость ли сего Богатырѝ, или Си́ла Вну́тренняго Поня́тія[99], каково́е было̀, напр[имѣр], в Се́рдцѣ Пиѳагоро́вом[100]? Прито́м Си́ла Тѣле́сная есть Добро̀ мимоходя́щее: по́лзуйся, поко́ль есть, пройшло́ ли, не тужѝ. Неуже́ль Молодцѝ за Отро́чеством тужи́ть до́лжны? и за Мо́лодостію тѣ, что полѣтня́е? Бог расположи́л Вѣ́к Человѣ́ческій так, как Путь, и вся́кой Во́зраст имѣ́ет свое Тече́ніе. Младе́нчество безси́льное, Ю́ношество необу́зданное, Му́жество пова́жное, а Ста́рость во все свое Вре́мя по Приро́дѣ в нѣ́которой Зрѣ́лости, бу́дьто Плодѝ, нахо́дится. Я ду́маю, слыха́л ты, Сціпіо́н, что дѣ́лает тепе́рь твой пріятель Коро́ль Масіни́сса[101], Стари́к Лѣ́т 90. Он в доро́гѣ, когда̀ пѣ́шій поше́л, не на́добно ему Коня̀, а если́ на Коня̀ сѣ́л, не сла́зит с него̀: никако́й Дождь, никака́я Сту́жа не прину́дит ево надѣ́ть Ша́пку, сух весьма̀ тѣ́лом[102], всѣ Короле́вскіи До́лжности сам отправля́ет. Посему̀ ви́дно, что Трудолю́біе и Воздержа́ніе мо́жет нѣ́сколько приберечь пре́жних сил и в са́мой Ста́рости. Ста́рость, де, безси́льная! Не спо́рю! Никто ж от Старика̀ си́лы и не тре́бует. И так са́мы Зако́ны уволня́ют Ста́рость от тѣх Зва́ній, кото́рых нельзя̀ несть без тѣле́сной Си́лы[103]. И не то́лько к невозмо́жному, но и к са́мому возмо́жному нас не ну́дят. Мно́гіи, де, Старикѝ так сла́бы, что не то́лько Общенаро́дной како́й До́лжности, но со всѣ́м тѣ́м в Хазя́йствѣ́ и в Пропита́ніи свое́м ничево̀ исправля́ть не могу́т. Пра́вда! Да до́лжно ж знать, что сія Порчь не одно́й Ста́рости есть сво́йственна, но вспло́шь простира́ется до Человѣ́ческой Не́мощи. Ты зна́ешь, сколь был Здоро́вьям слаб Сын Сціпіо́нов[104], кото́рый тебе за Сы́на себѣ́ при́нял, и если́ б ему сіе не помѣша́ло, коне́чно б он был Вторы́м Ри́мским Свѣти́лом послѣ́ Отца̀, потому̀ что, кро́мѣ Душе́вной Благоро́дности, был Уче́ніем дово́лнѣе Отца̀. Чего́ ж сему̀ диви́ться в Старика́х, когда̀ и Молодыи Лю́де сего убѣжа́ть не могу́т? На́добно, Любе́зные Дѣ́ти, боро́ться с Ста́ростью, как з Болѣ́знію, а недоста́тки Ея̀

награжда́ть радѣ́ніем. Смотрѣ́ть Здоро́вья, умѣ́ренное имѣ́ть Трудолю́біе, ѣсть и пить сто́лько, чтоб попра́вить, а не обремени́ть тѣлы́шко, тож и о Душѣ́ стара́ться еще бо́льше до́лжно, а если́ Она̀ без прили́чной себѣ́ Пи́щи остае́тся, то под Ста́рость и сама̀ прихо́дит в Сла́бость. Пра́вда, что тѣлы́шко на́ше станови́тся тяже́лѣе, если примори́ть о́ное трудо́м, но Душа̀ чем бо́льше мы́слит, тем быстропа́рнѣе дѣ́лается. В про́тчем, что надлежи́т до тѣх Старико́в, кото́рых Комедіа́лный Теа́тр [в]мѣ́сто Дурако́в представля́ет[105], то он облича́ет тѣх, ко́и легковѣ́рныи, безпамя́тныи и нерадѝвыи, а сі́и Поро́ки ро́дятся от Ста́рости нерачи́телной и Пріуны́лой, но не Про́сто от Ста́рости. Как Шаль и Сластолю́біе в Молоды́х Людя́х больш быва́ет, не́жели в Старика́х, одна́ко ж не во всѣх Молодца́х, а то́лько в Худы́х, так и Сумозбро́дная Ста́рость не во всѣх, но в одни́х то́лько Глу́пых живе́т Старика́х. И Стар, и Слѣп был помяну́тый Кла́вдій[106], но при все́м том Четырьма̀ взро́слыми Сыновья́ми, Пятьма дочерьмѝ, толь вели́ким До́мом, толи́ким Мно́жеством управля́л свои́х Фавори́тов. И не ди́вно. Всегда̀ в нем был Ум бодр, а Мы́сли, как Лук напряже́нный, и не пріуныва́л в Ста́рости. Имѣ́л Власть не то́лько в Совѣ́тах, но и в Повелѣ́ніях. Боя́лись его Рабы̀, опаса́лись Дѣ́ти, всѣм был люби́мый. Живо́й был в том До́мѣ Обы́чай и Поря́док Отцо́вскій, а в сем-то и состо́ит Почте́нная Ста́рость, если сама̀ свою́ Честь защища́ет, не упуща́я своей вла́сти, и, никому̀ не порабоще́нна, да́же до послѣ́дняго Издыха́нія Госпо́дствует над Дома́шними. Хвалю̀ того̀ Молодца̀, в кото́раго Се́рдцѣ есть нѣ́что Старика́м Прили́чное, и Старика̀, в ко́ем нѣ́чтось есть Ю́ношеское; тако́в Человѣ́к тѣ́лом под Ста́рость осла́бнет, но не Душе́ю. Тепе́рь я Кни́гу сочиня́ю[107], в Ней запи́сую всѣ́ Дре́вности, и Рѣ́чи, гово́ренныи мно́ю о Важнѣ́йших в Сена́тѣ Дѣла́х, и разли́чных Зако́нов Си́лу собира́ю. Нерѣ́дко по́лзуюсь, чита́я Гре́ческих Писа́телей, а подража́я Ученика́м Питаго́ровым, дабы Па́мять моя не пришла̀ в сла́бость, воспомина́ю в Вечеру̀ все то, что в тот День мно́ю или ска́занно, или от друга́го кого̀ слы́шано или здѣ́лано. Вот простра́нное По́ле! Ту́т-то может Человѣ́ческій Ра́зум трудолю́бствовать. Здѣсь я, рабо́тая, невели́ку Ну́жду имѣ́ю в тѣ́лесных си́лах. Пособля́ю Друзья́м, прихожу̀ ча́сто в Сена́т, самоизво́льно сообща́ю, если мнѣ́ что Хоро́шее по до́лгом Размышле́ніи взо[й]шло̀ на Ум, и сію̀ Ва́жность доказа́телно изъясня́ю, но Си́лою Ду́ха, не тѣ́ла, а если́ б что здѣ́лать не́ был в си́лах, по кра́йней мѣ́ре в поко́ѣ сидя̀, утѣ́шусь Размышле́ніем о том, чего̀ доказа́ть не могу̀. Но не так я про́жил Жизнь, чтоб не могтѝ. В таковы́х труда́х и не усмо́триш, как подо́йдет Ста́рость, и Вѣ́к наш нечувстви́тельно и не вдруг ослабѣва́ет, но Час от Часу̀ потихо́ньку, бу́дьто воск, иста́евает.

3-е. Тепе́рь слѣ́дует тре́тяя Хула̀ на Ста́рость, а и́менно: за то̀, что она̀ лиша́ется всѣх тѣле́сных Сласте́й! О Прекра́сное Дарова́ніе! если она̀ похища́ет у нас то, что для Молоды́х Люде́й Гла́вная есть поги́бель. Вы́слушайте, Любе́зныи Дѣ́ти, стари́нную Рѣ́чь нѣ́коего Вели́каго и Пресла́внаго Му́жа[108]; она̀ мнѣ́ доста́лась в то Вре́мя, как я был под Предводи́тельством на́шего Макси́ма в Похо́дѣ под Го́родом Таре́нтом, а вот

Она: Са́мый Гла́внѣйшій Враг для Человѣ́ка живе́т в тѣ́лѣ на́шем – Бѣс плотска́го Сластолю́бія. Он слѣ́по и необу́зданно жене́т и жжет Се́рдце к Ско́тским Услажде́ніям; отсю́ду-то ро́дятся Измѣ́ны в Госуда́рствах и Разоре́нія их, отсю́ду та́йныи с Непрія́телем Перепи́ски и всѣ скры́тых и я́вных Ме́рзостей Страши́лища, а Блядуно́в, Чужело́жников и про́тчих Плотоуго́дников сей Сатана̀ родніо́хеньким есть Отцо́м. Неоцѣне́нное есть на́ше Сокро́вище Вну́тренній наш и пота́енный Человѣ́к, вли́тый нам от Бо́га[109]. Сему́ ж то Сокро́вищу Смертоно́снѣйшим Я́дом есть Сластолю́біе, и еслѝ оно̀ в Тѣ́лѣ воцари́тся, в то Вре́мя из Нещасли́вых на́ших Предѣ́лов вон изго́нится Воздержа́ніе и вся Его[110] Блаже́нная Фами́лія. А если сіе ка́жется для тебя невѣроя́тным, вообрази̇̀ себѣ́ Человѣ́ка, Сластолю́біем в Высоча́йшем сте́пени разже́ннаго. В то Вре́мя Я́сно поня́ть мо́жешь, что в са́мом Огнѣ̂ его Сладостра́стія Ум здѣ́лается совсѣ́м недѣйстви́тельным, ни к Понятію, ни к Разсужде́нію Го́дным. А если́ бы сей Прокля́тый Пла́мень на до́лгое Вре́мя продолжи́лся, соверше́нно бы в Душѣ̂ на́шей потуши́л Боже́ственную И́скру. Сію Рѣ́чь говори́л Филосо́ф Архи́та[111], разгова́ривая с Отцо́м того Самни́тянина, кото́рый вы́играл Бата́лію у на́ших Ко́нсулов[112]. При сем Разгово́рѣ был и Плато́н Аѳи́нскій[113]. Есть у меня̀ Прія́тель в Таре́нтѣ[114], по ска́зкѣ его, он все сіе слыха́л от Пре́дков свои́х. К Чему́ ж я наговори́л? А вот к Тому̀, еслѝ Стари́к лише́н Ра́зума и Му́дрости к обузда́нію Сластолю́бія, то пуска́й благодари́т Ста́рости. Она̀-то ему здѣ́лала, чтоб не́ было лю́бо то, что не к ста́тѣ всѣ́м нам. Сластолю́біе есть Яд здра́вому Совѣ́ту, Смерть Ра́зуму, Слѣпота̀ Душе́вным Оча́м и не имѣ́ет ни еди́наго Прича́стія со Свѣ́том. Прехра́брый Муж был Тіт Фламі́ній[115]. Родно́й Брат его изключе́н мно́ю из Числа̀ Сена́торов Седмью̀ Года́ми по́слѣ его вла́сти Ко́нсулской[116]. Не хотѣ́лось мнѣ̀ сего̀, но Благопристо́йность принуди́ла изобличи́ть Его Любодѣ́йственное Се́рдце. Он был во Фра́нціи Ко́нсулом и по проше́нію свое́й Нало́жницы приказа́л отруби́ть Го́лову нѣ́которому из Заключе́нных. Сей Коло́дник ушо́л и яви́лся в Ри́мѣ в то Вре́мя, как Фламі́ніев Брат был Антеце́ссором[117] мои́м в До́лжности Полиціиме́йстерской. Я с товарищем, находя́сь в О́череди Ко́нсулской, не могли̇̀ нико́им О́бразом оправда́ть толь беззако́ннаго и неограни́ченнаго Любодѣя́нія. Оно̀, кро́мѣ партикуля́рнаго его Безче́стія, цѣ́лой Ри́мской Импе́ріи Безсла́віе в себѣ̂ заключа́ло. Как был я Мо́лод, Ча́сто доводи́лось слы́шать от Старико́в, а они̇̀ та́кже Ма́лчиками слыха́ли от ста́рших, что наш Фабри́цій, отправля́я До́лжность Посо́лскую у Короля̀ Пи́рра[118], послыха́л о нѣ́коем находя́щемся в Аѳи́нах Человѣ́кѣ, кото́рый называ́л себя̀ Філо́софом, а учи́л, что всѣх на́ших Намѣ́реній и всего̀ Житія̀ Конце́м и Предме́том до́лжна быть Ро́скош и Сластолю́біе[119]. Фабри́цій по возвраще́ніи свое́м в Рим раска́зывает, быва́ло, о сем с Удивле́ніем, при се́й Бесѣ́дѣ Сена́торы[120] с Охо́тою тако́й Ум свои́м Непрія́телям имѣ́ть жела́ли. В то, де, Вре́мя они́ не стра́шны нам бу́дут. Сена́тор Ку́рій в одно̀ Вре́мя жива́л с Де́кіем. Де́кій, бу́дучи в Четве́ртой Раз Ко́нсулом, у́мер за Оте́чество[121]. Знал сего Му́жа Фабри́цій, знал Корунка́ній. Они̇̀, разсужда́я как Де́кіев

Посту́пок, так и со́бственныи свое́й Жи́зни Дѣла̀, в тако́е Поня́тіе приходи́ли, что есть неотмѣ́нно Втора́я кака́я-то в Человѣ́кѣ Нату́ра, кото́рая не Ло́жною свое́ю Красото́ю привлека́ет к себѣ Разу́мнѣйшіи и Честнѣ́йшіи Сердца̀, подня́вшіися от Плотско́й сла́сти к И́стинному Ея̀ Услажде́нію. К Чему́ ж я толь мно́го насказа́л о Сластолю́біи? К Тому̀, что не то́чію никако́й Хулы̀, но напроти́в того Превели́кой Хвалы̀ досто́йна Ста́рость за то, что Она̀ не тре́бует никаки́х Плотоуго́дій. Бога́тыи Столы̀, Ча́стыи Пока́лы, все то для нея̀ ли́шнее и приво́дит то́лько в Обяде́ніе, в Опі́йство, в Поно́сы, в Безсо́нницу. Плато́н прему́дрый Сластолю́біе называ́ет У́дкою[122], уловля́ющею Люде́й в Поги́бель. Но поне́же Пре́лестям его не вдруг Человѣ́к мо́жет противоста́ти и нѣ́что уступи́ть принужде́н, длятого, что каса́ется до Стола́в, мо́жно весели́ться Умѣ́ренными и Благовре́менными. Адмира́л Дуи́лій[123], пе́рвый Побѣди́тель Карѳаге́нскаго Фло́та (я Малчиком ви́дывал его ча́сто), как, быва́ло, Домо́й возвраща́ется из Пи́ру, люби́л то, чтоб пред ним Один шол с Фа́калом, а Друго́й игра́л на Флейту́з. Сіе он дѣ́лал не в Образе́ц Други́м, и сію̀ Во́льность дава́ла ему Сла́ва Побѣ́ды его. Я и сам люби́л в Пра́здничные Дни пирова́ть с Прія́тельми, но совсѣм умѣ́ренно. И Жар тогда́шних мои́х Лѣт тепе́рь Час от Часу̀ усмиря́ется. Да и са́мая Пиру́шка бо́льше мене весели́ла собра́ніем и Бесѣ́дою Дру́жескою, не́жели Пи́щею и Питіе́м тѣле́сным. Сіе Дру́жеское при Ку́шаньѣ засѣда́ніе Пре́дки на́ши назва́ли Convivium[124], то́ есть сою́зное Пи́щи приня́тіе, или, лу́чше сказа́ть, Сою́зная Жизнь. Повѣ́рьте, что и тепе́рь люблю́ Благовре́менныи Пи́ры, чтоб повесели́ться Разгово́рами не то́лько с мои́ми Рове́сниками, кото́рых уже весьма̀ оста́лось ма́ло, но и с таки́ми Молодца́ми, как вы. И весьма̀ благодарю̀ Ста́рости за то, что она̀ уменши́ла во мнѣ Жа́дность к Пи́щѣ и Питію̀, а к Бесѣ́дѣ умно́жила. Если́ ж Кому̀ и то нра́вится, дабы̀ мнѣ не показа́ться соверше́нным Непрія́телем тѣле́сных Весе́лостей Всѣх-на́-всѣх, не спо́рю, а то́лько говорю̀, что Ста́рость, ско́лько я понима́ю, не лише́нна и в том Вку́су. Мнѣ ж еще и то прія́тно, когда̀ мене по Стари́нному на́шему Обы́чаю здѣ́лают Пироначáльником, или Голово́ю между Гостя́ми. Ми́ло мнѣ, когда я по сей До́лжности пре́жде всѣх всчина́ю Бесѣ́ду при ма́леньких Пока́лчиках или под Тѣ́нью прохла́дною в Лѣтѣ, или на Со́лнцѣ, или Зимо́ю в те́плой Го́рницѣ. Сіе мнѣ луча́ется и на Поля́х Са́бинских. Там ежедне́вно с Сосѣ́дами Пиру́ю, продолжа́я ра́зныи Разгово́ры почтѝ к Полно́чи. Одна́ко ж, де, Ста́рому не сто́лько весели́ться Сластолю́біем прія́тно, как Молодо́му. Вѣ́рю. Да Они ж сего и не жела́ют. Кака́я ж Доса́да не имѣ́ть того, чего не тре́буют? "Жела́л ли бы ты Жени́ться?" – спроси́ли Софо́кла. "Сохрани́, де, мене Бог, – отвѣча́л Стари́к, – я, де, рад, что минова́лись сі́и Бѣ́шенныи и Мучи́телныи Лѣта̀". Мо́жет быть Охо́тникам жить без сего̀ Доса́дно, а Старика́м – Дѣ́ло особли́вое. Пра́вда, что Молодо́й Человѣк си́ми Сластьмѝ весели́ться мо́жет прія́тнѣе, но тѣм ли хвали́ться До́лжно? А то чего̀ сто́ит имѣ́ть свобо́жде́нную Ду́шу от Уз Сластолю́бія, Спо́ров, Вражд и про́тчих Вожделѣ́ній и, бу́дьто сама́го себе приобрѣ́в, жить во Вну́треннем Ми́рѣ и Сою́зѣ? Если́ ж еще прито́м, бу́дьто

в Пи́щѣ, призапа́сится нѣ́что в Уче́ніи, такова́я Ста́рость всегѐ прія́тнѣе. Из таки́х Старико́в Оди́н трудолю́бствует в Размѣ́рах Матема́тических, Друго́й забавля́ется Сочине́ніем Исто́ріи, Тре́тій в Юриспруде́нціи, Ино́й в Краснорѣ́чіи и проч[ая]. Так мо́жно ли с си́ми Благоро́дными Заба́вами сравни́ть Великолѣ́пныи Столы̀, И́гры, Аму́ры и про́ч[ая]? Таковы́и к Нау́кам Скло́нности в Разу́мных и Нака́занных Людя́х ра́вно с Лѣта́ми расту́т. Коль кра́сное Сло́во Соло́ново, о кото́ром мы уже говори́ли: "Моя, де, Ста́рость ежеде́нно что ни е́сть Но́вое понима́ет"[125]. Без сумнѣ́нія, ничевѐ в Свѣ́тѣ нѣ́т прія́тнѣе сего.

Тепе́рь начну̀ говори́ть о Земледѣ́лческих Утѣ́хах, кото́рыи мене нельзя̀ повѣ́рить ско́лько веселя́т. Ста́рость в них не препя́тствует, и с Нау́ками онѝ весьма̀ Бли́зкіи Сосѣ́ди. Сих сла́дких и поле́знѣйших Утѣ́х Основа́ніем есть Мать Земля̀, с Не́ю Земледѣ́лцы имѣ́ют свои́ Ращѐ́ты. Она̀ бу́дьто в Долг бере́т от них Сѣ́мена̀, а возвраща́ет и́ногда с ме́ншим, но по большо́й Ча́сти с бо́льшим Ро́стом. Что до меня̀ надлежи́т, то, кро́мѣ Плодо́в, сама̀ Ея̀ рожда́ющая Си́ла весели́т. Она̀ в мя́гком свое́м Нѣ́дрѣ закрыва́ет Сѣ́мена̀ и Пе́рвѣе содержи́т, пото́м, распа́рив в Обя́тіи свое́м, распространя́ет их и выво́дит с Нутра̀ зеленѣ́ющую Тра́вку, кото́рая, на Корешко́вых Жи́лочках опе́ршись, потихо́ньку в Го́ру поднима́ется и, Стебе́льцом подня́вшись узлова́теньким, бу́дьто уже в Во́зраст приходя̀, закрыва́ется в Па́ховках, а как из Па́хов Вы́никнула, в то Вре́мя Плод в Ко́лосѣ Ли́ніею разво́дит, а проти́в нападе́нія Ма́леньких Пти́чек о́коло Остьмѝ, как Рога́тками, окида́ется. А что ж уже сказа́ть о том, как заво́дится, всхо́дит и расте́т Виногра́д? Изво́льте знать, что насы́титься сей Весе́лости не могу̀. Вот для мое́й Ста́рости Расхо́д и Услажде́ніе! Мину́я все рожда́емое[126] от Землѝ, кото́рая из Ма́лесенькаго, напримѣ́р, Смо́квиннаго Зе́рна, или из Виногра́днаго Сѣ́мени, или про́чих земны́х Плодо́в и Зе́лій са́мых кро́шечных Сѣ́мен толь вели́кіи Пни и Вѣ́тви произво́дит, не в сла́дкое ли Удивле́ніе приво́дит Сад Виногра́дный, если примѣча́ть, что на Мѣ́стѣ ста́рых, в Осенѝ отрѣ́занных, пуща́ются но́выи Вѣ́твы, с кото́рых однѝ отрѣ́зываются для но́ваго Заво́ду, другі́е как бездѣ́лные, тре́тьи оставля́ются для Плода̀, ины́м не даю́т взя́ться за Де́рево, перено́сят Обя́тіе их до друга́го, иные́ от пня впуща́ются в ямо́чки и прибива́ются Клю́чкою для заведе́нія Но́вых Коре́ньев и про́чая? Вѣ́тва, оста́вленная для Плода̀, по Приро́дѣ па́дает к Землѣ́, но, жела́я подня́ться, Жи́лочками свои́ми, как Рука́ми, бере́тся за что попа́лось. А чтоб она̀ вдаль, опуща́ясь, то поднима́ясь, не броди́ла, Иску́сной Земледѣ́л уде́рживает ея̀, прирѣ́зывая Инструме́нтом, не попуща́я изли́шно густѣ́ть и дича́вѣть. И так в Нача́лѣ Весны̀ на тѣ́х Вѣ́твах, что для Плода̀, живе́т, бу́дьто при Колѣ́нцах их, то, что у на́ших Земледѣ́лов зове́тся Жемчу́жина, а из нея̀ выходи́т Я́года. Она̀ Час от Часу̀ и Земны́ми Со́ками и Жа́ром Со́лнечным увели́чивается и Пе́рвѣе При́кро ки́сла, пото́м, дозрѣ́вши, станови́тся Сла́дкою, а завѣ́сившись Ли́стьям, и умѣ́ренную имѣ́ет Теплоту̀, и от изли́шняго защища́ется Ва́ру. И что ж быть мо́жет Краснѣ́е и Поле́знѣе Ея̀? Повѣ́рьте, что не то́лько По́лза от нея̀, как я пре́жде сказа́л, но са́мое Ея̀ Рожде́ніе и труд о́коло Ея̀ один

веселѝть мо́жет. Напримѣ́р, ста́вить в Шере́нгу Ты́чки, привя́зывать к ним Верху́шки Вѣ́твей, для Плода̀ оста́вленных, отвя́зывать и опуща́ть для Но́ваго Коре́нья в я́мки, обрѣ́зывать, как уже ска́зано, него́дныи, а ины́и опуща́ть, и про́чая, и про́ч[ая]. В про́чем об Огоро́дных Гря́дках, как их копа́ют, полива́ют, по́лют, чем плодови́тѣе Земля̀ дѣ́лается, не́чево уже и говори́ть, а о то́м, что весьма̀ поле́зно Одобри́ть Ни́вы и Гря́дки Ско́тским Наво́зом, упомяну́л я в той Кни́гѣ, кото́рую написа́л о Земледѣ́лческих Дѣ́лах. Писа́л о ни́х же пре́жде меня̀ Сла́вный Гесіо́д[127], но о сем ни Сло́ва не упомяну́л. А Прему́дрый Гоме́р, кото́рый за нѣ́сколько сот Лѣ́т пре́жде его был, об Отцѣ̀ Ахилле́совом пи́шет, что он в Сыно́внем отсу́тствіи утѣша́л Ску́ку свою, па́шучи Зе́млю и одобря́ючи Ее Наво́зом[128]. Не однимѝ то́лько Па́шнями, Сѣнокосами, Виногра́дами, Лѣсо́чками Труд Земледѣ́лческій веселѝт, но и Сада́ми, Ското́м, Пчела́ми и вся́кими Цвѣта́ми, сѣ́яньям и щепѣ́ньям, в чем Земледѣ́льцы весьма̀ иску́сны. Ещѐ не всѣ́ я вы́числил Утѣ́хи Сельскі́е, да и так уже наговори́л чрез-чур мно́го, но вы не погнѣ́ваетесь, вѣ́дая моѝ чрезмѣ́рную к ним Охо́ту, и Ста́рость приро́дный сей Поро́к имѣ́ет, что многорѣ́чива. По се́й-то Причи́нѣ осталны́и Дни Житія̀ своего̀ прове́л в Селя́нской Жи́зни Пресла́вный Наро́дов Самни́тскаго и Са́бинскаго Побѣди́тель и торжествова́вшій над Короле́м Пи́рром наш Ку́ріус[129]; Ху́тор его не дале́че от моего, на кото́рой смотря̀, не могу̀ дово́льно надиви́тись возде́ржной Простотѣ̀ сего Человѣ́ка и Обы́чаю тогда́шних Време́н. Сидѣ́л он во́злѣ Ко́менка, а к Нему̀ принеслѝ нѣ́сколько Пудо́в Зо́лота Послы̀ Самни́тскіи, но Он их отогна́л. “По мое́му, де, Мнѣ́нію, не в том состои́т Вели́чество, чтоб имѣ́ть Зо́лото у себе, но владѣ́ть имѣ́ющими О́ное”[130]. Ста́ну продолжа́ть Рѣ́чь о Земледѣ́лах, потому̀ что я и сам тако́й. Жива́ли в то Вре́мя по Хутора́м Сена́торы, то́ есть Старикѝ или Старши́ны. Лукя́на Чви́нка[131] здѣ́лали Голово́ю всей Ри́мской Импе́ріи в то Вре́мя, как он ора́л. По Его̀-то Повелѣ́нію Гла́вный Кавале́ріи Команди́р прозва́ніем Га́ла[132], заско́чивши, уби́л Спу́ріуса[133], кото́рый захотѣ́л было Ца́рствовать в Респу́бликѣ. Из Хуторо́в бы́ли со́бранны в Сена́т как помяну́тый Ку́ріус, так и про́чіи Старикѝ Чле́нами. Неуже́ль бѣ́дная была̀ сих Люде́й Ста́рость, утѣша́я себе Земледѣ́лством? По мое́му Мнѣ́нію, не зна́ю, мо́жет ли быть Жизнь Блаже́ннѣе? Она̀ не то́лько вся́кой Статьи́ Поле́зна и необходи́ма, но Прія́тна и Изоби́льна во всем том, что каса́ется к Божіей и Человѣ́ческой Слу́жбѣ. Тепе́рь я по жела́нію нѣ́которых Люде́й примири́ться рад с Ро́скошью и говорю̀, что у До́браго и попечи́телнаго Хазя́ина Погреба̀ и Амба́ры По́лны Хлѣ́ба и Вина̀, а Ху́тор Поросіо́нком, Козліо́нком, Бара́шком, Ку́рицею, Молоко́м, Сы́ром, Ме́дом изоби́лует. А Огородны́и Гря́дки са́ми Земледѣ́лы вторы́м называ́ют Амба́ром. Все сіе прія́тнѣйшим дѣ́лается, если́ в Пра́здничные Дни забавля́ться ло́влею Птиц и Звѣре́й. Зеле́ныи Луга̀, разса́женные Дерева̀, Вид Виногра́дов и Садо́в – э́то что тако́е? Одни́м сло́вом скажу̀: нѣ́т ничево̀ ни поле́знѣе, ни Краснѣ́е, как Земля̀, в До́бром смотрѣ́ніи находя́щаяся, а сим веселѝться не то́лько не мѣша́ет Ста́рость, но ещѐ влече́т к тому̀ и мани́т. Нигдѣ̀ она̀ не мо́жет лу́чше согрѣ́ться, как

Со́лнечною или Дома́шнею теплото́ю, так, напроти́в того, и прохлади́ться здоровѣ́е, как чи́стыми Во́дами и прія́тною Тѣ́нью. Пуща́й же для Молоды́х вое́нные Убо́ры, Ло́шади, Ру́жья, Ко́пьи, пуща́й Рѣ́ки препла́вают, взáпуски бѣ́гают, а для нас, Старико́в, из мно́гих свои́х Иго́р оста́влят Ша́хматы да Картіо́жную Игру̀[134], и то если захотя́т, потому̀ что Ста́рость и без сего̀ мо́жет жить Щасли́во. Чита́йте, пожа́луйте, Кни́ги Ксенофо́нтовы, они̇̀ вам во мно́гих Дѣла́х даду́т Наставле́ніе. Я то́лько поощря́ю, вѣ́дая, что вы их лю́бите. Коль бога́то он Хва́лит Земледѣ́лство в Еконо́мической свое́й Кни́гѣ о Присмо́трѣ Хазя́йства[135]! А что ему никако́е Дѣ́ло толь Благоро́дным не ка́жется, как сіѐ, мо́жно догада́ться потому̀, что в той Кни́гѣ сам Сокра́т разгова́ривает с свои́м Дру́гом[136] о том, что Лакедемо́нскій Посла́нник, Человѣ́к предобродѣ́тельный И́менем Лиса́ндр[137], был от свое́й Респу́блики с Покло́ном и Пода́рками у Разу́мнаго и сла́внаго Персидскаго Мона́рха Ки́ра[138]. Он Ла́сково приня́л Лиса́ндра и, ме́жду про́чим, повел его в Сад, в осо́бенном смотрѣ́ніи находя́щійся. Лиса́ндр, смотря̀ на высо́кіе Дерева̀ и на их расположе́ніе, ви́дя между ни́ми вы́чищенну и Ско́панну Зе́млю, чу́вствуя Благово́ніе Цвѣто́в, услажда́ющих его Обоня́ніе, не мог не задиви́ться. “Ви́дно, – сказа́л Посла́нник, – сей Сад в особли́вом Присмо́трѣ, и располо́женіе его весьма̀ иску́сное”. “Э́то все мой Вы́мысел, – гово́рит Мона́рх, – и Моя̀ Заба́ва, а Дерева̀ сі́и по болшо́й Ча́сти Со́бственными Мои́ми Рука́ми сажены̀”. Лиса́ндр принужде́н взгля́нуть на Его̀ Порфи́ру, Зо́лотом и Каме́ньям пребога́тую… “Вели́кій Госуда́рь! Не напра́сно, де, Слух но́сится о Твое́м Блаже́нствѣ, Ты Мона́рх Добродѣ́тельный, а прито́м не лише́н и Утѣ́х”. Си́ми-то Утѣ́хами весели́ться свобо́дно Старика́м до послѣ́дней Житія̀ То́чки. Ма́рко Ко́рвин[139] жил по́слѣ Городски́х Дѣл в Ху́торѣ и до́жил до Ста Лѣт. 48-й год поста́вили Пре́дки на́ши Преддве́ріем до Ста́рости, но Он, кромѣ незако́нных своих Лѣт, 48 год ишо́л по Честя́м, и что други́м да́но Вре́мени для цѣ́лаго, кро́мѣ Ста́рости, Вѣ́ка, то он имѣ́л для одного̀ по ра́зным Честя́м перехо́ду. Сего̀ Человѣ́ка послѣ́дніи Лѣта̀ бы́ли тѣм лу́чше Сре́дних, чем ме́нше было̀ труда̀, а Слова̀ его̀ и Дѣла̀ болшо́е имѣ́ли Почте́ніе. Вот Верх Ста́ростнаго Благополу́чія в чем! Такова́я Пова́жность была̀, кро́мѣ про́чих, и в том Старикѣ́, на кото́раго Гро́бѣ вы́рѣзано было Слѣ́дующее: Вси Наро́ды Единогла́сно признаю́т, что в Цѣ́лом Ри́мском Наро́дѣ был Перве́нствующій Муж. Он называ́лся Аті́ліус Калаті́нус[140]. О Твои́х Пре́дках, Сціпіо́нах, о помяну́том Макси́мѣ[141] и о про́чих не́чево уже и говори́ть. Не то́чію в Сло́вѣ, но в Одно́м Мано́ве́ніи их обита́ла Власть. Имѣ́ют Старики̇̀, а па́че на Честя́х бы́вшіи, толь Дорогу́ю себѣ́ Пова́гу, что она всѣ́ Молоде́цкіи Утѣ́хи превосхо́дит. Но при все́м том не забыва́йте, что я похваля́ю Ста́рость, от молоды́х Лѣт зави́сящую. Бѣ́дный тот Стари́к, кото́рый сам добива́ется Почте́нія: сего̀ получи́ть вдруг не мо́жно ни чрез Сѣди́ну, ни чрез смо́рщенное Лицо̀, но еди́нственно Мо́лодость, если Она̀ прожи́та Че́стно, наслажда́ется в послѣ́дныи Дни Сла́дкими Пова́жности Плода́ми. Заключа́ет в себѣ́ Почте́ніе и са́мая така́я Мѣ́лочь, напримѣ́р, если кто привита́ется, и́щет свида́нія, уступа́ет мѣ́сто,

если при вхо́дѣ в Компа́нію вста́нут из Сту́лья, прово́дят в Го́сти и из Госте́й, про́сят Совѣ́та и про́чая. Сіѐ ра́ди Честнѣ́йших Персо́н как у нас, так и в про́чих Гражда́нствах, чем они Поря́дочнѣе, тѣм лу́чше наблюда́ется. Неда́вно помяну́тый Лиса́ндр гова́ривал, что нигдѣ́ лу́чшаго для Старико́в Житія̀ нѣт, как в Лакедемо́нской Респу́бликѣ, ни в како́й Сторонѣ́ лу́чшаго они̇̀ не имѣ́ют Почте́нія. А в Аѳи́нах ужѐ не так. Там лучило́сь нѣ́которому Старику̀ приттѝ́ть в О́перной Дом[142], но ни Оди́н ево Земля́к не уступи́л ему мѣ́ста. А как то́лько приступи́л он к Посла́нникам Лакедемо́нским, кото́рыи на отведе́нном им мѣ́стѣ сидѣ́ли, тот Час всѣ приподняли́сь и Старика̀ с собо́ю посади́ли. Весь О́перной Дом, смотря̀ на таку́ю их Учти́вость, заплеска́л Рука́ми. Пото́м Старѣ́йшій Посо́л сказа́л: "Господа̀ Аѳи́няне! Вы соверше́нно разумѣ́ете, в чем состои́т Благопристо́йность, но не хоти́те Ея̀ наблюда́ть". Мно́го Хоро́шего найти́ть мо́жно и в на́ших Ри́мских Обыкнове́ніях, а найпа́че то, о чем у нас Рѣ́чь. Если́ Член ни́же Че́стію, а Ста́рѣе Лѣта́ми, тако́в пре́жде вышестепе́ннаго Сенте́нцію свою гово́рит. Так мо́жно ли, опя́ть ска́жем, тѣле́сныи Молоды́х Люде́й Сла́сти сравни́ть с Плода́ми, кото́рыми Че́стных Старико́в вѣнча́ет воцари́вшаяся в них по Ра́зуму, Житію̀ и Че́сти, и Лѣта́м Пова́жность? Еслѝ кто до сего̀ Награжде́нія дости́г, о тако́м мо́жно сказа́ть, что он, тече́ніе свое́й Жи́зни благополу́чно соверши́в, не напра́сно роди́лся и труди́лся, но, с Уда́чею на Теа́трѣ представля́я свою Персо́ну, как иску́сной А́ктор[143] отогра́лся[144]. Пра́вда, что мно́го нахо́дится Старико́в и Нра́вных, и Клопотли́вых, и серди́тых, и непристу́пных, а если́ хоти́те, то и Сребролюби́вых, но си́и Поро́ки рожда́ются от их Нра́вов, не от Ста́рости. Еще́ ж, одна́к, мо́жно как-нибу́дь извини́ть Нра́вность и про́чіи помяну́тыи Поро́ки таки́х Старико́в. Они̇̀ ду́мают про себя̀, что у всѣх Люде́й в Презрѣ́ніи, в Безче́стіи и в поруга́ніи нахо́дятся, а прито́м в Болѣ́зненном Тѣ́лѣ вся́кая Доса́да есть не сно́сною. Одна́ко ж бы все сіѐ можно приусладить и попра́вить, если́ б Стари́к был Человѣколюби́в и Иску́сен. Сіѐ мо́жно поня́ть как из Обхожде́нія Жите́йскаго, так и из Театра́льных Представле́ній. Напримѣ́р, в Коме́діи Тере́нтіевой оди́н Брат весьма̀ Суро́в, а друго́й весьма̀ Ла́скав[145]. Тож до́лжно знать, что не вся́кое Вино̀ от Ве́тхости кислѣ́ет, так и не вся́кіи Нра́вы дѣ́лаются в Ста́рости Суро́выми. Похва́льна в Старика́х Суморо́кливость, если́ она̀ умѣ́ренна, а Суро́вость весьма̀ не похва́льна. Что ж каса́ется до Старико́ва Сребролю́бія, к Чему̀ оно̀, поня́ть я ника́к не могу̀. Мо́жет ли быть бо́льший Вздор, как запаса́ться в Доро́гу тѣм бо́льше, чем ме́нше ея̀ остае́тся?

Оста́лась Четве́ртая вина̀ неви́нной Ста́рости, а и́менно, бу́дьто Старики̇̀ ту́жат и кручи́нятся тѣм, что не дале́че от Сме́рти. И дѣйстви́телно так, что не дале́че она̀ от них. Ах! по́длинно Неща́стный Стари́к, кото́рый сто́лько Вре́мени про́жил, а не мог в то́е Поня́тіе войти́ть, что Сме́рть никако́го в себѣ́ Бѣ́дствія не имѣ́ет. Она̀ еслѝ совсѣ́м Человѣ́ка лиша́ет Бытія̀, то ника́к не до́лжна нам каза́ться Стра́шною, если́ ж одну̀ то́лько тлѣ́нную Плоть отнима́ет, то она̀ Любви̇̀ Досто́йна за то̀, что дѣ́лает нас Безсме́ртными. А

бо́льше в ней сыска́ть не́чево. Чево́ ж мнѣ Ея̀ боя́ться, если она̀, меня̀, лиши́в Бытія̀, лишит всѣх Чу́вств в Муче́ніях, или ещѐ и блаже́нным здѣлает? Да и между̀ са́мыми Молоды́ми Людьмѝ гдѣ сыска́ть тако́го Дурака̀, кото́рой бы был соверше́нно увѣ́рен, что он проживе́т до Ве́чера? Да они́ ж ещѐ гара́зда бо́льше Случа́ев Сме́ртных имѣ́ют, не́жели мы. Молодо́й Человѣ́к скорѣ́е попада́ется в Болѣ́знь, и Болѣ́знь его̀ всегда̀ опа́снѣе, и лѣчи́ть его̀ тяже́лѣе. По се́й-то Причи́нѣ и к Ста́рости весьма̀ немно́гіи доживаю́т. Сі́и случа́и дово́льно пока́зывают, что их Жизнь не о́чень обере́жна. Да и нельзя̀ и́наче. Потому̀ что Ум, Толк и Совѣ́т[146] не в Молоды́х, но в Ста́рых Сердца́х обита́ет. И если́ бы Старико́в не́ было, никако́го бы в Свѣтѣ не́ было ни О́бщества, ни Гражда́нства. Но возврати́мся к наступа́ющей Сме́рти. Если́ в сем нас Ста́рость ужа́сно обижа́ет, так ви́дите ж, что и са́мая Мо́лодость веде́т за собо́ю Смерть. Дозна́л я сіе как в любе́знѣйшем моем Сы́нѣ, так и в Бра́тьях твои́х Сціпіо́нах[147], кото́рых высо́кіи Чины̀ дожида́ли, что Смерть ка́ждому Во́зрасту есть О́бщая. По кра́йней, де, Мѣ́рѣ Молоды́й Человѣ́к мо́жет надѣ́яться до́лгой Жи́зни. Так в се́м же то и Безтолко́вщина[148] состои́т: почита́ть за Пра́вду Лож, а Сомнѣ́ніе за Тве́рдость. Но Стари́к, де, не имѣ́ет уже чего и надѣ́яться. Пра́вда, тѣ́м же то Он и лу́чше молодо́го. Тот надѣ́ется, а сей уже получи́л. Тот жела́ет до́лго жить, а сей до́лго жил. А если́ по И́стинѣ разсуди́ть, то кака́я мо́жет быть Долгота̀ и в цѣ́лом на́шем Вѣку̀? Поста́в сюда̀ са́мой должа́йшій Вѣ́к, посмо́трим на Короля̀ Тарте́шскаго[149]. Сей, как Свидѣ́телствует Исто́рія, 80 лѣ́т Ца́рствовал, а жил 120[150]. Но мнѣ́ все то ка́жется ни ма́ло до́лгим, что Коне́ц свой имѣ́ет и прекраща́ется. Прекраще́ніе уничтожа́ет все-на́-все Проше́дшее, а для Человѣ́ка остае́тся Одно̀ то, что он Добродушіем и Че́стными Дѣла́ми пріобрѣ́л. Протѣка́ют, коне́чно, и Часы̀, и Днѝ, и Мѣ́сяцы, и Годы̀ невозвра́тно, и что вдаль бу́дет, не извѣ́стно. Между тѣм всяк долгото́ю Житія̀ своего̀ до́лжен быть дово́лен. А естьли жела́ет до́брым свое́й Жи́зни А́ктором показа́ться, не ну́жда тако́му цѣ́лую переигрывать Коме́дію: то́лько бы то́е Лицо̀, в кото́ром на Теа́тр выхо́дит, с Уда́чностью предста́вил. Та́к же Сло́во в Сло́во и Ща́стіе на́ше не в том лежи́т, чтоб до са́мого Ша́баша Жизнь пережи́ть. Са́мая Кра́ткая Жизнь дово́льна для Че́стности. А если пройти́ть доведе́тся в Позднѣ́йшіи Лѣта̀, скорбѣ́ть не до́лжно, так, как Разу́мный Земледѣ́л[151] не ту́жит, что по́слѣ Весе́нной Прія́тности послѣ́довало Лѣ́то и О́сень. Мо́лодость похо́жа на Ве́сну. Она̀ обѣща́ет Буду́щія Плоды̀, а остално́е Вре́мя для собира́нія их. Плод же для Ста́рости есть, как уже я сказа́л, Вѣ́чная в Со́вѣсти За́пись пре́жняго Че́стнаго Житія̀ на́шего. Впро́чем, все то почита́ть До́лжно за Поле́зное, что Бог необходи́мо уста́вил для Человѣ́ка. А что ж уже сто́лько необходи́мо, как послѣ́дующая Ста́рости Смерть? Сей Божій Зако́н Сме́ртію Молоды́х Люде́й бу́дьто нѣ́сколько наруша́ется, и Смерть их похо́жа, мнѣ ка́жется, на то̀, когда̀ Пожа́р си́лный залива́ют Водо́ю. А Ста́ростная Смерть подо́бна Свѣчѣ̀ догорѣ́лой, кото́рая сама̀ собо́ю угаса́ет. И как Я́блока Си́лою отрыва́ют, если не дозрѣ́лы, а дозрѣ́лыи са́ми отпада́ют, так и Смерть с Людьмѝ

поступа́ет. Ах Смерть! Она̀ мнѣ толь прія́тна, что чем бли́же к Ней подхожу̀, ка́жется пома́лу ви́ден станови́ться Бе́рег, отверза́ющій Сла́дкое свое Нѣдро для моего́ по долговре́менном Морепла́ваніи вспокое́нія. Ста́рость, ско́лько ей Жить, то́чнаго Предѣ́ла не имѣ́ет, а Жить в ней хорошо̀ пото́ль, поко́ль мо́жно управля́ть Дѣ́ло свое, ме́жду тѣм взира́ть споко́йным Оком на Смерть. По се́й-то Причи́нѣ Стари́к Дерзнове́ннѣе Молодца̀ и Храбрѣе. Аѳи́нской Ти́ран[152] спроси́л Соло́на: "В каку́ю ты Наде́жду Вла́сти моей проти́вишься?" "Наде́жда моя, – отвѣча́л Соло́н, – Ста́рость"[153]. Но найлу́чшій есть Жи́зни Коне́ц в то Вре́мя, когда̀ Приро́да то, что связа́ла, сама̀ разрѣша́ет Человѣ́ка при по́лном еще Умѣ́ и при цѣ́лых Чу́вствах. И как Кора́бль или Го́рницу ле́гко мо́жет разстро́ить тот, кто стро́ил, так и при разлуче́ніи от Тѣ́ла. Не вдруг разорва́ть мо́жно то, что вновь скле́енно, а застарѣ́лое Ле́гко. Затѣ́м-то Старикѝ не о́чень до́лжны ганя́ться Жа́дно за Оста́тком свои́х Дней, да и не броса́ть же без Причи́ны. Не вели́т Питаго́р выходи́ть из тѣле́снаго на́шего За́мка без Повелѣ́нія от Военача́лника[154], разумѣ́й Бога[155]. На́дпись на Гро́бѣ Соло́новом то значи́т, что прія́тно ему то, когда̀ ево Смерть Друзья опла́кивают[156]: ду́маю, потому̀, что хочет оста́ться у свои́х в Любви̇̀. Но чу́ть ли не лу́чше наш гово́рит Е́нніус: "Не жела́ю, де, я ни от кого̀ сей Че́сти, чтоб при моем Погребе́ніи пла́кать"[157]. По его̀ Мнѣ́нію, не Слез досто́йна Смерть, оттворя́ющая нам Путь к Безсме́ртію. Впро́чем, в са́мой той Мину́тѣ, как Человѣ́к кончи́тся, хотя̀ нѣ́сколько и Чу́вствует, но Чу́вство сіе не надо́лго, а па́че у Старика̀. По Смерти̇̀ слѣ́дует особли́вое Блаже́нное Чу́вство, но в сем мы до́лжны из Молоды́х Лѣт лама́ть себе, чтоб Сме́рти не боя́ться, а и́наче никак нелзя̀ быть Споко́йным. Неотмѣ́нно Смерть прі́йдет, да того́-то не зна́ем, сего́ ли дня или За́втра. Так на́добно ли го́ршаго Муче́нія, как боя́ться ежеде́ннаго Ея нападе́нія? А сломи́ть себе к тому̀, чтоб не боя́ться, не гора́зда ка́жется Тру́дность вели́ка. Не воспомина́я вели́ких на́шего Ри́ма толь мно́гих Свѣти́л, бу́дьто внѣ Тѣ́ла находи́вшихся и пожéрших Жизнь за Благополу́чіе Сограждáн с великою Ре́вностію, одно̀ то скажу̀, что и са́мыи на́ши Легео́ны ча́сто в тако́е Мѣ́сто без вся́каго принужде́нія с вели́кою Бо́дростію пойти́ть отва́жились, отку́ду нико́им о́бразом возврати́ться не ча́яли. Так мо́жет ли быть стра́шным для Уче́ных Старико́в то, чего Молодцы̀ не то́кмо не уче́ные, но еще совсѣм Мужички́ не боятся? По мое́му Мнѣ́нію, когда̀ все в Свѣтѣ наску́чило, то и са́мая Жизнь наску́чить мо́жет. Отро́ческій Во́зраст имѣ́ет для себе свои́ Заба́вы, также Молоде́цкій и Му́жескій. Молоде́ц не смо́трит на Младе́нческіи Заба́вы, а Муж на Молоде́цкіи, так и Ста́рость на Му́жескіи. Она̀ для себе особли́выи имѣ́ет Скло́нности, кото́рые та́к же свое имѣ́ют Захожде́ніе, как и про́чіи. В то Вре́мя уже наску́чит Человѣ́ку Жизнь, и тогда́-то са́мая Пора̀ умира́ть. Коне́чно, не ви́жу я никако́го Препя́тствія, чтоб мнѣ не вы́сказать мои́х Мы́слей о Сме́рти и что за тако́е мое о ней Мнѣ́ніе. Любе́зные Дѣ́ти! Я тве́рдо вѣ́рую, что ва́ши Отцы̀, а мои̇̀ предорогі́е Друзья̀ и тепе́рь жи́вы, да ещѐ в тако́й Жи́зни, кото́рая Одна̀ то́лько и за Жизнь почита́тись должна̀. А поко́ль мы в тѣле́сной Темни́цѣ заключе́нны, то сія Жизнь не и́ное что есть,

как Нево́льничая Рабо́та, для которо́й Вну́тренній наш Человѣ́к[158] бу́дьто в Ссы́лку со́слан в Мѣста̀ тлѣ́нныи, и Го́рним Небе́сным Жили́щам совсѣ́м проти́вные. Но вѣ́рую, что сіе Бог здѣ́лал для того, дабы̀ бы́ло кому́ влады́чествовать Земле́ю и дабы̀ в Плоть облече́нный Человѣ́к, взира́я на нетлѣ́нной Респу́блики Благочи́ніе, изобража́л бы о́ное в Житіѝ свое́м постоя́нно. А вѣ́рить сему̀ вели́т мнѣ́ не то́чію со́бственный мой Толк и Ра́зум, но и Примѣ́р гла́внѣйших Філосо́фов. Слыха́л я о Питаго́рѣ и его̀ Ученика́х, ко́и почтѝ Землякѝ на́ши бы́ли, и потому̀ на́званы Италіа́нскими Мудреца́ми[159]. Онѝ всегда̀ вѣ́рили, что потае́нный Се́рдца на́шего Человѣ́к одного̀ Существа̀ и Приро́ды есть с тѣ́м Блаже́ннѣйшим Духом, кото́рый Всемі́рными Ма́шинами[160] поря́дочно управля́ет[161]. Кро́мѣ того̀, вида́л я Сокра́товы Разгово́ры, в коих при Сме́рти раска́зывал о Безсме́ртіи Душ…[162] Кра́тко сказа́ть, вот моѐ Мнѣ́ніе! Не мо́жно тому̀ ста́ться, чтоб находя́щійся Внутрь нас Дух не́ был Безсме́ртный. Он ме́чется, как Мо́лнія, уде́рживает проше́дшее в Па́мяти, как в Зе́ркалѣ, а загляда́ет из дале́ча в то, что ещѐ не прибли́жилось. Он всѣ́х Нау́к, Иску́ств и всѣ́х Поня́тій есть Исто́чником. Он в Непреры́вном Движе́ніи нахо́дится, а дви́жется сам собо́ю. По сему̀ ви́дно, что Он Безнача́лный, то́ есть никогда̀ не начина́л свое́го Движе́нія потому̀, что Он сам себѣ́ есть Пружи́ною, а не от друга́го чего из Внѣ́ себя̀ заи́мствует, а Безконе́чный потому̀, что, находя́сь сам свое́ю Пружи́ною, без Конца̀ продолжа́тимет Движе́ніе Жи́зни свое́й, не могучѝ сам себе никогда̀ оста́вить впред, и пре́жде всегда̀ сам собо́ю находя́сь. Его̀ Приро́да есть Про́стая, то́ есть Одина́кая, и не сплете́нная из ра́зных меж собо́ю проти́вных Матеріа́лов так, как Плоть. Посему̀ ви́дно, что Дух раздѣли́ться не мо́жет, слѣ́довательно, нижѐ разори́тись. Он пре́жде своего̀ тѣле́снаго рожде́нія и прежде своего̀ в Тлѣ́нныи Чле́ны облече́нія пребога́тым Зна́ніем изоби́лует. Сіѐ дово́льно ви́дно отту́ду, что Человѣ́к, бу́дучи ещѐ Ма́льчиком и тру́дных обуча́ясь Нау́к, столь скоропости́жно безчи́сленныи Примѣча́нія понима́ет, что пови́димому он не в Пе́рвой раз О́ныe слы́шит, а то́лько протве́рживает то, что ему знако́мо. Сіѐ Мнѣ́ніе есть почтѝ все Плато́ново[163]. А в Ксенофо́нтовой Кни́гѣ Персі́дскій Мона́рх Кир перед Сме́ртію гово́рит Та́ко: “Любе́знѣйшіи Сыны̀[164]! Не ду́майте, что меня̀ уже совсѣ́м не ста́нет, как я от вас разлучу́ся. Видь вы моего́ Ду́ха чрез все моѐ с ва́ми Пребыва́ніе не вида́ли, а то́лько дога́дывались, что Он, владѣ́я тѣ́лом сим, нахо́дится в Нем; вѣ́рьте ж, что Он всегда̀, хотя̀ из тѣ́ла вы́йдет, непремѣ́нен. Возмо́жно ли, чтоб Че́стных Люде́й Па́мять была̀ в Почте́ніи по́слѣ Сме́рти их, если́ бы Дух их был совсѣ́м не дѣйстви́тельный? Что до меня̀ каса́ется, никогда̀ никто̀ не мог уговори́ть в том, бу́дьто бы Дух наш Жив пото́ль, поко́ль в тлѣ́нном пребыва́ет тѣ́лѣ, а вы́шед из него̀, умира́ет. Возмо́жно ли, чтоб не имѣ́л Он никако́й Си́лы, разлуча́сь с Бездѣ́льною Пло́тью? Лу́чше сказа́ть то, что тогда́-то найпа́че Он Вкус свой и Си́лу имѣ́ет, когда̀, от гнила́го Примѣ́са свободи́вшись, здѣ́лается Чист и сам в себѣ́ соверше́нно Цѣ́л. И, коне́чно, в то Вре́мя как Плотскі́й Соста́в на́чнет Смерть разв́ывать, то ви́дно, что Вода̀ в Во́ду, а Земля̀ в своѐ возвраща́ется Мѣ́сто, один то́лько Дух не ви́ден

как в Прису́дствіи, так и в разлуче́ніи свое́м. Вы ж вѣ́даете, что Смерть ни на что так не похо́жа, как на Сон. Зна́йте ж и то, что как то́лько Плоть во Снѣ вспоко́ится и Нѣ́что Ду́хови попу́стит свобо́ды, в то Вре́мя Он недре́млющим свои́м О́ком прови́дит и Предвѣща́ет, что тако́е имѣ́ет послѣ́довать. А в сем я́сно изобража́ется Приро́да его Боже́ственная, и мо́жно догада́ться, како́в Он бу́дет уже тогда̀, когда̀ совсѣ́м Уз тѣле́сных освободи́тся. И так, если все сіе са́мая И́стина есть, то до́лжны вы так, как Бога, почита́ть Духо́внаго во мнѣ́ Человѣ́ка. Еслѝ ж (чему̀ я никогда̀ вѣ́рить не могу̀) как Плотско́й, так и неви́димой мой Человѣ́к всплош у́мрет, одна́к вы Бога, прекра́сною се́ю Мі́ра Ма́шиною владѣ́ющаго, со Стра́хом почита́ть до́лжны, а прито́м и мою́ Па́мять свя́то и ненаруши́мо сохраня́ть”[165]. Вот что Кир, умира́ючи, говори́л! Но мы посмо́трим на на́ших Ри́млян, если хоти́те. Никогда̀ я никому̀ не могу̀ повѣ́рить, слу́шай, Сціпіо́н! чтоб Оте́ц твой Па́вел[166], или О́ба твои Дѣды̀[167], или Пра́дѣд[168], или Дя́дя[169] и про́чіи Пресла́вныи в На́шей Респу́бликѣ Лю́де, никогда̀ не повѣ́рю, чтоб онѝ отва́жились толи́кіе труды̀ поднима́ть для одно́й от свои́х Пото́мков Сла́вы, естьли́ б онѝ не предви́дѣли Ду́хом, что им по́слѣ настоя́щей Жи́зни бу́дет ещѐ Ну́жда и в Бу́дущей. Позво́льте мнѣ́, Старику̀, Нѣ́что в само́м себѣ́ похва́стать. Не ду́маете ль вы, что я приня́лся бы за толи́кіи Дневны́и и Ночны́и Гражда́нскіе и Вое́нные труды̀, естьли б моя̀ Сла́ва не могла̀ просте́ртись за Предѣ́лы вре́менной мое́й Жи́зни? Не лу́чше б ли жить в Поко́ѣ без вся́каго труда̀? Но не зна́ю, почему̀ то Дух мой всегда̀ возводи́л О́чи свои́ и загляда́л в Послѣ́дніи Вѣ́ки, бу́дьто пря́мую Жизнь получи́ть имѣ́я в То Вре́мя, как вы́йдет из Тѣ́ла. По се́й-то Причи́нѣ чем Дух в Человѣ́кѣ Благоро́днѣе, тѣ́м упря́мѣе к Вѣ́чности устремля́ется. А То ж уже что значи́т, что чем кто лу́чше и дѣйстви́телнѣе Вкус имѣ́ет в Разсужде́ніи, тѣ́м охо́тнѣе с Тѣ́лом разлуча́ется? И напроти́в того̀. Здѣ́сь ли вы не понима́ете, что Просвѣще́нный Человѣ́к ви́дит свой Перехо́д на Лу́чшее, а перед Помраче́нным Умо́м сіѐ закры́то? Я, коне́чно, горю̀ жела́ніем ви́дѣться в Бу́дущей Жи́зни с Отца́ми ва́шими, кото́рых я почита́л и люби́л, да не то́лько с тѣ́ми, коих я в сей Жи́зни знава́л, но и с тѣ́ми, о кото́рых то́лько слыха́л и чита́л в Исто́ріях и сам в со́бственных свои́х упомина́ю Кни́гах[170]. В сем Путѝ никто не си́лен воспяти́ть мое ше́ствіе, хотя́ бы он Волхвова́ніем свои́м обѣща́л мнѣ́ обнови́ть мою̀ тѣле́сную Мла́дость. А естьли́ бы мнѣ́ сам Бог по свое́й Ми́лости благоволи́л дарова́ть то, чтоб опя́ть быть Младе́нцом, Пелена́ми пови́тым, си́льно бы я отка́зывался. Я уже конча́ю бѣ́дное Жи́зни сей Морепла́ваніе, ви́жу Берега̀ с сладча́йшим Приста́нищем, а возвраща́тися к За́падной Га́вани ни за что̀ не жела́ю. Что за Утѣ́ха в сей Жи́зни? Каки́х она̀ Тя́жестей не испо́лненна? Пуща́й же она̀ имѣ́ет и Утѣ́хи, одна́ко ж вся́кая Вре́менность наску́чить мо́жет. Да я ж и не из Числа̀ тѣ́х, ко́и проведе́нную Жизнь свою́ ока́евают. Мно́го таковы́х было, да ещѐ и Уче́ных, а мнѣ́ сего̀ не хо́чется. Я роди́лся не напра́сно, а труди́лся не без По́льзы, и так, как из Стра́нствованія, выхожу̀ из сей Жи́зни. Она̀ дана̀ нам для Путеше́ствія в вожделѣ́ннѣйшее вѣ́чности Оте́чество, не для

Поселе́нія. Ах! Когда̀ и ско́ро ли возсія́ет тот пресвѣтлѣ́йшій День, кото́рый соверши́т мое Путеше́ствіе к Го́рным Небе́сных Жи́телей Селе́ніям? Ско́ро ли вы́ведет меня̀ из сего̀ Плаче́внаго Удо́лія? Там я уви́жу не то́лько вышепомяну́тых Мужéй, но и Любе́знѣйшаго Сы́на моего Като́на, добро́тою и чистосерде́чіем всѣх превозше́дшаго. Не дожда́лся он похорони́ть Оте́ческое Тѣ́ло, но напроти́в того я его тѣ́лу здѣ́лал погребе́ніе, а Ду́хом не разста́лся со мно́ю. Он перед то́лько пове́л и, наза́д осма́триваясь, возвы́сился в Тѣ, без сомнѣ́нія, Мѣста̀, куда̀ и мой Путь, меня̀ веду́щій, веде́т. Про́чим каза́лось, бу́дьто меня̀ Смерть его̀ не стрево́жила, одна́к Она̀ смути́ла меня̀. Я то́лько сам себя̀ утѣша́л, разсужда́я, что на́ша разлу́ка не дале́ка и не долговре́менна. Вот, Любе́зные Дѣ́ти, Лѣка́рство, кото́рому вы удивля́лись. Оно́-то мою́ Ста́рость не то́лько облегча́ет, но и Прія́тною дѣ́лает. Еслѝ ж я в сем заблужда́ю, что в Безсме́ртіе Души̇̀ ввѣ́рился, сіѐ заблужде́ніе весели́т меня̀, я с ним и умере́ть жела́ю. А когда̀ совсѣ́м в Небытіѐ обращу́ся (как Нѣ́которыи Филосо́фишки Му́дрствуют[171]), так не́чево опаса́ться мнѣ Насмѣ́шки их в Бу́дущей Жи́зни. Пуща́й нам не быть Безсме́ртными, одна́к Человѣ́ку во своѐ Вре́мя умере́ть нѣт Проти́вности. Приро́да как во всѣх про́чих Дѣла́х, так и в са́мой Жи́зни Мѣ́ру положи́ла. Ста́рость есть Оконча́ніем Житія̀ ка̀к, как послѣ́днее Дѣ́йствіе в Коме́діи. Она̀ не до́лжна продолже́ніем наску́чить Зри́телям, а па́че, когда̀ уже насмотрѣ́лись. Вот что я хотѣ́л с ва́ми поговори́ть о Ста́рости. Дай Бог вам дожда́ть Ея̀, дабы̀, самы́м Дѣ́лом дозна́в, могли́ похвали́ть то, что на Слова́х мои́х слы́шите.

КОНЕ́Ц.

Час написання твору встановити важко. Переклад дійшов у одному-єдиному списку від кінця XVIII ст., який зберігається в Інституті рукопису Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України (шифр 326 *Л* (Муз. 605/10)). Уперше опублікований у київському виданні творів Сковороди 1961 р. Подаємо за рукописом.

[1] Див. прим. 1 до трактату «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».

[2] Марк Фурій Камілл (*Marcus Furius Camillus*) (пом. 364 р. до н. е.) – римський полководець, п'ятиразовий диктатор Риму, прозваний "другим Ромулом". Про його життя розповідає Плутарх у «Порівняльних життєписах» [див.: *Плутарх*. Сравнительные жизнеописания: В 3 т. – Москва, 1961. – Т. 1. – С. 168–195].

[3] Тіберій Корунканій (*Tiberius Coruncanius*) – перший верховний понтифік (*pontifex maximus*) із плебеїв, консул у 280 р. до н. е.

[4] Маній Курій Дентат (*Manius Curius Dentatus*) – римський консул у 290-му, 275-му та 274 рр. до н. е. Успішно воював із самнітами, сабінянами та Пірром. Його вважали взірцем старої римської простоти. Помер, бувши цензором, у 272 р. до н. е.

[5] Пор. із «Благочестивим застіллям» Еразма Роттердамського: "…Незрідка можна зустріти вислови давніх, слова поган і навіть поганських поетів такі чисті, високі й натхненні, що мимохіть віриш: душа того, хто це писав, перебувала під владою якогось доброго божества.

Хто знає, можливо, дух Христа розлився ширше, ніж ми гадаємо, і до лику святих належать і ті, кого немає в наших святцях. Перед друзями я маю визнати, що не можу читати творів Ціцерона «Про старість», «Про дружбу», «Про обов'язки», «Тускуланські бесіди», щоб кілька разів не поцілувати книжку, щоб не відчувати благоговіння перед цією святою богонатхненною душею… Більшість філософських творів Марка Туллія мають на собі печать божества, але те, що він написав уже в літньому віці – «Про старість» – на мій погляд, справжня κύκνειον ἆσμα [лебедина пісня], як казали греки" [*Эразм Роттердамский*. Разговоры запросто / Пер. с лат. С. Маркиша. – Москва, 1969. – С. 98].

[6] Неточна цитата з Євангелії від св. Марка 9: 40 та Євангелії від св. Луки 9: 50. Пор.: **Ѝже бо нѣ́сть на вы̀, по ва́съ є҆́сть.**

[7] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до римлян 3: 29. Пор.: **Ѝли ї҆ꙋдеѥ̀въ бг҃ъ то́кмѡ, а҆ не и҆ ꙗ҆зы́кѡвъ; Є҆́й, и҆ ꙗ҆зы́кѡвъ.**

[8] Див. прим. 145 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

[9] Неточна цитата з Дій св. апостолів 10: 34–35. Пор.: **поистиннѣ̀ разꙋмѣва́ю, ꙗ҆́кѡ не на лица̑ зри́тъ бг҃ъ, но во всѧ́цѣмъ ꙗ҆зы́цѣ боѧ́йсѧ є҆гѡ̀ и҆ дѣ́лаѧй пра́вдꙋ прїѧ́тенъ є҆мꙋ̀ є҆́сть.**

[10] Сковорода має на думці слова: **Ѝ и҆ны̑ ѻ҆́вцы и҆мамъ, ꙗ҆̀же не сꙋ́ть ѿ двора̀ сегѡ̀, и҆ тѣ̑ѧ мѝ подоба́етъ привестѝ: и҆ гла́съ мо́й ᲂу҆слы́шатъ, и҆ бꙋ́детъ є҆ди́но ста́до (и҆) є҆ди́нъ па́стырь** (Євангелія від св. Івана 10: 16).

[11] Неточна цитата з Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 11: 26. Пор.: **и҆ прѣпочѝ на ни́хъ дх҃ъ. Ѝ сі́и бѣ́ша ѿ впи́санныхъ, и҆ не прїидо́ша ко ски́нїи, и҆ проро́чествоваша.**

[12] Див.: Четверта книга Мойсеєва: Числа 11: 28–29.

[13] Євангелія від св. Луки 9: 50; пор.: 18: 16; Євангелія від св. Марка 9: 39; 10: 14.

[14] Ідеться про Івана Івановича Тев'яшова (молодшого) – острогозького полковника впродовж 1725–1757 рр. (з 1757 р. – бригадира над слобідськими полками). Іван Тев'яшов був добре освіченим чоловіком. Принаймні у своєму атестаті 1726 р. він зазначав, що за власний кошт вивчився "разных языков, философіи и математики".

[15] Див. прим. 158 до циклу «Басни Харьковскія».

[16] Це прислів'я Сковорода міг знати, наприклад, з «Моральних листів до Луцілія» Сенеки (CXIV, 2): "Яке життя – така і мова" [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 504].

[17] Сковорода має на думці слова: **Глꙋбоко̀ се́рдце (человѣ́кꙋ) па́че всѣ́хъ, и҆ человѣ́къ є҆́сть** (Книга пророка Єремії 17: 9).

[18] Послання св. ап. Павла до галатів 3: 28.

[19] Тіт Помпоній Аттик (*Titus Pomponius Atticus*) (109–32 рр. до н. е.) – багатий римський вершник, комерсант, приятель Ціцерона й Гортензія, один із найосвіченіших і дуже впливових людей свого часу.

[20] Ціцерон цитує тут Еннія (Аннали, X, 355–357): "O Tite, si quid ego adiuero curamve levasso, / quae nunc te coquit et versat in pectore fixa, / ecquid erit praemi?" ("О Тіте, якщо я тобі поможу зменшити клопіт гризький, / Клопіт, що мучить і палить тебе, угніздившись у серці, / Чим ти віддячиш мені?" – пер. Леоніда Ушкалова).

[21] Фламіан, тобто Тіт Квінкцій Фламінін (*Titus Quinctius Flamininus*), – консул у 198 р. до н. е., цензор у 189 р. до н. е., переможець Філіппа III Македонського в битві при Кіноскеалах (197 р. до н. е.).

[22] Квінт Енній (*Quintus Ennius*) (239–169 рр. до н. е.) – родоначальник латинської поезії, автор «Анналів» («Annales»), трагедій, комедій та інших творів.

[23] Тіт Помпоній з 88-го по 65 р. до н. е. мешкав в Афінах, тому й отримав прізвисько "Аттик".

[24] Ціцерон натякає на диктатуру Цезаря.
[25] Коли Ціцерон писав «De senectute», йому було 62 роки, а Тіту Помпонію – 65 років.
[26] У Ціцерона тут ідеться про філософію.
[27] Гай Лелій (*Gajus Laelius*) на прізвисько *Sapiens* – приятель Сціпіона Молодшого, його легат в Африці та Іспанії. Його ім'ям Ціцерон назвав свій діалог «Лелій, або Про дружбу» («Laelius, sive De amicitia»).
[28] Сціпіон (*Publius Gajus Scipio Africanus Minor Numantinus*) (185–129 рр. до н. е.) – славетний римський полководець, учасник Другої та Третьої Пунічних воєн. Під час останньої війни, у 146 р., захопив і зруйнував Карфаген. Його ім'я входило до риторичної топіки. Згадаймо, наприклад, як Афанасій Кальнофойський називав Костянтина Острозького "руським Сціпіоном" [*Kalnofoyski A*. Τερατούργημα. – Kiiów, 1638. – S. 34].
[29] У Ціцерона: "onus se Aetna gravius" ("тягар, важчий за Етну"). Натяк на гігантів, які після своєї поразки опинилися під вулканом Етна.
[30] У Стародавньому Римі вважали, що дитинство (*pueritia*) триває до 17 років, молодість (*juventus*) – від 17-и до 46-и, після 46-и років наступає похилий вік (*aestas seniorum*), а в 60 років – старість (*senectus*).
[31] У Ціцерона: "gigantum modo bellare cum dis" ("боротьбу гігантів з богами"). Мова йде про повстання гігантів проти богів-олімпійців – сюжет, знаний, зокрема, з Овідієвих «Метаморфоз» (Метаморфози, I, 151, наст.).
[32] У Ціцерона: "quae C. Salinator, quae Sp. Albinus, homines consulares" ("як консуляри Гай Салінатор та Спурій Альбін"). Ідеться про Гая Лівія Салінатора – консула в 188 р. до н. е., переможця Антіоха Великого, та Спурія Постумія Альбіна – консула в 186 р. до н. е.
[33] У Ціцерона: *voluptatibus* – 'плотських насолод'.
[34] Фемістокл (гр. *Θεμιστοκλῆς*) (537–459 рр. до н. е.) – славетний афінський політик і полководець часів греко-перських війн, переможець у битві при Саламіні 480 р. до н. е. У літературі українського бароко з Фемістоклом порівнювали не тільки знаних героїв, приміром, Петра Конашевича Сагайдачного [див.: *Сакович К*. Вѣршѣ на жалосный погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного // *Тітов Хв*. Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 48], але навіть самого Христа [див., наприклад: *Радивиловський А*. Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 753].
[35] Квінт Фабій Максим Кунктатор (*Quintus Fabius Maximus Cunctator*) (пом. 203 р. до н. е.) – п'ятиразовий консул, диктатор у 217 р. до н. е., під час Другої Пунічної війни шляхом тактики затягування зумів знесилити військо Ганнібала.
[36] Ідеться про Ганнібала Барку (247–183 рр. до н. е.) – великого полководця й державного діяча Карфагена, запеклого ворога Риму.
[37] *Енній*. Аннали, XII, 370–372. Пор.: "unus homo nobis cunctando restituit rem; / noenum rumores ponebat ante salutem; / ergo plusque magisque viri nunc gloria claret".
[38] Тарент – місто в Південній Італії, на межі старовинних областей Калабрії та Апулії. Засноване ще за мікенської доби. Розквіт міста припадає на IV ст. до н. е. У 123 р. до н. е. Тарент став римською колонією (*Colonia Neptunia*).
[39] У Ціцерона тут ідеться про Гая Лівія Салінатора, хоч насправді ця історія сталася з Марком Лівієм Макатом.
[40] Ідеться про Квінта Фабія Максима – консула у 213 р. до н. е.
[41] Ціцерон має на думці римський звичай, коли хтось із найближчої рідні небіжчика виголошував на його погребі похвальну промову (*laudatio funebris*), в якій ішлося про заслуги і самого небіжчика, і його роду.

[42] У Ціцерона: "…quem philosophum non contemnimus?" ("…до якого ж бо філософа ми не будемо ставитися з презирством?").
[43] У Ціцерона: "Scipiones aut Maximi" ("Сціпіонами чи Максимами").
[44] Ісократ (гр. *Ἰσοκράτης*) (436–338 рр. до н. е.) – афінський оратор і публіцист, учень славетного софіста Горгія, добре знаний у старій Україні. Зокрема, на нього покликалися Іван Орновський [див.: *Ornowski J*. Bogaty w parenłełę, sławę y honory wirydarz herbownemi ich mościow panow Zacharżewskich. – Kiiów, 1705. – K. 2], Іван Максимович [див.: *Максимович І*. Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 34, 294 (зв.)], а Феофан Прокопович у своїй риториці, говорячи про вагу красномовства, зауважував, що на могилі Ісократа афіняни поставили статую сирен, засвідчуючи тим самим чарівність і дотепність його промов [*Прокопович Ф*. Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф*. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 109]. У списку – помилково: *Сократъ*.
[45] У Ціцерона: "librum, qui Panathenaicus inscribitur" ("книгу під назвою «Панафінейська»).
[46] У Ціцерона: "cuius magister Leontinus Gorgias", тобто "його вчитель леонтинець Горгій". Ідеться про ритора й софіста Горгія (гр. *Γοργίας*) з Леонтин (бл. 483–376 рр. до н. е.).
[47] *Енній*. Аннали, XII, 374–375. Пор.: "sic ut fortis equus, spatio qui saepe supremo / vicit Olympia, nunc senio confectus quiescit".
[48] Коли Енній писав ці вірші, йому було 67 років.
[49] У Ціцерона: "…omnibus voluptatibus" ("…усіх насолод").
[50] Ідеться про Квінта Фабія Максима.
[51] Луцій Емілій Павел (*Lucius Aemilius Paulus Macedonicus*) – консул у 182-му та 168 рр. до н. е., переможець македонського царя Персея в битві при Підні 168 р.
[52] Гай Фабрицій Лусцін (*Gajus Fabricius Luscinus*) – римський полководець у війні проти Пірра та його італійських союзників, консул у 282 р. до н. е., славився безкорисливістю і справедливістю.
[53] Ідеться про Манія Курія Дентата.
[54] У списку помилково: *Кординаній*. Тим часом у Ціцерона: *Coruncanii*. Ідеться про Тіберія Корунканія.
[55] Аппій Клавдій Сліпий (*Appius Claudius Caecus*) – цензор 312 р., консул 307 та 296 рр., один з найстарших латинських прозаїків та поетів; на старість осліп.
[56] Це сталося у 280–279 рр. до н. е., коли знаний шукач пригод, цар епірського племені молосів Пірр (319–272 рр.) намагався завоювати Італію та Сицилію. До речі, про Пірра згадували й інші старі українські письменники, зокрема, Іоаникій Галятовський: "…Пѣррус, король Епиротскій, называл себе орлом, а сенаторов крылами своими…" [*Галятовський І*. Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 151].
[57] *Енній*. Аннали, XII, 202–203. Пор.: "quo vobis mentes, rectae quae stare solebant / antehas, dementis sese flexere viai?"
[58] У Ціцерона: *censorque* ("цензором").
[59] У Ціцерона: "et miles et tribunus et legatus et consul" ("і солдатом, і трибуном, і легатом, і консулом").
[60] Публій Корнелій Сціпіон Африканський Старший народився у 235 р., а був консулом у 187-му та 183 рр. до н. е.
[61] У Ціцерона: "Nec enim excursione nec saltu, nec eminus hastis aut comminus gladiis uteretur" ("Не робив би нападів, кидків, не метав би списа, не бився б мечем").
[62] Лат. *senatus* (сенат) означає "зібрання старих".
[63] Ціцерон говорить тут про "герусію" (гр. *γερουσία*) – раду старійшин, куди входили громадяни віком від 60 років.

[64] Ціцерон цитує тут фрагмент комедії Гнея Невія (бл. 270–240 рр. до н. е.) «Вовчиця» (інша назва – «Ромул»): "Cedo qui vestram rem publicam tantam amisistis tam cito? / Proveniebant oratores novi, stulti adulescentuli".
[65] У Ціцерона: "Aristides esset Lysimachum" ("Арістида Лісімахом").
[66] У стародавніх римлян існувало повір'я, згідно з яким, той, хто читає епітафії, тобто живе минулим, забуває сьогодення й перестає його розуміти.
[67] У Ціцерона: "Quid juris consulti, quid pontifices, quid augures, quid philosophi senes?" ("А правники, а понтифіки, а авгури, а старі філософи?").
[68] Софокл (гр. *Σοφοκλής*) (бл. 496–406 рр. до н. е.) – великий давньогрецький трагедіограф, який, за свідченням Арістофана, написав сто тридцять драм.
[69] Про те, що Софокл писав драми в глибокій старості, крім Ціцерона, сповіщають також Плутарх («Чи варто старому брати участь у державних справах»), Апулей (Апологія, 37), Діодор Сицилійський (Історія, XIII, 103, 4) [див.: Античные свидетельства о жизни и творчестве Софокла // *Софокл*. Драмы / В переводе Ф. Ф. Зелинского; изд. подготовили М. Л. Гаспаров и В. Н. Ярхо. – Москва, 1990. – С. 444–445].
[70] Ціцерон говорить про трагедію «Едіп в Колоні» ("Oedipum Coloneum").
[71] У «Життєписі Софокла» ця історія розказана так (текст трохи зіпсований): "Багато хто розповідає про те, як Софокл судився зі своїм сином Іофонтом. Від Нікострати у Софокла був син Іофонт, від сікіонянки Феориди – Арістон, і його сина, теж на ім'я Софокл, дід дуже любив. Одного разу… вивів у драмі Іофонта, який заздрить батькові та висуває йому перед фратрією звинувачення в тому, що він від старості втратив глузд; але члени фратрії засудили Іофонта. З цього приводу Сатир каже, нібито Софокл заявив: 'Якщо я Софокл, то не безумець; якщо ж безумець, то не Софокл", – і, сказавши це, прочитав уголос «Едіпа»" [Жизнеописание Софокла // *Софокл*. Драмы / В переводе Ф. Ф. Зелинского; изд. подготовили М. Л. Гаспаров и В. Н. Ярхо. – Москва, 1990. – С. 441].
[72] Гомер (гр. *Ὅμηρος*) – легендарний давньогрецький поет, що жив десь між XII–VII ст. до н. е., імовірний автор «Іліади» та «Одіссеї». Відомий в Україні, починаючи зі старокиївської доби [див.: *Барвінський Б*. Гомер в Галицькій літописи // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – 1913. – Т. CXVII–CXVIII. – С. 55–63; *Егунов А. Н*. Гомер в русских переводах XVIII–XIX веков. – Москва; Ленинград, 1964. – С. 7–14]. За часів Сковороди сюжети гомерівського епосу були знані всіма. Принаймні перекладач трактату Августина «Про Божу державу», щойно згадавши історію Паріса, робить таку характерну примітку: "Сіе всѣм, я думаю, и слѣпым извѣстно" [Избранныя сочиненія блаженнаго Августина, епископа Иппонійскаго. – Москва, 1786. – Ч. 1. – С. 285 (прим.)].
[73] Див. прим. 184 до діалогу «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сіон».
[74] Див. прим. 55 до циклу «Басни Харьковскія».
[75] Демокріт (гр. *Δημόκριτος*) (бл. 460–370 рр. до н. е.) – давньогрецький філософ-атоміст, чия творчість була добре знана старими українськими письменниками. На нього покликалися, наприклад, Іван Максимович [див.: *Максимович І*. Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 42], автор книги «Алфа і Омега» [див.: Алфа і Омега. – Супрасль, 1788. – Арк. 38 (зв.)] та інші. Іоаникій Галятовський навіть зачислив його до "єретиків" за визнання безконечності світів [див.: *Galatowski I*. Alphabetum rozmaitym heretykom niewiernym. – Chernihów, 1681. – S. 52].
[76] Ціцерон говорить про стоїка Діогена Вавилонського, який народився бл. 240 р. в Селевкії. Разом з Карнеадом та Критолаєм брав участь у посольстві, яке афіняни спорядили до Риму в 156 р.

[77] У Ціцерона реєстр "учених людей" інакший. Пор.: "Homerum Hesiodum Simoniden Stesichorum, num quos ante dixi Isocraten Gorgian, num philosophorum principes, Pythagoran Democritum, num Platonem Xenocraten, num postea Zenonem Cleanthen, aut eum, quem vos etiam vidistis Romae, Diogenes Stoicum" ("Гомера, Гесіода, Симоніда, Стесіхора, невже тих, про кого я вам казав, – Ісократа й Горгія, – невже родоначальників філософії – Піфагора, Демокріта, невже Платона и Ксенократа, невже пізніших Зенона й Клеанфа, або того, кого й ви бачили в Римі, – стоїка Діогена"). Слід сказати, що всі ці люди довго жили. Наприклад, Симонід – 90 років, Стесіхор – 85, Демокріт – 104, Зенон – 98, Клеанф – 99.

[78] Пор.: "edepol, senectus, si nil quicquam aliud viti / adportes tecum, cum advensis, unum id sat est, / quod diu videndo multa quae non volt videt". Це – цитата з комедії Цецілія Стація (230–168 рр. до н. е.) «Намисто», що є наслідуванням однойменної комедії Менандра.

[79] Пор.: "tum equidem in senecta hoc deputo miserrimum, / sentire ea aetate eumpse esse odiosum alteri". Це – цитата з комедії Цецілія Стація «Ефесець», яка є наслідуванням однойменної комедії Менандра.

[80] Так Сковорода переклав ціцеронівське "ad virtutum studia ducutur" ("що веде їх до вправ у доблесті").

[81] Див. прим. 25 до діалогу «Кольцо».

[82] Ідеться про слова Солона: "Старий стаю, та завжди й скрізь учусь всього нового", – які наводить Плутарх у своїх «Порівняльних життєписах» (Солон, XXXI).

[83] Діоген Лаерцій (II, 32) повідомляє про Сократа таке: "Уже бувши старим, він учився грати на лірі: хіба ж це зле, казав він, пізнавати те, чого не знав?" [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 113].

[84] У Ціцерона: "Milonis Crotoniatae". Ідеться про славетного грецького атлета Мілона Кротонського. Варто зазначити, що ім'я Мілона не раз зринало у філософських курсах професорів Києво-Могилянської академії, зокрема Стефана Калиновського й Михайла Козачинського [див.: Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 175, 358].

[85] Словами *сердце* та *душа* Сковорода передає ціцеронівське "tu ipse" ("ти сам").

[86] У Ціцерона: "Nihil Sex. Aelius tale, nihil multis annis ante Ti. Coruncanius, nihil modo P. Crassus" ("Ні Секст Елій, ні багато років тому Тіберій Корунканій, ні нещодавно Публій Красс"). Згаданий тут Секст Елій Пет Кат був консулом у 194 р. до н. е., а Публій Ліціній Красс – верховний понтифік, консул у 205 р. до н. е.

[87] Так Сковорода передає ціцеронівське "ad omne offici munus" ("всіляких завдань, що стосуються обов'язку").

[88] У Ціцерона: "Gn. et P. Scipiones" ("Гнея і Публія Сціпіонів"). Ідеться про Гнея Корнелія Сціпіона Кальва – консула у 222 р. до н. е., та Публія Корнелія Сціпіона – консула у 218 р. до н. е. Обидва вони загинули в Іспанії у 212 р. до н. е.

[89] У Ціцерона: "et avi tui duo L. Aemilius et P. Africanus" ("обох твоїх дідів, Луція Емілія та Публія Африканського").

[90] Ксенофонт (гр. *Ξενοφῶν*) (427 – після 355 р. до н. е.) – учень Сократа, полководець, історик, філософ, чия творчість була добре відома українським письменникам старої доби. Наприклад, Ксенофонта цитував у своєму «Театроні» Іван Максимович [див.: *Максимович І*. Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 118 (зв.)], а Григорій Полетика перекладав його "сократівські діалоги" [див.: *Лазаревский Ал*. Отрывки из семейного архива Полетик // Киевская старина. – 1891. – Т. XXXIII. – Апр. – С. 97–116]. Тут ідеться про Ксенофонтову книгу «Виховання Кіра».

[91] Ціцерон помиляється. Кір Великий (Старший) почав царювати в 558 р., а загинув у 529 р. до н. е.
[92] У Ціцерона: "L. Metellum", тобто Луція Цецілія Метелла – консула у 251-му та 247 рр. до н. е., верховного понтифіка.
[93] Нестор (гр. *Νέστωρ*) – цар Пілоса, герой Троянської війни, що був дуже старий.
[94] Пор.: *Гомер*. Іліада, I, 248–252: "Нестор, із голосом звучним славетний промовець пілоський. / З уст його мова текла, бджолиного меду солодша. / Два покоління людей, нещадною забраних смертю, / Зникло, з якими родивсь він і зріс в береженім богами / Пілосі, – третім уже поколінням він там володарив" [*Гомер*. Іліада / Переклав із старогрецької Борис Тен. – Київ, 1978. – С. 32].
[95] Агамемнон (гр. *Ἀγαμέμνων*) – цар Мікен, командував греками під час Троянської війни. Імені Агамемнона в тексті Ціцерона не згадано.
[96] Ахіллес (гр. *Ἀχιλλεύς*) – син Пелея і богині Фетіди, володар Мирмидону, найхоробріший герой Троянської війни. Старі українські письменники часто зверталися до цього образу, трактуючи його в різних стратегіях: від уособлення мужності до уособлення гріха, як-от у «Театроні» Івана Максимовича: "ритмотворцы умыслиша нѣкоєго Ахилла, силна вожда, на безстудных водах в пяту уязвленна, умышленієм сым изявляху, во всем бывша мужественна, от єдинои всескверной похоти чувства низложенна…" [*Максимович І*. Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 104]. Однак у тексті Ціцерона тут названо не Ахіллеса, а Аякса.
[97] Ціцерон має на думці звернені до Нестора слова Агамемнона (Іліада, II, 371–374): "Знову, старче, у раді синів ти долаєш ахейських! / Тільки б, о Зевсе, наш батьку, і ви, Аполлоне й Афіно, / Радників десять таких у мене було між ахеїв, / Скоро б упало тоді владареве Пріамове місто…" [*Гомер*. Іліада / Переклав із старогрецької Борис Тен. – Київ, 1978. – С. 50]. Цей образ у літературі старої України входив до репертуару сталих виражальних засобів. Наприклад, Феофан Прокопович писав: "І в Гомера Агамемнон вимагав для взяття Трої не десять Аянтів, але десять Несторів" [*Прокопович Ф*. Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф*. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 113].
[98] Ідеться про центуріона Тіта Понтія ("T. Ponti centurionis"), знаного своєю фізичною силою.
[99] У Ціцерона: "vires ingeni" ("сила розуму").
[100] Мілона Кротонського вважали учнем Піфагора.
[101] Масінісса (*Masinissa*) – син нумідійського царя Гали, цар массиліїв у Нумідії; народився у 238 р. до н. е. З 217 р. був союзником Карфагена, а потім – Риму. Упродовж 201–149 рр. до н. е. – цар усієї Нумідії. Це місце перекладено хибно. У Ціцерона: "hospes tuus avitus Masinissa", – тобто "Масінісса, який гостинно приймав твого діда". Під час Третьої Пунічної війни Масінісса приймав у себе Сціпіона Емеліана, а під час Другої Пунічної війни – Сціпіона Африканського Старшого.
[102] Римляни вважали сухість тіла ознакою гарного здоров'я.
[103] Згідно з римськими законами, громадяни після 46 років звільнялися з військової служби й переходили до старшого розряду своєї центурії.
[104] У Ціцерона: "P. Africani filius" ("син Публія Африканського").
[105] У Ціцерона: "ait Caecilius 'comicos stultos senes'" ("каже Цецілій про дурних старих у комедіях"). Ціцерон має на думці 243-ій фрагмент Цецілія Стація.
[106] У Ціцерона: *Appius*. Ідеться про Аппія Клавдія Сліпого – цензора 312 р. до н. е.
[107] Ціцерон говорить про сьому книгу «Начал» ("septimus mihi liber Originum").

[108] У Ціцерона йдеться про Архита (гр. *Ἀρχύτας*) Тарентського (бл. 400 р. до н. е.) (пор.: "orationem Archytae Tarentini, magni in primiset praeclari viri") – державного діяча, полководця, механіка й математика.
[109] У Ціцерона: "cumque homini sive natura sive quis deus nihil mente praestabilius dedisset" ("найпрекрасніше, що дарувала людині природа чи якесь божество, – це розум").
[110] У списку явно помилково: *Ея*.
[111] Тобто Архит Тарентський.
[112] У Ціцерона: "Haec cum C. Pontio Samnite, patre eius, a quo Caudino proelio Sp. Postumius T. Veturius consules superati sunt, locutum Archytam" ("Архит говорив про це в розмові з Гаєм Понтієм із Самнія, чий син у Кавдінській битві переміг консулів Спурія Постумія й Тіта Ветурія").
[113] Платон відвідував Тарент у 367-му та 361 рр. до н. е.
[114] Ціцерон говорить про філософа-піфагорійця Неарха Тарентського ("Nearchus Tarentinus").
[115] Ідеться про Тіта Квінкція Фламініна.
[116] Луцій Квінкцій Фламінін (*Lucius Quinctius Flamininus*) був проконсулом у Цисальпійській Галлії в 192 р. до н. е.
[117] Лат. *antecessor* – 'попередник (на посаді)'.
[118] Це було у 280 р. до н. е.
[119] Ідеться про Епікура, до якого Ціцерон ставився неприхильно.
[120] У Ціцерона: "M. Curium et Ti. Coruncanium" ("Маній Курій і Тіберій Корунканій").
[121] Ідеться про Публія Деція Муса (*Publius Decius Mus*), який був консулом у 312-му, 308-му, 297-му та 295 рр. до н. е. У 297 р. Деції разом із Квінтом Фабієм розгромив союзників самнітів апулійців у битві при Малевенті. У 295 р. він знову виступив проти самнітів. У битві при Сентині, коли римські вершники почали відступати, Деції присвятив себе підземним богам і своєю смертю дозволив римлянам здобути перемогу.
[122] У Ціцерона: "escam malorum". Так Ціцерон переклав Платонову фразу: "κακοῦ δέλεαρ" (*Платон*. Тімей, 69d).
[123] Гай Дуїлій (*Gajus Duillius*) – консул у 260 р. до н. е.; переможець карфагенського флоту під час Першої Пунічної війни.
[124] Лат. *convivium* – 'бенкет, застільне товариство'.
[125] Див. прим. 82.
[126] У списку напевно помилково: *раздаемое.*
[127] Гесіод (гр. *Ἡσίοδος*) – давньогрецький поет VIII–VII ст. до н. е. Тут ідеться про його дидактичну поему «Роботи і дні».
[128] Ідеться про Лаерта (Одіссея, XXIV, 220–230): "Бистро у дім вони після того ввійшли, Одіссей же / Вийшов у сад многоплідний, щоб батька на випробу взяти. / Та не знайшов він ні Долія, сад обійшовши просторий, / Ні служників, ні синів його, – всі повиходили з саду / Віття тернове збирати, щоб плотом увесь виноградник / Обгородить, – де шукать, їм показував Долій старенький. / Лиш свого батька знайшов у саду, доглянутім добре, / Кущ обгортав він. Латаний весь і брудний був на ньому, / Драний, нужденний хітон, на голінках із бичої шкури / Латані мав наголінники, щоб від дряпин захищатись" [*Гомер*. Одіссея / Переклад із старогрецької Бориса Тена. – Харків, 2004. – С. 494].
[129] Ці перемоги він здобув у 290-му та 275 рр. до н. е.
[130] Див.: *Енній*. Аннали, XII, 373.
[131] Ідеться про Луція Квінкція Цінцінната (*Lucius Quinctius Cincinnatus*) – консула в 460 р. до н. е. й диктатора в 458 р.

[132] Гай Сервілій Агала (*Gaius Servilius Ahala*) – помічник (magister equitus) диктатора Луція Квінкція Цінцінната; у 439 р. до н. е. вбив Спурія Мелія.
[133] Спурій Мелій (*Spurius Melius*) – римський вершник.
[134] Ціцерон говорить тут про гральні кості та кубики.
[135] Ідеться про Ксенофонтову книгу «Економік», яку Ціцерон в юності переклав латинською мовою.
[136] У Ціцерона: "cum Critobulo" ("з Критобулом").
[137] Лісандр (гр. *Λυσάνδρος*) (IV ст. до н. е.) – спартанський флотоводець.
[138] Ідеться про Кіра Молодшого.
[139] Марк Валерій Корвін (*Marcus Valerius Corvinus*) (бл. 370–270 рр. до н. е.) – римський воєначальник, шестиразовий консул упродовж 348–299 рр.
[140] Авл Атілій Калатін (*Aulus Atilius Calatinus*) – консул у 258-му та 254 рр. до н. е., диктатор у 249 р., полководець під час Першої Пунічної війни.
[141] Тут ідеться про Луція Емілія Павла Македонського, Публія Сціпіона Африканського Старшого та Квінта Фабія Максима.
[142] У Ціцерона: *theatrum*.
[143] У списку напевно помилково: *Автор*.
[144] Див. прим. 49 до трактату «Начальная дверь ко христіянскому добронравію».
[145] Ідеться про Мікіона та Демею – персонажів комедії Теренція «Брати». У Ціцерона фігурує назва цього твору.
[146] У Ціцерона: "mens et ratio et consilium" ("розум, розсудок та здоровий глузд").
[147] Зведені брати Сціпіона Африканського померли в юному віці.
[148] Так Сковорода передає лат. *insipientia*. У тексті Ціцерона: "insipienter sperat" ("нерозумні [його] надії").
[149] Ідеться про Арганфонія (VI ст. до н. е.) – царя Тартесса, фінікійської колонії в Іспанії.
[150] Про Арганфонія розповідає Геродот (Історія, I, 163).
[151] У списку помилково подано: *Землемѣр* (у лат. оригіналі – *agricola*).
[152] Ідеться про тирана Пісістрата (560–527 рр. до н. е.). Ціцерон називає його ім'я.
[153] *Плутарх*. Солон, XXXI.
[154] У Ціцерона: *imperatoris*. Імператор у республіканському Римі – найвище почесне військове звання, яке солдати (чи сенат) давали полководцеві після його видатних перемог.
[155] У платонівському діалозі «Федон» (61с–62с) Сократ, покликаючись на піфагорійця Філолая, говорить про те, що накладати на себе руки не дозволено: "…Таємне вчення твердить, що ми, люди, перебуваємо немов під наглядом і не можна з-під нього ні визволятись, ні втікати, – в цьому я вбачаю велику й глибоку думку… не є безглуздим вважати, що негоже позбавляти себе життя раніше, ніж Бог якимось чином примусить до цього, як, наприклад, тепер – мене" [*Платон*. Діалоги. – Київ, 1995. – С. 238].
[156] *Ціцерон*. Тускуланські бесіди, I, 117 [див.: *Цицерон М. Т.* Избранные сочинения. – Москва, 1975. – С. 247]. Пор.: *Плутарх*. Солон і Поплікола, Порівняння, 1.
[157] Пор.: "nemo me lacrumis decoret, neque funera fletu / faxit" (*Енній*. Епіграми, фр. 17). Пор.: *Ціцерон*. Тускуланські бесіди, I, 34, 117 [див.: *Цицерон М. Т.* Избранные сочинения. – Москва, 1975. – С. 219, 247].
[158] Див. прим. 266 до діалогу «Сvмфоніа, нареченная Книга Асхань».
[159] Від кінця VI ст. до н. е. Піфагор та його учні жили й працювали на півдні Італії.
[160] Див. прим. 144 до діалогу «Наркісс».
[161] У Ціцерона: "ex universa mente divina delibatos animos haberemus" ("ми володіємо душами, які відокремились від усеосяжного божественного духу").

[162] Ідеться про платонівський діалог «Федон».
[163] Ідеться про вчення Платона, згідно з яким людське пізнання є не чим іншим, як пригадуванням (*ἀνάμνησις*) того, що знала душа до народження. Цю свою науку Платон виклав у діалогах «Менон» (81b–86b) та «Федон» (73a–77a, 92a–d, ін.).
[164] Синами Кіра Старшого були Камбіз і Танаоксар.
[165] *Ксенофонт*. Виховання Кіра, VIII, 7, 17, наст. [див.: *Ксенофонт*. Киропедия. – Москва, 1976. – С. 212–213].
[166] Ідеться про Луція Емілія Павла Македонського.
[167] Ідеться про Луція Емілія Павла – консула у 219 та 216 рр. до н. е. – та Сціпіона Африканського Старшого.
[168] Ідеться про Публія Корнелія Сціпіона (*Publius Cornelius Scipio*) – консула у 218 р. до н. е.
[169] Ідеться про Гнея Корнелія Сціпіона Кальва.
[170] Ціцерон має на думці «Начала».
[171] Ідеться найперше про епікурейців.

КНИЖЕЧКА ПЛУТАРХОВА[1]
О СПОКОЙСТВІИ ДУШИ

ВЫСОКОМИЛОСТИВОМУ ГОСУДАРЮ
ЯКОВУ МИХАЙЛОВИЧУ
ЕГО ВЫСОКОБЛАГОРОДІЮ ДОНЦУ-ЗАХАРЖЕВСКОМУ[2]

Высокомилостивый государь!

Пріймите милостиво от человѣка, осыпаннаго вашими милостьми и ласками, маленькій сей, аки лепту, дарик, маленькое зеркальце благодарности. Уклонившися от Библіи к Плутарху, перевел я книжечку его «О спокойствіи душевном», истолковав не наружную словозвонкость, но самую силу и эссенчію[3], будто гроздіе в точилѣ выдавил[4]. И в такую одежду дѣвочку сію одѣл, дабы она и внутрь, и внѣ не языческою, но христіанскою была и являлася дѣвою[5]. Не поминается здѣсь ни Дій[6], ни Венера[7], ни Меркурій[8], но в новыя мѣхи и вино новое влито[9]. Плутарх был из числа тѣх, кои во слѣд Христов не ходили, но именем его бѣсы изгоняли[10]. Не браните же ему[11]! Да изгонит и нам[12]! Премудрость не умирает. Он был и друг, и наставник доброму Траяну Кесарю[13]. Да будет же и нам. Премудрость не умирает. Траян был столь добраго сердца, что римляне послѣ его, избрав Кесаря, так прославляли: "Будь щаслив, как Август и добрый, как Траян!"[14] Он, возшед на вселенскій престол, аки всемірное свѣтило, щедротами всѣх озарил. Воистину легко было Плутарху воспламенить к правдѣ, к милосердію и мужеству столь благородное сердце. Все суета[15]. Все преходит. Бог же мира с нами во вѣки[16]: "Един его день, – сказал Марк Аврелій[17], – всѣх мырских сокровищ лучшій"[18]. Естли сія книжечка хотя и нѣсколько минут послужит вам противу бѣса скуки, и тѣм я доволен. Естли же напоит хотя маленькою чашечкою спасенія мира Божія, вот мнѣ и труд, и плод, и награда! Кто яко Бог[19]? Что яко мир? Воскликну с Григоріем Богословом: "О мире, ты Божій, а Бог твой!"[20] И в сем желаніи во вѣк пребуду.

Высокомилостивый государь,
Вашего высокоблагородія
всенижайшій слуга,
любитель и сын мира
Григорій Варсава Сковорода.

1790 года, апрѣля 13.

Толкованіе из Плутарха
О тишинѣ сердца[21].

Любезный мой Іриней[22]!

Поздо получил я письмо от тебе, в коем ты просиш мене написать нѣсколько для тебе сентенцій, могущих упокоить волнующееся сердце. Под самое сіе время припала нужда ѣхать в Рим с поспѣшеніем другу нашему Купидону. Сим своим поспѣшеніем помѣшал мое намѣреніе, однак мнѣ не захотѣлось, чтоб он отѣхал к тебѣ с пустыми от мене руками. Вѣдая же, яко ревнуеш быть любителем не блядоукрашенныя, но благоодушевленныя рѣчи, без порядка из собственных моих замѣток наврал много рѣчей, дышущих врачеваніем и упокоеніем сердцу. Ублажаю тебе, друже, яко ты, и милость у велмож, и громкую паче протчіих славу в народѣ приобрѣтши, не так ходиш, как нѣкій, поминаемый в трагедіах, гордый Ме́роп[23], надувшися тѣм, что глупый народ во всѣ свои трубы[24] и колоколы блаженным его проповѣдует. Сіе презрѣніе мырскаго тщеславія родилося в твоем сердцѣ от того зерна, кое в душѣ твоей часто я насаждал. Сирѣчь: Ни Алмазныя пряжки от подагры, ни драгоцѣнный перстень от Хирагры[25], ни Монаршій вѣнец возможет избавити от обморока. Како бо довлѣет или богатство, или слава человѣческая, или скипетр подать сердцу безстрастіе и великодушіе, аще не будет в нем дух премудрости[26] и дух крѣпости, равно утверждающій сердце во всяком состояніи, дабы и гордость житейская не соблазнила, и нищета человѣка не привела во отчаяніе? Что ли же есть сей дух разума[27] и дух крѣпости, аще не Царствіе Божіе, обуздавающее и управляющее скотскія наши прихоти, дабы, повинуяся духу и шествуя царственным, сирѣчь средним, путем[28], не расточали стопы своя по пагубным крайностям и превратностям[29]? Сего ради, по совѣту Ксенофонтову, жилище в щасливом состояніи, да памятуем о Богѣ и да чествуем Его, аще хощем, да и он нас в бѣдности не забудет, яко имущих к нему любовь и упованіе[30]. Слово в слово, и муж сердечный, поколь еще находится в мирном сердцѣ, аки на тихом морѣ, печется предуготовить совѣты и думы, могущія спасти его от обуреваній, дабы чем они благовременнѣе и знакомѣе, тѣм дѣйствительнѣе стали противу супостатов его. Пес яростный никоим словом уласкаться не может, кромѣ тѣм именем, чем его называют. И сердечная волненія знакомым и присным врачевством легко укращаются[a]. Прочее, тот, кто совѣтует, дабы и желающій вспокоить сердце не погружался во многая ни публичная, ни приватная дѣла. Ошибся. Первая ошибка в том, что дорогою цѣною купить нам припадает

---

[a] Сими словами бодет философа Сенеку, но всуе. Сенека, пишущи о спокойствіи сердца, не влечет человѣка в праздность, но много затѣвать не совѣтует, а сим самым отвлекает и от праздности. Ибо праздным быть и суеты затѣвать суть разныя крайности и равное безуміе; посредѣ же сих разбойников Христос – Божія сила и царственный оный путь: “Аз есмь путь, [и] истина и живот”(1). Не уклонися ни на десно, ни на шуіе… К Римлянину Грек сей пишущій не дерзает именно хулить славнаго Римлянина, учителя Кесарскаго, хотя сам вицерой(2) и друг Кесаря Траяна(3).

наше спокойствіе. Сирѣчь – доставать оное праздностію. И будто всѣм нам оную воспѣвать из тражедіи Эврипидскія пѣсеньку:

Лежи, окаянный, с покоем на ложи твоем[31].

Кая же есть медицина[32] в праздности? Она насморка отогнать не может, не только скуки и тоски от сердца. Не большая же помощь от праздности и другам нашим, и отечеству, и присным нашим или домашним. Вот коль дорого нам станет сердечный мир, если покупать его праздностію! Сверх сего прелщается, кто думает, будьто люде, убѣгшіи многодѣлія, живут покойно. По сему образу же́ны, дома в праздности сидящія, суть благодушнѣе паче мужей своих. Но не так оно есть. Ибо, хотя нѣжныя дѣвы и праздныя госпожи в ложницах своих сѣверною стужею не безпокоятся, но вмѣсто же того скукою, тоскою, Амурными горестьми, завистными ревнилостьми, суевѣрными ворожбами, затѣйными и гордыми мечтаньми посредѣ спокойных горниц обуреваются. И отец Царя Уликса, чрез 20 лѣт проживая во своей мызѣ с единою старухою, стол для него уготовляющею, хотя дом и должность царскую с трудами ея оставил, скорб же и печаль всегда неразлучну имѣл в своем уединеніи[33]. Нѣкіих же сама собою праздность вовергнула в разслабленіе душевное. Сіе пишет Гомер об Ахиллесѣ[а]. Сей, де, сидя на морском брегѣ, распалял кипящею желчію ярость своего гнѣва. Не ходил в кую-либо компанію. Не выходил и на сраженіе, а только мучил сердце, горящое к битвѣ, взирая на ненавистный для себе воинскій театр. Но и сам себе, жестоко огорчен, бодет слѣдующим словом: "Лежу празден в гаванѣ не годяй и только брег обременяю"[34]. Отсюду даже сам празднолюбец Епикур[35] совѣтует честолюбцам, дабы послѣдовали своей природѣ и принимались за гражданскія дѣла. Не получать, де, спокойствія в празности, если не улучать туда, куда родила[36] их мати натура[37]. Но вздор видь плетет, приглашая к чинам не чина достойных, но не терпящих празности[б]. Воистину бо и многодѣліе, и

[а] Ахи́ллес был первый храбростію из всѣх Грецких воинов, разоривших древній град Трою. Он убил Ектора, храбрѣйшаго всѣх Троян. От сего народа произошел род римскій и отсюду имя Ке́сарю Траяну… Гомер был первый пророк древних Греков, сей есть главный творец исторіи Троянскія. У Еллинов піита назывался тот, кто у Еврей пророком(4). Пророческая писанія назывались у Еврей пѣснями и твореніями, а у Еллинов – музы, піиты, поэматы, сирѣчь пѣсни, творенія, сотворенія. И сюда-то навѣстки дают слова оныя: "В твореніях рук твоих поучахся"(5). А за Давидом Исаіа:

"Воспою возлюбленному пѣснь"(6).

[б] Язвит Епикура(7). Ненавистію помрачен, не хотѣл раскусить сладости, сокровенныя в сем Епикурском словѣ. Нѣт святѣе сего слова. Природѣ послѣдовать, могти несть Чин, найтить в праздности сладость есть тожде. С Богом дѣлать, сладко дѣлать есть то же достоинство в силѣ: сила в природѣ, природа в Богѣ, яко дуб в зернѣ, пребывает во вѣки. Хулит философа за сердечную сладость, потом и сам сказует, что красота сердечная есть град спокойствія. Будто же не то же есть сласть, сладость и красота в сердцѣ, если оно живет вот гдѣ: "Душа моя в руках твоих выну"(8). "Десница твоя воспріят мя"(9). "Красота (сирѣчь сладость) в десницѣ твоей в конец"(10).

празность есть суета, но красота сердца есть страна и град спокойствія; скверная же душа есть море мученій. И сказал я, и еще сказать хочу, что и уклонитися от блага, и сотворити зло есть равная мука. Мырска мода привязала спокойствіе к одной коей то жизни, напримѣр, селской, безженной, Царской, но ложь сія на театрѣ Менандровом слѣдующими обличается словами: "О друже! я думал, что богатыи не воздыхают и что безсонница их не ворочает на постелѣ мягкой…"[38] Потом, заглянув во волнующееся их сердце, так мудрствует: "Отсюду видно, что в свѣтѣ жить без бѣды Бог никому не написал, хоть он богат, хоть высок, хоть низок и нищ". Теперь не могут извинить своего безумія тѣ, кои, путь своея жизни оставив, берутся за другой, дабы тѣм избѣжать безпокойства. Они подобны не приобыкшим к мореплаванію. Сіи боязливцы, хотя из корабля опустилися в шлюбку, однак ровно тоскою и блеваніем мучатся, занесши с собою и туда страх смертный в сердцѣ и во утробѣ своей желчь. Так и безумная душа, своим состояніем наслаждаться не наученная, хотя из жизны в жизнь преходит, но вездѣ грустит и мятется, носящая внутрь источник огорченій – растлѣнное сердце. Сим образом богатіи и нищіи, женатыи и безженныи, и всѣ протчіи безпокоятся. Чрез сіе бѣгают из должностей, но паки праздность скучна. Чрез сіе рвутся показаться при дворѣ, а показавшися, досадуют. Больному тѣлу, слабому уму угодить трудно. Больный и на супругу и на Лѣкаря желчен. Скучен ему пришедшій посѣтить пріятель, а отшедшій досаден. Мягчайшее ложе жестко ему. Смотри же, как только возсіяло здравія ведро, тогда превкусною пищею мерзѣвшій самую простую вкушает со сладостію. "Кая вина источила вашему величеству слезы?" – вопрошают министры Алек[сандра] Македонскаго. "Как же не плакать, братцы? В сію минуту слышу от философа[39], что в мырѣ не един мыр есть, но и числа им нѣт… Ах! а мы доселѣ и един мыр не вовся покорили". Но душа любомудрая, древній Кратес[40], кроткими замыслами кроткаго духа легко и сладко проплыл своего житія пучину. Коль горестно страдал первовоевода Греческих войск под Троею! а Діоген[41], живущій в плѣни, проживал дни во веселіи сердца[42]. Сократ в темницѣ бесѣдует здраво с другими, люблящими премудрость. Гордый же Фаето́н[43] в небесных странах рыдает: длячего не дают ему засѣсть на Царской отца его колесницѣ? Сапог ногѣ, а сердцу жизнь сообразуется. Нѣкто мудрец сказал: обычай здѣлает жизнь сладкою. А я сказую: сердце чисто зиждет жизнь веселу[a]. Сего ради потщимся очистить источник

---

[a] Уколол Пиѳагора, но не заколол. Пиѳагор правѣе его. Он хвалит сердце чисто, а Пиѳагор перстом, как предитеча Христа, показует, гдѣ оно. Буій знает, что блаженство всякому нужно есть, а мудрый видит, гдѣ оно. Вот Пиѳагорскій догмат, за котораго хвостик он ухватился: "Optima[m], id est cognata[m] Vitae Rationem elige. Hanc dulcem faciet consuetudo"(11). Сирѣчь: "Избери самую лучшую, разумѣй, природную жизнь. Сладкою ее здѣлает обычай". Обычай без природы мертв, но с природою все может. Он есть сын ея. Чувствуй, что сердце чистое живет в сродной жизни, а когда жизнь природная наша встрѣчает нас не славно, но подло, тогда обычай, здѣлав ее сладкою,

сердца, да всѣ горести, извнѣ нападающія, возможем обратить во спасительные соки. Скорб ли? или тѣснота? или гоненіе? или глад? и вся протчая. Жизнь наша, будто тавлѣнная игра[44], наполненная удач и неудач, но здоровое сердце все сіе переварит во благо. Все ему поспѣшествует во благое[45]. Потерявшіи же сердце и во удачах мыра сего бѣснуются от жира своего и в неудачах отчаеваются; подобны недужным, ни стужи, ни ва́ра не терпящим. Безбожник Ѳеодор[46] говаривал: "Я, де, правою рукою подаю мои совѣты, а слышатели берут оныя лѣвою"[47]. Так безсердіи люде Одесный дар Божій пріемлют шуйцею во зло. А мужи сердечныи и от самых горких своих горестей, аки от тернія, умѣют собирать полезныя плоды, собирая там, гдѣ не расточали, и жнут с Богом своим и там, гдѣ не сѣяли, подобны пчелам, из нечистоты и из жостких и ко́льких трав мед собирающим. И так, прежде всего, нужно научиться тому, чтоб могти все горкое обращать во сладость, дабы мы во всѣх неудачах могли похвалиться так, как мальчик тот: "Ба! слава, де, Богу! не пропал мой за́мах. Я бросил камень на собаку, а попал в мою мачеху". Например, изгнали Діогена из его отчизны, а он тѣм попал во философію[48]. Послѣднее судно с товаром потопила буря, а мудрый Зенон: "Слава тебѣ, Господи! Переводиш, де, мене из богатства в нищету. Нынѣ могу мудрствовать о спасеніи душевном, а не о тѣлесном богатствѣ"[49]. Чему ж и ты не подражаеш мудрым? Лишен ты, например, гражданскія ли должности? Чего же тужиш? Теперь станеш жить, сам для себе труждаясь. Лишился ли милости у вельможи? Так освободишся опасных коммисій[a]. Утрудился ли уже, отправляя оныя? Возвеселися же наградѣ. Коей[50]? Добрая, по пословицѣ, слава лучше мягкаго пирога[51]. Житейскія ли твои интерессы разстроила клеветлива зависть? Отвержи убо житейскую печаль[52], а начни пектися о Господѣ. Многое воистину утѣшеніе сердцу взирать на великія мужи, равное с нами пострадавшія, но видь равнодушно. Досадно ли тебѣ, что твоя жена не плодна? Взглянь же на цари Римскія. Ни един от них не имѣл[53] наслѣдником сына. Досадна ли нищета? Кому же лучше подражать из Римлян, как Фабрицію, нищеты любителю? или главѣ всѣх своих земляков Эпаминондѣ[54]? Невѣрна ли тебѣ твоя супруга? Создатель Дельфійскаго храма, Царь Акид, тоже пострадал, и сіе свѣта славы его не помрачило[55]. Такожде философа Стилпона[56] нецѣломудрая его дщерь не помѣшала отцовскому спокойствію. А порицателям своим отвѣчал, что зло сіе до отца не касается[57]. Кто, де, око потерял, тот же сам и слѣп. Чій грѣх есть, тому и нещастіе, а не другому. А протчіи не точію своих любезных нещастіем, но и злобою своих врагов безпокоятся. Видь зависть, ненависть, клевета, памятозлобіе само себе жжет

здѣлает и славною. Ничтоже бо славно и сладко, и чисто без природы, без коея и обычай, и все мертво. Ее единую нарицает Епикур блаженною[(12)], Пиѳагор же, показав, гдѣ живет чистое сердце, показал купно, гдѣ сладость Епикурова, и чрез сіе больше и лучше сказал в двоих строках, нежели Плутарх в цѣлой книжицѣ.

[a] Коммиссій. Римски: Commissio. Порученіе дѣла.

и снѣдает, и на сих самоубійцов не негодует, но сожалѣет благоразумный, а безразумный мучится. Не только же сосѣдныя свары, но и служительская неисправка безпокоит его. Друже! в сем и тебе велит мнѣ обличить дружба. Ты подобен врачам: они горькое горким, а ты грѣх грѣхом врачуешь, бѣснуяся[58] на служительскія погрѣшности. Сіе разуму не есть согласно. Нигдѣ вы не увидите, дабы к добрым служителям не были примѣшаны и злые. А на всѣ их погрѣшности разгаряться и должности вашей не прилично, и спокойству вредно. В поправкѣ погрѣшностей будь подобен медикам. Они больному вырывают зуб без дальняго возмущенія. Исправляйте их с равнодушіем. Тогда их неисправность душу вашу не возмутит, и песій обычай за все лаять в сердце твое не внійдет. Самых мѣлочных ошибок не оставляя без наказанія и гнѣва, правиш сердце твое в такой обычай, что оно здѣлается смердящею лужею, всякую стечь, всяких досад в себе пріемлющею. Философія и в собственном, и в чужом нещастіи не жалостію снѣдать себе, но врачевать совѣтует. Как же не противно разуму бѣситься и мучиться тѣм, что не всѣ тѣ добрыи и вѣжливы, с коими нам жить довелося? Любезный мой Ириней! горазда внемли! не ревность ли и самолюбіе гнѣздится в сердцѣ нашем на чужія грѣхи, бѣснованіем завѣшенныя! Ибо из самолюбія раждается горячесть в дѣлах, из горячести нравность и вспыльчивость, ярящаяся на самую малую неисправность. Будьто чрез нея дурное случилось или нѣчто доброе не досталося. Добросердый же человѣк все равнодушно пріемлет без огорченія и кротчайше со всѣми обходится. И так разжевать сіе надобно хорошенько, вот как! Лихорадкѣ всякая пища противна, а здравому все пріятно. Не видиш ли, что не виновато дѣло, но тѣло? Так точно и болящее сердце тѣм возмущается, что благодушному бывает забавою! Впрочем, много спокойствію помогает и то: отвращать мысль от того, что безпокоит, а обращать к тому, что увеселяет, так как отвращаем взор наш на зеленыи луга, если его солнечное сіяніе безпокоит.

А кто погружает сердечное око в случившееся ему нещастіе, тот подобен вѣдьмѣ, которая все в чужом домѣ видит, а в своем слѣпа[59]. Подобен и цылюрничим банкам, самую дурную кровь из тѣла высосающим. Подобен и трактирщику, распродавшему доброе вино, а сам испивает дрождіе. “Скажи, что дѣлает твой Господин?” – спросили раба его, а раб отвѣчал: “Посредѣ добра за бѣдою гонится”. Общій есть обычай в людях: минув забаву, в печали погружаются. Не таков был Аристипп[60]. Он потерял грунтик, земелькою утѣшал себе остальною. И нѣкоему лицемѣрно сожалѣющему сказал: “Если сожалѣеш, сожалѣй о себѣ, не о мнѣ. Ибо у тебе един точію есть грунтик, а у мене еще три осталися”. Отнять у мальчика игрушку – плачет, бѣсится и всѣ протчія игрушки бросает. Так и сердце неразумное, в одном чем-либо соблазнившися, всѣ свои протчія утѣхи отвергает. Да чем же нам в печали и в скорбех утѣшиться? Отвѣчаю: слава тебѣ, Господи! А чего же у нас нѣт? Одному дал Бог чин, другому дом, третему жену, иному дал добраго друга… Нѣкій мудрец[61], умирая,

благодарил Богу за всѣ его в жизни благодѣянія, не забыл же и малаго сего, что он из Киликійскія страны благополучно морем пріѣхал во Аѳины. Колико способствует спокойствію благодарность! Должно же чувствовать с радостію и самая простая сія Божія благодѣянія, а именно: что мы живы, что здоровы, что солнце нас освѣщает, что мирное, а не военное время, что не слышно нигдѣ бунтов, что земледѣлы спокойно пашут, что купечеству путь земный и морскій открыты, что наконец волю имѣем говорить, молчать, дѣла дѣлать, покоиться… Сим благоденствіем наслаждаться можем со благодарностію, если почаще взирать станем на людей, лишенных онаго.

Например, коль вожделѣнное здравіе недужным? Коль пожеланный Мир странам, обремененным войною? А глупость в то уже время познает добра своего цѣну, когда потеряет; доставая, страдает; имѣя, не наслаждается; а потеряв[62], мучится. Будьто оно в то время драгоцѣнным стало, когда из рук их упало. Но всѣ почти мы, на чужое засмотрѣвся щастіе, будьто на красавицу, в собственной жизни нашей, многими выгодами одаренной, слѣпотствуем, купно и своим не наслаждаясь, и завистію снѣдаясь. Вельми же пособляем сердцу нашему тогда, когда на выгоды собственныя нашея жизни взираем. По крайней мѣрѣ, да не равняем нас со превозшедшими нас. Сим-то пороком весь мыр страждет. А вот страданія цепь! Колодник завидит испущенному из темницы; испущенный – тому, кто не крестянин, не крестянин же – гражданину; гражданин – богачу; богачи – вельможам, вельможи – царям; цари – вселенною владѣющу Богу… почти молнію и гром себѣ из рук его вырвать жаждуще. Вот мудрый глас!

Хотя пастушком слыву,
В вольных мыслях вѣк живу,
Жизнь столь сладко провождаю,
Лучше в свѣтѣ не желаю.
Ни на скиптр, ни злат вѣнец
Промѣняю сих овец[63].

А несмысленный галат[64], находясь в чести у своих граждан, неусыпаемым снѣдается червіем о том, что он не сенатор, а хотя сенатор, но не из первых; хотя же из первых, но не предсѣдатель; пусть и предсѣдатель, но не так славен, как прежній. Не сіе ли есть: умышленно разжигать ропот на Бога? и самоизвольно адским пламенем жечь свое сердце и мучить? Не дѣлает сего здравая и мирная душа. Она вышшим себе не завидит, но хвалится и благодарит Богу за состояніе своея жизны, в которой безчисленное множество людей рады бы жить, если бы дано было им свышше. Не борися со силнѣйшим тебе и не ровняйся с вышшим тебе. Борися со слабѣйшими тебе и оглянься, коль многое множество нижше тебе и ревнуют твоему щастію! Смотри ж теперь: как только зазѣваешся на вельможу, сидящаго в

каретѣ или в портшезѣ[a], тогда ж опусти маленько взор твой и на везущих или на несущих его, а когда Горній Монаршій престол блаженным тебѣ мечтается, тогда ж обрати око твое и на безщетное множество рабов каторжных и вспомни, коль бы они от Бога желали имѣть щастія твоего хотя половину! "Куда! все дорого во Аѳинах!" – сказал друг Сократов. А Сократ: "Дорого, де, подлинно, для роскошно живущих, но, слава Богу! для воздержных все дешево. Хлѣб, маслины, проста одежда – все сіе не дорого"[65]. Подобно и мы, если кто нас порицает нищетою и подлостію, во отвѣт скажем слѣдующее: "Слава тебѣ, Господи! довольно мы богаты, когда не бродим по мыру и когда хлѣб наш ядим не в каторжном потѣ". Протчее, понеже столь мы растлили сердце наше, что не можем не ревновать и не завидѣть чужому щастію, того ради зѣвая на вышших тебе, не потопляй очей твоих во едину украшенную их маску и благообразную завѣсу, но проницай сердечным тут же оком твоим во внутренность завѣсы: провидиш, что сіи их поваленныя ширма и червь, и моль, и многія закрывают горести за собою. Аѳинскій штат-галтер[66] Питтакос[67] мудростію, правдою, храбростію – ей! царственный муж. Но сварливой и упрямой супругѣ своей был рабом. Безчисленныя досады и грусти под позлащенными крышами и в красных углах кроются, а слѣп народ не провидит и посему-то завидит. Коль завидима для него царская блистательна ру́га! Яко зрит на лице, а не зрит на сердце[68]. Вот такіи-то размышленія умерщвляют Зміину зависть и раждают свѣт: находить удовольствіе в собственной нашей жизни.

Дражайшей от всего мыра тишинѣ сердечной не мал вред и от самолюбія. Оно затѣвает дѣла не по силѣ своей. А неудачный конец есть то терновый вѣнец. Тогда не безумну волю, но обвиняем фортуну. Бѣс самолюбныя воли даже до того бѣсится, дабы всѣ дарованія заграбить, и мучится, если не точію садами, звѣринцами, оранжереями, но и лошадьми, и псами, и птицами, и рыбами не превышшил своих ревнителей. Таков был Діонисій, царь Сикилійскій[69]. Не довлѣл ему царскій Скиптр. Распалялся превишшить Платона любомудріем, а Филокс́ена[70] стихословіем. Отсюду родилися горестныи плоды: Филокс́ену – каторга[71], Платону – кабала[72], а царю – червь и моль. Таков не был Александр Македонскій[73]. Он чужим дарованіям не завидѣл, довольствуясь вѣнцем Самодержца. Безумный же народ всѣ качества в едино мѣсто сліять и похитить рвется, дабы быть купно и Градоначальником и Военачальником; Богословом и Философом[74]; и мырским, и монахом; пиктором[75] и поваром; птицею и звѣрем; теплым и студеным… А видь и самым Святцам не всѣ даются дарованія. Одному дано врачевать зубы, а другому – очи. И как можно в едино мѣсто совокупить огнь и воду? сирѣчь: быть купно придворным царским, и быть Философом? ибо Философія требует увольненія от всѣх дѣл, а царедворец в дѣлах или забавах потопляется. Царедворская пища помрачает любомудрое око.

---

[a] Портшез есть слово (думаю) французкое[(13)], Римски: Lectica, есть род кареты, не конями возимыя, но руками рабскими или наемничими носимыя.

Исканіе чести и грунта отнимает дражайшее время, служащее любомудрію. Отсюду ясно видно, что всякая всячина, мыр сей наполняющая, одному нужна, а другому не потребна. Что же оно такое? и кому нужное? Вспомни пословицу:

Всяк Еремѣй про себе разумѣй[76].

Всяк должен узнать себе, сирѣчь свою природу: чего она ищет? куда ведет? и ей послѣдовать, без всякаго отнюд насилія, но и с глубочайшим покореніем.

Конь ли еси? Носи сѣдока. Вол ли еси? Носи ярем. Пес ли борзый? Лови зайцы. Дацкой ли? Дави медведя. А буде кто соблазняется и желчится за то, что не дал ему Бог вмѣстѣ быть и львом, и постельною собачкою, сей есть несмысленный галат[77]. Не лучшій же его и тот, кто желает купно и философствовать, и на богатой женится, и пировать с господами, быть кавалером[78], и быть богатым…

Будь всѣ тѣм, что Бог дал, ради,
Разбывай всяк грусть шутя.
Полно нас червям снѣдати!
Видь есть свое всѣм людям[79].

Всяк жребіем своим да будет доволен! Царь – владычеством, Богослов – зрѣніем Воскресенія, мудрец – обрѣтеніем истины, благочестивый – житіем добро[дѣ]тельным, богатый – богатством. Всяк имѣет свое зло и добро, и каждому свое дано. А нынѣ все-на-все рвемся для одних нас заграбить, и будто гроздіе от тернія обирать пялимся, возненавидѣв чрез неблагодарность собственну жизнь нашу, аки бѣдну и недостаточну. Не сіяет ли сія истина и во всемирной Экономіи? Посмотри на безсловесныя животины. Иная кормится зерном, иная – кровію, иная – кореніем. По сему образу, иная пища пастуху, иная земледѣлу, иная мореходцу и птицелову. Скуделник скуделнику в ремеслѣ завидит, но в житейских статях ревновать не подобает. Бог каждое состояніе ограничил с достаточным довольством, по мѣрѣ его. Срамно слышать, что самые благородные люде, не только ученым, богатым, юристам, но и придворным комедіянтам ревнуя и ублажая жизнь их, наводят сердцу своему сильну мятежность. В протчем, разныя пристрастности людскія дают знать, что в сердцѣ нашем два живут источники приснотекущіи: из сего течет безпокойство, а из втораго – спокойство. Тайну сію предревніи богословы приосѣнили гаданіем вот сим:

Там у Бога у порога
Двѣ бочки стоят.
Одна с добром, другà со злом[80].

Тайна сія собывается во глубинѣ сердца. Смотри же: не так ли оно есть? Ѳома в худшей жизни весел, а Козьма в лучшей омерзѣл. Не видиш ли, что

в сем сердцѣ горестныя, а в том животныя струи? Тот и тѣм, что было, веселится, а сей, имѣя в руках, смутится. Погребен и засорен животный источник в том сердцѣ, в коем отворился ключ мертвых вод и фонтан денно и ночно изблевает горкія струи. Такіе люди и за прошедшее добро не благодарят Богу, и настоящим не довольны, и, на будущее зазѣвавшись, жаждою тают. Жизнь их неключима и вздорна, на части порвана, не имѣющая постоянныя и союзныя сплочности, будто метла̀ развязана. Она подобна мученику, плетущему веревку во адѣ идолопоклонническом. Сколько бѣдняк соплел, то все то осел съѣл[81]. Все то, что миновало, будто из воза па́ло[82]. Они всегда постѣль удобряют, но всегда наутро спать отлагают. Немалый вред спокойству и тогда, когда кто, воспоминая прошедшую жизнь, одни досадныи припадки в зерцалѣ своея памяти видит. Сей подобен мухам, не могущим сидѣть на зеркальной гладкости, а отпадающим на мѣста жосткія[83]. Живописец свѣтлыми красками одобряет темныя. А мы, естли коея горести из памяти выскоблить не можем, воображеніем прошедших и нынѣшних пріятностей да растворяем. Мусикійскіе органы то напрягаются, то отпускаются. Так мыр сей и жизнь наша то темнѣет, то свѣтится, и без примѣса нигдѣ и ни в чем не бывает. Музыканты из высоких и низких гласов составляют сличную и сладкую симфонію, а муж мудрый из удачных и неудачных припадков тчет жизни своея постав, и некрасное в нем поле взорочными цвѣтами украшает, дабы из горких и сладких случаев слично составить жизнь себѣ, якоже составляется день Господень из вечера и утра, из тмы и свѣта. Добрый и злый Ангел приставляются в рожденіи каждому человѣку, от них-то в сердцѣ противныя себѣ пристрастности и аффекты: радость и печаль; безопасность и страх; милость и злоба; правость и преступленіе; законность и беззаконіе; удовольствіе и досада. И сіи-то суть противныя оныя противных себѣ двоих оных источников сердечных вѣчно источаемыя струи, творящія жизнь нашу не равнотекущею, но замѣшательства исполненною. И воистину здравая и мирная душа благія пристрастности любит, обаче притом по врожденной преклонности и падает, но так кораблик свой па́русит, дабы из пути не совратиться в излишню крайность и не заѣхать в безмѣрность, вредную и самим добродѣтелям. Вот Епикурово слово! "Кто, де, бѣшенно не влюбился во тлѣнную сію жизнь, тот всерадостно встрѣчается со завтрашним днем"[84]. Не бываймо бѣшенно падки и жадны к богатству и чести, тогда она нам будет сладчайшая, и трата ея не обезпокоит нас. Ибо жаркая жадность раждает жестокій страх, а страх, раздувая пламень жадности, дабы не потерять, мѣшает наслаждаться. А тот, кто утвердил сердце свое духом премудрости и разума, дерзновенно Богу скажет: "Боже мой! даруеш ли что мнѣ? Благодарю. Отнимаеш ли? Не рыдаю". Таков один посылаемый от Бога даром сладко наслаждается. Мудрый Анакса́гор[85] потерял сына, сказал: "Он на то родился, чтобы умереть"[86]. Не удивляйся только, но купно и подражай. Отнят ли чин? Скажи так: "Я на то брал, чтоб возвратно отдать". Лишен ли богатства?

Скажи: “Знаю, что оно протѣкающее”. Невѣрна ли жена? Скажи: “Она добра̀, однако же жена”. Измѣнил ли друг. Скажи: “Человѣк яко трава! днесь цвѣтет, утро схнет”[87] Не говори: “Не ожидал я сего, не чаял, что послѣдует”. От нечаянія всѣ страшныя удары выриваются. Царь Персей[88] не чаял, что потеряет Македонское царство, тѣм и сам со царством пропал. Чем пропал? От печали. Длячего? Не чаял сего. А побѣдившій его Па́вел Емеліан[89], скинувши чин, ни мало не печалился. Он, взяв на себе, знал[90], что паки его отложить должно. Нечаянность самою бездѣлкою и мудрого Ули́кса поколеблет[91]. Бывает же и то, что са́ма собою вещь не страшна, а мнится быть страшна, и сіе пусто тревожит. Не почитай же страшною, и не вмѣняй комаря̀ во льва, тогда не повредит тебѣ. Оно не вредит ни души, ни тѣлу. А если что случилось прямо тяжелое, утѣшай себе тѣм, что сіе вообще всѣх безпокоит. Напримѣр: зима, смерть и протчая. Царь Димитрій[92], доставши город, вопросил мудраго Стилпона: “Не потерял ли ты, друг мой, чего-либо твоего при взятіи вашего города?” “Ничево, ваше величество, я не видал, чтоб кто взял мое что-либо”[93]. Боже мой! коль не разумѣют люде, что внутрь нас тайно живет истинное добро, которое ни тля не тлит, ни тать не подкапывает[94]. Зачем же ты, человѣче, боишся фортуны? Видиш ли, что она у тебе отнять может то едино, что пустое? а над истинным добром твоим не имѣет власти. Оно при тебѣ во вѣки, во вѣчной твоей власти. Сердце твое, мысли твои, дух твой и разум, иже есть корень и начало твоея фортунѣ подверженныя плоти, разумѣеш ли? коликая его цѣна и величество? Ах! узнай себе, человѣче! тогда дерзостно до фортуны то же, что сказал Сократ, скажеш: “Клеветники мои могут тѣло мое убить, но не сердце”[95]. Тѣло ты, о фортуна, озлобить и отнять можеш, но дух благочестія, дух премудрости и разума, дух истины со мною пребывает во вѣки[96]. Корабельный кормчій не имѣет власти над волнами. Хитростію с ними борется, а не могій побѣдити уклоняется и со страхом ищет безопасности. Но царство и сила воцарившіяся в сердцѣ мудраго премудрости Божія легко от всѣх бѣд избавляет. А когда неизбѣжная волна потопить устремляется и течь кораблю грозит погибелью, тогда дух мудраго выскакивает из тѣла, аки из потопляемыя Лодій, на брег и Кефу[a]. Ибо безумный трепещет смерти и посему боится от тѣла разрѣшитися, не потому, будто бы нравилася ему жизнь, кая всяк день тирански его мучит. Он подобен держащему за уши волка[97]. Держать мучительно и пустить опасно. Чистое же и, как весна, свѣтоносное сердце не только не мучится приближающеюся, аки гаванью, смертію, но почитает ее отверзающимся и пріемлющим его небом и вмѣщающею во свое недро матерью. Такое утвержденное духом премудрости сердце, скажи, пожалуй, чем можеш возбунтоватся? Хвалится нѣкто так: “Ушол я от тебе, о фортуно, и всѣ приступы ко мнѣ преградил”. Конечно, он не стѣнами оградился, но мудростію. Не должно же и нам отчаеваться, но, любля такія слова̀, и самим сему соображаться и

[a] “Кефа” Еврейски: Гавань. Кифа̀.

приобучаться. Лисица смертно боялася льва, но, нѣсколько раз узрѣвши, дерзнула с ним и бесѣдовать[98]. Почаще помышлять о смерти должно, и о протчіих горестях. Тогда уразумѣем, что многія мы от слѣпаго сего мыра ядовитыя и лживыя испили мнѣнія, которыя, если ражжевать, тогда из горких здѣлаются сла́дкими. Не можеш подлинно сказать, что не встрѣнется с тобою то или то, но сіе за подлинно можеш о себѣ сказать: "Не пойду путем беззаконных и не поревную лукавнующим"[99]. Сіе в нашей силѣ. И сія есть едина дверь, во храм водяща спокойнаго сердца. Всѣми силами печися не раздражать внутренняго судію твоего, совѣсть твою[100]. От ея единыя гнѣва раждается в души червіе и чыріе, денно и нощно ярящееся и лишающее душу безцѣннаго мира. Раскаяніе есть само себе[101] опаляющій пламень. Внутренній жар и хлад горшее наводит пристрастіе, нежели нашедшій, так и внѣшняя страстіе, нежели нашедшіи[102], так и внѣшняя трата менѣе наводит досады, нежели внутренняя. Естли же кто в тайностях сердечных тайным громом и молніею поражается от совѣсти и видит внутрь, в зерцалѣ вѣчныя правды, что сам он есть виною разореннаго своего душевнаго града, таковому сердцу вся тварь, весь мир и всѣ его дарованія утѣшенія дать не довлѣют. Ни великолѣпной дом, ни царственной род, ни высочайшій чин, ни тысячи злата и сребра, ни ученіе, ни Ангелскій язык, но только едина дружественная и милосердая совѣсть. Она-то есть внутрь нас источник всѣх чистых и честных наших дѣл, раждающая святую нѣкую кичливость и безстрашіе, отверзающая сердечному оку вѣчное сладчайшія памяти зерцало, в коем видим нашу твердую надежду, умащающую нас и питающую во время старости[103]. Вѣтви розмариновы, хотя отрѣзанны от своего древа и давно уже лежат мертвы, однак духом дышут благовонным. То же и в добрых дѣлах: хотя давно совершилися и время их пройшло, но издалеча милолюбною памятію, аки сладчайшим ѳиміама благоуханіем, услаждают душу, родившую честная чада. Вот чем благочестивый, процвѣтая, цвѣтет муж! он смѣется всѣм хулящим жизнь сію и оплакивающим, будто плачевную Юдоль[104] и плѣнь вавилонску[105]. Воистину премудрая сія в Діогенѣ мысль. Он, будучи на квартирѣ, спрашивает хозяина: "Куда ты с такою ревностію прибираешся и красишся?" "Как куда? у нас, де, сегодня праздник". "О друг мой! – сказал Діоген, – доброму человѣку всякой день праздник"[106]. Ей! цѣломудренному праздник, да еще свѣтлый. Ибо мир сей и голубый свод его не Божій ли есть, святѣйшій всѣх храмов храм его? В сей храм от чрева матерня вводится человѣк, зритель не мертвых и рукотворенных человѣческим орудіем образов, но тѣх, кои само собою умное Божество, вѣчная своя подобія, утвердило на тверди небесной. Вот иконы невидимости его! Солнце, луна, звѣзды, рѣки, непрерывно воду источающіи, земля, плантам (растѣніям) пищу подающая. А когда во храм сей и в таинства его входить началом и виною нам есть жизнь наша, воистину достойно и праведно есть: да будет исполненна веселія, радости и мира! Не подражаймо слѣпому народу: он отлагает свое веселіе на учрежденныя человѣком праздники, дабы не сегодня, но в то время

наемным поутѣшиться смѣхом, зѣвая на мздоимных театрах[a]. Что за вздор? На комедіях, на праздниках, человѣком уставленных, и торжествах опрятны, одѣты, тихи, спокойны, веселы; нѣт тогда плача и смущенія, а всеобщій наш праздник, Богом узаконенный, торжества виновницу, жизнь нашу, безобразно оскверняем в рыданіях, в слезах, в жалобах, в горестях, ропотах почти всю ее истощаем. Чудо воистину! гладкогласіе в мусикійских орудіях люблят, веселятся птичіим пѣніем. Собственную же свою жизнь без всякія сладости, веселія и утѣшенія оставляют, горчайшими пристрастіями, заботами и печальми, конца не имущими, изнуряемую, и не только сами себе уврачевать не пекутся, но и премудрыми другов своих словами соблазняются. Сіе когда бы не мѣшало, тогда бы и настоящая жизнь безсоблазненна, и прошедшая сладкопоминаема, и впред благою надеждою утвержденна была бы.

Конец.

Очевидно, цей переклад Сковорода зробив у 1790 р. Принаймні супровідний лист-присвята Якову Донцю-Захаржевському датований 13-им квітня 1790 р. Твір (без супровідного листа) дійшов у одному-єдиному спискові, який зберігається в Архіві Російської академії наук у Санкт-Петербурзі (ф. 216, оп. 3, № 1065). Супровідний лист був надрукований у Наукових записках науково-дослідчої катедри історії європейської культури [див.: *Маслов М. А.* Переводы Г. С. Сковороды // Наукові записки. Праці науково-дослідчої катедри історії європейської культури. – [Харків], 1929. – Вип. 3. – С. 29–34]. Переклад уперше вийшов друком у київському виданні творів Сковороди 1961 р. Основний текст подаємо за рукописом, а лист-присвяту – за харківською публікацією 1929 р.

[1] Див. прим. 15 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

[2] Яків Михайлович Донець-Захаржевський – один із приятелів Сковороди, очевидно, син Михайла Михайловича Донця-Захаржевського, який був сумським полковником. Дружні стосунки Сковороди з Яковом Донцем-Захаржевським зав'язалися ще під час роботи філософа в Харківському колегіумі, адже тут навчалися (зокрема й у Сковороди) двоє його племінників – Павло та Василь. Перегодом ця дружба зміцніла під впливом зустрічей Якова Донця-Захаржевського з Михайлом Ковалинським у Санкт-Петербурзі. Сковорода не раз бував у Якова Донця-Захаржевського у Великому Бурлуці [див.: *Ніженець А.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 166].

[3] Лат. *essentia* – 'єство'. Цей термін був запроваджений Ціцероном як переклад грецького *οὐσία*. Вперше зустрічається в «Моральних листах до Луцілія» Сенеки (LVIII, 6).

---

[a] Вот мысль Іоанна Златоустаго! Праздник, де, не время творить, но чистый помысл(14). Сердце есть море не ограниченное, а помыслы суть волны. Естли помыслы тихи, тогда спокойное сердце и не разит его страшное сіе учрежденіе Божіе: "Возволнуются нечестивіи и почити не возмогут…"(15). "Восходят (волны) до небес и нисходят до бездн. Душа их в злых таяше"(16).

[4] Варто пам'ятати, що слово "точило" мало два значення: "праса, винная кадь, и тыж олтарь, точит бо кровь Христову" [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 257].

[5] Очевидно, Сковорода має на думці напучення Ягве про те, що треба робити, коли іудей хоче взяти собі за дружину полонянку з поган: **и҆ введе́ши ю҆̀ внꙋ́трь въ до́мъ твоѝ, и҆ да ѡ҆бри́еши главꙋ̀ є҆ѧ̀, и҆ да ѡ҆брѣ́жеши но́гти є҆ѧ̀, и҆ да совлече́ши ри҃зы плѣ̑нныѧ є҆ѧ̀ съ неѧ̀** (П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 21: 12–13). Християнські автори, починаючи з Єроніма Стридонського, алегорично трактували ці слова, коли мова заходила про можливість використання християнами стародавньої поганської мудрості [див.: *Курціус Е.-Р.* Європейська література і латинське середньовіччя / Переклав з нім. Анатолій Онишко. – Львів, 2007. – С. 50].

[6] Тобто Зевс (гр. *Ζευς*, род. *Διος*).

[7] Див. прим. 63 до циклу «Сад божественных пѣсней».

[8] Див. прим. 156 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

[9] Парафраза Євангелії від св. Матвія 9: 17. Пор.: **вли́ваютъ вїно̀ но́во въ мѣ́хи но́вы**. Див. також: Євангелія від св. Марка 2: 22; Євангелія від св. Луки 5: 38.

[10] Парафраза Євангелії від св. Матвія 7: 22. Пор.: **твои́мъ и҆́менемъ бѣ́сы и҆згони́хомъ**. Пор. молитву: "…апостолом своим власть давый, єже наступати на змія и на скорпія, и на вся силу вражію, и єже о имени твоєм бѣси изгоняти…" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 337 (третя пагін.)]. Згадаймо також слова Еразма Роттердамського («Благочестиве застілля») про «Моралії» Плутарха: "…Я знаходжу в них стільки святості, що мені здається ледь не дивом, як оці цілком євангельські думки могли з'явитись у душі поганина" [*Эразм Роттердамский*. Разговоры запросто / Пер. с лат. С. Маркиша. – Москва, 1969. – С. 112].

[11] Неточна цитата з Євангелії від св. Марка 9: 39. Пор.: **не брани́те є҆мꙋ̀**. Див. також: **не брани́те** (Євангелія від св. Луки 9: 50).

[12] На цей самий євангельський текст Сковорода покликається і в листі-присвяті перекладу трактату Ціцерона «De senectute». Ця обставина свідчить про єдність його інтерпретаційної та перекладацької стратегій.

[13] Марк Ульпій Траян (*Marcus Ulpius Trajanus*) (53–117 рр.) – римський імператор упродовж 98–117 рр. з династії Антонінів.

[14] Римський сенат тривалий час вітав імператорів словами: "Felicior Augusto, melior Traiano".

[15] Фраза **всѧ̑ сꙋєта̀** зринає в Книзі Екклезіястовій 2: 11.

[16] Це – варіація на теми Першого соборного послання св. ап. Івана 2: 17 (пор.: **И҆ ми́ръ прехо́дитъ, и҆ по́хоть є҆гѡ̀, а҆ творѧ́й во́лю бж҃їю пребыва́етъ во вѣ́ки**) та Послання св. ап. Павла до филип'ян 4: 9 (пор.: **бг҃ъ ми́ра бꙋ́детъ съ ва́ми**).

[17] Марк Аврелій Антонін (*Marcus Aurelius Antoninus*) (121–180 рр.) – названий син Антоніна Пія, римський імператор упродовж 161–180 рр. Крім того, видатний філософ-стоїк, автор книги «Наодинці з собою», добре знаної в старій Україні. Досить пригадати бодай покликання на неї в «Арістотелівських проблемах» Касіяна Саковича [див.: *Сакович К.* Арістотелівські проблеми // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 433] чи «Театроні» Івана Максимовича [див.: *Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 170 (зв.)].

[18] Очевидно, Сковорода подає тут квінтесенцію міркування Марка Аврелія про марність усього земного («Наодинці з собою», IV, 32).

[19] Неточна цитата з Книги Псалмів 112 (113): 5. Пор.: **Кто̀ ꙗ҆́кѡ гдⷭ҇ь бг҃ъ на́шъ;**
[20] Див. прим. 303 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».
[21] Перекладаючи Плутарха, Сковорода користувався не грецьким оригіналом, а латинським перекладом «Моралій»: Plutarchi Chaeronensis omnium que extant operum tomus II, continens Moralia Gulielmo Xylandro interprete. – Venet, 1560 [див. про це: *Дложевський С.* Плутарх у листуванні Сковороди // Памяти Г. С. Сковороди (1722–1922). – Одеса, 1923. – С. 85–97].
[22] У тексті Плутарха цього звертання немає.
[23] Мероп – (гр. *Μέροπος*, *Μέροψ*) – цар Ефіопії, чоловік Клімени, персонаж трагедії Еврипіда «Фаетон», яка збереглася тільки у фрагментах.
[24] У списку явно помилково: *труды*.
[25] Лат. (з гр.) *chiragra* – ‘ломота в руках’.
[26] Фраза **дꙋ́хъ премꙋ́дрости** зринає в Книзі Премудрості Соломонової 1: 6; 7: 7.
[27] Фраза **дꙋ́хъ ра́зꙋма** зринає в Книзі Премудрості Соломонової 7: 22 та в Книзі Ісуса, сина Сирахового 39: 7.
[28] Парафраза Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 20: 17. Пор.: **пꙋте́мъ ца́рскимъ по́йдемъ, не совра́тимсѧ ни на де́сно, ни на лѣ́во.**
[29] Ідеться про “золоту мірноту”. Див. прим. 77 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».
[30] Це – головна думка твору Ксенофонта «Економік». Окрім того, див. також: *Ксенофонт*. Виховання Кіра, I, 6, 3.
[31] *Еврипід*. Орест, 258 [див.: *Еврипид*. Трагедии: В 2 т. – Москва, 1980. – Т. 2. – С. 311].
[32] У списку: *медичина*. Сковорода послідовно вживав форму *медицина*.
(1) Євангелія від св. Івана 14: 6.
(2) Вицерой – намісник (очевидно, від франц. *vice-roi* або англ. *viceroy*).
(3) Див. прим. 195 до циклу «Басни Харьковскія».
(4) Див. прим. 54 до діалогу «Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сіон)».
[33] Пор.: “Запитай у старого Лаерта-героя, / Якось зайшовши до нього. Та, кажуть, уже він до міста / Більше не ходить, а десь у полі далеко бідує, / Тільки служниця стара подає йому їсти і пити / В час, коли втомлені ноги додому він ледве дотягне, / Свій виноградник за день обходивши по схилах пологих” (Одіссея, I, 188–194) [*Гомер*. Одіссея / Переклад із старогрецької Бориса Тена. – Харків, 2004. – С. 40].
[34] *Гомер*. Іліада XVIII, 104. У перекладі Бориса Тена: “При кораблях тут сиджу – землі тягарем безкорисним” [*Гомер*. Іліада / Переклав зі старогрецької Борис Тен. – Київ, 1978. – С. 307].
У списку – *гречских*.
(5) Неточна цитата з Книги Псалмів 142 (143): 5. Пор.: **въ творе́нїихъ рꙋ́кꙋ твое́ю поꙋча́хсѧ.**
(6) Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 5: 1. Пор.: **Воспою̀ нн҃ѣ возлю́бленномꙋ пѣ́снь.**
(7) Сковорода, услід за Михайлом Козачинським, захищав Епікура від несправедливих закидів на його адресу, характерних не тільки для Плутарха, але й для більшості українських філософів та богословів XVII–XVIII ст., зокрема Іпатія Потія, Касіяна Саковича, Петра Могили, Стефана Яворського, Георгія Кониського та інших. Див. прим. 161 до циклу «Басни Харьковскія».
(8) Неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 109. Пор.: **Дꙋша̀ моѧ̀ въ рꙋкꙋ̀ твое́ю вы́нꙋ.**
(9) Книга Псалмів 17 (18): 36.
(10) Книга Псалмів 15 (16): 11.
[35] Див. прим. 194 до циклу «Сад божественных пѣсней».

[36] У списку явно помилково: *родился*.

[37] Ідеться про Епікурові «Головні думки» (VII): "Дехто хоче стати знаменитим і перебувати на публіці, прагнути таким чином убезпечити себе від людей. Якщо їхнє життя справді безпечне, значить, вони досягли природного блага, а якщо ні, – значить, так і не досягли того, до чого прагнули від самого початку за природним покликанням" [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 438].

[38] *Менандр*. Кіфарист, фр. 1. [див.: *Менандр*. Комедии. Фрагменты / Изд. подготовил В. Н. Ярхо. – Москва, 1982. – С. 246].

[39] Мова йде про грецького філософа IV ст. до н. е. Анаксарха з Абдер, учня Демокріта. Він супроводжував Олександра Македонського в його походах. Про Анаксарха розповідає Діоген Лаерцій (IX, 58–60) [див.: *Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 377–378].

[40] У списку: *Кратез*. Кратес (гр. *Κράτης*) (IV ст. до Христа) – давньогрецький філософ-кінік.

[41] Див. прим. 136 до діалогу «Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сіон)».

[42] Діоген Лаерцій свідчив (VI, 29): "Меніпп у книзі «Продаж Діогена» розповідає, що коли Діоген потрапив у полон і його вивели на продаж, то на питання: "Що він уміє робити?" – філософ відповів: 'Панувати над людьми" – і попрохав глашатая: 'Оголоси, чи не хотів би хто купити собі хазяїна?'" [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 243].

[43] Див. прим. 462 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

[44] Тавель, тавль – "дошка, таблиця", від сер.-гр. *τάβλα* – 'дошка'; та від лат. *tabula*. Тавлея – "шашки, шахи" [див.: *Фасмер М*. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. 4-е изд. стереотип. – Москва, 2004. – Т. 4. – С. 7–8].

[45] Парафраза Послання св. ап. Павла до римлян 8: 28. Пор.: ꙗ҆́кѡ лю́бѧщымъ бг҃а всѧ̑ поспѣшествꙋ́ютъ во бл҃го́є.

[46] Феодор (гр. *Θεόδωρος*) із Кірени (320–280 рр. до н. е.) – грецький філософ, учень Арістіппа Молодшого. Заперечував існування богів, за що був засуджений афінським ареопагом. Як писав про нього Сенкс Емпірик (Проти фізиків, I, 55): "…Безбожник Феодор… різними методами розхитав у своєму творі про богів грецьке богослів'я…" [*Секст Эмпирик*. Сочинения: В 2 т. – Москва, 1976. – Т. 1. – С. 254].

[47] Це передав Плутарх у трактаті «Про Ізіду та Озіріса» (68) [див.: *Плутарх*. Об Исиде и Осирисе // *Плутарх*. Исида и Осирис. – Киев, 1996. – С. 58–59].

[48] Діоген Лаерцій (VI, 49) свідчить, що одного разу "хтось почав дорікати Діогенові вигнанням. 'Нещасний! – відповів той. – Та ж завдяки вигнанню я й став філософом'" [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 249].

(11) Піфагорові приписують вислів, який звучить так: "Optimum elige, suave et facile illud faciet consuetudo".

[49] Діоген Лаерцій (VII, 5) передав цю історію так: "…Кажуть, що він [Зенон] мешкав в Афінах, коли почув про загибель свого корабля, і мовив: 'Як добре, що Удача сама підштовхує нас до філософії!'" [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 270].

[50] У списку напевно помилково: *Коею*?

[51] Це – варіант прислів'я: "Ласковое слово лучше мягкого пирога" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 751]. Пор.: "Добра слава дорожша богатства" [*Франко*, № 30761].

[52] Пор. із піснеспівом: “отвержим житейскую, братіє, печаль” [див.: *Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 566].
(12) Див. прим. 162 до циклу «Басни Харьковскія».
[53] У списку явно помилково: *имѣли*.
[54] Епамінонд (бл. 420–362 рр. до н. е.) – беотійський полководець, засновник Фіванського союзу. І в старовину, і перегодом Епамінонд символізував славу та доблесть. Наприклад, Феофан Прокопович цитував те, що казали про Епамінонда Валерій Максим (“З такої рани вилилось не більше крові, ніж слави”) та Ніколя Кавсін (“Разом з тілом Епамінонда поховала доля доблесть фіванців”) [*Прокопович Ф.* Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 403].
[55] Ідеться про Агіда (гр. *Ἄγίς*, *Agis*) – славетного спартанського царя впродовж 426–401 рр. до н. е., чию дружину Тімею спокусив Алківіад. Цей епізод Плутарх переказує в «Життєписі Алківіада» (XXIII).
[56] У списку: *Штольпона*. Стільпон (гр. *Στίλπων*) із Мегар (IV ст. до н. е.) – один з найвидатніших представників Мегарської школи; розробляв переважно етичну проблематику, вчив про “апатію” як про остаточну мету людського життя.
[57] Про цей епізод розповідає Діоген Лаерцій (II, 114) [див.: *Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 140].
[58] У списку – помилково: *беснуюся*.
[59] Пор.: “Знаєт, що в людей в горшках кипит” [*Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 226]; “Знає, що в людей в горшках кипить” [*Номис*, № 4809]; “Вона знає, що у нас і в борщі кипить” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 476].
[60] Арістіпп (гр. *Ἀρίστιππος*) Старший із Кірени (бл. 435–355 рр. до н. е.) – грецький філософ, учень Сократа, засновник школи кіренаїків з її гедоністично-евдемоністською етикою.
[61] Плутарх говорить тут про стоїка Антипатра (гр. *Ἀντίπατρος*) Тарського (нар. бл. 150 р. до н. е.).
[62] У списку напевно помилково: *потѣрял*.
(13) Портшез – це справді французьке слово *porte-chaise* (від *porter* – ‘носити’ та *chaise* – ‘стілець’) – легке переносне крісло чи гойдалка.
[63] Це – переклад фрагмента Архілоха (друга половина VII ст. до н. е.): “οὔ μοι τὰ Γύγεω τοῦ πολυχρύσου μέλει, / οὐδ’ εἶλὲ πώ με ζῆλος, οὐδ’ ἀγαίομαι / θεῶν ἔργα, μεγάλης δ’ οὐκ ἐρῶ τυραννίδος. / ἀπόπροθεν γάρ ἐστιν ὀφθαλμῶν ἐμῶν”. У перекладі Андрія Білецького: “В думках не Гігес, що багатий на скарби, / Мене не мучить заздрість, не дивуюся / З діянь богів я, влади царської не жду: / Далеке дуже все це від очей моїх” [Антична література. Греція. Рим: Хрестоматія / Упорядники: Т. В. Михед, Ю. В. Якубіна. – Київ, 2006. – С. 135].
[64] Фраза **несмы́сленнїи гала́тє** зринає в Посланні св. ап. Павла до галатів 3: 1.
[65] Пор.: *Ксенофонт*. Бенкет, 4, 41. Те саме сказано також про Діогена Синопського в діатрибі Телета Мегарського «Про автаркію», збережену Стобеєм [див.: Антология кинизма. – Москва, 1984. – С. 183].
[66] Нім. *der Staathalter* – ‘проконсул, намісник’.
[67] Піттак (гр. *Πιττακός*) (пом. бл. 570 р. до н. е.) – правитель Лесбоса, законодавець, один із “семи мудреців”.
[68] Парафраза Першої книги царств 16: 7. Пор.: **ꙗ҆́кѡ человѣ́къ зри́тъ на лицѐ, бг҃ъ же зри́тъ на се́рдцє.**

[69] Ідеться про Діонісія (гр. *Διονύσιος*) І-го Сиракузького (430–367 рр. до н. е.) – славетного тирана, який захопив верховну владу в 405 р.
[70] Філоксен (гр. *Φιλοξένος*) із Кітери (435/434–380/379 рр. до н. е.) – грецький поет.
[71] За те, що Філоксен у своїх творах критикував тиранію, Діонісій І Сиракузький заслав його в каменоломні.
[72] Платона Діонісій продав у рабство.
[73] Див. прим. 36 до діалогу «Кольцо».
[74] Філософію та богослів'я в старій Україні зазвичай розмежовували по лінії об'єкта: твориво / нетварне. Наприклад, Іоаникій Галятовський писав: "Человѣк, двѣ науки в себѣ маючій, философію и теоліогію, двоякіи чинит учинки: яко философ дишкурует о речах створеных, а яко теоліог дишкурует о речах нестворенных Бозских…" [*Галятовський І.* Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 86; пор.: *Транквіліон-Ставровецький К.* Зерцало богословіи. – Унів, 1692. – Арк. 4].
[75] Від лат. *pictor* – 'маляр'.
[76] Пор.: "Всяк Еремей про себя разумей!" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 440, 620].
[77] Фраза **несмы́сленнїи гала́тє** зринає в Посланні св. ап. Павла до галатів 3: 1.
[78] Кавалер (від франц. *cavalier*, італ. *cavalierre*) – тут: "дамський догоджальник".
[79] Парафраза восьмої строфи 24-ої пісні циклу «Сад божественных пѣсней». Пор.: "Будьмо тѣм, что Бог дал, ради, / разбиваймо скорбь шутя. / Полно нас червям снѣдати, / вить есть чаша всѣм людям".
[80] Переспів «Іліади» Гомера (XXIV, 527–528): "Глиняні глеки подвійні у Зевса стоять при порозі, / Повні дарів: нещастя – в одному, а в другому – блага" [*Гомер.* Іліада / Переклав із старогрецької Борис Тен. – Київ, 1978. – С. 407]. Це місце цитували й інші автори, що їх добре знав Сковорода, наприклад, Боецій ("на порозі Юпітерової оселі стояли *дві бочки: одна наповнена злом, друга – добром*" [*Боецій С.* Розрада від філософії / Пер. з лат. А. Содомори; передм. В. Кондзьолки. – Київ, 2002. – С. 61]).
[81] Найближчою до цієї приказки з відомих нам є така: "Что Машка напряла, то мышка скрала" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 509].
[82] Сковорода має на думці приказку: "Давно тоє пропало, що з воза упало" [*Климентій Зіновіїв.* Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 222]; "Що з воза впало, то вже пропало" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 196].
[83] Сковорода має на думці емблематичний образ «Зеркало, на котором мушка хочет състь» (підпис: "Сіє єсть плотняе, чѣм шероховатое. Лучше бы прицѣпилася, єслибы оно было не столь гладкое. Scabris tenacius haec") [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 78–79].
[84] Пор.: "Хто найменше потребує завтрашнього дня, той з найбільшим задоволенням приступає до завтрашнього дня" [Epicurea / Ed. H. Usener. – Lipsiae, 1887. – S. 307 (frag. 490)]. Пор.: "Серед надій і турбот, серед гніву й тривог ненастанних, / День привітавши, скажи: 'Він зблис мені, може, й востаннє'" (*Горацій.* Послання, I, 4, 13–14) [*Квінт Горацій Флакк.* Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 183].
[85] Анаксагор (гр. *Ἀναξαγόρας*) із Клазомен (бл. 500–428 рр. до н. е.) – грецький натурфілософ, приятель Перікла.
[86] Діоген Лаерцій (II, 3, 13) подав таке свідчення: "…Про смерть своїх синів… він [Анаксагор] сказав: 'Я знав, що вони народилися смертними'. Щоправда, дехто приписує

ці слова Солонові, а дехто – Ксенофонтові” [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 107].

[87] Варіація на тему Книги Псалмів 102 (103): 15. Пор.: **Человѣ́къ, ꙗ҆́кѡ трава̀ дні́є є҆гѡ̀, ꙗ҆́кѡ цвѣ́тъ се́лный, та́кѡ ѡ҆цвѣте́тъ.**

[88] Персей (гр. *Περσεύς*) – цар Македонії впродовж 179–168 рр. до н. е. Був розгромлений у битві при Підні римським полководцем Луцієм Емілієм Павлом; помер, перебуваючи в полоні.

[89] Про Луція Емілія Павла Македонського (бл. 228–160 рр. до н. е.) див. прим. 51 до перекладу діалогу Ціцерона «De senectute».

[90] У списку: *зная*.

[91] Пор.: “Аргос лежав там, і воші собачі на ньому кишіли. / Щойно почув Одіссея, свого він господаря, близько, / Зразу ж хвостом завиляв і вуха пригнув він обидва, / Та підійти до господаря ближче тепер вже не мав він / Сили. І той обернувсь, щоб утерти непрохані сльози / Та приховать від Евмея…” (*Гомер*. Одіссея, XVIII, 301–304) [*Гомер*. Одіссея / Переклад із старогрецької Бориса Тена. – Харків, 2004. – С. 368].

[92] Деметрій (гр. *Δημήτριος*) Поліоркет (337–286 рр. до н. е.) – син Антігона Одноокого, грецький володар-діадох, що вів повсякчасні війни з іншими володарями колишньої імперії Олександра Македонського.

[93] Діоген Лаерцій (II, 11, 115) переказує цей епізод так: “…Деметрій, син Антігона, захопивши Мегари, наказав охороняти будинок Стільпона й повернути йому розграбоване добро; але коли він спитав у нього про те, що саме зникло, Стільпон заявив, що не зникло нічого: виховання в нього ніхто не відібрав, а його розум та знання також залишились при ньому” [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 140].

[94] Парафраза Євангелії від св. Луки 12: 33. Пор.: **та́ть не приближа́етсѧ, ни мо́ль растлѣва́етъ.**

[95] Див.: *Платон*. Апологія Сократа, 30c–d [*Платон*. Діалоги. – Київ, 1995. – С. 31–32].

[96] Парафраза Книги Псалмів 116 (117): 2. Пор.: **и҆́стина гдⷭ҇нѧ пребыва́етъ во вѣ́къ.**

[97] Є латинська приказка: “Auribus teneo lupus” (“Тримаю вовка за вуха”). Її подає, зокрема, Еразм Роттердамський у своїх «Адагіях» (I. 5. 25). Пор. з українськими прислів’ями: “Він уміє піймати вовка за вуха”; “Дурень, на бочці сидячи, вовка за хвіст піймав” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 377].

[98] Це – сюжет езопівської байки «Лисиця та Лев».

[99] Парафраза Книги Псалмів 36 (37): 1. Пор.: **Не ревну́й лꙋка́вну́ющымъ, нижѐ завѝди творѧ́щымъ беззако́нїе.**

[100] Пор. з дефініцією совісті, яку подав у своєму пенітенціалії Інокентій Гізель: “Совѣсть єсть свѣдѣніє себе самаго, или разсужденіє умноє о себѣ, имже человѣк разсуждаєт, аще достоит єму что творити или недостоит, и аще добро єсть или зло то, єже творит или єже сотворил” [*Гізель І*. Мир с Богом человѣку. – Київ, 1669. – Арк. 1 (увѣщанія предословная)].

[101] У списку явно помилково: *себѣ*.

[102] Частину речення, від слів “так и” до слова “нашедшіи”, у списку напевно спотворено.

[103] Можливо, Сковорода має на думці слова: **Не ѿве́ржи менѐ во вре́мѧ ста́рости: внегда̀ ѡ҆скꙋдѣва́ти крѣ́пости моє́й, не ѡ҆ста́ви менѐ** (Книга Псалмів 70 (71): 9).

[104] Фраза **ю҆до́ль плаче́внꙋю** зринає в Книзі Псалмів 83 (84): 7.

[105] У Книзі пророка Єремії 50: 46 зринає фраза **плѣне́нїѧ вавѵ҆лѡ́нскагѡ.**

[106] Пор.: “Доброму человеку – что день, то и праздник” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 126].

(14) Див. Златоустове «Слово на Новий рік»: “Християнинові властиво святкувати не в певні місяці, не в перші дні місяця, не в неділі, але все життя проводити в пристойному йому святкуванні… Отож, якщо в тебе чиста совість, тоді ти маєш повсякчасне свято, вкушаючи добрі надії та втішаючись сподіванням майбутніх благ; якщо ж у тебе на душі нема спокою і ти винен у багатьох гріхах, тоді навіть на тисячах свят і торжеств ти будеш почувати себе не ліпше за тих, що плачуть” [Полное собрание творений св. Иоанна Златоуста: В 12 т. – Москва, 1991. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 770].

(15) Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 57: 20. Пор.: **Непра́ведніи же возволнꙋ́ютсѧ и҆ почи́ти не возмо́гꙋтъ.**

(16) Книга Псалмів 106 (107): 26.

ЛИСТИ

До Михайла Івановича Ковалинського[1]

1

[Харків] 26 (27?) травня 1762 р.

Salve, adolescens omnium dulcissime,
Pretiosissime mi Michaël!

Simul atque digressi sumus e concione, subito subiit animum meum mira miseratio tuî, mirumque desiderium, et egomet me ἐπέπληξα, quod te non invitavi in Musaeum meum, reliquorum socius ut esses, cum praesertim non sine dolore animi te esse apparet in praesentia tum ob alia, tum ob optimum avunculum tuum[2]; quod ego eximiam tuam in propinquos interpretor pietatem. Sed ego non miror, te juvenculum saepe timore, semper pudore impediri, ne ad me ventites. Ego Veteranus, quod saepe trepidem, egomet mihi valde displiceo, ignavum et mollem vocitans, et objurgans. Crede mihi, mi anime, et hodie me timore puerili esse victum, quo minus auderem te invitare. O utinam pectus introspiceres! Sed quando ego tibi persuadebo, me tua causa omnia contemnere, omnia vincere, ferreque paratum, quod aliquando succumbo, pensabimus ignaviam τῇ ἀνδρίᾳ. Sed accipe, o carissime, verba Die S[ancti] Spiritus ex eodem: Πάντες ἦσαν προσκαρτεροῦντες ὁμοθυμαδὸν τῇ προσευχῇ καὶ τῇ δεήσει. cap[ut] act. 1: 14[3].

Vale, mi anime! Tuus Gregor[ius] S[abbin]

*

Здрастуй, найприємніший з усіх юначе,
мій дорогоцінний Михайле!

Як тільки ми розійшлися після зібрання, мою душу раптом охопив жаль за тобою і сильне бажання тебе бачити, і я *став жалкувати,* що не запросив тебе в мій музей, щоб ти був у товаристві інших, особливо тому, що ти, очевидно, був трохи засмучений як з інших причин, так і через прекрасного твого дядечка, що я пояснюю почуттям тієї виняткової поваги, з якою ти ставишся до своїх родичів. Але я не здивуюсь, якщо ти, юначе, утримуєшся від відвідування мене іноді через страх, а завжди через сором'язливість. Що я, старий, іноді побоююсь, – за це я себе зовсім не хвалю, називаючи й лаючи себе лінивим і слабким. Повір мені, душе моя, що я і сьогодні піддався дитячому страху, не насмілившись запросити тебе. О, якщо б ти міг зазирнути в моє серце! Та коли мені вдасться переконати тебе, що я готовий знехтувати всім, усе перемогти й знести, тоді те, що іноді я виявляю слабкість, постараюсь урівноважити *мужністю*. Але ось тобі, мій дорогий, слова про день Св[ятого] Духа, які йому ж таки й належать: "*Вони всі однодушно були на невпинній молитві*" Дії, гл[ава] 1: 14.

Бувай здоров, моя душе! Твій Григор[ій] С[авич].

2

[Харків] 9 липня 1762 р.

Desideratiss[ime] amice Michaël.

Discedis jam a nobis. Abi igitur quo te tua pietas et utilitas vocat: abi auspice Christo, eodem duce redibis. Faxit Jesus, ut carissimos parentes tuos utraque parte valentes feliciterque agentes domi invenias, nihil turbae, omnia in tranquillo! Custodiat gressus tuos cum optimo tuo fraterculo[4] sublimis Custos Ille Israelis, ne quid inter eundum mali accidat in via. Domi autem sic recreaberis, ut tamen nimium otium fugias. Nam

ἐπὶ πᾶσι μέτρον ἄριστον.

In omnibus modus optimus[5].

Ex nimio nascitur satietas, ex satietate taedium, e taedio aegritudo animi, et quisquis ista parte laborat, sanus dicendus non est. Nullum autem tempus ineptum est ad bonarum literarum studium, et qui modice, sed perpetuo discit praesenti et venturae vitae pro futura, huic discendi non est labor, sed voluptas. Qui cogitat de doctrina, amat doctrinam, et qui amat, nunquam non discit, etiamsi in specie videatur otiosus. Qui vere amat rem aliquam, is praesentia rei amandae modice videtur delectari; at cum absens factus est, tum demum acerrimum morsum amoris sentit. Quorsum haec? Quia nisi toto pectore amaveris bonas literas, frustra fit omnis labor: alioquin amor in medio etiam otio inquirit meditaturque, et cum maxime abstrahitur, tum propensissime ad discendum fertur. Satis scio te amare studia, neque dico, ut tibi calcar addatur sponte plus quam satis currenti in studio literario, praesertim hoc feriarum tempore, sed ut cognoscas, quid sentiam, et sic sum homo, ut nulla mihi satietas sit garriendi cum amicis. Existima autem hominibus pietatis amantibus jucundissimos esse adolescentulos et pueros candidos felicique ingenio natos, quales Isocrates[6] παῖδας θεῶν, id est liberos Deorum apellare solebat[7]. Unde grates habeo optimo avunculo tuo πρωτοιερεῖ R[everendi]ss[im]o Patri Petro[8], qui mihi occasio exstiterit sanciendae tecum amicitiae, quam mihi gratulor. Ne quid igitur nos in absentia desideres, visum est aliquot pias graeculas sententias seu μνημόσυνον id est monumentum aliquod, adscribere. Quoties libebit mecum loqui, inspicies haec dicta, et sic mecum videberis confabulari, cogitans, qualibus de rebus amicus tuus sermones caedere gaudet. Prima itaque sententia haec esto:

1. Κάλλιστον ἐφόδιον[а] ἔν τῷ γήρατι[б] ἡ σοφία id est: optimum viaticum in senectute σοφία sive παιδεία id est doctrina, nam senem hominem omnia deserunt praeter doctrina.

2. Σεμνὸς ἔρως ἀρετῆς[в]. Magnificus amor virtutis. Non possunt enim non veneratione prosequi eum, quem conspiciunt virtutis esse domicilium. Ubi enim virtutis amor, ibi majestas sit oportet.

[а] Ἐφόδιον ab ὁδὸς via [Ἐφόδιον від ὁδὸς – дорога (лат.)].

[б] Τὸ γήρας, γήρατος – senectus [Τὸ γήρας, γήρατος – старість (лат.)].

[в] Σεμνός – gravis, ponderosus; ἔρως, ἔρωτος – desiderium, amor [Σεμνός – поважний, важливий; ἔρως, ἔρωτος – бажаний, любов (лат.)].

3. Φίλους ἔχων, νομίζε θησαυροὺς ἔχειν. – Amicos habens, puta thesauros habere (te). Nihil, inquit Seneca, aeque oblectaverit, quam fidelis amicitia[9].

4. Χαλεπὰ τὰ καλά – difficilia pulchra[10].

5. Ὀλίγη πρὸς κακότητα ὁδός[г]. – Brevis ad nequitiam via. Sed accipe unam ex sacris literis: Paulus ad suum Timotheum epist. 1 cap. ultimo:

Ἔστι δὲ πορισμὸς[д] μέγας ἡ εὐσέβεια μετὰ αὐταρκείας[11].

Est autem quaestus magnus pietas cum continentia.

Pietatis est venerari Deum et amare proximum; αὐταρκεία dicitur latine aequitas animi[12], quae sortem suam boni consulit. Haec tibi erunt monumentum nostri; tu boni consule. Vale, mi desideratissime, mi Michaël, cum optimo tuo fraterculo Gregorisco, provehat vos Christus in dies ad meliora virtutis incrementa!

Novus amicus tuus Greg[orius] Sk[oworoda][13].

Iulii 9, 1762.

*

Найжаданіший друже Михайле!

Ти вже покидаєш нас. Що ж, рушай туди, куди кличе тебе благочестя й користь, іди з Христом, з ним-таки й повертайся. Нехай пошле Ісус, щоб ти знайшов своїх найдорожчих батьків удома здоровими та щасливими; бодай не знають вони жодних тривог і хай пробуває все в мирі! Нехай охороняє стопи твої та твого милого братика той високий страж Ізраїля, щоб у дорозі не сталося якого-небудь лиха! Удома відпочивай, але уникай і надмірного неробства, бо

ἐπὶ πᾶσι μέτρον ἄριστον –

у всьому найкраще триматися міри.

Надмірність породжує пересит, пересит – нудьгу, нудьга ж – душевний смуток, а хто хворіє на це, того не можна назвати здоровим. Немає години, не придатної для занять корисними науками, і хто помірно, але повсякчас вивчає предмети, корисні як у цьому, так і в майбутньому житті, тому навчання – не труд, а втіха. Хто думає про науку, той любить її, а хто її любить, той ніколи не перестає вчитись, хай би зовні він і здавався бездіяльним. Хто по-справжньому що-небудь любить, той, доки улюблений предмет із ним, не відчуває, здається, від цього особливої втіхи, але як тільки цього предмета не стане, він уже переживає найжорстокіші любовні муки. Чому так? Тому що, коли не любити всією душею корисних наук, то весь труд буде марним. Зрештою, любов, навіть при бездіяльності, досліджує й розмірковує, і що більше відходить від занять, то сильніше прагне до них. Мені добре відомо, як ти любиш наукові заняття, і я зовсім не хочу сказати, що тебе треба заохочувати, оскільки ти більш аніж достатньо

[г] Ὀλίγος – brevis, parvus; κακότης, κακότητος – nequitia, malitia [Ὀλίγος – короткий, малий; κακότης, κακότητος – безчестя, зло (лат.)].

[д] Πορισμός – vectigal [Πορισμός – прибуток (лат.)].

виявляєш завзяття на ниві науки. Особливо таке спонукання недоречне зараз, під час канікул. Я пишу про це тільки для того, щоб ти знав, щó я відчуваю, а я така людина, яка ніколи не може насититися розмовою з друзями. Зваж і на те, що людям, які люблять благочестя, особливо приємні чисті душею юнаки й отроки, від природи нагороджені щасливими здібностями. Ісократ зазвичай називає їх παῖδας θεῶν, тобто Божими дітьми. Тому я шлю подяку твоєму чудовому дядечкові, *протоєрею,* превелебному отцю Петрові за те, що він допоміг мені зав'язати з тобою дружбу, яку я вважаю для себе щастям. А щоб у розлуці зі мною ти не тужив, я вирішив написати для тебе кілька благочестивих грецьких сентенцій, μνημόσυνον, тобто пам'ятку. Як тільки з'явиться в тебе бажання поговорити зі мною, поглянь на ці вислови, і тобі здасться, ніби ти розмовляєш зі мною; згадуй при цьому, які розмови любить вести твій друг. Отже, перша сентенція нехай буде така:

1. Κάλλιστον ἐφόδιον ἔν τῷ γήρατι ἡ σοφία. "Найкращий путівник у старості – це *мудрість*", або παιδεία, тобто наука, бо людину в старості залишає все, крім науки.

2. Σεμνὸς ἔρως ἀρετῆς. "Священна любов до чесноти". Бо не можна не поважати того, в кому вбачаєш оселю чесноти, адже де любов до чесноти, там має бути святість.

3. Φίλους ἔχων, νομίζε θησαυροὺς ἔχειν. "Маючи друзів, вважай, що ти володієш скарбом". Ніщо, каже Сенека, так не радує, як вірна дружба.

4. Χαλεπὰ τὰ καλά. "Прекрасне важке".

5. Ὀλίγη πρὸς κακότητα ὁδός. "Короткий шлях до зла". Але прийми один вислів зі Святого Письма. Павло в 1-му посл[анні] до свого Тимофія (остання гл[ава]) пише:

Ἔστι δὲ πορισμὸς μέγας ἡ εὐσέβεια μετὰ αὐταρκείας.

"Великий же зиск – то благочестя із задоволенням".

Благочестю властиво шанувати Бога й любити ближнього. Αὐταρκεία по-латинськи називається душевним спокоєм, при якому людина задоволена своєю долею. Оце тобі на пам'ятку від мене: будь задоволений тим, що маєш. Бувай здоров, мій найжаданіший, мій Михайле із твоїм прекрасним братиком Грицем. Нехай допомагає вам Христос день у день краще зростати в чесності.

Твій новий друг Григ[орій] Ск[оворода].

9 липня 1762 року.

3

[Харків, кінець серпня – початок вересня 1762 р.]

Mi Michaël,

gaude in Domino.

Si tibi publice discere graecam linguam non licuit non tam ob nimium laborem, quam per quorundam improbum conatum, non ideo tibi clypeus, ut ajunt, est abjiciendus. Paulatim privatim disces et omnino, si me amas, disces.

Clarissimum argumentum mihi tui in me amoris futurum existima, si amaveris graecas Musas; et si tibi gratus est noster tui amor, tantisper eum duraturum scias, dum virtutem καὶ ἑλληνικὰ Γράμματα veneraris et expetis. Imitare igitur palmam, quae quo gravius petrae avulsae saxo premitur, eo procerius pulchriusque sursum erigitur[14]. Haec est illa arbor, quae victoribus Martyribus in manus datur, ut videre licet in picturis[15]. Furtivis horis quotidie, paululum quidem certe, sed, inquam, quotidie aliquid, velut in stomachum, vocabulum aut sententiolam in animum injice, ac ceu igni alimentum paulatim appone, ut alatur et crescat animus, non obruatur. Quo lentius disces, eo fructuosius. Lenta perpetuitas spe majorem acervum accumulat. Opera manuductoris, si forte opus erit, praesto est. Habes multos ex condiscipulis, qui admoneant, siquid dubites. Quodsi mea etiam opera uti volueris, nihil mihi gratius erit. Ad hoc nisi me Avunculi tui R[everendi]ss[imi] P[atris] Petri meritum et benevolentia obligasset, ipsa nostra amicitia satis incitamento erat futura.

Amicus tuus Greg[orius] Skoworoda.

Si quid pecunia opus erit mutuâ, ut solet accidere, noli quaerere alios tibi creditores praeterquam me, nisi forte putas hic quemquam alium humaniorem erga te esse, quam me tibi. Scio te nimii esse pudoris, et málo in hanc partem pecces, quam in diversam, interdum tamen deponendus est pudor in honestis quidem rebus solis, ubi praesertim urget necessitas. Et stultitia est id pati, quod fugere possimus. An metuis, ne te pauperem existimem et in paupercula domo natum, si venias rogaturus mutuum? Ah non is sum, sed qui jam pridem cecini laudes paupertati. Aliis inservio cur non tibi et tuis? Si ipse puderis, mitte Alexiolum nostrum[16], facile rem conficies. Caeterum si quis forte grammatophorus continget в Олшанку[17], significabis mihi per eundem Alexiscum. Sum omnino […][18]

*

Мій Михайле,
радій у Господі!

Якщо тобі не дозволено офіційно вивчати грецьку мову не так через те, щоб не переобтяжувати тебе, як унаслідок нерозумного втручання деяких осіб, то тобі зовсім не слід іще, як то кажуть, складати зброю. Приватним способом ти можеш потроху вивчати її, та й узагалі, якщо ти любиш мене, то вивчиш її. Май на думці, що найкращим доказом твоєї любові до мене буде твоя любов до грецьких Муз, і якщо тобі дорога наша любов, то знай, що вона буде тривати доти, доки ти будеш шанувати доброчесність і *еллінську літературу*. Отже, наслідуй пальму: що сильніше її стискає скеля, то швидше й прекрасніше здіймається вона догори. Це – те дерево, яке дається в руки переможцям-мученикам, як можна бачити на іконах. Викроюй якусь часину й щодня потроху, але обов'язково, кажу, саме щодня, підкидай щось у душу, мов у шлунок, слово або вислів і немов до вогню підкидай потроху поживи, щоб душа живилася й росла, а не пригнічувалась. Чим повільніше будеш вивчати, тим плодотворнішим буде навчання. Повільна постійність накопи-

чує кількість більшу від сподіваної. Допомога керівника, якщо в ній буде потреба, забезпечена. Серед товаришів у тебе є такі, які підкажуть тобі, якщо в чомусь не впевнений. Коли ж схочеш користуватися моєю допомогою, то для мене не буде нічого більш приємного. Якщо б до цього мене не зобов'язували послуги й добродійства твого дядечка, преподобного отця Петра, то сама наша дружба була б для того достатнім приводом.

Твій друг Григ[орій] Сковорода.

Коли тобі треба буде позичити якусь суму грошей, як це трапляється, то не шукай собі інших кредиторів, окрім мене, якщо ти не думаєш, що в цій справі хто-небудь інший буде щодо тебе делікатнішим, аніж я. Я знаю, що ти надзвичайно сором'язливий, і вважаю за краще, щоб ти грішив у цей бік, а не в протилежний, однак іноді варто відкинути сором'язливість, звісно, тільки в чесних справах, а надто тепер, коли цього вимагає необхідність. І безглуздям було б терпіти те, чого можна уникнути. Невже ти боїшся, що я вважатиму тебе злидарем або таким, що походить з бідної родини, якщо ти прийдеш за позичкою? О, я не такий, я вже раніше прославив бідність. Я роблю послуги іншим, чому ж не робити їх тобі й твоїм? Якщо ж ти сам соромишся, тоді пошли нашого Олексійка; ти швидко влаштуєш справу. Втім, якщо випадково буде листоноша (в Олшанку), сповісти мене через цього ж таки Олексійка. Я зовсім…

4

[Харків, початок вересня 1762 р.]

Salve, mea unica voluptas,
Michaël mellitissime!

Quoniam tam angelice amas Davidicos psalmos[19], dici nequit, quantae mihi est hoc voluptati. Accendis tali tuo tantoque ingenio quotidie novos in me tui igniculos, quos, quoniam ex virtute sunt nati, immortales fore confido. Nihil nunc dicam de stylo tuae schedulae. Crede mihi, Erasmum nostrum[20] visus sum audire, adeo latino spirat spiritu. Vale, mi anime! Versus utcunque, licet sunt pulcherrimi, aliquantulo adjutos tamen propediem remittam, saltem ut modulationi vocis sint aptiores. Tu perge talis esse, qualis es.

Tuus Gregorius.

Ipse docebo cum organo pueros, interim jubebis Maximiscum nostrum[21] utcunque musicas notas praemollire. Quando me ad te vis venire, scribes.

*

Здрастуй, моя єдина радосте,
Михайле найдорожчий!

Не можу тобі сказати, як мені приємно те, що ти такою янгольською любов'ю любиш Давидові псалми. Такими великими властивостями твоєї душі ти щодня запалюєш у мені нові вогники любові до тебе, які, народжені

з чесноти, будуть, я впевнений, вічними. Нічого тепер не скажу про стиль твого листа. Повір – мені здавалось, що я чую нашого Еразма, настільки твій лист пройнятий латинським духом. Бувай здоров, моя душе! Вірші, наскільки це можливо, прекрасні. Невдовзі я їх тобі поверну в дещо виправленому вигляді, щоб зробити їх придатнішими для декламування. Ти ж і надалі будь таким, який ти тепер.

Твій Григорій.

Сам я проводитиму з хлопцями навчання в супроводі органа, тим часом подбай про те, щоб трохи підготувати до співів по нотах нашого Максимка. Напиши, коли саме я маю до тебе прийти.

5

[Харків, середина вересня 1762 р.]

Salve, carissimum nobis ζῶον,
Michaël mellitissime!

Cum mature e ludo descendissem, cumque quod agerem quaerere coepissem, ecce tibi repente in oculos nostros proles illa, quam nostri, opinor, vocatur nescis, qui? vocatur Michaël. Tu, inquam, subito animo meo obversari coepisti. Nunquam enim cum meis Musis congredior, quin te animo videam, videarque tecum Musarum amoenitates lustrare καὶ τὸν Ἑλικῶνα[22] peragrare, teque iisdem rebus ac iisdem Camaenarum[23] voluptatibus deliciari putem. Et certe quidem ad perfectam illam veramque amicitiam, quae sola maxime edulcat vitae molestias, imo vivificat, non solum pulchra virtus, geniorumque similitudo, sed etiam studiorum requiritur. Non enim perfecte conveniet inter diversorum studiorum homines. Et permulti hoc ipso nomine esse mihi justi amici nequeunt, quod literas non didicerunt; aut didicerunt quidem, verum a meo ingenio alienas. Etiamsi caetera omnia sunt similia. Fateor apud te affectum meum. Equidem te amarem, etiamsi prorsus esses ἀναλφάβητος, propter candorem scilicet ingenii tui, honestarumque rerum appetentiam, ut alia taceam, etiamsi plane rudis rusticus esses. At vero nunc cum video te ad Graecanicas literas (quas quomodo amem, quid ego tibi dicam?) mecum incitari adque humaniorem illam literaturam, quae omissis gerris Siculis, ut dicitur, pulchra simul et utilia spirat, tantus in animo meo amor tui invalescit, ut de die in diem major crescat, nec quidquam mihi in vita dulcius, quam tecum tuique similibus garrire. Sed avocor. Vale, Michaël! Compone mihi tres quatuorve versiculos ac ad me transmitte. Quos, rogas? Quos libet, nam tua omnia placent. Bene facis et pie, mi anime, quod custodem praefecisti Maximiscum[24] aegroto fraterculo. Ceterum ne temere audias quoslibet medicinam indicantes. Nullorum enim artificum major copia apud vulgum, quam medicorum, et tamen nihil minus vulgus novit, quam morbos curare. Praeter vulgaria simplicia medicamenta, respue omnia. Venae sectionem[25], aut castapotia (проноснія) fugato tanquam anguem. Et si volueris invises nos confabulaturos hac supra re hodie.

Tui amantissimus Greg[orius] Sabbin[26].

*

Здрастуй, найдорожча мені *істото,*
наймиліший Михайле!

Коли я у звичний час виходив зі школи й став думати про те, що мені треба робити, перед моїми очима раптом з'явилась людина, котру, я думаю, ти знаєш. Як її звуть? Звуть її Михайлом. Ти, кажу, став несподівано з'являтись у моїй душі. Коли я зустрічаюсь зі своїми Музами, то завжди бачу тебе у своїх думках, і мені здається, що ми разом втішаємось принадами Муз і разом ходимо *по Гелікону*. Я впевнений, що ти втішаєшся тими ж самими речами, тими ж самими принадами Камен. Справді-бо, для повної й істинної дружби, яка єдина найбільше пом'якшує прикрощі життя, ба навіть оживляє людей, потрібна не лише прекрасна доброчесність і подібність не самих тільки душ, але й занять. І саме з цієї причини справжніми моїми друзями багато хто не може бути, бо вони не вивчали наук, або ж якщо й вивчали, то такі науки, які чужі моїм розумовим нахилам, хоч у всьому іншому вони й подібні до мене. Признаюсь тобі в моїй до тебе прихильності: я любив би тебе навіть тоді, якби ти був геть *неписьменним*, любив би саме за ясність твоєї душі та за твоє прагнення до всього чесного, – не кажу вже про все інше; любив би тебе, хоч би ти був зовсім неосвіченим і простим. Тепер же, коли я бачу, що ти разом зі мною захоплюєшся літературою греків (як я їх ціную, мені немає потреби говорити тобі) і тією гуманітарною літературою, котра, якщо відкинути сицилійські жарти, як кажуть, надихає на все прекрасне й корисне, – то в моїй душі утверджується така любов до тебе, яка зростає з кожним днем, і для мене немає у житті нічого приємнішого, ніж балакати з тобою й тобі подібними. Але мене кличуть. Бувай здоров, Михайле! Склади для мене три або чотири віршики й перешли їх мені. Які? – спитаєш ти. А які хочеш, бо все твоє мені подобається. Ти добре й благочестиво зробив, моя душе, що поставив Максимка сторожем до хворого братика. Однак не слухай необачно випадкових людей, які радять ті або інші ліки. У жодній галузі в народі немає такої великої кількості знавців, як у медицині, і немає нічого такого, про що народ так мало знав би, як про лікування хвороб. За винятком загальновживаних простих ліків, відкидай усі. Кровопускання й очисного пиття [проноснія] уникай, наче отруйної змії. А якщо хочеш, зайди до мене, і ми з тобою про це сьогодні поговоримо.

Вельми люблячий тебе Григ[орій] Савич.

6

[Харків, середина – друга половина вересня 1762 р.]

Salve, vigor studiorum meorum Michaël mellitissime!

Remitto tibi tuos versus sacros, leviter immutatos non ad sententiam, sed ad vocem. Mihi quidem tua omnia sic placent, ut non mirum sit, si hos versiculos aliquoties osculatus sum.

[Здрастуй, сило занять моїх, найсолодший Михайле!

Посилаю тобі назад твої священні вірші, злегка виправлені – не щодо змісту, а щодо розміру. Мені все твоє так подобається, тож не дивно, що ці вірші я кілька разів поцілував.]

Спаси мя, Господи! Яко
Преподобній ѡскудѣ[27].
Говорит ложная всякой
И нѣт истины нигдѣ.
Злость во всѣх живет сердцах,
Само тож и во устах[28].
Потреби ты устнѣ лстивы,
И язик велерѣчивій[29].
Кой так в себѣ размишляет:
Язик возвеличим свой.
ѡт нас он; так разсуждает:
Кто Господь нам и Бог кой[30]?
Но для бѣдствій нищих всѣх
И воздиханіа тѣх
Встану з сна, рече Спаситель,
Буду ваш скор Защититель[31].
Господне слово правдиво,
Чистое как свѣтлой глаз,
Или как сребро нелживо,
ѡчищенное седм раз.
Ты нас, Боже, сохрани,
Во безконечніи дны
ѡт такого рода лживих
И человѣк нечестивих[32].

Vale, παρθενία τοῦ Χριστοῦ διαδοχὴ, et Sponsi tui S[anctis] hymnis super omnia oblectare! Tuus Gregorius.

[Прощавай, *непорочний послідовнику Христа*, і над усе втішайся с[вященними] гімнами на честь твого Жениха! Твій Григорій.]

7

[Харків, друга половина вересня – початок жовтня 1762 р.]

Ἐράσμιε Μιχαήλ.

Quemadmodum mercatores summo studio cavere solent, ne sub specie bonarum malas damnosasque emant merces, ita nobis videndum accuratissime est, ne, dum amicos, optimam supellectilem quaerimus, imo thesaurum inaestimabilem comparamus, per incuriam in adulterinum et falsum incidamus, qui dicitur adulator, et secundum paroemiam ἀντὶ γνησίου χρυσοῦ ὑπόχαλκον,

id est subaeratum, sive pro thesauro carbones[33] inveniamus. Primum igitur discrimen adulatoris est mutabilitas et inconstantia, ut non possit diu eadem sequi eidemque instituto adhaerere, sed veluti simia aliis tantisper conformatur, donec, quod captat, ceperit. Sed praestant ipsius Plutarchi verba:

Principio intuendum est in similitudinem instituti atque continuationem, perpetuone iisdem gaudeat, eademque laudet, vitamque suam ad unum dirigat atque exigat exemplar, sicuti decet ingenuum amicitiae ex[34] iisdem moribus formatae consuetudinisque amatorem; talis enim est amicus. At vero adulator, cum stabilem nullam[35] habeat suorum morum sedem, neque certum aliquod vivendi delegerit genus, sibi quod placeat, sed quod alteri, cumque alteri sese affingat atque adcomodet[36], non simplex est aut unius modi, sed varius ac multiplex, ex alia in aliam subinde formam transiens[37].

Hactenus autor.

Mi Michaël! Dic mihi ingenue ac bona fide, utrum succenses mihi, nec ne? An ideo nullam ad nos literam mittis, quod versiculos tuos dixi rudiusculos? At tanto crebriores mitte. Quis enim nascitur artifex[38]? Usus per errores ducit nos ad elegantiam scribendi. Illi quidem ad perfectos comparati videri possunt tales, sed ad tuam aetatem, ad tuos in literis profectus collati, satis merentur laudis. Crede mihi, mi anime, ego cum hoc aetatis, qua tu nunc es, essem, ne pessimum quidem versum pangere poteram. Is hinc igitur, quo dignus es, si hoc te male habet! Excute igitur mihi dubium primo quoque tempore. Quodsi verum est, quod suspicor, aude quantumvis soloecissare. Ah nescis, quantum vincis alios in scribendo! Significa etiam, utrum placent tibi hi flosculi Plutarchi. Sin minus, mutabimus scriptionem, as pro istis missitabimus curtas, sed sapientes sententias vel graecas vel latinas vel utrasque. Ad haec nescio, quomodo vales, praesertim animo. Si quid est, quod tuum pectus molestet, profer apud amicum. Si non re, consilio certe condolescentes juvabimus. De his omnibus tribus brevissime me monebis. Scio enim temporis tui penuriam. Vale mi philomuse! Interim tuam schedulam avidissime expecto.

Tuus Gregorius Sabbin[39].

Εἰ χρείαν ἔχεις χρημάτων, γράφε πρὸς ἡμᾶς.

*

Любий Михайле!

Подібно до того, як купці вживають застережних заходів, щоб під виглядом хороших товарів не купити поганих і зіпсованих, так і нам треба найретельніше дбати про те, щоб, обираючи друзів, цю найліпшу окрасу життя, ба більше – неоціненний скарб, через недбальство не натрапити на щось підроблене й мниме, що називається підлесником, і не дістати, за прислів'ям, *замість чистого золота* ὑπόχαλκον, тобто підробку з міді, або замість скарбів – вугілля. Перша прикметна риса підлесника – мінливість і непостійність: він не може довго слідувати за одним і тим самим і триматись одного й того самого правила, а, наче та мавпа, наслідує інших доти, доки не дістане того, чого домагався. Але наведу слова самого Плутарха:

“Насамперед слід мати на думці постійність і послідовність справжнього друга: чи постійно він тому ж радіє, те ж схвалює, і чи скеровує він своє життя за одним зразком, як це властиво тому, хто любить дружбу й навички життя, які склалися на основі подібності характерів, бо такий друг. Тим часом підлесник, не маючи постійної підстави для своєї поведінки, не вибравши собі певного способу життя, який би подобався йому, а не іншому, наслідуючи іншого й пристосовуючись до нього, не є, отже, простою людиною або людиною одного способу життя, але мінливого й різноманітного; з одного різновиду він раптом переходить на інший”.

Так говорить автор.

Мій Михайле! Скажи мені щиро й одверто: гніваєшся ти на мене чи ні? Невже ти тому не прислав мені жодного листа, що я вважав твої вірші трохи недосконалими? Навпаки, тим частіше їх посилай. Бо хто ж народжується митцем? Вправи через помилки ведуть нас до вишуканості письма. Твої вірші, якщо їх порівнювати з бездоганними віршами, справді можуть здатися такими (як я їх оцінив), але, якщо зважимо на твій вік і на твої успіхи в науках, вони достатньо заслуговують похвали. Повір мені, моя душе, коли я був у твоєму віці, я не міг скласти й найпростішого вірша. Отже, ти на шляху до мети, гідної тебе, коли це тебе так хвилює. Розвій мій сумнів від самого початку. Якщо правда те, що я підозрюю, то не бійся погрішити проти правил мови. Ах, ти не знаєш, наскільки ти перевершуєш інших у письмі! Відзнач також, чи подобаються тобі ці квіточки з Плутарха; якщо ні, то змінимо стиль листа й замість них будемо посилати тобі короткі, але мудрі вислови – грецькі чи латинські, або і те, і друге. Крім того, я не знаю, як ти себе почуваєш, особливо, як у тебе на душі. Коли щось непокоїть твоє серце, повідай другові. Якщо не ділом, то бодай порадою допоможемо тому, хто страждає. Про ці три речі повідом мене в найкоротших словах. Я знаю, що в тебе не вистачає вільного часу. Бувай здоров, мій любителю Муз! Тим часом я з великим нетерпінням жду твого листа.

Твій Григорій Савич.

Якщо ти потребуєш грошей, то напиши мені.

8

[Харків, друга половина вересня – початок жовтня 1762 р.]

Mi carissime Michaël salve!

Mitto tibi qualecunque specimen secum ipso loquentis animi tacite seseque tamquam lusu quodam oblectantis ac in morem alitis per sublimia coeli spatiosaque volitantis ac tanquam velitantis. Incredibile dictu, quam isthuc delectat, cum animus liber ab omnibus atque expeditus in morem delphinis pernicissimo sed non insano motu φέρεται. Magnum hoc quidem est atque unice summis viris familiare et sapientibus. Haec est illa ratio, qua taedium altissimae solitudinis sancti homines et prophetae non modo tulerunt, sed etiam inerrabiliter sunt delectati τῇ ἐρήμῳ, quam adeo ferre grave est, ut Aristoteles

haec dixerit: "Homo solitarius aut bestia est fera, aut Deus"[40]. Videlicet mediocribus hominibus mors est solitudo; oblectatio autem iis, qui aut oppido fatui, aut excellenter sunt sapientes. Illis grata ἡ ἐρημία propter stuporem; horum autem mens dia, divina invisibiliter inveniens occupatur, mireque delectatur iis, quae vulgaribus ingeniis sunt ἄδυτα, unde vulgus et admiratur tales et melancholicos[41] vocitat; at illi quasi jugi convivio deliciantur, nullo negotio sibi exstruentes aulas, atria[42], domos ("коль возлюбленна"[43] etc.), verum etiam montes, fluvios, silvas, campos, diem, noctem, feras, homines et quid non? "И веселіе вѣчное над главою их"[44]. Hujus Abrahamiticae familiae si cupis esse nepos et esse heres invisibilium bonorum et non adimendorum, hos suspice, hos imitare, his adhaere, ac ostende jam nunc in tenella aetate, ut appareat te catulum non porci, sed Leonis[45]; pullum columbinum, aut aquilinum esse, non vespertilionis, non filium τῆς Ἀγὰρ[46] ancillae et servae, sed Sarrae[47], quae gignit in libertatem[48], breviter non mundanum, non trivialem, non lippis et tonsoribus notum, οὐ τὸ κοινὸν, sed excellens, sed rarum, sed novum atque caeleste cogita, molire, meditare. Persequere non inanes τῶν σοφιστῶν[49] πλοκὰς, non distinctionum bifidas ungulas, porcis familiares[50], sed tales libros degusta, quales sunt, in quibus haec aut similia referuntur: Quid est philosophia? Respondetur: secum ipso morari… secum loqui posse[51]. Rursum: cum Crates videret quendam secum in solitudine loquentem, non sane cum malo, inquit, homine confabularis etc. his affinia[52]. Talibus videlicet libris praeparatur animus ad lectionem S[anctarum] Scripturarum, quae sunt piarum ac angelicarum mentium ὁ παράδεισος, qui semper spectatur et nunquam satiat. Tales homines inspiciendi, quorum verba, facta, τὸ ὄμμα, incessus, gestus, esus, potus breviter tota vita εἰς τὸ ἐντὸς φέρεται, id est, introrsum, velut illa vestigia, ut est in Plutarcho[53], spectat, id est, qui non volantia non nubes persequuntur, sed unice animo suo intenti καὶ προσέχουσιν ἑαυτοῖς, donec dignum Deo se ipsos habitaculum praeparent. Καὶ ὁ θεὸς ubi insedit animis eorum, ubi ἐβασίλευσε, tum quae sunt vulgo intolerabilia, horrenda, sterilia, hae ipsis divina, nectarea, ambrosiaque sunt, breviter: "веселіе вѣчное"[54] etc.

Vale, carissime anime! Tuus Gregor[ius] Sabbin.

*

Мій найдорожчий Михайле, здрастуй!

Посилаю тобі зразок розмови душі, яка мовчки веде бесіду сама з собою, ніби грою втішаючи себе, і, як орел, ширяє високими й широкими небесними просторами й ніби бореться. Важко уявити, наскільки це приємно, коли душа вільна й відречена від усього, неначе той дельфін, *мчить* у небезпечному, але не безумному русі. Це щось велике й властиве лиш найвеличнішим мужам та мудрецям. У цьому причина того, що святі люди й пророки не лише зносили нудьгу повної самотності, а й безумовно втішалися *самотою*, зносити яку так важко, що Арістотель сказав: "Самотня людина – або дикий звір, або Бог". Це значить, що для звичайних людей самотність – смерть, але насолода для тих, які або зовсім дурні, або видатні

мудреці. Першим *пустеля* приємна своєю тишею, нерухомістю; тим часом божественний розум останніх, знайшовши божественне, повсякчас займається ним і вельми втішається тим, що для звичайних умів *недоступне*; тому простий народ шанує таких і називає їх меланхоліками, а вони ніби перебувають на безугавному бенкеті, створюють, не порушуючи свого спокою, палаци, атрії, будинки ["коль возлюбленна" тощо], навіть гори, ріки, ліси, поля, ніч, звірів, людей і все інше. ["И веселіе вѣчное над главою их"]. Якщо ти хочеш бути онуком цієї Авраамової сім'ї і спадкоємцем невидимих та невід'ємних благ, то шануй їх, наслідуй їх, іди за ними й показуй уже тепер, у ніжному віці, що ти маєш вигляд дитини не свині, а лева, пташеняти голуба чи орла, а не сови, що ти не син *Агарі*, служниці й рабині, але Сарри, яка народжує для волі, коротко кажучи, думай, дбай, старайся не про земне, не про буденне, не про відоме сліпцям і цирульникам, не про нечисте, а про високе, про рідкісне, нове й небесне. Слідуй не порожнім *хитромудрощам софістів*, не роздвоєним копитам свиней, але черпай із тих книг, в яких викладаються такі предмети або подібні до них: Що є філософія? Відповідь: перебувати на самоті із собою, із собою вміти вести розмову. Далі, коли Кратес побачив людину, яка розмовляла сама із собою на самоті, то сказав: "Безсумнівно, не з поганою людиною ти розмовляєш" і т. ін. Саме на таких книгах душа готується до читання Святого Письма, яке є *раєм* благочестивих і янгольських умів, який завжди споглядають, але який ніколи не може переситити. Дивись на тих людей, чиї слова, діла, *зір*, хода, рухи, їжа, напої, коротко кажучи, усе життя *скероване всередину*, наче ті сліди, про які говорить Плутарх, звернені всередину, тобто вони не ганяються за вітром і хмарами, а зайняті лиш своєю душею й *слухають самих себе*, аж поки не приготують себе як гідну обитель Бога. *І коли Бог* оселиться в їхніх душах, коли *запанує* в них, тоді те, що здається юрбі чимось нестерпним, страшним, безплідним, стане для них божественним, сповненим нектару й амброзії, одним словом ["веселіе вѣчное"] та ін.

Бувай здоров, найдорожчий друже! Твій Григор[ій] Савич.

9

[Харків, друга половина вересня – початок жовтня 1762 р.]

Salve φιλέλλην,

Michaël φιλόμουσε.

Quaesisti me heri, cum e templo egrederemur, cur tibi arrisissem ac tanquam risu salutassem, quamquam quidem leniter subrisi, quod graeci vocant μειδάω, et magis sum visus tibi ridere, quam ipsa re risi; quaesisti, inquam, nec causam dixi, nec nunc dicam, hoc tantum dico, ridere libet, certe tum libuit, imo et nunc libet, ridens et scripsi, et te credo ridentem haec legere, et ubi me videbis, risum ut teneas, vereor. Sed tu, ὦ σοφέ, causam[55] quaeris? Sed dic mihi, cur tibi hic aut ille color, hic pisciculus magis quam ille, hac forma consuta vestis arridet tibi, id

est ad te ridet, illa non item, aut certe minus? At ego tibi risus hesterni causam reddam. Risus quidem (tu risum tene, dum de risu nugor) est germanus foetus gaudii ita, ut saepe pro gaudio ponatur, quale est illud Sarrae, ni fallor: "Смѣх мнѣ сотвори Господь"[56]. Ἰσαὰκ enim hebraea vox dicitur significare τὸ ridebit, quod et pro risu ponitur[57]. Cum igitur quaeris, cur rideam, videris quaerere, cur gaudeam. Ergo causa gaudii est tibi rursum reddenda? O impudentem postulationem! Sed age! accingamur ad hoc quoque Musis fortunantibus; quodsi non vacat audire, differamus in crastinum. Sed instare videris causamque, velut improbus debitum debitor flagitare. Cur igitur heri gavisus sum, rogas? Audi! Quia tua gaudentia τὰ ὄμματα adspexi gaudentem igitur gaudens salutavi gaudio. Quodsi tibi haec causa gaudii mei ex Norvegia esse videtur, confugiam ad aliud ἄσυλον, imo tuo te gladio jugulabo[58], et quaero: quare nudius tertius tu me prior ἐν τῷ ναῷ risu salutasti? Cur arrisisti mihi? Dic, σοφέ, non te dimittam, meministin? Hactenus, o carissime, sumus jocati jocis non admodum abludentibus a Musis illis castissimis. Sive enim lugemus sive ridemus sive seria agimus sive joca, domino nostro omnia facimus, cui et morimur et vivimus etc.[59] Eundem precor, ut te servet in castitate sobrietateque. Quod donum cum in te credam esse, te semper videns in congressibus amicissimis, semper gaudebo, saepe ridebo. Quis enim stipes non cum gaudio adspicit μακάριον ἄνθρωπον καὶ τοῦτον τὸν φίλον; ἔῤῥωσο!

Σὸς Γρ[ηγόριος] ὁ Σ[αββίν].

Simul atque de risu finivi, ecce tibi noster τρισπόθητος Γρηγώρισκος, quem lubentissime ἠγκάλισα.

*

Здрастуй, Михайле,

друже еллінів і любителю Муз!

Ти мене вчора питав, коли ми виходили з храму, чому я посміхнувся й ніби сміхом привітав тебе, хоч я лише злегка всміхнувся, що греки називають: μειδάω. Тобі здалося, що я сміявся більше, ніж це було насправді. Ти питав, а я не сказав тобі причини, та й тепер не скажу: скажу тільки те, що сміятися можна було тоді, можна й тепер; усміхаючись, я писав цього листа, та й ти, я гадаю, читаєш його з усмішкою; і коли ти мене побачиш, я боюся, що ти не втримаєшся від посмішки. Але ти, *о мудрецю*, питаєш про причину. Однак скажи мені: тобі подобається, тобі усміхається, так би мовити, один колір більше, аніж інший, одна рибка більше, аніж інша, один покрій одягу усміхається, інший – ні, або усміхається менше, аніж інший. І я тобі поясню причину вчорашньої усмішки. Адже сміх (ти не смійся в той час, коли я говорю про сміх!) – рідний брат радості, котрий часто заступає її; такий, якщо не помиляюсь, знаний сміх Сарри: ["Смѣх мнѣ сотвори Господь"]. Бо *Ісаак* по-єврейськи означає "засміється", а це слово заступає також і сміх. Тому, коли ти питаєш, чого я сміюся, ти ніби питаєш, чого я радію. Значить, і причину радості, мабуть, треба тобі сказати? О безсоромна вимога! Ну що ж! Візьмімося й за цю справу за

допомогою Муз. Якщо не вистачить часу для цього, відкладемо на завтра. Але ти, напевно, уперто домагаєшся причини, як пожадливий кредитор вимагає в боржника його борг. Отже, ти питаєш: чому я був веселий учора? Слухай же: тому що я побачив твої радісні *очі*, я, радісний, вітав того, хто радіє, радістю. Якщо тобі ця причина моєї радості видасться несправжньою, тоді я вдамся до іншого *засобу*. Я тебе вражу твоїм же мечем, спитавши, чому три дні тому ти перший привітав мене усмішкою в храмі? Чому ти мені посміхнувся? Скажи, *мудрець*, я від тебе не відстану: чи пам'ятаєш ти? До цього часу, о найдорожчий, ми вдавались до жартів, яких не цураються найчистіші Музи. Адже плачемо ми чи сміємося, займаємось серйозними справами чи бавимось – усе те робимо ради нашого Господа, для якого ми вмираємо й живемо та ін. Його ж таки я молю, щоб зберіг тебе в чистоті й тверезості! Через те що я вірю, що ці дари ти маєш, я завжди радітиму й усміхатимусь, коли побачу тебе під час наших найдружніших зустрічей. Бо який дурень не погляне з радістю *на щасливу людину, до того ж – на друга? Бувай здоровий!*

Твій Гр[игорій] С[авич].

Тільки-но я закінчив писати про сміх, як прибув наш *тричі жаданий* Гриць, якого я з охотою *обняв.*

10

[Харків, жовтень (?) 1762 р.]

Αἴνησις[60] πενίας[61]

O res pauperies utilis et sacra!
O germana viris mater amabilis!
O portus miseris optime naufragis!
Portus tute quieteque!
Felix, qui penetrat mentis acumine,
Quae praestare soles commoda, quae bona
Huic, quicunque homo te simpliciter colit.
Nec pro tempore te colit.
Felix, qui potuit pangere foedera
Tecum, quique tuam venerit in fidem,
Quem dignata fuit mensae epulis suae[а]
Misit subque humilem casam[в].
Longe morbus abest sedibus a tuis,
Et fumos ut apis[62], sic fugit abs eis:
Hydrops et podagrae, calculus et[63] bilis,
Febres ac epilepsiae.

[а] Quem dignata sacrae es mensae epulis tuae [Кого ти удостоїла їжі святого стола (лат.)].
[в] Submittens humili casae [Приречений на убогу хатину (лат.)].

Non est ingluvies atque bibacitas,
Morborum unde scatet plebs sine nomine.
Non hic luxus adest, mors Themidos[а] piae
Curarumque miser pater.
Longe[64] cana tuis cura[65] penatibus[66],
Longe sunt strepitus atque negotia,
Longe vana manet gloria et ambitus
Insanaeque cupidines.
Non ictus metuis fulminis ignei,
Non fluctus rabidos aequoris asperi,
Dum valles humiles ac placidas colis,
Et dum lintre vadum secas.
Omnis pestis abest, spes, timor, et dolus.
Hanc odêre domum tartareae Deae.
Quas quaecunque domus continet, illico
Mox fit Tartarus[67] is locus.
At secura quies, at bona sanitas
Mentis compositae dulciaque otia
Ac assueta piis membra laboribus.
Dum parvo bene vivitur.
Αὐτάρκεια[б] [68] solers, suavis ἀπραξία[в].
Libertas residet ludicra salibus
Deridens populi stultitiae viam. Has
Paupertas comites habet.
Mendicos quidem hic haud fero laudibus,
Quos auri misere sacra fames[69] necat;
Nudi sunt habitu pectore divites,
Carpunt quicquid ubique sit.
Aurum corde vorant[70], arca licet vacat,
Dites suspiciunt dum stupidis oculis.
Aurum dum cupies, jam licet Irus[71] es,
Haud tu pauper eris mihi[72].
Pauper erat Christus, qui nihil ambiit,
Paulus pauper erat, qui voluit nihil.
Paupertatem animus, non scrinium facit,
Dum celsus subvolat in polum.

[а] Θέμις, δος – Dea justitiae [Θέμις, δος – богиня справедливості (лат.)].

[б] Αὐτάρκεια – самодоволство, latine – aequitas animi [Αὐτάρκεια – самодоволство, по-латинському – aequitas animi].

[в] Vacatio a negotiis mundanis, cui opponitur tumultus, aestus, negotiorum undae [Свобода від мирських турбот, яким протиставлені шум, кипіння, марнота (лат.)].

*

Похвала бідності

О блаженна й свята – у́діл мій бідносте,
Справжня мати серцям, рідна і лагідна!
Всім, хто в морі зазнав горя і па́губи,
Супокійная гаване!

О щасливий, хто зміг думкою гострою
Зрозуміти, які втіхи незмі́рені
Ти приносиш усім, хто вшанував тебе
Серцем щирим і радісним.

О щасливий, хто зміг заприязни́ть тебе,
Хто на ласку твою здався без о́гляду
І кого на бенкет свій допустила ти,
Ввівши в хату низьку й тісну.

Всяка слабість тіка геть від твоїх осель…
Немов диму бджола, так уникають їх
Чорна неміч, гостець і камінни́й недуг,
Жовчні болі й пропасниця.

Бо немилі тобі п'янство й зажерливість,
З котрих сила хвороб плине й кипить у ключ;
Бо немила тобі розкіш неправедна,
Люта мати тривог лихих.

Ні турбота гризька, ні тії клопоти
До пенатів твоїх не наближаються,
Ні амбітність, ні шум слави порожньої,
Ні погибельні пристрасті.

Не лякає тебе полум'я блискавки,
Не страшить глибочінь моря бурхливого,
Бо ж оселя твоя в тихому па́долі,
Човен твій на мілкім брідку.

В твій куток не зори́ть острах і хитрощі
І пекельних богинь погляди заздрісні
Не спроможні пойнять дім твій – і Тартаром
В тиху пристань повіяти.

Нестурбований мир, спокій нерушений
І здоров'я міцне, і призвичаєне
До побожних трудів серце незламнеє
Славлять твій гостелюбний дах.

Зрівноважений дух, мудра розсудливість
Та веселість ясна, що з верховин своїх
На глупо́ту людську дивиться з осміхом –
От супутники бідності.

Але ті жебраки – як я прославлю їх? –
Що на серці у них прагнення золота,
Ті захланні старці, що до скарбів земних
Так пожадливо горнуться.

Ні, покіль іще ти оком пожадливим,
Мов злиденний той Ір, рвешся до золота,
То й без скринь золотих ти не наблизишся
До правдивої бідності.

Був убогий Христос, – бо зневажав скарби,
Павел був нуждарем, бо не жадав утіх,
Не в старчачих торбах, бідносте, ти живеш
В серці чистім і праведнім[73].

11

[Харків, жовтень (?) 1762 р.]

Si sit vita beata intus, cur, inquis, ad illam
Grex hominum rarus tamque pusillus adit?
Phy! quia difficile est, animum moderarier illis,
Nec fraenare ὁρμὰς condidicere suas.
Per loca devia, per salebrosa, graves per hiatus
Fertur eques stolidus, si male flectit equum.
Per mare, per terras volitat, ferrum per et ignem,
Si stolidos animos non ratione regit.
Quidnam igitur restat? Libros versare beatos,
Qui purgant animos, flectere corda docent.
Condere nec satis est intus, sed et exprime factis.
Es tyro nunc: usu et tempore miles eris.
Ex his militibus mirus rex ille creatur,
Qualis erat Christus discipulique sui.

Carissime Michaël!

Benene tempus collocavi, si his talibus tecum sermonibus hodie insumpsi? Opinor, non male.

Tuus Gregor[ius] Sab[bin].

Disce, quid est illud, quod vita beata vocatur;
Omnibus omissis hoc age corde tuo.
Hoc age corde tuo toto, dicente deo sic:
O fili, fili! cor mihi cede tuum[74].
Cor mihi cede tuum totum; si pectoris unam
Partem das mundo, cor mihi nolo tuum.
Felix, qui potuit vitam reperire beatam;
Sed magis is felix, qui valet hâcce frui.
Non satis est potum atque cibum reperire salubrem,
Si morbo gustûs vis vitiata tibi est.
Nec satis est solis lucem radiare diurni,
Lumina si capitis sunt vitiata tui.
Strenua nos exercet inertia: navibus atque
Quadrigis petimus vivere posse bene.
Quod petis, hoc tecum est, imo latet intus, amice[75];
Si tua contentus sorte, quietus eris.
Non is, qui meliora cupit, verum ille beatus,
Qui sibi quidquid adest, id satis esse putat.
Si tibi [...][76]

*

Коли щастя життя, ти питаєш, у кожному з нас,
То чому ж тоді мало людей, що його досягають?
Це тому, я кажу, що не вміють керувати своєю душею,
Це тому, що не вчаться вони переборювать власні *пориви*.
Як стежками зміїстими, через могили й рови
Мчить недосвідчений вершник, коневі не давши ради,
Морем і сушею, мчить через стріли й вогонь
Той, хто не годен розумом душу свою скерувати.
Що ж нам робити тоді? Читати священні книжки,
Ті, що очищують душу і вчать керувать почуттями.
Це треба не просто знати, це втілити слід у життя.
Тепер ти новак, та вчинками станеш із часом воїном.
З воїнів цих виходить і дивний отой володар,
Яким був і сам Христос, і всі, хто навчались у нього[77].

Найдорожчий Михайле!

Чи добре я використав час, розпочавши сьогодні бесіду з тобою такими словами? Думаю, непогано.

Твій Григор[ій] Сав[ич].

Пізнай, що я маю на думці під "добрим життям".
Покинь геть усе, звернувши туди своє серце.
Всім серцем тримайсь настанови, слідкуй за словами Бога:
О сину мій, сине! Віддай мені серце своє!
Віддай мені серце цілком; коли ж віддаси хоч частину
Ти світові серця свого, то я не візьму твого серця.
Щасливий, хто знає багато про добре життя,
Та ще щасливіший, хто зміг скористатися з нього.
Не досить-бо мати в запасі здорові харчі і напій,
Тоді, як відчути весь смак тобі заважає хвороба.
Не досить-бо дневі сповнитись світлого сонця сяєвом,
Тоді, коли розуму світло в твоїй голові затьмарене.
Лінощі наші вперті породжують всякі прагнення,
На кораблях і квадригах рушаємо ми за щастям,
Тільки ж усе, чого прагнеш, у тебе весь час під рукою,
Все, чого прагнеш, друже, шукай всередині себе:
Якщо задоволений долею, – ось пожаданий спокій.
Не той чоловік щасливий, хто кращого ще бажає,
А той, хто вдоволений тим, що зараз у нього є.
Якщо тобі…[78]

12

[Харків, жовтень 1762 р.]

Desideratissime mi Michaël!

Perdideram tuos versiculos cum strophio imprudenter e crumena extractos, sed mox accensa candela humi inveni. Illi licet rudiusculi sunt, sed quod tui sunt, vehementer placent: in quibus, velut in limpidissimo fonticulo, amicissimum animum tuum in virtutem, in literas illas bonas et denique in me tuum amicum clarissime conspicio. Siquid auri invenero eruendo bonos autores, ut tibi communicem rogas? Quid mihi gratius mellitiusque hoc tuo pulcherrimo postulato? Pulchre autem sapientiam aurum nominasti, quae in S[anctis] etiam Literis nunc uxor, nunc margaretum, nunc dicitur aurum. Sane quidem nunc domi solus cum sim convivantibus aliis collegis, libet fusius tecum garrire. Sed quoniam constitui, quaecunque pulcherrima elegantioraque in nostro Plutarcho, praesertim de discernendo adulatore ἀπὸ γνησίου φίλου, occurrerint, ad te velut flosculos decerptos variis temporibus mittere, ne exsors expersque sis harum elegantiarum, quibus ego vehementissime delector, teque ejusdem palati, quod est amicitiae proprium, esse existimo, ideo accipies et in praesentiarum unum alterumve thymum, unde possis apiculae in morem, mellis aliquid legere et in animum injicere hunc saluberrimum succum, ut hoc saepe faciens, possis cum tempore excrescere in perfectum virum, in mensuram, ut ait Paulus, plenitudinis Christi[79]; ne solum terrenum nostrum Adam, puta corpus, nutriamus, sed etiam, imo plus eo invisibilem. Sed unde mihi haec garrulitas? Jam dudum loqui non

ego sed Plutarchus debebat apud te. Tu arrige aures! At, inquis, non sum asinus[80]. At non soli asini habent altas auriculas, sed et cervi[81]. O nugonem! Mi Michaël! crede mihi, ridebam hic solus affatim. Sed pax! "Non enim, puto, necesse erat Melanthium Alexandri Pheraei parasitum adsentationis convincere, qui interrogantibus, quomodo confossus esset Alexander[82], per latus, inquit, (suum) in ventrem meum. Neque eos, qui circa opulentam mensam in orbem versantur, quos neque ignis arcere, neque aes ferrumve potest a petenda coena". Et paulo post: "Quem igitur oportet cavere? Eum, qui neque videtur neque profitetur se adulari. Quem non deprehendes circa culinam oberrare, aut umbram metiri, ut coenae tempus exploret…[83] sed plerumque[84] sobrius est, curiose agit et actionum vult esse socius arcanorumque particeps…[85] Sicut enim Plato ait extremae esse injustitiae, justum videri neque esse, ita et haec periculosa est existimanda assentatio, quae fallit, non quae aperta est, et quae serio, non quae joco agit"[86]. Desine jam, mi Plutarche! Heus! mi Michaël! animadvertisne Plutarchum discernere inter adulatorem et adulatorem? Nimirum alter est apertus, alter tectus. Ille apud mensas divitum scurram agit, nugatur, jocatur, assentatur, ridetur; hic larva gravis viri et sapientis tectus, pro fido admonitore, prudentique consultore, et digno quantovis honore se venditat. Ille ut cibum emendicet et ventrem pascat alienis epulis; hic agit, ut, anguis in morem, in gremium insinuatus, arcanaque expiscatus laedat simplicem et incautum, aut etiam perdat. O vere infernalem serpentem! Hi illi sunt ἄγγελοι Satanae, humanis figuris tecti. Ipse ego sex septemve talium venenatarum pestium ictus sum expertus. Quis malus genius illos ad simplicia ingenia ducit? Quid illis cum hominibus sinceris, nec ullum fucum scientibus aut admittentibus? Quaeso, quid cancro cum serpente? E diametro, ut dicitur, pugnant cum ejusmodi ingeniis et tamen adoriuntur, lucri nimirum gratia, in morem luporum. Ex his spiritibus sunt mendaces amici, falsi apostoli, haeretici doctores, tyranni, id est reges mali, qui in sinum rei publicae, in gremium ecclesiae illapsi, per technas, in ipsos denique coelos penetrantes, coelum cum terra miscent, saepe totum orbem tumultibus concutiunt. Sed quis satis depingat hos Daemones? Ego colloquii gratia tam sum prolixus. Sed non me paenitet verborum et de re pernecessaria, et apud te talem amicum prolatorum. Vale, mihi carissimum caput! ac serpentinam prudentiam para, conjuncturus cum columbina simplicitate[87].

Tuus Gregorius Sabbin[88].

diei dominicae media nocte fere.

*

Найжаданіший мій Михайле!

Я загубив було твої вірші, нерозсудливо вийнявши їх із гаманця, але скоро, засвітивши свічку, знайшов їх на землі. Хоч вони й мало оброблені, все ж, оскільки вони твої, вони мені дуже подобаються: у них, як у найчистішому джерельці, я дуже виразно бачу твою дорогу мені душу, схильну до чесноти, добрих наук і, нарешті, до мене, твого друга. Ти просиш мене повідомити, якщо, риюючись у книгах хороших авторів, я знайду дрібку золота. Що ж

може бути для мене приємнішого й солодшого за твоє прохання? Прекрасно ти назвав золотом мудрість, яка і в С[вятому] Письмі названа то дружиною, то перлиною, то золотом. Добре, що я тепер удома один, без колег, які живуть разом зі мною, і можу досхочу з тобою побалакати. Але я вирішив послати тобі деякі найпрекрасніші й особливо вишукані афоризми з нашого Плутарха, особливо ті, що стосуються відмінності підлесника *від справжнього друга* – це ніби квіточки, зірвані в різні пори. Я не хочу, щоб тобі залишались невідомими ці вишукані вислови, які приносять мені величезну насолоду, а я знаю, що ти, як це й властиво дружбі, поділяєш мої смаки, а тому приймеш у дар ту або іншу запашну квітку та зможеш узяти з неї, мов бджілка, часточку меду й відкласти в душі цей найкорисніший для здоров'я сік, щоб, роблячи це часто, ти виріс із часом у досконалого мужа, до чеснот Христа, як каже Павло, щоб живити не лише нашого земного Адама, тобто тіло, а й, тим паче, Адама невидимого. Але звідки в мене ця балакучість? Уже давно повинен говорити з тобою не я, а Плутарх. Настав вуха! Але ж я не осел, – скажеш ти. Однак не тільки осли мають довгі вуха, а й олені. О, який я балакун! Мій Михайле! Повір мені, я досить сміявся з цього на самоті. Але укладімо мир! Я думаю, не було потреби звинувачувати в лестощах Мелантія, нахлібника Олександра Ферейського, який на питання, як загинув Олександр, відповів: "Перенесений у моє черево. Хто крутиться коло багатого столу, того від нього не відверне ані вогонь, ані мідь, ані залізо". Трохи далі: "Отже, кого ж слід остерігатися? Того, кого не можна пізнати, що він підлесник і хто сам не признається, що він лестить; того, хто не зустрічається тобі біля кухні, який не міряє тінь, щоб дізнатись про час обіду… але частіше тверезий, виявляє зацікавленість і хоче бути союзником у справах і учасником таємниць… Подібно до того, як, на думку Платона, вища несправедливість полягає в тому, щоб здаватись справедливим і не бути ним, так і в цьому разі слід визнати небезпечними ті лестощі, які обдурюють, а не ті, які діють відкрито, і ті, які діють серйозно, а не ті, які обертаються на жарт". Але зупинись, мій Плутарху! Ах, мій Михайле, чи помічаєш ти, що Плутарх розрізняє підлесника й підлесника? А саме: один відкритий, а другий прихований. Один крутиться біля столів багатіїв, верзе нісенітниці, жартує, лестить, сміється. А інший, прикрившись машкарою серйозного мужа та мудреця, видає себе за надійного й мудрого порадника, гідного всілякої пошани. Перший прагне до того, щоб по-жебрацькому випросити харч і наситити черево чужими обідами, другий, подібно до змії, вкрадаючись у довір'я, вивідуючи таємниці, прагне до того, щоб заподіяти шкоду простій і необачній людині й навіть цілком погубити її. О, це справді пекельна змія! Це *посланці* Сатани, прикриті людською подобою. Я сам зазнав на собі укусів шести або семи таких отруйних гадюк. Який злий геній скеровує їх на прості серця? Що в них спільного з людьми щирими, які не знають і не мають жодних хитрощів? Що спільного, питаю я, у рака зі змією? Діаметрально, як кажуть, протилежні вони такого роду натурам і нападають на них, неначе вовки, безсумнівно, заради вигоди. З таких людей постають брехливі друзі,

фальшиві апостоли, єретичні вчені, тирани, тобто погані царі, які, пробравшись у надра держави, у лоно Церкви, шляхами хитрощів проникаючи, нарешті, на самі небеса, змішують небо й землю, часто весь світ потрясають смутами. Але хто достатньо яскраво змалює цих демонів? Я заради бесіди такий багатослівний. Та я не жалкую за витраченими словами в цій украй необхідній справі й заради такого друга, як ти. Бувай здоров, вельми дорога мені голово, поєднуй зміїну мудрість із голубиною простотою!

Твій Григорій Савич.

У неділю, близько півночі.

13

[Харків, жовтень 1762 р.]

Salve, Amice pretiosissime!

mi Michaël!

Barbarus jocus meus pridianus de porcis et asinis, vereor, ne te (ut hac aetate sumus omnes leviculi) offenderit; nimio enim aceto temperatus erat, et tibi nunc serio immerso magnificis istis nugis jocos audire non vacat nec libet. Quod vereor, amoris est; quod tam crasse sum jocatus, tribue nauseae, qua istos vehementer nauseare soleo, istos, inquam Cyprios boves, quod proverbium vide[89]. Quemadmodum autem parentes, ubi vident infantem filiolum humi reptantem ludentemque imprudenter incidisse in merdam, inque ea sese versantem volutantemque, solent illum admonere ridentes, et quo facilius sordes ostendant avocentque ab illo loco, referunt, cuinam tum sit similis, oblitus videlicet manusque pedesque et ora flavo illo coeno; ille audiens scommata plorare, indignum facinus existimans ab illis se ludibrio haberi, quibus deberet esse omnium carissimus; donec parens serio lacrumantem non ferens è luto ocius accurrens expediat lacrumasque absterso corpusculo mitiget; ita animus amici cernens animum tuum inter merdosas istas ac suibus amicabus dignas nugas versari, sciensque te ad pura illa caelestiaque esse fictum a communi nostro parente Deo, non te, sed locum, ubi es, ridet ac cavillatur; te ipsum amat plusquam germanum ἀδελφὸν. Tu ad nos tria verba remitte, cum quattuor non vacat. Nam visus sum κατ' ὄναρ a te versiculos mihi missos accepisse, dimetros[90] an Anacreontéos[91] haud memini; quale mittes, nectar erit. Vale, carissime! Σὸς ὁ Σαββίν.

Mane hora prima Diei.

*

Здрастуй, найдорожчий друже,

мій Михайле!

Учорашній мій грубий жарт про свиней і ослів, боюсь, здався тобі образливим (у цьому віці ми всі досить марнославні); він був занадто міцно приправлений оцтом, а в тебе, серйозно заглибленого тепер у ці чудові дрібнички, немає ані часу, ані бажання слухати жарти. Мої побоювання виникають з любові. Причиною мого грубого жарту вважай ту огиду, яку я

зазвичай глибоко відчуваю до цих людей, до цих, так би мовити, кіпрійських биків, – прочитай собі це прислів'я. Це схоже на те, як батьки, коли бачать, що дитина, повзаючи по землі й бавлячись, необережно потрапила в нечистоти і в них борсається та порпається, зазвичай зі сміхом застерігають її від цього і, щоб легше вказати їй на нечистоти й вивести з них, говорять їй, на кого вона тепер схожа з руками, ногами та ротом, обмазаним цими жовтими нечистотами, а дитина, чуючи насмішки й вважаючи негідним учинком те, що люди, для котрих вона мала б бути найдорожчою, роблять з неї посміховище, плаче аж доти, доки мати, не витримавши плачу, швидко підійде й винесе її з бруду і, обтерши тіло, осушить її сльози. Так і душа друга, побачивши, що твоя душа перебуває серед смердючої купи гною, яка личить свиням, і знаючи, що ти створений нашим спільним небесним Отцем для чистого й небесного, сміється й жартує не з тебе, а з місця, де ти перебуваєш, тебе ж самого любить більше, ніж рідного *брата*. Пришли мені три слова, якщо для чотирьох немає часу. Бо я *уві сні* бачив, що отримав від тебе прислані мені вірші, двостопні чи анакреонтичні, – не пам'ятаю: усе, що пришлеш, буде для мене нектаром. Бувай здоров, мій дорогий! *Твій Савич.*
Будь удома о першій годині дня.

14

[Харків, жовтень 1762 р.]

Φίλτατε φιλτάτων βροτέ,
Κῆδος τε τερπαλὴ τε μοῦ,
Ἔφηβε τῶν Μουσῶν φίλε,
Salve sodalis[92] omnium
Carissimorum carior,
Michaël amice ex Attica[93].

Nae tu profusus es tui, qui pro tribus verbis decuplo me donasti, petebam, tria, habeo 30. Tu imitaris Jovem, et

Ὁ Ζεὺς ἄλλοκα μὲν πέλει αἴθριος, ἄλλοκα δ' ὕει[94].

Jovis alias quidem est serenus alias autem pluit. Imo saepe uno die tantum effudit imbrium, quantum ad rigandam terram per totum sufficeret mensem, reddens nunc nimium aridam, nunc immodice ebriam ac spongiae aquis immersae simillimam τῶν βροτῶν terram. Imo vero novi sartorem, qui duos tresve menses religionem habet contingere τὴν σειβούχαν; exacto autem luctus tempore, uno die tantum haurit τοῦ νέκταρος артемовскагω, quantum praegrandes muli tres, aut Arcadii asini, sitientes aquae. Dicis me objurgando valere: recte. Nam si… sed relinquo te corvum[95], κατὰ τὴν παροιμίαν, hiantem, properans Graeculorum ludum. Ἔῤῥωσο, φίλτατε. Σὸς Γρεγ[όριος] ὁ Σαββίν.

Ante crepusculum nos domi expectans cochleam age, nec usquam prorepe. Et jam aetatem videor[96] diversorium tuum non vidisse.

*

Найдорожчий із найдорожчих,
Турбото й утіхо моя,
Юначе, відданий Музам,
Здрастуй, товаришу,
Дорожчий мені із усіх найдорожчих,
Михайле, друже із Аттики!

Ти справді-таки марнотратний: замість трьох слів дав мені вдесятеро більше; я просив три, а одержав тридцять. Ти наслідуєш Юпітера:

"*То дощу не посилає Зевс, то ллє як із відра*".

Бо часто за один день він проливає стільки дощу, скільки б вистачило для зрошення землі впродовж цілого місяця, роблячи землю *смертних* то аж надто сухою, то аж надто вологою, дуже схожою на губку, котра ввібрала в себе воду. Я знаю шевця, який упродовж двох або трьох місяців свято дотримувався правила не пити *сивухи*, але після закінчення посту за один день стільки набирався *нектару* [артемовскаго], скільки могли б випити три превеликі мули або три аркадські осли, змучені спрагою. Ти кажеш, що моя сила в критиці. Правильно! Бо якщо… Але я, *згідно з прислів'ям*, залишаю тебе, як ворону, з розкритим ротом і йду до грецької школи. *Бувай здоров, мій найдорожчий! Твій Григ[орій] Савич.*

Надвечір чекай нас удома й сиди, як слимачок, нікуди не вилазячи… Бо, здається мені, я не врахував особливостей твого віку.

15

[Харків, кінець жовтня – початок листопада 1762 р.]

Ἐράσμιε φίλε Μιχαήλ.

Temperare mihi non potui, quin saltem parvolam portiunculam tibi communicarem eorum, quibus me statim post tuum abitum noster Plutarchus non torsit, ut solent spinae sophisticae[97], sed unice delectavit. Deum immortalem! quam commendat amicitiam! Quam graphice depingit corniculam alienis plumis ornatam, id est, vaferrimum adulatorem, amici larvâ tectum, quem Graeci dicunt κόλακα, ὁ κόλαξ. Sed jam accipe ipsa verba Amici nostri Plutarchi:

Sicut nummum, ita amicum oportet habere probatum, antequam usus postulet, neque damno demum acceptô sentire, sed debemus habere peritiam cognoscendi adulatoris, ne laedamur[98]. Alioquin idem nobis usu veniet, quod iis, qui gustato demum veneno sentiunt id esse letale…

Nam neque hos probamus, neque eos, qui se ipso facto putant deprehensisse adulatores eos, qui blande ac gratiose conversantur[99]. Non enim insuavis debet esse amicus neque[100] inconditus, neque gravitas austeritasque amicitiae constat morum acerbitate[101], sed ipsa illa ejus pulchritudo atque gravitas suavis est[102] desiderabilisque… Neque soli ei, qui est in calamitate.

Faciem intueri dulce hominis est benevoli…[103]

Sed vitam comitatur amicitia non minus voluptatem ac gratiam rebus laetis adjiciens[104], quam adversis dolores[105] adimens. Atque[106] Deus amicitiam vitae admiscens, omnia laeta, dulcia ac grata ut essent amico praesente unaque fruente, fecit. Et quomodo adulator volutatum dulcedinumque occasione vellet insidiari, se sciret[107] amicitiam nihil jucundi usquam admittere?[108] (hactenus).

Satis jam, mi Michaël! Cum tam divina tamque dulcis res sit amicitia, ut sol vitae esse videatur, maximopere curandum, ne pro ove lupum, pro cancro scorpium, pro lacerta anguem amplectamur. Nihil periculosius hoste vafro, sed nihil venenatius fucato amico. An non ego tibi praedixi a talibus maxime esse cavendum? Nullus unquam diabolus magis nocet, quam tales amici in specie.

De his nimirum dixi tibi, ut meo sapias periculo. Ego a multis talibus ictus sum, o carissime! In herba virenti anguem reperi[109]. O mihi, si consultor tum adesset! O libri, consultores optimi! amici verissimi! Expecta, mi Michaël, et in posterum a me talia, nempe amicus ab amico. Vale! ac ad nos, si fieri potest, veni!

Tuus Greg[orius] Sabbin.

*

Наймиліший друже Михайле!

Я не можу не послати тобі бодай невеличкої частини того, чим мене невдовзі після твого відходу не мучив, як це звичайно роблять софістичні колючки, а надзвичайно порадував наш Плутарх.

Безсмертний Боже! Як він описує дружбу! Як яскраво змальовує ворону, прикрашену чужим пір'ям, тобто найлукавішого підлесника в личині друга, що його греки називають κόλακα, ὁ κόλαξ (підлесник). Але наведу тобі слова нашого Плутарха: "Як монету, так і друга, слід випробувати раніше, аніж він буде потрібний, щоб пізнати його не після того, як ми постраждали. Треба мати досвід у розпізнаванні підлесника, щоб не зазнати неприємностей. Інакше ми опинимося в становищі тих, хто скуштувавши отруту, нарешті відчув, що вона смертельна…

Бо ми не схвалюємо як цих, так і тих, котрі вважають, що самими вчинками викривають себе ті підлесники, які поводяться ласкаво й приємно. Бо друг не має бути неприємним чи грубим; серйозність і суворість дружби не полягає в різкості поведінки, але сама її краса й серйозність мають бути приємними й бажаними… Не тільки тому, хто нещасний.

Приємно бачити обличчя доброзичливої людини…

Але дружба, супроводжуючи життя, не тільки додає втіхи й чарівності його світлим сторонам, але й полегшує страждання. І Бог, додавши до життя дружбу, зробив так, щоб усе було радісним, приємним і милим, коли друг поруч і разом з вами втішається. І як би підлесник не кував лихо, використовуючи насолоди й приємності, треба знати, що він нічого радісного не вносить у дружбу".

Уже досить, мій Михайле! Через те, що дружба така божественна, така приємна річ, що здається, ніби вона – сонце життя, нам слід найбільше

дбати, щоб не вважати вовка вівцею, скорпіона – раком, змію – ящіркою. Немає нічого небезпечнішого, аніж підступний ворог, але немає і нічого отруйнішого від удаваного друга. Хіба я тобі не казав раніше, що таких слід остерігатися найбільше? Жоден диявол ніколи не приносить більшого лиха, ніж такі вдавані друзі.

Звісно, я говорив тобі про них, щоб навчити тебе на власному досвіді. Я, найдорожчий, від багатьох таких постраждав! У зеленій траві я знаходив змію. О, якби в мене був тоді порадник! О книги, найкращі порадники! Найвірніші друзі! І надалі, мій Михайле, чекай від мене таких самих застережень, як друг від друга. Бувай здоров і зайди, якщо можеш, до мене!

Твій Григ[орій] Савич.

16

[Харків] 8 листопада 1762 р.

Χαῖρε τρὶς[a] φίλε.

Ista dies summo Michaëli sacra στρατηγῷ,
Iste ducum dux est angelus angelicum.
Si cognominis, o Michaël, tu natus es isti,
Angelicè angelicum sis celebrato diem.
Angelus ille Dei est, quisquis terrestria sprevit,
Qui evolat in coelos, angelus ille Dei est.
Angelus ille Dei est, qui carnis vincula rupit;
Qui purus vitiis, angelus ille Dei est.
O utinam videam tempus, cum dixeris ista:
Quid mihi cum terra? Nil habet illa boni.

Σὸς γνήσιος φίλος

Γρηγώριος ὁ Σάββιν. αψνβ[110]

Nov[embris] 8.

*

Радій, тричі дорогий!

Це день небесного *стратега* Михаїла,
Він вождь вождів, над янголами янгол.
Якщо ж твоє ім'я, Михайле, спільне з ним,
По-янгольському ти відзнач святковий день.
А янгол Божий – той, хто нехтує земним,
Хто лине в небеса, той справді янгол Божий.
А янгол Божий – той, хто ланці плотські рве;
Хто чистий від гріхів, той справді янгол Божий.

---

[a] NB τρὶς – ter; sis pro si vis; sic enim loquuntur Latini: vide sis, id est, si vis [NB τρὶς – три рази; sis замість si vis; так кажуть латиняни: vide sis, тобто si vis (лат.)].

О, як би я хотів побачити той день, коли ти скажеш так:
"Земля мені нащо? Немає в ній добра"[111].

Твій справжній друг

Григорій Савич. 1762,

8 лист[опада].

17

[Харків, 13 листопада 1762 р.]

Gregorius Sabbin

Michaëli suo gaudium in Domino precatur.

O vitae via dulcis, ubi bene conscia mens est!
Attica mella super nectar et ambrosiam!
Hinc hilaris vultus, spes vivida fronte relucet,
Hinc sunt perpetuo gaudia tanta piis.
Non spes in morbo, non ipsa in morte relinquit,
Imo et defunctis os hilarescit eis.
O Michaël, Michaël! culpâ mihi disce vacare
A teneris, carus si cupis esse Deo.
Heus extra te ipsum bona maxima quaerere noli:
Intra nos Christus Σκῆπτρα Dei esse docet[112].

Scribendi occasionem dedit hodiernus dies τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ioannis Chrysostomi[113], cujus hanc auream sententiam mitto tibi munusculo:

Οὐδὲν ἡμᾶς οὕτως εὐφραίνειν οἴωθεν[a], ὡς τὸ συνειδὸς καθαρὸν, καὶ ἐλπίδες ἀγαθαί[114].

Nihil nos ita laetificare consuevit, quam conscientia pura et spes bonae.

Vale, carissime!

*

Григорій Савич

бажає своєму Михайлові радуватися в Господі!

О, солодка дорога життя, коли твоя совість чиста!
Мед-бо аттичний тоді кращий нектару й амброзії!
Тóму веселе лице, тóму чоло прикрашає надія жива,
Тóму-то в добрих людей завжди є стільки радощів!
Їх не лишає надія в хворобі чи навіть у смерті,
Навіть уже як умруть, в них на обличчях радість.
О, мій Михайле, Михайле! В юності будь безгрішним,
Господу станеш тоді нашому ти облюбленцем.

---

[a] Est verbum anomalum post explicabitur [Це неправильне дієслово далі буде пояснене (лат.)].

О, не шукай же добра вищого поза собою:
Каже Христос, що *Царство* Боже у нас самих[115].

Нагоду до написання цього вірша дав сьогоднішній день *во святих отця нашого* Івана Златоуста; надсилаю тобі в подарунок такий його золотий вислів:

Οὐδὲν ἡμᾶς οὕτως εὐφραίνειν οἴωθεν, ὡς τὸ συνειδὸς καθαρὸν, καὶ ἐλπίδες ἀγαθαί.

"Ніщо зазвичай не приносить нам такої радості, як чиста совість та добрі сподівання".

Прощай, найдорожчий!

18

[Харків] 15 листопада [1762 р.]

Michaël!

Frater in Christo desideratissime!

Si vales, gaudeo; sin etiam laetus es, etiam magis gaudeo: est enim laetitia vera valetudo bene compositi animi. At vero esse laetus non potest animus, ubi quid vitii perpetratum est. Novi, quam sit lubrica via adolescentiae, scio rursum, quam immoderate heri vulgus Christianorum bacchabatur. Valde metuo, ne heri alicui sodalitati inhaeseris, ac in societatem immodestiae veneris. Si nihil est, quod remordeat animum, gaudeo te felicissimum esse. Sin, noli frustra angi; satis est, si odisti vitium. Jam ignovit Christus, simulatque induximus in animum vitare in posterum. Sentio hoc dictum tibi esse duriusculum. Scio morem adolescentum; at non statim est venenum, quod acerbum est. Hoc solum dicam: nisi hunc meum de te metum interpreteris summum meum in te amorem, valde in me es injurius. Christus optimus aetatem tuam ab omnibus vitiis servet tutam, semperque ad meliora provehat!

Tui amantissimus Greg[orius] Sabbin.

Diluculo, novemb[ris] 15.

Quae proximo epistolio tuo nos petis, fient omnia, modo Christus aspiret, et in incepto ipse perseveres.

Scribe ad nos paucula, – scio enim te temporis esse pauperem – et valetudinem tanquam oculos custodi.

*

Михайле!

Найжаданіший брате во Христі!

Якщо ти здоровий, радію; якщо ти до того ж іще й веселий, радію ще більше, бо веселість – це здоров'я гармонійної душі. Душа, вражена будь-яким пороком, не може бути веселою. Знаю, який спокусливий шлях юності, знаю й те, як надмірно веселився вчора простий християнський люд. Дуже боюся, чи не приєднався ти вчора до якоїсь компанії й не

потрапив у непристойне товариство. Якщо не сталося нічого, що викликало б докори сумління, то я дуже радий, і ти найщасливіша людина. Якщо ж це сталось, то не мучся даремно; досить уже, якщо ти ненавидиш свій порок. Христос уже вибачив, як тільки ми вирішили не грішити надалі. Я відчуваю, що тобі тяжко слухати такі слова. Мені відома вдача юнаків; але не все те отрута, що неприємне на смак. Одне лиш скажу: якщо ці мої побоювання ти не витлумачиш як прояв моєї найвищої любові до тебе, ти будеш глибоко несправедливий щодо мене. Нехай збереже якнайкраще Христос твій вік у безпеці від усіляких пороків і нехай скерує тебе до всього найліпшого!

Вельми люблячий тебе Григ[орій] Савич.

На світанку, 15 листоп[ада].

Те, про що ти просиш нас у своєму останньому листі, усе здійсниться, аби лиш Христові це було вгодно, а ти сам був наполегливий у розпочатій справі.

Пиши мені коротко, бо я знаю, що тобі бракує часу, а здоров'я бережи, як око.

19

[Харків] 23 листопада [1762 р.]

Salve, amice!

Precaris prospicientia tuae vitae et statui, vel maxime, cum quibus possis versari amicis. Sapienter facis, qui mature tibi prospicis. Sed de statu vitae alias dicemus, quod Christus suggeret; nunc pauca de conversatione. Cum quibus verseris, rogas? Phy! cum bonis, breviter respondeo. Quamquam ne cum bonis quidem, nisi iis, ad quos tacito sensu a natura es propensus. Haec enim norma optima amicitiae. Bonus cibus est, sed quid, si tuo stomacho non arridet? Nimirum nocebit. Sed utinam, mi Michaël, tanta apud nos copia sit bonorum hominum, quanta ciborum! Sed hoc duntaxat optare licet, habere non item. Vere bonus homo, id est christianus, corvo est rarior albo[116]. Quem ut invenias, multis tibi laternis Diogenicis[117] est opus. Quid igitur faciundum? Versandum est cum minus malis, quam sunt alii, qui vulgo recte boni dicuntur. Eligendi sunt candidi et constantes et simplices. Candidus animus nihil livoris sive nigredinis id est malitiae habere dicitur. Simplices non stulti, sed aperti, non mendaces et simulatores vanique, quod ego genus hominum plusquam Tartara[118] odi. Qualium utinam apud nos sit minor frequentia! Sed quid facias, si mundus hic, id est multitudo hominum e talibus constat?

Mundus stultorum cavea, errorumque taberna.

Ut Palingenius noster canit[119].

Consultissimum igitur arbitror parare amicos mortuos, id est Sanctos libros[120]. Sunt ex vivis usque adeo callidi versutique et nequissimi veteratores, ut adolescentem videntem et viventem palam in os decipiant, afflantes venenum suum innocenti simplicitati, simplices autem maxime adoriuntur, quod circa hos

praedae spes est eis anguidus. Neque enim canis caninam est[121]. Eja cave tales! Hei mihi, quantam bonorum morum jacturam ipse feceram, ab his angelis diabolicis circumventus! Quam callide sese insinuant! ut vix quinquennio possis persentiscere. Heus meo periculo sapias! Ego ille nauta sum, qui naufragio ejectus in littus, alios fratres meos idem iter ingressuros timida voce moneo, quas Sirenes, quae monstra cavere debeant, qua iter tenere[122]. Nam quidem alii in aeternum sunt demersi. At possum, inquies, et ego ictus sapere. O mi amice carissime! An nescis multos naufragium pariter pati, enatare paucissimos, tres de centum. Potesne promittere certe enataturum te? incerta pro certis? Quin tu si medicamentum praesens habes, non ideo tamen sponte venenum debes sumere. Satis est mali, si imprudens gustes. Sed campana me avocat in graecum ludum. Proinde, si placebit, alias de eodem hac materia disseremus, tu brevicule significabis. Sic enim et colloquemur de Sanctis rebus, et interim stilus formabitur. Vale!

Tui amantiss[imus] Greg[orius] Sabbin.

23 Nov[embris] è museo.

*

Здрастуй, друже!

Прохаєш дати тобі поради щодо твого майбутнього життя й становища, особливо щодо того, з якими друзями тобі варто підтримувати зв'язок. Ти чиниш розсудливо, що заздалегідь дбаєш про своє майбутнє. Але про твоє місце в житті поговоримо іншим разом, коли підкаже Христос; а зараз побалакаймо про друзів. З ким тобі підтримувати стосунки? – питаєш. Пхе! З хорошими, – відповідаю я коротко. А з хороших – лише з тими, до кого в тайниках серця ти по натурі схильний. Бо це найкраща норма дружби. Їжа добра, але що з того, коли вона не подобається твоєму шлункові? Не дивно, що вона шкодить. Однак якби-то в нас, мій Михайле, було так багато хороших людей, як хороших страв! Але цього можна лише бажати, мати ж – це інша справа. Істинно добра людина, тобто християнин, трапляється рідше від білої ворони. Щоб знайти таку людину, тобі знадобиться чимало ліхтарів Діогена. Що ж робити? Слід підтримувати зв'язок із тими, котрі не такі погані, як інші, яких зазвичай вважають просто добрими. Обирати слід щирих, постійних і простих. Про щиру душу кажуть, що вона не заздрісна, не злобна, не підла. Прості – не дурні, але відкриті, не брехливі, не облудні й не порожні, бо таких людей я ненавиджу більше Тартара. О, якби в нас було таких поменше! Але що ж робити, коли цей світ, тобто більшість люду, складається з таких?

"Світ – це загорожа для дурнів і балаган пороків", –

як співає наш Палінгеній.

Тому найбільш правильним я вважаю здобувати друзів мертвих, тобто священні книги. Серед живих є такі хитрі, спритні й безчесні пройдисвіти, що юнака у вічі обдурюють, вливаючи свою отруту невинній простоті й особливо нападаючи на простих – коло них у цих змій є надія на здобич. Бо

й собака не їсть собачатини. О, бережись таких! Скільки моральної шкоди завдали мені посланці диявола, обманувши мене. Як хитро вони втираються в довір'я, так що тільки через п'ять років ти це відчуєш. Ах! Скористайся хоч моїм досвідом! Я – той моряк, що, викинутий на берег під час аварії корабля, інших своїх братів, на котрих чекає те ж саме, непевним голосом попереджає, яких сирен і страховищ їм слід остерігатись і куди прямувати. Бо інші потонули й відійшли у вічність. Але, скажеш ти, я й сам можу стати розсудливим під ударами долі. О, мій найдорожчий друже! Хіба ти не відаєш, що багато людей зазнає аварії корабля, а рятується небагато – троє із сотні. Чи можеш ти ручитися, що врятуєшся? Якщо в тебе є ліки, невже ти з власної волі маєш прийняти отруту? Досить біди, якщо ти через свою необережність її скуштуєш. Але дзвін кличе мене до грецького класу. Тому, якщо тобі бажано буде поговорити іншим разом про те ж саме, напиши мені ближчим часом. Так ми будемо вести бесіду про святі справи, а водночас і стиль буде вироблятися. Бувай здоров!

Твій найбільший друг Григ[орій] Савич.

23 лист[опада], з музею.

20

[Харків, 29 листопада 1762 р.]

Φίλτατε φιλτάτων,

Μιχαὴλ γλύκιστε.

Quare non fuisti ἐν ταῖς ἑσπεριναῖς; De Sancto Ἀκακίῳ[123] στιχηρὰ[124] pulcherrima sunt lecta, e quibus haec ἔλασον: "Дух не смущен, и ум чист"[125]. Ὁ ἀτάραξος θυμὸς καὶ νόος καθαρὸς. O felicitate ipsa fortunatiorem, quisquis haec sibi paravit! Quid enim suavius animo spurcis vulgaribusque cupiditatibus non turbato? Quid mente terrenis cogitationibus pura beatius, quae Deum illum cernit? Palinginium[126] tuum nugatorem unico verbulo impetravi, lege illum, tere, preme, versa, hauri ac satiare. Nutri divino suavissimoque tuo parvolum tuum Jacobulum[127], ut aliquando sceptro potiatur. Gaude in Deo, canta, ψάλλε, deambula, ut ego facio. "Житейское море"[128] etc. Ἐγὼ προσώπω μὲν ἀπών, τῇ δὲ καρδίᾳ, tecum semper sum. Vale ac gaude! Tui omnium amantissimus Greg[orius] Sab[bin].

Literulae tuae valde ingratae mihi, proinde noli scribere scilicet…

*

Найдорожчий із найдорожчих,
найсолодший Михайле!

Чому ти не був на вечірні? Читалась чудова стихира про святого Акакія, з якої я взяв таке: ["Дух не смущен, и ум чист"]. О щасливіший, ніж саме щастя, той, хто забезпечив собі це! Що є приємнішим від душі, яку не тривожать гидота й ниці пристрасті? Що є блаженнішим від розуму, очищеного від земних помислів, який бачить самого Бога? Твого жартівливого

Палінгенія я дістав для тебе без великих зусиль. Читай його, обточуй, черпай із нього, повертай, витискай і насичуйся, годуй божественною та найприємнішою їжею твого малого Яшка, щоб і він коли-небудь здобув скіпетр. Радій у Бозі, співай під музику, гуляй, як я роблю ["Житейское море"], та ін. Я тілом відсутній, а серцем завжди з тобою. Бувай здоровий і веселий! Твій найбільший друг Григ[орій] Сав[ич].

Листи твої мені дуже неприємні, тому не пиши, тобто…

21

[Харків, 1 грудня 1762 р.]

Ὑμῶν δὲ μακάριοι οἱ ὀφθαλμοὶ, ὅτι βλέπουσι, καὶ τὰ ὦτα ὑμῶν ὅτι ἀκούει. Mat[theus], cap[ut] 13[129].

Qui natus est, et toto pectore quaerit, certe inveniet et videbit id, quod vidisse non quorumlibet, sed beatorum est dumtaxat oculorum, puta Dei veritatem, quae ut difficillima est inventu, ita aspectu longe jucundissima rerum omnium[130]. Vidisse veritatem, caput est omnium, "развѣ бо сего (Духа Святаго) ни дѣяніе ни слово"[131], ut hodie ἐν τοῖς ἀντιφώνοις[132] lectum est, aut incipit aut perficitur. Sic quaesivit Abraham relicta sua terrâ; hac via ingressus est Isaak, cui terram monstravit Dominus: Jacob et filii ejus hoc idem fecerunt. Spiritum enim S[anctum] in se habere nihil aliud est, quam veritatem, quae unica est, Dei videre. Hanc, si vidit Aristoteles[133] et ejus sectatores, beati sunt; sin minus, sunt μωρόσοφοι[134]. Si οἱ ἀπόγονοι τοῦ Ἀβραὰμ sumus, et si ejusdem cum illo genii, factis hoc testemur similibus; unde enim constabit, in nobis spiritum esse τῶν προγόνων, si non ex fructibus? Quid alii faciunt, quidve petunt, ipsi viderint: ego certe scio me totum esse soli divinae veritati quaerendae consecratum. Non succedet? At vero succedet tandem. Hodie audivi in evangelio: "Очы бо е́ю держастѣся, да его не позна́ют"[135], et tamen agnoverunt, licet male oculo eorum tenebantur. Quid enim labor improbus non vincet? Et quomodo non dulce laborare, si sumus ad hoc nati, si Abrahamitico spiritu ferimur? Naturalis enim motus deinde fit incitatior. Ergo cum Paulo clamare lubet: διώκω δὲ, εἰ καὶ καταλάβω. Cap[ut] 3. ad Philipp[enses][136]. "Гоню же, аще и постигну"[137], то есть особливо постигну. Ἀδελφοὶ[138] etc. … Si nihil aliud in me est, praeter cordis ardorem, vel ut Evangelistae verbis dicam, ἡ καρδία ἡμῶν καιομένη[139], et hoc mihi gratulor; ipsum einim τὸ παντελῶς θέλειν a Spiritu S[anctu] est, qui ut incepit, ita certe perducet eo, ut dicamus: "Мы же откровенним лицем взираем на славу Божію"[140]. In hoc vivo hoc noctesque diesque agitate lubet, in hoc mori, o mi pretiosissime Michaël, decrevi, imo jam pridem mortuus sum mundo[141], ut aliquando liceat in gloriam cum Christo ascendere. Te, quem Abrahami ἔκγονον εἶναι νομίζω, socium ambio comitemque in via tam deserta ab omnibus cupio. Quodsi tibi quoque est ἡ καρδία ἡ καιομένη[142], et certe debet esse, si is es, quem te esse existimo; ejice, quicquid est mortalis curae in pectore, elue lutum ex corde; lutum est quicquid terrenum est; quicquid autem visibile, terrenum est. Si justus

verusque ignis in pectore tuo, exuretur, quicquid terrenum est, ut aliquando puro corde sis, videasque Deum: τὸν θεὸν καὶ τὴν ἀλήθειαν, quam videntes, beati sunt oculi[143]. Qui vere exarsit, bene incepit; at bene incepisse est dimidium perfecisse[144]. Sic te assuefac, ut quotidie quicquid per oculorum aut aurium sensum non modo ex S[ancta] Scriptura aliisque libris incidat in animam tuam, verum etiam quidquid ex fortuitis eventibus videris aut audieris, id, ut animal τῷ θεῷ consecrandum, rumina, discute, ac quantum potes in salutarem succum converte. Qui vili sunt ingenio, iis optima scripta dictaque cedunt in pessimum et ipse Christus est offendiculum. At qui spiritu Abrahamitico sunt creti, iis Deus de mortuis etiam et infecundis saxis divinam ac pulcherrimam prolem suscitat[145]. Praeterit te (exempli causa) ebrius, sic cogita: obtulit Deus tibi spectaculum, ut alieno periculo cognoscas, quam enorme malum sit ebrietas[146]: heu! fuge! Praeteris mendicum jacentem, cui pedes computruerunt, aut nasus cum cadaverosa facie horrorem spectanti incutit, sic ratiocinare: hunc aut hanc oportet libidinosam fuisse; hi enim sunt fructus libidinis. O beati, qui hoc malo carere possunt! eheu! quantî est valetudo et castitas! quam angelica virtus! quam paucis familiaris! Stas in templo, audis venerari cingulum Beatiss[imae] Virginis, audis ejus Zonae divinam vim tribui, vocari beatiss[imam] urbem, in qua illa Zona deposita esset, tutamque ab omnibus malis, sic animo volve: oportet heic aliquid subesse mysterii. Si enim caro nihil prodest, quomodo carnis servus cingulus prósit? Manna? Quid hoc[147]? Vulgus hominum haec audit, velut asellus lyram[148]. Sed tu si vis abrahamitice auscultare, aliquid fode hic cum pueris Isaak[149] et fortassis dimota terrâ aliquid aquae vivae invenies. Vel sic: peperit, et tamen virgo? Oportet heic esse aliquid mysterii. Ergo pariunt etiam virgines? Phy! et maxime quidem[150]. In humanis rebus hoc quidem impossibile; sed heus! amove, inquam, terram! Habet enim et spiritus suam generationem, et ubi tam regnat Spiritus, quam ubi ei adversa caro stricta cingulo virgineae castitatis[151]. "Возвеселися, неплоди нераждающая"[152] etc. …

Vale, Isaaci proles! Σὸς Γρ[ηγόριος] ὁ Σα[ββίν].

*

"Очі ж ваші блаженні, що бачать, і вуха ваші, що чують".
(Мат[вій], гл[ава] 13).

Кожен народжений, який усім серцем шукав, поза сумнівом, знайде й побачить те, що можуть побачити очі не будь-яких людей, а тільки блаженних. Це значить: божественну істину найважче знайти, зате тим, хто її побачить, вона найприємніша. Пізнання істини – вершина всього ["развѣ бо сего (Духа Святаго) ни дѣяніе, ни слово"], як сьогодні говориться про це в *антифонах*, – не починається, не закінчується. Так шукав Авраам, залишивши свою землю; цим шляхом пішов Ісаак, якому землю вказав Господь. Яків і його сини зробили те ж саме. Мати в собі Святий Дух є не що інше, як бачити Божу істину, яка одна є істиною. Якщо її бачили Арістотель та його послідовники, то вони блаженні, якщо ж ні, – вони

безумні філософи. Якщо ми – *потомки Авраама*, якщо ми одного з ним духа, ми це підтвердимо подібними ж ділами; бо звідки, як не з плодів наших, відомо, що в нас є дух *предків*? Що інші роблять, чого прагнуть, вони й самі побачать; я ж твердо знаю, що я всього себе присвятив шуканню однієї лиш божественної істини. Я не буду мати успіху в цьому? А все ж таки врешті-решт успіх прийде. Сьогодні я чув з Євангелії: ["Очы бо е́ю держастѣся, да его не позна́ют"]. І вони його все ж таки пізнали, хоч очі їхні й погано їм служили. Бо чого не переможе чесна праця? Хіба не приємно працювати, коли ми народжені задля цього, коли ми просякнуті духом Авраама? Бо природний рух із часом стає все швидшим. Тому хочеться сказати з Павлом: "*але прагну, чи не досягну*" (До филип'ян, гл[ава] 3). ["Гоню же, аще и постигну", то есть особливо постигну]. "*Браття*…" і далі. Якщо в мені нічого немає, окрім жару серця, або, кажучи словами євангеліста, *нашого палаючого серця*, то я задоволений цим, бо *палке бажання* походить від Святого Духа, який як почав, так, напевно, і закінчить, щоб ми могли сказати: ["Мы же откровенним лицем взираем на славу Божію"]. Цим я живу, над цим із охотою працюю вдень і вночі, у цьому я вирішив, мій найдорогоцінніший Михайле, померти, хоч я вже раніше помер для світу, щоб коли-небудь піднятися во славу з Христом. Тебе ж я *вважаю* Авраамовим *нащадком* і прагну та бажаю, щоб ти був моїм союзником і супутником у житті, якого всі так цураються. Якщо в тебе *палаюче серце*, а воно, поза сумнівом, має палати, якщо ти той, за кого я тебе маю, вижени з грудей всіляку смертну турботу, змий бруд із серця. Бруд – це те, що земне, а що видиме, те земне. Якщо вогонь у твоїх грудях справжній і щирий, то згорить усе, що в них є земного, щоб ти коли-небудь став чистий серцем і побачив Бога, *Бога й істину*, яка робить блаженними ті очі, котрі її бачать. Хто добре загорівся, той добре почав, а добре почати – це наполовину зробити. Привчи себе до того, щоб кожного дня через очі або вуха потрапляло в твою душу що-небудь не лише зі Святого Письма, а й те, що побачиш і почуєш з випадкових подій, пережовуй, розмелюй і, наскільки зможеш, перетворюй на поживний і рятівний сік, ніби та тварина, що має бути принесена в жертву *Богові*. У тих, хто душею ниций, найкраще з написаного й сказаного переходить у найгірше і сам Христос є чимось неприємним. Але для тих, хто сповнений Авраамовим духом, Бог навіть із безплідних скель підносить божественну й найпрекраснішу поросль. Якщо повз тебе, наприклад, проходить п'яний, ти думай так: Бог дав тобі видовище, щоб ти на чужому прикладі усвідомив, яке велике зло пияцтво – тікай від нього. Ідеш повз жебрака, що лежить, у якого ноги згнили або ніс, і подібне до трупного обличчя викликає жах, міркуй так: оцей або оця, поза сумнівом, вели розпусне життя, це плоди розпусти. О, щасливі ті, хто може бути вільним від цього зла; о, яке велике значення має здоров'я й непорочність! Яка висока чеснота! Як мало тих, кому вона властива! Якщо ти стоїш у храмі, чуєш, як віддають почесті поясу найблаженнішої Діви, чуєш, що цьому поясові приписують божественну

силу, що називають найблаженнішим те місто, в якому перебуває цей пояс, і вважають це місто убезпеченим від усіх нещасть, то думай про це так: тут має бути якесь таїнство, бо якщо плоть не приносить жодної користі, то яким робом допомагає пояс, котрий служить плоті? Манна? Що це таке? Юрба сприймає це, мов осел звуки ліри. Але ти, якщо хочеш по-авраамівському слухати й сприймати, копай тут з отроками Ісаака і, може, відкинувши землю, знайдеш якусь живу воду. Або так: народила, а все-таки діва. Має бути й тут якесь таїнство. Отже, народжують і діви. Пхе! Ще й як! У людських справах це, звісно, неможливо. Та відкинь, кажу я, землю. Бо й дух має своє народження, а де так панує дух, як не там, де йому протистоїть плоть, оповита поясом дівочої чистоти. [“Возвеселися, неплоди нераждающая”] та ін. …

Бувай здоров, нащадку Ісаака! Твій Гр[игорій] С[авич].

22

[Харків, жовтень – грудень (?) 1762 р.]

Oda Horatiana libri II, XVI.

De animi tranquillitate

[Ода Горація (книга II, XVI) «Про спокій душі»]

Купец покоя в страсѣ[153] сладка Бога просит,
Когда по морю его вихор бросит,
Как Луну облак и звѣзды преясны
Скрил преужасній.
Просит покоя в войнѣ Турчин бѣшен
И кра́сним Луком Кита́ец обвѣшен,
Но ниже, друг мой, драгая Порфvра
Дасть нам внутр мира.
Не бо̀ царска власть, или Зла́та полній
Сундук усмирит душы бѣдны волны,
Ни приутишит живущіи вздохы
В красном порогѣ.
Сладка покоя нищета ест маты,
Где лишних в домѣ вещей не видати,
Где не мѣшает ниже страх сна сладка,
Ни похоть гадка[154].
По что толь многѡ сій черв замишляеш,
За чем на воздух чужій поспѣшаеш?
Что ползы бросить природніи страны?
Брось нрав твой странній!

Печаль глупа и на корабль восходит,
И проницает на далны походы,
Еленей[155] легких она всѣх бистрѣе,
Вѣтров[156] скорѣе.
Будь сит тѣм, что ест, не печись на утро[157],
Потѣшай смѣхом твою горесть Мудрѡ,
Знай, что ничтоже совсѣм ест блаженно,
Но з злим смѣшенно.
Знай, что преславны пошли в прах Герои,
И сто лѣт жившы лежат в смертном гнои,
И может тое, твое что сливется,
Мнѣ доведется[158].
Волов изрядних у тебе завóды
И чужостранних лошадей природы,
А на одежу тебѣ для прибора
Сукна з за Моря.
А мнѣ Судбина дала грунт убогой,
И ѡт Муз чистих греческих не многѡ
Духа напитись и пренебрегати
Мiр сей проклятiй[159].

Pretiosissime amice,
salve, mi Michaël!

Hanc prope ex tempore, certe praecipitanter verti, hoc unice spectans, ut quam possem perspicue spiritum autoris expromerem, non phaleris verborum ornarem. Tu potes, si libet, refingere, ac aliis verbis inducere. Quod autem verti τὸ "quod ultra est, oderit curare"[160] sic: "не печися на утро"[161], temere improbare noli, licet scio te esse a praejudiciis alienum. Siquis enim, velut canis, ut ajunt, e Nilo[162], gustavit ex S[anctis] Patribus, is intelligit τὸ crastinum pro sequenti vita accipi. Cum enim vita nostra, passim in S[anctis] literis diei assimilatur, et diei prima pars est nox, altera lux, rectissime dicitur prima aetas, puta juventa, stulta, vita praesens, nondum illuminata veritatis Sole. Altera vitae pars, luci assimilata, vocatur vita [...][163] cum deponuntur tenebrarum opera[164]. Cum igitur dicitur noli in crastinum esse sollicitus, dicitur non esse dolendum, quid edas aut quo vestiaris in senectute; quaere modo regna dei in praesenti vita, cura de sola virtute et sapientia sollicitus. Nam si seminaveris in praesenti bene, bene metes et futura, nec quisquam sanctus moribus destitutus erat in senecta viatico. Ad haec verba quoniam sententia Platonis in quam nuper incidi pertinet, non gravabor tibi adscribere. Ea est haec: ἐμοὶ[165] μὲν οὐδὲν ἐστὶ πρεσβύτερον τοῦ ὡς ὅτι βέλτιστον ἐμὲ γενέσθαι[166]. Mihi quidem nihil est antiquius, quam ut

quam optimum me esse sive fieri. Vide quid curarunt summi viri, non divitias etc.; non mirum igitur, si bene clauderunt vitam. Ut quisque enim in juventute seminat, ita in senecta metit[167]. Vis levis et sanus esse senex? Cole juvenis sobrietatem et castitatem. Haec cogita.

Vale optime, mi φιλόμουσε!

Tuus Gregor[ius] Sab[bin].

*

Найдорогоцінніший друже,
здрастуй, мій Михайле!

Це я переклав майже експромтом, дуже швидко, слідкуючи тільки за тим, щоб, наскільки це було для мене можливим, передати дух автора, не дбаючи про красу стилю. Ти можеш, якщо тобі до вподоби, змінити й почати з інших слів. Що ж до перекладу виразу "quod ultra est, oderit curare" словами ["не печися на утро"], то остерігайся судити його занадто поспішно, хоч я й знаю, що ти далекий від забобонів. Бо хто черпав зі с[вятих] отців, за прислів'ям, як собака з Нілу, той зрозуміє, що "завтрашнє" треба розуміти як наступне життя. Бо якщо наше життя всюди у С[вятому] Письмі порівнюється з днем, перша ж частина доби є ніч, а друга – світло, то дуже правильно ранній вік, тобто юність, називати нерозумним, сучасним життям, ще не освітленим сонцем істини. Друга ж частина життя, що порівнюється зі світлом і називається життям…, коли відкидаються вчинки темряви. Отже, коли автор говорить: "не турбуйся про завтрашній день", він хоче сказати: не слід турбуватися про те, що ти будеш їсти або в що одягнешся в старості. Шукай у теперішньому житті тільки царства Божого, піклуйся і дбай тільки про доброчесність і мудрість. Бо якщо ти добре посієш у теперішньому, то добре пожнеш у майбутньому, і ніхто з тих, хто придбав святі звичаї, не буде позбавлений у старості своїх заощаджень. Сюди належить і один вислів Платона, на який я нещодавно натрапив і який радо тобі повідомляю. Це така сентенція: "*Для мене нічого немає понад те, щоб стати кращим*"[168]. Дивись, про що дбали найкращі мужі – не про багатство та інше. Тому не дивно, що вони добре завершили життя. Бо як хто посіє в юності, так пожне в старості. Хочеш бути легким і здоровим старцем? Додержуйся в юності тверезості й непорочності. Подумай про це!

Бувай здоров, мій найкращий *любителю Муз!*

Твій Григор[ій] Сав[ич].

23

[Харків, вересень – грудень (?) 1762 р.]

Ἡ σὰρξ κατὰ τοῦ πνεύματος ἐπιθυμεῖ[169]

Jam langues, Israël, jam frangit te impetus hostis,
Jam turbare pavens, jam sacra signa refers.

Ille velut Boreas[170] sata laeta ferociter urget,
Compositas acies turbat agitque tuas.
Tolle tuas, mi Christe, manus ad sydera, tolle!
Mox felix Amalech[171] impia terga dabit.

*

“Тіло бажає противного духові”

Ти вже слабнеш, Ізраїлю, захитавшись під натиском ворога,
Ти охоплений страхом, відступаєш під стягами Божими.
А нападник, немов той Борей, вже пустошить веселі посіви,
Вже лама твої лави стрункі і жене тебе геть.
Христе мій, о здійми, о здійми свої руки до неба!
Славний тоді Амалик миттю з ганьбою втече[172].

24

[Харків, 20–23 грудня 1762 р.]

O igitur miseros, o terque quaterque misellos[173]!
Sidere qui prolem sub Pharaonis habent[174].
Tu si quos sentis in te βαβυλῶνος haberi,
Heus allide istos tempus in omne PETRAE[175]!
Lucifer[176] est Σατανᾶς, si affulget, credere noli[177];
Gramen nocturnum sole oriente cadit.
Sidere sub pravo quidquam generare caveto.
Ecce Dies DOMINI non procul! ecce prope est!

Cariss[ime] Michaël!

Nae mihi mea solitudo coelum aperuit. Injuncto pueris exercitio abii in muséum, ubi ex occasione explicatae vocis τὸ ἀστρολόγος[178] vides in quas cogitationes veni. Ex consideratione visibilis coeli, transii ad Spiritalia. Pulchrum est illud, sed longe divinius hoc contemplari[179]. Nunc mihi considera, utrum in coelo versantur (licet corpusculo in terra[180]) hi, qui negotiis mortui vulgi, tantopere ἐν τοῖς οὐρανοῖς expatiantur. An non hoc forte sit cum Hieronymo mente paradisum deambulare[181]? Sed nulla mihi tecum fabularum satietas. Hoc solum mihi familiare exclamo: ὦ σχολίον[182], ὦ βιβλίον.

Vale, o carissima anima! ac ad coelos illos eluctari nitere[183]!

Tuus σύμμαχος Gregorius.

“Аще око твое лука́во”[184] etc.

Sidere sub pravo, si sunt mala tempora lunae,
Nascier Astrologi non bona cuncta ferunt.

Concubitum faciunt cum terra scilicet ἄστρα·
Γαῖα μὲν ἐστι γυνὴ, οὐρανὸς ἐστὶν ἀνήρ.
Nunc mihi terrenis omissis τ' ἄϋλα specta,
Ac ex visibili nosce metaphysica[185].
Scilicet et coelo mentis sua sidera nostrae
Sunt, sunt luciferi, sol quoque luna quoque.
Si mala stella nitet, mala nascier omnia crede.
O gens infelix sidere nata sub hoc!
Audisne, o Michaël, quid dictant biblia sacra?
Inque utero gentes non capis esse duas[186]?
O coelum egregium, quo splendet gloria Christi[187]!
Stellaque, quae sanctis dux erat antè Magis[188]!
Tam tunc nascuntur Pueri, sacrosancta propago,
Qui τόν γ' Ἡρώδην καὶ Φαραῶνα movent.
O igitur miseros!

*

О, бідолашні утричі й учетверо ті,
Що народили дітей під зорю Фараона!
А як відчуєш в собі ти вавилонські плоди,
Завжди їх слід розбивати об гострий той Камінь!
Є Люцифер *Сатаною*; блиску його ти не вір!
В'яне рослина нічна, коли сонечко світить.
Під нещасливою зіркою хай не приходить ніщо,
День-бо Господній іде, він уже не за горами[189].

Найдорож[чий] Михайле!

Воістину, моя самотність відкрила мені небо. Задавши учням вправу, я рушив до музею, і ти бачиш, до яких думок я дійшов у зв'язку з поясненням слова *астролог*. Від думок про видиме небо я перейшов до питань духовних. Перше небо прекрасне, але більш гідне божественного споглядання друге. Тепер подумай, чи є *на небі* ті, хто (хоч тілом вони й на землі) ухиляються від справ мертвої черні для справ небесних. Хіба не чудово, як каже Єронім, гуляти думками по раю? Але мені ніколи не буває нудно розмовляти з тобою. Одне тільки мені близьке, вигукну я: *о дозвілля, о книги*!

Бувай здоров, найдорожча душе, і намагайся щосили пробитися в ці небеса!

Твій *союзник* Григорій.

["Аще око твое *лука́во*"] та ін.

Під нещасливою зіркою, в місяця фази погані,
Кажуть астрологи нам, важко родитись добру.
Зорі беруть-бо до пари речі зі світу земного.
Жінка – вона є земля, небо тим часом є муж.
Знехтуй земним і дивися ти повсякчас на *безплотне*.
Пробуй невидиме ти в видимих формах пізнать.
В розуму нашого небі є свої власні зірниці,
Є свої зорі ясні, сонце і місяць свої.
Світить погана тут зірка, вір, що й рождається кепське.
О, бідолашний той рід, що під сузір'ям таким!
Чуєш, Михайле, що саме кажуть нам книги священні?
Чи розумієш, що в лоні двійня нащадків бува?
О, пречудове те небо, де слава Христова палає,
Де пломеніє зоря, та, котра світить волхвам!
Тут-бо рождаються діти племені того святого,
Що їх бояться завжди *Ірод* і сам *фараон*.
О, бідолашні[190]!

25

[Харків, початок січня] 1763 р.

Χαῖρε ὦ ἥδυστε νεανίσκε,

Καὶ ἐμοὶ ἐκ τῶν πάντων ἐρασμιώτατε,

ὦ Μιχαήλ.

Νῦν ἄρχεται νέος ἐνιαυτός[а], διὸ γράφω πρός σε ἑλληνιστὶ καὶ τοῦτο εἶναι νομίζω καλὸν οἰωνὸν[б]. Ὁ Χριστὸς ὁ λέξας ἐν τῷ εὐαγγελίῳ ταῦτα. Πνεῦμα κυρίου ἐπὶ[191] ἐμὲ[192] etc. εὐλογησάτω σοι τὸν στέφανον τοῦ ἔτους[в] τούτου καὶ καλῶς ὑγιέα[г] καὶ εὐδαίμονα φυλαξάτω, μετὰ τῶν σου φιλτάτων.

Ταῦτα εὔχεται Σὸς ὁ νέος φίλος Γρηγόρ[ιος] ὁ Σ[αββίν]. αψξγ.

*

Здрастуй, найдорожчий юначе й найлюбіший
мені з усіх Михайле!

Ось і почався Новий рік, тому пишу тобі грецькою мовою і вважаю це доброю прикметою. Христос сказав у Євангелії таке: "На Мені Дух Господній" та ін. Нехай благословить тебе вінець року цього й хай береже тебе в доброму здоров'ї та благополуччі разом із найдорожчими для тебе!

Про це молиться твій відданий друг Григ[орій] С[авич]. 1763 [рік].

[а] Annus [рік (лат.)].

[б] Οἰωνός – omen [Οἰωνός – прикмета (лат.)].

[в] Τὸ ἔτος – annus, gen. ἔτους [Τὸ ἔτος – рік, родовий відмінок: ἔτους (лат.)].

[г] Ὑγιὴς ut ἀληθὴς [Ὑγιὴς як ἀληθὴς (лат.)].

26

[Харків, 23–26 січня 1763 р.]

Cariss[ime] Michaël!

Alii, inquit Socrates, vivunt, ut edant et bibant; ego contra[193]. Quid porro sit vivere, plerique omnes ignorant, ut etiamsi victu uti vellent ad vitam agendam, non tamen possint vivere, siquidem omnium maxima ac proinde difficillima ars est vivere didicisse, ut quam solus Christus doceat donetque. Donec sensero te avide nostra legere, non desinam tibi similia et scribere et dicere:

Tace, tace: λεπτὸν ἴχνος[194].

Ascende nunc editam quandam speculam, ac explica notionem animi tui, ut videas, quid vulgus agitet. Videbis alium scabie, alium febri, hunc podagra, illum epilepsia, istum hydrópe laborare, alii dentes, alii intestina computruisse; sunt adeo deplorati, ut non corpus, sed vivum cadaver[195] circumferre videantur; ut omittam illa leviora: tussim, lassitudinem, putres hálitus et id genus. Ex talibus, quantus est, constat mundus, membris videlicet leprosis. Nam quod videas iisdem admistos etiam sani corporis homines, hi illi sunt, qui nuper irretiti, nondum ad supradicta quidem pervenerunt; huc tamen tendunt, imo currunt incitantibus Furiis[196], ad tam videlicet praeclara praemia. Et nos quidem morbosos illos vitamus, et recte facimus, ne nobis quoque contactu communicent; ceterum cum adhuc sanis, sed mente captis ac pestilentibus dogmatibus imbutis libenter versamur. Atqui non aegrotaremus corporibus, nisi prius animis[197]. Quid juvat ab impuro foetidoque scortatore esse remotum, si ὁμιλεῖς πνεῦμα πορνείας ἔχοντι[198]; abs hoc enim corpori fit male, ab illo animus inficitur. Vitas eum, qui μανίαν ex ebrietate contraxit, et non caves ventri deditum, qui te hortatur, exemplo autem cogit suo ad intempestivum et immodicum carnium esum, vinique potum? Quid fugis rivum, et fontem accedis? Times incendium et ignem petis? carbones execraris et per scintillas favillasque graderis? vulnus tangere horres, et inter gladios et scorpios ambulas? Declinas hydrópa, podagram, gallicum morbum[199], et non aversaris intemperantiam, harum pestium matrem? Atqui Socrates in media pestilentia sanus mansit, assuetus sanctissimae diaetae, simplici parcoque cibo[200]. Audi Plutarchum causam omnium morborum redundantiae humoris in corpore adscribere: “externis causis atque principiis redundantia humorum in corpore veluti substantiam et corpus suppeditat. Absque hac nihil mali causae illae inferunt, sed elanguescunt…[201] Ubi autem redundantia est humorum, ibi velut coenum quoddam exagitatur impurum…”[202] Non petit ignis locum, nisi ubi na[ph]tham esse senserit: ita morbus adhaerere nequit omnisque pestis atque inflammatio, si corpus frigidum, pituíta vacuum ac suberis instar leve est. Vulgus hominum ad insaniam usque ingurgitatur carnibus omnisque generis sicera; et mirum est, si causam sequuntur effectus? Hac videlicet divinissima matre omnes praedictae pestes sunt partae.

Tace, tace: tenue vestigium[203].

Noli haurire mundi spiritum ἀνθρωποκτόνον[204], fuge scorpios hos, neque vitia ac rumpe corpus tuum (ne quid erres), sed extenua subducta immodica esca

vitatoque vini igne, unde omnia vitia animi, et ex his rursum omnes corporis morbi. Non is occidit equum, qui simplici pabulo alit, sed qui avenae praebet multum, nec modum in cursu tenet. Obruimur cibo vinoque et diu assidemus alicui anxiae meditationi. Hinc senium praematurum, etiamsi nihil aliud. Haec ideo prolixius, quod tam multos video idque autoritate praeditos, qui non satis habent scandalis exemplorum corrumpere adolescentes adque ingluviem invitare, nisi verborum quoque eloquentiaeque lenocinio perpellant πρὸς τὴν γαστριμαργίαν, idque locis ex S[ancta] Scriptura petitis. Quodsi cupis nos paululum auscultare, tamdiu scias tibi salvam esse et valetudinem et pudicitiam et famam, pretiosissimos θησαυροὺς, quamdiu sobrietatem colis. Instigant ad intemperantiam? At tu victo illo vitioso pudore, negare non audente, jam nunc assuesce sanctae illi cuidam pertinaciae; mihi, inque, non expedit[205], etiamsi aitis omnia pure puris[206]. Et si Paulus aliorum caritate non licere sibi ait carne vesci[207], egomet mei amore non colam jejunium sive delectum ciborum? Sic tu fel et venenum verborum illorum mellitum amove. Taedium pertrahit ad luxum? Accipe Sanctum librum, cantilla sacros hymnos, ora; quodsi haec non sufficiunt, advoca honestum sodalem, profligabis laeto bonoque colloquio, aut nos adi, aut ad te accerse; quid vereris? Si turpe judicas, cave facias; sin – vince malum pudorem timoremque[208], avocantem a rebus honestis. O utinam tam simus verecundi ac timidi in turpibus vitandis, quam saepe sumus in faciendis honestis meticulosi ac praepostere pudibundi! Christus hanc talem tuam tantamque indolem a mundi contagio incontaminatam servet praeparetque te suae sibi inhabitationi[209]! Vale, carissime!

Tibi faventissimus Greg[orius] Sab[bin].

*

Найдорожчий Михайле!

Дехто, як каже Сократ, живе, щоб їсти й пити, я ж – навпаки. Далі, більшість зовсім не знає, що значить жити, і хоч вони й бажають їсти, щоб жити, однак не можуть жити по-справжньому, бо найбільше і тому найважче мистецтво – навчитися жити, і один тільки Христос може це дати й навчити. Доки я знатиму, що ти жадібно читаєш мої листи, доти не перестану писати тобі й говорити таке:

Мовчи, мовчи: *тонкий слід*.

Зійди тепер на високу вежу й допоможи своїй душі побачити те, що хвилює юрбу. Ти побачиш, як один мучиться коростою, другий – пропасницею, той – подагрою, той – епілепсією, той – водянкою; в одного гниють зуби, у другого – нутрощі; деякі до того жалюгідні, що здається, ніби вони носять не тіло, а живий труп. Я вже не буду казати про легкі хвороби: кашель, виснаження, зловонне дихання тощо. З таких-от, тобто з нездорових, членів і складається цей світ, який би він не був за розміром. Бо якщо ти й бачиш серед них людей зі здоровим тілом, то це такі люди, котрі недавно потрапили в тенета хвороб і ще не дійшли до зазначеного вище стану; однак вони не йдуть, а біжать до нього, їх підганяють фурії до таких

преславних нагород. Ми ж, правда, уникаємо цих хворих і правильно робимо, щоб вони й нас не заразили. Проте ми охоче підтримуємо зносини з людьми, які до цього часу здорові, але чий розум пошкоджений і насичений отруйними вченнями. Але ж ми не захворіли б тілом, якби раніше не захворіли душею. Яка користь віддалятися від нечистого й огидного розпусника, якщо *знаєшся з тими, хто позначений духом блудодійства*? Від першого стає погано тілу, від другого заражається душа. Ти уникаєш того, хто від пияцтва стає *божевільним* і не стережешся чревоугодника, який своїм прикладом закликає тебе до несвоєчасного й надмірного вживання м'яса, вина. Чому ж ти уникаєш ріки, а наближаєшся до джерела? Боїшся пожежі, а шукаєш вогню? Проклинаєш вугілля, а ходиш по іскрах і гарячому попелу? Боїшся дотику до рани, а ходиш серед мечів і скорпіонів? Уникаєш водянки, подагри, гальської хвороби й не цураєшся надмірності – матері всіх оцих лих? Але Сократ під час чуми залишився здоровим, бо звик до найсвятішого життя, до простої й помірної їжі. Послухай Плутарха, який вважає причиною всіх хвороб надлишок вологи в тілі: "Під впливом зовнішніх причин і умов надлишок вологи в тілі ніби заступає субстанцію й тіло". Без згаданого надлишку вологи ці причини не викликають нічого поганого й слабнуть. Але там, де є надлишок вологи, там ніби виникає якесь брудне болото… Вогонь горить найкраще там, де є нафта; так, хвороба, всіляка зараза й запалення не можуть прищепитися, коли тіло холодне, позбавлене слизу й легке, мов корок. Більшість людей до нестями об'їдається м'ясом і обпивається різними хмільними напоями. Що ж дивного в тому, коли за причиною йде дія? Саме від цієї найприроднішої матері виникли всі раніше згадані зарази.

Мовчи, мовчи: тонкий слід.

Уникай мирського *людиновбивчого* духу, уникай цих скорпіонів, не шкодь і не руйнуй свого тіла (щоб не погрішити в будь-чому), але зроби його тоншим, зменшуючи надмірну їжу й уникаючи вогню, породженого вином, звідки всі пороки душі, а з останніх, у свою чергу, – всі хвороби тіла. Не той вбиває коня, хто годує його простим кормом, а той, хто дає забагато вівса й не знає міри в їзді. Обтяжені їжею та вином, ми довго зупиняємося на якомусь тривожному роздумі. Звідси – передчасне старіння, коли не щось інше. Це трапляється досить часто, бо я знаю дуже багато людей, навіть авторитетних, які намагаються спокусливими прикладами та принадою слів і красномовства псувати юнаків, спонукають їх до *ненажерливості*, використовуючи при цьому навіть місця зі Святого Письма. Якщо ти бажаєш трохи послухати нас, то доки будеш додержуватись тверезості, доти будеш впевнений у тому, що в тебе зберігаються і здоров'я, і сором'язливість, і репутація – найкоштовніші *скарби*. Тебе спонукають до надміру? Але ти побори в собі той порочний сором, що не насмілюється відповісти відмовою, тепер уже привчи себе до цієї святої стійкості й скажи: мені це не корисно, хоч ви й кажете, що для чистих все чисте. І коли Павло говорить, що йому не дозволено їсти м'яса через любов до інших, то хіба я не можу через любов до самого себе

додержуватись посту або обирати їжу? Так усувай жовч і отруту їхніх слів, підсолоджених медом. Нудьга тягне тебе до розкошів? Візьми святу книгу, співай священні гімни, молись; якщо цього буде замало, поклич порядного товариша, заведи веселу й хорошу розмову, прийди до нас або нас запроси до себе. Чого тобі соромитись? Якщо ти вважаєш, що це погано, не роби цього; якщо ж ні, то переможи в собі поганий сором і страх, які відвертають тебе від порядних справ… О, якби ми в ганебних справах були такими ж сором'язливими, боязкими, як часто буваємо боязкими й хибно сором'язливими в порядних учинках! Нехай збереже Христос такий великий твій дар незаплямованим мирською заразою і нехай приготує тебе для своєї обителі. Бувай здоров, найдорожчий!

Вельми прихильний до тебе Григ[орій] Сав[ич].

27

[Харків] 27 січня [1763 р.]

Plutarchus loquitur:

Sicut illa, quae[210] aurum mentiuntur et adulterina sunt, fulgorem tamen[211] auri atque nitorem imitantur: sic adulator suavitatem venustatemque amici imitans, semper hilarem se ac renidentem[a] praebet, nunquam resistens, nunquam repugnans. Itaque non statim debemus adulationis suspectos habere, quicunque laudant; non minus enim suo tempore laus amicum, quam objurgatio decet. Quinimo morositas ac proclivitas ad quaevis reprehendendum ad[212] amicitia[213] et consuetudine res est aliena. Qui[214] autem benevolus[215] liberaliter atque alacriter laudem laude dignis tribuit, hujus etiam in reprehendendo libertatem facile et sine molestia perferimus ac probamus, credentes, necessitate ductum increpare, qui laudando fuit facilis[216].

Carissime mi Michaël!

Quoniam ipse nunc non habeo, quod apud te dicam, ideo per me noster Plutarchus te affatur, vir plenus fidei ac venustatis. Princepsque eorum, qui γνησίαις ταῖς Μούσαις amoenis illis Camaenis coelestique Heliconi[217] sese consecrarunt. Sed nonne tibi hoc παράδοξον, imo παραδοξότατον videtur, ut mihi apud amicum verba desint? Praesertim apud te? Ego vero isthuc ipso philosophico κενότερον esse existimo vacuo. Imo vero profecto, ubi accepi ad te scribere, semper modum mihi quaero, non copiam affecto. Ego ille sum, qui amicos tanti facio, ut nihil pluris aestimem, amicos, inquam, optimam vitae, ut tuus Laelius loquitur, supellictilem[218].

Trahit sua quemque voluptas[219].

Contemno Croesos[220], non invideo Juliis[221], despicio Demosthenes[222], miseror divitum: obtineant sibi quaelibet. Mihi amici si adsint, non modo felix, sed beatissimus esse videor. Quid igitur mirum, si mihi nil dulcius, quam garrire cum amico? Modo me Deus in sua virtute confirmet, modo me virum honestum

---

[a] Renidens idem ac refulgens [Блискучий – те саме, що й осяйний (лат.)].

faciat sibique amicum: sunt enim viri boni quidem Dei amici[223], et inter tales solos optimum donum est puta vera Amicitia; de ceteris omnibus mihi οὐδεὶς κατὰ παροιμίαν λόγος.

Vale! cariss[ime] ac virtutem, parentem omnis dulcedinis, cum bonis literis ama et nos redama! Tuus Greg[orius] Sabbin.

Festo Joannis Chrisostomi, januar[ii] 27[224].

*

Плутарх говорить:

"Як підроблені під золото речі наслідують блиск і красу золота, так і підлесник, наслідуючи приємність і принади друга, завжди здається веселим і блискучим, ніколи не чинячи опору, ніколи ні в чому не відмовляючи. Усе ж таки ми повинні не відразу запідозрювати в лестощах тих, хто хвалить: своєчасна похвала личить другові не менше, ніж осуд. Тим паче похмурість і схильність все ганити є чимось чужим дружбі й товариським стосункам. Хто ж, доброзичливо до нас ставлячись, вільно й рішуче не відгукнеться з похвалою на те, що гідне похвали? Від цієї людини ми легко зносимо та приймаємо й осуд, вважаючи, що той, хто вільно висловлює похвалу, висловлює осуд тільки під тягарем необхідності".

Найдорожчий мій Михайле!

Оскільки тепер мені нічого тобі сказати, то через моє посередництво з тобою буде розмовляти наш Плутарх – муж, сповнений віри й чесноти, найвидатніший із тих, хто присвятив себе *благородним Музам,* цим чарівним Каменам, і небесному Гелікону. Але невже тобі не здається *парадоксальним,* ба навіть *дуже парадоксальним* те, що в мене, друга, не вистачає слів, особливо для тебе? Щодо мене, то таку людину я вважаю *порожнішою* за саму філософську *порожнечу*. Але, звісно, коли я беруся писати тобі, то завжди мушу дбати про поміркованість у своїх почуттях до тебе, а не про їхнє багатство. Я належу до тих, хто настільки цінує друга, що ставить його понад усе, і вважає друзів, як каже твій Лелій, найліпшою окрасою життя.

Кожного вабить до себе своя пристрасть.

Я зневажаю Крезів, не заздрю Юліям, байдужий до Демосфенів, жалію багатих: нехай володіють собі, чим хочуть. Я ж, якщо маю друзів, відчуваю себе не тільки щасливим, але й найщасливішим. Отож, що дивного в тому, що для мене немає нічого більш приємного, ніж вести розмови з другом? Тільки б Бог зміцнив мене у своїй чесноті, тільки б зробив мене людиною, гідною й дорогою для себе, бо добрі люди – це друзі Божі, і лише серед них зберігається найвищий дар, тобто справжня чиста дружба. До всього іншого мені *немає жодного діла, як каже прислів'я*.

Бувай здоров, найдорожчий, і люби разом з добрими науками чесноту, джерело всілякої втіхи, та відплачуй нам любов'ю за нашу любов! Твій Григ[орій] Савич.

На свято Івана Златоуста, 27 січня.

28

[Харків] 30 січня 1763 р.

Ἐπίγραμμα

Ter tribus ut Musis[225] olim Venus obvia facta est,
Cum Cupidone[226] suo, talibus alloquitur:
Me colite, o Musae, cunctorum prima deorum
Sum: mea sceptra omnes Diique hominesque colunt.
Sic Venus. At Musae: verum in nos juris habes nil.
Musae Helicona sacrum, non tua regna colunt[227].

Carissime mi Michaël!

Χόρευε ἐν τῷ κυρίῳ.

Duabus horis προαναστὰς τῶν ὀρθρινῶν εὐχῶν, et egomet mihi ὁμιλῶν, inter multas non impias cogitationes feci καὶ τὸ ἐπίγραμμα. Memini, me legisse tale inter graeca ἐπιγράμματα, cum agerem jam in coenobio S[ancti] Sergii[228]. Id quoniam non subiit, meis verbis eandem sum sententiam complexus. Venustum mihi visum est in primis, summumque Musarum τὸ ἄδυτον[229] tangere ac resipere, dignumque, quod hodie cantaretur, cum τῶν τρειῶν τῶν μεγάλων τῆς οἰκουμένης Διδασκάλων recolimus memoriam[230]. O utinam, mi Michaël, nobis quoque ad tantum τῆς ἀρετῆς cacumen contingat eluctari!

Ταῦτα εὔχεταί σοι σὸς Γρηγόριος. Januar[ii] 30.

Ubi quid in graecis vocibus, ut est, hallucinatus sum corriges meque mones. Οὐδὲν τούτου φιλότερον, et nosti illud:

Χεὶρ Χεῖρα νίπτει[231].

*

Епіграма

Музам колись дев'ятьом на шляху́ з'явилась Венера;
З нею – її Купідон; слово зухвале – в устах:
"Музи, шануйте мене, я найперша з усіх олімпійців,
Всі перед берлом моїм хиляться люди й боги".
Мовила. Музи на те: "А над нами, богине, не владна.
Наша святиня не ти, наша любов – Гелікон"[232].

Найдорожчий мій Михайле!

Радій у Господі!

Вставши за дві години *до утрені* й сам із собою *розмовляючи*, я серед інших благочестивих міркувань склав *епіграму*. Пам'ятаю, я читав з-поміж грецьких *епіграм* таку, коли був у монастирі св[ятого] Сергія. Не в змозі пригадати її, я своїми словами передав той самий зміст. Мені здається, вона прекрасно й велично говорить про *святилище* Муз і гідна бути проспівана

сьогодні, коли ми вшановуємо пам'ять *трьох великих Учителів всесвіту*. О, якби й нам, мій Михайле, вдалося досягнути такої ж вершини *доброчесності*!

Цього бажає тобі твій Григорій. 30 січня.

Якщо в грецьких словах, як вони тут написані, я припустився помилки, то виправ і повідом мене. *Немає нічого дорожчого за це*, і знай правило: *рука руку миє*.

29

[Харків] 7 лютого [1763 р.]

Ex Erasmi chiliadibus proverbiorum.

Aristoteles, mag[norum] moralium lib[ro] 2

Ὅταν βουλόμεθα σφόδρα φίλον εἰπεῖν μία φαμὲν ψυχὴ ἡ ἐμὴ καὶ ἡ τούτου[233].

Quum volumus valde amicum dicere, una inquimus anima mea et hujus. Idem eodem lib[ro]:

Ἔστι γὰρ, ὦς φάμεν, ὁ φίλος ἕτερος ἐγώ.

Est enim, ut dicimus, amicus alter ego[234].

Verum audi et ex Plutarcho:

Simias ajunt capi, dum homines imitari conantes, eorum motus et saltationes adsectantur. Adulator autem alios imitando decipit atque illicit, non eodem omnes modo. Cum aliis saltat atque cantat, aliis palaestrae se et exercitationum corporis socium adjungit. Quodsi[235] adeptus est literis et disciplinis deditum adolescentem, totus jam in libris est, barbam (philosophicam)[236] ad talos usque demittit, pallium gestat, rerum delectum omittit, in ore sunt numeri et rectangula ac triangula Platonis[237].

Desideratissime Michaël!

Cum omnis temporis jactura gravissima sit[238], tum vero horum angelicorum dierum – hei! unum quodque momentum tam pretiosum, ut, quantum alias possessiones tempus vicit omnes, tantum heic se ipsum etiam vicerit. Nunc demum noster internus homo[239] non carne gravatus, sed veluti vinculis ruptis expeditus, aut additis alis alatus in morem τοῦ ἀετοῦ tollitur sublime, ac, veluti in aequore camporum apertorum, in immensibus caeli regionibus libratur, agitatur, velitatur ambiens πρὸς τὸ κάλλος τὸ θεῖον[240] penetrare atque pertingere, ubi angeli assidue spectant τὸ πρόσωπον τοῦ πατρὸς[241], supra sortem humanam delicantes[242]. O hos dies jucundos, nectareos, omniumque rerum, imo et dierum pretia nullo negotio superantes! O asperum primum durumque jejunium, quonam nos perducis? Sic semper virtus omneque bonum principio amarum, fine edulcatur. O mi Michaël carissime! cave has dieculas nugis insumas! Agnosce thesaurum, agnosce sortem tuam regum persarum sorte multo potiorem. Quid trepidamus, si heic dormitamus? Tempore coelum, imo ipse Deus emitur. Nunquam te desinam adhortari ad non vulgares musas illas, ad praeclara illa vulgo contempta facinora, ad libros illos, quos

"Quos rara contrectat manus",

ut Muretus ait[243]. Nec possum non uti calcaris loco illis Erasmi nostri verbis: Cogita juventa nihil esse fugacius[244]. Plinianum illud semper animo insideat tuo:

"Omne perire tempus, quod studiis non impertias"[245].

Quodsi quando te excitare debeam, his plus quam aureis certe horis ante moriar, quam desinam sive opportune sive non. Veniet tempus, cum cibo potuque obruti ad terram reclinabimus, pulcherrimos animi oculos non valentes sursum tollere. Nunc hic, ut Maro ait,

Aurai simplicis ignis[246]

Cum sit liber atque agilis, quid cessamus evolare εἰς οὐρανὸν; quin exercemus ejus alas, ut aliquando pertingat ad dissitissimum illum terminum metamque, de quo sic nostra cariss[ima] Genitrix Ecclesia cantat:

"Желаній Краю, вѣрних утвержденіе"?[247] etc.

Non libet finem facere, sed faciam. Vale, mi anime!

Tuus Greg[orius] Sabbin. 7 februar[ii].

*

Із тисяч висловів Еразма.

Арістотель, «Велика етика», кн[ига] 2

Ὅταν βουλόμεθα σφόδρα φίλον εἰπεῖν μία φαμὲν ψυχὴ ἡ ἐμὴ καὶ ἡ τούτου.

"Коли ми хочемо назвати когось справжнім другом, то кажемо, що наша душа та його душа – одне". Те ж саме сказано і в іншому місці тієї книги:

Ἔστι γὰρ, ὦς φάμεν, ὁ φίλος ἕτερος ἐγώ.

"Друг, як кажуть, – це наше друге я".

Але послухай і з Плутарха:

"Розповідають, що мавпи, намагаючись наслідувати людей, переймають їхні рухи й відтворюють їхні танці. Підлесник же, наслідуючи інших, обдурює їх, спокушає, але не всіх однаково. З одними він танцює та співає, до інших приєднується як партнер по палестрі й по фізичних вправах. Якщо він має справу з юнаком, відданим літературним і науковим заняттям, то весь час сидить за книгами, відпускає бороду (філософську) до самих п'ят, носить плащ, покидає розваги, на вустах у нього числа та прямокутники й трикутники Платона".

Найжаданіший Михайле!

Зважаючи на те, що з усіх втрат втрата часу найтяжча, навіть одна мить цих янгольських днів така цінна, що перевершує все, що ми маємо, навіть себе самого, настільки, наскільки час перевершує все те, чим ми володіємо. Бо наша внутрішня людина тепер не обтяжена плоттю, ніби звільнившись від пут або знайшовши нові крила, підіймається високо, неначе *орел*, ширяє, носиться й літає в безмежних небесних просторах, як по рівнині безкраїх полів, прагнучи досягти *божественної краси*, проникнути туди, де янголи безугавно споглядають *лик отця*, радіючи людській долі. О, приємні, як

нектар, нинішні дні, чия цінність більша за всі речі й інші дні! О, прикрі й важкі перші дні посту, куди ви нас ведете? Так усяка чеснота й усяке благо спочатку здаються гіркими, а під кінець стають солодшими. О, мій найдорожчий Михайле! Стережись марнувати ці днини на пусте! Пам'ятай, що вони скарб, збагни, що твоя доля куди краща за долю перських царів. Чого нам боятись, якщо ми тут спочиваємо? За допомогою часу можна купити небо, навіть самого Бога. Я ніколи не перестану переконувати тебе, щоб ти присвятив себе не вульгарним Музам, а прекрасним ділам, що їх зневажає юрба, тим книгам, яких, як каже Мюре,

"рідко хто бере в руки".

А для заохоти не можу не скористатися такими словами нашого Еразма: "Пам'ятай, що ніщо не минає так швидко, як юність". Хай також завжди живе в твоїй душі і такий вислів Плінія:

"Втрачений той час, який ти не використав на навчання".

Якщо б я мусив спонукати тебе, то я б скорше помер, аніж перестав би це робити в нинішні дорожчі за золото години, незалежно від того, слушно це, чи ні. Прийде час, коли, обтяжені їжею та напоями, ми схилимось до землі, не маючи сил підвести найпрекрасніші очі нашої душі. Тепер же, коли цей, як каже Марон,

"вогонь із небесного первня"

вільний і дієвий, чому ж перестаємо ми злітати *в небо*? Навпаки, нам треба вправляти наші крила, щоб коли-небудь досягти тієї межі й мети, які вгамовують усіляку спрагу й про які наша найдорожча родительська Церква співає:

["Желаній Краю, вѣрних утвержденіе"] та ін.

Не хочеться закінчувати, та все ж закінчую. Бувай здоров, моя душе!

Твій Григ[орій] Савич. 7 лютого.

30

[Харків, січень – лютий 1763 р.]

"Да не будет бѣгство ваше в Зимѣ"[248].

Dum fera saevit hiems, haud naves navita solvit,
Sed placidi veris tempora grata manet.
Expectate diem Domini, cum Spiritus ille
Sanctus demulcet flamine cuncta suo.
Sin audes propere Ponto te credere mundi.
Quaeso, quos fluctus ferre necesse tibi?
Ergo vide, ne cursus sit tibi tempore brumae.
Ne temere vitae nempe capesse statum.
Sed portum retine, donec Χριστὸς σε διδάξει.
Non via nocte proba est, non hiemale mare.
Heu Christus paucos extractat fluctibus altis!
Heu quam permultos devorat unda maris!

Si non gustasti, quidnam sit mare pericli,
Ex aliis miseris sume pericla tibi.
Fluctibus involvit Satanas et pectora cauta;
Quid de illis fit, queis cautio nulla viget?
At tu Musarum in portu cole sacra quietus.
O fortunatum, si tua bona capis!

Cariss[ime] Michaël!
Ἥδου ἐν τῷ κυρίῳ.

Ablatis libris, quid mihi mellitius, quam garrire cum amiculis meis, quorum tu κορυφὴ εἶ; nisi quod vereor, ne parum in tempore tibi obstrepam, occupato fortassis curis melioribus. Suspicor enim te meditari τὰς διατριβὰς τὰς σχολαστικὰς. Proinde breviter significabis.

Vale cariss[ime]! Tuus Gregor[ius].

*

["Да не будет бѣгство ваше в Зимѣ"]

Поки шаліє зима, моряк не відв'язує човен,
Жде він погідного дня, тихої жде він весни.
Ждіть же день Божий і ви, повіву Духа Святого,
Що своїм чистим вогнем годен усе розтопить.
А як квапливо довіритись морю оцьому мирському,
Хвилі, питаю, які змушений будеш терпіть?
Отже, пильнуй, щоб не плавати раптом тобі у тумані,
Щоб не обрав ти хисткого стану в своєму житті.
Пристані міцно тримайся, доки *Христос тебе учить*.
Шлях небезпечний вночі, так, як на морі зима.
В хвилях відкритого моря Христос не завжди порятує,
Скільки-бо люду того хвиля морська поглина!
Доки не звідав ще ти всіх небезпек цього моря,
Злигодні інших людей будуть в науку тобі.
Вабить диявол у море навіть обачного мужа,
Що вже казати про тих, хто остороги не зна!
В гавані ж ти залишайся Муз шанувати спокійно,
О, ти щасливий, якщо є в тебе власне добро[249]!

Найдорож[чий] Михайле!
Радій у Господі!

Якщо залишити осторонь книги, то для мене немає нічого приємнішого, ніж розмовляти зі своїми друзями, серед яких ти *найперший*. Боюсь тільки, що невчасно тобі надокучаю, коли тебе, може, турбують важливіші справи. Бо здогадуюсь, що ти обдумуєш *шкільні завдання*. Коротко напиши мені про це.

Бувай здоровий, найдорож[чий]! Твій Григор[ій].

31

[Харків] 15 лютого [1763 р.]

Salve, generosissime Michaël!

Siccine τοῦ κυρίου ἐπιποθεῖς. O, plus quam nectareas igitur has tuas mihi literas! Imo animum tuum multo generosissimum καὶ ὄντως δῖον! Nunc demum agnosco non de milviorum neque vulturum te esse genere, sed de sanguine τῶν γνησίων ἀετῶν, qui suprema petunt, despectisque vespertilionibus cum sua umbra, ad solem affectant. O utinam hanc vocem saepius audiam a te, nullam ambrosiam malo. Jam habere videris, ita optas, precaris, aves. O juvenis dignissime Christo! propemodum lacrumas excussisti. Solet enim et rarum gaudium lacrumare. Nescit Dominus fallere. Quisquis toto pectore precatur, jam habet. In tantum desideras dominum? Sed mane, mi anime, paulisper, paulisper mane! Equidem breviculum tempus dices nimium fuisse, cum accipies. Pone te stat Christus, ac trepidat dare, sed nondum…

Perfer et obdura; labor hic tibi proderit olim, imo intra octennium. Vale, mea voluptas!

Tui amiciss[imus] Gregor[ius] solius[250].

*

Здрастуй, найшляхетніший Михайле!

Отже, ти *линеш до Господа*. О, тоді ці твої листи для мене солодші, аніж нектар! А ще більше твоя душа – найшляхетніша й воістину божественна. Лиш тепер я пізнаю, що ти не з породи шулік, але від крові *шляхетних орлів*, які линуть до вищого й, зневажаючи кажанів з їхньою любов'ю до темряви, злітають до сонця. О, якщо б цей голос я частіше від тебе чув! Я не хотів би амброзії. Напевно, ти вже маєш те, до чого прагнеш: ти так просиш, так молиш. О юначе, найгідніший Христа, ти майже викликав у мене сльози, бо надзвичайну, виняткову радість зазвичай супроводжують сльози. Господь не помиляється. Хто всім серцем просить, той уже має. Ти так жадаєш Господа? Та ще зарано, зупинись трохи, моя душе, трохи зупинись! Адже коли здобудеш, то скажеш, що найкоротший час був надто тривалим. Позаду тебе стоїть Христос і палає бажанням обдарувати тебе, та ще не…

Тримайся й терпи. Цей труд колись принесе тобі користь, у всякому разі впродовж восьми років. Бувай здоров, моя радосте.

Тобі єдиному найбільший друг Григор[ій].

32

[Харків, початок другої половини лютого 1763 р.]

Salve carissime Philomuse, Michaël!

Nec tibi, mi Michaël, scio, res ingrata futura,
Pullus idem portet si mea scripta tibi.
Scripta hominis, qui plusquam oculos te diligit istos,
Uritur igne pio, flagrat amore tuî.

Diligit, ardet, amat toto te corde, sodalis[251],
Te delectatur, diligit, ardet, amat.
Non mihi flore thymus, non tam sunt Attica mella,
Quam tuus hic animus dulcis amore meî.
Scribe ad nos, siquid sit amabile, si quid amicum,
Pergeque, dum vivis me redamare tuum.
At me ab amore tuî deducet nulla senectus,
Sive ego Tithonus[252], sive ego Nestor[253] ero…

Quid pestilentius amore vulgari, id est falso? Rursum quid divinius amore Christiano, id est vero[254]? Quid est Christiana religio nisi vera ac perfecta amicitia? An non Christus χαρακτῆρα suis imposuit mutuum amorem[255]? An non amicitia omnia conglutinat, aedificat, creat, quemadmodum inimicitia diruit? An non Deus ἀγάπη dicitur apud dilectissimum discipulum suum Joannem[256]? An non mortuus animus vero amore carens, puta Deo? An non omnia dona, quin et ipsae angelicae linguae nihil sunt sine caritate[257]? Quid fundat? Caritas. Quid creat? Caritas. Quid conservat? Caritas, caritas. Quid delectat? Caritas, caritas primum et medium et postremum, α καὶ ω[258], breviter ut illo claudam:

A te principium, tibi desinet…[259]

Sed avocat graeca campana. Vale, carissime Michaël!

Graeculus tuus peramanter est a me exceptus.

Tuus Gregor[ius] Sabbin.

*

Здрастуй, найдорожчий любителю Муз, Михайле!

Я знаю, Михайле, не буде тобі неприємно,
Як від мене листа принесе ось оце хлопченя.
Хто його написав, той за тебе віддасть свої очі,
Той палає вогнем благочесним, пломеніє любов'ю.
Він горить, він, товаришу, любить всім серцем тебе,
Любить, тішиться, цінить, палає.
Не такі йому милі і пахощі квітки, і Аттики мед,
Як солодка душа твоя, повна любові до нього.
Напиши ж бо мені, коли є щось приємне і приязне,
І, допоки живеш, за любов ти віддячуй любов'ю,
А моєї любові до тебе жодна старість не годна згасити,
Хоч би віку досяг я Тіфона чи Нестора…[260]

Що є огиднішим за любов вульгарну, удавану? І навпаки, що є більш божественним, ніж любов християнська, тобто істинна? Що таке християнська релігія, як не істинна й досконала дружба? Хіба Христос не встановив, що *відзнакою* його учнів є навзаємна любов? Хіба не любов усе поєднує, будує, творить, подібно до того, як ворожнеча руйнує? Хіба не називає Бога

любов'ю його найулюбленіший учень Іван? Хіба не мертва душа, позбавлена істинної любові, тобто Бога? Хіба всі дарунки, навіть янгольська мова, не є ніщота без любові? Що дає основу? – Любов. Що творить? – Любов. Що зберігає? – Любов, любов. Що дає насолоду? – Любов, любов, початок, середина і кінець, *альфа й омега*. Завершу коротко:

Від тебе початок, у тобі ж і кінець…

Але мене вже кличе дзвінок на лекцію з грецької мови. Бувай здоров, найдорожчий Михайле!

Твій грек прийнятий мною дуже люб'язно.

Твій Григор[ій] Сав[ич].

33

[Харків, друга половина лютого 1763 р.]

"И сѣд, учаше при брезѣ etc. с кораблѧ̀"[261]

Navigat in portu, procul est cui vita negotiis,
Qui curis quique est ambitione procul.
Qui caute mundi credit se fluctibus hujus;
Navigat in portu, nat bene tuta ratis.
Quisquis at in pelagum convertit vela profundum:
Quis timor exanimat? quis jacit aestus eum?
Fortunate quater! qui nunquam ingressus es altum;
Si tibi docta quies, Musa quieta placet.
O divina quies! o nondum cognita divûm
Munera! tuî Pretium δία cerebra sciunt.
Eja tene portum, contemnito munera plebis!
Commissus pelago desinis esse tuus.
Quid tibi cum curis? curae sunt aspera spina.
Suffócant istae verba sacrata Dei.
Nec serit haec Christus[262], pelago nec praedicat alto.
Navigat in portu: hic, hic docet ille suos.

Cariss[ime] Michaël!

Diu deliberavi utros versiculos mitterem. Tandem hi meliusculi sunt visi non ob aliud, nisi quod facilius fluxerunt. De tua vero ambrosia ipsa dulciore scheda quid dicam? Ita me Deus amet… sed vereor in os te laudare. Vale carissima anima, ac macte virtute! Tuus Gregorius.

*

["И сѣд, учаше при брезѣ (й далі) с кораблѧ̀"].

Плаває в гавані той, хто живе вдалині від марноти,
Той, хто нічим не клопочеться і зневажа честолюбство,
Хто віддається на хвилі світу цього обережно,
Плаває в гавані той – човен його у безпеці.

Той же, хто в море глибоке свої повертає вітрила:
Страх його мучить який? хвилі штовхають які?
Вчетверо щасніший той, хто не виходив у море,
Спокій розумний і Музу понад усе полюбив.
О, мій божественний спокою, о ці незбагнені Божі
Дари. Цінність твою годен лиш розум пізнати.
Плавай же в гавані ти, нехтуй дарами юрби!
Той, хто довірився морю, вже не належить собі.
Що тобі клопоти світу? Клопоти – терни колючі,
Ті, що заглушують враз Божі священні слова.
Їх-бо не сіє Христос, не проповідує в морі.
Плаває в гавані він: тут він навчає своїх[263].

Найдорож[чий] Михайле!

Я довго розмірковував, які вірші тобі надіслати. Однак останні здались мені дещо кращими тільки тому, що легше вилились. Але що ж мені сказати про твій лист, солодший за будь-яку амброзію? Хай би мене так любив Бог… Утім я боюся хвалити тебе в очі. Бувай здоров, найдорожча душе, і шануй доброчесність! Твій Григорій.

34

[Харків, кінець лютого – початок березня 1763 р.]

Pax tibi,
mi frater!

Heri turbato distractoque animo, idque praecipitanter scripsi; nec mirum, si tibi non est satisfactum: cum praesertim subdifficile tuum sit πρόβλημμα. Agnosco et ingenium et studium tuum in litteras simul et virtutem et vehementer gaudeo. Age igitur experiamur, num possumus solvere, modo Christus aspirare dignetur.

Sed tamen in magnis et voluisse sat est[264].

An etiam, inquis, in virtute modus servatur?

Si non, in diligentia non esse modum necessarium.

Sin, cur alius alium in virtute excellit? Haec tua. In primis autem sciendum est, duas esse classes quasdam virtutis studiosorum: unam perfectorum, alteram tyronum, seu ut Paulus vocat, puerorum[265]. Ex his colligere licet duo item esse virtutum genera: unum genus, quo complectuntur quae vocantur proprie virtutes, ad quas velut ad finem ceterae referuntur; quod alterum genus est scilicet. Atque perfecti sive viri, unde et virtus dicitur, arcem ipsam jam virtutis tenent ubi nullus modus, quia nulla satietas; unde fit, ut alius alio sit praestantior, cum etiam in arce sint gradus superandi, ut quo quis alium superet eo plus emolumenti humano generi afferat, ac hoc fiat similior Deo[266], cujus bonitatis nullus finis, nullus modus, nullus numerus. Proinde a Paulo quinque, ni fallor, classes numerantur electorum, videlicet respectu meritorum[267]. Quo enim quis est ab omnibus terrenis alienior, eo coelestibus propior ipsique lucis FONTI. Huc Davidis illud, quod ego nunquam non cantillo:

“Якѡ по висотѣ небесной ѡт Земли, утвердих”[268] etc.

Tales virtutes sunt propriae virtutes, quarum DOMINUS est ipse ὁ ὢν sive ὁ θεὸς. Haec illae sunt FIDES, SPES, ac omnium maxima finemque non habens CARITAS[269]. Αὐτὸς γὰρ ὁ θεός dicitur ἀγάπη[270]. Quae omnia sine fine aedifica[n]t. Fidei proprium cernere sive intelligere, quoque plus cernit, plus sperat, quo magis sperat, ardentius amat, gaudens benefacere, quantum fieri potest latissime sine ullo fine modoque.

O utinam, mi anime, possis ad hanc arcem olim pertingere!

O quam paucis hanc contingit adire Corynthum[271]! Visne pervenire? Rationibus tibi est opus, vos vocatis media. Quae autem media? Haec sunt: Graecarum Romanarumque literarum peritia, quae paratur lucubrationibus (jam audis et medium medii), fuga turbae seculariumque negotiorum, contemptus divitiarum, jejunium et abstinentia, breviter neglectus carnis, ut spiritum acquiras. Hae demum sunt vulgares virtutes, quae etiam improbis adsunt; in his modus est servandus, ut ad illa, in quibus nullus modus, perveniatur. Alioquin si unica nocte per immodicas vigilias aut oculos aut pulmonem laedas, quomodo deinceps legere ac colloqui cum Sanctis poteris? Quo pacto ab iis disces Deum? Fides videt Deum, et divina est; ad hanc ut pertingas, serva vigiliarum laborumque modum et dum quaeris spiritale, cave occidas carnale, si te ducere potest ad meliora. An non stultescit, qui longum iter ingressus, modum in eundo non tenet? Nae iste non est perventurus Hierosolymam. Morbus aut etiam mors in via intercipiet. Vide igitur, ne tua te diligentia modum nesciens, aut conjiciat – ah non libet male ominari. Tu, mi Michaël, omnia fausta mereris. Fugis turbam? Modum hic quoque serva! An non stultus sit, qui ita fugiat, ut cum nemine prorsus unquam loquatur? Insanus talis est, non Sanctus – vide, cum quo loquaris verserisque. Jejunas? An non mente is captus tibi videatur, qui nihil prorsus, aut venenatum aliquid concedit corpusculo? Subtrahe pabulum supervacuum, ne ferociat asellus, id est caro; noli rursum fame necare, ne possit vehere sessorem[272]. Haec sunt illae pulchrae res, quae sine modo pessimae sunt. Sunt qui in hac aetate, qua es, nimium indulgent vino, sunt qui equis aut canibus nimis capiuntur aut luxuria. Sunt contra, qui nimis austere vivunt. Unde pulcherrimum illud ac divinum:

Μηδὲν ἄγαν[273].

Rescribe, quid tibi videtur, ut cognoscam, placentne haec. Utinam Christus dignaretur intervenire nostrae ὁμιλίᾳ, qui pollicetur se adfuturum, ubicunque duo in suo nomine congregarentur[274]; alioquin sine illo omnia frustra[275]. Vale! mi Michaël!

Tuus in Domino totus Greg[orius] Sabbin.

*

Мир тобі,
мій брате!

Я написав це вчора в стані смутку та неуважності й при тому дуже швидко. Не дивно, що написане тебе не вдовольнило, а надто коли взяти до

уваги неабияку складність твого питання. Я визнаю твої таланти і твою старанність у науках, а також доброчесність, і дуже радію з цього. Ну ж бо, спробуймо, чи зможемо ми вирішити це питання, якщо Христос подарує нам натхнення.

Однак у великій справі достатньо й бажати.

Невже, питаєш ти, і в чесноті слід зберігати міру?

Якщо це не так, то в ретельності теж не треба зберігати міри.

Бо чому один переважає іншого в чесноті? Такі твої думки. А насамперед, слід знати, що існує два класи поборників чесноти: один клас досконалих, другий – новаків, або, як їх називає Павло, учнів. Звідси можна зробити висновок, що існує два різновиди чеснот: один різновид охоплює те, що називається чеснотами в повному розумінні, до яких, як до мети, прагнуть усі інші чесноти. Ці останні й становлять другий різновид. Але досконалі, або мужі – viri – звідси чеснота отримує свою назву – virtus, займають уже сам палац, або твердиню чесноти, де немає жодної міри, оскільки немає й насичення; звідси виходить, що один має перевагу над іншими, бо і в палаці існують ступені підйому, і що більшу хтось має перевагу над іншим, то більше користі приносить він людському родові й стає подібнішим до Бога, чия ласка не має меж, не знає ані міри, ані числа. Саме тому Павло нараховує, якщо не помиляюсь, п'ять класів обраних, тобто таких, що заслуговують на пошану. Адже що більше чужий хто земному, то ближче він до небесного й до самого ДЖЕРЕЛА світла. Сюди стосується той Давидів вірш, який я часто співаю:

["Якѡ по висотѣ небесной ѡт Земли, утвердих"] та ін.

Чесноти в повному розумінні – це ті, чиїм господарем є сам *сущий*, або *Бог*. Такі: ВІРА, НАДІЯ та найвеличніша з усіх і безконечна ЛЮБОВ. Бо *сам Бог* називається *любов'ю*. Усі вони без кінця творять. Властивість віри – помічати або розуміти, а чим більше хто помічає, тим більше плекає надії, а чим більше плекає надії, тим полум'яніше любить, з радістю творить добро, безмежно й безмірно, наскільки це можливо.

О, якби ти, мій друже, зміг коли-небудь досягти цієї твердині!

О, як небагато тих, кому вдається наблизитись до цього Коринта! Чи хочеш досягти? Для цього потрібні підстави, які ви називаєте засобами. Які ж засоби? Вони такі: знання грецької та римської літератури, яке дають нічні заняття (я називаю тобі вже засіб засобу), втеча від юрби та мирських справ, зневага до багатства, піст і помірність, коротко кажучи – зневажання плоті, щоб здобути дух. Такі ж, нарешті, і звичайні чесноти, притаманні навіть непорядним людям. У них слід зберігати міру, щоб досягнути тих чеснот, в яких не визнається жодної міри. Інакше, якщо ти в одну ніч зіпсуєш очі або легені, як же ти після цього зможеш читати й розмовляти зі святими? Яким чином ти від них дізнаєшся про Бога? Віра бачить Бога й сама божественна; щоб її досягти, дотримуйся міри в пильнуваннях та трудах і, набуваючи духовне, бережись, як би не занапастити плотське, коли це плотське може привести тебе до кращого. Хіба розумно робить той, хто,

починаючи довгий шлях, не знає міри в ході? Звісно, цей не дійде до Єрусалима, хвороба або навіть смерть перерве його подорож. Тому дивись, щоб твоє завзяття, яке не знає міри, не довело тебе до біди. Ах! не хочеться провіщати лихо. Ти, мій Михайле, заслуговуєш найсприятливішої долі. Ти уникаєш юрби? Дотримуйся міри й у цьому. Хіба не дурень той, хто уникає людей так, що зовсім ні з ким ніколи не розмовляє? Така людина божевільна, а не свята. Дивись, із ким ти говориш, із ким маєш справу. Ти постиш? Хіба не здасться тобі несповна розуму той, хто геть нічого не дає тілу або подає йому лише щось отруйне? Зменшуй зайву їжу, щоб осел, тобто плоть, не розпалювався, та, з другого боку, не мори його голодом, щоб він міг нести вершника. Це ті прекрасні речі, які вживані надміру стають дуже поганими. У твоєму віці бувають такі, що надмірно віддаються вину чи надмірно захоплюються кіньми й собаками або розкішним способом життя. Бувають, навпаки, і такі, які ведуть занадто суворе життя. Звідси це найпрекрасніше й божественне правило:

нічого надміру.

Напиши в листі-відповіді, яка твоя думка, щоб я знав, чи подобається це тобі. О, якби Христос, який обіцяв бути присутнім усюди, де зберуться двоє в ім'я його, удостоїв нас взяти участь у нашій *бесіді*, інакше без нього все марне. Бувай здоров, мій Михайле!

Увесь твій у Господі Григ[орій] Савич.

35

[Харків, кінець лютого – початок березня 1763 р.]

Salve, mi Philomuse dulcissime!

Michaël!

Gaudia pelle,
Pelle timorem,
Spemque fugato,
Nec dolor adsit.
Nubila mens est
Vinctaque fraenis,
Haec ubi regnant[276].

Hi versiculi Boëtii[277] cujusdam, philosophi Romani, ni fallor. Affectus est morbus animi, graece τὸ πάθος[278]. Morbus, ut arbitror, est, cum in corpore intemperies est quaedam facta ex male temperatis elementis; cum videlicet aut ignis aut terra praevalet, aut utrumque; hinc nascitur exasperatio, graece ὁ παροξυσμὸς. Nam si justa sit elementorum συμμετρία, tam placide pacateque intus moventur omnia, quam in horologio integro artificiose constructo eo, quod Graeci vocant αὐτόματον. Nam κλεψύδραι et solaria horologia, quale in nostri area collegii videmus, non dicuntur αὐτόματα. Ab his physicis[279] transeamus ad metaphysica[280], id est invisibilia aut spiritalia sive divina. Ad eundem hunc modum affectus animum nostrum exagitat et commovet. Hinc saepe apud

Latinos ira, timor, cupiditas caeterique affectus motus nominantur. Fortunatus ille, qui motibus his vacuus est. Nam talis tranquillitatem seu quietem animi habet, quam ὁ κύριος carissimis suis discipulis donat: εἰρήνην τὴν ἐμὴν δίδωμι ὑμῖν[281]. Proximo loco est ille, qui cum his strenue pugnat ac velut equos ferocissimos moderatur fraeno rationis. Gaudes, quod dives es? Aegrotus es. Quod nobilis es? Aeger es. Times mortem? ob bonas res infamiam? Parum vales animo. Speras melius te cras victurum? Infirmaris. Ubi enim spes, ibidem timor, morbus etc. Ergo, inquis, cum Stoicis[282] postulas tu sapientem prorsus ἀπαθέα[283] esse? Imo vero sic stipes erit, non homo. Restat igitur, ut ibi sit beatitudo, ubi moderatio, non ubi affectuum vacatio[284]. An non Paulus habet suum τὸν Σκόλοπα colaphizantem ipsum[285]? Et Deus in aurae quidem sibilo, id est levi commotione, transit Heliam[286]. Hoc etiam accipe, curas, timores et id genus domino esse debere. Haec etiam μακαρίζουσι τὸν ἄνθρωπον[287]. Vale, cariss[ime] et colloquium hoc boni consule!

Tuus in Domino totus Gregor[ius] Sab[bin].

*

Здрастуй, мій найсолодший любителю Муз,
Михайле!

Геть жени втіхи,
Геть – і страхи всі,
Геть – сподівання,
Щоб не страждати;
Де ж вони владні –
Хмарний там розум,
Мов у вуздечці[288].

Це, якщо не помиляюсь, віршики Боеція, одного римського філософа. Афект – це хвороба душі, грецькою мовою – τὸ πάθος. Хвороба, як я гадаю, виникає тоді, коли в тілі постав розлад погано узгоджених між собою елементів, а саме: коли вогонь або земля переважає, або те й інше. Звідси виникає загострення, грецькою мовою – ὁ παροξυσμὸς. Бо коли *симетрія* елементів правильна, тоді все спокійно й мирно рухається, немов у тому справному, майстерно злагодженому годинникові, який греки називають αὐτόματον. Бо *водяні* та сонячні *годинники*, що їх ми бачимо в залі нашого колегіуму, не називають автоматами. Від цієї фізики перейдімо до метафізики, тобто до невидимого, або духовного, інакше кажучи – божественного. Так само афект діє на нашу душу й зворушує її. Звідси в латинян гнів, страх, бажання та інші афекти часто називаються порухами. Щасливий, хто вільний від цих афектів. Бо в такої людини панує мир і душевний спокій, що його дарує *Господь* своїм найдорожчим учням: *мир Свій вам даю*. Найближче до них стоїть той, хто наполегливо бореться з афектами та стримує їх вуздечкою розуму, немовби диких коней. Радієш, що ти багатий? Ти хворий. Радієш, що ти благородний? Ти нездоровий. Боїшся смерті? Поганої слави через добрі вчинки? Ти не зовсім здоровий

душею. Сподіваєшся краще жити завтра? Ти нездужаєш. Бо де надія, там і страх, і хвороба та ін. Отже, скажеш ти, я вимагаю разом зі стоїками, щоб мудрець був геть *безпристрасним*. Навпаки, у такому разі він був би стовпом, а не людиною. Залишається, отже, що блаженство там, де приборкання пристрастей, а не їхня відсутність. Хіба Павло не має своєї колючки, котра шкодить йому? І Бог проходить перед Іллею, мов легкий подув вітерця. Згідно із цим, турботи, страх та подібні афекти – від Господа. Вони навіть *роблять людину блаженною*. Бувай здоров, найдорожчий, і схвали цю розмову!

Твій увесь у Господі Григор[ій] Сав[ич].

36

[Харків, кінець лютого – початок березня 1763 р.]

Ditior o salve, Michaël mi, regibus orbis!
O Satrapis liber, tute, quiete magis!

Incredibile mihi tui desiderium excitasti, qui hodie in ludo non adfueris. Utinam falsa sint, quae suspicor. Vereor enim ne, quod absit Christo favente, in morbum aliquem his parum salubribus temporibus incideris. Proinde tu βραχέως nos mone, quid tecum agatur. Jacobiscus noster[289] jam ridet et ludit. Audis χελιδόνα ver nuntiantem. Sed non repetet ludum, antequam bona calceamenta consuantur. Nam ejus τὸν πυρετὸν inter alia hoc quoque generavit, quod malis ὑποδήμασι hactenus est usus. Nos procurabimus hanc provinciam libentissime in eorum gratiam, quos vere, ut debemus amamus. Tu si vales, beas me, o carissime! Tuus Gregorius S[abbin].

Qui valet arva colens, rege est felicior aegro. Imo est hic melior rege valente quoque.

*

Здрастуй, мій Михайле, багатший за царів усього світу, вільніший, ніж сатрапи, найбезпечніший у [своєму] спокої!

Ти сьогодні не прийшов до школи, і я страшенно сумував за тобою. О, хоч би не справдилось те, що я підозрюю! Боюсь, чи не захворів ти в цей нездоровий час, чого нехай не буде з милості Христа. Тому повідом нас *найближчим часом*, що з тобою. Наш Яшко вже сміється й бавиться, ніби *ластівка*, провіщаючи весну. Але в школу він не піде, доки не справлять йому доброго взуття. Бо його *лихоманка*, між іншим, викликана й тим, що він до цього часу ходив у поганому *взутті*. Ми з великим задоволенням потурбуємось про це заради тих, кого по-справжньому любимо й повинні любити. Якщо ти здоровий, ощаслив мене, о мій найдорожчий. Твій Григорій С[авич].

Здоровий хлібороб щасливіший від хворого царя. Ні, він кращий навіть від здорового царя.

37

[Харків, перша половина березня 1763 р.]

Salve Tyro Christi strenuissime!

Michaël dilectissime!

Lecta tua schedula magna cum voluptate nec sine risu, cum multa mecum cogitarem, vel potius tecum tacite loquerer, deinde ad somnum compositus plurima super eadem re in pectore versarem visus sum mihi subinde audire intus vocem hanc: vita nostra militia est…[290] Ergo ὁ διάβολος cum non potuit te avaritia voluptateque inescare ad corrumpendam animam, aggressus est valetudinem tuam laedere? Sic est profecto; et vero sapienter dictum est: e malis minimum esse eligendum[291]. Novit veterator ille optima quaeque ingenia πρὸς κενοδοξίαν esse propensissima, praesertim hac, qua tu es aetate; hancque permultis saepe praematuri[292] funeris accelerasse horam, aut saltem immedicabiliter laesisse aliquam generosam corporis, velut oculos pectusque, partem. Illa igitur postquam non successit, hac via est aggressus. Tu vero ita hos ineptos quidem ac steriles, sed gravissimos labores exantlabis, ut interim nunquam non memor sis pretiosissimae valetudinis. Praestat vanae gloriolae jacturam facere. Id fiet, si tantum labores nitarisque, quantum mediocri discipulo sit satis tuaeque obedientiae, ne quid vehementiae de propria addas alacritate. Sed avocor ad R[everendi]ss[imum] nostrum L[aurentium] Praefectum dominum et amicum[293]. Tu, charissime, esto sub alis Ducis tui Christi. Vale in eo. Tuus Gregor[ius] Sab[bin].

*

Здрастуй, найхоробріший новобранцю Христового воїнства!

Найулюбленіший Михайле!

Прочитавши з великим задоволенням і не без сміху твою листівку, я багато сам собі роздумував, вірніше, розмовляв мовчки з тобою, а потім, приготувавшись до сну, довго думав про те ж саме. Аж раптом мені здалося, що я чую такий внутрішній голос: наше життя – це військова служба… Отже, *диявол* після того, як не зміг спокусити тебе ані скупістю, ані втіхами й тим самим заподіяти шкоду твоїй душі, мабуть, вирішив шкодити твоєму здоров'ю? Це, поза сумнівом, так. І справді мудро сказано: із двох зол обирати менше. Знає цей старий пройдисвіт, що деякі найкращі уми дуже схильні до *марнославства*, особливо в такому віці, як твій, і цим часто збавляв віку або невиліковно вражав якусь шляхетну частину їхнього тіла, наприклад, очі або легені. Отже, не досягши успіху першим способом, він намагається діяти іншим шляхом. Ти ж ці безглузді й порожні, але водночас дуже тяжкі труди виконуй так, щоб не забувати про своє найдорогоцінніше здоров'я. Краще пожертвувати своїм честолюбством. Це здійсненно, якщо будеш працювати й напружуватись так, як це достатньо для посереднього учня та для твоєї дисциплінованості, без властивого тобі гарячого запалу. Але я звернуся до нашого друга, превелебного пана

префекта *Л*[аврентія]. Ти ж, найдорожчий, перебувай під крилами твого Вождя Христа. Бувай здоров у ньому!

Твій Григор[ій] Сав[ич].

38

[Харків, перша половина березня 1763 р.]

Pax tibi sit illa, Michaël amicissime!

Ecce juventa anni! facies nova ridet ubique;
Nunc demum agricolis dulce labore premi.
Prospiciens hiemem venturam rustica cura
Hortos expurgat, conserit arva bona.
Fortunatus hic est, sed fortunatior ille,
Quem purgare juvat pectoris arva sui.
Atque quidem stultis etiam bona corporis adsunt:
Esse tamen felix stulta senecta nequit.
Cerne tuae fundos animae, quae provenit herba;
Exstirpa citius, si venit herba mala.
Ocyus exstirpa, si surgunt spina rubusque:
Suffocat plutus verba sacrata Dei.
Bulbus et eruca hic si pullulat, ejice vulsa:
Namque videre Deum spurca lubido nequit.
Si cedrus enata est, citius succide securi:
Aversatur enim corda superba Deus.
Et solet arboribus pulchris adnascier olim
Stultus sponte stolo, hunc ense recide foras.
Nam siquis Sanctos libros evolverit, isti
Adnasci studio gloria vana solet.
At contra pulchros flores tutare foveque:
Inprimis florem virginitatis ale.
O hujus floris qualis fragrantia quantaque:
Hoc delectatur Christus odore nimis.

Ne tererem tempus inane, volui vel insulsis versiculis tecum ὁμιλεῖν magis, quam nugas nugaciores persequi. Soleo enim hoc praesertim pharmaco taedio medicari. Et tamen non semper in numerato licet habere ingenium. Vale, cariss[ime]! Gr[egorius] S[abbin].

*

Мир тобі, найдорожчий Михайле!

От вона, молодість року! Природи лице оновилось;
Радо підняв хлібороб звичної праці тягар.
Передбачаючи зиму прийдешню, в турботі хазяйській,
Саду пильнує свого, ниви свої засіва.

Скажеш: щасливий оратай. Але щасливіший од нього,
Хто залюбки обробив ниву душевну свою.
І нерозумний не раз утішається благом тілесним,
Старість немудра, проте щастя не може дознать.
Ти ж наглядай за душею, яке в ній зело проростає,
І не барися полоть, як де недобре зійшло.
Все повиполюй мерщій, де ожина і терен пробились.
Знай, що багатство глушить слова Господнього ряст.
Де проростають свиріпа й часник, висмикуй з корінням,
Бога не узрить вовік, хто засмітив почуття.
Де височіє кедрина, сокирою там поорудуй,
Знай: відкидає Господь горді від себе серця.
Ще ж уважай: і на доброму древі, бува, наростає
Пагоння вовче, лихе – геть пообрубуй його! –
Бо хто багато священних книжок прочитає, у того
В серці несита пиха і славолюбство росте.
Все непутяще поли, а добрі рослини викохуй
І щонайперше плекай квітку святу чистоти.
Як він горить, променіє, той цвіт незаймано чистий!
Відай: найбільше Христа тішить його аромат[294].

Щоб не гаяти часу марно, я вирішив краще *розмовляти* з тобою хоч би поганими віршами, ніж займатися пустими дрібницями. Бо здебільшого цими ліками я зазвичай лікую нудьгу. Утім не завжди є потрібний для цього настрій. Бувай здоров, найдор[ожчий]! Гр[игорій] С[авич].

39

[Харків, перша половина березня 1763 р.]

Εὐθύμει, mi Michaël!
Δῆμος ὁ χριστιανὸς δαπανάει σῶμα καὶ αἷμα
Χριστοῦ, ἀλλὰ ἀεὶ ἐστὶ κακοστόμαχος.
Vulgus Christicolum consumit membra θεάνδρου,
Sanguine potatur; sed male stulta coquit…[295]
Τὰ λοιπὰ ἀναβάλλομαι εἰς ὕστερον χρόνον.
Γρηγόριος ὁ Σαββίν.

*

Кріпись, мій Михайле!
Народ християнський вкушає тіло і кров
Христову, та завжди хворіє на шлунок.
Народ християнський вкушає тіло Боголюдини
П'є її кров, та, дурний, не може ніяк спожити…[296]
Решту я відкладаю на потім.
Григорій Савич.

40

[Харків, перша половина березня 1763 р.]

Salve caritas Christiana!
Michaël dilectissime!

Frustra corpus edit, qui in corpore sistit edendo,
Qui nec ut ad mentem progrediatur, edit.
Impia turba potest corpus contingere Christi,
Mentem haurire Dei sed mala turba nequit.
Est animale quidem, dein est et[297] Spirituale
Corpus[298]: id haud prodest, hocce salutiferum est.
Haud equidem juvat id, quando consistis in illo:
Sin per id ad Mentem progrediare juvat.
Quid plantas oleam, si fructus non paritura est?
Quorsum figis humo, si nova non subolet?
Ecquid edis corpus Christi, quando unus et idem es?
Curve capis semen, si tibi fructus abest?
Semen humi jactum si[299] forte calore[300] putrescit,
Spiritus inde novus procreat inde nova.
Sic animale quidem nisi erit tibi morte peremptum,
Spirituale novumque haud habiturus eris.
Mitte hominem veterem κακοῖς σὺν δόγμασιν αὐτοῦ:
Sume novas δόξας, et nova facta Dei[301].
Quid corpus sumis, si mentem rejicis Ejus?
Non ne animus potior corpore, plusque valet[302]?
Carnem carne tuâ tangis, sed pectore vitas
Pectus? Et est[303] qualis, dic mihi, amicitia haec?
Oscula das ori, sed es hostis Moribus Ejus[304]?
Ἀντιπαθεῖς genios quis sociare valet?
Christus simplicitas: tu veste domoque ciboque
Luxurias; prodest quid tibi Sacra caro?
Christus Virginitas: at ego Meretricis in ora
Respicio[305]; prodest quid mihi sacra[306] caro?
Sume mihi cum carne Animum, Carissime, Christi,
Et sic Cum Domino Spiritus unus eris.

Vale, mi dilectissime! Tuus in Domino G[regorius] S[abbin].

*

Здрастуй, християнська любов,
найулюбленіший Михайле!

Намарно вкушає тіло, хто зупинився на тілі
І не подума рушати далі від нього до духа.
Чернь нечестива може торкнутись Христового тіла,
Та зрозуміти Бога чернь нерозумна не може.

Адже є тіло тлінне, є також тіло духовне:
Перше не має користі, друге – несе порятунок.
Перше не допоможе, коли тільки ним обмежитись.
А от коли не обмежитись – поміч дійти до розуму.
Нащо ж садити оливу, коли вона геть безплідна?
Нащо садити в землю, коли не з'являється парость?
Навіщо, коли ти той же, вкушати Христове тіло?
Навіщо приймати сім'я, коли не даєш ти плоду?
Бо кинуте в землю сім'я, хоч і згниє, зігрівшись,
Новий-таки дух народить, нові і плоди від нього.
Бо якщо тіло тлінне не візьметься в тебе смертю,
То не отримаєш тіла духовного і нового.
Кинь же стару людину, *її нікудишні догмати*,
Глянь на нову *науку* й новії Божі діла.
Навіщо ж приймати тіло, відкинувши разом душу?
Чи ж бо душа не краща й не важливіша від нього?
Тілом торкаєшся тіла, серцем зневажуєш серце.
Скажи мені, будь ласкавий, хіба така дружба буває?
Цілуєш в уста, залишившись ворогом його науки.
Хто ж бо у силі з'єднати геть *протилежні* вдачі?
Адже Христос – простота, а ти розкошуєш у одязі,
Житлі та їжі. Чим же поможе тобі тіло його святе?
Адже Христос – непорочність, а я заглядаю в обличчя
Повії. Чим же поможе мені тіло його святе?
Отже, прийми, найдорожчий, з тілом Христовим духа.
Будеш тоді ти з Господом справді-бо духом одним[307].

Будь здоров, найулюбленіший! Твій у Господі Г[ригорій] С[авич].

41

[Харків, останній тиждень березня 1763 р.]

Salve, solatium curarum mearum,
Michaël dulcissime!

Parciori somno et frigidioribus cibis per hos vernos dies uti te velim, respice calorem juventutis tuae, veris ardorem, vitam sedentariam, et in hac nimiam tuam diligentiam. Nuper (heri) legimus in Mureto[308] forte fortuna, Galenum[309], patrem post Hippocratem[310] medicorum, ubi περὶ ὑγιειῶν disserit, pueris et juvenculis frigidiores, senibus cibos convenire calidiores sentire. Dignus profecto est fide tantus autor. Nam ex calidis cibis supervacuus humor, hinc ὁ κατάῤῥοος, quem inter omnes medicos constat esse patrem morborum omnium; neque aliud quid est catarrhus quam gravédo [не́жид], neque hoc aliud est quam pituita nimio calore ex nimio cibo calidoque contracto constipata, sive humor densatus ardore, unde Graecis dicitur etiam φλέγμα ardor in corpore, sive pituita. Cura igitur laetus esse et vigil. Sed hujus rei mater est sobrietas, quae non solum in

modico eoque frigidiori sita est potu, verum etiam cibo. Neque sobrius est, qui cibus ingurgitatur, etiamsi sit ἄοινος. O stultitiam meam! qui tantam jacturam valetudinis feci instigantibus rudem aetatem corruptissimis sociis, quos angue pejus et cane rabido odisse debes et vitare. Sed quid ego haec? Quasi non norim liberale tuum ac verecundum ingenium. Vale, cariss[ime]. Tuus Gregor[ius] Sk[oworoda].

*

Здрастуй, утіхо в турботах моїх,
Михайле найсолодший!

Я хочу, щоб у ці весняні дні ти менше спав і вживав холоднішу їжу. Враховуй жар твоєї юності, тепло весни, сидяче життя і твою надзвичайну старанність. Нещодавно (вчора) я випадково прочитав у Мюре, що Гален, другий після Гіппократа батько лікарів, міркуючи *про здоров'я*, висловив думку, що хлопцям та юнакам слід вживати холоднішу, а старим – теплішу їжу. Поза сумнівом, такий автор гідний довіри. Бо з гарячої їжі розвивається зайва вологість, а звідси *катар*, який усі лікарі вважають причиною всіх хвороб. Катар – це нежить [нежид], а нежить – не що інше, як гній, що згустився з надмірного жару й надмірної гарячої їжі, або це волога, згущена жаром. Тому-то греки називають жар у тілі, або гній, *флегмою*. Лікування ж полягає в тому, щоб бути веселим і бадьорим. Але матір'ю цього є тверезість, яка означає не тільки помірне й холодне пиття, але й таку саму їжу. Не буде тверезим той, хто перевантажує себе їжею, хоч би він і *не пив вина*. О, який я був дурний, що завдав такої шкоди своєму здоров'ю, піддавшись у молодому віці впливові дуже розбещених товаришів; ти ж повинен ненавидіти й уникати їх більше, ніж отруйної змії й скаженої собаки. Але що ж це я? Ніби не знаю твоєї розсудливої та цнотливої вдачі. Прощай, найдорож[чий]! Твій Григор[ій] Ск[оворода].

42

[Харків, останній тиждень березня – початок квітня 1763 р.]

Κήδιστέ μου ὦ Μιχαήλ,
Χαρὰν εὔχομαι σοὶ ἐν τῷ κυρίῳ ἡμῶν!

Dies noctesque omnibus relictis contendamus, mi carissime, ad illam pacem omnem mentem supereminentem, quae est "мир, всяк ум преимущій"[311], e graeco versum: τὴν εἰρήνην ὑπερέχουσαν πάντα νόον[312]. Quo magis cupiditatum vulgarium aestus desidit, hoc proprius accedimus ad arcem illam Dei. Introspice mare pectoris tui, cogitationum tuarum et perpende, quis ventus excitat turbas, ut navicula animae tuae periclitetur. Ventusne ambitionis? Excitare protinus stude et propera illum: "егоже вѣтры послушают"[313]. Quid est id, quo cacodaemon nos sollicitat ad fucatas mundi hujus pulchritudines[314]? Nitor palatiorum, aut πορφύρας; Ah! non perspicis, quid occultatur malorum intus sub pulchra specie –

latet anguis in herba[315].

Δίβαφος τὴν χοιράδα κρύπτει: Dibaphus etc.[316] Pulchre haec intelligis, mi anime, et ut perfecte intelligas et sapias, Christus faciet, si in caritate ejus perseveraris et fideliter uteris dato jam tibi talento.

Ceterum dum liberi sumus, curabis, mi cariss[ime,] ut saepius ore tenus vivaque voce confabulemur ἐν τῇ λέσχῃ et literariam confabulationem reservemus in id tempus, cum non licuerit nec vacaverit coram ὁμιλεῖν, quod jam prope adest. Quotidie autem mane missitabis ad me nostrum Maximiscum[317], ut et illi aliquid dicam boni, et ad te meum… quidvis tamen dem non de trivio.

Vale, ὦ κήδιστε, καὶ ἡμᾶς ἀντιφίλει! Σὸς Γρ[ηγόριος] Σ[αββίν].

*

Найдорожчий мій Михайле,
молюся про ласку для тебе в Господа нашого!

Дні й ночі, залишивши все, будемо прагнути, скеровувати кожну думку, найдорожчий, до того миру, котрий перевищує будь-який розум і який є [“мир, всяк ум преимущій”], що перекладене з грецьких слів: τὴν εἰρήνην ὑπερέχουσαν πάντα νόον. Що більше холоне жар ницих пристрастей, то ближче підходимо ми до цього божественного оплоту. Зверни увагу на море твого серця, твоїх помислів, і зваж, який саме вітер здіймає хвилі, що наражає на небезпеку човник твоєї душі. Чи не вітер честолюбства?.. Старайся розбудити, щоб поспішив тобі на допомогу той: [“егоже вѣтры послушают”]. Що ж це таке, який злий дух вабить нас до підмальованих красот цього світу? Блиск палаців чи *порфири*? Ах, ти не бачиш, скільки зла криється всередині, під красивою зовнішністю:

змія таїться в траві.

Пурпурна тога жерця ховає роздуту шию. Прекрасно ти це розумієш, душе моя, а щоб досконало зрозумів і пізнав, це дасть Христос, якщо ти будеш стійким у любові до нього й належно використаєш даний тобі талант.

Далі, поки ми вільні, подбай, найдорожчий, щоб ми частіше вели бесіду віч-на-віч *у залі*, а листовну бесіду відкладімо на той час, коли буде неможливо й ніколи *зустрічатися* безпосередньо, а цей час уже не за горами. Щодня посилай до мене вранці нашого Максимка, щоб і йому я міг сказати щось добре, і тобі дати щось моє…, що не входить до кола звичайного.

Бувай здоров, *о дорогий, і відплачуй мені за любов любов'ю! Твій Гр[игорій] С[авич].*

43

[Харків], квітень [1763 р.]

Desideratissime sodalis[318], mi Michaël!

Hodie tam mane sum expergefactus, ut sesqui tertia hora solis ortum anteverterim. Deum immortalem! quam hilaris, quamque alacris expeditaque fulmine agilior, ocyor Euro[319] illa nostrî pars erat, quae divina vocatur, Maroni

dicta aurai simplicis ignis[320]. Itaque, ut paroemia est, ubi quis dolet, ibidem et manum habet[321]. Nam avarus quidem continuo ad pecuniam, mercator ad merces, ad boves arator, miles ad arma, breviter, ubi quid sive dolet sive delectat, ibi quisque et mentem et linguam gaudet habere[322]. Meum autem, simul ac surrexi, cor cucurrit ad proprium thesaurum. Coepi egomet mecum cogitare sic: hem nos stulti et miseri indignamur, siquis nostrum aut pauper vulgi judicio, at humilis vivit ac sine ullo magistratu cum sola virtus beat beatumque servat[323]. Quid? contraxistine tandem virtutem? Eòne tandem pervenisti, ut ad te quoque dictum id possit pertinere: ὑμῖν δέδοται γνῶναι τὰ μυστήρια τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν[324]; Sin minus, ubi est pretium temporis[325]? His et similibus memet ipse alloquens, coepi temporis rationem subducere, quando, quam multis, quamque futilibus rebus rem omnia pretio superantem impenderim. Rursum autem quam ne nunc quoque novi uti tempore, sed quod praesens est et solum in manu nostra, id aut nugis, aut, quod miserius est, maerore, quodque miserrimum, peccatis exigitur. Futurum speratur, praesens temnitur; captatur, quod non est, quod adest negligitur, tanquam aut praeterfluens redire, aut futurum certo posset obtingere[326]. Talia mente perlustranti subiit graecum distichon, quod ego jam cum essem в Лаврѣ Святаго Сéргіа[327], et verteram latine et didiceram. Hoc quoniam non inelegans est, hic addimus:

Τῆς ὥρας ἀπόλαυε, διέρχεται πάντα τάχιστα.
Ἓν θέρος **aestas** ἐξ ἐρίφου **hoedus** τραχὺν **hirsutus** ἔθηκε **posuit** τράγον[328].
Utere temporibus, propere nam cuncta senescunt:
Unâ ex laevi hoedo messe fit hircus olens[329].

Utinam, mi Michaël, sic utamur tempore, ne olim frustra id geminemus perculsi animo, quod stulti vulgo inaniter clamant:

O mihi praeteritos referat si Juppiter annos[330]!

Feliciter posuit tempus, qui cognovit fugiendaque et expetenda[331]. Neque enim (hodie mane legimus in enchiridio cum amico quodam) potest, ut Plato in sua Politia judicat: constanter virtutem tueri, qui de expetendis fugiendisque rebus firmiter non est persuasus. Nam qui, quod utile est, inutile putat, et contra, is candidum quod est, nigrum putat[332]. Et talibus vae! clamat Propheta[333].

Scribe brevissime, tribus verbis, quomodo vales, praesertim animo. Pustulam illam, quae in facie emersit, obsecro te, ne tangas aut fodias. Heri inhorrui, postquam forte audivi multis mortiferas extitisse illas, ut putantur, minutias ob hoc ipsum, quod refricarentur. Vale carissime! cum Gregorisco[334] et reliquis pullis. Vestri amantissimus Gregor[ius] Sab[bin]. April[is].

*

Найжаданіший товаришу, мій Михайле!

Сьогодні я встав раненько – на цілу годину з третиною до сходу сонця. Безсмертний Боже, яка весела, бадьора, вільна, жвавіша за блискавку й швидша за Евра та наша частина, яку йменують божественною і яку Марон

називає "вогнем із небесного первня". Отже, за прислів'ям: "де у кого болить, там він і руку держить", – скупий безугавно думає про гроші, купець – про товари, орач – про волів, вояк – про зброю, – коротко кажучи, що в кого болить чи радує, те і є в кожного в голові та на язиці. Моє ж серце, тільки-но я прокинувся, полинуло до свого скарбу, і я почав міркувати сам собі так: ми, дурні та нещасні, обурюємось, коли хтось із нас, згідно зі звичними уявленнями, живе в злиднях або скромно, не маючи жодного чину, тоді як сама доброчесність робить щасливим і зберігає щастя. Що ж, чи досягнув ти, нарешті, доброчесності? Чи ти вже досяг такого стану, коли й тебе можуть стосуватися слова: *"Вам дано пізнати таємниці Царства Небесного"*? Якщо ні, то де ціна витраченого часу? Звертаючись до самого себе із такими словами, я почав підбивати підсумок часу: коли, для скількох, на які дурниці я витрачав річ, дорожчу за все. Я ще й тепер не вмію користуватися часом, ба навіть той час, який є тепер у моєму розпорядженні, витрачаю на дрібниці або, що ще гірше, – на смуток, або, що найгірше, – на гріхи. На майбутнє ми сподіваємось, сучасним нехтуємо: ми прагнемо до того, чого немає, а нехтуємо тим, що є, так, ніби те, що минає, може повернутись назад або напевно мусить здійснитись сподіване. Коли я про це роздумував, то згадав грецький двовірш, який я переклав по-латинському й завчив, коли був [в Лаврѣ Святаго Се́ргіа]. Оскільки цей двовірш досить вишуканий, ми перекладемо його тут:

Τῆς ὥρας ἀπόλαυε, διέρχεται πάντα τάχιστα·
Ἓν θέρος aestas ἐξ ἐρίφου hoedus τραχὺν hirsutus ἔθηκε posuit τράγον·
Ловімо час, бо старіє все дуже швидко:
Літо одне з козеняти робить кошлатого цапа[335].

О, якщо б, мій Михайле, ми користалися часом так, щоб потім збентежено й марно не молити про те, про що дурні зазвичай голосять:

"От щоб Юпітер вернув мені дані роки проминулі!"

Правильно використав час той, хто пізнав, чого треба уникати й чого домагатися. Бо не може (ми читали сьогодні з одним приятелем у підручнику), як каже Платон у своїй «Державі», "постійно дотримуватися доброчесності той, у кого немає твердих переконань щодо того, чого слід прагнути й чого уникати, бо хто корисне вважає марним і навпаки, той біле вважає чорним". І горе тим! – вигукує пророк.

Напиши коротко, у трьох словах, як твоє здоров'я, особливо душевне. Прищ, який вискочив на обличчі, благаю, не чіпай і не колупай. Учора я вжахнувся, випадково почувши, що для багатьох такі прищі, які здавалися незначними, були смертельними саме тому, що їх роздирали. Бувай здоров, найдорожчий, із Грицем та іншими малятами! Ваш найбільший друг Григор[ій] Сав[ич]. Квіт[ень].

44

[Харків, 11 травня 1763 р.]

Καθὼς γέγραπται

Ut David ille cantat: in tui gratiam
Toto diei tempore.
In morte vita nostra nobis ducitur[336].
Ac quales innocens ovis,
Quam durus ille carnifex ferro petit,
Fusurus atrum sanguinem:
Ipsa obsecundat ducta nullis viribus,
Gutturque praebet cuspidi[337].
Sed ista cuncta vincit aucta caritas
Solius ejus robore,
Qui nos amore sempiterno amplexus est.
Nam certa stat sententia, [...][338]

Εἰς τὴν Πεντηκοστήν

O utinam nobis fluat in cor Spiritus ille,
Quem Doctor Pueris miserat ille suis!
Spiritus ille novus, qui corda suo innovat igne:
Ille novas linguas, et nova facta creans[339].
Spiritus ille novus Zephirorum mitior aura,
Quis simul ac flârit, fit nova terra statim,
Tempora, coelorum motus et vita novatur;
Hora vetusta fugit, hora novata venit[340].
Jam nova facta patrant homines, nova dicta loquuntur.
Mox novus obtutus, corda pedesque novi.
Ac velut illa arbor, quae brumâ mortua, verno
Sole calente super fit paritura brevi.
Adspice nunc stolidi vulgi linguasque manusque
Atque pedes: quid vult? quid facit, aut quid ait?
Ambitiosa loquuntur ubique, loquuntur avara:
Haec nova verba putas? lingua vetusta quidem haec.
Regnat ubique scelus luxusque et spurca cupido:
Haec nova facta putas? Facta vetusta quidem haec.
Sola petunt, quae sunt ventris carnisque caducae[341]:
Haec nova corda putas? Corda vetusta quidem haec.
O miserere mei, mitis Paraclete, venito!
Da nova corda mihi, verba manumque novam
Exime de specu vulgi miserabilis hujus:
Insere coelicolis, quâ nova terra nitet[342].

Carissime Michaël!

Hi versiculi quoniam visi sunt non injucundi, quique me hoc Sacratissimo die, qui meta καὶ σκοπὸς omnium festorum est, pias res meditantem vel propter

φιλαυτίαν, vel propter pias sententias adfecerunt, id est moverunt ad pietatem animum, hanc ob rem tibi quoque doctrinae, sed magis pietatis, quae sola beat, studioso nostroque amico communicare visum est. An si nauta suos nauticos sermones nautae, mercator mercatori, militi miles libenter ὁμιλίας suas communicat, pietatis bonarumque literarum studiosus apud studiosum ac amicum mutus erit? Ah! non est ita! Tu interim perpende, non verborum, quae prope nulla est, elegantiam, sed utrum nos satis pie cogitavimus, vim sententiarum; et nucleum, non corticem degusta[343]. Faxit suo tempore ἁγιώτατος ὁ Παράκλητος ut vetusta et vulgaria fastidiens, imo ipsius pietatis lacte relicto, appetas novum Christoque viro dignum cibum[344], ut de te quoque id de Juda prophetatum possit usurpari: Dentes ejus super lac[345].

Tibi faventissimus Gregor[ius] Sab[bin].

*

Як написано

<Як співає Давид: у тобі
Все наше життя.
Смерть нас чекає щодня.
Ми ж, мов невинна овечка,
Котру жорстокий м'ясник
Ось вже готовий зарізати,
Кров її темну пролити,
Сама ще й сприяє цьому,
Горло під ніж підставляє,
Ніким-бо до того не змушена.
Втім, милосердя таки переможе
Силою того одного,
Хто обійма нас любов'ю одвічною,
Адже існує сентенція…>[346]

На день П'ятдесятниці

О, якби нам у серце та влився той Дух,
Що Вчитель подав своїм учням!
Дух новий, що оновлює серце вогнем;
Той, що створює й мову, і справи нові.
Дух новий, що ніжніший за повів зефірів,
Хай він тільки повіє – і стане новою земля,
Враз оновиться час, рух небес і життя.
Давній час вже тіка, а оновлений час наступає.
Люди роблять вже справи нові, промовляють нові слова.
В них з'являється зір новий, і нові в них серця та ноги.
Так ось дерево, мертве зимою, повертається знов до життя,
Щойно сонце весняне обігріє його з висоти.
Подивися ж тепер: що за мова, за руки та ноги у черні,
І чого вона хоче? Що робить, про що розмовляє?

Мова черні дурної бундючна і повна жадоби.
Ти гадаєш – це мова нова? Ні, це мова стара.
Скрізь панують переступи, розкіш і хтивість.
Ти гадаєш – це справи нові? Ні, це справи старі.
Люди дбають про вигоди шлунка і тлінної плоті.
Ти гадаєш – нові це серця? Ні, серця ті старі.
О, ласкавий Заступнику, зжалься, прийди!
Дай мені серце нове, руку нову і слово!
Дай мені вийти з печери, де чернь безталанна мешка!
Дай мені жити на небі, де сяє нова земля[347]!

Найдорожчий Михайле!

Ці вірші здалися мені не позбавленими приємності. Коли я в цей найсвященніший день, який є початком і *ціллю* всіх свят, міркував про священні речі, ці вірші, чи то через *самолюбство*, чи то благочестивими думками захопили мене й спонукали душу до благочестя. Тому я вирішив повідомити про них і тебе, мого друга й ревнителя науки, а ще більше – ревнителя благочестя, яке одне робить людину щасливою. Якщо моряк охоче обмінюється своїми морськими *розмовами* з моряком, купець із купцем, а воїн із воїном, то невже прихильник благочестя й корисних наук буде німим із тим, хто займається тим самим і є його другом? О, так не може бути! Але ти зверни увагу не на вишуканість слів, майже непримітну, а на те, чи мислимо ми благочестиво, на силу висловлених думок, і визначай смак не по шкаралущі, а по ядру. Нехай *найсвятіший Утішитель* зробить у свій час так, щоб ти, відкинувши давнє й грубе, покинувши навіть молоко самого благочестя, захотів нової їжі, гідної християнського мужа, щоб до тебе можна було допасувати пророцтво про Юду: зуби його біліші від молока.

Вельми прихильний до тебе Григор[ій] Сав[ич].

45

[Харків, друга половина травня – початок червня 1763 р.]

Dilectissime omnium amice Michaël!

Post preces vespertinas valde aveo renovare hesternam deambulationem. Tu e templo egrediens aut ad me aut recta in hesterna tempe per humilia, quibus heri rediimus, loca sic lente ibis, ut te assequi ipse possim. Adducam mecum et magnam chori partem, id est meorum puerorum cantatorum. Accipiam et auctorem eundem, cujus ego genio vehementer delector. Nae ille sapienter juxtaque salse detrahit larvam suam blandissimae turpissimaeque meretrici, puta mundo huic. Sed ponamus eum esse talem, qualem vulgus aestimat. Attamen sapientis est e stercore aurum legere. An non Christus improbis паденіе[348], non ἀνάστασις? An non omnia pura puris[349]? Sed quid ego tibi hunc laudem? neque enim erimus similes ventosi illius ac stulta philosophia[350] inflati Scholastici, qui risit ἐπίγραμμα, τὸ ἐπίγραμμα… inscriptionem illam… Hoc solum dico: Nemo unquam salsius, plenius, utilius ob oculos posuit velatam mundi spurcitiem.

Sane talibus, qualis tu es, bubonis lumina ingenerat. "Дажд премудрому вину"[351] etc. Illud Terentii[352] videtur subinde ingeminare:

Ex aliis periculum facito, tibi quod ex usu siet[353].

Invitus finio. De hoc genere nocte dieque est disseredum. Scripsi versus et ad Nicolaum[354], in quibus fucum mundi nonnihil ostendimus. Vale, carissime! Tuus Gregor[ius].

*

Найлюбіший з усіх друже Михайле!

Після вечірньої молитви я дуже хотів би відновити вчорашню прогулянку. Коли вийдеш із храму, то зайди до мене або прямуй учорашньою мальовничою долиною по тих низинних місцях, по яких ми вчора поверталися, але йди повільно, щоб я міг тебе наздогнати. Я приведу із собою і велику частину хору, тобто моїх співаків-хлопців. Візьму й того автора, чиї здібності приносять мені найбільшу втіху. Справді, він такий мудрий, а крім того, так дотепно зриває машкару з цієї найпрекраснішої й найогиднішої блудниці, тобто із цього світу. Та припустімо, що він (автор) такий, яким його зазвичай уважають. Утім мудрець повинен навіть із гною вибирати золото. Хіба Христос для грішних [паденіе], а не *воскресіння*? Хіба для чистих не все чисте? Але навіщо ж я тобі його хвалю? Не будьмо схожими на того пихатого й набитого дурною філософією схоласта, який сміявся над *епіграмою*, знаним написом… Я скажу тільки ось що: ніхто дотепніше, повніше й корисніше не показував прихований від очей бруд світу. Таких, як ти, сов він наділяє зором ["Дажд премудрому вину"] та ін. Такі слова Теренція, певно, вказують на це:

Добувай з досвіду інших те, що буде тобі корисним.

З неохотою закінчую. Про ці речі слід міркувати вночі й удень. Я написав вірші і для Миколи: у них я показую зрадливі прикраси світу. Бувай здоров, найдорожчий! Твій Григор[ій].

46

[Харків, друга половина червня 1763 р.]

Propositio:

Sapiens est modestus.

Siquis ad vera Musarum elegantiorum sacra admissus, non satis hausit, sed tantum primis, quod ajunt, labiis sinceram illam sapientiam gustaverit, is mea quidem sententia non potest non esse modestus.

Nec mirum est. Ut enim stultitia omnium quidem vitiorum mater[355] simul et arrogantiae est; cui naturale est et onus supra vires et honorem supra dignitatem, et supra[356] meritum gloriam affectare; ita sapientia cum ceterarum virtutum, tum germana genitrix est modestiae, quae suo se modulo, ut dicitur, metiens, ad inferiora se potius deprimit, quam eluctetur ad altiora.

Praeclare Plutarchus, ut alia permulta, in suis moralibus scripsit haec: Agricolae quidem, inquit, spicas libentius vident, quae inclinatae versus terram

vergunt; quae[357] ob levitatem sursum attolluntur, eas inanes putant esse et cassas[358]. Nam sicut spicae tritici granis vacuae facile inter alias eminent, plenae autem et onustae occultantes sese desidunt, ita inter homines, ut quisque maxime vanus est et gravitatis expers, ita facillime fertur ad honores, audaciam habet, incessum vultumque plenum superbiae ac contemptus parcentis nemini[359].

Quocirca nullo pacto adduci possum, ut credam aut eum sapere, cui desit modestia, aut non illum bona sanaque mente praeditum esse, quem amabilis ista et gratiosa comitatur virtus.

Felicissime φιλολόγε
Michaël, salve!

Ergo totum triduum tacetur? Sed pensabimus taciturnitatem. Eximinando juvenes coactus eram ipse quoque juvenari, et ad praecepta eorum scribere, quam vocant, τὴν χρείαν[360]. Eam tibi lydio lapidi[361] mitto. Si displicebit, cogitabis me nihil unquam operae in praeceptis ῥητόρων posuisse, sin haud omnino insulsa: tribues vetustis libris, quorum me perstudiosum esse scis. Jam autem proverbium tuum τὸ абы ся ку́рило[362] me[363] occidit; totum prope triduum investigabam. Sed hos scias (vide praetextum) non statim Graecis aut Latinis esse in proverbio, si nobis est. Absque proverbio igitur sic, opinor, bene latine dicas: mihi umbra sufficit, sive titulus, sive imago; graeci παροιμιαστὶ dicunt: ὡς τύπῳ. Ait ibi nostras adagium sibi sufficere fumum, licet ad flammam non est progressum. Sic et hic umbra pro corpore, titulus pro re. Sed accipe et proverbium: dicis gratia, quasi dicas dicationis gratia, cum quid perfunctorie fit; sumpta forma loquendi a religionis non sinceris cultoribus, qui saepe dicant in templo non quod Deo sit dignum, sed ut modo titulum habeant sese dicasse. Redde sic: абы то для славы et simile. Latine crasso filo[364] enim dicetur. Certe est proverbium: tenui filo[365]. Vale, carissime.

Tuus Greg[orius] Sab[bin].

*

Теза:
Мудрець скромний.

Якщо хтось, допущений до святинь красних Муз, не досить від них почерпнув, а лиш, як кажуть, краями вуст вкусив від цієї справжньої мудрості, така людина принаймні не може не бути скромною.

І це не дивно. Як глупота є матір'ю всіх пороків, зокрема й пихи, якій властиво брати на себе непосильний тягар і незаслужені почесті, – так мудрість є справжньою матір'ю як інших чеснот, так і скромності, котра, міряючи себе, як кажуть, своєю власною міркою, скорше опускається вниз, аніж підноситься догори.

Прекрасно Плутарх, як і багато чого іншого, у своїх «Мораліях» написав так: "Хлібороби, – каже він, – із задоволенням бачать колосся, похилене до землі, те ж колосся, яке завдяки своїй легкості підіймається догори, вважають пустим і вимолоченим. Бо подібно до того, як пшеничні колоски

без зерен легко підіймаються серед інших, повні ж та важкі, ховаючись, опускаються додолу, так і серед людей, хто найпорожніший і позбавлений серйозності, той і найлегше пнеться до почестей, нахабний, його обличчя й хода сповнені пихи та презирства, які не визнають нікого".

Тому-то я аж ніяк не можу визнати, ніби розсудливим є той, кому бракує скромності, або що не володіє добрим і здоровим розумом той, чиєю супутницею є ця люб'язна й приємна чеснота.

Найщасливіший *філологу*
Михайле, здрастуй!

Отже, цілих три дні ми мовчали. Але надолужмо мовчанку. Іспитуючи юнаків, я змушений був і сам стати молодим і писати за правилами те, що називають τὴν χρείαν. Посилаю її тобі, немов лідійський камінь. Якщо не сподобається, то зваж, що я ніколи не займався правилами *риторів*, якщо ж сподобається, то припиши це старим книгам, які, як ти знаєш, я наполегливо вивчаю. Щодо твого прислів'я ["абы ся ку́рило"], то воно мене замучило: майже всі три дні я ним займаюся. Але насамперед візьми до уваги таке: не обов'язково в греків та латинян увійшло в прислів'я те, що увійшло в нас. Тому не прислів'ям, я думаю, ти досить задовільно можеш сказати латинською мовою так: mihi umbra sufficit, sive titulis, sive imago – мені досить тіні, назви чи образу. Греки *в прислів'ях* кажуть – *ніби знаком*. Наше прислів'я в цьому разі твердить, що досить диму, хоч би до вогню справа й не дійшла. Таким чином, і тут тінь замість тіла, знак замість речі. Але ось тобі прислів'я dicis gratia, як кажуть – для виду, ти б сказав: dicationis gratia – для показу, – коли що-небудь робиться нашвидкуруч, – спосіб висловлення в нещирих виконавців релігійних обрядів, які часто в храмі жертвують Богові не те, що гідне його, а тільки щоб мати знак, що вони принесли жертву. Перекладай так: [абы то для славы] та ін. Латинською мовою можна сказати crasso filo – грубою ниткою. Звісно, є й прислів'я tenui filo – тонкою ниткою. Бувай здоров, мій найдорожчий!

Твій Григ[орій] Сав[ич].

47

[Харків, кінець червня 1763 р.]

Pretiosissime Amice mi Michaël!

Quis ille fuit Demónax[366], nondum mihi liquet, nisi quod suspicor Laconem[367] fuisse, quod genus hominum non tam facundum erat, quam acutum virtutisque mire studiosum. Sed quisquis ille fuit, jam secundum ejus dictum invenio. Quod mihi vehementer placet. Id est tale:

Ἐν ἀλλοτρίοις παραδείγμασι παίδευε σεαυτὸν καὶ ἀπαθῆς τῶν κακῶν ἔσῃ[368].

Quod discendi gratia ad verbum reddemus sic:

In alienis exemplis doce te ipsum, et impatiens eris malorum, id est non patieris mala.

Nam primum ejus dictum nosci opinor, quo reprehendit Τοὺς πολυπραγμονέοντας μὲν περὶ τοῦ κόσμου, περὶ δὲ τῆς ἑαυτῶν ἀκοσμίας οὐ φροντίζοντας[369]. Quod ad superius attinet (nam de inferiori agemus alias) dictum, mire peccamus in id omnes. Si enim periculum, ut Terentius ait, ex aliis faceremus[370], nobis quod ex usu sit, et si vitam aliorum, velut in speculum inspiceremus, multo minus competeret in nos id: experientia stultorum magistra est[371]. Hoc facere, praeterquam quod nimis utile, est etiam longe jucundissimum spectaculum et permagna pars illius Sapientium hominum contemplationis, qui in portu, ut dicitur, navigantes alienis[372] fruuntur malis, veluti Dii Homerici οὐρανόθεν spectantes[373], non quod gaudeant aliis accidisse, sed quod sese expertes et in tuto esse videant[374]. Quorsum enim nobis magnificentissima illa θέατρα gentilium? An non mundus vulgusque optimum iique gratuitum, velut Pythagoricus mercatus[375], spectaculum? Alium videas aere alieno obrutum ingemiscere, alium ambitione, hunc avaritia, illum insana discendi nugas cupidine torqueri, et quis enumeret? Explica motionem animi! et videbis. Hoc ideo libentius dixi, quod vacationes instant, urgent, taedium insidiatur. Ad[376] quod nisi te armas, vide ne in mala te animal detrudat, non de ponte[377], ut ajunt, sed de virtute. Vale, carissime! Videbimus nunc alter alterum perfacile, et dum abire continget, colloquemur.

*

Найдорогоцінніший друже мій Михайле!

Хто такий був цей Демонакс, для мене ще не ясно. Припускаю лише, що він був лаконцем, а цей тип людей славився не так красномовством, як дотепністю й відданістю чесноті. Але що він був за чоловік, я бачу вже з його вислову, який мені дуже подобається. Ось він:

Ἐν ἀλλοτρίοις παραδείγμασι παίδευε σεαυτὸν καὶ ἀπαθῆς τῶν κακῶν ἔσῃ. – "Учись на прикладах інших, не будеш знати горя".

Цей вислів задля вивчення дослівно перекладаємо так: "Вчися на чужих прикладах і будеш вільний від нещасть, тобто не зазнаєш лиха".

Я гадаю, що ти знаєш його перший вислів, в якому він засуджує тих, *хто дуже турбується про порядок всесвіту, а про непорядок у власних справах навіть не думає*. Щодо першого вислову (про другий ми поговоримо в іншому місці), то дивно, як ми всі в цьому грішні. Бо якщо б ми, як твердить Теренцій, училися на досвіді інших, виносячи з нього корисне нам, і якщо б ми вдивлялися в життя інших, неначе в дзеркало, то значно менше стосувалися б нас слова: досвід – наставник дурнів. Така поведінка, крім того, що вона дуже корисна, – також надзвичайно приємне видовище. Мудрі люди багато думають про це. Вони, як кажуть, плаваючи в гавані, вивчають з користю для себе нещастя інших і дивляться на них згори, наче гомерівські боги *з небес*, які радіють не тому, що з іншими щось сталося, а тому, що бачать себе непричетними до цих нещасть і почуваються в безпеці. Для чого ж вам розглядати ці розкішні *видовища* поган? Хіба світ і юрба – не краще видовище, до того ж безкоштовне, подібне до знаного Пітагорівського

торжища? Ти бачиш, як один стогне під тягарем боргів, другий мучиться честолюбством, третій – скупістю, четвертий – нездоровим бажанням вивчити безглузді речі. І хто їх усіх перерахує? Розбери душевні почуття, і ти впевнишся. Я з тим більшою охотою сказав про це, що наближаються, настають канікули, і підстерігає нудьга. Якщо ти не озброїшся проти неї, то бережись, щоб ця тварюка не зіштовхнула тебе не з мосту, як кажуть, а з чесноти на моральне зло. Бувай здоров, найдорожчий! Тепер нам дуже легко буде бачитись, і поговоримо перед від'їздом.

48

[Харків], 7 липня 1763 р.

Pretiosissime amice Michaël!

Quid mente velox volvis in praesentia?
Ubinam illa fulminat tibi?
Quid illa captat, quid petit, quidnam fugit?
Num certa agit? num fluctuat?
Si certa sancte factitat, beatus es;
Si fluctuat, et tu fluctuas.
Ubi fluctuationibus cor intumet,
Ibi nausea est et taedium.
Non nauta cantillat, sed anxius timet,
Cum fluctus insanit maris,
Cum insanus Auster[378] concitavit[379] Adriam,
Cum nauta non tenet ratem.
Mens otiosa nostra non unquam manet.
Versare semper sese amat.
Si non habebit, quod bonae rei factitet,
Ad res nefandas procidet.
Infunde semper, illa quod molere queat,
Sed pulchra, sed nequid nimis.
Sic taedium vitare[380] pessimum potes,
Dulcemque vitam vivere.

Desino jam versificare, quod e pumice aquam exprimere[381] mihi videor. Praestat prosa aliquid…

Tu aliquid ad nos scribe, nisi ipse venis. Antequam abeo, consultum puto hoc temporis insumere colloquendo tecum. Tu otiosus, ego item; tu studiosus, nec non ego; tu gaudes me audire, ego loqui haveo. Quid est, quod locum non dispicis, in quo commode possimus nostro more λαλεῖν; mitte igitur puerum ad nos, si vacat, ubinam congrediamur.

Nam non semper erit aestas…[382]

Vale, carissime! Tuus Gregor[ius] Sabb[in].

Vulgus potat et nos non colloquemur de honestis rebus? Quid hoc?[383]

*

Найдорожчий друже Михайле!

Чим тепер зайнятий розум твій бистрий?
Де він сьогодні у тебе блукає?
Що йому треба, до чого він прагне, чого уникає?
Діє він впевнено, а чи вагається?
Діє він впевнено й свято, – тоді ти блаженний.
А як непевно, – то й сам ти вагаєшся.
В серці ж отому, що сповнене сумнівів,
Вмить запанують огида і знудженість.
Ні, не співає моряк, а боїться й бентежиться,
В мить, коли хвиля морська закипає від люті,
В мить, коли Австер шалений хита Адріатику
Так, що утримати годі кермо корабельне.
Розум наш ні на мить не бува бездіяльним,
Завжди треба йому хоч би чимось зайнятися,
І коли він не матиме доброго клопоту,
Миттю зверне тоді до заняття поганого.
Тож займи його тим, що б давало роботу йому,
Тільки буде нехай воно добре й тримається міри.
Так ти зможеш уникнути лютої дуже нудьги
Зможеш так ти життя ощасливити[384].

Закінчую писати віршами, бо мені здається, ніби я з каменя вичавлюю воду. Краще прозою що-небудь…

Ти ж нам пиши, якщо сам не прийдеш. Перш ніж я вирушу, маю намір знайти час для бесіди з тобою. Ти вільний, я теж. Ти займаєшся наукою, і я не менше. Ти із задоволенням мене слухаєш, я охоче говорю. У чому ж справа? Якщо ти не надаєш значення місцю, де ми могли б, за нашим звичаєм, зручно *поговорити*, передай через хлопчину, – якщо він вільний, – де ми зустрінемось.

Бо не завжди буде літо…

Бувай здоров, найдорожчий! Твій Григор[ій] Сав[ич].

Чернь пиячить, а ми не поговоримо про достойні речі? Як же це так?

49

[До Харкова], 12 липня [1763 р.]

Salve desiderium meum,
Κῆδος τε τερπωλή τε τῆς ψυχῆς ἐμοῦ,
Michaël pretiosissime!

Quemadmodum τὸ μουσικὸν ὄργανον, si eminus audiatur, dulcius afficit aures[385], ita absentis amici colloquium longe, quam praesentis, suavius esse solet.

Evenit mihi in te praecipue, ut tum magis amem, tuamque τὴν ἡδύστην προσηγορίαν appetam, cum absum, cumque semoto corpusculo animus cum animo, tacito ac ἀσωμάτῳ quodam congressu ὁμιλεῖ τε καὶ συνδιατρίβει, nulla nec locorum distantia impediente, nec satietate dulcedinem minuente, imo vero augescente, ac magis magisque crescente voluptate, cum quidem longe alia ratio est invisibilium quam terrenorum, caducorumque conditio. Atque haec mihi inter alias summas rationes, quibus vitae molestias edulcare soleo, haud postrema quidem est. Quid enim vero amore suavius, mellitius vitaliusque est? Nae sole mihi carere videntur, imo esse mortui, qui amore carent; nec profecto miror, si αὐτὸς ὁ θεὸς ἀγαπή dicitur[386]. Porro bonus amor ille quidem est, qui verus durabilisque et aeternus est. Neque aeternus durabilisque ullo modo esse potest, si ex caducis rebus, puta divitiis et id genus, nascitur. Sed ex aeternorum animorum similitudine, eorumque virtute corroboratorum, non corruptorum. Nam nec lignum putridum cum putrido conglutinatur, nec inter improbos amicitia coit. Proinde si tibi amor tui noster gratus est, noli timere, ne interrumpatur. Quamdiu enim virtutem colis, tamdiu ille

crescit occulto velut arbor aevo[387].

Ipsaque fortior est morte[388]. Perpetuo observaris oculis animi mei nec quidquam boni aut cogito aut agito, quin te praesens praesentem intueri videar. Appares mihi, cum in solitudinem secedo, cum in turba sum, comes congerroque es. Siquid doleo, partem doloris fers praesto; siquid gaudeo, particeps es itidem, ut nec mori mihi liceat, quin tuam animi imaginem velut umbram umbra mecum auferam, si modo vel mors separare poterit, quae corpus destruit, animum liberiorem reddit. Sic corpore quoque liber, tecum per memoriam, per cogitationem, per tacitum dialogum sum futurus, adeo ipsa morte fortior amor[389]. Is tui noster amor, qui perpetuo tuum com[m]odum meditatur, utinam nunc quoque dicat tibi aliquid, quod animaeque et corpori tuo praesint. Sed quid ego tibi dicam? Ferunt Catonem illum sapientem, cum Carthaginem, ad tempus repressam, rursum arma meditari adversus Rhomam intelligeret, suasisse Rhomanis iterum bellum Carthaginensibus inferendum esse. Qui cum non obtemperarent, non destitit tamen suadere; et cum in senatu sententiam de aliqua re rogaretur, hoc, inquit, sentio, et (adjiciebat) Carthagini bellum inferendum; ita, ait, censeo et Carthagini etc. Donec Rhomanum perpulit, donec Carthago solo aequata est, et sic Rhoma timore liberata[390]. O carissime! Fuge consortia malorum! malorum consortia fuge! heu fuge procul! Memento! libera me metu! hei mihi, qua timeo! Aufer hunc mihi, si me amas, metum curamque, quae me cruciat.

Quae me nunc coquit, et versat, sub pectore fixa[391].

Non conquiescam, donec audiero te illos plusquam angues fugitare. Memento te templum Dei esse[392]. Serva corpusculum castum! Serva animum prius! Serva non mundo, sed Christo, optimo Domino tuo et meo. Servabis, si vigilabis; vigilabis, si sobrius eris. Sobrius eris, si orabis, lacrumabis, otiumque fugies. Non te moveant palatia, arces et templa manu facta, verum unice custodiens animam et corpusculum, templum non factum manu[393], illud Salomonis ingemina flexis genibus:

“Да будут ѡчы твои ѡтверсты на храм сей день и нощ”[394] etc.

Utinam tam multa scribere quam cogitare[395] licet! Ὁ Χριστὸς optimam hanc indolem tuam sua luce [...][396] illuminet, corpusque bene compositum manibus castitatis [...][397] niat inexpugnabilibus Diabolo et ejus ministris. Amen!

Tibi amicissimus Gregor[ius] Sabb[in]. 12 Iulii, с Бѣлгорода.

Desideratissimas literas tuas desidero. Scribe, quid me tibi facere velis. Nihil non impetrabis, modo sit in re tua inque mea manu. Sed et tu omnia optima vis, et ego is sum, ut ad omnia sancta liber mihi esse videar. Haec praeter hospitem tuum R[everendi]ss[imum] P[atrem] Borissum[398] nemini vulgabis. Scis enim invidiosissimum esse ac mendacissimum vulgus hominum. Vale! Salve!

Дорогому Пріятелевѣ
Михайлу Івановичу
Пану Коваленскому
в Харковѣ[399].

*

Здрастуй, мій жаданий!
Турбото й утіхо душі моєї,
найдорогоцінніший Михайле!

Подібно до того, як *музичний інструмент*, якщо ми його слухаємо здалеку, здається для нашого слуху приємнішим, так бесіда з відсутнім другом зазвичай буває набагато приємнішою, ніж із присутнім. Особливо з тобою в мене виходить так, що я тоді більше люблю тебе й прагну твоєї *найприємнішої бесіди*, коли ти відсутній і коли без участі тіла душа з душею безмовно й *безтілесно розмовляє й проводить разом час*. Тоді жодна відстань і жоден пересит не зменшує приємності, а навпаки, збільшує її, насолода все більше зростає, бо ж геть інакше положення й стан невидимого порівняно з тілесним і тлінним. Ці міркування посідають не останнє місце серед тих, якими я зазвичай пом’якшую прикрощі життя. Бо що може бути більш приємне, солодке й животворне, ніж любов? Хіба мені не здаються позбавленими сонця, ба навіть мертвими ті, хто позбавлені любові, тож я анітрохи не дивуюсь, що й *самого Бога* називають *любов’ю*. Далі, хороша та любов, яка є істинною, міцною й вічною. Любов жодним чином не може бути вічною та міцною, коли породжена тлінними речами, тобто багатством абощо. Міцна та вічна любов виникає зі спорідненості вічних душ, які зміцнюються доброчесністю тих, хто її гартує, а не тих, хто її руйнує. Бо як гниле дерево не склеюється з іншим гнилим деревом, так і між негідними людьми не виникає дружби. Тому, якщо тобі дорога моя любов, не бійся, що вона промине. Бо поки ти шануєш чесноту, доти й любов зростає, подібно до того, як

дерево з часом росте непомітно,

і сама стає сильнішою за смерть. Ти повсякчас перед очима моєї душі, і про що б хороше я не думав, і що б я не робив, мені здається, я бачу тебе лицем в лице. Ти мені являєшся, коли я залишаюсь на самоті, ти мій

супутник і товариш, коли я на людях. Коли я сумую, ти відразу ж береш на себе частину скорботи, якщо я чомусь радію, ти також стаєш учасником радощів, так що я не можу й умерти без того, щоб не взяти з собою образ твоєї душі, немов тінь забирає тінь, якщо тільки цей розподіл може заподіяти смерть, яка руйнує тіло, душу ж робить вільнішою. Так, вільний від тіла, я буду з тобою в пам'яті, в думці, в мовчазній бесіді: так любов сильніша від самої смерті. Ця моя любов до тебе, котра постійно піклується про твоє благо, і тепер нехай скаже тобі щось таке, що послужило б на користь твоїй душі й твоєму тілу. Але що ж мені сказати тобі? Розповідають, що коли славетний мудрець Катон зрозумів, що тимчасово приборканий Карфаген знову помишляє про війну проти Риму, він радив римлянам розпочати нову війну проти карфагенян; коли ж римляни не слухалися його поради, він все ж не переставав радити. І коли в сенаті йому треба було висловити якусь думку, він говорив: "Я думаю так: (і додавав) а все ж таки слід розпочати війну проти Карфагену". І він робив так доти, доки не переконав римлян, і Карфаген таки не було зрівняно із землею, а Рим таким чином був звільнений від страху. О найдорожчий! Уникай товариства поганих людей! Уникай їх! Тікай від них далеко! Пам'ятай це! Позбав мене страху! Ах, як я боюсь! Віджени від мене, якщо мене любиш, страх і турботу, які мучать,

печуть і переслідують мене тепер, угніздившись під серцем.

Я не заспокоюсь доти, доки не почую, що ти уникаєш злих людей більше, ніж отруйних змій. Пам'ятай, що ти храм Божий. Збережи тіло в чистоті! А перш за все збережи душу! Збережи не для світу, а для Христа, найвищого Владики твого й мого. Збережеш, якщо будеш пильнувати. Будеш пильнувати, якщо будеш тверезий. Будеш тверезий, якщо будеш молитися, лити сльози й уникати бездіяльності. Нехай не хвилюють тебе палаци, замки та храми, зведені рукою, а тільки той, хто охороняє душу й тільце, храм нерукотворний, і зігнувши коліна, повторюй цю молитву Соломона:

["Да будут ѡчы твои ѡтверсты на храм сей день и нощ"] та ін.

О, якщо б можна було писати так само багато, як і думати! Нехай *Христос* просвітить своїм світлом цей твій найкращий дар [...], а руками чистоти, нездоланними для диявола та його слуг, нехай збереже твоє тіло в доброму здоров'ї. Амінь!

Вельми тобі відданий Григ[орій] Сав[ич]. 12 липня, [с Бѣлгорода].

Чекаю твоїх найжаданіших листів. Напиши, що ти хочеш, щоб я для тебе зробив. Усе виконаю, тільки щоб було тобі на користь і в моїх силах. Але й ти бажаєш лиш найкращого, та й я, здається, такий чоловік, що готовий на все святе. Про цей лист, окрім твого хазяїна, в[ельмишановного] о[тця] Бориса, нікому не кажи. Бо ти ж знаєш, яка безмежно заздрісна й брехлива людська чернь. Прощай! Будь здоров!

[Дорогому Пріятелевѣ
Михайлу Івановичу
Пану Коваленскому
в Харковѣ].

50

[До Харкова], 18 липня [1763 р.]

Desideratissime Michaël!

Gaude in Domino!

Triduum est, quod parata est oda, a me promissa. Ego tamen, si possem, nullo die tecum non confabularer. Nunquam dormit leo ille diabolus[400], hinc et nobis nunquam non vigilandum. Sicuti autem ex improviso jaculo petit corpus hostis, ita spiritalis ille hostis nunquam desinit ejaculari in animam nostram cupiditatum ignitas sagittas iisque configere[401]. Has extingues, si cogitaveris, te omnia habere, quibus magnus, id est sanctus vir evadere possis. Quid est enim, quod crucieris? An quod non potas cum lurconibus? an quod in aulis Principum non ludis aleam? Quod non saltas? Quod castra non sequeris? Si haec miserrima admiraris, nondum quidquam sapis ac unus ex multis es. Nondum beatus es, si extra te quaeris bona ulla. Collige intra te cogitationes tuas ac intra te ipsum quaere vera bona. Fodi intra te puteum illius aquae, quae et tuam domum et vicinorum riget. Intra te ratio illa, fons, ut Plutarchus ait, tranquillitatis[402]; hanc expurgare stude, non de lacunis porcorum hauriens, sed de Sanctis libris Sanctorum hominum. Ne te moveat vulgus volantia sectans per terras per maria, sed domi tuae manens, quae prava aut recta geruntur, vide. Quid tibi prosit sceptrum, aut palatium, aut aurum, si pretiosissimam animam tuam, hoc est te ipsum, perdis et occidis? An non ex animi morbis nascuntur etiam corporei? Simulatque peccati cupiditas incendit animam tuam, scito eam ictam esse, imo mortuam. Quin tu curas, ut ejicias cupiditatem, mortem carissimae partis tui? Quid mente peregrinaris? Quid autem concupiscis, cum intra te habeas bona omnia, si sapis? Quid curris ad pocula? ad turbam, ad coetum improborum? Quid ibi boni esse perspicis? Reprime ac frena animae τὰς ὁρμὰς, ac rex esse jam nunc assuesce. O utinam mihi adsit ἡ τοῦ πνεύματος μάχαιρα[403] excinderem tibi avaritiam, expungerem luxum et ebrietatis spiritum, configerem ambitionem, transverberarem κενοδοξίαν, trajicerem mortis paupertatisque metum. O sanctissima sobrietas! o bona paupertas! o aeque anime! ut vos pauci norunt! Si nondum in peccato omnia mala esse vides, nondum sapis, nondum fidem Theologicam possedisti. Crede tamen non videns. Si nondum perspicis totum Paradisum esse in mordicus tenendis praeceptis Dei servandisque, nondum gratiam, Dei habes; crede tamen, et clama cum David: "Открый ѡчы мои, и ураз[умѣю]"[404] etc. Donec perspecta indicibili in his sita utilitate dicas: "Наслѣдовах свидѣнія твоя…[405] вѣк за воздаянія"[406]. Haec quaere…[407] vocat Virgilius. Haec si toto pectore quaeres, invenies…[408] curam adhibueris? Quae haec est iniquitas? Noli te fallere. Christus Dominus custodiat animam et corpus tuum a venenatis sociis, ab omni inquinamento, ab ignitis sagittis.

Vale, amicissime, et ad nos scribe: aveo scire, quid agas.

Tuus Christianus amicus Gregor[ius] Sab[bin][409].

Іюля 18, с Бѣлгорода.

*

Найжаданіший Михайле!

Радуйся в Господі!

Ось уже три дні, як готова обіцяна мною ода. Щодо мене, то я не проводив би жодного дня без бесіди з тобою. Ніколи не спить цей лев – диявол. Тому нам завжди слід пильнувати. Як раптовим ударом вражає тіло ворог, так і цей духовний ворог ніколи не припиняє кидати в нашу душу вогняні стріли пристрастей і вражати ними. Ти згасиш їх, якщо подумаєш про те, що в тебе є все, завдяки чому ти можеш стати великим, тобто святим, мужем. Що ж тебе гризе? Чи не те, що ти не береш участі в пиятиці разом із ненажерами? Що в палацах князів не граєш у кості? Що ти не танцюєш? Що не перебуваєш у війську? Якщо ці жалюгідні речі захоплюють тебе, то ти ще не мудрий, а один із юрби. Ти ще не блаженний, якщо поза собою шукаєш якихось благ. Збери свої думки і в собі самому шукай справжніх благ. Копай всередині себе колодязь тієї води, яка зросить і твій дім, і сусідські. Всередині тебе є та основа, яку Плутарх називає джерелом спокою: намагайся очистити це джерело, черпаючи не зі свинячих калюж, а зі священних книг святих людей. Хай не захоплює тебе юрба, що морями та сушею гасає за проминальним, але, перебуваючи в своєму домі, дивись, що робиться поганого й доброго. Чим тобі допоможе скіпетр або палац, або золото, якщо ти загубиш і вб'єш найціннішу душу свою, тобто самого себе? Хіба не з хвороб душі народжуються й тілесні хвороби? Як тільки гріховна пристрасть охопить полум'ям твою душу, знай, що вона вражена, ба навіть мертва. Чому ж не дбаєш про те, щоб вигнати пристрасть – смерть найкоштовнішої твоєї частини? Навіщо блудиш розумом? Навіщо пориваєшся бажанням, коли знаєш, що в собі маєш усі блага, якщо ти розсудливий? Навіщо прагнеш бенкетів і юрби, збіговиськ недостойних? Що ти бачиш там доброго? Заглуши і приборкай *пристрасті* твоєї душі й уже тепер звикай панувати над ними. О, якби був у мене *духовний меч*! Я б знищив у тобі скупість, убив би розкіш і дух нетверезості, вразив би честолюбство, розтрощив би *марнолюбство*, вигнав би геть страх перед смертю та бідністю. О, найсвятіша тверезосте! О, добра бідносте! О, спокою душі! Як мало людей знає вас! Якщо ти ще не бачиш, що гріх таїть у собі всі види зла, то ти ще не мудрий, не володієш богословською вірою. Проте вір, хоч не бачиш. Якщо ти ще не бачиш, що весь рай – це тверде збереження та дотримання Божих заповідей, ти ще не маєш Божої благодаті; вір, проте, і говори разом із Давидом: ["Открый ѡчы мои, и ураз[умѣю]" та ін., аж поки, зрозумівши невимовну, закладену в них користь, не скажеш: ["Наслѣдовах свидѣнія твоя… вѣк за воздаянія"]. Цього шукай… кличе Вергілій. Якщо ти будеш шукати цього всім серцем, то знайдеш… Подбаєш? Яка це неправда? Не обманюй себе. Нехай Господь Христос збереже твою душу і твоє тіло від отруйних товаришів, від усілякого бруду, від вогняних стріл!

Бувай здоров, найдорожчий, і пиши мені! Хочу знати, як ти живеш.

Твій християнський друг Григор[ій] Сав[ич].

[Іюля 18, с Бѣлгорода]

51

[Харків, 29 серпня 1763 р.]

Μείζων ἐν γεννητοῖς γυναικῶν προφήτης
Ἰωάννου τοῦ βαπτιστοῦ οὐδείς ἐστίν (Luc[a], 7)[410].

Hodie obitum celebramus illius, quo majorem negat Christus ex omnibus inveniri, quicunque ex mulieribus essent nati[411]. Attendamus autem mentis oculos, ac paulisper contemplemur, qualis ille fuit, quidve factitabat, dum esset in vita, quod tam magnus a Deo est judicatus. Erat propheta Dei, canebat divina, castigabat peccantes, reducebat in viam bonam, qui est Christus, omnibus dictitabat jam jam adesse ac imminere adventum Christi[412], ut exornarent sese, ut sponsus ille paratos inveniret; alioquin securim esse expeditam promptamque[413]. Magnum igitur est doctorem Evangelicum esse? Ita, mi carissime Michaël, non modo magnum, verum etiam maximum. Impiissimus erat Herodes[414], corruptissimus moribus et educatione, assuetus luxui ita, ut et hodie vides magnatum vulgus: et tamen et ipse "в сладость послушаше его"[415], usque adeo verum illud est, quod dixit Plato, nullam rem auditu jucundiorem esse, quam veritatem[416]. Non ego reges admiror ac suspicio, qualis erat Herodes, imo et bonos reges, sed Doctorem coelestem, sed prophetam, sed Sacerdotem. Si magnum est corporibus imperare, majus certe animos moderari. Magnum est auro donare, quod reges solent, et non magnum adducere ad aurum sapientiae? Quodnam Margaritum[417] Indicum comparari potest cum illo pretiosissimo lapillo, si cui castitas est commendata? Si magnum est curare corpora, an non maximum est animam simul et corpusculum integrum, sanum, illaesum offerre homini? Hoc autem fit, cum alicui est temperantia, mater castitatis, oblata atque commendata. Hae duae virtutes faciunt, ut oculi sint in homine acutissimi et plane aquilini, pedes levissimi ac cervini, memoria tenacissima ac angelica, judicium divinum non humanum, totum denique corpus castum ac expeditum dignumque τῇ ἐκδοχῇ divinae sapientiae, quae…[418] refugit impura membra, velut fumum apes[419]. Nun quid dicam de animae bonis, quae sunt invisibilia? Novit is solus, qui expertus est, alioquin in cor non ascendit. Talia cum donabat obedientibus Ἰωάννης docens Christum[420], tamque Magna: an non jure maximus inter natos mulierum vocatur[421]? Sed vide, quibus initiis ad id pervenit, quibus παρασκευαῖς. Non petivit aulas, non abiit juvenis in populosas ac luxuriosas urbes, non ventri se dedit, sed in desertum abivit, quaeritans unice regnum Dei, nec de vestitu, nec de cibo sollicitus, sciens his non fore destitutos servos Dei, sciens luxum capitalem hostem virginitatis, quam unice amat Christus, sine qua nemo ad mysteria regni Dei admittitur. Ergo cinctus erat ζώνῃ τῇ pellicea, castigans carnis lasciviam rigorose[422]. Sic confirmatus, tantus erat doctor in tam magna aula Regia. O carissime, tales imitemur! Summa capiamus, ut saltem medium capiamus[423]. Gedeonis nostri ὁμιλίαν perlege, quam die obitûs hujus habuit. Sub finem ultima aut penultima sic incipit: "Глас слова…"[424] [versus] quotus nescio. Vale cariss[ime]. Tuus Gregor[ius] S[abbin].

*

"Між народженими від жінок
нема більшого понад Івана" (Лука, 7).

Сьогодні ми святкуємо кончину того, хто, як каже Христос, був найбільшим серед усіх народжених жінками. Подивімося очима розуму й поміркуймо трохи, яким він був, що творив, поки був серед живих, і за що він визнаний Богом таким великим. Він був пророком Божим, оспівував божественне, виправляв грішників, навертаючи їх на правильний шлях, усім говорив, хто такий Христос, що скоро має настати пришестя Христа: нехай вони прикрасять себе, щоб він, мов жених, знайшов їх готовими; крім того, він говорив, що сокира справна й готова до дії. Отже, це велика річ бути євангельським учителем? Так, мій найдорожчий Михайле, це не тільки велика річ, але й найвеличніша. Найнечестивішою людиною був Ірод, до краю зіпсований своїми звичаями й вихованням, він звик до розкошів настільки, наскільки, як ми бачимо, звикли до них сучасні магнати, – але й він ["в сладость послушаше его"]. Настільки ж вірне те, що сказав Платон: "немає нічого приємнішого, ніж слухати істину". Я не високо шаную та поважаю не тільки таких царів, яким був Ірод, але навіть хороших царів; проте я шаную небесного навчителя, пророка, священика. Якщо велика справа – панувати над тілами, то куди більша – керувати душами. Важливо дарувати золото, як зазвичай роблять царі, але хіба не важливо вести до золота мудрості? Яку індійську перлину можна порівняти з таким найкоштовнішим камінням, як похвальна непорочність? Якщо важливо лікувати тіло, то чи не важливіше разом із тілом зберігати й людську душу цілою, здоровою, незіпсованою? Але це буває тоді, коли кому-небудь пропонують і прищеплюють помірність – матір незайманості. Ці дві чесноти призводять до того, що очі в людини стають надзвичайно гострими, майже орлиними, ноги – дуже легкими, як в оленя, пам'ять – міцною та янгольською, розмисл – божественним, а не людським, а все тіло, нарешті, – чистим і вільним, гідним *прийняття* божественної мудрості, яка уникає порочного тіла, ніби бджола диму. А що ж мені сказати про невидимі блага душі? Це знає тільки той, хто має досвід. Інакше це не ввійде в серце. Коли *Іван* передавав таке, настільки велике, навчаючи про Христа, то хіба не по праву зветься найбільшим серед народжених жінками? Але дивись, якими подвигами він досяг цього, якими *приготуваннями*. Він не шукав палаців, не тікав юнаком у велелюдні й розкішні міста, не віддавався чревоугодництву, а пішов у пустиню, шукаючи лиш царства Божого, не дбаючи ані про одяг, ані про їжу, знаючи, що слуги Божі не будуть цього позбавлені, і що розкіш – головний ворог незайманості, яку єдину любить Христос і без якої ніхто не може бути допущений до таїнств царства Божого. Тому він був оповитий шкіряним *поясом*, суворо гамуючи розбещеність плоті. Зміцнений так, він був таким великим учителем у такому великому чертозі Божому. О найдорожчий, наслідуймо таких мужів! Будемо прагнути вершини,

щоб оволодіти принаймні серединою. Прочитай *проповідь* нашого Гедеона, яку він виголосив у день його [Івана] кончини. Наприкінці, остання або передостання сторінка починається так: [“Глас слова…”], який – не знаю. Прощай, найдорож[чий]! Твій Григор[ій] С[авич].

52

[Харків, вересень – жовтень 1763 р.]

Salve mea voluptas, Michaël cariss[ime!]

Legens Evagrii[425] τὰ μοναχικὰ[426], his prae ceteris visus sum esse delectatus, quae tibi quoque communico, tibi inquam, felicissimo Christianae Philosophiae candidato. Scis enim, carissime, saepenumero a me laudari τὴν σχολὴν καὶ τὴν ἡσυχίαν, τὴν τῇ τοῦ Χριστοῦ σοφίᾳ ἐνδιατρίβουσαν, dicique ipsum Christum fuisse principem τῶν σχολαστικῶν[427]. Sed audi nostrum Evagrium:

βούλη τοιγαροῦν ἀγαπητὲ τὸν μονηρῆ βίον ὥς ἐστιν ἀναλαβεῖν καὶ ἐπὶ τὰ τῆς ἡσυχίας ἀποτρέχειν τρόπαια ἄφες ἐκεῖ τοῦ κόσμου τὰς φροντίδας – τουτέστι αὔλος ἔσο, ἀπαθὴς, – ἵνα τῆς ἐκ τούτων περιστάσεως ἀλλότριος γενόμενος δυνηθῆς ἡσυχᾶσαι καλῶς[428]. Et non paucis post: Μὴ ἀγαπήσεις οἰκῆσαι μετὰ ἀνθρώπων ὑλικῶν – ἢ μόνος οἴκει, ἢ μετὰ ἀδελφῶν τῶν ἀϋλων καὶ ὁμοφρόνων σου[429]. Sed dices tu mihi: Non est mihi in animo monachatus, et quorsum mihi isthaec? Esto sane: quid tamen vetat angelica audire verba? Cum praesertim Christianorum vulgus male intelligit τὸν μοναχὸν. Et vetus dictum est: summum cape, et medium habebis[430]. Ego enim monachum summum Christi discipulum existimo, qui plane praeceptori suo in omnibus similis est. Dices: at apostolus est major monacho. Fateor, sed tamen ipse hic Apostolus non fit, nisi ex monacho, qui quamdiu se solum regit, est monachus, sin alios quoque, incipit tum esse Apostolus. Christus dum erat in solitudine, μοναχὸς ἦν, id est plane immaterialis vel ut graeci dicunt, ἄϋλος не вещéствен; et hinc est, quod monachi dicti sunt angeli[431] non quod extra corpus sint, sed quod corpori in totum valedixerunt, qui renes quoque exusserunt, ut jubet Moses[432], et quorum portio (ὁ κλῆρος) solus dominus, “егоже лице вину зрят”[433]. Quod tamen non fit, nisi post mortem[434], id est ubi quis plane omnia terrestria ita relinquens defungitur, ut de illo dici queat: “Енох же не обрѣтеся в живых”[435] etc. Sed vale, dulcissime, и ревнуй духовом вишшим[436]. Tuus συμμαθητής Γρηγ[όριος] Σ[αββίν][437].

*

Здрастуй, моя радосте, найдорожчий Михайле!

Коли я читав книгу Євагрія про чернецтво, то мені найбільше сподобались такі місця, про які повідомляю й тебе, найщасливішого кандидата християнської філософії. Адже ти знаєш, найдорожчий, що я часто вихваляв *відпочинок і спокій, проведення часу в Христовій мудрості* й називав самого Христа главою *схоластів*. Але послухай пораду нашого Євагрія: “*Отже, вибирай і люби самотнє життя, яке дає змогу користуватися плодами спокою; залиш там мирські клопоти, тобто стань безплотним, безпристрасним, щоб, зробившись чужим усім нещастям, котрі походять від мирських турбот, ти*

зміг добре скористатися спокоєм". І трохи далі: "*Не живи з людьми плотськими, або живи один, або з братами безплотними й однодумцями твоїми*". Але ти мені скажеш: я не думаю ставати ченцем, тому для чого це мені? Нехай і так, та чому б не послухати янгольських слів? Тим паче, що простий християнський люд неправильно розуміє ченців. До того ж існує старий афоризм: "Бери вершину й матимеш середину". Щодо мене, то я вважаю ченця найвищим учнем Христа, у всьому цілком подібним до свого наставника. Ти скажеш: але апостол вищий за ченця. Згоден, та сам апостол стає ним лише з ченця; поки він керує самим собою, він чернець, а коли починає керувати ще й іншими – стає апостолом. Христос, поки перебував у пустині, *був ченцем*, тобто майже безплотним, або, як кажуть греки, ἄϋλος [не вещéствен]. Цим пояснюється те, чому ченців називають янголами; не тому, що вони не мають тіла, а тому, що вони в усьому прощаються з тілом, навіть нирки випалюють, як велить Мойсей, тому що їхньою долею (ὁ κλῆρος) є лише Господь ["егоже лице вину зрят"]. Однак це відбувається тільки після смерті, тобто тоді, коли хто-небудь, цілком залишивши все земне, помирає, так що про нього можна сказати: ["Енох же не обрѣтеся в живых"] та ін. Але бувай здоровий, наймиліший, ["и ревнуй духовом вишшим"]! Твій *товариш по навчанню Григ[орій] С[авич].*

53

[Харків, вересень – жовтень 1763 р.]

Salve, thesaure margaritorum[438] sophisticorum!

Cum animi arma sunt carnalibus longe potiora cumque tu philosophia illa πανοπλίᾳ a summo vertice ad talos usque pulchre munitus ceteros haud mediocriter territas profligasque, ego autem tuus amicus nunquam mari, quod ajunt, guttam adspersi, id est nunquam quidquam contuli ad tuam armaturam, aliisque tantopere conferentibus ipse sum ἀσύμβολος, visum est tentare, possimne ego quoque, hoc in genere plane asinus ad lyram[439], vel paulum inservire ac gratificari. Accipe igitur quandam ratiocinandi formulam dictam Sophistis αὐξομένην, id est augescentem[440].

Ea est haec:

Quam quis mutuo pecuniam sumpsit, eam alius solvere non debet pro eo; ego autem a te imberbis sumpsi, et nunc p[ost] quinquennium factus sum alius, utpote barbatus. Ergo…[441] Quodsi barba, ut fortassis dices, essentiam rei non mutat, quae est invisibilis, accipe hoc modo:

Judaeus cum essem sumpsi aurum mutuo, ergo factus Christianus non debeo solvere.

Syllogizo sic:

Mutata essentia, plane fit ex uno τῷ esse aliud; sed cum essentia sit invisibilis et proinde spiritus, spiritu autem Christianus in totum immutatur atque alius fit[442]: ergo qui Judaeus sumpserat, non reddet factus Christicola. Sed videris mihi me cum centum centuriis bisulcarum tuarum distinctionum adoriri; proinde Thrasonem Terentianum imitatus non post principia, ut ille[443], cavebo, sed in

angulum me abdens haec timidi Poloni more in te eminus jaculor[444]. Vale, "α" τῶν σοφιστῶν. Sophistarum asinus Gregor[ius].

*

Здрастуй, скарбе софістичних перлин!

Духовна зброя сильніша за тілесну, і ти, чудово з голови до ніг озброєний філософією, цим *усеозброєнням*, безмірно лякаєш і примушуєш тікати інших. Я ж, твій друг, ніколи навіть і краплі, як кажуть, не пролив у море, тобто ніколи нічим не сприяв твоєму озброєнню; тоді як інші допомагають тобі, сам я *не корисний* тобі. Тому я вирішив спробувати, чи не зможу я, дарма що розуміюся на цьому, як осел на лірі, хоч трохи тобі прислужитися. Відтак прийми від мене одну схему судження, яку софісти називають αὐξομένην, тобто зростаюча.

Ось вона:

Якщо хтось позичив гроші, то інший не повинен за нього їх повертати. Я взяв у тебе гроші ще безбородим, а тепер, через п'ять років, я став іншим, а саме – з бородою. Отже… Якщо ти, може, скажеш, що борода не змінює суті справи, тоді візьми судження в такому вигляді:

я позичив золото, бувши іудеєм, отже, ставши християнином, не повинен його повертати.

Будую такий силогізм:

Зі зміною суті одне стає іншим за своїм буттям; але оскільки суть є невидимою, а тому духовною, за духом же християнин цілком змінюється й стає іншим, – отже, той, хто позичив гроші, бувши іудеєм, не повинен платити, ставши християнином. Та мені здається, ти виступаєш супроти мене із сотнею сотень твоїх парнокопитних; тому, наслідуючи Теренцієвого Тразона, я буду обережний і не під кінець, як він, а від самого початку, подібно до боягузливого Полонія, залізу в куток і здалека пущу в тебе свою стрілу. Бувай здоров, *альфо софістів*! Осел серед софістів Григор[ій].

54

[Харків, вересень – жовтень 1763 р.]

Mi Michaël! macte virtute!

Tres adeo Christi miles sibi conspicit hostes[445],
Cum quibus assiduo bella gerenda videt.
Primus es huic hostis, tu simia, Munde, fucata;
Tu, quem Dux noster pulchra sepulchra vocat[446].
Alter blanda caro mulier, quae tempore nullo
Ad mala desistit solicitare virum.
At reliquis gravior Cacodaemon tertius hostis,
Stultitiae genitor, qua venit omne malum,
Eja tyro Christi, gladium tibi cude! memento,
Militiam vitam hanc esse memento jugem[447].

Tuus veteranus commilito Greg[orius] Sabbin.

*

Мій Михайле, хвала тобі!
Трьох ворогів бачить воїн Христа,
З ними йому воювати довіку.
Першим ворогом – ти, нарум'янена мавпо, світе,
Що побіленим гробом називає тебе наш Пан.
Другим ворогом – тіло жіноче звабливе,
Завжди мужа воно спокушає до злого.
Третім ворогом, вкрай небезпечним, – злий демон,
Він-бо батько глупоти, а від неї ж усяке зло.
Ну, вояче Христа! Приготуй собі меч!
Знай, що наше життя – безугавна борня[448].

Твій старий військовий товариш Григ[орій] Савич.

55

[Харків, травень – червень 1763 р.]

Salve, benevolentissimum animal mi Michaël!

Inveni portum, spes et fortuna valete:
Sat me lusistis, ludite nunc alios.

Elegans in primis distichon hoc vel hoc nomine videri potest, quod usurpatum est a doctissimo, quisquis ille fuit, viro, qui errores Жилблазовы eloquentissime[449], planeque homerice descripsit; nec dubito quin tibi quoque sit placiturum. Id nos jambicis exercitationis gratia sic reddidimus:

Iam tango portum, spes vale fortunaque:
Lusisse sat me, ceteros nunc ludite.

Conabimur vertere etiam dimetris, si aspirârint Musae:

Portus recepit me in sinum
O spes vale fortunaque:
Me desinatis ludere,
Nunc ceteros jam ludite.

Sed tentemus alternis quoque ludere; tu, mi philomuse, Musas invoca, qui illis litare soles, si forte faverint:

Jam me quietus portus in sinu fovet,
O spes vale fortunaque!
Nolo esse lusus amplius vobis, sat est:
Nunc ceteros jam ludite.

Minimum abfuit, quin hallucinaremur. Verum optimus est error, ubi in discendo erratur. Saepeque malum bonum est. Quid? Sat ne tibi videor luisse poenam? Quas, ais, poenas? Quia heri non praestiti, quod promiseram, quamquam quidem sub conditione tanquam praescius promiseram. Invisi enim sacrificum Доментѣевского Gregorium, hominem mihi amicissimum, et cujus ingenium vehementer amo, ut nihil interim dicam de dotibus ejus, nihil de eruditione. Ergo quae eramus tecum heri praesentes cum praesente disserturi, licet alia fortassis erant futura, quam hic sunt; tamen, ut quomodocunque pensaremus illam ἀποσηγορίαν, haec tibi impraesentiarum alacres valde ac laeti illivimus. Ceterum cum Nicolao nostro[450] ut colloquar secretum de vestra simultate, cape tempus. Confido fore, ut vos rursum reconciliem. Quid dulcius amore et concordia? Novi simplicissimum tuum innoxiumque ingenium, sed tamen amicorum errata dexteritate corrigere aut ferre, si leviuscula sunt, debemus.

Tuus Greg[orius] Sabbin.

*

Здрастуй, найдоброзичливіша істото, мій Михайле!

Я знайшов гавань, прощайте, надіє і щастя!
Досить ви бавились мною, бавтесь тепер уже іншими.

Цей напрочуд вишуканий двовірш запозичено в того невідомого автора, котрий, хто б він не був, досить красномовно й докладно описав гомерівським віршем [Жилблазовы] блукання; я не сумніваюсь, що він і тобі сподобається. Задля вправи ми передали його ямбічними віршами так:

Я вже доходжу пристані, щастя й надіє, прощайте;
Досить ви бавились мною, бавтесь тепер уже іншими.

Спробуймо подати це також віршами подвійного розміру, якщо буде на те ласка Муз:

Пристань взяла мене в лоно,
Щастя й надіє, прощайте!
Годі вже гратися мною;
Грайтесь уже ким іншим!

А тепер спробуймо подати це також віршами, що чергуються: ти, мій любителю Муз, поклич їх; може, вони тобі допоможуть:

Мене вже зігріла пристань в лоні своєму спокійна;
О, щастя й надіє, прощайте!

Не хочу я більше бути вашою грашкою, досить.
Грайтесь тепер уже іншими.

Боюсь, що наробив помилок. Хоч найкраща помилка та, якої припускаються в ході навчання. Часто зло є добром. Чому? Чи думаєш ти, що я вже достатньо спокутував провину? Яку провину? – спитаєш. А ту, що я вчора не був, як обіцяв, хоч і з умовою, ніби я наперед знав, коли давав обіцянку. Бо я був у священика Григорія [Доментѣевскаго], людини до мене вельми прихильної, чию вдачу я дуже люблю, не кажучи вже про його здібності та вченість. Отже, те, про що ми вчора мали намір говорити віч-на-віч, доведеться заступити іншими темами. Щоб хоч якось компенсувати нашу *розмову*, яка не відбулася, я написав тобі дуже швидко й охоче оце все, беручи до уваги обставини. Далі, щодо того, щоб поговорити окремо з нашим Миколою про вашу сварку, то зажди трохи. Обіцяю вас помирити. Бо що солодше від любові та злагоди? Я знаю твою дуже просту й лагідну вдачу, проте помилки друзів ми повинні вміти виправляти або терпіти, якщо вони не серйозні.

Твій Григ[орій] Савич.

56

[Харків, травень – червень 1763 р.]

Salve, divinarum Musarum alumne!
Michaël carissime!

Beatus ille, qui fugit negotia,
Ut prisca Christiana gens[451]!
Qui pectus excolit suum virtutibus,
Sanctisque purgat litteris.
Amara cura tale pectus haud trahit,
Nec horror ullus excitat,
Nec dente duro livor[а] ater exedit,
Nec est[б] cupido pessima.
Quietus ergo dulce tempus exigit,
In pace cum coelestibus… Sed satis sit!

Reversus e ludo, quoniam omnino statueram tecum aliquid non admodum de faece vulgi loqui, protinus excudi hos, respiciens exemplar Nostri Flacci[452].

[а] Livor pro invidia; haec enim livida est, id est синяя. Nam invidiosi plerunque sunt pallidi, qui color est ex albo et caeruleo mistus [Livor (синій) замість invidia (заздрість); бо livida означає синяя. Адже заздрісні люди здебільшого бліді, а блідий колір є сумішкою білого й голубого (лат.)].

[б] Est pro edit. Sic et Horat[ius]: siquid est animum, differs curandi tempus etc. [Est (є) замість edit (їсть). Так і Горац[ій]: siquid est animum, differs curandi tempus etc. (лат.)][(1)].

Quid agas? Sic homo sum: nihil mihi dulcius nugis istis. Quodsi quando incido in hominem similium nugarum studiosum, tantum non sublimi ferio vertice sidera[453]. Sentisne, quorsum haec tam putida tendunt, ut idem ait[454]? Te, inquam, innuo; te enim amo, talium nugarum pariter mecum cupidum. Nauta enim nautae, asinus asino et sus sui, ut ajunt, pulcher[455].

Vale, mi carissime philomuse!

Tuus Musarum coalumnus Greg[orius] Sabbin.

Heri prehendens nostrum Nicolaum[456], concessimus in meum musaeum prima, ni fallor, noctis hora. Ego missis omnibus ambagibus, quare, inquam, irasceris nostro Michaëli? Aut cur mihi non communicasti, si quid ille fecit, unde tibi justa esset succensendi causa? Negavit se tibi iratum esse, licet haberet justas causas: fuisse quidem iratum, sed iram jam posuisse. Quaeso, inquam, quid ille tale fecit? Primum dixit, te aliquando aliquoties illi rescripsisse superbiuscule et arroganter, repudians ejus amicitiam, nolle te talibus amicis uti, similes sibi quaereret: te enim metuere, ne tales socii perducerent in societatem periculi, quod sequeretur maleficia. Deinde narravit te ejus colloquium fugere, licet ipse cuperet tecum fabulari; breviter: sese non admodum tuam amicitiam ambire, si tu recusares. Prope illa omnia in te dixit, quae tu in eum nudius tertius. Hic ego: ut ut, inquam, haec sunt, noli, sodes, irasci. Ille jurare sese nihil in te mali stomachi habere. Sic digressi sumus. Divinavimus, mi Michaël, te ille suspicatus est, qui mihi dixisses de se male; confessus erat. Comici erroris. Mi Michaël, age mitte omnia. Ego te quidem extra culpam esse confido; sed tamen saepe imprudenter peccamus in amicos.

Haec omnia sunt leviuscula. Vale!

*

Здрастуй, вихованцю божественних Муз,
Михайле найдорожчий!

Щасливий, хто й не чув про справи-клопоти,
Живе, як давнє плем'я християн,
Хто серце вдосконалює чеснотами,
Очищує читанням книг святих!
Гірка турбота серця не пече йому,
І не бентежить душу жоден страх.
Та й чорна заздрість не гризе зубами,
І хтивість препогана не жере.
У спокої він час проводить любо,
У мирі із небесними…[457] Але досить!

Повернувшись зі школи, я твердо вирішив докладно поговорити з тобою про пороки черні й одразу ж написав оці вірші, взявши за взірець нашого Флакка. Що поробиш? Така я людина: для мене немає нічого більш

приємного, ніж оці дрібнички. І коли я зустрічаю людину, яка переймається такими самими дрібничками, я заледве не торкаюсь головою до зірок. Чи розумієш ти, куди спрямовані ці манірні вірші, як каже той-таки поет? Скажу тобі: я натякаю на тебе, бо люблю тебе, а ти, як і я, дуже охочий до цих дрібничок. Бо моряк, як кажуть, хороший для моряка, осел – для осла, а свиня для свині.

Бувай здоровий, мій найдорожчий любителю Муз!

Твій, як і ти, вихованець Муз, Григ[орій] Савич.

Учора я зустрів нашого Миколу, і ми зайшли до мого музею, якщо я не помиляюсь, о першій годині ночі. Я просто без натяків і кажу йому: "Чому ти сердитий на нашого Михайла? Або чому ти не повідомив мене, якщо він зробив щось таке, що дає тобі справедливу підставу для невдоволення?". Він сказав, що не гнівається на тебе, хоч і має для цього справедливу підставу, що він був сердитий, але вже перестав гніватися. Питаю, що ж таке зробив Михайло? Спочатку він сказав, що ти кілька разів відповів зарозуміло й зухвало на його листи, відкидаючи його дружбу та заявляючи, що не бажаєш мати таких друзів і нехай він шукає собі друзів серед подібних до себе, бо ти боїшся, що такі друзі втягнуть тебе в небезпечну компанію. Потім розказав, що ти уникаєш розмов із ним, хоч він і хотів би побалакати з тобою. Одним словом, він не дуже домагається твоєї дружби, якщо ти відмовляєшся від неї. Він сказав про тебе майже все те, що ти сказав про нього позавчора. Я йому на це й говорю: "Як би там не було, але ти, товаришу, перестань гніватись". Він заприсягнувся, що жодної образи на тебе не тримає. Так ми й розійшлися. Я висловив здогад, Михайле, що він запідозрив тебе в тому, що ти в розмовах зі мною погано про нього відгукуєшся. Він це визнав. Комічна помилка! Мій Михайле, облиш усе це! Що ж до мене, то я визнаю тебе ні в чому не винним; однак ми часто нерозсудливо грішимо стосовно інших.

Усе це дрібниці. Бувай здоров!

57

[Харків, вересень – жовтень 1763 р.]

Χαῖρε, ἐράσμιέ μου τέττιξ, καὶ φίλτατε μύρμηξ!

Μιχαὴλ φιλόμουσε!

Cicadae rore pasci dicuntur. Proinde vehementer quadrat in hominem Musarum amicum vocari cicadam, cum Musica sacra nunc mons δροσοφόρος, nunc fons limpidissimus apellantur[458]. Imo et in arcanis nostris literis saepe mentio fit roris, quale est: "росà аермóнская"[459] etc., pluviae, fontium saepissime, velut "снійде, яко дождь на руно…"[460] et "ополчишася синове Ісраилсти при 12 источниках"[461]. Hic est ille ros et aqua, quae sitientes potat ac reficit animas; quarum aquarum cum dilectissimus Christi discipulus Ioannes in Evangelio fecisset mentionem, haec addit: "Сіе же глаголаше ὡ Дусѣ"[462] etc. Quemadmodum enim ros, graece δρόσος, desuper cadens nihil plane in se

pulveris habet, sed merissima ac purissima quaedam aeris sereni lacruma est, ita S[ancta] Christi doctrina nequidquam terrae est particeps, sed tota quanta est, spiritalis est, spiritus autem plane ἀσώματος et immaterialis et hinc abstrusissime latet abditus veluti aqua in venis terrae, profanos fugiens oculos, donec percussa petra in fontem et scatebras erumpat[463]. Sed heu! quam pauci sunt οἱ τέττιγες quamquam plèna sunt omnia asinorum, qui turbidam amant nec bibunt, ut tuus ait Aristoteles, nisi prius turbent[464]; quantique greges porcorum, qui fontes oderunt, natura sua, κοινὸν et coenum quaerunt, humilia amant et palustria, cervosque ad fontes curre […][465]

Jam et formicae nomen oppido quam competit in verae sapientiae studiosum, sive intelligas formicas nostrates, tritici grana congerentes, sive septemptrionalis Indiae illas auriferas, quod aurum e montium cavernis egerant[466]; quas respiciens divus Basilius[467] sic apud Erasmum nostrum ad suos nepotes loquitur: Quicquid ultra necessitatem usus superesset, sive id esset Lydia gleba[468] sive formicarum auriferarum opus, hoc magis esse contemnendum, quo minus esset eo opus[469]. Audis in S[ancta] Scriptura panes nunc hordeaceos, nunc triticeos a Iesu frangi nunc plebi[470], nunc discipulis[471]. Audis sapientiam vocari nunc margaritum, nunc aurum. Quod sicuti granum tritici è spica excutitur per boves triones, qualis fuit Lucas[472]; sicuti rursum aurum in altissimas terrae latebras abdidit Deus, ne porci conculcent[473], suos autem scrutari jubet[474]. Christus talem tantamque indolem tuam in dies altius promoveat ad gloriam suam porcinis animabus inaccessam! Vale, amicissime sodalis[475]! Tuus Gregor[ius] Sabbin.

*

Здоров, люба моя цикадо й найдорожча мурашко!
Михайле, любителю Муз!

Кажуть, нібито цикади живляться росою. Тому дуже доречно людину, віддану Музам, назвати цикадою, оскільки святилищем Муз називається то гора *росоносна*, то найчистіше джерело. Ба більше – і в наших священних книгах незрідка згадується роса, наприклад [“росà аермóнская”] та ін., і дуже часто говориться про дощ та джерело, як-от наприклад: [“снійде, яко дождь на руно…”] і [“ополчишася синове Ісраилсти при 12 источниках”]. Це та роса й та вода, що напуває й оновлює спраглі душі. Коли найулюбленіший учень Христа Іван згадує про ці води в Євангелії, він додає таке: [“Сіе же глаголаше ὡ дусѣ”] та ін. Подібно до того, як роса, – по-грецьки δρόσος, – яка падає згори, зовсім не містить у собі пилу, а є ніби найчистіша, без домішок, сльоза погідного повітря, так і свята Христова наука геть непричетна до землі, а вся наскрізь духовна; дух же цілком *безтілесний*, нематеріальний, а тому таємно ховається в недоступних сферах, як вода в жилах землі, непомітна для звичайних очей, аж поки не вирветься у вигляді джерела або живого струмочка з розколини скелі. Та ба! як мало *цикад*, зате всюди повно ослів, що люблять каламутну воду й не п’ють, як каже твій Арістотель, доки не скаламутять воду. А скільки стад свиней, котрі

за своєю вдачею ненавидять джерела, шукають *нечистоти* й бруд, люблять низькі й болотисті місцини, тоді як олені біжать до джерел.

Тому, хто вчиться справжньої мудрості, надзвичайно пасує і назва – мурашка, чи то коли мати на думці наших мурашок, що волочать пшеничні зерна, або знаних золотоносних мурашок Північної Індії, названих так тому, що вони тягли золото з гірських печер. Маючи їх на увазі, божественний Василій у нашого Еразма так говорить своїм нащадкам: "Робити те, в чому немає потреби, чи буде це лідійська брила, чи труд золотоносних мурашок, тим менше не слід, чим менше це потрібно". Ти чуєш у Святому Письмі, як Ісус ламає то ячмінні, то пшеничні хліби один раз для народу, другий раз для учнів. Ти чуєш, як мудрість називається то перлиною, то золотом. Вона, немов пшеничне зерно з колоса, вимолочується робочими волами, такими, як був Лука. Знову ж, як золото, ховає її Бог у найглибших тайниках землі, щоб не зневажали її свині, своїм же велить шукати. Таку й настільки велику твою здібність нехай возведе Христос на вищий ступінь до своєї слави, недоступної свинським душам. Бувай здоров, найдорожчий товаришу! Твій Григор[ій] Савич.

58

[Харків, вересень–жовтень (?) 1763 р.]

Salve mi carissime Φιλόχριστε,
Michaël dulcissime!

Haec tua mens si dia facit, nae digna facit se:
Non agitare quidem pulchrius illa valet.
Non incerta facit, sed certo spectat ocello,
Ut miserum ventrem vulgus inane colit!
Saepius haec facias: quid sanctius hoccе θεάτρῳ;
Sic Superi vivunt, sic σοφὸς omnis agit.
Saepius hanc speculam ascendas, licet unde videre,
Colluvies hominum quicquid in orbe gerit.
O me, cum aspicio te talia posse tenellum,
Cum maturus eris, gaudia quanta manent?
Accipe quo semper finitur epistola verbo.
Quo, tibi qui mittit, non caret ipse: VALE!
Tuus Gregor[ius] Sab[bin].

*

Здрастуй, мій найдорожчий *Христолюбцю*,
Михайле найсолодший!
Як діє по-Божому дух твій, гідне це справді тебе:
Кращого діла йому годі собі уявити,
Бо відцуравшись дрібниць, хоче побачити він,
Як легковажна юрба дбає про черево нице.

Часто роби ти отак – що за *театр* цей святіше?
Роблять боги всі отак, роблять всі *мудрі мужі*.
Часто здіймайся на вежу, звідки побачити можна,
Чим переймається в світі всяка дрібнота людська.
О, я такий задоволений – в юності чиниш ти гідно,
Радощі ж будуть які, станеш ти мужем коли!
Слово ж прийми, що зринає наприкінці послання:
БАЖАЮ ТОБІ ЗДОРОВ'Я, яким володію й сам[476].

Твій Григор[ій] Сав[ич].

59

[Харків, 28 (29?) жовтня 1763 р.]

Carissime Michaël!

Vidi spectaculum e vespertinis precibus vixdum finitis evocatus, idque tum lugubre, tum ridiculum, tum pudendum. Unde, inquis, tibi risus sufficiebat, ubi conclamabatur? aut conclamatum est? An non haec importuna? Tace, carissime, ac paululum me audi. Non ego sum Cyclóre[477] immanior; imo sentio singularem quandam mihi inesse humanitatem καὶ τὴν φιλανθρωπίαν, sed, crede mihi, suppudebat videre quosdam sane quam muliebriter ululare. Quos, ita me Deus amet, in ipso Trojae excidio[478] si tantis tamque foemineis fletibus indulgere conspicerem, non sane virtutis eos quidquam habere existimarem. Ergo fugi ex templo, tantum pudorem non ferens, cum viderem ipsos eos lamentari, quorum erat ceteros in hunc modum flentes cohibere. Heu pietas! heu prisca sapientia! Tantisne lacrumis lugere mortem carnalem, quae tantum abest, ut sit fugienda, qui vel paulum sanae mentis habeat, ut omnium periculorum malorumque unicus ac certissimus portus sit putanda? Unde illis haec opinio? Ex S[anctis] Literis, dices. Sed quonam loco? Animi mortem miseram esse videre licet plus satis in S[anctis] Libris; corporis mortem usquam mihi legisse explorandam esse haud sane memini, neque in philosophorum scriptis. Si ipse adfuisses, non sane temperasses a lacrumis. Sed hoc fecisses exemplo aliorum permotus, non rei dignitate. Sic adolescentia semper apud nos corrumpitur exemplis stupidissimorum virorum senumque. O tempora! o mores[479]! Abbas jam expiravit[480]; plebs cursitat plorans; ego rideo et simul lugeo animo. Rideo stultitiam hominum, eandem lugeo. Vale, mi carissime, ac te quantum potes abducere cura a corruptissimo vulgo!

Tuus condiscipulus Gregor[ius] S[abbin].

*

Найдорожчий Михайле!

Щойно закінчилася вечірня молитва, як мене викликали, і я став свідком видовища – і видовища сумного, хоч і смішного та ганебного. Звідкіля це, скажеш, у тебе вийшло смішне, коли був загальний плач? Хіба це не дивно? Мовчи, мій найдорожчий, і трохи мене послухай. Я ж не

лютіший за циклопа. Навпаки, я визнаю, що мені властива якась особлива гуманність і *людяність*, але, повір, мені було соромно бачити, як дехто майже по-жіночому голосив. Якби, Господи прости, при самій загибелі Трої я побачив, що люди настільки віддаються жіночому плачу, то я, без сумніву, подумав би, що в них немає анітрохи мужності. Тому я втік із храму, бо не міг знести такої ганьби, дивлячись, як голосно плачуть ті, котрим слід було б утримувати від плачу інших. Де благочестя? Де стара мудрість? Хіба слід такими сльозами оплакувати тілесну смерть, якої аж ніяк не слід уникати і яку кожен, у кого є бодай дрібка здорового глузду, має визнати єдиним і найнадійнішим виходом з усіх небезпек і нещасть? Звідки в них така думка? Ти скажеш – зі Святого Письма. Але в якому місці? Що смерть духовна – нещастя, про це зі Святого Письма можна довідатись більш ніж достатньо, але що тілесну смерть слід оплакувати – я не пам'ятаю, щоб коли-небудь читав про це у Святому Письмі або в книгах філософів. Якби ти сам був там, то, звісно, не втримався б від сліз. Але ти зробив би це під впливом прикладу інших, а не з огляду на суть справи. Так юнацтво завжди в нас псують приклади напрочуд нерозумних мужів і старих людей. О часи! О звичаї! Ігумен помер, народ метушиться, плачучи; я сміюся, а заразом і плачу в душі. Сміюся з людської глупоти, її ж і оплакую. Бувай здоров, мій найдорожчий, і, наскільки можна, намагайся триматись осторонь від страшенно розбещеної черні!

Твій товариш по навчанню Григор[ій] Сав[ич].

60

[Харків, 8 листопада 1763 р.]

Carissime adolescens mi Michaël, εὖ πράττε!

Nempe satellitii dux regi proximus esse
Assolet et regis proximus ora videt.
Sic tuus et Michaël princeps Dux, proximus illi,
Qui Deus est Jacob[481], adstat et ora videt.
Numinis obtutum porro quisnam aspicit? Audi,
Dilectus Christi discipulus quid ait:
Πᾶς ὁ ἁμαρτάνων οὐ μήποτε ὥρακεν αὐτὸν,
οὐδ' ἔγνω αὐτὸν…[482]
Quo magis hanc terram fugiens peccata relinques,
Hoc propior poteris Numinis ore frui.
Τὰς μὲν βιοτικὰς ἔξω ἔκβαλλε μερίμνας.
Ἅγιος ἐστ' ὄντως, γαῖαν ὁ καταφρονῶν.
Macte nova virtute Dei: sic itur ad astra;
Quid tibi cum terra? Nil habet illa boni.
Abjectis curis, quibus ardet futile vulgus,
Verus es, ὦ Μιχαὴλ, aemulus Angelicus:
Sed, Michaël! vis excellentia dona Dei? Ergo

Eximius vulgi temptor ut esse queas,
Ἄκουε τὰ ἀπὸ καρδίας.

*

Sed accipe ista quoque, non de summis, ut ajunt, labris.
Angelus est in carne quidem, sed spiritus ille est;
Carne latet Christus, sed Deus ille tamen.
Temne voluptates, et eris mihi magnus Apollo[483]:
Imo mihi princeps ille στρατηγὸς[484] eris.
Crede tamen, licet haud capis haec, et postea dices
Mendacem, aut fuero magnus Apollo tibi.
Vale, cariss[ime] ac angelicum diem angelice transige.
Σὸς συμμαθητὴς Γρηγόριος ὁ Σάββιν.
1763, illa heri haec manus
πεποίηκα.
Nov[embris] 8.

*

Найдорожчий мій юначе Михайле, *будь щасливий!*

Той, хто очолює варту, найближче стоїть до царя,
Бачить найкраще такий і обличчя цареве.
Так і верховний твій вождь Михаїл щонайближчий до того,
Хто є Бог Якова. Поруч стоїть він, лице споглядаючи.
Хто ж, окрім нього, бачить божественний лик?
Слухай, що каже улюблений учень Христа:
Всяк, хто грішить, той ніколи не бачив Його,
Той і не знає його…
Отже, що більше, цураючись світу, ти уникаєш гріхів,
То споглядаєш ти ближче лице божества.
Кинь-бо турботи земні!
Стань-бо ти справді святим.
Радий новій я чесноті твоїй! Так ти сягнеш до зірок.
Що тобі тут на землі? Доброго тут немає.
Кинувши справи, якими чернь легковажна живе,
Станеш ти янголів справжнім суперником.
Адже, Михайле, ти прагнеш Божих найвищих дарів?
А щоби можна було звичаї черні відкинути,
Слухай, що зараз скажу від щирого серця тобі.

*

Та не сприйми це позверхньо, як кажуть, пригубивши.
Хай і утілений янгол, є ж бо він духом однак,
В тілі сховався Христос, але все ж він є Богом.
Кинь насолоди – і будеш мені Аполлоном великим,

Можна сказати і більше – великим *стратегом*.
Вір же мені, хоч і важко тобі це збагнути: може, назвеш
Брехуном, а може, буду тобі Аполлоном великим.
Мій найдорожчий, бувай, і янгола день проживи, наче янгол[485]!

Твій товариш по навчанню Григорій Савич.
1763, перший вірш я *написав* учора,
другий – сьогодні вранці,
8 листопада

61

[Харків, 22 листопада 1763 р.]

Carissimo Michaëli, pacem in Domino!
In lucem me nocte parens hâc edidit olim,
Hac coepi vitae prima elementa puer.
Altera nox post orta fuit, qua, Christe Deus mi,
In me natus erat Spiritus ille tuus.
Nam mea frustra genitrix enixa fuit, ni
TU genuisses me, o lux mea, vita mea!

Reversus in museum meum a quodam amico ac memoria recolens natalem meum, coepi simul cogitare, quam plena malorum vita est mortalium, ut mihi quidem haud quaquam absurde divinasse videantur, qui dicerent, puerum recens natum ideo statim incipere plorare, quod jam tum tanquam praesentiret, quantum calamitatum agmen semel ei in vita esset subeundum[486]. Haec animo solus volvens, non putavi sapientis esse hanc noctem, qua quondam natus ploraveram, poculis aut id genus noxiis nugis dedicare atque auspicari; sed parum abfuit, quin nunc quoque solverer in lacrumas, considerans, quam miserum animal sit homo, cui scintilla lucis CHRISTI non affulgeat in Cimmeriis his mundanae stultitiae tenebris[487]. Ταῦτα ἐννοῶν hos versiculos feci, tibique egregio amico communicandos esse judicavi, partim quod diu jam nostro more non sumus collocuti ac prope ἀπροσήγοροι sumus, licet animo te quidem quotidie conspicio; partim quod admonendum amicissime putavi, ut omnibus vulgaribus nugis relictis tanto ardentius eum ambiamus, in quo sunt omnes thesauri τῆς σοφίας quique solus, amicus nobis factus, omnes vitae hujus amaritudines edulcare potest, dicens: Ἐγω εἰμὶ μεθ’ ὑμῶν, καὶ οὐδεὶς καθ’ ὑμῶν[488]. Vale, omnium cariss[ime]! Tuus συμμαθητὴς Greg[orius] S[abbin].

No[v]embr[is] 22. 1763, noctu.

*

Найдорожчому Михайлові мир у Господі!

Колись у цю ніч привела мене мати на світ.
Цієї-бо ночі подав я і перші ознаки життя.
А другої ночі, о Христе, мій Боже,
В мені народився твій Дух Пресвятий,

Бо марно би мати моя народила мене,
Якби не родив мене Ти, о світло моє, о життя[489]!

Повернувшись до свого музею й згадавши про свій день народження, про який нагадав мені один друг і власна пам'ять, я почав думати про те, як сповнене злигоднями життя смертних. Мені здався зовсім не безглуздим чийсь здогад, нібито щойно народжена дитина одразу ж починає плакати тому, що вже тоді ніби передчуває, на які лиха доведеться їй перегодом наразитися.

Міркуючи про це на самоті, я вирішив, що не годиться мудрецеві ту ніч, коли він, народившись, почав плакати, відзначати келихами чи якимось іншим безглуздям; навпаки, я й тепер мало не заплакав, думаючи про те, яке ж бо нещасне створіння – людина, котрій у цьому кімерійському мороці мирської глупоти не зблиснула іскра Христового світла. *Міркуючи про це*, я склав ось ці вірші й вирішив надіслати їх тобі, моєму чудовому другові, почасти тому, що ми вже давно не вели між собою бесіди так, як у нас заведено, і стали майже *мовчазними*, хоч душею я щодня тебе бачу, а почасти тому, що я мав на думці найдружнішим способом нагадати тобі про те, що ми повинні, облишивши всі звичайні та ниці дрібниці, тим палкіше линути до того, в кого є всі скарби *мудрості* і який лиш один, ставши нашим другом, зможе усолоджувати всі прикрощі цього життя, кажучи: *я з вами, і ніхто проти вас*. Бувай здоров, найдорожчий з усіх! Твій *товариш по навчанню* Григ[орій] С[авич].

22 листопада 1763 року, вночі.

62

[Харків, кінець листопада 1763 р.]

Salve mea voluptas, Michaël dulcissime!

Nempe, ut ajunt homines, tantum est paradisus amoenus,
Dulciter ut solus vivere possit homo.
Quidam, quidnam sit sapientia vera rogatus,
Esse tibi socium dixit et esse parem[490].
Sic[491] paradisus erit sapienti quaelibet ora,
Quaelibet urbs, tellus quaelibet atque domus[492].

Haec, o mi carissime, prandens scripsi, nihil minus patiens, quam solitudinis taedium; quod nunquam eram facturus, si in ullud τῶν σοφῶν συμπόσιον venissem[493]. Ingenue tibi fateor homini ingenuo nihil esse gravius, quam opiparum convivium, praesertim ubi μωρόσοφοι[494] primas tenent. Nunc felix sum et haec ridens post principia, ut ajunt, scripsi ad te, quem praesens praesentem spectasse ac locutus esse mihi videtur. Vale, mi anime!

Tuus συμμαθητής Γρηγόρ[ιος] Σ[αββίν].

*

Здрастуй, моя радосте, найсолодший Михайле!

Люди подейкують: рай, мов, настільки прекрасний,
Що в ньому приємно жити навіть на самоті.
Коли ж одного мудреця питали про мудрість справдешню,
Той відповів: спільником бути собі, рівнею бути собі.
Отже, для мудрого раєм стане будь-який берег,
Будь-яке місто, будь-який дім і земля[495].

Це, мій дорогий, я написав за сніданком, страждаючи не від чого іншого, як від нудьги самотності. Цього не сталося б, якби я пішов на той знаний *бенкет мудреців*. Щиросердно тобі признаюся, що для шляхетної людини ніщо не є таким тяжким, як пишний бенкет, особливо коли на ньому перші місця посідають *дурномудрі*. Тепер же я щасливий і, посміявшись урешті-решт із цього, написав тобі, кого я ніби бачу перед собою і з ким ніби говорю. Бувай здоров, моя душе!

Твій *товариш по навчанню Григор[ій] С[авич].*

63

[Харків, кінець листопада 1763 р.]

Salve adolescens animo meo carissime!

Michaël εὐγενέστατε.

Nisi me fallit animus, sentio rursum cooriri in me invidiam, tum propter meam tecum amicitiam singularem, tum ob dicta quaedam, quae a me solent dici in ludo graecanico. Videlicet sic mundus est, ut quod ipse facere nequeat, aliis invideat. Verum prope est, ut illud dicam: πειθαρχεῖν δεῖ θεῷ μᾶλλον, ἢ ἀνθρώποις[496]. Non quaerimus gloriam ab illis, sed τὰ τοῦ θεοῦ, et mihi aut τὸ ζῆν ὁ Χριστὸς[497], ἢ ἀποθανεῖν. Vici et vincam timorem, Patre et ejus Filio propugnante. An ego invidiam non feram, cum nostri Abrahamitici majores haec dicebant olim: οὐ δυνάμεθα γὰρ ἡμεῖς, ἃ εἴδομεν καὶ ἠκούσαμεν, οὐ λαλεῖν[498]. Qui nondum gaudet pro Christi nomine ἀτιμασθῆναι, is regno ejus haud est dignus[499]. Patiatur, qui volet in nomine avaritiae aut ambitionis, ego piae vitae gratia nisi hoc tantulum tulero, mollis ac stolidus fuero. Et quo pacto pretiosissimam rem amicitiam nanciscantur, cum illud fugiunt, unde nascitur illa? Ubi unquam inter avaros amicitia? Aut ambitiosos[500]? Ubi calorem invenias omni virtutum igni extincto? Ubi bonus odor in morticina? Vivus sit oportet, si fragrare cupiat: vita nostra Deus est, qui nos calefacit ad virtutes, qua nihil amabilius, augustiusque. Ferendum est, orandum est, et nunquam praevalebit malignitas Sapientiae. Cum maxime premimur propter Christum, tum maxime praesentissimeque adest, ut admirabilem in nobis reddat suam virtutem. Tunc enim ad nos propriissime pertinent illa apud Prophetam, quibus ὁ θεὸς alloquitur athletam id est Jacobum suum, quorum hoc solum memini: “Всы

ненавидящіи Тебе, погибнут…”[501] Proinde consciscant sibi, si volent, aeternam mortem, nobis autem vitam aeternam. Ego vero longè maximam in me Dei clementiam amoremque interpretor, quod me, ne dormitem, in has procellas saepicule injicit. Nae ego exercitatus brevi totum proteram Diabolum, cum ministris ejus, non ferro, sed armis sapientiae, innocentiae, castitatis ac patientiae. Ὁ θεὸς τῆς εἰρήνης esto tecum[502], ὦ στέφανέ μου! Tuus Gr[egorius] S[abbin].

*

Здрастуй, юначе, безмежно дорогий моїй душі,
Михайле *найшляхетніший*!

Відчуваю, якщо мене не обманює моя душа, що знов піднімається проти мене заздрість як із приводу моєї до тебе рідкісної дружби, так і з приводу деяких моїх слів, які я зазвичай говорю на уроках грецької мови. Мабуть, такий уже світ, що, коли сам чого-небудь не може зробити, заздрить іншим. Але буде доречно сказати: *Бога повинно слухатися більш, як людей*. Ми не прагнемо від них слави, а дбаємо *про Божі діла*, і для мене *Христос – або жити, або вмерти*. Я переміг і буду перемагати страх при допомозі Отця та його Сина. Невже я не знесу ненависті, якщо наші авраамівські старші говорили колись таке: *Бо не можемо ми не казати про те, що ми бачили й чули*. Хто не радіє тому, щоб *бути приниженим* в ім’я Христа, той не гідний його царства. Хай терпить, хто хоче, в ім’я скупості або честолюбства; я ж, якщо заради благочестивого життя не знесу цієї дрібниці, то буду безсилим і дурним. А яким же чином ми здобудемо ту найкоштовнішу річ, що нею є дружба, коли будемо уникати того, з чого вона народжується? Хіба коли-небудь була дружба поміж скупими? Або поміж честолюбцями? Де ти знайдеш жар, коли вогонь чеснот цілком згас? Хіба буває приємним запах мертвечини? Хто хоче видихати пахощі, повинен бути живим, а життя наше – Бог, який зігріває нас для чеснот, привабливішого й величнішого за які немає нічого. Треба терпіти, треба молитись, і зло ніколи не буде мати сили більшої, ніж мудрість. Що більше ми терпимо заради Христа, то ближче він стоїть до нас, щоб влити в нас свою дивовижну силу. Тоді й нас прямо стосуються ті слова пророка, що з ними *Бог* звертався до борця, тобто до свого Якова, і з яких я запам’ятав лиш таке: [“Всы ненавидящіи Тебе, погибнут…”]. Тому нехай вони прирікають себе, коли хочуть, на вічну смерть, а нас – на вічне життя. Що ж до мене, то я бачу особливу й найбільшу до мене ласку – любов Бога – в тому, що Він мене частенько кидає в такі бурі, щоб я не спав. Після пережитих випробувань я невдовзі геть розтрощу диявола з його слугами не залізом, а зброєю мудрості, невинності, чистоти й терпіння. *Бог миру* нехай буде з тобою, *вінцю мій*! Твій Гр[игорій] С[авич].

64

[Харків, кінець листопада 1763 р.]

Salve, mi Michaël,
Amice carissime!

Jam mihi quoque ὁ σκορπίος aculeum intentat, ictumque meditatur. Sed quid ego non lubenter debeam ferre, modo tibi tuique similibus quoquo modo prosim incitans ad elegantiores illas Musas? Et praeclarum ea est natura rerum, ut quo magis impediuntur, vehementius incitentur, veluti nobilissimum durissimumque μέταλλον[503], quo magis injecta terra atteritur, eo pulchrius enitescit. Reprimit improbitas ac obluctatur, ut hoc magis mihi lubeat. Porro icti a scorpio, scis, quo φαρμάκῳ utuntur? Eodem scorpio atterunt vulnus et efficacissime praesentissimeque sanant[504]. Unde in India, ubi scorpionum cubicula velut apud nos cimicum plena, ajunt super mensam semper paratum stare vas, in quo scorpii oleo innatant propter repentinos ictus medicandos. Quod jam ante annos 10 audivi[505]. Ceterum qua parte me aculeo ferire parat, coram dicam. Neque enim toti ictui patemus, muniti durissima testa innocentiae, ac intra hanc contracti. Qua igitur parte petit? Illa qua solet canis, qui scipionem mordet, viatorem laedere non valens. Ridebis, ubi dicam, id quod audivi post sacram vigiliam domi. Ergo mihi cum talibus monstris, dum vivo, est pugnandum? Sic est, cariss[ime]. Vita enim nostrum Christianorum est militia[506]. Sed si ipse Hercules[507] non sum, at vero Christus nobis multorum instar τῶν ἡρώων, sub cujus vexillis militamus. Vale, mi carissime, καὶ γραϊκὰς μούσας μετὰ τῆς Ἀρετῆς φίλει. Tuus γνήσιος Γρηγ[όριος] Σαβ[βίν].

Accipe, mi amicissime, quod heri didici inter colloquendum a R[everendi]ss[imo] eruditissimo nostro Praefecto[508], cum sermo incidisset de improborum machinatione. Est autem carmen δίστιχον τοῦτο·

Μήτε δόλους ῥάπτειν, μήτ' αἵματι χείρα μιαίνειν,
Ψεύδεα μὴ βάζειν, καὶ ἐτήτυμα πάντα λέγεσθαι.
Neque dolos suere, neque sanguine manum polluere,
Mendacia non dicere, et vera omnia dicere.

Quod nos versiculis reddidimus sic:

Ne fabricato dolos, nec sanguine pollue dextram,
Vana loqui fugito, veracia dicito cuncta.

*

Здрастуй, мій Михайле,
найдорожчий друже!

І мені вже *скорпіон* готує жало й замишляє мене вжалити. Але чого я не знесу з радістю, тільки б бути корисним тобі та подібним до тебе, заохочуючи вас присвятити себе шляхетним Музам? А природа прекрасного така, що

чим більше на шляху до нього трапляється перешкод, тим більше до нього тягне, на зразок того найшляхетнішого та найтвердішого *металу*, який, що більше треться об землю, то прекрасніше виблискує. Неправда гнобить і протидіє, але тим сильніше моє бажання боротися з нею. Далі, чи знаєш ти, якими *ліками* користуються вжалені скорпіоном? Тим-таки скорпіоном натирають рану й дуже надійно та швидко виліковуються. Тому в Індії, де в помешканнях повно скорпіонів, як у нас блощиць, кажуть, на столі повсякчас стоїть напоготові посудина, в якій скорпіони плавають в олії й служать для лікування на випадок несподіваних укусів. Про це я чув іще 10 років тому. Утім я відверто скажу, в яку частину він збирається вжалити мене, бо ми не всюди доступні жалу, тому що захищені найміцнішою бронею невинності й нею прикриваємось. В яку ж частину він мене жалить? У ту, що й собака, котрий кусає палицю, не маючи сили завдати шкоди подорожньому. Ти будеш сміятися, коли я тобі розкажу про те, що почув удома після всеношної. Отже, мені все моє життя доведеться боротися з цими потворами? Це так, мій дорогий. Наше християнське життя – це військова служба. Але якщо я сам не Геркулес, то Христос є для нас взірцем багатьох *героїв*. Під його стягами ми боремось. Бувай здоров, мій найдорожчий, і люби *грецькі Музи разом з доброчесністю*! Твій *щирий друг Григ[орій] Сав[ич]*.

Вислухай, мій милий, про що я вчора дізнався від нашого п[реподобного] й найученішого префекта, коли йшлося про підступність неправедних. Ось такий *двовірш*:

Не плести інтриг, рук не плямити кров'ю,
Не говорити брехні, говорити всю правду.

Віршами ми перекладаємо це так:

Зла не замислюй, не плямуй і правиці кров'ю,
Не смій говорити брехні, говори тільки правду.

65

[Харків, кінець листопада – початок грудня 1763 р.]

Cariss[ime] Michaël, fortis esto!

Natatorem tuum δήλιον vix adminiculo lexici intellexi[509]. Proinde par pari retulisti, id est ἀντὶ αἰνίγματος aenigmate percussisti. Sed quid tuus velit sibi carcinus[510]? an poeta est tam perspicuus, quam in narrando ὁ πίθηκος; sed aliquid inaudivi de illo et te et me. Dixi R[everendi]ss[imo] P[atri] Praefecto[511]. Risit satis. Tu quid? nonne despondes animum? Ego vero mihi vehementer gratulor, quod tam κακίστοις displiceo.

Crede mihi, laus est displicuisse malis.

Sine ringantur, rumpanturque, tu tuam viam honestatis pertinaciter urge, cetera ne pili quidem facito, ac tanquam ranas palustres contemnito. Si sese ipsos

oderunt et quotidie occidunt, quid postulas, ut aliis bene faciant? Nihil illis miserius; et tu beatus es, quorum improbitate abutitur ὁ θεὸς ad tuam utilitatem. Fortassis non tam libenter nostra uteremur familiaritate, si nihil per illos esset impedimenti. Naturam quo magis sistas, plus incites. Vale καὶ ἀνδραγάθεε!

Σὸς Γρηγώριος ὁ Σαβ[βίν].

Ubi véneris, aenigma praesenti solvam…
Heus! parce valetudini; quid a mensa curris mox ad stu[dium][512].

*

Найдорожчий Михайле, будь мужнім!

Твого *делоського* плавця я ледве збагнув за допомогою словника. Таким чином, ти на рівне відповів рівним, тобто *за загадку* побив мене загадкою. Але що ж має означати твій рак? Мабуть, поета так само легко зрозуміти, як *мавпу*, коли вона веде розповідь. Зрештою, дещо, що стосується тебе й мене, я таки зрозумів. Сказав п[реподобному] о[тцю] префектові. Той дуже сміявся. Ну, а як ти? Не занепав духом? Я ж принаймні дуже задоволений тим, що не подобаюсь таким *мерзотникам*.

Повір мені: похвально не подобатись поганим.

Чи лихословлять вони, чи обурюються, ти вперто продовжуй іти шляхом добра, а іншому не надавай жодного значення й зневажай їх, як болотяних жаб. Якщо вони самих себе ненавидять і щоденно вбивають, то як же ти вимагатимеш від них, щоб вони робили добро іншим? Немає нічого жалюгіднішого, ніж вони, і ти щасливий, що їхню злість *Бог* обертає на твою користь. Можливо, і ми не з такою приємністю відчували б близькість один до одного, якби не зустрічали спротиву з боку таких людей. Що більше ти гальмуєш природу, то більше її збуджуєш. Бувай здоров і *будь хороброю людиною*!

Твій Григорій Сав[ич].

Коли прийдеш, загадку відгадаю при тобі…
Гей, послухай! Бережи здоров'я, навіщо від столу зразу біжиш до [навчання].

66

[Харків, кінець листопада – початок грудня 1763 р.]

Carissime Michaël, salve!

Intolerabili invidiâ oneravit te nostra ὁμιλία καὶ συνουσία, quam quod tam generose fers, multi admirantur; ego autem agnosco sincerum tuum in nos amorem, qui malis livorem odiumque vulgi tolerare, quam convictu colloquioque nostro carere. Proinde licet scio semper τὸ κάκιστον θηρίον[513] comitari generosa facinora solere, veluti fumus ignem[514], nos tamen tui miseret, qui dignus es triplô redamari. Certum igitur est calamo abstinere in posterum, nec quidquam literarum ad te missitare, cedendumque multitudini aexistimavi, ne quid incautus laedere possim eum, de quo illud potest usurpari:

Amicus certus in re incerta cernitur[515].

Tu quoque desine ad nos schedulas dare tuas mellitas, donec sedetur tumultus iste flammaque odii desidat. Durum quidem hoc, sed quid amori est intolerabile? Málo mihi esse pejus, ut tibi sit melius. Absens igitur cum absente tacite colloquemur. Tu interim nostra leges, quae ad te per annum dedimus, si voles et siquid ibi dictum vel paulum ad bonas illas literas aut ad virtutem conducibile, memor interim, non semper τὸν δία pluere[516].

Θαρσεῖν χρή φίλε Βάττε. τάχ' αὔριον ἔσσετ' ἄμεινον.

Fidere, Batte, decet; melius cras forsan habebit[517].

Valedico tibi, carissime!

Tuus animo ὁμιλητὴς Γρηγώρ[ιος] ὁ Σαβ[βίν].

*

Найдорожчий Михайле, здрастуй!

Наш *зв'язок і близькість* поклали на тебе тягар нестерпних заздрощів, що його ти несеш із такою мужністю, якій багато хто дивується. Отже, я бачу твою щиру любов до мене, коли ти вважаєш за краще терпіти заздрощі й ненависть черні, аніж припинити наше спілкування й наші бесіди. Тому, хоч я й знаю, що *найлютіший звір* зазвичай повсякчас слідує за благородними вчинками, як дим за вогнем, мені, однак, шкода тебе, бо ти заслужив того, щоб тобі відповідали потрійною любов'ю. А втім, надалі доведеться утриматись від писання тобі листів. Я вирішив поступитися юрбі, щоб якось через необережність не зашкодити тому, до кого можна віднести слова:

у час непевний друга видно певного[518].

Ти також припини надсилати мені свої чарівні листи, доки не вляжеться це збентеження й не затихне полум'я ненависті. Це тяжко, та чого не може знести любов? Я волію, щоб мені було гірше, аби тобі було краще. Будемо, отже, мовчки вести розмову, як відсутній із відсутнім. Ти ж тим часом перечитай ті мої листи, які були адресовані тобі впродовж року, – коли цього хочеш і коли бодай щось сказане там здатне хоч трохи посприяти корисним знанням та доброчесності, – пам'ятаючи при цьому, що *Зевс* не завжди посилає дощ.

Треба бути мужнім, любий Батте, можливо, завтра стане краще.

Бажаю тобі здоров'я, найдорожчий!

Твоєї душі *співрозмовник Григор[ій] Сав[ич].*

67

[Харків, кінець січня – початок лютого 1764 р.]

Χαῖρε φιλτάτων φίλτατε.

Τιμιώτατε μοῦ Μιχαήλ.

Mitto tibi strenam, tu arripe pileum[519]; assero te manu prehensa… Quorsum, inquis, strena, cum non sit novus annus? Et an sine pileo erat Michaël? Venit, heus! audi me!

Venit post multas una serena dies[520].

Novus tibi mihique annus est, cum novum atque Saturnium est tempus, cum Κρόνου τὸν βίον[521] vivimus hodie: nonne igitur dignum est mittere strenam? Et an non pileum habes? Revoco te ad pileum, inquam, id est ἐλευθερίαν. Sed tu non modo pileum, verum etiam zonam astringe lumbis tuis. Et arripe τὴν ῥάβδον sive scipionem sive sceptrum, ut fecit Israël exiens de Aegypto, ac ede non agnum, sed caseum hunc[522], linquens execrabilem terram Barbajanam[523], et liberatus in novam. Gaude carissime! et nobis quam ocyssime rescribe. Haveo literulas tuas plusquam mellitissimas, quibus hactenus privatus fui. Tu cum Zacharia salve τὴν σιωπὴν[524].

Tui desideratissimus Greg[orius] Sab[bin].

Diplomate Alexandri Magni involvi strenam, Diplomate Dato de libertate Slavonicae olim genti[525], si credere fas est, quod optimum est omen.

Vale, salve.

*

Здрастуй, найдорожчий для мене з найдорожчих,
найдорогоцінніший Михайле!

Посилаю тобі новорічний подарунок, хапай шапку; оголошую тебе вільним, взявши за руку. Що за новорічний подарунок, – скажеш ти, – коли Нового року немає? І хіба без шапки був досі Михайло? Так, Новий рік минув, вислухай мене!

"Після численних днів день наступив ясний".

Для мене й для тебе – Новий рік, бо новим є й Сатурнів час, бо сьогодні ми живемо *життям Кроноса*, то хіба не годиться послати подарунок? І хіба немає у тебе шапки? Закликаю тебе до шапки, тобто до *свободи*. Але ти не тільки одягни шапку, а й пов'яжи поясом свої чресла. І візьми *палицю*, або жезл, або скіпетр, як це зробив Ізраїль, виходячи з Єгипту, і споживай не агнця, а цей сир [який я тобі посилаю], залишивши прокляту Барбаянську землю, і будь вільним у новій землі. Радій, найдорожчий, і мені якнайшвидше відпиши. Прагну твоїх листів більше, ніж тих найсолодших листів, яких я досі був позбавлений. Ти разом із Захарією поруш *мовчанку*.

Дуже прагну до тебе. Григ[орій] Сав[ич].

Подарунок я загорнув у грамоту Олександра Великого, яку, наскільки цьому можна вірити, було дано, щоб забезпечити свободу слов'янському народові, що я вважаю доброю ознакою.

Прощавай, бувай здоров!

68

[Харків, лютий – травень 1764 р.]

Salve θησαυρέ μου, Michaël pretiosissime!

Narrabo tibi quaedam, si non utilia, certe non turpia. Facessat enim turpitudo a nobis omnis! Post Sanctam Λειτουργίαν heri invitatus forte praeteriens a quodam sum Monacho, homine non ex eorum quidem numero, qui laicos

lasciviâ superant, sed tetrico, ac solitudinis unice amante et sobrietatis, καὶ φιλοβίβλῳ. Is laetus me ἐκδεξάμενος coepit queri de morbo, quem nec ipse, utpote et internum et nuperum, nosset. Dum quaeritur genus morbi, narrat ille, se olim habuisse uxorculam et liberos, deinde summo dolore amisisse omnia. Sese ex illo tempore semper petere solitudinem, turbam sibi esse odiosam. Nam post mortem eorum, se quidquam laetitiae sensisse, nunquam meminisse. Ne plura persequar, cognovi illum, a Daemonio τῆς λύπης summe excruciari, quem vulgo melancholicum vocitant. Hoc, inquit, tristior fio, quod et mihi simile fatum fore, conjicio. Hic ego: quomodo, quaeso? Daemonium, ait, ter imo quater allisam terrae, me et socru meâ spectante exanimavit uxorculam. Et causam postea repetiit, unde daemonium esset ingressus. Uterque nostrûm, ait, summopere sumus perterriti ex domûs incendio: hinc daemon in illam introiit metus, vulgo Переполох[526].

Dum consulo homini, prope ipse perii. Coepi consolari, ad me invitavi, offero vinum, recusat. Dum quaerimus causam colloquii, de molestiis murium coepi ipse queri, perrodi ab ipsis supernum solum, penetrare in cubiculum. O pessimum, inquit, προγνωστικὸν. Breviter: ex colloquio plurimum mihi de suo daemonio participavit. Ut enim τὸ πνεῦμα τῆς πορνείας ἔχων facile impuris salacibusque dialogis transfundit in familiarem, sic mihi iste suum spiritum; adeo refert, quocum consuetudinem quotidianam habeas, quem audias. In verbis uniuscujusque spiritus sive bonus sive malus latet. Quae dum haurimus, spiritum imbibimus. Τὸ οὖν δαιμόνιον τῆς λύπης mire coepit me cruciare, nunc mortis metu, nunc malorum in posterum eventuum; coepi enim protinus hariolari sic: hoc fecerant mihi mures Perejasloviae, et ejectus sum cum maximo dolore e seminario[527], ergo etc. Sic in domo ejus (μυριάδα exemplorum suppeditavit) factum erat, et mortuus est. Atque hoc modo, mellitissime Michaël, toto me die Sophista[528] Daemon ille exercuit et huc allusi dicens tibi heri: нѣчто мнѣ печално было[529]. Rogasti: Как? Было, inquam, нѣчто. Digressis vobis heri ubi obdormivi, in insomnio me persequitur Daemoniacus; effugio, te aggreditur; tibi dum succurro, rursum in illum incido, impetum ejus in me derivans ac vix salvatus sum. Exoritur aliud somnium, sed tutius et sanius nimirum, ut opinor, jam mente ad pristinum statum redeunte. Visus sum confidenter ire cum pretiosissima et artificiosissima lancea argentea ad aulam quandam magnificam, Satellitibus in statione stantibus passim adeo, ut tamen nemo me auderet impedire. Ubi ad pulchram portam aulae est ventum; rogant me quidam, ut certos aliquot Poëtae (non memini cujus) interpreter et commenter versus, ad propellendum taedium facientes. Occepi, et maximam vim lacrumarum effudi, clamans: "Кто мнѣ даст море слез?[530]" Quae, inquam, insania hoc a Poetis petere praeterito Deo? Si ubique Deus est, si in hoc vitro (testam[531] vitrum de terra tollens) est Deus, si nusquam non est, "аще в нем живем и"[532] etc., quid petis aliunde solatium, et non ex te ipso[533], qui omnium creaturarum es optima? Et similia. Hic somno solutus protinus incinui: "водна звѣра во утробѣ"[534] etc. Deinde laetus valde sum factus. Et an non tibi videor fuisse in visceribus marinae belluae, si Ἀποκαλυπτικὸς звѣр[535] est diabolus? Certe diabolum existimo inter

alias affectiones τὴν λύπην; cum quibus spiritibus pulchrum et dulcissimum puto mihi dimicare.

Vale, carrissime! ac mihi commilito esto.

Tuus Gregor[ius] S[abbin].

Rescribe tria verba, quando enim vidi tuos?

*

Здрастуй, *мій скарбе*, найдорогоцінніший Михайле!

Розкажу тобі дещо, коли й не корисне, то й не ганебне. Нехай залишить нас усе ганебне! Учора після святої *літургії* мене по дорозі запросив до себе один чернець, не з тих, котрі в розпусті перевершують і мирян, а людина похмура, любитель самотності й тверезості, *книголюб*. Він із радістю мене *прийняв* та й почав був скаржитись на хворобу, якої він і сам не знав, оскільки вона внутрішня й з'явилась недавно. Пояснюючи, що це за хвороба, він розповів, що мав він колись жінку й дітей, потім, на превелике своє горе, усе втратив. З того часу він завжди шукає самотності, юрба стала для нього нестерпна. Після їхньої смерті він не пам'ятає, щоб коли-небудь відчував радість. Коротко кажучи, я зрозумів, що його страшенно мучить демон *печалі*, котрого зазвичай називають бісом меланхолії. "Я стаю тим смутніший, – каже він, – чим більше думаю, що й на мене чекає та сама доля". "Яким чином, скажи на милість?" – питаю я. "Біс на очах у мене й моєї тещі три, навіть чотири рази звалив на землю мою жінку й позбавив її життя". А далі назвав і причину того, чому напав біс. "Обоє ми, – сказав він, – дуже перелякалися, коли горіла наша хата. Звідси в неї і вселився демон страху, по-народному [Переполох]".

Даючи поради цьому чоловікові, я й сам ледь не пропав. Я почав його заспокоювати, запросив до себе, дав йому вина, але він не схотів. Шукаючи теми для розмови, я почав скаржитись, що миші не дають мені спокою, що вони прогризли підлогу й залізли до моєї кімнати. "О, це дуже погана *прикмета*!" – сказав він. Одним словом, своєю розмовою він передав мені більшу частину свого демона. Бо як той, *хто має дух блудливості*, своїми нечистими й хтивими розмовами легко передає цей дух своєму ближньому, так і він передав мені цей дух. Дуже важливе значення має те, з ким ти щодня спілкуєшся й кого слухаєш. Поки ми їх слухаємо, ми вбираємо в себе цей дух. *Таким чином, демон печалі* почав щосили мене мучити – то страхом смерті, то страхом нещасть, які мають статися. Я прямо став міркувати таким маніром: переяславські миші були причиною того, що мене викинули з великими неприємностями із семінарії, значить… і т. ін. Так було в домі такого-то й такого-то (він навів *безліч* прикладів), – і незабаром той-то й той-то помер. Відтак, найдорожчий Михайле, увесь день цей софіст-демон мучив мене, і я вчора натякав тобі на це, сказавши: ["Нѣчто мнѣ печально было"]. Ти спитав: ["Как?". "Было"], – відповів я, – ["нѣчто"]. Коли я ліг спати, після того, як ви вчора розійшлись, уві сні мене стало переслідувати бісеня. Я втікаю, воно

нападає на тебе, поки я допомагаю тобі, воно на мене нападає, я вислизаю – і так ледь урятувався. Снився мені й інший сон, безперечно, заспокійливіший, як я гадаю, здоровий, який свідчить про те, що розум повертається до звичного стану. Мені снилося, нібито я із надзвичайно цінним, мистецьки оздобленим срібним списом упевнено крокую до якогось розкішного палацу, причому на варті всюди стоять охоронці, котрі слідкують за тим, щоб мені ніхто не насмілився стати на заваді. Коли ж я дійшов до прекрасних дверей палацу, то якісь люди почали мене прохати перекласти й прокоментувати кілька віршів поета (не пам'ятаю якого саме), котрі служать задля того, щоб розганяти нудьгу. Я почав і пролив чимало сліз, вигукуючи: ["Кто мнѣ даст море слез?"]. Яке, кажу я, безумство вимагати цього від поетів, проминаючи Бога! Якщо Бог усюди, якщо він присутній ось і в оцьому черепку (при тому я підняв із землі черепок), якщо він існує всюди ["аще в нем живем и"] та ін., то задля чого ти шукаєш розради в інших місцях, а не в самому собі? Адже ти найкращий з-поміж усього творива. Тут, прокинувшись, я відразу ж заспівав: ["Водна звѣра во утробѣ"] та ін. Після цього мені стало дуже весело. Чи не здається тобі, що я був у череві морського звіра, якщо *апокаліптичний* [звѣр] – це диявол. А дияволом я серед інших станів духа вважаю печаль. Сподіваюсь, що з цими духами я успішно та завзято змагаюся.

Бувай здоров, найдорожчий, і будь моїм товаришем у боротьбі!

Твій Григор[ій] С[авич].

Напиши три слова, коли я побачу тебе?

69

[Харків, друга половина червня 1764 р.]

Carissime Michaël!

Cogita, utrum placet genio tuo custodire per vacationum spatium judicis filium, ceterosque; sin minus, poteris aleam jacere, atque aulicam delibare vitam. Hinc multa capies commoda. Primum dulcius vives in sequentem annum in scholis, diversatus apud alios; solet enim taedium oboriri eodem diu loco moranti. Deinde consules etiam crumenae. Denique hoc quoque adde, satisfacies obstinatis istis cordibus. Hac tamen lege, ut tibi liberum sit remeare mature Theologiae graecisque litteris operam daturo. Alioquin quae haec dementia aurum carnale anteponere auro bonarum literarum sapientiaeque Christi? Si hanc conditionem accipient, non repugnabo tuis commodis, quae ubique debent meis esse potiora, alioquin non sum verus amicus. Interim nobis licebit vel raro per literulas colloqui. Abi et arma te non tam propter taedium, quam adversus mundum, custodi animae tuae virginitatem. Abibis enim ex fumo in ignem. Antehac tantum audisti de mundo, nunc videbis. Quod si в Бурлуках[536], etiam potero facile invisere tecumque amantissimo amantissime coram fabulari. Diu delibera, et semel statue[537]. Σπεῦδε βραδέως[538]. Fortis esse disce. O utinam possim tibi salutare dare consilium! Aliquando tamen necessitati accomodari sapientis est.

Vale, cariss[ime]! Tibi fideliss[imus] Gregor[ius] Sab[bin].

Quid velis me aut facere tibi aut dicere apud R[everendi]ss[imum] P[atrem] Praefectum[539] aut… rescribe brevissime!

*

Найдорожчий Михайле!

Подумай, чи не згодишся ти під час канікул стежити за заняттями сина судді та інших. Якщо ні, можеш кинути жереб і зажити двірцевим життям. Прийнявши цю пропозицію, матимеш багато вигод. Насамперед, приємніше буде жити в наступному році, навчаючись у різних школах, бо зазвичай стає нудно, якщо довго залишатись на одному й тому самому місці. Крім того, подбаєш про гроші. Нарешті, додай до цього, що ти вдовольниш ці уперті серця. Однак це за тієї умови, якщо матимеш можливість своєчасно повернутись, щоб зайнятися богослів'ям і грецькою літературою. В іншому разі, яке безумство надавати перевагу тілесному золоту перед золотом наук і Христової мудрості! Якщо вони приймуть цю умову, то я не буду заперечувати проти твоїх вигод, яким я всюди надаю перевагу перед моїми, інакше я не був би твоїм справжнім другом. За цей час у нас буде можливість хоч зрідка вести бесіду листами. Отже, їдь і озброюйся не так проти нудьги, як проти світу, пильнуй чистоту своєї душі. Адже ти потрапиш із диму в полум'я. До цього часу ти тільки чув про світ, а тепер його побачиш. Якщо ти будеш [в Бурлуках], то я зможу легко навідатись до тебе і з тобою, вельми дорогим мені, віч-на-віч вести приємнішу бесіду. Довго думай, а раз вирішуй. *Спіши повільно*. Навчись бути сильним. О, якщо б я міг дати тобі рятівну пораду! Однак у деяких випадках мудрому належить зважати на необхідність.

Бувай здоров, мій дорог[ий]! Вельми від[даний] тобі Григор[ій] Сав[ич].

Якщо хочеш, щоб я щось зробив для тебе чи сказав п[реподо]б[ному] о[тцю] префектові…, напиши якомога швидше!

70

[Харків, 8 листопада 1764 р.]

Χαῖρε σφόδρα, θύγατερ Σιών,

κήρυσσε, θύγατερ Ἰερουσαλήμ etc.[540]

Dominus enim tuus, licet est παλαιὸς κατὰ ἡμέρας[541], novus tamen est eo, quod paucissimis ac rarissimis insidet. Neque enim tales animae sunt qualeslibet, quibus tuus Rex ille imperat; sed et ipsae sunt novae, non ligatae spurcis servilibusque cupiditatibus, quales sunt illae, quas non tuus iste καλούμενος ὁ ὢν[542], sed alius non novus sed vulgaris regit Χριστὸς, ac nemini non communis, licet totum prope mundum et colluviem hominum moderatur. Sed illae taceant, quae de Edom sunt et de Idumaea[543]: ex malo enim θησαυρῷ mala proferunt[544], spirantes morticinas.

Illam filiam, quam Mater Σιὼν genuit[545]

(nolo natas de lacu miseriarum et de limo)

pulchram, pulcherrima novaque spirantem haveo audire, gestareque oculis, quae tota spirat θυμιάματα. Recens enim et nova fragrantia de Spiritu illo exhalat, qui

semper est vivus et antiquus tamen diebus[546]. Te amat omnis similis anima, tuosque sequitur gressus, quaecunque et ipsa est ejusdem Matris Ἰερουσαλὴμ filia. At filia Edom licet indignatur, hoc tamen tacite id est serviliter facit, heram te esse probe sentiens, et hoc ipso sese servam ostendens. Videt enim ex non vulgaribus non vulgaria admirandaque praemia, novam inusitatamque gloriam, cum et Rex ipse sit admirandus, quia justus et mitis. Ego autem licet multa et confuse dixi, nunquam tamen animo non alloquor, nunquam non specto te. Quodsi paulum aversi visi sumus, tanto magis nunc exardescimus. Sed salutare tuis hodie γενεσίοις te visum fuit, ὦ φιλτάτη ψυχὴ μου τρισπόθητε Μιχαήλ, χαῖρε. Σὸς Γρ[ηγόριος] ὁ Σ[αββίν]. 1764, Nov[embris] 8.

*

"Радій вельми, дочко Сіону,
Проповідуй слово Боже, дочко Єрусалима" та ін.

Адже Господь твій, хоч і *старий днями*, у той же час новий, оскільки він живе мало в кому й рідко в кому. Це зовсім неабиякі душі, якими керує той твій Цар. Вони теж нові, не пов'язані з нечистими й рабськими пристрастями, як ті душі, котрими править не цей твій, *що називається Сущий*, а інший, не новий, а звичний *Христос*, не для всіх спільний, хоч він і править майже всім світом і всіма людськими покидьками. Але нехай мовчать ті, хто родом з Едома та Ідумеї, бо з поганого *скарбу* вони виносять погане і тхнуть мертвечиною.

Але ту дочку, яку народила мати *Сіон*

(я відкидаю народжених з озера зла та бруду),

найкрасивішу, сповнену новими пахощами, – її я жадаю почути й побачити, її, що пахне вся *фіміамом*, бо вона свіжа й новим жаром дихає від того духа, який завжди живий, хоч старий днями. Тебе любить всяка подібна до тебе душа й слідує твоїм стопам, бо вона й сама дочка тієї ж матері *Єрусалима*. А дочка Едома, хоч і гнівається, однак робить це мовчки, тобто по-рабському, добре відчуваючи, що ти пані, і тим самим показуючи себе рабою. Бо вона бачить, як з незвичайного походять незвичайні й дивні дари, бачить нову й незвичайну славу, тому що й сам Цар гідний подиву, бо він справедливий і лагідний. Щодо мене, то хоч я й багато що сказав неясно, однак завжди з тобою в думках розмовляю й завжди бачу тебе перед собою. Якщо здавалось, що ми трохи були один одним невдоволені, то тепер іще більше палаємо любов'ю. Але я вирішив сьогодні вітати тебе з *днем народження. О найлюб'язніша душе моя, тричі жаданий Михайле, радій! Твій Гр[игорій] С[авич]*. 1764, 8 лист[опада].

71

[Харків, листопад 1764 р.]

Carissime Michaël!

Mitto tibi duas, quas vocant, lapsus sum: tres στροφὰς ποιητικὰς, aptatas ad modulationem illam, quam didicimus a degenere illo Monachorum

Καλλιστράτῳ[547]. Has concinnavi, ut cum puero uno alterove non soli tibiis caneremus. Porro ne vana essent omnino verba, inserui aliqua de sententia divina planiuscule rudique, ut ajunt, Minerva, quae nos semper et subinde respicere extrema docet[548]. Nam haec primum in mentem sese obtulerunt, cum circumspicerem. Et mea quidem sententia nec cautus nec prudens nec callidus est putandus, qui hoc identidem non factitat. Hoc veteres sapientes factitarant, et hanc ob causam, ni fallor, Apollo τέσσαρα ὦτα ἔχων[549], Romanus autem Janus διπρόσωπος[550] fingebatur et pingebatur. Et si offenderis ethnica theologia, vide an non huc pertinet Specula illa Habacum[551] aut Pauli illa altitudo et longitudo[552]. Sed vale carissime ac nostras in Domino nugas boni consule, ut soles. Ad te quando et qua parte diei venire jubes, veniam, sed per puerum significa. Tuus Gregor[ius] S[abbin].

*

Найдорожчий Михайле!

Надсилаю тобі дві, – ні, я помилився, – три так звані *поетичні строфи*, підібрані до мелодії, якої ми навчилися від відомого тобі недостойного ченця *Калістрата*. Я їх склав, щоб мати можливість співати з кимось із хлопчиків, а не лише виконувати цю мелодію на флейті. Потім, намагаючись, щоб слова не були геть беззмістовні, я надав їм певного релігійного змісту, в дусі, як кажуть, простонародної мудрості, яка нас учить оглядатися завжди й раз у раз на наслідки. Останнє прийшло мені насамперед на думку, коли я підшукав потрібні слова. І, по-моєму, не можна вважати обережним, розсудливим того, хто не діє так само. Це практикували і стародавні мудреці, і, якщо не помиляюся, з цієї ж таки причини Аполлона зображували й малювали з *чотирма вухами*, а римського Януса – *дволиким*. А якщо ти гребуєш поганським богослів'ям, тоді зверни увагу, чи не сюди належать також знані дзеркала Аввакума або висота й довжина Павлова. Але бувай здоров, найдорожчий, і прийми прихильно в Господі, як це ти зазвичай робиш, наші дрібнички! Коли і в який час накажеш прийти до тебе, прийду, повідом через хлопчика. Твій Григор[ій] С[авич].

72

[Харків, жовтень – листопад 1762 р.]

Salve, Anima mihi carissima,
Mi Michaël!

Questus es heri de quodam male in te animato. Quid agas? Sic est hominum vulgus, ambitiosum, iracundum, philautum, et quod pessimum est mendax et invidum. Non potes tibi ne unicum quidem amicum parare, quin simul duos tresve acquiras inimicos, ut verissime dictum sit, eum, qui inimicos non haberet, ne amicum quidem possidere. Vulgarium rerum mercatura, si felicior fit, movet invidiam, nedum bonus emptus amicus. Sed stultissimum genus hominum, amicos emere ambit, nec nomisma habere curat. Quod autem est nomisma, quo amici comparantur, didicisti ex Plutarcho[553]. Divinum munus est virtutis indoles

ceteraeque pulcherrimae dotes, quae pelliciunt ad amorem; has nemo sibi largiri potest: Dei est haec gratia; quibus cum sunt privati, restat, ut invideant, ad naturalem infelicitatem novam ex sese fabricatam addentes, puta animi vitiositatem, usu comparatam. Indigni igitur sunt, qui amentur, non tam propter naturae injuriam, quam quod id, quod parca manu a Deo acceperunt, deprávant, non contenti sorte, sed invidi et obmurmurantes[554]. Hi sunt, qui irascuntur tibi, et oderunt, queruli, lividi, ostentatores tamen, ne videantur carere, clam conscii sunt paupertatis suae, et exeduntur. Hos tu fuge, nec in sinum admitte. Saluta illos, loquere humane, et, si res postulat, juva; sed ut vulgum, non ut amicos fideles. Quodsi me quaeris de quibusdam, videor mihi perspexisse juvenem bonum esse Jacobum Правиц[кій][555], non lividum, simplicem, verae doctrinae avidissimum, dotibus suis contentum, ad honestatem plane natum, mitem, humanum[556]. Haec sunt quae me pellexerunt in ejus amorem. Talis ingenii videtur esse et Basil[ius] Biłozor[557]. Quamdiu tales putavero, amavero tam diu. Vale, dulcissime! et nos redamare perge!

Tui amantissimus Gregor[ius] Sab[bin].

*

Здрастуй, найдорожча мені душе,
мій Михайле!

Учора ти скаржився на одного з твоїх недоброзичливців. Що ж робити? Така людська чернь: честолюбна, дратівлива, самолюбна, а що найгірше, – брехлива й заздрісна. Ти не можеш знайти жодного друга, не знайшовши разом із ним двох-трьох ворогів. Як дуже правильно сказано: той, хто не має ворогів, не має також і друга. Торгівля звичайними речами, якщо вона вдала, викликає заздрощі, а тим паче придбання друга. Але безмірно нерозумний людський рід бажає купувати друзів і не турбується про те, щоб мати для цього гроші. Що це за гроші, за допомогою яких здобувають друзів, – ти знаєш із Плутарха. Задатки чеснот та інші найпрекрасніші властивості, що закликають до любові, – це Божий дар; їх ніхто не може здобути, вони – ласка Божа. Коли люди їх позбавлені, їм залишається тільки заздрити, додаючи до природного нещастя нове, створене самою людиною, тобто порочність душі, яка виникає під впливом звички. Таким чином, люди не гідні любові не стільки з несправедливості природи, скільки тому, що псують одержані ними від Бога скромні здібності й, незадоволені своєю долею, заздрять, ремствують. Такі ті, котрі на тебе гніваються й ненавидять тебе, – вони вічно скаржаться, заздрять, хваляться, щоб не показати свого убозтва, яке вони в глибині душі усвідомлюють і яким мучаться, – уникай їх, не товаришуй із ними. Вітай їх, говори ввічливо, а якщо треба, то й допомагай їм, але як звичайним знайомим, а не як вірним друзям. Тому що ти питаєш мене про декого, то, мені здається, я пересвідчився, що Яків Правиць[кий] – юнак хороший, не заздрісний, простий, дуже жадібний до істинної науки, задоволений своїми здібностями, від природи по-справжньому порядний, м'який, людяний. Це ті якості, що спонукали мене

полюбити його. Такої ж вдачі, як мені здається, і Василь Білозор. Поки я їх такими вважаю, до того часу й любитиму їх. Прощавай, найдорожчий, і постарайся любити мене взаємно!

Вельми люблячий тебе Григор[ій] Сав[ич].

73

[Харків, липень 1766 р.]

EX PLUTARCHO

de animi tranquillitate[558]:

"Existimabam divites ego, Phania[559],

non gemere noctu[560], carpere soporem suaviter"[561]. Post:

Est ergo vitae consanguinea molestia.

Vitae haec adest molli, clarae vitaeque adest,

Inopique consenescit vitae[562]. – Menander[563].

Sed veluti timidi, inter navigandum nausea correpti, melius se habituros putant, si in lintrem e lembo, rursumque inde in triremem escendant nihil agentes, quia bilem et metum secum transferunt; ita, vitae mutationes non tollunt ex animo id, quod aegre facit ac perturbat.

Id autem est imperitia rerum, judicii inopia, et impotentia atque inscitia recte utendi statu praesenti.

Haec sane tam divites, quam pauperes jactant, coelibes conjungesque; ob haec forum fugitur, rursus molestum est otium; ob haec produci in aulis volunt, producti statim aegre ferunt.

Ob inopiam (iudicii) morosi sunt, quibus est male.

Aegrotis et uxor molesta est, et Medicum incusant, et lectulus displicet, et de Amicis

Gravis est, qui venit, abiens parit molestiam.

Morbo autem fugato, aliaque facta temperie, qui heri amylum, ova, panem e cribrata farina respuebat, hodie cibarium panem cum nasturtio alacriter et suaviter edit. Eodem modo Recta RATIO quodvis vitae genus, quamlibet mutationem reddit facilem[564].

Exempla[565]:

Alexander mundos alios desiderabat[566], at Crates, pera et pallio instructus, vitam tanquam festivitatem quandam per jocum et risum exigebat[567].

Sicut igitur calceus una cum pede non in diversam partem convertitur, sic animi affectio vitam sibi conformem reddit. Non enim consuetudo, ut quidam dixit, vitae modum facit jucundum[568], sed PRUDENTIA optimam parat vitae rationem.

Ergo fontem tranquillitatis animi in nobis situm expurgemus et excolamus, ut externa etiam tanquam familiaria non cum molestia nobis usurpentur[569].

Nil est quod irascare rebus scilicet.

Non ira curae illis tua est; bene huic erit,

Qui rebus obtingentibus recte utitur.

Id ergo est primo omnium exercitatione perdiscendum, ut, quo pacto is, qui canem ferire lapide cum voluisset, icta noverca dixit: ne sic quidem, inquit, jactus lapis male cecidit[570], – ita nos quoque ea, quae nolentibus nobis fortuna obtulit, alio transferre sciamus.

Actus in Exilium Diogenes, ne hoc quidem male: philosophari cepit[571]. Zeno Citiensis[572], audita navi oneraria, quam unicam reliquam habebat, una cum mercibus vi fluctuum obrutam ac submersam, laudo, inquit, tuum factum, o fortuna, quae nos in palliolum et porticum redigis[573].

Quid obstet, quo minus ista imiteris?

Obeundo magistratu impegisti? vives postmodum ruri rerum tuarum satagens. Ambiens Principis amicitiam repulsus es? vives periculorum ac negotiorum liber. Accidit per calumniam vel invidiam exsibilatio aliqua et infelix successus? Secundo vento ad Musas et Academiam navigare licet, quod fecit Plato, post naufragium amicitiae cum Dionysio[574]. Ac profecto ad parandam animi tranquillitatem multum conducit illustres viros considerare, qui eadem qua nos fortuna aequo animo sunt usi[575]. Inimici stolidos turbant, quorum delicta non persequeris, sed tua te affectione animi oblectabis. Est insani ob amissa dolere, non gaudere relictis. Quid habemus? vitam, valetudinem, solem, otium, loqui, tacere, etc.

Eas Rationes, quae adversus animi perturbationes auxilio sunt, cordati ante quam perturbentur, meditari debent, ut multo ante praeparatae, plus habeant virium.

Eos, qui unum aliquod vitae genus molestia putant vacare, Menander erroris admonet praedictis versibus[576].

*

З Плутарха

про спокій душі:

“А я-то думав, Фанія,

що багачі не стогнуть ніччю, сплять-бо солодко”. Потім:

“Отож, печаль завжди з життям пов’язана.

Вона існує у житті солодкому, існує також в славному,

Та тратить силу в бідному житті”[577] (Менандр).

Утім подібно до того, як люди боязкі, захворівши під час плавання на морську хворобу, вважають, що вони будуть почуватися краще, коли з великого судна пересядуть до невеликого човна, а звідти знову перебираються в тривесельник, нічого цим не досягаючи, оскільки разом із собою переносять жовч і страх, – так і життєві переміни не усувають із душі того, що приносить прикрощі й турбує.

Таку саму роль відіграють недосвідченість у справах, слабкість і безпорадність судження, а також невміння правильно використати дійсне становище.

Без сумніву, від цього страждають багаті й бідні, неодружені й жонаті, і з цієї ж таки причини люди уникають публічних місць, з цієї ж причини

обтяжлива бездіяльність, з цієї ж причини хочуть здобути доступ до палаців, а здобувши, одразу ж розчаровуються.

"Через нерозсудливість сердиті ті, кому погано".

Для хворих і жінка є тягарем, і лікаря вони звинувачують, і постіль їм не подобається, а щодо друзів, то

неприємний їм той, хто приходить, і викликає незадоволення той, хто відходить.

Коли ж хвороба пройшла, стан змінився, тоді той, хто ще вчора відмовлявся від крохмалю, яєць, хліба з просіяного борошна, сьогодні з апетитом і втіхою їсть простий хліб із кмином. Таким же чином здоровий РОЗУМ робить легким будь-який спосіб життя, будь-яку переміну.

Приклади:

Олександр прагнув здобути інші країни, а Кратес, маючи тільки торбу і плащ, провадив життя, ніби якесь свято, серед дотепів і сміху.

Таким чином, як черевик і ступня не обернені в різні боки, так і нахил душі створює відповідне собі життя. Бо не звичка, як хтось сказав, робить життя приємним, а РОЗСУДЛИВІСТЬ створює найкращий спосіб життя.

Тому будемо очищати й берегти закладене в нас джерело спокою душі: для того, щоб стороннє сприймалось без невдоволення, як щось властиве нам.

Не слід нам дратуватися обставинам,
Бо це не помагає; добре лиш тому,
Хто чинний стан як слід використовує[578].

Отже, це правило слід добре засвоїти в першій вправі, щоб, подібно до того, хто, жбурнувши камінь у собаку, влучив у мачуху й мовив при цьому: "Однак камінь влучив не так уже й погано", – і ми вміли інакше витлумачити те, що, всупереч нашій волі, послала нам доля.

Добре, що Діоген був засуджений на заслання: там він почав займатися філософією. Зенон із Кітіона, почувши, що єдиний корабель, який залишався в нього, був перекинутий хвилями разом з товарами й затонув, сказав: "Хвалю твій учинок, о доле, ти, що скеровуєш нас до плаща й портика".

Що заважає тобі наслідувати це?

Ти зазнав невдачі, добиваючись посади? Зате перегодом будеш жити на селі, займаючись своїми справами. Тобі не вдалось добитися прихильності начальства? Будеш жити вільним від небезпек і справ. Через наклеп чи заздрощі виникає якась неприємність або невдача? Можна при попутному вітрі припливти до Муз і в академію, що й зробив Платон після краху його дружби з Діонісієм. І поза сумнівом, здобуттю душевного спокою неабияк сприяє знайомство з життям славетних мужів, які спокійно зносили однакову з нами долю. Вороги тривожать дурнів: не роби таких помилок, як вони, і знайдеш утіху в твоєму душевному настрої. Безумцеві властиво

жалкувати за втраченим і не радіти тому, що лишилось. Що в нас є? Життя, здоров'я, сонце, дозвілля, можливість розмовляти, мовчати та ін.

Про засоби, якими можна боротися проти душевних тривог, слід думати раніше, аніж ми тих тривог зазнали, щоб, завчасно приготовані, ці засоби мали більшу силу.

Щодо тих, котрі вважають, ніби існує якийсь один спосіб життя, вільний від неприємностей, то Менандр у наведених віршах свідчить, що вони помиляються.

74

[Харків, липень – серпень 1765 р.]

Salve, thesaure mi!

Michaël pretiosissime!

Fortassis tibi quoque, o carissime, importunus et molestus his aliquot diebus eram, cum ipsemet mihi displicerem. Nam dum taedeo, dum moereo et irascor, neque adspecto, neque compello te solito nostro more amicissimo, ut haud mirum sit, si aliquid de nobis sinistri suspicatus sis. Sed tamen dolendum erat, mi amice, posteaquam avulsus est is, qui erat inter praecipua curarum mearum oblectamenta et solatia. Nemo magis gaudet amicitia quam ego: hoc unicum meum oblectamentum et thesaurus; quid igitur mirum, si modum in dolendo non tenui? Veniam damus, si quis pretioso ablato equo lacrumat, aut moestus est, postquam aedes conflagrarunt. Mihi quoque danda est, quod non video et timeo ei, quod mihi amicissimum est. Cum praesertim animus humanus, et is amicus, omnium rerum pretia superat procul dubio. Si in tutiori loco esset, minus dolerem, nunc aula est fraudum scelerumque taberna. Parvula simplexque aetatula est, facillime decipitur, moresque imbibit improbos. Expertus sum ipse et tanto magis doleo, et doleo et libet dolere. Quid enim agam in vita? Ubi animus occupetur? Ubi vigeant studia mea? At nihil curare, nihil dolere, non est vivere, sed mortuum esse: cura enim est animi motus, et vita in motu consistit. Alii alia curant, mihi generosos mihique amicos puerorum ei juvenum animos curare libet. Sed ubicunque labor, ibi est et requies. Ubicunque cura est, et oblectatio indidem petitur. Curat avarus aurum, dolet aurum, aliquando et delectatur auro, et ut delectetur, curat, curisque exedi gaudet. Ad hunc modum et ego angi amo commodis amicorum, ut aliquando delectatio pariatur: quamquam et nunc quidem jam paritur. Quid enim dulcius, quam amari, quam expeti a bono animo? Quid amabilius ipso amore amici? Nullum ego munusculum amo, si absit amor animique benevolentia. Nihil mihi carius aut dulcius, quam animus mei amans, etiamsi alia absint omnia. Et cura mea, et delectatio, et gloria, dicam et vita, et haec immortalis quidnam? Animus amicus, animus mei amans, animus memoriam mei retinens. Hunc ego malo, quam pyramides, quam Mausolea, quam alia regum monumenta. Et quid generoso animo generosius, quid magis aeternum? Doleo igitur carissimum Jacobiscum meum, et curo, ut aliquando me quoque amet; quamquam et nunc jam amat. Amor enim amore invitatur; et volens amari, amo ipse prius[579]. Et quis non amet

ingenium huius pueri? Jam mihi reputa, quanto miserius dolerem, si tibi, licet non puer quidem ac tanto grandior es, mali quid contingeret. Tui enim gratia (dicam ingenue), tui, inquam, solius jucundissimum meum otium reliqui, fluctibus me commisi, per biennium tantas inimicitias exercui, tantas calumnias, tanta odia tuli. Alioquin nullus Antistes aut Abbas a dulcissimo meo abstraxisset otio, ut famae, ut valetudinis dispendium paterer, nisi non multo ante eorum pellectationem te conspexissem, nisi prima fronte tantopere animo collibuisses meo. Meministi, opinor, quantopere indignarer, cum abstrahereris a graecis literis, maxime autem, cum pellicereris in aulam, cum praeceptor linguae germ[anae] publicus parum abfuit quin creareris, quantopere, inquam, indignabar? Ut si leaenae sui catuli aut humanissimae mulieri suus foetus eriperetur. Et sic affectus eram, quod perspiciebam, quam non procul esses a pernicie, si esses aut in aula paedagogus aut linguae praeceptor publicus. Omnes mirabuntur, suspicabantur, inimici autem mei ringebantur, quid esset, quod plus quam germani mei rem curarem. Si igitur Iacobi[580] mei vicem tam doleo, quem amandi tu mihi occasio ansaque extitisti, ei siquid alii ex me fructus ceperunt, tibi acceptum ferre omnes debent, qui me solus a portu imo amor meus abstraxit tui, quem sic adamavi, ut licet inimicus factus esses, odisse te nequeam, neque quidquam recusare, quod ad tuam pertineat utilitatem… Ego quidem sic me natum video, ut ipsissimis inimicis, in ipsa ira, ubi quid parum blanditiae adspexi, protinus mitescam; jam ubi quem mei amantem esse animadverti, huic prope dimidium dierum vitae meae concederem, si possem et liceret: quamquam quidem qui pericula lubens amici gratia[581], videtur aliquo modo vitam suam impendere. Aliquando [iratus amicissimis esse][582] videor, sed heu, quam ista ira non est ira, sed nimius fervor amoris et perspicientia mea, quod plus video quam vos, quid vitandum, quid sit expetendum. Itaque dum memor ipse mei, dum spiritus hos reget artus, hoc unum agam, solum hoc curabo, ut omnibus modis ingenuorum animorum amorem in me provocem. Hic meus thesaurus et delectatio et vita et gloria. Amor autem amore provocatur, quem prodit gratia et benevolentia cum virtute conjuncta. Sed tu solus omnium carissimus, nec poenitebit repetere solitudinem meam, licet infirmior sum factus, si te amicum habeo. Vale, cariss[ime] mi amice! Tuus Gregor[ius] S[abbin].

*

Здрастуй, мій скарбе!
Найдорогоцінніший Михайле!

Можливо, і з тобою, найдорожчий, оці декілька днів я був грубий і обтяжливий; тоді я й сам собою був невдоволений. Бо коли я нудьгую, коли я смутний і роздратований, тоді не можу бачитись і розмовляти з тобою, як це ми зазвичай робимо, тому й не дивно, коли ти міг подумати про мене щось недобре. Але як же ж не вболівати, мій друже, коли від мене відірвали того, хто був однією з моїх найбільших відрад і втіх? Ніхто більше за мене не радіє дружбі: це моя єдина втіха й мій скарб; що ж дивного в тому, що, віддаючись печалі, я не дотримався міри? Ми вибачаємо тому, хто плаче,

втративши дорогого коня, або віддається печалі після пожежі. Треба вибачити й мені, бо я не бачу того, хто для мене найдорожчий, і боюся за нього. Тим паче, що людська душа та друг, безсумнівно, цінніші за все інше. Коли б він був у безпечнішому місці, я менше непокоївся б, але ж він перебуває в панському дворі – кублі обманів і злочинів. Людина у твоєму юному віці недосвідчена, легко піддається обманові та впливові аморальності; я сам маю досвід і тим більше непокоюся – непокоюся й маю право непокоїтись. Бо що ж мені робити в житті, чим заповнити свій дух, про що піклуватися? Ні про що не турбуватись, ні за що не переживати – значить не жити, а бути мертвим, адже турбота – рух душі, а життя – це рух. Одні піклуються про одне, інші про інше; я ж турбуюся про прихильні до мене, дружні мені душі отроків і юнаків. Але де труд, там і спочинок. Де турбота, там і радощі. Скупий турбується про золото, страждає через золото, та іноді й тішиться золотом, а щоб тішитись, віддається турботам і радіє, втомлений турботами. Так і я люблю тривожитись душею за благополуччя друзів, щоб коли-небудь зазнати також і втіхи, хоч я її зазнаю вже й тепер. Бо що може бути солодшим, як не те, коли тебе любить і прагне до тебе добра душа? Що може бути приємнішим, ніж любов друга? Я не люблю жодного дару, якщо він не пов'язаний з любов'ю та доброзичливістю. Для мене немає нічого дорожчого чи солодшого, ніж душа, яка мене любить, хоч би й бракувало всього іншого. А мої турбота і радощі, і слава, і, я сказав би, життя, притому вічне життя – що це таке? Дружня душа, душа, котра любить мене, душа, котра пам'ятає про мене, – її я ціную більше, ніж піраміди, мавзолеї та інші царські пам'ятники. А що є розсудливішим від шляхетної душі, що більш вічне? Тому я й непокоюсь за мого найдорожчого Яшка, турбуюся, щоб і він мене колись також полюбив, хоч він і тепер уже любить. Адже любов народжується з любові, тож, прагнучи бути любимим, я сам спершу люблю. А хто не любив би душі цього хлопчини? Уяви собі, наскільки сильніше непокоївся б я, коли б із тобою, хоч ти й не хлопчак, а дорослий, сталося щось погане. Адже заради тебе, одверто кажучи, заради тебе одного, я залишив мій такий приємний спокій, пустився на життєві хвилі, упродовж двох років зазнав стільки ворожнечі, зіткнувся з такими наклепами, з такою ненавистю. Жоден архімандрит чи ігумен монастиря не відірвав би мене від найсолодшого спокою на шкоду моїй репутації та здоров'ю, коли б значно раніше їхніх наполягань і вимог я не побачив тебе, коли б з першого погляду ти не полюбився так моїй душі. Я думаю, ти пам'ятаєш, як я був обурений, коли тебе відвертали від занять грецькою мовою, а особливо коли тебе запрошували до панського двору, коли ти мало не став викладачем німецької мови, – як тоді, повторюю, я обурювався? Так буває, коли в левиці забирають її малят або в чадолюбивої жінки віднімають її дитину. І я зазнав цих почуттів, тому що бачив, як недалеко ти був би від погибелі, ставши учителем у панському дворі або звичайним учителем мови. Усі дивувались, підозрювали, а мої вороги сміялися з мене: у чому справа, чому це я піклуюсь про тебе більше, ніж

про рідного брата? Тому, якщо мене турбує доля мого Якова, полюбити якого ти сам дав мені нагоду та привід, і якщо я був корисний іншим, то всі вони зобов'язані цим тобі, тобі, котрий один лиш витягнув мене з тихої пристані, або, вірніше, моя любов до тебе витягла мене; тобі, кого я так полюбив, що якби ти навіть став моїм ворогом, я не міг би ненавидіти тебе й відмовити тобі в чомусь корисному для тебе… Я знаю, така вже моя натура, що в стані великого гніву я відразу ж стаю лагіднішим навіть щодо своїх найлютіших ворогів, як тільки помічаю хоч би незначний вияв прихильності до мене. А як тільки помічаю, що хтось мене любить, я готовий віддати йому половину днів мого життя, якщо б це було можливо й дозволено; зрештою, хто добровільно заради друга наражається на небезпеку, той якимось чином ніби витрачає своє життя для нього. Іноді могло здатися, що я гнівався на найдорожчих мені людей; ах, це не гнів, а моя надмірна гарячковість, викликана любов'ю, і прозорливість, тому що я краще за вас бачу, чого слід уникати й до чого прагнути. Отже, поки я усвідомлюю самого себе, поки душа керує тілом, я буду дбати лиш про те, щоб усіма засобами здобути любов шляхетних душ. Це мій скарб і радість, і життя, і слава. Любов же викликається любов'ю, яку породжує ласка та прихильність, поєднана з чеснотою. Але ти мені з усіх найдорожчий, і я не буду жалкувати за своєю самотою, хоч здоров'я моє й почало підупадати, – якщо ти залишишся моїм другом. Бувай здоров, найдорожчий мій друже! Твій Григор[ій] С[авич].

75

"С Купянских степов" [до Харкова, перша половина 1767 р.]

Мой любый друже!

Мїхайло Їванович! Веселись во Господѣ!

Молчанїе должно нагородить. Посилаю вам новую мою пѣсню[583]. А вот она:

БЕЗДНА БЕЗДНУ ПРИЗИВАЕТ[584]

[1.]

Нелзя бездны Окиáна
Горстю персты забросать,
Нелзя Огненнáгѡ Стана[a]
Скудной Каплѣ прохлаждать.
Возможет ли в темной Яскинѣ[b] гулять Орел,
Так как в поднебеснїй Край вúлетит он отсель?
Так не будет сыт плотским Дух.

[a] Castra sedes, ora [Військовий табір, місцеперебування, берег (лат.)].

[b] Hoc pote[st] dici ὁ ᾅδης – locus subterraneus obscurus, angustus [Це можна сказати словом ὁ ᾅδης – місце підземне, темне й тісне (лат.)].

2.

Бездна Дух есть в Человѣкѣ,
Вод всѣх ширшій и небес;
Не насытиш тѣм во вѣкы,
Что плѣняет Зрак ѡчес.
ѡтсюду-то Скука, внутр скрежет, тоска, печаль,
ѡтсюду неситость, и с Ка́плѣ Жар паче встал.
Знай: не будет сыт плотским Дух.

3.

ѡ роде плотскій! невѣжды!
Доколѣ ты тяжкосерд?[c]
Возведи сердечны вѣжды,
Глянь виспр под небесну Твердь.
Чему ты не ищеш знать, что то зовется Бог?
Чему не толчеш, чтоб уви́дѣть его ты мог?
БЕЗДНУ БЕЗДНА УДОВЛИТ ВДРУГ.

Haec cantilena non est quidem grandis lapis, sed plane pusillus lapillus, non inutilis ad aedificandam tamen pietatem. Habet certe scintillam intus; non omnino caret acie ad excindendas carnis cupiditates, et aliquantum similis iis silicibus, quibus olim apud Judaeos fiebat circumcisio[585]. Adhaesimus mundo, immersi sumus carni, intricati τοῖς σοφίσμασι τοῦ διαβόλου. Verum si saepius tentemus, est spes fore, ut aliquando eludamus sursumque exiliamus для насищеніа[586].

[Ця пісня – не великий камінь, а дуже маленький камінець, проте небезкорисний для виховання благочестя. Усередині він, поза сумнівом, має іскорку та й не позбавлений леза, щоб вирізати плотські пристрасті; він трохи схожий на ті кремені, за допомогою яких в юдеїв колись робили обрізання. Ми прив'язані до світу, ми занурились у плоть, заплутались *у софізмах диявола*. Утім, якщо будемо частіше робити спроби, то є надія, що коли-небудь з них таки виплутаємось і піднімемося вгору [для насищеніа].

76

[До Харкова, від 25 червня 1867 р.]

Вселюбезнѣйшій друже, Міхайло Іванович!

ѡ істинной вашей ко мнѣ любвѣ не сумнюся, что она желает о нынѣшном моим знать ѡбращеніи. Моя теперь Rusticatio [село] в Курежѣ[587]. In solitudine non solus, in otio negotiosus, in absentia praesens, in jactura integer, in tristitia pacatus [У самотині не самотній, у бездіяльності діяльний, у відсутності присутній, у катастрофі неушкоджений, у скорботі втішений].

---

[c] Recordare vocabuli χαμαίζηλος [Пригадай слово χαμαίζηλος (низький, приземкуватий) (лат., гр.)].

Вы всіо понимаете, развѣ in jactura int[eger], id est з…[588] ростерялся; повѣрте, толь нечаянной выхор вихватил меня с Ку́пянских степов, что, кромѣ ю́тки да бурки кире́йной, ничегѡ не взял. ѡ этой бурѣ послѣ погово́рим. А negotiositas [робота] моя вся состоит… да вѣдь вы ж знаете… в борбѣ с скукою. Если б кто посторонній сіе начитал, без сомнѣніа, сказал бы: чорт тебѣ виноват, если доброволнѡ всѣх дѣл убѣгаешь.

Смѣшніи мнѣ, душа моя, этіи уми́шкы! Оны не разсуждают, что бѣс скукы подобен да и есть он внутренной вихор, кой тѣм бурнѣе поривает, чем легшое перо или очере́тину схватит, и чем далѣй за легкость свою подаіотся ему, тѣм безпокойнѣе станет, в то время когда І́мпет[589] по І́мпетѣ стремителнѣе раждается, разсѣвая, как прах, и обращая без конца[590], как листвіе, вожделѣнія душы, волнующойся и неутвержденной. Что ж это за лѣкарство? Да и, кромѣ тогѡ, оны толкѡ по тих мѣст разумѣют скуку, пока она нас принуждает mutare terras alio sole calentes [змінювати землі на ті, що їх зігріває інше сонце], и, желая уврачевать, совѣтуют (ut Horatius tuus ait) multa jaculari brevi aevo[591]. Atque istud ipsum est torquieri hoc daemone [як каже твій Горацій, багато досягти за коротке життя. Але якраз це й означає терзатися цим демоном]. И что есть скука, развѣ неудоволствіе? Коль же она вездѣ по всем розлилась! Non satisfacit tibi tua doctrina? habes hunc Daemona. Male me habet, quod parum sum Musicus? quod parum laudor? patior plagas et colaphizor? Quod jam sum senex? Quassor, ni boni consulo. Irascor propter improbitatem inimicorum et obtrectatorum? Non illi, sed Daemon me inquietat idem. Quid mors, paupertas, morbi? Quid quod ludibria omnibus sumus? Quod spes evanescit in posterum? His omnibus an non misere anima tanquam venti labro quodam sublata ac turbine exagitata quassatur? [Тебе не вдовольняє твоя наука? І в тобі сидить той-таки демон. Мені прикро, що я не досить музикальний? Що мене мало хвалять? Що зношу удари й ганьбу? Що я вже старий? Незадоволений тим, що мені щось не подобається? Роздратований з огляду на безчесну поведінку ворогів та ганьбителів? Не вони, а той-таки біс завдає мені клопоту. А що як прийде смерть, бідність, хвороба? Нас непокоїть, що всі шкилюють із нас, що слабне надія на майбутнє? Хіба душа не страждає від усього цього найжалюгіднішим маніром, так, ніби її підхоплює порив вітру й кружляє вихор?]

Вот, душа моя, как я разумѣю скуку, а не то толкѡ, что вселюбезних моих разговоров не наслаждаюсь. И что блаженнѣе, как в толикой достигти душевной Мир, чтоб уподобитись шару, кой всіо однаков, куди ни покоти[592]. Я тебѣ, друг мой, говорю, что нѣт сегѡ Божественнѣе и премудрѣе разсужденія, и вопію с твоим тезком, сей Шар держащим: "Кто якѡ БОГ?"[593]

Ваш вседоброжелателній Гр[игорій] Сковорода[594].

25 іюня 1767.

Любезному Николаю[595] поклон!

Михайлу[596] Івановичу
Коваленскому.

77

[Із Гусинки[597] до Санкт-Петербурга, 1787 р. – початок серпня 1788 р.][598]

Любезная душа моя,

радуйся, веселись, дерзай, мир тебѣ[599] да будет ввѣк!

Благодарю благому сердцу[600] за огнедухновенное от тебе письмо твое, а без него вся мнѣ вселенная, в дар приносима, не толко твоя юфта не мила. Внял ли ты сему ПАВЛОВУ слову: "Вас ищу, не ваших имѣній"[601]. Хвалит тебе благій во мнѣ дух мой[602], что, постоянствуя в любви и к нищему моему странничеству, обличил, яко ты…[603], т. е. краеуголнаго каменя[604] вижу, что и сам ты не искал во мнѣ ни моих ни плоти и крови[605], но того единаго, о коем писано: "Слыши, Израилю[606], Господь Бог твой посредѣ тебе"[607]. Держися убо сего царствующаго в нас краеуголнаго Каменя и кифы. Сей среди нас Камень есть прибѣжищем для всѣх зайцов[608]. Да ищет мір индѣ себѣ помощи и утѣшенія. Да волнуется во всем мірном потокѣ. Се бо есть вся тварь. Есть лед и вода непостоянная[609], но она есть основаніем и надеждою людям безсердечным, по писанному: "Рѣка текущая основаніе их" (Іов)[610]. Ты же, о человѣче Божій, бѣгай сих[611]. Держися любви[612]. Вся преходят, любви же никогда[613], вся тебе оставят, кромѣ любезнаго, внутрь тебе сущаго. "Се, Сей стоит за стѣною нашею"[614], в тюрмѣ нашей он свѣт. Естли возволнуется море, естли воззыграет плоть и кровь, естли возвѣют смертнаго страха вѣтры, не бѣги искать помощи по улицам и по чужим домам. Вниди внутрь тебе, мимо иди[615]. Плоть и кровь твою пройди, всю тлѣнь и дрянь – вот тебѣ спасителная пасха. Остави всю гибель, поколь даже дойдеши туда, "дондеже пришедши ста верху, идѣже бѣ отроча"[616]; "и бысть в мирѣ мѣсто его"[617]. Он отроча тѣм, что не старѣется. Но послѣ крѣпости есть ветхій денми[618] САМ[П]СОН. Кричи, вопи, стучи, буди, он честолюбив, хочет, чтоб мы его просили, и будто спит, да научит нас бѣда наша. Горе! Гдѣ искать его? Сей-то проженет тебѣ твои ФИЛИСТИМЫ, запретив морю и вѣтрам[619]. Докажем, надѣяся на сію гавань, что ты правдивый сын… яже есмь…[620] или Варсава, т. е. сын Мира[621], нашедшій в смерти моей истину, во вѣки пребывающую[622], и на ней с НОЕВОЮ голубицею упокоишися безпечно. Да исполнится слово Исаино: "Прозовешися здатель оград, и стези твоя посредѣ упокоиши"[623].

Друг твой Варсава.

78

[До Санкт-Петербурга, 26 вересня 1790 р.][624]

Из Олша́нскія Ива́новки 1790 года̀, Септемвр[іа] 26-го.

Возлюбленный паче всѣх Человѣк[625], Михаи́ле!

Мир тебѣ, Му́же Божественных Жела́ній[626]!

Ма́ти моя, Малоро́ссія, и Те́тка моя, Укра́ина, посыла́ют тебѣ в Дар малоро́слую мою Дщерь Авиге́ю[627]: «Ико́ну Алківіа́дскую». Пріймѝ Еѐ и, яко Давид, наслажда́йся Е́ю.

Она не Лице́м, но Се́рдцем Краса́вица, и вся Сла́ва Ея внутрь Ея̀. С нею бесѣ́дуя, бесѣ́дуешь со мною. Се́рдце мое в ней, а Ея во мнѣ. Она поро́дит тебѣ́ Еди́наго то́чію Сы́на, иже е́сть И́стое Нача́ло[628].

Род сей Лицемѣ́рный и Сласто-Оче́сный, руга́ясь, нарица́ет Бѣ́сною и Бу́йною. Аз же тя, пре́жде Ю́ношу, ны́нѣ же обрѣто́х тя Му́жа по Се́рдцу моему[629]. Вся моя Дума̀ твоя есть, и твоя – моя.

Вот Еди́ность! Любо́вь! Дру́жба!..

Письмо̀ сокращу̀. Не уде́рживаю от Бесѣ́ды с Дѣ́вою Е́воюю. То́лько припишу̀ воспѣ́тую мно́ю в Ха́рковѣ Ха́ркову Пѣ́сеньку в А́вгустѣ.

Oratio ad Deum,
in Urbem Zachárpolim:
Ex hoc Zachariae Prophetae Grano:
“7 hi sunt Oculi Domini…”[630]
*

Zacharias Oculos septem tibi praedicat esse.
Septimus est Oculus, Zachariana Polis.
His Oculis septem, Tu solus, Christe, Pupilla.
Caeci sunt Oculi, quando Pupilla latet[631].
O reclude tuos in Eam, miseratus, Ocellos!
Sic Sol verus erit, Zachariana Polis.

[Молитва до Бога,
за місто Харків.
Із такого зерна пророка Захарії:
“7 очей Господа…”
*

Каже Захарія, є в тебе сімка очей.
Сьоме ж бо око – то місто Захарії.
Всім цим очам ти єдиний, Христе, зіниця.
Очі незрячі, закрита зіниця коли.
О, розплющ свої очі, зглянься на нього!
Місто Захарії так стане, мов сонце ясне[632]]

Сіи О́чи откро́ет Авиге́а[633] в Заха́ріевском Свѣ́щникѣ. Tu Versus facies Slawonicos [Ти будеш складати слов’янські вірші].

Іа́ков мой к сей моей Дще́рѣ простуди́лся. Замара́л в ней и мое, и Кому поднесена̀, Имя[634]. Откуду сіе? не вѣм. Сего ради пересылаю к тебѣ, Дру́гу, сей для него̀ спи́санный Спи́сок. Ужива́й, лучше его, себѣ сію твоего Лиценціа́та[635] Душу. Аще Бог По́мощь, во Слѣд Авиге́и ещѐ два мои̇̀ Сыно́чки выправля́ют Кри́лца и ду́мают к вам летѣ́ть. «Дре́вній Міїр»[636] (Пишу̀ ы, ut differat ab illo [щоб відрізнити від того]: Мир)[637] и «Михаи́л, боря́й Сатану̀»[638]. Они рожде́нны для тебе и посвяще́нны от са́мых Пе́лен святому твоему Духу[639]. Ока́жет Про́лог. Будь же им Оте́ц и Покро́в во

Вѣки! Но потéрпим. Снимáются Кóпіи. Оригинáл ли присла́ть? Уви́жу. До Дщéри слу́чайно привязáлася Óда Сідрóнія Езуи́ты[640]. Блáго же! На Ловца Звѣрь[641], по Послóвицѣ. Послѣ Годовóй Болѣзни перевéл я Еѐ в Хáрковѣ, отлѣтáя к Мáтерѣ моей, Пусты́нѣ. Люблю̀ сію Дѣвочку. Ей! достóйна быть в Числѣ́ согрѣвáющих блажéнну Дави́дову и Лóтову Стáрость, óных: "Приведу́тся Царю̀ Дѣвы"[642]. Прилагáю ту́т же, как Хвóстик, и закоснѣ́вшее мое к Вам Письми́шко Гуси́нковское. Ны́нѣ скитáюся у моего Андрéя Ивáн[овича] Ковалéвскаго[643]. И́мам моему Монáшеству пóлное Упокоéніе, лу́чше Бурлу́ка[644]. Земéлька Его есть Нагóрняя. Лѣсáми, Садáми, Холмами, Истóчниками распещрéнна. На такóм Мѣстѣ я роди́лся возлѣ Лубéнь[645]. Но Ничто̀ мнѣ не ну́жно, как спокóйна Кéліа, да наслаждáюся моею Невѣстою Óною: "Сію̀ возлюби́х от Ю́ности моея…"[646] О сладчáйшій Óргане! Еди́на Голуби́це моя! Бі́бліе! О дабы̀ событлóся на мнѣ Óное! "Дави́д Мелоди́вно, выгравáет ди́вно. На всѣ Стру́ны ударя́ет. Бога выхваля́ет"[647].

На сіе я родился[648]. Для сего ям и пію̀[649], да с нею поживу̀ и умру̀ с нею. Ами́нь!

Твой Друг и Брат, Слуга̀ и Раб, Григóрій Вар-Сава̀ Сковорода̀ Даніи́л Мéінгард[650].

ЧИСЛО̀

моих Творéній. Лу́чшее значáт Звѣ́[з]дки.

1. Нарки́сс. Узнай себе***. Перворóдный Плод.
2. Симфоні́а Библéйных Слов сему: "Рѣх: сохраню̀ Пути̇̀ м[оя]"*[651].
3. Симфоні́а: "Аще не увѣси сáмую тебе…"[652] и протчая***.
4. Негрáмотный МА́РКО. У Як. Прави́цкаго[653].
5. Алфáвит Ми́ра. (о Природѣ)***.
6. Разговóр КОЛЦО̀*.
7. Дрéвній Мыр.
8. Жена̀ Лóтова*.
9. Брань Міхаи́лова со Сатанóю**.
10. Ікóна Алківіáдская***.
11. Бесѣ́да 1-я: нареченна СІО́Н.
12. Бесѣ́да 2-я: СІО́Н.
13. Бесѣ́да 3-я: нареченна ДВО́Е**.
14. Діáлог: Душа и Нетлѣ́нный Дух. У Прави́цкаго.
15. При́тча, нареченна: Убóгій Жáйворонок. У Ди́скаго[654].

ПЕРЕВО́ДЫ.

ИЗ ЦІЦЕРО́НА.

1. О Стáрости*. Поднесена Степ[ану] Ів[ановичу] Тевяшóву, Полк[овнику][655].

Из Плута́рха.

2. О Сме́рти.

3. О Божіи Правосу́діи*.

4. О Хране́ніи от Долго́в. Дарена Але́ксію Ю́р[іевичу] Соша́лскому[656].

5. О Споко́йст[віи] Душе́вном*. Поднесена Якову Мих[айловичу] Захаржевскому[657].

6. О Вожделѣніи Бога́тства. Завезена̀ в Крым без Спи́ска.

7. Езуи́та Сідро́нія О́да о Уедине́ніи. Et Cetera.

У Дру́га нашего, Баба́йскаго Іере́я, Іяк[ова] Прави́цкаго всѣ мои Творе́нія хранятся. По мнѣ бы Они давно пропа́ли. Я удиви́лся, уви́дѣв у его моего «Нарки́сса» и «Симфон[ію]: аще не увѣси». Я Еѐ, ожелчи́вшися, спали́л в Острого́рскѣ[658], а о «Нарки́ссѣ» на Вѣки было забы́л. Проси́те у Его. А я не точію Апо́графи[659], но и Ауто́графи[660] разда́л, раздари́л, расточи́л.

Non prodest Messis, nisi servet Cura fidelis.
Fons fundit largas, Testa reservat Aquas[661].
[“Нема з урожаю пожитку, як догляду потім бракує.
Ллє воду джерело щедро, а посуд її зберіга[662]].

Post scripsi [опісля написаного]. При Авиге́и[663] пріймите и «Алфа́вита» Сы́на. Так Дух велѣл[664].

79

[З Іванівки до Санкт-Петербурга, 2 квітня 1794 р.][665]

Desideratissime Michaël!
Pax tibi et Tuis!

Senectus mea dolet, sed Sepulchrum Corporis dolet, non Animus. «Же́ну Ло́тову», ужѐ совершенную, пришлю̀, аще Бог восхо́щет, чрез Андре́я Ива́новича[666]. Пришлю̀ и «Пото́п Зміи́н»: et videbis, fortassis etiam admiraberis. Nam uterque Liber tuo Nomini est consecratus. Prologos hoc aperit. Feci Prologon et in «Narcissum», id est, in Librum: «NOSCE TE IPSUM», sed iste veniet suo Tempore. Sed quid hoc tandem? Quando tuam Corporis Domunculam videbo, in qua meus Michaël habitat[667]? Expectando defessus sum. Ceterum, semper sum Tecum. Neque enim non ii sumus.

“Плоть Ничто́же…”[668] Vale, Cariss[ime].

Tuus et Servus et Amicus Greg[orius] Daniel Meingard.

*

Найжаданіший Михайле!
Мир тобі і твоїм!

Старість моя страждає, але страждає тлінне тіло, а не душа. [«Же́ну Ло́тову», ужѐ совершенную, пришлю̀, аще Бог восхо́щет, чрез Андре́я Ива́новича. Пришлю̀ и «Пото́п Зміи́н»], і ти побачиш, а може, і будеш

здивований. Адже ж обидві книги присвячені твоєму імені. Обидві розпочинаються з пролога. Я зробив пролог і до «Нарциса», тобто до книги «ПІЗНАЙ САМОГО СЕБЕ», але цей пролог прийде у свій час. Однак що ж це таке? Коли я побачу домівку твого тіла, домівку, в якій живе мій Михайло? Від чекання я знемігся. Зрештою, я завжди з тобою. Бо ми не ті…

["Плоть Ничтóже…"] Бувай здоров, найдорож[чий]!

Твій і слуга, і друг Григ[орій] Даниїл Мейнгард.

Майже всі листи Сковороди до Михайла Ковалинського були написані впродовж 1762–1764 рр. Їхню левову частку Ковалинський перегодом оправив у зошит разом з автографами поезій та деякими іншими матеріалами свого вчителя. Зараз цей зошит зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24). Більшість листів до Михайла Ковалинського було вперше опубліковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Листи 1–76 подаємо за автографами.

[1] Див. прим. 1 до діалогу «Сумфоніа, нареченная Книга Асхань».

[2] Ідеться про отця Петра, якому Михайло Ковалинський доводився племінником [див.: *Ніженець А.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 101, 135].

[3] Дії св. апостолів 1: 14. У рукопису – помилково – 2: 14.

[4] Ідеться про молодшого брата Михайла Ковалинського – Григорія.

[5] Див. прим. 77 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».

[6] Див. прим. 44 до перекладу діалогу Ціцерона «De senectute».

[7] *Ісократ*. Панафінейська промова, 124. Тут сказано таке: наші предки "влаштували справи держави та свої власні так благочестиво й прекрасно, як те й личить людям, котрі є Божими дітьми" [*Исократ*. Речи // Вестник древней истории. – 1967. – № 3. – С. 194].

[8] Мабуть, саме отець Петро познайомив Михайла Ковалинського зі Сковородою. Точніше кажучи, він попросив Сковороду навчати Михайла грецької мови [див.: *Ніженець А.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 101, 135]. Свою роль у цій справі відіграв і священик Харківської Троїцької церкви отець Борис Єнкевич.

[9] Переказ думки з трактату Сенеки «Про спокій душі» (VII. 1). Пор.: "Nihil tamen aeque oblectaverit animum quam amicitia fidelis et dulcis".

[10] Див. прим. 265 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».

[11] Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 6: 6. Початкове слово цитати в Біблії має форму: *Ἔστιν*.

[12] Див. прим. 150 до притчі «Благодарный Еродій».

[13] Далі йде розчерк Сковороди.

[14] У Святому Письмі підкреслюється передусім краса пальми. Крім того, це дерево символізує тут праведника. У старій українській літературі образ пальми неодмінно асоціювали з моральною чистотою. Згадаймо для прикладу рядки «Євхаристеріона» Софронія Почаського: "На верху том пресличном палма вырастаєт, / А на палмѣ зась цнота гнѣздо своє маєт" [*Почаський С.* Εὐχαριστήριον, албо Вдячность ясне превелебнѣйшому в Христѣ єго милости господину отцу кир Петру Могилѣ // *Тітов Хв.* Матеріяли для історії книжної

справи на Вкраїні в XVI–XVIII в. в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 296].

[15] Пальмову гілочку тримає в руках, наприклад, св. Варвара. Див. образ Варвари на іконі XVIII ст. з Київщини [*Степовик Д.* Історія української ікони X–XX століть. – Київ, 1996. – С. 294].

[16] Ідеться про студента Харківського колегіуму Олексія Базилевича, який вивчав поетику в Михайла Ковалинського [див.: *Ніженець А.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 157].

[17] Вільшани – село (тепер – Дергачівського р-ну Харківської обл.), засноване близько 1655 р. Першими його поселенцями були вихідці з Вільшани на Черкащині.

[18] Далі нерозбірливо.

[19] Очевидно, на цю пору Михайло Ковалинський пробував переспівувати Давидові псалми. Принаймні поезія Ковалинського, подана в листі Сковороди № 6, є переспівом 11 (12)-го псалма.

[20] Ідеться про Еразма Роттердамського (*Erasmus Roterodamus*, *Desiderius*) (1469–1536 рр.) – видатного голландського письменника, філософа й богослова доби Відродження, чиї твори були добре відомі в старій Україні. Сковорода часто покликався на Еразма як на філософа та взірцевого латиномовного письменника. Він знав збірку Еразма «Adagia», книгу «Домашні бесіди» («Colloquia familiaria»), яка була, зокрема, і в бібліотеці Харківського колегіуму. Можливо, у творах Сковороди є також рефлекси Еразмової «Похвали глупоті». Принаймні сковородинський образ Алківіадових силенів (трактат «Silenus Alcibiadis») близький до того, що його подав у «Похвалі глупоті» Еразм, а образ "світового театру" в Сковороди нагадує відповідну Еразмову картину.

[21] Очевидно, Сковорода говорить про Максима Ковалинського – двоюрідного брата Михайла [див.: *Ніженець А.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 102].

[22] Гелікон (гр. *Ἑλικών*, лат. *Helicon*) – лісисте гірське пасмо в південній Беотії, поблизу Теспій, присвячене Аполлонові та Музам.

[23] Камени (лат. *Camenae*) – поширена в римських поетів назва Муз.

[24] Ідеться про Максима Ковалинського. Див. прим. 21.

[25] Кровопускання (гр. *φλεβοτομία*) – один із найбільш поширених (особливо в часи середньовіччя) старовинних засобів лікування. Феофан Прокопович коментував його появу так: "Кажуть, що мистецтво флеботомії (тобто розтинання судин) виникло на підставі спостережень за гіпопотамським нільським конем. Бо кажуть, що ця тварина, відчувши в собі надлишок крові, який душить її, настромивши стегно на найгостріші очеретини, розтинає собі вену, через яку випускає надлишок крові" [*Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 184]. Настанову, схожу на сковородинську, фіксує й українська приказка: "Кров пустити – цвях у труну забити" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. –Київ, 1963. – С. 546].

[26] На звороті рукою Сковороди дописано: "Ego nunc dotisto sum repetito".

[27] Парафраза Книги Псалмів 11 (12): 2. Пор.: **Спси́ мѧ, гдⷭ҇и, ꙗ҆́кѡ ѡ҆скꙋдѣ̑ прп҃бный.**

[28] В автографі перші п'ять рядків мають нумерацію, а п'ятий та шостий написані на берегах. Чотири попередні рядки – парафраза Книги Псалмів 11 (12): 3. Пор.: **Сꙋ́етнаѧ глаго́ла кі́йждо ко ꙗ҆́скреннемꙋ своемꙋ̀: ᲂу҆стнѣ̑ льстѝвыѧ въ се́рдцы, и҆ въ се́рдцы глаго́лаша ѕлаѧ̑.**

[29] Парафраза Книги Псалмів 11 (12): 4. Пор.: **П**отребѝтъ гдⷭ҇ь всѧ̑ ᲂу҆стны̀ льстѝвыѧ, ѧ҆зы́къ велерѣ́чивый.
[30] Парафраза Книги Псалмів 11 (12): 5. Пор.: ѧ҆зы́къ на́шъ возвели́чимъ, ᲂу҆стны̀ на̑ша при на́съ сꙋ́ть: кто̀ на́мъ гдⷭ҇ь є҆́сть;
[31] Парафраза Книги Псалмів 11 (12): 6. Пор.: **С**тра́сти ра́ди ни́щихъ и҆ воздыха́нїѧ ᲂу҆бо́гихъ нн҃ѣ воскр҃нꙋ̀, гл҃етъ гдⷭ҇ь: положꙋ́сѧ во сп҃нїе, не ѡ҆бинꙋ́сѧ ѡ҆ не́мъ.
[32] Парафраза Книги Псалмів 11 (12): 7–8. Пор.: **С**ловеса̀ гдⷭ҇нѧ словеса̀ чи҃ста, сребро̀ разжже́но, и҆скꙋше́но землѝ, ѡ҆чище́но седмери́цею. **Т**ы̀, гдⷭ҇и, сохрани́ши ны̀ и҆ соблюде́ши ны̀ ѿ ро́да сегѡ̀ и҆ во вѣ́къ.
[33] У такій формі це прислів'я зринає, зокрема, в Еразмовому діалозі «Virgo μίσογαμος» із «Домашніх бесід» [див.: Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami. – Amsterdam; London; New York; Tokyo, 1972. – Ordinis I. – T. 3. – P. 291]. Трохи інакша форма – у байці Федра «Лисий та Голомозий» (V. 6). У перекладі Володимира Литвинова: "Вугілля-бо, як кажуть, а не скарб знайшли!" [*Федр*. Байки / Упорядкування, передмова, переклад та примітки Володимира Литвинова. – Київ, 1986. – С. 98].
[34] Цього слова в Плутарха тут немає.
[35] У Плутарха інакший порядок слів: "stabilem nullam cum".
[36] У Плутарха: *accommodet*.
[37] *Plutarchus*. Quomodo possit adulator ab amico internosci, 52b [Plutarchi Chaeronensis Moralia. Omnes de Graeca in Latinam linguam transscripti summo labore, cura, ac fide. Guiliel. Xylandro Augustano interprete. – Francofurti, MDCXIX. – P. 127–128; також: Plutarchi Chaeronensis Scripta Moralia. Graece et latine. – Paris, 1841. – T. 1. – P. 62].
[38] Сковорода має на думці латинську приказку: "Nemo nascitur artifex" ("Ніхто не народжується майстром") [Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 230].
[39] Далі йде розчерк Сковороди.
[40] *Арістотель*. Політика I, 1, 12. 1253a25–30 [див.: *Аристотель.* Сочинения: В 4 т. – Москва, 1983. –Т. 4. – С. 379]. Ця Арістотелева фраза зринала і в інших старих українських авторів, наприклад, у Стефана Калиновського [див.: *Калиновский С.* Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 59]. Зрештою, у формі: "Homo solus aut Deus, aut daemon" – вона стала крилатою [див.: Вечные мысли на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 151].
[41] Це – роздум на Златоустову тему "Христос ніколи не сміявся". Сковорода вважав, що мудрі люди здаються сумними (меланхоліками) тільки простакам, бо насправді ці люди, так само, як і Христос, перебувають у стані істинної радості, тобто "сміються таємним сміхом" [див. про це: *Ушкалов Л.*, *Марченко О*. Нариси з філософії Григорія Сковороди. – Харків, 1993. – С. 76–79].
[42] Атрій (лат. *atrium*) – головне приміщення з верхнім освітленням у будинках Стародавнього Риму.
[43] Книга Псалмів 83 (84): 2.
[44] Книга пророка Ісаї 61: 7.
[45] Очевидно, Сковорода говорить тут про Христа. Пор.: "Не плач! Ось Лев, що з племені Юдиного, корень Давидів…" (Апокаліпсис 5: 5).
[46] Агар – єгиптянка, служниця Сарри, за чиєю намовою народила від Авраама сина Ізмаїла.

[47] Сарра – дружина Авраама, мати Ісаака. Протиставлення Агари та Сарри – традиційне для християнського письменства. Зокрема, його можна бачити вже в першому оригінальному творі української літератури, що ним є «Слово о Законѣ и Благодати» київського митрополита Іларіона (XI ст.) [див.: *Молдован А.* «Слово о законе и благодати» Илариона. – Киев, 1984. – С. 79–82]. В алегоричному сенсі Сарра є знаним марійним прообразом. Як писав, наприклад, Дмитро Туптало: "Сарра рождшая сына в старости бѣ прообразованієм пречистыя Дѣвы Маріи, имѣвшей родити Христа в дѣвствѣ…" [*Туптало Д.* Лѣтопись // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 4. – С. 447].

[48] Ідеться про історію Агари та Сарри (див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 16, 21). Сковорода підкреслював, що ім'я Сарриного сина Ісаака означає "сміх". Див. прим. 754 до діалогу «Сvмфоніа, нареченная Книга Асхань».

[49] Софіст (гр. *σοφιστής*) – "мудрець, знавець". Софістами називали давньогрецьких риторів та філософів V–IV ст. до н. е. (Протагор, Горгій, Гіппій, Продік, Лікофрон та інші), які обстоювали ідею цілковитої відносності людського знання, послуговуючись, зокрема, усілякими логічними парадоксами. Див. також прим. 107 до трактату «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».

[50] Ідеться про Божу заборону їсти м'ясо нечистих тварин: "І свині, бо вона має розділені ратиці, і має ратиці роздвоєні розривом, та жуйки не жує, – нечиста вона для вас" (Третя книга Мойсеєва: Левит 11: 7). Софісти названі тут "свинями" тому, що вони аж ніяк не прагли до єдності слова й життя, практикуючи їхню "роздвоєність". Це був традиційний, від часів античності, закид на адресу прибічників розподілу теоретичних настанов та життєвої практики [див.: *Адо П.* Что такое античная философия? – Москва, 1999. – С. 190–191].

[51] У старій Україні єство філософії було заведено окреслювати вслід за «Діалектикою» Івана Дамаскина: "Философия єсть познаниє истотности… Философия єсть познаниє божественних и человѣческих вещей. Философия єсть размишлениє о смерти… Философия єсть уподобленіє Богу… Философия єсть наука над науками… Философия єсть любов мудрости…" [Йоана Дамаскина діалектика, або логіка // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 126; пор.: *Курціус Е.-Р.* Європейська література і латинське середньовіччя / Пер. з нім. Анатолій Онишко. – Львів, 2007. – С. 236]. Це окреслення було знане в Україні ще за старокиївської доби [див.: *Бичваров М. Д.* Константин Кирил Філософ і філософська думка Київської Русі // Філософська думка. – 1980. – № 3. – С. 88–89] і вважалося за взірцеве також у києво-могилянській традиції [див., наприклад: *Кониський Г.* Загальна філософія, поділена на чотири відділи, включає логіку, метафізику, фізику й етику [вступ] // *Кониський Г.* Філософські твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 44]. Слід сказати, що наші барокові письменники з-посеред шести "толкованій" філософії, що їх подав Дамаскин, особливо полюбляли третє та шосте. Вони тлумачили філософію найперше як "память смертную" (досить пригадати «Вечерю душевную» Симеона Полоцького [див.: *Полоцький С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 116 (зв.) (друга пагін.), 121 (зв.) (друга пагін.)] чи «Слово в субботу четвертыя недѣли Великаго поста» Дмитра Туптала [див.: *Туптало Д.* Слово в субботу четвертыя недѣли Великаго поста // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1782. – Ч. 1. – Арк. 39 (зв.)]) або ж як "мудрость, любленіє мудрости, любомудріє" [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 469]. Про те, що мудрий чоловік має розмовляти найперше із самим собою, засвідчуючи тим самим власну самодостатність, не раз говорили стародавні філософи,

починаючи з Геракліта Ефеського (В 101: "Я питав самого себе"). У діалозі Платона «Теетет» (189е) Сократ подає таке тлумачення слова "мислити": "Я називаю так розмисл, який душа веде сама із собою про те, що вона спостерігає… Мислячи, вона робить не що інше, як розмірковує, сама себе питаючи й відповідаючи, стверджуючи й заперечуючи" [*Платон*. Собрание сочинений: В 4 т. – Москва, 1993. – Т. 2. – С. 249]. Так само й Епіктет в одній з діатриб казав таке: "Як Зевес спілкується сам із собою, знаходить спокій у самому собі…, так і ми повинні вміти розмовляти із собою, не потребуючи для цього когось іншого" [Беседы Эпиктета. – Москва, 1997. – С. 175]. А найближчим джерелом, з якого міг узяти цей концепт Сковорода, є, мабуть, слова Антисфена Афінського (бл. 444–366 рр. до н. е.) у викладі Діогена Лаерція (VI, 6): "На запитання, що дала йому філософія, він відповів: 'Уміння розмовляти із самим собою'" [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 236].

[52] Діоген Лаерцій (VII, 174) приписує ці слова не Кратесові, а Клеанфові: "Одному відлюдникові, котрий розмовляв сам із собою, він сказав: 'У тебе дуже некепський співрозмовник!'" [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 322].

[53] *Plutarchus*. Quomodo quis suos in virtute paranda sentire possit profectus, 79a [див.: Plutarchi Chaeronensis Moralia. Omnes de Graeca in Latinam linguam transscripti summo labore, cura, ac fide. Guiliel. Xylandro Augustano interprete. – Francofurti, MDCXIX. – P. 159; також: Plutarchi Chaeronensis Scripta Moralia. Graece et latine. – Paris, 1841. – T. I. – P. 94].

[54] Книга пророка Ісаї 61: 7.

[55] Згідно з Арістотелем, аналіз субстанціально сущого передбачає з'ясування чотирьох першопричин: рушійної, матеріальної, формальної та фінальної. Див. прим. 101 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

[56] Перша книга Мойсеєва: Буття 21: 6. Слова, що їх промовила Сарра, коли Господь у видінні пообіцяв їй дитину, адже на ту пору жінці було вже дев'яносто років, а Авраамові – сто, і всі надії на дитину давно минулись [див.: *Аверинцев С.* Ісаак // *Аверинцев С.* Софія-Логос: Словник / Упорядник та автор передмови Костянтин Сігов; науковий редактор видання Марина Ткачук. 3-є вид. – Київ, 2007. – С. 107].

[57] Таке тлумачення імені Ісаака було звичним у нашій бароковій літературі. Див., наприклад, в одному з казань Антонія Радивиловського: "…Ісаака, значит радость…" [*Радивиловський А.* Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 516 (зв.)], або в «Учительній Євангелії» 1637 р.: "Ісаак – смѣх, або радость…" [Євангеліє учителноє. – Київ, 1637. – С. 840]. Див. також прим. 754 до діалогу «Сvмфоніа, нареченная Книга Асхань».

[58] Сковорода має на думці те, що Давид уразив Голіата його ж таки мечем (Перша книга царств 17: 51). Див. прим. 513 до трактату «Книжечка о чтеніи Священ[наго] Писанія, нареченна Жена Лотова».

[59] Очевидно, Сковорода має на думці слова: "Бо ніхто з нас не живе сам для себе, і не вмирає ніхто сам для себе. Бо коли живемо – для Господа живемо, і коли вмираємо – для Господа вмираємо. І чи живемо, чи вмираємо – ми Господні!" (Послання св. ап. Павла до римлян 14: 7–8).

[60] У рукопису: *Αἰνῆσις*.

[61] Угорі аркуша написано: "Reicias vires" ("Облиш зусилля" – лат.). Бідність, яка дає душевний спокій, – традиційна філософська тема, починаючи від часів Сократа й Діогена. Свій яскравий вираз вона знайшла в кінічних діатрибах, наприклад, у філософа III ст. до н. е. Біона Бористеніта (творця самого жанру діатриби), Телета з Мегар (III ст. до н. е.) та інших. Досить пригадати хоч би збережені Йоаном Стобеєм діатриби Телета

«Про автаркію», «Про бідність та багатство» [див.: Антология кинизма. Фрагменты сочинений кинических мыслителей. – Москва, 1984. – С. 180–185, 190–197], «Апологію» Апулея тощо. Не раз ця тема зринала також у творах старих українських письменників, скажімо, у Симеона Полоцького («Odmiany wszech rzeczy ludzkich» зі збірки «Carmina varia») [див.: *Полоцкий С.* Вирши. – Минск, 1990. – С. 88].

[62] Бджола, що тікає від диму, – топічний образ, добре знаний у літературі українського бароко. Варто пригадати хоч би Лазаря Барановича, який у передмові до своєї «Аполлонової лютні» писав таке: "Pszczołka z dymu marsowego, / Szuka mieysca spokoynego" [*Baranowicz Ł.* Lutnia Apollinowa. – Kiiów, 1671. – K. 1 (v.) (Do czytelnika)].

[63] В автографі закреслено слово *atra*, а замість нього вгорі написано *et*.

[64] В автографі на полі рукою Сковороди дописано: *ἐν ἑσπέρα* ("увечері" – гр.).

[65] В автографі далі закреслено слово: *negotii*.

[66] Пенати (лат. *penates*) – боги-охоронці дому в Стародавньому Римі. У переносному значенні – рідна домівка.

[67] Тартар (гр. *Τάρτᾰρος*) – згідно з грецькою міфологією, чорна безодня в глибинах космосу, яка перебуває під Аїдом. У християнській традиції Тартар здавна поставав синонімом пекла. Див., наприклад, молитву Василія Великого, подану в «Требнику» Петра Могили: "…во тму глубины Тартара предавый…" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 340 (третя пагін.)].

[68] У рукопису: *Αὐταρκεία*. Про поняття *автаркія* див. прим. 150 до притчі «Благодарный Еродій».

[69] Це – парафраза сентенції Вергілія: "Auri sacra fames!" (*Вергілій*. Енеїда, III, 57). У перекладі Михайла Білика: "Золота клята жаго!" [*Публій Вергілій Марон*. Енеїда / З латинської переклав Михайло Білик; переклад звірив і зредагував Борис Тен. – Київ, 1972. – С. 66].

[70] В автографі початок рядка має такий вигляд: "Corde vorant aurum", – а над ним арабськими цифрами вказано правильний порядок слів.

[71] Ір (гр. *Ἶρος*) – персонаж «Одіссеї» Гомера (XVIII, 1–110), жебрак, що мешкав у домі Одіссея та розпочав був бійку з господарем, коли той повернувся додому. Словникове значення імені *Ірос* – "убогій, мендик" [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 415]. Існують також приказки: "Pauperior Iro" ("Бідніший за Іра") [*Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л.* Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 261]; "Ир Крезу не товарищ" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 81] тощо. З українських письменників часів бароко до образу Іра звертався, наприклад, Симеон Полоцький [див.: *Полоцький С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 125 (зв.) (друга пагін.)].

[72] Як писав Сенека в «Моральних листах до Луцілія» (II, 6): "Вбогий не той, хто мало має, а той, хто більшого прагне" [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 40].

[73] Переклад Миколи Зерова [*Зеров М.* Твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 388–389].

[74] Парафраза Книги Притч Соломонових 23: 26. Пор.: "Praebe, fili mi, cor tuum mihi, et oculi tui vias meas custodiant". У перекладі Івана Огієнка: "Дай мені, сину мій, своє серце, і очі твої хай кохають дороги мої".

[75] Ці рядки є переспівом послання Горація I, 11, 28–29 («До Буллатія»). Пор.: "Strenua nos exercet inertia; navibus atque / Quadrigis petimus bene vivere. Quod petis, hic est…". У перекладі Андрія Содомори: "Лінощі вперті понукують нас: на квадригах, на суднах /

Прагнемо щастя своє наздогнати, воно ж – під рукою" [*Квінт Горацій Флакк*. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 190].
[76] На цьому лист уривається.
[77] Переклад Леоніда Ушкалова.
[78] Переклад Леоніда Ушкалова.
[79] Див.: Послання св. ап. Павла до ефесян 4: 13. Фраза, яку має на думці Сковорода, у Вульгаті звучить так: "in mensuram aetatis plenitudines Christi". У перекладі Івана Огієнка: "у міру зросту Христової повноти".
[80] Очевидно, Сковорода має на думці латинську приказку: "Ex auribus cognoscitur asinus" ("Віслюка пізнають по вухах") [Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 116].
[81] Див. прим. 50 до циклу «Сад божественных пѣсней».
[82] У Плутарха далі: *respondit*.
[83] У Плутарха далі: "aut ebrium quovis modo sese prosternere".
[84] У Плутарха: *plerunque*.
[85] У Плутарха далі: "et in summa tragicus est, non satyricus aut comicus histrio, amici personam gerens".
[86] *Plutarchus*. Quomodo possit adulator ab amico internosci, 50d-e [Plutarchi Chaeronensis Moralia. Omnes de Graeca in Latinam linguam transscripti summo labore, cura, ac fide. Guiliel. Xylandro Augustano interprete. – Francofurti, MDCXIX. – P. 126; також: Plutarchi Chaeronensis Scripta Moralia. Graece et latine. – Paris, 1841. – T. I. – P. 60–61].
[87] Парафраза Євангелії від св. Матвія 10: 16. Пор.: "prudentes sicut serpentes et simplices sicus columbae". У перекладі Івана Огієнка: "Будьте ж мудрі, як змії, і невинні, як голубки".
[88] Далі йде розчерк Сковороди.
[89] В «Адагіях» Еразма Роттердамського є сентенції "bos cyprius" (I. 10. 95) та "cyprio bovi merendam" (I. 10. 96).
[90] Диметр – двотактний вірш, що складається з двох метрів або з чотирьох стоп, тобто з двох диподій [див.: Літературознавча енциклопедія / Автор-укладач Ю. І. Ковалів. – Київ, 2007. – Т. 1. – С. 280].
[91] Анакреонтичний (від імені іонійського поета VI ст. до н. е. Анакреонта) вірш – це хореїчний вірш із двоскладовим ненаголошеним зачином [див.: Літературознавча енциклопедія / Автор-укладач Ю. І. Ковалів. – Київ, 2007. – Т. 1. – С. 63].
[92] У рукопису: *sodales*.
[93] Мешканці Аттики в Стародавній Греції славилися своїм красномовством.
[94] Це – 43-ій рядок IV-ої ідилії Феокрита (кінець IV – перша половина III ст. до н. е.). Про "Зевсові зливи" писав також Гомер (Іліада, XI, 493).
[95] Можливо, тут ідеться про байку Федра «Лис та Ворона» (I, 13) [див.: *Федр*. Байки / Упорядкування, передмова, переклад та примітки Володимира Литвинова. – Київ, 1986. – С. 34–35].
[96] Далі в автографі закреслено слово: *domi*.
[97] Під "софістичними колючками" Сковорода має на думці розважання з ділянки логіки (діалектики). Принаймні саме так, покликаючись на Арістотеля, могли говорити в старій Україні про єство діалектики. Наприклад, Софроній Почаський писав: "Тернєм острым тот корень [діалектику] зовет Стагирита" [*Почаський С.* Εὐχαριστήριον, албо Вдячность ясне превелебнѣйшому в Христѣ єго милости господину отцу кир Петру Могилѣ // *Тітов Хв*. Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 295].

[98] Перше речення цитати Сковорода переказує. У Плутарха воно звучить так: "Sed sicut nomisma, ita amicum oportet habere antequam usus postulet probatum, non ipse usu repraehensum; neque damno accepto sentire debemus, sed peritiam cognoscendi adulatoris habere, ne laedamur".
[99] Це речення Сковорода так само переказує. Пор.: "Nam neque hos probamus, neque eos, qui amiciciam honestate ac utilitate metientes, putant adulatores ipso facto se deprehensisse eos, qui blande ac gratiose conversantur".
[100] У Плутарха замість *Neque* стоїть *aut*.
[101] У Плутарха інша послідовність слів: "morum acerbitate constat".
[102] У Плутарха далі: *ac*.
[103] У Плутарха далі: "sicut ille apud Euripidem ait".
[104] У Плутарха не та послідовність слів: "rebus laetis adiiciens ac gratiam".
[105] У Плутарха далі: *difficultatesque*.
[106] У Плутарха далі: "ut Evenus dixit omnium condimentorum optimum esse ignem: ita".
[107] До цього місця речення звучить так: "Et vero qui voluptatum occasione obrepere vellet adulator, si nosset".
[108] *Plutarchus*. Quomodo possit adulator ab amico internosci, 49e–f [Plutarchi Chaeronensis Moralia. Omnes de Graeca in Latinam linguam transscripti summo labore, cura, ac fide. Guiliel. Xylandro Augustano interprete. – Francofurti, MDCXIX. – P. 125; також: Plutarchi Chaeronensis Scripta Moralia. Graece et latine. – Paris, 1841. – T. I. – P. 60].
[109] Парафраза «Буколік» Вергілія (3, 93). Пор.: "Latet anguis in herba". Є також народне прислів'я: "Підлеслива людина – гадюка між квітками" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 358].
[110] В автографі датування помилкове: *аѱнв*, тобто 1752. Однак на цю пору Сковорода ще не знав Ковалинського. Отже, має бути – *аѱов*, тобто 1762.
[111] Переклад Леоніда Ушкалова.
[112] Парафраза Євангелії від св. Луки 17: 21. Пор.: "ecce enim regnum Dei intra vos est". У перекладі Івана Огієнка: "Божеє Царство всередині вас!".
[113] Див. прим. 31 до трактату «Книжечка о чтеніи Священ[наго] Писанія, нареченна Жена Лотова». Православна Церква відзначає день св. Івана Златоуста 13 листопада.
[114] Сковорода цитує Златоуста трохи неточно. Пор.: "Οὐδὲν γὰρ ἡμᾶς οὕτως εὐφραίνειν οἴωθεν, ὡς τὸ συνειδὸς χρηστὸν, καὶ ἐλπίδες ἀγαθαί" [Patrologiae cursus completus. Series graeca / Ed. J.-P. Migne. – Paris, 1858. – T. 47. – Col. 511].
[115] Переклад Леоніда Ушкалова.
[116] Вислів "біла ворона" ("corvus albus") походить із сьомої сатири Ювенала: "Царства дає він [випадок] рабам, полоненим тріумфи, / Тільки щасливців таких менше, ніж білих ворон" [*Коваль А. П., Коптілов В. В.* Крилаті вислови в українській літературній мові. Вид. 2-е, перер. і доп. – Київ, 1975. – С. 23]. З тих творів, які напевно читав Сковорода й де зринає цей вислів, варто назвати «Домашні бесіди» Еразма Роттердамського [див.: *Еразм Роттердамський*. Похвала глупоті. Домашні бесіди / Перекл. з латини В. Литвинова, Й. Кобова. – Київ, 1993. – С. 150]. Зрештою, є й українська приказка: "То білий крук!" [*Франко*, № 15886]. Тим часом сама думка про те, що справжні християни зустрічаються дуже рідко, належить до аксіоматичних. Згадаймо хоч би катехізис Інокентія Винницького: "Пытаньє: Чи мнози суть христіане? Отповѣдь: Єсть их много в личбѣ, але мало в животѣ и учинках христіанских" [*Винницький І.* Катихисіс, албо Наука христіанскія. – Унів, 1685. – Арк. 6 (зв.)].

[117] Історія про ліхтар Діогена відома з книги Діогена Лаерція «Про життя, вчення та вислови знаменитих філософів» (див. прим. 137 до діалогу «Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сіон)»). Цей сюжет був здавна знаний і в Україні. Він є, наприклад, у «Пчолі» [див.: Памятники литературы Древней Руси. XIII век. – Москва, 1981. – С. 517]. А вже під добу бароко Симеон Полоцький писав: "И аще бы мы со свѣтилником на торговищѣ человѣка помняща смерть Діогенски искати, негли всує труды положил бых…" [*Полоцький С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 113 (друга пагін.); пор.: *Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 395].

[118] Див. прим. 67.

[119] Сковорода цитує рядок із поеми італійського гуманіста П'єтро Анжело Мандзоллі (*Pietro Angelo Manzolli*) (бл. 1500 – бл. 1543 рр.) «Зодіак життя» – найпопулярнішої філософської поеми італійського Ренесансу. Цей твір Мандзоллі видав під прибраним ім'ям *Marcello Palingenio Stellato*. У третій книзі поеми Епікур, завершуючи свої невтішні роздуми про людський рід, каже: "Світ – це загорожа для дурнів і балаган пороків" (III, 44). Книгу Мандзоллі Сковорода, очевидно, знав іще від часу навчання в Києво-Могилянській академії. Принаймні його вчитель Симон Тодорський у курсі грецької мови використовував «Зодіак життя» як джерело дидактичного матеріалу [див.: *Андрушко В.* П'єр-Анжело Мандзоллі – натхненник Г. С. Сковороди? // Сковорода Григорій. Образ мислителя. – Київ, 1997. – С. 226–229].

[120] Мотив "книги – найприємніші друзі" зринає, наприклад, у «Домашніх бесідах» Еразма Роттердамського [див.: *Еразм Роттердамський*. Похвала глупоті. Домашні бесіди / Перекл. з латини В. Литвинова, Й. Кобова. – Київ, 1993. – С. 115].

[121] Інший варіант цієї приказки: "Canis caninam non est" ("Собака собачатини не їсть"). Пор. також українські приказки: "Собака собаки не рве"; "Собака собаці хвоста не одкусить" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 517].

[122] Цей мотив зринає, наприклад, у «Домашніх бесідах» Еразма Роттердамського: "Так моряки, які пережили корабельну аварію, мають звичку застерігати перед небезпекою тих, хто пускається в далеке плавання" [*Еразм Роттердамський*. Похвала глупоті. Домашні бесіди / Перекл. з латини В. Литвинова, Й. Кобова. – Київ, 1993. – С. 110].

[123] Ідеться про св. Акакія Сінайського (Ліствичника) (пом. у першій пол. VI ст.). Стихиру на його честь співають у церкві 29 листопада.

[124] У рукопису: *στιχιρὰ*.

[125] Неточна цитата зі стихири преп. Акакію Сінайському. Пор.: "Страстей успил єси желанія, Акакіє, бдѣніє всеощноє яко стяжав, послушаніє и смиреніє, поученіє же божественных писаній, и сердце чисто, и ум несмущен. Тѣмже был єси и пріятелище Духа Святаго, зари чудес возсіяв концем".

[126] Ідеться про поему італійського письменника-вільнодумця П'єтро Анжело Мандзоллі «Zodiacus vitae» («Зодіак життя»). Див. прим. 119.

[127] Ідеться про Якова Правицького.

[128] Покаянний канон, 6-а пісня.

[129] Євангелія від св. Матвія 13: 16. Останнє слово має форму: *ἀκούουσιν*.

[130] Див. прим. 11 до трактату «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».

[131] Трохи неточна цитата з Літургії. Пор.: "Развѣ бо Того ни дѣянія, ни слово совершается!" (антифони степенні, антифон 2-ий, глас 7-ий).

[132] Антифон (гр. *ἀντίφωνος*) – "противогласіє", тобто церковний піснеспів, що його виконують по черзі два хори (спершу правий клирос, а потім лівий).

[133] Постала на ґрунті "другої схоластики", українська барокова культура глибоко шанувала "преславнаго всѣх любомудрцев Арістотеля" [*Полоцький С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 241 (зв.)]. Тож посилання на його авторитет характерні і для тогочасних філософських курсів [див.: *Стратий Я. М., Литвинов В. Д., Андрушко В. А.* Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии. – Киев, 1982], і для богословсько-полемічних [див., наприклад: *Dubowicz J.* Hierarchia, abo O Zwierchności w Cerkwi Bożey. – Lwów, 1644. – S. 25] та "учительних" [див., наприклад: *Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 35 (зв.), 84 (зв.), 92 (зв.), 106, 109, 161 (зв.), 175 (зв.), 184, 208, 219 (зв.), 273 (зв.), 285, 304] трактатів, і для агіографії [див., наприклад: Патерік, или Отечник печерскій. – Київ, 1661. – Арк. 2 (передмова)], і для церковних казань [див., наприклад: *Радивиловський А.* Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 112]. Одначе, з другого боку, наші тогочасні автори не забували підкреслювати, що Арістотель – це "еллінський", тобто поганський, філософ ("аще и еллинский філософ Арістотель рече, обаче хрістіаном надобноє: 'Друг єсть єдина душа в тѣлесах двою'" [*Туптало Д.* Поученіє на память святых верховных апостол Петра и Павла // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 3. – С. 90]), а то й узагалі поціновували його неприхильно ("Obiega [Cerkiew] Arystotelesowe argumenta…" [*Baranowicz Ł.* Nowa miara starey wiary. – Nowogrod-Siewierski, 1676. – K. 4 (v.) (додатки до 1-ої частини)]).

[134] Грецьке *μωροσόφια* ("дурна філософія") корелює у Сковороди з латинським *stulta philosophia* та зі слов'янським *глупомудріе* [про барокову семантику слова *морософія* див.: *Pelc J.* Barok – epoka przeciwieństw. – Warszawa, 1993. – S. 37].

[135] Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 24: 16. Пор.: **ѻ́чи же є҆ю̀ держа́стѣсѧ, да є҆гѡ̀ не позна́ета.**

[136] Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 12.

[137] Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 12.

[138] Це – початок наступного, 13-го, вірша 3-ї глави Послання св. ап. Павла до филип'ян. У перекладі Івана Огієнка: "Браття, я себе не вважаю, що я досягнув".

[139] Євангелія від св. Луки 24: 32. У перекладі Івана Огієнка: "І говорили вони один одному: 'Чи не палало нам серце обом, коли промовляв Він до нас по дорозі, і коли виясняв нам Писання?'".

[140] Неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 3: 12. Пор.: **Мы́ же всѝ ѿкрове́ннымъ лице́мъ сла́вꙋ гдⷭ҇ню взира́юще.**

[141] "Смерть для світу" належить до кола христологічних мотивів, популярних у літературі українського бароко [див.: *Ушкалов Л.* "До тебе взиваю, Ісусе прекрасний" // *Ушкалов Л.* З історії української літератури XVII–XVIII століть. – Харків, 1999. – С. 10–27]. Наприклад, в Івана Максимовича він звучить так: "Суєтный мір єст, вся в нем достоит распяти, / Да удостоюся аз небо воспріяти. / Крест ми непостоянный мір, аз же крест єму, / Умре за мя живот, аз мертва живу сему" [*Максимович І.* Царскій путь креста Господня. – Чернігів, 1709. – Арк. 129].

[142] Пор.: Євангелія від св. Луки 24: 32.

[143] Очевидно, Сковорода має на думці Євангелію від св. Луки 10: 23. Пор.: "beati oculi, qui vident, quae videtis". У перекладі Івана Огієнка: "Блаженні ті очі, що бачать, що бачите ви!"

[144] Цю сентенцію приписують Піфагорові [див.: Фрагменты ранних греческих философов. – Москва, 1989. – Ч. 1: От эпических теокосмогоний до возникновения атомистики. – С. 149]. У латинській версії вона звучить, зокрема, так: "Dimidium facti, qui coepit, facit" [Вечные

истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 97].

[145] Очевидно, Сковорода має на думці слова: "Кажу бо я вам, що Бог може піднести дітей Авраамові з цього каміння!" (Євангелія від св. Матвія 3: 9).

[146] Старі українські богослови беззастережно засуджували пияцтво ("Кому горе, кому молва, кому суды, кому туга и понос, кому сокрушеніє вотще, кому синѣ оцѣ, – писав, наприклад, Петро Могила, – не пребывающим ли в винѣ и назирающим, где когда пирове бывают?" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 850]), передовсім з огляду на те, що воно "страх Божій отгонит, смерти предаєт и во огнь вѣчный посылаєт. Анахарсис философ рече: єгда сѣдиши в пиру, 1 чашу испіеши здравію, 2 сладости, 3 безумію, 4 бѣсовствію" [Алфа і Омега. – Супрасль, 1788. – Арк. 420 (зв.)–421; пор.: *Сакович К.* Арістотелівські проблеми // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 393; *Туптало Д.* Лѣтопись // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 4. – С. 428–429].

[147] Див. прим. 179 до діалогу «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сіон».

[148] Ідеться про сюжет байки Федра «Осел та ліра»: "Колись-то ліру, пасучись, Осел знайшов / І мовив, копитом по струнах бренькнувши: / 'Чудова річ, клянусь богами, та шкода, / Вона мені, невдатному, дісталася. / Якби знайшов тебе хтось обдарований – / Чудовими б піснями чарувала всіх" [*Федр.* Байки / Упорядкування, передмова, переклад та примітки Володимира Литвинова. – Київ, 1986. – С. 109]. Була й грецька приказка "Осел перед лірою" ("Ὄνος λύρας"), що її вживав, наприклад, Северин Боецій (Розрада від філософії I. P4) [див.: *Боецій С.* Розрада від філософії / Пер. з лат. А. Содомори; передм. В. Кондзьолки. – Київ, 2002. – С. 49]. Кажуть, що європейська середньовічна література знала цю приказку саме завдяки Боецію [див.: *Курціус Е.-Р.* Європейська література і латинське середньовіччя / Переклав з нім. Анатолій Онишко. – Львів, 2007. – С. 112 (прим.)].

[149] Див.: "І знову Ісак повикопував криниці на воду, що їх повикопували були за днів батька його Авраама, а позатикали були їх филистимляни по Авраамовій смерті. І він назвав їм імення, як імення, що батько його був їм назвав. І копали Ісакові раби в долині, і знайшли там криницю живої води" (Перша книга Мойсеєва: Буття 26: 18–19).

[150] Зазвичай українські богослови трактували це в цілком інакшій стратегії. Наприклад, у почаївській книзі «Сѣмя слова Божія» сказано: "Дух Святый во время Благовѣщенія от крове Дѣвическои сложил и устроил тѣло Христово и в тоє тѣло зараз влія душу сотворенную, а так з тым тѣлом и душею сотворенною злучился Сын Божій, Слово Отчеє, и потом родился на сей свѣт, яко человѣк, без болѣзни матерныя и не повредил дѣвства" [Сѣмя слова Божія. – Почаїв, 1772. – С. 3–4], тобто Христос "в девятій мѣсяц по початіи своєм з утробы преблагословеннои Дѣвы, яко солнце чрез кришталь, проникнул без жаднои болѣзни и нарушеня цвѣту панієнства" [Слово к народу каѳоліческому. – Почаїв, 1765. – Арк. 29 (зв.)].

[151] Сковорода нехтує тут пересторогою, згідно з якою в жодному разі не можна "Воплощеніє Христово, и страданіє и вся преславная єго дѣянія и чудеса не в дѣло, но в притчу вмѣняти" [*Туптало Д.* Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 303 (зв.)–304].

[152] Книга пророка Ісаї 54: 1.

[153] Слова "в страсѣ" написано над рядком.

[154] В автографі далі іншим чорнилом дописано слово: *quid*.
[155] В автографі рукою Сковороди закреслено слова: "легша бистотечних".
[156] В автографі рукою Сковороди закреслено слово *восточних*, а замість нього дописано слово *скортье*.
[157] Пор. народні приказки, створені на підставі Євангелії: "Не печися утренею – утреня тобою печецця" [*Номис*, № 5218]; "Не печаль ся утром, бо утро тобою" [*Франко*, № 26304].
[158] В автографі спочатку було *наречется*, а потім на полях рукою Сковороди написано *доведется*.
[159] Про особливості цього сковородинського перекладу оди Горація див.: *Чижевський Д.* До перекладів Сковороди // *Чижевський Д.* Український літературний барок / Підготовка тексту й мовна редакція Леоніда Ушкалова; вступна стаття Олекси Мишанича. – Харків, 2003. – С. 164–170.
[160] *Горацій*. Оди, II, 16, 25–26. У перекладі Андрія Содомори: "Дневі радий будь, не турбуйсь майбутнім" [*Квінт Горацій Флакк*. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 56]. Ця сама думка є й у ще одного улюбленого автора Сковороди – Сенеки (Моральні листи до Луцілія, XCVIII, 6): "Пригніченою є душа, що тривожиться завтрашнім" [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 434].
[161] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 6: 34. Пор.: **Не пецы́тесѧ ᲂу҆́бо на ᲂу҆́трей**. Ці слова не раз привертали увагу українських барокових авторів. Наприклад, Лазар Баранович писав: "Печешися о лѣтах многих, а Господь завѣщеваєт: Не пецѣтеся и о утріи…" [*Баранович Л.* Меч духовный. – Київ, 1666. – Арк. 287; див. також: Євангеліє учителноє. – Київ, 1637. – С. 368; Сѣмя слова Божія. – Почаїв, 1772. – С. 88–89, 299–305]. Михайло Козачинський прямо писав про те, що "тривога за майбутнє є порок", який засуджував Христос у шостій главі Євангелії від св. Матвія [див.: *Козачинский М.* Книга третья. Нравственная философия, или Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 383].
[162] Сковорода має на думці старий мотив, відомий найперше з байок Езопа (байка 102) та Федра (I, 25). Наприклад, у Федра він звучить так: "Собаки завше, Крокодилів боячись, / П'ють воду з Нілу, берегом гасаючи" [*Федр*. Байки / Упорядкування, передмова, переклад і примітки Володимира Литвинова. – Київ, 1986. – С. 41]. Він був добре знаний в українській літературі й до Сковороди. Скажімо, про нього згадував Афанасій Кальнофойський, щоправда, з покликанням на "натуралістів" [див.: *Kalnofoyski A.* Parergon cudow. – Kiiów, 1638. – S. 20].
[163] Далі нерозбірливо.
[164] Сковорода має на думці Послання св. ап. Павла до римлян 13: 12. Пор.: "Nox processit, dies autem appropiavit. Abiciamus ergo opera tenebrarum et induamur arma lucis". У перекладі Івана Огієнка: "Ніч минула, а день наблизився, тож відкиньмо вчинки темряви й зодягнімось у зброю світла".
[165] Далі пропущено слово *γὰρ*.
[166] *Платон*. Бенкет, 218d.
[167] Пор.: "Бо що тільки людина посіє, те саме й пожне! Бо хто сіє для власного тіла свого, той від тіла тління пожне. А хто сіє для духа, той від духа пожне життя вічне" (Послання св. ап. Павла до галатів 6: 7–8). Є також народні приказки: "Як посієш, так збереш"; "Що посієш, те й пожнеш" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 250, 252].

[168] *Платон*. Бенкет / Перекл. з давньогрецької і коментарі Уляна Головач, вступна стаття Джованні Реале. – Львів, 2005. – С. 99.
[169] Послання св. ап. Павла до галатів 5: 17.
[170] Борей (гр. *Βορέας*) – бог північного вітру в грецькій міфології.
[171] Ідеться про перемогу ізраїльтян над Амаликом (див.: Друга книга Мойсеєва: Вихід 17: 8–15). Пор. із церковними піснеспівами й молитвами: "Крестаобразнома Моісеовыма рукама Амаликову силу в пустыни побѣдил єси"; "Господи Боже наш, послушавый Моісея, простершаго к тебѣ руцѣ свои, и люди Ізраилевы укрѣпивый на Амалика" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 451; 251 (друга пагін.)]. Якщо зважити на те, що ім'я *Амалик* у переносному сенсі означало "Антихрист", а *Ісраїль* означає "перемагаючій або пануючій з Богом" [див.: *Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 340, 415], то ця поезія набуває алегоричного значення – Сковорода говорить тут про психомахію. Зрештою, таке саме значення мав цей образ і в інших авторів. Наприклад, Іван Величковський, порівнюючи Мойсея та Антонія Печерського, писав: "Он сотре фараона, изби Амалика / сей же єсть побѣдитель дѣмонскаго лика" [*Величковський І.* Твори. – Київ, 1972. – С. 126].
[172] Переклад Леоніда Ушкалова.
[173] Сковорода має на думці слова: "…Я – Господь, Бог твій, Бог заздрісний, що карає за провину батьків на синах, на третіх і на четвертих поколіннях тих, хто ненавидить Мене…" (Друга книга Мойсеєва: Вихід 20: 5).
[174] Варто відзначити, що стан, коли людина перебуває в непевності й засліпленості, вчитель Сковороди Михайло Козачинський називав "станом Фараона" [*Козачинский М.* Книга третья. Нравственная философия, или Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 367].
[175] Сковорода має на думці слова: "Вавилонськая дочко, *що маєш і ти* ограбована *бути*, – блажен, хто заплатить тобі на твій чин, що ти нам заподіяла! Блажен, хто ухопить та порозбиває об скелю *і* твої немовлята!.." (Книга Псалмів 137 (138): 8–9). Під *скелею* (*каменем*) слід розуміти Христа. Пор.: "І хто впаде на цей камінь – розіб'ється…" (Євангелія від св. Матвія 21: 44).
[176] Ім'я *Люцифер* (лат. *Lucifer*) означає "світлоносець".
[177] Сковорода має на думці слова: "І не дивно, бо сам сатана прикидається анголом світла!" (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 11: 14).
[178] Астрологія була надзвичайно популярною в старій Україні. Знаки Зодіака зображено вже в «Ізборникові Святослава» 1073 р. Перша друкована книжка українського автора («Прогностична оцінка 1483 року» Юрія Дрогобича) була астрологічною, так само, як і перша книжка слобідської літератури – «Про людську долю» (1699 р.) архімандрита Онуфрія.
[179] Очевидно, Сковорода має на думці слова: "І бачив я небо нове й нову землю, перше бо небо та перша земля проминули…" (Апокаліпсис 21: 1).
[180] Очевидно, Сковорода має на думці слова з Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 20 (пор.: "Життя ж наше на небесах…"), які він переказував так: "По землѣ ходяще, обращеніе имамы на небесѣх".
[181] Пор. зі словами св. Єроніма Стридонського (epistola XIV [c] ad Heliodorum Monachum): "Infinita eremi vastitas te terret? sed tu paradisum mente deambula" ("безконечна порожнеча самотності лякає тебе? а ти гуляй думками по райському саду") [Patrologiae cursus completus. Series latina / Ed. J.-P. Migne. – Paris, 1864. – T. 22. – Col. 354]. Див. також лист

Сковороди № 8 до Михайла Ковалинского, де філософ розглядає ту саму проблематику усамітнення (*ἐρεμία*), сходження розуму в райський сад (*παράδεισος*), турботи про душу як її приготування до прийняття божества.

[182] Див. прим. 427.

[183] Сковорода має на думці слова: "…Царство Небесне здобувається силою, і ті, хто вживає зусилля, хапають його" (Євангелія від св. Матвія 11: 12).

[184] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 6: 23. Пор.: ᾰ҆ще ли ѻ҆́ко твоѐ лꙋка́во.

[185] Метафізика – прикінцева частина шкільного курсу філософії (*scientia ultranaturalis*), наука про буття як таке (онтологія) і про Бога та янголів (пневматологія) [див., наприклад: *Кониський Г.* Філософія надприродна, або Метафізика // *Кониський Г.* Філософські твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 2. – С. 511–512].

[186] Ідеться про Ревеку, вагітну Ісавом та Яковом, якій Господь сказав: "Два племена в утробі твоїй…" (Перша книга Мойсеєва: Буття 25: 23).

[187] Сковорода має на думці слова: "І місто не має потреби ні в сонці, ні в місяці, щоб у ньому світили, – слава бо Божа його освітила, а світильник для нього – Агнець. І народи ходитимуть у світлі його, а земські царі принесуть свою славу до нього" (Апокаліпсис 21: 23–24).

[188] Про віфлеємську зірку див.: Євангелія від св. Матвія 2: 1–2.

[189] Переклад Леоніда Ушкалова.

[190] Переклад Леоніда Ушкалова.

[191] У Біблії: επ'.

[192] Євангелія від св. Луки 4: 18.

[193] Див. прим. 93 до циклу «Басни Харьковскія».

[194] Ці слова взято з трагедії Еврипіда «Орест». Пор.: "σῖγα σῖγα, λεπτὸν ἴχνος ἀρβύλης / τίθετε, μὴ κτυπεῖτ'" (*Еврипід*. Орест, 141).

[195] Вислів "vivum cadaver" ("живий труп") Сковорода міг запозичити з «Адагій» Еразма Роттердамського (II. 4. 3). Він є також в Еразмових «Домашніх бесідах» [див.: *Еразм Роттердамський*. Похвала глупоті. Домашні бесіди / Перекл. з латини В. Литвинова, Й. Кобова. – Київ, 1993. – С. 177]. Імовірним джерелом цього виразу вважають Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 5: 6, де зринає фраза "живою померла" [див.: *Коваль А. П., Коптілов В. В.* Крилаті вислови в українській літературній мові. Вид. 2-е, перер. і доп. – Київ, 1975. – С. 93].

[196] Див. прим. (35) до циклу «Сад божественных пѣсней».

[197] Пор., наприклад, із думкою Дмитра Туптала: "…учители церковніи глаголют, яко всякоя болѣзни виновен єст грѣх" [*Туптало Д.* Руно орошенноє. – Чернігів, 1680. – Арк. 68 (зв.)].

[198] Метафора "дух блудодійства" походить із Біблії. Пор.: "πνεύματι πορνείας ἐπλανήθησαν" (Книга пророка Осії 4: 12). У перекладі Івана Огієнка: "бо дух блудодійства заводить до блуду". Очевидно, Сковорода має тут на думці Книгу Псалмів 49 (50): 18. Пор.: "Як ти злодія бачив, то бігав із ним, і з перелюбниками накладав".

[199] "Галльською (французькою) хворобою" називали сифіліс. Див., наприклад: *Сакович К.* Арістотелівські проблеми // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 406.

[200] Діоген Лаерцій (II, 25) повідомляв, що Сократ "дотримувався такого здорового способу життя, що, коли Афіни охопила чума, він один залишився невразливим" [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 111].

[201] У Плутарха далі: “dissipanturque facile, sanguine tenero et spiritu puro motum excipiente”.
[202] *Plutarchus*. De tuenda sanitate praecepta, 127c–d [Plutarchi Chaeronensis Moralia. Omnes de Graeca in Latinam linguam transscripti summo labore, cura, ac fide. Guiliel. Xylandro Augustano interprete. – Francofurti, MDCXIX. – P. 219; також: Plutarchi Chaeronensis Scripta Moralia. Graece et latine. – Paris, 1841. – T. I. – P. 151–152].
[203] Це – латинська версія фрази “λεπτὸν ἴχνος” з Еврипідової трагедії «Орест». Див. прим. 194.
[204] Ідеться про ненависть. Пор.: “Кожен, хто ненавидить брата свого, той душогуб (*ἀνθρωποκτόνος*)” (Перше соборне послання св. ап. Івана 3: 15).
[205] Сковорода має на думці слова: “Omnia mihi licent! Sed non omnia expediunt” (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 6: 12). У перекладі Івана Огієнка: “Усе мені можна, та не все на пожиток”.
[206] Очевидно, це парафраза Послання св. ап. Павла до Тіта 1: 15. Пор.: “Omnia munda mundis”. Зрештою, є й крилатий вислів: “Puris omnia pura” [див.: Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 285].
[207] Очевидно, Сковорода має на думці такі Павлові слова: “quapropter si esca scandalizat fratren meum, non manducabo carnem in aeternum” (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 8: 13). У перекладі Івана Огієнка: “Ось тому, коли їжа спокушує брата мого, то повік я не їстиму м’яса, щоб не спокусити брата свого!”
[208] У шкільних курсах моральної філософії *сором* трактували як різновид *страху* [див.: *Козачинский М*. Книга третья. Нравственная философия, или Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 416]. Зрештою, як свідчить Діоген Лаерцій (VII, 112), про це говорили ще стоїки [див.: *Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 303].
[209] Сковорода має на думці слова Христа: “Як хто любить Мене, той слово Моє берегтиме, і Отець мій полюбить його, і Ми прийдемо до нього, і оселю закладемо в нього” (Євангелія від св. Івана 14: 23).
[210] У Плутарха початок речення такий: “Sed sicut quae…”
[211] У Плутарха: *tantum*.
[212] У Плутарха: *ab*.
[213] У Плутарха далі: *est*.
[214] У Плутарха: *Quae*.
[215] У Плутарха: *benevolentia*.
[216] *Plutarchus*. Quomodo possit adulator ab amico internosci, 127c–d [Plutarchi Chaeronensis Moralia. Omnes de Graeca in Latinam linguam transscripti summo labore, cura, ac fide. Guiliel. Xylandro Augustano interprete. – Francofurti, MDCXIX. – P. 219; також: Plutarchi Chaeronensis Scripta Moralia. Graece et latine. – Paris, 1841. – T. I. – P. 151–152].
[217] Див. прим. 22.
[218] Сковорода переказує тут діалог Ціцерона «Лелій, або Про дружбу» (XV, 55). Фраза: “Amici optima vitae supellex” (“Друзі – найкраща прикраса життя”) – стала крилатою [див.: *Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л.* Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 45].
[219] *Вергілій*. Буколіки, II, 65. Ця фраза стала крилатою [див.: Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 339].

[220] Крез (гр. *Κροῖσος*) (595–546 рр. до н. е.) – останній лідійський цар. Мав величезне багатство. Про нього розповідає Геродот у 29-му розділі першої книги своєї «Історії». Ім'я Креза стало прозивним як персоніфікація багатства. Саме в такій ролі воно зринає й у творах старих українських письменників [див., наприклад: *Полоцький С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 125 (зв.) (друга пагін.); *Козачинский М.* Книга третья. Нравственная философия, или Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 335].

[221] Гай Юлій Цезар (*Gajus Julius Caesar*) (100–44 рр. до н. е.) – славетний римський імператор, полководець, оратор і письменник. Його ім'я не раз поставало символом проминущості людської величі та слави [див., наприклад: *Полоцький С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 125 (зв.) (друга пагін.)].

[222] Демосфен (гр. *Δημοσθένης*) (384–322 рр. до н. е.) – найбільший давньогрецький політичний оратор. Так само, як і Цезар, символізував проминальність людської слави [див., наприклад: *Полоцький С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 125 (зв.) (друга пагін.)].

[223] Очевидно, Сковорода має на думці слова Христа: "Ви друзі Мої, якщо чините все, що Я вам заповідую" (Євангелія від св. Івана 15: 14).

[224] 27 січня Православна Церква відзначає повернення мощів св. Івана Златоуста.

[225] Музи (лат. *Musae*) – дев'ять доньок Аполлона й Мнемозини; богині наук та мистецтв: Кліо, Евтерпа, Талія, Мельпомена, Терпсихора, Полігімнія, Ерато, Уранія, Калліопа.

[226] Див. прим. 64 до циклу «Сад божественных пѣсней».

[227] Авторство цієї епіграми Діоген Лаерцій (III, 33) приписував Платонові [див.: *Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 63].

[228] У Троїце-Сергієвій лаврі Сковорода перебував на початку 1755 р. (намісником лаври був тоді Кирило Ляшевецький). Він покинув обитель, очевидно, у першій декаді лютого 1755 р. [див.: *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 127].

[229] Діоген Лаерцій свідчив (VIII, 15), що "святилищем Муз" називали перехід при будинку Піфагора в Метапонті, куди приходило чимало люду, щоб послухати філософа [див.: *Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 336].

[230] Ідеться про трьох святих отців-каппадокійців: Василія Великого, Григорія Богослова та Івана Златоуста.

[231] Сентенції Менандра, 543. Пор. латинські, українські й російські відповідники цієї фрази: "Manus manum lavat" [Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 207]; "Рука завше руку мыєт" [*Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 173]; "Рука руку миє, аби обі були білі" [*Франко*, № 22653]; "Рука руку миє, щоб білі були"; "Рука руку миє, нога ногу підпирає" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 138, 160]; "Рука руку мыет…" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 135]. Наприкінці листа витерто один рядок, писаний грецькою мовою, а під ним іншою рукою та іншим чорнилом додано: "1763 die trium Sanctorum Basilii, Gregorii, Johanni" ("1763 року, у день трьох святих: Василія, Григорія та Івана").

[232] Переклад Миколи Зерова [*Зеров М.* Твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 390].

[233] *Арістотель*. Велика етика, 1211a30–35 [див.: *Аристотель*. Большая этика // *Аристотель*. Сочинения: В 4 т. – Москва, 1983. – Т. 4. – С. 368].

[234] *Арістотель*. Велика етика, 1213a25 [див.: *Аристотель*. Большая этика // *Аристотель*. Сочинения: В 4 т. – Москва, 1983. – Т. 4. – С. 373]. Думка про друга як "друге *я*" була досить поширеною у філософії Стародавньої Греції та Риму. Варто пригадати, скажімо, ранній діалог Платона «Алківіад 1» (132c–133c) [див.: *Платон*. Диалоги. – Москва, 1986. – С. 217–218] чи передану Діогеном Лаерцієм (VII, 23) сентенцію Зенона з Кітіона [див.: *Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 276]. Цю думку з посиланням на Арістотеля можна знайти також у старих українських письменників, наприклад, у Дмитра Туптала: "…аще и еллинскій філософ Арістотель рече, обаче хрістіаном надобноє: 'Друг єсть єдина душа в тѣлесах двою'" [*Туптало Д*. Поученіє на память святых верховных апостол Петра и Павла // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 3. – С. 90].

[235] У Плутарха: "Quod si".

[236] Інтерполяція Сковороди.

[237] *Plutarchus*. Quomodo possit adulator ab amico internosci, 52f [Plutarchi Chaeronensis Moralia. Omnes de Graeca in Latinam linguam transscripti summo labore, cura, ac fide. Guiliel. Xylandro Augustano interprete. – Francofurti, MDCXIX. – P. 129; також: Plutarchi Chaeronensis Scripta Moralia. Graece et latine. – Paris, 1841. – T. I. – P. 63].

[238] Діоген Лаерцій (V, 40) свідчить, нібито Теофраст не раз казав, що "найдорожча трата – це час" [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 217].

[239] Див. прим. 266 до діалогу «Сvмфоніа, нареченная Книга Асхань».

[240] У рукопису: "…τὸ κᾶλλος τὸ θείον".

[241] Євангелія від св. Матвія 18: 10. Пор.: "…їхні Анголи повсякчасно бачать у небі обличчя Мого Отця, що на небі".

[242] У рукопису: *deliciantes*.

[243] Див.: "O bibliotheca nota paucis, ô libri, / Quos rara contrectat manus" [M. Antonii Mureti Presbyterii, J. C. et Civis Romani Oratores ac Poetae clariss[imi] Orationes, Epistolae, Hymnique Sacri. Editio nova. – Lipsiae, MDCLXV. – P. 492]. Сковорода переклав ці слова так: "ω бібліотеко ты моя избранна! / ω не многим книги чтомы!" Тим часом у перекладі Миколи Зерова ці слова звучать так: "І ти, полице, не для всіх призначена, / Добірні й дорогі книжки!" [*Зеров М*. Твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 384].

[244] Див. лист Еразма Роттердамського до Християна Нортгофа (*Christian Northoff*) з Парижа 1497 р. [Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami, denuo recognitum et auctum / Per P. S. Allen. – Oxonii, MCMVI. – T. I (1484–1514). – P. 173].

[245] Розповідаючи про свого дядька Плінія Старшого (бл. 24–79), Пліній Молодший (бл. 62 – бл. 114) (III, 5, 16) зазначав: "Він уважав за втрачений увесь час, не відданий заняттям" [Письма Плиния Младшего. Книги I–X / Изд. подготовили М. Е. Сергиенко, А. И. Доватур. – Москва, 1983. – С. 46].

[246] *Вергілій*. Енеїда, VI, 747. У перекладі Михайла Білика: "вогонь із небесного первня" [*Публій Вергілій Марон*. Енеїда / З латинської переклав Михайло Білик; переклад звірив і зредагував Борис Тен. – Київ, 1972. – С. 146].

[247] Канон Пресвятій Богородиці, глас 8-ий, пісня 3-я. Див. також: *Могила П*. Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 736, 857.

[248] Євангелія від св. Матвія 24: 20; Євангелія від св. Марка 13: 18.

[249] Переклад Леоніда Ушкалова.

[250] У нижньому лівому кутку автографа іншим чорнилом дописано: "febr[uarius] 15" ("15 лют[ого]").

[251] У рукопису: *sodales*.
[252] Тіфон (гр. *Τιθωνός*) – син троянського царя Лаомедонта, чоловік Еос (Аврори), яка випрохала була в богів для нього безсмертя, та, на своє горе, забула попрохати вічної молодості, тому Тіфон старів усе дужче й дужче.
[253] Цар Нестор був дуже старий. Слід зазначити, що образи Тіфона й Нестора як довгожителів уже в римських класиків належали до риторичної топіки [див.: *Курціус Е.-Р.* Європейська література і латинське середньовіччя / Переклав з нім. Анатолій Онишко. – Львів, 2007. – С. 94–95].
[254] Ідею християнської релігії як дружби, цілком по-арістотелівськи потрактовану не як певний емоційний стан, а як форму соціальної та політичної взаємодії, перегодом буде розвивати о. Павло Флоренський у своїй роботі «Столп и утверждение Истины» (лист одинадцятий: Дружба).
[255] Сковорода має на думці слова: "mandatum novum do vobis ut diligatis invicem sicut dilexi vos ut et vos diligatis invicem" (Євангелія від св. Івана 13: 34). У перекладі Івана Огієнка: "Нову заповідь Я вам даю: Любіть один одного! Як Я вас полюбив, так любіть один одного й ви!"
[256] Пор.: "Deus caritas est"; "ὁ θεὸς ἀγάπη ἐστίν" (Перше соборне послання св. ап. Івана 4: 8, 16). У перекладі Івана Огієнка: "Бог є любов".
[257] Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 13: 1. Пор.: "si linguis hominum loquar et angelorum caritatem autem non habeam factus sum velut aes sonans aut cymbalum tinniens". У перекладі Івана Огієнка: "Коли я говорю мовами людськими й ангольськими, та любови не маю, – то став я як мідь *та* дзвінка або бубон гудячий!"
[258] Апокаліпсис 1: 8; 26: 6; 22: 13. У перекладі Івана Огієнка: "Я Альфа й Омега". Така глоризація любові була характерна також для інших українських барокових письменників. Пригадаймо, наприклад, Іоаникія Сенютовича, який, услід за св. ап. Павлом, писав: "Велико дѣло любве, єюже вся, и без нея ничтоже. Человѣческими и ангелскими глаголати языки зѣло преславно, но без любве, єдиный звук кімвалный. Прорицати будущая, разумѣти сокровенная, чудеса творити, нѣчто єст Божественнаго, обаче и в сих без любви дѣлатель єдино єсть ничтоже. Любы долготерпит, милосердствуєт. Любы не завидит, не превозносится, не гордится, не безчинствуєт, не ищет своя си, не раздражаєтся, вся любит, всему вѣру ємлет, вся уповаєт, сими образы вѣтыйствующея. Любы кому не имать быти пріятна! Кого не в лѣпоту восхитит, вселюбезна всѣм сущи! Разумом творимоє часть точію дѣла, от части бо разумѣваєм, в любвѣ же что не совершенно, исполненіє закона любви. Разум кичит, а любов созидаєт. Пророчества упразднятся, языки умолкнут, разум испразднится, любы николиже отпадаєт" [*Сенютович І.* Передмова до «Канонів Богородичних» 1716 р. // *Тітов Хв.* Матеріали для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 514].
[259] *Вергілій*. Буколіки, VIII, 11.
[260] Переклад Леоніда Ушкалова.
[261] Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 5: 3. Пор.: и҆ сѣ́дъ ѹ҆ча́ше и҆з̾ корабля̀ наро́ды.
[262] Сковорода має на думці притчу про сіяча, зокрема слова: "А інші [зерна] попадали в терен, – і вигнався терен, і їх поглушив" (Євангелія від св. Матвія 13: 7).
[263] Переклад Леоніда Ушкалова.
[264] "In magnis et voluisse sat est" – слова Секста Проперція (бл. 50 р. до н. е. – 15 р. н. е.), які стали крилатою фразою [див.: Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 170]. Сковорода міг узяти їх, приміром, з «Адагій» Еразма Роттердамського (II. 8. 55).

[265] Очевидно, Сковорода має на думці слова св. ап. Павла: "fratres, nolite pueri effici sensibus, sed malitia parvuli estote, sensibus autem perfecti estote" (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 14: 20). У перекладі Івана Огієнка: "Браття, не будьте дітьми *своїм* розумом, – будьте в лихому дітьми, а в розумі досконалими будьте!". Див. також Послання св. ап. Павла до євреїв 5: 12–14: "Etenim cum deberetis magistri esse propter tempus, rursum indigetis, ut vos doceat aliquis elementa exordii sermonum Dei, et facti estis, quibus lacte opus sit, non solido cibo. Omnis enim, qui lactis est particeps, expers est sermonis iustitiae, parvulus enim est; perfectorum autem est solidus cibus, eorum, qui pro consuetudine exercitatos habent sensus ad discretionem boni ac mali". У перекладі Івана Огієнка: "Ви бо за віком повинні б бути вчителями, але ви потребуєте ще, щоб хтось вас навчав перших початків Божого Слова. І ви стали такими, яким потрібне молоко, а не страва тверда. Бо хто молока вживає, той недосвідчений у слові правди, – бо він немовля. А страва тверда – для дорослих, що мають чуття, привчені звичкою розрізняти добро й зло".

[266] Ідеться про "обоження". Див. прим. 290 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».

[267] Очевидно, Сковорода має на думці слова: "Ви бо за віком повинні б бути вчителями, але ви потребуєте ще, щоб хтось вас навчав перших початків Божого Слова" (Послання св. ап. Павла до євреїв 5: 12).

[268] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 102 (103): 11. Останнє слово має форму: ѹ҆твердилъ.

[269] Сковорода говорить тут про так звані "богословські" чесноти – віру, надію та любов, котрі, як писав Петро Могила, є "первая добродѣтели христіанскія…, без них же никтоже спасется" [*Могила П.* Собраніє краткія науки о артикулєх вѣры, сирѣчь о догматѣх, или о преданіях вѣры православно каѳолическія христіанскія. – Почаїв, 1783. – Арк. 55]. Найважливішою з-поміж них є любов – чеснота, що може бути окреслена як "знаменіє внѣшнеє внутрняго житія человѣка христіанина" та "сѣмя всѣх добродѣтелей" [*Максимович І.* Богомысліє. – Чернігів, 1710. – Арк. 275 (зв.), 276 (зв.)].

[270] Пор.: "ὁ θεὸς ἀγάπη ἐστίν" (Перше соборне послання св. ап. Івана 4: 8, 16).

[271] Цю латинську приказку використовували й інші українські письменники. Наприклад, Іпатій Потій писав: "Старая приповѣсть латинская: 'не всѣм дано єсть доступити Коринѳу'" [Отвѣт Ипатія Потея Клирику Острожскому // Памятники полемической литературы в Западной Руси. – Петербург, 1903. – Кн. 3. – Ст. 1075].

[272] Образ євангельського віслюка, що на ньому Христос в'їжджає до Єрусалима, був досить популярним в українській бароковій літературі. Його тлумачили і в алегоричному сенсі, наприклад, як урятований Христом "народ поганскій" [див.: *Галятовський І.* Ключ разумѣнія. – Київ, 1659. – Арк. 61] чи як переможені праведником гріхи [див.: *Радивиловський А.* Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 1025]. Сковорода, на взір святого Франциска Асизького [див. про це: *Лотман Ю. М.* Об одном темном месте в письме Григория Сковороды // Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка. – 1985. – Т. 44. – № 2. – С. 170–171; прикметно, що коментатори часом називали Сковороду "українським Франциском Асизьким"; див.: *Arsieniew N. von.* Bilder aus russischen Geistesleben: I. Die mystische Philosophie Skovorodas // Kyrios. Vierteljahresschrift für Kirchen- und Geistesgeschichte Osteuropas. – Königsberg; Berlin, 1936. – Bd. I. – Hft. 1. – S. 28; пор. : *Ковалінський М. І.* Григорій Савич Сковорода (Життя і деякі думки українського філософа-спіритуаліста) / Опр. Ю. Русов. – Лондон, 1956. – С. 27], трактує його як людське тіло, що є носієм душі.

[273] Сковорода говорить тут про "золоту мірноту". Див. прим. 77 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни». Сам по собі вислів "μηδὲν ἄγαν" ("нічого

надміру”) Сковорода міг віднайти в Діогена Лаерція (I, 41), де він приписаний Хілонові [див.: *Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 75].

[274] Див.: “ubi enim sunt duo vel tres congregati in nomine meo, ibi sum in medio eorum” (Євангелія від св. Матвія 18: 20). У перекладі Івана Огієнка: “Бо де двоє чи троє в Ім’я Моє зібрані, – там Я серед них”.

[275] Очевидно, Сковорода має на думці слова Христа: “…без Мене нічого чинити не можете ви” (Євангелія від св. Івана 15: 5).

[276] Patrologiae cursus completus. Series latina / Ed. J.-P. Migne. – Paris, 1864. – T. 63. – Col. 657–658.

[277] Аніцій Манлій Торкват Северин Боецій (*Anicius Manlius Torquatus Severinus Boetius*) (бл. 475–524 рр.) – видатний римський філософ і математик, учень Прокла Діадоха, дорадник короля остготів Теодоріха. Боеція часто називають “останнім римлянином”. Він був знаний у старій Україні найперше як автор «Розради від філософії». На Боеція покликалися, коли йшлося, наприклад, про поняття *вічності* (Феофан Прокопович, зокрема, писав: “Численні [філософи] надають перевагу визначенню вічності Боецієм, згідно з яким *вічність означає мати безмежне, всеосяжне і досконале життя*” [*Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 242]), *персони* (“…персону Боеціуш в Книзѣ своєй о двух натурах так описуєт: ‘Персона єст натуры розумнои истность нероздѣлная…’” [*Галятовський І.* Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 94]; пор.: “naturae rationabilis individua substantia”), про моральну філософію [див.: *Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 58, 308 (зв.), 310 (зв.)], *блаженство* [див.: *Калиновский С.* Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 96] тощо. З українських письменників новітньої доби Боецієве окреслення *персони* цитував по-латинському Євген Маланюк [див.: *Маланюк Є.* Нотатники (1936–1968): Документально-художнє видання. – Київ, 2008. – С. 225].

[278] Афекти (лат. *affectus*, гр. *πάθος*) в українській бароковій традиції зазвичай розглядали як “душевні порухи, народжені від осягнення добра та зла” [Summula praeceptorum rhetoricorum. – Poczaioviae, 1778. – P. 31; пор.: *Прокопович Ф.* Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 286; *Конисский Г.* Нравственная философия, или Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 474].

[279] Фізика, чи натурфілософія (*philosophia naturalis*), – частина шкільного філософського курсу, де розглядалися всі природні тіла та їхні властивості. Єство та сенс натурфілософії, як її розуміли українські інтелектуалісти старої доби, можна з’ясувати з «Промови про заслуги й користь фізики» Феофана Прокоповича [див.: *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 115–118].

[280] Див. прим. 185.

[281] Євангелія від св. Івана 14: 27. Про цей “мир Божий, що вищий від усякого розуму (Фил. 4: 7), що його залишив Христос своїм апостолам (Ів. 14: 27)” розмірковував ще Оріген [О молитве и Увещание к мученичеству. Творения учителя Церкви Оригена / Пер. с примеч. Н. Корсунского. Изд. 2-е. – Санкт-Петербург, 1897. – С. 208].

[282] Стоя – школа давньогрецької філософії, заснована в Афінах близько 300 р. до н. е. Зеноном із Кітіона (бл. 335 – бл. 262 рр. до н. е.). Етимологію цього слова Памва Беринда пояснював так: “еллински – ґанок, оттоль стоіки философи названи, от ґанку, в котором

диспутовали" [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 459]. Історію цієї школи заведено поділяти на три періоди: Стара Стоя (Зенон, Хризипп), Середня Стоя (Посидоній) та Пізня Стоя (Сенека, Епіктет, Марк Аврелій). Ідеї стоїків були дуже популярні в XVII–XVIII ст., коли розвинувся так званий "неостоїцизм". У своїх творах Сковорода згадує про зачинателя стоїчної філософії Зенона з Кітіона, а також про чільних представників римського стоїцизму: Сенеку й імператора Марка Аврелія. Наука стоїків справила вплив на Сковороду, зокрема, на його теорію "сродності".

[283] Апатія (гр. *ἀπάθεια*) – один з основних принципів стоїчної філософії. Правлячи про людське щастя (*μακαρία*, *beatitudo*), Сковорода, так само, як, приміром, його вчитель Георгій Кониський, підкреслював, що афектам варто протиставляти не витлумачену в дусі стоїків *апатію*, а пристрасті, погамовані розумом. Так само поціновували стоїчну *апатію* також деякі інші києво-могилянські філософи [пор.: *Калиновский С.* Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 257]. Зрештою, те саме було і в західній традиції. Досить пригадати бодай славетну книжку Ніколя Кавсіна «De eloquentia sacra et humana libri XVI» [див.: *Ulčinaite E.* Teoria retoryczna w Polsce i na Litwie w XVII wieku: Próba rekonstrukcji schematu retorycznego. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1984. – S. 137].

[284] Тут Сковорода близький до Арістотеля. Як свідчив Діоген Лаерцій (V, 31), Арістотель казав, що мудрий чоловік "не вільний від пристрастей, а помірний у них" [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 214]. Принаймні стоїк Сенека пов'язував таку позицію саме з перипатетиками. "Не раз поставало питання, – писав він у «Моральних листах до Луцілія» (CXVI, 1), – що краще: коли в нас помірковані пристрасті чи коли їх нема взагалі? Наші [тобто стоїки] проганяють їх, перипатетики – погамовують" [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 516].

[285] Сковорода має на думці слова: "А щоб я через пребагато об'явлень не величався, то дано мені в тіло колючку, – посланця сатани, щоб бив в обличчя мене, щоб я не величався" (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 7).

[286] Можливо, Сковорода має на думці Третю книгу царств 19: 12.

[287] Див.: Євангелія від св. Матвія 5: 3–11.

[288] *Боецій С.* Розрада від філософії / Пер. з лат. А. Содомори; передм. В. Кондзьолки. – Київ, 2002. – С. 58.

[289] Ідеться про Якова Єнкевича ("города Харкова Троецкой церкви священника Бориса сын"), який навчався в класі синтаксими Харківського колегіуму, коли цей клас вів Сковорода. У його батька квартирували під час навчання брати Ковалинські [див.: *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 185–186].

[290] Пор.: "militia est vita hominis super terram" (Книга Йова 7: 1). У перекладі Івана Огієнка: "Хіба чоловік на землі – не на службі військовій?". Можна пригадати також «Моральні листи до Луцілія» Сенеки: "Atqui vivere, Lucili, militare est" (XCVI, 5) ("А жити, Луцілію, – це наче служити у війську" [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 429]). Див. прим. 421 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».

[291] Це – трохи скорочена форма старої латинської приказки: "De duobus malis minimum eligendum" [Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 88].

[292] В автографі це слово подано замість закресленого: *praemi*.

[293] Префектом Харківського колегіуму на той час був Лаврентій Кордет. Див. прим. 58 до рубрики «Листи до різних осіб» (лист № 98).
[294] Переклад Миколи Зерова [*Зеров М.* Твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 389–390].
[295] Пор.: "Тому то, хто їстиме хліб цей чи питиме чашу Господню негідно, – буде винний супроти тіла та крови Господньої! Нехай же людина випробовує себе, і так нехай хліб їсть і з чаші хай п'є. Бо хто їсть і п'є негідно, не розважаючи про тіло, той суд собі їсть і п'є! Через це поміж вами багато недужих і хворих…" (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 11: 27–30).
[296] Переклад Леоніда Ушкалова.
[297] В автографі закреслено слово *corpus*, а згори дописано *et*.
[298] Пор.: "si est corpus animale, est et spirituale" (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 44). У перекладі Івана Огієнка: "Є тіло звичайне, є й тіло духовне".
[299] В автографі закреслено слово: *latitano*.
[300] В автографі слово *calore* дописано над рядком.
[301] Пор.: "Але ви не так пізнали Христа, якщо ви чули про Нього, і навчилися в Нім, бо правда в Ісусі, щоб відкинути, за першим поступованням, старого чоловіка, який зотліває в звабливих пожадливостях, та відновлятися духом вашого розуму, і зодягнутися в нового чоловіка, створеного за Богом у справедливості й святості правди" (Послання св. ап. Павла до ефесян 4: 20–24).
[302] Пор.: "То дух, що оживлює, тіло ж не помагає нічого. Слова, що їх Я говорив вам, то дух і життя" (Євангелія від св. Івана 6: 63).
[303] В автографі слова *Et est* дописані над рядком.
[304] Сковорода має на думці поцілунок Юди (Євангелія від св. Матвія 26: 48; Євангелія від св. Марка 14: 44; Євангелія від св. Луки 22: 46).
[305] Пор.: "Хіба ви не знаєте, що ваші тіла – то члени Христові? Отож, узявши члени Христові, зроблю їх членами розпусниці? Зовсім ні! Хіба ви не знаєте, що той, хто злучується з розпусницею, стає одним тілом *із нею*?" (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 6: 15–16).
[306] В автографі слово *sacra* дописане над рядком.
[307] Переклад Леоніда Ушкалова.
[308] Див. прим. 1 до поезії «O delicati blanda etc.».
[309] Гален (*Galenus*) Клавдій (129–199 рр.) – славетний римський учений-природознавець, лікар імператорів Марка Аврелія, Вера та Коммода, автор трактату «Про частини людського тіла»; як філософ, був прибічником ідей Платона, Арістотеля та стоїків.
[310] Гіппократ (гр. *Ἱπποκράτης*) Косський (бл. 460–377 чи 356 рр. до н. е.) – славетний старогрецький лікар. Гіппократ та Гален, як найвищі авторитети в ділянці медицини, згадуються поруч і в інших джерелах [див., наприклад: *Сакович К.* Арістотелівські проблеми // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 415; Номоканон, си єст Законоправилник. – Київ, 1629. – С. 124; *Туптало Д.* Книга житій святых. – Київ, 1689. – Арк. 598 (зв.); *Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 173].
[311] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до филип'ян 4: 7. Пор.: **ми́ръ бж҃їй, превосходѧ́й всѧ́къ ᲂу҆́мъ**.
[312] В оригіналі ця фраза звучить так: "καὶ ἡ εἰρήνη τοῦ θεοῦ ἡ ὑπερέχουσα πάντα νοῦν…" (Послання св. ап. Павла до филип'ян 4: 7).
[313] Парафраза Євангелії від св. Марка: 4: 41. Пор.: **вѣ́тръ и҆ мо́рє послꙋ́шаютъ є҆гѡ̀**. Див. також: Євангелія від св. Матвія 8: 27; Євангелія від св. Луки 8: 25.

[314] Можливо, Сковорода має на думці слова Христа: "Vae vobis, scribae et pharisei hypocritae, quia similes estis sepulcris dealbatis, quae a foris quidem parent speciosa, intus vero plena sunt ossibus mortuorum et omni spurcitia!" (Євангелія від св. Матвія 23: 27). У перекладі Івана Огієнка: "Горе вам, книжники та фарисеї, лицеміри, що подібні до гробів побілених, які гарними зверху здаються, а всередині повні трупних кісток та всякої нечистости!".
[315] *Вергілій*. Буколіки, III, 93.
[316] Можливо, Сковорода натякає тут на одне місце з листа Ціцерона до Тіта Помпонія Аттика (2. 9): "…denique etiam Vatini strumam sacerdoti διβάφω vestiant" ("і одягнуть в дібаф жерця навіть товсту шию Ватінія"). Та й загалом Ціцерон називав Ватінія – народного трибуна 59 р., креатуру Цезаря – "товстою шиєю держави" ("struma civitates").
[317] Див. прим. 21.
[318] У рукопису: *sodales*.
[319] Евр (гр. *Εὖρος*) – східний чи південно-східний вітер у грецькій міфології.
[320] Див. прим. 246.
[321] Це прислів'я є в «Адагіях» Еразма Роттердамського (II. 2. 44). Пор. його українські версії: "Де мило, там очи, де болить, там руки" [*Франко*, № 17429]; "Що в кого болить, той про те й говорить"; "Де болить – там і торкаєш кожну мить" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 543]. Українські письменники використовували його й до Сковороди. Досить пригадати хоч би Дмитра Туптала ("где болит, там рука" [*Туптало Д.* Руно орошенноє. – Чернігів, 1680. – Арк. 67 (зв.)]) чи Івана Величковського: "и як рука, где болить, там ся дотикаєт" [*Величковський І.* Твори. – Київ, 1972. – С. 89].
[322] Пор. із тезою Касіяна Саковича: "скупому часто сняться гроші, купцю – товари, рибалці – ставки, неводи, риба. Мисливцю ж сняться гаї, поля, хорти, зайці. Солдату – труби, війни, залицяльнику – коханки, студенту – лекції, диспутації" [*Сакович К.* Арістотелівські проблеми // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 416–417].
[323] Пор.: "…чи ж не вибрав Бог бідарів цього світу за багатих вірою й за спадкоємців Царства, яке обіцяв Він тим, хто любить Його?" (Соборне послання св. ап. Якова 2: 5).
[324] Євангелія від св. Матвія 13: 11.
[325] Пор.: "Отож, уважайте, щоб поводитися обережно, не як немудрі, використовуючи час, – дні бо лукаві!" (Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 15–16).
[326] Ці роздуми Сковороди про час підхожі до міркувань, скажімо, Августина в його «Сповіді» (11. XIV. 17) (пор.: "…Якби ніщо не проминало, то не було б минулого часу; якби ніщо не наставало, то не було б майбутнього часу; а якби не було нічого, то взагалі не було б часу теперішнього. Але яким чином 'є' ці два часи – минулий і майбутній, – коли минулого вже нема, а майбутнього ще немає? І сам час теперішній, якщо б він був завжди теперішнім і не пропадав у минулому, то не був би вже часом, а був би вічністю. Отже, коли теперішній час, щоб бути часом, має пропадати в минувшині, то як же ми можемо твердити, що час 'існує', коли єдина рація його буття – це не буття. Отже, ми маємо право сказати, що час існує хіба тільки тому, що він прямує в небуття" [*Святий Августин*. Сповідь / Пер. з латини Ю. Мушака. Вид. 3. – Київ, 1999. – С. 222]) чи Дмитра Туптала (пор.: "Дѣлится же время на три части: на мимошедшеє, настоящеє и будущеє. Мимошедшеє время вѣмы яко бѣ, но уже преиде и погибе, ниже бо возвратится когда. Будущаго же времени чаєм, но не вѣмы, каково то будет. Настоящеє же мнимся имѣти, но ни чего имамы, кромѣ єдинаго краткаго часца, глаголемаго 'нынѣ'. 'Нынѣ' абіє єсть и

абіє нѣсть, преиде бо паки ино настаєт ‘нынѣ’, паки и то преходит, якоже в дѣлаємых и настояємых часах минуты єдина по друзѣй идет… настоящеє время, глаголемоє ‘нынѣ’, не вѣсть стояти, но вѣчну течет, аки капля нѣкая в низ текущая и черту по себѣ оставляющая, на предняя же простирающаяся, доколѣже оскудѣєт и изсхнет” [*Туптало Д.* Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 205 (зв.)–206 (зв.)]). А крім того, зосередженість на теперішньому була важливим завданням духовних вправ у стародавніх греків та римлян.

[327] Див. прим. 228.

[328] Сковорода цитує тут (трохи змінено) текст епіграми невідомого автора з «Палатинської антології» (XI, 51). Див. прим. 188 до циклу «Сад божественных пѣсней».

[329] Книжною українською мовою Сковорода переклав цю епіграму так: “Наслаждайся дней твоих, все бо вмалѣ старѣет. / В одно лѣто из козленка стал косматый цап”. Філософ використав її як епіграф до 30-ої пісні циклу «Сад божественных пѣсней».

[330] *Вергілій*. Енеїда, VIII, 560 [див.: *Публій Вергілій Марон*. Енеїда / З латинської переклав Михайло Білик; переклад звірив і зредагував Борис Тен. – Київ, 1972. – С. 188].

[331] Можна пригадати, що Епікур розумів саму етику як знання “περὶ αἱρέσεων καὶ φυγῶν” (“про те, що слід обирати й чого уникати”) [див.: *Кулаковский Ю. А.* Эсхатология и эпикуреизм в античном мире: Избранные работы. – Санкт-Петербург, 2002. – С. 173].

[332] Скорочений виклад-переказ Платонових міркувань про те, що без знання істини не можна відрізнити справжнє від примарного (Держава, IX 585a, 586a): “Чи будеш ти дивуватися, якщо люди, які не знають істини про багато інших речей, не мають належного знання й про це? Щодо задоволення, страждання та проміжного стану люди налаштовані так, що коли їх несе вбік страждання, то вони міркують правильно й по-справжньому страждають, але коли вони переходять від страждання до проміжного стану, то дуже схильні вважати, нібито це приносить задоволення та радість. Можна подумати, що вони дивляться на сіре, порівнюючи його з чорним і не знаючи білого, – так вони помиляються, порівнюючи страждання з його відсутністю й нічого не відаючи про задоволення… Отже, того, хто не має досвіду в поміркованості й цноті, хто постійно проводить час у бенкетах та інших таких самих розвагах, звісно, відносить униз, а потім знову до середини, так вони й блукають усе життя. Вони ніколи не вийдуть за ці межі, адже вони ніколи не бачили справді високого й не піднімались до нього, не сповнювались по-справжньому справжнім, не пробували надійного й чистого задоволення…” [*Платон*. Собрание сочинений: В 4 т. – Москва, 1994. – Т. 3. – С. 379–380].

[333] Очевидно, Сковорода має на думці п’ятий розділ Книги пророка Ісаї (5: 8–30), де рефреном іде фраза “vae qui…” (у перекладі Івана Огієнка: “Горе тим, що…”). Тут ідеться про слова: “Горе тим, що зло називають добром, а добро – злом, що ставлять темноту за світло, а світло – за темряву, що ставлять гірке за солодке, а солодке – за гірке!” (Книга пророка Ісаї 5: 20).

[334] Ідеться про Григорія Ковалинського.

[335] Переклад Леоніда Ушкалова.

[336] Очевидно, це варіація на тему Книги Псалмів 89 (90): 9. Пор.: “Quoniam omnes dies nostri evanuerunt in ira tua, consumpsimus ut suspirium annos nostros”. У перекладі Івана Огієнка: “Бо всі наші дні промайнули у гніві Твоїм, скінчили літа ми свої, як зідхання…”.

[337] Пор.: “…нас побивають за Тебе щоденно, пораховано нас, як овечок жертовних…” (Книга Псалмів 43 (44): 23).

[338] На цьому текст вірша обривається. У рукопису його перекреслено навскоси, а далі на цій-таки сторінці іншим почерком та іншим чорнилом дописано такий вірш:

Περὶ τοῦ κόσμου [Про світ]

Fallax hic mundua mundi cur nomine quadet,
Quos solet immundis fallere saepe bonis.
Свѣт сей затѣм, думаю, названній ест свѣтом,
Что в тму многих заводит прелесним совѣтом.

[339] Пор.: "І з'явилися їм язики поділені, немов би огненні, та й на кожному з них по одному осів. Усі ж вони сповнились Духом Святим, і почали говорити іншими мовами…" (Дії св. апостолів 2: 3–4).

[340] Пор.: "Тому то, коли хто в Христі, той створіння нове, – стародавнє минуло, ось сталось нове!" (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 5: 17).

[341] Пор.: "Їхній кінець – то загибіль, шлунок – їхній бог, а слава – в їхньому соромі… Вони думають *тільки* про земне! (Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 19).

[342] Пор.: "І бачив я небо нове й нову землю, перше бо небо та перша земля проминули, і моря вже не було. І я, Іван, бачив місто святе, Новий Єрусалим, що сходив із неба від Бога, що був приготований, як невіста, прикрашена для чоловіка свого. І почув я гучний голос із престолу, який кликав: 'Оце оселя Бога з людьми, і Він житиме з ними! Вони будуть народом Його, і Сам Бог буде з ними'" (Апокаліпсис 21: 1–3).

[343] Див. прим. 92 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».

[344] Сковорода має на думці Послання св. ап. Павла до євреїв 5: 12–14. У перекладі Івана Огієнка: "Ви бо за віком повинні б бути вчителями, але ви потребуєте ще, щоб хтось вас навчав перших початків Божого Слова. І ви стали такими, яким потрібне молоко, а не страва тверда. Бо хто молока вживає, той недосвідчений у слові правди, – бо він немовля. А страва тверда – для дорослих, що мають чуття, привчені звичкою розрізняти добро й зло".

[345] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 49: 12: "et dentes lacte candidiores". У перекладі Івана Огієнка: "а від молока – білозубий".

[346] Переклад Леоніда Ушкалова.

[347] Переклад Леоніда Ушкалова.

[348] Сковорода має на думці слова: **И҆ благословѝ ѧ҆ сѝмеѡ́нъ, и҆ ре́чѐ къ мр҃і́и мт҃ри є҆гѡ̀: сѐ, лежи́тъ се́й на паде́нїе и҆ на воста́нїе мнѡ́гимъ во і҆и҃ли** (Євангелія від св. Луки 2: 34).

[349] Послання св. ап. Павла до Тіта 1: 15.

[350] Латинська фраза *stulta philosophia* ('дурна філософія') корелює у Сковороди зі слов'янським словом *глупомудрїе* та грецьким *μωροσόφια*.

[351] Книга Притч Соломонових 9: 9.

[352] Публій Теренцій Афр (*Publius Terentius Afer*) (бл. 190–159 рр. до н. е.) – карфагенянин, раб, згодом вільновідпущеник Теренція Лукана, славетний римський комедіограф, член гуртка Сціпіона Молодшого. Був дуже популярний у Європі, починаючи з доби Ренесансу [див.: *Перетц В. Н.* К истории польского и русского народного театра // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. – 1910. – Т. XV. – Кн. 4. – С. 151]. Теренцій був добре знаний також у старій Україні, зокрема, як взірцевий комедіограф [див.: *Prokopowicz Th.* De arte poetica libri III ad usum et institutionem studiosae iuventutis roxolanae. Dictati Kioviae in orthodoxa Academia Mohileana. Anno Domini 1705. – Mohiloviae, 1786. – P. 69], чиї твори варто наслідувати, пишучи низьким стилем [див.: *Прокопович Ф.* Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 157]. Його ім'я та імена персонажів його комедій могли зринати навіть у богословсько-полемічних трактатах [див., наприклад: *Smotryc'kyj M.* Obrona verificaciey // Collected Works of Meletij Smotryc'kyj / With an

Introduction by David A. Frick. – Cambridge, Mass., 1987. – Vol. 1. – P. 450, 459]. Сковорода переклав переказ однієї з найліпших його комедій «Брати».

[353] Рядок із комедії Теренція «Самомучитель» (210, 221) [див.: *Теренций*. Комедии / Пер. с лат. А. Артюшкова; коммент. В. Ярхо. – Москва, 1988. – С. 99].

[354] Ідеться про приятеля Михайла Ковалинського Миколу Заводовського – "Хотмыжской протопопіи слободы Грайворона Архангельской церкви священника Михайла сын Николай Заводовский", який вступив до Харківського колегіуму в 1754 р.

[355] Схожа сентенція є в трактаті «Rhetorica ad Herennium». Пор.: "Omnium malorum stultitia est mater" [див.: *Курціус Е.-Р*. Європейська література і латинське середньовіччя / Переклав з нім. Анатолій Онишко. – Львів, 2007. – С. 151]. Зрештою, ця фраза стала крилатою [див.: *Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л*. Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 249].

[356] В автографі далі закреслено слово: *quat*.

[357] У Плутарха далі: *enim*.

[358] Далі Сковорода вільно переказує Плутарха. Пор.: "Ita et adolescentum philosophiae dare operam volentium, qui maxime vani sunt et gravitatis expertes, audaciam ii habent, speciemque, et incessum vultumque plenum superbiae ac contemptus nemini parcentis…"

[359] *Plutarchus*. Quomodo quis suos in virtute paranda sentire possit profectus, 81c [Plutarchi Chaeronensis Moralia. Omnes de Graeca in Latinam linguam transscripti summo labore, cura, ac fide. Guiliel. Xylandro Augustano interprete. – Francofurti, MDCXIX. – P. 162; також: Plutarchi Chaeronensis Scripta Moralia. Graece et latine. – Paris, 1841. – T. I. – P. 96–97]. Пор. з народними прислів'ями: "Пустий колос горі пне ся" [*Франко*, № 15265]; "Колос повний гнеться до землі, а пустий догори стирчить" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 132]; "Порожний колос выше стоит" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 445], або з емблематичним малюнком «Колос своєю тяжестію наклоненный» (підпис: "Чрезмѣрная тяжесть обременяет меня. Mihi pondera casus") [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 62–63].

[360] *Хрією* ритори називають якусь тезу, супроводжувану її докладним розглядом [див., наприклад: *Довгалевський М*. Хрія словесна до слів царя Соломона "Безмежне число нерозумних" // *Довгалевський М*. Поетика (Сад поетичний). – Київ, 1973. – С. 380–384].

[361] Лідійський, чи пробний, камінь – чорний брусок зернистого кремнієвого сланцю, на якому за кольором визначають пробу шляхетного металу. Феофан Прокопович у своїй «Фізиці» писав про нього таке: "Інші камені не зараховуються до мармурів, як лідійський камінь, сміріс, яким звичайно розбивається скло, пірит, кремінь та ін." [*Прокопович Ф*. Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф*. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 496]. "Лідійським каменем" старі українські богослови називали Святе Письмо. Наприклад, Петро Могила зазначав: "Писаніє Ветхаго и Новаго Завѣта святоє богонаученноє и богодухновенноє єст, и Церкви от Бога яко лідійскій камень в изъявленіє своєя истинны и в обличеніє лести подано єст" [*Могила П*. Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 126; пор.: *Кониський Г*. Філософські твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 54].

[362] Можливо, ця фраза має за джерело молитовні тексти (пор.: "…єгоже во свѣдительство дым неугасаяй курится" [*Могила П*. Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 344 (третя пагін.)]) або прислів'я на взір: "Бодай сі лиш закурило за тобов, де підеш!" [*Франко*, № 16116].

[363] В автографі це слово написано над рядком.

[364] Ця фраза є в «Адагіях» Еразма Роттердамського (II. 6. 75).
[365] Ця фраза є в «Адагіях» Еразма Роттердамського (II. 6. 75).
[366] Демонакт (гр. *Δημωναξ*) (нар. бл. 90 р. до н. е.) – видатний афінський філософ-кінік доби імператора Адріана, учень Деметрія.
[367] Лаконці, тобто мешканці стародавньої Лаконії (Спарти), мали за звичку висловлювати свої думки чітко й стисло. Однак насправді Демонакт народився на Кіпрі. Як свідчив Лукіан («Життєпис Демонакта», 3): "Він був родом із Кіпру й походив із досить відомої своїм становищем і статком родини" [*Лукиан из Самосаты*. Избранная проза. – Москва, 1991. – С. 104].
[368] Це – четверта гнома Демонакта [див.: Антология кинизма: Фрагменты сочинений кинических мыслителей. – Москва, 1984. – С. 277].
[369] Про цей вислів ми знаємо таке: "Коли якісь люди метикували, чи має космос душу, а потім – чи він кулястий, Демонакт промовив: 'Ось ви все клопочетеся про космос, а про те, що самі по вуха в гріхах, навіть не заїкаєтесь'" [Антология кинизма: Фрагменты сочинений кинических мыслителей. – Москва, 1984. – С. 277].
[370] Сковорода переказує рядки комедії Теренція «Самомучитель» (210, 221) [див.: *Теренций*. Комедии / Пер. с лат. А. Артюшкова; коммент. В. Ярхо. – Москва, 1988. – С. 99].
[371] Цей мотив був добре знаний у літературі українського бароко. Наприклад, Іван Максимович писав: "Блажен, кто чужды бѣды прилежно взирает, / Себе тѣх соблюдает, лучше избирает" [*Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 119; пор.: Сѣмя слова Божія. – Почаїв, 1772. – С. 151–152].
[372] Правий край аркуша зрізаний. Слово *alienis* відтворено за харківським виданням творів Сковороди 1894 р., в якому воно взяте з другого вірша другої книги поеми Лукреція «Про природу речей».
[373] Образ гомерівських богів-олімпійців, що дивляться з небес на марноту людського життя, є в славетній «Похвалі глупоті» улюбленого письменника Сковороди Еразма Роттердамського: коли богам набридають поважні справи, "сідають вони на край неба і, посхилявши лоби, дивляться, чим займаються люди на землі. Для богів це вельми приємне видовище. Боже безсмертний, чого там тільки не побачиш!.. Один упадає за жіночкою… Другого вабить не дружина, а придане… Четвертий перетворює в дурницю жалобу… Шостий все, що тільки може, гребе до себе і пхає в пельку… Сьомий верхом блаженства вважає сон і дозвілля…" [*Еразм Роттердамський*. Похвала глупоті. Домашні бесіди / Перекл. з латини В. Литвинова, Й. Кобова. – Київ, 1993. – С. 62].
[374] Сковорода нав'язується тут до поеми Лукреція «Про природу речей» (II, 1–4): "Солодко, бурю зустрінувши в затишку, на узбережжі, / Море здаля споглядать, де хтось інший потрапив у скруту. / Ні, насолоду приносить не те, що змага когось хвиля, – / Солодко бачити, скільки страждань одігнав ти від себе" [*Тіт Лукрецій Кар*. Про природу речей / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1988. – С. 50]. Схожа думка є також у похвалі історії Діодора Сицилійського [див.: *Диодор Сицилийский*. Введение к «Исторической библиотеке» // Вестник древней истории. – 1986. – № 2. – С. 82]; її цитував, наприклад, Феофан Прокопович [див.: *Прокопович Ф.* Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 337–338].
[375] Як свідчив Діоген Лаерцій (VIII, 8), Піфагор начебто казав, що "людське життя схоже на якесь гульбище, куди одні приходять заради змагання, другі – заради торгівлі, а найщасливіші – аби подивитися; так і в житті: одні, на манір рабів, жадібні до слави та багатства, а філософи прагнуть самої тільки правди" [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях

и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 334]. Докладнішу версію цього сюжету подав Ціцерон у своїх «Тускуланських бесідах» (V, III, 8–9): на запитання фліунтського правителя Леонта, хто такі філософи та чим вони відрізняються від інших людей, "Піфагор відповів, що людське життя нагадує йому святкове торжище, котре влаштовують під час найбільш пишних загальногрецьких ігор. Одні люди прагнуть отримати там вінок слави та відомості вправами загартованих тіл, інші приходять задля того, щоб нажитися, продаючи або купуючи щось, а треті, найрозумніші, не шукають собі ані оплесків, ані прибутку, а приходять лиш подивитися, що та як тут діється. Так само й ми нібито прибули з іншого життя в це життя, як прибувають на святкове торжище з іншого міста, і одні природно покликані слугувати славі, інші – зискові, та лиш дехто, відкинувши всі інші справи, уважно придивляється до природи речей, – саме вони й називаються 'шанувальниками мудрості', тобто філософами; і як на змаганнях найшляхетнішим є дивитися й нічого не шукати для себе, так і в житті найкраще споглядати та пізнавати речі" [*Марк Туллий Цицерон*. Избранные сочинения. – Москва, 1975. – С. 325–326]. Можливо, безпосереднім джерелом цього епізоду став діалог Еразма Роттердамського «Гамірливий бенкет». Пор.: "Усіх, хто зібрався на торжищі, Піфагор поділив на три групи: одні прийшли, щоб продати, другі – щоб купити, нарешті, треті прийшли на ринок з однією-єдиною метою – подивитись, що сюди привезли та що тут діється; і тільки вони щасливі, тому що вільні від турбот і радіють просто так, безкорисно. Філософ у нашому світі… поводиться саме так, як ці люди на торжищі" [*Эразм Роттердамский*. Разговоры запросто / Пер. с лат. С. Маркиша. – Москва, 1969. – С. 301].

[376] В автографі це слово написане над рядком.

[377] Пор.: "Non de ponte cadit, qui cum sapientia vadit" ("Ніхто ще з мосту у воду не впав, хто обережно по ньому ступав") [*Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л.* Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 231]. Є й український фразеологізм "з мосту та в воду". Ним користувався, наприклад, Климентій Зиновіїв: "сыротѣ скорбному из мосту да в воду"; "Не в пѣч замазатись, да и не з мосту у воду" [*Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 65, 326]. Див. також: "Хоч з мосту та в воду"; "Тільки й ходу, що з мосту та в воду"; "Як такого ходу, то лучче з мосту та в воду"; "Трутив, як сліпого з мосту" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 46, 47, 417, 754].

[378] Австр – (лат. *auster*) – південний вітер у грецькій міфології, один із чотирьох основних вітрів, протилежний Аквілонові [традиційну класифікацію вітрів див., наприклад: *Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 459–460]. Серед знаних Сковородою авторів про "шалений Австр" писали у своїй поезії, наприклад, Горацій (Оди, III, 3) [див.: *Квінт Горацій Флакк*. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 63] та Боецій [див.: *Боецій С.* Розрада від філософії / Пер. з лат. А. Содомори; передм. В. Кондзьолки. – Київ, 2002. – С. 63].

[379] В автографі це слово написано над рядком замість закресленого: *conturbavit*.

[380] Тут Сковорода використав сталий вираз "taedium vitae" – "відраза до життя, душевна втома, пересит" [див.: Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 332].

[381] Сталий вислів, який означає "робити щось неможливе". Він є, наприклад, у комедії Плавта «Перс» (I, 1, 41): "…aquam a pumice nunc postulas" [див.: *Плавт*. Комедии / Пер. с лат. А. Артюшкова; коммент. И. Ульяновой. – Москва, 1987. – Т. 2. – С. 266].

[382] Крилата фраза: "Non semper erit aestas" – є, зокрема, в «Адагіях» Еразма Роттердамського (IV. 3. 86).
[383] Далі іншою рукою приписано дату: "1763 anno Iulii 7".
[384] Переклад Леоніда Ушкалова.
[385] Як свідчить Михайло Ковалинський, Сковорода не раз висловлював цю думку також усно: "Иногда [Сковорода] пѣл там что-либо приличное благодушеству; иногда же, удалясь в близь лежащую рощу, играл на флейтраверѣ, оставя друга молодаго [Ковалинського] между гробов одного, яко бы длятого, чтоб издали ему приятнѣе было слушать музыку".
[386] Сковорода має на думці слова: "ὁ θεὸς ἀγάπη ἐστίν" (Перше соборне послання св. ап. Івана 4: 8, 16). У перекладі Івана Огієнка: "Бог є любов".
[387] *Горацій*. Оди, I, 12. Пор.: "Crescit occulto velut arbor aevo fama Marcellis". У перекладі Андрія Содомори: "Славу з надр віків, наче дуб розлогий, / Рід Марцеллів п'є" [*Квінт Горацій Флакк*. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 26].
[388] Сковорода має на думці слова: "quia fortis est ut mors dilectio" (Пісня над піснями 8: 6). У перекладі Івана Огієнка: "бо сильне кохання, як смерть".
[389] Сковорода має на думці слова: "quia fortis est ut mors dilectio" (Пісня над піснями 8: 6). У перекладі Івана Огієнка: "бо сильне кохання, як смерть".
[390] Про це розповідає Плутарх («Марк Катон», XXVII, 1–2) [див.: *Плутарх*. Сравнительные жизнеописания: В 3 т. – Москва, 1961. – Т. 1. – С. 450].
[391] Сковорода перефразовує перше речення з трактату Ціцерона «Про старість». Пор.: "O Tite, si quid ego adiuero curamve levasso, quae nunc te coquit et versat in pectore fixa, ecquid erit praemi?" Сам Сковорода переклав ці слова так: "Любезный Тит! Чем ты мнѣ заплотиш, если полѣчу твою печаль, которая жжет и мятежит сердце твое?".
[392] Нечистота постає смертним гріхом, оскільки нею скверниться тіло як храм Божий. Наприклад, Інокентій Гізель писав: "немалоє єст Богу безчестіє и неблагодарство чрез сіє, яко тѣм грѣхом оскверняєтся и растлѣваєтся явѣ тѣло наше, єже крещеніем святым соєдинися с тѣлом Христовым и єст жилищем Божіим" [*Гізель І*. Мир с Богом человѣку. – Київ, 1669. – С. 238; докладніше див.: *Ушкалов Л*. Світ українського бароко: філологічні етюди. – Харків, 1994. – С. 78–84].
[393] Нерукотворний храм – Христос. Див.: "Ісус відповів і промовив до них: 'Зруйнуйте цей храм, – і за три дні Я поставлю його!' Відказали ж юдеї: 'Сорок шість літ будувався цей храм, а Ти за три дні поставиш його?' А Він говорив про храм тіла Свого" (Євангелія від св. Івана 2: 19–21).
[394] Третя книга царств 8: 29.
[395] У цьому місці папір пошкоджено. Слово *cogitare* відновлюємо за змістом.
[396] Нерозбірливо.
[397] Нерозбірливо.
[398] Ідеться про священика харківської Троїцької церкви о. Бориса Єнкевича.
[399] Далі йде розчерк Сковороди. Нижче приписка чужою рукою : "с Бѣлгорода писанѡ".
[400] Сковорода має на думці слова: "Adversarius vester Diabolus tamquam leo rugiens circuit quaerens quem devoret" (Перше соборне послання св. ап. Петра 5: 8). У перекладі Івана Огієнка: "Ваш супротивник – диявол – ходить, ричучи, як лев, що шукає пожерти кого".
[401] Можливо, Сковорода має на думці слова: "omnia tela Maligni ignea exstinguere" (Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 16). У перекладі Івана Огієнка: "зможете погасити всі огненні стріли лукавого".

[402] Фраза “fontem tranquillitatis animi” є в трактаті Плутарха «Про спокій душі» («Περὶ εὐθυμίας» – у латинському перекладі Ксиландра: «De tranquillitate animi»). Це місце Сковорода цитує і в 73-му листі.
[403] Див. прим. 106 до циклу «Сад божественных пѣсней».
[404] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 18. Пор.: Ѿкры́й ѻ҆́чи мои̑, и҆ ᲂу҆разꙋмѣ́ю.
[405] Книга Псалмів 118 (119): 111.
[406] Книга Псалмів 118 (119): 112.
[407] Далі кілька рядків прочитати дуже важко.
[408] Парафраза Книги пророка Єремії 29: 13. Пор.: “Quaeretis me et invenietis, cum quaesieritis me in toto corde vestro”. У перекладі Івана Огієнка: “І будете шукати Мене, і знайдете, коли шукатимете Мене всім своїм серцем”.
[409] Далі йде розчерк Сковороди.
[410] Євангелія від св. Луки 7: 28.
[411] Парафраза Євангелії від св. Луки 7: 28. Пор.: “Dico vobis: Maior inter natos mulierum Ioanne nemo est; qui autem minor est in regno Dei, maior est illo”. 29-го серпня Православна Церква відзначає усікновення чесної голови Івана Предтечі.
[412] Сковорода має на думці слова Івана Хрестителя: “Я хрищу вас водою на покаяння, але Той, Хто йде по мені, потужніший від мене: я недостойний понести взуття Йому! Він христитиме вас Святим Духом й огнем” (Євангелія від св. Матвія 3: 11). Див. також: Євангелія від св. Марка 1: 7–8; Євангелія від св. Луки 3: 16.
[413] Сковорода має на думці слова Івана Хрестителя: “Бо вже до коріння дерев і сокира прикладена: кожне ж дерево, що доброго плоду не родить, буде зрубане та й в огонь буде вкинене” (Євангелія від св. Матвія 3: 10). Див. також: Євангелія від св. Луки 3: 9.
[414] Ірод Великий (гр. *Ἡρώδης*, лат. *Herodes*) (бл. 73 р. до н. е. – 4 р. н. е.) – другий син Антипатра, в 41 р. до н. е. – тетрарх, а із 40 р. й до смерті – цар Палестини. У старій українській літературі Ірод поставав утіленням крайньої жорстокості, гріховності, а водночас марності та проминущості світової слави, багатства тощо. Наприклад, перша дія вертепної вистави завершується такою піснею: “Не вѣдал же он, что все истребится, / Все царство его в конец разорится. / Заслуга єго знатна всѣм и явна, / За тож пекельна бездна изготованна, / О Ироде преокаянный” [*Марковський Є.* Український вертеп. Розвідки й тексти. – Київ, 1929. – Вип. I. – С. 61].
[415] Неточна цитата з Євангелії від св. Марка 6: 20. Пор.: въ сла́дость є҆гѡ̀ послꙋ́шаше.
[416] Див. прим. 11 до трактату «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis». Є також латинська приказка: “Nihil est dulcius veritatis luce” (“Нема нічого кращого за світло істини”) [Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 234].
[417] У рукопису: *Margaretum*.
[418] Тут у рукопису одне слово прочитати дуже важко.
[419] Див. прим. 62.
[420] Див.: “Бо він той, що про нього сказав був Ісая пророк, промовляючи: ‘Голос того, хто кличе: В пустині готуйте дорогу для Господа, рівняйте стежки Його’” (Євангелія від св. Матвія 3: 3).
[421] Див.: Євангелія від св. Луки 7: 28.
[422] Сковорода має на думці слова: “Сам же Іван мав одежу собі з верблюжого волосу, і пояс ремінний на стегнах своїх; а пожива для нього була сарана та мед польовий” (Євангелія від св. Матвія 3: 4). Див. також: Євангелія від св. Марка 1: 6.

[423] Цю приказку наводить Еразм Роттердамський у своїх «Адагіях» (II. 3. 25). Пор.: "Summum cape, et medium haberis". Її варіант є й у Еразмових «Домашніх бесідах»: "…вимагай надмірно, щоб одержати в міру" [*Еразм Роттердамський*. Похвала глупоті. Домашні бесіди / Перекл. з латини В. Литвинова, Й. Кобова. – Київ, 1993. – С. 267].

[424] Фраза **гла́съ сло́ва** зринає в Книзі пророка Єзекіїля 1: 24. Але, очевидно, Сковорода має на думці церковний піснеспів: "Глас Слова проповѣдавый, всѣх гласы воспріем, проси грѣхов прощеніе даровати вѣрою поющим тя" (Канон св. Івану Предтечі, пісня 6-а).

[425] Євагрій Понтійський (друга половина IV ст.) – єгипетський учений монах, послідовник Орігена. Євагрій, побіч Макарія Єгипетського, стоїть біля джерел гесихастської ідеології. Євагрій був здавна знаний в Україні. Чи не перша згадка про нього є в «Повісті минулих літ» під 988-им роком [див.: Літопис Руський. – Київ, 1989. – С. 64]. Та й перегодом наші письменники не раз на нього покликалися [див., наприклад: Книга о вѣрѣ. – Київ, 1620. – С. 127 (друга пагін.)]. Євагрій мав приваблювати Сковороду найперше своєю наукою про "обоження", відстороненістю від усього зовнішнього, пильною увагою до внутрішнього життя людини, а також питомо платонівським спіритуалізмом.

[426] Ідеться про твір Євагрія «Τῶν κατὰ μοναχῶν πραγμάτων τὰ αἴτια» («Засади чернечого життя»), що його часто називають «Практик» [див.: Patrologiae cursus completus. Series graeca / Ed. J.-P. Migne. – Paris, 1858. – T. 40. – Col. 1253–1260]. Цей трактат є свого роду вступом до аскетичного життя.

[427] Називаючи Христа "главою схоластів", Сковорода має на думці те, що в греків слово *σχολή* означало найперше "школа, училище" [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 461]. Однак Сковорода актуалізує тут інші його значення: "дозвілля", а заразом "заняття", "навчання", тобто непідлегле жодній прагматиці пізнання природи речей. За синонім до цього слова в такому разі виступає *διατριβή*. Отже, тут ідеться про те, що справжня мудрість – це особливий спокій.

[428] Пор.: "Βούλει τοιγαροῦν, ἀγαπητὲ, τὸν μονήρη βίον ὡς ἔστιν ἀναλαβεῖν, καὶ ἐπὶ τὰ τῆς ἡσυχίας ἀποτρέχειν τρόπαια; ἄφες ἐκεῖ τοῦ κόσμου τὰς φροντίδας, τάς τε ἐπὶ τούτων ἀρχάς τε καὶ ἐξουσίας. τουτέστιν ἄϋλος ἔσο, ἀπαθὴς, πάσης ἐπιθυμίας ἐκτός. ἵνα τῆς ἐκ τούτων περιστάσεως ἀλλοτριος γενόμενος, δυνηθῇς ἡσυχάσαι καλῶς" [Patrologiae cursus completus. Series graeca / Ed. J.-P. Migne. – Paris, 1858. – T. 40. – Col. 1253C]. Двічі вжите в цьому тексті слово *ἡσυχία* є ключовим. Уперше воно з'являється ще в Піндара (8-а Піфійська ода) як ім'я богині ("Тиша, прихильная Правди донька") – спокій духа, дарований переможцеві змагання, відпочинок, протиставлений сповненому гордині безугавному гону за різними бажаннями (*πολυπραγμοσυνή, πλεονεξία*). [див.: *Пиндар. Вакхилид*. Оды. Фрагменты. – Москва, 1980. – С. 98; про це: *Макинтайр А.* После добродетели: Исследования теории морали. – Москва; Екатеринбург, 2000. – С. 187]. Важливе епікурівське поняття *ἡσυχία* в подальшій християнській містичній традиції, одним із засновників якої був Євагрій Понтійський, означало "ідеал усамітненої та відреченої аскетичної зосередженості" й "зазвичай перекладалося по-слов'янському як 'безмолвіє'" (наприклад, у «Добротолюбії») [*Аверинцев С. С.* Поэтика ранневизантийской литературы. – Москва, 1977. – С. 258]. Сковорода зближує значення цього слова зі значенням латинського *aequitas animi* (спокій душі, душевна злагода) та грецького *αὐτάρκεια* (самодостатність) [див.: *Ушкалов Л., Марченко О.* Нариси з філософії Григорія Сковороди. – Харків, 1993. – С. 53–70].

[429] Пор.: "Μὴ ἀγαπήσῃς οἰκῆσαι μετὰ ἀνθρώπων ὑλικῶν καὶ ἐμπεριστάτων. ἢ μόνος οἴκει, ἢ μετὰ ἀδελφῶν τῶν ἀϋλων καὶ ὁμοφρόνον σου" [Patrologiae cursus completus. Series graeca / Ed. J.-P. Migne. – Paris, 1858. – T. 40. – Col. 1256D].

[430] Цю приказку наводить у своїх «Адагіях» Еразм Роттердамський (II. 3. 25). Пор. також: "Щоб досягти, нарешті, середнього, треба визначити для всіх, у чому полягає найвище" [*Эразм Роттердамский*. Послание к Паулю Вольцу // *Эразм Роттердамский*. Философские произведения. – Москва, 1986. – С. 79].

[431] Див. прим. 50 до циклу «Басни Харьковскія».

[432] Сковорода має на думці слова: "І він принесе з мирної жертви вогняну жертву для Господа, – цілого курдюка, якого здійме при хребті, і лій, що закриває нутрощі, і весь лій, що на нутрощах, і обидві нирки та лій, що на них, що на стегнах, а сальника на печінці – здійме його з нирками" (Третя книга Мойсеєва: Левит 3: 9–10).

[433] Очевидно, це парафраза Євангелії від св. Матвія 18: 10. Пор.: **гл҃ю бо ва́мъ, ꙗ҆́кѡ а҆́гг҃ли и҆́хъ на нб҃сѣ́хъ вы́нꙋ ви́дѧтъ лицѐ ѻ҆ц҃а̀ моегѡ̀ нб҃нагѡ.**

[434] Сковорода говорить тут про "смерть для світу". Див. прим. 141.

[435] Перша книга Мойсеєва: Буття 5: 24; Послання св. ап. Павла до євреїв 11: 5.

[436] Мабуть, це парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 14: 1. Пор.: **ревнꙋ́йте же дꙋхѡ́внымъ.**

[437] Трохи нижче іншим чорнилом та іншим почерком написано: "Consillium optimum utilissimum esse nemo non censeat" ("Дуже гарна порада, та ніхто не визнає її надто корисною" – лат.).

[438] У рукопису: *margaretorum*.

[439] Див. прим. 148.

[440] Сковорода має на думці так званий "розмисл про зростаюче" ("περὶ αὐξήσεως λόγος"), сенс якого він переказує нижче.

[441] Це міркування бере свій початок від сиракузького комедіографа Епіхарма (кінець VI – перша половина V ст. до н. е.), який в одній із комедій пародіював діалектику Геракліта так: боржник відмовляється віддати борг позичальникові, мотивуючи це тим, що обоє вони з бігом часу стали вже не тими людьми, якими були колись (Епіхарм, фр. 2, 170b) [див.: Фрагменты ранних греческих философов. – Москва, 1989. – Ч. I: От эпических теокосмогоний до возникновения атомистики. – С. 260]. Цей сюжет був використаний у полеміці про "індивідуальну якість" ("τὸ ἰδίως ποιόν") між стоїками та академіками (з III ст. до н. е.); Плутарх розглядав цю проблематику, сперечаючись із Хризиппом (276–204 рр. до н. е.), у трактаті «Про загальні поняття. Проти стоїків» (1083a, наст.) [див.: *Плутарх*. Сочинения. – Санкт-Петербург, 2008. – С. 293, наст.]. Перегодом цю тему обговорювали Філон Олександрійський, Посидоній, Оріген, Василій Великий та інші [див. про це: *Бирюков Д. С.* Стоики и принцип идентичности индивида // *Плутарх*. Сочинения. – Санкт-Петербург, 2008. – С. 351–381].

[442] Про зміну характеристичної риси (особливої якості: *ἰδία ποιότης*) людини, яка призводить до зміни її імені (Аврам – Авраам, Симон – Петро, Савл – Павло), розмірковував Оріген (Про молитву, § 24) [див.: О молитве и Увещание к мученичеству. Творения учителя Церкви Оригена / Пер. с примеч. Н. Корсунского. Изд. 2-е. – Санкт-Петербург, 1897. – С. 85–86].

[443] Сковорода має на думці Теренцієву комедію «Євнух» (акт IV, сцена 7), де Тразон каже таке: "Розумний спершу випробує все, а потім вже – до зброї" [див.: *Теренций*. Комедии / Пер. с лат. А. Артюшкова; коммент. В. Ярхо. – Москва, 1988. – С. 219].

[444] Очевидно, Сковорода має на думці Парменона – персонажа комедії Теренція «Євнух».

[445] Про *світ*, *плоть* та *диявола* як трьох ворогів людини дуже часто говорили старі українські письменники, наприклад, Антоній Радивиловський [див.: *Радивиловський А.* Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 691].

[446] Сковорода має на думці слова Христа: "Vae vobis, scribae et pharisaei hypocritae, quia similes estis sepulcris dealbatis, quae a foris quidem parent speciosa, intus vero plena sunt ossibus mortuorum et omni spurcitia!" (Євангелія від св. Матвія 23: 27). У перекладі Івана Огієнка: "Горе вам, книжники та фарисеї, лицеміри, що подібні до гробів побілених, які гарними зверху здаються, а всередині повні трупних кісток та всякої нечистоти!".
[447] Парафраза Книги Йова 7: 1. Пор.: "militia est vita hominis super terram". У перекладі Івана Огієнка: "Хіба чоловік на землі – не на службі військовій?".
[448] Переклад Леоніда Ушкалова.
[449] Старовинна епіграма: "Inveni portum, Spes et Fortuna, valete! / Sat me lusistis: ludite nunc alios!" – завершує дев'яту книгу роману Лесажа «Історія Жіля Блаза із Сантільяни» [див.: *Лесаж А.-Р.* Жиль Блаз / Пер. с фр. под ред. С. С. Трубачева. – Санкт-Петербург, 1901. – С. 458]. Сковорода каже про невідомого автора, оскільки на той час снували численні плітки про те, що твір Лесажа є плагіатом з якогось іспанського оригіналу. Одним із тих, хто так казав, був Вольтер, якого Лесаж вивів у десятій книзі (розділ 5-ий) свого роману в образі "модного поета" Габріеля Тріякеро (тобто "шарлатана"). Роман Лесажа в 1760–1761 рр. був перекладений по-російському Василем Тепловим і виданий у Санкт-Петербурзькій Імператорській Академії наук. Примірник цієї книги був у бібліотеці Харківського колегіуму. Теплов переклав цей двовірш так: "Нашел пристанище. Надежда, счастие прощайте. Довольно вы / Играли мною, играйте ныне другими" [Похождения Жилблаза де Сантилланы описанные г. Лесажем, а переведенныя Академии Наук переводчиком Василием Тепловым. – Санкт-Петербург, 1754. – Т. III. – С. 319].
[450] Див. прим. 354.
[451] Ці рядки є наслідуванням початку другої еподи Горація («На Альфія»): "Beatus ille qui procul negotiis, / ut prisca gens mortalium". У перекладі Андрія Содомори: "Щасливий, хто й не чув про справи-клопоти, / Живе, як в давнину жилось" [*Квінт Горацій Флакк*. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 112]. Епода Горація «На Альфія» зринала, зокрема, у старих київських курсах поетичного мистецтва [див., наприклад: *Довгалевський М*. Поетика (Сад поетичний). – Київ, 1973. – С. 164].
[452] Ідеться про засаду *imitatio operis*, чи *imitatio antiquorum*. Див. прим. 2 до «Similitudines ex Virg[ilio] 2. Aeneide».
[453] Це – парафраза оди Горація I, 1, 35 («До Мецената»): "Quodsi me lyricis vatibus inseres, / Sublimi feriam sidera vertice". У перекладі Андрія Содомори: "Ще ж коли мене й ти лірним співцем назвеш – / Я торкнуся зірок гордим чолом своїм" [*Квінт Горацій Флакк*. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 18].
[454] *Горацій*. Сатири, 2, 7, 21. Пор.: "quorsum haec tam putida tendant". У перекладі Андрія Содомори: "і на кого… тут натякаєш" [*Квінт Горацій Флакк*. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 171].
(1) *Горацій*. Послання «До Лоллія» (I, 2, 38–39). У перекладі Андрія Содомори: "йдеться про душу – / Ти лиш рукою махнеш, відкладаєш на рік лікування" [*Квінт Горацій Флакк*. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 181].
[455] Сковорода переробляє середньовічне латинське прислів'я "Asinus asino, et sus sui pulcher".
[456] Див. прим. 354.
[457] Переклад Леоніда Ушкалова.
[458] Сковорода має на думці гору Парнас та Касталійське джерело.
[459] Книга Псалмів 132 (133): 3. Див.: ꙗ҆́кѡ роса̀ а҆ермѡ́нскаѧ сходѧ́щаѧ на го́ры сїѡ́нскїѧ: ꙗ҆́кѡ та́мѡ заповѣ́да гдⷭ҇ь бл҃гвѣ́нїе и҆ живо́тъ до вѣ́ка. Аермонська (хермонська) роса – символ благословення, братерського спілкування.

[460] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 71 (72): 6. Перше слово має форму: **Сни́детъ**.
[461] Парафраза Книги Ісуса Навина 4: 19–20. Пор.: **ѡ҆полчи́шасѧ сы́новє і҆и҃лєвы въ галга́лѣхъ на странѣ̀, ꙗ҆̀же на восто́къ со́лнца ѿ і҆ерїхѡ́на. И҆ дванадесѧ́ть ка́мєнїѧ сїѧ̑, ꙗ҆̀же взѧ̀ ѿ і҆орда́на.**
[462] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 7: 39. Пор.: **Сїѐ же рече̑ ѡ҆ дх҃ѣ.**
[463] Очевидно, Сковорода має на думці слова: "І підніс Мойсей руку свою, та й ударив ту скелю своїм жезлом два рази, – і вийшло багато води!" (Четверта книга Мойсеєва: Числа 20: 11).
[464] Див.: *Арістотель*. Історія тварин, 595b-596a [*Aristoteles*. De animalibus historia. – Lipsiae, MCMVII. – P. 316]. Щоправда, Арістотель каже це не про ослів, а про верблюдів.
[465] Див. прим. 50 до циклу «Сад божественных пѣсней». В автографі далі папір пошкоджено й текст на цій сторінці обривається.
[466] У старовину вірили, що мурашки можуть добувати золото з печер.
[467] Ідеться про Василія Великого. Див. прим. 129 до циклу «Басни Харьковскія».
[468] Див. прим. 361.
[469] Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami. – Amsterdam; London; New York; Tokyo, 1993. – Ordinis II. – T. 1. – P. 343–344.
[470] Див.: Євангелія від св. Матвія 14: 13–21; Євангелія від св. Марка 6: 30–44; Євангелія від св. Луки 9: 10–17.
[471] Див.: Євангелія від св. Луки 24: 35.
[472] Див. прим. 375 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».
[473] Сковорода має на думці слова Христа: "…не розсипайте перел своїх перед свиньми, щоб вони не потоптали їх ногами своїми, і, обернувшись, щоб не розшматували й вас…" (Євангелія від св. Матвія 7: 6).
[474] Сковорода має на думці слова Христа: "…шукайте – і знайдете…" (Євангелія від св. Матвія 7: 7; Євангелія від св. Луки 11: 9).
[475] У рукопису: *sodales*.
[476] Переклад Леоніда Ушкалова.
[477] Циклоп (гр. *Κύκλωψ*) – буквально: "круглоокий". Гомер називає циклопами диких велетнів-людожерів, що мали одне око посеред лоба. Письменники старої України розглядали циклопів у низці інших людиноподібних потвор: сатирів, кентаврів, андрогінів, астромів, мактинорів тощо. Про ці "дива, яже человѣческоє подобіє имут", докладно розповідає, наприклад, Дмитро Туптало у своєму літописі [див.: *Туптало Д.* Лѣтопись // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 4. – С. 312–315].
[478] Історія малоазійського міста Трої, зруйнованого у XII ст. до н. е., була знана в Україні ще від старокиївської доби з п'ятої книги хроніки Іоана Малали, де вона викладена за творами Діоктиса Критського та Сізіфа Койського. За часів бароко її знали і за гомерівським епосом, і за «Енеїдою» Вергілія. Між іншим, на ту пору була поширена легенда про "Київ – Трою". Принаймні ще Феофан Прокопович у своїй «Фізиці» полемізував з думкою Йоганна Гербінія, висловленою в книзі «Підземний Київ», згідно з якою "Київ є тим відомим античним містом Троєю або розташований на тому місці, де була Троя, а ті печери викопані троянцями і в них поховано забальзамовані за єгипетським звичаєм тіла великих троянських героїв – Гектора, Пріама та інших…" [*Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 425]. Зринав цей мотив і значно раніше. Наприклад, Себастьян Фабіян Кльонович писав у своїй «Роксоланії»: "Є ще багато людей, що шукають тут [у

Києві] залишків Трої, / Тільки ця казка пуста не до вподоби мені" [*Кльонович С. Ф.* Роксоланія / Пер. Михайла Білика. – Київ, 1987. – С. 70].

[479] "О часи, о звичаї!" Цей вислів походить із Ціцеровоної першої промови проти Катіліни [див.: *Коваль А. П., Коптілов В. В.* Крилаті вислови в українській літературній мові. Вид. 2-е, перер. і доп. – Київ, 1975. – С. 208].

[480] Ідеться про ігумена харківського Покровського монастиря Костянтина Бродського, який помер 28 жовтня 1763 р. [див.: *Махновець Л.* Про хронологію листів Сковороди // Радянське літературознавство. – 1972. – № 4. – С. 64].

[481] Фраза *Бог Якова* досить часто зринає в Біблії, уперше – у Другій книзі Мойсеєвій: Вихід 3: 6.

[482] Неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 3: 6. Пор.: Πᾶς ὁ ἐν αὐτῷ μένων οὐχ ἁμαρτάνει. πᾶς ὁ ἁμαρτάνων οὐχ ἑώρακεν αὐτὸν οὐδὲ ἔγνωκεν αὐτόν. У перекладі Івана Огієнка: "Кожен, хто в Нім перебуває, не грішить; усякий, хто грішить, не бачив Його, і не пізнав Його".

[483] Сковорода нав'язується тут до поезії Вергілія (Буколіки, III, 104): "В землях яких, ти скажи – Аполлоном нам будеш великим". Цей рядок Вергілія полюбляли й інші старі українські письменники. Його цитував, наприклад, Феофан Прокопович [див.: *Прокопович Ф.* Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 229].

[484] Натяк на архістратига Михаїла.

[485] Переклад Леоніда Ушкалова.

[486] Слізний вхід людини в життя – мотив, започаткований ще греко-римською традицією (Паллад) і дуже популярний у християнському письменстві. З новочасних поетів, добре знаних в Україні, до нього зверталися, наприклад, Джон Овен, Як Кохановський та інші. Досить часто він зринає й у творах українських барокових письменників. Наприклад, Симеон Полоцький писав: "Раждающуся в мір сей отрочати, многи проливаху слезы, вину дающе, яко родися на нужду и бѣды, на скорби и печали" [*Полоцький С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 111 (зв.)–112 (друга пагін.); пор.: *Baranowicz Ł.* Lutnia Apollinowa. – Kiiów, 1671. – S. 355; *Величковський І.* Твори. – Київ, 1972. – С. 152; *Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 39; *Максимович І.* Богомыслiє. – Чернігів, 1710. – Арк. 288; Алфа і Омега. – Супрасль, 1788. – Арк. 494 (зв.); *Леванда І.* Слова и рѣчи. – Санкт-Петербург, 1821. – Ч. 2. – С. 26–27].

[487] Кімерійці (лат. *Cimmerii*, гр. *Κιμμέριοι*) – племена, які в VIII–VII ст. до н. е. населяли Північне Причорномор'я. Тим часом у Гомеровій «Одіссеї» (XI, 13–19) сказано, що народ кімерійців буцімто мешкав на крайньому Заході, у краю вічного мороку: "Врешті дістались ми течій глибоких ріки Океану. / Там розташовані місто й країна людей кімерійських, / Хмарами й млою вповиті. Ніколи промінням ласкавим / Не осяває їх сонце в блакиті ясній світлодайне, / Чи від землі воно йде у зоряні неба глибини, / Чи повертається знов до землі з неосяжного неба, – / Ніч лиховісна там вічно нещасних людей окриває" [*Гомер*. Одіссея / Переклад із старогрецької Бориса Тена. – Харків, 2004. – С. 236].

[488] Вознесіння Господнє, кондак, глас 6-ий.

[489] Переклад Леоніда Ушкалова.

[490] Можливо, Сковорода має на думці слова Антисфена у викладі Діогена Лаерція (VI, 6): "На запитання, що дала йому філософія, він відповів: 'Уміння розмовляти із самим собою'" [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 236].

[491] В автографі перед цим словом стояло слово: *Ergo*, – що його Сковорода закреслив.
[492] Див. прим. 137 до циклу «Басни Харьковскія».
[493] Як гадав Леонід Махновець, Сковорода мав на думці урочистості, влаштовані керівництвом Харківського колегіуму з нагоди інспекційного приїзду до Харкова новопризначеного білгородського та обоянського архієрея Порфирія Крайського [див.: *Махновець Л.* Про хронологію листів Сковороди // Радянське літературознавство. – 1972. – № 4. – С. 65].
[494] Українським відповідником гр. *μωρόσοφος* є в Сковороди прикметник *глупомудрый*.
[495] Переклад Леоніда Ушкалова.
[496] Дії св. апостолів 5: 29.
[497] Парафраза Послання св. ап. Павла до филип'ян 1: 21. Пор.: "ἐμοὶ γὰρ τὸ ζῆν Χριστὸς…" У перекладі Івана Огієнка: "Бо для мене життя – то Христос…".
[498] Дії св. апостолів 4: 20.
[499] Пор.: "Блаженні ви, як ганьбити та гнати вас будуть, і будуть облудно на вас наговорювати всяке слово лихе ради Мене. Радійте та веселіться, – нагорода бо ваша велика на небесах!" (Євангелія від св. Матвія 5: 11–12). Сковорода викладає тут одну зі своїх найулюбленіших думок – про "Христове самоприниження", тобто про "умаління серцем" та "умаління дією".
[500] Схожі думки висловлювали свого часу стоїки. Зокрема, як свідчить Діоген Лаерцій (VII, 124), вони вважали, що "між поганими людьми дружби не буває, і жодна погана людина не має друга" [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 306]. Зрештою, можна пригадати й Ціцерона, який казав: "Amicitia nisi inter bonos esse non potest" (*Лелій*, або Про дружбу, V, 18).
[501] Можливо, це парафраза Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 10: 34. Пор.: **да бѣжа́тъ всѝ ненави́дѧщїи тебѐ**.
[502] Парафраза Послання св. ап. Павла до филип'ян 4: 9. Пор.: "καὶ ὁ θεὸς τῆς εἰρήνης ἔσται μεθ' ὑμῶν"; "et Deus pacis erit vobiscum". У перекладі Івана Огієнка: "І Бог миру буде з вами!".
[503] Очевидно, Сковорода має на думці золото. Принаймні за його часів натурфілософи з-поміж усіх металів (їх нараховували шість або сім) описували подібним чином тільки золото. Наприклад, Феофан Прокопович зазначав: "Благородним [металом] є той, що має тонку ртутну субстанцію, без всякої шкоди витримує будь-яке випробування вогнем і щонайкраще кується молотком. Оскільки всі ці ознаки є в золоті, то воно вважається найвизначнішим з усіх видів металів. Хіміками воно описується так: золото – найблагородніший з металів, що складається з найчистішої, найретельніше виплавленої ртуті, доводиться до досконалості силою переважно червоної й дуже твердої сірки…" [*Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 493].
[504] Пор. з емблематичним малюнком «Скорпія», що має такий підпис: "Смертію его другіе исцѣляются. Morte medetur" [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 10–11].
[505] Десять років тому Сковорода навчався в класі богослів'я Києво-Могилянської академії.
[506] Парафраза Книги Йова 7: 1. Пор.: "militia est vita hominis super terram". Див. прим. 421 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».
[507] Див. прим. (1) до циклу «Сад божественных пѣсней».
[508] Ідеться про Лаврентія Кордета. Див. прим. 58 до рубрики «Листи до різних осіб» (лист № 98).

[509] Діоген Лаерцій (II, 22) розповідає про те, як Еврипід питав у Сократа про його враження від читання Геракліта, на що Сократ відповів: "Те, що я зрозумів, – прекрасне; те, чого не зрозумів, мабуть, так само; тільки, слово честі, для такої книги треба бути делоським нирцем" [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 110]. Далі Діоген Лаерцій (IX, 12) наводить інше свідчення: нібито це Кратет казав про книгу Геракліта, що "треба бути делоським нирцем, щоб не захлинутися в ній" [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 362].

[510] Очевидно, ідеться про так звані "раки", тобто знані ще від часів Квінтіліана (бл. 35 – бл. 96 рр.) вірші-перевертні – паліндроми (*carmen cancrinum*). Про такі вірші в старій Україні знали передовсім зі шкільних курсів поетики. Відомим майстром "раків" у літературі українського бароко був Іван Величковський [див.: Літературознавча енциклопедія / Автор-укладач Ю. І. Ковалів. – Київ, 2007. – Т. 2. – С. 171].

[511] Ідеться про Лаврентія Кордета. Див. прим. 58 до рубрики «Листи до різних осіб» (лист № 98).

[512] Прикінцевого складу слова в рукописі не видно.

[513] Сковорода має на думці диявола.

[514] Очевидно, Сковорода має на думці латинську приказку: "Non est fumus absque igni" ("Нема диму без вогню") [Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 243].

[515] Цю приказку наводить Еразм Роттердамський у своїх «Адагіях» (IV. 5. 5). Пор. з її українськими відповідниками: "Друзі пізнаються в біді" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 703]; "В біді пізнавай приятеля" [*Франко*, № 558].

[516] Очевидно, Сковорода має на думці 43-ій рядок IV-ої ідилії Феокрита: "Ὁ Ζεὺς ἄλλοκα μὲν πέλει αἴθριος, ἄλλοκα δ' ὕει".

[517] Ця сентенція є в «Адагіях» Еразма Роттердамського (II. 3. 12) з посиланням на грецького поета III ст. до н. е. Феокрита. У Феокритових буколіках виступають двоє пастухів: Корідан та Батт.

[518] *Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л.* Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 44.

[519] Сковорода має на думці те, що в Стародавньому Римі, коли раба відпускали на волю, то одягали йому на голову повстяну круглу шапку, яка називалась *pileus*.

[520] *Тібулл*. III, 6, 32. У Тібулла – *multos*.

[521] Під Сатурновим, чи Кроносовим, часом і життям Сковорода, очевидно, має на думці "золотий вік". Див. прим. 6 до циклу «Сад божественных пѣсней» та прим. 205 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира». Із другого боку, "Кроносове (Сатурнове) життя" можна було трактувати і як життя, сповнене гріхів. Принаймні старі українські письменники часом змальовували цього грецького бога чорними фарбами, як-от Дмитро Туптало у своєму літописі: "Видя Сатурнус, яко… Уранос многія сыны рождаєт, и не благоволя о том, понеже он хотѣл бы сам єдин наслѣдником царства быти, содѣла вещь страшную и студную: отца своєго скопи серпом, да не болѣє рождаєт чад, и вверже отрѣзанную часть в море с кровію, от коєя крове, с пѣною морскою соєдинившися, родися дѣвица, глаголемая Венера, яже потом бѣ преславная блудница и блудодѣйцев богиня, а Уранос от язвы умре" [*Туптало Д.* Лѣтопись // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 4. – С. 485–486].

[522] У двох останніх реченнях Сковорода обіграє образи Божого наказу про Пасху: “А їсти його [агнця] будете так: стегна ваші підперезані, взуття ваше на ногах ваших, а палиця ваша в руці вашій” (Друга книга Мойсеєва: Вихід 12: 11).
[523] Можливо, образ “барбаянської землі” був навіяний діалогом Еразма Роттердамського «Дослідження віри» («Inquisitio») [див.: Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami. – Amsterdam; London; New York; Tokyo, 1972. – Ordinis I. – T. 3. – P. 363–374], в якому персонаж на ім’я Барбацій (*Barbatius*) каже про те, що Христос покинув землю задля того, щоб люди любили його духовно, а не по плоті. У такому разі “барбаянська земля” – це все плотяне.
[524] Сковорода має на думці епізод, коли архангел Гавриїл зробив німим Захарію за те, що той не йняв віри його словам (див.: Євангелія від св. Луки 1: 18–23).
[525] У старій українській історіографії побутувала легенда, згідно з якою за свою війському хоробрість і мужність слов’яни отримали привілей від Олександра Македонського. Наприклад, у «Синопсисі» сказано таке: “Славяне в храбрости и мужествѣ своєм день от дне крѣпко подвизающеся єще и противу древных греческих и римских кесаров и всегда славную воспріємлюще побѣду, во всяческой свободѣ живяху. Пособствоваху же и великому цару Александру Македонскому, и отцу єго Филиппу, подбивати под власть свѣта сего державу. Тѣм же, славных ради дѣл и трудов воинских, даде Александер-цар славяном привилей, или грамоту, на пергамѣни златом написаную в Александріи, вольности и землю им утверждающи, пред Рождеством Христовым року 305-го” [Синопсіс, или Краткоє собраніє от разных лѣтописцев о началѣ славяно-россійскаго народа // Українська література XVII ст. – Київ, 1987. – С. 168; пор.: *Туптало Д.* Лѣтопись // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 4. – С. 625].
[526] У словнику Памви Беринди іменник “переполох” зринає як одне зі значень слова “ужас” поруч зі словами “здумѣнєся, пережаханє, перестрах, дрижѣнє от зимна або от боязни, дригота, мерзеность” [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 266].
[527] Сковорода має на думці свій конфлікт 1751 р. з переяславським єпископом Никодимом Срібницьким із приводу викладання курсу поетики, наслідком якого філософа було звільнено з місцевого колегіуму, тобто, як писав Ковалинський, “Сковорода выгнан был из училища переяславского не с честію”.
[528] В автографі слово *Sophista* написано над рядком.
[529] Можливо, Сковорода має на думці слова: печа́льно бы́сть се́рдцє моє̀ (Книга Ісуса, сина Сирахового 26: 24).
[530] Очевидно, це парафраза Книги пророка Єремії 9: 1. Пор.: **Кто̀ да́стъ главѣ̀ моє́й во́дꙋ и҆ ѻ҆чесе́мъ мои̑мъ и҆сто́чникъ сле́зъ;**
[531] В автографі слово *testam* написано над рядком.
[532] Мабуть, це неточна цитата з Дій св. апостолів 17: 28. Пор.: ѡ҆ не́мъ бо живе́мъ и҆…
[533] Це – варіація на улюблену філософом євангельську тему: цр҃твїе бж҃їе внꙋ́трь ва́съ є҆́сть (Євангелія від св. Луки 17: 21).
[534] Ірмос 6-ої пісні п’ятничного канону на утрені.
[535] Сковорода має на думці слова: и҆ ви́дѣхъ и҆з̾ мо́рѧ ѕвѣ́рѧ и҆сходѧ́щꙗ, и҆мꙋ́щꙗ гла́въ се́дмь и҆ рогѡ́въ де́сѧть, и҆ на ро́зѣхъ є҆гѡ̀ вѣнє́цъ де́сѧть, а҆ на глава́хъ є҆гѡ̀ и҆мена̀ хꙋ́лна (Апокаліпсис 13: 1).
[536] Див. прим. 187 до циклу «Сад божественных пѣсней».
[537] Пор.: “Deliberandum est diu, quod statuendum est semel” (“Обмірковувати треба довго те, що потрібно вирішити один раз”) [*Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л.*

Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 98].

538 "Спіши повільно" (гр.). Див. прим. 278 до діалогу «Кольцо».

539 Тобто Лаврентію Кордетові. Див. прим. 58 до рубрики «Листи до різних осіб» (лист № 98).

540 Книга пророка Софонії 3: 14. У перекладі Івана Огієнка: "Співай, дочко Сіону!.. Радій та втішайся всім серцем, дочко Єрусалиму!"

541 Ці слова (у слов'янському перекладі: **ве́тхїй де́ньми**; у перекладі Івана Огієнка: "Старий днями") взято з Книги пророка Даниїла 7: 9, 22. Пор.: "παλαιὸς ἡμερῶν".

542 Див.: Друга книга Мойсеєва: Вихід 3: 14. У перекладі Івана Огієнка: "Я Той, що є". У слов'янському перекладі: **а҆́зъ є҆́смь сы́й**.

543 Очевидно Сковорода має на думці слова: "Ось дні наступають, – говорить Господь, – і Я відвідаю всіх обрізаних *та* необрізаних, Єгипет та Юду, й Едома та Аммонових синів, і Моава та всіх, хто волосся довкола стриже, хто сидить на пустині, бо всі оці люди – необрізані, а ввесь дім Ізраїлів – необрізаносердий!.." (Книга пророка Єремії 9: 25–26).

544 Сковорода має на думці слова: "Добра людина з доброго скарбу добре виносить, а лукава людина зо скарбу лихого виносить лихе" (Євангелія від св. Матвія 12: 35). Див. також: Євангелія від св. Луки 6: 46.

545 Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Ма́ти сїѡ́нъ рече́тъ: человѣ́къ и҆ человѣ́къ роди́сѧ въ не́мъ, и҆ то́й ѡ҆снова̀ и҆̀ вы́шнїй** (Книга Псалмів 86 (87): 5).

546 Пор.: "antiquus dierum" (Книга пророка Даниїла 7: 9, 22).

547 Можливо, ідеться про отця Калістрата, який 1761 р. був настоятелем Сіннянського монастиря й приятелював зі Сковородою [див.: *Ніженець А.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 152–153]. Крім того, Михайло Ковалинський згадує про ченця Києво-Печерської лаври Калістрата, з яким вони разом зі Сковородою познайомились у Києві наприкінці літа 1764 р. Після того як філософ досить різко відмовився стати ченцем, один зі старців "просил Сковороду с другом его [самим Ковалинським] на завтра прогуляться за обитель. Согласясь, пошли всѣ трое и сѣли на горѣ над Днѣпром. Отец Каллистрат (так назывался он), обняв тут Сковороду, сказал: 'О мудрый муж! Я и сам так мыслю, как ты вчера говорил пред нашею братіею, но не смѣл никогда слѣдовать мыслям моим. Я чувствую, что я не рожден к сему черному наряду, а введен в оной одним видом благочестія, и мучу жизнь мою. Могу ли я?..' Сковорода отвѣтствовал: 'От человѣк не возможно, от Бога же вся возможна суть'".

548 Сковорода має на думці приказку: "Оглядайся на задні колеса" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 287]. Принаймні саме цю приказку він цитував у діалозі «Потоп зміин».

549 До того як виник класичний образ Аполлона, його справді зображували з чотирма руками й чотирма вухами [див.: *Лосев А. Ф.* Античная мифология в ее историческом развитии. – Москва, 1957. – С. 284].

550 У рукопису: *δισπρόσωπος*. Це – емблематичний образ. Див., наприклад, 754-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Янус двуличный» (підпис: "Благоразуміе видно повсюду. Предосторожность вездѣ зрится. Prudentes") [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 190–191].

551 Говорячи про Аввакумові "дзеркала", Сковорода, очевидно, має на думці часто цитовані ним слова: **На стра́жи мое́й ста́нꙋ, и҆ взы́дꙋ на ка́мень, и҆ посмотрю̀ є҆́же ви́дѣти, что̀ возгл҃етъ во мнѣ̀ и҆ что̀ ѿвѣща́ю на ѡ҆бличе́нїе моѐ** (Книга пророка Аввакума 2: 1).

[552] Сковорода має на думці слова: "…змогли зрозуміти за всіма святими, що то ширина й довжина, і глибина й вишина" (Послання св. ап. Павла до ефесян 3: 18).
[553] Про гроші, за які купують друзів, див.: *Plutarchus*. De amicorum multitudine (Περὶ πολυφιλίας, 94a40–45) [Plutarchi Chaeronensis Moralia. Omnes de Graeca in Latinam linguam transscripti summo labore, cura, ac fide. Guiliel. Xylandro Augustano interprete. – Francofurti, MDCXIX. – P. 177; також: Plutarchi Chaeronensis Scripta Moralia. Graece et latine. – Paris, 1841. – T. I. – P. 111].
[554] Це – вільний переказ кількох місць із трактату Плутарха «Περὶ εὐθυμίας» («De tranquillitate animi»). Див. наступний лист.
[555] Див. прим. 3 до діалогу «Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сіон)».
[556] В автографі слова *mitem, humanum* написані над рядком.
[557] Василь Білозор, поруч із Михайлом, Григорієм та Максимом Ковалинськими, Яковом Правицьким, Олексієм Базилевичем, Миколою Заводовським, належав до кола улюблених учнів Сковороди в Харківському колегіумі [див.: *Ніженець А*. На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 102].
[558] У цьому листі подані виписки з трактату Плутарха «Περὶ εὐθυμίας» у латинському перекладі Ксиландра – «De tranquillitate animi». Значно пізніше, 1790 р., Сковорода за цим-таки джерелом зробить вільний переклад усього Плутархового твору.
[559] У Плутарха далі: "Fenore quibus non est sumenda pecunia".
[560] Далі йде: "Fenore quibus non est sumenda pecunia / Eheu mihi dicentes, sed placidum magis".
[561] *Менандр*. Кіфарист, фр. 1. Його повний російський переклад звучить так: "А я-то думал, что богатым, Фания, / Долгов чрезмерных делать не приходится / И по ночам стонать потом от ужаса, / 'О горе мне!' – твердить, во сне ворочаясь" [*Менандр*. Комедии. Фрагменты / Изд. подготовил В. Н. Ярхо. – Москва, 1982. – С. 246]. Тим часом сам Сковорода переклав ці слова так: "О друже! я думал, что богатыи не воздыхают и что безсонница их не ворочает на постелѣ мягкой…".
[562] *Менандр*. Кіфарист, фр. 1 [див.: *Менандр*. Комедии. Фрагменты / Изд. подготовил В. Н. Ярхо. – Москва, 1982. – С. 246]. Ці рядки Менандра – (лат. *Menander*) (бл. 342–291 рр. до н. е.) – найбільшого новоаттичного комедіографа, дуже популярного в старій Україні, починаючи зі старокиївської доби, – Сковорода переклав так: "Отсюду видно, что в свѣтѣ жить без бѣды Бог никому не написал, хоть он богат, хоть высок, хоть низок и нищ".
[563] *Plutarchus*. De tranquillitate animi, 466a–b [Plutarchi Chaeronensis Scripta Moralia. Graece et latine. – Paris, 1841. – T. I. – P. 565].
[564] Сковорода переклав цей фрагмент «De tranquillitate animi» так: "Сіи боязливцы, хотя из корабля опустилися в шлюбку, однак ровно тоскою и блеваніем мучатся, занесши с собою и туда страх смертный в сердцѣ и во утробѣ своей желчь. Так и безумная душа, своим состояніем наслаждаться не наученная, хотя из жизны в жизнь преходит, но вездѣ грустит и мятется, носящая внутрь источник огорченій – растлѣнное сердце. Сим образом богатіи и нищіи, женатыи и безженныи, и всѣ протчіи безпокоятся. Чрез сіе бѣгают из должностей, но паки праздность скучна. Чрез сіе рвутся показаться при дворѣ, а показавшися, досадуют. Больному тѣлу, слабому уму угодить трудно. Больный и на супругу и на лѣкаря желчен. Скучен ему пришедшій посѣтить пріятель, а отшедшій досаден. Мягчайшее ложе жестко ему. Смотри же, как только возсіяло здравія ведро, тогда превкусною пищею мерзѣвшій самую простую вкушает со сладостію".
[565] Далі Сковорода коротко подає у формі прикладу фрагмент Плутархового «De tranquillitate animi», що його він переклав так: "'Кая вина источила вашему величеству

слезы?' – вопрошают министры Алек[сандра] Македонскаго. 'Как же не плакать, братцы? В сію минуту слышу от философа, что в мырѣ не един мыр есть, но и числа им нѣт… Ах! а мы доселѣ и един мыр не вовся покорили'. Но душа любомудрая, древній Кратес, кроткими замыслами кроткаго духа легко и сладко проплыл своего житія пучину".

[566] Олександр Македонський, котрий підкорив собі Персію, Єгипет, Індію, а хотів підкорити ще й Аравію, Африку та інші краї, але помер, як і будь-хто з людей, залишивши свою велетенську імперію, у старій українській літературі не раз поставав символом марності людських прагнень та рівності людей перед смертю [див., наприклад: *Полоцький С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 125 (зв.) (друга пагін.)].

[567] За часів Сковороди Кратесова бідність могла бути поцінована й інакше. Наприклад, у почаївській книжці «Сѣмя слова Божія» сказано таке: "…Богатство праведноє дар єсть Божій и может также быти восхожденієм человѣку к небесному блаженству, єжели толко добрѣ єго употребит. По что убо безразсудно откидати или гнушатися даром Божіим? Я смѣло ручюся, що когда бы он славный філософ Кратес знал Бога и когда б Павел святый прилучился в то время, когда он богатство своє в море сыпал, говоря: 'Отидите от мене злыя похоти! Погублю я вас, да сам не погибну от вас!' – удержал бы єго руку, конечно, Павел святый и сказал бы: 'Що ты, безумный, робиш? Богатство ли погубити тебе может, як живо? Не погубит оно тебе, єжели ты сам себе не погубиш" [Сѣмя слова Божія. – Почаїв, 1772. – С. 400]. Про те, що Кратес викинув усі свої гроші в море, писали Діоген Лаерцій (VI, 87–88) [див.: *Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 262] та Флавій Філострат («Життя Аполлонія Тіанського» I, 13) [див.: *Флавий Филострат*. Жизнь Аполлония Тианского. – Москва, 1985. – С. 11].

[568] Так стверджував Піфагор. Тут Сковорода залишає супротивне твердження Плутарха без коментарів (як не брати до уваги графічного виокремлення слова *prudentia*, що може свідчити про те, що Сковорода поділяє думку Плутарха), але у своєму пізнішому перекладі «De tranquillitate animi» (у спеціальній примітці) наш філософ, докладно зупинившись на розгляді цієї суперечки між Піфагором та Плутархом, стає на бік Піфагора.

[569] Сковорода переклав цей фрагмент «De tranquillitate animi» так: "Сапог ногѣ, а сердцу жизнь сообразуется. Нѣкто мудрец сказал: обычай здѣлает жизнь сладкою. А я сказую: сердце чисто зиждет жизнь веселу. Сего ради потщимся очистить источник сердца, да всѣ горести, извнѣ нападающія, возможем обратить во спасительные соки".

[570] Цей самий сюжет Плутарх переказує і в «Бенкеті семи мудреців» (147c) [див.: *Плутарх*. Застольные беседы. – Ленинград, 1990. – С. 243].

[571] Див. прим. 48 до трактату «Книжечка Плутархова о спокойствіи души».

[572] Зенон (гр. *Ζήνων*) із Кітіона (бл. 333–262 рр. до н. е.) – засновник філософської школи стоїків.

[573] Про це розповідає Діоген Лаерцій (VII, 5) [див.: *Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 270].

[574] Сковорода міг знати цю історію також із книги Діогена Лаерція (III, 18–20), який свідчив, що свого часу Платон жив на Сицилії в тирана Діонісія, але образив того своїми міркуваннями про владу, мовляв, не все те добре, що добре для тирана, якщо той не відзначається чеснотами. Розлючений Діонісій наказав продати філософа в рабство, але друзі викупили Платона, допровадили його до Афін, ба навіть купили садочок в Академії [див.: *Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 155–156].

[575] Фрагмент від слів "Id ergo est primo…" – це цитата з «De tranquillitate animi», що її Сковорода перекладав так: "И так, прежде всего, нужно научиться тому, чтоб могти все

горкое обращать во сладость, дабы мы во всѣх неудачах могли похвалиться так, как мальчик тот: ‘Ба! слава, де, Богу! не пропал мой замах. Я бросил камень на собаку, а попал в мою мачеху’. Например, изгнали Діогена из его отчизны, а он тѣм попал во философію. Послѣднее судно с товаром потопила буря, а мудрый Зенон: ‘Слава тебѣ, Господи! Переводиш, де, мене из богатства в нищету. Нынѣ могу мудрствовать о спасеніи душевном, а не о тѣлесном богатствѣ’. Чему ж и ты не подражаеш мудрым? Лишен ты, например, гражданскія ли должности? Чего же тужиш? Теперь станеш жить, сам для себе труждаясь. Лишился ли милости у вельможи? Так освободишся опасных коммисій. Утрудился ли уже, отправляя оныя? Возвеселися же наградѣ. Коей? Добрая, по пословицѣ, слава лучше мягкаго пирога. Житейскія ли твои интерессы разстроила клеветлива зависть? Отвержи убо житейскую печаль, а начни пектися о Господѣ. Многое воистину утѣшеніе сердцу взирать на великія мужи, равное с нами пострадавшія, но видь равнодушно”.

576 *Plutarchus*. De tranquillitate animi, 466b–e, 467a–e [Plutarchi Chaeronensis Scripta Moralia. Graece et latine. – Paris, 1841. – T. I. – P. 565, 566, 567].

577 Переклад Леоніда Ушкалова.

578 Переклад Леоніда Ушкалова.

579 Очевидно, це парафраза Сенеки (Моральні листи до Луцілія, XI, 6). Пор.: “Si vis amari, ama” (в перекладі Андрія Содомори: “Люби – й тебе полюблять” [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 54]). Ці слова Сенеки наводили, зокрема, Стефан Калиновський та Михайло Козачинський, говорячи про причини любові [див.: Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 259, 406]. Іван Максимович у своєму «Театроні» переклав їх так: “Аще хощеши любов имѣти, люби” [*Максимович І*. Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 54 (зв.)]. Схожі слова є також у Марціала (Епіграми, VI, 11, 10) [див.: *Марк Валерий Марциал*. Эпиграммы / Пер. с лат. Ф. Петровского. – Москва, 1968. – С. 170]. Саме з посиланням на Марціала говорив про єство любові Феофан Прокопович: “Та найбільш важливе в любові – це передусім любити іншого, – це значить, щоб нас любили, то раніш полюбімо ми” [*Прокопович Ф*. Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф*. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 294]. Зрештою, фраза: “Si via amari, ama!” – належить до розряду крилатих [див.: *Цимбалюк Ю.*, *Кобів Й.*, *Смурова Л.*, *Латун Л*. Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 310].

580 Ідеться про Якова Єнкевича. Див. прим. 289.

581 За припущенням Дмитра Багалія, тут бракує дієслова *subit*.

582 Ці слова дуже важко прочитати. Їх почасти відтворено за змістом.

583 Це – 11-а пісня циклу «Сад божественных пѣсней». Щоправда, порівняно з версією, яка ввійшла до циклу, тут інакша розбивка на рядки, а також є низка дрібних розбіжностей.

584 Книга Псалмів 41 (42): 8.

585 Сковорода має на думці слова: “Того часу сказав Господь до Ісуса: ‘Нароби собі камінних ножів, і пообрізуй Ізраїлевих синів знову, другий раз’” (Книга Ісуса Навина 5: 2).

586 Можливо, Сковорода має на думці слова: и҆ бдѣ́нїе є҆гѡ̀ на насыще́нїихъ ю҆́ницъ (Книга Ісуса, сина Сирахового 38: 26). Лист не має закінчення – частина аркуша відрізана.

587 Ідеться про Старо-Харківський Преображенський, чи Курязький, монастир, заснований 1673 р.

588 В автографі далі ретельно закреслено якесь слово.

[589] Від лат. *impetus* – ‘натиск, напад’. Це слово за часів Сковороди вживалося і як фізичний термін (скажімо, Феофан Прокопович писав: “…мені більше подобається думка, згідно з якою сила (impetus) руху у кинутих тілах виникає внаслідок ваги або легкості…” [*Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 333]), і як богословський (див.: “…з великим импетом и страшным шумом в пекло поволочет” [*Винницький І.* Катихисіс, албо Наука христіанскія. – Унів, 1685. – Арк. 87 (зв.)]).

[590] В автографі слова “без конца” написано над рядком.

[591] Парафраза Горація (Оди, II, 16). Пор.: “Quid brevi fortes jaculamur aevo. Multa…”. У перекладі Андрія Содомори: “Дивно: в тім житті, хоч таке коротке, / Стільки цілей в нас!” [*Квінт Горацій Флакк*. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 56].

[592] Образ *кулі* як уособлення самодостатності мудреця походить з Емпедоклового уявлення про Бога-Сфайрос [див.: Фрагменты ранних греческих философов. – Москва, 1989. – Ч. 1: От эпических теокосмогоний до возникновения атомистики. – С. 350–351]. Яскравий образ мудреця-кулі змалював, наприклад, Горацій (Сатири, II, 7, 86–87): “Весь-бо він – сам у собі і на кулю округлістю схожий: / Що б не торкнулось іззовні його – відпаде, зісковзнувши” [*Квінт Горацій Флакк*. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 173]. Так само й у «Моральних листах до Луцілія» (CXIII, 22) Сенеки: “…надали їм круглих обрисів, як богові…” [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 502].

[593] Неточна цитата з Книги Псалмів 112 (113): 5. Пор.: **Кто̀ ꙗ҆́кѡ гдⷭ҇ь бг҃ъ на́шъ;**

[594] Далі йде розчерк Сковороди.

[595] Ідеться про приятеля Михайла Ковалинського – Миколу Заводовського, який на ту пору був викладачем у класах інфіми та аналогії Харківського колегіуму [див.: *Ніженець А.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 137].

[596] В автографі перед цим витерто одне або два слова.

[597] Гусинка – село на Куп’янщині, яке згадується в документах, починаючи з другої половини XVII ст. Воно стояло на березі невеличкої річки, яка впадала в річку Великий Бурлук. Спочатку село називалось Гусинець (від назви річки або через те, що тут було багато диких гусей). Згідно з даними перепису 1732 р., тут мешкало близько 400 чоловік. Село належало Олексію Юрійовичу Розальйон-Сошальському, який мав тут великий триповерховий будинок [див.: *Гомон П.* Григорій Сковорода і Нижнє Приоскілля. – Харків, 2006. – С. 101–105].

[598] Цей лист подаємо за списком, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 25).

[599] Фраза **ми́ръ тебѣ̀** зринає в Книзі Суддів 6: 23; 19: 20, у Першій книзі царств 20: 21, у Першій книзі параліпоменон 12: 18, у Книзі пророка Даниїла 10: 19 та в Третьому соборному посланні св. ап. Івана 15.

[600] Можливо, Сковорода має на думці слова: **Ѿры́гнꙋ се́рдце моѐ сло́во бла́го** (Книга Псалмів 44 (45): 2).

[601] Парафраза Другого послання св. ап. Павла до коринтян 12: 14. Пор.: **не и҆щꙋ́ бо ва́шихъ, но ва́съ.**

[602] Сковорода має на думці слова: **И҆ дх҃ъ гдⷭ҇ень гл҃а во мнѣ̀** (Друга книга царств 23: 2).

[603] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **ꙗ҆́кѡ ты є҆си, бж҃е бг҃ъ всеѧ̀ си́лы и҆ держа́вы, и҆ нѣ́сть и҆на́гѡ заци́тника ро́да і҆и҃лева кромѣ̀ тебѐ** (Книга Юдити 9: 14).

[604] Фраза **ка́мєнь краєѹго́лный** (**краєѹго́лєнъ**) зринає в Книзі Йова 38: 6, у Книзі пророка Ісаї 28: 16, у Першому собороному посланні св. ап. Петра 2: 6 та в Посланні св. ап. Павла до ефесян 2: 20.
[605] Фраза **пло́ти и҆ кро́ви** зринає в Книзі Ісуса, сина Сирахового 14: 19, у Посланні св. ап. Павла до галатів 1: 16 та в Посланні св. ап. Павла до євреїв 2: 14.
[606] Заклик **слы́ши, і҆и҃лю** чотири рази звучить у П'ятій книзі Мойсеєвій: Повторення Закону: 5: 1; 6: 4; 9: 1; 27: 9.
[607] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 6: 15.
[608] Парафраза Книги Псалмів 103 (104): 18. Пор.: **ка́мєнь прибѣ́жище за́ѧцємъ**. Судячи з усього, за часів Сковороди цей вірш часто тлумачили в алегоричній стратегії. Принаймні Феофан Прокопович, говорячи про надмірну пристрасть багатьох ораторів до алегоричного розуміння Біблії, писав: "…Такі здебільшого, звичайно, питають, що розуміється під зайцем, коли Давид каже: 'Скеля – притулок для зайців'" [*Прокопович Ф*. Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф*. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 130].
[609] Сковорода має на думці слова: **ѹ҆́бо пре́йде дꙋша̀ на́ша во́дꙋ непостоѧ́нноѹ҆ю** (Книга Псалмів 123 (124): 5).
[610] Трохи неточна цитата з Книги Йова 22: 16. Пор.: **рѣка̀ текꙋ́щаѧ ѡ҆снова̑нїѧ и҆́хъ.**
[611] Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до Тимофія 6: 11. Пор.: **Ты́ же, ѿ, человѣ́че бж҃їй, си́хъ бѣ́гай.**
[612] Сковорода має на думці слова: **держи́сѧ же пра́вды, вѣ́ры, любвѐ** (Друге послання св. ап. Павла до Тимофія 2: 22).
[613] Див. прим. 247 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».
[614] Пісня над піснями 2: 9.
[615] Можливо, Сковорода має на думці слова: **нє́бо и҆ землѧ̀ мимои́детъ, словеса̀ же моѧ̀ не мимои́дꙋтъ** (Євангелія від св. Матвія 24: 35).
[616] Євангелія від св. Матвія 2: 9.
[617] Книга Псалмів 75 (76): 3. *В мирѣ* тут означає "в Єрусалимі" (згідно з етимологічним значенням цього топоніма).
[618] Фразу **вѣ́тхїй де́ньми** взято з Книги пророка Даниїла 7: 9, 22.
[619] Парафраза Євангелії від св. Матвія 8: 26. Пор.: **запретѝ вѣ́трѡмъ и҆ мо́рю.** Пор.: "запрѣтивый Христе морским вѣтром" [*Могила П*. Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 533].
[620] Літеру *с* у цьому слові написано поверх іншої.
[621] Див. прим. 409 до рубрики «Листи до різних осіб» (лист № 121).
[622] Сковорода має на думці слова на взір: **Совѣ́тъ же гдⷭ҇ень во вѣ́къ пребыва́етъ** (Книга Псалмів 32 (33): 11) абощо.
[623] Книга пророка Ісаї 58: 12.
[624] Цей лист подаємо за автографом, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 7, арк. 1–2).
[625] Фраза **па́че всѣ́хъ человѣ́къ** зринає в Четвертій книзі Мойсеєвій: Числа 12: 3 та в Третій книзі царств 4: 31.
[626] Парафраза Книги пророка Даниїла 10: 19. Пор.: **мꙋ́жꙋ жела́нїй, ми́ръ тебѣ̀.**
[627] Авігея принесла Давидові різні дари. Див.: Перша книга царств 25: 18–21.
[628] Можливо, Сковорода має на думці слова: **Сотвори́вый же на́съ въ сїѐ и҆́стое бг҃ъ, и҆́же и҆ дадѐ на́мъ ѡ҆брꙋче́нїе дх҃а** (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 5: 5).
[629] Парафраза Дій св. апостолів 13: 33. Пор.: **ѡ҆брѣто́хъ дв҃да сы́на і҆ессе́ова, мꙋ́жа по срⷣцꙋ моемꙋ̀.**

[630] Неточна цитата з Книги пророка Захарії 4: 10. Пор.: “septem isti oculi Domini”. У перекладі Івана Огієнка: “…ті семеро, – Господні очі…”.
[631] Можливо, це парафраза Публілія Сіра: “Caeci sunt oculi, cum animus alias res agit” (“Сліпі очі, коли душа зайнята чимось іншим”. Див. прим. (4) до діалогу «Наркісс».
[632] Переклад Леоніда Ушкалова.
[633] Сковорода має на думці трактат «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».
[634] Яків Правицький справді “замарав” ім’я автора та присвяту на титульному аркуші трактату «Silenus Alcibiadis».
[635] Лат. *licentiatus* – ‘звільнений, відпущений’; так називали тих, хто здобув перший учений ступінь в університеті.
[636] Сковорода говорить про діалог «Разглагол о древнем мірѣ».
[637] У назві діалогу Сковорода спочатку написав був *Мыр*, а потім переправив другу літеру на *ї*. У поясненні залишено літеру *ы*. У текстах Сковороди трапляються обидві ці форми.
[638] Ідеться про діалог «Брань архистратига Михаила со Сатаною».
[639] Схожа фраза зринала в 1-ій пісні циклу «Сад божественных пѣсней». Пор.: “Блажен! о блажен! кто с самых пелен / Посвятил себе Христови”.
[640] Ідеться про переклад оди фламандського латиномовного поета Сідеруна ван Госе «До Джорджа Чемберлена».
[641] Пор.: “На ловца и звѣр бѣжит” [*Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 237]; “На ловца и зверь бежит” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 425, 476, 575]; “Наскочив звір на ловця”; “На стрілцьи звір біжит” [*Франко*, № 13028, 25134].
[642] Книга Псалмів 44 (45): 15.
[643] Андрій Іванович Ковалівський – власник Пан-Іванівки, батько Петра Ковалівського – учня Сковороди в Харківському колегіумі. Сковорода не раз тут гостював, зокрема тоді, коли працював над своїм останнім філософсько-богословським трактатом «Потоп зміин». На замовлення Андрія Ковалівського художник Лук’янов намалював портрет Сковороди. Пан-Іванівку Сковорода обрав і місцем свого вічного спочинку.
[644] Див. прим. 187 до циклу «Сад божественных пѣсней».
[645] Лубни (Лубні) – місто, засноване князем Володимиром Великим у 988 р. Уже в XV–XVI ст. мало магдебурзьке право. Було власністю князів Вишневецьких. З 1648 р. – центр Лубенського полку, а з 1781-го – місто Київського намісництва.
[646] Неточна цитата з Книги Премудрості Соломонової 8: 2. Пор.: **Сїю̀ возлюби́хъ и҆ поиска́хъ ѿ ю҆ности моеѧ̀.**
[647] Мабуть, мається на увазі Давидів псалом 144 (145).
[648] Парафраза Євангелії від св. Івана 18: 37. Пор.: **а҆́зъ на сїѐ роди́хсѧ.**
[649] Очевидно, це алюзія на слова Сократа, які Сковорода перекладав так: “Иные на то живут, чтоб ѣсть и пить, а я пью и ѣм на то, чтоб жить”. Див. прим. 93 до циклу «Басни Харьковскія».
[650] Див. прим. 20 до діалогу «Разглагол о древнем мірѣ».
[651] Книга Псалмів 38 (39): 2.
[652] Пісня над піснями 1: 7.
[653] Див. прим. 3 до діалогу «Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сіон)».
[654] Див. прим. 1 до притчі «Убогій Жайворонок».
[655] Див. прим. 1 до трактату «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».
[656] Див. прим. 210 до рубрики «Листи до різних осіб» (лист № 108).
[657] Див. прим. 2 до трактату «Книжечка Плутархова о спокойствіи души».

[658] Очевидно помилково – замість *Острогозьк*.
[659] Від гр. *ἀπογραφή* – 'список'. Словник Памви Беринди тлумачить іменник *апограф* так: "перепис з книги, екстракт, копѣа" [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 361].
[660] Від гр. *αὐτόγραφος* – 'власноруч написане'.
[661] Далі йде розчерк Сковороди.
[662] Переклад Леоніда Ушкалова.
[663] Сковорода має на думці трактат «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».
[664] Далі йде розчерк Сковороди.
[665] Цей лист подаємо за автографом, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 7, арк. 109).
[666] Ідеться про Андрія Івановича Ковалівського. Див. прим. 643.
[667] Цей образ міг бути навіяний «Домашніми бесідами» Еразма Роттердамського. Пор.: "*Памфіл*: А я милуюсь не тільки тією прекрасною і квітучою оселею, – набагато миліший мені її хазяїн. *Марія*: Який хазяїн? *Памфіл*: Твоя душа, якої краса з роками дедалі більше зростатиме" [*Еразм Роттердамський*. Похвала глупоті. Домашні бесіди / Перекл. з латини В. Литвинова, Й. Кобова. – Київ, 1993. – С. 136].
[668] Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: **пло́ть не по́льзꙋ́етъ ничто́же**.

До Якова Петровича Правицького[1]

80

[У Бабаї, 3 жовтня 1782 р.]

Из Гусинскаго лѣса. 1782-го года, окт[ября] 3-го д[ня].

Honorande mihi in Christo Pater!
Pax tibi in Domino nostro!

Lateo in Eremo[2]; duco ostam pie, Dominus mens mihi est καὶ ἡ Πέτρα καὶ ἡ ἐλπίς καὶ ὁ ἐρός [Шанований во Христі отче мій! Мир тобі в нашому Господі! Ховаюся в пустелі, веду кістяк благочестиво, Бог для мене розум, *і скеля, і надія, і любов*].

Он меня не оставляет во время Старости, внегда оскудѣвати немощам моим[3]; он меня защищает от отчаянія[4]; укрѣпляет к Цѣломудрію[5]; ограждает необоримою Стѣною[6] против всѣх прилогов діавольских; я никому ни завижу; никого не ненавижу; всѣм друг, и для моего Сердца нѣт непріятеля во вселенной. Не сіе ли есть оный Исаїевскій мир и веселіе? "На горѣ сей испіют радость, испіют вино…"[7] Всяка плоть есть юдоль Плача[8] и Ложь. Что же есть твердое? "Посредѣ вас стоит…"[9] Стоит, сирѣчь, незыблемая Гавань. Сей есть един Свят. Той есть Твердь, Кифа, Петра, Адамантова Гавань, Матерая Земля, Твердь и Град апокалипсическій[10]. Не сіе ли есть оная Земля, "Посредѣ воды" составленна Божіим Словом[11]? Не сей ли есть новый Мір, Рай? Не здѣсь ли почивает Израиль, прешед море? Ей, тамо взыдоша вся колѣна[12]. Не на сей ли Петрѣ и Скалѣ то водворяется Ноева Голубица: "Полечу и почію…"[13], "Очи твои, яко Голубины…"[14]? Не на сей ли Кифѣ утверждается вся Церковь[15], презрѣвшая с Голубицею Плоть свою и Кровь, и прозрѣвшая оную Гавань? "Царя со славою узрите, и очи ваши узрят землю издалека"[16]. Не сія ли земля и царь глаголет: "Маловѣре, почто усомнѣлся еси[17]? Блажен еси Симон, сыне голубицы Ноевы…"[18] Не то же ли есть кровь, плоть, вода, непостоянность, лжа и огнь, и погибель? Не то же ли есть ад и смерть? Не царствіе ли внутрь непостоянности нашея стоит[19]. Не сіе ли есть истина и Кифа? Не кифа ли есть Гора оная, на которой со Израилем піет радость оную: "Радости вашея никтоже возьмет от вас"[20]. И вино оное: "Дондеже пію я новое вино в царствіи небеснѣм?"[21] А кто піет? Твой сын, Григорій Сковорода, упивается от тука дому Божія[22], нашед внутрь себя со Сампсоном сот вѣчности[23], и услаждается со отцем своим Лотом оным: "Нард мой даде воню свою"[24]. "Сердце мое есть сердце твое"[25]. "Да и тіи в нас едино будут"[26]. Услаждается и вас поминает, пребивая вам всенижайшим во вѣки слугою,

Григорій Сковорода.

Из Маначи́новки 1785 года, Окт[ября] 3-го Дня.

*

Dilecte in Christo Frat[er] Iacobe,
Pax illa tibi sit!
quae Mentem supereminet omnem.

Ignosce mihi, siquid te offendi, cum diversarer apud vos. Scis, me esse irritabilem, sed me scis etiam Humanitati et Innocentiae natum, quae sola Hominem facit. Bonus, id est verus Homo, de bono Cordis Thesauro semper Bonum praefert[27]. Et tamen multi meorum Amicorum tales sunt, ut parati sint illico me mordere, siquid Delirii conor eis deminuere. Non cogitantes, me Benevolentia ductum, hoc facere. Vere enim humanum Cor et Ingenium haud quoquod potest male velle Hominibus. Ego quoque siquid uro, aut molestus sum, non Malevolentiae impulsu hoc facio, sed quid Candor animi mei Nefas putat assentiri Mendacio aut adversus Veritatem pugnare. Nam ut Medicina non semper est mollis, ita Veritas saepe aspera est.

Et Nemo est, qui semper misceat Utile Dulci[28].

Sed obliviscamur mutuas Offensas ac redeamus in gratiam.

"Друг Дру́га Тяготы носяще…"[29]

Письмоподáтеля сего пріймите благоутробно, не смотря яко Мытар есть, но яко Друг и Человѣк.

Если что имѣете передать ко мнѣ, можете чрез его вѣрно. Что? Не пишет ли чего Михайло[30] ко мнѣ? Нѣт ли О́чок или Письмà ко мнѣ, или чего?.. О Ле́ксикѣ не тужи́те. Письмо мое к Василію Павловичу, при Поклонѣ моем Отцѝ Силвестру, дае́т знать, что Ле́ксик у мене жив есть[31]. Liberavi Fidem tuam, qua fidejusseras de Lexico: ne quid augerem Curam tuam. Отцу Василію, Отцу Еустаѳію, Отцу Гусли́стѣ от мене Лобызаніе искреннее. О Наемáн, Наемáн[32]! И тебе, Друже мой, тут же Духом Истины[33] лобызаю.

Да утѣшит всѣх нас Господь Бог наш Миром и Любовію, да пребудете вы мнѣ и я вам во вѣки

Искренним Почитателем и Другом, Григ[орій] Сковорода[34].

Omnia praetereunt[35], sed Amor post omnia durat.
Omnia praetereunt, haud Deus, haud et Amor.
Omnia sunt Aqua, cur in Aquas speratis, Amici?
Omnia sunt Aqua. Sed Portus Amicus erit.
Haec Képha tota est fundata Ecclesia Christi.
Isthaec et nobis Képha sit atque Pétra, Gr[aece] Skala[36].

Gr[egorius] Skow[oroda].

Post Scripsi.

Haec Epistola retardata est. Grammatophorus fefellit. Nunc per nostrum Alexium[37], opinor, perveniet recte. Si descripsisti novos meos jam libellos, remitte ad me Archetypa[38]. Etiam illum meum Dialogum, quem et aliis laudare soles, simul cum Archétypis mitte. Descriptus ad te remittetur iterum Deo volente. Dicatur ille Dialogus «Марко Препростый»[39]. Quid obmutuit noster Michaël? Non scribit, nec mittit conspicilla aut Скры́почку.

Oportet obrui eum nunc maximis Aulicis Undis.

Aestibus effervens, o Munde! miserrime Ponte!

Felix, qui his Undis, ceu Petrus, extrahitur.

Heu fugiamus Mundum quiescentes in Portu, Fraudesque Mundi perspicientes. Mundus est Avaritia, Ambitio, Carnis Voluptas…

"Сія вверга́ют во Всегубительство"[40].

Ab his, ut Dei Dextra nos omnes liberet, opto, precor, voveo. Vestrum omnium in Christo Frater[41].

Господину моему,
Отцу Ія́кову Прави́цкому,
в
Бабаях[42].

*

[Из Маначи́новки 1785 года, Окт[ября] 3-го Дня]

Улюблений во Христі брате Якове!

Нехай буде з тобою той мир, що вищий за будь-який розум!

Пробач мені, коли чимось скривдив тебе, перебуваючи серед вас. Ти знаєш, що я дратівливий, але ти знаєш також і те, що я народжений задля людяності й безневинності, яка одна робить людиною. Добра, тобто справжня, людина завжди виносить добре із доброго скарбу серця. І все ж більшість моїх друзів такі, що ладні, зі свого боку, образити мене, коли я пробую хоч трохи вгамувати їхню нерозважливість; при цьому вони не дивляться на те, що я керувався доброзичливістю, коли це робив. Бо справді людське серце й розум аж ніяк не можуть бажати людям зла. І я так само, коли роздратований або маю кепський настрій, роблю це, не бажаючи зла. Але ті, хто вважає, що мені не властива лагідність душі, помиляються або виступають проти істини. Бо як ліки не завжди приємні, так і істина часто буває сувора.

І немає таких, які б завжди сполучали корисне з приємним.

Та забудьмо взаємні образи й повернімося до всепрощення. ["Друг Дру́га Тяготы носяще…"

Письмоподáтеля сего пріймите благоутробно, не смотря яко Мытар есть, но яко Друг и Человѣк.

Если что имѣете передать ко мнѣ, можете чрез его вѣрно. Что? Не пишет ли чего Михайло ко мнѣ? Нѣт ли О́чок или Письмà ко мнѣ, или чего?.. О Ле́ксикѣ не тужи́те. Письмо мое к Василію Павловичу, при Поклонѣ моем Отцѹ̀ Силвестру, дае́т знать, что Ле́ксик у мене жив есть]. Я тебе звільнив від

обіцянки, яку ти дав мені щодо лексикона, щоб не примножувати твого клопоту. [Отцу Василію, Отцу Еустаѳію, Отцу Гусли́стѣ от мене Лобызаніе искреннее. О Наема́н, Наема́н! И тебе, Друже мой, тут же Духом Истины лобызаю.

Да утѣшит всѣх нас Господь Бог наш Миром и Любовію, да пребудете вы мнѣ и я вам во вѣки

Искренним Почитателем и Другом, Григ[орій] Сковорода].

Все промина, та любов зостається по всьому.
Все промина, але Бог та любов – аж ніяк.
Все є вода. Так навіщо на води надіятись, друзі?
Все є вода. Але буде й пристанище нам.
На камені цьому заснована Церква Христова.
Це нам є *кефа* і *петра*, по-гр[ецьки] скала [Skala][43].

Гр[игорій] Сков[орода].

Написане опісля.

Цей лист затримався. Листоноша обдурив. На цей раз, я гадаю, він справно дійде до тебе через нашого Олексія. Якщо ти вже переписав мої нові книги, то надішли мені оригінали. Надішли й отой мій діалог, що ти його перед усіма зазвичай вихваляєш: надішли його разом з оригіналами. Після того, як він буде переписаний, я поверну його тобі, коли буде на те Божа ласка. Нехай же називається цей діалог [«Марко Препростый»]. Чому ж замовк наш Михайло? Він не пише, не надсилає окулярів або [Скры́почку]. Мабуть, він тепер захлинається в гігантських двірських хвилях.

О розбурханий світе, найнещасніше море!
Щасливий, хто, наче Петро, його хвиль не пізнав[44].

Тікаймо від світу, перебуваючи в гавані та зневажаючи омани світу. Світ – це скупість, честолюбство, плотська насолода…

[“Сія вверга́ют во Всегубительство”].

Я бажаю, волаю й молюсь, нехай звільнить нас усіх від цього десниця Божа. Ваш спільний брат у Христі.

[Господину моему,
Отцу Ія́кову Прави́цкому,
в
Бабаях]

82

[У Бабаї], 6 березня [1786 р.]

Дух велить мало с тобою побесѣдовать, дав к сему случай и время. Объщался еси ты меня посѣтить, но и писменно не воззвал еси[45] ко мнѣ и не раздражил к отзыву. Скажи мнѣ, друже, здрав ли ты? Не вопрошаю о тѣлѣ.

Не потерял ли ты доселѣ самаго себя? т. е. мыслей твоих и сердца твоего. Мысли и сердце со мною, – нынѣ отвѣчаеш мнѣ; вѣрю. Сіе же то и бѣдство есть. Не могу разлучитись от того, что всегда мучит и жжет, и в сем ли есть горкій источник и приснотекущій вѣчных мученій. Не сія ли есть истинная гибель? Погубить самаго себя, убѣжать, потеряв себя. Тако ниже избѣгнути бѣд, яко бѣдство, аки удица внутрь сердца увязла, сердце же всегда с человѣком, и оно-то есть человѣк[46], се есть едино истинное несчастіе, смерть люта и ад[47]. Не помышляйте, что нещастіе внѣ вас[48] и в нас. Входящее извнѣ не сквернит человѣка[49]. Для чего же равнообразно не сказать: приходящее извнѣ не обезщасливит? Гдѣ же и откуду? Исходящее от сердца. Та суть скверняща́я[50]. Видиш, что внутрь нас щастіе и нещастіе. Кое же есть знаменіе спокойнаго и блаженнаго сердца? То же, что здравія тѣлеснаго. Вкуси пищу, вкушаеш сладко. Спить и обращается вездѣ весело. Вот Павел означает здравіе сердца: "Радуйтеся непрестанно. О сей радости молитеся, о всем благодарите"[51]. Естли такое сердце еси, тогда ты не ветхій еси человѣк[52] и не гроб повапленный[53], но цѣлый, нетлѣнный и новый. Радуйся, убо в новый год желае[т] тебѣ твой друг

Григорій Сковорода[54].

Маначиновка,

Марта 6 дня.

83

[У Бабаї]

Из Маначи́новки, 1786-го, Ма́рта 30-го дня.

Друже Ія́кове,

Ра́ду́йся во Господѣ!

Слы́шу, что Нѣчто мнѣ при́сланно от нашего Миха́ля[55]. Аще тако есть[56], и Оно в твоей Рукѣ, то передай, Друже, чрез сего Письмоно́сца ко мнѣ. Аще Господу моему уго́дно, помышля́ю посѣти́ть вас Весно́ю. Пришли̇̀, Друже, та́кожде Разгово́р, нарече́нный «Ма́рко Препростый»[57]. Он возврати́тся паки к тебѣ. Про́тчія же, якоже тебѣ угодно: или нынѣ, или во́змутся тогда̀, когда̀ к вам прійду̀. Наема́ну Петро́вичу[58] Мир и Благослове́ніе и всѣм Собра́тіям нашим Іере́ям. Цѣлуйте та́кожде Духо́вную Ма́терь мою, Игуме́нію Ма́рѳу[59]. Писа́ть облѣни́лся к ней. Бог Ми́ра да будет со всѣми нами[60]! Аминь!

Тебѣ и всѣм вам И́стинный и не Языколсти́вый Друг,

Григ[орій] Сковорода̀[61].

Пришли, Дру́же, Лимо́нчиков Па́ру, да прохлади́тся Болѣзнь моя. Или Со́ку Черно-Сморо́диннаго. Или Журавли́чно-Я́годнаго, или Каковаго-либо. Для Ча́ю. Оста́тки Горя́чки му́чат мене. Два Мѣсяцы Огневи́ца свирѣпствовала во мнѣ. Нача́ло и Оте́ц ея – Прокля́тых Моско́вских Пе́чей Чад. Quid est Чад сей? Jocemur nonnihil. Est Чад сей Pestis Septemtrionalis. Constantinopolitana Pestis necat Triduo. At illa tribus Horis.

Quidquid agit Vulgus? Nihil est, nisi Pestis et Huleus[62].

[Що є [Чад сей]? Іноді ми жартуємо: [Чад сей] – північна чума. Константинопольська чума вбиває за три дні, а ця за три години.

Що хвилює народ? Не що інше, як чума та вогневиця]

Господину Моему,
Іерею Іякову Правицкому,
в Бабаях.

84

[У Бабаї]

Из Пустыни Маначиновскія, 1786-го Года, Апр[еля] 25-го.

ХРИСТОС ВОСКРЕ́СЕ!

Любе́зный Дру́же и Бра́те во Христѣ, Іякове!

Да бу́дет Мир Божій в Сердцѣ твоем и в Тѣлѣ!

Сей есть Кентр[63] наш, и Твердь, и Ке́фа, и Край, и Коне́ц, и Оста́нок Младе́нцем[64], си́рѣчь Дурачкам Ева́нгелским[65]. Земля̀ и Приста́нище среди̇̀ водна́го Тлѣ́нія нашего[66], Си́лою и Десни́цею Вѣ́чнаго основа́нное О́ною: "Е́юже Поста́вих Не́бо и Основах Зе́млю"[67], – Глаголет Господь Вседержи́тель у Иса́іи.

Qui Christum noscit: Nihil est, si cetera nescit.
Qui Christum nescit: Nihil est, si cetera noscit.
[А хто знає Христа, то не важить, що інше не знає.
Хто ж не знає Христа, то не важить, що інше він зна[68]]

О сем нам не Лѣпо ли есть похвалитися? Ей! не безу́мно.

Omnes in se ipsis Mortem vident. Nos autem, τὴν Ἀνάστασιν…

[Усі бачать у самих собі смерть, а ми – *воскресіння*…]

Убо и мы во Истину воскре́сли, и жи́вы Есмы̀. Ами́нь!

Обра́довало Душу мою любезное Письмо̀ твое, ды́шущее Любо́вію и Ми́ром Христо́вым. Сей есть Сою́з Соверше́нства[69].

Ста́рость моя облѣни́лася посѣти́ть вас. Послѣ́жды прійду̀, а́ще Господь благоволи́т. Не печи́ся о Разговорѣ «Ма́ркѣ»[70]. Он всегда̀ есть ваш и возврати́тся в твою Книгохра́нку.

«Ло́тову Жену̀» хо́чется доконча́ть. Одна́к принесу̀[71] с собо́ю, да напи́санное вы́пишете. Что бо мнѣ есть любезнѣе на Небеси или на Землѣ: то́чію поуча́тися Святы́нѣ[72]? В сей Еди́ной да живу̀ и умира́ю! Пома́лу-малу отхо́дим от Тлѣ́ни Плотскі́я, яже есть Блаже́нная и вседне́вная Смерть[73], и приближа́емся ко Господу, иже есть Святы́ня, Ке́фа и Воскресеніе наше. Что убо есть блаже́ннѣе Жизни нашея, на ней же собыва́ется о́ное? "Положу̀ Стропо́тная их во Гла́дкая…"[74] "Окрыла́тѣют, яко Орлы̀, потеку́т и не утрудятся…"[75]

Виждь Діатрі́бу мою, Друже! Διατριβὴ Еллински нарица́ется то, чем кто гла́вно жизнь свою̀ забавля́ет[76].

Вот Діатрібà Дави́дова! “Поглумлю́ся в За́пов[ѣдех] твоих”[77].
Вот Па́влова! “Мнѣ бо еже жи́ти: Христос…”[78]
Вот Лукинà и Клео́пы! “Ка́ко глаголют Его̀ быти жи́ва?..”[79]
О Воскресенiе! о О́ное Воскресенiе! Мы́ру не вѣ́руемое!

Коль услажда́еши Сердце мое! Блажен Узрѣвшій с Напе́рсником Красоту̀ твою. Яду́щій тя, еще взáлчет…[80]

Сіе глаголю того ради, яко, доканчава́я «Жену̀ Ло́тову», наслажда́тися имам но́ваго Винà с новим моим Ло́том – Христом Іису́сом, имѣя Обруче́ніе с ним во Вѣрѣ Божіей.

Христос! В[о]скресе! Друже Наема́не[81]! Да вку́сиши и ты Со́та Воскресенія! и всѣ А́нгелы Его[82]! Всѣ! Жихорайскій[83] с Бабае́вским и с Воскресе́нским со всѣм Кли́ром своим. Желáю,
любе́зный Дру́же Іякове!
тебѣ и всѣм твоим, Брат и Друг, Григ[орій] Сковородà.

Господи́ну моему,
Іере́ю Іякову Прави́цкому
в
Бабая́х.

85
[У Бабаї]

Из Гуси́нки, 1787-го Годà, Іануар[ія] 18-го Дня.

Вселюбе́зный О́тче, Дру́же и Бра́те во Христѣ, Ія́кове!
Ра́дуйся, дерзáй и возмагáй во Господѣ[84] нашем!

Ни Ста́ростна Лѣность, ни Мрак, ни Хлад Зи́мный, ни неисправное Перò со Черни́лом не могло мене удержáть, чтоб не ублажи́ть (gratulor[85], saluto [поздоровляю, вітаю], Graecè – μακαρίζω [по-грецькому – μακαρίζω, поздоровляю]) тебе в но́вый сей Год. Ра́дуйся в но́вый Год! Да ра́дуется и весь Дом твой! и вся, ели́ка суть твоя̀!
Да ра́дуется…[86] и Еуста́ѳій, и Іоáнн с Наемáном!
Да возвеселя́тся Бабаѝ! со всѣми свои́ми О́трасльми! Се́лами!
Да возра́дуются и Го́ры ваши! и Рѣки да воспле́щут Рукáми[87]!
Да обновля́ется и вся Тварь! обстоя́щая вас! Молю́ся.

Когдà же бу́дут сія? Тогда, когдà ублажи́т Господь благоволе́ніем своим Сіо́на[88]. Как? Тогда[89], когда в Человѣцех бу́дет благоволе́ніе[90], и посредѣ́ нас. А что́ ли есть Благáя Во́ля? Вот что! “Дух прав обнови́ во Утро́бѣ м[оей]”[91]. Аще Кто не имѣ́ет но́ваго се́рдца, тому̀ весь Мыр есть Ве́тха Ве́тошь[92]. Аще чія̀ Душа ту́жит, тому весь Мыр плáчет. Аще чіè Се́рдце му́чится и стрáждет, тому̀ весь Год без Прáздника. Аще чій Дух Отчáяніем оледенѣ́л, тому весь Год без Весны̀. Аще чій Смысл ме́ртвый, тому̀ весь Вѣк без Животà. О любе́зный мой Дру́же Ія́кове! Изблю́ймо ве́тхій Квас Мырскій[93]. Стяжи́м но́вое Се́рдце. Облеци́мся во Оде́жду

но́выя нетлѣ́нныя Наде́жды, во Утро́бу Братолю́бія. Тогда нам вся Тварь просвѣ́тится, весь Мыр взыгра́ет и возска́чет. Бу́дет нам всяк День Вели́к-День[94], не зайдет Со́лнце нам, и Луна̀ не оскудѣ́ет нам[95]. Мы́ же нарече́мся Язы́к свят, Лю́ди Обновле́нія[96]. Благо́е Се́рдце, Любо́вь, Бог, Пра́вды Со́лнце, всю Тварь весно-ново-творящее есть то́жде.

Ваш всеи́скренній Люби́тель, Почитатель, Брат
и нижа́йшій Слуга̀ Григ[орій] Сковорода̀[97].

Прости̇̀, любе́зный, что солга́л я присла́ть вам «Жену̀ Ло́тову». Весно́ю хощу̀ вас посѣти́ть, аще Богу уго́дно, и привезу̀. Аще же, дайте знать, тотчас перешлю̀. В Зи́мних Тру́состях может она потеря́ться, тѣм не даю̀ чрез Григорія Ю́ріевича[98]. Не печа́льтесь. Она всегда̀ у вас. Друго́е то, что Весно́ю во Пусты́нѣ мо́жно поду́мать об Оконча́ніи Ея, а Зима̀ безго́дна. Я и сіе с нуждою пишу̀. Миха́йло[99] мой досе́лѣ молчи́т. Ни мало не дивлю́ся. Блаже́нны мы, Изра́илю[100], яко Бог нам дал по У́ши Поко́я и Вре́мени.

Deus nobis haec Otia fecit[101].

Tum demum Pretium Temporis cognoscitur, cum id amissum est. ["Бог дарував те дозвілля".

Тоді, нарешті, пізнається цінність часу, коли він утрачений]

Пришли̇̀, Дру́же, Бары́лце Пи́ва Бабаи́вскаго. И то, аще не в труд.

Я всѣм дово́лен. Слава Богу!

Господи́ну и Отцу̀ моему,
Іере́ю Ія́кову Прави́цкому,
в Бабая́х.

86

[У Бабаї]

Из Гуси́нки, 1787-го Года̀, Ма́рта 6-го Дня.

Любе́зный во Христѣ,
О́тче и Брате и Дру́же Ія́кове,
Весели́ся во Го́сподѣ!

Пришли́те мнѣ Симфоні́ю «Аще не увѣси са́мую тебе…»[102] Переписа́в, па́ки отошлю̀ к вам. Посыла́ю к вам «Жену̀ Ло́тову». Побесѣ́дуйте во Христѣ с не́ю. Она̀ чи́стая чи́стым[103], и сей Куми́р есть плодоно́сный вѣ́рным Божіим. На ней-то исполня́ется: "От Ка́меня воздви́гнути Ча́да Авраа́му…"[104] Она̀ не доведена̀ до Конца̀. Но Кто дожде́тся Конца̀ в присно-теку́щем Исто́чникѣ? А что я сказа́л, объща́я Оконча́ніе, сіе каса́ется до Кни́жечки, нача́той мно́ю, не до «Жены̀». Сія Кни́жечка у́чит: как ли чита́ть подоба́ет свяще́нное Письмо̀? Аще еди́н Глаго́л Божій уразумѣ́ется, тогда̀ весь Храм Соломо́нов есть свѣ́тел. Во Примѣ́р сему взял я̀ сіе: "Помина́йте Же́ну Ло́тову"[105]. И толку́я сіе Сло́во, возмути́л всю С[вященнаго] Писа́нія Купѣ́ль. Да уразумѣ́ют спя́щіи на

Би́бліи, или с Па́улом сказа́ть: почива́ющіи на Зако́нѣ[106], я́ко не многочте́ніе дѣ́лает нас Му́дрыми, но Много-Жва́ніе принуди́ло сказа́ть сіе: "Како сей вѣсть Кни́ги, не учи́вся?"[107] И да позна́ют, яко еди́н День в Ты́сящѣ, и вопрекѝ – 1000 ГЛАГО́ЛОВ Божіих во Еди́ном ГЛАГО́ЛѢ сокрыва́ется.

Ны́нѣ же, со Жено́ю Кровоточи́вою[108], мно́го жеру́т, для еди́ныя Дисенте́ріи; и нѣсть им Человѣка, могу́щаго приложить им ВКУС Плюнове́нія, Жва́нія и Преломле́нія о́наго: "Зу́бы Его, паче Млека̀"[109]. "Позна́ся и́ма в Преломле́ніи…"[110] Все даст Вкус свой: и Звѣзды в Сокро́вищах свои́х бле́снут, аще есмы̀ от Числа̀ о́ных: "Израил[ь] толча́ше Ма́нну в Сту́пах"[111]. Во блаженное Число̀ сих Люде́й да впи́шет ХРИСТО́С всѣх нас! Жела́ю, ваш всеи́скренній Брат и нижайшій Слуга̀:

Григо́рій Сковорода̀[112].

Postea scripsi [Опісля написаного].

Да нарече́тся же сія Кни́жечка «ЖЕНО́ЮЮ ЛО́ТОВОЮ»! Предисло́віем же да бу́дет сіе мое к тебѣ Письмо̀, о возлю́бленный Дру́же! Тебѣ сію̀ Невѣ́сту безневѣ́стную[113] и чи́стую Голуби́цу в Дар привожду̀ пе́рвому и Тебѣ обруча́ю, И́менем Господа нашего, Іису́са Христа̀.

Протчее. При Перепи́скѣ повелѣва́й наблюда́ть Ортографі́ю. Па́че же всѣ Ея̀ Ли́сты храни́ть от Нечистоты̀. Цѣлу́й любе́знаго Наема́на Петро́вича и всю нашу Бра́тію. Мир во Днех наших[114]! Ами́нь!

Господи́ну моему̀,
Іере́еви, Ія́кову Прави́цкому,
в Бабая́х.

87

[З Гусинки в Бабаї], 21 березня [1787 р.]

Март. 21-го.

О́тче и Бра́те, и Дру́же!

Отта́к на сем свѣтѣ жи́в будь, ве́сел будь, а про себе́ Бо́гови моли́сь, еще́ ж и пра́вду, коли́ когда̀ тре́ба сказа́ть: хм! хм!

Молю́ся. Поми́луй мя, Господи[115]! Пода́й ми в се́рце Братолю́біе! Да не быть ми, яко яр тур, да быть ми, яко овца́ безобро́нна.

Моли́тва и терпе́ніе, терпеніе да молитва – сія суть ми граница, и щит, и мощ, и надежда, и утѣшеніе, и покой. Мнѣ? Ни. Не токмо мнѣ, всѣм.

Не пишу̀ бо́лѣе: сердце боли́ть. Иван Максимович доскажет вам, чего не пишу.

Ваш сын и брат, и друг.
Гр[игорій] Сковорода.

88

[У Бабаї]

Из Гуси́нки 7-го Окт[ября] 1787.

Любе́зный Отче, и Дру́же, и Бра́те Ія́кове!
Ра́дуйся со всеѝ нашею Бра́тіею!

Всепоко́рно благодарю̀ за Кровь Гро́здову[116]. Мы с Бра́том Васи́ліем а́біе разрѣши́ли[117] и, жела́я вам и всему ва́шему До́му с Любе́зною Христи́ною[118] Здра́вія, потяглѝ в собственное наше Здра́віе лѣ́по-лѣ́по. Еще ожида́ю из Ха́ркова… Чу́дно мнѣ́! Вы, сни́тся мнѣ́, переписа́ли «Михаи́лову Бо́рбу»[119] и па́ки тре́буете? Оба́че посыла́ю. Не́гли обря́щете[120], чего ва́ша Пе́репись не образу́ет. Не медли́те же мно́го. Оба́че чрез невѣ́рныя Ру́ки – не! не! не!..

Mavolo apud te Eam interire, quam volutari Manibus impurorum.

Nunc quiddam, non magnum quidem, sed Pium parturio Amico cuidam. Ideo pauca scribo. Maturamus párere, dum Tempus est. Nam instat, imo pro Foribus stat Hyems inimica Musis. Jam jam non scribere, sed Manus calefacere opus erit. Porro, quidnam est id, quod in Utero gesto, propinquus ad Partum: scies jam. Vale!

Tuus et Servus et Frater[121].

Caseus nostri Michaëlis alicubi haesit. Conspicilla, parum mihi apta, donavi Josepho. Promittit in utraque Epistola magnam Tibiam rectam. Quando erit? nescitur mihi. O utinam, praeter omnia alia, ipse nobis reddatur! Facilis Descensus Averni…[122] O miserum hominem! Unicum septennem Filium amisit. Mortuus est в вел[икій] Пято́к. Vide! Quomodo Mundus initio blanditur tandem cruciat et lacerat, ut Tigris. Mundi Via [Я вважаю за краще, щоб вона загинула у Вас, аніж має ходити по руках нечестивих. Тепер я готовий привести на світ щось нехай невелике, та благочестиве, призначене для когось із друзів. Тому пишу коротко, поспішаю явити на світ, поки є для того час. Бо близька, ба навіть своїть біля дверей, ворожа Музам зима. Тоді вже треба буде не писати, а гріти руки. Далі, стосовно того, що я готовий привести на світ і що має ось-ось народитися, про це ти вже знаєш. Бувай здоров!

Твій слуга і брат.

Сир нашого Михайла застряв десь у дорозі. Окуляри мені не підходять, тож я подарував їх Йосипові. В обох листах він обіцяв велику пряму флейту. Коли буде, мені невідомо. О якби, крім усього іншого, він і сам повернувся до нас. “Легкий перехід до Аверна…”[123] О нещасний чоловік! Утратив одного-єдиного семирічного сина. Він помер [в вел(икій) Пято́к]. Дивись! Отак світ спершу втішає, а потім насамкінець мучить і терзає, мов тигр. Мирська дорога] мнится Человѣ́ку блага быти, Послѣ́дняя же Ея суть Ад[124]. О Блаженны Лю́діе! и́мже Господь Бог их[125]! Сіи наживу́тся у Ба́тька. Ами́нь!

89

[У Бабаї]

Из Гуси́нскія Скры́нницкія Пусты́ни, 1788-го Года̀, Авг[уста] 4-го.

Возлю́бленный в Дусѣ Святѣ Дру́же Ія́кове!
Дерза́й во Го́сподѣ!

А́ще ужѐ воста̀ от О́дра Любе́зная наша Христи́на[126], радуюся всѣх нас ра́ди. Аще же воскрили́лася в Мыр Перворо́дный, отню́дуже прі́йде в ни́жній, ра́дуюся Ея̀ ра́ди, нас же ра́ди возмуща́юся, яко оставля́ет нас в сей Плаче́вной Юдо́ли[127].

Жизнь сія есть нам Темни́ца.
Вѣ́рный же Друг есть Денни́ца.

Благодарю̀ вам и Христи́нѣ за Гро́здову Кровь[128]. Пите́йный и яде́йный Монуме́нт есть Живѣе Оче́сныя Па́мятки. Ю́лія Це́саря[129] то́чію еди́ножды во Ію́лѣ помина́ем, а нашего Истиннаго Ке́саря ХРИСТА ежеде́нно ХЛѢБ и Вино̀, аки Зерца́ло нам, но и са́маго Духа Серде́чнаго его Вид и Сѣнь, поже́ртая И́СТИНОЮ и Живото́м[130], быва́ет, и есть, и бу́дет. В про́тчем. Вот вам по Жела́нію ва́шему Херуви́мскія Пѣ́сни[131] PARÁPHRASIS!

*

Тайнови́дным Херуви́мам соо́бразны,
И Животворя́щей Тро́йцѣ Пѣснь приносѧ̀,
Ви́димый сей весь Мыр изве́ржим из Се́рдца:

*

Да вмѣ́стим неви́димый и Его̀ ЦАРЯ̀,
Окружа́емаго и стрего́ма Тма́ми,
Копіено́сных Херуви́м и Серафи́м.
Алилу́іа. Алил[лу́іа]. Алил[лу́іа].

Δορυφορέω[132] – есмь Копіено́сным лейб-Гва́рдером[133]. Δορυφορούμενος, си́рѣчь: окруже́н Копіено́сною Гва́рдіею, или Стро́ем.

Дориноси́ма есть Пол-Гре́ка, а Пол-Славя́на[134].

А́нгелское ва́ше Болта́ніе чита́л я А́нгелским же Се́рдцем. Болта́ет Сатана̀ со А́нгелами лю́тыми свои́ми. Болта́ет и Бог Ія́ковль со свои́ми, я́коже есть пи́санно: “А́нгел Господень возмуща́ше во́ду”[135]. Turbabat et exturbabat Aquam, ut enataret Ferrum illud[136] [Каламутив і колотив воду, щоб зринуло таке залізо]: “Ты еси̇̀ Петр (Евре́йски Ки́рha[137] – Ка́менная Га́вань и Корабля́м Авраа́мское Ло́но[138]), и на сем Ка́менѣ”[139] и протчая. Сатана̀ же болта́ет: да пото́пит во изблева́емых Вода́х о́ную Жену̀ со Ча́дом Авраа́мским[140]. Болта́ет: да покры́ет и смѣша́ет с Водо́ю Га́вань, да Никто́же у́зрит Вѣ́чности, развѣ Тлѣ́нія, е́же есть Ма́тер Аѳеи́стов. И сіе-то есть проклина́емое у Іезекіи́ля Сліяніе, за ко́е ужа́сно грози́т Вы́шній[141]. Но наш Бог – се! Что вели́т А́нгелу своему̀ Іереми́и? “Аще изведе́ши ЧЕ́СТНОЕ от него́днаго, У́ста̀ моя̀ бу́деши”[142]. “Мелзи̇̀ (де)

Млекò, и бу́дет Ма́сло”[143]. Exturba Aquam et remanebit Butyrum [Колоти воду, і залишиться масло]. О Клеветнико́вых[144] же А́нгелах – се что глаголет! “Усыри́ся, яко Млекò, Се́рдце их”[145]. Заболта́ли и сколоти́ли со Сы́ром Тлѣ́нія и со Сы́рною Водо́ю Ма́сло о́ное: “Всплывѐ Желѣ́зо”[146]. Тлѣ́нным своим Днем и Со́лнцем, я́коже Земле́ю, загреблѝ о́ный наш День и Со́лнце: “В Со́лнцѣ положѝ Сел[еніе] свое”[147]. “Благовѣсти́те День от Дне”[148]. Но́вый от Ве́тхаго. Вѣ́чный от тлѣ́ннаго. Ничто́же бо есть Благо, то́чію Бог[149]; и Ничто́же есть Свѣт, ра́звѣ Он. И са́мое Со́лнце есть-то Тма и Нощь, се сія! “Помяну́х в Нощѝ И́мя твое…”[150] “Возлюби́ша Человѣцы Тму”[151] и про́тчая. Жела́л Христос вы́болтать Во́ду Гергеси́нцам, но Онѝ отпроси́лися[152]. Ага́рино Ча́до есть То, Что Велблюд. Лю́бит Му́тну пить[153]. Мѣша́ет и болта́ет, да Чистоту̀ погу́бит. Сыр паче Ма́сла лю́бит. Что у́бо таковы́м помога́ет: дои́ти Іяковлевскія и Іовлевскія О́вцы и Ко́зы? Сіи-то Мотылоя́дцы у Іезекіи́ля[154], возненави́дѣв Опри́снок Вѣ́чности, со Гергеси́нскими Ве́прами ядят Человѣ́чу Моты́лу, сболта́в Чи́стое с Нечи́стым, но не отболта́в Нездра́ваго от Здра́вости. Мы же, о Дру́же, Ча́да Са́ррины есмы̀[155], Ча́да Прему́дрости Божія, во У́тріе избива́юще и изганя́юще из Хра́ма Все Безче́ствующее Дом Божій, я́коже Христос[156] Вере́вкою о́ною: “Вервь Червле́нна Устнѣ̀ твои…”[157] “Се Муж! и в Руцѣ̀ его У́же Землемѣ́рно”[158]. Сія Вервь невре́дных сохрани́ла Шпіо́нов Нави́новых во Іерихо́нѣ[159]. Что́ ли есть сія Вервь? “Дадѐ мнѣ̀ Господь Язы́к…”[160] “Дух Животвори́т…”[161] Слы́ши, Сы́не Человѣ́ч! Дерза́й! и очища́й Храм Господень. Сіе-то есть жи́ти в Дому̀ Господни[162]. “Еди́но проси́х от Господа…”[163] Мир тебѣ̀[164]! Землемѣ́рити, разсуди́ти (у Па́ула глаголется: Дух Раздѣленія. Spiritus Discretionis)[165], известѝ Че́стное от Недосто́йнаго и возмути́ти Во́ду, болта́я Бу́рею Духа Святаго о́ною: “Бысть Шум…”[166] Сія есть До́лжность Ангелов Божіих, напи́санных не на Землѣ̀, но на Небесѣ́х[167]. В сем Числѣ̀ и нам быть Жела́ю. Аминь!

Любе́зный Дру́же!
Твой Друг […][168]

Любе́зному Дру́гу Наема́ну Петро́вичу[169] нижа́йшій мой Покло́н и Мир Божій. Та́кожде Отцу̀ Васи́лію, Дру́гу и Бра́ту во Господѣ.

Corpore sum procul a Vobis, at Corde propinquus.
Cor est in nobis, vera Columba Nóë.
Nil est tam Mirum, quam Sancti Cordis Abyssus.
Tunc est Sanctum, cum se modo magnificat.
Omnia sunt Foenum, Furfur, sunt Pulvis et Umbra[170].
Omnia Praetereunt. Corde perennis Homo.
Purum Cor in Amore manet: sed Amor stat in hocce.
Ast Amor hic, Deus est[171]. Ergo peré́nnis HOMO.
O Homines! Cur Oceanum, Cur Astra stupetis?
Ite! redite Domum[172]! Noscite vos! Sat erit. Amen!

*

DIVA COLUMBA CANIT.

Omnia proveniunt alti de Cordis Abysso.
Omnia post Mortem rursus Origo capit.
Sic recipit Stipulas Granum. Sic occulit intus.
Quid Mortem trepidas? Ecce tibi Speculum[173]!

Sic tibi turbo Dei proturbat, quiquid Inane est.
Angelus [...][174] turbat inane Chaos[175].
Sic ubi [...][176] Hiems misera transibit Aquarum,
[...][177] ecce Sacra ARX!

Hicque Columba NOË.

Inveni KÉPHAM. Sátana, Caro, Munde valete!
Sat me jactâstis. NUNC MIHI SANCTA QUIES[178]. Amen.

NB. Arx est Idem quod Arca. Arca Rupes supra Diluvium, Képha, Pétra, Portus est Idem, quod Sanctum illud Principium.

[Тілом далекий од вас я, а серцем близький.
Серце-бо наше – то справжня голубка Ноя.
Так не дивує ніщо, як безмір сердечний святий,
Серце ж святеє тоді, як тільки себе величає.
Все є лушпиння й трава, все є лиш порох і тінь.
Все проминуще, та серцем людина вічна.
Чистеє серце – в любові, і в серці любов зостається,
Бог же і є ця любов, отже – він вічна ЛЮДИНА.
Чом же, о люди! дивує вас так океан, чом же дивують вас зорі?
Верніться додому! Пізнайте себе! І годі. Амінь[179].

*

БОЖЕСТВЕННА ГОЛУБИЦЯ СПІВАЄ

Все-бо іде із безодні глибокого серця.
Все починається знов після смерті.
Так проростає зерно. Так і ховається вглиб.
Нащо ж боятися смерті? Ось де подоба!

Так порожнечу життя зносить божественний вихор.
Янгол [...] збурює хаос порожній.
Так [...] коли вляжуться хвилі важкі,
[...] ось він священний КОВЧЕГ[180]!

І тут голубиця НОЯ.

СКЕЛЮ знайшла я. Прощайте, світе і плоть, сатана!
Годі мене хвилювати. МАЮ ТУТ СПОКІЙ СВЯЩЕННИЙ. Амінь!

NB. Arx (замок) означає те ж саме, що й Arca (ковчег). Ковчег, скеля над потопом, кефа, гавань є те ж саме, що й Святий цей Початок].

"И́же влазя́ше в НАЧА́ЛѢ (Origo), здрав быва́ше"[181] (Ἀρχή).

Господи́ну моему
Іере́ю Ія́кову Прави́ц[кому]
в Селѣ́ Бабая́х.

90

[У Бабаї, 31 грудня 1788 р.]

Из Бурл[ука], 1788-го Года̀, в Послѣ́дній День.

Dilecte in Domino Frater Jacobe,
Pax et Gaudium tibi a Domino Deo!
[Улюблений у Господі брате Якове,
Мир і радість тобі від Господа Бога!]

Зиму́ю в Бурлу́кѣ. Аще Господь восхо́щет и не во́змет […][182] его от мене, мене же от Тѣ́ла, помышля́ю посѣти́ть Вас Вес[ною] […][183] Гдѣ? и когда̀ умрѣ́ть? не бои́тся той, о не́мже Аввак[ум]:

"Пра́ведник от Вѣ́ры жив бу́дет"[184].

"Примѣча́й (де) Незло́біе, и виждь Правоту̀…"[185] А я сладчайш […][186] мой Оста́нок во мнѣ ("Посредѣ вас стои́т…"[187]) да́вно ужѐ ви́жу. А что? Аще получи́ли вы от мене Письмо? и в нем Херувимску от мене Paraphrasin? Не зна́ю. С Письмом к Василію Па́уловичу посла́л я и к вам также чрез его Ученика из Бурлу[ка][188]. Аще не получи́ли, гнѣ́ваюся, но Кро́шку. Мно́го там До́браго… Сіе пишу̀ в Безпоко́йствѣ. Не ожида́йте убо Бесѣ́ды, ра́звѣ […][189] При́тчѣ, сухі́я нема́заныя[190]. Цѣлу́йте от мене всѣх. […][191] Нау́ма Петр[овича] и Отца̀ Васи́лія со Еуста́ѳіем и весь Клер […][192]

91

[У Бабаї, 30 травня 1785 р.]

Из Гуси́нки Ма́іа 30[193].
(с[его] 1785)

Христос воскресе!
Возлю́бленный Дру́же Ія́кове,
Ра́дуйся во Го́сподѣ!

Вас не поздравля́ю Пра́здником, а поздравля́ю Любе́зную нашу Христыну[194] со Ча́ды, яко Младе́нцев убо во Христѣ. Соверше́нныи же му́дрствуют со Златоу́стым: "Пра́зднику не Вре́мя Творец, но Ве́дренная Со́вѣсть"[195]. У Иса́іи же сей и́стинный Пра́здник нарица́ется: "Весе́ліе вѣ́чное над Главо́ю их"[196]. Главо́ю Человѣку есть Се́рдце его, Госпо́дствующее Тѣле́сным Мы́риком. И если сія Глава̀ не боли́т, я́коже у Елиссе́евы Вдови́цы

Сы́на, оживле́ннаго Ели́ссе́ем[197], то́гда исполня́ется на нас высо́кая При́тча о́ная: “Свято́му Человѣку кі́йждо День Пра́здник”[198]. И в сію́-то Мѣть улуча́ет Иса́ина Стрѣ́лочка сія: “Весе́ліе вѣчное”[199], си́рѣчь непрери́вное, на всяк День творя́щее Па́схи Вели́к-День. Се! та́ков же есть и Сира́ховскій Праздник: “Весе́ліе Се́рдца живо́т Человѣку”[200]. Вот и́стинный Пра́здник Дави́дов! “Мыр мног лю́блящим Зак[он] твой”[201].

Ка́я По́лза, аще на Во́здусѣ, не в Се́рдцѣ, Ве́дро и Весна̀? В Се́рдцѣ же сіе: “Взволну́ются Нечести́выи?..”[202] А я ежеде́нно пою̀ Пѣ́сеньку сію: “Христос моя Си́ла…”[203] От Смы́сла чи́стаго во Господѣ празднующи[204]. О Смы́сле чи́стый! Коль не мно́гим ты Друг еси̇̀! О нем-то При́тча сія: “Чи́стое Не́бо не бои́тся Мо́лніи и Гро́му”[205]. О Боже мой! Коль Мыр сіе презира́ет! Коль же па́ки Оно̀ вели́кое! А тру́дно ли сіе доказа́ть или обличи́ть? Се Пентеко́стіа[206] чрез 3 Дни! Се Предложе́ніе, Обѣщаніе! Се Наде́жды Соверше́ніе! и Вѣнец Празднику Па́схи. А Что́ ли То соверши́лося? Вот Что! “Се́рдце чи́сто сози́жди в[о мнѣ], Боже…”[207] О Смы́сле (паки реку̀) Чи́стый! О Се́рдце! Коль не Мно́гим ты Друг еси̇̀!

Заключу̀ со Соломо́ном: “Кто похва́лится Се́рдце имѣ́ти чи́сто?..”[208].

Вот кои́м Пра́здником, Дру́же мой, тебе поздравля́ю, или – реку̀ Е́ллински – Μακαρίζω, “ублажа́ю”. Сей Пра́здник от твои́х Стогн не отня́лся, я́коже грози́т Иса́ія[209]. Ты ему, а Он тебѣ есть Друг. Сора́дуйся же и мнѣ. Ибо и Аз, Ми́лостію Вы́шняго, сего Небе́снаго Торжества̀ и Шу́ма Пра́зднующих[210] Соприча́стником бы́ти сподо́бихся. Сей мой Еди́н есть и Жре́бій, и Наслѣ́діе, и Прему́дрость: Коне́ц, Цвѣ́т и Плод Жи́зни и Трудо́в моих Упокое́ніе; и вся Блага́я[211] мнѣ: “Се́рдце чи́стое”[212]. О! Тогда̀ бы то испо́лнилося на нас сіе: “Кля́хся во Гнѣвѣ моем, аще вні́йдут в Поко́й мой?”[213] Си́рѣчь Бѣдами и Труда́ми пораз́и́л я их. Не доберу́тся ли ны́нѣ до моего Пра́здника?

Прости̇̀, Любе́зный! От Избы́тка Серде́чнаго наболта́л мно́го.

Ваш Соторжестве́нник и Друг, Григ[орій] Вар[сава]
Сковорода̀[214].

NB Чрез Дѣте́й Захаржевских[215] имѣ́ю Письмо̀ от Миха́йла[216]. Боже мой! Коль жа́ждет к нам? Да стра́ждет (оста́ви его) Кля́тву Гнѣ́ва Божія! аще ка́ко дости́гнет во Поко́й нашего Пра́здника[217]. Лю́блящіи Бога ему еди́ному согрѣша́ют на То, яко да оправди́тся пред ни́ми во Словесѣ́х своих, и тѣм удо́бѣе препобѣдит их на свою Сто́рону[218].

Получи́л на Свѣтлой Седми́цѣ. Аще ужѐ пра́зднует, перешли́те «Михаило-Сатано-Махі́ю»[219]. Но сіе предаю̀ Во́лѣ ва́шей. Любе́зному Наема́ну Бар-Пе́трѣ[220] Ра́дость и Мир Божі́й от мене, со всѣм его Гнѣздо́м, и со Пте́нцем Илі́ею. Та́кожде Отцу̀ Васи́лію, и Отцу̀ Еуста́ѳію, і бѣдненькому моему Любачину̀, Слѣпе́нькому, и всему̀ вашему Кле́ру, Благосе́рдное мое Поклоне́ніе. Ами́нь!

Сіе пишу чрез Але́ксія Ю́ріевича[221]. Он при мнѣ жа́ловался, ex Musca Elephantem faciens [зробивши з мухи слона][222], что не мог у вас (у Дру́га)

выпросить Бездѣлки, нѣсколько Ро́зовых Кусто́в. Сіе он с вели́кою Тражéдіею повѣтствовал. Почто Вы столь Ску́пы и Презо́рчивы? Да́же в Мимоѣздѣ не объща́лся к вам заѣхать. Посѣти́те Его и Мир сотвори́те.

Господи́ну моему,
Отцу Ія́кову Прави́цкому,
в Селѣ Бабая́х.

92

[У Бабаї]

1792-го Года̀, Генв[аря] 5-го, из Гуси́нки.

Возлю́бленный Дру́же и Бра́те во Христѣ,
Іа́кове!
Ра́дуйся с любе́зною Христи́ною[223] и со Ча́ды
в но́вый сей Год!

*

О Боже! Ей! мнѣ давно̀ ску́чно, что с ва́ми не бесѣ́дую. А́ще в сію̀ Зи́му или Ве́сну не совлеку̀ моего Тѣле́снаго Бре́ннаго Лино́вища[224] (Exuvium), потщу́ся ви́дѣти вас и насладитися Бесѣ́дою во Христѣ̀, и́же мя вѣсть, и аз Его̀…[225]

Ны́нѣ же Голуби́ными Любви̇̀ Кри́лами вас посѣща́ю. Прости̇̀, Любе́зный, что на твоѐ и на твоего Ча́да[226] Письмо̀ не отвѣтствовал. Се́рдце вои́стину жела́ет, но Ста́рость и Лѣность есть Студенокро́вна. Пишу̀ видь к вам, оба́че бо́лен. Благослове́н Бог мой[227]! "Егда̀ немоществу́ю, тогда̀ Си́лен есмь"[228], с Па́влом. Болѣзнь моя̇̀ есть Ста́рость, Ток Кро́вный и Огневи́ца, не столь из невозде́ржныя, как из несро́дныя Пи́щи. Шу́ія Часть моя угризает мя, а Часть Блага́я, во Бока́х Дому моего[229], Са́рра[230] моя, поглажда́ет мя… O discors Concordia Rerum[231]!

"Удиви́ся Разум твой от мене"[232].

Пришли̇̀, Дру́же, Златоу́стаго Рѣч о том, что Человѣк есть всея̇̀ Бі́бліи Коне́ц, и Центр, и Га́вань[233].

Он Же́ртва, Олтарь, Ѳіміам и вся про́тчая…

Ны́нѣ вас поруча́ю с возлюбленною Христи́ною и со Ча́дами Богу Авраа́млю и пребыва́ю,

Любезный Дру́же!
вам всеусе́рдным, Ста́рчик Григ[орій] Сковорода̀[234].

Любе́зному во Христѣ Отцу̀,
Его Преподо́бію,
Господи́ну Ія́кову Прави́цкому,
в Бабая́х.

Листування Сковороди з Яковом Правицьким охоплює 1782–1792 рр. Збереглося 13 листів Сковороди до Правицького, переважно автографи. Уривки з них були вперше опубліковані Александру Хашдеу на сторінках московського часопису «Телескоп» [див.: Телескоп. – 1835. – Ч. XXVI. – С. 3–24, 151–169] та Ізмаїлом Срезневським на сторінках харківського альманаху «Молодик» [див.: Молодик на 1844 год / Изд. И. Бецким. – Харьков, 1843. – С. 234–244]. Подаємо за такими джерелами: 81-ий, 83-ій, 84-ий, 85-ий, 86-ий, 88-ий, 89-ий та 90-ий – за автографами, які зберігаються в Архіві Російської академії наук у Санкт-Петербурзі (ф. 216, оп. 3, № 226), 80-ий – за списком відділу рукописів Російської державної бібліотеки (ф. 14 од. зб. 700, с. 24–25), 82-ий – за рукописною копією, яка зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 25), 91-ий – за автографом, який зберігається в Празі (Literární archiv Památníku národního písemnictví – фонд: *Varia*, назв. *Skovoroda Grigorij Savič*), 92-ий – за автографом, який зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки (шифр: Авт. 6/2).

[1] Див. прим. 3 до діалогу «Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сіон)».
[2] У рукопису: *lremo* чи *Cremo*.
[3] Парафраза Книги Псалмів 70 (71): 9. Пор.: **Н**е ѿве́ржи менѐ во вре́мѧ ста́рости: внегда̀ ѡ҆скꙋдѣва́ти крѣ́пости моє́й, не ѡ҆ста́ви менѐ.
[4] Можливо, Сковорода має на думці окреслення Бога як "покровителя зневірених" (ѿча́ѧнныхъ покрови́тель), котре зринає в Книзі Юдити 9: 11.
[5] Можливо, це парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 49: 4. Пор.: во дні̑ беззако́нныхъ ᲂу҆крѣпи̑ ба҃гоче́стїе.
[6] "Необоримою стѣною" в церковних піснеспівах називають Богородицю [див.: *Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 464].
[7] Книга пророка Ісаї 25: 6.
[8] Фраза во ѡ҆до́ль плаче́вн҃ю зринає в Книзі Псалмів 83 (84): 7.
[9] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 1: 26. Пор.: посредѣ̀ же ва́съ стои́тъ.
[10] Ідеться про візію "нового Єрусалима". Пор.: **И** а҆зъ і҆ѡа́ннъ ви́дѣхъ гра́дъ ст҃ы́й, і҆ер҃ли́мъ но́въ сходѧ́щь ѿ бг҃а съ небесѐ (Апокаліпсис 21: 2).
[11] Сковорода має на думці слова: **И** речѐ бг҃ъ: да бꙋ́детъ тве́рдь посредѣ̀ воды̀, и҆ да бꙋ́детъ разлꙋча́ющи посредѣ̀ воды̀ и҆ воды̀. **И** бы́сть та́кѡ (Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 6).
[12] Парафраза Книги Псалмів 121 (122): 4. Пор.: **Т**а́мѡ во взыдо́ша колѣ́на, колѣ́на гдⷭ҇нѧ, свидѣ́нїе і҆и҃лево.
[13] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: и҆ полещꙋ̀, и҆ почі́ю.
[14] Неточна цитата з Пісні над піснями 1: 14. Пор.: ѻ҆́чи твои̑ голꙋбинѣ̑. Див. також: ѻ҆́чи є҆гѡ̀ ꙗ҆́кѡ голꙋби̑цы (Пісня над піснями 5: 12).
[15] Сковорода має на думці звернені до св. ап. Петра Христові слова: ꙗ҆́кѡ ты̀ є҆сѝ пе́тръ, и҆ на се́мъ ка́мени созі́ждꙋ цр҃ковь мою̀ (Євангелія від св. Матвія 16: 18).
[16] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 33: 17. Останнє слово має форму: и҆здале́ча.
[17] Євангелія від св. Матвія 14: 31.
[18] Парафраза Євангелії від св. Матвія 16: 17. Пор.: ба҃же́нъ є҆сѝ, сі́мѡне, ва́ръ і҆ѡ́на.
[19] Сковорода має на думці слова: **С**е́ бо, цр҃тві̑е бж҃їе внꙋ́трь ва́съ є҆́сть (Євангелія від св. Луки 17: 21).
[20] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Івана 16: 22. Пор.: и҆ ра́дости ва́шеѧ никто́же во́зметъ ѿ ва́съ.

[21] Парафраза Євангелії від св. Марка 14: 25. Пор.: ѐгда̀ ѐ пїю̀ но́во во цр҃твїи бж҃їи.
[22] Парафраза Книги Псалмів 35 (36): 9. Пор.: ᲂу҆пїю́тсѧ ѿ ту́ка до́му̀ твоегѡ̀.
[23] Сковорода має на думці слова: и҆ ѡ҆брати́сѧ ви́дѣти тру́пъ льво́въ, и҆ сѐ, ро́й пче́лъ во ᲂу҆стѣ́хъ льво́выхъ и҆ ме́дъ (Книга Суддів 14: 8).
[24] Пісня над піснями 1: 12.
[25] Неточна цитата з Першої книга царств 14: 7. Пор.: се́рдце твоѐ се́рдце моѐ.
[26] Євангелія від св. Івана 17: 21.
[27] Парафраза Євангелії від св. Матвія 12: 35. Пор.: "Bonus homo de bono thesauro profert bona…". У перекладі Івана Огієнка: "Добра людина з доброго скарбу добре виносить…".
[28] Парафраза Горація (Про поетичне мистецтво, 343). Пор.: "miscere utile dulci". У перекладі Андрія Содомори: "хто з'єднає приємність і користь" [*Квінт Горацій Флакк*. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 222].
[29] Трохи неточна цитата з Послання св. ап. Павла до галатів 6: 2. Пор.: **Дру́гъ дру́га тѧгѡты̀ носи́те.**
[30] Ідеться про Михайла Ковалинського.
[31] Можливо, ця згадка про лексикон свідчить про те, що Сковорода працював у той час над якимись перекладами, адже, як казав Паїсій Величковський, "перевод… книг без лексиконов таков єсть, яково єсть и дѣло художниково без орудій" [*Величковський П*. Листи // Житие и писания молдавского старца Паисия Величковского. – Москва, 1892. – С. 202].
[32] Ідеться про Наемана Петровича. Див. прим. 3 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».
[33] Сковорода має на думці слова: **дх҃ъ и҆́стины, ѐгѡ́же мі́ръ не мо́жетъ прїѧ́ти** (Євангелія від св. Івана 14: 17).
[34] Далі йде розчерк Сковороди.
[35] Фраза "omnia praetereunt" зринає, наприклад, у підписі під 551-им малюнком зі збірки «Symbola et emblemata», що має назву «Сфера»: "Тако все преходит. Sic omnia praetereunt" [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 138–139].
[36] Цей рядок дуже важко прочитати, бо чорнило вицвіло, а папір пошкоджений.
[37] Ідеться про Олексія Базилевича. Див. прим. 347 до рубрики «Листи до різних осіб» (лист № 116).
[38] Гр. *ἀρχέτυπον* – 'першовзір, оригінал'.
[39] Очевидно, ідеться про діалог «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни» [див.: *Пелех П*. Про діалог Сковороди «Неграмотний Марко» // Ювілейний збірник на пошану акад. М. С. Грушевського. – Київ, 1928. – [Т.] 2. – С. 449–453].
[40] Можливо, це парафраза Першого послання св. ап. Павла до Тимофія 6: 9. Пор.: **ꙗ҆̀же погрꙋжа́ютъ человѣ́ки во всегꙋби́телство.**
[41] Далі в автографі іншим чорнилом та іншим почерком дописано таке: "Haec est vita aeterna ut sciant te verum unum Deum" ("Це – вічне життя, нехай знають тебе, істинного єдиного Бога" – лат.).
[42] На звороті другого аркуша, де рукою Сковороди написано, кому та куди адресований лист, є напис іншим почерком та іншим чорнилом: "Si nisi non esset totus mundus bonus esset parvi sunt visi qui caruere nisi" ("Коли б не було виразу 'якби не', то весь світ був би добрим; очевидно, мало таких, кого б цей вислів не стосувався" – лат.).
[43] Переклад Леоніда Ушкалова.
[44] Переклад Леоніда Ушкалова.
[45] Фраза **воззва́лъ ѐси̇̀** зринає в Книзі Суддів 18: 23.
[46] Сковорода має на думці слова: **Глꙋбоко̀ се́рдце** (человѣ́кꙋ) **па́че всѣ́хъ, и҆ человѣ́къ ѐ҆́сть** (Книга пророка Єремії 17: 9).

[47] Сковорода має на думці слова: **смéрть лютà смéрть ѐгѡ̀, и҆ па́че ѐгѡ̀ лꙋ́чше є҆́сть а҆́дъ** (Книга Ісуса, сина Сирахового 28: 24).
[48] У списку: "внѣ в вас" (sic!).
[49] Парафраза Євангелії від св. Марка 7: 18. Пор.: **и҆звнѣ̀ входи́мое въ человѣ́ка, не мо́жетъ ѡ҆скверни́ти ѐгѡ̀.**
[50] Очевидно, це парафраза Євангелії від св. Матвія 15: 19–20. Пор.: **ѿ се́рдца бо и҆схо́дѧтъ помышле́нїѧ ѕла́ѧ, ᲂу҆бі́йства, прелюбодѣѧ́нїѧ, любодѣѧ́нїѧ, татьбы̑, лжесвидѣ́тєлства, хꙋлы̑: сїѧ̑ сꙋ́ть скверня́щаѧ человѣ́ка.**
[51] Парафраза Першого послання св. ап. Павла до солунян 5: 16–18. Пор.: **Всегда̀ ра́дꙋйтесѧ. Непреста́ннѡ моли́тесѧ. Ѡ҆ всѣ́мъ благодари́те.**
[52] Сковорода має на думці слова: **ꙗ҆́кѡ вѣ́тхїи на́шъ человѣ́къ съ ни́мъ распѧ́тсѧ, да ᲂу҆праздни́тсѧ тѣ́ло грѣхо́вное, ꙗ҆́кѡ ктомꙋ̀ не рабо́тати на́мъ грѣ́хꙋ̀** (Послання св. ап. Павла до римлян 6: 6), а також богослужбові тексти на взір: "Обновляимся, братіє, и ветхаго человѣка со страстьми и похотьми єго отложше, в новости жизни поживѣм, в новаго человѣка, в живот нас вѣчный обновляющагося Христа облекшеся…" [див.: *Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 36 (третя пагін.)].
[53] Образ, запозичений з Євангелії від св. Матвія 23: 27. Пор.: **Го́рє ва́мъ, кни́жницы и҆ фарїсе́є, лицемѣ́ри, ꙗ҆́кѡ подо́битесѧ гробѡ́мъ пова́плєнымъ, и҆̀же внѣ́дꙋ ᲂу҆̀бо ꙗ҆влѧ́ютсѧ красны̑, внꙋтрь̀дꙋ же по́лни сꙋ́ть косте́й ме́ртвыхъ и҆ всѧ́кїѧ нечистоты̑.**
[54] У списку: *Скаврода* (sic!).
[55] Ідеться про Михайла Ковалинського.
[56] Фраза **а҆́ще та́кѡ є҆́сть** зринає в Першій книзі Мойсеєвій: Буття 43: 11 та в Євангелії від св. Матвія 19: 10.
[57] Сковорода має на думці діалог «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».
[58] Див. прим. 3 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».
[59] Ідеться про Марту Авксентьєву, яка в 1764–1777 рр. була ігуменею Хорошевського Вознесенського монастиря (за 15 верст на південь від Харкова) [див.: *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 243].
[60] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до филип'ян 4: 9. Пор.: **и҆ бг҃ъ ми́ра бꙋ́детъ съ ва́ми.**
[61] Далі йде розчерк Сковороди.
[62] Далі йде розчерк Сковороди.
[63] Зазвичай Сковорода вживав це слово у формі *центр* (лат. *centrum*), двічі – *чентр* (згідно з італійською вимовою слова *centrum*) і тільки один раз *кентр* – на грецький манір: *κέντρον*. Слід сказати, що таку форму ("кентр") використовували й інші українські письменники старої доби [див., наприклад: *Горленко И.* Слово в недѣлю двадцать пятую по сошествіи Св. Духа // Святитель Иоасаф Горленко, епископ Белгородский и Обоянский (1705–1754). Материалы для биографии, собранные и изданные кн. Н. Д. Жеваховым. – Киев, 1907. – Ч. II: Святитель Иоасаф и его сочинения. – С. 222].
[64] Сковорода має на думці образ із Книги Псалмів 16 (17): 14: **насы́тишасѧ сынѡ́въ, и҆ ѡ҆ста́виша ѡ҆ста́нки младе́нцємъ свои̑мъ.**
[65] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **и҆сповѣ́даютисѧ, ѻ҆́ѥ, гдⷭ҇и нбⷭ҇ѐ и҆ землѝ, ꙗ҆́кѡ ᲂу҆таи́лъ є҆сѝ сїѧ̑ ѿ премꙋ́дрыхъ и҆ разꙋ́мныхъ и҆ ѿкры́лъ є҆сѝ та̑ младе́нцємъ** (Євангелія від св. Матвія 11: 25; Євангелія від св. Луки 10: 21).
[66] Сковорода має на думці слова: **да бꙋ́детъ тве́рдь посредѣ̀ воды̀** (Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 6).
[67] Книга пророка Ісаї 51: 16.

[68] Переклад Леоніда Ушкалова.
[69] Парафраза Послання св. ап. Павла до колосян 3: 14. Пор.: любо́вь, ꙗ҆́же є҆́сть соу́зъ совершéнства.
[70] Ідеться про діалог «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».
[71] В автографі це слово написане замість слова *привезу*.
[72] Парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 14: 21. Пор.: Блажéнъ мꙋ́жъ, и҆́же во премꙋ́дрости ᲂу҆́мретъ и҆ и҆́же въ ра́зꙋмѣ своéмъ поꙋча́етсѧ ст҃ы́ни.
[73] Сковорода говорить тут про стару аскетичну ідею "смерті для світу", яка була досить популярною в українському письменстві XVII–XVIII ст. [див., наприклад: Патерік, или Отечник Печерскій. – Київ, 1661. – Арк. 28 (зв.), 96 (зв.); *Галятовський І.* Ключ разумѣнія. – Київ, 1659. – Арк. 162 (зв.)–163; *Величковський І.* Твори. – Київ, 1972. – С. 123; *Туптало Д.* Книга житій святых. – Київ, 1695. – Арк. 36, 379].
[74] Мабуть, це парафраза Книги пророка Ісаї: або 40: 4 (пор.: и҆ бꙋ́дꙋтъ всѧ̑ стро́пѡтнаѧ въ пра́во, и҆ ѻ҆́страѧ въ пꙋтѝ гла̑дки), або 42: 16 (пор.: сотворю̀ и҆̀мъ тмꙋ̀ во свѣ́тъ и҆ стро́пѡтнаѧ въ пра̑ваѧ).
[75] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 40: 31. Пор.: ѡ҆крыла́тѣютъ а҆́ки ѻ҆рлѝ, потекꙋ́тъ и҆ не ᲂу҆трꙋдѧ́тсѧ.
[76] Гр. *διατριβή* – 'розвага'.
[77] Книга Псалмів 118 (119): 78.
[78] Послання св. ап. Павла до филип'ян 1: 21.
[79] Мабуть, це парафраза Євангелії від св. Луки 24: 23: и҆̀же глаго́лютъ є҆го̀ жи́ва.
[80] Парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 24: 23. Пор.: Ꙗ҆дꙋ́щїи мѧ̀ є҆щѐ взáлчꙋтъ.
[81] Ідеться про мешканця Бабаїв, єврея-вихреста Наемана Петровича.
[82] Фраза всѝ а҆́гг҃ли є҆гѡ̀ зринає в Книзі Псалмів 96 (97): 7; 102 (103): 20; 148 (149): 2.
[83] Від назви села Жихор, звідки походив Яків Правицький – "Харковской протопопіи села Жихора Николаевской церкви священника Петра сын Яков Правицкій" [*Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 185].
[84] Очевидно, Сковорода має на думці слова: возмога́йте во гдⷭ҇ѣ (Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 10).
[85] В автографі це слово написане над рядком.
[86] У тексті листа тут витерто чиєсь ім'я.
[87] Парафраза Книги Псалмів 97 (98): 8. Пор.: Рѣ́ки восплéщꙋтъ рꙋко́ю вкꙋ́пѣ, го́ры возра́дꙋютсѧ.
[88] Неточна цитата з Книги Псалмів 50 (51): 20. Пор.: ᲂу҆ бл҃жѝ, гдⷭ҇и, бл҃говолéнїемъ твои́мъ сїѡ́на.
[89] В автографі це слово написане над рядком.
[90] Сковорода має на думці слова: сла́ва въ вы́шнихъ бг҃ꙋ, и҆ на землѝ ми́ръ, во человѣ́цѣхъ бл҃говолéнїе (Євангелія від св. Луки 2: 14).
[91] Книга Псалмів 50 (51): 12.
[92] Можливо, говорячи про "ветху ветошь", Сковорода має на думці старозаповітний вираз вѣ́тхаѧ вѣ́тхихъ (Третя книга Мойсеєва: Левит 25: 22; 26: 10).
[93] Можливо, Сковорода має на думці слова: Ѡ҆чи́стите ᲂу҆̀бо вѣ́тхїй ква́съ (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 5: 7).
[94] Пор. народні приказки: "У Бога всегда праздник"; "У Бога, что день, то и праздник" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 821]; "У Бога щодня празник!" [*Номис*, № 185].
[95] Парафраза Книги пророка Ісаї 60: 20. Пор.: Не за́йдетъ бо со́лнце тебѣ̀, и҆ лꙋна̀ не ѡ҆скꙋдѣ́етъ тебѣ̀.

[96] Трохи неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Петра 2: 9. Пор.: ꙗ҆зы́къ ст҃ъ, лю́дїе ѡ҆бновле́нїѧ.
[97] Далі йде розчерк Сковороди.
[98] Ідеться про Григорія Юрійовича Розальйон-Сошальського.
[99] Ідеться про Михайла Ковалинського.
[100] Називаючи Якова Правицького "Ізраїлем", Сковорода натякає на те, що Бог дав патріахові Якову ім'я *Ізраїль*. Див.: И҆ речѐ є҆мꙋ̀: не прозове́тсѧ ктомꙋ̀ и҆́мѧ твоѐ і҆а́кѡвъ, но і҆сра́иль бꙋ́детъ и҆́мѧ твоѐ (Перша книга Мойсеєва: Буття 32: 28).
[101] *Вергілій*. Буколіки, I, 6. Див. прим. 87 до трактату «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».
[102] Пісня над піснями 1: 8. Сковорода має на думці діалог «Сvмфоніа, нареченная Книга Асхань».
[103] Очевидно, це парафраза Послання св. ап. Павла до Тіта 1: 15. Пор.: Всѧ̑ ᲂу҆́бѡ чи̑ста чи̑стымъ.
[104] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 3: 9. Пор.: ꙗ҆́кѡ мо́жетъ бг҃ъ ѿ ка́менїѧ сегѡ̀ воздви́гнꙋти ча̑да а҆враа́мꙋ.
[105] Євангелія від св. Луки 17: 32.
[106] Сковорода має на думці слова: Сѐ ты і҆ꙋде́й и҆менꙋ́ешисѧ, и҆ почива́еши на зако́нѣ, и҆ хва́лишисѧ ѡ҆ бг҃ѣ (Послання св. ап. Павла до римлян 2: 17).
[107] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 7: 15. Пор.: ка́кѡ се́й кни̑ги вѣ́сть не ᲂу҆чи́всѧ;
[108] Див.: Євангелія від св. Матвія 9: 20–22.
[109] Перша книга Мойсеєва: Буття 49: 12.
[110] Євангелія від св. Луки 24: 35.
[111] Очевидно, це парафраза Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 11: 7–8. Пор.: Ма́нна же бѧ́ше а҆́ки сѣ́мѧ корїа́ндрово, и҆ ви́дъ є҆ѧ̀ ꙗ҆́кѡ ви́дъ крꙋста́лла: и҆ и҆схожда́хꙋ лю́дїе и҆ собира́хꙋ, и҆ мелѧ́хꙋ въ же́рновахъ и҆ толца́хꙋ въ стꙋ́пахъ.
[112] Далі йде розчерк Сковороди.
[113] Це – окреслення Богородиці. Пор.: "Безневѣстная богородителнице…"; "Радуйся, невѣсто неневѣстная" [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 14 (зв.), 15 (зв.)].
[114] Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 50: 25. Пор.: и҆ да бꙋ́детъ ми́ръ во дни̑ на́шѧ.
[115] Книга Псалмів 6: 3; 9: 14; 30 (31): 10; 85 (86): 3; Євангелія від св. Матвія 15: 22.
[116] Тобто вино. Пор.: и҆ кро́вь гро́здовꙋ пїѧ́хꙋ вїно̀ (П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 32: 14).
[117] Сковорода має на думці слова: И҆ а҆́бїе разверзо́стасѧ слꙋ́ха є҆гѡ̀, и҆ разрѣши́сѧ ᲂу҆за ѧ҆зы́ка є҆гѡ̀ (Євангелія від св. Марка 7: 35).
[118] Ідеться про дружину Якова Правицького.
[119] Сковорода має на думці діалог «Брань архистратига Михаила со Сатаною».
[120] Можливо, Сковорода має на думці слова: не́гли ка́кѡ ѡ҆брѧ́щемъ (Третя книга царств 18: 5).
[121] В автографі папір на місці підпису обрізано.
[122] *Вергілій*. Енеїда, VI, 126. Пор.: "…facilis descensus Averno".
[123] *Публій Вергілій Марон*. Енеїда / З латинської переклав Михайло Білик; переклад звірив і зредагував Борис Тен. – Київ, 1972. – С. 131. Аверн (Лаго Аверно) – вулканічне озеро неподалік Неаполя. Вода в цьому озері сірчаста, і її запах начебто свідчить про те, що тут розташований вхід до підземного царства. Ця фраза Вергілія за часів Сковороди належала до риторичної топіки [див.: *Прокопович Ф*. Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф*. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 441].

[124] Парафраза Книги Притч Соломонових 14: 12. Пор.: **Є҆сть** пꙋ́ть, **иже** мни́тсѧ **человѣ́кѡмъ** пра́въ **бы́ти, послѣ́днѧѧ же є҆гѡ̀ прихо́дѧтъ во** дно̀ **а҆да.**
[125] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 143 (144): 15. Пор.: **блже́ни лю́дїе, и҆́же гдⷭ҇ь бг҃ъ и҆́хъ.**
[126] Ідеться про дружину Якова Правицького.
[127] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **во ю҆до́ль плаче́внꙋю** (Книга Псалмів 83 (84): 7).
[128] Тобто за вино. Пор.: **и҆ кро́вь гро́здовꙋ пїѧ́хꙋ вїно̀** (П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 32: 14).
[129] Див. прим. 221 до рубрики «Листи до Михайла Івановича Ковалинського» (лист № 27).
[130] Сковорода має на думці слова: **а҆́зъ є҆́смь пꙋ́ть и҆ и҆́стина и҆ живо́тъ: никто́же прїи́детъ ко ѻ҆ц҃ꙋ̀, то́кмѡ мно́ю** (Євангелія від св. Івана 14: 6).
[131] Херувимську пісню можна асоціювати з цілою низкою євангельських сюжетів. Наприклад, у «Словѣ к народу каѳоліческому» сказано, що під час Херувимської пісні треба думати про те, "яко Христос на ослици въѣхал до Ієрусалиму. И тоє, яко веден быв на гору Голгоѳу, несучи крест на раменах своих. И тоє, яко пріидет в славѣ судити живых и мертвых" [Слово к народу каѳоліческому. – Почаїв, 1765. – Арк. 85]. Тлумачення Херувимської пісні див.: *Полоцький С.* Жезл правленія, утвержденія, наказанія и казненія. – Москва, 1667. – Арк. 144–144 (зв.).
[132] Це слово означає "бути списоносцем, охоронцем", "супроводжувати когось у ролі охоронця", загалом – "охороняти".
[133] "Лейб-" написано над рядком.
[134] Слово **дорꙋ̈ноше́нїе** один раз зринає і в слов'янській Біблії. Див.: Друга книга маккавейська 3: 28.
[135] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 5: 4. Пор.: **а҆гг҃лъ во гдⷭ҇ень на (всѧ́ко) лѣ́то схожда́ше въ кꙋпѣ́ль и҆ возмꙋща́ше во́дꙋ.**
[136] Сковорода має на думці слова: "natavitque ferrum" (Четверта книга царств 6: 6). У слов'янському перекладі: **и҆ всплывѐ желѣ́зо**; у перекладі Івана Огієнка: "і випливла сокира!".
[137] Пор.: **ты̀ нарече́шисѧ ки́фа, є҆́же сказа́етсѧ пе́тръ** (Євангелія від св. Івана 1: 42). Очевидно, Сковорода почав писати це слово кириличними літерами, а потім перейшов на латинку.
[138] Див. прим. 38 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».
[139] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 16: 18. Останнє слово має форму: **ка́мени.**
[140] Сковорода має на думці слова: **И҆ и҆спꙋстѝ ѕмі́й за жено́ю и҆з̾ ᲂу҆́стъ свои́хъ во́дꙋ ꙗ҆́кѡ рѣ́кꙋ̀, да ю҆̀ въ рѣ́цѣ̀ потопи́тъ** (Апокаліпсис 12: 15).
[141] Сковорода має на думці слова: **и҆ дꙋ́нꙋ на вы̀ во ѻ҆гнѝ гнѣ́ва моегѡ̀, и҆ слїѧ́ни бꙋ́дете средѣ̀ є҆гѡ̀: ꙗ҆́коже слива́етсѧ сребро̀ средѣ̀ пе́щи, та́кѡ слїе́тесѧ посредѣ̀ є҆гѡ̀ и҆ позна́ете, ꙗ҆́кѡ а҆́зъ гдⷭ҇ь и҆злїѧ́хъ ꙗ҆́рость мою̀ на ва́съ** (Книга пророка Єзекіїля 22: 21–22).
[142] Неточна цитата з Книги пророка Єремії 15: 19. Пор.: **а҆́ще и҆зведе́ши честно́е ѿ недосто́йнагѡ, ꙗ҆́кѡ ᲂу҆ста̀ моѧ̀ бꙋ́деши.**
[143] Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 30: 33. Перше слово має форму: **Мельзѝ.**
[144] "Клеветником" Сковорода зазвичай називає диявола. Див. прим. 183 до діалогу «Брань архистратига Михаила со Сатаною».
[145] Книга Псалмів 118 (119): 70.
[146] Четверта книга царств 6: 6. Пор. з приказкою: "Правда, як олива, на верх вийде" [*Франко*, № 21167].
[147] Книга Псалмів 18 (19): 5.

[148] Книга Псалмів 95 (96): 2.
[149] Парафраза Євангелії від св. Матвія 19: 17. Пор.: никто́же бл҃гъ, то́кмѡ є҆ди́нъ бг҃ъ.
[150] Книга Псалмів 118 (119): 55.
[151] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 3: 19. Пор.: возлюби́ша человѣ́цы па́че тмꙋ̀.
[152] Див.: Євангелія від св. Матвія 8: 28–34.
[153] Див. прим. 89 до циклу «Басни Харьковскія».
[154] Див.: Книга пророка Єзекіїля 4: 13.
[155] Сковорода має на думці слова: ꙗ҆коже са́рра послꙋ́шаше а҆враа́ма, господи́на того̀ зовꙋ́щи: є҆ѧ́же бы́сте ча̑да, благотворѧ́щѧ и҆ не боѧ́щѧсѧ ни є҆ди́нагѡ стра́ха (Перше соборне послання св. ап. Петра 3: 6).
[156] Див.: Євангелія від св. Матвія 21: 12–14; Євангелія від св. Марка 11: 15–19; Євангелія від св. Луки 19: 45–47.
[157] Пісня над піснями 4: 3.
[158] Книга пророка Захарії 2: 1.
[159] Ця історія викладена в другому розділі Книги Ісуса Навина.
[160] Парафраза Книги пророка Ісаї 50: 4. Пор.: гдⷭ҇ь да́етъ мнѣ̀ ѧ҆зы́къ.
[161] Друге послання св. ап. Павла до коринтян 3: 6.
[162] Сковорода має на думці слова: є҆́же жи́ти мѝ въ домꙋ̀ гдⷭ҇ни (Книга Псалмів 26 (27): 4).
[163] Книга Псалмів 26 (27): 4.
[164] Фраза ми́ръ тебѣ̀ зринає в Біблії кілька разів, уперше – у Книзі Суддів 6: 23.
[165] Сковорода має на думці слова: Жи́во бо сло́во бж҃їе и҆ дѣ́йственно, и҆ о҆стрѣ́йше па́че всѧ́каго мечѧ̀ о҆бою́дꙋ о҆стра̀, и҆ проходѧ́щее да́же до раздѣле́нїѧ дꙋши́ же и҆ дꙋ́ха (Послання св. ап. Павла до євреїв 4: 12).
[166] Неточна цитата з Дій св. апостолів 2: 2. Пор.: И҆ бы́сть внеза́пꙋ съ небесѐ шꙋ́мъ.
[167] Сковорода має на думці слова: и҆ тма́мъ а҆́гг҃лѡвъ, торжествꙋ̀ и҆ цр҃кви перворо́дныхъ на нб҃сѣ́хъ напи́санныхъ (Послання св. ап. Павла до євреїв 12: 22–23).
[168] В автографі підпис Сковороди відрізано.
[169] Див. прим. 3 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».
[170] Парафраза Горація (Оди, IV, 7). Пор.: "Pulvis et umbra sumus". У перекладі Андрія Содомори: "Порохом, тінню стаєм" [*Квінт Горацій Флакк*. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 99]. Ці слова Горація стали крилатими [див.: *Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л.* Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 272].
[171] Очевидно, Сковорода має на думці слова: "Deus caritas est" (Перше соборне послання св. ап. Івана 4: 8, 16). У перекладі Івана Огієнка: "Бог є любов".
[172] Сковорода має на думці слова Христа: "Redi domum tuam…". У перекладі Івана Огієнка: "Вернися до дому свого" (Євангелія від св. Луки 8: 39).
[173] Далі текст в автографі подано у формі примітки.
[174] Рукопис пошкоджено.
[175] Див. прим. 14 до трактату «Книжечка о чтеніи Священ[наго] Писанія, нареченна Жена Лотова».
[176] Рукопис пошкоджено.
[177] Рукопис пошкоджено.
[178] Це – ще один варіант епіграми «Inveni portum…». Див. прим. 134 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».
[179] Переклад Леоніда Ушкалова.
[180] Переклад Леоніда Ушкалова.

[181] Парафраза Євангелії від св. Івана 5: 4. Пор.: **и҆́же пе́рвѣе вла́зѧше по возмꙋще́нїи воды̀, здра́въ быва́ше.**
[182] Рукопис пошкоджено.
[183] Рукопис пошкоджено.
[184] Неточна цитата з Книги пророка Аввакума 2: 4. Пор.: **прⷭ҇вникъ же (мо́й) ѿ вѣ́ры жи́въ бꙋ́детъ.**
[185] Неточна цитата з Книги Псалмів 36 (37): 37. Пор.: **Хранѝ неѕло́бїе и҆ ви́ждь правотѝ.**
[186] Рукопис пошкоджено.
[187] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 1: 26. Пор.: **посредѣ́ же ва́съ стои́тъ.**
[188] Рукопис пошкоджено.
[189] Рукопис пошкоджено.
[190] Очевидно, Сковорода наводить тут приказку на взір: "Де не мажуть, там дуже рипить"; "Хто маже, той і їде"; "Суха ложка рот дере"; "Як у кармані сухо, то й на суді глухо" тощо [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 136–137].
[191] Рукопис пошкоджено.
[192] Рукопис пошкоджено.
[193] У правому кутку аркуша іншим чорнилом та іншим почерком написано: "Род[ился] 1726. Умер 1794".
[194] Ідеться про дружину Якова Правицького.
[195] Очевидно, Сковорода має на думці слова Златоуста: "Οὐδὲν ἡμᾶς οὕτως εὐφραίνειν οἴωθεν, ὡς τὸ συνειδὸς καθαρὸν, καὶ ἐλπίδες ἀγαθαί" ("Ніщо зазвичай не приносить нам такої радості, як чиста совість та добрі сподівання") [Patrologiae cursus completus. Series graeca / Ed. J.-P. Migne. – Paris, 1858. – T. 47. – Col. 511–512].
[196] Книга пророка Ісаї 61: 7.
[197] Див.: Четверта книга царств 4: 34–35.
[198] Пор.: "Доброму человеку – что день, то и праздник" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 126].
[199] Книга пророка Ісаї 61: 7.
[200] Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 30: 23. Останнє слово має форму: **человѣ́ка.**
[201] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 165. Пор.: **Ми́ръ мно́гъ лю́бѧщымъ зако́нъ твой.**
[202] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 57: 20. Пор.: **Непра́веднїи же возволнꙋ́ютсѧ.**
[203] Покаянний канон до Господа нашого Ісуса Христа, пісня 4-а, ірмос.
[204] Можливо, Сковорода має на думці слова Другої книги маккавейської 2: 16. Пор.: **Хотѧ́ще ᲂу҆̀бо пра́здновати ѡ҆нище́нїе, писа́хомъ ва́мъ: бла́гѡ ᲂу҆̀бо сотворитѐ пра́здꙋющє дни̑.**
[205] Пор.: "Чисте небо не боїться ні блискавки, ні грому" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 145].
[206] Тобто П'ятдесятниця.
[207] Книга Псалмів 50 (51): 12.
[208] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 20: 9. Пор.: **Кто̀ похва́литсѧ чи́сто и҆мѣ́ти се́рдце;**
[209] Очевидно, Сковорода має на думці Книгу пророка Ісаї 15: 3. Пор.: **на сто́гнахъ є҆гѡ̀ препоѧ́шитесѧ во вре́тища, и҆ воспла́читесѧ на хра́минахъ є҆гѡ̀ и҆ на ᲂу҆́лицахъ є҆гѡ̀ и҆ на сто́гнахъ є҆гѡ̀, всѝ возрыда́йте съ пла́чемъ.**

[210] Сковорода має на думці слова: во гла́сѣ ра́дованїѧ и҆ и҆сповѣ́данїѧ, шꙋ́ма пра́зднꙋющагѡ (Книга Псалмів 41 (42): 5).
[211] Фраза всѧ̑ блага̑ѧ зринає в Четвертій книзі царств 8: 9 та в Книзі Товіта 4: 19.
[212] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 50 (51): 12. Останнє слово має форму: чи́сто.
[213] Книга Псалмів 94 (95): 11.
[214] Далі йде розчерк Сковороди.
[215] Очевидно, Сковорода має на думці Якова Донця-Захаржевського, який часто спілкувався з Михайлом Ковалинським у Санкт-Петербурзі.
[216] Ідеться про Михайла Ковалинського.
[217] Очевидно, це парафраза Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 11. Пор.: а҆́ще ка́кѡ достѝгнꙋ въ воскр҃нїе ме́ртвыхъ.
[218] Парафраза Книги Псалмів 50 (51): 6. Пор.: **Т**ебѣ̀ є҆ди́номꙋ согрѣши́хъ и҆ лꙋка́вое пред̾ тобо́ю сотвори́хъ: ꙗ҆́кѡ да ѡ҆правди́шисѧ во словесѣ̑хъ твои́хъ и҆ побѣди́ши, внегда̀ сꙋди́ти ти̑.
[219] Так Сковорода називає «Брань архистратига Михаила со Сатаною».
[220] Тобто Наеману Петровичу. Див. прим. 3 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».
[221] Ідеться про Олексія Юрійовича Розальйон-Сошальського.
[222] Див. прим. 151 до діалогу «Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сіон)».
[223] Ідеться про дружину Якова Правицького.
[224] Пор.: "Совлекшеся тѣла тлѣннаго, во одежду безсмертія… облекостеся во Христа" [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 18].
[225] Очевидно, Сковорода має на думці слова: а҆́зъ вѣ́мъ є҆го̀, ꙗ҆́кѡ ѿ него̀ є҆́смь, и҆ то́й мѧ̀ посла̀ (Євангелія від св. Івана 7: 29).
[226] Яків Правицький мав трьох синів, які всі навчалися в Харківському колегіумі. Тут Сковорода має на думці старшого з них, який у 1790-х рр. навчався в класі філософії й листувався зі Сковородою [див.: *Ніженець А*. На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 168].
[227] Фраза бл҃гове́нъ бг҃ъ зринає в Першій книзі Мойсеєвій: Буття 14: 20; у Третій книзі царств 5: 7; у Другій книзі Ездри 4: 40; у Книзі Товіта 11: 16; 13: 1, 18; у Книзі Псалмів 17 (18): 47; 65 (66): 20; 67 (68): 36; у Книзі пророка Даниїла 3: 95; у Другому посланні св. ап. Павла до коринтян 1: 3 та в Посланні св. ап. Павла до ефесян 1: 3.
[228] Трохи неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 12: 10. Пор.: є҆гда̀ бо немощствꙋ̀ю, тогда̀ си́ленъ є҆́смь.
[229] Парафраза Книги Псалмів 127 (128): 3. Пор.: **Ж**ена̀ твоѧ̀ ꙗ҆́кѡ лоза̀ плодови́та въ страна́хъ до́мꙋ твоегѡ̀.
[230] Очевидно, Сковорода називає *Саррою* старість, нав'язуючись до старозаповітної історії народження Ісаака.
[231] Парафраза послання Горація «До Ікція» (I, 12, 19): "quid velit et possit rerum concordia discors". У перекладі Андрія Содомори: "Звідки ця єдність речей суперечних, яка її сила?" [*Квінт Горацій Флакк*. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 191]. У XVII–XVIII ст. за допомогою цих слів здебільшого окреслювали єство так званих *концептів* – складних метафор оксиморонного типу [див. про це, зокрема: *Erdmann E. von*. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 352–362]. Наприклад, ось так: "concursus seu discors concordia subiecti et praedicati in oratione" [*Ulčinaite E*. Teoria retoryczna w Polsce i na Litwie w XVII wieku: Próba rekonstrukcji schematu retorycznego. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1984. – S. 21]. В українській літературі про концепти

писали Іпатій Потій [див.: *Pociey H*. Kazanie i homilie. – Poczaiów, 1778. – T. 1. – S. 344–345], Сильвестр Косов [див.: *Kossow S*. Πατεριϰον, abo Żywoty ss. oycow pieczarskich. – Kiiów, 1635. – S. 9 (Do czytelnika prawosławnego)], Іоаникій Галятовський [див.: *Галятовський І*. Наука, албо Способ зложеня казаня // *Галятовський І*. Ключ разумѣнія. – Львів, 1665. – Арк. 521 (зв.), 523–523 (зв.), 531 (зв.)–532; *Galatowski I*. Stary Kościoł Zachodni. – Nowogrod-Siewierski, 1678. – S. 49 (друга пагін.)], Дмитро Туптало [див.: *Туптало Д*. Слово на Святую Троицу // *Титов А*. Проповеди святителя Димитрия, митрополита Ростовского, на украинском наречии. – Москва, 1910. – С. 40], Стефан Яворський [див.: *Jaworski S*. Pelnia nieubywaiącey chwały. – Kiiów, 1691. – K. 31 (v.), 32 (v.), 34] та інші. Теорію концептних образів можна знайти в поетиках Партенія Родовича [див.: *Lewin P*. Nieznana poetyka kijowska z XVII wieku // Z dziejów stosunków literackich polsko-ukraińskich. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1974. – S. 71–90], Митрофана Довгалевського, котрий називав концепти "душею поезії" [див.: *Довгалевський М*. Поетика (Сад поетичний). – Київ, 1973. – С. 41; про це: *Маслюк В*. Теорія кончетто у вітчизняних латиномовних поетиках XVII – першої половини XVIII ст. // Іноземна філологія. – Львів, 1977. – Вип. 45. – С. 103–110], та інших. Мабуть, найколоритнішим концептистом в українській бароковій літературі був Лазар Баранович [див.: *Радишевський Р*. Бароковий консептизм Лазаря Барановича // Українське літературне бароко. – Київ, 1987. – С. 156–177; *Radyszewśkyj R*. Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku. – Kraków, 1996. – Cz. I. – S. 145–196]. Звісно, для Сковороди ці слова мали й суто богословський сенс. Скажімо, вони могли віддзеркалювати уявлення Максима Сповідника – одного з найулюбленіших авторів Сковороди – про антитетику нетварного й тварного, неба та землі, раю та світу, духа й матерії, чоловіка та жінки як основу Божої гармонії світу [див.: *Мейендорф И*. Введение в святоотеческое богословие. – New York, 1985. – С. 307].

[232] Книга Псалмів 138 (139): 6.

[233] Ці теми є в багатьох творах Івана Златоуста. Див., наприклад: Бесіди на книгу Буття. Бесіда VIII, 71; Вісім слів на книгу Буття. Слово II, 537; П'ять слів про Анну. Слово IV, 667; Огляд книг Старого Заповіту. Вступ, 313, 317; та ін. [див.: Полное собрание творений св. Иоанна Златоуста: В 12 т. – Москва, 1994. – Т. 4. – Кн. 1. – С. 60–61; Москва, 1995. – Т. 4. – Кн. 2. – С. 735, 736, 820; Москва, 1999. – Т. 6. – Кн. 2. – С. 608, 612].

[234] Далі йде розчерк Сковороди.

До різних осіб

93

[До Іоїля][1]

[З Каврая до Переяслава, початок січня 1758 або 1759 р.]

БОИТСЯ НАРОД…[2]

Блажен, ѡ блажен,
Кто з самих пелен
Посвятил себе Христовѣ,
День, ноч мислит в Егѡ словѣ.
Взял игѡ благое
И бремя легкое,
К сему обик,
К сему навик.
ѡ! жребій сей святїй.
Кто сея ѡтвѣдал сласти,
Вѣк в мїрскы не может пасти, ни!
В наготах, в бѣдах не скучит,
Ни огнь, ни меч не разлучит;
Вся сладость разводит,
На сердце не всходит
Кромѣ тому,
Если кому
Дал знать искус драгій.
Христе, жизнь моя,
Умерій за мя!
Должен был тебѣ начаткы
Лѣт моих, даю остаткы.
Сотри сердца Камень,
Зажжи в нем твой Пламень,
Да мертв грѣхам, страстям,
Плотскым сластям[3]
Живу тебѣ, мой свѣт.
А как ѡт грѣхов воскресну,
Как ѡдѣну плоть небесну, О!
Ты в мнѣ, я в тебѣ вселюся,
Сладосты той насищуся,
С тобою в безсѣдѣ,
С тобою в совѣтѣ,
Как дня заход,
Как утра всход.
О! се златих вѣк лѣт!

Τὸ νέον ἐστιν ἔτος, καὶ νέα, πάτερ ἅγιε, χαῖρε!
(ἔστι νέον τὸ ἔτος καλῶς!)
Τὰ ὑγιαίνε νέα τὰ νέα πρᾶττε, φίλε!
Ταῦτα μὲν εὔχεται ὁ Γρηγώριος, ὦ φίλ Ἰωίλ[ε].
Φιλέλλην ὁ νέος, σὸς παλαιὸς δέ φίλος.
[Рік наступив вже Новий, радуйся ж, отче, поновно!
(нехай гарним буде для тебе Новий рік!)
Друже, бажаю тобі щастя й здоров'я нового!
Це, дорогий Іоїле, молить для тебе Григорій,
Еллінів друг молодий, твій же він друг старий[4]].

94

До Гервасія [Якубовича][5]

[З Каврая до Переяслава]

Venerandiss[imo] in Christo Patri Gervasio
Greg[orius] Skoworoda S[alutem] B[onam] D[icit].

Jam jam abiturus, jam in alas te nobis librare videris. Accipe igitur symbolum filialis in te nostri amoris ac reverentiae, Carmen apobaterion. Apobaterion vocant ἀπὸ τοῦ ἀποβαίνειν, quod est abire, quodque abeuntes votis bonisque omnibus prosequatur. Est quidem nostrum carmen prope rusticanum ac humi repens, utpote quod sit sermone vulgari; sed nil moror, quam sit vulgare atque ignobile, modo sincerum, candidum, simplex. Reges et tyrannos saepe inviti laudamus, sed vero amicorum longe alia est ratio. Quicquid hic dictum, non vi, non metu, sed benevolentia expressum. Iam vero ab adulatione meum quidem ingenium tam distat, quam China a Portugalia[6]. Sed quid purgo me? num quis accusat? Quasi vero non norim aut ingenium tuum aut in me animum. Non enim quod carmen, nec quod tibi, sed quod a me, quem non odisti, ne dicam amas, sit profectum, libenter accipies. Nos quidem et hodiernum tui desiderium hac cantiuncula vel chely vel cythara cantillanda solamur, et futurum, inque majus ex abitu tuo, minuemus, dum…

Si Dii forte dabunt ora videre tua. Sin superis aliter visum fuerit, nos tamen memoriam tui honeste servabimus.

Accipe quo semper finitur epistola verbo,
Quo, tibi qui mittit, non caret ipse, VALE!

1758. Augusti 22, ex pago Kauraj[7].

R[EVERENDISSIMO] S[ACRO] S[ANCTO]
IN CHRISTO P[ATRI]
GERVASIO
Carmen apobaterion, или
Отходная пѣснь[8]

Ѣдеш, хочеш нас оставить,
Ѣдь же весел, цѣлій, здравій,

Будь тебѣ вѣтры погодны,
Ти́хы, жаркы, ни холодны,
Щасливій твой Путь
Вездѣ отсель будь!
Путніи ищезнѣт страхы,
Ляжте, подорожны прахы,
Скоропослушніи Конѣ
Пусть несут, как по долонѣ,
Щасливим слѣдом,
Как гла́денким льдом.
'Облакы, пройдѣт невѣрны,
Не соллѣт дождей чрезмѣрних,
Вар не ожжи полуденній,
Свѣтом Луны озаренній
Щасливѡ сей Путь
Повсюду в ноч будь.
Той твои управит ногы,
Кой дал Землю и Дорогы,
Бо́дро си́дяще високо,
Путь твой Хранящее Око
Щастит сей отход,
Благословит вход.
Здравствуй, сторона щаслива,
Примеш Мужа добротлива.
Брось завистливые нравы!
Вѣрен его есть познавій.
Щаслив на степень,
Конец на блажен.

Найпревелебн[ішому] во Христі отцю Гервасію
Григ[орій] Сковорода б[ажає] д[оброго] з[доров'я]!

Ти вже готовий до від'їзду. Нам здається, що ти вже линеш на крилах. Тому на знак нашої синівської любові й пошани до тебе прийми від нас відхідну пісню, яка по-грецьки називається апобатеріон. Апобатеріон походить від грецького слова ἀποβαίνειν, що означає 'відходити, від'їжджати'. У цій пісні тих, хто від'їжджає, проводжають побажаннями добра й різних благ. Щоправда, наша пісня майже зовсім селянська й проста, написана простонародною мовою, але я сміло заявляю, що, попри всю свою простонародність і простоту, вона щира, чиста й безпосередня. Царів і тиранів ми часто вихваляємо всупереч власній волі, але з друзями справа цілком інакша. Те, що тут сказане, викликане не силою, не страхом, а прихильністю. Від лестощів моє серце не менш далеке, ніж Китай від Португалії. Та навіщо я виправдовуюсь? Хіба мене хтось звинувачує? Ніби я не знаю твого серця або твого ставлення до мене? Я знаю, що ти її із

задоволенням приймеш не тому, що це пісня, не тому, що вона звернена до тебе, а тому, що належить мені, кого ти не ненавидиш, щоб не сказати – любиш. Ми зараз, сумуючи за тобою, втішаємо себе цією пісенькою, наспівуючи її під звуки кітари або ліри. Та й перегодом, коли цей сум збільшиться від розлуки з тобою, будемо пом'якшувати його тим-таки способом, аж поки…

Якщо боги дадуть змогу побачитися з тобою. Якщо ж вишнім бажане буде інакше, ми все одно будемо вірно берегти пам'ять про тебе.

Слово ж прийми, що зринає наприкінці послання:

БАЖАЮ ТОБІ ЗДОРОВ'Я, яким володію й сам[9]!

1758 р., 22 серпня, із села Каврай.

95

До Кирила [Федора Ляшевецького][10]

[У Воронеж], [1761 р.]

Γνήσιε amice, jucundissime Cyrille!

Quid? Potuistin' credere, fore ut mihi apud te verba deessent? Desunt. Et tamen stat sententia paulisper cum Cyrillo confabulari. Tres schedulas ad te perpetuas dedimus, in quibus nil, ut ajunt, sacri erat, praeter nugas familiares, praeter meras minutias. Quid autem expectes ab eo, qui sese totum in aeternum Musis consecravit, quam quae ad solius animae cultum pertineant? Magnifica, inquis, polliceris. Ita sane, mi amice, si animum et voluntatem spectes, etiamsi non semper voto respondetur. Per me licet aliis curare aurum, honores, Sardanapalorum[11] mensas et vulgares voluptates, popularem auram sive gloriam et magnatum favorem: obtineant sibi hos, ut putant, thesauros, non invideo; modo mihi contingant spiritales divitiae et animi panis ille et illa vestis, sine qua non conceditur introire ornatissimum illum thalamum Sponsi Illius[12]; omnes meas vires, totum conatum huc confero; facessat omnis caro! Paulus clamat: τὰ πάντα ἐζημιώθην, καὶ ἡγοῦμαι σκύβαλα εqναι, ἵνα Χριστὸν κερδήσω[13]; idem ego vociferor: διώκω δὲ, εἰ καὶ καταλάβω[14].

Attamen in magnis et voluisse sat est[15].

Sed vis clarius ostendam meum animum? Accipe: omnia relinquo et reliqui, hoc solum per omnem vitae cursum acturus, ut intelligam, quid sit mors Christi, quid significat resurrectio. Nam nemo potest surgere cum Christo, nisi prius cum eodem moriatur. Dices: nae tu tardus es, qui hactenus non capis, quid sit resurrectio et mors Domini, cum haec mulierculis, pueris, lippis et tonsoribus sunt nota. Sic sane, mi Cyrille, tardus sum et hebes cum Paulo, qui canit: τὰ πάντα ἐζημιώθην τοῦ γνῶναι αὐτὸν, καὶ τὴν δύναμιν τῆς ἀναστάσεως αὐτοῦ καὶ τὴν κοινωνίαν τῶν παθημάτων αὐτοῦ…[16].

Haec quantî sunt? quid ait, perpende! Quid est γνῶναι αὐτὸν, καὶ τὴν δύναμιν τῆς ἀναστάσεως αὐτοῦ, nisi noscere Christum, et vim resurrectionis Ipsius? Eheu miseram stultitiam nostram! qui somniamus nos arcem S[anctarum] literarum tenere, cum fortassis quid sit babtizari, quid denotat vesci sacra coena, ignoramus. Haec si primo auditu, ut vulgo putant, intelliguntur[17], quorsum

attinebat mysteria dicere[18]? An non stultitia est occultum et arcanum nominare, quod nemini non pateret quamvis imperito? Veteres Pharisaei illi et Scribae pulchre sibi blandiebantur in intellectione legis Mosaicae et tamen a Christo audiunt caeci. Τίς γὰρ ἔγνω νοῦν κυρίου[19]?

Haec certe de S[ancta] Scriptura dicit Paulus, in qua mens Dei latet conclusa, inaccessibilis, signata. Et quis aperiet sigillum? Ecce audis, mi cariss[ime] Cyrille, quae spectat, appetit, desiderat meus animus, ne quaerere possis, quid agam. Sed accipe, quae me praecipue in Seneca in stuporem conjecerunt, arrige aures! "Facis rem optimam et tibi salutarem, si, ut scribis, perseveras ire ad bonam mentem: quam stultum est optare, cum possis a te impetrare. Non sunt ad caelum elevandae manus, nec exorandus aedituus, ut nos ad aures simulacri, quasi magis exaudiri possimus, admittat. Probe est a te Deus, tecum est, intus est. Ita dico, Lucili[20], sacer intra nos SPIRITUS sedet malorum bonorumque nostrorum observator et custos: hic prout a nobis tractatus est, ita nos ipse tractat.

Bonus[21] vir sine Deo nemo est"[22]. O Cyrille! non tibi hic de tertio caelo[23] tonare videtur? Nonne haec de eorum numero, quae hominibus, id est carni et mundo deditis, nefas est evulgare? Habeo confabulationem. Vale! ac nos redama. Iulii 19, в Старицы[24].

*

Щирий друже, найдорожчий Кириле!

Чи повіриш, що мені бракує слів написати до тебе? Бракує. Однак я вирішив трохи побалакати з Кирилом. Я послав тобі один за одним три листи, в яких не було, як кажуть, нічого святого, крім звичайних дрібниць, крім справді порожніх справ. А чого б ти чекав від чоловіка, який усього себе навіки присвятив музам, як не того, що стосується самого тільки вдосконалення душі? Ти говориш, що я обіцяю величні речі. Так воно і є, мій друже, якщо зважити на мою душу та бажання, хоч не завжди бажане здійснюється. Як на мене, то нехай інші дбають про золото, про почесті, про Сарданапалові бенкети, про ниці насолоди, нехай шукають народної прихильності, слави, ласки вельмож; нехай одержать вони ці, як вони гадають, скарби, – я їм не заздрю, аби лиш я мав духовні багатства й той хліб духовний, і той одяг, без якого не можна увійти у вельми прикрашені чертоги небесного жениха. Усі свої сили, усю свою волю я спрямовую сюди: нехай зникне все тілесне! Павло проголошує: "*Я ради Нього відмовився всього, і вважаю все за сміття, щоб придбати Христа*". Я також кричу: "*прагну, чи не досягну я того*".

Адже у великому достатньо й прагнути.

Але ти хочеш, щоб я ясніше показав свою душу. Прошу: я все лишаю й залишив, щоб за все своє життя досягти тільки одного – зрозуміти, що таке смерть Христа й що означає його воскресіння. Бо ніхто не може воскреснути з Христом, якщо спершу не помре з ним. Ти скажеш: справді, чи ти не тупий, якщо до цього часу не знаєш, що таке воскресіння та смерть Господа, коли це відомо жінкам, дітям, усім і кожному. Звісно, це так, мій Кириле, я

тугодумний і тупий разом із Павлом, який співає: *"Я все витерпів, щоб пізнати Його й силу Його воскресення, та участь у муках Його…"*.

Яке це має значення? Зваж, про що він каже. Що значить *пізнати Його й силу Його воскресення*, як не пізнати Христа й силу воскресіння його? О жалюгідна тупість наша! Ми уявляємо себе у фортеці Святого Письма, а може, й не знаємо, що таке бути хрещеним, що означає вкушати від священної трапези. Якщо це за своїм буквальним сенсом, як зазвичай гадають, зрозуміле, то задля чого було говорити про таїнства? Хіба ж розумно називати незрозумілим і таємним те, що всім ясно, навіть недосвідченому? Давні фарисеї та книжники з пихою думали про себе, що вони розуміють закон Мойсея, однак Христос назвав їх сліпцями. *"Бо хто розум Господній пізнав?"*

Це справді Павло каже про Святе Письмо, в якому розум Божий ховається, замкнутий, недоступний і запечатаний. І хто ж зірве печатку? Тепер ти розумієш, мій найдорожчий Кириле, що має на увазі, до чого прагне й чого жадає моя душа, щоб не питати про те, чим я займаюся. Але послухай, що мене особливо вразило в Сенеки, послухай уважно: "Добре й рятівне для себе діло робиш, якщо й далі, як дізнаюся з твого листа, вперто йдеш до свого вдосконалення. Бо ж нерозумно вимолювати в когось те, що можеш отримати від себе самого. Не треба ні простягати до неба рук, ані благати храмового сторожа, аби допустив тебе ближче до зображення когось із безсмертних, – начебто краще вчує, коли шепнеш йому на вухо. Бог – побіч тебе, з тобою, в тобі! Так-так, Луцілію: десь у глибині нашого єства поселився священний дух – спостерігач усіх наших добрих та лихих учинків, наш сторож. Як ми ставимося до нього, так він – до нас.

У кожній доброчесній людині селиться якийсь бог"[25]. О Кириле! Чи не здається це тобі громом з третього неба? Чи не з того це числа, якого людям, тобто відданим плоті та світові, не можна сповіщати? Ось моя розмова. Бувай здоров і воздай мені любов'ю за любов! 19 липня, [в Старицы].

96

До Федора Жебокрицького[26]

[22 квітня 1764 р.]

Carissime juvenis! mi Theodore!

Praeter nugas hodie frustra a me quidquam expectas; primum quod non vacat, deinde ingenium non est in numerato, et plane haec frigide scribo, quamquam et alioquin quidam garrulus ad aurem haec exaranti indignantique obgannit, nec est, qui me servet Apollo, ut Horatium a suo[27]. Extremo crepusculo Gregoriscus[28] nuntiavit adesse tabellionem, postridie summo mane discessurus, ego adversus meum hodiernum morem ad lucernam duas epistolas properavi. Nam et nox moderna Curta est, et oculis sublaboro, et mane surgere soleo, et cogor. Tu quid taces hactenus? Nam ego quidem scripseram ad te si occas… Si

aegrotas corpore, vulgus te vocet miserum, non ego. Quodsi gnaviter τὸ στάδιον curris, quod ingressus es[29], nostro calcu[lo][30] beatus es. Curre, insequere, venare, investiga, dispice, prospice, quaer[e][31], pulsa, urge, sed pertinaciter, sed improbè; ut virginitas, sic regnum Coeleste amat rapi[32]. Quis languet? tu vige. Quis offenditur? tu concoque. Quis desperat? tu innitere ancorae. O fortunatum! qui ingressus est viam τοῦ Κυρίου. At vero ille terque quaterque, qui perseveravit. Sola ἡ ὑπομονὴ praemium coronae accipit. Hei mihi, quam fere nulli vere serioque sequuntur fabrilem hunc filium! Jam ex iis ipsis quotusquisque pertendit? Nullus philosophus, nullus artifex tam solus tamque desertus, quam qui solus vitam aeternam docet. Hujus quidem Τέκτονος gnatum mundus ridet, sophi stultum vocant, monachi sub larva pietatis oppugnant, haeretici subdolis interpretamentis subvertunt, juvenes fugitant, senes horrent, reges opprimunt, pauperes spernunt, et tibi non videtur hodie ludi mirus rex[33] iste? Sed novit ille suos, et scit quibusnam resurgit. Quis improbus vivum illum non vidit? Quis autem redivivum praeter electos? "ѡ Глубина пр[емудрости]"[34] etc.

Sed vale, mi cariss[ime] neque enim satior… Tuus in Domino Greg[oriusJ Skoworoda.

22 Apr[ilii], с Харкова.

Любезному прїателевѣ Ѳеодору […][35]
Жебокрицкому
в Дмитровку

*

Найдорожчий юначе, мій Федоре!

Даремно ти чекаєш від мене сьогодні чогось іншого, окрім дрібничок. По-перше, я заклопотаний, а потім – немає належного настрою. До того ж, коли я оце пишу, то один балакун меле мені на вухо всілякі нісенітниці, незважаючи на моє обурення й мою зайнятість, і немає Аполлона, який би мене захистив од нього, як він захистив Горація. Пізно ввечері Гриша сповістив, що є листоноша, який від'їжджає завтра вдосвіта. Усупереч моєму щоденному звичаю, я при світлі лампи приготував два листи. Бо і ніч тепер коротка, і очі в мене болять, а крім того, маю звичай рано вставати. Чому ти й досі мовчиш? Щодо мене, то я раніше писав тобі, якщо випад… Якщо ти хворієш тілом, люди назвуть тебе нещасним, але не я. Якщо ти так само впевнено, як розпочав, біжиш *на перегонах*, то, на мою думку, ти щасливий. Біжи, слідуй, дивись навкруги, дивись уперед, шукай, стукай, настоюй, але вперто й наполегливо: Царство Небесне, як і дівоча незайманість, любить, аби його брали силою. Хтось слабшає? Ти зміцнюйся. Хтось ображається? Ти знось образу. Хтось упадає в розпач? Твердо стань на якір. О, щасливий той, хто ступив на шлях *Господа*! Але тричі, чотири рази блаженний той, хто несхибно ним іде. Лиш *терпіння* дістане в нагороду вінок. Та на жаль, мало хто по-справжньому й серйозно слідує за цією ниткою-дороговказом. Але і з цих небагато завершують дорогу. Жоден філософ, жоден художник не такий

самотній, не покинутий так на самого себе, як той, хто вчить про вічне життя. Появу такого *будівника* світ висміює, мудреці називають його дурнем, ченці під машкарою благочестя переслідують, єретики, хитро перетлумачуючи, спростовують, юнаки уникають, старці гребують, царі пригнічують, бідні зневажають; і чи не здається тобі, що нині граються цим дивним царем? Але він знає своїх і знає, для кого він воскресає. Яка безчесна людина не бачила його живим? Але хто, крім обраних, бачив його воскреслим? [“ѡ Глубина пр[емудрости”] та ін.

Але бувай здоров, мій найдорож[чий], бо я не насичусь… Твій у Господі Григ[орій] Сковорода.

22 квіт[ня], [с Харкова.

Любезному пріателевѣ Ѳеодору […]
Жебокрицкому
в Дмитровку].

97

До Василя Максимовича[36]

[Харків, друга половина 1764 р.]

Любезной друг Васіль Маѯімович!

Слава человѣку неоцѣненное есть Сокровище. Справедливо мы дѣлаем, что Богатство, честнѡ собранное, сохраняем или похищенное виіскиваем. Та ж справедливость требует от нас, дабы мы честнимы дѣламы наживали и сохраняли себѣ славу, а похищенную клеветни́чимы кохтями опять возвратить к себѣ старались. Вы, друг мой, думаю, повѣрите, коль злобних я имѣю ѡглаголников. Если бы оны обичніи мнѣ беззаконія приписивали, сносно бы было. Но сіи немилосердникы толь неограниченним дишут на мене язїковредїем, что, кромѣ чреззвичайной моих нравов порчи, ѡт них проповѣдуемой, дѣлают мене душегубителем, іли Еретїком[37], и по сей причинѣ запрѣщают подкомандним своим слушать моих Разговоров. Сегѡ я не терпя, здѣлал краткое ѡчищеніе, которое вам, другу моему, посилаю. Оно хотя лаятелних их челюсть заградить не может[38], однак, думаю, по нѣсколко здѣлает косноязичнимы, дабы незлобивіи и правіи[39] сердцà менш ѡт сего соблазнов претерпѣвали.

Друг ваш Григорій Сковорода[40].

Во-первих, поговорують, будто я нѣкоторим молодцам внушал, что сія или другая какая человѣческой жизны стать вредна и неблагополучна и, напротив того, нѣкоторим статьям существе́нное приписивал Блаженство[41]. Но можно ли мнѣ быть толь безумнагѡ и вреднагѡ мнѣнія? Которіи вну́треннѣе мене спознали, тѣ доволнѡ увѣренны, что я ѡ сем імѣю мнѣнїе з Маѯімом Святим[42]. Он говорит, что нѣт нѣгдѣ Злости, ни в

чем никогда[43]. Как же так, если видим, что почти вездѣ одна Злость? Он учит, что Злость не что иное, точію тѣ ж ѡт Бога созданніи благіи вещы, приведенны кѣм в безпорядок[44]. Вот, например, наложил кто на голову сапог, а на ногы шапку. Безпорядок зол подлиннѡ, но чтоб шапка или сапоги жизни человѣческой не полезны были, кто скажет? А сколко я примѣтил, то сей безпорядок по болшой части зависит на разсужденіи времени, мѣста, мѣры и персоны. Например, в горячой лѣтной полдень без достойногѡ резону шубу таскать; заснул ли кто безвременнѡ и безмѣрнѡ или не на мѣстѣ, хулы достойна непорядочность, но не сон или гнѣв; все бо есть благое. И развѣ я не понимаю, что мудріи люде житіе человѣческое уподобили комедїалним играм[45]? Можнѡ сказать, что ты этой персоны по природѣ удачно представить на театрѣ не можеш. Но лзя ли сказать, что тая или другая персона Комедіи вредна, если благоразумной сочинитель ея опредѣлил? И великіи Персоны, и подліи Ма́скы в важной сей Житія нашегѡ Комедіи премудрій Творец опредѣлил. Разсуждая свойство чьей природы[46], могу я сказать, что ты, например, гидлив, жалослив, ро́бок, лѣкарем или поваром тебѣ быть неудачнѡ. Но когда я кому говорил, что лѣчебная Наука и поваренное мастерство вредное? Многократно я говаривал, что тебѣ или тому быть священником или монахом не по природѣ, но чтоб сказать, что священство или монашество стать вредна, никогда сегѡ не было. Кто по натурѣ своей клопотлив и ретив, такому можнѡ сказать, чтоб быть градоначалником беріогся, гдѣ безпрестанніи оказіи к гнѣву и к здорам. Но могу ли помислить, чтоб своеволству людскому Командиры надобны не были? Помилуйте мене! Не толь я подлогѡ родился Понятїя, чтоб ниспутитись в толикіи сумазброды. Многіи мене называют разумним человѣком, но такія разсужденія не могут прити развѣ в бѣшенную голову.

Если ж я правдолюбніи и незлобивіи сердца̀ увѣрить возмогу в сем, что мнѣ ку́ю-либо стать Житїя существеннѡ называть вредною никогда на ум не всходило и что я учил всегда осматриватся на свою природу, кратко сказать, познать себе самагѡ̀, к чему он рожден, ибо никого Бог не обидил[47]. Теперь я тѣм же истинну любящим Умам на разсужденіе оставляю: за сїе я хулы или хвалы достоин?

Толкѡ покорнѣйше прошу сіе взять в разсужденіе, откуду меж народом такіи непорядкы, смятенія и безпокойства? Не оттуду ли, что многіи, по пословицы, не родились к священству, да повлѣзали в ризы[48] и, не будучи грибамы, повлѣзали в ку́зуб[49]? По сей-то причинѣ дѣлается, что иних священство ублажило, а многих окаяннимы подѣлало. ѡтсюду дѣлается, что и самая подлая стать бывает человѣку причиною щастїя, если она природная Ему. Если правѡ и хорошѡ всяк свою персону представляет, откуду толикое смятеніе на театрѣ? Оттуду, без сумнѣнія, что неудачнѡ, а неудачность, без прекословія, от тогѡ, что природѣ егѡ несогласнѡ, ему вреднѡ и обществу не прочно. Многіи изрядніи были

бы купцы или пахары, если б не принялись за противную их природѣ стать. Иніи были бы искусніи стряпчіи, если б в Монашество не встряли, в котором один с природою борющійся больш надѣлает соблазнов, нежели пять честних могут загла́дить[50], как обикновенно бывает в Комедїах. Вот мое мнѣніе и намѣреніе, длячего я всегда наставлял совѣтоваться молодим людям з своею природою, чтоб оны на театрѣ Жизны нашей могли наблюдать благопристойность, искусним Акто́рам приличную. А если кто по случаю надѣл Маску, не совсѣм егѡ Натурѣ приличную, дабы сколь возможнѡ удачнѡ в оной и без соблазнов поступал и чтоб хотя по нѣкоторой часты жалобы меж народом и роптанїя пред Богом ѡ состояніи своем уменшились. Я бы сам севодня же бросил мое состояніе и вступил бы в иное, если б не чувствовал, что клопотливая моя и меланхоличная природа к самой подлой приватной и уединенной Ма́скѣ способна, в которой, если не могу ни в чем любезному отечеству услужить, то, по крайней мѣры, всѣмы силамы стараться стану не быть никому ни в чем вредним.

Есть еще одна клевета̀, важнѣйшая протчих поговоров, а іменнѡ: говорят, будто я охуждаю употребленіе мяса и вина̀. И сїя есть точна Ересь Манїхейская[51], давно уж проклята от святих соборов. Иніи прописивают мнѣ и то, будто злато, сребро, дорогіи ѡдежди и прочая сим подобная самимы по себѣ вреднымы и негоднымы називаю. Се слиша, смѣются тѣ, которіи сердце мое знают. Правда, что было время и теперь бывает, что я для внутренной моей Экономіи воздержуюсь и в дозволенніи дни иногда ѡт мясояствія и от вина̀. Но потому ли лѣкарь охуждает, напримѣр, чеснок, когда велить поудержаться, если жар кому вредной вступил в глаза? Ибо то извѣстно, что всѣ благосотворенніи ѡт всещедраго Творца вещы не всѣм и не всегда бывают по случившимся обстоятелствам полезны. Правда, что я нѣкоторим совѣтовал, чтоб оны опаснѡ поступали с вином и мясом, а иногда совсѣм их от того ѡтводил, разсуждая горячую их Младость, но когда ѡтец младолѣтному сыни́шкѣ выривает с рук нож и не дает ему употреблять оружейногѡ по́роху, сам между тѣм симы ползуясь, не ясно ли показует, что оны еще не доросли до тогѡ, чтоб могли обладать сими вещамы и ѡбращать в свою ползу, к которой оны и изобрѣтенны? Вот ѡткуду мене почли за Манїхеева ученика.

Подлиннѡ всякой род пищы и питїя полезен и добр есть, но разсуждать надобнѡ время, мѣсто, мѣру и персону. И не бѣдствіе ли было бы смѣшенное со смѣхом, если б кто в колибелѣ лежащему Младенцу налил сосать острогѡ у́ξусу, а осмолѣтному малчику рюмку крѣпкой водкы[52], но вернувшемуся с охоты Кавалеру или озя́бшему от многолѣтствія старику поднес сладкагѡ Молока̀? А как неправилнѡ почли мене за Маніхея, так и не по Заслугѣ моей и за Богатство-ненавистника и Человѣконенавистника, то есть бѣгающогѡ людскогѡ сообщества почитают[53]. Когда Бог опредѣлил мнѣ в подлой Ма́скѣ

обращатся на Театрѣ, то уже должнѡ и в уборѣ, и в обращеніи с достойнимы людмы наблюдать благопристойность и всегда помнить свою пред другими Ничтожность. Сіе я сам наблюдать стараясь, и прочим то ж дѣлать совѣтовал и отсюду попал в оклеветанія, ѡт которих если помощію благоразумних и милосердних сердец хотя по нѣкоей часты освобожден буду, то невинность моя, безопаснѣйшою ѡт сих немилосердних угризателей здѣлавшись, латвѣе исполнить возможет Заповѣдь ГОСПОДНЮ:

"ЛЮБИТЕ ВРАГЫ ВАШЫ"[54] и проч[ая].

98

До Йова [Базилевича][55]

[В Харків, 18 квітня 1765 р.]

Ваше […][56]

В писмѣ ваш[его] высокопр[еподобія] к ѡтцу нашему Іѡсіфу приписанній и мнѣ поклон уничтожил мое ѡ вашем ко мнѣ сердцѣ Сумнѣніе. Ибо я не почитаю вас с числа тѣх, иже Усты своимы благословяху…[57]

И подлиннѡ благородной душы Знак свойственной хоть ненавидѣть кого, да явнѡ, а не прикривать благосклонним лицем своего неблаговоленіа, что природное рабским сердцам, на лицемѣріе и лжу родившимся.

Поздравляю ж вас не совсѣм еще минувшим праздником, а паче пожеланним ѡтсутствіем егѡ високопреподобіа достойно-почтенного нового Святогорского Ігумена отца Кордета[58]. Думаю, что всяк честной ученик поболит сердцем ѡ лишеніи таковаго и толикаго уда. Но что дѣлать? Сегѡ требовали Мужа сегѡ толикіи Заслугы.

…Непрестаннѡ […][59] в школах, храмах […][60] проповѣдовал, наставлял непросвѣщенную и свицкимы Мнѣніямы ослѣпленную Юность студен[т]скую словом и житіем и, будучи родніохенкій ученик любвы насадителя Христа, вездѣ и всегда, аки гром, гремѣл ѡ согласіи і Конкордіи[61], найпаче в Компаніах. Что до мене касается, то я сего чистосердечнаго Мужа уподобил бы святому Пророку Іѡнѣ, кой извержен в домостроителніи волны, цѣлому училищному Кораблю Благотишіе, а егѡ Наѵкли́ру[62] породил облегченіе. Ибо он, кромѣ того, есть весма ὁ οἰκονομικὸς ἀνὴρ [обізнаний в економіці муж], притом смислит Аріѳметіку καὶ τὰ Γεωγραφικὰ [й географію], кратко сказать, καὶ ταῖς μούσαις καὶ ἅμα πολυπραγμοσύναις πεφυκὼς [здібний водночас і до наук, і до практичних справ], к войнѣ и к покою, к Богу и к Міру. Разсѣвая на всѣ стороны ползу, аки солнце лучы, был он і мнѣ ὁ βάσανος [пробний камінь] к разпознанію нѣкоторих людей, коих бы мнѣ никогда не узнать, каковы оны, если б не егѡ с нимы друж[ба] […][63]

ὅμοιόν γ[αρ] ἐς ὅμοιον ἄγει θεὸς

[подібного до подібного веде Бог][64].

ѡ фїлософских егѡ суптілностях[65], даже до четвертого неба[66] проницающих, нѣт чего уже и говорить.

Но кто то еще дерзнет в достойное привесть окончаніе Господина Барбая[67]? Должен такой быть неотмѣннω ἀπὸ τῆς αὐτῆς στόας [з тієї ж таки галереї]. І так остается вам молитись, дабы Ἀπελλις[68], зачавшій ωбраз Вене́рін, сам и дописал[69].

В протчем, что надлежит до персоны, у которой веселую рѣчь я мою распростер, то есть до вас, всегда был и есмь почитатель, а доброжелатель и всяким ли́цам.

Вашегω високопреподобіа
Почитатель и Слуга
Студент Григорій Сковорода[70].

Апр[ѣля] 18, 1765,
з Должка[71].

Егω високопреподобію
Господину ωтцу Архїмандрїту
і Ректору Іωву
в Харковѣ
всепочтеннω.

99

[До Василя Степановича Томари][72]

З Харкова [в Грузію] 20 серпня 1772 р.

Не поѣду к вам, потому что меня любите: луна издали свѣтлѣе, музыка вкуснѣе, а пріятель пріятнѣе. Все то, что вблизи, не столко мило. Миляе младость, когда уже протекла, а приблизившаяся старость не столко желателна. Естли есть в нас самих подлая часть, заключаемая тѣснотою мѣста и времени, раздѣляемая рѣками и вѣками, то, напротив того, есть тут же часть и стихіям не подвержена, но владѣющая ими. Катон в Цицероновой «Старости»[73] говорит, что тѣло трудом дѣлается коснѣе и лѣнивѣе, а дух быстропарнѣе, чем болѣе и далѣе движимый[74]. Длячего ж нелзя по сей же формѣ вылить, что чем и по бренному тѣлу удаленнѣе от друга, тѣм ближе сердцем. Сердце его вижу и соединяюся тѣснѣе; а Іеремія говорит, что точным в человѣкѣ человѣк есть Сердце, а не тѣло стихійное (г[лава] 17, с[тих] 9)[75]. И совершенно Человѣка видит и сердце его любит, кто любит мысли его. Любить и вмѣстѣ быть, и в единствѣ жить – все то одно. Сіе есть истинное собраніе и дружество, а не то, чтоб в одних стѣнах собраться по тѣлесным чучелам, сердцами же разбрестися, желаніями и совѣтами поразниться, как небо от земли[76]. Единство ни в тѣлесном подобіи, ни в той же статьѣ, ни в сообществѣ покрова, ни в количествѣ лѣт, или в ровесничествѣ[77], ни в землячествѣ, или одноземствѣ, ни на небесѣх, ни на земли[78], но в сердцах, союзом Христовой философіи связанных: "Бѣ в них едина душа" («Дѣянія»)[79]. Я из-за гор и из-за рѣк вас вижу, люблю и почитаю, но вижу душею и люблю ею же. Естли любите духа Божія, среди сокровеннѣйших сердца вашего тайностей живущаго, сему вас и вам подобных поручая, пребываю.

100
[До Якова Івановича Долганського][80]

[З Харкова (?) в Острогозьк, 1772 р.]

Скажите мнѣ, что значит ваше сіе: "Силно вы меня принудили"; также и то: "Чрезвычайно мнѣ эти вѣсти непріятныи"? Развѣ Вы противитеся, чтоб вас принудить? Я не диспутант, а вы не супостаты[81]. Или развѣ то Павел должен говорить, что нашим застарѣлым мнѣніям пріятно, а не то, что правдѣ Божіей угодно[82]? Мнѣ кажется, что вы говорили сіи слова не как любители, но как рабы, не послушныи правдѣ библейской. Развѣ по преодолѣнію[83]? Естли так, вы отринте сіе изнутри рабство, а возлюбите ее, как сын. Догадуйтеся нѣчто, едва ль не внутренній тайный шепотник[84] и тут присовокупился, тот, о коем написано: "Предсташа Ангели"[85]. Птичку по пѣнію узнать можно[86]. Справтесь с тайностьми сердечными. Не вкрался ли сей змій к тѣм мыслям, кои, ища истины Господней, вышнему столу присудствуют. Я с Августином говорю, что он вездѣ сѣти поставил, даже при самом небесном столѣ, внутрь самаго чертога[87], гдѣ пируют жаждущіи правды[88]. Он-то причиною сему плачевному случаю. "Друже, как вшел еси"[89]? Можно ли веселу быть при том столѣ без одѣянія брачнаго[90]? Может ли с охотою кушать, кто говорит: "Это весма же для меня непріятно"? Развѣ принудите кушать? У меня позыву нѣт. Познавайте сами, что это за дух. Дух. Душа. День. Днесь[91]. Осмотритеся гораздо дома: "Врази человѣку домашніи его"[92]. Я его в вас ужасно не люблю затѣм, что вас люблю. Он хочет от вас желаніе присѣдить сему кушанью, выкрасть и, кажется, так шепчет: к чему всѣ сіи высокости? Да ты ж их и понять не в силах, а, может быть, и не родился. Тѣм тебѣ вреднѣе. Будь доволен тѣм, что умѣеш, а сіе все утверждает с[вя]щен[ными] словами, чтоб от священных книг отвлечь, подобно змію, кой собранныи из тѣхже цвѣтов, из коих пчелы сладчайшый сот собирают, Божіи соки по природному яду в ядь обращает. Он нас всѣх искушает во Спасителѣ нашем, находящемся в нас, а нас в нем. Но кому сей змій мѣшать не устыдился? "Рцы, – говорит, – да каменіем хлѣбы будуть[93], на что, де, по духу толковать, доволно по плоти одной, вот еще!" Но Христос наш говорит, что один хлѣб к насыщенію не доволен[94]. Два рожденія, два человѣка и два живота. Сколко змій силился, чтоб ввергнулся долой Спас наш. Но сей благій человѣк все в горняя до Господа, до Духа, до БОГА. И так оставил Его. Не мог от небес к земли преклонить[95]. Дух Божій до духа Божія поднимается, а злый к долу влечется. Я теперь говорю и прежде глаголах, что С[вя]щ[енное] П[исаніе] должно читать со страхом Божіим, оставив всѣ подлыя свѣтско-плотскія повѣрія так, как АВРААМ осла с рабами, восходя с ИСААКОМ на гору БОЖІЮ[96]. В то время не будеш говорить: "Сіе мнѣ непріятно; то моему мнѣнію противно; ко нему меня принудить, кажется, не так бы надобно, да и не могу оспорить". Не искушал ли БОГ АВРААМА, т. е. не мучил ли словом истины своея святой? Как можно, кажется, чтоб благій дух Божій требовал смерти единороднаго сына его[97]? Но! о Боже мой!

Что за преданное Сердце в незлобивой той душѣ было. Тот час сказал: “Се! аз, изволь”[98]. Ах! Поспорю. Будто не знает, что Он там еще мудрѣе, гдѣ кажется неприличен. Я сего не понимаю, ибо мой умысел мал, но можно ли, чтоб я худо о тебѣ и о словѣ твоем подумал? Изволь, один мнѣ наслѣдник. И того для тебе зарѣжу. Сноснѣе мнѣ всего в свѣтѣ лишиться, нежели твоей дружбы. Она состоит в согласіи мнѣній. А ты мнѣ вожд. Скажи, пожалуй, как такому сердцу не откроет Бог? О, нещастные мы с нашими рабами и ослами! Туда ж на гору силуемся, но там имущим не дают…[99] Брось мнѣнія. Омый совѣсть и потом одежду. Оставь всѣ свои пороки. Тогда восходи. Что ты несешь, потом хвали, а хваля свое, охуждаеш БОЖІЕ. Да будут же ризы твоя бѣлы[100]. Что за риза? Слушай Исаіи: “Одеждою веселія одѣя тя”[101]. Что за веселіе? Слушай СИРАХА: “Страх Господень возвеселит сердце”[102]. Сей есть жезл, раздѣляющій море[103]. Да не погрязнем, как олово[104]. Сей есть ключ отверзающій. Кто затворит затворяющей, и кто отверзет[105]? “Страх Господень дар от Господа”[106]. “Любленіе Господа преславная ПРЕМУДРОСТЬ”[107]. “Премудрость и наказаніе Страх Господень”[108]. “Имже является (не всѣ его знают[109]) раздѣляет себе в вѣдѣніе Его”[110] (Сирах, г[лава] 1).

101
До Якова Івановича Долганського

[25 лютого 1773 р.]

Любезный Пріятель,
Яков Иванович!

Получил я письмо ваше. В нем просите, чтоб побесѣдовать с вами внятнѣе, нежели в то время, когда в отсутствїи Прїятель Прїятелю живо, будто бесѣдующый тайно, умному взору представляется[111]. Самая правда! В отсут[с]твїи находящійся друг хотя часто во внутренных наших Очах обращается, но если не пишет и не говорит, тогда он подобен присутствующему другу, однак нѣмому. Разговор есть сообщенїе мыслей и будто взаимное сердец лобызанїе; соль и свѣт компа́нїй, сою́з совершенства[112]. Но как не возможно плодоноснаго Саду сообщить другу без Зерн или вѣтвей, так нелзя мыслей в Душу Прїятелскую занесть и перевесть, и размножить, развѣ чрез Зернò или глаголемаго, или на бумагѣ начертаемаго слова. И как Зернò по своей внѣшности малое и презрѣнное, но 1000 садов в нем сокрывается с сокровенным Источником плодоноснаго Божїего Духа, так и слово по ударенїю воздуха и по начертанію своему есть ничтожное, но по силѣ утаеннаго внутрь Духа, сѣемое на Сердцѣ и плодоприносящое новую тварь[113] и новыи дѣла, есть важное.

Злое лукавагѡ Міра Зернò износит терніе, мучащое душу: “Тлят бесѣды благы обычаи злы…”[114] и сѣяй в смерть, пожнет истлѣніе души[115]. Но напротив добраго СЛОВА ЗЕРНÒ прозябает в Сердцѣ: “Любов, радость, мир, долготерпѣніе…”[116] Нѣт иншаго и горчайшаго нещастїя, как когда

душа болит. Она болит тогда, когда болят мысли. А мысли болят, когда родится в Сердцѣ сїе: "Еда кій есть в вас корень, (выспрь) горѣ прорастающ[ь] в желчи и горести?" Второзак[оніе], гл[ава] 29, ст[их] 18.

Не таковыи разговоры слушал Исаія, что говорит: "Господи, во чревѣ пріяхом, и поболѣхом, и родихом Дух спасенія твоего… Не падемся, но падутся вси живущыи на земли"[117]. Живут на земли ничего не помышляющїи, кромѣ обогатиться, наѣстись, напитись, одѣтись. Бѣгайте разговоров сих хотящих обогатитись. В сердцѣ их худое сѣмя[118], плодоприносящое желчь и Змїин яд, убивающый душу. А если па́ло (и нелзя без того, всяк бесѣдник есть сѣятель), смотрите, чтоб проклятый сей Їдωлопоклонства корень выспрь не поднялся. Совѣт есть начало дѣла, сѣмя и голова. Молитеся тому, о коем написано: "Той Сотрет твою главу"[119]. Доброе сѣмя есть священное Писанїе: "Изыде сѣяй сѣяти"[120]. Злое сѣмя[121] есть Манѣр […][122] Змїиным сѣмям, и между сѣменем Жены вражда. "Вражду положу между тобою…"[123] А что се за Жена? Евангелская Премудрость и вся Бїблїа. Слушай Сіраха: "Срящет его, яко Мати и яко Жена дѣвства прїимет и, ухлѣбит Его Хлѣбом Разума, и водою премудрости напоит Его" (гл[ава] 15)[124]. Прочтите и 14-ю главу. Конечно, се та Жена: "Прейдите, ядите мой Хлѣб и пійте…"[125]

Ей добрѣ тецим[126], да будем сыны тоей, "яже есть Мати всѣм нам"[127]. А я, как был, так и нынѣ есмь спутник, сотрудник и покорнѣйшій

Слуга Гр[игорій] Сковорода.
1773, февр[аля] 25, из
Бабаев.

Милостивому Государю
Якову Ивановичу, живописцу,
Господину Долганскому,
в Острогожскѣ.

102

До Володимира Степановича Тев'яшова[128]

[В Острогозьк]

Милостивый госуд[арь]!

Письмо сіе таково, как пробѣгающій почтою мимо пріятеля вмѣсте кричит: "Здравствуй!" и "Прости!.."[129].

Я больше не в Бабаях, а живу в Липцах, у Алексѣя Ивановича Авксентіева[130]. Словом сказать: "Господь пасет мя…"[131] Тут пишу набѣло «Разговор»[132]. Пожалуйте, потерпите к новому году, и вся вам воздам[133]. Сам себе обовязал и сам себе разрѣшу от самообѣтованного обѣта.

Высокомилостивому государю дражайшему вашему батюшкѣ принесите нижайшее от меня почтеніе[134]. Також милост[ивому] госуд[арю] Ивану Петровичу.

И Мирон Семенович да возвеселится во днех своих[135], яко в день жатвы[136].

В заключеніе, желая лицезрительное мое всѣм поздравленіе принесть, пребуду, милостивый госуд[арь]

Вашего благородія
нижайшій слуга Григ[орій] Сковорода.
Из Липец, 28 нояб[ря] 1774.

103
[До Дмитра Автономовича Норова][137]

[Харків, друга половина липня – перша половина серпня 1775 р.]

Простите мнѣ ту дерзость, [с] которою осмѣливаюсь я утруждать вас немного важнѣйшею вещію[138], коя вам толко омерзѣніе ко мнѣ в сердцѣ вашем почтется. Но когда бы дозволено было мнѣ от вас изъяснить яснѣе весь тот предмет, которой побудил меня предстать теперь пред ваше лицезрѣніе, то бы, я думаю, великое затрудненіе было б дать мнѣ на оной милосердное рѣшеніе, а сверх бы того увидѣли, что немного важнѣйшія вещи иногда бывают не без полезной пріятности. А при том поистинѣ признаюсь я, что не осмѣлился бы я болѣя прибѣгнуть под ваше покровителство затѣм, что вы меня в 1-й раз изволили пред собою видѣть, потому что ваш обыкновенно кроткой дух, мудрость и правосудіе раждают во мнѣ нѣкоторою боязнь в тѣ самыя минуты, когда подумаю я пред вами предстать, и не знаю, от радости ли сіе происходит, что вы мнѣ милосердое рѣшеніе пожалуете, или [от] того, что лишусь на вѣки моея надежды дѣлать моему отечеству ползу сверх мѣр превосходимою.

104
До Івана Григоровича [Диського][139]

От 20-го ноября 1778-го го[да], Їзюмской провинції из Бурлука

Милостивой государь,
Їван Григорїевич!

Вспомнив ваше человѣколюбное сердце и старинную вашу любов ко мнѣ, вздумал поклониться и кланяюсь вам и всему вашему дому. Если вы доселѣ в живых, блажу живущих с вами, когда ж вы умерли – тогда вас ублажаю. Смерть мужу покой[140]. Я доселѣ скитаюсь, обнося мертвенное тѣло[141]; оруженная броня моя есть благонравная невинность, а все утѣшенїе мое есть любовь к Богу и к премудрости Его. Живу, яко ничтоже имущїй, а вся содержащїй[142], малым сим быть научився[143]. И будьто мореходец плыву, выглядывая, не видать ли сладчайшаго от всѣх бѣд пристанища – смерти[144]. Всякая страна есть для меня отечеством[145], яко основавшаго блаженство мое внутрь сердца моего, на благой надеждѣ. Надежда моя – Господь мой –

внутрь мене есть[146], Его крилами я приосѣняюся; я вас и ввесь дом ваш ему же поручая, пребываю,

Милостивой Государь,
вашим вѣрным слугою
Григорій Сковорода.

105

До Артема Дорофійовича [Карпова][147]

[У Харків]

Из Гуси́нской Пустыни[148], 1779, Февр[аля] 19.

Любезный Государь,
Артем Дороѳеевич!
Радуйтеся и веселитеся!

Ангел мой хранитель нынѣ со мною веселится Пустынею. Я к ней рожден. Старость, нищета, смиренїе, безпечность, незлобїе суть мои в ней сожительницы. Я их люблю, и они мене. А что ли дѣлаю в Пустынѣ? не спрашивайте. Недавно нѣкто о мнѣ спрашивал: "Скажите мнѣ, что он там дѣлает?.." Если бы я в пустынѣ от тѣлесных болезней лѣчился, или оберегал пче́лы, или портняжил, или ловил звѣрь, тогда бы Сковорода казался им занят дѣлом. А без сего думают, что я празден, и не без причины удивляются. Правда, что праздность тяжелѣе Гор Кавка́зских[149]. Так только ли развѣ всего дѣла для Человѣка: продавать, покупать, жениться, посягать, воеваться, тягаться, портня́жить, строиться, ловить звѣрь?.. Здесь ли наше сердце неисходно всегда?.. Так вот же сей час видна бѣдности нашей причина: что мы, погрузив все наше сердце в прїобретенїе Мїра и в море тѣлесных надобностей, не имѣем времени вникнуть внутрь себе, очистить и поврачевать самую Госпожу тѣла нашего, душу нашу. Забыли мы самих себе за неключимым рабом[150] нашим, невѣрным тѣли́шком, день и ночь о нем одном пекущесь. Похожи на що́голя, пекущагось о сапогѣ, не о ногѣ, о красных углах, не о пирогах[151], о золотых кошельках, не о деньгах… Коликая ж нам отсюду тщета и трата? Не всѣм ли мы изобильны? Точно всѣм и всяким добром тѣлесным: совсѣм телѣга, по пословицѣ, кромѣ колїос[152]. Одной только души нашей не имѣем. Есть правда в нас и душа, но такова, каковыя у шкорбутика или подагрика ноги, или Матрозскїй, алтына[153] не стоящїй козыро́к. Она в нас разслабленна, грустна, нравна, боязлива, завистлива, жадная, ничем не довольна, сама на себя гнѣвна, тощая, блѣда, точно такая, как пацїе́нт из лазарета, каковых часто живых погребают по указу. Такая душа, если в бархат одѣлась, не гроб ли ей бархатный? Если в свѣтлых чертогах пирует, не ад ли ей? Если весь Мїр ее превозносит, портретами и пѣсньми, сирѣчь Одами, величает, не жалобныя ли для нея оныя Пророческїя Сона́ты[154]:

"В тайнѣ восплачется душа ваша" (Іерем[їа])[155].

"В[о]зволнуются… и почити не возмогут" (Иса́їа)[156].

Если самая тайна, сирѣчь самый центр души, гныет и болит, кто или что увеселит ее? Ах! Государь мой и любезный прїятель! Пловите по морю и возводьте Очи к Га́вани. Не забудьте себе средѣ изобилїй ваших: один у вас Хлѣб уже довольный есть, а втораго много ль? Раб ваш сыт, а Ревекка[157] довольна ль? Сїе-то есть:

"Не о едином хлѣбѣ жив будет Человѣк…"[158]

О сем послѣднем, Ангельском Хлѣбѣ[159], день и нощь печется Сковорода. Он любит сей род Блинов паче всего. Дал бы по одному Блину и всему Израилю, если б был Давидом, как пишется в книгах Царств[160], но и для себе скудно. Вот что он дѣлает во Пустынѣ! Пребывая,

Любезный государь!
вам всегда покорнѣйшим слугою…
И любезному нашему Степану Никитичу,
Господину Курдюмову[161].

*Отцу Борису[162] и Его сынови[163] Поклон,
Если можно, и Ивану Акимовичу.

Милостивому Государю,
Господину Артему Дороѳеевичу,
в Харковѣ.

106

До Василя Михайловича Земборського[164]

[У Харків]

Из Гусинской пустыни, февраля 21 дня [1]779 года.

Милостивой Государь!

Польская Притча: не вдруг выстроен Краков[165]. Мало-помалу оправляйтеся от Болѣзни. Пускай болит тѣло. Лед на то родился, чтоб таять. Но спасайте вас самых, сирѣчь душу, яснѣе сказать, мысли и сердце ваше, владѣющее тѣлом вашим так, как тѣло носимою одеждою.

Нѣт бѣднѣе и в самом Адѣ, как болѣть в самых внутренностях, а самые темные внутренности есть то бездна дум наших, вод всѣх ширша и небес[166]. Самое ж внутреннѣйшее внутрь нашея мысленныя бури и самый центр, и гавань, и мир есть наш то, о пресладчайшее, имя. Христос Бог наш[167].

"Воньми себѣ!"[168]

Не потому он в самой внутреннѣй нашей точкѣ почивает, будто упрѣл от работы и для того суботствует[169]. Оставте сїю думку для младенцов и суевѣров. И не потому, будто он очень мал, как маковое Зерно, и столь узкїй, чтоб не мог распространиться по нашим рукам, ногам, волосам, пообѣждать [?] по горничным стѣнам, по дворовым плетеням, по лѣсам, полям, по небесам и по всѣм Коперниканским міров Системам. Оставте и сіе для сумозбродов[170] и страждущих огневицею. Но вот почему внутреннїй

и мал, что невидимый есть и неприступен; посилает же потому, что ни одна гибель и порча Его не достает и не безпокоит, но всегда и бодр, и жив, и лѣта Его не оскудѣвают[171]. Не имѣет ни высоты, ни глубины, ни широты, вездѣ сій и всегда[172]. А зерном и сѣменем образуется потому, что как Зерно 1000 Садов, так Он всю тварь от себя изводит наружу и паки в себѣ сокрывает.

"Внемли себѣ"[173].

Теперь мы нашли на бѣдственном житія нашего морѣ Спасительную Гавань; радуйся со мною[174], Друг мой! Видиш ли и вѣруеш ли, что мы нашли в пеплѣ тѣлеснаго домишка нашего темнѣйшее Сокровище[175]?.. Ей, обрѣтохом! Чего ты плачеш, а плачеш в тайностях сердца твоего[176]? не сїе ли огнь и черв, и скрежет[177]? Пускай сучья рук и ног наших дряхлѣют и исчезают! Не бойся: оно сокрыется в сѣмени своем, откуду вышло. Вить видиш, что мы нашли Авраамское сѣмя, о надеждо! и утѣхо наша! И всѣх вѣрующих о тебѣ, и в тебѣ, сладчайшій Исааче[178]!

Видишь, правду сказано Аврааму, что Сѣмя его вѣчное[179]. Хочеш ли быть от рода Авраамля, – вѣруй в сѣмя Его, не его, но Божіе. Авраам же и мы прах есмы. Сіе-то Авраам видѣ и возрадовася[180]. И мы вѣруем, радуемся и хвалимся: "Вѣм человѣка…"[181]

"Возвратится в дом твой"[182].

"Внемли себѣ"[183].

Тут плачь и проси цѣлбы. Внутрь тебе Божій человѣк, не за морем. Близ господ человѣк. Не проси у раба от плоти твоея, сирѣч у тѣла. Плоть ничтоже[184]. Она есть прах, и смерть, и тьма, одежда и гниль… Аще[185] ли в околичнѣйшіи наружности уклонишися[186], так то самая кромѣшная тьма, чем далѣе от чертога царя нашего, тѣм наружнѣйшее Зло… Вот тебѣ Самарянин и трахтир[187], и рай, и гавань! Сюда-то маловѣрнаго из бури Петра привлек он[188]. Тут ковчег Блаженнаго Ноя успокоился.

Тамо очень Высоко! взыйдоша Вси с Давыдом[189].

"И полещу и почію"[190].

Не бойся! Недалеко! Одѣнь толко мысли твои в крыла вѣры и любви Божіей. А я приношу Его давно уже с Маріею, доволен благою для мене частію чрез-чур. Пребываю,

любезный Друг,

Вам покорнѣйшим слугою

Григорїй Сковорода.

Василію Михайловичу Земборскому[191].
В Харковѣ.

107

До Василя Михайловича [Земборського]

[У Харків]

Из Гусынской Пустыни, от 10 мая 1779 [года].

Любезный Благодѣтель Василій Михайлович!

Христос воскресе!

Давай мало побесѣдуем!.. Болиш, Лазаре! Боли, друг мой, пожалуй, боли и поболи…

Но боли, слышь, тѣлом, а души да не коснется рука вражія! Душа наша в руцѣ Божіей да будет[192]! Тѣло на то родилось, чтоб болѣть и ищезать, как луна. А душа есть чаша, наполняемая вѣчною радостію. Смотри да не наполнится сія чаша дрождіем грѣшным[193]. Можно ли сіе здѣлать? Очень можно. Взгляньте на множество сидящих в темницѣ разбойников! Они крѣпчайшіе звѣрей и скотов по тѣлу, а сердце их немощнѣе воробья, гнилѣе молію снѣденнаго порта. Взгляньте ж опять на гноище Їовлево! Тѣло его, как орѣшная скорлупа, от струпа согнило, а душа, или мысли, в нем, как благовонное Зерно Коріандрово[194], будто Смирна издает благоуханіе блаженнаго веселія онаго:

"Радости вашея никтоже возмет от вас"[195].

"Не даде Їов безумія Богу"[196].

"О Господѣ похвалится душа моя"[197].

Естли скорлупа быть может здорова с гнилым зерном, то и голова может радоваться при гнилом своем хвостѣ.

Не обѣщал нам Бог нерушимаго тѣлеснаго здравія во спасеніе. Нигдѣ. И как не может сего здѣлать, так и неизреченная сила его в том утаилась, чтоб ему не могти здѣлать ничего из тварей твердым, кромѣ самаго себе, дабы мы, минув его, не похитили во основаніе щастія нашего коего-либо Идола, или Тварь.

Презри, пожалуй, мѣх твой тѣлесный.

Вот тебѣ здравіе, кушай на здоровье:

"Веселіе сердца живот человѣку,

и радованіе Мужа долгоденствіе" (Сирах)[198].

Веселым Бог сердце наше здѣлать может, а стерво твое нетлѣнным здѣлать не может, и безболѣзненным. Для чего? Он еще поражает стерво и всяку молію подверженну гниль нашу. Для чего? Будто пастырь, поражая жезлом, Скотину от болота отводит. Для чего? Резону не скажу. Для чего? Не может никто сказать: ни Ангел, ни человѣк[199]. Для чего? А вот для чего: Бог есть вышшая всѣх вин вина и резон. Ему всѣ отдают причину, а он никому. Естли бы он отдавал отчет, имѣл бы зависимость, посему имѣл бы сверх себя Начало и потерял бы Божество. Не может он потерять Божества. Правда ли? Весьма правда! Не может же и стерво наше получить Божества, когда он не может потерять. Нѣт труднѣе, как глупый и ненадобный резон давать. Для того не может его ни Ангел, ни человѣк сказать. Естли б

надобно, тогда б можно. Естли спрашивать, для чего Бог стерва здѣлать не может нетлѣнным, – равно значит спросить: для чего Бог не может Божества потерять?.. Нетлѣнным быть и Богом быть есть то же. Уже есть Бог, как же можно желать, чтоб и плоть была Богом? Два кота в мѣху скорѣе, нежели два Начала помѣстятся в Мірѣ[200]. Когда желать сего, есть то чепуха, как же не безмѣстный вздор спрашивать о сем и давать резон?

О Боже мой! Коль трудное все тое, что ненадобное и глупое! Коль легкое и сладкое все, что истинное и нужное[201]. На что ж нам желать, чтоб плоть вѣчная была? Есть без нея Вѣчный. Да исчезнет, как дым, всяка плоть, присный сей враг Божій и наш[202]! А мы еще обожить ее хощем. Уже Червонец есть (Бог драхма[203]), на что желать, чтоб кошелек был червонным? Довлѣет один. Но невѣрствіе наше не видит в мѣхѣ нашем драхмы.

"Сей же стоит за стѣною нашею" (Пѣснь П[ѣсней])[204].

О отверзи, Господи, Очи наши[205]! Да воскреснет и блеснет нам внутренній наш Человѣк[206]! да узрим живаго! Да не обожаем діавола! Да услышим от Небеснаго: "Мир вам!"[207] – Чего вы боитеся? – Пусть дрянь ищезает! Человѣк есть сердце[208]. Мир сердцу!

Григорій с[ын] Саввы Сковород[а].

108

До Осипа Юрійовича [Розальйон-Сошальського][209]

[З Маначинівки в Гусинку, 1781 р.]

Любезный государь,
Осип Юрьевич!

Нынѣшняя поѣздка Алексѣева[210] привела мнѣ на сердце сіи Павловскіе слова: корень всѣм злым есть сребролюбіе[211], отсюду выросли тяжбы, войны, отравы, убійства, воровскіе монеты, затѣи, вражды, неудачи, печали, отчаянія, страстныя піанства, саморучные убійства…, а сам сей скверный премногих (вот что значит "выспр прорастающій", толкуемый о табакѣ) осквернившій корень[212] родился от отступленія от вѣры, сирѣчь от безбожія, уничтожающего промысл о нас сидящаго на высоких[213] отца нашего, и от попранія предрагоцѣннаго маргарита[214], сирѣчь третіе[й] из десятословія заповѣди: "Не пріемли имени Господа Бога твоего всуе"[215], как Бог чрез нас ту же заповѣдь в нашем законоученіи, или катехематѣ, истолковал, которое и нынѣ пред вашими лежит очима[216].

Из сих мыслей возлетѣло сердце мое в дальнѣйшіе думы, что таковые, презрѣв незыблемый щастія камень сей: "Да будет воля твоя…"[217], уповают на себя, на свою волю и на свои хитрости и запутываются, наконец, в неизбѣжныя погибельныя лабиринты.

Во время оное[218] теряют они всего свѣта дражайшее сокровище сіе:

"Мир мой даю вам"[219].

"Веселіе сердца живот человѣку" (Сірах)[220].

"Сыне! храни сердце твое!" (Притчи)[221].

По крайней мѣрѣ, может быть, спокойно искали погибели своей.

Вот как спокойно: “Ходихом в пути непроходны…”[222]

Вот как спокойно: “Яко елень, устрѣлен в ятра…”[223]

Разсудите, не се ли тѣ бѣсноватые, что бродят по гробовищах, по калугах, по околицах, как есть в Евангеліи[224].

Сим бѣшеным кажется шутка и вздор сіе слово:

“Иже убіет душу свою, той спасет ю”[225].

Христос всѣм бѣсноватым и скаженным говорит почти одно сіе: “Возвратися в дом твой”[226], – то же, что: “сыне, храни сердце твое”[227]. Простѣе сказать: Алексѣе! Старайся не о корванѣ[228], но о спокойствіи сердца. Убій душу, отрѣж прихоти твои корванскія. Что ж то за волчцы, которые обрѣзать[229], и что то за душа, которую убить нужно и пренужно? А вот она: “не разумѣете ли, яко все, еже извнѣ входящее в человѣка, не может осквернити его”[230]. А вот оно! Прелюбодѣянія, любодѣянія, убійства, татьбы, лихоимства (вот и сребролюбіе).

Сіе-то есть благородное убійство и истинное обрѣзаніе, емуже похвала не от человѣк, но от Бога[231]. Сіи-то зміины сѣмена называет Павел началами, властьми и духами злобы[232].

“Нѣсть наша брань”[233] и протчая.

Если кто прямой Христов солдат и повоевал оныя духи, тогда исполняется на нем: “сердцу веселящуся цвѣтет лице”[234]. Вот что значит убить душу! Сіе же значит и крещеніе.

“Измыемся… отыймите лук[авства] от душ ваших”[235]. Сіе же и елеосвященіе[236] есть – помазаніе, веселіе плачущим[237]. Если же кто не вернется домой[238], не заглянет в сердце свое и не убіет проклятыя оныя души, правдивѣе сказать, полка бѣсовскаго, тогда сердце отдается сим бурным вѣтрам, как лоточка, и исполняется: “В[о]зволнуются и почити не возмогут…”[239] “В тайнѣ восплачется душа ваша”[240]. “О горе им, яко в путь Каінов поидоша…”[241] И не дивно, яко, не убив злых, убили невинную душу, по пословицѣ: Daemon in Daemona non suadet, lupus lupinam non est [Демон проти демона не свідчить, вовк вовка не їсть][242].

109

[**До Степана Микитовича Курдюмова**][243]

[З Таганрога в Харків, осінь – початок зими 1781 р.]

[…] есть родник всему животу […] к дѣлу всякую тварь, и не напрасно написано: “Бог любви есть”[244]. “Бог наш Огнь есть”[245], и Параклит[246] значит того, кто заохочивает и Кура́жит; сіе-то есть утѣшать, а уныніе всегда в лѣности есть. Сей Пара́клит, сіесть Дух Утѣшитель, и мене возжег претер […] […] Пожалуйте, пришлите по Милости своей одни и Коты[247], что с красными завязками, изрядное дѣло для снѣгу. Григ[орій] Иванов[ич][248] в началѣ зимы имѣет ѣхать в Петерб[ург] чрез Харьков из Катерин-слава.

Артему Дороѳеевичу[249] нижайшій Поклон.

Виноват, что не писал. О лѣность! О Пара́клите!

110

До Степана Микитовича [Курдюмова]

[У Харків]

Изюм, 1784, г[ода], генв[аря] 5 дня.

Любезный благодѣтель Стефан Никитич!

Радуйтеся в Новый год!

Cum tota tua domo et familia, in Domino Jesu Christo!

[З усім твоїм домом і родиною, у Господі Ісусі Христі!]

Нынѣ скитаюся в Изюмѣ[250]. Скоро чаю возвратиться в моя присныя степи, аще гдѣ Господь благоволит[251]. Уже пройшла половина зимы, а тулубчик ваш коснит. Аще угодно Богу и вам, пришлите чрез Троф[има] Михайловича, аще же ни, Господня воля да будет! По крайней мѣрѣ, пришлите маленькій внутренний замочек, каковы бывают в гуслях. Артемію Дороѳеевичу[252] нижайшій поклон. Поклонитеся и Якову Борисовичу[253]. Mittat mihi primam et ultimam chordam in violam, ut vocant, saltem ultimam [Нехай він надішле мені першу й останню струни для скрипки, принаймні хоч би останню]. А сыну Вашему[254] вот что:

In stadio currunt multi et victoria paucis[255].
Paucis musa favet, plurima turba studet.
Navigat ille miser, qui portum tangere nescit.
Navigat ille bonus, si cui kepha – Deus.
[Змагається в бігу чимало, перемагає лиш дехто.
Муза ласкава до декого, вчиться ж людей багато.
Плава без щастя той, хто не вміє дійти до гавані.
Плава щасливо той, кому за підпору Бог[256]].

Кефа, или кифа, еврейское имя Петру апостолу дано[257]. По звону значит каменную гору и гавань[258]. По силѣ же своей значит истинной премудрости ключи и вход оный: "Исходы мои исходы живота…"[259] "И внійдет, и изыйдет, и пажить обрящет"[260]. "На камень вознесл мя еси"[261]. Кефа же гречески гласит – петра[262], полски – скалы[263]. В силу сію Павел: "Сице гоните, да постигните"[264]. Тут почила Ноева голубица оная: "Кто даст мнѣ крилы…"[265] Сіе-то есть новая земля не мертвых, но живых людей[266]. Я, ублажая вас новым годом, желаю отцу со сыном достигнуть сея блаженныя страны со оными насельниками: "Блаженны кротціи, яко тіи наслѣдят землю"[267]. Я, издали взирая на сію землю, гавань, гарец, или герец[268], очима вѣры[269], как зрительною трубою, что на обсерваторіях астрономских, всѣ мои обуреванія и горести сим позорищем услаждаю, воспѣвая пѣснь Аввакумову: "На стражѣ моей стану и взыйду на камень"[270]. "На Сіон-гору взыйдет, благовѣтствуя" (Іеремія)[271]. И пребывая Вас, любезнаго моего благодетеля, искренним слугою,

Гр[игорій] Сковорода.

Стефану Никитичу Курдюмову,
в Харьковѣ.

111

До Григорія Івановича Ковалинського[272]

[У Таганрог]

Гусинка. 1785-го года, маіа 2-го дня.

Любезный друже Григорій Иванович!

Salám alікюм[273]!

Пишу к тебѣ, радуяся! А чем же? Не богатством мірским, ни чином его, но Богом, но святым путем жизни моея, любящими Бога, а с Ним и мене, друзьями, от них же во-первых ты еси. Скажи мнѣ, когда увидишь мене, сирѣчь болвана моего? Пресмыкаешися от юга на сѣвер и от сѣвера на юг: нас же минаеши! Не мыслиши: яко друг вѣрен есть то верховное богатство[274]. Моляся, молю тебе: не вѣрь міру! Что не вѣрнѣе моря? Ах, мір есть море. Он встрѣчая, смѣется и льстит, уловив же, терзает, аки тигр. Ах, хранися когтей его! Воззри: кого он не погубил? Увы мнѣ[275], сыне мой, хранися[276]! Аще богатство течет, разумѣй, яко то удица его, сладостью обвитая. Аще Павел не лжет, – почто забыл еси, яко корень всему злу СРЕБРОЛЮБІЕ[277]? Воззри на птицы и на звѣри: не видиши ли, яко уловляются ЖАДНОСТІЮ? Не лучше ли сухарь с водою в тишинѣ, нежели сахарь с бѣдою[278]?

Кій бѣс вам нашептал, яко богатство есть множество? Богатство есть воистину благо. Но множество есть то излишество. Излишество римски – nimium, сирѣчь: зѣльность, – разумѣй, зло, злость.

Зѣльность и скудость есть обое злость. Где же богатство? – Посредѣ. Зѣльность и скудость суть крайности; посредѣ же их, аки посреди разбойников Христос, – богатство[279].

Одесную Charibdis[280], ошуюю Scylla[281]. Посредѣ же путь мудрому Уликсу, пловущему в дражайшее отечество[282]. Обоюду моста блато: средѣ же – путь благ[283]. Горячая зона и холодная суть адскія сестры и погибельныя крайности: посредѣ же их благ есть умѣренный пояс. Разжуй! Голый есть то сѣвер. Удавляемый же 50-тьми шубами не бѣднѣе ли перваго? Гладный есть Scylla. Пожершій же 12-ть обѣдов со дюжиною вечерей – не страшнѣйшая ли есть Charibdis? Излишество есть горчайшее скудости.

Сія проклятая жажда (Auri Sacra Fames[284]) – лихолюбіе, лихвоиманіе. Излишняя зѣльность и злая излишность нарицается у премудрых sicca ebrietas, сирѣчь душевное піянство, го́рѣе телѣсного. Сих-то возбуждает Павел: “востани, спяй!”[285] – в Евангеліи же нарицается – водный труд, водяная болезнь, от которыя жена исцѣляется Христом[286], иже есть мир и мѣра наша спасительная оная[287].

Воззвах: “и се муж, и в руцѣ его у́же (цепь) землемѣрно”[288]. Зане́ уклонися ни на десно, ни на шуіе[289], – притчей.

Hydrops[290]: чем пьет, тѣм го́рѣе жаждет. Скажи, молю: может что быть го́рѣе, как пить и раздражать жажду? Умилосердися, сыне мой! Не разжигай себѣ день от дне адскія жажды. Пощади душу твою[291]. Дай покой и ослу твоему[292]. Бѣсная душа изнуряет, аки скотину, и скотскую нашу часть. Почто убѣгаеши скудости, да погрузиши себе в горшее всегубительство? Древняя притча: Ita fugias, ut ne praeter casam[293] – От бѣды убѣгай, но дома не минай[294]!

Зри! Колико люблю тебе, яко обличаю тя[295]. Сих-то другов просит себѣ Давыд от Бога: "Накажет мя правед[ник] милостію и обличит мя…"[296]

Vale, o carissime! Et senem te amantem, redamare perge, tuum.

Danielem Meingard.

Veni ad nos, si Deus volet[297]. Tunc me comitem poteris assumere domumque tuam adducere, si tibi lubet, me tuae domi aliquantum temporis exigere. Venirem ad te, – sed si domi te non invenero, quaeso tantum iter emensus, quid absente te faciam?

Est consilium mense julio te invisere cum Stephano, si Christo placidum fuerit. Sed certium esset, si ipse venires. Vale! Et Demetrium Simeonis filium (инжинерный полковник) meo nomine salutabis honorificentissime.

[Бувай здоров, о наймиліший! І твого старого, який любить тебе, продовжуй любити –

Даниїла Мейнгарда.

Прийди до нас, якщо Бог звелить. Тоді ти зможеш взяти мене супутником та й привести у свій дім, а якщо тобі сподобається, то й прихистити мене у своєму домі на якийсь час. Прибув би до тебе, – та коли не застану тебе вдома, то запитаю тільки, відмірявши таку дорогу: що ж мені робити, коли тебе немає?

Маю намір у липні місяці відвідати тебе зі Стефаном, якщо Христу буде вгодно. Та було б надійніше, якби ти сам прибув. Бувай здоров! І привітай від мого імені якнайшляхетніше Дмитра, Семенового сина (инжинерный полковник)].

NB. Пришлите вина боченок скопельского[298] или каковое вам угодно: точію было бы не врежденное. Люблю червленное, только бы ядовитыми лѣсбами не скаженное. И табаку велико папушнаго[299], зовомаго арменским. Или фиг (Ficus). Трубки доселѣ у мене важно изобилуют: не чудо ли? – Ни одной не разшиб: видите ли и охотника? – 4 года одна не сходит из чубука: черна, глиняна.

Господину моему
Григорію Ивановичу
Ковалѣнскому,
В Таган-рогѣ.

112

До Івана Васильовича [Земборського][300]

[У Харків]

Из Гусинки, 1787 Года, Генваря 23 дня.

Любезный Друже, Їван Васильевич!
Дерзай и возмагай!

Что ты, друже? Зашел в тѣсные непроходности[301]. Но кто возвѣстил тебѣ, яко наг еси[302]? Конечно, вкусил уже ты от мїрскія мудрости? Требуеш от нас

утѣшенія? Право твориши[303]. Мір уязвлять только нас может, исцѣлять не может. То ли тебя мучит, что столь горько уязвитися тебѣ допустил Бог со Їерихонским Странником[304] равно? Но знай, что Человѣк всѣх скотов и звѣрей упрямѣе, и что, не наложив на него тяжких ран, не может иначе к себѣ обратить его от міра Бог, и не загремѣв страшным оным тайным громом: "Cavле! Cavле! что мя гониши[305]? Адаме! Адаме! гдѣ еси? Куда тебе чорт занес?.."[306].

Таковы-то, друже, всѣ мы есмы[307]: "Согниша раны моя от лица безумія моего"[308].

Вот какое бывает начало Спасенія нашего! Послѣ ран, милость блудному Сыну и примиреніе. А без того вѣчно бы он за мырскою со Езоповым псом[309] гонялся суетою, оставив…

Ублажаю ж вправду и поздравляю тебя Новым годом! Знай, что послѣ сих ран уродится в тебѣ новое Сердце, а прежнее твое (Сердце) никуда не годится: буйе, ветхое, пепельное, а вмѣсто сего дастся тебѣ и уже начинается сердце чистое[310], истинное и новое. Вот второе наше рожденіе! А естли правдиво сказать, то мы прежде второго рожденія никакого сердца не имѣем; и безумные нарицаются у Соломона безсердыми[311]. Удивительно, что самое нужное в Человѣкѣ коснѣе и позднѣе созидается, яко сердце есть существом Человѣческим, а без него он Чучелом и Пнем есть. Но чему же дивлюся? Не прежде ли Корабль, потом Кормило и Компас[312], иже есть Сердцем Кораблю? Куда положиш новое сердце, не создав прежде тѣлеснаго мѣха?

В сію силу Павел: "Primum Carnale, Deinde Spiritale"[313].

Воззри на орѣх! Первѣе скорлупа с наполняющим оною молочком, потом зерно, кое, распространяясь, так уничтожает молочную пустоту, как Даніилов камень, несѣченный от горы отвален[314], всю Міра сего суету един сам исполнил. Без Зерна орѣх ничтоже есть, а без сердца человѣк. Когда слышишь сіе: "Созда Бог человѣка"[315], – разумѣй так: "Сердце чисто создал еси во мнѣ, Боже…"[316], – а без него был я доселѣ мертва и не-сущая Тварь. Когда слышишь: "Лазаре! долго ли тебѣ страдать в Земненностях мірских?[317]" – разумѣй сіе:

"Дунув, пріймите Дух свят!"[318] "Востани, спяй!"[319].

Разумѣй сіе: долго ли тебѣ валятся во блатѣ мїрских скверностей? Пріими Дух свят[320]! сирѣчь новое Сердце. "Да будет свѣт!"[321], сирѣчь Свѣтозарное и Свѣтлое Сердце. Видишь, что послѣдовавшее щастіе всегда предваряемо было тяжчайшими бѣдами, и как не бывает весна прежде прошествія стужи, так день спасенія не является человѣку, аще не предидет гнѣв Бога нашего. Злостражди убо и потерпи[322]. Се избавленіе твое при дверех[323]! Проси у Бога не плотской жизни, но свѣтозарное Сердце. Тогда будет Сампсон. Как? Так: лев, сирѣчь смерть, весь род человѣческий мучит и раздирает, а ты сего Аспида одною рукою поведеш[324]. А разодравши, не мучительный в нем страх сыщеш, но мед[325]. Да уразумѣеш, коль храбра и сильна премудрость Божія? и коль младенческая есть слабость мїрскія буія Премудрости, и коль истинна есть Истина сія:

“Змїя возмут”[326].

Вам искреннїй друг и нижайшїй Слуга

Григорїй Сковорода.

113

До Якова Михайловича [Донця-Захаржевського][327]

[У Великий Бурлук, 7 грудня] 1787 р.

Liberalissime Here!

[Найшляхетніший добродію!]

Вся Катéхеса моя состóит из 12 Чвéрток, сверх Предислóвія[328]. Сáмая же Ея̀ Эссéнчіа[329], Cor[330], тó есть Толк Десятослóвія, занимáет Двѣ тóлько Чвéртки. Посылáю видь вам Дщерь мою по Плóти, но по Дýху Божію – Катéхезу, но с таки́м Нарóком, дабы от вас отнюд никудà на Стóрону не пошлà и не окаля́ла бы внѣ́шнія своея Одéжды, разумѣ́йте, Бумáгу и Опрáвку. Она есть не Кóпіа, но сáмый Родни́к и Оригинáл, начертáнный Отцà Рукóю.

Броди́ла она дáже до Кáвказких Гор[331], и Бог еѐ сохрани́л, да сохрани́тся ж и у вас! Впрóтчем, бóлен не ѣ́ду к вам и спѣшý соверши́ть мáленькій Сви́ток, или Кни́гочку, да не явлю́ся лжив во Обѣщáніи Дрýгам моим.

Пиши́те до Михаи́ла[332], и от мене цѣлýйте его и еѐ[333]. Я все от него пóсланное получи́л. Еди́наго его (Человѣ́чески глагóлю) досéлѣ не получáю. Всѣх Подáрков миля́е Дрýжних сам Друг тому, и́же взаи́мный есть Друг. Получи́л я и от вас 4 Дáры. Rependat tibi Deus, qui est omnium Pauperum Nutritor. Amén!

Tuus Servus Gr[egorius] Sartago[334].

Decémbr[i], Die Ambrosii Sancti

[Нехай віддячить тобі Бог, котрий усім бідним кормилець. Амінь!

Твій слуга Гр[игорій] Сковорода.

Грудня, у день святого Амвросія] 1787, из Гуси́нки.

114

До Степана Івановича [Тев’яшова][335]

[В Острогозьк (?), 10 червня 1788 р.]

Милосердный Господине!

Пишу к Вам про нѣ́коего Бли́жняго. Сей Вѣтхозакóнник, Авéркій, и́щет Хлѣба, а Слух дóбрыя вáшея слáвы к вам его напрáвил. Аще Правда благослови́т и Си́ла довлѣет[336], помоги́те ему. Аще есть достоин, помоги́те ему ради его. Аще недостоин, помоги́те ему ради вас Самых. Вы видь роди́лися на то, дабы дожди́ть на Злыя и на Благія[337].

Вашего Имени

и всего благословеннаго вашего Рода Чтитель,

Стáрец Григорій Сковородà.

1788-го года, из села Гуси́нки Іюня 10-го.

115

До Григорія Івановича Ковалинського[338]

[У Таганрог]

Из Великаго Бурлу́ка, 1788-го Года. Сент[ября] 23-го дня.

*

Desideratissime mi Gregori!

Gaudium et Pax tibi a Domino DEO!

Alexius[339] scribit, te aegrotum esse. Si corpore doles, nihil est. [Si A]nimo simul, et ipsa tuâ causâ, doleo. Hic est pessimus Mo[rbus] Animo dolere. Utinam Christus sanit tibi morbum! magis autem Animi. Disce paulatim recedere a mundo. Sic minues Curas, deinde Animi et Corporis dolores. An nescis: duas esse Hominis Partes, sive naturas: Dominum et Servum, Spiritum et Carnem, Cor et Corpus? Quorsum hoc? Ut intelligas: in tantum concedendum esse Carni, quantum necessitas jubet; non vero, quantum cupit Carnis Serva Voluntas. Sin, non necessitati Carnis concedis, sed voluntati Eius indulges, nunquam laetus vives. Quare? quia Domino ejus detrahis, quidquid Superfluum Carni Concedis. Sic irascitur tibi tuus Frater et Carnis Dominus: Quis ille? Spiritus. Porro, Fraterna hac Concordiâ ruptâ, nemo unquam suaviter vixit. Nam Se-ipso esse contentum, id est, habere beatissimam illam quam Timotheo suo tantopere commendat Paulus Αὐτάρκειαν (Глава 6. С[ти]х 6[340]), nihil aliud est, quam frui Fraterna illa Pace, sive Concordiâ, Nimirum hoc illud est: "Аще серд[це] н[аше] не осуждает нас, дерзновеніе и́мамы у Бога" ([I] Іоанн[а], гл[ава] 3-я)[341]. In Graeco: οὐ καταγινώσκῃ[342]. Hanc, o carissime, unicam et beatissimam tibi Pacem precatus, commendo te, et totam tuam Familiam Christo:

"Иже есть Мир наш, ами́нь!"[343]

Unus eorum, qui tibi bene volunt:

Senex Gregorius Skoworoda[344].

Приклони̑ мало У́хо твое[345] и воньми́ прошенію моему́. Призри́ на Письмодавицу сію Оком Благоутробным, обѣщающим хотя ма́лую Помощ житейским Ея Не́мощам. Вѣм тя, рожде́ннаго дожди́ть на Злы́я и Благія[346].

Милостивому Государю
Григорію Ива́новичу Ковалѣнскому,
в Таган-рогѣ.

*

[Из Великаго Бурлу́ка, 1788-го Года. Сент[ября] 23-го дня].

Найжаданіший для мене Григорію!

Радість і мир тобі від Господа Бога!

Олексій пише, що ти хворий. Якщо ти хворієш тілом, то це нічого. Якщо ж водночас і духом, та ще й із твоєї власної причини, то я теж уболіваю. Бо це найприкріша хвороба – хворіти духом. Нехай Христос вилікує твою хворобу, а надто дух. Привчайся помалу відходити від світу. Таким чином ти зменшиш турботи, а далі – болі духу та тіла. Хіба ти не знаєш, що є дві

частини або природи в людині: пан і слуга, дух і плоть, серце й тіло. Для чого я це кажу? Щоб ти збагнув, що тілу треба поступатись настільки, наскільки цього вимагає необхідність, а не настільки, наскільки цього бажає слуга плоті – хотіння. Коли ж ти замість того, щоб уступати плоті тільки необхідне, будеш догоджати її примхам, то ти ніколи не станеш жити весело. Чому? Бо коли ти уступаєш плоті щось зайве, то принижуєш її пана. Тоді на тебе гнівається твій брат, пан плоті. Хто він такий? Дух. Далі, ніколи не жив приємно той, хто розірвав оцю братню злагоду. Бо користуватись цим братнім миром або злагодою – значить бути задоволеним самим собою, тобто мати оту найблаженнішу *самодостатність*, яку так радить Тимофієві апостол Павло (Глава 6. С[ти]х 6). Мабуть, це є оте: ["Аще серд[це] н[аше] не осуждает нас, дерзновеніе и́мамы у Бога" (Іоанн[а], гл[ава] 3-я)]. По-грецьки: οὐ καταγινώσκῃ [не винуватить].

Бажаю тобі, найдорожчий, цього єдиного та найблаженнішого миру. Доручаю тебе й усю твою родину Христові:

["Иже есть Мир наш, ами́нь!"].

Один із тих, хто бажає тобі добра –

Старець Григорій Сковорода.

[Приклони̑ мало У́хо твое и воньми́ прошенію моему́. Призри́ на Письмодавицу сію Оком Благоутробным, обѣщающим хотя ма́лую Помощ житейским Ея Не́мощам. Вѣм тя, рожде́ннаго дожди́ть на Зл҃ыя и Благія.

Милостивому Государю
Григорію Ива́новичу Ковалѣнскому,
в Таган-рогѣ].

116

До Олексія [Степановича Базилевича][347]

З Великого Бурлука [в Таганрог], 23 вересня [1788 р.]

Dilecte mi Alexi!

Pax tibi!

Non multis ad te scribo, quia te expecto. Obruisti me tuis Epistolis. At ego te осыпаю Благодареніем. Sed quando venies? Ad Calendas Graecas[348]? At enim Graeci[349] Calendas non habent. Бурлу́ки от Гусинки circiter […] verstas[350]. Hic nunc diversor. Ne scandalizet te, quod ἀστατέω. Quid sonat ἀστατέω quaere e Gregorio[351]. Ille est quidem Greculus, qui in Nasum cantillat hoc:

Πᾶς, ὁ οὐκ Ελλιν, Βάρβαρος ἐστὶ[352].

Valete, o carissima mihi in Domino Capita! et gaudete!

Daniel Meingard[353].

*

Любий мій Олексію!

Мир тобі!

Пишу до тебе коротко, бо чекаю на тебе. Ти закидав мене своїми листами, а я тебе [осыпаю Благодареніем]. Але [коли] ти прибудеш? На

грецькі календи? Так у греків же немає календ. [Бурлу́ки от Гусинки] приблизно […] верст. Тут я тепер перебуваю. Не дивуйся, що я ἀστατέω [мандрую]. Що означає ἀστατέω, спитай у Григорія. Він же грек, що співає собі під ніс: *Всяк, хто не* Еллин, *той варвар*.

Будьте здорові, найдорожчі мені в Господі особи, і радійте!

Даниїл Мейнгард.

117

До Єгора Єгоровича [Урюпіна][354]

[У Харків]

Из Вел[икаго] Бурлука, 1790 года, Іюня 10 дня
Возлюбленный друже!
Георгій Георгіевич!
Мир серцу твоему и дому[355]!

Благодарю Богу и тебѣ, друже, за твое мнѣ страннопріимство. Седмицу у тебе почил Старец Сковорода, аки в матернем домѣ. Да воздаст же тебѣ той, иже на свой щет пріемлет все даемое нищим! Я вашим вином не только в дорогѣ, но и в дому ползовался! Прошу покорнѣйше отдать низенькій поклон Господину Петру Ѳедоровичу[356], Аптекарю, и показать на оборотѣ вашего письма мои строки Латинскія! Артему Дороѳеевичу[357] и Рощину с товарищем усердное мое почтеніе. Такожде и Стефану Никитичу Господину Курдюмову[358], и всему его дому, а я пребуду,

Возлюбленный друже,
Вам искренним другом
и Покорнѣйшим слугою.
Старец Григорій Варсава Сковорода.

118

До Петра [Федоровича Пискунівського][359]

[З Великого Бурлука в Харків, 10 червня 1790 р.]

Carissime amice Petre!

Nisi simplicitatem et candorem animi tui nossem, equidem nunquam te interpellassem, nec tibi facesserem molestiam. Nunc cum Socrate dico illud vetus proverbium:

"Novi Simonem et Simon me"[360].

Mitte, sodes, saltem unicum fasciculum centaurei majoris, sive cardui benedicti[361]. Macerabimus aut vino aut sikera! Gratissimum ac utilissimum nobis feceris, si miseris. Vale!

Debitor tuae amicitiae,
et Beta tuorum amicorum.
Senior Gregor[ius] Bar-Sabà Skoworodà.

*

Найдорожчий друже Петре!

Коли б я не знав щирості й простоти твого духа, то я б ніколи не звернувся до тебе й не турбував би тебе! Тепер разом із Сократом висловлю оту стару приказку:

"Я знаю Симона і Симон мене".

Пришли мені, будь ласка, хоч один пучок золототисячника або Бенедиктової трави. Настоїмо його на вині або на сикері. Коли пришлеш, зробиш нам дуже велику послугу. Прощай!

Вдячний за твою дружбу

і другорядний серед твоїх друзів.

Старець Григор[ій] Вар-Сава Сковорода.

119

До Єгора Єгоровича [Урюпіна][362]

[У Харків]

Из Вел[икаго] Бурлука, 1790 года, Іюля 2 дня

Любезный друже!

Георгій Георгіевич!

Да будет мир тебѣ и дому твоему!

Не забывай, друже, что нынѣ течет первая четверть небесныя луны Аугуста. Разумѣй, яже глаголю: "Даждь премудрому повод, и премудрѣйшій будет"[363]. Скушай Римскую сію пословицу: Боязливого сына мати не рыдает[364]! Не дрѣмай! Жизнь наша есть то море. "Блюдите, како опасно ходите!" (к Ефесеем)[365]. Господь да сохранит[366] правая теченія твоя! Тако плови, да достигнеши в гавань благоумащенныя старости оныя: "Вѣнец хвалы старость!.."[367] А кое то есть масло, умащающее щасливую старость?.. Кій Вѣнец? Послушай! "Помаза нас Бог духом…"[368] Давид же: "Елеем радости помазал еси его"[369]. А Вѣнец ражжует тебѣ Исаія: "Веселіе вѣчное над главою их!"[370] Ах! что лучше возможет усладити старость, как Божіе сіе масло? Вот тебѣ масло: "Добрая слава (пословица) лучше мягкаго пирога!"[371]

Не думай же, друже, что добрая слава есть то же, что пустозвонкій мырскій газет, гремящій по улицам о тѣлесной твоей премудрости, о силѣ и богатствѣ[372]. "Да не хвалится премудрый премудростію своею!.."[373] От сего елея утекает Давид! "Елей же грѣшнаго да не намастит главы моея"[374]. Сим елеем мажутся нечестивіи. Они украшают стѣны и тѣлеса, а не сердца своя. А вот они суть! "О лицемѣре! Омый прежде внутренность твоея скляницы"[375]. На, вот же тебѣ и истинный, сердца украшающій елей и питающій! "Назнамѣнался (напечатлѣлся на сердцѣ нашем) свѣт лица твоего"[376]. "Дал еси веселіе в сердцѣ моем. От плода пшеницы, вина и елея"[377] и протч[ая]. Сирѣчь "разбогатѣли, де, мы в богатствѣ, украшающем и питающем сердце"[378]. Умѣй же различить ложную славу от истинныя, якоже воровску

монету, и будеши блаженный оный, Христом похваляемый купец: “Подобное есть царствіе Божіе человѣку купцу”[379] и протч[ая]. Он над все свое имѣніе предпочел дражайшій нѣкій маргарит, хоть тратою всего, только бы достать оный[380]. А кій той толь странный и чудный маргарит? Вот ОН! “Заповѣдь Господня свѣтлая…”[381] “Страх Господень чист!..”[382] “Судьбы Господни оправданны… вожделѣнны паче злата”[383] и протч[ая].

Вот ОН! “Благ мнѣ закон уст твоих паче тысящ злата и сребра”[384].

Вот ОН! “На пути свидѣній твоих насладихся, яко во всяком богатствѣ”[385].

Вот ОН! “Видѣх неразумѣвающія и истаях”[386], яко Маргарита не достигли.

Вот ОН! “Открый очи моя и уразумѣю цѣну его!”[387]

Вот ОН! “Пришлец аз есмь на землѣ: не скрый от мене…”[388]

Вот ОН! “Слава добрая утучняет кости…” (Соломон)[389].

Вот ОН! “Слава велія послѣдовати Богу…” (Сын Сирахов)[390].

“Прильпе сердце мое по тебѣ…”[391] “Во вѣки не забуду оправданій твоих”[392]. Ей! Лучше гол, да прав[393], нежели богатый беззаконник. “Не убоюся от обнажающих тѣло, души же обнажить не могущих”[394]. Аминь!

Любезный Друже!

Ваш истиннаго добра желатель и всепокорнѣйшій слуга, Старец Григ[орій] Вар-сава Сковорода.

Пришлите мнѣ ножик с печаткою. Великою печатью не кстати и не люблю моих писем печатать! Люблю печататься еленем. Уворовано моего еленя тогда, когда я у вас в Харьковѣ пировал и буянил. Достойно!

Боченочки оба отсылаются: Ваш и Дубравина. И сей двоицѣ отдайте от меня низенькій поклон и Господину Прокопію Семеновичу.

120
До Івана Івановича Єрмолова[395]

[З Гусинської пустині] в Харків, [друга половина вересня 1791 р.]

Милостивый Государь Иван Иванович!

Бога ради постарайтесь о Шубкѣ Ярославской. Зима идет, а старость давно уже пришла. Надобно для нея теплѣе и легче, да сія ж Купля и по нищенскому моему капиталу. О деньгах не опасайтесь. Будь вам Свидѣтель сія записка. Если ж умру, тогда пріятели не допустят бранить меня, мертвеца, заплатив за мене должок, который один только и есть. Не можно ль вам к Покрову в Харков? Боже мой! Коликой я дурак, забочусь о Шубьонкѣ, будто бы обитает в ней со вшами блаженство! Довольно было напомянуть. Так-то мы, любезный Пріятель, малодушны, в тѣлесных надобностях попечителны и проворны. Но не Щасливѣе ли примирившаяся с Господем Совѣсть в худенкой для зимы Шубкѣ, неж беззаконниково Сердце, хотя его тѣло одѣваемо было соболями? Нѣт мучителнѣе, как болѣть мыслями, мучитись

сердцем, зябнуть душею от холодного скрежета и безкуражного отчаянія. О, когда б мы сего Морозу хоть впол боялись! Внутренное утѣшеніе, раждаемое от Совѣсти мирной, толь силное, что средѣ тяжких досад тѣлесных не угасая, доказует Истину[396] слова сего: "Не убойтеся от убивающых тѣло…"[397] Все тое убивает, что вредит и досаждает. Я думаю, что если Кто весел, то и в болѣзни здоров. Не всяк по тѣлу здоров весело живет. Так видно, что иное дѣло Здоровя и другая рѣч – веселіе Душы. Если ж здоров иногда живет без веселія, то для чего нелзя жить душевному веселію без крѣпости тѣла? Ах! не сливаймо самих нас в одно Тождество! Одно в нас тѣло, а Душа – другое дѣло. Пусть бренное тѣло, как родилось на то, так и болит, но душа да радуется, что по оному мы тлѣем, но по душѣ обновляемся[398]. Тѣлом мы ничто, но душею Чтось-Нѣчтось, да еще и великое. Она во вѣки с нами, и мы с нею и в ней.

Видиш […][399]

Милостивому государю
Ивану Ивановичу Ермолову.

121

[До Наемана Петровича][400]

З Гусинки [в Бабаї?], 6 грудня 1792 р.

Любезный Израилтянин! Мир ти[401]!

Дерзай! Не бойся! Не умреш, но жив будеш[402]. Протчіи суть мертвецы. Но он наш же БОГ Авраамль нѣсть БОГ мертвых, но БОГ жывых[403]! А какова есть жизнь наша, такова и дружба наша. Она нѣсть основана на оной притчѣ: Когда есть пирожок, тогда есть и дружок[404]. И похваляюся с ПАВЛОМ: "Вас ищу"[405] не я же вас израилтянски люблю[406]. А мати их. Ни сія есть истинна, т. е. вѣчная дружба, истинная жизнь, а правдивая дружба не умирает. Она в БОЗѣ, а БОГ вездѣ и всегда.

О несчастныи, кто, минуя сей источник, чает сыскать себѣ кое-либо благо. Все, кромѣ сего отца святаго, в [sic!] мертвое есть жизнь и богатство. А как сам Он невидимий есть, так паче наше благо есть невидимое. По оной притчѣ: Наше добро ни в огнѣ не горит, ни в водѣ не тонет[407].

Мало пишу, надѣясь отсель часто к вам писать. Да разрѣшится молчаніе наше отсель…[408] Аминь.

Цѣлуйте от меня вся наши други. Всѣх вас предаю Господу.

Старец, учитель закона БОЖІЯ Григорій Вар-Сава Сковорода.

ЧТО ЗНАЧИТ ВАРСАВА.

ВАР еврейски СЫН. САВА сирски МИР. Итак, ВАР ИОНА – сын голубицы; ВАР САВА – сын МИРА, т. е. сын Савы[409].

[Из] Гусинки, 1792 Года,
Декабря 6-го Дня, Николая Чудотворца.

До різних осіб

[До Іоїля]

Цей лист був уперше надрукований (щоправда, розірвано на дві частини: поезію та прикінцеві рядки грецькою мовою) у харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 88).

[1] Ієромонах Іоїль – приятель Сковороди; у 1753–1755 рр. був викладачем поетики в Переяславському колегіумі, потім кафедральним писарем переяславської консисторії.
[2] Це – перша пісня циклу «Сад божественных пѣсней», без перших двох строф та з інакшою розбивкою на рядки.
[3] В автографі рукою автора закреслено рядок: "Тебѣ жить только мог".
[4] Переклад Леоніда Ушкалова.

До Гервасія [Якубовича]

Це – один з найраніших листів Сковороди. Подаємо за автографом, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 66–67).

[5] Гервасій Якубович – один із приятелів Сковороди. Див. прим. 138 до циклу «Сад божественных пѣсней».
[6] Див. прим. 62 до притчі «Благодарный Еродій».
[7] Далі йде розчерк Сковороди.
[8] Це – варіант двадцять п'ятої пісні циклу «Сад божественных пѣсней», з інакшою розбивкою на рядки та численними дрібними розбіжностями.
[9] Ці віршовані рядки Сковорода перегодом подасть в одному зі своїх листів до Михайла Ковалинського (див. лист № 58).

До Кирила [Федора Ляшевецького]

Цей лист був уперше надрукований у харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 54–55). Подаємо за автографом.

[10] Кирило [Федір Ляшевецький] (пом. 1770 р.) – вихованець Києво-Могилянської академії, після закінчення якої був призначений на посаду наставника в Троїце-Сергієву семінарію. Потім був тут професором і ректором. 6 серпня 1758 р. Кирило був хіротонізований на єпископа воронізького, а в 1761 р. став єпископом чернігівським. Кирило Ляшевецький був одним з найосвіченіших ієрархів православної Церкви, мав прекрасну бібліотеку, писав художні твори (саме він, на думку Варвари Адріанової-Перетц, є автором діалогу «Стихи по вопросам и отвѣтам сложенныя, от двоих учеников пред великою монархинею сказованныя» [*Адрианова-Перетц В. П.* Новые материалы из истории русского школьного театра XVIII в. // Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы АН СССР. – Ленинград, 1940. – Т. 4. – С. 212]).
[11] Сарданапал – останній ассирійський цар. Письменники старої України вживали це ім'я як прозивне. Див., наприклад, в Інокентія Гізеля: "Чревоугодници Сарданапалми на-

рицаются, имже бог чрево…" [*Гізель І.* Мир с Богом человѣку. – Київ, 1669. – С. 265]. Зрештою, така традиція – дуже давня. Варто пригадати хоч би «Апологію» Юстина Мученика (II, 7) [див.: Святого Иустина Апология II // Ранние отцы Церкви: Антология. – Брюссель, 1988. – С. 352]. Згідно з Плутархом, епітафія Сарданапала звучить так: "Їж, пий, насолоджуйся любов'ю. Все решта – ніщо" [*Плутарх*. Моралии. Об удаче или доблести Александра Великого // Вестник древней истории. – 1980. – № 1. – С. 238].

[12] Сковорода має тут на думці притчу про гостей весільних (див.: Євангелія від св. Матвія 22: 1–14).

[13] Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 8.

[14] Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 12.

[15] Слова Проперція: "In magnis et voluisse sat est" – Сковорода міг узяти з «Адагій» Еразма Роттердамського (II. 8. 55).

[16] Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 10.

[17] Старі українські богослови наполягали на тому, що історію Христового життя треба розуміти буквально з огляду на те, що її чільні епізоди цілком зрозумілі. "Кто бо не разумѣєт проповѣдуємых дѣяній и чудес Христовых, – риторично запитував, наприклад, Дмитро Туптало, – от Дѣвы в Виѳлиємѣ родися, пеленами повит и во яслѣх положен бысть. Ангелы воспѣша, пастыри єму поклонишася, звѣзда над ним ста, царіє с дары пріидоша…" [*Туптало Д.* Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 305 (зв.)].

[18] Сковорода нехтує тут традиційною богословською пересторогою, згідно з якою в жодному разі не можна "Воплощеніє Христово, и страданіє и вся преславная єго дѣянія и чудеса не в дѣло, но в притчу вмѣняти" [*Туптало Д.* Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 303 (зв.)–304; див. про це: *Ушкалов Л.* Theologia exegetica // *Ушкалов Л.* Українське барокове богомислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду. – Харків, 2001. – С. 109–137].

[19] Послання св. ап. Павла до римлян 11: 34.

[20] Гай Луцілій Молодший (*Gajus Lucilius Junior*) – приятель Сенеки, адресат його листів та деяких трактатів, поет і філософ, здогадний автор поеми «Aetna».

[21] У Сенеки далі: *vero*.

[22] *Seneca*. Ad Lucilium epistularum moralium, XLI, 1–2.

[23] Сковорода має на думці слова св. ап. Павла: "Я знаю чоловіка в Христі, що він чотирнадцять років тому – чи в тілі, не знаю, чи без тіла, не знаю, знає Бог – був узятий до третього неба" (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2). В апокрифічному «Заповіті дванадцяти патріархів» та в «Книзі Єноха» сказано, що небо має сім сфер, а на третьому небі перебуває рай. Пор. коментар Касіяна Саковича до цитованих слів св. ап. Павла: "…св. Павло… це піднесення до третього неба називає раєм" [*Сакович К.* Трактат про душу // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 498].

[24] Стариця – село за 39 верст від Білгорода (зараз – Вовчанського р-ну Харківської обл.)

[25] *Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 141–142.

До Федора Жебокрицького

Автограф цього листа зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 105). Уперше опублікований у харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

[26] Федір Жебокрицький – приятель Сковороди, докладніших відомостей про якого немає.
[27] Очевидно, Сковорода має на думці закінчення сатири Горація I, 9: "Чорне сонце для мене, / Видно, зійшло того дня! Утік нечестивий, лишивши, / Друга свого під ножем! Та тут позивач випадково / Нас перейняв. 'Ти, поганче, куди?' – закричав. А до мене: / 'Будеш за свідка?' А я уже й вухо йому підставляю. / Силою гонить базіку на суд. Людей назбиралось!.. / Крик, метушня… Ось так Аполлон мене вирвав од смерті!" [*Квінт Горацій Флакк*. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 149].
[28] Ідеться, очевидно, про Григорія Ковалинського.
[29] Сковорода має на думці Перше послання св. ап. Павла до коринтян 9: 24. Пор.: "Nescitis quod hi, qui in stadio currunt, omnes quidem currunt, sed unus accipit brabium? Sic currite, ut comprehendatis". У перекладі Івана Огієнка: "Хіба ви не знаєте, що ті, хто на перегонах біжить, усі біжать, але нагороду приймає один? Біжіть так, щоб одержали ви!".
[30] Кінець слова втрачено через дефект рукопису.
[31] Кінець слова втрачено через дефект рукопису.
[32] Сковорода має на думці слова: "…Царство Небесне здобувається силою…" (Євангелія від св. Матвія 11: 12). Тим часом мотив "дівочої незайманості" міг бути навіяний «Домашніми бесідами» Еразма Роттердамського. Пор.: "І вам, чоловікам, а не нам, жінкам, личить просити дозводу на нього [шлюб]. Дівчата раді схопленню і насильству, інколи навіть тоді, коли вони палко кохають" [*Еразм Роттердамський*. Похвала глупоті. Домашні бесіди / Перекл. з латини В. Литвинова, Й. Кобова. – Київ, 1993. – С. 140].
[33] Під "царем" Сковорода має на думці Христа.
[34] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до римлян 11: 33. Пор.: **Ѡ, глꙋбина̀ бога́тства и҆ премꙋ́дрости и҆ ра́зꙋма бж҃їѧ!**
[35] Рукопис пошкоджено.

До Василя Максимовича

Автограф цього листа зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 123–126). Уперше опублікований у харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

[36] Василь Максимович – приятель Сковороди, докладніших відомостей про якого немає.
[37] Згідно з еклезіологічними настановами, єретик не належить до Церкви, оскільки він не визнає справжніх засад віри [див., наприклад: *Dubowicz J*. Hierarchia, abo O Zwierchności w Cerkwi Bożey. – Lwów, 1644. – S. 8–9; *Могила П*. Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 142 (друга пагін.)]. Зважаючи на тезу про існування "християнства до Христа", старі українські богослови могли зараховувати до лав єретиків не лише, припустімо, Орігена чи Пелагія, але також Демокріта, Епікура, Кратеса, Платона, Піфагора, Ксенофана, Зенона та інших стародавніх філософів [див.: *Galatowski I*. Alphabetum rozmaitym heretykom niewiernym. – Chernihów, 1681. – S. 52, 63–64, 126, 292, 295, 305, 330, 354; див. про це: *Біда К*. Іоаннікій Галятовський і його «Ключ разумѣнія». – Рим, 1975. – С. XXII].
[38] Очевидно, Сковорода має на думці слова на взір: **заградѝшасѧ ꙋ҆ста̀ глаго́лющихъ непра́вєднаѧ** (Книга Псалмів 62 (63): 12).
[39] Фразу **неѕло́бивїи и҆ пра́вїи** взято з Книги Псалмів 24 (25): 21.
[40] Далі йде розчерк Сковороди.

[41] Цю тезу можна тлумачити як вияв маніхейської настанови, для якої характерне визнання онтологічного статусу зла [див.: *Ігор Ісіченко, архиєп.* Загальна церковна історія. – Харків, 2001. – С. 140].

[42] Максим Святий (Сповідник) (гр. *Μάξιμος Ὁμολογητής*, лат. *Maximus Confessor*) (580–662 рр.) – один із найавторитетніших візантійських богословів, улюблений письменник Сковороди. Наш філософ спирався на авторитет Максима, коли мова заходила про "обоження", "нерівну рівність" (Максим Сповідник, так само, як Оріген, ілюстрував цю думку неоднаковим впливом сонця на ті чи ті речовини: "Бруд твердне від сонця, а віск – м'якне"), про символічне тлумачення Святого Письма тощо. Але, певно, найцікавішими є покликання Сковороди на Максима Сповідника в ході розгляду тісно пов'язаних між собою питань про "дві волі" в людині, про "світ-театр", про "меонічну" (від гр. *μή ὄν* – 'ніщота') природу зла й теодицею в листі до Василя Максимовича.

[43] Думка про онтологічну незакоріненість зла звучить у Максима Сповідника так: "…Зло не було й не буде самостійно існуючим за власною природою, адже воно не має (для себе) у сущому жодної сутності, або природи, або самостійної іпостасі, або сили, або дії, не є ані якістю, ані кількістю, ані стосунком, ані місцем, ані часом, ані становищем, ані дією, ані рухом, ані володінням, ані пасивністю, так, щоб за природою споглядалося в чомусь сущому, і зовсім не існує у всьому цьому за природним засвоєнням, воно не є ані початком, ані серединою, ані кінцем, але – щоб сказати, охоплюючи все у визначенні, – зло є недостатністю діяльності притаманних природі сил стосовно (їхньої) мети і, власне, нічим іншим" [*Максим Исповедник*. Творения. – Москва, 1994. – Кн. 2: Вопросоответы к Фалассию. Ч. 1. Вопросы I–LV. – С. 26]. Іншого разу він писав таке: "Де розум не владарює, там зазвичай присутня влада чуттєвого, з котрою певним чином поєднана сила гріха, що за допомогою насолоди веде душу до бажань спорідненої з нею плоті, наслідком чого душа, взявши на себе, ніби природну їй справу, пристрасну й сластолюбну турботу про плоть, відвертає себе від справжнього природного життя та схиляє до творення зла, яке не має самостійного існування" [*Максим Исповедник*. Умозрительные и деятельные главы, выдбанные из семисот глав греческого Добротолюбия // Добротолюбие. – Москва, 1889. – Т. 3. – С. 273–274; див. про це: *Ушкалов Л., Марченко О.* Нариси з філософії Григорія Сковороди. – Харків, 1993. – С. 29–53]. Думка про "меонічну" природу зла характерна також для інших святих отців, услід за якими її розробляли й старі українські богослови. Наприклад, Кирило Ставровецький, покликаючись на Діонісія Ареопагітського, писав: "…по великому Деонисію, Бог нѣ єдиного зла не сотвори, но злоба нѣ з Бога, ни в Бозѣ, но внѣ Бога, злоба єст внѣ бытіа, безобразна, тѣмже и непостоянна, но премѣнна, превротна…" [*Транквіліон-Ставровецький К.* Євангеліє учителноє. – Рахманів, 1619. – Арк. 225].

[44] Переінакшення добра на зло старі українські богослови, так само, як і Сковорода, могли подавати у формі яскравих "прикладів": "Подобнѣ нѣчто имѣется, якоже когда кто вержет вещь якую, которая, улучивши другую вещь, отбивается от тоя и далѣє летит. Якоже бо в случаи том летѣніє вещи имѣєт причину началнѣйшую, вергшаго туюж вещь, хотя то, же криво летит, не от началнѣйшія уже причины, но от тоя вещи, о которую отбивается, бывает, так подобнѣ дѣла и справы наши от Бога и от нас имѣют причину свою" [Начатки догмато-нравоучителнаго богословія. – Почаїв, 1770. – С. 204]. А перегодом Володимир Соловйов у своїх «Читаннях про Боголюдство» (IX) стверджував: "Той світ, який, по слову апостола, увесь у злі лежить, не є якимось новим, безумовно окремим від світу божественного, складений із власних посутніх елементів, це є тільки інакший, неналежний взаємний стосунок тих самих елементів, які утворюють і буття світу божественного"

[*Соловьев В. С.* Сочинения: В 2 т. – Москва, 1989. – Т. 2. – С. 123–124]. "'Все в особистості на своєму місці', – писав також Павло Флоренський, – 'усе в ній буває за чином' – це означає: вся її життє-діяльність відбувається згідно з даним їй Божим законом, а не інакше; це означає, що й сама вона, малий світ, посідає у світі, – великому світі, – саме те місце, яке їй споконвіку призначене, – не збочує зі шляху, даного їй і такого, що найшвидше веде до Царства Небесного. У 'буванні всього за чином' полягає і краса творива, і його добро та істина. Навпаки, відхід від чину – це і потворність, і зло, і неправда. *Все* прекрасне, і добре, і істинне, але – коли 'за чином'; *все* потворне, зле й неправдиве, – коли *само*-чинне, *само*-вільне, *само*-управне, 'по-своєму'. Гріх – це і є 'по-своєму', а Сатана – 'По-своєму'" [*Флоренский П. А.* Столп и утверждение Истины (I). – Москва, 1990. – С. 177; див. про це: *Ушкалов Л.*, *Марченко О.* Нариси з філософії Григорія Сковороди. – Харків, 1993. – С. 52; *Марченко О. В.* Григорий Сковорода и русская философская мысль XIX–XX вв.: Исследования и материалы. – Москва, 2007. – Ч. I. – С. 151–152].

[45] Дуже поширене порівняння життя зі сценою походить із грецької філософії. Наприклад, його можна знайти в Арістона, який, як свідчить Діоген Лаерцій (VII, 160), казав: "Мудрець має бути схожий на доброго актора, котрий може одягти маску і Агамемнона, і Терсіта й обох їх вдало зіграти" [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 317]. Українські письменники часів бароко не раз зверталися до образу "божественної комедії". Наприклад, у почаївській книзі «Съмя слова Божія» сказано: "мы на сем свѣтѣ так имѣємся, як тіи, що комедію выправляют. Паки они ту комедію выправляют, различніи особы показуют, то єст иншій показует на себѣ особу короля, иншій князя, иншій слугу, иншій жебрака. А як скончают комедію свою, тогда всѣ себѣ равны покажутся. Так и мы на сем свѣтѣ в розных зостаєм состояніях и урядах, єдни от нас имут уряды вышніи, другіи нижніи, иншіи велми пониженіи, а всѣ єдному Богу в житіи нашем служим, когда же пріидет конец вѣка, тогда всѣ равны покажемся. И яко тых, що комедію выправляли, не за тоє похваляют, що кто был царем, кто велможею, князем, но за тоє токмо хвалят, що кто красно добре особу свою удавал, так и на Страшном Судѣ не за достоинство и уряды нынѣшніи будет Бог платити, но за дѣла и за заслуги добрыи в тых урядах" [Съмя слова Божія. – Почаїв, 1772. – С. 65–66; пор.: *Полоцький С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 126 (зв.)–127 (друга пагін.); докладніше див.: *Ушкалов Л.* Григорій Сковорода і антична культура. – Харків, 1997. – С. 41–53].

[46] Тобто характер людини, що його старі українські богослови могли окреслювати, зокрема, так: характер – це "вещь невидимая, влѣянная в душу от Бога и з неи на вѣки не змазанная" [Поученіє о святых тайнах. – Унів, 1745. – Арк. 2 (зв.)].

[47] Мабуть, Сковорода в такий спосіб тлумачить стару богословську тезу, згідно з якою Господь Бог "чинит нас причастниками Божіяго єстества своєго чрез дар всыновленія, то єсть начинаєт быти в нас началом житія надприроднаго, вышшеєстественнаго, вытискаєт в душѣ нашей образ свой чрез пребываніє своє в нас и творит нас тем самым членами Тѣла Христова" [Начатки догмато-нравоучителнаго богословія. – Почаїв, 1770. – С. 104–105].

[48] Пор.: "Не поп, не мичся в ризи" [*Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 238]; "Коли сь не піп, не вбирай ся в ризи" [*Франко*, № 20341]; "Когда не поп, так и не мыкайся в ризы!" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 623].

[49] Пор.: "Коли-сь не гриб, не лізь у кіш"; "Ко-сь сі обібрав за гриба, то лізь у козуб" [*Франко*, № 7261, 29227]; "Обібрався грибом – лізь у кіш"; "Коли ти мені муж, то будь мені

дуж; а як не гриб, то не лізь у козуб" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 291, 655].

[50] Пор. з народними приказками: "Як єден дурень кине камінь у воду, то і сто мудрих не могут найти"; "Єден дурний зопсує, сто мудрих не направит" [*Франко*, № 11093, 11206].

[51] Маніхейство – одна з найважливіших, поруч із гностицизмом та монтанізмом, ранньохристиянських єресей (часом її розглядають як самостійну релігію), яка набула найбільшого поширення у IV ст. Її засновником є Мані (бл. 215–276 рр.). Маніхейством захоплювався, наприклад, Августин, а за часів Сковороди – масони. Маніхейська аскетика передбачала утримання від м'яса, риби, вина, молока й статевих стосунків [див.: *Соловьев В*. Манихейство // Философский словарь Владимира Соловьева. – Ростов-на-Дону, 1997. – С. 269–274; *Ігор Ісіченко, архиєп*. Загальна церковна історія. – Харків, 2001. – С. 140].

[52] Далі в автографі рукою Сковороди закреслено слово: *налил*.

[53] Феофан Прокопович пояснював слово "человѣконенавидцы" так: "…суть нѣцыи… или тайным бѣсом льстиміи, или меланколією помрачаємы, которыи таковаго нѣкоєго имѣют урода, что вся им грѣшно и скверно мнится быти, что либо увидят чудно, весело, велико и славно, аще и праведно, и правильно, и не богопротивно, напримѣр: лучше любят день ненастный, нежели ведро, лучше возрадуются вѣдомостьми скорбными, нежели добрыми, самаго счастія не любят, и не вѣм, как то о самих себѣ думают, а о прочіих так: аще кого видят здрава и в добром поведеніи, то, конечно, не свят, – хотѣли бы всѣм человѣком быти злообразным, горбатым, темным, не благополучным, и развѣ в таком состояніи любили бы их. Таковых еллины древніи нарицали місантропы, сієст человѣконенавидцы" [*Прокопович Ѳ*. Слово в недѣлю цвѣтную о власти и чести царской // Ѳеофана Прокоповича, архієпископа Великаго Новаграда и Великих Лук… слова и рѣчи. – Санкт-Петербург, 1760. – Ч. 1. – С. 241–242].

[54] Євангелія від св. Матвія 5: 44; Євангелія від св. Луки 6: 27; 6: 35.

До Йова [Базилевича]

Автограф цього листа зберігається в рукописному відділі Російської національної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна (Санкт-Петербург) (ф. Титова, № 1395). Уперше опублікований Павлом Поповим на сторінках київського часопису «Радянське літературознавство» [див.: *Попов П. М*. З листування Г. С. Сковороди // Радянське літературознавство. – 1955. – Т. 18. – С. 64]. Подаємо за автографом.

[55] Йов Базилевич із 1763 р. був ректором Харківського колегіуму [див.: *Ніженець А*. На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 98].

[56] Далі фрагмент тексту пошкоджено.

[57] Книга Псалмів 61 (62): 5. Пор.: **ꙋ҆стꙋ̑ свои́ми благословля́хꙋ, и҆ се́рдцемъ свои́мъ клена́хꙋ.**

[58] Лаврентій Кордет (1720–1781 рр.) став настоятелем Святогірського монастиря в 1765 р. з волі неприхильного до нього Порфирія Крайського, який був білгородським архієреєм упродовж 1763–1768 рр. До цього Кордет викладав у Харківському колегіумі поетику та риторику, з 1758-го по 1764 р. обіймав посаду префекта й викладача філософії (на цю посаду його призначив попередній білгородський єпископ Йоасаф Миткевич). Нарешті, у 1770–1775 рр. був ректором Харківського колегіуму. Як вихованець Києво-Могилянської академії, Кордет був добре освіченою людиною, гарним філософом, ритором, при-

родознавцем, педагогом [див.: *Ніженець А.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 95, 96–98].
[59] Далі фрагмент тексту пошкоджено.
[60] Далі фрагмент тексту пошкоджено.
[61] Від лат. *concordia* – 'одностайність, злагода'.
[62] Див. прим. 182 до циклу «Сад божественных пѣсней».
[63] Далі фрагмент тексту пошкоджено.
[64] Див. прим. 108 до циклу «Басни Харьковскія».
[65] Від лат. *subtilitas* – 'тонкощі'.
[66] Очевидно, Сковорода має на думці "четверте, Сонцеве небо", яке описав Данте в 10–14-ій піснях «Раю» [див.: *Данте Аліґ'єрі*. Божественна комедія / Переклад з італійської та примітки Євгена Дроб'язка. – Київ, 1976. – С. 424–448]. Тут Данте помістив душі найкращих богословів, зокрема Томи Аквінського, Альберта Великого, Петра Ломбардського, Ісидора Севільського, Беду Достойного, Сігера Брабантського та інших. Із другого боку, Сковорода міг мати на думці й так зване "емпірейське", тобто "вогняне", небо, яке є "місцем перебування блаженних, хоча його існування не підтверджується жодним фізичним аргументом, і немає про це доказів в Святому Письмі". Тим часом у Святому Письмі йдеться про "третє небо як крайнє, куди вознісся св. Павло, і тому там визнають тільки троє небес" [*Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 326]. Прокопович має на думці слова: **восхищéна бы́вша таковáго до трéтїѧгѡ нб҃сѐ** – з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.
[67] Можна припустити, що Сковорода має на думці Барбація (*Barbatius*) – персонажа діалогу Еразма Роттердамського «Дослідження віри» («Inquisitio») [див.: Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami. – Amsterdam; London; New York; Tokyo, 1972. – Ordinis I. – T. 3. – P. 363–374], в якому Барбацій разом з Авлом (*Avlus*) ведуть розмову про апостольський Символ віри (de Symbolo Apostolorum) [див.: *Эразм Роттердамский*. Разговоры запросто / Пер. с лат. С. Маркиша. – Москва, 1969. – С. 208–220].
[68] Апеллес (гр. *Ἀπελλῆς*) (356–308 рр. до н. е.) – славетний давньогрецький майстер монументального малярства, придворний художник Олександра Македонського, а перегодом – Птолемея.
[69] Найвідомішою картиною Апеллеса була «Афродіта, що виходить з моря» (*Αφροδίτη Αναδουμένη*). Сковорода має на думці історію, описану Плінієм Старшим у «Природознавчій історії» (XXXV, 92): "Почав Апеллес на острові Кос малювати іншу Венеру з наміром створити ще кращу картину від першої. Але заздрісна смерть не дала йому змоги завершити цей твір: виконана була тільки його частина, і не знайшлося нікого, хто міг би продовжити цю роботу на підставі збережених ескізів" [Віхи в історії античної естетики: Збірник. – Київ, 1988. – С. 206–207].
Є також інший схожий сюжет, згідно з яким Апеллес почав малювати портрет Єлени Троянської, але, бувши не в змозі його завершити, залишив порожнє місце й написав на ньому: "Тут місце Єлени". Цей сюжет був популярний в Україні за часів бароко [див., наприклад: *Arnold od swiętego Floryana*. Insignia, to iest Tryumfalne znaki przy koronacyi Nayświętszey Maryi Panny // Zbior na wybor panegiryczno kaznodzieyskich pereł honor dawno od Troycy S. na niebie, a teraz od o. ś. Benedykta XIII na ziemi, Nayświętszey Maryi P. y Matki w cudownym Iey Obrazie na ś. górze Rożancowey nad Podkamieniem… – Lwów, 1731. – S. 29].
[70] Далі йде розчерк Сковороди.

[71] Довжик – село, засноване 1650 р. (тепер: Золочівського р-ну Харківської обл.). Це село належало Петрові Андрійовичу Щербиніну. У кого мешкав тут Сковорода, – невідомо.

[До Василя Степановича Томари]

Цей лист (як свідчить супровідна примітка) Сковорода написав у Харкові 20 серпня 1772 р. На думку Леоніда Махновця, його адресовано Василеві Томарі, який на ту пору перебував у Грузії. Подаємо за списком, котрий зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 25, лист іде під № 10).

[72] Див. прим. 1 до поезії «In natalem Basilii Tomarae, pueri 12 annorum».
[73] Ідеться про діалог Ціцерона «De senectute».
[74] Сковорода має на думці слова: "Et corpora quidem exercitationum defetigatione ingravescunt, animi autem exercitando levantur" (*Cicero*. De senectute, xi, 36), які сам він переклав так: "Правда, что тѣлышко наше становится тяжелѣе, если приморить оное трудом, но душа чем больше мыслит, тем быстропарнѣе дѣлается".
[75] Пор.: **Г**лꙋбоко̀ се́рдце (человѣ́кꙋ) па́че всѣ́хъ, и҆ человѣ́къ є҆́сть, и҆ кто̀ позна́етъ є҆го̀; (Книга пророка Єремії 17: 9).
[76] Сковорода має на думці слова: **Н**о ꙗ҆́коже ѿстои́тъ не́бо ѿ земли̑, та́кѡ ѿстои́тъ пꙋ́ть мо́й ѿ пꙋті́й ва́шихъ, и҆ помышле́нїѧ ва̑ша ѿ мы́сли моеѧ̑ (Книга пророка Ісаї 55: 9).
[77] У списку: "в ровѣ истничествѣ" (sic!).
[78] Трохи неточна цитата з Апокаліпсису 5: 3. Пор.: ни на нб҃сѝ, ни на землѝ.
[79] Неточна цитата з Дій св. апостолів 4: 32. Пор.: **Н**аро́дꙋ же вѣ́ровавшемꙋ бѣ҃ се́рдце и҆ дꙋша̀ є҆ди́на.

До Якова Івановича Долганського

Перший лист до Якова Долганського (100-ий) подаємо за списком, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 25, лист іде під № 5), уточнюючи деякі місця за списком, що зберігається в Російській державній бібліотеці (ф. 14, № 782, лист іде під № 2), а другий (101-ий) – за автографом, який зберігається в Центральному державному історичному архіві України (ф. 221, оп. I, од. збер. 42).

[80] Яків Іванович Долганський – приятель Сковороди, художник, який мешкав у Острогозьку. У діалогах Сковороди виступає під ім'ям "Яків".
[81] Слова "диспутант, а вы не супостаты" подано за списком, який зберігається в Російській державній бібліотеці (ф. 14, № 782), замість слів "диспытуюсь, а вы не враги".
[82] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Н**е разꙋмѣ́ющє бо бж҃їѧ пра́вды и҆ свою̀ пра́вдꙋ и҆щꙋ́ще поста́вити, пра́вдѣ бж҃їей не повинꙋ́шасѧ (Послання св. ап. Павла до римлян 10: 3).
[83] Можливо, Сковорода має на думці слова: а҆́ки пїѧ́нъ и҆ шꙋ́менъ паде́тъ и҆ не возмо́жетъ воста́ти, прѣ̑шдолѣ̀ бо на не́й беззако́нїе (Книга пророка Ісаї 24: 20).
[84] Тобто диявол. Див. прим. 342 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».
[85] Неточна цитата з Книги Йова 1: 6. Пор.: прїидо́ша а҆́гг҃ли бж҃їи предста́ти пред̾ гдⷭ҇емъ, и҆ дїа́волъ прїи́де съ ни́ми. Див. також: Книга Йова 2: 1 (пор.: и҆ прїидо́ша а҆́гг҃ли бж҃їи предста́ти пред̾ гдⷭ҇емъ) та Євангелія від св. Матвія 4: 11 (пор.: **Т**огда̀ ѿста́ви є҆го̀ дїа́волъ, и҆ се̑, а҆́гг҃ли приступи́ша и҆ слꙋжа́хꙋ є҆мꙋ̀).

[86] Слова “птичку по пѣнію” подано за списком, який зберігається в Російській державній бібліотеці (ф. 14, № 782), замість слів “1000 лѣт по пѣнію птичкѣ”.
[87] Див.: *Августин*. Сповідь, 3. VI. 10.
[88] Фразу **жа́ждꙋщїи пра́вды** взято з Євангелії від св. Матвія 5: 6.
[89] Євангелія від св. Матвія 22: 12.
[90] Парафраза Євангелії від св. Матвія 22: 12. Пор.: **дрꙋ́же, ка́кѡ вше́лъ є҆сѝ сѣ́мѡ не и҆мы́й ѡ҆дѣѧ́нїѧ бра́чна;**
[91] Фразу **де́нь, дне́сь** узято з Послання св. ап. Павла до євреїв 4: 7.
[92] Євангелія від св. Матвія 10: 36.
[93] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 4: 3. Пор.: **рцы̀, да ка́менїе сїѐ хлѣ́бы бꙋ́дꙋтъ.**
[94] Сковорода має на думці Євангелію від св. Матвія 4: 4. Пор.: **не ѡ҆ хлѣ́бѣ є҆ди́нѣмъ жи́въ бꙋ́детъ человѣ́къ, но ѡ҆ всѧ́цѣмъ гл҃го́лѣ и҆сходѧ́щемъ и҆зо ᲂу҆́стъ бж҃їихъ.**
[95] Ідеться про епізод спокушання Христа в пустелі, коли диявол казав: **а҆́ще сн҃ъ є҆сѝ бж҃їй, ве́рзисѧ ни́зꙋ** (Євангелія від св. Матвія 4: 6).
[96] Сковорода має на думці Першу книгу Мойсеєву: Буття 22: 5. Пор.: **И҆ речѐ а҆враа́мъ ѻ҆трокѡ́мъ свои̑мъ: сѧ́дите здѣ̀ со ѻ҆слѧ́темъ: а҆́зъ же и҆ дѣ́тищь по́йдемъ.**
[97] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 22: 2.
[98] Варіація на тему Першої книги Мойсеєвої: Буття 22: 11. Пор.: **И҆ воззва̀ и҆ а҆́гг҃лъ гдⷭ҇ень съ нб҃сѐ, и҆ речѐ: а҆враа́ме, а҆враа́ме. Ѻ҆нъ же речѐ: сѐ, а҆́зъ.**
[99] Сковорода алегорично тлумачить епізод, коли Авраам, сходячи з Ісааком на гору, залишив біля її підніжжя слуг і осла (див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 22: 5).
[100] Неточна цитата з Книги Екклезіястової 9: 8. Пор.: **да бꙋ́дꙋтъ ри̑зы твоѧ̑ бѣ̑лы.**
[101] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 61: 10. Пор.: **ѻ҆де́ждею весе́лїѧ (ѡ҆дѣ́ѧ мѧ̀).**
[102] Книга Ісуса, сина Сирахового 1: 12.
[103] Сковорода має на думці слова: **ты́ же возмѝ же́злъ тво́й и҆ простри̑ рꙋ́кꙋ твою̀ на мо́ре, и҆ расто́ргни є҆̀** (Друга книга Мойсеєва: Вихід 14: 16).
[104] Сковорода має на думці слова: **погрѧзо́ша ꙗ҆́кѡ ѻ҆́лово въ водѣ̀ ѕѣ́лнѣй** (Друга книга Мойсеєва: Вихід 15: 10).
[105] Парафраза Апокаліпсису 3: 7. Пор.: **и҆мѣ́ѧй клю́чь дв҃довъ, ѿверза́ѧй, и҆ никто́же затвори́тъ, затворѧ́ѧй, и҆ никто́же ѿве́рзетъ.**
[106] Книга Ісуса, сина Сирахового 1: 13.
[107] Книга Ісуса, сина Сирахового 1: 14.
[108] Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 1: 27. Пор.: **премꙋ́дрость бо и҆ наказа́нїе стра́хъ гдⷭ҇ень.**
[109] Слова в дужках – інтерполяція Сковороди.
[110] Книга Ісуса, сина Сирахового 1: 14.
[111] У риторичній традиції лист зазвичай окреслювали як “розмову відсутнього з відсутнім за допомогою письма, а не голосу” [*Прокопович Ф*. Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф*. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 354].
[112] Фразу **соꙋ́зъ совершéнства** взято з Послання св. ап. Павла до колосян 3: 14.
[113] Говорячи про “нову тварь”, Сковорода, очевидно, має на думці слова: **Тѣ́мже а҆́ще кто̀ во хрⷭ҇тѣ̀, нова̀ тва́рь: дре́внѧѧ мимоидо́ша, сѐ бы́ша всѧ̑ нѡва̀** (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 5: 17).
[114] Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 15: 33. Пор.: **тлѧ́тъ ѡ҆бы̑чаи бл҃ги бесѣ̑ды ѕлы̑.** Ця фраза стала приказкою. Пор.: “Беседы злые тлят обычаи благие” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 178].
[115] Можливо, Сковорода має на думці слова: **сѣ́ѧй скꙋ́достїю, скꙋ́достїю и҆ по́жнетъ** (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 9: 6).

[116] Трохи неточна цитата з Послання св. ап. Павла до галатів 5: 22. Пор.: любы̀, ра́дость, ми́ръ, долготерпѣ́нїе.
[117] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 26: 18. Пор.: гдⷭ҇и, во чре́вѣ прїѧ́хомъ и҆ поболѣ́хомъ, и҆ роди́хомъ дꙋ́хъ сп҃нїѧ твоегѡ̀, є҆го́же сотвори́хомъ на землѝ: не паде́мсѧ, но падꙋ́тсѧ всѝ живꙋ́щїи на землѝ.
[118] Фраза сѣ́мѧ ѕло́є зринає в Книзі пророка Ісаї 14: 20.
[119] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 15. Пор.: то́й твою̀ блюстѝ бꙋ́детъ главꙋ̀.
[120] Євангелія від св. Марка 4: 3.
[121] Фраза сѣ́мѧ ѕло́є зринає в Книзі пророка Ісаї 14: 20.
[122] Далі рукопис пошкоджено.
[123] Перша книга Мойсеєва: Буття 3: 15.
[124] Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 15: 2–3. Пор.: **И҆** срѧ́щетъ є҆го̀ ꙗ҆́кѡ ма́ти, и҆ ꙗ҆́кѡ жена̀ дѣ́вства прїи́метъ и҆̀: ᲂу҆хлѣ́битъ є҆го̀ хлѣ́бомъ ра́зꙋма и҆ водо́ю премꙋ́дрости напои́тъ и҆̀.
[125] Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 9: 5. Пор.: прїиди́те, ꙗ҆ди́те мо́й хлѣ́бъ и҆ пі́йте.
[126] Можливо, Сковорода має на думці слова: тецы̀ во срѣ́тенїе є҆ѧ̀ (Четверта книга царств 4: 26).
[127] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до галатів 4: 26. Пор.: и҆̀же є҆́сть ма́ти всѣ́мъ на́мъ.

[До Володимира Степановича Тев'яшова]

Автограф цього листа зберігається в рукописному відділі Російської національної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна (Санкт-Петербург) (зібрання рукописів М. П. Погодіна, № 192). Уперше опублікований Павлом Поповим на сторінках «Вісника Академії наук УРСР» [див.: *Попов П. М.* Невідомий лист Г. С. Сковороди // Вісник Академії наук УРСР. – 1954. – № 4. – С. 61–62]. Подаємо за автографом.

[128] Див. прим. 1 до діалогу «Кольцо».
[129] Сковорода має на думці латинську приказку: "Ave atque vale" ("Здрастуй і зразу ж прощай").
[130] Олексій Іванович Авксентієв – сотник, а згодом поручик, "черезполосний" поміщик, який мешкав у Липцях, мав дружину – Варвару Іванівну, та синів – Романа й Івана. Помер до 1786 р. [докладніше див.: *Ніженець А. М.* Про оточення Г. С. Сковороди у Липцях і Валках (70–80-і роки XVIII ст.) // Радянське літературознавство. – 1983. – № 2. – С. 28–29].
[131] Книга Псалмів 22 (23): 1.
[132] Ідеться про діалог «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира», який був присвячений Володимирові Тев'яшову.
[133] Очевидно, це парафраза або Другої книги маккавейської 9: 16 (пор.: всѧ̑ возда́мъ), або Євангелії від св. Матвія 18: 26 (пор.: всѧ̑ тѝ возда́мъ), 29 (пор.: всѧ̑ возда́мъ тѝ).
[134] Ідеться про Степана Тев'яшова. Див. прим. 1 до трактату «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».
[135] Фраза во дне́хъ свои́хъ зринає в Книзі Ісуса, сина Сирахового 50: 6, у Книзі пророка Єремії 22: 30 та в Євангелії від св. Луки 1: 7, 18.
[136] Фраза въ де́нь жа́твы зринає в Першій книзі Мойсеєвій: Буття 30: 14 та в Книзі пророка Ісаї 18: 4.

До Дмитра Автономовича Норова

Цей лист було вперше опубліковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за списком, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 25, лист іде під № 3).

[137] Дмитро Автономович Норов – харківський генерал-губернатор. Призначений на цю посаду 10 липня 1775 р.

[138] Очевидно, йдеться про справу влаштування Сковороди на посаду викладача додаткових класів Харківського колегіуму.

До Івана Григоровича [Диського]

Цей лист було вперше опубліковано Павлом Поповим на сторінках київського видання «Літературна критика» [див.: *Попов П. М.* Неопублікований лист Сковороди // Літературна критика. – 1939. – Кн. 11. – С. 103–104]. Подаємо за копією XVIII ст., яка зберігається в Інституті рукопису Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України (ф. 3, № 72075).

[139] Див. прим. 1 до притчі «Убогій Жайворонок».

[140] Трохи неточна цитата з Книги Йова 3: 23. Пор.: **сме́рть бо мꙋ́жꙋ поко́й**. Пор.: "смерть мужу єсть покой" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 715].

[141] Говорячи про "мертвенное тѣло", Сковорода має на думці слова: **Ѝбо сꙋ́щїи въ тѣ́лѣ се́мъ воздыха́емъ ѡ҆тѧгча́еми, поне́же не хо́щемъ совлещи́сѧ, но пошблещи́сѧ, да пожє́рто бꙋ́детъ ме́ртвенное живото́мъ** (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 5: 4).

[142] Неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 6: 10. Пор.: **ꙗ҆́кѡ ничто́же и҆мꙋ́щє, а҆ всѧ̑ содержа́щє.**

[143] Говорячи про "малых сих", Сковорода, очевидно, має на думці слова: **Блюди́тє, да не пре́зритє є҆ди́нагѡ (ѿ) ма́лыхъ си́хъ: гл҃ю бо ва́мъ, ꙗ҆́кѡ а҆́гг҃ли и҆́хъ на нб҃сѣ́хъ вы́нꙋ ви́дѧтъ лицѐ ѻ҆ц҃а̀ моегѡ̀ нб҃нагѡ** (Євангелія від св. Матвія 18: 10).

[144] Про смерть як людське "пристанище" писали ще грецькі та римські класики, наприклад, Сенека в «Моральних листах до Луцілія» (LXX, 3): "…це – гавань, якої іноді мусимо шукати самі, але відмовлятися від неї не повинні ніколи" [*Луцій Анней Сенека.* Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 233]. Ще більшого поширення ця метафора набуває в християнському письменстві. Наприклад, у Івана Златоуста "тиха гавань" здебільшого символізує смерть. Те саме й у старій українській літературі. "Не усомнѣваюся, – писав, припустімо, Феофан Прокопович, – яко святіи угодницы Божіи, безпечалнаго онаго уже доплывшіи брега, аки обратившеся, посматривают на море житейскоє и нас, братію свою, волнующихся єще и бѣдствующих видят…" [*Прокопович Ѳ.* Слово в день святаго благовѣрнаго князя Александра Невскаго // Ѳеофана Прокоповича, архіепископа Великаго Новаграда и Великих Лук… слова и рѣчи. – Санкт-Петербург, 1761. – Ч. 2. – С. 3; докладніше див.: *Ушкалов Л.* Григорій Сковорода і антична культура. – Харків, 1997. – С. 76–85].

[145] Див. прим. 137 до циклу «Басни Харьковскія».

[146] Можливо, Сковорода має на думці слова: **наде́жда моѧ̀ ѿ гд҃а** (Плач Єремії 3: 18).

До Артема Дорофійовича [Карпова]

Цей лист було вперше опубліковано у виданні творів Сковороди 1861 р. Подаємо за копією, яка зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 1, арк. 63–64).

[147] Артем Дорофійович Карпов – один із найзаможніших харківських купців, знайомий Сковороди.
[148] Неподалік села Гусинки, біля урочища Великий ріг у Чорному лісі, була пасіка, на якій любив усамітнюватися Сковорода. Саме її він називав "Гусинською (Скринницькою) пустинею".
[149] Див. прим. 40 до рубрики «Листи до Михайла Івановича Ковалинського» (лист № 8).
[150] Окреслення "неключимый раб" зринає в Євангелії від св. Матвія 25: 30. Див.: неключи́маго раба̀ ввéрзите во тмꙋ̀ кромѣ̑шнюю.
[151] Сковорода має на думці приказки: "Не славна хата углами, славна пирогами" [*Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 238]; "Не красна изба углами, красна пирогами" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 589, 700].
[152] Див. прим. (11) до притчі «Убогій Жайворонок».
[153] Див. прим. 168 до діалогу «Брань архистратига Михаила со Сатаною».
[154] Соната (італ. *sonata*) – камерний твір для одного або двох інструментів, який має кілька частин, одна з яких засновується на протиставленні й розвитку двох тем, поданих у різних тональностях, а потім повторених в іншому тональному співвідношенні.
[155] Книга пророка Єремії 13: 17.
[156] Книга пророка Ісаї 57: 20.
[157] "Рабом" Сковорода називає тут тіло, а "Ревеккою" – душу.
[158] Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 8: 3, Євангелії від св. Матвія 4: 4 та Євангелії від св. Луки 4: 4. Пор.: не ѿ хлѣ́бѣ є҆ди́нѣмъ жи́въ бꙋ́детъ человѣ́къ.
[159] "Ангельскій хлѣб" – це Христос. Пор.: "Господи Ісусе Христе Боже наш, хлѣбе ангелскій, хлѣбе живота вѣчнаго" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 219 (друга пагін.)].
[160] Сковорода має на думці Другу книгу царств 6: 19. Див.: и҆ раздѣли̑ всѣ̑мъ лю́демъ на всю̀ си́лꙋ і҆и҃левꙋ ѿ да́на да́же до вирсави́и, и҆ ѿ мꙋ́жа да́же до жены̀, коемꙋ́ждо по ᲂу҆крꙋ́хꙋ хлѣ́ба, и҆ по ча́сти пече́нагѡ мѧ́са, и҆ по сковрадно́мꙋ млинꙋ̀.
[161] Ідеться про заможного харківського купця Степана Микитовича Курдюмова.
[162] Ідеться про священика харківської Троїцької церкви о. Бориса Єнкевича.
[163] Тобто Якову Єнкевичу.

До Василя Михайловича Земборського

Перший лист до Василя Земборського (106-ий) подаємо за копією, яка зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 127–128), другий (107-ий) – за копією, яка зберігається там-таки (ф. 86, № 24, арк. 129–130). Обидва листи вперше були опубліковані в харківському виданні творів Сковороди 1894 р.

[164] Василь Михайлович Земборський – "відставний підпрапорний", приятель Сковороди; батько студента Харківського колегіуму Івана Земборського, котрий вступив до цього

навчального закладу в 1761 р., а в 1768–1769 навчальному році, мавши 15 років, навчався в класі риторики й відвідував додаткові класи, де слухав курси математики, французької мови та катехізису (у Сковороди) [див.: *Ніженець А*. На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 164].

[165] Цю приказку ("Nie od razu Kraków zbudowano") подають численні польські словники. Є вона й в українців. Пор.: "Не від разу Краків збудували" [*Франко*, № 15608]; "Не разом Краков будовався" [*Номис*, № 5583; див. про це: *Мишанич О*. Григорій Сковорода і усна народна творчість. – Київ, 1976. – С. 86]. Свого часу Тарас Шевченко записав і народну пісню «Не разом Краков збудований» [див.: Т. Г. Шевченко. Біографія. – Київ, 1984. – С. 173].

[166] Ця фраза нагадує початок 2-ої строфи 11-ої пісні «Саду божественных пѣсней». Пор.: "Бездна дух есть в человѣцѣ, вод всѣх ширшый и небес".

[167] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **х҃рто́съ, и҆ бг҃ъ и҆ ѻ҆ц҃ъ на́шъ** (Друге послання св. ап. Павла до солунян 2: 16).

[168] Друга книга Мойсеєва: Вихід 23: 21; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 4: 9; 6: 12; 8: 11.

[169] Сковорода має на думці слова: **и҆ почѝ въ де́нь седмы́й ѿ всѣ́хъ дѣ́лъ свои́хъ** (Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 2).

[170] У списку: *сумабродов*.

[171] Можливо, Сковорода має на думці слова: **и҆ лѣ́торасль є҆гѡ̀ не ѡ҆скꙋдѣ́етъ** (Книга Йова 14: 7).

[172] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **да возмо́жете разꙋмѣ́ти со всѣ́ми ст҃ы́ми, что̀ широта̀ и҆ долгота̀ и҆ глꙋбина̀ и҆ высота̀, разꙋмѣ́ти же преспѣ́ющꙋю ра́зꙋмъ любо́вь х҃рто́вꙋ, да и҆спо́лнитесѧ во всѧ́ко и҆сполне́нїе бж҃їе** (Послання св. ап. Павла до ефесян 3: 18–19).

[173] Заклик **внемли̑ себѣ̀** є в Першій книзі Мойсеєвій: Буття 24: 6, у Другій книзі Мойсеєвій: Вихід 10: 28; 34: 12, у П'ятій книзі Мойсеєвій: Повторення Закону 11: 16; 12: 13, 19, 30; 15: 9; 24: 8 та в Книзі Товіта 4: 12.

[174] Сковорода має на думці слова: **ра́дꙋйтесѧ со мно́ю, ꙗ҆́кѡ ѡ҆брѣто́хъ ѻ҆́вцꙋ мою̀ поги́бшꙋю** (Євангелія від св. Луки 15: 6).

[175] Можливо, Сковорода має на думці слова: **И҆мамы же сокро́вище сїѐ въ скꙋде́льныхъ сосꙋ́дѣхъ** (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 4: 7).

[176] Можливо, це парафраза Книги пророка Єремії 13: 17. Пор.: **въ та́йнѣ воспла́четсѧ дꙋша̀ ва́ша.**

[177] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **и҆ ввє́ргꙋтъ и҆̀хъ въ пе́щь ѻ҆́гненнꙋ: тꙋ̀ бꙋ́детъ пла́чь и҆ скре́жетъ зꙋбѡ́мъ** (Євангелія від св. Матвія 13: 42, 50).

[178] Ісаак – один із найвідоміших прообразів Христа. Див. прим. 754 до діалогу «Сvмфоніа, нареченная Книга Асхань».

[179] Сковорода має на думці слова: **и҆ да́мъ тебѣ̀ и҆ сѣ́мени твоемꙋ̀ по тебѣ̀ зе́млю, въ не́йже ѡ҆бита́еши, всю̀ зе́млю ханаа́ню во ѡ҆держа́нїе вѣ́чное, и҆ бꙋ́дꙋ и҆̀мъ бг҃ъ** (Перша книга Мойсеєва: Буття 17: 8).

[180] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **И҆ воззрѣ́въ а҆враа́мъ ѻ҆чи́ма свои́ма ви́дѣ, и҆ се̑, ѻ҆ве́нъ є҆ди́нъ держи́мый рога́ма въ са́дѣ саве́къ: и҆ и҆́де а҆враа́мъ, и҆ взѧ̀ ѻ҆вна̀, и҆ вознесѐ є҆го̀ во всесожже́нїе вмѣ́стѡ і҆са́ка сы́на своегѡ̀. И҆ нарече̑ а҆враа́мъ и҆́мѧ мѣ́стꙋ томꙋ̀: гдⷭ҇ь ви́дѣ: да рекꙋ́тъ дне́сь: на горѣ̀ гдⷭ҇ь ꙗ҆ви́сѧ** (Перша книга Мойсеєва: Буття 22: 13–14).

[181] Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.

[182] Євангелія від св. Луки 8: 39.
[183] Перша книга Мойсеєва: Буття 24: 6; Друга книга Мойсеєва: Вихід 10: 28; 34: 12; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 11: 16; 12: 13, 19, 30; 15: 9; 24: 8; Книга Товіта 4: 12.
[184] Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: плоть не пользуетъ ничтоже.
[185] У списку: *еще*.
[186] У списку це слово важко прочитати.
[187] Сковорода має на думці історію про доброго самарянина: Самарѧнинъ же нѣкто грѧдый, прїидѐ надъ него, и видѣвъ ѥго, милосердова: и приступль ѡбвѧза струпы ѥго, возливаѧ масло и вїно: всадивъ же ѥго на свой скотъ, приведѐ ѥго въ гостинницу и прилѣжа ѥму (Євангелія від св. Луки 10: 33–34).
[188] Див.: Євангелія від св. Матвія 14: 28–33.
[189] Можливо, Сковорода має на думці слова: взыдоша всѝ иноплеменницы искати давїда (Друга книга царств 5: 17).
[190] Книга Псалмів 54 (55): 7.
[191] У списку: *Зембровскому*.
[192] Парафраза Книги Премудрості Соломонової 3: 1. Пор.: Прѣныхъ же души въ руцѣ бжїей, и не прикоснетсѧ ихъ мука.
[193] Це – варіації на тему Книги Псалмів 74 (75): 9. Пор.: Ꙗкѡ чаша въ руцѣ гдни, вїна нерастворена испольнь растворенїѧ, и ꙋклонѝ ѿ сеѧ въ сїю: ѻба́че дрождїе ѥгѡ̀ не истощисѧ, испїютъ всѝ грѣшнїи земли.
[194] Очевидно, Сковорода має на думці слова: бѧше же ꙗкѡ сѣмѧ корїандрово бѣло, вкусъ же ѥгѡ̀ аки муки съ медомъ (Друга книга Мойсеєва: Вихід 16: 31).
[195] Євангелія від св. Івана 16: 22.
[196] Парафраза Книги Йова 1: 22. Пор.: їѡвъ пред гдемъ, (нижѐ ꙋстнама своима,) и не дадѐ безумїѧ бгу.
[197] Книга Псалмів 33 (34): 3.
[198] Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 30: 23. Пор.: Веселїе сердца животъ человѣка, и радованїе мужа долгоденствїе.
[199] Можливо, Сковорода має на думці слова: никтоже вѣсть, ни агги нбнїи, токмѡ ѻцъ мой єдинъ (Євангелія від св. Матвія 24: 36). Пор.: Євангелія від св. Марка 13: 32.
[200] Пор.: "Два кота в одном мешке не улежатся" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 774]; "Два коти в однім мішку не помиряться" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 709]; "Два коты до єднои мышки не помъстятся" [*Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 221].
[201] Див. прим. 162 до циклу «Басни Харьковскія».
[202] Очевидно, це парафраза Книги Псалмів 36 (37): 20. Пор.: Вразѝ же гдни… изчезающе ꙗкѡ дымъ изчезоша.
[203] Сковорода алегорично тлумачить тут Євангелію від св. Луки 15: 9. Слова: радуйтесѧ со мною, ꙗкѡ ѡбрѣтохъ драхму погибшую, – він розуміє як алегорію смерті та Воскресіння Христа.
[204] Неточна цитата з Пісні над піснями 2: 9. Пор.: Сѐ, сей стоитъ за стѣною нашею.
[205] Парафраза Четвертої книги царств 19: 16, Книги пророка Ісаї 37: 17 та Книги пророка Варуха 2: 17. Пор.: ѿверзи, гдни, очи твоѝ.
[206] Див. прим. 266 до діалогу «Сумфоніа, нареченная Книга Асхань».
[207] Перша книга Мойсеєва: Буття 43: 23; Євангелія від св. Луки 24: 36; Євангелія від св. Івана 20: 19; 20: 21; 20: 26.

[208] Сковорода має на думці слова: **Глꙋбокѡ̀ се́рдцє (человѣ́кꙋ) па́чє всѣ́хъ, и҆ человѣ́къ є҆́сть** (Книга пророка Єремії 17: 9).

До Осипа Юрійовича [Розальйон-Сошальського]

Цей лист дійшов у копії Ізмаїла Срезневського. Де вона зберігається зараз – невідомо. Подаємо за виданням: Сочинения Григория Саввича Сковороды, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем. Юбилейное издание (1794–1894 г.). – Харьков: Типография губернского правления, 1894. – С. 112–113.

[209] Осип Юрійович Розальйон-Сошальський – один із приятелів Сковороди; свого часу був хорунжим Ізюмського полку.

[210] Очевидно, ідеться про Олексія Юрійовича Розальйон-Сошальського – наймолодшого з братів Сошальських, власника села Гусинка на Куп'янщині, де, як свідчив, зокрема, Густав Гесс де Кальве, Сковорода любив бувати в зрілих літах [див.: Григорій Сковорода в спогадах сучасників і народних легендах. – Харків, 2002. – С. 64]. Зрештою, у 1780-х рр. філософ мешкав здебільшого в родині Сошальських, у Гусинці, Маначинівці та Валках.

[211] Парафраза Першого послання св. ап. Павла до Тимофія 6: 10. Пор.: **ко́рень бо всѣ̑мъ ѕлы̑мъ сребро́любїє є҆́сть.**

[212] Сковорода має на думці слова: **да не кі́й ко́рень го́рести, вы́спрь прозѧба́ѧй, па́кость сотвори́тъ, и҆ тѣ́мъ ѡ҆скверна́тсѧ мно́зи** (Послання св. ап. Павла до євреїв 12: 15).

[213] У Біблії кілька разів зринає фраза **сѣдѧ́щагѡ на престо́лѣ** як окреслення Всевишнього. Див.: Книга Ісуса, сина Сирахового 40: 3; Апокаліпсис 5: 1, 7; 6: 16.

[214] Сковорода має на думці слова: **Па́ки подо́бно є҆́сть цр҃твїє нб҃ное человѣ́кꙋ кꙋпцꙋ̀, и҆щꙋщꙋ до́брыхъ би́серей, и҆̀же ѡ҆брѣ́тъ є҆ди́нъ многоцѣ́ненъ би́серъ, ше́дъ продадѐ всѧ̑, є҆лі́ка и҆мѧ́ше, и҆ кꙋпѝ є҆го̀** (Євангелія від св. Матвія 13: 45–46).

[215] Неточна цитата з Другої книги Мойсеєвої: Вихід 20: 7. Пор.: **Не во́змеши и҆́мене гдⷭ҇а бг҃а твоегѡ̀ всꙋ́е.**

[216] Сковорода має на думці трактат «Начальная дверь ко христіянскому добронравію».

[217] Євангелія від св. Матвія 6: 10; Євангелія від св. Луки 11: 2.

[218] Фраза **во вре́мѧ ѻ҆́но** дуже часто зринає в Біблії, уперше – у П'ятій книзі Мойсеєвій: Повторення Закону 1: 9. Крім того, нею розпочинаються євангельські читання в «Молитвослові».

[219] Євангелія від св. Івана 14: 27.

[220] Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 30: 23. Останнє слово має форму: **человѣ́ка.**

[221] Парафраза Книги Притч Соломонових: або 4: 23 (пор.: **хране́нїемъ блюдѝ твоѐ се́рдцє**), або 30: 24 (пор.: **ѹ҆тѣша́й се́рдцє твоѐ**).

[222] Неточна цитата з Книги Премудрості Соломонової 5: 7. Пор.: **ходи́хомъ въ пꙋсты̑ни непроходи̑мыѧ.**

[223] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 7: 23. Пор.: **ꙗ҆́кѡ є҆ле́нь ѹ҆ѧ́звленъ стрѣло́ю въ ꙗ҆́тра.**

[224] Див.: Євангелія від св. Матвія 8: 28; Євангелія від св. Марка 5: 2; Євангелія від св. Луки 8: 27.

[225] Парафраза або Євангелії від св. Матвія 16: 25 (пор.: **и҆̀же а҆́ще погꙋби́тъ дꙋ́шꙋ свою̀ менѐ ра́ди, ѡ҆брѧ́щетъ ю҆̀**), або Євангелії від св. Марка 8: 35 (пор.: **и҆̀же погꙋби́тъ дꙋ́шꙋ свою̀ менѐ ра́ди и҆ є҆ѵ҆гл҃ї́а, то́й спасе́тъ ю҆̀**).

[226] Євангелія від св. Луки 8: 39.

[227] Парафраза Книги Притч Соломонових: або 4: 23 (пор.: хранéнїемъ блюдѝ твоѐ сéрдцє), або 30: 24 (пор.: ѹ҆тѣшáй сéрдцє твоѐ).
[228] Корван – священний дар Богові, священна казна [див.: *Евсевий Памфил*. Церковная история. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 61]. У Єлизаветинській Біблії це слово зринає без перекладу двічі (див.: Євангелія від св. Матвія 27: 6; Євангелія від св. Марка 7: 11). Пор. також гр. *κορβᾶν* і лат. *corban* на тих самих місцях у Септуагінті та Вульгаті – відповідно. *Корванка*, чи *карнавка*, – кухлик для збирання церковних пожертв; у переносному значенні – гроші. Памва Беринда трактував слово *корван* як "дар, або офѣрованьє" [*Беринда П*. Лексікон славенороссiй и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 425].
[229] Очевидно, Сковорода має на думці слова: Волцы̀ и҆ сѣ҃ти на пѹтéхъ стро́потныхъ, хранѧ́й же свою̀ дѹ́шѹ и҆збѣжи́тъ и҆̀хъ (Книга Притч Соломонових 22: 5).
[230] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Марка 7: 18. Пор.: нє разѹмѣ́єтє ли, ꙗ҆́кѡ всѐ, є҆́же и҆звнѣ̀ входи́мое въ человѣ́ка, нє мо́жетъ ѡ҆скверни́ти є҆го̀.
[231] Парафраза Послання св. ап. Павла до римлян 2: 29. Пор.: и҆ ѡ҆брѣ́занїє сéрдца дѹ́хомъ, (а҆) нє писáнїемъ: є҆мѹ́же похвалà нє ѿ человѣ́къ, но ѿ бг҃а.
[232] Сковорода має на думці слова: ꙗ҆́кѡ нѣ́сть нáша брáнь къ кро́ви и҆ пло́ти, но къ начáлѡмъ и҆ ко властéмъ (и҆) къ мїродержи́телємъ тмы̀ вѣ́ка сегѡ̀, къ дѹховѡ́мъ ѕло́бы поднебéснымъ (Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 12).
[233] Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 12.
[234] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 15: 13. Пор.: Сéрдцѹ веселѧ́щѹсѧ, лицѐ цвѣтéтъ.
[235] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 1: 16. Пор.: И҆змы́йтесѧ, (и҆) чи́сти бѹ́дите, ѿими́те лѹка̑вства ѿ дѹ́шъ вáшихъ.
[236] Як сказано в «Требникові» Петра Могили: "Святая елеосвященія тайна от Христа Господа уставлена и подана єст, в єже быти вѣрным небесноє врачевство, не точію душу, но и тѣло исцѣляющеє" [*Могила П*. Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 445].
[237] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 61: 3. Пор.: помáзанїє весéлїѧ плачѹщымъ.
[238] Сковорода має на думці слова: возврати́сѧ въ до́мъ сво́й, які зринають у Книзі Суддів 18: 26, у Другій книзі царств 11: 4 та в Євангелії від св. Луки 1: 56.
[239] Книга пророка Ісаї 57: 20.
[240] Книга пророка Єремії 13: 17.
[241] Соборне послання св. ап. Іуди 11.
[242] Фраза "lupus lupinam non est" є в «Домашніх бесідах» Еразма Роттердамського (діалог «Πτωχοπλούσιοι» («Злиденні багатії»), репліка Пандохеуса (Хазяїна) [див.: Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami. – Amsterdam; London; New York; Tokyo, 1972. – Ordinis I. – T. 3. – P. 391; пор.: *Эразм Роттердамский*. Разговоры запросто / Пер. с лат. С. Маркиша. – Москва, 1969. – С. 241]. Є також українські приказки: "Біс бісові ока не виколе" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 518]; "То вже велика біда в лісі, як вовк вовка їсть" [*Франко*, № 3589].

[До Степана Микитовича Курдюмова]

Перший лист до Степана Курдюмова (109-ий), власне кажучи, уривки із середини та з кінця цього листа, подаємо за автографом, який зберігається в Архіві Російської академії наук у Санкт-Петербурзі (ф. 216, оп. 3, № 226, арк. 12), а другий (110-ий) – за виданням: Сочинения Григория Саввича Сковороды, собранные и редактированные

проф. Д. И. Багалеем. Юбилейное издание (1794–1894 г.). – Харьков: Типография губернского правления, 1894. – С. 116–117.

[243] Степан Микитович Курдюмов – харківський купець, один із приятелів Сковороди.
[244] Трохи неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 4: 8, 16. Пор.: **бг҃ъ любы̀ є҆́сть.**
[245] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до євреїв 12: 29. Пор.: **бг҃ъ на́шъ ѻ҆́гнь пожда́ѧй (є҆́сть).**
[246] Див. прим. 281 до діалогу «Наркісс».
[247] Ко́ти – різновид теплого взуття. Згадаймо російську приказку: "Хоть жмут – да коты, просторны – да лапти" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 587].
[248] Ідеться про Григорія Ковалинського.
[249] Ідеться про харківського купця Артема Дорофійовича Карпова.
[250] Ізюм – слобідське місто. Датою його заснування вважають 1681 р., коли полковник Григорій Донець-Захаржевський побудував тут велику фортецю. З 1685 р. – центр Ізюмського полку, з 1765-го – центр Ізюмської провінції Слобідсько-Української губернії, а від часу утворення Харківського намісництва (1780 р.) – повітовий центр. Сковорода був тут у 1784 р.
[251] Можливо, це парафраза Соборного послання св. ап. Якова 4: 15 та Першого послання св. ап. Павла до коринтян 4: 19. Пор.: **а҆́ще гдⷭ҇ь восхо́щетъ.**
[252] Ідеться про Артема Дорофійовича Карпова.
[253] Ідеться про сина священика харківської Троїцької церкви о. Бориса Єнкевича.
[254] Оскільки далі йдуть латинські вірші, Анастасія Ніженець припускала, що син Степана Курдюмова навчався в Харківському колегіумі [див.: *Ніженець А.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 173].
[255] Сковорода має на думці Перше послання св. ап. Павла до коринтян 9: 24. Пор.: "Nescitis quod hi, qui in stadio currunt, omnes quidem currunt, sed unus accipit brabium?". У перекладі Івана Огієнка: "Хіба ви не знаєте, що ті, хто на перегонах біжить, усі біжать, але нагороду приймає один?".
[256] Переклад Леоніда Ушкалова.
[257] Див.: **Возрѣ́въ же на́нь і҆и҃съ речѐ: ты̀ є҆сѝ си́мѡнъ сы́нъ і҆ѡ́нинъ: ты̀ нарече́шисѧ ки́фа, є҆́же сказа́етсѧ пе́тръ** (Євангелія від св. Івана 1: 42). Грецьке слово *Κηφᾶς* – одне з імен св. апостола Петра. Воно є транслітерацією арамейського *k̲ēpā* й зринає в Євангелії від св. Івана, у Першому посланні св. ап. Павла до коринтян та в його ж таки Посланні до галатів [див.: The Interpreter's Dictionary of the Bible. – Nashville, 1989. – Vol. 3. – P. 749]. Арамейське *k̲ēpā* означає "скеля", "камінь" (пор. євр. *k̲ēp̄* – 'скеля'). Ім'я апостола має те саме значення: *πέτρος* – 'камінь', а *πέτρα* – 'скеля'. Саме його й обіграє євангеліст Матвій: "ти скеля (*πέτρος*), і на скелі (*πέτρα*) оцій побудую Я Церкву Свою" (Євангелія від св. Матвія 16: 18). Памва Беринда тлумачив слово "кифа" так: "сірски – Петр, еллински – камень, метафорически – твердость" [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 422].
[258] Див. прим. 186 до циклу «Сад божественных пѣсней».
[259] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 8: 35. Пор.: **и҆схо́ди бо моѝ и҆схо́ди живота̀.**
[260] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Івана 10: 9. Пор.: **и҆ вни́детъ и҆ и҆зы́детъ, и҆ па́жить ѡ҆брѧ́щетъ.**
[261] Книга Псалмів 60 (61): 3.

[262] Гр. *πέτρα* – ‘скеля, кам’яна гора’.
[263] Пол. *skała* – ‘скеля’.
[264] Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 9: 24. Пор.: **Т́акѡ тецы́те, да пости́гнете.**
[265] Неточна цитата з Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: **кто̀ да́стъ мѝ крилѣ̑;**
[266] Сковорода має на думці біблійні вірші, в яких зринає фраза “земля живых”, наприклад: **Вѣ́рꙋю ви́дѣти бл҃гаѧ гдⷭ҇нѧ на землѝ живы́хъ** (Книга Псалмів 26 (27): 13).
[267] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 5: 5. Пор.: **Бл҃же́ни кро́тцыи: ꙗ́кѡ ті́и наслѣ́дѧтъ зе́млю.**
[268] “Гарец” – це, очевидно, га-арец (євр. *hā-ʾāreṣ*), тобто слово “земля” з визначеним артиклем, а “герец” – те саме слово “земля”, яке без визначеного артикля звучить як *ʾereṣ*. Сковорода міг приєднати до нього артикль за аналогією до першого слова.
[269] Очевидно, це парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 22: 4. Пор.: **И҆ воззрѣ́въ а҆враа́мъ ѻ҆чи́ма свои́ма, ви́дѣ мѣ́сто и҆здале́ѥ.**
[270] Трохи неточна цитата з Книги пророка Аввакума 2: 1. Пор.: **На стра́жи моеѝ ста́нꙋ, и҆ взы́дꙋ на ка́мень.**
[271] Мабуть, це парафраза Книги пророка Єремії 31: 6. Пор.: **взы́дите въ сїѡ́нъ ко гдⷭ҇еви бг҃ꙋ на́шемꙋ.**

До Григорія Івановича Ковалинського

Цей лист було вперше опубліковано (за автографом) на сторінках московського видання «Известия Академии наук СССР» [див.: Новое о Григории Сковороде (Письмо к Г. И. Ковалинскому от 2 мая 1785 г.) / Публикация Е. Б. Рашковского и В. М. Смирнова // Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка. – 1984. – Т. 43. – № 2. – С. 168–172]. Де зберігається зараз автограф листа, встановити не вдалося. Подаємо за вказаною публікацією.

[272] Григорій Іванович Ковалинський – молодший брат Михайла Ковалинського. Як і Михайло, був вихованцем Харківського колегіуму, слухав у Сковороди курс катехізису. Працюючи після закінчення навчання в Таганрозі, підтримував зі Сковородою дружні стосунки. Принаймні вже на схилі літ Сковорода вирушив до нього в Таганрог, витративши на цю мандрівку, як свідчив Густав Гесс де Кальве, цілий рік [див.: Григорій Сковорода в спогадах сучасників і народних легендах. – Харків, 2002. – С. 65; про це: *Ніженець А.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 157].
[273] Оце, як каже Сковорода, “турское”, вітання (щоправда, у кириличній транслітерації) зринає також на початку притчі «Благодарный Еродій».
[274] Парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 6: 14. Пор.: **Дрꙋ́гъ вѣ́ренъ кро́въ крѣ́покъ: ѡ҆брѣ́тый же є҆го̀ ѡ҆брѣ́те сокро́вище.**
[275] Фраза **ꙋ҆́вы мнѣ̑** кілька разів зринає в Біблії, уперше – у Книзі Суддів 6: 22.
[276] Книга Екклезіястова 12: 12.
[277] Парафраза Першого послання св. ап. Павла до Тимофія 6: 10. Пор.: **ко́рень бо всѣ̑мъ ѕлы̑мъ сребро́любїе є҆́сть.**
[278] Див. прим. 42 до циклу «Басни Харьковскія».
[279] Образ Христа поміж розбійниками як утілення “золотої мірноти” можна знайти і в інших українських барокових письменників. Варто пригадати хоч би поезію Лазаря Барановича «In medio virtus», де є такі рядки: “Chrystus we szrodku iako cnota stoi, / Około

niego ten, kto się go boi" [*Baranowicz Ł.* Lutnia Apollinowa. – Kiiów, 1671. – S. 519]. Див. також прим. 77 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».

[280] Харібда (гр. *Χάρυβδις*) – сильна водна круговерть у Сицилійській (Мессінській) протоці. Словник Памви Беринди подає таке значення цього слова: "тѣснoє море, где як вир пожирает людій и кораблъ" [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 470].

[281] Сцілла (гр. *Σκύλλα*) – небезпечна для мореплавців скеля, яка виступала в море (з італійського боку) навпроти Харібди. Згідно з грецькими міфами, у печері Сцілли жило чудовисько під таким самим ім'ям. Див. про це в «Одіссеї» (XII, 85–114). Памва Беринда описував його так: "звѣря морскоє, от шести голов песѣх, а постать краснои невѣсты, а остаток тѣла, як уж, в тѣсном мѣсци живет, тѣснoє море где як вир пожирает кораблъ" [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 455].

[282] Див. прим. (6) до циклу «Сад божественных пѣсней».

[283] Фраза **пꙋ́ть бла́гъ** кілька разів зринає в Біблії, уперше – у Першій книзі царств 12: 23.

[284] *Вергілій*. Енеїда, III, 57. У перекладі Михайла Білика: "Золота клята жаго!" [*Публій Вергілій Марон*. Енеїда / З латинської переклав Михайло Білик; переклад звірив і зредагував Борис Тен. – Київ, 1972. – С. 66]. Ця фраза належить до розряду крилатих [див.: *Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л.* Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 60]. З українських авторів її вживав, зокрема, Феофан Прокопович [див.: *Прокопович Ф.* Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 438].

[285] Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 14.

[286] Очевидно, Сковорода має на думці історію про зустріч Христа із самарянкою (Євангелія від св. Івана 4: 7–28).

[287] Сковорода має на думці слова: **бли́з бы́сте кро́вїю хр҃то́вою. То́й бо є҆́сть ми́ръ на́шъ** (Послання св. ап. Павла до ефесян 2: 13–14).

[288] Книга пророка Захарії 2: 1.

[289] Парафраза Четвертої книги Мойсеєвої: Числа: або 20: 17 (пор.: **не совратѝмсѧ ни на де́сно, ни на лѣ́во**), або 22: 26 (пор.: **не бо́ѧ ꙋ҆клони́тисѧ ни на де́сно, ни на лѣ́во**). Див. також: П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 2: 27; 5: 32; 17: 20 і деінде.

[290] Лат. *hydrops* – 'водянка'. У середньовічній латинській традиції це слово могло означати також "хвороблива спрага", ба навіть "інтелектуальна бундючність" [див.: *Курціус Е.-Р.* Європейська література і латинське середньовіччя / Переклав з нім. Анатолій Онишко. – Львів, 2007. – С. 308–310].

[291] Парафраза Четвертої книги царств 1: 13. Пор.: **поща́дѝ дꙋ́шꙋ мою̀**.

[292] Під *віслюком* Сковорода має на думці тіло. Див. прим. 457 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».

[293] Ця приказка є в «Адагіях» Еразма Роттердамського (I. 5. 3).

[294] Перекладаючи латинську фразу: "Ita fugias, ut ne praeter casam", – Сковорода, очевидно, спирався на народні приказки: "Від лиха не втечеш"; "Від лихого поли ріж, а втікай" [*Франко*, № 16525, 16527].

[295] Парафраза Апокаліпсису 3: 19. Пор.: **и҆̀хже а҆́ще люблю̀, ѡ҆блича́ю**.

[296] Книга Псалмів 140 (141): 5.

[297] Пор.: "Бо то Бог викликає в вас і хотіння, і чин за доброю волею *Своєю*" (Послання св. ап. Павла до филип'ян 2: 13).

[298] Вина з острова Скопелос (гр. *Σκόπελος*), що в Егейському морі, здавна славилися своєю вишуканістю.

[299] Папушний тютюн – тютюн, зв'язаний у папуші, тобто в паки тютюнового листя. Пор.: "Тут же біля неї продавалася терта кабака і тютюн у папушах…" [*Квітка-Основ'яненко Г.* Українські повісті / Упорядкування текстів, передмова, примітки, пояснення слів та виразів *Л.* В. Ушкалова. – Харків, 2003. – С. 31].

До Івана Васильовича [Земборського]

Цей лист був уперше опублікований у харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за списком, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 130–131).

[300] Іван Васильович Земборський – приятель Сковороди; був його студентом у Харківському колегіумі. Саме на пасіці в маєтку батьків Івана Земборського Сковорода оселився після того, як у 1769 р. покинув колегіум. Окрім того, Сковорода знав і родича Івана Земборського – Ісаю, котрий упродовж 1764–1787 рр. був настоятелем Сіннянського монастиря [див.: *Ніженець А.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 153].

[301] Сковорода має на думці слова на взір: **беззакóнныхъ ѝспóлнихомсѧ стéзь ѝ погѝбели ѝ ходѝхомъ въ пꙋсты̑ни непроходѝмыѧ, пꙋтѝ же гд҃нѧ не ѹ҆вѣдѣхомъ** (Книга Премудрості Соломонової 5: 7).

[302] Трохи неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 11. Пор.: **кто̀ возвѣстѝ тебѣ̀, ꙗ҆́кѡ на́гъ є҆сѝ;**

[303] Парафраза Другої книги Мойсеєвої: Вихід 18: 17. Пор.: **не пра́вѡ ты̀ творѝши глаго́лъ се́й.**

[304] Див.: Євангелія від св. Луки 10: 30.

[305] Дії св. апостолів 9: 4.

[306] Сковородинський переказ Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 9. Пор.: **а҆да́ме, гдѣ̀ є҆сѝ;** Замість біблійного "де ти?" Сковорода подає фразу, взяту з апокрифічних переказів про вигнання Адама з раю: "Куди тебе чорти занесли?"; "Куди тебе чорти носять?" тощо [див.: *Мишанич О.* Григорій Сковорода і усна народна творчість. – Київ, 1976. – С. 106].

[307] Фраза **всѝ мы̀ є҆смы̀** зринає в Діях св. апостолів 2: 32.

[308] Книга Псалмів 37 (38): 6.

[309] Сковорода має на думці байку «Про собачу зажерливість». Див.: прим. 161 до діалогу «Наркісс».

[310] Фразу **се́рдце чи́сто** взято з Книги Псалмів 50 (51): 12.

[311] Сковорода має на думці слова: **Вскꙋ́ю бѧ́ше ѝмѣ́нїе безꙋ́миномꙋ; стѧжа́ти бо премꙋ́дрости безсе́рдый не мо́жетъ** (Книга Притч Соломонових 17: 16).

[312] Див. прим. 34 до діалогу «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сіон».

[313] Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 15: 46. Пор.: "Sed non prius, quod spiritale est, sed quod animale; deinde quod spiritale". У перекладі Івана Огієнка: "Та не перше духовне, але звичайне, а потім духовне".

[314] Сковорода має на думці слова: **ви́дѣлъ є҆сѝ, до́ндеже ѿто́ржесѧ ка́мень ѿ горы̀ бе́з рꙋ́къ** (Книга пророка Даниїла 2: 34). Це – богородичний прообраз. Пор.: "Исаія тя жезл нарече, чистая, Даніил же гору несѣкомую…" [див.: *Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 581].

[315] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 1: 27. Пор.: **сотворѝ бг҃ъ человѣ́ка.**

[316] Неточна цитата з Книги Псалмів 50 (51): 12. Пор.: **Се́рдце чи́сто созѝжди во мнѣ̀, бж҃е.**

[317] Це – парафраза-ампліфікація Євангелії від св. Івана 11: 43. Пор.: **И҆ сїѧ̑ ре́къ, гла́сомъ велѝкимъ воззва̀: ла́заре, грѧдѝ во́нъ.**

[318] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 20: 22. Пор.: дꙋ́нꙋ и҆ гл҃а и҆̀мъ: прїими́те дх҃ъ ст҃ъ.
[319] Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 14.
[320] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 20: 22. Пор.: прїими́те дх҃ъ ст҃ъ.
[321] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 3.
[322] Сковорода має на думці слова на взір: **П**отерпѝ гдⷭ҇а, мꙋжа́йсѧ, и҆ да крѣпи́тсѧ се́рдце твоѐ, и҆ потерпѝ гдⷭ҇а (Книга Псалмів 26 (27): 14).
[323] Можливо, Сковорода має на думці слова: занѐ приближа́етсѧ и҆збавле́нїе ва́ше (Євангелія від св. Луки 21: 28).
[324] Очевидно, Сковорода має на думці слова: ѻ҆трочѧ̀ мла́до на пещѐры а҆́спїдѡвъ и҆ на ло́же и҆зча́дїй а҆́спїдскихъ рꙋ́кꙋ возложи́тъ (Книга пророка Ісаї 11: 8).
[325] Сковорода має на думці історію про те, як Самсон убив лева (див.: Книга Суддів 14: 5–9).
[326] Євангелія від св. Марка 16: 18.

До Якова Михайловича Донця-Захаржевського

Автограф цього листа зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 7, арк. 110). Уперше опублікований у харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

[327] Див. прим. 2 до твору «Книжечка Плутархова о спокойствіи души».
[328] Ідеться про трактат «Начальная дверь ко христіянскому добронравію».
[329] Див. прим. 141 до діалогу «Наркісс».
[330] Лат. *cor* – ‘серце, дух, душа’. В автографі це слово написане над рядком.
[331] Мабуть, вона побувала у Василя Томари, який служив на Кавказі [див.: *Ніженець А*. На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 166].
[332] Ідеться про Михайла Ковалинського.
[333] Сковорода має на думці дружину Михайла Ковалинського – Надію.
[334] Лат. *sartago* – ‘сковорода’. Далі йде розчерк Сковороди.

До Степана Івановича Тев’яшова

Ані автографа, ані списку цього листа до нас не дійшло. Подаємо за публікацією Леоніда Вейнберга в часописі «Русская старина» (1891. – Сент. – С. 403).

[335] Див. прим. 1 до трактату «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».
[336] Можливо, Сковорода має на думці Першу книгу Мойсеєву: Буття 32: 10. Пор.: довлѣ́етъ мѝ ѿ всѣѧ̀ пра́вды и҆ ѿ всѣѧ̀ и҆́стины.
[337] Парафраза Євангелії від св. Матвія 5: 45. Пор.: ꙗ҆́кѡ да бꙋ́дете сн҃ове ѻ҆ц҃а̀ ва́шегѡ, и҆̀же є҆́сть на нб҃сѣ́хъ: ꙗ҆́кѡ со́лнце своѐ сїѧ́етъ на ѕлы̑ѧ и҆ бл҃гі̑ѧ и҆ дожди́тъ на прѣ̑ныѧ и҆ на непра́вѣдныѧ.

До Григорія Івановича Ковалинського

Автограф цього листа зберігається в рукописному відділі Російської національної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна (Санкт-Петербург) (ф. А. О. Титова, № 1395). Уперше опублікований Павлом Поповим на сторінках київського часопису «Радянське літературознавство» [див.: *Попов П. М*. З листування Г. С. Сковороди // Радянське літературознавство. – 1955. – Т. 18. – С. 65–67]. Подаємо за автографом.

[338] Див. прим. 272.
[339] Ідеться про Олексія Базилевича. Див. прим. 347.
[340] Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 6: 6. У Септуагінті це слово має форму: *αὐταρκείας*. Пор.: "ἔστιν δὲ πορισμὸς μέγας ἡ εὐσέβεια μετὰ αὐταρκείας".
[341] Неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 3: 21. Пор.: **а҆́ще се́рдце на́ше не за́зритъ на́мъ, дерзнове́нїе и҆́мамы къ бг҃ꙋ.**
[342] У Септуагінті: "μὴ καταγινώσκῃ" (Перше соборне послання св. ап. Івана 3: 21).
[343] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до ефесян 2: 14. Пор.: **Тоѝ бо є҆́сть ми́ръ на́шъ.**
[344] Далі йде розчерк Сковороди.
[345] Сковорода має на думці слова на взір: **приклонѝ, гдⷭ҇и, ᲂу҆́хо твоѐ и҆ ᲂу҆слы́ши мѧ҆** (Четверта книга царств 19: 16), які досить часто зринають у Біблії.
[346] Парафраза Євангелії від св. Матвія 5: 45. Пор.: **ꙗ҆́кѡ да бꙋ́дете сн҃ове ѻ҆ц҃а ва́шегѡ, и҆́же є҆́сть на нб҃сѣ́хъ: ꙗ҆́кѡ со́лнце своѐ сїѧ́етъ на ѕлы҃ѧ и҆ бл҃гі҃ѧ и҆ дожди́тъ на прѣ҃ныѧ и҆ на непра́вєдныѧ.**

До Олексія Степановича Базилевича

Автограф цього листа зберігається в рукописному відділі Російської національної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна (Санкт-Петербург) (ф. А. О. Титова, № 1395). Уперше опублікуваний Павлом Поповим у київському часописі «Радянське літературознавство» [див.: *Попов П. М.* З листування Г. С. Сковороди // Радянське літературознавство. – 1955. – Т. 18. – С. 67–70]. Подаємо за автографом.

[347] Олексій Базилевич – "города Харкова соборной Успенской церкви намѣстника священника Стефана сын" [*Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 186] – вихованець Харківського колегіуму. У 1768–1769 рр. слухав курс поетики в Михайла Ковалинського, бувши одним з найкращих його учнів. Принаймні саме за рекомендацією Михайла Ковалинського Олексій Базилевич перегодом стане вихователем сина Олексія Кириловича Розумовського під час його мандрівки за кордон. Сковорода приятелював із Базилевичем [див.: *Ніженець А.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 145, 148–149].
[348] "Календами" (*Calendae*, *Kalendae*) римляни називали перше число місяця. У греків "календ" не було. Латинська приказка "Ad calendas Graecas" означає: до того часу, який ніколи не настане [див.: Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 15]. Пор., наприклад, епізод із добре знаних Сковородою «Домашніх бесід» Еразма Роттердамського: "*Рабін*: У найближчий час буде заплачено. *Сір*: Тобто коли, на грецькі календи? *Рабін*: Глузуєш, мерзотнику?" [*Еразм Роттердамський*. Похвала глупоті. Домашні бесіди / Перекл. з латини В. Литвинова, Й. Кобова. – Київ, 1993. – С. 123].
[349] Лист пошкоджено. Слово *Graeci* відтворено за змістом.
[350] Лист пошкоджено. Відстань від Великого Бурлука до Гусинки становить близько 30 км.
[351] Ідеться про Григорія Ковалинського, який приятелював із Базилевичем. На ту пору вони обоє мешкали в Таганрозі.
[352] Мабуть, Сковорода нав'язується тут до слів, які, за свідченням Діогена Лаерція (I, 33), приписують то Фалесові, то Сократові. Буцімто хтось із них казав, що вдячний долі за те, "що є елліном, а не варваром" [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 73].
[353] Далі йде розчерк Сковороди.

До Єгора Єгоровича Урюпіна

Ані автографа, ані списку цього листа не збереглося. Подаємо за публікацією в харківському часописі «Украинский вестник» (1817. – Кн. 4. – С. 126–127).

[354] Єгор Єгорович (Георгій Георгійович) Урюпін – харківський купець, міський голова, приятель Сковороди. На початку XIX ст. був чи не основним помічником Василя Каразіна у справі відкриття в Харкові імператорського університету. На цю потребу він зібрав з місцевих купців 70000 карбованців. Про Єгора Урюпіна див.: *Багалей Д. И.* Харьковский городской голова Егор Егорович Урюпин // *Багалей Д. И.* Украинская старина. – Харьков, 1896. – Т. 1. – С. 116–196.

[355] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **ми́ръ до́мꙋ семꙋ̀** (Євангелія від св. Матвія 10: 12; Євангелія від св. Луки 10: 5).

[356] Ідеться про Петра Федоровича Пискунівського. Див. прим. 1 до наступного листа.

[357] Ідеться про харківського купця Артема Дорофійовича Карпова.

[358] Ідеться про харківського купця Степана Микитовича Курдюмова.

До Петра Федоровича Пискунівського

Цей лист написано на звороті листа Сковороди до Єгора Урюпіна від 10 червня 1790 р. Автограф не зберігся. Уперше опублікований у харківському часописі «Украинский вестник» (1817. – Кн. 4. – С. 127). Подаємо за списком Івана Вернета, копія якого зберігається в бібліотеці Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України.

[359] Петро Федорович Пискунівський – відомий харківський аптекар. Аптеку в Харкові він відкрив у 1770 р. (до того часу був провізором у Санкт-Петербурзі). Ця аптека виробляла медикаменти для всієї Слобожанщини. Пискунівський створив також Куп'янські аптекарські сади, організував роботу щодо збирання лікарських рослин тощо. Сковорода часто бував у Пискунівського. Принаймні саме в будинку Пискунівського біля Лопанського мосту зустрічався зі Сковородою Жан Верне (Іван Вернет) [див.: Григорій Сковорода в спогадах сучасників і народних легендах. – Харків, 2002. – С. 66; про це: *Ніженець А.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 173; *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 250].

[360] Така приказка є в «Адагіях» Еразма Роттердамського (II. 5. 49).

[361] Carduus benedictus (Бенедиктова трава, чортополох св. Бенедикта) – дикий польовий шафран.

До Єгора Єгоровича Урюпіна

Ані автографа, ані списку цього листа не збереглося. Уперше опублікований у харківському часописі «Украинский вестник» (1817. – Кн. 4. – С. 128–131). Подаємо за списком Івана Вернета, копія якого зберігається в бібліотеці Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України.

[362] Див. прим. 354.

[363] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 9: 9. Пор.: **Да́ждь премꙋ́дромꙋ винꙋ̀, и҆ премꙋ́дрѣйшїй бꙋ́детъ.**

[364] Пор. із приказкою, яка є в «Адагіях» Еразма Роттердамського (IV. 6. 12): "Timidi mater non flet".

[365] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 15. Пор.: **Б**люди́те ᲂу҆́бо, ка́кѡ ѡ҆па́снѡ хо́дите.
[366] Фразу гдⷭ҇ь да сохрани́тъ узято з Книги Псалмів 40 (41): 3.
[367] Книга Притч Соломонових 16: 31.
[368] Неточна цитата з Дій св. апостолів 10: 38. Пор.: пома́за є҆го̀ бг҃ъ дх҃омъ.
[369] Неточна цитата з Книги Псалмів 44 (45): 8. Пор.: пома́за тѧ̀, бж҃е, бг҃ъ тво́й є҆ле́емъ ра́дости. Див. також: Послання св. ап. Павла до євреїв 1: 9.
[370] Книга пророка Ісаї 61: 7.
[371] Це – варіант прислів'я "Добрая слава дороже богатства" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 691].
[372] Інокентій Гізель подавав у реєстрі гріхів, зокрема, таке: "Аще упованіє своє в твореніи паче, неже в Творцѣ Бозѣ полагал. Якоже в благодати людской, в разумѣ своєм, в храбрости, в богатствѣ, в благородіи" [*Гізель І*. Мир с Богом человѣку. – Київ, 1669. – С. 67].
[373] Перша книга царств 2: 10.
[374] Книга Псалмів 140 (141): 5.
[375] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 23: 26. Пор.: фарі҃сеє слѣпы́й, ѡ҆чи́сти пре́жде внꙋ́треннее стклѧ́ницы.
[376] Неточна цитата з Книги Псалмів 4: 7. Пор.: зна́менасѧ на на́съ свѣ́тъ лица̀ твоегѡ̀.
[377] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 4: 8. Пор.: **Д**а́лъ є҆сѝ веселі҃е въ се́рдцы моє́мъ: ѿ плода̀ пшени́цы, ві҃на̀ и҆ є҆ле́а.
[378] Можливо, це парафраза Книги пророка Даниїла 11: 2. Пор.: разбогатѣ́етъ бога́тствомъ вели́кимъ па́че всѣ́хъ.
[379] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 13: 45. Пор.: **П**а́ки подо́бно є҆́сть цр҃твіе нб҃ное человѣ́кꙋ кꙋпцꙋ̀, и҆щꙋщꙋ до́брыхъ би́серей.
[380] Сковорода має на думці слова: и҆̀же ѡ҆брѣ́тъ є҆ди́нъ многоцѣ́ненъ би́серъ, ше́дъ продадѐ всѧ̑, є҆лі́ка и҆мѧ́ше, и҆ кꙋпѝ є҆го̀ (Євангелія від св. Матвія 13: 46).
[381] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 18 (19): 9. Пор.: за́повѣдь гдⷭ҇нѧ свѣтла̀.
[382] Книга Псалмів 18 (19): 10.
[383] Неточна цитата з Книги Псалмів 18 (19): 10–11. Пор.: сꙋдбы̑ гдⷭ҇ни и҆́стинны, ѡ҆правда̑нны вкꙋ́пѣ, вожделѣ̑нны па́че зла́та и҆ ка́мене че́стна мно́га, и҆ сла́ждшѧ па́че ме́да и҆ со́та.
[384] Книга Псалмів 118 (119): 72.
[385] Книга Псалмів 118 (119): 14.
[386] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 158. Пор.: **В**и́дѣхъ неразꙋмѣва́ющыѧ и҆ и҆ста́ѧхъ.
[387] Неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 18. Пор.: **Ѿ**кры́й ѻ҆́чи моѝ, и҆ ᲂу҆разꙋмѣ́ю чꙋдеса̀ ѿ зако́на твоегѡ̀.
[388] Книга Псалмів 118 (119): 19. Далі йдуть слова: за́пѡвѣди твоѧ̑.
[389] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 15: 30. Пор.: сла́ва же блага́ѧ ᲂу҆тꙋ́чнѧ́етъ ко́сти.
[390] Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 23: 37. Пор.: **С**ла́ва ве́лі҃ѧ є҆́же послѣ́довати бг҃ꙋ.
[391] Неточна цитата з Книги псалмів 62 (63): 9. Пор.: **П**рильпѣ̀ дꙋша̀ моѧ̀ по тебѣ̀.
[392] Трохи неточна цитата з Книги псалмів 118 (119): 93. Пор.: во вѣ́къ не забꙋ́дꙋ ѡ҆правда́нїй твои́хъ.
[393] Пор.: "Хоч гол, та прав"; "Хоч гол, так прав" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 51, 164].

[394] Парафраза Євангелії від св. Матвія 10: 28. Пор.: не ꙋ҆бо́йтесѧ ѿ ꙋ҆бива́ющихъ тѣ́ло, дꙋши́ же не могꙋ́щихъ ꙋ҆би́ти.

До Івана Івановича Єрмолова

Автограф цього листа зберігається в Центральному державному історичному архіві України (ф. 221, оп. I, од. збер. 421). Уперше опублікований у харківському часописі «Червоний шлях» (1924. – Кн. 3. – С. 255–257). Подаємо за автографом.

[395] Іван Іванович Єрмолов – харківський купець, приятель Сковороди.
[396] У рукопису: *Истинну*.
[397] Євангелія від св. Матвія 10: 28.
[398] Парафраза Другого послання св. ап. Павла до коринтян 4: 16. Пор.: но а҆́ще и҆ внѣ́шнїй на́шъ человѣ́къ тлѣ́етъ, ѻ҆ба́че внꙋ́треннїй ѡ҆бновлѧ́етсѧ.
[399] Далі нерозбірливо.

До Наемана Петровича

Автограф цього листа не зберігся. Уперше лист було надруковано в київському виданні творів Сковороди 1961 р. Подаємо за списком, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 23, зворот останнього аркуша).

[400] Наеман Петрович – мешканець Бабаїв, єврей-вихрест, приятель Сковороди.
[401] Фраза "Мир ти" є в богослужбових текстах [див.: *Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 67, 420].
[402] Парафраза Книги Псалмів 117 (118): 17. Пор.: **Н**е ꙋ҆мрꙋ̀, но жи́въ бꙋ́дꙋ. Див. також: **И҆** речѐ є҆мꙋ̀ гдⷭ҇ь: ми́ръ тебѣ̀, и҆ не бо́йсѧ, не ꙋ҆мреши (Книга Суддів 6: 23).
[403] Парафраза Євангелії від св. Матвія 22: 32. Пор.: а҆́зъ є҆́смь бг҃ъ а҆враа́мовъ, и҆ бг҃ъ і҆саа́ковъ, и҆ бг҃ъ і҆а́кѡвль; нѣ́сть бг҃ъ бг҃ъ ме́ртвыхъ, но (бг҃ъ) живы́хъ.
[404] Пор.: "Є пиріжок – є дружок" [*Франко*, № 30547]; "Каковы дружки, таковы и пирожки" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 229].
[405] Парафраза Другого послання св. ап. Павла до коринтян 12: 14. Пор.: не и҆щꙋ́ бо ва́шихъ, но ва́съ.
[406] Це та два наступні речення витлумачити важко. Очевидно, переписувач зіпсував їх, не зрозумівши змісту.
[407] Пор.: "Він і в воді не тоне, і в огні не горит"; "Він ані в воді не втоне, ані в огні не згорит" [*Франко*, № 3643, 4461]; "Правда і в огні не горить, і в воді не тоне" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 164].
[408] Можливо, це парафраза Євангелії від св. Марка 7: 35. Пор.: разрѣши́сѧ ꙋ҆за ѧ҆зы́ка є҆гѡ̀.
[409] Вар – арамейське *бар* (*bar*) – означає "син". У біблійному івриті "син" – це *бен* (*bēn*), але й *бар* так само зустрічається (наприклад, у пізньому тексті Книги Притч Соломонових 31: 2 [див.: The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon. – Peabody, Mass., 1999. – P. 135, 1085]). Ім'я "Варсава", найімовірніше, означає "син суботи" (арам. *bar šabbā*, Бар Шабба [див.: The Interpreter's Dictionary of the Bible. – Nashville, 1990. – Vol. 1. – P. 359]). У сирійській мові справді є слово *цахва* (*ṣaḥwā*) зі значенням "гарна погода", "мир", але навряд чи воно має стосунок до етимології імені "Варсава".

До невідомих осіб

122

Захотѣлось мнѣ нѣсколко с вами из отсу[дс]твія поговорить. Примѣтили ль вы, что отсудственная дружеская персона похожа на музыкалный инструмент: он издали бренчит пріятнѣе. Дай Бог, чтоб мы могли взаимным бренчаньем веселить наши внутреннія уши согласным слѣдующей симфоніи: "Хвалите Господа, яко Сей есть благ" (Псалом)[1]. И что ж лучше, как почаще брецать о том: "Зиждяй Іерусалима Господь, исцѣляяй сокрушенныя сердцем и обязуяй сокрушенія их"[2]. Посылаю вам один и другой гостинець: 1-й слон, 2-й солнце; естли их сложить, то здѣлают символ, т. е. складку[3] и изключать прекрасную силу. Слон со удоволствіем на солнце, свѣтом облившееся, взирает, подняв хобот, будто для обятія руки своей[4]. Взирайте на сей символ почаще, он вам не менше будет полезен, как израилтянам змій повѣшенный[5]. Не забывайте того: в сем мир ваш, исцѣляющій сокрушеніе сердечное[6]. Естли ж хотите, подпишите внизу[7] сіе: "Совѣсть чистая Богу угодна"[8]. Коль изрядно сим узлом назнаменываются сыны дне[9], противныи тѣм, о коих Давид[10]: "И в ложах своих лягут"[11]. Плиніус[12] пишет, что слоны в лѣто збираются всякой день, чтоб поздравить восходящее солнце[13]. Видно, что они к нему привержены. Пишут тож, что из болших звѣрей нѣт разумнѣе слона[14]. Случилось и в Библіи читать, что весь Израиль рано пред Господем предстает[15]. Но о противных[16] вот что поет Давид: "Ниже пребудут беззакон[н]ицы пред очима твоима"[17]. И сам о себѣ вопіет: "Заутра предстану ти"[18]. И далѣе: "Глаголы моя внуши, Господи"[19]. Не кажется ли вам Давыд слоном, солнце поздравляющим? Весма сходное позорище. Щасливы[20], кои рано в 1-й час дня с веселіем взирают на внутреннее свое правды свѣтило. Таковыи-то дѣйствително прочитывают правило 1-го часа[21]. Слѣдующій и весело свѣтящій день есть плодом вчерашняго дня, в страхѣ Божіем проведеннаго. Так, как добрая старость есть награжденіе доброй юности[22].

123

Хорошо снесем вмѣстѣ и поставим, будто картину возлѣ картины, страх Божій[23] і вѣру[24] во Христа, чтоб усмотрѣть, велика ли меж ими разнь? Страх Божій боится Бога. Вѣра Христова вѣрует в него ж. Страх, боясь Бога, любит Его. И вѣра, вѣруя, надѣется и любит[25].

Страх Божій боится вездѣ сущаго, вѣра вѣрует в Творца, вся исполняющаго. Страх боится Невидимаго, вѣра, не видя, видит того же.

Страх Божій уповает на Бога, вѣра уповает на Христа[26]. "Страх Божій дар от Господа" (Сир[ах], г[лава] 1, с[тих] 13). Вѣра есть дар Божій (Ефес[еем], г[лава] 2, с[тих] 8)[27]. Страх Божій в Бозѣ, как на камени, и вѣра во Христѣ камень есть он же (Корін[ѳяном], г[лава] 10, с[тих] 4)[28]. Страх Божій есть верх и цвѣт щастія, вѣра спасает щастіе и спасеніе (тоже, г[лава] 11, с[тих] 6)[29]. Страх Божій есть вѣнец мудрости, вѣра есть символ, лонгус [sic!],

печать христіан. Страх Божій ведет в землю обѣтованную, вѣрою прейдоша Чермное море (Еврее[м], г[лава] 11, с[тих] 29)[30]. "Страх Господень прилагает дни" (Притч[ей], г[лава] 10, с[тих] 27). "Вѣра во вѣки стояти будет" (Сирах, г[лава] 40, с[тих] 12). "Страх Господень источник жизни" (Пр[и]тч[ей], г[лава] 14, с[тих] 26)[31]. "Вѣрою праведник жив будет" (Аввак[ум], г[лава] 2, с[тих] 4)[32]. "Страх Господень отгоняет грѣхи" (Сира[х], г[лава] 1, с[тих] 21)[33]. "Вѣра исполняет заповѣдь" (Іоанн, г[лава] 3, с[тих] 23)[34]. Страх Господень, боясь Господа, вѣрует в него. Вѣра, вѣруя Господу, боится Его: "Страх Господень возвѣщает мир" (Сир[ах], г[лава] 1)[35]. "Вѣрою оправдившеся, мир имамы к Богу"[36].

Как может вѣровать Богу, не бояся Его? Как может боятися, не вѣруя? Бог и Христос есть одно[37], воля Божія и заповѣдь Христова есть одно.

Видно ж, что вѣра и страх Божій есть то ж одно. Страх Божій есть то Дух Божій в человѣкѣ. "Исполнит его Дух страха Божія" (Исаія, г[лава] 11, с[тих] 3). Вѣра Христова есть тоже внутрь Дух Господень. "Имуще тойже дух вѣры" (Кори[нѳяном], г[лава] 4, с[тих] 13)[38]. Богом бо нам [sic!] Бога и духом Духа видим. Отец нас влечет к Сыну, Сын к Отцу, но Отец в Сынѣ и Сын во Отцѣ. Страх Божій в вѣрѣ, а вѣра в страхѣ. Страх Божій есть внутренное свидѣтелство о Сынѣ Его. Вѣра Христова есть наружное пред человѣки доказателство. Отец его – лежащее, как камень, Монумент свидѣнія. Естли кто вѣрует, камень Свидѣнія, конечно, имѣет страх Божій внутрь, а уничтоживый внутреннее свидѣтелство лживым Сына Божія почитает.

"Вѣруяй, – говорит наперсник, – в Сына Божія имать Свидѣтелство в себѣ, а не вѣруяй Богови, лжу сотворил есть его" (г[лава] 5, с[тих] 10)[39].

Естли бы кто мене спросил, каким образом наслѣдовать страх Божій, я бы ему отвѣтствовал с Сирах[овым] сыном: "Возжелав премудрости, соблюди Господеви, и Господь подаст"[40]. Премудрость и страх Божій одно[41]. А естли опять спросишь, коим путем достигнуть вѣры, невидимое величество Божіе видящей, или, как Павел говорит, обличающей[42], т. е. пред лице стоящей, скажу тебѣ со Іоанном: "Всяк, согрѣшаяй, не видѣ Его, ни позна Его"[43]. Спроси ж теперь мене, коим способом получить наслѣдіе дражайших заповѣдей? Отвѣчаю с Давидом: "Блажен Муж, боящися Господа, в заповѣдях его восхощет зѣло"[44]. Видиш, что к помянутым двоим присовокупляется, а сіе тріе суть едино страх Божій и вѣра Христова, и животворящія заповѣди. Страх Божій и вѣра побуждают к заповѣдям, а дух заповѣдей вершит двоицу. Страх Божій – глава и начало, вѣра Христова – нива и зерно, а сладчайшія заповѣди суть животворящим плодом Райскаго Древа, еже плод свой дасть во время свое[45].

А мы при свидѣтелствѣ каменя Библіи страх Божій и вѣру Христову в одно поставили, а Давид страх Божій вмѣстѣ с заповѣдми ставит[46]. "Страх Господень чист, судбы Господни истинны"[47]. Кто дерзнет от Божественной двоицы нераздѣлной отдѣлить безсмертнаго Божества сокровище – заповѣди Божіи? Они – плод, совершеніе и окончаніе всему, конца не имѣющее, а конец [и] начало все одно. Бог всему началѡ, Бог средство, Бог и конец

всему[48]. Ничто не может от Бога родитись лучшее, как он Сам, тѣм-то он и Бог, что лучшій всего. Что ж ты мнѣ сыщеш лучшее заповѣдей? Гдѣ! на небеси или на земли? Когда! в сей вѣк или в будущій? Право, я и сам бы хотѣл их оставить, естли б что лучшее от них сыскал, но не могу затѣм, что не хочу, и затѣм, что не могу. Сей есть Бог мой, Рай и живот вѣчный[49]: "На пути свидѣній твоих насладихся, яко о всяком богатствѣ"[50]. "Наслѣдовах свидѣнія твоя в вѣк, яко радованіе сердца моего суть"[51]. "Скорби и нужды обрѣтоша мя, однак заповѣди твоя поученіе мое"[52]. "Боящіися тебе узрять мя и возвеселятся, яко на словеса"[53]. "Мир мног любящим закон твой"[54]. "Во вѣк не забуду оправданій твоих, яко[55] вразуми мя, и научуся"[56]. Есть же и другаго рода страх Божій. Он не веселит, но мучить, не ублажает, но погубляет, не живот душѣ, но смерть люта. Он называется безбожничый и рабскій, а живет в двоих сортах людей. О первом жребіи[57] говорит Давид: "Рече безумен в сердцѣ своем"[58]. О втором сын его ХРИСТОС: "Всяк согрѣшаяй раб есть грѣху"[59]. 1-й сорт, не признавая за Господина, войну ведет против Божіего стана[60]; 2-й признавает, но[61] боится как мучителя, не как отца, противляяйся воли Его, а живущій по слѣпотѣ своей[62]. Вот страх их: "Бѣгает нечестивый никомуже гонящу" (Притчи)[63]. "Неправедныи же [воз]волнуются и почити не возмогут"[64]. И тамо убояшася страха, идѣже "все житіе нечестиваго в попеченіи"[65]. "Страх же его во ушесѣх его"[66]. Примѣть: то его, не Божій страх. "Жало же смерти грѣх"[67]. Один боится, чтоб не пропала тлѣнность, другой печется грѣхом – оба мучатся. Сей страх можно назвать адским, не Божіим, а как страх есть погибелный, так и вѣра есть суетная, лицемѣрная, бѣсовская, рабская. Она, конечно, вѣрует, что есть Бог, но дѣлами, как Павел учит, отмещется[68] и тѣми плодами, кои свидѣтелствуют о вѣрѣ во Христа сокровенной, как зерно в сердцѣ. Говорит устами: "Господи, Господи!" – и не творит волѣ Его. "Покажи мнѣ вѣру твою от дѣл твоих!"[69] – кричит Апостол Іяков. Иное дѣло есть вѣрить о том, что БОГ есть, а иное вѣрить в БОГА, любить, положится на него и жить по Бозѣ. Бѣсы вѣруют, что есть точно БОГ, и трепещут. Видишь в бѣсах вѣру. Видишь в них и страх. Но не вѣруют в Бога и не идут по нем, как путем щастія. Вѣруют разбойники, что есть суд гражданскій, и боятся его, но не живут по законам его, а сим самим не ввѣряются ему, избрав собственной путь к мнимому своему щастію. Не тот есть богатым, кто вѣрует о том, что золото находится в нѣдрах земных, но кто погнался за ним, влюбясь в оное, и, собрав, обогатился оным и укрѣпил Дом Свой, ввѣряяся на оное. Так вѣрный христіанин не тот, кто вѣрует о том, что находится в свѣтѣ БОГ, но кто послѣдует Ему, влюбясь в него, и основал Дом щастія на любви Божіей, утвердив оной соблюденіем воли Его блаженной, ввѣряяся, как на твердѣйшій Адамант, что дом его не подвижится во вѣки[70], обогащен сим сокровищем: "Благ мнѣ закон уст твоих"[71]. Вот в чем есть обрученіе вѣры с Господем по слову Осіи: "Обручатся себѣ в правдѣ и в милости, и в щедротах, и обручатся себѣ в вѣрѣ, и увѣси Господа" (г[лава] 2, с[тих] 19)[72]. Видиш, вѣра не раздѣляется от правды, суда, милости и щедрот. Что есть

правда[73]? Слушай Давыда: “Правда твоя правда во вѣк, и закон твой истинна”[74]. Что есть суд? “Сотворих суд и правду”[75]. “От судеб твоих убояхся”[76]. Что есть милость? “По милости твоей и по судбѣ твоей живи мя”[77]. Что есть щедроты? “Щедроты твоя многи, Господи, по судбѣ твоей живи мя”[78]. “Вѣруяй в мя имать живот вѣчный”[79]. Что ж есть живот? Слушай […][80]: “Во вѣки не забуду, яко в них оживил мя еси”[81]. Вот тебѣ живот, вот чѣм оживляются мертвыи жалом грѣховным[82]. Но долго ли нам не вѣрить животу сему, долго ли тяжек нам будет свѣт и мир повелѣній Его? О ослѣпленные сердца и нещастные умы! Заповѣдь Его есть печать дружбы: “Вы друзи есте, аще творите, елика заповѣдах вам”[83].

124

Так сего не разумѣете: “Отдѣляюще себе от единости вѣры”[84], – куда вы недосмысленны. Развѣ уже истекло то, что там же сказано: “По своих похотех ходяще и нечестіих”[85]. Ибо вся сія рѣчь о тѣх же одних людях. Сіи несчастливцы, основавшіи блаженство свое на внѣшних церемоніях, ведут жизнь свою по своих прихотях. Что за прихоти? Слушай Павла: “Явлена же суть дѣла плотская, т. е. прелюбодѣяніе, блуд, нечистота, студодѣяніе, ідолослуженіе, чародѣянія, вражды, рвенія, завиды, ярости, ражженія, распри, соблазны, ереси, зависти, убійства, піянство, безчинни кличи и подобная сим”[86]. Всякая церемонія называется плотским, ведущая ни к чему тайному, как будто букварь к чтенію, а чтеніе к понятію силы. Но сіи сивыи голубчики, оставив самую силу и конец церемоніи и души их, поставили дом свой на пѣсцѣ[87], как на лду, уповая на сіе пѣсчаное свое основаніе, не на камень твердый и щѣлный[88], о коем Давыд: “Исперва познах от свидѣній твоих, яко в вѣк основал я еси”[89]. О таковых Павел вопіет: “Имущіи образ благочестія, силы же его отвергшіися”[90]. А Іуда говорит: “Отдѣляюще себе от единости вѣры”[91]. То же, что и Павел, и пророки называют каменем или твердостію[92], а Богослов любовію[93] или единством. Любовь и единство то ж. Тое ж[94] самое наш Іуда называет единостію[95]. Сіе значит камень заповѣдей Господних. “На камени мя вѣры утвердив”[96]. И по сей причинѣ зовет тѣлесными, плотяными и пѣсчаными, т. е. ничего твердости […][97] имѣющими, о коих Бог у Исаіи: “Увѣждь, – говорит, – яко пепел сердце их[, и] прелщаются”[98]. Вспомните созидающаго храмину на пѣсцѣ[99]. Пѣсок есть нѣчто не одно, но из разностей смѣшенное. Но камень есть нѣчто одно и затѣм твердое. Таковых людей на обряды упованіе можно назвать вѣрою затѣм, что на них положились, но не твердою и плотяною. И посему-то тут же сплош наш Іуда говорит: “Вы же, возлюбленіи, святою[100] вашею вѣрою”[101], т. е. не пѣсчаною, “сами себе в любви Божіей соблюдайте”[102]. Истинная вѣра ведет к концу. Что ж есть конец? Слушай Павла[103]: “Конец же завѣщанія есть любовь от чистаго сердца и совѣсти благія и вѣры нелицемѣрныя”, – говорит к Тимоѳе[ю], г[лава] 1, с[тих] 5[104]. К Рим[ляном], г[лава] 13: “Ни единому же ничимже должни бывайте, точію еже любити друг друга: любяй бо друга, закон исполни”[105].

125

"Зане от дѣл закона"[106]. Конечно, под дѣлами закона разумѣется дѣйствія, церемоніи. Они всегда находятся в Божіей истинѣ или Духа Святаго нѣмым начертаніем и слабым образом. Яснѣе сказать, дѣйствій церемоніалных суть комплекты[107] и жеманныя наружности, обѣщающія усердіе к Богу и дружбу, которая печатлѣется исполненіем священнѣйшаго закона Его, до котораго они находятся нѣкою частію или смилостиною [sic!] и, будто с алфавитом букваря, Законом оно названо[108] длятого, что узаконено было; всякому не миновать тѣм дѣйствій, могущих со временем вперить в присущное сердце понятіе и просвѣщеніе высочайшей ползы и щастія истиннаго человѣка. Например: яденіе ПАСХИ есть то внѣшнее дѣйствіе; 2-е – обрѣзаніе; 3-е – неяденіе свиннаго мяса; 4-е – омытіе внѣшних членов стихійною водою и прочая безчисленная. Названо оно еще и длятого законом, что, закрывая и назнаменуя тайно БОЖІЙ закон, находится Его короною и шелухою, и будто половою, зерно царствія Божія закрывающею, и надѣющі[и]ся на сію корону называются шелуханами, т. е. суевѣрами. Вся сія шелуха законна ведет сердце наше к свято[му] Духу. Он есть возсіяніе блаженных и чистѣйших мыслей, называется дух вѣры[109], дух премудрости[110], дух страха Божія[111], дух Божій и начало всего того плода, о коем ПАВЕЛ говорит: "Плод же духовный"[112] и пр[о]ч[ая]. Если[113] к сему концу кто[114] приспѣл, тот оправдан Духом Вѣры и, исполнив церемоніи, чрез окончаніе может сказать с ПАВЛОМ: "Закон ли убо разоряю вѣрою?"[115] Никак! Но закон утверждаю[116], а естли кто и без церемоніи добрым здѣлался, пускай с ПАВЛОМ же вопіет: "Един Бог, иже оправдит обрѣзанцов, да от вѣры необрѣзанцов"[117], "ни обрѣзаніе что может, ни необрѣзаніе, но нова тварь" (К галат[ам], г[лава] 6, с[тих] 15).

126

Нѣчему дивиться[118]. Вы еще в сем родѣ баталіи не очень практик, а непріятель старинный, всеобщій, а посему великій искусник[119]. Естли бы ДАВЫД не пріобучился к битвѣ, конечно, как прочим, равно и ему страшен бы был ГОЛІАѲ, но он уже с волком и львом дѣло имѣл во время паствы овец[120]. Чего не может Бог[121]? Он родит охоту, а охота – мать труда[122], труд все побѣждает. Помалу на гору идучи, со временем сойдеш: "Пойдут от силы в силу"[123], – что и прилежно глядим очами, чтоб узнать, коль блаженное дѣло жить в мирѣ и дружбѣ з Богом, а другаго пути к щастію никоим образом найти нельзя и самим Ангелским умам. В то время с крѣпкою упрямостію защищать станем град мира нашего. Тогда мы сію цитадель теряем, когда подлаго о ней мнѣнія, и думая, что не доволно сего одного к щастью нашему, как толко устранились к Іерихону, тот час попадаем в бѣду[124], а Іерусалим – в блокаду. Надобно всегда говорить с Аввакумом: "На стражѣ моей стану"[125].

До невідомих осіб

122

Цей лист дійшов у двох списках. Уперше його було опубліковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за списком, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 25, лист іде під № 7), уточнюючи деякі місця за списком, що зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки (ф. 14, № 782).

[1] Неточна цитата з Книги Псалмів: або 134 (135): 3 (пор.: Хвали́те гдⷭ҇а, ꙗ҆́кѡ бла́гъ гдⷭ҇ь), або 146 (147): 1 (пор.: Хвали́те гдⷭ҇а, ꙗ҆́кѡ бл҃гъ ѱало́мъ).

[2] Неточна цитата з Книги Псалмів 146 (147): 2–3. Пор.: Зи́ждай і҆ерⷭ҇ли́ма гдⷭ҇ь: разсѣ́ѧнїѧ і҆и҃лєва собере́тъ: и҆зцѣлѧ́ѧй сокрꙋше́нныѧ се́рдцемъ и҆ ѡ҆бѧзꙋ́ѧй сокрꙋше́нїѧ и҆́хъ.

[3] Сковорода подає тут етимологічне значення слова символ (від. гр. *συμβάλλω* – ‘скидаю докупи, поєдную’).

[4] Сковорода описує тут 422-у емблему зі збірки «Symbola et emblemata», яка має назву «Слон, смотрящій на солнце» й такий підпис: “Чистое благочестіе Богу угодно. Непорочная жизнь благопріятна Господу. Pura placet pietas” [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 106–107]. Образ слона, потрактований в алегоричній стратегії, був досить популярним у літературі старої України [див., наприклад: *Pociey H*. Kazania i homilie. – Poczaiów, 1788. – S. 553; *Koziorowicz A*. Wdzięczność, albo Troiaka wdzięczności korona od sług wieczystych dziedziczney Pani… // Dzieło uroczystego uwienczenia rzymskiemi watykańskiemi koronami cudownego poczaiowskiego obrazu Przeczystey Bogarodzicy Maryi Panny. – Poczaiów, 1775. – K. 21 (v.)].

[5] Див.: Четверта книга Мойсеєва: Числа 21: 8–9.

[6] Можливо, Сковорода має на думці слова: а҆́зъ бо є҆́смь гдⷭ҇ь бг҃ъ тво́й и҆сцѣлѧ́ѧй тѧ̀ (Друга книга Мойсеєва: Вихід 15: 26).

[7] Слово *внизу* подано за списком, який зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки.

[8] Очевидно, це сковородинська версія підпису під 422-ою емблемою збірки «Symbola et emblemata»: “Pura placet pietas” [Емвлемы и сvмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 106–107].

[9] Можливо, Сковорода має на думці окреслення “сынове свѣта”, яке зринає в Євангелії від св. Луки 16: 8 (пор.: сы́новє вѣ́ка сегѡ̀ мꙋдрѣ́йши па́чє сынѡ́въ свѣ́та) та в Євангелії від св. Івана 12: 36 (пор.: до́ндеже свѣ́тъ и҆́мате, вѣ́рꙋйте во свѣ́тъ, да сы́новє свѣ́та бꙋ́детє).

[10] Слова “противныи тѣм, о коих Давид” подано за списком, який зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки.

[11] Книга Псалмів 103 (104): 22.

[12] Літеру *і* у слові *Плиніус* відтворено за списком, який зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки.

[13] У своїй «Природознавчій історії» (VIII, 1, 1–2) Пліній Старший писав таке: “Слони, так само, як і люди, знають радощі любові та слави; мають рідкісне як на людей поняття про чесність, розсудливість і справедливість; поклоняються зіркам, вшановують сонце та місяць. Деякі автори кажуть, що при появі нового місяця юрби цих тварин спускаються з лісів Мавританії до річки, що має назву Амілос, і там здійснюють священний обряд очищення, окропляючи свої тіла водою, після чого, привітавши таким чином небесне

тіло, повертаються до лісу, причому вперед пропускають утомлених молодих слонів" [*Pline L'ancien*. Histoire Naturelle. – Paris, 1952. – L. VIII. – P. 23].
[14] Про це писав, скажімо, Плутарх у трактаті «Які з тварин розумніші: земні чи морські?» (972b).
[15] Очевидно, Сковорода має на думці епізоди, схожі на ось оцей: **И҆ воста̀ ра́нѡ є҆зекі́а ца́рь, и҆ собра̀ нача́лники гра́да, и҆ вы́де въ до́мъ гдⷭ҇ень** (Друга книга параліпоменон 23: 20).
[16] Слова "Но о противных" подано за списком, який зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки.
[17] Книга Псалмів 5: 6.
[18] Книга Псалмів 5: 4.
[19] Книга Псалмів 5: 2.
[20] Слово *Щасливы* (замість *счастием*) подано за списком, який зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки.
[21] Згідно з Часословом, перша година – це сьома година ранку, коли молитвою освячують день, що настає. Тут згадується вигнання Адама та Єви з раю, а також Христос на суді в Кайяфи.
[22] Можливо, Сковорода має на думці слова: **Ꙗ҆́же въ ю҆́ности не собра́лъ є҆сѝ, то̀ ка́кѡ мо́жеши ѡ҆брѣ́стѝ въ ста́рости твое́й;** (Книга Ісуса, сина Сирахового 25: 5).

123

Цей лист дійшов у двох списках. Уперше його було опубліковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за списком, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 25, лист іде під № 4), уточнюючи деякі місця за списком, що зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки (ф. 14, № 782).

[23] Див. прим. 392 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».
[24] Див. прим. 70 до трактату «Начальная дверь ко христіянскому добронравію».
[25] Старі українські богослови наголошували на тому, що страх Божий і так звані "богословські" чесноти – віра, надія та любов – посутньо залежать одне від одного. Антоній Радивиловський, приміром, стверджував: "Кто маєт познанє себе самого, таковый боязнь Божію, любов, вѣру, надѣю и иныи цноты заховати может…" [*Радивиловський А*. Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 623]. Так, у справі людського порятунку діють поруч *страх* і *надія*: "*Вопрос*: Отбиваєт ли страх надежду? *Отвѣт*: Ни, но обычно с нею случаєтся. Надежда бо глаголет извѣстіє, страх паки неизвѣстіє; извѣстіє глаголет надежда от страны Божія помощи и благости преблагаго Бога, страх паки неизвѣстіє творит от немощи человѣка, непостоянно, наудобно и некрѣпко Божієй помощи содѣйствующаго" [Вѣнец в честь тревѣнчанному Богу. – Чернігів, 1712. – Арк. 110–110 (зв.)].
[26] Це речення подано за списком, який зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки.
[27] Парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 2: 8. Пор.: **Бл҃гтїю бо є҆стѐ спасе́ни чрез̾ вѣ́рꙋ: и҆ сїѐ не ѿ ва́съ, бж҃їи да́ръ.**
[28] Пор.: **ка́мень же бѣ̀ хр҃то́съ** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 10: 4).
[29] Цього мотиву в Першому посланні св. ап. Павла до коринтян 11: 6 немає.
[30] Пор.: **Вѣ́рою прехо́дѧ чермно́е мо́ре а҆́ки по сꙋ́шѣ землѝ** (Послання св. ап. Павла до євреїв 11: 29).
[31] Насправді це Книга Притч Соломонових 14: 27.

[32] Парафраза Книги пророка Аввакума 2: 4. Пор.: прⷭ҇вникъ же (мо́й) ѿ вѣ́ры жи́въ бꙋ́детъ.
[33] Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 1: 21. Пор.: Стра́хъ гдⷭ҇ень ѿрѣ́ꙗетъ грѣхѝ.
[34] Таких слів у творах св. Івана Богослова немає. Можливо, Сковорода мав на думці слова: Ꙗ҆́кѡ всѧ́къ рожде́нный ѿ бг҃а побѣжда́етъ ми́ръ: и҆ сі̑ѧ є҆́сть побѣ́да, побѣди́вшаѧ ми́ръ, вѣ́ра на́ша (Перше соборне послання св. ап. Івана 5: 4).
[35] Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 1: 18. Пор.: стра́хъ гдⷭ҇ень, возцвѣта́ѧй ми́ръ.
[36] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до римлян 5: 1. Пор.: Ѡ҆правди́вшесѧ ᲂу҆́бо вѣ́рою, ми́ръ и҆́мамы къ бг҃ꙋ.
[37] Форму *одно* (замість *одна*) подано за списком, який зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки.
[38] Неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 4: 13. Пор.: И҆мꙋ́ще же то́йже дх҃ъ вѣ́ры.
[39] Неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 5: 10. Пор.: Вѣ́рꙋѧй въ сн҃а бж҃їѧ и҆́мать свидѣ́тельство въ себѣ̀: не вѣ́рꙋѧй бг҃ови лжа̀ сотвори́лъ є҆́сть є҆го̀.
[40] Книга Ісуса, сина Сирахового 1: 26. Далі в Біблії йдуть слова: ѿ тебѣ̀.
[41] Очевидно, Сковорода має на думці слова: Нача́ло премѫ́рости стра́хъ гдⷭ҇ень (Книга Псалмів 110 (111): 10).
[42] Цей дієприкметник у посланнях св. ап. Павла вжито тільки один раз. Див.: и҆ ѿпа́дшихъ, па́ки ѡ҆бновлѧ́ти въ покаѧ́нїе, второ́е распина́ющихъ сн҃а бж҃їѧ себѣ̀ и҆ ѡ҆блича́ющихъ (Послання св. ап. Павла до євреїв 6: 6).
[43] Перше соборне послання св. ап. Івана 3: 6.
[44] Трохи неточна цитата з Книги псалмів 111 (112): 1. Пор.: Бл҃же́нъ мꙋ́жъ боѧ́йсѧ гдⷭ҇а, въ за́повѣдехъ є҆гѡ̀ восхо́щетъ ѕѣлѡ̀.
[45] Сковорода має на думці слова: И҆ бꙋ́детъ ꙗ҆́кѡ дре́во насажде́ное при и҆схо́дищихъ во́дъ, є҆́же пло́дъ сво́й да́стъ во вре́мѧ своѐ (Книга Псалмів 1: 3).
[46] Мабуть, Сковорода має на думці Книгу Псалмів 18 (19): 9–10. Пор.: Ѡ҆правда̑нїѧ гдⷭ҇нѧ пра̑ва, веселѧ́щаѧ се́рдце: за́повѣдь гдⷭ҇нѧ свѣтла̀, просвѣща́ющаѧ ѻ҆́чи. Стра́хъ гдⷭ҇ень чи́стъ, пребыва́ѧй въ вѣ́къ вѣ́ка: сꙋ́дбы гдⷭ҇ни и҆́стинны, ѡ҆правда̑нны вкꙋ́пѣ.
[47] Неточна цитата з Книги Псалмів 18 (19): 10. Пор.: Стра́хъ гдⷭ҇ень чи́стъ, пребыва́ѧй въ вѣ́къ вѣ́ка: сꙋ́дбы гдⷭ҇ни и҆́стинны.
[48] Це – варіація на тему: а҆́зъ є҆́смь а҆́лфа и҆ ѡ҆ме́га, пе́рвый и҆ послѣ́днїй (Апокаліпсис 1: 10).
[49] Очевидно, Сковорода має на думці слова: за́повѣдь є҆гѡ̀ живо́тъ вѣ́чный є҆́сть (Євангелія від св. Івана 12: 50).
[50] Книга Псалмів 118 (119): 14.
[51] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 111. Пор.: Наслѣ́довахъ свидѣ̑нїѧ твоѧ̑ во вѣ́къ, ꙗ҆́кѡ ра́дованїе се́рдца моегѡ̀ сꙋ́ть.
[52] Неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 143. Пор.: Скѡ́рби и҆ нꙋ́жди ѡ҆брѣто́ша мѧ̀: за́пѡвѣди твоѧ̑ поꙋче́нїе моѐ.
[53] Неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 74. Пор.: Боѧ́щїисѧ тебѐ ᲂу҆́зрѧтъ мѧ̀ и҆ возвеселѧ́тсѧ, ꙗ҆́кѡ на словеса̀ твоѧ̑ ᲂу҆пова́хъ.
[54] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 165. Пор.: Ми́ръ мно́гъ лю́бѧщымъ зако́нъ тво́й.
[55] Книга Псалмів 118 (119): 93.
[56] Книга Псалмів 118 (119): 73.

[57] Слова "О первом жребіи" (замість "первым жребием") подано за списком, який зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки.
[58] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 13 (14): 1; 52 (53): 2. Пор.: **Р**ечѐ безꙋ́мєнъ въ сє́рдцы своє́мъ.
[59] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 8: 34. Пор.: всѧ́къ творѧ́й грѣ́хъ ра́бъ є҆́сть грѣха̀.
[60] Очевидно, Сковорода має на думці безбожність, тобто те, що Іван Леванда називав епікурейським "просвѣщенiєм ума", котре прагнуло "отнять страх наказанія" [*Леванда І.* Слова и рѣчи. – Санкт-Петербург, 1821. – Ч. 2.– С. 145–146].
[61] Сполучник *но* (замість частки *не*) подано за списком, який зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки.
[62] Сковорода говорить тут про страх "рабський" та страх "наймитський" (див. прим. 392 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира»), які не в змозі викликати сердечної "скрухи", тобто *щирого каяття*, вчиненого "не для боязни пекелных мук, не для утраченя небесных роскошей, але для того самого, же Бога всемогущаго чловѣк, так добротливого Пана своєго, образил" [*Winnicki I.* Ustawy rządu duchownego i inne pisma. – Przemyśl, 1998. – S. 74]. Обидва ці страхи викликають тільки "жаль недосконалий" (*attritio*), або, як казали отці василіяни, "укруху" [див. про це: *Derdziuk A., OFMCap.* Grzech w XVIII wieku. Nurty w polskiej teologii moralnej. – Lublin, 1996. – S. 266–267].
[63] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 28: 1. Пор.: **Б**ѣ́гаєтъ нечєсти́вый ни є҆ди́номꙋ же гонѧ́щꙋ.
[64] Книга пророка Ісаї 57: 20.
[65] Книга Йова 15: 20.
[66] Книга Йова 15: 21.
[67] Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 56.
[68] Сковорода має на думці слова: **Б**ѓа и҆сповѣ́дꙋютъ вѣ́дѣти, а҆ дѣ́лы ѿмє́щꙋтсѧ є҆гѡ̀ (Послання св. ап. Павла до Тіта 1: 16).
[69] Трохи неточна цитата із Соборного послання св. ап. Якова 2: 18. Пор.: покажѝ мѝ вѣ́рꙋ твою̀ ѿ дѣ́лъ твои́хъ.
[70] Сковорода має на думці слова на взір: **Н**адѣ́ющїисѧ на гдⷭ҇а, ꙗ҆́кѡ гора̀ сїѡ́нъ: не подви́житсѧ въ вѣ́къ живы́й во і҆ерⷭ҇ли́мѣ (Книга Псалмів 124 (125): 1).
[71] Книга Псалмів 118 (119): 72.
[72] Неточна цитата з Книги пророка Осії 2: 19–20. Пор.: и҆ ѡ҆брꙋчꙋ́ тѧ себѣ̀ въ пра́вдѣ и҆ въ сꙋдѣ̀ и҆ въ ми́лости и҆ въ щедро́тахъ: и҆ ѡ҆брꙋчꙋ́ тѧ себѣ̀ въ вѣ́рѣ, и҆ ᲂу҆вѣ́си гдⷭ҇а.
[73] Можливо, це парафраза Євангелії від св. Івана 18: 38. Пор.: что̀ є҆́сть и҆́стина;
[74] Книга Псалмів 118 (119): 142.
[75] Книга Псалмів 118 (119): 121.
[76] Неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 120. Пор.: ѿ сꙋдє́бъ бо твои́хъ ᲂу҆боѧ́хсѧ.
[77] Книга Псалмів 118 (119): 149.
[78] Книга Псалмів 118 (119): 156.
[79] Євангелія від св. Івана 6: 47.
[80] Одне слово написане нерозбірливо.
[81] Неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 93. Пор.: во вѣ́къ не забꙋ́дꙋ ѡ҆правда́нїй твои́хъ, ꙗ҆́кѡ въ ни́хъ ѡ҆живи́лъ мѧ̀ є҆сѝ.
[82] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Ж**а́ло же смє́рти грѣ́хъ (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 56).
[83] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 15: 14. Пор.: **В**ы̀ дрꙋ́зи моѝ є҆стѐ, а҆́ще творитѐ, є҆лѝка а҆́зъ заповѣ́даю ва́мъ.

124

Цей лист дійшов у двох списках. Уперше його було опубліковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за списком, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 25, лист іде під № 6), уточнюючи деякі місця за списком, що зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки (ф. 14, № 782).

[84] Соборне послання св. ап. Іуди 19.
[85] Соборне послання св. ап. Іуди 18.
[86] Трохи неточна цитата з Послання св. ап. Павла до галатів 5: 19–21. Початок 19-го вірша звучить так: **Ꙗвлє́на же сꙋ́ть дѣла̀ плотска̑ѧ, ꙗ̑же сꙋ́ть…**
[87] Тут і далі в списку вжито форму *песок* і похідні від неї, хоча в автографах Сковороди вона не трапляється.
[88] У списку: *їщѣлный*.
[89] Книга Псалмів 118 (119): 152.
[90] Друге послання св. ап. Павла до Тимофія 3: 5.
[91] Соборне послання св. ап. Іуди 19. Цитату відтворено за Єлизаветинською Біблією. У списку: "отъ дыляюще единство вѣры".
[92] Див., наприклад: **ка́мєнь же бѣ̀ хр҃то́съ** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 10: 4); **сѐ, а҆́зъ полага́ю во ѡ҆снова́нїє сїѡ́нꙋ ка́мєнь многоцѣ́нєнъ, и҆збра́нъ, краєꙋго́лєнъ, чт҃ємъ, во ѡ҆снова́нїє є҆мꙋ̀, и҆ вѣ́рꙋѧй въ ѻ҆́нь нє постыди́тсѧ** (Книга пророка Ісаї 28: 16).
[93] Див., наприклад: **Ви́дитє, каковꙋ̀ любо́вь да́лъ є҆́сть ѻ҆ц҃ъ на́мъ** (Перше соборне послання св. ап. Івана 3: 1).
[94] Слова "Тое ж" подано за списком, який зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки.
[95] Сковорода має на думці слова: **Сі́и сꙋ́ть ѿдѣлѧ́ющє себѐ (ѿ є҆ди́ности вѣ́ры, и҆ сꙋ́ть) тѣлє́сни, дꙋ́ха нє и҆мꙋ́щє** (Соборне послання св. ап. Іуди 19).
[96] Див.: Канон до святого причастя, пісня 3-я, ірмос.
[97] Одне слово написано нерозбірливо.
[98] Книга пророка Ісаї 44: 20.
[99] Сковорода має на думці слова: **И҆ всѧ́къ слы́шай словеса̀ моѧ̑ сїѧ̑, и҆ нє творѧ̑ и҆́хъ, ѹ҆подо́битсѧ мꙋ́жꙋ ѹ҆ро́дивꙋ, и҆́же созда̀ хра́минꙋ свою̀ на пєсцѣ̀: и҆ сни́дє до́ждь, и҆ прїидо́ша рѣ́ки, и҆ возвѣ́ѧша вѣ́три, и҆ ѡ҆про́шасѧ хра́минѣ то́й, и҆ падє́сѧ: и҆ бѣ̀ разрꙋше́нїє є҆ѧ̀ вє́лїє** (Євангелія від св. Матвія 7: 26–27).
[100] У списку: *самою*.
[101] Соборне послання св. ап. Іуди 20.
[102] Соборне послання св. ап. Іуди 21.
[103] Далі в обох списках переплутано авторський текст та біблійні цитати, а також посилання на джерела. Відновлюємо текст за Єлизаветинською Біблією.
[104] Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до Тимофія 1: 5. Пор.: **Коне́цъ же завѣща́нїѧ є҆́сть любы̀ ѿ чи́ста се́рдца и҆ со́вѣсти бл҃гі́ѧ и҆ вѣ́ры нелицемѣ́рныѧ.**
[105] Послання св. ап. Павла до римлян 13: 8. У списку останнє слово має форму: *исполняется*.

125

Цей лист дійшов у двох списках. Уперше його було опубліковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за списком, який зберігається у відділі руко-

писів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 25, лист іде під № 8), уточнюючи деякі місця за списком, що зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки (ф. 14, № 782).

[106] Послання св. ап. Павла до римлян 3: 20.
[107] Тобто абриси (від лат. *complecto* – 'охоплювати, облягати, окреслювати').
[108] У списку: *назвато*.
[109] Фраза **дх҃ъ вѣ́ры** зринає в Другому посланні св. ап. Павла до коринтян 4: 13.
[110] Див., наприклад: **Человѣколюби́въ бо дꙋ́хъ премꙋ́дрости** (Книга Премудрості Соломонової 1: 6).
[111] Фраза **дх҃ъ стра́ха бж҃їѧ** зринає в Книзі пророка Ісаї 11: 3.
[112] Послання св. ап. Павла до галатів 5: 22.
[113] Слово *Если* додано за списком, який зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки.
[114] Слово *кто* додано за тим-таки списком.
[115] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до римлян 3: 31. Пор.: **Зако́нъ ли ꙋ҆́бо разорѧ́емъ вѣ́рою;**
[116] Парафраза Послання св. ап. Павла до римлян 3: 31. Пор.: **Да не бꙋ́детъ: но зако́нъ ꙋ҆твержда́емъ.**
[117] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до римлян 3: 30. Пор.: **є҆ди́нъ бг҃ъ, и҆̀же ѡ҆правди́тъ ѡ҆брѣ́занїе ѿ вѣ́ры и҆ необрѣ́занїе вѣ́рою.**

126

Цей лист дійшов у двох списках. Один із них зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки (ф. 14, № 782), а другий – у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 25, лист іде під № 9). Уперше його було опубліковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за списком, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

[118] Можливо, Сковорода має на думці слова: **Возлю́бленнїи, не диви́тесѧ є҆̀же въ ва́съ раждеже́нїю ко и҆скꙋше́нїю ва́мъ быва́емꙋ, ꙗ҆́кѡ чꙋ́ждꙋ ва́мъ слꙋча́ющꙋсѧ** (Перше соборне послання св. ап. Петра 4: 12).
[119] Сковорода говорить про диявола.
[120] Сковорода має на думці слова: **И҆ речѐ дави́дъ къ саꙋ́лꙋ: є҆гда̀ пасѧ́ше ра́бъ твой ѻ҆тца̀ своегѡ̀ ста́до, и҆ є҆гда̀ прихожда́ше ле́въ и҆лѝ медвѣ́дица и҆ восхища́ше ѿ ста́да ѻ҆́вцꙋ є҆ди́нꙋ: и҆ а҆́зъ вслѣ́дъ є҆гѡ̀ и҆сходѧ́хъ и҆ поражѧ́хъ є҆го̀** (Перша книга царств 17: 34–35).
[121] Сковорода має на думці або слова: **ꙋ҆ бг҃а же всѧ̑ возмѡ́жна** (Євангелія від св. Матвія 19: 26), або: **всѧ̑ бо возмѡ́жна сꙋ́ть ꙋ҆ бг҃а** (Євангелія від св. Марка 10: 27).
[122] Пор.: "Без охоти нема роботи" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 273].
[123] Книга Псалмів 83 (84): 8.
[124] Сковорода має на думці слова: **человѣ́къ нѣ́кїй схожда́ше ѿ і҆ерⷭ҇ли́ма во і҆ерїхѡ́нъ, и҆ въ разбо́йники впадѐ** (Євангелія від св. Луки 10: 30).
[125] Трохи неточна цитата з Книги пророка Аввакума 2: 1. Пор.: **На стра́жи моє́й ста́нꙋ.**

PI3HE

EXCERPTA PHILOLOGICA

Vertendi quomodo auctores in vernaculam

Si singula verba latina iisdem germanicis exprimeres, ineptus fueris. Aliter enim latinus, aliter germanus de una eademque re loquitur. Ex[empli] gr[atia] apud Terent[ium] aut "equos alere"[1], aut canes ad venandum. Hic si equos alere convertere velis "Pferde nähren", redderes quidem significationem verbi "alere", sed a germanica loquendi ratione et consuetudine propria recederes; Germani dicunt non "ein Pferd nähren", sed "ein Pferd halten". Itaque cum ex latino interpretamur aliquid, semper ad usum et proprietatem linguae respiciendum est, non latina vocabula tantum et verba, quod notent aut significent, consideranda (Buchnerus[2], partis 2, epist[ola] 28).

Literae ad Theologiam aut aliud genus sapientiae prosunt. Quo majores profectus in literarum feceris studio, eo felicius olim in Theologia aut alio sapientiae genere te processurum[3] (idem, ibidem).

Autores non multi, sed optimi legendi ac relegendi. Sed ordo, sed delectus habendus; neque tam multa, quam optima et multum legere oportet. Nisi conficias dentibus cibum, parum alimenti conferet, integer enim transmittetur; ita nisi premas autores, eorumque lectioni inhaereas et immoreris, nunquam in succum vertes et sanguinem.

Autores, qui primum legendi

Ipsi latini etiam, imo romani, optimum omnium dicendi magistrum (Tullium) habuerunt[4]. In eo praecipue nunc commendo tibi dialogos de amicitia et senectute, item de officiis libros, tum orationes pro Archia[5], Marcello[6], Ligario[7], Dejotaro[8], tum quas in Catilinam[9] scripsit. Ex illis enim puram illam et incontaminatam latini sermonis facilitatem et elegantiam hauries, quae fundamentum sinceri styli ac incorrupti. Quo etiam faciet Terentii[10], Plauti[11], Nepotis[12] et Caesari[13] assidua lectio, unde omnis lascivia orationis atque inanis granditas abest (idem. ibidem).

Paulo post: sepone illum (Persium[14]) igitur, atque hanc operam Virg[ilii], Horat[ii], Ovid[ii]. E quorum numero nec excludendus Claudianus[15] est, disertiss(imi) oris suavissimique Poëta, ex cujus carminibus plurimum sane ad omne scriptionis atque materiae genus proficies. Hunc igitur in sinu, in oculis, quin animo potius atque memoria ferre memineris, et quantum potest, ad ejus rationem te penitus fingere.

Excerpendum esse legentibus

Post cibum saepe, quem interdiu levem et facilem veterum more sumebat, aestate, siquid otii, jacebat in sole: liber legebatur, adnotabat, excerpebat; nihil enim unquam legit, quod non excerperet (Plinius Minor[16] de avunculo[17], lib[er] ep[istolarum], lib[er] 3, ep[istola] 5, § 10)[18].

Excerpendi modus

Tres aio faciendas classes, et suum cuique indicem assignandum, quicquid enim notatu dignum videtur, aut in Lemmata aut adversaria aut in Historica excerpendum.

1. Prima classis Lemmata. Huc spectat, quicquid historia non est, et fuse non exscribitur, sed annotatur tantum auctor liber, caput etc. additis subinde voculis seu clausulis: hic breviter, iste fuse, ille optime. Huc praecipue spectant virtutes, vitia, omniaque alia, quae in familiarem sermonem adduci solent. Ex[empli] gr[atia] coelum, sidera, meteora; item beatitudo, elementa, animantes, arbores, montes, horologia, musica.

2. Adversaria. Huc enotandum quicquid historia non est, sed tamen (nota discrimen a priore) paulo fusius exscribitur. Huc referuntur potissimum ritus prisci, epitaphia, descriptiones insigniores, sententiae vel dicta uberius explicata, rara, admiranda, nova, vetera. Si tamen haec, ut dixi, non sint historiae, et plusculis verbis excerpantur.

3. Historica. Huc congeres, quicquid historia est, vel (ut pueri loquuntur) exemplum, sive id fusius exscribatur, sive non. Tribus his classibus triplex accommodandus est index in libro separato.

Lemmata qui sint facienda

Duo sint quaterniones chartae complicatae in quarto, ut bibliopolarum officinae loquuntur, sibimet inserti, habeantque latiores paulo margines; his praefige titulum lemmata. Ubi duos quaterniones illos impleveris, alios illis atque alios appone, prout multum excerpseris. Ita haec res in infinitum potest crescere sine ullo chartae dispendio. Titulos lemmatum nulla ordinis ratione habita subjunge, exempli gratia:

LACRUMAE[19] et quidquid ad illas

De his Caesar Baronius[20], tom. 2, an 253, numero 8, et anno 254, num. 55: Thamuz idoli concavi oculis infusum plumbum et accensus intus ignis, ut idolum flere videretur. De lacr[umis] Chrisost[omi] hom[ilia] I in epiphan[iam] Domini Eleganter dictum: nimium risus pretium est, si cum probitatis impendio constat. Juliana virgo martyr rogum lacrumis extinxit. Marcellus expugnatis Syracusis flevit. Valer[ius][21], 5, 1. Julius Caesar illacrumavit capiti Pompei hostis,

ibidem. Lacrumae[22] oratio sunt efficacissima. Maldonatus in cap[ite] 2. Ioan. De Xerxis lacrumis. Valer[ius], lib[er] 9 cap[ut] 13. Lacrumae viduarum ex oculis in coelum subsiliunt. Ecclesiast[es], cap[ut] 35, vers[us] 17, illustris locus[23]. Homo cum primum plorat, vigilat; cum primum in cunis ridet, dormit. Cardanus, lib[er] 8, De rerum varietate, cap[ut] 43, prope finem).

Adversariorum exemplum

Descriptio fusior lusciniae apud Tullium aviculae plataneae «De natura Deorum»[24]. Verbo montium, fluminum, operum omnium etc. prolixior, exscriptio epitaphiorum. A lemmatibus eo differunt, quod in Adversaria referantur res illae, quae paulo fusiorem secum explicationem trahunt, uti esse ritus priscos, epitaphia, virtutes, vitia, conscientia.

Historica

Quicquid ad historiam sacram, profanam, veterem, novam, Latinam, Graecam, barbaram, huc spectat. Ut titulus: Fortunae ludibrium. Alvarus Luna ab humili fortuna ad summum pervenit; in praeceps eum ambitio dedit, nil ei ad regnum praeter nomen deerat. Tandem bona ejus omnia occupata, ipse majestatis damnatus mula ad supplicii locum vectus est. In medio foro theatrum, in eo crux alta, et geminae faces, tapete substrato. Luna conscendens locum, crucem veneratus, annulum signatorium et galerum puero amanuensi dedit; proximae felicitatis cum praesenti fortuna comparatio inimicis etiam lacrumas excusserat. Erat uncus ferreus sublimi ligno confixus. Rogat carnificem, quem in usum paratus esset? ille, ut sejunctum a trunco caput imponatur. Subdit Alvarus: post mortem de corpore facito quod lubet; viro forti mors turpis esse non potest nec immatura. Simul diloricatis tunicis intrepide caput securi subjecit an[no] 1453.

Triginta annos ita in aula dominatus est, ut nihil nec majoris nec minoris rei, nisi eo arbitro gereretur; ita ut nec Ioannes III, rex Castellae, vestem mutaret eo non conscio.

Truncus in theatro relictus, pelvi juxta posita ad colligendam stipem, qua sepeliretur homo paulo ante regibus potentia exaequandus. Sic res humanae variant. Alvarus prioribus annis consuluit vatem: praedictum est Cadahasmum exitio fore; est oppidum hujus nominis in Hispania quod semper vitavit Luna, et significat etiam ferale theatrum, quod vitare non potuit (Ieremias Drexellius in «Aurifodina» sua, par[s] 2, cap[ut] 8)[25].

Lemma

Lemma dicitur aliquando apophtegma, h[oc] e[st] breviter et argute dictum.

Musarum vox originatione haebraicum.

Quibus (musis) et originatio accedit, quae non aliunde, quam ab ipsis Haebreis petenda est[26]. Quibus disciplina ac doctrina quaelibet peculiariter autem ethica, musar, appellatur (Aug[ustus], Buch[nerus] in orat[ione] festa 3, sub finem)[27].

ФІЛОЛОГІЧНІ ВИПИСКИ

Як перекладати авторів на рідну мову

Якщо окремі латинські слова ти висловиш тими самими німецькими, то вийде нісенітниця. Бо про один і той самий предмет латинянин говорить так, а німець інакше. Напр[иклад], у Теренц[ія] сказано: коней або собак годувати (alere) для полювання. Якщо ти в цьому разі захочеш "equos alere" (годувати коней) перекласти через «Pferde nähren» (годувати коней), то ти передаси значення дієслова "alere", але відступиш від правил і традицій німецької мови: німці говорять не "ein Pferd nähren", а "ein Pferd halten". Таким чином, коли ми що-небудь перекладаємо з латини, завжди слід враховувати традиції та властивості мови, не обмежуючись передачею смислу й значення слова (Бухнер, том II, лист 28).

Література корисна для теології та для інших занять. Чим більше успіхів досягнеш у вивченні літератури, тим кращі успіхи будеш потім здобувати в теології чи в іншій науці (він-таки, там-таки).

Читати й перечитувати слід небагатьох авторів, але найкращих. Слід також дотримуватись порядку й вибору: варто читати не так багато щодо кількості, як багато щодо якості. Якщо не пережуєш їжі зубами, то буде використана лише невелика частина її, бо вона пройде в непереробленому вигляді; таким же чином, якщо не будеш брати від авторів того, що тобі потрібно, і не будеш старанно та пильно їх читати, то ніколи їх не перетвориш у сік і кров.

Яких авторів слід читати насамперед

Найкращим майстром слова в самих латинян, або римлян, вважався Туллій. З його творів особливо рекомендую тобі діалоги про дружбу та старість, а також книги про обов'язки, окрім того, промови на захист Архія, Марцелла, Лігарія, Дейотара, а також промови, написані ним проти Катіліни. Від них ти почерпнеш ту чисту й незаплямовану легкість і витонченість латинської мови, яка становить основу чіткого й правильного стилю. Корисним теж буде й ретельне читання Теренція, Плавта, Непота й Цезаря, в яких немає всіляких надмірностей мови, пишномовності (той-таки, там-таки).

Трохи далі: виділи його (Персія) і твори Верг[ілія], Горац[ія], Овід[ія]. З їх числа не можна виключити також Клавдіана, найкрасномовнішого та найприємнішого поета, з чиїх віршів ти, безсумнівно, здобудеш велику користь для всякого роду писання в різних галузях. Тому не забувай зберігати його в серці, в очах, а ще краще в голові та в пам'яті і, наскільки це можливо, наслідуй його.

При читанні слід робити нотатки

"Після обіду, який у нього, за звичаєм предків, був досить легкий, він улітку, відпочиваючи, лежав на сонці; при цьому читав книгу, робив замітки, нотатки, бо ніколи нічого не читав, не роблячи нотаток" (Пліній Молодший про свого дядька. Кн[ига] л[истів], кн[ига] 3, л[ист] 5, § 10).

Як робити нотатки

Існує три різновиди нотаток, з яких кожному дається особлива назва; все, що гідне бути відзначене, має знайти собі місце у виписках, які називаються: короткі нотатки (lemmata); нотатки (adversaria); історичні нотатки (historica).

1. Перший клас становлять короткі нотатки. Сюди належить те, що не має характеру історії, не нотується докладно, а відзначається тільки автор, книга, розділ та ін. А пізніше додається словечко чи висновок, як-от: коротко, докладно, дуже добре. Сюди переважно належать чесноти, вади й усе інше, що зустрічається в звичайній мові, напр[иклад] небо, зірки, небесні явища, а також блаженство, стихії, тварини, дерева, гори, годинник, музика.

2. Нотатки. Тут слід виписувати все, що не належить до історії, однак (відзнач відмінність від попереднього різновиду) нотується трохи докладніше. Сюди належать здебільшого звичаї старих часів, епітафії, цікаві описи, афоризми або вислови, які пояснюють детальніше: рідкісні речі, гідні подиву, нові, давні. Однак, я сказав, це не стосується історії й нотується дещо докладніше.

3. Історичні нотатки. Сюди слід віднести все, що належить до історії, або, як кажуть діти, є прикладом – виписується ця історія досить докладно або ні. До цих трьох класів треба скласти покажчик у вигляді окремої книги.

Як робити короткі нотатки

Беруться дві чвертки паперу, складеного, як кажуть книготорговці, у четверту частину аркуша, вкладаються одна в одну; вони повинні мати дещо ширші береги. На початку треба дати заголовок: «Короткі нотатки». Коли заповниш дві такі чвертки, додавай до них усе нові, залежно від того, скільки ти робитимеш виписок. Так це можна продовжувати без кінця, без зайвої витрати паперу. Заголовки нотаток ідуть один за одним, без дотримання певного порядку, наприклад:

Сльози та все, що до них належить

Про них Цезар Бароній, т[ом] 2, від 253 р., ном[ер] 8 і від 254 р., ном[ер] 55: "В очі ідола Тамуза влито олово, всередині горить вогонь, так що

здається, ніби ідол плаче". Про сл[ьози] перша гом[ілія] Златоуст[а] на свято Богоявл[ення]. Вишуканий вислів: "Занадто дорого коштує сміх, коли за нього треба платити втратою честі". Діва, мучениця Юліана, слізьми загасила вогнище. Марцелл, узявши з бою Сиракузи, заплакав (Валер[ій], [книга] 5, 1). Юлій Цезар пролив сльози над головою свого ворога Помпея (там само). Сльози – найбільш дієва річ (Мальдонат, у розд[ілі] 2), Іоан. Про сльози Ксеркса. Валер[ій], кн[ига] 9, р[озділ] 13. Сльози вдів з очей здіймаються до небес (Екклезіаст, р[озділ] 35, в[ірш] 17, знамените місце). Людина, яка вперше плаче, не спить, а коли вперше в колисці сміється, спить (Кардан, кн[ига] 8, «Про розмаїття речей», р[розділ] 43, близько до кінця).

Приклади зауважень

Досить докладний опис солов'я в Туллія: пташка платанових гаїв («Про природу богів»). Більше-менше докладний опис гір, рік, різних справ тощо, докладні витяги з епітафій. Від коротких нотаток відрізняються тим, що в замітках повідомляється про предмети, які описуються докладніше: старі звичаї, епітафії, чесноти, вади, совість.

Історичні нотатки

Сюди належить усе, що стосується історії священної, світської, давньої, нової, латинської, грецької, варварів. Наприклад, «Насмішка долі»: Альвар Луна з нижчого стану досягнув найвищого становища; честолюбство стрімко підняло його на вершину щастя; для королівської влади в нього було все, окрім імені. Але під кінець усі його маєтки були конфісковані та й самого його, засудженого за злочин проти величності, везли на мулі до місця страти. Посеред майдану – ешафот, на ньому високий хрест, подвійні факели, розстелений килим. Луна, зійшовши на місце, вклонився хресту, віддав хлопчикові-писарю перстень із печаткою й шапку. Порівняння недавнього щастя з теперішньою долею навіть у ворогів викликало сльози. На високому стовпі був прикріплений залізний гак. Питає ката: "Для чого приготований гак?" "Щоб повісити на нього голову, відокремлену від тулуба", – відповідає той. Альвар каже: "Після смерті роби з тілом, що хочеш; для мужньої людини смерть не може бути ганебною або передчасною". Промовивши це, розірвав туніку, безстрашно поклав голову під сокиру в 1453 р[оці].

Упродовж 30 років він мав таку владу при дворі, що нічого – ані великого, ані малого – не робилося без його згоди, так що Іоан III, король Кастілії, навіть одягу не міняв без його відома.

Обезглавлене тіло залишили на ешафоті, коло нього поставили миску, щоб збирати пожертви на похорон людини, яка ще зовсім недавно вважалась за могутністю рівною царям. Так змінюються долі людські.

Раніше Альвар звертався до ворожбита: віщування говорило, що буде Кадагазм (є в Іспанії місто з такою назвою) місцем його смерті: цього міста Луна постійно уникав, але це слово означало також ешафот, якого уникнути він не міг (Єремія Дрекселлій у своїй «Золотій копальні», част[ина] 2, р[озділ] 8).

Лема

Лемою іноді називають короткий і сильний вираз.

Слово "музи" єврейського походження.

Далі йдеться про їхнє (муз) походження, яке треба шукати в самих євреїв. У них будь-яке вчення, або наука, особливо етична, називається "музар" (Авг[уст] Бух[нер], у 3-й урочистій пром[ові], під кінець).

Коли були зроблені ці нотатки, сказати важко. Вони дійшли до нас в автографі, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 120–122). Уперше їх надрукував Дмитро Багалій у харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

[1] *Теренцій*. Дівчина з Андроса, акт 1, сцена 1, 56–57 [див.: *Теренций*. Комедии / Пер. с лат. А. Артюшкова; коммент. В. Ярхо. – Москва, 1988. – С. 12].

[2] Август Бухнер (лат. *Augustus Buchnerus*, нім. *August Buchner*) (1591–1661 рр.) – видатний німецький філолог-класик, поет і систематик літератури часів бароко, професор поетики та риторики Віттенберзького університету; тут покликання на його 28-ий лист, адресований онукові – Йоганну Христофору. Листи Бухнера («Epistolae») вперше побачили світ окремим виданням у Дрездені 1679 р., а потім перевидавалися в 1707-му та 1710 рр.

[3] Така сама настанова щодо стосунку літератури до теології, тобто її розуміння як "служниці богослів'я" (*ancilla theologiae*), була прикметна й для старих українських письменників. Наприклад, Симеон Полоцький писав: "художества свободная, грамматика, риторика, філософія и прочая… зѣло суть полезна в гражданствѣ и к духовной премудрости пособственна" [*Полоцький С*. Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 225].

[4] Так поціновували Ціцерона і в старій Україні. Недаром його ім'я зринає в назвах цілої низки барокових київських риторик [див.: *Стратий Я. М., Литвинов В. Д., Андрушко В. А.* Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии. – Киев, 1982], починаючи з «Могилянського оратора» Йосифа Кононовича-Горбацького, в якому Ціцерон постає як "видатний проповідник і корифей найвищий щонайдосконалішого мистецтва, красномовства", "оратор щонайбільший" тощо [див.: *Кононович-Горбацький Й*. Оратор Могилянський, Марка Тулія Ціцерона «Поділами (ораторськими)» досконалими виплеканий / Пер. М. Роговича // Філософська думка. – 1972. – № 3. – С. 89, 90].

[5] Архій (*Aulus Licinius Archias*) – грецький поет з Антіохії Сирійської. Народився бл. 120 р. до н. е., а зі 102 р. мешкав у Римі. У 62 р. його притягали до суду за незаконне присвоєння звання римського громадянина, але поет був виправданий. Його оборонцем на суді виступив Ціцерон. У своїй промові «На захист поета Архія» Ціцерон, зокрема, прославляв літературну творчість [див.: *Марк Туллий Цицерон*. Речь в защиту поэта Архия // Идеи

эстетического воспитания: Антология. – Москва, 1973. – Т. 1: Античность. Средние века. Возрождение. – С. 170–172].

[6] Марк Клавдій Марцелл (*Marcus Claudius Marcellus*) – римський державний діяч, консул у 51 р. до н. е.; прибічник Помпея й противник Цезаря; після битви при Фарсалі змушений був тікати. Ціцерон захищав його в промові «Pro Marcello». Зрештою, Цезар помилував Марцелла.

[7] Квінт Лігарій (*Quintus Ligarius*) – римський політичний діяч, прибічник Помпея та його легат. У 50–49 рр. до н. е. воював проти Цезаря в Африці, потрапив у полон. Його судили, але виправдали. На суді Ціцерон виступав як оборонець Лігарія. Перегодом Лігарій узяв участь у замахові на життя Цезаря; загинув у 43 р. до н. е.

[8] Дейотар (*Dejotarus*) – тетрарх Галатії і цар Малої Вірменії. Виступив на боці Помпея проти Цезаря. Ціцерон був його оборонцем.

[9] Луцій Сергій Катіліна (*Lucius Sergius Catilina*) – римський політичний діяч. Народився бл. 108 р. до н. е. Організатор змови, розкритої Ціцероном у 63 р. до н. е., коли він був консулом. Катіліна загинув у битві з військами Петрея при Пісторії навесні 62 р. до н. е. Названі тут промови Ціцерона належали до найпопулярніших у києво-могилянській риторичній традиції. Промови «Pro Archia poeta», «Pro rege Dejotaro», «Pro Ligario» вивчали в класі поетики, а славетну промову проти Катіліни – у класі риторики [див.: *Ulčinaite E.* Teoria retoryczna w Polsce i na Litwie w XVII wieku: Próba rekonstrukcji schematu retorycznego. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1984. – S. 39].

[10] Див. прим. 352 до рубрики «Листи до Михайла Івановича Ковалинського» (лист № 45).

[11] Плавт (*Titus Maccius Plautus*) (254–184 рр. до н. е.) – славетний римський комедіограф, дуже популярний в Україні впродовж XVII–XVIII ст. Скажімо, Феофан Прокопович, створюючи свою трагедокомедію «Владимир», мав за взірець трагедокомедію Плавта «Amphitrio» [див.: *Петров Н. И.* Южнорусская литература XVIII века, преимущественно драматическая // Русский вестник. – 1880. – Т. 147. – Май. – С. 382], а Опанас Лобисевич писав про шкільні інтермедії, що вони вчинені "во вкусѣ площадном, во вкусѣ Плавтовом" [Воспоминания Аф. Лобысевича о времени обучения своего в Киевской Академии в 1747–1752 годах (Письмо его к архиепископу Георгию Конисскому 30 сентября 1794 г.) // Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Отделение II (1721–1797 гг.).– Киев, 1904.– Т. 1.– Ч. 1.– С. 387]. Твори Плавта були взірцем низького стилю. Так само взірцевою вважали і його мову. Принаймні Феофан Прокопович писав у курсі риторики: "Про Плавта ж була така загальна думка: 'Якби Музи хотіли говорити по-латині, то говорили б устами Плавта'" [*Прокопович Ф.* Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 158].

[12] Корнелій Непот (*Cornelius Nepos*) (бл. 100–25 рр. до н. е.) – римський історіограф, автор «De viris illustribus» [див.: *Корнелий Непот.* О знаменитых иноземных полководцах. Из книги о римских историках / Перевод, статьи и комментарии Н. Н. Трухиной. – Москва, 1992].

[13] Див. прим. 221 до рубрики «Листи до Михайла Івановича Ковалинського» (лист № 27). Тут ідеться про Гая Юлія Цезаря як про письменника, автора «De bello Gallico», «De bello civili», «De bello Alexandrino», «De bello Africano» [див.: Записки Юлия Цезаря и его продолжателей / Пер. и вступ. статья М. М. Покровского. – Москва, 1991. – Ч. I–II].

[14] Персій (*Aulus Persius Flaccus*) (34–62 рр.) – римський поет-сатирик.

[15] Клавдій Клавдіан (*Claudius Claudianus*) – грекомовний мешканець Олександрії, який прибув до Риму наприкінці IV ст. і став придворним латинським поетом імператора Гонорія, автор низки панегіричних творів.

[16] Пліній Молодший (*Plinius Junior*) (61/62–113 рр.) – римський політичний діяч та письменник часів Доміціана, Нерви й Траяна.
[17] Тобто про Плінія Старшого (*Plinius Major*) (23–79 рр.) – римського політичного діяча та природознавця, автора славетної «Природознавчої історії» в 37-и книгах.
[18] Пор.: Письма Плиния Младшего. Книги I–X / Изд. подготовили М. Е. Сергиенко, А. И. Доватур. – Москва, 1983. – С. 45–46.
[19] У рукопису: *LACRYMAE*.
[20] Цезар Бароній (*Baronius*, *Baronio*) (1538–1607 рр.) – кардинал, бібліотекар Ватиканської бібліотеки, духовник папи Климента VIII-го, славетний церковний історик, автор «Священної історії» («Annales Ecclesiastici») у 12-и томах, широко відомої в Російській імперії за часів Сковороди, зокрема, завдяки скороченому перекладу [див.: *Бароний Ц.* Дѣянія церковная и гражданская от Рождества Господа нашего Іисуса Христа. – Москва, 1719]. Добре знав українську історію, яку відобразив у праці «Слово про походження русів та про їхнє чудесне навернення до іншої віри». Був дуже шанований старими українськими письменниками як ерудит і невтомний працівник. Наприклад, Феофан Прокопович писав про нього таке: "Кажуть, що він [Бароній] так себе виснажував величезним трудом, що коли мав йти до столу, то скаржився, що його ведуть на страту" [*Прокопович Ф.* Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 340].
[21] Валерій Максим (*Valerius Maximus*) – римський історик часів імператора Тіберія, автор укладеної для потреб риторичних шкіл книги «Factorum ac dictorum memorabilium libri IX» («Найпримітніші вчинки й висловлювання в IX книгах»). Ця збірка була добре відома в старій Україні. Наприклад, вона є в реєстрі книжок Львівського братства за 1601 рік [див.: *Голубев С.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (опыт исторического исследования). – Киев, 1883. – Т. 1. – С. 169–170].
[22] У рукопису: *Lacrimae*.
[23] Очевидно, ідеться про Книгу Екклезіястову 35: 15. У слов'янському перекладі: **Не слѣ́зы ли вдовѝчи по лани́томa текꙋ́тъ, и҆ во́пль є҆ѧ̀ на наве́дшаго ѧ҆̀;**
[24] Навряд чи Ціцерон у цьому місці (Про природу богів, II, 124) говорив про соловейка. Пор.: "Читав я також написане про якогось птаха під назвою *platalea*, що добуває собі їжу, підлітаючи до інших птахів, котрі пірнають у море" [*Цицерон*. Философские трактаты. – Москва, 1985. – С. 142].
[25] Сковорода покликається на посібник для проповідників «Aurifodina artium et scientiarum omnium» («Золота копальня всіх мистецтв і наук») (1638 р.), написаний єзуїтом Єремією Дрекселем [див. про це: *Erdmann E. von*. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 390–391].
[26] Схожі міркування висловлювали дуже давно. Наприклад, Артапан (I ст. до н. е.) писав, що греки називали Мойсея "Мусей. Цей *Moysos* був учителем Орфея. А в зрілому віці він подарував людству багато корисних речей. Винайшов кораблі та машини для переміщення каменів, а також єгипетську зброю, зрошувальні пристрої, військове спорядження та філософію" [*Курціус Е.-Р.* Європейська література і латинське середньовіччя / Переклав з нім. Анатолій Онишко. – Львів, 2007. – С. 238].
[27] Фрагмент від слова *musarum* написано іншим чорнилом.

[СОН]

В полноч Ноября 24, 1758 года в Кавраи

Казалось, будто различнїи охоты житїя человѣческаго по разним мѣстам разсмотрюю. В одном мѣсту был, гдѣ полаты царскіи, уборы, танцы[1], Музіканты, гдѣ любящїесь то поспѣвували, то в зеркала смотрѣлы, вбѣжавши с зала в комнату, и снявши маску, при богатих постелях и прочая. Откуду сила мене повела к простому народу, гдѣ такіе ж дѣла, но отличним убором и церемонїею творимїя, увидѣл: ибо оны ішли улицею с пляшкамы в руках, шумя, веселясь, валяясь, как обикновеннѡ в простой чернѣ бывает; также и амурнїи дѣла сродним себѣ образом, как то, в ряд один поставивши женск, а в другой мужеск пол, хто хорош, хто на кого похож, и кому достоин быть мужем или женою, с сладостїю ѡтправляли[2]. ѡтсюду вшел в постоялы домы, гдѣ лошадѣ, хомуты, сѣна, расплаты, споры и проч[ая] слишал. На остаток сила ввела в храм ѡбширнїй очень и краснїй, каков у богатих мѣщан бывает прихожан, гдѣ будто в День Зеленїй святагѡ духа[3] ѡтправлял я с дїяконом литургїю и помню точнѡ сїя, что говорил: "якѡ свят еси"[4], аж до "во вѣкы вѣков", и по обоих хорах пѣто "святїй Боже", пространнѡ. Сам же я с дїяк[оном] пред престолом до землѣ кланяясь, чювствовал внутр сладость, которой изобразить не могу[5]. Однак и там человѣческимы порокамы посквернен нѡ. Сребролюбїе с карнавкою бродит и, самого Іерея не миная, почти виривает складкы. ѡт мясних обѣдов, которіе в союзних почти храму комнатах торжествовались, и в которїе с олтаря многіе дверы были, к самой святой трапезѣ дух шибался во время лvтургіи. Там я престрашное дѣло слѣдующее видѣл. Нѣкоторим птичих и звѣриних не доставало мяс к яствїю, то оны одѣтого в черну свиту до колѣн человѣка с голимы голенами и в убогих сандаліях, будуча уже убитогѡ, в руках держа при ѡгнѣ, колѣна и литкы жарили и, с истекающим жиром мясо отрѣзуя, то огризая, жрали[6]. Коего смарду и скверного свирѣпства я не терпя, с ужасом отвращая ѡчы, отошол. И сїе дѣлали, будто служителы нѣкоторїи. Сей дивнїй сон не менше мене устрашил, как усладил. А пробудившись, не преминул с сладос[тїю] в самой вещи пропѣть: "Святїй Боже…"[7].

«Сон», записаний Сковородою в селі Каврай 1758 р., уперше опублікував Павло Попов на сторінках київського часопису «Вітчизна» [див.: *Попов П. М.* Один із попередників соціальної сатири Шевченка (За неопублікованим автографом «Сну» Г. Сковороди) // Вітчизна. – 1962. – № 1. – С. 179–184]. Подаємо за автографом, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 74).

[1] Танець утілює тут темний бік буття. У християнській традиції він підлягав рішучому засудові [див.: *Heers J.* Święta głupców i karnawały. – Warszawa, 1995. – S. 49–52], адже його

"батьком" постає тут сам диявол. Як стародавній вуж у раю "кружав около Євы, дабы ю зрадил, так танечницы, наслѣдуючи діавола, єдни коло других кружают, душы же свои заражают" [Слово к народу каѳоліческому. – Почаїв, 1765. – Арк. 124]. У всякому разі, на малярських картинах Страшного Суду (сковородинська візія так само має "апокаліптичну" тональність [*Chopyk Dan B.* G. S. Skovoroda – the Fable Writer. His Life and Times // *Skovoroda G. S.* Fables and Aphorisms / Translation, biography and analysis by D. B. Chopyk. – New York; Bern; Frankfurt am Main; Paris, 1990. – P. 39]) "плясуны" звиваються в безугавному конвульсійному "танці", бувши підвішені "за пуп" [див.: *Сумцов Н.* К истории украинской иконописи // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Харьков, 1905. – Т. 16. – С. 134].

[2] Змальована Сковородою картина "гойного веселя" юрби – це стихія *чуттєвої втіхи*, чи, як казав Петро Могила, розмаїття "гордынѣ діаволскія, єже єст плясанія, неистовая козлогласованія, пѣсни скверныя, растлѣнныя и смѣхотворныя бесѣды, из них же піянства и блудодѣянія совершаются, и вся пустошная позорища, яже от богомыслія ум ко всѣм дѣлом злым и богопротивным отвращают и єже зрѣти Господа пред собою выну заграждают" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 157–158; пор.: *Транквіліон-Ставровецький К.* Перло многоцѣнноє. – Могилів, 1699. – Арк. 148; *Туптало Д.* Поученіє в недѣлю двадесят вторую по Святом Дусѣ // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Ч. 2. – Москва, 1842. – С. 584–594; *Кониський Г.* Слово в недѣлю двадесят третію // Собраніе сочиненій Георгіа Конисскаго, архіепископа Бѣлорусскаго. – Санкт-Петербург, 1835. – Ч. 1. – С. 22–23].

[3] День Святого Духа – перший понеділок після Тройці (П'ятдесятниці), який розпочинає тиждень пам'яті всіх святих. Цього дня православний храм прикрашають клечанням і квітами. Пор., наприклад, вірші Симеона Полоцького: "Во праздник сошествія Духа Пресвятаго, / На апостолы Христом-Богом посланнаго, / Воспріяхом обычай вѣтвми и травою / Украшати и церковь, и дом зеленою" [*Полоцкий С.* Вирши. – Минск, 1990. – С. 361].

[4] Слова ієрея: "Яко свят єси, Боже наш, и Тебѣ славу воссылаєм, Отцу и Сыну и Святому Духу, нынѣ и присно".

[5] Церковна служба снилася й іншим старим українським письменникам. Наприклад, Йоасаф Горленко згадував таке: "Видѣлось, мало уснувши мнѣ в день, быть в сослуженіи панахиды нѣкоторой с преосвященным Рафаилом [Заборовським] в церквѣ святыя Софіи Кіевской, и тамо по обычаю кадил я церковь предходящему неякомусь мнѣ діакону, котораго я и знаю, и не знаю, а по большей части не знаю; и когда вошли в святый олтарь, то он, ходя предо мною, потерял свѣчу, с которою ходил; то я его бранил, сказуя: какой ты дурак! свѣчу с рук потерял; а потом же свѣча там же обрѣлась близ жертвенника в олтари, и, кадя, я сказал: свѣча здѣсь, а ты ищещь свѣчи!" [*Горленко Й.* Путешествіе в свѣтѣ сем грѣшника Іоасафа, игумена Мгарскаго // Святитель Иоасаф Горленко, епископ Белгородский и Обоянский (1705–1754). Материалы для биографии, собранные и изданные кн. Н. Д. Жеваховым. – Киев, 1907. – Ч. II: Святитель Иоасаф и его сочинения. – С. 174].

[6] Мабуть, створюючи цей образ, фантазія письменника, примхливо засоціювала літературні образки бісівських спокус (пор., наприклад: "Отец Євлогій за аввою Даніилом во Александрію для потребы пришедши, видѣли многих иноков, нѣких от врагов заушаємы, другіи же нагими женами объємлемы и к ушима шепчуще им. Овіи же от отрочищ мужеска полу нагим играющим с нима и смрадом человѣческим помазоваху их. Овым же мяса и вино объюхати приношаху. Другіє же зрѣх имуща ножи и рѣжущѣ мяса

человѣческа и дающа мнихом оным ясти. И от сего увѣдахом, яко кождый инок своєю страстію бодим єсть, сицевы бѣсы примагают рати єму и глаголаше: єлико страсти суть в души, толико и бѣсов" [Алфа і Омега. – Супрасль, 1788. – Арк. 166 (зв.)–167]) із гадками про можливість дивовижної "плотяної" метаморфози святих дарів (пор.: "Аще по освященіи хлѣба и вина покажется чудо, сієст вид хлѣба в видѣ плоти или отрочати, вино же в видѣ крве и аще в кратцѣ не премѣнится сей вид, сієст аще не паки явится вид хлѣба или вина, но сице непремѣнно пребудет, никакоже ієрей да причаститься, ибо не сут сія тѣло и кровь Христова, но точію чудо от Бога, невѣрства или иныя ради вины явленно" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. Київ, 1646. – С. 250]). Зрештою, цей образ можна потрактувати й у психоаналітичній стратегії, як те зробив свого часу Іван Мірчук: "…людоїдство — це лише образове представлення любовного життя, це те саме явище, яке Сковорода бачить у сні в ріжних місцях, в панських палацах, в простого народу, в заїздних домах. Явище це дасться теж сконстатувати і поза мурами монастирів, в найблизшому сусідстві трапези Господньої. Одначе перед цею думкою жахається ціле єство Сковороди…" [*Мірчук І.* Г. С. Сковорода. Замітки до історії української культури. – Прага, 1925. – С. 21].

[7] Молитва: "Святый Боже, / Святый Крѣпкій, / Святый Безсмертный, / Помилуй нас".

P[ublii] Terentii COMOEDIA, quae vocatur ADELPHI[1]
Фабулы или дѣйствія сила, авктора Муре́ты[2].

Два браты, Мі́ціон і Де́меа, разной вовся натуры были: Міціон в городѣ живал, Демеа, на селѣ; тот холост, а сей женат; тот нравов весма тихих, сей жесток; той и до чужих был Мягок, сей Жесток и до своих, тот и в самом гнѣвѣ был кроток, сей и без гнѣва свирѣп.

Были в Демеа два Сина, с которих старшого, именем Э́схина[3], себѣ за сина взял Міціон, и его с собою в Городѣ полѣтично и распустнѡ викормил, а меншого, Ктесі́фона[4], на Селѣ с собою весма жестокѡ и крѣпкѡ содерживал Отец. Эсхін, понеже названній егѡ Отец все ему попускал, з многими полюбовницамы гулял, и все что к молодости касается, не токмо свободнѡ, но и безѡпаснѡ отправлял. Послѣ до того уже пришол, что на дѣвчонку убогую, однак честную, и честних родителей, именем Па́мфілу (которую Мать ея Состра́та, вдова, честнѡ воспитала), ночью, пяній напавши, насилил и обременил. Послѣ пришол к ея Матерѣ, просил прощенія, взять ея обѣщаясь. Мать, увѣрившись, простила и молчала. А Ктесіфон, приходя иногда в Город, и сам в нѣкоторую игралную дѣвушку (которая умѣла пѣть и играть) влюбился. Однак всю сію о Ктесіфонѣ славу, чтоб как Демеа не дослихал, на себе переносил Эсхін. Наконец, когда сводник, игралной дѣвушки барин, сказал, что он или денги за нея, сколко она стоит, взять хочет, или иному продать, Ктесіфон, пришовши в отчаянїе, думал проч с отечества бѣжать. Между тѣм Эсхін, сіе узнавши, будучи безстиден и безстрашен, в дом сводника нахалнѡ вшол, самого и домашних потолочил, и дѣвушку, насилнѡ оторвав, вручил брату. Слух ѡ сем по цѣлому Городу пошол. Приходит Демеа, ссору на Міціона поднимает, кричит, божится, протестует, что распущен, что не воздержен, что пяниця, что блядун, что ни к чому годен Эсхін будет, что вся вина в одном Міціонѣ залежит. Благодарит Богу, что хотя той Син, которого с собою на селѣ держит, воздержуется, не мотает, хозяйства смотрит, честь хранит, столкѡ то разнится сирѣч между воспитаніем дѣтей Егѡ, и брата Егѡ. Міціон по возможности уговаривает Егѡ и не многѡ утишил его. Между тѣм нечаяннѡ тотчас другое наспѣло, откуду болшое еще смятеніе здѣлалось. Мать Памфілы услишала, что Эсхін игралную дѣвушку отнял, а Па́мфіла столь уже недалеко была от рожденія, что болною здѣлалась. Что дѣлать? Эсхин перемѣнился, – думала, – сама з дочерью пропала, оставленна, обманенна. Е́ту[5] крѣпостного, на котором цѣлой дом залежал, посилает до Эgіона, сродственника своего, чтоб Ему все сіе обявил. Между тѣм дойшло до Демеа, что и Ктесіфон его был, как отнимали дѣвушку; и понеже безмѣрно осердился, то егѡ обманил Крѣпостной Слуга Эсхіна именем Сvр, прехитрой лгун, сказуя, что приходил с села Ктесифон, да приходил бранить Эсхіна, и бранил на самой Площадѣ доволнѡ, и опять вернулся в село на свое дѣло. Демеа от радости стал плакать, и себе щасливим називать, что по крайней мѣри одного Сина имѣет, в котором трудолюбнаго и крѣпкагѡ Отца егѡ Житія живій образ

видит. Между тѣм как шол назад в село, попал на Гегіона, которій Ему ѡ спорченной насилнѡ Эсхіном Памфілѣ обявил. Опять розгнѣвавшись, ищучи брата, чтоб на Ему сердце согнать, попался на наемного, которій шол с егѡ Хутора; оной Ему, когда спросил, обявил, что Сина в селѣ нѣт. Назад к Сѵру возвратился, которій опять Ему новую лож, как собаки мяса кус, чтоб не лаял, бросил. Ищет, где бы сискать, а Ему где искать? Так показал Сѵр, что бѣдній Старик цѣлой Город дурнѡ, напраснѡ ородил. Между тѣм Міціон, увѣдомившись об всем от Гегіона, сам к Состратѣ и ея дочерѣ Па́мфілѣ пошол, и их в Крайней Печали утѣшил и ободрил, обѣщая Памфілу дать Эсхіну в супругу.

Пришол Демеа, шум, ссору, брань поднял. К тому ж еще при самому ему нѣкоторій слушка по имени когда назвал Ктесіфона, не оберегшись, а он когда вдруг силою всунул в избу, думая, что Ктесифон давно уже на селѣ или копает, или орет, или другое что дѣлает, как толко усмотрѣл, что он с любезною сидит и луштікует[6], то столкѡ уже разъярился, как бы был вброшен в огонь. А когда чрез доволнѡ долгое время покричал, потом его Міціон кроткою своею и Мирною рѣчю до того привел, что он, отложив прежню свою свирѣпость, стал думать, как бы Ему, напротив того, милостивим, склонним, пріятним быть можнѡ. И так не праздная Па́мфіла не толко соизволеніем, но и повелѣніем егѡ в дом перенеслась. Свадба здѣлалась; своднику заплачено; сам Міціон на Состратѣ женился. Эдіону дано, откудова б мог себе содержать. Сѵр с своею женою Фрѵгією на волю пущен.

Час написання цього перекладу невідомий. Щоправда, особливості правопису дозволяють віднести його до раннього періоду творчості Сковороди. Переклад уперше був опублікований 1960 р. Павлом Поповим на сторінках київського часопису «Радянське літературознавство» [див.: *Попов П. М.* Нові сторінки літературної спадщини Г. Сковороди. (Про переклад комедії Теренція «Брати» і невідомий переклад оди Горація) // Радянське літературознавство. – 1960. – № 4. – С. 101–107]. Подаємо за автографом, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 79–80).

[1] Теренціева комедія «Брати» була вперше поставлена під час погребальних ігр на честь Луція Емілія Павла в 160 р. до н. е. Прототипом цієї п'єси була однойменна комедія Менандра, яка збереглася лише невеличкими фрагментами [див.: *Менандр*. Комедии. Фрагменты / Изд. подготовил В. Н. Ярхо. – Москва, 1982. – С. 301–302]. Власне кажучи, у Менандра було дві комедії під такою назвою. Одна з них (фр. 94–95) стала основою для комедії Плавта «Стіх» [див.: *Плавт*. Комедии / Пер. с лат. А. Артюшкова; коммент. И. Ульяновой. – Москва, 1987. – Т. 2. – С. 599–646], а друга (фр. 85–93) – для комедії Теренція. Друком Теренціеві комедії вперше з'явилися в Страсбурзі 1471 р.

[2] Комедію Теренція «Брати» в XVI–XVIII ст. не раз видавали й коментували. Зокрема, ціла низка видань комедій Теренція супроводжувалася латинськими прозовими викладами їхнього змісту (*argumentum*). Один із таких викладів змісту «Братів» здійснив Марк-Антуан

де Мюре у венеціанському виданні комедій Теренція 1555 р. Саме його й переклав Сковорода книжною українською мовою. Павло Попов припускав, що наш філософ користувався ляйпцизьким виданням комедій Теренція 1738 р. (Terentii Afri Comoediae sex… Editio nova. – Lipsiae, 1738) [див.: *Попов П. М.* Нові сторінки літературної спадщини Г. Сковороди. (Про переклад комедії Теренція «Брати» і невідомий переклад оди Горація) // Радянське літературознавство. – 1960. – № 4. – С. 104].

[3] Це ім'я має іронічний підтекст. Воно асоціюється з гр. *αἶσχος* – 'сором, ганьба'. На перший погляд, відбиваючи у звідника дівчину, Есхін робить ганебний учинок, хоч насправді він відбиває її заради Ктесіфона, тобто бере на себе чужу ганьбу.

[4] Це ім'я так само має іронічний підтекст. Воно походить від гр. *κτῆσις* – 'придбання'. Як буцімто добропорядний син, Ктесіфон ніби переймається тим, щоб добробут його батька зростав. Однак насправді це зовсім не так.

[5] У Теренція та Мюре: *Geta*.

[6] Тобто розказує якісь веселі історії. Пор. народну приказку: "Ходит по весільох і люштикує", – яку Іван Франко коментував так: "Говорять про музику, якого винаймають на весіля, а може також про спеціяліста-фіґляря, якого також винаймають для забави в веселих товариствах… Люштикувати, з німецького Luststück, веселий кавалок, веселе оповіданє або співанка" [*Франко*, № 26863].

ДОДАТОК

МИХАЙЛО КОВАЛИНСЬКИЙ

ЖИЗНЬ ГРИГОРЇЯ СКОВОРОДЫ

Писана 1794 года
в древнем вкусѣ.

Non omnis moriar.
Horat[ius][1]

Во всем существующем есть нѣчто главное и всеобщее. В нечленовных ископаемых – земля; в растительных – вода; в животных – огонь; в человѣкѣ – разум, и так далѣе.

Каждое бытїе составляет особый круг, или мїр свой, с различїями, дѣлимостями, раздробленїями до непостижимости.

Каждая главность, или всеобщность, сих кругов имѣет над собою и в себѣ главнѣйшее, всемїрное, верховное[2], единое Начало: вся тѣм быша[3].

Сїе, распространяясь, раздѣляясь в способности, силы, свойства, постепенности, осуществляет невидимыя бытїя разнообразно; и, в снисхожденїи своем сгущаясь, составляет в человѣкѣ мысленность, в животных – чувство, в растительных – движенїе, в нечленовных ископаемых – существованїе.

Человѣк, то есть воплощенная способность мыслящая, в сем Началѣ живет, движется и есть.

Сїя всеглавнѣйшая, всемїрная, невидимая Сила едина – ум, жизнь, движенїе, существованїе, – изливаясь из непостижимости в явленїе, из вѣчности – во всеобширность времени, из единства изключительнаго – до безпредѣльной множественности, образуя круг человѣчества, удѣляет оному от главности своей благороднѣйшее преимущество, СВОБОДНУЮ ВОЛЮ.

На сей главизнѣ, корени, началѣ основывается власть правительств, держава владык, сила царей, любовь родителей, честь мудрых, слава добродѣтельных, память праведных.

Множественность вносит различїе, а сїе предполагает неравенство и несовершенство; свободная воля предполагает выбор; сей же – нравственную способность, могущую познать добро, истинну, совершенство, любить оное и искать предпочтительно. Отсюда происходит подвиг исканїя, и подвижник истинны называется Мудрый, а дѣло его – добродѣтель.

Парѳянин и Мидянин, Їудей и Еллин, раб и свобод – равно участвуют в сем преимуществѣ всемїрнаго, верховнаго[4], единаго Начала[5].

Подвиг, то есть правильное употребленїе свободной воли, дѣлает раздѣленїя; и сей подвиг в выборѣ истиннаго, добраго, совершеннаго есть

правда, воздающая всякому свое: полная – полным и тщетная – тщетным. Почему Мудрый и праведный есть то же.

Поставленный между вѣчностїю и временем, свѣтом и тьмою, истинною и лжею, добром и злом, имѣющїй преимущественное право избирать истинное, доброе, совершенное и приводящїй то в исполненїе на самом дѣлѣ, во всяком мѣстѣ, бытїи, состоянїи, званїи, степени, – есть Мудрый, есть праведный.

Таков есть муж, о котором здѣсь предлежит слово.

Григорїй, сын Савы, Сковорода родился в Малой Россїи, Кїевскаго намѣсничества, Лубенской округи, в селѣ Чернухах, в 1722 году. Родители его были из простолюдства: отец – Козак, мать – такого же рода. Они имѣли состоянїе мещанское посредственно достаточное, но честностїю, правдивостїю, страннопрїимством, набожеством, миролюбивым сосѣдством отличались в своем кругѣ.

Сей сын их Григорїй по седьмому году от рожденїя примѣтен был склонностїю к Богочтенїю, дарованїем к музыкѣ, охотою к наукам и твердостїю духа. В церквѣ[6] ходил он самоохотно на крилос и пѣвал отмѣнно приятно. Любимое же и всегда почти твердимое им пѣнїе его было[7] сей Їоанна Дамаскина стих: "Образу златому на полѣ Деирѣ служиму трїе твои отроцы небрегоша безбожнаго велѣнїя"[8] и проч[ая].

По охотѣ его отец отдал его в Кїевское училище, славившееся тогда науками. Григорїй скоро превозшел сверстников своих успѣхами и похвалами. Митрополит Кїевскїй Самуил Миславскїй[9], человѣк отличной остроты разума и рѣдких способностей к наукам, будучи тогда соучеником его, оставался во всем ниже его, при величайшем соревнованїи своем[10].

Тогда царствовала Императрица Елисавет[11], любительница музыки и Малороссїи. Дарованїя Сковороды к музыкѣ и отмѣнно приятный голос его[12] подали случай быть ему выбрану ко двору в пѣвческую музыку, куда и отправлен был он при вступленїи на престол Государыни[13].

Он не долго находился там. Императрица скоро предприяла путешествїе в Кїев, и с нею весь круг двора. Сковорода, прибыв туда, при возвратном отбытїи двора в С[анкт]-Петербург, получа увольненїе с чином придворнаго уставщика, остался в Кїевѣ и паки начал учиться.

Круг наук, преподаваемых в Кїевѣ, показался ему недостаточным. Он возжелал видѣть чужїе краи. Скоро представился повод к сему, и он воспользовался им всеохотно.

От двора отправлен был в Венгрїю к Токайским садам Генерал-маїор Вишневскїй[14], который для находившейся там греко-россїйской церкви хотѣл имѣть церковников, способных к службѣ и пѣнїю. Сковорода, извѣстен знанїем музыки, голосом, желанїем быть в чужих краях, разумѣнїем нѣкоторых языков, представлен был Вишневскому одобрительно и взят им в покровительство.

Путешествуя с Генералом сим, имѣл он случай, с позволенїя его и с помощїю его, поѣхать из Венгрїи в Вѣну, Офен[15], Презбург[16] и прочїя

окольныя мѣста, гдѣ, любопытствуя по охотѣ своей, старался знакомиться наипаче с людьми ученостїю и знанїями отлично славимыми тогда. Он говорил весьма исправно и с особливою чистотою латинским и нѣмецким языком, довольно разумѣл еллинскїй, почему и способствовался сими доставить себѣ знакомство и прїязнь ученых, а с ними новыя познанїя, каковых не имѣл и не мог имѣть в своем отечествѣ.

Возвратясь из чужих краев, наполнен ученостїю, свѣдѣнїями, знанїями, но с пустым карманом, в крайнем недостаткѣ всего нужнѣйшаго, проживал он у своих прежних приятелей и знакомых. Как и сих состоянїе не весьма зажиточно было, то искали они случая, как бы употребиться ему с пользою его и общественною. Скоро открылось мѣсто учителя Поезїи в Переяславлѣ, куда он и отправился по приглашенїю тамошняго Епископа[17].

Сковорода, имѣя основательнѣе и обширнѣе знанїя в науках, нежели каковы тогда были в училищах провинцїяльных, написал разсужденїе о Поезїи и руководство к искуству оной так новым образом, что Епископу показалось странным и несообразным прежнему старинному обычаю. Епископ приказал перемѣнить и преподавать по тогдашнему обыкновенному образу ученїя. Сковорода, увѣрен будучи в знанїи своем и точности дѣла сего, не согласился перемѣнить и отставить написанныя им правила для Поезїи, которыя были простѣе и вразумительнѣе для учащихся, да и совсѣм новое и точное понятїе давали об оной[18]. Епископ требовал от него письменнаго отвѣта образом судебным через Консисторїю, длячего он не выполнил повелѣнїя. Сковорода отвѣтствовал, что он полагается на суд всѣх знатоков в том, что разсужденїе его о Поезїи и руководство, написанное им, есть правильное и основанное на природѣ сего искуства. При том в объясненїи прибавил латинскую пословицу: “Alia res sceptrum, alia plectrum”[19], то есть: иное дѣло – пастырьскїй жезл, а иное – пастушья свирѣль.

Епископ, преобратя незнанїе свое в непослушанїе его и самомнѣнїе о учености своей в гордость и высокоумїе его, дал своеручное повелѣнїе на докладѣ Консисторїи слѣдующее: “Не живяше посреди дому моего творяй гордыню”[20]. По сему Сковорода выгнан был из училища Переяславскаго не с честїю. Сей был первый[21] опыт твердости духа его.

Недостатки стѣсняли его крайне, но нелюбостяжательный нрав его поддерживал в нем веселость его.

Он перешол из училища жить к приятелю своему, который знал цѣну достоинств его, но не знал стѣсненїя нужд его. Сковорода не смѣл просить помощи, а приятель не вздумал спросить его о надобности. И так переносил он нужды скромно, молчаливо, терпѣливо, безропотно, не имѣя тогда, как только двѣ худыя рубашки, один камлотной[22] кафтан, одни башмаки, одни черные гарусные[23] чулки. Нужда обработывала в нем сердце полезнѣйше и насѣяла в нем сѣмена терпѣнїя такїя, которых плодами угобзясь, жизнь его содѣлала его мудрым и щасливым.

Не в далеком расстоянїи имѣл жительство малороссїйскїй знаменитый Дворянин Стефан Тамара[24], которому потребен был учитель для сына его.

Сковорода одобрен был ему от знакомых и приглашен им в деревню Каврай, гдѣ и поручен был ему сын[25] в смотренїе и науку.

Старик Тамара[26] от природы имѣл великїй разум и, по службѣ обращаясь с иноземцами, приобрѣл нарочитыя знанїя, однако придерживался много застарѣлых предубѣжденїй, свойственных грубаго воспитанїя людям, которые смотрят с презрѣнїем на все то, что не одѣто гербами и не расписано родословїями.

Сковорода начал больше воздѣлывать сердце молодаго воспитанника своего и, разсматривая природныя склонности его, помогать только природѣ в ращенїи направленїем легким, нѣжным, нечувствительным, а не безвременно обременять разум его науками, – и воспитанник привязался к нему внутреннею любовїю.

Цѣлой год продолжалось обращенїе его с сыном, но отец никогда не удостоивал учителя ни одним словом разговора, хотя всякой день за столом он с воспитанником бывал у него. Чувствительно было такое униженїе человѣку, имѣвшему в низкой простотѣ благородное сердце, но Сковорода сносил все то, и, несмотря на презрѣнїе, на уничиженїе его, исправлял должность свою по совѣстной обязанности. Договор был здѣлан на год, и он хотѣл сдержать слово свое.

В одно время, разговаривая он с воспитанником своим и видя любовь его к себѣ, а посему и обращаясь с ним откровенно и просто, спросил его: как он мыслит о том, что говорили? Воспитанник на тот случай отвѣчал неприлично. Сковорода возразил ему, что он мыслит о сем, как свиная голова. Служители тотчас донесли Госпожѣ, что учитель называет шляхетнаго сына их “свиною головою”. Мать[27] раздосадовала, разжаловалась супругу, требовала мщенїя за таковую дерзость. Старик Тамара[28], зная внутренно цѣну учителя, но уступая настоянїю жены, отказал ему от дому и должности; и при отпускѣ его, в первый раз заговоря с ним, сказал ему: “Прости, Государь мой! Мнѣ жаль тебя!”

Тогда уже Судьба начинала приуготовлять сердце его к несправедливостям людским, которыя имѣл он испытать в продолженїи жизни. Сковорода остался без мѣста, без пропитанїя, без одежды, но не без надежды.

Убог, скуден, нужен, приѣхал он к приятелю своему, одному Сотнику переяславскому, человѣку добродушному и страннолюбивому. Тут нечаянно представился ему случай ѣхать в Москву с Калиграфом[29], отправлявшимся в Московскую Академїю проповѣдником, с которым он, как приятель его, и поѣхал, а оттуда в Тройцы-Сергїеву[30] Лавру, гдѣ был тогда намѣсником многоученый Кирилл, бывшїй послѣ Епископом Черниговским[31]. Сей, увидя Сковороду, котораго знал уже по слуху, и нашед в нем человѣка отличных дарованїй и учености, старался уговорить его остаться в Лаврѣ для пользы училища, но любовь его к отечественному краю отвлекала его в Малороссїю. Он возвратился паки в Переяславль, оставя по себѣ в Лаврѣ имя ученаго и дружбу Кирилла.

Дух его отдалял его от всяких привязанностей и, дѣлая его пришельцом, пресельником, странником, выдѣлывал в нем сердце гражданина всемїрнаго, который, не имѣя родства, стяжанїй, угла, гдѣ главу приклонити, сторицею больше вкушает удовольствїй природы, удовольствїй простых, невинных, беззаботных, истинных, почерпаемых умом чистым и духом несмущенным в сокровищах Вѣчнаго.

Не успѣл приѣхать он в Переяславль, как разумный Тамара[32] поручил знакомым своим уговаривать его, чтоб паки к сыну опредѣлился он учителем. Сковорода не соглашался, зная предразсудки его, а паче домашних его, но приятель его, будучи упрошен от Тамары, обманом привез его в деревню к нему ночью спящаго.

Старик Тамара[33] не был уже тот гербовый вельможа, но ласковый дворянин, который хотѣл цѣнить людей по внутреннему достоинству их. Он обласкал его дружески, просил быть сыну его другом и руководствовать его в науках. Любовь и откровенное обхожденїе сильнѣе всего дѣйствовали всегда над Сковородою. Он остался у Тамары с сердечным желанїем быть полезным, без договора, без условїй.

Уединенїе руководствует к размышленїям. Сковорода, поселясь в деревнѣ, подчиня докуку нужд, необходимых попеченїю любимаго и возлюбившаго его Господина, обезпеча себя искренностїю его, предался любомудрїю, то есть исканїю истинны.

Часто в свободные часы от должности своей удалялся в поля, рощи, сады для размышленїя. Рано поутру заря спутница ему бывала в прогулках его и дубравы собесѣдники глумленїй его. Лѣта, дарованїя душевныя, склонности природныя, нужды житейскїя звали его поперемѣнно к принятїю какого-либо состоянїя жизни. Суетность и многозаботливость свѣтская представлялась ему морем, обуреваемым безпрестанно волнами житейскими и никогда пловущаго к пристани душевнаго спокойствїя не доставляющим. В монашествѣ[34], удалившемся от начала своего, видѣл[35] он мрачное гнѣздо спершихся страстей и, за неимѣнїем исхода себѣ, задушающих бытїе смертоносно и жалостно. Брачное состояніе, сколько ни одобрительно природою, но не приятствовало безпечному его нраву.

Не рѣша себя ни на какое состоянїе, положил он твердо на сердцѣ своем снабдить свою жизнь воздержанїем, малодовольством, цѣломудрїем, смиренїем, трудолюбїем, терпѣнїем, благодушеством, простотою нравов, чистосердечїем, оставить всѣ искательства суетныя, вся попеченїя любостяжанїя, всѣ трудности излишества. Такое самоотверженїе сближало его благоуспѣшно к любомудрію.

Душа человѣческая, повергаясь в состоянїя нижших себя степеней, погружаясь в звѣрскїя страсти, предаваясь чувственности, собственной[36] скотам, принимает на себя свойства и качества их: злобу, ярость, несытость, зависть, хитрость, гордость и проч[ая]; возвышаясь же подвигом добрыя воли выше скотских влеченїй, звѣрских побужденїй и безсловесных стремленїй, восходит на высоту чистоты умов, которых стихія есть свѣт,

разум, мир, гармонїя, любовь, блаженство, и от оных заимствует нѣкоторую силу величественности, свѣтлости[37], разумѣнія вышшаго, пространнѣйшаго, далечайшаго, яснѣйшаго и превосходнѣйшей святости в чувствіях[38], которыми, преисполняясь внутренно[а], являет[б] в воображенїи[в] состоянїе бытія человѣческаго иногда одобрительно, иногда наказательно, увѣщательно, предварительно и указательно.

Сковорода видѣл опыт сего порядка и силы природы в себѣ самом[39] и описывает сїе в оставшихся по нем записках своих тако:

"В полночь, Ноября 24 числа, 1758 года, в селѣ Каврай. Казалось во снѣ, будто я разсматриваю различныя охоты житїя человѣческаго по разным мѣстам. В одном мѣстѣ я был, гдѣ царскіе чертоги, наряды, музыки, плясанія; гдѣ любящїеся то пѣли, то в зеркала смотрѣлись, то бѣгали из покоя в покой, снимали маски, садились на богатыя постели и проч[ая]. Оттуда повела меня сила к простому народу, гдѣ такія же дѣйствія, но особенным образом и порядком производились. Люди шли по улицѣ с скляницами в руках, шумя, веселясь, шатаясь, как обыкновенно в черном народѣ бывает; так же и любовныя дѣла сродным себѣ образом происходили у них. Тут, поставя в один ряд мужеск, а в другой женск пол, разсматривали, кто хорош, кто на кого похож и кому достоин быть парою. Отсюда вшел я в постоялые домы, гдѣ лошади, упряж, сѣно, расплаты, споры и пр[очая] слышал. Наконец Сила ввела меня в Храм нѣкїй обширный и прекрасный: тут якобы в день сошествія С[вятаго] духа[40] служил я Литургїю с дїяконом и помню точно, что возглашал сїе громко: 'Яко свят еси, Боже наш'[41] и пр[очая] до конца. При сем по обоим хорам пѣто было протяжно: 'Святый Боже…' Сам же я, с дїяконом пред престолом до земли кланяясь, чувствовал внутренно сладчайшее удовольствіе, котораго изобразить не могу. Однако и тут человѣческими пороками осквернено. Сребролюбіе с кошельком таскается и, самаго священника не миная, почти вырывает в складку. От мясных обѣдов, которые в союзных почти храму комнатах отправляемы были и в которыя из олтаря многїя двери

[а] Премудр[ости] Соломон[и], гл[ава] 18, ст[ихи] 17 и 19[(1)].

[б] Тацит, философ, политик, ученый, писатель, описывая обстоятельства Цинны с Арменїусом, не пропустил упомянуть видѣннаго Цинною сна. Читай о сем Лѣтопись Тацит[а], гл[ава] I, 45 арт[икул] и гл[ава] II, арт[икул] о Германикусѣ[(2)].

[в] Сократу часто снился один сон; оный казался ему в различных видах, но всегда приказывал одно: "Сократ, прилагайся к музыкѣ и упражняйся к оной!"[(3)]. Как совершеннѣйшая музыка есть философія, то Сократ, послѣдуя сновидѣнію, больше и больше побуждался прилѣжать к оной, обращая всю любовь и ревность к мудрости. Так он толковал сон свой. Критон, друг Сократов, пришол объявить ему, что завтре, по приговору Суда, должен он умереть. Сократ сказал ему: "Так и быть сему, но не завтре! Мнѣ снился сон в сіе же утро, что женьщина необыкновенной красоты явилась мнѣ в длинных бѣлых ризах и, назвав меня по имени, говорила: чрез три дни прибудешь ты в плодоносную твою Пиѳію"[(4)].

находились, во время Литургїи дух шибал до самой святой трапезы. Тут я видѣл слѣдующее ужасное позорище. Как нѣкоторым не доставало к яствію птичих и звѣриных мяс, то они одѣтаго в черную ризу человѣка, имѣвшаго голыя колѣна и убогїя сандалїя, убитаго, в руках держа при огнѣ, колѣна и икры жарили, и мясо, с истекающим жиром, отрѣзывая и отгрызывая, жрали; и сіе дѣлали аки бы нѣкїе служители. Я, не стерпя смрада и свирѣпства сего, отвратил очи и вышол. Сей сон не меньше усладил меня, как и устрашил".

Я пишу жизнь человѣка сего в Христїянском вѣкѣ, странѣ, народѣ, исповѣданїи. Да прочтут книгу Христїянства, С[вященное] писанїе, и увидят, что человѣк[42] толико же способен[43] быть прозорливцом[44], как и звѣрем[45], неразумливый да не разумѣвает!

Сковорода начал чувствовать вкус в свободѣ от суетностей и пристрастїй житейских, в убогом, но безпечальном состоянїи, в уединенїи, но без расстройки с самим собою. Лжемудрствующее самолюбіе, сїя преукрашенная дщерь внѣшняго[46] разума, не могла обаять сердца его. Величественное свойство мыслящаго бытїя, ВОЛЮ, углубил он со всѣм умствованїем ея и желанїями в ничтожность свою и поверг себя в волю Творца, предавшись всецѣло жизни и любви Божїей, дабы Промысл его располагал им, яко орудїем своим, аможе хощет и якоже хощет.

Когда человѣк исходит из круга самомнѣнія, самопроизволенїя, самолюбїя своего, почитая все то землею пустою, непроходною и безводною[47], тогда чистый[48] Дух святый занимает всѣ чувствія его и возстановляет царствїе истинны[49], то есть возжигает в нем способности внутреннего чувства[50] огнем любви своея. Тогда высокое познанїе и разумѣніе по мѣрѣ расположенія внутренняго и внѣшняго возникает из средоточія всѣх вещей, аки тончайшій, проницательнѣйшій огнь, с неизъясняемым удовольствіем поглощаясь бездною свѣта. В таком состоянїи чувствіе человѣка взирает на дух Вседержителя с радостію и поклоненіем, и сим-то образом смиренное самоотверженіе человѣческое может созерцать то, что есть в вѣчности и во времени, ибо все близ его, все окрест его, все в нем есть.

Григорій, наполняясь живыми чувствіями истинн, изображал то пером в сочиненїях простых, но сильных. Между прочіими написал он стихи[a]: "Оставь, о дух мой, вскорѣ…"[51] Старик Тамара[52], прочтя оные и узнав от него, что то была забава его, сказал ему: "Друг мой! Бог благословил тебя дарованіем духа и слова".

Все время бытности его у Тамары[53] проходило в обученіи сына его словесным наукам и языку, а себя – благочестію и самодовольству.

Наконец, молодому воспитаннику его надлежало поступить в другой круг упражненїй, пристойных по свѣту и по роду, а Сковородѣ Судьба предуготовила званїе издалече.

---

[a] Сіи стихи и многія другія находятся у друга его.

В Бѣлгород прибыл на Епископскій престол Їоасаф Миткевич[54] – муж, исполненный благосердія, добродѣтелей, ученія. Сему Архїерею был извѣстен по законоискуству и по старой приязни Игумен Гервасій Якубович[55], находившїйся тогда в Переяславлѣ. Їоасаф пригласил Гервасїя раздѣлить с ним епархіальные труды и дружественную жизнь. Гервасій приѣхал в Бѣлгород и, видя ревность Їоасафа к наукам, представил ему о Сковородѣ одобрительнѣйше. Епископ вызвал его к себѣ через Гервасїя. Сковорода немедлѣнно прибыл и по волѣ Їоасафа принял должность учителя Поезїи в Харьковском училищѣ 1759 года.

Отличный образ его мыслей, ученія, жизни скоро обратил к нему вниманїе всего общества тамошняго. Он одѣвался пристойно, но просто; пищу имѣл состоящую из зелїй, плодов и молочных приправ; употреблял оную ввечеру по захожденїи солнца; мяса и рыбы не вкушал не по суевѣрію, но по внутреннему своему расположенію; для сна отдѣлял от времени своего не болѣе четырех часов в сутки; вставал до зари и, когда позволяла погода, всегда ходил пѣшком за город прогуливаться на чистой воздух и в сады; всегда весел, бодр, легок, подвижен, воздержен, цѣломудр, всѣм доволен, благодушествующ, унижен пред всѣми, словохотен, гдѣ не принужден говорить; из всего выводящїй нравоученїе; почтителен ко всякому состоянїю людей; посѣщал больных; утѣшал печальных; раздѣлял послѣднее с неимущими; выбирал и любил друзей по сердцу их; имѣл набожество без суевѣрія, ученость без кичения, обхожденїе без лести.

Год протек, и он, оконча срочное время, приѣхал к Їоасафу для препровожденїя обыкновеннаго в училищах времени отдохновенїя. Епископ, желая удержать его болѣе при училищѣ, поручил Гервасію, как приятелю его, уговаривать его, чтоб принял он монашеское состоянїе, обѣщевая довести его скоро до сана высокаго духовенства. Гервасїй начал совѣтовать Сковородѣ, предлагая желанїе Архіерея, благовидность польз его, предстоящую ему в сем поприщѣ честь, славу, изобилїе всего, почтенїе и, по его мнѣнію, щасливую жизнь.

Не таковы долженствовали быть предложены побужденїя для сердца Сковороды. Он, выслушав сїе, возревновал по истиннѣ и сказал Гервасію: “Развѣ вы хотите, чтоб и я умножил число Фарисеев[56]? Ѣжте жирно, пейте сладко, одѣвайтесь мягко и монашествуйте! А Сковорода полагает монашество в жизни нестяжательной, малодовольствѣ, воздержности, в лишенїи всего ненужнаго, дабы приобрѣсть всенужнѣйшее, во отверженїи всѣх прихотей, дабы сохранить себя самаго в цѣлости, во обузданїи самолюбія, дабы удобнѣе выполнить заповѣдь любви к ближнему, в исканїи славы Божїей, а не славы человѣческой”. Гервасїй убѣждал его милостію Архіерея, дружбою своею, пользою церкви[57], но Сковорода, тверд духом и правилами, возразил ему в отвѣт: “Благодарствую за милость, за дружбу, за похвалу; я не заслуживаю ничего сего за непослушанїе мое к вам при сем случаѣ”. Гервасій, зная недостатки его и думая, что он, нуждаясь содержанїем и знакомством в чужой сторонѣ, должен будет согласиться на предложенїе

его, оказал ему остуду. Григорій, примѣтя сіе, рѣшился скоро. На третій же день, дождавшись в передней выхода его, подошол сказать ему всесмиреннѣйше: "Прошу вашего высокопреподобія на путь мнѣ благословенія". Гервасій, не глядя на него, благословил его с досадою, а Сковорода, с миром отошед, тотчас отправился к новому приятелю своему в деревню Старицу[58], в окрестности Бѣлгорода.

Старица было мѣсто изобильное лѣсами, водотечами, удоліями благоприятствующими глубокому уединенію. Сковорода, поселясь тамо, паче всего прилѣжал к познанію себя и упражнялся в сочиненіях, относительных к сему. В лишеніях своих, призывая в помощ вѣру, не полагал оной в наружных обрядах одних, но во умерщвленіи самопроизволенія духа, то есть побужденій от себялюбія происходящих; в заключеніи всѣх желаній своих в волю всеблагаго и всемогущаго Творца по всѣм предприятіям, намѣреніям и дѣлам. Он единственно занимался повелѣвать чувству своему и поучать сердце свое не дерзать господствовать над порядком Промысла Божія, но повиноваться оному во всей смиренности.

Отец Гервасій донес Епископу об отзывѣ Сковороды на предложенія его и об отбытіи его. Добродушный Іоасаф не подосадовал, но только пожалѣл об нем. Между тѣм Григорій продолжал пустыножительство в Старицѣ.

Нигдѣ столько не обозрѣвает себя человѣк, как в уединеніи, и не напрасно сказано древним Мудрецом[a]: уединенный должен быть или царь, или звѣрь[59]. Преобороть скуку, проклятое изчадіе недовольства, занять ум и сердце упражненіями[60] достаточными, ублажить их есть дѣло не инако, как Мудраго, обладающаго собою царя уединеннаго, Священника Божія[61], понимающаго вездѣсущіе и всеисполненіе духа Господня и покланяющагося ему духом.

Сковорода, провождая тамо дни свои в бодрости духа, веселости, безпечаліи, благонадежности, часто говаривал при посѣщающих его: ὦ σχολίων! ὦ βιβλίων – "О свобода! О наука!"

Слух о необыкновенной жизни его и назидательном собесѣдованіи привлек многих искателей знакомства его. Он, посѣщая нѣкоторых по деревням, вздумал навѣстить Харьков. Нѣкто из познакомившихся с ним и здѣлавшись приятелем его, просил, чтоб, будучи в Харьковѣ, познакомился он с племянником его, молодым человѣком, находившимся там для наук, и не оставил бы его добрым словом.

Сковорода приѣхал в Харьков, жил у знакомых своих нѣсколько уже недѣль. В одно время, пришедши посѣтить училище и видя тут нѣкоторых незнаемых им, спросил, не находится ли тут такой-то, племянник N. N. Молодой тот человѣк случился на сіе время быть там, и знакомые Сковородѣ

---

[a] Надобно имѣть великое основаніе разума или совсѣм онаго лишену быть, чтоб содержать себя долгое время в уединенной жизни. Снести себя, ужиться самому с собою, смотрѣть на себя спокойными глазами, быть довольным сердцем своим, не искать себя внѣ себя[(5)] – есть ключь истиннаго блаженства.

сказали, что он самой тот есть. Сковорода, посмотря на него, возлюбил его и возлюбил до самой смерти. Послѣ увидѣл сей молодой человѣк, что случай таковый был устроен для него перстом Божїим издалече.

Добрый пастырь Їоасаф, не теряя из виду Сковороды, желал всячески привлечь его паки в Харьковское училище и извлечь из дарованій его пользу, которую он чувствовал во всей цѣнѣ ея. Зная, что он не любит принужденности, пригласил его дружески и предложил ему должность учителя, какую хочет. Довольно было убѣдить Сковороду, чтоб дать только ему на выбор дѣло то или другое. Он, имѣя в виду пользу, намѣреваемую для молодаго новаго друга своего, котораго в сердцѣ почитал уже таковым, как послѣ сам о сем изъяснялся, рад был призыву Епископа и взял предложеніе его всеохотно с тѣм, чтоб преподавать ему класс, ниже прежняго, синтактическій. Сверх того, взялся обучать еллинскому языку.

Прибыв из Бѣлгорода в Харьков и вступя в должность, нашол он любимаго своего молодаго человѣка, который, однако, не знал и не смѣл мыслить, чтоб мог быть достойным дружбы его, хотя любил и удивлялся философской жизни его и внутренно почитал его.

Григорій часто начал посѣщать его и, по склонности молодаго человѣка, занимать его музыкою и чтеніем книг, служивших поводом к разговорам и нравоученію. Открыв в молодом человѣкѣ сердце, каковаго желал он, и способности природныя, каковыя любил он, обратил вниманіе свое на удобреніе разума его и духа.

Молодой сей человѣк, будучи воспитываем до сего полуучеными школьными учителями[62], в руках которых тогда святилища наук находились, которые и положили ему в голову мнѣнія о вещах странныя, часто слыша от Сковороды противное тому и не могши согласить в понятіи своем новых правил с старыми, видя же на самом дѣлѣ жизнь его добродѣтельную, цѣломудрую, примѣрную, сумнѣвался сам в себѣ и сожалѣл душевно, что такой добродѣтельной муж имѣл несогласныя с учеными мнѣнія и правила, особливо же до нравоученія и духовных знаній относительныя, а посему и в заблужденіях находился.

Всѣ книгочіе наставники его, да и весь свѣт, словом и дѣлом внушали ему, что щастіе человѣческое состоит в том, чтоб имѣть всего много: много чего ѣсть, много чего пить, много во что одѣваться и в утѣхах праздно веселиться. Сковорода один начал говорить ему: чтоб быть истинно щасливым, то все оное не нужно; что ограниченїе желанїй, отверженїе излишеств, обузданіе прихотствующей воли, трудолюбіе, исправленіе должности, в которую Промысл Божїй поставил кого, не за страх, но за совѣсть, суть пути к щастію. Сковорода говорил сіе и жил тако.

Велемудрые учили его, что добродѣтель гражданская одна есть ничто пред Верховным[63] Существом, что Марк Аврелій[64], Тит[65], Сократ[66], Платон[67] и прочіе славные в древности великими дѣлами и сердцем люди должны быть нещасливы, потому что не имѣли историческаго знанія о вещах, случившихся послѣ их[68]. Сковорода утверждал, что во всѣх оных мужах

дѣйствовал Дух Вышнїй, а посему и недостойны они осужденія, но почтенія и подражанія в любви к истиннѣ. И если Бог есть истинна, то они были вѣрные служители его.

Философы, учившіе молодаго человѣка, толковали ему, что к такому, например, жизни[69] состоянію больше и особенно привязано благословенїе Божїе, а к иному меньше, или же и проклятіе, что вѣдѣніе таинств и выполненіе обрядов тайноводства есть совершенство и высокость человѣка. Сковорода учил, что всѣ состоянія суть добры, и Бог, раздѣляя члены общества, никакого не обидѣл; проклятіе же налагает он точїю на сынов противленія[70], которые, не внявь себѣ и не послѣдуя званію Природы, вступают в состоянїя по страстям, по обманчивым видам, по прихотям. И понеже не испытали они в себѣ склонности врожденной, то и предал их Верховный[71] Раздаятель дарованій в неискусен ум, да творят неподобная и будут прокляты, то есть нещасливы. Сковорода учил, что совершенство человѣка состоит в дѣланіи истинной пользы ближнему и что таинства и обряды тайноводства[72] относительны к слову, а Царствіе Божіе есть в силѣ, или в дѣлѣ[73].

Молодой человѣк, напоен будучи измлада предувѣреніями, слушая Сковороду, возчувствовал в себѣ возбужденную борбу мыслей и не знал, чѣм разрѣшить оную. Прочіе учители его внушали ему отвращеніе к Сковородѣ, запрещали имѣть знакомство с ним, слушать разговоров его и даже видѣться с ним. Он любил сердце его, но дичился разума его; почитал жизнь, но не вмѣщал в ум разсужденій его; уважал добродѣтели, но устранялся мнѣній его; видѣл чистоту нравов, но не узнавал истинны разума его; желал бы[74] быть другом, но не учеником его.

Трудно изгладить первыя[75] впечатлѣнїя.

Сковорода продолжал преподавать Синтаксис и еллинской язык общественно, а любимаго своего молодаго человѣка обучал особенно греческому языку и чтенію древних книг, из которых любимѣйшіе им были слѣдующіе писатели: Плутарх[76], Филон Іудеанин[77], Цицерон[78], Горатій[79], Лукіан[80], Климент Александрійскій[81], Ориген[82], Нил[83], Діонисій Ареопагитскій[84], Максим Исповѣдник[85], а из новых относительныя к сим; глава же всѣм Библїя. Сила, содержаніе и конец учебнаго их упражненія было сердце, то есть основаніе блаженной жизни.

Предприняв перевоспитывать его и желая больше и больше дать ему впечатлѣній истинны, писывал он к нему письмы почти ежеденно, дабы, побудя его к отвѣтствованію хотя кратко на оныя, приучить его мыслить, разсуждать, изъясняться справедливо, точно, прилично.

Предразсудки, возбуждаемые различіем мнѣній, не позволяли сумнѣніям в юношѣ искорениться. Странное произшествіе истребило оные до основанія, и сіе так описано в поденных записках сего молодаго человѣка:

“1763 года, будучи я занят размышленіями о правилах, внушаемых мнѣ Сковородою, и находя в умѣ моем оныя несогласными с образом мыслей прочіих, желал сердечно, чтоб кто-либо просвѣтил меня в истиннѣ. В таком

расположеніи находясь и поставя себя в возможную чистоту сердца, видѣл я слѣдующій сон[а].

Казалось, что на небѣ, от однаго края до другаго, по всему пространству онаго, были написаны золотыми великими буквами слова. Все небо было голубаго цвѣта, и золотыя слова оныя казались не столько снаружи блестящими, но больше внутрь сіяли прозрачно свѣтом, и не совокупно написаны по лицу небеснаго пространства, но складами, по слогам, и содержали слѣдующее и точно таким образом: Па-мять – свя-тых – му-ченик – А-на-нї-я – А-за-рї-я – Ми-са-и-ла[86]. Из сих золотых слов сыпались огненныя искры, подобно как в кузницѣ из раздуваемых сильно мѣхами угольев, и падали стремительно на Григорія С[авича] Сковороду. Он стоял на земли, подняв вверх прямо правую руку и лѣвую ногу, в видѣ проповѣдующаго Іоанна Крестителя, котораго живописцы нѣкоторые в изображеніях представляют в таком расположеніи тѣла и каковым Сковорода тут же мнѣ вообразился. Я стоял близь его, и нѣкоторыя искры из падающих на него, отскакивая, упадали на меня и производили во мнѣ нѣкую легкость, развязанность, свободу, бодрость, охоту, веселость, ясность, согрѣяніе и неизъясняемое удовольствіе духа. Я, в исполненіи сладчайшаго чувствованія, проснулся.

Поутру, встав рано, пересказал я сіе видѣніе странное почтенному и добродѣтельному старику, Троицкому священнику[87] Бор[ису][88], у котораго я имѣл квартеру. Старик, подумавши, сказал мнѣ с умиленіем: "Ах, молодой человѣк! Слушайтесь вы сего мужа: он послан вам от Бога быть Ангелом, руководителем и наставником'"[б]. С того часа молодой сей человѣк предался вседушно дружбѣ Григорія; и с сего времени я в продолженіи писанія сего буду называть его Другом по превосходству.

Представившіяся в велелѣпном видѣ написанныя на небеси имена трех отроков были тѣх самых, которых історія изображена в том любимом Сковородою Дамаскиновом стихѣ, который пѣвал он при всяком случаѣ в молодости своей, по нѣкоему махинальному побужденію, как о сем упомянуто в началѣ сего. Ни Сковорода о любимом сем стихѣ, ни друг его о видѣнном им никогда друг другу не расказывали и не знали. По прошествіи тридцати одного года, за два мѣсяца до кончины своей, Сковорода, будучи у друга сего в деревнѣ и пересказывая ему всю жизнь свою, упомянул и о том стихѣ Дамаскиновом, что он всегда почти имѣл в устах его и, сам не зная почему, любил его паче прочіих пѣній. Друг, сіе услыша тогда и приведя на память видѣнное им во снѣ за тридесять один год назад, в молчаніи

[а] Зри Филона Іудеанина книгу о снах, от духа бываемых, в сочиненіях его о С[вященном] писаніи ветхаго завѣта[(6)]. И к Коринѳяном II послан[іе] С[вятаго] А[постола] Павла, Глав[а] 12, ст[их] 1[(7)] и Іова гл[ава] 33, ст[ихи] 15, 16[(8)] и проч[ая].

[б] Гдѣ душа наша не обрѣтает никакого основанія подлинности, тамо должна она ввѣряться мнѣніям, успокоивающим и возвышающим бытіе его, ибо сіи мысли ведут нас ясным небом чрез волны жизни сея.

удивлялся гармоніи чудесной, которая в различныя лѣта, в разных мѣстах, то одному в уста, что другому послѣ в воображеніе полагала, в возбужденіе сердец их к выполненію и явленію разума и силы исторіи оной на самом дѣлѣ, в жизни их. Впрочем, друг его никогда ему о сем видѣнном не говорил и послѣ.

Ежели по духовному разуму исторіи Образ златый, на полѣ Деирѣ служимый, есть мїр сей, поле Деирово – время, пещь огненная – плоть наша, разжигаемая желаніями, похотѣніями, суестрастіями, пламенями, жгущими дух наш; если тріе отроцы, не послужившіе твари и не брегшіе поклонитися Идолу златому, суть три главнѣйшїя способности человѣческія, ум, воля и дѣяніе, не покаряющіеся духу мїра сего, во злѣ лежащаго, и невреждены огнем любострастныя плоти, но прохлаждаясь свыше Духом святым, пѣснословно изображают Дѣву Богоматерь, дѣвственное сердце, непорочность души человѣческой, то огнь, падающій изобильными струями на Григорія Сковороду из златовидных имян, написанных на небеси, Трех Отроков израильских, есть тайнообразовательное свидѣтельство почивающаго на нем Духа Божія.

Друг его начал давать мѣсто в мыслях и в сердцѣ своем мнѣніям и правилам его и нечувствительно увидѣл себя на пути свѣтлом чистаго ума[89] и несмущеннаго духа.

Сковорода, хотя возбудить мыслящую силу друга своего поучатися не в книгах одних, но паче в самом себѣ, откуда всѣ книги родятся, часто в собесѣдованіях с ним раздѣлял человѣка на двое: на внутренняго и внѣшняго, – называя одного вѣчным, а другаго временным; того – небесным, сего[90] – земным; того – духовным, сего – душевным; онаго – Творческим, сего – тварным[91]. По сему раздѣленію в одном и том же человѣкѣ усматривал он два ума, двѣ воли, два закона, двѣ жизни. Перваго по божественному роду его именовал он Царем, Господем, Началом; другаго же по земному бытію его – рабом, орудїем, подножїем, тварью. И как первому[92] по преимуществу его принадлежало управлять, начальствовать, господствовать, другой же долженствовал повиноваться, служить, послѣдовать волѣ онаго, – то в надлежащее соблюденіе порядка сего святѣйшія Природы приучал он себя во всѣх дѣяніях жизни придерживаться тайнаго гласа внутренняго, невидимаго и неизъясняемаго мановенія духа, которое есть глас воли Божїей и которое люди, чувствуя втайнѣ и послѣдуя движенію его, ублажаются, не повинуясь же побудителю сему и не памятуя онаго, окаеваются. Он, испытав на самом дѣлѣ святость тайнаго руководительства сего, возбуждал вниманіе в другѣ своем и в прочіих к сему святилищу внутреннїя силы Божія и часто приглашал прислушиваться изреченіям сего прорицалища Нетлѣннаго Духа, котораго глас раздается в сердцах непорочных – яко друга, в развращенных – яко судіи, в непокоривых – яко мстителя. Он называл его тѣм первобытным[93] законом человѣков, о котором говорит С[вященное] писаніе: “Нетлѣнный Дух твой есть во всѣх; тѣмже заблуждающих помалу обличаеши, и в нихже

согрѣшают, воспоминая, учиши, да, премѣнившеся от злобы, вѣруют в тя, Господи!”[94] Он утверждал, что сей был тот самый Генїй[a], которому послѣдуя во всем, добродушный Сократ, яко наставнику своему, достиг степени Мудраго, то есть щасливаго.

Он говаривал с сильным убѣжденіем Истинны: “Посмотри на человѣка и узнай его! Кому подобен истинный человѣк, Господь сый во плоти? Подобен доброму и полному колосу пшеничному. Разсуди же: не стебель с вѣтвами есть колос, не солома его, не плева[95], не наружная кожица, одѣвающая зерно, и не тѣло зерна, но колос есть самая сила, образующая стебель, солому, тѣло зерна и проч[ая], в которой силѣ все оное заключается невидимо. Она производит все то в явленіе весною, когда вся внѣшность на зернѣ согнила, дабы не причтено было плододѣйство мертвой землѣ, то есть гніющей внѣшности, но вся бы слава отдана была невидимому Богу, тайною своею Десницею вся дѣйствующему, дабы он един был во всем глава, вся же внѣшность прочая – пята. От колоса поступи к человѣку. В колосѣ видѣл ты солому, полову, кожицу – но не тамо Бог. Гдѣ же? В невидимой силѣ растительной: Господь Бог произрастил нам колос невидимою силою. Посмотри же на тѣлесность человѣка – не тамо сила Божїя! Она в невидимости его закрылась. Подними же от земныя плоти мысли твои и уразумѣй человѣка в себѣ, от Бога рожденна[96], не сотворенна в послѣднее житїя время! Сила растительная зерна, глава тѣла всего, есть тайная дѣйствительность невидимаго Бога; познай в себѣ силу разумную, Глагол Божїй, Слово вѣчное, десницу Божїю, закон, власть, царство, невидимость, образ Отца небеснаго! Раскрой сердце твое для принятія вѣры и для обнятія того человѣка, который Отцу своему небесному вмѣсто силы его и вмѣсто Десницы его есть во вѣки вѣков. Сіе сѣмя твое, зерно твое есть пространнѣе небес и земных кругов. Видимое сіе небо и земля сія в нем сокрываются, и тебе ли сіе сѣмя сохранить не возможет? Ах! Буди увѣрен, что и самый нечувственный влас главы твоея, потерявши наличность свою, в нем без всякаго вреда закроется, сохранится, ублажится! О сѣмя благословенное, человѣк истинный, Божїй! Вся видимость есть подножїе его. Сам он в себѣ носит царство, онебеся всякаго просвѣщаемаго им и восполня своим все-исполненіем, возсѣд на мѣстѣ десницы (одесную) Отца небеснаго во вѣки[97].

Сим не многим извѣстным правилом водясь, он принимал на себя должности, располагал упражненія свои и забавы, перемѣнял нечаянно мѣстопребыванія, дѣлал знакомства, вступал в приязни, принимал в дружбу свою и не прежде рѣшался дѣлать что-либо зависящее от единственнаго выбора воли его, как посовѣтуя со внутренним духом, котораго он называл

---

[a] Древніе под названіем Генія разумѣли то, что разумѣем мы под именем Ангела Хранителя. Сократ называл сего Генія демоном, ибо демон на еллинском языкѣ значит “разумѣющій”, то есть разумная сила внутренняя человѣка, а не значит злаго духа. Нѣкоторые чрез Генія разумѣют изощренное чувствованіе добра и зла, другіе – сильное нравственное чувство. Зри о Геніи Сократовом сочин[еніе] Плутарха особое[(9)].

иногда Минервою[98]. Ибо, как Минерва, по баснословію, рождена из мозга Юпитерова[99], так дух наш происходит от Бога.

Как Бог дает дарованія духа не в одну мѣру, но различно, по различію отраслей всецѣлаго, то людей, вступающих в состояніе жизни не по врожденной способности, называл Сковорода людьми без Минервы. Так часто, видя робкаго военачальника, грабителя судью, гордаго[100] Богослова[101] и пр[очая], с досадою говаривал: "Вот люди без Минервы!" Взглянув на изображеніе царствующей в вѣкѣ его Екатерины II[102], находившееся у друга его в гостинном покоѣ, сказал он с движеніем: "Вот голова с Минервою!"

Он мыслил, что щастіе человѣка состоит в том, чтоб, узнав собственную в себѣ способность, по оной употребить себя в жизни. Так, многіе Богословы были бы, может быть, лучшими стряпчими по дѣлам, многіе ученые – разнощиками, многіе судьи – пахарями, военачальники – пастухами, монахи – цаловальниками, и проч[ая].

Отсюда, заключал он, происходит, что одно и то же самое состояніе жизни одного ублажает, а другаго окаянствует: одного воинскій сан прославляет, а другаго посрамляет; одного царскій вѣнец преукрашает благословеніем, славою, безсмертіем, а другаго низвергает во тьму кромѣшнюю с проклятіем имени его; одного Богословіе дѣлает свѣтильником міра, обладателем над сердцами, славным без славы, почтенным без почестей, а другаго – обманщиком, лицемѣром, лжецом[103] высокомудрствующим; одного ученіе возвысило до небес, а другаго низвело до ада; одному судейство доставило имя благодѣтеля, а другому – разбойника; одному начальство в похвалу и честь, а другому – в хулу и поношеніе; одного монашество освятило, а другаго очернило[104] и погубило вовѣки.

Такое правдивое, но для многих колкое, изъясненіе скоро навлекло ему брань. Лож и порок вооружили на него орудія свои в лицах многих. Но рука Господня была с ним, и он превозмогал ею всѣ навѣты глупых и злых человѣков.

Занимаясь много другом своим, возводя ум его выше обыкновенных познаній, навѣдывался он искоренить в нем предубѣжденія, напечатлѣнныя от невѣжд и бабіих басней[105]. Примѣтя, что страх смерти и боязнь мертвых обладала мучительно воображеніем его, предлагал он ему важныя чтенія, разрушающія сіе ужасное мнѣніе; бесѣдовал часто о началѣ и разснащеніи существ каждаго в свое основаніе, говоря, что вѣнцу подобен вѣк: начало и конец в единой точкѣ заключаются. От зерна колос в зерно возвращается; от сѣмяни в сѣмя яблонь закрывается[a]; земля в путь земли идет и дух к духу. Какое, – так разсуждал он, – есть основаніе первоначальное[106] тварей?

---

[a] Стих, наполненный превысокаго понятія: "Святый Боже, святый крѣпкій, святый безсмертный", –утверждает сію истинну. Первая[(10)] точка – "Святый Боже" – знаменует Начало, предваряющее всю тварь. Вторая – "Святый крѣпкій" – знаменует Начало, создавшее плоть и всельшееся в ней. Третія – "Святый безсмертный" – знаменует Начало, пребывающее изчезнувшей плоти. Зри о сем сочин[еніе] его «Потоп Зміин», гл[аву] 4.

Ничто. Воля вѣчная, возжелав облещи совершенства свои в явленіе видимости, из Ничего произвела все то, что существует мысленно и тѣлесно. Сіи желанія Воли вѣчной одѣлись в мысленности; мысленности – в виды; виды – в вещественные образы[a]. Назначено поприще, или круг, каждому существу, по образу вѣчнаго явить силы свои, то есть изліяніе невидимаго во временной видимости и паки вступить в свое начало, то есть в свое Ничто. Край первый[107] и край послѣдній есть едино, и сіе едино есть Бог. Всѣ твари, вся природа суть приятелище, риза, орудіе: все сіе обветшает, світся, измѣнится; един Дух Божій, исполняющій вселенную, пребывает вовѣки. Богочеловѣк наш, – говорил он, – есть вѣнец наш: не умираем, но измѣняемся от смерти в живот[108], от тлѣнія в нетлѣніе. Умирают и умерли уже, имже бог чрево их и слава их в студѣ их[109]. Грядет час и нынѣ есть, егда мертвіи услышат глас Сына Божія и, услышавше, оживут. Аще убо и нынѣ час есть, то почто на утріе, на тысящу лѣт, на нѣсколько вѣков и кругообращеній планет откладываем жизнь, смерть, воскресеніе, суд, глас Сына Божія? Нося уже в себѣ огнь неугасаемый мучительных желаній и чувствій и червь неусыпаемый угрызеній совѣсти, можем ли сказать, что мы еще не осуждены, что глас Сына Божія не слышится в нас еще, что труба Божія не низвела еще к нам Судію страшнаго, праведнаго, судящаго, якоже слышит он[110] сердце наше?

Не довольствуясь бесѣдою о сем, приглашал он друга своего в лѣтнее время прогуливаться поздо вечером за город и нечувствительно доводил его до кладбища городскаго. Тут, ходя в полночь между могил и видимых на песчаном мѣстѣ от вѣтра разрытых гробов, разговаривал о безразсудной страшливости людской, возбуждаемой в воображеніи их от усобших тѣл. Иногда пѣл там что-либо приличное благодушеству; иногда же, удалясь в близь лежащую рощу, играл на флейтраверѣ, оставя друга молодаго между гробов одного, яко бы длятого, чтоб издали ему приятнѣе было слушать музыку. Сей, непримѣтно освобождаясь от пустых впечатлѣній, мечтательных страхов, в спокойствіи сердечном внутренно возсылал благодареніе Промыслу Божію за низпосланіе ему мудраго друга и наставника.

В 1764 году друг его вознамѣрился поѣхать в Кіев для любопытства. Сковорода рѣшился сопутствовать ему, куда и отправились они в Августѣ мѣсяцѣ.

По приѣздѣ туда, при обозрѣваніи древностей тамошних, Сковорода был ему истолкователем исторіи мѣста, нравов и древних обычаев и побудителем к подражанію духовнаго благочестія почивающих тамо усобших святых, но не жизни живаго монашества.

Многіе из соучеников его бывших, из знакомых, из родственников, будучи тогда монахами в Печерской Лаврѣ, напали на него неотступно, говоря[111]:

---

[a] Читай о сем книгу «De l'origine, usages et abus de la raison et de la foi», 238 pag. tom I[(11)].

– Полно бродить по свѣту! Пора пристать к гавани, нам извѣстны твои таланты, Святая Лавра пріймет тя, аки мати свое чадо, ты будеш столб церкви[112] и украшеніе обители.

– Ах! преподобные! – возразил он с горячностію. – Я столботворенія умножать собою не хочу, довольно и вас, столбов[113] во храмѣ Божїем.

За сим привѣтствіем Старцы замолчали, а Сковорода, смотря на них, продолжал: "Риза, риза! Коль не многих ты опреподобила! коль многих очаровала[114]! Мїр ловит людей разными сѣтями, накрывая оныя богатствами, честьми, славою, друзьями, знакомствами, покровительством, выгодами, утѣхами и святынею, но всѣх нещастнѣе сѣть послѣдняя. Блажен, кто святость сердца, то есть щастіе свое, не сокрыл в ризу, но в волю Господню!"

Старцы[115] перемѣнялись в лицѣ, слушая сіе; но звон позвал их, и они поспѣшили на молитву. Один из них просил Сковороду с другом его на завтре прогуляться за обитель[116]. Согласясь, пошли всѣ трое и сѣли на горѣ над Днѣпром. Отец Каллистрат (так назывался он), обняв тут Сковороду, сказал: "О мудрый муж! Я и сам так мыслю, как ты вчера говорил пред нашею братіею, но не смѣл никогда слѣдовать мыслям моим. Я чувствую, что я не рожден к сему черному наряду, а введен в оной одним видом благочестія, и мучу жизнь мою. Могу ли я?.." Сковорода отвѣтствовал: "От человѣк не возможно, от Бога же вся возможна суть"[117].

По прошествіи нѣсколькиx дней надлежало другу его возвращаться во свояси. Сковорода, будучи упрошен родственником своим, соборным печерским[118] Іустином[119], остался в Кіевѣ.

Не прошло двух мѣсяцов, как он приѣхал из Кіева паки в Харьков. Украину предпочитал он Малороссіи за воздух и воды. Рѣки почти всѣ цвѣтут в Малороссіи, отчего и воздух имѣет гнилость. Он обыкновенно называл Малороссію матерью, потому что родился там, а Украину теткою по жительству его в оной и по любви его к ней[120].

В Харьковѣ был Губернатором Евдоким Алексѣевич Щербинин[121] – человѣк, не имѣвшій учебнаго воспитанія, но одарен природным здравым разумом, любитель наук, талантов, музыки, в которой и сам он был весьма искусен и знающ. Наслышась о Сковородѣ, призвал он его к себѣ и, поговоря с ним, сказал ему:

– Честной человѣк! Длячего не возмеш ты себѣ никакого извѣстнаго состоянія?

– Милостивый Государь! – отвѣтствовал Сковорода. – Свѣт подобен театру: чтоб представить на театрѣ игру с успѣхом и похвалою, то берут роли по способностям. Дѣйствующее лице на театрѣ не по знатности роли, но за удачность игры вообще похваляется. Я долго разсуждал о сем и по многом испытаніи себя увидѣл, что не могу представить на театрѣ свѣта никакого лица удачно, кромѣ самаго низкаго, простаго, безпечнаго, уединеннаго: я сію ролю выбрал, взял и доволен[122].

Губернатор, посмотря на него с удовольствіем, полюбил его и сказал предстоящим:

– Вот умной человѣк! Он прямо щаслив; меньше было бы на свѣтѣ дурачеств и недовольствій, если бы люди так мыслили.

– Но, друг мой! – продолжил Щербинин[123], отведя его особенно из круга, – может быть, ты имѣешь способности к другим состояніям в общежитіи полезным, да привычка, мнѣніе, предувѣреніе…

– Если бы я почувствовал сего дня, – прервал рѣчь Сковорода, – что могу без робости рубить Турков, то с сего же дня привязал бы я гусарскую саблю и, надѣв кивер, пошол бы служить в войско. Труд при врожденной склонности есть удовольствіе. Пес бережет стадо день и ночь по врожденной любви и терзает волка по врожденной склонности, несмотря на то, что и сам подвергается опасности быть растерзан от хищников. Ни конь, ни свинія не здѣлают сего, понеже не имѣют природы к тому. Склонность, охота, удовольствіе, природа, сила Божія, Бог есть то же. Есть склонности, есть природы злыя, и сіи суть явленіе гнѣва Божїя. Человѣк есть орудіе, свободно и вольно подчиняющее себя дѣйствію или любви Божіей, то есть живота, или гнѣва Божія, то есть суда, добра или зла, свѣта или тьмы. Сіе напечатлѣнно ощутительно на кругообращеніи дня и ночи, лѣта и зимы, жизни и смерти, вѣчности и времени. Бог есть Бог живота[124], или любви, и Бог суда, или гнѣва[a]. Всѣ твари суть грубые служебные органы свойств сих Верховнаго[125] Существа: один человѣк есть благороднѣйшее орудіе его, имѣющее преимущество свободы и полную волю избранія, а потому и цѣну, и отчет за употребленіе права сего в себѣ держащее. Отсюда естественно происходит понятіе о правосудіи, милосердіи и благости во Творцѣ. А когда во Творцѣ, то и в тварях, найпаче же приближенных к нему даром разума. Отсюда власти, правительства, державы, семейства, общества, состоянія, отсюда родители, цари, начальники, воины, судіи, господіе, рабы; но един Бог во всѣх и вся в нем.

Щербинин в сладость послушал его и убѣждал его ходить к нему чаще.

Сковорода, держась приличія того лица, которое избрал он представлять на театрѣ жизни, всегда удалялся знатных особ, великих обществ и чиновных знакомств; любил быть в малом кругѣ непринужденнаго обращенія с людьми откровенными; предпочитал чистосердечное обхожденіе паче всяких ласкательных приемов; в собраніях занимал всегда послѣднее мѣсто, ниже всѣх, и не охотно входил в бесѣду с незнакомыми, кромѣ простолюдинов.

Любимое, но не главное упражненіе его было музыка, которою он занимался для забавы и препровождал праздное время. Он сочинил духовные концерты, положа нѣкоторые псалмы на музыку, так же и стихи, пѣваемые во время Литургіи, которых музыка преисполнена гармоніи простой, но важной, проницающей, плѣняющей, умиляющей[126]. Он имѣл

---

[a] Мір сей и человѣк суть изъявленіе чудес, которыя Дух Бога невидимаго производит вещественно. Сей Дух чудес свидѣтельствует в явленіи своем о внутренном состояніи бытій в любви или во гнѣвѣ, в добрѣ или во злѣ.

особую склонность и вкус к Акроматическому роду музыки. Сверх церковной[127], он сочинил многія пѣсни в стихах и сам играл на скрипкѣ, флейтраверѣ, бандорѣ и гуслях приятно и со вкусом[128].

В 1766 году по повелѣнію благополучно царствующей Екатерины II к харьковским училищам, по предстательству Щербинина, прибавлены нѣкоторыя науки под названіем прибавочных классов. Между прочіими назначено было преподавать благородному юношеству правила благонравія. Начальство признало способнѣйшим к сему Сковороду и пригласило его. Он охотнѣйше принял сіе предложеніе и не захотѣл брать опредѣленнаго за класс сей по окладу жалованья, почитая, что удовольствіе, которое находит он быть в сем случаѣ полезным по склонности своей, замѣняет ему всякую мзду. По сему поводу написал он в то время сочиненіе, извѣстное под сим именем: «Начальная дверь к Христіянскому добронравію для молодаго Шляхетства Харьковской губерніи».

Сочиненіе сіе содержало в себѣ простыя истинны, краткія коренныя познанія должностей, относительных до общежитія. Всѣ просвѣщенные люди признавали в оном чистыя понятія, справедливыя мысли, основательныя разсужденія, чувствительныя побужденія, благородныя правила, движущія сердце к подобному себѣ концу высокому.

Но как все то основывалось на познаніи Бога и достойном почтеніи онаго, то Епископ Бѣлградскій[129], бывшій тогда Епархіальным, почитая такое разсужденіе в устах свѣтскаго человѣка за похищеніе власти и преимуществ своих, вознегодовал на него с гоненіем; требовал книжицу на разсмотреніе; нашол нѣкоторыя неясности для него и сомнѣнія в рѣчах, и образ ученія, не соотвѣтствующій обыкновенному правилу, почему и препоручил своим спросить Сковороду, длячего он преподавал наставленіе Христіянскаго благонравія различным образом от обыкновеннаго? Сковорода отвѣтствовал: “Дворянство различествует и одѣяніем от черни народной[130]; длячего же не имѣть оному и понятій различных о том, что нужно знать ему в жизни? Так ли, – продолжал он в отвѣт, – Государя разумѣет и почитает пастух[131] и земледѣлец[132], как министр его, военачальник, градоначальник? Подобно и дворянству такія ли прилично имѣть мысли о Верховном[133] Существѣ[134], какія в монастырских[135] уставах и школьных уроках[136]?” По сем отвѣтѣ все замолчало.

Сковорода, побуждаясь духом, удалился в глубокое уединеніе. Близь Харькова есть мѣсто, называемое Гужвинское, принадлежащее помѣщикам Земборским[137], которых любил он за добродушіе их. Оное покрыто угрюмым лѣсом, в срединѣ котораго находился пчельник с одною хижиною. Тут поселился Григорій, укрываясь от молвы житейской и злословій духовенства.

Предавшись на свободѣ размышленіям и оградя спокойствіе духа безмолвіем, безстрастіем, безсуетностію, написал он тут первое[138] сочиненіе свое в образѣ книги, названное им «Наркисс, или о том: познай себя». Прежнія его, до того писанныя малыя сочиненія были только отрывочныя, в стихах и прозѣ.

Продолжая там же свое пустынножительство, написал он другое сочиненіе, под именем: «Книга Асхань, о познаніи себе самаго», которое приписал другу своему.

Лжемудрое высокоуміе, не в силах будучи вредить ему злословіем, употребило другое орудїе – клевету. Оно разглашало повсюду, что Сковорода охуждает употребленіе мяс и вина и сам чуждается оных. А как извѣстно, что такое ученіе есть ересь Манихейская[139], проклята от святых Соборов, то Законословы и дали ему прилагательное имя Манихейскаго ученика. Сверх[140] того доказывали, что он называет вредными сами по себѣ золото, сребро, драгоцѣнныя вещи, одежды и проч[ая]. Как же Бог ничего вреднаго не сотворил, а всѣ тѣ вещи им созданы, то и заключали, что он богохульник.

Притом, поелику Сковорода удаляется от людей, чуждается обществ, бѣгает состоянія в общежитіи, скрывается в лѣса, то и выводили естественным послѣдствіем, что он не имѣет любви к ближнему, а потому и назвали его Мизантропом, то есть человѣконенавистником.

Сковорода, узнавши о сем и не желая, чтоб добрыя и простодушныя сердца соблазнились о нем сими разглашеніями клеветы, явился в город и, нашед в одном собраніи приличный случай к объясненію правил своих, говорил тако[a]:

– Было время и теперь бывает, что для внутренней моей економіи воздерживаюсь я от мяс и вина. Но потому ли лѣкарь охуждает, напримѣр, чеснок, когда велит поудержаться от употребленія онаго тому, у кого вредный жар вступил в глаза? Все благосотворено от всещедраго Творца, но не все всѣм всегда бывает полезно. Правда, что я совѣтовал нѣкоторым, дабы они осторожно поступали с вином и мясом, а иногда и совсѣм от того отводил их, разсуждая горячую молодость их. Но когда отец младолѣтному сыну вырывает из рук нож и не дает ему употребленія оружейнаго пороху, сам, однако же, пользуясь оными, то не ясно ли видно, что сын еще не может владѣть правильно тѣми вещами и обращать их в пользу, ради которой онѣ изобрѣтены? Вот почему приняли меня за Манихейскаго ученика. Не ложно то, что всякой род пищи и питія есть полезен и добр; но надлежит брать в разсужденіе время, мѣсто, мѣру, особу. Не бѣдственно ли было бы сосущему грудь младенцу дать крѣпкой водки? Или не смѣшно ли работавшему в потѣ лица весь день на стужѣ дровосѣку подать стакан молока в подкрѣпленіе сил его? Как же несправедливо почли меня за Манихея, так и недостойно за человѣконенавистника и ругателя даров Божіих.

Когда Бог опредѣлил мнѣ в низком лицѣ быть на театрѣ свѣта сего, то должно уже мнѣ и в нарядѣ, в одѣяніи, в поступках и в обращеніи со степенными, сановными, знаменитыми и почтенными людьми наблюдать благопристойность, уваженіе и всегда помнить мою ничтожность пред ними. Сіе сам я стараясь сохранить и прочіим совѣтовал дѣлать такожде, отчего и попал я во оклеветаніе. Оглагольники мои, если бы приписывали

---

[a] Сіе самое объясненіе он описывает в письмѣ к нѣкоторому другу своему(12).

мнѣ обыкновенныя слабости, или пороки, то сносно было бы мнѣ; но сіи языковредные, представляя меня развращающим нравы, дѣлают меня еще душегубителем, то есть Еретиком[141], и под сим видом запрещают, отговаривают, отсовѣтывают вступать со мною в знакомство, в бесѣду, в обращеніе. Я говаривал молодым людям совѣтовать с своею Природою, чтоб они на позорищѣ жизни могли сохранить благопристойность, приличную искусным дѣйствующим лицам; а если кто взял ролю, не совсѣм сродную ему, то старался бы, как можно удачнѣе оную представить и поступать без соблазнов, дабы хотя нѣсколько жалобы между людьми и роптанія пред Богом на состоянія свои уменьшились.

Слушавшіе тут друг на друга взглядывали, и никто ни слова не сказал ему на сіе. Сковорода, поклонясь всѣм, отправился тогда же в уединеніе.

В Изюмской округѣ Харьковской губерніи имѣли жительство дворяне Сошальскіе, которых брат меньшой[142] просил тут же Сковороду пожить у него, предлагая ему спокойное пребываніе в деревнѣ его, гдѣ все по вкусу и охотѣ своей он мог найти, как и самаго хозяина, ищущаго любви его. Сковорода поѣхал с ним в деревню его Гусинку[143], полюбил мѣсто и хозяев и поселился не в далеком расстояніи от деревни, в пасѣкѣ их. Тишина, безмятежіе, свобода возбудили в нем всѣ чувствія тѣх драгоцѣнных удовольствій, которыя опытом извѣстны одним мудрым и цѣломудрым. “Мнози глаголют (так писал он к другу своему): что дѣлает в жизни Сковорода? Чѣм забавляется? Аз же во Господѣ возрадуюся, возвеселюся о Бозѣ, спасѣ моем. Радованіе есть цвѣт человѣческія жизни, – продолжал он, – оно есть главная точка всѣх подвигов; всѣ дѣла коеяждо жизни сюда текут. Суть нѣкіе, аки без главной точки живущіе, без цѣли, без пристани пловущіе. Но о развращенных я не говорю: свое всякому радованіе мило. Аз же поглумлюся, позабавлюся в заповѣдех Вѣчнаго. Все исходит в скуку и омерзѣніе, кромѣ сея забавы, и пути ея – пути вѣчны”[144].

Между сим круг жизни друга его доходил до той точки, на которой означается[a] двупутіе Геркулесово. Он вознамѣрился ѣхать в столицу для службы; в 1769 году отправился туда и прибыл в Ноябрѣ.

Свѣт представился ему во всей великости своих прелестей. Потоп мыслей покрыл разум его, и бездна желаній отверзлась пред сердцем его. Но, приучась от наставника своего Сковороды относиться во всѣх своих предприятіях к мановенію внутренняго духа, силою его пробудился от обаятельнаго удивленія и, три года проживя в столицѣ, всегда хранил под державою его, соблюл душевное спокойствіе. Блажен, аще бы неуклонно во всѣ текущія лѣта послѣдовал сему великаго совѣта Ангелу!

В 1770 году Сковорода, согласясь с Сошальским, поѣхали в Кіев. Родственник его Іустин был начальником Китаевской пустыни, что подлѣ Кіева. Сковорода поселился у него в монастырѣ и три мѣсяца провел тут с

---

[a] Геркулесу предстали Минерва и роскош и звали его каждая в свой путь: сіе называется двупутіе Геркулесово(13).

удовольствіем. Но вдруг примѣтил в себѣ внутреннее движение[а] духа непонятное, побуждающее его ѣхать из Кіева. Слѣдуя сему, по своему обыкновенію, просит он Іустина, чтоб отпустил его в Харьков. Сей уговаривает его остаться. Григорій непреклонно настоит, чтоб отправить его. Іустин заклинает его всею святынею не оставлять его. Сей, видя нерасположеніе Іустина к отпуску его, пошол в Кіев к приятелям попросить, чтоб отправили его в Украину. Тѣ удерживают его, он отговаривается, что ему дух настоятельно велит удалиться из Кіева. Между сим пошол он на Подол, нижній город в Кіевѣ. Пришед на гору, откуда сходят на Подол, вдруг остановясь, почувствовал он обоняніем такой сильной запах мертвых трупов, что перенесть не мог и тотчас поворотился домой[б]. Дух убѣдительнѣе погнал его из города, и он с неудовольствіем отца Іустина, но с благоволеніем духа отправился в путь на другой же день.

Приѣхав через двѣ недѣли в Ахтырку-город, остановился он в монастырѣ у приятеля своего Архимандрита Венедикта[145]. Прекрасное мѣстоположеніе и приязнь добродушнаго Монаха сего успокоили его. Тут вдруг получили извѣстіе, что в Кіевѣ оказалась моровая язва, о которой в бытность его и не слышно было, и что город заперт уже.

Сердце его дотолѣ почитало Бога, аки раб, оттолѣ возлюбило его, аки друг. И о сем он расказывал другу своему тако: "Имѣя разженныя мысли и чувствія души моей благоговѣніем и благодарностію к Богу, встав рано, пошол я в сад прогуляться. Первое[146] ощущеніе, которое осязал я сердцем моим, была нѣкая развязанность, свобода, бодрость, надежда с исполненіем. Введя в сіе расположеніе духа всю волю и всѣ желанія мои, почувствовал я внутрь себя чрезвычайное движеніе, которое преисполняло меня силы непонятной. Мгновенно изліяніе нѣкое сладчайшее наполнило душу мою, от котораго вся внутренняя моя возгорѣлась огнем, и казалось, что в жилах моих пламенное теченіе кругообращалось. Я начал не ходить, но бѣгать, аки бы носим нѣкіим восхищеніем, не чувствуя в себѣ ни рук, ни ног, но будто бы весь я состоял из огненнаго состава, носимаго в пространствѣ кругобытія. Весь мір изчез предо мною; одно чувствіе любви, благонадежности, спокойствія, вѣчности оживляло существованіе мое. Слезы полились из очей моих ручеями и разлили нѣкую умиленную гармонію во весь состав мой. Я проник в себя, ощутил аки сыновнее любви увѣреніе и с того часа посвятил себя на сыновнее повиновеніе Духу Божію".

[а] Душа мужа возвѣщати нѣкогда болѣе обыче, нежели седм блюстители высоцѣ, сидящіи на стражи. Книга Премуд[рости] Сирах[а], гл[ава] 37, ст[их] 18(14).

[б] Ксенофонт и Платон описывают различныя произшествія, гдѣ Сократов дух, так называемый Геній, предсказывал такія вещи, которых не можно истолковать из обыкновенных извѣстных естественных сил души. Когда его осудили на смерть и друзья его совѣтовали, чтоб он написал оправдательную рѣчь. "Я нѣсколько раз принимался писать оную, – сказал Сократ, – но Геній всегда мнѣ в том препятствовал. Может быть, угодно Богу, чтоб я умер нынѣ легкою смертью, пока на прійду в старость многоболѣзненную и немощную уже"(15).

По прошествіи двадцати четырех лѣт пересказывал он сіе другу своему с особенным чувствованіем, давая знать, коль близ нас есть Бог, колико промышляет о нас, хранит нас, якоже кокош птенцы своя, под крылѣ своя собрав[147], аще мы точію не удаляемся от него во мрачныя желанія воли нашей разтлѣнной.

Поживя нѣсколько у отца Венедикта, отправился он паки в Гусинку к Сошальским, гдѣ и занялся упражненіями сочиненій.

В 1772 году, в Февралѣ мѣсяцѣ, друг его поѣхал в чужіе краи и, быв во Франціи в разных городѣх, прибыл в 1773 году в Швейцарію, в город Лозан.

Между многими умными и учеными людьми, каковых в Лозани нашол он, находился там нѣкто Даніил Мейнгард[148], человѣк отмѣннаго разума природнаго, имѣвшій дар слова, ученость рѣдкую, обширныя познанія, благонравіе философское. Он столько похож был чертами лица, обращеніем, образом мыслей, даром слова на Сковороду, что можно бы почесть его ближайшим родственником его. Друг Сковороды познакомился с ним, и они друг друга столько полюбили, что Мейнгард, имѣя у себя подлѣ Лозани прекрасный загородный дом, сад и величайшую библїотеку, просил его располагать оным всѣм в свое удовольствіе, и сей пользовался всегда, как и многими свѣдѣніями от него.

Возвратясь из чужих краев и увидясь с Сковородою в 1775 году, расказал ему друг его ту удивительную встрѣчу, по которой он нашол в Лозани похожаго человѣка на него чертами лица, свойствами, образом мыслей и дружбою к нему. Сковорода возлюбил его заочно и с того времени начал подписывать на письмах и сочиненіях своих имя свое тако: Григорій ВАР (евр[ейски] сын) Сава Сковорода, Даніил Мейнгард.

И добрая, и худая слава распространилась о нем во всей Украинѣ, Малороссіи и далѣе. Многіе хулили его, нѣкоторые хвалили, всѣ хотѣли видѣть его, может быть, за одну странность и необыкновенный образ жизни его, не многіе же знали его таковым, каков он в самой точности был внутренно.

По разным обстоятельствам живал он у многих: иногда мѣстоположенїе по вкусу его, иногда же люди по Минервѣ его привлекали его проживать нѣкоторое время; непремѣннаго же жилища не имѣл он нигдѣ, почитая себя пришельцем на земли во всем разумѣ слова сего[149].

Полюбя Тевяшова[150], воронежскаго помѣщика, жил у него в деревнѣ и написал тут сочиненіе «Икона Алкивіадская», которое и приписал ему в память признательности своей к дому сему. Потом имѣл пребываніе в Бурлуках у Захаржевскаго[151], ради приятных положеній природы; жительствовал у Щербинина в Бабаях[152], в Ивановкѣ у Ковалевскаго[153], у друга своего в Хотетовѣ[154]; в манастырях Старо-Харьковском, Харьковском училищном, Ахтырском, Сумском, Святогорском, Сѣннянском и проч[ая] по нѣсколько времени. Иногда жил у кого-либо из сих и у других, совершенно не любя их пороков, но длятого только, дабы чрез продолженіе времени, обращаясь с ними, бесѣдуя, разсуждая, нечувствительно привлечь их в

познаніе себя, в любовь к истиннѣ, в отвращеніе от зла и примѣром жизни заставить любить добродѣтель. Впрочем, во всѣх мѣстах, гдѣ жил он, избирал всегда уединенный угол, жил просто, один, без услуги.

Харьков любил он и часто посѣщал его. Новый тамошній начальник[155], услыша об нем, желал видѣть его. Сковорода пришол к нему по приглашенію его. Губернатор, увидя его в первой[156] раз и посмотря на него пристально, спросил его:

– Г[осподин] Сковорода! О чем учит Библїя?

– О человѣческом сердцѣ, – отвѣтствовал он. – Поваренныя ваши книги учат, как удовольствовать желудок; псовыя – как звѣрей давить; модныя – как наряжаться; Библїя учит, как облагородствовать человѣческое сердце.

Нѣкто из ученых спросил его тут же: что есть Философія?

– Главная цѣль жизни человѣческой, – отвѣчал Сковорода. – Глава дѣл человѣческих есть дух его, мысли, сердце. Всяк имѣет цѣль в жизни, но не всяк – главную цѣль, то есть не всяк занимается главою жизни. Иной занимается чревом жизни, то есть всѣ дѣла свои направляет, чтоб дать жизнь чреву; иной – очам, иной – волосам, иной – ногам и другим членам тѣла; иной же – одеждам и прочіим бездушным вещам; Философія, или Любомудріе, устремляет весь круг дѣл своих на тот конец, чтоб дать жизнь духу нашему, благородство сердцу, свѣтлость мыслям, яко главѣ всего. Когда дух в человѣкѣ весел, мысли спокойны, сердце мирно, то все свѣтло, щасливо, блаженно. Сіе есть Философія[157].

Из Харькова паки отправился он в Гусинку, любимое свое пустынножительство.

Любомудріе, поселясь в сердцѣ Сковороды, доставляло ему благосостояніе, возможное земнородному. Свободен от уз всякаго принужденія, суетности, искательств, попеченій, находил он всѣ свои желанія исполненными[a] в ничтожествѣ оных. Занимаясь о сокращеніи нужд естественных, а не о распространеніи, вкушал он удовольствїй, несравненных ни с какими щасливцами.

Когда солнце, возжегши безчисленныя свѣщи на смарагдо-тканной плащаницѣ, предлагало щедрою рукою чувствам его трапезу, тогда он, принимая чашу забав, нерастворенных никакими печальми житейскими, никакими воздыханіями страстными, никакими разсѣянностями суетными и, вкушая радованія высоким умом, в полном упоеніи благодушества, говаривал: “Благодареніе всеблаженному Богу, что нужное здѣлал не трудным, а трудное не нужным!”[158]

Когда усталость в размышленіях заставляла его перемѣнить упражненія свои, тогда он приходил к престарѣлому пчелинцу[159], недалеко жительствовавшему в пчельникѣ, брал с собою в сотоварищество любимаго пса своего, и трое, составя общество, раздѣляли между собою вечерю.

---

[a] Между всѣми упражненіями есть найхудшее желать; оно есть противность премудрости. Юнг, Нощь, 4(16).

Ночь была ему мѣстом упокоенія от напряженій мысленных, нечувствительно изнуряющих силы тѣлесныя; а легкій и тихій сон для воображенія его был зрѣлищем позорищ, гармоніею природы представляемых.

Полунощное время имѣл он обычай всегда посвящать на молитву, которая в тишинѣ глубокаго молчанія чувств и природы сопровождалась Богомысліем[а]. Тогда он, собрав всѣ чувствія и помышленія в один круг, внутрь себя, и обозрѣв оком суда мрачное жилище своего перстнаго человѣка, так воззывал оныя к началу Божію: "Востаните, лѣнивіи и всегда низу поникшіи ума моего помыслы! Возмитеся и возвыситеся на гору вѣчности!.." Тут мгновенно брань открывалась, и сердце его дѣлалось полем рати: самолюбіе, вооружась с міродержителем вѣка свѣтским разумом, собственными бренности человѣческой слабостьми и всѣми тварьми, нападало сильнѣйше на волю его, дабы плѣнить ея, возсѣсть на престолѣ свободы ея и быть подобным Вышнему. Богомысліе вопреки приглашало волю его к вѣчному, единому, истинному благу его, вездѣсущему, все исполняющему, и заставляло его облещись во вся оружія Божія, дабы возмощи ему стати противу кознем лжемудрія[160]. Какое бореніе! Колико подвигов! Возшумѣша и смятошася[161]: надлежало бодрствовать, стоять, мужаться. Небо и ад борются в сердцѣ Мудраго, и может ли он быть празден, без дѣла, без подвига, без пользы человѣчеству? Тако заполунощные часы провождал он в бранном ополченіи противу сил мрачнаго Міра.

Возсіявающее утро облекало его во свѣт побѣды, и в торжествѣ духа выходил он в поле раздѣлять[б] славословіе свое со всею Природою.

Сей был образ жизни его! "Не орю убо, ни сѣю, ни куплю дѣю, ни воинствую, – так писал он к другу своему из пустыни, – отвергаю же всякую житейскую печаль. Что убо дѣю? Се что: ВСЕГДА БЛАГОСЛОВЯЩЕ ГОСПОДА, ПОЕМ ВОСКРЕСЕНІЕ ЕГО[162]. Учуся, друг мой! благодарности: се мое дѣло! Учуся быть довольным о всем том, что от Промысла Божія в жизни мнѣ дано. Неблагодарная воля есть ключь адских мученій; благодарное же сердце есть рай сладостей. Ах, друг мой! Поучайся в благодарности, сидяй в дому, идяй путем, засыпая и просыпаясь; пріемли и обращай все во благо, доволен сущими; о всем приключающемся тебѣ не воздавай безумія Богу[163]; всегда радующеся о всем, благодаряще, молися"[164].

Можно было жизнь Сковороды назвать жизнію; не таково было тогда состояніе друга его.

Обращеніе в великом Свѣтѣ, удаля его мало-помалу от его самаго, заведя в лестныя внѣшности, усыпя в нем довѣріе ко внутреннему гласу

[а] Достойнѣйшее молитвоприношеніе Богу есть исканіе истинны чистым сердцем: в сем состоит Богомысліе(17).

[б] Веселіе мудрому мужу должностію есть: безбожно бо Богобоязливому печалиться. Юнг, Нощь, IV(18).

духа, простудя жар истиннаго любомудрїя, возжгло в нем разум свѣтскій и возбудило свойства, собственныя сему кругу бытія.

Свѣт облагоприятствовал его своими дарами, наложа на него усыпленіе[165], дал ему жену, друзей, приятелей, благодѣтелей, преданных, знакомых, свойственников, житейскія связи и выгоды. Но дары сіи напоены были соком корня их и свойствами начала их. Он увидѣл в щастіи превращеніе, в друзьях – измѣну, в надеждах – обман, в утѣхах – пустоту, в союзах – самовидность, в ближних – остуду, в своих – лицеприятіе.

Таковы были послѣдствія свѣтскаго круга, в которой попал он, оставя сам себя.

Удручен, изможден, изтощен волненіями свѣта, обратился он в себя самаго, собрал разсѣянныя по свѣту мысли в малый круг желанїй и, заключа оныя в природное свое добродушїе, прибыл из Столицы в деревню, надѣясь тамо найти брег и пристань житейскому своему обуреванію.

Свѣт и тамо исказил все. В глубоком уединенiи остался он один, без семейства, без друзей, без знакомых, в болѣзни, в печалех, в безпокойствах, без всякаго участія, совѣта, помощи, соболѣзнованія. Тогда он, возведя очи свои на позорище свѣта, на круг обстоятельств своих, на заблужденїя свои, которым он здѣлался жертвою, и видя, что не на камени основан был храм житейскаго щастія его[166], в сердечном чувствїи сожалѣнїя, ободрясь добродушіем своим, воспѣл оную преисполненную истинны пѣснь:

"О Іерихон проклятый, как ты меня обманул!"[167] и проч[ая].

Промысл Божій возрѣл на него в развалинах бытія его, воздвигнул дух Мудраго, сердце друга, и Сковорода семидесятитрехлѣтнїй, по девятнадцатилѣтнем несвиданіи, одержим болѣзньми старости, несмотря на дальность пути, на чрезвычайную ненастную погоду и на всегдашнее отвращенїе к краю сему, приѣхал в деревню к другу своему, село Хотетово, в двадцати пяти верстах от Орла, один раздѣлить с ним ничтожество его.

Бодрость духа, веселость нрава, мудрая бесѣда, свободное сердце от всякаго рабства свѣту, суетности, пристрастіям, торжество благодушія, утвержденное на семидесятилѣтних столбах жизни и увѣнчаваемое при исходящих вѣка спокойствіем вѣчности, возбудили в другѣ его усыпленныя силы разума, восперили чувствія его, возвысили желанія, устроили волю к волѣ Вседержителя.

Сковорода привез к нему сочиненія свои, из которых многія приписал ему; читывал оныя сам с ним ежеденно и между чтеніем занимал его разсужденіями, правилами, понятіями, каковых ожидать должно от человѣка, искавшаго истинны во всю жизнь не умствованіем, но дѣлом, и возлюбившаго добродѣтель ради собственной красоты ея.

Рѣчь доходила тут до разных толков, или Сект. "Всякая Секта, – говорил он, – пахнет собственностію, а гдѣ собственномудріе, тут нѣт главной цѣли, или главной мудрости. Я не знаю Мартынистов[168], – продолжал он, – ни разума, ни ученія их; ежели они особничествуют в правилах и обрядах, чтоб

казаться мудрыми[а], то я не хочу знать их; если же они мудрствуют в простотѣ сердца[169], чтоб быть полезными гражданами обществу, то я почитаю их; но ради сего нѣ для чего бы им особничествовать. Любовь к ближнему не имѣет никакой секты: на ней весь закон и Пророки висят. Закон природы, яко самонужнѣйшій для блага человѣческаго, есть всеобщій и напечатлѣн на сердцѣ каждаго, дан всякому существу, даже послѣдней песчинкѣ: благодареніе всеблаженному Богу, что трудное здѣлал не нужным, а нужное не трудным[170]!

Исканіе философскаго камня или превращеніе всѣх вещей в золото и содѣланіе состава из онаго, дабы продлить человѣческую жизнь до нѣскольких тысяч лѣт[171], есть остаток Египетскаго плотолюбія, которое, не могши продлить жизни тѣлесной, при всѣх мудрованіях своих, нашло способ продолжить существованіе трупов человѣческих, извѣстных у нас под именем Мумій. Сія Секта, – говорил он, – мѣряя жизнь аршином лѣт, а не дѣл, не сообразна тѣм правилам Мудраго, о котором пишется: 'Поживе вмалѣ, исполни лѣта долга'[172]. Сверх того, она ласкательствует соблазнительно суетности человѣческой, похотоугодіям, гордости, зависти, любостяжанію; дает в мыслях перевѣс тлѣнности, в сердцѣ – повод к Саддукейству[173]".

Друг его доводил бесѣду до исторіи С[вященнаго] писанія[б]. "Многіе, – сказал Сковорода, – не разумѣя меня или не хотя разумѣть, клевещут, якобы я отвергаю исторію ветхаго и новаго завѣта, потому что признаю и исповѣдую в оной духовный разум, чувствую Богописанный закон и усматриваю Сущаго сквозь буквальный смысл. Я пополняю сим исторію, а не разоряю, ибо как тѣло без духа мертво, так и С[вященное] писаніе без вѣры; вѣра же есть невидимых извѣщеніе[174]. Когда я хвалю доблесть воина, неустрашимость, мужество, храбрость его, то сим не уничтожаю нарядов его, ни оружія его. Наряд, убранство, оружіе воина есть исторія, а разум и слава сей исторіи есть дух воина, дѣло его. Когда я, смотря на прекрасный храм, превозношу похвалами симметрію, пропорцію, великолѣпіе, то относя сіе к искуству здателя, к красотѣ цѣлаго, отвергаю ли, изключаю ли кирпичь, извѣсть, желѣзо, песок, воду, каменьщиков, ваятелей и проч[ая], как будто бы ничего того не бывало? Я удивляюсь разуму храма, но тѣм не отмещу наружности онаго.

Читая С[вященное] писаніе в намѣреніи научиться в нем богопочитанію, богобоязливости, любви ближняго, повиновенію начальству, покорности ко властем предлежащим, усовершенію сердца во всѣх отношеніях его, когда я найду, например, исторію, что Аарон-первосвященник золотаго тельца жидовскаго, здѣланнаго ими в небытность его и покланяемаго от них, бросил в огонь и растопил[175], то я не останавливаюсь тут на Химической работѣ, помня всегда, что Библія не есть наука Химіи, но книга священная,

---

[а] Читай о сем сочиненіе его «Потоп Зміин», главу третію, в концѣ.

[б] Читай о сем сочинен[іе] его под именем «Жена Лотова», примѣч[аніе] 4[-е].

поучающая святости нравов человѣка, способнаго внимать ученію ея. Я научаюсь от сея исторіи, что сердце человѣческое не может быть без упражненія и что, когда удаляется от онаго мысль священная, понятіе истинны, дух разума, то оное мгновенно повергается в занятія подлыя, неприличныя высокому роду его, и чтит, величает, боготворит презрѣнное, ничтожное, суетное. Сей разум исторіи назидает меня много больше и споспѣшествует внутреннему моему усовершенію, нежели как если бы я, узнавши, как золото передѣлывать мгновенно изо всего и все претворять в оное, занялся хотѣніем или упражненіем богатитися или химичествовать.

Я вѣрю и знаю, что все то, что существует в великом мірѣ, существует и в малом, и что возможно в малом міре, то возможно и в великом, по соотвѣтствію оных и по единству всеисполненія исполняющаго духа; но для сего не добиваюсь я знать, как и когда Мойсей раздѣлил море жезлом в великом сем мірѣ[176], в исторіи, а поучаюсь, как бы мнѣ в малом моем міре, в сердцѣ, раздѣлить смѣсь склонностей природы непорочныя и растлѣнныя, и провести волю мою непотопленно по пути житейскаго бытія, дабы доставить себѣ во свое время свободу мыслей, то есть веселіе духа, или так называемое щастіе в жизни.

Не туда ли воззывают нас оныя слова, часто провозглашаемыя в храмах наших: "Премудрость про́сти"[177]? Что бо есть простое, аще не дух? Что сложенное, что смѣсь, состав, сотканіе, аще не плоть, исторія, обряд, наружность? Сими словами высокими побуждаемся к возвышенію мыслей наших выше видимаго обряда служенія, выше буквальнаго смысла, выше историческаго богопочитанія. Распространи разумѣніе слов сих по всему кругу вселенной, по всему лицу бытія твоего и увидиш Невидимаго, Силу Божію, Дух Господень, воскресеніе. Что бо есть воскресеніе, аще не простота, очищенная от тлѣннаго состава, от множественности, от раздѣлимостей?

Но сіи историческіе Христіяне, обрядные Мудрецы, буквальные Богословы, человѣки, духа не имуще[178], хулят то, чего не разумѣют".

Иногда разговор его с другом касался смерти. "Страх смерти, –говорил он, – нападает на человѣка всего сильнѣе в старости его. Потребно благовременно заготовить себя вооруженіем противу врага сего, не умствованіями, – онѣ суть не дѣйствительны, но мирным расположеніем воли своей к волѣ Творца. Такой душевной мир приуготовляется издали, тихо втайнѣ сердца растет и усиливается чувствіем здѣланнаго добра, по способностям и отношеніям бытія нашего к кругу, занимаемому нами. Сіе чувствіе есть вѣнец жизни и дверь безсмертія. Впрочем, преходит образ міра сего и, яко соніе востающаго, уничтожается[179].

Имѣл ли ты когда, – продолжал он, – приятныя или страшныя сновидѣнія? Чувствованія сих мечтательных удовольствій или страха не продолжались ли только до проснутія твоего? Со сном все кончилось. Проснутіе уничтожило всѣ радости и страхи сонной грезы. Тако всяк

человѣк по смерти. Жизнь временная есть[а] сон мыслящей силы нашей. В продолженіи сна сего радости и печали, надежды и страхи касаются в мечтаніи чувствія нашего. Прійдет час, сон кончится, мыслящая сила пробудится, и всѣ временныя радости, удовольствія, печали и страхи временности сей изчезнут. В иной круг бытія поступит дух наш, и все временное, яко соніе востающаго, уничижится. Жена егда родит, младенец вступает в новый порядок вещей, новое поприще бытія, новую связь существ, вмѣсто той, в каковой находился он в бытность свою во чревѣ матернем; и какое тут[180] различіе[б]: чрево матери и великій мїр сей! По вступленіи младенца из того в сей, все предшедшее, тѣснота, мрак, нечистоты отрѣшаются от бытія его и уничтожаются.

Знаю, что многих умы ищут равновѣсія в награжденіях и наказаніях, полагая на свои вѣсы мѣру и число, дѣла человѣческія и суд Божїй. Друг мой! Величайшее наказаніе за зло есть здѣлать зло, как и величайшее воздаяніе за добро есть дѣлать добро[181]. Любовь добродѣтели подобна свѣту огня. Зажги огнь, тотчас свѣт осїяет глаза твои; возлюби, возчувствуй охоту к добродѣтели, тотчас сердце твое освѣтится веселіем. Исполни, произведи в дѣло добродѣтели любовь, то корень сердца твоего напоиш туком блаженства и каких благословенных плодов можеш ожидать от сего! Любовь к порокам подобна потушенному огню: погаси огонь, тотчас тьма покрыла очи твои; не знаеш, куда идеш, нѣт тебѣ различія вещей; мір не существует для тебя лучшею и величайшею частію: се наказаніе уже постигло тебя с самым дѣйством. Да не соблазняют тебя казистыя удовольствія развратных! Заглянь внутрь их[в]: тут огнь мученій не угасает и черв угрызеній не усыпает[182]. Если Бог вездѣ, то может ли беззаконник быть без него? Нѣт! Ах, нѣт! Бог есть в нем, судія его, мститель, терніе его, огнь и жупел, ДУХ БУРЕН, часть чаши их[183]. Дух и вѣчность есть то же. Посему разумѣй живот вѣчный и муку вѣчную".

Говорили иногда о превратностях свѣта. "Онѣ суть то, чѣм быть должны, – сказал он, – тут весна, лѣто, осень, зима суть свойства неотдѣляемыя от круга Свѣта, подобно как утро и вечерь – от круга дневнаго. Все во времени содержимое должно быть коловратно, конечно, перемѣнно: неразумен, нещаслив, кто ищет, кто требует постоянства и вѣчности в нем! Когда же нѣсть постоянія в нем, то и любовь к нему должна имѣть конец; отсюда

[а] Длясего С[вятый] Павел разбуживает, говоря: "Востани, спяй, и воскресни от мертвых"(19) и "Убуждшеся видѣша славу его"(20).

[б] Если бы младенец мог мыслить во утробѣ матери своей, то можно ли бы увѣрить его, что он, отдѣлившись от корня своего, на вольном воздухѣ приятнѣйшим свѣтом солнца наслаждаться будет? Не мог ли бы он тогда думать напротив и из настоящих обстоятельств его доказать невозможность такого состоянія? Столько же кажется невозможною жизнь по смерти заключенным в жизнь времени сего.

[в] Угрызенія совѣсти суть духи черные мученія и уязвляющія змѣи, молніи, проницающія ясныя истинны, суть Ад. Сія истинна ввѣрена на сохраненіе послѣднему часу человѣка. Юнг, Нощь, IV(21).

печали, воздыханія, слезы, отчаянія. Не говори мнѣ о высоких чувствительных душах! Слезы их суть изліяніе природы, а не пристрастій[а], и есть нѣкое утѣшеніе плакать в свой час.

Вѣчность, ах вѣчность едина есть безпечаліе, постоянство, надежда! Положим сердца наша в силу ея и удѣлим себѣ от сокровищ ея в бренной сей временности тѣлеснаго бытія[б]. Вѣчность и время един состав суть, но не едино: одно – свѣт, другое – тьма; одно – добро, другое – зло; одно – глава, другое – хвост".

Услыша в окрестности мѣста о прибытіи Сковороды к другу своему, многіе желали видѣть его, и длятого нѣкоторые нарочно приѣхали туда в село Хотетово.

Из начальства правленія Орловскаго молодой человѣк, подошед к нему, привѣтственно сказал:

– Г[ригорій] С[авич]! Прошу полюбить меня.

– Могу ли полюбить вас? – отвѣчал Сковорода, – я еще не знаю.

Другой из числа таковых же, желая свести с ним знакомство, говорил ему:

– Я давно знаю вас по сочиненіям вашим; прошу доставить мнѣ и личное знакомство ваше.

Сковорода спросил его:

– Как зовут вас?

– Я называюсь так именем и прозваніем N. N., – отвѣчал сей.

Сковорода, остановясь и подумав, сказал ему:

– Имя ваше не скоро ложится на моем сердцѣ.

Простота жизни, высокость познаній, величайшій и долголѣтній подвиг Сковороды в любомудріи опытном раздирал ризу лицемѣрія высокомудрствующих и обнажал пустоту их. Они, прикрывая зависть свою и наготу сердца листвіем сожалѣнія, говорили другим: "Жаль, что Сковорода ходит около истинны и не находит ея!" В то время, когда сей увѣнчаваем уже был знаменами Истинны, а они, обвѣшены знаменіями соблазнов, гордо и безстыдно являлись в личинѣ Истинны.

Старость, осѣннее время, безпрерывная мокрая погода умножили расстройку в здоровьѣ его, усилили кашель и разслабленіе. Он, проживя у друга своего около трех недѣль, просил отпустить его в любимую им Украину, гдѣ он жил до того и желал умереть, что и собылось. Друг его упрашивал остаться у него зиму провести и вѣк свой окончать со временем у него в домѣ, но он сказал, что дух его велит ему ѣхать, и друг отправил его немедлѣнно.

Напутствуя его всѣм потребным, дав ему полную волю, по нраву его, выбрать, как хочет он, куда, с кѣм, в чем ѣхать ему, представил ему для дороги, в случаѣ надобности, нужный запас, говоря:

[а] Est quaedam flere voluptas[(22)].

[б] Двѣ сіи половины составляют едино: голод и сытость – пищу; зима и лѣто – плоды; тьма и свѣт – день; смерть и живот – всякую тварь. Потоп Зміин, гл[ава] 5.

– Возмите сіе; может быть, в пути болѣзнь усилится и заставит гдѣ остановится, то нужно будет заплатить…

– Ах, друг мой! – сказал он: – неужели я не приобрѣл еще довѣрія к Богу, что Промысл его вѣрно печется о нас и даст все потребное во благовременность[184]?

Друг его замолчал с приношеніем своим.

1794 года, Августа 26 числа, отправился он в путь из Хотетова села в Украину. При раставаніи, обнимая друга, сказал: "Может быть, больше я уже не увижу тебя! Прости! Помни всегда во всѣх приключеніях твоих в жизни то, что мы часто говорили: свѣт и тьма, глава и хвост, добро и зло, вѣчность и время. Дух мой признал тебя способнѣйшим принять истинну и любить ея".

Приѣхав в Курск, пристал он к тамошнему Архимандриту Амвросію[185], мужу благочестивому. Проживя нѣсколько тут ради безпрерывных дождей и улуча ведро, отправился он далѣ, но не туда, куда намѣривал. В концѣ пути своего почувствовал он побужденіе ѣхать в то же мѣсто, откуда поѣхал к другу, хотя совершенно не расположен был. Слобода Ивановка помѣщика Ковалевскаго было то мѣстопребываніе, гдѣ нѣсколько времени жил он прежде и куда прибыл скончать теченіе свое.

Болѣзни старостію, погодою, усталостію от пути приближили его к концу его. Проживя тут больше мѣсяца, всегда почти на ногах еще, часто говаривал с благодушіем: "Дух бодр, но тѣло немощно"[186]. Помѣщик, видя изнеможеніе его крайнее, предложил ему нѣкоторые обряды для приуготовленія к смерти. Он, как Павел Апостол[а], почитая обряды обрѣзанія ненужными для истинно вѣрующих, отвѣтствовал, подобно как Павел же Їудеям обрядствующим. Но, представя себѣ совѣсть слабых, немощь вѣрующих и любовь Христїянскую, исполнил все по уставу обрядному и скончался Октября 29 числа, поутру, на разсвѣтѣ, 1794 года. Перед кончиною завѣщал предать его погребенїю на возвышенном мѣстѣ близ рощи и гумна и слѣдующую здѣланную им себѣ надпись написать:

МІР ЛОВИЛ МЕНЯ, НО НЕ ПОЙМАЛ[б].

[а] К Римл[яном], гл[ава] 3, с[тих] 28(23).

[б] Высокомудрствующіе не оставили преслѣдовать его злословіем даже и во гроб, проповѣдуя в соньмищах и вездѣ, что Сковорода оставил надпись сію по себѣ из гордости и кичения. Много потребно имѣть дерзости, чтоб осмѣлиться увѣрять о сем! Чтоб болѣе оказать к нему и ввести его в презрѣніе и возвышеніе себя, то они стараются важно утверждать и изыскивают способы увѣрять, что Сковорода был способен к порокам. Дабы пред очами людей замѣнить добродѣтельную жизнь мнимовысокими своими знаніями таинств и правил, то они разгласили, якобы Сковорода при кончинѣ увидѣл заблужденія свои, состоявшія в непослѣдованіи толку их, признал оныя, просил прощенія через одного из братства их и раскаевался. Но как извѣстная святость жизни Сковороды и честныя правила его, имѣющія цѣлью любовь истинны и добродѣтели, а концем красоту и совершенство духа, были, так сказать, спицею в око лицемѣрам сим, то и не удивительно, что они пущают всякаго рода ядовитыя стрѣлы в память его; однако сим самым в чувствіях

Имѣются многія сочиненія его, из которых лучшія доставил он, писанныя всѣ рукою своею, другу своему; и о всѣх приложил список своеручный при письмѣ к другу слѣдующаго содержанія:

Число творенїй моих:

1) Наркисс, узнай себе.
2) Симфоніа: рѣх – сохраню пути моя.
3) Симфонія: аще не увѣси…
4) Неграмотный Марко[187].
5) Алфавит мїра: о природѣ.
6) Разговор «Кольцо».
7) Древній мїр.
8) Жена Лотова.
9) Брань Архангела Михаила с Сатаною.
10) Икона Алкивіадская.
11) Бесѣда I. Сіон.
12) Бесѣда II. Сіон.
13) Бесѣда III. Двое.
14) Діалог: Душа и нетлѣнный дух.
15) Благодарный Еродїй.
15а) Убогій жаворонок[188].
16) О Христіянском добронравіи, или Катехизис.
17) Асхань, о познаніи себя.

Переводы:

1) О старости (Цицерон[а]).
2) О Божіи правосудіи. }
3) О смерти. }
4) О храненіи от долгов. } (Плутарховы сочин[енія]);
5) О спокойствіи душевном. }
6) О вожделѣніи богатств. }
7) О уединеніи… (Сидронія).

Кромѣ сочиненїй и переводов сих, многія на россійском, латинском, еллинском языкѣ, находятся письмы его весьма поучительныя, писанныя к другу и прочіим; многія стихословія и другія сочиненія, которых собраніе частію хранится у друга его.

Как он писал для своей стороны, то и употреблял иногда малороссійскія нарѣчія и правописаніе, употребляемое в произношеніи малороссійском. Он любил всегда природный язык свой и рѣдко принуждал себя изъясняться на иностранном; еллинскій предпочитал всѣм иностранным.

простых и правдолюбивых сердец душа его приобрѣтает вящшую красоту страждущей невинности и, сквозь мрак смерти и клевету злобных душ сіяя внутренним спокойствіем, представляется в умах богорожденных достизающим совершенства Мудраго Мужем.

Друг его написал сіе в память добродѣтелей его, в благодарность сердцу его, в честь отечества, в славу Бога.

1795 года, Февраля 9.
В селѣ Хотетовѣ.

Нагробная Надпись
Григорію Савичу Сковородѣ,
в Бозѣ скончавшемуся
1794 года,
Октября 29 дня.

Ревнитель истинны, духовный Богочтец,
И словом, и умом, и жизнїю Мудрец;
Любитель простоты и от сует свободы,
Без лести друг прямой, доволен всѣм всегда,
Достиг на верх[189] наук, познавши дух природы,
Достойный для сердец примѣр, Сковорода.

М. К.

Михайло Ковалинський написав «Жизнь Григорія Сковороды» десь наприкінці 1794-го – на початку 1795 рр. Цей твір дійшов до нас в автографі, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 26) та в кількох списках. Уперше надрукований Миколою Сумцовим у часописі «Киевская старина» під назвою «Житие Сковороды, описанное другом его М. И. Ковалинским» (див.: Киевская старина. – 1886. – Т. XVI. – Сент. – С. 103–150). Подаємо за автографом.

[1] *Горацій*. Оди, III, 30. У перекладі Андрія Содомори: "Смерті весь не скорюсь" [*Квінт Горацій Флакк*. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 89].
[2] В автографі: *верьховное*.
[3] Євангелія від св. Івана 1: 3.
[4] В автографі: *верьховнаго*.
[5] Очевидно, Ковалинський нав'язується тут до слів св. ап. Павла: **Ѝбо є҆ди́нѣмъ дх҃омъ мы̀ всѝ во є҆ди́но тѣ́ло крести́хомсѧ, а҆́ще і҆ꙋде́є, а҆́ще є҆́ллини, и҆лѝ рабѝ, и҆лѝ свобо́дни: и҆ всѝ є҆ди́нѣмъ дх҃омъ напои́хомсѧ** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 12: 13).
[6] В автографі: *церьквь*.
[7] В автографі: "было его", – а надрядковими цифрами вказано належний порядок слів.
[8] Див. прим. 136 до діалогу «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сіон».
[9] Самійло Миславський (1731–1796 рр.) – видатний церковний діяч і богослов, вихованець Києво-Могилянської академії. У 1754 р. прийняв постриг. Був професором, префектом і ректором Київської академії, з 1761 р. – архімандрит Києво-Братського монастиря, а 28 грудня 1768 р. хіротонізований на єпископа білгородського та обоянського. З 1776 р. – єпископ ростовський та ярославський, а з 28 вересня 1783 р. – митрополит київський та галицький.

[10] Сковорода навчався разом із Самійлом Миславським у класі філософії (1751–1753 рр.) [див.: *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 73–74].
[11] Єлизавета Петрівна (1709–1761 рр.) – донька Петра І-ого та Марти Скавронської (майбутньої Катерини І-ої), російська імператриця з 25 листопада (6 грудня) 1741 р.
[12] У Сковороди був альт. Див.: "Григорей Савельев Сковорода алцыста…" [Отпуск имяннаго указа даннаго Сенату о уволнении придворных певчих домов в Киеве и в Малороссии от всяких податей служб и постоев и о прочем // Театральная жизнь России в эпоху Елизаветы Петровны. Документальная хроника 1741–1750. Вып. 2. Часть первая / Сост. Л. М. Старикова. – Москва, 2003. – С. 478].
[13] Архівні джерела свідчать, що Сковорода став співаком придворної капели 12 жовтня 1742 р. [див.: *Бородій М.* "Білі плями" біографії Г. Сковороди. З новознайдених архівних джерел // Сковорода Григорій. Ідейна спадщина і сучасність. – Київ, 2003. – С. 543].
[14] Федір Степанович Вишневський (пом. 26 або 27 січня 1749 р.) – державний діяч Російської імперії, генерал-майор, керівник Токайської комісії.
[15] Офен (*Ofen*) – німецька назва угорського міста Буда.
[16] Тобто Братислава.
[17] Переяславським єпископом був тоді Никодим Срібницький (кінець XVII ст. – 1751 р.) – церковний діяч, вихованець Києво-Могилянської та Московської слов'яно-греко-латинської академій; переяславським єпископом став 7 січня 1745 р. До цього був першим єпископом санкт-петербурзької єпархії.
[18] Про новації Сковороди в ділянці віршування див.: *Чижевський Д.* Сковорода, яко реформатор віршування // *Чижевський Д.* Український літературний барок: нариси / Підготовка тексту та мовна редакція Леоніда Ушкалова; вступна стаття Олекси Мишанича. – Харків, 2003. – С. 194–247.
[19] Інакші версії: "Alia est res sceptrum, alia – plectrum"; "Aliud sceptrum, aliud plectrum" [*Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л.* Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 278]. За переказом, саме так відповів якийсь музикант цареві Птолемею, коли той у розмові про музику почав наполягати на власній думці.
[20] Книга Псалмів 100 (101): 7.
[21] В автографі: *перьвый*.
[22] Камлотний – зроблений з неваляної шерстяної тканини, яка називається "камлот".
[23] Гарусний – зроблений з тонкої шерстяної тканини (чорної, білої чи кольорової), яка називається "гарус".
[24] Слова "Стефан Тамара" в рукопису закреслено, а вгорі написано "С. Т.". Степан Васильович Томара (1719–1794 рр.) – бунчуковий товариш, а під кінець життя – колезький радник. Його батько теж був бунчуковим товаришем (загинув у Кримському поході 1736 р., в якому брав участь як наказний переяславський полковник), а мати – баронеса Єлизавета фон Брінкен. Томара був власником десятка містечок, сіл і хуторів, зокрема й Каврая. Мав понад 1500 підданих.
[25] Ідеться про Василя Степановича Томару. Див. прим. 1 до поезії «In natalem Basilii Tomarae, pueri 12 annorum».
[26] Слово "Тамара" в рукопису закреслено, а над ним написано "Т.".
[27] Ідеться про дружину Степана Васильовича Томари – Анну Василівну. Вона, так само, як і її чоловік, походила з козацької старшини. Її батьком був полтавський полковник Василь Васильович Кочубей, а матір'ю – Анастасія Данилівна Апостол.
[28] Слово "Тамара" в рукопису закреслено, а над ним написано "Т.".

[29] Володимир Каліграф (у миру: Василь Крижанівський) (1716 – кінець 1770-х рр.) – вихованець Києво-Могилянської академії, викладав тут-таки риторику, а на початку 1755 р. за наказом київського митрополита Тимофія Щербацького виїхав до Москви на посаду префекта Московської слов'яно-греко-латинської академії. Спочатку був проповідником у храмі Володимирської Божої Матері, а з вересня 1755 р. – префектом академії та професором класу філософії. Щоправда, в 1758 р. його було звільнено за "лютеранство" й заслано у Великий Устюг на посаду архімандрита Архангельського монастиря. Наступного року він став настоятелем Спаського монастиря в Ярославлі. Подальша доля невідома.

[30] Слово "Тройцы" в рукопису закреслено, а над ним написано "Т.".

[31] Див. прим. 10 до рубрики «Листи до різних осіб» (лист № 95).

[32] Слово "Тамара" в рукопису закреслено, а над ним написано "Т.".

[33] Слово "Тамара" в рукопису закреслено, а над ним написано "Т.".

[34] У рукопису далі закреслено слово "только".

[35] Спочатку це слово мало форму "увидѣл", а потім початкова літера була закреслена.

[36] Спочатку в рукопису замість "чувственности, собственной" було написано "чувству собственному".

[37] Це слово написане над рядком; спочатку були слова "вѣдѣнїя и", які потім закреслено.

[38] Спочатку це слово мало форму "чувствія". Літера *х* дописана вгорі.

(1) Ці вірші звучать так: **Тогда̀ внезáпꙋ привидѣ̑нїѧ ѹ҆̀бѡ снѡ́въ лю́тѣ смꙋти́ша и҆̀хъ, стрáси же наидо́ша неча́ѧнни; сѡ́нїѧ бо, смꙋти́вше и҆̀хъ, сїѐ предвозвѣсти́ша: да не вѣ́дѧще, є҆гѡ́же рáди ѕлѣ̑ стрáждꙋтъ, поги́бнꙋтъ** (Книга Премудрості Соломонової 18: 17, 19).

(2) Ковалинський не зовсім точний. У Таціта (Аннали, I, 65) мова йде про Авла Цеціну Севера, полководця Юлія Цезаря Клавдіана Германіка. Восени 14 р. н. е., напередодні битви з вождем херусків Армінієм, котрий розгромив перед цим легіони Вара в Тевтобурзькому лісі, Цеціну "налякав бентежний сон, адже він бачив і чув Квінтілія Вара, який, залитий кров'ю, піднявся з болота й ніби кликав його, але той не пішов за ним і відштовхнув його простягнуту руку" [*Корнелий Тацит*. Сочинения: В 2 т. – Москва, 1993. – Т. 1. – С. 37]. А далі, у книзі II, 14, розповідається про "гарний сон" Германіка.

(3) Про цей сон ідеться в діалозі Платона «Федон» (60e–61b). Пор.: "Не раз протягом усього життя переслідувало мене одне й те саме сновидіння. Щоправда, воно з'являлося мені раз у такому, раз в іншому вигляді, але слова я чув завжди однакові: 'Сократе, твори і дерзай на ниві Муз'" [*Платон*. Діалоги. – Київ, 1995. – С. 237].

(4) Про цей епізод ідеться в платонівському діалозі «Крітон» (44b). Пор.: "Мені привиділося: до мене підійшла жінка, велична і гарна, вбрана в білу сукню, покликала мене й сказала: 'Сократе! Третього дня ти прибудеш до Фтії полів урожайних'" (останні слова – вірш із «Іліади» [IX, 363]) [*Платон*. Діалоги. – Київ, 1995. – С. 43].

[39] Мова йде про те, що стародавні греки називали *ὄνειρος* – віщий сон, божественна настанова. Такий сон, з одного боку, звільняє людину від клейкості світу та історії, а з другого, – мотивуючи дію, здійснює волю божества [див.: *Молок Д. Ю.* Сон Сципиона (Сновидение и политика в Древнем мире) // Сон – семиотическое окно. Сновидение и событие. Сновидение и искусство. Сновидение и текст. XXVI-е Випперовские чтения. – Москва, 1993. – С. 32–40].

[40] Див. прим. 3 до візії «Сон».

[41] Див. прим. 4 до візії «Сон».

[42] Спочатку це слово мало форму "человѣк". Літера *у* дописана згодом замість прикінцевого *єра*.

[43] Спочатку тут було написано слово “сродно”, потім воно перекреслено, а вгорі написано “способен”.
[44] Далі закреслено слова: “во плоти Ангелом, Богочеловѣком”.
[45] Далі закреслено слова: “бѣсом, идолом”.
[46] Спочатку було написано “свѣтскаго”, потім це слово перекреслено, а вгорі написано “внѣшняго”.
[47] Ковалинський має на думці слова: **Бж҃е, бж҃е мо́й, къ тебѣ̀ ᲂу҆тренюю: возжада̀ тебѐ дꙋша̀ моѧ̀, ко́ль мно́жицею тебѣ̀ пло́ть моѧ̀, въ землѝ пꙋ́стѣ и҆ непрохо́днѣ и҆ безво́днѣ** (Книга Псалмів 62 (63): 2).
[48] Це слово написане над рядком.
[49] Спочатку було написано “Божїе”, потім це слово закреслено й угорі написано “истинны”.
[50] Спочатку було написано “жизненныя”, потім це слово закреслене, а замість нього вгорі написано “внутреннего чувства”.
[51] Пісня 2-а циклу «Сад божественных пѣсней».
[52] Слово “Тамара” в рукопису закреслено, а над ним написано “Т.”.
[53] Слово “Тамара” в рукопису закреслено, а над ним написано “Т.”.
[54] Див. прим. 147 до циклу «Сад божественных пѣсней».
[55] Див. прим. 138 до циклу «Сад божественных пѣсней».
[56] Див. прим. 667 до діалогу «Сѵмфоніа, нареченная Книга Асхань».
[57] В автографі: *церькви*.
[58] Див. прим. 24 до рубрики «Листи до різних осіб» (лист № 95).
[59] Ковалинський має на думці Арістотеля. Див.: *Арістотель*. Політика I, 1, 12. 1253a25–30.
[60] Слово “упражненіе”, яке Ковалинський уживає 12 разів, не тільки позначало будь-яке заняття, але й відсилало до старої традиції “духовних вправ” (“турбота про себе”, “турбота про душу”), – починаючи від грецької філософії і закінчуючи Ігнатієм Лойолою [див. про це, зокрема: *Ігор Ісіченко, архиєп*. Духовність Ігнатія Лойоли і барокова риторична культура України // *Ігор Ісіченко, архиєп*. Мій дім – буде домом молитви. – Харків; Львів, 2005. – С. 205–222] та відповідними творами XVIII століття, зокрема листами Сковороди до Ковалинського. Пор.: “Під назвою «Духовні вправи» маємо на думці будь-який спосіб випробування совісті, роздуми, споглядання, словесні та мисленні молитви й інші духовні дії… Адже, як прогулянку, ходьбу, біг називають тілесними вправами, так усі способи, якими душа готується й наставляється до звільнення від усіх безладних потягів, а якщо вони будуть подолані, до пошуку й віднайдення Божої волі стосовно влаштування свого життя та вічного порятунку називають ‘вправами духовними’” [*Св. Игнатий Лойола*. Духовные упражнения. Духовный дневник. – Москва, 2006. – С. 19]; “Вправи в Божій присутності є чудовим засобом досягнення досконалості, якщо людина постійно займається ними впродовж тривалого часу… Можна вбачати вправи в Божій присутності в чистому зверненні до Нього, щоб схилити Його до спільних з нами дій, щоб Він наповнив нас ущерть своїм божественним духом, щоб став нашим світлом у густому мороці, нашою силою в слабкості, нашою втіхою в горі, одним словом, нашим *усім у всьому*” [(*Дютуа де Мамбрини М. Ф.*) Присутствіе Божіе. – Москва, 1798. – С. 11–12, 42].
[61] Можливо, Ковалинський має на думці слова: **ѡ҆ше́нникъ бг҃а вы́шнѧгѡ** (Перша книга Мойсеєва: Буття 14: 18; Послання св. ап. Павла до євреїв 7: 1).
(5) Увага до самого себе – основна ідея і грецьких та римських духовних вправ, і “мудрого нарцисизму” Сковороди. Не шукати себе поза самим собою закликали також Августин,

Тома Кемпійський, Ян Амос Коменський, а у «Вибраних місцях з листування з друзями» Миколи Гоголя ця думка звучить так: "Ни в каком случае не своди глаз с самого себя. Имей всегда в предмете себя прежде всех… Позаботься прежде о себе, а потом о других; стань прежде сам почище душою, а потом уж старайся, чтобы другие были чище" [*Гоголь Н. В.* Полное собрание сочинений. – Москва; Ленинград, 1952. – Т. 8. – С. 282–283].

[62] У рукопису далі закреслено: "частію монахами".

[63] В автографі: *Верьховным*.

[64] Див. прим. 17 до трактату «Книжечка Плутархова о спокойствіи души».

[65] Див. прим. 196 до циклу «Басни Харьковскія».

[66] Див. прим. 21 до циклу «Басни Харьковскія».

[67] Див. прим. 55 до циклу «Басни Харьковскія».

[68] Усталений, суто ексклюзивістський, погляд на це питання старі українські богослови могли формулювати, наприклад, так: хоча поганські філософи "так много писали о добродѣтелех…, так много наук прекрасных сложили о укрощеніи душевных страстей, о управленіи обычаєв наших подлуг разума и совѣсти…, сами так цнотливоє и воздержноє житіє проводили, обаче ничтоже у Бога себѣ заслужили, не были бо в ласцѣ Божієй" [Сѣмя слова Божія. – Почаїв, 1772. – С. 215].

[69] Це слово дописане над рядком.

[70] Ковалинський має на думці слова: **И҆ ва́съ сꙋ́щихъ прегрѣше́ньми ме́ртвыхъ и҆ грѣхѝ ва́шими, въ ни́хже и҆ногда̀ ходи́сте по вѣ́кꙋ ми́ра сегѡ̀, по кнѧ́зю вла́сти воздꙋ́шныѧ, дꙋ́ха, и҆́же нн҃ѣ дѣ́йствꙋетъ въ сынѣ́хъ противле́нїѧ** (Послання св. ап. Павла до ефесян 2: 1–2).

[71] В автографі: *Верьховный*.

[72] Це – переклад гр. *μυσταγωγία* – 'упровід чи посвячення в таїнства'.

[73] Слова "или в дѣлѣ" дописані іншим чорнилом.

[74] Це слово дописано над рядком.

[75] В автографі: *перьвыя*.

[76] Див. прим. 15 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

[77] Філон Олександрійський (гр. *Φίλων Ἀλεξανδρεύς*) (бл. 25 р. до н. е. – 50 р. н. е.) – юдейський філософ-платонік та богослов. Сковорода високо цінував Філона й покликався на нього у своїх творах. Мабуть, найбільший вплив на Сковороду Філон справив у ділянці гносеології. Принаймні свого часу Дмитро Чижевський дійшов висновку, що "теорія пізнання Сковороди є здебільшого та назагал філонівською" [*Čyževśkyj D.* Skovoroda-Studien: II. Skovorodas Erkenntnislehre und Philo // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1933. – Bd. X. – S. 56]. Зокрема, саме Філон започаткував науку про об'явлення Бога "в трьох світах" (природі, людині та Біблії), він-таки вперше почав символічно трактувати Святе Письмо, намагаючись узгодити його з грецькою філософією. "Тлумачення священних творів полягає в тому, що через алегорію вони вказують на прихований у них сенс… Весь закон схожий на живу істоту, і його тіло – це буквальні приписи, а душа – закладений у словах невидимий сенс (τὸν ἐναποκείμενον ταῖς λέξεσι ἀόρατον νοῦν), у якому розумна душа починає виразно бачити споріднене (ἐν ᾧ ἤρξατο ἡ λογικὴ ψυχὴ διαφερόντως τὰ οἰκεῖα θεωρεῖν), неначе, побачивши в дзеркалі імен дивовижну красу думок, розкривши та розгадавши символи, вивівши на світло голі думки, вручає їх тим, хто годен за допомогою легкого натяку споглядати неявне через явне (τὰ ἀφανῆ διὰ τῶν φανερῶν θεωρεῖν)" [Про споглядальне життя, 78; цит. за: *Матусова Е. Д.* Филон Александрийский – комментатор Ветхого Завета // *Филон Александрийский.* Толкования Ветхого Завета. – Москва, 2000. – С. 35]. Символічно Філон потрактував (так само, як і Сковорода)

навіть поняття творення (креації). Окрім того, Філон обстоював такі важливі для Сковороди ідеї, як "обоження" (*θέωσις*), людина-мікрокосмос, "внутрішня людина" ("небесний Адам"), Софія-Премудрість Божа, преекзистенція матерії тощо. Для науки Філона (як і Сковороди) характерний питомо платонівський дуалізм. Філон-таки запровадив до богослів'я і прикметну для Сковороди антитетичну манеру думання.

[78] Див. прим. 159 до циклу «Басни Харьковскія».

[79] Див. прим. 133 до циклу «Сад божественных пѣсней».

[80] Лукіан (гр. *Λουκιανὸς Σαμοσατεός*) (бл. 120 – після 180 р.) – давньогрецький письменник, родоначальник жанру сатиричного діалогу. Був дуже популярний у XVIII ст. Сковорода ніде прямо не покликався на цього автора. Одначе, можливо, саме з Лукіанової сатири «Невігласу, котрий купував багато книжок» він бере приказку: "Обезьяна обезьяною и в золотом характерѣ" («Басни Харьковскія»), із сатири «Похвала мусі» – приказку "Ex musca elephantem" («Бесѣда 1-я»), услід за діалогом «Ікароменіпп, або Захмарний політ», говорить про афінські "соборища обезьян философских" («Алфавит») та виводить самого себе як персонажа під ім'ям *Друга* («Наркісс»).

[81] Климент Олександрійський (гр. *Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεύς*; лат. *Clemens Alexandrinus*, *Titus Flavius Clemens*) (бл. 150 – бл. 215 рр.) – другий (після Пантена) ректор Олександрійської школи, автор численних філософських та богословських творів, найславетнішим з-поміж яких є «Стромати». Сковорода досить часто йде вслід за Климентом, інтерпретуючи текст Біблії. Так, яскравий сковородинський образ Христа, що сміється, нав'язується до Климентової префігурації "Ісаак – Христос". Климентові «Стромати» певною мірою позначилися також на сковородинському потрактуванні ідеї себепізнання (принаймні характерне для Сковороди ототожнення старогрецького гасла "пізнай себе" з Мойсеєвим закликом слідкувати за собою має виразну паралель із другою книгою «Строматів») та дружби як щирої християнської любові (*αγάπη*). Навіть свій улюблений Епікурів вислів: "Спасибі Богу, що потрібне зробив легким, а важке непотрібним", – Сковорода подає, певно, за Климентом. Та й інтерес нашого філософа до єгипетського символічного письма міг бути (принаймні почасти) інспірований Климентом, адже саме той уперше подав був його докладний опис та класифікацію.

[82] Оріген (гр. *Ὠριγένης*) (185–254 рр.) – видатний олександрійський богослов та філософ, який зробив першу спробу систематичного викладу засад християнської науки («Про першооснови»). Бувши одним з улюблених письменників Сковороди, він справив помітний вплив на світогляд нашого філософа. Саме Оріген міг інспірувати роздуми Сковороди про вічність матерії (згідно з Орігеном, матерія є така ж стара, як і час), про всеосяжну віднову творива, тобто про його повернення до Бога (*αποκατάστασις πάντων*), про Божі ймення (на думку Орігена, Бог не має властивого собі імені), про пізнання як спогад (*ανάμνησις*) тощо. Однак найвиразніше вплив Орігена на Сковороду виявляється в ділянці біблійної герменевтики. Сковорода, так само, як і Оріген, наголошує на символічності Святого Письма (буквальний сенс – лушпиння, прихований – єство), а міркування Сковороди про безглуздість буквального розуміння Біблії часом майже дослівно повторюють орігенівські.

[83] Ніл (гр. *Νείλος*) Сінайський (Старший, Пісник) (пом. 450 р.) – святий, учень Івана Златоуста, письменник і аскет.

[84] Діонісій Ареопагітський (гр. *Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης*) (I ст. н. е.) – учень святого апостола Павла. Діонісієві приписують авторство корпусу релігійно-філософських творів під назвою «Ареопагітики». «Ареопагітики», що засновуються передовсім на вченні Прокла Діадоха (412–485) та є найбільш яскравою пам'яткою християнського неоплатонізму,

належали до улюбленої лектури Сковороди. Подейкують, нібито Сковорода повсякчас носив із собою, окрім Біблії, також «Ареопагітики». Науку Сковороди єднає з «Ареопагітиками» ідея позачасового існування Бога та світу, розуміння душі як безугавного руху, всеосяжний символізм, зокрема негативне ставлення до буквального розуміння Святого Письма, а також ціла низка символів та парадоксально-антитетичних формулювань.

[85] Див. прим. 42 до рубрики «Листи до різних осіб» (лист № 97).

[(6)] Див. про це: *Ушкалов Л.* Боже об'явлення // *Ушкалов Л.* Українське барокове богомислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду. – Харків, 2001. – С. 39–59.

[(7)] Цей вірш звучить так: **Похвали́тисѧ же не по́льзꙋетъ мѝ: прїидꙋ́ бо въ видѣ́нїѧ и҆ ѿкрове́нїѧ гдⷭ҇нѧ** (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 1).

[(8)] Ці вірші звучать так: **ꙗ҆́кѡ є҆гда̀ напа́даетъ стра́хъ лю́тъ на человѣ́ки, во дрема́нїихъ на ло́жи: тогда̀ ѿкры́етъ ᲂу҆́мъ человѣ́ческїй, видѣ́ньми стра́ха тацѣ́ми и҆̀хъ ᲂу҆страши́тъ** (Книга Йова 33: 15–16).

[86] Історію св. отроків Ананії, Азарії та Мисаїла, які за наказом царя Навуходоносора були кинуті у вогненну піч, див. у Книзі пророка Даниїла 3: 19–28.

[87] Слова "Троицкому священнику" в рукопису закреслено, а над рядком написано "Т. С.".

[88] Ідеться про священика харківської Троїцької церкви отця Бориса Єнкевича.

[89] Це слово дописане над рядком.

[90] Це слово дописане над рядком.

[91] В автографі: *тварьным*.

[92] В автографі: *перьвому*.

[93] В автографі: *перьвобытным*.

[94] Трохи неточна цитата з Книги Премудрості Соломонової 12: 1–2. Пор.: **Нетлѣ́нный бо дх҃ъ твоѝ є҆́сть во всѣ́хъ. Тѣ́мже заблꙋжда́ющихъ пома́лꙋ ѡ҆блича́еши, и҆ въ ни́хже согрѣша́ютъ, воспомина́ѧ ᲂу҆чи́ши, да премѣни́вшесѧ ѿ ѕло́бы вѣ́рꙋютъ въ тѧ̀, гдⷭ҇и.**

[95] Спочатку було написано "полова", а потім виправлено на "плева".

[96] Можливо, Ковалинський має на думці слова: **Всѧ́къ рожде́нный ѿ бг҃а грѣха̀ не твори́тъ, ꙗ҆́кѡ сѣ́мѧ є҆гѡ̀ въ не́мъ пребыва́етъ: и҆ не мо́жетъ согрѣша́ти, ꙗ҆́кѡ ѿ бг҃а рожде́нъ є҆́сть** (Перше соборне послання св. ап. Івана 3: 9).

[(9)] Ідеться про трактат Плутарха «Про Сократового демона».

[97] Пор.: "И возшедшаго на небеса, и съдящаго одесную Отца…" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 46].

[98] Див. прим. 3 до віршованого діалогу «Разговор о премудрости».

[99] Згідно з грецькою міфологією, Мінерва (Афіна) мала народитися від першої дружини Зевса богині Метіди. Однак Уран і Гея попередили Зевса, що коли в Метіди народиться син, то він буде сильніший за нього самого. Отож, коли Метіда понесла, Зевс проковтнув її. Перегодом він звелів розбити собі голову, і звідти з'явилась Мінерва.

[100] Спочатку було написано "хвастуна", потім закреслено, а над рядком написано "гордаго".

[101] Далі закреслено слова: "роскошнаго монаха".

[102] Можливо, і сама імператриця знала щось про Сковороду. Принаймні збереглася легенда про те, що вона просила князя Григорія Потьомкіна, чиєю канцелярією управляв Михайло Ковалинський, розшукати філософа й запросити його переселитися до Санкт-Петербурга, але Сковорода відмовився. Існують перекази навіть про те, що чи то десь під Лисою горою в Харкові, чи біля Пан-Іванівки імператриця зустрічалася зі Сковородою під час своїх відвідин Харкова в 1787 р. Зрештою, Сковорода й Катерина II мали одного

спільного вчителя – Симона Тодорського, котрий навчав Сковороду чужих мов, а принцесу Софію Фредеріку Августу – майбутню імператрицю Катерину – православного «Символу віри». Крім того, Сковорода, бувши співаком придворної капели, міг бачити Катерину, скажімо, влітку 1744 р., під час церемонії її обручення з Петром Федоровичем, а Ковалинський написав на честь імператриці дві оди.

[103] Далі закреслено слово "хвастуном".

[104] Спочатку було написано слово "очертило", потім воно виправлено на "очернило".

[105] Ковалинський має на думці слова: **Скве́рныхъ же и҆ ба́бїихъ ба́снеи҆ ѿриц́айсѧ, ѡ҆бꙋча́й же себѐ ко бл҃гочⷭ҇тїю** (Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 4: 7).

[106] В автографі: *перьвоначальное*.

[107] В автографі: *перьвый*.

[108] Очевидно, Сковорода нав'язується тут до слів: **Мы̀ вѣ́мы, ꙗ҆́кѡ преидо́хомъ ѿ сме́рти въ живо́тъ** (Перше соборне послання св. ап. Івана 3: 14).

[109] Пор.: **и҆̀мже конча́на поги́бель, и҆̀мже бо́гъ чре́во, и҆ сла́ва въ стꙋ́дѣ и҆́хъ, и҆̀же земна̑ѧ мꙋ́дрствꙋютъ** (Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 19).

(10) В автографі: *Перьвая*.

(11) Автор цієї книги – лозанський пастор Марк Філіпп Дютуа-Мамбріні (Du Toit-Mambrini), а її повна назва чудово окреслює коло питань і тем, які були цікаві для масонів: «De l'origine des usages, des abus, des quantités et des mélanges de la raison et de la foi. De l'évidence morale; causes de son peu d'effet. Objections des incrédules réfutées. Des cieux purs et des impurs. De l'esprit astral. Des cinq espèces de magie. De l'mmortalité d'ésprit. De la puissance du prince de l'air. Du magnétisme et du somnambulisme. Prophêties et prodiges des payens. Des sages d'entre eux. Des trois révélations. De la croix, loi universelle. De Mahomet. Des passions. De l'amour propre. De la sensibilité. Des inspirés et des illuminés modernes de tous les degrés. Des sens mystiques. Chronologies égiptiennes éclaircies. Des moraves, pietistes, anabaptistes et d'autres. Du serment etc.» (Paris; Lausanne, 1790. – Vol. 1–2) («Про походження звичаїв, хибних поглядів і про різні поєднання розуму та віри. Про моральну очевидність; про причини її малої дієвості. Спростовані заперечення безвірників. Про небеса чисті й нечисті. Про астральну душу. Про п'ять різновидів магії. Про безсмертя душі. Про могутність князя повітря. Про магнетизм та сомнамбулізм. Пророцтва та провіщання поган. Про наймудріших серед них. Про три одкровення. Про хрест, загальний закон. Про Магомета. Про пристрасті. Про любов до себе. Про чутливість. Про посвячених та просвічених нашого часу всіх ступенів. Про містичні почуття. Пояснення єгипетських хронологій. Про моравських братів, пієтистів, анабаптистів та інших. Про клятву тощо»). Князь Микола Микитович Трубецькой сповіщав 13 лютого 1791 року Олексія Михайловича Кутузова: "Книгу, про яку ти мені писав, тобто «De l'origine des usages, des abus etc.», я дістав і перший том уже прочитав. Ця книга, на мою думку, напевно написана з помазання, та мало хто з тих, які не студіювали великого Бема, збагне її, і вона, так само, як Бем, повинна видатися сміттям для тих нібито велетнів, а насправді карликів, котрі не насмілюються злітати духом вище чуттєвих речей і, перебуваючи на рівні скотини, гадають, спираючись на чуття та на те, що походить від них та від їхнього уявлення, що вони – філософи, і, не розуміючи істини, дерзновенно її відкидають, і які, так само, як селянин, що не має уявлення про електричну силу, побачивши її чи, краще сказати, почувши про неї, вважає сказане йому обманом або чортівнею й готовий переслідувати та знищувати тих, хто знається на електричній силі, немов обманщиків та єретиків. Це, друже мій, звичайна доля тих, хто відходить від рівня скотини, – щоб ті, хто залишається на тій лінії, переслідували їх, проклинали й намагалися знищити, і це є їхній досвід та чистилище на землі, і горе їм і в цьому, і в майбутньому

житті, якщо вони повернуть назад і ради страху людського насміляться знов повернутись на рівень скотини" [*Барсков Я. Л.* Переписка московских масонов XVIII-го века. 1780–1792 гг. – Петроград, 1915. – С. 91].

[110] Це слово дописане над рядком.

[111] Далі закреслено слово "кругом".

[112] В автографі: *церькви*.

[113] Далі закреслено: "не отесаных".

[114] Спочатку було написано слово "окаянствовала", потім воно закреслене, а над ним написано "очаровала".

[115] Спочатку було написано слово "Монахи", потім воно закреслене, а над ним написано "Старцы".

[116] Спочатку було написано слово "монастырь", потім воно закреслене, а над ним написано "обитель".

[117] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 19: 26. Пор.: ѹ҆ человѣ́къ сїѐ невозмо́жно є҆́сть, ѹ҆ бг҃а же всѧ̑ возмѡ́жна.

[118] Далі закреслено слово "типографом".

[119] Див. прим. 5 до трактату «Книжечка о чтеніи Священ[наго] Писанія, нареченна Жена Лотова».

[120] Пор. лист Сковороди до Михайла Ковалинського (№ 78).

[121] Слова "Евдоким Алексѣевич Щербинин" закреслено, а вгорі замість них написано "Е. А. Щ.". Євдоким Щербинін (1728–1783 рр.) був призначений губернатором Слобідсько-Української губернії в 1764 р.

[122] Див. прим. 49 до трактату «Начальная дверь ко христіянскому добронравію».

[123] Слово "Щербинин" перекреслено, а над ним написано "Щ.".

[124] Фразу "Бог живота" взято з Біблії. Див., наприклад: моли́тва бг҃ѹ живота̀ моегѡ̀ (Книга Псалмів 41 (42): 9).

[125] В автографі: *Верьховнаго*.

[126] Як стверджував Григорій Квітка-Основ'яненко, Сковорода був також творцем "придворного" наспіву літургійно-канонічної пісні «Иже херувимы». "А крім того, – казав він, – Сковорода скомпонував веселий та урочистий піснеспів «Христос воскресе» й пасхальний канон «Воскресенія день»" [*Данилевский Г. П.* Украинская старина. Материалы для истории украинской литературы и народного образования. – Харьков, 1866. – С. 17–18].

[127] В автографі: *церьковной*.

[128] Реєстр літератури про Сковороду-музиканта див.: *Ушкалов Л.* Григорій Сковорода: Семінарій. – Харків, 2004. – С. 532–537.

[129] Ідеться про Самійла Миславського.

[130] Далі закреслено слова "и монахов".

[131] Далі закреслено слово "свиней".

[132] Спочатку було написано слово "цаловальник", потім воно закреслене, а вгорі написано "земледѣлец".

[133] В автографі: *Верьховном*.

[134] Слова "Верьховном Существѣ" написано вгорі замість закресленого слова "Богѣ".

[135] В автографі: *монастырьских*.

[136] Слово "уроках" написано вгорі замість закресленого "типиках".

[137] Див. прим. 2 до діалогу «Сумфоніа, нареченная Книга Асхань».

[138] В автографі: *перьвое*.

[139] Див. прим. 51 до рубрики «Листи до різних осіб» (лист № 97).

[140] В автографі: *Сверьх*.
[141] Див. прим. 34 до трактату «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».
(12) Ковалинський має на думці лист Сковороди до Василя Максимовича (№ 97).
[142] Ідеться про Олексія Юрійовича Розальйон-Сошальського.
[143] Див. прим. 597 до рубрики «Листи до Михайла Івановича Ковалинського» (лист № 77).
[144] Тут Ковалинський цитує лист-присвяту до діалогу «Разглагол о древнем мірѣ».
(13) Автор цієї алегоричної історії – софіст Продік із Коесу (бл. 470 – бл. 390 рр. до н. е.). Її розповідає Ксенофонт у «Спогадах про Сократа» (II, 1, 21–34) [див.: Дамоклів меч. Антична новела. – Київ, 1984. – С. 58–61], а пародіює Арістофан у комедії «Хмари».
[145] Ідеться про настоятеля Троїцького монастиря, що був розташований за чотири версти від Охтирки.
(14) Цей вірш звучить так: **дꙋша́ бо мꙋ́жа возвѣща́ти нѣ́когда бо́лѣе ѡ҆бы́че, не́жели се́дмь блюсти́телїе высо́цѣ сѣдѧ́щїи на стра́жи** (Книга Ісуса, сина Сирахового 37: 18).
[146] В автографі: *Перьвое*.
[147] Пор.: **восхотѣ́хъ собра́ти ча̑да твоѧ̑, ꙗ҆́коже собира́етъ ко́кошъ птєнцы̀ своѧ̑ подъ̀ крилѣ̑** (Євангелія від св. Матвія 23: 37); **восхотѣ́хъ собра́ти ча̑да твоѧ̑, ꙗ҆́коже ко́кошъ гнѣ́здо̀ своѐ подъ̀ крилѣ̑** (Євангелія від св. Луки 13: 34).
(15) Про це Ксенофонт розповідає в «Захисті Сократа на суді» (3–9) [*Ксенофонт Афинский*. Сократические сочинения: Воспоминания о Сократе. Защита Сократа на суде. Пир. Домострой / Перевод, статьи и комментарии С. И. Соболевского. – Москва; Ленинград, 1935. – С. 191–193].
[148] Див. прим. 20 до діалогу «Разглагол о древнем мірѣ».
[149] Очевидно, Ковалинський нав'язується тут до Книги Псалмів 118 (119): 19. Пор.: **Пришле́цъ а҆́зъ є҆́смь на землѝ**.
[150] Ідеться про Степана Івановича Тев'яшова. Див. прим. 1 до трактату «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».
[151] Див. прим. 187 до циклу «Сад божественных пѣсней».
[152] Див. прим. 3 до циклу «Басни Харьковскія».
[153] Див. прим. 643 до рубрики «Листи до Михайла Івановича Ковалинського» (лист № 78).
[154] Хотетове – маєток Михайла Ковалинського, розташований за 25 верст на південь від Орла.
[155] Ідеться про Дмитра Автономовича Норова. Див. прим. 137 до рубрики «Листи до різних осіб» (лист № 103).
[156] В автографі: *перьвой*.
[157] Див. прим. 51 до рубрики «Листи до Михайла Івановича Ковалинського» (лист № 8).
[158] Див. прим. 162 до циклу «Басни Харьковскія».
[159] Спочатку було написано: "пчельнику", потім це слово закреслено, а над ним написано "пчелинцу".
(16) Едвард Юнг (Янг) (англ. *Edward Young*) (1683–1765 рр.) – видатний англійський поет-сентименталіст. Найпопулярнішим його твором є написана білим віршем релігійно-дидактична поема «Жалі, або Нічні роздуми про життя, смерть та безсмертя» («The Complaint, or Night Thoughts of Life, Death and Immortality») (1742–1745 рр.). Вона складається з дев'яти книг ("ночей") і є однією з найраніших пам'яток так званої "цвинтарної поезії". У Росії ця поема перекладалася, починаючи з 1772 р. Так, у журналі Миколи Новикова «Утренний свет» упродовж 1778–1780 рр. був друкований переклад «Жалів…», зроблений Олексієм Кутузовим (з німецького перекладу Йоганна Арнольда Еберта: «Klagen und Nachtgedanken über Leben, Tot und Unsterblichkeit»). Перегодом

Кутузов надрукував і повний переклад поеми Юнга, яким, швидше за все, і користувався Михайло Ковалинський [див.: Русско-европейские литературные связи. Энциклопедический словарь. Статьи. – Санкт-Петербург, 2008. – С. 251–254]. Тут Ковалинський переказує таке місце з поеми: "О безумное желание любочестия, учиниться богатым! Ах! оно чинит малое мною обладаемое еще менее; все, что я токмо имею, горестью наполняет. Почтож я более себе желаю? Желать между всеми упражнениями есть наихудшее; противность премудрости, и падение здравия!" [Плач Эдуарда Юнга, или Нощныя размышления о жизни, смерти и безсмертии, в девяти нощах помещенные… Изд. 2-е. – Москва, 1785. – Ч. I. – С. 159].

[160] Парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 11. Пор.: ѡ҆блецы́тесѧ во всѧ̑ ѡ҆рꙋ́жїѧ бж҃їѧ, ꙗ҆́кѡ возмощѝ ва́мъ ста́ти проти́вꙋ ко́знемъ дїа́вѡлскимъ.

[161] Ковалинський нав'язується тут до Книги Псалмів 45 (46): 4. Пор.: **В**озшꙋмѣ́ша и҆ смѧто́шасѧ во́ды и҆́хъ, смѧто́шасѧ го́ры крѣ́постїю є҆гѡ̀.

[162] Ковалинський цитує тут лист-присвяту Сковороди до візії «Брань архистратига Михаила со Сатаною». Прикінцеве речення – цитата з пісні на недільній утрені по читанні Євангелії.

[163] Парафраза Книги Йова 1: 25; 2: 10. Пор.: не дадѐ безꙋ́мїѧ бг҃ꙋ.

[164] Цих слів у тих листах Сковороди, які збереглися, немає. Остання частина прикінцевого речення – парафраза Першого послання св. ап. Павла до солунян 5: 16–18. Пор.: **В**сегда̀ ра́дꙋйтесѧ. **Н**епреста́нно моли́тесѧ. **Ѿ** все́мъ благодари́те.

(17) Про *богомислення* див. прим. 165 до циклу «Сад божественных пѣсней».

(18) Пор.: "…Веселие *человеку мудрому* бывает должностию! безбожно бо есть мужу богобоязливому печалиться" [Плач Эдуарда Юнга, или Нощныя размышления о жизни, смерти и безсмертии, в девяти нощах помещенные… Изд. 2-е. – Москва, 1785. – Ч. I. – С. 210].

[165] Спочатку було написано: "исступленіе", потім "иссту-" перекреслено, а написано вгорі "усы-".

[166] Парафраза Євангелії від св. Матвія 7: 24. Пор.: ꙋ҆подо́блю є҆го̀ мꙋ́жꙋ мꙋ́дрꙋ, и҆̀же созда̀ хра́минꙋ свою̀ на ка́мени.

[167] Михайло Ковалинський неточно цитує духовну пісню, яка є на початку книги знаного поета й перекладача Кіріака Кондратовича «Старик молодой доброхотному и недоброхотному читателю» (1769). Пор.: "О Іерихон проклятый, / Как ты меня заманил? / Навином Исусом взятый, / Сколь от града отдалил?".

[168] У рукопису це слово закреслено, а вгорі написано: "М.". Мартиністи – послідовники містика Мартінеца де Паскуаліса, який близько 1760 р. заснував у Парижі «Братство обраних священнослужителів» («Elus Cohens»). Однак після того, як у Москві в перекладі Петра Страхова вийшла славетна книга французького містика Луї Клода де Сен-Мартена «О заблуждениях и истине, или Воззвание человеческого рода ко всеобщему началу знания» (1785), у Російській імперії "мартиністами" стали називати масонів.

[169] Парафраза Книги Премудрості Соломонової 1: 1. Пор.: мꙋ́дрствꙋйте ѡ҆ гдⷭ҇ѣ въ благосты́ни и҆ въ простотѣ̀ се́рдца взыщи́те є҆го̀.

[170] Див. прим. 162 до циклу «Басни Харьковскія».

[171] Див. прим. 210 до діалогу «Потоп зміин».

[172] Неточна цитата з Книги Премудрості Соломонової 4: 13. Пор.: **С**конча́всѧ вма́лѣ и҆спо́лни лѣ̑та дѡ́лга.

[173] Саддукеї (гр. *Σαδδυκάιοι*) – релігійна течія в іудаїзмі, яка виникла близько 150 р. до н. е. Саддукеї заперечували загробне життя та відплату праведникам і грішникам.

[174] Пор.: **Є҆сть же вѣ́ра, ᲂу҆пова́емыхъ и҆звѣще́нїе, вещє́й ѡ҆бличе́нїе невѝдимыхъ** (Послання св. ап. Павла до євреїв 11: 1).
[175] Ідеться про історію, викладену в Другій книзі Мойсеєвій: Вихід 32: 1–20.
[176] Пор.: **Простре́ же мѡѷсе́й ру́кꙋ на мо́ре, и҆ возгна̀ гдⷭ҇ь мо́ре вѣ́тромъ ю҆́жнымъ си́льнымъ всю̀ но́щь, и҆ сотворѝ мо́ре сꙋ́шꙋ, и҆ разстꙋпи́сѧ вода̀** (Друга книга Мойсеєва: Вихід 14: 21).
[177] З літургії. Вигук диякона при Вході з Євангелією.
[178] Сковорода має на думці Соборне послання св. ап. Іуди 19. Пор.: **Сі́и сꙋ́ть ѿдѣлѧ́ющіе себѐ (ѿ є҆ди́ности вѣ́ры, и҆ сꙋ́ть) тѣле́сни, дꙋ́ха не и҆мꙋ́щіе.**
[179] Парафраза Книги Псалмів 72 (73): 20. Пор.: **Ꙗ҆́кѡ со́нїе воста́ѡщагѡ, гдⷭ҇и, во гра́дѣ твое́мъ ѿбразъ и҆́хъ ᲂу҆ничижи́ши.**
(19) Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 14.
(20) Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Луки 9: 32. Пор.: **ᲂу҆бꙋ́ждшесѧ же ви́дѣша сла́вꙋ є҆гѡ̀.**
[180] Це слово написане над рядком.
[181] Див. прим. (26) до циклу «Сад божественных пѣсней».
[182] Парафраза Євангелії від св. Марка 9: 44, 46, 48. Пор.: **и҆дѣ́же че́рвь и҆́хъ не ᲂу҆мира́етъ, и҆ ѻ҆́гнь не ᲂу҆гаса́етъ.**
[183] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 10 (11): 6. Пор.: **ѻ҆́гнь и҆ жꙋ́пелъ, и҆ дꙋ́хъ бꙋ́ренъ ча́сть ча́ши и҆́хъ.**
(21) Див.: "Кто вечно в солнце божества сияти будет? …Совесть твоя будет мне ответствовать. О! позволь ей глаголати; скоро бо и без твоего позволения начнет она вещати… По высочайшему повелению, по учреждению Божиему, *истинна* последнему *часу* человека на сохранение вверена… Как скоро оный от неба уполномоченный *час* начнет ей вопияти, так скоро богиня сия… со громом и пламенем ворвется во внутренность сердец человеческих и начнет громогласно их уверять, терзая их мучениями самыми чувствительнейшими. Черные *духи мучения* и язвительные *гидры*, освободятся от должностей своих; проницающия молнии, ясныя *истинны* – суть *ад*" [Плач Эдуарда Юнга, или Нощныя размышления о жизни, смерти и безсмертии, в девяти нощах помещенные… Изд. 2-е. – Москва, 1785. – Ч. I. – С. 221–223].
(22) *Овідій*. Скорботні елегії, IV, 3, 37.
[184] Можливо, Сковорода мав на думці слова: **Ѻ҆́чи всѣ́хъ на тѧ̀ ᲂу҆пова́ютъ, и҆ ты̀ дає́ши и҆̀мъ пи́щꙋ во благовре́менїи** (Книга Псалмів 144 (145): 15).
[185] Ідеться про архімандрита Курського Знаменського монастиря Амвросія (Гиновського). Олексій (у чернецтві: Амвросій) Гиновський був вихованцем Києво-Могилянської академії. У 1765 р. прийняв постриг, викладав латинську мову й поетику в Києво-Могилянській академії, з 1774 р. працював у Олександро-Невській семінарії. Настоятелем Курського Знаменського монастиря був призначений у 1781 р. Написав книгу «Історія про місто Курськ та про чудотворну ікону Знамення», яка була надрукована в Курську 1792 р. Помер у 1800 р.
(23) Цей вірш звучить так: **Мы́слимъ ᲂу҆̀бо вѣ́рою ѡ҆правда́тисѧ человѣ́кꙋ, безъ̀ дѣ́лъ зако́на** (Послання св. ап. Павла до римлян 3: 28).
[186] Парафраза Євангелії від св. Матвія 26: 41. Пор.: **дꙋ́хъ ᲂу҆̀бѡ бо́дръ, пло́ть же немощна̀.**
[187] Тобто «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».
[188] Дописано між рядками іншим чорнилом.
[189] В автографі: *верьх*.

ЗМІСТ

Леонід Ушкалов. Переднє слово 3
Леонід Ушкалов. Григорій Сковорода 9

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА. ТВОРИ

ПОЕЗІЇ

«**Сад божественных пѣсней,**
прозябшій из зерн Священнаго Писанія» 51
Пѣснь 1-я («Боится народ сойти гнить во гроб...») 51
Пѣснь 2-я («Остав, о дух мой, вскорѣ всѣ земляныи мѣста!..») 52
Пѣснь 3-я («Весна люба ах пришла! Зима люта ах пройшла!..») 53
Пѣснь 4-я («Ангелы, снижайтеся. Ко землѣ сближайтеся...») 54
Пѣснь 5-я («Тайна странна и преславна!..») 55
Пѣснь 6-я («Вонми небо и земля! нынѣ ужаснися...») 56
Пѣснь 7-я («Кто ли мене разлучит от любви твоей?..») 57
Пѣснь 8-я («Объяли вкруг мя раны смертоносны...») 58
Пѣснь 9-я («Голова всяка свой имѣет смысл...») 59
Пѣснь 10-я («Всякому городу нрав и права...») 60
Пѣснь 11-я («Нелзя бездны окіана горстью персти забросать...») 61
Пѣснь 12-я («Не пойду в город богатый. Я буду на полях жить...») 62
Пѣснь 13-я («Ах поля! поля зелены!..») 63
Пѣснь 14-я («Коликая слава нынѣ?..») 64
Пѣснь 15-я («Лежиш во гробѣ. Празднуеш Субботу...») 66
Пѣснь 16-я («Пройшли облака. Радостна дуга сіяет...») 67
Пѣснь 17-я («Видя житія сего я горе...») 68
Пѣснь 18-я («Ой! ты птичко жолтобоко...») 68
Пѣснь 19-я («Ах ты тоска проклята! о докучлива печаль!..») 69
Пѣснь 20-я («Кто сердцем чист и душею...») 70
Пѣснь 21-я («Щастіе, гдѣ ты живеш? Горлицы, скажите...») 71
Пѣснь 22-я («Распростри вдаль взор твой и разумны лучи...») 73
Пѣснь 23-я («О дражайше жизни время!..»).....74
Пѣснь 24-я («О покою наш небесный! Гдѣ ты скрылся с наших глаз?..») 75

25-я. Пѣснь отходная («Ѣдеш, хочешь нас оставить?..») 76
Пѣснь 26-я («Поспѣшай, Гостю! поспѣшай!..») 77
Carmen (Мелодіа) 78
Пѣснь 27-я («Вышних наук саде святый!..») 79
Пѣснь 28-я («Возлети на небеса, хоть в версальскіи лѣса...») 81
Пѣснь 29-я («Чолнок мой бури вихр шатает...») 83
Пѣснь 30-я («Осѣнь нам проходит, а весна прошла...») 84

Інші поезії 116
De libertate 116
Fabula («Как толкω солнце в вечеру запало...») 118
Fabula de Tantalo 120
Фабула («Старичок нѣкій Філарет в пустиннѣ...») 123
Разговор ω Премудрости 126
«Все лице морщиш, печален всегда ты...» 129
Похвала Астрономіи Ex Ovid[ii] Fast[orum] l[ibris]..... 130
O delicati blanda etc[etera] 132
In Natalem Iesu 135
Est quaedam mœrenti flere voluptas 137
Quid est virtus? 139
Epigramma («Скажи мнѣ краткω Мужа мудра дѣло!..») 140
Similitudines ex Virg[ilio] 2. Aeneide 141
In Natalem Basilii Tomaræ, pueri 12 annorum 144
In natalem Bilogrodensis Episcopi 146
De sacra caena, seu aeternitate 147
De umbratica Voluptate 152

БАЙКИ

Басни Харьковскія 154
Басня 1. Собаки 156
Басня 2. Ворона и Чиж 156
Басня 3. Жаворонки 156
Басня 4. Голова и Тулуб 157
Басня 5. Чиж и Щиглик 157
Басня 6. Колеса Часовіи 158
Басня 7. Орел и Сорока 158
Басня 8. Голова и Тулуб 158
Басня 9. Мурашка и Свинья 159
Басня 10. Двѣ Курицы 159

Басня 11. Вѣтер и Філософ 160
Басня 12. Оселка и Нож 161
Басня 13. Орел и Черепаха 161
Басня 14. Сова и Дрозд 161
Басня 15. Змія и Буфон 162
Басня 16. Жабы 162
Басня 17. Два цѣнныи Камушки: Алмаз и Смарагд 163
Басня 18. Собака и Кобыла 164
Басня 19. Нетопыр и Два Птенца, Горлицын и Голубинин 165
Басня 20. Велблюд и Олень 166
Басня 21. Кукушка и Косик 166
Басня 22. Навоз и Алмаз 167
Басня 23. Собаки и Волк 168
Басня 24. Крот и Линкс 169
Басня 25. Лев и Обезьяны 170
Басня 26. Щука и Рак 171
Басня 27. Пчела и Шершень 172
Басня 28. Оленица и Кабан 173
Басня 29. Старуха и Горшечник 174
Басня 30. Соловей, Жаворонок и Дрозд 175

ТРАКТАТИ, ДІАЛОГИ, ПРИТЧІ

Убуждшеся видѣша славу Его 200

Да лобжет мя от лобзаній Уст своих 205

Начальная Дверь ко Христіянскому Добронравію 213
Преддверіе 213
Твердь Бесѣды 214
Глава 1-я. О Богѣ 214
Глава 2-я. О Вѣрѣ Вселенной 215
Глава 3-я. О Промыслѣ Общем 215
Глава 4-я. О Промыслѣ Особенном для Человѣка 215
Глава 5. О Десятословіи 218
Глава 6. О Истиннѣй Вѣрѣ 220
Глава 7-я. Благочестіе и церемоніа – разнь 220
Глава 8. Закон Божій и преданіе – разнь 221
Глава 9-я. О Страстях, или Грѣхах 221
Глава 10. О Любви, или Чистосердечіи 221

Наркісс. Разглагол о том: Узнай Себе 231
Пролог 231
Чудо, Явленное во Водах Наркіссу 233
Разговор о том: Знай себе 234
Разговор 2-й О том же: Знай себе 239
Разговор 3-й О том же: Знай себе 241
Разговор 4-й О том же: Знай себе 246
Разговор 5-й О том же: Знай себе 251
Разговор 6-й О том же: Знай себе 253
Разговор 7-й О истинном Человѣкѣ, или о Воскресеніи 256
Симфоніа, сирѣчь Согласіе Священных Слов 265
Разговор 265
Хор 266
Симфоніа 268
Симфоніа 268
Симфоніа 270
Симфоніа 270

Сvмфоніа, нареченная Книга Асхань
о Познаніи самаго себе 292
[Присвята] 292
Главизна Книги сея 293
Симфонія 293
[Разговор] 293

Бесѣда, нареченная Двое:
о том, что Блаженным быть легко 388
[Разговор] 388
Врата Господня, В новую Страну, в предѣлы вѣчности 400

Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сіон) 427

Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula.
Еврейски: Сіон 454

Діалог, или Разглагол о древнем мірѣ 476
[Присвята] 476
Основаніе Діалога 476
Разглагол о Древнем мірѣ 477

Разговор Пяти путников о истинном щастіи в жизни (Разговор Дружескій о Душевном мирѣ) 502

Кольцо 558
[Присвята] 558
Кольцо. Дружескій Разговор о Душевном Мирѣ 559

Разговор, называемый Алфавит, или Буварь Мира 645
Пѣсня 645
[Присвята] 646
Основаніе 649
Дружескій разговор о Душевном Мирѣ 649
Нѣсколько Окрухов и Крупиц из языческой Богословіи 656
Басня о Котах 663
Картина Изображеннаго Бѣса, называемаго Грусть, Тоска, Скука 664
Примѣты Нѣкіих Сродностей 668
Сродность к Хлѣбопашеству 670
Сродность к Воинству 671
Сродность к Богословіи 673
Хор Природных Благовѣстников 675
Нѣсколько Символов, сирѣчь Гадательных, или Таинственных, Образов, из Языческой Богословіи 683
Fabula de Haedo et Lupo Tibicine (Басня Есопова) 694

Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis. Сирѣчь Икона Алківіадская 729
[Присвята] 729
Главизна сея Книги 734
Преддверіе, или Крильцо 734
Предѣл 1. Обращеніе Притчи к Богу, или к Вѣчности 735
Предѣл 2. В вещах можно примѣтить Вѣчность 736
Предѣл 3. Начало во всѣх Системах Мірских умо-зрится и всю тлѣнь, как Одежду свою, носит. Оно есть Мір первородный 737
Предѣл 4. Здѣсь нѣсколько Знаменый, Гербов и Печатей, тайно-образующих Горнее Начало 738
Предѣл 5. На сем Началѣ утверждена вся Библіа 739
Предѣл 6. Библіа есть Маленькій Бого-образный Мір, или Мірик. Мірозданіе касается до одной Ея, не до великаго, тварьми обитаемаго Міра 739
Предѣл 7. О Символах, или Образах. Как оные назывались у Еллин? А как называются в Библіи? 742

Предѣл 8. Первый Опыт, испытывающій Силу
слѣдующаго Слова: “Совершишася небо и Земля!..” 743
Предѣл 9. Испытывается Сила слѣдующаго Слова.
“Почи в день седмый от всѣх дѣл своих” 744
Предѣл 10-й. О Захаріевском Свѣщникѣ 746
Предѣл 11-й. О Снах Фараоновых 748
Предѣл 12-й. О Жертвѣ Авраамской 749
Предѣл 13-й. О Седми Хлѣбах 749
Предѣл 14-й. О Плащеницѣ, Петру низпущенной 750
Предѣл 15-й. О Лѣствицѣ Іяковлѣй. О седми Градѣх,
Женах, Трубах и Горах 751
Предѣл 16-й. О Безконечной Пространности и
Непроходимости Дому Божія 752
Предѣл 17-й. О Зміѣ 752
Катавасія, или Снисхожденіе 754

**Книжечка о Чтеніи Священ[наго] Писанія,
нареченна Жена Лотова** 779
[Присвята] 779
Примѣта 1-я О наставникѣ 781
Примѣта 2-я О симпаѳіи, или сострастіи, между
чтецом и наставником 782
Примѣта 3-я О отверженіи свѣцких Мнѣній 782
Примѣта 4-я О страшной опасности в чтеніи 782
Примѣта 5-я. О чтеніи в мѣру 783
Примѣта 6-я О Чтеніи в Ползу Душевну 802
Примѣта 7-я О вѣрном Вождѣ 803

**Брань Архистратига Михаила со Сатаною о сем:
Легко быть Благим** 829
[Присвята] 829
Главизна Творенія 830
Борба и Пря о Том: Претрудно быть злым. Легко быть благим 830
Бесѣда Ангелская о клеветѣ Діаволской,
и о Кознех, отводящих от истиннаго утѣшенія 833
Львина Ограда 835
Путь Спасительный 836
Путь мира, наречен пуст 838
Путь шуій, наречен вентер 839
Богач, путешествуя поет пѣснь 840
Лицемѣры, молящеся, поют 842

Ангелская пѣснь в силу сего: “Бездна бездну призывает” 843
Клевета, Еллински Διαβολὴ, Римски Traductio 843
Кознь 844
Адское царство, на чем Основанно? 846
Плачущая Неплоды 848
Пѣснь в Конец Сего: “Испусти Змій за Женою из Уст своих Воду,
яко Рѣку, да Ю в Рѣцѣ потопит” 850
Обновленіе Мыра 850
Пѣснь Побѣдная 851

Пря Бѣсу со Варсавою 871
Предѣл. Яко Все, еже в Мірѣ, – Похоть Очес, Труд и Горесть 879
Край Райскій 882

Благодарный Еродій 893
[Присвята] 893
Главизна и Твердь Книжицы 894
Притча, нареченна: Еродій 895
Свиток о благом Рожденіи Чад, Ради благочестивых,
сострастных и Здравых Родителей 910

Убогій Жайворонок 920
Посвященіе 920
Основаніе притчи 921
Притча, нареченна: Убогій Жайворонок 921
Пѣснь Рождеству Христову, О нищетѣ Его 931

Діалог. Имя Ему: Потоп Зміин 941
[Присвята] 941
Глава 1-я. Притча Слѣпый и Очитый 942
Глава 2-я. Діалог, или Разглагол 943
Глава 3-я. Испытуется Божія Сила в нѣкіих Мѣстах Бібличных 950
Глава 4-я. Продолжается Суд над Зміем 955
Глава 5-я. О Злобѣ Зміиной 964
Глава 6-я. О Преображеніи 965
Глава 7-я. О Воскресеніи 968

ПЕРЕКЛАДИ

Ода (Iesuitae Sidronii Hosii) 1003

[Цицерон. О старости] 1009
[Присвята] 1009
Перевод Из Книг Римскаго Сенатора Марка Ціцерона: о Старости 1010
Разговор о Старости 1011

Книжечка Плутархова о спокойствіи души 1040
[Присвята] 1040
Толкованіе из Плутарха О тишинѣ сердца 1041

ЛИСТИ

До Михайла Івановича Ковалинського 1060
Лист № 1 (від 26 (27?) травня 1762 р.) 1060
Лист № 2 (від 9 липня 1762 р.) 1061
Лист № 3 (від кінця серпня – початку вересня 1762 р.) 1063
Лист № 4 (від початок вересня 1762 р.) 1065
Лист № 5 (від середини вересня 1762 р.) 1066
Лист № 6 (від середина – друга половина вересня 1762 р.) 1067
Лист № 7 (від другої половини вересня – початку жовтня 1762 р.) 1068
Лист № 8 (від другої половини вересня – початку жовтня 1762 р.) 1070
Лист № 9 (від другої половини вересня – початку жовтня 1762 р.) 1072
Лист № 10 (від жовтня (?) 1762 р.) 1074
Лист № 11 (від жовтня (?) 1762 р.) 1077
Лист № 12 (від жовтня 1762 р.) 1079
Лист № 13 (від жовтня 1762 р.) 1082
Лист № 14 (від жовтня 1762 р.) 1083
Лист № 15 (від кінця жовтня – початку листопада 1762 р.) 1084
Лист № 16 (від 8 листопада 1762 р.) 1086
Лист № 17 (від 13 листопада 1762 р.) 1087
Лист № 18 (від 15 листопада 1762 р.) 1088
Лист № 19 (від 23 листопада 1762 р.) 1089
Лист № 20 (від 29 листопада 1762 р.) 1091
Лист № 21 (від 1 грудня 1762 р.) 1092
Лист № 22 (від жовтня – грудня (?) 1762 р.) 1095
Лист № 23 (від вересня – грудня (?) 1762 р.) 1097

Лист № 24 (від 20–23 грудня 1762 р.) 1098
Лист № 25 (від початку січня 1763 р.) 1100
Лист № 26 (від 23–26 січня 1763 р.) 1101
Лист № 27 (від 27 січня 1763 р.) 1104
Лист № 28 (від 30 січня 1763 р.) 1106
Лист № 29 (від 7 лютого 1763 р.) 1107
Лист № 30 (від січня – лютого 1763 р.) 1109
Лист № 31 (від 15 лютого 1763 р.) 1111
Лист № 32 (від початку другої половини лютого 1763 р.) 1111
Лист № 33 (від другої половина лютого 1763 р.) 1113
Лист № 34 (від кінця лютого – початку березня 1763 р.) 1114
Лист № 35 (від кінця лютого – початку березня 1763 р.) 1117
Лист № 36 (від кінця лютого – початку березня 1763 р.) 1119
Лист № 37 (від першої половини березня 1763 р.) 1120
Лист № 38 (від першої половини березня 1763 р.) 1121
Лист № 39 (від першої половини березня 1763 р.) 1122
Лист № 40 (від першої половини березня 1763 р.) 1123
Лист № 41 (від останнього тижня березня 1763 р.) 1124
Лист № 42 (від останнього тижня березня – початку квітня 1763 р.) 1125
Лист № 43 (від квітня 1763 р.) 1126
Лист № 44 (від 11 травня 1763 р.) 1129
Лист № 45 (від другої половини травня – початку червня 1763 р.) 1131
Лист № 46 (від другої половини червня 1763 р.) 1132
Лист № 47 (від кінця червня 1763 р.) 1134
Лист № 48 (від 7 липня 1763 р.) 1136
Лист № 49 (від 12 липня 1763 р.) 1137
Лист № 50 (від 18 липня 1763 р.) 1141
Лист № 51 (від 29 серпня 1763 р.) 1143
Лист № 52 (від вересня – жовтня 1763 р.) 1145
Лист № 53 (від вересня – жовтня 1763 р.) 1146
Лист № 54 (від вересня – жовтня 1763 р.) 1147
Лист № 55 (від травня – червня 1763 р.) 1148
Лист № 56 (від травня – червня 1763 р.) 1150
Лист № 57 (від вересня – жовтня 1763 р.) 1152
Лист № 58 (від вересня – жовтня (?) 1763 р.) 1154
Лист № 59 (від 28 (29?) жовтня 1763 р.) 1155
Лист № 60 (від 8 листопада 1763 р.) 1156
Лист № 61 (від 22 листопада 1763 р.) 1158
Лист № 62 (від кінця листопада 1763 р.) 1159
Лист № 63 (від кінця листопада 1763 р.) 1160
Лист № 64 (від кінця листопада 1763 р.) 1162

Лист № 65 (від кінця листопада – початку грудня 1763 р.) 1163
Лист № 66 (від кінця листопада – початку грудня 1763 р.) 1164
Лист № 67 (від кінця січня – початку лютого 1764 р.) 1165
Лист № 68 (від лютого – травня 1764 р.) 1166
Лист № 69 (від другої половини червня 1764 р.) 1169
Лист № 70 (від 8 листопада 1764 р.) 1170
Лист № 71 (від листопада 1764 р.) 1171
Лист № 72 (від жовтня – листопада 1762 р.) 1172
Лист № 73 (від липня 1766 р.) 1174
Лист № 74 (від липня – серпня 1765 р.) 1177
Лист № 75 (від першої половини 1767 р.) 1180
Лист № 76 (від від 25 червня 1867 р.) 1181
Лист № 77 (від 1787 р. – початку серпня 1788 р.) 1183
Лист № 78 (від 26 вересня 1790 р.) 1183
Лист № 79 (від 2 квітня 1794 р.) 1186

До Якова Петровича Правицького 1233
Лист № 80 (від 3 жовтня 1782 р.) 1233
Лист № 81 (від 3 жовтня 1785 р.) 1234
Лист № 82 (від 6 березня 1786 р.) 1236
Лист № 83 (від 30 березня 1786 р.) 1237
Лист № 84 (від 25 квітня 1786 р.) 1238
Лист № 85 (від 18 січня 1787 р.) 1239
Лист № 86 (від 6 березня 1787 р.) 1240
Лист № 87 (від 21 березня 1787 р.) 1241
Лист № 88 (від 7 жовтня 1787 р.) 1242
Лист № 89 (від 4 серпня 1788 р.) 1243
Лист № 90 (від 31 грудня 1788 р.) 1246
Лист № 91 (від 30 травня 1785 р.) 1246
Лист № 92 (від 5 січня 1792 р.) 1248

До різних осіб 1259
Лист № 93 (до Іоїля, від початку січня 1758 або 1759 р.) 1259
Лист № 94 (до Гервасія Якубовича, від 22 серпня 1758 р.) 1260
Лист № 95 (до Федора Ляшевецького, від 1761 р.) 1262
Лист № 96 (до Федора Жебокрицького, від 1764 р.) 1264
Лист № 97 (до Василя Максимовича, від 1764 р.) 1266
Лист № 98 (до Йова Базилевича, від 18 квітня 1765 р.) 1269
Лист № 99 (до Василя Степановича Томари, від 20 серпня 1772 р.) 1270
Лист № 100 (до Якова Івановича Долганського, від 1772 р.) 1271
Лист № 101 (до Якова Івановича Долганського, від 25 лютого 1773 р.) 1272

Лист № 102 (до Володимира Степановича Тев'яшова,
від 28 листопада 1774 р.) 1273
Лист № 103 (до Дмитра Автономовича Норова,
від друга половина липня – перша половина серпня 1775 р.) 1274
Лист № 104 (до Івана Григоровича Диського, від 20 листопада 1778 р.) 1274
Лист № 105 (до Артема Дорофійовича Карпова, від 19 лютого 1779 р.) 1275
Лист № 106 (до Василя Михайловича Земборського,
від 21 лютого 1779 р.) 1276
Лист № 107 (до Василя Михайловича Земборського,
від 10 травня 1779 р.) 1278
Лист № 108 (до Осипа Юрійовича Розальйон-Сошальського, від 1781 р.) 1279
Лист № 109 (до Степана Микитовича Курдюмова,
від осені – початку зими 1781 р.) 1280
Лист № 110 (до Степана Микитовича Курдюмова,
від 5 січня 1784 р.) 1281
Лист № 111 (до Григорія Івановича Ковалинського,
від 2 травня 1785 р.) 1282
Лист № 112 (до Івана Васильовича Земборського, від 23 січня 1787 р.) 1283
Лист № 113 (до Якова Михайловича Донця-Захаржевського,
від 7 грудня 1787 р.) 1285
Лист № 114 (до Степана Івановича Тев'яшова, від 10 червня 1788 р.) 1285
Лист № 115 (до Григорія Івановича Ковалинського,
від 23 вересня 1788 р.) 1286
Лист № 116 (до Олексія Степановича Базилевича, від 23 вересня 1788 р.) 1287
Лист № 117 (до Єгора Єгоровича Урюпіна, від 10 червня 1790 р.) 1288
Лист № 118 (до Петра Федоровича Пискунівського,
від 10 червня 1790 р.) 1288
Лист № 119 (до Єгора Єгоровича Урюпіна, від 2 липня 1790 р.) 1289
Лист № 120 (до Івана Івановича Єрмолова,
від другої половини вересня 1791 р.) 1290
Лист № 121 (до Наемана Петровича, від 6 грудня 1792 р.) 1291

До невідомих осіб 1317
Лист № 122 1317
Лист № 123 1317
Лист № 124 1320
Лист № 125 1321
Лист № 126 1321

РІЗНЕ

Excerpta philologica 1328
Vertendi quomodo auctores in vernaculam 1328
Autores, qui primum legendi 1328
Excerpendum esse legentibus 1329
Excerpendi modus 1329
Lemmata qui sint facienda 1329
Lacrimae et quidquid ad illas 1329
Adversariorum exemplum 1330
Historica 1330
Lemma 1330
Філологічні виписки 1331
Як перекладати авторів на рідну мову 1331
Яких авторів слід читати насамперед 1331
При читанні слід робити нотатки 1332
Як робити нотатки 1332
Як робити короткі нотатки 1332
Сльози та все, що до них належить 1332
Приклади зауважень 1333
Історичні нотатки 1333
Лема 1334

Сон 1337

P[ublii] Terentii Comoedia, quae vocatur *Adelphi* 1340

ДОДАТОК

Ковалинський Михайло. **Жизнь Григорія Сковороды** 1343

Наукове видання

СКОВОРОДА ГРИГОРІЙ

ПОВНА АКАДЕМІЧНА ЗБІРКА ТВОРІВ

За редакцією проф. Леоніда Ушкалова

Технічна редакція *Євгенії Онишко*

Коректа *Олександри Ушкалової*

Підписано до друку 28.05.10. Формат 70х100/16.
Папір офсетний. Гарнітура Palatino Linotype. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 87,5. Наклад 300 прим. Зам. № 10-29.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 1002 від 31.07.2002 р.

Видання і друк ТОВ «Майдан»
61002, Харків, вул. Чернишевська, 59.
Тел.: (057) 700-37-30
E-mail: maydan.stozhuk@gmail.com